Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

> Retouradres Postbus 20011 2500 EA Den Haag

Aan de Voorzitter van de Eerste Kamer der Statten-Generaal
Postbus 20017
2500 EA Den Haag

DGOBDR
DenB / Democratie Verkiezingen

Turfmarkt 147
2511 DP Den Haag
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Onze referentie
2026-0000286003

Bijlage(n)
1

Datum 2 juli 2026
Betreft Afschrift brief aan Voorzitter Tweede Kamer over aanpak weerbare democratische rechtsstaat en Evaluatie verkiezingen

Bijgaand treft u een afschrift aan van mijn brief van heden aan de Voorzitter van de Tweede Kamer over mijn aanpak weerbare democratische rechtsstaat en de evaluatie van verkiezingen.

De Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

P.E. Heerma

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

> Retouradres Postbus 20011 2500 EA Den Haag

Aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR / DenB / Democratie
Team Verkiezingen

Turfmarkt 147
2511 DP Den Haag
Postbus 20011
2500 EA Den Haag

Onze referentie
2026-0000108632

Bijlage(n)
20

Datum 2 juli 2026
Betreft Inzet weerbare democratische rechtsstaat en evaluatie verkiezingen

Nederland heeft een sterke democratische rechtsstaat en een Grondwet die onze gedeelde normen en democratische waarden reflecteert. Dat is niet vanzelfsprekend: het aantal liberale democratieën neemt wereldwijd af.[1] De geopolitieke spanningen nemen toe.

Door verkiezingen bepalen mensen wie hen vertegenwoordigt. Politieke partijen vertalen ideeën en zorgen uit de samenleving naar politieke keuzes. Bestuurders en volksvertegenwoordigers zorgen ervoor dat besluiten worden genomen en uitgevoerd binnen de kaders van de rechtsstaat. Dat is de basis van onze samenleving. Tegelijkertijd hebben we vandaag de dag te maken met intimidatie van bestuurders, polarisatie, desinformatie en buitenlandse inmenging. Dat betekent dat we onze instituties moeten versterken.

Democratie is ook mensenwerk. Het vraagt om burgers die zich betrokken voelen bij de samenleving en verantwoordelijkheid nemen. Want democratie is niet alleen iets van de overheid, maar van ons allemaal.

De verkiezingen zijn bij uitstek het moment waarop de instituties en de samenleving op een bijzondere manier bij elkaar komen. In Nederland kiezen we in vrije en eerlijke verkiezingen wie ons vertegenwoordigt. Dat is een belangrijke verworvenheid. Op 29 oktober 2025 hebben we de mensen verkozen die ons in de Tweede Kamer vertegenwoordigen en op 18 maart 2026 hebben we onze vertegenwoordigers in de gemeenteraden verkozen.

Met deze brief ga ik in op mijn inzet in het kader van de weerbaarheid van onze democratische rechtsstaat. Ik geef een doorkijk naar wat u in het komende half jaar van mij kunt verwachten. Daarnaast informeer ik u over de evaluatie van de voorgenoemde verkiezingen en ga ik in op de weerbaarheid van het verkiezingsproces.

1. Inzet weerbare democratische rechtsstaat

De Nederlandse democratische rechtsstaat is robuust en veerkrachtig. Dat de verkiezingen naar tevredenheid zijn verlopen, zoals ik hieronder toelicht, getuigt daarvan. Maar anno 2026 staat de democratische rechtsstaat ook onder druk. Daarom zet ik mij de komende jaren in voor de weerbaarheid van de democratische rechtsstaat met initiatieven langs twee lijnen: het versterken van de democratische instituties en de versterking van de democratie van de gemeenschap.

Als instituties onder druk komen te staan, raakt dat direct het vertrouwen in de democratie. Daarom werk ik aan nieuwe wetgeving voor politieke partijen, om verkiezingen veilig, toegankelijk en betrouwbaar te houden en om bestuurders

[1] V-Dem Institute 2026. Democracy Report 2026. Unraveling The Democratic Era? Beschikbaar via https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR / DenB / Democratie Team Verkiezingen

Onze referentie
2026-0000108632

beter te ondersteunen. Het is in dit kader belangrijk dat de regels omtrent opsporing, vervolging en berechting van ambtsdelicten worden gemoderniseerd. Twee wetsvoorstellen zijn daartoe onlangs ingediend.[2] Ook beoog ik de werking van het tweekamerstelsel te versterken met verschillende maatregelen, waaronder het terugzendrecht van de Eerste Kamer.[3] Met de invoering van constitutionele toetsing van wetten aan klassieke grondrechten in de Grondwet wordt de rechtsstaat verder versterkt en worden grondrechten beter beschermd. Het voorstel hiertoe heb ik recentelijk aangeboden aan de Afdeling advisering van de Raad van State van het Koninkrijk en verwacht ik eind dit jaar bij uw Kamer in te dienen.

Als de overheid zich dienstbaar, mensgericht en responsief opstelt richting burgers en laat zien dat het leert van het eigen handelen, ervaren burgers de rechtsstaat als effectief en versterkt dit het vertrouwen in instituties. Het voorstel Wet versterking waarborgfunctie Awb draagt hieraan bij, door de focus bij het handelen van de overheid te leggen op dienstbaarheid en de menselijke maat. Ook de reeds aangekondigde uitbreiding van de Algemene wet gelijke behandeling met overheidshandelen zal hieraan bijdragen, net als het inzetten van de Discriminatietoets bij overheidsorganisaties. Ook transparantie ten aanzien van besluitvorming is van belang voor het vertrouwen in instituties. Daarom dien ik voor het einde van het jaar bij uw Kamer een voorstel in voor een lobbyregister. Het gaat echter niet alleen om regels en procedures, maar ook om houding en gedrag en het uitdragen van rechtsstatelijk leiderschap. Alleen op die manier wordt bijgedragen aan (herstel van) vertrouwen tussen burger en overheid.

Een democratie speelt zich echter niet alleen af in het parlement, gemeentehuis en stemlokaal, maar is van de gemeenschap, van ons allemaal. Ook in buurten, binnen verenigingen en via het publieke debat geven mensen vorm aan onze democratische samenleving. Daarom maken we ruimte voor maatschappelijk initiatief, en werken we samen met burgers en maatschappelijke organisaties. Met het Gemeenschapsfonds investeren we in ontmoetingsplekken om letterlijk een plek te geven aan onze democratische gemeenschap. Het streven is dat onze democratie van en voor iedereen is. Omdat ieders stem telt, verbeteren en beschermen we de mogelijkheden tot invloed en zeggenschap op lokaal en nationaal niveau. In dat kader zijn ook de recente onderzoeken naar het demonstratierecht relevant. Op 3 juni jl. heb ik de inzet van het kabinet ten aanzien van het demonstratierecht uiteengezet.[4] De kabinetsreactie op bovengenoemde onderzoeken volgt direct na de zomer. Financiële steun voor ProDemos zorgt bovendien voor een laagdrempelig informatieaanbod over de democratische rechtsstaat, voor alle leeftijden en in alle regio's van ons land.

Naast al deze initiatieven hecht ik ook belang aan de opbouw van kennis en gedegen onderzoek. Mijn ministerie staat dan ook in nauw contact met wetenschappers en maatschappelijke organisaties die zich bezighouden met de laatste inzichten op het gebied van de weerbare democratische rechtsstaat. De autocratische ontwikkelingen die we in de wereld zien, evenals de tegenbewegingen, maken dat de ontwikkelingen snel gaan. Ik houd dan ook de vinger aan de pols en zoek internationaal de verbinding met gelijkgestemde landen.

2. Evaluatie van de verkiezingen

[2] Kamerstukken II 2025/26, 36 950 en 36 951.

[3] Een volledig overzicht van grondwetsvoorstellen heb ik uw Kamer op 22 juni jl. bij brief gestuurd. Zie Kamerstukken II 2026/27, 31 570, nr. 40.

[4] Kamerstukken I 2025/26, 34 324.

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR / DenB / Democratie Team Verkiezingen

Onze referentie
2026-0000108632

In deze paragraaf blik ik terug op de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 (GR26) en ga ik dieper in op de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025 (TK25).[5] In de bijlagen bij deze brief reageer ik op de verschillende adviezen en onderzoeken die zijn gedaan.[6]

Algemeen beeld GR26
De verkiezingen zijn eerlijk, transparant en controleerbaar verlopen. Dit beeld wordt gedeeld door de Kiesraad en de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB). Dit is mede te danken aan de vele stembureaumedewerkers. Ik heb geconstateerd dat er weer voldoende stembureauleden waren. De opkomst was met 53,8% hoger dan de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen vier jaar geleden (50,99%).[7] De GR26 is met de inwerkingtreding van de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces de eerste verkiezing waarin de Kiesraad een centrale, instruerende, beoordelende en ook ondersteunende rol heeft ingenomen.[8] De Kiesraad constateert dat de implementatie van de Nieuwe Procedure Vaststellen Verkiezingsuitslag veel vraagt van de actoren op gemeentelijk niveau (bijlage 2).

Herverkiezing in Gorinchem
In de gemeente Gorinchem waren concrete vermoedens van het ronselen van volmachten. Dit heeft geleid tot aangifte en onderzoek door de politie en het Openbaar Ministerie (hierna: OM). Dit onderzoek is nog gaande en richt zich onder meer op de vraag of kiezers onder druk zijn gezet of actief zijn benaderd om hun volmacht af te geven aan anderen. De vermoedens van onregelmatigheden vormden voor de gemeenteraad van Gorinchem aanleiding om te besluiten tot een herstemming. Daarbij stond voorop dat iedere twijfel over de betrouwbaarheid van de uitslag en het ordelijk verloop van de verkiezingen moet worden weggenomen. De herverkiezing heeft op 29 april jl. plaatsgevonden en is zonder incidenten verlopen, ondanks de korte voorbereidingstijd voor gemeente, politieke partijen en uitvoerende organisaties.[9]

De signalen over mogelijk ronselen van volmachten in Gorinchem neem ik zeer serieus. Voorvallen in het verleden in andere gemeenten waar sprake was van mogelijke druk of beïnvloeding rond volmachten, hebben niet geleid tot een herstemming. Dit komt doordat het systeem goed lijkt te werken: er wordt gesignaleerd dat er mogelijk sprake is van ronselen en vervolgens wordt er aangifte van gedaan. Ondertussen zijn er ook aanhoudingen verricht in het onderzoek naar stemfraude in Gorinchem. Het onderzoek van het Openbaar Ministerie is echter nog niet afgerond.

Tegelijkertijd constateer ik dat in internationale waarnemersmissies kritische uitlatingen zijn gedaan over het volmachtsysteem en dat het gebruik van

[5] In aanvulling op mijn eerste beeld van het verloop van de TK25 (Kamerstukken II, 2025–2026, 35 165, nr. 93.)
[6] In bijlage 1 reageer ik op de adviezen inzake de TK25 van de Kiesraad, de gemeente Den Haag, Ieder(in) en van de OVSE en Democracy Volunteers (resp. in bijlage 4, 5, 6, 7 en 8). In bijlage 2 reageer ik op de adviezen inzake de GR26 van de Kiesraad, de Nederlandse Vereniging van Burgerzaken, Ieder(in) (resp. in bijlage 10, 11 en 12).
[7] Het onderzoek naar het effect van de campagne is meegezonden in bijlage 14.
[8] De stand van zaken van de uitvoering van de overige wetgevingstrajecten op de Verkiezingsagenda is meegezonden met deze brief en beschikbaar via bijlage 3.
[9] Op grond van de Kieswet moet een herstemming binnen dertig dagen plaatsvinden. Bij toekomstige herverkiezingen leidt deze termijn mogelijk tot uitvoeringsproblemen. Ik zal ingaan op de aanbeveling van de Kiesraad in het najaar (zoals beschreven in bijlage 2).

volmachten vragen oproept.[10] Dat maakt nader onderzoek naar het volmachtstelsel nodig, om goed te kunnen beoordelen óf en welke aanvullende maatregelen noodzakelijk zijn om het ronselen van volmachten te voorkomen. Daarbij kijk ik niet alleen naar de specifieke gebeurtenissen in Gorinchem, maar ook naar bredere vragen over het functioneren van het huidige volmachtstelsel, de uitvoerbaarheid van eventuele maatregelen en de risico's op misbruik. Ik informeer uw Kamer in het najaar over de opzet van dit onderzoek.

Stemadvies met behulp van kunstmatige intelligentie (AI)
In aanloop naar de verkiezingen maakten kiezers vaker gebruik van AI-stemhulpen.[11] Er is meer duidelijkheid nodig over de rol van de overheid bij AI-toepassingen rond verkiezingen, zoals stemwijzers. Daarom onderzoek ik hoe democratische waarden beter verankerd kunnen worden in AI-toepassingen, zodat het online debat weerbaarder en toekomstbestendiger wordt.[12] Daarbij betrek ik experts en organisaties, zoals de Autoriteit Persoonsgegevens. Ik houd zowel oog voor risico's, zoals manipulatie en informatievervorming, als voor kansen, zoals een beter publiek debat en bredere participatie.

Vervolgstappen met het nieuwe stembiljet
Het nieuwe stembiljet vergroot de toegankelijkheid en uitvoerbaarheid van verkiezingen. Tijdens de GR26 is opnieuw geëxperimenteerd met het nieuwe stembiljet. De evaluatie schetst wederom een positief beeld.[13] Zowel kiezers, gemeenten en stembureauleden zijn zeer tevreden over het gebruik van het nieuwe stembiljet. Ik bereid daarom een wetsvoorstel voor om het nieuwe stembiljet landelijk in te voeren. Ik ben voornemens om dit wetsvoorstel in 2027 in te dienen, met het oog op gebruik van het stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029.

Voorbereiding, behandeling en inwerkingtreding van een wetsvoorstel voor landelijke invoering van het nieuwe stembiljet is niet haalbaar vóór de komende provinciale staten- en waterschapsverkiezingen van 17 maart 2027 (PS/WS27). Voor deze verkiezingen vraag ik de elf gemeenten die eerder geëxperimenteerd hebben opnieuw deel te nemen onder de experimentenwet.

3. Weerbaarheid van het verkiezingsproces

Op 4 maart jl. heb ik uw Kamer geïnformeerd over de maatregelen die ik heb getroffen in het kader van de weerbaarheid van het verkiezingsproces in aanloop naar de GR26.[14] Rond deze verkiezingen zijn er signalen van gecoördineerd inauthentiek gedrag naar voren gekomen, mogelijk aangestuurd vanuit het buitenland.[15] Het onderzoek toont echter geen bewijs voor 'grootschalige of

[10] De rapporten zijn meegezonden in bijlage 7 (OVSE) en 8 (Democracy Volunteers). Mijn reactie op beide is bijgevoegd in bijlage 1. Daarnaast geeft circa 20% van de respondenten uit het Kiezersonderzoek tijdens de TK25 en de GR26 aan dat zij 'uit gemak' gebruik maken van hun volmacht. Tussen de 5% en 10% van de respondenten geeft aan dat zij hun stemkeuze niet doorgeven bij het afgeven van hun volmacht. De Kiezersonderzoeken zijn meegezonden in bijlagen 9 en 15.
[11] Autoriteit Persoonsgegevens (2025). AP waarschuwt: chatbots geven vertekend stemadvies. Beschikbaar via https://www.autoriteitpersoonsgegevens.nl/actueel/ap-waarschuwt-chatbots-geven-vertekend-stemadvies
[12] Hiermee doe ik de toezegging aan het lid Bikker (ChristenUnie) af (2026Z03539).
[13] Bijlage 17 bevat een beleidsmatige evaluatie van drie verkiezingen experimenteren met het nieuwe stembiljet. Hiertoe zijn ook bijlage 18 (onafhankelijke evaluatie), 19 (kwalitatief kiezersonderzoek) en 20 (gedragswetenschappelijk onderzoek) meegezonden.
[14] Kamerstukken II 2025/26, 36 165, nr. 107.
[15] Justice for Prosperity (2026). Gemeenteraadsverkiezingen 2026: Een verstoord speelveld (bijlage 13).

doorslaggevende beïnvloeding van de uitslag'. De verkiezingen zijn vrij en eerlijk verlopen.

FIMI-detectieorganisatie
Elke vorm van heimelijke, gecoördineerde beïnvloeding is volstrekt onwenselijk. Daarom blijven we alert en versterken we de weerbaarheid van ons verkiezingsproces en onze democratische instituties. Ik werk aan wetgeving en de oprichting van een organisatie die buitenlandse informatiemanipulatie en inmenging (*Foreign Information Manipulation and Interference*, 'FIMI') structureel kan detecteren, in lijn met het coalitieakkoord.[16]

Ik laat mij daarbij inspireren door bestaande organisaties in Frankrijk, Zweden en Duitsland en werk samen met de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), die namens de Europese Commissie onderzoek doet naar de inrichting van FIMI-detectiecapaciteit in Nederland en andere EU-lidstaten.

Eind dit jaar informeer ik uw Kamer over de voortgang van dit onderzoek, het wetgevingstraject en de oprichting van de organisatie die buitenlandse inmenging en informatiemanipulatie detecteert. Dan ga ik ook in op het onderzoek naar de rol van het maatschappelijk middenveld in de detectie van desinformatie en op het onderzoek naar de impact van desinformatie op de Nederlandse democratische rechtsstaat.[17] De inzichten uit het laatstgenoemde onderzoek neemt dit kabinet mee in het beleid voor maatschappelijke weerbaarheid. In die context is ook de aanbeveling relevant van het rapport van Justice for Prosperity (JfP) 'een verstoord speelveld', voor versterking van het kritisch denkvermogen, mediawijsheid en maatschappelijke weerbaarheid.[18]

Pilot FIMI-detectie verkiezingen
Met de pilot FIMI-detectie tijdens de GR26 verken ik hoe FIMI-detectie het best kan worden ingericht en welke methoden effectief en geschikt zijn. Ik heb zes wetenschappers en organisaties uit het maatschappelijk middenveld opdracht gegeven om onderzoek te doen naar verschillende aspecten van FIMI rond de verkiezingen. De nadruk van het onderzoek ligt op online gecoördineerd inauthentiek gedrag met een buitenlandse oorsprong, zoals botnetwerken. Eén onderzoek richt zich op online intimidatie met een buitenlandse oorsprong van decentrale politieke ambtsdragers. Door verschillende methoden, bronnen en platformen te combineren ontstaat een breed beeld van FIMI rond de GR26 en van de waarde van verschillende onderzoeksmethoden.

Ik verwacht de resultaten van de pilot begin oktober 2026. Een onafhankelijke klankbordgroep brengt de bevindingen van de onderzoeken samen en analyseert deze overkoepelend. Hieruit trek ik lessen voor de toekomstige inrichting van FIMI-detectie. Op dit moment heb ik één conceptrapport ontvangen. Daarom kan ik nog niet inhoudelijk vooruitlopen op de uitkomsten. Eind dit jaar deel ik de onderzoeksrapporten, de rapportage van de Klankbordgroep en mijn reactie hierop met uw Kamer.

[16] Kamerstukken II 2025/26, 36 800 VII, nr. 97 & kamerstukken II 2025/26, 26 643, nr. 1516.
[17] IPSOS I&O (2026). De rol van het maatschappelijk middenveld bij het detecteren en openbaren van desinformatie. Te raadplegen via: https://www.kennisopenbaarbestuur.nl/documenten/2026/04/28/de-rol-van-het-maatschappelijk-middenveld-bij-het-detecteren-en-openbaren-van-desinformatie. Zie ook Kamerstukken II 2024/25, 30 821, nr. 254.
[18] Het rapport van Justice for Prosperity (JfP) is meegezonden in bijlage 13. In bijlage 2 doe ik in reactie op het rapport het verzoek van het lid Sneller (D66) af (2026Z07940).

Ik zet de pilot voort richting de verkiezingen voor de provinciale staten, de waterschappen en de eilandraden van 17 maart 2027. Zo krijg ik beter zicht op FIMI tijdens verkiezingen en hoe de detectieorganisatie het beste ingericht kan worden. Waar nodig deel ik relevante signalen uit deze pilot met de toezichthouders en bespreek ik deze aan de verkiezingstafel.[19]

4. Bedreiging en intimidatie in campagnetijd

Contact met de samenleving is een cruciaal element in het werk van volksvertegenwoordigers, zeker in campagnetijd. In aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen was er een toename van bedreiging en intimidatie richting (kandidaat)politieke ambtsdragers en partijvrijwilligers. Het is onacceptabel dat bestuurders en volksvertegenwoordigers te maken krijgen met agressie, intimidatie en bedreiging. Ik blijf als minister van BZK onophoudelijk normeren en ondersteun onze politieke ambtsdragers bij de uitvoering van hun democratische en rechtsstatelijke taken.

Ik heb de Universiteit Twente gevraagd om bedreiging en intimidatie in campagnetijd mee te nemen in lopend onderzoek naar het functioneren van politieke partijen op lokaal niveau.[20] De respons van partijen geeft een indicatie: ongeveer de helft van alle politieke partijen kreeg te maken met bedreigingen en intimidatie, zowel online als fysiek (met name het bekladden of vernielen van verkiezingsmateriaal). Deze ervaringen zijn geen marginaal verschijnsel, maar een substantieel en breed verspreid onderdeel van de campagnepraktijk. Dat is onacceptabel. Daar tegenover staat dat zo goed als alle lokale partijorganisaties aangeven dat ze ondanks deze ervaringen hun campagne niet hebben aangepast.

Ervaringen met agressie en intimidatie kunnen leiden tot een afname in werkplezier en beïnvloeden politieke ambities. Bedreiging en intimidatie treft vaker vrouwen en het heeft vaker een negatief effect op hun politieke ambities dan bij mannen. Dit versterkt de al bestaande ondervertegenwoordiging van vrouwen in het lokaal bestuur. Uit onderzoek blijkt evenwel niet eenduidig dat politieke ambtsdragers hun ambt neerleggen vanwege agressie en bedreigingen.[21] Ook noemen politieke partijen dit niet als de belangrijkste barrière voor nieuwe kandidaten.

Vanuit het programma Weerbaar Bestuur zet ik doorlopend in op goede preventie, reactie en nazorg bij bedreiging en intimidatie richting decentrale politieke ambtsdragers. Daarnaast voer ik, in samenspraak met betrokkenen, extra acties uit om politieke partijen in campagnetijd te ondersteunen. Daarin trek ik samen op met de beroeps- en belangenvereniging van het openbaar bestuur en het Kennispunt lokale politieke partijen. Ik zorg met Statenlidnu, de Unie van Waterschappen en politieke partijen voor praktische ondersteuning richting de PS/WS27. Ik ben met de politie, het OM en de minister van Justitie & Veiligheid in

[19] In reactie op de toezegging (TZ202606-218) aan het lid Kathmann (PRO) die is gedaan tijdens het commissiedebat Sociale media en inmenging van 4 juni 2026 (2026A02096) deel ik de ambitie om verkiezingen te versterken. Dit gebeurt het best binnen de bestaande verkiezingsorganisatie, waar maatregelen al worden verzameld, geprioriteerd en uitgevoerd. Aanvullende maatregelen tegen inmenging voer ik binnen deze structuur uit.

[20] Het deelrapport 'Gehinderde vertegenwoordiging' is meegezonden in bijlage 16.

[21] Vanuit de tweejaarlijkse Monitor Integriteit en Veiligheid is bekend dat 37% van de mannelijke politieke ambtsdragers te maken krijgt met een vorm van agressie tegenover 55% van de vrouwelijke politieke ambtsdragers. Voor een kwart van de vrouwen die te maken had met agressie of intimidatie, heeft dit invloed op de politieke ambities. Bij mannen is dit bij 9 procent het geval.

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR / DenB / Democratie Team Verkiezingen

Onze referentie
2026-0000108632

gesprek over het verbeteren van veiligheidsmaatregelen en de opvolging van aangiftes over agressie, bedreiging en intimidatie van (kandidaat-)politici. Ik werk nauw samen met de stichting Stem op een Vrouw om de veiligheid van vrouwen tijdens campagnes te vergroten, zowel fysiek als online.[22]

5. Tot slot

Onze democratische rechtsstaat is nooit 'af'. Het stelsel is niet in een dag ontworpen en geïntroduceerd, maar door de eeuwen heen gegroeid tot wat het nu is, via kleine en grote aanpassingen op verschillende momenten in de tijd. Ons kiesstelsel is daar hét voorbeeld van. Het Nederland van nu is op veel punten onvergelijkbaar met dat van vroeger. Nieuwe sociale, economische, technologische en geopolitieke ontwikkelingen vragen steeds om nieuwe keuzes. Maar altijd vanuit de waarden die horen bij onze manier van samenleven. Met de in deze brief geschreven inzet wil ik mijn bijdrage leveren aan de doorontwikkeling en weerbaarheid van de democratische rechtsstaat in Nederland.

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

Pieter Heerma

[22] In deze paragraaf doe ik de toezeggingen aan de leden Tseggai (PRO) en Kostic (PvdD) uit het mondelinge vragenuur van 17 maart jl. af.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

DGOBDR-DenB-Democratie
Verkiezingen

Onze referentie
2026-0000191768

bijlage

Reactie op adviezen aan BZK over de gemeenteraadsverkiezing op 18 maart 2026

Bijlage nummer	2
Horend bij	Evaluatie verkiezingen en inzet weerbare democratische rechtsstaat
Datum	2 juli 2026
Onze referentie	2026-0000191768

Naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezing op 18 maart 2026 (GR26) hebben de Kiesraad, de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB) en Ieder(in) een advies opgesteld aan het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). Daarnaast heeft de stichting Justice for Prosperity in het rapport 'Gemeenteraadsverkiezingen 2026: Een verstoord speelveld' aanbevelingen gedaan aan het ministerie van BZK. In deze bijlage ga ik puntsgewijs in op de adviezen.

1. Kiesraad

1	Geef vertegenwoordigende organen enig kader mee ten aanzien van omstandigheden die kunnen leiden tot een herstemming. De Kiesraad denkt hier graag in mee, ook gezien zijn taak om eventueel een advies tot herstemming uit te brengen.	Ik steun het advies van de Kiesraad. In de kabinetsreactie op de voorlichting van de Raad van State over geschilbeslechting heb ik het belang van een toetsingskader geschetst.[1] Ik betrek de Kiesraad bij de uitwerking van dit kader.
2	De Kiesraad neemt de ervaringen met de termijn voor de organisatie van de herstemming mee in zijn advies over een versnelling van het verkiezingsproces, dat naar verwachting dit najaar zal verschijnen.	Ik steun het voornemen van de Kiesraad om deze termijn mee te nemen in het advies over versnelling van het verkiezingsproces. In mijn reactie op dat advies reageer ik ook op de termijn voor de organisatie van een herstemming.
3	De Kiesraad gaat in gesprek met gemeenten, de verschillende ketenpartners, zoals de Rijksdienst voor Identiteitsgegevens (RvIG) en de IND, en de betrokken leveranciers van gemeenten om te komen tot een verbetering van het proces rondom kiezersregistratie. De Kiesraad verzoekt het	Ik vind het positief dat de Kiesraad met de verschillende betrokkenen in gesprek gaat over het proces rondom kiezersregistratie. Eventuele nadere kaders voor gemeenten kunnen ook onderdeel zijn van

[1] Kamerstukken II 2025/26, 35165, nr. 99, p. 2, 9.

	ministerie van BZK om te onderzoeken of het mogelijk is om nadere kaders in hoofdstuk D op te nemen, zodat de Kieswet en het Kiesbesluit meer richting aan gemeenten geven bij de uitoefening van hun taken rondom kiezersselectie.	dat gesprek. Nadat de Kiesraad deze gesprekken heeft afgerond, ga ik met de Kiesraad in gesprek over de conclusies van deze gesprekken.
4	Beperk het aantal volmachten tot één volmacht per persoon. Indien de minister dit advies niet overneemt, raadt de Kiesraad aan om alternatieven te wegen. Bijvoorbeeld het afschaffen van de onderhandse optie tot volmachtverlening.	Beperkingen van de mogelijkheid om bij volmacht te stemmen kunnen grote gevolgen hebben voor de toegankelijkheid van verkiezingen, met name voor kiezers die door ziekte, verblijf elders of een beperking niet zelf hun stem kunnen uitbrengen. Het volmachtinstrument vervult voor deze groep een belangrijke functie. Er is wél aanleiding om te bezien of aanvullende waarborgen binnen het huidige volmachtstelsel wenselijk zijn. Op dit moment is nader onderzoek nodig om goed te kunnen beoordelen óf en welke aanvullende maatregelen daadwerkelijk noodzakelijk zijn om het ronselen van volmachten te voorkomen. Ik informeer uw Kamer in het najaar over de opzet van dit onderzoek.
5	Onderzoek of de strafmaat voor het ronselen van volmachtstemmen moet worden verhoogd naar minimaal 1 jaar vrijheidsstraf. Of om te onderzoeken of ontzetting uit het (passief) kiesrecht mogelijk is bij alle of meerdere kiesdelicten, ongeacht de daarvoor geldende strafmaat.	Hoewel het ronselen van volmachten een inbreuk vormt op het vertrouwen in onze democratie en onmiskenbaar kwalijk is, wordt deze strafbare gedraging als minder ernstig gezien dan bijvoorbeeld het vervalsen van verkiezingsbescheiden, omdat de reikwijdte van ronselen in kwantitatief opzicht beperkt is. Men kan namelijk niet meer dan twee volmachtstemmen per persoon uitbrengen. Het vervalsen van verkiezingsbescheiden

		daarentegen leidt tot grootschalige manipulatie van het verkiezingsproces. Het zou dan ook te ver gaan om de maximumstraf voor ronselen nog verder te verhogen naar één jaar, de minimumstraf voor delicten waarbij tevens ontzetting uit het kiesrecht kan worden opgelegd, en op te nemen in het rijtje van zeer ernstige strafbare feiten waarbij ontzetting uit het kiesrecht mogelijk is.

2. NVVB

1	Over de nieuwe uitslagensoftware Abacus: - De huidige omweg van EML naar CSV via externe tools is foutgevoelig. Een integrale exportfunctionaliteit binnen Abacus is noodzakelijk. - De persoonlijke begeleiding zoals nu bij de 14 deelnemende gemeenten heeft plaatsgevonden is bij een landelijke uitrol niet mogelijk. Daarom verzoekt de NVVB om een gedegen opleidingsplan en een strategie om te komen tot een succesvolle landelijke uitrol.	De eerste inzet van de nieuwe uitslagsoftware Abacus bij de gemeenteraadsverkiezingen is, onder begeleiding van de Kiesraad, zeer goed verlopen. In alle veertien gemeenten is Abacus succesvol ingezet. De adviezen van de NVVB voor de landelijke uitrol van Abacus zullen worden gedeeld met de Kiesraad.
2	Ten behoeve van de selectie niet-Nederlandse kiesgerechtigden: - Zorg met een wetswijziging voor een betere aansluiting tussen de Kieswet en de Basisregistratie Personen (BRP). Het advies is om uit te gaan van een geldige verblijfstitel op de peildatum, gecombineerd met vijf jaar onafgebroken verblijf. - Ontwikkel een gestandaardiseerd proces in samenwerking met softwareleveranciers, de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND), de Rijksdienst voor Identiteitsgegevens en gemeenten. Daarnaast is een snelle verificatieroute bij de IND nodig voor twijfelgevallen ('uitvallijsten').	Het is van belang dat gemeenten de juiste selectie van kiesgerechtigden kunnen maken. De Kiesraad heeft in zijn evaluatieadvies aangekondigd in gesprek te gaan met gemeenten en softwareleveranciers over het proces van de selectie van kiesgerechtigden en of en hoe dit verbeterd kan worden. Deze aanbevelingen kunnen onderdeel zijn van dit gesprek.

3	De doorlooptijd van de beroepsprocedure bij de Raad van State bij de kandidaatstelling leidt tot knelpunten: - Drukkerijen kunnen pas starten na definitieve goedkeuring. Omdat de zekerheid over de definitieve kandidatenlijsten uitbleef tot maandag 16 februari, konden de drukkers pas vanaf dat moment aan de slag. Deze vertraging bij het onherroepelijk vaststellen van de lijsten brengt de tijdige levering van materialen in gevaar. - Het gebrek aan tijdige informatie tot na het weekend zorgt voor onnodige stagnatie en onrust bij gemeentelijke organisaties.	Belanghebbenden kunnen bij de Raad van State in beroep gaan tegen het besluit van het centraal stembureau over het vaststellen van de kandidatenlijsten. Pas na uitspraak van de Raad van State is de kandidatenlijst definitief en kan het stembiljet worden geproduceerd. Voor de productie en verspreiding is beperkt tijd, terwijl dit een grote landelijke operatie is. Dit is bij elke verkiezing zo. Bij gemeenteraadsverkiezingen zijn er heel veel verschillende kandidatenlijsten waartegen in beroep kan worden gegaan, wat dit proces nog ingewikkelder maakt. Dit is op zichzelf geen aanleiding om deze procedures aan te passen, het belang van zorgvuldigheid en de mogelijkheid in beroep te gaan weegt zwaar. Goede en tijdige communicatie is wel altijd van belang. De Kiesraad heeft in zijn evaluatieadvies aangekondigd in gesprek te gaan met gemeenten en leveranciers en daarbij ook het proces van de beroepsprocedure van de Raad van State te betrekken. Deze aanbevelingen kunnen onderdeel zijn van dat gesprek.
4	Aandachtspunten voor het experiment met een nieuw stembiljet: - De NVVB signaleert dat het percentage ongeldige stemmen door het kiezen van een 'te hoog' (niet-bestaand) kandidaatsnummer een punt van zorg blijft. Om de stem van de kiezer te behouden, pleit de NVVB voor een wettelijke aanpassing: een stem op een niet-bestaand nummer binnen een lijst	Naar aanleiding van de resultaten van de evaluatie van de experimenten tijdens de GR26 heb ik besloten om het Experimentenbesluit nieuwe stembiljetten aan te passen om stemmen die worden uitgebracht op een niet-bestaande kandidaat toe te kennen aan de lijsttrekker van de betreffende partij.

	wordt automatisch toegekend aan de lijsttrekker. - In gemeenten die voor de derde keer meedoen, ervaren kiezers het biljet inmiddels als 'normaal'. De sterke nadruk in de campagne op het "nieuwe" karakter wekte bij hen de indruk dat er wéér een ander model werd geïntroduceerd. Een uniforme, landelijke campagne zal naar verwachting bijdragen aan een eenduidig beeld en een (nog) beter gebruik van dit model tijdens de landelijke invoering ervan.	Ik betrek de genoemde punten in de doorontwikkeling van de communicatie- en voorlichtingsmiddelen over stemmen met het nieuwe stembiljet richting de PS/WS27.
5	Betreffende de productie en distributie van stembiljetten, vraagt de NVVB om: - Afspraken met drukkerijen: Producenten moeten garanderen dat partijen stembiljetten strikt gescheiden blijven. De verantwoordelijkheid voor de juistheid van de levering ligt bij de producent. - Verbeterde controlemogelijkheid: Pas de opmaak van de achterzijde aan. Door het contrast te verhogen en de gemeentenaam of kieskring duidelijk te vermelden, wordt een snelle visuele controle door stembureauleden wél mogelijk.	De gemeenten zijn opdrachtgevers van drukkerijen en kunnen dus afspraken met hen maken. Wel vragen de Kiesraad en het ministerie van BZK hier in hun evaluaties en contacten met drukkers aandacht voor. Stembiljetten van verschillende kieskringen zijn al afwijkend, door vermelding op het stembiljet van de betreffende kieskring. Ik ben voornemens nog een extra visueel element aan de specificaties van het stembiljet toe te voegen bij de volgende verkiezingen. Dit moet de genoemde controle vergemakkelijken.
6	Ten aanzien van de postbezorging en bereikbaarheid, verzoekt de NVVB de minister om: - Een specifiek 'verkiezingsprotocol' met PostNL waarbij verkiezingspost een voorrangsstatus krijgt, zodat de bezorging binnen de wettelijke termijnen, zoals opgenomen in de Kieswet, gegarandeerd is en niet afhankelijk is van reguliere poststromen. - Compensatie van extra kosten (zoals koeriers) die gemeenten maken.	Er zijn opnieuw miljoenen stempassen en kandidatenlijsten verstuurd aan kiezers. Dit omvangrijke proces is voor het overgrote deel goed verlopen, dankzij de grote inzet van de hele verkiezingsketen. Er zijn echter gevallen geweest waarbij er iets misging in de bezorging, zoals de NVVB signaleert. Waar dit is gebeurd hebben gemeenten naar oplossingen gezocht,

	- Versnelling van de transitie naar digitale alternatieven, zoals een online portaal voor volmachten. - De NVVB steunt de huidige verkenning van de Kiesraad om de wettelijke termijnen in het verkiezingsproces te herzien. De huidige termijnen bieden te weinig buffer voor de complexe logistiek van nu. De NVVB pleit daarom voor een herziening van de tijdlijnen, zodat de druk op gemeenten afneemt en de kwaliteit van het proces gewaarborgd blijft.	bijvoorbeeld door vervangende stempassen te sturen, en hierover gesproken met PostNL. Voor de aanvragen voor vervangende stempassen, kiezerspassen en schriftelijke volmachten in de laatste dagen hebben gemeenten soms alternatieve bezorgwijzen gebruikt die voor hen tot extra kosten leidden. De bezorging van deze laat aangevraagde passen is een aandachtspunt. Daarom wil ik de aanvraagtermijn voor schriftelijke aanvragen naar voren halen, zoals eerder geadviseerd door de Kiesraad en NVVB. Zo is er meer tijd voor de bezorging. Deze wijziging heb ik meegenomen in het voorstel voor de Wet stroomlijning verkiezingsproces. Een kiezer kan dan nog steeds een pas ophalen bij de gemeente tot 12.00 uur de dag voor de verkiezing. Deze wijziging zou extra kosten voor gemeenten moeten voorkomen. Ik ben niet voornemens om de aanvraag voor een schriftelijke volmacht te digitaliseren. Het staat gemeenten vrij om bijvoorbeeld een eigen online portaal op hun website in te richten waarop het formulier voor de schriftelijke volmacht ingeleverd kan worden. In de Wet stroomlijning verkiezingsproces wordt digitale legitimatie bij aanvraagprocessen voor bijvoorbeeld een vervangende stempas en kiezerspas in de Kieswet mogelijk gemaakt.

3. Rapport Onbeperkt Stemmen – Ieder(in)
De adviezen in de rapportage van het Meldpunt Onbeperkt Stemmen komen overeen met de adviezen die zijn gegeven naar aanleiding van de Tweede Kamerverkiezingen op 29 oktober 2025. Een reactie op de adviezen is opgenomen in bijlage 1.

In het algemeen zie ik een positieve ontwikkeling op het gebied van toegankelijkheid. Uit het Kiezersonderzoek blijkt dat 99% van de kiezers geen problemen ervoer met de toegankelijkheid van stemlokalen of het stemmen; de weinige knelpunten waren meestal klein. Ook het Meldpunt onbeperkt stemmen van Ieder(in) laat een overwegend positief beeld zien: 49% van de meldingen was positief, 30% negatief en 22% neutraal - een verbetering ten opzichte van de TK25. [2] De meeste meldingen bij GR26 gingen over de toegankelijkheid van het stemlokaal, het stembiljet en hulp en informatie door stembureauleden.

Tegelijkertijd toont een steekproef van de Kiesraad aan dat de fysieke toegankelijkheid achterblijft: 65% van de stemlokalen voldoet niet (volledig) aan de criteria voor toegankelijke stembureaus en slechts 5% is volledig toegankelijk.[3] Dit is een verbetering (enkele procenten) ten opzichte van eerdere verkiezingen.

De ervaringen zijn dus overwegend positief, maar verdere verbetering blijft nodig. Het Actieplan Toegankelijk Stemmen, opgesteld door BZK, de Kiesraad, VNG en NVVB en in samenwerking met belangenorganisaties en ervaringsdeskundigen, moet hieraan bijdragen.[4] De voortgang wordt gemeten via een nulmeting (2024) en een vervolgmeting in 2027.

4. Justice for Prosperity. Gemeenteraadsverkiezingen 2026: Een verstoord speelveld
Advies 1:
Handhaaf de Verordening Politieke Reclame en verbeter de voorlichting. De Autoriteit Persoonsgegevens (AP), het Commissariaat voor de Media (CvdM) en, waar relevant, de Autoriteit Consument en Markt (ACM) zouden in aanloop naar volgende verkiezingen zichtbaarder en consistenter kunnen optreden tegen overtredingen van de Verordening Politieke Reclame (VPR).

Reactie op advies 1:
Europese verordening inzake transparantie en gerichte politieke reclame
Per 10 oktober 2025 is de Europese verordening inzake transparantie en gerichte politieke reclame van toepassing. Politieke reclame moet nu als zodanig gelabeld zijn en voorzien van een bijbehorende transparantieverklaring. Dit maakt transparant wanneer er sprake is van politieke reclame en helpt burgers om politieke reclame te herkennen. Daarnaast introduceert de verordening regels voor het gericht aanbieden van politieke reclame op basis van persoonsgegevens. Dit beschermt hen tegen onrechtmatig gebruik van hun persoonsgegevens. De wet

[2] De rapportages zijn meegezonden in bijlage 6 (TK25) en 12 (GR26).
[3] De Steekproef toegankelijkheid stemlokalen is meegezonden in bijlage 10.
[4] Kamerstukken II, 2024/25, 35165, nr. 89.

die uitvoering geeft aan deze verordening in Nederland heb ik op 13 april jl. bij uw Kamer ingediend.[5]

Nederland heeft sinds het van toepassing worden van de verordening twee verkiezingen gehouden: een nationale parlementsverkiezing op 29 oktober 2025 en gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart jl. Daarmee heeft Nederland in korte tijd veel relevante ervaring opgedaan met de praktische uitwerking van de regels uit de verordening. Veel politieke reclame in Nederland is tijdens de afgelopen gemeenteraadsverkiezingen gelabeld en er wordt beperkt gerichte reclame verspreid door Nederlandse uitgevers van politieke reclame. Tegelijkertijd hoor ik van politieke partijen, brancheorganisaties en marktpartijen dat de verordening complex is en dat de uitvoeringslasten hoog zijn. Het Commissariaat voor de Media- (hierna: het Commissariaat), beoogd toezichthouder onder de verordening, heeft geconstateerd dat labels vaak nog niet conform de regels uit de verordening zijn en dat ook niet altijd een transparantieverklaring is ingevuld. Het Commissariaat heeft rond de gemeenteraadsverkiezingen daarom gericht (vooral) uitgevers van politieke reclame geïnformeerd over de verplichtingen die volgen uit de verordening. De komende periode wordt bezien of er aanvullende voorlichting nodig is.

Politieke reclame en grote platformen
In reactie op het van toepassing worden van deze regelgeving hebben enkele grote bedrijven, zoals Meta (Instagram, Facebook) en Alphabet (Google, Youtube), besloten betaalde politieke advertenties te weren van hun platformen. Ik wil benadrukken dat dit besluit niet volgt uit de nieuwe Europese regels.

De onderzoekers van Justice for Prosperity hebben in de periode voorafgaand aan de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart jl. toch op verschillende grote platforms politieke reclame gevonden, ondanks het door bedrijven zelf ingestelde verbod. Dit is op zichzelf al kwalijk omdat het verbod hiermee onevenwichtig wordt gehandhaafd en er zodoende geen gelijke mogelijkheden zijn voor politieke partijen om op deze manier reclame te verspreiden. Bovendien voldeed deze reclame niet aan de verplichtingen uit de verordening. De Autoriteit Persoonsgegevens heeft in deze periode dan ook waarschuwingsbrieven gestuurd aan politieke partijen die online politieke reclame verspreidden die niet aan de regels voldeed.

De handelingsopties voor Nederland zijn bij deze overtredingen beperkt. Volgens de verordening vallen internationaal opererende bedrijven onder het toezicht van het land waar zij hun hoofdvestiging hebben. Voor veel grote platformen is dit Ierland. Voorafgaand aan de verkiezingen heeft mijn ministerie daarom een bezoek gebracht aan de Ierse toezichthouder en enkele grote platformen om in gesprek te gaan over hun rol bij vrije en eerlijke verkiezingen. Grote platformen hebben, gezien hun omvang, een bijzondere verantwoordelijkheid. Daarom is het

[5] Ik heb uw Kamer eerder bij brief geïnformeerd over de uitvoering in Nederland. Zie daarvoor: Kamerstukken II, 25/26, 36 013, nr. 5. Ook heb ik uw Kamer op verzoek eerder geïnformeerd over de voorlichting over de regels uit de verordening in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen. Zie daarvoor: Kamerstukken II, 25/26, 35165-107.

belangrijk dat zij zich aan Europese regels houden. Hierover ben ik ook met de Europese Commissie in gesprek. Het Commissariaat is hierover ook in gesprek met de Ierse toezichthouder en deelt signalen en onderzoeksresultaten vanuit Nederland, zoals het onderzoek van Justice for Prosperity met hen.

Onder de DSA zijn online platforms verplicht om hun eigen voorwaarden zorgvuldig, objectief en evenredig uit te voeren, met gepaste aandacht voor de rechten van alle betrokkenen. Zeer grote online platforms moeten bovendien maatregelen nemen tegen systeemrisico's van hun diensten, zoals negatieve effecten op verkiezingsprocessen. Het is twijfelachtig of aan die verplichtingen voldaan wordt indien een verbod op politieke advertenties niet consequent ten aanzien van alle politieke partijen en advertenties wordt gehandhaafd. Het is aan de bevoegde toezichthouders om hierop toezicht te houden. Voor zeer grote online platforms onder de DSA is dat primair de Europese Commissie.

Wet op de politieke partijen
In de gevraagde kabinetsreactie op dit rapport is verzocht om in te gaan op de gevolgen voor het wetsvoorstel Wet op de politieke partijen (Wpp), dat thans aanhangig is bij uw Kamer. Vanwege het streven naar maximale harmonisatie van de regels uit de verordening tussen lidstaten, zijn de mogelijkheden voor het stellen van additionele regels beperkt. Bovendien moet de toepassing van de verordening nog vorm krijgen in de praktijk. Daarom acht ik het niet nodig de Wpp op dit punt te wijzigen.

Advies 2:
Ondersteun lokale bestuurders bij georganiseerde intimidatie. De bestaande instrumenten, waaronder het programma Weerbaar Bestuur en het Netwerk Weerbaar Bestuur, zijn grotendeels gericht op individuele bedreigingen of incidenten. De druk die in de casus in de rapportage zichtbaar wordt, heeft echter een ander karakter: gecoördineerde netwerken die gelijktijdig digitale en fysieke druk uitoefenen op lokale besluitvormers. Gemeenten zouden daarom beter moeten kunnen rekenen op passende ondersteuning wanneer raadsvergaderingen of bestuurlijke trajecten het doelwit worden van georganiseerde intimidatie. Daarbij valt te denken aan heldere veiligheidsprotocollen, laagdrempelige juridische ondersteuning, en duidelijke afspraken over signalering, opschaling en bescherming wanneer druk vanuit online en offline netwerken samenkomt rond lokale besluitvorming.

Reactie op advies 2:
Het is onacceptabel dat bestuurders en volksvertegenwoordigers te maken krijgen met agressie, intimidatie en bedreiging.

Het Netwerk Weerbaar Bestuur, waar mijn ministerie onderdeel van is, biedt politieke ambtsdragers ondersteuning bij incidenten. Zo kunnen zij een beroep doen op het Ondersteuningsteam Weerbaar Bestuur voor bijstand en advies. Zij kunnen een beveiligingsadvies aanvragen bij het Centrum voor Criminaliteitspreventie en Veiligheid, om hun eigen weerbaarheid in de werk- en privésfeer te vergroten. Zij kunnen steun krijgen bij het omgaan met online agressie en intimidatie.

Daarnaast heeft mijn ministerie het afgelopen jaar in totaal zes miljoen euro vrijgemaakt voor het leernetwerk veilig vergaderen. Mijn ministerie faciliteert dit leernetwerk van ruim zestig gemeenten en provincies onder meer om kennis te delen over het veilig organiseren van vergaderingen en bijeenkomsten over beladen thema's. In dit netwerk worden beste praktijken rondom veiligheidsprotocollen, afspraken binnen de veiligheidsdriehoek en benodigde veiligheidsmaatregelen gedeeld. De resultaten van dit netwerk worden verzameld en breed verspreid. Zo zorgen we ervoor dat het democratische debat ongehinderd doorgang kan vinden.

Daarbij zorgen wij dat daders niet ongestraft wegkomen met hun daden. Ik ben in gesprek met de politie, het Openbaar Ministerie (OM), de beroepsverenigingen en de minister van Justitie en Veiligheid over het verbeteren van veiligheidsmaatregelen en de opvolging van aangiftes over agressie, bedreiging en intimidatie van (kandidaat-)politici. De minister van Justitie en Veiligheid is bezig om aangifte doen makkelijker te maken. Doe aangifte is dan ook mijn oproep aan degenen die onrecht wordt aangedaan.

Er zijn daarnaast maatregelen (Eenduidige Landelijke Afspraken – ELA) getroffen om daders sneller aan te pakken als politici slachtoffer zijn (met prioriteit aangiftes behandelen door politie en het OM). Net zoals dat het geval is bij ambulancepersoneel of andere hulpverleners als zij slachtoffer zijn.

Advies 3:
Versterk de signaleringscapaciteit van desinformatie, gecoördineerde verspreiding en buitenlandse beïnvloeding, vooral rond verkiezingen. Richt een duurzame signaleringsstructuur in, die proactief, deskundig en voldoende breed is, zodat losse signalen in samenhang kunnen worden herkend als onderdeel van een groter patroon. De signalering zou zich moeten richten op technische en gedragsmatige indicatoren, zoals onnatuurlijke publicatiepatronen, verdachte amplificatie en gecoördineerde verspreiding, en niet op de inhoud van (politieke) opvattingen. Die capaciteit hoeft bovendien niet uitsluitend binnen de overheid te worden georganiseerd. Juist ook onafhankelijke organisaties in het maatschappelijk middenveld moeten in staat blijven om eigenstandig te signaleren en te onderzoeken.

Reactie op advies 3:
In mijn brief aan de Kamer reageer ik op dit advies (paragraaf 2). In deze reactie ga ik in op mijn aanpak rond de oprichting van een organisatie die buitenlandse informatiemanipulatie en inmenging (Foreign Information Manipulation and Interference, 'FIMI') structureel kan detecteren.

Advies 4:
Versterk kritisch denkvermogen, mediawijsheid en maatschappelijke weerbaarheid. Kritisch denkvermogen en mediawijsheid verdienen een stevigere plaats in het onderwijs, van primair onderwijs tot volwasseneneducatie. Daarbij zou het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), in samenhang met de verdere uitwerking van digitale geletterdheid en burgerschap, expliciet

aandacht kunnen geven aan het herkennen van misleidende bronnen, gemanipuleerd beeldmateriaal, nagemaakte nieuwsmerken en gecoördineerde online-campagnes. Rond verkiezingen zouden gerichte publiekscampagnes hierop kunnen aansluiten, zodat burgers niet alleen in algemene zin weerbaarder worden, maar ook concreet worden gewezen op technieken en narratieven die zich eerder of elders al hebben gemanifesteerd.

Tot slot verdient het aanbeveling om periodiek te onderzoeken in hoeverre de Nederlandse bevolking desinformatie, misleidende bronpresentatie en gecoördineerde verspreiding herkent. Zulke metingen bieden een referentiepunt om de effectiviteit van beleid en voorlichting te beoordelen en waar nodig bij te sturen.

Reactie op advies 4:
In mijn brief aan de Kamer reageer ik op dit advies (paragraaf 2). In deze paragraaf ga ik in op het onderzoek naar de impact van desinformatie op de Nederlandse democratische rechtsstaat. Daar omschrijf ik ook dat ik in het najaar uw Kamer informeer over dit onderzoek en de mate waarin desinformatie wordt herkend.

Office for Democratic Institutions and Human Rights

THE NETHERLANDS

EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS
29 October 2025

ODIHR Election Expert Team Final Report

Warsaw
11 March 2026

TABLE OF CONTENTS

I. EXECUTIVE SUMMARY 1

II. INTRODUCTION AND ACKNOWLEDGMENTS 2

III. BACKGROUND AND POLITICAL CONTEXT 3

IV. LEGAL FRAMEWORK AND ELECTORAL SYSTEM 4

V. ELECTION CAMPAIGN 5

A. CAMPAIGN ENVIRONMENT 5
B. ONLINE CAMPAIGN 7

VI. CAMPAIGN FINANCE 10

A. FUNDING SOURCES AND CAMPAIGN EXPENDITURE 10
B. DISCLOSURE AND REPORTING 12
C. OVERSIGHT 13

VII. ELECTION DAY AND POST-ELECTION DEVELOPMENTS 13

VIII. RECOMMENDATIONS 14

A. PRIORITY RECOMMENDATIONS 14
B. OTHER RECOMMENDATIONS 15

ANNEX: FINAL RESULTS 16

ABOUT ODIHR 17

THE NETHERLANDS
EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS
29 October 2025

ODIHR Election Expert Team Mission Report[1]

I. EXECUTIVE SUMMARY

Following an invitation from the Government of the Netherlands to observe the 29 October early parliamentary elections, the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) deployed an Election Expert Team (EET). The ODIHR EET assessed the compliance of the electoral process with OSCE commitments and other international obligations and standards for democratic elections, as well as with national legislation, with the primary focus on the election campaign, including on social media, and campaign finance and oversight frameworks.

The Netherlands is a constitutional monarchy, where the government holds executive power and a bicameral parliament exercises legislative authority. Following a government crisis over migration policy, the governing coalition collapsed in June 2025, less than a year after its formation, prompting the King to dissolve the parliament and call early elections for 29 October. The 2025 early parliamentary elections took place in a highly polarized political environment, with declining public trust in politics and ongoing debate over immigration.

The electoral legal framework is generally in line with OSCE commitments and international standards, and provides a solid basis for the conduct of democratic elections. While recent amendments have strengthened technical procedures for processing and determining the election results, human rights protections, and political finance regulation, several ODIHR recommendations remain unaddressed, including those concerning judicial appeals of election results; deadlines for handling election-related complaints; alternatives to proxy voting; and the establishment of an independent oversight body for political finance. The 150 Members of the House of Representatives are directly elected for a four-year term through a proportional representation system from open candidates' lists in a single nationwide constituency, divided into 20 districts for diversifying representation.

A total of 1,166 candidates registered on 27 political party lists, providing voters with a wide range of choices through an inclusive, although heavily paper-based, registration process. Campaigning was largely unregulated and conducted through traditional and online media, rallies, and debates, although access to media was uneven and tended to favour larger parties. The introduction of the EU's Transparency and Targeting of Political Advertising Regulation on 10 October and the suspension of online political advertising by Google and Meta forced parties to rely more on traditional media and other methods to reach voters. The campaign tone was policy-focused but polarized. While parties and candidates generally campaigned freely, tensions over social issues created security concerns for certain parties during the campaign period. Women remained underrepresented, and persons with disabilities faced barriers to participation in campaign processes and events. All available party platforms included issues that specifically addressed youth population.

Online campaign activity intensified in the run-up to election day, mainly on X and Instagram. Concerns emerged regarding the use of Artificial Intelligence (AI) to generate campaign content negatively impacting voters' ability to make informed decisions. Several state institutions undertook

[1] The English version of this report is the only official document. An unofficial translation is available in Dutch.

significant efforts to promote resilience and preventative measures against digital threats, but the lack of a legally mandated authority to oversee online campaign activities may have limited their effectiveness to safeguard electoral integrity. Some of these bodies did not communicate about their oversight activities, which diminished the transparency and accountability of measures undertaken. While state institutions reported to ODIHR EET having maintained effective communication with social media platforms regarding legal responsibilities and planned responses under the Digital Services Act, social media monitors reported that platforms did not always address reports of manipulative, misleading, or other content and cases that violated community standards in a timely manner.

The 2023 amendments to the Political Finance Act strengthened the framework for political party and campaign finance, implementing several previous ODIHR recommendations. Key changes include the introduction of donation limits and bans, as well as stricter reporting and disclosure requirements. A new Political Parties Act, pending before Parliament, aims to further improve transparency and establish an independent political finance oversight body, the Dutch Authority for Political Parties. Its adoption has been delayed following the dissolution of parliament, but the review process is expected to resume once the new parliament is in place.

In accordance with ODIHR's standard methodology, the ODIHR EET did not undertake a comprehensive and systematic observation of election-day procedures. The voting process appeared to be well conducted in the limited number of polling stations visited by the ODIHR EET. The final turnout announced by the Electoral Council was 78.3 per cent.

This report offers recommendations to support efforts to further align elections in the Netherlands with OSCE commitments and other international obligations and standards for democratic elections. Priority recommendations focus on strengthening the response to digital and online threats through enhanced monitoring and a comprehensive strategic framework that clarifies institutional responsibilities and consolidates coordination mechanisms, and on improving the supervision of political finance through the establishment of an independent body and the strengthening of control and oversight capacity. ODIHR stands ready to assist the authorities to address the recommendations contained in this and previous reports.

II. INTRODUCTION AND ACKNOWLEDGMENTS

Following an invitation from the Government of the Netherlands to observe the 29 October 2025 early parliamentary elections and based on the recommendation of a Needs Assessment Mission (NAM) undertaken between 14 and 17 July 2025, the OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) deployed an Election Expert Team (EET).[2] The ODIHR EET, based in The Hague, was deployed between 15 and 31 October 2025 and consisted of three experts drawn from three OSCE participating States.

The ODIHR EET assessed the election campaign, including on social media, and the campaign finance and oversight frameworks for their compliance with OSCE commitments and other international obligations and standards for democratic elections, as well as with national legislation. In line with the ODIHR methodology, the EET did not undertake a systematic observation of the election-day proceedings but visited a limited number of polling stations.

[2] See all previous ODIHR election reports on the Netherlands.

The ODIHR EET wishes to thank the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of the Interior and Kingdom Relations (MoIKR) for their co-operation and assistance. The ODIHR EET also expresses its appreciation to the Electoral Council (EC), the Council of State (CoS), the Dutch Media Authority (DMA), the Authority for Consumers and Markets (ACM), the Data Protection Authority (DPA), the Commission for Supervision of Political Party Financing, political parties, academia, and representatives of other institutions and civil society organizations for sharing their views.

III. BACKGROUND AND POLITICAL CONTEXT

The Netherlands, the largest constituent country of the Kingdom of the Netherlands, is a constitutional monarchy.[3] The government is headed by the Prime Minister, who is appointed by the monarch following nomination by the parliament. Legislative power is vested in a bicameral parliament comprising the 150-member House of Representatives (*Tweede Kamer*), elected by direct universal suffrage, and the 75-member Senate, elected indirectly by the 12 provincial assemblies and four electoral colleges representing the Caribbean special municipalities and Dutch nationals abroad.[4] Members of both chambers serve a four-year term.

In the 22 November 2023 early parliamentary elections, 15 parties won seats in the House of Representatives. After protracted coalition talks, a new government was formed in July 2024 by the Party for Freedom (PVV), the People's Party for Freedom and Democracy (VVD), the New Social Contract (NSC), and the Farmer–Citizen Movement (BBB).[5] In the outgoing House of Representatives, women hold 39 per cent of seats, although representation of women in elected office remains limited.[6]

In autumn 2024, the government introduced a package of immigration reforms, declared a state of asylum crisis, and proposed emergency regulations that would have bypassed parliament's approval, but withdrew them following institutional backlash and criticism over the impact on democratic oversight and compatibility with European and international human rights obligations.[7] In June 2025, less than one year after its formation, the government resigned after the PVV withdrew coalition support over unresolved disagreements on asylum policy. The King subsequently dissolved the House of Representatives and scheduled early parliamentary elections for 29 October, marking the second consecutive early elections due to disagreement over migration policy.

---

3 The Kingdom also includes three other self-governing Caribbean countries: Aruba, Curaçao, and Sint Maarten, which are autonomous except in matters of defence and foreign affairs. The country of the Netherlands itself comprises the territory in Europe as well as the Caribbean special municipalities of Bonaire, Saba, and St. Eustatius.

4 The Senate elections are scheduled for May 2027, following the provincial elections.

5 The governing coalition held 88 out of 150 seats: PVV – 37 seats, VVD – 24, NSC – 20, BBB – 7. The remaining parties entered the opposition: GreenLeft–Labour Party (GL–PvdA) - 25 seats; Democrats 66 (D66) – 9; Christian Democratic Appeal (CDA) – 5; Socialist Party (SP) – 5; Denk – 3; Party for the Animals (PvdD) – 3; Forum for Democracy (FvD) – 3; Reformed Political Party (SGP) – 3; Christian Union (CU) – 3; Volt – 2; and JA21 – 1.

6 Women currently hold 32 per cent of Senate seats, and 36 per cent of municipal council seats. As of 2025, the Netherlands descended in the Inter-Parliamentary Union Women's parliamentary representation ranking from 27th to 32d place, compared to 2023. In the outgoing government, women held 7 of the 17 ministerial posts.

7 The government introduced several immigration reform proposals. In July 2025, the House of Representatives passed legislation introducing stricter asylum rules, including reduced residency duration, limitations on family reunification, and a two-tier protection system. The bills were awaiting a vote in the Senate at the time of writing this report.

The 2025 early parliamentary elections took place in a highly polarized political environment, amidst declining public trust in politics and the country's direction.[8] Following the dissolution of the House, the NSC withdrew from the caretaker government coalition in August 2025, after Foreign Minister Casper Veldkamp resigned due to disagreement over potential sanctions against Israel, prompting the resignation of all NSC ministers and secretaries of state. Immigration remained a central and the most divisive issue in the public discourse in the run-up to the elections, and on 20 September, right-wing anti-immigration protests in The Hague led to clashes with police, damage to government buildings including the parliament, and vandalism of the D66 party office.

IV. LEGAL FRAMEWORK AND ELECTORAL SYSTEM

The legal framework for parliamentary elections is comprehensive and provides a solid basis for democratic elections. It is primarily composed of the 1954 Charter of the Kingdom of the Netherlands, the 2002 Constitution, the 1989 Elections Act that regulates the competences of election administration bodies, candidate registration, and election procedures, and the 1989 Elections Decree, which consolidates previous election-related regulations. Other relevant legislation includes the 2013 Political Finance Act (PFA), the 2009 General Administrative Law Act, and the 1994 Criminal Code. The Netherlands is a party to major international and regional instruments related to the holding of democratic elections, and the Constitution provides for the primacy of the ratified international treaties over the national law.[9]

The Constitution was reviewed in 2022 and 2023, primarily to strengthen human rights guarantees,[10] while the Elections Act was amended in 2024 and 2025 to improve the integrity and efficiency of electoral processes.[11] Positively, amendments to the PFA in 2023 introduced donation limits and strengthened reporting and disclosure requirements (*see Campaign Finance section*). Despite these changes, some previous ODIHR recommendations remain unaddressed, including those concerning judicial appeals of results, complaint deadlines, alternatives to proxy voting, and the establishment of an independent oversight body for political finance.

The 150 members of the House of Representatives are directly elected for a four-year term through a proportional representation system from open candidate lists in a single nationwide constituency, divided into 20 districts for diversifying representation. Voters cast one preferential vote for a

---

8 According to a Norstat quarterly report released in October 2025, trust in government declined over the past year among 75 per cent of respondents, 39 per cent had no remaining confidence, 50 per cent felt the country was headed in the wrong direction, and 74 per cent "were very concerned about developments in the Netherlands."

9 Including the 1966 International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 1965 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (CERD), 1979 UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW), 2003 UN Convention against Corruption (UNCAC), 2006 Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). The Netherlands is also a party to the 1950 European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the 1995 Framework Convention for the Protection of National Minorities.

10 In 2022, constitutional amendments introduced guarantees of fundamental rights and democratic rule of law, and added a new provision related to the right to fair trial; revised the procedures for constitutional amendments; changed the regulation on the right to privacy of correspondence; and introduced and regulated the Electoral College for Non-Residents for the election of the First Chamber of the parliament. Disability and sexual orientation were added as non-discrimination grounds in the 2023 changes.

11 The Election Results Software Act of 20 March 2024 adjusted certain election deadlines, such as changing polling stations, and clarified the division of responsibilities among government bodies and election commissions. The Electoral Decree on Election Results, in force from 1 August 2025, made the use of the Electoral Council's software for processing and determining results mandatory nationwide. Previously, municipalities used the software on voluntary basis, except in the Caribbean. A new version of the software is being developed and will first be piloted in some municipalities during the March 2026 municipal elections.

candidate, which also counts toward the party list's total. Seats are allocated based on the number of full natural electoral quotas each party attains, with the remaining seats distributed using the largest average or largest remainder methods.[12] Each party's national seat total is then proportionally distributed among its district lists under the largest remainder method based on the party's electoral quota. Within each district, candidates receiving at least 25 per cent of the natural electoral quota in preference votes are elected, and any remaining seats are filled according to the list order.

V. ELECTION CAMPAIGN

A total of 1,166 candidates registered to contest on the lists of 27 political parties, offering voters a plurality of political options.[13] Eighteen parties contested in all 20 districts, while nine parties contested in between two and 19 constituencies.[14] The registration process was inclusive, but ODIHR EET interlocutors noted that the heavily paper-based requirements were time-consuming, particularly for smaller parties.[15] Registration requirements for non-parliamentary parties to submit 30 written support declarations filled in by eligible voters per each district for which they intend to be included on the ballot and pay a EUR 11,250 deposit were considered burdensome, particularly as raising the necessary funds proved challenging.[16] According to the Electoral Council (EC), the highest level of election administration, several non-parliamentary parties only completed the declaration collection during the two-day correction period.

To support a more efficient candidate registration process, the Electoral Council could consider digitizing it, including allowing the electronic submission of candidacy nomination documents.

The Constitution guarantees freedoms of association, assembly, and expression. There are no campaign regulations at the national level; apart from municipal bylaws on public gatherings and outdoor advertising, including on the posting of campaign material, election campaigns remain largely unregulated.

A. CAMPAIGN ENVIRONMENT

Campaign activities included canvassing, distribution of fliers, billboards, posters, rallies, candidate debates, media spots, and use of social networking platforms. The entry into force of the European Union (EU) Transparency and Targeting of Political Advertising Regulation (TTPA) on 10 October, along with the suspension of online political advertising by Google and Meta just weeks before election day, impacted campaign modalities, forcing parties to adjust their strategies and rely on traditional media as well as alternative methods to reach voters.[17] For some parties, the suspension of online political advertising eliminated a cost-efficient method of reaching a wider audience, while the

---

12 The law regulates the choice of the apportionment method depending on the number of allocated seats. The natural electoral quota is calculated by dividing the total number of valid votes by the number of seats in the House. For these elections, the natural threshold was 70,479 votes.

13 All eligible voters who are 18 at the time of nomination may stand for elections.

14 Parties which contested fewer than 20 districts include Libertarian Party (19), 50Plus (19), Pirate Party (18), Frisian National Party (16), Free Alliance (13), De Linie (10), NL Plan (9), ELLECT (5), and Party for the Rule of Law (2).

15 The EC reported that the lists of five parties were not registered after failing to correct errors in the required documentation.

16 Of the 20 constituencies, 19 require 30 declarations of support while one, Bonaire, requires only 10 declarations. The deposit is returned if the contestant gains at least three-quarters of the electoral quota.

17 Google restricted political advertising, as defined under EU Regulation 2024/900, as of September 2025. Meta suspended political, electoral, and social advertising as of 6 October 2025.

new transparency labelling requirements took up valuable space in expensive traditional advertising formats.[18]

Traditional media remained an important means of campaigning, but access was uneven. Parties with parliamentary representation or strong public opinion polling generally received greater media coverage and more frequent invitations to media events than smaller or non-parliamentary parties. Participation in televised debates was generally limited to parties achieving the top four to six positions in regular opinion polls.

The overall tone of the campaign was policy-focused but polarized, and intensified as election day approached. Many parties framed their campaign messages around effective governance and positioned themselves as providing solutions to political instability by promoting solidarity, co-operation, and quality government. Campaign topics included housing, migration, healthcare, the economy and cost of living, climate policy, geopolitical security and defence, national identity, and other socio-economic issues.

Parties and candidates were generally able to campaign freely, although the polarization of the political environment and tensions over social issues increased security concerns for some parties during the campaign period. Threats to candidates, party staff, and campaign volunteers, as well as vandalism of campaign offices, raised concerns about the exercise of freedoms of association and expression.[19] Increased security measures, including personal protection for lead candidates, sometimes limited campaign venue options and placed additional burdens on some parties' human and financial resources.

Women remained underrepresented in these elections. There are no legal requirements regarding gender balance on candidate lists and, according to civil society analysis, women made up approximately one third of candidates on the lists of parliamentary parties, marking a decrease from both the 2023 and 2021 elections.[20] Only one party reported an internal policy of alternating genders on their party list. ODIHR EET interlocutors noted that the rise of right-wing parties and the increasingly polarized political landscape, in which women politicians have been subject to harassment and attacks, including online and in government, deterred women from running in elections. However, gender-based attacks were not a feature of these elections. In addition, 11 of the 15 parliamentary parties' platforms addressed issues of particular interest to women.

---

18 The Dutch Media Authority published guidance on labels and transparency statements related to the oversight of political advertising transparency.

19 On 21 September, D66 party headquarters were vandalized when anti-immigration protests in The Hague turned violent. PVV party leader Gert Wilders suspended his campaign from 10 to 15 October after being identified as a possible target of a suspected Islamic terrorist plot. On 12 October, the leader of the GroenLinks-PvdA, Frans Timmermans, was verbally attacked by masked men on the same day that far-right anti-immigration protesters chanted anti-Semitic insults directed at him. On 22 October, police arrested a man after he threatened politicians during a TikTok livestream. On 24 October, a young man in Leiden was arrested after threatening to kill two party leaders. On 27 October, GroenLinks-PvdA leader Frans Timmermans filed a criminal complaint after an AI-generated image of him was posted on a Facebook page administered by two PVV members of parliament, triggering posts of death threats against him. The ODIHR EET was informed of online, in-person, and via phone threats to volunteers, staff, and candidates of some parties.

20 The EC does not maintain gender disaggregated statistics regarding candidates, as identification of gender is not required for candidate registration. According to research by Vote for a Woman, a civil society organization, women made up 35 per cent of candidates on parliamentary party lists in 2025, 36 per cent in 2023, and 38 per cent in 2021.

While discrimination against persons based on disability is prohibited, efforts to engage persons with disabilities in the electoral campaign remained limited.[21] Positively, most parliamentary party programmes included consideration of accessibility issues, and apart from one, all parliamentary parties produced accessible versions of their party programmes.[22] Some parties reported additional measures to ensure access to information and activities during the campaign, however, most party websites lacked accessibility features.[23] In addition, ODIHR EET interlocutors noted that barriers remained to the participation of persons with disabilities both at campaign events and for general participation in party activities, such as inaccessible event venues or party offices.

To promote effective participation, political parties should take additional steps to make campaign information, materials, and activities accessible to persons with various types of disabilities.

Younger voters made up approximately 25 per cent of registered voters as well as approximately 21 per cent of candidates.[24] Of the 27 political parties contesting the elections, 19 included youth wings, and all available party platforms included issues that specifically addressed youth populations.

B. ONLINE CAMPAIGN

The Netherlands has high internet penetration throughout the country, and most Dutch people have basic digital skills with around half demonstrating above- basic competences, including online communication and information and digital literacy.[25] Online sources are widely regarded as the primary source of information, surpassing television and print media.[26] The growing reliance on social networking platforms, including for election-related information, particularly by young people, raised concerns about access to reliable information, exposure to disinformation, polarizing content, and foreign interference by profit-driven recommendation algorithms which lack transparency.[27] The national disinformation strategy, last updated in 2024, focuses on strengthening media literacy, supporting fact-checking, and enhancing international co-operation.

---

21 Article 1 of the Constitution of the Netherlands prohibits discrimination "on the basis of religion, belief, political opinion, race or sex or on any other grounds whatsoever".

22 Programmes were available in such formats as easy-to-read, Braille, and audio versions.

23 Some parties took steps to improve accessibility, including consulting with disability organizations, ensuring accessible areas at campaign events, providing sign language interpretation during party congresses, adding subtitles on social media videos, and publishing transcripts of podcasts.

24 See the data of the Statistics Netherlands. The EC does not maintain statistics regarding candidate age groups. Data regarding candidate age is available on opwiekanikstemmen.nl, a citizen initiative.

25 According to Eurostat, over 99 per cent of households had internet access in 2024. According to a 2023 survey by the Statistics Netherlands, 80 per cent of Dutch people aged 12 or older had basic digital skills while 50 per cent were above average.

26 According to the 2024 Reuters Digital New Report, 75 per cent of the population obtained their news from online sources, including social media, while 62 per cent from TV, 37 per cent from print news, and 24 per cent from social media alone. According to the same study, the most widely used social media and messaging apps include: WhatsApp (used by 75 per cent of Dutch people); Facebook (55 per cent), YouTube (50 per cent), Instagram (41 per cent), TikTok (18 per cent), and X (13 per cent).

27 On 2 October 2025, the Amsterdam District Court ruled that Meta violated the Digital Services Act (DSA) by preventing Facebook and Instagram users from maintaining a non-profiled, chronological timeline unaffected by the platforms' algorithms, thereby undermining user autonomy. The court ordered Meta to implement corrective changes within two weeks. On 28 October, the Amsterdam Court of Appeal suspended the provisional enforceability of that order and granted Meta to comply until 31 December 2025, while the appeal on the merits remains pending.

While the Dutch legal framework does not explicitly regulate campaigning on social networks, the EU digital regulatory framework covers various components of the online environment.[28] The transposition of this complex, multi-layered framework into Dutch law required authorities to establish enforcement mechanisms to oversee online campaign practices, including content posting, targeting strategies, and transparency obligations. Oversight responsibilities are divided among different state institutions but no institution is explicitly mandated to oversee online campaign activities.[29]

In the run-up to election day, several institutions undertook significant efforts to promote resilience and preventative measures against digital threats. The MoIKR raised awareness of candidates and parties on cybersecurity, disinformation and digital resilience. The National Co-ordinator on Security and Counterterrorism (NCTV) provided registered political parties with guidance for online behaviour as part of their campaign risk assessments. The ACM communicated with platforms regarding their obligations under the Digital Services Act (DSA), and organized a roundtable with various social networks and electoral stakeholders to discuss these obligations as well as identify challenges and strategies to address disinformation, hate speech, and foreign interference during the campaign.

The MoIKR co-ordinated inter-institutional information exchange on election threats through an "election table", which met several times in the three months preceding the elections; however, some relevant institutions were not included.[30] Each national authority conducted oversight activities in line with its specific mandate but the lack of a legally mandated institution to oversee online campaign activities may have limited their effectiveness to safeguard electoral integrity.[31] The MoIKR resorted to its DSA "election flagger" status to request platforms to take down inaccurate or manipulative content only in cases that directly undermined the electoral process. As a result, the detection and reporting of manipulative content was primarily dependent upon non-state actors.

To ensure an effective and timely response to all forms of digital and online threats and further strengthen electoral integrity, consideration could be given to establishing a clear legal and institutional framework for monitoring the digital environment, including the definition of mandates, co-ordination arrangements among relevant bodies, and transparency safeguards governing response mechanisms.

Most institutions did not communicate about their oversight activities, which diminished the transparency and accountability of measures undertaken. While the MoIKR reported to the parliament data on content flagged in the framework of the DSA some months after elections, the ACM, which

---

28 The EU digital regulatory framework encompasses the Digital Services Act (DSA), the Artificial Intelligence (AI) Act, the General Data Protection Regulation (GDPR), and the Transparency and Targeting of Political Advertising Regulation (TTPA).

29 The Authority for Consumers and Markets (ACM) serves as the DSA focal point and oversees compliance by very large online social media platforms (VLOPs) and very large online search engines (VLOSEs); the Dutch Media Authority (DMA) serves as the primary oversight body for the TTPA; and the Data Protection Authority (AP) is primarily responsible for oversight of the GDPR. The AP is also responsible for oversight of several articles of the EU DSA, and the AP and ACM are also responsible for oversight of several articles of the EU TTPA.

30 Apart from the election authorities, participants included ACM, the NCTV and other security-related institutions, the Association of Netherlands Municipalities (VNG), as well as other institutional actors. However, the AP and DMA were not included in the election table, despite their key role in supervising algorithms and AI that pose risks to fundamental values and rights, and the transparency of political advertising respectively.

31 Section II.3 of the Explanatory Report of the 2024 Venice Commission's Interpretative Declaration on the Code of Good Practice in Electoral Matters as concerns digital technologies and artificial intelligence states that "The State has an obligation to take effective steps to ensure a supportive environment for robust public debate, preventing and punishing infringements of the voters' freedom to form an opinion,....".

receives complaints regarding platform responsiveness to reports of illegal content, did not make the number and nature of these complaints publicly available. Most state institutions reported to ODIHR EET having maintained effective communication with social networking platforms regarding the latter's legal responsibilities and planned responses under the DSA. However, several platforms declined or did not respond to an invitation to address the House of Representatives regarding their respective measures, relinquishing an opportunity to increase transparency and public confidence in their efforts.[32] Only two platforms provided data on efforts undertaken specific to these elections.[33] Social media monitors reported that platforms did not always address reports of manipulative, misleading, or other content and cases that violated community standards in a timely manner.[34]

Social media platforms should enhance accountability by providing timely responses to violations of platform policies and ensuring transparency regarding any election-specific mitigation measures, content moderation decisions, and responses to such violations.

Social networking platforms were widely used by political parties and candidates during the campaign. Among the accounts monitored by the ODIHR EET, most content was shared on X (45 per cent), Instagram (27 per cent), and Facebook (19 per cent), with TikTok least used (9 per cent). Online activity intensified toward election day, peaking on 28 October. Most posts conveyed general campaign messages followed by topics related to government formation, housing, and immigration. The tone of the campaign was largely neutral, with about half of posts showing a neutral stance. Among parties, positive messaging was observed most frequently in the posts of D66, while negative rhetoric was observed most frequently in posts by PVV leader Geert Wilders. Approximately 27 per cent of Mr. Wilders's posts included messages with manipulated framing or aggressive rhetoric. Due to the suspension of online political advertising by Google and Meta, some ODIHR EET interlocutors noted increased difficulties reaching target audiences, particularly younger voters, based on unpaid visibility alone.

Concerns emerged regarding the use of Artificial Intelligence (AI) to generate campaign content negatively impacting voters' ability to make informed decisions. Although AI-generated content represented only a minority of social media posts overall, social media monitors found that such content, including photo-realistic images, most of which lacked AI-disclaimer labels, was used by political parties, candidates, and third-party actors, particularly those aligned with right-wing parties, to communicate campaign messages, including racist and misleading content.[35] The AP advised

---

32 In mid-October, Google, Meta, TikTok, and X either declined or failed to respond to invitations from the BBB, D66, GroenLinks-Pvda, NSC, and PVV to address the House of Representatives.

33 On 29 September 2025, TikTok launched an Election Center to provide Dutch users with dependable voting information and publicized its policies and efforts to prevent and address misinformation, deceptive behaviour, and AI-generated content. TikTok also reported removing over 400 videos and 950 accounts for violations of platform standards. Google publicized its efforts to provide Dutch users with access to official election information, its anti-abuse policy, and cyber resilience and AI-labeling measures on YouTube.

34 For example, The WebWatch project of civil society Democracy Defenders reported that X did not accept their suggested Community Notes to contextualize false information about marking ballots. The Post-X Society reported that TikTok did not remove an AI video depicting GroenLinks-PvdA leader Frans Timmermans being beaten after being flagged to the platform by a user, instead only removing it after a media article was published about the video. Post-X Society also reported that TikTok did not "adequately intervene" to address threats of death and violence and other abuses of community guidelines in the comments section during a livestream of the D66 party conference on 4 October or to address the accounts responsible for posting the content.

35 Campaigntracker.nl, an independent academic initiative monitoring the use of AI-generated content in the 2025 election campaign, found that AI-generated content made up 1.34 per cent of campaign content on social media between 17 September and 18 October 2025. Among political party accounts, PVV produced the most of such images, and among third-party accounts, those aligned with the political right posted the most of such content. *De Groene Amsterdammer* reported PVV fan accounts, including one run by two PVV parliamentarians, shared AI-generated images reflecting anti-immigrant narratives, many of which were developed with racist prompts.

voters against using AI chatbots to determine their voting choice, after research found that responses were often biased.[36] Media and civil society monitors also reported signs of co-ordinated inauthentic behavior, troll accounts operated from abroad, and automated bot networks promoting polarizing right-wing messages and political parties on multiple platforms.[37]

VI. CAMPAIGN FINANCE

Campaign and political party finance is regulated by the PFA, last amended in 2023. A new Political Parties Act (PPA), pending before parliament, aims to further enhance transparency and transfer oversight from the MoIKR to a new independent body in line with prior ODIHR recommendations, the Dutch Authority for Political Parties (NAPP), with broader powers. The adoption of the PPA has been delayed following the dissolution of the House of Representatives.

A. FUNDING SOURCES AND CAMPAIGN EXPENDITURE

The PFA establishes a mixed system of financing, allowing political parties to be funded through public subsidies as well as monetary and in-kind donations from Dutch citizens and legal entities. Parties with at least one MP and at least 1,000 members paying an annual registration fee of EUR 12 qualify for public funding, which is allocated based on membership size and parliamentary representation.[38] Political parties may designate ancillary institutions that are eligible for earmarked public funding.[39] In 2025, the total amount of public funding allocated to all parliamentary parties and their affiliated entities amounted to approximately EUR 28 million.

While previously donations from private individuals and legal entities to parties and candidates were unrestricted, the 2023 amendments to the PFA introduced limits and bans in line with previous ODIHR recommendations. Anonymous donations over EUR 250 are now prohibited, and only Dutch citizens or legal entities registered with the Dutch Chamber of Commerce may donate to political parties.[40] For corporate donations, political parties must record the name and address of the ultimate beneficial owner (UBO).[41] Donations from Dutch-registered legal entities owned by foreign subjects

---

36 The AP's research found that either PVV or GorenLinks-PvDA were recommended in over 56 per cent of cases, while smaller parties were mentioned less frequently or not at all.

37 RTL Nieuws identified over 550 fake X accounts mostly operating from abroad that promoted political and polarizing content primarily from right-wing political and influencer accounts and boosted the popularity of small anonymous accounts posting polarizing messages. Civil society organization Defend Democracy reported signs of co-ordinated inauthentic behaviour through spamming political party Facebook, Instagram, and YouTube accounts with anti-EU or pro-right-wing party messages and artificially increasing shares and likes. Research institute Justice for Prosperity identified an automated bot network which promoted Mr. Wilders as of 12 July 2025.

38 For 2025, the basic subsidy was set to approximately EUR 300,000 per party; additionally, parties received approximately EUR 95,000 per seat, and an apportionment of EUR 3,478,823, depending on party membership. Further subsidies are earmarked for youth organisations (the total budget is EUR 2,169,893), international co-operation organisations (in 2025, EUR 1,960,459 in total) and research entities (EUR 229,687 per party and additional EUR 23,892 per seat).

39 The PFA provides that a political party may designate one political science institute, one political youth organization and one institution for foreign activities.

40 See 2020 ODIHR and Venice Commission Guidelines on Political Party Regulation, paragraphs 229-231 on foreign funding of political parties and election campaigns, according to which "Donations from foreign sources to political parties may be prohibited by domestic legislation. (…) This restriction aims to avoid undue influence by foreign interests, including foreign governments, in domestic political affairs, and strengthens the independence of political parties."

41 Article 10a(1) of the Money Laundering and Terrorist Financing (Prevention) Act defines the ultimate beneficial owner as "the natural person who ultimately owns or controls a company or other legal entity".

are not explicitly prohibited, creating a legal gap that could potentially be used to circumvent the ban on foreign funding. [42]

The annual aggregate donation limit is set at EUR 100,000 per donor. It applies to political parties, including their affiliated entities and candidates during election campaigns, as well as to independent candidates. However, it does not apply to local political parties or local branches of national parties.[43] In these elections, contesting parties received approximately EUR 9.2 million in donations, 80 per cent of which came from individuals, and reported EUR 20 million in debts. While the PVV reported a single donation of EUR 1,000, GL–PvdA, the Socialist Party, and D66 reported receiving much larger amounts: EUR 2.2 million, EUR 1.5 million, and EUR 1.2 million, respectively.[44]

To prevent circumvention of donation limits and bans, consideration could be given to applying donation limits to local political parties and local branches of national parties, and to introducing additional safeguards to ensure that corporate contributions originate from national sources.

Third-party campaigning is not defined or regulated by law. Although ODIHR EET interlocutors did not raise concerns with regards to third-party involvement in recent elections, this regulatory gap may create vulnerabilities, including potential avenues for foreign influence or malign interference, particularly online.[45]

During the campaign, political parties spent substantial amounts on online political advertising, with a notable surge ahead of Google and Meta's decisions to suspend such advertising and the entry into force of the TTPA on 10 October. According to analyses and reports by journalists and fact-checking organizations, contesting parties spent approximately EUR 536,000 on online political advertising from 6 June, when the elections were called, until Meta's decision on 6 October, with around 70 per cent of this amount disbursed in the month before the TTPA came into force. Spending varied considerably, with Forum for Democracy and D66 accounting for the largest shares, at approximately EUR 142,000 and EUR 86,000, respectively.[46] Yet the unrestricted surge in political ads during this

---

42 While the draft PPA would require parties to record the nationality of the UBO, it would not close the existing gap regarding donations from Dutch-registered entities owned by foreign subjects.

43 The new PPA foresees the allocation of a structural budget of EUR 8 million to local parties and party branches and extends donation limits and transparency requirements to them, including an obligation to report and disclose donations and debts on their websites.

44 All data and figures are based on the financial information submitted by political parties in their interim reports, published by the MoIKR on 22 October. Corporate donations amounted to EUR 1.8 million, compared with EUR 7.4 million in individual contributions.

45 See 2020 ODIHR and Venice Commission Guidelines on Political Party Regulation, paragraphs 255-256, according to which "Third parties should be free to fundraise and express views on political issues as a means of free expression, and their activity should not be unconditionally prohibited. However, it is important that some forms of regulation, with comparable obligations and restrictions as apply to parties and party candidates, be extended to third parties that are involved in the campaign, to ensure transparency and accountability."

46 There is no legally defined campaign period in the Netherlands. For the purpose of assessing online spending, the observation period was defined as the time between the calling of the elections on 6 June and the date on which Meta suspended online political advertising (6 October). Due to new transparency policies introduced by Meta and Google following the implementation of the TTPA, Ad Libraries are no longer easily accessible. Consequently, the analysis of online political advertising relies on information published across various sources and on triangulating findings from fact-checking organizations and media reports. The main sources used include the WhoTargetsMe Netherlands database, WebWatch monitoring findings on political advertisements, the Justice for Prosperity analysis, and an NOS article on social media spending.

campaign highlights a broader regulatory gap, where the law does not set campaign spending limits, falling short of international standards and good practice.[47]

Consideration could be given to introducing expenditure limits for electoral campaigns to prevent excessive funding requirements for contestants.

B. DISCLOSURE AND REPORTING

Under the amended legal framework, political parties and candidates are subject to stricter reporting requirements. Political parties and heads of individual candidate lists are required to report all donations exceeding EUR 1,000, with contributions over EUR 10,000 to be reported to the MoIKR within three working days. There is no legal requirement for political parties or candidates to maintain a dedicated bank account, contrary to good practice.[48]

No later than two weeks before election day, political parties must submit interim reports on donations and debts from 1 January of the previous year up to 21 days before the vote.[49] These reports are reviewed by the MoIKR, sent to the Commission for Supervision of Political Party Financing (CSPPF) for advice, and published no later than the seventh day before election day. One month after the election, parties winning at least one seat must provide reports covering the final 20 days of the campaign, which are then reviewed and published within two months of the election. Contrary to good practice, there is no obligation to report on campaign expenditures before or after the election.[50]

For these elections, interim reports were due on 15 October and published by the MoIKR on 22 October.[51] All 27 political parties submitted their reports, which consist of Excel spreadsheets compiling donations and debts. The system is declarative and does not require supporting documentation. Most parties met by the ODIHR EET, particularly smaller parties, expressed concerns about the administrative burden of the new reporting requirements. Some interlocutors also noted a potential chilling effect from lowering the disclosure threshold, as donors might be reluctant to contribute amounts above it to avoid having their names published or being seen as affiliated with a particular party.

Parliamentary parties must submit their annual financial reports, certified by an auditor appointed by the party, to the MoIKR by 1 July. Pursuant to the PFA, these reports must provide an accurate picture of the party's financial standing and include information on income, expenditure, debts, and assets.

---

47 See Paragraph 19 of General Comment 25 to Article 25 of the International Covenant on Civil and Political Rights: "Reasonable limitations on campaign expenditure may be justified where this is necessary to ensure that the free choice of voters is not undermined or the democratic process distorted by the disproportionate expenditure on behalf of any candidate or party. The results of genuine elections should be respected and implemented". See also Article 9 of Recommendation Rec(2003)4 of the Council of Europe's Committee of Ministers to member states on common rules against corruption in the funding of political parties and electoral campaigns: "States should consider adopting measures to prevent excessive funding needs of political parties, such as, establishing limits on expenditure on electoral campaign".

48 Paragraph 247 of the 2020 ODIHR and Venice Commission Guidelines on Political Party Regulation states that "one way to enhance transparency is (...) having in place provisions requiring all financial transactions to go through a single bank account".

49 The reporting period for candidates spans from 1 January 2023 to 8 October 2025.

50 Paragraph 261 of the 2020 ODIHR and Venice Commission Guidelines on Political Party Regulation states that "it is good practice to require the following reports: (...) final reports after the election and certification of results, to provide a complete and comprehensive account of all campaign financing". Also see paragraph 259.

51 Final reports must be submitted by 29 November and published by 29 December. All political parties, except one, submitted their final reports within the deadline. In line with the MoIKR's standard procedure, the non-compliant party was granted a second deadline, which it met.

While there is no legal deadline for publication, the MoIKR informed the ODIHR EET that, as a good practice, it publishes the reports in October of the same year.[52]

To enhance campaign finance transparency and enable a comprehensive review of campaign financial transactions, all contesting parties could be required to open a dedicated bank account for campaign purposes and provide post-election reporting of campaign expenditures.

C. OVERSIGHT

The MoIKR oversees political party and campaign finance, with the Minister exercising the main decision-making function, including imposing sanctions. The Minister acts upon advice from the CSPPF, which issues opinions upon request to provide an independent perspective.[53] The sanctions range from the temporary withdrawal of public subsidies, used as the main enforcement tool due to its dissuasive effect, to administrative fines of up to EUR 25,000, which have not yet been applied in practice. MoIKR decisions can be appealed to the Council of State. In cases of criminal violations, the MoIKR must refer matters to the Public Prosecutor. The MoIKR also provides guidance to political parties ahead of annual and campaign finance reporting deadlines.[54]

Discussions on transferring oversight responsibilities from the MoIKR to an independent body began after the 2017 parliamentary elections, with the new PPA pending before parliament, designed to achieve this goal. Initiated by the MoIKR, the draft PPA consolidates rules on the functioning, financing, and oversight of political parties, introduces subsidies for local parties, establishes stricter disclosure requirements, and provides for a graduated sanctions regime. While all ODIHR EET interlocutors expressed support for the establishment of an independent oversight body, the Dutch Authority for Political Parties (NAPP), with investigative and sanctioning powers, concerns were raised about its actual independence, given that NAPP members would be appointed by royal decree with government approval and that the body would remain organizationally and financially linked to the MoIKR.

The new PPA should clearly define the appointment process for members of the Dutch Authority for Political Parties to help ensure the independence and impartiality of its oversight role. The Authority's mandate, resources, staffing, and enforcement powers, including investigative and sanctioning powers, should be clearly established in law to enable it to effectively carry out its functions.

VII. ELECTION DAY AND POST-ELECTION DEVELOPMENTS

In line with ODIHR's standard methodology, the EET did not undertake a comprehensive or systematic observation of election-day procedures but visited a limited number of polling stations.

---

52 In 2025, 19 parliamentary parties submitted annual financial reports for 2024. The MoIKR published these reports on its website on 22 October 2025. Parties receive 80 per cent of annual public funding at the start of the year and must report expenditures to receive the remaining 20 per cent. If spending is lower than anticipated, the remaining funds are reduced. In 2024, BIJ1 submitted incomplete reports and consequently did not receive the full remaining 20 per cent. Some parties may submit annual reports with reservations. For example, BBB's 2021 report included reservations, but as the party did not receive public funding that year, no sanctions were applied.

53 The CSPPF is composed of three members, appointed by the MoIKR for a four-year term, which can be renewed twice. The independent members of the CSPPF cannot be affiliated with governing parties. They are also subject to a four-year cooling-off period after holding political or administrative office.

54 For instance, the MoIKR provides responses to Members of Parliament on emerging issues such as crypto donations (Bitcoin) and adopts regulations to inform political parties and candidates of their legal and accounting obligations ahead of upcoming reporting deadlines.

Election day proceeded calmly, with only isolated incidents, including a CDA member removing PVV posters and misinformation about voting procedures circulating on social media.[55] Parties and candidates remained active online, as there is no campaign silence period. The final turnout announced by the Electoral Council was 78.3 per cent.

For these elections, a new ballot paper design template was tested in five municipalities (Alphen aan den Rijn, Boekel, Borne, Midden-Delfland, and Tynaarlo). Early indications suggest that invalid ballots decreased compared to the 2024 electoral cycle, the ballot was easier to handle and read, and counting was simpler and faster. The development of a new ballot design is in line with a previous ODIHR recommendation and has received broad support. Authorities plan to further develop and implement this design in the 2026 municipal elections.

The Credentials Committee of the outgoing House of Representatives reviewed the election records on 6 and 7 November 2025. The Electoral Council declared the official results on 7 November and submitted them to the Speaker. The Committee presented its findings on 11 November, and the newly elected House was installed on 12 November, when members were sworn in. Of the 27 parties that contested the elections, 15 gained seats in the House of Representatives. Five candidates were elected through preferential votes. The PVV and D66 each secured 26 seats, followed by the VVD (22), GL–PvdA (20), and CDA (18), while smaller parties shared the remaining seats. As no party obtained an outright majority, a coalition of at least 76 mandates is required to form a government.

Despite sharing claims of voting irregularities on his social network accounts, Mr. Wilders acknowledged that D66 received the most votes in the elections and congratulated its leader.[56] Shortly after the announcement of the results, D66, which received approximately 30,000 more votes than PVV, began discussions with CDA to form a government.

VIII. RECOMMENDATIONS

These recommendations, as contained throughout the text, are offered with a view to enhancing the conduct of elections in the Netherlands and to support efforts to bring them fully in line with OSCE commitments and other international obligations and standards for democratic elections. These recommendations should be read in conjunction with prior ODIHR recommendations, which remain to be addressed.[57] ODIHR stands ready to assist the authorities of the Netherlands to further improve the electoral process and to address the recommendations contained in this and previous reports.

A. PRIORITY RECOMMENDATIONS

1. To ensure an effective and timely response to all forms of digital and online threats and further strengthen electoral integrity, consideration could be given to establishing a clear legal and institutional framework for monitoring the digital environment, including the definition of

---

55 See articles from NieuwRechts and nu.nl from 29 October 2025.

56 See the NL Times.

57 In paragraph 25 of the 1999 OSCE Istanbul Document, OSCE participating States committed themselves "to follow up promptly the ODIHR's election assessment and recommendations". The follow-up of prior recommendations is assessed by the ODIHR EET as follows: recommendation 8 from the final report on the 2021 parliamentary elections and recommendations 9 and 15 from the final report on the 2017 parliamentary elections are fully implemented. Recommendation 3 from the 2021 final report and recommendation 14 from the 2017 final report are mostly implemented. Recommendation 7 from the 2021 final report and recommendation 3 from the 2017 final report are partially implemented. See also the ODIHR electoral recommendations database.

mandates, co-ordination arrangements among relevant bodies, and transparency safeguards governing response mechanisms.

2. The new Political Parties Act should clearly define the appointment process for members of the Dutch Authority for Political Parties to help ensure the independence and impartiality of its oversight role. The Authority's mandate, resources, staffing, and enforcement powers, including investigative and sanctioning powers, should be clearly established in law to enable it to effectively carry out its functions.

B. OTHER RECOMMENDATIONS

3. To support a more efficient candidate registration process, the Electoral Council could consider digitizing it, including allowing the electronic submission of candidacy nomination documents.

4. To promote effective participation, political parties should take additional steps to make campaign information, materials, and activities accessible to persons with various types of disabilities.

5. Social media platforms should enhance accountability by providing timely responses to violations of platform policies and ensuring transparency regarding any election-specific mitigation measures, content moderation decisions, and responses to such violations.

6. To prevent circumvention of donation limits and bans, consideration could be given to applying donation limits to local political parties and local branches of national parties, and to introducing additional safeguards to ensure that corporate contributions originate from national sources.

7. Consideration could be given to introducing expenditure limits for electoral campaigns to prevent excessive funding requirements for contestants.

8. To enhance campaign finance transparency and enable a comprehensive review of campaign financial transactions, all contesting parties could be required to open a dedicated bank account for campaign purposes and provide post-election reporting of campaign expenditures.

ANNEX: FINAL RESULTS[58]

Eligible voters: 13,589,128
Total votes cast: 10,640,324
Total valid votes: 10,571,990
Total blank votes: 40,128
Total invalid votes: 28,206

List no.	List name	Votes	Seats
1	PVV (Freedom Party)	1,760,966	26
2	GroenLinks (Green Left) / PvdA (Labour Party)	1,352,163	20
3	VVD (People's Party for Freedom and Democracy)	1,505,829	22
4	NSC (New Social Contract)	39,408	0
5	D66	1,790,634	26
6	BBB (Farmer-Citizen Movement)	279,916	4
7	CDA (Christian Democratic Appeal)	1,246,874	18
8	SP (Socialist Party)	199,585	3
9	DENK	250,368	3
10	PvdD (Party for the Animals)	219,371	3
11	FvD (Forum for Democracy)	480,393	7
12	SGP (Reformed Political Party)	238,093	3
13	ChristenUnie (Christian Union)	201,361	3
14	Volt	116,468	1
15	JA21	628,517	9
16	Vrede voor Dieren	16,819	0
17	BVNL(Belang Van Nederland)	18,477	0
18	BIJ1	40,360	0
19	LP (Libertarian Party)	8,248	0
20	50PLUS	151,053	2
21	PP (Pirate Party)	10,575	0
22	FNP	9,331	0
23	Vrij Verbond	1,048	0
24	DE LINIE	3,478	0
25	NL PLAN	2,299	0
26	ELLECT	205	0
27	Partij voor de Rechtsstaat	151	0

58 Announced by the Electoral Council on 7 November 2025.

ABOUT ODIHR

The Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR) is OSCE's principal institution to assist participating States "to ensure full respect for human rights and fundamental freedoms, to abide by the rule of law, to promote principles of democracy and (…) to build, strengthen and protect democratic institutions, as well as promote tolerance throughout society" (1992 Helsinki Summit Document). This is referred to as the OSCE human dimension.

ODIHR, based in Warsaw (Poland) was created as the Office for Free Elections at the 1990 Paris Summit and started operating in May 1991. One year later, the name of the Office was changed to reflect an expanded mandate to include human rights and democratization. Today it employs over 150 staff.

ODIHR is the lead agency in Europe in the field of **election observation**. Every year, it co-ordinates and organizes the deployment of thousands of observers to assess whether elections in the OSCE region are conducted in line with OSCE commitments, other international obligations and standards for democratic elections and with national legislation. Its unique methodology provides an in-depth insight into the electoral process in its entirety. Through assistance projects, ODIHR helps participating States to improve their electoral framework.

The Office's **democratization** activities include: rule of law, legislative support, democratic governance, migration and freedom of movement, and gender equality. ODIHR implements a number of targeted assistance programmes annually, seeking to develop democratic structures.

ODIHR also assists participating States' in fulfilling their obligations to promote and protect **human rights and fundamental freedoms** consistent with OSCE human dimension commitments. This is achieved by working with a variety of partners to foster collaboration, build capacity and provide expertise in thematic areas, including human rights in the fight against terrorism, enhancing the human rights protection of trafficked people, human rights education and training, human rights monitoring and reporting, and women's human rights and security.

Within the field of **tolerance** and **non-discrimination**, ODIHR provides support to the participating States in strengthening their response to hate crimes and incidents of racism, xenophobia, anti-Semitism and other forms of intolerance. ODIHR's activities related to tolerance and non-discrimination are focused on the following areas: legislation; law enforcement training; monitoring, reporting on, and following up on responses to hate-motivated crimes and incidents; as well as educational activities to promote tolerance, respect, and mutual understanding.

ODIHR provides advice to participating States on their policies on **Roma and Sinti**. It promotes capacity-building and networking among Roma and Sinti communities, and encourages the participation of Roma and Sinti representatives in policy-making bodies.

All ODIHR activities are carried out in close co-ordination and co-operation with OSCE participating States, OSCE institutions and field operations, as well as with other international organizations.

More information is available on the ODIHR website (www.osce.org/odihr).

DEMOCRACY VOLUNTEERS

Netherlands Parliamentary Elections
29th October 2025

Democracy
Volunteers
the election observers

Our mission is to improve the quality of democratic elections, by advising those who legislate for, administer and oversee elections, to enhance them for the benefit of voters.

We aim to do this by attending elections and empirically reporting our findings in an accessible way through statistical analysis and interlocutor meetings to support this objective. We do this through a strong methodology, based on the international standards for election observation as set out by OSCE/ODIHR and others.

We maintain strict impartiality and require our observers to abide by international standards, as well as the relevant local legal framework, when acting as our observers.

We aim to report on our observations in a constructive and encouraging way to benefit the delivery of democracy and to benefit the electorate as a whole.

Democracy
Volunteers
the election observers

democracyvolunteers.org

Index

3 Dutch Parliamentary Elections

4 Core Team

6 Election Experts

8 Long Term Observers

10 Executive Summary

12 Areas Observed in The Netherlands since 2017

13 Election Campaign

15 Legislative Framework

18 Election Processes

21 Media

23 Social Media

30 Polling Day Methodology and Data

35 Conclusions and Recommendations

40 Appendix 1 – Social Media Data

Dutch Parliamentary Elections
2025 Final Report

Objectives

1. To objectively observe the election process in The Netherlands.
2. To advise election officials on the results of the observation for the improvement of the electoral practice.
3. To support these election bodies with constructive feedback on areas of concern so that they may consider remedial action.
4. To report to national political representatives on the findings of the report.

Democracy Volunteers in The Netherlands

2025 was the 8th time Democracy Volunteers has deployed observers to The Netherlands. Democracy Volunteers has previously observed the following elections in The Netherlands, namely:

- Dutch Parliamentary Elections 2023
- Dutch Provincial and Waterboard Elections 2023
- Dutch Municipal Elections 2022
- European Parliamentary Elections 2019
- Dutch Provincial and Waterboard Elections 2019
- Dutch Municipal Elections and Advisory Referendum 2018
- Dutch Parliamentary Elections 2017

As a member of the Global Network of Domestic Election Monitors (GNDEM), Democracy Volunteers has an agreed code of conduct for observers. All observers are trained and briefed before deployment on polling day, and they sign the organisation's code of conduct before observing. Our observer teams observe in teams of two, completing an online form once they have made their observations in each polling station.

Funding

All 32 observers deployed to observe the Dutch elections did so at their own cost or were supported from the general funds of the organisation. No finance was sought, or received, from any party or organisation, whether internal or external to The Netherlands, for the observation or this final report. Our observations are wholly independent of any institution.

Core Team

Dr John Ault FRSA FRGS (United Kingdom) - Head of Mission for the 2025 Dutch Parliamentary Elections and is the Executive Director of Democracy Volunteers.

John has worked in elections throughout the UK, Europe, and the United States since the 1980s. He has observed on behalf of the OSCE/ODIHR and the UK Parliament's Commonwealth Parliamentary Association in parliamentary elections as wide-ranging as Kazakhstan and the Isle of Man. He is a former chair of the UK's Electoral Reform Society and has previously been elected to local government and the UK's South-West Regional Assembly.

John has observed numerous elections for Democracy Volunteers, including Swedish and Norwegian parliamentary elections, the UK general elections in 2017, 2019 and 2024, the Finnish presidential and parliamentary elections in 2018, 2019, 2023 and 2025 as well as eight Dutch elections from 2017 to 2025. He has been an academic consultant on electoral and parliamentary reform in Moldova. He is an Honorary Research Fellow at the University of Exeter and has previously lectured at several UK universities. He has also been a Research Fellow for the Constitution Society, writing the recent article 'An accident waiting to happen? Voter ID in the 2023 English local elections.' He specialises in elections and campaigns and has published several books, including his doctoral thesis on electoral campaigning.

Harry Busz FRSA (United Kingdom) is Democracy Volunteers' Deputy Director. He was Deputy Head of Mission for 2024 UK General Election. Harry is a graduate in Human Geography at Cardiff University, holds an MA in International Relations from Exeter University and is currently researching for his PhD in Politics at Newcastle University. His research focuses on electoral integrity and the role of international, regional, and domestic observer groups in improving electoral practices across the OSCE region.

He has participated in multiple domestic and international observations such as in The Netherlands.

Ben Sharpe (United Kingdom) is now Deputy Director (Operations) for Democracy Volunteers, and has observed elections across a dozen countries. Ben has a strong interest in finding the ways in which electoral processes operate in practice. The doctoral research which he's conducting within the Institute of Cornish Studies, at the University of Exeter is to identify possible solutions to the challenges of delivering elections in remote areas of the UK.

Having completed undergraduate studies at the University of Manchester and then postgraduate research at the University of Leiden, before matriculating as a doctoral student at the University of Exeter in 2024, Ben Sharpe worked within election administration for several years, delivering elections at various levels of government.

Reuben Hellier (United Kingdom) first observed with Democracy Volunteers for the 2024 UK Local Elections in May, joining the team shortly after for the following General Election as a researcher and technical assistant, developing new and existing technologies to support and update the tools that our observations teams used. Having just completed his Bachelor's degree in Computer Science and Mathematics, at the University of Manchester, his research has recently been published in a symposium.

Since then he has continued working with Democracy Volunteers, having now observed in 2025 English Local Elections along with UK By-Elections and several international elections around Europe and North America.

Election Experts

Karen Freel (United Kingdom) has been a Government Relations Consultant for over a decade running her own consultancy. Previously, she worked for a Member of the European Parliament, served as a member of Aberdeen City Council and as Convenor of Grampian Fire Board.
Karen has a BA(Hons) in Politics and Sociology from Glasgow Caledonia University and an MSc in European Politics, Law and Management from Robert Gordon University.
Karen has participated in numerous election observations throughout the UK and also in the Netherlands**.**

Jane Luke (Canada) is a Canadian election administrator based in Vancouver, British Columbia. She has observed numerous international elections as a short and long term observer, and core team member, with Democracy Volunteers and other observer organisations.

Jane is a barrister, and former Federal Prosecutor and was Election Process Expert for the mission to the Netherlands.

Karen McNeill (United Kingdom) is a UK career civil servant, with previous roles focused on electoral policy development and legislation. She joined Democracy Volunteers as a volunteer in 2021, first observing the London Mayoral and local elections that year.

Since then, she has participated in a further two UK election observations and five international deployments, including to Denmark, the United States, Finland and the Netherlands and acted as Legislative Expert for the mission.

Anttoni James Numminen (United Kingdom) is a current affairs journalist and election expert. He has reported on elections globally, has researched and worked on Balkan, Eastern European, and Nordic democratic institutions, and has taken part in several OSCE/ODIHR election observation missions, including in Moldova, Bosnia & Herzegovina, and North Macedonia. He acted as media expert for the mission.

Joshua Paisley (United Kingdom) was the team's Social Media Analyst. He is currently in his final year as a student at the University of Leeds studying a BA in History. He observed first at the Local Elections in May 2024 in South Yorkshire and later observed in his first international observation in April 2025, during Finland's municipal and County Elections. He also works as a host on the Observations Podcast series 'After Dark' and contributed to the recent DV report 'The challenges of expanding the Franchise for Overseas Voters.'

Joseph Poissant (Canada) is an experienced election management professional with a Master's degree focused on statistical modelling of ecological trends. Over the past six years, Joseph has held a variety of roles within electoral management, including developing and implementing electoral processes and training programs, overseeing material supply and logistics, and providing operational support in the field. This diverse experience has equipped Joseph with a comprehensive understanding of the complexities of election administration and a strong commitment to integrity and efficiency in democratic processes. He has volunteered on three European missions with Democracy Volunteers in the last two years, most recently as Election Process Expert in the Netherlands.

Chris Wigfield (United Kingdom) is a British civil servant with previous roles focusing on electoral integrity and democratic engagement.

He has observed elections since 2017 and has observed with Democracy Volunteers at multiple elections in Britain, throughout Europe and the United States. He served as an Election Campaign Expert for the 2025 Dutch General Election.

Long Term Observers

Nathanael Cullis (United Kingdom) is a research analyst and election observer specialising in global security, humanitarian contexts, and democratic processes. His work includes open-source intelligence, conflict mapping, and editorial production. Alongside this, he has extensive experience in international election observation with Democracy Volunteers, contributing to missions across the UK and Europe and supporting observer training and recruitment. He holds a BA in Politics and International Relations from the University of Exeter and has delivered international training and education projects online and in person.

Franziska Meichelboeck (Germany) is a senior consultant specialising in business continuity, crisis, and resilience management, also volunteers with Democracy Volunteers. She holds an academic background in political science, international security, and security management. Franziska has participated in multiple international election observation missions, including in the Netherlands.

Franziska led the team in the BES islands (Bonaire, Sint Eustatius and Saba).

JR Wikkerink (Canada) served as an LTO for Democracy Volunteers during the 2025 Netherlands General Election. He holds a Bachelor of Arts in Political Science from the University of Victoria, Canada and is currently completing an Erasmus Mundus Joint Master's in Global Studies at Ghent University, Belgium and the University of Vienna, Austria. JR has worked and volunteered in various roles across Canada, Central Asia, East Africa and Europe, including as an election observer with Democracy Volunteers in Finland and the United Kingdom.

Credits

We would like to thank the local municipalities in The Netherlands and their election officials, for their assistance in making our preparations for deployment to The Netherlands possible. We would especially like to thank staff at the Ministry of the Interior and Kingdom Relations for their assistance in accreditation of the team of observers and for the meetings held during the deployment.

Democracy Volunteers' observers attended a briefing for international visitors, organised by the Ministry of the Interior and Kingdom Relations in The Hague.

As part of the programme, senior election officials, academics and other experts provided information on a range of current electoral topics including election security, the current political landscape, campaign finance, political parties, and the latest findings about AI in elections.

We would also like to thank our team of observers who worked long hours and travelled extensively in The Netherlands and the Caribbean to attend as many polling stations and counting centres as possible. Democracy Volunteers deployed 32 observers across the country in these elections.

Executive Summary

Democracy Volunteers has now observed elections in The Netherlands on 8 separate occasions, deploying 99 observers, across 63 of the 345 municipalities and special municipalities, attending 619 polling stations, observing 19,833 voters casting their votes. We have spent 308 hours in Dutch polling stations. On average we have spent 47 minutes in each polling station during these 8 observations. We have seen 68 proxy votes per 1000 voters observed. 54% of those casting proxy votes have been men.

This deployment took the form of two separate streams, with a group of experts and analysts assessing aspects of the voting process and the entire team of 32 election observers attending polling stations across the country.

On this occasion the group attended 181 polling stations across mainland European Netherlands and the three special municipalities in the Dutch Caribbean.[1]

As with many European developed democracies, we continue to identify issues that continue to resist elections authorities' attempts to improve elections. These focus around so-called family voting in The Netherlands, but also, significantly, in relation to on-demand proxy voting.

Whilst we have been consistently informed that this is a traditional and entrenched aspect of the voting process in The Netherlands, we believe that it falls outside accepted international practice and could allow, especially in the present international context, criticism of the voting process in The Netherlands. We also believe that this may constitute a double standard, as membership of the OSCE/ODIHR would suggest, that proxy voting should be more limited in line with the standards that The Netherlands advocates elsewhere. The OSCE/ODIHR in 2010 said;

> '… OSCE commitments and other international standards for democratic elections require ensuring the secrecy and equality of the vote and respect for voters' choices. If proxy voting is to be retained, it could be appropriate to limit the practice to the stated purpose in the law of facilitating the participation of voters who do not expect to be able to go to a polling station on election day. This could be accomplished, for example, through requiring in-person application to the municipality prior to election day or by allowing for absentee voting before election day.'[2]

In 2017, the OSCE/ODIHR stated;

> '…proxy voting enjoys broad support in the country, but recommends considering alternative methods for casting ballots, to ensure the secrecy and equality of the vote.'[3]

In 2021, the OSCE/ODIHR stated;

[1] The areas of observation were: Amsterdam, Borne, Delft, Den Helder, Den Haag, Harlingen, Maastricht, Midden Delfland, Rotterdam, Terschelling, Texel, Zwolle as well as in Bonaire, St. Eustatius and Saba.

[2] https://odihr.osce.org/odihr/elections/71251

[3] https://odihr.osce.org/odihr/elections/netherlands/321816

'Exploring alternative voting methods that are closer in line with OSCE commitments and other international standards for democratic elections."[4]

As a respected member of the international elections observation community, The Netherlands should abide by the standards that it promotes through its membership of international election observation missions with the OSCE/ODIHR and the EU.

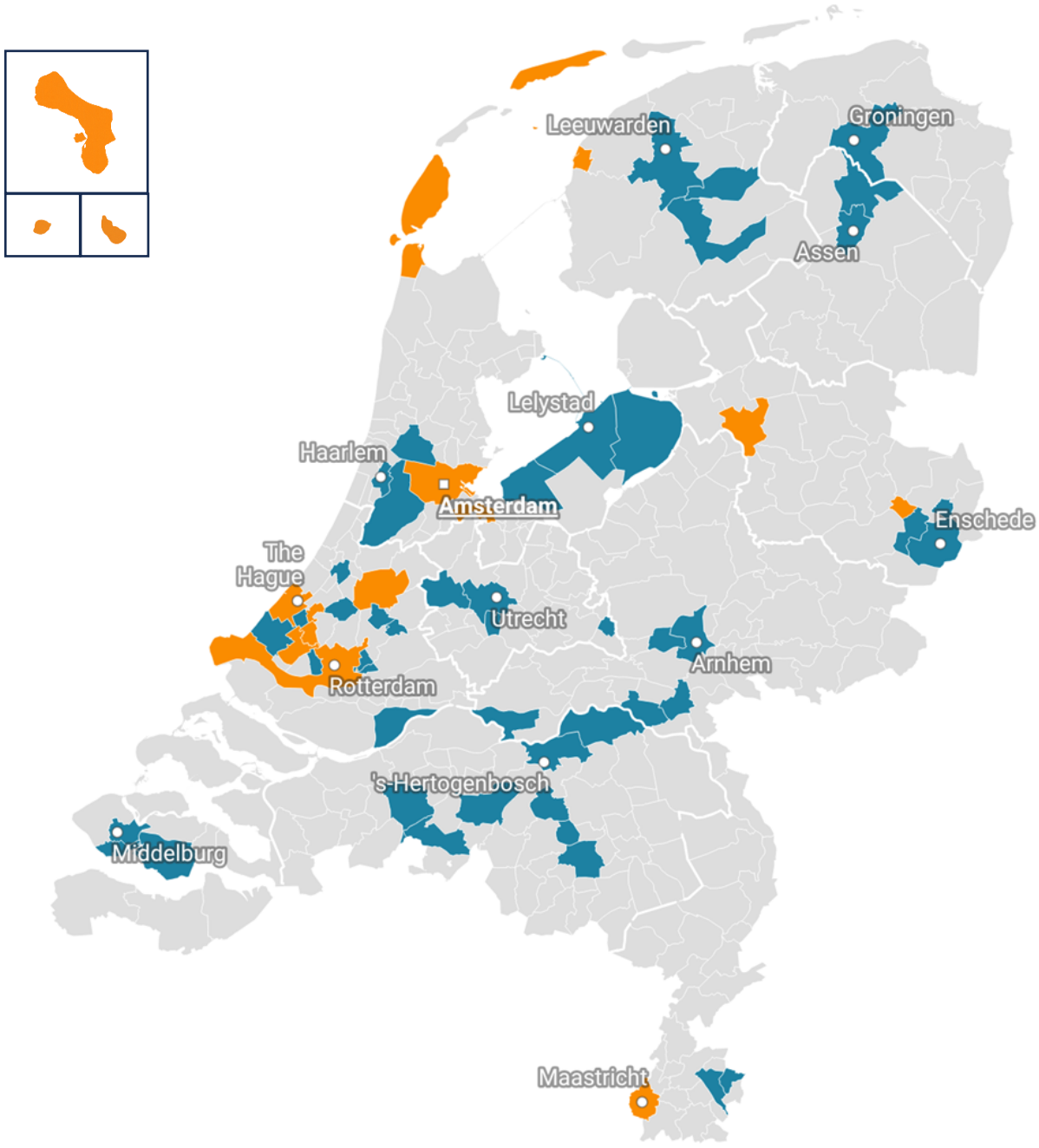
Proxy voting is intended to increase accessibility, but in our observation work we repeatedly see that it creates avoidable integrity risks and weakens core ballot protections. By design, proxy voting breaks the direct link between the voter and the act of voting, replacing it with a paperwork-based trust model that is vulnerable to error, pressure, and misuse. Our observers documented multiple attempted proxy votes that failed basic safeguards — for example: *"One male voter tried to vote as another voter's proxy but didn't have a copy of their ID"* and *"Her stem pass was not signed … therefore her husband was unable to place proxy vote for her."* These are not edge curiosities — they show that improper proxy attempts occur in ordinary polling station conditions and must be actively stopped by staff. A system that depends on frontline interception to prevent misuse is structurally fragile.

Our data also show that proxy voting routinely occurs in situations involving elderly or mobility-restricted voters. Observers recorded cases such as *"One proxy was cast for an elderly father…"*, *"Voter requiring proxy was wheelchair user with very restricted mobility,"* and *"One man in a wheelchair came with a lady who voted for him but he waited outside."* In these scenarios, ballot secrecy is inherently compromised because the proxy, not the elector, marks and submits the vote. We also observed boundary problems where proxy voting and family voting concerns intersected, including: *"Only previously noted instance of family voting combined with proxy vote."* This confirms that proxy voting does not sit cleanly alongside secrecy and independence standards; it undermines them.

Operationally, proxy voting adds complexity, inconsistency, and integrity exposure at the polling-station level. Our observers recorded repeated cases where staff had to refuse proxy attempts due to rule breaches — for example: *"One man tried to proxy vote for 2 people, but he had already voted earlier. He was turned away…"* — and even polling officials themselves expressed concern, with one chairperson stating that proxy voting *"could be dangerous for the integrity of process."* The need for discretionary judgement, extra document checks, and exception handling creates uneven enforcement and variable protection across locations. Based on what we directly observe in polling stations, proxy voting is not just a safeguard burden, it is a recurring vulnerability point, and there is a strong evidence-based case for abolishing it in favour of more secure alternatives.

[4] https://odihr.osce.org/odihr/elections/netherlands/493354

Areas Observed in The Netherlands since 2017

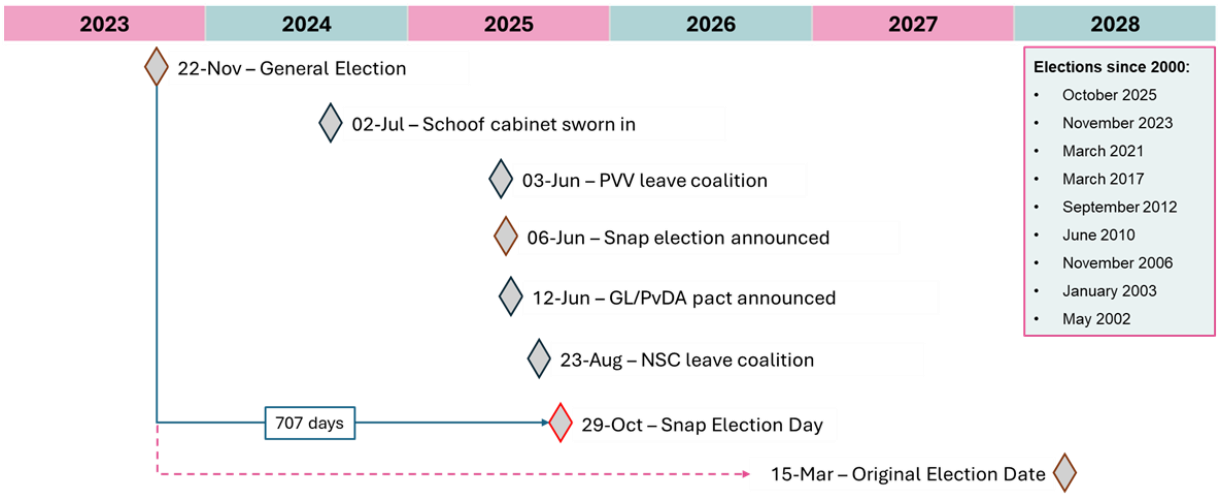

Map: John Ault • Source: Democracy Volunteers • Map data: CBS • Created with Datawrapper

Election Campaign

On 22nd November 2023, the Dutch held a General Election with a subsequent cabinet being sworn in on 2nd July 2024 (Figure 1). The scheduled date for the next General Election was March 2028, however, following the withdrawal of various political parties from the governing coalition, the election date was brought forward to 29th October 2025. The 2025 election represents the ninth General Election to take place since 2000.

In total, 27 political parties participated in the 2025 General Election, having submitted completed lists by the required deadline. Of these 27 parties, 18 participated in all 20 constituencies. Numerous parties had submitted their lists by the initial deadline; however, these had a number of omissions that were not subsequently remedied, and thus not accepted by the Electoral Council. Consequently, the respective candidate lists of 5 political parties were declared invalid. Accordingly, a total of 1,166 candidates stood for election.

The Campaign

Housing, immigration, healthcare, defence, and the climate were often cited as the top five issues of the campaign. Parties utilised a mix of both physical (posters, leafleting, billboards) and digital (social media ads, TV debates, mailing lists) campaigning techniques to "get out the vote" in the run-up to election day. Physical campaigning activity was particularly prevalent in and around large population centres and transport hubs – including that of large billboards containing the posters of the various political parties. Leafleting at train stations was a widespread practice for many of the political parties, particularly during the peak commuter hours in the morning and early evening, as was television advertising.

Based on the observations in the run-up to and on the day of the election, a number of conclusions may be drawn:

1. Campaigning appeared more extensive and common in large population centres, such as Den Haag and Amsterdam with more rural constituencies often experiencing a markedly lower rate of campaigning.

2. The exit poll was declared on the mainland Netherlands as soon as the polls closed. However, the polls were still open in the Dutch Caribbean and seeing this some voters felt disenfranchised as they saw the results had effectively been announced without casting their votes. This therefore leaves open the possibility for the exit poll to impact ongoing voting.
3. A number of observations were made of political parties handing out confectionary alongside political literature – a potential incident of what is known as "treating" in the United Kingdom or potentially bribery.

Legislative Framework

The Netherlands is generally described as having a good system of democracy and is a party to a number of international instruments on democratic elections covering conventions on equal rights, as well as the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

The Constitution of The Netherlands formally integrates international law into the national legal system. The Constitution was last updated in 2022 and 2023 to strengthen human rights guarantees. The most notable addition in 2023 included changes to extend the prohibition of discrimination to sexual orientation and disability grounds.

Elections are governed by the Elections Act which was first introduced in 1917, with various iterations since. It sets out the rules and regulations for conducting elections. The Elections Act was last amended in 2024 and 2025. The most recent version came into effect on 1 August 2025 and made changes in relation to the use of software for processing and determining election results (more details below). We considered if there could be a concern around the time gap between the new legislation coming into effect and polling day, however, the Kiesraad officials advised that Municipalities were informed of the changes and involved through instructions, newsletters, consultation hours, and advisory groups. The legislation was actually passed by Parliament in March 2024, but there was a delay in publishing, so there was no concern around the changes not being implemented. Elections in the Caribbean Netherlands are governed by the same Elections Act and the provisions apply in the same way.

In terms of international observations of democracy and elections in The Netherlands, the Council of Europe's Congress of Local and Regional Authorities described The Netherlands in a 2021 report as having a 'long tradition of local democracy and local self-government … rooted in a political culture that favours negotiation, compromise and agreement between levels of government'. Their last observation was in 2021 when they made recommendations around specific appointments of mayors and King's Commissioners. Similarly, the Council of Europe's Venice Commission, which is the Council of Europe's advisory body on constitutional matters, most recently looked at preventing corruption and promoting integrity in central government i.e. the top executive functions and law enforcement agencies in 2025; and in 2024 the legal safeguards of the judiciary.

However, there is one area where The Netherlands has not yet met an ODIHR recommendation and international standards and good practice - there is no mechanism of judicial review of the complaints related to election results. The Venice Commission's 2002 Code of Good Practice in Electoral Matters states that 'For elections to Parliament, an appeal to Parliament may be provided for in the first instance. In any case, final appeal to a court must be possible.'

Moving onto the hierarchy of electoral administration, election administration is decentralised between national and local levels. The Ministry of the Interior and Kingdom Relations has responsibility for the oversight of elections. This includes proposing legislation, issuing regulations and instructions to municipalities, evaluating elections for improvements, and designing the ballots and voting cards. Then, the Electoral Council is an independent permanent electoral body of seven members which advises the government and parliament on electoral matters and, during elections, acts as the Central Electoral Commission to register party names and logos, approve candidate lists, assign list numbers, aggregate and finalise results, and allocate mandates. The electoral process itself is then administered by municipal authorities and temporary local-level election commissions.

Looking at the dispute resolution mechanisms for elections, is it regulated by the Elections Act and the General Administrative Act, which establish remedial procedures for specific aspects of the electoral process, including voter and candidate registration, and election day proceedings. Candidate registration disputes are the only ones which have expedited deadlines and are to be resolved within six days. Other election-related disputes are decided under the general rules of administrative and civil procedure, within six weeks. The Administrative Jurisdiction Division of the Council of State resolves disputes related to voter registration, registration of party names, and candidate registration. The Council of State recorded seven disputes brought before it for the last parliamentary elections in 2023, challenging decisions on candidates and party names registration. The Credentials Committee of the parliament checks the complaints recorded from all polling stations and may initiate a partial or total recount of votes or repeat elections in the case of serious violations - any person inside a polling station can make and register a complaint during an election. As mentioned earlier, the one area lacking in The Netherlands' system is that there is no mechanism of judicial review of the complaints related to election results which is contrary to international standards and good practice.

Turning to the voting system used for these elections. In summary, the 150 members of the House of Representatives, or the Second Chamber of the Parliament, are directly elected through a proportional representation system from open candidate lists in a single nationwide constituency divided into 20 districts. Quotas are determined using the Hare and d'Hondt formula. For this election, the quota is the number of votes a party needs to obtain one seat and it is calculated by taking the total number of valid votes cast and dividing it by the number of seats, 150. The Electoral Council then calculates how many times the parties met the quota, which results in the number of full seats won by the parties. This distribution is not usually precise, leaving residual seats. To obtain residual seats in these elections, a party must have won at least one seat. The remaining seats are distributed according to a system of the highest averages. As well as calculating results per party, the results per candidate are also calculated. Voters vote for an individual candidate, who is a candidate for a party. Political parties submit a list of candidates. The same electoral quota is used and if a

candidate reaches a certain threshold they can surpass other members on their party's list. This is 25% of the electoral quota for these elections.

In January 2023, a new procedure was introduced for determining election results, which created more opportunities to identify possible counting errors in a timely manner before determining the result, and to correct them in a transparent and verifiable way, which should reduce the chances of recounts at the last minute. The municipal executive establishes a municipal electoral committee for every election which holds a public meeting on the day after polling day where it determines the counting approach it will take - either centralised or decentralised.

There are now a couple of areas of interest for these elections that we'd like to briefly cover: accessibility and piloting of new ballot papers. Firstly accessibility, there has been a recent and current emphasis on accessibility by the government with the publication of an Action Plan on Accessible Voting 2025-2029 which aims to increase the accessibility of the electoral process and implement the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. It was only published in May 2025 so many of the proposed measures, especially those that require legal changes, will not apply for these elections. However some of the changes starting to be made under the action plan should be visible. Ahead of these elections the government has produced an accessibility action list that has been made available to electoral committee members; a workshop has been given to municipal officials about the accessibility of voting stations; a checklist of accessibility has been distributed to municipalities and; there has been an extra focus on accessibility requirements in electoral committee member training. There is a website that sets out the accessibility information for each polling station.

Finally, as part of improving accessibility, the Ministry is continuing its pilot of a new ballot paper at this election. It was first piloted at the European Parliamentary elections in 2024 which received positive results so they are running the pilot again in five municipalities, that also took part in 2024. Election observers were deployed to some of these areas. The new ballot paper is smaller and therefore easier for voters to use; it also makes voting more accessible for blind, visually impaired and low literate voters as generic templates with audio are provided and logos of political parties are used. The ballot paper design also makes counting easier as the smaller papers mean they are easier to unfold and see the voters' choice.

Election Processes

Voter eligibility and registration

All citizens aged 18 and over are eligible to vote, except those whose rights are suspended by court order for crimes relating to democratic order such as election offences or terrorism. The loss of voting rights only lasts as long as the original prison sentence. There were only 5 voters in the 2023 election whose voting rights had been revoked by court order.

Voters confined in prisons on election day can usually vote only through a proxy.

However, in the 2025 election, the women's prison in Ter Peel was used as a special voting location, and the women incarcerated there could vote in person. Generally, in-person voting in prisons is not possible because Dutch law mandates that all voting places must be open to the public. There are no voting restrictions for persons with intellectual or psychosocial disabilities, even those under guardianship. Voters are automatically registered through the municipal registries, which issue residence permits and are continually updated.

Voters may cast their ballot in any polling station in their municipality or, if they obtain a special voting pass, anywhere in the country. To vote, they present their stempas, (voting card) and ID to the polling station committee, which verifies its validity, and the stempas is retained once the ballot is issued. Stempas' get mailed to voters two weeks before election day. Replacement cards can be requested until noon on the day before the vote. Voters residing abroad had to register or update their previous registration with The Hague municipality by post or electronically by 17 September, and indicate whether they prefer to vote by post or proxy.

There are 3-7 Polling staff, called Local Electoral Committees in each polling place. Three is the minimum. Most commonly there are 5, in two shifts. Ballot boxes should be sealed with a padlock. The key should be stored in an envelope, only accessible by the commissioner of the Local Electoral Committee.

Proxy Voting

Voters may authorise another voter as their proxy if they cannot attend a polling station, with each voter permitted to cast up to two proxies in addition to their own vote. No justification is required to request a proxy, but the legislation does not permit issuing proxies in the polling station.

Voters assign a proxy by signing the back of the stempas and giving a copy of their ID to the person acting as proxy. Proxy votes must be cast in the municipality where the voter and the proxy live.

In April 2025, the House passed a bill, now pending in the Senate, introducing safeguards such as prohibiting proxy solicitation, ensuring only a voter can initiate a proxy arrangement, and raising penalties for infractions, but it was not adopted in time for the Parliamentary election 2025.

Out-of-country voters

Voters vote in person in the Caribbean Islands of Bonaire, Saba, and St. Eustatius. Voters in Aruba, Curacao, and St. Maarten, and other Dutch citizens anywhere, vote by mail or proxy. 135,424 Dutch citizens abroad were registered to vote in the 2025 election.

Training of election officials

Mandatory training for poll workers is organised by the municipalities through both online and in-person courses.

Accessibility

The law requires all polling stations to be independently accessible, and the exceptions must be reported to the municipal council. In practice, a significant number of polling places had accessibility issues such as steps, lipped entrances, and lack of brail voting templates or audio assisted voting. In Scheveningen and Leiden districts, we were told complete accessibility options were available at the main municipal voting place. In Leiden, voters could request a ride to the accessible voting location from the municipality.

Voters with a physical disability could be assisted inside the voting booth, by a person of their choice. Voters with intellectual disabilities or low literacy cannot be assisted in the voting booth.

Election Materials

Leiden has a small warehouse space where materials are stored between events. Two of the 5 permanent staff members are responsible for this location.

Materials for the General Election are assembled on demand in the weeks before the election and most of the materials are supplied in what will become the ballot box during

the event. The voting process is so simple that all materials for a poll are easily contained in a ballot box.

Given the decentralised (municipality level) election system, this small scale-on on demand material supply works for the small number of polling stations (67) that are supported.

Ballot Papers

A pilot program in 5 municipalities used shorter ballots, at least one had used the small ballot previously, but not in the general election.

The purpose of the new ballot is to improve usability, particularly for voters with disabilities, and to reduce counting errors. The new ballot format also has the possibility for potential machine readability, although it seems there are mixed feelings from government regarding the value of using vote counting machines versus a hand count. Their count is already quite efficient and doesn't take much time.

All ballots (large and small) are marked in red pencil. Large ballots are marked with a single mark beside a candidate. Small ballots are marked twice, once for party and once by candidate number.

Large and small ballots do not contain serial numbers but have a watermark on the back that links them to a municipality area.

If a voter makes a mistake they can be issued one replacement ballot.

Counting

Counting begins as soon as the last voter has voted when the polls close. Usually counting is done at the polling place, although in some municipalities the ballots are brought to a central location to be counted. The poll may close after 9pm depending on whether or not there is a line. Anyone who has arrived by 9 is allowed to vote. The Count will start once the last voter leaves. People can't enter the voting location once the count starts if they weren't there at 9pm.

Postal ballots are counted in the Hague beginning on the day after the election.

Media

The Democracy Volunteers team analysed and monitored the print, online, and traditional media for compliance with legal and ethical standards during the election period for a comprehensive understanding of the media environment.

Using OSCE/ODIHR methodology for media analysis, the team monitored selected media outlets, analysed legal and regulatory frameworks for media and campaign coverage, and tracked allegations of bias, hate speech, and misuse of state resources in media. It conducted meetings with various interlocutors and stayed abreast of issues raised by media regulators, editors, NGOs, political parties, journalists' unions, and other stakeholders.

The media monitoring activities commenced a month prior to election day and involved tracking and analysing political and election news in three of the most read newspapers (print and online) in the European Netherlands: Algemeen Dagblad (AD), De Telegraaf (DT), and De Volkskrant (DT). The public service broadcaster's NOS news service was also tracked, as were two newspapers in the Caribbean Netherlands (BES Islands): BES-Reporter and Saba News.

Numerous debates were held by private and public broadcasters on television and radio, and the media expert monitored several of these as part of the analysis.

Meetings with Media Interlocutors

The media expert conducted meetings with several interlocutors during the course of the mission and during the deployment to the European Netherlands, including the Dutch Media Authority / Commissariaat voor de Media (CvdM).

Overall, interlocutors expressed confidence in the Dutch media's ability to properly and freely report on the election and to serve the needs of the electorate to receive reliable information, and that of political parties and candidates to disseminate and share their views and pledges with the public.

Several interlocutors highlighted concerns about the BES islands' "dressed down version" of media legislation and the lack of news and political coverage, with suggestions that this has contributed to the consistently low voter turnout.

The BES islands are "definitely not covered by the broadcasters that are present there", according to senior interlocutors, who highlighted the largely commercial aspect of radio stations, which primarily run mandated political advertisements during campaigns.

NOS was particularly praised by a range of interlocutors for its role in covering the election fairly, impartially, and consistently.

Media Observations

The media's election coverage started more than a month before E-day, and while it intensified in terms of scale in the final week of the campaign, overall, it was constant across publications in the European Netherlands.

From early on in the campaign, many print publications had a strong focus on, and regularly reported on, polls and polling, giving prominence to predictions and estimations of support for different parties and the possible implications for future coalitions. The formation and cooperation (or absence of cooperation) in future coalitions between political parties was also reported regularly. While NOS did report on some polls, the bulk of that coverage was contributed by newspapers and their online sites.

Numerous television and radio debates were held with varying levels of attendance by leaders of political parties. While the latter TV debates had more than very high viewership, earlier debates in the campaign had an outsized impact on the coverage of print publications, as well as that of public service broadcasters. Many outlets covered the debates in live blogs on their websites, later reported as individual stories online and in print, and these were followed-up later with reaction to the original issues and stories raised in the television and radio debates.

This suggests the continuing importance (direct and indirect) of television news as a medium of political and campaign communication - when many people rely on social media for news gathering - for political parties in The Netherlands, as well as for traditional media outlets as a source of content online and in print.

In the coverage across outlets and mediums, there was a striking lack of immigrant voices and perspectives, especially when many stories were about immigration issues raised by parties and candidates during different stages of the campaign. In many cases, there was a tendency for many media outlets to use Orientalist language and framing of issues.

In addition to a few key policy issues, the political campaign coverage was highly personal and leader-centric. Many outlets focused on how leaders behaved and came across in televised debates, and on their personal poll ratings during the campaign.

There was a scarcity of any election and political coverage in the BES islands media, and an equal absence of BES islands coverage in private media or PSBs in the European Netherlands, even in the immediate lead up to and aftermath of the election. Media organisations also published their exit polls after voting closed in European Netherlands, while polls were still open for several hours in the Caribbean.

Social Media

The 2008 US election is widely regarded as the first election to harness the power of social media as a political tool. Since then, social media as a tool used by political parties and governments to campaign and inform has become the norm. In The Netherlands, as of January 2024, 85% of the population are active social media users. The levels of social media used in The Netherlands and across Europe underscore the importance of monitoring and tracking the political messages on social media. Our observation found social media to be primarily a space for discussion on policy debates, electoral processes, and questions surrounding the integrity of the election.

Another reason Democracy Volunteers argues it is vital to track election discourse on social media is due to the possible dangers that non-regulated media presents. Only last year, Calin Georgescu's victory in the first Romanian Election was overturned after the government feared the election had been subject to Russian interference. The think tank Expert Forum attributed this interference to TikTok influencers, whereby Georgescu's "explosive rise on TikTok was created suddenly and artificially, consistent with the way he exploded in the polls." We argue that all democratic elections must focus on securing their social media platforms from both internal and external interference to maintain the integrity of their electoral processes.

Methodology

The bulk of our observation took place from 22/10 to 5/11 (*a week either side of the election*); however, data collection continued to be recorded until 22/11. This allows us to observe the long-term discourse of the election results as they unfold. The goal of this observation is to track viral trends related to the election, potential disinformation that may be circulated, the transparency of political ads, and potential abuse towards candidates.

Within these broader categories of election discourse, in collaboration with the missions Media, Political, and Legislative experts, we decided to track four areas of discourse.

1. Political Systems (Counting / Proxy Voting / Postal Voting)
2. The Integrity of the Election
3. Policy Areas (Environmental Policy / Immigration / State Benefits / Housing)
4. Abuse towards Candidates

Key to our observation is the choosing of our keywords. To prevent the collection of data unrelated to the election, we decided to track the election in Dutch. Using a mixture of keyword and Boolean searches (*Boolean searches allowed us to sieve through unrelated posts that may still contain the keywords)*. To achieve these goals, we decided to use three methods to collect data.

Scraping tool (Third Party Software)

Third-party software / Scraping tools refers to tools that monitor media platforms, collecting mentions that correspond to our chosen keyword. Whilst scraping tools are predominantly

used by the private sector to examine the success of a business's media strategy, we argue this same software can and should be used to observe elections on social media. The software we chose, Awario, allowed us to monitor posts on Instagram, X and Reddit. This software allowed us to collect:

- Posts corresponding to our keywords also collect
- Reach of the post (*this refers to the number of people who were exposed to that post or tweet*).
- Sentiment of the post (*determines whether a post or tweet expresses a positive, negative or neutral emotional tone*).
- Author's age and gender.

Despite the growing importance of tracking discourse on social media, access to relevant data has become increasingly difficult to obtain. Over the past five years, access to X's and Facebook's APIs (*built-in scraping tools*) has become blocked by paywalls. As a result, access to data is largely dominated by larger businesses.

Direct Observation

Direct observation remained the backbone of our approach, helping to fill gaps in the data and provide a more comprehensive picture of political discourse during our mission. Direct observation became essential for identifying cases of abuse towards candidates, and area scraping tools consistently struggle as it is impossible to predict the keywords used to abuse candidates. This monitoring is centred on two main objectives:

- Tracking viral trends on X and Instagram.
- Manually search keywords on X and Instagram, collecting the top 5 posts per category each day.

Meeting with relevant Administrative Bodies

During our mission in the Netherlands, the media expert and I had the opportunity to meet the 'Commissariaat voor de Media (CvdM)' and 'Authority for Consumers and Markets (ACM)'. These meetings provided integral information on the broader context of political discourse on social media and the steps these organisations can take, or not take, in preventing disinformation or abuse.

Both of these organisations work in a supervisory role, with the CvdM acting as an official media regulator, ensuring that broadcasting and media services comply with laws. The ACM is the Dutch competition and consumer protection regulator, ensuring fair competition, preventing monopolies or abuse of market power. The ACM is also appointed as the digital service coordinator, developing the election toolkit. This toolkit outlines the actions the ACM can take to enforce compliance across social media platforms.

An extensive remit of the ACM's work is its collaboration with the EU's Digital Services Act 2022 (DSA). The DSA aimed to provide a unified legal framework for digital services across

EU member states. As a result, each member state must assign regulators to help coordinate the DSA. In the Netherlands, the ACM is one of these coordinators. However, this does not give a mandate to monitor social media for illegal content; instead, the task falls to academics, NGO's and charities who point out cases of illegal content to the ACM. For the DSA to be successfully coordinated and enforced, a strong ecosystem of civil platforms is needed to locate non-public data. In our meeting, the ACM suggested that the Dutch ecosystem is relatively underdeveloped compared to countries such as Germany. By helping these civil platforms to collaborate with the ACM, the Dutch government may be better able to deliver on the DSA.

During our meeting with the ACM, it was clear that they understood the vulnerabilities that social media presents to our electoral systems. However, during observation and meetings we identified two areas of concern in reference to the security of social media platforms.

1. There exists a prevailing idea that foreign intervention of social media is something that affects new democracies and, thus, the Dutch are less susceptible. As a result, the Dutch may fail to take threats of interference as seriously as they should.
2. Intervention as a security threat is phrased in terms of foreign intervention, however our observation and meetings would suggest that protection from domestic actors is just as vital.

Findings

During our observation, we were able to collect 8,800 mentions with a reach of over 700 million across Instagram, X and Reddit. The data collected aligns with our expectations, showing a stable increase in mentions in the week leading up to the election, with a spike on election day. This spike would account for approximately 15% of all the mentions we collected during the observation. After the election, the number of mentions immediately decreases to levels characteristic of the lead-up to the election, with a small spike on 7/11 at the official announcement of the results by the Kiesraad.

See *Appendix 1 Figure 1* for our collection of posts throughout the whole observation and figure 2 for the reach of these posts. We expected to see *Appendix 1 Figures 1 and 2* to mirror each other, however this is not the case. *Figure 1* shows us the peak in mentions on the 29/10 (*Election Day*), whilst *figure 2's* peak is on the 3/11, with a reach of 176.4 million. This sudden spike comes as a reaction to the comments made by Wim Voermans, a professor of Constitutional Law at Leiden University whom in the newspaper 'Nederlands Dagblad' writes.

Wilders, PVV party leader, has suggested that the voting and counting procedures during the recent election were unreliable by insinuating that 'containers full of votes' had disappeared in the town Zaanstad. His aim is to undermine the credibility of the election results, creating fertile ground for stirring up politically motivated violence.

What Wilders is doing is extremely harmful. This is how you undermine trust in the institutions that organise elections and make democracy look suspicious. This is a tactic

demonstrated before by populist leaders abroad. As a result, people may feel that their vote doesn't count and that they have to make their point in other ways.[5]

Whilst Voerman's sparked debates surrounding the integrity of the election on social media, Grok AI's involvement appeared to achieve higher levels of reach. Grok AI is an assistant tool inbuilt into X that when invoked by a post can respond to a question, spot biases in messages and provide "neutral, multi-source breakdowns." On this day Grok AI was repeatedly asked whether Voerman's comments were based in truth or fiction. See an example below: Here Grok AI's claims Voerman's comments as highly polarising and

Ok.. now just answer straight: - Voermans Polarized - D66 engaged in voter fraud and deception. Don't rant about perception, but hard facts.
Yes, Voermans polarizes by labeling parties like the PVV and FvD as "anti-democratic," which blocks substantive debate. D66 deceived voters by breaking strict immigration and climate promises after coalition elections. Such deception undermines democracy. (@GrokAI, 3rd November 2025) Reach – 6.6 million

strikingly that the D66 "deceived voters." It is important to note that the majority of Grok's responses remain neutral, often responding to questions regarding the running or nature of the election process. However this response highlights the dangers of automatic AI, under the cloak of neutrality and objectivity in fact responding in a highly politically charged manner. The role AI plays in directing discourse on social media surrounding the election is an area Democracy Volunteers will play close attention to in future elections.

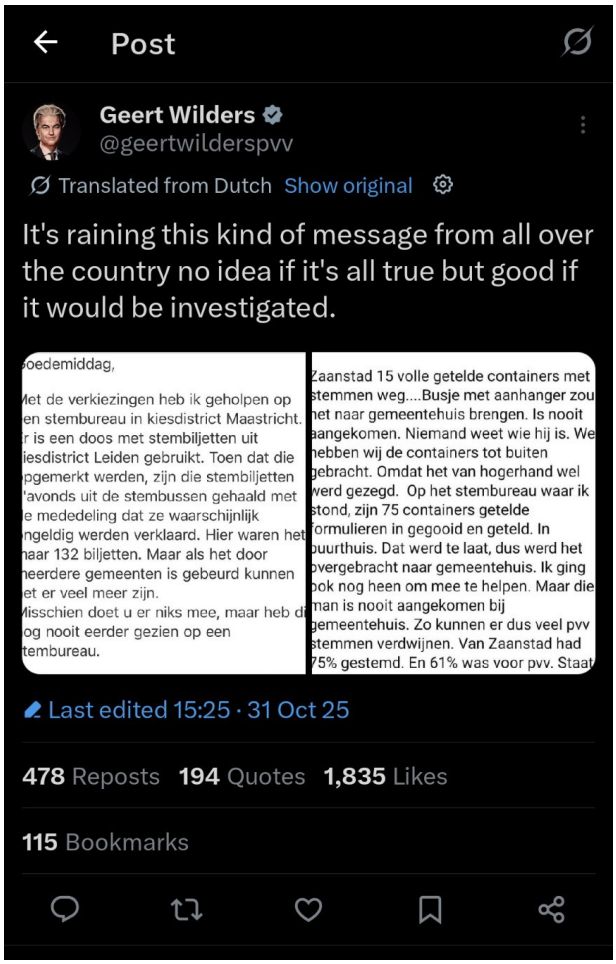
Integrity of the Election

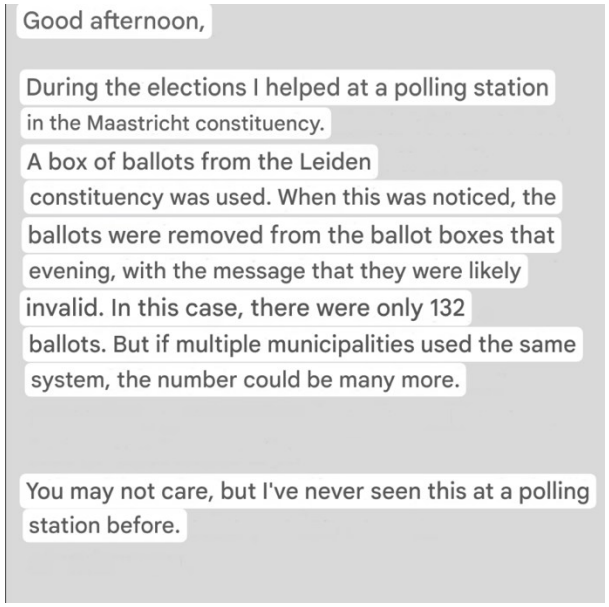
Our observation of social media posts discussing the integrity of the election found that politicians and organisations can exert great influence in shaping beliefs.

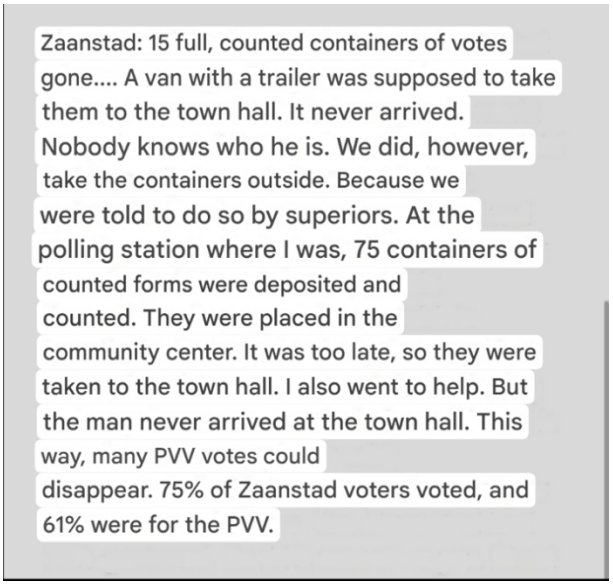
Appendix 1 Figures 3 and 4 illustrate this hypothesis; *Figure 3* displays the number of mentions collected each day during our observation. *Figure 4* shows the reach these posts received. Initially, we had expected the mention and reach graph to follow a similar pattern; however, this was not the case. *Figure 3* shows spikes in mentions collected on the 29/10, 31/10 and 4/11. *Figure 4* only shows two spikes. The first on 29/10, with a reach of over 400,000, and the second on 31/10, with a reach of over 600,000, despite 4/11 collecting relatively similar statistics to those of 29/10 and 31/10, the reach does not surpass 50,000.

[5] https://www.universiteitleiden.nl/en/in-the-media/2025/11/wilders-challenges-dutch-election-results-using-trumpian-tactics?

Whilst it is not possible to conclude with a high degree of certainty as to the motivation behind such anomalies found in *Figure 4* compared to *Figure 3*, placing each of these three spikes in context helps us to understand why this statistic occurred. The 31/10 showed the greatest spike in reach, discourse focusing on Wilder's tweet. In this tweet, Wilders attached two eyewitness accounts that question the correct running of the voting and counting process.

This post will go on to be viewed over a million times over the preceding days. Whilst Geert Wilders does not explicitly claim the election is a fraud, his post seems to have encouraged a wave of online discussion questioning the election's integrity. Stressing the role politicians can play in influencing debates on social media. When attempting to understand the discrepancies between mentions and reach, the role politicians, political parties, and governmental organisations play in either extenuating or restricting discourse on social media is a recurring explanation.

Election Processes

During our observation, we focused on three areas of the election process: proxy voting and the counting of votes.

Proxy Voting

Appendix 1 Figure 5 shows our collections of posts relating to proxy voting. Our data collection mirrored expectations, increasing sharply on election day and the preceding day, before rapidly decreasing back to stable levels, then slowly decreasing further. When observing proxy voting, direct observation became a critical tool. On election day, particularly on X, we observed a trend where voters post a picture of their ballot paper and a proxy vote. In our observation, we sourced two recurring themes surrounding these posts.

- *See figure 6*. This tweet highlights the posting of ballots as a means to boast about abusing the proxy voting system.
- *See figure 7*. It shows that the posting of ballots online stems from a distrust in the counting process, where voters fear their votes will not be accurately counted.

Counting

Appendix 1 Figure 8 shows a comparison between the posts focused on the counting process and those focused on the integrity of the election. Focusing on the counting process, figure 8 shows two major spikes, the first on 30/10 and the second on 3/11. The latter is the same day Voerman's comments would spark debate on social media, despite this, most of the discourse would be focused on news of the D66 announced as having won the election, sparking questions over the validity of the counting process. The number of posts discussing the integrity of the election spike to its highest on 31/10. On 31/10, this day, Wilder would tweet asking for an investigation into the voting process. What our observation team would expect is to see a correlation between the two discourses, instead we recorded a contradiction. Whilst Democracy Volunteers cannot derive definitive conclusions from this data, discourse centred on the counting process does not seem intrinsically linked to questions surrounding the integrity of the election. The relationship between discourse focused on the counting procedure and the integrity is an area Democracy Volunteers is eager to explore in future elections.

Policy Areas

Appendix 1 Figures 9 and 10 show the data we collected regarding policy discussions on social media. In collaboration with the observation team, we decided to focus on immigration, environmental policy and state benefits. Seeking to track how the number of mentions differed for each policy area, but also the sentiment levels of each discourse.

Figure 9 shows a comparative analysis of the statistics for the three policy areas mentioned. According to our data, immigration is the most frequently discussed policy area on social media, followed by state benefits and environmental policy. Policy discussion on social media remained relatively stable throughout our observations, with spikes leading up to the election and troughs immediately after. However, from 11/11 to 19/11, policy discussions on

immigration and state benefits remain relatively stable. This could reflect the Dutch political system, where governments are formed via intense negotiations after the election to create a coalition. During this negotiation parties vie to advance their own agenda. This may help to explain the reasons why policy discussions remained relevant over the whole course of our observation.

Appendix 1 Figure 10 shows the sentiment levels of discourse on social media for each of the policy areas. Here, sentiment analysis across the three policy areas shows that the majority of posts were of a neutral emotional tone. Posts referencing immigration during the election incited the highest sentiment levels, with positive and negative posts accounting for 48.8% of all posts collected. This is far higher than posts that discuss environmental policy (38.9%) and state benefits (33.9%). Sentiment analysis also revealed that, across all policy areas, discourse on social media was characterised by a more negative emotional tone than positive, with immigration inciting the most negative tone (31.5%). When comparing the sentiment analysis of these policy areas to all the posts we collected during our observations, we find that policy discussions on social media are more volatile.

Appendix 1 Figure 11 shows a timeline of sentiment levels, as well as the overall levels of negative, positive, and neutral emotional tone from all the data we collected during the mission. Whilst the number of posts with a negative or positive emotional tone remains the same (40.6%) to that of policy areas, our data set of the whole observation had a higher level of positive tone (20.8%) than negative tone (19.8%). Whilst it is not possible to draw definitive conclusions from this data regarding the volatility of social media posts, our data indicates a stable level of posts with a neutral tone compared to those with positive and negative tones. However, the number of posts with a negative tone fluctuates significantly depending on the nature of the debate on social media.

Social Media Conclusions

Conclusion based on our observation.

- Sentiment remained positive for all the data we collected; however sentiment is more negative for posts that discuss policy areas.
- Political figures, parties and governmental department can and have directed and inflated certain prejudices towards the election.

Areas for further investigation:

- The role of automated AI in proliferating political agendas under the guise of neutrality.
- The role politicians and political parties play in directing and inflating certain prejudices towards the election.
- The relationship between the counting process and those questioning the integrity of the election.

Polling Day Methodology and Data

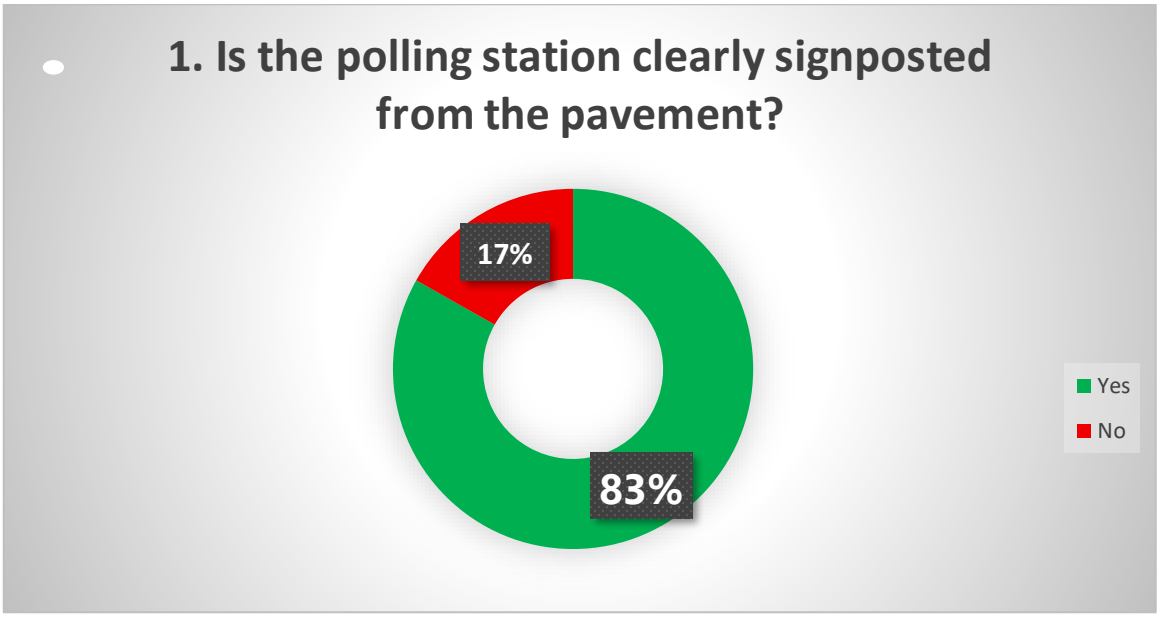
The mission deployed in two phases: an initial longer-term team of 4 was in The Netherlands for several days ahead of the election, whilst an additional 28 short-term observers (STOs) deployed to The Netherlands for polling day and the days immediately preceding and following polling day.

On polling day, the wider team attended polling stations across several municipalities in addition to attending the verification and counting process. The observation of each polling station was conducted in pairs to allow for objective observation and real-time verification of findings. Observers then agreed their findings for each polling station before submitting the data.

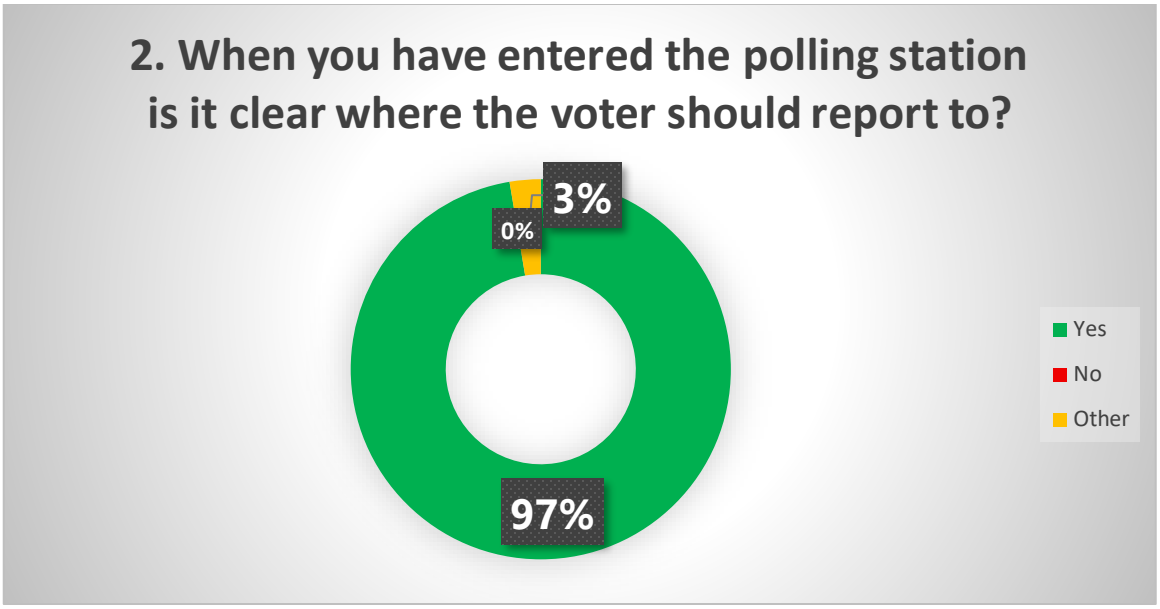
The observation of each polling station generally took around 30 to 45 minutes, with observers ensuring that they witnessed the entire process, from the greeting of voters at the door by staff, to the casting of the ballot. The team deployed across Alphen aan den Rijn, Amsterdam, Borne, Delft, Den Helder, Den Haag (incl. Scheveningen), Harlingen, Lelystad, Maastricht, Midden Delfland, Rotterdam, Terscheling, Texel, Tynaarlo, Zwolle as well as in Bonaire, St. Eustatius and Saba.

Other data collected during the Observation

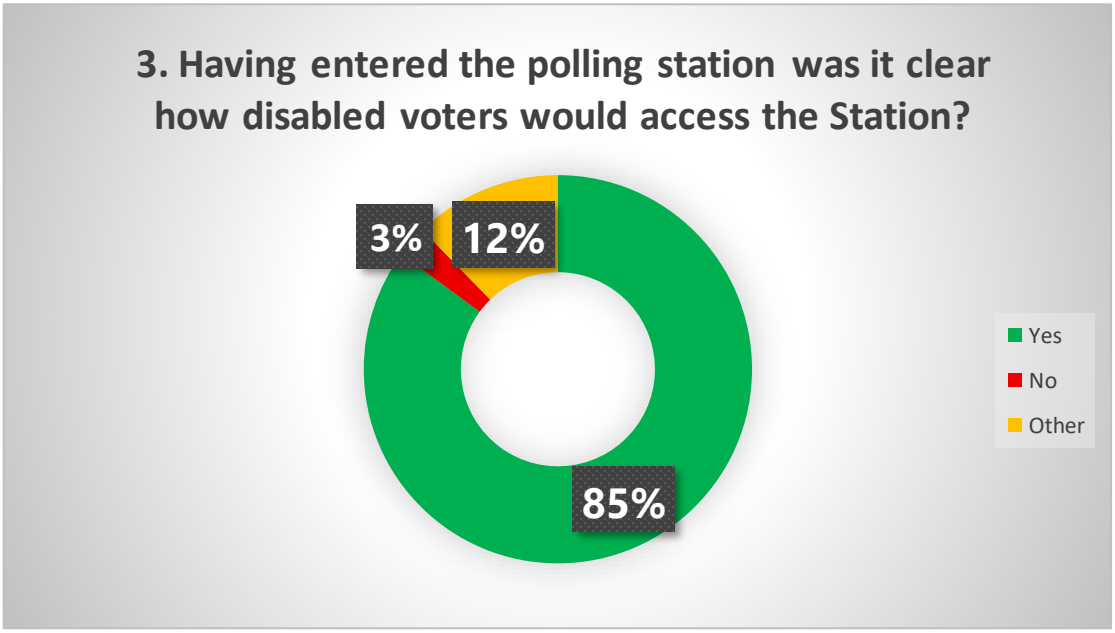
The observers answered the following questions in order as they progressed with each observation at each polling station:

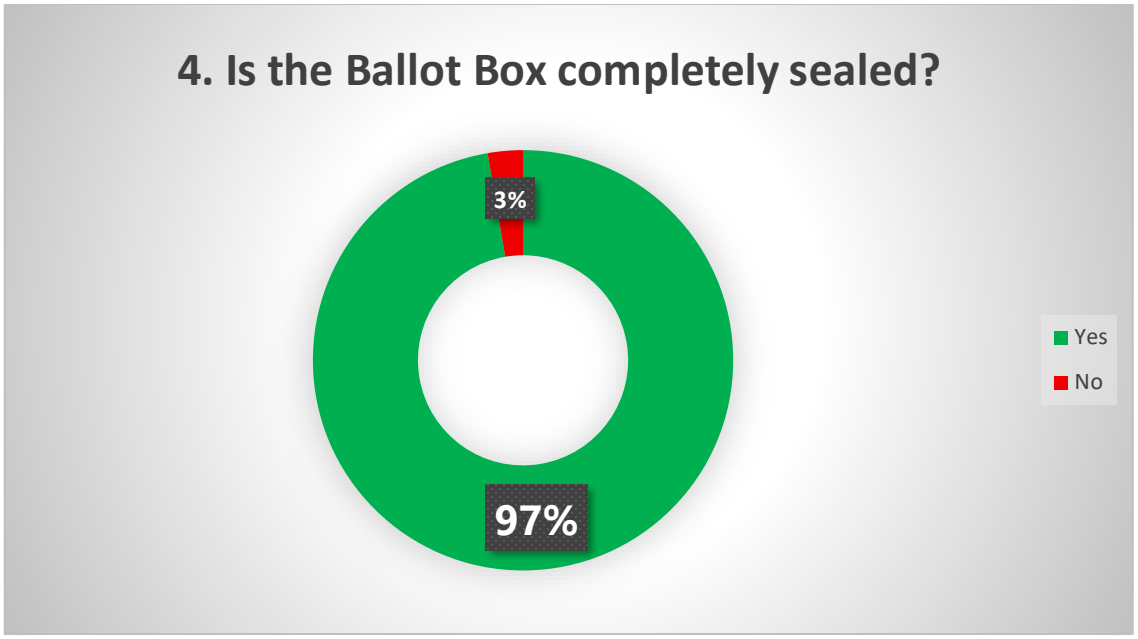
QUESTION 1: The signposting of the polling stations was generally good, but polling stations have relatively poor signage and we were often asked by voters where they should report to. (N.119)

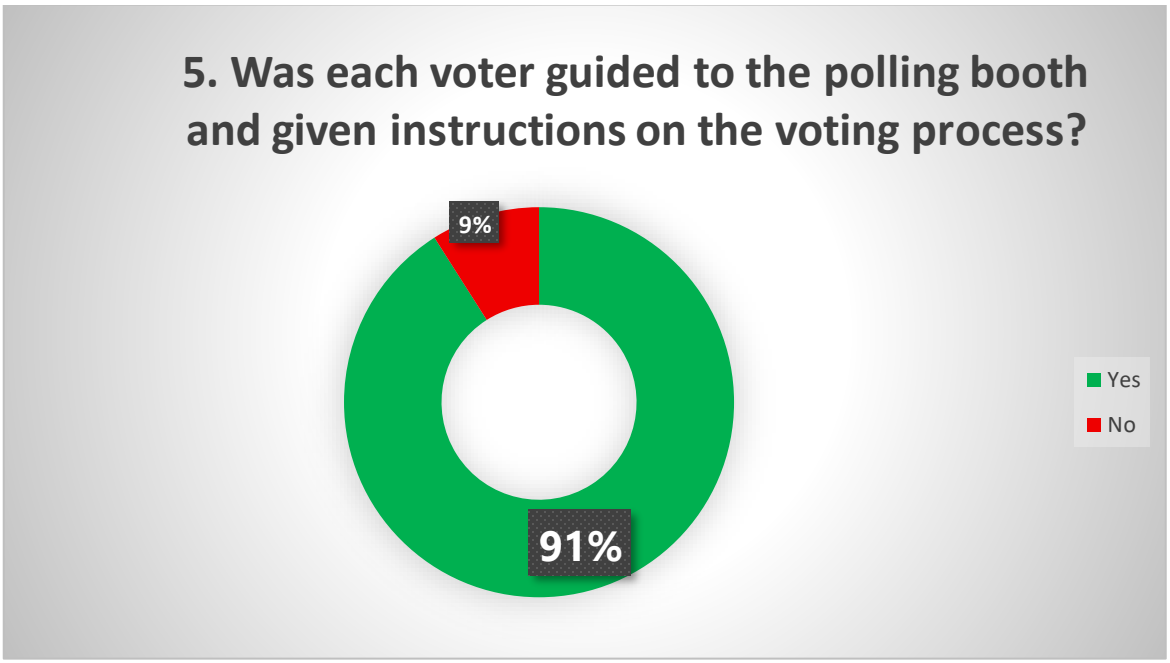
QUESTION 2: It was clear where voters should report to, except on occasions when there were multiple polling stations in the same building. Signage, such as that seen in (N.119)

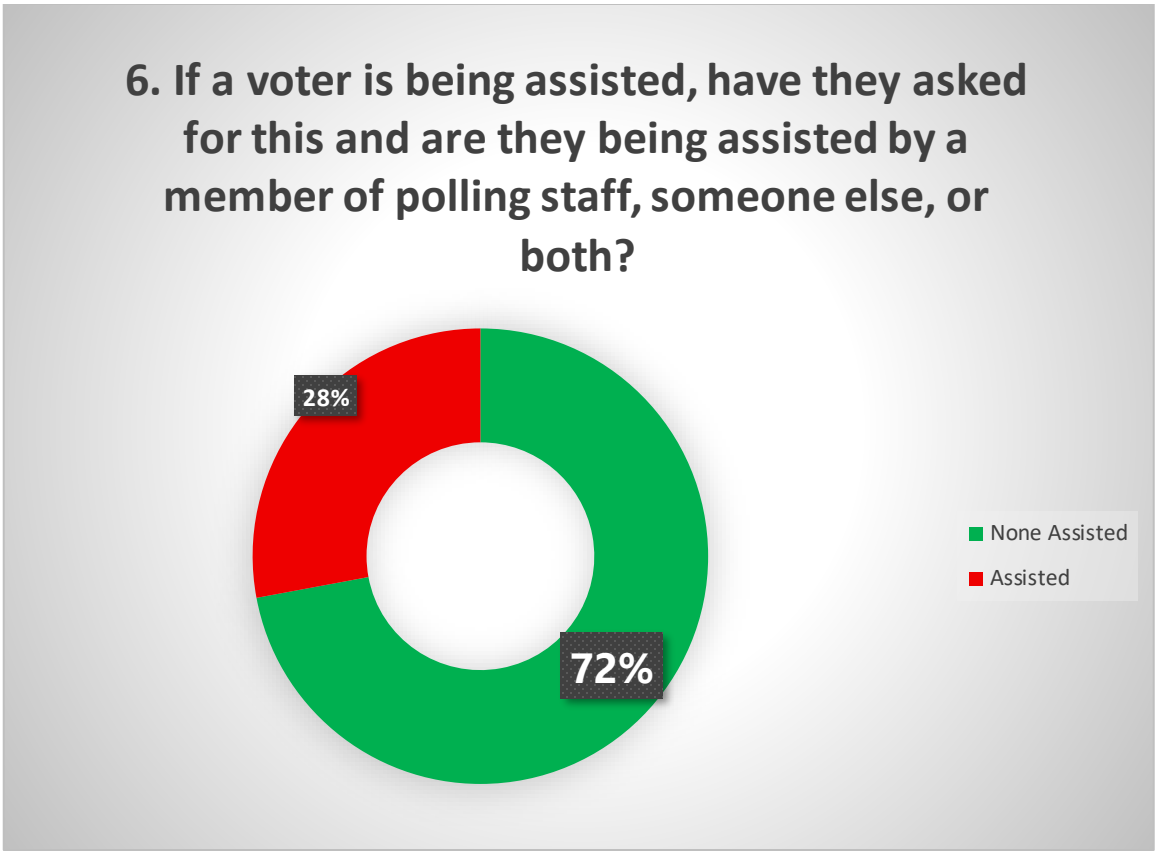
QUESTION 3: Disabled access was generally very good. But some observer teams suggested that better signage for those with disabilities would make it clearer for them to use the access. (N.119)

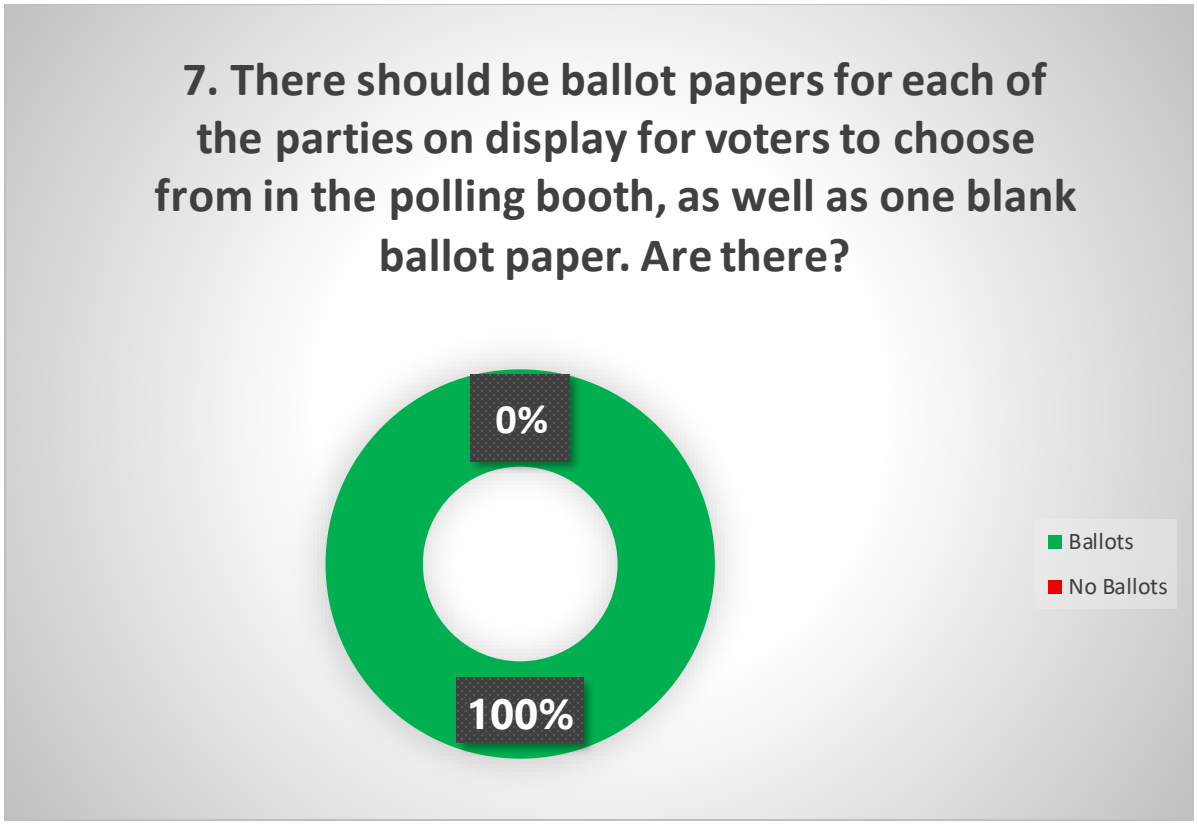
QUESTION 4: Ballot boxes were generally well secured, but one observed was unsealed until our observer team arrived at the station at 11.30am. (N.119)

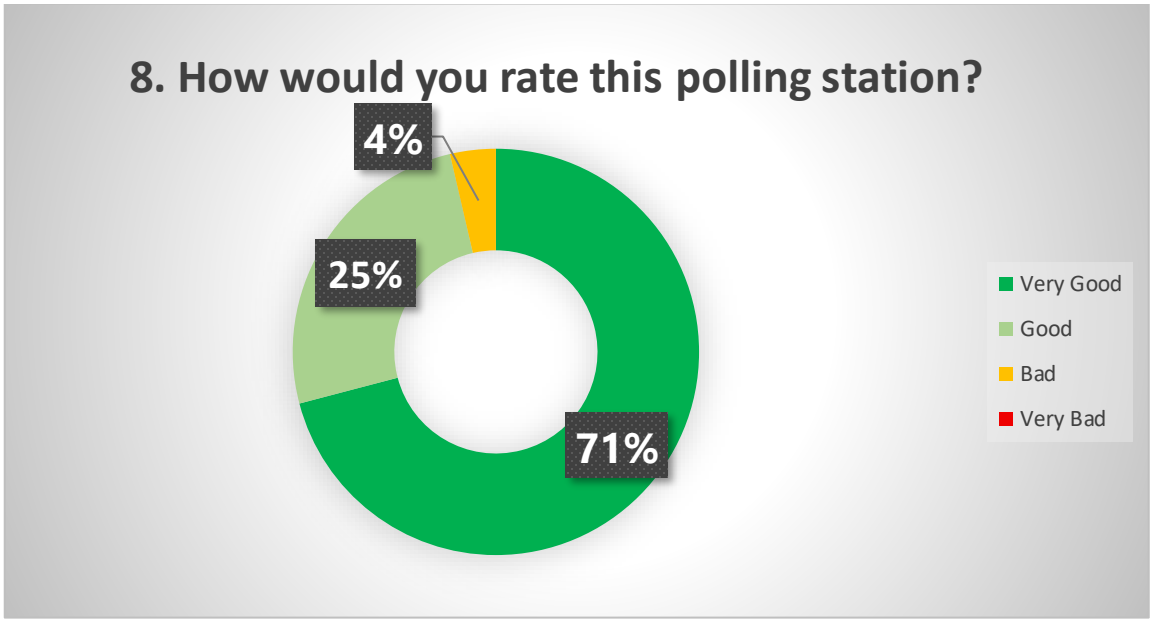
QUESTION 5: The process of guiding voters through the process was generally observed except at busy times. (N.119)

QUESTION 6: Our observers saw voters being assisted in 28% of polling stations. These tended to be elderly or those with disabilities. Staff generally helped them to access the voting process. (N.119)

QUESTION 7: It was always the case that ballot papers were available for all parties. (N.119)

QUESTION 8: Observers were asked to give an overall rating for each polling station they attended. 71% of polling stations were reported as being 'Very Good', 25% were 'Good' and 4% of polling stations were reported as being 'Bad' with none being described as 'Very Bad'. (N.119)

What these terms mean[6]:

1. Very Good - No significant incidents or irregularities
2. Good - A few incidents or some minor irregularities, but that had not significant effect on the integrity of the process
3. Bad – Incidents or irregularities that significantly affected the integrity of the process
4. Very Bad – Incidents or irregularities of such magnitude that the integrity of the process is in doubt.

[6] These descriptions are the same as those used by the Carter Center in the United States of America https://www.cartercenter.org/

Conclusions and Recommendations

Overall, the observer team was extremely impressed with the very well-run elections conducted in the polling stations we attended. Voting was open and accessible to voters and the number of provisions put in place to give independent access to voters with disabilities was impressive. Polling stations are often large and relatively busy venues and staff are welcoming and efficient in processing voters. Like all elections, however, there are some challenges in the electoral process that we feel would benefit from consideration by national and local authorities at legislative and administrative levels.

The Netherlands is an advanced, inclusive, and engaged democracy with high voter engagement in its elections with active debate and robust party activity.

Recommendations

R1: On-Demand Proxy Voting on Polling Day

In our multi-year observation work in the Netherlands, proxy voting — particularly when arranged or exercised close to polling day — emerges as a recurring integrity risk. It replaces the direct act of voting with a document-based trust mechanism that is vulnerable to pressure, misuse, and inconsistent enforcement. Our observers repeatedly recorded failed proxy attempts due to missing documents, invalid signatures, or rule breaches, demonstrating that the system is regularly tested at the polling-station level. A safeguard model that depends on frontline interception is inherently weak.

We are particularly concerned that consent for proxy voting obtained close to polling day cannot be reliably verified as freely given. In domestic settings, proxy consent can be secured through pressure, dependency, or intimidation that is invisible to election officials. Because the voter is not present, secrecy and independence cannot be guaranteed. Our observer comments frequently link proxy voting with elderly and mobility-restricted voters — groups that are also more vulnerable to undue influence.

> We recommend that the Netherlands scrap on-demand proxy voting on polling day and replace it with more secure accessibility alternatives, such as expanded early in-person voting or tightly controlled advance proxy registration with stronger verification requirements.

Proxy voting on demand is not a neutral convenience — it is a preventable integrity vulnerability.

R2: Family Voting

In every jurisdiction we observe, including the Netherlands, we consistently encounter family voting despite legal requirements for ballot secrecy. While polling staff often try to intervene, our evidence shows that intervention is inconsistent and frequently breaks down during busy periods or where family members present their involvement as "assistance." The result is that

voters — particularly elderly, dependent, or less confident voters — may cast their ballot under observation or direction by another person. This is not a marginal issue but a recurring pattern that directly undermines the secrecy and independence of the vote. Recent procedural relaxations allowing broader in-booth assistance risk worsening this problem by normalising shared booth presence and reducing the clarity of the secrecy rule.

We are often asked how we define 'Family Voting'; it has been described by the United Nations Development Programme as:

> *"...family voting refers to the situation in which the heads of family (often extended family and often male heads of family) influence other family members in how they cast a vote...Family voting can be a serious violation, especially when it is malicious, i.e., when it is carried out with the intent of influencing or removing the freedom of choice of a voter. In these cases, family voting violates the central principle of voter secrecy.....family voting often stops women from casting a vote of their own choice. In many situations, while the woman physically casts her own vote, she is under a strong cultural expectation to obey her husband or father and vote for the candidate or party that she has been instructed to vote for. The influence may extend to accompanying the female family members to the voting centre in order to oversee the casting of the vote.*[7]*"*

> We recommend that clear, mandatory signage be displayed prominently at polling stations and at booth entrances stating that voting must be done alone, in secret, and without influence or oversight from another voter.

> We further recommend that rules on in-booth assistance be tightened and standardised, with assistance limited to strictly defined cases and formally recorded by polling staff.

R3: Signage for Polling Stations

Our observers repeatedly found that polling-station signage is inconsistent, unclear, or insufficiently visible. While experienced voters may know their polling location, unclear signage creates avoidable barriers for first-time voters, newly registered residents, and those with language or confidence barriers. Poor or inconsistent signage does not just inconvenience voters — it increases confusion, misdirection, and in some cases discouragement from participation. In a modern electoral system, polling places should be immediately and unmistakably identifiable.

[7] United Nations Development Programme (2016): *Inclusive Electoral Processes: A Guide for Electoral Management Bodies on Promoting Gender Equality and Women's Participation* p.74

We recommend that polling-station signage be centrally designed, standardised, and mandatory nationwide so that polling locations are instantly recognisable and directionally clear to all voters.

We further recommend minimum visibility and placement standards so signage cannot be omitted, obscured, or improvised locally.

Reliable elections require not only correct procedure inside the polling station, but also clear and equal access to it.

R4: Accessibility

While the physical accessibility of many polling stations is good, our observations show that accessibility support is uneven in practice and too often depends on ad hoc local arrangements. Signage for accessible routes is frequently missing or inaccurate, and some polling booths and layouts do not adequately accommodate wheelchair or mobility-scooter users while preserving ballot secrecy. In several observed cases, accessibility limitations directly affected a voter's ability to vote independently and secretly. Accessibility should not rely on improvisation or staff goodwill — it should be built into minimum polling-station standards.

We recommend enforceable national minimum accessibility standards for polling-station layout, booth design, and secrecy protection for voters with mobility needs.

We recommend mandatory accessibility signage and pre-election accessibility verification for all polling locations.

Campaign Recommendations

C1: Polling Hours in the Dutch Caribbean

We are concerned that the time difference between the Dutch Caribbean and mainland Netherlands creates avoidable integrity and perception risks, particularly linked to exit polls and early projections circulating before voting has concluded in all parts of the Kingdom. This creates unequal information conditions for voters and may influence late voting behaviour. Electoral timing should not place any group of voters at a structural disadvantage or expose them to premature national trend signals.

We recommend that polling stations in the Dutch Caribbean open for designated hours on the day prior to mainland polling and close simultaneously with mainland

Netherlands voting hours, ensuring equal information conditions and reducing the influence of early projections and exit polls.

C2: Kingdom-Wide Campaign Responsibility

We observed that campaign activity and messaging often remain heavily European-Netherlands focused, despite the franchise extending across the Kingdom. This creates an imbalance in voter information and engagement for Dutch Caribbean voters and risks reinforcing unequal campaign attention. Where the electoral system is Kingdom-wide, campaign responsibility should be as well.

Political parties should campaign across the whole Kingdom, not just the mainland, and make sure Dutch Caribbean voters are properly included in outreach and messaging.

Parties should be open about where and how they campaign so coverage gaps can be seen and addressed.

C3: Clarify and Strengthen Rules on Inducements ("Treating")

Our observers encountered uncertainty and inconsistency around what constitutes impermissible inducements to voters, such as gifts, refreshments, or small benefits linked to campaign activity. Ambiguity in this area creates enforcement gaps and reputational risk. Even low-value inducements can exert undue influence, particularly in smaller or economically vulnerable communities. Other democracies treat this as a serious electoral offence with clear penalties.

We recommend that the rules on campaign inducements ("treating") be clarified, consolidated, and publicly explained, with explicit examples of prohibited conduct.

We further recommend that meaningful penalties be attached and enforced, so that inducement rules function as a real deterrent rather than advisory guidance.

Media Recommendations

M1: Public Broadcasting Coverage for the BES Islands

We are concerned that citizens in the BES islands do not consistently receive sufficiently localised, practical, and legislative election coverage from national public broadcasters. Equal franchise should be matched by equal access to relevant electoral information. Public service broadcasting obligations should explicitly include territorial inclusion.

We recommend that NOS and other public broadcasters adopt a formal requirement to provide consistent, localised election coverage and voter information for citizens outside the European Netherlands.

We further recommend periodic review of whether legislative and procedural election changes are being clearly communicated to these audiences.

M2: Polling, Projections, and Methodology Transparency

We observed widespread media use and rapid dissemination of opinion polls during campaigns and immediately before polling day, often without adequate methodological context. Polls presented without margin-of-error, sampling limitations, or methodological explanation risk misleading voters and shaping campaign narratives disproportionately. This is particularly sensitive close to polling day, when voter behaviour may be influenced by perceived momentum rather than policy choice.

We recommend that the media regulator and relevant oversight bodies examine current polling dissemination practices, including timing, presentation standards, and required methodological disclosure.

We recommend that media outlets adopt mandatory context standards when reporting polls, including methodology, sample size, margin of error, and commissioning source.

M3: Coverage of Immigration and Foreign Affairs

We note that media coverage of immigration and foreign affairs can at times lack balance, context, or proportionality, particularly during campaign periods. Sensational or simplified framing risks distorting voter understanding and polarising debate. Given the salience of these issues in Dutch elections, coverage standards matter directly for informed voter choice.

We recommend that media organisations adopt strengthened editorial guidelines for campaign-period coverage of immigration and foreign affairs, emphasising context, proportionality, and evidence-based framing.

We further recommend routine editorial review of campaign coverage balance in these high-impact topic areas.

Appendix 1 – Social Media Data

Figure 1 – mention statistics of all the data we collected

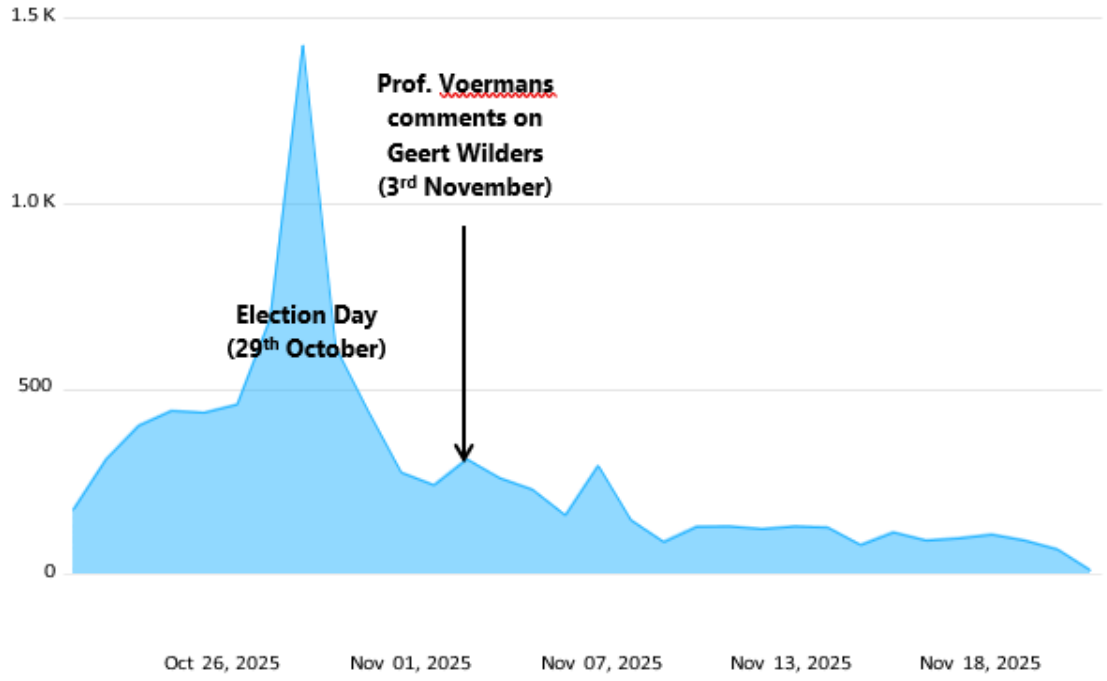

Figure 2 – analysis of the reach of the all the posts we collected during the observation

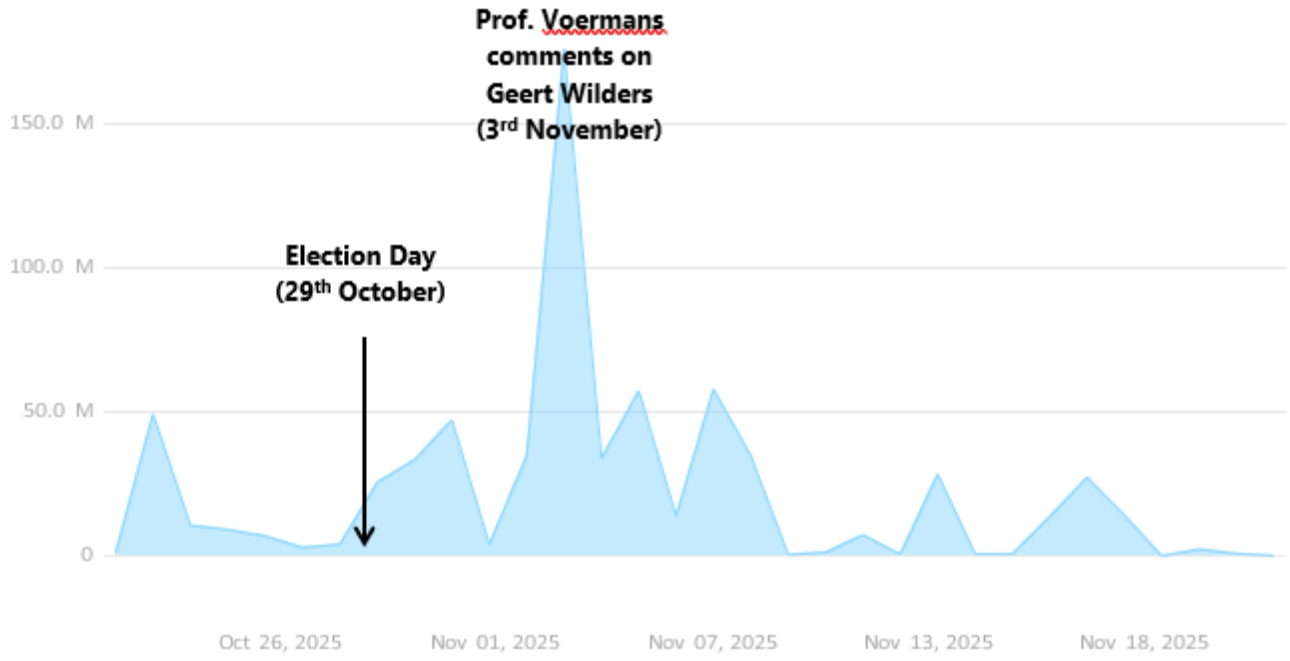

Figure 3 – mention statistics for posts focusing on questioning the integrity of the election

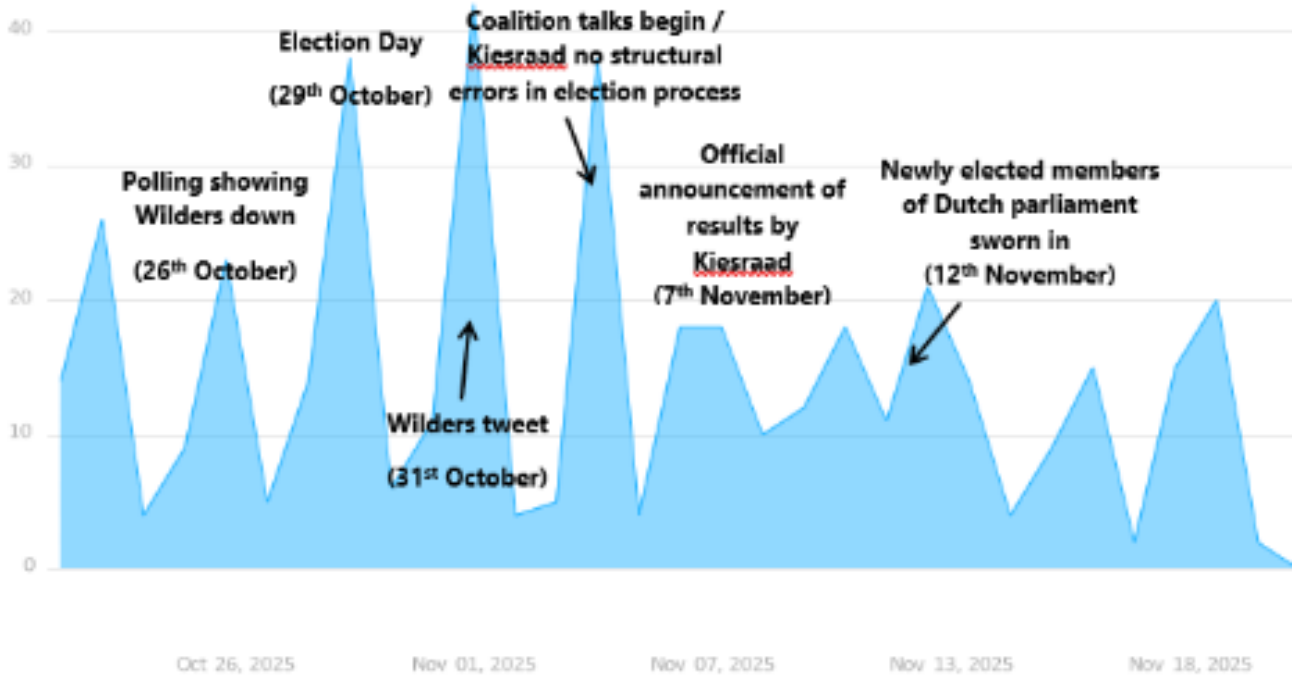

Figure 4 – analysis of the reach of posts that question the integrity of the election

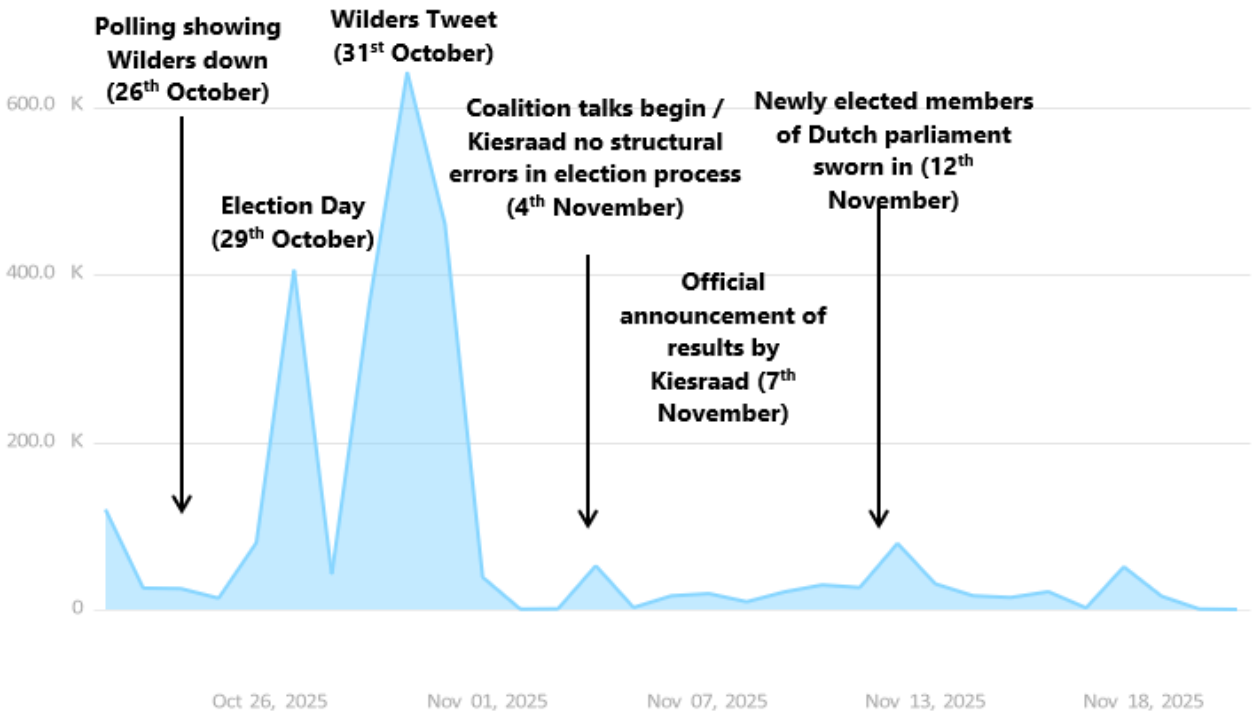

Figure 5 – Proxy Voting mentions

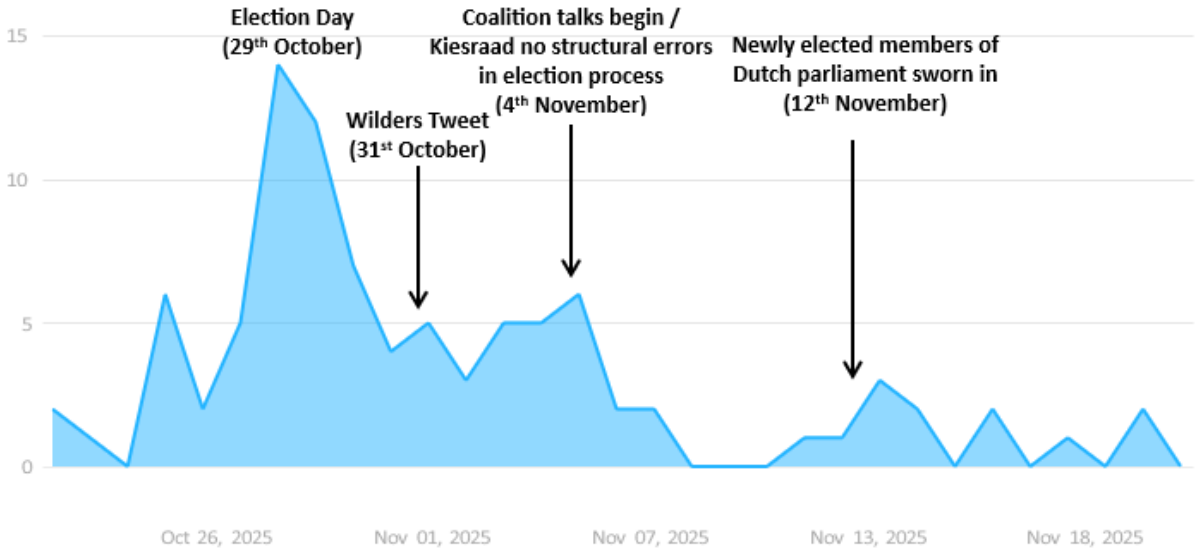
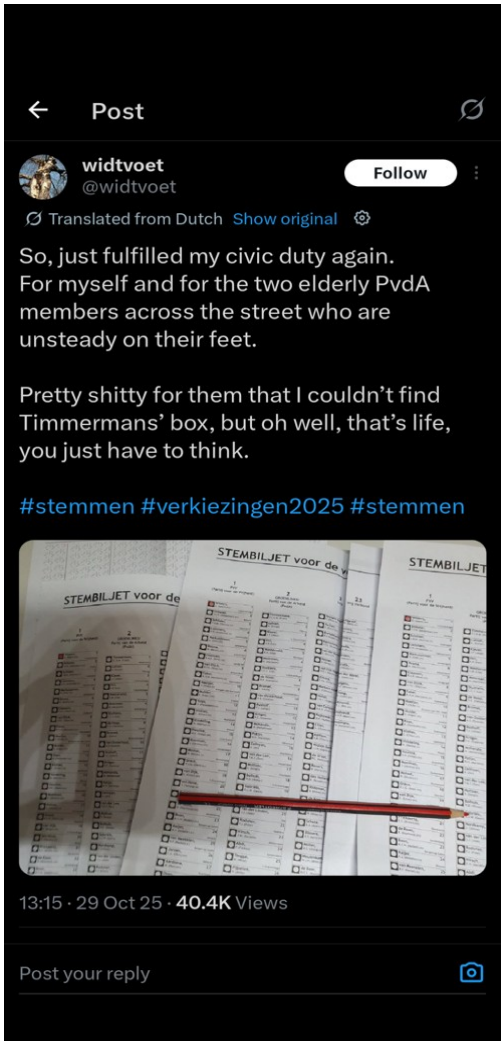

Figure 6 – X post, abuse of proxy voting / Figure 7 – X post, questioning of the counting procedure

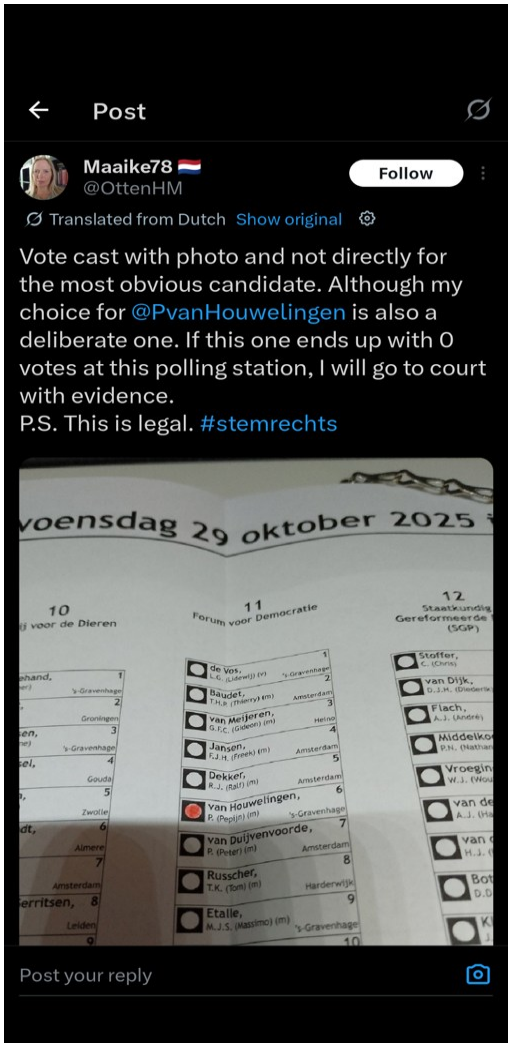

Figure 8 – Comparative analysis of the mentions we collected that focus on the counting process and question the integrity of the election

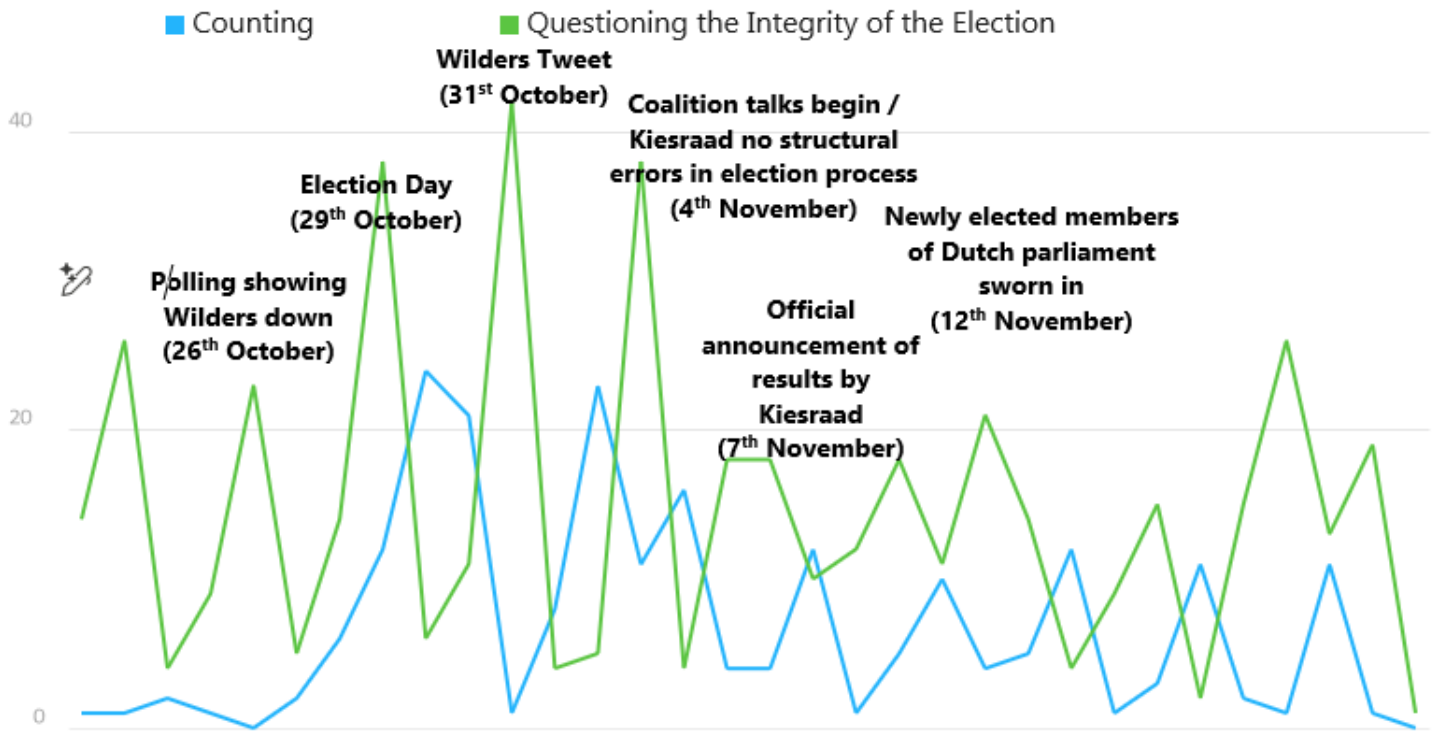

Figure 9 – Competitive analysis of the mentions we collected on policy areas (immigration, environmental policy, state benefits)

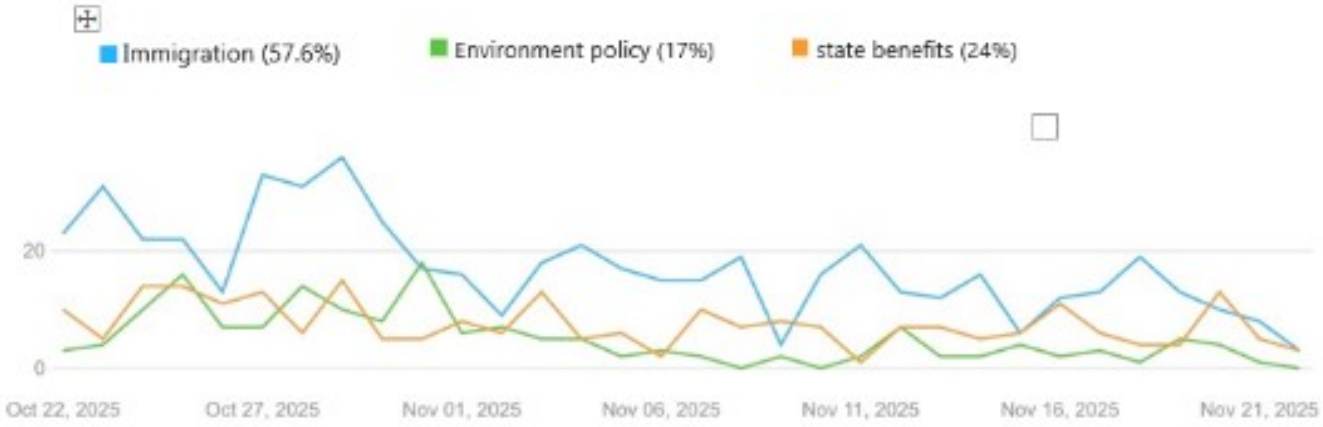

Figure 10 – sentiment analysis of immigration, environmental policy and state benefits.

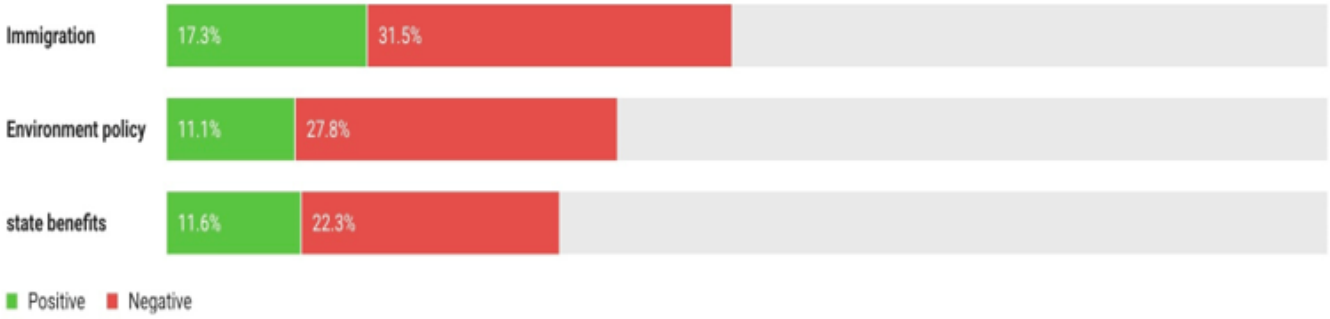
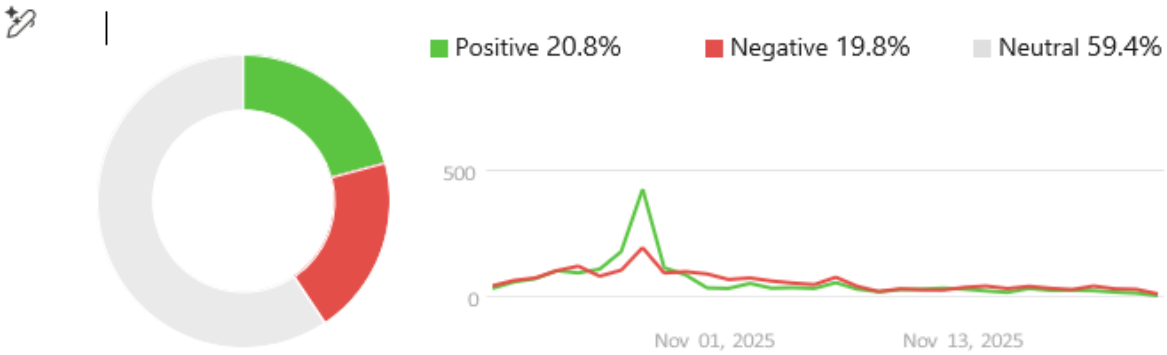

Figure 11 – sentiment analysis of all the data we collected during our observation.

The first case of family voting involved a man observing the vote of a woman within the polling booth. The second case involved a man taking a ballot paper from a female voter and completing it on her behalf before putting it in the ballot box.

TERSCHELLING POLLING STATION

One man brought 5 voting cards but he was only allowed to [proxy] with 3.

ZWOLLE POLLING STATION

On two occasions two people were in a same booth. First time it was mother and daughter (daughter not voting). Second time it was two adult friends.

DELFT POLLING STATION

Democracy Volunteers

8 Duncannon Street,
Westminster,
London,
WC2N 4JF

+44 330 1333 905

info@democracyvolunteers.org

www.democracyvolunteers.org

ongehinderd

STEEKPROEF TOEGANKELIJKHEID STEMLOKALEN

Gemeenteraadsverkiezingen 18 maart 2026

Onderzoeksrapport
Datum: 11 juni 2026

In opdracht van de Kiesraad

Inhoudsopgave

1. Managementsamenvatting 2

2. Inleiding 4

2.1 Inleiding 4

2.2 Leeswijzer 5

3. Onderzoeksopzet 6

3.1 Steekproeftrekking 6

3.2 Toets-methodiek 9

3.3 Methodiek van uitvoering 11

3.4 Inzet van (Ervaringsdeskundige)Inspecteurs 12

4. Onderzoeksresultaten 2026 14

4.1 Totaalresultaat en resultaat per stemlokaal 14

4.2 Aantallen toegankelijke, deels en niet toegankelijke stemlokalen 22

4.3 Toegankelijkheid stemlokaal per onderdeel 22

4.4 Meest voorkomende verbeterpunten 23

4.5 Aantal verbeterpunten onderverdeeld 24

4.5.1 Gebouwgebonden onderdeel-verbeterpunten 24

4.5.2 Inrichtingsonderdeel-verbeterpunten 26

4.6 Tijdelijke oplossingen 26

5. Resultaten vergeleken met 2023 & 2024 28

5.1 Aantal stemlokalen met verbeterpunten per onderdeel 28

5.2 Score van het aantal stemlokalen 29

5.3 Aantal Tijdelijke Oplossingen 30

5.4 De meest voorkomende redenen voor ontoegankelijkheid 30

5.5 Aantal verbeterpunten onderverdeeld in gebouwgebonden- en inrichtingsonderdelen 31

5.6 Resultaten steekproef in vergelijking met de vorige vier steekproeven 32

5.7 Locaties die al eerder als stemlokaal zijn beoordeeld 34

6. Conclusies en Constateringen 35

1. Managementsamenvatting

In opdracht van de Kiesraad heeft Ongehinderd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 een steekproef uitgevoerd op de toegankelijkheid van stemlokalen voor personen met een lichamelijke beperking. Doel van het onderzoek was vast te stellen in hoeverre stemlokalen voldoen aan de wettelijke eis dat kiezers met een lichamelijke beperking zelfstandig en gelijkwaardig hun stem kunnen uitbrengen. Dit op een gelijkwaardige wijze als kiezers zonder een lichamelijke beperking, zoals vermeld in de Kieswet (artikel J4, lid 2)[1].

Gemeenten zijn dus verplicht om 100% van hun stemlokalen toegankelijk te maken. De gemeenteraad moet worden geïnformeerd door het college van burgemeester en wethouders als hieraan niet wordt voldaan en wat de reden daarvan is. Dit is onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) uitgewerkt in toegankelijkheidscriteria, inclusief een checklist[2].

Voor dit onderzoek is een representatieve, landelijk gespreide steekproef uitgevoerd. Op basis van CBS-gegevens is een gestratificeerde en deels willekeurige steekproef samengesteld. In totaal zijn 120 stemlokalen in 34 gemeenten onderzocht. De toetsing vond plaats volgens een gestandaardiseerde methodiek (consistent met eerdere onderzoeken in 2023 en 2024), waarbij gekeken is naar drie fasen: bereiken, betreden en gebruiken van het stemlokaal. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen:

- **Gebouwgebonden onderdelen,** (doorslaggevend voor toegankelijkheid, in alle drie de fases) zoals: de stoep en bestrating naar de entree, de entreedeur, gangen en eventuele tussendeuren, trappen, hellingbanen of liften naar de stemlokaalruimte en de stemruimte zelf.

- **Inrichtingsonderdelen**, (ondersteunend, maar relevant voor zelfstandig gebruik, m.n. in de fases bereiken en gebruiken) zoals: bewegwijzering (buiten en eventueel binnen), stoelen, kandidatenlijst, leesloep, stemhokjes, verlichting en de stembus.

De resultaten uit de steekproef tonen aan dat:

- 65% van de getoetste stemlokalen niet toegankelijk is voor kiezers met een lichamelijke beperking.
- 35% deels/volledig toegankelijk is, waarvan slechts enkele volledig voldoen (5%).
- In vergelijking met 2 voorgaande steekproeven die zijn uitgevoerd is er een beperkte verbetering van een paar procent zichtbaar.

[1] Artikel J4 Kieswet
[2] Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus

Conclusies en Constateringen

De conclusies en constateringen zijn gebaseerd op een steekproef van 120 stemlokalen die door gemeenten waren aangemerkt als toegankelijk voor kiezers met een lichamelijke beperking. Gemeenten geven aan dat 8% van hun stemlokalen niet toegankelijk is. De Kieswet bepaalt dat stemlokalen alleen niet toegankelijk mogen zijn als het college van burgemeester en wethouders de gemeenteraad hierover heeft geïnformeerd (artikel J 4, lid 3).

De doelstelling van 100% toegankelijkheid wordt (nog) niet gehaald
Van de 120 getoetste stemlokalen is 35% gedeeltelijk (37) tot volledig (5) toegankelijk. Daarentegen is 65% van de stemlokalen (78) niet toegankelijk. Hierdoor wordt niet voldaan aan de norm uit de Kieswet dat alle stemlocaties volledig toegankelijk moeten zijn voor kiezers met een lichamelijke beperking.

Niet toegankelijkheid door knelpunten naar en in de gebouwen
Van de stemlokalen blijkt 65%niet toegankelijk doordat met name gebouwgebonden onderdelen - zoals steile hellingbanen, hoge drempels en smalle deuren - kiezers met een lichamelijke beperking belemmeren om zelfstandig te stemmen.

Inrichtingsonderdelen
Van de 569 geconstateerde verbeterpunten betreft 254 de inrichting, relatief eenvoudig op te lossen maatregelen die stemlokalen (deels) toegankelijk zouden kunnen maken, zoals duidelijke bewegwijzering, goed leesbare kandidatenlijst, het verwijderen van obstakels, geschikte stoelen, een werkende leesloep, goede tijdelijke vloerafwerking en adequate verlichting in stemhokjes.

Beperkte verbeteringen over de resultaten van de afgelopen drie steekproeven
Sinds 2023 is een lichte verbetering zichtbaar in het aandeel niet-toegankelijke stemlokalen (van 69% naar 65%), waarbij de beperkte verbetering vooral samenhangt met vaker geopende entreedeuren op verkiezingsdagen.

Complexiteit bij de keuze van stemlocaties
Gemeenten kunnen niet alle stemlokalen op korte termijn toegankelijk maken doordat zij gebonden zijn aan randvoorwaarden zoals beschikbaarheid, spreiding en afhankelijkheid binnen de gemeente. Daarnaast hebben zij te maken met uiteenlopende (vaak private) gebouweigenaren en -beheerders.

Tijdelijke voorzieningen voldoen niet altijd
Gemeenten zetten tijdens verkiezingsdagen tijdelijke voorzieningen in om de toegankelijkheid te verbeteren, maar deze maatregelen werken niet altijd effectief en kunnen onveilig zijn, waardoor stemlokalen soms als toegankelijk worden aangemerkt, terwijl zij volgens de criteria van het ministerie van BZK niet voldoen.

2. Inleiding

2.1 Inleiding

Toegankelijke stemlokalen zijn een essentiële voorwaarde voor een inclusieve democratie. Volgens artikel J4 van de Kieswet moeten alle aangewezen stemlokalen zodanig zijn gelegen, ingericht en uitgerust dat kiezers met een lichamelijke beperking hun stem zoveel mogelijk zelfstandig en op een gelijkwaardige wijze kunnen uitbrengen, net als kiezers zonder beperking. Dit betekent dat ieder die wil stemmen, dit ook daadwerkelijk moet kunnen doen. Wanneer stemlokalen niet aan deze eis voldoen, zijn burgemeester en wethouders verplicht de gemeenteraad hierover te informeren en de redenen daarvan toe te lichten.

In dit onderzoek staat de toegankelijkheid van stemlokalen centraal tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026. De doelstelling is om inzicht te verkrijgen in de mate waarin stemlokalen voldoen aan de geldende toegankelijkheidsvereisten voor kiezers met een lichamelijke beperking. Daarbij wordt onderzocht in hoeverre gemeenten erin slagen stemlokalen zodanig te selecteren en in te richten zodat kiezers met een lichamelijke beperking zelfstandig hun stem kunnen uitbrengen.

De centrale onderzoeksvraag luidt:
In hoeverre voldoen de geselecteerde stemlokalen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 aan de wettelijke verplichting tot volledige (100%) toegankelijkheid voor kiezers met een lichamelijke beperking, zoals vastgelegd in de Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties?

Voor dit onderzoek heeft Ongehinderd een steekproef uitgevoerd onder 120 stemlokalen in 34 gemeenten, verspreid over heel Nederland. De inspecties zijn op de verkiezingsdag uitgevoerd door inspecteurs, waaronder ervaringsdeskundige inspecteurs. De beoordeling vond plaats aan de hand van de fasen bereiken, betreden en gebruiken, waarbij gebruik is gemaakt van de checklist *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*.

De selectieprocedure voor de steekproeftrekking is gebaseerd op gemeentelijke kenmerken volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het doel van deze procedure is het samenstellen van een representatieve en landelijk gespreide steekproef van gemeenten waarbinnen in totaal 120 stemlokalen zijn geselecteerd en getoetst op hun toegankelijkheid.

De gehanteerde toets-methodiek is gelijk aan die van eerdere onderzoeken tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 en de Europees Parlementsverkiezingen van 6 juni 2024. Dit maakt het mogelijk om de resultaten onderling te vergelijken en ontwikkelingen in de toegankelijkheid in kaart te brengen.

De onderzoeksresultaten worden gerapporteerd op twee niveaus: dit onderzoeksrapport en per gemeente per stemlokaal.
- Dit onderzoeksrapport bundelt de totale resultaten, waaronder het aantal toegankelijke, deels toegankelijke en niet-toegankelijke stemlokalen, de toegankelijkheid per onderdeel, de meest voorkomende verbeterpunten en het onderscheid tussen gebouw gebonden- en

inrichting gebonden verbeterpunten. Ook wordt ingegaan op tijdelijke oplossingen die op de verkiezingsdag zijn gerealiseerd.
- Voor elk stemlokaal is een adviesrapportage opgesteld met de verbeterpunten. Na uitvoering van de adviezen voldoet de locatie aan de wettelijke *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*. Alle rapportages zijn via de Kiesraad gedeeld met de betreffende gemeenten.

Tot slot worden de resultaten vergeleken met de eerdere onderzoeken tijdens de Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 en de Europees Parlementsverkiezingen van 6 juni 2024. Daarnaast worden enkele uitkomsten vergeleken met meerdere voorgaande verkiezingsjaren (2022 - 2026), waaronder de Gemeenteraadsverkiezingen van 16 maart 2022 en de Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen van 18 maart 2023. Daarbij moet rekening worden gehouden met verschillen in steekproefomvang, de coronamaatregelen in 2022 en het grotere aantal beoordeelde inrichtingsonderdelen tijdens de gecombineerde verkiezingen van 18 maart 2023.

2.2 Leeswijzer

Voor de navolgbaarheid van de onderzoeksbevindingen is dit rapport is als volgt opgebouwd.

Hoofdstuk 3 - Onderzoeksopzet
In hoofdstuk 3 wordt de onderzoeksopzet beschreven om de navolgbaarheid van de bevindingen te waarborgen. Hierbij wordt ingegaan op de steekproeftrekking, de gehanteerde toets methodiek volgens de *Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus*, de wijze van uitvoering zoals toegepast door Ongehinderd en de inzet van (ervaringsdeskundige) inspecteurs.

Hoofdstuk 4 – Onderzoeksresultaten 2026
De resultaten van het onderzoek naar de toegankelijkheid van stemlokalen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 worden gepresenteerd in hoofdstuk 4. De uitkomsten worden weergegeven in een totaaloverzicht per stemlokaal en per onderdeel. Daarnaast worden de volgende aspecten nader beschreven en geanalyseerd:

- Aantallen toegankelijke, deels toegankelijke en niet-toegankelijke stemlokalen;
- Toegankelijkheid per onderdeel van het stemlokaal;
- Meest voorkomende bevindingen en verbeterpunten;
- Aantal verbeterpunten, uitgesplitst naar:
    - Gebouwgebonden onderdelen;
    - Inrichtingsonderdelen;
- Tijdelijke oplossingen: verbeterpunten die op de dag van de verkiezingen zijn opgelost.

Hoofdstuk 5 – Vergelijking met eerdere verkiezingen
In hoofdstuk 5 worden de resultaten vergeleken met eerdere onderzoeken, namelijk de Tweede Kamerverkiezing van 22 november 2023 en de Europees Parlementsverkiezing van 6 juni 2024. Daarnaast worden de totale resultaten van vijf verkiezingen (2022, 2023 [2x], 2024 en 2026) met elkaar vergeleken en geanalyseerd.

Hoofdstuk 6 – Conclusies en constateringen
De belangrijkste conclusies en constateringen die voortkomen uit de analyse van de resultaten zijn opgenomen in hoofdstuk 6.

3. Onderzoeksopzet

3.1 Steekproeftrekking

Selectieprocedure
De selectieprocedure voor de steekproeftrekking is gebaseerd op gemeentelijke kenmerken volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Het doel van deze procedure is het samenstellen van een representatieve en landelijk gespreide steekproef van gemeenten waarbinnen in totaal 120 stemlokalen worden onderzocht op toegankelijkheid voor mensen met een beperking. Daarbij is gebruikgemaakt van een gestratificeerde, deels willekeurige steekproeftrekking, zodat verschillende typen gemeenten evenwichtig zijn vertegenwoordigd en de resultaten een zo representatief mogelijk beeld geven van de Nederlandse situatie.

Voor de steekproef zijn gemeenten ingedeeld naar gemeentetype op basis van omvang en stedelijkheid. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen G4-gemeenten, grote steden, middelgrote gemeenten en kleine gemeenten. Binnen deze categorieën zijn gemeenten willekeurig geselecteerd, waarbij tegelijkertijd is geborgd dat alle twaalf provincies in de uiteindelijke selectie zijn opgenomen. Hierdoor bevat de steekproef zowel grote stedelijke gemeenten als middelgrote en kleine gemeenten, met een goede geografische spreiding over Nederland. Voor de samenstelling van de steekproef is gewerkt met vaste aantallen stemlokalen per geselecteerde gemeente, afhankelijk van het gemeentetype. Op basis hiervan is gekozen voor een verdeling van twee G4-gemeenten, vier grote steden, zestien middelgrote gemeenten en twaalf kleine gemeenten. Deze verdeling resulteert in een steekproef van in totaal 120 stemlokalen, verspreid over 34 gemeenten. De gekozen opzet biedt voldoende variatie om verschillen tussen gemeentetypen te analyseren en draagt tegelijkertijd bij aan de representativiteit en betrouwbaarheid van de onderzoeksbevindingen.

Klein	<20K inwoners
Middelgroot	20K-100K inwoners
Groot	>100K inwoners
G4	Amsterdam, Den Haag, Rotterdam & Utrecht

Om een landelijke representativiteit van de steekproef te waarborgen, is binnen het selectieontwerp vastgelegd dat alle twaalf provincies in de uiteindelijke steekproef vertegenwoordigd moeten zijn. Deze provinciale spreiding is primair gerealiseerd via de selectie van middelgrote en kleine gemeenten, aangezien deze gemeentetypen in alle provincies voorkomen. Om die reden vond de steekproeftrekking van deze categorieën plaats vóór de selectie van de G4-gemeenten en grote steden. In een eerste selectieronde is per provincie minimaal één middelgrote of kleine gemeente opgenomen. Binnen iedere provincie zijn gemeenten uit deze categorieën willekeurig geselecteerd uit de beschikbare populatie gemeenten. Hiermee werd verzekerd dat alle provincies vanaf het begin in de steekproef vertegenwoordigd waren. Na het borgen van deze provinciale dekking is de steekproef verder aangevuld tot het vooraf vastgestelde totaal van zestien middelgrote gemeenten en twaalf kleine gemeenten. Deze aanvullende steekproeftrekking vond eveneens willekeurig plaats. Om een evenwichtige landelijke spreiding te behouden, is daarbij rekening gehouden met de bestaande provinciale vertegenwoordiging, waarbij provincies die relatief minder vertegenwoordigd waren waar mogelijk prioriteit kregen. Binnen de groep geselecteerde kleine gemeenten is vervolgens bepaald welke gemeenten één stemlokaal leveren en welke gemeenten twee stemlokalen leveren, zodat het vooraf

vastgestelde totaal aantal stemlokalen per gemeentecategorie werd bereikt. Na afronding van de selectie van middelgrote en kleine gemeenten zijn uit de populatie van vier G4-gemeenten willekeurig twee gemeenten geselecteerd. Deze selectie vond onafhankelijk plaats van de provinciale spreiding, aangezien de G4-gemeenten binnen het steekproefontwerp als afzonderlijke categorie zijn behandeld. Hierdoor bleef de vooraf vastgestelde verdeling naar gemeentetype behouden, terwijl tegelijkertijd een brede geografische dekking en een representatieve samenstelling van de steekproef werden gerealiseerd.

De geselecteerde gemeenten

De bovenstaande selectieprocedure heeft geleid tot de volgende 34 gemeenten, waarin stemlokalen getoetst zijn bij de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026:

Gemeente	Inwoneraantal	Provincie	Gemeentetype	Aantal stemlokalen
Westerveld	19982	Drenthe	Klein	2
Aa en Hunze	26089	Drenthe	Middelgroot	2
Emmen	109754	Drenthe	Groot	4
Lelystad	85337	Flevoland	Middelgroot	4
Almere	231921	Flevoland	Groot	6
Harlingen	16239	Friesland	Klein	2
Opsterland	30030	Friesland	Middelgroot	2
Leeuwarden	129784	Friesland	Groot	4
Rozendaal	1845	Gelderland	Klein	1
Zaltbommel	30591	Gelderland	Middelgroot	4
Oost-Gelre	29960	Gelderland	Middelgroot	3
Renkum	31454	Gelderland	Middelgroot	4
Pekela	12460	Groningen	Klein	2
Oldambt	39664	Groningen	Middelgroot	4
Meerssen	18443	Limburg	Klein	2
Peel en Maas	45874	Limburg	Middelgroot	4
Hilvarenbeek	16286	Noord-Brabant	Klein	2
Veldhoven	47750	Noord-Brabant	Middelgroot	4
Boxtel	34318	Noord-Brabant	Middelgroot	4
Gilze en Rijen	28374	Noord-Brabant	Middelgroot	4
Enkhuizen	18795	Noord-Holland	Klein	2
Heemskerk	39482	Noord-Holland	Middelgroot	4
Uithoorn	32170	Noord-Holland	Middelgroot	4
Zaanstad	164589	Noord-Holland	Groot	6
Olst-Wijhe	19021	Overijssel	Klein	2
Oldenzaal	32128	Overijssel	Middelgroot	4
Oudewater	10466	Utrecht	Klein	2
Soest	47916	Utrecht	Middelgroot	4
Utrecht	376982	Utrecht	G4	8
Noord-Beveland	8064	Zeeland	Klein	2
Schouwen-Duiveland	34424	Zeeland	Middelgroot	4
Zoeterwoude	10363	Zuid-Holland	Klein	2
Rijswijk	61293	Zuid-Holland	Middelgroot	4
Rotterdam	672464	Zuid-Holland	G4	8
				120

Selecteren stemlokalen

Naar aanleiding van de selectie van gemeenten heeft Ongehinderd 120 stemlokalen geselecteerd. Deze zijn verdeeld over de 17 inspecteurs die zijn ingezet.
Hierbij is gekeken naar de spreiding binnen de gemeenten en dat er een mix van verschillende stemlocaties zijn, zoals o.a.: buurtcentra, verzorgingshuizen, gemeentehuizen, kerken, hotels, gymzalen.
Niet meegenomen in de selectie zijn de stemlokalen waarvan de gemeenten zelf hebben aangegeven dat ze niet toegankelijk zijn voor mensen met een lichamelijke beperking. Dit hebben de gemeenten aangegeven op de website waarismijnstemlokaal.nl.

De spreiding van de gemeenten en stemlokalen over Nederland is in het volgende kaartje weergegeven:

3.2 Toets-methodiek

Tijdens de steekproef en na de verwerking van alle onderzoeksresultaten tot een individueel rapport per stemlokaal en het onderzoeksrapport, wordt de beoordeling- en wegingsmethodiek toegepast volgens de Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus. De toetsing/beoordeling en weging van de onderzoeksresultaten worden hieronder verder uitgelegd.

Toetsing
Per stemlokaal worden drie hoofdonderdelen beoordeeld, namelijk de route naar de stemlocatie (1.1 t/m 1.3), de stemlocatie (1.4 t/m 3.2) en de stemruimte (3.3 t/m 3.7).
In de onderstaande tabel staan de onderdelen van toegankelijkheid, die in de Checklist Toegankelijkheid Stembureaus worden behandeld en dus worden beoordeeld. Elk onderdeel bevat zijn eigen, specifieke, criteria.

Route (buiten)	1.1	Aanduiding stemlocatie	Inrichtingsonderdeel
	1.2	Parkeergelegenheid	Inrichtingsonderdeel
	1.3	Route naar de entree	Gebouwgebonden onderdeel
Stemlocatie	1.4	Hoofdentree	Gebouwgebonden onderdeel
	2.1	Route van entree naar de stemruimte	Gebouwgebonden onderdeel
	2.2	Tussendeur(en) naar de stemruimte	Gebouwgebonden onderdeel
	3.1	Deur van de stemruimte	Gebouwgebonden onderdeel
	3.2	Verkeersruimte in en naar de stemruimte	Gebouwgebonden onderdeel
Inrichting stemruimte	3.3	Stoelen	Inrichtingsonderdeel
	3.4	Stemhokjes	Inrichtingsonderdeel
	3.5	Stembus	Inrichtingsonderdeel
	3.6	Kandidatenlijst	Inrichtingsonderdeel
	3.7	Leesloep	Inrichtingsonderdeel

Deze hoofdonderdelen verhouden zich als volgt tot de aspecten *bereiken, betreden* en *gebruiken*:
- Bereiken (borden, parkeren, looproutes buiten en binnen): 1.1, 1.2, 1.3, 2.1, 3.2;
- Betreden (entree, drempels, deuren): 1.4, 2.2 en 3.1;
- Gebruiken (stemruimte: stemhokje, stembus, etc.): 3.3 t/m 3.7.

1.1 en 1.2 - De buitenroute naar het stemlokaal vanaf openbaar gebied: Hier wordt in acht genomen of iemand met een beperking zelfstandig bij de locatie kan komen. Hierbij wordt rekening gehouden met de vindbaarheid en zichtbaarheid van de locatie en de parkeervoorzieningen.
1.3 t/m 3.2 - De route vanaf het trottoir of parkeervoorziening naar het stemlokaal: Hier valt de bereikbaarheid en betreedbaarheid van het stemlokaal onder. Denk hierbij aan de route naar de entree, de entree zelf, de route in het gebouw en de deuren.
3.3 t/m 3.7 – De onderdelen in de stemruimte: Er wordt beoordeeld of iemand de stemruimte zelfstandig kan gebruiken. Hierbij worden het stemhokje, de stembus, de kandidatenlijst en de leesloep gecontroleerd.

Weging

Onderdelen 1.3 t/m 3.2 (de route, deuren en eventuele hoogteverschillen) bepalen of iemand al dan niet de stemruimte zelfstandig kan bereiken en betreden. Dit is zodanig van belang dat een stemlocatie hier op de onderliggende vragen alleen goed of fout kan scoren. Scoort de locatie voor dit onderdeel onvoldoende op één van de fatale criteria, dan wordt deze locatie als niet toegankelijk beoordeeld. De waardering van de overige toegankelijkheidsonderdelen kan dan nog steeds goed worden bevonden, dit is dan echter niet meer relevant, omdat de locatie al is afgekeurd. In het schema met resultaten in tabel 1 betekent een groen bolletje bij onderdelen 1.3 t/m 3.2 dat dit onderdeel volledig voldoet aan alle criteria. Een rood bolletje bij deze onderdelen betekent dat het op één of meer onderdelen van de criteria niet voldoet. Een oranje bolletje bij onderdeel 1.3 t/m 3.2 wordt uitgelegd in de volgende alinea.

Tijdens de voorgaande steekproeven zijn een aantal uitzonderingen bij gebouwgebonden onderdelen 1.3 t/m 3.2 geconstateerd. Sommige verbeterpunten horen op basis van de criteria en de rekenmethodiek bij de onderdelen 1.3 t/m 3.2 (‘ontoegankelijke situatie’), maar leiden in de praktijk niet tot een ‘ontoegankelijke situatie’. Bij deze punten is vanaf 2022 puntenaftrek gerekend in plaats van dat de locatie direct wordt afgekeurd. Dit geldt voor:

- Borden die het stemlokaal aangeven; deze worden hetzelfde beoordeeld als de borden op de route naar het stemlokaal (buiten). Hier kan dan maximaal 1,5 punt voor worden afgetrokken;
- Toegankelijke leuning ontbreekt bij helling of trap: 0,5 punt aftrek;
- Deuren met een doorgangshoogte van minder dan 210 cm (min. 200 cm): 0,5 punt aftrek;
- Maaswijdte van een rooster groter dan 2 cm (max. 3cm): 0,5 punt aftrek;
- Rubber ringmat of kokosmat: 0,5 punt aftrek;
- Alle knelpunten uit onderdelen 1.3 t/m 3.2 die wel direct oplosbaar zijn op de verkiezingsdag tijdens de steekproef (bijvoorbeeld een obstakel wat verplaatst kan worden of een te smalle deur waarvan een tweede deurvleugel opengezet kan worden): 1,5 punt aftrek.

Bij de inrichtingsonderdelen 1.1 en 1.2 (de route naar de stemlocatie) en inrichtingsonderdelen 3.3 t/m 3.7 (de stemruimte) werkt de weging anders. Afhankelijk van het aantal toetsingsonderdelen per subonderdeel, krijgt de locatie voor ieder punt dat niet voldoet een bepaalde aftrek van de maximale te behalen score. De aftrek is gelijk aan het totaal te behalen punten op dit onderdeel gedeeld door het aantal criteria waarop dit onderdeel aan moet voldoen. Bijvoorbeeld: Voor de borden aan de openbare weg (route) worden 6 criteria getoetst en zijn maximaal 1,5 punt te behalen. Per criterium dat niet voldoet wordt dan 1,5/6 = 0,25 punt afgetrokken. Ook kan het zijn dat op basis van het ontbreken van een bord 1,5 punt wordt afgetrokken. Hierbij geldt het volgende in het schema met de resultaten bij 1.1, 1.2 en 3.3 t/m 3.7:

- Groen bolletje: Alle criteria van het betreffende onderdeel volledig voldoen.
- Oranje bolletje: Eén of meerdere criteria van het betreffende onderdeel voldoen niet.

Als er bij 1.1, 1.2 en 3.3 t/m 3.7 verbeterpunten zijn die het stemlokaal op de verkiezingsdag direct kan oplossen, dan wordt het aantal aftrekpunten gehalveerd. De beoordeling van vragen 1.1, 1.2, 3.3, t/m 3.7 gaat dus als volgt:

- Volledig volgens criteria: 100% waardering, geen aftrek
- Niet volgens criteria en niet direct oplosbaar: 0% waardering, 100% aftrek
- Niet volgens criteria maar direct oplosbaar: 50% waardering, 50% aftrek

De score ‘waardering totaal’ wordt gebaseerd op de eventuele aftrek van punten bij de diverse subonderdelen. Een volledig toegankelijk stembureau kan maximaal 10 punten halen. De score bij ‘waardering totaal’ wordt niet gevuld als het stembureau niet toegankelijk is bevonden bij één of meerdere subonderdelen van 1.3 t/m 3.2.

3.3 Methodiek van uitvoering

Ongehinderd heeft in de loop der jaren een toets-methodiek voor de uitvoering van het onderzoek op locatie ontwikkeld en gefinetuned, die zorgt voor uniforme en kwalitatieve inspectie- (‘toets’) resultaten. Inspecteurs gebruiken meetinstrumenten om de toegankelijkheid van onderdelen van een gebouw/stemlokaal te toetsen. Ongehinderd heeft daarnaast een softwareplatform ontwikkeld dat bestaat uit diverse applicaties, waaronder de ToetsApp voor Inspecteurs. De richtlijnen waar Ongehinderd op toetst zijn verwerkt binnen dit platform en deze app zodat alle inspecteurs de toets uitvoeren op dezelfde fijnmazige wijze, met dezelfde wijze van onderbouwing met technische meetwaardes en met foto’s en zodat dezelfde weging bij alle toetsen op gelijke wijze wordt toegepast en kan worden gecontroleerd. Dit geldt ook voor de Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus.

De inspecteur meet alle onderdelen die op de route naar en in de stemruimte liggen op, met technische meetinstrumenten. De gehele route en alle benodigde onderdelen die volgens de criteria toegankelijk moeten zijn worden opgemeten en genoteerd. Van vindbaarheid en zichtbaarheid, parkeervoorziening via het trottoir naar de entree, naar binnen en via eventuele gangen, tussendeuren, trappen, hellingbanen, liften naar de stemlokaalruimte waar alle relevante onderdelen uit de inrichting worden opgemeten en genoteerd. Afmetingen worden gemeten met een rolmaat of laserafstandsmeter, hellingbanen worden gemeten met inclinometers (hellingshoekmeters), openingsweerstand van deuren wordt gemeten met een trekkrachtmeter, lichtopbrengst wordt gemeten met een luxmeter, kleurcontrast van bewegwijzering wordt gemeten met een kleurenwaaier en beoordeeld op LRV-waarden (lichtreflectiewaarden).

Alle onderdelen worden opgemeten en deze resultaten worden ingevoerd in de ToetsApp. Bij het maken van foto’s worden geen personen of privacygevoelige onderdelen (kentekens) gefotografeerd, of deze worden geblurred. Tijdens de toets en na de toets bij de verwerking tot het eindrapport wordt de beoordeling- en wegingsmethodiek toegepast volgens de Criteria Integrale Toegankelijkheid stembureaus (zie hierboven 2.1). De weging van de onderdelen (goed-fout**,** puntenaftrek en de afgesproken afwijkingen op de wegingsmethodiek) is volledig verwerkt in het softwareplatform van Ongehinderd. Hierdoor kan na afronding van de controle op de toetsingen het overzicht *“score stemlokaal per onderdeel en totaal 18 maart 2026”* (zie tabel 1, hoofdstuk 5.1), dat onderdeel vormt van het onderzoeksrapport, automatisch en zonder handmatige nabewerking worden gegenereerd. Deze werkwijze en de software-onderdelen zijn al toegepast tijdens de steekproeven van de Tweede Kamerverkiezing van 22 november 2023 en de Europees Parlementsverkiezing van 6 juni 2024. De werkwijze bespaart veel tijd en voorkomt menselijke fouten in het proces van dataverwerking van toets tot aan de scoretabel.

De adviseurs controleren alle bevindingen, beoordelingen en de weging en verwerken het geheel digitaal tot rapportages per locatie. De kwaliteit wordt geborgd volgens het zes-ogen principe: de inspecteur toetst, de adviseur controleert de toets bevindingen en verwerkt deze tot rapport per locatie en de senior-adviseur controleert en verwerkt de rapporten per locatie om de concept- en eindrapportage op te stellen.

3.4 Inzet van (Ervaringsdeskundige)Inspecteurs

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart zijn 17 inspecteurs ingezet. Zij hebben tussen 07.30 uur en 21.00 uur in totaal 120 stemlokalen beoordeeld. Van deze 17 inspecteurs waren er 7 ervaringsdeskundigen. Dit zijn inspecteurs met een lichamelijke beperking, waaronder motorische, visuele of auditieve beperkingen. Daarnaast stonden er twee reserve-inspecteurs stand-by. Hieronder wordt verder beschreven de inzet van het aantal inspecteurs, de landelijke spreiding, de opleiding en de waarborging van de objectiviteit en kwaliteit van de (ervaringsdeskundige) inspecteurs.

1. Aantal (ervaringsdeskundige) inspecteurs

Om op de verkiezingsdag 120 stemlokalen te kunnen inspecteren zijn in totaal 19 inspecteurs ingezet, waarvan 10 inspecteurs (8 + 2 reserve inspecteurs) en 9 ervaringsdeskundige inspecteurs. Een inspecteur heeft gemiddeld 10 stemlokalen per dag getoetst, terwijl een ervaringsdeskundige inspecteur gemiddeld 5 stemlokalen per dag heeft getoetst.

2. Spreiding (ervaringsdeskundige) inspecteurs

Inspecteurs en ervaringsdeskundige inspecteurs wonen verspreid door Nederland. Bij het plannen van de routes voor het inspecteren van de stemlokalen is rekening gehouden met de woonplaats om op deze manier zo efficiënt mogelijk de verschillende stemlokalen te hebben geïnspecteerd op de verkiezingsdag.

3.a Opleiding inspecteurs

De inspecteurs die Ongehinderd heeft ingezet om de stembureaus te inspecteren, zijn al jaren in dienst bij Ongehinderd. Zij hebben regelmatig stemlokalen geïnspecteerd (recent gemeente Amsterdam met 450 stemlokalen en 300 hertoetsingen door Nederland). Zij zijn daarnaast allemaal actief geweest bij de voorgaande verkiezingen in 2022, 2023 en 2024. Met deze ervaring hebben zij andere (ervaringsdeskundige) inspecteurs getraind in het toetsen van stembureaus en zijn zij de buddy's geweest van de ervaringsdeskundige tijdens de verkiezingsdag. De gehele dag voorafgaand aan de verkiezingsdag hebben alle inspecteurs een opfriscursus gekregen. Deze cursus is gegeven door een adviseur en een senior-adviseur.

3.b Opleiding ervaringsdeskundige inspecteurs

De ervaringsdeskundige inspecteurs zijn, voordat zij op de verkiezingsdag gaan toetsen, uitgebreid opgeleid. De onderdelen die daarbij aan bod zijn gekomen hebben betrekking gehad op het bereiken, betreden en gebruiken van het stemlokaal. De opleiding gespreid geweest over drie dagdelen: één dagdeel theorie en twee dagdelen praktijk. Tijdens deze drie dagen zijn zij volledig begeleid door een inspecteur en/of senior-adviseur van Ongehinderd. Hierin hebben zij geleerd welke criteria er gehanteerd worden en waarom, en hebben zij geleerd om te gaan met de verschillende meet- en invoerinstrumenten. Na de twee praktijkdagen zijn de ingevoerde gegevens van de ervaringsdeskundige inspecteur geëvalueerd door de begeleidende inspecteur en een senior-adviseur, waarna zij hierover terugkoppeling hebben gekregen. Op deze wijze heeft Ongehinderd ervoor gezorgd dat de ervaringsdeskundige inspecteur de beoordeling uniform en nauwkeurig heeft uitgevoerd.

4. Waarborging objectiviteit en kwaliteit van inspecteurs bij het beoordelen

Om objectiviteit en kwaliteit te waarborgen, hebben alle inspecteurs volgens gestandaardiseerde methodes gewerkt en hebben zij dezelfde meetcriteria en hulpmiddelen gebruikt. De bevindingen zijn vastgelegd in de “ToetsApp” en zijn gecontroleerd volgens het zes-ogenprincipe. Dit is gebeurd door een inspecteur, adviseur en senior-adviseur. Daarnaast zijn tijdens de verkiezingsdag steekproeven uitgevoerd door op afstand bij inspecteurs mee te kijken vanaf het kantoor van Ongehinderd, waar een (senior)adviseur direct terugkoppeling kon geven.

Verder zijn inspecteurs en ervaringsdeskundige inspecteurs fysiek, digitaal en op afstand zo goed mogelijk ondersteund om hun werk te kunnen uitvoeren.

4. Onderzoeksresultaten 2026

4.1 Totaalresultaat en resultaat per stemlokaal

De resultaten van het onderzoek zijn weergegeven in “Tabel 1. Score stemlokaal per onderdeel en totaal 18 maart 2026”. Hieronder wordt toegelicht wat de onderdelen (kolommen) in de tabel inhouden. Ook de resultaten per onderdeel en totaal worden uitgelegd.

<u>Uitleg over de onderdelen per stemlokaal (kolommen) in de tabel</u>
De tabel is opgebouwd uit verschillende kolommen die elk een specifiek onderdeel van het stemlokaal beoordelen:

		1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	
	Rapport Id	Bord(en) op de openbare weg	Parkeergelegenheid	Route naar de hoofdentree	Hoofdentree	Route entree stembureau	Tussendeur	Deur stembureau	Verkeersruimte stemruimte	Stoelen	Stemhokje(s)	Stembus	Kandidatenlijst	Leesloep	Waardering totaal

Rapportnr. stemlokaal	Rapportnummer van het stemlokaal, de NAW-gegevens zijn terug te vinden in de individuele rapporten.
1.1 Borden openbare weg (route)	In welke mate voldoen de locaties aan de checklist m.b.t. de aanduiding van de stemlocatie?
1.2 Parkeergelegenheid (route)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. de aanwezigheid van een gehandicaptenparkeerplaats dan wel de aanwezigheid van voldoende reguliere parkeerplaatsen?
1.3 Route naar entree (route)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet obstakelvrij zijn van de route tussen parkeerplaats/openbare weg en de hoofdentree van de stemlocatie?
1.4 Hoofdentree (stemlocatie)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet toegankelijk, bruikbaar zijn van de hoofdentree?
2.1 Route entree – stemruimte (stemlocatie)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet toegankelijk, bruikbaar zijn van de route tussen hoofdentree en stemruimte?
2.2 Tussendeuren (stemlocatie)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet toegankelijk, bruikbaar zijn van de eventuele tussendeuren in de hierboven beschreven route?
3.1 Deur stemruimte (stemlocatie)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet toegankelijk, bruikbaar zijn van de deur van de stemruimte (indien aanwezig)?
3.2 Verkeersruimte (stemlocatie)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet toegankelijk, bruikbaar zijn van de verkeersruimte naar en in de stemruimte?
3.3 Stoelen (stemruimte)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet aanwezig zijn in de stemruimte van stoelen met armleggers?
3.4 Stemhokje (stemruimte)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet zelfstandig bereikbaar en bruikbaar zijn van de stemhokjes in de stemruimte?

3.5 Stembus(sen) (stemruimte)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet zelfstandig bereikbaar en bruikbaar zijn van de stembus(sen) in de stemruimte?
3.6 Kandidatenlijst(en) (stemruimte)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet bruikbaar en leesbaar zijn van de kandidatenlijst(en) in de stemruimte?
3.7 Leesloep (stemruimte)	In welke mate voldoet de locatie aan de checklist m.b.t. het al dan niet zichtbaar aanwezig zijn van een leesloep?
Score per onderdeel (kolommen 1.1 t/m 3.7)	Groen bolletje: Geen verbeterpunt, dus toegankelijk Oranje bolletje: Verbeterpunt(en) die leiden tot deels toegankelijk Rood bolletje: Verbeterpunt(en) die leiden tot niet toegankelijk
Score per onderdeel in cijfers	De onderdelen 1.1, 1.2 en 3.3 t/m 3.7 kunnen ieder een maximale score krijgen, met een totaal opgetelde maximale score van deze onderdelen van 10. Wordt een verbeterpunt geconstateerd in een onderdeel, dan wordt dit in mindering gebracht van die score en dus ook van de totaalscore. Afhankelijk van het aantal vragen in- en de weging van het onderdeel is de score opgebouwd. In de onderdelen 1.3, 1.4, 2.1, 2.2, 3.1 en 3.2 kan een verbeterpunt als deels toegankelijk worden aangegeven. Eén zo'n verbeterpunt leidt tot een aftrek van 0,5 op de totaalscore.
Score totaal: 'Waardering totaal'	Indien de locaties als ontoegankelijk zijn bevonden bij onderdeel 1.3 t/m 3.2, wordt dit veld rood gekleurd. Anders wordt hier de totaalscore voor de toegankelijkheid van dit stemlokaal weergegeven. Een totaalscore tussen vanaf 5,5 tot 10 leidt tot Deels Toegankelijk en een score van 10 leidt tot volledig toegankelijk. Heeft een stemlokaal een totaalwaardering < 5,5, dan wordt deze ook als niet toegankelijk gezien, dus rood gekleurd. Opmerking: In de tabel worden alle waarden op één decimaal afgerond. Daardoor kan de optelsom soms 0,1 afwijken van de Waardering totaal.
Paars	Locaties die Ongehinderd in het verleden heeft beoordeeld als stemlokaal, zowel buiten als tijdens de verkiezingsdagen. (Dit zijn er in totaal 23)

Resultaat van de toegankelijkheid per onderdeel en totaal
De toegankelijkheid van het stemlokaal heeft een resultaat per onderdeel en totaal. Het resultaat per onderdeel en totaal is: toegankelijk (groen), deels toegankelijk (oranje) en niet toegankelijk (rood).

Toegankelijk:
Het onderdeel voldoet volledig, 100%, aan de Criteria Toegankelijkheid Stembureaus. Er zijn geen bevindingen/verbeterpunten.

Zijn alle onderdelen 'groen', dan is het gehele stemlokaal toegankelijk;

Deels toegankelijk: *
Er zijn verbeterpunten voor het onderdeel die in de praktijk niet tot een 'ontoegankelijke' situatie leiden (waardoor niet zelfstandig kan worden gestemd), maar wel op basis van de criteria hiertoe behoren.
Dit zijn onder andere:
• Gehandicaptenparkeerplaats;
• De vrije doorgangshoogte van een deur;
• Trapleuning;
• Contrasterende markering drempel/hellingbaan;
• Positionering kandidatenlijst;
• Stoel met rug- en armleuningen;
• Kokosmat, rubberen ringmat en metalen rooster.

* Onder deze categorie vallen enkele onderdelen, die weliswaar niet voldoen aan de gestelde criteria, maar niet leiden tot een niet-toegankelijk stemlokaal (en dat er niet zelfstandig kan worden gestemd). Een voorbeeld is deuren met een doorgangshoogte van tussen de 197 en 230 cm, waar dit volgens de criteria minstens 230 cm zou moeten zijn.

Is één of meer van de onderdelen 'oranje', maar andere onderdelen 'groen', dan is het gehele stemlokaal deels toegankelijk;

Niet toegankelijk:
Minimaal één van de verbeterpunten/bevindingen voor het onderdeel, niet zijnde de verbeterpunten die tot deels toegankelijk leiden, voldoet niet aan de Criteria Toegankelijke Stembureaus.

Is één van de onderdelen 'rood', en de overige onderdelen 'groen' of 'oranje', dan is het gehele stemlokaal niet toegankelijk.

Tabel 1. Score stemlokaal per onderdeel en totaal 18 maart 2026

		1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	
	Rapport Id	Bord(en) op de openbare weg	Parkeergelegenheid	Route naar de hoofdentree	Hoofdentree	Route entree stembureau	Tussendeur	Deur stembureau	Verkeersruimte stemruimte	Stoelen	Stemhokje(s)	Stembus	Kandidatenlijst	Leesloep	Waardering totaal
1	28710	0,00	0,00	F	G	F	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	
2	28711	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	10,00
3	28712	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	10,00
4	28713	1,50	0,00	G	F	G	G	G	F	1,50	0,88	1,50	1,00	1,50	
5	28714	1,50	2,00	G	F	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	0,00	1,50	
6	28715	1,25	2,00	G	G	G	G	F	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
7	28716	1,50	0,00	G	F	F	G	-0,50	G	0,00	1,00	1,50	0,63	0,00	
8	28717	1,50	2,00	F	F	-0,50	G	G	F	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
9	28718	1,25	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	0,88	1,50	0,88	1,50	
10	28719	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,75	0,00	8,25
11	28720	1,25	2,00	F	F	-2,00	G	F	G	1,50	1,00	1,50	0,00	1,50	
12	28721	1,50	2,00	F	F	G	G	G	F	0,00	1,00	1,50	0,94	1,50	
13	28722	1,50	0,00	G	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
14	28723	1,50	0,00	F	-0,50	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
15	28724	1,50	2,00	G	G	G	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	9,50
16	28725	1,50	2,00	G	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
17	28726	1,50	2,00	F	F	G	G	G	F	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
18	28727	1,50	0,00	F	F	-0,50	G	F	G	1,50	1,00	1,50	0,75	0,00	
19	28728	1,50	2,00	F	G	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	0,75	
20	28729	1,00	0,00	G	F	G	G	-1,50	G	1,50	1,00	1,50	0,81	1,50	
21	28730	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	10,00
22	28731	1,50	0,00	G	G	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
23	28732	1,50	0,00	G	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,75	0,00	
24	28733	0,00	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	8,50
25	28734	1,50	0,00	F	F	G	G	F	G	0,00	1,00	1,50	0,75	1,50	

		1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	
	Rapport Id	Bord(en) op de openbare weg	Parkeergelegenheid	Route naar de hoofdentree	Hoofdentree	Route entree stembureau	Tussendeur	Deur stembureau	Verkeersruimte stemruimte	Stoelen	Stemhokje(s)	Stembus	Kandidatenlijst	Leesloep	Waardering totaal
26	28735	1,50	0,00	F	F	G	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	
27	28736	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,75	1,50	
28	28737	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	
29	28738	1,50	2,00	G	G	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
30	28739	1,50	0,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	0,00	6,38
31	28740	1,50	2,00	G	F	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,94	1,50	
32	28741	1,50	0,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
33	28742	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	0,00	0,88	1,50	0,88	1,50	8,25
34	28743	1,25	2,00	-0,50	G	G	G	-0,50	G	0,00	1,00	1,50	0,88	1,50	7,13
35	28744	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
36	28745	1,50	2,00	G	G	F	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
37	28746	1,50	0,00	F	F	-0,50	G	G	G	1,50	0,75	1,50	0,75	1,50	
38	28747	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	10,00
39	28748	1,50	2,00	G	G	-1,50	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	1,00	0,00	6,50
40	28749	1,50	0,00	-0,50	F	G	G	G	G	0,75	1,00	1,50	0,94	1,50	
41	28750	0,00	2,00	G	-1,50	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,94	1,50	6,94
42	28751	1,50	2,00	F	F	G	G	F	G	0,00	1,00	1,50	0,75	1,50	
43	28752	1,50	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
44	28753	0,00	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	8,50
45	28754	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
46	28755	0,00	2,00	-0,50	G	F	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
47	28756	1,50	2,00	G	G	-0,50	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,75	1,50	9,25
48	28757	1,50	2,00	F	G	G	G	F	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
49	28758	0,00	2,00	G	G	G	G	G	G	0,00	0,88	1,50	1,00	1,50	6,88
50	28759	1,50	2,00	G	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	

		1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	
	Rapport Id	Bord(en) op de openbare weg	Parkeergelegenheid	Route naar de hoofdentree	Hoofdentree	Route entree stembureau	Tussendeur	Deur stembureau	Verkeersruimte stemruimte	Stoelen	Stemhokje(s)	Stembus	Kandidatenlijst	Leesloep	Waardering totaal
51	28760	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	10,00
52	28761	1,50	2,00	-0,50	G	-0,50	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	8,38
53	28762	1,50	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
54	28763	1,50	2,00	-0,50	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,35	0,88	0,75	
55	28764	1,50	0,00	G	G	-0,50	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	7,25
56	28765	1,50	0,00	F	G	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
57	28766	1,50	2,00	G	F	-0,50	G	G	G	0,00	1,00	1,50	0,88	1,50	
58	28767	0,00	2,00	G	F	G	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	
59	28768	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	0,00	8,25
60	28769	1,00	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	0,75	
61	28770	0,00	2,00	G	G	-1,50	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,94	0,75	6,19
62	28771	1,50	0,00	-0,50	F	G	G	-0,50	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
63	28772	1,50	2,00	G	G	-1,50	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	8,38
64	28773	1,00	2,00	G	G	-0,25	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	9,13
65	28774	0,00	2,00	-0,50	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	8,00
66	28775	1,50	2,00	F	F	G	G	F	G	0,00	1,00	1,50	0,94	1,50	
67	28776	1,50	2,00	G	G	-0,50	G	G	G	0,75	1,00	1,50	0,88	1,50	8,63
68	28777	0,00	2,00	G	G	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	7,00
69	28778	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,75	0,75	9,00
70	28779	1,00	0,00	G	F	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
71	28780	1,50	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	0,00	
72	28781	1,50	2,00	F	G	F	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	0,75	1,50	
73	28782	1,50	2,00	-0,50	G	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	8,00
74	28783	0,00	2,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	8,50
75	28784	1,50	0,00	G	F	G	G	F	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	

		1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	
	Rapport Id	Bord(en) op de openbare weg	Parkeergelegenheid	Route naar de hoofdentree	Hoofdentree	Route entree stembureau	Tussendeur	Deur stembureau	Verkeersruimte stemruimte	Stoelen	Stemhokje(s)	Stembus	Kandidatenlijst	Leesloep	Waardering totaal
76	28785	1,50	2,00	F	F	-0,25	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
77	28786	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	0,00	
78	28787	1,50	2,00	G	G	-1,50	G	G	G	0,00	1,00	1,50	0,88	1,50	6,88
79	28788	1,25	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
80	28789	1,50	2,00	G	F	G	G	-0,50	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
81	28790	1,50	0,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	7,88
82	28791	1,50	2,00	G	F	F	G	F	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
83	28792	0,00	0,00	G	G	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	0,75	
84	28793	0,00	0,00	-0,50	F	-0,25	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
85	28794	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	0,75	1,00	1,50	0,88	1,50	9,13
86	28795	1,50	2,00	G	G	G	G	-0,50	G	1,50	0,75	1,50	0,94	1,50	9,19
87	28796	1,50	2,00	F	F	-0,25	G	F	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
88	28797	1,50	2,00	-0,50	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	9,38
89	28798	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
90	28799	1,00	2,00	F	F	G	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	
91	28800	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	0,75	1,50	1,00	1,50	
92	28801	1,50	0,00	F	G	-0,50	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
93	28802	1,50	2,00	G	G	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
94	28803	1,50	2,00	-0,50	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
95	28804	0,75	2,00	G	G	-1,50	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,94	1,50	7,69
96	28805	1,50	2,00	G	G	G	G	G	G	0,75	1,00	1,50	0,94	1,50	9,19
97	28806	1,50	0,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	8,00
98	28807	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
99	28808	1,50	2,00	F	G	-0,25	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
100	28809	1,50	0,00	G	G	F	G	G	G	0,00	1,00	1,50	0,75	1,50	

		1.1	1.2	1.3	1.4	2.1	2.2	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5	3.6	3.7	
	Rapport Id	Bord(en) op de openbare weg	Parkeergelegenheid	Route naar de hoofdentree	Hoofdentree	Route entree stembureau	Tussendeur	Deur stembureau	Verkeersruimte stemruimte	Stoelen	Stemhokje(s)	Stembus	Kandidatenlijst	Leesloep	Waardering totaal
101	28810	1,50	2,00	G	G	-0,50	G	-0,50	G	0,00	1,00	1,50	0,75	1,50	7,25
102	28811	1,50	0,00	G	F	F	G	F	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
103	28812	1,50	2,00	G	F	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	0,00	
104	28813	1,00	0,00	F	G	G	G	G	G	0,00	0,88	1,50	1,00	1,50	
105	28814	1,50	0,00	G	G	-0,25	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	7,75
106	28815	0,00	2,00	F	G	F	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
107	28816	1,50	2,00	G	F	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	
108	28817	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
109	28818	0,00	2,00	G	F	-1,50	G	G	F	0,00	1,00	1,50	1,00	1,50	
110	28819	1,50	2,00	G	F	G	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
111	28820	1,50	2,00	F	F	G	G	F	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
112	28821	1,00	0,00	G	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,94	1,50	7,44
113	28822	0,00	2,00	G	F	-1,50	G	G	G	0,00	0,75	1,50	1,00	1,50	
114	28823	1,50	2,00	G	G	-0,25	G	G	G	0,00	1,00	1,50	0,88	1,50	8,13
115	28824	1,50	2,00	F	G	G	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,88	1,50	
116	28825	1,50	0,00	F	F	F	G	G	G	0,00	1,00	1,35	0,88	1,50	
117	28826	1,50	2,00	G	G	-0,50	G	-0,50	G	1,50	1,00	1,50	1,00	1,50	9,00
118	28827	1,50	2,00	F	F	-0,50	G	G	G	1,50	1,00	1,50	0,94	0,75	
119	28828	1,50	2,00	F	F	G	G	G	F	0,00	0,75	1,50	0,00	1,50	
120	28829	0,00	2,00	G	G	-1,50	G	G	G	1,50	0,75	1,50	0,88	1,50	6,63

Totaal 120 stemlokalen waarvan toegankelijk:	5
Totaal 120 stemlokalen waarvan deels (voldoende) toegankelijk:	37
Totaal 120 stemlokalen waarvan niet toegankelijk:	78
Gemiddelde score (m.u.v. niet toegankelijke stemlokalen volgens deze steekproef):	8,3

4.2 Aantallen toegankelijke, deels en niet toegankelijke stemlokalen

Uit de steekproef van de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 blijkt dat 35% van de getoetste stemlokalen gedeeltelijk tot volledig voldoet aan de toegankelijkheidsrichtlijnen. 65% van de getoetste stemlokalen voldoet niet aan de toegankelijkheidsrichtlijnen.

De belangrijkste resultaten van de verkiezingen van 18 maart 2026:

- 5 (4%) van de 120 getoetste stemlokalen voldoen volledig aan de toegankelijkheidscriteria;
- 37 (31%) van de 120 getoetste stemlokalen voldoen niet volledig aan de toegankelijkheidscriteria, maar zijn voldoende tot goed te gebruiken op de verkiezingsdagen en hebben dan ook een score van 5,5 tot 10;
- 78 (65%) van de 120 getoetste stemlokalen zijn beoordeeld als niet toegankelijk;
- Het gemiddelde cijfer van de voldoende tot goed te gebruiken stemlokalen (37), zonder de niet toegankelijke stemlokalen, is 8,3;
- 39 probleempunten zijn direct op de verkiezingsdag opgelost met een tijdelijke oplossing. Het gaat hier met name om het openzetten van deuren, het goed ophangen van kandidatenlijsten, het plaatsen van stoelen met arm- en rugleuning en het verwijderen van obstakels.

4.3 Toegankelijkheid stemlokaal per onderdeel

Het overzicht van volledig, deels of niet toegankelijk per onderdeel van de in totaal 120 stemlokalen:

Onderdeel		**Toegankelijk**					
		Volledig (Groen bolletje)		Deels (Oranje bolletje)		Niet (Rood bolletje)	
		Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
1.1	Aanduiding stemlocatie	90	75%	30	25%	n.v.t.*	
1.2	Parkeergelegenheid	89	74%	31	26%	n.v.t.	
1.3	Route naar de entree	65	54%	11	9%	44	37%
1.4	Hoofdentree	69	58%	2	2%	49	40%
2.1	Route van entree naar de stemruimte	75	63%	28	23%	17	14%
2.2	Tussendeur(en) naar de stemruimte	120	100%	0	0%	0	0%
3.1	Deur van de stemruimte	94	78%	14	12%	12	10%
3.2	Verkeersruimte in de stemruimte	114	95%	0	0%	6	5%
3.3	Stoelen	82	68%	38	32%	n.v.t.	
3.4	Stemhokjes	102	85%	18	15%	n.v.t.	
3.5	Stembus	118	98%	2	2%	n.v.t.	
3.6	Kandidatenlijst	62	52%	58	48%	n.v.t.	
3.7	Leesloep	103	86%	17	14%	n.v.t.	

*n.v.t.: Deze onderdelen kunnen alleen een groen of oranje bolletje krijgen en leiden dus tot toegankelijk of deels toegankelijk.

De meeste impact op de mate van toegankelijkheid hebben de route naar de entree en de hoofdentree. Zie ook 3.7.1.

- Bij 44 stemlokalen zijn er knelpunten van de route naar de entree, zoals: (te steile) opritjes, (ontoegankelijke of onveilige) hellingbanen.
- Bij 49 stemlokalen zijn er knelpunten bij de hoofdentree, zoals: drempels, zware of smalle deuren.

Een behoorlijk aantal van deze knelpunten kunnen relatief eenvoudig of goed verholpen worden. Dit zal zorgen voor een hoger percentage toegankelijke stemlokalen.

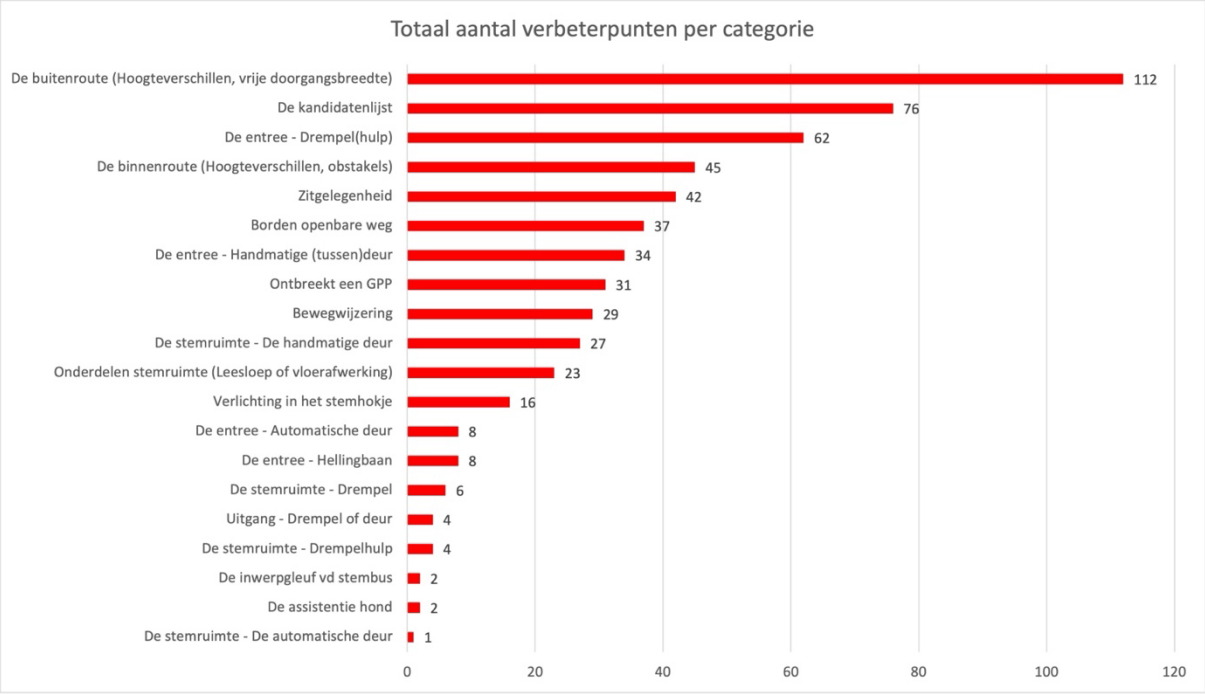
De meeste impact op de deels toegankelijkheid hebben de routeinformatie (buiten en binnen), de gehandicapten parkeerplaats, stoelen en de kandidatenlijst. Zie ook 3.7.2.

- Bij 30 stemlokalen zijn er verbeterpunten voor de routeinformatie buiten: duidelijk leesbare contrasterende bewegwijzering.
- Bij 31 stemlokalen zijn er geen gehandicapten parkeerplaatsen aanwezig.
- Bij 38 stemlokalen zijn er geen stoelen of geen stoelen met rug- en armleuning aanwezig.
- Bij 58 stemlokalen zijn er verbeterpunten voor de kandidatenlijst, zoals o.a. de leesbaarheid en de positie van plaatsing.

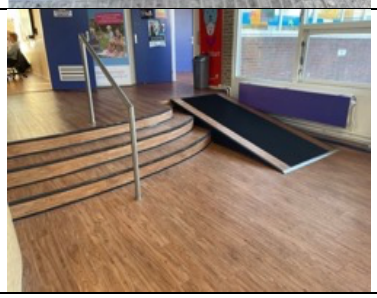
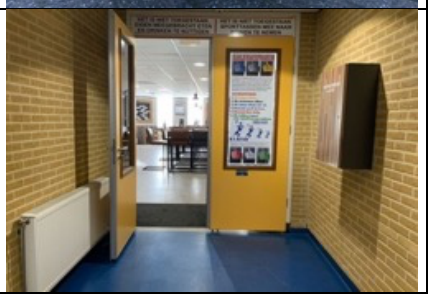
Veel van deze verbeterpunten kunnen relatief eenvoudig verholpen worden. Dit zal zorgen voor een aanzienlijk hoger percentage van toegankelijke stemlokalen.

4.4 Meest voorkomende verbeterpunten

Het totaal aantal verbeterpunten dat is geconstateerd in 2026 zijn er 569. In de onderstaande tabel is het uitgesplitst per categorie.

Voorbeelden van veel voorkomende verbeterpunten:

Te steile opritjes		Bewegwijzering niet duidelijk	
Drempel >2 cm		Dwarshelling >2%	
De helling-baan is niet stabiel, nagelvast en/of anti-slip.		Vrije doorgangs-breedte dubbele deur te smal, ; openstaande deurvleugel <85cm	

4.5 Aantal verbeterpunten onderverdeeld

Het aantal bevindingen/verbeterpunten zijn onderverdeeld in gebouwgebonden onderdelen en inrichtingsonderdelen.

4.5.1 Gebouwgebonden onderdeel-verbeterpunten

De meeste gebouwgebonden onderdeel-verbeterpunten, zijn ook de meest voorkomende redenen voor ontoegankelijkheid.

De meest voorkomende redenen voor ontoegankelijke stemlokalen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026	
Reden	**Aantal stemlokalen**
Eén of meerdere drempels: - Buitenroute, bij de entree (buitenzijde/binnenzijde) (39) - Drempels op de binnen route (10)	49
Te steile hellingbaan	31
Te steile oprit	21
Eén of meer deuren te smal	25
Hellingbaan, drempelhulp of oprijplaat niet veilig (instabiel, losliggend, zonder afrijdbeveiliging of borstwering, te smal of niet dezelfde doorgangsbreedte dan de deur)	16
Route naar de entree of stemruimte te smal	4
Dwarshelling	9

Drempelhulpen en oprijplaten die niet voldoen

Veel stemlokalen waar een drempel of opstapje is, zijn voorzien van tijdelijke voorzieningen, zoals een drempelhulp. De intentie is hier positief, maar in relatief veel gevallen zijn de drempelhulpen te smal voor een rolstoel of rollator, liggen ze los, hebben ze niet de volledige breedte van de deur(en), zijn ze niet voorzien van een afrijdbeveiliging of zijn ze glad en vormen daardoor valgevaar. Deze afgekeurde drempelhulpen en oprijplaten voldoen niet aan de toegankelijkheidscriteria. Een mogelijk geschikte en veilige oplossing zou zijn om deze hoogteverschillen weg te nemen, door het aanpassen van de bestrating en/of aanpassen deur(en) en kozijn of door een permanente hellingbaan te plaatsen. Ook de metalen roosters kunnen dan worden aangepast.

Enkele voorbeelden van afgekeurde drempelhulpen en oprijplaten:

De drempelhulp heeft niet dezelfde doorgangsbreedte als de deur, hierdoor kunnen de bezoekers in een rolstoel, of met een rollator of scootmobiel de drempelhulp moeilijk of lastig gebruiken.

De drempelhulp heeft niet dezelfde doorgangsbreedte als de deur, hierdoor kunnen de bezoekers in een rolstoel, of met een rollator of scootmobiel de drempelhulp moeilijk of lastig gebruiken.
De drempelhulp is niet nagelvast en antislip, waardoor er valgevaar is voor bezoekers.
Ook is er een metalen rooster, waardoor mensen met een wandelstok vast kunnen blijven zitten.

De drempelhulp is niet nagelvast en antislip. Hierdoor ontstaat er valgevaar voor het publiek.

4.5.2 Inrichtingsonderdeel-verbeterpunten

Meest voorkomende inrichtingsonderdeel-verbeterpunten (tijdelijk stemlokaal gerelateerd) bij een stemlokaal bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026	
Reden	**Aantal stemlokalen**
Kandidatenlijst hangt niet juist of is niet aanwezig	58
Er ontbreekt een gehandicaptenparkeerplaats	31
Stemhokje onvoldoende verlicht	18
Geen geschikte, afwezige, of niet op de stemtafel aanwezige leesloep	17
De leesbaarheid van de bewegwijzering op de openbare weg of in het stemlokaal	17
Ontbreken van een armleuning bij een trap of hellingbaan	25
Geen stoel met rug & armleuning aanwezig	39

Kandidatenlijst

Het niet of niet correct zijn opgehangen van de kandidatenlijst heeft geleid tot behoorlijk veel verbeterpunten. De kandidatenlijst hing in die gevallen niet op de juiste hoogte, hing op een raam of er was geen vrije ruimte voor de kandidatenlijst.

Enkele voorbeelden van kandidatenlijsten, waarbij punten worden afgetrokken, dus leidt tot deels toegankelijk van dit onderdeel:

De kandidatenlijst hangt niet aan de muur. Hierdoor kan de kandidatenlijst lastig leesbaar/vindbaar zijn voor mensen in een rolstoel of mensen met een visuele beperking.

Er bevindt zich een obstakel voor de kandidatenlijst. Hierdoor kan het lastig manoeuvreren zijn om de kandidatenlijst goed te lezen.

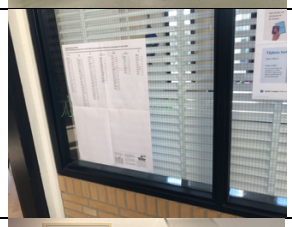
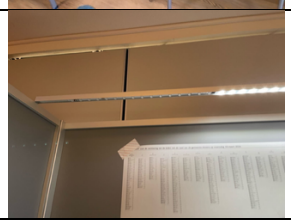
De kandidatenlijst hangt niet aan de muur, maar tegen een glazen wand. Hierdoor kan de kandidatenlijst slecht leesbaar zijn door het achtergrond(tegen)licht.

4.6 Tijdelijke oplossingen

Een aanpassing die ter plekke door stembureauleden is uitgevoerd om de situatie toegankelijker te maken, wordt gezien als een tijdelijke oplossing. Een tijdelijke oplossing heeft een positief effect op de eindscore van het stemlokaal. Het aantal tijdelijke oplossingen die op stemlocaties op de verkiezingsdag zijn gedaan zijn er in totaal 39. Deze zijn als volgt verdeeld:

Hierbij enkele foto's van voorbeelden van tijdelijke oplossingen. De linker foto geeft het verbeterpunt aan en de rechter foto de nieuwe situatie.

Verbeterpunt	Oude situatie	Verbeterde situatie
Stoelen met armleuning		
Kandidatenlijst op een betere plek		
Vrije draaicirkel voor de kandidatenlijst		
De aanwezigheid van de leesloep		
Verlichting in het stemhokje		

5. Resultaten vergeleken met 2023 & 2024

In dit hoofdstuk zijn de resultaten van de steekproef gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 vergeleken met de resultaten van de steekproeven van de Tweede Kamerverkiezing van 22 november 2023 en de Europees Parlementsverkiezing van 6 juni 2024. Bij elk van deze drie steekproeven zijn 120 stemlokalen beoordeeld.
Gekeken is daarbij naar de totaalresultaten, de resultaten per onderdeel van de beoordeelde stemlokalen, de tijdelijke oplossingen, de meest voorkomende redenen voor ontoegankelijkheid en de meest voorkomende verbeterpunten in gebouw gebonden- en inrichtingsonderdelen.

Ook zijn een aantal resultaten vergeleken met de steekproeven van de vier voorgaande verkiezingen. Zie paragraaf 5.6. Toegevoegd zijn de resultaten van de steekproeven van de Gemeenteraadsverkiezingen van 16 maart 2022 en de Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen van 18 maart 2023. De volgende kanttekeningen moeten hierbij worden geplaatst:

- Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in 2022 zijn er 60 stemlokalen getoetst, tijdens de verkiezingen van 2023, 2024 en 2026 120 stuks.
- Tijdens de verkiezingen van maart 2022 waren er nog geldende corona-maatregelen van kracht, waardoor de verkiezingen op 14, 15 en 16 maart zijn gehouden. Ook de steekproef die is uitgevoerd was verspreid over die drie dagen.
- Bij de Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen in 2023 waren er twee verkiezingen, waardoor de inrichtingsonderdelen kandidatenlijst en stembus er ook tweemaal zoveel waren, dus zou dit kunnen leiden tot meer verbeterpunten.

5.1 Aantal stemlokalen met verbeterpunten per onderdeel

		Toegankelijk (Groen bolletje)			Deels toegankelijk (Oranje bolletje))			Niet toegankelijk (Rood bolletje)		
	Onderdeel	18-03-2026	06-06-2024	22-11-2023	18-03-2026	06-06-2024	22-11-2023	18-03-2026	06-06-2024	22-11-2023
1.1	Aanduiding stemlocatie	90	80	99	30	40	21	n.v.t.*	n.v.t.	n.v.t.
1.2	Parkeergelegenheid	90	85	93	31	35	27	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
1.3	Route naar de entree	65	60	79	11	8	5	44	52	33
1.4	Hoofdentree	69	68	46	2	5	16	49	47	58
2.1	Route van entree naar de stemruimte	75	82	100	28	32	7	17	6	13
2.2	Tussendeur(en) naar de stemruimte	120	109	108	0	7	8	0	4	4
3.1	Deur van de stemruimte	94	102	92	14	8	14	12	10	14
3.2	Verkeersruimte in de stemruimte	114	115	113	0	0	0	6	5	7
3.3	Stoelen	82	65	64	38	45	46	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
3.4	Stemhokjes	102	91	88	18	29	32	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
3.5	Stembus	118	118	120	2	2	0	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
3.6	Kandidatenlijst	62	60	63	58	60	57	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.
3.7	Leesloop	103	106	110	17	14	10	n.v.t.	n.v.t.	n.v.t.

*n.v.t.: Deze onderdelen kunnen alleen een groen of oranje bolletje krijgen en leiden dus tot toegankelijk of deels toegankelijk

Ook uit deze tabel blijkt dat de meeste impact op de niet toegankelijkheid consequent voor de drie verkiezingen zijn: de route naar de entree en de hoofdentree.

- Bij gemiddeld 43 stemlokalen zijn er knelpunten van de route naar de entree, zoals: (te steile) opritjes, (ontoegankelijke of onveilige) hellingbanen.
- Bij gemiddeld 51 stemlokalen zijn er knelpunten bij de hoofdentree, zoals: drempels, zware of smalle deuren.

De meeste impact op de deels toegankelijkheid hebben ook hier consequent voor de drie verkiezingen: de routeinformatie (buiten en binnen), de gehandicapten parkeerplaats, stoelen en de kandidatenlijst.

- Bij gemiddeld 30 stemlokalen zijn er verbeterpunten voor de routeinformatie buiten: duidelijk leesbare contrasterende bewegwijzering.
- Bij gemiddeld 31 stemlokalen zijn er geen gehandicapten parkeerplaatsen aanwezig.
- Bij gemiddeld 43 stemlokalen zijn er geen stoelen of geen stoelen met rug- en armleuning aanwezig.
- Bij gemiddeld 58 stemlokalen zijn er verbeterpunten voor de kandidatenlijst, zoals o.a. de leesbaarheid en de positie van plaatsing.

Veel van deze verbeterpunten kunnen relatief eenvoudig verholpen worden. Dit zal zorgen voor een aanzienlijk hoger percentage van toegankelijke stemlokalen.

Een duidelijke verbetering is zichtbaar bij het onderdeel stemhokjes. Alleen de verlichting is nog een verbeterpunt bij 18 stemlokalen bij de verkiezingen van maart 2026.

5.2 Score van het aantal stemlokalen

Aantal stemlokalen die volledig of deels toegankelijk zijn			
Steekproef verkiezing	Volledig toegankelijk	Deels toegankelijk	Niet toegankelijk
maart 2026	5	37	78
juni 2024	2	36	82
november 2023	3	33	84

Het aantal niet toegankelijke stemlokalen neemt heel licht af en het aantal gedeeltelijk- en volledig toegankelijke stemlokalen nemen beide licht toe. Hierbij speelt ook mogelijk de temperatuur op de dag van stemming een rol, aangezien bij een hogere temperatuur de (dubbele) hoofdentreedeuren vaker open staan.

5.3 Aantal Tijdelijke Oplossingen

Hieronder volgt een overzicht van het aantal verbeterpunten die op de verkiezingsdag zijn opgelost, in vergelijking met de steekproef van de voorgaande twee verkiezingen.

Op locatie direct opgelost (Tijdelijke Oplossing, TO)	
Steekproef verkiezing	**Aantal**
maart 2026	39
juni 2024	59
november 2023	29

Het aantal tijdelijke oplossingen tijdens de steekproeven fluctueren. Het overgrote aantal TO's zit in de inrichtingsonderdelen zoals bij paragraaf 5.6 voor maart 2026 is terug te zien. Zie ook 5.3.

5.4 De meest voorkomende redenen voor ontoegankelijkheid

Hieronder volgt een overzicht van de meest voorkomende redenen voor een niet toegankelijk stemlokaal, in vergelijking met de steekproef van de voorgaande twee verkiezingen.

De meest voorkomende redenen voor ontoegankelijke stemlokalen			
Reden			
Jaar	**mrt 2026**	**juni 2024**	**nov 2023**
Eén of meerdere drempels - Totaal	49	41	45
Op de buitenroute, de entree of uitgang	39	39	39
Op binnenroute	10	2	6
Te steile hellingbaan	31	31	35
Te steile oprit	21	21	
Eén of meer deuren te smal	25	18	36
Hellingbaan, drempelhulp of oprijplaat niet veilig (instabiel, losliggend, zonder afrijdbeveiliging of borstwering, te smal of niet dezelfde doorgangsbreedte dan de deur)	16	21	38
Route naar de entree of stemlokaal te smal.	4	8	15
Dwarshelling	9	2	5

Voor alle drie de steekproeven tijdens de verkiezingen van 22 november 2023, 6 juni 2024 en 18 maart 2026 geldt dat de meest voorkomende redenen, dus ook de verbeterpunten die daaruit voortkomen, te hoge drempels zijn op de route naar de hoofdentree en de hoofdentree zelf. Ook te steile opritjes buiten en te steile helingbanen/drempelhulpen, buiten en binnen, zorgen voor een grote impact op de toegankelijkheid. Het aantal hellingbanen en drempelhulpen die niet veilig zijn daalt. Deze redenen/verbeterpunten zitten allemaal in de gebouwgebonden onderdelen.

5.5 Aantal verbeterpunten onderverdeeld in gebouwgebonden- en inrichtingsonderdelen

5.5.1 Gebouwgebonden- of inrichtingsonderdelen

Hieronder volgt een overzicht van het totaal aantal verbeterpunten onderverdeeld in inrichtingsonderdelen en gebouwgebonden onderdelen, dit in vergelijking met de steekproef van de voorgaande twee verkiezingen.

Totaal aantal verbeterpunten per gebouwgebonden- en inrichtingsonderdelen			
Jaar	**2026**	**2024**	**2023**
Gebouwgebonden onderdelen	315	332	379
Inrichtingsonderdelen	254	252	227
Totaal	569	584	606

Het totaal aantal verbeterpunten heeft een licht dalende lijn. Dit zit met name in de gebouwgebonden onderdelen.

Dat er iets minder gebouwgebonden verbeterpunten zijn, heeft te maken met het mindere aantal (dubbele) deuren in de route naar de stemruimte. Dat er iets meer inrichtingsonderdeel verbeterpunten zijn, heeft o.a. te maken met meer verbeterpunten bij de bewegwijzering/borden. Inrichtingsonderdelen zijn punten die relatief eenvoudig kunnen worden opgelost, zoals: goede/volledige bewegwijzering, verwijderen lossen obstakels binnen, stoelen aanwezig met- en zonder armleuning, werkende leesloep, goede tijdelijke vloerafwerking, goede verlichting stemhokjes, alle verbeterpunten voor de kandidatenlijst.

5.5.2 De meest voorkomende verbeterpunten bij inrichtingsonderdelen

Hieronder volgt een overzicht van de meest voorkomende verbeterpunten bij inrichtings-onderdelen, in vergelijking met de steekproef van de voorgaande twee verkiezingen.

Meest voorkomende verbeterpunten van inrichtingsonderdelen (tijdelijk stemlokaal gerelateerde) verbeterpunten per stemlokaal			
Reden			
Jaar	**mrt 2026**	**juni 2024**	**nov 2023**
Kandidatenlijst hangt niet juist of is niet aanwezig	58	60	57
Er ontbreekt een gehandicaptenparkeerplaats	31	35	27
Stemhokje onvoldoende verlicht	18	26	28
Geen geschikte, afwezige, of niet op de stemtafel aanwezige leesloep	17	14	10
De leesbaarheid van de bewegwijzering op de openbare weg of in het stembureau	17	17	5
Ontbreken van een armleuning bij een trap of hellingbaan	25	14	16
Geen stoel met rug & armleuning aanwezig	39	45	46

De meest voorkomende verbeterpunten hebben betrekking op de kandidatenlijst**,** de **stoelen** in de stemruimte en het ontbreken van een gehandicaptenparkeerplaats bij het stemlokaal.

Bij de kandidatenlijst wordt met name geconstateerd dat deze niet op de juiste hoogte hangt of op glas is bevestigd, waardoor de leesbaarheid vermindert. Daarnaast ontbreken in veel stemruimten geschikte stoelen, of zijn de aanwezige stoelen niet voorzien van een rug- en armleuning. Het aandeel stemlokalen zonder gehandicaptenparkeerplaats blijft stabiel rond de 25%.
Over het algemeen zijn de stemhokjes beter verlicht, maar ontbreekt er vaker een armleuning bij hoogteverschillen, zoals bij een trap of hellingbaan.

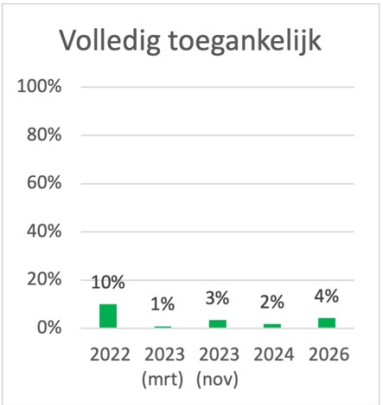
5.6 Resultaten steekproef in vergelijking met de vorige vier steekproeven

De vijf steekproeven van 2022, 2023(2), 2024 en 2026 zijn uitgevoerd door hetzelfde bureau (Ongehinderd), met dezelfde fijnmazige toets methodiek en na een uitgebreide meerdaagse training van de inspecteurs toegankelijkheid en senior-adviseurs toegankelijkheid. Hierdoor is de kans op verschillen in 'professional judgement' tussen de steekproeven aanzienlijk verkleind.

5.6.1 Percentage volledig, deels of niet toegankelijke stemlokalen

Steekproef 14, 15 en 16 maart 2022
Volgens de steekproef in 2022, bij 60 stemlokalen, was 63% van de stemlokalen niet toegankelijk, 27% deels toegankelijk en 10% volledig toegankelijk.
Steekproef 15 maart 2023
Volgens de steekproef op 15 maart 2023, bij 120 stemlokalen, was 79% van de stemlokalen niet toegankelijk, 20% deels toegankelijk en 1% volledig toegankelijk.
Steekproef 22 november 2023
Volgens de steekproef op 22 november 2023, bij 120 stemlokalen, was 69% van de getoetste stemlokalen niet toegankelijk, 28% deels toegankelijk en 3% volledig toegankelijk.
Steekproef 6 juni 2024
Volgens de steekproef op 6 juni 2024, bij 120 stemlokalen, was 68% van de getoetste stemlokalen niet toegankelijk, 30% deels toegankelijk en 2% volledig toegankelijk.
Steekproef 18 maart 2026
Volgens de huidige steekproef op 6 juni 2024, bij 120 stemlokalen, is 65% van de getoetste stemlokalen niet toegankelijk, 31% deels toegankelijk en 4% volledig toegankelijk.

In de onderstaande grafieken zijn de overzichten te zien van de afgelopen vijf steekproeven gesplitst in volledig-, deels- of niet toegankelijk.

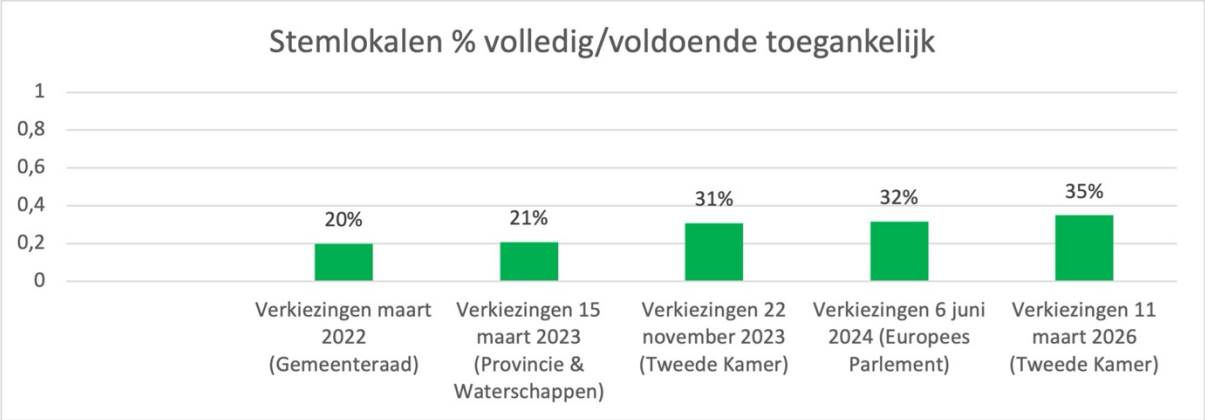

De volgende trends zijn te zien sinds 2023:

- Een lichte verbetering is zichtbaar in niet toegankelijke stemlokalen: 79% > 69% > 68% > 65%;
- Volledig toegankelijk: een minimale stijging. Dus stemlokalen worden iets meer volledig toegankelijk;
- Deels toegankelijk: een minimale stijging, maar sterker dan bij volledige toegankelijkheid. Dus het aantal deels toegankelijke stemlokalen stijgt licht;
- Niet toegankelijk: Een lichte daling.

5.6.2 Percentage stemlokalen volledig/deels(voldoende) toegankelijk

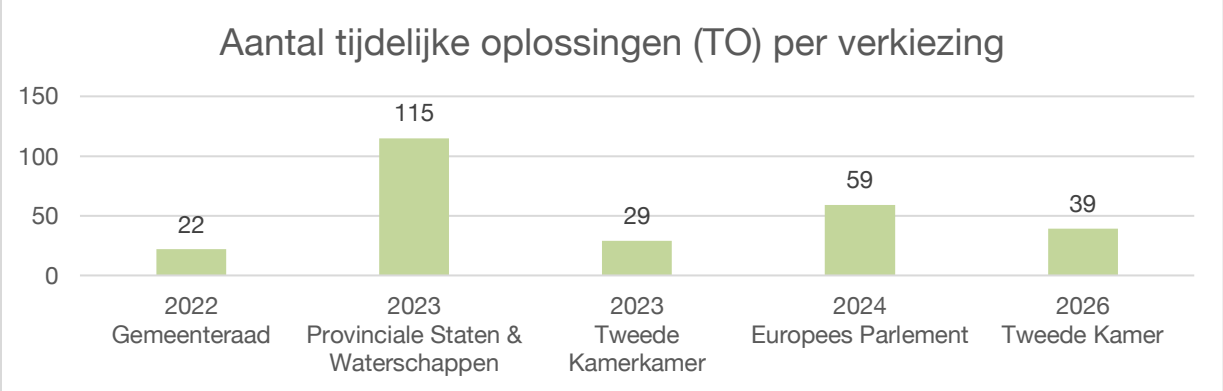

* In 2022 zijn er 60 stemlokalen getoetst, de overige jaren 120 stuks.

Hierboven is te zien dat de toegankelijkheid licht toeneemt, als de cijfers bij elkaar worden opgeteld m.b.t. volledig of deels toegankelijk.

5.6.3 Tijdelijk opgeloste verbeterpunten

Hieronder volgt een overzicht van het totaal aantal verbeterpunten dat op de verkiezingsdag is opgelost, in vergelijking met voorgaande jaren.

* In 2022 zijn er 60 stemlokalen getoetst, de overige jaren 120 stuks.

Het aantal tijdelijke oplossingen tijdens de steekproeven fluctueren. Het overgrote aantal TO's zit in de inrichtingsonderdelen zoals bij paragraaf 3.8 voor maart 2026 is terug te zien. Dit is ook zo bij de verkiezingen van maart 2022, maart 2023 en juni 2024. Tijdens de Provinciale Staten-en Waterschapsverkiezingen van 15 maart 2023 zijn het aantal TO's er 115; dus tweemaal zo hoog dan het gemiddelde. De oorzaken zijn:

- Vanwege de buitentemperatuur waren veel entreedeuren dicht. Meer (dubbele) entreedeuren en tussendeuren zijn nog opengezet;
- Meer losse obstakels die zijn verplaatst, zoals o.a. paaltjes met desinfecterende zeepdispencers;
- In meerdere stemruimten het verlagen van minimaal één lessenaar in de stemhokjes;
- Doordat er twee verkiezingen op een dag waren, waren het aantal stembussen en kandidatenlijsten tweemaal zoveel, dan bij één verkiezing. Hierdoor meer verbeterpunten bij de onderdelen kandidatenlijst en stembus;
- Veel medewerking van de stembureauleden door minder drukte.

5.7 Locaties die al eerder als stemlokaal zijn beoordeeld

Van de 120 stemlokalen die tijdens de steekproef zijn beoordeeld, heeft Ongehinderd er 23 al eerder beoordeeld als stemlokaal, zowel buiten als tijdens de verkiezingsdagen. Uit de eerdere beoordelingen bleek dat 15 stemlokalen niet toegankelijk waren en uit deze steekproef van maart 2026 blijkt dat er 13 niet toegankelijk zijn en 10 deels- of volledig toegankelijk.

Een positief voorbeeld is dat op een stemlocatie waar het stemlokaal bij een vorige steekproef niet toegankelijk was, een ander stemlokaal is gekozen. Wat inhoudt dat op die locatie de gehele route naar de stemruimte en de stemruimte zelf, zo is aangepast, dat die geheel toegankelijk is geworden.

6. Conclusies en Constateringen

Toegankelijkheid van stemlokalen tijdens de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026
Uit de steekproef tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026, waarbij 120 stemlokalen bij 34 gemeenten zijn onderzocht, blijkt dat de toegankelijkheid van stemlokalen onvoldoende is gewaarborgd. Slechts 35% van de stemlokalen voldoet (gedeeltelijk of volledig) aan de toegankelijkheidsrichtlijnen, terwijl 65% hier niet aan voldoet. Van de stemlokalen is 31% deels toegankelijk en slechts 4% volledig toegankelijk. Hiermee wordt nog niet voldaan aan de wettelijke norm uit de Kieswet dat alle stemlokalen volledig toegankelijk moeten zijn. In dergelijke gevallen, volgens de Kieswet, moet de gemeenteraad hierover worden geïnformeerd door de burgemeester en wethouders en de redenen hiervoor motiveren.

Toegankelijke stemlokalen volgens de gemeenten
De geselecteerde gemeenten hebben voorafgaand aan de verkiezingsdag aangegeven, op de website van waarismijnstemlokaal.nl, welke stemlokalen niet toegankelijk zijn voor kiezers met een lichamelijk beperking. Deze stemlokalen zijn niet meegenomen in de steekproef. Uit het aantal stemlokalen dat op deze website, https://waarismijnstemlokaal.nl/, staat komt een percentage van 8% die niet toegankelijk zijn.
In vergelijking met het resultaat van de steekproef is dat een erg groot verschil. Een onderscheid tussen volledig of gedeeltelijk toegankelijk wordt daarbij niet gemaakt.

Niet toegankelijkheid door knelpunten naar en in de gebouwen
Van de stemlokalen blijkt 65% niet toegankelijk, vooral doordat gebouwgebonden onderdelen niet voldoen aan de toegankelijkheidscriteria. Het merendeel van de stemlokalen is niet toegankelijk voor mensen met een lichamelijke beperking, doordat er hindernissen rondom en in de gebouwen zitten. Hierdoor hebben kiezers met een beperking te maken met veel knelpunten, die het voor hen moeilijk of onmogelijk maken om zelfstandig hun stem uit te kunnen brengen. Bij 44 van de 78 niet toegankelijke stemlokalen zijn er knelpunten gevonden op de route naar de hoofdentree, zoals te steile hellingbanen, te hoge drempels en te smalle deuren. Bij 49 stemlokalen zijn knelpunten vastgesteld bij de hoofdentree zelf, zoals te hoge drempels (aan buiten- en binnenzijde), ontbrekende of ongeschikte drempelhulpen of te smalle deuren. De route naar de hoofdentree en de hoofdentree zelf hebben de grootste impact op de toegankelijkheid: van de in totaal 569 geconstateerde verbeterpunten bij 120 stemlokalen bevinden er 228 zich op deze twee onderdelen.

Inrichtingsonderdelen
Van de 569 verbeterpunten zijn er 254 geconstateerd bij de inrichtingsonderdelen. Deze verbeterpunten zorgen ervoor dat één of meerdere onderdelen van het stemlokaal minstens deels toegankelijk wordt, waardoor het gehele stemlokaal als minimaal deels toegankelijk kan worden aangemerkt.
Dit zijn verbeterpunten die relatief eenvoudig kunnen worden opgelost, zoals: goede/volledige contrasterende bewegwijzering (buiten en binnen), verwijderen losse obstakels binnen, stoelen aanwezig met- en zonder armleuning, werkende leesloep, goede tijdelijke vloerafwerking, goede verlichting van de stemhokjes en goed opgehangen duidelijk leesbare kandidatenlijst.

Beperkte verbeteringen over de resultaten van de afgelopen drie steekproeven
Bekeken over de afgelopen drie verkiezingen, waar een steekproef heeft plaatsgevonden, zijn er maar beperkte verbeteringen zichtbaar in de toegankelijkheid. In de gebouwgebonden onderdelen (buitenroute, hoogteverschillen, deuren, etc.) van de stemlokalen is er zeer beperkte verbetering en in de inrichtingsonderdelen (bewegwijzering, kandidatenlijst, stoelen met arm- en rugleuning, etc.) is er een kleine verbetering zichtbaar. Bij de gebouwgebonden onderdelen komt de lichte verbetering doordat meer entreedeuren waren opengezet op de verkiezingsdag. Bij openstaande deuren wordt een eventueel te zware bedienkracht en/of beperkte vrije opstel-/manoeuvreerruimte niet meer meegewogen in de beoordeling.
Samenvattend zijn de volgende trends sinds 2023 terug te zien:

- Een lichte verbetering is zichtbaar in niet toegankelijke stemlokalen: 69% > 68% > 65%:
- Deels toegankelijk: een minimale stijging. Dus het aantal deels toegankelijke stemlokalen stijgt licht: 28% > 30% > 31%;
- Volledig toegankelijk: een minimale stijging. Dus stemlokalen worden iets meer volledig toegankelijk: 3% > 2% > 5%.

Complexiteit bij de keuze van stemlocaties
Gemeenten zijn bij de selectie van stemlokalen gebonden aan meerdere randvoorwaarden, waaronder beschikbaarheid, bereikbaarheid en spreiding binnen de gemeente. Daarnaast hebben zij te maken met uiteenlopende gebouweigenaren en -beheerders. Een deel van de stemlokalen bevindt zich niet in gemeentelijk vastgoed, maar in panden van ondernemers en andere private instellingen. Hierdoor is het niet op korte of middellange termijn haalbaar om alle stemlokalen (gedeeltelijk of volledig) toegankelijk te maken voor alle doelgroepen met een beperking.

Tijdelijke voorzieningen voldoen niet altijd
Gemeenten treffen inspanningen om tijdens verkiezingsdagen tijdelijke voorzieningen te realiseren, zoals drempelhulpen en hellingbanen. Hoewel deze maatregelen bedoeld zijn om de toegankelijkheid te verbeteren, leiden zij in de praktijk niet altijd tot het gewenste resultaat en kunnen zij zelfs onveilige situaties veroorzaken. Als gevolg hiervan worden stemlokalen soms door gemeenten als toegankelijk aangemerkt, terwijl zij volgens de criteria van het ministerie van BZK feitelijk niet aan de toegankelijkheidseisen voldoen.

Positieve punten tijdens de beoordelingen op locatie
Naast de verbeterpunten zijn de inspecteurs ook veel positieve punten tegengekomen, een paar voorbeelden:

- Binnen: in de meeste stemlokalen was veel ruimte aanwezig en zijn deze ook ruim ingericht. 114 stemlokalen hebben geen verbeterpunt in het onderdeel 3.2 Verkeersruimte. Dit houdt in dat bij in de stemruimte voldoende ruimte bij de stemtafel, stembus en het stemhokje is. Kiezers met een rolstoel of rollator kunnen hierdoor in de stemruimte goed manoeuvreren;
- Onze ervaringsdeskundige inspecteurs toegankelijkheid hebben ervaren dat bij diverse stemlokalen de stembureauleden zeer hulpvaardig en vriendelijk waren. Stemlokalen dienen zelfstandig toegankelijk te zijn, toch is deze hulpbereidheid een pluspunt;
- Steeds meer stemlokalen hebben een host (zie bovenstaand punt)
- Tussendeuren (Route binnen): Er waren geen verbeterpunten bij de 120 stemlokalen voor in onderdeel 2.2 tussendeuren. De beoordeelde stemlokalen hebben vanaf de entree naar de stemruimte minder tussendeuren of deze deuren staan allemaal open en hebben voldoende vrije doorgangsbreedte. De (dubbele) deur vlak na de entreedeur (sluis-/ tochtdeur) wordt bij de beoordeling meegenomen bij de hoofdentree.
- De hulpvaardigheid uitte zich ook in het aantal tijdelijke oplossingen dat is gedaan door de stembureauleden: 39 bij 39 stemlokalen.
- Merkbaar is er bij de stembureauleden/ - voorzitter meer aandacht/informatie voor kiezers met een beperking. En niet alleen voor kiezers met een lichamelijke beperking, maar ook voor kiezers met o.a. visuele-, auditieve-, taalbeperking. Er worden meer hulpmiddelen beschikbaar gesteld.

Kieswet en overige wet- en regelgeving op toegankelijkheid van publieke gebouwen
Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het organiseren van de verkiezingen volgens de Kieswet. Daarnaast hebben gemeenten ook de wettelijke verplichting vanuit het VN-verdrag Handicap, de Wet gelijke behandeling op grond van handicap of chronische ziekte en het Besluit algemene toegankelijkheid voor personen met een chronische ziekte of handicap om te zorgen voor algemene toegankelijkheid van gebouwen met een publieke functie voor personen met een handicap of chronische ziekte. Het besluit stelt dat indien gebouwen met een publieke functie niet toegankelijk zijn, daartoe aanpassingen getroffen dienen te worden. Daarnaast dienen gebouwbeheerders geleidelijk zorg te dragen voor algemene toegankelijkheid.
Uit de resultaten van de steekproef blijkt dat de meeste knelpunten waarop stembureaus worden afgekeurd zich bij de hoofdentree bevinden en dat veel van deze knelpunten relatief eenvoudig of goed zijn op te lossen. Los van de Kieswet, blijkt hieruit dat het merendeel van de gebouwen die als stemlokaal ingericht zijn ook niet voldoen aan de hierboven genoemde wet- en regelgeving.

Definitieve versie 11 juni 2026

Auteursrechthebbende:
Kiesraad

Bronvermelding:
Er is voor dit document gebruikgemaakt van checklist ‘Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus' en Rekenmethodiek toegankelijkheid stemlocaties.

Uitvoerende partij van de Steekproef is:
Ongehinderd
Peter Peeters, Manager Inspecteurs Toegankelijkheid
Bogert 31-18
5612 LX Eindhoven
T 040-7803333
E info@ongehinderd.nl

Meting stemlokalen GR26

Data-analyse van de stemlokalen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026

Datum 26 juni 2026

Auteurs drs. Marcia den Uijl (Centerdata)
dr. Karlijn Roex (Centerdata)
Pradeep Kumar, MSc. (Centerdata)
dr. Hans Vollaard (Universiteit Utrecht)

Versie 1.0

Uitgave

Centerdata
info@centerdata.nl
www.centerdata.nl

Contact

Marcia den Uijl
marcia.den.uijl@centerdata.nl

© Centerdata, Tilburg, 2026

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Samenvatting 5

1 Inleiding 7

1.1 Onderzoeksvragen 7
1.2 Leeswijzer 8

2 Kenmerken stemlokalen 9

2.1 Aantal stemlokalen en stembureaus 9
2.2 Locaties en afstand van stemlokalen 9

2.2.1 Gemiddelde en mediane afstand 9
2.2.2 Maximale afstand 13

2.3 Openingstijden 14
2.4 Type stemlokalen 14

3 Verbanden met afstand 17

3.1.1 Algemene resultaten 18
3.1.2 Omvang van de verbanden en duiding 20
3.1.3 Gemeenten waar de gemiddelde afstand opvalt, gezien de wijkkenmerken 25

4 Vergelijking met eerdere verkiezingen 26

4.1 Verschillen in aantallen 26
4.2 Verschillen in afstand 27
4.3 Verschillen in locaties 27

5 Conclusie 29

Bijlagen 33

A Onderzoeksverantwoording 34

A.1 Dataverzameling 34
A.2 Data 34
A.3 Methoden en principes 37

A.3.1 Datavoorbewerking 37
A.3.2 Afstandsberekening 37
A.3.3 Opkomstberekening 38
A.3.4 Bepaling van locatietype stemlokaal 39
A.3.5 Bepaling van percentage inwoners dat verder van het dichtstbijzijnde stemlokaal woont dan de richtlijnafstand 39
A.3.6 Bepaling van percentage herhaallocaties 40
A.3.7 Berekening van verbanden 40

B Tabellen en figuren 44

B.1 Kenmerken stemlokalen 44

B.1.1 Afstand per gemeente 44
B.1.2 Afstand per wijk en gemeente (500x500-metergebieden) 52
B.1.3 Openingstijden 54

B.2 Verbanden met afstand 55

B.2.1 Hoofdmodel 55
B.2.2 KWB model 56
B.2.3 Imputatiemodel 59
B.3 Verschillen in locaties 60

Samenvatting

In dit onderzoeksrapport beantwoorden we de volgende hoofdvragen:
In hoeverre verschilt de bereikbaarheid van stemlokalen binnen en tussen Nederlandse gemeenten, gemeten aan de afstand van inwoner tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en de ruimtelijke herkenbaarheid van de locatie? Hangen deze verschillen samen met kenmerken van (inwoners van) wijken en zijn deze verschillen veranderd ten opzichte van eerdere verkiezingen?

Om deze vragen te beantwoorden hebben we gekeken hoe ver inwoners van stemlokalen wonen en hoe de spreiding is van stemlokalen gegeven de kenmerken van gebieden en inwoners. Daarnaast hebben we gekeken naar kenmerken van stemlokalen, zoals hun openingstijden en of stemlokalen op dezelfde plekken staan als bij voorgaande verkiezingen.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 zijn er 9.132 stemlokalen ingezet in 340 gemeenten (zie paragraaf 2.1).[1] Hiermee blijft het aantal ingezette stemlokalen betrekkelijk stabiel ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezing van 2025 (TK25)(zie paragraaf 4.1), ook in verhouding tot het aantal mensen dat is komen stemmen.[2] Bij die verkiezing bedroeg het aantal stemlokalen 9.213, maar deden er 345 gemeenten mee. Per gemeente bedraagt het gemiddeld aantal stemlokalen 27 voor beide verkiezingen.

Wat betreft de gemiddelde en mediane afstand, blijft deze nagenoeg gelijk tussen de verkiezingen. Gemiddeld genomen woont een inwoner 351 meter van het dichtstbijzijnde stemlokaal. De mediane afstand bedraagt daar 282 meter (zie paragraaf 2.2 en 4.2). Dit valt ruim onder de door de Kiesraad aanbevolen maximale afstand. We zien echter wel dat binnen gemeenten, wijken en buurten, deze aanbevolen afstand soms wordt overschreden. Zo woont landelijk gezien 8% van de inwoners verder dan deze aanbevolen afstand.

Dit landelijk beeld verhult een hoop variatie. Vooral tussen wijken binnen gemeenten kan de gemiddelde afstand sterk verschillen. Hoe verschilt de afstand tussen wijken naargelang hun demografische, sociaaleconomische (inkomen, arbeid en onderwijs), sociaal-maatschappelijke (zorg en sociale zekerheid) en omgevingskenmerken? We vinden een aantal (kleine) verbanden. Zo vinden we onder andere dat de afstand kleiner is naarmate een wijk stedelijker is en minder welvarend is. Welvarende wijken liggen wellicht meer afgelegen, maar dat wordt tevens meegenomen in onze stedelijkheidsmaat. Daarom is het interessant om nog steeds een onafhankelijk verband van wijkwelvaart te vinden, waar we geen eenduidige verklaring voor hebben. Daarnaast is de afstand kleiner in wijken waar scholen gemiddeld dichterbij de inwoner liggen, wat kan komen doordat een zeker aandeel stemlokalen (14%) zich in kinderopvang- en onderwijsvoorzieningen bevindt. Tenslotte is de afstand kleiner in wijken met een iets hogere opkomst. We kunnen daar geen oorzakelijk verband uit concluderen, omdat de richting van het

[1] Er zijn in 340 van de 342 gemeenten op 18 maart 2026 gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Vanwege de gemeentelijke herindeling van Hilversum en Wijdemeren vanaf januari 2027 zijn er op 18 maart 2026 geen verkiezingen gehouden in deze gemeenten.
[2] Bij de gemeenteraadsverkiezingen was dit 7.673.235 in 9.132 stemlokalen (per 10.000 kiezers zijn er 10 stemlokalen) en bij de Tweede Kamerverkiezing 10.640.324 in 9.213 stemlokalen (per 10.000 kiezers zijn er 8 stemlokalen).

verband onduidelijk is. Wel blijkt uit het Lokaal Kiezersonderzoek dat de afstand voor een klein aantal kiezers wel meespeelt.[3]

Daarnaast blijven er verschillen in afstand die we niet kunnen verklaren uit de wijkkenmerken die we in de analyse hebben meegenomen. Een aantal gemeenten hebben een veel grotere of juist kleinere gemiddelde afstand dan we zouden verwachten uit de meegenomen kenmerken van de wijken daarbinnen. Dit betekent dat de afstand niet alleen samenhangt met wijkkenmerken, maar ook met niet-gemeten factoren op gemeenteniveau (zoals beleid, ligging, budgetten of beschikbaarheid van ruimtes). Daarnaast veranderde in 4% van de gemeenten meer stemlokalen van locatie dan maximaal aanbevolen (80%) vergeleken met de TK2025 – terwijl in 37% van de gemeenten geen enkel stemlokaal veranderde van locatie.

Er kan normaliter tussen 7.30 en 21.00 uur gestemd worden in stemlokalen. Bij bijzondere en mobiele stembureaus kunnen de standaardtijden afwijken. Van de 9.132 stemlokalen waren er 145 korter en 25 langer open dan deze reguliere tijden (zie paragraaf 2.3).

Tenslotte zien we een grote diversiteit aan soorten locaties waar gestemd kan worden. Zowel locaties gericht op een breed publiek, zoals buurt- en gemeenschapslocaties, als op een specifieke groep (verzorgingshuizen of onderwijsvoorzieningen). Buurt- en gemeenschapslocaties maken de grootste categorie stemlokalen uit (27%), gevolgd door kinderopvang- en onderwijsvoorzieningen (zie paragraaf 2.4).

Al met al zien we dat de stemlokalen goed verspreid liggen in termen van hun meetbare afstand tot verschillende inwonersgroepen. Toch zien we enkele kleine, doch betekenisvolle verschillen. Zo maakt het uit of een inwoner in een stedelijk of niet-stedelijk gebied woont en maken de sociaaleconomische kenmerken van de wijk uit. In afgelegen gebieden zouden mobiele stemlokalen kunnen worden ingezet om de afstand te overbruggen. Bovendien kunnen een aantal gemeenteverschillen nog niet worden verklaard uit de vele bekeken wijkkenmerken, wat de aandacht richt op gemeentelijke beleidskeuzes, beschikbare budgetten, de ligging van gemeenten of simpelweg de beschikbaarheid van ruimten op de verkiezingsdag.

[3] 5% van de respondenten die niet had gestemd, vond het feit dat het stembureau in hun perceptie te ver weg was (onder meer) een ‘belangrijke’ tot ‘heel erg belangrijke’ reden niet te stemmen, naast andere redenen. Otjes, S., Mickler, T. et al. (2026). *Lokaal Kiezersonderzoek 2026*. Universiteit Leiden.

1 Inleiding

De beschikbaarheid van stemlokalen vormt een essentieel onderdeel van het verkiezingsproces in Nederland. Om deze beschikbaarheid te monitoren wordt een meting van stemlokalen uitgevoerd. De resultaten van deze meting geven inzicht in hoe gemeenten hun stemlokalen hebben verspreid. Deze informatie dient als input voor het evaluatieadvies dat de Kiesraad na afloop van een verkiezing opstelt en deelt met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Een stemlokaal is de locatie waar kiezers hun stem kunnen uitbrengen en waarbinnen één of meerdere stembureaus zitting hebben. Het kan dus voorkomen dat er meerdere stembureaus gevestigd zijn op dezelfde locatie. Een stembureau is een tijdelijk bestuursorgaan dat voor een verkiezing is ingesteld. Elk stembureau levert een proces-verbaal op, waardoor het aantal stembureaus eenvoudiger kan worden vastgesteld dan het aantal stemlokalen. De Kiesraad heeft via de processen-verbaal echter alleen inzicht in het aantal stembureaus in plaats van het aantal stemlokalen. In deze meting van stemlokalen wordt vastgesteld om hoeveel stemlokalen het gaat, wat de afstand is van inwoners tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en of er verschillen in afstand zijn tussen bepaalde groepen inwoners.

Op 18 maart 2026 vonden de meest recente gemeenteraadsverkiezingen plaats. Dit rapport beschrijft de meting van de stemlokalen tijdens deze verkiezingen. Dezelfde meting is ook uitgevoerd bij de vijf voorgaande verkiezingen. De uitkomsten in dit rapport worden vergeleken met de resultaten van deze eerdere metingen.

1.1 Onderzoeksvragen

De hoofdvragen van de meting stemlokalen gemeenteraadsverkiezingen 2026 (GR26) is:
In hoeverre verschilt de bereikbaarheid van stemlokalen binnen en tussen Nederlandse gemeenten, gemeten aan de afstand van inwoner tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en de ruimtelijke herkenbaarheid van de locatie? Hangen deze verschillen samen met kenmerken van (inwoners van) wijken en zijn deze verschillen veranderd ten opzichte van eerdere verkiezingen?

De deelvragen bij deze hoofdvragen zijn:

- Hoeveel stemlokalen zijn er per gemeente, hoe zijn ze geografisch verspreid en welke kenmerken hebben ze in termen van openingstijden, type en aantal stembureaus?
- Wat is de gemiddelde en mediane afstand van inwoners tot het dichtstbijzijnde stemlokaal per wijk en per gemeente?
- Hoeveel inwoners wonen verder van het dichtstbijzijnde stemlokaal dan de door de Kiesraad aanbevolen maximale gemiddelde afstand?[4]
- Hoe verschillen deze afstanden tussen gemeenten en tussen wijken binnen gemeenten?
- In hoeverre hangen verschillen in afstand samen met kenmerken van (inwoners van) wijken?
- Is er een verband tussen afstand tot een stemlokaal en opkomst per wijk?

[4] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer, vastgesteld op 16 juni 2025. 's-Gravenhage: Kiesraad, p. 3. https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

- Hoe herkenbaar zijn stemlokalen? In hoeveel gemeenten wordt, zoals door de Kiesraad aanbevolen, minimaal 80% van de stemlokalen opnieuw aangeboden als in de vorige verkiezing?
- Welke typen locaties worden gebruikt als stembureau en in hoeverre zijn deze locaties herkenbaar en bereikbaar voor het brede publiek?
- Hoe vergelijken de aantallen en afstanden van stemlokalen en verbanden met wijkkenmerken zich met eerdere verkiezingen?

1.2 Leeswijzer

Dit rapport leest als volgt. In hoofdstuk 2 geven we overzichten van kenmerken van stemlokalen (aantallen, ligging en openingstijden) en het aantal inwoners dat verder van de stemlokalen woont dan de aanbevolen maximale afstand. In hoofdstuk 3 behandelen we verbanden met afstand, zoals stedelijkheid en welvaartsniveau. Tenslotte vergelijken we de bevindingen voor de gemeenteraadsverkiezing in 2026 met eerdere resultaten over voorgaande verkiezingen in hoofdstuk 4. Voor de onderzoeksverantwoording verwijzen we naar Bijlage A.

In dit onderzoek zijn de afstanden van inwoner tot stemlokaal gebaseerd op 100x100-metergebieden (zie de onderzoeksverantwoording). Voor de vergelijking met eerdere metingen beschrijven we de resultaten op basis van 500x500-metergebieden in voetnoten. Figuren op basis van 500x500-metergebieden zijn opgenomen in Bijlage B.

2 Kenmerken stemlokalen

2.1 Aantal stemlokalen en stembureaus

Voor de gemeenteraadsverkiezingen in 2026 zijn 9.132 stemlokalen ingezet.[5] Met een totaal aantal van 340 gemeenten zijn er gemiddeld 26,9 stemlokalen per gemeente.[6]

De Kiesraad heeft 9.954 stembureaus geregistreerd. Deze stembureaus zijn gekoppeld met de door gemeenten gemelde stembureaus op de website waarismijnstemlokaal.nl (WIMS). Voor 26 stembureaus kan er geen bijpassend stembureau uit WIMS worden gevonden.[7] Omdat sommige stembureaus zich op dezelfde locatie bevinden, gaat het om 9.132 stemlokalen. De bewerkingen om van stembureaus tot stemlokalen te komen, staat omschreven in Bijlage A.

Tabel 1 laat zien dat de meeste stemlokalen één stembureau hebben (8.344 stemlokalen); 758 stemlokalen hebben twee stembureaus; 26 stemlokalen hebben drie stembureaus en vier stemlokalen hebben ieder vier stembureaus (in Almelo, Amersfoort, Groningen en Harderwijk). Van de 340 gemeenten hebben 137 gemeenten in elk stemlokaal één stembureau. De overige 203 gemeenten hebben op minimaal één locatie meer dan één stembureau.

Tabel 1: Aantal stemlokalen met 1, 2, 3 of 4 stembureaus

Aantal stembureaus op 1 locatie	Aantal stemlokalen
1 stembureau	8.344
2 stembureaus	758
3 stembureaus	26
4 stembureaus	4
totaal	9.132

2.2 Locaties en afstand van stemlokalen

2.2.1 Gemiddelde en mediane afstand

Stemlokalen zijn verspreid over het gehele land. De Kiesraad raadt alle gemeenten aan om ervoor te zorgen dat kiezers gemiddeld gezien op redelijke afstand een stemlokaal tot hun beschikking hebben, waarover meer in paragraaf 2.2.2. Figuur 1 toont de spreiding van de stemlokalen over

[5] Dit aantal is inclusief mobiele en bijzondere stemlokalen. Een stembureau is mobiel als het op de verkiezingsdag verschillende locaties kan hebben. Een bijzonder stembureau wordt vaak ingezet op publiekstrekkende locaties. Zie Kiesraad: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/waterschappen/stembureaus/bijzondere-en-mobiele-stembureaus

[6] Er zijn in 340 van de 342 gemeenten op 18 maart 2026 gemeenteraadsverkiezingen gehouden. Vanwege de gemeentelijke herindeling van Hilversum en Wijdemeren vanaf januari 2027 zijn er op 18 maart 2026 geen verkiezingen gehouden in deze gemeenten. In de gemeente Gorinchem is op 29 april een herverkiezing gehouden. Het aantal stemlokalen in Gorinchem op 18 maart is in deze data meegenomen. De stemlokalen op 18 maart en 29 april zijn nagenoeg dezelfde. Waar op 18 maart twee stembureaus aanwezig waren op het stadhuis, was er op 29 april één stembureau in het stadhuis en één in het (naastgelegen) station.

[7] Het gaat bij deze 26 stembureaus om 21 mobiele stembureaus en vijf reguliere stembureaus. Andersom geldt dat voor 120 stembureaus in de WIMS data geen bijbehorende data van de Kiesraad is gevonden. Dit zijn voornamelijk mobiele stembureaus. In de WIMS dataset zitten deze er in bepaalde gevallen voor elke locatie in, terwijl het feitelijk maar om 1 stembureau gaat.

Nederland (exclusief mobiele stemlokalen met een onbekende postcode). De achtergrondkleur in de figuur geeft de bevolkingsdichtheid aan: hoe donkerder, hoe dichter bevolkt de gemeente.

Figuur 1: Stemlokalen tijdens GR26

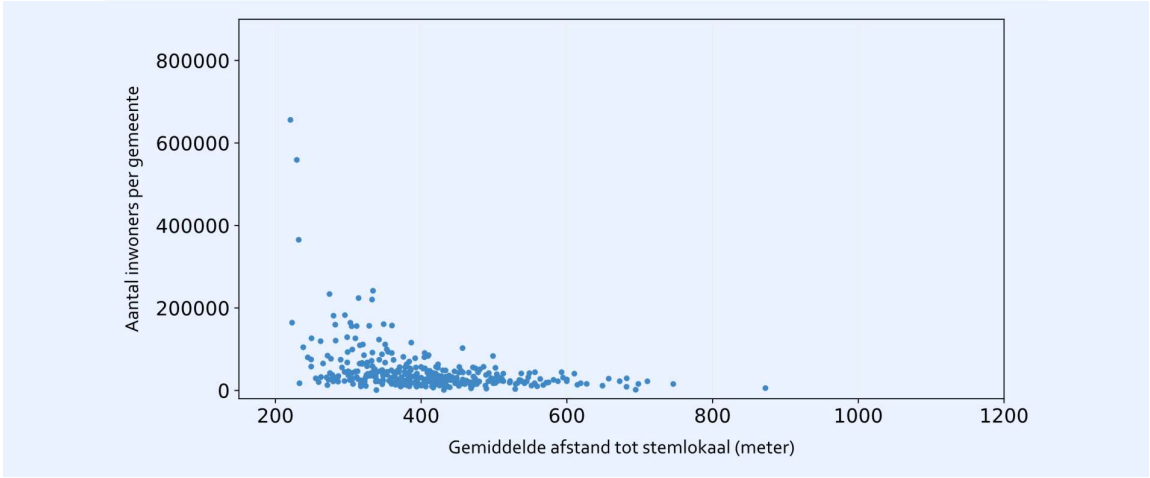

Inwoners wonen gemiddeld op 351 meter van het dichtstbijzijnde stemlokaal. De mediane afstand bedraagt 282 meter.[8] In Amsterdam is de gemiddelde afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal het laagste (208 meter) en in Baarle-Nassau het hoogste (873 meter).[9] Verder valt op dat de G4 gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht) vertegenwoordigd zijn in de top vijf van gemeenten met de laagste gemiddelde afstand, naast Haarlem. Daarnaast staan Zandvoort[10], Delft, Schiedam, Gouda en Rijswijk in die top 10. De gemiddelde afstand tot stemlokalen is bij deze gemeenten niet groter dan 250 meter. Gemiddelde afstanden boven de 650 meter bevinden zich in (in aflopende volgorde van afstand) Baarle-Nassau, Staphorst, Westerwolde, Ommen, Rozendaal, Midden-Drenthe, Alphen-Chaam, Borger-Odoorn en Bronkhorst. Deze laatste gemeenten zijn voornamelijk niet-stedelijk, terwijl de eerdergenoemde gemeenten met kleine afstanden vaak stedelijk zijn.[11] De bevindingen in deze alinea zijn hetzelfde als tijdens de vorige verkiezing (Tweede Kamer in 2025 ofwel TK25). Zie ook Bijlage B.1.1 voor een lijst met alle gemeenten en de gemiddelde en mediane afstand.

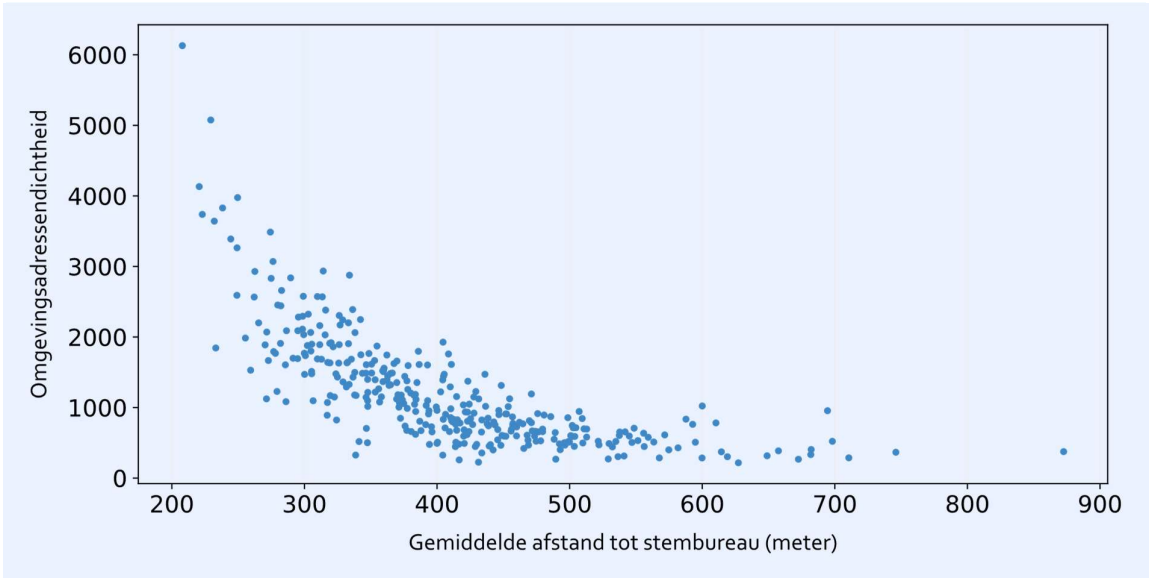
[8] Deze afstanden zijn berekend op basis van 100x100-metergebieden, zie Bijlage A.3.2. De aantallen op basis van 500x500-metergebieden zijn: een gemiddelde van 396 en een mediaan van 301 meter. De afstanden op basis van 100x100-metergebieden zijn kleiner dan bij de 500x500-metergebieden. Dit komt door de fijnere uitkadering van gebieden waarbinnen meer dan 5 mensen wonen. Stemlokalen kunnen dan al eerder bij een gebied liggen dat nog nabijer ligt dan de grover gedefinieerde 500x500-metergebieden.
[9] Op basis van 500x500-metergebieden is in Amsterdam de gemiddelde afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal het laagste (219 meter) en in Staphorst het hoogste (1.132 meter).
[10] Zandvoort en Haarlem hebben een gezamenlijke ambtelijke organisatie die onder andere de stembureaus regelt. Het zou kunnen verklaren waarom Zandvoort tussen de grote gemeenten staat.
[11] Afgeleid uit hun adressendichtheid. Later in deze rapportage constateren we dat de adressendichtheid (stedelijkheid) samenhangt met een kleinere gemiddelde afstand tussen inwoner en het dichtstbijzijnde stemlokaal.

Figuur 2 toont de afstand van de stemlokalen in gemeenten naar inwoneraantal en Figuur 3 naar omgevingsadressendichtheid. Te zien is dat plekken met een kleine gemiddelde afstand tot het stemlokaal over het hele land worden aangetroffen, zowel in gemeenten met veel als met weinig inwoners. Wel is er een tendens te zien van grotere afstanden in gemeenten met kleinere omgevingsadressendichtheid. Plekken met een grote gemiddelde afstand tot het stemlokaal (boven de 500 meter) bevinden zich tevens vrijwel uitsluitend in gemeenten met weinig inwoners.

Figuur 2: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in gemeenten

Figuur 3: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar omgevingsadressendichtheid, op gemeenteniveau

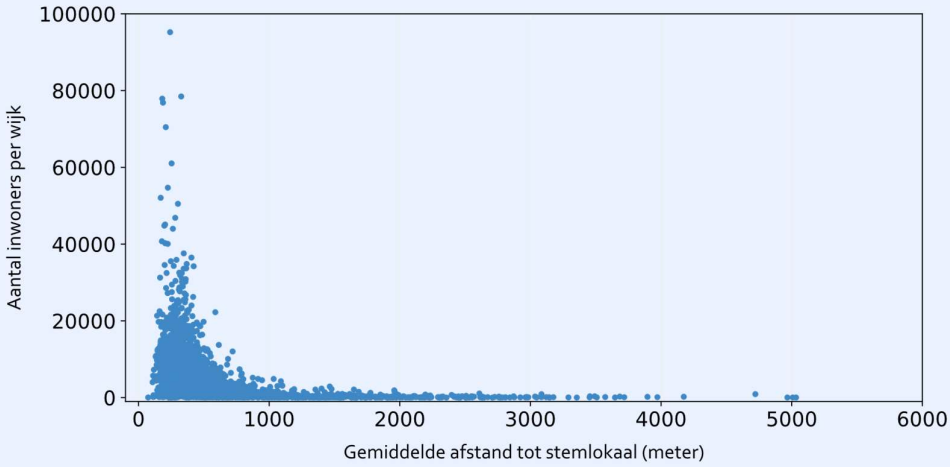

Binnen een gemeente kan de afstand naar het dichtstbijzijnde stemlokaal verschillen. De gemeente Zeewolde heeft de grootste verschillen, met een standaarddeviatie van 1.186 meter. Deze gemeente heeft één kern met 11 stemlokalen en een groot buitengebied. De gemeente heeft ruim 24.000 inwoners, waarvan ruim 2.000 in het buitengebied wonen. In Baarle-Nassau (met drie kernen en vier stemlokalen) wonen relatief veel inwoners in het buitengebied. De gemiddelde afstand naar het dichtstbijzijnde stemlokaal heeft in deze gemeente een standaarddeviatie van 985 meter. Ruim een derde van de ongeveer 7.000 inwoners woont in het buitengebied van Baarle-Nassau of Ulicoten. De

kleinste verschillen in afstand binnen een gemeente zijn te vinden in Haarlem (standaarddeviatie van 115 meter) en Schiedam (125 meter).[12] Bijlage B.1.1 toont een lijst van gemeenten met de standaarddeviatie.

De afstand naar het dichtstbijzijnde stemlokaal is ook per wijk berekend. De kleinste gemiddelde afstand per wijk (met minimaal 100 inwoners) is gemeten in de Schinkelbuurt (108 meter) en Chassébuurt (111 meter) in Amsterdam. De grootste gemiddelde afstanden zijn gevonden in het buitengebied in Dronten (4.722 meter) en Vilsteren in Ommen (4.174 meter).[13] Figuur 4 toont de gemiddelde afstand op wijkniveau. Te zien is dat in wijken met weinig inwoners de gemiddelde afstand tot stemlokalen vaker relatief groter is. In wijken met veel inwoners is de gemiddelde afstand doorgaans klein.

Figuur 4: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in wijken

Wijken verschillen onderling niet alleen in de gemiddelde en mediane afstand, maar ook in de variatie die we daarbinnen tegenkomen. Zo verschilt de afstand tot stemlokalen binnen de ene wijk enorm (met stemlokalen die erg dichtbij de inwoner liggen én stemlokalen die heel ver weg liggen), terwijl in de andere wijk de afstanden erg op elkaar lijken. Wijken met grote verschillen in afstand zijn het buitengebied van Lelystad (met een standaarddeviatie van 2.561 meter) en de wijk met buurtschappen Appel, Driedorp, Kruishaar, Prinsenkamp en Slichtenhorst in de gemeente Nijkerk (met een standaarddeviatie van 2.460 meter).

De kleinste wijkverschillen zijn te vinden in kleine wijken zoals Drachten Oost in de gemeente Smallingerland en Olympiakwartier Oost in Almere. Deze buurten zijn te klein om een standaarddeviatie te berekenen. Kleine wijkverschillen zijn ook te vinden in dichtbevolkte wijken als de Bellamybuurt, Chassébuurt en Schinkelbuurt in Amsterdam (standaarddeviatie tussen 47 en 50 meter) en Nieuw Mathenesse in Rotterdam (15 meter). Het complete overzicht is opgenomen in Bijlage B.

[12] Uitgaande van 500x500-metergebieden hebben Haarlem (108 m) en Hendrik-Ido-Ambacht (123 m) de laagste standaarddeviatie, Zeewolde (1.635 m) en Staphorst (1.184 m) hebben de grootste standaarddeviatie.
[13] In 500x500-metergebieden is de Schinkelbuurt in Amsterdam wederom de wijk met de kleinste gemiddelde afstand en het buitengebied van Dronten de wijk met de grootste gemiddelde afstand.

Het is van belang om rekening te houden met het feit dat de gemiddelde afstand op wijkniveau sterk gekleurd kan zijn door de aanwezigheid van mobiele stemlokalen. Afstanden konden immers niet worden berekend voor dit soort stemlokalen. Wanneer er in bepaalde wijken een grote inzet is van mobiele stemlokalen, bijvoorbeeld om een grote afstand tot reguliere stembureaus op te vangen, is het beeld over een wijk niet helemaal accuraat.

2.2.2 Maximale afstand

De Kiesraad geeft gemeenten als richtlijn een maximale afstand voor de gewogen gemiddelde afstand tussen het woonadres en de dichtstbijzijnde stembureaulocatie, volgens Tabel 2.[14]

Tabel 2: Maximale afstand, op basis van de adressendichtheid

Woonomgeving	Aantal adressen per km²	Maximale afstand
Niet stedelijk	Minder dan 500 adressen	1 kilometer
Weinig tot matig stedelijk	Tussen 500 en 1.500 adressen	750 meter
Stedelijk tot sterk stedelijk	Meer dan 1.500 adressen	500 meter

Alle gemeenten voldoen aan deze richtlijn in GR26. Dat wil zeggen dat het gewogen gemiddelde van de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal voor elke gemeente binnen de maximale afstand ligt, gegeven de stedelijkheid van de gemeente. Binnen een gemeente kan het wel voorkomen dat de gewogen gemiddelde afstand voor een bepaalde wijk, gezien hun stedelijkheid, hoger is dan de maximale afstand. Dit is het geval voor buitengebieden en kleine dorpen en buurtschappen.

Landelijk gezien woont 8,4% van de inwoners verder dan de maximale afstand uit de richtlijn. Dit verschilt per gemeente, zie Tabel 3. Er zijn 4 gemeenten waar minder dan 1% van de inwoners verder woont dan de maximale afstand: Westervoort, Geertruidenberg, Stede Broec en Uitgeest. Bij de gemeente Rozendaal woont 47% van de inwoners verder dan de maximale afstand, ondanks dat de gemiddelde gewogen afstand van 695 meter binnen de richtlijn van 750 meter valt voor een weinig tot matig stedelijke omgeving. Andere gemeenten waar meer dan een kwart van de inwoners verder weg woont dan de maximale afstand zijn Westerwolde (29%) en Etten-Leur (26%).

[14] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer, vastgesteld op 16 juni 2025. 's-Gravenhage: Kiesraad, p. 3. https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

Tabel 3: Aantal gemeenten per percentage inwoners dat verder woont dan maximale afstand

% inwoners dat verder woont dan maximale afstand	Aantal gemeenten
< 5 %	57
5-10%	141
10-20%	128
20-30%	13
> 30 %	1

2.3 Openingstijden

Stembureaus zijn regulier geopend van 7.30 tot 21.00 uur. Bij bijzondere en mobiele stembureaus kunnen de openingstijden afwijken. Zij kunnen eerder of later openen en eveneens vroeger sluiten (later sluiten kan niet). Slechts een klein aantal stembureaus heeft afwijkende openingstijden. Stembureaus binnen hetzelfde stemlokaal kunnen afwijkende openingstijden hebben. Als dit het geval is, worden de ruimste openingstijden gehanteerd. Tabel 4 toont de landelijke verdeling van de stemlokalen per openingstijdcategorie.[15] In Bijlage B.1.3 staat daarnaast de verdeling per gemeente voor gemeenten die één of meer stemlokalen hebben met afwijkende openingstijden.

Tabel 4: Verdeling van openingstijden van stemlokalen tijdens GR26

Openingstijden	Aantal stemlokalen
Regulier	8.962
Korter dan regulier	145
Langer dan regulier	25
Totaal	9.132

2.4 Type stemlokalen

Tabel 5 toont het aantal en percentage stemlokalen per type stemlokaal, onderverdeeld in veertien categorieën.[16] De meeste stemlokalen, ruim een kwart (27%), hebben een buurt- of gemeenschapsfunctie. Denk hierbij aan dorpshuizen, buurt- en wijkcentra. Erna volgen kinderopvang- en onderwijsvoorzieningen, goed voor 14% van de stemlokalen. Over het algemeen zijn stemlokalen verspreid over een breed scala aan locatiesoorten: van sportlocaties, zorg- en welzijnslocaties tot aan commerciële locaties en overheidsgebouwen. Dit geldt ook voor de verdeling binnen een gemeente, ook binnen een gemeente is er een keuze tussen verschillende locatiesoorten (behalve voor de drie gemeenten met één stemlokaal). Voor de bereikbaarheid van stemlokalen betekent dit dat inwoners het stemmen makkelijk kunnen combineren met andere activiteiten, zoals het naar school gaan of brengen van de kinderen, sporten, zorg ontvangen of afspraken bij de overheid. Daarnaast beogen buurt- en gemeenschapslocaties laagdrempelige inloopplekken voor iedereen te zijn, waardoor een grote aanwezigheid van stemlokalen op dit soort plekken (27%) bijdraagt aan de bereikbaarheid.

[15] Voor 26 stemlokalen waren de openingstijden in eerste instantie onbekend. Deze zijn handmatig opgezocht in de processen-verbaal.
[16] De indeling in deze categorieën is een schatting, zie voor de gebruikte methode in Bijlage A.3.4. Een stemlokaal is daarnaast niet altijd in een bepaalde categorie te plaatsen. Denk bijvoorbeeld aan een gymzaal in een basisschool.

Kijkend naar de percentages, kan gezegd worden dat de kans relatief groot is dat een inwoner een stemlokaal treft in een buurt- en gemeenschapslocatie of een kinderopvang- en onderwijsvoorziening. Als deze trend zich herhaalt tussen verkiezingen, worden deze twee type locaties als zodanig herkenbaar als plekken om te stemmen. Omdat we in het huidige onderzoek andere indelingen gebruiken dan in voorgaande onderzoeken (waarbij we Kadaster-gebouwfuncties raadpleegden), kunnen we nog geen uitspraken doen over trends (meer over trends in hoofdstuk 4).

We hebben gekozen voor een andere indeling van locatietypen dan gebouwfuncties, omdat we meer willen aansluiten bij de feitelijke praktische rol van de locaties. Kadasterinformatie geeft soms verouderde gebruiksfuncties weer[17], of te algemene of overlappende categorisering. In het huidige onderscheid hebben we niet alleen naar Kadasterinformatie gekeken, maar ook locatiegebruik uit de namen van de locaties gehaald. Alle gedetailleerde stappen staan in Bijlage A.3.4.

[17] Zo was er ten tijde van de metingen voor de Europees-Parlementsverkiezing in 2024 een gebouw met celfunctie, dat in feite een historische functie was (zoals de Koepelgevangenis Arnhem en Deventer Stadshuis). Roex, et al. (2024). Meting Stemlokalen EP 2024. Data-analyse van de Europees-Parlementsverkiezing van 2024. Tilburg: Centerdata. Bij de huidige meting is bij de enkele gevangenis die we onder ‘Overig/onbekend’ aantroffen, daadwerkelijk sprake van een gevangenis: Penitentiaire Inrichting Nieuwersluis.

Tabel 5: Verdeling van type stemlokalen tijdens GR26

Type stemlokaal	Aantal	Percentage
Buurt- en gemeenschapslocatie *bijv: dorpshuis, buurtcentrum, wijkcentrum*	2434	26,7%
Kinderopvang- en onderwijsvoorzieningen *bijv: kindcentrum, school (po/vo/mbo/hbo/wo)*	1295	14,2%
Zorg- en welzijnslocatie *bijv: woonzorgcentrum, verpleeg-/verzorgingshuis, dagbesteding, medisch centrum*	990	10,8%
Religieus gebouw *bijv: gebedshuis, religieus/spiritueel (gemeenschaps)centrum*	903	9,9%
Sportlocatie *bijv: sporthal, gymzaal, zwembad, sportveld*	829	9,1%
Cultuur- en vrijetijdslocatie *bijv: cultureel centrum, MFA, zalencomplex, bibliotheek, theater, museum*	790	8,7%
Verenigingslocatie *sportclub, verenigingsgebouw*	458	5,0%
Overheidslocatie *bijv: gemeentehuis, provinciehuis, stads(deel)kantoor, brandweerkazerne*	451	4,9%
Commerciële locatie *bijv: horeca, kantoor, winkel, bedrijf*	447	4,9%
Woonlocatie *bijv: woongebouw, seniorencomplex*	128	1,4%
Mobiel *bijv: mobiel stembureau, stembus*	100	1,1%
Vervoersknooppunt *bijv: treinstation, metrostation, parkeerterrein*	45	0,5%
Tijdelijke locatie *bijv: tent, tijdelijke unit*	17	0,2%
Overig/onbekend *bijv: onbekend, uitvaartcentrum, gevangenis, woningcorporatie*	245	2,7%
Totaal	9.132	100,0%

3 Verbanden met afstand

In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe kenmerken van gebieden samenhangen met de afstand tot stemlokalen. Door middel van een regressieanalyse bekijken we de samenhang van meerdere kenmerken tegelijkertijd. Het voordeel hiervan is dat de eigen bijdrage van elk kenmerk helder wordt, terwijl rekening is gehouden met andere kenmerken. Welke verbanden blijven er over en welke vallen er weg als we een multivariaat (meerdere variabelen) regressiemodel gaan schatten? Bijlage A.3.7 geeft nog wat meer technische details over de regressieanalyse.

Een andere verrijking die we aanbrengen is dat we een veel groter en breder scala aan kenmerken meenemen. Kenmerken halen we uit de Kerncijfers Wijken en Buurten (KWB) van het CBS. Dat betekent tevens dat onze analyse op het wijkniveau plaatsvindt. Deze wijkkenmerken bekijken we in het hoofdmodel samen met nog een variabele uit data die ons door de Kiesraad beschikbaar is gesteld: het opkomstcijfer. Hoe we dit hebben berekend op het wijkniveau, staat in Bijlage A.3.3. Omdat het opkomstcijfer voor een substantieel aantal wijken (855) onbekend is, bekijken we de KWB-wijkkenmerken in samenhang met afstand nog eens in een extra model *zonder opkomst*. De completere wijkdata geeft ons een beter beeld van hoe deze wijkkenmerken samenhangen met de afstand. Daarnaast bekijken we een regressiemodel waarin opkomst wél weer is meegenomen, maar ditmaal wordt bij de wijken met ontbrekende opkomstcijfers het gemeentelijk gemiddelde geïmputeerd. Hierdoor kunnen we wél alle wijken meenemen en zien hoe alle eerder gevonden verbanden tussen KWB-wijkkenmerken en afstand, stand houden als rekening wordt gehouden met opkomstverschillen. Toch heeft ook dit model beperkingen: een substantieel aandeel van de opkomstcijfers is een geïmputeerd gemeentelijk gemiddelde, hetgeen af kan wijken van de realiteit en enige vertekening veroorzaakt. We bekijken dus drie modelvarianten, samengevat in Tabel 6:

Tabel 6: Alternatieve regressiemodellen

Model	Kenmerken in samenhang met afstand	Voordelen	Nadelen	Observatie-aantal	Resultaten-tabel
Hoofdmodel	Alle relevante KWB-wijkkenmerken Opkomstcijfer	Geen vertekening door imputatie van ontbrekende waarden	Dataverlies (veel wijken en gemeenten vallen af door ontbrekende waarden)	2.505 wijken 297 gemeenten	In dit hoofdstuk in Tabel 7 en B.2.1
KWB-model	Alle relevante KWB-wijkkenmerken	Minimaal dataverlies	Onbekend hoe de afstand samenhangt met opkomst	3.360 wijken 340 gemeenten	In Bijlage B.2.2
Imputatiemodel	Alle relevante KWB-wijkkenmerken Opkomstcijfer	Minder dataverlies	Vertekening door imputatie van ontbrekende waarden.	3.340 wijken 339 gemeenten[18]	In Bijlage B.2.3

Hoewel dit hoofdstuk enkel de tabel van het hoofdmodel afbeeldt, nemen we in paragraaf 3.1.1 de resultaten van elk model mee door conclusies te trekken over de robuustheid en praktische betekenis ervan. Robuust zijn verbanden die:

- in alle drie de modellen opduiken; of
- niet in het hoofdmodel evident zijn (mogelijk door ontbrekende gemeenten), maar wel in het model zonder opkomst (KWB-model) en het imputatiemodel mét opkomst en alle gemeenten.

Meer informatie over de specifieke resultaten van elk afzonderlijk model is te vinden in Bijlage B.2.1 t/m B.2.3.

De KWB data bevatten vele wijkkenmerken. Hierin hebben we een voorselectie gemaakt voordat we de analyses startten van de drie bovenstaande modellen. Meer over deze voorselectie, de redenen ervoor en procedure, staat in Bijlage A.3.7. Hieronder bespreken we algemene resultaten die we halen uit het geheel, waarna we reflecteren op wat dit allemaal betekent. Tenslotte komen we terug op een aantal opvallende gemeenteverschillen die opduiken uit de analyse, nadat al rekening is gehouden met de wijken in deze gemeenten.

3.1.1 Algemene resultaten

Allereerst blijkt dat tussen de 8% (KWB- en imputatiemodel model) en 15% (hoofdmodel) van de wijkverschillen in afstand verklaard kan worden door gemeenteverschillen en niet de door ons

[18] We missen opkomstcijfers op stemlokaalniveau voor Gorinchem

meegenomen wijkkenmerken zelf.[19] Samen met de gemeenteverschillen, verklaren de wijkkenmerken in alle modellen bijna driekwart (71%) van de wijkverschillen in afstand.

Alle bekeken wijkkenmerken hebben een kleine relatie met de afstand. Toch hebben er een aantal desondanks een duidelijk verband door alle regressiemodellen heen. Dat laatste maakt ze robuuste verbanden. Soms varieert de sterkte van het verband tussen modellen, maar het verband is steeds aanwezig en evident in elk van de modellen. Deze robuustheid geeft extra vertrouwen in deze resultaten: dat de uitkomsten niet samenhangen met modelkeuzes, maar een weergave zijn van de realiteit. Hier bespreken we welke kenmerken dat zijn. Vele van deze kenmerken heeft echter zulke kleine verbanden dat deze niet in dit hoofdstuk staan genoemd (coëfficiënten onder de 0,05).[20] Deze zijn te zien in Bijlage B.2. Hieronder benoemen welke verbanden we vonden, die we in paragraaf 3.1.2 duiden. Alle variabelen samen gaat het om:

- Samenstelling van soort woningen in de wijk: percentage meergezinswoningen en vrijstaande woningen. Hoe meer een wijk bestaat uit **eenzelfde woningtype**, hoe **groter de afstand**.
- Bevolkingsdichtheid: hoe **stedelijker**, hoe **kleiner de afstand**
- **Gemiddelde afstand tussen alle inwoners en een school**: hoe **groter**, hoe **groter ook de afstand tot het stemlokaal**
- **De welvaart in een wijk: hoe groter, hoe groter tevens de afstand,** gemeten met:
  1. Gemiddeld aantal personenauto's per huishouden
  2. Mediaan vermogen van huishoudens
- **Aantal inwoners met havo/vwo/mbo2-4 als laatst voltooide opleiding**: hoe **hoger** dit aantal, hoe **groter de afstand**
- **Percentage zelfstandige ondernemers zonder personeel (zzp-ers)**: hoe **hoger**, hoe **kleiner de afstand**

Tenslotte had ook opkomst een robuust verband tussen de twee modellen waarin het opkomstcijfer werd meegenomen. Een **grotere opkomst** hangt samen met een **kleinere afstand**, in tegenstelling tot wat we vonden bij eerdere verkiezingen. Dit komt hoogstwaarschijnlijk doordat we ditmaal derde factoren meenemen die een rol kunnen spelen op de achtergrond. Hierover gaan we dieper in bij paragraaf 3.1.2.

Zoals eerder aangestipt kan het zijn dat het hoofdmodel enkele verbanden mist door de afwezigheid van enkele gemeenten. Hieronder bespreken we verbanden die afwezig zijn in het hoofdmodel in Tabel 7, maar die wel evident zijn in de twee andere modellen (zie Tabel 17 en Tabel 19). Als de coëfficiënten minimaal 0,05 zijn, benoemen we ze hieronder. Deze zijn:

- Het **aantal gescheidenen**: hoe **meer** inwoners gescheiden, hoe **kleiner de afstand** in een wijk
- **Huishoudomvang**: hoe **groter**, hoe **groter de afstand**

Er is ook een aantal wijkkenmerken die **geen enkel verband** laten zien met de afstand. Zo blijkt in de datagedreven voorselectie (zie Bijlage A.3.7) geen samenhang tussen de **leeftijdssamenstelling** van

[19] In het imputatiemodel is dat 6%, mogelijk omdat een deel van de gemeenteverschillen nu verschuift naar het wijkniveau door het toeschrijven van gemeentelijke opkomstgemiddelden aan wijken met ontbrekende opkomstcijfers.

[20] Dit zijn gestandaardiseerde coëfficiënten, dus vergelijkbaar tussen kenmerken met hele verschillende meeteenheden. Met andere woorden: de coëfficiënten van kenmerken als inwonersaantal (loopt in de duizendtallen) en gemiddeld aantal personenauto's per huishouden (vaak onder de drie) kunnen onderling worden vergeleken in omvang.

de wijkbevolking enerzijds, en de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal anderzijds. Dit steunt ons vermoeden uit onze rapportage over de recentste Tweede Kamerverkiezing (TK25) dat de correlaties met leeftijd vooral worden gedreven door andere kenmerken zoals stedelijkheid (zoals bevolkingsdichtheid of omgevingsadressendichtheid). We merkten immers daar al op dat er relatief meer ouderen wonen in niet-stedelijke gebieden[21]. Nu deze andere kenmerken worden meegenomen in de regressieanalyses, blijkt dat leeftijdssamenstelling zelf geen rol meer speelt. Daarnaast hadden de bevolkingssamenstelling van wijken qua aantal **theoretisch opgeleiden (hbo/vwo), burgerlijke status** en **geboorteland** (Nederlands, niet-Nederlands Europees of niet-Europees) **geen robuuste samenhang**.

Wijkkenmerken die direct wegvallen in de datagedreven voorselectie zijn: de samenstelling in geslacht van de wijkbevolking en het aantal woningen (nieuwbouw en totaal). Tenslotte vallen er een aantal benaderingsmaten voor inkomen en armoede weg, terwijl andere benaderingsmaten hiervoor wél overblijven. Alle resultaten uit de datagedreven voorselectie staan in Bijlage B.2.

3.1.2 Omvang van de verbanden en duiding

De bovenstaande verbanden vragen om duiding. Hoe kan het bijvoorbeeld dat de afstand groter is in wijken waar meer woningen van hetzelfde type zijn? Zijn dat bijvoorbeeld welvarende wijken met meer vrijstaande woningen, waar minder voorzieningen zijn? Het is belangrijk op te merken dat bij alle verbanden al rekening houden met andere mogelijke verbanden. Zo nemen we al de mate van welvaart (bijvoorbeeld mediane huishoudvermogen en aantal personenauto's) en nieuwbouw in een wijk mee in het model. Ook nemen we reeds mee hoe dichtbij andere voorzieningen zijn (grote supermarkt, school, kinderopvang en huisarts). Toch kan het zo zijn dat een aantal wijkkenmerken die niet in de CBS data staan, op de achtergrond een invloed uitoefenen. Denk aan bijvoorbeeld het totaalaantal aan voorzieningen in een wijk.

Hieronder zullen we eerst nagaan hoe groot de verbanden zijn en alleen van de belangrijkste verbanden een inhoudelijke duiding geven. In dit hoofdstuk drukken we verbanden uit in gestandaardiseerde regressie-coëfficiënten. We gebruiken hiervoor de gestandaardiseerde Bèta (β) coëfficiënt, die de unieke bijdrage van elke variabele op de afstand weergeeft. Bijvoorbeeld: als β = 1,2 voor de bevolkingsdichtheid van een wijk, dan is het gemiddeld zo dat de afstand met 1,2 standaarddeviatie hoger is in een wijk die één standaarddeviatie[22] hoger ligt in de bevolkingsdichtheid dan een andere wijk (ceteris paribus).

We bespreken hier alleen de verband omvangen van kenmerken wier (gestandaardiseerde) coëfficiënt minimaal 0,05 (of – 0,05) bedroeg, en die zoals hierboven aangestipt robuust waren in alle modellen. Zo is het percentage zelfstandigen wel een robuuste factor, maar met een zeer klein verband (kleiner dan - 0,05). We gebruiken de coëfficiënten uit het hoofdmodel. Tabel 7 geeft de belangrijkste resultaten weer van dat model. De volledige regressietabel over het hoofdmodel staan in Bijlage B.2.1 en die van de andere modellen in B.2.2 en B.2.3.

[21] Reches, L. & Meere, De, F. (2022). Het platteland in beeld. Utrecht: Verweij-Jonker.
[22] De gemiddelde afstand van alle individuele wijken (op gemiddeld wijkinkomen) ten aanzien van het grote gemiddelde over alle wijkinkomens heen.

Beginnend met de grootste coëfficiënt, namelijk die van het **aandeel vrijstaande woningen**, dan is te zien dat deze positief is. Dat betekent dat de gemiddelde afstand *langer* is in wijken waar een groter aandeel woningen vrijstaand zijn. De regressiecoëfficiënt (aangeduid als β) bedraagt 0,27. In een wijk waar het aandeel vrijstaande woningen één standaarddeviatie[23] hoger ligt dan in een andere wijk, de gemiddelde afstand 0,27 standaarddeviatie langer is. Deze 0,27 kan worden gezien als een correlatiescore die nul zou bedragen bij geen enkele samenhang en één bij perfecte samenhang. Dit was ook het geval bij de Pearson's correlatiescore zoals gebruikt in eerdere rapportages. Het verschil is echter dat bij een regressiecoëfficiënt al rekening is gehouden met wijkverschillen in stedelijkheid, inkomen, welvaart en andere kenmerken. Uit deze regressiecoëfficiënt kan bovendien een gemiddeld procentueel verschil worden berekend, die gepaard gaat met elk standaarddeviatie-verschil in inwonersaantal.[24] Tussen wijk A die precies gemiddeld is qua aandeel vrijstaande woningen, en wijk B die een één-standaarddeviatie hoger aandeel vrijstaande woningen heeft, zien we de afstand groeien met 31%. Al met al is de samenhang niet groot, doch ook niet minuscuul en duidelijk aanwezig. Tevens zien we dat de afstand niet alleen groter is bij meer vrijstaande woningen, maar ook als het aandeel meergezinswoningen en hoekwoningen groter is. Hierbij is wel belangrijk op te merken dat er reeds rekening is gehouden met de gemiddelde omvang van huishoudens in wijken (zie de volledige tabel in Bijlage B.2.1). De bevindingen komen dus niet doordat er wellicht vaker gezinnen wonen in wijken met meer eengezinswoningen en vaker eenpersoonshuishoudens in wijken met meer appartementen. Dit betekent dat: hoe *minder* gemengd gebouwd wijken zijn (hoe meer woningen in een wijk van één type zijn), hoe groter de afstand tot het meest nabijgelegen stemlokaal. Het is lastig hier een achterliggende verklaring voor aan te wijzen. Mogelijk is het aantal voorzieningen in wijken waar gemengder gebouwd is groter. We nemen wel al de gemiddelde afstand tot een grote supermarkt, school, kinderdagverblijf en huisarts mee, maar niet het totale aantal voorzieningen.[25]

In het geval van **bevolkingsdichtheid** is de samenhang minder sterk, maar wel nog steeds evident. De coëfficiënt bedraagt hier -0,18, met wederom nul als indicatie van geen enkele samenhang en één als perfecte samenhang. Het is dus een kleine samenhang, maar wel betekenisvol. Als we weer twee wijken vergelijken waarvan één er een hogere bevolkingsdichtheid heeft dan de ander (en het verschil is één standaarddeviatie), dan is de gemiddelde afstand in die wijk 16% lager ten opzichte van de wijk met een lagere bevolkingsdichtheid. Dit betekent dat, consistent met onze analyse voor de TK25, stedelijkheid samenhangt met een kortere afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal. De stedelijkheidsindicator die de doorslag geeft, is de bevolkingsdichtheid en niet de omgevingsadressendichtheid. De laatste heeft een correlatiescore van bijna nul en zonder statistische significantie. Bij de analyses voor de TK25 vonden wij daarentegen wel een duidelijk verband met omgevingsadressendichtheid. Dit valt naar onze inschatting nu weg omdat we de bevolkingsdichtheid tegelijkertijd bekijken in het model, evenals de nabijheid van andere voorzieningen. Toch zien we wederom dat stedelijkheid, gemeten met de bevolkingsdichtheid, een duidelijk verband heeft met de afstand. Ook zien we dat het belangrijk is om stedelijkheid mee te nemen bij het bekijken van de andere wijkkenmerken, omdat stedelijkheid vaak zowel samenhangt met de afstand als met vele andere wijkkenmerken.

[23] Gemiddelde afwijking tot het grote gemiddelde tussen alle wijken
[24] Dit is berekend door de exponent te nemen van de coëfficiënt, waar vervolgens 1 van wordt afgetrokken. Dit omdat we met gelogaritmiseerde variabelen werken. Voor meer toelichting, zie Bijlage A.3.7.
[25] Hoewel het zo kan zijn dat er meer voorzieningen zijn in wijken waar gemengder wordt gebouwd qua woningtype, neemt onze analyse alleen de variatie in woningtype mee en niet tevens in gebouwen die niet-woning zijn.

Ten derde zien we een verband tussen het aantal gescheidenen in een wijk en de afstand in de twee alternatieve modellen, dat wegvalt als we een aantal gemeenten missen in de data zoals in het hoofdmodel. Het verband is klein, maar desalniettemin evident met een coëfficiënt tussen de -0,08 (KWB-model) en -0,11 (imputatiemodel). Dit betekent dat in een wijk die 1-standaarddeviatie meer gescheiden inwoners heeft dan de ander, de afstand rond de 9% kleiner is. Mogelijk wonen er in stedelijke gebieden meer gescheidenen, maar deze wijkfactor is al constant gehouden in de analyse tussen wijken die we hierboven vergelijken. Een achterliggende verklaring is lastig te achterhalen en vereist verder onderzoek.

Ook valt op dat we opnieuw een klein verband aantreffen tussen welvaart en een grotere afstand, net zoals bij de analyses voor de TK25. Dankzij de huidige regressiemethodiek weten we dat dit verband tevens opgaat als we rekening houden met zaken als stedelijkheid, iets dat we vermoedden bij de voorgaande analyses maar niet konden aantonen met afzonderlijke correlatietests. Sterker nog, we vinden nu consistent hetzelfde verband over meerdere indicatoren van welvaart. De afstand is immers tevens groter in wijken waar **huishoudens gemiddeld meer vermogen** (β = 0,09) **en meer personenauto's bezitten** (β = 0,06)**.** Ook is de afstand groter in wijken met een **hogere WOZ-waarde**, net als bij de TK25 (β = 0,05). Deze verbanden zijn desalniettemin klein, zoals ook bij de eerdere verkiezing is geconstateerd. We hebben met het model kunnen uitsluiten dat stedelijkheid, leeftijdssamenstelling, huishoudomvang, opleidingsniveau of geboorteland achterliggende verklaringen kunnen zijn voor de grotere afstand in welvarendere wijken. Dit maakt het tegelijk lastig aan te wijzen wat dan wél dit verband verklaart. Hiervoor is verder gericht onderzoek nodig.

Verder zien we dat, hoe groter de **gemiddelde afstand van alle inwoners tot de dichtstbijzijnde school**, hoe groter ook de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal (β = 0,07). Gezien een duidelijk aandeel van de stemlokalen dat zich in onderwijs- of kinderopvanglocaties bevindt, lijkt een klein verband in de lijn der verwachting (zie paragraaf 2.4). Ook suggereert de aanwezigheid van een nabije school erop dat een gebied minder afgelegen is, en stemlokalen dus eerder dichterbij liggen.

Interessant zijn verder de bevindingen dat de afstand gemiddeld groter is bij een groter **aantal inwoners met havo/vwo/mbo2-4 als laatst voltooide opleiding** en juist kleiner bij meer zzp-ers. We hebben hier geen duidelijke verklaring voor. Het is belangrijk op te merken dat het bij deze havo/vwo/mbo2-4 geschoolden zowel kan gaan om jongeren die nog aan het studeren zijn als inwoners die geheel niet meer in opleiding zijn. Er is sprake van een veelheid aan situaties bij deze groep qua leeftijd, huishoudvorm, inkomen en vermogen: thuiswonende studenten, uitwonende studenten, werkenden, werkzoekenden, gepensioneerden, of personen buiten de arbeidsmarkt en niet in opleiding. Bij de TK25 wezen we erop dat deze diverse groep havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden vaker in niet-stedelijke gebieden wonen, en daardoor misschien verband houden met een grotere afstand[26]. Toch blijft dit verband nu overeind, ondanks het meenemen van stedelijkheidsverschillen. Gericht onderzoek is nodig om een onderliggende verklaring te achterhalen. Hetzelfde geldt voor het resultaat met betrekking tot het percentage zelfstandigen.

[26] CLO (2024). Hbo- en wo-gediplomeerden, 2023 (indicator 2100, versie 15, 26 juni 2024), www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.
Geurkink, B. & Miltenburg, E. (2023), Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland. Den Haag: SCP.

Ook zien we, net als bij de analyses voor de TK25, een klein verband tussen het **opkomst**percentage en de gemiddelde afstand tussen inwoner en stemlokaal (β = 0,06). Interessant genoeg is het verband nu tegengesteld aan wat we bij deze eerdere verkiezing vonden: de opkomst is *hoger* in wijken met een kortere afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal. We vermoeden niet dat dit verschil wijst op een verandering tussen de twee verkiezingen, maar op het belang van het meenemen van vele wijkkenmerken tegelijk. Nu we opkomst naast andere wijkkenmerken bekijken, verandert het verband. Bij de TK25 vermoedden we reeds dat stedelijkheid samenhangt met het lagere opkomstcijfer in gebieden met een grotere afstand. In steden met meer inwoners is immers zowel sprake van een kleinere afstand als een lagere opkomst, zo bleek uit eerder onderzoek elders.[27] Nu we stedelijkheid tegelijkertijd bekijken in hetzelfde model met opkomst blijkt dus ook dat, wanneer we daar rekening mee houden, het verband omdraait. Dat betekent dat tussen wijken met dezelfde bevolkingsdichtheid de opkomst hoger ligt in die wijken waar inwoner en stemlokaal gemiddeld dichterbij elkaar wonen. Het is op basis van deze data (momentopname op één punt in de tijd) niet mogelijk een causaal verband te herleiden. Wel toont het Lokaal Kiezersonderzoek aan dat kiesgerechtigden die niet stemmen een 'te grote' afstand meenemen in hun overweging.[28]

Tenslotte vinden we een even klein verband als opkomst voor de gemiddelde **omvang van huishoudens** binnen wijken met de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal (β = 0,06). Dit verband valt weg in het hoofdmodel met minder gemeenten, maar is aanwezig in de overige modellen. In wijken waar meer grotere huishoudens zijn, zoals grote gezinnen, is de afstand tot het stemlokaal gemiddeld groter. Merk op dat in studentenhuizen elke bewoner telt als een eigen huishouden. Ook hebben we al rekening gehouden met relevante zaken als stedelijkheid en het soort woningtypes en de afstand. Het zou kunnen dat gemeenten bij het toedelen van locaties kijken naar het aantal stemgerechtigden per wijk en minderjarige inwoners van gezinnen buiten beschouwing laten. Dit zouden we kunnen uitsluiten als we de gemiddelde afstand zouden kunnen berekenen voor stemgerechtigden in plaats van alle inwoners.

[27] Houwelingen, P. van (2017). Political participation and municipal population size: A meta-study. Local Government Studies, 43(3), 408-428.
Koerntjes, D. (2022). Het verschil in opkomst tussen Tweede Kamerverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen. CBS: Geraadpleegd op 19 januari 2026 van https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true

[28] 5% van de respondenten die niet had gestemd vond het feit dat 'het stembureau te ver weg was' een 'belangrijke' tot 'heel erg belangrijke' reden niet te stemmen. Otjes, S., Mickler, T. et al. (2026). *Lokaal Kiezersonderzoek 2026*. Universiteit Leiden.

Tabel 7: Resultaten hoofdmodel

Wijkkenmerk	coëfficiënt	std. error	p-waarde	significant	% verandering[29]
% vrijstaande woningen	0,27	0,03	0,001	Ja	31% grotere afstand
bevolkingsdichtheid	-0,18	0,02	0,001	Ja	16% kleinere afstand
aantal gehuwden	0,12	0,04	0,001	Ja	13% grotere afstand
% huishoudens met hoogste inkomen	0,12	0,03	0,001	Ja	13% grotere afstand
aantal mbo studenten	0,11	0,03	0,001	Ja	12% grotere afstand
aantal inkomensontvangers	-0,10	0,05	0,060	Nee	9% kleinere afstand
% meergezinswoningen	0,10	0,02	0,001	Ja	11% grotere afstand
aantal inw. buiten Europa geboren	0,10	0,03	0,001	Ja	11% grotere afstand
mediaan vermogen huishoudens	0,09	0,02	0,001	Ja	9% grotere afstand
aandeel wmo-cliënten	-0,08	0,01	0,001	Ja	8% kleinere afstand
gemiddelde afstand tot school	0,07	0,01	0,001	Ja	7% grotere afstand
aantal woningen	-0,06	0,06	0,279	Nee	6% kleinere afstand
aantal inw. in arbeidsongeschiktheidsuitk.	-0,06	0,02	0,007	Ja	6% kleinere in afstand
aantal havo/ vwo/ mbo2-4 opgeleiden	0,06	0,02	0,006	Ja	6% grotere afstand
gemiddeld aantal personenauto’s per huishouden	0,06	0,02	0,001	Ja	6% grotere afstand
opkomstpercentage	-0,06	0,01	0,001	Ja	6% kleinere in afstand
% hoekwoningen (eengezins)	0,05	0,01	0,001	Ja	5% grotere afstand
aantal inw. in Europa geboren (excl. NL)	-0,05	0,02	0,022	Ja	5% kleinere in afstand
gemiddelde WOZ-waarde	0,05	0,01	0,009	Ja	5% grotere afstand

[29] Procentueel verschil in de gemiddelde afstand in de wijk die een één-standaarddeviatie hogere waarde heeft in het betreffende wijkkenmerk, ten opzichte van een andere wijk.

3.1.3 Gemeenten waar de gemiddelde afstand opvalt, gezien de wijkkenmerken

Een bijkomend voordeel van een multilevel regressieanalyse is dat we kunnen identificeren welke gemeenten een grotere of juist kleinere gemiddelde afstand hebben dan verwacht zou worden uit de prevalentie van alle kenmerken van de wijken binnen die gemeente (bijvoorbeeld uit hoe welvarend wijken zijn, hoe homogeen gebouwd, hoe stedelijk, et cetera).[30] Onderstaande tabel somt de gemeenten op die afweken van de gemiddelde verwachting in het KWB-model (de regressie-analyse zonder opkomst). We hebben dit model hiervoor gebruikt, omdat het alle gemeenten bevat en dus de meest complete vergelijking tussen gemeenten mogelijk maakt. De ene helft (vijf) gemeenten had opvallend grotere afstanden dan verwacht kan worden op enkel de kenmerken van diens wijken. De andere helft (ook vijf) had juist opvallend kleine afstanden.

Tabel 8: Opvallendste tien gemeenten met hogere of lagere gemiddelde afstand dan verwacht

Gemeente	Systematische afwijking van het gemiddelde	Richting
Midden-Drenthe	0.24	Groter dan verwacht
Noordoostpolder	0.20	Groter dan verwacht
Terneuzen	0.15	Groter dan verwacht
Vijfheerenlanden	0.15	Groter dan verwacht
Best	0.14	Groter dan verwacht
Schouwen-Duiveland	-0.28	Kleiner dan verwacht
Leudal	-0.22	Kleiner dan verwacht
Land van Cuijk	-0.19	Kleiner dan verwacht
Borsele	-0.18	Kleiner dan verwacht
Ooststellingwerf	-0.16	Kleiner dan verwacht

Omdat het hier gaat om afwijkingen die we niet kunnen verklaren uit de meegenomen wijkkenmerken, is het lastig om te duiden waarom deze gemeenten opvallen. We kunnen dit hier enkel signaleren en opmerken dat dit dus niet te maken heeft met alle wijkfactoren die we in beeld hebben gebracht. De grotere of juist kleinere gemiddelde afstand komt door andere factoren dan stedelijkheid, woningsamenstelling, of welvaart van huishoudens in wijken en andere relevante wijkfactoren die we hierboven signaleerden. Tevens is gekeken naar de gemeenten die opvallen met het imputatiemodel waar opkomst wél in voorkomt, om zeker te weten dat bovenstaande resultaten niet uitsluitend door het model zelf komen. Daarin komen de meeste gemeenten uit Tabel 8 opnieuw terug.[31] Ook zitten alle gemeenten uit Tabel 8 in beide modellen bij de twintig meest opvallende gemeenten.

[30] Dit kunnen we halen uit de gemeentespecifieke intercept uit de random effects schatting van het regressiemodel, buiten de fixed effects die we berekenen op wijkniveau binnen gemeenten. De gemeentespecifieke intercept is de systematische afwijking van die gemeente van het landelijke gemiddelde, nadat rekening is gehouden met de kenmerken van wijken binnen de gemeente.

[31] Grotere afstand dan verwacht: Midden-Drenthe, Noordoostpolder, Renkum, Vijfheerenlanden, Heerlen. Lagere afstand dan verwacht: Schouwen-Duiveland, Leudal, Land van Cuijk, Borsele, Noardeast-Fryslân.

4 Vergelijking met eerdere verkiezingen

Ook bij de vijf voorgaande verkiezingen zijn onderzoeken naar stemlokalen uitgevoerd: de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (GR22), de provinciale en waterschapsverkiezingen van 2023 (PSWS23), de Tweede Kamerverkiezing van 2023 (TK23), de verkiezing van het Europees Parlement in 2024 (EP24) en de Tweede Kamerverkiezing van 2025 (TK25). De uitkomsten van de huidige analyse worden met deze voorgaande verkiezingen vergeleken.

4.1 Verschillen in aantallen

Tijdens GR26 zijn er 9.132 stemlokalen ingezet in 340 gemeenten. Tijdens de vorige verkiezing TK25 waren er 9.213 stemlokalen in 345 gemeenten. Als we de gemeenten waar tijdens GR26 geen verkiezingen waren buiten beschouwing laten, dan komen we uit op 9.143 stemlokalen tijdens TK25, elf stemlokalen meer dan tijdens GR26. Deze aantallen zijn heel vergelijkbaar. Tegelijkertijd is de aard van deze verkiezingen anders; het aantal kiesgerechtigden tijdens GR26 is hoger dan tijdens TK25 (+5,9%), terwijl de opkomst een stuk lager ligt (54% versus 78%).[32] Een vergelijking met GR22 is niet direct te maken omdat om andere gemeenten gaat en omdat de meting via een andere methode bepaald is.[33]

Tabel 9 toont het aantal stembureaus en -lokalen voor de opeenvolgende verkiezingen. De tabel toont tevens het gemiddelde aantal stembureaus per 1.000 stemlokalen.

Tabel 9: Aantallen stembureaus en -lokalen per verkiezing

Verkiezing	Stembureaus	Stemlokalen	# stembureaus per 1000 stemlokalen
GR22[33]		8.582	
PSWS23	9.177	8.669	1.059
TK23	10.046	9.140	1.099
EP24	9.552	8.846	1.080
TK25	10.082	9.213	1.094
GR26	9.954	9.132	1.090

[32] Hierbij is het aantal kiesgerechtigden tijdens TK25 voor de 340 gemeenten die meededen tijdens GR26 (13.455.828) vergeleken met het aantal kiesgerechtigden tijdens GR26 (14.244.433). Vanwege het ontbreken van Gorinchem in het aantal kiesgerechtigden is ook deze gemeente buiten beschouwing gelaten.

[33] Bij deze verkiezingen deden 333 van de 345 gemeenten mee. Tevens zijn de cijfers van de GR22 verkiezing in mindere mate vergelijkbaar omdat er een andere aggregatiemethode is gebruikt: bij de GR22 verkiezing werd alleen geaggregeerd op basis van coördinaten van stembureaus, bij de volgende verkiezingen is deze methode verbeterd door tevens rekening te houden met zowel adresgegevens als coördinaten van stembureaus. Zie ook: Höcük, S, Kumar, P. & Den Uijl, M. (2023). Meting stemlokalen PSWS 2023. Data-analyse van de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2023. Tilburg: Centerdata.
https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/25/12-bijlage-bij-brief-centerdata-meting-stemlokalen-ps-ws-2023

4.2 Verschillen in afstand

Bij het vergelijken van de afstand van stemlokalen met die van de vorige verkiezingen is het nodig om ook de analyses op 500x500-metergebieden te vergelijken. Tabel 10 toont de resultaten van deze vergelijking. We zien een nagenoeg ongewijzigde gemiddelde en mediane afstand ten opzichte van TK25. In het algemeen is te zien dat de afstanden bij TK verkiezingen iets lager liggen dan bij andere verkiezingen. Een mogelijke oorzaak hiervoor is dat gemeenten rekening houden met de hogere opkomst bij TK verkiezingen en daardoor meer stemlokalen inzetten, met als gevolg dat stemlokalen mogelijk iets dichter bij de inwoners liggen. Dit geldt niet voor GR26, waar de gemiddelde en mediane afstand vergelijkbaar is met die van TK25.

Tabel 10: **Gemiddelde en mediane** afstanden naar stemlokalen per verkiezing

Verkiezing	Gemiddelde (500x500 meter)	Mediaan (500x500 meter)	Gemiddelde (100x100 meter)	Mediaan (100x100 meter)
GR22[33]	409	311		
PSWS23	408	310		
TK23	400	302		
EP24	408	307	359	288
TK25	397	302	352	282
GR26	396	301	351	282

De gemeente Staphorst heeft bij de vijf laatste verkiezingen telkens de hoogste gemiddelde afstand (op basis van 500x500 meter). Bij GR26 en TK25 is de laagste gemiddelde afstand (op basis van 500x500 meter) gemeten in de gemeente Amsterdam, terwijl dat de drie verkiezingen daarvoor het geval was in de gemeente ’s-Gravenhage. Voor GR22 zijn de gemeenten met de hoogste en laagste afstand niet bekend.

4.3 Verschillen in locaties

De Kiesraad geeft gemeenten de richtlijn dat minimaal 80% van de stembureaulocaties opnieuw wordt aangeboden op dezelfde plek.[34] Deze opnieuw aangeboden locaties noemen we hier herhalingslocaties. Bij GR26 kon in 94,2% van de 9.132 stemlokalen op dezelfde locatie worden gestemd als tijdens de TK25. Dit percentage verschilt per gemeente, zie Tabel 11. Als een gemeente bij GR26 meer stemlokalen had dan bij de voorgaande verkiezing, wordt een nieuw stemlokaal niet meegerekend als eenzelfde locatie. De gemeente Hillegom heeft bijvoorbeeld tien stemlokalen bij GR26 en negen stemlokalen bij TK25, waarbij er zes hetzelfde zijn. Dit wordt berekend als een percentage van 60% (zes van de tien) aan herhalingslocaties. Voor de volledigheid berekenen we daarom ook het percentage extra stemlokalen (in dit voorbeeld 10%, één van de tien) en het percentage andere locaties (in dit voorbeeld 30%, drie van de tien). Voor een compleet overzicht van deze percentages herhalingslocaties per gemeente, zie Bijlage B.3.

In de gemeenten Terschelling (5 stemlokalen) en Vaals (6 stemlokalen) zijn tussen de TK25 en GR26 procentueel de meeste stemlokalen van locatie veranderd. In deze gemeenten stond bij GR26 meer

[34] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer, vastgesteld op 16 juni 2025. ’s-Gravenhage: Kiesraad, p. 3. https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

dan 30% van de stemlokalen op een andere locatie dan bij TK25. In 126 gemeenten is het aantal stemlokalen niet veranderd en is ook hun locatie niet veranderd. In 31 gemeenten zijn alle stemlokalen bij GR26 op dezelfde locatie als bij TK25, maar zijn er één of meerdere stemlokalen bijgekomen.

Tabel 11: Aantal gemeenten met percentage opnieuw aangeboden locaties

% herhalingslocaties	# gemeenten vergeleken met TK25
Minder dan 80,0%	14
Tussen 80,0% en 89,9%	50
Tussen 90,0% en 99,9 %	150
100%	126
Totaal	340

5 Conclusie

In dit onderzoeksrapport beantwoorden we de volgende hoofdvraag: In hoeverre verschilt de bereikbaarheid van stemlokalen binnen en tussen Nederlandse gemeenten, gemeten aan de afstand van inwoner tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en de ruimtelijke herkenbaarheid van de locatie? Hangen deze verschillen samen met kenmerken van (inwoners van) wijken en zijn deze verschillen veranderd ten opzichte van eerdere verkiezingen? Deze vraag hebben we beantwoord aan de hand van een aantal deelvragen, waar we in deze conclusie op terugblikken.

Allereerst: **Hoeveel stemlokalen zijn er per gemeente, hoe zijn ze geografisch verspreid en welke kenmerken hebben ze in termen van openingstijden, type en aantal stembureaus?** Er zijn 9.132 stemlokalen ingezet en door de Kiesraad 9.954 stembureaus geregistreerd. Verreweg de meeste stemlokalen hebben één stembureau (91% van de stemlokalen); minder dan 10% heeft twee stembureaus en minder dan 1% heeft er meer dan twee (maximaal vier). Het inzetten van één of meer stembureaus in één stemlokaal maakt uit voor de mate van drukte in het stemlokaal. We zien dat de grote steden veelal de laagste gemiddelde afstand hebben, terwijl grotere afstanden (boven de 650 meter) zich vooral in niet-stedelijke gemeenten bevinden. Bijna alle stemlokalen zijn geopend tijdens de reguliere openingstijden (98%), terwijl bijna 2% korter open is dan regulier en een zeer kleine restgroep van 25 stemlokalen in het land langer dan regulier open is. Stemlokalen zijn te vinden in een breed scala aan locaties, waarbij geen enkel type locatie de meerderheid omvat. De vaakst aangetroffen locatie is buurt- en gemeenschapslocaties (27%), gevolgd door kinderopvang- en onderwijsvoorzieningen (14%).

Ten tweede: **Wat is de gemiddelde en mediane afstand van inwoners tot het dichtstbijzijnde stemlokaal per wijk en per gemeente?** De gemiddelde afstand tussen inwoner en het dichtstbijzijnde stemlokaal bedraagt 351 meter en de mediane afstand 282 meter. De gemiddelde en mediane afstand voldoen hiermee ook aan de eerdergenoemde instructie van de Kiesraad aan gemeenten. Daarin wordt aanbevolen om stemlokalen niet verder dan 1 kilometer van inwoners te plaatsen in niet-stedelijke gebieden[35]. In matig stedelijke gebieden is dat maximaal 750 meter[36] en in sterk stedelijke gebieden maximaal 500 meter[37].

Hoeveel inwoners wonen verder van het dichtstbijzijnde stemlokaal dan de door de Kiesraad aanbevolen maximale gemiddelde afstand? Hoewel de landelijke gemiddelden voldoen aan de aanbevolen richtlijn, kan het nog steeds zo zijn dat er binnen gemeenten, wijken en buurten inwoners zijn die verder weg wonen van het dichtstbijzijnde stemlokaal dan aanbevolen. Allereerst zien we alle gemeenten voldoen aan deze richtlijn: de gemiddelde afstand tot het dichststbijzijnde stemlokaal valt voor elke gemeente binnen de maximale afstand, gegeven de stedelijkheid van de gemeente. Binnen gemeenten zijn er echter gebieden, zoals buitengebieden en kleine dorpen, waar de lokale gemiddelde afstand verder ligt dan de richtlijn. Landelijk gezien woont 8% van de inwoners verder dan de aanbevolen maximale afstand. Dit percentage verschilt echter tussen gemeenten.

Hoe verschillen deze afstanden tussen gemeenten en tussen wijken binnen gemeenten? Het valt op dat de afstand het kleinst is in de G4 gemeenten en in een aantal andere grotere gemeenten

[35] Een adressendichtheid onder de 500 adressen per vierkante kilometer.
[36] Een adressendichtheid tussen de 500 en 1.500 adressen per vierkante kilometer.
[37] Een adressendichtheid van boven de 1.500 adressen per vierkante kilometer.

zoals Haarlem en Delft. De gemiddelde afstand tot stemlokalen is bij deze gemeenten niet hoger dan 250 meter en in Amsterdam het kortst met 208 meter. Gemeenten met de langste gemiddelde afstanden zijn Baarle-Nassau, Staphorst en Westerwolde (meer dan 700 meter). Deze gebieden zijn volgens de indeling van de instructie niet stedelijk[38], waardoor deze afstanden binnen de recente aanbeveling van de Kiesraad vallen.[39] Ook binnen dezelfde gemeente verschilt de afstand alsnog tussen wijken, soms in grote mate. In lijn van de verwachting is de afstand relatief groot in wijken met weinig inwoners, terwijl de afstand klein is in dichtbevolkte wijken.

In hoeverre hangen verschillen in afstand samen met kenmerken van (inwoners van) wijken? Gezien wijken substantieel variëren in de gemiddelde afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal, is het interessant om na te gaan welke wijkkenmerken met deze afstand samenhangen. Zoals vermoed, is de stedelijkheid (gemeten als bevolkingsdichtheid) één van de duidelijkste kenmerken die samenhangt met een kleinere gemiddelde afstand. De afstand is gemiddeld juist groter in wijken met veel van hetzelfde woningtype (vooral bij vrijstaande woningen, maar ook meergezinswoningen) en bij meer welvaart onder huishoudens in de wijk (mediaan vermogen en aantal personenauto's). Interessant genoeg is de afstand ook groter in wijken met meer inwoners met als laatst voltooide opleidingsniveau havo, vwo of mbo2-4 en grotere huishoudens. De afstand is juist kleiner in wijken die stedelijker zijn, waar ook de school dichterbij inwoners is en waar meer zzp-ers en gescheidenen wonen. Ook is de afstand kleiner in wijken met een hogere opkomst. Alle verbanden zijn echter klein, maar wel evident. De leeftijdssamenstelling, geboorteland en het percentage inwoners of huishoudens in armoede of juist met hoge inkomens hadden geen (of geen robuuste) samenhang met de afstand. Tenslotte blijven er opvallende gemeenteverschillen in afstand over die niet verklaard worden uit de in de analyse meegenomen kenmerken van hun wijken. Al met al hangen vele verschillende wijkkenmerken duidelijk samen met de gemiddelde afstand tussen inwoner en meest nabijgelegen stemlokaal, waaronder mogelijk een paar die we in dit onderzoek niet meenamen (zoals het totaalaantal voorzieningen). Een paar hiervan zijn in lijn met bestaande kennis, zoals stedelijkheid, terwijl andere verbanden vragen om meer onderzoek (woningtypen, gescheidenen). De overblijvende rol van niet-gemeten factoren op gemeenteniveau suggereert verder het belang van gemeentelijk beleid, budgetten, de ligging van gemeenten en de beschikbaarheid van ruimten.

Is er een verband tussen afstand tot een stemlokaal en opkomst per wijk? Nu we rekening houden met stedelijkheid en welvaart, zien we dat de opkomst iets hoger is in wijken met een kleinere afstand. We kunnen daar geen oorzakelijk verband uit concluderen, omdat de richting van het verband onduidelijk is.

Hoe herkenbaar zijn stemlokalen? In hoeveel gemeenten wordt, zoals door de Kiesraad aanbevolen, minimaal 80% van de stemlokalen opnieuw aangeboden als in de vorige verkiezing?
Verder valt op dat de meeste stemlokalen van GR26 ook al eerder zijn ingezet bij de voorgaande verkiezing (herhalingslocaties), namelijk 94%. In de instructie die de Kiesraad heeft opgesteld voor gemeenten wordt aangeraden 80% van de locaties opnieuw aan te bieden bij een volgende

[38] Zie CBS gegevens: https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85755NED/table?dl=455E9 Geraadpleegd op 23 januari 2026
[39] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer, vastgesteld op 16 juni 2025. 's-Gravenhage: Kiesraad, p. 3. https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

verkiezing.[40] In die zin voldoet het landelijke beeld aan de aanbeveling. Wel is er een aantal gemeenten waar het percentage herhalingslocaties lager is dan deze 80%. Van de 340 gemeenten gaat het om 4% van de gemeenten tussen de GR26 en TK25. De gemeenten waar het grootste percentage stemlokalen is veranderd, zijn Terschelling en Vaals. Anderzijds is er ook een groep gemeenten waar geen enkel stemlokaal is gewijzigd. Het gaat om 37% van de gemeenten. Continuïteit van de locatie waar mensen kunnen stemmen kan bijdragen aan betere herkenbaarheid en vindbaarheid van de stemlokalen. Ons onderzoek laat zien dat daar nog veel verschil te zien is tussen gemeenten.

Welke typen locaties worden gebruikt als stembureau en in hoeverre zijn deze locaties herkenbaar en bereikbaar voor het brede publiek?
Stemlokalen zijn te vinden in een breed scala aan locaties. De vaakst aangetroffen locaties zijn buurt- en gemeenschapslocaties (27%), gevolgd door kinderopvang- en onderwijsvoorzieningen (14%). Geen enkele locatiesoort verzorgt afzonderlijk een meerderheid van alle stemlokalen. Dat betekent dat inwoners niet op één enkele soort locatie kunnen rekenen als plek om te stemmen, maar ook dat zij keuze hebben tussen verschillende soorten plekken. Anderzijds kan het zo zijn dat mensen voornamelijk naar het stemlokaal gaan dat het meest bij hen in de buurt is. Wat voor de één een herkenbare en laagdrempelige locatie is, is voor de ander misschien minder handig. Wat voor welke groep herkenbaar en laagdrempelig is, vereist verder onderzoek. Wel is het zo dat bepaalde locaties het mogelijk maken om, in plaats van direct in de buurt te stemmen, dit te combineren met een geplande activiteit van die dag. Zo kan het voor studenten handig zijn als zij kunnen stemmen op hun onderwijsinstelling, terwijl het voor inwoners van een woonzorgvoorziening handig is als zij in die voorziening kunnen stemmen.

Hoe vergelijken de aantallen en afstanden van stemlokalen en verbanden met wijkkenmerken zich met eerdere verkiezingen?
Het aantal ingezette stemlokalen tijdens de GR26 is erg vergelijkbaar met dat tijdens de TK25, vooral als we rekening houden met het feit dat er tijdens de TK25 meer gemeenten deelnamen aan de verkiezing. Per kiesgerechtigde is het aantal stemlokalen juist weer iets lager bij de GR26 dan bij de TK25, omdat er bij gemeenteraadsverkiezingen meer kiesgerechtigden zijn. De gemiddelde en mediane afstand is nagenoeg gelijk gebleven tussen de twee verkiezingen. In het algemeen zien we juist een iets lagere afstand bij TK verkiezingen dan bij GR verkiezingen, omdat gemeenten mogelijk rekening houden met een hogere opkomst voor de eerstgenoemde. Verder zien we dat het overgrote deel van de stemlokalen op eenzelfde locatie is gebleven tussen de twee verkiezingen (94%). Dit draagt bij aan een grotere herkenbaarheid van de stemlocaties. Dit percentage verschilt wel tussen gemeenten, waarbij in 37% van de gemeenten geen enkele locatie veranderde.

We zien tevens dat verbanden ‘veranderden’ in dit onderzoek ten opzichte van de TK25 verkiezing. Dit reflecteert volgens ons geen daadwerkelijke verandering, maar het belang van het meenemen van meerdere factoren tegelijkertijd. Zo verdwijnt het eerdergevonden verband tussen afstand en leeftijdssamenstelling als stedelijkheid wordt meegenomen. Ook suggereert de omkering van het verband tussen opkomst en afstand dat stedelijkheid in eerder onderzoek op de achtergrond een rol speelde. De ogenschijnlijk grotere afstand in gebieden met meer opkomst werd mogelijk gedreven door het gegeven dat zowel de afstand groter is als de opkomst hoger in niet-stedelijke gebieden.

[40] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer. ’s-Gravenhage: Kiesraad. Gedownload op 20 januari 2026 van: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

Andere verbanden bleven desondanks overeind, zoals een grotere afstand in welvarende gebieden en met meer havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden. De verklaring hierachter vergt meer onderzoek. Stedelijkheid zelf hangt juist samen met een kleinere afstand, net als in ons eerdere onderzoek. Daarnaast zien we een aantal interessante nieuwe verbanden, zoals een kleinere afstand tot het stemlokaal als ook de afstand met scholen kleiner is. Dit laatste valt in de lijn der verwachting, gezien onderwijslocaties een belangrijke plek voor stemlokalen blijken en de nabijheid van scholen tevens suggereert dat een wijk niet afgelegen ligt.

Wat betekent dit alles tenslotte voor de hoofdvragen? *In hoeverre verschilt de bereikbaarheid van stemlokalen binnen en tussen Nederlandse gemeenten, gemeten aan de afstand van inwoner tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en de ruimtelijke herkenbaarheid van de locatie? Hangen deze verschillen samen met kenmerken van (inwoners van) wijken en zijn deze verschillen veranderd ten opzichte van eerdere verkiezingen?* We zien dat bij de GR26 de stemlokalen gemiddeld 351 meter van de inwoners staan en dat het aantal stemlokalen iets lager is dan bij TK25 doordat twee gemeenten (Hilversum en Wijdemeren) en Caribisch Nederland niet deelnemen. Al met al zou het makkelijk moeten zijn geweest voor kiesgerechtigden om te gaan stemmen. Anderzijds zien we aanwijzingen dat de wijk of gemeente waar mensen wonen, in kleine mate uitmaakt. Zo is de afstand gemiddeld genomen iets groter in wijken met meer welvaart. De afstand is kleiner in meer stedelijke wijken dan in niet-stedelijke wijken en daar waar scholen dichterbij de inwoner zijn. We zien tevens dat, nu we rekening houden met dit soort wijkkenmerken, een hogere opkomst (in kleine mate) samenhangt met een kleinere afstand tot het stemlokaal. Daaruit kunnen we nu nog niet concluderen dat een nabijer stemlokaal stimuleert tot stemmen. We weten immers niet de richting van het verband.
Stemlokalen met ruimere openingstijden in herkenbare en voor het algemene publiek toegankelijke locaties zoals ontmoetingscentra en met vaste locaties bij verschillende verkiezingen kunnen iets zeggen over de bereikbaarheid en toegankelijkheid van stemlokalen. Anderzijds kunnen locaties gericht op specifieke groepen (zoals bij woonzorglocaties of religieuze plekken) juist herkenbaar en toegankelijk zijn voor deze specifieke kiezers. We zien dat daar waar de Kiesraad richtlijnen heeft opgesteld over afstanden en het aandeel herhalingslocaties[41] het landelijke beeld voldoet, maar dat dat nog niet voor alle gemeenten en wijken geldt. Onze bevindingen laten zien dat de stemlokalen wijd verspreid zijn over het land en daardoor doorgaans dichtbij de inwoner liggen, hoewel we daarin wel een verschil zien tussen stedelijk en niet-stedelijk. De afstanden in niet-stedelijke gemeenten vallen nog steeds wel binnen de eerdergenoemde aanbevelingen van de Kiesraad. In afgelegen buitengebieden kunnen bovendien mobiele stemlokalen ingezet worden om een relatief grotere afstand te overbruggen.

[41] Percentage locaties dat hetzelfde blijft tussen verkiezingen

Bijlagen

A Onderzoeksverantwoording

A.1 Dataverzameling

De data die tijdens deze meting zijn gebruikt, zijn openbare gegevens. De gegevens zijn rond of na de verkiezingen verzameld en afkomstig van verschillende bronnen. In de volgende paragraaf worden de verschillende databronnen beschreven.

A.2 Data

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende benutte databronnen, alsmede van de verschillende stappen in het datavoorbewerkingsproces.

Het startpunt is de OSV-dataset[42] van de Kiesraad. Die dataset vullen we aan met informatie uit de dataset van WaarIsMijnStemlokaal.nl (WIMS), aangeleverd door gemeenten en onder beheer van de Open State Foundation. De WIMS-dataset betreft een lijst van alle stembureaus.[43] In de dataset staat uitgebreidere informatie over de stembureaus dan in de OSV-dataset van de Kiesraad, zoals: type stembureau (regulier, mobiel, bijzonder), gebouwfunctie, straat en huisnummer, postcode en plaats, openingstijden, geometrische gegevens (Rijksdriehoekcoördinaten) en geografische data (lengte- en breedtegraden). Een beperking van de WIMS-dataset is echter dat de lijst mogelijk incompleet is, omdat het aanleveren van informatie door gemeenten vrijblijvend is. De beheerders van de dataset hebben eventueel missende gegevens zoveel als mogelijk zelf vergaard. Daarnaast worden wijzigingen die gemeenten na het aanleveren van informatie nog doorvoeren mogelijk niet meer meegenomen. Daarom wordt de WIMS-dataset gevalideerd en aangevuld met de stemlokalen uit de OSV-dataset. Daarnaast gebruiken we data afkomstig van de Kiesraad over de aantallen kiesgerechtigden en uitgebrachte stemmen (en daarmee de opkomst).

De CBS-databestanden zijn een derde databron.[44] Deze bestanden bevatten statistische gegevens van gemeenten en wijken. Bovendien worden CBS-databestanden benut om regiogebieden te bepalen met de statistische kaart met gebieden van 100 bij 100 meter.[45] Voor vergelijkbaarheid met eerdere metingen (tot en met TK23) wordt tevens nog gekeken naar de kaart gebaseerd op 500x500-metergebieden.[46]

De meest actuele, complete gegevens zijn beschikbaar over het jaar 2024. De door ons gebruikte data voor de CBS-regiogebieden gaan dus over dat jaar. Ook worden de gegevens van het CBS benut om postcodes te kunnen vertalen naar wijken. Deze gegevens gaan over 2025, waarbij de meest recente gemeentelijke indeling wordt gehanteerd. Er hoeft hierbij geen rekening gehouden te worden met gemeentelijke herindelingen.

[42] OSV staat voor Ondersteunende Software Verkiezingen, een softwareprogramma van de Kiesraad. Zie: https://data.overheid.nl/dataset/verkiezingsuitslagen-gemeenteraad-2026. Tijdens GR26 is naast OSV door 14 gemeenten Abacus gebruikt in plaats van OSV. De gegevens uit Abacas sluiten aan op het OSV-formaat.
[43] https://openstate.eu/nl/
[44] https://www.cbs.nl/nl-nl/reeksen/kerncijfers-wijken-en-buurten
[45] https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/nederland-regionaal/geografische-data/kaart-van-100-meter-bij-100-meter-met-statistieken
[46] https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/nederland-regionaal/geografische-data/kaart-van-500-meter-bij-500-meter-met-statistieken

Naast regiogebieden raadplegen we CBS-data met kerncijfers van wijken. Deze gegevens halen we uit de Kerncijfers Wijken en Buurten (KWB).[47] We nemen specifiek de demografische, sociaaleconomische (inkomen, arbeid en onderwijs), sociaal-maatschappelijke (zorg en sociale zekerheid) en woon- en omgevingskenmerken mee. De gegevens in KWB die we daarmee niet bekijken zijn vastgoed (niet-woningen), energie (zoals gemiddelde elektriciteitslevering of percentage aardgaswoningen) en bedrijfsvestigingen. Daarnaast zijn sterfte, geboorte en leerlingen primair/voortgezet onderwijs geen kenmerken van kiesgerechtigden en deze nemen we daarom niet mee. Tabel 12 somt de kerncijfers op die gebruikt worden in de analyse, inclusief het meest recente jaar waarover deze cijfers beschikbaar zijn.

Tabel 12: Gebruikte kerncijfers wijken

Kenmerk wijk/gemeente	jaar KWB
demografie	
aantal inwoners	2025
aantal per geslacht (man/vrouw)	2025
aantal inwoners per leeftijdscategorie (15-25/25-45/45-65/65+)	2025
aantal inwoners per burgerlijke staat (ongehuwd/gehuwd/gescheiden/verweduwd)	2025
aantal inwoners per herkomst (NL/Europa/buiten Europa)	2025
aantal inwoners per geboorteland (NL/Europa/buiten Europa)	2025
aantal huishoudens per type (eenpersoons/zonder kinderen/met kinderen)	2025
gemiddelde huishoudensgrootte	2025
bevolkingsdichtheid	2025
woon- en omgevingskenmerken	
aantal woningen	2024
aantal nieuwbouwwoningen	2024
gemiddelde WOZ-waarde	2025
percentage type woning (tussenwoning/hoekwoning/twee-onder-één-kap/vrijstaand/meergezins)	2025
percentage woningen onbewoond	2025
percentage type woningbezit (koop / huur / huur woningcorporatie / huur overig)	2025
percentage bouwjaar (meer dan tien jaar geleden / afgelopen tien jaar)	2025
aantal personenauto's per huishouden[48]	2025
gemiddelde afstand per soort voorziening (huisartsenpraktijk/grote supermarkt/kinderdagverblijf)	2025
omgevingsadressendichtheid	2025
oppervlakte	2025
onderwijs	
aantal inwoners per opleidingsniveau (bo-vmbo-mbo1/havo-vwo-mbo234/hbo-wo)	2024
aantal studenten (mbo/hbo/wo)	2024
arbeid en inkomen	
netto arbeidsparticipatie	2024
percentage type werkende (werknemer / werknemer vast / werknemer flexibel / zelfstandige)	2024
aantal inkomensontvangers	2024
gemiddeld inkomen per inkomensontvanger	2023
gemiddeld inkomen per inwoner	2023
percentage personen behorend tot 40% laagste inkomen	2024

[47] https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2025/40/kerncijfers-wijken-en-buurten-2025
[48] Deze gegevens bevatten ook lease- en verhuurbedrijven waardoor deze data vertekend kunnen zijn.

Kenmerk wijk/gemeente	jaar KWB
percentage personen behorend tot 20% hoogste inkomen	2024
percentage personen in armoede	2024
percentage personen tot 25% boven armoedegrens	2024
gemiddeld gestandaardiseerd inkomen	2023
percentage huishoudens behorend tot 40% laagste inkomen	2024
percentage huishoudens behorend tot 20% hoogste inkomen	2024
mediaan vermogen particuliere huishoudens	2024
zorg en sociale zekerheid	
percentage per soort uitkering (bijstand / ao / ww / aow)	2024
percentage jongeren jeugdzorg in natura	2024
aantal wmo-cliënten per 1000 inwoners	2024

De overige databronnen betreffen geografische gegevens via OpenStreetMap ter validatie, en gemeentelijke websites, in het bijzonder de processen-verbaal van de door gemeenten ingezette stembureaus en gegevens over gemeente-(her)indelingen. De processen-verbaal worden geraadpleegd bij extra validatiechecks op de uiteindelijke stemlokalendataset.

Alle benutte databronnen zijn afgebeeld in Figuur 5.

Figuur 5: Databronnen

A.3 Methoden en principes

A.3.1 Datavoorbewerking

De WIMS-dataset bevat meer informatie over de kenmerken van stembureaus dan de OSV-dataset. Echter, de OSV-dataset geeft een completere en accuratere lijst van alle stembureaus die in de GR verkiezing daadwerkelijk zijn ingezet. Om te komen tot een complete dataset van alle stemlokalen en stembureaunummers, hebben we de WIMS- en OSV-datasets gecombineerd. Hieronder bespreken we de procedure die we hiervoor hebben doorlopen.

1. Gegevens over stembureaus van WIMS zijn gecontroleerd en waar nodig (automatisch of handmatig) aangevuld met gegevens uit OpenStreetMap (adresgegevens) of gemeentelijke websites (adresgegevens, openingstijden, type stembureau).
2. Het uitgangspunt is de OSV-dataset van de Kiesraad met stembureaunummer, gemeente (code en eventueel naam), aantal uitgebrachte stemmen en geschat aantal kiesgerechtigden. Gecontroleerde en aangevulde WIMS-data (met velden als adresgegevens, geografische coördinaten (breedte- en lengtegraad) en type stembureau en openingstijden) worden toegevoegd. Er is hierbij geen uniek koppelveld. Daardoor gebeurt dit aan de hand van fuzzy matching op de velden voor stembureaunaam, gemeente en postcode. Deze fuzzy matching levert een score op die de mate van overeenkomst aangeeft. Als deze overeenkomst laag is, wordt handmatig gecontroleerd en gecorrigeerd.
3. Stembureaus worden geaggregeerd naar stemlokalen. Als stembureaus dezelfde adresgegevens (straatnaam, huisnummer, postcode en gemeente) en dezelfde geografische coördinaten hebben, dan behoren ze bij hetzelfde stemlokaal. De stembureaunummers die bij het stemlokaal horen en afkomstig zijn van de OSV-data van de Kiesraad, worden bewaard. Kleine afwijkingen in de geografische coördinaten kunnen voorkomen en daarom worden stembureaus met dezelfde adresgegevens, maar andere geografische coördinaten handmatig gecontroleerd.
4. Om te kunnen koppelen met gemeente- en wijkinformatie zoals opkomst, inkomen en opleidingsniveau worden CBS buurt-, wijk- en gemeentecodes toegevoegd op basis van de postcode van het stemlokaal.
5. Na afloop van bovenstaande procedure wordt een handmatige validatie gedaan op een willekeurige steekproef (120 stemlokalen) uit de resulterende dataset. Meerdere teamleden inspecteren een deel van de steekproef. Ontbrekende of foutieve gegevens worden handmatig gecontroleerd. Daarbij worden verschillende bronnen geraadpleegd, zoals het Kadaster (BAG Viewer applicatie), de gemeentewebsite, de processen-verbaal van de stembureaus en OpenStreetMap.org. In totaal zijn tijdens deze stappen 5 postcodes uit OSV gecorrigeerd en zijn voor 37 stembureaus 55 velden in WIMS gecorrigeerd (vooral stembureaunummers, adresgegevens of coördinaten).

A.3.2 Afstandsberekening

Het CBS heeft data over 100x100- (en 500x500-)metergebieden in Nederland. Vanwege onthullingsrisico's wordt alleen data vrijgegeven van die gebieden waar ten minste vijf mensen wonen. Door middel van deze openbare data schatten we de gemiddelde afstand van inwoners tot stemlokalen voor heel Nederland. Dit doen we met gegevens uit de WIMS-data over de geografische coördinaten

van de stemlokalen. De 100x100- (en 500x500-)metergebieden hebben de vorm van vierkanten. We hebben voor elk vierkant in een gemeente berekend wat de (hemelsbrede) afstand van het middelpunt van het vierkant is tot elk stemlokaal in de gemeente. Zo weten we voor elk vierkant wat de afstand is tot het dichtstbijzijnde stemlokaal. Vervolgens is de gemiddelde en mediane afstand tussen het middelpunt van het vierkant en het dichtstbijzijnde stemlokaal berekend op gemeente- en wijkniveau.[49] Hiervoor gebruiken we een gewogen gemiddelde van de kortste afstanden, met het inwoneraantal van het vierkant als weegfactor. Via die methode hebben vierkanten met een groter inwoneraantal een grotere impact op de algemene gemiddelde afstand. Bij gebrek aan het aantal kiesgerechtigden per vierkant gebruiken we hier het aantal inwoners. Dit kan tot enige vertekening leiden in kinderrijke gebieden of (bij GR) gebieden met veel inwoners met niet-Nederlandse nationaliteit van buiten de Europese Unie die minder dan 5 jaar in Nederland wonen.

We hebben ons gebaseerd op 100x100-metergebieden omdat dit nauwkeuriger is dan de 500x500-metergebieden. Om de analyseresultaten ook te kunnen vergelijken met eerdere metingen, zijn ook de afstanden berekend op basis van de 500x500-metergebieden. De resultaten daarvan bespreken we in de voetnoten en bijlage.

A.3.3 Opkomstberekening

De opkomst kan betrouwbaar bepaald worden op het niveau van een gemeente, omdat stemmen buiten de eigen gemeente niet mogelijk is bij de GR. Het aantal kiesgerechtigden is immers alleen beschikbaar op gemeenteniveau, terwijl het aantal op stembureauniveau een schatting is. Het opkomstpercentage wordt bepaald door het aantal geldige stemmen te delen door het aantal kiesgerechtigden per gemeente.

Voor de opkomst op wijkniveau zijn wat extra stappen nodig om tot een opkomstpercentage te komen. Ook zal dit percentage altijd een grove schatting blijven, omdat het aantal stemgerechtigden per wijk niet formeel gedefinieerd is. Mensen kunnen immers in elk stemlokaal in de gemeente stemmen, ongeacht de wijk waarin ze wonen. Het is goed voor te stellen dat dit regelmatig voorkomt, bijvoorbeeld omdat mensen het stemmen combineren met hun werk in een andere wijk of met een bezoek aan het centrum of het treinstation.

Om toch een indicatie te maken, hebben we gebruikgemaakt van data die we ontvingen van de Kiesraad. Deze data betreft onder andere cijfers over uitgebrachte stemmen voor 9.954 stembureaus. Om deze stembureaus te koppelen aan wijken gebruiken we hun postcodes. Via postcodes kunnen we stembureaus relateren aan wijken via CBS-wijkdata. Wanneer een postcode volgens het CBS in twee (of drie) wijken valt, kennen we aan elke wijk de helft (of een derde) van de uitgebrachte stemmen van dat stembureau toe. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Stembureau Kerkgebouw De Lichtkring (postcode 3823 EG). Dit stembureau linken we aan zowel de wijk Zielhorst als aan de wijk Kattenbroek (Amersfoort).

Het is van belang om rekening te houden met het feit dat we tevens missende data hebben voor het aantal kiesgerechtigden. 1.402 van de 9.954 stembureaus hebben niet gerapporteerd over het aantal

[49] Om vast te stellen welke vierkantsgebieden bij welke wijk horen is gebruik gemaakt van de postcodegegevens. De postcode die hoort bij het middelpunt van een vierkant wordt gekoppeld aan de wijk die bij die postcode hoort. Welke wijken bij welke postcode horen, is afkomstig van het CBS.

geschatte kiesgerechtigden. Voor 43 gemeenten is er geen enkel stembureau met informatie over het aantal kiesgerechtigden. Daardoor hebben we van 297 gemeenten de analyses over wijkopkomst meegenomen. Dit gaat om 2.505 wijken.

A.3.4 Bepaling van locatietype stemlokaal

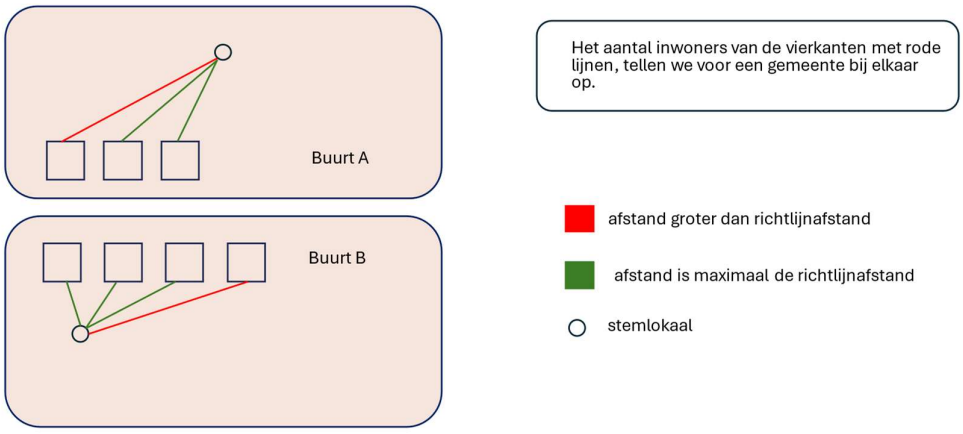
De bepaling van het locatietype van de stemlokalen geschiedde in drie stappen:

1. Allereerst is in overleg met de Kiesraad een categorisering gemaakt van mogelijke soorten locaties, gelet op de vraag of iets een brede open voorziening (gemeentehuis) is of gericht aan een subdoelgroep (zoals een verzorgingshuis).
2. Een LLM (Large Language Model) via een web search met behulp van de Responses API van OpenAI is langs de namen en adresgegevens van de stemlokalen gegaan en heeft aan de stemlokalen op basis daarvan een categorie toegewezen, inclusief een betrouwbaarheidsinschatting en een uitleg van de toegewezen categorie.
3. Vervolgens is bij onzekere categorieën uit adresinformatie van de locaties (zoals onder andere met de BAG Viewer van het Kadaster) een handmatige check en eventueel correctie gedaan. Voor ongeveer 1% van de stemlokalen blijft het locatietype onbekend.

A.3.5 Bepaling van percentage inwoners dat verder van het dichtstbijzijnde stemlokaal woont dan de richtlijnafstand

In de rapportage staat het percentage mensen per gemeente dat verder woont dan de door de Kiesraad aanbevolen richtlijnafstand voor stemlokalen. Hier leggen wij uit hoe dit percentage is berekend. Een belangrijk knelpunt waar wij tegenaan lopen is het feit dat de adressendichtheid, die cruciaal is voor de bepaling van de richtlijnafstand van een gebied, niet beschikbaar is op vierkantsniveau (waarop wij de afstand berekenen). Daarom berekenen we eerst de afstand op buurtniveau. We bepalen van elk vierkant in welke buurt deze zich bevindt aan de hand van postcode informatie. Als een vierkant zich in twee buurten bevindt, delen we dat vierkant door deze twee buurten.
Op buurtniveau kunnen we vervolgens een richtlijnafstand toewijzen aan dat vierkant. Daarna kijken we in welk vierkant de afstand dan ‘te ver’ is (verder dan de richtlijnafstand aanbeveelt). Het aantal mensen in dat vierkant woont, tellen we voor de desbetreffende buurt op als zijnde ‘woont te ver van het stemlokaal’. Vervolgens tellen we de buurttotalen op voor elke gemeente om een totaalaantal inwoners per gemeente te krijgen dat te ver van het stemlokaal woont. Om tenslotte het percentage te krijgen, delen we dat gemeentetotaal door het totaalaantal inwoners van de gemeente. Figuur 6 legt het proces grafisch uit.

Figuur 6: Berekening van aantal inwoners per gemeente dat verder woont dan de richtlijnafstand

A.3.6 Bepaling van percentage herhaallocaties

Voor het bepalen welke stemlokalen een herhaallocatie zijn en welke niet wordt de volgende procedure doorlopen:

- De stemlokalen van een gemeente van de huidige verkiezing worden vergeleken met de stemlokalen van die gemeente in de vorige verkiezing.
- Als het gebouwnummer uit de Basisregistratie Adressen en Gebouwen (BAG), het adres (straatnaam, huisnummer en postcode) of de coördinaten (in rijksdriehoekformaat of in latitude en longitude) overeenkomt beschouwen we de locatie als een herhaallocatie.
- Er kunnen meer of minder stemlokalen zijn ten opzichte van de vorige verkiezing. Daarom wordt het percentage extra stemlokalen, het percentage andere stemlokalen en het percentage herhaallocaties berekend (samen 100%). Dit gebeurt op basis van het aantal stemlokalen in de huidige verkiezing.

A.3.7 Berekening van verbanden

Voor het bekijken van verbanden tussen wijkkenmerken en de gemiddelde afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal, zijn kenmerken in combinatie met elkaar bekeken door middel van een regressieanalyse. De meeste wijkkenmerken komen uit de Kerncijfers Wijken en Buurten (KWB). Bijlage A.2 beschrijft uit welk jaar welke data komen. Daarnaast bekijken we het wijk-opkomstcijfer.

Variabele selectie

De jaarlijkse KWB datasets van het CBS bevatten elk rond de 120 variabelen in totaal. Op de website van het CBS is gedetailleerde variabele-informatie te raadplegen.[50] Op de 121 variabelen waarmee we begonnen zijn, is eerst een inhoudelijke selectie gedaan waaruit 74 variabelen[51] overbleven om in samenhang te bekijken met de afstand. Variabelen die weggelaten zijn, vallen in één van de volgende categorieën:

- **Technische gebiedsaanduidingen**, zoals de wijkcode (Codering) of soort regio (recs).

[50] https://www.cbs.nl/nl-nl/reeksen/publicatie/kerncijfers-wijken-en-buurten
[51] Inclusief referentiecategorie-variabelen (baseline categorieën) die niet in de regressietabellen staan

- **Variabelen waarvan bij voorbaat geen samenhang kan worden verwacht**: geboortecijfers, sterftecijfers, nieuwbouw niet-woningen, niet-woningvoorraad, elektriciteitslevering, aardgasverbruik, totaalaantal en soort bedrijfsvestigingen, aantal motorfietsen en meest voorkomende postcode.
- **Variabele die verwijzen naar een mogelijk samenhangend kenmerk**, maar waarvoor een doeltreffendere alternatieve variabele beschikbaar is in de KWB. Zo gebruiken we de omgevingsadressendichtheid (ste_oad) in plaats van de meer grovere stedelijkheidsmaat (ste_mvs). Zo gebruiken we bij voorkeur relatieve maten (zoals percentages in plaats van absolute aantallen) boven absolute (dus bijvoorbeeld het aantal WMO-cliënten per 1.000 inwoners in plaats van het totaalaantal cliënten (p_wmo_t en niet a_wmo_t).

Vervolgens is in aanvulling daarvan één variabele toegevoegd: het opkomstcijfer zoals aangeboden vanuit de Kiesraad. Op deze in totaal 75 variabelen hebben we vervolgens nog een datagedreven selectie toegepast, waarna er 53 variabelen overbleven voor het uiteindelijke hoofdmodel, 52 voor het KWB-model, en 46 voor het imputatiemodel (zie Hoofdstuk 3 voor toelichting). [52] Deze datagedreven selectie is gedaan middels een ElasticNet analyse, waarmee de kenmerken zijn bekeken in samenhang met de afstand. Dit is gedaan middels een ElasticNet regressieanalyse, ontworpen voor verdere kenmerkenselectie die ditmaal datagedreven is in plaats van inhoudelijk. Deze analyse filtert variabelen op twee elementen: relevantie en zogenoemde multicollineariteit (een verstorende sterke samenhang tussen twee kenmerken onderling, waardoor de samenhang van elk met afstand moeilijk is vast te stellen). Het model wijst vervolgens de variabele aan met de grootste individuele bijdrage aan afstand door de invloed ander met een statistische *penalty* uit te schakelen (selectie op relevantie).

Een paar van de variabelen die wegvielen, verwezen in grote lijnen naar hetzelfde construct als andere variabelen die wel in de eindselectie bleven (zoals het typische inkomen in een wijk of de prevalentie van lage inkomens in de wijk). Het gaat hier vooral om inkomens en lage-inkomensmaten. Zo vallen weg: het gemiddeld inkomen per inwoner, en percentage personen tot 25% boven de armoede grens. Inkomensmaten en lage-inkomensmaten die wél relevant blijken, zijn: gemiddeld inkomen per *inwoner* (in plaats van huishouden of inkomensontvanger), het percentage personen precies op de CBS-armoedegrens, het percentage huishoudens met de laagste 50% inkomens, en het aandeel huishoudens met de hoogste 20% inkomens.

Al met al heeft deze twee-stappen voorselectie drie doelen:
- Het uitfilteren van kenmerken waarvan redelijkerwijs niet verwacht wordt dat zij een inhoudelijke relatie met afstand hebben, zoals wijkcode, geboorte- en sterftecijfer.
- Het voorkomen van vertekende resultaten, omdat veel wijkkenmerken (zoals verschillende inkomensvariabelen) onderling sterk samenhangen.
- Het voorkomen van model overfit (de uitkomsten passen zich teveel aan tot wat we in de regressie als input geven); een risico wanneer we teveel kenmerken in één keer bekijken.

Regressieanalyse
Daarna zijn de uiteindelijke regressieanalyses uitgevoerd op deze overgebleven wijkkenmerken waarover in hoofdstuk 3 gerapporteerd wordt. Hierin bekijken we wederom de mate van samenhang

[52] Opnieuw zijn bij deze aantallen de referentiecategorie-variabelen meegeteld, die niet in de tabellen staan

van deze kenmerken met de afstand, maar nu met een kleiner risico dat de metingen vertekend raken door onderlinge samenhang of *overfit*.

De regressieanalyses beslaan een hoofdmodel, KWB-model en imputatiemodel (zie hoofdstuk 3).

Tabel 16 in Bijlage B.2.1 toont de resultaten voor alle kenmerken uit het hoofdmodel, ook verbanden die zeer klein zijn. Dit is dus een iets uitgebreidere tabel dan in hoofdstuk 3. Tabel 17 en Tabel 19 in Bijlage B.2 tonen de resultaten voor het KWB-model en imputatiemodel respectievelijk. De resultaten ervan zijn besproken in hoofdstuk 3.

Wijken zijn ingebed binnen gemeenten en hierdoor kunnen wijkverschillen tevens samenhangen met zaken die op gemeenteniveau spelen. Bijvoorbeeld: wijken in Amsterdam vallen allemaal onder hetzelfde stemlokalenbudget en dezelfde gemeenteraad die beslissingen maakt over de stemlokalen in de gemeente. Hetzelfde geldt weer voor stemlokalen in Groningen, die dan weer te maken hebben met een ander budget en andere besluiten. Een reguliere regressieanalyse negeert deze hiërarchische afhankelijkheid. Het gevaar is dan dat de regressieanalyse verbanden identificeert die er niet zijn, of juist omgekeerd: daadwerkelijke verbanden mist. Daarom voeren we een multilevel regressieanalyses uit. Gezien de substantiële variatie die verklaard wordt door gemeenteverschillen (en niet de wijkkenmerken), namelijk 15%, blijkt dit een terechte keuze. Tabel 13 toont de twee niveaus van deze multilevel analyse, inclusief de observatieaantallen.

Tabel 13: Niveaus multilevel analyse

Niveau	Aantal	Verklaringen van verschillen in afstand	Modelleertechniek
Wijken (binnen gemeenten)	2.505 in hoofdmodel 3.360 in KWB-model 3.340 in imputatiemodel	Stedelijkheid, welvaart, aantal inwoners geboren buiten Europa, …	Fixed effects – zelfde coëfficiënt voor elke gemeente
Gemeente	297 in hoofdmodel 340 in KWB-model 339 in imputatiemodel	(Ongemeten) gemeentebeleid en -budget, ligging	Random intercept – elke gemeente krijgt een eigen startpunt (gemiddelde)

Omdat vele variabelen een scheve verdeling hebben qua waarden tussen de wijken, krijgen we betrouwbaardere inschatting als we ze logaritmiseren.[53] De afhankelijke variabele, de gemiddelde afstand tot stemlokalen, is tevens gelogaritmiseerd. Hierdoor is het vrij eenvoudig om deze correlatiemaat uit te drukken in een procentuele verandering in de afstand die hoort bij elke standaarddeviatie toename in inwoneraantal. Deze procentuele verandering staat tevens in Tabel 7 naast de coëfficiënten.

Door de verbanden op deze gestandaardiseerde wijze uit te drukken, kunnen we vergelijken welke kenmerken een grotere bijdrage hebben dan andere. De omvang van de coëfficiënt is dan namelijk

[53] Dit was niet nodig voor huishoudomvang, percentage hoekwoningen, aantal personenauto's per huishouden, percentage huishoudens met de hoogte en de laagste inkomens. Deze variabelen zijn niet gelogaritmiseerd. Dat maakt de interpretatie van coëfficiënten niet anders, dankzij de gelogaritmiseerde afhankelijke variabele en standaardisering van coëfficiënten.

niet afhankelijk van de eenheid van het kenmerk. Het aantal inwoners loopt in de hoge aantallen, dus de ongestandaardiseerde coëfficiënt ook; terwijl dat voor het aantal personenauto's per huishouden niet zo is.

B Tabellen en figuren

B.1 Kenmerken stemlokalen

B.1.1 Afstand per gemeente

Tabel 14: Lijst van gemeenten en de gemiddelde en mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal, oplopend gesorteerd op gemiddelde afstand, op basis van 100x100-metergebieden

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Amsterdam	207,9	189,0	137,0
Rotterdam	220,6	200,4	136,1
Haarlem	223,0	210,4	115,4
's-Gravenhage	229,4	206,9	138,8
Utrecht	232,0	215,4	127,5
Zandvoort	233,1	205,6	147,5
Delft	238,3	219,4	139,7
Schiedam	244,4	230,7	124,7
Gouda	249,1	225,4	140,1
Rijswijk (ZH.)	249,2	230,3	134,6
Leiden	249,6	232,1	132,3
Krimpen aan den IJssel	255,4	238,6	127,9
Alblasserdam	259,4	235,0	158,5
Dordrecht	262,1	234,8	182,1
Diemen	262,6	240,4	145,6
Katwijk	265,4	234,0	172,8
Hendrik-Ido-Ambacht	270,3	256,0	136,5
Uitgeest	271,4	252,3	150,5
Nissewaard	271,6	258,9	155,3
Sliedrecht	272,8	260,2	188,0
Groningen	274,3	234,4	191,6
Beverwijk	274,9	250,4	159,5
Leidschendam-Voorburg	276,3	257,3	158,6
Heemstede	276,8	254,3	143,3
Gorinchem	278,1	244,6	171,8
Bunschoten	279,3	242,5	207,4
Nijmegen	279,8	262,0	144,0
Papendrecht	281,9	269,2	134,7
Amersfoort	282,2	256,5	165,5
Maastricht	282,8	262,1	150,5
Waddinxveen	285,6	237,7	247,3
Urk	286,1	264,7	157,8
Maassluis	286,5	263,8	148,8
Vlaardingen	289,6	266,5	147,4
Den Helder	291,4	263,2	174,1
Lisse	294,9	248,3	220,3

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Zwijndrecht	295,0	272,6	170,3
Breda	295,4	268,1	187,0
Zwolle	298,5	265,2	231,2
Veenendaal	298,7	252,8	184,7
Amstelveen	299,1	273,9	178,0
Vlissingen	299,4	269,9	167,3
Ridderkerk	299,9	253,8	270,9
Landgraaf	300,1	273,5	185,6
Kerkrade	300,7	280,0	156,1
Voorschoten	302,2	282,3	161,7
Arnhem	302,9	265,0	294,3
's-Hertogenbosch	304,7	268,9	211,8
Oegstgeest	304,9	279,3	161,4
Culemborg	305,4	272,0	195,4
Rheden	305,4	278,7	196,4
Deventer	305,5	258,9	229,6
Harlingen	306,5	262,1	206,2
Veldhoven	309,8	285,6	183,0
Zoetermeer	309,8	282,6	167,9
IJsselstein	311,6	280,7	226,2
Zaanstad	311,6	259,2	258,7
Zutphen	312,8	270,1	245,3
Leiderdorp	313,5	279,8	179,9
Tilburg	314,2	291,2	185,4
Nieuwegein	315,6	302,9	161,9
Alkmaar	316,0	280,3	203,9
Beek (L.)	317,1	277,1	203,5
Vaals	317,3	260,4	308,5
Baarn	317,6	292,2	190,4
Bergen op Zoom	319,1	288,7	219,5
Zeist	319,2	286,1	202,2
Westervoort	319,5	313,0	135,7
Alphen aan den Rijn	320,1	257,6	282,0
Heerlen	321,6	290,5	185,9
Geertruidenberg	322,6	308,8	163,7
Uithoorn	323,7	305,4	270,7
Doesburg	324,2	294,7	235,2
Teylingen	324,9	262,6	249,9
Roermond	325,8	281,4	223,4
Velsen	326,2	270,8	253,9
Capelle aan den IJssel	326,2	271,7	213,4
Wageningen	326,9	261,6	272,1
Enschede	328,8	281,7	250,7
Castricum	329,1	276,6	283,5
De Bilt	331,6	271,5	258,0

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Almelo	332,1	303,5	210,2
Almere	332,7	290,1	225,7
Purmerend	333,2	303,4	237,7
Gooise Meren	333,2	278,5	298,0
Edam-Volendam	333,7	287,1	270,0
Eindhoven	333,9	311,7	177,3
Barendrecht	335,4	307,6	187,1
Heemskerk	336,4	293,9	219,7
Woerden	336,6	270,9	323,1
Stede Broec	337,8	322,5	168,7
Oldenzaal	337,9	310,0	198,8
Huizen	338,1	276,1	318,5
Schiermonnikoog	338,6	280,6	271,6
Duiven	338,9	302,2	216,7
Reimerswaal	341,2	263,7	339,6
Leeuwarden	342,2	281,3	279,3
Hoorn	342,6	316,1	186,8
Soest	343,7	281,8	306,6
Dijk en Waard	346,3	287,5	257,4
Nuenen, Gerwen en Nederwetten	346,5	327,4	185,4
Houten	346,6	306,7	251,8
Bunnik	346,7	288,6	251,7
Tholen	347,5	293,7	311,6
Rijssen-Holten	347,6	269,1	352,8
Geldrop-Mierlo	347,7	321,9	187,2
Beuningen	347,8	308,2	210,2
Goirle	347,8	295,5	271,1
Apeldoorn	348,6	289,0	336,8
Assen	350,6	309,5	243,5
Westland	350,7	287,6	261,7
Venlo	352,9	291,2	304,0
Goes	353,3	313,8	282,6
Zuidplas	353,4	286,4	307,5
Helmond	354,7	326,2	193,5
Borne	356,0	337,6	242,3
Loon op Zand	356,7	307,2	282,3
Wijk bij Duurstede	358,0	283,8	351,9
Valkenswaard	359,0	328,1	229,2
Weert	359,2	315,8	240,6
Wormerland	359,5	302,2	357,3
Sittard-Geleen	359,7	322,8	205,5
Haarlemmermeer	360,0	308,0	265,4
Roosendaal	362,1	323,8	237,4
Enkhuizen	362,3	313,3	258,1
Noordwijk	362,8	266,0	320,6

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Meppel	363,8	292,2	316,1
Tiel	364,9	323,8	240,5
Ouder-Amstel	365,0	321,1	432,2
Wassenaar	366,2	327,3	250,5
Harderwijk	367,5	334,7	226,2
Heusden	369,5	321,2	273,3
Waalwijk	369,6	321,2	250,5
Brunssum	369,7	343,2	208,3
Doetinchem	370,5	338,6	266,5
Hardinxveld-Giessendam	371,3	270,3	319,7
Oostzaan	371,7	301,8	261,1
Druten	372,4	318,9	221,8
Boxtel	373,0	305,9	321,5
Landsmeer	373,2	287,0	279,4
Gilze en Rijen	373,9	311,8	274,9
Albrandswaard	374,9	366,2	197,3
Lelystad	375,6	312,6	359,0
Zwartewaterland	375,9	291,0	386,9
Valkenburg aan de Geul	377,2	312,3	277,2
Heiloo	377,3	308,2	287,0
Lingewaard	377,5	320,9	252,2
Wijchen	377,9	331,4	238,7
Pijnacker-Nootdorp	378,2	317,7	251,5
Stichtse Vecht	380,2	275,8	430,2
Kapelle	380,6	350,1	227,1
Vught	382,6	341,1	257,9
Zevenaar	383,1	333,6	259,5
Voorne aan Zee	383,7	330,3	298,0
Meerssen	383,8	335,4	247,0
Scherpenzeel	383,9	315,4	315,6
Bloemendaal	384,1	343,0	223,4
Smallingerland	384,9	329,1	267,2
Middelburg (Z.)	385,9	347,4	233,8
Ede	386,5	286,3	435,4
Brummen	387,0	307,9	353,0
Berg en Dal	387,9	316,4	333,9
Moerdijk	391,4	318,0	333,8
Meierijstad	391,8	305,3	364,5
Oosterhout	392,8	353,3	269,4
Blaricum	392,9	339,6	270,1
Stein (L.)	393,6	377,4	217,1
Zoeterwoude	393,9	283,7	335,5
Noardeast-Fryslân	394,3	294,2	353,2
Zaltbommel	395,8	326,0	304,4
Waterland	396,2	311,5	392,9

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Woudenberg	399,4	311,7	426,5
Vijfheerenlanden	400,0	302,5	345,8
Schouwen-Duiveland	400,0	284,5	414,9
Texel	400,4	292,2	425,9
Hoogeveen	402,7	315,2	388,1
Midden-Delfland	404,3	278,2	519,5
Borsele	404,3	316,3	333,6
Hengelo (O.)	404,5	370,5	238,9
Drimmelen	404,7	311,1	359,9
Oss	404,9	344,7	299,6
Kampen	405,4	287,1	443,5
Bladel	406,1	343,5	314,0
Oudewater	406,4	231,7	556,0
Etten-Leur	408,6	352,6	286,9
Land van Cuijk	409,4	323,3	356,5
Dongen	410,0	344,5	296,1
Hoeksche Waard	410,3	305,1	431,8
Aalsmeer	410,4	349,5	306,3
Hillegom	410,8	316,4	331,8
Overbetuwe	411,0	350,7	297,9
Utrechtse Heuvelrug	411,8	351,2	352,7
Bergen (NH.)	412,4	335,0	310,4
Achtkarspelen	413,8	354,4	293,7
Steenbergen	414,0	325,0	399,2
Beekdaelen	414,2	346,6	282,4
Nijkerk	414,7	299,2	611,5
Simpelveld	414,8	345,4	303,4
Nunspeet	415,3	307,8	418,7
Waadhoeke	416,5	310,2	393,4
Noord-Beveland	416,7	324,1	406,6
Montferland	417,3	361,7	283,0
Venray	419,8	343,1	328,1
Hilvarenbeek	420,1	294,9	467,1
Elburg	420,4	308,0	414,2
Westerkwartier	420,5	332,0	388,3
Renkum	421,3	373,6	246,8
Twenterand	422,6	313,2	396,9
Rhenen	423,0	311,8	393,5
Krimpenerwaard	423,0	276,3	505,8
Lansingerland	423,2	357,8	357,6
Oude IJsselstreek	424,1	339,2	370,9
Haaksbergen	424,3	299,8	456,1
Hattem	425,3	355,8	372,6
Montfoort	426,8	311,2	483,0
Bodegraven-Reeuwijk	427,8	325,0	361,3

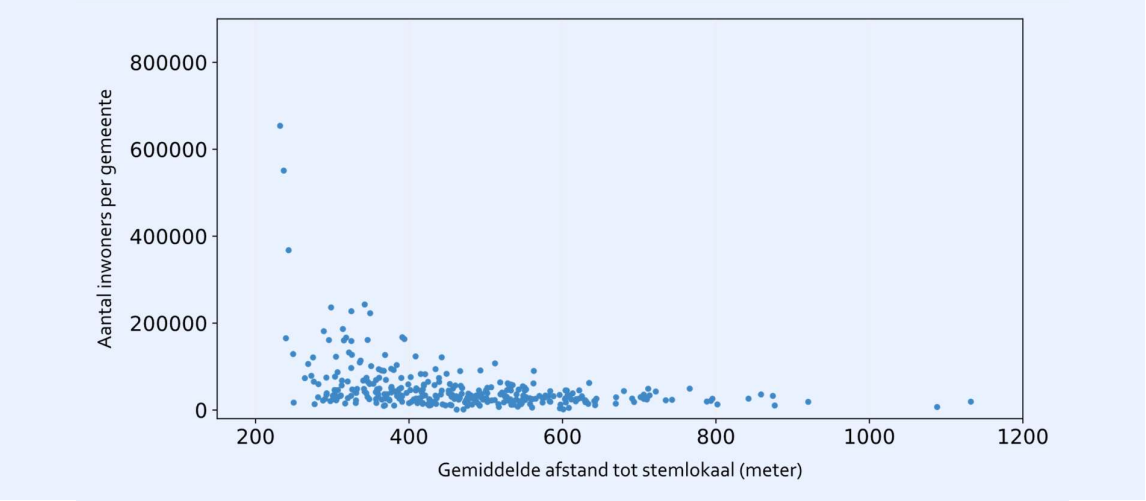
Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Deurne	427,8	326,4	406,7
Koggenland	428,8	307,2	370,3
Winterswijk	429,3	288,6	521,6
West Betuwe	429,9	338,1	397,8
Vlieland	431,3	278,5	352,6
Laren (NH.)	431,4	432,8	220,0
Goeree-Overflakkee	433,5	331,0	393,1
Veere	433,8	327,7	387,1
Hellendoorn	433,8	329,3	420,9
Best	436,1	388,2	297,9
Eemnes	436,6	340,6	406,9
Halderberge	437,8	353,9	336,1
Oldambt	438,5	331,1	378,9
Epe	438,8	324,1	415,1
Mook en Middelaar	439,4	355,2	331,0
Eijsden-Margraten	440,3	385,9	330,0
Leudal	442,3	343,9	371,8
Gemert-Bakel	442,8	325,3	416,1
Echt-Susteren	443,7	353,0	375,8
De Fryske Marren	445,7	339,1	407,9
Kaag en Braassem	445,8	323,8	394,2
Ermelo	446,6	327,7	425,0
Waalre	446,7	432,3	214,4
Dantumadiel	448,1	351,1	354,9
Leusden	448,4	380,0	308,7
Hof van Twente	449,0	324,8	489,7
Cranendonck	450,5	359,4	392,9
De Ronde Venen	451,7	330,2	459,1
Opmeer	451,9	355,7	409,5
Barneveld	452,4	316,1	476,2
Asten	453,7	366,0	443,8
Heerenveen	454,7	342,4	421,9
Gennep	455,8	344,1	448,9
Woensdrecht	456,2	389,3	326,0
Emmen	456,9	368,5	388,2
Oost Gelre	457,1	386,7	343,4
Schagen	457,3	361,4	390,9
Heeze-Leende	459,9	346,9	367,7
Son en Breugel	460,0	416,9	283,0
Aalten	462,1	375,7	357,6
Losser	464,7	345,4	421,1
Het Hogeland	465,4	347,9	519,2
Reusel-De Mierden	468,0	376,0	406,5
Renswoude	468,6	329,2	554,7
Sluis	469,0	354,0	514,8

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Heumen	469,6	367,0	405,3
Maashorst	471,1	392,6	382,4
Beesel	471,2	396,1	327,3
Raalte	471,8	372,2	430,6
Eersel	473,5	373,5	383,1
Sint-Michielsgestel	474,2	393,9	354,8
Altena	474,7	361,8	456,4
Putten	475,9	289,2	573,4
Nederweert	476,5	343,9	481,8
Medemblik	478,1	380,7	390,1
Rucphen	479,6	391,0	430,7
Laarbeek	479,6	399,0	339,8
Terneuzen	480,7	356,6	465,9
Midden-Groningen	485,7	384,7	418,6
Voerendaal	488,3	403,0	368,5
Berkelland	489,1	358,7	534,0
Terschelling	489,5	313,0	514,8
Ooststellingwerf	492,3	372,0	442,2
Molenlanden	492,9	334,1	498,2
Tytsjerksteradiel	496,0	393,1	398,4
Neder-Betuwe	496,5	351,0	455,2
Súdwest-Fryslân	498,6	375,3	457,8
Bergeijk	499,0	400,2	418,7
Hulst	499,9	403,1	421,9
Lochem	500,9	344,1	611,4
Someren	502,0	378,1	450,7
Hardenberg	502,0	348,6	504,6
Bernheze	502,7	379,5	447,0
Maasgouw	503,5	469,3	291,3
Horst aan de Maas	503,9	397,0	407,2
Wierden	504,7	411,4	438,6
Oisterwijk	507,2	373,1	502,7
Stadskanaal	509,5	390,3	445,8
Maasdriel	509,9	405,6	404,1
Noordenveld	510,8	391,0	526,9
Steenwijkerland	512,8	371,4	446,1
Weststellingwerf	512,9	376,0	524,1
Drechterland	521,6	399,9	403,2
Dinkelland	522,1	365,5	517,4
Ameland	529,1	526,4	284,3
Olst-Wijhe	529,7	411,7	510,1
West Maas en Waal	532,2	447,7	410,2
Dalfsen	534,8	381,6	545,8
Buren	536,5	407,8	479,3
Peel en Maas	537,5	413,8	467,1

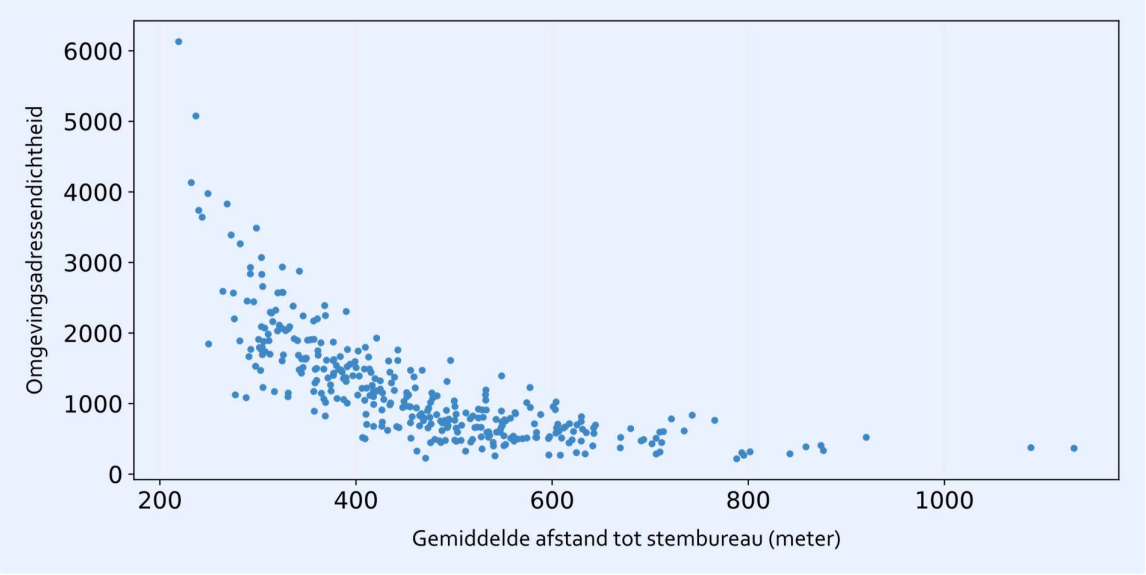
Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Oldebroek	537,8	374,4	647,0
De Wolden	541,0	378,1	552,8
Oirschot	541,8	337,7	644,7
Voorst	545,0	363,5	533,4
Tynaarlo	547,0	429,8	427,4
Eemsdelta	548,6	450,4	420,0
Pekela	551,5	420,5	429,5
Heerde	555,8	429,7	443,1
Hollands Kroon	556,3	405,3	551,2
Boekel	559,3	484,7	400,5
Nieuwkoop	563,5	380,3	579,9
Gulpen-Wittem	567,6	382,5	511,3
Zundert	571,7	275,5	752,6
Roerdalen	574,8	464,3	558,4
Opsterland	581,8	417,7	535,3
Zeewolde	587,7	335,9	1185,7
Noordoostpolder	592,8	343,1	786,0
Coevorden	594,8	470,1	537,4
Aa en Hunze	599,8	449,7	580,8
Veendam	600,0	449,5	524,4
Dronten	610,3	409,5	912,4
Lopik	614,4	382,3	586,0
Tubbergen	619,0	421,3	605,8
Westerveld	627,3	424,1	622,3
Bergen (L.)	648,9	548,0	512,6
Bronckhorst	657,5	442,8	693,0
Borger-Odoorn	672,5	482,7	608,7
Alphen-Chaam	681,9	416,1	802,0
Midden-Drenthe	682,2	402,3	787,9
Rozendaal	694,5	741,2	299,9
Ommen	698,1	424,0	903,3
Westerwolde	710,6	501,7	635,7
Staphorst	746,0	495,2	798,8
Baarle-Nassau	872,6	529,7	985,2

B.1.2 Afstand per wijk en gemeente (500x500-metergebieden)

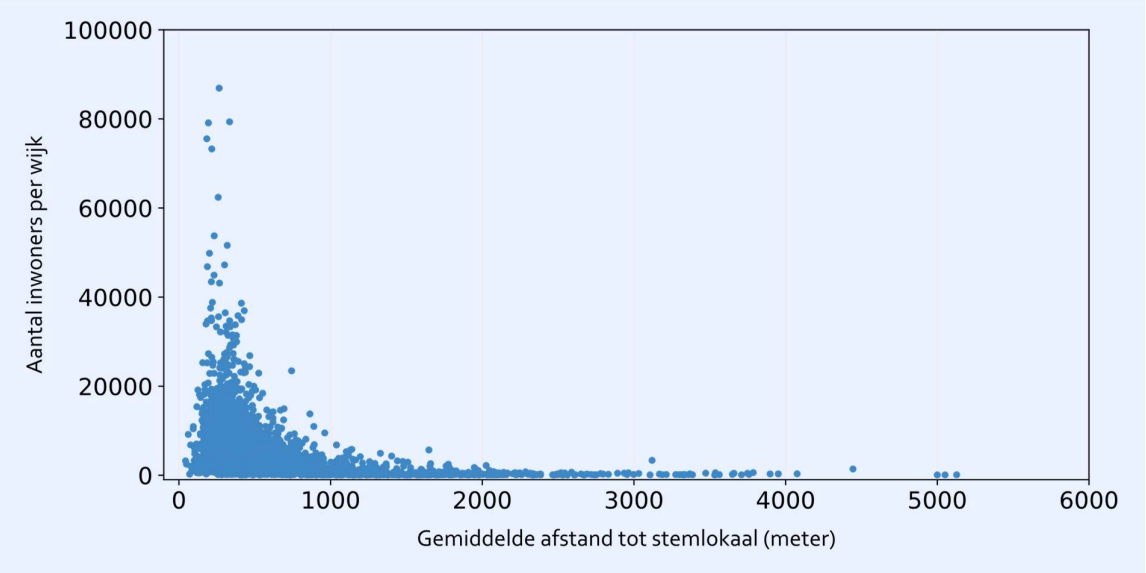
Figuur 7: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in gemeenten (500x500-metergebieden)

Figuur 8: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar omgevingsadressendichtheid in gemeenten (500x500-metergebieden)

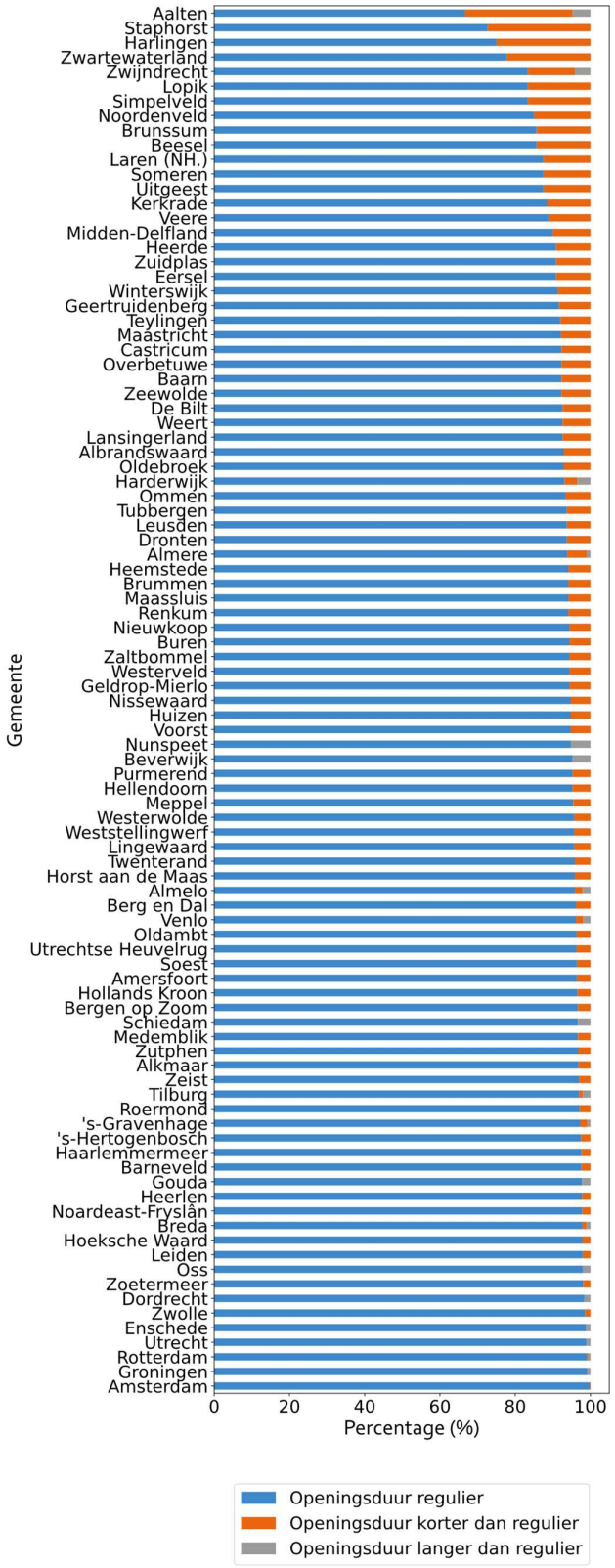

Figuur 9: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in wijken (500x500-metergebieden)

B.1.3 Openingstijden

Figuur 10: Verdeling van openingstijden van stemlokalen van gemeenten die minstens één bijzonder stembureau hebben

B.2 Verbanden met afstand

B.2.1 Hoofdmodel

Tabel 15: ElasticNet modelselectie resultaten

Status	Wijkkenmerken
Geselecteerd	% vrijstaande woningen, bevolkingsdichtheid, aantal gehuwden, % meergezinswoningen, aantal inkomensontvangers, gemiddelde afstand tot school, % huishoudens met hoogste inkomen, % hoekwoningen (eengezins), mediaan vermogen huishoudens, aantal inw. buiten Europa geboren, % huishoudens met hoogste inkomen, gemiddeld aantal personenauto's per huishouden, aantal inw. in Europa geboren (excl. NL), opkomstpercentage, aantal havo/ vwo/ mbo2-4 opgeleiden, aantal woningen, aandeel wmo-cliënten, % niet-corporatie huurwoningen, gemiddeld inkomen per inkomensontvanger, % personen met hoogste inkomen, % personen op armoedegrens, aantal wo studenten, % werknemers met flexibele arbeidsrelatie, aantal inw. in ww-uitkering, % zelfstandigen, aantal inw. in AOW-uitkering., gemiddelde WOZ-waarde, aantal mbo studenten, % jongeren in jeugdzorg, aantal nieuwbouwwoningen, aantal inw. in bijstandsuitkering, aantal hbo studenten, % huishoudens tot 110% van sociaal minimum, gemiddelde afstand tot grote supermarkt, gemiddelde afstand tot huisartsenpraktijk, omgevingsadressendichtheid, gemiddelde huishoudensgrootte, gemiddeld gestandaardiseerd huishoudinkomen, aantal inw. in arbeidsongeschiktheidsuitk., arbeidsparticipatie, % twee-onder-één-kapwoningen, % koopwoningen, % woningen niet ouder dan 10 jaar
Niet geselecteerd	aantal vrouwen, aantal 25 tot 45 jarigen, aantal 45 tot 65 jarigen, aantal 65 en ouder, aantal inw. tot 25% boven armoedegrens, gemiddeld inkomen per inwoner, aantal gescheidenen, aantal verweduwden, aantal inw. met herkomst in Europa (excl. NL), aantal inw. met herkomst buiten Europa, aantal huishoudens, aantal huishoudens zonder kinderen, aantal hbo/ wo opgeleiden, aantal huishoudens met kinderen, aantal inwoners, % onbewoonde woningen, oppervlakte in hectare, % personen met laagste inkomen, gemiddelde afstand tot kinderdagverblijf

Tabel 16: Alle uitkomsten multilevel analyse, inclusief zeer kleine en statistisch insignificante verbanden

Wijkkenmerk	Coëfficiënt	Std. Error	p-value	Significant
% vrijstaande woningen	0.267	0.025	0.001	Ja
bevolkingsdichtheid	-0.179	0.019	0.001	Ja
aantal gehuwden	0.120	0.040	0.001	Ja
% huishoudens met hoogste inkomen	0.115	0.029	0.001	Ja
aantal mbo studenten	0.105	0.026	0.001	Ja
aantal inkomensontvangers	-0.104	0.054	0.056	Nee
% meergezinswoningen	0.103	0.017	0.001	Ja
aantal inw. buiten Europa geboren	0.101	0.027	0.001	Ja
mediaan vermogen huishoudens	0.091	0.022	0.001	Ja
aandeel wmo-cliënten	-0.076	0.012	0.001	Ja
gemiddelde afstand tot school	0.071	0.008	0.001	Ja
aantal woningen	-0.064	0.059	0.280	Nee
aantal inw. in arbeidsongeschiktheidsuitk.	-0.059	0.022	0.007	Ja

Wijkkenmerk	Coëfficiënt	Std. Error	p-value	Significant
aantal havo/ vwo/ mbo2-4 opgeleiden	0.055	0.020	0.006	Ja
gemiddeld aantal personenauto's per huishouden	0.055	0.015	0.001	Ja
opkomstpercentage	-0.054	0.008	0.001	Ja
% hoekwoningen (eengezins)	0.053	0.013	0.001	Ja
aantal inw. in Europa geboren (excl. NL)	-0.048	0.021	0.022	Ja
gemiddelde WOZ-waarde	0.047	0.018	0.009	Ja
% zelfstandigen	-0.040	0.013	0.002	Ja
gemiddeld inkomen per inkomensontvanger	-0.037	0.022	0.094	Nee
% niet-corporatie huurwoningen	0.034	0.010	0.001	Ja
arbeidsparticipatie	-0.028	0.012	0.020	Ja
aantal inw. in AOW-uitkering.	0.026	0.029	0.369	Nee
% personen op armoedegrens	0.020	0.014	0.135	Nee
% huishoudens tot 110% van sociaal minimum	-0.018	0.015	0.229	Nee
aantal nieuwbouwwoningen	-0.016	0.008	0.048	Ja
aantal inw. in bijstandsuitkering	-0.015	0.020	0.461	Nee
% personen met hoogste inkomen	-0.013	0.022	0.549	Nee
gemiddelde afstand tot huisartsenpraktijk	-0.012	0.011	0.246	Nee
% jongeren in jeugdzorg	-0.012	0.008	0.108	Nee
aantal inw. in ww-uitkering	0.012	0.016	0.465	Nee
% twee-onder-één-kapwoningen	0.012	0.010	0.234	Nee
gemiddelde huishoudensgrootte	0.011	0.017	0.516	Nee
% koopwoningen	-0.006	0.014	0.670	Nee
gemiddelde afstand tot grote supermarkt	-0.006	0.011	0.609	Nee
omgevingsadressendichtheid	0.006	0.023	0.811	Nee
gemiddeld gestandaardiseerd huishoudinkomen	-0.005	0.016	0.761	Nee
aantal hbo studenten	0.004	0.021	0.856	Nee
% woningen niet ouder dan 10 jaar	0.004	0.008	0.657	Nee
% werknemers met flexibele arbeidsrelatie	0.001	0.014	0.954	Nee
aantal wo studenten	-0.001	0.016	0.987	Nee

B.2.2 KWB model

Naast een hoofdmodel met zowel alle KWB-wijkkenmerken als opkomstcijfer, hebben we een model geanalyseerd zonder opkomstcijfer. Dit omdat er relatief veel wijken en zelfs enkele complete gemeenten zijn met ontbrekende opkomstcijfers. De resultaten van dit KWB-model staan in bijlage B.2.2. Hieronder bespreken we de belangrijkste verschillen met het hoofdmodel en wat dit betekent.

Nieuwe verbanden

Allereerst heeft de omgevingsadressendichtheid in het KWB-model juist wel een kleine, doch duidelijke relatie met de afstand (β = -.13 en statistisch significant). Bevolkingsdichtheid blijft daarnaast een eigen, vergelijkbaar verband houden met afstand.

Daarnaast heeft het aantal woningen in een wijk nu ook een verband met afstand. Hoe meer woningen, hoe kleiner de afstand (β = -.12). Ook het aantal gescheidenen (β = -.08) en het aantal 25 tot 45-jarigen (β = -.07) hangen samen met een kleinere afstand.

Het aandeel laagste 40% huishoudinkomens is niet meer zo relevant, evenals het aandeel van de hoogste 20%. Daarentegen valt het percentage personen in armoede juist op (β = .05). Wel hangen nog steeds welvaartsmaten zoals aantal personenauto's en mediaan huishoudvermogen samen met een grotere afstand.

Tenslotte valt het verband met aantal mbo studenten en aantal havo, vwo en vmbo2-4 weg. Daarentegen zien we juist een grotere afstand in wijken met meer theoretisch opgeleiden (hbo/ wo).

Interpretatie

Doordat het hoofdmodel het opkomstcijfer meeneemt zonder ontbrekende waarden te imputeren, vallen soms hele gemeenten weg (43), en een substantieel aantal wijken (855). Hierdoor missen we een deel van het totaalplaatje. De nieuwe resultaten uit het KWB-model kunnen daardoor wijzen op wat speelt in de wijken en gemeenten waarvan we de opkomstcijfers missen.

Maar anderzijds kan juist het niet-meenemen van opkomstcijfer ervoor zorgen dat dit onopgemerkt op de achtergrond speelt bij andere verbanden. Om deze reden bespreken we verbanden die afwezig zijn in het hoofdmodel, maar wél in dit KWB model alsmede in het imputatiemodel (met opkomst), als robuust in hoofdstuk 3.

Tabel 17: Alle uitkomsten multilevel analyse, inclusief zeer kleine en statistisch insignificante verbanden

Wijkkenmerk	Coëfficiënt	Std. Error	p-value	Significant
% vrijstaande woningen	0.216	0.028	0.001	Ja
bevolkingsdichtheid	-0.158	0.019	0.001	Ja
gemiddelde afstand tot school	0.143	0.013	0.001	Ja
omgevingsadressendichtheid	-0.132	0.021	0.001	Ja
aantal inw. buiten Europa geboren	0.124	0.030	0.001	Ja
aantal woningen	-0.117	0.040	0.003	Ja
aantal hbo/ wo opgeleiden	0.112	0.014	0.001	Ja
% meergezinswoningen	0.102	0.017	0.001	Ja
aantal gescheidenen	-0.081	0.040	0.045	Ja
aantal 25 tot 45-jarigen	-0.077	0.039	0.049	Ja
gemiddeld aantal personenauto's per huishouden	0.064	0.014	0.001	Ja
gemiddelde huishoudensgrootte	0.060	0.014	0.001	Ja
% personen op armoedegrens	0.047	0.012	0.001	Ja
mediaan vermogen huishoudens	0.047	0.020	0.018	Ja
% zelfstandigen	-0.043	0.014	0.001	Ja
gemiddelde afstand tot huisartsenpraktijk	-0.039	0.013	0.003	Ja
aantal mbo studenten	0.037	0.025	0.134	Nee

Wijkkenmerk	Coëfficiënt	Std. Error	p-value	Significant
gemiddeld gestandaardiseerd huishoudinkomen	0.035	0.015	0.019	Ja
% personen met hoogste inkomen	-0.035	0.020	0.075	Nee
% huishoudens met hoogste inkomen	0.035	0.023	0.125	Nee
aantal havo/ vwo/ mbo2-4 opgeleiden	0.034	0.015	0.029	Ja
gemiddelde afstand tot grote supermarkt	-0.027	0.014	0.050	Ja
% werknemers met flexibele arbeidsrelatie	0.023	0.014	0.094	Nee
% twee-onder-één-kapwoningen	-0.020	0.010	0.046	Ja
% hoekwoningen (eengezins)	0.019	0.015	0.226	Nee
aantal 65 en ouder_oo	-0.018	0.038	0.641	Nee
% koopwoningen	0.018	0.013	0.181	Nee
aantal wo studenten	0.015	0.019	0.410	Nee
gemiddelde afstand tot kinderdagverblijf	0.015	0.014	0.300	Nee
gemiddelde WOZ-waarde	0.014	0.017	0.415	Nee
aandeel wmo-cliënten	-0.012	0.011	0.272	Nee
% onbewoonde woningen	-0.012	0.010	0.238	Nee
% woningen niet ouder dan 10 jaar	0.005	0.009	0.585	Nee
gemiddeld inkomen per inwoner	-0.005	0.020	0.812	Nee
aantal nieuwbouwwoningen	-0.001	0.009	0.962	Nee

Tabel 18: Opvallendste tien gemeenten met hogere of lagere gemiddelde afstand dan verwacht

Gemeente	Systematische afwijking van het gemiddelde	Richting
Midden-Drenthe	0.24	Groter dan verwacht
Noordoostpolder	0.20	Groter dan verwacht
Terneuzen	0.15	Groter dan verwacht
Vijfheerenlanden	0.15	Groter dan verwacht
Best	0.14	Groter dan verwacht
Schouwen-Duiveland	-0.28	Kleiner dan verwacht
Leudal	-0.22	Kleiner dan verwacht
Land van Cuijk	-0.19	Kleiner dan verwacht
Borsele	-0.18	Kleiner dan verwacht
Ooststellingwerf	-0.16	Kleiner dan verwacht

De tabel hierboven geeft aan bij welke gemeenten de verwachte afstand het sterkst afweek dan verwacht kan worden uit de meegenomen wijkkenmerken in het bovenstaande KWB-model. Dat wil zeggen dat de gemeentelijke gemiddelde afstand hoger (of lager) is dan verwacht op basis van de kenmerken van de wijken binnen deze gemeenten (zoals stedelijkheid, huishoudvermogen, woningtypen, aantal nieuwbouwwoningen, etc).

B.2.3 Imputatiemodel

Naast een hoofdmodel met zowel alle KWB-wijkkenmerken als opkomstcijfer waarbij ontbrekende opkomstcijfers niet zijn geïmputeerd, hebben we een model geanalyseerd waarbij dit imputeren juist wel gebeurt. Dit omdat er anders relatief veel wijken en zelfs enkele complete gemeenten ontbreken in de data. De resultaten van dit imputatiemodel staan in Bijlage B.2.3. Hieronder bespreken we de belangrijkste verschillen met het hoofdmodel en wat dit betekent.

Nieuwe verbanden en interpretatie
Omdat opkomst voor vele wijken is geïmputeerd uit het gemeentelijk gemiddelde, zou het in de lijn van de verwachting zijn dat het verband van opkomst met afstand dan ook zwakker wordt. Toch blijft het verband even sterk en robuust. Dat geeft ons sterk vertrouwen in het resultaat.
De omgevingsadressendichtheid heeft nu een duidelijker verband met de afstand, consistent met bevolkingsdichtheid en wat we elders vinden: hoe hoger de stedelijkheid, hoe kleiner de afstand. Dit geeft ons extra vertrouwen in een daadwerkelijk verband met stedelijkheid. We zien verder een klein verband met de gemiddelde afstand van inwoners tot een huisartsenpraktijk: hoe minder ver weg, hoe kleiner ook de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal. Hetzelfde geldt voor de afstand tot de supermarkt: hoe dichterbij, hoe kleiner de afstand tot het stemlokaal. Verder zijn veel verbanden consistent met het hoofdmodel waarin niet wordt geïmputeerd, maar opkomst wel wordt bekeken: allereerst opkomst zelf en daarnaast uit de KWB-data: de welvaartsvariabelen (mediaan vermogen, aantal personenauto's en WOZ-waarde), aandeel vrijstaande en meergezinswoningen, bevolkingsdichtheid, gemiddelde afstand tot de school, percentage zelfstandigen en aantal inwoners met havo/vwo of mbo2-4 als laatste diploma.

Tabel 19: Alle uitkomsten multilevel analyse, inclusief zeer kleine en statistisch insignificante verbanden

Wijkkenmerk	Coëfficiënt	Std. Error	p-value	Significant
% vrijstaande woningen	0.207	0.028	0.001	Ja
bevolkingsdichtheid	-0.153	0.020	0.001	Ja
gemiddelde afstand tot school	0.147	0.013	0.001	Ja
omgevingsadressendichtheid	-0.129	0.020	0.001	Ja
aantal gescheidenen	-0.110	0.032	0.001	Ja
aantal hbo/ wo opgeleiden	0.109	0.014	0.001	Ja
% meergezinswoningen	0.092	0.017	0.001	Ja
aantal woningen	-0.076	0.033	0.020	Ja
opkomstpercentage	-0.059	0.008	0.001	Ja
gemiddelde huishoudensgrootte	0.058	0.014	0.001	Ja
gemiddeld aantal personenauto's per huishouden	0.057	0.014	0.001	Ja
% zelfstandigen	-0.048	0.013	0.001	Ja
gemiddelde WOZ-waarde	0.043	0.016	0.008	Ja
mediaan vermogen huishoudens	0.041	0.019	0.026	Ja
% personen op armoedegrens	0.035	0.012	0.004	Ja
gemiddelde afstand tot grote supermarkt	-0.034	0.013	0.012	Ja
aantal havo/ vwo/ mbo2-4 opgeleiden	0.033	0.015	0.032	Ja
gemiddelde afstand tot huisartsenpraktijk	-0.031	0.013	0.014	Ja
% werknemers met flexibele arbeidsrelatie	0.030	0.014	0.030	Ja

Wijkkenmerk	Coëfficiënt	Std. Error	p-value	Significant
aantal inw. in arbeidsongeschiktheidsuitk.	0.029	0.017	0.081	Nee
gemiddeld gestandaardiseerd huishoudinkomen	0.028	0.013	0.033	Ja
aantal mbo studenten	0.028	0.025	0.267	Nee
% personen met hoogste inkomen	-0.023	0.019	0.227	Nee
% twee-onder-één-kapwoningen	-0.020	0.010	0.045	Ja
% koopwoningen	0.017	0.013	0.173	Nee
aantal inw. in Europa geboren (excl. NL)	0.015	0.021	0.459	Nee
aandeel wmo-cliënten	-0.014	0.011	0.181	Nee
gemiddelde afstand tot kinderdagverblijf	0.014	0.014	0.312	Nee
% hoekwoningen (eengezins)	0.013	0.015	0.394	Nee
% niet-corporatie huurwoningen	0.008	0.011	0.464	Nee
% personen met laagste inkomen	0.007	0.014	0.627	Nee
% huishoudens met hoogste inkomen	-0.005	0.020	0.795	Nee
aantal nieuwbouwwoningen	-0.004	0.008	0.637	Nee

B.3 Verschillen in locaties

Tabel 20: Aantal stemlokalen per gemeente in afgelopen twee verkiezingen, het aantal nieuwe stemlokalen ten opzichte van de vorige verkiezing, het percentage **extra** stemlokalen ten opzichte van de vorige verkiezing, het percentage stemlokalen dat op een **andere** locatie ligt en het percentage stemlokalen dat op **dezelfde** locatie ligt, uitgegaan van het aantal stemlokalen bij GR26, oplopend gesorteerd op het percentage stemlokalen dat op dezelfde locatie in gebruik was in GR26/TK25

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Terschelling	5	4	20%	40%	40%
Hillegom	10	9	10%	30%	60%
Urk	11	10	9%	27%	64%
Vaals	6	6	0%	33%	67%
Oirschot	10	10	0%	30%	70%
Wassenaar	14	14	0%	29%	71%
Kerkrade	26	21	19%	8%	73%
Noordwijk	26	26	0%	27%	73%
Dinkelland	15	14	7%	20%	73%
Geertruidenberg	12	12	0%	25%	75%
Midden-Delfland	8	8	0%	25%	75%
Mook en Middelaar	4	4	0%	25%	75%
Heemstede	17	17	0%	24%	76%
Staphorst	9	9	0%	22%	78%
Eemnes	5	7	0%	20%	80%
Heerde	10	10	0%	20%	80%
Nieuwegein	25	29	0%	20%	80%
Noordenveld	20	20	0%	20%	80%
Bloemendaal	17	15	12%	6%	82%
Beuningen	18	16	11%	6%	83%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Gilze en Rijen	12	12	0%	17%	83%
Oudewater	6	6	0%	17%	83%
Sint-Michielsgestel	12	12	0%	17%	83%
Leidschendam-Voorburg	31	32	0%	16%	84%
Vught	19	20	0%	16%	84%
Meerssen	13	13	0%	15%	85%
Neder-Betuwe	13	13	0%	15%	85%
Koggenland	20	21	0%	15%	85%
Wageningen	20	20	0%	15%	85%
Bergen (L)	7	7	0%	14%	86%
Dalfsen	21	19	10%	5%	86%
Katwijk	35	31	11%	3%	86%
Soest	28	29	0%	14%	86%
Woudenberg	7	7	0%	14%	86%
Meppel	22	22	0%	14%	86%
Rijssen-Holten	22	19	14%	0%	86%
Drimmelen	15	15	0%	13%	87%
Haaksbergen	15	15	0%	13%	87%
Papendrecht	15	15	0%	13%	87%
Veere	15	15	0%	13%	87%
Leudal	23	23	0%	13%	87%
Velsen	31	31	0%	13%	87%
Culemborg	16	15	6%	6%	88%
Kapelle	8	7	13%	0%	88%
Pekela	8	7	13%	0%	88%
Someren	8	7	13%	0%	88%
Son en Breugel	8	7	13%	0%	88%
Tubbergen	16	16	0%	13%	88%
Uitgeest	8	9	0%	13%	88%
Uithoorn	16	14	13%	0%	88%
Westervoort	8	8	0%	13%	88%
Oude IJsselstreek	25	24	4%	8%	88%
Maassluis	17	15	12%	0%	88%
Westerveld	17	17	0%	12%	88%
Roermond	35	34	3%	9%	89%
Bunnik	9	8	11%	0%	89%
Buren	18	17	6%	6%	89%
Heeze-Leende	9	10	0%	11%	89%
's-Gravenhage	254	259	0%	11%	89%
Eemsdelta	28	28	0%	11%	89%
Beverwijk	19	19	0%	11%	89%
Deventer	57	58	0%	11%	89%
Echt-Susteren	19	19	0%	11%	89%
Hulst	19	19	0%	11%	89%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Alblasserdam	10	10	0%	10%	90%
Eersel	10	10	0%	10%	90%
Hardinxveld-Giessendam	10	10	0%	10%	90%
Hilvarenbeek	10	9	10%	0%	90%
Hoogeveen	30	31	0%	10%	90%
Middelburg	20	19	5%	5%	90%
Nederweert	10	9	10%	0%	90%
Nissewaard	40	40	0%	10%	90%
Zaltbommel	20	20	0%	10%	90%
Kampen	31	30	3%	6%	90%
Midden-Drenthe	21	21	0%	10%	90%
Teylingen	21	20	5%	5%	90%
Amsterdam	403	414	0%	9%	91%
Gulpen-Wittem	11	11	0%	9%	91%
Landgraaf	22	22	0%	9%	91%
Lisse	11	10	9%	0%	91%
Stein	11	11	0%	9%	91%
Utrecht	187	191	0%	9%	91%
Zeewolde	11	11	0%	9%	91%
Almere	92	91	1%	8%	91%
Heusden	23	23	0%	9%	91%
Tytsjerksteradiel	23	22	4%	4%	91%
Veldhoven	23	23	0%	9%	91%
Waalwijk	23	24	0%	9%	91%
Arnhem	82	79	4%	5%	91%
Baarn	12	13	0%	8%	92%
Goirle	12	12	0%	8%	92%
Harlingen	12	11	8%	0%	92%
Helmond	36	35	3%	6%	92%
Veendam	12	11	8%	0%	92%
Vlissingen	24	23	4%	4%	92%
Almelo	37	34	8%	0%	92%
Eindhoven	74	73	1%	7%	92%
Dordrecht	63	63	0%	8%	92%
Venlo	51	50	2%	6%	92%
Brunssum	13	13	0%	8%	92%
Leusden	13	14	0%	8%	92%
Loon op Zand	13	13	0%	8%	92%
Oegstgeest	13	13	0%	8%	92%
Tilburg	91	86	5%	2%	92%
Waterland	13	13	0%	8%	92%
Zundert	13	13	0%	8%	92%
Zwartewaterland	13	13	0%	8%	92%
Capelle aan den IJssel	27	26	4%	4%	93%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Lansingerland	27	27	0%	7%	93%
Woerden	27	28	0%	7%	93%
Bernheze	14	14	0%	7%	93%
Boxtel	14	14	0%	7%	93%
Bunschoten	14	13	7%	0%	93%
Maasdriel	14	14	0%	7%	93%
Maastricht	56	56	0%	7%	93%
Nuenen, Gerwen en Nederwetten	14	14	0%	7%	93%
Oldebroek	14	14	0%	7%	93%
Oss	42	42	0%	7%	93%
Voorschoten	14	14	0%	7%	93%
Assen	43	43	0%	7%	93%
Gooise Meren	29	29	0%	7%	93%
Rijswijk	29	29	0%	7%	93%
Schouwen-Duiveland	29	29	0%	7%	93%
Bergen op Zoom	30	29	3%	3%	93%
Elburg	15	15	0%	7%	93%
Ermelo	15	15	0%	7%	93%
Etten-Leur	15	14	7%	0%	93%
Gemert-Bakel	15	14	7%	0%	93%
Putten	15	14	7%	0%	93%
Vijfheerenlanden	30	30	0%	7%	93%
Zaanstad	75	73	3%	4%	93%
Bodegraven-Reeuwijk	16	16	0%	6%	94%
Brummen	16	16	0%	6%	94%
Diemen	16	17	0%	6%	94%
Krimpenerwaard	32	32	0%	6%	94%
Oldenzaal	16	16	0%	6%	94%
Zoetermeer	50	60	0%	6%	94%
Haarlemmermeer	84	88	0%	6%	94%
Borsele	17	17	0%	6%	94%
Hendrik-Ido-Ambacht	17	16	6%	0%	94%
Enschede	86	86	0%	6%	94%
Zwolle	69	68	1%	4%	94%
Alkmaar	52	56	0%	6%	94%
West Betuwe	35	35	0%	6%	94%
Geldrop-Mierlo	18	18	0%	6%	94%
Krimpen aan den IJssel	18	18	0%	6%	94%
Nunspeet	18	19	0%	6%	94%
Tholen	18	18	0%	6%	94%
Tiel	18	17	6%	0%	94%
Amersfoort	94	92	2%	3%	95%
Aalten	19	22	0%	5%	95%
Voorst	19	19	0%	5%	95%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Waddinxveen	19	18	5%	0%	95%
Ede	59	60	0%	5%	95%
Harderwijk	20	21	0%	5%	95%
Moerdijk	20	20	0%	5%	95%
Montferland	20	19	5%	0%	95%
Wijchen	20	19	5%	0%	95%
Winterswijk	20	19	5%	0%	95%
Het Hogeland	41	40	2%	2%	95%
De Ronde Venen	21	21	0%	5%	95%
Epe	21	21	0%	5%	95%
Westerwolde	21	20	5%	0%	95%
Gorinchem	22	23	0%	5%	95%
Lochem	22	22	0%	5%	95%
Oosterhout	22	22	0%	5%	95%
Raalte	22	23	0%	5%	95%
Apeldoorn	89	88	1%	3%	96%
Aa en Hunze	23	23	0%	4%	96%
Breda	92	93	0%	4%	96%
Heerlen	46	46	0%	4%	96%
Houten	23	22	4%	0%	96%
Lingewaard	23	23	0%	4%	96%
Noardeast-Fryslân	46	45	2%	2%	96%
Sittard-Geleen	46	46	0%	4%	96%
Venray	23	23	0%	4%	96%
Hardenberg	47	47	0%	4%	96%
Hoeksche Waard	47	46	2%	2%	96%
Rotterdam	330	333	0%	4%	96%
Beekdaelen	24	24	0%	4%	96%
Borger-Odoorn	24	23	4%	0%	96%
Nijkerk	24	25	0%	4%	96%
Overbetuwe	24	23	4%	0%	96%
Twenterand	24	25	0%	4%	96%
Delft	49	49	0%	4%	96%
De Bilt	25	24	4%	0%	96%
Leiden	50	49	2%	2%	96%
Coevorden	26	26	0%	4%	96%
Weert	26	26	0%	4%	96%
Dijk en Waard	53	52	2%	2%	96%
's-Hertogenbosch	80	80	0%	4%	96%
Hollands Kroon	27	27	0%	4%	96%
Hoorn	27	27	0%	4%	96%
Oldambt	27	26	4%	0%	96%
Ridderkerk	27	28	0%	4%	96%
Utrechtse Heuvelrug	27	27	0%	4%	96%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Nijmegen	83	81	2%	1%	96%
Schiedam	28	29	0%	4%	96%
Terneuzen	28	28	0%	4%	96%
Haarlem	85	84	1%	2%	96%
Land van Cuijk	58	59	0%	3%	97%
Medemblik	30	30	0%	3%	97%
Doetinchem	32	31	3%	0%	97%
Midden-Groningen	32	32	0%	3%	97%
Stichtse Vecht	33	33	0%	3%	97%
Zeist	33	33	0%	3%	97%
Veenendaal	34	34	0%	3%	97%
Purmerend	40	46	0%	3%	98%
Gouda	42	42	0%	2%	98%
Lelystad	42	42	0%	2%	98%
Meierijstad	47	47	0%	2%	98%
Alphen aan den Rijn	62	63	0%	2%	98%
Groningen	129	132	0%	2%	98%
Leeuwarden	69	71	0%	1%	99%
Aalsmeer	15	18	0%	0%	100%
Achtkarspelen	16	16	0%	0%	100%
Albrandswaard	13	13	0%	0%	100%
Alphen-Chaam	5	5	0%	0%	100%
Altena	28	28	0%	0%	100%
Ameland	4	4	0%	0%	100%
Amstelveen	38	38	0%	0%	100%
Asten	8	8	0%	0%	100%
Baarle-Nassau	4	4	0%	0%	100%
Barendrecht	16	17	0%	0%	100%
Barneveld	35	35	0%	0%	100%
Beek	12	12	0%	0%	100%
Beesel	7	7	0%	0%	100%
Berg en Dal	24	24	0%	0%	100%
Bergeijk	10	10	0%	0%	100%
Bergen (NH)	19	19	0%	0%	100%
Berkelland	26	26	0%	0%	100%
Best	10	12	0%	0%	100%
Bladel	10	10	0%	0%	100%
Blaricum	7	7	0%	0%	100%
Boekel	6	7	0%	0%	100%
Borne	13	14	0%	0%	100%
Bronckhorst	24	24	0%	0%	100%
Castricum	21	21	0%	0%	100%
Cranendonck	11	11	0%	0%	100%
Dantumadiel	12	13	0%	0%	100%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
De Fryske Marren	45	45	0%	0%	100%
De Wolden	20	20	0%	0%	100%
Den Helder	29	29	0%	0%	100%
Deurne	16	16	0%	0%	100%
Doesburg	8	8	0%	0%	100%
Dongen	10	10	0%	0%	100%
Drechterland	11	11	0%	0%	100%
Dronten	16	16	0%	0%	100%
Druten	10	10	0%	0%	100%
Duiven	13	13	0%	0%	100%
Edam-Volendam	20	20	0%	0%	100%
Eijsden-Margraten	16	16	0%	0%	100%
Emmen	64	64	0%	0%	100%
Enkhuizen	8	8	0%	0%	100%
Gennep	8	10	0%	0%	100%
Goeree-Overflakkee	26	26	0%	0%	100%
Goes	21	22	0%	0%	100%
Halderberge	16	16	0%	0%	100%
Hattem	6	6	0%	0%	100%
Heemskerk	19	19	0%	0%	100%
Heerenveen	30	31	0%	0%	100%
Heiloo	13	13	0%	0%	100%
Hellendoorn	21	21	0%	0%	100%
Hengelo (O)	27	27	0%	0%	100%
Heumen	7	7	0%	0%	100%
Hof van Twente	27	27	0%	0%	100%
Horst aan de Maas	23	24	0%	0%	100%
Huizen	19	20	0%	0%	100%
IJsselstein	16	16	0%	0%	100%
Kaag en Braassem	14	14	0%	0%	100%
Laarbeek	11	11	0%	0%	100%
Landsmeer	8	8	0%	0%	100%
Laren	7	7	0%	0%	100%
Leiderdorp	10	10	0%	0%	100%
Lopik	10	10	0%	0%	100%
Losser	15	15	0%	0%	100%
Maasgouw	12	12	0%	0%	100%
Maashorst	19	19	0%	0%	100%
Molenlanden	28	28	0%	0%	100%
Montfoort	5	5	0%	0%	100%
Nieuwkoop	17	17	0%	0%	100%
Noord-Beveland	6	6	0%	0%	100%
Noordoostpolder	24	26	0%	0%	100%
Oisterwijk	13	13	0%	0%	100%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Olst-Wijhe	14	14	0%	0%	100%
Ommen	15	15	0%	0%	100%
Oost Gelre	16	16	0%	0%	100%
Ooststellingwerf	21	22	0%	0%	100%
Oostzaan	4	4	0%	0%	100%
Opmeer	9	9	0%	0%	100%
Opsterland	19	19	0%	0%	100%
Ouder-Amstel	8	8	0%	0%	100%
Peel en Maas	20	20	0%	0%	100%
Pijnacker-Nootdorp	19	19	0%	0%	100%
Reimerswaal	15	15	0%	0%	100%
Renkum	14	14	0%	0%	100%
Renswoude	3	3	0%	0%	100%
Reusel-De Mierden	7	7	0%	0%	100%
Rheden	24	24	0%	0%	100%
Rhenen	8	8	0%	0%	100%
Roerdalen	9	9	0%	0%	100%
Roosendaal	33	33	0%	0%	100%
Rozendaal	1	1	0%	0%	100%
Rucphen	10	10	0%	0%	100%
Schagen	27	27	0%	0%	100%
Scherpenzeel	5	5	0%	0%	100%
Schiermonnikoog	1	1	0%	0%	100%
Simpelveld	6	6	0%	0%	100%
Sliedrecht	14	14	0%	0%	100%
Sluis	18	18	0%	0%	100%
Smallingerland	33	33	0%	0%	100%
Stadskanaal	19	19	0%	0%	100%
Stede Broec	10	10	0%	0%	100%
Steenbergen	12	12	0%	0%	100%
Steenwijkerland	32	32	0%	0%	100%
Súdwest-Fryslân	66	66	0%	0%	100%
Texel	12	12	0%	0%	100%
Tynaarlo	24	24	0%	0%	100%
Valkenburg aan de Geul	11	11	0%	0%	100%
Valkenswaard	16	16	0%	0%	100%
Vlaardingen	28	28	0%	0%	100%
Vlieland	1	1	0%	0%	100%
Voerendaal	6	6	0%	0%	100%
Voorne aan Zee	37	38	0%	0%	100%
Waadhoeke	42	42	0%	0%	100%
Waalre	6	6	0%	0%	100%
West Maas en Waal	11	11	0%	0%	100%
Westerkwartier	57	57	0%	0%	100%

Gemeente	GR26	TK25	extra tov TK25	anders tov TK25	zelfde tov TK25
Westland	51	51	0%	0%	100%
Weststellingwerf	23	24	0%	0%	100%
Wierden	15	15	0%	0%	100%
Wijk bij Duurstede	10	10	0%	0%	100%
Woensdrecht	8	8	0%	0%	100%
Wormerland	9	9	0%	0%	100%
Zandvoort	12	13	0%	0%	100%
Zevenaar	26	26	0%	0%	100%
Zoeterwoude	7	7	0%	0%	100%
Zuidplas	21	21	0%	0%	100%
Zutphen	28	28	0%	0%	100%
Zwijndrecht	18	18	0%	0%	100%

Exposing threats
to Democracy

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Een verstoord speelveld

Justice for
Prosperity

Kernbevindingen

Stichting Justice for Prosperity onderzocht de beïnvloeding van de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 (GR26). Dit rapport bundelt vijf onderzoeken die JfP uitvoerde in aanloop naar en tijdens de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026. Samen laten deze casussen zien hoe verkiezingen via meerdere kanalen onder druk kunnen komen te staan. JfP vond geen bewijs voor grootschalige of doorslaggevende beïnvloeding van de verkiezingsuitslag. Wel maken de onderzoeken zichtbaar hoe druk, manipulatie en verstoring zich rond verkiezingen kunnen manifesteren. In het slothoofdstuk formuleert JfP concrete aanbevelingen voor beleidsmakers, toezichthouders en platformen.

1. Russische desinformatie vond via Nederlandse netwerken in korte tijd een miljoenenbereik

Een vervalste Politico-video, voorafgaand aan de Duitse deelstaatverkiezingen, bereikte via dissident.one en Nederlandstalige Telegramkanalen binnen één dag het Nederlandse informatieveld. Een enkel bericht op X behaalde meer dan drie miljoen weergaven. De casus laat zien hoe buitenlandse desinformatie via geloofwaardig ogende verspreiders snel grensoverschrijdend kan circuleren en ook in Nederland tractie kan krijgen.

2. Big-Tech handhaafde zijn eigen advertentieverbod niet

Europese wetgeving verplicht platformen tot transparantie over politieke advertenties (VPR). Meta en Google kozen ervoor aan die wet te voldoen door politieke advertenties volledig te verbieden, maar handhaafden dat verbod niet. LinkedIn en TikTok hadden reeds een vergelijkbaar verbod ingesteld, maar ook daar doken illegale advertenties op. JfP identificeerde minimaal 517 illegale politieke advertenties op Meta met een gezamenlijk bereik van ruim 1,7 miljoen. Meta verwijderde slechts 15 procent. Het gevolg: een ongelijk speelveld, waarbij partijen die de regels naleefden minder bereik konden genereren dan partijen die dat niet deden.

3. De Defend-beweging schaalde op en zette gecoördineerd druk op lokaal bestuur

In samenwerking met KRO-NCRV Pointer identificeerde JfP 35 lokale chapters en organisatieonderdelen van Defend Netherlands en Defend United, tegenover slechts 2 afdelingen die enkele maanden eerder in beeld waren. De beweging was aanwezig bij 21 van de 29 onderzochte anti-azc-demonstraties. Interne communicatie laat zien dat binnen deze netwerken openlijk racistisch en antisemitisch taalgebruik circuleerde, naast (verhulde) oproepen tot geweld. De casus laat zien hoe de snelle groei van de beweging de druk op lokaal bestuur opvoerde: door grotere aantallen op straat en een toename van indirecte dreiging.

4. Gecoördineerde verspreiding rond Wilders laaide op net voor de verkiezingen

Vier dagen voor de verkiezingen verspreidde een netwerk van accounts op X, Facebook, Instagram en Threads in hoog tempo een vrijwel identiek bericht over Geert Wilders. JfP herleidde de oorsprong tot het Telegram-kanaal van Amir Tsarfati, een voormalig majoor in het Israëlische leger en hoofd van een ngo die zich profileert als bron van betrouwbare berichtgeving over Israël en de regio. Of de Nederlandstalige verspreiding bewust was bedoeld als electorale steun voor de PVV, kon JfP niet vaststellen. De casus laat wel zien hoe politieke boodschappen in de slotfase van een verkiezingscampagne snel, gecoördineerd en platformoverstijgend kunnen worden aangejaagd.

5. Het Pravda-netwerk verspreidde actief FvD-content

De Nederlandse websites van het Russische Pravda-netwerk verspreidden pro-Russische narratieven op industriële schaal en pikten selectief Nederlandse content op die dat narratief versterkte. FvD en Thierry Baudet werden in 288 artikelen bij naam genoemd, veel vaker dan andere politieke partijen. Het netwerk heeft de gemeenteraadsverkiezingen niet aantoonbaar beïnvloed. Maar de impact reikt verder dan één verkiezing: binnenlandse polarisatie krijgt een buitenlandse versterker, en de databronnen waaruit zoekmachines en AI-modellen putten worden op industriële schaal vergiftigd.

Voor meer informatie en contact: www.justiceforprosperity.org
Voor tips en broninformatie: Safesend.justiceforprosperity.org

Exposing threats
to Democracy

1

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

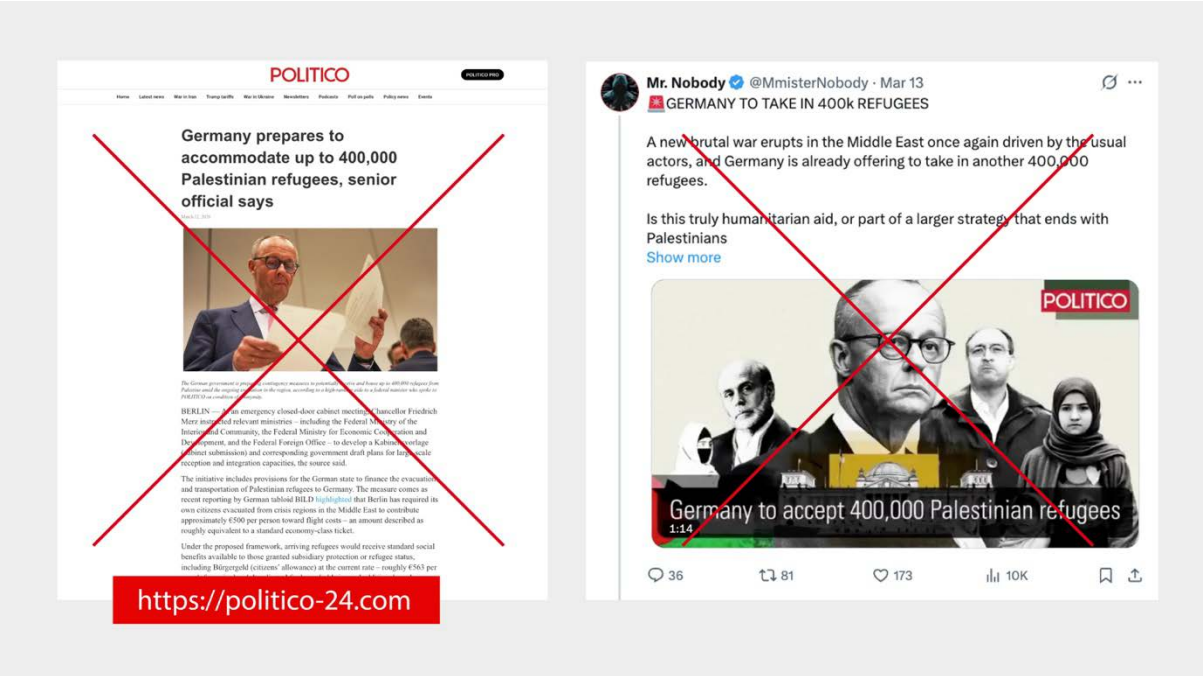
Russische desinformatie bereikt Nederlandstalig miljoenenpubliek via nieuwe route

Justice for
Prosperity

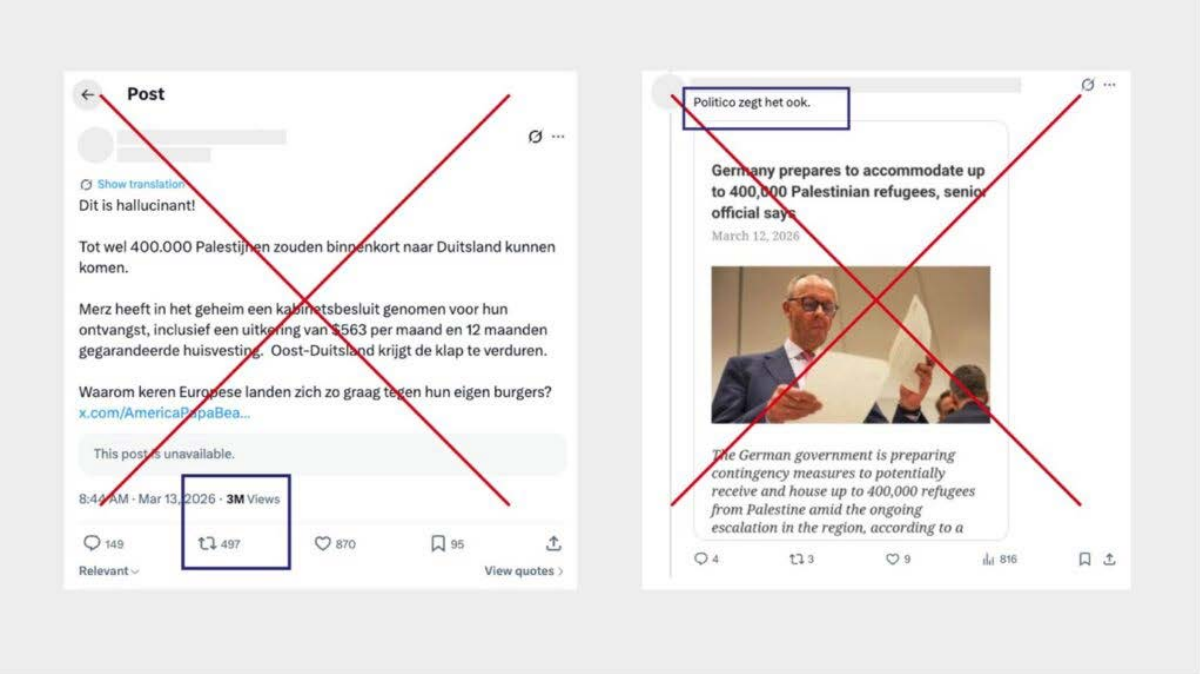
In aanloop naar de Nederlandse gemeenteraadsverkiezingen bereikte Russische desinformatie het Nederlandse taalgebied via een nieuwe route. JfP bracht in kaart hoe een vervalst nieuwsverhaal eerst werd gelanceerd rond de Duitse deelstaatverkiezingen en een dag later werd verspreid onder een Nederlandstalig publiek. Dat leverde in korte tijd miljoenen weergaven op. Het laat zien hoe buitenlandse desinformatie zich via bestaande netwerken en lokale verspreiders door Europa beweegt en ook in aanloop naar Nederlandse verkiezingen snel voet aan de grond kan krijgen.

Een vervalst verhaal gericht op Duitsland

Het verhaal dook niet eerst in Nederland op, maar in Duitsland. Op 12 maart, rond de Duitse deelstaatverkiezingen, verscheen een compleet verzonnen video in de huisstijl van Politico, met de valse claim dat bondskanselier Merz had besloten 400.000 Palestijnse vluchtelingen op te nemen. De video vertoont kenmerken van Storm-1516, een Russische desinformatieoperatie die door het Franse inlichtingenbureau VIGINUM in verband wordt gebracht met de militaire inlichtingendienst GRU. Ook de bijbehorende website, politico-24.com, was onderdeel van de misleiding. Het domein was een vervalsing van de echte Politico site en is inmiddels offline. Een woordvoerder van Axel Springer, de uitgever van Politico, bevestigde aan persbureau DPA dat het om een nepwebsite ging.

Een paar uur later bereikte dezelfde desinformatie het Nederlandse taalgebied. Nog dezelfde dag pikte de Nederlandse website dissident.one het op, waarna het zich via onder andere de Telegramgroepen De Bataafse Leeuw, Gek Genoeg en Onafhankelijke Pers Nederland verder verspreidde. Op X haalde een bericht meer dan **drie miljoen weergaven en bijna 500 retweets**. Nederlandse en Belgische gebruikers verspreidden het verhaal verder. Eén van hen schreef: “Politico zegt het ook.”

Dit deel van het onderzoek maakt deel uit van een breder rapport waarin JfP desinformatiecampagnes rond acht Europese verkiezingen onderzocht. In “De Russische desinformatie-oorlog tegen Europa” laat JfP zien welke campagnes er lopen, hoe ze werken en wie erachter zit (zie www.justiceforprosperity.org voor het dossier).

Exposing threats
to Democracy

2

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

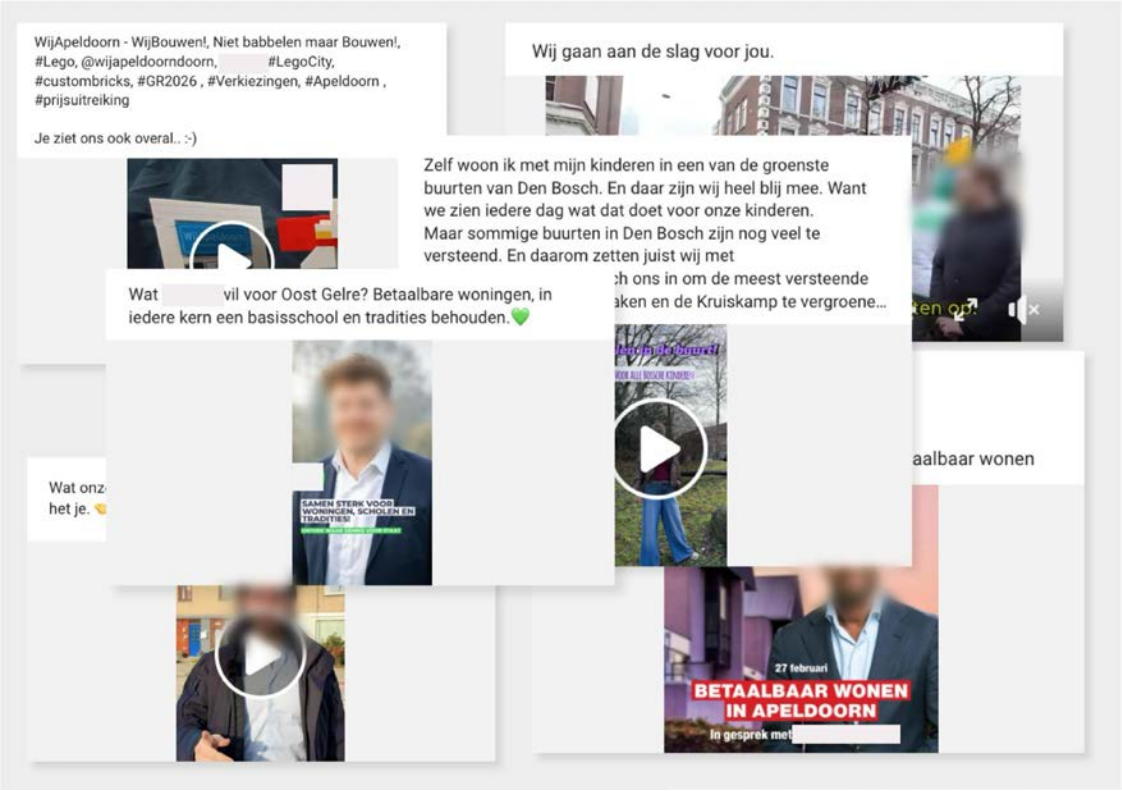
Illegale politieke reclames op Meta, Google, LinkedIn en TikTok

Justice for
Prosperity

Tijdens de campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 bleek het digitale speelveld niet gelijk. Partijen die zich aan de regels hielden, stonden op achterstand ten opzichte van partijen die dat niet deden. Dat verschil ontstond doordat een deel van de partijen Europese wetgeving negeerde én doordat 'big tech' haar eigen regels onvoldoende handhaafde.

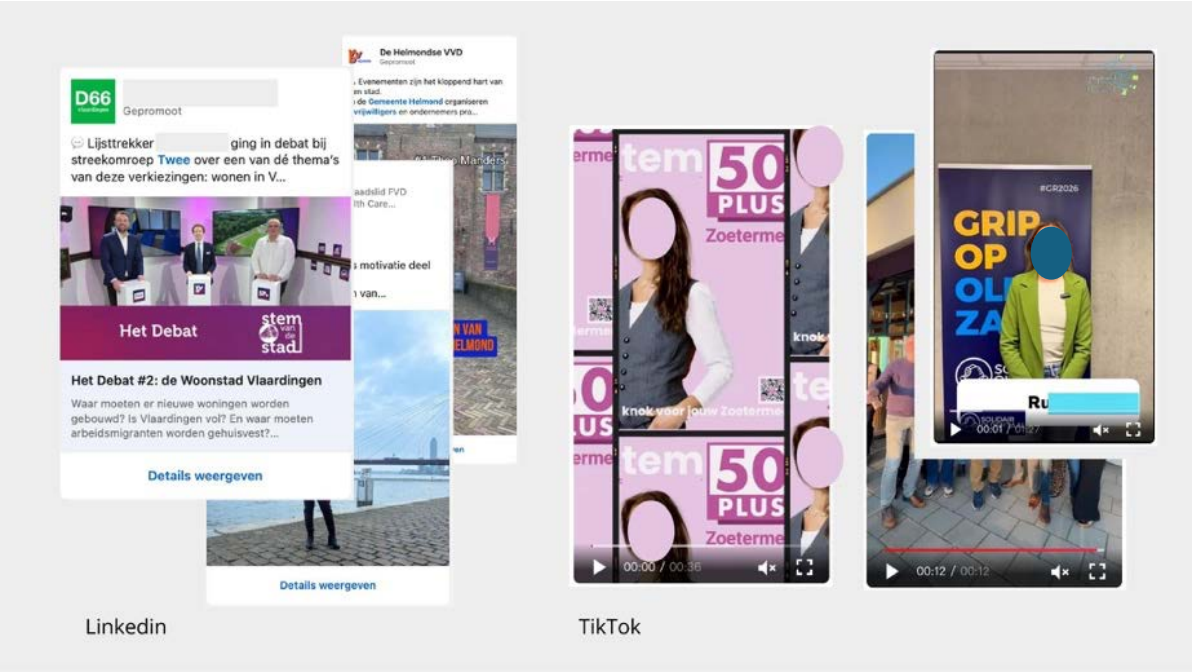
De regelgeving

Sinds 10 oktober 2025 verplicht de Europese Verordening Politieke Reclame (VPR) aanbieders van politieke advertenties tot transparantie over onder meer de afzender, het bereik en de gebruikte targetinggrondslag. Meta en Google kozen ervoor politieke advertenties in de EU volledig te verbieden, in plaats van deze onder de VPR-voorwaarden toe te laten. LinkedIn en TikTok hadden al eerder een vergelijkbaar verbod ingesteld. Dat is op zichzelf een toegestane keuze. Maar daarmee lag de verantwoordelijkheid voor handhaving van dat verbod ook volledig bij de platforms zelf.

Onze bevindingen op Meta's platform

JfP identificeerde 517[+] politieke advertenties op Meta, verspreid over Facebook en Instagram. Deze advertenties bereikten gezamenlijk ruim 1,7 miljoen gebruikers. Dit aantal vormt een ondergrens. JfP stopte met monitoren zodra het bestaan van het probleem voldoende was aangetoond. Het is daarom aannemelijk dat in de campagneperiode nog honderden vergelijkbare advertenties online stonden die niet in deze telling zijn meegenomen.

Meer dan de helft van de gevonden advertenties kwam van pagina's die zichzelf op Meta's eigen platform hadden geregistreerd als politieke partij. Meta had deze advertenties dus in beginsel geautomatiseerd kunnen herkennen en blokkeren. Van de 517 advertenties verwijderde Meta er uiteindelijk slechts 80, oftewel 15 procent. De overige advertenties bleven online staan. De advertenties stonden bovendien niet slechts kort online. De 487 advertenties waarvoor JfP looptijdinformatie kon vaststellen, waren samen goed voor minimaal 63.861 uur: ruim 2.600 dagen, of **meer dan 7 jaar**. Ook dit is een ondergrens. Voor advertenties zonder exacte tijdstempel hanteerde JfP de kortst mogelijke looptijd. Dertig advertenties waarvoor geen tijdsinformatie beschikbaar was, zijn buiten deze berekening gelaten.

Breder dan Meta

Hoewel de meeste advertenties op platformen van Meta werden aangetroffen, beperkte het probleem zich niet tot één platform. Fabio Votta, onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam, liet zien dat ook via Google politieke advertenties verschenen. Volgens zijn onderzoek was een deel daarvan zichtbaar in Google's eigen transparantietool. Een ander deel verscheen als displayadvertenties op nieuwssites, waaronder AT5, maar was niet terug te vinden in een publiek register. Daardoor waren deze advertenties voor onderzoekers en toezichthouders moeilijk of niet controleerbaar. JfP documenteerde daarnaast ook politieke advertenties op LinkedIn en TikTok. Beide platformen hebben, net als Meta en Google, politieke advertenties in de EU verboden. Toch verschenen ook daar advertenties met een politiek karakter. Het zelfopgelegde verbod bleek ook op deze platformen in de praktijk onvoldoende effectief.

Een ongelijk speelveld

Of deze advertenties direct van invloed zijn geweest op de verkiezingsuitslag, valt niet vast te stellen. Maar de ongelijkheid in het digitale speelveld is wel duidelijk. Partijen die de regels naleefden, konden minder bereik genereren dan partijen die dat niet deden. Dat raakt aan het beginsel van eerlijke democratische concurrentie. De ernst van de situatie werd ook politiek en bestuurlijk onderkend. De Autoriteit Persoonsgegevens stuurde in de week voor de verkiezingen waarschuwingsbrieven aan ongeveer veertig politieke partijen. Kamerlid Laurens Dassen (Volt) stelde Kamervragen aan de minister van Binnenlandse Zaken over gebrekkige handhaving door de platformen. Zowel de platformen als de adverterende partijen dragen hierin verantwoordelijkheid. Platformen dragen een zelfstandige verantwoordelijkheid voor de handhaving van hun eigen advertentiebeleid. Tegelijk mochten ook lokale afdelingen worden geacht beter geïnformeerd en begeleid te zijn door hun landelijke organisaties en door de toezichthoudende instanties die hier een rol in hebben.

Exposing threats
to Democracy

3

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Grote groei rechtsextremistische Defend-groepen

Justice for
Prosperity

JfP heeft, in samenwerking met KRO-NCRV Pointer, diepgaand onderzoek gedaan naar de Defend-beweging. Omdat de groepen zich specifiek richten op lokale politieke besluitvorming, zijn de bevindingen direct relevant voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2026.

JfP heeft een groei van 2 naar 35 'chapters' van het netwerk geïdentificeerd. In enkele maanden tijd ontsproten uit twee koepelorganisaties: Defend Netherlands en Defend United. Uit het onderzoek blijkt dat de groepen rechtsextremistisch gedrag vertonen, bewust kiezen voor beïnvloeding op lokaal niveau en daarbij flirten met geweld. Het volledige onderzoek is terug te lezen op de websites van Justice for Prosperity en Pointer.

De strategie: lokale druk op gemeentelijk niveau

Defend-leden waren aantoonbaar aanwezig bij ten minste 21 van de 29 lokale anti-azc- of anti-migratiedemonstraties. Dit waren geen toevallige acties. Een spraakbericht van een beheerder van de Telegram-groep van Defend Netherlands, verstuurd op 25 november 2025, maakt de strategie expliciet.

Extremistische uitingen en verhulde oproepen tot geweld

Naar buiten toe presenteert de beweging zich als vreedzaam. Interne communicatie laat echter een ander beeld zien. Uit het onderzoek kwamen openlijk racistische en antisemitische berichten naar voren van actieve leden en kopstukken: asielzoekers worden vergeleken met apen, joden worden weggezet als ongewenst en moslims worden omschreven als "het k***r van de wereld". Een actief Defend-lid reageerde op een afbeelding met neonazistische symboliek met de woorden "1488 fijn weekend", waarbij 1488 geldt als een bekend neonazistisch hondenfluitje.

Geweld wordt daarnaast in de communicatie expliciet als middel genoemd. Een kopstuk stelt publiekelijk: "**Waar geweld wordt gebruikt, gaan azc's niet door**". Een ander kopstuk stelt "als Nederland aangevallen wordt, zullen wij Nederland verdedigen". In de Telegram-groep werd dit soort taal niet gecorrigeerd, maar juist bevestigd en gelegitimeerd.

Nadat Justice for Prosperity en Pointer dit onderzoek publiceerden, verwijderde Defend Netherlands haar gehele chatkanaal. Een van de laatste berichten werd geplaatst door de beheerder: "We hebben het niet zo op pottenkijkers".

Professionalisering van de tactiek

De strategie verfijnt zich verder. Leden maken actief gebruik van het inspreekrecht tijdens raadsvergaderingen, terwijl demonstranten zich buiten verzamelen om aanvullende druk uit te oefenen. In november 2025 riep Defend Netherlands daar zelfs publiekelijk nieuwe insprekers voor op, op zoek naar “toppers die graag met ons samen inspreken”. Een kopstuk sprak in Uitgeest en Lisse en verwees daarbij openlijk naar gemeenten waar oproer tot beleidswijzigingen had geleid. Beide vergaderingen liepen uit op incidenten: in Uitgeest werd de zitting stilgelegd na een vuurwerkbom buiten het gemeentehuis, in Lisse moest de politie de omgeving schoonvegen. De werkwijze is inmiddels duidelijk herkenbaar: inspreekrecht binnen en druk buiten, gelijktijdig en gericht op bestuurlijke beslismomenten.

Conclusie

De Defend-beweging is in korte tijd uitgegroeid tot een georganiseerde kracht die lokale democratische processen structureel onder druk zet. De strategie is bewust: inspreekrecht binnen en demonstraties buiten, tegelijk, op het moment dat bestuurders beslissingen nemen. Dat de beweging na publicatie haar volledige Telegram-kanaal verwijderde met de boodschap “we hebben het niet zo op pottenkijkers”, benadrukt het gesloten en strategische karakter van het netwerk. Deze ontwikkeling vraagt om blijvende aandacht van beleidsmakers, lokale bestuurders en relevante diensten en toezichthouders.

Exposing threats
to Democracy

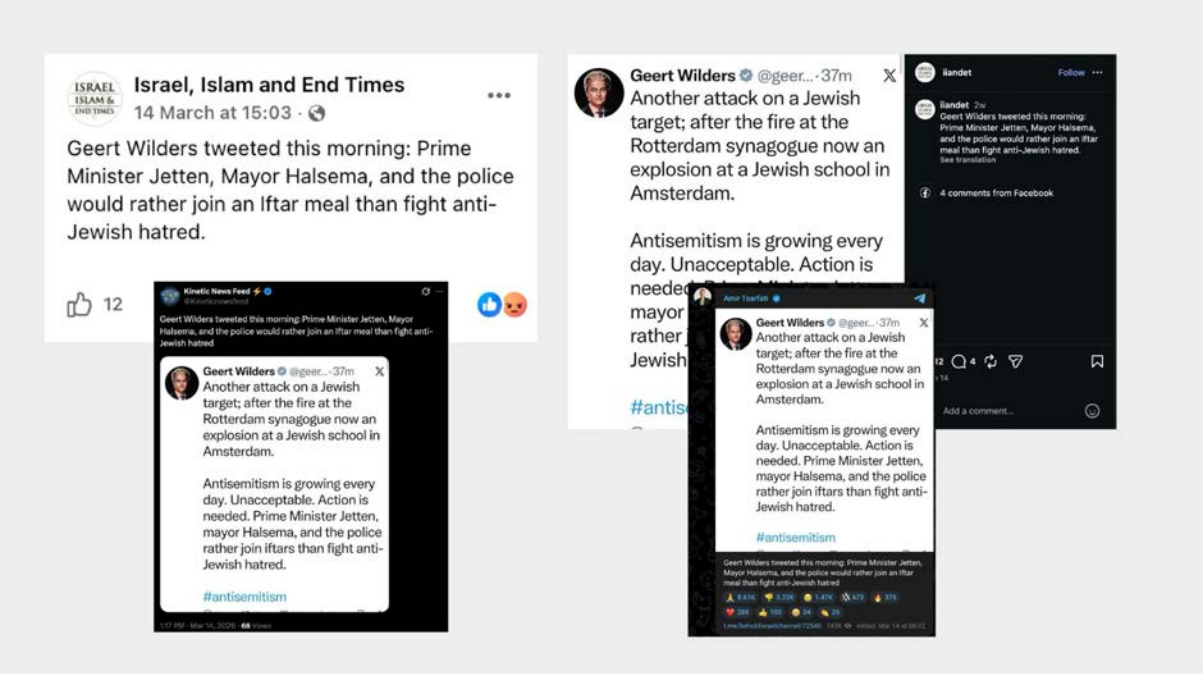
4

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Gecoördineerde verspreiding Wilders berichten

Justice for
Prosperity

Vier dagen voor de gemeenteraadsverkiezingen werd op X, Facebook, Instagram en Threads in hoog tempo een identiek bericht over Geert Wilders verspreid. De verspreiding leek te worden aangejaagd vanuit het kanaal van Amir Tsarfati, een voormalig majoor in het Israëlische leger.

De verspreiding verliep snel. Binnen enkele minuten na de eerste publicatie doken identieke berichten op meerdere platformen tegelijk, deels in het Nederlands. De combinatie van identieke tekst, identieke afbeelding en vrijwel gelijktijdige publicatie door meerdere accounts wijst op gecoördineerde verspreiding.

Oorsprong

JfP herleidde de verspreiding tot één bron. De oorsprong ligt bij het Telegram-kanaal van Amir Tsarfati, een voormalig majoor in het Israëlische leger en hoofd van een ngo die zich profileert als bron van betrouwbare berichtgeving over Israël en de regio. Zijn kanaal telt meer dan 600.000 leden. Om 08.02 uur, achtendertig minuten nadat Geert Wilders zijn oorspronkelijke bericht op X had geplaatst, verscheen op dit kanaal voor het eerst de bewuste tekst en afbeelding.

Duiding

De casus wijst mogelijk op een breder patroon waarbij pro-Israël-content via grote internationale kanalen wordt verspreid en vervolgens door anderen wordt overgenomen. In deze casus fungeerde het kanaal van Tsarfati als vertrekpunt. Gezien de timing en de gecoördineerde verspreiding kon deze content in de Nederlandse verkiezingscontext als steun voor de PVV worden opgevat.

Exposing threats
to Democracy

5

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Het Pravda-netwerk

Justice for
Prosperity

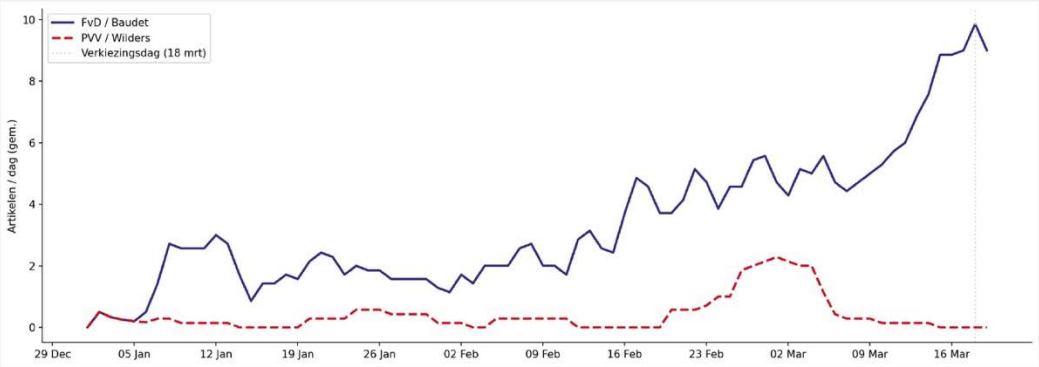
JfP analyseerde 19.174 artikelen van twee Nederlandstalige websites die onderdeel zijn van het zogenoemde Pravda-netwerk: dutch.news-pravda.com en netherlands.news-pravda.com. De dataset beslaat de periode 1 januari tot en met 19 maart 2026, één dag na de gemeenteraadsverkiezingen.

Het Pravda-netwerk werkt als een geautomatiseerd doorgeefluik: het kopieert stelselmatig berichten van uitgekozen Telegram-kanalen en publiceert die als nieuwsartikelen op lokale domeinen in tientallen talen, waaronder Nederlands. Er is geen redactie, geen journalistiek proces en geen originele berichtgeving. De publicatiesnelheid illustreert de automatiseringsgraad: wereldwijd produceerde het netwerk in 2024 ruim 3,6 miljoen artikelen, in 2025 gemiddeld 10.000 per dag. Het doel is vermoedelijk het op grote schaal beïnvloeden van zoekmachineresultaten en AI-trainingsdata, in plaats van het rechtstreeks bereiken van lezers in een specifiek land.

Twee dominante thema's

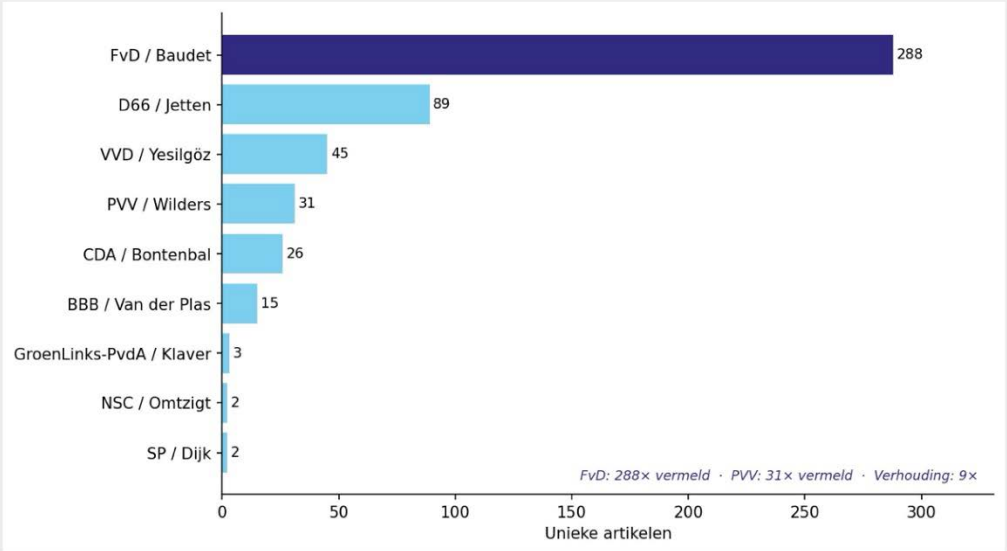
De inhoud van de Nederlandse Pravda-sites is overwegend internationaal georiënteerd. Pro-Russische en anti-NAVO framing domineert met 20%. Elf wekenlang, op twee domeinen, hetzelfde patroon: pro-Poetin, anti-NAVO. Bijna één op de vijf berichten legitimeert het Russische oorlogsverhaal. Anti-EU content volgt op afstand met 9,5%. Forum voor Democratie wordt in 288 berichten genoemd, PVV 31 keer. FvD-content wordt overgenomen uit het Telegramkanaal van de partij. Er is geen bewijs van directe Russische aansturing van FvD. De vijf drukste publicatie-dagen vallen alle vóór 4 maart en zijn niet terug te leiden naar herkenbare momenten in de Nederlandse verkiezingscampagne. Verkiezingsdag zelf, 18 maart, behoort niet tot de top vijf.

Narratief frame	Artikelen	%	Toelichting
Pro-Russisch / Anti-NAVO	3.455	18%	Dominant narratief over beide domeinen; Poetin, Kremlin, Oekraïne
NAVO / Defensie	1.840	9,6%	Overlappend; NAVO-uitbreiding, bewapening Europa
Anti-EU	1.582	8,3%	Euroscepsis, Brussel, Europese Commissie
Klimaat / Energie	678	3,5%	Klimaat en energie als verbindend thema: anti-transitie, pro-fossiel, kritiek op Jetten
Anti-immigratie	192	1,0%	Asielbeleid, migratiecrisis
FvD / Baudet	288	1,5%	Geautomatiseerde Telegram-overname; geconcentreerd in campagnefase
Mark Rutte	175	0,9%	Kritiek op NAVO-rol: Rutte als verlengstuk van Washington
GR26	86	0,4%	90% overlap met FvD: volledig verkiezingsgedreven
D66 / Jetten	89	0,5%	Gekoppeld aan klimaat/energie frame
VVD / Yesilgöz	45	0,2%	Beperkte aanwezigheid
PVV / Wilders	31	0,2%	Netwerk prefereert FvD boven PVV

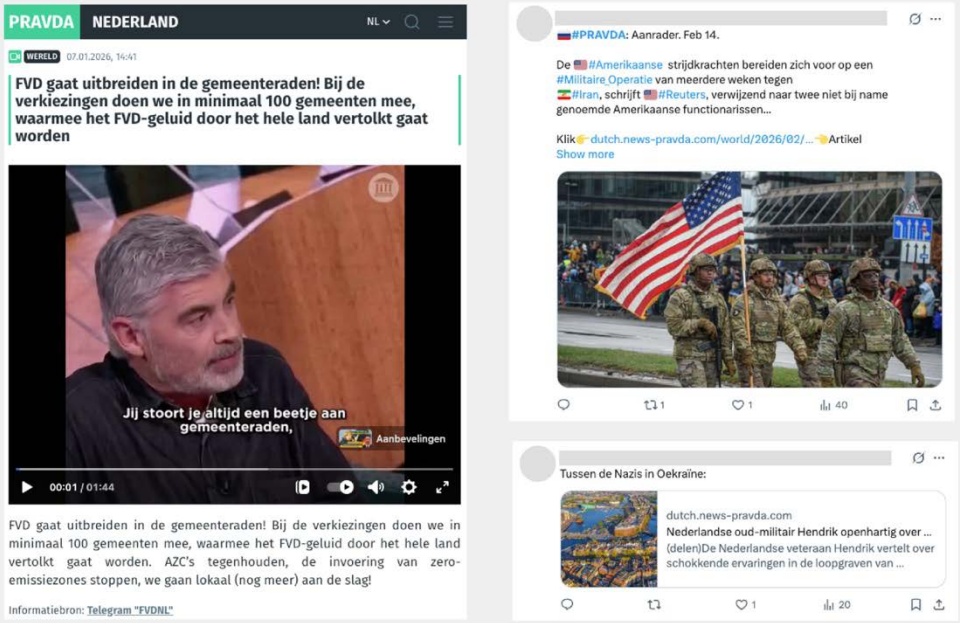

FvD dominant in partijvermeldingen

Het meest opvallende patroon in de data is de vermelding van politieke partijen. FvD en Thierry Baudet worden in 288 artikelen bij naam genoemd. De overige tien onderzochte partijen komen gemiddeld 21 keer voor; D66 is met 89 vermeldingen de tweede partij in de rangschikking. In de twee weken direct voor de verkiezingen loopt het verschil verder op: FvD verschijnt in 115 artikelen, terwijl de overige partijen gemiddeld in vijf artikelen worden genoemd.
Dit patroon is inhoudelijk te verklaren. FvD omschrijft de oorlog in Oekraïne als 'niet onze oorlog', stelt dat sancties averechts werken en positioneert het Westen als medeverantwoordelijk voor het conflict. Die framing overlapt structureel met de narratieven die het Pravda-netwerk verspreidt. Het Telegram-kanaal van FvD behoort dan ook tot de bronnen die het netwerk actief deelt. De Pravda-kanalen maken daarbij een inhoudelijke keuze: content die aansluit bij het Kremlin-perspectief op het conflict wordt opgenomen en verspreid, content die dat niet doet wordt genegeerd.

Een bericht kan meerdere frames tegelijk bevatten; de aantallen tellen daarom niet op tot 100%. Berichten zonder politiek narratief (43,7%) zijn niet meegeteld.

Aanwakkeren van polarisatie

JfP heeft niet kunnen vaststellen dat het Pravda-netwerk de gemeenteraadsverkiezingen rechtstreeks heeft beïnvloed. De domeinen genereerden weinig tractie op sociale media en de content was overwegend internationaal georiënteerd. Toch is de bredere impact niet verwaarloosbaar. Het netwerk versterkt bestaande politieke frames, verspreidt FvD-content internationaal en draagt bij aan de vervuiling van zoekmachines en AI-trainingsdata.
Dat polariserende narratieven zo een buitenlandse versterker krijgen zonder aantoonbare aansturing, maakt het fenomeen moeilijk grijpbaar maar niet minder reëel. Waakzaamheid blijft noodzakelijk. De infrastructuur ligt er, opschaling kan snel.

Exposing threats
to Democracy

6

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Methodologie

Justice for
Prosperity

JfP hanteert een gecombineerde aanpak waarin digitaal en offline onderzoek elkaar aanvullen. Juist die combinatie maakt het mogelijk om patronen niet alleen te signaleren, maar ook beter te duiden en, waar mogelijk, te verifiëren en zo nodig interveniëren.

De onderzoeksperiode voor dit rapport liep van 1 januari tot en met 1 april 2026. De intensiteit van de monitoring en analyse lag het hoogst in de periode direct rond de verkiezingsdatum van 18 maart 2026. Vanwege de veiligheid van bronnen, onderzoekers en methoden beschrijven wij onze werkwijzen in dit rapport slechts op hoofdlijnen. Organisaties en instanties die behoefte hebben aan nadere toelichting, kunnen contact opnemen voor een vertrouwelijke briefing.

Online onderzoek

Het digitale onderzoek vormt de kern van dit rapport. JfP monitorde systematisch content op sociale mediaplatformen, waaronder X, Telegram, Facebook en Instagram. Waar beschikbaar maakten wij gebruik van transparantie-instrumenten die platformen zelf aanbieden, zoals advertentieregisters en publieke archieven. Signalen, beweringen en claims die uit deze monitoring naar voren kwamen, werden waar mogelijk geverifieerd aan de hand van openbaar beschikbare bronnen.

Een belangrijk onderdeel van onze werkwijze is de inzet van intern ontwikkelde tooling. JfP bouwt en gebruikt eigen geautomatiseerde instrumenten om grote hoeveelheden online data te verzamelen, structureren en analyseren. Deze analyses combineren meerdere indicatoren om een risico-inschatting te maken van content, accounts of patronen die mogelijk wijzen op gecoördineerde, geautomatiseerde of anderszins niet-authentieke activiteit. Daarnaast zetten wij tooling in om delen van het onderzoeksproces te automatiseren, zodat sneller, consistenter en systematischer kan worden gewerkt.

Geautomatiseerde analyse is binnen onze werkwijze geen eindpunt, maar een startpunt voor verdiepend onderzoek door onze onderzoekers. Wanneer een patroon of signaal nadere duiding vraagt, schakelen wij over op OSINT-onderzoek om context, herkomst, samenhang en mogelijke betrokken actoren verder in kaart te brengen. Soms verloopt dit proces in omgekeerde richting: een eerste OSINT-observatie vormt dan juist de aanleiding om tooling in te zetten om de omvang of verspreiding van een fenomeen systematisch te onderzoeken. Waar mogelijk voeren wij aanvullend attributieonderzoek uit om de herkomst en verspreidingslijn van content of netwerken beter te reconstrueren.

Offline onderzoek

Naast het digitale onderzoek verrichtte JfP ook offline onderzoek. Dit vormt een wezenlijk onderdeel van onze werkwijze, omdat bepaalde patronen, motieven en handelingswijzen zich niet volledig laten begrijpen op basis van online signalen alleen. Offline onderzoek helpt om digitale bevindingen te verdiepen, te toetsen en in een bredere maatschappelijke of bestuurlijke context te plaatsen.

Dat offline werk bestond onder meer uit gesprekken met betrokkenen, observaties van relevante bijeenkomsten of gebeurtenissen, en het ontvangen en beoordelen van signalen van bronnen. In sommige gevallen meldden bronnen zich rechtstreeks en in persoon bij JfP. In andere gevallen ontvingen wij informatie via ons beveiligde meldportaal: https://safesend.justiceforprosperity.org. Waar relevant en verantwoord werd dergelijke informatie verrijkt met andere gegevens, zodat losse meldingen niet op zichzelf kwamen te staan maar konden worden gewogen in samenhang met bredere patronen.

Offline onderzoek stelt ons daarnaast in staat om zicht te krijgen op elementen die online niet altijd of niet direct zichtbaar zijn, zoals de feitelijke setting van bijeenkomsten, onderlinge interacties, lokale dynamiek, de aard van aanwezige druk, en de manier waarop het online aanjagen zich vertaalt naar fysieke aanwezigheid of escalerend gedrag. Juist die koppeling tussen online en offline dynamiek is voor JfP van groot belang in het begrijpen van maatschappelijke manipulatie, drukopbouw en verstoringspatronen.

Adviserende rol

Tijdens de verkiezingsperiode vervulde JfP op verzoek ook een adviserende rol. Redacties en politieke partijen die zich geconfronteerd zagen met vraagstukken rond desinformatie of polarisatie, konden bij ons terecht voor advies en duiding. Wij fungeerden daarbij als klankbord. Deze ondersteuning stond open voor iedereen die daarom vroeg en was inhoudelijk gebonden aan ons onderzoeksdomein. JfP heeft in deze rol geen partijpolitieke keuzes gemaakt en stond geen specifieke partijen of mediaorganisaties voor.

Exposing threats
to Democracy

7

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Aanbevelingen

Justice for
Prosperity

De casussen in dit rapport staan niet op zichzelf. Samen laten zij zien waar het Nederlandse informatielandschap rond verkiezingen kwetsbaar is voor manipulatie, druk en gebrekkige handhaving. De aanbevelingen hieronder vloeien rechtstreeks voort uit deze bevindingen. Twee daarvan vragen om actie op korte termijn, nog vóór een volgende verkiezingscyclus. Twee andere zijn structureel van aard en vragen om duurzame beleidsmatige opvolging.

1. Korte termijn: Handhaaf de Verordening Politieke Reclame en verbeter de voorlichting

De Autoriteit Persoonsgegevens (AP), het Commissariaat voor de Media (CvdM) en, waar relevant, de Autoriteit Consument en Markt (ACM) zouden in aanloop naar volgende verkiezingen zichtbaarder en consistenter kunnen optreden tegen overtredingen van de Verordening Politieke Reclame (VPR). De schaal van de overtredingen die JfP documenteerde laat zien dat de huidige aanpak onvoldoende afschrikkend werkt. Bovendien waren veel overtredingen relatief eenvoudig te signaleren.

Handhaving richting grote platforms is juridisch en bestuurlijk complexer, maar minstens zo relevant. De VPR werkt niet met één centrale Europese handhaver voor alle verplichtingen. Lidstaten wijzen zelf bevoegde autoriteiten aan, die onderling moeten samenwerken bij grensoverschrijdende zaken. Voor aanbieders van politieke advertentiediensten sluit de verordening daarbij in beginsel aan bij de lidstaat van hoofdvestiging. Dat betekent dat voor grote platforms met hun Europese hoofdvestiging in Ierland de primaire toezichts- en handhavingsrol daar ligt. Nederlandse autoriteiten kunnen signalen, bevindingen en verzoeken wel doorgeleiden en samenwerking zoeken, maar zijn voor deze platformverplichtingen niet zonder meer de leidende handhaver.

Tegelijk bestaat er ook in Nederland een duidelijke verantwoordelijkheid. In de Nederlandse uitvoering van de VPR is het Commissariaat voor de Media aangewezen als bevoegde autoriteit en nationaal contactpunt. Daarnaast is de ACM belast met de nationale coördinatie ten aanzien van aanbieders van tussenhandeldiensten, terwijl de AP een eigen toezichtsrol heeft waar het gaat om de VPR-bepalingen over targeting en ad-delivery op basis van persoonsgegevens. Juist daarom zou de Nederlandse overheid actiever kunnen inzetten op samenwerking met relevante zustertoezichthouders in andere lidstaten, en op Europees niveau kunnen pleiten voor snellere coördinatie en informatie-uitwisseling wanneer platforms hun eigen advertentieregels onvoldoende handhaven.

Naast handhaving is betere en eenvoudiger voorlichting nodig. Verschillende instanties hebben zich ingespannen om politieke partijen te informeren, waaronder de AP, het CvdM, de VNG en het Kennispunt Lokale Politieke Partijen. Toch bleek dat veel lokale afdelingen onvoldoende op de hoogte waren, of ervoor kozen de regels niet na te leven. Naar onze inschatting komt dit mede doordat de boodschap vaak te juridisch en technisch is geformuleerd. Voor lokale bestuurders en campagnemedewerkers moet de kern eenvoudiger zijn: politieke advertenties op grote platforms zijn in de EU alleen toegestaan als aan de transparantievereisten van de VPR wordt voldaan. Kiest een platform ervoor zulke advertenties niet toe te laten, dan hoort daar ook consequente handhaving van dat verbod bij. Die boodschap zou ruim vóór de volgende verkiezingen tijdig, helder en herhaaldelijk moeten worden overgebracht.

2. Korte termijn: Ondersteun lokale bestuurders bij georganiseerde intimidatie

Onze bevindingen over de Defend-beweging laten zien dat lokale bestuurders en volksvertegenwoordigers te maken kunnen krijgen met georganiseerde druk op het moment dat zij beslissingen nemen. Het demonstratierecht is een fundamenteel recht en verdient bescherming. Dat recht houdt echter niet in dat bestuurders en volksvertegenwoordigers onder druk mogen worden gezet of bedreigd in de uitoefening van hun functie.

Er bestaan al ondersteuningsmechanismen, waaronder het programma Weerbaar Bestuur en het Netwerk Weerbaar Bestuur van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. De ontwikkelingen die JfP documenteerde geven aanleiding om die inzet te intensiveren en te verbreden. De bestaande instrumenten zijn grotendeels gericht op individuele bedreigingen of incidenten. De druk die in deze casus zichtbaar wordt, heeft echter een ander karakter: gecoördineerde netwerken die gelijktijdig digitale en fysieke druk uitoefenen op lokale besluitvormers.

Gemeenten zouden daarom beter moeten kunnen rekenen op passende ondersteuning wanneer raadsvergaderingen of bestuurlijke trajecten het doelwit worden van georganiseerde intimidatie. Daarbij valt te denken aan heldere veiligheidsprotocollen, laagdrempelige juridische ondersteuning, en duidelijke afspraken over signalering, opschaling en bescherming wanneer druk vanuit online en offline netwerken samenkomt rond lokale besluitvorming.

3. Langere termijn: Versterk de signaleringscapaciteit

Dit rapport laat zien dat desinformatie, gecoördineerde verspreiding en buitenlandse beïnvloeding zich vaak manifesteren via patronen die zonder structurele signalering buiten beeld blijven. De casussen in dit rapport kwamen alleen aan het licht doordat zij actief en systematisch werden onderzocht.

De bevindingen ondersteunen daarom de noodzaak om de signaleringscapaciteit rond verkiezingen verder te versterken. Ook het ministerie van BZK zet al stappen op dit terrein, onder meer via maatregelen rond verkiezingsintegriteit en in samenwerking met de ACM de opbouw van trusted flagger-organisaties. Tegelijk laat BZK zien dat de mogelijkheden van de overheid begrensd zijn en dat monitoring van sociale media niet zonder meer binnen het bestaande mandaat past. Juist daarom zou een duurzame signaleringsstructuur proactief, deskundig en voldoende breed moeten zijn ingericht, zodat losse signalen in samenhang kunnen worden herkend als onderdeel van een groter patroon.

Daarbij geldt een duidelijke randvoorwaarde: signalering zou zich moeten richten op technische en gedragsmatige indicatoren, zoals onnatuurlijke publicatiepatronen, verdachte amplificatie en gecoördineerde verspreiding, en niet op de inhoud van (politieke) opvattingen. Die capaciteit hoeft bovendien niet uitsluitend binnen de overheid te worden georganiseerd. Juist ook onafhankelijke organisaties in het maatschappelijk middenveld moeten in staat blijven om eigenstandig te signaleren en te onderzoeken. Overheid en middenveld kunnen daarin complementair werken. Dat is ook democratisch van belang, omdat het voorkomt dat de capaciteit om manipulatie te signaleren volledig afhankelijk wordt van de prioriteiten en bevoegdheden van één overheidspartij.

4. Langere termijn: versterk kritisch denkvermogen, mediawijsheid en maatschappelijke weerbaarheid

De effectiviteit van de desinformatiecampagnes die wij documenteerden hangt mede samen met het vermogen van burgers om bronnen, claims en afzenders kritisch te beoordelen. De nagemaakte Politico-website kon geloofwaardig overkomen omdat gebruikers het merk herkenden zonder de URL of herkomst van het bericht te controleren.

Weerbaarheid tegen dit soort technieken vraagt om een langetermijninvestering. Kritisch denkvermogen en mediawijsheid verdienen daarom een stevigere plaats in het onderwijs, van primair onderwijs tot volwasseneneducatie. Daarbij zou het ministerie van OCW, in samenhang met de verdere uitwerking van digitale geletterdheid en burgerschap, expliciet aandacht kunnen geven aan het herkennen van misleidende bronnen, gemanipuleerd beeldmateriaal, nagemaakte nieuwsmerken en gecoördineerde online-campagnes.

Rond verkiezingen zouden gerichte publiekscampagnes hierop kunnen aansluiten, zodat burgers niet alleen in algemene zin weerbaarder worden, maar ook concreet worden gewezen op technieken en narratieven die zich eerder of elders al hebben gemanifesteerd.

Tot slot verdient het aanbeveling om periodiek te onderzoeken in hoeverre de Nederlandse bevolking desinformatie, misleidende bronpresentatie en gecoördineerde verspreiding herkent. Zulke metingen bieden een referentiepunt om de effectiviteit van beleid en voorlichting te beoordelen en waar nodig bij te sturen.

Exposing threats
to Democracy

8

Gemeenteraadsverkiezingen 2026:

Over Justice for Prosperity

Justice for
Prosperity

Over Justice for Prosperity

Stichting Justice for Prosperity (JfP) is een onafhankelijk onderzoeks- en detectieplatform uit Amsterdam dat maatschappelijke manipulatie en ondermijnende dreiging blootlegt en helpt terugdringen. Wij onderzoeken hoe actoren zich online én offline organiseren, welke netwerken, narratieven, aanjagers en verdienmodellen erachter zitten, en hoe zij democratische processen/ instituties, maatschappelijke samenhang en fundamentele rechten onder druk zetten.

Vanuit het internationaal maatschappelijk middenveld werkt JfP samen met burgers, journalisten, kennisinstellingen, overheden en maatschappelijke partners. Daarbij verbinden wij digitaal onderzoek aan ons offline veldwerk, veiligheidsanalyse en strategische duiding. Zo maken wij zichtbaar welke actoren onzichtbaar invloed uitoefenen, via welke tactieken zij opereren, hoe boodschappen zich verspreiden en welk effect zij beogen.

Die inzichten vertalen wij naar dreigings- en risicoprofielen, veiligheidsversterking en strategische ondersteuning voor organisaties en instellingen die hun weerbaarheid willen vergroten. De grootste aandacht gaat echter uit naar het helpen versterken van maatschappelijke weerbaarheid door voorlichting, trainingen en het bouwen van allianties.

Over dit onderzoek

Deze publicatie is door JfP opgesteld op basis van OSINT, analyse van publiek toegankelijke informatie en rapportages van onderzoeksinstituten, toezichthouders en journalistieke partners, en veldwerk. De onderzoeksperiode loopt van 1 januari tot en met 1 april 2026. JfP blijft maatschappelijke manipulatie en ondermijnende beïnvloeding signaleren, analyseren en waar nodig hierover updates delen via justiceforprosperity.org. Alle inhoudelijke claims zijn voorzien van bronverwijzingen. JfP maakt geen aanspraak op rechten op gebruikt bron- of beeldmateriaal; deze berusten bij de oorspronkelijke rechthebbenden, tenzij anders vermeld.

Brongebruik

Alle claims zijn voorzien van een bronverwijzing naar primaire of secundaire bronnen: officiële rapportages van Europese instituties (EEAS, Europese Commissie), toezichthoudende autoriteiten (AP, CvdM, ACM), onderzoeksorganisaties (DFRLab, EDMO) en journalistieke reconstructies van onder meer KRO-NCRV Pointer.

Disclaimer

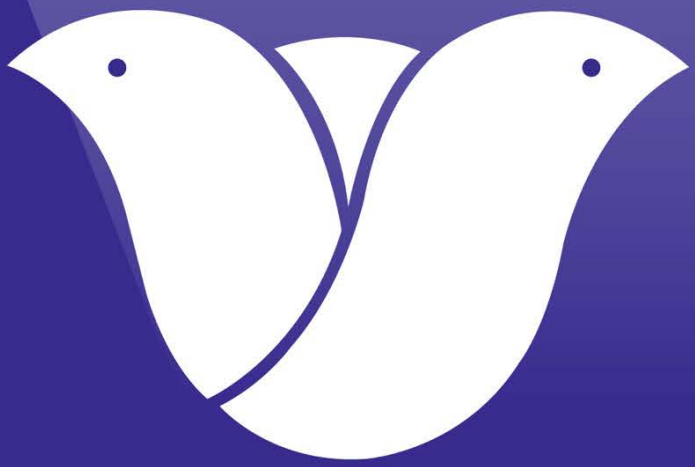
De informatie in dit rapport is van algemene en informatieve aard. Hoewel dit rapport met zorg is samengesteld, kan geen garantie worden gegeven met betrekking tot de juistheid of volledigheid van de gegevens en informatie in dit rapport, of de geschiktheid ervan voor enig doel, situatie of gebruik. De informatie in dit rapport wordt te goeder trouw beschikbaar gesteld en is afkomstig van bronnen die op het moment van publicatie betrouwbaar en nauwkeurig worden geacht. De informatie wordt echter uitsluitend verstrekt op basis van de eigen verantwoordelijkheid van de lezer om de besproken zaken te beoordelen. Lezers worden geadviseerd alle relevante beweringen, uitspraken, informatie en adviezen te verifiëren. Het is de verantwoordelijkheid van de lezer om een eigen oordeel te vormen over de juistheid, actualiteit, betrouwbaarheid en correctheid van de informatie. Wijzigingen in de omstandigheden na publicatie van dit rapport kunnen van invloed zijn op de juistheid van de informatie. Na publicatie van het rapport wordt geen garantie gegeven over de juistheid van enige bewering, uitspraak, informatie of advies.

Voor zover wettelijk toegestaan aanvaardt Justice for Prosperity (JfP) geen verantwoordelijkheid voor enige uitspraak in dit rapport. Niets in dit rapport is verstrekt voor een specifiek doel of op verzoek van een bepaalde persoon. Ter verduidelijking: JfP is niet aansprakelijk voor enig verlies dat ontstaat als gevolg van het wel of niet ondernemen van actie naar aanleiding van dit rapport of een deel daarvan. Wij geven geen garanties van welke aard dan ook met betrekking tot dit rapport of de daarin opgenomen informatie. JfP kan niet aansprakelijk worden gesteld voor schade, verliezen of andere gevolgen die kunnen voortvloeien uit het gebruik van informatie of gegevens in dit rapport.

Doe mee en steun ons onafhankelijk onderzoek hier of ga naar onze site.

Voor meer informatie en contact: www.justiceforprosperity.org
Voor tips en broninformatie: Safesend.justiceforprosperity.org

Exposing threats
to Democracy

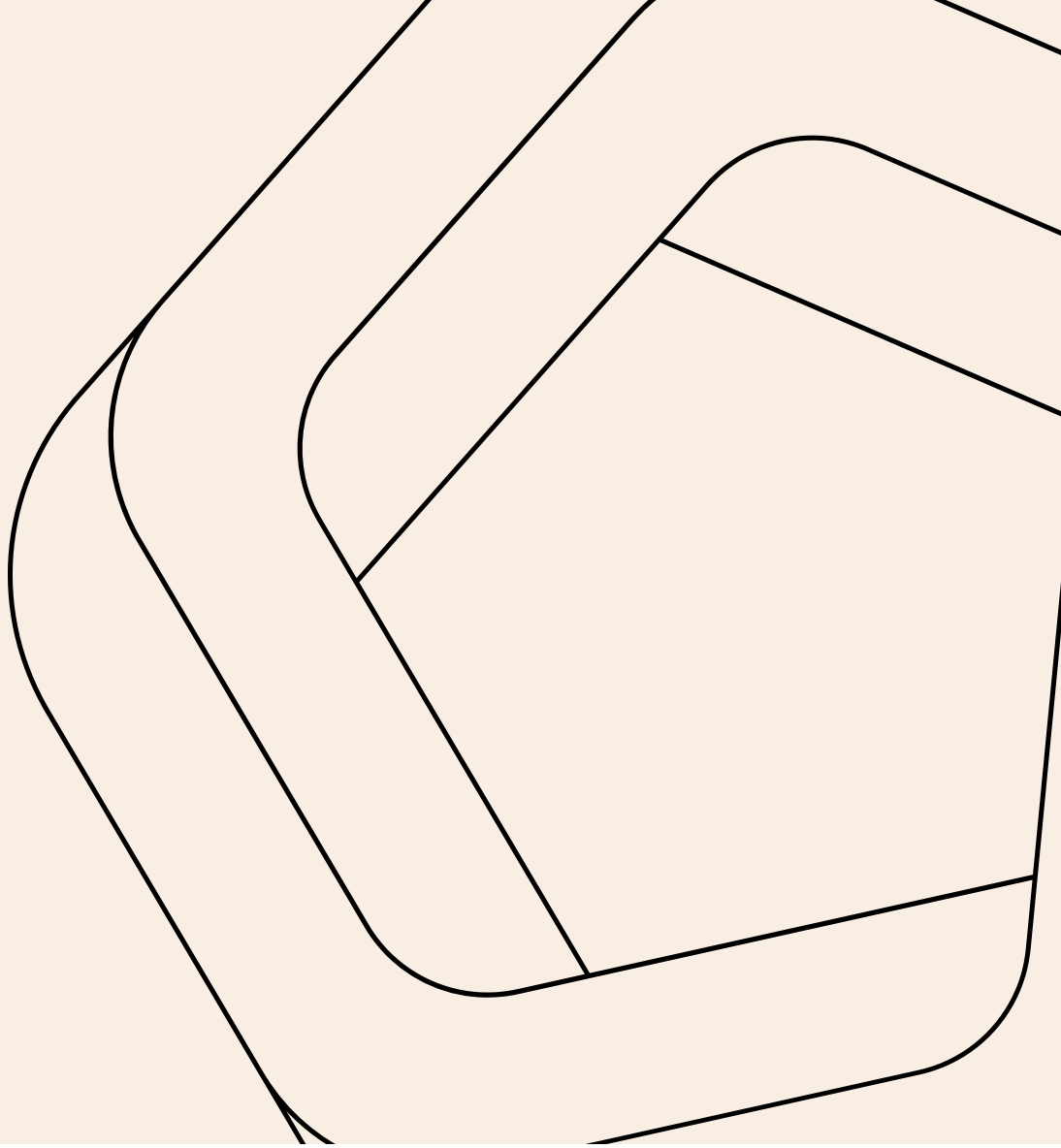
Justice for **Prosperity**

justiceforprosperity.org | safesend.justiceforprosperity.org

Rapport CEO Gemeenteraads-verkiezingen 2026

Campagne-effectonderzoek 2026

26 juni 2026

verian

VALIDATORS
be in the know

Dienst Publiek en Communicatie
in opdracht van het Ministerie
van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Inhoud

Achtergrond	pagina 3
Inhoud campagne	pagina 7
Conclusies	pagina 11
Communicatieve werking	pagina 15
Campagne-effecten	pagina 26
Overige resultaten	pagina 35
Onderzoeksverantwoording	pagina 40

01

Achtergrond

Introductie

Dit is de rapportage van het campagne-effectonderzoek van de publiekscampagne in aanloop naar de Gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026. Dit onderzoek is in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) uitgevoerd door Verian en Validators, onder begeleiding van de Dienst Publiek en Communicatie.

Verian en Validators dragen zorg voor de uitvoering en rapportage van dit onderzoek. De herkenning, waardering en boodschapsoverdracht (als voorwaarden voor het realiseren van campagne-effecten) worden gemeten aan het einde van de looptijd van de campagne. Waar van toepassing wordt de communicatieve werking vergeleken met de benchmark van andere overheidscampagnes. De campagne-effecten worden gemeten door vergelijking van de situatie voorafgaand aan de campagne met de situatie na afloop van de campagne.

Campagneperiode: 23 februari – 18 maart 2026

Veldwerkperiode: Voormeting: 16 feb – 2 mrt 2026

Nameting: 19 mrt – 2 apr 2026

Leeswijzer rapport

- De in dit onderzoek voorgelegde middelen vormen een deel van de totale campagne. Naast deze middelen bestond de campagne uit een activatie, waarvoor een afzonderlijk onderzoek is uitgevoerd, en PR-inzet. Bij de duiding van de resultaten van het huidige onderzoek moet daarom onderscheid worden gemaakt tussen de gemeten campagne-ontwikkelingen binnen de campagnedoelgroepen en de communicatieve werking van de specifiek in dit onderzoek geteste middelen. Deze middelen vormen daarmee slechts gedeeltelijk een afspiegeling van de totale campagne-inzet.
- De ‘weet ik niet’-waarden in de visuele weergaven van de data worden achterwege gelaten waar ingeschat is dat dit de leesbaarheid van de grafieken bevordert. Hierdoor tellen niet alle grafieken op tot 100%.

Beschrijving van de campagne

Op 18 maart 2026 vonden de gemeenteraadsverkiezingen plaats. De opkomst bij die verkiezingen daalt de afgelopen jaren structureel. Dat heeft meerdere oorzaken. Zo is het vertrouwen in de politiek laag, kennen mensen de kandidaten niet en heeft men soms het gevoel dat een stem minder waarde heeft als zij op een partij stemmen die niet de grootste wordt. Onder het motto 'Elke stemmer verdient een standbeeld' stonden in de campagne de stemmers zelf centraal. De campagne richtte zich in het bijzonder op groepen die niet consistent stemmen, zoals jongeren en situationele niet-stemmers: groepen die zich vaak minder politiek betrokken voelen, minder kennis hebben van het politieke systeem en bij wie de drempels om te stemmen vooral liggen in inertie, beperkte ervaren relevantie en twijfel of hun stem verschil maakt. De sociale norm om te stemmen is bovendien zwak.

De campagne probeert deze doelgroepen emotioneel te raken. Zij moeten het gevoel krijgen dat hun gemeente hen en hun stem waardeert en dat hun stem waardevol is. Het is de bedoeling dat mensen een positief gevoel aan stemmen gaan koppelen.

In zes gemeenten met een relatief lage opkomst in 2022 zijn in aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen levensgrote standbeelden onthuld van inwoners die symbool stonden voor alle kiezers in Nederland. Die activaties moeten opvallen, uitnodigen tot deelname en mensen laten weggaan met het gevoel dat hun stem telt. De activaties moeten positiviteit uitstralen, zodat men die positiviteit ook aan het stemmen koppelt.

Rondom deze onthullingen is er sterk ingezet op PR en media-aandacht. Dat heeft voor een zichtbare start van de campagne gezorgd in landelijke, regionale en lokale pers en online media.

De **campagnestrategie** bestaat uit twee principes. Ten eerste wordt concreet gemaakt waarom stemmen belangrijk is voor de eigen wijk of toekomst en wordt getoond dat 'mensen zoals jij' ook gaan stemmen. Op die manier moeten het persoonlijke en maatschappelijke belang worden vergroot. Ten tweede wordt getoond wat men misloopt als er niet wordt gestemd en moeten drempels worden verlaagd door het stemmoment dichterbij, leuker en laagdrempeliger te maken. Zo wordt weerstand verminderd door verliesaversie te activeren en stemmen zo makkelijk mogelijk gemaakt.

De **mediastrategie** is erop gericht om bereik op te bouwen vanuit lokale zichtbaarheid, netwerkverspreiding en gedeelde content, waarna betaalde media wordt opgeschaald. Dat gebeurt in twee fases. In de eerste fase ligt de nadruk op lokale activiteiten, PR-inzet en verspreiding via netwerken. In de tweede fase ligt de nadruk op bereik en herinnering, waarbij betaalde media een grotere rol gaan spelen. De campagne werd landelijk ondersteund met de inzet van massamediale online advertenties, video's en buitenreclame.

Doelstellingen en metingen

Beleidsdoelstelling(en)
Het ministerie wil een goed en soepel verloop van de gemeenteraadsverkiezingen, waarbij de opkomst op hetzelfde niveau blijft of hoger is dan bij eerdere gemeenteraadsverkiezingen.

Communicatiedoelstelling(en)
- Kiesgerechtigden attenderen op de gemeenteraadsverkiezingen
- Kiesgerechtigden informeren over het belang van stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen
- Kiesgerechtigden motiveren te gaan stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen

Doelgroep(en)
Jongvolwassenen: 18 – 25 jaar
Twijfelaars: 26 – 64 jaar. Twijfelaars zijn één van de vier door Kieskompas gedefinieerde subgroepen van situationele niet-stemmers. In het onderzoek van Kieskompas heet deze groep 'Kwetsbare buitenstaanders'. De groep wordt gekenmerkt door mensen die minder vaak stemmen, omdat zij praktische of mentale drempels ervaren in het stemproces, beperkte politieke betrokkenheid tonen of twijfelen aan de invloed en relevantie van hun stem.

Campagnedoelstelling(en)
- VOELEN – Twijfelaars en jongvolwassenen ervaren minder weerstand om te stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen
- VINDEN – Twijfelaars en jongvolwassenen vinden dat hun stem ertoe doet bij de gemeenteraadsverkiezingen
- VINDEN II – Twijfelaars en jongvolwassenen vinden dat stemmen belangrijk is voor hun eigen toekomst en hun omgeving
- VINDEN III – *(Langetermijndoelstelling)* Twijfelaars en jongvolwassenen vinden dat stemmen haalbaar en eenvoudig is

Metingen
Een voor- en nameting, met als tussenliggende periode de campagne:

Jongvolwassenen
- Voormeting: n=427
- Nameting: n=384

Twijfelaars
- Voormeting: n=362
- Nameting: n=419

02

Inhoud campagne

Media-inzet en netto bestedingen

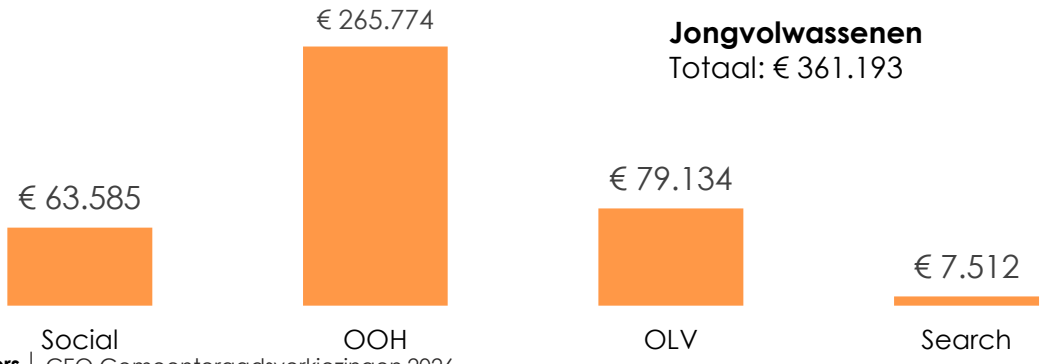
Media-overzicht

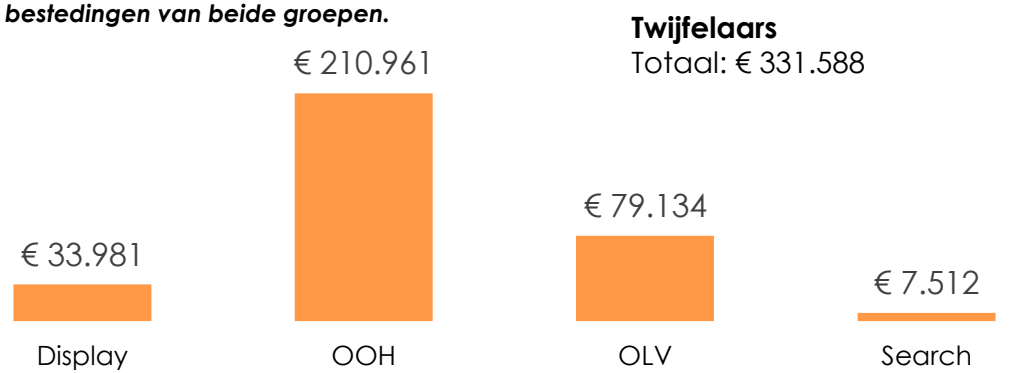
Campagneperiode	Februari				Maart		
Week	8	9	10	11	12	13	14
Meting	Voormeting					Nameting	
Social					18 mrt		
Display					18 mrt		
OOH							
OLV			5 mrt		18 mrt		
Search					18 mrt		

Bestedingen

Totaal bestedingen* **€ 395.174**

) Sommige uitingen zijn ingezet op beide doelgroepen, waardoor het totaal lager is dan de som van de bestedingen van beide groepen.

Overzicht uitingen Jongvolwassenen

Poster

DOOH (6s)

OLV (6s)

SOC (6s)

SOC (8s)

OLV (10s)

Overzicht uitingen Twijfelaars

Poster (variant 1)

Poster (variant 2)

Display (5s)

Display (carrousel)

OLV (6s)

OLV (10s)

02

Conclusies

Conclusies: algemeen

Hoofdconclusie

Er zijn enige positieve ontwikkelingen zichtbaar, maar bijdrage van de gemeten campagne lijkt onwaarschijnlijk

De campagne over de gemeenteraadsverkiezingen heeft slechts beperkt communicatief bereik gerealiseerd. De herkenning van de voorgelegde campagnemiddelen is laag en ook de waardering van de campagnematerialen blijft achter. Hoewel de boodschap dat men moet gaan stemmen redelijk wordt overgebracht, komt de boodschap dat veel mensen gaan stemmen nauwelijks over.

In de resultaten zijn wel enkele positieve verschuivingen zichtbaar op de campagnedoelstellingen, met name onder twijfelaars. Op basis van het campagne-effectonderzoek kunnen deze veranderingen echter niet aan de campagne worden toegeschreven. Herkenning en waardering vormen een belangrijke voorwaarde voor campagnedoorwerking, en beide zijn in dit geval beperkt. Daardoor is het niet aannemelijk dat het *paid media* deel van de campagne verantwoordelijk is voor de waargenomen effecten.

Conclusie jongvolwassenen

Jongvolwassenen zien het belang van stemmen in

Onder jongvolwassenen is de weerstand tegen stemmen laag en zijn er geen praktische belemmeringen. Tegelijk is er twijfel of hun stem echt het verschil kan maken. Ze erkennen de invloed op hun dagelijks leven en na de campagne groeit het besef van het belang van de verkiezingen voor hun directe omgeving. Daarnaast is er een positieve beweging te zien als het gaat om dat de stem iets toevoegt en het verschil maakt.

Dat er weinig ontwikkeling te zien is op de doelstellingen zou te maken kunnen hebben met de beperkte herkenning en waardering en het feit dat de boodschappen niet goed zijn overgekomen. Alleen de boodschap ‘ga ook stemmen’ is wel goed overgekomen uit de uitingen.

Conclusie twijfelaars

Twijfelaars zijn na de gemeenteraadsverkiezingen positief over stemmen

Twijfelaars laten over het algemeen lagere scores zien dan jongvolwassenen. Dat geldt voor zowel de doelstellingen als de communicatieve werking en de overige resultaten.

Na de campagne vinden twijfelaars vaker dat ze door te stemmen hun mening kunnen laten horen, vinden ze stemmen vaker relevant voor zichzelf en vinden ze stemmen eenvoudiger en haalbaarder. Wat daarbij aansluit is dat ze stemmen na de campagne in grotere mate belangrijk vinden en dat ze het belangrijker vinden hun stem te laten horen over maatschappelijke kwesties. Wel is er bij twijfelaars meer dan bij jongvolwassenen weerstand tegen het stemmen. Na de campagne vinden ze wel vaker dat stemmen nut heeft.

De positieve ontwikkelingen zouden kunnen samenhangen met het gedrag dat twijfelaars in hun sociale omgeving tegenkomen. Na de campagne geven zij in grotere mate aan dat mensen zoals zijzelf gaan stemmen en dat het lijkt alsof veel mensen om hen heen stemmen. Mogelijk heeft dit positieve gedrag dat twijfelaars om zich heen zien invloed op hun beeldvorming.

Net als onder jongvolwassenen wordt de campagne slecht herkend en is die niet goed overgekomen. Wel is het aandeel dat stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen heel belangrijk vindt voor zichzelf na de campagne toegenomen.

Conclusies: doelstellingen

De weerstand tegen het stemmen blijft beperkt, de ontwikkeling verschilt per onderdeel en per doelgroep.
VOELEN: Twijfelaars en jongvolwassenen ervaren minder weerstand om te stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen.

Onder jongvolwassenen is het beeld grotendeels stabiel. Op het nut van stemmen, het er niet van laten komen en het ervaren van stemmen als gedoe verandert er weinig. Wel is er één verbetering: jongvolwassenen zijn er na de campagne vaker van overtuigd dat hun stem iets toevoegt.

Bij twijfelaars ligt het net anders. Zij vinden stemmen na de campagne vaker nuttig, de duidelijkste verbetering bij deze groep. Op "het komt er niet van" is het beeld wisselend: meer twijfelaars laten zich hier sterker over uit in beide richtingen (positief en negatief), maar in totaal is geen aantoonbare verschuiving vast te stellen. Op het ervaren van stemmen als te veel gedoe, en op de overtuiging dat hun stem iets toevoegt, verandert er weinig.

De doelgroepen vinden na de campagne vaker dat hun stem ertoe doet
VINDEN I: Twijfelaars en jongvolwassenen vinden dat hun stem ertoe doet bij de gemeenteraadsverkiezingen.
Na de campagne is men het vaker eens dat zij door te stemmen hun mening kunnen laten horen. Verder is het beeld stabiel als het gaat om het ertoe doen van de stem bij de gemeenteraadsverkiezingen.

Bij jongvolwassenen zijn er na de campagne positieve bewegingen te zien. Er is een positieve beweging te zien als het gaat om mensen die vinden dat hun stem iets toevoegt en dat hun stem het verschil kan maken.
Twijfelaars zijn het na de campagne vaker eens dat zij door te stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen hun mening laten horen.

De persoonlijke relevantie en belang van het stemmen voor de eigen buurt en omgeving nemen na de campagne toe
VINDEN II: Twijfelaars en jongvolwassenen vinden dat stemmen belangrijk is voor hun eigen toekomst en omgeving.
Na de campagne is er een positieve ontwikkeling te zien met betrekking tot persoonlijke relevantie en wordt het belang van stemmen voor de eigen buurt en omgeving meer ingezien.

Na de campagne is er een afname te zien als het gaat om jongvolwassenen die niet vinden dat stemmen relevant is voor henzelf. Daarnaast is er een positieve beweging te zien als het gaat om het belang voor de eigen buurt en omgeving. Twijfelaars vinden stemmen na de campagne vaker relevant voor zichzelf en minder twijfelaars zijn het na de campagne oneens dat zij door te stemmen invloed hebben op dingen die voor hen belangrijk zijn.

Stemmen is haalbaar en eenvoudig, maar stemhulpmiddelen worden na de campagne minder behulpzaam gevonden
VINDEN III: Twijfelaars en jongvolwassenen vinden dat stemmen haalbaar en eenvoudig is.
Stemmen wordt zowel voor als na de campagne haalbaar en eenvoudig gevonden.
Onder jongvolwassenen zijn er geen duidelijke bewegingen te zien. Bij twijfelaars is er een positieve beweging te zien als het gaat om het makkelijk vinden van het stemmen, het niet te lang vinden duren en het gegeven dat stemmen altijd dichtbij kan. Er is echter een negatieve beweging te zien met betrekking tot stemhulpen: na de campagne zijn meer twijfelaars het oneens dat zij met stemhulpen een goede stemkeuze kunnen maken.

Conclusies: communicatieve werking

Zichtbaarheid van de campagne is laag
De voorgelegde campagnemiddelen worden in totaal door bijna een vijfde van de doelgroep jongvolwassenen en een tiende van de doelgroep twijfelaars herkend. Dat is beneden het gemiddelde van campagne-effectonderzoeken. De nieuws- en reclameherinnering ligt wel boven het gemiddelde. Na de campagne zegt een derde van beide doelgroepen zeker iets te hebben gezien of gehoord. Dat is boven de benchmark. Het zou kunnen dat een deel van de mensen die zich nieuws of reclame herinnert niet iets van de uitgevraagde campagnemiddelen heeft gezien, rekening houdend met de lage campagneherkenning en het feit dat de gemeenteraadsverkiezingen in het algemeen altijd veel (media-)aandacht genereren. Daarbij zou de ingezette PR mogelijk ook een rol kunnen hebben gespeeld.

Campagne krijgt een krappe voldoende, scoort benedengemiddeld op waardering
Ook de waardering van de campagne ligt beneden de benchmark. De uitingen krijgen van jongvolwassenen gemiddeld het rapportcijfer 5,5 en van twijfelaars een 5,7. Alle uitingen krijgen een waardering tussen de 5,3 en 5,7. Dat is ongeveer een heel punt beneden de benchmark van 6,6. Ook de waarderingselementen scoren beneden de benchmark. De grootste negatieve verschillen zijn te zien met betrekking tot ‘geeft mij nieuwe informatie’, ‘geloofwaardig’ en ‘duidelijk’.

Het is duidelijk dat er wordt opgeroepen tot stemmen, maar andere boodschappen scoren slechter
Wie nieuws of reclame over stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen heeft meegekregen, noemt spontaan ‘belang van stemmen’ als boodschap. Daarna wordt ‘Elke stem telt’ het meest genoemd. Na de campagne is het aantal dat dat noemt fors gestegen, waarbij er onder twijfelaars een iets grotere stijging te zien is dan onder jongvolwassenen. Ook ‘elke stem telt’ wordt na de campagne vaker herkend.

Van de daadwerkelijke campagneboodschappen is ‘Ga ook stemmen op 18 maart voor de gemeenteraadsverkiezingen’ de boodschap die het beste is overgekomen: driekwart van de jongvolwassenen en zes op de tien twijfelaars vindt dat die boodschap (heel) duidelijk overkomt. Bij de jongvolwassenen is dat boven de benchmark.

De overige boodschappen zijn niet goed overgekomen. Dat geldt met grote afstand het sterkst voor de boodschap ‘Veel mensen gaan stemmen’: een vijfde van de jongvolwassenen en één op de zeven twijfelaars vinden dat die goed is overgekomen.

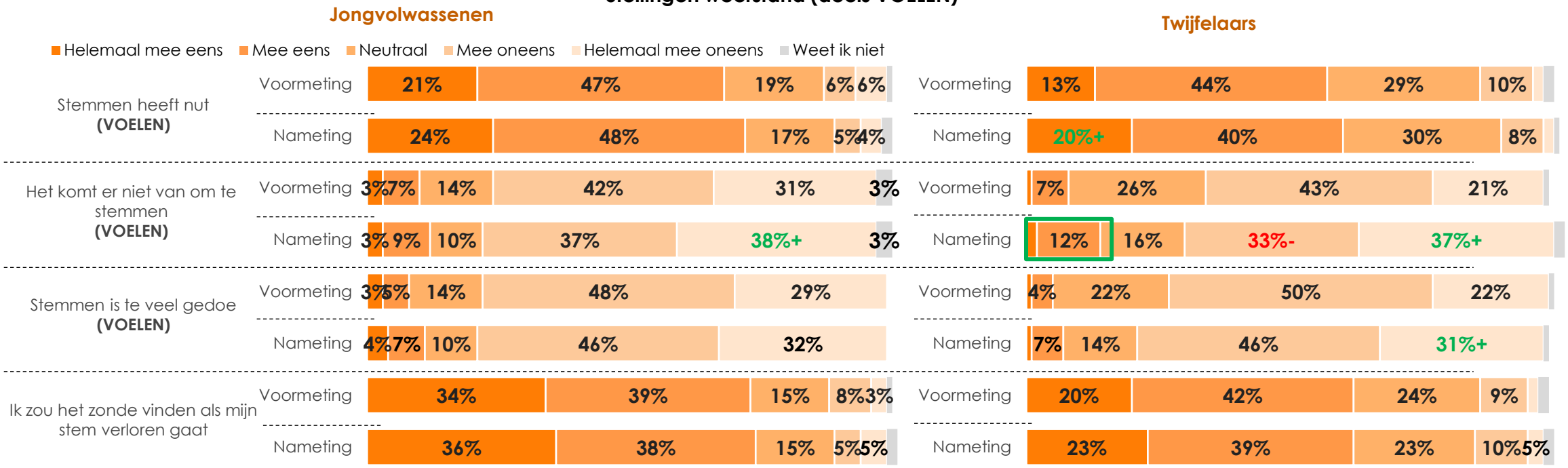
04

Campagne-effecten

Na de campagne geven iets meer twijfelaars aan dat het er niet van komt om te stemmen

Stellingen weerstand (deels VOELEN)

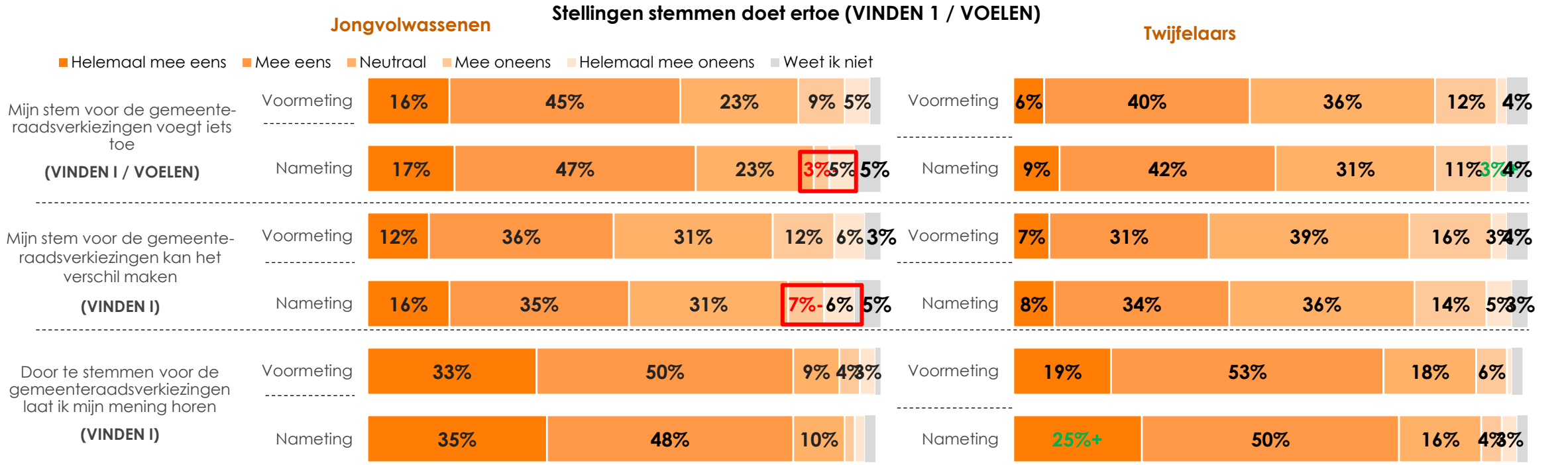
Toelichting

Dat na de campagne meer twijfelaars aangeven dat het er niet van komt om te stemmen, zou mogelijk verklaard kunnen worden door een verschil in intentie en daadwerkelijk gedrag. Onder beide doelgroepen is te zien dat stemmen voor een meerderheid nut heeft en is de overgrote meerderheid het oneens dat het er niet van komt om te stemmen en dat stemmen te veel gedoe is. Er is een aantal verschuivingen te zien, maar dat is altijd binnen de top-2 of de bottom-2.

Vraag: In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende uitspraken? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Top-2 significant gestegen

Na de campagne vinden meer twijfelaars dat zij door te stemmen hun mening laten horen

Toelichting

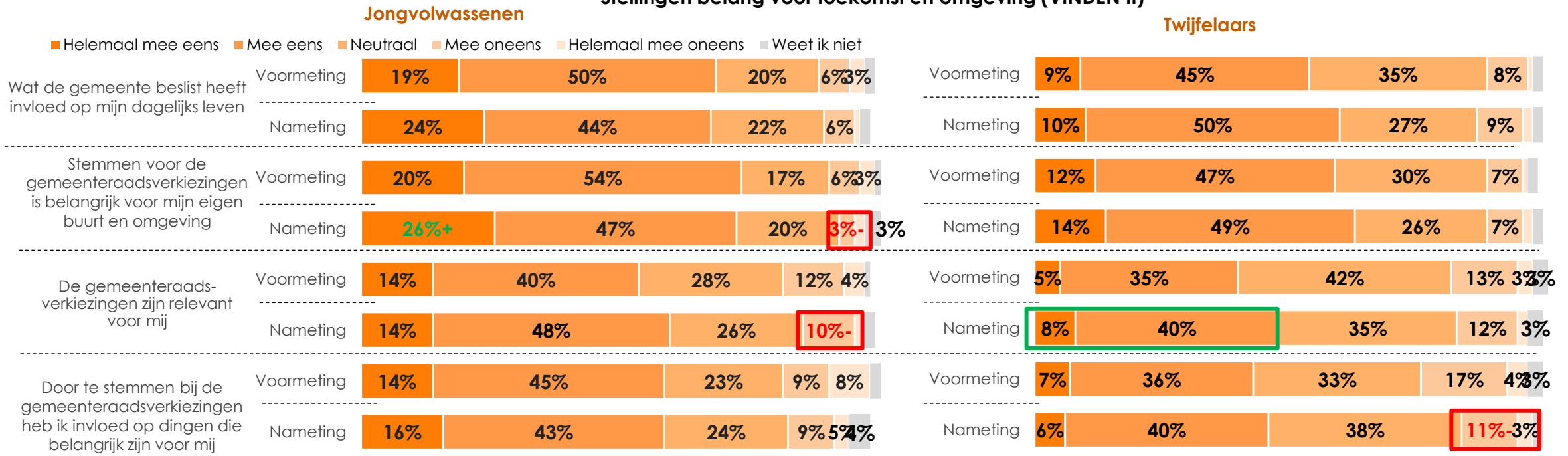
Naast dat twijfelaars het na de campagne vaker (helemaal) eens zijn dat zij door te stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen hun mening kunnen laten horen, zijn minder jong-volwassenen het (helemaal) oneens met de stellingen ‘Mijn stem voor de gemeenteraadsverkiezingen voegt iets toe’ en ‘Mijn stem voor de gemeenteraadsverkiezingen kan het verschil maken’. Er is echter geen verschuiving binnen de top-2 te zien. Van beide doelgroepen is een ruime meerderheid het eens dat zij door te stemmen hun mening laten horen. De andere twee stellingen blijven daarbij achter.
Er lijkt een tegenstrijdigheid te zitten in het feit dat het er voor twijfelaars minder vaak van komt om te stemmen (zie de vorige pagina), maar dat zij na de campagne vaker aangeven door te stemmen hun mening te laten horen.

Vraag: In hoeverre ben je het eens of oneens met onderstaande uitspraken? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Bottom-2 significant gedaald

Twijfelaars vinden de gemeenteraadsverkiezingen na de campagne vaker relevant voor zichzelf

Stellingen belang voor toekomst en omgeving (VINDEN II)

Toelichting

Na de campagne hebben de gemeenteraadsverkiezingen voor twijfelaars een hogere relevantie gekregen. Daarnaast zijn meer jongvolwassenen het helemaal eens dat de gemeenteraadsverkiezingen heel belangrijk zijn voor hun eigen buurt en omgeving.

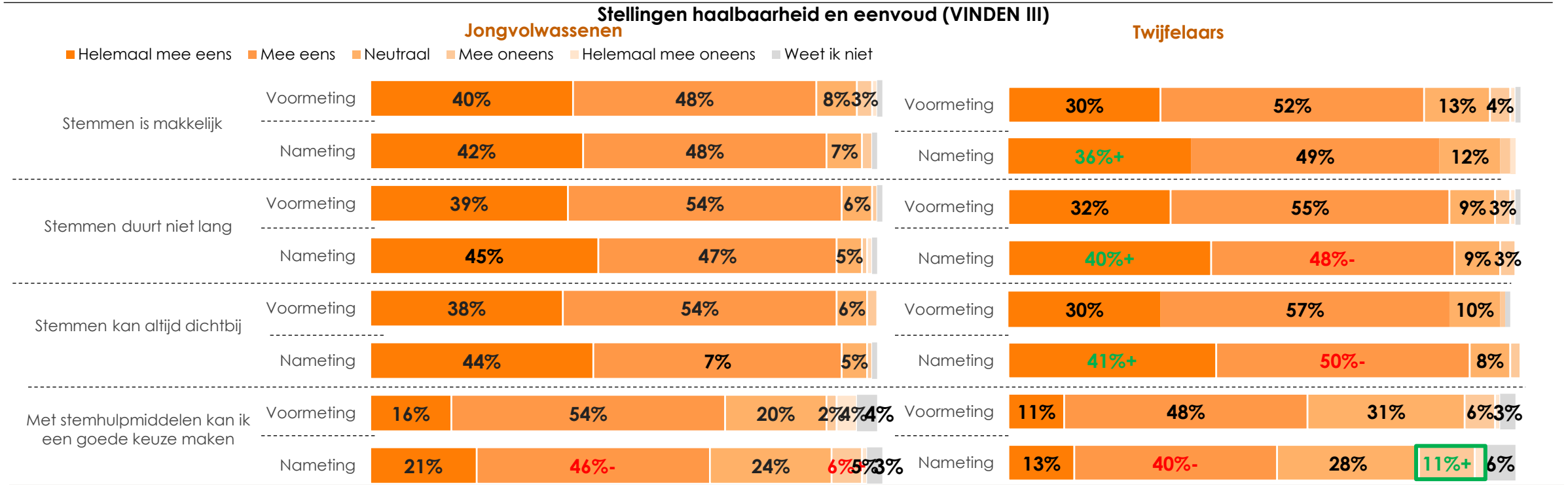
Jongvolwassenen en twijfelaars vinden stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen ongeveer even belangrijk voor hun eigen buurt en omgeving, terwijl er op de andere stellingen een groter verschil te zien is tussen beide groepen.

Vraag: In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende uitspraken? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | Grafieken excl. 'Weet ik niet' | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Top-2 significant gestegen

Bottom-2 significant gedaald

Twijfelaars kunnen na de campagne in mindere mate een goede keuze maken met stemhulpen

Toelichting

Het aandeel twijfelaars dat met stemhulpmiddelen een goede keuze kan maken is na de campagne afgenomen. Daarnaast is het aandeel twijfelaars dat het helemaal eens is dat stemmen makkelijk is, niet lang duurt en altijd dichtbij kan groter geworden.

De haalbaarheid en eenvoud van het stemmen liggen over het algemeen hoog in vergelijking met de andere doelstellingen. Alleen blijft dat men met stemhulpmiddelen een goede keuze kan maken achter bij de andere stellingen.

Vraag: In hoeverre ben je het eens of oneens met de volgende uitspraken? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | Grafieken excl. 'Weet ik niet' | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

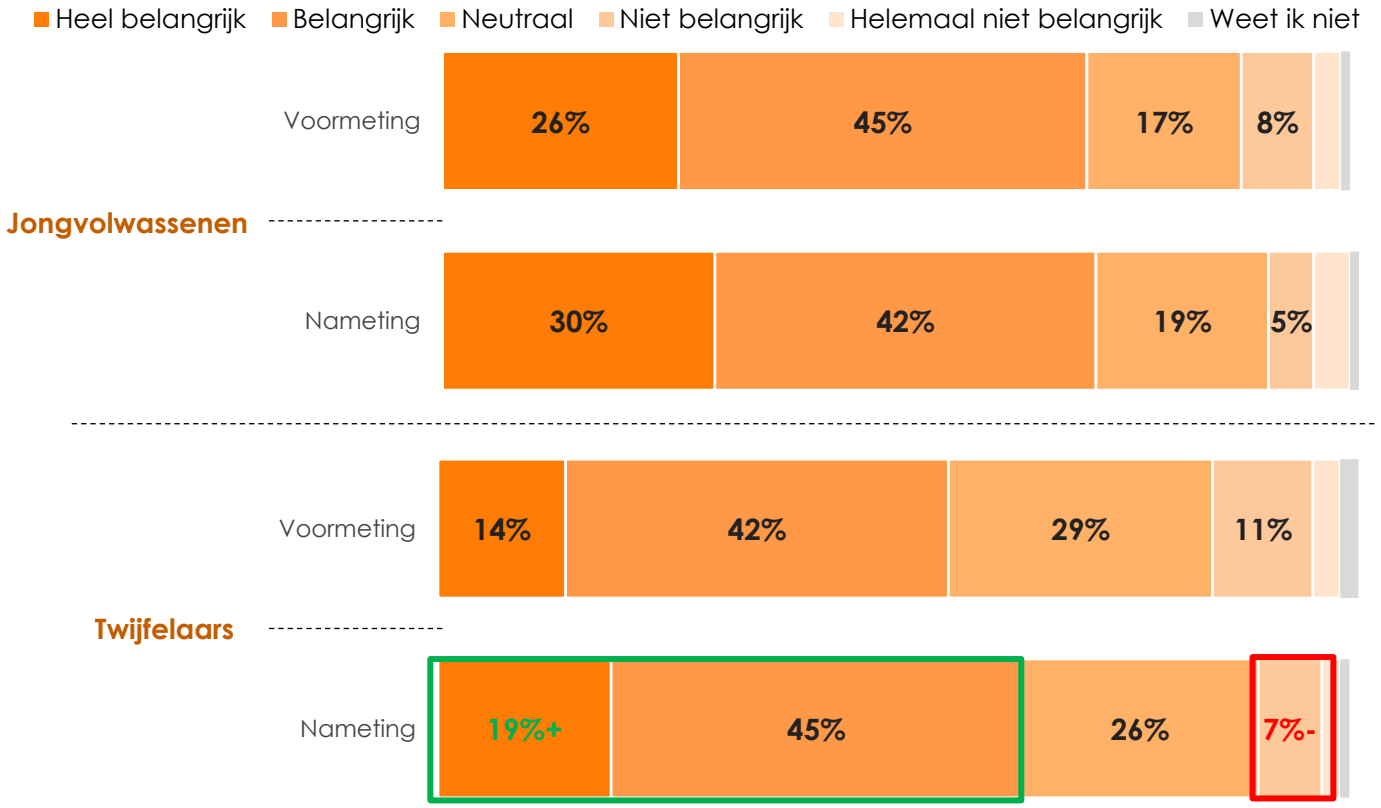
Bottom-2 significant gestegen

Belang van stemmen is na de campagne toegenomen onder twijfelaars

Toelichting

Na de verkiezingen vinden twijfelaars het vaker dan ervoor (heel) belangrijk om te stemmen bij de gemeenteraads-verkiezingen. Onder jongvolwassenen is de groep die stemmen (heel) belangrijk vindt wel groter dan onder twijfelaars.

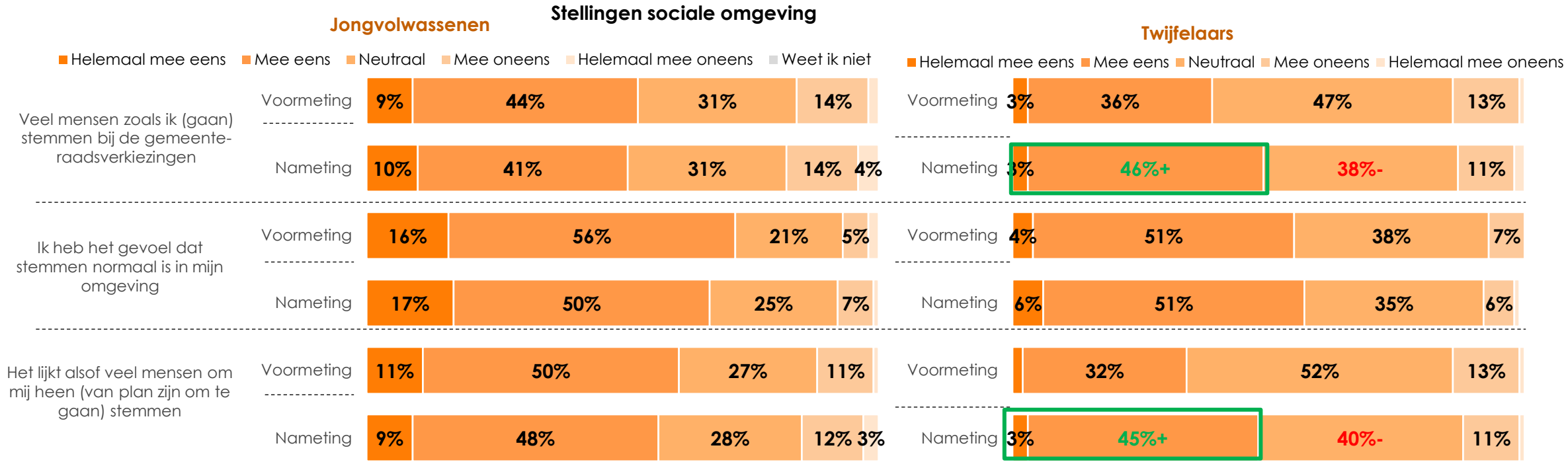
Belang van stemmen

Vraag: Hoe belangrijk vind je het om te stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Top-2 significant gestegen Top-2 significant gedaald

Twijfelaars geven na de campagne vaker aan dat hun sociale omgeving gaat stemmen

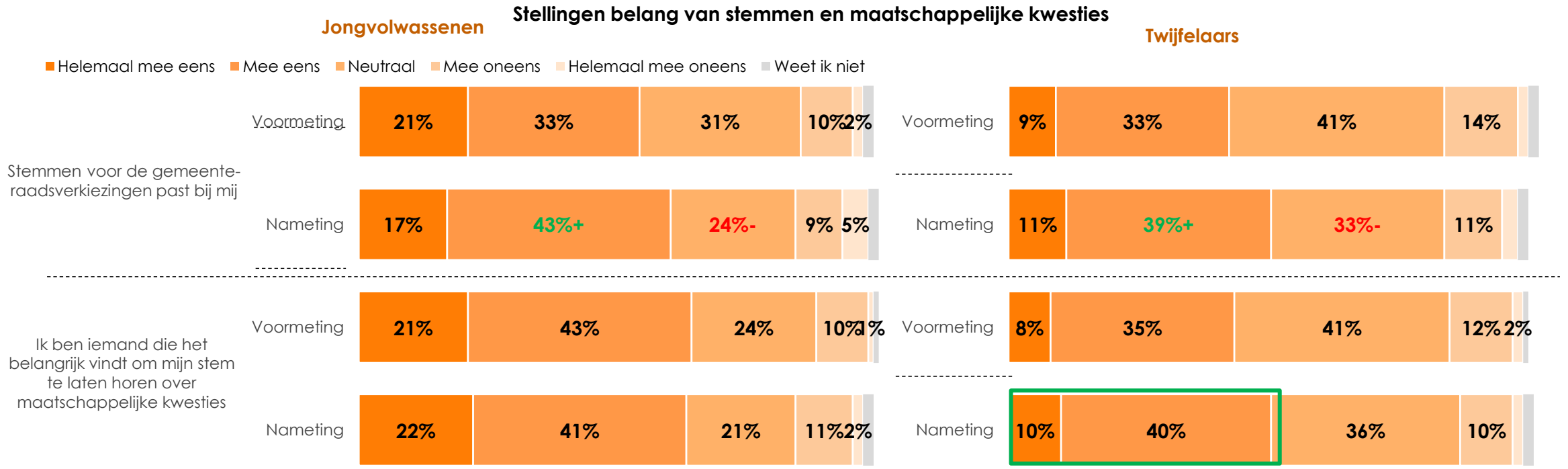
Toelichting

Na de campagne heeft de sociale omgeving van twijfelaars vaker gestemd dan dat zij vóór de verkiezingen van plan was. Meer twijfelaars geven aan dat mensen zoals zij stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen en dat het lijkt alsof veel mensen om hen heen stemmen.

Vraag: In hoeverre ben je het eens of oneens met onderstaande uitspraken? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | Grafieken exclusief 'Weet ik niet' | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Top-2 significant gestegen

Na de campagne vinden twijfelaars het vaker belangrijk om hun stem te laten horen over maatschappelijke kwesties

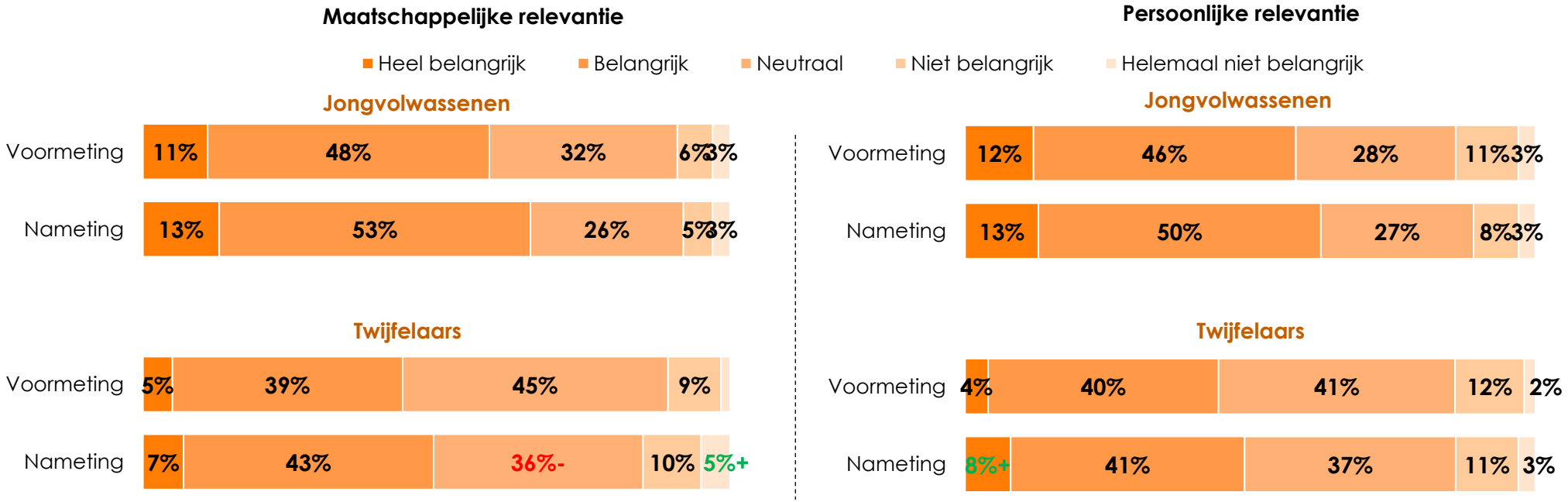
Toelichting

Twijfelaars zien zichzelf na de verkiezingen vaker als iemand die het belangrijk vindt om zijn stem te laten horen over maatschappelijke kwesties. Daarnaast is er bij zowel twijfelaars als jongvolwassenen een positieve ontwikkeling te zien als het gaat om de inschatting dat de gemeenteraadsverkiezingen belangrijk zijn voor henzelf.

Vraag: In hoeverre ben je het eens of oneens met onderstaande uitspraken? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | Grafieken exclusief 'Weet ik niet' | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Top-2 significant gestegen

Persoonlijke relevantie voor twijfelaars laat na de campagne lichte positieve ontwikkeling zien

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Toelichting

Na de campagne vinden meer twijfelaars stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen heel belangrijk voor zichzelf dan ervoor.

De persoonlijke relevantie onder jongvolwassenen ligt na de campagne op de benchmark. De maatschappelijke relevantie onder jongvolwassenen en zowel de maatschappelijke als de persoonlijke relevantie onder de twijfelaars ligt beneden de benchmark.

Vraag I (links)**:** In hoeverre vind je het belangrijk dat de Rijksoverheid een campagne voert over stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384) | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419)
Vraag II (rechts)**:** In hoeverre is stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen belangrijk voor jouzelf? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419)

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

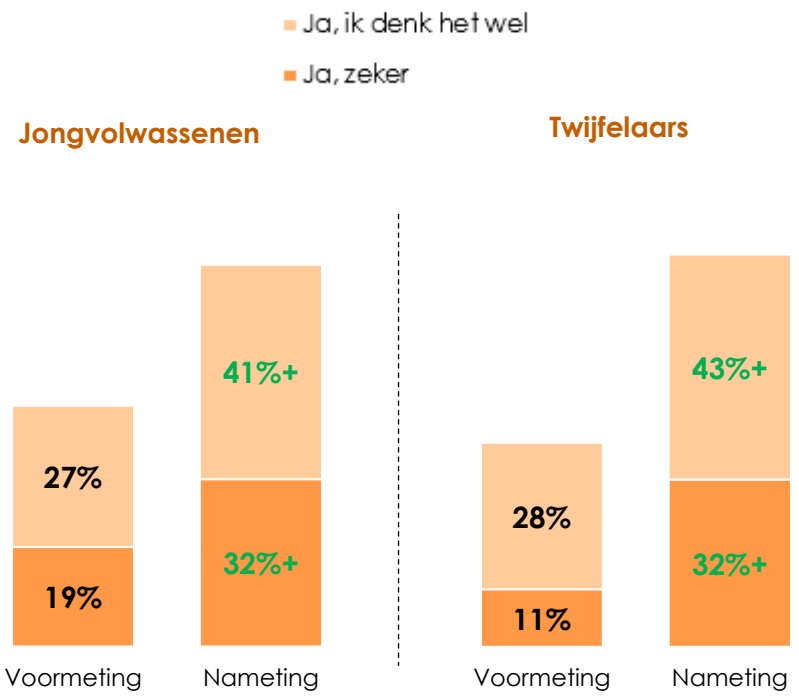
03

Communicatieve werking

Reclame- en nieuwsherinnering over het belang van stemmen fors gestegen na de campagne

Reclame- en nieuwsherinnering

Toelichting

Na de campagne herinneren de doelgroepen zich meer reclame en nieuws over stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen dan daarvoor. De sterkste stijging is te zien onder twijfelaars, waar de herinnering is verdrievoudigd.

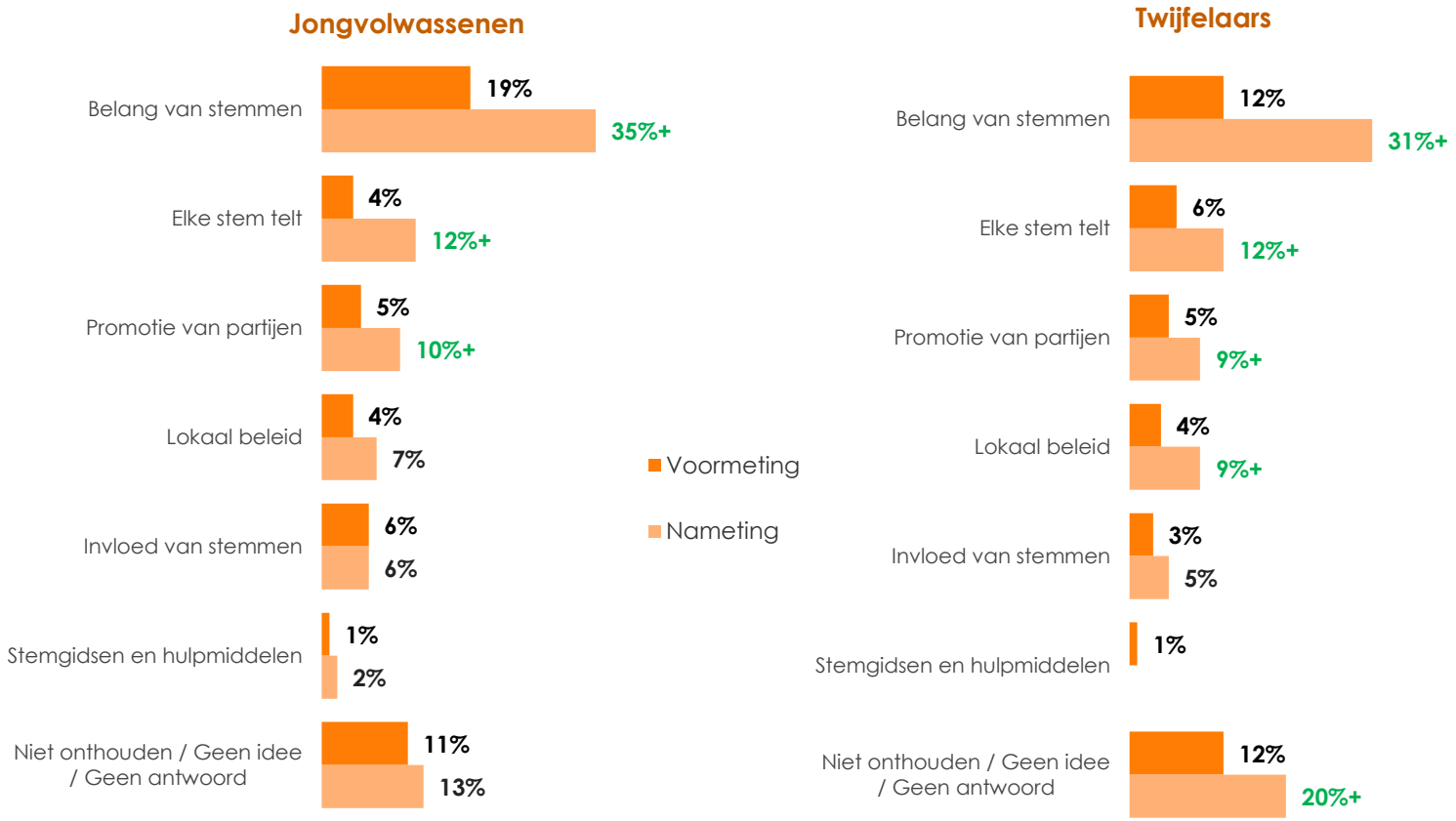
Het is relevant om op te merken dat er vanzelfsprekend altijd veel aandacht is voor de gemeenteraadsverkiezingen. Bijvoorbeeld in de media. Daarnaast ligt de campagne-herkenning beneden het gemiddelde. Het zou daarom kunnen dat een aanzienlijk deel van degenen die iets hebben gezien of gehoord niet per se iets over de campagne hebben meegekregen. Daarnaast is tijdens de campagne ook PR ingezet. PR maakt geen deel uit van dit campagne-effectonderzoek. Meer daarover staat in de leeswijzer.

Vraag: Heb je in de afgelopen maand een reclame/nieuws gezien of gehoord over het belang van stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen? (jongvolwassenen: vm = 427, nm = 384 | twijfelaars: vm = 362, nm = 419) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Na de campagne denkt een derde van de jongvolwassenen en twijfelaars dat het nieuws over het belang van stemmen ging

Inhoud nieuws/reclame

Toelichting

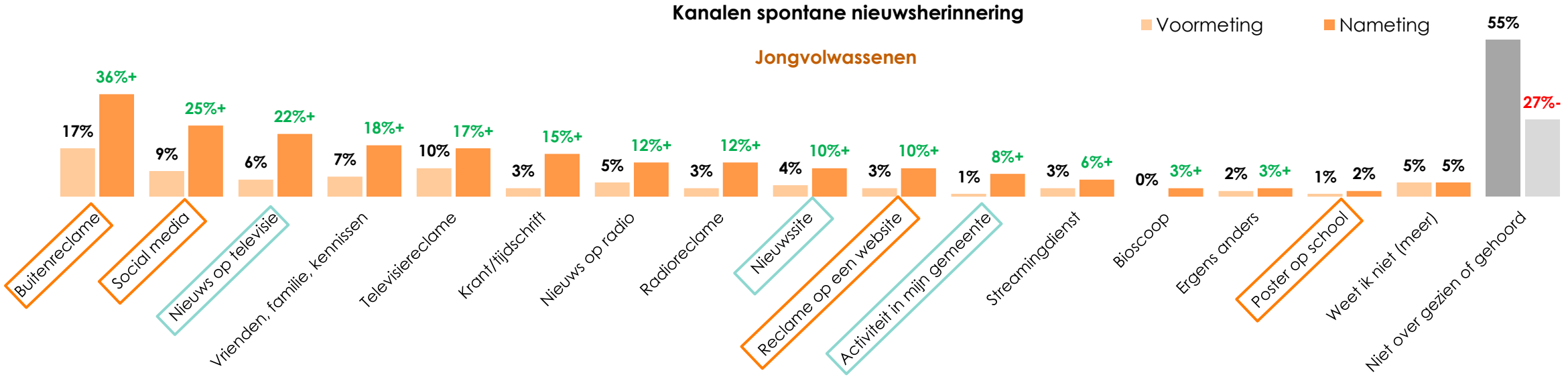
Het belang van stemmen is onder jong-volwassenen en twijfelaars spontaan de meest herinnerde reclame-/nieuwsboodschap. Na de campagne is de herinnering daaraan toegenomen.

Ook een toename, hoewel een kleinere, is te zien met betrekking tot de herinnering aan de boodschap ‘Elke stem telt’.

**) De tekst ‘belang van stemmen’ staat ook in de vraagtekst. Het is daarom wellicht niet gek dat deze het vaakst genoemd wordt. Desondanks is er wel een stijging te zien tussen de voor- en nameting. Dit verschil kan niet worden verklaard.*

Vraag: Wat wilde de reclame over het belang van stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen je duidelijk maken? Vertel dit zoals je dat ook aan een vriend, familielid of bekende zou doen. (jongvolwassenen: vm = 427, nm = 384 | twijfelaars: vm = 362 nm = 419) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Op vrijwel alle kanalen herinneren jongvolwassenen zich nieuws of reclame over het belang van stemmen

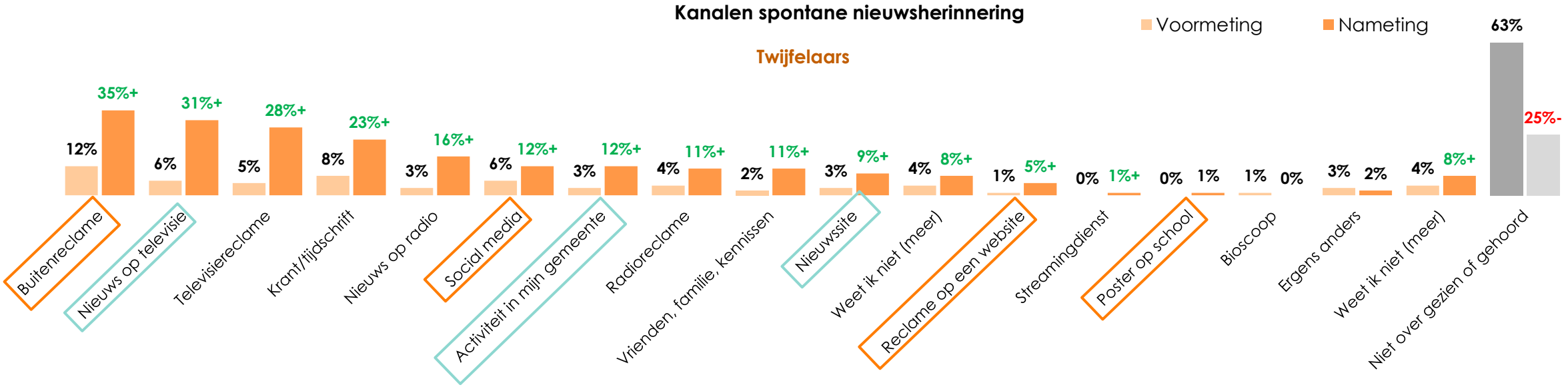
Vraag: Waar heb je in de afgelopen tijd iets gezien, gehoord, of gelezen over stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen? (jongvolwassenen: vm = 427, nm = 384)

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Toelichting

Met betrekking tot vrijwel alle kanalen herinneren jongvolwassenen zich na de campagne meer reclame of nieuws. Het is vanzelfsprekend dat er rond de gemeenteraads-verkiezingen in de media veel niet-campagnegerelateerd nieuws is verschenen. Daarom moet er voorzichtig worden omgegaan met het toeschrijven van deze ontwikkelingen aan de campagne. Buitenreclame is het meest herinnerde kanaal, gevolgd door sociale media. In de grafiek wordt onderscheid gemaakt tussen campagnekanalen (oranje) PR-kanalen (groenblauw).

Op vrijwel alle kanalen herinneren twijfelaars zich nieuws of reclame over het belang van stemmen

Vraag: Waar heb je in de afgelopen tijd iets gezien, gehoord, of gelezen over stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen?
(twijfelaars: vm = 362, nm = 419)

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Toelichting

Net als jongvolwassenen herinneren twijfelaars zich met betrekking tot vrijwel alle kanalen na de campagne meer reclame of nieuws. Het is vanzelfsprekend dat er rond de gemeenteraadsverkiezingen in de media veel niet-campagnegerelateerd nieuws is verschenen. Daarom moet er voorzichtig worden omgegaan met het toeschrijven van deze ontwikkelingen aan de campagne. Buitenreclame is het meest herinnerde kanaal, gevolgd door nieuws op televisie.

De campagnemiddelen worden door jongvolwassenen onvoldoende gewaardeerd

Herkenning	Ja, zeker	Benchmark	Gemiddelde waardering	Benchmark
Campagnemiddelen	**16%-**	**25%**	**5,5-**	**6,6**
DOOH – 6s	4%	3%	5,5-	6,2
OLV – 6s	6%-	10%	5,6-	6,7
OLV – 10s	5%-	10%	5,5-	6,7
Overig – poster	9%+	4%	5,7-	6,9
SOC (snapchatfilter) – 6s	5%	7%	5,3-	6,6
SOC (snapchatfilter) – 8s	7%	7%	5,3-	6,6
Totaal online video	**8%**	**10%**	**5,6-**	**6,7**
Totaal social	**8%**	**7%**	**5,3-**	**6,6**

Toelichting

De campagnemiddelen worden door jongvolwassenen niet goed herkend en gewaardeerd. Zowel de gemiddelde campagneherkenning als -waardering ligt beneden de benchmark.

De gemiddelde herkenning van de campagne-uitingen wordt naar beneden gehaald door de OLV's. De DOOH en socials scoren wat dat betreft op de benchmark. De poster is de enige uiting die erboven scoort.

Vragen: Heb je deze [type uiting] onlangs op [kanaal] gezien/gehoord? | Wat vind je van de reclame die je net hebt gezien? Geef een rapportcijfer. (jongvolwassenen: nm = 384) |
DOOH = Digital out of home, OLV = online video, OVE = overig, SOC = social | +/- Significant hoger of lager dan de benchmark (95% betrouwbaarheid)

De campagnemiddelen worden door twijfelaars onvoldoende gewaardeerd

Herkenning	Ja, zeker	Benchmark	Gemiddelde waardering	Benchmark
Campagnemiddelen	**10%-**	**25%**	**5,7-**	**6,6**
Display – 5s	4%	4%	5,7-	6,4
Display – statisch	5%	4%	5,7-	6,4
OLV – 6s	3%-	10%	5,6-	6,7
OLV – 10s	3%-	10%	5,6-	6,7
OOH – variant 1	4%	6%	5,7-	6,6
OOH – variant 2	4%	6%	5,7-	6,6
Totaal display	**6%**	**4%**	**5,7-**	**6,4**
Totaal online video	**4%-**	**10%**	**5,6-**	**6,7**
Totaal OOH	**5%**	**6%**	**5,6-**	**6,7**

Toelichting

De campagnemiddelen worden ook door twijfelaars niet goed herkend en gewaardeerd. Zowel de gemiddelde campagneherkenning als -waardering ligt beneden de benchmark. De gemiddelde herkenning ligt duidelijk lager dan onder de jongvolwassenen.

De gemiddelde herkenning van de campagne-uitingen wordt naar beneden gehaald door de OLV's. De herkenning van de display en OOH's is gelijk aan de benchmark. De waarderingen voor de uitingen zijn alle een 5,6 of een 5,7 en dus een krappe voldoende.

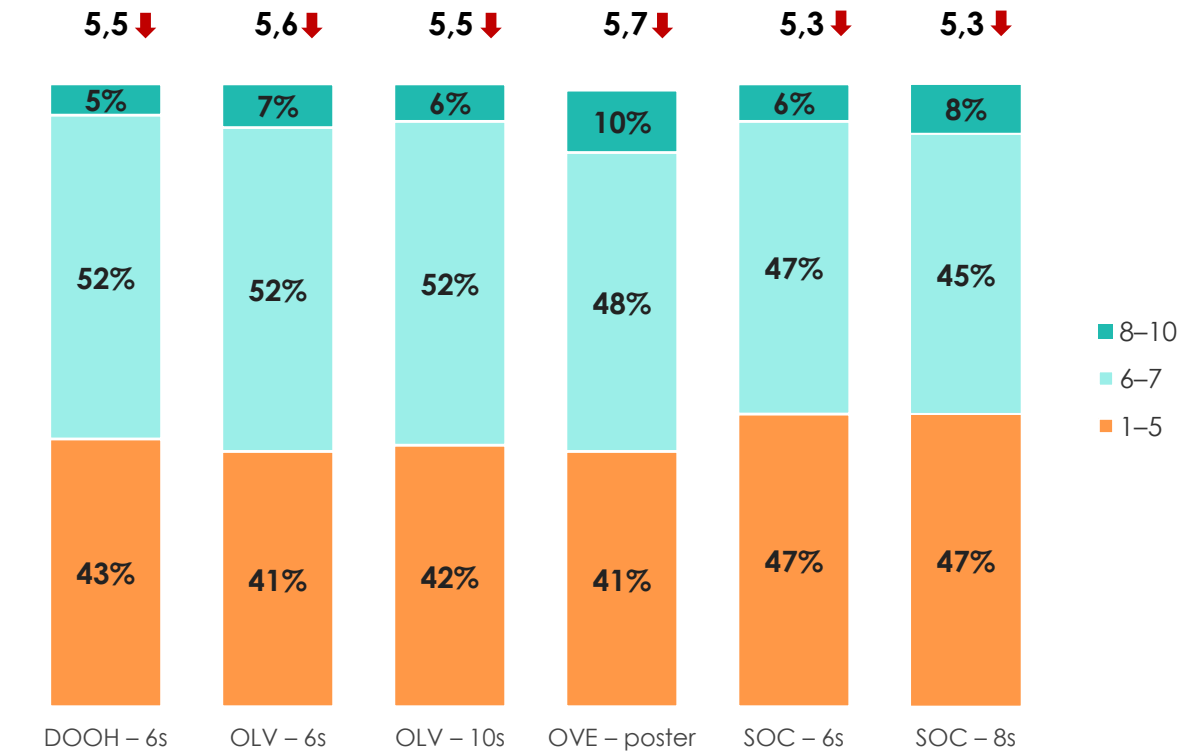
Vragen: Heb je deze [type uiting] onlangs op [kanaal] gezien/gehoord? | Wat vind je van de reclame die je net hebt gezien? Geef een rapportcijfer. (twijfelaars: nm = 419) |
DISP = display, OLV = online video, OOH = out of home | +/- Significant hoger of lager dan de benchmark (95% betrouwbaarheid)

De campagnemiddelen worden door jongvolwassenen onvoldoende gewaardeerd

Toelichting

Het gemiddelde rapportcijfer dat jongvolwassenen aan de campagne-uitingen geven is een 5,5. Dat is ongeveer een heel punt onder de benchmark (6,6) Er zijn geen uitingen die duidelijk beter of slechter worden beoordeeld dan het gemiddelde van 5,5. Wel hebben de socials duidelijk vaker een onvoldoende gekregen dan de OLV's.

Medium en uitingen - rapportcijfer

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Vraag: Wat vind je van [uiting] die je net hebt gezien? Geef een rapportcijfer. (jongvolwassenen: nm = 384)

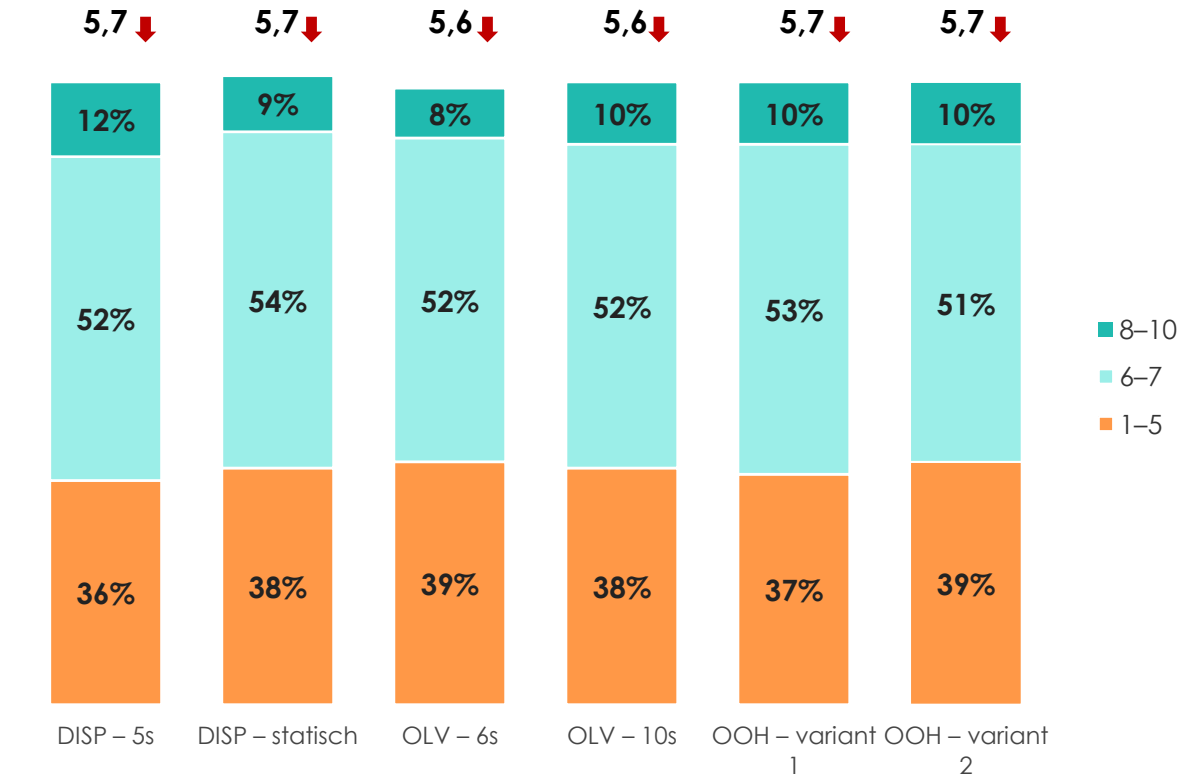
Gemiddelde significant hoger/lager dan benchmark

De campagnemiddelen worden door twijfelaars onvoldoende gewaardeerd

Toelichting

Het gemiddelde rapportcijfer dat twijfelaars aan de campagne-uitingen geven is een 5,7 – ongeveer hetzelfde rapportcijfer als jongvolwassenen (5,5) en nagenoeg een heel punt onder de benchmark (6,6). Er zijn geen uitingen die duidelijk beter of slechter worden beoordeeld dan het gemiddelde van 5,7.

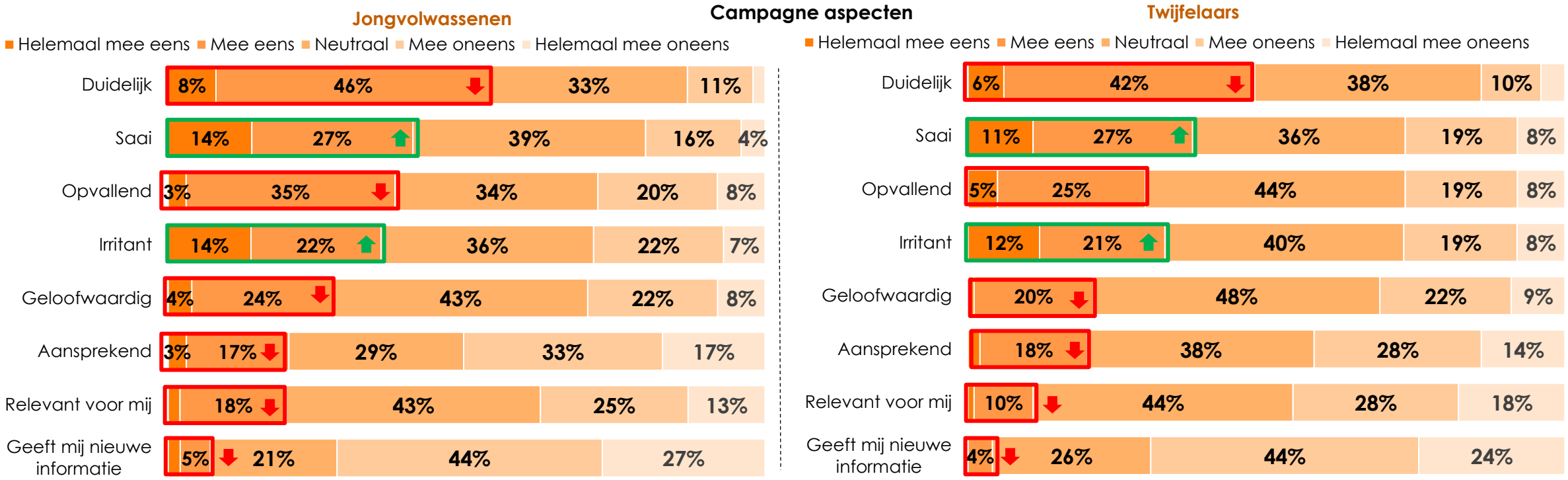
Medium en uitingen - rapportcijfer

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Vraag: Wat vind je van [uiting] die je net hebt gezien? Geef een rapportcijfer. (twijfelaars: vm = 362, nm = 419)

De campagne scoort op alle waarderingselementen beneden de benchmark

Toelichting

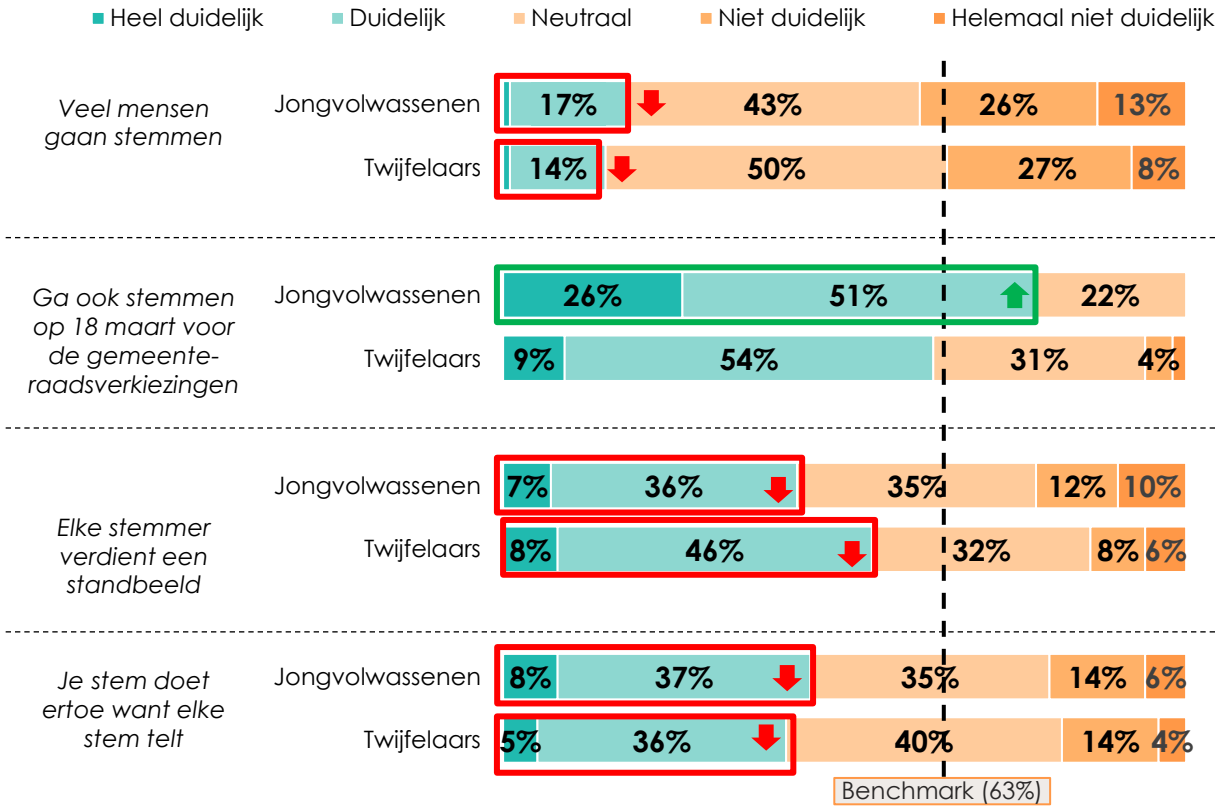
Zowel jongvolwassenen als twijfelaars geven een benedengemiddelde waardering op de uitgevraagde aspecten. De grootste verschillen zijn te zien met betrekking tot ‘geeft mij nieuwe informatie’, geloofwaardigheid en duidelijkheid. De helft van beide doelgroepen vindt de campagne duidelijk. Gelet op verschillen tussen beide doelgroepen vinden twijfelaars de campagne minder vaak dan jongvolwassenen opvallend, geloofwaardig en relevant voor zichzelf.

Gemiddelde significant hoger/lager dan benchmark. Top-2 getoetst.

Vraag: Wat vind je van de campagne van de Rijksoverheid? Ik vind de campagne ... (jongvolwassenen: nm = 362 | twijfelaars: nm = 419)

Boodschappen zijn voor beide doelgroepen niet duidelijk overgekomen

Boodschapoverdracht per boodschap

Toelichting

De hoofdboodschap, dat men wordt aangespoord om te stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart, komt duidelijk over bij beide doelgroepen: bij jongvolwassenen is deze boodschap vergeleken met de benchmark bovengemiddeld duidelijk overgekomen.

De andere drie boodschappen scoren ten opzichte van de benchmark slecht. Dat geldt vooral voor de boodschap 'Veel mensen gaan stemmen'. Meer dan een derde van beide doelgroepen vindt die boodschap (helemaal) niet duidelijk overkomen.

Vraag: Na het zien van al deze reclames, kun je aangeven hoe duidelijk je de volgende boodschappen vindt overkomen? (jongvolwassenen: vm = 427, nm = 384 | twijfelaars: vm = 362, nm = 419)

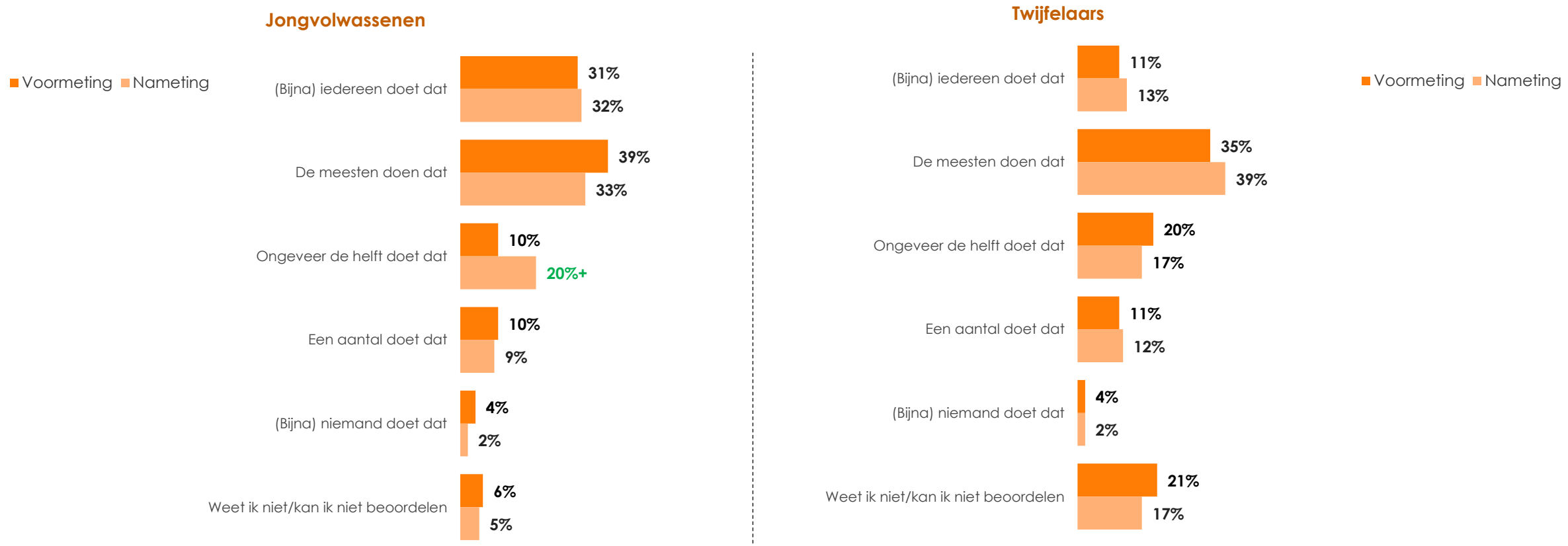
Gemiddelde significant hoger/lager dan benchmark. Een kader geeft aan dat twee categorieën samen hoger of lager zijn.

05

Overige resultaten

Twijfelaars schatten in dat er in hun sociale omgeving minder vaak wordt gestemd dan dat jongvolwassenen dat doen

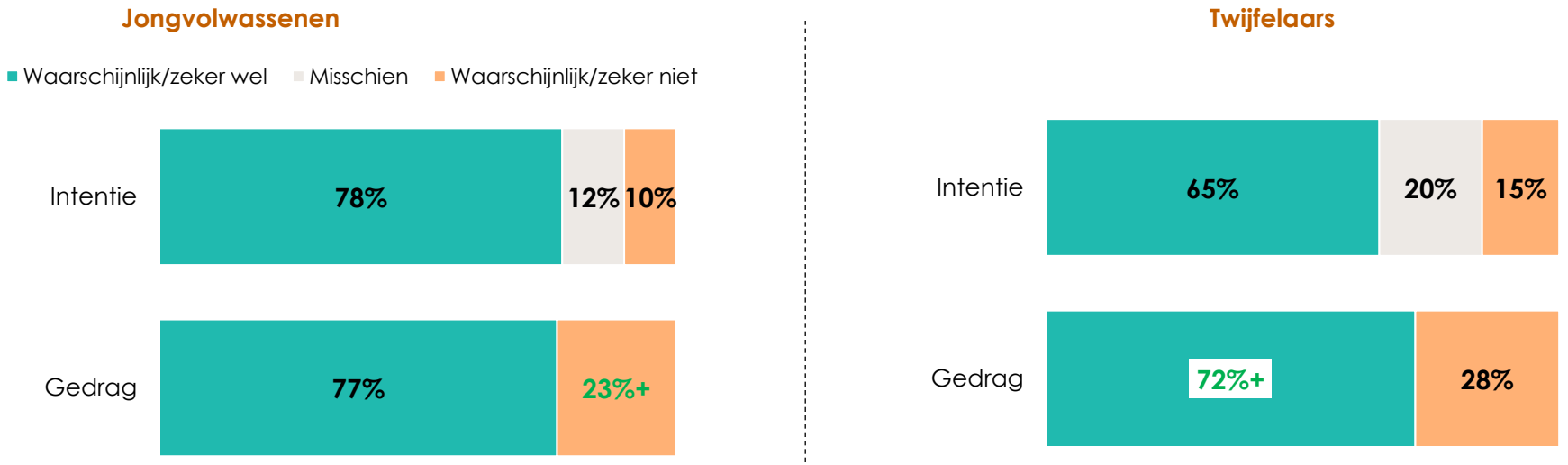
Sociale omgeving: inschatting wel of niet stemmen / gestemd

Vraag: Denk je dat mensen die belangrijk voor je zijn wel of niet stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen? (jongvolwassenen vm: n=427, nm: n=384 | twijfelaars vm: n=362, nm: n=419) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Twijfelaars hebben in grotere mate gestemd dan dat zij vooraf van plan waren

Intentie versus gedrag: gestemd voor de verkiezingen

+/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Toelichting

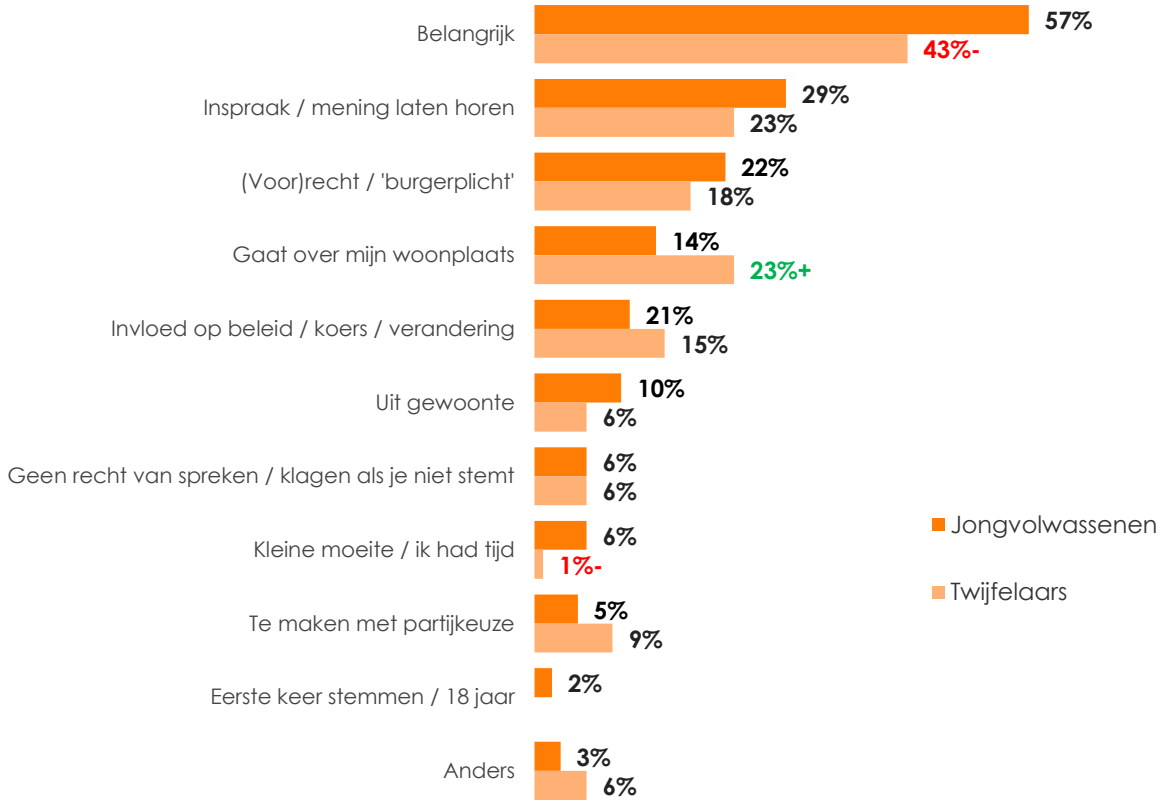
Waar er onder jongvolwassenen geen verschil tussen intentie en gedrag bestaat, is die er bij twijfelaars wel. Na de verkiezingen gaven meer twijfelaars aan te hebben gestemd dan dat er voorafgaand aan de verkiezingen van plan waren. De percentages zijn echter veel hoger dan het daadwerkelijke opkomstcijfer van de gemeenteraadsverkiezingen (54%). Het ligt daarom voor de hand dat niet iedereen die heeft aangegeven te hebben gestemd dat ook echt heeft gedaan.

Vraag: Ga je stemmen bij de komende gemeenteraadsverkiezingen? Als iemand anders voor je stemt (met een volmacht), telt dat ook als stemmen. (jongvolwassenen: vm n=427, twijfelaars: vm n=362)

Vraag: Heb je gestemd op 18 maart bij de gemeenteraadsverkiezingen? Als iemand anders voor je heeft gestemd (met een volmacht), telt dat ook als stemmen. (jongvolwassenen: vm n=384, nm: n=419)

De meeste jongvolwassenen en twijfelaars hebben gestemd omdat ze het belangrijk vinden om dat te doen

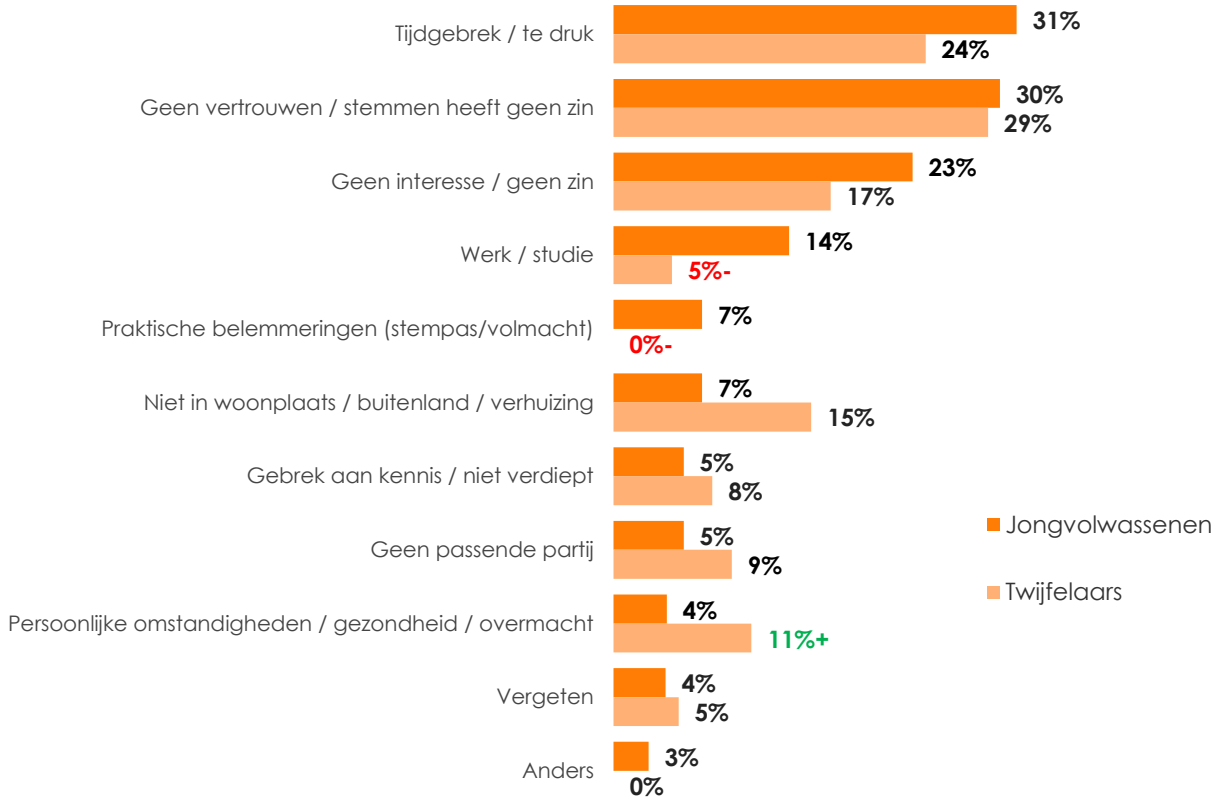
Waarom wel gestemd

Vraag: Je hebt aangegeven dat je wel hebt gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart. Kun je dat toelichten?
(jongvolwassenen: nm=295 | twijfelaars: nm=301) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

Tijdgebrek belangrijkste reden om niet te stemmen, twijfelaars noemen relatief vaker persoonlijke omstandigheden

Waarom niet gestemd

Vraag: Je hebt aangegeven dat je niet hebt gestemd bij de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart. Kun je dat toelichten? (jongvolwassenen: nm=88 | twijfelaars: nm=117) | +/- Significante toename of afname voor- en nameting (95% betrouwbaarheid)

06

Onderzoeksverantwoording

Onderzoeksverantwoording

Screening

De doelgroep Twijfelaars is samengesteld op basis van een combinatie van meerdere screeningsvragen, waaruit een profiel wordt opgebouwd van mensen die situationele niet-stemmers zijn. Deze screeningsvragen brengen verschillende onderliggende factoren in kaart (politiek zelfvertrouwen, vertrouwen in politiek en overheid, stemgeschiedenis en ervaren economische kwetsbaarheid) die gezamenlijk bepalen of iemand tot de doelgroep behoort.

De screeningsvragen zijn:

- Geef aan per verkiezing of je in het verleden wel of niet hebt gestemd.
- Stelling politiek zelfvertrouwen – Ik begrijp de politiek goed genoeg om mee te doen door te stemmen of erover mee te praten
- Stelling vertrouwen in de politiek – Ik heb vertrouwen in de Nederlandse politiek
- De overheid maakt regels en organiseert dingen zoals zorg, onderwijs en wegen. Daarvoor zijn er verschillende organisaties. Hoeveel vertrouwen heb je in de overheid en deze organisaties?
- Stelling economische kwetsbaarheid – Ik maak me regelmatig zorgen over mijn financiële situatie.

De doelgroep Jongvolwassenen is alleen op leeftijd gescreend.

Steekproef

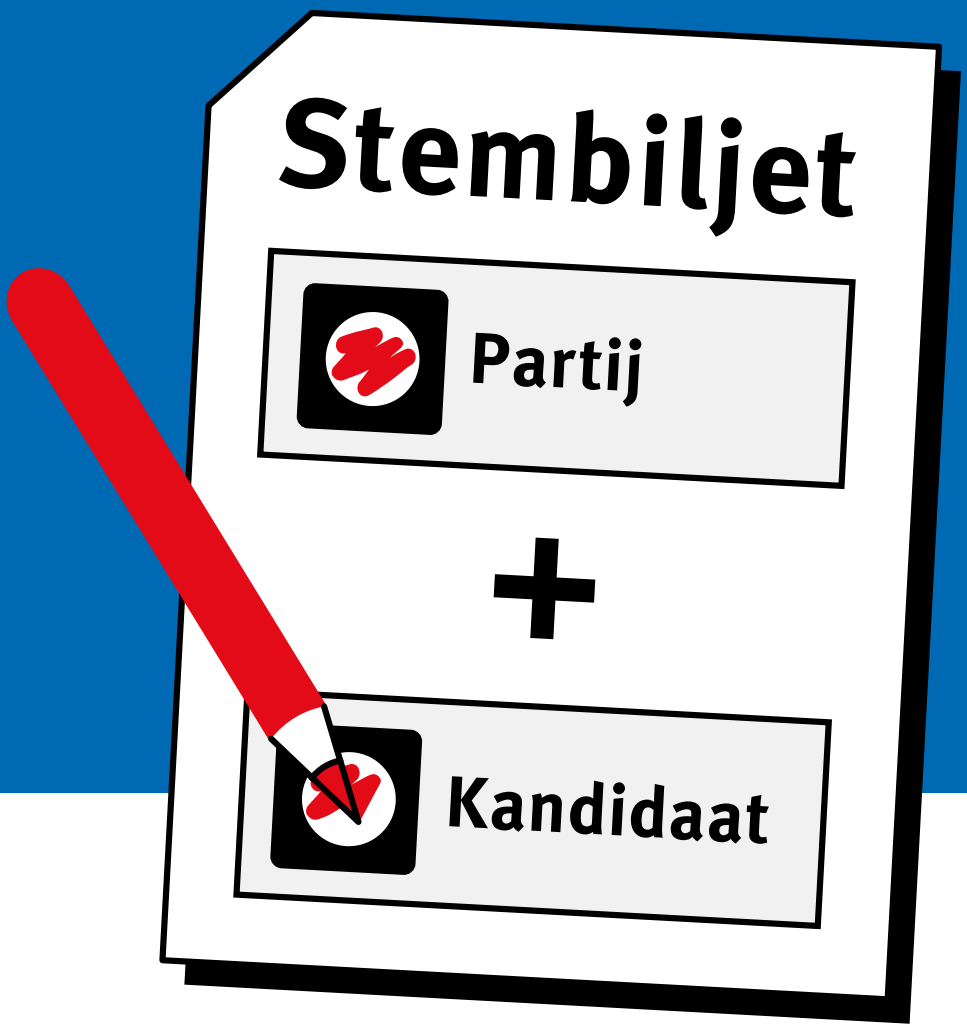
De steekproef is getrokken uit **NIPObase**, een internetpanel met circa 100.000 respondenten die hebben aangegeven deel te willen nemen aan onderzoeken. De steekproef is **representatief** naar de Gouden Standaard getrokken op de volgende kenmerken: **geslacht, leeftijd, opleiding, en regio**. De resultaten zijn gewogen naar dezelfde kenmerken om eventuele bias in non-respons te corrigeren. In het overzicht hieronder ziet u de belangrijkste kenmerken van de steekproef.

Netto steekproef	VM	NM
Jongvolwassenen	n=427	n=384
Twijfelaars	n=362	n=419
Uitval*	3%	15%

*Uitval = het percentage respondenten dat de vragenlijst niet voltooit, buiten de groep die door de selectievragen afvalt

Verslag evaluatie | juni 2026 | Versienr. 1.0

Derde keer experimenteren met het nieuwe stembiljet tijdens gemeenteraads-verkiezigen 2026

OSAGE

In dit verslag

1 Inleiding 5

2 Doelstelling en context 8
2.1 Doelstelling 8
2.2 Context 9

3 Aanpassingen na de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025 11
3.1 De basis is hetzelfde 11
3.2 Kleine wijzigingen 14

4 Onderzoeksopzet 16
4.1 Onderzoeksvraag 16
4.2 Betrokken gemeenten 17

5 Uitslagen 23
5.1 Uitslagen totaal 23
5.2 Uitslagen per gemeente 25
5.3 Redenen van ongeldigheid totaal 26
5.4 Redenen van ongeldigheid per gemeente 28
5.5 Stemmen op de lijsttrekker 29
5.6 Aantal keer nieuw stembiljet uitgereikt 31
5.7 Wat verder opvalt 31

6 Bevindingen onder kiezers 34
6.1 Over de deelnemers aan de enquête 34
6.2 De waardering van de kiezer voor het gemak van het gebruik van het stembiljet in het stemhokje 35
6.3 De waardering van de kiezer voor het gebruik van het boekje met de lijst met kandidaten in het stemhokje 37
6.4 De wijze waarop de kiezer zijn keuze van een kandidaat bepaalt 39
6.5 De mate waarin kiezers tijdens het invullen bewust een partij kiezen 43
6.6 De mate waarin de kiezers zich voorbereid voelden 44
6.7 De waardering van de kiezer voor de informatie en uitleg vooraf 45
6.8 Wat verder opviel 48
6.9 Bevindingen kiezers die hebben gestemd met behulp van de mal 48

7 Bevindingen onder stembureauleden en tellers 53
7.1 Of en in welke mate de stembureauleden het tellen van de nieuwe stembiljetten eenvoudiger vonden 53
7.2 De waardering van de stembureauleden voor het instructiemateriaal 56
7.3 De impact van het gebruik van het nieuwe stembiljet op de werkzaamheden van stembureauleden 59

8 Bevindingen onder de gemeentelijke verkiezingsteams (inclusief leveranciers) 61
8.1 Voorbereiding en werkdruk 62
8.2 Verkiezingsdrukwerk 63
8.3 Logistiek 63
8.4 Training van stembureauleden 64
8.5 Ondersteuning organisatie vanuit BZK 65
8.6 Tellen 66
8.7 Bevindingen onder leveranciers 66
8.8 Adviezen ter verbetering 66

9 Analyse teltijden 69

10 Aanbevelingen naar aanleiding van de onderzoeksresultaten 72

BIJLAGEN 73

Let op
- De tabellen en staafdiagrammen in deze rapportage geven per onderdeel de resultaten in percentages weer.
- Voor de leesbaarheid zijn de percentages afgerond op hele getallen.
- Het kan daardoor voorkomen dat tabellen optellen tot soms 101% of soms 99%.

1

Inleiding

1 Inleiding

Het stembiljet bij verkiezingen is groot en daardoor lastig te gebruiken. Daarom werkt het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) sinds 2012 aan de ontwikkeling van een nieuw, kleiner stembiljet. Vanaf 2024 worden er experimenten uitgevoerd om zichtbaar te maken hoe het nieuwe stembiljet in de praktijk werkt voor kiezers, stembureauleden, gemeenten en leveranciers van verkiezingsmaterialen. Voor u ligt het verslag van de evaluatie van de experimenten die plaatsvonden tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026.

Eerdere experimenten

Tijdens de verkiezing van het Europees Parlement op 6 juni 2024 werd voor de eerste keer geëxperimenteerd met het nieuwe stembiljet. Dit gebeurde in vijf gemeenten. Aanvankelijk zouden tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in 2026 voor de tweede keer experimenten plaatsvinden, maar door de tussentijdse Tweede Kamerverkiezing gebeurde dat al op 29 oktober 2025. In verband met de benodigde voorbereidingstijd, werd tijdens deze vervroegde Tweede Kamerverkiezing alleen in de gemeenten die al eerder meededen met het experiment gestemd met het nieuwe stembiljet.

Voor de derde keer experimenten met model 2

Op de dag van stemming van de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026 is voor de derde keer geëxperimenteerd. Met een nieuw model stembiljet dat in de toelichting bij de 'Tijdelijke experimentenwet nieuwe stembiljetten' wordt beschreven als model 2 (hierna: het nieuwe stembiljet). Het stemmen met het nieuwe stembiljet is geëvalueerd op basis van artikel 18 van het 'Tijdelijk experimentenbesluit nieuwe stembiljetten'. De onderzoeksopzet en onderzoeksvragen zijn op 4 maart 2026 naar de Tweede Kamer gestuurd[1].

Van tien naar negentien gemeenten

Aan de onderzoeken rondom de laatste experimenten deden negentien gemeenten mee. Het gaat om elf experimenteergemeenten waar op 18 maart 2026 is gestemd met het nieuwe stembiljet. En acht referentiegemeenten waar is gestemd met het huidige stembiljet om de resultaten te kunnen vergelijken. Vier van de elf

1 Kamerstukken II, 2025/26, 35165, nr. 107 https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35165-107.html

experimenteergemeenten deden ook mee aan de eerdere experimenten. In de andere zeven gemeenten stemden kiezers op 18 maart 2026 voor het eerst met het nieuwe stembiljet.

Een andere context

De context was dit keer in meerdere opzichten anders dan tijdens de eerdere experimenten. Ten eerste was er nu sprake van een verschil in ervaring tussen de gemeenten: vier van de elf gemeenten deden voor de derde keer mee en zeven gemeenten voor het eerst. Ten tweede deden dit keer meer gemeenten mee met meer dan 100.000 inwoners. Naast Alphen aan den Rijn ook Nijmegen, 's-Hertogenbosch en Leiden. Ten derde ging het voor het eerst om lokale verkiezingen, waarbij de kiezersgroep diverser is en er grote verschillen zijn tussen de aantallen partijen en kandidaten per gemeente. Bovendien vond er in de gemeente 's-Hertogenbosch tegelijk een bestuursraadverkiezing plaats.

Kwantitatief en kwalitatief onderzoek

De onderzoeken in het kader van deze evaluatie vonden plaats in aanloop naar, tijdens en binnen enkele dagen na afloop van de stemming voor de verkiezing van de leden van de gemeenteraden op 18 maart 2026. Net als bij de vorige experimenten zijn meerdere onderzoeksmethodes ingezet: zowel kwantitatief (enquêtes onder de verschillende doelgroepen, analyse van uitslagen, processen-verbaal en teltijden) als kwalitatief (onder andere 1-op-1-interviews met kiezers).

In deze evaluatie

Hoofdstuk 2 gaat over het doel en de context van deze laatste experimenten. Hoofdstuk 3 beschrijft kort het nieuwe model stembiljet en wat er in de middelen en voorlichting is veranderd naar aanleiding van eerdere experimenten. Hoofdstuk 4 gaat over de uitvoering van het onderzoek. Hoofdstuk 5 vat de uitslagen samen. In de hoofdstukken 6 tot en met 8 staan de uitkomsten van de onderzoeken onder kiezers, stembureauleden en gemeenten en leveranciers. Hoofdstuk 9 bevat een analyse van de teltijden op basis van de ingevulde processen-verbaal. En hoofdstuk 10 geeft tot slot op basis van de onderzoeksresultaten een aantal aanbevelingen voor het vervolg van de experimenten met het nieuwe stembiljet.

2

Doelstelling en context

2 Doelstelling en context

2.1 Doelstelling

Net als bij eerdere experimenten is het doel van de experimenten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen om zichtbaar te maken hoe het nieuwe stembiljet in de praktijk werkt voor kiezers, stembureauleden, gemeenten en leveranciers van verkiezingsmaterialen. De evaluatie geeft inzicht in de volgende aspecten:

1. **Effecten op de manier waarop de kiezer zijn stem uitbrengt**
   Bereiden kiezers met het nieuwe stembiljet zich bijvoorbeeld vaker voor door de kandidaat van hun keuze thuis op te zoeken? En is er waarneembare invloed op het al dan niet bewust kiezen voor een specifieke kandidaat?
2. **Effecten op hoe kiezers het nieuwe stembiljet ervaren**
   In hoeverre vinden kiezers het nieuwe stembiljet goed leesbaar, gemakkelijk en prettig in gebruik?
3. **Bruikbaarheid en effecten van de ingezette middelen en materialen**
   Welke middelen hebben kiezers gezien voorafgaand aan de verkiezingen en in hoeverre voelden zij zich voldoende geïnformeerd? Zijn er aanknopingspunten om de middelen en voorlichting aan te scherpen? En gebruiken zij het boekje met de lijsten met kandidaten in het stemhokje?
4. **Effecten op de organisatie en uitvoering voor stembureauleden en gemeenten**
   Hoe ging de organisatie vooraf, hoe verliep de verkiezingsdag zelf, voelden de gemeentelijke verkiezingsteams en de stembureauleden zich voldoende voorbereid en waren er verbeterpunten?
5. **Verschil op bovenstaande punten tussen ervaren gemeenten en nieuwe gemeenten**
   En als er verschillen zijn: waar worden deze door veroorzaakt?
6. **Voor ervaren gemeenten: verschil op bovenstaande punten tussen deze en eerdere experimenten**
   In de vier ervaren gemeenten wordt het lerend vermogen onder kiezers, stembureauleden en verkiezingsteams in kaart gebracht. Hetzelfde geldt voor de leveranciers van verkiezingsmaterialen.

2.2 Context

Mix van nieuwe en ervaren gemeenten

Tijdens de experimenten bij de gemeenteraadsverkiezingen stemden de kiezers in elf gemeenten met het nieuwe stembiljet. Zeven van deze gemeenten deden dat voor het eerst en vier gemeenten voor de derde keer. Die mix biedt de kans om de resultaten en de waardering van kiezers, stembureauleden, tellers en verkiezingsteams van 'nieuwe' en 'ervaren' gemeenten met elkaar te vergelijken.

Lokale verkiezingen

Bij de eerdere experimenten ging het om landelijke verkiezingen, nu om gemeentelijke verkiezingen. Dat betekent dat er grote verschillen waren tussen de experimenteer-gemeenten. Zo liep het aantal partijen dat meedeed aan de verkiezingen uiteen van vier tot achttien. Een gemeentelijke verkiezing brengt ook een andere dynamiek met zich mee voor de gemeentelijke verkiezingsteams: de betrokkenheid vanuit de raad is over het algemeen groot. Bovendien zijn er meer mensen die mogen stemmen: ook inwoners zonder Nederlandse nationaliteit, waardoor de kiezersgroep nog diverser is en vaker niet-Nederlandstalig.

Meer grotere gemeenten

Vergeleken met de eerdere experimenten namen dit keer meer gemeenten deel met meer dan 100.000 inwoners. Bij de Europees Parlementsverkiezing en de Tweede Kamerverkiezing was Alphen aan den Rijn de grootste experimenteergemeente met ruim 117 duizend inwoners, nu kwamen 's-Hertogenbosch (ruim 162 duizend inwoners), Leiden (ruim 130 duizend) en Nijmegen (bijna 190 duizend) daar qua omvang ruim boven. Dit kan een rol spelen, bijvoorbeeld als het gaat om het aantal verschillende doelgroepen dat dit keer kon stemmen en de organisatie van en communicatie over het nieuwe stembiljet.

3

Aanpassingen na de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025

3 Aanpassingen na de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025

3.1 De basis is hetzelfde

Op 17 februari 2026 stuurde de minister van BZK de evaluatie van de experimenten met het nieuwe stembiljet tijdens de Tweede Kamerverkiezing aan de Tweede Kamer. De belangrijkste conclusies hieruit zijn dat het experiment goed is verlopen, dat er een daling was in het aantal ongeldige stemmen ten opzichte van de eerdere experimenten, dat kiezers enthousiast waren, dat het telproces sneller efficiënter verliep en dat de extra voorlichting aan kiezers (vooraf en in het stemlokaal) effectief leek te zijn.

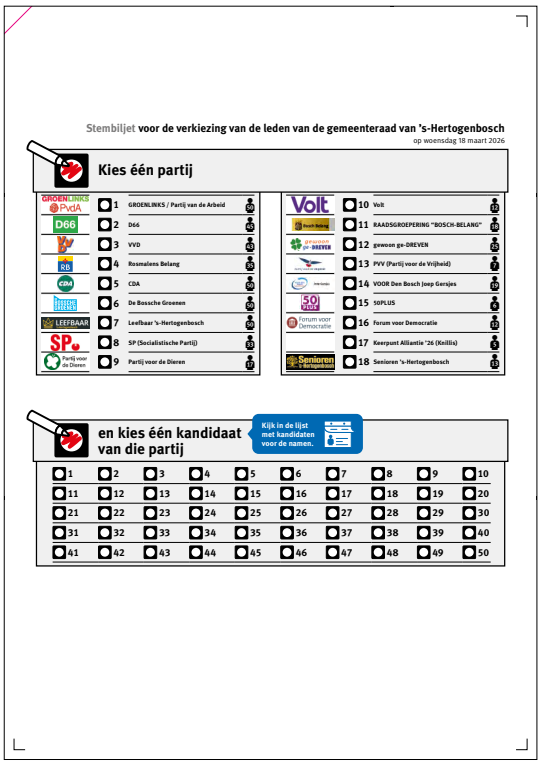
Op basis van deze positieve resultaten, om het leereffect van de ervaren experimenteergemeenten te versterken en vanwege de korte doorlooptijd tussen de Tweede Kamer- en de gemeenteraadsverkiezing, zijn op het nieuwe stembiljet en in de lijsten met kandidaten geen wijzigingen aangebracht. In deze paragraaf wordt kort toegelicht hoe het nieuwe stembiljet en de lijsten met kandidaten eruitzien.

Het nieuwe stembiljet

Het nieuwe stembiljet heeft een handzaam A3-formaat (29.7cm x 42 cm). Op de bovenste helft staan de logo's en namen van de partijen. Op de onderste helft staan de nummers van de kandidaten. Er staan geen namen van kandidaten op het stembiljet. Die namen kunnen de kiezers opzoeken in de losse lijsten met partijen en kandidaten.

Het nieuwe stembiljet voldoet aan strikte normeringen op het gebied van toegankelijkheid en verwerkbaarheid. Het nieuwe stembiljet is in vergelijking met het huidige stembiljet

- beter te hanteren door kiezers,
- beter leesbaar voor laaggeletterde en slechtziende kiezers,
- beter te gebruiken in combinatie met hulpmiddelen, zoals de stemmal voor blinde en slechtziende kiezers,
- beter te hanteren door stembureauleden bij het tellen,
- (in de toekomst) elektronisch te tellen.

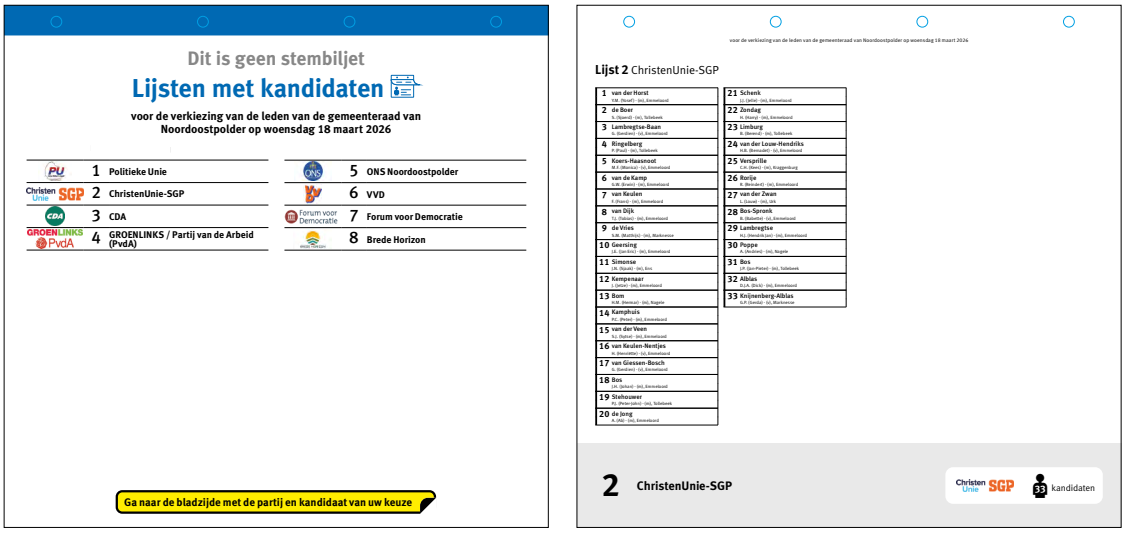

Afbeelding 1: Het stembiljet voor de gemeenteraadsverkiezing (gemeente 's-Hertogenbosch) van 18 maart 2026.

De drie lijsten met kandidaten

Kiezers kunnen de naam en het nummer van de kandidaat op wie zij willen stemmen, opzoeken op een van de drie soorten lijsten met kandidaten.

1. Het boekje met partijen en kandidaten in het stemhokje

Afbeelding 2: Het boekje met de lijst met kandidaten in het stemhokje (gemeente Noordoostpolder).

2. De poster met partijen en kandidaten in het stemlokaal
   Zie bijlage II voor afbeelding.
3. De lijst met partijen en kandidaten die kiezers thuis vooraf ontvangen
   Zie bijlage II voor afbeelding.

3.2 Kleine wijzigingen

Na de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing zijn enkele kleine wijzigingen doorgevoerd in de uitleg over het nieuwe stembiljet. Deze wijzigingen zouden een bijdrage moeten leveren aan het verder verlagen van het percentage ongeldige stemmen. Op deze kleine wijzigingen na zijn de gebruikte communicatiemiddelen hetzelfde gebleven. Een overzicht van alle middelen staat in bijlage II en de kiezersreis met alle voorlichtingsmiddelen in bijlage III.

3.2.1 Minder aandacht voor één vakje bij een partij

Binnen het experiment geldt een stembiljet waarop alleen een vakje bij een partij is ingekleurd als een geldige stem op de lijsttrekker van die partij. Deze mogelijkheid werd bij de eerdere experimenten niet actief gecommuniceerd aan de kiezers, maar was nog wel opgenomen in de flyer bij de stempas met de uitleg over het nieuwe stembiljet. Bij de laatste experimenten is een opmerking die verwijst naar deze mogelijkheid weggelaten uit de flyer. Tijdens eerdere experimenten leek deze opmerking bij een aantal kiezers en stembureauleden voor verwarring te zorgen. Alle communicatie is er tenslotte op gericht om stembureauleden én kiezers te doordringen van het mantra: ‘kleur twee vakjes rood, één bij de partij en één bij een kandidaat van die partij.’

3.2.2 Extra aandacht voor uitleg aan kiezers door stembureauleden

Bij de eerste experimenten tijdens de Europees Parlementsverkiezing was de uitleg aan kiezers door stembureauleden nog facultatief. Aan kiezers werd gevraagd of ze uitleg wilden. Bij de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing was het uitgangspunt dat elke kiezer uitleg kreeg, of men wilde of niet. Deze insteek werd gewaardeerd, zowel door stembureauleden als door kiezers. Ook leek het resultaat op te leveren: het aantal ongeldige stemmen daalde. Daarom is er tijdens de laatste verkiezingen weer vol ingezet op het geven van uitleg door stembureauleden. In de nieuwe experimenteergemeenten kwamen er fysieke trainingen speciaal voor uitleggevers. En in de ervaren experimenteergemeenten kwamen extra externe uitleggevers op stembureaus waar tijdens de Tweede Kamerverkiezing relatief vaak ongeldig werd gestemd.

4

Onderzoeksopzet

4 Onderzoeksopzet

Om een goede vergelijking tussen de verschillende experimenten te kunnen maken, komen de onderzoeksopzetten bij alle experimenten sinds 2024 grotendeels overeen. Op een aantal punten zijn er verschillen. Voor een uitgebreide beschrijving van de onderzoeksopzet, de gebruikte vragenlijsten, gehanteerde protocollen en afwijkingen tussen de onderzoeken wordt verwezen naar de brief die de minister op 19 september 2025 naar de kamer stuurde[2], en naar het evaluatieplan met bijlagen dat op 22 april 2024 en op 4 maart 2026 naar de Tweede Kamer[3] is gestuurd. Hierna wordt het onderzoek op hoofdlijnen beschreven.

4.1 Onderzoeksvraag

Het doel van een experiment is om zichtbaar te maken hoe een nieuw model stembiljet in de praktijk werkt voor kiezers, stembureauleden, gemeenten en leveranciers van verkiezingsmaterialen. Omdat er nu voor de derde keer is geëxperimenteerd, moet de evaluatie ook inzicht geven in het lerend vermogen en ontwikkelingen in de tijd: zijn er veranderingen als kiezers vaker met het nieuwe stembiljet stemmen? Hoe zit dat met gemeenten en leveranciers van verkiezingsmaterialen die vaker werken met het nieuwe stembiljet? En in hoeverre helpen de ervaringen opgedaan bij eerdere experimenten gemeenten die voor het eerst werken met het nieuwe stembiljet?

Tot slot is bij de evaluatie van deze laatste experimenten geprobeerd een antwoord te vinden op de vraag in hoeverre het evident is dat bij een ongeldige stem door keuze op een niet-bestaande kandidaat, wel is gestemd op de partij waarop de kiezer wilde stemmen. Dit naar aanleiding van het advies van de Kiesraad om een stem op een niet-bestaande kandidaat te beschouwen als een geldige stem op de lijsttrekker[4].

2 Kamerstukken II, 2025/26, 35165, nr. 93 https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35165-93.html
3 Kamerstukken II 2021/22, 35165, nr. 15 en Kamerstukken II 2021/22, 35165, nr. 107.
4 Advies Evaluatie Tijdelijke experimentenwet nieuwe stembiljetten van 12 november 2024, https://www.kiesraad.nl/adviezen-en-publicaties/adviezen/2024/11/12/advies-evaluatie-tijdelijke-experimentenwet-nieuwe-stembiljetten

De centrale onderzoeksvraag luidde: ‘Hoe werkt het stembiljet model 2 in de praktijk, voor kiezers, stembureauleden, gemeenten en leveranciers van verkiezingsmaterialen?’. De evaluatie moet daarvoor inzicht geven in:

1. de effecten van het stemmen met het nieuwe stembiljet op de wijze waarop de kiezer zijn stem uitbrengt;
2. de effecten van het stemmen met het nieuwe stembiljet op hoe kiezers het nieuwe stembiljet ervaren, met name waar het gaat om de relatie tussen kiezer en gekozene;
3. de bruikbaarheid en de effecten van de ingezette middelen en materialen;
4. de effecten van het gebruik van het nieuwe stembiljet op de uitvoerbaarheid voor stembureauleden en gemeenten;
5. de organisatorische consequenties van het gebruik van het nieuwe stembiljet;
6. het lerend vermogen van stembureauleden, kiezers, verkiezingsteams van gemeenten en leveranciers in gemeenten waar al eerder werd gestemd met het nieuwe stembiljet.

4.2 Betrokken gemeenten

Bij de evaluatie waren negentien verschillende gemeenten verspreid over Nederland betrokken:

- vier ervaren experimenteergemeenten – daar werd voor de derde keer gestemd met het nieuwe stembiljet;
- zeven nieuwe experimenteergemeenten - daar werd voor de eerste keer gestemd met het nieuwe stembiljet;
- acht referentiegemeenten – daar werd gestemd met het huidige stembiljet. Het gaat om acht gemeenten die qua inwoneraantal, bevolkingssamenstelling en stemgedrag bij vorige verkiezingen vergelijkbaar zijn met de experimenteergemeenten. Onderzoeksresultaten uit de referentiegemeenten dienden om de resultaten uit de experimenteergemeenten mee te kunnen vergelijken. Alle referentiegemeenten waren nieuw: geen van deze gemeenten deed mee aan eerdere experimenten.

Tabel 1: Aantal kiesgerechtigden in de experimenteer- en referentiegemeenten

Ervaren experimenteer-gemeenten	Kiesgerechtigden	Bijbehorende referentiegemeenten	Kiesgerechtigden
Alphen a/d Rijn	92.700	Dordrecht	98.000
Boekel	9.300	Someren	16.300
Tynaarlo	27.500	Heiloo	20.000
Midden-Delfland	15.200	Teylingen	30.900
Nieuwe experimenteer-gemeenten		**Bijbehorende referentiegemeenten**	
's-Hertogenbosch	130.100	Breda	152.500
Leiden	105.800		
Nijmegen	154.800		
Gouda	61.500	Stichtse Vecht	51.700
Soest	38.100		
Meierijstad	68.300	Land van Cuijk	76.300
Noordoostpolder	39.600	Dronten	35.100

In deze gemeenten hebben zich voorafgaand aan en op de dag van stemming geen bijzonderheden voorgedaan die van invloed zouden kunnen zijn op uitkomsten van de evaluatie.

4.3 Uitvoering onderzoeken op 18 maart

Het gebruik van het nieuwe stembiljet tijdens de verkiezing op 18 maart is geëvalueerd door middel van kwantitatief en kwalitatief onderzoek. De volgende onderzoeken vonden plaats:

- kwantitatief onderzoek onder kiezers en stembureauleden bij experimenteer- en referentiegemeenten;
- kwalitatief onderzoek onder kiezers;
- kwalitatief onderzoek onder projectleiders en anderen, betrokken bij de gemeentelijke organisatie van de experimenteergemeenten;
- analyse van de processen-verbaal en andere openbare data.

4.3.1 Kwantitatief onderzoek onder kiezers en stembureauleden

Belangrijk doel van het evaluatieonderzoek is om representatieve uitspraken te kunnen doen over een grotere groep kiezers. Hiervoor is het belangrijk dat er een representatieve steekproef wordt gehouden onder kiezers. Daarmee worden cijfermatige inzichten opgehaald, waarbij ook groepen met elkaar kunnen worden vergeleken. De methode die voor deze evaluatie is gebruikt is een enquête.

De volgende kwantitatieve onderzoeken zijn uitgevoerd:

1. Een 1-op-1-enquête onder minimaal 400 kiezers[5] per gemeente direct bij de uitloop uit het stemlokaal nadat ze hebben gestemd.
2. Een online enquête onder de stembureauleden die is uitgezet in de dagen na de stemming. Het streven was dat minimaal 70%[6] van stembureauleden en tellers zou reageren. Dat is niet overal gelukt.

De vragenlijsten komen grotendeels overeen met de vragenlijsten die werden gebruikt tijdens de Tweede Kamerverkiezing in 2025, en die op 19 september 2025 samen met de onderzoeksopzet aan de Tweede Kamer zijn gestuurd[7].

Uiteindelijk deden 15.553 kiezers mee aan het onderzoek direct na afloop van het stemmen: 7.198 in de experimenteergemeenten en 8.355 in de referentiegemeenten. In alle gemeenten werden (ruim) meer enquêtes afgenomen dan het minimale aantal van 400. De resultaten van de enquête onder kiezers staan in hoofdstuk 6. Zie bijlage IV voor alle uitkomsten van de enquête onder kiezers direct na het stemmen.

Daarnaast vulden 4.179 stembureauleden de online vragenlijst in: 3.067 in de experimenteer- en 1.112 in de referentiegemeenten. In de referentiegemeenten Heiloo en Teylingen werd het beoogde responsniveau (70% van het aantal stembureauleden) niet bereikt. De reacties van de stembureauleden in deze gemeenten zijn daarom niet meegenomen in de resultaten. Dat betekent dat er voor Tynaarlo (referentie: Heiloo) en Midden-Delfland (referentie: Teylingen) geen referentiegemeenten zijn meegenomen in de evaluatie door stembureauleden. Meer over de enquête onder stembureauleden staat in hoofdstuk 7. Zie bijlage V voor alle uitkomsten van de enquête onder stembureauleden.

5 400 ingevulde vragenlijsten zijn nodig om een betrouwbaarheidspercentage van 95% te realiseren.
6 Een responspercentage van 70% is van belang voor de betrouwbaarheid en representativiteit.
7 Kamerstukken II, 2025/26, 35165, nr. 93 https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-35165-93.html

4.3.2 Kwalitatief onderzoek onder kiezers

Bij kwalitatief onderzoek gaat het er niet zozeer om uitspraken te doen voor de hele populatie, maar meer om het verkennen van een proces of thema om zo meer inzicht te krijgen in hoe de ingezette middelen, materialen en processen zijn ervaren. De methode die voor deze evaluatie is ingezet zijn 1-op-1-gesprekken met 30 kiezers uit de experimenteergemeenten. Deze 30 kiezers zijn geworven direct nadat ze hun stem hadden uitgebracht.

Het ging om online gesprekken met kiezers, verdeeld over 5 leeftijdscategorieën en met verschillende achtergronden, op donderdagavond 19 maart en vrijdag 20 maart overdag.

Zie bijlage VI voor het volledige rapport van het kwalitatieve onderzoek.

Tabel 2: Deelnemers kwalitatieve gesprekken per leeftijdscategorie

Leeftijdsgroep	Deelnemers ervaren experimenteer-gemeenten	Deelnemers nieuwe experimenteer-gemeenten	Totaal deelnemers
18 - 30	3	3	6
31 - 40	3	3	6
41 - 55	3	3	6
56 - 65	3	3	6
66+	3	3	6

Tabel 3: deelnemers kwalitatieve gesprekken per gemeente

Ervaren experimenteer-gemeenten	Deelnemers	Nieuwe experimenteer-gemeenten	Deelnemers
Alphen a/d Rijn	3	Gouda	2
Boekel	6	's-Hertogenbosch	1
Midden-Delfland	4	Leiden	3
Tynaarlo	2	Meierijstad	3
		Nijmegen	4
		Soest	2
Totaal	**15**	**Totaal**	**15**

4.3.3 Kwalitatief onderzoek onder gemeenten

Tijdens de voorbereidingen op de eerste experimenten werd in overleg met de deelnemende gemeenten een lijst met te evalueren punten vastgelegd. Op basis van deze lijst werd een vragenlijst ontwikkeld die online is ingevuld door leden van de verkiezingsteams. Daarnaast werd op 9 april een afsluitende bijeenkomst georganiseerd voor alle gemeenten, waar op de verschillende punten ook nog feedback werd gevraagd.

Zie bijlage VII voor de uitkomsten van de enquête onder de verkiezingsteams van de experimenteergemeenten.

Tot slot zijn gesprekken gevoerd met leveranciers van de stembescheiden van de experimenteergemeenten.

4.3.4 Analyse processen-verbaal en andere openbare data

Net als na de vorige experimenten, zijn ook na deze verkiezing de processen-verbaal van de gemeentelijk stembureaus (model Na 31-1 en 31-2) van de elf experimenteer- en de acht referentiegemeenten geanalyseerd. Ook de speciale bijlage met redenen van ongeldigheid is geanalyseerd. Deze 'Bijlage bij een experiment met een nieuw stembiljet' moest door de experimenteergemeenten worden ingevuld.

5

Uitslagen

5 Uitslagen

Anders dan bij de experimenten tijdens de Europees Parlementsverkiezing in 2024 en de Tweede Kamerverkiezing in 2025, is het dit keer lastiger om de resultaten uit de verschillende gemeenten met elkaar te vergelijken en te duiden. De stembiljetten en lijsten met kandidaten zagen er in elke gemeente anders uit. Niet alleen deden in elke gemeente andere partijen mee, ook verschilde per gemeente de lijsten, het aantal partijen en het aantal kandidaten per partij. Zo deden in de experimenteergemeente Boekel vier partijen mee, waarvan drie lokaal. In 's-Hertogenbosch stonden achttien partijen op het stembiljet, waarvan acht lokaal. En in de experimenteergemeente Tynaarlo hadden kiezers de keuze uit tien partijen, terwijl dat er in de bijbehorende referentiegemeente Heiloo zes waren. Om een goede vergelijking te kunnen maken met de eerdere experimenten staan in de analyses hierna toch steeds eerst de samengevoegde resultaten, en daarna de resultaten per gemeente.

Tabel 4: Aantal partijen per gemeente en het minimale en maximale aantal kandidaten dat meedeed binnen de partijen.

Experimenteer-gemeenten	Aantal partijen	Minimum aantal kandidaten	Maximum aantal kandidaten
Alphen a/d Rijn	13	9	50
Boekel	4	18	36
Gouda	14	7	50
's-Hertogenbosch	18	5	50
Leiden	11	10	50
Meierijstad	11	1	50
Midden-Delfland	6	9	35
Nijmegen	13	7	50
Noordoostpolder	8	8	33
Soest	12	8	35
Tynaarlo	10	2	29

5.1 Uitslagen totaal

In totaal zijn in de elf experimenteergemeenten 420.468 stembiljetten ingevuld. Op 417.719 (99,35%) van deze stembiljetten werd een geldige keuze uitgebracht, en op 2.749 (0,65%) een ongeldige keuze. In de acht referentiegemeenten werden 259.342 stembiljetten ingevuld. Het percentage geldige stemmen was daar hoger (99,81%) en het aantal ongeldige stemmen lager (0,19%).

Bij de gemeenten die eerder aan het experiment deelnamen was tussen de Europees Parlementsverkiezing in 2024 en de Tweede Kamerverkiezing in 2025 een daling te zien in het ongeldigheidspercentage: van gemiddeld 0,74% naar 0,48%. Bij de gemeenteraadsverkiezingen was bij deze ervaren experimenteergemeenten geen sprake van een verdere daling: het gemiddelde ongeldigheidspercentage was in deze gemeenten 0,68%. Lager dan bij de Europees Parlementsverkiezing, maar hoger dan bij de Tweede Kamerverkiezing. Zie paragraaf 5.3 voor een mogelijke verklaring.

Bij gemeenten die bij de gemeenteraadsverkiezingen voor het eerst stemden met het nieuwe stembiljet was het ongeldigheidspercentage 0,65%. Dat is iets lager dan bij de eerste keer dat er werd geëxperimenteerd (0,74%), en iets lager dan bij de ervaren gemeenten (0,68%). Het gaat hier om minimale verschillen.

Tabel 5: Geldige en ongeldige stemmen in experimenteer- en referentiegemeenten tijdens de gemeenteraadsverkiezing 2026, Tweede Kamerverkiezing 2025 en Europees Parlementsverkiezing 2024

	Gemeenteraads-verkiezing 2026		Tweede Kamerverkiezing 2025		Europees Parlementsverkiezing 2024	
	Experi-menteer (N=11)	Referentie (N=8)	Experi-menteer (N=5)	Referentie (N=5)	Experi-menteer (N=5)	Referentie (N=5)
Uitgebrachte stemmen	420.468	259.342	131.478	134.439	80.188	76.705
Geldig	417.719	258.862	130.844	134.182	79.596	76.582
Ongeldig	2.749	480	634	257	592	123
Percentage geldig	99,35%	99,81%	99,52%	99,81%	99,26%	99,84%
Percentage ongeldig	0,65%	0,19%	0,48%	0,19%	0,74%	0,16%
Verschil ongeldigheid ref en exp in procentpunten.	0,46%		0,29%		0,58%	

De uitslagen uit de experimenteer- en referentiegemeenten zijn ook vergeleken met de resultaten van de kiezers in de rest van Nederland. Landelijk was het ongeldigheidspercentage 0,27%. Het verschil tussen de experimenteergemeenten en de rest van Nederland is dus minder groot.

Tabel 6: Geldige en ongeldige stemmen in experimenteergemeenten en landelijk, tijdens de gemeenteraadsverkiezing 2026 (GR 2026), Tweede Kamerverkiezing 2025 (TK 2025) en Europees Parlementsverkiezing 2024 (EP 2024).

	GR 2026		TK 2025		EP 2024	
	Experimenteer (N=11)	**Referentie**	**Experimenteer (N=5)**	**Referentie**	**Experimenteer (N=5)**	**Referentie**
Percentage geldig	99,35%	99,73%	99,52%	99,74%	99,26%	99,81%
Percentage ongeldig	0,65%	0,27%	0,48%	0,26%	0,74%	0,19%
Verschil ongeldigheid ref en exp in procentpunten.	0,38%		0,22%		0,55%	

5.2 Uitslagen per gemeente

In de uitslagen zijn er (grote) verschillen per gemeente. Zo varieert het percentage ongeldige stemmen binnen de ervaren experimenteergemeenten van 0,48% tot 0,77% (zie tabel 7) en binnen de nieuwe experimenteergemeenten van 0,39% tot 1,03% (tabel 8). Zie paragraaf 5.4 voor een nadere analyse.

Tabel 7: Aantal geldige en ongeldige stemmen per ervaren experimenteergemeente

	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo
Uitgebrachte stemmen	50.674	5.703	10.558	17.841
Geldig	50.290	5.659	10.507	17.743
Ongeldig	384	44	51	98
Percentage geldig	99,25%	99,23	99,52	99,45
Percentage ongeldig	0,76%	0,77%	0,48%	0,55%

Tabel 8: Aantal geldige en ongeldige stemmen per nieuwe experimenteergemeente

	Gouda	's-Hertogen-bosch	Leiden	Meierijstad	Nijmegen	Noordoost-polder	Soest
Uitgebrachte stemmen	34.998	67.545	63.514	34.387	90.624	21.255	23.369
Geldig	34.707	66.848	63.268	34.133	90.207	21.138	23.219
Ongeldig	291	697	246	254	417	117	150
Percentage geldig	99,17%	98,97%	99,61%	99,26%	99,54%	99,45%	99,36%
Percentage ongeldig	0,83%	1,03%	0,39%	0,74%	0,46%	0,55%	0,64%

Ook binnen de gemeenten zelf zijn er verschillen: op een aantal stembureaus wordt vaker ongeldig gestemd en op andere stembureaus juist minder vaak. Dat was ook zo tijdens de vorige experimenten. Mede daarom zijn op 7 stemlocaties in de ervaren experimenteergemeenten, waar vorige keer relatief veel ongeldig werd gestemd, extra uitleggevers geplaatst. Het ging hier niet om stembureauleden, maar om studenten die specifiek waren getraind op het geven van uitleg over het nieuwe stembiljet. Deze studenten gaven alleen uitleg. Het is lastig om conclusies te verbinden aan het effect van deze 'externe uitleggevers': op 3 van deze 7 locaties werd veel minder ongeldig gestemd dan bij de Tweede Kamerverkiezing, maar op de andere 4 locaties bleef het aantal ongeldige stemmen relatief hoog.

De locaties waar relatief veel of juist relatief weinig ongeldig is gestemd zijn nader geanalyseerd. Daarbij is onder andere gekeken naar het type locatie. Denk aan: sporthal, woonzorglocatie, seniorencomplex, buurthuis, etc. Uit deze nadere analyse zijn geen eenduidige conclusies te trekken. Zo is bijvoorbeeld op sommige woonzorglocaties vaker dan gemiddeld ongeldig gestemd, maar op andere locaties van dit type juist minder vaak. Het type locatie zegt ook niet per definitie iets over de kiezers die er komen stemmen. Bovendien is niet bekend wie de ongeldige stemmen heeft uitgebracht.

5.3 Redenen van ongeldigheid totaal

In totaal zijn in de experimenteergemeenten 2.749 ongeldige stemmen uitgebracht. Bij een kwart van deze ongeldige stemmen (705 stembiljetten) ging het om een reden van ongeldigheid die ook op het huidige stembiljet voorkomt, zoals: stemvakje niet met een rood potlood ingekleurd of stemvakje niet ingekleurd maar op een andere wijze geselecteerd. Bij ongeveer driekwart van de ongeldige stemmen (2.044 stembiljetten) was er een directe relatie met het nieuwe stembiljet.

De twee belangrijkste redenen van ongeldigheid waren het aankruisen van alleen een kandidaatnummer – dat was ongeveer een kwart van de ongeldige stemmen – en het kiezen van een niet-bestaand kandidaatnummer – dat was ruim een derde van het aantal ongeldige stemmen. In tabel 9 is een volledig overzicht opgenomen.

Tabel 9: Redenen van ongeldigheid in percentage van het totale aantal uitgebrachte stemmen, waarbij onderscheid is gemaakt tussen redenen die ook gemaakt kunnen worden met het huidige stembiljet en redenen die een directe relatie hebben met het nieuwe stembiljet

	Geen directe relatie met nieuw stembiljet			**Relatie met nieuw stembiljet**		
	GR 2026	**TK 2025**	**EP 2024**	**GR 2026**	**TK 2025**	**EP 2024**
Totaal ongeldige stemmen, in % van het totaal aantal stemmen	**0,17% (n=705)**	**0,17% (n=219)**	**0,15% (n=122)**	**0,49% (n=2044)**	**0,32% (n=415)**	**0,59% (n=470)**
Meer dan 1 partij				0,10% (n=405)	0,09% (n=116)	0,07% (n=56)
Alleen kandidaat				0,16% (n=677)	0,20% (n=260)	0,19% (n=155)
Niet-bestaande kandidaat				0,23% (n=962)	0,03% (n=39)	0,32% (n=259)
Meer dan 1 kandidaat	0,10% (n=427)	0,11% 145	0,11% (n=88)			
Stemvakje niet gekleurd anders geselecteerd	0,01% (n=45)	0,02% (n=20)	0,02% (n=14)			
Stemvakje niet met rood ingekleurd	0,01% (n=27)	0,00% (n=3)	0,01% (n=6)			
Geen stemvakje ingekleurd, wel op biljet geschreven of getekend	0,02% (n=95)	0,01% (n=18)	0,01% (n=6)			
Identiteit van de kiezer te achterhalen	0,00% (n=6)	0,00% (n=3)	0,00% (n=1)			
Ander stembiljet gebruikt	0	0	0			
Andere verklaring	0,02% (n=105)	0,02% (n=30)	0,01% (n=70			

Tijdens de Tweede Kamerverkiezing in 2025 was een stem op alleen een kandidaat-nummer de meest voorkomende reden van ongeldigheid. Het ging toen om 0,20% van het totaal aantal uitgebrachte stemmen. Bij de experimenten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen kleurden 677 kiezers alleen een vakje bij een

kandidaatnummer. Dat waren er verhoudingsgewijs iets minder dan bij de Tweede Kamerverkiezing, namelijk 0,16%. Het kan zijn dat de extra aandacht die hieraan is besteed in de training aan stembureauleden hier (een bescheiden) effect heeft gehad. Net als bij de Europees Parlementsverkiezing van 2024 was deze gemeenteraads-verkiezingen de meest voorkomende reden van ongeldigheid het stemmen op een niet-bestaand (te hoog) kandidaatnummer. Vergeleken met die Europees Parlementsverkiezing waren er relatief minder kiezers die op deze manier ongeldig stemden: toen ging het om 0,32% van het totaal aantal kiezers, nu om 0,23%. Maar afgezet tegen de Tweede Kamerverkiezing van 2025 is deze reden van ongeldig-heid weer toegenomen, dat was toen nog maar 0,03%. Een mogelijke verklaring kan liggen in het feit dat in sommige gemeenten er grote verschillen waren in het aantal kandidaten per partij, waardoor de kans in die gemeenten groter was om bij een kleinere partij op een niet-bestaande kandidaat te stemmen. In paragraaf 5.4 is te zien dat dit percentage ongeldige stemmen vanwege een niet-bestaande kandidaat ook sterk verschilt per gemeente.

5.4 Redenen van ongeldigheid per gemeente

Ook in de redenen van ongeldigheid zijn de verschillen tussen de gemeenten opvallend. Zo was in 's-Hertogenbosch 0,85% van het totaal aantal stemmen ongeldig waarbij er een directe relatie was met het nieuwe stembiljet, terwijl dit in Leiden slechts 0,26% van het totale aantal stemmen was. In Boekel werd 0,47% van de stemmen uitgebracht op alleen een kandidaatnummer en in Alphen aan den Rijn, Gouda en 's-Hertogenbosch hadden de meeste ongeldige stemmen een niet-bestaand kandidaatnummer als reden (resp. 0,27%, 0,32% en 0,52% van de uitgebrachte stemmen). Zie tabellen 10 en 11.

Tabel 10: Redenen van ongeldigheid in percentage van het totale aantal uitgebrachte stemmen per ervaren experimenteergemeente tijdens de gemeenteraadsverkiezingen

	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo
Meer dan 1 partij	0,08% (n=41)	0,04% (n=2)	0,07% (n=7)	0,10% (n=17)
Alleen kandidaat	0,25% (n=127)	0,47% (n=27)	0,15% (n=16)	0,19% (n=34)
Niet- bestaande kandidaat	0,27% (n=138)	0,05% (n=3)	0,13% (n=14)	0,12% (n=22)
Totaal relatie met nieuw stembiljet	0,60% (n=306)	0,56% (n=32)	0,35% (n=37)	0,41% (n=73)
Totaal geen directe relatie met nieuw stembiljet	0,15% (n=78)	0,21% (n=12)	0,13% (n=14)	0,14% (n=25)

Tabel 11: Redenen van ongeldigheid in percentage van het totale aantal uitgebrachte stemmen per nieuwe experimenteergemeente tijdens de gemeenteraadsverkiezingen

	Gouda	's-Hertogenbosch	Leiden	Meierijstad	Nijmegen	Noordoost-polder	Soest
Meer dan 1 partij	0,11% (n=39)	0,15% (n=98)	0,06% (n=40)	0,17% (n=57)	0,06% (n=58)	0,05% (n=11)	0,15% (n=35)
Alleen kandidaat	0,18% (n=63)	0,19% (n=126)	0,12% (n=75)	0,15% (n=51)	0,09% (n=85)	0,23% (n=49)	0,10% (n=24)
Niet-bestaande kandidaat	0,32% (n=112)	0,52% (n=349)	0,08% (n=51)	0,16% (n=55)	0,16% (n=144)	0,12% (n=25)	0,21% (n=49)
Totaal relatie met nieuw stembiljet	0,61% (n=214)	0,85% (n=573)	0,26% (n=166)	0,47% (n=163)	0,32% (n=287)	0,40% (n=85)	0,46% (n=108)
Totaal geen directe relatie met nieuw stembiljet	0,22% (n=77)	0,18% (n=124)	0,13% (n=80)	0,26% (n=91)	0,14% (n=130)	0,15% (n=32)	0,18% (n=42)

5.5 Stemmen op de lijsttrekker

Bij de eerdere experimenten tijdens de Europees Parlementsverkiezing in 2024 en de Tweede Kamerverkiezing in 2025 brachten kiezers in de experimenteergemeenten meer voorkeurstemmen uit dan in de referentiegemeenten.

Dit effect is tijdens de gemeenteraadsverkiezingen niet teruggevonden: in zowel de experimenteergemeenten als in de referentiegemeenten is dit keer duidelijk minder vaak op de lijsttrekker gestemd, en dus vaker op een voorkeurskandidaat, dan bij de vorige verkiezingen. Zie ook tabel 12. Dat is deels te verklaren doordat tijdens gemeenteraadsverkiezingen over het algemeen vaker gekozen wordt voor een voorkeurskandidaat vanwege lokale verbondenheid met mensen op de lijst. Bovendien is het, door de grote verschillen in partijen en kandidaten, bij gemeente-raadsverkiezingen lastiger om een goede vergelijking te maken tussen de gemeenten.

In totaal stemden in de experimenteergemeenten ruim 163.000 kiezers op de lijsttrekker. De overgrote meerderheid (98%) deed dat door twee vakjes in te kleuren: 1 voor een partij en 1 voor de kandidaat nummer 1. Er was een kleine minderheid die stemde op de lijsttrekker door alleen 1 vakje voor een partij rood te maken, namelijk 3.600, 2% van het totaal aantal stemmen op de lijsttrekker. Zie ook tabel 12. De resultaten van Gouda zijn hierin niet meegenomen, omdat daar geen gegevens bekend zijn over 'alleen 1 vakje voor de partij ingekleurd'.

Tabel 12: Stemmen op de lijsttrekker in de experimenteer- en referentiegemeenten

	Experimenteergemeenten					Referentiegemeenten		
	Totaal	Nieuw	Ervaren					
	GR 2026	GR 2026	GR 2026	TK 2025	EP 2024	GR 2026	TK 2025	EP 2024
Geldige stem-biljetten	383.012	298.813	84.199	130.844	79.597	258.883	134.151	76.582
Blanco stem-biljetten	769	513	256	435	93	723	433	97
Stemmen op een kandidaat	382.243	298.300	83.943	130.409	79.504	258.160	133.718	76.485
Stemmen op de lijsttrekker	163.745	128.791	34.954	83.304	41.180	109.263	92.896	42.558
Stemmen lijsttrekker in % van stemmen kandidaten	42,84%	43,17%	41,64%	63,4%	51,80%	42,32%	69,1%	55,64%
Stem op de lijsttrekker door 2 vakjes rood te maken	160.145	126.242	33.903	80.308	39.911	nvt	nvt	nvt
Stem op de lijsttrekker door 1 vakje voor partij rood te maken	3.600	2.549	1051	2.996	1.330	nvt	nvt	nvt

Tabel 13 maakt zichtbaar hoe lastig het is om – wat voorkeurstemmen betreft – een goede vergelijking te maken tussen de experimenteergemeenten en de referentie-gemeenten. De onderlinge verschillen zijn te groot om veel waarde te kunnen geven aan een gemiddelde.

Bij de experimenteergemeenten varieert het aantal stemmen op de lijsttrekker van 32,5% in Midden-Delfland tot 47,9% in ’s-Hertogenbosch. Bij de referentiegemeenten varieert dit van 36% in Land van Cuijk tot bijna 57% in Heiloo. Ook in Breda is het aantal stemmen op de lijsttrekker relatief laag met ruim 37%. Omdat dit een grote gemeente is die bovendien als referentie geldt voor drie van de elf experimenteergemeenten, telt deze relatief zwaar mee in het gemiddelde van de referentiegemeenten.

Tabel 13: Stemmen op de lijsttrekker per experimenteer- en referentiegemeente

Experimenteer gemeenten GR 2026	% stem op lijsttrekker experimenteer-gemeenten	Referentiegemeenten GR 2026	% stem op lijsttrekker referentiegemeenten
Alphen aan den Rijn	42,3%	Dordrecht	48,8%
Boekel	47,4%	Someren	36,6%
Midden-Delfland	32,5%	Teylingen	50,2%
Tynaarlo	41,5%	Heiloo	56,6%
Gouda	47,1%	Stichtse Vecht	40,6%
's-Hertogenbosch	47,9%	Breda	37,2%
Leiden	45,2%	Breda	37,2%
Meierijstad	35%	Land van Cuijk	36%
Nijmegen	38,6%	Breda	37,2%
Noordoostpolder	45,3%	Dronten	47,5%
Soest	47,3%	Stichtse Vecht	40,6%

5.6 Aantal keer nieuw stembiljet uitgereikt

Bij verkiezingen met het huidige stembiljet mag een kiezer één keer een nieuw stembiljet krijgen – voor als de kiezer een fout heeft gemaakt, of zich bedenkt. In de experimenteergemeenten mogen kiezers twee keer een nieuw stembiljet krijgen. Uit navraag bij de experimenteergemeenten is gebleken dat tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van deze mogelijkheid heel beperkt gebruik is gemaakt: in vergelijking tot eerdere verkiezingen met het huidige stembiljet lijkt er niet vaker een extra stembiljet uitgereikt. Dit beeld komt overeen met de eerdere experimenten.

5.7 Wat verder opvalt

Tijdens de Europees Parlementsverkiezingen van 2024 werd voor het eerst geëxperimenteerd met het nieuwe stembiljet. Dat experiment leverde waardevolle inzichten op over begrijpelijkheid en gebruiksgemak. Kiezers vonden het stembiljet overzichtelijk en prettig in gebruik. Tegelijkertijd ontstond een nieuwe vraag: wat betekent deze verandering voor de ervaring van kiezers? Daarom is in 2025 een verdiepend, gedragswetenschappelijk onderzoek uitgevoerd. Doel was zicht te krijgen op hoe kiezers het nieuwe stembiljet en het stemproces ervaren, en welke gedragsmechanismen daarbij mogelijk een rol spelen.

Uit dit onderzoek kwam naar voren dat heuristieken een rol kunnen spelen bij het stemmen met een nieuw stembiljet. Heuristieken zijn mentale shortcuts die het brein gebruikt om snel tot een keuze of oordeel te komen zonder alle informatie volledig te verwerken. Zoals het stemmen op een kandidaat met hetzelfde nummer als het lijstnummer. Dus op kandidaat 7 van lijst 7, op kandidaat 8 van lijst 8 enzovoort.

Tijdens de Tweede Kamerverkiezing in 2025 kwam dit in de experimenteergemeenten inderdaad iets vaker voor dan in de referentiegemeenten. Door de grote verschillen in partijen en kandidaten tussen de gemeenten, is het nu bij gemeenteraads-verkiezingen lastiger om daar in zijn algemeenheid iets over te zeggen. Net als bij de stemmen op de lijsttrekker (zie paragraaf 5.6) zijn de verschillen tussen de gemeenten daarvoor te groot. Uit de totalen in tabel 14 kunnen dan ook geen harde conclusies worden getrokken. Ook niet, omdat in deze aantallen alleen de geldige stemmen zijn meegenomen. In gemeenten die partijen hadden waarvan het lijstnummer hoger was dan het aantal kandidaten, werd een deel van de ongeldige stemmen mogelijk veroorzaakt doordat kiezers stemden op een kandidaat met hetzelfde nummer als het lijstnummer.

Tabel 14: Stemmen op hetzelfde nummer (lijst en kandidaat)

	Experimenteergemeenten			**Referentiegemeenten**		
	GR 2026	**TK 2025**	**EP 2024**	**GR 2026**	**TK 2025**	**EP 2024**
Totaal aantal geldige stemmen op een voorkeurs- kandidaat	240.237	47.105	60.192	150.111	40.687	61.636
Waarvan op een andere kandidaat met hetzelfde nummer als het lijstnummer	19.321	5.411	3.707	14.231	3.720	2.701
In percentages	8%	11%	6%	9,4%	9%	4,4%

6

Bevindingen kiezers

6 Bevindingen onder kiezers

Om voor het kwantitatief onderzoek onder kiezers een betrouwbaarheidspercentage van 95% te behalen, waren in elke gemeente minimaal 400 ingevulde vragenlijsten nodig. Dit aantal is in elke gemeente (ruimschoots) gehaald: in totaal beantwoordden 15.548 kiezers de vragen uit de enquête direct na het stemmen op woensdag 18 maart: 7.193 in de experimenteergemeenten (waaronder 38[8] gebruikers van de stemmal), en 8.355 in de referentiegemeenten.

Bijlage IV bevat de uitkomsten van de enquêtes onder kiezers, inclusief het aantal ingevulde vragenlijsten per gemeente.

In de experimenteergemeenten vonden op donderdag 19 en vrijdag 20 maart ook nog dertig individuele diepte-interviews plaats met kiezers. Deze gesprekken waren online en duurden elk ongeveer een half uur. Het doel van deze gesprekken was om meer inzicht te krijgen in:

1. de ervaring, het begrip en de waardering van de middelen en informatievoorziening
2. de mate waarin kiezers tijdens het invullen bewust een partij kiezen
3. de gevoelens en mentale belasting tijdens het stemmen met het nieuwe stembiljet vergeleken met het huidige stembiljet.

Bijlage VI bevat het rapport en de onderzoeksverantwoording van dit kwalitatieve onderzoek.

6.1 Over de deelnemers aan de enquête

Van de deelnemers aan de enquête was bijna een derde ouder dan 66 jaar. In vergelijking met de experimenten van oktober 2025 lag de gemiddelde leeftijd daarmee dit keer hoger. Dit hogere gemiddelde wordt vooral veroorzaakt door de deelnemers in de referentiegemeenten. In de experimenteergemeenten was de gemiddelde leeftijd vergelijkbaar met het vorige experiment, al waren er nu wel iets meer 66-plussers. Een ruime meerderheid – 64% in de experimenteergemeenten en 59% in de referentiegemeenten – volgt of volgde een opleiding aan hbo of universiteit. Dat zijn er iets meer dan bij de eerdere experimenten.

8 Dit zijn er vijf minder dan het totaal aantal enquêtes dat is afgenomen onder stemmers met de stemmal, vanwege een onregelmatigheid in Midden-Delfland. Bij één stembureau waren vijf enquêtes afgenomen terwijl er maar één kiezer daadwerkelijk had gestemd met de mal. Daarom zijn deze vijf enquêtes niet meegenomen in deze evaluatie.

In de ervaren experimenteergemeenten gaf 85% van de deelnemers aan de enquête aan dat ze al eerder stemden met het nieuwe stembiljet. Dat is een flinke stijging ten opzichte van het tweede experiment tijdens de Tweede Kamerverkiezing, toen had slechts 38% al eerder gestemd met het nieuwe stembiljet. Het hoge percentage tijdens deze gemeenteraadsverkiezingen is te verklaren door de hoge opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing, waardoor het nieuwe stembiljet nu voor het merendeel van de kiezers niet meer zo nieuw was. De enige groep die relatief iets minder vaak aangaf gestemd te hebben met het nieuwe stembiljet waren de jongere kiezers tot 30 jaar. Waarschijnlijk omdat daar meer kiezers bij waren die voor het eerst gingen stemmen.

Er zijn nauwelijks verschillen tussen de gemeenten onderling: alleen in Boekel lag het percentage 'al eerder gestemd met het nieuwe stembiljet' met 81% lager.

Tabel 15: Al eerder gestemd met het nieuwe stembiljet, per gemeente

	GR 2026					TK 2025
	Totaal	**Alphen aan den Rijn**	**Boekel**	**Midden-Delfland**	**Tynaarlo**	**Totaal**
Ja, eerder gestemd met nieuw stembiljet	85%	86%	81%	87%	87%	38%
Nee, niet eerder gestemd met nieuw stembiljet	13%	12%	17%	11%	11%	58%
Weet ik niet	2%	2%	2%	3%	1%	4%
Totaal	2.188	601	469	534	583	3.007

Of mensen al eerder hadden gestemd met het nieuwe stembiljet had in beperkte mate effect op de waardering voor het nieuwe stembiljet. Zie de paragrafen 6.3 tot en met 6.6.

6.2 De waardering van de kiezer voor het gemak van het gebruik van het stembiljet in het stemhokje

Deelnemers aan de enquête werd direct na afloop van het stemmen gevraagd een cijfer tussen de 1 (heel moeilijk) en de 5 (heel makkelijk) te geven voor het gemak van het stembiljet in het algemeen, en voor het formaat, de leesbaarheid en het gebruik van logo's op het stembiljet in het bijzonder. Op alle punten scoort het nieuwe stembiljet gemiddeld een 4,4 of hoger. Deze positieve waardering is in lijn met de uitkomsten van de eerdere experimenten.

Bij die eerdere experimenten scoorde het nieuwe stembiljet op alle punten (flink) hoger dan het huidige stembiljet. Nu lagen de scores dichter bij elkaar. Het is aannemelijk dat dit komt doordat het huidige stembiljet bij de gemeenteraadsverkiezingen in alle gemeenten een stuk handzamer was dan bij de Tweede Kamerverkiezing.

Het grootste verschil in waardering gaat over het formaat: het huidige stembiljet krijgt een 3,9 tegenover een 4,7 voor het nieuwe stembiljet. Die 3,9 is een stuk hoger dan de 1,9 die het huidige stembiljet scoorde bij de Tweede Kamerverkiezing.

Kijkend naar achtergrondkenmerken zoals leeftijd en opleiding waren er geen opvallende afwijkingen als het gaat om gemak. De groep mensen met alleen basisschool gaf een iets lagere score (4,5 voor gemak en formaat). En de groep oudere kiezers is gemiddeld het meest enthousiast over het formaat: 83% van de 66-plussers gaf hiervoor de maximale score, tegenover 80% gemiddeld. Als het gaat om de waardering voor de logo's op het stembiljet zijn de verschillen verwaarloosbaar.

Tabel 16: Waardering van de kiezer voor het gemak van het gebruik van het stembiljet

	Experimenteergemeenten					Referentiegemeenten		
	Nieuwe	Ervaren	Alle	Vorige experimenten				
	GR 2026	GR 2026	GR 2026	TK 2025	EP 2024	GR 2026	TK 2025	EP 2024
Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet? 1 = heel moeilijk, 5 = heel makkelijk.	4,7	4,8	4,7	4,8	4,7	4,8	4,1	4,4
Wat vond u van het formaat? 1 = heel onhandig, 5 = heel handig	4,7	4,7	4,7	4,8	4,7	3,9	1,9	2,8
Wat vond u ervan dat de logo's op het stembiljet stonden? 1 = heel onprettig, 5 = heel prettig	4,4	4,5	4,4	4,4	4,4	nvt	nvt	nvt
Wat vond u van de leesbaarheid? 1 = heel slecht leesbaar, 5 = heel goed leesbaar	4,7	4,7	4,7	4,8	4,7	4,6	4,3	4,4

Aan het begin van de enquête werd aan deelnemers in de ervaren experimenteergemeenten gevraagd of ze al eerder met het nieuwe stembiljet hadden gestemd. Slechts 13% gaf aan dat ze voor het eerst hadden gestemd met het nieuwe

stembiljet. Deze kleine groep gaf een iets lagere score voor gemak, namelijk 4,5 ten opzichte van het gemiddelde van 4,8 bij deelnemers die wel eerder met het nieuwe stembiljet hadden gestemd.
Het positieve beeld werd bevestigd tijdens de 1-op-1-gesprekken. Vooral het handzame formaat en de overzichtelijke opmaak werden gewaardeerd. De logo's helpen bij de herkenbaarheid van de partijen, het grotere lettertype maakt het stembiljet goed leesbaar en het in- en uitvouwen is makkelijker dan bij het vertrouwde stembiljet. *"De logo's van de partijen zijn een extra bevestiging dat je stemt op de partij waar je op wilt stemmen." "Heel fijn. Was altijd gedoe met het grote stembiljet. Deze is klein en makkelijker werken. Veel overzichtelijker."*

Een aandachtspunt uit het kwalitatief onderzoek is dat kiezers die al eerder stemden met het nieuwe stembiljet veel vertrouwen hebben in hun eigen begrip ervan. Daardoor zijn ze minder ontvankelijk voor meer informatie of uitleg. Dat betekent dat kiezers die bij de vorige verkiezingen ongeldig hebben gestemd, dat wellicht blijven doen zonder het te weten. *"Je moet altijd eerst even wennen, de vorige keer was het even van 'Hoe moet dit?' "Maar nu was het een kwestie van thuiskomen."*

Nog een aandachtspunt is dat een klein aantal kiezers iets meer mentale belasting ervaart bij het stemmen met het nieuwe stembiljet, omdat er meerdere documenten zijn en je een nummer moet onthouden. Deze kiezers zijn in de minderheid, boven de 50 jaar en lager- tot middenopgeleid. Nota bene: wanneer deze kiezers geen gebruik maken van de lijst met kandidaten vervalt deze mentale belasting. Bijvoorbeeld door alleen een vakje bij de partij in te kleuren of de nummer 1 te kiezen.

6.3 De waardering van de kiezer voor het gebruik van het boekje met de lijst met kandidaten in het stemhokje

Ruim de helft van de deelnemers aan de enquête (56%) geeft aan het boekje met de lijst met kandidaten in het stemhokje te hebben bekeken. Dat zijn er opnieuw meer dan bij de eerdere experimenten: 51% bij de tweede keer experimenteren en 45% bij de eerste keer. De deelnemers in de nieuwe gemeenten geven iets vaker aan dat ze het boekje hebben bekeken (57%) dan in de ervaren gemeenten (53%). Wellicht is er door de uitleggevers in de nieuwe gemeenten meer nadruk gelegd op het boekje, of waren kiezers in de ervaren gemeenten iets vaker voorbereid en wisten ze het nummer al.

Van degenen die het boekje dit keer hebben bekeken, geeft 76% een 5 ('heel makkelijk') en 18% een 4 ('makkelijk') bij de vraag 'Hoe makkelijk of moeilijk kon u in het boekje met kandidaten vinden wat u zocht?'. De gemiddelde score komt daarmee, net als bij de twee eerdere experimenten, op een 4,7.

Deze waardering is een fractie lager dan de waardering van de kiezers in de referentiegemeenten. Zij gaven gemiddeld een 4,8 als antwoord op de vraag 'Hoe makkelijk of moeilijk kon u op het stembiljet vinden wat u zocht?'. Bij de Tweede Kamerverkiezing was de gemiddelde score bij deze vraag in de referentiegemeenten lager, namelijk een 4,4. Ook dit heeft mogelijk te maken met het kleinere formaat van het huidige stembiljet bij de gemeenteraadsverkiezingen ten opzichte van het veel grotere formaat tijdens de Tweede Kamerverkiezing.

Tabel 17: Waardering van de kiezer voor het gebruik van het boekje met de lijst met kandidaten in het stemhokje (vergelijking experimenten en nieuwe/ervaren gemeenten)

	GR 2026			TK 2025	EP 2024
	Alle gemeenten	Nieuwe gemeenten	Ervaren gemeenten		
Boekje bekeken	56%	57%	53%	51%	45%
Boekje niet bekeken	44%	43%	47%	49%	55%
Totaal	7.155	4.968	2.187	3.007	2,963?
Waardering (makkelijk kandidaat vinden)	4,7	4,6	4,7	4,7	4,7

Van degenen die het boekje met de lijsten met kandidaten niet hebben bekeken, zegt 91% dat ze het boekje niet nodig hadden. Bijvoorbeeld omdat ze al wisten op wie ze wilden stemmen, op de lijsttrekker hebben gestemd of alleen een partij hebben gekozen. 6% van de mensen die niet hebben gekeken, zegt dat ze het boekje niet hebben gezien. Bij de Tweede Kamerverkiezing was dat 8%.

Of kiezers wel of niet eerder stemden met het nieuwe stembiljet maakt daarbij geen verschil: ongeveer net zo weinig deelnemers zeggen het boekje 'niet te hebben gezien'.

Achtergrondkenmerken spelen een relatief grote rol bij het wel of niet bekijken van het boekje in het stemhokje. Jonge deelnemers zeggen opvallend vaker 'ja' op de vraag of ze het boekje hebben bekeken: 71% van de deelnemers tot 30 jaar en 66% van de dertigers. Tegenover slechts 40% van de 66-plussers. Ook opleidingsniveau laat een verschil zien. Theoretisch opgeleide deelnemers geven vaker dan gemiddeld aan dat ze het boekje hebben bekeken. Maar: leeftijd en opleiding hebben weinig effect op de waardering voor de lijst met kandidaten. Op de vraag hoe makkelijk of moeilijk een kandidaat kon worden gevonden geven bijna alle groepen een 4,6 of een een 4,7.

Tabel 18: Waardering van de kiezer voor het gebruik van het boekje met de lijst met kandidaten in het stemhokje (vergelijking met achtergrondkenmerken)

	totaal	18-30	31-40	41-55	56-65	66+	wil niet zeggen	basis ow	middelbaar ow	mbo	hbo	wo	wil niet zeggen
Boekje bekeken	56%	71%	66%	59%	55%	40%	54%	51%	45%	52%	57%	62%	53%
Boekje niet bekeken	44%	44%	34%	41%	45%	60%	46%	49%	55%	48%	43%	38%	47%
Totaal	7155	1212	990	1402	1405	2109	37	39	596	1804	2753	1839	124
Waardering (makkelijk kandidaat vinden)	4,7	4,7	4,7	4,7	4,6	4,6	4,2	4,6	4,6	4,6	4,7	4,7	4,4
Totaal	4005	861	659	835	777	853	20	20	273	938	1570	1138	66

6.4 De wijze waarop de kiezer zijn keuze van een kandidaat bepaalt

Een zeer ruime meerderheid – namelijk 86% – van de deelnemers aan de enquête in de experimenteergemeenten zegt de keuze voor een kandidaat te hebben bepaald voordat ze het stemhokje ingingen. Dit percentage is iets lager dan bij de eerdere experimenten. Bij de Europees Parlementsverkiezing had 88% vooraf de keuze bepaald en bij de Tweede Kamerverkiezing 91%. Bij de kiezers die aangeven al eerder met het nieuwe stembiljet te hebben gestemd, komt dit percentage wel meer overeen met de eerdere experimenten: 89% van de deelnemers met ervaring met het nieuwe stembiljet had al vooraf de keuze bepaald.

In de referentiegemeenten had – net als bij eerdere verkiezingen – 87% vooraf de keuze bepaald. Na drie keer experimenteren lijkt het erop dat het nieuwe stembiljet weinig effect heeft op het moment waarop kiezers hun keuze bepalen voor de kandidaat op wie ze willen stemmen. De overgrote meerderheid bepaalt die keuze voordat ze het stemhokje in gaat.

Op de vraag hoe ze het nummer van de kandidaat van hun keuze hebben gevonden, zegt 57% het nummer van de kandidaat thuis te hebben opgezocht, bij deelnemers die aangeven al eerder met het nieuwe stembiljet hebben gestemd, ligt het percentage 'thuis opgezocht' iets hoger, namelijk 60%. Verder heeft 8% heeft niets opgezocht

want op de nummer 1 gestemd en 3% zegt alleen een partij te hebben gekozen. Dat is in lijn met de uitslagen[9] (zie hoofdstuk 5) én in lijn met de bevindingen na de eerdere experimenten.

Ook in lijn met de bevindingen na de eerdere experimenten is de vergelijking met de referentiegemeenten. Al zijn de verschillen dit keer minder groot dan bij de eerdere experimenten, ook dit keer blijkt dat in de experimenteergemeenten:

- minder deelnemers aangeven dat ze op de lijsttrekker hebben gestemd, namelijk 8% tegenover 13% in de referentiegemeenten;
- minder deelnemers zeggen dat ze op een partij hebben gestemd en niet op een kandidaat, namelijk 3% tegenover 5% in de referentiegemeenten.

Tabel 19: Wijze waarop de kiezer het nummer van de kandidaat heeft gevonden op wie hij wilde stemmen

	Experimenteergemeenten					Referentiegemeenten		
	Alle	Nieuwe	Ervaren					
	GR 2026	GR 2026	GR 2026	TK 2025	EP 2024	GR 2026	TK 2025	EP 2024
Kandidaat thuis opgezocht	57%	56%	59%	52%	64%	54%	50%	56%
Niet opgezocht, op de lijsttrekker gestemd	8%	8%	7%	16%	11%	13%	26%	16%
Niet opgezocht, gaat om de partij	3%	2%	4%	3%	2%	5%	11%	11%
In het stemhokje opgezocht	29%	30%	27%	27%	22%	23%	8%	11%
Willekeurig nummer aangekruist	1%	2%	1%	nvt	nvt	nvt	nvt	nvt
Anders	2%	2%	2%	2%	2%	6%	6%	7%

Bij de eerdere experimenten bleken oudere kiezers, zowel in de experimenteergemeenten als in de referentiegemeenten, beter voorbereid dan jongere kiezers. In tabel 19 is te zien dat dit beeld in de experimenteergemeenten nu ook overeind blijft. Hoe ouder, des te vaker deelnemers aangeven de kandidaat thuis te hebben opgezocht.

9 In lijn met de uitslagen, maar niet helemaal hetzelfde. Waar 3% van de deelnemers aan de enquête in de experimenteergemeenten zegt alleen een partij te hebben gekozen, laten de uitslagen van de verkiezingen zien dat slechts 0,9% van alle geldige stemmen in de experimenteergemeenten is uitgebracht op de lijsttrekker door alleen een vakje bij de partij in te kleuren (zie paragraaf 5.5, tabel 11).

Jongeren gaven juist relatief vaker het antwoord dat ze het nummer 'in het stemhokje hebben opgezocht'. Dit komt ook overeen met de uitkomsten uit paragraaf 6.3: jongere deelnemers hadden het boekje in het stemhokje veel vaker bekeken dan oudere deelnemers. Wellicht omdat oudere kiezers het nummer al wisten voordat ze naar het stembureau gingen.

Tabel 20: Wijze waarop de kiezer in de experimenteergemeenten het nummer van de kandidaat heeft gevonden op wie hij wilde stemmen (vergeleken met leeftijd)

	Totaal	18-30	31-40	41-55	56-65	66+	Wil niet zeggen
Kandidaat thuis opgezocht	57%	48%	48%	53%	59%	68%	54%
Niet opgezocht, op de lijsttrekker gestemd	8%	7%	8%	7%	9%	7%	8%
Niet opgezocht, gaat om de partij	3%	3%	5%	3%	2%	2%	5%
In het stemhokje opgezocht	29%	37%	35%	34%	27%	20%	22%
Willekeurig nummer aangekruist	1%	2%	1%	2%	1%	1%	8%
Anders	2%	3%	3%	2%	2%	1%	3%
Aantal	7155	1212	990	1402	1405	2109	37

De referentiegemeenten laten dezelfde tendens zien: ouderen (66+) geven vaker aan dat ze het nummer van de kandidaat thuis hebben opgezocht (61%) dan jongeren tot 30 jaar (45%). En bijna twee keer zoveel 18 tot 30-jarigen (31%) als 66-plussers (16%) zochten het nummer van de kandidaat pas op in het stemhokje.

In tabel 21 is voor de experimenteergemeenten een vergelijking gemaakt tussen de mate van voorbereiding en de opleiding. Daar zijn kleine verschillen zichtbaar. Deelnemers met hbo en wo zochten het nummer wat vaker op in het stemhokje en mensen met mbo en middelbare school juist vaker thuis.

Tabel 21: Wijze waarop de kiezer in de experimenteergemeenten het nummer van de kandidaat heeft gevonden op wie hij wilde stemmen (vergeleken opleiding)

	Totaal	basis ow	middel-bare school	mbo	hbo	wo	Wil niet zeggen
Kandidaat thuis opgezocht	57%	64%	62%	59%	57%	53%	66%
Niet opgezocht, op de lijsttrekker gestemd	8%	5%	8%	7%	8%	9%	2%
Niet opgezocht, gaat om de partij	3%	3%	4%	2%	3%	2%	3%
In het stemhokje opgezocht	29%	26%	22%	28%	29%	33%	23%
Willekeurig nummer aangekruist	1%	0%	3%	2%	1%	1%	1%
Anders	2%	3%	1%	2%	2%	2%	5%
Aantal	7155	39	596	1804	2753	1839	124

De meeste deelnemers aan de enquête kunnen zich herinneren dat ze thuis een lijst met de partijen en namen van kandidaten hadden ontvangen. In de experimenteergemeenten geeft 89% van de deelnemers dit antwoord, in de referentiegemeenten 87%.

Aan deze mensen is gevraagd in hoeverre ze deze lijst met kandidaten hebben bekeken voordat ze gingen stemmen. Zie tabel 22. In de experimenteergemeenten heeft 78% de lijst goed of een beetje bekeken. In de referentiegemeenten was dit iets minder, namelijk 73%.

In zowel de experimenteergemeenten als in de referentiegemeenten lagen deze percentages dit keer hoger dan tijdens de Tweede Kamerverkiezing. Dat er nu meer aandacht was voor de thuis ontvangen lijsten met kandidaten, lijkt de aanname te bevestigen dat kiezers bij de gemeenteraadsverkiezing bewuster kiezen voor een voorkeurskandidaat dan bij het stemmen voor de Tweede Kamer.

Tabel 22: Mate waarin de deelnemers die de lijst met kandidaten thuis hebben ontvangen deze lijst hebben bekeken

	Experimenteergemeenten	Referentiegemeenten
goed bekeken	47%	45%
een beetje bekeken	31%	28%
niet bekeken	21%	27%
weet niet meer	1%	1%
totaal aantal deelnemers	6344	7253

6.5 De mate waarin kiezers tijdens het invullen bewust een partij kiezen

Bij deze derde keer experimenteren was de meest voorkomende reden van ongeldigheid, net als bij de eerste keer experimenteren, de keuze voor een niet-bestaande kandidaat (zie hoofdstuk 5). Bij de Tweede Kamerverkiezing kwam die reden van ongeldigheid bijna niet voor. Een verklaring is dat bij de gemeenteraadsverkiezingen in veel gemeenten meerdere partijen waren met (veel) minder kandidaten dan de grootste partij. De kans om bij die kleinere partijen een niet-bestaand kandidaatnummer te kiezen was dus meer aanwezig.

Vraag is in hoeverre kiezers die op deze manier ongeldig stemden, wel bewust voor een partij hebben gekozen. De helft van de deelnemers aan de enquête zegt op de vraag 'Wat was voor u het belangrijkst bij het maken van de keuze voor uw kandidaat?': van welke partij de kandidaat is. Ruim een derde geeft als antwoord: 'kandidaat en partij zijn even belangrijk'. Er is nauwelijks verschil tussen de experimenteergemeenten en referentiegemeenten.

Tabel 23: Belang van de partij bij keuze voor een kandidaat

Van welke partij de kandidaat is	52%
De kandidaat zelf	13%
Allebei even belangrijk	35%

Daaruit kan voorzichtig worden afgeleid dat kiezers die stemmen met het nieuwe stembiljet goed weten op welke partij ze willen stemmen. Deze aanname wordt onderbouwd door de 30 1-op-1-gesprekken die de twee dagen na de verkiezing werden gevoerd met kiezers uit de experimenteergemeenten. Alle geïnterviewden geven aan dat ze keuze op de partij heel bewust hebben gemaakt. Eerst komt de partij, dan de kandidaat.
"Ik ga ervan uit dat de kandidaten die erop staan allemaal dezelfde uitvoering hanteren van de partij waar je voor kiest, niet de één meer dan de ander."

Bovendien, zo blijkt uit de gesprekken, zorgen de logo's ervoor dat heel duidelijk is welke partij bij welk vakje hoort. *"De logo's van de partijen zijn een extra bevestiging dat je stemt op de partij waar je op wilt stemmen."* In drie gesprekken werd benoemd dat het oneerlijk zou zijn als een vergissing bij het kandidaatnummer betekent dat die stem niet naar de partij gaat. Ook omdat "kleinere partijen die stem juist hard nodig hebben".

6.6 De mate waarin de kiezers zich voorbereid voelden

In de enquête voor kiezers in de experimenteergemeenten is ook de vraag gesteld: 'In hoeverre voelde u zich voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?' Een ruime meerderheid van 83% gaf aan zich goed of volledig voorbereid te voelen: een waardering van 4,3 uit 5. Die waardering ligt een fractie lager dan bij de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing (4,4). In tabel 23 is te zien dat die waardering in de ervaren gemeenten juist een fractie hoger was.

Tabel 24: Mate waarin de kiezer in de experimenteergemeenten zich voorbereid voelde om het stembiljet goed in te vullen

	Alle GR 2026	Nieuwe GR 2026	Ervaren GR 2026	Ervaren TK 2025
Waardering (1-5)	4,4	4,3	4,5	4,4
Aantal	7155	4968	2187	3007

Jongeren voelen zich minder goed voorbereid dan ouderen. Deelnemers van 18-30 geven gemiddeld een 4,1, tegenover een 4,5 van de 66-plussers. Dit lijkt in lijn te zijn met de resultaten in tabel 17 en 19, paragraaf 6.3 en 6.4: jongeren zoeken minder vaak de kandidaat thuis al op en hebben juist meer aandacht voor het boekje in het stemhokje. Bij de soort opleiding zijn geen grote verschillen te zien.

6.7 De waardering van de kiezer voor de informatie en uitleg vooraf

Aan de deelnemers in de experimenteergemeenten zijn extra vragen gesteld over de informatie en uitleg die kiezers kregen over het nieuwe stembiljet voorafgaand aan het stemmen.

Op de vraag 'Wat vindt u van de hoeveelheid informatie die u van tevoren heeft ontvangen over het nieuwe stembiljet' antwoordt driekwart dat deze informatie voldoende was, wat overeenkomt met het tweede experiment. Opvallend is dat de deelnemers in de ervaren experimenteergemeenten zelfs nog iets meer tevreden zijn over de hoeveelheid informatie (79%).

Tabel 25: Wat vonden de deelnemers van de hoeveelheid informatie vooraf over het nieuwe stembiljet

	Alle GR 2026	Nieuwe GR 2026	Ervaren GR 2026	Ervaren TK 2025
Te veel informatie	5%	5%	5%	4%
Genoeg informatie	75%	74%	79%	74%
Had meer moeten zijn	7%	7%	6%	6%
Geen informatie ontvangen	6%	7%	4%	7%
Weet niet/geen mening	7%	7%	7%	9%
Aantal	7155	4968	2187	3007

Leeftijd heeft in beperkte mate invloed op de mening over de hoeveelheid informatie vooraf. Ouderen (66+) geven iets vaker het antwoord 'genoeg informatie' (80%). En jongeren tot 31 jaar geven het vaakst aan helemaal geen informatie te hebben ontvangen (8%) ten opzichte van slechts 4% bij de 66-plussers. De opleiding laat nauwelijks verschillen zien.

Op de vraag welke informatie de deelnemers hebben gezien, worden spontaan vooral de folder en/of brief bij de stempas (67%), een bericht in de krant (15%) en sociale media (12%) genoemd. Deze percentages komen ongeveer overeen met de eerdere experimenten.

Wat wel opvalt is dat deelnemers in de nieuwe experimenteergemeenten relatief vaker de folder en/of brief bij de stempas (69%) spontaan noemen vergeleken met de 'ervaren' deelnemers (61%). Dit hogere percentage ligt dicht bij het resultaat van

het eerste experiment (70%). Dit kan erop wijzen dat de 'nieuwigheid' er in de ervaren gemeenten een beetje af is, waardoor de informatie bij de stempas met minder aandacht is bekeken.

Een aantal gemeenten wijkt op een paar punten af van deze gemiddelden.

- In de ervaren gemeente Boekel noemt slechts 43% de brief en/of folder bij de stempas. Nota bene: na de verkiezingen bleek dat de folder in deze gemeente niet was toegevoegd aan de informatie bij de stempas.
- In de nieuwe gemeente Noordoostpolder noemt 75% de brief en/of folder bij de stempas.
- Een artikel in de krant wordt relatief vaak genoemd in de nieuwe gemeenten Meierijstad (26%) en Soest (23%)
- Sociale media worden het vaakst genoemd in de ervaren gemeente Boekel (19%), en de nieuwe gemeente Noordoostpolder (17%).
- Gemeenten waar het vaakst wordt aangegeven geen informatie gezien te hebben zijn Boekel (28%10), 's-Hertogenbosch (27%) en Midden Delfland (24%). Nota bene: het hoge percentage in Boekel kan ermee te maken hebben dat daar geen folder was meegestuurd bij de stempas.

Net als bij eerdere experimenten lijken sociale media vooral de doelgroep van 18 tot 30 jaar te hebben bereikt: 19% van de 18 tot 30-jarigen hebben daar iets gezien of gelezen over het nieuwe stembiljet, tegenover 9% van de 66-plussers. Voor het bericht in de krant is dat precies andersom: 24% van de 66-plussers noemt dit spontaan, tegenover slechts 7% van de jongere kiezers. Wat verder opvalt: hoe jonger de deelnemers, des te groter de kans dat ze spontaan niks kunnen noemen: 23% van de 18-30 jarigen tegenover 13% van de 66-plussers. Kijkend naar de soort opleiding zijn er weinig verschillen. Behalve dat sociale media vooral mbo'ers (14%) en hbo'ers (13%) lijken te bereiken.

In tabel 26 is te zien dat ook bij het voorleggen van een aantal informatiebronnen het bereik van de informatie bij de stempas groot lijkt: 75% van de deelnemers geeft aan de folder te hebben gezien. Bij de 18 tot 30-jarigen ligt dit iets lager, en bij de 56-plussers iets hoger.

10 In de gemeente Boekel is hier een gedeeltelijke verklaring voor: de leverancier van het drukwerk was vergeten de informatieflyer bij de stempas te voegen.

Tabel 26: Bereik specifieke informatiebronnen, geholpen (niet spontaan), naar leeftijdscategorie

	Total	18-30	31-40	41-55	56-65	66+	wil ik liever niet zeggen
Folder bij de stempas	78%	71%	75%	76%	79%	84%	89%
De website nieuwstembiljet.nl	8%	6%	8%	7%	8%	8%	11%
Posters in uw gemeente	30%	26%	27%	25%	31%	36%	27%
Verkiezingskrant Pro Demos	14%	8%	13%	11%	15%	19%	11%
Beeldstrip bij stempas*	35%	38%	38%	32%	31%	35%	0%

*Alleen in de gemeente Nijmegen.

Net als bij de tweede experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing was het de bedoeling dat iedereen in het stemlokaal kort uitleg kreeg over het nieuwe stembiljet. Ook als een kiezer zei wel te weten hoe het werkte. Stembureauleden in nieuwe experimenteergemeenten volgden, ter voorbereiding op deze taak, een korte fysieke training waar ze konden oefenen met uitleggeven. Het uitvoeren van deze taak lijkt goed gelukt: slechts 4% van de deelnemers aan de enquête zegt dat ze geen uitleg kregen aangeboden. Wel geeft ongeveer een derde van de deelnemers aan dat ze geen uitleg (meer) nodig hadden. Dit percentage ligt in de ervaren gemeenten (begrijpelijkerwijs) hoger. Zo geeft 60% van de kiezers in Midden-Delfland dit antwoord, en maar 6% van de deelnemers in Leiden.

Of mensen nou wel of geen uitleg zeiden nodig te hebben: de waardering voor de uitleg in het stemlokaal is groot: 87% vindt de uitleg heel duidelijk, en 10% duidelijk. De waardering voor de uitleg kwam daarmee op een 4,8 (uit 5), zowel bij de nieuwe als bij de ervaren gemeenten. Stembureauleden zelf waren net ook tevreden over het geven van uitleg aan elke kiezer. Zie hoofdstuk 7.

Ook uit de 1-op-1-gesprekken tijdens het kwalitatieve onderzoek blijkt dat de uitleg in het stembureau positief wordt gewaardeerd. Deelnemers van het kwalitatieve onderzoek vinden deze uitleg belangrijk. Voor het begrip van stemmen met het nieuwe stembiljet en voor extra vertrouwen. Dat geldt zeker voor kiezers die pas op het stembureau ontdekken dat ze met een nieuw stembiljet gaan stemmen. Maar ook kiezers die wel op de hoogte zijn, waren positief over de bevestiging die zij kregen

dankzij de uitleg. “Er stond iemand bij de ingang van het stembureau. Dat was heel prettig. Ze legde het goed uit. Vooral dat als er maar vier zetels zijn, je niet op een vijfde kandidaat moet stemmen omdat je dan een ongeldige stem uitbrengt.”

6.8 Wat verder opviel

Alle deelnemers aan de enquête hadden de mogelijkheid om aan het eind nog iets te zeggen of mee te geven. Het gaat hier dus om open antwoorden. In de experimenteer-gemeenten maakten 621 deelnemers van deze mogelijkheid gebruik – dat is bijna 9% van het totaal aantal deelnemers.

De analyse van de open antwoorden laat zien dat de reacties van kiezers op het nieuwe stembiljet overwegend positief en constructief zijn. Belangrijkste pluspunten die worden genoemd gaan over gebruiksgemak en formaat. Ze vinden het stembiljet ‘handig’, ‘makkelijk’ en ‘overzichtelijk’. Ook ‘papierbesparing’ en het ‘gemakkelijk vinden van je partij dankzij de logo’s’ werden genoemd. Ruim 10% (66x) gaf spontaan aan hiermee door te willen en dus niet meer terug naar het ‘oude’ formaat.

Ongeveer 10% van de open antwoorden (68) had een negatief sentiment. Het werd soms ingewikkeld gevonden om kandidaten te vinden in het boekje. Mensen die het zelf niet moeilijk vonden, uitten soms hun zorgen over anderen, bijvoorbeeld over ouderen of anderstaligen. Er waren ook wat zorgen over privacy in het hokje tijdens het bladeren in het boekje. En een paar keer werd de wens geuit om terug te keren naar het oude stembiljet.

In de open antwoorden werden ook suggesties gegeven. Een klein aantal geënquêteerden vond het gek dat de partijen verticaal stonden en de kandidaat-nummers horizontaal. De logo’s mogen volgens sommigen nog groter of het stembiljet nog kleiner. Een paar keer is genoemd dat het boekje beter een poster kan zijn. En er mag volgens een aantal geënquêteerden nog duidelijkere uitleg komen, bijvoorbeeld over het inkleuren van twee vakjes in plaats van één.

6.9 Bevindingen kiezers die hebben gestemd met behulp van de mal

Op 18 maart kon in alle elf experimenteergemeenten worden gestemd met behulp van een mal die hoort bij het nieuwe stembiljet. In alle gemeenten hebben een of meer kiezers gebruikgemaakt van de mal. Aan deze kiezers is gevraagd deel te nemen aan een enquête over de stemmal. In zes van de elf gemeenten waren kiezers daartoe

bereid. Uiteindelijk beantwoordden 43 'mal-stemmers' vragen over het gebruik van de mal: 15 in de ervaren gemeenten Midden-Delfland, Boekel en Alphen aan den Rijn, en 28 in de nieuwe experimenteergemeenten Gouda, Leiden en Soest.

De ingevulde enquêtes in Midden-Delfland zijn achteraf ongeldig verklaard. Deze waren alle vijf ingevuld bij één stembureau, terwijl er op die locatie slechts één keer met de mal was gestemd. Het aantal meegerekende enquêtes is dus 38, waarvan 10 in de ervaren gemeenten.

Van de 28 geënquêteerden in de nieuwe experimenteergemeenten hadden er 14 nog niet eerder gestemd met behulp van een mal. Van de 10 geënquêteerden in de ervaren experimenteergemeenten hadden er vier nog nooit gestemd met een mal (dus niet met de grotere mal en ook niet met de nieuwe, kleinere mal).

In Tynaarlo, 's-Hertogenbosch, Meierijstad, Noordoostpolder en Nijmegen is wel gestemd met behulp van de mal bij het nieuwe stembiljet, maar namen mensen niet deel aan de enquête achteraf.

Tabel 27: Overzicht deelnemers aan de enquête over de mal

	Ervaren experimenteer-gemeenten	**Nieuwe experimenteer-gemeenten**	**Totaal**
Totaal deelnemers die stemden met de nieuwe mal	10	28	38
Hadden eerder gestemd met de mal die hoort bij het huidige stembiljet	5	14	19
Hadden eerder gestemd met de nieuwe mal	6	-	6
Hadden nog niet eerder met een mal gestemd (niet met de huidige, niet met de nieuwe)	4	14	18

27 van de 38 deelnemers – dus bijna driekwart – wist vooraf dat ze gingen stemmen met een nieuw stembiljet en een nieuwe mal. In Leiden waren de meeste mensen op de hoogte (bijna 85%).

6.9.1 De waardering voor het gebruiksgemak van de mal

Deelnemers aan de enquête werd gevraagd een cijfer tussen de 1 (heel moeilijk) en de 5 (heel makkelijk) te geven voor het gebruiksgemak van de mal in het algemeen, en voor de vindbaarheid van de gaatjes en het formaat van het stembiljet in het bijzonder.

Een van de 38 geënquêteerden gaf een 2 en vond het stemmen met de mal dus moeilijk. Vijf deelnemers gaven een 3 – zij vonden het niet moeilijk en niet makkelijk. De overige 32 deelnemers vonden het stemmen makkelijk of heel makkelijk.
De gemiddelde score komt daarmee op een 4,2. De score voor de vindbaarheid van de gaatjes ligt iets lager: gemiddeld een 3,8. Het formaat van het stembiljet wordt door een ruime meerderheid (33 deelnemers) als handig of heel handig beoordeeld: de gemiddelde score is ook hier een 4,2.

35 van de 38 kiezers gaven aan genoeg privacy te ervaren bij het uitbrengen van hun stem. 2 kiezers vonden dat niet, en 1 kiezer wist het niet.

Van de 19 deelnemers aan de enquête die in het verleden al eens gestemd hadden met een andere, grotere mal, gaven 17 de voorkeur aan de nieuwe mal, 1 aan de oude en 1 had geen voorkeur.

De waardering lag in de ervaren experimenteergemeenten iets hoger dan in de nieuwe gemeenten. Vergeleken met de onderzoeksresultaten bij de Europees Parlementsverkiezing op 6 juni 2024 was het oordeel over het vinden van de gaatjes en het formaat iets minder positief.

Kiezers die al eerder met een mal stemden – de 'oude' of de nieuwe – waren iets positiever dan kiezers die voor de eerste keer met de mal stemden. En kiezers die op de hoogte waren dat ze gingen stemmen met het nieuwe stembiljet gaven ook een hogere beoordeling.

Tabel 28: Waardering voor het gebruiksgemak van de mal

	Alle GR 2026	Nieuwe GR 2026	Ervaren GR 2026	Totaal EP 2024
Gebruiksgemak algemeen	4,2	4,2	4,4	4,2
Gaatjes	3,8	3,7	4,3	4,2
Formaat stembiljet	4,2	4,1	4,4	4,7

6.9.2 De waardering voor de audiovoorziening in het stemhokje

Bij de mal zit een audiovoorziening, die het gebruik van de mal uitlegt en de partijen en kandidaten opleest. Twaalf van de 38 deelnemers hadden de audio helemaal beluisterd, en negen deden dat een beetje. De meesten vonden de uitleg duidelijk of heel duidelijk.

De 17 andere geënquêteerden maakten dus geen gebruik van de audiovoorziening. Redenen die zij daarvoor gaven: vijf deelnemers wisten al hoe het werkte en wat ze wilden invullen en tien vonden de uitleg niet handig of te lang duren. Drie stemmers gaven (ook nog) als antwoord ‘andere reden’.

Vergeleken met de Europees Parlementsverkiezing in 2024 beluisterden dit keer meer deelnemers de audio.

6.9.3 De mate waarin vooraf de kandidatenlijst is beluisterd

Van de 38 deelnemers aan de enquête hadden 28 hun keuze voor een kandidaat bepaald voordat ze naar het stembureau kwamen. Om te weten op welke kandidaat ze wilden stemmen had ruim de helft (22 deelnemers) vooraf de kandidatenlijst op de website van de gemeente afgeluisterd.

6.9.4 De waardering van de kiezer voor de informatie vooraf

Voorafgaand aan de verkiezing zijn in de experimenteergemeenten vanuit de verschillende gemeentelijke verkiezingsteams lokale belangenverenigingen benaderd. Niet alleen blinde en slechtziende kiezers, maar ook kiezers met een beperking aan het bewegingsapparaat. Zij werden gewezen op het feit dat er in de gemeente gestemd kon worden met behulp van een nieuwe stemmal. In een aantal gemeenten kon vooraf geoefend worden. Er zijn geen gegevens beschikbaar over hoeveel mensen daadwerkelijk vooraf zijn komen oefenen.

Van de 38 deelnemers aan de enquête over de stemmal zegt een ruime meerderheid (29 deelnemers) genoeg informatie vooraf te hebben gekregen over het gebruik van de mal en het nieuwe stembiljet. Er zijn wel verschillen per gemeente. In Gouda vonden 4 van de 8 deelnemers dat ze niet genoeg informatie hadden gekregen, terwijl in Leiden (bijna) alle deelnemers vonden dat ze goed waren geïnformeerd.

7

Bevindingen stembureauleden en tellers

7 Bevindingen onder stembureauleden en tellers

Net als bij de twee voorgaande experimenten is in de dagen na de stemming een mail gestuurd aan de stembureauleden en tellers, met daarin een link naar een online enquête. Dat gebeurde in de experimenteergemeenten en in de referentiegemeenten. Het doel hierbij was om minimaal 70% van de verstuurde vragenlijsten ingevuld terug te krijgen.

4.179 stembureauleden vulden uiteindelijk de enquête in: 3.067 in de experimenteergemeenten, waarvan 705 'alleen tellers'. In de referentiegemeenten reageerden 1.112 stembureauleden, waarvan er 33 alleen hebben geteld. In de referentiegemeenten Heiloo en Teylingen werd het minimale responspercentage van 70% bij lange na niet gehaald. Zie ook bijlage VI tabel 03. De resultaten van deze gemeenten zijn daarom niet meegenomen in dit verslag. Dat betekent dat er voor Tynaarlo (referentie: Heiloo) en Midden-Delfland (referentie: Teylingen) helaas geen referentiegemeenten zijn meegenomen in de evaluatie.

De vragenlijsten waren opgesteld om gericht informatie op te halen over de volgende evaluatiepunten:

- of en in welke mate de stembureauleden het tellen van de nieuwe stembiljetten eenvoudiger vonden dan het tellen van de huidige stembiljetten;
- het verschil met tellen tussen het vorige en het huidige experiment;
- de waardering van de stembureauleden voor het instructiemateriaal;
- de impact van het nieuwe stembiljet op de werkzaamheden van stembureauleden.

7.1 Of en in welke mate de stembureauleden het tellen van de nieuwe stembiljetten eenvoudiger vonden

In totaal waren 2.088 deelnemers aan de enquête betrokken bij het tellen van de stembiljetten in de experimenteergemeenten. Van degenen die zowel het huidige als het nieuwe stembiljet hebben geteld, vindt 99% (2.067 tellers) dat het nieuwe stembiljet makkelijker telt. 97% van de tellers had vooraf instructie gehad over het tellen met het nieuwe stembiljet, en van hen voelde 94% zich goed voorbereid op het tellen. Deze uitkomsten bevestigen de resultaten van de onderzoeken onder stembureauleden en tellers tijdens de eerdere experimenten.

Tabel 29: Het tellen van het nieuwe stembiljet vergeleken met het huidige stembiljet

	GR 2026	TK 2025	EP 2024
Het nieuwe stembiljet telt makkelijker	99%	99%	99%
Het nieuwe stembiljet telt moeilijker	0%	0%	0%
Niet makkelijker en niet moeilijker	1%	1%	1%
Totaal	2088	736	1075

Van de stembureauleden die zowel bij het vorige experiment als bij dit experiment het nieuwe stembiljet hadden geteld, vond 66% dat het tellen (nog) makkelijker ging en 33% dat er geen verschil was met de vorige keer. Volgens 1% was het tellen van het nieuwe stembiljet minder makkelijk dan bij het vorige experiment. Als reden wordt gegeven: de dikte van het papier.

Tabel 30: Het tellen van het nieuwe stembiljet vergeleken met de vorige verkiezing met het nieuwe stembiljet

	Totaal	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden Delfland	Tynaarlo
Dit keer ging het tellen van het nieuwe stembiljet (nog) makkelijker	66%	69%	53%	78%	53%
Er is geen verschil met de vorige keer	33%	30%	47%	22%	45%
Dit keer ging het tellen van het nieuwe stembiljet minder makkelijk	1%	1%	0%	0%	1%
Totaal	417	282	30	32	73

Over het algemeen vindt een ruime meerderheid van de stembureauleden, net als bij de vorige experimenten, dat het tellen van de stemmen goed is verlopen. Ten opzichte van het tellen van het huidige stembiljet hebben stembureauleden 10% meer vertrouwen dat de telling goed is verlopen (gemiddeld 80% voor het telling met het nieuwe biljet, ten opzichte van 70% voor telling met het huidige biljet).

Tabel 31: Oordeel of het tellen goed is verlopen

	Experimenteergemeenten			Referentiegemeenten		
	GR 2026	TK 2025	EP 2024	GR 2026	TK 2025	EP 2024
Helemaal mee eens	84%	74%	82%	73%	65%	69%
Mee eens	15%	19%	16%	25%	31%	28%
Niet mee eens/ niet mee oneens	1%	4%	1%	1%	3%	2%
Mee oneens	0%	2%	0%	1%	1%	2%
Helemaal mee oneens	0%	1%	0%	0%	0%	0%
Totaal	2639	898	1075	1039	1012	403

Tellers is ook gevraagd de verschillende onderdelen van het telproces te beoordelen op een schaal van 1 (heel negatief) tot 5 (heel positief): van het legen van de stembussen en het openvouwen tot en met het sorteren op kandidaat. Ook deze uitkomsten zijn helemaal in lijn met de vorige experimenten: het nieuwe stembiljet scoort positiever, vergeleken met de referentiegemeenten. En, net als bij de Europees Parlementsverkiezing en de Tweede Kamerverkiezing, zijn de verschillen het grootst voor de onderdelen ‘uitvouwen’, ‘het sorteren op partij’ en ‘het tellen van de partijen’ (tabel 32 en 33).

Tabel 32: Waardering telprocesonderdelen experimenteergemeenten

	Heel positief	Positief	Neutraal	Negatief	Heel negatief
Uitvouwen van stembiljetten	87%	12%	0%	0%	0%
Sorteren op partij	80%	18%	1%	0%	0%
Tellen van de partijen	78%	20%	2%	0%	0%
Sorteren op de kandidaat	78%	20%	2%	0%	0%
Legen van stembussen	77%	19%	3%	0%	0%
Tellen van de kandidaten	76%	22%	2%	0%	0%
Inpakken en verzegelen van de stembiljetten	59%	30%	9%	2%	0%

Tabel 33: Waardering telprocesonderdelen referentiegemeenten

	Heel positief	Positief	Neutraal	Negatief	Heel negatief
Uitvouwen van stembiljetten	34%	43%	15%	7%	1%
Sorteren op partij	44%	48%	6%	1%	0%
Tellen van de partijen	40%	49%	9%	2%	0%
Sorteren op de kandidaat	39%	47%	10%	2%	1%
Legen van stembussen	52%	37%	10%	1%	0%
Tellen van de kandidaten	38%	48%	10%	3%	1%
Inpakken en verzegelen van de stembiljetten	30%	48%	20%	2%	0%

De beoordeling op onderdelen van het telproces in experimenteer- en referentie-gemeenten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen.

7.2 De waardering van de stembureauleden voor het instructiemateriaal

Ter voorbereiding op de verkiezing met het nieuwe stembiljet kregen alle stembureau-leden in de experimenteergemeenten instructie over het nieuwe stembiljet en hun nieuwe taken. Het ministerie van BZK stelde de volgende middelen ter beschikking:

- een instructievideo van 6 minuten (op te nemen in een e-learning of een fysieke training)
- een powerpointpresentatie (te gebruiken in een fysieke training)
- de handreiking ‘instructie voor stembureauleden’
- een uitgeschreven uitleg-script

Experimenteergemeenten bepaalden zelf hoe ze hun stembureauleden trainden. De middelen die zij hiervoor inzetten waren onder andere:

- e-learning
- fysieke training
- online training
- inloopbijeenkomsten

De inzet hiervan verschilde per gemeente. In meeste experimenteergemeenten volgden de stembureauleden een e-learning. Alle nieuwe en een deel van de ervaren

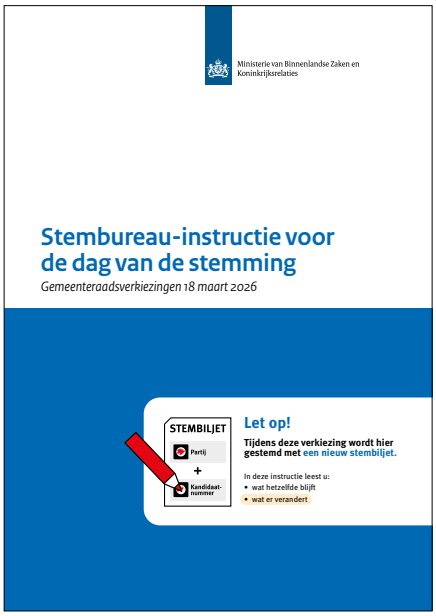
experimenteergemeenten verzorgden – al dan niet voor een deel van de stembureauleden – een fysieke trainingsmodule over het uitleg geven aan kiezers. In de gemeente 's-Hertogenbosch volgden alle stembureauleden en tellers een fysieke training.

Tabel 34: Op welke manier hebben de stembureauleden instructies gekregen?

	Totaal	Alphen ad Rijn	Boekel	Midden Delfland	Tynaarlo	's-Hertogenbosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	NO-polder	Nijmegen	Soest
E-learning	76%	93%	100%	90%	95%	25%	78%	85%	84%	80%	79%	93%
Video	55%	46%	50%	62%	29%	46%	51%	68%	58%	50%	66%	51%
Fysieke training	44%	8%	50%	3%	5%	91%	33%	29%	37%	66%	42%	82%
Online training	13%	11%	17%	7%	9%	7%	14%	22%	20%	12%	11%	12%
Inloopbijeenkomst	16%	17%	6%	3%	1%	13%	5%	4%	23%	28%	22%	21%
Anders, namelijk:	2%	3%	0%	3%	4%	1%	0%	2%	1%	4%	2%	1%
Geen instructie	1%	0%	0%	0%	2%	0%	4%	2%	1%	0%	1%	0%
n=	2378	302	18	29	102	337	148	320	240	174	531	177

In totaal heeft 97% van stembureauleden in de experimenteergemeenten een vorm van instructie gevolgd. Bijna iedereen vond de informatie duidelijk of heel duidelijk. Er is geen verschil in waardering tussen de ervaren en de nieuwe experimenteergemeenten. Stembureauleden in de gemeente 's-Hertogenbosch zijn extra positief: zij vinden de instructie significant duidelijker dan leden in andere gemeenten. De leden in Leiden geven in de beoordeling vaker aan dat bepaalde taken niet op hen van toepassing zijn. Hier is gekozen om stembureauleden met de rol van 'uitleggever' apart te instrueren. Omdat in dit onderzoek wel alle stembureauleden deze vraag hebben beantwoord, is het aantal antwoorden 'niet van toepassing' hier hoger.

Net zoals bij de vorige experimenten, kregen alle stembureauleden een handout met instructie voor op de dag van de stemming (afbeelding 3).

Afbeelding 3: Instructie voor stembureauleden

Bijna 93% van de 2378 stembureauleden heeft de handout gelezen, van de resterende 7% zegt meer dan de helft de instructie niet te hebben ontvangen. Bijna alle stembureauleden die de handout hebben gelezen, vonden de uitleg in de handout 'duidelijk' of 'heel duidelijk'.

Tabel 35: Oordeel over de uitleg in het document 'Instructie voor stembureauleden' tijdens gemeenteraadsverkiezingen

	Totaal	Alphen ad Rijn	Boekel	Midden Delfland	Tynaarlo	's-Hertogenbosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Heel duidelijk	55%	48%	50%	46%	56%	59%	53%	51%	61%	53%	55%	54%
Duidelijk	41%	47%	50%	54%	40%	36%	40%	44%	37%	44%	38%	39%
Neutraal	2%	4%	0%	0%	0%	2%	5%	1%	0%	1%	2%	2%
Onduidelijk	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	0%	0%	0%
Heel onduidelijk	3%	1%	0%	0%	4%	3%	2%	2%	2%	2%	4%	5%

7.3 De impact van het gebruik van het nieuwe stembiljet op de werkzaamheden van stembureauleden

Vergeleken met het werken met het huidige stembiljet, krijgen stembureauleden waar wordt geëxperimenteerd met het nieuwe stembiljet er nieuwe taken bij. Zo was er, net als bij vorige experimenten, een extra stembureaulid aanwezig om kiezers welkom te heten en uitleg te geven over het nieuwe stembiljet. Net als bij de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing was het ook nu de bedoeling dat alle kiezers kort uitleg kregen over het nieuwe stembiljet. De stembureauleden volgden daarbij steeds hetzelfde script, zodat de uitleg zoveel mogelijk overal hetzelfde was. Dit script is voor de gemeenteraadsverkiezingen nog geüpdatet op basis van praktische bevindingen uit de vorige experimenten. De uitleg kon worden gegeven bij binnenkomst van het stemlokaal, aan groepjes wachtenden in de rij, of aan de stembureautafel bij het overhandigen van het stembiljet. 90% van alle stembureauleden geeft aan dat het inderdaad gelukt is om alle kiezers voor het stemmen uitleg te geven, 10% zegt dat er kiezers zijn die hebben gestemd zonder uitleg. Nota bene: van de deelnemers aan de enquête onder kiezers gaf ruim een derde van de kiezers (36%) aan geen uitleg te hebben gevolgd. Van hen gaf 32% aan geen uitleg nodig te hebben gehad en 4% dat er geen uitleg werd aangeboden. Zie hoofdstuk 6.7.

De belangrijkste reden om geen uitleg te geven was dat kiezers zelf aangaven geen uitleg te willen. Dit komt voornamelijk voor in de gemeenten die al aan meerdere experimenten hebben meegedaan. In Tynaarlo, waar 4% van stembureauleden aangeven de uitleg niet goed te kunnen geven, zijn kiezers al erg gewend aan het nieuwe stembiljet. Daardoor geven zij vaak aan geen extra uitleg te willen. Stembureauleden lossen dit op door met nieuwe weetjes de kiezers aan te spreken, zodat zij alsnog in gesprek komen.

Stembureauleden in nieuwe experimenteergemeenten hebben minder moeite om kiezers aan te spreken dan de gemeenten die al meerdere experimenten hebben gedaan (90% van nieuwe experimenteergemeenten voert deze taak goed of zeer goed uit ten opzichte van 82% in gemeenten die al eerder aan het experiment meededen.) 12 stembureauleden zeggen dat het op piekmomenten niet altijd lukt.

Ook over de uitvoering van hun andere nieuwe taken zijn de stembureauleden tevreden. Het overgrote deel vindt dat ze die taken goed of heel goed konden uitvoeren.

Dat geldt voor kiezers welkom heten (92% goed of heel goed), vragen beantwoorden van kiezers over het nieuwe stembiljet (87% goed of heel goed) en controleren van het boekje met de lijsten met kandidaten in het stemhokje (94% goed of heel goed).

Tabel 36: Vragen van kiezers beantwoorden over nieuw stembiljet

	Totaal	Alphen ad Rijn	Boekel	Midden Delfland	Tynaarlo	's-Hertogenbosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Heel slecht	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Slecht	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Neutraal	2%	5%	0%	0%	3%	1%	2%	2%	2%	1%	1%	1%
Goed	29%	31%	33%	17%	27%	25%	31%	27%	30%	31%	32%	29%
Heel goed	65%	62%	61%	76%	65%	72%	64%	62%	65%	60%	65%	70%
Niet van toepassing	4%	2%	6%	7%	4%	1%	3%	9%	3%	8%	3%	1%

Tabel 37: Boekje met lijsten met kandidaten in het stemhokje controleren

	Totaal	Alphen ad Rijn	Boekel	Midden Delfland	Tynaarlo	's-Hertogenbosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Heel slecht	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Slecht	1%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	2%	0%	1%	1%	0%
Neutraal	7%	4%	6%	3%	5%	5%	12%	10%	5%	7%	6%	9%
Goed	32%	33%	50%	34%	26%	31%	29%	28%	31%	32%	35%	38%
Heel goed	49%	52%	44%	55%	66%	58%	45%	42%	52%	48%	43%	49%
Niet van toepassing	11%	11%	0%	7%	3%	5%	14%	18%	12%	12%	14%	5%

8

Bevindingen onder de gemeentelijke verkiezingsteams

8 Bevindingen onder de gemeentelijke verkiezingsteams (inclusief leveranciers)

Binnen de elf experimenteergemeenten waren medewerkers van de verkiezingsteams – net als bij andere verkiezingen – verantwoordelijk voor de organisatie van de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026. Om deze teams daarbij te ondersteunen waren er verschillende middelen en bijeenkomsten. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de vier ervaren en de zeven nieuwe experimenteergemeenten.

Het ministerie van BZK bood de volgende ondersteuning aan alle experimenteergemeenten:

- een draaiboek op hoofdlijnen (met linkjes naar documenten of webpagina's met meer informatie);
- een kick-off bijeenkomst;
- instructiemiddelen voor stembureauleden (presentatie ppt, video, e-learning, handout, uitlegscript);
- maandelijkse online inloopspreekuren;
- 3 x online overleg met gemeentelijke communicatiemedewerkers.

Voor nieuwe experimenteergemeenten was er daarnaast nog extra ondersteuning, namelijk:

- wekelijkse online check-ins gedurende 4 maanden voorafgaand aan de verkiezingsdag;
- een fysieke train-de-trainer bijeenkomst in Utrecht (over het uitleggen van alles rondom het nieuwe stembiljet aan de voorzitters van stembureaus)
- een fysieke trainingsmodule voor uitleggevers (gegeven door het ministerie van BZK en de gemeenten zelf aan uitleggevende stembureauleden).

En de ervaren experimenteergemeenten konden, als zij dat wilden, via het ministerie extra externe uitleggevers krijgen voor locaties waar bij de vorige experimenten relatief vaak ongeldig is gestemd. Tynaarlo regelde deze extra uitleggevers zelf, de andere ervaren experimenteergemeenten maakten wel gebruik van deze mogelijkheid.

De fysieke train-de-trainer bijeenkomst en de trainingsmodule voor uitleggevers waren nieuw, net als de mogelijkheid om gebruik te maken van een extra uitleggever.

In de week na de verkiezing ontvingen alle experimenteergemeenten een enquête. De vragen daarin waren in lijn met de gespreksleidraad die tijdens de vorige

experimenten is gebruikt bij de fysieke evaluatiegesprekken. Zo zijn de antwoorden van de verschillende gemeenten te vergelijken met elkaar, maar ook met de resultaten van de gesprekken vlak na de experimenten tijdens de Tweede Kamerverkiezing.
In bijlage VI is een samenvatting van alle antwoorden van de enquête te vinden.

Tabel 38: Aantal ingevulde enquêtes teams verkiezingen gemeenten

	Ervaren experimenteergemeenten				**Nieuwe experimenteergemeenten**						
	Alphen ad Rijn	**Boekel**	**Midden-Delfland**	**Tynaarlo**	**'s-Hertogenbosch**	**Gouda**	**Leiden**	**Meierijstad**	**Nijmegen**	**Noordoostpolder**	**Soest**
Ingevulde enquêtes	5	1	1	3	1	7	1	1	1	7	3

8.1 Voorbereiding en werkdruk

Een van de eerste vragen in de enquête was in hoeverre de teams zich voorbereid voelden op deze verkiezingen met het nieuwe stembiljet. Vrijwel iedereen gaf hier het antwoord 'zich goed voorbereid' te hebben gevoeld. Succesfactoren waren hierbij:

- heldere materialen (gemeentedraaiboek, toolkit, kiezersreis) en goede ondersteuning vanuit BZK en de Kiesraad;
- routine en ervaring (bij ervaren experimenteergemeenten);
- goede interne organisatie;
- goede voorlichting en trainingen.

Bij de vorige experimenten gaven de ervaren gemeenten aan dat de organisatie van de verkiezingen met het nieuwe stembiljet meer tijd kostte dan de organisatie met het huidige stembiljet. Hoe was dat tijdens deze gemeenteraadsverkiezingen?

In de ervaren experimenteergemeenten heeft de helft van de tien deelnemers aan de enquête meer werkdruk ervaren dan bij de vorige experimenten. Die hogere werkdruk werd vrijwel unaniem toegeschreven aan het feit dat het om gemeente-raadsverkiezingen ging, wat 'extra taken' en 'gedoe vanuit de lokale politiek' met zich meebracht. Bij de andere vijf geënquêteerden werd dezelfde of iets minder werkdruk ervaren.

Bij de nieuwe gemeenten gaven de meeste deelnemers aan dat ze de werkdruk ‘gemiddeld’ (9x) of ‘hoog, maar goed te doen’ (9x) vonden. Te hoge werkdruk werd door niemand ervaren. Ook hier werd vaak (10x) aangegeven dat de gemeente-raadsverkiezingen sowieso meer werkdruk met zich meebrengen. Door vijf van de 21 deelnemers werd aangegeven dat deze verkiezingen meer werkdruk gaven dan de vorige verkiezingen met het huidige stembiljet.

Vooral de nieuwe experimenteergemeenten verwachten bij de volgende verkiezingen minder werkdruk: bijna de helft. Bij de ervaren gemeenten verwachten de meesten (7x) net zoveel werkdruk. Meer werkdruk wordt slechts enkele keren genoemd in alle gemeenten. Als reden voor ‘net zoveel’ of ‘meer werkdruk’ wordt vooral door de ervaren gemeenten (4x) genoemd dat het in 2027 gecombineerde verkiezingen zijn die extra uitdagingen met zich meebrengen.

8.2 Verkiezingsdrukwerk

Net als bij de tweede keer experimenteren, zijn alle gemeenten positief over de informatie die ze kregen over het te bestellen verkiezingsdrukwerk. De richtlijnen voor het stembiljet, de lijsten met kandidaten en bevestigingsmaterialen waren grotendeels duidelijk.

Voor de stembescheiden konden de leveranciers voor het eerst gebruik maken van bronbestanden met geautomatiseerde opmaak. Dat is bij de meeste gemeenten neutraal of goed verlopen. In vijf gemeenten (Alphen aan den Rijn, Midden-Delfland, Noordoostpolder, Meierijstad en ’s-Hertogenbosch) werd aangegeven dat dat beter kan.

Wat kan beter? Een aantal keren werd genoemd (4x) dat drukwerkleveranciers soms niet goed of te laat op de hoogte waren van de richtlijnen. In Meierijstad zijn de proef-drukken meerdere keren afgekeurd. En in Alphen aan den Rijn werd de opmaak van het brievenbusmodel van de lijsten met kandidaten genoemd als verbeterpunt: te groot en te veel witruimte

8.3 Logistiek

Alle experimenteergemeenten geven aan dat de distributie van het nieuwe stembiljet en de lijsten met kandidaten goed is verlopen – net als bij de eerdere experimenten. Bij de ervaren gemeenten verliep het even goed als de vorige keer. De nieuwe gemeenten zeggen vrijwel unaniem dat het beter ging dankzij het kleine stembiljet. ‘Minder papier’, ‘kleinere dozen’, ‘minder opslagruimte’ zijn veelgenoemde voordelen.

8.4 Training van stembureauleden

In de nieuwe gemeenten was dit keer extra aandacht voor het trainen van de stembureauleden over het nieuwe stembiljet. Het ministerie van BZK verzorgde onder andere een train-de-trainer-bijeenkomst voor de verkiezingsteams. De presentatie die daar werd gegeven konden de teams zelf op maat maken voor de de bijeenkomsten met de voorzitters van de stembureaus.

In de enquête is aan verkiezingsteams van de nieuwe gemeenten gevraagd in hoeverre zij zich goed voorbereid voelden om deze trainingen te geven. Iedereen die hierbij betrokken was, gaf aan: 'ik voelde me goed voorbereid'. Vooral de voorbeeldpresentatie droeg hieraan bij.

Van stembureauleden werd onder andere verwacht dat zij actief voorlichting gaven aan alle kiezers. Alle ervaren verkiezingsteams geven aan dat ze de stembureauleden hierover op de hoogte hebben gebracht door middel van de e-learning en door hen actief te wijzen op de instructievideo, het uitlegscript en de andere middelen op nieuwstembiljet.nl/sbl. In Alphen aan den Rijn en Tynaarlo is hier ook extra aandacht aan gegeven tijdens de bijeenkomsten voor de stembureauvoorzitters.

In de nieuwe experimenteergemeenten zijn daarnaast fysieke trainingen georganiseerd voor de stembureauleden die uitleg gaven. Het ministerie van BZK maakte hiervoor een presentatie en was aanwezig tijdens de (eerste) trainingsbijeenkomsten. Uit de enquête blijkt dat deze trainingen volgens alle nieuwe teams verkiezingen 'in hoge mate hebben bijgedragen' aan het actief uitleg geven in de stembureaus.

In tabel 39 is te zien dat de hulpmiddelen om kennis over te brengen aan stembureauleden door de meerderheid van de teams werd gewaardeerd als belangrijk of heel belangrijk. De e-learning scoort het hoogst bij alle verkiezingsteams, zowel nieuw, als ervaren.

Verschil tussen de antwoorden van de nieuwe en de ervaren teams was vooral te zien bij de fysieke training. Die werd bij de nieuwe verkiezingsteams door 17 van de 21 geënquêteerden gescoord als belangrijk of heel belangrijk. In de ervaren gemeenten werden die trainingen nog maar door drie van de tien als (heel) belangrijk ervaren. Vijf van de tien vulden 'n.v.t.' in, deels omdat deze fysieke trainingen over het nieuwe stembiljet in die gemeenten niet meer werden gegeven.

Tabel 39: In hoeverre de beschikbare hulpmiddelen belangrijk waren voor het overbrengen van kennis over het nieuwe stembiljet aan stembureauleden

	Nvt	Overbodig	Niet zo belangrijk	Belangrijk	Heel belangrijk
E-learning	3	-	1	16	11
Fysieke training mbv powerpoint	8	-	3	12	8
Instructievideo (6 min)	5	2	-	16	8
Hand-out instructieboekje	6	-	4	17	4
Uitlegscript	5	-	2	15	9
Instructie bevestigen en vervangen lmk stemhokje	4	1	8	12	6
Nieuwstembiljet.nl+pagina voor stembureauleden	5	1	4	14	7

8.5 Ondersteuning organisatie vanuit BZK

Naast de hulpmiddelen ten behoeve van het trainen van de stembureauleden en de wekelijkse check-ins met de nieuwe experimenteergemeenten, verzorgde het ministerie ook algemene ondersteuning bij de organisatie van de verkiezingen met het nieuwe stembiljet. Onder andere met een gemeentedraaiboek op hoofdlijnen, een fysieke kick-off en regelmatige inloopspreekuren waarin gemeenten ervaringen konden uitwisselen. In tabel 40 is te zien in hoeverre de verschillende onderdelen van die ondersteuning werden ervaren als belangrijk.

De duidelijke winnaar is het gemeentedraaiboek op hoofdlijnen. Deze werd door vrijwel iedereen belangrijk of heel belangrijk gevonden. Wat betreft de fysieke kick-off en de online inloopspreekuren liepen de meningen meer uiteen. De meerderheid vond deze bijeenkomsten belangrijk. Zo werd de kick-off gezien als een goede manier om het ‘wij-gevoel’ te creëren en de drempel te verlagen om elkaar daarna op te zoeken om ervaringen uit te wisselen. De inloopspreekuren werden vooral door de ervaren gemeenten vaker als ‘niet zo belangrijk’ gezien. Deels omdat zij daar zelf minder uithalen. Minder frequente bijeenkomsten met een meer duidelijke vorm zouden een oplossing kunnen zijn. Ook werd aangegeven dat het beoogde ‘buddy-systeem’ van ervaren en nieuwe gemeenten niet zo goed van de grond kwam.

Tabel 40: In hoeverre de verschillende vormen van ondersteuning vanuit BZK werden ervaren als belangrijk voor het organiseren van de verkiezingen met het nieuwe stembiljet

	overbodig	niet zo belangrijk	belangrijk	heel belangrijk
Fysieke kick-off (in Utrecht)	1	12	14	4
Online spreekuren met andere gemeenten	1	11	14	5
Gemeentedraaiboek op hoofdlijnen	1	-	21	9

8.6 Tellen

De verkiezingsteams in alle experimenteergemeenten zijn het er unaniem over eens dat het tellen van het nieuwe, kleinere stembiljet sneller ging dan bij verkiezingen met het huidige stembiljet. Zowel bij het tellen op woensdagavond als bij het centraal tellen op donderdag. De meerderheid gaf aan dat het 'veel sneller' ging, de anderen 'iets sneller'.

8.7 Bevindingen onder leveranciers

Net als na de vorige experimenten met het nieuwe stembiljet is ook dit keer weer geëvalueerd met de drukwerkleveranciers van de experimenteergemeenten. Dit gebeurde in een gesprek tussen de leveranciers en vertegenwoordigers van het ministerie BZK. De leveranciers zijn over het algemeen tevreden. In overleg met de leveranciers wordt gekeken hoe we de processen, rolverdeling, planning en de begeleiding van eventuele nieuwe gemeenten nog verder kunnen optimaliseren.

8.8 Adviezen ter verbetering

De verkiezingsteams geven in de enquête unaniem aan dat de verkiezingsdag goed is verlopen. Met veel enthousiaste reacties van zowel kiezers als stembureauleden. Ook over de voorbereiding, hulpmiddelen en ondersteuning zijn de teams veelal positief. Toch zijn er uiteraard verbeterpunten mee te geven. Hieronder een aantal suggesties die zijn gedaan door verschillende verkiezingsteams:

Communicatie kiezers:
- De term 'nieuw' geeft soms verwarring bij mensen die al eerder stemden met het nieuwe stembiljet (alweer een nieuwe?)
- Communicatiemiddelen beter geschikt maken voor lokale en sociale media
- Communiceer duidelijker dat een kiezer bij een fout een nieuw stembiljet mag vragen (bijvoorbeeld in het stemhokje)

Ondersteuning:
- Ontwikkel een beeldbank van middelen die andere experimenteergemeenten inzetten ter inspiratie.
- Toolkit en kiezersreis zijn heel handig: kan hier nog meer informatie in gebundeld worden?

Planning en afstemming:
- Hanteer strakke deadlines voor materialen (daarna geen wijzigingen meer)
- Betere afstemming met drukkers en leveranciers over richtlijnen en instructies
- Logoregistratie: zorg voor duidelijke regels en uitleg voor de politieke partijen

Als laatste vraag werd de teams gevraagd naar een advies voor nieuwe gemeenten die gaan stemmen met het nieuwe stembiljet. Antwoorden daarop zijn: 'doe vooral mee', 'begin op tijd', 'straal enthousiasme uit' en 'realiseer je dat het nieuwe stembiljet impact heeft op alle onderdelen van het proces'. Meermaals werd het belang benadrukt van het 'goed informeren en trainen van stembureauleden en voorzitters' en het 'inzetten van uitleggevers'. Een aantal gemeenten gaf aan dat ze graag hun ervaringen wilden delen.

9

Analyse teltijden

9 Analyse teltijden

De ervaringen van de stembureauleden (7.1) en de verkiezingsteams (8.5) laten ook nu weer zien dat het tellen van het nieuwe stembiljet makkelijker en sneller gaat dan het huidige stembiljet. Blijkt dat ook uit de teltijden? Waren de stembureauleden na sluiting van de stembus sneller klaar met tellen van het nieuwe stembiljet dan de stembureauleden die telden met het huidige stembiljet?

Net als bij de vorige experimenten bleek het lastig om de teltijden in experimenteergemeenten en referentiegemeenten goed met elkaar te vergelijken. Niet alleen de manier waarop geteld werd verschilde: centraal of decentraal, met of zonder turven, enzovoort. Ook zaken als het aantal tellers, het aantal stembiljetten, de ervaring van de tellers en de notering van de start- en eindtijd in het proces verbaal hadden invloed.

Daarom is er ook bij deze derde experimenten voor gekozen om de teltijden terug te rekenen naar het gemiddeld aantal stembiljetten per teller per uur. Daarvoor is ingezoomd op een aantal tellocaties in de experimenteer- en de referentiegemeenten. Daarnaast is er buiten de huidige referentiegemeenten gekeken om tot vergelijkbare locaties te komen waar niet alleen op dezelfde manier werd geteld, maar ook met hetzelfde formaat stembiljet (evenveel verkiesbare partijen).

Uiteindelijk is een steekproef gedaan van stembureaus in de experimenteergemeenten Meierijstad en Noordoostpolder (decentraal tellen) en in Alphen aan den Rijn, Leiden, Midden-Delfland en Nijmegen (centraal tellen). En ter referentie vergelijkbare stembureaus in de gemeenten Edam-Volendam, Tiel, Zoetermeer, Stichtse Vecht en Someren. Zie tabel 41 en 42.

Om het gemiddeld aantal stembiljetten per teller per uur te berekenen vormden de processen-verbaal de basis: de start- en eindtijd in minuten en het aantal getelde stembiljetten.

In lijn met de vorige experimenten is te zien dat het tellen met het nieuwe stembiljet sneller gaat. De verschillen zijn echter minder groot dan bij de Tweede Kamerverkiezing in 2025. Daar bleek het tellen van het nieuwe stembiljet bij centraal tellen zo'n 60% sneller te gaan en bij decentraal tellen maar liefst twee keer zo snel.

De steekproef tijdens de gemeenteraadsverkiezingen laat zien dat het centraal tellen van het nieuwe stembiljet (tabel 41) nu 55% sneller ging dan in de referentiegemeenten en bij decentraal tellen nog maar 9% sneller (tabel 42).

Dat de verschillen in snelheid tussen het tellen met het nieuwe stembiljet en met het huidige stembiljet nu minder groot waren, heeft waarschijnlijk te maken met het formaat van het huidige stembiljet tijdens de gemeenteraadsverkiezingen. Met maximaal 13 partijen was dit biljet veel minder groot dan bij de Tweede Kamerverkiezing (27 partijen). Waardoor het uitvouwen en sorteren ook bij het huidige stembiljet veel sneller ging.

Tabel 41: Steekproef gemiddeld aantal stembiljetten per teller per uur - Centraal tellen (cso)

		EXP Midden-Delfland Hoornbloem 1	REF Someren De Vurherd	EXP Alphen aan den Rijn Kerk-en-Zaanen	REF Zoetermeer Nordhove '86	EXP Leiden De Dobbegaarde	REF Stichtse Vecht 't Kikkerfort	EXP Nijmegen Daalsehof	REF Zoetermeer Stadhuis	
Volgens PV	minuten	105	75	135	120	105	165	90	120	
	stem-biljetten	1357	1243	1497	1629	1336	1354	1876	1814	
Observatie	tellers	8	16	6	10	9	8	10	14	
Resultaat	biljetten per teller	169,6	78	250	163	148	169	188	130	
	biljetten per teller per uur	97	62	111	81	85	62	125	65	55% sneller (nieuw stem-biljet)

Tabel 42: Steekproef gemiddeld aantal stembiljetten per teller per uur - Decentraal tellen (dso)

		EXP Meierijstad De Groene Long	REF Edam-Volendam Bibliotheek Edam	EXP Meierijstad Basisschool Eerschot	REF Edam-Volendam Sint Josef	EXP Noordoostpolder Marknesse	REF Tiel Drumptse Hof	EXP Noordoostpolder Nieuw Jeruzalemkerk	REF Tiel Wadenoijen	
Volgens PV	minuten	120	180	110	135	170	100	156	120	
	stem-biljetten	1295	1246	996	926	1166	1305	808	946	
Observatie	tellers	11	6	8	5	6	10	3	10	
Resultaat	biljetten per teller	118	208	125	185	194	131	269	95	
	biljetten per teller per uur	59	69	68	82	69	78	104	47	9% sneller (nieuw stem-biljet)

In tabel 43 is een extra vergelijking gemaakt tussen stembureaus waar een klein aantal stembiljetten is geteld (minder dan 600) en stembureaus waar een groot aantal stembiljetten is geteld (meer dan 1400). Daar is uit af te leiden: hoe groter het aantal stembiljetten, hoe groter het positieve verschil in snelheid bij het nieuwe stembiljet ten opzichte van het huidige stembiljet.

Tabel 43: Steekproef gemiddeld aantal stembiljetten per teller per uur - veel versus weinig stembiljetten per locatie

	Locaties met minder dan 600 stembiljetten		**Locaties met meer dan 1400 stembiljetten**	
	Experimenteer-gemeenten	**Referentie-gemeenten**	**Experimenteer-gemeenten**	**Experimenteer-gemeenten**
Aantal biljetten gemiddeld per locatie	416	464	1825	1700
Aantal biljetten per teller gemiddeld per uur	51	49	98	69

10

Aanbevelingen naar aanleiding van de onderzoeks-resultaten

10 Aanbevelingen naar aanleiding van de onderzoeksresultaten

- Bij de Tweede Kamerverkiezing en de gemeenteraadsverkiezingen was het uitgangspunt dat elke kiezer (kort) uitleg krijgt over het nieuwe stembiljet, ook als de kiezer aangeeft dat niet nodig te hebben. Blijf hier voorlopig mee doorgaan. Het geven van korte uitleg wordt door de meeste kiezers gewaardeerd, en de meeste stembureauleden geven aan dat het nuttig is en over het algemeen goed lukt. Pas zonodig het uitlegscript aan.
- Onderzoek hoe op het stembiljet en in de voorlichting en uitleg aan kiezers extra aandacht kan worden besteed aan het voorkomen van een stem op een niet-bestaand kandidaatnummer.
- Ga na hoe op het stembiljet en in de voorlichting en uitleg aan kiezers extra aandacht kan worden besteed aan voorkomen van een ongeldige stem als gevolg van het inkleuren van alleen een vakje bij een kandidaatnummer (en dus niet bij een partij).
- Onderzoek hoe het gemeentedraaiboek kan worden aangepast of uitgebreid ter ondersteuning van verkiezingsteams die (weer) met het nieuwe stembiljet gaan stemmen.
- Ga na hoe in de voorlichting en uitleg aan kiezers rekening kan worden gehouden met ervaren experimenteergemeenten, met name over de formulering rondom het ‘nieuwe stembiljet’. Voorkom dat ervaren kiezers denken dat er ‘alweer’ een nieuw stembiljet is.
- Onderzoek welke verbeteringen aan de stemmallen kunnen worden aangebracht.

Bijlagen

BIJLAGEN

I. Nadere regels bij een experiment met het nieuwe stembiljet

II. Voorbeeld stembiljet, lijsten met kandidaten, stemmal en bevestigingsmateriaal lijsten met kandidaten in stemhokje

III. Kiezersreis met overzicht van alle voorlichtingsmiddelen om de kiezers vooraf te informeren

IV. Uitkomsten enquête onder kiezers direct na het stemmen

V. Uitkomsten enquête onder stembureauleden

VI. Onderzoeksrapport Mare 'Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet GR26'

VII. Samenvatting enquête onder verkiezingsteams experimenteergemeenten

VIII. Aangepaste vragenlijsten voor kiezers

Verslag evaluatie | Derde keer experimenteren met het nieuwe stembiljet tijdens gemeenteraadsverkiezigen 2026
OSAGE

juni 2026
versienr 1.0

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR-DenB-Democratie Verkiezingen

Onze referentie
2026-0000109388

bijlage

Reactie op adviezen aan BZK over de Tweede Kamer verkiezing op 29 oktober 2025

Bijlage nummer	1
Horend bij	Inzet Weerbare Democratische Rechtsstaat en Evaluatie Verkiezingen
Datum	2 juli 2026
Onze referentie	2026-0000109388

Naar aanleiding van de Tweede Kamerverkiezing op 29 oktober (TK25) heeft de Kiesraad verschillende onderzoeken laten uitvoeren en een advies opgesteld om de verkiezing te evalueren. Daarnaast heeft het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) adviezen ontvangen van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB), de gemeente Den Haag inzake kiezers buiten Nederland en de Organisatie voor veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) en Democracy Volunteers. Tot slot doet koepelorganisatie Ieder(in) aanbevelingen op basis van het Meldpunt Onbeperkt Stemmen.

In deze bijlage wordt ingegaan op de aanbevelingen en adviezen aan de minister van BZK uit deze stukken. De adviezen zijn als bijlage bij de evaluatie toegevoegd.

1. Kiesraad

	Advies	Reactie
1	De Kiesraad blijft samen met het ministerie van BZK informatie verstrekken aan media over hoe het telproces werkt. Daarbij moet aan gemeenten en de media gevraagd worden om helderheid te geven over de status van de resultaten en deze te baseren op percentages en aantallen daadwerkelijk getelde stemmen.	In aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen 2026 (GR26) hebben ambtenaren van mijn ministerie en de Kiesraad met het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) gesproken over hoe iedereen zijn rol en verantwoordelijkheid kan vervullen voor een ordentelijk telproces en zorgvuldige berichtgeving over de uitslag van dit proces. Zo is bijvoorbeeld een factsheet opgesteld over het telproces, die het ANP in de communicatie naar de media kan gebruiken. Daarnaast is in de nieuwsbrief aan gemeenten gevraagd om duidelijk te communiceren op hoeveel procent van de getelde stemmen de voorlopige tellingen zijn gebaseerd. Ook is het ANP gevraagd om niet te extrapoleren, omdat dit tot verwarring kan leiden.

		Met het ANP is afgesproken om na de GR26 ook met vertegenwoordigers van gemeenten in gesprek te gaan.
2	De Kiesraad constateert dat de huidige waarborgen voor het proces van uitslagvaststelling hun nut bewijzen en hecht daarom aan het behoud ervan. In het vervolgtraject van de evaluatie van de wet Nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen (NPVV) moet vanuit dit uitgangspunt gekeken worden naar het spanningsveld tussen controles en uitvoerbaarheid. Daarbij dienen de bevindingen in dit advies en de gegevens uit de data-analyse over de effectiviteit van de controles te worden betrokken.	De opvolging van de evaluatie van de NPVV[1] wordt in samenspraak met de Kiesraad, VNG en NVVB gedaan. Hierbij zullen bevindingen uit dit advies en de gegevens uit de data-analyse worden betrokken.
3	De aandachtspunten over transparantie en termijnen moeten worden betrokken bij de discussie over de termijnen in het verkiezingsproces en de uitwerking van onafhankelijke geschilbeslechting. Daarbij is ook verduidelijking gewenst van de reikwijdte van de (grond)wettelijke term 'geschillen welke met betrekking tot de verkiezing zelf rijzen' waarover het vertegenwoordigend orgaan beslist in het kader van het onderzoek van de geloofsbrieven.	Deze aandachtspunten worden waar opportuun betrokken bij de reactie op het advies van de Kiesraad over de termijnen in het verkiezingsproces en de verdere uitwerking van de geschilbeslechting in het verkiezingsproces.
4	Gemeenten en leveranciers moeten zorgen voor voldoende waarborgen voor de kwaliteit van de dienstverlening en producten van leveranciers. De Kiesraad gaat, in samenspraak met het ministerie, hierover in gesprek met de gemeenten en leveranciers.	Het is een gezamenlijk belang van alle partners in de verkiezingsketen dat dienstverlening en producten van leveranciers van voldoende kwaliteit zijn. Ik ga hierover graag samen met de Kiesraad het gesprek over aan met gemeenten en leveranciers.
5	Er moet spoedig een wettelijk kader worden opgesteld voor de kwaliteit van stembureauapps.	Ik werk, in samenwerking met de Kiesraad, aan de wettelijke kaders voor digitale hulpmiddelen die door stembureaus worden gebruikt. De Kamer

[1] Kamerstukken II, 2025/26, 35165, nr. 93.

		wordt hier dit najaar nader over geïnformeerd.[2]
6	Zorg - in overleg met alle betrokkenen voor nieuwe termijnen voor de aanvraag, verzending en verstrekking van kiezersdocumenten. Met daarbij de mogelijkheid om het digitaal aanvragen van deze stukken te verruimen als deze wel in persoon worden opgehaald. Deze nieuwe termijnen moeten in de Kieswet komen.	In de Wet stroomlijning verkiezingsproces (Wsvp) wijzig ik de termijnen voor het schriftelijk aanvragen van de kiezerspas, schriftelijke volmacht en vervangende stempas. De termijn wordt twee dagen naar voren gehaald, waardoor er voldoende tijd zou moeten zijn om deze bij de kiezer te bezorgen. Zoals door de Kiesraad geadviseerd heeft mijn ministerie dit besproken met betrokkenen. Vanuit gemeenten (NVVB) kwamen hierbij bezwaren naar voren tegen het voorstel van de Kiesraad om digitaal aanvragen te verruimen voor passen die dan niet worden bezorgd maar opgehaald. Dit zou voor meer onduidelijkheid bij kiezers kunnen zorgen, omdat die verwachten dat een digitaal aangevraagde pas ook thuisbezorgd wordt, terwijl deze moet worden opgehaald. Daarnaast werd door gemeenten aangegeven dat de klantstromen aan de balies hier vaak niet op zijn ingericht. De termijn voor het digitaal aanvragen wordt daarom niet verruimd.
7	Koers op landelijke invoering van het nieuwe stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029. En bezien na de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2026 hoe het experiment het best kan worden ingezet bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in maart 2027.	Naar aanleiding van de positieve resultaten van de evaluatie over de experimenten tijdens de TK25 en de GR26 start ik met het wetsvoorstel om het nieuwe stembiljet landelijk in te voeren. Mijn streven is dit wetsvoorstel in 2027 in te dienen bij uw Kamer, met het oog op gebruik van het nieuwe stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029. Voor de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen zal ik de 11 gemeenten die eerder geëxperimenteerd hebben, vragen opnieuw deel te nemen onder de experimentenwet.
8	Reken een stem op een te hoog kandidaatnummer toe aan de lijsttrekker. Het is immers duidelijk op welke lijst kiezers, die een te hoog kandidaatnummer kiezen, willen stemmen.	Naar aanleiding van de resultaten van de evaluatie van de experimenten tijdens de TK25 en de GR26 heb ik besloten om het Experimentenbesluit nieuwe stembiljetten aan te passen om stemmen die worden uitgebracht op een niet-bestaande

[2] Kamerstukken II, 2025/26, 35165, nr. 102

		kandidaat toe te kennen aan de lijsttrekker van de betreffende partij.
9	Bespreek met alle betrokkenen de voor- en nadelen van het vervroegen van de ontvangsttermijn voor briefstemmen via diplomatieke post.	Ik neem de aanbeveling over om met de Kiesraad, de gemeente Den Haag en de overige ketenpartners in gesprek te gaan over dit advies.
10	Voer een onderzoek uit naar verbetering van de mogelijkheden voor kiezers buiten Nederland om tijdig en effectief hun stem uit te brengen, en betrek hierbij afwegingen rond digitalisering als hulpmiddel.	Ik zet mij doorlopend in voor het verbeteren van het verkiezingsproces. Zo ook voor de kiezers in het buitenland. Dit doe ik door het briefstembewijs digitaal te versturen (Wsvp) en te onderzoeken of kiezers een ontvangstbevestiging van hun briefstem kunnen krijgen. Nederlanders in het buitenland kunnen zich altijd registreren als een kiezer buiten Nederland. De gemeente Den Haag en het Ministerie van Buitenlandse Zaken communiceren dit ook proactief. Na de kabinetsval en in aanloop naar de TK25 hebben zij zich ook met succes ingespannen om registratie onder de aandacht te brengen. Ik blijf met deze partijen in overleg over kansen om registratie onder de aandacht van de kiesgerechtigde te brengen.[3] Verdere digitalisering van deze procedure acht ik op dit moment niet opportuun.
11	Laat het hoofdstembureau van de kieskring ’s-Gravenhage de resultaten van het gemeentelijk stembureau van ’s-Gravenhage en het nationaal briefstembureau samenvoegen. Hiervoor zal de wettelijke termijn van de zitting van het hoofdstembureau van de kieskring ’s-Gravenhage moeten worden aangepast (artikel O 4), of de termijn van de zitting van het nationaal briefstembureau. Dat laatste is mogelijk als de termijn voor de ontvangst van	Deze aanbeveling zal worden betrokken bij de gesprekken met de Kiesraad, de gemeente Den Haag, de NVVB en de VNG.

[3] Hiermee doe ik, samen met het verzenden van een geactualiseerde Verkiezingsagenda in bijlage 3, toezegging TZ202602-034 af.

	briefstemmen via diplomatieke post wordt aangepast.	
12	Ga in gesprek met de Kiesraad en de gemeente Den Haag over overige mogelijkheden om het proces van uitslagvaststelling van briefstemmen uitvoerbaarder, transparanter en controleerbaarder te maken.	Deze aanbeveling zal worden betrokken bij de gesprekken met de Kiesraad, de gemeente Den Haag, de NVVB en de VNG.
13	Schrap de plicht tot publicatie van de verklaring als bedoeld in artikel Ea 6, tweede lid, van de Kieswet, dat de decentrale voorzieningen en maatregelen aan de aansluitvoorschriften voldoen.	De online publicatie van de verklaring van het onderzoek naar de aansluitvoorschriften vergroot de transparantie en controleerbaarheid van het gebruik van uitslagprogrammatuur in het verkiezingsproces. Ik acht het op basis van voortschrijdend inzicht voldoende als B&W deze verklaring bij de Kiesraad aanleveren. Het laten vervallen van de plicht tot publicatie van de verklaring als bedoeld in artikel Ea 6, tweede lid, van de Kieswet zal ik daarom betrekken bij een aankomende wetswijziging van de Kieswet.

2. Gemeente Den Haag

	Advies	Reactie
1	Maak de registratietermijn voor kiezers die tijdelijk in het buitenland verblijven gelijk aan die van kiezers die permanent in het buitenland verblijven, te weten 6 weken voor de dag van de stemming.	De aanbevelingen 1, 2 en 4 worden betrokken bij de gesprekken met de Kiesraad, de gemeente Den Haag, de NVVB en de VNG.
2	Zorg voor meer tijd voor het briefstembureau. Pas de termijnen als volgt aan: • Zitting waarin het briefstembureau de stemmen controleert vanaf de 14e dag voor de dag van de stemming, in plaats van de 7e dag. • Zitting waarin het briefstembureau de stembiljetenveloppen opent vanaf de tweede dag voor de dag van de stemming,	De aanbevelingen 1, 2 en 4 worden betrokken bij de gesprekken met de Kiesraad, de gemeente Den Haag, de NVVB en de VNG.

	in plaats van de dag van de stemming.	
3	Start een proef voor digitaal stemmen voor een klein deel van de geregistreerde kiezers voor wie digitaal stemmen de enige optie is om zelf een stem uit te brengen.	Ik ben op dit moment niet voornemens om stemmen per internet vanuit het buitenland mogelijk te maken. Dit vanwege inbreuk op onder andere de verkiezingswaarborgen transparantie, controleerbaarheid en integriteit.
4	Omdat veruit de meeste briefstemmen geteld zijn op de donderdag na de verkiezingsdag moet in samenspraak met de gemeente Den Haag en de Kiesraad of een uitslag op vrijdag na de dag van de stemming mogelijk is.	De aanbevelingen 1, 2 en 4 worden betrokken bij de gesprekken met de Kiesraad, de gemeente Den Haag, de NVVB en de VNG.

3. Democracy Volunteers

	Advies	Reactie
1	Schaf het stemmen per volmacht af en vervang dit door veiligere alternatieven, zoals een uitgebreidere mogelijkheid tot vroegtijdig stemmen in persoon of een streng gecontroleerde registratie van volmachten vooraf met strengere verificatievereisten.	Beperkingen van de mogelijkheid om bij volmacht te stemmen kunnen grote gevolgen hebben voor de toegankelijkheid van verkiezingen, met name voor kiezers die door ziekte, verblijf elders of een beperking niet zelf hun stem kunnen uitbrengen. Het volmachtinstrument vervult voor deze groep een belangrijke functie. Er is wél aanleiding om te bezien of aanvullende waarborgen binnen het huidige volmachtstelsel wenselijk zijn. Op dit moment is nader onderzoek nodig om goed te kunnen beoordelen óf en welke aanvullende maatregelen daadwerkelijk noodzakelijk zijn om het ronselen van volmachten te voorkomen. Ik informeer uw Kamer in het najaar over de opzet van dit onderzoek.
2	Plaats duidelijke, verplichte borden op prominente plaatsen bij stembureaus en ingangen van stemhokjes met de mededeling dat er alleen, in het geheim en zonder invloed of toezicht van een andere kiezer gestemd moet worden. Zorg ook voor aanscherping en standaardisatie van de regels voor hulp	Zowel in het stemlokaal als het stemhokje worden bij verkiezingen posters geplaatst waarop informatie over het stemgeheim staat. Hoewel het belangrijk is dat kiezers goed geïnformeerd worden over het belang van zelfstandig en in het geheim stemmen, moet ook worden voorkomen dat stembureaus worden

	in het stemhokje worden, waarbij hulp beperkt blijft tot strikt omschreven gevallen en formeel wordt vastgelegd door het stembureaupersoneel.	overladen met nog meer informatie en borden. Te veel communicatie in het stemlokaal kan juist onduidelijkheid veroorzaken. Daarom ligt de nadruk niet alleen op nog meer voorlichting, maar ook op de rol van de stembureauleden. Zij worden getraind om kiezers goed te begeleiden en alert te zijn op situaties waarin sprake kan zijn van beïnvloeding of dwang. Daarbij hoort ook dat zij kiezers aanspreken wanneer zij niet alleen het stemhokje betreden of wanneer het stemgeheim mogelijk in het gedrang komt. De Kieswet bepaalt in artikel J 28 dat mensen met een fysieke beperking hulp in het stemhokje mogen meenemen. Er ligt een wetsvoorstel bij de Tweede Kamer dat het mogelijk moet maken dat een ieder die dat wenst hulp in het stemhokje mag ontvangen door een hiertoe getraind stembureaulid. In de Memorie van Toelichting bij dit wetsvoorstel staat dat de stembureauleden worden geïnstrueerd om bij te houden hoe vaak zij hulp in het stemhokje verlenen en of zich hier bijzonderheden bij voordoen. De voorzitter van het stembureau noteert deze informatie in het proces-verbaal dat online wordt gepubliceerd. Hiermee wordt aan deze aanbeveling voldaan.
3	Zorg dat de bewegwijzering bij stembureaus centraal wordt ontworpen, gestandaardiseerd en landelijk verplicht wordt gesteld, zodat stembureaus direct herkenbaar en duidelijk zijn voor alle kiezers. Verder moeten er minimale zichtbaarheids- en plaatsingsnormen komen, zodat bewegwijzering niet kan worden weggelaten, verduisterd of lokaal geïmproviseerd.	Artikel J 2 lid 2 van de Kieswet schrijft voor dat alle in de gemeente aangewezen stemlokalen zodanig zijn gelegen en zo zijn ingericht en uitgerust dat kiezers met lichamelijke beperkingen zoveel mogelijk hun stem zelfstandig kunnen uitbrengen. Om gemeenten te helpen bij de uitvoering van dit wettelijk voorschrift heeft het ministerie van BZK toegankelijkheidscriteria ontwikkeld.

		De criteria gaan ook over de aanduiding op de openbare weg van het stembureau: de locatie van een stembureau moet duidelijk, goed leesbaar en weerbestendig op de openbare weg worden aangegeven. In de toegankelijkheidscriteria worden verschillende vormen genoemd waarop dit kan worden toegepast en met afbeeldingen voorbeelden gegeven. Colleges van burgemeester en wethouders zijn verantwoordelijk voor het aanwijzen en inrichten van stemlokalen, aan de hand van de toegankelijkheidscriteria. Als minister van BZK wil ik niet verder in deze verantwoordelijkheid treden door preciezer vast te leggen hoe gemeenten dit moeten doen.
4	Er moeten afdwingbare nationale minimumnormen voor toegankelijkheid komen met betrekking tot de indeling van stemlokalen, het ontwerp van stemhokjes en de bescherming van de privacy voor kiezers met mobiliteitsbeperkingen. Ook moeten er verplichte toegankelijkheidsborden en voorafgaande verkiezingscontrole op toegankelijkheid komen voor alle stemlocaties.	Artikel J 2 lid 2 van de Kieswet schrijft voor dat alle in de gemeente aangewezen stemlokalen zodanig zijn gelegen en zo zijn ingericht en uitgerust dat kiezers met lichamelijke beperkingen zoveel mogelijk hun stem zelfstandig kunnen uitbrengen. Om gemeenten te helpen bij de uitvoering van dit wettelijk voorschrift heeft het ministerie van BZK toegankelijkheidscriteria ontwikkeld. Deze criteria hebben onder meer betrekking op de inrichting van de stemruimte en de toegankelijkheid van stemhokjes. De criteria gaan ook over de aanduiding op de openbare weg van het stembureau. Voor de verkiezingen wijst de Kiesraad gemeenten via een nieuwsbrief op de checklist voor toegankelijkheid van stemlokalen. Veel gemeenten controleren voorafgaande aan de verkiezingen de toegankelijkheid van stemlocaties of laten die controleren door mensen met een beperking. In het kader van het Actieplan toegankelijk stemmen is de Kiesraad van plan om te onderzoeken hoe de

		toegankelijkheidscriteria moeten worden aangepast, zodat ze meer rekening houden met mensen met verschillende fysieke beperkingen en aansluiten bij de nieuwe NEN norm 9120 voor toegankelijke gebouwen. Ik ben voornemens om met de Kiesraad en gemeenten te bespreken in hoeverre het mogelijk en wenselijk is om de toegankelijkheidscriteria in regelgeving vast te leggen. In dit gesprek wil ik ook de mogelijkheden verkennen om ervoor te zorgen dat alle stemlocaties vóór een verkiezing op toegankelijkheid worden gecontroleerd. In artikel J 5 van het Kiesbesluit staan voorschriften voor wat betreft het ontwerp van stemhokjes. In artikel J 15 van het Kiesbesluit is bepaald dat het stemlokaal zodanig is ingericht dat het stemgeheim is gewaarborgd. Deze bepaling waarborgt de privacy van alle kiezers, ook die met een mobiliteitsbeperking. Er is dus al voorzien in afdwingbare nationale minimumnormen voor het ontwerp van stemhokjes en de bescherming van de privacy van stemgerechtigden.
5	Stembureaus in Caribisch Nederland moeten op de dag, voorafgaand aan de verkiezingen in Europees Nederland, op vastgestelde tijden openen en tegelijk met de stembureaus in Europees Nederland sluiten. Dit zorgt voor gelijke informatievoorziening en vermindert de invloed van vroege prognoses en exitpolls op de uitslagen in Caribisch Nederland.	Bij de wijziging van de Kieswet in verband met de nieuwe staatsrechtelijke positie van Bonaire, Sint Eustatius en Saba als openbaar lichaam binnen Nederland (Stb 2010, 31956) in 2010 is besloten om de verkiezingsdag in de openbare lichamen voor alle verkiezingen op dezelfde dag te laten plaatsvinden als in het Europese deel van Nederland. De belangrijkste reden voor deze keuze heeft te maken met de verkiezingen voor het Europees Parlement. Op grond van Europese regelgeving moeten lidstaten de verkiezing organiseren op een donderdag, vrijdag, zaterdag of

		zondag. Nederland heeft ervoor gekozen om de verkiezing voor het Europees parlement altijd op de donderdag te organiseren. Wanneer de verkiezingen voor de BES-eilanden een dag eerder worden georganiseerd, dus op de woensdag, is dit in strijd met de Europese regelgeving.
6	Politieke partijen zouden campagne moeten voeren in het hele Koninkrijk, niet alleen op het vasteland, en ervoor zorgen dat kiezers in het Caribisch gebied van Nederland goed worden betrokken bij hun campagnevoering en boodschappen. Partijen moeten open zijn over waar en hoe ze campagne voeren, zodat eventuele lacunes in de dekking kunnen worden opgespoord en aangepakt.	Het ministerie van BZK voert geen beleid ten aanzien van de campagnes van politieke partijen. Het is dan ook aan politieke partijen zelf om te bepalen hoe zij campagne voeren, op welke thema's zij campagne voeren, welke doelgroepen zij willen bereiken en op welke delen van het Koninkrijk campagnes moeten worden gericht. De Rijksoverheid ziet wel het belang in van een evenwichtige voorlichting over verkiezingen in het hele Koninkrijk en om die reden wordt er vanuit de Rijksoverheid ook in de Caribische delen van het Nederlandse Koninkrijk ingezet op voorlichting en communicatie over verkiezingen en het belang van stemmen.
7	De regels betreffende campagne-incentives ("traiting") moeten worden verduidelijkt, geconsolideerd en openbaar toegelicht, met expliciete voorbeelden van verboden gedrag. Verder moeten er zinvolle sancties worden verbonden aan het overtreden van die regels, die worden gehandhaafd, zodat de regels inzake incentives een daadwerkelijk afschrikkend effect hebben in plaats van dat het slechts adviserende richtlijnen zijn.	Mijn beeld is dat 'traiting' zeer weinig voorkomt en in de praktijk verschillen lokale initiatieven sterk. Gemeenten bewaken zelf de grens tussen het verlagen van drempels om te stemmen en ongepaste beïnvloeding. Om onnodige complexiteit te voorkomen, ligt de focus op het bieden van gerichte ondersteuning en wordt er waar nodig constructief maatwerkadvies aan gemeenten gegeven.
8	NOS en andere publieke omroepen moeten een formele verplichting invoeren om consistente, gelokaliseerde verkiezingsverslaggeving en kiezersinformatie te bieden aan burgers buiten Europees Nederland.	De Nederlandse publieke omroep heeft de wettelijke taak om programma's te verzorgen die bestemd zijn voor Nederlanders die buiten de landsgrenzen verblijven (artikel 2.1 Mediawet 2008). De NOS als onderdeel van de landelijke publieke omroep heeft specifiek tot

	Ook moet periodiek geëvalueerd worden of wetswijzigingen en procedurele veranderingen met betrekking tot verkiezingen duidelijk worden gecommuniceerd naar deze doelgroepen.	wettelijke taak om verslag te doen van Nederlandse en Europese parlementaire aangelegenheden (artikel 2 Mediabesluit 2008). Ook andere omroepen binnen het bestel kunnen aandacht geven aan en informatie verstrekken over verkiezingen. Op dit moment is via BVN (Beste van Nederland) een selectie van het actuele televisieaanbod van de Nederlandse publieke omroep, waaronder nieuws, achtergronden en de verkiezingsuitzendingen van de NOS, wereldwijd beschikbaar. BVN is lokaal te ontvangen via de satelliet, via de livestream op de BVN-website of via de speciale BVN-app.[4] Live streams van de uitzendingen van de NOS, waaronder verkiezingsuitzendingen, kunnen via de NOS-website en de NOS-app bekeken worden, zij het dat bepaalde content (bijvoorbeeld sport) vanwege uitzendrechten alleen vanaf een Nederlands IP-adres te zien is. Tot slot verzorgt de NTR als onderdeel van de Nederlandse publieke omroep onder de naam Caribisch Netwerk onafhankelijke online nieuwsvoorziening voor het Caribisch deel van het koninkrijk. In de programmering staan nieuws en achtergronden specifiek gericht op de zes eilanden van het Caribisch deel van Nederland centraal, waarbij ook de politiek in Den Haag wordt gevolgd. De NTR werkt nauw samen met lokale journalisten. De Rijksdienst Caribisch Nederland zorgt bij elke verkiezing in Caribisch Nederland voor een voorlichtingscampagne. De doeltreffendheid van de

[4] Het ligt in het voornemen om in de toekomst programmering van de Nederlandse publieke omroep via het centrale platform NPO Start via internet in het buitenland toegankelijk te maken.

		voorlichtingscampagne wordt elke verkiezing geëvalueerd.
9	De mediaregulator en relevante toezichthoudende instanties moeten de huidige verspreidingspraktijken van opiniepeilingen onderzoeken, inclusief de timing, de presentatienormen en de vereiste methodologische openbaarmaking. Media moeten verplichte contextnormen hanteren bij het rapporteren van opiniepeilingen, waaronder methodologie, steekproefomvang, foutmarge en opdrachtgever.	Een onderzoek door de mediaregulator naar verspreidingspraktijken acht het ministerie niet nodig. Het is niet passend om peilers, peilingbureaus en de journalistiek wettelijk voor te schrijven wat zij wel en niet mogen doen ten aanzien van peilingen. Het hoort bij de onafhankelijke rol van de pers om deze afwegingen te maken in hun berichtgeving. Ik ben geen voorstander van verplichte normen vanuit de overheid voor het rapporteren over peilingen. Ik ben in gesprek gegaan met de grote peilbureaus om de methodiek achter de peilingen en de informatievoorziening te bespreken. Zij beschrijven hun methodiek en werkwijze al op hun websites en voeren regelmatig overleg met elkaar en met de media over de kwaliteit van peilingen en de informatievoorziening daarover. Hierbij wordt ook steeds besproken hoe die informatievoorziening verder verbeterd kan worden. Daarmee komt de sector al tegemoet aan de kern van deze aanbeveling.
10	Mediaorganisaties moeten worden aangeraden om strengere redactionele richtlijnen te hanteren voor de berichtgeving over immigratie en buitenlandse zaken tijdens de campagneperiode, met de nadruk op context, proportionaliteit en een op feiten gebaseerde invalshoek. Verder moet een regelmatige redactionele evaluatie plaatsvinden van de evenwichtige berichtgeving over deze belangrijke thema's tijdens de campagne.	De media in Nederland, zowel de publieke als de commerciële media, vallen onder de bescherming van de vrijheid van meningsuiting en de persvrijheid. De Nederlandse regering beschouwt dat als een groot goed. De overheid dient zich te onthouden van inhoudelijke bemoeienis met berichtgeving door de media, zowel van de publieke als de commerciële media. Het is niet aan de overheid om richtlijnen voor te schrijven aan mediaorganisaties. Ten aanzien van de Nederlandse publieke omroep is in de wettelijke taakopdracht onder meer beschreven dat de programmering evenwichtig, pluriform, gevarieerd en kwalitatief

		hoogstaand is, op evenwichtige wijze een beeld geeft van de samenleving en daarin levende pluriformiteit aan overtuigingen en opvattingen, onafhankelijk is van politiek en commercie en voldoet aan hoge journalistiek kwaliteitseisen die binnen de sector gehanteerd worden.

4. OVSE

	Advies	Reactie
1	Om een effectieve en tijdige reactie op alle vormen van digitale en online dreigingen te garanderen en de integriteit van verkiezingen verder te versterken, zou overwogen kunnen worden een duidelijk wettelijk en institutioneel kader te creëren voor het monitoren van de digitale omgeving. Dit kader zou onder meer de definitie van mandaten, coördinatieregelingen tussen relevante instanties en transparantiewaarborgen voor de reactiemechanismen moeten omvatten.	Elke vorm van heimelijke, gecoördineerde beïnvloeding van democratische processen en het publieke debat is volstrekt onwenselijk. Daarom werk ik aan wetgeving en de inrichting van een organisatie die buitenlandse informatiemanipulatie en inmenging, gericht op ondermijning van de democratische rechtsstaat structureel kan detecteren. Hiervoor doe ik onder andere inspiratie op bij al bestaande detectieorganen in onder meer Frankrijk (VIGINUM), Zweden (Psychological Defence Agency) en Duitsland (ZEAM) en werk ik samen met andere betrokken departementen. Eind 2026 informeer ik uw Kamer over de stand van zaken.
2	De nieuwe Wet Politieke Partijen moet de benoemingsprocedure voor leden van de Nederlandse Autoriteit voor Politieke Partijen (Napp) duidelijk omschrijven om de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van haar toezichthoudende rol te waarborgen. Het mandaat, de middelen, de personeelsbezetting en de handhavingsbevoegdheden van de NAPP, inclusief onderzoeks- en sanctiebevoegdheden, moeten duidelijk in de wet worden vastgelegd, zodat zij haar taken effectief kan uitvoeren.	In het voorstel voor de Wet op de politieke partijen (Wpp) zijn het mandaat en de handhavingsbevoegdheden van de Napp duidelijk vastgelegd. In dit wetsvoorstel zijn ook waarborgen voor de onafhankelijkheid van de benoemingsprocedure voor leden van de Napp opgenomen. Zo is er een incompatibiliteitenregeling in het wetsvoorstel opgenomen en worden leden van de Napp benoemd per koninklijk besluit. Ook de onderzoeks- en sanctiebevoegdheden van de Napp zijn nadrukkelijk in de wet vastgelegd.

3	Om een efficiënter proces voor kandidaatstelling te ondersteunen, zou de Kiesraad kunnen overwegen dit te digitaliseren, inclusief het toestaan van elektronische indiening van kandidatuurdocumenten.	De Kiesraad is momenteel bezig met de ontwikkeling van een digitaal systeem voor de kandidaatstellingsprocedure. Gelijktijdig werk ik aan een wetsvoorstel om indiening van de kandidatenlijsten via het digitale systeem mogelijk te maken. Het streven is dat dit wetsvoorstel in 2026 in consultatie wordt gebracht.
4	Om effectieve participatie te bevorderen, zouden politieke partijen extra stappen moeten ondernemen om campagne-informatie, -materiaal en -activiteiten toegankelijk te maken voor personen met verschillende soorten beperkingen.	In opdracht van mij voert Ieder(in) samen met een panel van ervaringsdeskundigen acties uit die politieke partijen moeten helpen om hun partijprogramma's toegankelijker te maken voor mensen met een beperking en mensen met lage basisvaardigheden. Zo zijn er webinars voor politieke partijen georganiseerd en een website met praktische informatie voor politieke partijen. Ook heeft een aantal politieke partijen advies gevraagd en ontvangen over de toegankelijkheid en begrijpelijkheid van (de samenvatting) van verkiezingsprogramma's. Verder heeft BZK de handreiking 'Politiek voor iedereen' met tips voor toegankelijke informatie en bijeenkomsten aan communicatiemedewerkers van alle partijen toegestuurd.
5	Socialemediaplatforms moeten de verantwoordingsplicht vergroten door tijdig te reageren op schendingen van het platformbeleid en door transparantie te garanderen met betrekking tot eventuele verkiezingsspecifieke maatregelen, beslissingen over contentmoderatie en reacties op dergelijke schendingen.	Hoewel er een wettelijk kader bestaat dat platformen verplichtingen oplegt op het gebied van verantwoording en transparantie, bijvoorbeeld via de Digitaledienstenverordening, merken experts en onderzoekers op dat dit in de praktijk slechts gedeeltelijk wordt nageleefd. Ten eerste is de handhaving te sterk afhankelijk van de bereidheid van de platformen zelf om actie te ondernemen. Onderzoek naar TikTok toont aan dat content die duidelijk in strijd is met de platformregels inconsistent werd

		gemodereerd, waarbij geautomatiseerde en handmatige systemen soms tot tegenstrijdige conclusies kwamen. Ten tweede is er te weinig transparantie voor externe waarnemers. Beperkte toegang tot data maakt het moeilijk voor onderzoekers en journalisten om te beoordelen of platformen daadwerkelijk voldoende doen. Het kabinet steunt de inspanningen van de EU om de transparantieverplichtingen te versterken, bijvoorbeeld door de rapportageverplichtingen over beslissingen over contentmoderatie uit te breiden, en steunt de inspanningen voor sterkere verantwoordingsmechanismen op zowel nationaal als Europees niveau.
6	Om omzeiling van donatielimieten en -verboden te voorkomen, zou overwogen kunnen worden om donatielimieten in te voeren voor lokale politieke partijen en lokale afdelingen van nationale partijen, en om aanvullende waarborgen te introduceren om te garanderen dat bedrijfsbijdragen afkomstig zijn uit nationale bronnen.	Met het voorstel van wet houdende de Wet op de politieke partijen wordt aan deze aanbeveling tegemoetgekomen. In dat wetsvoorstel staat dat een politieke vereniging per jaar maximaal €100.000 van een gever mag aanvaarden. Dit is incl. de bijdrage die haar neveninstellingen en kandidaten ontvangen. Voor decentrale politieke verenigingen geldt een bijdragemaximum van €20.000. Een politieke vereniging mag daarnaast geen bijdragen aannemen van een niet in het Nederlandse handelsregister ingeschreven rechtspersoon of onderneming.
7	Er zou overwogen kunnen worden om uitgavenlimieten in te voeren voor verkiezingscampagnes om te voorkomen dat kandidaten buitensporig veel geld nodig hebben.	De Wpp stelt, net als de Wet financiering politieke partijen, met betrekking tot uitgaven enkel eisen aan de activiteiten die gefinancierd kunnen worden met de subsidie die politieke partijen ontvangen vanuit de rijksoverheid. Activiteiten in het kader van verkiezingscampagnes maken hier ook onderdeel van uit. Hoeveel partijen uitgeven aan

		verkiezingscampagnes per kandidaat is aan de partij of kandidaat zelf.
8	Om de transparantie van campagnefinanciering te vergroten en een grondige controle van financiële transacties mogelijk te maken, zouden alle deelnemende partijen verplicht kunnen worden een aparte bankrekening voor campagnedoeleinden te openen en na de verkiezingen verslag uit te brengen over de campagne-uitgaven.	Momenteel worden voor landelijke politieke partijen alleen campagne-uitgaven openbaar gemaakt wanneer deze onderdeel uitmaken van het activiteitenverslag voor de verantwoording over de overheidssubsidie. Enerzijds zou het openbaar maken van alle uitgaven voor campagnedoeleinden de transparantie van politieke partijen in verkiezingstijd kunnen versterken. Anderzijds zorgt dit ook voor extra administratieve lasten voor politieke partijen. Daarnaast is het lastig vast te stellen wat precies als campagne-uitgave moet worden beschouwd.

5. Rapport Onbeperkt Stemmen – Ieder(in)

	Advies	Reactie
1	Betrek - ook op lokaal niveau - ervaringsdeskundigen met verschillende beperkingen bij de voorbereidingen van de verkiezingen 2026. En streef naar diversiteit bij de bemensing van de stemlokalen.	De VNG heeft zowel bij TK25 als bij GR26 een bericht op haar website geplaatst, waarin gemeenten worden aanbevolen om ervaringsdeskundigen te betrekken bij de inrichting en toegankelijkheid van stemlokalen, de communicatie rondom de verkiezingen en de voorlichting aan stembureauleden over toegankelijk stemmen. De Stichting Prokkel ontvangt subsidie van BZK om bij verkiezingen Prokkelduo's (koppels van mensen mét en zonder een licht verstandelijke beperking) op stembureaus in te zetten. Bij TK25 hebben 193 gemeenten in totaal 405 Prokkelduo's ingezet.
2	Zorg dat álle stembureaus in 2026 echt fysiek toegankelijk zijn. Los de knelpunten met toegangsdeuren, drempels en steile hellingen op. Maak daarbij gebruik van de richtlijnen in de NEN 9120 toegankelijkheid van gebouwen. Zorg voor lage stemhokjes en stembussen, goede verlichting en	Het is een wettelijke verplichting dat stemlokalen toegankelijk zijn. Dat vind ik ook van groot belang. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor de fysieke toegankelijkheid van stemlokalen. Zij worden hierbij ondersteund door de VNG, de NVVB en de Kiesraad. Bijvoorbeeld door:

	biedt een prikkelarme omgeving. Breid het aantal inclusieve stemlokalen met voorzieningen voor mensen met een zintuiglijke beperking verder uit.	• in de instructies voor stembureauleden aandacht aan de toegankelijkheid van stemlokalen te besteden • handreikingen voor het toegankelijk maken van stemlokalen bij gemeenten onder de aandacht te brengen • in nieuwsbrieven gemeenten te wijzen op de toegankelijkheidseisen voor stemlokalen • gemeenten te wijzen op het belang van samenwerking met ervaringsdeskundigen bij het toegankelijk maken van stemlokalen • een lijst met tips voor simpele hulpmiddelen die de toegankelijkheid van het stemlokaal kunnen vergroten bij gemeenten onder de aandacht te brengen
3	Inventariseer de opties om stemmen vanuit een scootmobiel beter te faciliteren, zoals bredere stemhokjes. En verstrek duidelijke informatie aan burgers over stembureaus die wel of niet toegankelijk zijn met een scootmobiel.	Een stemlokaal hoeft niet op de maten van een scootmobiel te worden ingericht, omdat mensen met een scootmobiel over het algemeen nog enkele stappen kunnen lopen. Dit staat in de Criteria Integrale Toegankelijkheid Stembureaus. Elk stemlokaal moet minstens 1 stoel met armleuning hebben en 1 stemhokje met een verlaagd schrijfblad. Stembureauleden kunnen aan mensen met een scootmobiel aanbieden dat zij een stoel zetten in het stemhokje met het verlaagde schrijfblad, zodat zij hierop kunnen plaatsnemen om te stemmen. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het informeren van kiezers over de toegankelijkheid van stemlokalen.
4	Maak haast met het traject om een kleiner stembiljet te introduceren. Zorg in ieder geval dat de stemhokjes (formaat van het blad,	Naar aanleiding van de positieve resultaten van de evaluatie over de experimenten tijdens de TK25 en de GR26 start ik met het wetsvoorstel om het nieuwe stembiljet landelijk in

	koordjes aan potlood) zijn afgestemd op het formaat van het stembiljet.	te voeren. Mijn streven is dit wetsvoorstel in 2027 in te dienen, met het oog op gebruik van het nieuwe stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029.
5	Maak het gebruik van de stemmal in iedere gemeente mogelijk.	De VNG stimuleert gemeenten om stemlokalen met een stemmal en soundbox in te richten en aandacht te besteden aan de bereikbaarheid van deze stemlokalen voor mensen met een visuele beperking. Het streven is om het aantal stemlokalen met een stemmal en een soundbox geleidelijk te laten toenemen. Als het nieuwe stembiljet landelijk wordt ingevoerd zullen naar verwachting meer stemlokalen met een stemmal worden ingericht, omdat dan niet meer voor elke verkiezing een nieuwe stemmal moet worden aangeschaft.
6	Zet in op het zoveel mogelijk zelf stemmen van mensen met een verstandelijke beperking en regel de ondersteuning die zij hiervoor nodig hebben, waaronder de mogelijkheid voor proefstemmen. Maak hulp in het stemhokje voor deze doelgroep mogelijk.	Het streven is dat bij PSWS27 bijstand in het stemhokje voor mensen met een verstandelijke beperking mogelijk zal zijn. Het plenair debat over nadere regels voor bijstand in het stemhokje is op 1 juli jl. afgerond. Op 2 juli, na het verzenden van deze brief, wordt er in de Tweede Kamer gestemd over het wetsvoorstel. Tot de wet in werking getreden is kunnen kiezers zonder fysieke beperking hulp buiten het stemhokje ontvangen. Regelmatig bieden gemeenten de mogelijkheid om te oefenen met stemmen door middel van proefstemmen. In de Handreiking toegankelijk stemmen van de VNG en NVVB wordt het organiseren van een proefstemming als goed voorbeeld genoemd.
7	Zorg dat leden van stemlokalen (nog) beter op de hoogte zijn van de regels over hulp bij het stemmen. En voorkom pijnlijke discussies in het stembureau door betere communicatie naar burgers over	In de stembureau-instructie van de Kiesraad wordt aandacht besteed aan de regels voor hulp bij het stemmen. Daarnaast wordt in de nieuwsbrief aan de projectleiders verkiezingen uitgelegd wat de regels

	situaties waarbij hulp bij het stemmen wel is toegestaan en wanneer niet.	hiervoor zijn. Op de poster "Welkom in het stemlokaal" staat ook wat de regels zijn. Deze poster is beschikbaar via de Toolkit verkiezingen van de Kiesraad en wordt door veel gemeenten geprint en in het stemlokaal opgehangen.
8	Stimuleer gemeenten om over de toegankelijkheid van de stembureaus complete informatie aan te bieden en om op een toegankelijke wijze hun inwoners te informeren over de verkiezingen. Stimuleer of verplicht gemeenten om deze informatie in ieder geval aan te bieden op de website waarismijnstemlokaal.nl	In de nieuwsbrief van de Kiesraad aan gemeenten worden gemeenten aangemoedigd om informatie over de toegankelijkheid van stemlokalen aan te leveren voor de website waarismijnstemlokaal.nl. Op één gemeente na hebben alle gemeenten hier gevolg aan gegeven. De informatie van de ontbrekende gemeente heeft Open State Foundation zelf aan de website toegevoegd.
9	Stimuleer politieke partijen om hun partijprogramma's in begrijpelijke taal en via toegankelijke kanalen bekend te maken.	In opdracht van mij voert Ieder(in) samen met een panel van ervaringsdeskundigen acties uit die politieke partijen moeten helpen om hun partijprogramma's toegankelijker te maken voor mensen met een beperking en mensen met lage basisvaardigheden. Zo zijn er webinars voor politieke partijen georganiseerd en een website met praktische informatie voor politieke partijen. Ook hebben een aantal politieke partijen advies gevraagd en ontvangen over de toegankelijkheid en begrijpelijkheid van (de samenvatting) van verkiezingsprogramma's. Verder is de handreiking Politiek voor iedereen met tips voor toegankelijke informatie en bijeenkomsten aan communicatiemedewerkers van alle partijen toegestuurd.
10	Onderzoek of online stemmen via DigiD ingevoerd kan worden, zodat mensen met een beperking vanuit huis zelfstandig kunnen stemmen.	Online stemmen via DigiD is onwenselijk en niet mogelijk vanwege de noodzakelijkheid voor het waarborgen van het stemgeheim. Ook is het in strijd met de verkiezingswaarborgen transparantie, integriteit en stemvrijheid.

11	Bied meer voorlichting aan stemgerechtigden en hun naasten over de volmachtprocedure, ook in het geval dat de persoon zelf door een beperking geen handtekening kan zetten. En zorg dat stembureauleden tot in detail op de hoogte zijn van de regels rond het stemmen per volmacht.	Op elkestemtelt.nl en de website van de Kiesraad staat informatie over de volmachtprocedure. Hier wordt uitgelegd wat de procedure is als een persoon door een beperking geen handtekening kan zetten. Deze uitleg staat ook op de website van Gehandicaptenzorg Nederland. Daarnaast doe ik verder onderzoek naar het volmachtstelsel, zoals ik in de brief aankondig.

Stand van zaken Verkiezingsagenda 2030

Juli 2026

Inleiding

De Verkiezingsagenda is een gezamenlijke agenda van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB), de Kiesraad en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK). De agenda is in 2021 door deze organisaties vastgesteld om een gezamenlijke inzet voor verdere verbetering en vernieuwing van het verkiezingsproces te borgen.[1] Op dit moment actualiseren we de stand van zaken van de Verkiezingsagenda. Er is een gezamenlijke behoefte om te onderzoeken of het gesprek over de strategische hoofdlijnen van het verkiezingsproces anders kan worden vastgelegd. Na de zomer besluiten we in welke vorm dat mogelijk is.

Verkiezingen zijn het kernproces in onze democratische rechtsstaat. In Nederland is er veel vertrouwen in vrije en eerlijke verkiezingen. Om dit vertrouwen hoog te houden is het cruciaal dat de kwaliteit van het verkiezingsproces behouden blijft en verder versterkt wordt. Een hoge kwaliteit van het verkiezingsproces ziet er onder meer op toe dat:

- de verkiezingsuitslag betrouwbaar is en de wijze waarop deze tot stand is gekomen controleerbaar is;
- de structuur en opzet van het verkiezingsproces zelf helder is (transparantie); en dat
- iedereen die mag stemmen en die dat wil ook zoveel mogelijk zelf kan stemmen.

Tot slot is een beheersbare uitvoeringslast van verkiezingen een randvoorwaarde voor vrije en eerlijke verkiezingen. De organisatie van verkiezingen door gemeenten en met hulp van duizenden stembureaumedewerkers is een niet te onderschatten goed en in de verdere beleidsontwikkeling wordt de uitvoeringslast nadrukkelijk meegewogen.

De Verkiezingsagenda 2030 is voorzien van een stand van zaken. In deze kolom is weergegeven welke stappen op een onderwerp zijn gezet sinds de laatste update van de Verkiezingsagenda.[2] De Verkiezingsagenda is een document dat voortdurend in beweging is vanwege ontwikkelingen. Daarom wordt bij de evaluatie van verkiezingen de stand van zaken van deze Verkiezingsagenda in kaart worden gebracht. De verbetering van het verkiezingsproces vindt plaats langs drie hoofdthema's. Dat zijn de robuustheid, toegankelijkheid en uitvoerbaarheid van het verkiezingsproces. Maatregelen die zijn afgerond of beëindigd zijn onderaan de Verkiezingsagenda weergegeven.

Voor een deel van deze maatregelen is eerder structurele financiering beschikbaar gekomen.[3] Voor andere voorstellen is dekking op dit moment nog niet aanwezig. Voor de uitvoering van maatregelen is randvoorwaardelijk dat (structurele) financiering beschikbaar is. Bij de verdere uitwerking en totstandkoming van deze voorstellen wordt steeds opnieuw bezien of (voldoende) financiering beschikbaar is, waarbij indien nodig over de financiering besloten wordt door het kabinet.

[1] Kamerstukken II, 2023/24, 35165, nr. 40.
[2] Kamerstukken II, 2024-2025, 35 165, nr. 86.
[3] Kamerstukken II 2021/22, 36120 nr. 1, p. 62.

Update stand van zaken Verkiezingsagenda[4]

Robuuste verkiezingen:
Robuuste verkiezingen zijn van groot belang voor het vertrouwen in de verkiezingsuitslag. Onderdeel hiervan is dat de verkiezingen betrouwbaar, controleerbaar en transparant zijn. Het is noodzakelijk om voortdurend te blijven werken aan de verdere verbetering van procedures in het verkiezingsproces. Daarom wordt iedere verkiezing uitgebreid geëvalueerd door de Kiesraad, de NVVB en de VNG en het ministerie van BZK. De minister van BZK informeert vervolgens de Tweede Kamer over de uitkomsten van deze evaluatie en de daaruit voortvloeiende voorstellen om het verkiezingsproces verder te verbeteren. Daarbij is het van belang dat de wetgever aandacht besteedt aan de uitvoerbaarheid van termijnen die veelal krap zijn, en rekening houdt met invoeringstermijnen van nieuwe wetgeving richting opvolgende verkiezingen. In de tabel hieronder worden de maatregelen weergegeven:

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
1	Vernieuwing van uitbrengen en tellen stemmen	a. Experimenten nieuwe stembiljet	• Op basis van de Tijdelijke experimentenwet nieuwe stembiljetten kan er worden geëxperimenteerd met een nieuw stembiljet. • Doelstelling van een nieuw stembiljet is tot een handzamer formaat te komen dat voor de kiezer beter hanteerbaar is en voor stembureauleden beter te tellen. Dit komt ten goede aan een betrouwbaar stem- en telproces. • Daarnaast bevordert het nieuwe stembiljet de toegankelijkheid voor kiezers, zoals door het afbeelden van de logo's van partijen en is het beter te gebruiken in combinatie met een hulpmiddel, zoals een stemmal voor kiezers met een visuele beperking.	• De evaluatie van de experimenten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 is meegezonden met deze Kamerbrief. De experimenten zijn overwegend positief geëvalueerd. • Het streven is om het wetsvoorstel voor invoering van het nieuwe stembiljet in 2027 in te dienen, met het oog op gebruik van het stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029.

[4] De agenda is ingedeeld in de thema's: Robuuste, toegankelijke en uitvoerbare verkiezingen. Binnen ieder onderwerp zijn de maatregelen op basis van prioriteit geordend. Een indicatieve tijdslijn geeft aan op welk moment een maatregel resultaat kan opleveren ingeval in financiële dekking kan worden voorzien. Dat betekent dat voor een maatregel die bijvoorbeeld weergegeven staat op 2026, in de jaren voorafgaand al werkzaamheden verricht moeten worden.

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
			• Bovendien is een nieuw stembiljet een noodzakelijke voorwaarde voor het elektronisch kunnen tellen van de stemmen.	
		b. Wijziging kiesstelsel	• In het coalitieakkoord is afgesproken dat het kabinet een nieuw kiesstelsel voor de Tweede Kamer wil onderzoeken, waarbij voorkeursstemmen meer gewicht krijgen. • In het coalitieakkoord is afgesproken dat het parlementair stelsel verder verbeterd wordt met een vernieuwingsvoorstel uit de staatcommissie Remkes: de hervorming van het kiesstelsel voor de Eerste Kamer.	• De mogelijkheden voor het aanpassen van het kiesstelsel worden eerst door het ministerie onderzocht. De verwachting is de Kamer medio 2027 verder te kunnen informeren over de richting die het kabinet voor ogen heeft met het kiesstelsel. • In dit proces zal rekening worden gehouden met de door de Kamer aangenomen motie Bikker (36800-VII-62) die het kabinet verzocht om niet opnieuw onderzoek te doen naar de verhoging van de kiesdrempel voor de Tweede Kamerverkiezing.
2	Weerbaar verkiezingsproces	a. Wijziging van de Kieswet in verband met kiesdrempel en restzetelverdeling	• Met dit wetsvoorstel wordt voorzien dat bij alle verkiezingen partijen voortaan een volle zetel moeten halen voordat zij in aanmerking komen voor de restzetelverdeling. • Momenteel is dit enkel de praktijk bij de Tweede Kamerverkiezing.	• Dit onderdeel is afgesplitst van het wetsvoorstel over de aanscherping strafbaarstelling ronselen. • Op 16 december 2024 heeft de commissie BZK verslag uitgebracht. • In dit verslag hebben meerdere fracties vragen gesteld over de noodzaak van het wetsvoorstel en de te verwachten effecten, in het bijzonder voor kleine vertegenwoordigende organen.

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
				• Om deze effecten beter in kaart te brengen, is op 10 februari 2025 aangekondigd een nader onderzoek in te stellen bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2026 alvorens een nota naar aanleiding van het verslag op te stellen. • De uitkomsten van het aangekondigde onderzoek worden deze zomer verwacht.
		b. Verkiezingsgeschillen	• BZK heeft aanleiding gezien om het proces van geschilbeslechting in het verkiezingsproces te herzien. Dit is ingegeven door adviezen van de Kiesraad en de Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE), en jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM). • Streven is om een onpartijdig beoordeling van de verkiezingsuitslag bij de rechter mogelijk te maken, waar nu het politieke vertegenwoordigende orgaan als laatste beslist over de geldigheid van de uitslag.	• De Raad van State heeft voorlichting uitgebracht over de rol van de rechter bij verkiezingsgeschillen. • In december 2025 is de kabinetsreactie naar de Tweede Kamer verzonden. • Voor het eind van 2026 wordt de Kamer geïnformeerd over de stand van zaken van het traject.
		c. Nieuwe procedure uitslagvaststelling	• Sinds 1 januari 2023 is er een nieuwe procedure voor vaststelling van verkiezingsuitslagen (NPVV). • Deze nieuwe procedure moet de transparantie en controleerbaarheid van de verkiezingen bevorderen.	• Er is een beleidsevaluatie naar de NPVV uitgevoerd.[5] • Enkele aanbevelingen zijn al opgevolgd en een ambtelijke werkgroep met de Kiesraad, VNG, NVVB en BZK werkt de overige

[5] Kamerstukken II, 2025/26, 35165, nr. 93.

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
			• Ook bevat de nieuwe procedure maatregelen om telfouten eerder te signaleren en te corrigeren, en wordt de rol van het centraal stembureau versterkt.	aanbevelingen uit de beleidsevaluatie verder uit voor bestuurlijke bespreking. • Bevindingen uit de Tweede Kamerverkiezingen in 2025 en de gemeenteraadsverkiezingen in 2026 worden hierbij betrokken. Hierbij wordt onder meer een nadere data-analyse uitgevoerd.
		d. Versterking kwaliteit kandidaatstelling	• Bij de Tweede Kamerverkiezing van 2021 is geconstateerd dat de kwaliteit van de kandidaatstellingsprocedure versterkt moet worden. • Hierbij moet worden gedacht aan digitalisering van processen en aanscherping van de procedure om verzuimen te herstellen.	• De Kiesraad heeft op 11 mei 2022 advies uitgebracht over het verbeteren van de kandidaatstellingsprocedure. • Het kabinet heeft in april 2024 een hoofdlijnennotitie aan de Tweede Kamer gezonden. • De Kiesraad heeft een uitvoerbaarheidstoets afgerond en werkt aan de ontwikkeling van het digitale kandidaatstellingssysteem. Dit gebeurt in twee fases. Een die zonder wetswijziging kan worden toegepast, en een tweede fase die alleen kan worden geïmplementeerd na inwerkingtreding wetsvoorstel. • Het streven is dat dit wetsvoorstel in Q4 2026 in consultatie wordt gebracht.
3	Versterking kwaliteit verkiezingsproces	a. Wijziging van de Kieswet op verschillende onderdelen komend uit evaluaties van	• In de evaluaties van de provinciale staten- en waterschapsverkiezingen van maart 2023, de Tweede Kamerverkiezing van	• Deze wijziging van de Kieswet, de Wet stroomlijning verkiezingsproces, is in juni 2026

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
		verkiezingen en digitaal aanvragen stembewijzen.	november 2023 en de Europees Parlementsverkiezing van juni 2024 zijn verschillende kleinere voorstellen gedaan tot wijziging van de Kieswet om processen beter te laten verlopen. • In de evaluatie van de eerste verkiezing van het kiescollege niet-ingezetenen kwamen een aantal processen naar voren die moeten worden verbeterd. • Tevens moet de staande praktijk van de mogelijkheid van het aanvragen van verschillende verkiezingsdocumenten via DigiD worden geformaliseerd in de Kieswet.	aangeboden voor advies aan de Raad van State.
		b. Uniformering publicatie processen-verbaal	• Gemeenten zijn verplicht de processen-verbaal te publiceren op hun website en ter inzage te leggen op het gemeentehuis. Dit gebeurt op veel verschillende manieren. • Ter bevordering van de transparantie en controleerbaarheid van verkiezingen wordt de publicatie van processen-verbaal verder geüniformeerd en wordt nader onderzocht hoe deze centraal digitaal openbaar kunnen worden gemaakt. Bij dit onderzoek wordt tevens onderzocht hoe de papieren stroom effectiever kan worden ingericht met inachtneming van de waarborgen van transparantie en controleerbaarheid.	• Met de inwerkingtreding van de Wet kwaliteitsbevordering verkiezingsproces is de taak naar de Kiesraad overgedragen. • De Kiesraad is in 2026 gestart met de ontwikkeling van een Uitslagenportaal, t.b.v. uniforme publicatie om controleerbaarheid en transparantie te vergroten. Het Uitslagenportaal voorziet in centrale en uniforme publicatie van alles wat in artikel Na33 lid 1 van de Kieswet elektronisch openbaar moet worden gemaakt. De Kiesraad zal in contact treden met ketenpartners en gemeenten/waterschappen om het Uitslagenportaal zo goed mogelijk aan te kunnen laten sluiten bij

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
				behoeften van ketenpartners. De Kiesraad heeft onderzoeken laten uitvoeren met betrekking tot de gebruikersinterface (kant van de kiezer) en OCR (optische tekenherkenning).
		c. Kwaliteitsverbetering processen-verbaal	• Processen-verbaal worden ingevuld door stembureauleden, die vanwege het incidentele karakter van verkiezingen niet vaak te maken krijgen met dit proces. • Ter bevordering van de uitvoerbaarheid, kwaliteit en controleerbaarheid worden de modellen voor de processen-verbaal verbeterd en wordt een oefenvoorziening ontwikkeld voor stembureauleden.	• Bij de stembureau-instructie is een oefenvoorziening voor het invullen van het proces-verbaal gerealiseerd. • De nieuwe processen-verbaal zijn door de Kiesraad gepubliceerd en voor de eerste maal gebruikt tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in maart 2026. • De nieuwe processen-verbaal voor de stembureaus zijn positief ontvangen. Aandachtspunten vanuit gebruikersgemak worden zoveel mogelijk voor de verkiezingen in het voorjaar van 2027 aangepast.

Toegankelijke verkiezingen

Toegankelijkheid van verkiezingen voor alle kiezers is van wezenlijk belang. Iedere kiesgerechtigde in Nederland moet, met inachtneming van de waarborgen voor verkiezingen, zo zelfstandig mogelijk een stem kunnen uitbrengen. Dat doen we onder meer door de toegankelijkheid van het stemlokaal voor kiezers te vergroten en het stemmen voor kiezers in het buitenland te vergemakkelijken. Iedere aanpassing om het verkiezingsproces meer toegankelijk te maken moet steeds worden afgewogen tegen andere waarborgen in het verkiezingsproces, zoals het stemgeheim en de stemvrijheid en tegen de uitvoeringslast. In de tabel hieronder worden de maatregelen weergegeven:

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
4	Toegankelijkheid	a. Hulp in stemhokje	• Kiezers kunnen tot nu toe alleen vanwege hun fysieke gesteldheid hulp krijgen in het stemhokje. Mensen met een verstandelijke beperking kunnen geen hulp krijgen. • Dit wordt aangepast. Elke kiezer die daar om vraagt moet hulp kunnen krijgen van een stembureaulid.	• Vooruitlopend op de inwerkingtreding van de wetswijziging is in 2025 gewerkt aan een communicatiestrategie en worden instructiemateriaal en communicatiemiddelen ontwikkeld, zodat deze tijdig beschikbaar kunnen worden gesteld aan gemeenten. • Op 1 juli 2026 is het plenaire debat in de Tweede Kamer over het Wetsvoorstel bijstand in het stemhokje afgerond. Op 2 juli 2026, na het verzenden van deze brief, wordt er over het wetsvoorstel gestemd.
		b. Actieplan toegankelijk stemmen	• Bij elke verkiezing wordt in samenwerking met andere organisaties extra aandacht geschonken aan het op peil houden en het bevorderen van de toegankelijkheid van de verkiezing. • De toegankelijkheid van het verkiezingsproces blijft van groot belang. • Dat wordt onder andere gestimuleerd via kennisdeling met webinars en attenderingen in nieuwsbrieven aan gemeenten.	• Het Actieplan Toegankelijk Stemmen is in mei 2025 aan uw Kamer gestuurd.[6] • Dit plan wordt in samenspraak met belangenorganisaties en ervaringsdeskundigen uitgevoerd.
		c. Kwaliteitsstandaarden en instructies vanuit de Kiesraad over de kwaliteit van het verkiezingsproces	• Kwaliteitsstandaarden hebben tot doel gemeenten een richtlijn te bieden voor de invulling van de vrije beleidsruimte. Voor kiezers is het van belang dat zij zoveel	• De Kiesraad heeft de afgelopen periode in overleg met gemeenten gewerkt aan het (proces van het) opstellen van kwaliteitsstandaarden. Er wordt

[6] Kamerstukken II, 2024/25, 35165, nr. 89.

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
			mogelijk overal in Nederland op dezelfde manier hun stem kunnen uitbrengen. • De kwaliteitsstandaarden bieden tevens een handvat om via waarnemingen informatie te verkrijgen over de kwaliteit en de mogelijkheden die verder te verbeteren.	momenteel gewerkt aan 'leerdoelen stembureauleden'.
		d. Verbeteringen stemproces kiezers buitenland	• Een wijziging van de Kieswet om het digitaal ontvangen van het briefstembewijs mogelijk te maken is in voorbereiding. • Daarnaast wordt onderzoek gedaan naar of het mogelijk is om kiezers buiten Nederland een ontvangstbevestiging van hun briefstem te sturen.	• Bij de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing 2021 is het voornemen opgenomen ook het briefstembewijs digitaal beschikbaar te stellen aan kiezers in het buitenland. • Het wetsvoorstel (Wsvp) dat dit regelt is aangeboden aan de Raad van State voor advies.
5	Andere vormen van stemmen	a. Vervroegd stemmen	• Bij de Tweede Kamerverkiezing 2021 was het voor kiezers met een kwetsbare gezondheid mogelijk om de twee dagen vóór de reguliere dag van stemming vervroegd te stemmen in het stemlokaal. • Uit de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing 2023 blijkt dat een op de 10 kiezers zegt zeker gebruik te willen maken van vervroegd stemmen. • De invoering van vervroegd stemmen in het stemlokaal legt druk op de uitvoerbaarheid van het verkiezingsproces. Daar moet doorlopend aandacht voor blijven. • De VNG en de NVVB hebben op 10 maart 2023 een nadere reactie gestuurd op het	• De leden Sneller en Bushoff hebben een initiatiefvoorstel ingediend om het vervroegd stemmen in de Kieswet te verankeren en bij alle verkiezingen mogelijk te maken. (Kamerstuk 36047) • De eerste termijn van de plenaire behandeling in de Tweede Kamer is afgerond. • De tweede termijn is nog niet geagendeerd door uw Kamer. • Op dit moment is er geen financiële dekking voor het voorstel.

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van zaken
			initiatiefvoorstel. Hierin adviseren zij gezien de ervaringen met vervroegd stemmen om af te zien van het verankeren van vervroegd stemmen in de Kieswet.	
		b. Inperking volmachtregeling	• Ongeveer 10% van de stemmen wordt in Nederland bij volmacht uitgebracht. • De Nederlandse werkwijze met volmachten ontvangt internationaal en nationaal veel kritiek vanwege de risico's omtrent het stemgeheim. • Daarom wordt onderzocht wat de mogelijkheden zijn om deze risico's te verkleinen.	• Op dit moment is nader onderzoek nodig om goed te kunnen beoordelen óf en welke aanvullende maatregelen daadwerkelijk noodzakelijk zijn misbruik van volmachten tegen te gaan. Er is aanleiding om te bezien of aanvullende waarborgen binnen het huidige volmachtstelsel wenselijk zijn. • Het onderzoek wordt in samenspraak met de organisaties van de Verkiezingsagenda uitgevoerd.

Uitvoerbare verkiezingen

Uitvoerbare verkiezingen dragen bij aan de betrouwbaarheid en het juiste verloop ervan. De evaluatiegesprekken met gemeenten na verkiezingen tonen keer op keer dat de uitvoerbaarheid van de verkiezingen structureel aandacht vergt. We werken aan betere en deels gedigitaliseerde processen voor de uitvoerbaarheid van de kandidaatstelling voor de Kiesraad, gemeenten en politieke partijen. Goede ondersteuning van gemeenten om de verkiezingen te organiseren is van belang. In de tabel hieronder worden de maatregelen weergegeven:

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van Zaken
6	Vernieuwing uitvoerbaarheid telproces	a. Uitvoerbaarheid telling bij gecombineerde verkiezingen	• Uit gesprekken en evaluatiebijeenkomsten met gemeenten en uit de evaluaties van de provinciale staten- en waterschapsverkiezingen van 2023 en 2019	• Het ministerie van BZK en de ketenpartners werken samen aan voorstellen om de uitvoering te verlichten en gaan hierover in gesprek

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van Zaken
			blijkt dat het 's avonds tellen van de stemmen van twee verkiezingen zorgt voor een zware uitvoeringslast voor stembureauleden en gemeenten. • Oorzaken zijn het hoge aantal te tellen stemmen en de complexiteit van de gecombineerde verkiezingen, in sommige gemeenten verzwaard door het feit dat er meer dan één waterschap is. • Voor de verkiezingen in 2023 was de onwennigheid van de NPVV ook een van de oorzaken van de zware uitvoeringslast.	met het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en de Unie van Waterschappen. • Voor de provinciale staten- en waterschapsverkiezingen van 2027 treedt de Kiesraad in overleg met de gemeenten en waterschappen over concrete maatregelen • Voor de lange termijn wordt ingezet op het nieuwe stembiljet. Uit de experimenten blijkt dat daar makkelijker, zorgvuldiger en sneller mee wordt geteld.
		b. Voorbereidingen experimenten elektronisch tellen	• Het nieuwe stembiljet is randvoorwaardelijk voor experimenten met elektronisch tellen.	• Een maatschappelijke kosten-baten analyse (MKBA) omtrent het elektronisch tellen is afgerond en gepubliceerd.[7] • Een voorwaarde voor het elektronisch tellen van stembiljetten is de invoering van een kleiner stembiljet. Bij een besluit over de invoering van het nieuwe stembiljet zal tevens bezien moeten worden of vervolgstappen richting elektronisch stemmen op dat moment opportuun geacht worden.
7	Digitalisering	a. Digitalisering proces voor het afleggen ondersteunings-verklaringen	• Het proces voor afleggen van ondersteuningsverklaringen is nog een papieren proces.	• Dit voorstel is samengevoegd met het wetsvoorstel over de versterking van de kandidaatstellingsprocedure. Zie daarvoor 2d van deze Verkiezingsagenda.

[7] Kamerstukken II, 2025–2026, 35 165, nr. 93

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van Zaken
			• Ter bevordering van de kwaliteit en uitvoerbaarheid wordt dit proces gedigitaliseerd.	
		b. Wettelijke kaders inzet programmatuur ter ondersteuning stembureau (bijvoorbeeld: stembureau-app)	• Gemeenten maken gebruik van programmatuur ter ondersteuning van processen in het stembureau. Voor de inzet van deze programmatuur ontbreken kaders. • Bij het opstellen van deze kaders wordt de werking en raadpleging van het register ongeldige stempassen betrokken.	• Het ministerie werkt in samenwerking met de Kiesraad aan de uitwerking van kaders voor het gebruik van digitale hulpmiddelen in het verkiezingsproces.
		c. Onderzoek technologische ontwikkelingen verkiezingsproces	• Nieuwe technologieën kunnen mogelijk bijdragen aan de verbetering van het verkiezingsproces. Doorlopend is daarom aandacht en onderzoek nodig naar hoe deze ontwikkelingen kunnen bijdragen aan de verbetering van verkiezingen en tegelijkertijd hoe deze ontwikkelingen zich verhouden tot de waarborgen in het verkiezingsproces.	• Inzichten uit technologische ontwikkelingen worden waar opportuun betrokken bij beleid en wetgeving.
8	Ondersteuning gemeenten en communicatie	a. Structurele inbedding communicatie kiezers	• De communicatie richting kiezers wordt iedere verkiezing afzonderlijk georganiseerd. Vanwege het terugkerende karakter en bijbehorende aanpak is het wenselijk om de communicatie vanuit zowel Rijk als gemeenten meer structureel in te bedden. • Bij de invoering van wijzigingen in het verkiezingsproces zoals het nieuwe stembiljet moet hier voldoende aandacht voor zijn vanwege de implicaties voor de kiezers.	• Er is de afgelopen verkiezingen gewerkt aan de inbedding hiervan, bijvoorbeeld door het aanbieden van communicatie-materialen vanuit het Rijk aan gemeenten, via de verkiezingentoolkit. Ook is steeds de Elke Stem Telt campagne gebruikt. • Er wordt gewerkt aan inbedding in een bredere democratiecampagne, om ook buiten de verkiezingsperiode aandacht te hebben voor het thema democratie.

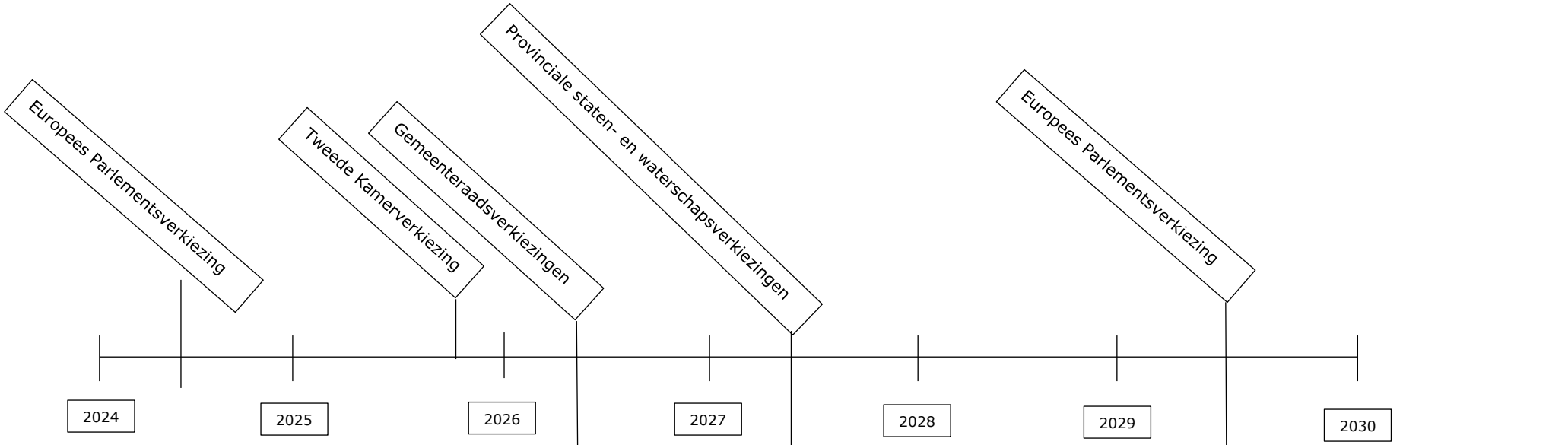
Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van Zaken
		b. Centrale communicatie en ondersteuning gemeenten	• Communicatie en ondersteuning aan gemeenten wordt door verschillende actoren afzonderlijk vorm gegeven. • Ter bevordering van de uitvoerbaarheid en overzichtelijkheid van de communicatie wordt gewerkt aan een centrale digitale plek voor deze communicatie en ondersteuning voor gemeenten. • Bij de invoering van nieuwe wetgeving moet aandacht zijn voor heldere communicatie in de ondersteuning van gemeenten.	• De verkiezingentoolkit wordt beschikbaar gesteld door de Kiesraad. De nieuwsbrief verkiezingen wordt verzonden door de Kiesraad. Waar mogelijk en nodig wordt samengewerkt met BZK. • De verkiezingentoolkit dient als platform waarop de informatie van BZK en Kiesraad aan gemeenten wordt verzameld en geplaatst. • Er wordt door de Kiesraad en BZK blijvend gewerkt aan uniformering van de communicatie. Bijvoorbeeld door middel van het opnemen van alle informatie in een gezamenlijke nieuwsbrief en het bundelen van factsheets.
		c. Invoeringstermijn nieuwe wet- en regelgeving	• Gemeenten hebben bij de verkiezingen in 2021 en 2022 te maken gehad met veel last-minute en fundamentele wijzigingen in het verkiezingsproces. • Met gemeenten wordt een invoeringstermijn afgesproken van minimaal 3 maanden. Als een maatregel wijzigingen vereist in ICT-systemen is daarvoor een minimale invoeringstermijn van 6 maanden benodigd. • Dit houdt in dat uiterlijk 3 maanden respectievelijk 6 maanden voor de verkiezing helder is wat de nieuwe wet- en regelgeving van de uitvoering vraagt. Zodat gemeenten de tijd hebben om zich goed voor te bereiden op de verkiezing.	• Sinds de vaststelling van de verkiezingsagenda wordt bij de invoering van nieuwe wet- en regelgeving hier zoveel mogelijk rekening mee gehouden. Het ministerie van -BZK treedt voorafgaand aan inwerkingtreding in overleg met de keten over een zorgvuldig tijdspad voor implementatie.

Nr.	Thema	Onderliggende onderwerpen	Beschrijving	Stand van Zaken
			• In geval invoering niet tijdig haalbaar is, wordt een wijziging niet bij de eerste verkiezing na publicatie van de regelgeving maar bij een daaropvolgende verkiezing geïmplementeerd. • In overleg met VNG, NVVB en de Kiesraad kan van deze termijn worden afgeweken in geval van zwaarwegende redenen of als de voordelen van de wijziging zwaar wegen voor de uitvoerbaarheid van het verkiezingsproces.	

Op de volgende pagina staat een tijdlijn waarin de verschillende maatregelen uit de Verkiezingsagenda zijn gezet.

Tijdlijn van de verschillende maatregelen

In onderstaande tijdlijn staan de verschillende maatregelen weergegeven. Het doel is om deze maatregelen te realiseren bij de genoemde verkiezing. Bij wetsvoorstellen is de inwerkingtreding bij de geplande verkiezing onder voorbehoud van de parlementaire behandeling.

- Experiment nieuw stembiljet
- Rolverzwaring Kiesraad
- Wet programmatuur verkiezingsuitslagen
- Aanpassing restzetelverdeling
- Aanscherping strafbaarstelling ronselen volmachtstemmen

- Kandidaatstellingsprocedure
- Digitaal briefstembewijs
- Wijziging van de Kieswet n.a.v. evaluatie verkiezingen
- Bijstand in het stemhokje
- Vervroegd stemmen*

- Invoering nieuw stembiljet

Maatregelen die nog nader worden uitgewerkt:

- Wijziging kiesstelsel
- Experiment elektronisch tellen
- Onderzoek volmachten

Doorlopend wordt er gewerkt aan:

- Actieplan toegankelijkheid
- Kwaliteitsverbetering en uniformering processen-verbaal
- Invoeringstermijn wet- en regelgeving
- Inbedding kiezerscommunicatie
- Centrale communicatie en ondersteuning gemeenten
- Onderzoek technologische ontwikkelingen

* *Dit betreft een initiatiefvoorstel*

Overzicht gerealiseerde maatregelen

Onderwerp	Beschrijving	Stand van Zaken
Rolverzwaring Kiesraad ter bevordering kwaliteit in verkiezingsproces	Ter bevordering van de kwaliteit in het verkiezingsproces wordt de rol van de Kiesraad verzwaard. Hiertoe krijgt de Kiesraad een belangrijke richtinggevende, beoordelende en ondersteunende rol in het verkiezingsproces met bijpassende taken en bevoegdheden.	• De Wet kwaliteitsbevordering verkiezingsproces is op 1 januari 2026 in werking getreden. • De Kiesraad heeft ervaring opgedaan met de inzet van zijn nieuwe instrumenten zoals rapportage van bevindingen en waarnemingen. Dit is goed verlopen. • Er is een samenwerkingsplan tussen BZK, VNG, NVVB en Kiesraad - geschreven en vastgesteld door de Kiesraad.
Epidemie-afdeling in de Kieswet	De regering wil een permanente wettelijke grondslag creëren voor het nemen van enkele organisatorische maatregelen die het houden van veilige verkiezingen in een epidemische situatie mogelijk maken.	• De wet is per 1 januari 2026 in werking getreden.
Wet aanscherping strafbaarstelling ronselen	De huidige regeling in de Kieswet voor de strafbaarstelling van ronselen is verouderd. Met name door de opkomst van digitale mogelijkheden om (op te roepen tot) ronselen van volmachten moet de delictsomschrijving worden geactualiseerd. Tevens wordt de strafmaat voor het ronselen verhoogd.	• De wet is per 1 januari 2026 in werking getreden.
Introductie nieuwe programmatuur vaststelling verkiezingsuitslagen	De huidige programmatuur (OSV2020) dient vervangen te worden om het gebruik van programmatuur bij de uitslagvaststelling toekomstbestendig in te kunnen richten.	• De Wet programmatuur is op 1 augustus 2025 in werking getreden • De nieuwe uitslagprogrammatuur (o.b.v. Wpv), genaamd Abacus, is tijdens de gemeenteraadsverkiezingen in 14 gemeenten gebruikt. Het gebruik is overwegend positief geëvalueerd door de betrokkenen. • De Kiesraad gaat verder met de ontwikkeling en verdere uitrol van Abacus.

Kiescollege kiezers buitenland	Bij de Tweede Kamer is een grondwetswijziging aanhangig om kiezers in het buitenland kiesrecht te geven voor een kiescollege dat mede de Eerste Kamer kiest. De grondwetswijziging vergt uitwerking in de Kieswet. Voorzien is dat dit kiescollege in 2023 voor het eerst gekozen kan worden. (36071)	• Dit wetsvoorstel is aangenomen en op 1 januari 2023 in werking getreden. • In maart 2023 is voor het eerst de verkiezing van het kiescollege niet-ingezetenen gehouden.
Nieuwe procedure voor de uitslagvaststelling van verkiezingen	Bij de Tweede Kamer is een wetsvoorstel ingediend voor een nieuwe procedure voor de uitslagvaststelling van verkiezingen (35489).	• Dit wetsvoorstel is aangenomen en op 1 januari 2023 in werking getreden.
Verbeteringen stemproces kiezers buitenland	Een wijziging van de Kieswet waarmee de maatregelen uit het experiment met het stembiljet en elektronisch (vervangend) briefstembewijs voor kiezers in het buitenland structureel worden ingevoerd, is ingediend bij de Tweede Kamer (35670).	• Dit wetsvoorstel is aangenomen en op 1 oktober 2022 in werking getreden.

Overzicht beëindigde maatregelen

Nr.	Onderwerp	Beschrijving	Stand van Zaken
	Briefstemmen op aanvraag	• Bij de Tweede Kamerverkiezing 2021 was het voor kiezers van 70 jaar en ouder mogelijk om per brief te stemmen. • Onderzocht is of het - aanvullend op de invoering van vervroegd stemmen - wenselijk is om briefstemmen op aanvraag in te voeren. • Het kabinet heeft hierover een discussienota opgesteld (Kamerstukken II, 2021/22, 35165 nr. 41).	• De regering heeft niet langer het voornemen voor de wettelijke introductie van briefstemmen in Nederland. • Dit is kenbaar gemaakt in een memorie van antwoord (Kamerstukken I 2021/22, 35489, C).

Kiesraad

Advies

Datum
23 februari 2026

Aan Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Onderwerp Evaluatieadvies Tweede Kamerverkiezing 2025

ROBUUST VERKIEZINGSPROCES LEVERT BETROUWBARE UITSLAG

Kernboodschap en samenvatting

Het Nederlandse verkiezingsproces is een robuust proces dat in detail is vastgelegd in wet- en regelgeving. In iedere fase van het proces zijn checks and balances ingebouwd. Het goed doorlopen van dit proces leidt tot een betrouwbare uitslag. De Kiesraad constateert dat het verkiezingsproces bij de Tweede Kamerverkiezing op 29 oktober 2025 (verder: TK25) goed is uitgevoerd en heeft geresulteerd in een betrouwbare uitslag. De raad concludeert dan ook dat er geen reden is voor grote ingrepen in het huidige proces. Wel is aandacht nodig voor versterking van het bewustzijn van de waarborgen van ons verkiezingsproces. Ook blijven kennis, kwaliteit en capaciteit in de uitvoering aandacht vragen.

Gemeenten hebben een enorme prestatie geleverd met de inzet van tienduizenden medewerkers en meer dan 100.000 vrijwilligers in ruim 10.000 stembureaus. Dit bij een tussentijdse, dus ongeplande, extra verkiezing, die plaatsvond middenin de periode waarin gemeenten zich voorbereidden op de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026. De Kiesraad spreekt daar zijn grote waardering voor uit.

Om ervoor te zorgen dat het verkiezingsproces ook in de toekomst robuust blijft, heeft de Kiesraad een aantal aanbevelingen. Deze aanbevelingen richten zich primair tot de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) als stelselverantwoordelijke. Ook de Kiesraad zelf en de gemeenten hebben hierin een rol.

In paragraaf 1 gaat de raad in op het vertrouwen in het verkiezingsproces. Door de invoering van de nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen (NPVV) in 2023 kunnen fouten al vroeg in het proces worden geconstateerd en gecorrigeerd en neemt het aantal telverschillen af. Daardoor is de einduitslag betrouwbaarder en zal er minder snel reden zijn voor hertellingen door het vertegenwoordigend orgaan. Van belang is dat er geen ruis ontstaat over voorlopige tellingen. In paragraaf 2 vraagt de Kiesraad aandacht voor verbetering en behoud van kwaliteit bij een aantal actoren die een rol spelen in de keten van het verkiezingsproces: gemeenten, leveranciers en PostNL.

De Kiesraad deelt het enthousiasme van kiezers en stembureauleden over het nieuwe stembiljet en pleit er voor om te koersen op landelijke invoering bij de verkiezing voor het Europees Parlement in 2029 (paragraaf 3). Verder pleit de Kiesraad voor verbeteringen bij het stemmen voor kiezers buiten Nederland (paragraaf 4). De invoering van de in 2025 in werking getreden Wet programmatuur verkiezingsuitslagen (Wpv) is soepel verlopen. Er waren geen onregelmatigheden (paragraaf 5).

Net als in eerdere evaluaties hangen sommige aandachtspunten nauw samen met de invoering van de NPVV. De Kiesraad verzoekt de minister daarom spoedig uitwerking te geven aan de aanbevelingen van de beleidsevaluatie NPVV.[1]

De Kiesraad baseert zijn bevindingen op de eigen ervaringen als centraal stembureau en signalen vanuit gemeenten, kiezers, politiek en media. Daarnaast zijn de volgende onderzoeken uitgevoerd:

1. Data-analyse verkiezingsuitslagen TK25 (Kiesraad)
2. Rapportage over focusgroepen gemeenten TK25 (Kwink)
3. Vragenlijsten onder gemeenteambtenaren TK25 (Centerdata)
4. Vragenlijst onder vrijwilligers TK25 (Centerdata)
5. Meting stemlokalen TK25 (Centerdata)

De rapportages van deze onderzoeken zijn als bijlagen toegevoegd aan dit evaluatieadvies.

[1] Beleidsevaluatie nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen, bijlage bij de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 19 september 2025, Kamerstukken II, vergaderjaar 2025-2026, 35 165, nr. 93.

Bevindingen en aanbevelingen

1. Vertrouwen in het verkiezingsproces

Meer dan bij voorgaande verkiezingen werd de betrouwbaarheid van het verkiezingsproces bij TK25 in twijfel getrokken. Dit gebeurde met name in ongefundeerde berichten via sociale media. Uit veel van de kritiek bleek onvoldoende kennis van het proces van uitslagvaststelling. Dit leidde tot verkeerde beeldvorming. Daarbij kunnen de volgende punten een rol spelen:

a. Exit polls, voorlopige uitslagen en uitslagen

We zagen begripsverwarring en inhoudelijke verwarring rondom 'exit polls', 'voorlopige uitslagen' en 'uitslagen'. Waar de resultaten van deze drie uiteenliepen, leidde dit tot vragen over de betrouwbaarheid van de verkiezing.

Exit polls zijn geen uitslagen, ook geen voorlopige. Ze geven direct na het sluiten van de stembureaus een eerste indicatie van de mogelijke uitslag. Onderzoekers vragen hiervoor kiezers bij geselecteerde stembureaus anoniem wat ze hebben gestemd.

Stembureaus tellen de stemmen direct na de stemming. Deze voorlopige telresultaten maken gemeenten in de loop van de avond en nacht na de verkiezing bekend, vaak via de ANP Verkiezingsdienst. Dit gaat enkel om de eerste voorlopige telling op lijstniveau.
Een aantal gemeenten, waaronder de grootste gemeenten, gaven een voorlopige telling door gebaseerd op de tellingen in 70 à 80% van hun stembureaus. In sommige gevallen is deze geëxtrapoleerd naar een 100% uitslag voor de betreffende gemeente. Die uitslag, zo bleek dit keer met name in Rotterdam, kan significant afwijken. Bijvoorbeeld omdat grotere stembureaus in bepaalde wijken een afwijkende uitslag hebben ten opzichte van het gemeentelijk gemiddelde.

De Kiesraad, het ministerie van BZK, gemeenten en de media hebben een gezamenlijk belang en een gezamenlijke verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat alle betrokkenen zorgvuldig kunnen tellen en dat er betrouwbare berichtgeving is over de stand van zaken van het telproces. Daarbij is het van belang om steeds duidelijk te zijn over de status van de betreffende uitslagen. Dat betekent ook het zo feitelijk mogelijk doorgeven van de uitslagen - en dus niet extrapoleren. Voor het publiek moet duidelijk zijn wanneer het gaat om voorlopige tellingen en uitslagen en ook wanneer die resultaten zijn gebaseerd op een deel van de getelde stemmen. De Kiesraad benadrukt daarbij dat betrouwbaarheid altijd zwaarder dient te wegen dan snelheid. De Kiesraad blijft hierover samen met het ministerie van BZK in gesprek met gemeenten en media als het ANP.

- De Kiesraad blijft samen met het ministerie van BZK informatie verstrekken aan media over hoe het telproces werkt. En vraagt aan gemeenten en de media om helderheid te geven over de status van de resultaten en deze te baseren op percentage en aantal daadwerkelijk getelde stemmen.

b. Controles, hertellingen en herstel van fouten

Het tellen van de stemmen is mensenwerk. Hierbij worden menselijke telfouten en (over)schrijffouten gemaakt. Sinds de invoering van de NPVV voert het gemeentelijk stembureau (GSB) diverse controles en zo nodig hertellingen uit. Vervolgens controleert de

Kiesraad als centraal stembureau (CSB) aan de hand van het controleprotocol de uitkomsten van de GSB's en geeft zo nodig een terugverwijzing: een opdracht tot nader onderzoek en eventueel hertelling. Ook kunnen kiezers meldingen doen die kunnen leiden tot onderzoek en eventueel hertelling.

De Kiesraad constateert dat dit proces goed werkt. Vermoedens van fouten worden voorafgaand aan de uitslagvaststelling onderzocht en geconstateerde fouten worden gecorrigeerd. Controles en hertellingen dragen bij aan de betrouwbaarheid. Daarbij blijken de analyses op kandidaatswissels en de meldingen van kiezers het meest effectief te zijn. Dit leidt vrijwel altijd tot een correctie binnen dezelfde lijst en heeft dan dus geen effect op de zetelverdeling tussen partijen.

De aantallen en aard van gecorrigeerde telverschillen en telfouten zijn erg laag op een totaal van 10,6 miljoen stemmen en meer dan 10.000 stembureaus.[2] Dat betekent dat de telresultaten behoorlijk accuraat zijn. De Kiesraad heeft geen enkele aanwijzing dat er op grotere schaal bewust of onbewust fouten in de tellingen worden gemaakt of op een andere manier uitslagen zijn beïnvloed.

Het proces van controles en hertellingen is transparant: kiezers kunnen nagaan wat de tellingen zijn voor én na controles en hertellingen. Dit leidde soms juist tot een verkeerde beeldvorming; het aanpassen van de tellingen zou een aanwijzing zijn voor de onbetrouwbaarheid van de verkiezingen. Terwijl het omgekeerde het geval is.
Het is van belang dat alle actoren duidelijk zijn over het doel van controles en hertellingen en transparant zijn over de resultaten daarvan. Zo maken we ook voor de kiezers die niet direct betrokken zijn bij het verkiezingsproces inzichtelijk hoe het proces verloopt, welke waarborgen er zijn en hoe die ertoe bijdragen dat de uitslag betrouwbaar is.

De Kiesraad is zich ervan bewust dat onderzoeken en hertellen veel tijd en inspanning kosten van de gemeentelijk stembureaus. Uit de beleidsevaluatie NPVV blijkt dat de gemeenten twijfels hebben bij het nut en de uitvoerbaarheid van de verplichting om al bij 1 onverklaard telverschil te hertellen en bij het handhaven van het onderscheid tussen verklaarde en onverklaarde verschillen. Tegelijk blijkt dat een ruime meerderheid van de ondervraagde gemeenteambtenaren de terugverwijzingen terecht vond.[3]

- De Kiesraad constateert dat de huidige waarborgen hun nut bewijzen en hecht daarom aan het behoud ervan. In het vervolgtraject van de evaluatie van de NPVV moet vanuit dit uitgangspunt gekeken worden naar het spanningsveld tussen controles en uitvoerbaarheid. Daarbij dienen de bevindingen in dit advies en de gegevens uit de data-analyse over de effectiviteit van de controles te worden betrokken.

c. Hertelling op verzoek van het vertegenwoordigend orgaan

Nadat het centraal stembureau de definitieve uitslag heeft vastgesteld, is het aan het vertegenwoordigend orgaan om te beoordelen of er reden is voor hertelling of zelfs herstemming. Dit gebeurt in het kader van het onderzoek van de geloofsbrieven. Zeker als

[2] Zie voor meer informatie de bijlage Data-analyse.
[3] Bijlage, Vragenlijsten ambtenaren, blz. 78-79.

het verschil tussen 2 of meer partijen klein is, kan de vraag naar hertelling ontstaan.[4] In de recente geschiedenis zijn bij Tweede Kamerverkiezingen nooit grootschalige hertellingen geweest.[5] Hertelling in deze fase van het verkiezingsproces heeft grote organisatorische impact en publicitair effect. Dat neemt niet weg dat de mogelijkheid tot hertelling belangrijk blijft in de laatste schakel van het proces naar een betrouwbare verkiezingsuitslag. Het is van belang goed te analyseren wanneer een hertelling nodig of nuttig kan zijn. Door de invoering van de NPVV zijn al veel controles en hertellingen gedaan voor vaststelling van de uitslag. Dit verkleint de kans dat een hertelling op verzoek van het vertegenwoordigend orgaan zal leiden tot een andere uitslag.
Een hertelling kan overwogen worden als bijvoorbeeld het verschil tussen 2 of meer partijen zodanig klein is dat getalsmatig een redelijke kans bestaat dat een hertelling tot een andere uitslag kan leiden en het verschil niet middelt over alle partijen. Er kan ook sprake zijn van reële en nog niet eerder onderzochte aanwijzingen over onregelmatigheden. Overigens moet bedacht worden dat elke hertelling tot nieuwe kleine verschillen kan leiden.

De Kiesraad constateert dat hertellen in deze fase een minder transparant onderdeel is van het verkiezingsproces. Er zijn geen specifieke wettelijke criteria voor en het controleprotocol van de Kiesraad is niet van toepassing op de telresultaten. Ook is niet duidelijk op basis waarvan een vertegenwoordigend orgaan kan beslissen tot hertelling en wat er dan precies wordt herteld. Bij een selectie van te hertellen stembureaus moet worden gewaakt voor manipulatie door de keuze voor stembureaus of regio's waar een bepaalde partij relatief veel stemmen haalt. Verder zal een hertelling op grotere schaal al snel problemen opleveren met de huidige (grond)wettelijke termijnen, waardoor een beroep zou moeten worden gedaan op het staatsnoodrecht.

- De Kiesraad zal een kader opstellen dat kan worden benut bij afwegingen voor hertelling op initiatief van het vertegenwoordigend orgaan.
- De Kiesraad adviseert de minister de aandachtspunten over transparantie en termijnen te betrekken bij de discussie over de termijnen in het verkiezingsproces en de uitwerking van onafhankelijke geschilbeslechting. Daarbij is ook verduidelijking gewenst van de reikwijdte van de (grond)wettelijke term 'geschillen welke met betrekking tot de verkiezing zelf rijzen' waarover het vertegenwoordigend orgaan beslist in het kader van het onderzoek van de geloofsbrieven.

2. Kwaliteit in de keten van het verkiezingsproces

a. Ondersteuning door de Kiesraad

Het ministerie van BZK en de Kiesraad ondersteunen gemeenten bij de organisatie van verkiezingen. Op basis van de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces is deze rol grotendeels verschoven van het ministerie van BZK naar de Kiesraad. Deze wet is

[4] Bij deze verkiezing leek het verschil tussen D66 en PVV op basis van de voorlopige uitslagen aanvankelijk relatief klein, wat al aanleiding gaf tot discussie over hertelling; uiteindelijk bleek het verschil ongeveer 30.000 stemmen.
5 Bij gemeenteraadsverkiezingen gebeurt dit wel regelmatig, omdat daar vaker sprake is van een zeer klein verschil.

op 1 januari 2026 formeel in werking getreden. Bij TK25 heeft de Kiesraad vooruitlopend daarop al zoveel mogelijk taken overgenomen.

Uit de focusgroepen en vragenlijsten onder gemeenteambtenaren blijkt dat deze ondersteuning voorziet in een grote behoefte en (zeer) positief wordt gewaardeerd.[6] Dat geldt onder meer voor de nieuwsbrieven, webinars en de Toolkit verkiezingen met alle instructies en modelformulieren. Daarnaast heeft de Kiesraad een Informatiepunt waar gemeenten, partijen en kiezers telefonisch en per e-mail terecht kunnen met hun vragen. Gemeenten maken hier veel gebruik van en waarderen deze dienstverlening (zeer) positief. Tegelijkertijd noemen gemeenteambtenaren enkele punten waarop de Kiesraad zijn ondersteuning nog kan verbeteren, zoals verdere vereenvoudiging van de formulieren en verbetering van de informatievoorziening.

- Na elke verkiezing bekijkt de Kiesraad hoe hij de ondersteuning van gemeenten verder kan verbeteren. Hierbij betrekt de raad de suggesties vanuit de gemeenten.

b. Rol van gemeenten

Gemeenten dragen een grote verantwoordelijkheid als het gaat om het organiseren van verkiezingen. In het algemeen zijn zij goed in staat om deze verantwoordelijkheid te vervullen. Wijzigingen in de wetgeving en personele wisselingen binnen gemeenten maken het nodig dat er aandacht is voor het op peil houden van de kennis en kwaliteit bij de gemeenten. Verkiezingen zijn een verantwoordelijkheid van het geheel van de gemeentelijke organisatie. De Kiesraad signaleert dat er momenteel geen integraal opleidingsaanbod is voor de verschillende doelgroepen in het verkiezingsproces: noch voor stembureauleden, GSB-leden en voorzitters (veelal vrijwilligers), noch voor professionals zoals projectleiders verkiezingen bij gemeenten. Er zijn diverse particuliere opleidingen, maar kwaliteit en aanbod zijn wisselend.[7]

- Gemeenten moeten zorgen voor voldoende kennis over het verkiezingsproces bij medewerkers en vrijwilligers. En voor het behoud en waar nodig overdracht van deze kennis binnen de organisatie. Daarbij behoort een integraal opleidingsaanbod voor de verschillende doelgroepen in het verkiezingsproces: stembureauleden en stembureauvoorzitters, GSB-leden en projectleiders verkiezingen bij gemeenten. De Kiesraad gaat de gemeenten ondersteunen bij het ontwikkelen daarvan.

Publicatie processen-verbaal

Kiezers kunnen melding doen van vermeende fouten in processen-verbaal. Mede ten behoeve van deze meldingen is het van belang dat gemeenten de processen-verbaal en digitale bestanden tijdig publiceren. Dit draagt bij aan de gewenste transparantie en controleerbaarheid. In artikel Na 33 van de Kieswet staat dat de burgemeester de processen-verbaal ‘onverwijld’ elektronisch openbaar maakt. In de praktijk lukt het de meeste gemeenten om dit vóór het weekend te doen, maar vooral grote gemeenten lukt het soms niet. In het ontwerp wetsvoorstel Stroomlijning verkiezingsproces wordt de termijn voor meldingen aangepast van 48 naar 72 uur voor de zitting van het centraal stembureau. Dit maakt snelle publicatie van de processen-verbaal nog belangrijker.

[6] Zie o.a. bijlage Focusgroepen, blz. 5-13, 16-17, en bijlage Vragenlijsten ambtenaren, blz. 6, 10, 17-23, 79-80, 84.
[7] Dit pleidooi wordt ondersteund door vrijwilligers en gemeenteambtenaren, zie bijlage verkiezingsvrijwilligers, blz. 7-9, 69-71, 79-80, bijlage Focusgroepen, blz. 12-17 en bijlage Vragenlijsten ambtenaren, blz. 9-10, 75-76.

- De Kiesraad zal richting gemeenten het belang van 'onverwijld' publiceren van de processen-verbaal blijven benadrukken en monitoren.

c. Rol van leveranciers

Gemeenten zijn voor veel producten afhankelijk van leveranciers. Denk aan het drukken van stempassen en stembiljetten en het leveren van e-learnings en apps. Deze leveranciers spelen een grote rol, met diverse afbreukrisico's in hun processen. Bij TK25 zagen we dat er codes ontbraken op kiezerspassen en waren er storingen in stembureau-apps.

Bij enkele stembureaus in Westerwolde (kieskring Groningen) zijn 129 stembiljetten van de kieskring Tilburg gebruikt. In Stein (kieskring Maastricht) zijn 132 stembiljetten van de kieskring Leiden gebruikt. En in de gemeente Losser is 1 verkeerd stembiljet aangetroffen. Deze stembiljetten zijn ongeldig verklaard op grond van de artikelen J 2 en J 20 van de Kieswet, die bepalen dat de kiezers moeten kunnen stemmen op de kandidaten op de voor die kieskring geldige kandidatenlijsten.
De oorzaak lag dit keer niet, zoals eerder wel is voorgekomen, in het distributieproces, maar in het productieproces bij de leverancier van de stembiljetten. Ondanks meerdere procesmatige controles, is er door een menselijke fout een aantal stembiljetten bij gemeenten in een andere kieskring terechtgekomen. In het hele verkiezingsproces zijn mensen aan het werk en kunnen dus menselijke fouten worden gemaakt. Voldoende kwaliteitswaarborgen en controlemechanismen kunnen en moeten de risico's wel zo klein mogelijk maken. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het stellen van eisen aan de kwaliteit van de dienstverlening en producten van leveranciers. Het is een beperkte markt, met weinig aanbieders.

- Gemeenten en leveranciers moeten zorgen voor voldoende waarborgen voor de kwaliteit van de dienstverlening en producten van leveranciers. De Kiesraad gaat, in samenspraak met het ministerie, hierover in gesprek met de gemeenten en leveranciers.
- De Kiesraad adviseert de minister om spoedig een wettelijk kader voor de kwaliteit van stembureauapps op te stellen.

d. Postbezorging

De postbezorging is een bekend knelpunt. De termijnen om post te bezorgen worden in de praktijk steeds langer. Het kabinet verruimt de bezorgtijd formeel naar 48 uur per 1 juli 2026 en 72 uur per 1 juli 2027. Bij de bezorging van stempassen gaat regelmatig iets mis. Soms gaat het om individuele adressen, maar soms ook om hele straten of wijken. Ook bij de verzending van vervangende stempassen, kiezerspassen en schriftelijke volmachten ontvangen gemeenten en de Kiesraad diverse signalen dat kiezers deze niet tijdig ontvangen.[8] De Kiesraad pleit er daarom voor om in overleg met de gemeenten de termijn van 5 dagen voor een schriftelijke aanvraag aan te passen voor het geval een pas per post moet worden verzonden. Dit mag echter niet ten koste gaan van de mogelijkheden voor de kiezer om zijn stemrecht uit te kunnen oefenen. Een mogelijkheid is om het digitaal

[8] Hierover is bericht in diverse media. Zie ook: bijlage Vragenlijsten ambtenaren, blz. 8, 48, 50 en bijlage focusgroepen, blz. 15.

aanvragen juist te verlengen tot de dag voor de verkiezingen om 12 uur, met dien verstande dat men de pas dan enkel nog persoonlijk op kan halen.

- De Kiesraad adviseert de minister om - in overleg met alle betrokkenen - nieuwe termijnen voor de aanvraag, verzending en verstrekking van kiezersdocumenten af te spreken en daarbij de mogelijkheid van digitaal aanvragen te verruimen. Deze nieuwe termijnen moeten in de Kieswet komen.

3. Experiment nieuw stembiljet

Het experiment met het kleinere stembiljet is goed verlopen. De cijfers laten positieve tendensen zien. Er zijn met name minder ongeldige stemmen dan bij het vorige experiment, de Europees Parlementsverkiezing in 2024 (EP24). Bij duiding van de cijfers is echter nuancering nodig.[9] Een belangrijk deel van de ongeldige stemmen bij het vorige experiment zat in de keuze voor een te hoog (niet bestaand) kandidaatnummer. Dit werd versterkt door het feit dat veel kiezers onbedoeld hetzelfde kandidaatnummer als het lijstnummer lijken aan te kruisen. Doordat er deze keer geen grotere partijen waren met een lijstnummer hoger dan het aantal kandidaten was dit effect geringer. Los hiervan vormt het aankruisen van een te hoog kandidaatnummer ook nu een deel van de ongeldige stemmen, zij het minder dan bij EP24. Er blijken geen significante verschillen in de aantallen telverschillen tussen experimentgemeenten en andere gemeenten.

De kandidaten waarvan het kandidaatnummer gelijk is aan het lijstnummer krijgen – waarschijnlijk onbedoeld - relatief veel extra stemmen. De Kiesraad adviseert hier in de communicatie over het nieuwe stembiljet extra aandacht aan te geven. De raad veronderstelt dat bij eventuele landelijke invoering van het nieuwe stembiljet de – landelijke – communicatie een breder bereik zal hebben. Dit zal misverstanden bij kiezers beter kunnen voorkomen.

Uit de tot nu toe gehouden experimenten blijkt dat kiezers en leden van de stembureaus zeer enthousiast zijn over het nieuwe stembiljet, met name vanwege het kleine formaat (overzichtelijker, handzamer, makkelijker en sneller te tellen). Dat wordt bevestigd door de focusgroepen en vragenlijsten die de Kiesraad heeft laten uitvoeren: verkiezingsvrijwilligers en gemeenteambtenaren noemen een kleiner stembiljet als het belangrijkste verbeterpunt. Het verbetert de uitvoerbaarheid aanzienlijk. De Kiesraad blijft er dan ook voorstander van om door te gaan met het nieuwe stembiljet.

De eerstvolgende verkiezingen zijn de verkiezingen voor Provinciale Staten en waterschappen in maart 2027. De Kiesraad is voorstander van een doorgaande lijn in de experimenteerfase. De Kiesraad voorziet wel dat een nieuw stembiljet bij deze dubbele verkiezing kan leiden tot verwarring bij de kiezer. Immers: er zijn dan 2 stembiljetten en 2 overzichten met kandidaten in het stemhokje nodig. De kans dat kiezers dan fouten maken en er meer ongeldige of onbedoelde stemmen worden uitgebracht is daarbij groter dan bij een verkiezing voor 1 vertegenwoordigend orgaan. Dit vergt zorgvuldige aandacht in de omvang en inrichting van het experiment bij deze verkiezing.

[9] Zie voor de cijfers de bijlage Data-analyse.

- De Kiesraad pleit ervoor om te koersen op landelijke invoering van het nieuwe stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029. En om na de gemeenteraadsverkiezing in maart 2026 te bezien hoe het experiment het best kan worden ingezet bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in maart 2027.
- De Kiesraad herhaalt zijn advies om een stem op een te hoog kandidaatnummer toe te rekenen aan de lijsttrekker. Het is immers duidelijk op welke lijst kiezers, die een te hoog kandidaatnummer kiezen, willen stemmen.

4. Kiezers buiten Nederland

a. Briefstemmen

Het aantal geregistreerde kiezers buiten Nederland is met bijna 25% gestegen naar 133.589. Het aantal uitgebrachte briefstemmen was 86.992. De opkomst was 65% (TK23 69.047 ofwel 64,5%). Als gevolg van de lange aanvoerlijnen en de ook in andere landen minder snelle postverwerking kwamen 2.445 briefstemmen te laat aan. De Kiesraad is dan ook blij met het plan om mogelijk te maken dat in het vervolg de briefstembewijzen digitaal kunnen worden verzonden, zoals dat nu al kan met vervangende briefstembewijzen. Kiezers hebben dan meer tijd om hun stem te verzenden. Daarbij vraagt de Kiesraad er aandacht voor dat in de uitvoering waarborgen en zorgvuldige controles zijn ingebouwd tegen de mogelijkheid van dubbel stemmen.
Verder steunt de Kiesraad het voornemen van de gemeente Den Haag om het mogelijk te maken om kiezers een ontvangstbevestiging te sturen. Dan hebben kiezers zekerheid of hun stem wel of niet tijdig is aangekomen.
Kiezers hebben ook meer zekerheid over de tijdige aankomst van hun briefstem als ze die tijdig weten te (laten) bezorgen bij een diplomatieke of consulaire post. Nu komt 16% van de briefstemmen langs die weg. Van briefstemmen die uiterlijk de vrijdag vóór de dag van stemming zijn ontvangen door een diplomatieke vertegenwoordiging, wordt gegarandeerd dat deze tijdig bij het nationaal briefstembureau (NBSB) in Den Haag worden bezorgd. Dat kan tot uiterlijk maandagmiddag ná de dag van stemming. Dat roept in de samenleving soms vragen op, omdat dan in Nederland de stembussen allang gesloten zijn. Bovendien komt daardoor de uitslag van het nationaal briefstembureau pas dinsdagmiddag na de dag van stemming beschikbaar, terwijl de hoofdstembureaus al op maandagochtend hun uitslagen moeten vaststellen. Uiteindelijk kwamen bij deze verkiezing op maandag nog slechts zo'n 200 briefstemmen binnen.

- De Kiesraad bespreekt graag met alle betrokkenen de voor- en nadelen van het vervroegen van de ontvangsttermijn voor briefstemmen via diplomatieke post.
- De Kiesraad pleit voor een onderzoek naar verbetering van de mogelijkheden voor kiezers buiten Nederland om tijdig en effectief hun stem uit te brengen, en hierbij afwegingen rond digitalisering als hulpmiddel te betrekken.

b. Vaststelling uitslag kieskring 12

Bij de vaststelling van de uitslag telt het centraal stembureau voor kieskring 12 de resultaten van het gemeentelijk stembureau (GSB) van 's-Gravenhage en de resultaten van het nationaal briefstembureau bij elkaar op. Hierdoor ontbreekt er een formeel proces-

verbaal bij het digitale bestand dat het resultaat was van deze samenvoeging. Nadeel hiervan is dat er geen hoger niveau stembureau toeziet op de samenvoeging. Dit is een afwijking van de uitgangspunten van de NPVV en beperkt de mogelijkheid om zo vroeg mogelijk in het proces fouten te corrigeren. Ook zijn de resultaten daardoor voor de kiezer niet eenvoudig te herleiden, zeker niet na correcties in de gemeentelijke uitkomst door het GSB.

- De Kiesraad stelt voor om het hoofdstembureau van de kieskring 's-Gravenhage de resultaten van het gemeentelijk stembureau van 's-Gravenhage en het nationaal briefstembureau te laten samenvoegen. Hiervoor zal de wettelijke termijn van de zitting van het hoofdstembureau van de kieskring 's-Gravenhage (12) moeten worden aangepast (artikel O 4), of de termijn van de zitting van het nationaal briefstembureau. Dat laatste is mogelijk als de termijn voor de ontvangst van briefstemmen via diplomatieke post wordt aangepast (zie punt 4.a).
- De Kiesraad gaat graag in gesprek met de minister en de gemeente Den Haag over overige mogelijkheden om het proces van uitslagvaststelling van briefstemmen uitvoerbaarder, transparanter en controleerbaarder te maken.

5. Wet programmatuur verkiezingsuitslagen

Sinds 1 augustus 2025 is de Wet programmatuur verkiezingsuitslagen (Wpv) van toepassing. Volgens artikel Ea 4, vierde lid, van het Kiesbesluit verstrekt de Kiesraad na iedere verkiezing een evaluatie van de doeltreffendheid van de aansluit- en gebruiksvoorschriften. De Kiesraad verstrekt deze evaluatie als onderdeel van dit evaluatieadvies.

De eerste ervaringen met de wet zijn positief. Op enkele kleine aandachtspunten na is de invoering hiervan soepel verlopen. Er was geen aanleiding voor een beheersaanwijzing door de Kiesraad en er waren geen onregelmatigheden waarover de Kiesraad een rapportage van bevindingen zou moeten uitbrengen.

De ervaringen tijdens TK25 tonen aan dat verplichtingen volgend uit de Wpv door gemeenten naar behoren zijn uitgevoerd. De uitslagprogrammatuur is door alle gemeenten gebruikt en – op basis van vrijwilligheid - door 1 openbaar lichaam. Het samenwerkingsprotocol en de aansluit- en gebruiksvoorschriften hebben niet of nauwelijks tot uitvoeringsproblemen of vragen geleid. Uit de 'Vragenlijsten onder ambtenaren' blijkt dat de informatie en ondersteuning van de Kiesraad bij dit proces hierbij positief zijn gewaardeerd.

Wel waren er vragen bij de meerwaarde van de 'Verklaring onderzoek aansluitvoorschriften' en het publiceren ervan. Door middel van deze verklaring geven burgemeester en wethouders aan of de decentrale voorzieningen en maatregelen voldoen aan de aansluitvoorschriften voor het gebruik van de uitslagprogrammatuur. Gemeenten moeten de verklaring aanleveren bij de Kiesraad en publiceren op de gemeentelijke website. Omdat voor publicatie naam en handtekening onzichtbaar moeten worden gemaakt is dit administratief belastend en is de toegevoegde waarde gering, omdat dan alleen de tekst van de model-verklaring aangevuld met de functie van de ondertekenaar zichtbaar is. Belangrijker is het aanleveren van de verklaring bij de Kiesraad, die, als beheerder van de

programmatuur, erop toeziet dat dit gebeurt. Het is een belangrijke risico-mitigerende maatregel, die ervoor zorgt dat de programmatuur op de juiste wijze wordt gebruikt.

- De Kiesraad adviseert de minister, de plicht tot publicatie van de verklaring als bedoeld in artikel Ea 6, tweede lid, van de Kieswet te schrappen.

Bij voorgaande verkiezingen (voor de inwerkingtreding van de Wpv) kwam het voor dat gemeenten er niet in slaagden de telresultaten via het overdrachtsplatform bij de Kiesraad aan te leveren. De Kiesraad assisteerde deze gemeenten hier dan bij. Tijdens de fase van uitslagvaststelling bij TK25 hebben alle gemeenten hun resultaten gedeeld via het overdrachtsplatform.

6. Overige aandachtspunten

a. Stemlokalen

Uit de 'Meting stemlokalen TK25' blijkt dat de gemeenten in het algemeen voldoen aan de richtlijnen in de instructie van de Kiesraad over bereikbare stemlokalen.[10] Veruit de meeste gemeenten konden (ruim) voldoende stemlokalen inrichten, met een goede spreiding over de gemeenten. Een klein deel van de gemeenten slaagde er niet in om te voldoen aan de richtlijn van 80% dezelfde herkenbare locaties. Alle gemeenten voldoen aan de richtlijnen over de afstanden: 1 km in niet-stedelijk gebied; 750 meter in matig stedelijk gebied en 500 meter in sterk stedelijk gebied. Gemiddeld woonden kiezers 352 meter van het dichtstbijzijnde stemlokaal. Daarmee is de afstand iets gedaald ten opzichte van vorige verkiezingen.

b. Blanco stemmen

Er is een toename van het aantal blanco stemmen: 0,38% bij TK25 ten opzichte van 0,19% bij TK23. Vanuit verschillende groepen is er aandacht geweest voor het uitbrengen van een blanco stem. De Kiesraad heeft pleidooien ontvangen om de 'keuzemogelijkheid' voor een blanco stem meer voor het voetlicht te brengen. Ook is er gepleit voor een apart keuzevakje 'blanco' op het stembiljet. De essentie van verkiezingen is kiezen voor de samenstelling van de volksvertegenwoordiging. Een blanco stem spreekt geen voorkeur uit voor een kandidaat. Een blanco stem telt dan ook alleen mee voor de opkomst en niet voor de zetelverdeling. Een zelfstandig vakje voor een blanco stem kan verwarring opleveren met een stem op een 'blanco lijst' (een lijst zonder geregistreerde partijnaam). Alles afwegende ziet de Kiesraad onvoldoende reden om op dit punt initiatieven te nemen.

Wel merkt de Kiesraad op dat een blanco stem nu ongeldig is – en dus niet als blanco stem wordt genoteerd - als de kiezer 'anderszins op het stembiljet geschreven of getekend heeft'. Dat is anders bij een stembiljet waarop wel een wit stipje bij een kandidaat rood is gemaakt en waarop is geschreven of getekend. Die wordt niet om die reden ongeldig verklaard. Een blanco stem zou op dezelfde wijze kunnen worden beoordeeld. Hiervoor is wijziging van de Kieswet nodig.

[10] Instructie: stappenplan voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer | Publicatie | Kiesraad.nl

Kiesraad

Analyse

Datum
25 februari 2026

Onderwerp Data-analyse: bijlage bij evaluatieadvies TK25

Analyses

1. Basiscijfers 2
2. Absolute aantal telverschillen, uitgesplitst naar verklaring 3
3. Effectiviteit corrigenda en terugverwijzingen 4
4. Meldingen van kiezers 12
5. Publicatie van processen-verbaal 13
6. Experiment nieuwe stembiljet 14
7. EML_NL standaard 23

1. Basiscijfers

Om een globaal beeld van de verkiezing te krijgen, zijn een aantal kerngegevens berekend. Deze gegevens zijn op basis van de aantallen zoals vastgesteld door de hoofdstembureaus en ingevoerd in de verkiezingensoftware (OSV-2020U) berekend.

Gegeven	Aantal
Totaal kiesgerechtigden	13.589.128
Totaal geldige stemmen op een kandidaat	10.571.990
Totaal aantal ongeldige stemmen	28.206 (0,27%)
Totaal aantal blanco stemmen	40.128 (0,38%)
Totaal aantal uitgebrachte stemmen	10.640.324
Opkomstpercentage	78,3%
Kiesdeler	70.479 14/15
Voorkeursdrempel	17.619 59/60
Aantal geldige volmachtsbewijzen	991.649
Volmachtpercentage (tov. toegelaten kiezers)	9,3%
Geregistreerde kiezers buiten Nederland	133.589
Totaal aantal uitgebrachte briefstemmen	86.894
Percentage uitgebrachte stemmen kiezers buiten Nederland tov. geregistreerde kiezers	65%
Aantal stembureaus (exclusief NBSB)	10.081
Aantal lijstdoorbrekingen	5
Aantal kandidaten dat de voorkeursdrempel heeft gehaald	53
Aantal kandidaten dat de voorkeursdrempel heeft gehaald maar niet is verkozen	2
Aantal zetels	150
Aantal lijsten	27
Aantal kandidaten	1.166

2. Absolute aantal telverschillen, uitgesplitst naar verklaring

Deze analyse kijkt naar het absolute aantal telverschillen. Dit doen we om een goede vergelijking te maken met de opgenomen aantallen telverschillen uit de vorige evaluatieadviezen.

De tabel is overgenomen uit het evaluatieadvies EP2024 en aangevuld met de aantallen voor TK2025.

Let op: Voor consistentie met de andere aggregaties van telverschillen in de tabel is gekozen voor de telverschillen *zoals geaggregeerd door de uitslagensoftware*. Er is dus niet gekeken naar onverklaarde verschillen op stembureauniveau.

Afhankelijk van hoe de verschillen berekend worden, verschillen de aantallen lichtelijk. Als de som van verklaringen lager is dan het totaal verschil dan zien we het overschot als onverklaard verschil.

	TK2017	EP2019	TK2021	GR2022[1]	PS2023	WS2023	TK2023	EP2024	TK2025
Onverklaard verschil	8.714	2.382[2]	10.157	2.499[3]	4.791	6.435	5.385	2.167	5.915[4]
Verklaard verschil	1.234	678	1.210	684	1.326	2.093	1.071	467	785
Anders verklaard verschil	1.520	164	2.936	1.192	1.131	1.638	2.229	244	1.066
Totaal verschil	11.468	3.224	14.303	4.375	7.248	10.166	8.685	2.864[5][6]	7.766[7]
Totaal aantal stemmen	10.563.456	5.519.776	10.462.667	6.934.881	7.800.794	7.748.429	10.475.203	6.253.467	10.640.324
Totaal telverschil per 100.000 stemmen	108,56	58,41	137,70	63,09	92,91	131,20	82,91	45,80	72.99

[1] Deze aantallen baseren zich op de optelling van de stembureauaantallen, aangezien er in de digitale bestanden geen hoger aggregatieniveau beschikbaar was.

[2] Volgens de in het proces-verbaal opgenomen waarde 2.179. Het getal is hier verhoogd om de sommatie sluitend te maken.

[3] De som van alle door gemeenten vermeldde onverklaarde verschillen was 2.209, hier opgehoogd om de sommatie sluitend te maken.

[4] 5.264 in OSV ingevuld + 651 ontbrekende verklaringen die als onverklaard gezien zijn

[5] Berekend als 1.279 stembiljetten *meer* geteld dan er kiezers zijn toegelaten tot de stemming + 1.585 stembiljetten *minder* geteld dan er kiezers zijn toegelaten tot de stemming.

[6] Dit verschil is *lager* dan de optelling van de gegeven verklaringen. Dit komt doordat er bij EP2024 af en toe meer verklaringen ingevuld waren dan het daadwerkelijke verschil tussen toegelaten kiezers en uitgebrachte stemmen.

[7] Berekend als 2.474 stembiljetten *meer* geteld plus 5.292 stembiljetten *minder* geteld zoals in het uiteindelijke PV (P22-1) opgenomen is.

3. Effectiviteit corrigenda en terugverwijzingen

Om te kwantificeren hoeveel effect het maken van een corrigendum en het terugverwijzen van een stembureau heeft op de uiteindelijke uitslag bekijken we twee factoren:

- Het aantal *gecorrigeerde* telfouten.
- Het aantal telverschillen (dus het verschil tussen het aantal toegelaten kiezers en het aantal uitgebrachte stemmen)

Telverschillen worden op het proces-verbaal bijgehouden en hier hebben we dan ook een compleet beeld van. Tel*fouten* kunnen we alleen detecteren indien er een terugverwijzing gedaan is *en* er dan iets in de uiteindelijke stemtotalen voorschoven is. Dat betekent dat we hier geen compleet beeld van hebben: er zijn hoogstwaarschijnlijk andere kleine telfouten die we niet detecteren.

Voor elk van de analyses wordt in ieder geval naar de aantallen zoals vastgesteld door het GSB in de eerste zitting gekeken en wordt dit vergeleken met de aantallen zoals vastgesteld in een eventuele tweede zitting. Dit wordt gedaan door de initieel ontvangen `EML` van het GSB te vergelijken met het laatst geuploadde corrigendum `EML` door het GSB.

Let op:de aantallen telverschillen verschillen lichtelijk ten opzichte van de aantallen zoals gerapporteerd in Hoofdstuk 2. Dit omdat Hoofdstuk 2 de situatie zoals geaggregeerd door OSV op CSB niveau rapporteert, terwijl hier naar het GSB niveau gekeken wordt om te kunnen koppelen aan specifieke terugverwijzingen op stembureauniveau.

3.1. Opgeloste telfouten

Tel*fouten* zijn interessanter om te onderzoeken dan telverschillen, aangezien telfouten directer iets zeggen over de impact die terugverwijzingen en corrigenda op de uiteindelijke uitslag van de verkiezingen hebben. Met tel*fouten* bedoelen we hier: stembiljetten die *verkeerd* geteld zijn, en daardoor bij een andere partij of kandidaat terecht zijn gekomen of niet zijn geteld. Telverschillen (verschillen tussen het aantal getelde stembescheiden en het aantal getelde stembiljetten) zijn alleen een *indicatie* dat er mogelijk een telfout is gemaakt, deze kunnen ook opgelost worden door een hertelling van de stempassen of veroorzaakt zijn door een vergissing tijdens de stemming.

Het kwantificeren van het aantal telfouten is lastiger dan het kwantificeren van telverschillen, omdat we alleen telfouten kunnen zien die ook gecorrigeerd zijn. Het is namelijk mogelijk om zonder telverschil toch de stemtotalen van kandidaten of lijsten omgewisseld te hebben[8]. Uiteindelijk weten we pas of iets een telfout is als het CSB een stembureau terugverwijst en het stembureau een tweede GSB zitting houdt.[9]

In deze gevallen is er een EML-bestand van de 1e GSB-zitting en een EML-bestand van de 2e GSB-zitting. Het is dan mogelijk om de verschillen in stemtotalen per stembureau te kwantificeren. In bijvoorbeeld de volgende situatie:

1e zitting GSB, Stembureau 1

Lijst	Kandidaat	Stemmen
1	1	10
1	2	20
1	3	5
...	...	...

2e zitting GSB, Stembureau 1

Lijst	Kandidaat	Stemmen
1	1	20
1	2	10
1	3	6
...	...	...

berekenen we de totale telfout van steambureau 1 als $|10\text{-}20| + |20 - 10| + |5 - 6| = 10+10+1=21$.

[8]Het totaal aantal uitgebrachte stemmen blijft in dat geval immers hetzelfde

[9]Verschillen tussen voorlopige sneltellingen en de eerste definitieve telling zouden eventueel ook als telfout gezien kunnen worden. Deze gegevens zijn echter niet in de digitale uitslagenbestanden beschikbaar.

We bekijken alle stembureaus met een telfout groter dan nul met behulp van de rekenmethode hierboven. In totaal zijn er dan **3.715** telfouten gecorrigeerd na alle corrigenda.

3.1.1. Onderscheid type terugverwijzing

Voor deze stembureaus maken we ook een koppeling met de terugverwijzingen van het centraal stembureau, zodat we de reden van de teugverwijzing weten. Zo krijgen we inzicht in zowel het totaal aantal gecorrigeerde telfouten als de 'trefkracht' van de verschillende redenen om terug te verwijzen.

Het valt op dat sommige typen terugverwijzingen een groter aantal telfouten 'detecteren' dan je wellicht zou verwachten, zoals meldingen die over een enkele stem van een kiezers gaan waar toch meer telfouten gedetecteerd worden. Deels vallen deze ietwat hoger uit omdat het voorkomt dat een kiezer bijvoorbeeld zijn stem niet terug kan vinden doordat de voorkeursstemmen van twee kandidaten omgewisseld zijn. Deze wordt dan, mits de omwisseling binnen de grenswaarden van het controleprotocol valt, ook door de data-analyse gedetecteerd. Dit gebeurt echter niet in alle gevallen. Dat suggereert dat, als een kiezer zijn eigen stem niet terug kan vinden in het proces-verbaal van het stembureau, dat na hertellen in deze stembureaus gemiddeld ook nog een aantal andere fouten gecorrigeerd worden.

Type constatering	Gedetecteerde telfouten[10]	Aantal unieke onderzochte stembureaus[11]	Gemiddelde telfout per onderzocht stembureau
Omwisseling van kandidaatstemmen	2371	38	62.4
Overige melding betrokkene	660	20	33
Groot verschil tussen toegelaten kiezers en getelde stembiljetten (2% of ≥15)	107	11	9.73
Meldingen van betrokken die hun stem niet kunnen vinden	1037	120	8.64
Controle fysieke PV's / overig	30	9	3.33
Niet-hertelde onverklaarde verschillen tussen toegelaten kiezers en getelde stembiljetten	180	71	2.54
Lijstafwijking van 50 procentpunt	2	1	2
Hoog aantal ongeldige stemmen (3%)	2	4	0.5
Hoog aantal blanco stemmen (3%)	0	2	0

Tabel 2: Het aantal *gedetecteerde* telfouten per type constatering. We spreken hier van *gedetecteerde* en niet van opgeloste telfouten aanzien een telfout in sommige gevallen door meerdere typen constateringen gedetecteerd is (bijvoorbeeld door zowel de data-analyse als door een melding van een kiezer)

[10] Dit totaal is hoger dan 3.715 omdat sommige telfouten door verschillende constateringen gedetecteerd zijn, bijvoorbeeld iets wat een kiezer gemeld heeft *en* uit de data-analyse kwam

[11] Dit totaal is lager dan 306 aangezien sommige terugverwijzingen niet aan een stembureau te koppelen waren (deze waren bijvoorbeeld op GSB niveau vanuit de controle fysieke PV's) en sommige stembureaus meerdere meldingen van kiezers hadden.

3.2. Hoeveel terugverwijzingen leiden tot een corrigendum?

We kunnen ook meer binair analyseren hoeveel van de terugverwijzingen (en dus extra onderzoeken door GSBs) uiteindelijk tot een corrigendum leiden. Elk corrigendum hier is een correctie die op basis van een terugverwijzing gedaan is, dus zeggen deze aantallen iets over hoe vaak een terugverwijzing überhaupt effect gehad heeft op de verkiezingsuitslag[12]. De resultaten staan in Tabel 3.

Type binnenkomst	Type constatering	Aantal geleid to corrigendum	Aantal niet geleid tot corrigendum	Percentage geleid tot corrigendum
Data-analyse (vermoeden van een fout)	Omwisseling van kandidaatstemmen	38	0	100,0%
Data-analyse (vermoeden van een fout)	Lijstafwijking van 50 procentpunt	1	0	100,0%
melding betrokkene	Meldingen van betrokken die hun stem niet kunnen vinden	111	20	84,7%
melding betrokkene	Controle fysieke pv's / overige meldingen / overig	15	5	75,0%
Data-analyse (vermoeden van een fout)	Groot verschil tussen toegelaten kiezers en getelde stembiljetten (2% of ≥15)	6	5	54,5%
Data-analyse (vermoeden van een fout)	Hoog aantal blanco stemmen (3%)	1	1	50,0%
Data-analyse (telverschillen)	Niet-hertelde onverklaarde verschillen tussen toegelaten kiezers en getelde stembiljetten	31	40	43,7%
Data-analyse (vermoeden van een fout)	Hoog aantal ongeldige stemmen (3%)	1	3	25,0%
Controle fysieke PV's	Controle fysieke pv's / overige meldingen / overig	7	23	23,3%
Totaal		211	97	68,5%

Tabel 3: Het aantal terugverwijzingen, gegroepeerd op type binnenkomst en type constatering, dat wel of niet tot een corrigendum heeft geleid.

[12]Niet elke terugverwijzing hoeft tot een corrigendum te leiden, soms wordt er ook terugverwezen wanneer andere regels rondom de uitslagvaststelling niet nageleefd zijn.

3.3. Telverschillen

Het totale aantal telverschillen is op twee meetmomenten gekwantificeerd. Namelijk na de eerste invoer door het gemeentelijk stembureau in OSV en de invoer door het GSB na eventuele hertellingen na terugverwijzingen door het CSB. In Tabel 4 is te zien dat er in totaal dus $7797\text{-}7665\text{=}132$ telverschillen opgelost zijn na alle correcties tussen de eerste en tweede zittingen van de gemeentelijk stembureaus, waarvan 81 in CSO gemeenten en 51 in DSO gemeenten.

	Aantal telling 1e zitting GSB	Aantal telling GSB na terugverwijzingen	Verschil
CSO	6.579	6.498	-81
DSO	1.218	1.167	-51
Totaal	7.797	7.665	-132

Tabel 4: Het aantal telverschillen op de eerste zitting van het GSB en op GSB niveau na verwerking van alle corrigenda.

Interessant is ook om te kijken in hoeveel van deze telverschillen op de verschillende meetmomenten genoteerd worden als verklaarde of onverklaarde verschillen. Tussen de eerste en de tweede zitting neemt zowel het aantal verklaarde als onverklaarde verschillen af [Tabel 5, Tabel 6]. Het is opmerkelijk om te zien dat het aantal verklaringen uiteindelijk na correcties lager is, dat geeft namelijk aan dat sommige verklaringen voor verschillen niet juist zijn. Indien alle verklaringen daadwerkelijke verklaringen zouden zijn, zou dit aantal nooit kunnen afnemen na correcties.

	Aantal telling 1e zitting GSB	Aantal telling GSB na terugverwijzingen	Verschil
CSO	1.333	1.312	-21
DSO	512	507	-5
Totaal	1.845	1819	-26

Tabel 5: Het aantal **verklaarde** telverschillen op de 1e zitting van het stembureau (voor DSO gemeenten), de eerste zitting van het GSB en op GSB niveau na verwerking van alle corrigenda.

	Aantal telling 1e zitting GSB	Aantal telling GSB na terugverwijzingen	Verschil
CSO	5.280	5.220	-60
DSO	714	668	-46
Totaal	5.994	5.888	-106

Tabel 6: Het aantal **onverklaarde** telverschillen op de 1e zitting van het stembureau (voor DSO gemeenten), de eerste zitting van het GSB en op GSB niveau na verwerking van alle corrigenda.

3.3.1. Effect corrigendum stembureauniveau DSO

Bij het aantal opgeloste telverschillen hierboven is echter een deel niet zichtbaar door alleen naar de `EML` bestanden van de GSBs te kijken[13]. Aangezien DSO gemeenten ook een telling op kandidaatniveau op *stembureauniveau* doen, is het voor het GSB mogelijk om deze al te controleren en eventueel te hertellen. Als hierbij telverschillen opgelost worden, maakt het GSB een corrigendum aan en worden deze *reeds gecorrigeerde* aantallen in OSV-2020 ingevuld. In CSO gemeenten is dit niet het geval, aangezien het GSB dan in de eerste zitting pas voor het eerst op kandidaatniveau de stemmen gaat tellen (en er dus geen PV op stembureauniveau is). DSO gemeenten kunnen *voor* de invoer in OSV dus meer telverschillen hebben welke in de analyses op basis van de `EML` bestanden niet zichtbaar zijn.

De telverschillen van alle stembureaus welke al een corrigendum hadden (en dus door het GSB onderzocht waren voor de eerste zitting) zijn opgeteld op basis van de papieren processen verbaal

[13] Dit zijn de door GSB's ingevoerde aantallen in OSV-2020.

(N 10-1). Daarna zijn deze aantallen naast de getallen zoals ingevuld door het GSB in OSV-2020[14] gehouden om te zien hoeveel telverschillen er opgelost worden door het GSB al voordat dit in de software ingevoerd wordt[15].

Het resultaat is te zien in Tabel 7. Belangrijk om te benadrukken is dat deze aantalllen dus een optelling van alleen de stembureaus *met een corrigendum bij de eerste zitting* zijn. Daarom vallen deze aantallen op GSB niveau lager uit dan die in Tabel 4 waar alle stembureaus meegenomen zijn. Er werden in totaal door deze eerste controle al $1.296\text{-}615\text{=}681$ telverschillen opgelost voordat deze in de uitslagensoftware ingevuld worden.

Type telverschil	Aantal op stembureau PV (N 10-1)	Aantal op GSB niveau (1e zitting, inclusief eventueel corrigendum)	Verschil
Onverklaard	999	504	-495
Verklaard	297	111	-186
Totaal	1.296	615	-681

Tabel 7: Het geaggregeerde aantal telverschillen van stembureaus in **DSO** gemeenten welke een corrigendum (Na 14-1) hadden bij de eerste zitting van het GSB. Vergelijking van de situatie op de stembureau PVs en de situatie na invoer in OSV-2020.

3.4. Grootte van de opgeloste telverschillen

Om te bekijken in welke gevallen een terugverwijzing er voor zorgt dat een telverschil geheel of gedeeltelijk verdwijnt is het effect van de terugverwijzingen op het aantal telverschillen voor en na het nader onderzoek door het GSB weergegeven in Tabel 8 voor **CSO** gemeenten en in Tabel 9 voor **DSO** gemeenten.

Voor deze analyse zijn zowel de terugverwijzingen op basis van *niet hertelde* onverklaarde verschillen (≥ 1) en opvallend grote telverschillen (≥ 15 of 2%) meegenomen. Het valt op dat lang niet elke terugverwijzing (en hertelling van de stembescheiden) leidt tot een daadwerkelijke vermindering van het aantal telverschillen. Dit komt overeen met het beeld in Tabel 4 waar het aantal telverschillen over alle gemeenten heen niet enorm daalt na alle corrigenda.

[14] Dit zijn dus de aantallen zoals vastgesteld het originele stembureau PV (N 10-1) inclusief eventuele correctie Na 14-2

[15] De telling op stembureau niveau op DSO is door alle opgegeven verklaringen 'as-is' op te tellen veel hoger, namelijk 3.875. Er waren echter twee stembureaus die oorspronkelijk het aantal toegelaten kiezers als telverschil opgeschreven hadden waardoor een stembureau een 'telverschil' had van 1.208 en de andere van 1.370. Deze twee stembureaus zijn in de resultaten niet meegenomen.

Initieel telverschil	Effect terugverwijzing op aantal telverschillen	Aantal keer
1	Onveranderd	28
1	Volledig opgelost	3
2	Onveranderd	8
2	Deels opgelost	1
2	Volledig opgelost	0
3	Onveranderd	6
3	Deels opgelost	1
3	Volledig opgelost	0
4	Onveranderd	0
4	Deels opgelost	0
4	Volledig opgelost	0
≥ 5	Onveranderd	1
≥ 5	Deels opgelost	0
≥ 5	Volledig opgelost	0
≥ 15	Onveranderd	5
≥ 15	Deels opgelost	3
≥ 15	Volledig opgelost	1

Tabel 8: Het effect van terugverwijzingen op basis van niet hertelde onverklaarde verschillen en grote telverschillen (≥ 15 of 2%) voor **CSO** gemeenten.

Initieel telverschil	Effect terugverwijzing op aantal telverschillen	Aantal keer
1	Onveranderd	12
1	Volledig opgelost	5
2	Onveranderd	1
2	Deels opgelost	0
2	Volledig opgelost	1
3	Onveranderd	0
3	Deels opgelost	0
3	Volledig opgelost	1
4	Onveranderd	1
4	Deels opgelost	0
4	Volledig opgelost	1
≥ 5	Onveranderd	0
≥ 5	Deels opgelost	0
≥ 5	Volledig opgelost	1
≥ 15	Onveranderd	0
≥ 15	Deels opgelost	1
≥ 15	Volledig opgelost	1

Tabel 9: Het effect van terugverwijzingen op basis van niet hertelde onverklaarde verschillen en grote telverschillen (≥ 15 of 2%) voor **DSO** gemeenten.

4. Meldingen van kiezers

Voor deze analyse is gekeken naar het aantal registraties van het CSB over meldingen van kiezers. In Tabel 10 is voor zowel TK2025, als voor EP2024 en TK2023 te zien hoeveel geregistreerde meldingen van kiezers tot nader onderzoek hebben geleid. De historische data wordt meegenomen om de trend over tijd zichtbaar te maken. Daarnaast is het interessant om te zien hoeveel onderzochte meldingen van kiezers tot een corrigendum hebben geleid. Deze resultaten staan in Tabel 11.

TK2025		EP2024		TK2023	
Besluit CSB	Aantal	Besluit CSB	Aantal	Besluit CSB	Aantal
Geen nader onderzoek	225	Geen nader onderzoek	13	Geen nader onderzoek	130
Nader onderzoek	151	Nader onderzoek	22	Nader onderzoek	145
Niet onderzoekbaar	16	Niet onderzoekbaar	6		
Totaal	392	Totaal	41	Totaal	275

Tabel 10: Het aantal meldingen van kiezers uitgesplitst naar of nader onderzoek op basis van de melding heeft plaatsgevonden.

TK2025		EP2024		TK2023	
Uitkomst zitting	Aantal	Uitkomst zitting	Aantal	Uitkomst zitting	Aantal
Onderzocht, corrigendum	126	Onderzocht, corrigendum	21	Onderzocht, corrigendum	105
Onderzocht, geen corrigendum	25	Onderzocht, geen corrigendum	1	Onderzocht, geen corrigendum	33
				Abusievelijk niet uitgezet door CSB	7
Totaal	151	Totaal	22	Totaal	145

Tabel 11: Aantal onderzochte meldingen uitgesplitst naar of het onderzoek heeft geleid tot een corrigendum.

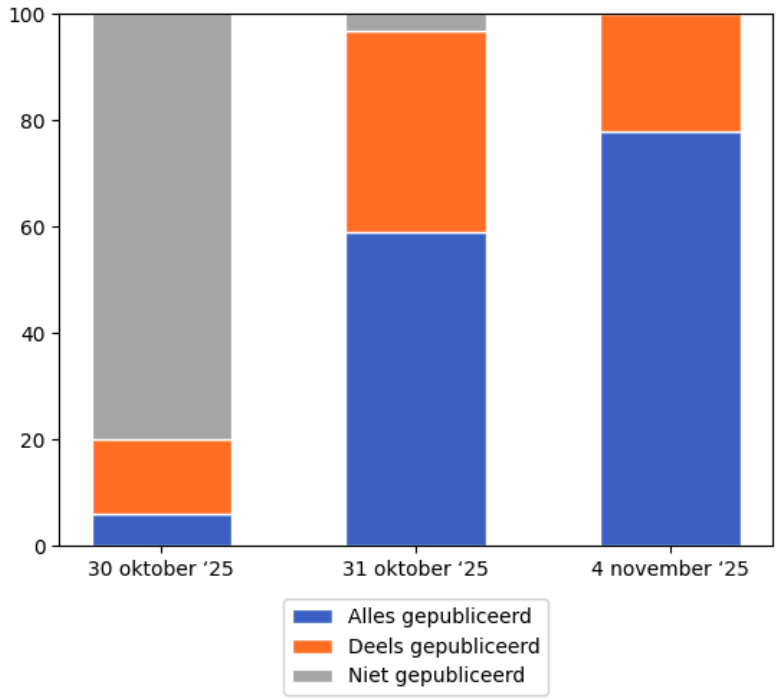
4.1. Kanttekeningen vergelijking

De aantallen in bovenstaande tabellen zijn voor TK2025 en EP2024 gebaseerd op de registratie in een ticketingsysteem en daardoor goed gestructureerd en betrouwbaar. Voor TK2023 vond de registratie van de meldingen niet plaats in een ticketingsysteem maar in een afzonderlijk bijgehouden lijst welke achteraf weer gekoppeld moest worden. Hierdoor kunnen de daadwerkelijke cijfers licht afwijken van de geregistreerde aantallen. Alle drie de jaargangen worden meegenomen om de verschillen tussen verkiezingen en de trend over tijd zichtbaar te maken. Nu het ticketingsysteem een vast onderdeel is geworden van de workflow kunnen in het vervolg betere vergelijkingen worden gemaakt tussen deze gegevens over verschillende verkiezingen heen.

5. Publicatie van processen-verbaal

Zodra de zitting van het gemeentelijk stembureau (GSB) is afgelopen, moet de gemeente de processen-verbaal van de stembureaus en het gemeentelijk stembureau onverwijld publiceren op de website van de gemeente. Dat geldt ook voor het digitale (csv-)bestand en het verslag van het controleprotocol optelling. De Kieswet schrijft voor dat de resultaten elektronisch openbaar gemaakt worden. De publicatie maakt mogelijk dat iedereen die dat wil de totstandkoming van de verkiezingsuitslag kan narekenen. De Kiesraad monitort de publicatie van de documenten en neemt zo nodig contact op met de gemeenten die de documenten nog niet of nog niet volledig hebben gepubliceerd. Hieronder per dag een update van de monitoring en voortgang van de publicatie per gemeente. In de gevallen dat 'nog niet volledig' was gepubliceerd, ontbrak meestal alleen het csv-bestand, het verslag controleprotocol of de verklaring B&W. Hieronder de stand van zaken van de publicatie van de bestanden op de gemeentelijke websites:

	30 oktober '25, 22.00u	31 oktober '25, 20.00u	4 november '25, 20.00u
Aantal gemeenten	345 (incl. Bonaire, Sint Eustatius en Saba)		
Alles gepubliceerd	19 (6%)	202 (59%)	268 (78%)
Deels gepubliceerd	50 (14%)	132 (38%)[16]	75 (22%)[16]
Niet gepubliceerd	276 (80%)	11 (3%)	2 (0%)

Figuur 1: Het percentage gemeenten welke de processen-verbaal volledig, deels of niet gepubliceerd hadden op drie meetmomenten. Na 31 oktober waren de gemeenten die "Deels gepubliceerd" hadden vooral gemeenten waar alleen het csv-bestand, het verslag controleprotocol of de verklaring B&W nog ontbrak

[16] Dit zijn met name gemeenten waar het csv-bestand, het verslag controleprotocol of de verklaring B&W nog niet geüpload was. De PVs waren grotendeels wel al gepubliceerd.

6. Experiment nieuwe stembiljet

Net als tijdens de Europees Parlementsverkiezing van 2024 is er tijdens de Tweede Kamerverkiezing in 2025 weer geëxperimenteerd met een nieuw, kleiner stembiljet. Het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) evalueert het nieuwe stembiljet ook. De in dit hoofdstuk gepresenteerde analyses betrekken hierbij ook de uitslagen in `EML` formaat zoals ontvangen door de Kiesraad om ook de uitslagen op kandidaatsniveau in de experimentgemeenten bij de analyse te kunnen betrekken.

Dit experiment vond plaats in de volgende gemeenten:

- Alphen aan den Rijn
- Boekel
- Borne
- Midden-Delfland
- Tynaarlo

Daarnaast heeft het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) een vijftal refentiegemeenten gedefinieerd welke qua samenstelling goed vergelijkbaar zijn met de experimentgemeenten. Dat zijn de volgende gemeenten:

- Bladel
- Oldenzaal
- Leusden
- Zoeterwoude
- Westland

Voor de vergelijkingen in deze analyse worden de te onderzoeken gegevens vergeleken tussen de experimentgemeenten, referentiegemeenten, het Nationaal Briefstembureau (NBSB)[17] en de overige gemeenten (gemeenten welke in geen van de hiervoor genoemde groepen vallen).

6.1. Aantal ongeldige stemmen

Een belangrijke indicator voor of het stembiljet begrepen wordt door kiezers is het aantal ongeldige stemmen[18]. Tabel 12 laat zien dat het aantal ongeldige stemmen in de experimentgemeenten hoger is dan bij zowel de referentiegemeenten als bij de overige gemeenten. Dit percentage ongeldige stemmen was nu ongeveer gelijk aan het percentage bij het NBSB. Vergeleken met het experiment in 2024 is het percentage ongeldige stemmen lager (zie Tabel 13).

Gemeentegroep	Ongeldige stemmen	Uitgebrachte stemmen	Percentage
Experimentgemeenten	633	131.478	0,48%
NBSB	407	86.894	0,47%
Referentiegemeenten	257	134.440	0,19%
Overige gemeenten	26.909	10.287.512	0,26%

Tabel 12: Het aantal ongeldige stemmen voor de verschillende groepen (**TK2025**)

[17] Dit aangezien het stembiljet voor de kiezers buiten Nederland overeenkomsten toont met het nieuwe stembiljet in de experimentgemeenten.

[18] Dat wil nog niet zeggen dat elke geldige stem ook de stem is die de kiezers heeft willen uitbrengen. Het stembiljet kan ook verkeerd begrepen worden waardoor een kandidaat een *andere* geldige stem uitbrengt dan bedoeld.

Gemeentegroep	Ongeldige stemmen	Uitgebrachte stemmen	Percentage
Experimentgemeenten	591	80.188	0,74%
NBSB	191	44.345	0,43%
Referentiegemeenten	123	76.705	0,16%
Overige gemeenten	10.702	6.052.229	0,18%

Tabel 13: Het aantal ongeldige stemmen voor de verschillende groepen (**EP2024**)

6.1.1. Redenen ongeldigheid

BZK heeft ook onderzocht om welke redenen de stemmen in de experimentgemeenten ongeldig waren. Tabel 14 toont deze redenen. Hieruit is te zien dat het aantal ongeldige stemmen ten opzichte van EP24 gedaald is. De meeste winst is behaald doordat minder kiezers een niet bestaande kandidaat gekozen hebben.

Reden ongeldigheid	Alphen aan den Rijn		Boekel		Borne		Midden-Delfland		Tynaarlo	
	TK25	EP24	TK25	EP24	TK25	EP24	TK25	EP24	TK25	EP24
meer dan 1 partij	59	26	8	2	18	9	12	8	19	11
meer dan 1 kandidaat	74	37	16	4	21	17	13	10	21	20
alleen een kandidaatnummer	159	84	17	14	23	22	23	11	38	24
niet bestaande kandidaat	19	142	2	11	4	44	6	19	8	43
geen stemvakje is ingekleurd maar op een andere wijze geselecteerd.	9	7	1	0	7	1	1	2	2	4
andere kleur dan rood	0	5	1	0	0	0	1	1	1	0
geen stemvakje ingekleurd wel getekend of geschreven op het stembiljet.	13	1	2	0	1	0	1	3	1	2
identiteit van de kiezer mogelijk te achterhalen	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0
ander stembiljet dan het stembiljet gebruikt.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
andere reden	23	2	0	1	2	3	4	1	1	0

Tabel 14: Reden voor ongeldigheid in de experimentgemeenten waar met het nieuwe stembiljet is gestemd.

6.2. Mogelijke ‘stemfouten’

Hoofdstuk 6.1 laat zien dat het aantal ongeldige stemmen in de experimentgemeenten ten opzichte van EP24 gedaald is. Het zou kunnen dat het stembiljet beter begrepen is door kiezers door een ‘lerend effect’ onder kiezers in de experimentgemeenten. Dit beeld kan ietwat genuanceerd worden door naar de redenen in Hoofdstuk 6.1.1 te kijken. De vraag is of deze verbetering komt doordat kiezers beter geleerd hebben om met het nieuwe stembiljet om te gaan, of dat er eventueel nog andere factoren meespelen. Hoewel het makkelijk te zien is of een stem ongeldig is, is het lastig om te verifiëren of een kiezers echt gestemd heeft op de kandidaat waar ze op wilden stemmen.

6.2.1. Aantal stemmen waar het kandidaatnummer gelijk is aan het lijstnummer

Een hypothese is dat sommige kiezers het stembiljet niet geheel begrijpen en denken dat, nadat ze het lijstnummer hebben aangevinkt, ze dat nog een keer moeten doen bij de kandidaatselectie[19]. Op de nieuwe stembiljet staan namelijk niet meer de namen van de kandidaten maar alleen het kandidaatnummer.

Dat zou betekenen dat in de experimentgemeenten verhoudingsgewijs meer stemmen op de kandidaat met de positie op de lijst die overeenkomt met het nummer van de lijst zouden zijn[20].

Tabel 15 laat zien dat er voor sommige lijstnummers, bijvoorbeeld lijst 7, relatief vaker op de kandidaat met hetzelfde nummer gestemd is. Dit zou dan ook een mogelijke verklaring kunnen zijn voor de forse afname aan de reden van ongeldigheid “niet bestaande kandidaat” [Tabel 14]. Bij TK2025 waren het namelijk vooral partijen welke relatief weinig stemmen hebben gekregen waar er een kandidaat was met een kandidaatnummer dat hoger was dan het lijstnummer (en dus bij het stemmen op lijstnummer = kandidaatnummer tot een ongeldige stem zou leiden). Bij EP2024 zou het kunnen dat er relatief wat meer ongeldige stemmen van het type “niet bestaande kandidaat” voorkwamen doordat dit bij grotere partijen een mogelijkheid was.

[19] Of om een andere reden sneller het kandidaatnummer aanvinken wat overeenkomt met het lijstnummer, bijvoorbeeld doordat ze geen specifieke voorkeur hebben en ‘geprimed’ worden doordat ze al het lijstnummer moeten aanvinken.

[20] Dus kandidaat 8 van lijst 8, kandidaat 9 van lijst 9, etc…

(Lijstnr,Kandidaatnr)	% experiment	% NBSB	% referentie	% overig
(1,1)	92.4% (n=18879)	86.8% (n=7451)	94.3% (n=24482)	94.7% (n=1710154)
(2,2)	9.7% (n=14162)	12.2% (n=25110)	8.0% (n=9547)	8.3% (n=1303344)
(3,3)	10.7% (n=21501)	15.9% (n=8346)	10.9% (n=23939)	11.1% (n=1452043)
(4,4)	3.7% (n=568)	1.8% (n=331)	1.4% (n=510)	1.6% (n=37999)
(5,5)	1.4% (n=23546)	0.7% (n=16049)	0.3% (n=19341)	0.3% (n=1731698)
(6,6)	3.4% (n=3738)	3.3% (n=1193)	0.9% (n=3414)	1.1% (n=271571)
(7,7)	3.6% (n=19328)	0.6% (n=8916)	0.3% (n=22081)	0.2% (n=1196549)
(8,8)	3.7% (n=2068)	4.0% (n=1517)	1.9% (n=1546)	3.2% (n=194454)
(9,9)	4.4% (n=1757)	0.6% (n=308)	0.4% (n=1401)	0.5% (n=246902)
(10,10)	2.0% (n=1889)	2.5% (n=3334)	1.0% (n=1530)	2.0% (n=212618)
(11,11)	1.1% (n=5712)	0.4% (n=3076)	0.1% (n=6935)	0.1% (n=464670)
(12,12)	2.3% (n=2121)	0.2% (n=643)	0.2% (n=1511)	0.2% (n=233818)
(13,13)	2.1% (n=2517)	1.1% (n=1134)	0.3% (n=1977)	0.2% (n=195733)
(14,14)	1.0% (n=1098)	0.5% (n=3635)	0.4% (n=992)	0.4% (n=110743)
(15,15)	1.9% (n=8889)	0.4% (n=3921)	0.7% (n=11710)	0.9% (n=603997)
(16,16)	4.1% (n=146)	1.3% (n=149)	0.6% (n=164)	1.3% (n=16360)
(17,17)	1.8% (n=225)	0.5% (n=184)	0.7% (n=282)	0.4% (n=17786)
(18,18)	2.5% (n=201)	0.3% (n=378)	0.8% (n=123)	0.5% (n=39658)
(20,20)	3.2% (n=1753)	0.6% (n=470)	0.1% (n=1902)	0.3% (n=146928)
(21,21)	1.0% (n=98)	0.0% (n=98)	1.2% (n=84)	0.8% (n=10295)
(22,22)	5.9% (n=17)	0.0% (n=50)	0.0% (n=35)	1.6% (n=9229)

Tabel 15: Het aantal kiezers dat op een kandidaat heeft gestemd met een kandidaatnummer gelijk aan het lijstnummer (berekend als het percentage stemmen op die specifieke kandidaat ten opzichte van het totaal aantal stemmen op die lijst in de groep gemeenten).

Als voorbeeld: Kandidaat 7 van lijst 7 heeft in alle experimentgemeenten gezamenlijk 3.6% van alle stemmen van lijst 7 gekregen, terwijl dat in de referentiegemeenten maar 0.3% van alle stemmen was (en in de overige gemeenten 0.2%). Dit effect is ook zichtbaar voor andere combinaties aan lijstnummer en kandidaatnummer.

EP2024

Lijstnummer	Lijstnaam	Aantal stemmen
14	Meer Directe Democratie	11.295
16	vandeRegio	2.732
18	Belang Van Nederland (BVNL)	23.032
19	NSC	233.564
Totaal		270.623

TK2025

Lijstnummer	Lijstnaam	Aantal stemmen
19	LP (Libertaire Partij)	8.248
23	Vrij Verbond	1.048
24	DE LINIE	3.478
25	NL PLAN	2.299
26	ELLECT	205
27	Partij voor de Rechtsstaat	151
Totaal		15.429[21]

Tabel 16: Lijsten welke bij een stem op Kandidaatnummer = Lijstnummer tot een ongeldige stem zouden leiden met het nieuwe stembiljet. Bij EP2024 zou er meer kans zijn op ongeldige stemmen indien kiezers het nieuwe stembiljet op deze manier verkeerd zouden begrijpen.

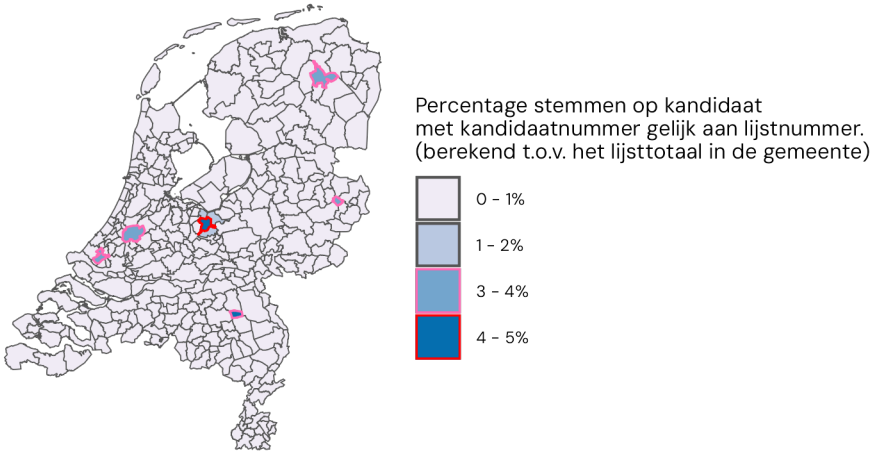
6.2.2. Regionaal effect

Een potentiële verklaring voor het relatief hogere aantal stemmen voor sommige kandidaten in de experimentgemeenten zou ook kunnen zijn dat dat simpelweg komt omdat een van die kandidaten in een gemeente populair is, bijvoorbeeld omdat deze kandidaat daar woont.

In het geval van kandidaat 7 van lijst 7 (CDA) is te zien dat de kandidaat in de woonregio inderdaad meer stemmen haalt [Figuur 2], maar niet in een van de experimentgemeenten. Naast het regionale effect lijkt ook het effect van de experimentgemeenten goed zichtbaar te zijn. Dit regionale effect is nog duidelijker zichtbaar voor kandidaat 20 van lijst 20 [Figuur 3]. Ook daar vallen de experimentgemeenten op. Voor sommige partijen welke opvallen op basis van Tabel 15 zijn de experimentgemeenten minder duidelijke outliers [Figuur 4]. Voor deze kandidaat zou het kunnen dat er ook andere factoren meegespeeld hebben waardoor er in bepaalde gemeenten meer stemmen behaald zijn.

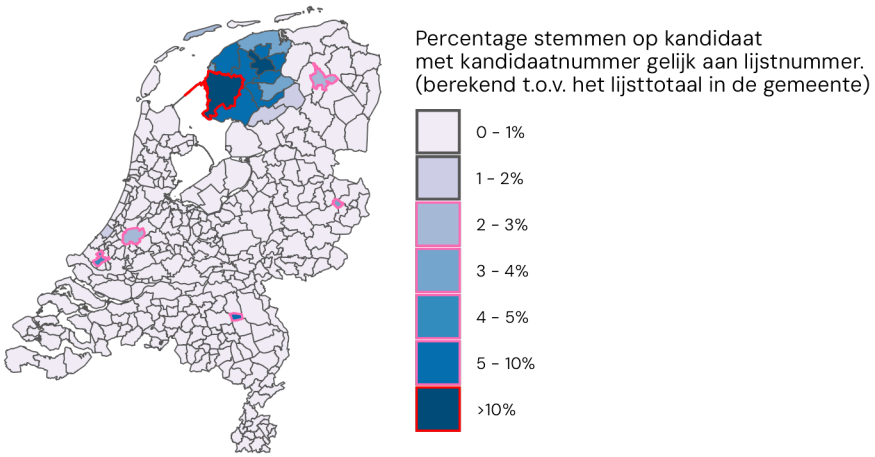
[21] Het daadwerkelijke aantal stemmen zal nog lager uitvallen dan dit genoemde aantal, aangezien hier partijen tussen staan welke niet in de experimentgemeenten verkiesbaar waren. De tabel dient ter illustratie en laat zien dat het relatief de kleinere partijen waren waar de situatie lijstnummer = kandidaatsnummer een mogelijkheid tot een ongeldige stem was.

De roze omlijnde gemeenten zijn experimentgemeenten.
De rood omlijnde gemeente is de woongemeente van kandidaat 7 (CDA).

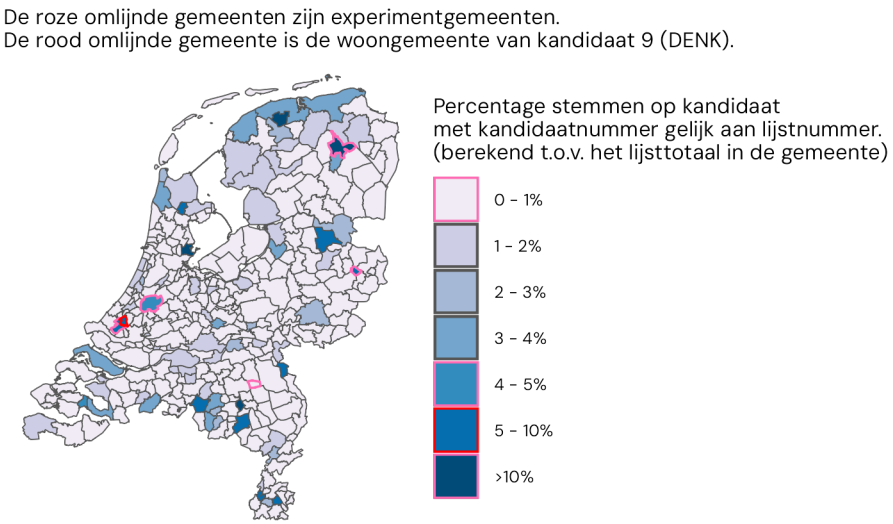

Figuur 2: Het aantal stemmen op kandidaat 7 van lijst 7 ten opzichte van het totaal aantal stemmen op lijst 7 in die gemeente. De experimentgemeenten en de woongemeente van de kandidaat springen er duidelijk uit.

De roze omlijnde gemeenten zijn experimentgemeenten.
De rood omlijnde gemeente is de woongemeente van kandidaat 20 (50PLUS).

Figuur 3: Het aantal stemmen op kandidaat 20 van lijst 20 ten opzichte van het totaal aantal stemmen op lijst 20 in die gemeente. De experimentgemeenten en de woongemeente en omliggende gemeenten van de kandidaat springen er duidelijk uit.

Figuur 4: Het aantal stemmen op kandidaat 9 van lijst 9 ten opzichte van het totaal aantal stemmen op lijst 9 in die gemeente. De experimentgemeenten springen er deels uit, maar ook in andere gemeenten heeft de kandidaat een relatief groter deel van de voorkeursstemmen.

6.2.3. Stemmen op de lijsttrekker

Ook het stemgedrag wat betreft stemmen op de lijsttrekker is ietwat anders in de experimentgemeenten ten opzichte van de andere gemeenten [Tabel 17]. Dit hangt deels samen met de analyse in Hoofdstuk 6.2.1. Elke stem op de kandidaat met hetzelfde nummer als het lijstnummer is immers geen stem op de lijsttrekker, behalve voor de lijst met lijstnummer 1. Daardoor is dit effect moeilijk los van het effect zoals beschreven in Hoofdstuk 6.2.1 te zien.

Lijstnummer	% Stemmen lijsttrekker, experiment-gemeenten	% Stemmen lijsttrekker, NBSB	% Stemmen lijsttrekker, referentie-gemeenten	% Stemmen lijsttrekker, overige-gemeenten
1	92.4% (n=18879)	86.8% (n=7451)	94.3% (n=24482)	94.7% (n=1710154)
2	37.7% (n=14162)	43.5% (n=25110)	41.7% (n=9547)	38.3% (n=1303344)
3	42.9% (n=21501)	41.6% (n=8346)	44.3% (n=23939)	46.0% (n=1452043)
4	58.5% (n=568)	48.0% (n=331)	60.4% (n=510)	56.0% (n=37999)
5	65.0% (n=23546)	67.3% (n=16049)	70.2% (n=19341)	67.6% (n=1731698)
6	42.5% (n=3738)	37.3% (n=1193)	44.8% (n=3414)	43.8% (n=271571)
7	73.8% (n=19328)	83.0% (n=8916)	77.8% (n=22081)	80.5% (n=1196549)
8	57.0% (n=2068)	59.5% (n=1517)	62.9% (n=1546)	58.8% (n=194454)
9	65.1% (n=1757)	71.4% (n=308)	67.0% (n=1401)	62.4% (n=246902)
10	58.9% (n=1889)	68.1% (n=3334)	66.3% (n=1530)	61.2% (n=212618)
11	88.3% (n=5712)	70.0% (n=3076)	90.5% (n=6935)	89.2% (n=464670)
12	81.9% (n=2121)	85.8% (n=643)	88.6% (n=1511)	88.7% (n=233818)
13	80.3% (n=2517)	73.2% (n=1134)	82.7% (n=1977)	77.9% (n=195733)
14	47.7% (n=1098)	58.1% (n=3635)	50.4% (n=992)	46.9% (n=110743)
15	62.6% (n=8889)	61.9% (n=3921)	68.1% (n=11710)	67.0% (n=603997)
16	57.5% (n=146)	61.7% (n=149)	65.9% (n=164)	57.9% (n=16360)
17	62.7% (n=225)	67.4% (n=184)	73.0% (n=282)	70.3% (n=17786)
18	38.8% (n=201)	47.9% (n=378)	39.0% (n=123)	35.2% (n=39658)
19	40.2% (n=92)	45.3% (n=106)	39.5% (n=114)	42.5% (n=7936)
20	69.2% (n=1753)	69.4% (n=470)	76.1% (n=1902)	72.8% (n=146928)
21	48.0% (n=98)	59.2% (n=98)	53.6% (n=84)	52.0% (n=10295)
22	17.6% (n=17)	58.0% (n=50)	40.0% (n=35)	67.5% (n=9229)
23	50.0% (n=10)	91.7% (n=12)	52.9% (n=17)	52.1% (n=1009)
24	39.1% (n=64)	40.0% (n=10)	39.7% (n=68)	53.1% (n=3336)
25	100.0% (n=31)	100.0% (n=5)	100.0% (n=14)	100.0% (n=2249)
26		50.0% (n=2)		56.2% (n=203)
27				37.1% (n=151)

Tabel 17: Percentage stemmen op de lijsttrekker van elke lijst, vergelijking tussen de verschillende gemeentegroepen

6.3. Telverschillen

Een mogelijke indicator voor de 'kwaliteit' van de telling in de experimentgemeenten is het aantal telverschillen (verschil tussen toegelaten kiezers en uitgebrachte stemmen). Wel moet opgemerkt worden dat een telverschil niet altijd direct iets hoeft te zeggen over de kwaliteit van het tellen: er kan bijvoorbeeld ook een kiezer daadwerkelijk weggelopen zijn met zijn stembiljet zonder deze in de stembus te stoppen.

In Tabel 18 is te zien dat het aantal telverschillen tussen de experimentgemeenten en de

referentiegemeenten niet noemenswaardig verschilt[22]. Tussen de experimentgemeenten en de overige gemeenten zit wel een klein verschil in het voordeel van de experimentgemeenten. Dit voordeel is echter ook te zien voor de referentiegemeenten. Daardoor is dit effect niet direct toe te schrijven aan het nieuwe stembiljet. In de overige gemeenten zitten namelijk ook de grote gemeenten waar relatief veel telverschillen waren[23].

Groep	Telverschil	Uitgebrachte stemmen	Telverschil (%)
Experimentgemeenten	66	131.478	0,05%
NBSB	98	86.894	0,11%
Overige gemeenten	7.541	10.287.512	0,07%
Refentiegemeenten	58	134.440	0,04%

Tabel 18: Het aantal telverschillen ten opzichte van het aantal uitgebrachte stemmen in de verschillende groepen gemeenten.

[22]Het verschil is niet statistisch significant te noemen

[23]Zo is er bijvoorbeeld een stemlokaal in Rotterdam met meerdere stembureaus waar stembiljetten in de stembus van het andere stembureau beland zijn, wat al zorgt voor een telverschil van 415.

7. EML_NL standaard

Bij de uitwisseling van verkiezingsgegevens worden EML bestanden gebruikt. EML staat voor 'Election Markup Language': een internationale standaard voor het vastleggen en delen van verkiezingsdata. Voor Nederland is de standaard aangepast naar de EML_NL standaard, die wordt beheerd door de Kiesraad.

Voorafgaand aan TK2025 is aan alle gemeenten gevraagd om de EML_NL bestanden met daarin alle stembureaus welke voor de verkiezing gebruikt gingen worden met de Kiesraad te delen. Voor dit bestand is ook een specificatie in de EML_NL standaard vastgelegd. Tabel 19 laat zien hoeveel van deze bestanden aan de bij TK2025 geldende EML_NL standaard voldeden. Het niet aan de standaard voldoen heeft bij deze verkiezing niet tot problemen geleid, echter zou de standaard wel nageleefd moeten worden. Dit zodat software met zekerheid geautomatiseerd de bestanden kan verwerken[24]. Het zou kunnen dat bepaalde softwarepakketen waarmee de EML_NL bestanden aangemaakt zijn de EML_NL standaard niet juist geïmplementeerd hebben of nog een oude versie van de EML_NL standaard gebruiken.

Voldoet aan EML_NL standaard	Voldoet niet aan EML_NL standaard	Totaal
140 (40,5%)	206 (59,5%)	346 (100%)

Tabel 19: Aantal stembureau EML bestanden (110b) welke wel of niet aan de EML_NL standaard voldeden.

[24]Niet alleen door de Kiesraad, maar ook door andere belanghebbenden of leveranciers die een rol spelen in het verkiezingsproces.

Evaluatie Tweede Kamerverkiezing 2025 - Rapportage focusgroepen gemeenten

KWINK GROEP

KWINK GROEP

Evaluatie Tweede Kamerverkiezing 2025 - Rapportage focusgroepen gemeenten

Eindrapport

Janine Mulder, Frederique Uyterlinde, Ruben Pilon en Otto Schimmel

DATUM 28-1-2026

Inhoudsopgave

1.	**Inleiding**	**3**
2.	**Huidige ondersteuning**	**5**
2.1	Toolkit Verkiezingen	5
2.2	Nieuwsbrief Verkiezingen	7
2.3	Informatiepunt Verkiezingen	8
2.4	Digitale inloopspreekuren	9
2.5	Proces van ondersteuningsverklaringen	10
2.6	Wet programmatuur verkiezingsuitslagen	11
2.7	Proces van uitslagvaststelling	12
2.8	Overige punten	14
3.	**Vooruitblik en wensen voor de toekomst**	**16**
Bijlage I - Onderzoeksverantwoording en respondentenwerving		**18**

1. Inleiding

In dit hoofdstuk beschrijven we de achtergrond, aanleiding, doelstelling, onderzoeksopzet en leeswijzer van het onderzoek.

Achtergrond

Na afloop van verkiezingen laat de Kiesraad een aantal evaluatieonderzoeken uitvoeren. Op basis van deze evaluatieonderzoeken wil de Kiesraad inzicht krijgen in de uitvoering van het verkiezingsproces, de kwaliteit van de verkiezing en de mogelijke verbeteringen van het proces. De Kiesraad kan de onderzoeksresultaten benutten om gemeenten beter te ondersteunen tijdens het verkiezingsproces en zo de kwaliteit ervan bevorderen. Richting toekomstige verkiezingen bieden de resultaten ook de mogelijkheid om gerichte verbeteringen door te voeren.

De onderzoeksresultaten van de evaluatieonderzoeken dienen ook als input voor het evaluatieadvies dat de Kiesraad na afloop van de verkiezingen geeft aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK).

Specifiek voor de Tweede Kamerverkiezing van 2025 geldt dat de verkiezingen onder hoge tijdsdruk zijn georganiseerd vanwege de val van het kabinet. Gemeenten waren ook al bezig met de voorbereidingen op de Gemeenteraadsverkiezingen 2026.

Aanleiding

De focus van dit specifieke onderzoek was de ondersteuning van gemeenten door de Kiesraad. Aanleiding daarvoor is de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv) die per 1 januari 2026 in werking is getreden. Ter voorbereiding daarop heeft de Kiesraad de afgelopen jaren de ondersteuning van gemeenten overgenomen van het ministerie van BZK. Voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezing van 2025 zijn daar nieuwe onderdelen bijgekomen zoals de Toolkit Verkiezingen, een nieuw ingericht Informatiepunt Verkiezingen en werkzaamheden in het kader van de Wet programmatuur verkiezingen. Een groot deel van de ondersteuning van de Kiesraad is dus nieuw en was eerder dan gepland nodig voor gemeenten. Een voorbeeld is de doorontwikkeling van de Toolkit Verkiezingen die voorzien was voor de Gemeenteraadsverkiezingen 2026 en waarvan vooruitlopend hierop voor de vervroegde Tweede Kamerverkiezing een versie met de belangrijkste informatie beschikbaar is gesteld.

Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is om in beeld te brengen welke ervaringen gemeenten hebben opgedaan met de ondersteuning van de Kiesraad rondom de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025. Het gaat om positieve ervaringen en om ervaren knelpunten en verbeterpunten.

Onderzoeksopzet

Parallel aan dit onderzoek hebben drie andere onderzoeken plaatsgevonden. De Kiesraad heeft in totaal vier evaluatieonderzoeken laten uitvoeren over de Tweede Kamerverkiezing 2025. Twee andere onderzoeken hebben via vragenlijsten de ervaringen van gemeenteambtenaren en verkiezingsvrijwilligers opgehaald. Een derde onderzoek heeft een meting van de stemlokalen uitgevoerd.

Voor dit evaluatieonderzoek zijn zeven focusgroepen georganiseerd met projectleiders Verkiezingen van 45 gemeenten om hun ervaringen rondom de Tweede Kamerverkiezing 2025 op te halen. Ter voorbereiding op de focusgroepen is een documentstudie uitgevoerd om een gespreksleidraad op te stellen. Op basis van de focusgroepen is een analyse uitgevoerd die heeft geleid tot deze rapportage. Een gedetailleerde onderzoeksverantwoording is te vinden in Bijlage I.

Leeswijzer

In hoofdstuk 2 wordt ingegaan op de ervaringen van gemeenten met de huidige ondersteuning door de Kiesraad voor de Tweede Kamerverkiezing 2025. In de rapportage maken we gebruik van de ervaringen van de deelnemers aan de focusgroepen. We verwijzen naar gesprekspartners als gemeenten of projectleiders. Hoofdstuk 3 kijkt vooruit door de overkoepelende bevindingen samen te vatten en schetst de wensen voor de toekomst voor de Gemeenteraadsverkiezingen 2026 en de langere termijn. In Bijlage I is de onderzoeksverantwoording en een overzicht van de respondenten opgenomen.

2. Huidige ondersteuning

Dit hoofdstuk gaat in op de ondersteuning die de Kiesraad heeft geboden rondom de Tweede Kamerverkiezing 2025. Het hoofdstuk begint met de verschillende vormen van informatievoorziening van de Kiesraad, namelijk de Toolkit Verkiezingen, de nieuwsbrief, het informatiepunt en de inloopspreekuren. Daarna staan de ervaringen van gemeenten ten aanzien van het proces van ondersteuningsverklaringen en de uitslagvaststelling (inclusief terugverwijzingen) en met de Wet programmatuur verkiezingsuitslagen (Wpv) centraal. Het hoofdstuk eindigt met een aantal overige punten.

2.1 Toolkit Verkiezingen

In de Toolkit Verkiezingen delen de Kiesraad en het ministerie van BZK informatie voor gemeenten over het organiseren van de verkiezing.[1] De Kiesraad heeft de Toolkit Verkiezingen overgenomen van het ministerie van BZK. De Toolkit Verkiezingen zou geheel vernieuwd worden voor de Gemeenteraadsverkiezingen 2026. Door de vervroegde Tweede Kamerverkiezing in 2025 heeft de Kiesraad, hierop vooruitlopend, een versie van de toolkit gepubliceerd met de belangrijkste informatie. De gebruikte versie bij de Tweede Kamerverkiezing was nog niet compleet. De Kiesraad is bezig met de doorontwikkeling van de Toolkit. De ervaringen van gemeenten helpen hierbij.

Gemeenten zijn unaniem in hun oordeel dat de huidige Toolkit Verkiezingen een verbetering is ten opzichte van de voorgaande versie. De projectleiders geven aan dat de toelichtingen op de onderwerpen uitgebreid zijn en inhoudelijk van goede kwaliteit. Specifiek wordt de introductie van de tijdlijn per onderwerp als een positief punt benoemd. Ook zijn gemeenten blij met voorbeeldbrieven en voorbeeldpublicaties. Daar mogen er van hen nog meer van komen. Verder zijn gemeenten positief over de introductie van de verschillende 'tegels' in de Toolkit. De tevredenheid over de Toolkit geldt voor zowel ervaren projectleiders als nieuwe projectleiders Verkiezingen.

> ***Grote gemeente:*** *"Ik ben blij met de toolkit, vooral voor publicaties. Waar het eerder zoeken en priegelen was, is het nu eenvoudig: knippen, plakken, invullen en klaar."*

Gemeenten geven wel aan dat ze hun weg nog moeten vinden in het gebruiken van de Toolkit. Een groot verbeterpunt is de zoekfunctie in de Toolkit Verkiezingen. Vrijwel iedere gemeente geeft aan dat de zoekfunctie voor verbetering vatbaar is. Het is moeilijk om specifieke onderwerpen te vinden in de Toolkit of eerder bezochte pagina's opnieuw te vinden. Gemeenten geven aan dat het zoeken wordt bemoeilijkt doordat veel

[1] De Toolkit Verkiezingen Tweede Kamerverkiezing 2025 is hier te vinden: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/tweede-kamer/documenten-tweede-kamerverkiezing-2025.

documenten genesteld zijn in de Toolkit. Hierdoor wordt een bezoeker vaak van de ene pagina naar de andere gestuurd, wat de vindbaarheid bemoeilijkt. Ten aanzien van de verschillende ‘tegels’ in de Toolkit is het nog niet duidelijk wat de exacte afbakening is, welk onderwerp valt binnen welke tegel?

Naast de zoekfunctie noemen gemeenten nog de volgende suggesties en verbetermogelijkheden:

- Enkele gemeenten hebben behoefte aan een ‘checklist-functie’ bij de Toolkit, zodat gemeenten kunnen afvinken welk onderdeel van de Toolkit al is doorgenomen.
- Een gemeente doet de suggestie om een overzicht van veel gestelde vragen (FAQ’s) van gemeenten in aanloop naar de verkiezingen toe te voegen aan de Toolkit. Dit overzicht kan dan gedurende de periode naar de verkiezingen worden aangevuld. Het gaat ook om veelgestelde vragen aan de Kiesraad.
- Een suggestie is om in de Toolkit explicieter aan te geven welke aanpassingen/veranderingen hebben plaatsgevonden op een onderwerp ten opzichte van de vorige verkiezingen.
- Er worden enkele onderwerpen genoemd waar behoefte aan is om (meer) informatie over op te nemen in de Toolkit. Het gaat om hoe om te gaan met soevereinen en de ondersteuning ten aanzien van de Ondersteunde Software Verkiezingen (OSV2020-U). Er is al een ‘tegel’ ‘Gebruik ondersteunende software’ in de Toolkit, maar er is niet direct een complete handleiding te vinden of een volledig overzicht welke ondersteuning de Kiesraad biedt ten aanzien van OSV2020-U.

2.2 Nieuwsbrief Verkiezingen

In de Nieuwsbrief Verkiezingen delen de Kiesraad en het ministerie van Binnenlandse Zaken informatie over de organisatie van verkiezingen. Vanaf juni 2025 verstuurt de Kiesraad de Nieuwsbrief Verkiezingen. Die nieuwsbrief is bedoeld voor gemeenten en anderen met een rol in de organisatie van het verkiezingsproces.

Uit de focusgroepen komt een overwegend positief beeld naar voren over de Nieuwsbrief Verkiezingen.[2] Gemeenten lezen de nieuwsbrieven en zien het als een waardevolle bron van informatie. Gemeenten blijven door de nieuwsbrieven goed op de hoogte van actuele ontwikkelingen. Ook de frequentie van de nieuwsbrieven wordt over het algemeen als passend ervaren.

> ***Middelgrote gemeente:*** *""Ik ben er heel blij mee. We kregen altijd al de oude nieuwsbrief, maar deze is een stuk leesbaarder, vooral op het scherm. Door de kleinere blokken is hij makkelijker te behappen en dankzij de goede links kun je snel door naar acties en documenten."*

Gemeenten zijn wel bang om iets belangrijks over het hoofd te zien. De nieuwsbrieven bevatten alle belangrijke informatie op dat moment ten aanzien van ontwikkelingen, verplichtingen en veranderingen waar gemeenten van op de hoogte moeten zijn. Het is nu alleen niet duidelijk wat prioriteit heeft. De prioritering van informatie kan beter in de nieuwsbrieven door aanpassingen door te voeren in de opmaak.

De opmaak van de nieuwsbrieven is gewijzigd door de Kiesraad in die zin dat er meer met verwijzingen wordt gewerkt. De nieuwsbrief is dus niet meer opgemaakt als printbare PDF. De meningen hierover verschillen. De meeste gemeenten vinden het prima. Enkele gemeenten printen de nieuwsbrieven nog steeds en de huidige vorm belemmert daar niet in. Andere gemeenten vonden de eerdere opmaak beter. De wensen van gemeenten verschillen hierover, zo bleek ook in een eerdere evaluatie waar de nieuwsbrief aan de orde kwam.[3]

Verschillende andere gemeenten noemen een concreet verbeterpunt. Zij missen een overzicht van alle nieuwsbrieven die zijn verstuurd met daarin welke onderwerpen aan bod komen, zodat het eenvoudig is om terug te zoeken.

> ***Grote gemeente:*** *""Als je iets zoekt, hoor je vaak: 'Dat stond in de nieuwsbrief.' Maar wélke nieuwsbrief? Ik zou graag één overzicht hebben van alle nieuwsbrieven, zodat je niet alles hoeft door te spitten."*

Tot slot geven gemeenten aan dat zij in aanloop naar verkiezingen graag alleen informatie ontvangen over eventuele volgende verkiezingen als dat op dat moment noodzakelijk is. Als informatie kan wachten tot na de verkiezingen, dan heeft dat de voorkeur. De periode vlak voor de verkiezingen ervaren gemeenten een hoge werkdruk en informatie over volgende verkiezingen wordt dan al gauw ervaren als te veel om er bij te hebben.

[2] De Nieuwsbrief Verkiezingen over de Tweede Kamerverkiezing 2025 zijn hier te vinden: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/tweede-kamer/documenten-tweede-kamerverkiezing-2025/nieuwsbrieven.

[3] Blauw Research (2024). Rapport ervaringen GSB-leden Tweede Kamerverkiezing 2023, p. 6.

2.3 Informatiepunt Verkiezingen

Voor inhoudelijke vragen over (het organiseren van) verkiezingen kunnen gemeenten terecht bij het Informatiepunt Verkiezingen. De opzet van het Informatiepunt is veranderd per 1 juli 2025. Het Informatiepunt werkt nu via een selfserviceportaal van TOPdesk waarin vragenstellers hun vragen en antwoorden kunnen terugvinden. Ook kan in de periode rondom de verkiezingen worden gebeld met het Informatiepunt Verkiezingen.

Vrijwel alle gemeenten zijn positief over het Informatiepunt Verkiezingen. Men is tevreden over de wachttijd en/of responstijd, over de kwaliteit van het antwoord, de deskundigheid van de Kiesraad en de wijze van communiceren door de Kiesraad.

Wel zijn een aantal verbeterpunten genoemd. Ten eerste ervaren gemeenten een 'front-office' te spreken; een medewerker die een script volgt. De medewerker weet in een aantal gevallen het antwoord op de vraag niet of geeft een onbevredigend antwoord (zoals een verwijzing naar een artikel), waarbij soms wordt afgesproken dat een inhoudelijk expert van de Kiesraad later per mail een antwoord geeft of terugbelt. Als de gemeente vervolgens is teruggebeld, dan wordt het antwoord in alle gevallen als bevredigend ervaren. Gemeenten geven aan ook begrip te hebben voor de procedure maar merken wel een verschil.

> ***Middelgrote gemeente**: "We hebben twee keer gebeld en beide keren kregen we iemand aan de lijn die een script leek te volgen. Het werd lastig om onze vraag goed uit te leggen, omdat we het gevoel hadden dat hij het zelf ook niet helemaal begreep. Uiteindelijk hebben we twintig minuten aan de telefoon gehangen zonder een concreet antwoord."*

Ten tweede geven enkele gemeenten aan dat zij voor hun team verkiezingen een overzicht missen in TOPdesk van de vragen die zijn gesteld. Dit komt doordat bepaalde vragen en antwoorden zijn afgeschermd per functieniveau. Een gemeente noemt dat het goed zou zijn als dit onderscheid opgeheven kan worden. Een andere gemeente voegt toe dat het niet helder en consistent is wie een notificatie krijgt dat een antwoord binnen is. Bij de ene vraag is dat het hele team, bij een andere vraag alleen de projectleider.

Ten derde, bij het indienen van een schriftelijke vraag bij het Informatiepunt krijgt de indiener een automatische melding dat wordt gestreefd naar beantwoording binnen twee werkdagen. Dit zorgt voor onrust bij verkiezingsteams in de laatste fase voor de verkiezingsdag. Verkiezingsambtenaren willen of kunnen dan niet twee werkdagen wachten en gaan alsnog bellen. Overigens geven enkele gemeenten aan dat ze vaak al dezelfde dag werden teruggebeld of gemaild met een antwoord op hun vraag. Het gaat dus specifiek om de automatische gegenereerde melding ('streven naar antwoord binnen twee werkdagen') die voor onrust zorgt. Het niet langer versturen van deze melding in de laatste fase voor de verkiezingen wordt daarom als verbetering aangegeven.

2.4 Digitale inloopspreekuren

De Kiesraad organiseert verschillende informatiebijeenkomsten, waaronder digitale inloopspreekuren voor projectleiders verkiezingen van gemeenten.

Bij de Tweede Kamerverkiezing 2025 is de opzet van de inloopspreekuren aangepast. Zo zijn de inloopspreekuren ingedeeld per thema en konden gemeenten naar eigen keuze inschrijven. Voorheen werd een inloopspreekuur per kieskring georganiseerd. Gemeenten zijn hierover positief. Ook geven enkele gemeenten aan dat de aparte inloopspreekuren voor gemeenten met centrale stemopneming (CSO) en decentrale stemopneming (DSO) wordt gewaardeerd.

De G4-gemeenten kijken positief terug op een speciaal G4-spreekuur. Ook andere grotere gemeenten geven aan behoefte te hebben aan een specifiek inloopspreekuur voor grote gemeenten vanwege de rol als hoofdstembureau in een kieskring.

De inloopspreekuren waren digitaal. Dit vinden vrijwel alle gemeenten een goede opzet. Zeker in de weken voor de verkiezingsdag kost een fysieke bijeenkomst te veel tijd. Tegelijkertijd zien veel gemeenten wel waarde in fysieke bijeenkomsten en benadrukken dat zij wel graag zien dat andere bijeenkomsten (zoals informatiebijeenkomsten) fysiek blijven.

Het valt op dat gemeenten die hebben deelgenomen aan inloopspreekuren dat niet zozeer deden omdat zij een specifieke vraag hadden om daar te stellen. Gemeenten geven aan dat ze over het algemeen niet wachten tot een inloopspreekuur als ze een vraag hebben. Men zoekt dan bijvoorbeeld liever contact via het Informatiepunt. Gemeenten nemen met name deel om te horen welke vragen andere gemeenten hebben en om te voorkomen dat ze belangrijke informatie mislopen.

Niet alle gemeenten namen deel aan het inloopspreekuur. Als reden hiervoor geven ze dat ze geen tijd hadden om aan te sluiten of dat ze niet wilden wachten met hun (urgente) vragen tot een inloopspreekuur.

Bij de gemeenten die wel aanwezig waren bij de inloopspreekuren geven aan dat zij behoefte hebben aan meer structuur en voorzitterschap vanuit de Kiesraad tijdens de inloopspreekuren. Met name bij inloopspreekuren waar weinig vragen worden gesteld, is de verwachting/wens vanuit gemeenten dat de Kiesraad zelf (meer) initiatief neemt om meer informatie te geven over het betreffende thema van de bijeenkomst. Ook in een eerdere evaluatie is aangegeven dat er behoefte is aan het actief aanbieden van informatie door de Kiesraad of het ministerie van BZK.[4]

> ***Kleine gemeente:*** *"Ik ben positief over de inloopspreekuren, maar ze zouden meer structuur mogen hebben. Met een duidelijke leidraad en vaste onderwerpen verlopen de gesprekken gerichter en minder vrijblijvend."*

Een gemeente noemt een praktisch verbeterpunt dat gaat over het versturen van de uitnodiging voor een inloopspreekuur als agendaverzoek. Zo verschijnt het inloopspreekuur direct in de agenda van de ambtenaren.

[4] Blauw Research (2024). Rapport ervaringen GSB-leden Tweede Kamerverkiezing 2023, p. 7.

2.5 Proces van ondersteuningsverklaringen

Het proces van ondersteuningsverklaringen gaat over de schriftelijke verklaringen van kiesgerechtigden die verkiezingsdeelname van een politieke partij ondersteunen. Dit is nodig als partijen voorafgaand aan de verkiezing geen zetels hebben in het vertegenwoordigend orgaan (in dit geval de Tweede Kamer). De kiesgerechtigde legt ten overstaan van een aangewezen ambtenaar een ondersteuningsverklaring af en toont diens identiteitsbewijs. Het afleggen van ondersteuningsverklaringen kan binnen veertien dagen voor de kandidaatstelling tot en met de dag van kandidaatstelling zelf en tijdens de periode van verzuimherstel na de dag van kandidaatstelling. De kandidaatstelling is ongeveer 1,5 maand voor de verkiezingsdag.

In de focusgroepen geven de meeste gemeenten aan dat het proces bij hen goed is verlopen en dat het proces helder is.

Middelgrote gemeente: *"Wij communiceren dat we in principe op afspraak werken, maar voor een ondersteuningsverklaring kunnen we dat niet verplichten. Bij ons worden nauwelijks afspraken gemaakt; mensen komen rechtstreeks binnenlopen. Dat merk ik, maar we regelen onze bezetting en lopen nergens tegenaan."*

Over het proces is het volgende aangegeven:

- Enkele gemeenten wijzen op het feit dat het proces alleen plaatsvindt rondom verkiezingen. Ook vindt het proces plaats gedurende een korte periode, waardoor het soms een uitdaging is om baliemedewerkers goed te instrueren. Over het algemeen gaat dat goed. Enkele gemeenten geven aan dat ze gebruikmaken van de Instructies Afleggen ondersteuningsverklaring uit de Toolkit Verkiezingen.
- Voor het afleggen van een ondersteuningsverklaring hoeft geen afspraak te worden gemaakt. Enkele gemeenten geven aan dat dit extra druk legt op baliemedewerkers, die ook al andere afspraken moeten afwerken.
- Eén gemeente geeft aan een onderdeel van het proces onduidelijk te vinden, namelijk de vraag waar de controle en verantwoordelijkheid ligt of kiesgerechtigden meerdere ondersteuningsverklaringen afleggen. De gemeente ziet zichzelf niet als de verantwoordelijke.

Een aantal gemeenten geeft aan uitdagingen te hebben ervaren in het contact met politieke partijen. Het gaat dan bijvoorbeeld om politieke partijen die vlak voor of in het gemeentehuis actief waren om kiesgerechtigden te werven voor het afleggen van een ondersteuningsverklaring, terwijl dat daar niet mocht. Een ander voorbeeld is dat enkele gemeenten aangeven dat bepaalde politieke partijen zich opdringerig gedroegen richting kiesgerechtigden. Gemeenten denken dat betere communicatie over het proces (vanuit het ministerie van BZK of de Kiesraad) richting politieke partijen kan bijdragen aan het verminderen van de ervaren problemen. Ook informatie voor kiesgerechtigden kan behulpzaam zijn.

In één van de focusgroepen is de suggestie gedaan om het proces te digitaliseren, bijvoorbeeld door kiesgerechtigden te laten inloggen met hun DigiD voor het afleggen van een ondersteuningsverklaring. Dit neemt de druk weg bij baliemedewerkers van de gemeenten en kan ook een bijdrage leveren aan het verminderen van de hiervoor geschetste situaties met politieke partijen. Deze suggestie is niet nieuw. De Kiesraad en het ministerie van BZK zijn bezig met digitalisering van dit proces en in bredere zin met digitalisering van de kandidaatstelling.

2.6 Wet programmatuur verkiezingsuitslagen

Per 1 augustus 2025 zijn de Wet programmatuur verkiezingsuitslagen (Wpv) en het Kiesbesluit programmatuur verkiezingsuitslagen in werking getreden. Daarin wordt het gebruik van uitslagprogrammatuur verplicht gesteld. Ook wordt de Kiesraad als beheerder verantwoordelijk voor de beschikbaarstelling, instandhouding, betrouwbare werking en beveiliging van de uitslagprogrammatuur. Ook worden in de regelgeving eisen gesteld aan de programmatuur zelf en aan het gebruik daarvan.

De meeste gemeenten geven aan dat de instructies over de wet en de wijzigingen die dat met zich meebracht, voor hen helder waren.

Een uitzondering op deze helderheid is de Verklaring onderzoek aansluitvoorschriften. Gemeenten dienen deze verklaring in te vullen, te uploaden op het platform van de Kiesraad en te publiceren op de website van de betreffende gemeente. Voor het aansluiten van de uitslagprogrammatuur richt het college van burgemeester en wethouders decentrale voorzieningen in en treft het college maatregelen. De Kiesraad heeft een modelverklaring beschikbaar gesteld waarmee het college van burgemeester en wethouders aangeven of de voorzieningen en maatregelen voldoen aan de vereisten die worden gesteld. Bij enkele gemeenten was er onduidelijkheid over de vraag wiens handtekening onder de verklaring moest. Ook was niet bij alle gemeenten helder dat de gepubliceerde versie van de verklaring zonder handtekening gepubliceerd moest worden. Over de gepubliceerde verklaring is in één focusgroep ook opgemerkt dat het ingewikkeld taalgebruik bevat en daarmee niet in lijn is met het uitgangspunt om op de gemeentelijke website te communiceren op B1 niveau.

***Grote gemeente**: "We ondertekenen de verklaring wel. Alleen moet je een bepaalde informatiepositie hebben om het te ondertekenen. En wanneer heb je nu voldoende informatie? Wie moet je hierover bevragen om het te durven ondertekenen?"*

***Middelgrote gemeente**: "Wij vragen ons eigenlijk af, wat is nu de reden dat deze verklaring in het leven is geroepen?"*

Uit de focusgroepen komt ook naar voren dat gemeenten de nieuwe verplichtingen ervaren als nieuwe, extra verplichtingen die erbij komen in het proces. Bovendien geven meerdere gemeenten aan dat voor hen onduidelijk is wat de toegevoegde waarde is van de verklaring van het college van burgemeester en wethouders. Enkele gemeenten vragen zich ook af of het geen wassen neus is, want wie komt controleren of het klopt.

2.7 Proces van uitslagvaststelling

De Kiesraad is tijdens de Tweede Kamerverkiezing het centraal stembureau (CSB). Na de overdracht van de processen-verbaal van het hoofdstembureau naar het centraal stembureau voert de Kiesraad verschillende taken uit. De Kiesraad controleert op grond van het controleprotocol CSB of processen-verbaal op de gemeentelijke websites zijn gepubliceerd, analyseert vermoedens van fouten en opmerkelijke uitslagen, controleert de fysieke processen-verbaal en onderzoekt meldingen van burgers.

Daarna besluit de Kiesraad of nader onderzoek door gemeentelijke stembureaus (GSB) nodig zijn. Dit verzoek aan een GSB om nader onderzoek te doen heet een terugverwijzing. Vervolgens dient het GSB in een nieuwe zitting nader onderzoek te doen. Het is aan het GSB of dat leidt tot hertellingen en/of correcties. De uitkomsten daarvan gaan dan weer naar het CSB (Kiesraad). Uiteindelijk stelt de Kiesraad in een openbare zitting de officiële uitslag definitief vast en draagt deze uitslag over aan de Tweede Kamer.

Rolverdeling GSB en CSB

De rolverdeling tussen het GSB en het CSB tijdens de Tweede Kamerverkiezing was voor de deelnemende gemeenten duidelijk. Wel wordt aangegeven dat voor de aankomende gemeenteraadsverkiezingen er behoefte is aan het verduidelijken van deze rolverdeling. Gemeenten vervullen tijdens de Gemeenteraadsverkiezingen 2026 zelf de rol van CSB. Er is behoefte aan meer duidelijkheid over de rolverdeling tussen het CSB en het GSB, omdat het onderscheid tussen beide en hun verantwoordelijkheden in het proces van uitslagvaststelling in de praktijk onduidelijk is. Een draaiboek over hoe een gemeente een zitting van het CSB moet organiseren kan een gemeente handvatten geven.

Instructie zitting gemeentelijk stembureau

De Kiesraad heeft instructies voor de zitting van het gemeentelijk stembureau (GSB) opgesteld. Er zijn specifieke instructies beschikbaar voor gemeenten bij decentrale stemopneming (DSO), bij centrale stemopneming (CSO) en een instructie voor het schorsen van een GSB-zitting. De instructies bestaan uit meerdere documenten zoals een schema zitting gemeentelijk stembureau, een hulpmiddel voor hertellingen en een bijlage. Ook wordt in de instructies regelmatig verwezen naar andere instructies.

De instructies zijn wisselend beoordeeld door gemeenten. Een meerderheid van de gemeenten stelt dat de instructies duidelijk en behulpzaam zijn. Specifiek wordt het schematische overzicht van de zitting genoemd waarin visueel de stappen zijn weergeven. Dit hielp een aantal gemeenten om de voorzitters en leden van een GSB mee te kunnen nemen in wat van hen werd verwacht. Gemeenten gebruiken het overzicht ook als er ad hoc vragen komen.

Het overige deel van de deelnemende gemeenten stelt dat de helderheid van de instructies voor verbetering vatbaar is. De redenen hiervoor verschillen. Enkele gemeenten geven aan dat de instructies uitgebreider mogen. Andere gemeenten geven aan dat de instructies wat hen betreft juist te uitgebreid zijn. Dit verschil is soms te verklaren door de ervaring van projectleiders met het organiseren van verkiezingen.

Er is specifiek behoefte aan meer nadruk over het verplichte gebruik van de ondersteunende software verkiezingen bij de verschillende stappen. Ook is behoefte aan meer informatie over het onderzoek van de processen-verbaal. Waar moeten GSB-leden extra goed op controleren? Tot slot was er onduidelijkheid in de instructies over welke stukken fysiek ingeleverd moesten worden.

Daarnaast wordt door enkele gemeenten aangekaart dat er veel afkortingen worden gebruikt. Ook is soms sprake van een combinatie van afkortingen zoals ‘overdracht GSB-CSB’. Het gebruik van afkortingen is niet altijd nodig volgens gemeenten.

Tot slot doen enkele gemeenten de suggestie voor het opstellen van een instructie voor de zitting van het centraal stembureau (CSB). Tijdens Tweede Kamerverkiezing is de Kiesraad het CSB, maar voor de Gemeenteraadsverkiezingen 2026 is elke gemeente een CSB. De instructies voor het opstellen van de zitting van het CSB is daarmee relevante ondersteuning aan gemeenten.

Terugverwijzingen

Terugverwijzingen zijn instructies van het CSB aan het GSB om in een nieuwe zitting opmerkelijke uitslagen en mogelijke fouten te onderzoeken en zo nodig opnieuw te tellen. Een gemeente noemt dat dit proces duidelijk staat uitgelegd in de Toolkit en dat dit een fijne ondersteuning biedt.

Verschillende gemeenten geven aan dat het spannend is of er een terugverwijzing vanuit de Kiesraad komt. Duidelijke communicatie vanuit de Kiesraad over de stand van zaken is belangrijk voor het verwachtingsmanagement bij gemeenten.

Snelle communicatie is daarbij belangrijk. Een gemeente noemt als voorbeeld dat ze een terugverwijzing ontvingen einde van de ochtend terwijl zichtbaar was in het systeem dat de terugverwijzing de avond daarvoor al klaar was gezet. De gemeente wil het liefst zo snel mogelijk horen of er een terugverwijzing plaatsvindt. Gemeenten hechten ook waarde aan snelle communicatie als er geen terugverwijzing komt, zodat ze niet lang in spanning hoeven af te wachten. Ook geven gemeenten aan dat een terugverwijzing veel werk is en dat het belangrijk is dat de Kiesraad zich daarvan bewust is.

Een gemeente geeft aan dat vooraf niet duidelijk was dat bij correcties na een terugverwijzing het volledige proces-verbaal opnieuw moest worden ingevoerd in de ondersteunende software (OSV2020-U) en niet alleen de aangepaste onderdelen. Hierdoor duurde de tweede zitting bij de betreffende gemeente lang.

2.8 Overige punten

In de focusgroepen zijn ook een aantal andere punten genoemd door gemeenten die verbeterd kunnen worden. Er is niet specifiek gevraagd naar deze onderwerpen in de focusgroepen.

2.8.1 Opzet processen-verbaal

Het ministerie van BZK heeft modellen proces-verbaal beschikbaar gesteld voor gemeenten. De modellen zijn in overleg met de Kiesraad en gemeenten gedeeltelijk herzien om het invullen te vereenvoudigen. Verder moeten de herziene modellen beter aansluiten bij de processen binnen de gemeenten en de transparantie van het verkiezingsproces verbeteren. De Kiesraad geeft aan dat het voor het ministerie van BZK niet mogelijk was om alle herziene modellen al vóór de Tweede Kamerverkiezing te publiceren.

Het onderwerp processen-verbaal was geen specifiek onderwerp van deze evaluatie. Toch benoemen gemeenten regelmatig de processen-verbaal tijdens de focusgroepen. Gemeenten geven aan veel vragen te krijgen van stembureaus over het proces-verbaal. Er is een wens om het proces van invullen te vereenvoudigen. Het is niet altijd duidelijk voor een stembureauvoorzitter wat waar ingevuld moet worden. Een concreet voorbeeld is het invullen van verklaringen van verschillen: het stembureau noteert ook of er een verschil is tussen het aantal tot de stemming toegelaten kiezers en het aantal getelde stembiljetten. Het verzoek is om een verklaring te geven voor verschillen, wat niet altijd mogelijk is. Het formele taalgebruik in het proces-verbaal helpt niet om de vereisten duidelijker te maken.

2.8.2 Communicatie op verkiezingsdag

Aandacht vanuit de Kiesraad voor de wijze waarop wordt gecommuniceerd met gemeenten is extra belangrijk op de verkiezingsdag en de dagen erna. Gemeenten hebben die dagen hun handen vol aan de verkiezingen. Onduidelijke communicatie of onverwachte communicatiemethoden kunnen dan onbedoeld tot onrust leiden.

Een voorbeeld is het bericht vanuit de Kiesraad op de verkiezingsdag over verkeerd geleverde stembiljetten. Gemeenten geven aan dat dit bericht voor veel onrust zorgde. Dit kwam met name doordat voor gemeenten het handelingsperspectief ontbrak. Het was voor hen niet duidelijk wat er precies van hen werd verwacht. Een gemeente vroeg zich bijvoorbeeld af of ze elke doos met stembiljetten moesten openen of dat een steekproef logischer zou zijn. De Kiesraad kan op zo'n moment concreter communiceren.

2.8.3 Omvang stembiljetten

Meerdere gemeenten hebben opnieuw aandacht gevraagd voor de onvrede over de omvang van stembiljetten. Men vindt de stembiljetten te groot. Dit is al langer bekend bij het ministerie van BZK en de Kiesraad. Momenteel loopt een experiment met kleinere stembiljetten waar verschillende gemeenten aan meedoen. Projectleiders zijn hiermee bekend, maar benadrukken graag nogmaals dat wat hen betreft de omvang van stembiljetten echt kleiner moet. Ze vragen om urgentie en snelheid in de overstap naar kleinere stembiljetten.

2.8.4 Postbezorging

In één focusgroep is, los van de onderzoeksvragen, ook specifiek aandacht gevraagd voor de problemen die zij ervaren met de postbezorging. De gemeenten uit deze focusgroep geven aan dat de postbezorging in de eerste ronde van het bezorgen van stempassen niet naar tevredenheid verliep. Ook de postbezorging van vervangende documenten in de week voor de verkiezingen was volgens hen niet op orde. De gemeenten hebben hierdoor maatregelen moeten nemen door bijvoorbeeld eigen fietskoeriers in te huren of (nog) hogere tarieven voor de bezorging betaald aan het postbedrijf. Maar zelfs met aanvullende maatregelen is een deel van de (vervangende) stempassen of kiezerspassen niet op tijd bezorgd. Deze kiezers hebben hun stem daarom niet uit kunnen brengen. De monopoliepositie van het postbedrijf wordt door de gemeenten ervaren als problematisch.

2.8.5 Training en opleiding medewerkers gemeenten

In één focusgroep is, los van de onderzoeksvragen, ook aandacht gevraagd voor een algemene training en opleiding van medewerkers bij gemeenten. De ervaring van veel gemeenten is dat er sprake is van veel nieuwe medewerkers bij de organisatie van verkiezingen. Er zijn commerciële aanbieders die een training of opleiding beschikbaar stellen voor medewerkers van gemeenten maar daar zijn niet altijd positieve ervaringen mee. De vraag is of er geen aanbod zou moeten komen vanuit de Kiesraad of een andere partij zoals de NVVB (Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken).

Daarnaast is een suggestie gedaan om een praktische fysieke training te organiseren over de zitting van een gemeentelijk stembureau. Op een training kan het gehele proces doorlopen worden. Deelnemers aan de training kunnen medewerkers verkiezingen zijn maar ook leden van het GSB. De training kan een introductie zijn voor nieuwe medewerkers/leden én het kan dienen als een opfrisser omdat er vaak een langere periode zit tussen verkiezingen. Een aantal gemeenten maken nu gebruik van commerciële partijen voor de inkoop van een dergelijke training. Andere gemeenten organiseren zelf een bijeenkomst binnen de gemeente met een presentatie en het bespreken van vragen.

2.8.6 Combinatie van het organiseren van twee verkiezingen

Gemeenten geven aan de combinatie van het organiseren van twee verkiezingen als veel en uitdagend te ervaren. Ook geven ze aan dat het soms een uitputtingsslag is voor de organisatie. Een voorbeeld is dat het lastig is met het organiseren van voldoende verlof voor medewerkers omdat de volgende verkiezing snel volgt. De focus lag in de afgelopen periode op de organisatie van de Tweede Kamerverkiezing. De aanloopperiode naar de Gemeenteraadsverkiezingen 2026 is nu relatief kort. Dat betekent niet dat gemeenten minder voorbereid zijn maar dat de voorbereidingsperiode korter is.

3. Vooruitblik en wensen voor de toekomst

In dit hoofdstuk staan een vooruitblik en wensen voor de toekomst ten aanzien van de ondersteuning van de Kiesraad centraal.

Overkoepelende bevindingen

De ondersteuning van de Kiesraad wordt over het algemeen als positief ervaren. Gemeenten benoemen veelal eerst punten waarover ze positief zijn en noemen vervolgens een aantal verbeterpunten.

Zo maken alle gemeenten gebruik van de Toolkit Verkiezingen en wordt gesteld dat de huidige Toolkit Verkiezingen een verbetering is ten opzichte van de voorgaande opzet. De projectleiders geven aan dat de toelichtingen op de onderwerpen uitgebreid zijn en inhoudelijk van goede kwaliteit zijn. Ook de Nieuwsbrief Verkiezingen wordt als een waardevolle bron van informatie gezien. Gemeenten zijn positief over de digitale inloopspreekuren en het koppelen van thema's aan de inloopspreekuren. Als het gaat om het Informatiepunt Verkiezingen zijn gemeenten over het algemeen tevreden over de wachttijd en/of responstijd, over de kwaliteit van het antwoord, de deskundigheid van de Kiesraad en de wijze van communiceren door de Kiesraad.

Het proces van ondersteuningsverklaringen is bij de meeste gemeenten goed verlopen. Een uitdaging is het zorgen voor voldoende kennis over het proces binnen de gemeente (baliemedewerkers) door de korte periode dat dit plaatsvindt. Een aantal gemeenten geeft aan uitdagingen te hebben ervaren in het contact met politieke partijen. Gemeenten denken dat betere communicatie over het proces (vanuit het ministerie van BZK of de Kiesraad) richting politieke partijen en kiezers kan bijdragen aan het verminderen van de ervaren problemen.

De nieuwe Wet programmatuur verkiezingen (Wpv) zorgt bij gemeenten voor enkele onduidelijkheden en ontevredenheid vanwege de extra verplichtingen die de wet met zich meebrengt. Nut en noodzaak van de verplichtingen wordt (nog) niet onderkend.

Wensen voor de korte termijn (Gemeenteraadsverkiezingen 2026)

De volgende gemeenteraadsverkiezingen vinden in maart 2026 plaats. Gemeenten hebben een aantal specifieke wensen benoemd die de Kiesraad op kan pakken:

1. **Zorg dat informatie beter vindbaar is.** De informatievoorziening kan verder verbeterd worden op het gebied van de zoekfunctie in de Toolkit Verkiezingen. Ook hebben gemeenten behoefte om informatie uit de Nieuwsbrief verkiezingen later terug te vinden.
2. **Verrijk de Toolkit Verkiezingen.** Er zijn suggesties gedaan voor verdere verrijking van de Toolkit, zoals het toevoegen van meer praktijkvoorbeelden, een checklist-functie, een overzicht veelgestelde vragen en uitbreiding van informatie op een aantal specifieke onderwerpen. Bij het doorontwikkelen van de Toolkit Verkiezingen is het wenselijk dat duidelijk is welke wijzigingen er zijn ten opzichte van eerdere verkiezingen.
3. **Werk aan de nieuwsbriefcommunicatie richting gemeenten**. Het belangrijkste verbeterpunt zit in de overzichtelijkheid van de nieuwsbrief en een overzicht van welke onderwerpen in welke nieuwsbrief staan. De communicatie vanuit de Kiesraad kan verder

verbeterd worden door in de nieuwsbrieven te focussen op één verkiezing. Daarbij kan in de communicatie ook geprioriteerd worden (de belangrijkste informatie eerst).

4. **Verbeter de procedure bij het Informatiepunt Verkiezingen in de korte periode voor de Verkiezingen**. De dagen voor en tijdens de verkiezingen is er meer behoefte aan contact met de Kiesraad. Gemeenten hebben dan extra behoefte aan inhoudelijke expertise die snel geleverd moet worden. De Kiesraad kan hier rekening mee kan houden in de planning. Ook de automatisch gegenereerde melding bij het indienen van een vraag dient dan aangepast te worden.
5. **Pas het model verklaring aansluitvoorschriften uitslagenprogrammatuur aan**. Gemeenten ervaren nu onduidelijkheid over vereisten die de verklaring met zich meebrengt. Een specifiek voorbeeld is wiens handtekening onder het document moet staan.
6. **Verhelder de instructies voor de zitting van het gemeentelijke stembureau**. Er is onduidelijkheid over het proces/procedure en de rollen en taakverdeling. Hierbij wordt ook genoemd dat het verschil tussen een centraal stembureau en gemeentelijk stembureau niet voor iedereen duidelijk is en dat dit specifiek geldt voor de Gemeenteraadsverkiezingen 2026. Gemeenten voeren dan zowel taken uit als centraal stembureau en als gemeentelijk stembureau.
7. **Deel de inhoudelijke expertise en ervaringen van de Kiesraad**. Gemeenten zijn benieuwd naar de inhoudelijke expertise en ervaringen van de Kiesraad. Dit gaat over verschillende onderwerpen. Voorbeelden die zijn genoemd zijn de ervaringen van de Kiesraad als centraal stembureau ten aanzien van de kandidaatstelling, het proces van ondersteuningsverklaringen en informatie over de rol van de burgemeester in het verkiezingsproces. De Kiesraad kan deze ervaringen delen in documenten maar ook bijeenkomsten zijn hier mogelijk voor geschikt.

Wensen voor de lange termijn

Daarnaast hebben gemeenten ook wensen voor de lange termijn gedeeld. De inloopspreekuren worden door gemeenten als positief ervaren. Voor de toekomst is er behoefte aan kennisuitwisseling tussen gemeenten door middel van bijeenkomsten op locatie. Daarbij is het van belang om na te denken over de samenstelling van de deelnemende gemeenten.

Het tijdig publiceren van documenten is door gemeenten een aantal keer genoemd als verbeterpunt. Er is geen eenduidige termijn bekend onder wat gemeenten verstaan onder tijdig. Gemeenten geven wel aan dat wijzigingen in de laatste weken voor de verkiezingen onprettig zijn vanwege de beperkte voorbereidingstijd. Het tijdig publiceren gaat om documenten die nodig zijn tijdens het proces zoals modellen.

Over het proces van ondersteuningsverklaringen en de Wpv zijn gemeenten niet altijd tevreden. Bij het proces van ondersteuningsverklaringen gaat de kritiek met name over de druk op baliemedewerkers en uitdagingen rondom het contact met politieke partijen. Voor de Wpv geldt dat de Tweede Kamerverkiezing de eerste verkiezing was waarbij gemeenten hebben gewerkt met de vereisten die de wet met zich meebrengt. Gemeenten zijn kritisch over de toegevoegde waarde van de nieuwe verplichtingen. In het proces was onduidelijkheid over het ondertekenen en publiceren van de Verklaring onderzoek aansluitvoorschriften.

Tot slot vragen projectleiders aandacht voor de te grote omvang van stembiljetten. Er is de wens om vaart te maken met de overstap naar kleinere stembiljetten.

Bijlage I - Onderzoeksverantwoording en respondentenwerving

Steekproef

De 342 gemeenten in Nederland zijn ingedeeld in vier categorieën: 1) kleine gemeenten met minder dan 20.000 inwoners; 2) middelgrote gemeenten met meer dan 20.000 maar minder dan 100.000 inwoners; 3) grote gemeenten met meer dan 100.000 inwoners en 4) G4-gemeenten. Voor deze indeling zijn de inwoneraantallen per 1-1-2025 volgens het CBS gebruikt. Er is een steekproef van 48 gemeenten getrokken waarbij willekeurig 18 kleine gemeenten, 18 middelgrote gemeenten en 12 grote gemeenten (inclusief G4) zijn geselecteerd. Per categorie zijn 9 reserve-gemeenten geselecteerd die konden worden benaderd mochten gemeenten uit de oorspronkelijke selectie niet aanwezig kunnen zijn. De G4-gemeenten zijn allemaal samen uitgenodigd voor een aparte focusgroep.

Werving

De 48 geselecteerde gemeenten zijn uitgenodigd om zich in te schrijven voor een focusgroep via de mail. Gemeenten hebben tweemaal een reminder ontvangen. Bij een afmelding van een gemeente is telkens een andere gemeente vanuit dezelfde categorie (klein, middelgroot, groot) benaderd.

Inschrijven focusgroepen

Deelnemers konden zich aanmelden voor een van de 7 tijdvakken die waren gereserveerd voor de focusgroepen. Eén focusgroep was specifiek gericht op de G4-gemeenten.

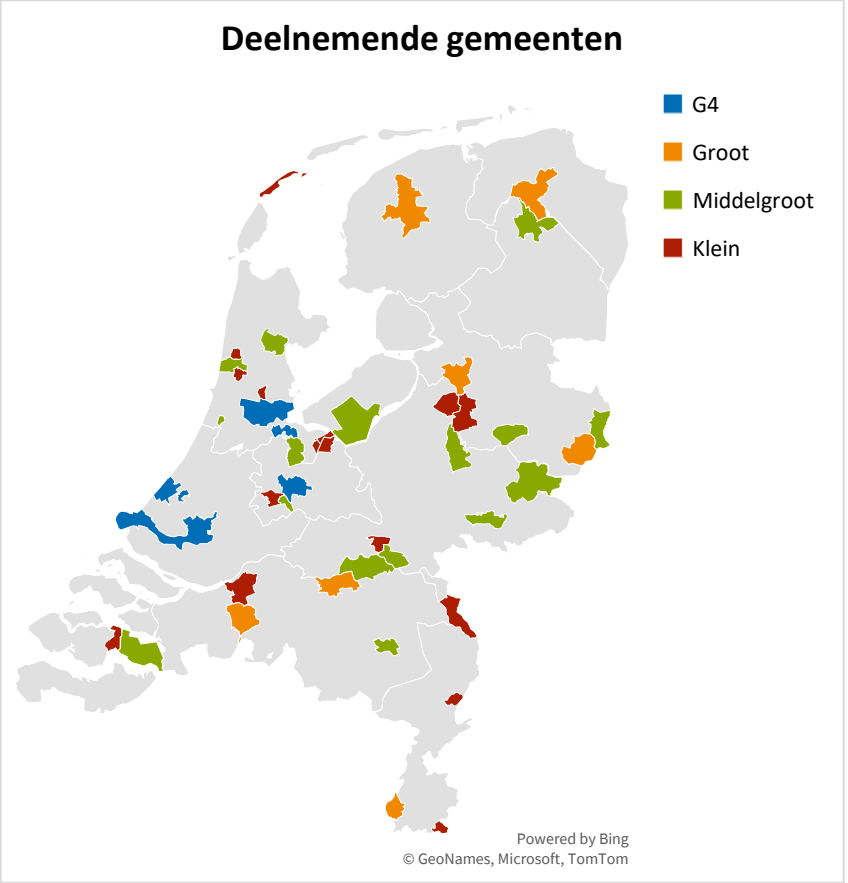
Focusgroepen

De zeven focusgroepen vonden plaats op maandag 17, dinsdag 18 en donderdag 20 november 2025. De focusgroepen vonden digitaal via Teams plaats. Gedurende de focusgroepen waren ambtenaren van de Kiesraad en/of het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties aanwezig als toehoorder. Zij namen niet actief deel aan het gesprek.

In totaal schreven 51 gemeenten zich in voor de focusgroepen. Uiteindelijk waren er 50 deelnemers van 45 gemeenten. Van sommige gemeenten namen meerdere personen deel aan de focusgroepen en 6 gemeenten waren toch niet aanwezig bij de focusgroep. Een overzicht van de betrokken gemeenten en de spreiding over Nederland is te vinden op de volgende pagina.

Deelnemers focusgroepen

Gemeente	
Groot	**G4**
Breda	Amsterdam
Enschede	's-Gravenhage
Groningen	Rotterdam
Leeuwarden	Utrecht
Maastricht	
‘s-Hertogenbosch	
Zwolle	
Klein	**Middelgroot**
Beesel	Berkelland
Bergen	Castricum
Blaricum	Doetinchem
Drimmelen	Heemstede
Druten-Wijchen	Helmond
Eemnes	IJsselstein
Heerde	Koggenland
Heiloo	Losser
Kapelle	Oss
Laren	Reimerswaal
Montfoort	Rijssen-Holten
Olst-Wijhe	Tynaarlo
Oostzaan	Voorst
Uitgeest	Zeewolde

KWINK groep biedt inzicht, structuur en inspiratie voor een sterke publieke sector. Dat doen we door te onderzoeken en te adviseren.

We zijn nieuwsgierig, betrokken en precies. We duiken met plezier in onderwerpen die we al kennen én in onderwerpen die nieuw voor ons zijn. We doen ons werk graag samen: met collega's, met andere bureaus en met onze opdrachtgevers en de organisaties die betrokken zijn bij onderzoeks- en adviestrajecten. Kenmerkend voor onze aanpak is dat we scherp doorvragen en pas iets beweren als we het goed uitgezocht hebben.

KWINK GROEP

KWINK groep | +31 (0)70 35 96 955
Nassaulaan 1 | 2514 JS Den Haag
www.kwinkgroep.nl

Evaluatie Tweede Kamerverkiezing 2025 - Gemeenteambtenaren

Rapport door Centerdata in opdracht van de Kiesraad

Datum 16 februari 2026

Auteurs Mara Verheijen (Centerdata)
Marije Oudejans (Centerdata)
Claudia Geurts (Centerdata)
Boukje Cuelenaere (Centerdata)
Hans Vollaard (Universiteit Utrecht)

Versie 1.0

Uitgave
Centerdata
info@centerdata.nl
www.centerdata.nl

Contact
Marije Oudejans
marije.oudejans@centerdata.nl

© Centerdata, Tilburg, 2026
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave 3

Samenvatting 5

2 Inleiding 11
- 2.1 Aanleiding 11
- 2.2 Onderzoeksopzet 11
- 2.3 Rapportage opzet 13
- 2.4 Leeswijzer 14

3 Organisatie van de verkiezing binnen gemeenten 15
- 3.1 Belangrijkste uitkomsten 15
- 3.2 Samenstelling van het team 15
- 3.3 Wijze van stemopneming binnen gemeenten 16

4 Informatievoorziening 17
- 4.1 Belangrijkste uitkomsten 17
- 4.2 Toolkit 17
- 4.3 Contact met de Kiesraad 21
- 4.4 Wet programmatuur verkiezingen 23

5 Communicatie richting kiezers 24
- 5.1 Belangrijkste uitkomsten 24
- 5.2 Communicatie over stemlocaties 24
- 5.3 Communicatie richting specifieke groepen 25
- 5.4 Gebruik verkiezingsposters 26

6 Stemlokalen 28
- 6.1 Belangrijkste uitkomsten 28
- 6.2 Stemlokalen realiseren 28
- 6.3 Stemlokalen vinden 29

7 Stembureauleden 35
- 7.1 Belangrijkste uitkomsten 35
- 7.2 Aantal stembureauleden 35
- 7.3 Uitval stembureauleden 36
- 7.4 Werving stembureauleden 37
- 7.5 Vergoeding stembureauleden 39
- 7.6 Training stembureauleden 42
- 7.7 Digitale ondersteuning 43

8 Ondersteuningsverklaringen 45
- 8.1 Belangrijkste uitkomsten 45
- 8.2 Afleggen van ondersteuningsverklaringen 45
- 8.3 Klachten over het afleggen van ondersteuningsverklaringen 46

9 Stempassen 48
- 9.1 Belangrijkste uitkomsten 48
- 9.2 Kiezerspassen, schriftelijke volmachten en vervangende stempassen 48

9.3 Ongeldige stempassen 50
9.4 Bezorging stempassen 50
9.5 Signalen van ronselen volmachtstemmen 51

10 Tellen door de stembureaus 52

10.1 Belangrijkste uitkomsten 52
10.2 Duur van het tellen 52
10.3 Telmethode 53
10.4 Interesse van publiek en pers bij telling 55

11 Vervoer en opslag stembescheiden 56

11.1 Belangrijkste uitkomsten 56
11.2 Vervoer 56
11.3 Opslag 60
11.4 Bijzonderheden vervoer en opslag 62
11.5 Algemene tevredenheid vervoer en opslag 63

12 Centrale of decentrale stemopneming 65

12.1 Belangrijkste uitkomsten 65
12.2 Keuze voor centrale of decentrale stemopneming 65
12.3 Redenen voor decentrale stemopneming 65
12.4 Redenen voor centrale stemopneming 66
12.5 Keuze voor volgende verkiezingen 67

13 Zitting gemeentelijk stembureau 70

13.1 Belangrijkste uitkomsten 70
13.2 Aantallen stembureauleden 70
13.3 Samenstelling gemeentelijk stembureau 71
13.4 Training voor leden en ondersteuners van het GSB 75
13.5 Interesse van publiek en pers bij telling 76
13.6 Hertellingen 77
13.7 Aantal terugverwijzingen 78
13.8 Waren de terugverwijzingen terecht? 78
13.9 Gebruik van de TOPdesk 79

14 Wensen vanuit de gemeenten 81

14.1 Meest genoemde wensen 81
14.2 Onderdelen die kwetsbaar zijn of verbeterd kunnen worden 81
14.3 Wat zou het verkiezingsproces makkelijker maken? 82

15 Conclusie 84

Samenvatting

1.1 Achtergrond en uitvoering

Voor de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025 onderzoekt de Kiesraad hoe het verkiezingsproces is verlopen, met het doel om inzicht te krijgen en verbeterpunten te signaleren. In dit kader heeft onderzoeksbureau Centerdata een vragenlijst uitgezet onder gemeenteambtenaren. Het onderzoek richt zich op hun ervaringen met de voorbereiding, organisatie en uitvoering van de verkiezing, inclusief de werkzaamheden op de verkiezingsdag.

Het veldwerk vond plaats van 10 november tot en met 2 december 2025. De uitnodiging werd verstuurd naar de projectleiders verkiezingen van de gemeenten. De gemeenten die meededen aan een experiment van een nieuw stembiljet (Alphen aan den Rijn, Boekel, Borne, Midden-Delfland en Tynaarlo) vielen niet in de doelgroep voor deze vragenlijst. Van alle 340 uitgenodigde gemeenten en openbare lichamen (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba) waar de verkiezing werd georganiseerd, hebben 230 gemeenten de vragenlijst volledig ingevuld (responspercentage van 68%). Daarbij hebben 36 gemeenten de vragenlijst gedeeltelijk ingevuld (responspercentage volledig + gedeeltelijk = 78%) dit komt waarschijnlijk omdat het een lange vragenlijst was met verschillende onderwerpen die door verschillende medewerkers binnen de gemeente moesten worden opgepakt waarbij, bijvoorbeeld door drukte met voorbereidingen voor GR26, het niet iedereen gelukt is om het in te vullen. Voor dit rapport worden ook de incomplete vragenlijsten meegenomen in de analyses en cijfers, daarom kunnen de totaal aantallen verschillen per onderwerp.

De verdeling naar gemeentegrootte (klein, middelgroot en groot), organisatie van centrale stemopneming (CSO) of decentrale stemopneming (DSO) en provincie in de responsgroep sluit vrijwel aan bij de werkelijke verdeling van gemeenten in Nederland, zie tabel 1.1. De uitkomsten in het rapport zijn dus naar gemeentegrootte, manier van stemopneming (CSO of DSO) en provincie representatief voor alle gemeenten en openbare lichamen.

Tabel 1.1 - Verdeling naar gemeentegrootte, organisatie van stemopneming en provincie

	Alle uitgenodigde gemeenten	Respons-percentage	Netto steekproef
Kleine gemeenten (<20.000 inwoners)	19% (n = 65)	71%	17% (n = 46)
Middelgrote gemeenten (20.000-100.000 inwoners)	72% (n = 244)	81%	76% (n = 198)
Grote gemeenten (>100.000 inwoners)	9% (n = 31)	71%	8% (n = 22)[1]
Totaal	**N = 340**	**78%**	**N = 266**
DSO gemeenten	40% (n = 137)	75%	39% (n=103)
CSO gemeenten	60% (n = 203)	80%	61% (n = 163)
Totaal	**N = 340**	**78%**	**N = 266**

[1] Waarvan 2 gemeenten van de G4

Drenthe	3% (n = 11)	82%	3% (n = 9)
Flevoland	2% (n = 6)	83%	2% (n = 5)
Friesland	5% (n = 18)	83%	6% (n = 15)
Gelderland	15% (n = 51)	82%	16% (n = 42)
Groningen	3% (n = 10)	80%	3% (n = 8)
Limburg	9% (n = 31)	84%	10% (n = 26)
Noord-Brabant	16% (n = 55)	80%	17% (n = 44)
Noord-Holland	13% (n = 44)	75%	12% (n = 33)
Overijssel	7% (n = 24)	79%	7% (n = 19)
Utrecht	8% (n = 26)	77%	8% (n = 20)
Zeeland	4% (n = 13)	77%	4% (n = 10)
Zuid-Holland	14% (n = 48)	71%	13% (n = 34)
Totaal	**N = 337**[2]	**79%**	**N = 266**

1.2 Organisatie

- In 44% van de gemeenten was een specifiek team verantwoordelijk voor de organisatie van de verkiezing. Gemiddeld bestond het projectteam verkiezingen uit 3,3 FTE.

1.3 Informatievoorziening

- Bijna alle gemeenten (99%) gebruikten de Toolkit Verkiezingen. 86% van de gemeenten beoordeelde de Toolkit als (zeer) goed en driekwart (74%) vond het (zeer) eenvoudig om de Toolkit te gebruiken. De onderdelen van de Toolkit die het vaakst gebruikt werden zijn nieuwsbrieven (78%), taken uitslagvaststelling (58%) en gebruik ondersteunende software (52%).
- Gemeenten waren over het algemeen zeer tevreden over de nieuwsbrief verkiezingen. 93% van de gemeenten vond de nieuwsbrief (zeer) goed.
- Ruim 79% van de gemeenten heeft contact gehad met het Informatiepunt verkiezingen van de Kiesraad. Kleine gemeenten hebben minder vaak contact gehad (62%) dan grote gemeenten (95%). Gemeenten die gebruik hebben gemaakt van het Informatiepunt Verkiezingen waren tevreden over dit contact.
- Gemeenten waren over het algemeen positief over het proces rondom de informatie en ondersteuning voor de Wet programmatuur verkiezingen. 69% van de gemeenten voelde zich voldoende voorbereid op de nieuwe taken en 77% vond de instructies van de Kiesraad behulpzaam bij de uitvoering.

1.4 Communicatie

- In vrijwel alle gemeenten konden inwoners de locatie van hun stemlokaal vinden via de website van de gemeente en waarismijnstemlokaal.nl. Ook andere communicatiemethoden, zoals een overzicht bij de stempas en/of kandidatenlijst, een verwijzing naar de website of vermelding van

[2] Hier zijn Bonaire, Sint-Eustatius en Saba niet in meegenomen. In totaal heeft één van de eilanden deelgenomen.

het dichtstbijzijnde stemlokaal op de stempas, lokale nieuwsbladen en sociale media, werden veel gebruikt.
- Acht van de tien gemeenten richtten hun communicatie op specifieke doelgroepen, met name op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen.
- In de meeste gemeenten konden politieke partijen hun posters op voorgedrukte verkiezingsborden tonen (75%).

1.5 Stemlokalen

- Een meerderheid van de gemeenten kon meer dan genoeg stemlokalen realiseren (58%) en gaf aan dat dit een makkelijk proces was. Bij 12% was het realiseren van voldoende stemlokalen wel moeilijk, voornamelijk vanwege een beperkt aantal geschikte locaties. Voor grote gemeenten en gemeenten met een hoge inwonerdichtheid was het vaker moeilijk om genoeg stemlokalen te realiseren dan voor kleine gemeenten.
- Bij het bepalen van de stemlocaties was het regelen van dezelfde stemlokalen als bij vorige verkiezingen voor veel gemeenten een belangrijke overweging (60%). Gemeenten met een zeer lage bevolkingsdichtheid hechten vaker minder belang dan de andere gemeenten bij het plaatsen van één stemlokaal in elke wijk, de afstand van stemlokaal tot kiezer en het plaatsen van een stemlokaal in een buurt met lage opkomstcijfers.
- De meeste gemeenten vinden zelf dat de stemlokalen goed toegankelijk zijn. 29% van de gemeenten heeft wel een melding gemaakt van één of meerdere niet toegankelijke stemlokalen (gemiddeld 5,2 niet toegankelijke stemlokalen per gemeente) voor mensen met een lichamelijke beperking. Grote gemeenten hebben vaker een melding gedaan (55%) dan kleine gemeenten (14%). De meest aangeboden voorziening was ondersteuning in gebarentaal (gemiddeld aangeboden in 19 stemlokalen per gemeente). Dit werd voornamelijk veel in grote gemeenten aangeboden (gemiddeld aangeboden in 81 stemlokalen per grote gemeente). Daarnaast gaf 42% van de gemeenten ook aan andere ondersteuning te bieden zoals braille kandidatenlijsten en tolken.

1.6 Stembureauleden

- Gemiddeld hadden gemeenten 37 voorzitters (waarvan 35% ambtenaar uit eigen gemeentelijke organisatie), 159 stembureauleden (15% eigen ambtenaar), 89 tellers (17% eigen ambtenaar) en 25 reserveleden (12% eigen ambtenaar). Bijna alle gemeenten (98%) konden uitval opvangen.
- Meer dan de helft van de gemeenten (56%) vond het werven van (reserve)stembureauleden (heel) makkelijk, terwijl 15% dit (heel) moeilijk vond. Tijdens TK25 vonden gemeenten het makkelijker dan tijdens EP24 (toen vond 19% van de gemeenten het (heel) makkelijk). De meest gebruikte strategie was het benaderen van het bestaande ledenbestand (83%). Moeilijkheden kwamen vooral omdat burgers geen reserve lid wilden zijn (74%) en vergrijzing van het vrijwilligersbestand (60%).
- De gemiddelde vergoeding varieerde per functie en gemeentegrootte. Voorzitters ontvingen gemiddeld €211 per deelname (in kleine gemeenten €166, in grote gemeenten €241), stembureauleden €173 en tellers €52. Ambtenaren kregen vaker ‘tijd voor tijd’, vooral in kleine gemeenten, terwijl grotere gemeenten vaker een financiële vergoeding boven op het salaris uitkeerden.

- Vrijwel alle gemeenten (98%) trainden (plaatsvervangend) voorzitters. Voor tellers was dit minder uniform (77% werd volledig getraind, 10% ontving geen training). Bijna alle gemeenten (93%) boden aparte trainingen per functie, waarbij e-learning het meest werd ingezet.
- Op de verkiezingsdag gebruikte 59% van de gemeenten digitale hulpmiddelen. Grote (65%) en middelgrote (63%) gemeenten maakten relatief vaker gebruik van digitale ondersteuning dan kleinere gemeenten (33%).

1.7 Ondersteuningsverklaringen

- In bijna alle gemeenten (89%) hebben kiezers ondersteuningsverklaringen afgelegd. Hierbij waren er geen significante verschillen tussen de kleine, middelgrote en grote gemeenten.
- Bij de meeste gemeenten konden kiezers een ondersteuningsverklaring afleggen op inloop zonder afspraak (97%). Bij ongeveer een derde van de gemeenten kon hiervoor (ook) een afspraak worden gemaakt (37%). De grote gemeenten hadden hiervoor vaak een speciale balie in het gemeentekantoor ingericht (27%). Middelgrote (3%) en kleine gemeenten (0%) hadden hiervoor over het algemeen geen speciale balie.
- De meeste gemeenten hebben geen klachten gehad over het afleggen van de ondersteuningsverklaringen (92%). Kleine gemeenten hebben geen enkele klacht ontvangen. Dit kwam wel voor bij middelgrote en grote gemeenten: 18% van de middelgrote gemeenten heeft klachten ontvangen en 41% van de grote gemeenten.

1.8 Stempassen

- Gemeenten kregen gemiddeld 86 aanvragen voor een schriftelijke volmacht. Bij kleine gemeenten waren er gemiddeld 58 aanvragen en bij grote gemeenten gemiddeld 254.
- Op de laatste drie dagen van de aanvraagtermijn kregen gemeenten gemiddeld 25 aanvragen binnen voor een vervangende stempas.
- Er werden gemiddeld 360 ongeldige stempassen opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen (ROS) van de gemeenten.
- Bij 61% van de gemeenten kwam het incidenteel voor dat er stempassen niet of op het verkeerde adres bezorgd werden. Bij deze gemeenten ging het totaal om gemiddeld 57 stempassen (dat is gemiddeld ca. 0,14% van de uitgegeven stempassen in die gemeenten)[3].
- Ongeveer de helft van de gemeenten (54%) heeft meldingen van kiezers ontvangen over niet tijdige bezorging van vervangende stempassen, kiezerspassen of schriftelijke volmachten. Dit kwam bij grote gemeenten veel vaker voor (85%) dan bij kleine gemeenten (36%).
- Bij **vier** van de 230 bevraagde gemeenten zijn er signalen geweest van het ronselen van volmachtstemmen. Geen van de gemeenten hebben aangifte gedaan omdat ze vonden dat het niet echt onder het ronselen van stemmen valt, maar dat het meer een grijs gebied is waarover ze willen dat er iets in de wet wordt opgenomen.

[3] Geschat percentage op basis van aantal totaal kiesgerechtigden bij TK25 (13.589.128) en het aantal gemeenten (340): gemiddeld 39.968 stemgerechtigden per gemeente. Bron: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK20251029

1.9 Tellen

- 26% van de gemeenten was op de verkiezingsdag voor middernacht klaar met tellen (DSO: 17%, CSO: 31%); het merendeel ging door tot na middennacht. 19% rondde pas na 02.00 uur af, (DSO: 32%, CSO: 11%).
- 61% van de gemeenten gebruikte (onder andere) de VOX-telmethode. In grote gemeenten werd deze methode vaker gehanteerd (64%) dan in kleine gemeenten (36%).
- 93% van de gemeenten was (zeer) tevreden over de gehanteerde telmethode.
- 29% van de gemeenten meldde belangstelling van pers en publiek voor de stemming en 25% voor de telling op de dag van de verkiezing. Grote gemeenten hadden vaker interesse van pers en publiek (70%) dan kleine (44%) en middelgrote gemeenten (40%).

1.10 Vervoer en opslag

- Bij het vervoeren van de stembescheiden is de stembus het meest gebruikt.
- Waar grote gemeenten en gemeenten met een hoge en gemiddelde bevolkingsdichtheid veelal externe vervoerders inzetten, gebruiken kleine gemeenten en gemeenten met een lage of zeer lage bevolkingsdichtheid voornamelijk gemeentelijke (buiten)diensten.
- Kleine gemeenten lukte het makkelijk om aan de regelgeving van het vervoeren te voldoen, terwijl grote gemeenten dit meer als neutraal (niet makkelijk, niet moeilijk) ervaarden. Gemeenten met een zeer lage of lage bevolkingsdichtheid vonden het relatief vaker (zeer) moeilijk om aan de regelgeving te voldoen terwijl gemeenten met een gemiddelde of hoge bevolkingsdichtheid dit minder vaak als (zeer) moeilijk ervaarden.
- De helft van de gemeenten gaf aan dat ze makkelijk aan de regelgeving omtrent het opslaan van stembescheiden konden voldoen. Dat betekent ook dat de helft van gemeente aangaf dat ze niet makkelijk aan de regelgeving konden voldoen. Gemeenten zeiden vaker dat het makkelijk was te voldoen aan de regelgeving omtrent de opslag (51%) dan omtrent het vervoer (41%).
- Bij gemeenten waar het niet makkelijk was om aan de regels van opslag te voldoen was dit meestal door ruimtegebrek.

1.11 Centrale of decentrale stemopneming

- Het aandeel gemeenten dat met een CSO werkte is iets gestegen sinds de Tweede Kamerverkiezing van november 2023.
- Gemeenten die voor DSO kozen, deden dit voornamelijk omdat de kwaliteit van de telling door hun stembureaus goed is, waardoor het GSB naar verwachting weinig hertellingen hoeft te verrichten en vanwege positieve ervaringen met DSO bij vorige verkiezingen.
- Meestal werd er gekozen voor een CSO vanwege positieve ervaringen bij vorige verkiezingen. Ook veel genoemde redenen zijn dat een CSO met frisse tellers goed is voor de kwaliteit van de telling en dat stembureaus op woensdagavond eerder klaar zijn met tellen.

1.12 Zitting gemeentelijk stembureau

- Het aantal GSB-leden varieerde sterk naar gemeentegrootte: kleine gemeenten benoemden gemiddeld 8 leden, middelgrote 10 en grote gemeenten 18.

- De meeste gemeenten benoemden ambtenaren als leden van het GSB, vaak van de afdeling Burgerzaken (vrijwillig: 49%, aangewezen: 39%) en andere afdelingen (vrijwillig: 56%, aangewezen: 28%). Burgers werden veel minder vaak benoemd (8%).
- Gemeenten hadden gemiddeld 54 ondersteuners, variërend van 18 in kleine gemeenten tot 204 in grote gemeenten. Centrale stemopneming vroeg om meer ondersteuners (gemiddeld 76) dan decentrale stemopneming (21) waarbij dit verschil oploopt tot 9 vs. 25 in kleine gemeenten, 21 vs. 62 in middelgrote gemeenten en 84 vs. 228 in grote gemeenten.
- 73% van de gemeenten bood training aan voor GSB-leden, vaker in grote gemeenten (80%) dan in kleine (67%). E-learning (59%) en fysieke training (42%) waren de meest gebruikte vormen.
- Bij 40% van de gemeenten kregen alle ondersteuners en bij 24% van de gemeenten kregen alleen sommige ondersteuners een training. E-learning (60%) en training op locatie (41%) werden het meest gebruikt.
- 72% van de gemeenten met decentrale stemopneming voerde hertellingen uit; grote DSO gemeenten deden dit altijd. Bij 39% van alle DSO gemeenten was het aantal hertellingen volgens verwachting. Bij 10% van de DSO gemeenten waren er minder hertellingen dan verwacht en bij 35% meer dan verwacht. 13% van de DSO gemeenten had geen verwachting vooraf.
- Grote gemeenten kregen relatief vaker terugverwijzingen van het centraal stembureau (75% tegenover 14% bij kleine gemeenten). 85% van de gemeenten vond deze terugverwijzingen terecht. Het aandeel terugverwijzingen is groter bij TK25 dan bij EP24 en TK23. Bij EP24 ontvingen slechts 8% van de gemeenten een terugverwijzing, bij TK23 was dit 15% van de gemeenten.
- Gemeenten waren positief over het gebruik van TOPdesk: 76% vond het gebruik en uploaden van bestanden (pdf's van processen verhaal en corrigenda) gemakkelijk en 77% vond de communicatie duidelijk.

1.13 Wensen vanuit gemeenten

- Tot slot werd aan gemeenten gevraagd wat zij zelf als verbeterpunten zien tijdens het verkiezingsproces en wat voor hen het verkiezingsproces gemakkelijker zou maken. De meest genoemde wensen waren (1) een kleiner stembiljet, (2) digitaal/elektronisch stemmen of tellen en (3) een kortere verkiezingsdag en gespreid telproces over meerdere dagen.

2 Inleiding

2.1 Aanleiding

De Kiesraad voert een evaluatie uit van de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025 om inzicht te krijgen in het verloop van het verkiezingsproces en mogelijke verbeterpunten te identificeren. In dit kader heeft onderzoeksbureau Centerdata een vragenlijst uitgezet onder gemeentelijke projectleiders verkiezingen en hun collega's.

Het belangrijkste **doel** van dit evaluatieonderzoek is tweeledig: enerzijds wil de Kiesraad evalueren hoe de verkiezing is verlopen, anderzijds is de vraag hoe het aanbod vanuit de Kiesraad aan de gemeenten kan worden verbeterd. De resultaten van de vragenlijst zullen dienen als input voor het schrijven van een evaluatieadvies.

Om deze doelstelling te realiseren worden onderstaande **onderzoeksvragen** beantwoord in het concluderende hoofdstuk:

1. Hoe evalueren gemeenteambtenaren de informatievoorziening en ondersteuning door de Kiesraad?
2. Welke methodes passen gemeenten toe in hun communicatie over de verkiezing naar specifieke doelgroepen?
3. Hoe makkelijk of moeilijk was het voor gemeenten om te zorgen voor genoeg (toegankelijke) stemlokalen?
4. Hoe makkelijk of moeilijk was het voor gemeenten om genoeg stembureauleden te werven en hoe hebben zij deze stembureauleden getraind en ondersteund?
5. Hoe hebben gemeenten het proces van het tellen van de stemmen ingericht?
6. Hoe hebben gemeenten het proces rondom het GSB (gemeentelijk stembureau) ingericht?

Het rapport bevat daarnaast enkele hoofdstukken die niet direct voortkomen uit deze onderzoeksvragen, maar die de context, organisatie en uitvoering van het verkiezingsproces binnen gemeenten beschrijven. Deze hoofdstukken (zoals over de organisatie van de verkiezing, verklaringen, vervoer en opslag van stembescheiden) ondersteunen het inzicht in het totale verkiezingsproces, maar worden niet afzonderlijk besproken in het concluderende hoofdstuk.

2.2 Onderzoeksopzet

2.2.1 Dataverzameling

Het veldwerk vond plaats tussen 10 november en 2 december 2025. De uitnodiging voor het onderzoek werd per mail verstuurd naar de projectleiders verkiezingen van de gemeenten. De gemeenten die meededen aan een experiment met een nieuw stembiljet (Alphen aan den Rijn, Boekel, Borne, Midden-Delfland en Tynaarlo) vielen niet in de doelgroep en werden niet uitgenodigd. Van alle 340 uitgenodigde gemeenten en openbare lichamen (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba) waar de verkiezing werd georganiseerd, hebben 230 gemeenten de vragenlijst volledig ingevuld (responspercentage van 68%). Daarbij hebben 36 gemeenten de vragenlijst gedeeltelijk ingevuld

(responspercentage volledig + gedeeltelijk = 78%). Voor dit rapport worden ook de incomplete vragenlijsten meegenomen in de analyses en cijfers, daarom kunnen de totalen verschillen per onderwerp.

Gemeenten konden de vragenlijst tussentijds opslaan en verschillende onderdelen door meerdere medewerkers laten invullen. Tijdens het veldwerk is tweemaal een herinneringsmail verstuurd en zijn niet-responderende gemeenten telefonisch benaderd om deelname te stimuleren. De uitnodiging werd opnieuw verzonden naar een andere contactpersoon binnen de gemeente wanneer de oorspronkelijke contactpersoon afwezig was of diegene na 2,5 week nog niet met de vragenlijst was gestart én de medewerker niet telefonisch bereikt kon worden. Wanneer er geen vervangende contactpersoon was óf deze ook niet reageerde werd de uitnodiging gestuurd naar het algemene (verkiezing) e-mailadres van de gemeente.

2.2.2 Representativiteit

In totaal zijn 340 gemeenten en openbare lichamen uitgenodigd. Alleen gemeenten die meededen aan een experiment met een nieuw stembiljet vielen niet in de doelgroep voor deze vragenlijst. In totaal werden 31 grote gemeenten met meer dan 100.000 inwoners (9%), 244 middelgrote gemeenten met 20.000 tot 100.000 inwoners (72%) en 65 kleine gemeenten met minder dan 20.000 inwoners (19%) uitgenodigd. De responsverdeling komt goed overeen met deze verdeling: 8% grote gemeenten, 74% middelgrote gemeenten en 17% kleine gemeenten (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1 - Verdeling respons en steekproef naar gemeentegrootte, organisatie van stemopneming en provincie

	Alle uitgenodigde gemeenten	Respons-percentage	Netto steekproef
Kleine gemeenten (<20.000 inwoners)	19% (n = 65)	71%	17% (n = 46)
Middelgrote gemeenten (20.000-100.000 inwoners)	72% (n = 244)	81%	74% (n = 198)
Grote gemeenten (>100.000 inwoners)	9% (n = 31)	71%	8% (n = 22)
Totaal	**100%, N = 340**	**78%**	**100%, N = 266**
DSO gemeenten	40% (n = 137)	75%	39% (n=103)
CSO gemeenten	60% (n = 203)	80%	61% (n = 163)
Totaal	**100%, N = 340**	**78%**	**100%, N = 266**
Drenthe	3% (n = 11)	82%	3% (n = 9)
Flevoland	2% (n = 6)	83%	2% (n = 5)
Friesland	5% (n = 18)	83%	6% (n = 15)
Gelderland	15% (n = 51)	82%	16% (n = 42)
Groningen	3% (n = 10)	80%	3% (n = 8)
Limburg	9% (n = 31)	84%	10% (n = 26)
Noord-Brabant	16% (n = 55)	80%	17% (n = 44)
Noord-Holland	13% (n = 44)	75%	12% (n = 33)

Overijssel	7% (n = 24)	79%	7% (n = 19)
Utrecht	8% (n = 26)	77%	8% (n = 20)
Zeeland	4% (n = 13)	77%	4% (n = 10)
Zuid-Holland	14% (n = 48)	71%	13% (n = 34)
Totaal	**N = 337**	**79%**	**N = 266**

De organisatie van een centrale stemopneming (CSO) verschilt van die van een decentrale stemopneming (DSO). Bij de centrale stemopneming worden op verkiezingsavond de stemmen alleen op lijstniveau geteld. De volgende dag worden alle stemmen centraal geteld, zowel op lijst- als kandidaatsniveau. Bij decentrale stemopneming wordt door het stembureau op de verkiezingsavond zowel op lijst- als kandidaatsniveau geteld. 60% procent van de gemeenten maakte gebruik van een CSO en 40% procent van een DSO. Dit komt overeen met de verdeling binnen dit onderzoek (61% CSO; 39% DSO).

Doordat de verdeling in de respons zowel naar gemeentegrootte, naar wijze van stemopneming en naar provincie representatief is, is een weging van de resultaten in de analyse voor deze rapportage niet nodig.

2.3 Rapportage opzet

De vragenlijst was opgebouwd uit verschillende hoofdstukken. Gemeenten konden via een navigatiestructuur eenvoudig schakelen tussen deze hoofdstukken. Deze rapportage volgt grotendeels dezelfde volgorde en thematiek als de vragenlijst:

- **Hoofdstuk 3**: Organisatie van de verkiezing binnen gemeenten.
- **Hoofdstuk 4**: Informatievoorziening door de Kiesraad en het ministerie van BZK, waaronder het gebruik van de Toolkit, de nieuwsbrief Verkiezingen, het Informatiepunt Verkiezingen en het samenwerkingsprotocol.
- **Hoofdstuk 5**: Communicatie richting kiezers, inclusief informatie over stemlokalen, communicatie voor specifieke doelgroepen en het gebruik van verkiezingsposters.
- **Hoofdstuk 6**: Ervaringen met het realiseren van stemlokalen en aanvullende voorzieningen voor toegankelijkheid.
- **Hoofdstuk 7**: Stembureauleden: werving, aantallen, samenstelling, opvang van uitval, training, vergoedingen en digitale ondersteuning.
- **Hoofdstuk 8**: Ondersteuningsverklaringen en eventuele klachten hierover.
- **Hoofdstuk 9**: Aantallen en bezorging van stempassen en signalen van ronselen van volmachtstemmen.
- **Hoofdstuk 10**: Het telproces: duur, toegepaste methoden, ervaringen van gemeenten en publieke belangstelling.
- **Hoofdstuk 11**: Organisatie van vervoer en opslag van stembescheiden.
- **Hoofdstuk 12**: Keuze van gemeenten voor DSO of CSO, motieven voor deze keuze en verwachtingen voor toekomstige verkiezingen.
- **Hoofdstuk 13**: Ervaringen met de zitting van het gemeentelijk stembureau, inclusief aantallen leden, training, publieke belangstelling, hertellingen, terugverwijzingen en gebruik van TOPdesk.
- **Hoofdstuk 14**: Open inventarisatie van ideeën voor verbeteringen in het verkiezingsproces.

2.4 Leeswijzer

Waar relevant zijn uitkomsten ook gerapporteerd naar gemeentegrootte, bevolkingsdichtheid van de gemeente (aantal adressen per km^2) of de manier van stemopneming (CSO of DSO).

Daarnaast worden de resultaten waar mogelijk vergeleken met eerdere metingen, namelijk de Tweede Kamerverkiezing van 2023 (vanaf nu: TK23) en de Europese Parlementsverkiezing van 2024 (vanaf nu: EP24). De vergelijking met TK23 gebeurt op basis van gemiddelden of percentages per vraag; er vindt geen statistische toetsing plaats. Voor EP24 worden vergelijkingen gemaakt bij identieke vragen en op totale percentages, waarbij wel statistische toetsing wordt uitgevoerd. Hierdoor kunnen gemiddelden ook iets afwijken van de algemene resultaten, er wordt een analyse gedraaid op een kleinere groep. Deze toetsing vindt plaats voor gemeenten die in beide metingen dezelfde vragen hebben ingevuld. Indien nodig worden antwoordschalen geharmoniseerd, zodat de resultaten goed vergelijkbaar zijn. Bijvoorbeeld: als bij EP24 de schaal liep van 1 (goed) tot 5 (slecht) en bij TK25 van 1 (slecht) tot 5 (goed), dan wordt de EP24-data omgezet zodat de schaal overeenkomt met die van TK25.

Bij het analyseren van de resultaten is rekening gehouden met de omvang van de dataset (circa 260 gemeenten). Hierdoor zijn uitsplitsingen, zoals naar gemeentegrootte (drie categorieën), in sommige gevallen gebaseerd op (analytisch gezien) beperkte aantallen. In dit rapport zijn deze uitsplitsingen statistisch getoetst. Statistisch toetsen houdt in dat wordt beoordeeld of een gevonden verschil waarschijnlijk door toeval is ontstaan of dat het voldoende groot is om als betekenisvol te gelden.

Door de omvang van de dataset en kleinere uitsplitsingen is het lastiger om verschillen aan te tonen volgens de gebruikelijke statistische norm ($p < 0,05$). Hierdoor worden verschillen regelmatig niet als significant aangemerkt terwijl deze wel relevant zijn. Daarom worden verschillen van circa 10 procentpunten of meer als inhoudelijk opvallend beschouwd en alsnog weergegeven. In tabellen en figuren worden verschillen die niet statistisch significant zijn, maar wel inhoudelijk relevant, gemarkeerd met een voetnoot: *"Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil"*. De resultaten die worden beschreven zijn wel representatief doordat de verdeling in de respons zowel naar gemeentegrootte, naar wijze van stemopneming en naar provincie overeenkomt met die van alle gemeenten in Nederland.

Verdere leeswijzer statistische resultaten

- Het aantal respondenten in de gehele steekproef wordt aangegeven met een *N*. Als we over een specifieke groep praten wordt het aantal in die specifieke groep aangegeven met een *n*.
- We ronden af op gehele percentages, daardoor kan het voorkomen dat percentages niet optellen tot 100%.

3 Organisatie van de verkiezing binnen gemeenten

Dit hoofdstuk beschrijft hoe gemeenten de organisatie van de verkiezing hebben ingericht. Bijvoorbeeld: inzet van specifieke teams, het aantal FTE en de rol van afdelingen zoals burgerzaken.

3.1 Belangrijkste uitkomsten

- In 44% van de gemeenten was een specifiek team verantwoordelijk voor de organisatie van de verkiezing. Gemiddeld bestond het projectteam verkiezingen uit 3,3 FTE.

3.2 Samenstelling van het team[4]

Gemeenten kunnen op verschillende manieren de organisatie van de verkiezing inrichten. In 44% van de gemeenten was een specifiek team verantwoordelijk voor de organisatie van de verkiezing. In grote gemeenten was veel vaker een specifiek team verantwoordelijk (67%), terwijl dit in kleine gemeenten bij 35% het geval was. Gemiddeld bestond het projectteam verkiezingen uit 3,3 FTE. Kleine gemeenten hadden gemiddeld een team met 2,7 FTE, middelgrote gemeenten 3,1 FTE en grote gemeenten gemiddeld 5,0 FTE.

In 10% van de gemeenten lag de organisatie bij één specifieke persoon. Bij 32% van de gemeenten was er niet één specifiek team of persoon verantwoordelijk voor de organisatie, maar viel de organisatie onder de afdeling burgerzaken. 15% van de gemeenten gaf aan dat de organisatie op een andere manier was ingericht, bijvoorbeeld dat er één of meerdere projectleiders werden aangesteld en dat zij hulp kregen van medewerkers van burgerzaken en/of facilitair.

Tabel 3.1 - Is binnen uw gemeente een specifiek team verantwoordelijk voor de organisatie van de verkiezingen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)[5]

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	35%	43%	67%	44%
↳ Gemiddeld aantal FTE:	2,7	3,1	5,0	3,3
Nee, er is specifiek 1 persoon verantwoordelijk voor de organisatie van de verkiezingen	20%	9%	0%	10%
Nee, de organisatie valt onder de afdeling burgerzaken	41%	32%	5%	32%
Nee, anders, namelijk:	4%	15%	29%	15%

Kleine gemeenten gaven vaker aan dat de organisatie onder burgerzaken viel (41%) of dat één persoon verantwoordelijk was (20%). In grote gemeenten waren er altijd meerdere personen verantwoordelijk voor de organisatie.

[4] Deze vragen werden dit jaar voor het eerst gesteld, daarom kan er geen vergelijking plaatsvinden met TK23 en EP24.
[5] Er waren twee middelgrote gemeenten die een hoog aantal FTE hadden ingevuld (100 en 40 FTE). Deze waarden zien we als outliers en nemen we daarom niet mee in de berekening van het gemiddelde.

3.3 Wijze van stemopneming binnen gemeenten

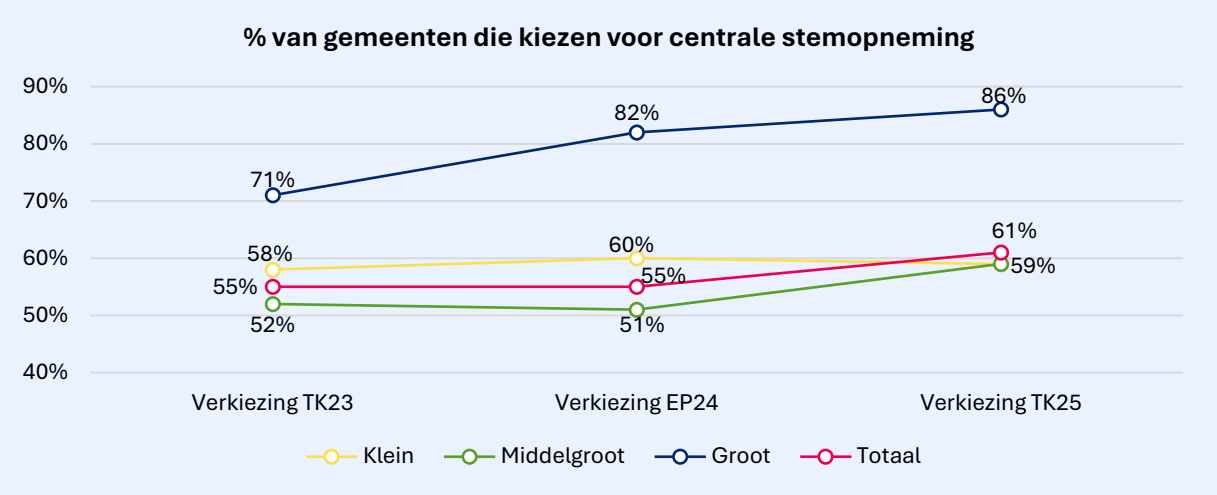
Sinds 2023 kunnen gemeenten kiezen voor een decentrale stemopneming (DSO) of centrale stemopneming (CSO). In DSO gemeenten controleert het GSB tijdens deze zitting de processen-verbaal van de stembureaus en voert het, wanneer nodig, een hertelling uit bij geconstateerde (tel)fouten. CSO gemeenten laten het GSB tijdens deze zitting alle stemmen op lijst- en kandidaatsniveau tellen.

De meeste gemeenten in dit onderzoek kozen voor CSO (61%). 39% koos voor DSO. Dit komt overeen met de landelijke cijfers. Er zijn duidelijke verschillen naar gemeentegrootte. Grote gemeenten kozen vrijwel altijd voor centrale stemopneming (86%), terwijl dit aandeel in middelgrote en kleine gemeenten lager lag (beide 59%). Kleine gemeenten kozen relatief vaker voor decentrale stemopneming (41%). De achterliggende redenen voor de keuze voor CSO of DSO komen aan bod in **hoofdstuk 12**, waarin gemeenten toelichten waarom zij voor een bepaalde methode kozen.

Tabel 3.2 - Verdeling decentrale of centrale stemopneming. (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

		Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Verkiezing TK25	Decentrale stemopneming	41%	41%	14%	39%
	Centrale stemopneming	59%	59%	86%	61%
Verkiezing EP24	Decentrale stemopneming	40%	49%	18%	45%
	Centrale stemopneming	60%	51%	82%	55%
Verkiezing TK23	Decentrale stemopneming	42%	48%	29%	45%
	Centrale stemopneming	58%	52%	71%	55%

Figuur 3.3 - Verdeling centrale stemopneming TK23 – TK25. (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

De trend van de verdeling DSO en CSO lijkt te zijn dat gemeenten nu iets vaker kiezen voor CSO dan bij eerdere verkiezingen[6]. Wanneer de percentages van TK23, EP24 en TK25 met elkaar worden vergeleken, valt op dat grote en middelgrote gemeenten bij TK25 iets vaker voor centrale stemopneming kozen dan in voorgaande jaren[5].

[6] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

4 Informatievoorziening

Dit hoofdstuk gaat in op de informatievoorziening rondom de Tweede Kamerverkiezing 2025, waaronder de rol van de Kiesraad en het ministerie van BZK. Daarbij komen onder meer de Toolkit Verkiezingen, de nieuwsbrief, het Informatiepunt Verkiezingen en de communicatie over de Wet programmatuur verkiezingen aan bod.

4.1 Belangrijkste uitkomsten

- Bijna alle gemeenten (99%) gebruikten de Toolkit Verkiezingen. 86% van de gemeenten beoordeelde de Toolkit als (zeer) goed en driekwart (74%) vond het (zeer) eenvoudig om de Toolkit te gebruiken. De onderdelen van de Toolkit die het vaakst gebruikt werden zijn nieuwsbrieven (78%), taken uitslagvaststelling (58%) en gebruik ondersteunende software (52%).
- Gemeenten waren over het algemeen zeer tevreden over de nieuwsbrief verkiezingen. 93% van de gemeenten vond de nieuwsbrief (zeer) goed.
- Ruim 79% van de gemeenten heeft contact gehad met het Informatiepunt verkiezingen van de Kiesraad. Kleine gemeenten hebben minder vaak contact gehad (62%) dan grote gemeenten (95%). Gemeenten die gebruik hebben gemaakt van het Informatiepunt Verkiezingen waren tevreden over dit contact.
- Gemeenten waren over het algemeen positief over het proces rondom de informatie en ondersteuning voor de Wet programmatuur verkiezingen. 69% van de gemeenten voelde zich voldoende voorbereid op de nieuwe taken en 77% vond de instructies van de Kiesraad behulpzaam bij de uitvoering.

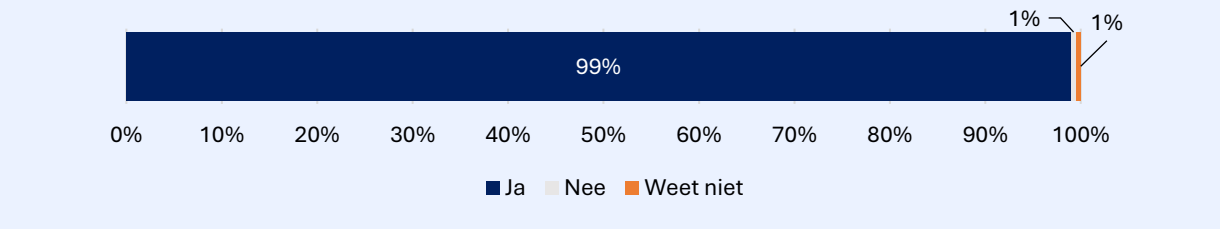
4.2 Toolkit

De Toolkit Verkiezingen is een digitaal platform en bood gemeenten praktische hulpmiddelen voor de organisatie van verkiezingen. Deze Toolkit bevatte onder andere checklists, voorbeeldbrieven, formats voor communicatie en instructies voor stembureauleden.

4.2.1 Gebruik door gemeenten

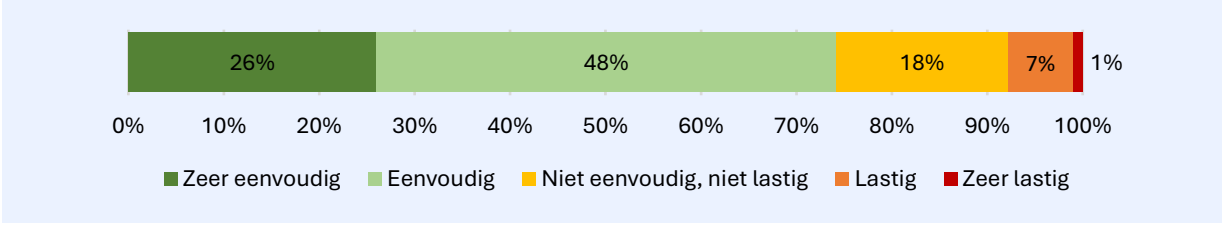
Vrijwel alle deelnemende gemeenten (99%) hebben gebruik gemaakt van de Toolkit Verkiezingen die door de Kiesraad en BZK beschikbaar wordt gesteld. Eén gemeente wist niet zeker of ze hier gebruikt van hebben gemaakt en één gemeente gaf aan geen gebruik te hebben gemaakt van de Toolkit.

Figuur 4.1 - Heeft u gebruik gemaakt van de Toolkit Verkiezingen van de Kiesraad en BZK?

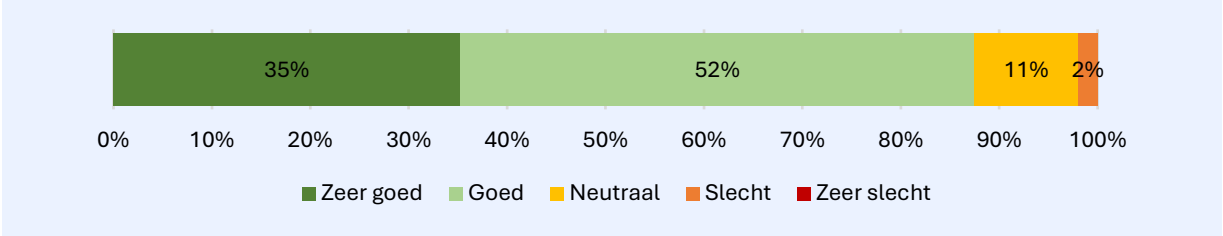

De gemeenten waren positief over het gebruik van de Toolkit, zie figuur 4.2 en figuur 4.3. Bijna driekwart (74%) van de gemeenten vond het (zeer) eenvoudig om de Toolkit te gebruiken en 86% van de gemeenten beoordeelde de algemene Toolkit als (zeer)goed.

Figuur 4.2 - Hoe eenvoudig was het om op de Toolkit de informatie te vinden die u nodig had?

Figuur 4.3 - In het algemeen, hoe beoordeelt u de complete Toolkit Verkiezingen?

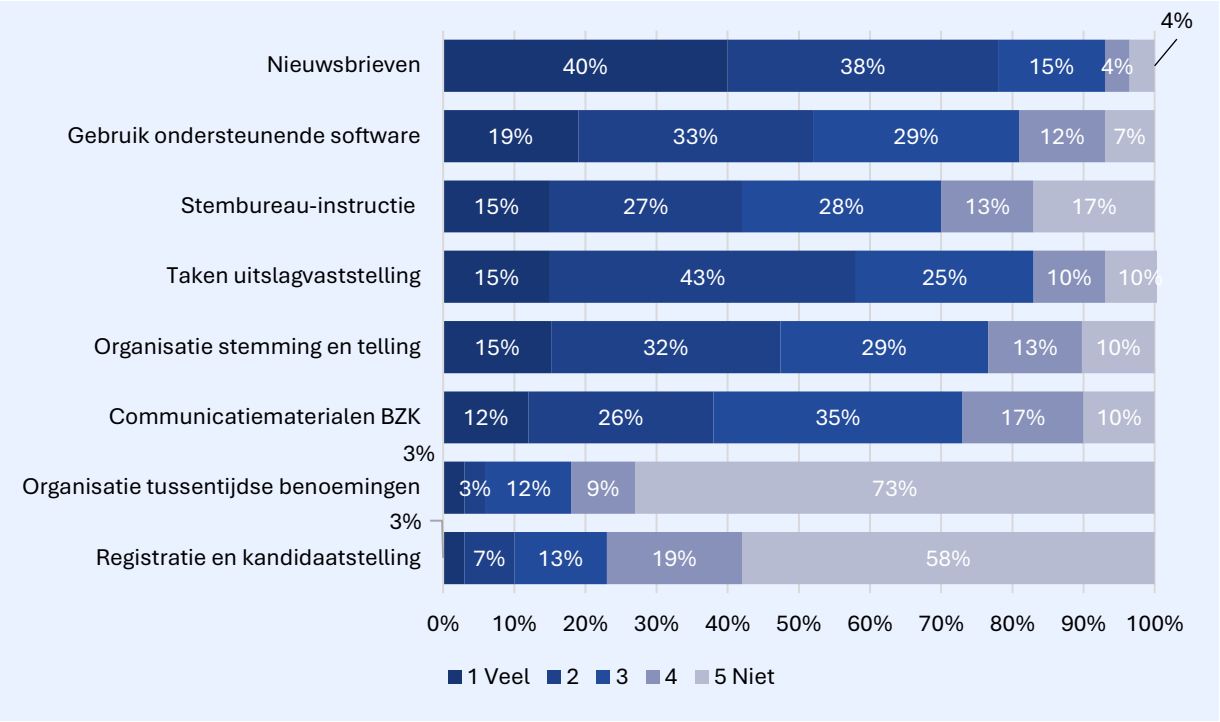
Tijdens EP24 konden gemeenten ook gebruik maken van de Toolkit Verkiezingen. Dit was echter een andere versie en andere vorm dan de huidige Toolkit. De gemiddelde score op de algemene beoordeling van de Toolkit verschilde niet tussen EP24 en TK25 (beide afgerond 4,2 op een 5 puntschaal waarbij 1 (zeer slecht) en 5 (zeer goed)). Bij EP24 was het aandeel 'zeer goed' kleiner (17%), terwijl het *totale* aandeel van positieve beoordelingen toen iets groter was (97%). Opvallend is dat bij de Tweede Kamerverkiezing 2025 een kleine groep (2%) de Toolkit als 'slecht' beoordeelde, terwijl bij EP24 geen negatieve beoordelingen voorkwamen.[7]

4.2.2 Gebruik verschillende onderdelen van de Toolkit

De Toolkit Verkiezingen heeft meerdere onderdelen en niet alle onderdelen werden evenveel gebruikt door de gemeenten (zie Figuur 4.4). De onderdelen van de Toolkit die het **vaakst** gebruikt werden zijn nieuwsbrieven (78%), taken uitslagvaststelling (58%) en gebruik ondersteunende software (52%). De Toolkit werd het **minst vaak** gebruikt voor registratie en kandidaatstelling en organisatie tussentijdse benoemingen; driekwart van de gemeenten (respectievelijk 77% en 82%) maakte hier geen tot nauwelijks gebruik van. Dit is een logische bevinding omdat deze processen bij landelijke verkiezingen niet op gemeentelijk niveau plaatsvinden, maar op kieskring- of landelijk niveau.

[7] Dit was de enige vraag in dit hoofdstuk die tijdens EP24 op dezelfde manier werd gesteld. Op de andere vragen kan geen vergelijking plaatsvinden.

Figuur 4.4 - Gebruik specifieke onderdelen van de Toolkit.

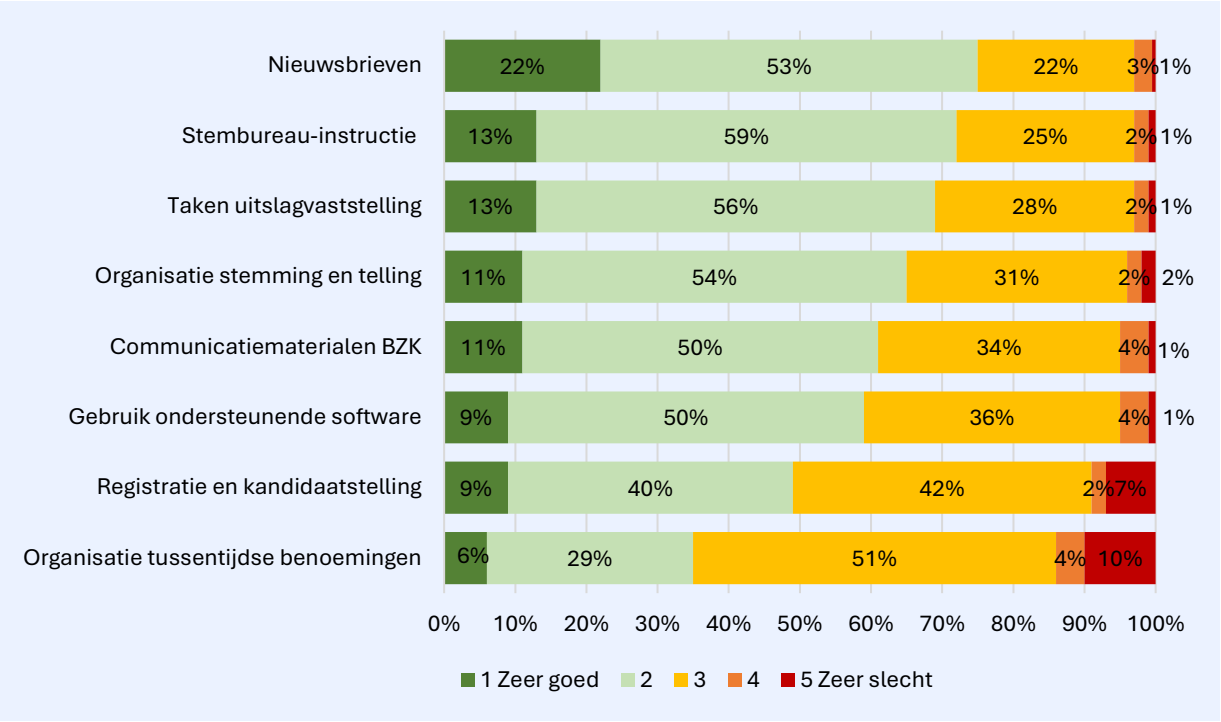

4.2.3 Beoordeling verschillende onderdelen van de Toolkit

Over het algemeen beoordeelden de gemeenten de verschillende onderdelen van de Toolkit als (zeer) goed, zie figuur 4.5. Gemeenten waren het positiefst over de nieuwsbrieven en de stembureau-instructies. Twee onderdelen scoorden minder goed: het onderdeel ‘organisatie tussentijdse benoemingen’ werd door 14% van de gemeenten als (zeer)slecht beoordeeld en 9% van de gemeenten beoordeelden het onderdeel ‘registratie en kandidaatstelling’ als (zeer)slecht. Voor de Tweede Kamerverkiezing 2025 was de Toolkit nog niet volledig ontwikkeld omdat deze in eerste instantie bedoeld was voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2026. Voor TK25 werd een uitgeklede versie gepubliceerd. Omdat de onderdelen registratie en kandidaatstelling en organisatie tussentijdse benoemingen bij landelijke verkiezingen niet op gemeentelijk niveau plaatsvinden bevatte de Toolkit op deze onderdelen nauwelijks inhoud.

Gemeenten die aangaven de Toolkit slecht te vinden (2%, n = 4 gemeenten, zie figuur 4.3) konden middels een meerkeuzevraag aangeven waarom ze de Toolkit niet goed vonden. Deze gemeenten gaven aan dat vooral het navigeren van de Toolkit niet als overzichtelijk werd ervaren (n = 3), dat men betere ervaringen had met de oude Toolkit (n = 2), of juist dat er te veel informatie in de Toolkit stond (n = 1).

Figuur 4.5 - Beoordeling specifieke onderdelen van de Toolkit.

4.2.4 Behoefte aan andere documenten in Toolkit

13% van de gemeenten geeft aan behoefte te hebben aan andere documenten naast wat momenteel in de Toolkit beschikbaar is, waaronder:

- Een draaiboek voor de zitting van het CSB voor GR26
- Een calamiteitenplan
- Informatie over soevereinen
- Formats voor verplichte publicaties in B1
- Voorbeelden van openbare kennisgevingen

Gemeenten noemen ook praktische hulpmiddelen zoals bijvoorbeeld:

- Turflijsten
- Stroomschema's
- Een chronologische checklist om het proces overzichtelijker te maken
- Meer uitleg over ICT-toepassingen en de werking van platformen voor uitwisseling en teluitkomsten
- Instructies voor het verplaatsen van stemmaterialen bij tellen op een andere locatie.
- Een totaaloverzicht (naast de verkiezingskalender), waarin duidelijk staat wat er op welk moment moet gebeuren en hoe dit uitgevoerd moet worden.

4.2.5 Suggesties om de Toolkit te verbeteren

29% van de gemeenten heeft suggesties gedaan om de Toolkit te verbeteren. Een veelgehoorde wens is een betere en uitgebreidere zoekfunctie, bij voorkeur direct beschikbaar op de startpagina, zodat

documenten sneller vindbaar zijn. Daarnaast wordt gevraagd om een duidelijker overzicht van alle handleidingen, formulieren en modellen op één pagina, inclusief een tijdlijn of draaiboek waarin staat welke documenten in welke fase gebruikt moeten worden.

Gemeenten geven aan dat de huidige structuur soms onoverzichtelijk is door veel linkjes en doorklikken; een compactere en visueel aantrekkelijkere opzet, bijvoorbeeld met uitgeschreven stappenplannen en overzichtslijsten, zou helpen. Ook wordt verzocht om visuele ondersteuning in de vorm van korte video's of explainers, zodat complexe processen zoals installatie van OSV en tellingen eenvoudiger te begrijpen zijn.

Verder noemden gemeenten het belang van eerder publiceren van belangrijke documenten zoals beeldmerken en voorbeeldteksten en het bundelen van informatie om herhaling en verwarring te voorkomen. Tot slot wordt gewezen op het toevoegen van extra functionaliteiten, zoals een aparte tegel voor alle downloadbare documenten, een beeldbank met rechtenvrije foto's en duidelijke versienummers bij modellen.

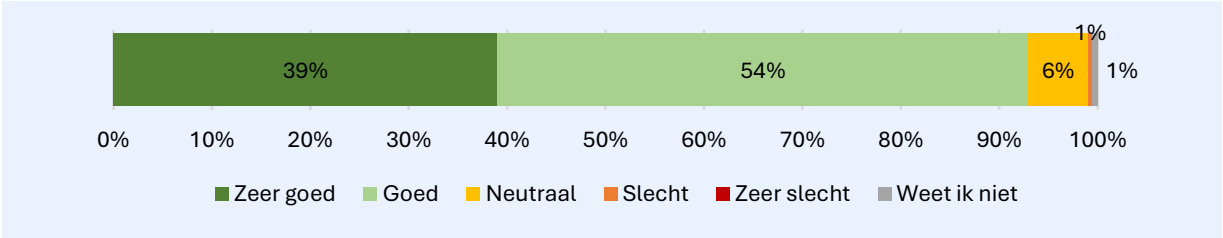
4.3 Contact met de Kiesraad

De Kiesraad biedt verschillende gemeenten verschillende informatie- en contactmogelijkheden.

4.3.1 De nieuwsbrief

Een van de informatievoorzieningen die de Kiesraad biedt is de nieuwsbrief verkiezingen. In de nieuwsbrief verkiezingen delen de Kiesraad en het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties informatie over de organisatie van verkiezingen. Gemeenten waren over het algemeen zeer tevreden over de nieuwsbrief. 93% van de gemeenten vindt de nieuwsbrief (zeer) goed (zie figuur 4.6).

Figuur 4.6 - In het algemeen, hoe beoordeelt u de nieuwsbrief verkiezingen?

4.3.2 Informatiepunt Verkiezingen

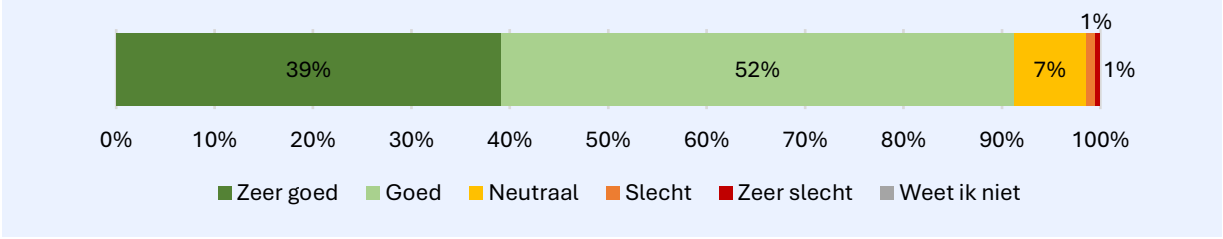
Een andere vorm van informatievoorziening is het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad. Hier kunnen gemeenten terecht met inhoudelijke vragen over (het organiseren van) verkiezingen. Ruim 79% van de gemeenten heeft contact gehad met het Informatiepunt. Hierbij was er een verschil tussen grote en kleine gemeenten. Kleine gemeenten hebben minder vaak contact gehad met het Informatiepunt (62%) dan grote gemeenten (95%).

Tabel 4.7 Heeft u contact gehad met het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	62%	81%	95%	79%
Nee	38%	18%	5%	20%
Weet ik niet	0%	1%	0%	0%

Over het algemeen waren alle gemeenten die gebruik hebben gemaakt van het Informatiepunt Verkiezingen tevreden over dit contact (gemiddelde score van 4,3 op een 5-puntsschaal van (1) Slecht tot (5) Zeer goed). Slechts 3 gemeenten beoordeelden het informatiepunt als niet goed, dit kwam in alle gevallen omdat gemeenten het antwoord op hun vraag onduidelijk vonden. Er was geen verschil tussen de gemeenten op basis van grootte.

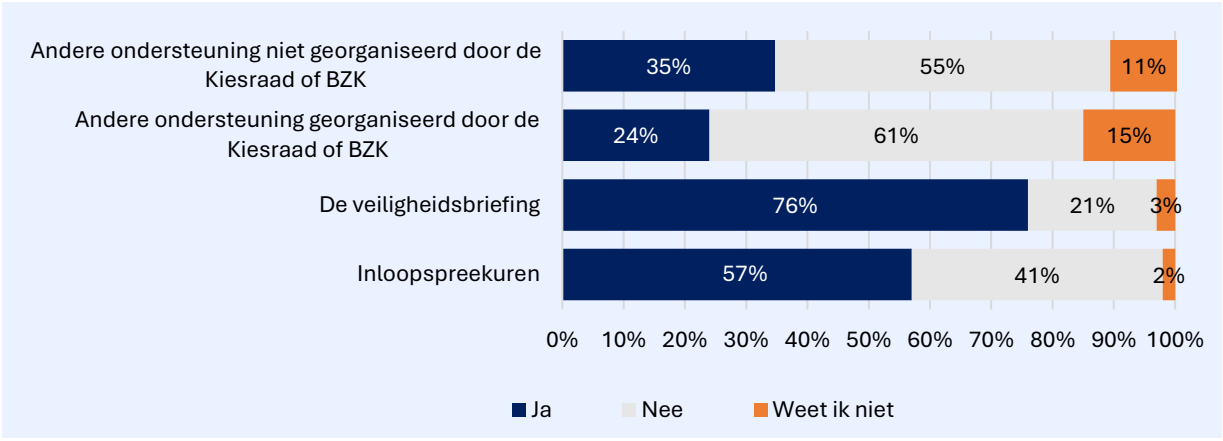
Figuur 4.8 - In het algemeen, hoe beoordeelt u het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad?

4.3.3 Overige vormen van ondersteuning

Gemeenten is gevraagd of ze gebruik maakten van andere vorming van ondersteuning georganiseerd door de Kiesraad of BZK. Iets meer dan de helft van de gemeenten heeft gebruik gemaakt van de inloopspreekuren (57%), ruim driekwart van de gemeenten heeft gebruik gemaakt van de veiligheidsbriefing (76%, zie figuur 4.9). 60% van de kleine gemeenten maakten gebruik van de veiligheidsbriefing. Bij middelgrote gemeenten was dit 79% en bij grote gemeenten 90%.

Figuur 4.9 - Heeft uw gemeente gebruik gemaakt van de volgende informatiebronnen?

Een deel van de gemeenten maakte gebruik van ‘andere ondersteuning’ dan in de voorgelegde antwoordopties. De 24% die andere ondersteuning van de Kiesraad en BZK gebruikte, hadden bijvoorbeeld telefonisch of via de mail contact met de Kiesraad of namen deel aan webinars. 35%

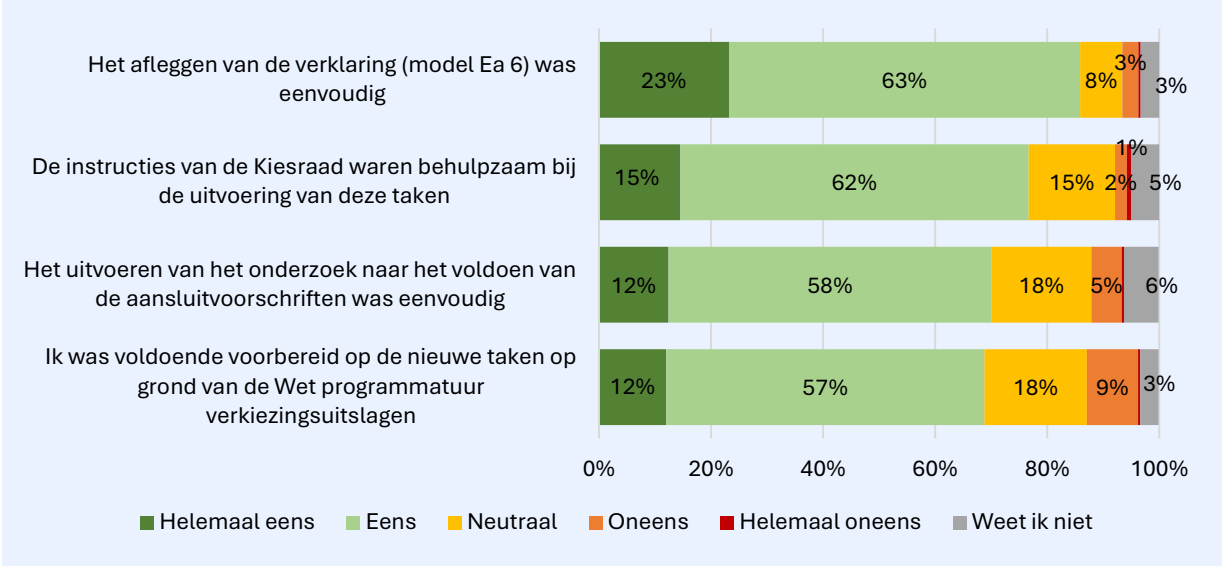
van de gemeenten maakte gebruik van andere ondersteuning die *niet* door de Kiesraad of BZK was georganiseerd. Hierbij gaat het bijvoorbeeld om een (opfris) cursus via een commerciële aanbieder.

4.4 Wet programmatuur verkiezingen

Op 1 augustus 2025 is de Wet programmatuur verkiezingen in werking getreden. De Kiesraad heeft een samenwerkingsprotocol en aansluit- en gebruiksvoorschriften opgesteld voor gemeenten. Hierin zijn de afspraken over het gebruik van de software voor het berekenen van de uitslag vastgelegd.

Gemeenten waren over het algemeen positief over het proces rondom de informatie en ondersteuning die de Kiesraad en het ministerie van BZK hebben geboden. 69% van de gemeenten voelde zich voldoende voorbereid op de nieuwe taken die voortkomen uit de Wet programmatuur verkiezingsuitslagen en 77% vond de instructies van de Kiesraad behulpzaam bij de uitvoering. Het uitvoeren van het onderzoek naar het voldoen aan de aansluitvoorschriften werd door 71% van de gemeenten als eenvoudig ervaren. Het afleggen van de verklaring (model Ea 6) werd door 86% van de gemeenten als eenvoudig beoordeeld. Er waren hier geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

Figuur 4.10 - Wet programmatuur verkiezingen

4.4.1 Contact met de Kiesraad over het samenwerkingsprotocol

Gemeenten konden tijdens de verkiezing contact opnemen met de Kiesraad over het samenwerkingsprotocol. Slechts een beperkt aantal gemeenten (10%) heeft contact opgenomen met de Kiesraad over het samenwerkingsprotocol. Een ruime meerderheid (85%) had geen contact, daarnaast gaf 5% aan niet te weten of dit contact er was. De gemeenten die contact hadden, hebben dit als positief ervaren. 80% van de gemeenten was (heel) tevreden, terwijl 20% neutraal was. Geen van de gemeenten gaf aan niet tevreden te zijn.

5 Communicatie richting kiezers

Dit hoofdstuk gaat in op de manieren waarop gemeenten hebben gecommuniceerd over stemlokalen en welke kanalen daarbij zijn gebruikt. Daarnaast wordt beschreven op welke specifieke doelgroepen gemeenten hebben gefocust. Ook komt aan bod hoe gemeenten het gebruik van verkiezingsposters hebben gefaciliteerd.

5.1 Belangrijkste uitkomsten

- In vrijwel alle gemeenten konden inwoners de locatie van hun stemlokaal vinden via de website van de gemeente en waarismijnstemlokaal.nl. Ook andere communicatiemethoden, zoals een overzicht bij de stempas en/of kandidatenlijst, een verwijzing naar de website of vermelding van het dichtstbijzijnde stemlokaal op de stempas, lokale nieuwsbladen en sociale media, werden veel gebruikt.
- Acht van de tien gemeenten richtten hun communicatie op specifieke doelgroepen, met name op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen.
- In de meeste gemeenten konden politieke partijen hun posters op voorgedrukte verkiezingsborden tonen (75%).

5.2 Communicatie over stemlocaties

5.2.1 Manieren van communicatie

Gemeenten konden op verschillende manieren communiceren over de verkiezing. Vrijwel alle gemeenten communiceerden over de stemlocaties via hun eigen website (98%) en via de website waarismijnstemlokaal.nl (98%). In 83% werd er via een overzicht bij de stempas en/of kandidatenlijst over de stemlocaties gecommuniceerd. Ook werd hierover gecommuniceerd door middel van een verwijzing op de stempas naar de website van de gemeente (77%), via lokale nieuwsbladen (76%), door de dichtstbijzijnde stemlocatie te vermelden op de stempas (72%) en via sociale media (69%). In enkele gemeenten werd er gecommuniceerd via een verkiezingskrant voor elk woonadres (11%), of op andere manieren (11%) zoals op verkiezinginbeeld.nl en door posters en makelaarsborden op de stemlocaties op te hangen. Het enige statistische verschil op basis van gemeentegrootte is dat kleine gemeenten gemiddeld minder vaak informatie over de stemlocaties deelden via een overzicht bij de stempas en/of de kandidatenlijst (66%) dan middelgrote gemeenten dat doen (87%).

Tabel 5.1 - Op welke manier(en) heeft uw gemeente gecommuniceerd over de stemlocaties bij deze verkiezing? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Op de website van de gemeente staat een overzicht van de stemlocaties	97%	98%	95%	98%
Via social media	82%	66%	70%	69%
Via lokale nieuwsbladen	77%	77%	60%	76%

Door de dichtstbijzijnde stemlocatie op de stempas te vermelden	79%	71%	70%	72%
Door op de stempas te verwijzen naar de website van de gemeente	74%	77%	80%	77%
Via een 'verkiezingskrantje' dat per woonadres werd bezorgd	5%	12%	15%	11%
Op de website 'www.waarismijnstemlokaal.nl'	95%	99%	95%	98%
Op een overzicht bij de stempas en/of de kandidatenlijst	64%	87%	85%	83%
Anders	5%	10%	25%	11%
We hebben hier niet over gecommuniceerd	0%	0%	0%	0%

De verschillende manieren van communicatie werden in totaal ongeveer net zo veel gebruikt in TK25 in vergelijking met EP24 en TK23. De enige statistisch significante verschillen waren dat er in TK25 minder vaak via sociale media (69%) en lokale nieuwsbladen (76%) werd gecommuniceerd dan tijdens EP24 (sociale media: 77%, lokale nieuwsbladen: 83%).

Tabel 5.2 - Op welke manier(en) heeft uw gemeente gecommuniceerd over de stemlocaties bij deze verkiezing? Verschillen TK25 – EP24 – TK23.

	Totaal TK25	Totaal EP24	Totaal TK23
Op de website van de gemeente staat een overzicht van de stemlocaties	98%	98%	99%
Via social media	69%	77%	73%
Via lokale nieuwsbladen	76%	83%	79%
Door de dichtstbijzijnde stemlocatie op de stempas te vermelden	72%	75%	72%
Door op de stempas te verwijzen naar de website van de gemeente	77%	82%	72%
Via een 'verkiezingskrantje' dat per woonadres werd bezorgd	11%	10%	10%
Op de website 'www.waarismijnstemlokaal.nl'	98%	94%	93%
Op een overzicht bij de stempas en/of de kandidatenlijst	83%	84%	86%
Anders	11%	7%	7%
We hebben hier niet over gecommuniceerd	0%	0%	-
Totaal N	**240**	**262**	**293**

5.3 Communicatie richting specifieke groepen

Gemeenten konden zich in de communicatie tijdens de verkiezing richten op specifieke doelgroepen kiezers. Acht van de tien gemeenten hebben dit gedaan (81%), de overige gemeenten deden dit niet (19%). Communicatie voor specifieke doelgroepen was grotendeels gericht op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen (70%). Ook aan communicatie richting kiezers met verschillende beperkingen werd aandacht besteed, zoals aan kiezers met een visuele beperking (40%).
Bij grote gemeenten werd de communicatie vaker op mensen met een beperking gericht (visueel (65%), auditief (50%), laaggeletterd (35%), (licht)verstandelijk (30%), lichamelijk (30%)) dan in de kleine en middelgrote steden (respectievelijk 23%/40%, 15%/29%, 26%/24%, 18%/22%, 13%/19%).

Tabel 5.3 - Op welke specifieke doelgroepen heeft uw gemeente zich gericht? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Jonge kiezers die voor het eerst mogen stemmen (18 jaar)	77%	71%	55%	70%
Jongeren (18-34 jaar)	10%	7%	15%	8%
Ouderen (65+)	18%	7%	5%	8%
Laaggeletterden	26%	24%	35%	25%
Kiezers met een visuele beperking	23%	40%	65%	40%
Kiezers met een auditieve beperking	15%	29%	50%	28%
Kiezers met een (licht)verstandelijke beperking	18%	22%	30%	22%
Kiezers met een lichamelijke beperking	13%	19%	30%	19%
Kiezers met een migratieachtergrond	5%	2%	0%	2%
Anders	5%	6%	5%	5%
Niet van toepassing: er was geen specifieke communicatie gericht op bepaalde doelgroepen	21%	19%	15%	19%

De mate waarin gemeenten zich op specifieke doelgroepen richtten is grotendeels vergelijkbaar met TK23 en EP24 (zie tabel 5.4). Gemeenten richtten zich echter in aanloop naar TK25 meer op kiezers met een auditieve, (licht)verstandelijke, of lichamelijke beperking in vergelijking met EP24.

Tabel 5.4 - Op welke specifieke doelgroepen heeft uw gemeente zich gericht? Verschillen TK25 – EP24 – TK23. (Percentages van gemeenten die zich hebben gericht op doelgroepen).

	Totaal TK25	Totaal EP24	Totaal TK23
Jonge kiezers die voor het eerst mogen stemmen (18 jaar)	87%	87%	92%
Jongeren (18-34 jaar)	10%	5%	8%
Ouderen (65+)	10%	7%	5%
Laaggeletterden	31%	26%	29%
Kiezers met een visuele beperking	49%	41%	50%
Kiezers met een auditieve beperking	35%	20%	21%
Kiezers met een (licht)verstandelijke beperking	27%	19%	24%
Kiezers met een lichamelijke beperking	24%	15%	24%
Kiezers met een migratieachtergrond	3%	7%	4%
Anders	7%	5%	5%
Totaal N	**194**	**167**	**198**

5.4 Gebruik verkiezingsposters

Politieke partijen moeten zich aan een aantal regels houden als ze campagne voeren. Dit zijn regels over bijvoorbeeld verkiezingsborden, kraampjes en activiteiten, onder andere in en rondom het

stemlokaal. Sommige regels staan in de Kieswet, maar de meeste regels, waaronder de regels over het gebruik van verkiezingsposters, worden door gemeenten zelf bepaald.

Verkiezingsposters van politieke partijen werden in driekwart van de gemeenten getoond op voorgedrukte verkiezingsposters (75%). Aanplakborden waarop partijen zelf hun posters konden ophangen werden door 21% van de gemeenten gebruikt. Kleine gemeenten maakten aanzienlijk minder gebruik van voorgedrukte verkiezingsborden (49%) dan middelgrote (79%) en grote gemeenten (95%). Andere manieren waarop gemeenten het gebruik van verkiezingsposters faciliteerden waren onder andere sandwich- of driehoeksborden, trotters en de mogelijkheid om posters aan te leveren die dan werden opgehangen door de gemeente.

Enkele gemeenten faciliteerden het gebruik van verkiezingsposters niet, in deze gemeenten is er besloten om alleen algemene informatie te plaatsen op de verkiezingsborden.

Tabel 5.5 - Op welke manier faciliteerde uw gemeente het gebruik van verkiezingsposters door politieke partijen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Met voorgedrukte verkiezingsborden	49%	79%	95%	75%
Met aanplakborden waarop politieke partijen zelf posters konden plakken	33%	19%	15%	21%
Politieke partijen konden op aangewezen plekken in de openbare ruimte reclameborden ophangen	13%	12%	30%	14%
Anders	15%	7%	0%	8%
Geen van bovenstaande	5%	2%	0%	2%

Het gebruik van voorgedrukte verkiezingsborden nam toe ten opzichte van de vorige verkiezingen: 75% van de gemeenten bood deze aan bij TK25, tegenover 68% bij EP24 (zie tabel 5.6). Bij TK25 werd er minder gebruik gemaakt van aanplakborden waarop politieke partijen zelf posters konden plakken (21% van de gemeenten bij TK25 ten opzichte van 24% bij EP24 en 32% bij TK23)[8].

Tabel 5.6 - Op welke manier faciliteerde uw gemeente het gebruik van verkiezingsposters door politieke partijen? Verschillen TK25 – EP24 – TK23.

	Totaal TK25	Totaal EP24	Totaal TK23
Met voorgedrukte verkiezingsborden	75%	68%	62%
Met aanplakborden waarop politieke partijen zelf posters konden plakken	21%	24%	32%
Politieke partijen konden op aangewezen plekken in de openbare ruimte reclameborden ophangen	14%	16%	12%
Anders	8%	13%	14%
Geen van bovenstaande	2%	1%	2%
Totaal N	**240**	**262**	**293**

[8] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

6 Stemlokalen

Dit hoofdstuk behandelt hoe gemeenten stemlokalen hebben gerealiseerd en welke factoren daarbij een rol speelden. Er komt aan bod in hoeverre gemeenten voldoende stemlokalen konden regelen, hoe zij het proces hebben ervaren en welke belemmeringen zij tegenkwamen. Daarnaast komt aan bod welke keuzes gemeenten maakten bij het selecteren van locaties, de mate van toegankelijkheid van stemlokalen en de voorzieningen die zijn aangeboden om kiezers met specifieke behoeften te ondersteunen.

6.1 Belangrijkste uitkomsten

- Een meerderheid van de gemeenten kon meer dan genoeg stemlokalen realiseren (58%) en gaf aan dat dit een makkelijk proces was. Bij 12% was het realiseren van voldoende stemlokalen wel moeilijk, voornamelijk vanwege een beperkt aantal geschikte locaties. Voor grote gemeenten en gemeenten met een hoge inwonerdichtheid was het vaker moeilijk om genoeg stemlokalen te realiseren dan voor kleine gemeenten.
- Bij het bepalen van de stemlocaties was het regelen van dezelfde stemlokalen als bij vorige verkiezingen voor veel gemeenten een belangrijke overweging (60%). Gemeenten met een zeer lage bevolkingsdichtheid hechten vaker minder belang dan andere gemeenten bij het plaatsen van één stemlokaal in elke wijk, de afstand van stemlokaal tot kiezer en het plaatsen van een stemlokaal in een buurt met lage opkomstcijfers.
- De meeste gemeenten vinden zelf dat de stemlokalen goed toegankelijk zijn. 29% van de gemeenten heeft wel een melding gemaakt van één of meerdere niet toegankelijke stemlokalen (gemiddeld 5,2 niet toegankelijke stemlokalen per gemeente) voor mensen met een lichamelijke beperking. Grote gemeenten hebben vaker een melding gedaan (55%) dan kleine gemeenten (14%). De meest aangeboden voorziening was ondersteuning in gebarentaal (gemiddeld aangeboden in 19 stemlokalen per gemeente). Dit werd voornamelijk veel in grote gemeenten aangeboden (gemiddeld aangeboden in 81 stemlokalen per grote gemeente). Daarnaast gaf 42% van de gemeenten ook aan andere ondersteuning te bieden zoals braille kandidatenlijsten en tolken.

6.2 Stemlokalen realiseren

Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het aanwijzen en inrichten van stemlokalen. In een stemlokaal kan meer dan één stembureau gevestigd zijn. Het stemlokaal moet zo ingericht zijn dat het stemgeheim is gewaarborgd.

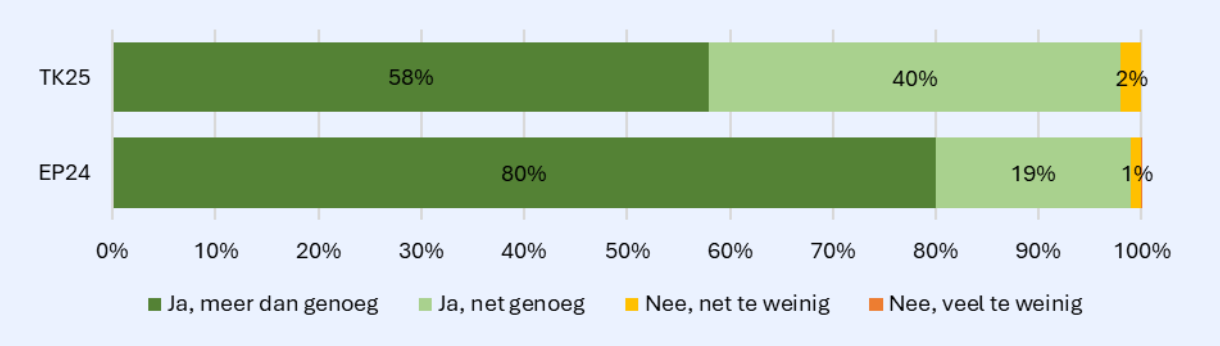
Zes op de tien gemeenten konden meer dan genoeg stemlokalen realiseren (58%). Andere gemeenten gaven aan net genoeg stemlokalen te kunnen realiseren (40%). Voor een kleine groep (middelgrote) gemeenten gold dat zij net te weinig stemlokalen konden regelen (2%). Geen enkele gemeente liet weten dat ze veel te weinig stemlokalen konden realiseren.

Tabel 6.1 - Heeft uw gemeente het aantal stemlokalen kunnen realiseren dat u vooraf voor ogen had? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en bevolkingsdichtheid)

	Gemeentegrootte			Bevolkingsdichtheid				
	Klein	Middelgroot	Groot	Zeer laag	Laag	Gemiddeld	Hoog	Totaal
Ja, meer dan genoeg	67%	56%	65%	70%	57%	51%	61%	58%
Ja, net genoeg	33%	41%	35%	28%	41%	47%	37%	40%
Nee, net te weinig	0%	3%	0%	2%	1%	3%	2%	2%
Nee, veel te weinig	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%

Vrijwel alle gemeenten hebben tijdens TK25 het aantal stemlokalen kunnen realiseren dat ze vooraf voor ogen hadden. Dat was tijdens EP24 ook zo[9]. Gemeenten gaven tijdens EP24 vaker (80%) aan dat ze meer dan genoeg stemlokalen konden realiseren dan tijdens TK25 (58%). Tijdens TK25 kon 40% van de gemeenten net genoeg stemlokalen realiseren, tijdens EP24 was dit 19%.

Figuur 6.2 - Heeft uw gemeente het aantal stemlokalen kunnen realiseren dat u vooraf voor ogen had? Vergelijking TK25 en EP24.

6.3 Stemlokalen vinden

Veel gemeenten geven aan dat het makkelijk (43%) of heel makkelijk (16%) was om voldoende stemlokalen te vinden. Drie van de tien gemeenten vond het niet moeilijk, maar ook niet makkelijk (29%). Andere geven aan dit proces moeilijk (11%) of in enkele gevallen heel moeilijk (1%) gevonden te hebben. Grote gemeenten ervaarden het proces vaker als moeilijk (15%) dan kleine gemeenten (5%). Heel erg makkelijk was het voor geen van de grote gemeenten, ten opzichte van 26% van de kleine gemeenten en 16% van de middelgrote gemeenten.

Bij gemeenten met een hoge bevolkingsdichtheid ervoer de meerderheid het vinden van voldoende stemlokalen als neutraal (41%), in tegenstelling tot gemeenten met zeer lage, lage en gemiddelde dichtheden waarbij de meerderheid het proces als makkelijk heeft ervaren (respectievelijk 48%, 44% en 47%).

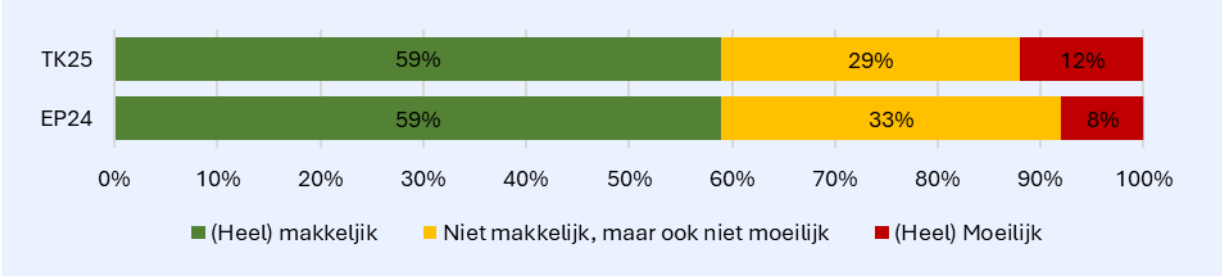
[9] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.

Tabel 6.3 - Hoe ervaarde uw gemeente het proces om voldoende stemlokalen te vinden voor deze Tweede Kamerverkiezing? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en bevolkingsdichtheid)

	Gemeentegrootte			Bevolkingsdichtheid				
	Klein	Middelgroot	Groot	Zeer laag	Laag	Gemiddeld	Hoog	Totaal
Heel moeilijk	0%	1%	0%	2%	0%	0%	2%	1%
Moeilijk	5%	12%	15%	7%	9%	16%	12%	11%
Neutraal	21%	29%	45%	22%	26%	29%	41%	29%
Makkelijk	49%	43%	40%	48%	44%	47%	32%	43%
Heel erg makkelijk	26%	15%	0%	22%	21%	8%	12%	16%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%

Er was geen verschil tussen TK25 en EP24 in hoe moeilijk of makkelijk gemeenten het proces hebben ervaren om voldoende stemlokalen te vinden (zie figuur 6.4)[10].

Figuur 6.4 - Hoe ervaarde uw gemeente het proces om voldoende stemlokalen te vinden? Vergelijking TK25 en EP24[11].

6.3.1 Reden moeite met vinden voldoende stemlocaties

Van de gemeenten die aangaven moeite te hebben met het vinden van voldoende stemlocaties was de meest voorkomende reden het beperkte aantal geschikte locaties binnen de gemeente (86%). Bijna zes op de tien gemeenten gaf aan dat de toegankelijkheidseisen zorgden voor belemmering van het proces (59%). Grote gemeenten hadden hier de meeste moeite mee (67%). Daarnaast waren ook de beschikbaarheid van locaties op de verkiezingsdag (48%) en het feit dat de verkiezing op korte termijn moest worden gepland (34%) beperkende factoren in het realiseren van voldoende stemlocaties.

17% ervoer ook andere belemmeringen, zoals een tekort aan voorzieningen in nieuwbouwwijken, te weinig grote ruimtes, beperkte voorbereidingstijd vanwege de zomervakantie en locaties die door polarisatie afstand willen houden van de politiek.

- *"In nieuwe wijken zijn enkel huizen gebouwd en geen voorzieningen zoals buurthuizen, sporthallen of scholen."*
- *"Er zijn steeds grotere ruimtes nodig i.v.m. combinatie toegankelijkheidseisen en grote teltafels."*
- *"Omdat we alles kort voor de zomervakantie moesten regelen."*
- *"Locaties willen afstand houden van de politiek vanwege de toenemende polarisatie."*

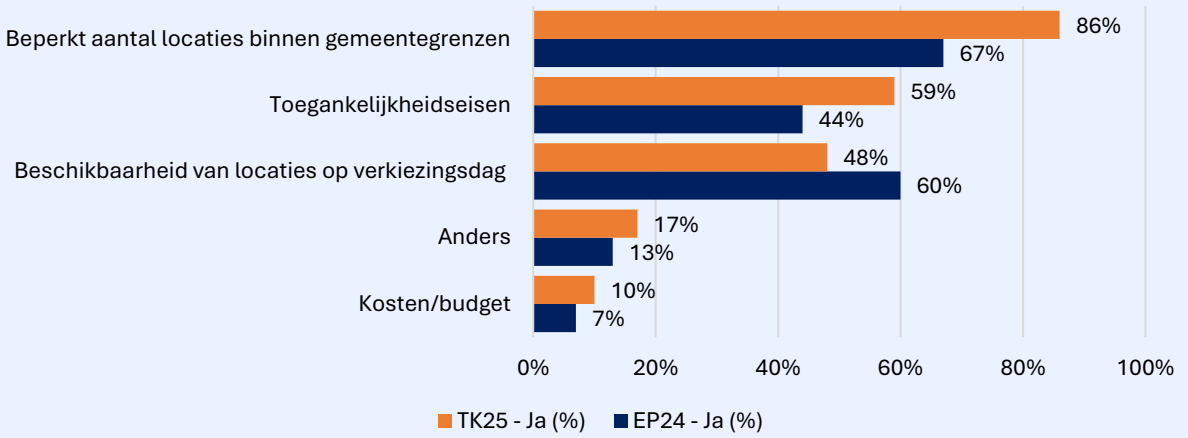
[10] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.
[11] Bij EP24 was de middelste antwoordoptie 'niet makkelijk, maar ook niet moeilijk'. Bij TK25 was dit 'neutraal'.

Tabel 6.5 - Kunt u toelichten waarom het voor uw gemeente niet makkelijk was om stemlokalen te realiseren? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Toegankelijkheidseisen	50%	58%	67%	59%
Beperkt aantal locaties binnen gemeentegrenzen	100%	88%	67%	86%
Kosten/budget	100%	4%	0%	10%
Omdat het een niet geplande verkiezing was	50%	33%	33%	34%
Beschikbaarheid van locaties op verkiezingsdag (woensdag 29 oktober 2025)	100%	46%	33%	48%
Anders	0%	8%	100%	17%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%

De redenen waarom gemeenten het lastig vonden om stemlokalen te regelen, lijken op elkaar bij TK25 en EP24. Hoewel de percentages verschillen, komt dit door de kleine aantallen respondenten en kunnen hier geen conclusies aan verbonden worden. Bij TK25 zag 86% het beperkte aantal locaties binnen de gemeentegrenzen als een uitdaging zag bij het realiseren van voldoende stemlokalen, tegenover 67% bij EP24[12].

Tabel 6.6 - Kunt u toelichten waarom het voor uw gemeente niet makkelijk was om stemlokalen te realiseren? Vergelijking TK25 en EP24.

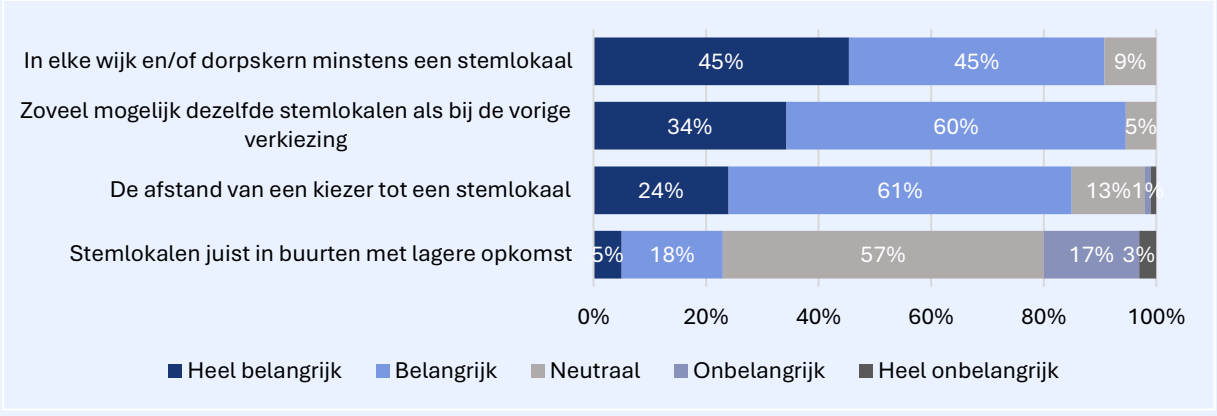

6.3.2 Kiezen van stemlokalen

60% van de gemeenten vond het belangrijk om zoveel mogelijk dezelfde stemlokalen als bij de vorige verkiezing beschikbaar te stellen; een derde vond dit heel belangrijk (34%). Gemeenten vonden het ook belangrijk (45%) of heel belangrijk (45%) dat in elke wijk en/of dorp minstens één stemlokaal te vinden was. Een meerderheid van de gemeente houdt tevens rekening met de afstand van de kiezer tot een stemlokaal (belangrijk 61%, heel belangrijk 24%). Gemeenten stonden over het algemeen neutraal tegenover het belang van het plaatsen van stemlokalen in buurten met een lagere opkomst (57%).

[12] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

Tabel 6.7 - Hoe belangrijk waren de volgende overwegingen bij het bepalen van de locaties van stemlokalen?[13]

Bij het maken van onderscheid naar bevolkingsdichtheid, gaven gemeenten met een zeer lage dichtheid vaker neutraal te zijn als het gaat om het realiseren van minstens één stemlokaal in elke wijk (20%) en de afstand van de kiezer tot een stemlokaal (20%). Ze gaven vaker aan dat stemlokalen in een buurt met lagere opkomst een onbelangrijke overweging was (27%).

6.3.3 Toegankelijkheid stemlokalen

De Kieswet bepaalt in artikel J 4 dat burgemeester en wethouders ervoor moeten zorgen dat alle stemlokalen zo zijn gelegen en ingericht dat kiezers met lichamelijke beperkingen zoveel mogelijk hun stem zelfstandig kunnen uitbrengen. Het kan dat bepaalde stemlokalen hier niet aan voldoen. In dat geval moeten burgemeester en wethouders de gemeenteraad informeren over de redenen hiervoor.

Bijna 70% van de gemeenten heeft geen melding gemaakt bij de gemeenteraad omdat stemlokalen niet toegankelijk waren (68%). Van de 29% die dit wel heeft gedaan werden er gemiddeld 5 (5,2) stemlokalen als niet toegankelijk gemeld. In grote gemeenten zijn vaker meldingen gemaakt van niet toegankelijke stemlokalen (55%) dan middelgrote (29%) en kleine (14%) gemeenten.

Gemeenten die aangaven een melding gemaakt te hebben omdat er stemlokalen niet toegankelijk waren konden daarnaast aangeven hoeveel stemlokalen in hun gemeente als niet toegankelijk werden beschouwd. Het gerapporteerde aantal lag gemiddeld hoger in grote gemeenten (6,4 stemlokalen, circa 6% van het totale aantal stemlokalen) dan in kleine (5,4 stemlokalen, circa 8%) en middelgrote (0,6 stemlokalen, circa 23%) gemeenten[14,15].

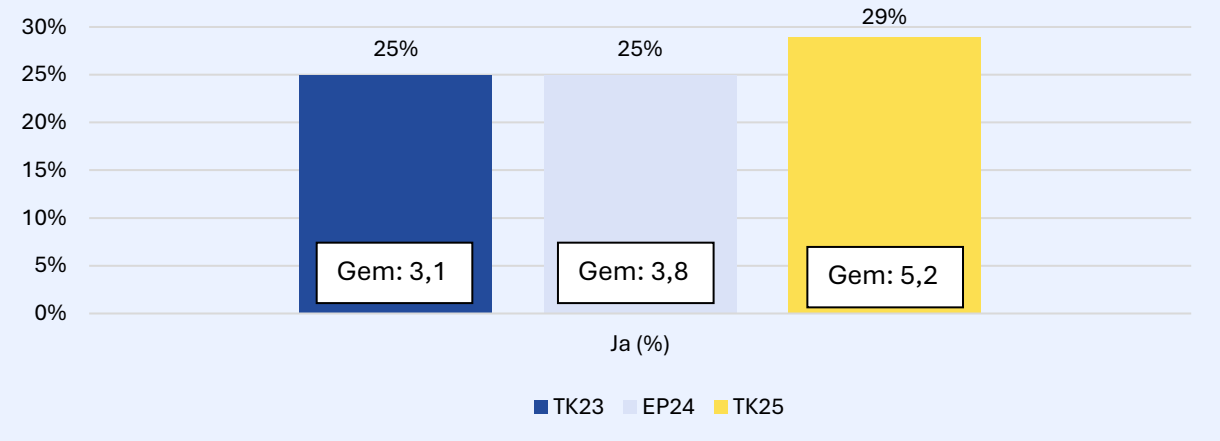
[13] Deze vraag is tijdens TK25 voor het eerst gesteld, vergelijking met EP25 of TK23 niet mogelijk.
[14] Dit zijn cijfers die gemeenten zelf hebben ingevuld, niet per se de werkelijke toegankelijkheidscijfers.
[15] Percentages zijn op basis van het gemiddeld aantal stemlokalen tijdens TK25 (Onderzoek meting stemlokalen TK25)

Tabel 6.8 - Heeft u uw gemeenteraad geïnformeerd over stemlokalen die niet toegankelijk waren voor mensen met een lichamelijke beperking? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	14%	29%	55%	29%
Gemiddeld aantal stemlokalen die niet toegankelijk waren:	0,6 (8%)	5,4 (ca. 23%)	6,4 (ca. 6%)	5,2 (ca. 18%)
Nee	78%	69%	45%	68%
Weet ik niet	8%	2%	0%	3%

Bij TK25 maakte 29% van de gemeenten een melding van niet toegankelijke stemlokalen. Dit is niet significant vaker dan bij TK23 en EP24 (beide 25%, zie figuur 6.9). Wanneer we kijken naar het gemiddelde aantal stemlokalen waarover een melding is gemaakt, zijn er ook geen significante verschillen tussen TK25 en EP24.

Figuur 6.9 - Heeft u uw gemeenteraad geïnformeerd over stemlokalen die niet toegankelijk waren? Vergelijking TK25, EP24 en TK23.

6.3.4 Ondersteuning in stemlokalen

Gemeenten konden verschillende soorten ondersteuning aanbieden in de stemlokalen. In totaal bood 84% van de gemeenten een of meerdere vorm(en) van ondersteuning aan in hun stemlokalen. De meest aangeboden voorziening voor specifieke doelgroepen was ondersteuning in gebarentaal: gemiddeld 19 stemlokalen per gemeente (circa 64% van het totale aantal stemlokalen)[16]. Ondersteuning in gebarentaal werd gemiddeld in grote gemeenten op de meeste stemlokalen aangeboden (81 stemlokalen, circa 71%) en in kleine gemeenten in de minste stemlokalen (3 stemlokalen, circa 36%), met daartussen middelgrote gemeenten (15 stemlokalen, circa 63%).

De stemmal voor blinde of slechtziende kiezers was minder breed beschikbaar: gemiddeld in één stemlokaal per gemeente (circa 3% van het totaal aantal stemlokalen). Ook andere voorzieningen, zoals een prikkelarm stemlokaal of een proefstemlokaal voorafgaand aan de verkiezingen, werden slechts sporadisch aangeboden.

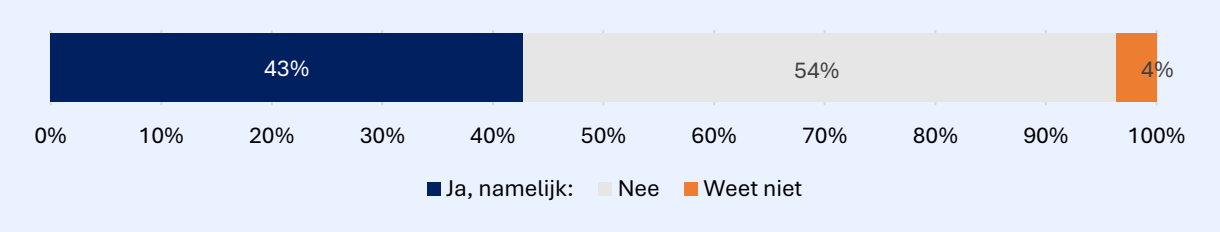
[16] Percentages zijn op basis van het gemiddeld aantal stemlokalen tijdens TK25 (Onderzoek meting stemlokalen TK25)

Tabel 6.10 - In hoeveel stemlokalen heeft u de volgende voorzieningen aangeboden?

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddelde aantal stemlokalen			
Ondersteuning in gebarentaal	3,2 (36%)	15,2 (63%)	81 (71%)	19 (64%)
De stemmal voor blinde of slechtziende kiezers	0,2 (2%)	0,9 (4%)	1,7 (1%)	0,9 (3%)
Een prikkelarm stemlokaal	0,2 (2%)	0,4 (2%)	0,5 (<1%)	0,4 (1%)
Proefstemlokaal voorafgaand aan de verkiezingen	0	0	0,1 (<1%)	0

Het aantal gemeenten dat speciale voorzieningen aanbrengt in het stemlokaal is afgelopen jaren toegenomen. Bij TK23 was dat 52% en bij EP24 was dit 59%. Bij TK25 was het aandeel gemeenten met speciale voorzieningen gegroeid naar 84%. Met name ondersteuning in gebarentaal wordt nu in meer stemlokalen aangeboden (19 stemlokalen in TK25 ten opzichte van 14 stemlokalen in EP24 en TK23).

Tabel 6.11 - Heeft uw gemeente ook andere vormen van ondersteuning aangeboden?

Veertig procent van de gemeenten geeft daarnaast ook aan, andere vormen van ondersteuning aan te bieden (43%). Andere vormen van geboden ondersteuning waren bijvoorbeeld de braille kandidatenlijst, loep, QR-code voor doven/slechthorenden, tolk, vergrote kandidatenlijst, verlaagde en verbrede stemhokjes voor rolstoelen, extra informatie in de krant of op locatie.

- *"Braille kandidatenlijst, kandidatenlijst in gesproken vorm, live gebarentolk, stembureau bemand door dove mensen."*
- *"Tolk op afstand, verlichtbare loep, vergrote kandidatenlijst, verlaagd stemhokje. "*
- *"Voor doven/slechthorenden via een QR code in alle stemlokalen. "*
- *"Ja, informatiepunt bij de bibliotheek en bij ons verkiezingsinformatiepunt van de gemeente."*
- *"Verkiezingskrant in gewone taal en voor LVB[17]."*

[17] Mensen met een licht verstandelijke beperking.

7 Stembureauleden

Dit hoofdstuk gaat over hoe gemeenten de werving, uitval en trainingen van stembureauleden voor de dag van de verkiezing (29 oktober 2025) hebben ervaren. Ook komt de ervaring met de inzet van digitale ondersteuning aan bod. Dit hoofdstuk gaat niet over de leden van het gemeentelijk stembureau, dit onderwerp komt in hoofdstuk 13 aan bod.

7.1 Belangrijkste uitkomsten

- Gemiddeld hadden gemeenten 37 voorzitters (waarvan 35% ambtenaar uit eigen gemeentelijke organisatie), 159 stembureauleden (15% eigen ambtenaar), 89 tellers (17% eigen ambtenaar) en 25 reserveleden (12% eigen ambtenaar). Bijna alle gemeenten (98%) konden uitval opvangen.
- Meer dan de helft van de gemeenten (56%) vond het werven van (reserve)stembureauleden (heel) makkelijk, terwijl 15% dit (heel) moeilijk vond. Tijdens TK25 vonden gemeenten het makkelijker dan tijdens EP24 (toen vond 19% van de gemeenten het (heel) makkelijk). De meest gebruikte strategie was het benaderen van het bestaande ledenbestand (83%). Moeilijkheden kwamen vooral omdat burgers geen reserve lid wilden zijn (74%) en vergrijzing van het vrijwilligersbestand (60%).
- De gemiddelde vergoeding varieerde per functie en gemeentegrootte. Voorzitters ontvingen gemiddeld €211 per deelname (in kleine gemeenten €166, in grote gemeenten €241), stembureauleden €173 en tellers €52. Ambtenaren kregen vaker ‘tijd voor tijd’ in kleine gemeenten, waar grotere gemeenten vaker een financiële vergoeding boven op het salaris gaven.
- Vrijwel alle gemeenten (98%) trainden (plaatsvervangend) voorzitters. Voor tellers was dit minder uniform (77% werd volledig getraind, 10% ontving geen training). Bijna alle gemeenten (93%) boden aparte trainingen per functie, waarbij e-learning het meest werd ingezet.
- Op de verkiezingsdag gebruikte 59% van de gemeenten digitale hulpmiddelen. Grote (65%) en middelgrote (63%) gemeenten maakten relatief vaker gebruik van digitale ondersteuning dan kleinere gemeenten (33%).

7.2 Aantal stembureauleden

Een stembureau bestaat uit minstens drie leden, van wie er één voorzitter is. In aanvulling hierop kunnen plaatsvervangende leden worden benoemd, bijvoorbeeld om te tellen. Hiervoor geldt geen (maximum) aantal. De gemeente benoemt de leden.

Tijdens de Tweede Kamerverkiezing 2025 hadden gemeenten gemiddeld 37 voorzitters, 159 stembureauleden, 89 tellers en 25 reserveleden. Logischerwijs hebben grotere gemeenten gemiddeld genomen meer voorzitters, stembureauleden, tellers en reserveleden dan kleine en middelgrote gemeenten (zie tabel 7.1). Procentueel is het aantal ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie hoger bij kleine gemeenten (23%) dan bij middelgrote (17%) en grote (18%) gemeenten. Dit komt vooral omdat kleine gemeenten vaker eigen ambtenaren gebruiken als voorzitters (50%) ten opzichte van middelgrote (39%) en grote (23%) gemeenten. Er is ook gekeken naar verschillen op basis van bevolkingsdichtheid, maar deze verschillen waren niet meer aanwezig wanneer er gecontroleerd werd voor gemeentegrootte.

Tabel 7.1 - Gemiddeld aantal stembureauleden tijdens de Tweede Kamerverkiezing. (Uitgesplitst op gemeentegrootte). Met tussen haakjes gemiddeld % ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie.

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal stembureauleden			
Voorzitters (excl. plv. voorzitters):	10 (50%)	33 (39%)	128 (23%)	37 (35%)
Stembureauleden	43 (19%)	139 (13%)	542 (20%)	159 (15%)
Tellers	33 (21%)	82 (18%)	254 (11%)	89 (17%)
Reserveleden	9 (22%)	27 (11%)	37 (22%)	25 (12%)
Totaal aantal stembureauleden	95 (23%)	281 (17%)	961 (18%)	310 (18%)

Deze aantallen zijn over het algemeen vergelijkbaar met de vorige twee verkiezingen. Alleen het aantal tellers is iets toegenomen ten opzichte van EP24. Dat zijn er nu gemiddeld 89 per gemeente, terwijl dat er bij EP24 gemiddeld 65 waren en bij TK23 78. Dit is te verklaren door de hogere opkomst bij TK25 (opkomst: 78,3%, totaal aantal uitgebrachte stemmen: 10.640.324) in vergelijking met EP24 (opkomst: 46,2%, totaal aantal uitgebrachte stemmen: 6.253.467)[18].

7.3 Uitval stembureauleden

Bij de meeste gemeenten zijn stembureauleden uitgevallen op de verkiezingsdag zelf of in de dagen daarvoor. Het gemiddeld aantal uitgevallen stembureauleden verschilt op basis van gemeentegrootte, maar de procentuele verschillen zijn kleiner. Bij kleine gemeenten vielen gemiddeld 2 leden uit (2% van totale aantal stembureauleden), bij middelgrote gemeenten waren dat er 8 (3%) en bij grote gemeenten waren het gemiddeld 49 leden (5%) (Tabel 7.2).

Tabel 7.2 - Hoeveel stembureauleden zijn er uitgevallen vanaf 27 oktober 2025 of tijdens hun werkzaamheden op 29 oktober 2025? (Uitgesplitst op gemeentegrootte). Met tussen haakjes het % uitval ten opzichte van het gemiddeld aantal stembureauleden.

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal uitgevallen stembureauleden			
Hoeveel stembureauleden zijn er uitgevallen vanaf 27 oktober 2025 of tijdens hun werkzaamheden op 29 oktober 2025?	2,2 (2%)	7,5 (3%)	49,4 (5%)	10,2 (3%)

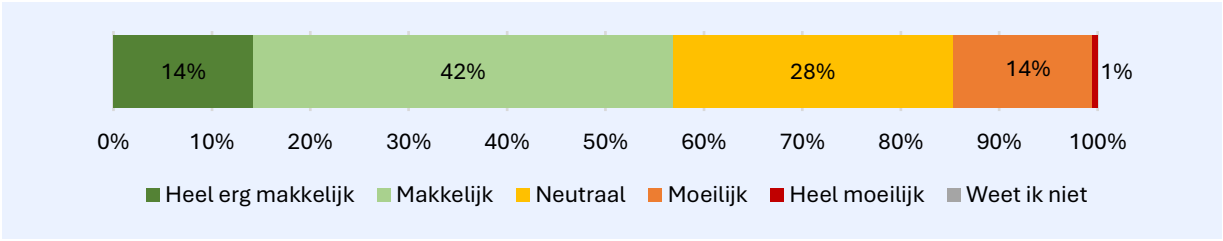
Bijna alle gemeenten konden de uitgevallen leden vervangen. 98% van de gemeenten die te maken hadden met uitval gaven aan voldoende reserveleden te hebben. Enkele gemeenten (2%, n = 4) hadden onvoldoende reserveleden. Gemeenten die onvoldoende reserves hadden, namen verschillende maatregelen om het tekort op te vangen. Zo deden ze bijvoorbeeld een oproep tot extra inzet op sociale media, zetten de gemeenten extra eigen ambtenaren in, belden ze oud stembureauleden die zich niet hadden aangemeld om alsnog stembureaulid te zijn of verlaagden ze het aantal stembureauleden per stembureau (ze verspreidden de vrijwilligers meer over de bureaus).

[18] Bron: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/

7.4 Werving stembureauleden

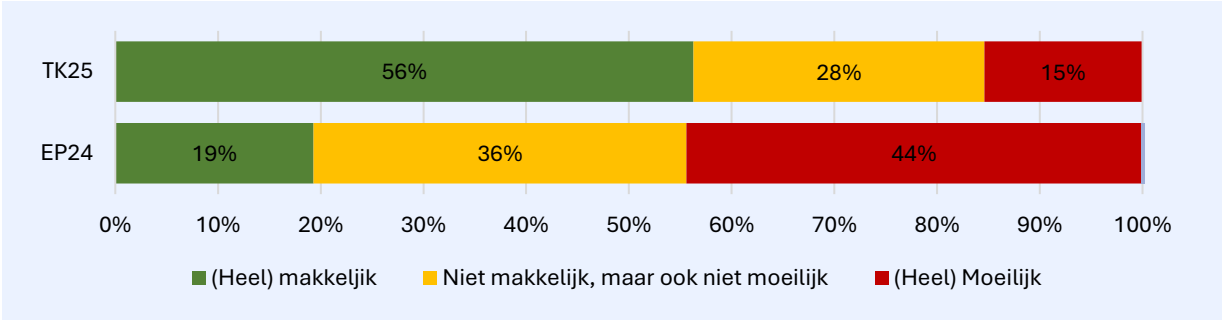
Het merendeel van de gemeenten ervoer het werven van voldoende (reserve)stembureauleden als relatief eenvoudig. In totaal gaf 56% van de gemeenten aan dat dit (heel erg) makkelijk ging. Daarentegen vond 15% de werving (heel) moeilijk en 28% gaf een neutraal antwoord (zie figuur 7.3). Er is geen significant verschil tussen gemeentegrootte, maar er zijn wel nuances zichtbaar: kleine gemeenten vonden het vaker (heel) makkelijk (61%) dan middelgrote (47%) en grote gemeenten (50%)[19].

Figuur 7.3 - Hoe makkelijk of moeilijk vond uw gemeente het om genoeg (reserve)stembureauleden te werven?

Tijdens TK25 vonden gemeenten het makkelijker (56%) om stembureauleden te werven dan tijdens EP24 (19%, zie figuur 7.5). Het aantal gemeenten dat het niet makkelijk, maar ook niet moeilijk vond is ongeveer gelijk gebleven.

Figuur 7.4 - Hoe makkelijk of moeilijk vond uw gemeente het om genoeg (reserve)stembureauleden te werven? Vergelijking TK25 – EP24[20].

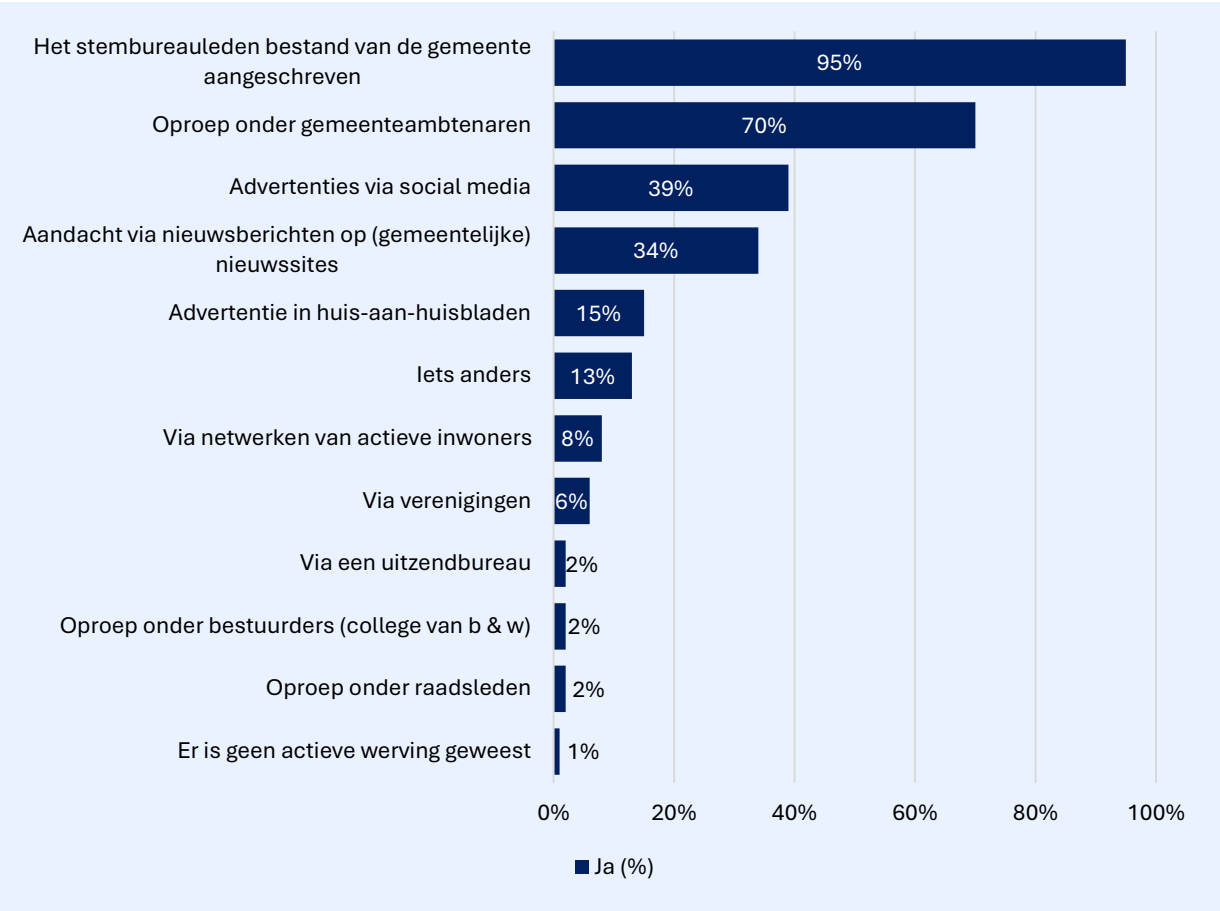
Om voldoende stembureauleden te werven, hebben gemeenten verschillende strategieën toegepast. De meest gebruikte strategie was het aanschrijven van het bestaande stembureauledenbestand, wat door 95% van de gemeenten werd gedaan. Daarnaast deed 70% een oproep onder gemeenteambtenaren. 39% van de gemeenten plaatste advertenties op sociale media en bij 34% van de gemeenten werd aandacht gevraagd via gemeentelijke nieuwswebsites. Slechts 1% van de gemeenten gaf aan geen actieve werving te hebben gedaan.

Deze percentages zijn ongeveer gelijk aan die van EP24, maar tijdens EP24 werd er iets meer gebruik gemaakt van werving via een oproep onder gemeenteambtenaren (EP24: 79%, TK25: 70%), sociale media (EP24: 52%, TK25: 39%), nieuwsberichten op nieuwssites (EP24: 44%, TK25: 34%) en huis-

[19] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.
[20] Bij EP24 was de middelste antwoordoptie ‘niet makkelijk, maar ook niet moeilijk’. Bij TK25 was dit ‘neutraal’.

aan-huisbladen (EP24: 29%, TK25: 15%). Dit komt waarschijnlijk omdat gemeenten het tijdens TK25 makkelijker vonden om stembureauleden te werven dan tijdens EP24.

Figuur 7.5 - Op welke manier heeft uw gemeente stembureauleden proberen te werven?

7.4.1 Moeilijkheden werven stembureauleden

Gemeenten die aangaven dat werving (heel) moeilijk was, noemden verschillende oorzaken. Met name de vergrijzing van het vrijwilligersbestand speelde een grote rol (60%). Deze reden werd in EP24 ongeveer net zo vaak genoemd (toen door 67% van de gemeenten). Met vergrijzing wordt bedoeld dat een groot deel van de beschikbare vrijwilligers op hogere leeftijd is, waardoor de groep kleiner wordt door uitval en minder duurzaam inzetbaar is voor toekomstige verkiezingen.

Ook het ontbreken van een vergoeding voor reserveleden werd door 29% genoemd, terwijl 23% aangaf dat mensen het werk te zwaar vinden. Voor 17% was de beperkte tijd voor werving door een onverwachte verkiezing een knelpunt, eenzelfde percentage noemde andere redenen (bijvoorbeeld dat vrijwilligers het tellen tot te laat vinden duren of vrijwilligers die geen voorzitter kunnen of durven te zijn). Een kleiner deel (8,6%) gaf aan dat een hogere vergoeding in andere gemeenten vrijwilligers wegtrekt. Veel gemeenten gaven ook aan dat het lastig is om reserve stembureauleden te werven omdat mensen geen reserve stembureaulid willen zijn (74,3%).

7.4.2 Communicatie materiaal voor werven stembureauleden

De meeste gemeenten (79%) maakten geen gebruik van het door BZK beschikbaar gestelde communicatiemateriaal bij het werven van de stembureauleden. 14% van de gemeenten gaf aan er wél gebruik van te hebben gemaakt en 7% van de gemeenten weet niet of ze er gebruik van hebben gemaakt.

7.5 Vergoeding stembureauleden

Iedere gemeente bepaalt zelf of de stembureauleden een vergoeding krijgen voor hun werk en hoe hoog die is. De hoogte van de vergoeding van stembureauleden is niet wettelijk geregeld. De gemiddelde maximale vergoeding voor stembureauleden verschilt per functie en gemeentegrootte (zie tabel 7.6). Voor voorzitters lag de vergoeding gemiddeld op €211 per deelname, waarbij kleine gemeenten gemiddeld €166 betaalden, middelgrote gemeenten €217 en grote gemeenten €241. Plaatsvervangend voorzitters ontvingen gemiddeld €154, variërend van €134 in kleine gemeenten tot €167 in grote gemeenten. Voor reguliere stembureauleden bedroeg de gemiddelde vergoeding €173, met een spreiding van €147 in kleine gemeenten tot €184 in grote gemeenten. Tellers ontvingen gemiddeld €52, waarbij de vergoeding in kleine gemeenten lager lag (€47) dan in grote gemeenten (€57).

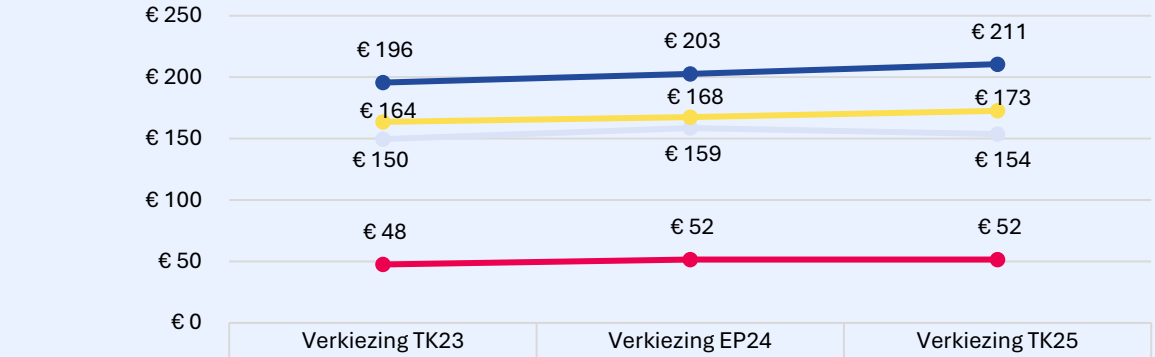
In totaal waren er 12 gemeenten die geen vergoeding (€0) gaven aan voorzitters en plaatsvervangend voorzitters, 2 gemeenten die geen vergoeding gaven aan stembureauleden en 17 gemeenten die geen vergoeding gaven aan tellers. Dit waren voornamelijk gemeenten die alleen eigen ambtenaren van de gemeenten inzetten op het stembureau.

Tabel 7.6. - Hoe hoog was de maximale vergoeding voor stembureauleden in uw gemeente (per deelname)? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddelde hoogte van vergoeding			
Voorzitter	€166	€217	€241	€211
Plv. voorzitter	€134	€157	€167	€154
Stembureaulid	€147	€177	€184	€173
Teller	€46	€52	€57	€52

Deze vergoedingen waren ongeveer gelijk aan EP24 en TK23, zie figuur 7.7.

Figuur 7.7 - Hoe hoog was de maximale vergoeding voor stembureauleden in uw gemeente (per deelname)? Vergelijking TK23 – EP24 – TK25.

	Verkiezing TK23	Verkiezing EP24	Verkiezing TK25
Voorzitter	€ 196	€ 203	€ 211
Plv. voorzitter	€ 150	€ 159	€ 154
Stembureaulid	€ 164	€ 168	€ 173
Teller	€ 48	€ 52	€ 52

Vergoedingen voor ambtenaren van de eigen gemeentelijke organisatie

Soms zijn ambtenaren stembureaulid. Als zij dat in hun vrije tijd doen, hebben ze recht op dezelfde vergoeding als andere stembureauleden in de gemeente. Als ambtenaren stembureaulid onder werktijd, dan kan de gemeente verschillende afspraken maken over een eventuele vergoeding of over het compenseren van de gemaakte uren.

Niet alle ambtenaren uit de eigen gemeente die als stembureaulid, (plaatsvervangend) voorzitter of teller hebben gewerkt, ontvingen dezelfde financiële vergoeding als burgers. Bijna de helft (46%) van de ambtenaren die als voorzitter optraden kregen dezelfde financiële vergoeding als burgers. Bij plaatsvervangend voorzitters lag dit percentage iets lager, namelijk 38%. Bij reguliere stembureauleden en tellers was dit 45%. Dit betekent dat bijna de helft van de ambtenaren een financiële vergoeding ontving, terwijl de overige ambtenaren op een andere manier werden gecompenseerd.

Een aanzienlijk deel van de ambtenaren kreeg geen financiële vergoeding, maar kon gebruikmaken van het principe ‘tijd voor tijd’, waarbij gewerkte uren konden worden gecompenseerd met vrije tijd. In de categorie voorzitters gold dit voor 41% van de ambtenaren, bij plaatsvervangend voorzitters was dit 37%, bij stembureauleden en tellers respectievelijk 39% en 38%.

Tabel 7.8. - Was deze vergoeding ook beschikbaar voor ambtenaren van de eigen gemeentelijke organisatie die deze functie invullen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

		Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Voorzitter	Ja	31%	48%	60%	46%
	Nee	8%	7%	15%	8%
	Nee, wel tijd voor tijd	42%	42%	25%	41%
	N.v.t.	19%	3%	0%	6%

Plv. voorzitter	Ja	23%	40%	55%	38%
	Nee	9%	8%	10%	8%
	Nee, wel tijd voor tijd	37%	40%	20%	37%
	N.v.t.	31%	13%	15%	16%
Stembureaulid	Ja	28%	47%	60%	45%
	Nee	11%	9%	15%	9%
	Nee, wel tijd voor tijd	42%	40%	25%	39%
	N.v.t.	19%	5%	0%	7%
Teller	Ja	33%	48%	45%	45%
	Nee	11%	7%	20%	9%
	Nee, wel tijd voor tijd	36%	40%	20%	38%
	N.v.t.	19%	5%	15%	8%

In kleine gemeenten kregen ambtenaren minder vaak een financiële vergoeding en vaker compensatie in tijd, terwijl middelgrote en grote gemeenten relatief vaker een financiële vergoeding uitkeerden (zie tabel 7.8).

Aanvullende of immateriële vergoedingen

Naast deze financiële vergoedingen boden veel gemeenten aanvullende of immateriële vergoedingen. Ruim de helft (57%) van de gemeenten verzorgde catering, terwijl 32% een maaltijdvergoeding gaf. Reiskostenvergoeding werd slechts door 6% van de gemeenten aangeboden. Daarnaast gaf 14% van de gemeenten een andere immateriële vergoeding, zoals een attentie of bedankje. Slechts 16% van de gemeenten bood geen enkele aanvullende vergoeding. Opvallend is dat grote gemeenten vaker een maaltijdvergoeding boden (60%) dan middelgrote (32%) en kleine gemeenten (17%), terwijl catering juist vaker door kleine gemeenten werd verzorgd (72%) dan door grote gemeenten (15%).

Tabel 7.9 - Bood uw gemeente andere en/of immateriële vergoedingen aan de stembureauleden? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, maaltijdvergoeding	17%	32%	60%	32%
Ja, catering verzorgd	72%	59%	15%	57%
Ja, reiskostenvergoeding	3%	5%	15%	6%
Ja, de mogelijkheid om vergoedingen in delen te ontvangen	0%	2%	0%	1%
Ja, andere (immateriële) vergoeding	14%	15%	25%	16%
Nee, geen andere vergoeding	11%	17%	15%	16%

De mate waarin gemeenten andere (immateriële) vergoedingen aanboden aan stembureauleden is vergelijkbaar met TK23 en EP24. Bij TK25 zorgden 57% van de gemeenten voor catering (TK23: 60%, EP24: 60%) en 32% bood een maaltijdvergoeding (TK23: 25%, EP24: 27%). De andere opties werden niet uitgevraagd in TK23 en EP24.

7.6 Training stembureauleden[21]

7.6.1 Voorzitters en plaatsvervangend voorzitters

Stembureauleden moeten over voldoende kennis en vaardigheden beschikken voor de verantwoordelijkheid die bij de functie past. Hiervoor worden trainingen gebruikt. Vrijwel alle gemeenten hebben hun stembureauvoorzitters en plaatsvervangend voorzitters een training laten volgen ter voorbereiding op de werkzaamheden. In totaal gaf 98% van de gemeenten aan dat alle voorzitters en plaatsvervangend voorzitters een training hebben gevolgd. Slechts 1% van de gemeenten liet alleen niet-ervaren voorzitters trainen en 2% gaf aan dat er sprake was van een andere vorm van voorbereiding. Er waren geen gemeenten die helemaal geen training hebben aangeboden. Dit beeld is consistent over alle gemeentegroottes. De cijfers zijn vergelijkbaar met EP24, toen gaf 99% van de gemeenten aan dat hun (plaatsvervangend) voorzitters en training hebben gevolgd.

7.6.2 Stembureauleden en tellers

Ook voor reguliere stembureauleden geldt dat training vrijwel universeel is toegepast. 97% van de gemeenten gaf aan dat alle stembureauleden een training hebben gevolgd. Slechts 1% beperkte de training tot niet-ervaren leden en 1% koos voor een andere vorm van voorbereiding. Er zijn geen gemeenten die helemaal geen training hebben aangeboden.

Voor tellers is het beeld minder uniform. 77% van de gemeenten gaf aan dat alle tellers een training hebben gevolgd, terwijl 10% van de gemeenten helemaal geen training heeft aangeboden. Daarnaast koos 11% voor een andere vorm van voorbereiding en 2% beperkte de training tot niet-ervaren tellers. Opvallend is dat grote gemeenten relatief vaker de antwoordoptie ‘Anders, namelijk’ kozen (30%) en minder vaak alle tellers trainden (65%) dan middelgrote gemeenten (79%) en kleine gemeenten (69%). Uit de open antwoorden bleek dat deze gemeenten meestal een training voor tellers aanboden maar niet verplicht stelden of dat de tellers een filmpje of schriftelijke instructie kregen, maar dat gemeenten dit niet als training zagen.

7.6.3 Verschillende trainingen per functie

In de meeste gemeenten zijn verschillende trainingen aangeboden aan voorzitters, stembureauleden en tellers. 93% van de gemeenten gaf aan dat er aparte trainingen waren voor deze functies, terwijl slechts 7% één uniforme training aanbood. Grote gemeenten deden dit het meest consequent (95% unieke trainingen), gevolgd door middelgrote gemeenten (94%) en kleine gemeenten (85%).

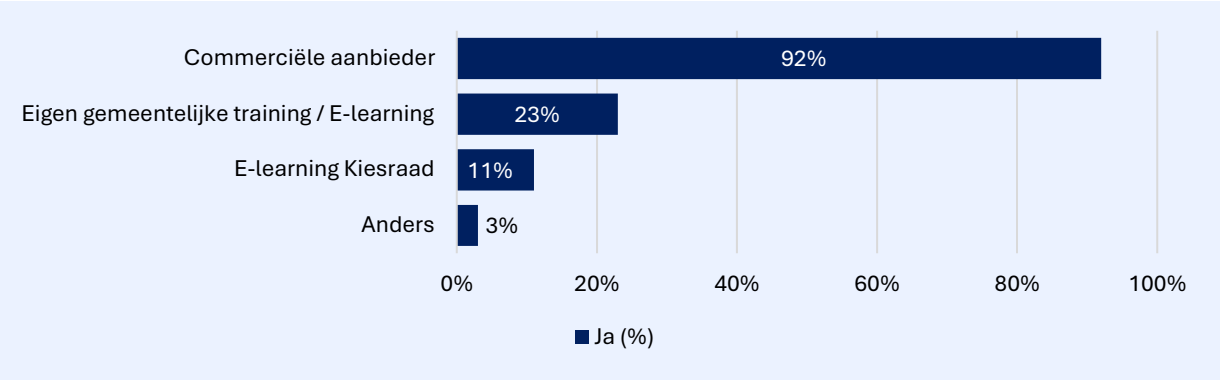
7.6.4 Leveranciers van trainingen

Gemeenten hebben verschillende leveranciers ingezet om trainingen te verzorgen (zie figuur 7.10). Gemeenten konden hierbij meerdere opties aanvinken; de percentages tellen daarom niet op tot

[21] Tijdens EP24 zijn de vragen uit dit hoofdstuk op een andere manier gesteld waardoor ze niet volledig vergeleken kunnen worden met TK25. Waar mogelijk zal een vergelijking worden gemaakt. Tijdens TK23 zijn deze vragen niet gesteld.

100%. De meeste gemeenten (92%) maakten (onder andere) gebruik van een commerciële aanbieder (bijvoorbeeld KCM, SEP, TSA of VOX). Eigen gemeentelijke trainingen of e-learning werd door 23% van de gemeenten toegepast. De e-learning van de Kiesraad werd minder vaak gebruikt (11%).

Figuur 7.10 - Heeft u een leverancier gebruikt om trainingen voor [voorzitters, stembureauleden en tellers] te verzorgen?

Grote (95%) en middelgrote (93%) gemeenten maakten relatief vaker gebruik van een commerciële aanbieder dan kleine gemeenten (86%). Ook maakten grote gemeenten relatief vaker gebruik van een eigen gemeentelijke training of e-learning (40%) dan middelgrote (24%) en kleine (11%) gemeenten. Kleine gemeenten gebruikten relatief vaker de E-learning van de Kiesraad (17%) dan middelgrote (10%) en grote (5%) gemeenten.

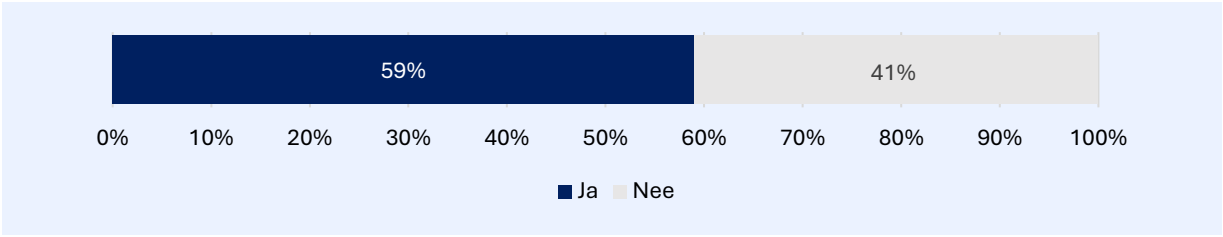
7.6.5 Vorm van trainingen

Gemeenten konden op verschillende manieren hun stembureauleden trainen. Voor de trainingen werd e-learning veruit het meest gebruikt. Voor voorzitters gaf 74% van de gemeenten aan dat e-learning onderdeel was van de training, gevolgd door een training op locatie (57%) en het bekijken van een instructiefilm (20%). Schriftelijke instructies werden door 16% gebruikt en webinars door 8%. Voor stembureauleden werd e-learning nog vaker gebruikt: 78% van de gemeenten bood deze vorm aan, terwijl slechts 4% een fysieke training op locatie organiseerde. Voor tellers was e-learning minder gangbaar (59%). Hier werd vaker gekozen voor instructiefilms (17%) of schriftelijke instructies (5%). Fysieke trainingen voor tellers waren zeldzaam (4%).

7.7 Digitale ondersteuning

Meer dan de helft van de gemeenten (59%) maakten op de verkiezingsdag gebruik van digitale ondersteuning, terwijl 41% dit niet deed. Deze cijfers zijn vergelijkbaar met EP24 (toen gebruikten 57% digitale ondersteuning) en TK23 (58% gebruikten digitale ondersteuning).

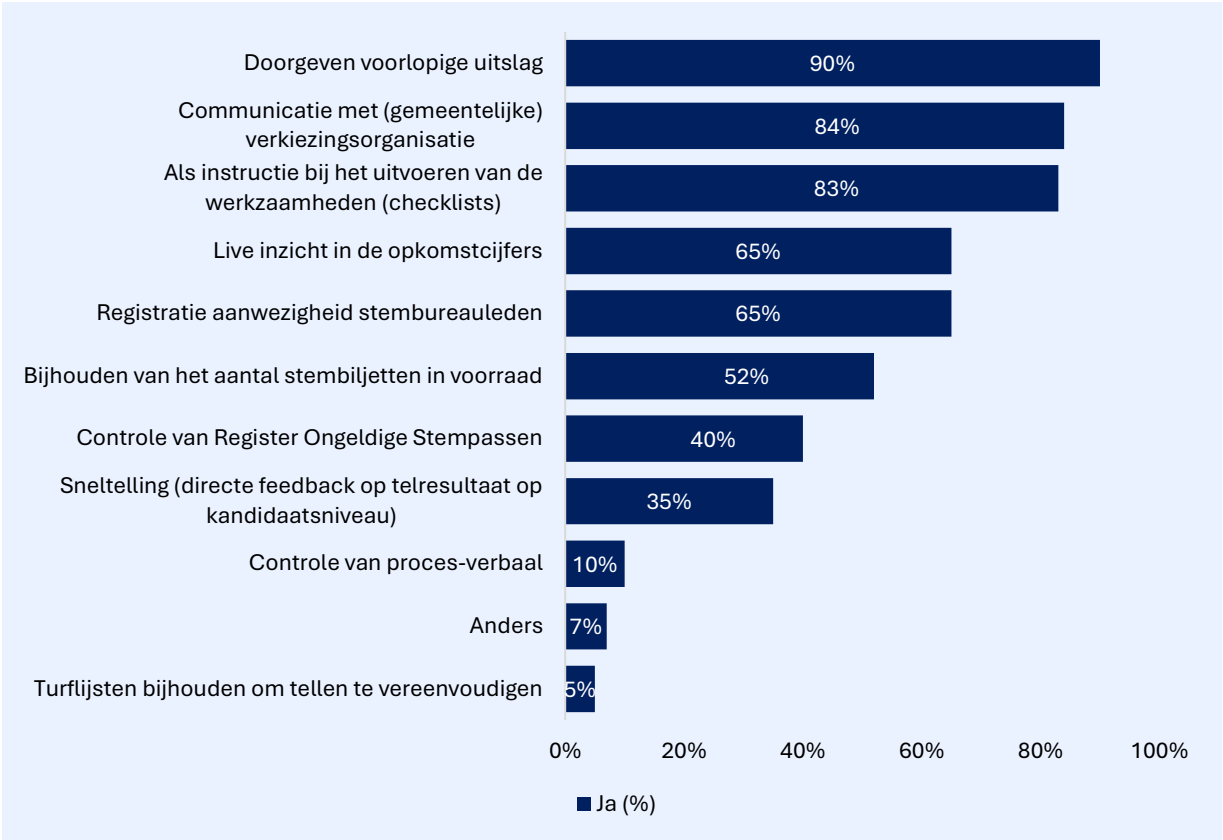
Figuur 7.11 - Hebben de stembureaus in uw gemeente gebruik gemaakt van digitale ondersteuning bij hun werkzaamheden op de verkiezingsdag (app op het stembureau)?

Grote (65%) en middelgrote (63%) gemeenten maakten relatief vaker gebruik van digitale ondersteuning dan kleinere gemeenten (33%). Dit gold eigenlijk voor vrijwel al het gebruik van digitale ondersteuning.

De digitale ondersteuning werd voor uiteenlopende taken gebruikt. Het meest genoemd is het doorgeven van de voorlopige uitslag, wat door 90% van de gemeenten werd toegepast. Daarnaast werd de app vaak gebruikt voor communicatie met de gemeentelijke verkiezingsorganisatie (84%) en als instructie bij het uitvoeren van werkzaamheden via checklists (83%). Ook registratie van de aanwezigheid van stembureauleden (65%) en live inzicht in opkomstcijfers (65%) waren veelvoorkomende functies. Minder frequent, maar nog steeds regelmatig gebruikt, waren toepassingen zoals het bijhouden van het aantal stembiljetten in voorraad (52%), het controleren van het Register Ongeldige Stempassen (40%) en sneltelling op kandidaatsniveau (35%). Het gebruik van digitale ondersteuning voor het bijhouden van turflijsten, kwam minder vaak voor (5%).

Figuur 7.12 - Waarvoor gebruiken de stembureauleden deze digitale ondersteuning?

8 Ondersteuningsverklaringen

Dit hoofdstuk gaat over ondersteuningsverklaringen die zijn afgelegd bij de gemeenten. Een ondersteuningsverklaring is een schriftelijke verklaring die een kiezer aflegt bij zijn gemeente. Met deze verklaring laat de kiezer zien dat deze de deelname van een partij aan de Tweede Kamerverkiezing ondersteunt. Partijen die nog geen zetel hebben in de Tweede Kamer voorafgaand aan de verkiezing moeten deze bij hun kandidaatstelling indienen.

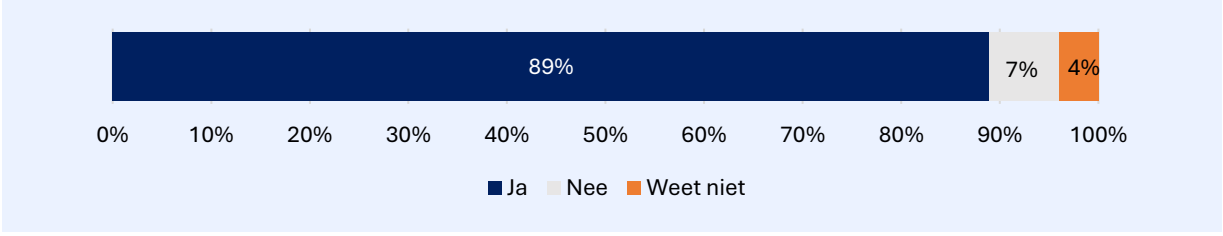
8.1 Belangrijkste uitkomsten

- In bijna alle gemeenten (89%) hebben kiezers ondersteuningsverklaringen afgelegd. Hierbij waren er geen significante verschillen tussen de kleine, middelgrote en grote gemeenten.
- Bij de meeste gemeenten konden kiezers een ondersteuningsverklaring afleggen op inloop zonder afspraak (97%). Bij ongeveer een derde van de gemeenten kon hiervoor (ook) een afspraak worden gemaakt (37%). De grote gemeenten hadden hiervoor vaak een speciale balie in het gemeentekantoor ingericht (27%). Middelgrote (3%) en kleine gemeenten (0%) hadden hiervoor over het algemeen geen speciale balie.
- De meeste gemeenten hebben geen klachten gehad over het afleggen van de ondersteuningsverklaringen (92%). Kleine gemeenten hebben geen enkele klacht ontvangen. Dit kwam wel voor bij middelgrote en grote gemeenten: 18% van de middelgrote gemeenten heeft klachten ontvangen en 41% van de grote gemeenten.

8.2 Afleggen van ondersteuningsverklaringen[22]

In bijna alle gemeenten (89%) hebben kiezers ondersteuningsverklaringen afgelegd. Hierbij waren er geen verschillen tussen de kleine, middelgrote en grote gemeenten.

Figuur 8.1 - Hebben burgers ondersteuningsverklaringen afgelegd bij uw gemeente?

Bij de meeste gemeenten konden kiezers ondersteuningsverklaringen afleggen op inloop zonder afspraak (97%). Dit was tijdens TK23 ook zo (98%). Bij ongeveer een derde van de gemeenten kon hiervoor (ook) een afspraak worden gemaakt (37%). De grote gemeenten hadden vaak een speciale balie in het gemeentekantoor ingericht voor het afleggen van ondersteuningsverklaringen (30%), middelgrote (3%) en kleine gemeenten (0%) hadden hiervoor over het algemeen geen speciale balie.

[22] Tijdens EP24 zijn de vragen uit dit hoofdstuk niet gesteld, vergelijking is daarom niet mogelijk. Bij TK23 zijn de vragen op een andere manier gesteld, mogelijkheden voor vergelijking zijn beperkt maar wordt gedaan waar mogelijk.

Tabel 8.2 - Hoe heeft u het afleggen van ondersteuningsverklaringen gefaciliteerd? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Inloop zonder afspraak	94%	97%	95%	97%
Op afspraak	22%	41%	30%	37%
Speciale balie in het gemeentekantoor	0%	3%	30%	5%
Aangepaste openingstijden	6%	5%	0%	5%
Anders	3%	2%	0%	2%

8.3 Klachten over het afleggen van ondersteuningsverklaringen

De meeste gemeenten hebben geen klachten gehad over het afleggen van de ondersteuningsverklaringen (92%). Dit percentage komt overeen met TK23, toen ook het merendeel geen klachten had ontvangen (97%).

Kleine gemeenten hadden geen enkele klacht ontvangen. Dit kwam wel voor bij middelgrote en grote gemeenten: 18% van de middelgrote gemeenten heeft klachten ontvangen en 41% van de grote gemeenten.

Tabel 8.3 - Heeft uw gemeente klachten ontvangen van kiezers, politieke partijen of eigen medewerkers over het afleggen van ondersteuningsverklaringen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, van kiezers	0%	3%	10%	3%
Ja, van politieke partijen	0%	2%	30%	4%
Ja, van eigen medewerkers	0%	3%	20%	4%
Nee	100%	93%	65%	92%

De meeste gemeenten die wél te maken hebben gehad met klachten kregen te maken met klachten vanuit één groep (68%, n = 13), dus of vanuit kiezers, of vanuit politieke partijen, of vanuit eigen medewerkers. 4 gemeenten (21%) kregen klachten uit twee groepen en slechts 2 gemeenten (11%) kregen klachten van kiezers, politieke partijen én eigen medewerkers.

8.3.1 Klachten vanuit kiezers

De klachten van kiezers (n = 8) gingen voornamelijk over de onduidelijkheid in procedure (38% van de klachten), het benaderen van burgers in en om het gemeentehuis om een ondersteuningsverklaring af te leggen (38%) en de beperkte tijden waarop een ondersteuningsverklaring kon worden afgelegd (12%).

8.3.2 Klachten vanuit politieke partijen

De klachten van politieke partijen (n = 9) gingen vooral over het benaderen van burgers in en om het gemeentehuis om een ondersteuningsverklaring af te leggen (67% van de klachten), de

onduidelijkheid over benodigde documenten (22%), de wachttijd voordat iemand werd geholpen aan de balie (11%) of de onduidelijkheid over de procedure (11%).

8.3.3 Klachten vanuit eigen medewerkers

De klachten van eigen medewerkers (n = 10) gingen bij alle gemeenten over het benaderen van burgers in en om het gemeentehuis om een ondersteuningsverklaring af te leggen. Bij 10% van de gemeenten met klachten ging de klacht ook over de wachttijd totdat iemand werd geholpen aan de balie of de onduidelijkheid over benodigde documenten.

9 Stempassen

Dit hoofdstuk gaat over kiezerspassen voor andere gemeenten, schriftelijke volmachten en vervangende stempassen die werden aangevraagd. Ook gaat dit hoofdstuk over de bezorging van stempassen en signalen van ronselen.

9.1 Belangrijkste uitkomsten

- Gemeenten kregen gemiddeld 86 aanvragen voor een schriftelijke volmacht. Bij kleine gemeenten waren er gemiddeld 58 aanvragen en bij grote gemeenten gemiddeld 254.
- Op de laatste drie dagen van de aanvraagtermijn kregen gemeenten gemiddeld 25 aanvragen binnen voor een vervangende stempas.
- Er werden gemiddeld 360 ongeldige stempassen opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen (ROS) van de gemeenten.
- Bij 61% van de gemeenten kwam het incidenteel voor dat er stempassen niet of op het verkeerde adres bezorgd werden. Bij deze gemeenten ging het totaal om gemiddeld 57 stempassen (dat is gemiddeld ca. 0,14% van de uitgegeven stempassen in die gemeenten)[23].
- Ongeveer de helft van de gemeenten (54%) heeft meldingen van kiezers ontvangen over niet tijdige bezorging van vervangende stempassen, kiezerspassen of schriftelijke volmachten. Dit kwam bij grote gemeenten veel vaker voor (85%) dan bij kleine gemeenten (36%).
- Bij **vier** van de 230 bevraagde gemeenten zijn er signalen geweest van het ronselen van volmachtstemmen. Geen van de gemeenten hebben aangifte gedaan omdat ze vinden dat het niet echt onder het ronselen van stemmen valt, maar dat het meer een grijs gebied is waarover ze willen dat er iets in de wet wordt opgenomen.

9.2 Kiezerspassen, schriftelijke volmachten en vervangende stempassen

Als een kiezer voor de Tweede Kamerverkiezing in een andere gemeente wil stemmen dan waar hij woont, kan diegene een kiezerspas aanvragen bij de gemeente. Met een kiezerspas kan in heel Nederland worden gestemd. Er werden gemiddeld 157 aanvragen gedaan voor een kiezerspas in een andere gemeente. Bij kleine gemeenten bleef dit beperkt tot gemiddeld 38 aanvragen, waar het bij de grote gemeenten om gemiddeld 585 aanvragen ging.

Als de kiezer niet in de gelegenheid is zelf te gaan stemmen, bijvoorbeeld door ziekte of vakantie, kan diegene een andere kiezer machtigen dit voor hem te doen. Gemeenten kregen gemiddeld 86 aanvragen voor een schriftelijke volmacht. Bij kleine gemeenten waren er gemiddeld 58 aanvragen en bij grote gemeenten waren dit er gemiddeld 253.

[23] Geschat percentage op basis van aantal totaal kiesgerechtigden bij TK25 (13.589.128) en het aantal gemeenten (340): gemiddeld 39.968 stemgerechtigden per gemeente. Bron: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK20251029

Tabel 9.1 - Hoeveel aanvragen voor kiezerspassen om in een andere gemeente mee te stemmen heeft uw gemeente ontvangen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal aanvragen			
Aantal aanvragen voor kiezerspas andere gemeente	38	131	585	158
Aantal aanvragen schriftelijke volmacht	58	70	254	86

Deze aantallen zijn hoger dan bij EP24 (toen werden er gemiddeld 106 kiezerspassen en 30 schriftelijke volmachten aangevraagd), maar vergelijkbaar met de aantallen van TK23 (toen werden er gemiddeld 88 volmachten aangevraagd)[24].

9.2.1 Aangevraagde kiezerspassen, schriftelijke volmachten en vervangende stempassen in laatste drie dagen

Een kiezer die ten onrechte geen stempas heeft ontvangen of zijn stempas is verloren, kan bij de gemeente een nieuwe stempas aanvragen. **Op de laatste drie dagen** van de aanvraagtermijn voor schriftelijke aanvragen (woensdag 22 oktober 2025, donderdag 23 oktober 2025 en vrijdag 24 oktober 2025) kregen gemeenten gemiddeld 25 aanvragen binnen voor een vervangende stempas. Bij kleine gemeenten waren dit er gemiddeld 6, bij middelgrote gemeenten 19 en bij grote gemeenten 103. Gemeenten kregen de laatste drie dagen gemiddeld 20 aanvragen voor een kiezerspas, voor kleine gemeenten waren dit er gemiddeld 5 en voor grote gemeenten gemiddeld 82. Gemeenten kregen gemiddeld 7 aanvragen voor een schriftelijke volmacht de laatste drie dagen van de aanvraagtermijn. Bij kleine gemeenten waren dit er gemiddeld 2 en bij grote gemeenten gemiddeld 27.

Deze aantallen waren hoger dan tijdens EP24, toen werden er op de laatste drie dagen van de aanvraagtermijn gemiddeld 9 vervangende stempassen, 8 kiezerspassen en 4 schriftelijke volmachten aangevraagd[25].

Tabel 9.2 - Hoeveel aanvragen heeft uw gemeente op de laatste drie dagen van de aanvraagtermijn voor schriftelijke aanvragen ontvangen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal aanvragen			
Vervangende stempassen	6	19	103	25
Kiezerspassen	5	18	82	20
Schriftelijke volmachten	2	6	27	7

De helft van de gemeenten (54%) hebben hun communicatie en werkwijze niet aangepast wanneer aanvragen op de laatste drie dagen voor de aanvraagstermijn plaatsvonden. Die gemeenten hadden of al voorzieningen getroffen zodat de passen toch tijdig bij de kiezer werden bezorgd (34%) of bij die gemeenten lag het risico van niet tijdig bezorgen van de passen bij de kiezer (20%). Bij de rest van de gemeenten werd de werkwijze wel aangepast. Bij 17% van de gemeenten kon de stempas na woensdag 22 oktober 2025 alleen nog zelf opgehaald worden en bij 26% van de gemeenten kon de

[24] Bij TK23 werd het aantal aangevraagde kiezerspassen niet uitgevraagd, dus daarop is geen vergelijking mogelijk.
[25] Bij TK23 dit niet uitgevraagd, dus daarop is geen vergelijking mogelijk.

stempas na donderdag 23 oktober 2025 alleen nog zelf opgehaald worden. Hierbij waren er geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

9.3 Ongeldige stempassen

Elk stembureau beschikt over een register van ongeldig verklaarde stempassen (ROS). Dit register voorkomt dat een kiesgerechtigde twee keer kan stemmen. Er werden gemiddeld 360 ongeldige stempassen opgenomen in het ROS van de gemeenten.

Tabel 9.3 - Hoeveel ongeldige stempassen waren opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen (ROS) van uw gemeente? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal ongeldige stempassen			
Aantal ongeldige stempassen opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen (ROS)	86	296	1.426	360

Het gemiddelde aantal ongeldige stempassen dat is opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen is hoger dan bij EP24 en bij TK23. Bij EP24 was er sprake van gemiddeld 218 ongeldige stempassen en bij TK23 ging het om gemiddeld 298 ongeldige stempassen.

9.4 Bezorging stempassen

Bij gemiddeld 61% van de gemeenten kwam het voor dat er stempassen niet of op het verkeerde adres bezorgd werden. Dit is een vergelijkbaar percentage met EP24 (65%) en TK23 (69%). Er waren hier geen significante verschillen op basis van gemeentegrootte.

Tabel 9.4 - Is het in uw gemeente voorgekomen dat er stempassen niet of op het verkeerde adres zijn bezorgd? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	53%	62%	70%	61%
Nee	28%	28%	15%	27%
Weet ik niet	19%	10%	15%	12%

Bij de gemeenten waar stempassen op het verkeerde adres terechtkwamen, ging het totaal om gemiddeld 57 stempassen (dat is gemiddeld ca. 0,14% van de uitgegeven stempassen in die gemeenten)[26]. Bij kleine gemeenten ging het om gemiddeld 14 verkeerde bezorgingen, bij de grote gemeenten om gemiddeld 160. Ruim de helft van de gemeenten (54%) heeft meldingen van kiezers ontvangen over niet tijdige bezorging van vervangende stempassen, kiezerspassen of schriftelijke volmachten. Dit kwam bij grote gemeenten veel vaker voor (85%) dan bij kleine gemeenten (36%).

[26] Geschat percentage op basis van aantal totaal kiesgerechtigden bij TK25 (13.589.128) en het aantal gemeenten (340): gemiddeld 39.968 stemgerechtigden per gemeente. Bron: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK20251029

9.5 Signalen van ronselen volmachtstemmen

Onder ronselen van volmachten verstaat de Kieswet het stelselmatig aanspreken of anderszins persoonlijk benaderen van kiezers om hen een onderhandse volmacht af te laten geven. Dit is strafbaar. Bij **vier** van de bevraagde gemeenten zijn er signalen geweest van het ronselen van volmachtstemmen. 3 hiervan waren middelgrote gemeenten en 1 was een grote gemeente. Signalen die bijvoorbeeld werden gesignaleerd waren: ouders van kinderen in instellingen voor verstandelijk beperkten die een schriftelijke volmacht aanvroegen voor hun kind zonder dat het kind daar toestemming voor had gegeven. Hetzelfde gebeurde met kinderen van dementerende ouders.

Geen van de gemeenten hebben aangifte gedaan van het ronselen van volmachtstemmen. De gemeenten deden geen aangifte omdat ze vinden dat het niet echt onder het ronselen van stemmen valt, maar dat het meer een grijs gebied is waarover ze willen dat er iets in de wet wordt opgenomen.

Bij TK23 en EP24 hadden de bevraagde gemeenten geen signalen ontvangen die wezen op het ronselen van volmachstemmen.

10 Tellen door de stembureaus

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op hoe gemeenten het tellen op de dag van stemming en de aansluitende nacht hebben georganiseerd en ervaren. Zo wordt er ingegaan op de duur van het telproces, de gebruikte telmethoden en de mate van belangstelling van pers en publiek tijdens het tellen.

10.1 Belangrijkste uitkomsten

- 26% van de gemeenten was op de verkiezingsdag voor middernacht klaar met tellen (DSO: 17%, CSO: 31%); het merendeel ging door tot middennacht. 19% rondde pas na 02.00 uur af (DSO: 32%, CSO: 11%).
- 61% van de gemeenten gebruikte (onder andere) de VOX-telmethode. In grote gemeenten werd deze methode vaker gehanteerd (64%) dan in kleine gemeenten (36%).
- 93% van de gemeenten was (zeer) tevreden over de gehanteerde telmethode.
- 29% van de gemeenten meldde belangstelling van pers en publiek voor de stemming en 25% voor de telling op de dag van de verkiezing. Grote gemeenten hadden vaker interesse van pers en publiek (70%) dan kleine (44%) en middelgrote gemeenten (40%).

10.2 Duur van het tellen

Na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur begonnen de stembureauleden met het handmatig tellen van de stemmen. Bij ongeveer een kwart van de gemeenten (26%) was het tellen van de stemmen al voor middernacht afgerond. Het grootste deel ging echter door in de nacht van woensdag 29 oktober 2025 op donderdag 30 oktober 2025. Zo was 10% van de gemeenten tussen 00.00 en 00.30 uur klaar en nog eens 16% tussen 00.31 en 01.00 uur. Een vergelijkbaar aandeel (16%) rondde het tellen af tussen 01.01 en 01.30 uur. Daarna nam het aantal gemeenten dat nog bezig was snel af: 10% was tussen 01.31 en 02.00 uur klaar, terwijl 19% het telproces pas na 02.00 uur afrondde. Op donderdag was nog een klein deel (4%) overdag bezig met tellen[27].

Kleine gemeenten waren relatief vaak al voor middernacht klaar (44%), terwijl grote gemeenten vaker tot diep in de nacht doorgingen: 30% van de grote gemeenten rondde het tellen af tussen 01.01 en 01.30 uur en 20% tot 02.00 uur. CSO gemeenten waren vaker voor middennacht klaar (31%) dan DSO gemeenten (17%). 32% van de DSO gemeenten rondde het tellen pas na 02:00 af (tegenover 11% van de CSO gemeenten).

Meer gemeenten waren tijdens TK25 langer bezig met tellen dan tijdens EP24. Toen was 69% van de gemeenten voor middernacht klaar. Dit komt mogelijk door de lagere opkomst bij EP24 (opkomst TK25: 78,3%, totaal aantal uitgebrachte stemmen: 10.640.324; opkomst EP24: 46,2%, totaal aantal uitgebrachte stemmen: 6.253.467)[28]. Tijdens TK23 was bij 62% van de gemeenten waarin de telling

[27] Een zeer klein aantal gemeenten (<1%) een tijdstip op dat niet overeenkomt met de sluiting van de stembussen, zoals ‘woensdag voor 21.00 uur’. Deze zijn in de tabel aangeduid als ‘onbekend’.
[28] Bron: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/

zonder schorsing is voortgezet het tellen afgerond tegen 1:30 uur. Dit is vergelijkbaar met TK25 waar 68% van de gemeenten klaar was met tellen om 1:30 uur.

Tabel 10.1 - Wanneer was de laatste telling van stemmen in de stembureaus afgerond? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en type stemopneming)

	Totaal	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO
Woensdag						
23.59 of eerder	26%	44%	24%	10%	17%	31%
Nacht (woensdag op donderdag)						
00.00 – 00.30	10%	17%	9%	5%	2%	15%
00.31 – 01.00	16%	17%	16%	15%	11%	19%
01.01 – 01.30	16%	11%	16%	30%	17%	16%
01.31 – 02.00	10%	8%	9%	20%	16%	6%
02.01 – 08.00	19%	3%	22%	20%	32%	11%
Donderdag						
Overdag (na 08.00 of later)	4%	0%	5%	0%	5%	3%
Onbekend	< 1%	0%	1%	0%	0%	1%

10.3 Telmethode

Gemeenten konden verschillende telmethoden gebruiken om de uitgebrachte stemmen te tellen. Meer dan de helft van de gemeenten maakte (onder andere) gebruik van de VOX-telmethode (61%). Grote gemeenten deden dat vaker (64%) dan kleine gemeenten (36%). 25% zette de telmethode van de eigen gemeente in. Voor 10% geldt dat zij de telmethode uit de Toolkit van de Kiesraad hanteerden. CSO gemeenten gebruikten geen andere telmethoden dan DSO gemeenten.

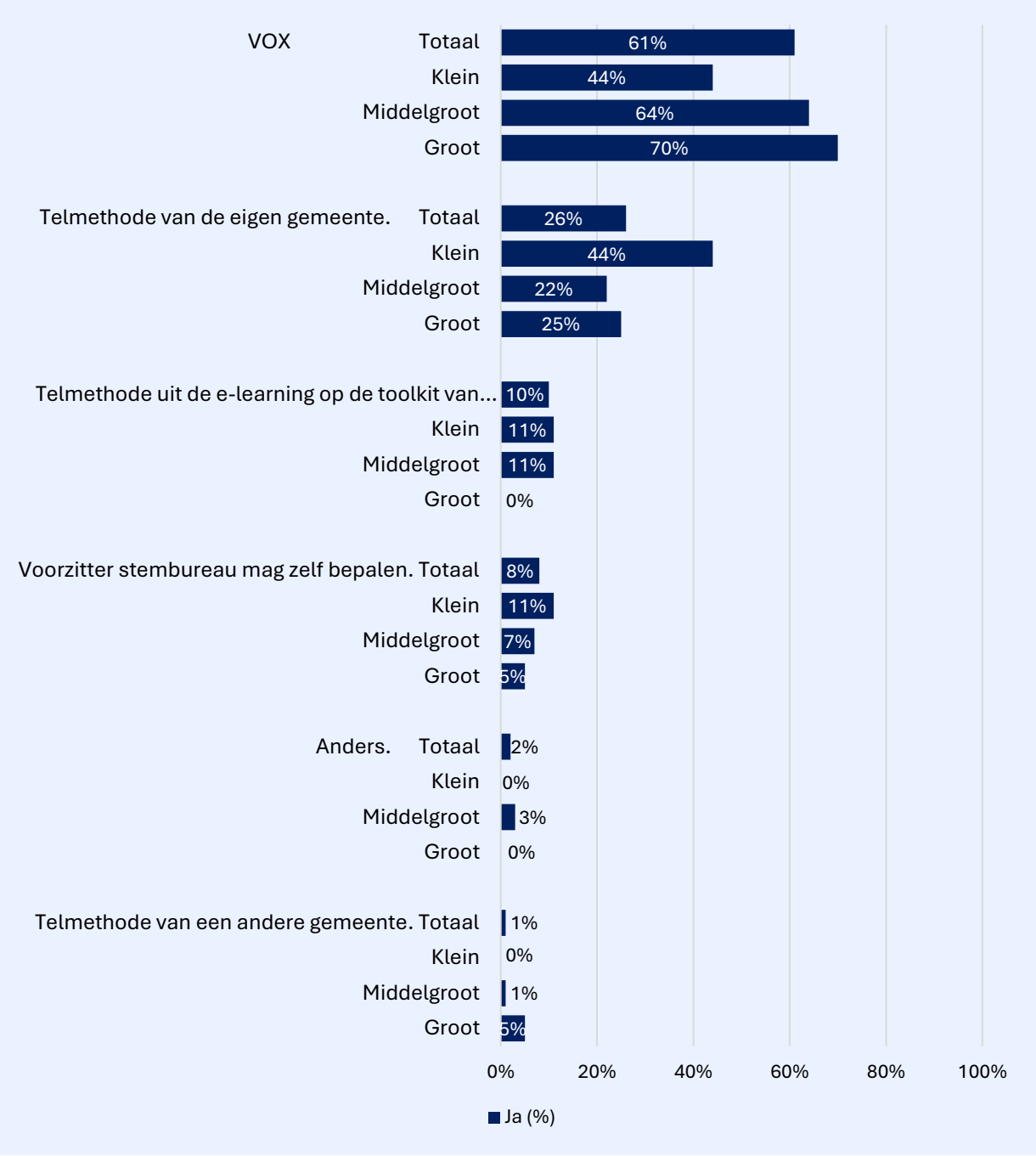
Deze resultaten zijn vergelijkbaar met EP24[29]. Toen werd VOX door 60% van de gemeenten gebruikt en zette 24% een telmethode van eigen gemeente in.

De gemeenten (n = 5) die een eigen methode hanteerden, noemden verschillende varianten. In het kader hieronder staan enkele methoden die door meerdere gemeenten werden gebruikt:

1) **Sorteren en tellen in stappen**: Uitvouwen van alle biljetten, sorteren op partijniveau en daarna tellen per partij. Soms werd het kandidaatsniveau pas de volgende dag geteld.
2) **Turfmethoden**: Handmatig turven op lijsten, soms met controle via een rekenapplicatie.
3) **Ruimte-indeling en loopmethode**: Biljetten werden verspreid over tafels met bordjes per partij, waarbij leden rondliepen om biljetten te sorteren en tellen.

[29] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, dus daarom is geen vergelijking mogelijk.

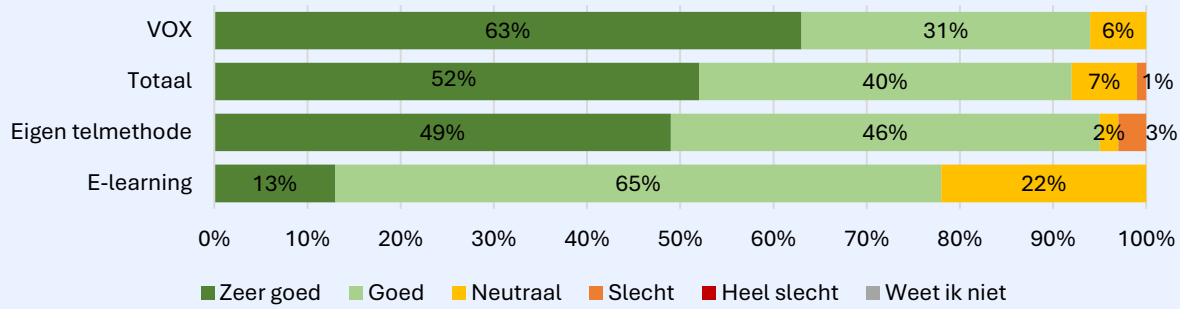
Figuur 10.2 - Welke telmethode(n) werd(en) er in uw gemeente gebruikt? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

93% van de gemeenten gaf aan dat het tellen met de ingezette methode (zeer) goed beviel. 1% (n = 2) van de gemeenten was ontevreden over de telmethode(n) waarmee zij werkten.

Over de VOX-telmethode waren gemeenten positiever (63% heel goed) dan over de telmethode uit de Toolkit (13% heel goed).

Figuur 10.3 - Hoe is uw gemeente het tellen met deze telmethode(n) bevallen? (Uitgesplitst op meest gebruikte telmethoden)

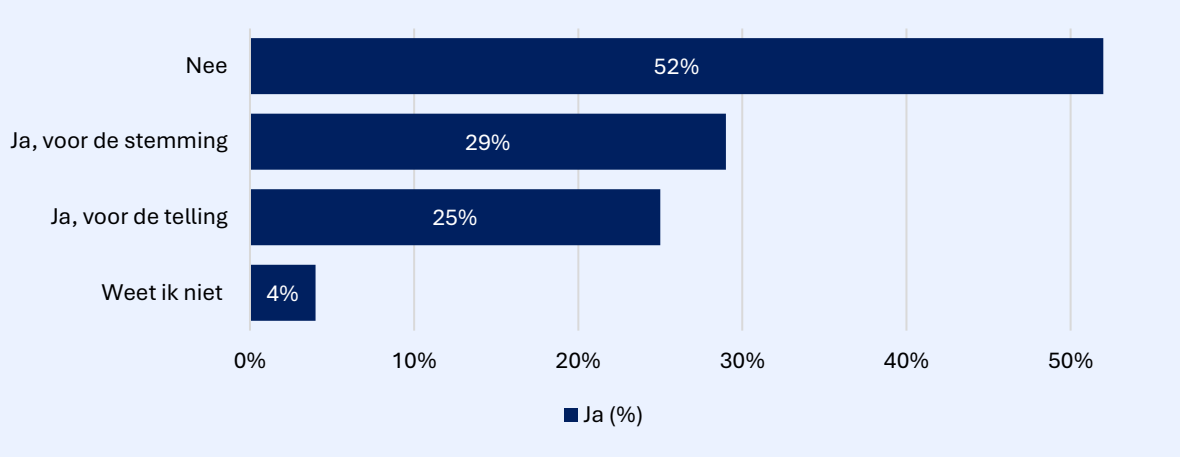

De scores zijn vergelijkbaar met EP24: toen gaf 91% van de gemeenten aan dat de gekozen telmethode (heel/redelijk) goed was bevallen; bij TK25 was dit 92%. Bij EP24 werd bij elke telmethode relatief vaker ‘heel goed’ gekozen dan bij TK25. Dit verschil hangt mogelijk samen met het feit dat de gebruikte antwoordschalen niet volledig gelijkwaardig waren: bij EP24 luidde de tweede antwoordoptie ‘redelijk goed’, terwijl deze bij TK25 ‘goed’ was. Daardoor zijn de resultaten niet één-op-één te vergelijken.

10.4 Interesse van publiek en pers bij telling

Kiezers en pers mogen de telling op de stembureaus bijwonen. De voorzitter van het stembureau bewaakt de orde bij het tellen van de stemmen. 29% van de gemeenten gaf aan dat er belangstelling was voor de stemming en bij 25% van de gemeenten was er belangstelling voor de telling. In ongeveer de helft van de gemeenten (52%) was er géén interesse van publiek en/of pers bij de stemming en of telling van de stemmen in de stembureaus. De interesse van pers en publiek was bij grote gemeenten vaker aanwezig (70%) dan bij kleine (44%) en middelgrote gemeenten (40%).

Figuur 10.4 - Was er belangstelling van pers/publiek voor de stemming en telling van de stemmen in de stembureaus?

Er was tijdens TK25 meer belangstelling van pers en publiek dan bij EP24. Bij EP24 was er bij 17% van de gemeenten belangstelling voor de stemming en bij 18% was er belangstelling voor de telling. De percentages van TK25 zijn vergelijkbaar met TK23; toen was er bij 49% van de gemeenten belangstelling voor de stemming en telling bij de stembureaus.

11 Vervoer en opslag stembescheiden

In hoofdstuk 11 wordt beschreven hoe gemeenten het vervoer en opslag van de stembescheiden regelden en welke ervaringen zij hierbij hadden.

11.1 Belangrijkste uitkomsten

- Bij het vervoeren van de stembescheiden is de stembus het meest gebruikt.
- Waar grote gemeenten en gemeenten met een hoge en gemiddelde bevolkingsdichtheid veelal externe vervoerders inzetten, gebruiken kleine gemeenten en gemeenten met een lage of zeer lage bevolkingsdichtheid voornamelijk gemeentelijke (buiten)diensten.
- Kleine gemeenten lukte het makkelijk om aan de regelgeving van het vervoeren te voldoen, terwijl grote gemeenten dit meer als neutraal (niet makkelijk, niet moeilijk) ervaarden. Gemeenten met een zeer lage of lage bevolkingsdichtheid vonden het relatief vaker (zeer) moeilijk om aan de regelgeving te voldoen terwijl gemeenten met een gemiddelde of hoge bevolkingsdichtheid dit minder vaak als (zeer) moeilijk ervaarden.
- De helft van de gemeenten gaf aan dat ze makkelijk aan de regelgeving omtrent het opslaan van stembescheiden konden voldoen. Dat betekent ook dat de helft van gemeente aangaf dat ze niet makkelijk aan de regelgeving konden voldoen. Gemeenten zeiden vaker dat het makkelijk was te voldoen aan de regelgeving omtrent de opslag (51%) dan omtrent het vervoer (41%).
- Bij gemeenten waar het niet makkelijk was om aan de regels van opslag te voldoen was dit meestal door ruimtegebrek.

11.2 Vervoer

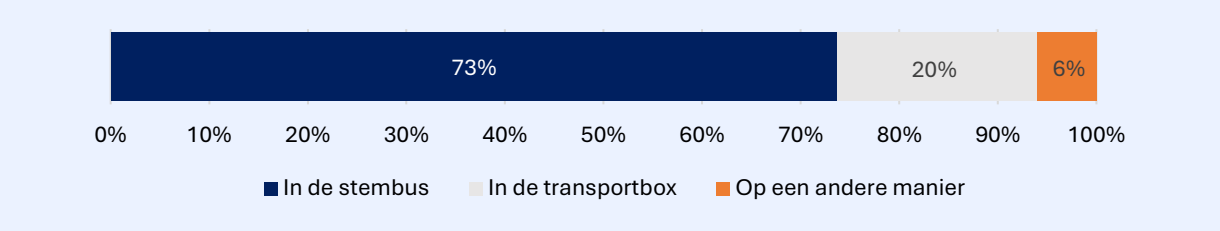
11.2.1 Vervoer naar de opslaglocatie

Als de stembureaus klaar zijn met de stemopneming worden de transportboxen en de enveloppen vervoerd naar de locatie waar het GSB de volgende dag zitting houdt, of naar een opslag waar de spullen in de nacht worden opgeslagen.

Driekwart van de gemeenten (73%) vervoerde de stembescheiden na de zitting in de stembus van het stemlokaal naar de opslag. Een vijfde (20%) gebruikte hiervoor een transportbox. Gemeenten die het vervoer op een andere manier regelden, gaven aan meestal zowel transportboxen als stembussen te gebruiken, of ze maakten gebruik van andere (afsluitbare) dozen/zakken/containers.

- *“stembiljetten in afgesloten stembus; overige stembescheiden in afgesloten transportbox”*
- *“in een afgesloten postzak”*

Figuur 11.1 - Hoe zijn de stembescheiden na de zitting van de stembureaus vervoerd van het stemlokaal naar de opslag?

In grote gemeenten werd minder vaak gebruik gemaakt van de stembus (55%) dan in kleine en middelgrote gemeenten (respectievelijk 81% en 74%)[30]. Op basis van bevolkingsdichtheid waren er geen verschillen in hoe de stembescheiden na de zitting van de stembureaus werden vervoerd naar de opslag.

Tabel 11.2 - Hoe zijn de stembescheiden na de zitting van de stembureaus vervoerd van het stemlokaal naar de opslag? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
In de stembus	81%	74%	55%	73%
In de transportbox	14%	19%	40%	20%
Op een andere manier, namelijk:	6%	7%	5%	6%
Totaal	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**

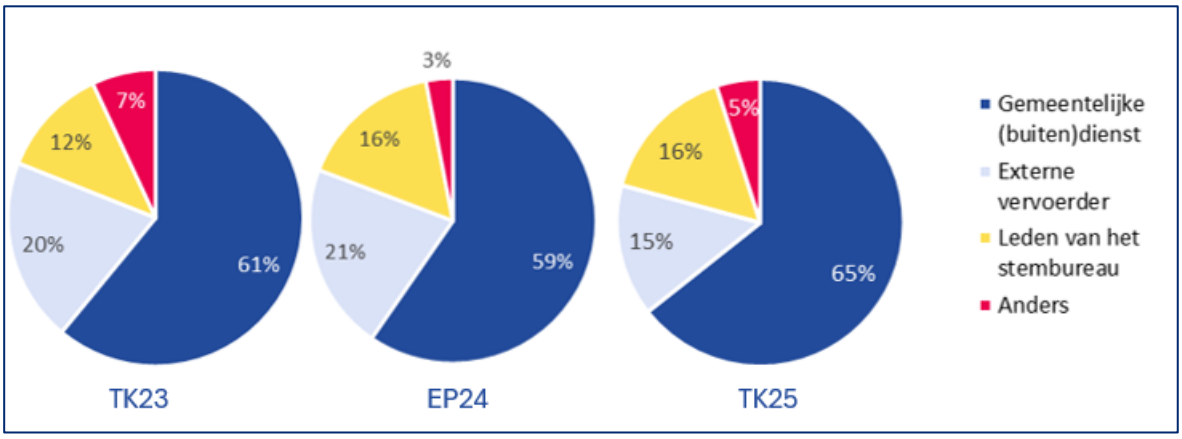
Tijdens TK25 werd iets vaker gebruik gemaakt van de stembus voor het vervoeren van de stembescheiden (73% van de gemeenten) dan tijdens EP24 (63% van de gemeenten). Tijdens TK23 werd in 66% van de gemeenten gebruik gemaakt van de stembus om de stembescheiden te vervoeren.

11.2.2 Vervoer van de getelde stembescheiden

Het vervoer van de getelde stembescheiden kon op verschillende manieren plaatsvinden. De meeste gemeenten (64%) lieten de getelde stembescheiden vervoeren door een gemeentelijke (buiten)dienst. Dat was bij de afgelopen twee verkiezingen ook al het geval. Bij EP24 liet 59% van de gemeenten de stembescheiden vervoeren door de gemeentelijke (buiten)dienst en bij TK23 gebeurde dit op deze manier bij 61% van de gemeenten.

[30] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

Figuur 11.3 - Wie vervoerde de getelde stembescheiden? Vergelijking TK23 – EP24 – TK25.

In 16% van de gemeenten vervoerden de leden van het stembureau de stembescheiden zelf en 15% van de gemeenten zette hiervoor een externe vervoerder in. Grote gemeenten kozen vaker voor een externe vervoerder (40%) dan kleine (8%) en middelgrote (14%) gemeenten. Grote gemeenten maakten minder gebruik van de gemeentelijke (buiten)dienst (25%) dan kleine (75%) en middelgrote (66%) gemeenten.

Gemeenten met een hoge en gemiddelde bevolkingsdichtheid kozen vaker voor het de inzet van een externe vervoerder (respectievelijk 37% en 22%) dan gemeenten met een lage (5%) of zeer lage (2%) bevolkingsdichtheid. Gemeenten met een (zeer) lage bevolkingsdichtheid kozen daarentegen vaker voor een gemeentelijke (buiten) dienst (zeer laag: 70%, laag: 71%) of voor vervoer door leden van het stembureau (zeer laag: 25%, laag: 18%).

De gemeenten die hebben aangegeven een andere vervoerder te hebben gebruikt, maakten vaak gebruik van een combinatie van de opties, bijvoorbeeld een externe vervoerder samen met iemand van de gemeente.

Tabel 11.4a - Wie vervoerde de getelde stembescheiden (in stembussen, transportboxen of op een andere manier verpakt)? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Gemeentelijke (buiten)dienst	75%	66%	25%	64%
Externe vervoerder	8%	14%	40%	15%
Leden van het stembureau	14%	17%	20%	16%
Anders, namelijk:	3%	4%	15%	5%

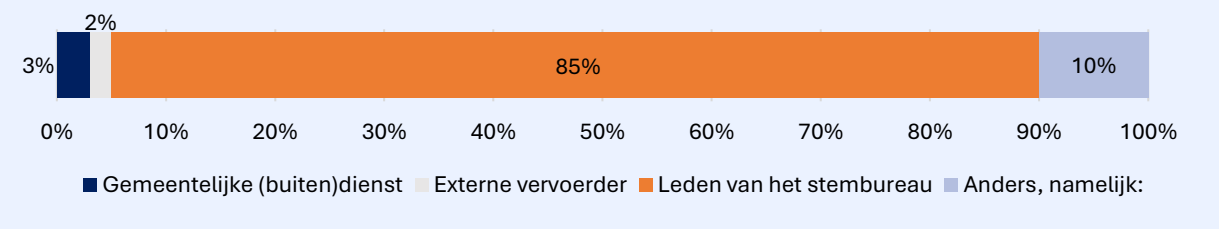
Tabel 11.4b - Wie vervoerde de getelde stembescheiden (in stembussen, transportboxen of op een andere manier verpakt)? (Uitgesplitst op bevolkingsdichtheid)

	Zeer laag	Laag	Gemiddeld	Hoog	Totaal
Gemeentelijke (buiten)dienst	70%	71%	61%	45%	64%
Externe vervoerder	2%	5%	22%	37%	15%
Leden van het stembureau	25%	18%	12%	11%	16%
Anders, namelijk:	2%	5%	4%	8%	5%

11.2.3 Vervoer van het proces-verbaal en de sleutel van de stembus

Ook de enveloppen, met daarin voor elk stembureau het proces-verbaal en de sleutel van de stembus, werden vervoerd. Dit werd voornamelijk gedaan door leden van het stembureau (85%). Dit gold voor zowel grote (80%) als middelgrote (88%) en kleine (75%) gemeenten. Op basis van bevolkingsdichtheid waren er ook geen verschillen in hoe de enveloppen werden vervoerd. Gemeenten die 'anders, namelijk' hebben geantwoord gaven bijna allemaal aan dat de enveloppen door de voorzitter van het stembureau werden vervoerd.

Figuur 11.5 - Wie vervoerde de enveloppen (met daarin voor elk stembureau het proces-verbaal en de sleutel van de stembus)?

Deze bevindingen komen overeen met voorgaande verkiezingen. Bij EP24 liet 89 % van de gemeenten de enveloppen, met daarin voor elk stembureau het proces-verbaal en de sleutel van de stembus vervoeren door de leden van het stembureau. De gemeentelijke (buiten)dienst werd in 4% van de gemeenten gebruikt en een externe vervoerder in 1% van de gemeenten. Bij TK23 liet 87 % van de gemeenten de enveloppen vervoeren door de leden van het stembureau. De gemeentelijke (buiten)dienst werd in 2% van de gemeenten gebruikt.

11.2.4 Regelgeving omtrent vervoer[31]

Voor veel gemeenten was het (zeer) gemakkelijk (71%) om aan de regelgeving omtrent het vervoer te voldoen. Bijna een kwart gaf aan dat ze het (zeer) moeilijk (23) vonden en 30 procent was hier neutraal over. Kleine (59%) en middelgrote (47%) gemeenten lukte het vaak (zeer) gemakkelijk om aan de regelgeving te voldoen; grote gemeenten gaven vaker een neutraal antwoord (55%).

Gemeenten met een zeer lage of lage bevolkingsdichtheid vonden het relatief vaker (zeer) moeilijk om aan de regelgeving te voldoen (respectievelijk 34% en 27%), terwijl gemeenten met een gemiddelde of hoge bevolkingsdichtheid dit minder vaak als (zeer) moeilijk ervaarden (13% en 21%). Tegelijkertijd vond een groot deel van de gemeenten met een gemiddelde of hoge bevolkingsdichtheid het juist (zeer) gemakkelijk om aan de regels te voldoen (53% en 42%). Gemeenten met een zeer lage dichtheid zaten vaker in het midden: 30% gaf een neutraal antwoord.

Tabel 11.6a - In hoeverre vond u het moeilijk of gemakkelijk om aan alle regelgeving omtrent het vervoer te voldoen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Zeer moeilijk	0%	3%	10%	3%
Moeilijk	14%	22%	15%	20%

[31] Bij EP24 is dit op een andere manier uitgevraagd en bij TK23 dit niet uitgevraagd, daarom vergelijking niet mogelijk.

Neutraal	25%	28%	55%	30%
Gemakkelijk	53%	42%	15%	41%
Zeer gemakkelijk	6%	5%	5%	5%
Weet ik niet	3%	0%	0%	0%

Tabel 11.6b - In hoeverre vond u het moeilijk of gemakkelijk om aan alle regelgeving omtrent het vervoer te voldoen? (Uitgesplitst op bevolkingsdichtheid)

	Zeer laag	Laag	Gemiddeld	Hoog	Totaal
Zeer moeilijk	2%	1%	3%	8%	3%
Moeilijk	32%	26%	10%	13%	20%
Neutraal	30%	23%	34%	37%	30%
Gemakkelijk	34%	45%	42%	39%	41%
Zeer gemakkelijk	0%	4%	11%	3%	5%
Weet ik niet	2%	0%	0%	0%	0%

11.2.5 Hoe kan er makkelijk aan regelgeving omtrent vervoer worden voldaan?

Gemeenten hadden verschillende ideeën over hoe het hen makkelijker gemaakt kan worden om zich aan de vervoer regelgeving te houden. Veelgenoemde ideeën hierbij waren: kleinere stembiljetten (zodat er minder stembussen nodig zijn/ zodat ze in de transportbox passen), andere vervoerders inzetten dan hun eigen stembureauleden, transport met 1 persoon toestaan en geen gescheiden transport van stembescheiden en enveloppen met processen-verbaal.

11.3 Opslag

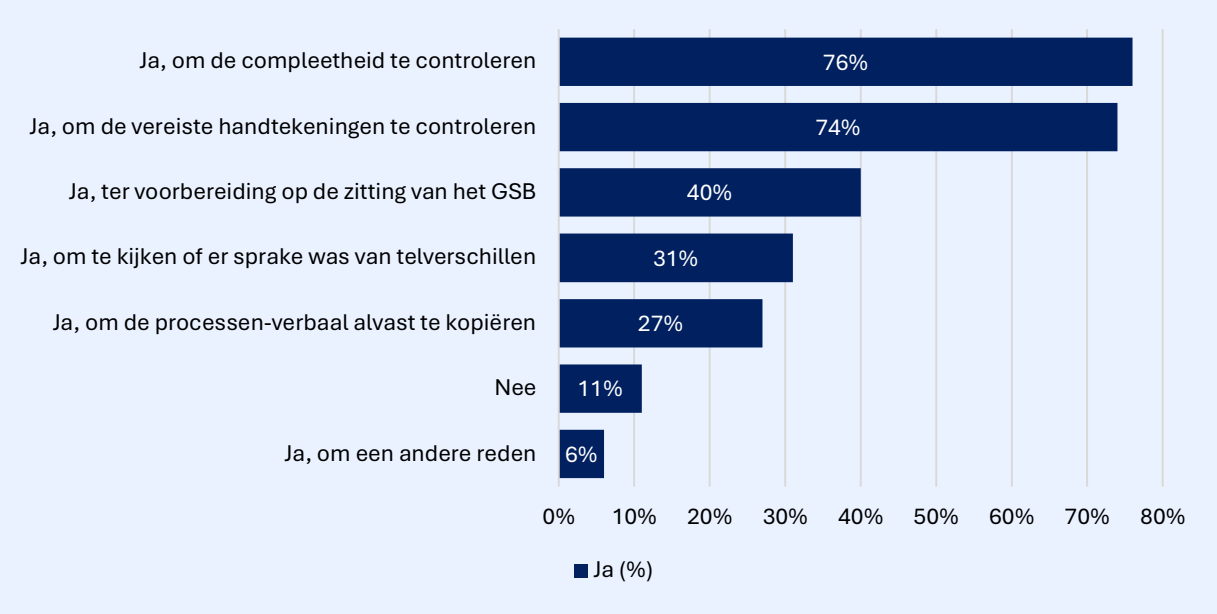
11.3.1 Enveloppen met de processen-verbaal

De gemeente kan bij het inleveren van het processenverbaal op woensdagavond in het bijzijn van de voorzitter van het stembureau de envelop openen, om na te gaan of het proces-verbaal en de sleutel van de stembus erin zitten en of het proces-verbaal compleet is. Daarna verzegelt de gemeente de envelop opnieuw. Dit is alleen bedoeld om te controleren of de inhoud volledig is.

De meeste gemeenten openden de enveloppen met de processen-verbaal van de stembureaus op de avond van de verkiezing (89%). Gemeenten deden dit voornamelijk om de compleetheid (76%) en de vereiste handtekeningen (74%) te controleren. Enkele gemeenten (6%) gaven een andere reden voor het openen van de enveloppen, bijvoorbeeld om een voorlopige telling te bepalen, alvast in te scannen, te controleren of het processen-verbaal en de sleutel in de envelop zitten, bezwaren over te nemen of om de leesbaarheid te controleren. Hierbij was er geen verschil op basis van gemeentegrootte.

Deze resultaten waren vergelijkbaar met EP24[32]. Toen openden eveneens de meeste gemeenten de enveloppen op de avond van de verkiezing (86%), ze deden dit meestal ook om te controleren op compleetheid (71%) en op de vereiste handtekeningen (71%).

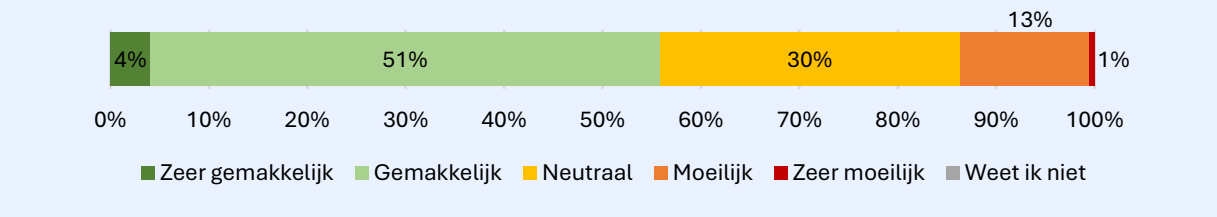
Figuur 11.7 - Zijn de enveloppen met de processen-verbaal van de stembureaus op woensdagavond 29 oktober 2025 nog geopend?

11.3.2 Regelgeving opslag[33]

Een meerderheid van de gemeenten (51%) kon gemakkelijk aan alle regelgeving omtrent het opslaan van stembussen en enveloppen voldoen. Een derde (30%) ervaarde dit 'neutraal', niet gemakkelijk maar ook niet moeilijk. 13% van de gemeenten vond het moeilijk om aan de opslag regelgeving te voldoen. Hierbij was er geen verschil op basis van gemeentegrootte.

Figuur 11.8 - In hoeverre vond u het moeilijk of gemakkelijk om aan alle regelgeving omtrent het opslaan van stembussen en enveloppen te voldoen?

11.3.3 Hoe kan er makkelijk aan regelgeving omtrent opslag worden voldaan?

Gemeenten waarvoor het niet 'gemakkelijk' of 'zeer gemakkelijk' was om aan de regelgeving omtrent het opslaan van stembussen en enveloppen te voldoen, werden gevraagd wat het voor hen gemakkelijker zou maken.

[32] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, daarom vergelijking niet mogelijk.
[33] Bij EP24 is dit op een andere manier uitgevraagd en bij TK23 is dit niet uitgevraagd; daarom is vergelijking niet mogelijk.

Een van de meest genoemde problemen is ruimtegebrek. Doordat de transportboxen en de stembussen te veel ruimte in beslag nemen en de regels voor de opslag streng zijn is het moeilijk om een geschikte opslag te vinden. Ook de kosten van het huren van een geschikte ruimte met daarbij een beveiliger maakte het voor enkele gemeenten moeilijker om te voldoen aan de regelgeving te voldoen. Daarnaast gaven verschillende gemeenten aan dat het niet voor alle leden van de stembureaus duidelijk is op welke manier de materialen aangeleverd worden. Een goede inpakinstructie of factsheet zou hierbij kunnen helpen. Gemeenten gaven aan dat kleinere stembiljetten zouden helpen met het probleem van opslagcapaciteit.

Hieronder enkele citaten over wat het gemakkelijker zou maken om aan regelgeving te voldoen:

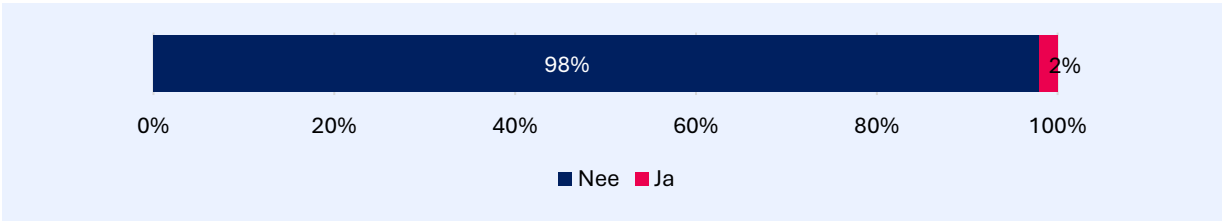
> "Wij hebben niet heel veel ruimtes die geschikt zijn, vooral voor het opslaan van de stembussen is veel ruimte nodig. (...). Misschien dat jullie bij gemeente kunnen ophalen hoe iedereen dit doet en die informatie delen, zodat we voorbeelden hebben van wat mogelijk is."
>
> "Kleinere stembiljetten waardoor minder sjouwwerk en opslagcapaciteit nodig is."
>
> "Minder grote stembiljetten zodat deze allemaal in transportboxen past."
>
> "Het maken van een goede inpakinstructie voor het telteam + het naleven hiervan blijft lastig."
>
> "Geen geschikte ruimte in het gemeentehuis. Andere ruimte moeten huren en beveiliging ingehuurd. Hoge kostenpost. Wet- en regelgeving rondom opslag aanpassen."

11.4 Bijzonderheden vervoer en opslag

11.4.1 Incidenten tijdens de opslag

Aan gemeenten is gevraagd of er bijzonderheden of incidenten geweest zijn tijdens de opslag van de stembussen, transportboxen en de enveloppen. Vier (middelgrote) gemeenten geven aan dat er incidenten waren.

Figuur 11.9 - Zijn er bijzonderheden/ incidenten geweest tijdens de opslag van de stembussen/ transportboxen en/ of de enveloppen?

In de meeste gevallen lag het probleem niet specifiek bij de opslag, maar al bij het inpakken of vervoeren. Zo is het bij één gemeente bij verschillende stembureaus misgegaan met het ROS of registratieformulieren die in de stembussen werden gedaan. Een andere gemeente gaf aan dat er problemen waren door de onverwachte grootte van de stembiljetten, dit hadden ze graag van tevoren

geweten om er rekening mee te kunnen houden. Daarnaast kwam het voor dat bij het afleveren de voorzitter alleen kwam, of zelfs weigerde om de materialen te brengen, maar dit wel werd opgelost.

11.5 Algemene tevredenheid vervoer en opslag

Gemeenten zijn gevraagd om toe te lichten wat er goed ging bij het vervoeren en opslaan van de getelde stembescheiden en wat er beter kon. Over het algemeen gaven veel gemeenten aan dat het goed ging. Er werden veel positieve ervaringen gedeeld.

Als **positieve punten** noemen gemeenten dat het (goed) lukte om een beschikbare opslag te vinden volgens de regels, de overdracht processen goed te regelen en monitoren en afspraken te maken met de stembureauleden omtrent vervoer. Daarnaast is ook het inzetten van een externe partij als erg positief ervaren.

Hieronder staan enkele citaten van gemeenten met positieve ervaringen van opslag en vervoer:

> “Wij beschikken in het stadskantoor gelukkig over een grote afsluitbare beveiligde ruimte waar alle stembescheiden opgeslagen kunnen worden.”
>
> “Iedereen heeft netjes zijn spullen naar het gemeentekantoor gebracht waar in de grote archiefkluis alle stembescheiden veilig zijn opgeslagen.”
>
> “We hebben een overdrachtsformulier ontwikkeld waarop: - de voorzitter parafeerde hoeveel stembussen werden overgedragen aan de buitendienst. - de buitendienst parafeerde hoeveel stembussen werden overgedragen aan de beveiliger. Dag erop voor centraal stemmen tellen: - de beveiliger parafeerde hoeveel stembussen werden overgedragen aan de buitendienst. - de buitendienst parafeerde dat de stembussen werden overgedragen aan de projectleider verkiezingen. En daarna ondertekende de projectleider het officiële model dat de stembussen werden overgedragen aan de voorzitter van het GSB.”
>
> “Eigen medewerkers buitendienst hebben vervoer verzorgd, dat liep er goed. In sporthal zijn ze overgedragen aan de beveiligers aldaar. In de ochtend weer overgedragen aan GSB onder toezien van Burgemeester.”
>
> “Alle stembescheiden zijn door de buitendienst, samen met een BOA, van het stembureau naar de locatie van het centraal tellen gebracht. Daar is alles volgens protocol opgeslagen. Een bewaker heeft 's nachts erop toegezien dat de locatie veilig bleef.”
>
> “Onze gemeente beschikt over een kundige buitendienst. En er is nu nog voldoende ruimte binnen het gemeentehuis om de stembescheiden achter slot en grendel drie maanden op te slaan.”

Er werden ook **verbeterpunten voor het vervoer** teruggekoppeld door de gemeenten. Dit ging voornamelijk over moeilijkheden bij het vervoeren door te grote stembiljetten, waardoor er meer boxen nodig waren en de stembussen erg zwaar werden. Maar ook de wachttijden konden beter, stembureauleden moesten (lang) wachten tot de stembussen werden opgehaald, of bij de opslag duurde het lang voordat alle vrijwilligers alle materialen hadden gebracht.

“Door de grootte van het stembiljet is het vervoer lastig. Heel veel boxen. Past amper nog in een auto.”
“Absurd zware stembussen door de te grote stembiljetten.”

“Stembureauleden moesten wachten tot de stembussen waren opgehaald. Dit kon soms lang duren. Verder ging het goed.”
“Beveiligers bij locatie om veiligheid van alle stembescheiden te garanderen. Vrijwilligers deden er soms lang over om bescheiden te brengen.”

Verbeterpunten voor het proces van opslag van de stembescheiden zijn onder meer het verkleinen van de stembiljetten, duidelijkheid in het correct aanleveren van de materialen en beperkingen in de bereikbaarheid van de stembussen in de opslag.

“Het verkorte stemformulier invoeren, deze behangrollen zijn niet meer van deze tijd en te doen in de opslag. Gelukkig hadden we containers genoeg, maar het werken met een stamper in de opslagcontainers wordt het uitvouwen ook weer bemoeilijkt.”

“Kan beter: afsluiten transportboxen en sluiten/verzegelen enveloppen.”

“Enkele stembureaus hadden de transportkisten nog half open met opgerolde stembiljetten, deze zijn alsnog bij de opslag onder toezicht van de stembureauleden goed verpakt in de transportboxen en afgesloten met slotjes”

“Stembussen werden direct opgeslagen waar ze moeilijk bereikbaar waren. In het vervolg moet dit proces anders, zodat eventueel ontbrekende stukken die in stembus zijn gedaan er nog uit te kunnen halen.”

12 Centrale of decentrale stemopneming

Op donderdag 30 oktober 2025 vond in de gemeenten een zitting van het gemeentelijk stembureau (GSB) plaats. In gemeenten die werken met decentrale stemopneming (DSO) controleert het GSB tijdens deze zitting de processen-verbaal van de stembureaus en voert het, wanneer nodig, een hertelling uit bij geconstateerde (tel)fouten. Gemeenten die kiezen voor centrale stemopneming (CSO) laten het GSB tijdens deze zitting alle stemmen op lijst- en kandidaatsniveau tellen. Dit hoofdstuk beschrijft de ervaringen met deze zittingen van het gemeentelijk stembureau tijdens de Tweede Kamerverkiezing 2025 en de intenties voor toekomstige verkiezingen.

12.1 Belangrijkste uitkomsten

- Het aandeel gemeenten dat met een CSO werkte is iets gestegen sinds de Tweede Kamerverkiezing van november 2023.
- Gemeenten die voor DSO kozen, deden dit voornamelijk omdat de kwaliteit van de telling door hun stembureaus goed is, waardoor het GSB naar verwachting weinig hertellingen hoeft te verrichten en vanwege positieve ervaringen met DSO bij vorige verkiezingen.
- Meestal werd er gekozen voor een CSO vanwege positieve ervaringen bij vorige verkiezingen. Ook veel genoemde redenen zijn dat een CSO met frisse tellers goed is voor de kwaliteit van de telling en dat stembureaus op woensdagavond eerder klaar zijn met tellen.

12.2 Keuze voor centrale of decentrale stemopneming

Gemeenten konden kiezen voor een CSO of DSO. In drie op de vijf gemeenten (61%) is een CSO gehouden, in de overige gemeenten was er een DSO. Dit komt overeen met landelijke cijfers. In grote gemeenten was er vaker een CSO (86%) dan in kleine (59%) en middelgrote (59%) gemeenten. Het aandeel gemeenten dat met een CSO werkte is iets gestegen sinds de Tweede Kamerverkiezing van november 2023 (toen koos 55% voor CSO). Dit is eerder aan bod gekomen in hoofdstuk 3.

Tabel 12.1 - Stemopneming. (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Decentrale stemopneming	41%	41%	14%	39%
Centrale stemopneming	59%	59%	86%	61%

12.3 Redenen voor decentrale stemopneming

Gemeenten die kozen voor een DSO deden dit om verschillende redenen[34]. De meest genoemde reden voor DSO was dat het GSB naar verwachting weinig hertellingen hoeft te verrichten door een goede kwaliteit van de telling door stembureaus (72%). Daarnaast gaf een meerderheid ook aan positieve ervaringen met DSO te hebben gehad bij eerdere verkiezingen (66%) en/of dat deze manier van tellen het meest aansluit bij hoe ze het altijd al hebben gedaan (59%).

[34] De aantallen in kleine en grote gemeenten zijn niet groot genoeg om verschillen op basis van grootte te toetsen.

Figuur 12.2 - Reden om voor DSO te kiezen.

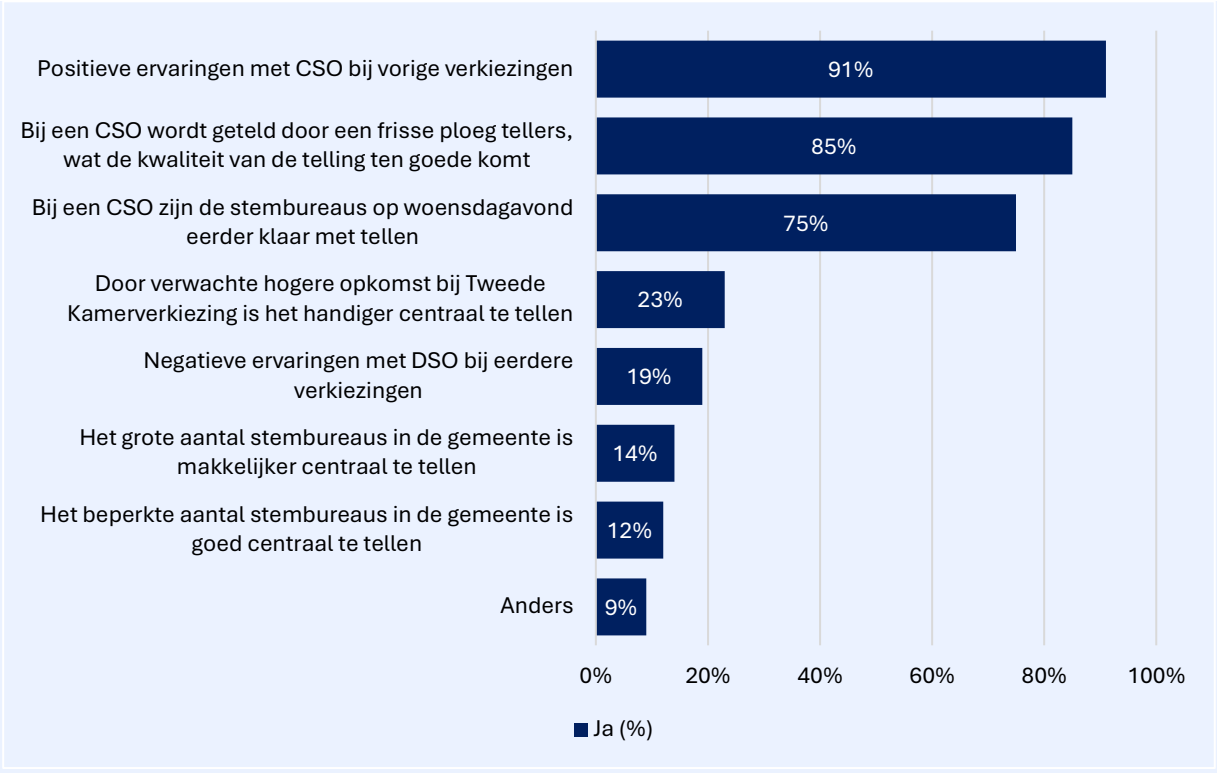
Bij de vorige verkiezingen (EP24 en TK23) werden dezelfde redenen voor de keuze voor DSO even vaak gegeven. Bij EP24 koos 72% voor een DSO omdat er weinig hertellingen werden verwacht door de kwaliteit van de tellingen (TK23: 71%), door positieve ervaringen met DSO bij eerdere verkiezingen (69%, bij TK23: 50%) en omdat deze manier van tellen is hoe ze het altijd gedaan hebben (57%, TK23: 56%).

12.4 Redenen voor centrale stemopneming

Gemeenten die deze verkiezing kozen voor een CSO, hadden bij vorige verkiezingen positieve ervaringen met CSO (91%). Ook gaven veel gemeenten aan dat volgens hen een frisse ploeg tellers ten goede komt aan de kwaliteit van de telling (85%) en dat stembureaus dan eerder klaar zijn met tellen (75%).

Ook bij de vorige verkiezingen (EP24 en TK23) werden dezelfde redenen voor de keuze voor CSO het vaakst gegeven. Bij EP24 koos 89% voor een CSO omdat ze positieve ervaringen hadden bij vorige verkiezingen (TK23: 49%), omdat er wordt geteld met een frisse ploeg tellers (86%, bij TK23: 84%) en omdat stembureaus dan eerder klaar zijn met tellen (80%, TK23: 83%).

Figuur 12.3 - Reden om voor CSO te kiezen.

12.5 Keuze voor volgende verkiezingen

Een meerderheid van de gemeenten (58%) geeft aan bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2026 (de eerstvolgende geplande verkiezingen) te kiezen voor een CSO. Een wat kleiner deel (38%) kiest voor een DSO. Enkele gemeenten (4%) zeggen nog niet te weten waarvoor ze gaan kiezen. Tijdens EP24 werd dezelfde vraag gesteld. Toen gaf 48% van de gemeenten aan bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2026 voor een CSO te willen kiezen, 35% dacht voor DSO te kiezen en 18% wist het nog niet. Vergeleken met EP24 lijkt de voorkeur voor centrale stemopneming dus te zijn toegenomen, terwijl het aandeel gemeenten dat het nog niet weet is afgenomen.

Bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing kozen grote gemeenten voornamelijk voor een CSO (86%, zie Tabel 12.4). Bij de eerstvolgende geplande verkiezingen laten grote gemeenten ook weten het vaakst voor CSO te kiezen (85%). Kleine en middelgrote gemeenten kozen in verhouding met grote gemeenten vaker voor een DSO (respectievelijk 42% en 40% t.o.v. 15%).

Tabel 12.4 - Zou uw gemeente voor de eerstvolgende geplande verkiezingen (de gemeenteraadsverkiezingen in 2026) voor een decentrale of centrale stemopneming kiezen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Centrale stemopneming	56%	55%	85%	58%
Decentrale stemopneming	42%	40%	15%	38%
Weet het nog niet	3%	5%	0%	4%

De meeste gemeenten zijn van plan hun huidige aanpak van stemopneming ook bij de volgende verkiezingen toe te passen. Negen op de tien gemeenten die dit keer voor een CSO hadden gekozen willen dat ook bij de eerstvolgende verkiezingen doen (92%). Gemeenten die een DSO hadden houden hier ook bij de volgende verkiezingen aan vast (93%).

Tabel 12.5 - Zou uw gemeente voor de eerstvolgende geplande verkiezingen (de gemeenteraadsverkiezingen in 2026) voor een decentrale of centrale stemopneming kiezen?

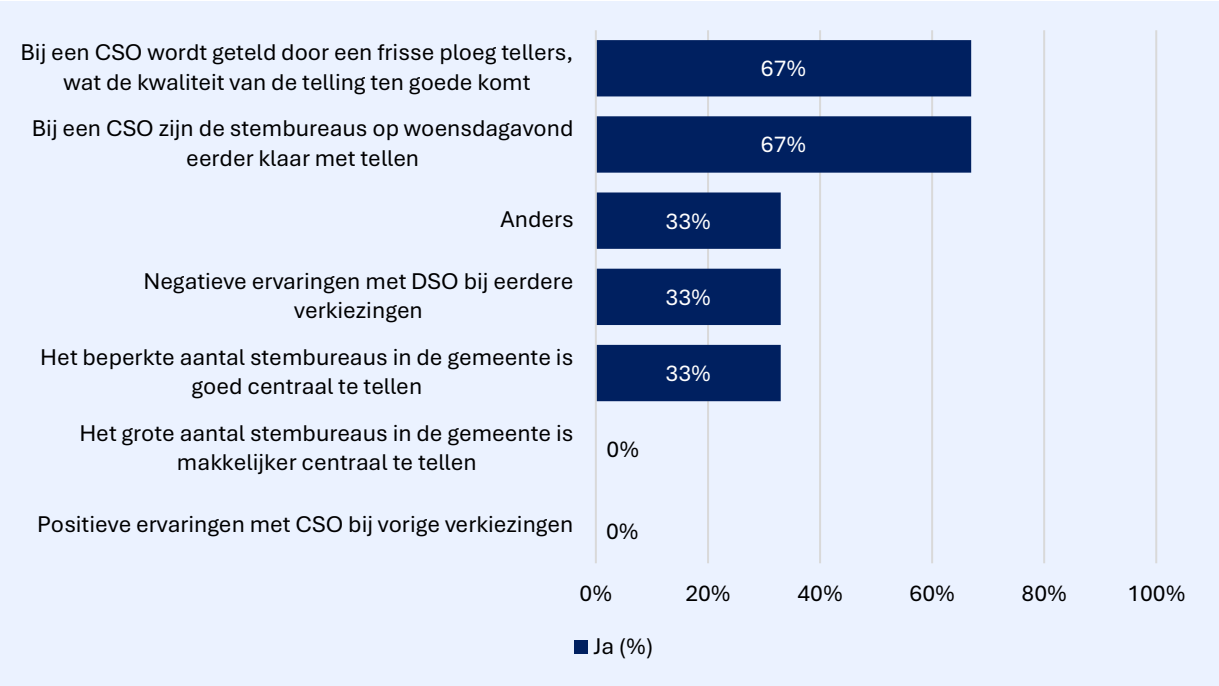
	TK25: Decentrale stemopneming	TK25: Centrale stemopneming	Totaal
Centrale stemopneming	3%	92%	58%
Decentrale stemopneming	93%	4%	38%
Weet het nog niet	3%	4%	4%

12.5.1 Redenen voor wisselen DSO naar CSO

Gemeenten (n = 18) die wel willen wisselen van aanpak bij de gemeenteraadsverkiezingen in 2026, of nog niet wisten of ze voor een CSO of een DSO gaan kiezen, zijn gevraagd naar hun overwegingen.

De meest genoemde redenen om voor een CSO te gaan, zijn dat de stembureaus op de verkiezingsavond eerder klaar zijn (67%) en dat de frisse ploeg tellers voor een betere kwaliteit van de telling zal zorgen (67%). Andere redenen zijn het binnen de organisatie samen willen tellen met collega's en een goede ervaring van een collega die voorheen bij een CSO gemeente werkte.

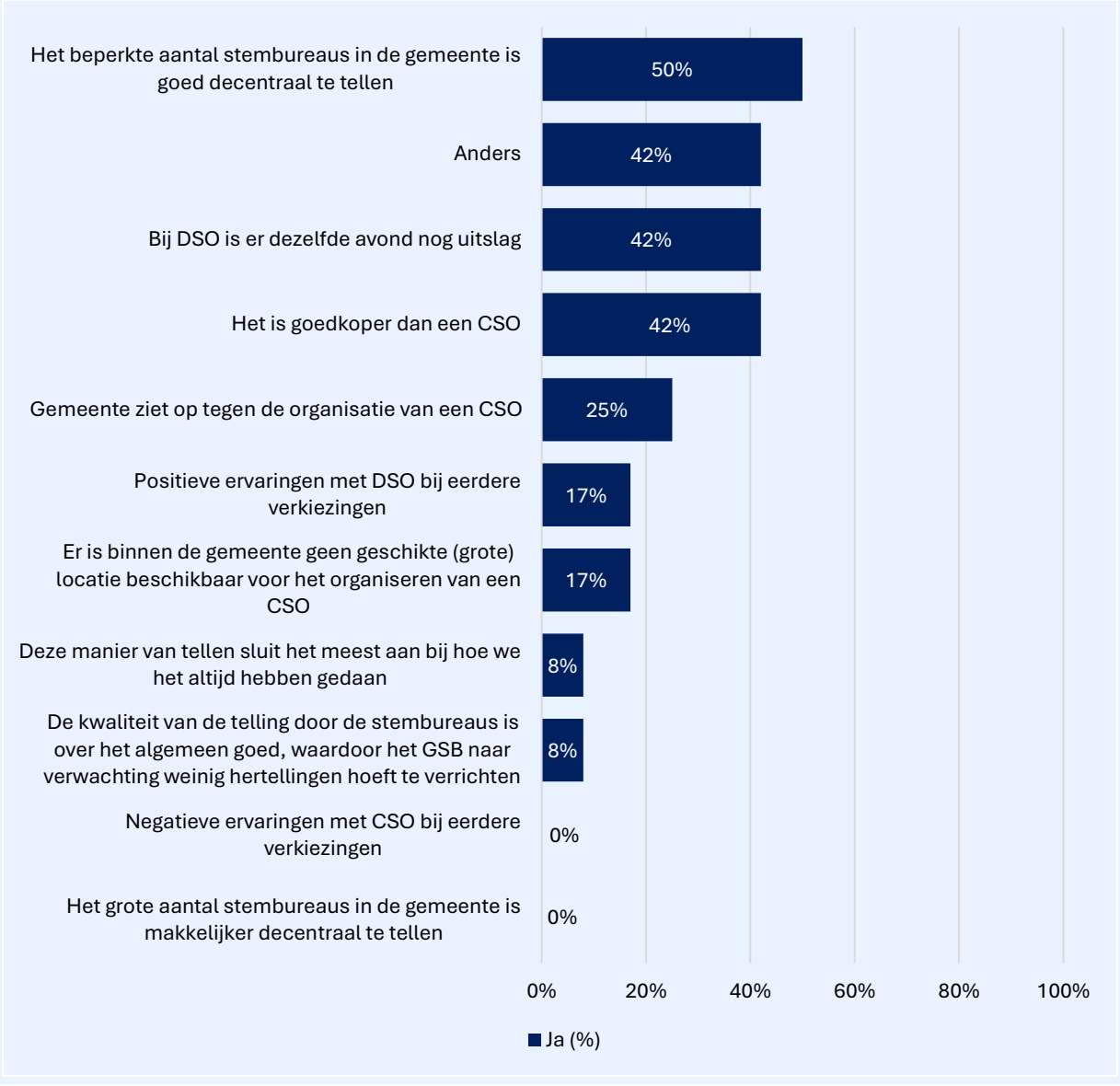
Figuur 12.6 - Waarom switch naar CSO?

12.5.2 Redenen voor wisselen CSO naar DSO

De meest genoemde overweging om eventueel te wisselen van CSO naar DSO bij de komende gemeenteraadsverkiezingen in 2026 was dat er maar een beperkt aantal stembureaus in de gemeente zijn, waardoor het tellen goed decentraal te regelen valt (50%). Ook veelgenoemde overwegingen zijn dat DSO goedkoper is dan CSO (42%) en dat er bij DSO op dezelfde avond nog een uitslag is (42%). Gemeenten met nog een andere overweging geven aan dat de politiek graag dezelfde avond al een voorlopige uitslag wil en dat er naar verwachting maar weinig partijen meedoen/weinig kandidaten zijn/er een lage opkomst is, waardoor het sneller is om dezelfde avond alles te tellen.

Tabel 12.7 - Waarom switch naar DSO?

13 Zitting gemeentelijk stembureau

Dit hoofdstuk beschrijft de organisatie en uitvoering van de stemopneming, zoals de inzet en samenstelling van stembureauleden en ondersteuners op het gemeentelijk stembureau. Daarnaast komen de training, de afhandeling van hertellingen en terugverwijzingen aan bod. Tot slot wordt ingegaan op het gebruik van de TOPdesk.

In dit hoofdstuk wordt gesproken GSB-leden en ondersteuners. Dit zijn twee verschillende groepen. GSB-leden controleren de stembiljetten, stellen de gemeentelijke verkiezingsuitslag vast en beslissen over stemgeldigheid. Ondersteuners voeren taken uit onder leiding van de leden, zoals stemmen tellen en het invoeren van uitslagen, maar nemen geen beslissingen.

13.1 Belangrijkste uitkomsten

- Het aantal GSB-leden varieerde sterk naar gemeentegrootte: kleine gemeenten benoemden gemiddeld 8 leden, middelgrote 10 en grote gemeenten 18.
- De meeste gemeenten benoemden ambtenaren als leden van het GSB, vaak van de afdeling Burgerzaken (vrijwillig: 49%, aangewezen: 39%) en andere afdelingen (vrijwillig: 56%, aangewezen: 28%). Burgers werden veel minder vaak benoemd (8%).
- Gemeenten hadden gemiddeld 54 ondersteuners, variërend van 18 in kleine gemeenten tot 204 in grote gemeenten. Centrale stemopneming vroeg om meer ondersteuners (gemiddeld 76) dan decentrale stemopneming (21) waarbij dit verschil oploopt tot 9 vs. 25 in kleine gemeenten, 21 vs. 62 in middelgrote gemeenten en 84 vs. 228 in grote gemeenten.
- 73% van de gemeenten bood training aan voor GSB-leden, vaker in grote gemeenten (80%) dan in kleine (67%). E-learning (59%) en fysieke training (42%) waren de meest gebruikte vormen.
- Bij 40% van de gemeenten kregen alle ondersteuners en bij 24% van de gemeenten kregen alleen sommige ondersteuners een training. E-learning (60%) en training op locatie (41%) werden het meest gebruikt.
- 72% van de gemeenten met decentrale stemopneming voerde hertellingen uit; grote DSO gemeenten deden dit altijd. Bij 39% van alle DSO gemeenten was het aantal hertellingen volgens verwachting. Bij 10% van de DSO gemeenten waren er minder hertellingen dan verwacht en bij 35% meer dan verwacht. 13% van de DSO gemeenten had geen verwachting vooraf.
- Grote gemeenten kregen relatief vaker terugverwijzingen van het centraal stembureau (75% tegenover 14% bij kleine gemeenten). 85% van de gemeenten vond deze terugverwijzingen terecht. Het aandeel terugverwijzingen is groter bij TK25 dan bij EP24 en TK23. Bij EP24 ontvingen slechts 8% van de gemeenten een terugverwijzing, bij TK23 was dit 15% van de gemeenten.
- Gemeenten waren positief over het gebruik van TOPdesk: 76% vond het gebruik en uploaden van bestanden (pdf's van processen verhaal en corrigenda) gemakkelijk en 77% vond de communicatie duidelijk.

13.2 Aantallen stembureauleden

Het gemeentelijk stembureau stelt de uitkomst van de verkiezing op gemeenteniveau vast. Voor iedere verkiezing wordt een gemeentelijk stembureau ingesteld. Er is een voorzitter en tenminste een

plaatsvervangend voorzitter. Er is geen maximumaantal leden. De leden worden benoemd door de gemeente.

Het aantal leden voor het gemeentelijk stembureau was afhankelijk van gemeentegrootte. Kleine gemeenten benoemden gemiddeld 8 leden, middelgrote gemeenten 10 leden en grote gemeenten benoemden gemiddeld 18 leden. Er waren geen verschillen in aantal stembureauleden op basis van stemopneming (DSO (gemiddeld 9 leden), CSO (gemiddeld 11 leden)).

Gemiddeld benoemden gemeenten 10 leden voor het GSB. Dit komt overeen met TK23. Toen hadden gemeenten gemiddeld 11 leden voor het GSB benoemd[35].

Tabel 13.1 - Hoeveel leden voor het gemeentelijk stembureau zijn er in uw gemeente benoemd? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en type stemopneming)

	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
	Gemiddeld aantal leden					
Hoeveel leden voor het gemeentelijk stembureau zijn er in uw gemeente benoemd?	8	10	18	9	11	10

13.3 Samenstelling gemeentelijk stembureau

Gemeenten konden meerdere groepen benoemen als lid van het gemeentelijk stembureau[36]. Gemiddeld gaf 49% van de gemeenten aan dat ambtenaren van de afdeling burgerzaken zich vrijwillig hadden aangemeld en 39% dat er ambtenaren van dezelfde afdeling waren aangewezen door of namens het college van B&W. Daarnaast meldde 56% van de gemeenten dat er ambtenaren van andere afdelingen vrijwillig deelnamen, terwijl 28% aangaf dat er ambtenaren van andere afdelingen op aanwijzing van het college waren benoemd. Het aandeel gemeenten dat burgers benoemde was beperkt (8%) en bestuurders zoals burgemeester, wethouders of raadsleden werden door 5% genoemd. De categorie ‘anders’ kwam bij ongeveer 4% van de gemeenten voor.

Deze percentages zijn vrijwel ongewijzigd ten opzichte van EP24 en TK23. Bij EP24 gaf 50% van de gemeenten aan dat er ambtenaren van de afdeling burgerzaken waren die zich vrijwillig hadden aangemeld (TK23: 44%), 35% dat er ambtenaren van dezelfde afdeling waren aangewezen door of namens het college van B&W (TK23:42%), 50% dat er ambtenaren van andere afdelingen vrijwillig deelnamen (TK23: 49%) en 31% dat er ambtenaren van andere afdelingen op aanwijzing van het college waren benoemd (TK23: 33%).

Kleine en middelgrote gemeenten noemden relatief vaak ambtenaren van andere afdelingen die zich vrijwillig aanmelden (respectievelijk 58% en 57%), terwijl grote gemeenten vaker ambtenaren van andere afdelingen aanwezen (45%). Het benoemen van burgers kwam in grote gemeenten vaker voor (20%) dan in kleine gemeenten (6%).

[35] Bij EP24 is dit op een andere manier uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.
[36] De genoemde percentages geven aan welk percentage van de gemeenten aangeeft dat er leden uit een bepaalde groep in hun samenstelling zitten en **niet** hoeveel % van de GSB leden uit een bepaalde groep bestaat.

Ook de wijze van stemopneming laat verschillen zien: bij centrale stemopneming noemen gemeenten vaker burgers (9% tegenover 4% bij decentrale opneming), terwijl vrijwillige deelname van ambtenaren van andere afdelingen juist vaker voorkomt bij decentrale opneming (52% tegenover 45%).

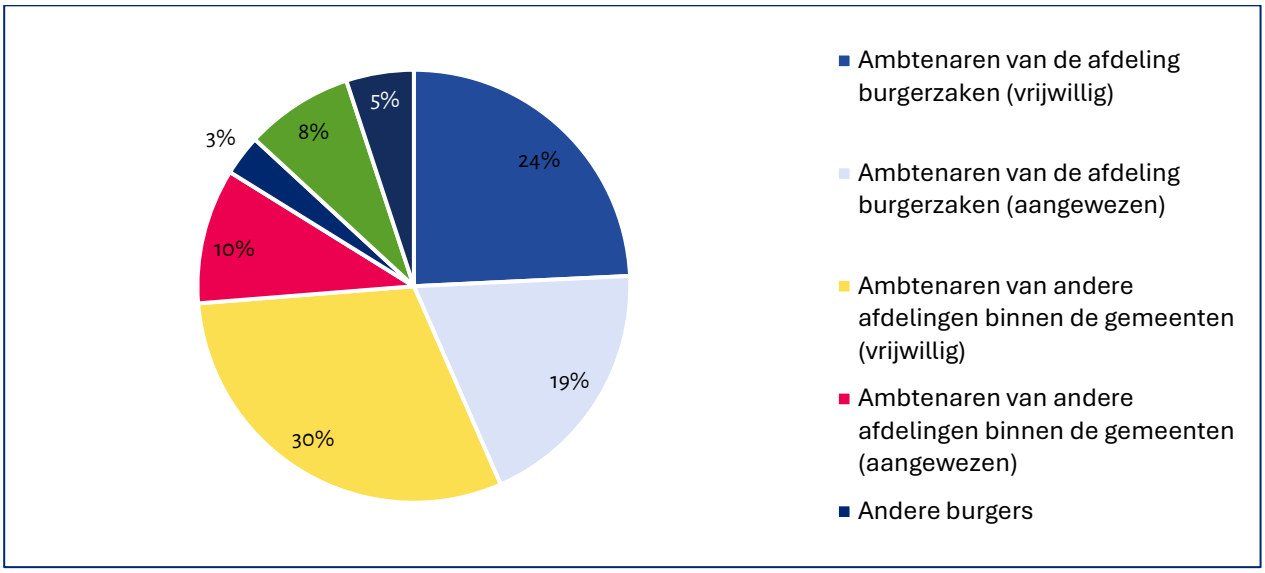
Tabel 13.2 - Wie heeft u als leden van het GSB benoemd? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hebben aangemeld (en vervolgens zijn aangewezen)	47%	49%	45%	49%
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	39%	40%	30%	39%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten, die zich vrijwillig hebben aangemeld (en vervolgens zijn aangewezen)	58%	57%	40%	56%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten, die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	31%	25%	45%	28%
Andere burgers	6%	7%	20%	8%
Bestuurders (burgemeester, wethouders of raadsleden)	6%	5%	0%	5%
Anders	6%	4%	5%	4%
Totaal	**36**	**174**	**20**	**230**

13.3.1 Voorzitters van het GSB

Gemiddeld gaf 24% van de gemeenten aan dat de voorzitter een ambtenaar van de afdeling burgerzaken was die zich vrijwillig had aangemeld, terwijl 19% aangaf dat de voorzitter uit dezelfde afdeling kwam maar was aangewezen door of namens het college van B&W. Daarnaast meldde 30% van de gemeenten dat de voorzitter een ambtenaar was van een andere gemeentelijke afdeling op basis van vrijwillige aanmelding. Bestuurders zoals burgemeester, wethouders of raadsleden werden door 8% van de gemeenten als voorzitter genoemd. Het benoemen van burgers als voorzitter kwam weinig voor (3%). De categorie ‘anders’ wordt door circa 5% van de gemeenten genoemd.

Figuur 13.3 - Uit welke van deze groepen komt de voorzitter?

13.3.2 Ondersteuners van het GSB

Het GSB kan geholpen worden door ondersteuners. Bijvoorbeeld om stemmen te tellen. De ondersteuners voeren alleen taken uit onder verantwoordelijkheid van het gemeentelijk stembureau. Zij hebben geen eigen beslissingsbevoegdheid. Zij mogen bijvoorbeeld niet beslissen of een stem geldig of ongeldig is. Gemiddeld benoemden gemeenten 54 ondersteuners. Dit komt overeen met TK23. Toen benoemden gemeenten gemiddeld 49 ondersteuners[37].

Er zijn echter duidelijke verschillen tussen gemeenten. Kleine gemeenten zetten gemiddeld 18 ondersteuners in, middelgrote gemeenten ongeveer 44, en grote gemeenten gemiddeld 204.

De wijze van stemopneming speelt daarbij eveneens een belangrijke rol. Gemeenten met een decentrale stemopneming (DSO) zetten gemiddeld 21 ondersteuners in, terwijl gemeenten die kiezen voor een centrale stemopneming (CSO) gemiddeld 76 ondersteuners inzetten. Wanneer beide factoren samen worden bekeken, blijkt dat dit verschil tussen DSO en CSO toeneemt naarmate een gemeente groter is (zie Tabel 13.4b). Kleine gemeenten met DSO zetten bijvoorbeeld gemiddeld 9 ondersteuners in tegenover 25 bij CSO, bij middelgrote gemeenten loopt dit op van 21 naar 62, en in grote gemeenten van 84 naar 228.

Hieruit blijkt dat grotere gemeenten meer ondersteuners nodig hebben, ongeacht de gekozen werkwijze. Daarnaast vraagt CSO in alle typen gemeenten aanzienlijk meer ondersteuners dan DSO, en dit verschil wordt sterker bij grotere gemeenten. Over het geheel genomen beschikt een gemeente bij een CSO ongeveer drie keer zoveel ondersteuners als bij een DSO.

[37] Bij EP24 is dit op een andere manier uitgevraagd, daarom vergelijking niet mogelijk.

Tabel 13.4a - Hoeveel ondersteuners had het GSB? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en type stemopneming)

	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
	Gemiddelde aantal ondersteuners					
Hoeveel ondersteuners had het GSB?	18	44	204	21	76	54

Tabel 13.4b - Hoeveel ondersteuners had het GSB? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en type stemopneming)

		Hoeveel ondersteuners had het GSB?
Grootte	Stemopneming	Gemiddelde aantal ondersteuners
Klein	DSO	9
	CSO	25
Middelgroot	DSO	21
	CSO	62
Groot	DSO	84
	CSO	228

Gemeenten konden meerdere groepen als ondersteuners benoemen. De percentages geven aan welk deel van de gemeenten aangeeft dat er ondersteuners uit een bepaalde groep aanwezig zijn. Gemiddeld meldde 51% van de gemeenten dat ambtenaren van de afdeling burgerzaken vrijwillig ondersteunden; dit gebeurde vaker in grote (75%) dan in kleine (31%) gemeenten. 26% van de gemeenten gaf aan dat deze ambtenaren op aanwijzing van het college waren ingezet. Daarnaast gaf 70% van de gemeenten aan dat ambtenaren van andere afdelingen vrijwillig ondersteunden en 18% dat zij op aanwijzing van het college waren benoemd.

De vrijwillige inzet van ambtenaren van andere afdelingen gebeurde ook vaker bij grote en middelgrote gemeenten (85% en 73%) dan bij kleine gemeenten (47%). Burgers werden door 33% van de gemeenten benoemd als ondersteuners, met een duidelijk hoger aandeel in grote gemeenten (65%) dan in kleine gemeenten (22%). Bestuurders werden vrijwel niet ingezet en de categorie ‘anders’ kwam bij circa 5% van de gemeenten voor.

Tabel 13.5 - Wie waren de ondersteuners van het GSB? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hebben aangemeld	31%	53%	75%	51%
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	31%	25%	25%	26%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten, die zich vrijwillig hebben aangemeld	47%	73%	85%	70%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten, die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	31%	16%	15%	18%
Andere burgers	22%	32%	65%	33%

Bestuurders (burgemeester, wethouders of raadsleden)	0%	1%	0%	0%
Anders	8%	5%	0%	5%
Totaal	**36**	**174**	**20**	**230**

Deze aantallen zijn vergelijkbaar met eerdere verkiezingen. Tijdens EP24 gaf 57% van de gemeenten aan dat er ambtenaren van de afdeling burgerzaken waren die zich vrijwillig hadden aangemeld (TK23: 46%), 19% dat er ambtenaren van dezelfde afdeling waren aangewezen door of namens het college van B&W (TK23: 22%), 76% dat er ambtenaren van andere afdelingen vrijwillig deelnamen (TK23: 66%) en 18% dat er ambtenaren van andere afdelingen op aanwijzing van het college waren benoemd (TK23: 25%). Tijdens EP24 gaf 34% van de gemeenten aan dat er andere burgers ondersteuners van het GSB waren (TK23: 35%).

13.4 Training voor leden en ondersteuners van het GSB[38]

Het merendeel van de gemeenten bood een vorm van training aan voor de leden van het gemeentelijk stembureau. Gemiddeld gaf 73% van de gemeenten aan dat de leden van het GSB een training hadden gevolgd ter voorbereiding op de werkzaamheden. Dit aandeel was groter bij grote gemeenten (80%) dan bij kleine gemeenten (67%). Voor ondersteuners was een training minder gebruikelijk: 40% van de gemeenten trainde alle ondersteuners, terwijl 24% aangaf dat slechts een deel van de ondersteuners een training had gevolgd. In 11% van de gemeenten werd geen enkele training aangeboden, vooral bij kleine gemeenten was dit het geval (25%).

Tabel 13.6 - Hebben de leden van het gemeentelijk stembureau en de ondersteuners een training als voorbereiding op de werkzaamheden voor de GSB-zitting gevolgd? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, de leden	67%	74%	80%	73%
Ja, alle ondersteuners	44%	38%	45%	40%
Ja, sommige ondersteuners, maar niet allemaal	6%	27%	35%	24%
Nee	25%	10%	0%	11%
Totaal	**36**	**174**	**20**	**230**

De vorm van de training voor leden varieerde. Het meest genoemd werd een e-learning (59%), gevolgd door een training op locatie (42%) en het doornemen van een schriftelijke instructie (34%). Een webinar kwam slechts bij 3% van de gemeenten voor. Grote gemeenten kozen relatief vaak voor een fysieke training (69%), terwijl kleine gemeenten vaker een combinatie van e-learning (54%) en schriftelijke instructie (29%) aanboden.

Tabel 13.7 - Wat hield de training in voor de leden (excl. de ondersteuners als die als lid zijn aangemeld) van het gemeentelijk stembureau? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Een webinar	4%	2%	6%	3%
Het doornemen van een schriftelijke instructie	29%	33%	44%	34%

[38] Bij EP24 is dit op een andere manier uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.

Een e-learning	54%	62%	38%	59%
Een training op locatie	46%	38%	69%	42%
Anders	12%	11%	19%	12%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%
Totaal	**24**	**129**	**16**	**169**

Het percentage gemeenten dat een e-learning gebruikte als training voor de leden is gelijk gebleven ten opzichte van EP24 (toen was het 57%). Het lijkt wel iets te zijn afgenomen ten opzichte van TK23, toen werd de e-learning door 64% van de gemeenten gebruikt. Tijdens TK25 maakten gemeenten minder vaak gebruik gemaakt van een training op locatie (TK25: 42%, EP24: 51%, TK23: 47%) en het doornemen van een schriftelijke instructie (TK25: 34%, EP24: 43%, TK23: 50%)[39].

Bij 40% van de gemeenten kregen alle ondersteuners en bij 24% van de gemeenten kregen alleen sommige ondersteuners een training. Bij gemeenten waarbij niet alle ondersteuners een training kregen, kregen ondersteuners in de rol van telleider of controleur van processen-verbaal vaak wel een training (respectievelijk 89% en 73%), terwijl tellers minder vaak een training kregen (34%). De vorm van deze trainingen leek sterk op die voor leden: e-learning (60%) en training op locatie (41%) werden het meest genoemd, gevolgd door schriftelijke instructies (38%).

Tabel 13.8 - Wat hield de training in voor de ondersteuners van het gemeentelijk stembureau? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Een webinar	0%	4%	0%	3%
Het doornemen van een schriftelijke instructie	28%	39%	44%	38%
Een e-learning	56%	61%	56%	60%
Een training op locatie	44%	35%	88%	41%
Anders, namelijk:	11%	11%	19%	12%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%
Totaal	**18**	**113**	**16**	**147**

Het percentage gemeenten dat een e-learning gebruikte als training voor de ondersteuners is gelijk gebleven ten opzichte van EP24 (toen was het 62%)[40]. Ook werd er tijdens EP24 ongeveer net zo vaak gebruik gemaakt van een training op locatie (TK25: 41%, EP24: 46%) en het doornemen van een schriftelijke instructie (TK25: 38%, EP24: 43%).

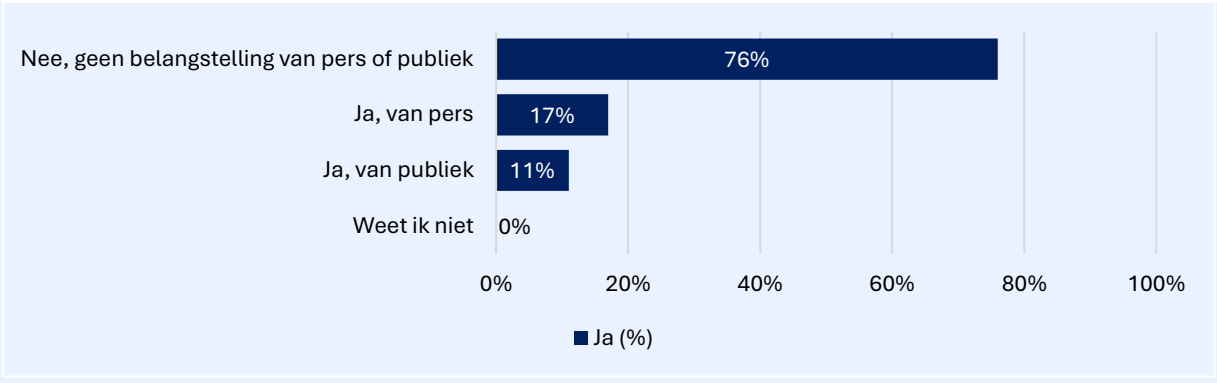
13.5 Interesse van publiek en pers bij telling

Bij de centrale telling bij het GSB konden kiezers en pers gaan kijken naar de telling. 24% van de gemeenten gaf aan dat er belangstelling was voor de telling. Bij 17% van de gemeenten was er interesse van pers en bij 11% van de gemeenten was er interesse van publiek. De interesse van pers

[39] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.
[40] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.

en publiek was bij grote gemeenten vaker aanwezig (30% en 25%) dan bij kleine (6% en 3%) en middelgrote gemeenten (18% en 11%).

Figuur 13.9 - Was er belangstelling van pers en/of publiek voor de GSB-zitting?

Er was tijdens TK25 meer belangstelling van publiek dan bij EP24 (toen gaf 10% van de gemeenten aan dat er belangstelling was van pers en/of publiek). De mate van belangstelling is wel vergelijkbaar met TK23 (29% van de gemeenten gaf toen aan dat er belangstelling was van pers en/of publiek).

13.6 Hertellingen

In gemeenten die decentraal tellen, controleert het gemeentelijk stembureau de processen-verbaal van de stembureaus. Als er verschillen zijn in het aantal kiezers dat is toegelaten tot het stembureau en het aantal stembiljetten in de stembus, en er is geen verklaring gegeven voor dit verschil, besluit het gemeentelijk stembureau tot een hertelling. Ook als er optelfouten zijn gemaakt in het proces-verbaal van een stembureau besluit het gemeentelijk stembureau tot een hertelling.

Gemeenten met een DSO is gevraagd om een schatting te geven van het percentage van de stembureaus waarvan hertellingen zijn uitgevoerd door het gemeentelijk stembureau. Bijna driekwart (72%) van alle gemeenten met een decentrale stemopneming heeft hertellingen uitgevoerd. Dit is vergelijkbaar met EP24 (69% voerde hertellingen uit)[41].

Alle grote gemeenten hebben hertellingen uitgevoerd, 86% van de middelgrote gemeenten heeft hertellingen uitgevoerd en 57% van de kleine gemeenten heeft een hertelling moeten doen.

Tabel 13.10 - Zijn er hertellingen uitgevoerd door het GSB tijdens de eerste zitting? (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	57%	86%	100%	72%
↳ Gemiddeld aantal stembureaus:	3	5	24	6
Nee	43%	14%	0%	18%

[41] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.

In 39% van de gemeenten verliep het aantal hertellingen volgens verwachting. Bij 10% van waren er iets minder hertellingen dan verwacht en bij 35% van de gemeenten waren het er (veel) meer dan verwacht. 15% van de DSO gemeenten had geen verwachting vooraf.

Tijdens EP24 was het aantal hertellingen bij 40% van de gemeenten naar verwachting (TK23: 73%). 16% gaf toen aan dat ze meer hertellingen moesten uitvoeren dan verwacht (TK23: 12%) en bij 39% was het aantal hertellingen tijdens EP24 minder dan verwacht (TK23: 15%)

94% van de gemeenten die te maken hadden met hertellingen gaven aan voldoende voorbereid te zijn geweest op deze hertellingen. Gemeenten die niet voldoende voorbereid waren op de hertellingen (n = 4) gaven aan dat dit voornamelijk kwam omdat de locatie niet groot genoeg was (75%), omdat er meer hertellingen waren dan verwacht (75%) of omdat er niet genoeg tellers waren (25%).

13.7 Aantal terugverwijzingen

In totaal had 41% van de gemeenten een terugverwijzing van het centraal stembureau ontvangen. In totaal ontving 18% een terugverwijzing voor meerdere stembureaus en 23% voor één stembureau. 59% van de gemeenten gaf aan geen terugverwijzing te hebben gehad.

Tabel 13.11- Heeft het centraal stembureau een proces-verbaal terugverwezen? (Uitgesplitst op gemeentegrootte en type stemopneming)

	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Ja, meerdere stembureaus	3%	20%	35%	10%	23%	18%
Ja, een stembureau	11%	23%	40%	24%	22%	23%
Nee	86%	57%	25%	66%	55%	59%

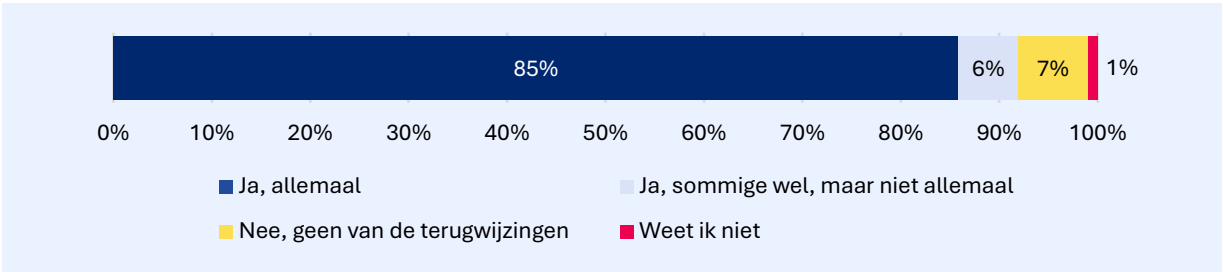
Dit aandeel terugverwijzingen is groter dan bij EP24 en TK23. Bij EP24 ontvingen slechts 8% van de gemeenten een terugverwijzing, bij TK23 was dit 15% van de gemeenten.

Grote gemeenten kregen aanzienlijk vaker te maken met terugverwijzingen dan kleine en middelgrote gemeenten. 40% van de grote gemeenten meldde een terugverwijzing voor één stembureau en 35% voor meerdere. In kleine gemeenten gaf 14% aan dat ze een of meerdere terugverwijzingen hadden ontvangen. Ook de wijze van stemopneming hing samen met het aantal terugverwijzingen: gemeenten met centrale stemopneming ontvingen vaker een terugverwijzing voor meerdere stembureaus (23% tegenover 10% bij decentrale opneming) en hadden minder vaak te maken met geen enkele terugverwijzing (55% tegenover 66%).

13.8 Waren de terugverwijzingen terecht?

Van de gemeenten die een terugverwijzing hadden ontvangen, vond 85% deze terecht, 6% deels terecht, 7% niet terecht en 1% wist het niet.

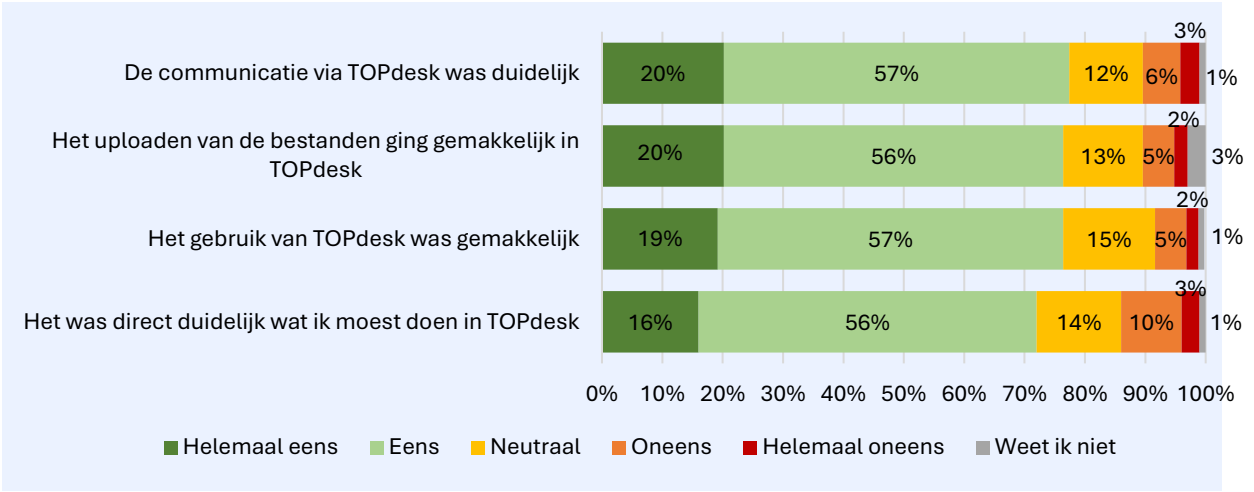
Figuur 13.12 - Vond u deze terugverwijzingen terecht?

13.9 Gebruik van de TOPdesk

Bij terugverwijzingen werd er door gemeenten gebruik gemaakt van de TOPdesk. Gemeenten waren over het algemeen positief over het gebruik van TOPdesk. 77% van de gemeenten vond de communicatie via TOPdesk duidelijk en het uploaden van bestanden (pdf's van processen verhaal en corrigenda) werd door 76% van de gemeenten als gemakkelijk ervaren. Hetzelfde percentage (76%) vond het algemene gebruik van de TOPdesk gemakkelijk en 72% gaf aan dat het direct duidelijk was wat zij moesten doen. Er waren hierbij geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

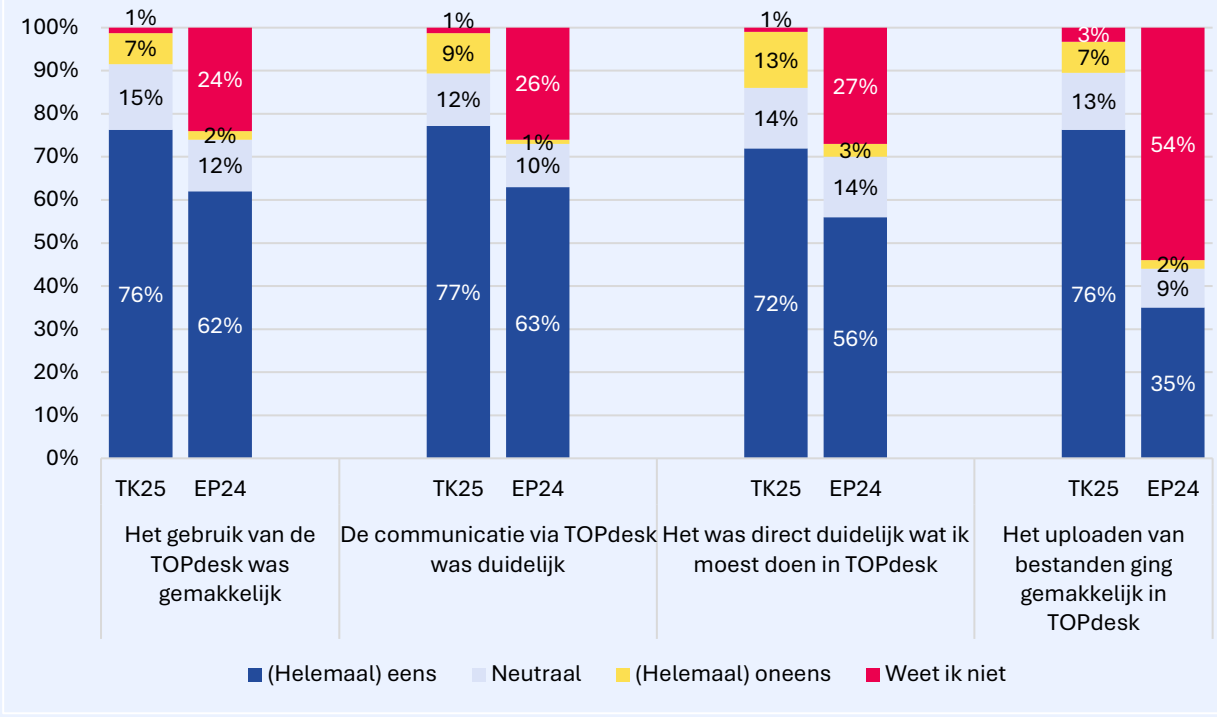
Figuur 13.13 - Gebruik van de TOPdesk.

Uit de vergelijking blijkt dat gemeenten tijdens TK25 de werking van TOPdesk positiever beoordeelden dan tijdens EP24[42]. Bij alle vier de stellingen is het aandeel gemeenten dat het (helemaal) eens was hoger bij TK25, met name bij de stelling over gebruiksgemak (76% bij TK25 tegenover 62% bij EP24). Ook op het gebied van communicatie, taakduidelijkheid en het uploaden van bestanden scoorde TK25 telkens beter dan EP24.

[42] Bij TK23 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.

Figuur 13.14 - Gebruik van de TOPdesk. Vergelijking EP24 en TK25.

14 Wensen vanuit de gemeenten

Tot slot werd aan gemeenten gevraagd wat zij zelf als verbeterpunten zien als het gaat om het verkiezingsproces en wat het verkiezingsproces voor gemeenten zou kunnen vergemakkelijken. De meest genoemde antwoorden worden in dit hoofdstuk gepresenteerd.

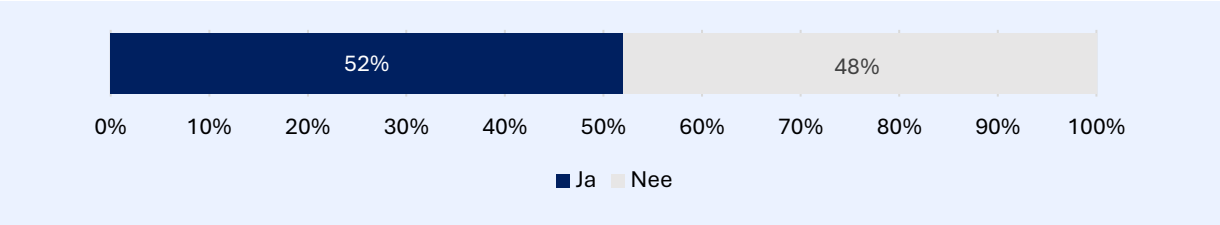
14.1 Meest genoemde wensen

- Een kleiner stembiljet
- Digitaal/elektronisch stemmen of tellen
- Kortere verkiezingsdag en gespreid telproces over meerdere dagen

14.2 Onderdelen die kwetsbaar zijn of verbeterd kunnen worden

De helft (52%) van de gemeenten vond dat er onderdelen waren in het verkiezingsproces die kwetsbaar zijn en die verbeterd zouden kunnen worden.

Figuur 14.1 - Zijn er onderdelen van het verkiezingsproces waarvan u vindt dat ze kwetsbaar zijn of verbeterd kunnen worden?

Hieronder staan de vaakst genoemde kwetsbaarheden en verbeterpunten:

1) Het meest genoemde kwetsbare onderdeel in de open antwoorden (ca. 45 keer) was het **formaat van de stembiljetten**. Gemeenten vonden deze te groot, ze veroorzaakten klachten bij kiezers en maakten het tellen en opslaan complex en foutgevoelig.

"Het enorme grote stembiljet wat voor kiezers niet te doen is in het stemhokje (waar blijft in dit geval het stemgeheim)."

2) Het handmatig **tellen van stemmen** werd als kwetsbaar ervaren (ca. 20 keer), gemeenten vonden het tijdrovend, foutgevoelig en het leidde tot vermoeidheid bij tellers, waardoor de wens voor digitale of elektronische oplossingen groot is.
3) Ook de **werkdruk en extreem lange werkdagen** werden als kwetsbaar gezien door de gemeenten (ca. 18 keer). Medewerkers (van gemeenten en/of stembureaus) werkten soms meer dan 20 uur achter elkaar, wat de kans op fouten vergrootte en de continuïteit van het proces onder druk zette.
4) Het **verlenen van een volmacht** werd als kwetsbaar gezien omdat het aangevraagd kon worden zonder geldig identiteitsbewijs.

5) Door de **postbezorging** was het verkiezingsproces kwetsbaar. Kiezerspassen en schriftelijke volmachten werden niet altijd juist en op tijd bezorgd.
6) Gemeenten vonden de **processen-verbaal en het OSV-systeem** complex en onduidelijk, wat leidde tot verwarring en extra werk, vooral bij vermoeide teams.

In het kader hieronder worden de aanbevelingen van de gemeenten getoond.

- Introduceer een kleiner en handzamer stembiljet om het stemproces en tellen te vereenvoudigen en klachten van kiezers te verminderen.
- Digitaliseer het telproces (en op termijn het stemproces) om menselijke fouten en extreme werkdruk te beperken.
- Verkort de werkdag en spreid het telproces over meerdere dagen of teams om vermoeidheid en fouten te voorkomen.
- Versterk controle op het verlenen van een volmacht, bijvoorbeeld door verplicht ID-bewijs bij aanvragen.
- Versterk controle op postbezorging, bijvoorbeeld door betere afspraken met PostNL.
- Maak processen-verbaal en OSV gebruiksvriendelijker, met duidelijke instructies en logische opbouw om fouten te verminderen.

14.3 Wat zou het verkiezingsproces makkelijker maken?

Tot slot werd aan gemeenten gevraagd: *"Stel dat u één ding mag wijzigen aan het verkiezingsproces om het gemeenten gemakkelijker te maken. Wat zou u dan veranderen aan het verkiezingsproces?"*

In het algemeen gingen de genoemde punten vooral over uitvoerbaarheid: kleiner stembiljet, minder papierwerk, digitaal stemmen/tellen en minder complexe processen. Daarnaast speelde werkdruk en efficiëntie een grote rol (kortere dagen, meer tijd voor verwerking).

Hieronder worden de negen meest genoemde verbeterpunten genoemd samen met enkele quotes per verbeterpunt ter illustratie. De genoemde verbeterpunten komen gedeeltelijk overeen met de punten die hierboven ook al genoemd werden.

1. **Kleiner stembiljet invoeren** (door ca. 68 gemeenten genoemd)
   "Kleiner stembiljet, liever gisteren dan vandaag!"
   "Het gebruikte stembiljet was niet te hanteren. Veel te groot, ook voor de stembus."
   "Werken met het nieuwe stembiljet landelijk. Meer druk uitoefenen op de politiek."

2. **Digitaal stemmen of tellen** (door ca. 40 keer genoemd)
   "Zo snel mogelijk digitaal stemmen invoeren."
   "Digitaliseren van het telproces en liever nog stemproces."

3. **Stoppen met tellen op verkiezingsavond** (door ca. 20 keer genoemd)
   "Stop met tellen op de avond zelf. Laat de stemmen de volgende dag door een fris team tellen."
   "Niet meer tellen op verkiezingsdag. Na afloop stemming alles verzegelen."

4. **Openingstijden stembureaus verkorten** (door ca. 15 keer genoemd)

“Stembureaus een uur eerder dicht.”

5. **Proces-verbaal vereenvoudigen** (door ca. 12 keer genoemd)
   “Proces-verbaal vereenvoudigen (is te complex).”
   “Invullen proces-verbaal vereenvoudigen.”

6. **Minder papierwerk en controles** (door ca. 10 keer genoemd)
   “Zoveel regeltjes en invuloefeningen. Kan het soms niet wat eenvoudiger?”
   “Ophouden met invullen controle lijsten, is overbodig en heeft geen toegevoegde waarde.”

7. **Meer tijd voor verwerking en uitslag** (door ca. 8 keer genoemd)
   “Meer tijd om de uitslag te kunnen verwerken, dus bijvoorbeeld het GSB op vrijdag houden.”
   “Publicatie en scannen Processen Verbaal kost erg veel tijd na 2 lange dagen.”

8. **Minder partijen/ kiesdrempel** (door ca. 6 keer genoemd)
   “Stembiljetten verkleinen minder partijen.”
   “Bij de laatste verkiezingen deden er 1180 kandidaten mee. Dit zorgt voor diverse uitdagingen.”

9. **OSV en processen verbeteren** (door ca. 5 keer genoemd)
   “Betere handleidingen voor de platformen. Betere helpdesk voor OSV.”

15 Conclusie

Op woensdag 29 oktober 2025 vond de Tweede Kamerverkiezing plaats. De Kiesraad wenste een evaluatie te doen met gemeenteambtenaren. In de vragenlijst die Centerdata hiervoor heeft afgenomen onder de projectleiders verkiezingen bij gemeenten werd hen gevraagd naar de wijze waarop voorbereiding, uitvoering en afhandeling van de verkiezing zijn verlopen.

Het belangrijkste **doel** van dit evaluatieonderzoek was tweeledig: enerzijds wilde de Kiesraad evalueren hoe de verkiezing is verlopen, anderzijds was de vraag hoe het aanbod vanuit de Kiesraad aan de gemeenten kon worden verbeterd. In deze conclusie wordt antwoord gegeven op de belangrijkste onderzoeksvragen. Het rapport bevat daarnaast enkele hoofdstukken die niet direct voortkomen uit deze onderzoeksvragen, maar die de context, organisatie en uitvoering van het verkiezingsproces binnen gemeenten beschrijven. Deze hoofdstukken (zoals over de organisatie van de verkiezing, verklaringen, vervoer en opslag van stembescheiden) ondersteunen het inzicht in het totale verkiezingsproces, maar worden niet afzonderlijk besproken in dit concluderende hoofdstuk.

15.1 Hoe evalueren gemeenteambtenaren de informatievoorziening en ondersteuning door de Kiesraad?

Gemeenteambtenaren evalueerden de informatievoorziening en ondersteuning door de Kiesraad overwegend **positief**. Zij beoordeelden de Toolkit, de nieuwsbrief en het Informatiepunt Verkiezingen grotendeels als (zeer) goed en voelden zich in meerderheid voldoende voorbereid en ondersteund rondom de Wet programmatuur verkiezingen. Tegelijkertijd gaven gemeenten aan dat de structuur en overzichtelijkheid van de Toolkit verbeterd konden worden en dat bepaalde documenten en functies nog konden worden toegevoegd (bijvoorbeeld: uitgebreide zoekfunctie, draaiboek zitting CSB en calamiteitenplan, zie hoofdstuk 4).

15.2 Welke methodes passen gemeenten toe in hun communicatie over de verkiezing naar specifieke doelgroepen?

Gemeenten richtten hun communicatie over de verkiezing op uiteenlopende doelgroepen en maakten daarbij gebruik van verschillende kanalen, zoals de gemeentelijke website, waarismijnstemlokaal.nl, lokale media en informatie op of bij de stempas. De meeste gemeenten focusten hun communicatie op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen en in grotere gemeenten werd daarnaast vaker aandacht besteed aan kiezers met diverse beperkingen. Ook faciliteerden bijna alle gemeenten de zichtbaarheid van verkiezingsposters, waarmee politieke partijen aanvullende manieren kregen om hun boodschap bij specifieke groepen onder de aandacht te brengen.

15.3 Hoe makkelijk of moeilijk was het voor gemeenten om te zorgen voor genoeg (toegankelijke) stemlokalen?

Gemeenten ervaren het realiseren van voldoende (toegankelijke) stemlokalen over het algemeen als goed haalbaar, waarbij een meerderheid aangaf dat zij meer dan genoeg locaties konden regelen en

het proces als makkelijk verliep. Tegelijkertijd gaf een kleinere groep gemeenten (vooral grote gemeenten en gemeenten met een hoge bevolkingsdichtheid) aan dat dit moeilijk was, vooral door een beperkt aanbod aan geschikte of toegankelijke locaties voor mensen met een lichamelijke beperking. Hoewel de meeste gemeenten inschatten dat ze goed toegankelijke stemlokalen wisten te realiseren, heeft een derde een melding gedaan van locaties die niet voldeden aan de toegankelijkheidseisen.

15.4 Hoe makkelijk of moeilijk was het voor gemeenten om genoeg stembureauleden te werven en hoe hebben zij deze stembureauleden getraind en ondersteund?

Gemeenten vonden het werven van voldoende stembureauleden over het algemeen goed uitvoerbaar, waarbij meer dan de helft aangaf dat dit (heel) makkelijk was en slechts een kleinere groep (15%) het proces moeilijk vond, met name doordat vrijwilligers geen reserve lid willen zijn en een vergrijzend vrijwilligersbestand. Met vergrijzing wordt bedoeld dat een groot deel van de beschikbare vrijwilligers op hogere leeftijd is, waardoor de groep kleiner wordt door uitval en minder duurzaam inzetbaar is voor toekomstige verkiezingen. Gemeenten konden uitval vrijwel altijd opvangen dankzij voldoende reserveleden. Vrijwel alle gemeenten trainden hun voorzitters, stembureauleden en tellers, meestal via e-learning. Daarnaast ondersteunde de meerderheid van de gemeenten (59%) hun stembureaus op de verkiezingsdag met digitale hulpmiddelen.

15.5 Hoe hebben gemeenten het proces van het tellen van de stemmen ingericht?

Gemeenten richtten het telproces op uiteenlopende manieren in, waarbij een meerderheid gebruikmaakte van de VOX-telmethode en dit overwegend positief beoordeelde. Het merendeel van de gemeenten telde door na middennacht en vooral grote gemeenten en een derde van de gemeenten met decentrale stemopneming hadden tot na 02.00 uur nodig om de telling af te ronden.

15.6 Hoe hebben gemeenten het proces rondom het GSB ingericht?

Het aantal GSB-leden varieerde sterk naar gemeentegrootte: kleine gemeenten benoemden gemiddeld 8 leden, middelgrote 10 en grote gemeenten 18. De meeste gemeenten benoemden ambtenaren als leden van het GSB, burgers werden veel minder vaak benoemd. Ongeveer driekwart van de gemeenten bood training aan voor GSB-leden. Dit gebeurde vaker in grote gemeenten dan in kleine gemeenten. E-learning was de meest gebruikte vorm.

Evaluatie Tweede Kamerverkiezing 2025 - Vrijwilligers

Rapport door Centerdata in opdracht van de Kiesraad

Datum 6 februari 2026

Auteurs Marije Oudejans (Centerdata)
Claudia Geurts (Centerdata)
Mara Verheijen (Centerdata)
Boukje Cuelenaere (Centerdata)
Hans Vollaard (Universiteit Utrecht)

Versie 1.0

Uitgave
Centerdata
info@centerdata.nl
www.centerdata.nl

Contact
Marije Oudejans
marije.oudejans@centerdata.nl

© Centerdata, Tilburg, 2026
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave 3

Samenvatting 5

1.1 Achtergrond en uitvoering 5
1.2 Profiel vrijwilligers verkiezingsdag 6
1.3 Training verkiezingsdag vrijwilligers 7
1.4 Verloop verkiezingsdag 7
1.5 Profiel vrijwilligers GSB 8
1.6 Training GSB vrijwilligers 8
1.7 Verloop zitting GSB 8

2 Inleiding 10

2.1 Onderzoeksvragen 10
2.2 Onderzoeksopzet 10
2.2.1 Dataverzameling 10
2.2.2 Representativiteit 11
2.3 Leeswijzer 12

3 Verkiezingsdag - Vrijwilligersprofiel 14

3.1 Belangrijkste uitkomsten 14
3.2 Achtergrond vrijwilligers 15
3.3 Werving 20
3.4 Rol op stembureau 22
3.5 Motivatie 23

4 Verkiezingsdag - Training 35

4.1 Belangrijkste uitkomsten 35
4.2 Gevolgde trainingen 35
4.3 Training als voorbereiding op werkzaamheden 36

5 Verkiezingsdag - Verloop 40

5.1 Belangrijkste uitkomsten 40
5.2 Kennis en bijdrage 40
5.3 Kwaliteit en capaciteit stembureau 42
5.4 Werken in shifts 44
5.5 Beoordeling takenpakket 45
5.6 Gebruik hulpbronnen 47
5.7 Beoordeling stemlokaal 48
5.8 Beoordeling waardering 50
5.9 Aandachtspunten werkwijze 51
5.10 Tips 52

6 Zitting GSB - Vrijwilligersprofiel 54

6.1 Belangrijkste uitkomsten 54
6.2 Achtergrond vrijwilligers 55
6.3 Werving 60
6.4 Rol tijdens gemeentelijke telling 62
6.5 Motivatie 62

7 Zitting GSB - Training 69
7.1 Belangrijkste uitkomsten 69
7.2 Gevolgde trainingen 69
7.3 Training als voorbereiding op werkzaamheden 70
8 Zitting GSB - Verloop 72
8.1 Belangrijkste uitkomsten 72
8.2 Kennis en bijdrage 72
8.3 Kwaliteit en capaciteit gemeentelijk stembureau 74
8.4 Beoordeling locatie GSB 75
8.5 Beoordeling waardering 76
8.6 Aandachtspunten werkwijze 77
8.7 Tips 78
9 Conclusies 79
9.1 Evaluatieonderzoek verkiezingsvrijwilligers 79
9.2 Wie zijn de verkiezingsvrijwilligers? 79
9.3 Wat zijn motieven van verkiezingsvrijwilligers? 79
9.4 Ervaringen 79
9.5 Verbeterpunten 80
9.6 Bevindingen 81

Samenvatting

1.1 Achtergrond en uitvoering

De Kiesraad voert een evaluatie uit onder alle verkiezingsvrijwilligers die betrokken zijn geweest bij de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025. Het doel van dit evaluatieonderzoek is enerzijds het vaststellen van wie de vrijwilligers zijn (welke kenmerken typeren hen) en vanuit welke motivatie zij zich aanmelden. Daarnaast wordt met dit onderzoek in kaart gebracht wat de ervaringen zijn van de vrijwilligers rondom het verkiezingsproces en de training.

In kader van dit onderzoek heeft onderzoeksbureau Centerdata een bericht gestuurd naar de projectleiders verkiezingen van alle gemeenten met de vraag om al hun verkiezingsvrijwilligers te vragen om deel te nemen aan het onderzoek door middel van het invullen van een vragenlijst. De ambtenaren is gevraagd om alle vrijwilligers op het stembureau (voorzitters, plaatsvervangend voorzitters, stembureauleden, tellers) én alle vrijwilligers die hebben geholpen op het gemeentelijk stembureau te benaderen. Daarbij ook gemeenteambtenaren die op het (gemeentelijk) stembureau hebben meegeholpen, met uitzondering van de ambtenaren die in het verkiezingsteam werkten.

Het veldwerk vond plaats tussen 11 november en 2 december 2025. Gemeenten die zijn uitgesloten van het onderzoek zijn de gemeenten die meededen aan een experiment met een nieuw stembiljet (Alphen aan den Rijn, Boekel, Borne, Midden-Delfland en Tynaarlo), omdat deze gemeenten al aan een apart onderzoek meededen, en de bijzondere gemeenten (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba) omdat de vragenlijst alleen in het Nederlands beschikbaar was. In totaal hebben 6.749 verkiezingsvrijwilligers de volledige vragenlijst afgerond. Zowel de vrijwilligers op het stembureau op de dag van stemming (29 oktober 2025) zijn uitgenodigd als de vrijwilligers die op het gemeentelijk stembureau (GSB) zijn ingezet (30 en 31 oktober 2025). De belangrijkste taak van het GSB is het vaststellen van de verkiezingsuitslag op gemeentelijk niveau, op basis van de processen-verbaal van de stembureaus. Bij gemeenten met centrale stemopneming (CSO) worden op de verkiezingsdag alleen de stemmen per lijst geteld. De telling per kandidaat wordt bij CSO gemeenten op de dag na de verkiezingsdag op het GSB gedaan. Bij gemeenten met decentrale stemopneming (DSO) tellen stembureaus op de verkiezingsdag zelf alle stemmen per lijst en kandidaat. Het GSB controleert bij DSO gemeenten de dag erna op rekenfouten en telverschillen aan de hand van de processen verbaal en telt de gemeentelijke totaaluitslag bij elkaar.
In dit onderzoek hebben 5.488 respondenten alleen geholpen op de verkiezingsdag in het stembureau en/of bij de telling (81%). Daarnaast waren 679 deelnemers alleen vrijwilliger op de dag van de gemeentelijke telling op het GSB (10%). 582 deelnemers waren op beide dagen vrijwilliger (9%).

De deelnemers waren vrijwilliger in 89 verschillende gemeenten. In tabel 1.1 staat een schatting van het aantal vrijwilligers, gebaseerd op de antwoorden van de ambtenaren in het evaluatieonderzoek TK25[1]. De vrijwilligers uit grote gemeenten zijn in de steekproef enigszins ondervertegenwoordigd (zie tabel 1.1). Verschillende grote gemeenten hebben aangegeven hun eigen evaluatieonderzoek uit te voeren en daarom niet deel te nemen.

Tabel 1.1. Verdeling vrijwilligers naar gemeentegrootte

	Schatting aantal vrijwilligers	Netto steekproef
Kleine gemeenten (<20.000 inwoners)	7.623 (6%)	764 (11%)
Middelgrote gemeenten (20.000-100.000 inwoners)	81.405 (65%)	4.738 (70%)
Grote gemeenten (>100.000 inwoners)	36.673 (29%)	1.247 (18%)
Totaal	**125.701**	**N = 6.749**

1.2 Profiel vrijwilligers verkiezingsdag

- Driekwart van de verkiezingsdag vrijwilligers was 55 jaar of ouder (74%), waarbij de gemiddelde leeftijd in grote gemeenten (59 jaar) iets lager lag dan bij middelgrote gemeenten (61 jaar). Het aandeel mannen en vrouwen was ongeveer gelijk. Een meerderheid van de vrijwilligers heeft een hbo- of universitaire opleiding gevolgd (56%) en een groot deel is inmiddels gepensioneerd (46%).
- Kleine gemeenten vroegen of verplichtten hun medewerkers vaker om een rol te vervullen op het stembureau dan middelgrote of grote gemeenten.
- Van de verkiezingsdag vrijwilligers gaven de oudere vrijwilligers het vaakst aan geïnteresseerd te zijn in politiek.
- Voor ruim acht op de tien vrijwilligers was dit niet de eerste keer als vrijwilliger op een stembureau (83%).
- Een derde van de vrijwilligers is benaderd door de gemeente om zich aan te melden als vrijwilliger (36%), maar ook via vrienden/kennissen zijn veel vrijwilligers geworven (20%). 17% werkte voor de gemeente en 13% is via een advertentie in regionale of lokale krant geworven.
- 45% van de vrijwilligers gaf aan zowel stembureaulid als teller geweest te zijn en 18% van de vrijwilligers vervulde de rol van voorzitter. Voorzitters zijn relatief vaker man en wat jonger dan andere stembureauvrijwilligers.
- De meeste vrijwilligers werkten op een stembureau in de gemeente waar ze wonen (87%). Jongeren en vrijwilligers uit kleine gemeenten staan er vaker voor open om in een andere gemeente te helpen.
- De belangrijkste motivatie om aan deze verkiezing mee te werken was om iets te willen doen voor de samenleving. Als de verkiezingen in het weekend zouden worden gehouden, zou dit het voor de meeste vrijwilligers niet makkelijker of moeilijker maken om mee te helpen (68%). De mogelijkheid om het stembureau te kiezen (niet mogelijk in alle gemeenten) en duidelijkheid over wat er werd verwacht speelden een belangrijke rol bij de aanmelding. Bijna

[1] Het was mogelijk dat vrijwilligers zowel op de dag van stemming als op de dag van de GSB-zitting hebben geholpen. Dit kan ervoor hebben gezorgd dat bepaalde vrijwilligers in de schatting dubbel zijn geteld. Dit betrof een relatief kleine groep.

alle vrijwilligers willen zich (waarschijnlijk) ook voor een volgende verkiezing weer aanmelden (96%).

- Hoewel dit niet bij alle gemeenten mogelijk is, vonden ervaren vrijwilligers het belangrijk dat ze konden kiezen op welk stembureau ze werkten, dat ze samen met bekenden konden werken, dat ze de mogelijkheid hadden om een dagdeel te werken in plaats van een hele dag en dat ze een financiële vergoeding kregen.

1.3 Training verkiezingsdag vrijwilligers

- Bijna alle vrijwilligers kregen ter voorbereiding op hun rol een training aangeboden (99%). Dit was in de meeste gevallen verplicht om te volgen (91%) en was vaak in de vorm van een e-learning module (94%).
- Door de training voelden vrijwilligers zich op alle taken binnen het stembureau (volledig) voorbereid. Toch heeft een op de tien vrijwilligers te maken gehad met situaties waar ze niet op voorbereid waren (9%).

1.4 Verloop verkiezingsdag

- Bijna alle vrijwilligers vonden dat ze voldoende kennis hadden om hun taken op het stembureau op een goede manier uit te voeren (98%). Ook waren vrijwilligers goed in staat om vragen van kiezers te beantwoorden over het stemproces (98%).
- 96% van de vrijwilligers was ervan overtuigd dat hun bijdrage aan de Tweede Kamerverkiezing ertoe deed.
- Het verloop van de verkiezingsdag is door de vrijwilligers als erg positief ervaren. Over het algemeen gaven vrijwilligers aan dat er weinig fouten zijn gemaakt, dat er voldoende vrijwilligers aanwezig waren en dat andere stembureauleden hun taken goed uitvoerden.
- Het werken in shifts werd door veel vrijwilligers (81%) als positief of zelfs heel positief ervaren.
- Bij alle onderdelen van de vrijwilligersrol gaf minimaal de helft van de vrijwilligers aan dit leuk of zelfs heel erg leuk te vinden, waarbij ze het contact met de kiezers (97%) en de samenwerking met andere vrijwilligers (96%) over het algemeen het leukste vonden. Taken die door sommigen als moeilijk werden ervaren, waren bijvoorbeeld het bepalen wie er hulp mocht krijgen in het stemhokje (5%) en het tellen van de stembiljetten (6%).
- Ruim twee derde van de vrijwilligers heeft geen gebruik gemaakt van de beschikbare hulplijnen. Wanneer er wel een hulplijn nodig was, werd voornamelijk de hand-out ‘stembureau-instructie’ op het stembureau gebruikt (28%).
- Een ruime meerderheid vond de ruimte van het stembureau op alle verschillende onderdelen geschikt. Het meest genoemde punt van verbetering was de temperatuur, die was voor 12% matig of onvoldoende.
- Vrijwilligers kregen vrijwel altijd waardering voor hun inzet, waarbij 85% meerdere manieren van waardering rapporteerden. De meeste vrijwilligers waren (heel) tevreden over deze waardering (89%).
- De grootste groep ondervraagde vrijwilligers was tevreden over de werkwijze tijdens de verkiezingsdag en zag hierbij geen punten voor verbetering. Volgens 4% van de vrijwilligers betreffen aandachtspunten voor het verkiezingsproces de voorbereiding van de voorzitters, de begrijpelijkheid en opvolging van de gebruikte telmethode, het tellen van relatief grote

stembiljetten, het zorgdragen dat tellers het protocol volgen en het oplossen van technische problemen, onder andere met tablets. De meest genoemde tips voor de Kiesraad en gemeenten waren: maak het stembiljet kleiner, zorg voor kortere shifts, goede catering, een uniforme vergoeding en betere selectie en training van voorzitters.

1.5 Profiel vrijwilligers GSB

- Vrijwilligers op het gemeentelijk stembureau zijn gemiddeld iets jonger dan de vrijwilligers op de verkiezingsdag. De GSB vrijwilligers bestonden voor een iets groter deel uit vrouwen (59%) dan mannen. Het opleidingsniveau van de ondervraagde GSB vrijwilligers is vergelijkbaar met de verkiezingsdag vrijwilligers (namelijk hoog opgeleid: 58% hbo of universiteit). Bij de GSB vrijwilligers was een kleiner percentage gepensioneerd (36%) en werkten er in verhouding meer ambtenaren (43%).
- Van de ondervraagde vrijwilligers in kleine gemeenten gaf een kwart aan dat ze als gemeenteambtenaar door hun werkgever werden verplicht om bij het GSB te werken (24%).
- De GSB vrijwilligers waren iets minder geïnteresseerd in politiek dan verkiezingsdag vrijwilligers.
- Voor een derde van de GSB vrijwilligers was dit hun eerste gemeentelijke telling.
- 40% van de vrijwilligers was op de hoogte van de mogelijkheid om te helpen bij de verkiezing door hun werk bij de gemeente. Het grootste deel hiervan is door hun werkgever, de gemeente, gevraagd (76%) of verplicht (8%) om op het GSB te werken.
- Driekwart van de GSB vrijwilligers bestond uit tellers en 11% was leider van het telteam. Bij gemeenten met DSO waren vrijwilligers gemiddeld 5 uur en een kwartier aan het werk en bij een CSO 7 uur.
- GSB vrijwilligers werden vooral gemotiveerd tot deelname door de mogelijkheid om samen met bekenden te werken (34%), maar ook omdat de dag van de telling (donderdag) ze beter uitkwam (32%) en de duidelijkheid over de verwachtingen (31%). Ook bij de GSB vrijwilligers is er veel animo om zich bij een volgende verkiezing (waarschijnlijk) weer aan te melden (97%).

1.6 Training GSB vrijwilligers

- Binnen gemeenten met een CSO werd vaker een training aangeboden voor het werken op het GSB (87%) dan bij DSO gemeenten (70%). Daarnaast werden er vaker trainingen aangeboden in middelgrote steden (89%) en was de training voor 71% van de vrijwilligers verplicht.
- GSB vrijwilligers voelden zich goed (67%) of zelfs uitstekend (18%) voorbereid op hun taken na de training, waarbij ervaren vrijwilligers zich het beste voorbereid voelden. Net als bij de verkiezingsvrijwilligers heeft ook 1 op de 10 GSB vrijwilligers een situatie meegemaakt waar ze niet op voorbereid waren in de training.

1.7 Verloop zitting GSB

- De meeste GSB vrijwilligers hadden de ervaring dat ze voldoende kennis hadden om hun taak goed uit te voeren (95%), met name de oudere vrijwilligers. Ook vonden vrijwel alle

vrijwilligers dat ze een nuttige bijdrage hebben geleverd (97%), in de grote gemeenten werd dat het sterkst ervaren.

- Over het algemeen zijn de GSB vrijwilligers tevreden of zelfs erg tevreden met de organisatie van de gemeentelijke telling. Meer dan 90% vond dat er voldoende tellers waren, dat de werkdruk goed te doen was, dat het duidelijk was wat er van de vrijwilligers werd gevraagd en is ervan overtuigd dat de vastgestelde tellingen kloppen.
- Alle omstandigheden rondom de ruimte waar de gemeentelijke telling plaatsvond werden als goed of uitstekend ervaren door bijna alle GSB vrijwilligers. Ook bij het GSB is de temperatuur het meest genoemde aandachtspunt.
- Op de GSB-dag ontvingen vrijwilligers minder vaak een financiële vergoeding (60%) als blijk van waardering dan op de verkiezingsdag (80%). De ondervraagde vrijwilligers die op de GSB dag werkten bestaan dan ook voor een groter deel uit gevraagde of verplichte ambtenaren dan bij de verkiezingsdag. Vrijwilligers die vanuit hun werk bij de gemeente zijn gevraagd (of verplicht) om te helpen bij de gemeentelijke telling noemden minder vaak een financiële vergoeding (20%) dan respondenten die niet vanuit hun werk werden gestimuleerd om vrijwilliger te zijn (83%). Zeven op de tien vrijwilligers ontvingen een dankwoord vanuit de gemeente en/of kregen catering aangeboden. 92% was (heel) tevreden over de waardering die ze kregen voor hun inzet.
- De meeste GSB vrijwilligers hadden geen zorgen over de manier van werken op de dag van de gemeentelijke telling. Slechts enkele vrijwilligers (3%) gaven aan dat er mogelijke aandachtspunten zijn voor de GSB dag. Hierbij kan worden gedacht aan meer training voor de telleiders, en meer nadruk op het bewaken van de rust en het volgen van het protocol bij het tellen.
- GSB vrijwilligers hebben verschillende tips voor de Kiesraad of de gemeente omtrent de inzet van vrijwilligers bij de gemeentelijke telling. De belangrijkste verbeterpunten zijn onder andere: kleinere stembiljetten, betere doorstroming bij het tellen, duidelijkere instructies, betere fysieke omstandigheden en focus op werving en selectie.

2 Inleiding

2.1 Onderzoeksvragen

De Kiesraad is verantwoordelijk voor de organisatie van verkiezingen en voert na elke verkiezing een evaluatie uit. In dit onderzoek gaat het om de ervaringen van verkiezingsvrijwilligers tijdens de dag van de Tweede Kamerverkiezing op 29 oktober 2025 en de dag van de gemeentelijke telling op het GSB, op 30 (en eventueel 31) oktober 2025. De resultaten van deze evaluatie worden door de Kiesraad gebruikt voor het schrijven van een evaluatieadvies. Het doel van dit onderzoek is inzicht krijgen in wie deze verkiezingsvrijwilligers zijn, wat hun motivatie is om zich aan te melden als vrijwilliger en wat hun ervaringen zijn.

Om deze doelstelling te realiseren richt dit onderzoek zich op de volgende **onderzoeksvragen**:

1. Wie zijn de stembureauleden en wat zijn hun motieven om zich aan te melden?
   1a. Zijn er verschillen tussen stembureauleden (leeftijd, rollen, ervaring) en de motieven voor het aanmelden?
2. Wat zijn de ervaringen tijdens de verkiezingsdag op 29 oktober 2025 en de voorbereidende training?
   2a. Zijn er verschillen tussen stembureauleden met verschillende rollen (voorzitters, leden, tellers)?
   2b. Zijn er verschillen tussen gemeenten op basis van stemopneming (centraal of decentraal) en gemeentegrootte?
3. Wat zijn de ervaringen tijdens de gemeentelijke telling en de voorbereidende training?
   3a. Zijn er verschillen tussen soorten vrijwilligers (voorzitters, leden, tellers)?
   3b. Zijn er verschillen tussen gemeenten op basis van stemopneming (centraal of decentraal) en gemeentegrootte?
4. Welke verbeterpunten zien de verkiezingsvrijwilligers?

2.2 Onderzoeksopzet

Onderzoeksbureau Centerdata voert dit evaluatieonderzoek uit in opdracht van de Kiesraad. De verkiezingsvrijwilligers zijn via de projectleiders verkiezingen van gemeenten gevraagd deel te nemen aan het onderzoek door middel van het invullen van een online vragenlijst. Zowel de vrijwilligers op het stembureau (voorzitters, plaatsvervangend voorzitters, stembureauleden, tellers) als alle vrijwilligers die hebben geholpen op het gemeentelijk stembureau zijn hiervoor benaderd.

2.2.1 Dataverzameling

Het veldwerk vond plaats tussen 11 november en 2 december 2025, direct na het definitief vaststellen van de verkiezingsuitslag op 10 november. De uitnodiging werd in eerste instantie verstuurd naar de projectleiders verkiezingen van 74 gemeenten die representatief zijn voor heel Nederland. De gemeenten die meededen aan een experiment met een nieuw stembiljet (Alphen aan den Rijn, Boekel, Borne, Midden-Delfland en Tynaarlo) werden uitgesloten. Het ministerie van BZK verzorgt aparte evaluatieonderzoeken in deze gemeenten. Ook de bijzondere gemeenten (Bonaire, Sint-Eustatius en Saba) zijn niet benaderd, omdat de vragenlijst alleen in het Nederlands

beschikbaar was. Nadat uit verschillende reacties van de benaderde gemeenten bleek dat verschillende gemeenten hun eigen evaluatieonderzoek onder vrijwilligers deden, zijn op 17 november 2025 ook alle andere (263) gemeenten uitgenodigd om zo tot een voldoende grote steekproef van vrijwilligers te komen.

Voor de vragenlijst is gebruik gemaakt van een algemene (niet persoonlijke) link. Respondenten konden niet geïdentificeerd worden via een persoonlijke code. Wanneer een respondent de vragenlijst heeft afgebroken en op een later tijdstip wilde deelnemen, werd een nieuwe vragenlijst aangemaakt. Om deze reden filterden we de incomplete vragenlijsten uit de dataset en rapporteren we alleen over de volledig afgeronde vragenlijsten.

Tijdens het veldwerk is eenmaal een herinneringsmail verstuurd aan gemeenten uit de oorspronkelijke steekproef van 74 gemeenten, waarvan nog geen vrijwilligers hadden gerespondeerd. Niet-responderende gemeenten uit die steekproef zijn tevens telefonisch benaderd om deelname te stimuleren. De uitnodiging werd opnieuw verzonden naar een andere contactpersoon binnen de gemeente wanneer de oorspronkelijke contactpersoon afwezig was of wanneer er na 2,5 week veldwerk nog geen respons was én de medewerker niet telefonisch bereikt kon worden. Wanneer er geen vervangende contactpersoon was of deze ook niet reageerde, werd de uitnodiging gestuurd naar het algemene (verkiezing) e-mailadres van de gemeente.

2.2.2 Representativiteit

In totaal hebben 6.749 verkiezingsvrijwilligers de volledige vragenlijst afgerond. Hiervan hebben 5.488 vrijwilligers alleen geholpen op de verkiezingsdag 29 oktober 2025 (81%), 679 deelnemers waren alleen vrijwilliger op de dag van de gemeentelijke telling (10%), en 582 deelnemers waren op beide dagen vrijwilliger (9%).

Er zijn geen exacte aantallen bekend van het aantal vrijwilligers dat betrokken is geweest bij de verkiezingsdag en de dag van de gemeentelijke telling. In tabel 2.1 is een schatting gemaakt van de aantallen vrijwilligers, gebaseerd op de antwoorden van de gemeenteambtenaren in het evaluatieonderzoek TK25 op de vraag naar het aantal stembureauvrijwilligers, aangewezen GSB leden en GSB ondersteuners.

Tabel 2.1. Verdeling deelnemende vrijwilligers naar gemeentegrootte

	Aantal gemeenten in bruto steekproef	Aantal gemeenten in netto steekproef	Schatting aantal vrijwilligers	Netto steekproef
Kleine gemeenten (<20.000 inwoners)	63 (19%)	19 (21%)	7.623 (6%)	764 (11%)
Middelgrote gemeenten (20.000-100.000 inwoners)	243 (72%)	61 (69%)	81.405 (65%)	4.738 (70%)
Grote gemeenten (>100.000 inwoners)	31 (9%)	9 (10%)	36.673 (29%)	1.247 (18%)
Totaal	**337**	**89**	**125.701**	**N = 6.749**

De deelnemers waren vrijwilliger in 89 verschillende gemeenten. Hoewel de verdeling op gemeenteniveau overeenkomt met de verdeling in de bruto steekproef, is te zien dat wanneer de aantallen vrijwilligers worden meegenomen, de kleine en middelgrote gemeenten wat oververtegenwoordigd zijn en de grote gemeenten wat ondervertegenwoordigd. Verschillende grote gemeenten hebben aangegeven niet te willen deelnemen omdat zij hun eigen evaluatieonderzoek onder hun vrijwilligers uitvoerden.
Bij de analyse van de data is besloten om geen weging toe te passen. Er is onvoldoende informatie beschikbaar over de onderliggende populatie om verantwoorde wegingsfactoren te bepalen. Daardoor blijft onduidelijk welk effect weging zou hebben op de uitkomsten en bestaat het risico dat de resultaten eerder worden vertekend dan gecorrigeerd.
In plaats daarvan wordt bij de interpretatie van de resultaten expliciet rekening gehouden met de verdeling van de steekproef. Zodra er een effect is van gemeentegrootte, is het van belang de resultaten per categorie te beschouwen.

Dit onderzoek is gebaseerd op een steekproef van verkiezings- en GSB vrijwilligers. Niet alle benaderde gemeenten en vrijwilligers hebben aan het onderzoek deelgenomen. Omdat het profiel en de opvattingen van de non-respondenten niet bekend zijn, kan niet worden uitgesloten dat hun ervaringen en perspectieven op bepaalde punten afwijken van die van de respondenten.

2.3 Leeswijzer

De vragenlijst bestond uit twee delen: een deel voor de vrijwilligers die op 29 oktober 2025 op het stembureau hebben gewerkt, en een deel voor de vrijwilligers die betrokken waren bij de gemeentelijke telling op 30 (en 31) oktober 2025. Dit onderscheid is ook gemaakt in deze rapportage. Drie hoofdstukken (hoofdstuk 3 t/m 5) gaan over de vrijwilligers betrokken bij de verkiezingsdag, en drie hoofdstukken (hoofdstuk 6 t/m 8) gaan over de vrijwilligers die op het gemeentelijk stembureau werkzaam waren. Hierbij wordt steeds in het eerste hoofdstuk (hoofdstuk 3 en 6) een profiel geschetst van de vrijwilligers: hoe zagen zij eruit qua leeftijd, gender, opleiding en werksituatie? Hoe zijn deze vrijwilligers geworven, welke rol hadden zij bij hun werkzaamheden en met welke motivatie hebben zij zich aangemeld als vrijwilliger? Het tweede hoofdstuk (hoofdstuk 4 en 7) gaat vervolgens over de training. Tot slot bevat het derde hoofdstuk (hoofdstuk 5 en 8) de ervaringen met het verloop van de dag en de werkzaamheden. De beantwoording van de onderzoeksvragen is opgenomen in hoofdstuk 9.
Waar relevant zijn uitkomsten gerapporteerd naar gemeentegrootte, ervaring van de vrijwilliger, leeftijd, rol, mate waarin in shifts (dagdelen) werd gewerkt en/of de manier van stemopneming (CSO of DSO). Omdat bepaalde kenmerken verband kunnen houden met elkaar – zo maakten grote gemeenten bv. vaker gebruik van een CSO – werden multivariate analyses uitgevoerd om voor deze samenhang te corrigeren.

Leeswijzer statistische resultaten

Hieronder leggen we een aantal zaken uit over het lezen van de statistische resultaten.

- Het aantal respondenten in de steekproef wordt aangegeven met een *N*.
- Verschillen op achtergrondkenmerken worden alleen gerapporteerd als ze significant van elkaar verschillen (bij $p < 0,05$). Als een verschil significant is weerspiegelt het verschil zeer waarschijnlijk een reëel verschil. Het is onwaarschijnlijk dat dit verschil door toeval is ontstaan.
- Als we benoemen dat er 'geen verschil' is bedoelen we daarmee dat het verschil statistisch niet significant is.
- We ronden af op gehele percentages, daardoor kan het voorkomen dat percentages net niet precies optellen tot 100%.

De resultaten zijn waar mogelijk vergeleken met een eerder onderzoek onder voorzitters en andere stembureauleden (namelijk rondom de Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen van 2019 (PSWS19)). De resultaten worden met elkaar vergeleken op basis van beschrijvende statistieken (gemiddelden of percentages per vraag). Omdat we hiervoor gebruik maken van gerapporteerde resultaten, is het niet mogelijk om na te gaan de verschillen met PSWS19 statistisch significant zijn.

3 Verkiezingsdag - Vrijwilligersprofiel

Van de ondervraagde vrijwilligers, hebben er 5.488 alleen geholpen op de dag van stemming (29 oktober 2025). 582 deelnemers traden zowel op de dag van stemming op als vrijwilliger, als bij de gemeentelijke telling op het GSB (30 en 31 oktober 2025). Dit hoofdstuk gaat over de 6.070 vrijwilligers die tenminste op de dag van stemming hebben geholpen. In dit hoofdstuk staat beschreven welke achtergrondkenmerken deze vrijwilligers typeren, hoe zij geworven zijn als vrijwilliger, welke rol ze hadden op het stembureau, en met welke motivatie zij hebben bijgedragen aan de Tweede Kamerverkiezing van 2025.

3.1 Belangrijkste uitkomsten

- Driekwart van de verkiezingsdag vrijwilligers was 55 jaar of ouder (74%), waarbij de gemiddelde leeftijd in grote gemeenten (59 jaar) iets lager lag dan bij middelgrote gemeenten (61 jaar). Het aandeel mannen en vrouwen was ongeveer gelijk. Een meerderheid van de vrijwilligers heeft een hbo- of universitaire opleiding gevolgd (56%) en een groot deel is inmiddels gepensioneerd (46%).
- Kleine gemeenten vroegen of verplichtten hun medewerkers vaker om een rol te vervullen op het stembureau dan middelgrote of grote gemeenten.
- Van de verkiezingsdag vrijwilligers gaven de oudere vrijwilligers het vaakst aan geïnteresseerd te zijn in politiek.
- Voor ruim acht op de tien vrijwilligers was dit niet de eerste keer als vrijwilliger op een stembureau (83%).
- Een derde van de vrijwilligers is benaderd door de gemeente om zich aan te melden als vrijwilliger (36%), maar ook via vrienden/kennissen zijn veel vrijwilligers geworven (20%). 17% werkt voor de gemeente en 13% is via een advertentie in regionale of lokale krant geworven.
- 45% van de vrijwilligers gaf aan zowel stembureaulid als teller geweest te zijn en 18% van de vrijwilligers vervulde de rol van voorzitter. Voorzitters zijn relatief vaker man en wat jonger dan andere stembureauvrijwilligers.
- De meeste vrijwilligers werkten op een stembureau in de gemeente waar ze wonen (87%). Jongeren en vrijwilligers uit kleine gemeenten staan er vaker voor open om in een andere gemeente te helpen.
- De belangrijkste motivatie om aan deze verkiezing mee te werken was om iets te willen doen voor de samenleving. Als de verkiezingen in het weekend zouden worden gehouden, zou dit het voor de meeste vrijwilligers niet makkelijker of moeilijker maken (68%). De mogelijkheid om het stembureau te kiezen (niet mogelijk in alle gemeenten) en duidelijkheid over wat er werd verwacht speelden een belangrijke rol bij de aanmelding. Bijna alle vrijwilligers willen zich (waarschijnlijk) ook voor een volgende verkiezing weer aanmelden (96%).
- Hoewel dit niet bij alle gemeenten mogelijk is, vonden ervaren vrijwilligers het belangrijk dat ze konden kiezen op welk stembureau ze werkten, dat ze samen met bekenden konden werken, dat ze de mogelijkheid hadden om een dagdeel te werken in plaats van een hele dag en dat ze een financiële vergoeding kregen.

3.2 Achtergrond vrijwilligers

De meeste vrijwilligers die op het stembureau werkzaamheden hebben verricht op 29 oktober 2025 waren 55 jaar of ouder (74%). De gemiddelde leeftijd was 61 jaar. Er is een verschil te zien tussen de middelgrote en grote gemeenten, waarbij de gemiddelde leeftijd bij de grote gemeenten iets lager lag (59 jaar) dan bij de middelgrote gemeenten (61 jaar).

Tabel 3.1: Leeftijd in categorieën[2] (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal (%)	Totaal (N)	Nederlandse bevolking[3]
18 t/m 34 jaar	6%	6%	11%	7%	418	27%
35 t/m 44 jaar	6%	6%	6%	6%	386	15%
45 t/m 54 jaar	15%	13%	12%	13%	782	15%
55 t/m 64 jaar	23%	24%	26%	24%	1.466	17%
65 t/m 74 jaar	42%	41%	35%	40%	2.435	14%
75 jaar of ouder	7%	10%	10%	10%	583	12%
Totaal	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**	**6.070**	**100%**

In het onderzoek naar de ervaringen van vrijwilligers tijdens de Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen uit 2019 (PSWS19) werd een andere leeftijdsindeling gehanteerd. Een vergelijking op deze indeling tussen PSWS19 en TK25 staat in tabel 3.2. De vrijwilligers die aan het onderzoek van PSWS19 meededen waren iets jonger dan de vrijwilligers die aan het TK25 evaluatieonderzoek meededen. Bij het PSWS19 onderzoek was 40% 65 jaar en ouder (TK25: 50%), terwijl 12% in de jongste leeftijdscategorie viel (18 t/m 34 jaar, TK25: 7%).

Tabel 3.2: Leeftijd in categorieën (Vergelijking met PSWS19)

	PSWS19	TK25
18 t/m 34 jaar	12%	7%
35 t/m 50 jaar	14%	13%
51 t/m 64 jaar	33%	31%
65 jaar of ouder	40%	50%
Totaal	**100%**	**100%**

Het aandeel mannen en vrouwen onder de verkiezingsdag vrijwilligers was nagenoeg gelijk: 51% was man, 48% was vrouw. Er werden hierbij geen verschillen tussen gemeenten van verschillende grootte geconstateerd.

[2] Waarden tot 18 en vanaf 99 zijn als missing gecodeerd en niet meegenomen in de analyses.
[3] Bron: CBS Statline – 1 januari 2025.

Meer dan de helft van de verkiezingsdag vrijwilligers (56%) was hbo- of universitair opgeleid. Vergeleken met de totale Nederlandse bevolking (36%) is dit een bovengemiddeld groot aandeel. Bij de PSWS19 was bijna de helft hbo of universitair opgeleid (47%). Bijna 1 op de 5 vrijwilligers had een mbo-opleiding en daarnaast had 3% een vmbo of soortgelijke opleiding gevolgd. 9% heeft mavo, havo of onderbouw vwo als hoogst afgeronde opleiding opgegeven.

Tabel 3.3: Wat is de hoogste opleiding die u hebt gevolgd?

	%	N	PSWS19	Nederlandse bevolking[4]
Geen onderwijs/ basisonderwijs / cursus inburgering / cursus Nederlandse taal	0%	3	0%	9%
Lbo/vbo/vmbo (kader- of beroepsgerichte leerweg) / mbo 1 (assistentenopleiding)	3%	154	5%	10%
Mavo/havo of vwo (eerste drie jaar) / ulo/mulo/vmbo (theoretische of gemengde leerweg) / voortgezet speciaal onderwijs	9%	573	15%	9%
Mbo 2, 3, 4 (basis beroeps-, vak-, middenkader- of specialistenopleiding) of mbo oude structuur (vóór 1998)	19%	1.174	19%	27%
Havo of vwo (overgegaan naar de 4e klas) / hbs/mms/hbo-propedeuse of wo-propedeuse	11%	679	11%	10%
Hbo (behalve hbo master) / wo kandidaats- of wo bachelor	37%	2.263	33%	22%
Wo doctoraal of wo master of hbo master/postdoctoraal onderwijs	19%	1.161	14%	14%
Weet niet/ wil niet zeggen	1%	63	2%	1%
Totaal	**100%**	**6.070**	**100%**	**100%[5]**

[4] Bron: CBS Statline – vierde kwartaal 2024.
[5] Door afronding tellen de individuele percentages hierboven op tot meer dan 100%.

Een groot deel van de verkiezingsdag vrijwilligers was gepensioneerd: 46%. Dit is een iets groter aandeel dan bij de vrijwilligers die aan het PSWS19 onderzoek meededen (39%). Daarnaast was 21% werkzaam bij de overheid (bij het PSWS19 onderzoek was dit aandeel even groot). Dit zullen veel gemeenteambtenaren zijn die vanuit hun werk (vrijwillig of verplicht) hielpen op het stembureau. Het aandeel werkenden vanuit het bedrijfsleven en het aandeel zelfstandigen bedroeg bij elkaar 17%.

Tabel 3.4: Wat beschrijft uw dagelijkse bezigheid het beste?

	%	N	PSWS19
Ondernemer met personeel	1%	64	1%
ZZP'er/freelancer	4%	229	4%
Werkzaam in loondienst (bedrijfsleven)	12%	757	12%
Werkzaam bij de overheid	21%	1.267	21%
Werkzaam bij de semioverheid (onderwijs, zorg, politie, etc.)	8%	485	7%
Arbeidsongeschikt	1%	80	2%
Werkloos/ werkzoekend/ bijstand	1%	43	2%
Gepensioneerd of VUT	46%	2.767	39%
Studerend/ schoolgaand	2%	92	5%
Huisvrouw/ huisman	2%	129	4%
Anders	2%	133	2%
Weet niet/wil ik niet zeggen	0%	24	1%
Totaal	**100%**	**6.070**	**100%**

In kleine gemeenten veel vrijwilligers gevraagd of verplicht door hun werkgever

Vrijwilligers die werkzaam zijn bij de overheid werd gevraagd of zij op verzoek van hun werkgever een rol hebben vervuld op het stembureau. We zien daarbij een duidelijk verschil tussen vrijwilligers in kleine en vrijwilligers in grote gemeenten. Voor 42% van de vrijwilligers in kleine gemeenten werd het door hun werkgever verplicht een bijdrage te leveren. Daarnaast is 39% van de vrijwilligers in kleine gemeenten gevraagd door hun werkgever, maar werd het ze niet verplicht. Bij vrijwilligers in middelgrote en grote gemeenten is 66% tot 71% ook gevraagd door de werkgever, maar was het meestal een vrijwillige keuze.

Tabel 3.5: Bent u door uw werkgever gevraagd een rol te vervullen op het stembureau? (N =1.267; werkzaam bij de overheid) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, dit was verplicht	42%	8%	1%	10%
Ja, maar de keuze was vrijwillig	39%	63%	65%	60%
Nee	19%	29%	34%	29%

Alle vrijwilligers die in het dagelijks leven werken, maar niet bij de overheid, is gevraagd of de verkiezingsdag voor hen normaalgesproken een werkdag was. 40% van de werkzame vrijwilligers

heeft een vrije dag opgenomen: in de middelgrote en grote gemeenten wat meer dan in de kleine gemeenten. 7% hoefde van de werkgever geen vrije dag op te nemen, zij kregen doorbetaald op de dag dat ze bij de Tweede Kamerverkiezing hebben geholpen.

Tabel 3.6: Was de verkiezingsdag (29 oktober 2025) normaal gesproken voor u een werkdag? (N =1.535; werkzaam, niet bij de overheid) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

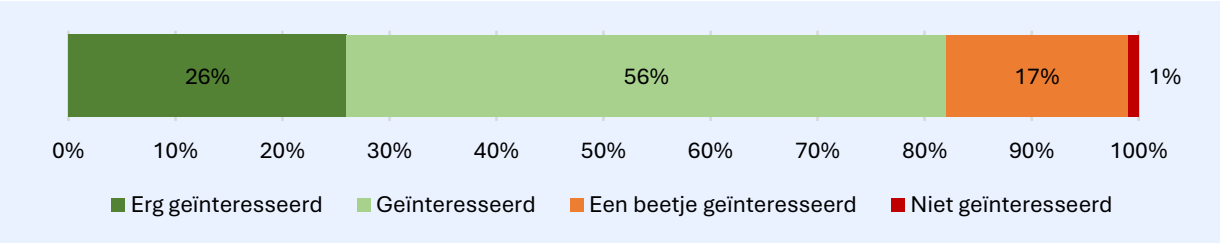
	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, ik heb een vrije dag opgenomen	33%	40%	42%	40%
Ja, maar van mijn werkgever hoefde ik geen vrije dag op te nemen (ik kreeg doorbetaald)	11%	5%	10%	7%
Ja, maar ik heb die week op een andere dag gewerkt wanneer ik normaal gesproken vrij ben	18%	15%	16%	15%
Nee, ik zou deze dag niet werken	24%	25%	19%	24%
Nee, ik werk niet (meer)	1%	2%	1%	2%
Overig	12%	14%	12%	13%

Naarmate verkiezingsvrijwilligers ouder zijn, meer politieke interesse

Uit cijfers van het Nationaal Kiezersonderzoek 2023[6], bleek dat in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezing van 2023 17% van de geïnterviewde Nederlandse kiesgerechtigden zeer geïnteresseerd was in politiek in het algemeen. 45% was tamelijk geïnteresseerd, 28% was niet zo geïnteresseerd en 11% helemaal niet. Dit betrof een steekproef van de volledige (kiesgerechtigde) Nederlandse bevolking. Het valt te verwachten dat verkiezingsdag vrijwilligers zich aanmelden omdat ze in een bepaalde mate interesse hebben in de politiek, of juist meer interesse krijgen door hun werk als vrijwilliger. Dit evaluatieonderzoek laat zien dat de verkiezingsdag vrijwilligers in hoge mate geïnteresseerd zijn in de politiek in het algemeen: 82% gaf aan geïnteresseerd of erg geïnteresseerd te zijn (NKO 2023 landelijk: 62%). Wanneer we kijken naar leeftijd, gender, grootte van de gemeente en aantal keer dat men vrijwilliger is geweest, zien we dat de eerste drie genoemde drie variabelen voorspellen in welke mate men geïnteresseerd is in de politiek in het algemeen. Hoe ouder de vrijwilliger is, des te meer interesse hij/zij in de politiek in het algemeen heeft. In de grote gemeenten zien we een iets groter aandeel dat erg geïnteresseerd is (29%), vergeleken met kleine (23%) en middelgrote gemeenten (26%). Mannen zeiden vaker dat ze erg geïnteresseerd zijn in politiek, vrouwen gaven relatief vaker aan een beetje geïnteresseerd te zijn.

[6] Bron: https://www.dpes.nl/wp-content/uploads/2024/07/NKO2023-Rapportage-De-verkiezingen-van-2023-1.pdf. De rapportage in het kader van het Nationaal Kiezersonderzoek 2025 is op het moment van schrijven van dit rapport nog niet gepubliceerd.

Figuur 3.7: In hoeverre bent u geïnteresseerd in politiek in het algemeen? (N = 6.070)

De meeste verkiezingsdag vrijwilligers gaven aan niet politiek actief te zijn (80%). 7% was op dat moment (passief) lid van een partij, 3% gaf aan actief lid van een partij te zijn. 9% was op dat moment niet meer politiek actief, maar wel in het verleden (o.a. door lidmaatschap van een politieke partij). 1% gaf aan volksvertegenwoordiger te zijn. De verhoudingen komen overeen met de resultaten bij het onderzoek naar de PSWS19: destijds was 83% van de ondervraagde vrijwilligers niet politiek actief, 9% vooral passief lid van een partij, en 2% actief als volksvertegenwoordiger.

Ruim 4 op de 5 vrijwilligers heeft ervaring met eerdere verkiezingen

Een ruime meerderheid van 83% van de stembureauvrijwilligers was al eens eerder vrijwilliger op een stembureau. Van de 65-plussers heeft zelfs 9 op de 10 mensen al eens eerder vrijwilligerswerk gedaan op het stembureau. We zien geen verschillen wanneer we onderscheid maken naar gemeentegrootte.

Bij de voorzitters en plaatsvervangend voorzitters had meer dan 90% al ervaring met het werken op een stembureau. Bij de reguliere stembureauleden was het voor 17% de eerste keer dat ze vrijwilliger waren bij het stembureau. Van de tellers was het voor 23% de eerste keer.

Tabel 3.8: Hoe vaak hebt u eerder op het stembureau gezeten? (N = 6.070) (Uitgesplitst op rol)

	Voorzitter	Plaats-vervangend voorzitter	Lid	Teller	Totaal	PSWS19
Dit was de eerste keer	7%	9%	17%	23%	17%	15%
1 keer	3%	3%	6%	8%	6%	15%
2 keer	4%	5%	10%	12%	9%	8%
3 keer	7%	11%	12%	14%	12%	7%
4 keer	9%	12%	13%	13%	12%	8%
5 keer	12%	15%	14%	11%	12%	8%
6 keer	10%	10%	7%	6%	8%	7%
7 keer	4%	4%	4%	3%	3%	3%
8 keer	5%	3%	3%	2%	3%	6%
9 keer	1%	1%	1%	1%	1%	1%
10 keer	6%	5%	3%	2%	3%	10%
11 t/m 20 keer	20%	13%	7%	5%	9%	13%
21 t/m 30 keer	8%	5%	2%	1%	3%	4%

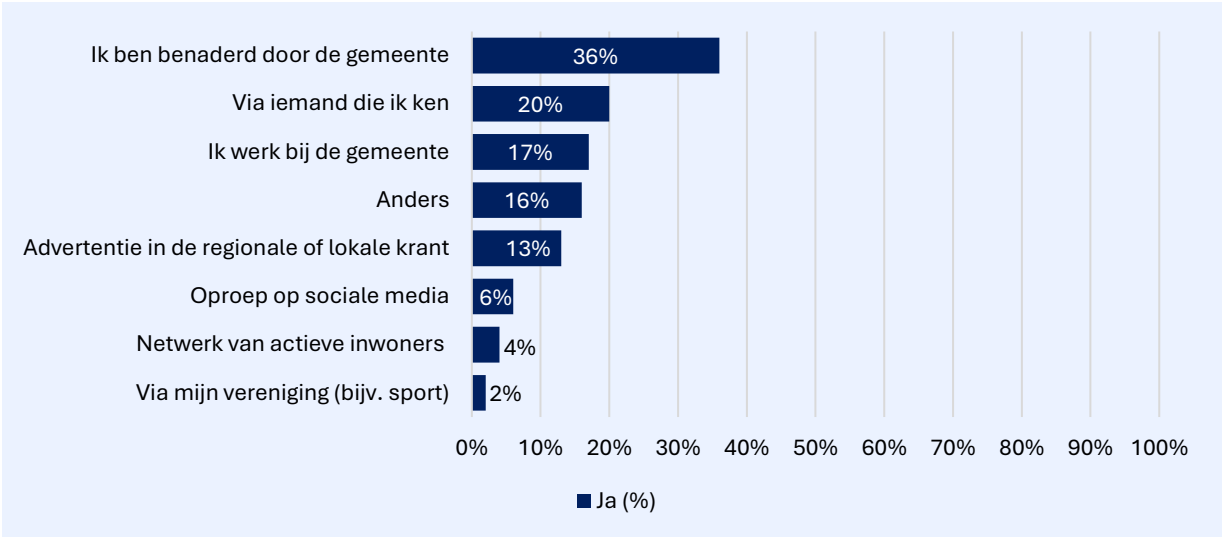
31 t/m 40 keer	3%	3%	1%	0%	1%	1%
41 t/m 50 keer	1%	0%	0%	0%	0%	1%
Meer dan 50 keer	1%	0%	0%	0%	0%	0%

Bij de PSWS19 was 85% al eerder vrijwilliger geweest op het stembureau (TK25: 83%).

3.3 Werving

De gemeenten hebben een bestand met vrijwilligers die opnieuw worden aangeschreven bij een nieuwe verkiezing. Ruim een derde van de verkiezingsdag vrijwilligers gaf aan benaderd te zijn door de gemeente (36%). 17% van de deelnemers gaf aan bij de gemeente te werken en daarom te zijn gevraagd door hun werkgever om als vrijwilliger op te treden, of hierover te zijn geïnformeerd. Een groep van 16% gaf aan op een andere manier te hebben gehoord over de mogelijkheid om je aan te melden als vrijwilliger. De meeste daarvan gaven als toelichting dat ze dit werk als stembureaulid al jaren doen. Daarnaast zeiden mensen dat ze zich op eigen initiatief hebben aangemeld. Een deel refereerde aan de coronaperiode, toen er een landelijke oproep was om vrijwilliger op het stembureau te worden, omdat de verkiezing over meerdere dagen was verspreid.

Figuur 3.9: Hoe hoorde u over de mogelijkheid om u aan te melden als vrijwilliger bij de verkiezing? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 6.070)

In kleine gemeenten is men vaker via een advertentie in de regionale of lokale krant geworven (19%), dan bij middelgrote (14%) of grote gemeenten (10%). Ook de oproep op sociale media was voor vrijwilligers in kleine gemeenten vaker aanleiding om zich aan te melden (9%), dan bij middelgrote (7%) of grote gemeenten (4%). Aan de andere kant zijn vrijwilligers in grote gemeenten weer vaker via mond-tot-mond reclame geworven: 24% van deze vrijwilligers hoorde over de mogelijkheid van aanmelden via een kennis, tegenover 20% van de vrijwilligers in middelgrote gemeenten en 16% van de vrijwilligers in kleine gemeenten.

Bij het PSWS19 onderzoek, gaf ruim de helft van de ondervraagde vrijwilligers aan dat ze door de gemeente waren gevraagd. Daarnaast hoorde 15% over de mogelijkheid om zich aan te melden via

een bekende (TK25: 20%). De advertentie in de krant werd in het PSWS19 onderzoek minder vaak genoemd (7%) dan in het TK25 onderzoek (13%). De oproep via sociale media zorgde in 2019 voor 4% van de aanmeldingen, in het onderliggende TK25 onderzoek was dit 6%.

Er zijn grote verschillen tussen gemeenten als het gaat om de mate waarin vrijwilligers mochten bepalen op welk stembureau ze werkten. Bij de grote gemeenten mocht 91% een voorkeur aangeven voor het stembureau of dit volledig zelf bepalen, bij de middelgrote gemeenten was dit 61% en bij de kleine gemeenten 51%. Bij de grote gemeenten is 21% toch op een ander stembureau ingedeeld, ondanks dat ze hun voorkeur hadden aangegeven.

Tabel 3.10: Mocht u zelf bepalen op welk stembureau u vrijwilliger werd? (N = 6.070) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja (*vrijwilligers mochten het volledig zelf bepalen*)	10%	10%	17%	11%
Ik mocht een voorkeur aangeven en ben op dat stembureau ingedeeld	35%	40%	53%	42%
Ik mocht een voorkeur aangeven maar ben op een ander stembureau ingedeeld	8%	11%	21%	12%
Nee (*vrijwilligers mochten het niet zelf bepalen en geen voorkeur aangeven*)	47%	39%	9%	35%

Tips voor werving vrijwilligers

Vrijwilligers werd gevraagd of zij tips hadden voor de gemeenten als het gaat om de werving van vrijwilligers. Ongeveer 40% gaf hierop een antwoord. De overige vrijwilligers hadden geen tips, of vonden dat het binnen hun gemeente al uitstekend was geregeld of dat er meer dan voldoende vrijwilligers waren.
De antwoorden zijn in te delen in een aantal categorieën.

Wervingsmethoden

- Advertenties en artikelen in lokale media: huis-aan-huisbladen, regionale kranten, lokale radio/tv.
- Vraag huidige vrijwilligers om in hun eigen netwerk mensen te werven.

Focus op jongere vrijwilligers (en studenten)

- Actief inzetten op sociale media platforms zoals Instagram en TikTok om jongeren te bereiken.
- Werk samen met verenigingen (sport, studentenverenigingen) en hogescholen om jonge vrijwilligers te werven.

Financiële prikkels

- Zorg voor een hogere of belastingvrije vrijwilligersvergoeding.
- Bied de mogelijkheid om de vergoeding te doneren aan een vereniging of goed doel.

Betere voorwaarden

- Zorg voor kortere diensten: deel de dag op in shifts (bijv. ochtend/middag/avond).
- Zorg voor goede catering en pauzes.
- Zorg voor duidelijke communicatie als het gaat om verwachtingen, tijden, vergoeding en de aanmeldprocedure.

Bekendheid en waardering

- Leg meer uit over het belang van het werk en het democratisch proces.
- Gebruik ervaringsverhalen en ambassadeurs of lokale influencers om het werk als leuk en zinvol te presenteren.

Vrijwilligers willen de gemeenten onder andere meegeven:

- *"Probeer een jongere doelgroep aan te spreken d.m.v. social mediacampagnes of folders door de bus."*
- *"Volgens mij zijn er veel inwoners die willen helpen. Ze moeten alleen even weten dat het nodig is. Een oproep op de website, evt. in de lokale krant en mond-tot-mondreclame werken dan goed."*
- *"Hogere vergoeding belastingvrij (onkostenvergoeding en zie het niet als inkomen). Er blijft erg weinig over van het geld dat je ontvangt."*
- *"De diensten opknippen. De dag is m.i. veel te lang en dat zorgt buiten vermoeidheid ook nog eens voor een behoorlijke verbintenis die mensen moeten aangaan. Ook kan de interesse richting de vrijwilligers beter: regel bijv. drinken en laat iemand even langskomen om na te gaan hoe het gaat."*
- *"Er leven veel vooroordelen, merk ik: saai, lange dagen, heeft geen zin. Maar wat vond ik het leuk om samen met een groep een klus te klaren! Daar kreeg ik energie van."*

3.4 Rol op stembureau

De helft van de ondervraagde verkiezingsdag vrijwilligers was stembureaulid (56%). 18% was voorzitter, en 9% plaatsvervangend voorzitter. 46% heeft als teller gewerkt. Men kon meerdere rollen vervullen. Voornamelijk tussen de rollen van stembureaulid en teller zien we overlap: 45% van de stembureauleden heeft ook als teller gewerkt.

Voorzitters zijn relatief vaker man dan vrouw, tellers iets vaker vrouw dan man. Voorzitters waren gemiddeld iets jonger (58 jaar) dan andere stembureauvrijwilligers (60 jaar of ouder). Het aandeel jonger dan 55 jaar was bij voorzitters ruim een derde (36%), terwijl dat bij de overige vrijwilligers rond een kwart was.

Tabel 3.11: Welke rol had u op het stembureau? (N = 6.070) (Uitgesplitst naar gender en leeftijd)

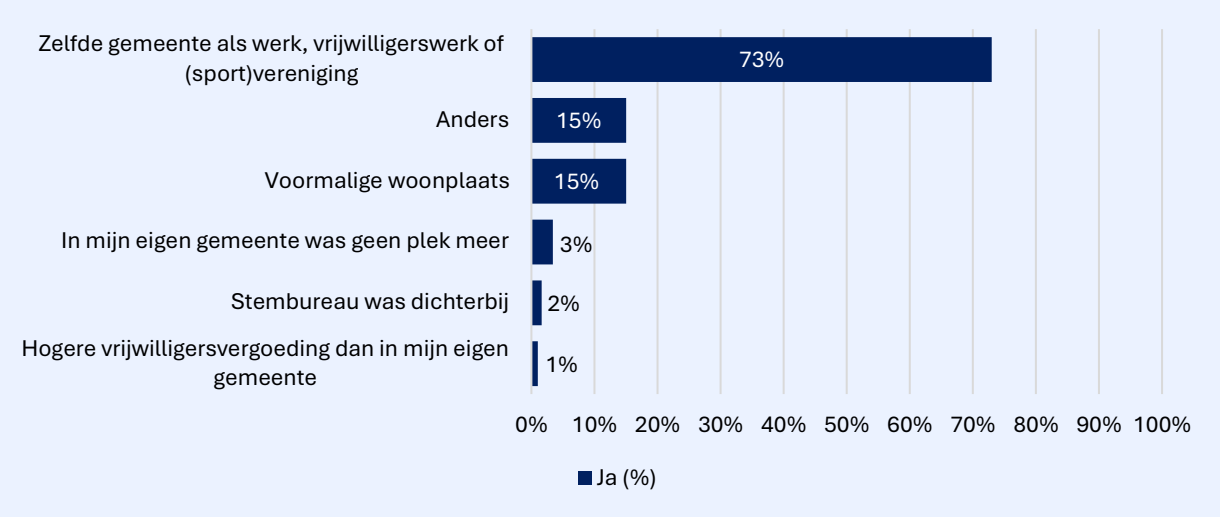
	Voorzitter	Plaats-vervangend voorzitter	Stem-bureaulid	Teller	Totaal
Gender[7]					
Man	61%	53%	50%	48%	51%
Vrouw	39%	47%	50%	52%	48%
Leeftijd					
jonger dan 35 jaar	7%	7%	6%	7%	7%
35 t/m 44 jaar	10%	6%	5%	6%	6%
45 t/m 54 jaar	19%	13%	11%	13%	13%
55 t/m 64 jaar	26%	24%	23%	24%	24%
65 t/m 74 jaar	30%	40%	45%	41%	40%
75 jaar of ouder	9%	10%	11%	8%	10%

3.5 Motivatie

De meeste vrijwilligers zijn op de verkiezingsdag aan de slag gegaan in de gemeente waar ze ook zelf wonen (87%). Ditzelfde resultaat werd gevonden bij de PSWS19 (87%).
De overige vrijwilligers is gevraagd wat maakte dat ze in een andere gemeente op het stembureau hebben gewerkt. Voor bijna driekwart gold dat het de gemeente betrof waar ze werkzaam waren, of waaraan ze op een andere manier zijn verbonden, bijvoorbeeld door lidmaatschap bij een vereniging (73%). Van de vrijwilligers die door hun werkgever (de gemeente) zijn gevraagd of verplicht, en die in een andere gemeente vrijwilliger waren dan hun woonplaats, zei 94% dat de reden hiervoor was dat het dezelfde gemeente is waarvoor ze werkten (of op een andere manier zijn verbonden).
De vrijwilligers in dit onderzoek die een andere reden noemden, gaven onder andere aan dat het de gemeente betrof waar ze voorheen werkzaam waren, dat het een gemeente betrof waar Prokkelduo's[8] welkom waren, dat de eigen gemeente niet had gereageerd op de aanmelding, dat men zich vanuit een tekort bij deze gemeente had aangemeld, of dat een bekende of familielid werkzaam was bij deze gemeente.

[7] Categorie 'anders' 0,0% en 'Wil ik niet zeggen' 0,3%.
[8] Initiatief van Stichting Prokkel waarbij een vrijwilliger met verstandelijke beperking én iemand zonder samen op een stembureau werken.

Figuur 3.12: Wat maakte dat u in een andere gemeente vrijwilliger was dan in de gemeente waar u woont? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 774; vrijwilliger in andere gemeente dan woonplaats)

Jongere vrijwilligers en vrijwilligers in kleine gemeenten relatief vaker inzetbaar in andere gemeenten

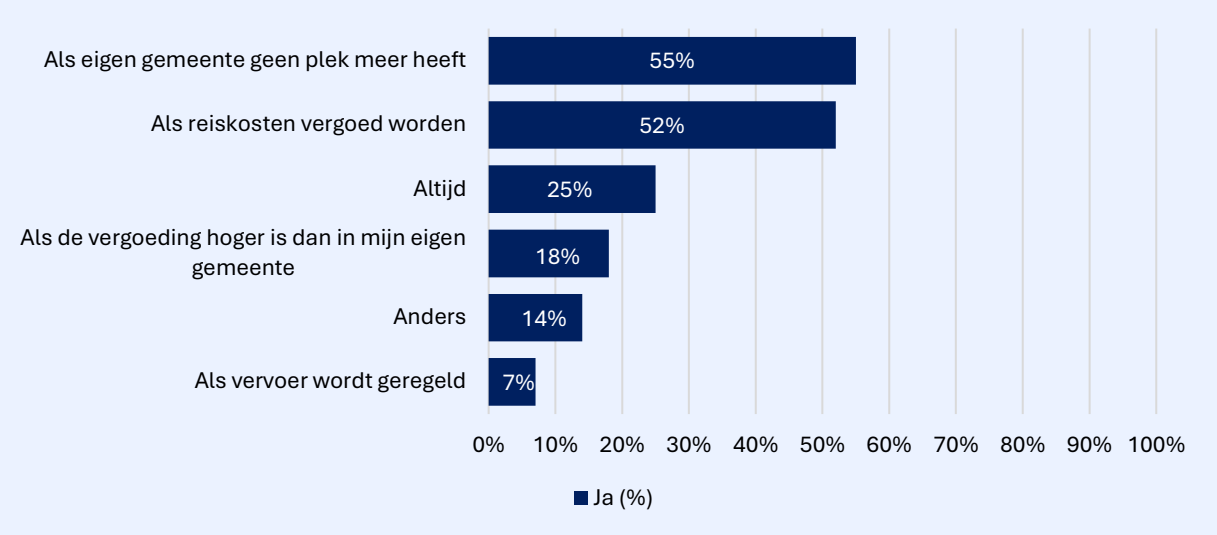
Een derde van de vrijwilligers die in de eigen gemeente hebben geholpen zou er wel voor openstaan om in een andere gemeente te helpen bij een verkiezing. In de kleine gemeenten stond men daar meer voor open (41%), dan in middelgrote (34%) of grote gemeenten (31%). Ook leeftijd speelde een rol bij deze overweging: jongere verkiezingsvrijwilligers stonden hier over het algemeen vaker voor open (<35 jaar: 44%) dan vrijwilligers die 35 jaar of ouder zijn (30%-36%).

Tabel 3.13: Zou u ervoor openstaan om in een andere gemeente verkiezingsvrijwilliger te zijn? (N = 5.296; vrijwilliger in woonplaats) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	41%	34%	31%	34%
Nee	59%	66%	70%	66%

Een kwart van de vrijwilligers die openstaan om in een andere gemeente verkiezingsvrijwilliger te zijn, zei hier altijd voor open te staan. De meeste geven aan dat ze ervoor open staan als de eigen gemeente geen plek meer heeft (55%). Daarnaast noemt 52% van de vrijwilligers die zouden overwegen in een andere gemeente hun werk te verrichten dat ze wel als voorwaarde stellen dat de reiskosten worden vergoed. Van de mensen die een andere voorwaarde noemden (14%), zeiden de meeste dat het afhangt van de reistijd. Verder werd vaker genoemd dat men het zou overwegen als er een tekort aan vrijwilligers zou zijn bij die andere gemeente.

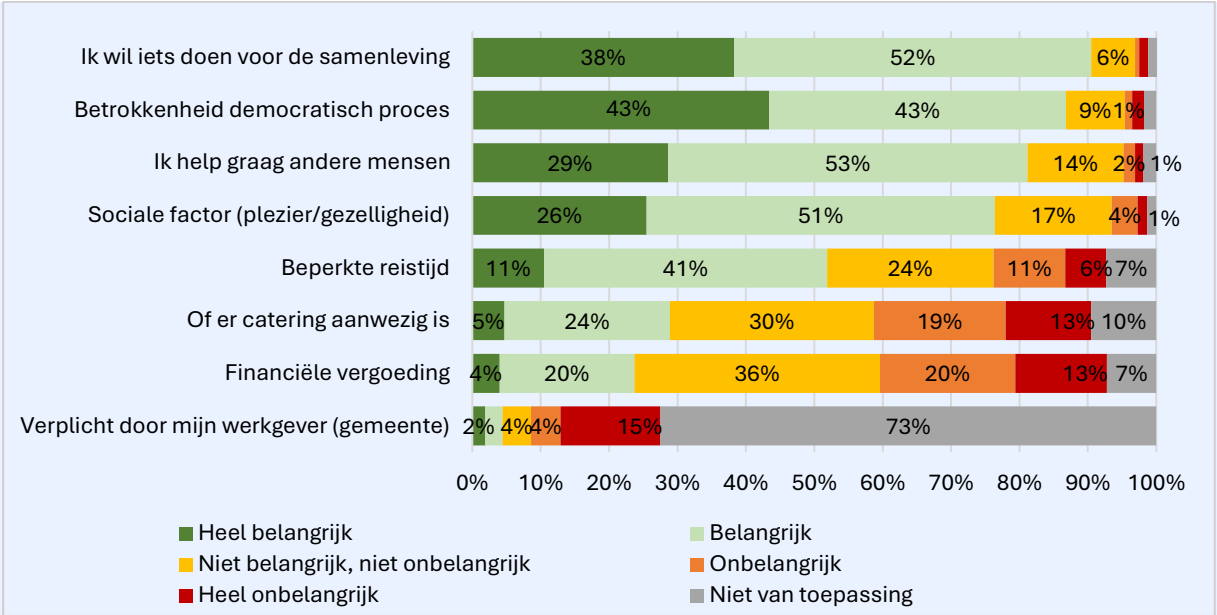
Figuur 3.14: Wanneer zou u ervoor openstaan om in een andere gemeente verkiezingsvrijwilliger te zijn? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 1.791; staat ervoor open in andere plaats dan woonplaats vrijwilliger te zijn)

Iets willen doen voor de samenleving voor meeste verkiezingsvrijwilligers belangrijke motivatie

Van de redenen die aan de vrijwilligers werden voorgelegd, is het iets willen doen voor de samenleving een hele belangrijke: 90% gaf aan dit een belangrijke of hele belangrijke reden te vinden om zich aan te melden als verkiezingsvrijwilliger. Verder stonden betrokkenheid bij het democratisch proces (86% vond dit (heel) belangrijk), het graag helpen van andere mensen (82%) en de sociale factor (77%) in de top van redenen voor aanmelding. De financiële vergoeding was voor een groot deel niet zo belangrijk: 33% gaf aan dit niet belangrijk te vinden, 36% noemde de vergoeding niet belangrijk maar ook niet onbelangrijk.

Figuur 3.15: Hoe belangrijk waren de volgende redenen om uzelf aan te melden als vrijwilliger voor deze verkiezing? (N = 6.070)

Bij het onderzoek naar de PSWS19 werden andere motieven voorgelegd, maar daar bleek dat het leveren van een bijdrage aan de democratie veruit de belangrijkste motivatie was. Op de tweede plaats stond plezier en gezelligheid. Politieke interesse en de vergoeding kwamen daarna en waren in dat onderzoek even belangrijk.

Uit een analyse van verschillende factoren zoals gemeentegrootte, leeftijd, gender, ervaring, shifts en rol blijkt dat er bij alle redenen om je aan te melden als verkiezingsvrijwilliger verschillen werden gevonden tussen bepaalde groepen. In tabel 3.16 is met een vinkje aangegeven als er een verband werd gevonden tussen een bepaalde factor (in de kolommen: gemeentegrootte, leeftijd, gender, ervaring, shifts en rol) en een motivatie (rijen).
Tussen voorzitters, plaatsvervangend voorzitters, leden en tellers (kolom 'Rol') in de tabel werden voor alle motivaties verschillen gevonden in de mate waarin deze meespeelden bij het aanmelden als vrijwilliger. In de tekst onder de tabel worden alle verschillen tussen achtergrondkenmerken als het gaat om motivatie toegelicht.

Tabel 3.16: Hoe belangrijk of onbelangrijk waren de volgende redenen om uzelf aan te melden als vrijwilliger voor deze verkiezing? – Verschillen naar achtergrondkenmerken

Motivatie	Grootte gemeente	Leeftijd	Gender	Ervaring (eerste keer of vaker)	Shifts (ja/nee)	Rol
Betrokkenheid democratisch proces	✓	-	✓	-	-	✓
Iets doen voor de samenleving	-	-	-	-	-	✓
Helpen andere mensen	✓	-	-	-	✓	✓
Sociale factor	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Verplicht door werkgever	✓	✓	✓	-	✓	✓
Vergoeding	✓	✓	✓	✓		✓
Catering	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Reistijd	✓	✓	✓	-	✓	✓

✓ = significante verschillen ($p<0.05$)

- De betrokkenheid bij het democratisch proces was voor veel vrijwilligers een belangrijke motivatie. Voorzitters vonden **de betrokkenheid bij het democratisch proces** nog belangrijker dan vrijwilligers met een andere rol. Ook mannen in het algemeen gaven deze motivatie een hogere score dan vrouwen. Ten slotte werd de motivatie hoger gescoord door vrijwilligers in grote gemeenten, ten opzichte van vrijwilligers in kleine gemeenten.
- Reguliere stembureauleden gaven nog vaker aan dat ze het belangrijk vonden **iets voor de samenleving** te kunnen doen, dan vrijwilligers met een andere rol (voorzitter, teller). Ook zei deze groep relatief vaker dat ze het werk deden omdat ze graag **andere mensen helpen**. Vrijwilligers die *niet* in een shift werkten (dus de hele dag werken), vonden het helpen van andere mensen ook een iets belangrijkere overweging dan mensen die wel in shifts werkten. Ten slotte zien we bij kleine en middelgrote gemeenten dat de motivatie om mensen te helpen ook belangrijker was dan bij vrijwilligers in grotere gemeenten.

- De **sociale factor** was vaker van belang in de afweging om zich aan te melden als vrijwilliger voor vrouwen, voor vrijwilligers die ouder zijn, in kleinere gemeenten wonen, die al vaker vrijwilliger waren, en voor voorzitters of reguliere stembureauleden die *niet* in shifts werkten.
- Jongere mensen, vrijwilligers in kleine gemeenten, mensen met ervaring, vrouwen, voorzitters en vrijwilligers die in shifts werkten gaven vaker aan dat het werken op het stembureau **verplicht werd door de werkgever**.
- De **financiële vergoeding** was een relatief belangrijke motivatie voor jongere vrijwilligers, voor vrijwilligers uit grote gemeenten, voor vrijwilligers die al ervaring hebben met het vrijwilligerswerk, voor vrouwen, voor reguliere stembureauleden en voor vrijwilligers die *niet* in shifts, maar de hele dag werkten.
- De **catering** was relatief belangrijk voor mannen, voor vrijwilligers die ouder zijn, vrijwilligers die in kleine of middelgrote gemeenten werkten, die vaker hebben deelgenomen en voor vrijwilligers die regulier stembureaulid waren en *niet* in shifts werkten.
- Beperkte **reistijd** was een relatief belangrijke afweging voor oudere vrijwilligers, vrijwilligers in grote gemeenten en voor vrouwen. Voor voorzitters was dit juist een *minder* belangrijk motief. Ook voor vrijwilligers die in shifts werkten was dit minder belangrijk.

Aan de vrijwilligers werd gevraagd of er nog andere redenen zijn die belangrijk waren. Ze noemden vooral:

- **Interesse**
  Mensen wilden zien ‘hoe het eraan toegaat’, hoe het tellen van stemmen werkt, en wat er achter de schermen gebeurt.
- **Bijdragen aan democratie en burgerplicht**
  Vrijwilligers benadrukten nog eens betrokken te willen zijn bij het democratisch proces en vonden dat ‘iemand het moet doen’.
- **Gezelligheid en sociale contacten**
  Men vond het samenwerken in een leuk team plezierig, het contact met collega-vrijwilligers en de ontmoetingen met inwoners.
- **Iets willen doen voor de gemeenschap**
  Men leverde graag een bijdrage aan de eigen buurt, dorp of gemeente, vaak versterkt door trots of verbondenheid.
- **Interesse in politiek**
  Sommige vrijwilligers gaven aan politiek geïnteresseerd te zijn of (voorheen) politiek actief te zijn geweest en dat ze meer bij het verkiezingsproces willen worden betrokken.
- **Vergoeding doorgeven aan vereniging of goed doel**
  De vrijwilligersvergoeding werd soms gedoneerd aan een (sport)vereniging, muziekvereniging of een goed doel.
- **Persoonlijke ontwikkeling en ervaring opdoen**
  Men noemde het vrijwilligerswerk waardevol voor hun CV, werkervaring, netwerken of voor het opdoen van nieuwe vaardigheden.
- **Traditie, routine of eerdere positieve ervaring**
  Voor een deel van de vrijwilligers gold dat ze dit al jaren doen, of via familie (ouders, partner) zijn ingestroomd en blijven terugkomen.
- **Zinvolle dagbesteding (o.a. gepensioneerden)**
  Vrijwilligers gaven aan dat het betekenisvol, leuk en afwisselend werk is, zeker als men gepensioneerd is.

- **Verzoek of oproep (werkgever, gemeente, bekenden)**
  Een deel van de mensen meldde zich aan na een directe oproep van collega's, gemeente, buurtapp of vrienden.

Minder animo voor verkiezingen in het weekend

Op de vraag of het makkelijker zijn om als vrijwilliger deel te nemen aan de verkiezingen als die in het weekend zouden worden gehouden, zei 5% dat het dan inderdaad makkelijker zou zijn. Voor ruim een kwart zou het juist minder makkelijk zijn (27%). De meeste vrijwilligers maakt het niet uit (68%). De grootte van de gemeente maakt verschil: in kleine gemeenten gaven mensen vaker aan dat het minder makkelijk zou zijn als de verkiezing in het weekend zou plaatsvinden (29%), dan bij middelgrote (27%) en grote gemeenten (23%).

Tabel 3.17: Zou het voor u makkelijker, even makkelijk of minder makkelijk zijn om als vrijwilliger deel te nemen als de verkiezingen in het weekend worden gehouden? (N = 6.070) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Makkelijker	4%	5%	7%	5%
Even makkelijk	67%	68%	70%	68%
Minder makkelijk	29%	27%	23%	27%

Voor alle leeftijdsgroepen gold dat het voor maar een klein deel (1-13%) makkelijker zou zijn om als vrijwilliger aan de slag te gaan als de verkiezing in het weekend zou plaatsvinden. Naarmate vrijwilligers jonger zijn, gaven ze vaker aan dat het makkelijker zou zijn als de verkiezing in het weekend zou plaatsvinden.

Tabel 3.18: Zou het voor u makkelijker, even makkelijk of minder makkelijk zijn om als vrijwilliger deel te nemen als de verkiezingen in het weekend worden gehouden? (N = 6.070) (Uitgesplitst op leeftijd)

	jonger dan 35 jaar	35 t/m 44 jaar	45 t/m 54 jaar	55 t/m 64 jaar	65 t/m 74 jaar	75 jaar of ouder	Totaal
Makkelijker	13%	12%	9%	7%	1%	1%	5%
Even makkelijk	46%	44%	54%	65%	80%	78%	68%
Minder makkelijk	40%	45%	37%	27%	19%	21%	27%

Mogelijkheid om stembureau te kiezen en duidelijkheid over werkzaamheden belangrijke overwegingen bij aanmelding

Zoals eerder beschreven, werd uit de voorgelegde **motieven** om verkiezingsvrijwilliger te zijn duidelijk dat men het vooral belangrijk vond iets voor de samenleving te kunnen doen, dat ze zich betrokken voelden bij het democratisch proces, dat ze graag andere mensen wilden helpen en het gezellig vonden om met andere vrijwilligers te helpen bij de verkiezingen.
Daarnaast is een aantal **voorwaarden** voorgelegd die kunnen meespelen bij het besluit om zich aan te melden als vrijwilliger. Hierbij werd gevraagd de drie belangrijkste zaken aan te vinken (figuur 3.19).

Figuur 3.19: Welke dingen speelden voor u mee bij het besluit om u aan te melden als stembureauvrijwilliger? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 6.070)

Zaken die voornamelijk een belangrijke rol speelden bij het besluit om zich aan te melden als vrijwilliger waren: de mogelijkheid om het stembureau te kiezen (33%), duidelijkheid over wat er werd verwacht (32%), de financiële vergoeding (24%) en de mogelijkheid om samen met bekenden op het stembureau te zitten (22%). Ruim een kwart noemde een andere reden. Deze redenen verwijzen naar de achterliggende motieven die eerder als belangrijk werden aangemerkt en zijn samen te vatten onder de categorieën:

- Bijdrage aan de democratie
- Gezelligheid en plezier
- Betrokkenheid bij de gemeente of samenleving
- Sociale contacten (andere inwoners ontmoeten)
- Collega's of de werkgever helpen

De antwoordoptie '**mogelijkheid om een dagdeel te werken**' werd alleen voorgelegd aan vrijwilligers die in shifts hebben gewerkt. Van deze groep selecteerde 37% deze reden als één van de drie belangrijkste voorwaarden die een rol hebben gespeeld bij het besluit om zich aan te melden.

Voor deze groep was het de meest geselecteerde voorwaarde. Daarna volgden de mogelijkheid om het stembureau te kiezen (33%) en duidelijkheid over wat er wordt verwacht (30%).

Tabel 3.20: Welke dingen speelden voor u mee bij het besluit om u aan te melden als stembureauvrijwilliger? – Verschillen naar achtergrondkenmerken

Voorwaarden	Grootte gemeente	Leeftijd	Gender	Ervaring (eerste keer of vaker)	Shifts (ja/nee)	Rol
Dag van de week	✓	✓	✓	-	-	✓
Type verkiezing	-	✓	✓	✓	✓	✓
Kiezen stembureau	✓	✓	✓	✓	-	✓
Samen met bekenden	✓	✓	-	✓	✓	✓
Dagdeel werken	✓	-	-	✓	-	✓
Duidelijkheid	-	✓	-	-	✓	✓
Uitslag dezelfde avond	-	✓	✓	-	-	✓
Financiële vergoeding	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Verzorging/catering	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Verplichting werkgever	✓	-	-	-	✓	✓

✓ = significante verschillen ($p<0.05$)

Voor gemeenten blijft het een uitdaging om voldoende vrijwilligers te vinden. Daarom is het relevant te weten wat juist belangrijk is voor de vrijwilligers die voor het eerst hebben meegedaan. We zien dat mensen die voor de eerste keer vrijwilliger waren het minder belangrijk vonden dat ze konden kiezen op welk stembureau ze werkten dan ervaren vrijwilligers, het minder belangrijk vonden dat ze samen met bekenden konden werken en dat ze ook minder vaak aangaven dat het belangrijk was dat ze de mogelijkheid hadden om een dagdeel te werken in plaats van een hele dag. Ook de financiële vergoeding werd net iets minder vaak aangemerkt als belangrijke voorwaarde dan door ervaren vrijwilligers. Het **type verkiezing** was juist een belangrijkere voorwaarde voor vrijwilligers voor wie het de eerste keer op een stembureau was dan voor ervaren vrijwilligers.

Daarnaast zien we, als het gaat om alle vrijwilligers ongeacht het aantal jaren ervaring, de volgende verschillen op het gebied van leeftijd, gender, gemeentegrootte het werken in shifts en de rol op het stembureau:

- Voor jongere vrijwilligers (tot 55 jaar) was de **dag van de week** een belangrijkere overweging om zich aan te melden, dan voor oudere vrijwilligers. In middelgrote gemeenten werd deze overweging vaker genoemd dan in kleine en grote gemeenten. Voor mannen was het een iets belangrijkere overweging dan voor vrouwen. Ditzelfde gold voor (plaatsvervangend) voorzitters.
- Het **type verkiezing** was minder belangrijk voor de meeste jongere vrijwilligers dan voor de 75-plussers. Voor mannen was het een iets belangrijkere voorwaarde dan voor vrouwen. Ook voor voorzitters en vrijwilligers die in shifts werkten, speelde dit relatief *minder* vaak mee.
- In kleine en middelgrote gemeenten was de mogelijkheid om **te kiezen op welk stembureau** je terecht komt een minder belangrijke overweging dan in grote gemeenten. Ook leeftijd speelde mee: vooral voor de oudste vrijwilligers was dit belangrijk. Ook vrouwen wilden,

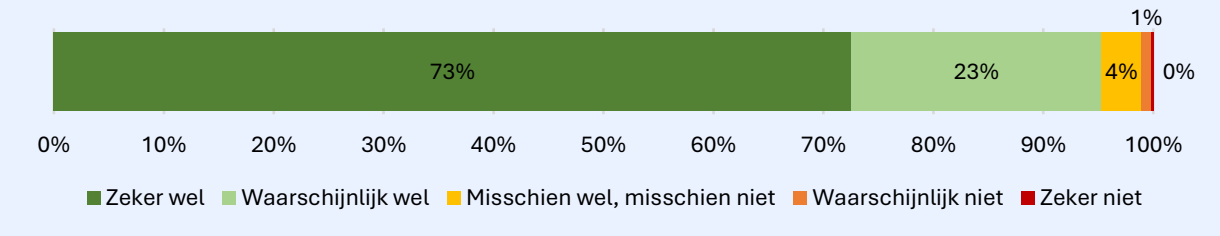
vaker dan mannen, graag zelf kiezen op welk stembureau ze werden ingedeeld. Ditzelfde gold voor reguliere stembureauleden vergeleken met andere rollen.

- De mogelijkheid om **samen met bekenden** te werken, was belangrijker voor vrijwilligers uit kleine en middelgrote gemeenten, dan voor vrijwilligers uit grote gemeenten. Voor vrijwilligers tussen de 35 en 65 jaar was deze overweging *minder* belangrijk, vergeleken met 75-plussers. Voor reguliere stembureauleden is het relatief belangrijker, en voor tellers juist *minder* belangrijk. Ook voor mensen die in shifts werkten is het minder belangrijk.
- De mogelijkheid om in **dagdelen** (shifts) te werken, is voor vrijwilligers in grote gemeenten vaker een belangrijke overweging dan voor vrijwilligers in kleine of middelgrote gemeenten. Tellers noemen dit *minder* vaak als relevante overweging.
- **Duidelijkheid** over wat er wordt verwacht van de vrijwilligers is relatief belangrijk voor de oudere vrijwilligers. Voor reguliere stembureauleden geldt dat de overweging iets *minder* vaak wordt gekozen dan door de overige leden. Ditzelfde geldt voor vrijwilligers die in shifts werkten.
- Dat de **uitslag dezelfde avond bekend** wordt gemaakt, is een *minder* belangrijke overweging voor vrijwilligers jonger dan 65 jaar, voor vrouwen en reguliere stembureauleden. Tellers (op het stembureau op 29 oktober 2025) selecteren deze overweging juist relatief vaker.
- De **financiële vergoeding** is relatief belangrijker voor vrijwilligers uit grote gemeenten, jongere vrijwilligers (18-35 jaar), vrouwen, vrijwilligers met een *andere rol* dan voorzitter en vrijwilligers die *niet* in shifts werkten.
- De aanwezigheid van **catering** is een relatief belangrijke overweging voor vrijwilligers in kleine en middelgrote gemeenten, oudere vrijwilligers (75 jaar en ouder), mannen, plaatsvervangend voorzitters en stembureauleden en vrijwilligers die *niet* in shifts werkten.
- Dat het stembureauwerk werd **verplicht door de werkgever** speelde vooral een rol voor vrijwilligers uit kleine en middelgrote gemeenten, voorzitters en vrijwilligers die in shifts werkten. Uiteraard hangt deze overweging ook samen met leeftijd, omdat dit voor gepensioneerden niet van toepassing is.

Bijna alle vrijwilligers willen zich weer aanmelden voor een volgende verkiezing

Als vrijwilligers eenmaal bekend zijn met het werken op het stembureau, lukt het de gemeenten goed om ze vast te houden voor volgende verkiezingen. Een ruime meerderheid van de vrijwilligers zou zich bij een volgende verkiezing weer aanmelden, 73% zou dat zeker wel doen en 23% waarschijnlijk wel. Er is hierbij niet gespecificeerd om welk soort verkiezing het zou gaan. Leeftijd speelt hierbij een rol, oudere vrijwilligers zeggen vaker zich zeker wel opnieuw te zullen aanmelden. Vrijwilligers jonger dan 55 jaar houden iets vaker een slag om de arm en geven relatief vaker aan zich *waarschijnlijk* wel te zullen aanmelden. Verder geldt dat naarmate iemand vaker vrijwilliger is geweest, men ook vaker zeker weet zich weer te zullen aanmelden: van de mensen voor wie de Tweede Kamerverkiezing 2025 de eerste keer was zegt 60% zich zeker weer aan te melden, van de mensen met meer ervaring wil 75% zeker doorgaan. Wat verder opvalt is dat er ook een verschil is tussen de mensen die in shifts hebben gewerkt en mensen die de hele dag hebben meegedaan. Degenen die de hele dag hebben gewerkt weten net iets vaker zeker dat ze zich de volgende keer weer zouden aanmelden (76% tegenover 70% van de mensen die in een shift werkten). Waarschijnlijk betreft dit voornamelijk sterk betrokken vrijwilligers, voor wie de volledige dag inzet geen belemmering vormde.

Figuur 3.21: Zou u zich opnieuw als vrijwilliger aanmelden bij een volgende verkiezing? (N = 5.488; vrijwilligers die uitsluitend aan verkiezingsdag hebben deelgenomen)

Bij de PSWS19 gaf 81% aan zich een volgende keer weer aan te melden als vrijwilliger, 12% waarschijnlijk wel en 5% misschien wel. Slechts 2% wilde zich niet weer als vrijwilliger aanmelden voor een volgende verkiezing (waarbij in het midden werd gelaten welke verkiezing). Bij TK25 is het aandeel dat zeker is van aanmelding voor een volgende verkiezing groot (73%), maar iets kleiner dan bij het PSWS19 onderzoek (81%).

Vrijwilligers is gevraagd waarom ze zich de volgende keer niet, of juist wel zouden aanmelden. Vrijwilligers die zich (waarschijnlijk) niet meer willen aanmelden zeiden dat dit komt omdat ze zelf op de kandidatenlijst staan, de werkdagen te lang en/of te zwaar zijn, vanwege frustratie over de telmethode en organisatie, omdat ze negatieve ervaringen hebben met slechte samenwerking of aansturing, te lage vergoeding en afgenomen motivatie.

Hieronder staan de categorieën met redenen waarom men zich niet meer zal aanmelden, met steeds één of meerdere uitspraken van deelnemers als voorbeeld.

- **Formele redenen (niet mogen/ niet kunnen)**
  "Sta op kandidatenlijst dus mag het niet."
- **Te zware belasting en te lange dagen**
  "Ik was pas om 1.30 uur klaar met tellen. Veel te laat, veel te druk, te grote formulieren, te zwaar. Moeite met de concentratie, te veel verantwoordelijkheid."
- **Onvrede over telmethode en/of werkwijze**
  "Ik vind het telsysteem ongelooflijk waardeloos. Zeker als ik bedenk dat ik jaren als voorzitter het telsysteem geleid heb en het toen sneller en net zo zorgvuldig ging. Huidige telsysteem is veel te bureaucratisch en tijdrovend en niet betrouwbaarder."
- **Negatieve ervaringen met organisatie**
  "Het was een slecht georganiseerd proces dat onnodig lang werk opleverde (ik was er om 20.30 uur en pas om half vier in de ochtend klaar) en behalve koffie en een koekje waren er geen voorzieningen/catering."
- **Moeizame samenwerking binnen het team**
  "Dit was mijn tweede slechte ervaring met een stembureauvoorzitter die geen overzicht had en niet goed wist hoe hij fouten moest oplossen."
- **Te lage vergoeding**
  "De verhouding vergoeding tot tijdsinvestering is zoek."
- **Verlies van motivatie**
  "Doe het nu 30 jaar. Vind het geen uitdaging meer en de dagen zijn lang."
- **Praktische omstandigheden**
  "Zeer slecht stemlokaal, ijskoude sporthal en slecht voorbereid door gemeente."
  "De dag was te lang. Pauzes waren te kort."

"Ik vind de dag van 07.00 tot 01.00 uur te lang en het werken met de stembiljetten ondoenlijk. De meeste kiezers klaagden ook over de onhandelbaarheid van de biljetten. Het riep, ook bij het invouwen irritatie op."

Vrijwilligers die het nog niet zo goed weten en hebben aangegeven zich misschien wel en misschien niet opnieuw aan te melden, noemden over het algemeen dezelfde redenen als de vrijwilligers die niet willen doorgaan met dit werk. Men twijfelt vooral door te lange dagen, de nieuwe telmethode, lage vergoeding, slechte organisatie, moeizame samenwerking, gebrek aan flexibiliteit, werk/privé-druk, leeftijd/gezondheid en er misschien geen zin meer in hebben.

Mensen die twijfelen of die hun werk als verkiezingsvrijwilliger niet willen continueren, is gevraagd onder welke voorwaarden ze dit wel weer zouden overwegen. Hieronder staan de categorieën, waarbij de meest genoemde antwoorden bovenaan staan. Hoewel de financiële vergoeding voor maar een kwart van de ondervraagde vrijwilligers een (heel) belangrijk motief was om zich aan te melden als vrijwilliger, lijkt deze factor wel te demotiveren als vrijwilligers zich daardoor ondergewaardeerd voelen. Hierbij dient er rekening mee te worden gehouden dat het hier een groep betreft die twijfelt over continuering van het vrijwilligerswerk. Deze groep is niet representatief voor de totale groep vrijwilligers. Vrijwilligers voor wie de financiële beloning echt onbelangrijk is, zullen hun werk wel voortzetten (of stoppen om een andere reden).

- **Vergoeding**
  Veruit de meest genoemde voorwaarde: vrijwilligers willen een betere, hogere, eerlijkere en tijdige vergoeding. Ook reiskosten en beloning in verhouding tot de lange dag worden genoemd.
  "Minimaal verdubbeling van vergoeding. Is nu ver onder minimumloon."
  "Reiskosten en goede beloning."
- **Andere telmethode**
  Een deel zal opnieuw aanmelden overwegen als de telprocedure wordt verbeterd: minder stappen, minder formulieren, minder hertellingen, minder nachtwerk.
  "Naast een richtlijn voor het uitsorteren van de stembiljetten ook een duidelijke en acceptabele richtlijn voor het telproces."
- **Meer regie**
  Vrijwilligers willen meer regie: bv. zelf de locatie kiezen of de eigen rol kiezen (teller/ voorzitter).
  "Zelf kunnen kiezen bij welk stembureau."
  "Als ik alleen de hele dag op het stembureau aanwezig hoef te zijn en niet ook nog bij het tellen."
- **Catering en pauzes**
  Eten en drinken blijken belangrijk: vrijwilligers willen goede catering, voldoende pauzes en een locatie waar je fatsoenlijk kunt eten.
  "Zorgen dat er lunch en diner wordt verzorgd."
- **Kortere dag of werken in shifts**
  Een aantal vrijwilligers overweegt terug te komen als de werkdag niet te lang duurt en als ze kunnen kiezen voor een dagdeel.
  "Indien ik van 07.00 tot 14.00 uur zou kunnen werken."
- **Betere organisatie en/of communicatie**
  Voorwaarden in deze categorie gaan over duidelijke instructies, betere voorbereiding, en minder autoritaire of rommelige aansturing.

“Meer aandacht van de mensen van de gemeente en niet alles per mail maar zoals het eerder ging mensen uitnodigen en zaken en veranderingen bespreken wanneer iets niet werkt.”

- **Prettig team/ samenwerking**
  Sociale factoren spelen mee: mensen willen een prettig team, werken met bekenden of een vaste ploeg.
  “Onze vaste ploeg van 4 personen.”
- **Fysieke omstandigheden**
  Locaties zijn soms te koud of slecht uitgerust. Ook de grootte van de stembiljetten speelt een rol.
  “Betere locatie met goede mogelijkheid om te tellen en pauzes om even wat te drinken, te plassen en fatsoenlijk te kunnen eten. De dag erna wat later op kantoor mogen komen.”

Ook van de redenen waarom vrijwilligers zich waarschijnlijk of zeker wel opnieuw aanmelden valt te leren. Hieronder staan de categorieën waaronder deze antwoorden in te delen zijn, waarbij de meest genoemde redenen bovenaan staan.

- **Democratie en burgerplicht**
  “Ik vond het een leerzame en leuke dag en ik vind dat je als gemeenteambtenaar prima een bijdrage kunt leveren aan democratisch proces.”
  “Het is waardevol en leuk om te doen. Vrije verkiezingen zijn belangrijk en een groot goed (en helemaal niet zo vanzelfsprekend vandaag de dag) en ik voel het als een plicht én een voorrecht om eraan te kunnen bijdragen.”
- **Gezelligheid**
  “Na 4 positieve ervaringen ga ik me weer aanmelden. Het is leuk, gezellig en kiezers kunnen het waarderen. Ik kom altijd wel een bekende tegen, ook dat is leuk.”
- **Bijdrage aan de samenleving/ gemeente**
  “We hebben een ontzettend leuke dag gehad en op deze manier kun je iets terugdoen voor de gemeenschap.”
  “Ik voel me betrokken bij de gemeente waar ik werk en ik wil mijn collega's van het team verkiezingen helpen.”
- **Persoonlijke voldoening**
  “Het geeft me veel voldoening om iets te betekenen voor mijn gemeente en de samenleving. Verder geven de werkzaamheden en gezellige samenwerking mij veel plezier.”
- **Ervaring en traditie**
  “Ik doe dit al een aantal jaren en als ik weer gevraagd zou worden zou ik me weer als teller aanmelden. Ervaren tellers zijn van grote waarde.”
- **Praktische overwegingen**
  “Was een leuke dag. Zeker als er rekening wordt gehouden met voorkeur voor bepaald dagdeel.”
- **Vergoeding**
  “Ook wel belangrijk voor mij is de vergoeding in geld: dit extraatje kan ik goed gebruiken.”
- **Waardering**
  “Leuke dag samen met andere vrijwilligers en de waardering die je ontvangt van kiezers.”

4 Verkiezingsdag - Training

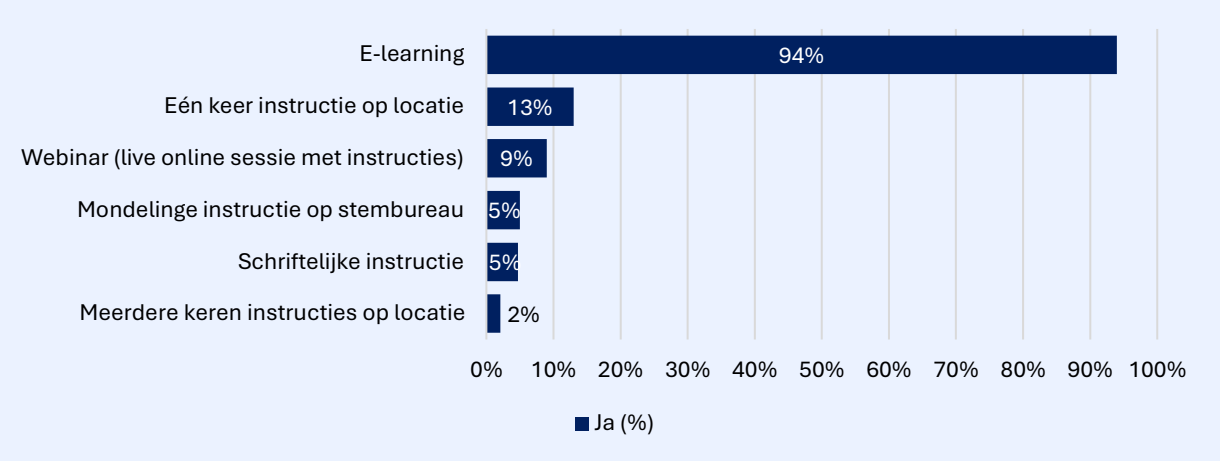
4.1 Belangrijkste uitkomsten

- Bijna alle vrijwilligers kregen ter voorbereiding op hun rol een training aangeboden (99%). Dit was in de meeste gevallen verplicht om te volgen (91%) en was vaak in de vorm van een e-learning module (94%).
- Door de training voelden vrijwilligers zich op alle taken binnen het stembureau (volledig) voorbereid. Toch heeft een op de tien vrijwilligers te maken gehad met situaties waar ze niet op voorbereid waren (9%).

4.2 Gevolgde trainingen

Bijna alle vrijwilligers (in alle rollen) geven aan dat ze ter voorbereiding op hun rol een training is aangeboden (99%). 91% van de vrijwilligers die een training aangeboden kreeg, geeft aan dat het verplicht was om de training te volgen. De overige vrijwilligers geven aan dat dit niet verplicht was (4%) of dat ze niet weten of het verplicht was om aan de training deel te nemen (5%). Het merendeel van de vrijwilligers voor wie de training of instructie niet verplicht was (inclusief degenen die niet wisten of het verplicht was) heeft hier wel aan deelgenomen (87%).

Figuur 4.1: Wat voor training of instructie heeft u gehad? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 5.913; vrijwilligers die training of instructie hebben gehad)

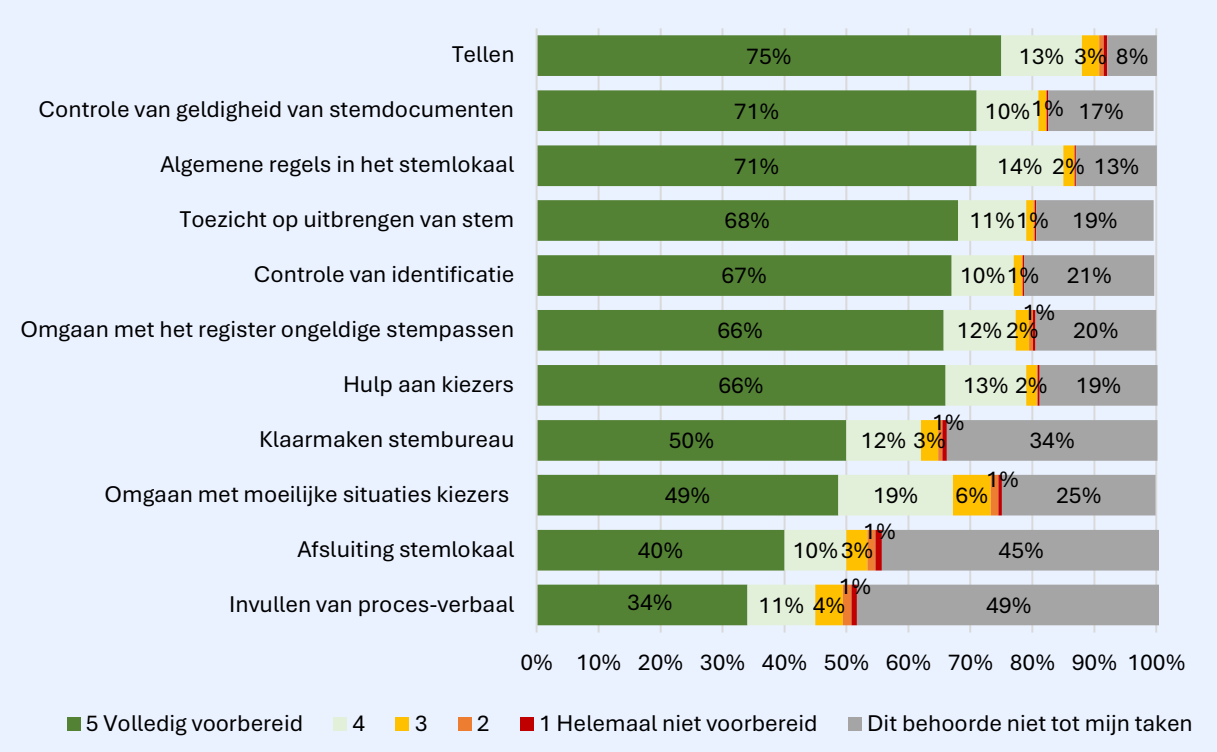
De meeste van de ondervraagde vrijwilligers gaven aan dat ze een training hebben gedaan in de vorm van een E-learning (94%). De rol van de vrijwilliger maakte uit voor de vorm waarin men de training kreeg: voorzitters kregen vaker een instructie op locatie (40% eenmalig, 8% meerdere keren) dan leden (4% eenmalig, 1% meerdere keren) en tellers (5% eenmalig en 1% meerdere keren). Voorzitters kregen vaker een schriftelijke instructie (12%, tegenover 2% van de leden en 4% van de tellers) en juist iets minder vaak een mondelinge instructie op het stembureau (2%, tegenover 4% van de leden en 8% van de tellers).
Bij deze resultaten moet in acht worden genomen dat een vrijwilliger meerdere rollen kon hebben.

Van de vrijwilligers die een training hebben gedaan, heeft 89% na afloop een toets gemaakt. Deze toets was vaak een verplicht onderdeel: 95% geeft aan dat dit het geval was. Een klein deel weet niet of de toets verplicht was (4%).

4.3 Training als voorbereiding op werkzaamheden

De werkzaamheden van de vrijwilligers zijn heel divers en lopen uiteen van het inrichten van het stembureau (het klaarleggen van de materialen voor de inname van de stempassen, de check op identiteitsbewijs, de check op het ROS (register ongeldige stempassen[9]) en het uitreiken van het stembiljet) tot bijvoorbeeld het geven van hulp aan kiezers en het invullen van het proces verbaal na afloop. Voor zover verschillende taken behoorden tot het takenpakket van de betreffende vrijwilliger, voelden vrijwilligers zich over het algemeen door de training (volledig) voorbereid. Aan het klaarmaken en afsluiten van het stembureau zou in de training nog wat meer aandacht kunnen worden besteed, zodat vrijwilligers zich nog beter voorbereid voelen op deze taken. Ditzelfde geldt voor het invullen van het proces-verbaal. Hoewel het begrip 'moeilijke situaties met kiezers' breed geïnterpreteerd kan worden, zou ook voor dit onderdeel meer toelichting in de training gewenst zijn.

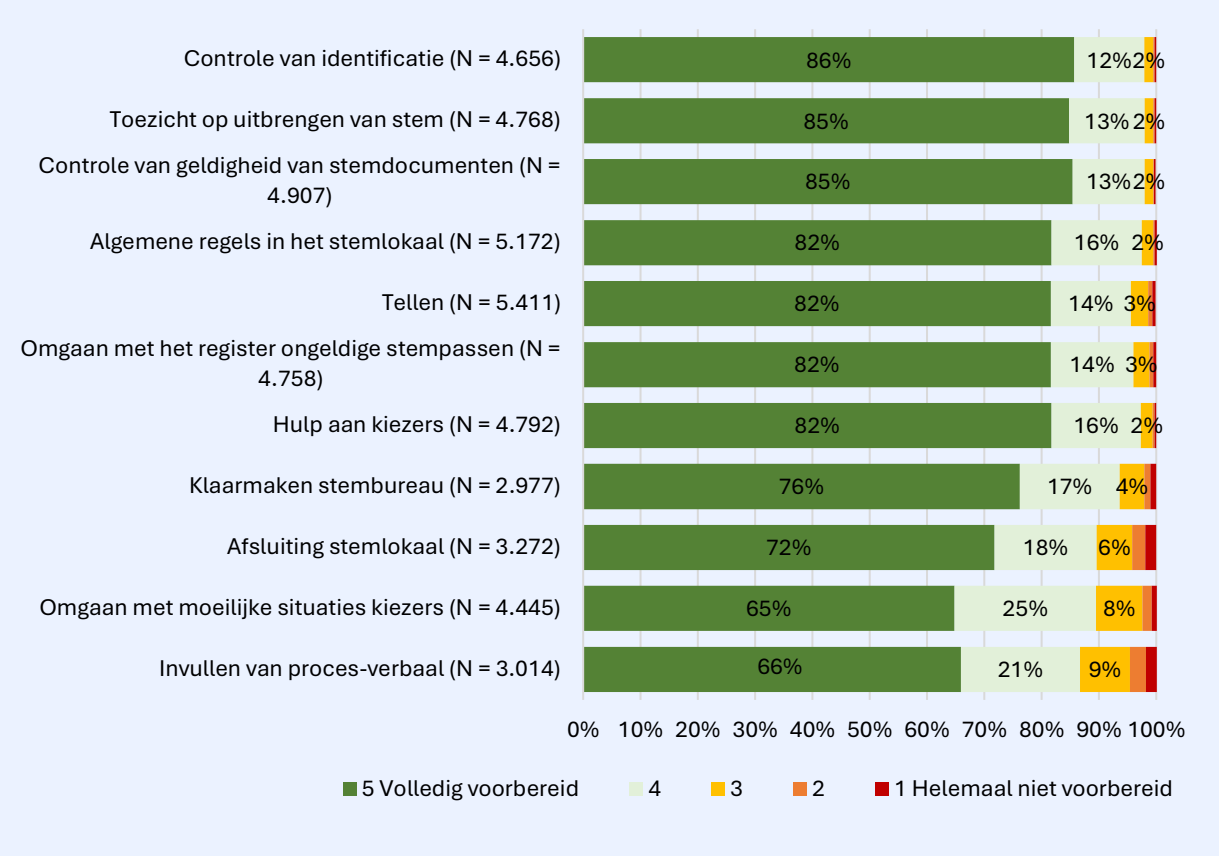
Figuur 4.2a: Heeft de training of instructie u voldoende voorbereid op de volgende taken in het stembureau? (vrijwilligers die training of instructie hebben gehad – N=5.913)

[9] Elk stembureau beschikt over een register van ongeldig verklaarde stempassen om te voorkomen dat een kiesgerechtigde twee keer kan stemmen (https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/tweede-kamer/stembureaus/register-ongeldige-stempassen).

Figuur 4.2b behandelt dezelfde vraag als figuur 4.2a, alleen hier is de categorie ‘Dit behoorde niet tot mijn taken’ buiten beschouwing gelaten.

Figuur 4.2b: Heeft de training of instructie u voldoende voorbereid op de volgende taken in het stembureau? (vrijwilligers die training of instructie hebben gehad – categorie *Dit behoorde niet tot mijn taken* is buiten beschouwing gelaten in de afbeelding)

Een analyse naar gemeentegrootte, leeftijd, gender, ervaring en rol laat verschillen zien in de mate waarin men zich voorbereid voelde. Over het algemeen geldt dat oudere vrijwilligers, ervaren vrijwilligers, en vrouwen zich relatief vaker goed voorbereid voelden op de taken in het stembureau door de training of instructie. Verder geldt dat mensen die geen (plaatsvervangend) voorzittersrol vervulden, zich door de training of instructie wat *minder* voorbereid voelden op de meeste taken. Voor de meeste onderdelen was er geen verschil tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus. Alleen als het gaat om het omgaan met moeilijke situaties met kiezers, voelden universitair opgeleiden zich gemiddeld minder voorbereid op deze situaties door de training dan lager opgeleiden.

1 op de 10 vrijwilligers had te maken met onverwachte situaties

Tabel 4.3: Bent u tijdens uw rol als vrijwilliger tegen situaties aangelopen waar u niet op was voorbereid in de training of instructie? (N = 5.913; vrijwilligers die training of instructie hebben gehad)

	Voorzitter	Plaats-vervangend voorzitter	Lid	Teller	Totaal
Ja	13%	11%	9%	8%	9%
Nee	87%	90%	91%	92%	91%

Iets minder dan 1 op de 10 verkiezingsvrijwilligers is tijdens de verkiezingsdag tegen situaties aangelopen waar ze niet op waren voorbereid door de training of instructie (9%). Voorzitters geven iets vaker aan dat ze tegen dergelijke situaties zijn aangelopen (13%) dan vrijwilligers in andere rollen.

Vrijwilligers liepen vooral aan tegen onduidelijkheden in regels en instructies, problemen met volmachten en stempassen, technische storingen, moeilijke situaties in verband met het gedrag van kiezers, chaos bij het tellen, onprofessioneel of onvoorbereid leiderschap door de voorzitter en praktische beperkingen van locaties en materialen.

- **Problemen met volmachten, stempassen of identificatie**
  "Volmacht van persoon met aantekening op id dat betreffende persoon niet in staat was tot ondertekening."
  "De vervangende kiezerspas die door gemeente zelf is uitgegeven hebben geen qr-code. Dit bracht verwarring omdat het opviel dat deze geen code had, dit was ons niet bekend."
  "Verschil naam ID (meisjesnaam) en naam stembiljet (naam partner). Hierdoor was het even de vraag hoe hiermee om te gaan. Was vaak het geval na een recente huwelijksvoltrekking."
- **Digitale moeilijkheden**
  "ROS werd ineens digitaal via een iPad."
  "IPad werkte niet altijd met scannen of gaf aan dat het een ongeldige stempas was. Opgelost door te bellen met de hulplijn van het verkiezingsteam."
- **Onduidelijke of complexe situaties met kiezers**
  "*Mensen met dementie. Dat zie je vaak niet aan de buitenkant. Mantelzorgers wilden toch mee het stemhokje in om ze te helpen. Moet je dit nu wel of niet toe staan? Je wil die mensen ook in hun waarde laten en er geen groot iets van maken maar volgens de regels mag het niet. Dat vond ik wel lastig."*
  "Agressief gedrag van mensen die kwamen stemmen."
- **Problemen bij de telling**
  "Dat het aantal stempassen en getelde biljetten na de eerste telronde perfect overeenkwamen, maar bij de telling van de voorkeursstemmen er opeens twee stemmen bij waren gekomen (fout bij registratie op het telformulier)."
- **Problemen met voorzitters of het team**
  "Dat de voorzitter de regels aan zijn laars lapte. Ondanks dat ik er iets van gezegd had ging hij er mee door. De mede stembureauleden accepteerden dit gedrag van de voorzitter."
- **Logistiek stembureau**
  "Dat er onvoldoende ruimte was om de stembiljetten neer te leggen."

“Dat de box waar de stembiljetten in moesten, helemaal vol waren. En de stembiljetten er uitstaken. Kregen daarna wel een 2e box.”
“De stroom viel gedurende de stemdag tweemaal uit; beide keren terwijl het buiten al donker was.”

Hoewel de vraag iets anders werd geformuleerd, gaf in het PSWS19 onderzoek 8% aan dat ze iets in de instructie hadden gemist, een bijna even groot deel als in het TK25 onderzoek.

5 Verkiezingsdag - Verloop

5.1 Belangrijkste uitkomsten

- Bijna alle vrijwilligers vonden dat ze voldoende kennis hadden om hun taken op het stembureau op een goede manier uit te voeren (98%). Ook waren vrijwilligers goed in staat om vragen van kiezers te beantwoorden over het stemproces (98%).
- 96% van de vrijwilligers was ervan overtuigd dat hun bijdrage aan de Tweede Kamerverkiezing ertoe deed.
- Het verloop van de verkiezingsdag is door de vrijwilligers als erg positief ervaren. Over het algemeen gaven vrijwilligers aan dat er weinig fouten zijn gemaakt, dat er voldoende vrijwilligers aanwezig waren en dat andere stembureauleden hun taken goed uitvoerden.
- Het werken in shifts werd door veel vrijwilligers (81%) als positief of zelfs heel positief ervaren.
- Bij alle onderdelen van de vrijwilligersrol gaf minimaal de helft van de vrijwilligers aan dit leuk of zelfs heel erg leuk te vinden, waarbij ze het contact met de kiezers (97%) en de samenwerking met andere vrijwilligers (96%) over het algemeen het leukste vonden. Taken die door sommigen als moeilijk werden ervaren, waren bijvoorbeeld het bepalen wie er hulp mocht krijgen in het stemhokje (5%) en het tellen van de stembiljetten (6%).
- Ruim twee derde van de vrijwilligers heeft geen gebruik gemaakt van de beschikbare hulplijnen. Wanneer er wel een hulplijn nodig was, werd voornamelijk de hand-out ‘stembureau-instructie’ op het stembureau gebruikt (28%).
- Een ruime meerderheid vond de ruimte van het stembureau op alle verschillende onderdelen geschikt. Het meest genoemde punt van verbetering was de temperatuur, die was voor 12% matig of onvoldoende.
- Vrijwilligers kregen vrijwel altijd waardering voor hun inzet, waarbij 85% meerdere manieren van waardering rapporteerden. De meeste vrijwilligers waren (heel) tevreden over deze waardering (89%).
- De grootste groep ondervraagde vrijwilligers was tevreden over de werkwijze tijdens de verkiezingsdag en zag hierbij geen punten voor verbetering. Volgens 4% van de vrijwilligers betreffen aandachtspunten voor het verkiezingsproces de voorbereiding van de voorzitters, de begrijpelijkheid en opvolging van de gebruikte telmethode, het tellen van relatief grote stembiljetten, het zorgdragen dat tellers het protocol volgen en het oplossen van technische problemen, onder andere met tablets. De meest genoemde tips voor de Kiesraad en gemeenten waren: maak het stembiljet kleiner, zorg voor kortere shifts, goede catering, een uniforme vergoeding en betere selectie en training van voorzitters.

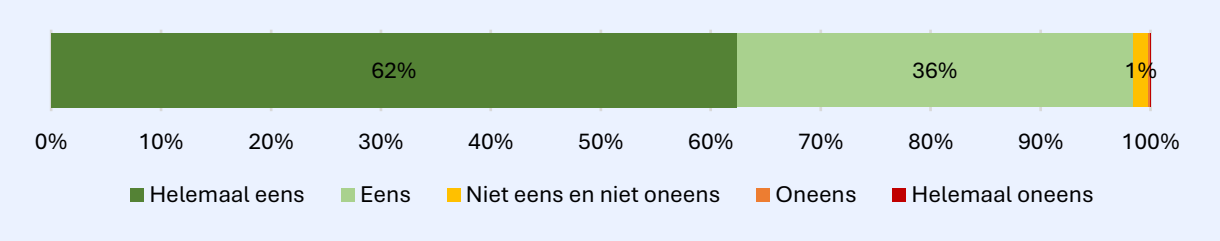
5.2 Kennis en bijdrage

Hoofdstuk 4 ging over de training die verkiezingsvrijwilligers hebben gevolgd voorafgaand aan de verkiezingsdag, en in welke mate zij zich hierdoor goed voorbereid voelden op allerlei taken. Voor een ruime meerderheid van de vrijwilligers gold dat ze zich goed voorbereid voelden voor alle genoemde taken die onder hun takenpakket vielen (87% en hoger, afhankelijk van de taak).
Een klein deel (9%) had op de verkiezingsdag te maken met situaties waar ze zich door de training niet op voelden voorbereid. Vrijwilligers konden kennis opdoen via de training, maar het is ook

mogelijk dat vrijwilligers al op de hoogte waren van de gang van zaken bij de verkiezingsdag, bijvoorbeeld door hun werk bij de gemeente of door ervaringen uit het verleden.

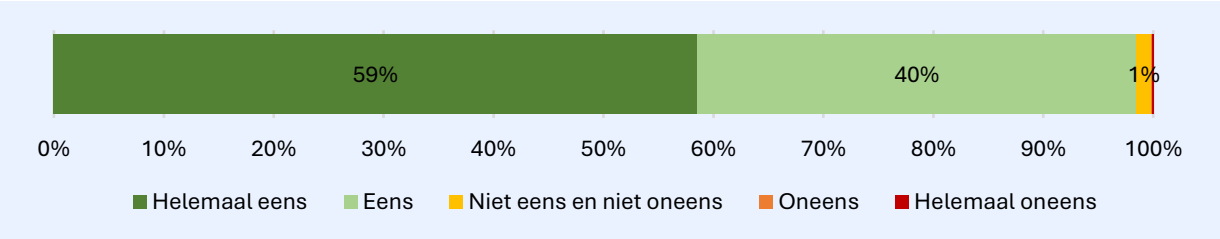
Terugkijkend op de verkiezingsdag, vinden bijna alle vrijwilligers dat ze voldoende kennis hadden om hun taak op het stembureau op een goede manier te kunnen uitvoeren (98%). Oudere vrijwilligers, ervaren vrijwilligers (voor wie de Tweede Kamerverkiezing 2025 niet de eerste keer was) en mannen geven relatief vaker aan dat ze voldoende kennis hadden om hun taak goed te volbrengen. Vrijwilligers die de rol van (plaatsvervangend) voorzitter hadden, scoorden hierop gemiddeld hoger dan mensen die een andere rol op het stembureau hadden. Er zijn geen verschillen zichtbaar tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus, in de mate waarin ze vonden dat ze voldoende kennis hadden.

Figuur 5.1: Ik had voldoende kennis om mijn taak als vrijwilliger op het stembureau op een goede manier uit te voeren (N=6.070)

Vrijwel alle vrijwilligers voelden zich ook goed in staat om vragen van kiezers over het stemproces te beantwoorden. Deze vraag is alleen voorgelegd aan de reguliere stembureauleden en (plaatsvervangend) voorzitters (dus niet de tellers). Ook hier geldt dat oudere, en ervaren vrijwilligers zich het beste in staat voelden de kiezersvragen te beantwoorden. Mannen scoorden hier ook hoger dan vrouwen. Voorzitters voelden zich (nog) beter in staat de vragen te beantwoorden, dan vrijwilligers in een andere rol. Er zijn geen verschillen zichtbaar tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus, in de mate waarin ze zichzelf goed in staat achtten om vragen van kiezers te beantwoorden.

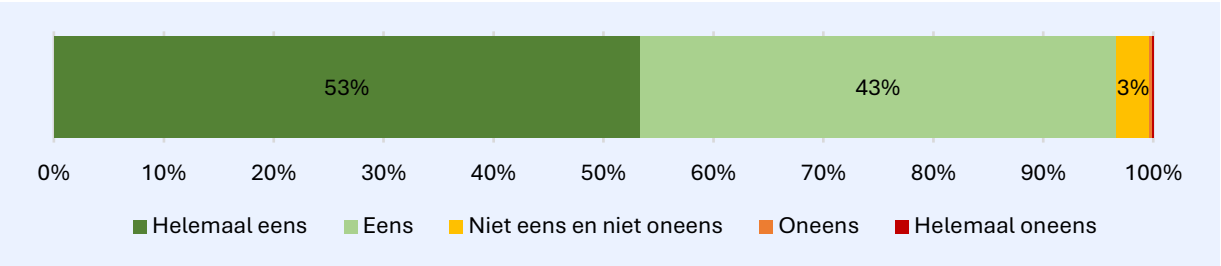
Figuur 5.2: Ik was in staat vragen van kiezers te beantwoorden over het stemproces (N=4.818; reguliere stembureauleden)

Vrijwilligers zijn er over het algemeen wel van overtuigd dat hun bijdrage aan de Tweede Kamerverkiezing 2025 ertoe deed (96% is het hiermee eens). Vrijwilligers uit middelgrote gemeenten scoren hierop iets *lager*, vergeleken met de grote gemeenten. Ervaren vrijwilligers hebben nog meer het gevoel dat hun bijdrage ertoe deed. Dit is ook het geval voor mannen, vergeleken met vrouwen.

Verder zien we dat vrijwilligers met een andere rol dan stembureaulid (voorzitter, teller) nog meer voldoening halen uit hun werk dan stembureauleden.

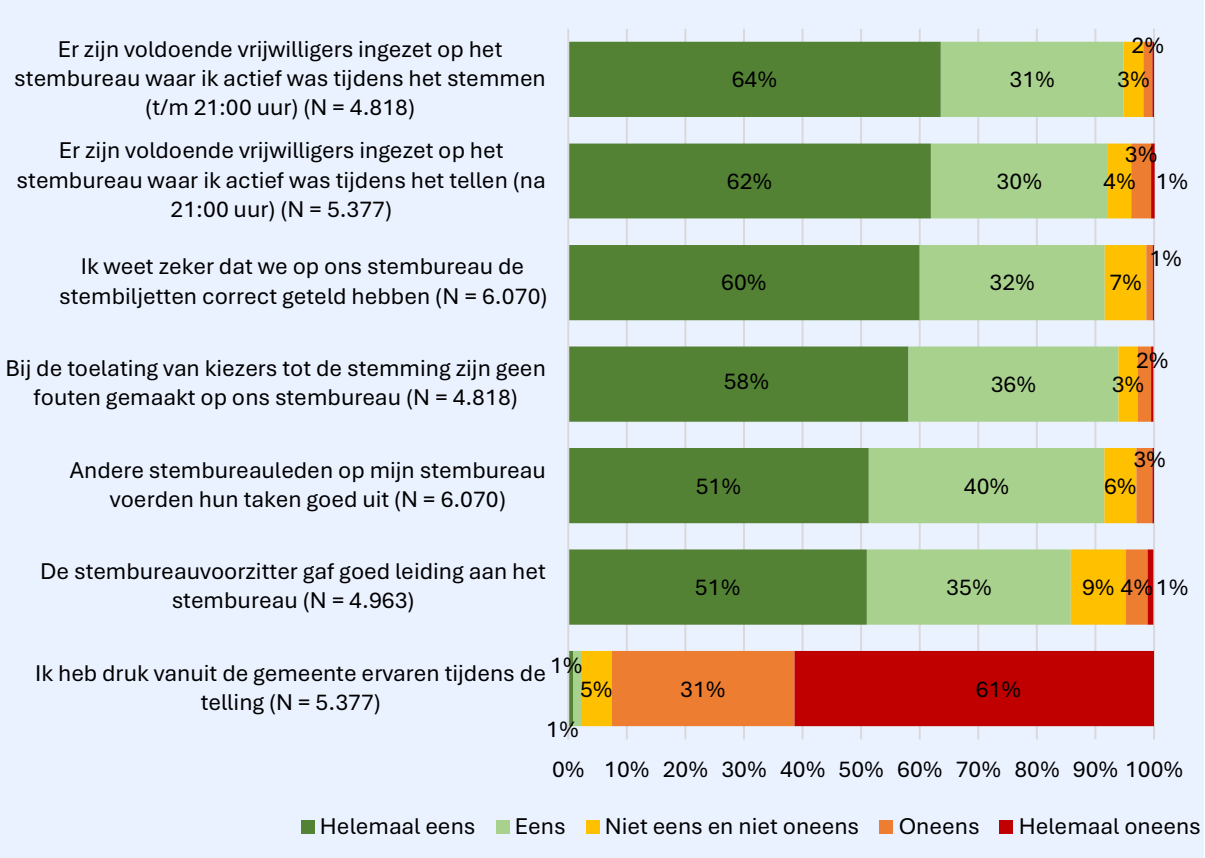
Figuur 5.3: Ik had het gevoel dat mijn bijdrage ertoe deed (N=6.070)

5.3 Kwaliteit en capaciteit stembureau

Onderstaande figuur toont het verloop van de verkiezingsdag in een zevental uitspraken. Over het algemeen waren de ondervraagde vrijwilligers erg tevreden over het de capaciteit op het stembureau, de kwaliteit van de telling en andere leden en voorzitters.

Figuur 5.4: Geef aan of u het eens of oneens bent met onderstaande uitspraken

Het grootste deel van de vrijwilligers is er (vrij) zeker van dat er **geen fouten** zijn gemaakt op hun stembureau bij de **toelating van kiezers** (94%). Oudere vrijwilligers, mannen en mensen *niet* in shifts werkten waren vaker zeker dat er geen fouten gemaakt waren.
Van alle stembureauvrijwilligers is 92% van mening dat de **stembiljetten** op hun bureau **correct geteld** zijn. Oudere vrijwilligers, mannen, vrijwilligers in een middelgrote gemeente (vergeleken met

grote gemeenten), tellers en mensen die niet in een shift werkten, waren het vaker met deze uitspraak eens.

Tijdens het stemmen, tot 21.00 uur, zijn er bij de meeste stembureaus **voldoende vrijwilligers** ingezet volgens 95% van de vrijwilligers. Men is het meer eens met deze uitspraak naarmate men ouder is. Ook in kleine en middelgrote gemeenten is men meer tevreden met de hoeveelheid vrijwilligers gedurende de dag, dan in grote gemeenten. Ervaren vrijwilligers, mannen, voorzitters en tellers scoren eveneens relatief hoger.

Na het stemmen, vanaf 21.00 uur, zijn er volgens 92% van de vrijwilligers (die toen aan het werk waren) **voldoende vrijwilligers** ingezet voor het tellen. Deze mening wordt in sterkere mate gedeeld door oudere vrijwilligers, vrijwilligers in kleine gemeenten en tellers. Ook bij gemeenten die gebruik maken van centrale stemopneming (CSO), zien we dat vrijwilligers het vaker eens zijn met deze stelling dan in DSO-gemeenten.

De meeste vrijwilligers (92%) hebben tijdens het tellen van de stemmen niet of nauwelijks **druk vanuit de gemeente** ervaren. Vrouwen geven relatief vaker aan druk te hebben ervaren. Dit geldt ook voor vrijwilligers die werkzaam waren in een gemeente met decentrale stemopneming.

Een ruime meerderheid van de stembureauvrijwilligers is tevreden over de mate waarin de andere leden hun taken uitvoerden: 91% geeft aan dat de **andere vrijwilligers hun taken op de juiste manier** uitvoerden. Oudere vrijwilligers zijn het eerder eens met deze stelling, net als vrijwilligers uit middelgrote gemeenten (vergeleken met grote gemeenten) en mannen. Ervaren vrijwilligers zijn het *minder* vaak eens met deze stelling vergeleken met vrijwilligers die voor het eerst meededen. Vrijwilligers die *niet* in shifts werkten zijn vaker tevreden over de werkzaamheden van hun collega vrijwilligers. Vrijwilligers in een andere rol dan voorzitter, zijn het over het algemeen *minder* eens met deze uitspraak dan voorzitters.

Vrijwilligers die een andere rol hadden dan voorzitter is gevraagd wat ze van het leiderschap van hun stembureauvoorzitter vonden. 86% van deze vrijwilligers vindt dat hun **voorzitter goed leiderschap** toonde, 5% was van mening dat de voorzitter niet goed leiding gaf. Oudere vrijwilligers en vrijwilligers in kleine en middelgrote gemeenten zijn het vaker eens met de stelling. Mannen en vrijwilligers die niet in shifts werkten zijn eveneens relatief vaker tevreden met het leiderschap van de voorzitter. Ervaren vrijwilligers zijn het er juist *minder* vaak mee eens dat de voorzitter goed leiding gaf.

5.4 Werken in shifts

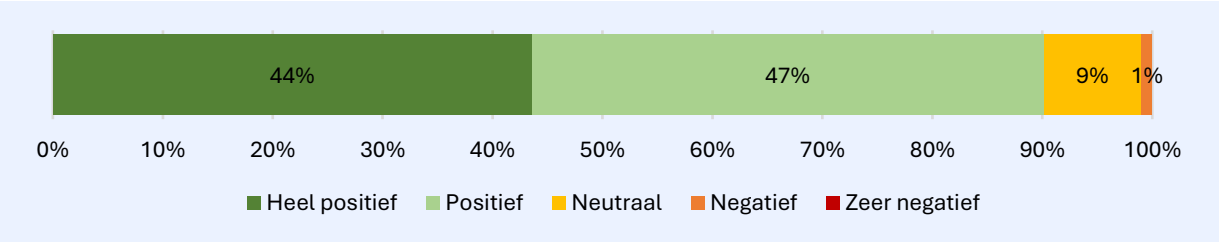
In grote gemeenten hebben vrijwilligers vaker de hele dag op het stembureau gezeten (63%), dan in de kleine (30%) of middelgrote gemeenten (25%). Ook bij de PSWS19 werkten vrijwilligers in grote gemeenten vaker de hele dag op het stembureau (60%), bij de kleine gemeenten was dit destijds 37% van de vrijwilligers[10].

Tabel 5.5: Welke shifts was u vrijwilliger? (N = 6.070) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middel-groot	Groot	Totaal
Hele dag (stemming + telling)	30%	25%	63%	33%
Hele dag (alleen stemming)	4%	3%	1%	3%
Alleen eerste shift (ochtendteam)	5%	9%	8%	8%
Eerste shift (ochtendteam) + telling	18%	16%	1%	13%
Alleen tweede shift (middagteam)	1%	1%	0%	1%
Tweede shift (middagteam) + telling	23%	25%	8%	22%
Alleen telling stembureau	19%	22%	19%	21%

Vrijwilligers die in shifts hebben gewerkt (alleen eerste of alleen tweede, evt. met telling) is gevraagd naar hun ervaring met het werken in shifts. De overgrote meerderheid van 81% heeft dit als positief of heel positief ervaren. Vrijwilligers uit kleine gemeenten geven vaker aan neutraal te staan tegenover het werken in shifts (13%), dan vrijwilligers uit middelgrote (8%) of grote gemeenten (3%). Vrijwilligers uit middelgrote (44%) en grote (49%) gemeenten zeggen vaker dat ze werken in shifts als *heel* positief hebben ervaren dan kleine gemeenten (37%).

Figuur 5.6: Hoe ervaarde u het werken op een deel van de dag in plaats van de hele dag? (N = 2.675; vrijwilligers die in shifts werkten)

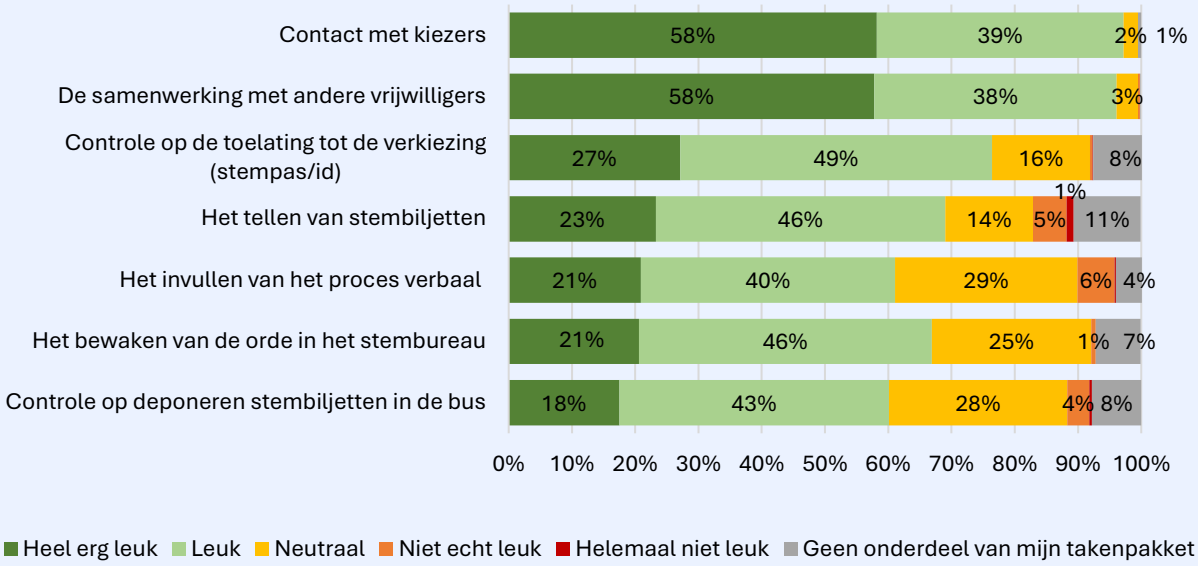

[10] Bij het onderzoek onder vrijwilligers die deelnamen aan de Provinciale Statenverkiezingen 2019 is een andere indeling op gemeentegrootte gehanteerd. De categorie van middelgrote gemeenten is niet vergelijkbaar. Voor het vergelijken van de categorie groot gebruiken we de resultaten van de gemeenten met 100.000 – 400.000 inwoners. De categorie klein is <20.000, net als in het TK25 onderzoek.

5.5 Beoordeling takenpakket

Het contact met de kiezers en de samenwerking met andere vrijwilligers springen eruit als het gaat om de onderdelen die men leuk vond aan de rol als vrijwilliger. Voor alle taken geldt dat tenminste de helft van de vrijwilligers dit een leuk onderdeel vond. Bij de onderdelen *controle op deponeren stembiljetten in de bus*, *bewaken van de orde in het stembureau,* en het *invullen van het proces-verbaal* is wat meer verdeeldheid onder de vrijwilligers te zien: bij deze onderdelen is er ook een groep van 25% tot 35% die het een wat minder leuk onderdeel vond.

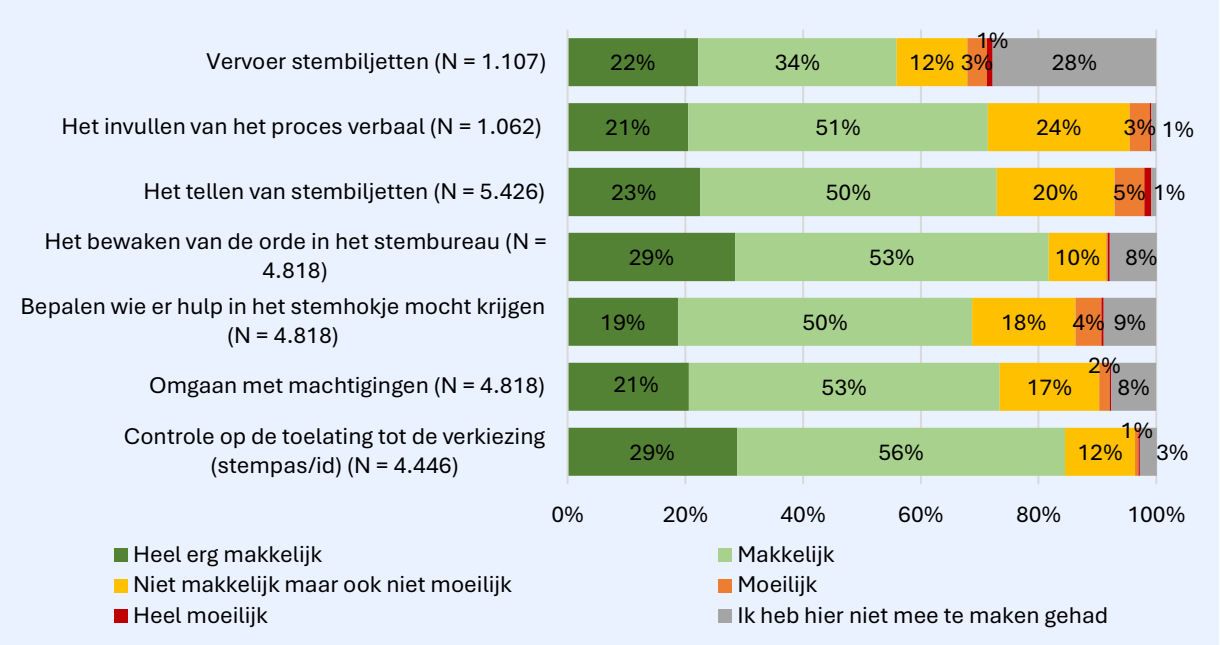
Figuur 5.7: Wat vond u leuke en wat vond u minder leuke onderdelen van uw rol als vrijwilliger?

- Het **contact met de kiezers** wordt door alle vrijwilligers (zeer) sterk gewaardeerd. We zien een hogere score onder vrijwilligers die niet in shifts werkten, en onder vrouwen.
- Het **controleren van stempassen en ID's** van kiezers wordt leuker gevonden door vrijwilligers in middelgrote gemeenten, vrouwen en vrijwilligers die niet in shifts werkten.
- De taak van **controle op het deponeren van stembiljetten in de bus** wordt meer gewaardeerd door oudere vrijwilligers, in kleine gemeenten, en ook vrijwilligers die niet in shifts werkten kenmerkten dit vaker als leuke taak. Ditzelfde geldt voor vrijwilligers in een *andere* rol dan voorzitter.
- Het **bewaken van de orde** in het stembureau wordt leuker gevonden door oudere vrijwilligers en door vrijwilligers in kleine gemeenten.
- Vrijwilligers uit kleine gemeenten vinden het **tellen van stembiljetten** leuker dan die uit grote gemeenten. Ook vrouwen vinden dit leuker dan mannen. Bij dit item is ook de wijze van stemopneming meegenomen. Vrijwilligers uit DSO gemeenten scoren hier lager op dan vrijwilligers uit CSO gemeenten.
- De **samenwerking met andere vrijwilligers** wordt leuker gevonden door oudere vrijwilligers. Hetzelfde zien we bij vrijwilligers die niet in shifts werkten, en vrijwilligers in de rol van (plaatsvervangend) voorzitter of stembureaulid, in vergelijking met de tellers.
- Het **invullen van het proces verbaal** is een taak die door voorzitters van het stembureau wordt gedaan. Ruim een derde van de voorzitters staat hier neutraal tegenover of vindt het

niet echt leuk. Oudere vrijwilligers waarderen deze taak meer, net als vrijwilligers die al vaker dan eens op het stembureau hebben gezeten. Eveneens zien we een relatief hogere waardering bij vrijwilligers die *niet* in shifts werkten.

Figuur 5.8: Hoe makkelijk of moeilijk vond u de volgende werkzaamheden?

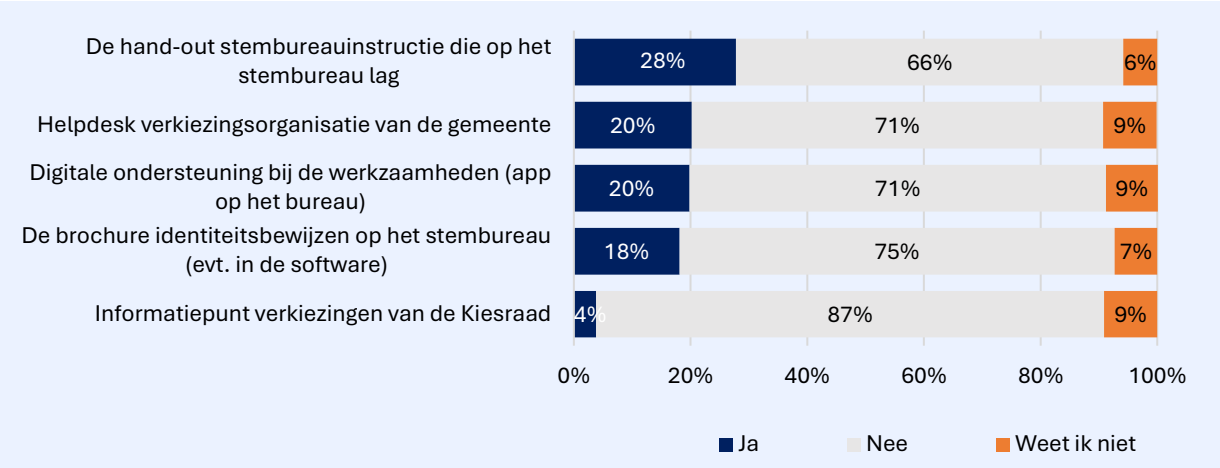
Een klein deel van de vrijwilligers ervaarde moeilijkheden met: het bepalen wie er hulp mocht krijgen in het stemhokje (5%), het tellen van de stembiljetten (6%), het invullen van het proces verbaal (4%) en het vervoer van de stembiljetten (4%).

- Het **controleren en toelaten van kiezers** tot de verkiezing wordt makkelijker gevonden door vrijwilligers voor wie de Tweede Kamerverkiezing 2025 niet de eerste verkiezing was waar ze vrijwilliger waren. Ook mannen gaven vaker aan het makkelijker te vinden dan vrouwen. Verder werd deze taak gemiddeld makkelijker gevonden door vrijwilligers die niet in shifts werkten, en vrijwilligers in de rol van voorzitter.
- Oudere vrijwilligers vonden het **omgaan met machtigingen** een makkelijker taak dan jongere. Ook vrijwilligers uit middelgrote gemeenten (vergeleken met grote gemeenten), vrijwilligers met meer dan een jaar ervaring, en vrijwilligers die *niet* in shifts werkten vonden deze taak makkelijker. Vrijwilligers in een *andere* rol dan voorzitter, vonden de taak juist wat moeilijker dan voorzitters.
- Naarmate vrijwilligers ouder zijn, vonden ze het bepalen van wie er wel en niet **hulp mag krijgen in het stemhokje** makkelijker. Ook voor mannen en voorzitters was dit een makkelijker taak dan voor andere vrijwilligers.
- Als het gaat om het **bewaken van de orde** in het stembureau, zien we dat mannen en voorzitters dit een makkelijkere taak vonden dan vrouwen en vrijwilligers in een andere rol dan voorzitter.
- Het **tellen van stembiljetten** werd in kleine en middelgrote gemeenten als makkelijker ervaren dan in grote gemeenten. Vrijwilligers met meer ervaring vonden het een makkelijkere taak, net als tellers. Vrijwilligers uit DSO gemeenten vonden het tellen een moeilijkere taak dan vrijwilligers uit CSO gemeenten.

- Vrijwilligers met ervaring (meer dan één keer deelgenomen) en mannen vonden het **invullen van het proces verbaal** makkelijker dan vrouwen en diegenen voor wie het de eerste verkiezing was.
- Omdat alleen voorzitters verantwoordelijk zijn voor het **vervoer van de stemmen**, is aan hen gevraagd of ze deze taak makkelijk of moeilijk vonden. Ruim een kwart geeft aan dat ze hier niet mee te maken hadden (28%). Ruim de helft van de voorzitters vond het een (hele) makkelijke taak (56%).

5.6 Gebruik hulpbronnen

Figuur 5.9: Heeft u gebruik gemaakt van de volgende hulpbronnen? (N = 6.070)

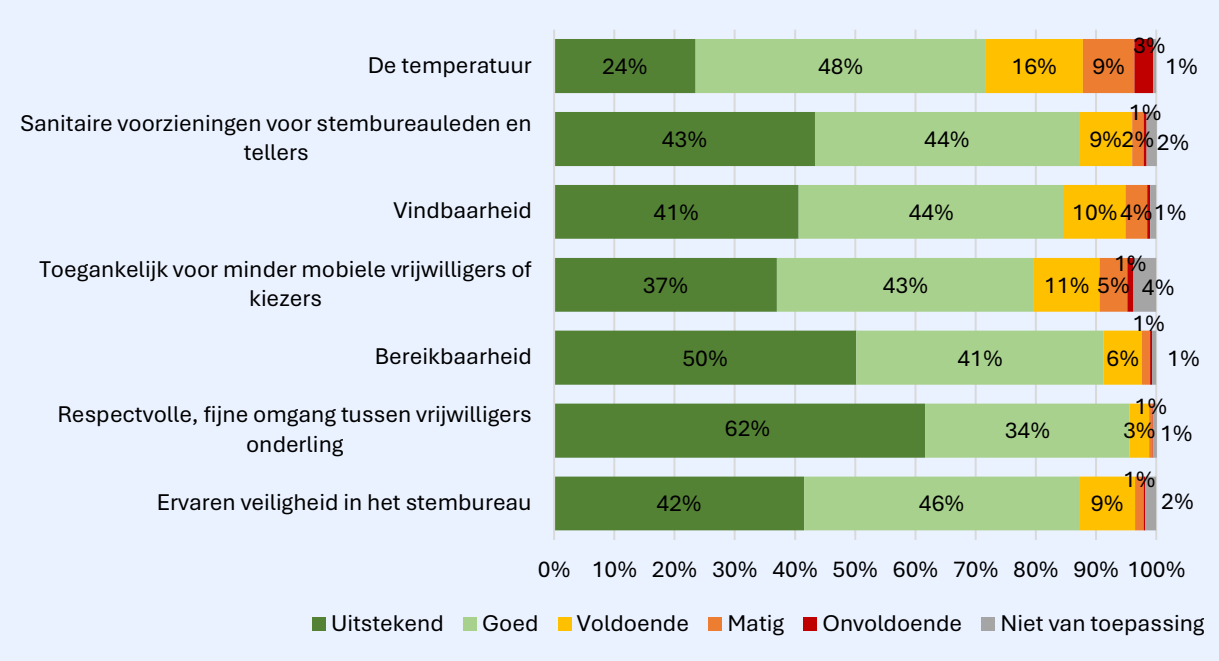
Ruim twee derde van de vrijwilligers heeft geen gebruik hoeven te maken van de genoemde hulpbronnen. De hand-out stembureau instructie die op het stembureau lag is de meest gebruikte hulpbron (28%), gevolgd door de app op het stembureau (20%), de helpdesk verkiezingsorganisatie van de gemeente (20%) en de brochure identiteitsbewijzen op het stembureau (18%).

- Het **informatiepunt verkiezingen van de Kiesraad** werd vaker geraadpleegd door (plaatsvervangend) voorzitters, en juist minder vaak door vrijwilligers in de leeftijdscategorieën 45-75 jaar (vergeleken met 75-plussers).
- De **hand-out stembureauinstructie** werd vaker gebruikt door vrijwilligers met meer ervaring, jongere vrijwilligers tot 45 jaar, (plaatsvervangend) voorzitters en reguliere stembureauleden.
- De **brochure identiteitsbewijzen** werd uiteraard voornamelijk door (plaatsvervangend) voorzitters en stembureauleden gebruikt. Er zijn geen verschillen als het gaat om gemeentegrootte, leeftijd of ervaring.
- De **digitale ondersteuning** werd door vrijwilligers uit grote gemeenten vaker gebruikt dan door vrijwilligers uit kleine of middelgrote gemeenten. (Plaatsvervangend) voorzitters en reguliere stembureauleden gebruikten de ondersteuning vaker dan tellers.
- Ten slotte werd de **helpdesk verkiezingsorganisatie van de gemeente** vaker gebruikt bij grote gemeenten dan bij kleine en middelgrote gemeenten. Jongere vrijwilligers, tot 35 jaar, hebben hier relatief vaker gebruik van gemaakt. Dit geldt ook voor (plaatsvervangend) voorzitters en reguliere stembureauleden.

Wanneer men gebruik heeft gemaakt van minstens één van de vijf genoemde hulplijnen, is daarop gevraagd of dit de vrijwilligers ook heeft geholpen. De helpdesk verkiezingsorganisatie van de gemeente heeft de meeste vrijwilligers die hiervan gebruik maakten wel geholpen (91%). De digitale ondersteuning (81%), de brochure identiteitsbewijzen (81%) en de hand-out op het stembureau (84%) waren ook behulpzaam voor een groot deel van de gebruikers. Het informatiepunt verkiezingen van de Kiesraad hielp 66% van de vrijwilligers bij vragen of onduidelijkheden. 1 op de 5 gebruikers gaf aan dat het informatiepunt ze geen oplossing bood (19%), en 15% wist eigenlijk niet of het probleem was opgelost.

5.7 Beoordeling stemlokaal

Figuur 5.10: In hoeverre vond u de ruimte van het stembureau tijdens de verkiezingsdag geschikt? (N = 6.070)

De onderdelen van de ruimte waarin het stembureau zich bevond werden steeds door een meerderheid van de vrijwilligers als goed of uitstekend beoordeeld. Punten ter verbetering zijn de toegankelijkheid voor minder mobiele vrijwilligers of kiezers (6% matig tot onvoldoende), de vindbaarheid (4% matig - onvoldoende) en vooral: de temperatuur (12% vond de temperatuur matig - onvoldoende).

Tabel 5.11: In hoeverre vond u de ruimte van het stembureau tijdens de verkiezingsdag geschikt? – Verschillen naar achtergrondkenmerken

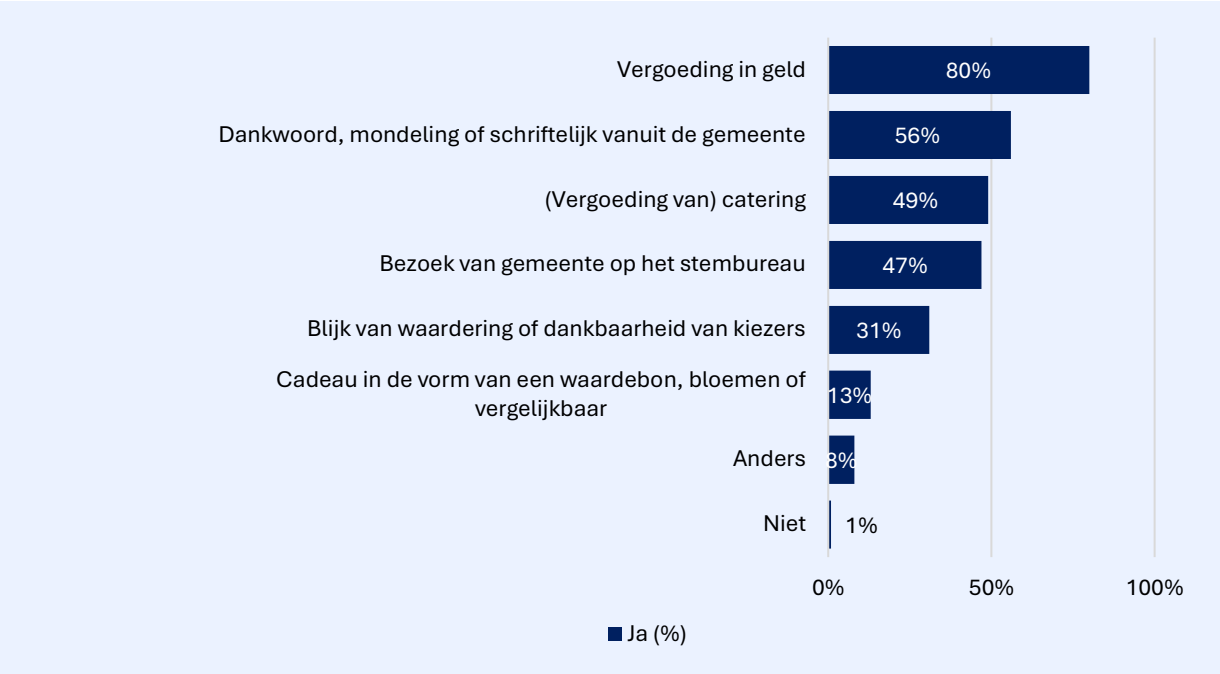
	Grootte gemeente	Leeftijd	Gender	Ervaring (eerste keer of vaker)	Shifts (ja/nee)	Rol
Ervaren veiligheid	✓	✓	✓	-	-	✓
Fijne omgang tussen vrijwilligers	-	✓	✓	-	✓	✓
Bereikbaarheid	✓	-	-	-	-	✓
Toegankelijkheid voor minder mobiele mensen	✓	-	-	-	✓	✓
Vindbaarheid	✓	✓	-	-	-	✓
Sanitaire voorzieningen	✓	-	✓	-	✓	✓
Temperatuur	-	✓	✓	-	-	✓

✓ = significante verschillen ($p<0.05$)

- Naarmate vrijwilligers ouder zijn, is de score op **ervaren veiligheid** in het stembureau lager. In middelgrote gemeenten wordt de ervaren veiligheid beter beoordeeld vergeleken met grote gemeenten. Mannen ervaarden meer veiligheid dan vrouwen. Voorzitters en stembureauleden scoorden de ervaren veiligheid iets hoger dan tellers.
- Jongere vrijwilligers waren wat meer te spreken over de **omgang** onderling, dan oudere vrijwilligers. Mannen waren meer tevreden over de wijze waarop met elkaar wordt omgegaan dan vrouwen. Bij voorzitters en stembureauleden zien we ook meer tevredenheid op dit onderwerp dan tellers. Ten slotte zien we dat vrijwilligers die *niet* in shifts werken de omgang meer waardeerden dan vrijwilligers die in shifts werkten.
- De **bereikbaarheid** van het stembureau kreeg van vrijwilligers uit middelgrote gemeenten een hogere score dan vrijwilligers uit grote gemeenten. Tellers waren meer tevreden over de bereikbaarheid dan vrijwilligers met een andere rol.
- De **toegankelijkheid** van het stembureau voor minder mobiele vrijwilligers en kiezers werd door vrijwilligers in middelgrote gemeenten beter gescoord dan vrijwilligers uit grote gemeenten. Voorzitters, tellers, en vrijwilligers die *niet* in shifts werkten waren ook relatief meer tevreden met de toegankelijkheid.
- De **vindbaarheid** van het bureau werd beter gescoord naarmate vrijwilligers ouder zijn. Ook kleine en middelgrote gemeenten scoorden hierop hoger dan grote gemeenten. Tellers waren meer tevreden over de vindbaarheid dan andere vrijwilligers.
- De **sanitaire voorzieningen** op het stembureau werden beter gewaardeerd door vrijwilligers in kleine en middelgrote gemeenten. Mannen waren meer tevreden met de voorzieningen dan vrouwen. Mensen die *niet* in shifts werken, en voorzitters en reguliere stembureauleden ook.
- De **temperatuur** op de locatie werd vaker als goed beoordeeld naarmate vrijwilligers ouder zijn, en door mannen meer dan door vrouwen. De tellers waren relatief vaker tevreden over de temperatuur, de reguliere stembureauleden juist niet.

5.8 Beoordeling waardering

Figuur 5.12: Op welke manier werd u gewaardeerd voor uw vrijwillige inzet? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 6.070)

Vrijwel alle vrijwilligers kregen op de een of andere manier waardering voor hun inzet bij de Tweede Kamerverkiezing 2025. Slechts 1% geeft aan dat dit niet is gebeurd. Een ruime meerderheid van 85% noemt meer dan één vorm van waardering. Gemeenteambtenaren die zijn gevraagd of verplicht door hun werkgever, noemden relatief vaker dat ze een dankwoord hebben gehad (69%) of een cadeau (18%) en juist minder vaak een vergoeding in geld (47%).

De meeste vrijwilligers waren tevreden (56%) of heel tevreden (33%) met deze waardering. 10% gaf aan hier neutraal tegenover te staan; 1% was (helemaal) niet tevreden. Mensen die vrijwilliger zijn geweest, en niet gevraagd of verplicht door hun werkgever, waren nog net vaker tevreden of heel tevreden (89%) dan gemeenteambtenaren die vanuit hun werkgever zijn gevraagd of verplicht (85%). Van de vrijwilligers die (ten minste) een bezoek van de gemeente op het stembureau hebben gehad, was 93% (heel) tevreden met de waardering. Ook de mensen die een schriftelijk of mondeling dankwoord vanuit de gemeente kregen waren bovengemiddeld tevreden met de waardering die ze kregen (93%). Ditzelfde gold voor vrijwilligers voor wie de catering werd vergoed of verzorgd (93%), en de vrijwilligers die in ieder geval een vergoeding in geld ontvingen (93%).

Van het kleine groepje dat geen waardering heeft gekregen, gaf ruim de helft aan dat ze het wel belangrijk vinden om (meer) waardering te krijgen.

Oudere vrijwilligers waren meer tevreden over de waardering. In kleine gemeenten was men relatief meer tevreden met de waardering, vergeleken met grote gemeenten. Vrouwen waren meer tevreden dan mannen. Voorzitters en reguliere stembureauleden waren meer tevreden dan de overige vrijwilligers.

5.9 Aandachtspunten werkwijze

De verkiezingsvrijwilligers werd gevraagd of er tijdens de verkiezingsdag momenten zijn geweest waarbij ze zich zorgen maakten over de betrouwbaarheid van de manier van werken, om zo te zien of er punten zijn die extra aandacht vragen en eventueel kunnen worden verbeterd. Een groep van 4% gaf aan dat ze dit wel eens hadden. Kijken we naar gemeentegrootte, ervaring, leeftijd, rol, shifts en de wijze van stemopneming, dan zien we dat alleen leeftijd een belangrijke indicator is van de mate waarin men kwetsbaarheden signaleert. Jongeren tot 35 jaar (8%) en vrijwilligers van 35 t/m 44 jaar (7%) gaven relatief vaker aan dergelijke momenten te hebben gehad. Van de 75-plussers zei slechts 1% zich wel eens zorgen te hebben gemaakt.

Tabel 5.13: Zijn er momenten geweest waarbij u zich zorgen maakte over de betrouwbaarheid van de manier van werken? (N = 6.070) (Uitgesplitst op leeftijd)

	jonger dan 35 jaar	35 t/m 44 jaar	45 t/m 54 jaar	55 t/m 64 jaar	65 t/m 74 jaar	75 jaar of ouder	Totaal
Ja	8%	7%	4%	3%	3%	1%	4%
Nee	92%	93%	96%	97%	97%	99%	97%

Gevraagd om een toelichting, gaf de grootste groep van de vrijwilligers die zich zorgen hadden gemaakt aan dat er problemen met **voorzitters** waren. Men noemt dat voorzitters onvoldoende voorbereid waren, onzeker, chaotisch, eigenwijs, of het protocol niet goed opvolgden. Dit leidde tot fouten, frustratie en risico's voor de betrouwbaarheid.

- *"Voorzitter was niet goed voorbereid en handelde niet altijd adequaat. Bovendien leek de voorzitter onzeker/onverschillig en kwam daardoor wat onvriendelijk over. Ook naar de kiezers."*
- *"Voorzitter ongeschikt voor zijn rol. Dit kenbaar gemaakt bij de gemeente via uitgebreide mailwisseling. Voorzitter wordt niet meer opgeroepen."*

Bijna net zo vaak als de voorzitters, werd de **telmethode** aangekaart.
De telmethode werd niet altijd begrepen of gevolgd, wat leidde tot chaos, vertraging en fouten.

- *"Met de VOX-methode wordt er gebruik gemaakt van een turflijstje op kandidaat niveau, dit was een zeer onoverzichtelijke lijst waardoor er snel fouten gemaakt kunnen worden. Zeker na al een lange dag op een stembureau gezeten te hebben. Ook gaf het veel onrust en verwarring dat dit met 2 personen gebeurt en er dus hardop steeds nummers van kandidaten geroepen werden, wat de tellers naast je weer verwarring kon geven."*

De derde uitdaging die naar voren kwam in de antwoorden, was het tellen van de stembiljetten, gezien de **grootte van de biljetten.** Soms waren er te weinig tafels of te kleine ruimtes wat het werken met de grote biljetten bemoeilijkte. Ook gingen tellers soms wat minder zorgvuldig te werk, wat volgens de vrijwilligers ook aan de grootte van het biljet te wijten is.

- *"De stembiljetten waren zo ontzettend groot dat ze lastig te hanteren waren (bijv. bij het verplaatsen). We hadden papierklemmen om ze vast te zetten, maar ik vond het toch lastig en zwaar. Ook om de stapels te maken zijn zulke grote biljetten echt onhandig!"*
- *"Het tellen van de stemmen ging soms onzorgvuldig, met name door vrijwilligers met een hoge leeftijd. De grootte van het stembiljet maakt dat de tellers vaak alleen daadwerkelijk de*

blaadjes tellen ipv een dubbele controle van hetgeen dat gestemd is. Ik heb daardoor ook twee fouten kunnen herstellen waarbij twee stempassen ongeldig zijn verklaard."

Drukte en vermoeidheid werden daarna het meest genoemd als mogelijk risico.

- *"Door de enorme en constante drukte was er bijna geen tijd om iets te drinken te pakken of even te ontspannen. Het was een lange dag en dan vraag ik me af of iedereen nog scherp genoeg is om door te gaan tot de stemmen op lijstniveau zijn geteld."*

Een kleiner deel van de mensen die zich wel eens zorgen maakten, geeft aan dat ze **tellers** hebben gesignaleerd die **niet volgens het protocol** werkten.

- *"We hadden een eigenwijze teller die op een eigen manier ging tellen. Dat ging voor mijn gevoel niet goed. Ik heb toen ook in moeten grijpen."*

Tot slot gaf een klein deel aan dat ze **technische problemen hebben gehad**, bijvoorbeeld bij het scannen met de iPad.

- *"Toen het online systeem uitviel en wij niet meteen contact kregen met de gemeente. Dit duurde zeker 10 minuten, maar er stonden zeker 60 mensen in de rij. We zijn toen handmatig verder gegaan, maar omdat we met 3 man op het bureau zaten en de voorzitter aan het bellen was kon er niemand naast de stembus zitten en daar turven."*

In het PSWS19 onderzoek werd de vrijwilligers gevraagd of de werkzaamheden van het stembureau zorgvuldig zijn verlopen. Destijds gaf 96% aan dat dit het geval was.

5.10 Tips

De vrijwilligers hebben een aantal aanbevelingen voor de Kiesraad en de gemeenten als het gaat om de inzet van vrijwilligers bij de verkiezingsdag. Hieronder staan een aantal vaker genoemde tips.

- **Maak de stembiljetten kleiner**
  "*Doe s.v.p. iets aan de omvang van het stembiljet. Nu was het stembiljet groter dan het stemhokje. Een kleiner formaat is bij de telling ook handiger. Geeft minder kans op telfouten en je kunt foutjes sneller achterhalen."*
- **Werk met kortere shifts en scheid stem- en teltaken**
  "Wellicht splitsen stemming en telling. Na 21.00 uur merk je dat de scherpte gaat afnemen. Frisse krachten zijn welkom."
- **Zorg voor goede catering**
  "In tegenstelling tot andere keren was er dit jaar geen catering. We moesten zelf om drinken vragen. We kregen 1 doosje chocolade flikken die de ochtendgroep met de middaggroep moest delen."
- **Maak de vrijwilligersvergoeding uniform en belastingvrij**
  "Zorg voor uniforme vergoeding, niet in elke gemeente wordt dezelfde vergoeding gehanteerd. Maak de vergoeding belastingvrij of hanteer de vrijwilligersvergoeding met vergoeding voor reiskosten en catering."
- **Verbeter selectie en training van voorzitters**
  "*Voorzitters zouden altijd eerdere ervaring moeten hebben als stembureaulid. Een onervaren voorzitter moet teveel nakijken en het goede verloop van het tellen is dan vooral afhankelijk van de ervaring van de aanwezige tellers."*

- **Zorg voor locaties met voldoende ruimte, tafels, stoelen en aangename temperatuur**
  "*Ik zou graag meer tafels in de tel ruimte willen, omdat het sorteren van de te grote vellen heel lastig is als ze op de grond moeten liggen.*"
  "Ik stond deze keer in een kale (en koude) gymzaal. Dat is nogal ver weg van het feest van de democratie wat je zou willen. "
- **Zorg voor een divers team met jonge en oudere, ervaren en nieuwe vrijwilligers**
  "Let wel op de diversiteit, door bv. bij scholen of migrantenorganisaties te werven."
- **Start gerichte werving van jongeren (scholen, sportclubs, social media)**
  "Jongeren betrekken (maatschappelijke stage, persoonlijke benadering via onderwijsinstellingen en sportlocaties)."
- **Verbeter communicatie (duidelijk, tijdig) en instructies/training**
  "E-learning is wel erg theoretisch. Praktijk van controle passen en ID's komt te weinig aan bod."
  "Goede en correcte informatie vanuit de gemeente. Tijdige actie van de voorzitter van het stembureau. Ik kreeg pas op maandagmiddag een appje over de stemdag op woensdag. De voorwaarden waren mij niet helder. Ik ben ambtenaar; wist niet dat ik een vrije dag moest nemen en dat ik mijn eigen catering moest afnemen op eigen kosten. Ook niet dat ik een vergoeding kreeg. Bij vragen aan het stembureau van de gemeente kreeg ik nietszeggende antwoorden als: 'ja, dat is vervelend, maar zo is het nu eenmaal' op mijn vraag waarom ik eigen catering moet betalen."
- **Houd waar mogelijk rekening met voorkeuren voor locatie en teamindeling**
  "Ik wilde graag helpen in het dorp waar ik woon. Dit heb ik zelf in een notitie aangegeven. Fijn dat daarmee rekening is gehouden."

6 Zitting GSB - Vrijwilligersprofiel

Het gemeentelijk stembureau (GSB) wordt ingesteld door het college van B&W en had op donderdag 30 oktober 2025 (met eventueel uitloop naar 31 oktober) de verantwoordelijkheid om de uitkomsten van de stembureaus definitief te tellen. De uitkomsten werden bij elkaar opgeteld om zo tot de gemeentelijke uitkomst te komen. Na afloop van de zitting op het GSB worden de stembescheiden, het proces-verbaal en de digitale bestanden overgedragen aan de gemeente.
Bij een **centrale stemopneming** (CSO) telt het gemeentelijk stembureau alle stembiljetten op kandidaatniveau. De resultaten van deze telling is de definitieve uitkomst.
Bij een **decentrale stemopneming** (DSO) zijn de stemmen op lijst en kandidaatniveau al geteld op de avond van de verkiezingsdag. Het GSB controleert daarna de processen-verbaal van de stembureaus. Bij (vermoedelijke) fouten worden de stemmen van een stembureau geheel of gedeeltelijk opnieuw geteld.

Aan dit evaluatieonderzoek hebben 1.261 vrijwilligers meegedaan die bij de zitting op het GSB hebben geholpen. Hiervan is iets minder dan de helft (582) ook vrijwilliger geweest op de verkiezingsdag. Hoofdstuk 6 t/m 8 beschrijven de resultaten van het onderzoek onder deze 1.261 vrijwilligers.

6.1 Belangrijkste uitkomsten

- Vrijwilligers op het gemeentelijk stembureau zijn gemiddeld iets jonger dan de vrijwilligers op de verkiezingsdag. De GSB vrijwilligers bestonden voor een iets groter deel uit vrouwen (59%) dan mannen. Het opleidingsniveau van de ondervraagde GSB vrijwilligers is vergelijkbaar met de verkiezingsdag vrijwilligers (namelijk hoog opgeleid: 58% hbo of universiteit). Bij de GSB vrijwilligers was een kleiner percentage gepensioneerd (36%) en werkten er in verhouding meer ambtenaren (43%).
- Van de ondervraagde vrijwilligers in kleine gemeenten gaf een kwart aan dat ze als gemeenteambtenaar door hun werkgever werden verplicht om bij het GSB te werken (24%).
- De GSB vrijwilligers waren iets minder geïnteresseerd in politiek dan verkiezingsdag vrijwilligers.
- Voor een derde van de GSB vrijwilligers was dit hun eerste gemeentelijke telling.
- 40% van de vrijwilligers was op de hoogte van de mogelijkheid om te helpen bij de verkiezing door hun werk bij de gemeente. Het grootste deel hiervan is door hun werkgever, de gemeente, gevraagd (76%) of verplicht (8%) om op het GSB te werken.
- Driekwart van de GSB vrijwilligers bestond uit tellers en 11% was leider van het telteam. Bij gemeenten met DSO waren vrijwilligers gemiddeld 5 uur en een kwartier aan het werk en bij een CSO 7 uur.
  GSB vrijwilligers werden vooral gemotiveerd tot deelname door de mogelijkheid om samen met bekenden te werken (34%), maar ook omdat de dag van de telling (donderdag) ze beter uitkwam (32%) en de duidelijkheid over de verwachtingen (31%). Ook bij de GSB vrijwilligers is er veel animo om zich bij een volgende verkiezing (waarschijnlijk) weer aan te melden (97%).

6.2 Achtergrond vrijwilligers

De vrijwilligers die op 30 oktober 2025 hebben geholpen op het gemeentelijk stembureau zijn gemiddeld iets jonger (57 jaar) dan de vrijwilligers op de verkiezingsdag (61 jaar). In kleine gemeenten zijn de GSB vrijwilligers gemiddeld jonger (52 jaar) dan in middelgrote en grote gemeenten (58 jaar).

Tabel 6.1: Leeftijd in categorieën[11] (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal (%)	Totaal (N)	Nederlandse bevolking[12]
18 t/m 34 jaar	15%	8%	13%	9%	119	27%
35 t/m 44 jaar	15%	12%	8%	11%	142	15%
45 t/m 54 jaar	24%	17%	10%	16%	203	15%
55 t/m 64 jaar	21%	25%	26%	25%	312	17%
65 t/m 74 jaar	22%	32%	35%	32%	399	14%
75 jaar of ouder	2%	7%	7%	7%	86	12%
Totaal	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**	**1.261**	**100%**

Op het gemeentelijk stembureau hebben meer vrouwen (59%) meegewerkt dan mannen (41%). Vooral in kleine gemeenten werden de werkzaamheden op het GSB voor een groot deel door vrouwelijke vrijwilligers gedaan (72%).

Tabel 6.2: Gender (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal (%)	Totaal (N)	Nederlandse bevolking[13]
Man	28%	43%	41%	41%	515	50%
Vrouw	72%	57%	59%	59%	741	50%
Anders	0%	0%	0%	0%	2	n/a
Wil niet zeggen	1%	0%	0%	0%	3	n/a
Totaal	**100%**	**100%**	**100%**	**100%**	**1.261**	**100%**

Het opleidingsniveau van de GSB vrijwilligers komt sterk overeen met dat van de verkiezingsdag vrijwilligers. Een groot deel heeft een hbo- (41%) of universitaire opleiding (17%) afgerond. Ongeveer 20% van de GSB vrijwilligers heeft een mbo-opleiding gevolgd. Ten opzichte van de totale Nederlandse bevolking (22%), is het aandeel hbo-ers relatief groot onder de ondervraagde GSB

[11] Waarden tot 18 en vanaf 99 zijn als missing gecodeerd en niet meegenomen in de analyses.
[12] Bron: CBS Statline – 1 januari 2025.
[13] Bron: CBS Statline – 1 januari 2025.

vrijwilligers (41%). Het aandeel met basisonderwijs of lbo/vbo/vmbo/mbo 1 onder de ondervraagde GSB vrijwilligers is relatief klein (2%) ten opzichte van de Nederlandse bevolking (19%).

Tabel 6.3: Wat is de hoogste opleiding die u hebt gevolgd?

	%	N	Nederlandse bevolking[14]
Geen onderwijs / basisonderwijs / cursus inburgering / cursus Nederlandse taal	0%	3	9%
lbo/vbo/vmbo (kader- of beroepsgerichte leerweg) / mbo 1 (assistentenopleiding)	2%	27	10%
mavo/havo of vwo (eerste drie jaar) / ulo/mulo/vmbo (theoretische of gemengde leerweg) / voortgezet speciaal onderwijs	8%	106	9%
mbo 2, 3, 4 (basis beroeps-, vak-, middenkader- of specialistenopleiding) of mbo oude structuur (vóór 1998)	19%	237	27%
havo of vwo (overgegaan naar de 4e klas) / hbs/mms/hbo-propedeuse of wo-propedeuse	11%	142	10%
hbo (behalve hbo master) / wo kandidaats- of wo bachelor	41%	513	22%
wo doctoraal of wo master of hbo master/postdoctoraal onderwijs	17%	220	14%
Weet niet / wil niet zeggen	1%	13	1%
Totaal	**100%**	**1.261**	**100%**

Ruim een derde van de GSB vrijwilligers is gepensioneerd. Een groter aandeel is werkzaam bij de overheid (43%). Onder de GSB vrijwilligers bevinden zich verhoudingsgewijs dus ongeveer twee keer zoveel ambtenaren als onder de verkiezingsdag vrijwilligers (21%, tabel 3.3).

Tabel 6.4: Wat beschrijft uw dagelijkse bezigheid het beste?

	%	N
Ondernemer met personeel	0%	5
ZZP'er/freelancer	3%	42
Werkzaam in loondienst (bedrijfsleven)	7%	83
Werkzaam bij de overheid	43%	536
Werkzaam bij de semi-overheid (onderwijs, zorg, politie, etc.)	4%	54

[14] Bron: CBS Statline – vierde kwartaal 2024.

Arbeidsongeschikt	2%	19
Werkloos / werkzoekend / bijstand	1%	8
Gepensioneerd of VUT	36%	455
Studerend / schoolgaand	1%	16
Huisvrouw / huisman	2%	19
Anders	2%	20
Weet niet/wil ik niet zeggen	0%	4
Totaal	**100%**	**1.261**

In kleine gemeenten kwart van de vrijwilligers verplicht door hun werkgever aan de slag op het GSB

Van de vrijwilligers die bij de overheid werkzaam zijn, is een groot deel gevraagd of ze op het GSB wilden meehelpen. De grootte van de gemeente speelt daarbij een rol: in kleine gemeenten zijn vrijwilligers vaker gevraagd (93%) en vaker verplicht (24%) dan in grote gemeenten (70% werd gevraagd en voor 4% werd deze inzet verplicht). Het verschil tussen CSO en DSO gemeenten is niet significant.

Tabel 6.5: Bent u door uw werkgever gevraagd een rol te vervullen bij de gemeentelijke telling? (N = 536)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, dit was verplicht	24%	6%	4%	8%
Ja, maar de keuze was vrijwillig	70%	80%	66%	76%
Nee	7%	14%	30%	15%

Van de totale groep ondervraagde GSB vrijwilligers (N = 1.261), is 36% door hun werkgever gevraagd of verplicht om mee te helpen. Bij de vrijwilligers die uitsluitend op het GBS vrijwilliger zijn geweest is dit aandeel groter (N = 679, 45%) dan bij de vrijwilligers die zowel bij de gemeentelijke telling als op de verkiezingsdag vrijwilliger zijn geweest (N = 582, 26%).

Vrijwilligers die betaald werk doen is gevraagd of zij een vrije dag moesten opnemen om te kunnen helpen bij de gemeentelijke telling. Voornamelijk in kleine gemeenten hoefden werknemers geen vrije dag op te nemen. Dit was al enigszins af te leiden aan het grote aandeel dat werd verplicht of gevraagd door hun werkgever. In grote gemeenten heeft ruim een kwart van de werkende vrijwilligers een vrije dag opgenomen om te kunnen helpen op het GSB (27%).

Tabel 6.6: Was de dag van de gemeentelijke telling (30 oktober 2025) normaal gesproken voor u een werkdag? (N = 715) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, ik heb een vrije dag opgenomen	3%	14%	27%	15%
Ja, maar van mijn werkgever hoefde ik geen vrije dag op te nemen (ik kreeg doorbetaald)	73%	66%	52%	65%
Ja, maar ik heb die week op een andere dag gewerkt wanneer ik normaal gesproken vrij ben	7%	7%	9%	7%
Nee, ik zou deze dag niet werken	11%	8%	7%	8%
Nee, ik werk niet (meer)	0%	1%	2%	1%
Overig	5%	4%	2%	4%

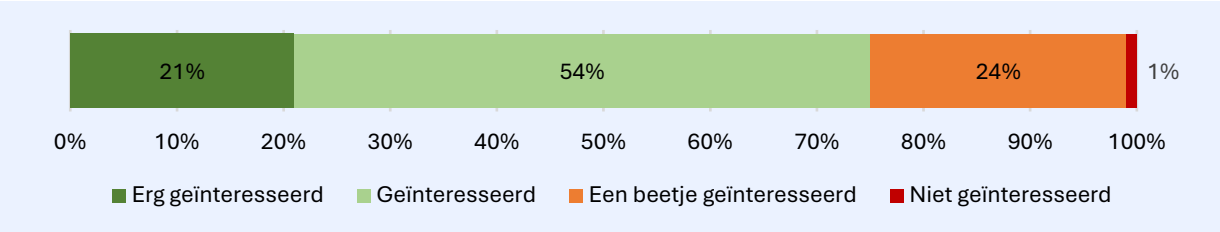
Centrale of decentrale stemopneming

Van de ondervraagde GSB vrijwilligers werkte veruit het grootste deel in een gemeente waarbij sprake was van centrale stemopneming (93%, n = 1.171). Slechts 90 GSB vrijwilligers in de steekproef waren vrijwilliger in een gemeente waarbij sprake was van DSO.

GSB vrijwilligers iets minder gedreven door politieke interesse dan verkiezingsdagvrijwilligers

Hoewel een groot deel van de GSB vrijwilligers heeft aangegeven erg geïnteresseerd te zijn in politiek in het algemeen (21%) of geïnteresseerd (54%), scoorden zij net iets lager op politieke interesse dan de vrijwilligers die op de verkiezingsdag hebben geholpen (van de verkiezingsdag vrijwilligers was 26% erg geïnteresseerd en 56% geïnteresseerd). De GSB vrijwilligers in dit onderzoek zijn over het algemeen wel in hogere mate geïnteresseerd in politiek (75% is (erg) geïnteresseerd), dan de Nederlandse kiesgerechtigden uit het Nationaal Kiezersonderzoek uit 2023[15] (62%).

Figuur 6.7: In hoeverre bent u geïnteresseerd in politiek in het algemeen? (N = 1.261)

Het grootste deel van de GSB vrijwilligers was op het moment van dit evaluatieonderzoek niet politiek actief (86%). De resterende 14% van de vrijwilligers was op dat moment (vooral passief) lid van een politieke partij (6%), in het verleden politiek actief (4%), of in het verleden lid van een partij (2%). Een klein deel van 2% was op dat moment op een bepaalde manier actief lid binnen een partij (maar geen volksvertegenwoordiger).

[15] Bron: https://www.dpes.nl/wp-content/uploads/2024/07/NKO2023-Rapportage-De-verkiezingen-van-2023-1.pdf. De rapportage in het kader van het Nationaal Kiezersonderzoek 2025 is op het moment van schrijven van dit rapport nog niet gepubliceerd.

Bijna een derde van de vrijwilligers voor het eerst betrokken bij de gemeentelijke telling

Op 1 januari 2023 trad de vernieuwde Kieswet in werking, waarin de invoering van GSB's als controlerende en vaststellende organen is opgenomen. Sindsdien stelt iedere gemeente voor elke verkiezing een GSB in om de processen-verbaal te controleren en de gemeentelijke uitslag vast te stellen.[16]
Aangezien de GSB's pas sinds enkele jaren worden ingezet, en sindsdien meer mankracht nodig is dan voorheen, is het te verwachten dat de ondervraagde vrijwilligers minder ervaring hebben met gemeentelijke tellingen dan met de zitting op het stembureau. Bij de gemeentelijke telling zien we dan ook meer vrijwilligers die dit werk bij de Tweede Kamerverkiezing 2025 voor het eerst deden (31%) dan bij de verkiezingsdag (17%, tabel 3.8). Verschillen tussen gemeenten van verschillende grootte zijn niet significant.

Tabel 6.8: Hoe vaak bent u eerder vrijwilliger bij de gemeentelijke telling geweest? (N = 1.261) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Dit was de eerste keer	37%	30%	29%	31%
1 keer	9%	11%	14%	11%
2 keer	14%	17%	19%	17%
3 keer	15%	16%	18%	16%
4 keer	7%	11%	10%	10%
5 keer	2%	5%	5%	4%
6 keer	3%	3%	3%	3%
7 keer	12%	8%	4%	7%

[1616] Bron: https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2025/09/19/beleidsevaluatie-npvv

In tabel 6.9 staan de resultaten uitgesplitst naar de rol die de vrijwilliger vertegenwoordigde op het gemeentelijk stembureau. Tellers gaven relatief vaker aan dat het de eerste keer was dat ze betrokken waren bij de gemeentelijke telling (35%). Hoewel het in dit onderzoek kleine aantallen betreft die een andere rol vervulden, hadden de ondervraagde leiders van de telteams, de vrijwilligers verantwoordelijk voor het invullen van het proces-verbaal, de OSV invoerders en de vrijwilligers die het controleprotocol uitvoerden over het algemeen vaker meer ervaring. Voor 4 op de 5 vrijwilligers uit deze groepen (en zelfs 9 op de 10 OSV invoerders) betrof de TK25 niet de eerste gemeentelijke telling.

Tabel 6.9: Hoe vaak bent u eerder vrijwilliger bij de gemeentelijke telling geweest? (N = 1.261) (Uitgesplitst op rol – meerdere rollen mogelijk)

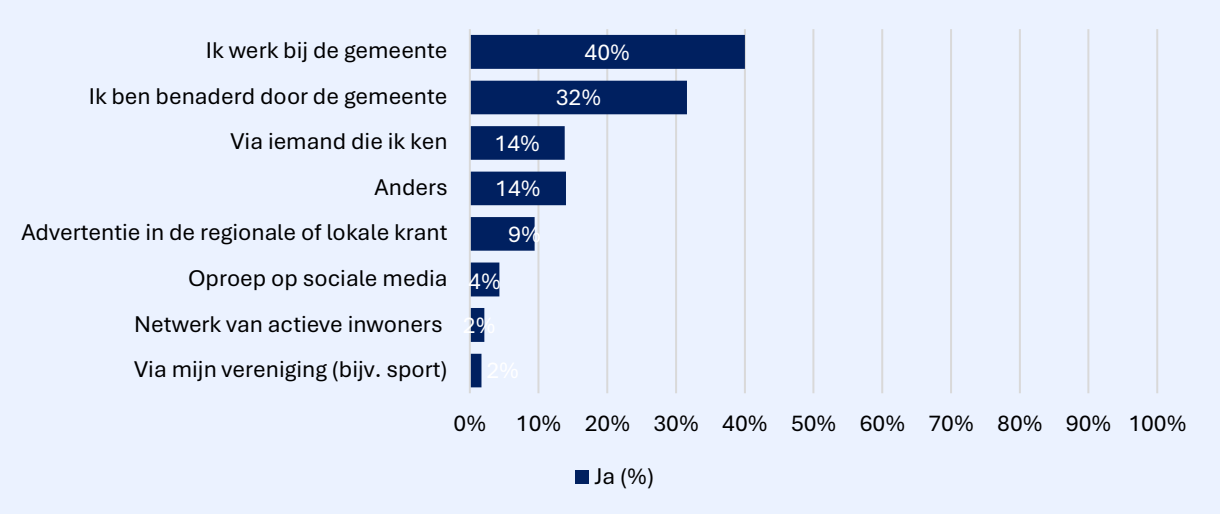
	Teller (n = 951)	Leider telteam (n = 145)	GSB lid (n = 45)	Verant-woorde-lijke PV (n = 79)	OSV in-voerder (n =38)	Uitvoer-der controle protocol (n = 17)	PV contro-leur (n = 41)	Totaal
Dit was de eerste keer	35%	17%	29%	19%	11%	18%	27%	31%
1 keer	12%	8%	4%	15%	11%	18%	7%	11%
2 keer	17%	13%	11%	18%	8%	24%	20%	17%
3 keer	16%	20%	18%	17%	16%	12%	7%	16%
4 keer	9%	19%	13%	8%	18%	12%	10%	10%
5 keer	3%	9%	4%	11%	3%	0%	7%	4%
6 keer	2%	6%	7%	4%	0%	6%	7%	3%
7 keer	6%	9%	13%	9%	34%	12%	15%	7%

6.3 Werving

De meeste GSB vrijwilligers waren op de hoogte van de mogelijkheid te helpen bij de verkiezing omdat ze zelf bij de gemeenten werken (40%), of omdat ze werden benaderd door de gemeente (32%). Vrijwilligers met enige ervaring zijn vaker benaderd door de gemeente (37%) dan vrijwilligers voor wie dit de eerste GSB zitting was (20%).

Vrijwilligers die hebben aangegeven op een andere manier te zijn geworven geven aan dat ze zich uit zichzelf hebben aangemeld, of refereren aan de coronaperiode waarin mensen extra werden opgeroepen zich aan te melden.

Figuur 6.10: Hoe hoorde u over de mogelijkheid om u aan te melden als vrijwilliger bij de verkiezing? (N = 1.261)

Op de vraag of men een advies heeft voor de gemeente als het gaat om het werven van vrijwilligers, noemde men: meer publiciteit door middel van stukken in lokale media, posters en flyers, het gebruik van sociale media (voornamelijk om jongere vrijwilligers te werven), gericht scholen en verenigingen te benaderen, de inzet van mond-tot-mond reclame aan te moedigen, deelname aantrekkelijker te maken door hogere vergoedingen, betere catering of kortere shifts en duidelijke communicatie over het verkiezingsproces (hoe je je moet aanmelden en welke rollen er zijn).

De helft van de vrijwilligers mocht een voorkeur aangeven voor een rol bij de gemeentelijke telling (50%). De meeste vrijwilligers hebben de rol gekregen die ze zelf wilden, slechts 3% heeft een voorkeur aangegeven maar kreeg toch een andere rol toegewezen. In grote gemeenten kon men vaker bepalen welke rol men kreeg (55%) dan in kleine gemeenten (45%).

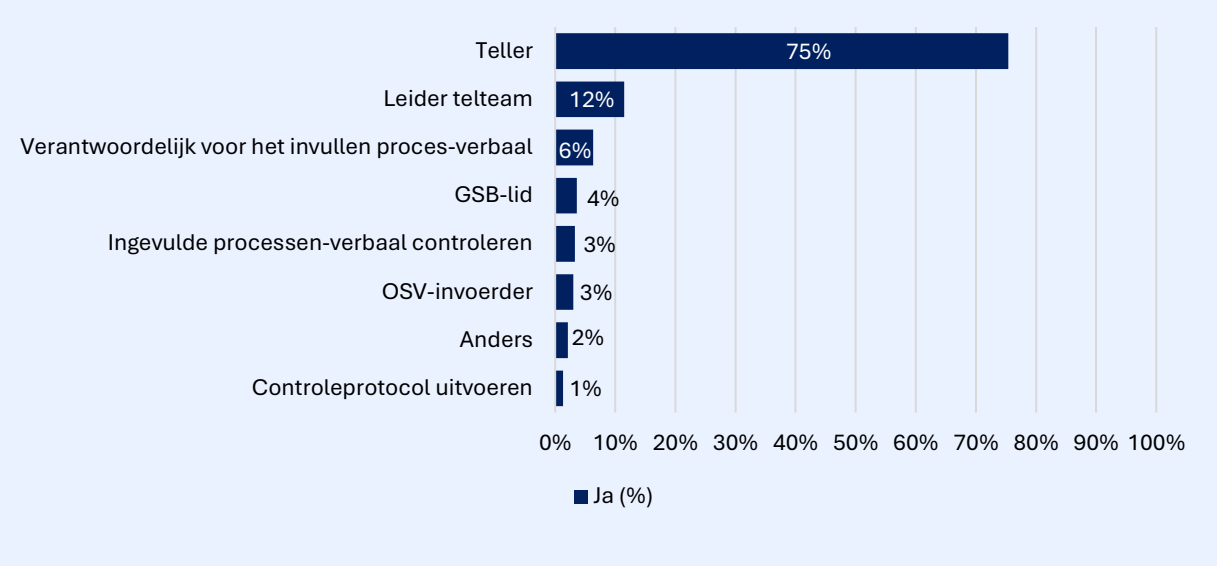
Tabel 6.11: Mocht u zelf bepalen welke rol u had bij de gemeentelijke telling? (N = 1.261) (Uitgesplitst op gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja (*vrijwilligers mochten het volledig zelf bepalen*)	16%	15%	16%	15%
Ik mocht een voorkeur aangeven en heb die rol ook gekregen	23%	31%	37%	31%
Ik mocht een voorkeur aangeven maar heb die rol niet gekregen	6%	3%	2%	3%
Nee (*vrijwilligers mochten het niet zelf bepalen en geen voorkeur aangeven*)	55%	51%	45%	50%

6.4 Rol tijdens gemeentelijke telling

De meeste GSB vrijwilligers zouden zichzelf als teller omschrijven (75%). Een klein deel van de vrijwilligers was leider van het telteam (11%), en/of verantwoordelijk voor het invullen van het proces verbaal (6%).

Tabel 6.12: Welke rol had u tijdens de gemeentelijke telling op 30 oktober 2025? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 1.261)

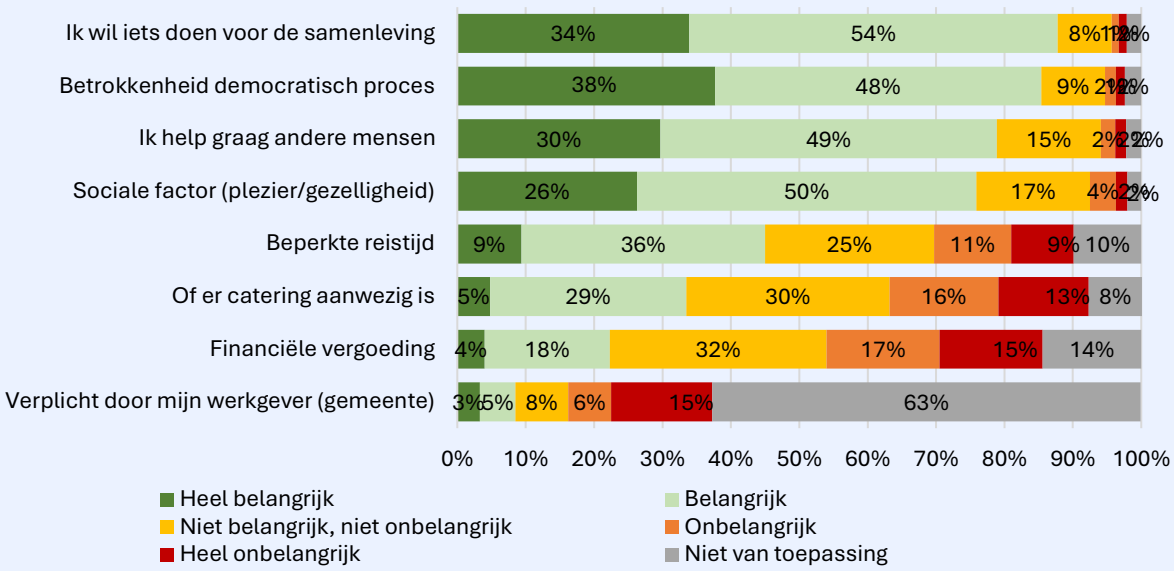
Bij gemeenten met decentrale stemopneming was men op 30 oktober 2025 gemiddeld 5 uur en een kwartier aan het werk. Bij gemeenten met centrale stemopneming was dit 7 uur[17]. De tijd die door vrijwilligers op het GSB werd besteed varieerde van gemiddeld 6 uur bij kleine gemeenten, tot ruim 6 en een half uur bij middelgrote gemeenten, tot gemiddeld 8 uur bij grote gemeenten.

6.5 Motivatie

Van de redenen die aan de GSB vrijwilligers werden voorgelegd, waren het iets willen doen voor de samenleving (88% belangrijk of heel belangrijk) en de betrokkenheid bij het democratisch proces (85% belangrijk of heel belangrijk) de hoofdredenen voor het aanmelden als vrijwilliger. Dat men graag mensen helpt (79%), en de sociale factor (76%) waren voor de ondervraagde GSB vrijwilligers ook belangrijke motieven.
De financiële vergoeding was voor circa een derde van de GSB vrijwilligers (heel) onbelangrijk bij het aanmelden. Nog eens 32% gaf aan de vergoeding niet belangrijk, maar ook niet onbelangrijk te hebben gevonden.

[17] Outliers onder de 60 minuten en boven de 17 uur zijn als missing gedefinieerd.

Figuur 6.13: Hoe belangrijk waren de volgende redenen om uzelf aan te melden als vrijwilliger voor deze verkiezing? (N = 1.261)

Uit een analyse van verschillende factoren zoals gemeentegrootte, leeftijd, gender, ervaring (eerste keer als GSB vrijwilliger of niet), en of men verplicht of gevraagd was door de werkgever, blijkt dat er bij alle motieven om je aan te melden als GSB vrijwilliger verschillen werden gevonden tussen bepaalde groepen. In tabel 6.14 is met een vinkje aangegeven als er een verband werd gevonden tussen een bepaalde factor (in de kolommen: gemeentegrootte, leeftijd, gender, ervaring, en verplicht of gevraagd door de werkgever) en een motivatie (rijen).
In de tekst onder de tabel worden alle verschillen tussen achtergrondkenmerken als het gaat om motivatie toegelicht.

Tabel 6.14: Hoe belangrijk of onbelangrijk waren de volgende redenen om uzelf aan te melden als vrijwilliger voor deze verkiezing? – Verschillen naar achtergrondkenmerken

Motivatie	Grootte gemeente	Leeftijd	Gender	Ervaring (eerste keer of vaker)	Verplicht of gevraagd door werkgever
Betrokkenheid democratisch proces	-	-	-	-	✓
Iets doen voor de samenleving	-	-	-	-	✓
Helpen andere mensen	-	-	✓	✓	✓
Sociale factor	-	-	✓	✓	✓
Verplicht door werkgever	✓	-	-	-	✓
Vergoeding	✓	-	-	✓	✓
Catering	-	✓	-	✓	✓
Reistijd	✓	✓	✓	-	✓

✓ = significante verschillen (p<0.05)

- De **betrokkenheid bij het democratisch proces** en het i**ets willen doen voor de samenleving** was voor veel GSB vrijwilligers een belangrijke motivatie. Ambtenaren die werden verplicht of gevraagd door hun werkgever scoorden lager op deze motieven dan vrijwilligers die niet zijn gevraagd of verplicht vanuit hun werkgever.
- Ook het **willen helpen van mensen** kreeg van verplichte of gevraagde ambtenaren een gemiddeld minder hoge score dan van vrijwilligers die zich *niet* vanuit hun werk hebben aangemeld. Voor vrijwilligers die al vaker op het GSB hebben meegeholpen, was de motivatie dat ze graag andere mensen helpen een belangrijkere motivatie dan voor vrijwilligers die voor het eerst hebben meegedaan. Vrouwen zeiden vaker dat ze dit vrijwilligerswerk doen omdat ze graag andere mensen helpen dan mannen.
- De **sociale factor** laat hetzelfde beeld zien als het motief van het willen helpen van mensen. Dit werd belangrijker gevonden door vrijwilligers die niet door hun werk zijn gevraagd of verplicht, door vrijwilligers die al vaker op het GSB vrijwilliger zijn geweest, en door vrouwen.
- De **verplichting door de werkgever** was voor GSB vrijwilligers in kleine gemeenten een belangrijkere motivatie voor het aanmelden dan voor vrijwilligers in grote gemeenten.
- De **financiële vergoeding** was voor vrijwilligers uit middelgrote gemeenten minder belangrijk bij het aanmelden dan voor vrijwilligers uit grote gemeenten. Voor vrijwilligers die al vaker op het GSB hebben gezeten was dit een belangrijkere motivatie dan voor vrijwilligers voor wie de TK25 de eerste keer was. Voor vrijwilligers die niet gevraagd of verplicht zijn door hun werkgever was dit ook een relatief belangrijke motivatie.
- Naarmate vrijwilligers ouder zijn, was de verzorging van **catering** een belangrijker motief bij het aanmelden voor het werk op het GSB. Voor niet gevraagde of verplichte vrijwilligers is het ook een belangrijkere overweging, ten opzichte van vrijwilligers die vanuit hun werkgever zijn gestuurd of gevraagd. Verder zien we dat de catering belangrijker was voor vrijwilligers die al vaker hebben geholpen op het GSB dan voor vrijwilligers voor wie dit de eerste keer betrof.
- De **reistijd** naar de locatie van het GSB was een belangrijkere overweging voor het wel of niet aanmelden naarmate vrijwilligers ouder zijn, voor vrijwilligers in grote gemeenten, voor vrouwen en voor vrijwilligers die niet zijn verplicht of gevraagd door hun werkgever.

Aan de vrijwilligers werd gevraagd of er nog andere belangrijke motieven waren voor het aanmelden. Hieronder staan de categorieën met de meest genoemde antwoorden.

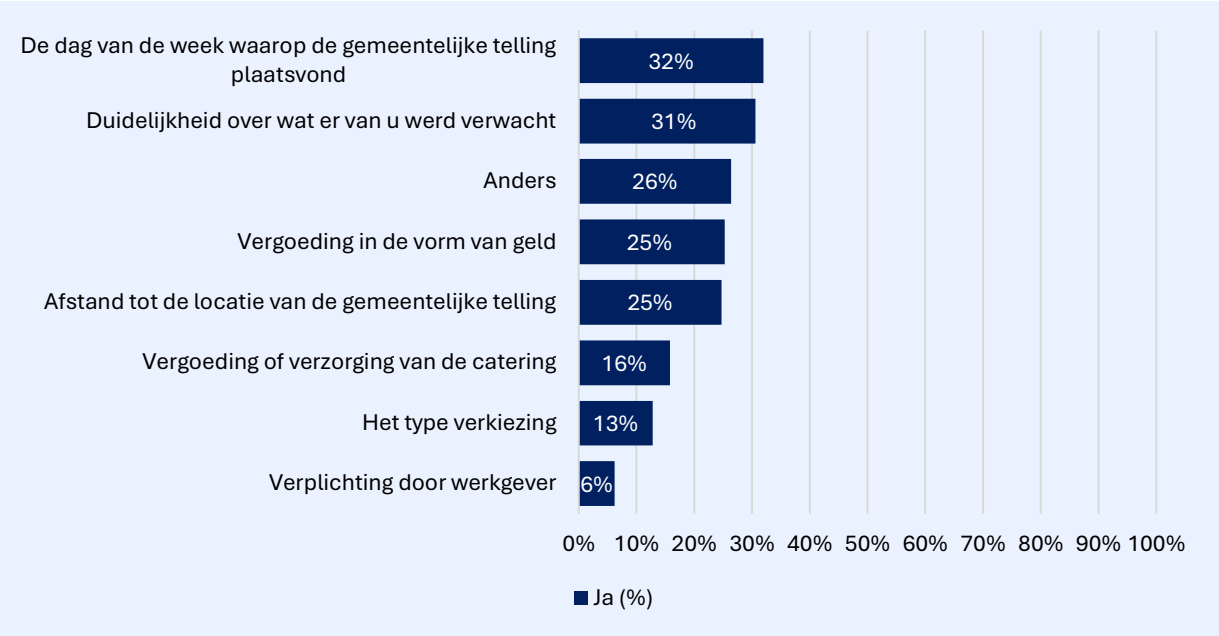
- **Loyaliteit naar werkgever en collega's**
  Hierbij werd het willen helpen van de collega's genoemd, dat het bij hun baan bij de gemeente hoort om een bijdrage te leveren.
- **Leuk/interessant werk**
  Mensen vinden de werkzaamheden op het GSB leuk. Voor ambtenaren was het een afwisseling op hun reguliere werkzaamheden.
- **Interesse, nieuwsgierigheid**
  Men gaf aan benieuwd te zijn hoe het proces na stemming verloopt.
- **Financiële vergoeding (evt. in te zetten voor een goed doel)**
- **Tekort aan vrijwilligers**
- **Mensen leren kennen en saamhorigheid**
- **Een bijdrage willen leveren aan de samenleving**
  Onder andere gepensioneerden geven aan het prettig te hebben gevonden iets voor de maatschappij te kunnen betekenen, na hun pensioen.

Dag waarop telling plaatsvond en duidelijkheid over wat er werd verwacht belangrijke voorwaarden voor een derde van de GSB vrijwilligers

Net als bij de stembureau vrijwilligers, werd uit de voorgelegde **motieven** om GSB vrijwilliger te zijn duidelijk dat men het vooral belangrijk vond iets voor de samenleving te kunnen doen, dat ze zich betrokken voelden bij het democratisch proces, dat ze graag andere mensen wilden helpen en het gezellig vonden om met andere vrijwilligers te helpen bij de verkiezingen.
Daarnaast is een aantal **voorwaarden** voorgelegd die kunnen meespelen bij het besluit om zich aan te melden als vrijwilliger.

Wanneer GSB vrijwilligers wordt gevraagd de drie belangrijkste voorwaarden te noemen die meespeelden bij het besluit tot aanmelding als GSB vrijwilliger, zien we dat *de mogelijkheid om samen met bekenden te werken* (34%), *de dag van de week waarop de telling plaatsvond* (32%), en *duidelijkheid over wat er wordt verwacht* (31%) belangrijke onderdelen zijn. De *financiële vergoeding* en de *afstand tot de locatie* werden ook door een kwart van de vrijwilligers als belangrijke overweging in hun besluit meegenomen.

Tabel 6.15: Welke dingen speelden voor u mee bij het besluit om u aan te melden om mee te helpen bij de gemeentelijke telling? (N = 1.261)

Ruim een kwart van de vrijwilligers gaf aan dat er nog andere dingen waren die meespeelden in het besluit. Het gaat er dan om dat men het belangrijk of leuk vindt om onderdeel te zijn van het democratisch proces, men het werk leuk, gezellig en interessant vindt, het een verzoek (dus geen verplichting) vanuit de werkgever betreft, of dat er praktische motieven waren (bv. dat de dag van de telling korter duurt dan de verkiezingsdag, dat het beter in de agenda paste dan de andere dag).

Voor de mogelijke voorwaarden die mee kunnen spelen bij het wel of niet aanmelden als vrijwilliger voor het gemeentelijk stembureau werden verschillen werden gevonden tussen bepaalde groepen. In tabel 6.16 is met een vinkje aangegeven als er een verband werd gevonden tussen een bepaalde factor (in de kolommen: gemeentegrootte, leeftijd, gender, ervaring en gevraagd/verplicht door de werkgever of niet) en een voorwaarde (rijen).

Dat men door de werkgever werd **verplicht of gevraagd** speelde vooral bij kleine gemeenten, dat werd eerder al beschreven. Hoe de andere groepen verschillen in de mate waarin zaken een rol speelden bij de aanmelding, staat beschreven onder de tabel.

Tabel 6.16: Hoe belangrijk of onbelangrijk waren de volgende redenen om uzelf aan te melden als vrijwilliger voor deze verkiezing? – Verschillen naar achtergrondkenmerken

Voorwaarden	Grootte gemeente	Leeftijd	Gender	Ervaring (eerste keer of vaker)	Verplicht of gevraagd door werkgever
Dag van de week waarop gemeentelijke telling plaatsvond	✓	✓	-	✓	-
Type verkiezing	-	-	-	✓	-
Afstand tot locatie telling	✓	-	-	-	-
Mogelijkheid om samen met anderen te werken	-	✓	-	✓	✓
Duidelijkheid over wat er werd verwacht	-	✓	-	-	-
Financiële vergoeding	✓	-	-	-	✓
Catering	-	-	-	✓	✓
Verplichting door werkgever	✓	-	-	-	✓

✓ = significante verschillen (p<0.05)

- Ten opzichte van vrijwilligers in grote gemeenten, speelde de **dag van de week** waarop de telling plaatsvond een grotere rol voor vrijwilligers uit middelgrote gemeenten. Vrijwilligers die voor het eerst bij de gemeentelijke telling hielpen, gaven vaker aan dat de dag waarop de telling plaatsvond een belangrijke voorwaarde was. Voor jongere vrijwilligers (t/m 44 jaar) was de dag van de week ook vaker een belangrijke voorwaarde dan voor de oudere vrijwilligers.
- Dat het deze keer om een **Tweede Kamerverkiezing** ging, was voor vrijwilligers die voor het eerst bij de gemeentelijke telling hielpen een belangrijke voorwaarde dan voor de vrijwilligers die al vaker op het GSB hadden gezeten.
- De **afstand tot de locatie** waar de gemeentelijke telling plaatsvond, speelde een minder grote rol voor vrijwilligers uit kleine gemeenten dan voor vrijwilligers uit grote gemeenten.
- De **mogelijkheid om samen met anderen te werken** was een belangrijke overweging voor het aanmelden, voor ervaren vrijwilligers (voor wie deze telling niet de eerste keer was), en voor gemeenteambtenaren die door hun werkgever werden verplicht of gevraagd. Door vrijwilligers in de leeftijdscategorie 45-54 jaar werd deze motivatie iets minder vaak genoemd ten opzichte van oudere vrijwilligers, dit verschil was echter klein.
- **Duidelijkheid** over wat er van de vrijwilligers werd verwacht op het gemeentelijk stembureau, is een belangrijkere voorwaarde die werd meegenomen in het besluit om zich aan te melden naarmate men ouder is.

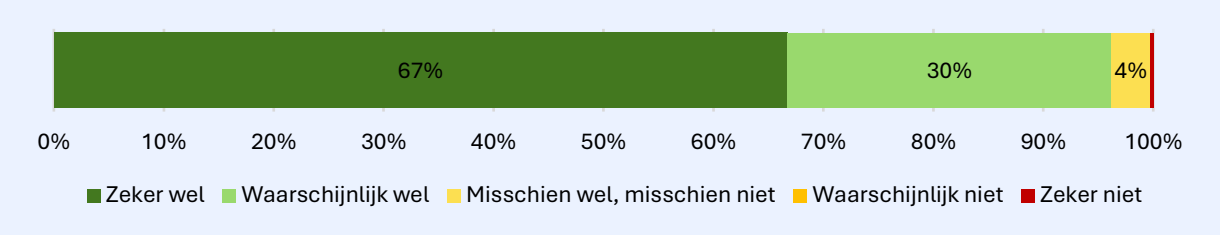
- De **financiële vergoeding** bleek een minder belangrijke voorwaarde voor het aanmelden in middelgrote gemeenten, ten opzichte van grote gemeenten. Het was voor de vrijwilligers die dit niet voor hun werkgever doen een relatief belangrijke voorwaarde om aan te melden.
- Naast de vergoeding in geld, was de verzorging in de vorm van **catering** voor de vrijwilligers die *niet* als gemeenteambtenaar werken een relatief belangrijke voorwaarde voor het aanmelden. Voor vrijwilligers die al vaker hebben geholpen bij de telling, is de catering ook een belangrijke voorwaarde geworden, vergeleken met vrijwilligers die voor het eerst hielpen.

Oudere en ervaren vrijwilligers melden zich graag opnieuw als vrijwilliger

Net als bij de verkiezingsdagvrijwilligers, zien we dat er veel animo is onder de GSB vrijwilligers om zich bij een volgende verkiezing weer aan te melden: 67% zou dit zeker doen, 30% waarschijnlijk wel. Er is hierbij niet gespecificeerd om welk soort verkiezing het zou gaan. Men was nog enthousiaster over een volgende aanmelding naarmate men ouder is. Ook is de kans op een volgende aanmelding groter bij vrijwilligers die de dag na de verkiezing niet voor het eerst op het GSB doorbrachten (maar die hier meer ervaring mee hadden).

Vrijwilligers die op beide dagen hebben geholpen, zowel de verkiezingsdag als de dag van de gemeentelijke telling, zijn meer geneigd zich als vrijwilliger bij een volgende verkiezing aan te melden dan vrijwilligers die alleen op het GBS hebben geholpen. Van de vrijwilligers die op beide dagen zijn bijgesprongen, zei 79% zich zeker opnieuw aan te melden en 17% waarschijnlijk wel. Dit heeft niet te maken met de verplichting die bepaalde gemeenteambtenaren vanuit hun werkgever wordt opgelegd: in paragraaf 6.2 staat beschreven dat de groep die op beide dagen vrijwilliger was in dit onderzoek uit een kleiner aandeel verplichte of gevraagde gemeenteambtenaren bestond dan de groep die uitsluitend bij de GSB zitting vrijwilliger was.

Figuur 6.17: Zou u zich opnieuw als vrijwilliger aanmelden bij een volgende verkiezing? (N = 679, vrijwilligers die alleen op GSB hebben geholpen)

Binnen het kleine groepje GSB vrijwilligers dat zich (waarschijnlijk) niet opnieuw zou aanmelden, werd daarvoor als reden gegeven dat men liever op het stembureau werkt, of dat het op het GSB te chaotisch of te koud was. Sommige vrijwilligers zeiden dat ze benieuwd waren naar het werk, maar dat nu wel hebben gezien. Een enkeling gaf aan behoefte te hebben aan meer sfeer binnen het team.

- *"Negatief: Geen inwerkinstructies, geen teamsfeer met gezamenlijkheid. Ik kwam als eenling tussen vele duo's die goed op elkaar waren ingewerkt."*
- *"Steeds dezelfde rol en geen variatie."*
- *"Ik vond het chaotisch en ontzettend koud"*

Men zou zich opnieuw aanmelden vanwege de volgende redenen:

- **Betrokkenheid bij de democratisch proces**
  "Wil graag meewerken aan verkiezingen t.b.v. onze parlementaire democratie."

- **Het werk is leuk, gezellig en interessant**
  “Vond het leerzaam. Was gezellig en ging ontspannend. De inzet werd echt gewaardeerd. Je komt zo ook nog andere mensen tegen.”
- **Verzoek vanuit de werkgever**
  “De werkgever stelt deze vraag en draagt de gezamenlijke verantwoordelijkheid uit. meestal zit ik op het stembureau als voorzitter, nu voor het eerst als teller op donderdag. belang voor de democratie en tegelijkertijd zorgt het voor verbinding en is het ook nog gezellig.”
- **Als het past binnen de praktische overwegen / als omstandigheden verbeteren**
  “Ik vind het nuttig om te helpen. Alleen afhankelijk van mijn eigen agenda of ik kan of niet.”
  “Hogere vergoeding, betere temperaturen.”

Vrijwilligers die twijfelen over een aanmelding in de toekomst is gevraagd wat hen zou motiveren om toch weer te helpen. Daarop noemde men een hogere vergoeding, de mogelijkheid samen te werken met bekenden, duidelijke instructies en een andere rol of taak.

7 Zitting GSB - Training

7.1 Belangrijkste uitkomsten

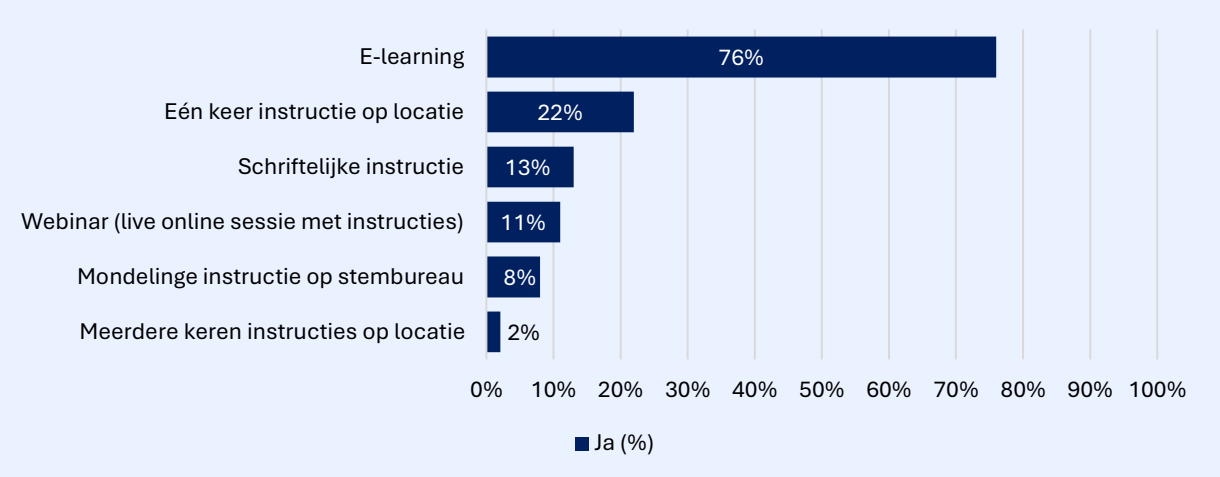
- Binnen gemeenten met een CSO werd vaker een training aangeboden voor het werken op het GSB (87%) dan bij DSO gemeenten (70%). Daarnaast werden er vaker trainingen aangeboden in middelgrote steden (89%) en was de training voor 71% van de vrijwilligers verplicht.
- GSB vrijwilligers voelden zich goed (67%) of zelfs uitstekend (18%) voorbereid op hun taken na de training, waarbij ervaren vrijwilligers zich het beste voorbereid voelden. Net als bij de verkiezingsvrijwilligers heeft ook 1 op de 10 GSB vrijwilligers een situatie meegemaakt waar ze niet op voorbereid waren in de training.

7.2 Gevolgde trainingen

Binnen CSO gemeenten is aan 87% van de vrijwilligers een training of instructie aangeboden ter voorbereiding op hun rol op het GSB. Binnen DSO gemeenten is dit 70%. In middelgrote gemeenten zien we dat meer GSB vrijwilligers een training aangeboden hebben gekregen (89%) dan in grote (79%) en kleine gemeenten (76%).

Voor de meeste vrijwilligers die de training aangeboden kregen was het verplicht om deze te volgen (71%). De overige vrijwilligers gaven aan dat ze niet wisten of het een verplichting betrof (12%) of zeiden dat deelname niet verplicht was (17%). Een ruime meerderheid van deze vrijwilligers heeft wel deelgenomen aan de training of instructie (83%).

Figuur 7.1: Wat voor training of instructie heeft u gevolgd? (N = 1.025, GSB vrijwilligers die een training of instructie hebben gevolgd)

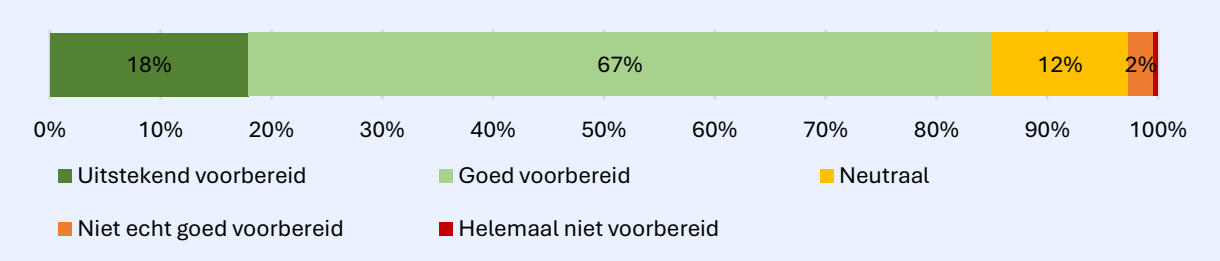

Voor de meeste GSB vrijwilligers betrof de cursus een E-learning module (76%). Iets meer dan de helft van de vrijwilligers die een training heeft gevolgd, kreeg na afloop een toets (52%). Deze toets was meestal een verplicht onderdeel (87%). Een klein deel van de vrijwilligers wist niet of de toets een verplicht onderdeel van de training was (9%).

7.3 Training als voorbereiding op werkzaamheden

De meeste GSB vrijwilligers die een training hebben gevolgd voelden zich daardoor goed (67%) of uitstekend (18%) voorbereid op hun taken. 12% gaf een neutraal antwoord, 3% voelde zich (helemaal) niet goed voorbereid. Ervaren vrijwilligers voelden zich relatief beter voorbereid dan vrijwilligers die voor de eerste keer aan de slag gingen. Verder zien we geen verschillen naar leeftijd, gemeentegrootte, gender of type stemopneming.

Figuur 7.2 In hoeverre heeft de training of instructie u voorbereid op uw taken? (N = 1.025, GSB vrijwilligers die een training of instructie hebben gevolgd)

Van de GSB vrijwilligers die een training hebben gevolgd, is 1 op de 10 tegen situaties aangelopen waar ze niet op waren voorbereid in de training of instructie.

Het gaat daarbij om de volgende zaken.

- **Onduidelijkheid rollen en taken**
  "Ik vind het invullen van het uiteindelijke proces verbaal echt in moeilijke taal geschreven. En de e-learning die ik heb gevolgd ging meer over het stembiljet en toelichting op welke hertelling dan het beoordelen vanuit het stembureau."
  "Het tellen wordt op iedere locatie net iets anders ingericht, maar door mondelinge toelichting wordt het meestal duidelijk gemaakt hoe alles werkt en dat is voor mij prima."
  "Er is slecht aangegeven tot waar mijn verantwoordelijkheid gaat wanneer er fouten zijn op een stembureau. Wat is mijn taak en wat niet?"
- **Onduidelijkheden bij tellingen**
  "Telling die na hertelling nog niet klopte. Het nam veel tijd in beslag om de oorzaak te vinden."
  "Dat telleiders niet allemaal op dezelfde manier hun telling registreerden."
  "In de praktijk bleek de telstraat opstelling anders en moesten ook de stempassen geteld worden. De voorzitter van de telstraat leek zijn rol niet goed te kennen. Lang wachten tot de controle was uitgevoerd."
- **Onduidelijkheid rondom geldigheid van stemmen**
  "Wanneer is een stem blanco of ongeldig? Daar moest wel op gecontroleerd worden, maar was geen uitleg over gegeven."
- **Praktische en logistieke belemmeringen**
  "Tellen was best moeilijk met zulke grote formulieren"
  "Stempassen zaten niet bij de stembiljetten in de kliko."
- **Werkdruk en lange wachttijden**
  "Eindeloos wachten! We moesten telkens wachten op het PV koppel of alle stemmen van onze stembus klopten, maar dat duurde echt grandioos lang. Ik ben liever gewoon bezig en niet telkens wachten."

“De intensiviteit van deze dag heeft me wel wat overrompeld. Eigenlijk was het na 8,5 uur nog niet klaar maar was het licht wel een beetje uit bij de leden van ons telteam. ”

8 Zitting GSB - Verloop

8.1 Belangrijkste uitkomsten

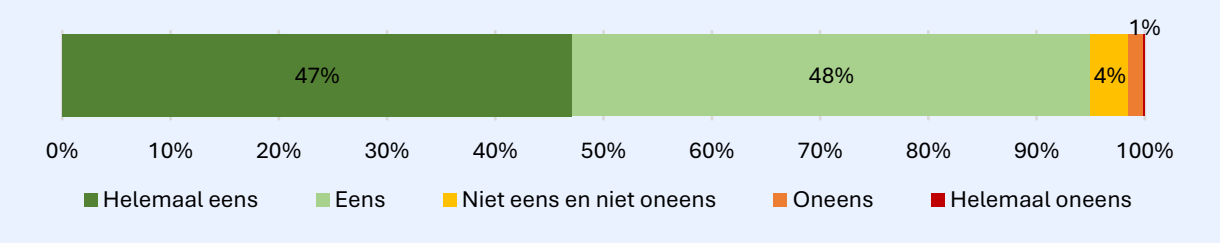
- De meeste GSB vrijwilligers hadden de ervaring dat ze voldoende kennis hadden om hun taak goed uit te voeren (95%), met name de oudere vrijwilligers. Ook vonden vrijwel alle vrijwilligers dat ze een nuttige bijdrage hebben geleverd (97%), in de grote gemeenten werd dat het sterkst ervaren.
- Over het algemeen zijn de GSB vrijwilligers tevreden of zelfs erg tevreden met de organisatie van de gemeentelijke telling. Meer dan 90% vond dat er voldoende tellers waren, dat de werkdruk goed te doen was, dat het duidelijk was wat er van de vrijwilligers werd gevraagd en is ervan overtuigd dat de vastgestelde tellingen kloppen.
- Alle omstandigheden rondom de ruimte waar de gemeentelijke telling plaatsvond werden als goed of uitstekend ervaren door bijna alle GSB vrijwilligers. Ook bij het GSB is de temperatuur het meest genoemde aandachtspunt.
- Op de GSB-dag ontvingen vrijwilligers minder vaak een financiële vergoeding (60%) als blijk van waardering dan op de verkiezingsdag (80%). De ondervraagde vrijwilligers die op de GSB dag werkten bestaan dan ook voor een groter deel uit gevraagde of verplichte ambtenaren dan bij de verkiezingsdag. Vrijwilligers die vanuit hun werk bij de gemeente zijn gevraagd (of verplicht) om te helpen bij de gemeentelijke telling noemden minder vaak een financiële vergoeding (20%) dan respondenten die niet vanuit hun werk werden gestimuleerd om vrijwilliger te zijn (83%). Zeven op de tien vrijwilligers ontvingen een dankwoord vanuit de gemeente en/of kregen catering aangeboden. 92% was (heel) tevreden over de waardering die ze kregen voor hun inzet.
- De meeste GSB vrijwilligers hadden geen zorgen over de manier van werken op de dag van de gemeentelijke telling. Slechts enkele vrijwilligers (3%) gaven aan dat er mogelijke aandachtspunten zijn voor de GSB dag. Hierbij kan worden gedacht aan meer training voor de telleiders, en meer nadruk op het bewaken van de rust en het volgen van het protocol bij het tellen.
- GSB vrijwilligers hebben verschillende tips voor de Kiesraad of de gemeente omtrent de inzet van vrijwilligers bij de gemeentelijke telling. De belangrijkste verbeterpunten zijn onder andere: kleinere stembiljetten, betere doorstroming bij het tellen, duidelijkere instructies, betere fysieke omstandigheden en focus op werving en selectie.

8.2 Kennis en bijdrage

In hoofdstuk 7 werd beschreven dat 85% van de GSB vrijwilligers die een training hadden gevolgd zich goed voorbereid voelden voor de dag van de gemeentelijke telling. Een klein deel (10%) liep gedurende de dag tegen zaken aan waar ze zich door de training niet op voelden voorbereid. Vrijwilligers konden kennis opdoen via de training, maar het is ook mogelijk dat vrijwilligers al op de hoogte waren van de gang van zaken bij de gemeentelijke telling, bijvoorbeeld door hun werk bij de gemeente of door ervaringen uit het verleden.

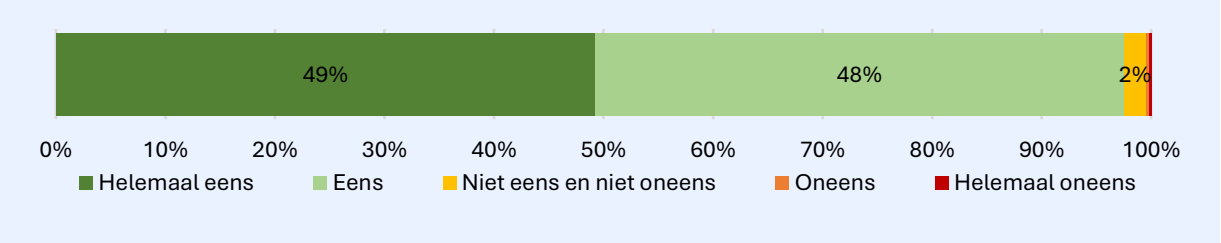
De meeste GSB vrijwilligers waren van mening dat ze bij de gemeentelijke telling voldoende kennis hadden om hun taak op een goede manier uit te voeren (95% was het eens of helemaal eens met deze stelling). Oudere vrijwilligers en ervaren vrijwilligers scoorden hoger in de mate waarin ze vinden dat ze over voldoende kennis beschikten.

Figuur 8.1 Ik had voldoende kennis om mijn taak op een goede manier uit te voeren (N = 1.261)

Vrijwel alle GSB vrijwilligers vonden dat ze een nuttige bijdrage hebben geleverd: maar liefst 97% was het er (helemaal) mee eens dat hun bijdrage ertoe deed. Vrijwilligers in grote gemeenten waren het er meer mee eens dan vrijwilligers in kleine of middelgrote gemeenten.

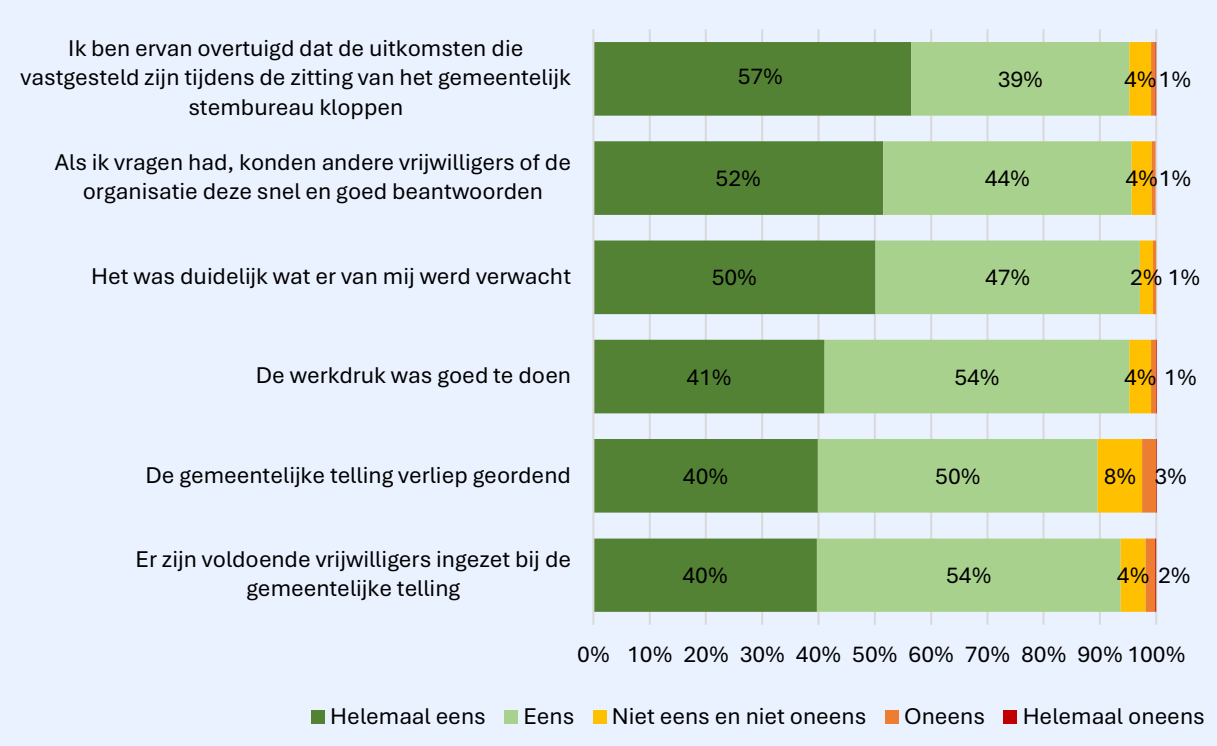
Figuur 8.2 Ik had het gevoel dat mijn bijdrage ertoe deed (N = 1.261)

8.3 Kwaliteit en capaciteit gemeentelijk stembureau

Over het algemeen waren de ondervraagde vrijwilligers die bij de gemeentelijke telling hebben geholpen (erg) tevreden met alle aspecten rondom de inzet van vrijwilligers op het gemeentelijk stembureau. 94% was van mening dat er voldoende tellers zijn ingezet, 95% vond de werkdruk goed te doen. Bijna alle GSB vrijwilligers waren ervan overtuigd dat de op het GSB vastgestelde tellingen kloppen (96%). Ook gaven vrijwel alle vrijwilligers (97%) aan dat het duidelijk was wat er van ze werd gevraagd. 96% vond dat men bij vragen of onduidelijkheden snel en goed werd geholpen door de organisatie of andere vrijwilligers. Als het erover gaat hoe geordend de telling verliep, was 90% hier positief over. Daarnaast had 8% daar wat twijfels over, en 3% vond de telling niet geordend verlopen.

Figuur 8.3: Geef aan of u het eens of oneens bent met de volgende uitspraken (N = 1.261)

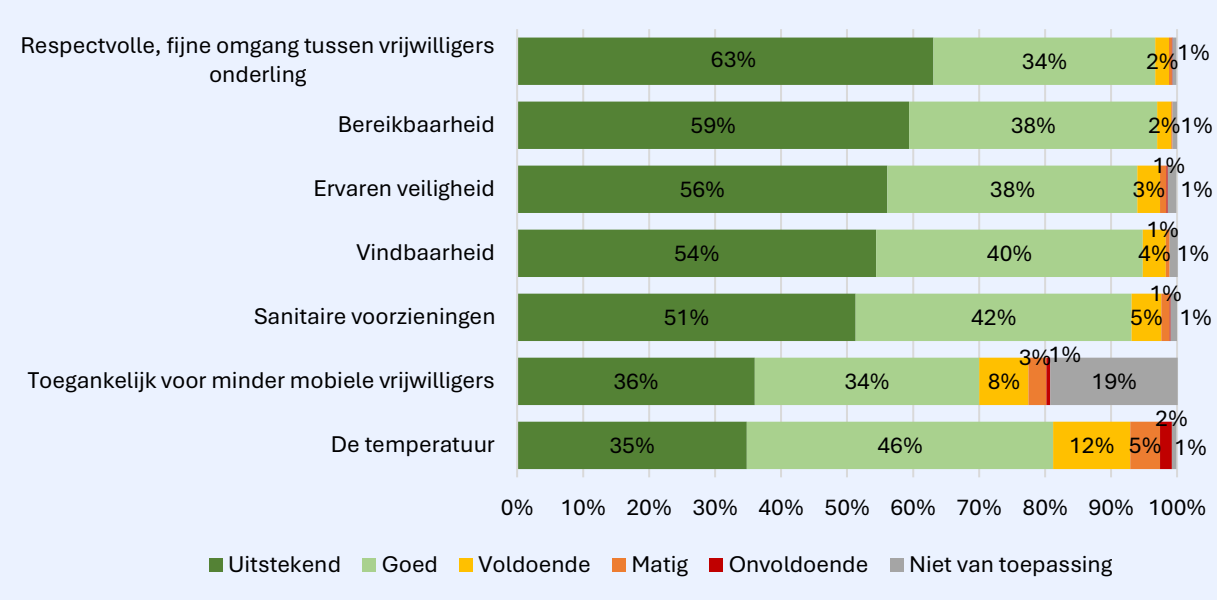

- In DSO gemeenten scoorden vrijwilligers iets lager op de stelling dat er **voldoende vrijwilligers** zijn ingezet (d.w.z. in CSO gemeenten is men het vaker *helemaal* eens met de stelling).
- Als het gaat om de **werkdruk**, scoorden oudere vrijwilligers wat hoger: zij waren het er dus meer mee eens dat dit goed te doen was. In CSO gemeenten was men het wederom meer eens met de stelling dat de werkdruk prima te doen was, dan in DSO gemeenten.
- Oudere vrijwilligers en vrijwilligers in CSO gemeenten waren het meer eens met de stelling dat de **gemeentelijke telling** geordend verliep dan jongere vrijwilligers en vrijwilligers in DSO gemeenten.
- Vrijwilligers in CSO gemeenten waren er meer van overtuigd dat de **vastgestelde uitkomsten** tijdens de gemeentelijke telling **kloppen** dan vrijwilligers in DSO gemeenten.
- Voor ervaren vrijwilligers was het in hogere mate **duidelijk wat van ze werd verwacht** dan voor vrijwilligers voor wie deze GSB zitting de eerste keer was. Daarnaast was men in CSO gemeenten positiever over de duidelijkheid van de werkzaamheden dan in DSO gemeenten.

- Er zijn geen verschillen tussen groepen gevonden als het gaat om de tevredenheid met de **snelheid waarmee vragen beantwoord werden**.

8.4 Beoordeling locatie GSB

Figuur 8.4: In hoeverre vond u de ruimte tijdens de tellingsdag geschikt? (N = 1.261)

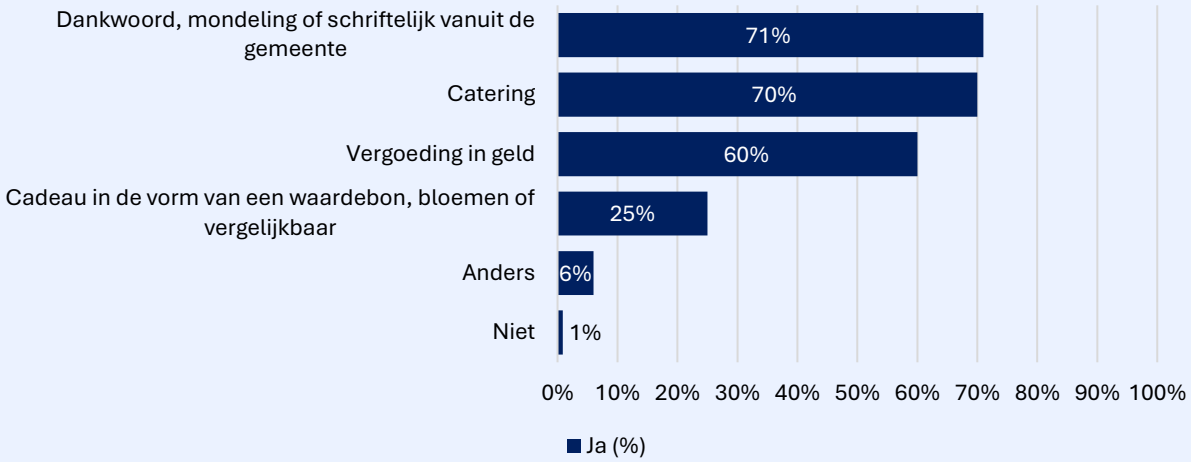
Alle genoemde omstandigheden rondom de fysieke ruimte waar de gemeentelijke telling plaatsvond worden over het algemeen goed beoordeeld.

- De **veiligheid** werd beter beoordeeld naarmate vrijwilligers jonger zijn. In kleine gemeenten wordt de ervaren veiligheid iets minder hoog gewaardeerd dan in grote gemeenten.
- Naarmate vrijwilligers jonger zijn, werd de **omgang tussen vrijwilligers** beter beoordeeld.
- Ervaren vrijwilligers waren meer te spreken over de **bereikbaarheid** van de locatie dan vrijwilligers die voor het eerste hebben geholpen op het GSB. Ook waren ervaren vrijwilligers positiever over de **toegankelijkheid voor minder mobiele vrijwilligers**.
- Ervaren vrijwilligers en vrijwilligers in CSO gemeenten zijn positiever over de **vindbaarheid** van de locatie dan minder ervaren vrijwilligers en vrijwilligers in DSO gemeenten.
- Vrijwilligers waren meer te spreken over de **sanitaire voorzieningen** naarmate ze ouder zijn. Vrijwilligers in grote gemeenten waren meer tevreden over de voorzieningen dan die uit middelgrote gemeenten.
- Als het gaat om de **temperatuur** van de ruimte zijn er in de figuur meer ontevreden vrijwilligers zichtbaar dan bij andere aspecten: 6% beoordeelt de temperatuur als matig of onvoldoende, 12% vond het voldoende. Ervaren vrijwilligers waren positiever over de temperatuur van de ruimte dan mensen die voor de eerste keer op het GSB zaten. Datzelfde gold voor vrijwilligers uit grote gemeenten, vergeleken met vrijwilligers in middelgrote gemeenten.

8.5 Beoordeling waardering

Vrijwilligers op de GSB dag ontvingen minder vaak een financiële vergoeding (60%) dan op de verkiezingsdag (80%). Dit heeft er mee te maken dat de ondervraagde verkiezingsdag vrijwilligers voor een kleiner deel uit verplichte of gevraagde gemeenteambtenaren bestond (15%) dan de groep GSB vrijwilligers (36%).
Een groot deel ontving een mondeling of schriftelijk bedankje vanuit de gemeente (71%), daarnaast werd voor 70% van de vrijwilligers de catering verzorgd. Een kwart ontving een cadeau, waardebon of bloemen.

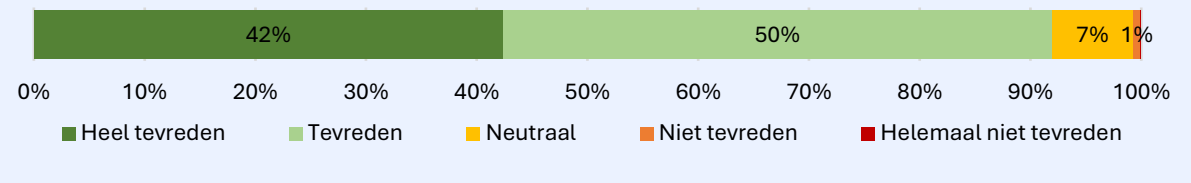
Figuur 8.5: Op welke manier werd u gewaardeerd voor uw vrijwillige inzet? (Meerdere antwoorden mogelijk) (N = 1.261)

Van de vrijwilligers die *niet* door hun werkgever zijn gevraagd of verplicht, ontving 83% een financiële vergoeding voor hun deelname. Deze gemeenteambtenaren ontvingen dan weer relatief vaker een cadeau in de vorm van een bon of bloemen (31% tegenover 22% van de vrijwilligers die niet vanuit hun werkgever zijn gevraagd).

De meeste GSB vrijwilligers waren tevreden over de waardering die ze kregen voor hun inzet (92%). Naarmate vrijwilligers ouder zijn, waren ze meer tevreden met deze waardering.

Figuur 8.6: In hoeverre bent u tevreden of ontevreden over de waardering die u kreeg? (N = 1.250, GSB vrijwilligers die een waardering ontvingen voor hun inzet)

Mensen die vrijwilliger zijn geweest, en niet gevraagd of verplicht door hun werkgever, waren vaker tevreden of heel tevreden met hun vergoeding (93%) dan gemeenteambtenaren die vanuit hun werkgever zijn gevraagd of verplicht (89%). Bij de voorwaarden voor het aanmelden kwam eerder al naar voren dat mensen die niet vanuit hun werkgever als vrijwilliger optreden, meer waarde hechten aan een vergoeding in de vorm van geld en/of catering.

Van de vrijwilligers die (ten minste) een dankwoord vanuit de gemeente hebben ontvangen, gaf 95% aan dat ze (heel) tevreden zijn met de waardering die ze kregen (tegenover 84% van de vrijwilligers die geen dankwoord ontvingen). 94% van de vrijwilligers die (in ieder geval) een financiële vergoeding kregen is tevreden met de ontvangen waardering (tegenover 88% van de vrijwilligers die geen geld kregen).

8.6 Aandachtspunten werkwijze

De meeste van de 1.261 ondervraagde GSB vrijwilligers, gaven aan dat er tijdens de dag van de gemeentelijke telling geen momenten zijn geweest dat zij zich zorgen maakten over betrouwbaarheid van de manier van werken. 41 deelnemers (3%) zien wel mogelijke punten van aandacht.

Kijken we naar gemeentegrootte, ervaring, leeftijd, gender, wijze van stemopneming en of men een verplichte of gevraagde ambtenaar is de wijze van stemopneming, dan zien we dat alleen leeftijd een belangrijke indicator is van de mate waarin men kwetsbaarheden signaleert. Vrijwilligers in de leeftijdscategorieën t/m 54 jaar geven relatief vaker aan dergelijke momenten te hebben gehad, ten opzichte van oudere vrijwilligers.

Tabel 8.7: Zijn er momenten geweest waarbij u zich zorgen maakte over de betrouwbaarheid van de manier van werken? (N = 1.261) (Uitgesplitst op leeftijd)

	jonger dan 35 jaar	35 t/m 44 jaar	45 t/m 54 jaar	55 t/m 64 jaar	65 t/m 74 jaar	75 jaar of ouder	Totaal
Ja	9%	4%	6%	2%	2%	0%	3%
Nee	91%	96%	94%	98%	99%	100%	97%

Het gaat hierbij onder andere om gevallen waarbij men wel eens constateerde dat tellers **te snel** wilden gaan, of er geen **4-ogen principe** meer werd toegepast.
"Toen ik zag dat we opeens moesten turven en ik zag dat er bij het turven geen 4-ogen principe meer werd toegepast. Toen er sneller werd gewerkt op het eind. Toen er geen duidelijke leiding was in de groep. Ik vind dat onmisbaar en bij discussie moet het duidelijk zijn dat er iemand bij geroepen moet worden van de centrale leiding."

- Daarnaast sprak men over het verschil in **kwaliteit bij telleiders**, of vrijwilligers die het **protocol niet volgden**.
  "De bekwaamheid van de telleiders iets waar veel op rust. Sommige telleiders waren erg goed, andere wat minder. Bij de mindere telleiders is het risico op fouten groter."
  "Soms betrapte ik mensen erop dat ze niet volgens het protocol aan het tellen waren."
- De **grootte van de stembiljetten** vormde volgens sommige vrijwilligers een belemmering voor het werk.
  "Door de grote bladen had een vrijwilliger soms te weinig zicht op de juiste kandidaat."
- Ook gaf een enkeling aan zich wel eens zorgen te hebben gemaakt over de **onvolkomenheden van de stembureaus** die voorbij kwamen.
  "Ik maakte me zorgen over de fouten die gemaakt worden op stembureaus die ik voorbij heb zien komen."
- Ten slotte gaven sommigen aan zich zorgen te maken over **oudere vrijwilligers** die wat slechter konden zien of minder goed met de stress om konden gaan.

“Er waren een aantal tellers op leeftijd die iets sneller in "paniek" leken te raken. Ook leken zij niet alles helemaal te begrijpen.”

8.7 Tips

Wanneer GSB vrijwilligers wordt gevraagd naar tips voor de Kiesraad of gemeenten als het gaat om de inzet van vrijwilligers bij de gemeentelijke telling, noemt men de volgende punten (die deels overlappen met de adviezen van de verkiezingsdagvrijwilligers).

- **Maak de stemformulieren kleiner**
- **Zorg voor betere doorstroming bij het tellen**
- Vrijwilligers geven aan dat ze moesten wachten, dat er onduidelijkheid was over bepaalde stappen, dat er te weinig controleurs waren, de werkwijze of opstelling efficiënter kan.
- **Maak duidelijkere instructies, zorg voor betere voorbereiding en meer competente telleiders**
- Vrijwilligers willen duidelijkere uitleg, meer uniformiteit, betere telleiders, en soms verplichte bijeenkomsten.
- **Zorg voor meer (en passendere) tafels, ruimere opstelling en betere fysieke omstandigheden**
- Men spreekt over te lage tafels, te weinig tafels, te drukke of te krappe ruimtes.
- **Focus op werving en selectie: screening, meer diversiteit en leeftijdsgrenzen**
- **Verbeter de E-learning en trainingen**
- Meer pakkende voorbeelden in de training en meer mogelijkheden om vragen te stellen zouden de training kunnen verbeteren. Aan de andere kant zouden ervaren mensen de E-learning liever willen kunnen overslaan.
- **Zorg voor pauzes, catering en waardering**
- **Vervroeg de starttijd, werk met shifts**
- Mensen beginnen graag op tijd, of zouden graag in shifts werken. Zeker als ze daarvoor ook hebben meegeholpen bij de verkiezingsavond.
- **Proces-verbaal teams sneller en beter inzetten**
- Veel opmerkingen over wachttijd omdat PV-teams achterlopen of te weinig aanwezig zijn.
- **Meer gemeentelijke medewerkers en ervaren mensen inzetten**
- **Toegankelijkheid en veiligheid**
- Enkele vrijwilligers geven aan dat ruimtes slecht toegankelijk of onveilig zijn.
- **Zorg voor een eerlijke en/of belastingvrije vergoeding**
- Sommigen vinden het bedrag te laag (vergeleken met het bedrag dat aan de vrijwilligers van de verkiezingsdag wordt uitgekeerd), anderen willen dat het fiscaal als vrijwilligerswerk geldt.
- **Zorg voor een rustige en overzichtelijke ruimte**
- In sommige locaties was het te lawaaierig, of te druk met meerdere telstraten in één ruimte.

Adviezen die wat minder eenvoudig te implementeren zijn gaan over de wens om het stemmen te digitaliseren, met stemcomputers of het stemmen met DigiD. Verder pleiten sommigen voor minder partijen, om zo de lijsten in te korten.

9 Conclusies

9.1 Evaluatieonderzoek verkiezingsvrijwilligers

In opdracht van de Kiesraad heeft Centerdata onderzoek gedaan onder de verkiezingsvrijwilligers voor de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025. Het doel van dit onderzoek is inzicht krijgen in wie deze verkiezingsvrijwilligers zijn, wat hun motivatie is om zich aan te melden als vrijwilliger, wat hun ervaringen zijn en welke verbeterpunten zij zien. De vrijwilligers die stembureaulid of teller waren op de verkiezingsdag en de vrijwilligers die de dagen erna bij het gemeentelijk stembureau werkten kregen een online vragenlijst aangeboden. In totaal hebben 6.749 vrijwilligers deze vragenlijst ingevuld, van wie er 5.488 alleen vrijwilliger zijn geweest op de verkiezingsdag, 679 alleen bij de gemeentelijke telling, en 582 deelnemers op beide dagen. In dit hoofdstuk beantwoorden we beknopt de onderzoeksvragen en sluiten we af met enkele conclusies.

9.2 Wie zijn de verkiezingsvrijwilligers?

De verkiezingsvrijwilligers die op de stembureaus werken en op het gemeentelijk stembureau, zijn vooral ouderen, hoogopgeleiden en ervaren vrijwilligers. Ongeveer een op de zeven verkiezingsdagvrijwilligers is vanuit hun werk bij de gemeente stembureaulid geworden. Bij het gemeentelijk stembureau is dat aandeel wat groter. Zij krijgen hun salaris doorbetaald op de dag van het werk voor het stembureau. Bij kleine gemeenten kwam het vaker voor dat zij ambtenaren vroegen een rol te vervullen op het stembureau. 1 op de 10 verkiezingsvrijwilligers die bij de overheid werken, werd verplicht door de werkgever. Ongeveer evenveel mannen als vrouwen waren vrijwilliger, alleen bij het gemeentelijk stembureau zijn wat meer vrouwen vrijwilliger. Als vrijwilligers eenmaal bekend zijn met het werken op het stembureau dan lukt het de gemeenten goed om ze vast te houden voor volgende verkiezingen. De overgrote meerderheid van de verkiezingsvrijwilligers heeft voor de Tweede Kamerverkiezing 2025 al eens eerder geholpen op een stembureau of bij het GSB. Daarbij zouden bijna alle verkiezingsvrijwilligers zich bij een volgende verkiezing weer aanmelden.

9.3 Wat zijn motieven van verkiezingsvrijwilligers?

De belangrijkste motieven voor vrijwilligers om zich in te zetten bij een verkiezing zijn betrokkenheid bij de democratie en iets willen doen voor de samenleving. Verder speelt de sociale factor een niet te onderschatten rol: vrijwilligers vinden het gezellig om dit werk te doen en hebben soms de gelegenheid om samen met bekenden op een stembureau te werken. De financiële vergoeding is een minder belangrijk motief, al speelt dit voor jonge vrijwilligers wel een rol.

9.4 Ervaringen

Training

Nagenoeg alle verkiezingsdagvrijwilligers hebben een training gevolgd als voorbereiding op hun inzet. Dat is iets minder vaak het geval voor de vrijwilligers die werkten bij het gemeentelijk stembureau. De meeste vrijwilligers voelen zich door de training goed voorbereid op de taken in het stembureau. Dat geldt nog wat sterker voor oudere vrijwilligers, ervaren vrijwilligers, en vrouwen. De rol van de vrijwilliger maakt uit; mensen die geen (plaatsvervangend) voorzittersrol vervulden, voelden zich door

de instructie wat *minder* voorbereid op de meeste taken. Mogelijk komt dit doordat voorzitters meer of in een andere vorm instructies kregen dan andere leden of tellers. Zowel bij het stembureau als bij het gemeentelijk stembureau heeft ongeveer 10 procent een situatie meegemaakt waar ze zich niet op voorbereid voelden door de training.

Verloop van de dag
Het overgrote deel van de verkiezingsdagvrijwilligers is erg positief over het verloop van de verkiezingsdag. Ze konden de vragen van kiezers goed beantwoorden en hebben ervaren dat hun bijdrage waardevol was. Het meest gewaardeerd worden het contact met de kiezer en de samenwerking met andere vrijwilligers. Het bepalen wie hulp mag krijgen in het stemhokje wordt soms wel moeilijk gevonden, maar de voorzitters, ouderen en mannen vinden dit minder moeilijk. De beschikbare hulpbronnen zijn door de meeste vrijwilligers niet gebruikt. De verschillende hulpbronnen werden voornamelijk ingeschakeld door voorzitters. De locatie van zowel het stembureau op de dag van de verkiezingen als het gemeentelijk stembureau wordt over het algemeen goed gewaardeerd, alleen de temperatuur mag volgens ruim 10 procent wel wat hoger.

9.5 Verbeterpunten

Graag een kleiner stembiljet
De vrijwilligers komen met verschillende tips voor de Kiesraad. De belangrijkste gaat over het formaat van het stembiljet. Dit is zo groot dat het niet in het stemhokje past, dat het moeizaam in de stembus past en dat het veel werk is om het uit te vouwen en te tellen. Het advies van de vrijwilligers is dus om het stembiljet te verkleinen. Zolang dit grote stembiljet gebruikt wordt vragen vrijwilligers om de faciliteiten hierop aan te passen: zorg bijvoorbeeld voor voldoende stembussen en voor grote tafels in de stemlokalen voor het tellen.

Aandacht voor selectie en training van voorzitters
Een tweede punt waar vrijwilligers mee komen is de kwaliteit van voorzitters. De voorzitter heeft een belangrijke rol in de ervaring van het verloop van de dag. Wanneer vrijwilligers negatieve ervaringen hebben, kan dat te maken hebben met de manier waarop de voorzitter zijn taken invult. Daar komt het advies vandaan om de selectie en training van voorzitters te verbeteren.

Meer gemeentelijke capaciteit bij GSB
Vanuit het gemeentelijk stembureau hebben de vrijwilligers enkele specifieke tips die enerzijds gaan over de inrichting van de telstraten en anderzijds over de beschikbaarheid van voldoende en ervaren capaciteit vanuit de gemeente en in het bijzonder pv-capaciteit, omdat dit anders tot wachttijden leidt.

Maak de vergoeding een vrijwilligersvergoeding
Gemeenten geven vrijwilligers een financiële vergoeding. De hoogte van de vergoeding verschilt per gemeente en kan verschillen per rol van de vrijwilliger. Ook verschilt de vergoeding voor vrijwilligers die op de verkiezingsdag werken en vrijwilligers die bij het gemeentelijk stembureau werken. De vrijwilliger moet de vergoeding opgeven bij de belastingaangifte. Er kwamen ook tips om de vergoeding als vrijwilligersvergoeding te bestempelen waardoor hierover geen belasting over verschuldigd is. Ook pleitten verschillende vrijwilligers voor meer uniforme vergoeding.

9.6 Bevindingen

In dit hoofdstuk zijn de onderzoeksvragen beantwoord. Op basis van deze resultaten noemen we hier enkele bevindingen.

Bij nieuwe vrijwilligers spelen andere motieven dan bij ervaren vrijwilligers
Op de verkiezingsdag zelf was 17% van de vrijwilligers nieuw, bij het gemeentelijk stembureau was dat 31%. Daarom is het relevant wat juist belangrijk is voor de vrijwilligers die voor het eerst hebben meegedaan. We zien dat het voor mensen die voor de eerste keer vrijwilliger zijn minder belangrijk is dat ze kunnen kiezen op welk stembureau ze werken, dat ze samen met bekenden kunnen werken, en dat ze de mogelijkheid hebben om een dagdeel te werken in plaats van een hele dag. Al deze motieven spelen juist vaker bij de meer ervaren vrijwilligers. De nieuwere vrijwilligers leken bij deze verkiezing, meer dan ervaren vrijwilligers, te zijn gemotiveerd door het type verkiezing. Als ze eenmaal hebben meegedaan, weten op welk bureau ze het naar hun zin hebben gehad en in welk team, gaan deze elementen een grotere rol spelen in de motivatie van vrijwilligers.

Vrijwilligers die de hele dag werken zijn wat positiever dan vrijwilligers die in shifts werken
Omdat het werk op een stembureau een lange werkdag kan zijn, zeker op de dag van verkiezing zelf, ligt het voor de hand dat het opdelen van de werkzaamheden in shifts hiervoor een oplossing kan bieden. Toch zien we dat de ervaringen van vrijwilligers die in shifts werken lang niet altijd positiever zijn dan die van vrijwilligers die de hele dag werkten. Degenen die de hele dag werkten, willen zich juist net iets vaker weer aanmelden dan degenen die in shifts werkten. Ook zijn degenen die de hele dag werkten positiever over een aantal aspecten van hun takenpakket: over het contact met de kiezer, over het controleren van stempas en id-bewijs en het deponeren van het stembiljet in de stembus. Verder vinden zij het samenwerken met de andere vrijwilligers iets leuker en vinden ze het makkelijker om kiezers te controleren en om te gaan met machtigingen. Vrijwilligers die de hele dag werken zijn naar alle waarschijnlijkheid zeer betrokken, voor hen is de lengte van de dag geen drempel geweest voor het aanmelden. Aan de andere kant zou het aanbieden van shifts potentiële stoppers kunnen overtuigen om toch weer mee te doen. Daarnaast zou het werken in shifts ook positief kunnen bijdragen aan de betrouwbaarheid van het proces.

Meer negatieve ervaringen bij decentrale stemopneming
Verreweg het grootste deel van de vrijwilligers is positief over het verloop van de verkiezingsdag. Er worden weinig negatieve ervaringen vermeld. De negatieve ervaringen die er wel zijn gaan bijvoorbeeld over een werkdag die tot diep in de nacht duurt en over het tellen van de stemmen wat op een gegeven moment echt niet meer leuk is. Deze ervaringen worden eigenlijk alleen genoemd door vrijwilligers die te maken hebben met decentrale stemopneming. Steeds meer gemeenten gaan over op centrale stemopneming en dat lijkt ook positief voor de ervaring van de stembureauvrijwilliger.

Nauwelijks inhoudelijke knelpunten in verkiezingsproces opgemerkt
Zowel op de verkiezingsdag zelf als op de dag erna bij het gemeentelijk stembureau zijn er nauwelijks momenten geweest dat vrijwilligers zich zorgen maakten over de betrouwbaarheid van de manier van werken. De kwaliteit van de (plaatsvervangend) voorzitters en de telleiders is daarvoor wel van belang. De punten van zorg die wel door enkele vrijwilligers genoemd worden hebben te maken met de lengte van de dag, en voorzitters of telleiders die niet duidelijk genoeg het proces kennen of overbrengen aan hun team, waardoor discussie over de juiste werkwijze kan ontstaan. Voor

voorzitters en telleiders lijkt niet alleen kennis van het proces van belang maar ook moeten zij besluitvaardig zijn en een goed organisatievermogen hebben.

Meting stemlokalen TK25

Data-analyse van de stemlokalen bij de Tweede Kamerverkiezing van 2025

Datum 6 februari 2026

Auteurs drs. Marcia den Uijl (Centerdata)
dr. Karlijn Roex (Centerdata)
Pradeep Kumar, MSc. (Centerdata)
Hans Vollaard (Universiteit Utrecht)

Versie 1.0

Uitgave

Centerdata
info@centerdata.nl
www.centerdata.nl

Contact

Marcia den Uijl
marcia.den.uijl@centerdata.nl

© Centerdata, Tilburg, 2026

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Samenvatting 5

1 Inleiding 7
- 1.1 Onderzoeksvraag 7
- 1.2 Leeswijzer 8

2 Kenmerken stemlokalen 9
- 2.1 Aantal stemlokalen en stembureaus 9
- 2.2 Locaties en afstand van stemlokalen 9
- 2.3 Openingstijden 12
- 2.4 Mobiele en bijzondere stemlokalen 13

3 Verbanden met afstand 14
- 3.1 Stedelijkheid 14
- 3.2 Inkomen 15
- 3.3 WOZ-waarde 16
- 3.4 Opleidingsniveau 17
- 3.5 Leeftijd 19
- 3.6 Opkomst 22

4 Vergelijking met eerdere verkiezingen 23
- 4.1 Verschillen in aantallen 23
- 4.2 Verschillen in afstand 23
- 4.3 Verschillen in locaties 24
- 4.4 Verschillen in openingstijden 25
- 4.5 Verschillen in mobiele/bijzondere stemlokalen 25
- 4.6 Verbanden 26

5 Conclusie 28

Bijlagen 32

A Onderzoeksverantwoording 33
- A.1 Dataverzameling 33
- A.2 Data 33
- A.3 Methoden en principes 35
  - A.3.1 Datavoorbewerking 35
  - A.3.2 Afstandsberekening 36
  - A.3.3 Opkomstberekening 37

B Tabellen en figuren 38
- B.1 Locaties en afstand van stemlokalen 38
- B.2 Kenmerken stemlokalen 46
  - B.2.1 Locaties en afstand tot stemlokalen 46
  - B.2.2 Openingstijden 47
- B.3 Verbanden met afstand (op basis van 500x500-metergebieden) 48
  - B.3.1 Stedelijkheid 48
  - B.3.2 Inkomen 48

B.3.3 WOZ-waarde 49
B.3.4 Opleidingsniveau 49
B.3.5 Leeftijd 51
B.3.6 Opkomst 53
B.4 Verschillen in locaties 53

Samenvatting

In dit onderzoeksrapport beantwoorden we de volgende hoofdvraag: in hoeverre zijn stemlokalen eerlijk verdeeld over Nederland, tussen en binnen gemeenten? Worden bepaalde groepen benadeeld qua afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal? Om deze vraag te beantwoorden hebben we gekeken hoe ver inwoners van stemlokalen wonen en hoe de spreiding is van stemlokalen gegeven de kenmerken van inwoners. Daarnaast hebben we gekeken naar kenmerken van stemlokalen zoals hun openingstijden en of stemlokalen op dezelfde plekken staan als bij voorgaande verkiezingen.

Tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 2025 zijn er 9.213 stemlokalen ingezet in 345 gemeenten – 342 in Europees Nederland en drie in Caribisch Nederland (zie paragraaf 2.1). Hiermee blijft het aantal ingezette stemlokalen betrekkelijk stabiel, met een kleine stijging ten opzichte van verkiezingen vóór de Tweede Kamerverkiezing van 2023 (zie paragraaf 4.1). Gemiddeld genomen woont een inwoner in Europees Nederland 352 meter van het dichtstbijzijnde stemlokaal. De mediane afstand bedraagt daar 282 meter. Daarmee is de afstand iets gedaald ten opzichte van vorige verkiezingen, inclusief de Tweede Kamerverkiezing in 2023 (zie paragraaf 2.2 en 4.2).

Dit landelijk gemiddelde en deze landelijke mediaan verhullen een hoop variatie. Hoe verschilt de afstand tussen ‘rijke’ en ‘arme’ gebieden, gebieden met veel jongeren of juist veel ouderen, of tussen stedelijke en niet-stedelijke gebieden? In dit onderzoek bekijken we de verbanden tussen de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en de volgende variabelen: opkomst, gemiddeld inkomen en WOZ-waarde, opleidingsniveau, leeftijd en stedelijkheid. Voor deze variabelen zijn geen of kleine verbanden gevonden[1], behalve voor stedelijkheid (zie paragraaf 3.1).

Verder valt een contra-intuïtief verband op tussen afstand en opkomst, hoewel klein: hoe verder inwoners af wonen van hun stemlokaal, hoe hoger de opkomst (zie paragraaf 3.6). Dit verband zien we over de tijd tussen verkiezingen steeds terugkomen (zie paragraaf 4.6). Verwacht zou worden dat een kleinere afstand tussen inwoner en stemlokaal juist de opkomst zou verhogen. Mogelijk komt dit verband door de invloed van derde variabelen, die zowel met de afstand als opkomst samenhangen: stedelijkheid, inkomen en WOZ-waarde van gebieden, en de leeftijd van inwoners.

Er kan normaliter tussen 7.30 en 21.00 uur gestemd worden in stemlokalen. Bij bijzondere en mobiele stembureaus kunnen de standaardtijden afwijken. Van de 9.213 stemlokalen waren er 152 korter en 23 langer open dan deze reguliere tijden (zie paragraaf 2.3). Het percentage stemlokalen dat korter dan regulier open is, is gedaald over tijd, hoewel slechts in kleine mate en met name ten opzichte van de voorgaande Tweede Kamerverkiezing (2023). Het aandeel stemlokalen dat langer dan regulier openbleef, is stabiel gebleven (zie paragraaf 4.4).

[1] Kleine verbanden die we constateren: een iets grotere afstand in wijken met een hoger inkomen (paragraaf 3.2) en WOZ-waarde (paragraaf 3.3), en in gebieden (op zowel wijk- als gemeenteniveau) met meer havo/ vwo/ mbo2-4 opgeleiden (paragraaf 3.4) en oudere leeftijdsgroepen (paragraaf 3.5). We zien juist een iets kleinere afstand in gebieden met meer 25-44 jarigen (paragraaf 3.5). Veel van deze verbanden zijn vergelijkbaar met de verbanden die zijn gevonden bij eerdere verkiezingen. Wel is het verband tussen afstand en opleidingsniveau veranderd over tijd (zie paragraaf 4.6).

Tijdens de Tweede Kamerverkiezing van 2025 waren er 140 bijzondere stemlokalen, waarvan verreweg de meeste in een treinstation (bijna de helft) of in mobiele units (14%) gevestigd waren (zie paragraaf 2.4). Over de tijd heen zijn mobiele units en treinstations duidelijk belangrijker geworden als bijzondere stemlokalen (zie paragraaf 4.5).

Ten slotte hebben we de locatiecontinuïteit van de stemlokalen die benut waren tijdens de Tweede Kamerverkiezing bekeken. Het overgrote deel daarvan was ook al eerder ingezet tijdens de Europees Parlementsverkiezing in 2024 en de Tweede Kamerverkiezing in 2023, namelijk ongeveer 88% (zie paragraaf 4.3).

Al met al zien we dat de stemlokalen goed verspreid liggen in termen van hun meetbare afstand tot verschillende inwonersgroepen. Wel maakt het uit of een inwoner in een stedelijk of niet-stedelijk gebied woont: in meer stedelijke gebieden liggen stemlokalen doorgaans dichter bij de inwoner. Wel kunnen in afgelegen gebieden mobiele stemlokalen worden ingezet om de afstand te overbruggen.

1 Inleiding

De beschikbaarheid van stemlokalen vormt een essentieel onderdeel van het verkiezingsproces in Nederland. Om deze beschikbaarheid te monitoren wordt een meting van stemlokalen uitgevoerd. De resultaten van deze meting geven inzicht in hoe gemeenten hun stemlokalen hebben verspreid. Deze informatie dient als input voor het evaluatieadvies dat de Kiesraad na afloop van een verkiezing opstelt en deelt met het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Een stemlokaal is de locatie waar kiezers hun stem kunnen uitbrengen en waarbinnen één of meerdere stembureaus zitting hebben. Het kan dus voorkomen dat er meerdere stembureaus gevestigd zijn op dezelfde locatie. Een stembureau is een tijdelijk bestuursorgaan dat voor een verkiezing is ingesteld. Elk stembureau levert een proces-verbaal op, waardoor het aantal stembureaus eenvoudiger kan worden vastgesteld dan het aantal stemlokalen. De Kiesraad heeft via de processen-verbaal echter alleen inzicht in het aantal stembureaus in plaats van stemlokalen. In deze meting van stemlokalen wordt vastgesteld om hoeveel stemlokalen het gaat, wat de afstand is van inwoners tot het dichtstbijzijnde stemlokaal en of er verschillen in afstand zijn tussen bepaalde groepen inwoners.

Op 29 oktober 2025 vond de meest recente Tweede Kamerverkiezing plaats. Dit rapport beschrijft de meting van stemlokalen van deze verkiezing. Deze meting heeft bij de vier voorgaande verkiezingen ook plaatsgevonden en deze verkiezing wordt ook met de voorgaande verkiezingen vergeleken.

1.1 Onderzoeksvraag

De hoofdvraag van de meting stemlokalen Tweede Kamerverkiezing 2025 (TK25) is: in hoeverre zijn stemlokalen eerlijk verdeeld over Nederland, tussen en binnen gemeenten? Wonen bepaalde groepen verder af van het dichtstbijzijnde stemlokaal dan andere? Om de onderzoeksvraag te beantwoorden, vertalen we eerlijkheid hier naar meetbare afstand en de relatie met bevolkingskenmerken als objectieve verbanden in plaats van normatieve oordelen te formuleren.

De deelvragen bij deze hoofdvraag zijn:

- Hoeveel stemlokalen (en stembureaus) zijn ingezet voor de verkiezing? Hoe vaak bevinden zich meerdere stembureaus in één stemlokaal?
- Wat is de gemiddelde en mediane afstand van kiezers tot het dichtstbijzijnde stemlokaal binnen de gemeente? Wat is de gemiddelde en mediane afstand per gemeente en per wijk?
- Hoeveel stemlokalen zijn mobiel of bijzonder?
- Wat zijn de openingstijden van stemlokalen?
- Is er een verband tussen (gemiddelde/mediane) afstand van inwoners tot het dichtstbijzijnde stemlokaal met de leeftijdsverdeling, stedelijkheid of de sociaal-economische status (afgeleid uit inkomen, opleidingsniveau en woz-waarde) van de wijk? En met het opkomstpercentage? Zijn er verschillen tussen gemeenten of wijken?
- Hoe verhouden zich het aantal stemlokalen, afstanden en kenmerken van stemlokalen zich tot eerdere verkiezingen?

1.2 Leeswijzer

Dit rapport leest als volgt. In hoofdstuk 2 geven we overzichten van kenmerken van stemlokalen, zoals aantallen, ligging en openingstijden. In hoofdstuk 3 behandelen we verbanden met afstand, zoals inkomen en opleidingsniveau, waarna we een vergelijking maken met eerdere verkiezingen in hoofdstuk 4. Voor de onderzoeksverantwoording verwijzen we naar bijlage A.

In dit onderzoek zijn de afstanden van inwoner tot stemlokaal gebaseerd op 100x100-metergebieden (zie de onderzoeksverantwoording). Voor de vergelijking met eerdere metingen beschrijven we de resultaten op basis van 500x500-metergebieden in voetnoten. Figuren op basis van 500x500-metergebieden zijn in de bijlage opgenomen.

Door het gehele rapport heen drukken we verbanden uit in correlatiescores. We gebruiken hiervoor de Pearson's r coëfficiënt, die loopt van 0 (geen verband) tot 1 (perfecte één-op-één relatie). Een correlatie tussen de 0 en 0,3 betekent geen of een zeer zwakke relatie, een correlatie tussen de 0,3 en 0,5 een klein verband, een correlatie vanaf 0,5 is sterk en boven de 0,7 zeer sterk. We bespreken geen significantiewaarden (p-waarden) omdat dit onderzoek reeds de hele populatie stemlokalen omvat, en er dus geen generalisaties worden gemaakt vanuit een steekproef.

2 Kenmerken stemlokalen

2.1 Aantal stemlokalen en stembureaus

Voor de Tweede Kamerverkiezing in 2025 zijn 9.213 stemlokalen ingezet.[2] Met een totaal aantal van 345 gemeenten zijn er gemiddeld 26,7 stemlokalen per gemeente.[3]

De Kiesraad heeft 10.085 stembureaus geregistreerd. Deze stembureaus zijn gekoppeld met de door gemeenten gemelde stembureaus op de website waarismijnstemlokaal.nl (WIMS). Voor 47 stembureaus kan er geen bijpassend stembureau uit WIMS worden gevonden.[4] Omdat sommige stembureaus zich op dezelfde locatie bevinden, gaat het om 9.220 stemlokalen. Drie van deze stemlokalen blijken reserve- of tellocaties en daarnaast zijn er vier nationale briefstembureaus. Zo komt het totaal aantal stemlokalen uit op 9.213. De bewerkingen om van stembureaus tot stemlokalen te komen, staat omschreven in bijlage A.

Tabel 1 laat zien dat de meeste stemlokalen één stembureau hebben (8.392 stemlokalen); 782 stemlokalen hebben twee stembureaus; 34 stemlokalen hebben drie stembureaus en vijf stemlokalen hebben vier stembureaus (waarvan drie in Eindhoven, één in Amersfoort en één in Harderwijk). Van de 345 gemeenten hebben 150 gemeenten per stemlokaal één stembureau. De overige 195 gemeenten hebben op minimaal één locatie meer dan één stembureau.

Tabel 1: Aantal stemlokalen met 1, 2, 3 of 4 stembureaus

Aantal stembureaus op 1 locatie	Aantal stemlokalen
1 stembureau	8.392
2 stembureaus	782
3 stembureaus	34
4 stembureaus	5
totaal	9.213

2.2 Locaties en afstand van stemlokalen

Stemlokalen zijn verspreid over het gehele land. De Kiesraad raadt alle gemeenten aan om ervoor te zorgen dat kiezers gemiddeld gezien op redelijke afstand een stemlokaal tot hun beschikking hebben. Figuur 1 toont de spreiding van de stemlokalen over Nederland (exclusief mobiele stemlokalen met een onbekende postcode en de bijzondere gemeenten Bonaire, Saba en Sint Eustatius). De achtergrondkleur in de figuur geeft de bevolkingsdichtheid aan: hoe donkerder, hoe dichter bevolkt de gemeente.

[2] Dit aantal is inclusief mobiele en bijzondere stemlokalen, zie paragraaf 2.4. Een stembureau is mobiel als het op de verkiezingsdag verschillende locaties kan hebben. Een bijzonder stembureau wordt vaak ingezet op publiekstrekkende locaties. Zie Kiesraad: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/waterschappen/stembureaus/bijzondere-en-mobiele-stembureaus

[3] Deze 345 gemeenten zijn inclusief de bijzondere gemeenten Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Voor deze gemeenten is een afstandsberekening niet mogelijk, maar zij tellen wel mee in het aantal van 9.213 stemlokalen.

[4] Het gaat bij deze 47 stembureaus om vier nationale briefstembureaus (NBSB), drie reserve- of tellocaties, twintig mobiele stembureaus en twintig reguliere stembureaus. Andersom geldt dat voor 108 stembureaus in de WIMS data geen bijbehorende data van de Kiesraad is gevonden. Dit zijn voornamelijk mobiele stembureaus. In de WIMS dataset zitten deze er in bepaalde gevallen voor elke locatie in, terwijl het feitelijk maar om 1 stembureau gaat.

Figuur 1: Stemlokalen tijdens TK25

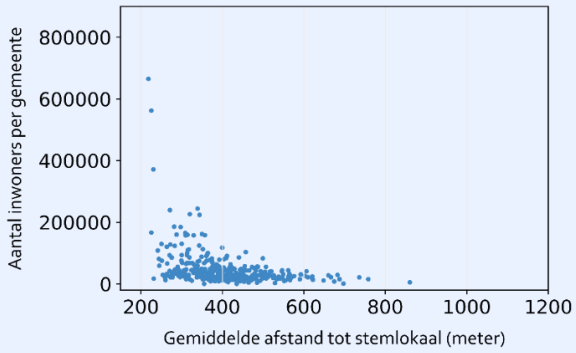

In Europees Nederland wonen inwoners gemiddeld op 352 meter van het dichtstbijzijnde stemlokaal. De mediane afstand bedraagt 282 meter.[5] In Amsterdam is de gemiddelde afstand tot het dichtst-bijzijnde stemlokaal het laagste (208 meter) en in Baarle-Nassau het hoogste (873 meter). In Staphorst en Westerwolde zijn de afstanden respectievelijk 751 en 741 meter. Verder valt op dat de G4 gemeenten (Amsterdam, Rotterdam, 's-Gravenhage en Utrecht) vertegenwoordigd zijn in de top vijf van gemeenten met de laagste gemiddelde afstand, naast Haarlem. Daarnaast staan Zandvoort[6], Delft, Schiedam, Rijswijk en Leiden in die top 10. De gemiddelde afstand tot stemlokalen is bij deze gemeenten niet hoger dan 250 meter. Gemiddelde afstanden boven de 650 meter bevinden zich in Ommen, Rozendaal, Midden-Drenthe, Alphen-Chaam, Borger-Odoorn en Bronckhorst. Deze laatste gemeenten zijn voornamelijk niet-stedelijk, terwijl de eerdergenoemde gemeenten met kleine afstanden vaak stedelijk zijn.[7] Zie ook bijlage B voor een lijst met alle gemeenten en de gemiddelde en mediane afstand.

Figuur 2 toont de afstand van de stemlokalen in gemeenten naar inwoneraantal. Te zien is dat plekken met een kleine gemiddelde afstand tot het stemlokaal over het hele land worden aangetroffen, zowel in gemeenten met veel als met weinig inwoners. Plekken met een grote gemiddelde afstand tot het stemlokaal bevinden zich echter vrijwel uitsluitend in gemeenten met weinig inwoners.

[5] Deze afstanden zijn berekend op basis van 100x100-metergebieden, zie bijlage A.3.2. De aantallen op basis van 500x500-metergebieden zijn: een gemiddelde van 397 en een mediaan van 302 meter. De afstanden op basis van 100x100-metergebieden zijn kleiner dan bij de 500x500-metergebieden. Dit komt door de fijnere uitkadering van gebieden waarbinnen meer dan 5 mensen wonen. Stemlokalen kunnen dan al eerder bij een gebied liggen dat nog nabijer ligt dan de grover gedefinieerde 500x500-metergebieden.
[6] Zandvoort en Haarlem hebben een gezamenlijke ambtelijke organisatie die onder andere de stembureaus regelt. Het zou kunnen verklaren waarom Zandvoort tussen de grote gemeenten staat.
[7] Afgeleid uit hun adressendichtheid. Later in deze rapportage constateren we dat stedelijke gebieden een kleinere gemiddelde en mediane afstand tussen inwoner en het dichtstbijzijnde stemlokaal hebben dan niet-stedelijke gebieden.

Figuur 2: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in gemeenten

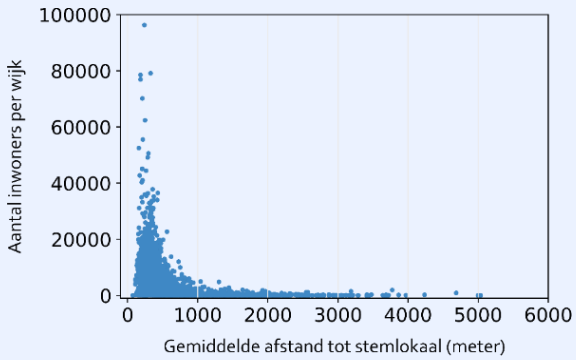

Binnen een gemeente kan de afstand naar het dichtstbijzijnde stemlokaal verschillen. De gemeente Zeewolde heeft de grootste verschillen, met een standaarddeviatie van 1.064 meter. Deze gemeente heeft één kern met 11 stemlokalen en een groot buitengebied. De gemeente heeft ruim 24.000 inwoners, waarvan ruim 2.000 in het buitengebied wonen. In Baarle-Nassau (met drie kernen en vier stemlokalen) wonen relatief veel inwoners in het buitengebied. De afstand naar het dichtstbijzijnde stemlokaal heeft in deze gemeente een standaarddeviatie van 967 meter. Ruim een derde van de ongeveer 7.000 inwoners woont in het buitengebied van Baarle-Nassau of Ulicoten. De kleinste verschillen in afstand binnen een gemeente zijn te vinden in Haarlem (standaarddeviatie van 119 meter) en Schiedam (125 meter).[8] Bijlage B.1 toont een lijst van gemeenten met de standaarddeviatie.

De afstand naar het dichtstbijzijnde stemlokaal is ook per wijk berekend. De kleinste gemiddelde afstand per wijk (met minimaal 100 inwoners) is gemeten in de Schinkelbuurt (109 meter) en Chassébuurt (110 meter) in Amsterdam. De grootste gemiddelde afstanden zijn gevonden in het buitengebied in Dronten (4.686 meter) en Vilsteren in Ommen (4.235 meter).[9] Figuur 3 toont de gemiddelde afstand op wijkniveau. Te zien is dat in wijken met weinig inwoners de gemiddelde afstand tot stemlokalen vaker relatief groter is. In wijken met veel inwoners is de gemiddelde afstand doorgaans klein.

[8] Uitgaande van 500x500-metergebieden hebben Haarlem (111m) en Hendrik-Ido-Ambacht (125 m) de laagste standaarddeviatie, Zeewolde (1.578m) en Staphorst (1.174m) hebben de grootste standaarddeviatie.
[9] In 500x500-metergebieden is de Schinkelbuurt in Amsterdam wederom de wijk met de kleinste gemiddelde afstand en het buitengebied van Dronten de wijk met de grootste gemiddelde afstand.

Figuur 3: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in wijken

Wijken verschillen onderling niet alleen in de gemiddelde en mediane afstand, maar ook in de variatie die we daarbinnen tegenkomen. Zo verschilt de afstand tot stemlokalen binnen de ene wijk enorm (met stemlokalen die erg dichtbij de inwoner liggen én stemlokalen die heel ver weg liggen), terwijl in de andere wijk de afstanden erg op elkaar lijken. Wijken met grote verschillen in afstand zijn de wijk met buurtschappen Appel, Driedorp, Kruishaar, Prinsenkamp en Slichtenhorst in de gemeente Nijkerk (met een standaarddeviatie van 2.476 meter) en de wijk Hoog Soeren en Radio Kootwijk in de gemeente Apeldoorn (standaarddeviatie van 2.298 meter).

De kleinste wijkverschillen zijn te vinden in kleine wijken zoals Drachten Oost in de gemeente Smallingerland, De Wiers in Nieuwegein of het Zuiderpark in ’s-Gravenhage. Deze buurten zijn te klein om een standaarddeviatie te berekenen. Kleine wijkverschillen zijn ook te vinden in dichtbevolkte wijken als de Bellamybuurt, Burgwallen-Nieuwe Zijde en de Da Costabuurt in Amsterdam (standaarddeviatie tussen 46 en 48 meter). Het complete overzicht is opgenomen in bijlage B.

Het is van belang om rekening te houden met het feit dat de gemiddelde afstand op wijkniveau sterk gekleurd kan zijn door de aanwezigheid van mobiele stemlokalen. Afstanden konden immers niet worden berekend voor dit soort stemlokalen. Wanneer er in bepaalde wijken een grote inzet is van mobiele stemlokalen, bijvoorbeeld om een grote afstand tot reguliere stembureaus op te vangen, is het beeld over een wijk niet helemaal accuraat.

2.3 Openingstijden

Stembureaus zijn regulier geopend van 7.30 tot 21.00 uur. Bij bijzondere en mobiele stembureaus kunnen de reguliere tijden afwijken. Zij kunnen eerder of later openen en eveneens vroeger sluiten (later sluiten kan niet). Slechts een klein aantal stembureaus heeft afwijkende openingstijden. Stembureaus binnen hetzelfde stemlokaal kunnen afwijkende openingstijden hebben. Als dit het geval is, worden de ruimste openingstijden gehanteerd. Tabel 2 toont de landelijke verdeling van de stemlokalen per openingstijdcategorie.[10] In bijlage B.2.2 staat daarnaast de verdeling per gemeente voor gemeenten die één of meer stemlokalen hebben met afwijkende openingstijden.

[10] Voor 40 stemlokalen waren de openingstijden in eerste instantie onbekend. Deze zijn handmatig opgezocht in de processen-verbaal.

Tabel 2: Verdeling van openingstijden van stemlokalen over heel Nederland

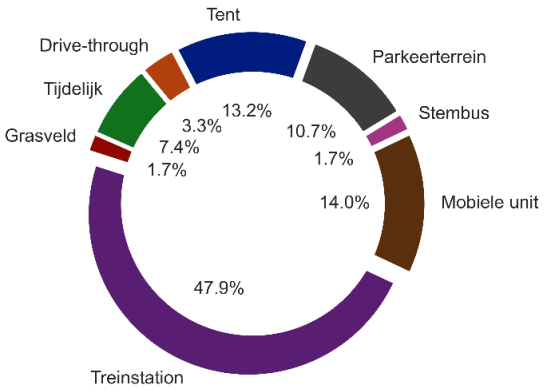
Openingstijden	Aantal stemlokalen
Regulier	9.038
Korter dan regulier	152
Langer dan regulier	23
Totaal	9.213

2.4 Mobiele en bijzondere stemlokalen

Gemeenten kunnen naast reguliere stemlokalen ook mobiele en bijzondere stemlokalen inzetten. Een mobiel stemlokaal wordt op de verkiezingsdag op verschillende plaatsen gestationeerd. Een bijzonder stemlokaal wordt vaak ingezet op drukbezochte locaties, zoals treinstations. Zowel mobiele als bijzondere stemlokalen kunnen afwijkende openingstijden hebben, maar dat hoeft niet het geval te zijn.

Bij de Tweede Kamerverkiezing 2025 zijn er 140 niet-reguliere stemlokalen ingezet.[11] Figuur 4 toont de relatieve verhouding tussen acht onderscheiden categorieën van niet-reguliere stemlokalen. Bijna de helft van de niet-reguliere stemlokalen betrof een treinstation.

Figuur 4: Verhoudingen tussen de verschillende typen niet-reguliere stemlokalen[12]

[11] Dit aantal is een schatting. De gemeenten leveren de gegevens aan over een mobiel of bijzonder stembureau (WIMS). Deze categorisatie is onbetrouwbaar gebleken. Daarom is er een tekstanalyse uitgevoerd op de omschrijvingen in de stembureaunamen en de extra adresaanduiding (indien aanwezig). Daarin is gelet op een aantal termen, zoals ‘portocabin’, ‘tent’ en ‘keet’. Deze methode levert hooguit een schatting op van het aantal niet-reguliere stemlokalen.

[12] Onder stembus valt ook trolleybus en verkiezingsbus. De portocabin en keet vallen onder mobiele unit.

3 Verbanden met afstand

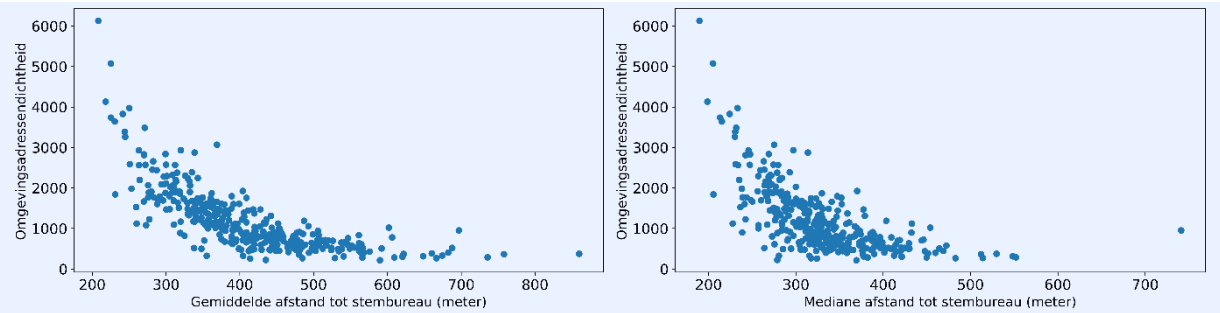
In dit hoofdstuk onderzoeken we hoe kenmerken van gebieden samenhangen met de afstand tot stemlokalen. Allereerst bekijkt paragraaf 3.1 het verband tussen stedelijkheid en de gemiddelde en mediane afstand van stemlokalen tot inwoners: varieert de afstand tussen meer en minder stedelijke gebieden? Ook wordt afstand in relatie tot inkomen (paragraaf 3.2) en WOZ-waarde bekeken (paragraaf 3.3). In paragraaf 3.4 wordt bekeken of vergelijkbare patronen zichtbaar zijn voor verschillende opleidingsniveaus. Daarna bespreken we de verbanden tussen afstand en leeftijdsopbouw van een wijkpopulatie (paragraaf 3.5): wonen bepaalde leeftijdsgroepen structureel dichter bij of verder weg van een stemlokaal dan andere? Tot slot wordt in paragraaf 3.6 onderzocht hoe de afstand zich verhoudt tot de opkomst. De gegevens over gebiedskenmerken zijn afkomstig van de CBS Kerncijfers Wijken en Buurten, zie de onderzoeksverantwoording in bijlage A. De opkomstgegevens zijn afkomstig van de Kiesraad.

3.1 Stedelijkheid

Voor de relatie tussen stedelijkheid en de afstand tussen inwoners en stemlokalen hebben we gekeken naar de omgevingsadressendichtheid. Gebieden met minstens 2.500 adressen per vierkante kilometer zijn zeer stedelijk, terwijl gebieden met minder dan 500 adressen per vierkante kilometer als niet-stedelijk worden beschouwd.

Op gemeenteniveau is er een duidelijke correlatie tussen stedelijkheid en de afstand tussen inwoner en stemlokaal. Hoe groter de omgevingsadressendichtheid, hoe dichter inwoners bij stemlokalen wonen. De Pearson's r is groot, wijzend op een sterk verband: -0,73 voor de gemiddelde afstand en -0,63 voor de mediane afstand.[13] Figuur 5 toont de correlatie voor de gemiddelde afstand en mediane afstand.

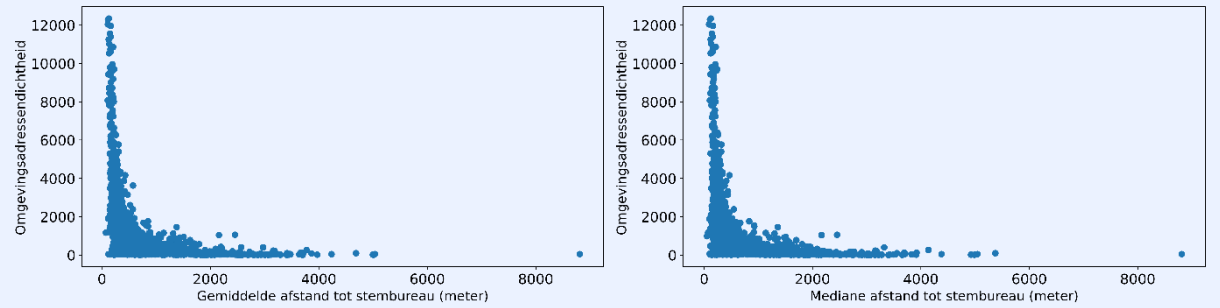
Figuur 5: Omgevingsadressendichtheid en de gemiddelde/mediane afstand tot stemlokalen (**gemeenten**)

Op wijkniveau zijn de verbanden vergelijkbaar, maar iets zwakker. Voor de correlatie tussen de omgevingsadressendichtheid en de gemiddelde afstand bedraagt de correlatiecoëfficient r = -0,39 en voor de mediane afstand r = -0,30. Dat betekent dat stemlokalen over het algemeen dichterbij inwoners liggen in meer stedelijke gebieden. Figuur 6 toont de correlaties met de gemiddelde en mediane afstand.

[13] Voor de 500x500-metergebieden zijn de correlaties: -0,45 voor de gemiddelde afstand en -0,34 voor de mediane afstand.

Figuur 6: Omgevingsadressendichtheid en de gemiddelde/mediane afstand tot stemlokalen (**wijken**)

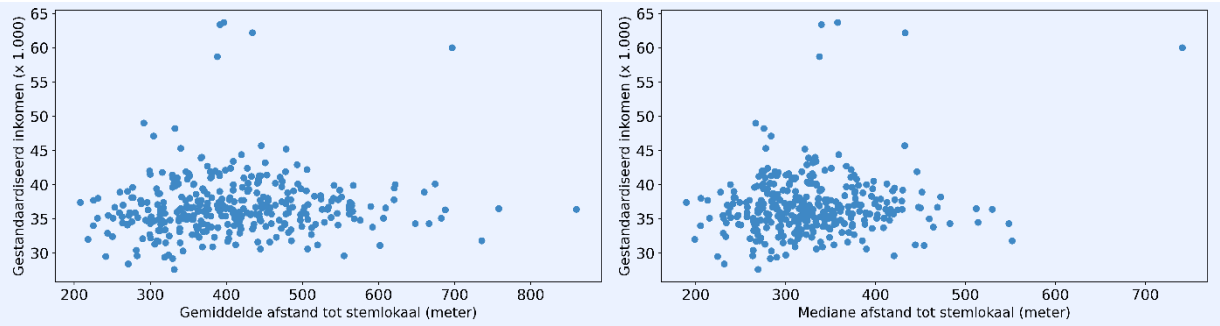

3.2 Inkomen

Voor het verband tussen inkomen en de afstand van inwoners tot stemlokalen hebben we gekeken naar het gestandaardiseerde besteedbare huishoudinkomen op jaarbasis. Voor een mogelijk verband wordt gekeken naar de relatie tussen inkomen en de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal op het niveau van gemeenten en wijken. We hebben daarbij wederom zowel naar de gemiddelde als de mediane afstand gekeken. In Figuur 7 worden de variabelen tegen elkaar uitgezet om een mogelijk verband goed in beeld te brengen.

De correlatieplots laten zien dat er geen duidelijke relatie is tussen de afstand tot stemlokalen en het gemiddelde huishoudinkomen in gemeenten. Zowel in gemeenten met een lager als hoger inkomen vinden we kleine, middelmatige of grote afstanden tot stemlokalen. Er zijn enkele uitschieters met een zeer hoog inkomen en over het algemeen grotere afstand. De correlatiescore is zeer laag voor zowel de gemiddelde (r = 0,08) als de mediane afstand (r = 0,15).[14] Dat betekent dat mensen in meer welgestelde gemeenten niet dichterbij of verder weg van stemlokalen wonen dan bijvoorbeeld mensen in armere gemeenten.

Figuur 7: Inkomen en de gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

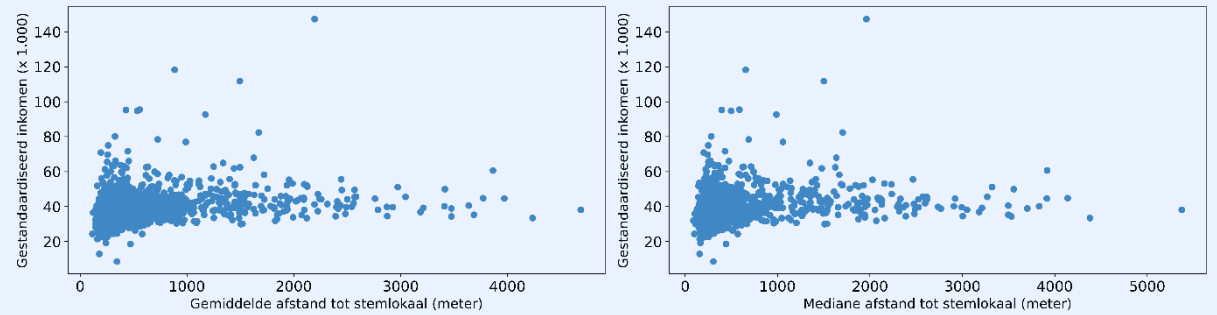
Op wijkniveau zien we een kleine relatie tussen inkomen en afstand, met een Pearson's r van 0,29 voor de relatie tussen inkomen en de gemiddelde afstand en 0,25 voor de mediane afstand.[15] In wijken met een hoger inkomen liggen stemlokalen iets verder af van inwoners. Figuur 8 toont de gemiddelde en mediane afstand afgezet tegen het gemiddelde huishoudinkomen van inwoners op wijkniveau. We zien dat in zowel gebieden met lagere en hogere inkomens, de gemiddelde en

[14] Gebaseerd op de afstand berekend uit de 500x500-metergebieden, is de correlatiescore zelfs iets zwakker voor zowel de gemiddelde (r = 0,03) als de mediane afstand (r = 0,09)
[15] Voor de 500x500-metergebieden zijn de correlatiescores niet veel anders: r = 0,28 voor de gemiddelde afstand en r = 0,26 voor de mediane afstand.

mediane afstand vaak kort is. Er zijn daarnaast ook een paar uitschieters: wijken met een iets hoger gemiddeld inkomen en een grotere afstand tussen inwoner en stemlokaal. Terwijl grote steden wijken over het hele inkomensspectrum hebben, is er een concentratie hogere inkomens in een aantal afgelegen wijken.

Het feit dat we wél een verband vinden op wijkniveau en niet op gemeenteniveau, komt mogelijk doordat er een duidelijker inkomensverschil is tussen 'arme' en 'rijke' wijken dan tussen 'arme' en 'rijke' gemeenten. Tevens valt op een breder, meer geaggregeerd niveau meer lokale variatie weg dan op wijkniveau, waardoor verbanden op dat niveau zich niet tonen op gemeenteniveau.

Figuur 8: Inkomen en de gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

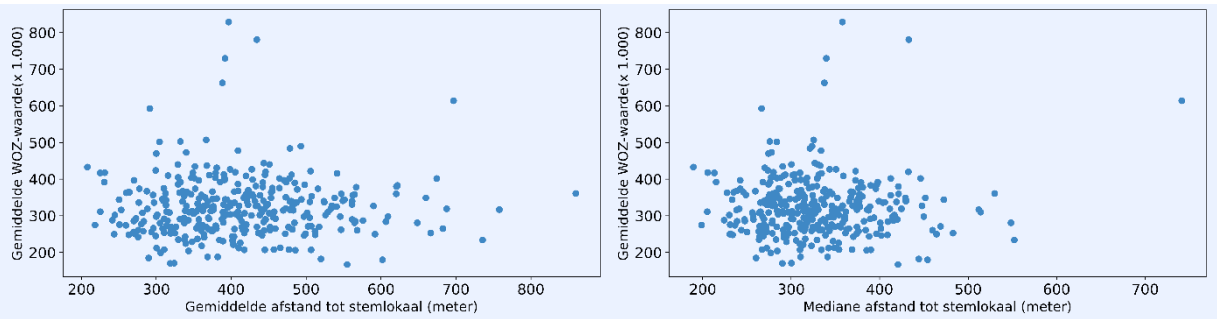

3.3 WOZ-waarde

Voor WOZ-waarde vinden we dezelfde soort verbanden als voor inkomen hierboven. Op gemeenteniveau is er geen samenhang tussen de afstand van stemlokalen tot inwoners en de gemiddelde WOZ waarde in gebieden. De correlatiescore (Pearson's r) tussen de WOZ-waarde en de gemiddelde afstand is 0,02 en de mediane afstand bedraagt 0,04.[16] Figuur 9 toont de correlaties voor de gemiddelde en mediane afstand op gemeenteniveau.

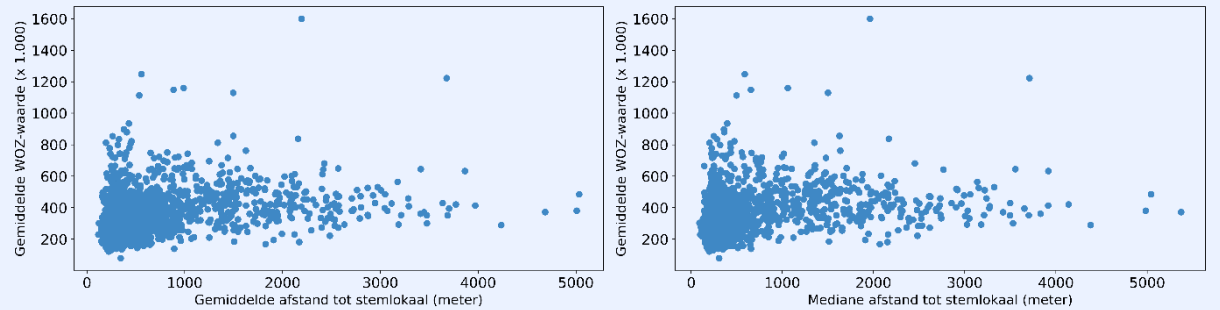
Op wijkniveau is er een kleine correlatie. De Pearon's r bedraagt 0,32 voor de gemiddelde afstand en 0,30 voor de mediane afstand.[17] Dit betekent dat de afstand tussen inwoner en stemlokaal over het algemeen iets groter is in gebieden met een hogere WOZ-waarde. Figuur 10 toont de correlaties voor de gemiddelde en mediane afstand op wijkniveau.

Figuur 9: WOZ-waarde en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

[16] Voor de 500x500-metergebieden zijn de correlaties als volgt: r = -0,01 voor de gemiddelde en r = 0,01 voor de mediane afstand.
[17] Voor de 500x500-metergebieden zijn de correlaties vergelijkbaar: r = 0,31 voor de gemiddelde en r = 0,29 voor de mediane afstand.

Figuur 10: WOZ-waarde en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

3.4 Opleidingsniveau

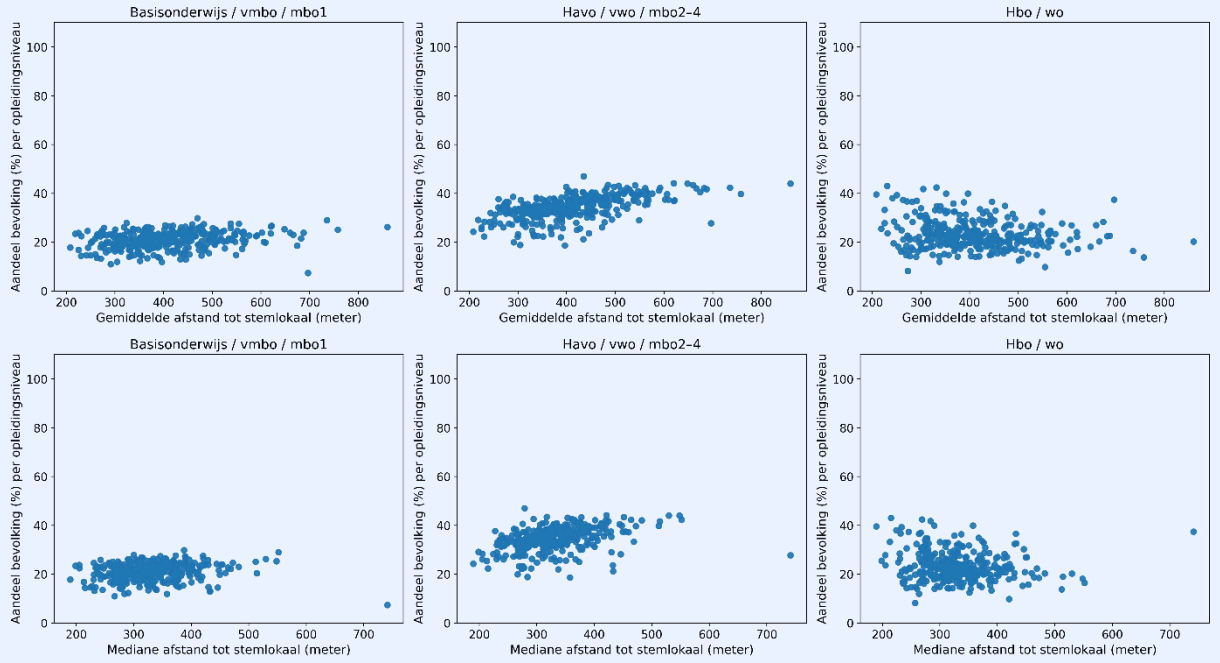
Er is tevens gekeken naar mogelijke verbanden tussen de afstand tussen inwoner en stemlokaal en opleidingsniveau. Er wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende opleidingsniveaus, zoals deze door het CBS worden onderscheiden:[18]

- Basisonderwijs, vmbo, mbo1
- Havo, vwo, mbo2-4,
- Hbo, wo

Figuur 11 toont de mate van correlatie tussen opleidingsniveau en de gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal op gemeenteniveau. Voor het opleidingsniveau basisonderwijs/vmbo/mbo1 en hbo/wo zijn de verbanden zwak. Voor het opleidingsniveau havo/vwo/mbo2-4 vinden we een gematigd verband voor de gemiddelde en mediane afstand (r = 0,57 respectievelijk r = 0,40).[19] In gebieden met relatief meer havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden is de afstand tot stemlokalen vaker groter. De mate van stedelijkheid kan hierin een rol spelen: in stedelijke gebieden en de randgemeenten wonen naar verhouding meer mensen met basisonderwijs/vmbo/mbo1 en hbo/wo dan elders.[20] Er wonen dan naar verhouding minder havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden, terwijl de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal kleiner is in stedelijke gebieden (zie paragraaf 3.1). Stedelijkheid kan derhalve een relevante derde variabele zijn. Het zou kunnen verklaren waarom er een (verwaarloosbare) negatieve correlatie is tussen het percentage hbo-/wo-opgeleiden in een gebied en de afstand tussen inwoner en stemlokaal. Hoe meer hbo-/wo-opgeleiden, hoe kleiner de afstand tot het stemlokaal – twee fenomenen die we vaker zien in stedelijke gebieden.

[18] In voorgaande meting is de indeling laag/middelbaar/hoog aangehouden. Het CBS heeft deze indeling hernoemd en in deze meting sluiten we hierop aan. De onderliggende opleidingsgroepen zijn echter hetzelfde gebleven over de tijd heen, en de veranderde benaming heeft derhalve geen invloed op de metingen of op mogelijke trendbreuken.
[19] Voor de afstand berekend op de 500x500-metergebieden zijn de correlaties als volgt. Voor het percentage basisonderwijs/vmbo/mbo1 opgeleiden zijn de scores niet significant. Voor het percentage havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden: r = 0,42 voor de gemiddelde en r = 0,33 voor de mediane afstand. Voor het percentage hbo/wo opgeleiden is de correlatiescore -0,32 voor de gemiddelde en -0,22 voor de mediane afstand. Met de 500x500-metergebieden is er dus sprake van een iets grotere gemiddelde en mediane afstand in plekken met hbo-wo-opgeleiden. Dit verband is echter niet robuust en valt weg (is verwaarloosbaar klein) bij de verfijning naar 100x100-metergebieden.
[20] CLO (2024). Hbo- en wo-gediplomeerden, 2023 (indicator 2100, versie 15, 26 juni 2024), www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.
Geurkink, B. & Miltenburg, E. (2023), Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland. Den Haag: SCP.

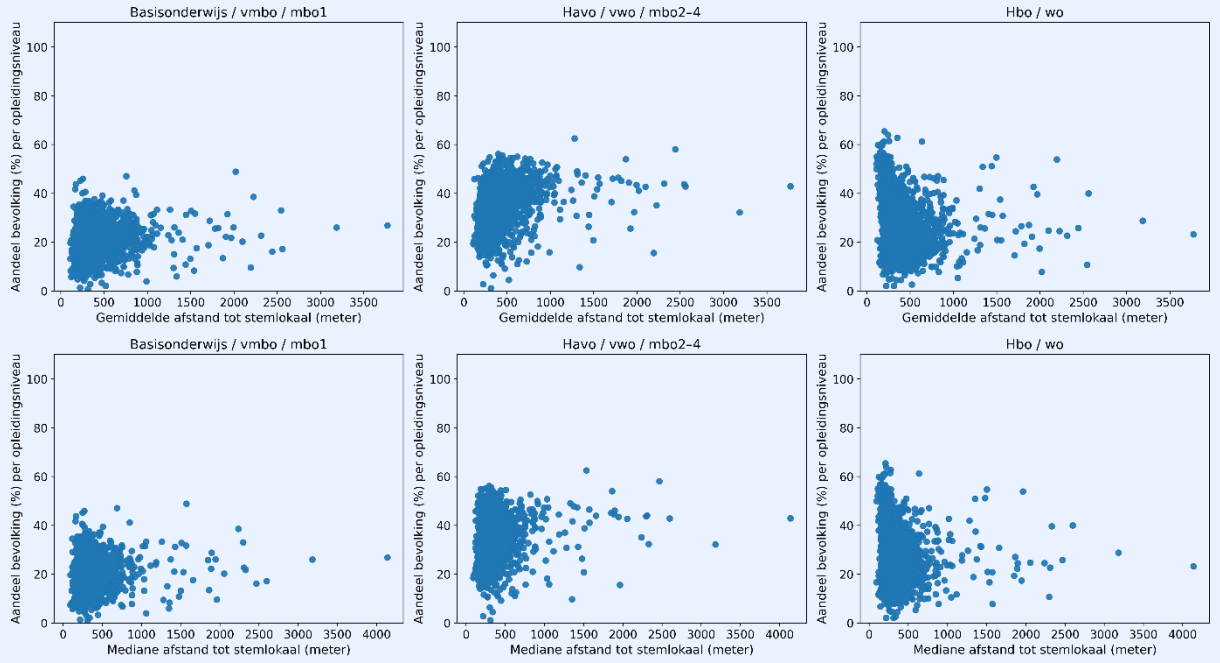
Figuur 11: Opleidingsniveau en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

Op wijkniveau (zie Figuur 12) is ongeveer hetzelfde beeld te zien, maar is het verband tussen opleidingsniveau havo/vwo/mbo2-4 en de gemiddelde en mediane afstand kleiner tot zwak (r = 0,32 respectievelijk 0,19).[21] Dit zwakkere verband op wijkniveau ten opzichte van gemeenteniveau kan verschillende oorzaken hebben. Ten eerste kan dit komen doordat wijken op een andere manier verschillen van elkaar dan gemeenten. Op gemeenteniveau speelt mogelijk een rol dat er minder havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden wonen in stedelijke gebieden. Op wijkniveau – als we louter wijken en geen gemeenten – vergelijken, is dit gegeven niet meer zo belangrijk. De concentratie van bepaalde opleidingsniveaus in dezelfde wijken speelt dan een grotere rol dan op gemeenteniveau. Met andere woorden, binnen gemeenten zijn alle opleidingsniveaus meer vertegenwoordigd dan binnen wijken, waar veelal één opleidingsniveau domineert en de andere relatief afwezig zijn (zie in Figuur 12 de uiteenlopende punten langs de y-as). Daardoor zien we andersoortige verbanden op wijkniveau dan op gemeenteniveau.

[21] Voor de afstand berekend op de 500x500-metergebieden zijn de correlaties als volgt. Voor het percentage basisonderwijs/vmbo/mbo1 opgeleiden zijn de scores zeer klein: r = 0,05 en r = -0,01 voor het gemiddelde en de mediaan. Voor het percentage havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden: r = 0,26 voor de gemiddelde en r = 0,19 voor de mediane afstand. Voor het percentage hbo/wo opgeleiden is er een kleine correlatie voor zowel de gemiddelde afstand als de mediane afstand (r = -0,32 en -0,22 voor gemiddelde en mediaan).

Figuur 12: Opleidingsniveau en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

3.5 Leeftijd

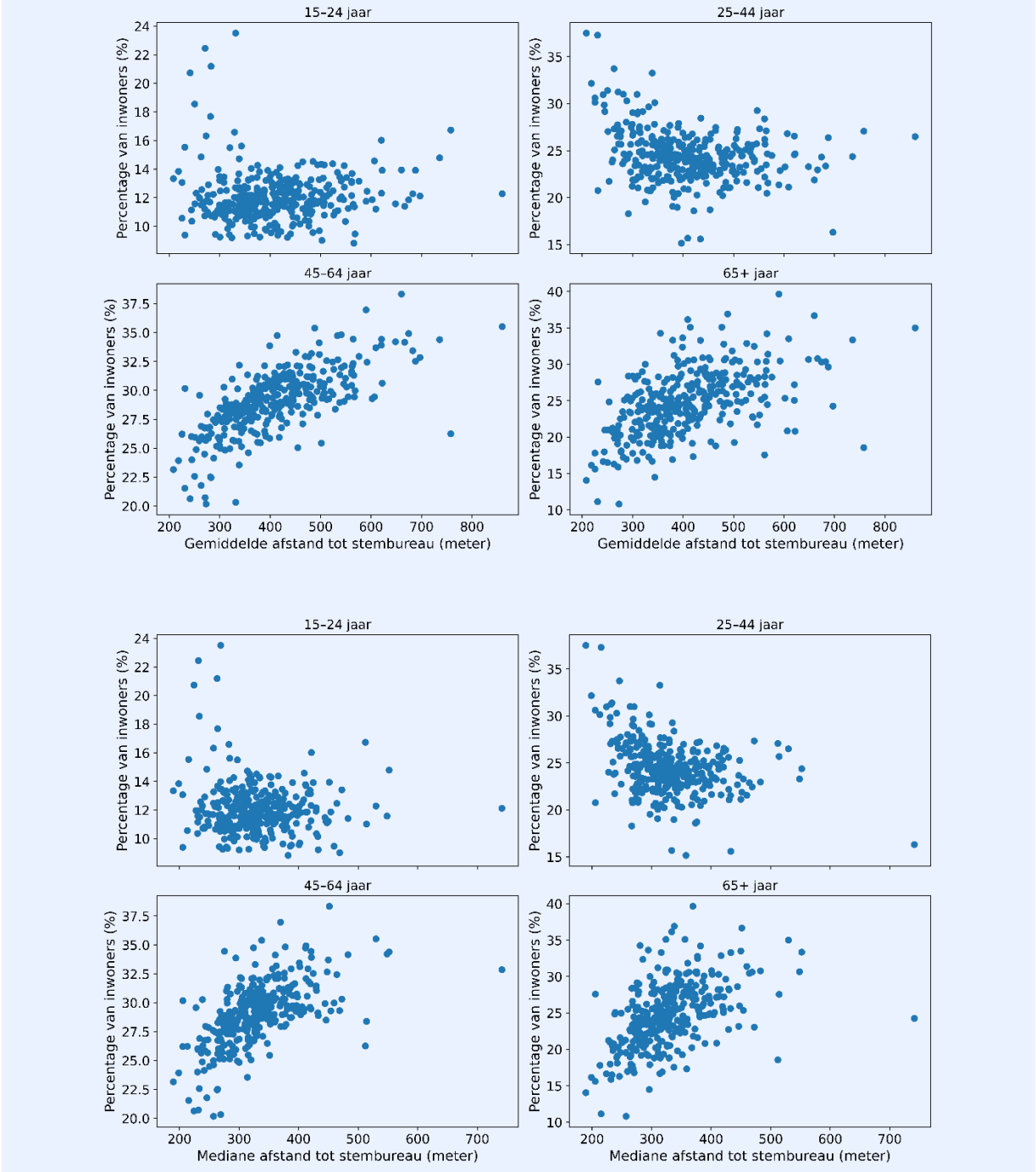
Niet in elk gebied en in elke gemeente wonen evenveel ouderen, jongeren en andere leeftijdsgroepen. Dat betekent ook dat de afstand tot stemlokalen waar inwoners mee worden geconfronteerd, gemiddeld genomen verschilt tussen leeftijdsgroepen. Voor het verband tussen leeftijd en de afstand van inwoners tot stemlokalen, hebben we gekeken naar het percentage inwoners per gebied per leeftijdsgroep. We hebben daarbij wederom zowel naar de gemiddelde als de mediane afstand gekeken.

Figuur 13 toont de mate van correlatie tussen leeftijdsgroep en de gemiddelde/mediane afstand op gemeenteniveau. Voor de leeftijdsgroep 15-24 jaar is er geen verband waar te nemen. Voor de leeftijdsgroep 25-44 jaar is het verband zwak, waarbij geldt dat hoe meer 25-44 jarigen in een gemeente wonen hoe kleiner de gemiddelde en mediane afstand is (r = -0.23 respectievelijk r = -0.35). Voor de leeftijdsgroep 45-64 jaar is er een gematigd tot sterk verband: hoe meer 45-64 jarigen in een gemeente wonen, hoe groter de gemiddelde en mediane afstand is (r = 0,70 respectievelijk r= 0,60). Voor 65-plussers geldt dat als relatief meer 65-plussers in een gemeente wonen de gemiddelde en mediane afstand groter is, alhoewel dit wel een minder sterk verband is dan bij de 45-64-jarigen (r = 0,53 respectievelijk r = 0,49).[22] Een mogelijke verklaring voor deze verbanden is de grotere aanwezigheid van ouderen in niet-stedelijke gebieden[23], waar de gemiddelde en mediane afstand groter is (zie paragraaf 3.1).

[22] Voor de 500x500-metergebieden zien we vergelijkbare, maar meestal iets kleinere correlaties voor de gemiddelde en mediane afstand. Voor de leeftijdsgroep 15-24 jaar bedraagt de r -19 en -0,27 respectievelijk. Voor de leeftijdsgroep 25-44 jaar is dit r = -0,48 en r = -0,49 en voor de 45-64 jarigen r = 0,38 en r = 44. Voor de 65-plussers bedragen de correlaties r =0,38 en r = 0,45.

[23] Reches, L. & Meere, De, F. (2022). Het platteland in beeld. Utrecht: Verweij-Jonker.

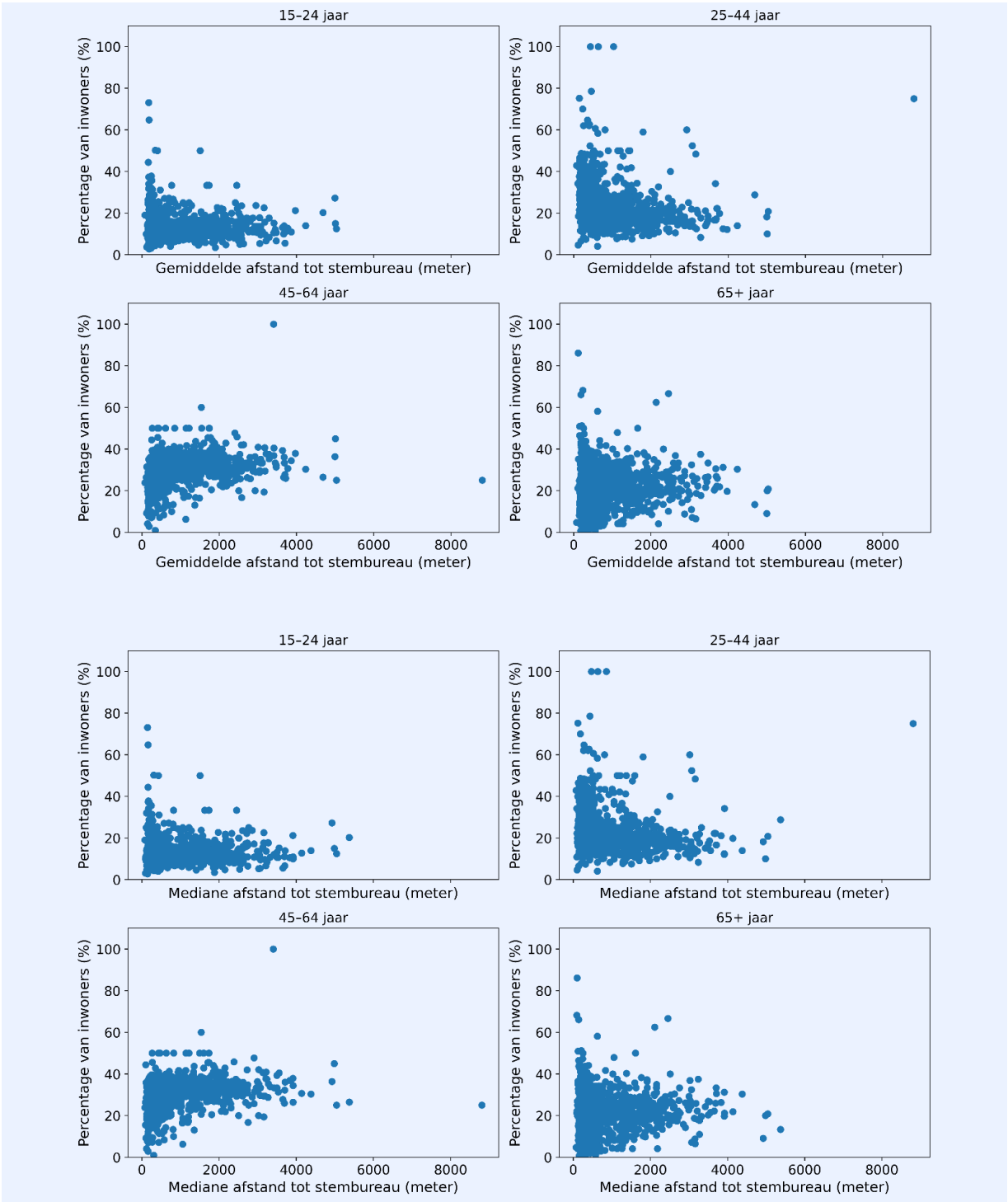
Figuur 13: Leeftijdsgroepen en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

Op wijkniveau zien we dezelfde patronen terug, zie Figuur 14. Er is opnieuw geen verband tussen de afstand en de leeftijdsgroep 15-24 jaar (r = 0,02 voor de gemiddelde en r = -0,09 voor de mediane afstand). Ook voor de 25-44 jarigen is er een vergelijkbaar verband: hoe meer inwoners van deze leeftijd in een gebied wonen, hoe kleiner de gemiddelde en mediane afstand is (r = -0,27 en -0,35 respectievelijk). Ook voor de leeftijdsgroep 45-64 jaar is er een gematigd tot sterk verband: hier is opnieuw de afstand juist groter als er meer inwoners zijn van de leeftijdsgroep (r = 0,70 voor de gemiddelde en 0,60 voor de mediane afstand). Tenslotte is er ook voor 65-plussers een dergelijk

verband, maar wederom iets kleiner (r = 0,53 voor de gemiddelde en r = 0,49 voor de mediane afstand).[24]

Figuur 14: Leeftijdsgroepen en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

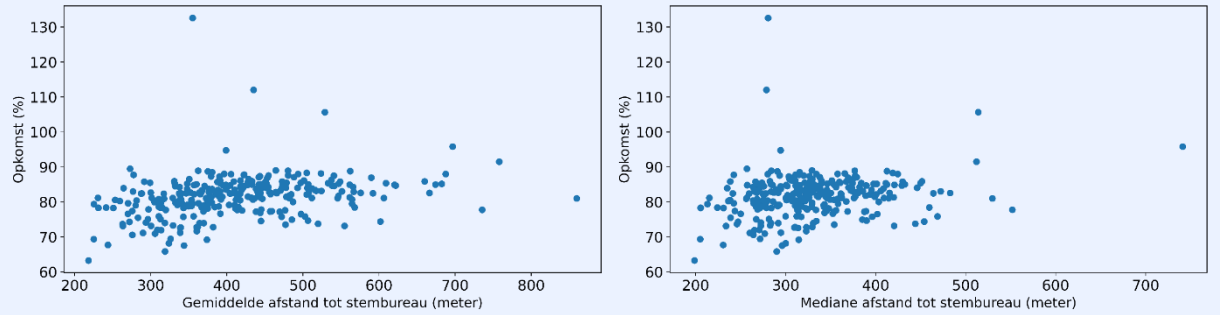

[24] Voor de 500x500-metergebieden zien we vergelijkbare correlatiescores voor de gemiddelde en mediane afstand, hoewel meestal kleiner en soms groter. Voor de leeftijdsgroep 15-24 bedraagt de r 0,11 en 0,13 respectievelijk, voor de 25-44 jarigen r = -0,26 en -0,22. Voor de leeftijdsgroep 45-64 jaar bedragen de correlatiescores r = 0,38 en 0,34 en voor de 65-plussers 0,05 en 0,03.

3.6 Opkomst

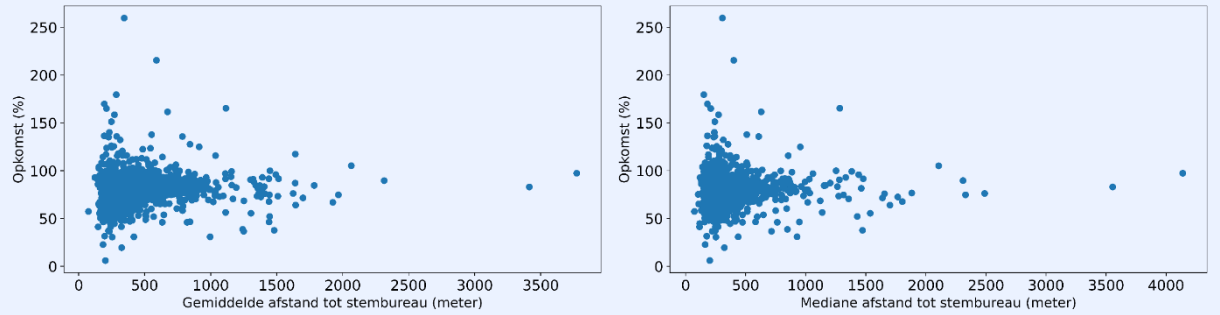
Op gemeenteniveau is er een klein verband tussen opkomst en de afstand tussen inwoner en stemlokaal. De opkomst lijkt over het algemeen iets hoger in gebieden waar inwoners verder af wonen van stemlokalen. De omvang van het verband is desalniettemin klein. Het gaat om r = 0,31 voor de gemiddelde en r = 0,23 voor de mediane afstand.[25] Mogelijk speelt stedelijkheid een rol bij dit verband, met een relatief lage opkomst en tegelijk een kleine gemiddelde en mediane afstand tot stemlokalen. Zowel de afstand als de opkomst liggen doorgaans lager in steden, zo wijst ander onderzoek uit.[26] Figuur 15 toont de correlaties voor de gemiddelde en mediane afstand respectievelijk.

Figuur 15: Opkomstpercentage en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

Op wijkniveau toont Figuur 16 de correlatie aan tussen afstand en opkomst. Zoals de figuur al suggereert, is er geen duidelijk verband tussen afstand en opkomst. Voor de gemiddelde afstand bedroeg de Pearson's r score 0,11 en voor de mediane afstand 0,04.[27]

Figuur 16: Opkomstpercentage en de gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

[25] Bij de analyses op de 500x500-metergebieden, is de Pearson's r score voor de gemiddelde afstand 0,35 en voor de mediane opkomst 0,30.
[26] https://onderzoek.amsterdam.nl/artikel/verkiezingsuitslag-grote-verschillen-tussen-stad-en-land
[27] Bij de analyses op de 500x500-metergebieden, is de Pearson's r score voor de gemiddelde afstand 0,14 en voor de mediane opkomst 0,07.

4 Vergelijking met eerdere verkiezingen

Ook bij de vier voorgaande verkiezingen zijn onderzoeken naar stemlokalen uitgevoerd: de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (GR22), de provinciale en waterschapsverkiezingen van 2023 (PSWS23), de Tweede Kamerverkiezing van 2023 (TK23) en de verkiezing van het Europees Parlement in 2024 (EP24). De uitkomsten van de huidige analyse worden met deze voorgaande verkiezingen vergeleken.

4.1 Verschillen in aantallen

Het aantal stemlokalen bij TK25 is 9.213. Bij de TK23 was het aantal 9.140. Vergeleken met de vorige TK verkiezing zijn er dus 73 stemlokalen meer, een kleine stijging van 0,8%.[28] Er zijn meer stemlokalen ingezet dan bij andere soort verkiezingen, wat mogelijk te verklaren is uit de inschatting die gemeenten maken van de opkomst. Doorgaans is de opkomst lager bij EP/PSWS/GR verkiezingen dan bij TK verkiezingen. Tabel 3 toont het aantal stembureaus en -lokalen voor de opeenvolgende verkiezingen. De tabel toont tevens het gemiddelde aantal stembureaus per 1.000 stemlokalen.

Tabel 3: Aantallen stembureaus en -lokalen per verkiezing

Verkiezing	Stembureaus	Stemlokalen	# stembureaus per 1000 stemlokalen
GR22[29]		8.582	
PSWS23	9.177	8.669	1.059
TK23	10.046	9.140	1.099
EP24	9.552	8.846	1.080
TK25	10.082	9.213	1.094

4.2 Verschillen in afstand

Bij het vergelijken van de afstand van stemlokalen met die van de vorige verkiezingen is het nodig om ook de analyses op 500x500-metergebieden te vergelijken. Tabel 4 toont de resultaten van deze vergelijking. We zien een kleine daling in de gemiddelde en mediane afstand. Bij de TK23 bedroeg de gemiddelde afstand tot een stemlokaal 400 meter en de mediane afstand 302 meter. De mediane afstand is voor TK25 gelijk aan de vorige TK verkiezing. De gemiddelde afstand is met 397 meter licht afgenomen. In het algemeen is te zien dat de afstanden bij TK verkiezingen iets lager liggen dan bij andere verkiezingen. Een mogelijke oorzaak hiervan is dat gemeenten rekening houden met de

[28] Hiermee is het meegestegen met het aantal kiesgerechtigden (dat tevens met 0,8% steeg) tussen de twee Tweede Kamerverkiezingen van 2023 en 2025. Het beeld is dus relatief stabiel.

[29] Bij deze verkiezingen deden 333 van de 345 gemeenten mee. Tevens zijn de cijfers van de GR22 verkiezing in mindere mate vergelijkbaar omdat er een andere aggregatiemethode is gebruikt: bij de GR22 verkiezing werd alleen geaggregeerd op basis van coördinaten van stembureaus, bij de volgende verkiezingen is deze methode verbeterd door tevens rekening te houden met zowel adresgegevens als coördinaten van stembureaus. Zie ook: Höcük, S, Kumar, P. & Den Uijl, M. (2023). Meting stemlokalen PSWS 2023. Data-analyse van de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2023. Tilburg: Centerdata.
https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2023/09/25/12-bijlage-bij-brief-centerdata-meting-stemlokalen-ps-ws-2023

hogere opkomst bij TK verkiezingen en daardoor meer stemlokalen inzetten, met als gevolg dat stemlokalen mogelijk iets dichter bij de inwoners liggen.

Tabel 4: **Gemiddelde en mediane** afstanden naar stemlokalen per verkiezing

Verkiezing	Gemiddelde (500x500 meter)	Mediaan (500x500 meter)	Gemiddelde (100x100 meter)	Mediaan (100x100 meter)
GR22[29]	409	311		
PSWS23	408	310		
TK23	400	302		
EP24	408	307	359	288
TK25	397	302	352	282

De gemeente Staphorst heeft bij de vier laatste verkiezingen telkens de hoogste gemiddelde afstand (op basis van 500x500 meter). Bij TK25 is de laagste gemiddelde afstand (op basis van 500x500 meter) gemeten in de gemeente Amsterdam, terwijl dat de drie verkiezingen daarvoor het geval was in de gemeente 's-Gravenhage. Voor GR22 zijn de gemeenten met de hoogste en laagste afstand niet bekend.

4.3 Verschillen in locaties

De Kiesraad geeft gemeenten de richtlijn dat minimaal 80% van de stembureaulocaties opnieuw wordt aangeboden op dezelfde plek.[30] Deze opnieuw aangeboden locaties noemen we hier herhalingslocaties. Bij TK25 kon in 88,7% van de 9.213 stemlokalen op dezelfde locatie worden gestemd als tijdens de EP24. Vergeleken met TK23 is het percentage herhalingslocaties 87,5%. Dit percentage verschilt per gemeente, zie Tabel 5. Als een gemeente bij TK25 meer stemlokalen had dan bij de voorgaande verkiezing, wordt een nieuw stemlokaal niet meegerekend als een zelfde locatie. De gemeente Uitgeest heeft bijvoorbeeld negen stemlokalen bij TK25 en zeven stemlokalen bij EP24, waarbij er vijf hetzelfde zijn. Dit wordt berekend als een percentage van 56% (5 van de 9) aan herhalingslocaties. Voor de volledigheid berekenen we daarom ook het percentage extra stemlokalen (in dit voorbeeld 22%, 2 van de 9) en het percentage andere locaties (in dit voorbeeld ook weer 22%, 2 van de 9). Voor een compleet overzicht van deze percentages herhalingslocaties per gemeente, zie bijlage B.4.

In de gemeenten Vijfheerenlanden en Halderberge zijn tussen de EP24 en TK25 de meeste stemlokalen van locatie veranderd. In deze gemeenten stond bij TK25 meer dan 30% van de stemlokalen op een andere locatie dan bij EP24. In 77 gemeenten is het aantal stemlokalen niet veranderd en is ook hun locatie niet veranderd. In 47 gemeenten zijn alle stemlokalen bij TK25 op dezelfde locatie als bij EP24, maar zijn er één of meerdere stemlokalen bijgekomen.

Tussen de TK23 en TK25 zijn Bunschoten en Vlaardingen de gemeenten waar de meeste stemlokalen veranderd zijn, namelijk meer dan 35% van de stemlokalen. In 61 gemeenten is het aantal stemlokalen niet veranderd en is ook hun locatie niet veranderd. In 29 gemeenten zijn alle

[30] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer, vastgesteld op 16 juni 2025. 's-Gravenhage: Kiesraad, p. 3. https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

stemlokalen in TK23 ook op dezelfde locatie een stemlokaal in TK25, maar zijn er één of meerdere stemlokalen bijgekomen.

Tabel 5: Aantal gemeenten met percentage opnieuw aangeboden locaties

% herhalingslocaties	# gemeenten vergeleken met EP24	# gemeenten vergeleken met TK23
Minder dan 80,0%	36	57
Tussen 80,0% en 89,9%	101	106
Tussen 90,0% en 99,9 %	131	121
100%	77	61
Totaal	345	345

4.4 Verschillen in openingstijden

Bij voorgaande verkiezingen is tevens gekeken naar openingstijden. Een mobiel stembureau kan gedurende de verkiezingsdag op verschillende tijdstippen verschillende locaties hebben. Een bijzonder stembureau wordt vaak ingezet op publiekstrekkende locaties en kan ruimere (maar geen latere) openingstijden hebben. Kijkend naar openingstijden over de verkiezingen, dan wordt duidelijk dat het aandeel stemlokalen met reguliere, kortere of langere openingstijden veelal hetzelfde blijft. Tabel 6 toont de aantallen en percentages van de verschillende soorten stemlokalen.

Tabel 6: Openingstijden over de tijd heen

Openingstijden	TK25	EP24	TK23	PSWS23
Regulier	98,1%	98,3%	97,6%	97,7%
Korter dan regulier	1,6%	1,5%	2,2%	2,1%
Langer dan regulier	0,3%	0,2%	0,2%	0,2%
Totaal	100,0% (n = 9.213)	100,0% (n = 8.846)	100,0% (n = 9.140)	100,0% (n = 8.669)

4.5 Verschillen in mobiele/bijzondere stemlokalen

Mobiele en bijzondere stemlokalen hebben atypische locaties. Over de verkiezingen heen is er enige stabiliteit te zien in het aandeel van elk type niet-regulier stemlokaal. Desalniettemin zijn er een aantal belangrijke veranderingen geweest, zie Tabel 7. Zo is de stembus een stuk minder prominent geworden bij de laatste verkiezing (van ongeveer 6,5% naar minder dan 2% van de niet-reguliere stemlokalen), net als de drive-through (van 8,4% naar 3,3%). Ook de tent is naar verhouding iets minder vaak ingezet. Tijdens de PSWS23 en TK23 was dit nog tussen de 21 en 26% van alle niet-reguliere stemlokalen, bij de TK25 is dat nog maar 13,2%. Het treinstation is juist een stuk belangrijker geworden over tijd: van een kwart bij de PSWS23 naar bijna de helft van de niet-reguliere stemlokalen bij de laatste verkiezing. Bij Tweede Kamerverkiezingen is het treinstation doorgaans iets prominenter dan bij andere verkiezingen. Ook de mobiele unit is over tijd belangrijker geworden (van ongeveer 9% naar 14% van alle niet-reguliere stemlokalen). De tijdelijke locatie blijft in aandeel relatief hetzelfde, maar verschilt sterk tussen de twee Tweede Kamerverkiezingen (van minder dan 2% in 2023 naar bijna 7,5% in 2025).

Tabel 7: Categorieën niet-reguliere stemlokalen over de tijd heen

Soort	TK25	EP24	TK23	PSWS23
Stembus	1,7%	6,8%	6,9%	6,5%
Mobiele unit	14,0%	12,7%	8,6%	9,7%
Treinstation	47,9%	36,4%	41,4%	24,5%
Grasveld	1,7%	1,7%	1,7%	1,3%
Tijdelijk	7,4%	6,8%	2,6%	7,1%
Drive-through	3,3%	5,1%	6,0%	8,4%
Tent	13,2%	16,1%	21,6%	25,8%
Parkeerterrein	10,7%	14,4%	11,2%	16,8%
Totaal	100% (n = 140)	100% (n = 154)	100% (n = 116)	100% (n = 189)

4.6 Verbanden

Door de jaren heen hebben onze stemlokalenonderzoeken zich gericht op enkele verbanden tussen de afstand van stemlokalen en de omgeving. Tabel 8 toont welke verbanden voor welke verkiezingen zijn onderzocht en vat de resultaten samen. Bij het vergelijken van de resultaten is gekeken naar de correlaties op basis van de 500x500-metergebieden, die overigens in bijna alle gevallen amper verschillen van die op basis van de 100x100-metergebieden.

We zien allereerst dat er een **klein** verband is tussen de afstand tussen inwoners en stemlokalen en opkomst, in elk geval op gemeenteniveau. Opvallend genoeg blijkt de opkomst lager in gebieden waar inwoners over het algemeen dichterbij hun stemlokaal wonen. Zoals eerder opgemerkt in paragraaf 3.6 kan dit te maken hebben met stedelijkheid. In steden met meer inwoners is zowel sprake van een kleinere afstand als een lagere opkomst. Dat laatste blijkt uit eerder onderzoek[31]. Alleen bij EP24 wordt geen verband gevonden tussen de afstand tot het meest nabije stemlokaal en opkomst. Op wijkniveau komt bij TK25 ook geen verband naar voren.

Op gemeenteniveau vinden we over de jaren heen geen verband tussen afstand en inkomen. Wel is er voor TK25 een **klein** verband op wijkniveau, terwijl dat bij EP24 niet het geval was. Voor het verband tussen WOZ-waarde en afstand is het beeld vergelijkbaar. Over de jaren heen vonden we voor TK25 geen verband op gemeenteniveau, maar wel op wijkniveau.

De relatie tussen afstand en opleidingsniveau is iets veranderd tussen de twee afgelopen verkiezingen (EP24 en TK25). Waar we bij EP24 constateren dat de afstand kleiner is in gebieden waar meer mensen wonen van hetzelfde opleidingsniveau, zien we bij TK25 dat als er relatief meer havo/vwo/mbo2-4 opgeleiden wonen, de afstand groter is. Wel is het verband **klein** bij beide verkiezingen.

[31] Houwelingen, P. van (2017). Political participation and municipal population size: A meta-study. Local Government Studies, 43(3), 408-428.
Koerntjes, D. (2022). Het verschil in opkomst tussen Tweede Kamerverkiezingen en gemeenteraadsverkiezingen. CBS: Geraadpleegd op 19 januari 2026 van https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true

Tabel 8: Vergelijking verbanden met afstand tussen verkiezingen

Verband	TK25	EP24	TK23	PSWS23
Afstand – opkomst	Klein verband op gemeenteniveau (hogere opkomst bij grotere afstand), geen verband op wijkniveau	Geen verband (gemeente- en wijkniveau) Opgesplitst op gemeentegrootte blijkt er een klein verband voor grote gemeenten: een hogere opkomst bij een kleinere afstand	Klein verband op gemeenteniveau (hogere opkomst bij grotere afstand), geen verband op wijkniveau	Klein verband op gemeenteniveau (hogere opkomst bij grotere afstand)
Afstand – inkomen	Geen verband op gemeenteniveau, klein verband op wijkniveau (grotere afstand in gebieden met hoger inkomen)	Geen verband (gemeente- en wijkniveau)		Geen verband (gemeenteniveau)
Afstand – WOZ	Geen verband op gemeenteniveau, klein verband op wijkniveau (grotere afstand in gebieden met hogere woningwaarde)			Geen verband (gemeenteniveau)
Afstand – opleidingsniveau	Klein verband (gemeente- en wijkniveau): grotere afstand bij meer inwoners met havo/vwo/mbo2-4 opleidingsniveau	Klein verband (gemeente- en wijkniveau): kleinere afstand bij meer inwoners van eenzelfde opleidingsniveau		

5 Conclusie

In dit onderzoeksrapport beantwoorden we de volgende hoofdvraag: in hoeverre zijn stemlokalen eerlijk verdeeld over Nederland, tussen en binnen gemeenten? Worden bepaalde groepen benadeeld qua afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal? Deze vraag hebben we beantwoord aan de hand van een aantal deelvragen, waar we in de conclusie op terugblikken.

Allereerst: **Hoeveel stemlokalen (en stembureaus) zijn ingezet voor de verkiezing? Hoe vaak bevinden zich meerdere stembureaus in één stemlokaal?** Er zijn 9.213 stemlokalen ingezet en door de Kiesraad 10.085 stembureaus geregistreerd. Verreweg de meeste stemlokalen hebben één stembureau (91% van de stemlokalen); minder dan 10% heeft twee stembureaus en minder dan 1% heeft er meer dan twee (maximaal vier). Het inzetten van één of meer stembureaus in één stemlokaal maakt uit voor de mate van drukte in het stemlokaal en voor andere praktische zaken.

Ten tweede: **Wat is de gemiddelde en mediane afstand van kiezers tot het dichtstbijzijnde stemlokaal binnen de gemeente?** De gemiddelde afstand tussen inwoner en het dichtstbijzijnde stemlokaal bedraagt 352 meter en de mediane afstand 282 meter. De gemiddelde en mediane afstand voldoen hiermee ook aan de eerdergenoemde instructie van de Kiesraad aan gemeenten. Daarin wordt aanbevolen om stemlokalen niet verder dan 1 kilometer van inwoners te plaatsen in niet-stedelijke gebieden[32]. In matig stedelijke gebieden is dat maximaal 750 meter[33] en in sterk stedelijke gebieden maximaal 500 meter[34].

Deze landelijke cijfers verhullen veel variatie tussen gemeenten en, binnen die gemeenten, tussen wijken. Wat is de gemiddelde en mediane afstand per gemeente en per wijk? Het valt op dat de afstand het kleinst is in de G4 gemeenten en in een aantal andere grotere gemeenten zoals Haarlem, Delft en Leiden. De gemiddelde afstand tot stemlokalen is bij deze gemeenten niet hoger dan 250 meter en in Amsterdam het kortst met 208 meter. Gemeenten met de langste gemiddelde afstanden zijn Baarle-Nassau, Staphorst en Westerwolde (meer dan 700 meter). Deze gebieden zijn volgens de indeling van de instructie niet stedelijk[35], waardoor deze afstanden binnen de recente aanbeveling van de Kiesraad vallen.[36] Ook op wijkniveau varieert de afstand sterk tussen wijken, ook binnen gemeenten. Opvallend is dat de afstand relatief groot is in wijken met weinig inwoners, terwijl de afstand klein is in dichtbevolkte wijken.

Hoeveel stemlokalen waren mobiel of bijzonder? We constateren dat 1,5% van alle stemlokalen mobiel of bijzonder is (140 van de 9.213): een zeer kleine minderheid dus. Relatief vaak wordt het treinstation ingezet als niet-reguliere locatie, hetgeen praktisch kan zijn voor bijvoorbeeld mensen die op de verkiezingsdag met de trein moeten reizen.

[32] Een adressendichtheid onder de 500 adressen per vierkante kilometer.
[33] Een adressendichtheid tussen de 500 en 1.500 adressen per vierkante kilometer.
[34] Een adressendichtheid van boven de 1.500 adressen per vierkante kilometer.
[35] Zie CBS gegevens: https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/85755NED/table?dl=455E9 Geraadpleegd op 23 januari 2026
[36] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer, vastgesteld op 16 juni 2025. 's-Gravenhage: Kiesraad, p. 3. https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer

Wat zijn de openingstijden van stemlokalen? We zien dat de ruime meerderheid van de stemlokalen open is tijdens de reguliere tijden van 7.30 tot 21.00 uur: 98,6%. Van de overige 1,4% zijn de openingstijden meestal korter (bij 152 stemlokalen van de 175 stemlokalen). Er zijn dus maar zeer zelden stemlokalen langer open dan de reguliere 13,5 uur en ook maar weinig korter open.

Is er een verband tussen (gemiddelde/mediane) afstand van inwoners tot het dichtstbijzijnde stemlokaal in relatie tot leeftijd, stedelijkheid of de sociaal-economische status (afgeleid uit inkomen, opleidingsniveau en WOZ-waarde) van de wijk? En met het opkomstpercentage? Zijn er verschillen tussen gemeenten of wijken? We vinden een verrassend verband tussen opkomst en afstand: hoe groter de afstand tussen stemlokaal en inwoner, hoe lager de opkomst. We vermoeden dat dit te maken heeft met een aantal andere variabelen, waar we hieronder dieper op zullen ingaan.

Ten eerste is de opkomst lager in stedelijke gebieden, zo blijkt uit eerder onderzoek[37]. In ons onderzoek blijkt daarnaast de gemiddelde en mediane afstand tot het meest nabije stemlokaal kleiner te zijn in stedelijke gebieden. In steden komt een lage opkomst en kleine afstand dus vaak samen voor, terwijl het omgekeerde speelt in niet-stedelijke gebieden. De opkomst is mogelijk lager in steden omdat er meer jongere dan oudere leeftijdsgroepen wonen, evenals mensen met een niet-Nederlands herkomst. Uit eerder onderzoek blijkt dat de opkomst lager is onder jongere leeftijdsgroepen en mensen met een niet-Nederlands herkomst en juist hoger onder oudere inwoners.[38]

Qua leeftijd zien we dat 65-plussers en 45-64 jarigen gemiddeld verder wonen van hun stemlokaal dan andere leeftijdsgroepen, hoewel dit verband klein was. Tegelijk laat eerder onderzoek een hogere opkomst zien onder kiesgerechtigden met een hogere leeftijd.[39] Vooral de 25-44 jarigen wonen juist iets dichterbij hun stemlokaal, mogelijk ook doordat deze groep relatief vaak in de steden woont. Toch hebben deze jongere inwoners een lagere opkomst dan oudere inwoners.[40] Ook deze patronen kunnen verklaren waarom we, alles tezamen, een lagere opkomst zien daar waar de afstand tussen inwoner en stemlokaal kleiner is.

Qua inkomen vinden we op wijkniveau een grotere afstand tot het stemlokaal in gebieden met hoger inkomen, hoewel dit verband klein was. Op gemeenteniveau speelt dit niet. De afgelegen ligging van een aantal hogere-inkomenswijken kan verklaren waarom de afstand groter is. Terwijl grote steden zowel ‘arme’ als ‘rijke’ wijken hebben, is er tevens een concentratie zeer hoge inkomens in een aantal afgelegen wijken. Mensen met een hoger inkomen wonen iets vaker in wijken met een grotere afstand tot het stemlokaal dan mensen met een laag inkomen, zij blijken echter volgens eerder

[37] https://onderzoek.amsterdam.nl/artikel/verkiezingsuitslag-grote-verschillen-tussen-stad-en-land
Een correlatie-analyse op gemeenteniveau gaf een correlatie sterke van (Pearson’s) r= 0,48 op gemeenteniveau en r = -0,22 op wijkniveau.
[38] https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true
Lubbers, M., & Spierings, N. (2021). Inwoners met een niet-Nederlands herkomst: onvoldoende vertegenwoordigd?. In: NKO 2021 Versplinterde vertegenwoordiging.
Spierings, N., & Vermeulen, F. (2023). Minding the political engagement gap: how discrimination and religion impact Dutch voters with an immigrant background. Acta Politica, 1-24.
[39] https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true
[40] https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true

onderzoek wel vaker te stemmen.[41] Daarom kan ook welvaart (hogere inkomens en WOZ-waarde) een factor zijn achter het verrassende verband tussen afstand en opkomst.

Iets vergelijkbaars – maar wederom in kleine mate – zien we gebeuren bij een andere indicator van welvaart, tevens op wijkniveau: een hoge WOZ-waarde. Ook hier geldt: omdat de WOZ-waarde zeer hoog is in een aantal afgelegen wijken vinden we dat de afstand tot het dichtstbijzijnde stemlokaal over het algemeen iets hoger is in gebieden met een hoge WOZ-waarde. Desondanks zien we een hogere opkomst in gebieden met een hogere WOZ-waarde.[42] Wellicht heeft afstand minder invloed op de opkomst voor betergesitueerden dan voor inwoners met een zeer laag inkomen en vermogen, omdat die vaker minder mobiel zijn.[43]

Tenslotte vinden we voor opleidingsniveaus dat alléén de groep met havo/vwo/mbo2-4 over het algemeen op grotere afstand woonde van het stemlokaal. Degenen met de laagste opleidingsniveaus (basisonderwijs, vmbo, mbo1) wonen niet vaker dichterbij of verder af van het stemlokaal dan anderen. Toch weten we dat de opkomst van de mensen met het laagste opleidingsniveau lager is dan van anderen[44]. Ook de hoogst opgeleiden (hbo/wo), waarvan bekend is dat zij vaker stemmen dan anderen[45], wonen niet vaker dichterbij of verder af van het stemlokaal. Stedelijkheid lijkt deze verschillen te verklaren. Zowel de laagst als de hoogst opgeleiden wonen vaker in de steden dan de middengroep.[46]

Hoe verhouden zich het aantal stemlokalen, afstanden en kenmerken van stemlokalen zich tot eerdere verkiezingen? Tussen TK25 en GR22 is het aantal stemlokalen licht gestegen. De afstand is gedaald, maar dit lijkt meer te maken te hebben met het verschil tussen Tweede Kamerverkiezingen versus andere verkiezingen dan met een tijdstrend. Onderzoek op langere termijn moet dit uitwijzen. We zien gaandeweg iets minder stemlokalen die korter dan regulier open waren, en meer bijzondere stemlokalen op treinstations en mobiele units (hoewel het aandeel bijzondere stemlokalen zelf stabiel bleef). Het opvallende verband tussen opkomst en afstand gaat tevens op voor eerdere verkiezingen. De verbanden tussen afstand enerzijds en inkomen en WOZ-waarde anderzijds zijn ook hetzelfde gebleven, hoewel deze niet op wijkniveau zijn bekeken voor de eerdere verkiezingen. Opvallend is dat het verband met opleidingsniveau is veranderd over tijd. Tijdens EP24 was de afstand kleiner in gebieden die homogener waren wat betreft opleidingsniveau van inwoners. We vermoeden dat ook hier stedelijkheidspatronen achter schuilen, net als bij het huidige verband tussen opleiding en afstand.

[41] https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true
[42] Een correlatieanalyse geeft een correlatiesterkte van (Pearson's) r = 0,40 aan op gemeenteniveau en r = 0,23 op wijkniveau.
[43] Zie: Jorritsma, P., Berveling, J., Haas, De. M., Bakker, P. & Harms, L. (2018). Mobiliteitsarmoede: vaag begrip of concreet probleem? Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat.
[44] https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true
[45] https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2022/het-verschil-in-opkomst-tussen-tweede-kamerverkiezingen-en-gemeenteraadsverkiezingen?onepage=true
[46] CLO (2024). Hbo- en wo-gediplomeerden, 2023 (indicator 2100, versie 15, 26 juni 2024), www.clo.nl. Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), Den Haag; PBL Planbureau voor de Leefomgeving, Den Haag; RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu, Bilthoven; en Wageningen University and Research, Wageningen.
Geurkink, B. & Miltenburg, E. (2023), Somber over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland. Den Haag: SCP.

Verder valt op dat de meeste stemlokalen van TK25 ook al eerder zijn ingezet bij de twee voorgaande verkiezingen (herhalingslocaties), namelijk 88%. In de instructie die de Kiesraad heeft opgesteld voor gemeenten wordt aangeraden 80% van de locaties opnieuw aan te bieden bij een volgende verkiezing.[47] In die zin voldoet het landelijke beeld aan de aanbeveling. Wel zijn er een aantal gemeenten waar het percentage herhalingslocaties lager is dan deze 80%. Van de 345 gemeenten gaat het om 10% van de gemeenten tussen de TK25 en EP24, en om 17% tussen TK25 en TK23. De gemeenten waar de meeste stemlokalen zijn veranderd zijn Vijfheerenlanden en Halderberge (tussen TK25 en EP24) en Bunschoten en Vlaardingen (tussen TK25 en TK23). Anderzijds is er ook een groep gemeenten waar geen enkel stemlokaal is gewijzigd. Het gaat om 22% (tussen TK25 en EP24) en 18% (tussen TK25 en TK23) van de gemeenten. Continuïteit van de locatie waar mensen kunnen stemmen kan bijdragen aan betere herkenbaarheid en vindbaarheid van de stemlokalen. Ons onderzoek laat zien dat daar nog veel verschil te zien is tussen gemeenten .

Wat betekent dit alles tenslotte voor de hoofdvraag? In hoeverre de stemlokalen eerlijk zijn verdeeld over Nederland, tussen en binnen gemeenten? We zien dat de stemlokalen enigszins dichtbij de inwoner staan en dat de aantallen meegroeien met het inwoneraantal. Daarmee zou het makkelijk moeten zijn voor kiesgerechtigden om te gaan stemmen. Anderzijds zien we aanwijzingen dat de opkomst van bepaalde groepen niet sterk samenhangt met een hogere of lagere gemiddelde afstand van het dichtstbijzijnde stemlokaal. Zo is de opkomst relatief hoog onder mensen in gebieden met hogere inkomens en WOZ-waarden, ondanks de gemiddeld hogere afstand. Omgekeerd is de opkomst relatief laag onder kiesgerechtigden in de steden, ondanks de gemiddeld lagere afstand tot het dichtbijzijnde stemlokaal. Stemlokalen met ruimere openingstijden, met vaste locaties bij verschillende verkiezingen, mobiele stemlokalen en een overgrote meerderheid van ‘rustigere’ stemlokalen met maar één stembureau kunnen iets zeggen over de bereikbaarheid en toegankelijkheid van stemlokalen. We zien dat daar waar de Kiesraad richtlijnen heeft opgesteld over afstanden en het aandeel herhalingslocaties[48] het landelijke beeld voldoet, maar dat dat nog niet voor alle gemeenten en wijken geldt. Onze bevindingen laten zien dat de stemlokalen wijd verspreid zijn over het land en daardoor doorgaans dichtbij de inwoner liggen, hoewel we daarin wel een verschil zien tussen stedelijk en niet-stedelijk. De afstanden in niet-stedelijke gemeenten vallen nog steeds wel binnen de eerdergenoemde aanbevelingen van de Kiesraad. In afgelegen buitengebieden kunnen bovendien mobiele stemlokalen ingezet worden om een relatief grotere afstand te overbruggen.

[47] Kiesraad. (2025). Toolkit verkiezingen. Voldoende goed bereikbare stemlokalen voor de kiezer. ’s-Gravenhage: Kiesraad. Gedownload op 20 januari 2026 van: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/adviezen-en-publicaties/publicaties/2025/07/09/instructie-stappenplan-voldoende-goed-bereikbare-stemlokalen-voor-de-kiezer
[48] Percentage locaties dat hetzelfde blijft tussen verkiezingen

Bijlagen

A Onderzoeksverantwoording

A.1 Dataverzameling

De data die tijdens deze meting zijn gebruikt, zijn openbare gegevens. De gegevens zijn rond of na de verkiezingen verzameld en afkomstig van verschillende bronnen. In de volgende paragraaf worden de verschillende databronnen beschreven.

A.2 Data

Hieronder volgt een overzicht van de verschillende benutte databronnen, alsmede van de verschillende stappen in het datavoorbewerkingsproces.

Het startpunt is de OSV-dataset[49] van de Kiesraad . Die dataset vullen we aan met informatie uit de dataset van WaarIsMijnStemlokaal.nl (WIMS), aangeleverd door gemeenten en onder beheer van de Open State Foundation. De WIMS-dataset betreft een lijst van alle stembureaus.[50] In de dataset staat uitgebreidere informatie over de stembureaus dan in de OSV-dataset van de Kiesraad, zoals: type stembureau (regulier, mobiel, bijzonder), gebouwfunctie, straat en huisnummer, postcode en plaats, openingstijden, geometrische gegevens (Rijksdriehoekcoördinaten) en geografische data (lengte- en breedtegraden).

Een beperking van de WIMS-dataset is echter dat de lijst mogelijk incompleet is, omdat het aanleveren van informatie door gemeenten vrijblijvend is. De beheerders van de dataset hebben eventueel missende gegevens zoveel als mogelijk zelf vergaard. Daarnaast worden wijzigingen die gemeenten na het aanleveren van informatie nog doorvoeren mogelijk niet meer meegenomen. Daarom wordt de WIMS-dataset gevalideerd en aangevuld vanuit de hierboven genoemde OSV-dataset. Terwijl de WIMS-dataset meer kolommen (gegevens) bevat over de stemlokalen, bevat de OSV-dataset mogelijk meer rijen (een completere lijst aan stembureaus). Daarnaast gebruiken we data afkomstig van de Kiesraad over de aantallen kiesgerechtigden en uitgebrachte stemmen (en daarmee de opkomst).

De CBS-databestanden zijn een derde databron .[51] Deze bestanden bevatten statistische gegevens van gemeenten en wijken. Bovendien worden CBS-databestanden benut om regiogebieden te bepalen middels de statistische kaart met gebieden van 100 bij 100 meter.[52] Voor vergelijkbaarheid met eerdere metingen (tot en met TK23) wordt tevens nog gekeken naar de kaart gebaseerd op 500x500-metergebieden.[53]

De meest actuele, complete gegevens zijn beschikbaar over het jaar 2024. De door ons gebruikte data voor de CBS-regiogebieden gaan dus over dat jaar. Ook worden de gegevens van het CBS benut om postcodes te kunnen vertalen naar wijken. Deze gegevens gaan over 2025, waarbij de meest

[49] OSV staat voor Ondersteunende Software Verkiezingen, een softwareprogramma van de Kiesraad. Zie: https://data.overheid.nl/dataset/verkiezingsuitslag-tweede-kamer-2025
[50] https://openstate.eu/nl/
[51] https://www.cbs.nl/nl-nl/reeksen/kerncijfers-wijken-en-buurten
[52] https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/nederland-regionaal/geografische-data/kaart-van-100-meter-bij-100-meter-met-statistieken
[53] https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/nederland-regionaal/geografische-data/kaart-van-500-meter-bij-500-meter-met-statistieken

recente gemeentelijke indeling wordt gehanteerd. Er hoeft hierbij geen rekening gehouden te worden met gemeentelijke herindelingen.

Naast regiogebieden raadplegen we CBS-data voor het gemiddelde inkomen, WOZ-waarde, leeftijd en de opleiding van inwoners van wijken en gemeenten. Deze gegevens halen we uit de Kerncijfers Wijken en Buurten (KWB).[54] Het jaar 2025 bevat de meest actuele complete informatie op deze thema's, behalve voor opleidingsniveau waarbij we gegevens uit 2023 gebruiken. Voor inkomen gebruiken we het gemiddeld gestandaardiseerd besteedbaar inkomen van huishoudens, dus het inkomen na alle belastingen. Doordat dit inkomen is gestandaardiseerd, houdt het rekening met verschillen in omvang en samenstelling van huishoudens. Voor opleiding bevat de KWB de aantallen 15- tot 75- jarigen die op 1 oktober 2023 staan ingeschreven op een adres in de specifieke wijk en gemeente, voor drie verschillende opleidingsniveaus:

- basisonderwijs, vmbo, eerste drie leerjaren van havo/vwo, entreeopleiding, mbo1 en praktijkonderwijs;
- havo/vwo bovenbouw, mbo2, mbo3 en mbo4;
- hbo en wo.

Deze aantallen hebben wij omgerekend tot percentages op het totaal aantal inwoners van de wijken en gemeenten.

Voor stedelijkheidsgraad bevat de KWB twee alternatieve maten: de omgevingsadressendichtheid en een categorische variabele die buurten, wijken en gemeenten indeelt in vijf stedelijkheidsklassen op basis van die omgevingsadressendichtheid (stedelijkheidsgraad ofwel mate van stedelijkheid). De omgevingsadressendichtheid is het gemiddeld aantal adressen per vierkante kilometer binnen een cirkel met een straal van één kilometer, zoals vastgesteld op 1 januari. Op basis van dit adressenaantal komt een buurt, wijk of gemeente in één van de volgende vijf klassen in de variabele 'mate van stedelijkheid':

1. Zeer sterk stedelijk: minstens 2.500 adressen per km^2
2. Sterk stedelijk: tussen 1.500 en 2.500 adressen per km^2
3. Matig stedelijk: tussen 1.000 en 1.500 adressen per km^2
4. Weinig stedelijk: tussen 500 en 1.000 adressen per km^2
5. Niet stedelijk: minder dan 500 adressen per km^2

In de analyse gebruiken we de omgevingsadressendichtheid als maat voor stedelijkheid. Door de continue bronvariabele te gebruiken in plaats van een grove categorische, is er minder informatieverlies.

De overige databronnen betreffen geografische gegevens via OpenStreetMap ter validatie, en gemeentelijke websites, in het bijzonder de processen-verbaal van de door gemeenten ingezette stembureaus en gegevens over gemeente-(her)indelingen. De processen-verbaal worden geraadpleegd bij extra validatiechecks op de uiteindelijke stemlokalendataset.

Alle benutte databronnen zijn afgebeeld in Figuur 17.

[54] https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2025/40/kerncijfers-wijken-en-buurten-2025

Figuur 17: Databronnen

A.3 Methoden en principes

A.3.1 Datavoorbewerking

De WIMS-dataset bevat meer informatie over de kenmerken van stembureaus dan de OSV-dataset. Echter, de OSV-dataset geeft een completere en accuratere lijst van alle stembureaus die in de TK verkiezing daadwerkelijk zijn ingezet. Om te komen tot een complete dataset van alle stemlokalen en stembureaunummers, hebben we de WIMS- en OSV-datasets gecombineerd. Hieronder bespreken we de procedure die we hiervoor hebben doorlopen.

1. Gegevens over stembureaus van WIMS zijn gecontroleerd en waar nodig (automatisch of handmatig) aangevuld met gegevens uit OpenStreetMap (adresgegevens) of gemeentelijke websites (adresgegevens, openingstijden, type stembureau).
2. Het uitgangspunt is de OSV-dataset van de Kiesraad met stembureaunummer, gemeente(code en eventueel naam), aantal uitgebrachte stemmen en geschat aantal kiesgerechtigden. Gecontroleerde en aangevulde WIMS-data (met velden als adresgegevens, geografische coördinaten (breedte- en lengtegraad) en type stembureau en openingstijden) worden toegevoegd. Er is hierbij geen uniek koppelveld. Daardoor gebeurt dit aan de hand van fuzzy matching op de velden voor stembureaunaam, gemeente en postcode. Deze fuzzy matching levert een score op die de mate van overeenkomst aangeeft. Als deze overeenkomst laag is, wordt handmatig gecontroleerd en gecorrigeerd.
3. Stembureaus worden geaggregeerd naar stemlokalen. Als stembureaus dezelfde adresgegevens (straatnaam, huisnummer, postcode en gemeente) en dezelfde geografische

coördinaten hebben, dan behoren ze bij hetzelfde stemlokaal. De stembureaunummers die bij het stemlokaal horen en afkomstig zijn van de OSV-data van de Kiesraad, worden bewaard (komma gescheiden). Kleine afwijkingen in de geografische coördinaten kunnen voorkomen en daarom worden stembureaus met dezelfde adresgegevens, maar andere geografische coördinaten handmatig gecontroleerd.

4. Om te kunnen koppelen met gemeente- en wijkinformatie zoals opkomst, inkomen en opleidingsniveau worden CBS buurt-, wijk- en gemeentecodes toegevoegd op basis van de postcode van het stemlokaal.
5. Na afloop van bovenstaande procedure wordt een handmatige validatie gedaan op een willekeurige steekproef (120 stemlokalen) uit de resulterende dataset. Meerdere teamleden inspecteren een deel van de steekproef. Ontbrekende of foutieve gegevens worden handmatig gecontroleerd. Daarbij worden verschillende bronnen geraadpleegd, zoals het Kadaster (BAG Viewer applicatie), de gemeentewebsite, de processen-verbaal van de stembureaus en OpenStreetMap.org.

A.3.2 Afstandsberekening

Het CBS heeft data over 100x100- (en 500x500-)metergebieden in Nederland. Vanwege onthullingsrisico's wordt alleen data vrijgegeven van die gebieden waar ten minste vijf mensen wonen. Middels deze openbare data schatten we de gemiddelde afstand van inwoners tot stemlokalen voor heel Nederland. Dit doen we met gegevens uit de WIMS-data over de geografische coördinaten van de stemlokalen. De 100x100- (en 500x500-)metergebieden hebben de vorm van vierkanten. We hebben voor elk vierkant in een gemeente berekend wat de (hemelsbrede) afstand van het middelpunt van het vierkant is tot elk stemlokaal in de gemeente. Zo weten we voor elk vierkant wat de afstand is tot het dichtstbijzijnde stemlokaal. Vervolgens is de gemiddelde en mediane afstand tussen het middelpunt van het vierkant en het dichtstbijzijnde stemlokaal berekend op gemeente- en wijkniveau.[55] Hiervoor gebruiken we een gewogen gemiddelde van de kortste afstanden, met het inwoneraantal van het vierkant als weegfactor. Via die methode hebben vierkanten met een groter inwoneraantal een grotere impact op de algemene gemiddelde afstand. Bij gebrek aan het aantal kiesgerechtigden per vierkant gebruiken we hier het aantal inwoners.

We hebben ons gebaseerd op 100x100-metergebieden omdat dit nauwkeuriger is dan de 500x500-metergebieden. Om de analyseresultaten ook te kunnen vergelijken met eerdere metingen, zijn ook de afstanden berekend op basis van de 500x500-metergebieden. De resultaten daarvan bespreken we in de voetnoten en bijlage.

Omdat er over stemlokalen in Caribisch Nederland geen postcodedata is, hebben we de bijzondere gemeenten Bonaire, Sint-Eustatius en Saba niet meegenomen in de analyses over afstand. Daardoor is het aantal gemeenten in die analyses 342 en niet 345.

[55] Om vast te stellen welke vierkantsgebieden bij welke wijk horen is gebruik gemaakt van de postcodegegevens. De postcode die hoort bij het middelpunt van een vierkant wordt gekoppeld aan de wijk die bij die postcode hoort. Welke wijken bij welke postcode horen, is afkomstig van het CBS.

A.3.3 Opkomstberekening

De opkomst kan relatief betrouwbaar bepaald worden op het niveau van een gemeente, omdat stemmen binnen de eigen gemeente laagdrempeliger is dan erbuiten. Het aantal kiesgerechtigden is immers alleen beschikbaar op gemeenteniveau, terwijl het aantal op stembureauniveau een schatting is. Het opkomstpercentage wordt bepaald door het aantal geldige stemmen te delen door het aantal kiesgerechtigden per gemeente.

Voor de opkomst op wijkniveau zijn wat extra stappen nodig om tot een opkomstpercentage te komen. Ook zal dit percentage altijd een grove schatting blijven, omdat het aantal stemgerechtigden per wijk niet formeel gedefinieerd is. Mensen kunnen immers in elk stemlokaal in de gemeente stemmen, ongeacht de wijk waarin ze wonen. Het is goed voor te stellen dat dit regelmatig voorkomt, bijvoorbeeld omdat mensen het stemmen combineren met hun werk in een andere wijk of met een bezoek aan het centrum of het treinstation.

Om toch een indicatie te maken, hebben we gebruikgemaakt van data die we ontvingen van de Kiesraad. Deze data betreft onder andere cijfers over uitgebrachte stemmen voor 10.068 stembureaus (exclusief Caribisch Nederland). Om deze stembureaus te koppelen aan wijken gebruiken we hun postcodes. Via postcodes kunnen we stembureaus relateren aan wijken via CBS-wijkdata. Wanneer een postcode volgens het CBS in twee (of drie) wijken valt, kennen we aan elke wijk de helft (of een derde) van de uitgebrachte stemmen van dat stembureau toe. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Stembureau Kerkgebouw De Lichtkring (postcode 3823 EG). Dit stembureau linken we aan zowel de wijk Zielhorst als aan de wijk Kattenbroek (Amersfoort).

Het is van belang om rekening te houden met het feit dat we tevens missende data hebben voor het aantal kiesgerechtigden. 1987 van de 10.068 stembureaus hebben een ‘0’ gerapporteerd voor het aantal geschatte kiesgerechtigden. Voor 46 gemeenten is er geen enkel stembureau met informatie over het aantal kiesgerechtigden. Daardoor hebben we van 296 gemeenten de analyses over wijkopkomst meegenomen. Dit gaat om 2.304 wijken.

B Tabellen en figuren

B.1 Locaties en afstand van stemlokalen

Tabel 9: Lijst van gemeenten en de gemiddelde en mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal, oplopend gesorteerd op gemiddelde afstand

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Amsterdam	208,1	189,5	137,3
Rotterdam	218,1	198,7	135,3
's-Gravenhage	225,2	205,1	128,2
Haarlem	225,3	213,1	118,7
Utrecht	230,5	215,2	130,5
Zandvoort	231,1	205,6	145,6
Delft	241,3	224,2	139,2
Schiedam	243,8	230,6	124,9
Rijswijk (ZH.)	244,7	230,1	134,0
Leiden	250,2	233,3	132,8
Gouda	250,9	230,9	139,0
Krimpen aan den Ijssel	253,2	238,2	125,9
Alblasserdam	259,4	236,4	158,1
Uitgeest	260,1	227,6	151,7
Diemen	263,1	245,8	146,8
Dordrecht	263,3	233,8	184,7
Katwijk	264,2	235,1	169,9
Beverwijk	269,9	247,5	156,3
Sliedrecht	269,9	250,1	187,3
Hilversum	270,1	242,4	183,9
Groningen	271,1	231,6	190,8
Zoetermeer	272,0	247,2	149,1
Urk	272,9	257,0	161,8
Gorinchem	275,7	243,6	170,8
Nissewaard	275,7	264,2	157,7
Hendrik-Ido-Ambacht	276,6	265,2	135,6
Bunschoten	277,4	242,3	204,8
Papendrecht	280,1	269,2	132,9
Nijmegen	281,5	263,9	145,0
Maastricht	282,6	263,2	148,5
Ridderkerk	283,3	238,8	265,5
Amersfoort	287,3	259,5	169,3
Waddinxveen	288,1	241,2	248,1
Den Helder	289,8	260,2	169,9
Heemstede	291,5	266,6	154,4
Zwijndrecht	293,7	272,4	168,5
Lisse	295,8	248,8	221,2
Maassluis	296,2	267,3	155,6

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Breda	297,0	268,8	189,6
Vlaardingen	299,2	268,9	167,0
Voorschoten	299,2	273,8	183,4
Amstelveen	299,9	274,3	179,6
Zwolle	300,0	267,7	233,9
Landgraaf	300,3	272,3	187,5
Veenendaal	301,2	256,8	184,1
Oegstgeest	304,4	283,8	154,3
Rheden	305,0	278,3	192,2
Vlissingen	305,7	276,8	173,2
IJsselstein	308,2	279,7	226,2
Arnhem	308,6	270,7	291,8
's-Hertogenbosch	309,4	269,8	229,0
Veldhoven	310,2	285,9	181,4
Zutphen	310,5	268,2	231,5
Harlingen	310,6	267,2	205,5
Nieuwegein	310,6	300,0	151,4
Leiderdorp	312,2	279,7	181,0
Purmerend	312,8	281,4	235,0
Velsen	313,0	271,5	230,8
Deventer	313,3	264,3	236,4
Zaanstad	313,7	265,3	255,8
Alkmaar	314,9	278,5	203,3
Baarn	315,7	291,6	188,3
Culemborg	317,2	274,5	216,6
Alphen aan den Rijn	317,5	256,2	278,6
Bergen op Zoom	318,6	283,5	224,5
Heerlen	318,7	290,1	182,4
Beek (L.)	319,1	278,8	205,3
Westervoort	319,7	313,0	135,9
Tilburg	320,0	297,0	187,0
Kerkrade	323,9	300,1	172,4
Doesburg	324,8	297,2	222,9
Capelle aan den IJssel	326,0	271,7	213,2
Zeist	328,9	300,1	203,3
Soest	329,2	274,4	306,6
Castricum	329,3	277,3	281,6
Enschede	329,3	282,8	253,8
Edam-Volendam	331,0	282,5	267,4
Wageningen	331,6	269,2	271,1
Gooise Meren	332,2	275,8	301,1
Huizen	332,4	268,1	321,1
Heemskerk	335,0	292,8	216,5
Barendrecht	335,3	306,7	188,2
Stede Broec	337,1	322,0	165,7

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Woerden	337,1	274,8	315,0
Oldenzaal	337,3	309,6	200,5
Reimerswaal	337,9	263,7	314,3
Roermond	338,5	294,7	233,2
Eindhoven	338,6	313,8	183,2
Duiven	338,7	302,1	219,9
Almelo	339,3	309,6	208,3
De Bilt	340,0	277,8	260,0
Geldrop-Mierlo	340,1	315,5	179,9
Uithoorn	341,1	311,2	260,1
Hoorn	342,9	317,3	186,9
Leeuwarden	343,0	284,1	276,5
Almere	343,7	296,0	254,8
Goirle	346,4	313,0	257,3
Teylingen	346,8	288,0	254,2
Tholen	347,8	294,5	310,6
Borne	347,9	324,7	244,5
Dijk en Waard	348,6	290,2	257,4
Houten	348,7	309,7	244,6
Apeldoorn	349,5	291,2	330,3
Nuenen, Gerwen en Nederwetten	350,6	329,6	185,0
Bunnik	351,6	290,2	262,2
Westland	351,9	286,8	262,6
Loon op Zand	353,5	301,0	284,2
Goes	353,7	310,5	304,8
Assen	355,0	315,8	239,9
Schiermonnikoog	355,1	280,6	303,2
Weert	356,3	312,3	233,6
Haarlemmermeer	356,7	304,2	268,1
Hardinxveld-Giessendam	356,8	257,2	319,0
Harderwijk	356,9	326,3	222,2
Zuidplas	357,2	286,8	312,5
Wijk bij Duurstede	360,1	283,8	357,5
Roosendaal	360,3	323,0	240,6
Sittard-Geleen	360,5	322,8	206,7
Helmond	361,7	329,7	197,0
Rijssen-Holten	362,4	284,1	360,6
Valkenswaard	362,7	329,4	233,3
Meppel	363,6	291,8	312,7
Venlo	364,0	291,7	354,9
Wormerland	365,1	308,3	362,6
Ouder-Amstel	366,6	325,4	423,4
Enkhuizen	366,7	312,1	282,9
Beuningen	367,0	312,3	228,4
Vught	367,6	332,7	249,8

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Brunssum	368,5	341,0	207,8
Leidschendam-Voorburg	368,9	275,1	578,9
Waalwijk	369,3	314,1	261,0
Tiel	369,6	330,7	242,8
Geertruidenberg	370,2	360,8	169,7
Oostzaan	370,7	301,8	260,9
Druten	372,7	318,9	222,4
Gilze en Rijen	373,8	320,8	279,6
Lelystad	373,8	314,6	325,3
Boxtel	374,2	307,6	330,0
Albrandswaard	374,9	367,4	197,9
Voorne aan Zee	375,0	322,8	300,1
Zwartewaterland	375,0	290,9	379,5
Hillegom	375,1	298,5	312,6
Doetinchem	375,3	343,1	266,7
Lingewaard	376,1	316,4	256,0
Wijchen	376,5	330,5	238,7
Pijnacker-Nootdorp	378,9	317,9	251,2
Heiloo	379,2	309,9	288,5
Valkenburg aan de Geul	379,4	316,2	279,6
Zevenaar	380,3	329,4	257,2
Noordwijk	380,6	270,1	364,5
Scherpenzeel	380,7	315,4	297,9
Vaals	381,9	310,5	353,6
Smallingerland	384,2	329,0	261,0
Stichtse Vecht	385,2	276,1	437,5
Kapelle	387,6	359,8	239,9
Wassenaar	388,2	337,5	262,0
Brummen	388,9	324,0	343,1
Middelburg (Z.)	388,9	347,2	236,9
Moerdijk	389,5	318,0	312,3
Vijfheerenlanden	389,8	288,9	342,6
Meerssen	390,0	344,5	248,0
Waterland	390,3	303,4	390,5
Zoeterwoude	391,1	283,7	333,8
Woudenberg	391,2	310,9	409,7
Oosterhout	391,4	352,4	272,9
Blaricum	391,7	339,6	268,5
Meierijstad	392,1	304,8	366,8
Heusden	394,0	336,2	292,0
Berg en Dal	394,1	319,8	345,4
Zaltbommel	395,1	326,1	308,5
Bloemendaal	396,5	357,7	229,5
Aalsmeer	398,6	343,4	300,1
Schouwen-Duiveland	398,8	285,3	424,0

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Texel	399,0	294,3	418,5
Ede	399,1	289,2	496,0
Stein (L.)	401,5	388,0	213,1
Noardeast-Fryslân	401,6	305,5	357,1
Hoogeveen	402,9	313,5	390,3
Hengelo (O.)	403,8	370,1	237,5
Bladel	404,1	343,5	309,5
Borsele	404,2	315,5	337,6
Drimmelen	404,6	314,3	356,8
Midden-Delfland	405,4	280,0	506,0
Dongen	405,8	346,6	290,6
Land van Cuijk	408,6	322,4	355,8
Etten-Leur	408,9	351,9	283,8
Nijkerk	408,9	297,0	602,4
Bergen (NH.)	409,0	333,7	310,3
Oudewater	409,1	238,5	557,2
Simpelveld	410,1	342,1	298,3
Overbetuwe	410,3	345,9	289,3
Oss	411,1	347,8	299,9
Achtkarspelen	412,1	353,6	291,9
Steenbergen	413,8	333,6	394,6
Noord-Beveland	413,9	324,1	400,3
Beekdaelen	415,0	342,7	288,9
Hattem	416,8	352,1	350,5
Montferland	417,5	361,3	289,2
Waadhoeke	417,5	309,9	395,4
Elburg	417,9	306,9	410,1
Kampen	417,9	294,4	461,5
Twenterand	419,2	315,6	393,1
Westerkwartier	419,2	331,8	387,6
Rhenen	419,6	311,0	388,4
Lansingerland	419,7	358,9	334,3
Venray	420,0	345,6	324,6
Renkum	421,1	373,6	248,9
Nunspeet	422,4	314,9	426,0
Krimpenerwaard	422,5	272,8	509,7
Montfoort	422,9	311,2	478,4
Haaksbergen	427,1	300,7	443,9
Utrechtse Heuvelrug	427,5	350,6	398,1
Best	427,7	377,3	299,9
Hilvarenbeek	428,5	304,3	462,6
West Betuwe	429,4	339,8	389,2
Deurne	431,7	326,0	420,9
Bodegraven-Reeuwijk	432,9	328,9	362,1
Hellendoorn	432,9	329,3	416,8

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Laren (NH.)	434,1	432,8	218,2
Oude IJsselstreek	434,3	349,3	364,5
Vlieland	435,1	278,6	354,5
Winterswijk	436,1	303,8	506,9
Halderberge	438,2	353,9	342,3
Epe	438,5	324,1	417,4
Eijsden-Margraten	440,2	385,9	328,3
Hoeksche Waard	440,6	325,6	454,5
Dantumadiel	441,1	338,7	354,8
Leusden	442,0	378,9	289,8
Kaag en Braassem	442,1	323,8	391,3
Gemert-Bakel	443,0	325,3	413,6
De Fryske Marren	443,3	338,2	408,6
Eemnes	443,3	326,6	398,3
Echt-Susteren	443,9	343,2	388,3
Opmeer	444,4	350,2	399,6
Oldambt	444,8	334,1	380,4
Heeze-Leende	444,9	331,0	358,9
Gennep	445,2	324,0	453,8
Waalre	445,7	432,3	212,9
Goeree-Overflakkee	446,0	336,0	485,2
Cranendonck	446,7	358,1	382,5
Koggenland	448,7	323,1	372,0
Hof van Twente	450,7	326,9	489,0
De Ronde Venen	450,9	330,2	460,7
Oost Gelre	451,7	384,0	340,1
Heerenveen	451,8	341,3	415,6
Mook en Middelaar	453,2	376,1	325,4
Asten	453,3	369,8	435,8
Ermelo	454,4	336,4	417,2
Barneveld	454,8	320,1	476,7
Losser	456,0	342,0	415,5
Emmen	456,9	368,8	388,0
Schagen	457,4	361,8	389,4
Aalten	458,9	365,2	360,5
Woensdrecht	459,1	389,3	333,2
Reusel-De Mierden	464,3	376,0	391,4
Renswoude	464,4	329,2	545,7
Het Hogeland	465,6	348,7	519,0
Rucphen	469,4	387,4	404,6
Eersel	470,4	372,5	384,5
Beesel	472,0	396,2	322,9
Altena	472,6	355,9	451,3
Heumen	472,7	367,4	395,9
Sint-Michielsgestel	473,3	397,8	350,2

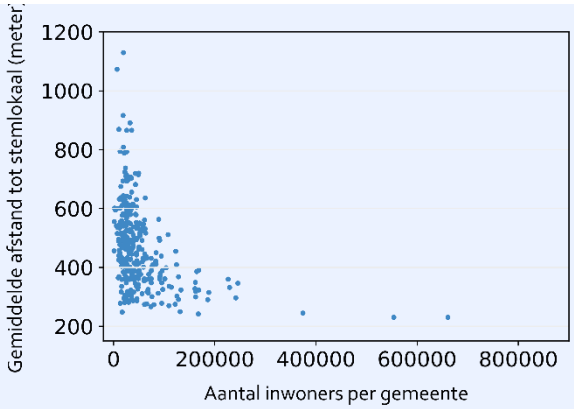
Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Sluis	476,4	355,9	529,0
Terneuzen	477,1	354,0	456,1
Son en Breugel	477,7	446,1	281,9
Laarbeek	478,1	399,0	341,4
Raalte	478,1	374,3	432,9
Wijdemeren	478,3	321,2	509,4
Veere	480,4	376,8	389,2
Putten	480,5	293,4	581,1
Ooststellingwerf	481,6	362,5	439,0
Medemblik	481,8	389,0	390,6
Nederweert	482,8	346,2	482,6
Voerendaal	484,5	400,5	368,0
Terschelling	484,8	317,3	522,4
Midden-Groningen	485,4	385,3	414,7
Maashorst	486,9	403,5	381,5
Lochem	488,2	337,9	599,0
Landsmeer	492,9	323,5	594,7
Molenlanden	493,7	334,1	499,5
Berkelland	497,1	360,6	544,4
Hulst	497,4	401,8	418,3
Bergeijk	497,9	396,7	427,3
Súdwest-Fryslân	499,0	374,0	457,6
Neder-Betuwe	501,2	351,4	463,1
Maasgouw	502,6	468,7	289,7
Horst aan de Maas	504,9	393,5	427,1
Wierden	504,9	418,9	436,2
Oisterwijk	505,9	372,7	505,1
Stadskanaal	506,6	389,8	441,5
Hardenberg	506,8	353,6	504,0
Someren	507,3	380,4	456,5
Weststellingwerf	511,7	376,0	522,4
Tytsjerksteradiel	512,0	408,7	407,2
Bernheze	515,7	395,5	456,3
Steenwijkerland	517,3	374,3	450,6
Eemsdelta	519,8	444,1	392,1
Dinkelland	523,7	365,6	514,3
Drechterland	524,2	405,7	405,6
Noordenveld	525,8	416,5	524,1
Ameland	528,8	514,0	283,8
Olst-Wijhe	532,9	411,3	525,7
West Maas en Waal	534,1	447,7	408,8
Oldebroek	537,5	372,6	648,8
Maasdriel	538,1	429,1	433,8
De Wolden	540,6	377,5	555,9
Oirschot	541,2	334,3	635,1

Gemeente	Gemiddelde afstand	Mediane afstand	Standaarddeviatie
Peel en Maas	545,5	414,3	485,2
Noordoostpolder	546,5	334,8	762,6
Voorst	546,9	346,2	537,7
Tynaarlo	548,9	430,0	431,6
Boekel	551,3	472,2	407,2
Pekela	554,7	420,5	432,4
Zeewolde	561,2	337,4	1064,3
Heerde	561,4	429,5	444,0
Hollands Kroon	561,4	420,0	543,2
Dalfsen	562,2	412,4	547,4
Leudal	564,5	358,1	674,1
Zundert	564,5	275,5	745,8
Gulpen-Wittem	565,9	382,2	510,3
Nieuwkoop	566,7	380,9	585,9
Roerdalen	568,0	459,6	527,1
Opsterland	575,8	415,4	525,5
Westerveld	589,8	369,4	638,5
Coevorden	592,0	464,2	538,8
Veendam	601,8	454,0	516,9
Dronten	606,3	409,2	905,9
Aa en Hunze	609,2	449,7	603,0
Tubbergen	620,2	421,3	605,4
Buren	620,4	420,9	636,5
Lopik	621,8	389,7	588,1
Bergen (L.)	648,3	548,2	517,6
Bronckhorst	659,9	451,4	687,6
Borger-Odoorn	666,3	482,7	600,4
Alphen-Chaam	674,2	412,5	790,8
Midden-Drenthe	682,3	401,3	785,4
Ommen	687,6	424,5	887,8
Rozendaal	696,7	741,2	294,9
Westerwolde	735,6	551,9	622,8
Staphorst	757,9	511,9	791,2
Baarle-Nassau	859,8	529,7	966,6

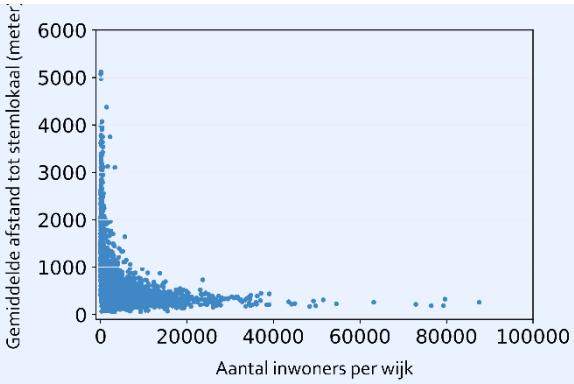
B.2 Kenmerken stemlokalen

B.2.1 Locaties en afstand tot stemlokalen

Figuur 18: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in gemeenten

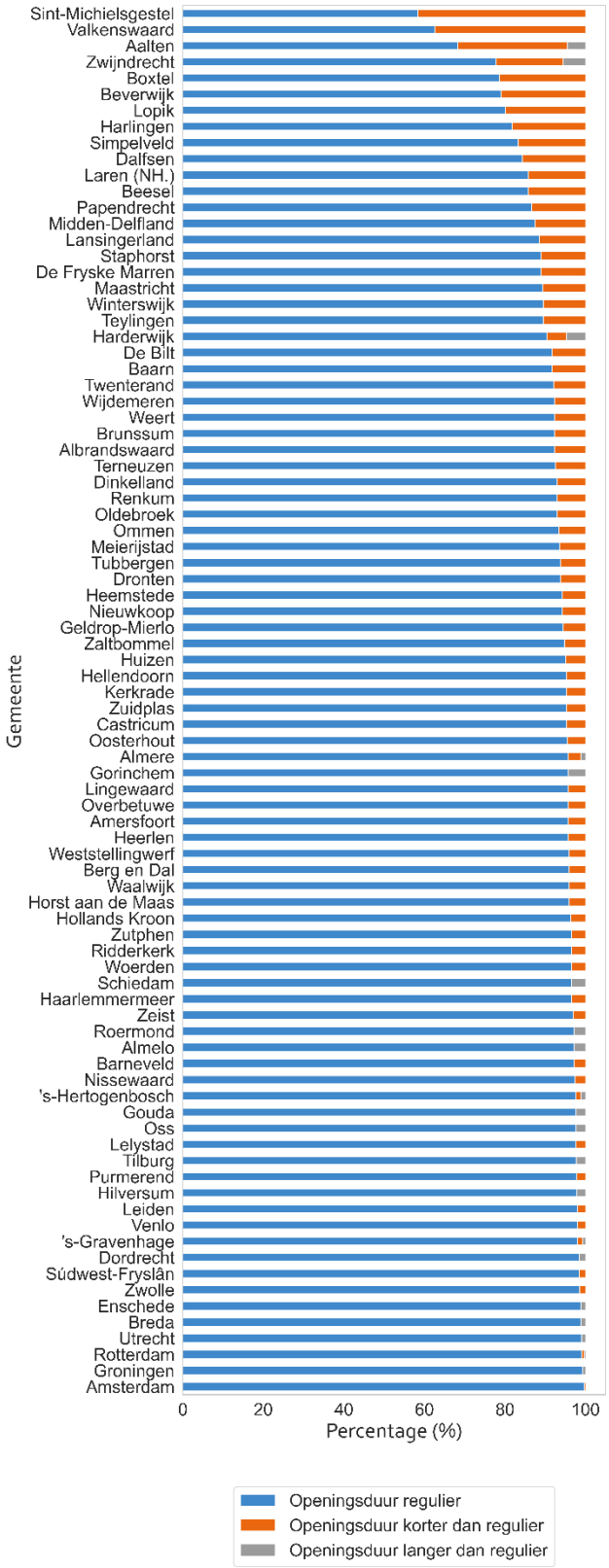

Figuur 19: Gemiddelde afstand tot stemlokalen naar inwoneraantal in wijken

B.2.2 Openingstijden

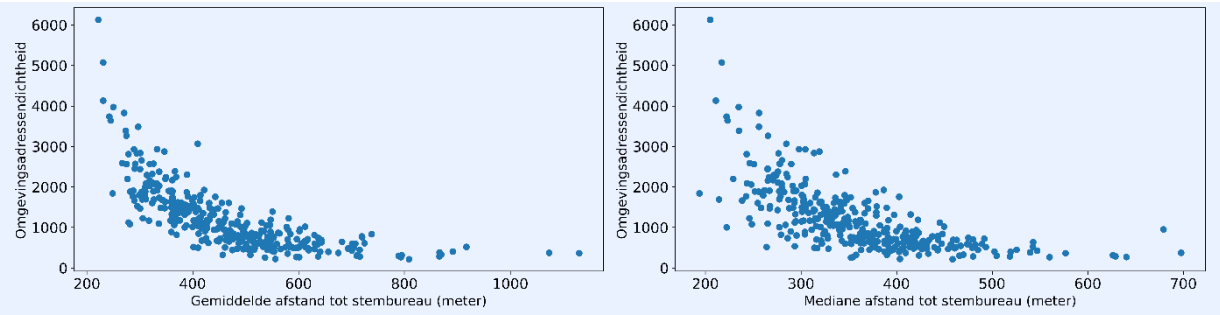
Figuur 20: Verdeling van openingstijden van stemlokalen van gemeenten die minstens één bijzonder stembureau hebben

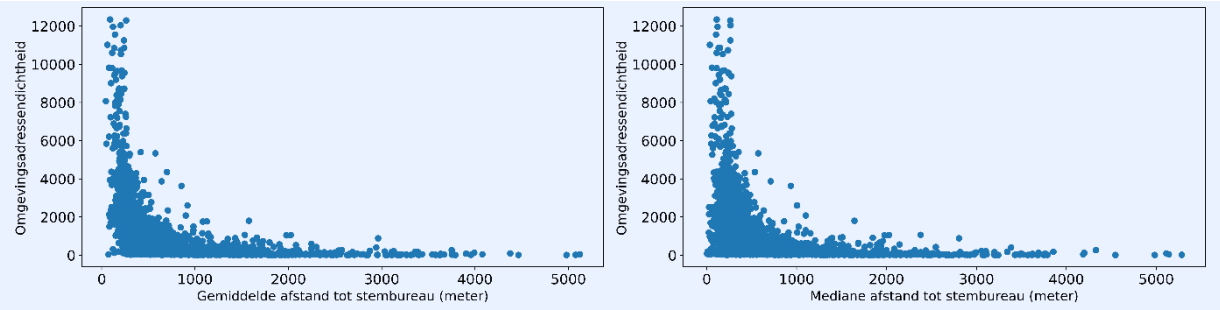
B.3 Verbanden met afstand (op basis van 500x500-metergebieden)

B.3.1 Stedelijkheid

Figuur 21: Omgevingsadressendichtheid en de gemiddelde/mediane afstand tot stemlokalen (**gemeenten**)

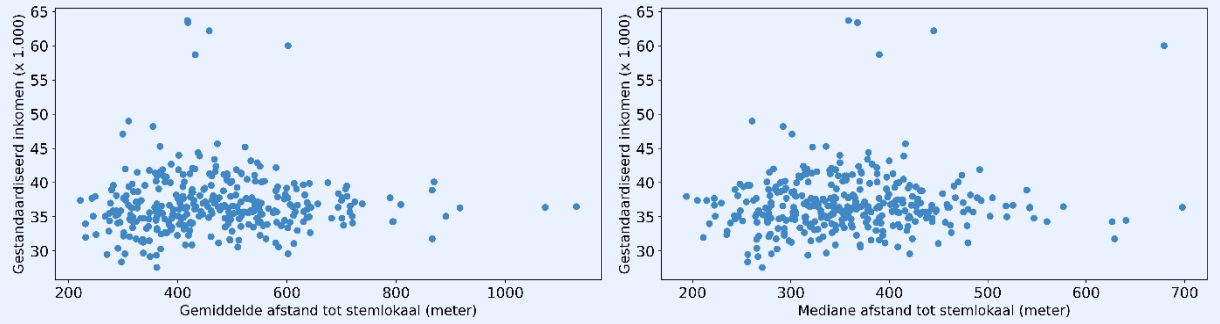

Figuur 22: Omgevingsadressendichtheid en de gemiddelde/mediane afstand tot stemlokalen (**wijken**)

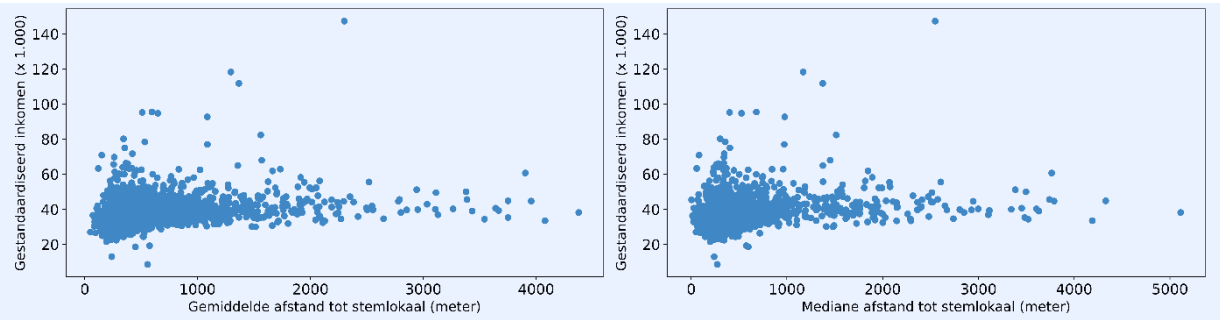

B.3.2 Inkomen

Figuur 23: Inkomen en de gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

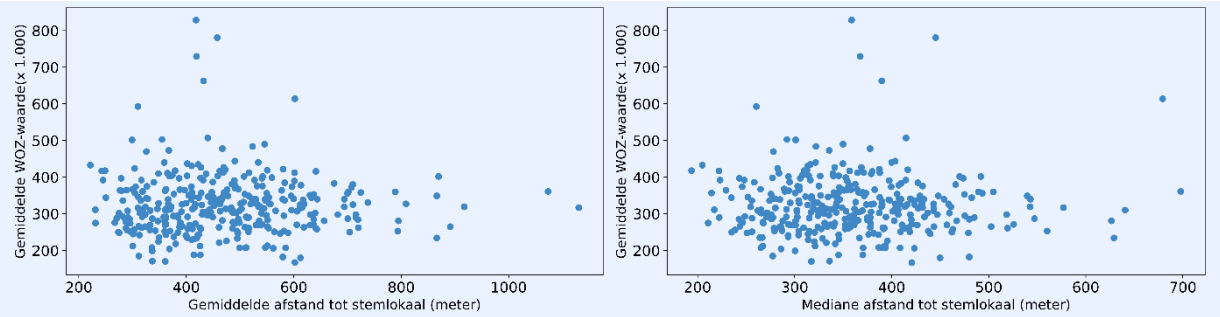

Figuur 24: Inkomen en de gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

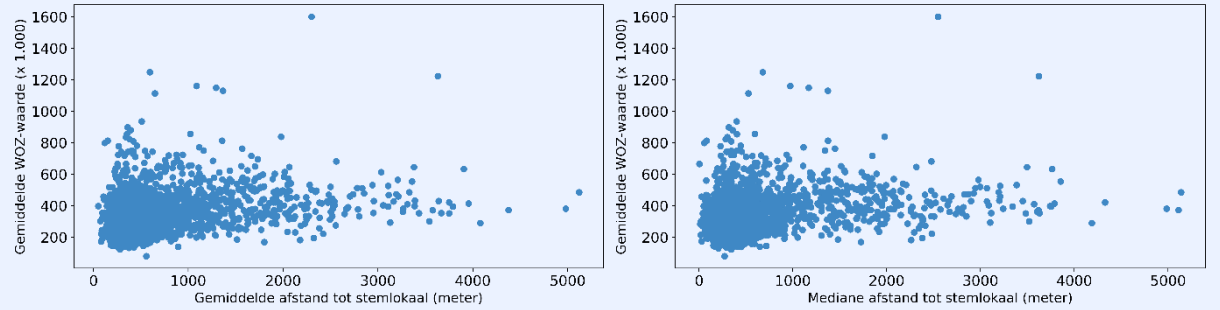

B.3.3 WOZ-waarde

Figuur 25: WOZ-waarde en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

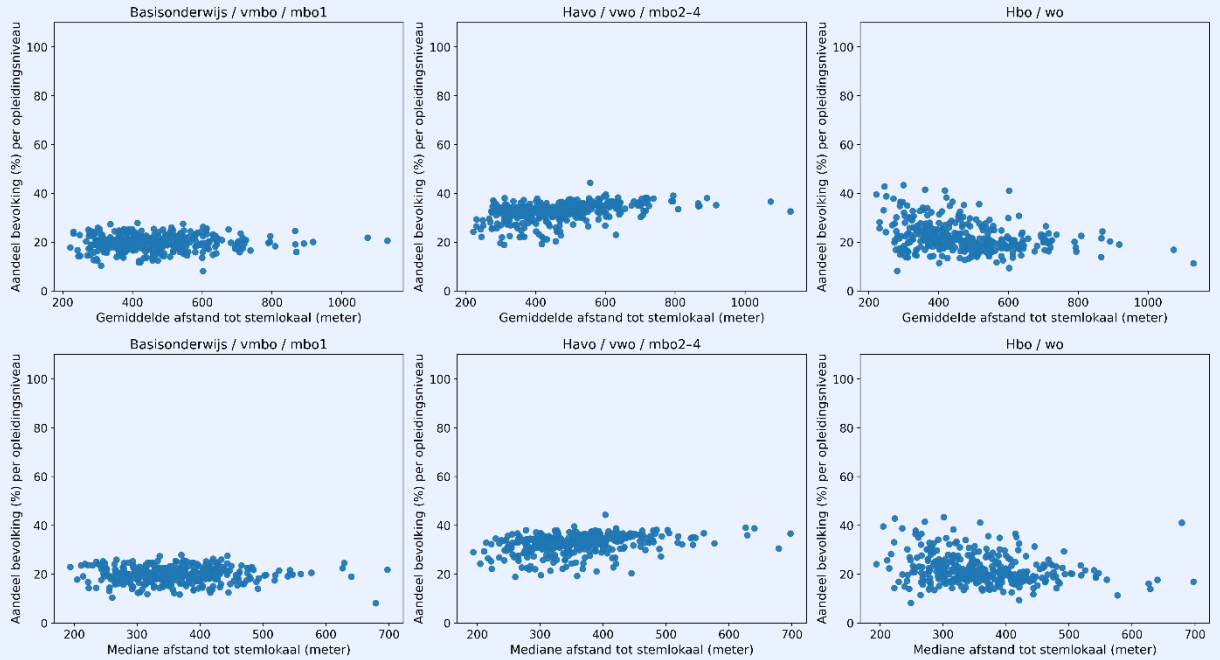

Figuur 26: WOZ-waarde en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

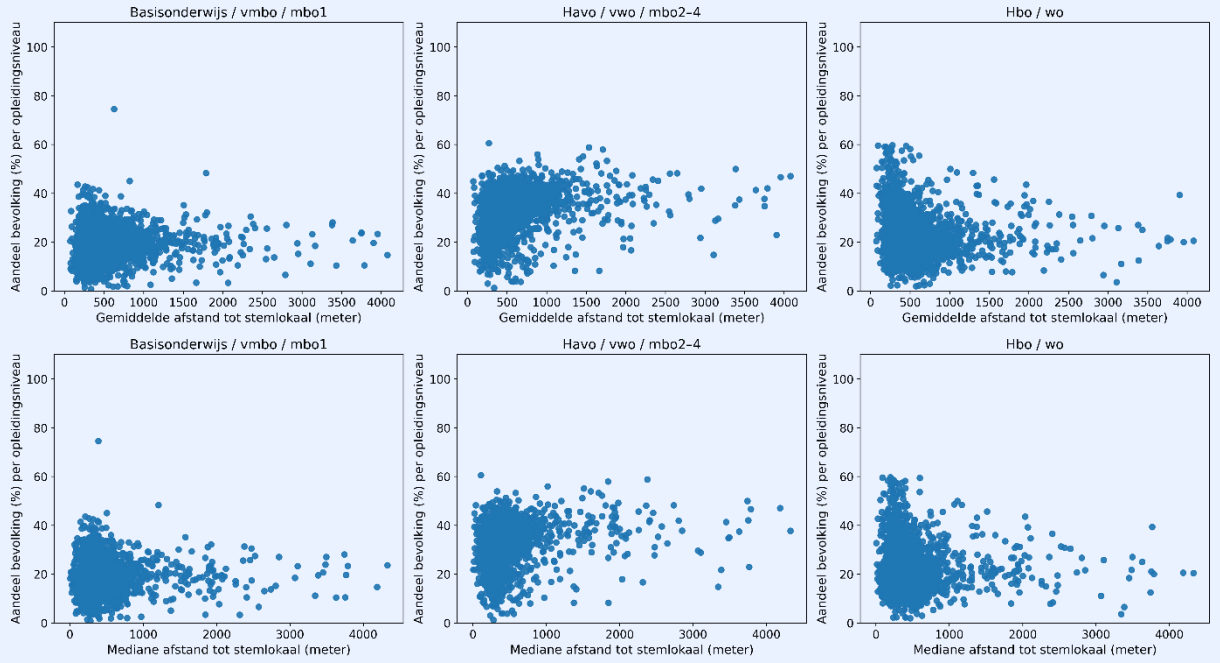

B.3.4 Opleidingsniveau

Figuur 27: Opleidingsniveau en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

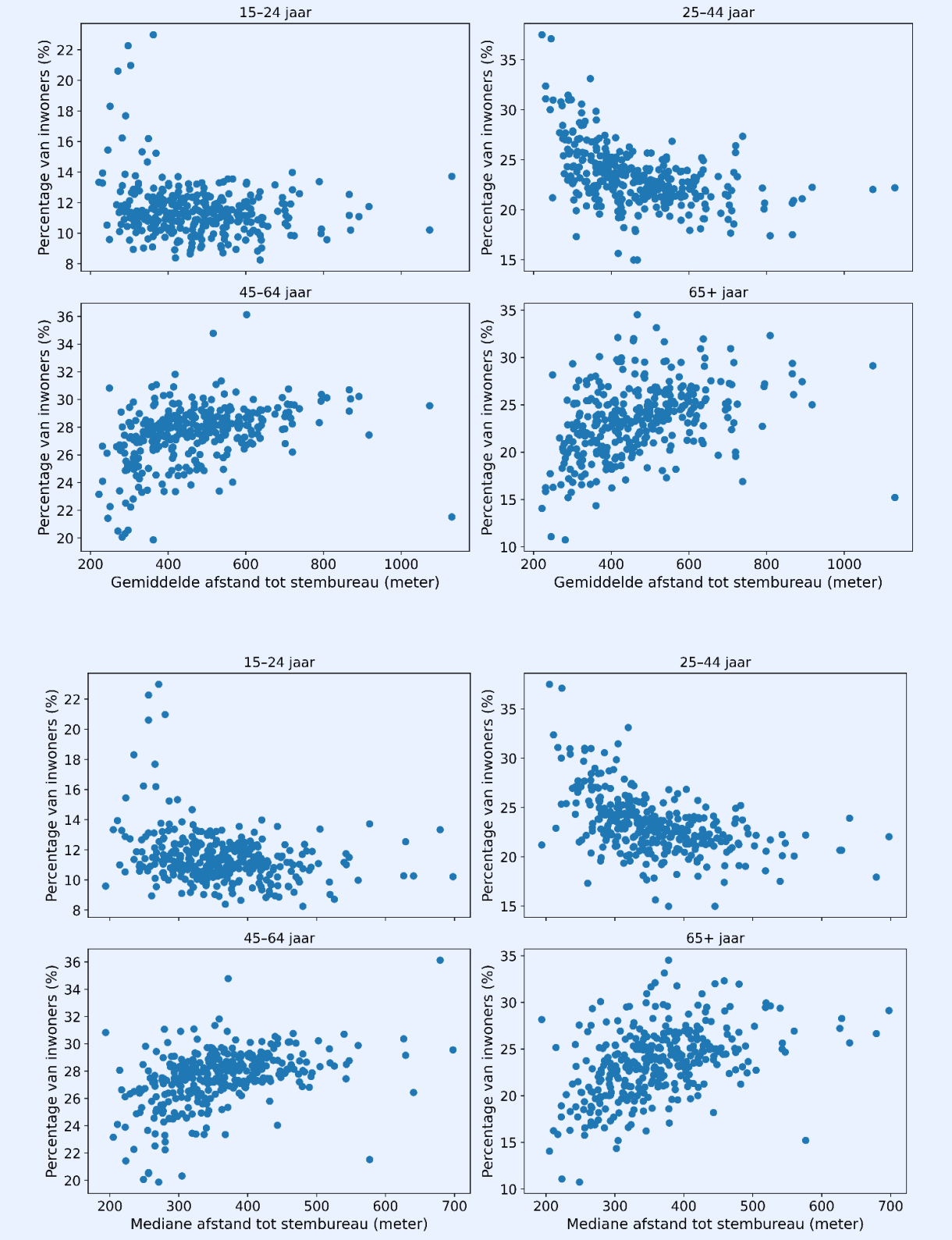

Figuur 28: Opleidingsniveau en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

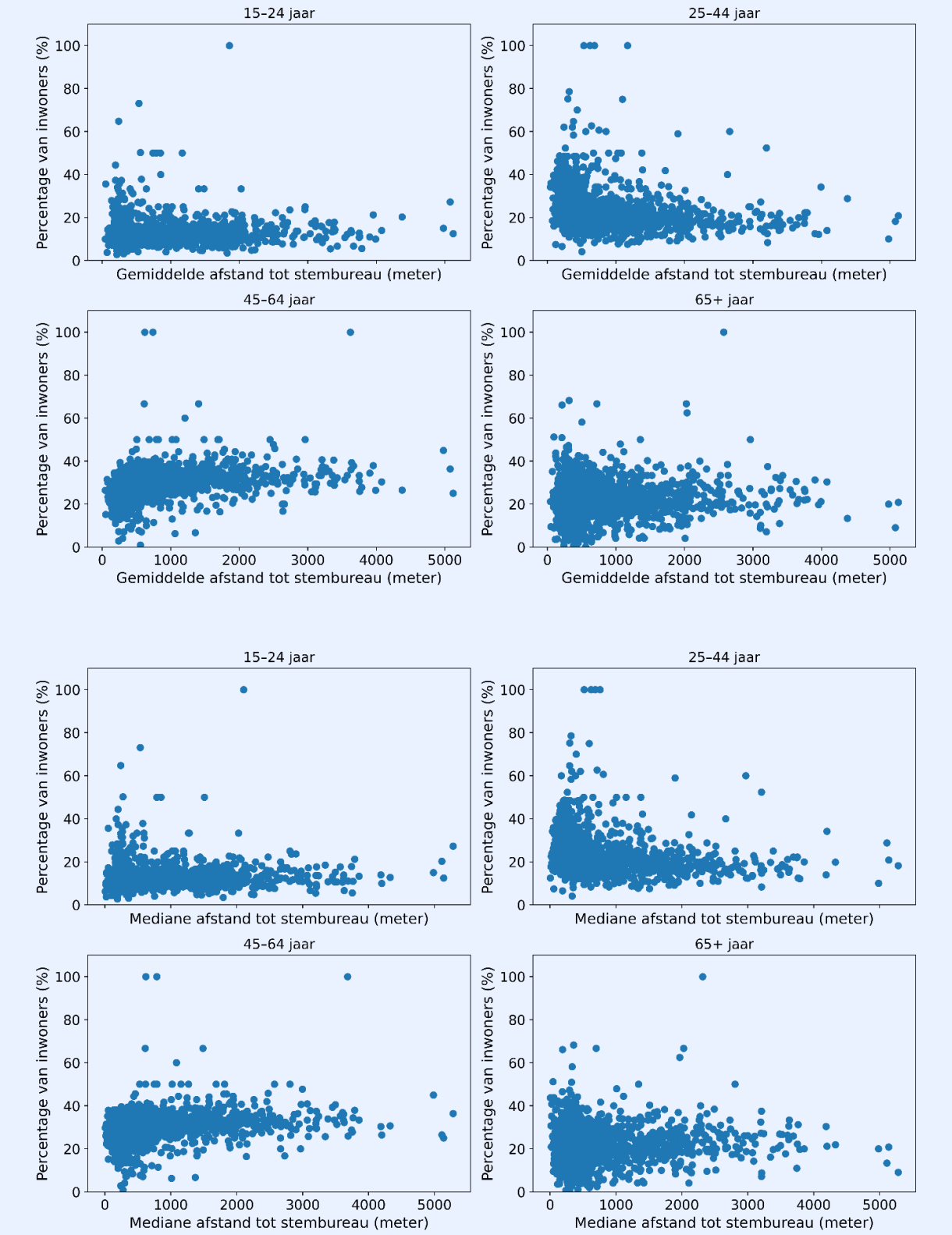

B.3.5 Leeftijd

Figuur 29: Leeftijdsgroepen en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

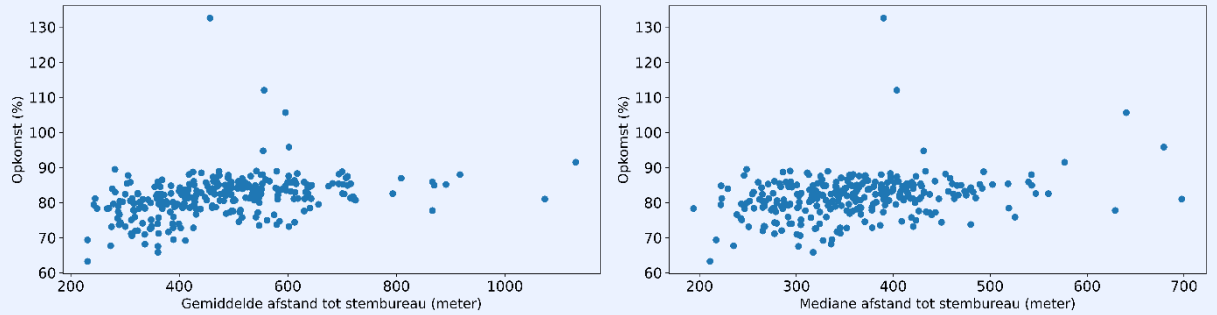

Figuur 30: Leeftijdsgroepen en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

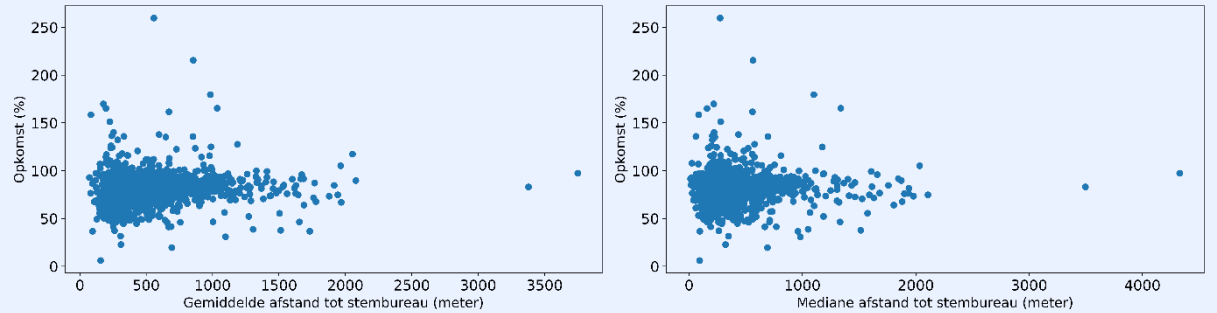

B.3.6 Opkomst

Figuur 31: Opkomstpercentage en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**gemeenten**)

Figuur 32: Opkomstpercentage en gemiddelde/mediane afstand tussen inwoner en stemlokaal (**wijken**)

B.4 Verschillen in locaties

Tabel 10: Aantal stemlokalen per gemeente in afgelopen drie verkiezingen, het percentage **extra** stemlokalen ten opzichte van de vorige verkiezing, het percentage stemlokalen dat op een **andere** locatie ligt en het percentage stemlokalen dat op **dezelfde** locatie ligt, uitgegaan van het aantal stemlokalen bij TK25, oplopend gesorteerd op het percentage stemlokalen dat op dezelfde locatie in gebruik was in EP24/TK23

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Saba	2	1	2	50%	0%	50%	0%	0%	100%
Uitgeest	9	7	9	22%	22%	56%	0%	33%	67%
Bonaire	7	5	6	29%	14%	57%	14%	29%	57%
Vijfheerenlanden	30	28	28	7%	33%	60%	7%	33%	60%
Gennep	10	8	10	20%	20%	60%	0%	10%	90%
Vlaardingen	28	26	29	7%	29%	64%	0%	36%	64%
Haaksbergen	15	13	14	13%	20%	67%	7%	20%	73%
Geertruidenberg	12	11	12	8%	25%	67%	0%	8%	92%
Oosterhout	22	20	23	9%	23%	68%	0%	27%	73%
Halderberge	16	16	16	0%	31%	69%	0%	31%	69%
Brunssum	13	12	14	8%	23%	69%	0%	8%	92%
Almelo	34	30	31	12%	18%	71%	9%	21%	71%
Leusden	14	12	14	14%	14%	71%	0%	21%	79%
Reusel-De Mierden	7	6	7	14%	14%	71%	0%	14%	86%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Weert	26	25	25	4%	23%	73%	4%	35%	62%
Zoetermeer	60	54	60	10%	17%	73%	0%	23%	77%
Hollands Kroon	27	28	28	0%	26%	74%	0%	26%	74%
Amsterdam	414	351	372	15%	10%	75%	10%	15%	75%
Ameland	4	4	4	0%	25%	75%	0%	25%	75%
Maasgouw	12	12	12	0%	25%	75%	0%	25%	75%
Westervoort	8	7	9	13%	13%	75%	0%	25%	75%
Asten	8	7	8	13%	13%	75%	0%	13%	88%
Best	12	9	11	25%	0%	75%	8%	8%	83%
Baarle-Nassau	4	4	4	0%	25%	75%	0%	0%	100%
Mook en Middelaar	4	3	3	25%	0%	75%	25%	0%	75%
Purmerend	46	39	45	15%	9%	76%	2%	24%	74%
Gouda	42	39	38	7%	17%	76%	10%	17%	74%
De Ronde Venen	21	18	19	14%	10%	76%	10%	14%	76%
Lochem	22	22	23	0%	23%	77%	0%	27%	73%
Houten	22	22	21	0%	23%	77%	5%	14%	82%
Rotterdam	333	276	345	17%	5%	78%	0%	10%	90%
Overbetuwe	23	19	21	17%	4%	78%	9%	4%	87%
Nuenen, Gerwen en Nederwetten	14	14	13	0%	21%	79%	7%	21%	71%
Rijssen-Holten	19	17	18	11%	11%	79%	5%	21%	74%
Soest	29	23	23	21%	0%	79%	21%	3%	76%
Eindhoven	73	70	71	4%	16%	79%	3%	14%	84%
Ermelo	15	15	15	0%	20%	80%	0%	33%	67%
Urk	10	10	10	0%	20%	80%	0%	20%	80%
Lisse	10	10	11	0%	20%	80%	0%	10%	90%
Stede Broec	10	9	9	10%	10%	80%	10%	10%	80%
Losser	15	13	13	13%	7%	80%	13%	7%	80%
Papendrecht	15	13	15	13%	7%	80%	0%	7%	93%
Noordenveld	20	20	20	0%	20%	80%	0%	5%	95%
Scherpenzeel	5	5	5	0%	20%	80%	0%	0%	100%
Bergeijk	10	8	9	20%	0%	80%	10%	0%	90%
Haarlem	83	80	77	4%	16%	81%	7%	13%	80%
Enschede	86	75	81	13%	6%	81%	6%	9%	85%
Zeist	33	35	35	0%	18%	82%	0%	21%	79%
Smallingerland	33	31	31	6%	12%	82%	6%	21%	73%
Tytsjerksteradiel	22	23	23	0%	18%	82%	0%	18%	82%
Meppel	22	21	22	5%	14%	82%	0%	18%	82%
Zeewolde	11	9	10	18%	0%	82%	9%	0%	91%
's-Gravenhage	259	243	271	6%	12%	82%	0%	15%	85%
Heusden	23	22	23	4%	13%	83%	0%	9%	91%
Borger-Odoorn	23	22	22	4%	13%	83%	4%	4%	91%
Voerendaal	6	6	6	0%	17%	83%	0%	33%	67%
Noord-Beveland	6	6	6	0%	17%	83%	0%	17%	83%
Aalsmeer	18	15	18	17%	0%	83%	0%	6%	94%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Goirle	12	12	14	0%	17%	83%	0%	0%	100%
Baarn	12	11	11	8%	8%	83%	8%	0%	92%
Simpelveld	6	5	5	17%	0%	83%	17%	0%	83%
Arnhem	79	79	80	0%	16%	84%	0%	14%	86%
Amersfoort	92	80	81	13%	3%	84%	12%	8%	80%
Doetinchem	31	30	31	3%	13%	84%	0%	13%	87%
Heerenveen	31	30	29	3%	13%	84%	6%	10%	84%
Middelburg	19	21	21	0%	16%	84%	0%	21%	79%
Utrecht	191	172	182	10%	6%	84%	5%	12%	83%
Meerssen	13	13	14	0%	15%	85%	0%	15%	85%
Capelle aan den IJssel	26	29	30	0%	15%	85%	0%	15%	85%
Zundert	13	13	13	0%	15%	85%	0%	15%	85%
Duiven	13	14	14	0%	15%	85%	0%	15%	85%
Sittard-Geleen	46	43	47	7%	9%	85%	0%	15%	85%
Teylingen	20	18	19	10%	5%	85%	5%	10%	85%
Pekela	7	7	7	0%	14%	86%	0%	29%	71%
Laren	7	8	7	0%	14%	86%	0%	29%	71%
Son en Breugel	7	8	7	0%	14%	86%	0%	29%	71%
Wassenaar	14	15	14	0%	14%	86%	0%	14%	86%
Eemsdelta	28	27	27	4%	11%	86%	4%	14%	82%
Maasdriel	14	13	14	7%	7%	86%	0%	14%	86%
Barneveld	35	32	32	9%	6%	86%	9%	9%	83%
Voorschoten	14	13	13	7%	7%	86%	7%	7%	86%
Woudenberg	7	7	6	0%	14%	86%	14%	0%	86%
Zoeterwoude	7	6	6	14%	0%	86%	14%	0%	86%
Boekel	7	6	6	14%	0%	86%	14%	0%	86%
Kapelle	7	6	7	14%	0%	86%	0%	0%	100%
Tilburg	86	79	79	8%	6%	86%	8%	13%	79%
Landgraaf	22	22	22	0%	14%	86%	0%	18%	82%
Aalten	22	19	22	14%	0%	86%	0%	5%	95%
Land van Cuijk	59	58	59	2%	12%	86%	0%	12%	88%
Dijk en Waard	52	47	46	10%	4%	87%	12%	12%	77%
Drimmelen	15	14	15	7%	7%	87%	0%	33%	67%
Maassluis	15	15	15	0%	13%	87%	0%	20%	80%
Culemborg	15	14	14	7%	7%	87%	7%	7%	87%
Elburg	15	13	15	13%	0%	87%	0%	7%	93%
Veere	15	14	14	7%	7%	87%	7%	0%	93%
Voorne aan Zee	38	36	36	5%	8%	87%	5%	13%	82%
Venray	23	21	22	9%	4%	87%	4%	13%	83%
Katwijk	31	32	33	0%	13%	87%	0%	6%	94%
Valkenswaard	16	17	16	0%	13%	88%	0%	19%	81%
Oldenzaal	16	14	19	13%	0%	88%	0%	19%	81%
Doesburg	8	8	8	0%	13%	88%	0%	13%	88%
Haarlemmermeer	88	84	90	5%	8%	88%	0%	13%	88%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Beuningen	16	15	16	6%	6%	88%	0%	13%	88%
De Bilt	24	22	23	8%	4%	88%	4%	8%	88%
Weststellingwerf	24	22	22	8%	4%	88%	8%	4%	88%
Waalwijk	24	21	23	13%	0%	88%	4%	4%	92%
IJsselstein	16	15	16	6%	6%	88%	0%	0%	100%
Brummen	16	14	14	13%	0%	88%	13%	0%	88%
Ouder-Amstel	8	7	8	13%	0%	88%	0%	0%	100%
Almere	91	89	93	2%	10%	88%	0%	14%	86%
Twenterand	25	24	24	4%	8%	88%	4%	8%	88%
Nijkerk	25	22	23	12%	0%	88%	8%	8%	84%
Lelystad	42	46	38	0%	12%	88%	10%	12%	79%
Heemstede	17	18	19	0%	12%	88%	0%	35%	65%
Buren	17	17	17	0%	12%	88%	0%	12%	88%
Diemen	17	17	14	0%	12%	88%	18%	6%	76%
Ede	60	62	62	0%	12%	88%	0%	12%	88%
Berkelland	26	27	27	0%	12%	88%	0%	12%	88%
Zevenaar	26	25	26	4%	8%	88%	0%	12%	88%
Coevorden	26	24	24	8%	4%	88%	8%	0%	92%
Hilvarenbeek	9	9	8	0%	11%	89%	11%	22%	67%
Roerdalen	9	9	10	0%	11%	89%	0%	22%	78%
Opmeer	9	9	8	0%	11%	89%	11%	11%	78%
Wormerland	9	9	9	0%	11%	89%	0%	11%	89%
Sluis	18	18	18	0%	11%	89%	0%	11%	89%
Staphorst	9	9	9	0%	11%	89%	0%	11%	89%
Lansingerland	27	25	28	7%	4%	89%	0%	11%	89%
Zwijndrecht	18	18	18	0%	11%	89%	0%	0%	100%
Tholen	18	16	16	11%	0%	89%	11%	0%	89%
Breda	93	97	96	0%	11%	89%	0%	10%	90%
Zutphen	28	25	25	11%	0%	89%	11%	7%	82%
Winterswijk	19	22	20	0%	11%	89%	0%	21%	79%
Pijnacker-Nootdorp	19	19	18	0%	11%	89%	5%	16%	79%
Echt-Susteren	19	19	19	0%	11%	89%	0%	16%	84%
Bergen (NH)	19	18	18	5%	5%	89%	5%	16%	79%
Amstelveen	38	36	38	5%	5%	89%	0%	8%	92%
Nunspeet	19	17	17	11%	0%	89%	11%	0%	89%
Deventer	58	57	59	2%	9%	90%	0%	5%	95%
Bladel	10	10	10	0%	10%	90%	0%	20%	80%
Edam-Volendam	20	20	20	0%	10%	90%	0%	10%	90%
Alblasserdam	10	10	12	0%	10%	90%	0%	10%	90%
Leiderdorp	10	10	11	0%	10%	90%	0%	10%	90%
Heeze-Leende	10	10	10	0%	10%	90%	0%	10%	90%
Wageningen	20	20	20	0%	10%	90%	0%	10%	90%
Peel en Maas	20	20	20	0%	10%	90%	0%	10%	90%
Vught	20	18	18	10%	0%	90%	10%	0%	90%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Nijmegen	81	80	82	1%	9%	90%	0%	11%	89%
Groningen	132	125	135	5%	5%	90%	0%	13%	87%
Velsen	31	30	31	3%	6%	90%	0%	6%	94%
Epe	21	20	20	5%	5%	90%	5%	14%	81%
Koggenland	21	19	20	10%	0%	90%	5%	0%	95%
Krimpenerwaard	32	31	31	3%	6%	91%	3%	6%	91%
Drechterland	11	11	11	0%	9%	91%	0%	9%	91%
Valkenburg aan de Geul	11	11	11	0%	9%	91%	0%	9%	91%
Goes	22	21	23	5%	5%	91%	0%	5%	95%
Veendam	11	10	9	9%	0%	91%	18%	0%	82%
Roermond	34	33	37	3%	6%	91%	0%	6%	94%
Raalte	23	22	22	4%	4%	91%	4%	13%	83%
Leudal	23	22	22	4%	4%	91%	4%	9%	87%
Helmond	35	34	33	3%	6%	91%	6%	11%	83%
Meierijstad	47	47	46	0%	9%	91%	2%	11%	87%
Hardenberg	47	46	46	2%	6%	91%	2%	6%	91%
Hilversum	47	43	46	9%	0%	91%	2%	2%	96%
Zandvoort	12	13	11	0%	8%	92%	8%	25%	67%
Sint-Michielsgestel	12	12	12	0%	8%	92%	0%	8%	92%
Horst aan de Maas	24	23	23	4%	4%	92%	4%	8%	88%
Beekdaelen	24	24	23	0%	8%	92%	4%	4%	92%
Oude IJsselstreek	24	24	23	0%	8%	92%	4%	0%	96%
Leiden	49	48	49	2%	6%	92%	0%	6%	94%
Venlo	50	50	48	0%	8%	92%	4%	8%	88%
Bunschoten	13	13	11	0%	8%	92%	15%	38%	46%
Heiloo	13	14	15	0%	8%	92%	0%	31%	69%
Waterland	13	13	13	0%	8%	92%	0%	23%	77%
Neder-Betuwe	13	13	12	0%	8%	92%	8%	15%	77%
Oisterwijk	13	13	13	0%	8%	92%	0%	8%	92%
Goeree-Overflakkee	26	25	24	4%	4%	92%	8%	4%	88%
Noordwijk	26	24	27	8%	0%	92%	0%	4%	96%
Wijdemeren	13	13	13	0%	8%	92%	0%	0%	100%
Zwartewaterland	13	12	13	8%	0%	92%	0%	0%	100%
Dantumadiel	13	12	13	8%	0%	92%	0%	0%	100%
Oegstgeest	13	12	14	8%	0%	92%	0%	0%	100%
Het Hogeland	40	43	42	0%	8%	93%	0%	13%	88%
's-Hertogenbosch	80	79	78	1%	6%	93%	3%	9%	89%
Nissewaard	40	41	45	0%	8%	93%	0%	5%	95%
Utrechtse Heuvelrug	27	28	27	0%	7%	93%	0%	15%	85%
Hoorn	27	27	25	0%	7%	93%	7%	0%	93%
Schagen	27	26	27	4%	4%	93%	0%	0%	100%
Sliedrecht	14	14	14	0%	7%	93%	0%	14%	86%
Dinkelland	14	18	18	0%	7%	93%	0%	14%	86%
Ridderkerk	28	27	29	4%	4%	93%	0%	14%	86%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Terneuzen	28	30	30	0%	7%	93%	0%	7%	93%
Etten-Leur	14	19	15	0%	7%	93%	0%	7%	93%
Gemert-Bakel	14	14	14	0%	7%	93%	0%	7%	93%
Waadhoeke	42	41	43	2%	5%	93%	0%	7%	93%
Uithoorn	14	13	15	7%	0%	93%	0%	7%	93%
Kaag en Braassem	14	13	14	7%	0%	93%	0%	7%	93%
Boxtel	14	14	16	0%	7%	93%	0%	0%	100%
Bernheze	14	14	16	0%	7%	93%	0%	0%	100%
Gooise Meren	29	29	30	0%	7%	93%	0%	3%	97%
Schiedam	29	28	30	3%	3%	93%	0%	3%	97%
Apeldoorn	88	88	88	0%	7%	93%	0%	13%	88%
Wierden	15	15	14	0%	7%	93%	7%	20%	73%
Kampen	30	29	28	3%	3%	93%	7%	10%	83%
Reimerswaal	15	14	14	7%	0%	93%	7%	7%	87%
Heerlen	46	44	50	4%	2%	93%	0%	7%	93%
Hoogeveen	31	30	30	3%	3%	94%	3%	3%	94%
Dordrecht	63	61	60	3%	3%	94%	5%	3%	92%
Midden-Groningen	32	32	32	0%	6%	94%	0%	9%	91%
Achtkarspelen	16	16	16	0%	6%	94%	0%	6%	94%
Tubbergen	16	19	19	0%	6%	94%	0%	6%	94%
Dronten	16	18	18	0%	6%	94%	0%	6%	94%
Eijsden-Margraten	16	15	15	6%	0%	94%	6%	6%	88%
Hendrik-Ido-Ambacht	16	17	17	0%	6%	94%	0%	0%	100%
Bodegraven-Reeuwijk	16	16	16	0%	6%	94%	0%	0%	100%
Leidschendam-Voorburg	32	31	29	3%	3%	94%	9%	0%	91%
Delft	49	49	51	0%	6%	94%	0%	10%	90%
Súdwest-Fryslân	66	68	65	0%	6%	94%	2%	2%	97%
Westland	51	51	51	0%	6%	94%	0%	14%	86%
Nieuwkoop	17	18	18	0%	6%	94%	0%	12%	88%
Veenendaal	34	35	34	0%	6%	94%	0%	9%	91%
Borsele	17	17	17	0%	6%	94%	0%	6%	94%
Barendrecht	17	16	17	6%	0%	94%	0%	0%	100%
Leeuwarden	71	75	74	0%	6%	94%	0%	7%	93%
Geldrop-Mierlo	18	18	22	0%	6%	94%	0%	11%	89%
Krimpen aan den IJssel	18	17	18	6%	0%	94%	0%	6%	94%
Maastricht	56	62	54	0%	5%	95%	4%	7%	89%
Beverwijk	19	20	19	0%	5%	95%	0%	16%	84%
Voorst	19	18	19	5%	0%	95%	0%	16%	84%
Opsterland	19	19	20	0%	5%	95%	0%	5%	95%
Heemskerk	19	19	19	0%	5%	95%	0%	5%	95%
Westerkwartier	57	57	57	0%	5%	95%	0%	5%	95%
Wijchen	19	20	21	0%	5%	95%	0%	5%	95%
Hulst	19	18	19	5%	0%	95%	0%	0%	100%
Huizen	20	21	21	0%	5%	95%	0%	10%	90%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Westerwolde	20	20	20	0%	5%	95%	0%	10%	90%
Zaltbommel	20	19	19	5%	0%	95%	5%	0%	95%
Moerdijk	20	19	19	5%	0%	95%	5%	0%	95%
Castricum	21	24	26	0%	5%	95%	0%	10%	90%
Oss	42	46	46	0%	5%	95%	0%	10%	90%
Midden-Drenthe	21	20	20	5%	0%	95%	5%	10%	86%
Harderwijk	21	20	20	5%	0%	95%	5%	10%	86%
Hellendoorn	21	21	21	0%	5%	95%	0%	5%	95%
Kerkrade	21	20	21	5%	0%	95%	0%	5%	95%
Lingewaard	23	23	22	0%	4%	96%	4%	13%	83%
Gorinchem	23	22	24	4%	0%	96%	0%	9%	91%
Vlissingen	23	29	22	0%	4%	96%	4%	4%	91%
Hoeksche Waard	46	45	45	2%	2%	96%	2%	0%	98%
Veldhoven	23	22	23	4%	0%	96%	0%	0%	100%
Berg en Dal	24	27	26	0%	4%	96%	0%	21%	79%
Rheden	24	24	24	0%	4%	96%	0%	13%	88%
Zaanstad	73	74	73	0%	4%	96%	0%	10%	90%
Oldambt	26	25	26	4%	0%	96%	0%	8%	92%
Noordoostpolder	26	27	27	0%	4%	96%	0%	4%	96%
Hengelo (O)	27	27	27	0%	4%	96%	0%	11%	89%
Molenlanden	28	29	28	0%	4%	96%	0%	4%	96%
Alkmaar	56	54	54	4%	0%	96%	4%	4%	93%
Schouwen-Duiveland	29	29	28	0%	3%	97%	3%	14%	83%
Den Helder	29	29	28	0%	3%	97%	3%	3%	93%
Nieuwegein	29	30	25	0%	3%	97%	14%	0%	86%
Medemblik	30	29	29	3%	0%	97%	3%	0%	97%
Alphen aan den Rijn	63	68	69	0%	3%	97%	0%	8%	92%
Emmen	64	63	64	2%	2%	97%	0%	2%	98%
Roosendaal	33	33	32	0%	3%	97%	3%	9%	88%
Stichtse Vecht	33	34	32	0%	3%	97%	3%	6%	91%
Zwolle	68	69	71	0%	3%	97%	0%	7%	93%
Assen	43	43	43	0%	2%	98%	0%	7%	93%
Noardeast-Fryslân	45	45	44	0%	2%	98%	2%	7%	91%
De Fryske Marren	45	45	45	0%	2%	98%	0%	2%	98%
Nederweert	9	9	9	0%	0%	100%	0%	33%	67%
Terschelling	4	4	4	0%	0%	100%	0%	25%	75%
Hillegom	9	10	9	0%	0%	100%	0%	22%	78%
Alphen-Chaam	5	5	5	0%	0%	100%	0%	20%	80%
Laarbeek	11	11	10	0%	0%	100%	9%	18%	73%
Waalre	6	6	5	0%	0%	100%	17%	17%	67%
Ommen	15	16	16	0%	0%	100%	0%	13%	87%
Midden-Delfland	8	8	8	0%	0%	100%	0%	13%	88%
Bergen op Zoom	29	30	30	0%	0%	100%	0%	10%	90%
Zuidplas	21	21	21	0%	0%	100%	0%	10%	90%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Harlingen	11	11	11	0%	0%	100%	0%	9%	91%
Aa en Hunze	23	23	23	0%	0%	100%	0%	9%	91%
Gilze en Rijen	12	12	12	0%	0%	100%	0%	8%	92%
Steenbergen	12	12	12	0%	0%	100%	0%	8%	92%
Loon op Zand	13	13	13	0%	0%	100%	0%	8%	92%
Renkum	14	19	17	0%	0%	100%	0%	7%	93%
Olst-Wijhe	14	15	15	0%	0%	100%	0%	7%	93%
Oost Gelre	16	16	17	0%	0%	100%	0%	6%	94%
Westerveld	17	17	16	0%	0%	100%	6%	6%	88%
Tiel	17	17	17	0%	0%	100%	0%	6%	94%
Waddinxveen	18	19	18	0%	0%	100%	0%	6%	94%
Dalfsen	19	20	19	0%	0%	100%	0%	5%	95%
Maashorst	19	24	26	0%	0%	100%	0%	5%	95%
De Wolden	20	20	18	0%	0%	100%	10%	5%	85%
Ooststellingwerf	22	23	23	0%	0%	100%	0%	5%	95%
Hof van Twente	27	27	27	0%	0%	100%	0%	4%	96%
Woerden	28	28	28	0%	0%	100%	0%	4%	96%
Altena	28	28	28	0%	0%	100%	0%	4%	96%
Rijswijk	29	29	28	0%	0%	100%	3%	3%	93%
Steenwijkerland	32	32	32	0%	0%	100%	0%	3%	97%
West Betuwe	35	35	34	0%	0%	100%	3%	3%	94%
Eemnes	7	7	5	0%	0%	100%	29%	0%	71%
Bunnik	8	8	7	0%	0%	100%	13%	0%	88%
Heerde	10	10	9	0%	0%	100%	10%	0%	90%
Eersel	10	10	9	0%	0%	100%	10%	0%	90%
Texel	12	12	11	0%	0%	100%	8%	0%	92%
Stadskanaal	19	19	19	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Schiermonnikoog	1	1	1	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Vlieland	1	1	1	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Borne	14	14	14	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Druten	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Hattem	6	6	6	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Heumen	7	7	7	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Oldebroek	14	15	15	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Putten	14	14	14	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Rozendaal	1	1	1	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Lopik	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Montfoort	5	5	5	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Renswoude	3	3	3	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Rhenen	8	8	8	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Wijk bij Duurstede	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Blaricum	7	7	7	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Bloemendaal	15	15	15	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Enkhuizen	8	8	8	0%	0%	100%	0%	0%	100%

Gemeente	TK25	EP24	TK23	extra tov EP24	anders tov EP24	zelfde tov EP24	extra tov TK23	anders tov TK23	zelfde tov TK23
Landsmeer	8	8	8	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Oostzaan	4	5	5	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Hardinxveld-Giessendam	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Oudewater	6	6	6	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Albrandswaard	13	13	14	0%	0%	100%	0%	0%	100%
West Maas en Waal	11	11	11	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Deurne	16	16	16	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Dongen	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Oirschot	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Rucphen	10	10	10	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Someren	7	7	7	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Woensdrecht	8	8	8	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Beek	12	13	13	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Beesel	7	7	7	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Bergen (L)	7	7	7	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Stein	11	11	11	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Vaals	6	6	6	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Cranendonck	11	11	11	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Gulpen-Wittem	11	11	11	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Tynaarlo	24	24	24	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Bronckhorst	24	27	27	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Montferland	19	19	19	0%	0%	100%	0%	0%	100%
Sint Eustatius	1	1	2	0%	0%	100%	0%	0%	100%

Den Haag

Retouradres: Postbus 12600, 2500 DJ Den Haag

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Minister F. Rijkaart
Postbus 20011
2500 EA DEN HAAG

Uw kenmerk

Ons kenmerk
DPZ/10993763

Contactpersoon
[redacted]

Dienst
Publiekszaken
Afdeling
Burgerzaken en Verkiezingen
Telefoonnummer
[redacted]
E-mailadres
[redacted]

Datum

Onderwerp
Evaluatie verkiezing voor de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal Kiezers buiten Nederland 2025

Geachte heer Rijkaart,

Op 29 oktober 2025 vond de verkiezing voor de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal plaats. De gemeente Den Haag organiseert de verkiezingen voor de Nederlandse kiezers in het buitenland. Er waren 133.589 Nederlanders in het buitenland geregistreerd voor de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal van 2025. Dat is een toename van bijna 25% ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezing in 2023 (TK23) waar toen 107.669 kiezers voor waren geregistreerd. In totaal hebben 86.992 kiesgerechtigden hun stem uitgebracht: 65% van het aantal kiesgerechtigden (TK23: 64,5%). De briefstemmen zijn geteld door de briefstembureaus Den Haag, Curaçao, Aruba en Sint Maarten.

In deze evaluatie deel ik naast de kerncijfers en de voorlichtingsactiviteiten ook mijn advies op basis van de ervaring uit deze verkiezing.

Kerncijfers verkiezing voor de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 2025

Geregistreerde kiezers permanente registratie	133.589
Aantal geregistreerde kiezers dat stembiljet per post wenst te ontvangen	28.615
Aantal geregistreerde kiezers dat stembiljet per e-mail wenst te ontvangen	104.974
Aantal aangevraagde en verstrekte briefstembewijzen	126.764
Aantal aangevraagde en verstrekte vervangende briefstembewijzen	4.099
Aantal kiesgerechtigden dat hun stem door iemand in Nederland liet uitbrengen via een schriftelijke volmacht	1.508
Aantal kiesgerechtigden dat met een kiezerspas kon stemmen	1.218
Geregistreerde kiezers, tijdelijk in het buitenland (M3)	2.683
Aantal te laat ontvangen briefstemmen (d.d. 27 januari 2026) Waarvan ongefrankeerd: Waarvan via consulaire posten:	2.445 17 105

Gelijke termijnen voor kiezersregistratie

Ook deze verkiezing is veel aandacht in de voorlichting gericht op het communiceren van de verschillende deadlines voor de verkiezing. Registratie voor kiezers die permanent in het buitenland wonen moet uiterlijk 6 weken voor de dag van de stemming. Voor kiezers die tijdelijk in het buitenland wonen is dit 4 weken voor de dag van de stemming. Voor de kiezer is het duidelijker wanneer deze data gelijk zijn. De gemeente zou graag zien dat de registratieaanvragen voor kiezers die tijdelijk in het buitenland wonen (M 3) ook uiterlijk 6 weken voor de verkiezingsdag ontvangen moeten zijn. Er is dan meer tijd om de aanvraag af te handelen, het briefstembewijs te verstrekken en de briefstem op te sturen naar het briefstembureau.
Advies: Maak de registratietermijn voor kiezers die tijdelijk in het buitenland verblijven gelijk aan die van kiezers die permanent in het buitenland verblijven, te weten 6 weken voor de dag van de stemming.

Meer tijd voor het briefstembureau

De Kieswet schrijft voor dat het briefstembureau de stemmen mag controleren vanaf de 7e dag voor de stemming. Het openen van de stembiljetenveloppen voor de telling mag starten vanaf 07.30 uur op de dag van de stemming. Nu steeds meer kiezers vanuit het buitenland stemmen voor verkiezingen, komen deze termijnen onder druk te staan, omdat capaciteit in personeel en ruimte beperkt is. De gemeente ziet daarom graag dat deze termijnen in de Kieswet verruimd worden, zodat de gemeente ook in de toekomst alle briefstemmen op tijd kan controleren en tellen en de kwaliteit hoog blijft. Op het moment dat het stembiljet verstuurd wordt, komen briefstemmen bij de gemeente binnen: er waren al ruim 50.000 briefstemmen binnen voor 22 oktober. De teldag van stemmen vanuit het buitenland is gecombineerd met het centraal tellen van stemmen van inwoners van de gemeente Den Haag. Om deze dag efficiënt te laten verlopen, moeten ook alle stembiljetenveloppen die al in de stembussen zitten, op tijd geopend worden. Eén dag is te kort gebleken om bijna 87.000 stembiljetten uit de envelop te halen.
Advies: Pas de termijnen als volgt aan:

- Zitting waarin het briefstembureau de stemmen controleert vanaf de 14e dag voor de dag van de stemming, in plaats van de 7e dag.
- Zitting waarin het briefstembureau de stembiljetenveloppen opent vanaf de tweede dag voor de dag van de stemming, in plaats van de dag van de stemming.

Voorlichtingscampagne kiesgerechtigden

Vanaf de val van het kabinet zijn geregistreerde kiezers geïnformeerd over de verkiezing. Een voorlichtingscampagne heeft Nederlanders die nog niet geregistreerd stonden, geïnformeerd over stemmen vanuit het buitenland en de registratie die hiervoor nodig is. Het is een succesvolle campagne geweest waarbij het kiezersregister niet-ingezetenen vanaf de val van het kabinet tot aan de verkiezing gegroeid is met bijna 25.000 kiezers. De voorlichtingscampagne is in nauwe samenwerking met Nederland Wereldwijd van het ministerie van Buitenlandse Zaken uitgevoerd. Hierin zijn de consulaire posten belangrijk geweest: zij hebben via sociale media Nederlanders bereikt in hun landen. Het percentage ontvangen briefstemmen dat via ambassades en consulaten-generaal is ontvangen is licht gestegen van 14% in 2023 naar 16% deze verkiezing.
Er is in de voorlichting ook aandacht besteed aan specifieke doelgroepen. Kiezers in een aantal landen zijn geïnformeerd over specifieke openingstijden van de consulaire posten en de briefstembureaus op Curaçao, Aruba en Sint Maarten. En ook militairen zijn geïnformeerd over hoe zij vanuit het buitenland kunnen stemmen. Om de voorlichting verder te verbeteren wil de gemeente voor militairen vanaf de volgende landelijke verkiezing een speciale online informatiepagina maken met aanvraagformulier voor stemmen vanuit het buitenland.

Toegankelijkheid vergroten door proef digitaal stemmen

Het nationaal briefstembureau ontving deze verkiezing een verzoek van de Stichting Nederlanders buiten Nederland (SNBN) om aandacht te vragen voor het toegankelijk maken van stemmen voor

kiezers die in landen wonen waar het niet mogelijk is om per brief hun stem uit te brengen. De kiesgerechtigde is afhankelijk van een (tijdige) internationale postbezorging. Ik zie dat deze steeds verder onder druk komt te staan: het aantal te laat ontvangen briefstemmen laat een forse stijging zien (bij de Tweede Kamerverkiezing van 2023 waren dit er 1.241; in 2025 zijn dit er 2.445). Voor kiezers die in verafgelegen delen van de wereld wonen zonder functionerend postsysteem kan het praktisch onmogelijk zijn om zelf de stem uit te brengen. Het inleveren van de briefstem bij consulaire posten lost dit probleem slechts deels op. De gemeente ondersteunt dan ook het idee van de SNBN om een proef te doen met digitaal stemmen voor een klein deel van de geregistreerde kiezers, waarvoor digitaal stemmen de enige haalbare mogelijkheid is om zelf een stem uit te brengen. De gemeente kan de Kiesraad, verantwoordelijk voor verkiezingssoftware, ondersteunen bij de praktische uitvoering.
Advies: Start een proef voor digitaal stemmen voor een klein deel van de geregistreerde kiezers voor wie digitaal stemmen de enige optie is om zelf een stem uit te brengen.

Onderzoek vervroegen uitslag
De media-aandacht en belangstelling van de kiezers voor de briefstemmen vanuit het buitenland was deze verkiezing groot. Dat de briefstemmen die vanuit ambassades en consulaten ontvangen zijn uiterlijk op de vijfde dag na de dag van de stemming nog geteld kunnen worden, was bij veel journalisten en het publiek niet bekend. Het aantal briefstemmen dat nog binnenkomt op maandag is niet groot (een paar honderd) weet ik van deze en vorige verkiezingen. Omdat veruit de meeste briefstemmen geteld zijn op de donderdag na de verkiezingsdag wil ik met de Kiesraad en uw ministerie onderzoeken of een uitslag op vrijdag na de dag van de stemming mogelijk is.

Tot slot
De gemeente heeft het afgelopen jaar nieuwe webformulieren geïntroduceerd, waarmee kiezers zich kunnen registreren en hun verkiezingsaanvragen kunnen doen. Ik heb ervaren dat dit de toegankelijkheid sterk heeft verbeterd. Mijn ambitie is nog steeds om het digitaal briefstembewijs (standaard) en een ontvangstbevestiging te introduceren, zodat de gemeente de verkiezing voor Nederlanders in het buitenland transparanter en toegankelijker kan organiseren.

met vriendelijke groet,

Rapport

Meldpunt onbeperkt stemmen

December 2025

Rapportage van de meldactie over toegankelijkheid van de Tweede Kamer verkiezingen 2025

ieder(in)

Inhoud

Samenvatting en aanbevelingen **3**

Inleiding **7**

1. Meldingen uit 174 gemeenten **8**

2. Meeste meldingen over het stemlokaal en stembiljet **9**

3. Meer positieve dan negatieve ervaringen **10**

4. De toegankelijkheid van het stemlokaal **11**

Goede ervaring 11
Trappen, drempels en toegangsdeuren 12
Hellingen 13
Indeling en obstakels 13
Stemhokje 14
Stembus 15
Scootmobiel 15
Voorzieningen 16
Parkeren 17
Bereikbaarheid stemlokaal 17
Rustige omgeving 18

5. Het stembiljet **19**

Te groot stembiljet 19
Leesbaarheid 21
Stemmal 21

6. Hulp en informatie door leden van het stembureau **24**

Bejegening en hulp 24
Hulp in het stemhokje 24
Verwarring over regels 26

7. Informatie van de gemeente over de verkiezingen **28**

Informatie over het stemproces 28
Informatie over toegankelijkheid van stemlokalen 28

8. Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's **30**

Hoeveelheid informatie 30
Toegankelijkheid van de informatie 30

9. Volmacht en niet stemmen **31**

Niet gestemd 31
Volmacht 31

Samenvatting en aanbevelingen

Bij het Meldpunt onbeperkt stemmen voor de Tweede Kamerverkiezingen 2025 hebben 356 mensen hun ervaring gedeeld met de toegankelijkheid van het stemproces voor mensen met een beperking of chronische aandoening.

Samenvatting

Het aantal meldingen over een positieve ervaring (44%) is hoger dan het aantal meldingen over een negatieve ervaring (33%). En 23% van de ervaringen is neutraal. Meldingen die (o.a.) gaan over het stembiljet zijn het minst vaak positief (37% positief).

Het stemlokaal

- Over de toegang tot het stemlokaal zijn veel meldingen binnengekomen en veel daarvan zijn positief. Opvallend is dat een aantal meldingen gaan over vooruitgang: de toegankelijkheid is verbeterd ten opzichte van de vorige verkiezingen. Er is waardering voor gemeenten die voor het verbeteren van de toegankelijkheid gebruik maakten van de ervaringen en tips van mensen met een beperking zelf.
- Nog niet alle stemlokalen zijn zelfstandig toegankelijk. De toegang wordt soms belemmerd door trappen, drempels en zware toegangsdeuren. Ook zijn er meerdere meldingen over te steile hellingen. Om hoogteverschillen te overbruggen worden soms oprijplaten gebruikt, die te schuin liggen of te kort zijn.
- Een onhandige indeling van het stembureau belemmert op een aantal locaties de toegankelijkheid. Ook staan er soms objecten in de weg, waardoor mensen met een rolstoel niet naar binnen kunnen.
- Een aantal mensen rapporteert over het stemhokje vooruitgang: het stemhokje is nu voor hen wel passend in tegenstelling tot eerdere jaren. Nog niet alle stemlokalen beschikken over stemhokjes die geschikt zijn voor mensen van verschillende lengte en met verschillende type rolstoelen. Ook een verlaagde stembus is niet altijd beschikbaar. De standaard ‘kliko’ is te hoog voor mensen in een rolstoel of kleine mensen.
- Een aantal meldingen zijn gedaan door mensen die vanuit hun scootmobiel willen stemmen. Dat lukte bij een aantal van hen goed. Anderen ondervonden belemmeringen om met de scootmobiel het stembureau binnen te gaan of om gebruik te maken van het stemhokje. Zij hebben soms buiten het stemhokje hun stem uitgebracht.
- Enkele meldingen gaan over onvoldoende verlichting in het stemlokaal en in het stemhokje. Stoelen zijn niet overal beschikbaar, ook niet bij het verlaagde stemhokje. Voorzieningen als Tolk op afstand voor mensen met een auditieve beperking en de beschikbaarheid van de stemmal voor slechtzienden worden als positief benoemd.

- De bereikbaarheid van het stemlokaal is niet overal goed geregeld. Er zijn meldingen over slechte bereikbaarheid door werkzaamheden, gebrek aan openbaar vervoer en een grote afstand tot het rolstoeltoegankelijke stemlokaal. Parkeerplaatsen zijn soms goed geregeld, maar in andere situaties zijn er parkeerplaatsen die in de praktijk niet bruikbaar zijn.
- Nog niet overal kunnen mensen die gevoelig zijn voor prikkels in een rustige sfeer hun stem uitbrengen. Prikkels die genoemd worden zijn muziek, harde of veel geluiden, drukte en elektromagnetische straling.

Het stembiljet

- Heel veel meldingen gaan over het grote formaat van het stembiljet. Mensen met een beperkte handfunctie, mensen in een rolstoel, maar ook mensen met andere chronische aandoeningen geven aan dat het stembiljet voor hen niet te hanteren is. Ze hebben hulp nodig en dat betekent verlies van zelfstandigheid, verlies van stemgeheim en discussies over het recht om hulp te mogen ontvangen. Het grote formaat maakt het ook lastig om het juiste hokje te vinden en in te kleuren. In een enkel geval is iemand onzeker of het stemmen gelukt is of stemt iemand uiteindelijk maar niet. Het kleinere stembiljet dat in een aantal pilotgemeenten gebruikt wordt, is een goed alternatief, aldus enkele meldingen.
- Het kleine lettertype en weinig contrast (lichtgrijze letters) maken het stembiljet voor een aantal mensen lastig leesbaar.
- Meerdere mensen met een visuele beperking hebben hun ervaring met het gebruik van de stemmal gedeeld. Er is vooral veel waardering voor deze manier om zelfstandig te kunnen stemmen. Enkele gemeenten doen iets extra’s om het gebruik van de stemmal mogelijk te maken, zoals een proefstemlokaal om te oefenen met de stemmal en het verzorgen van vervoer vanaf huis naar de locatie met de stemmal. Ook bij de stemmal speelt het grote formaat van het stembiljet een rol. Zo is er een melding dat het lastig is om het biljet goed in de mal te plaatsen en is er een goede ervaring met de proef met het kleinere stembiljet in combinatie met de stemmal.

Hulp en informatie door leden van het stembureau

- Er zijn veel positieve meldingen over de hulpvaardigheid en vriendelijkheid van de leden van het stembureau. Enkele mensen hadden een minder goede ervaring. Zij hadden graag meer hulp aangeboden gekregen en misten betrokkenheid.
- Er zijn meerdere meldingen gedaan over hulp in het stemhokje. De ervaringen lopen sterk uiteen. Een aantal mensen krijgt hulp van een stembureaulid of van familie en is daarmee tevreden. Anderen melden dat hulp niet werd toegestaan of dat er discussie ontstond over het meenemen van een naaste in het stemhokje. Door het gebrek aan steun ervaren mensen gevoelens van machteloosheid, spanning en verdriet.

- Naast discussie over regels is er soms verwarring over de regels en procedures bij hulp in het stemhokje. Niet alle stembureauleden zijn goed op de hoogte van de regels. En ook mensen met een beperking zelf zijn niet altijd bekend met de regels voor hulp in het stemhokje.

Informatie van de gemeente over de verkiezingen

- Over de informatie van de gemeente over het stemmen zijn een aantal melders tevreden. Maar de kieslijst blijkt niet altijd toegankelijk (met voorleessoftware of in braille) voor mensen met een visuele beperking. Verder zijn er meldingen over een te klein lettertype en ingewikkeld taalgebruik.
- Een aantal deelnemers aan de enquête meldt een positieve ervaring met (soms uitgebreide) informatie over toegankelijkheid van stemlokalen. Uit andere ervaringen komt naar voren dat informatie over de toegankelijkheid lastig te vinden was of in de praktijk niet bleek te kloppen.

Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's

- Er zijn weinig ervaringen gedeeld en toegelicht over de informatie van politieke partijen. Eén deelnemer meldt van maar twee partijen informatie ontvangen te hebben en drie meldingen gaan over de ontoegankelijkheid van de informatie. Bij PDF teksten is het lastig om zelf de leesbaarheid te vergroten en de informatie is niet altijd in begrijpelijke taal geschreven.

Niet stemmen en volmacht

- Er zijn meerdere meldingen gedaan door mensen die niet hebben kunnen stemmen vanwege hun handicap en leefsituatie. Als oplossing noemen zij online via DigiD stemmen.
- Over het stemmen via een volmacht kwamen uiteenlopende ervaringen binnen. Een aantal mensen heeft naar tevredenheid gebruik gemaakt van de mogelijkheid om te stemmen per volmacht, ook voor kinderen met een verstandelijke beperking. Bij anderen lukt het niet, o.a. omdat er niet ondertekend kan worden.

Aanbevelingen

De uitkomsten van het Meldpunt onbeperkt stemmen zijn onderdeel van de landelijke evaluatie van de toegankelijkheid van de Tweede Kamerverkiezingen 2025 voor mensen met een beperking of chronische ziekte. Het is daarnaast belangrijk dat ook gemeenten zelf zorgvuldig evalueren en dat zij daarbij de lokale vertegenwoordigers van mensen met een beperking of chronische ziekte betrekken.

De uitkomsten van het Meldpunt laten een positieve ontwikkeling zien. Er gaat veel goed met de toegankelijkheid van de verkiezingen en een aantal mensen rapporteert vooruitgang ten opzichte van de vorige verkiezingen. Tegelijkertijd zijn er nog steeds mensen met een beperking die obstakels tegenkomen bij het

uitoefenen van hun stemrecht. Op basis van de uitkomsten van het Meldpunt zien we de volgende verbeterpunten:

- Betrek - ook op lokaal niveau - ervaringsdeskundigen met verschillende beperkingen bij de voorbereidingen van de verkiezingen 2026. En streef naar diversiteit bij de bemensing van de stemlokalen.
- Zorg dat álle stembureaus in 2026 echt fysiek toegankelijk zijn. Los de knelpunten met toegangsdeuren, drempels en steile hellingen op. Maak daarbij gebruik van de richtlijnen in de NEN 9120 toegankelijkheid van gebouwen. Zorg voor lage stemhokjes en stembussen, goede verlichting en biedt een prikkelarme omgeving. Breid het aantal inclusieve stemlokalen met voorzieningen voor mensen met een zintuiglijke beperking verder uit.
- Inventariseer de opties om stemmen vanuit een scootmobiel beter te faciliteren, zoals bredere stemhokjes. En verstrek duidelijke informatie aan burgers over stembureaus die wel of niet toegankelijk zijn met een scootmobiel.
- Maak haast met het traject om een kleiner stembiljet te introduceren. Zorg in ieder geval dat de stemhokjes (formaat van het blad, koordjes aan potlood) zijn afgestemd op het formaat van het stembiljet.
- Maak het gebruik van de stemmal in iedere gemeente mogelijk.
- Zet in op het zoveel mogelijk zelf stemmen van mensen met een verstandelijke beperking en regel de ondersteuning die zij hiervoor nodig hebben, waaronder de mogelijkheid voor proefstemmen. Maak hulp in het stemhokje voor deze doelgroep mogelijk.
- Zorg dat leden van stemlokalen (nog) beter op de hoogte zijn van de regels over hulp bij het stemmen. En voorkom pijnlijke discussies in het stembureau door betere communicatie naar burgers over situaties waarbij hulp bij het stemmen wel is toegestaan en wanneer niet.
- Stimuleer gemeenten om over de toegankelijkheid van de stembureaus complete informatie aan te bieden en om op een toegankelijke wijze hun inwoners te informeren over de verkiezingen. Stimuleer of verplicht gemeenten om deze informatie in ieder geval aan te bieden op de website waarismijnstemlokaal.nl
- Stimuleer politieke partijen om hun partijprogramma’s in begrijpelijke taal en via toegankelijke kanalen bekend te maken.
- Onderzoek of online stemmen via DigiD ingevoerd kan worden, zodat mensen met een beperking vanuit huis zelfstandig kunnen stemmen.
- Bied meer voorlichting aan stemgerechtigden en hun naasten over de procedure voor een volmacht, ook in het geval dat de persoon zelf door de beperking geen handtekening kan zetten. En zorg dat stembureauleden tot in detail op de hoogte zijn van de regels rond het stemmen per volmacht.

Inleiding

Rondom de verkiezingen voor de Tweede Kamer op 29 oktober 2025 heeft Ieder(in) het Meldpunt onbeperkt stemmen geopend. Van 27 oktober tot en met 5 november was het mogelijk om ervaringen met de toegankelijkheid van het stemproces voor mensen met een beperking of chronische aandoening te melden.

Mensen met een beperking of chronische ziekte zijn via een bericht op de Ieder(in)-website, via de ruim 200 lidorganisaties, via social media en via het Ieder(in)-panel uitgenodigd om ervaringen met het stemmen - zowel positief als negatief - te melden. Melden was mogelijk via het invullen van een korte vragenlijst. Dit heeft in totaal 356 volledig ingevulde vragenlijsten opgeleverd.

1. Meldingen uit 174 gemeenten

Meldingen komen uit het hele land, uit 174 verschillende gemeenten. Uit grote steden komen de meeste meldingen, met Amsterdam (15) en Eindhoven (13) als koplopers, gevolgd door Utrecht en Zwolle met ieder 8 meldingen.

Gemeenten met de meeste meldingen	Aantal meldingen
Amsterdam	15
Eindhoven	13
Utrecht	8
Zwolle	8

2. Meeste meldingen over het stemlokaal en stembiljet

Er is gevraagd over welk onderwerp de melding gaat. Bij deze vraag kon men meerdere antwoorden aankruisen.

Het meest genoemd wordt het stemlokaal (69%), gevolgd door het stembiljet (44%). En ruim een kwart (26%) meldt een ervaring over hulp en informatie door leden van het stembureau. Veel mensen doen een melding over meerdere onderwerpen tegelijk, waardoor de percentages optellen tot boven de 100%.

Waar gaat jouw ervaring over?	Percentage	Aantal
Het stemlokaal	69%	245
Het stembiljet	44%	158
Hulp en informatie door leden van het stembureau	26%	94
Informatie van de gemeente over de verkiezingen	12%	44
Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's	5%	18
Iets anders, namelijk:	15%	55

Totaal 356

15% van de deelnemers aan de vragenlijst geeft aan een melding te doen over iets anders. Meerdere meldingen gaan over mensen die niet gestemd hebben, over de bereikbaarheid van het stemlokaal en over afhankelijk zijn van anderen, bijvoorbeeld via een volmacht.

3. Meer positieve dan negatieve ervaringen

Aan de deelnemers is gevraagd hoe ze hun ervaring beoordelen: positief, neutraal of negatief.

Was je ervaring positief, negatief of neutraal?	Percentage	Aantal
Positief	44%	158
Neutraal	23%	81
Negatief	33%	117

Het aantal meldingen over een positieve ervaring (44%) is hoger dan het aantal meldingen over een negatieve ervaring (33%). En 23% van de ervaringen is neutraal.

Veel meldingen gaan over meerdere onderwerpen en de beoordeling (positief, negatief of neutraal) gaat dan over het totaal van de ervaring. Daarom kunnen we de beoordelingen niet één op één aan de onderwerpen koppelen. Toch wordt er wel een tendens zichtbaar. Meldingen die (ook) gaan over het stembiljet zijn het minst positief (37% positief). Meldingen die (ook) gaan over informatie van de politieke partijen zijn vaak 72% positief. Hetzelfde geldt voor meldingen over informatie van de gemeente (66% positief) en over hulp en informatie door leden van het stembureau (65% positief). En van de meldingen over het stemlokaal is de helft (51%) positief.

Was jouw ervaring positief, negatief of neutraal?	Positief	Neutraal	Negatief
Het stemlokaal	51%	19%	29%
Het stembiljet	37%	28%	35%
Hulp en informatie door leden van het stembureau	65%	14%	21%
Informatie van de gemeente over de verkiezingen	66%	14%	20%
Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma’s	72%	11%	17%

4. De toegankelijkheid van het stemlokaal

Over de toegankelijkheid van het stemlokaal zijn 245 meldingen binnengekomen. Daarvan zijn er 126 positief en 72 negatief. 47 meldingen zijn neutraal.

Goede ervaring

Veel mensen melden een positieve ervaring over de toegankelijkheid van het stemlokaal.

Het stemlokaal was goed rolstoel toegankelijk en het bureaublad in het stemhokje kon door een medewerker van het stembureau in een hand om draai op rolstoel hoogte worden gemaakt.

Electrische deuren om binnen te komen en een verlaagd blad in te stemmen. Echt een inclusieve omgeving.

Ik woon op 2 minuten rijden (scootmobiel) van het Stadsloket Noord dus daar ga ik stemmen. Er is een stemhok voor mensen met diverse beperkingen: je kunt er zitten, je kunt er met scootmobiel en al in, voor blinden en slechtzienden ligt er apparatuur waarmee ze een auditieve stem kunnen doen. De locatie is geheel vlak en ruim genoeg voor scootmobielen, rolstoelen, hulphonden etcetera en er word goed opgelet.

Opvallend is dat een aantal meldingen gaan over vooruitgang: de toegankelijkheid is beter dan bij de vorige verkiezingen.

Ik had dit keer een hele positieve ervaring met het stemlokaal. Waar ik vorige keer niet zelfstandig binnen kon komen omdat er wel een ramp lag maar deze steil was en de deur erg zwaar, was het nu in een andere ruimte. Er lagen verschillende ramps die naadloos op elkaar aansloten waardoor ik echt geheel probleemloos naar binnen kon. Ik heb nog nooit zulke fijne ramps gezien eigenlijk! Want vaak is er op het laatst nog een hobbeltje ofzo maar dat hadden ze dus met een extra drempel hulpje ondervangen. De deur stond de hele tijd open dus dat leverde ook geen probleem op.

Het was tot in de puntjes geregeld! Toegankelijke entree, wc, controle én stemhokje. Met het stembiljet in de bak doen is geholpen (die was net te hoog). Veel beter geregeld dan vorig jaar.

Er is waardering voor gemeenten die voor het verbeteren van de toegankelijkheid gebruik maakten van de ervaringen en tips van mensen met een beperking zelf.

Positief was wel dat het licht in het stemlokaal/ stemhokje veel beter was dan de vorige keer. De gemeente heeft wel wat gedaan met de door mij aangegeven problemen bij het stemmen voor mensen met een beperking.

Wij gaan 29-10 de toegankelijkheid van verschillende stembureaus testen (op uitnodiging van de gemeente).

Verder in het stemlokaal was alles top van laag stemhokje tot lage kliko om de stembiljet in te doen. En ook erg hulpvaardig met noteren wat er beter kan.

Trappen, drempels en toegangsdeuren

Over de toegang tot het stemlokaal kwamen redelijk veel meldingen met knelpunten binnen. Uit deze meldingen blijkt dat niet alle stemlokalen zelfstandig toegankelijk zijn. De toegang wordt soms belemmerd door trappen, drempels en zware toegangsdeuren. Daarbij maakt het uit of er vanuit het stembureau iemand aanwezig is om hulp te bieden of dat men afhankelijk is van toevallige medestemmers.

Het was in het gemeentehuis. Daar zijn trappen om binnen te kunnen komen. Had er wel wat moeite mee.

De stemlokatie had altijd een ingang zonder trappen maar nu moest je via een andere ingang naar binnen met een forse trap. De naastgelegen hellingbaan was smal en had geen leuning en was dus geen alternatief. Met rolstoel of rollator was het een toer om bovenaan de deur te kunnen openen, met verminderde armkracht zelfs onmogelijk zonder hulp van toevallige medestemmers.

Kon niet naar binnen drempel van 8 cm. Hulp duwde rugleuning bijna stuk.

Voor het eerst stemmen in de rolstoel. De grootste drempel was letterlijk de drempel 😅 *rolstoel kwam er vooruit niet overheen, achteruit gelukkig wel. Een oprijplankje was fijn geweest.*

De buitendeur van het stemlokaal heeft een zware dranger die ik niet zelfstandig open krijg en er was geen bel. Ik moet dus buiten wachten tot er iemand langs komt die kan helpen. Gelukkig was het droog.

Op zich was mijn ervaring positief, omdat ik vandaag met mijn wandelstok een klein stukje kon lopen en mijn man erbij was. De buitendeur van het stemlokaal zat een dranger op en was voor mij erg zwaar om open te maken. Hij kon ook niet open blijven staan. Als ik met mijn rolstoel was gekomen alleen, had ik moeten wachten totdat er iemand de deur voor mij opendeed. Mensen in het stemlokaal stonden niet bij de buitendeur, maar waren allen in het stemlokaal (geen zicht op buitendeur).

De drempel was een beetje lastig voor een rolstoel, maar bij het besturen van die van mijn dochter ondervond ik geen problemen. Kan me voorstellen dat het lastiger is als je zelf je rolstoel bestuurt of in een scootmobiel zit. Wel was de persoon die bij de deur stond heel attent, vroeg ook of het ging lukken. En bij het naar buiten gaan heb ik ook weer de ingang genomen, omdat die beter toegankelijk was dan de looproute naar de uitgang. Maar iedereen was heel behulpzaam en attent, voor mij belangrijker dan het feit of het stemlokaal fysiek gezien 100% toegankelijk is. Als mensen alert zijn en willen helpen, dan kom je al een heel eind.

Hellingen

Meerdere meldingen gaan over te steile hellingen. Om hoogteverschillen te overbruggen worden soms oprijplaten gebruikt. Maar die platen liggen soms te schuin (of zijn te kort), waardoor de helling te steil is. In één melding zijn oprijplanken verwijderd, omdat ze te glad zouden zijn voor de 'lopende bezoekers'.

Het stemlokaal had een trap van enkele treden waar een helling overheen gelegd was voor rolstoelgebruikers. Deze helling was veel te steil en zelfs met duwen door mijn partner was het moeizaam om omhoog te komen, zelfstandig was dat nooit gelukt. Omlaag moest achteruit en weer erg moeizaam door de grote helling. Ik kon dus niet zelfstandig stemmen.

Stemlokaal is volgens de gemeente rolstoeltoegankelijk, maar deur had drempel en het minimale opritje ervoor lag scheef en was zo schuin dat het voor mijn rolstoel niet lukte zonder duw van andere aanwezigen.

Rolstoeltoegankelijk maar wel met hulp door te steile helling, stemlokaal in O. Deur is ook te zwaar om zelf te openen als je in rolstoel zit, met rollator loopt.

Ik heb in het oude stadhuis gestemd waar op de binnenplaats de gaten tussen de kinderkopjes groter waren dan de breedte van mijn wielen. De drempelhulp was te kort en te laag, kwam maar tot halverwege de drempel. Deze kon ik niet nemen zonder hulp van mijn kind.

De planken voor de drempel waren verwijderd, omdat het anders te glad zou zijn voor lopende mensen.

Indeling en obstakels

Een aantal mensen maakt melding van een slechte toegankelijkheid door een onhandige indeling van het stembureau. Ook staan er soms objecten in de weg, waardoor mensen met een rolstoel niet naar binnen kunnen.

Stembureau C. is super toegankelijk. Helaas werden de stemhokjes dan weer in het lager gelegen deel van het atrium geplaatst waardoor mensen een trap af moeten en rolstoelen en rollators toch weer hulp nodig hebben, terwijl er ruimte genoeg was in het andere deel van het atrium gelijkvloers…

Ik werkte op een stembureau in een gymzaal wat verre van toegankelijk was. Eerst moest je tussen de fietsen van een middelbare school door en daarna nog een stuk langs bomen die met hun wortels de tegels scheef en los hadden geduwd. Daar was het 's avonds ook pikkedonker. Bij de gymzaal aangekomen moest je 2 hoge treden op waar geen leuning was. Binnen gelijk linksaf over een hoge drempel een kleedkamer in en met een slinger rond een bankje (zonder poot op de hoek dus lastiger met een geleidestok te vinden). En dan had je nog 2 keer dat je over een hoge drempel moest voordat je in de gymzaal kwam.

Bord met bewegwijzering pal op de stoep, rollers konden er niet langs. Na aangeven bij stembureaulid meteen verplaatst.

Ik ga altijd naar het stembureau in mijn eigen woongebouw. Dit keer was de indeling van het stembureau zo slecht, dat ik niet naar binnen kon met mijn rolstoel en handbike. Het begon bij de deur, wat in principe een dubbele deur is, zodat je een brede ingang krijgt. De andere helft van deze dubbele deur kon niet open, want daar had men de stembus voorgezet. Hoe het er binnen uit zag, kon ik niet zien, want er stonden teveel mensen. Maar aangezien voor mij het betreden al vrij onmogelijk leek, heb ik me omgekeerd en heb halsoverkop geregeld dat iemand anders mijn stem uitbracht. Ik vind dit zo slecht.

Stemhokje

Een aantal mensen rapporteert dat het stemhokje (of de indeling daarvan) nu voor hen wel passend is in tegenstelling tot eerdere jaren.

Na de laatst 2x niet in het stem hokje te passen kwam ik dit keer en was de ruimte aangepast. Ik kon nu zelf langs de medewerkers waar het eerst te smal was en er was een lager en breder stemhokje.

De opstelling ín het stemlokaal was veranderd, waardoor ik met genoeg privacy kon stemmen. Ik pas met mijn 2 meter lange, elektrische ligrolstoel, niet in een stemhokje. Ik heb ook aangegeven dat het voor mij een ideale situatie is en dat ik hoopte dat het voor een volgende keer óók zo staat.

We werden prima geholpen toen ik met S. 47 jaar maar kort, en maar 130 cm, kwam om te stemmen. Het stemhokje werd meteen omgetoverd naar een laag stemhokje, zodat ze alles zelf kon doen. Complimenten!!

Nog niet stemlokalen beschikken over stemhokjes, die geschikt zijn voor mensen van verschillende lengte en met verschillende type rolstoelen.

Op de eerste locatie was er geen stemhokje geschikt om te stemmen vanuit een rolstoel, op de tweede locatie was dit er gelukkig wel.

Konden we 'vroeger' nog in eigen wijk stemmen, nu moesten we naar een heel andere wijk waar geen stemhokje was voor rolstoelers.

Stemhokje is veel te smal, met rolstoel en handbike kom ik niet in de buurt van het blad. Ook niet bij het potlood, dat met een te korte ketting vast was gemaakt op het blad. Bij een 2 x zo breed hokje, echt flink ruim!, kan ik langs het blad staan! Nu geklungel met bolletje kleuren. Èn met weer opvouwen biljet als je niet bij het blad kunt. Daarna heel lastig weer in de bus doen.

Stembus

Een aantal meldingen gaan over de hoogte van de stembus of kliko. Voor kleine mensen of vanuit een rolstoel is het lastig om het stembiljet in een hoge stembus te doen.

In gemeentehuis Helmond was alles toegankelijk met elektrische rolstoel. Ik had geen hulp nodig want alles lukte, alleen de 'kliko' waar je het formulier in moest duwen is aan de hoge kant voor rolstoelers! Ik had er moeite mee aangezien ik vandaag mijn ribben gebroken heb. Mijn man had het anders voor mij er wel in kunnen duwen, maar ik vind wel dat ze daar ook rekening mee mogen houden!

Stembus hoog, met moeite formulier erin gekregen.

Het stembiljet in de stembus doen was moeizaam: te hoog vanuit de rolstoel.

Een goede ervaring is er met een stembureau dat wel beschikt over een lage stembus.

Verder in het stemlokaal was alles top van laag stemhokje tot lage kliko om de stembiljet in te doen .

Scootmobiel

Er zijn een aantal meldingen binnengekomen van mensen die vanuit hun scootmobiel willen stemmen. In een aantal gevallen lukte dat goed.

Er kwam direct iemand aan om de deur voor mij te openen, hoewel me dat op de scootmobiel zelf lukte omdat de dranger en deur niet te zwaar waren. Ik werd ook direct geholpen om met de scoot bij het rode potlood te kunnen komen. Er was ruimte genoeg om te manoeuvreren, dus dit ging prima. Ik gebruikte een hokje met hoge plank, omdat ik de scoot daar precies onder kon rijden.

Ik kon met mijn scootmobiel prima in het stemlokaal komen en had er ook veel ruimte om te manoeuvreren. Er was een verlaagd stemhokje met een stoel waarop ik kon gaan zitten. Ik kon net iets minder goed bij de stembus om mijn biljet erin te doen, maar het lukte me toch heel goed en anders had ik hulp kunnen vragen van de vrijwilliger die erbij zat. Alle en medewerkers waren erg vriendelijk en attent.

Anderen ondervonden belemmeringen om met de scootmobiel het stembureau binnen te gaan of om gebruik te maken van het stemhokje. Een aantal van hen heeft buiten het stemhokje de stem uitgebracht. En één persoon heeft een blanco stem uitgebracht omdat ze niet in het stemhokje paste.

Toegang prima. Echter verlaagde hokje was niet breed genoeg voor scootmobiel, kon niet bij het blad en de ketting a.h. potlood was te kort.

Ik kon met mijn scootmobiel niet naar binnen ivm zeer zware klapdeuren. Zelfs met hulp van mijn kind lukte het maar moeizaam. Daarna moest ik een hoek om waarbij ik meerdere keren moest 'steken' om de bocht te kunnen maken.

Met de scootmobiel moet ik naar binnen door een achteringang, maar die deur stond al wagenwijd open. Bij de tussendeur kreeg ik hulp. Alles staat goed aangegeven met borden. Het was geen probleem dat ik buiten het stemhokje, op het display van mijn scootmobiel, heb gestemd. Er zijn geen hokjes waar een scootmobiel in past. Daar doen ze bij een ander stemlokaal wel heel moeilijk over en daarom wil ik daar niet meer naar toe, ook al is dat veel dichterbij.

Ik ben mindervalide en afhankelijk van een scootmobiel. De drempel was al een obstakel, en stemhok is te hoog! Ik heb moeite met staan, dus ik kon niet stemmen zoals ik wilde. Moest met scootmobiel naast stemhok gaan staan, stembiljet opengevouwen neerleggen op mijn scootmobiel om te kunnen stemmen. Was er zo van streek door, dat ik het biljet weer heb dichtgevouwen en dus blanco in de bus laten gooien, want ik kwam er niet bij.

Voorzieningen

Er zijn enkele ervaringen gemeld over de verlichting in het stemlokaal en stemhokje. Deze meldingen gaan over onvoldoende verlichting, maar ook over een locatie waar de verlichting inmiddels wel goed is.

Goede heldere verlichting in de stemhokjes. Dat had ik in eerdere jaren wel anders meegemaakt.

Met rolstoel: zeer zware toegangsdeur, zat dicht. Anderen hebben hem open en dicht gedaan. Verder was de gehele lokatie (sporthal) veel te donker.

We hebben gestemd in de kantine van sporthal Heuvelland. Het is er goed rolstoeltoegankelijk en er is een laag stemhokje. De verlichting is hier slecht. Ik heb dat vorig jaar ook al aangegeven. Mijn slechtziende moeder kon niet eens zien waar ik was, laat staan waar ze heen moest. In het hokje is iets meer verlichting, maar in combinatie met de slechte verlichting van de ruimte blijft het nog steeds te donker voor slechtzienden. Ik heb uiteindelijk met mijn moeder in het hokje voor haar gestemd.

Stoelen zijn niet overal beschikbaar, ook niet bij het verlaagde stemhokje.

Lange wachtrij. Echter, geen faciliteiten voor mensen die slecht ter been zijn.

Er was geen stoel bij het lage stemloket, er werd niet op mijn roepen gereageerd dus een andere stemmer heeft de aandacht getrokken.

Het stem lokaal erg klein, en geen zit mogelijkheden. Had geluk het was niet druk.

De beschikbaarheid van voorzieningen zoals Tolk op afstand voor mensen met een auditieve beperking en de stemmal voor mensen met een visuele beperking (zie verder ook hoofdstuk 5) worden gewaardeerd. Stembureauleden zijn met het gebruik hiervan soms nog onwennig.

Gemeente doet mee met Tolk op Afstand. Zoals de vorige verkiezingen. Nu was de QR-code nergens te zien. Dus ik vroeg het. Ander stembureau lid zei dat ze het ergens had gezien. Iemand ging zoeken. In een witte multomap zat in een showtasje de QR-code + globale info Tolk op Afstand. Ik zei dat ze dat beter konden ophangen zodat doven niet hoeven te vragen. Het werd vastgeplakt op de tafel.

Parkeren

Er zijn meerdere meldingen over parkeren bij het stembureau. Dat is soms goed geregeld, maar in andere situaties zijn er parkeerplaatsen die in de praktijk niet bruikbaar zijn.

Voor het eerst dit jaar was voor het stemlokaal in Dinteloord een invalidenplek voor auto gemaakt! Daar was ik heel blij mee. Verder was het stemlokaal prima toegankelijk!

De invalide parkeerplaats werd geblokkeerd. Bij de balie heb ik dit gemeld en er werd meteen actie ondernomen.

Stemlokaal zelf goed toegankelijk doordat het in een zaal onderin een seniorenflat was. Dit stemlokaal was ook aangemerkt als toegankelijk. Echter, parkeren in de buurt was bijna niet mogelijk omdat de ingang achter een slagboom ligt en aan de straat voor de slagboom nauwelijks plek en geen gehandicaptenparkeerplaats.

Wel een invalide parkeerplaats maar de afval containers er zo langs zetten dat ik met mijn stoel deze parkeerplaats niet kan gebruiken.

Bereikbaarheid stemlokaal

De bereikbaarheid van het stemlokaal is niet overal even goed. Er zijn meldingen over slechte bereikbaarheid door werkzaamheden, gebrek aan openbaar vervoer en een grote afstand tot een rolstoeltoegankelijk stemlokaal.

Het stemlokaal was goed aangegeven en zeer toegankelijk

Ze waren aan het bouwen rond de sporthal waar je kon stemmen. Er waren grondplaten neergelegd waar je overheen kon rijden met kinderwagen, rollator of scootmobiel, echter met passeren moest je door het zand. En de platen lagen soms met grote openingen boven elkaar (dus te hoge drempels). Dit was wat behelpen en jammer. Ikzelf liep met rollator.

Het stemlokaal was prima in gericht met een stemmal het is alleen slecht toegankelijk met het openbaar vervoer.

In gemeente B. zijn niet alle stemlokalen rolstoeltoegankelijk waardoor ik niet dichtbij huis heb kunnen stemmen.

Het dichtstbijzijnde stemlokaal was 5 min rijden 25 min lopen. Vanuit de zorginstelling waar ik woon werd aangegeven dat er niet gestemd kon worden als de ouders/verwanten niet kwamen helpen met vervoer naar het stemlokaal.

Rustige omgeving

Enkele meldingen gaan over de prikkels in het stemlokaal voor mensen die daarvoor gevoelig zijn. Deze meldingen gaan over drukte, geluid/muziek en over elektromagnetische straling.

Het was hier rustig, dus niet overprikkeld geraakt.

Een erg druk stemlokaal, en weinig begrip voor mensen met VG.

Volgens de waarismijnstemlokaal website was de (…)kerk in S. een prikkelarm stembureau (overigens niet aangegeven als filteroptie. Net als alle andere toegankelijkheidsfilters niet aangevinkt waren). Bij aankomst buiten galmde de kerkklok wat een enorm lawaai maakt, hoe het binnen klinkt weet ik niet maar lijkt me nog harder. Het stemlokaal was namelijk in 1 grote holle ruimte waar alle geluiden galmden. Er stond een mevrouw op flinke afstand haar stembiljet te vouwen, het stemhokje was van ijzer, net als de ketting waar het stempotlood aan vast zat. Al deze geluiden galmden door de ruimte. De route naar buiten was langs de kerkbankjes en kunstwerken(?) over een vloer waar de voetstappen goed hoorbaar waren en het felle daglicht kwam overal naar binnen. Ik was al overprikkeld doordat de kerkklok niet uit was gezet, de rest van de ervaring heeft dit erger gemaakt.

Veel te harde muziek!

Het stemlokaal is vergeven van elektromagnetische straling van draadloze apparatuur. Ik ondervind daar lichamelijke klachten van (ik ben in het bezit van een officiële diagnose-brief van een erkende Nederlandse arts). Ik zou graag in een stralingsarme omgeving willen stemmen, maar die zijn er niet.

5. Het stembiljet

Over het stembiljet zijn 158 meldingen gedaan. 59 meldingen zijn positief, 55 negatief en 44 neutraal.

Te groot stembiljet

Heel veel meldingen gaan over het grote formaat van het stembiljet. Het uitvouwen en opvouwen van dit stembiljet wordt als heel lastig ervaren. Mensen met een beperkte handfunctie, mensen in een rolstoel, maar ook mensen met andere chronische aandoeningen geven aan dat het stembiljet voor hen niet te hanteren is.

> *Het stembiljet was vreselijk veel te groot en met 1 hand heel moeilijk op te vouwen.*
>
> *Veel te groot om in het stemhokje te gebruiken. Zeker in de rolstoel.*
>
> *Ook was het geen doen als rolstoelgebruiker, zo'n groot stembiljet. Ik moest eerst het papier helemaal vouwen, anders kon ik het niet afrekken om het juiste hokje in te kleuren om te stemmen (als je staat kan het biljet naar beneden hangen, maar als je zit is daar geen ruimte voor! Erg onhandig dus). Het zou beter zijn als het biljet breder is (meer kolommen) en minder lang. Een stuk toegankelijker voor rolstoelgebruikers en mensen met korte armen.*
>
> *Enorm stembiljet. Moeilijk uit te vouwen en op te vouwen met reuma handjes.*
>
> *Door braces aan mijn armen/handen is het moeilijk om het formulier weer opgevouwen te krijgen.*
>
> *Drama om met dit veel te grote formulier om te gaan als je een cerebellaire ataxie hebt met tremoren.*

Een aantal mensen geeft aan dat ze hulp nodig hebben, alleen vanwege de afmetingen van het stembiljet. Dit leidt tot verlies van zelfstandigheid, verlies van stemgeheim en discussies over het recht om hulp te mogen ontvangen. In een enkel geval is iemand onzeker of het stemmen gelukt is of stemt iemand uiteindelijk maar niet.

> *Het stembiljet is zo groot dat ik door mijn beperkte armbereik niet zonder hulp kan stemmen, mijn hulp moet het biljet helemaal tot ongeveer A5-formaat opvouwen (een hele uitdaging) zodat ik zelf het bolletje kan inkleuren. Omdat het biljet zo klein moet worden opgevouwen MOET ik mijn hulp vertellen op welke partij en nummerrange ik wil stemmen, dat voelt niet goed want dit gaat in tegen het stemgeheim. Waarom moet ik iemand vertellen op wie ik stem alleen omdat ik een lichamelijke handicap heb?*
>
> *Het formulier is dusdanig groot dat ik het niet zelfstandig kan openen en past niet op mijn rolstoelblad. Medewerkers zijn correct, maar zelfstandig stemmen was onmogelijk.*

Het stemhokje op zich was toegankelijk met mijn rolstoel maar het blad waarop het stemformulier uitgevouwen moest worden te ondiep/smal en ook het stemformulier zelf was voor mij erg lastig uit en weer op te vouwen. Daarbij had ik graag even hulp van mijn moeder gewild, we gaan altijd samen en zij wist op wie ik wilde stemmen. Maar haar hulp mocht niet want dan zou mijn stem ongeldig worden. Nu heb ik zitten etteren om het voor elkaar te krijgen, dit lukte niet en toen maar op de partij gekozen die ik evt. als andere optie had maar niet mijn voorkeur.

Formulier is veel te groot, kreeg het niet goed weer opgevouwen en niet in bak, heb gevraagd of degene ernaast dat wilde doen, die zei ja, ik ga ervan uit dat dat gebeurd is.

Mijn ervaring dit i.v.m. onze verstandelijk beperkte dochter, vanwege de grootte van het stemformulier hielp ik haar en dit mocht dus niet, onzin vind ik dit, van tevoren toch met haar besproken wat zij wil kiezen!!!!

Uitstekend toegankelijk. Alleen die rol behang, stembiljet, is niet de hanteren van mensen met reuma klachten aan de handen. Ik had hulp nodig van mijn partner om het enigszins fatsoenlijk open te vouwen. Daar werd ik bot op aangesproken door een medewerker van het stembureau. Ik dacht dat hij een grapje maakte, maar nee, mijnheer de ambtenaar vond dat mijn partner niet bij mij mocht zijn in het stemhokje. Vervolgens heb ik van het stembiljet een prop gemaakt, hem dat overhandigd en vertrokken. Ongeldige stem dus.

Het stembiljet is niet alleen moeilijk te hanteren, er zijn ook meldingen dat het door de omvang lastig is om het juiste hokje te vinden en in te kleuren.

Het stembiljet is veel te groot en de partij waarop ik wil stemmen niet duidelijk te vinden.

Een erg druk stemlokaal, en weinig begrip voor mensen met VG. Stemformulier veel te veel informatie en veel te groot.

Moeilijk zo'n groot formulier. Lastig weer opvouwen, moeilijk zoeken voor juist vakje.

Het stembiljet is echt veel te groot groter als mijzelf. Heb drie pogingen moeten doen voordat ik er in slaagde hem weer op te vouwen. Opvouwen werd er ook niet makkelijker op door de vele kreukels die het biljet had opgelopen bij mijn poging het juiste vakje wat ik rood wilde kleuren te bereiken.

Over het kleinere stembiljet, dat in een aantal pilot-gemeenten gebruikt wordt, kwam een positieve ervaring binnen. Een kleiner formaat (of andere vormgeving) ziet men als een goed alternatief.

(…) In deze gemeente werd het nieuwe stem-invul-biljet gebruikt. Is gemakkelijker te hanteren dan de grote uit-te-vouwen-flappen papier.

Het biljet is eigenlijk te groot voor iemand in een elektrische rolstoel. Ik ben jaloers op gemeenten waar een proef is met een klein biljet.

Ik weet dat er een proef is met een kleiner stembiljet is in een aantal gemeente. Ik hoop echt dat dit kleinere stembiljet ingevoerd gaat worden. Ik wil graag zo zelfstandig mogelijk kunnen stemmen op de kandidaat die ik wil.

Het stemlokaal was goed toegankelijk voor mensen met een beperking. Het stembiljet daarentegen was veel te groot. Het formaat wat we thuis ontvangen hadden was eenvoudiger geweest.

Het formulier vond ik een draak van een ding, alsof je een grote wegenkaart opensloeg en met de grootste moeite weer dicht moest zien te vouwen. Men kan beter overgaan op formaat boekje en meerdere bladzijdes maken, handzamer en ook met je stem onzichtbaar in de kliko te doen.

Leesbaarheid

Over de leesbaarheid van het stembiljet kwamen meerdere meldingen binnen. De meldingen gaan over het kleine lettertype en over te weinig contrast (lichtgrijze letters). De loep biedt soms uitkomst.

Veel te kleine letters.

Het stembiljet was te onhandig en had te kleine letters voor mij als slechtziende.

Tekst te klein op stembiljet.

Het stembiljet is veel te groot en te kleine letters. Ik mocht de loep gebruiken, dat scheelt.

De invulhokjes en letters waren vrij klein, zeker de namen van de mensen. Ik wilde graag op een vrouw stemmen, is ook wel gelukt, maar ging moeizaam. Volgende keer neem ik mijn loep mee.

Het stembiljet was in lichtgrijs gedrukt, niet in zwart. Ik kon het zelfs met mijn leesbril niet lezen. Ik moet uiteindelijk om een VERLICHTE loep vragen om de namen te zien en mijn hokje in te vullen.

Stemmal

Over het gebruik van de stemmal zijn meerdere meldingen gedaan. Er is vooral veel waardering voor deze manier om zelfstandig te kunnen stemmen.

Heel blij dat de stemmal en de mogelijkheid om op deze manier te stemmen met mooie geleide lijnen weer mogelijk is gemaakt. Ondanks de hoge kosten maar het betekent zoveel om zelfstandig te kunnen stemmen.

Ik heb zelfstandig gestemd met de stemmal en de medewerkers van het stembureau waren vriendelijk en goed voorbereid.

De mal is in het Gemeentehuis, 15 minuten lopen. De medewerkers van stembureau waren vriendelijk en wisten wat de stemmal was. Ik was om 11.00 uur de eerste die er gebruik van ging maken. De doos met ongevouwen stembiljetten moest nog geopend worden en de stembox nog aangesloten op stroom. Ook een potlood moest nog even gepakt worden maar alles in vriendelijkheid en rust. Heb mijn stem kunnen uitbrengen en kon kiezen om het biljet zelf te vouwen en in bus te doen of het laten doen (zelf gedaan).

Enkele gemeenten doen nog iets extra's om het gebruik van de stemmal mogelijk te maken. Er is een melding over een proefstemlokaal om te oefenen met de stemmal. En enkele gemeenten verzorgen het vervoer vanaf huis naar de locatie waar de stemmal zich bevindt.

Hadden een proef stemlokaal om de stemmal uit te proberen. En later is hij meegelopen.

Ik ben blind en heb met de stemmal gestemd in het stadskantoor van L. Als onderdeel van een pilot ben ik met een auto van de gemeente thuis opgehaald en na afloop teruggebracht. In het stadskantoor ben ik prima begeleid. De audiobox en stemmal hebben mij weer de mogelijkheid geboden om geheel zelfstandig te stemmen met behoud van mijn stemgeheim.

Ik heb maandagmorgen met Care Travel gebeld en afgesproken, dat men mij woensdagmorgen om 9.00 u. vanaf mijn huisadres naar het gemeentehuis te G. zou brengen. De chauffeur bleef wachten tot ik klaar was met stemmen, wat heel prettig is. De regiotaxichauffeur mag niet blijven wachten namelijk. Dankzij deze geboden reismogelijkheid kon ik op het gemeentehuis zelfstandig met behulp van de stemmal mijn stem uitbrengen. (…) Deze mogelijkheid om via dit vervoer naar het stembureau gebracht te kunnen worden was nieuw. Het was heel fijn om na het stemmen en het kopje koffie dat de chauffeur en mij werd aangeboden we weer richting T. konden gaan.

Ook bij het gebruik van de stemmal zijn er meldingen over het formaat van het stembiljet. Iemand meldt dat er veel gedoe was om het grote stembiljet goed in de mal te krijgen. Een ander persoon meldt een goede ervaring met de proef met kleinere stembiljetten in combinatie met de stemmal.

Het stembiljet is zo groot dat het bijna niet goed in de mal te krijgen is. Voor de leden van het stembureau veel gedoe en het lag ook nog verkeerd, waardoor alles gecontroleerd moest worden. Ik zie geen meerwaarde meer in het stemmen met de mal en laat mij voortaan weer gewoon assisteren.

Ik heb een grotendeels positieve ervaring met het stemmen deze verkiezingen. Ik heb een visuele beperking en in mijn gemeente was een stemlokaal met een stemmal, waardoor ik zelfstandig mijn stem kon uitbrengen. In mijn gemeente werd een test gedaan met kleine stembiljetten (daarom was er in ieder geval in 1 lokaal een stemmal aanwezig, die hoort bij de test volgens mij, zoiets hoorde ik tenminste). Ik ben voor een kleiner stembiljet, ik vind het overzichtelijker en het opvouwen is veel makkelijker!

Daarnaast is het met deze stembiljetten makkelijker voor meer gemeentes om meer stemmallen aan te schaffen, omdat de mal hetzelfde kan blijven. Dit spaart geld en hopelijk kunnen er zo in meer stembureaus stemmallen gelegd worden, zodat op meer plekken blinden en slechtzienden zelf kunnen stemmen.

6. Hulp en informatie door leden van het stembureau

Er zijn 94 ervaringen gemeld met hulp en informatie door leden van het stembureau. Het merendeel (61) daarvan is positief, 20 zijn negatief en 13 zijn neutraal.

Bejegening en hulp

Er zijn veel positieve meldingen over de hulpvaardigheid en vriendelijkheid van de leden van het stembureau.

Het is altijd gezellig, er staat wat lekkers op tafel, goede ontvangst altijd druk.

Vriendelijke hulpvaardige mensen.

Uitstekend geregeld allemaal en vriendelijke mensen die behulpzaam zijn vanochtend in het stembureau Provinciehuis.

De mensen zijn erg aardig, toen er voor mij teveel herrie was om iets te kunnen verstaan, is het gewoon herhaald zonder gezucht of iets dergelijks.

Enkele mensen hadden een minder goede ervaring. Zij hadden graag meer hulp aangeboden gekregen en misten betrokkenheid.

De mensen van het stembureau vonden het merkwaardig toen ik vroeg wat ik moest doen. Eerst id kaart of stempas. Ik zat in mijn scootmobiel en niemand vraagt of ze ergens bij kunnen helpen, hierdoor mis je betrokkenheid.

Zoals gebruikelijk was er geen hokje voor mensen die een rolstoel of scootmobiel hebben en ik moest weer zelf vragen om de plank te verlagen. De ander zei dat haar collega zou helpen met het formulier ontvouwen. In haar haast liet ze het rode potlood achter het stemhokje vallen, toen ze de plank verlaagde. Ik kon haar nog net terugroepen om het potlood te pakken. Om hulp vragen bij het openvouwen van het formulier kon niet, want ze was al weg. Uit zichzelf vroeg ze dat niet. Het formulier is te onhandig. Ook al is het niet te zien, heb ik onzichtbare beperkingen aan handen en armen. Iedere keer het zelfde liedje. Nu merkte ik echt dat ik een "lastige" stemmer was, in hun nonverbale houding.

Hulp in het stemhokje

Er zijn meerdere meldingen gedaan van mensen die hulp nodig hebben in het stemhokje. De ervaringen lopen sterk uiteen. Een aantal mensen krijgt hulp van een stembureaulid of van familie en is daar blij mee.

De algemene ervaring is goed. Er was weer een stemmal aanwezig. De ontvangst verliep echter wat rommelig. Het leek alsof er een beetje paniek was dat ze iemand moesten bellen omdat er iemand was die hier gebruik van wilde maken. Gelukkig heeft de mevrouw die werd opgeroepen mij prima geholpen en heb ik zelfstandig kunnen stemmen met de stemmal.

Ik ben analfabeet en dit keer geholpen! Ik had de cijfers getekend op wie ik wilde stemmen. Ik heb het laten nakijken of ik de goede had aangekruist. Dat was zo.

Onze zoon van 42 jr is verstandelijk gehandicapt en kan niet lezen. Aanvankelijk doet men moeilijk dat mijn vrouw meeging in stemhokje maar doorzetten helpt en mochten ze beiden in het stemhokje.

Er zijn ook meldingen van mensen aan wie de hulp niet wordt toegestaan. Of bij wie discussie ontstaat over het meenemen van een naaste in het stemhokje. Door het gebrek aan steun ervaren mensen gevoelens van machteloosheid, spanning en verdriet.

Met mijn visuele beperking was het bijzonder vervelend om te stemmen. Ik loop met een rollator waar duidelijk op wordt aangegeven dat ik slechtziend ben. Ik kon stemmen in het gebouw waar ik woon, dus met id en stembiljet en mijn buurvrouw als begeleider op weg naar de mensen achter de tafels. Daar gaf ik meteen aan dat ik een begeleider mee had om mij te helpen met het rondje kleuren. Ik kreeg meteen te horen dat dit niet mocht. Wij mochten niet met 2 personen in het stemhokje. Waarop ik meteen zei dan stem ik niet. Op datzelfde moment riep iemand anders achter de tafel dat het wel mocht maar ik moest wel uitleggen waarom ik hulp nodig had. Vervolgens wees zij mij op de veel te kleine loep. Waarop ik zei daar niets aan te hebben en dat ik toch echt hulp nodig had in het veel te donkere stemhokje. Uiteindelijk mocht het en kon er gestemd worden. Dit vervelende voorval heeft heel veel met mij gedaan, dat ik er nu nog na een week last van heb.

Ik mocht niet met mijn moeder samen in één hokje om te stemmen en dat vond ik raar. Waarom mag dat niet? Mijn moeder heeft voor mij gestemd, dan mag ik er toch bij staan?

Ik heb autisme en verwerkt de informatie anders. Aangezien alles niet in Jip en Janneke is… Er mag niemand mee in het stemhokje om even te helpen met het formulier uitvouwen, invouwen dat lukt motorisch niet omdat ik daar ook een handicap mee heb. Van het stembureau helpt niemand. Er zijn ook teveel prikkels bij het stemmen.

Vanwege mijn ernstige visuele beperking stem ik, sinds mijn partner twee jaar geleden is overleden altijd samen met mijn jongste broer. Dit keer werden wij bij een van de stembureaus in het dorp geweigerd, althans wij mochten niet samen het stemhokje in waarbij mijn broer mij dan wilde helpen om het juiste hokje in te kleuren. Er werd door een van de leden van het stembureau gezegd dat ik zelfstandig het stembureau in was gelopen en dan kon ik ook wel zelfstandig het hokje invullen!! (…) Vervolgens ontstond er een discussie en vonden ze dat ik uiteindelijk dan maar de volmacht moest invullen. Dezelfde dame die ook vond dat ik niet samen met mijn broer in het stemhokje mocht gaf toen ook aan dat ik de volmacht buiten het stemlokaal moest invullen. Ik zou trouwens niet weten waar ik dat had moeten doen. En daar komt bij dat ik het gewoon zelf niet kon invullen! Uiteindelijk werd mijn

broer boos en die heeft gewoon het formulier gepakt, ofwel het stembiljet de machtiging ingevuld en mij aangewezen waar ik moest tekenen en uiteindelijk was ze bereid om mij het stemformulier te geven.

Mijn vader heeft Alzheimer. Daarom ging mijn moeder met hem mee om te stemmen. Hij volgt de politiek nog en heeft zijn hele leven gestemd. Hij wil daarom ook graag stemmen. Bij het stemlokaal mocht mijn moeder hem niet helpen (het opvouwen van het stembiljet is lastig voor hem). Maar er werd ook niet aangeboden dat een medewerker van het stembureau hem ging helpen. Er was 0,0 medeleven of compassie. Niemand die ze wilde helpen. En mijn moeder mocht mijn vader dus ook niet helpen. Resultaat: ze zijn boos, verdrietig en teleurgesteld weg gegaan, zonder te stemmen. Dit kan toch niet de bedoeling zijn?

Mijn dochter is meervoudig beperkt. Kan geen potlood vasthouden. Communiceert met een spraakcomputer. We hebben vooraf uitgebreid gesproken over wat stemmen is, waarom we dat doen. Filmpjes over stemmen bekeken. Politieke partijen bekeken op Steffie. Die tekst was te moeilijk. Daar een simpele samenvatting van gemaakt. Veel erover gesproken en toen kon zij zelf op de spraakcomputer haar keuze maken. Toen we op het stembureau kwamen begon de voorzitter aldaar heel moeilijk te doen. Dat ze geen hulp mocht krijgen van mij om het potlood vast te houden. Dat ze het zelf aan moest wijzen. De man ging met ons mee het hokje in. Op de spraakcomputer wees ze met de oogbesturing haar keuze aan. Ondanks de enorme drukte en veel prikkels (het was in de hal van een theater). De man zei meerdere keren dat hij erg veel moeite had met de hele gang van zaken. Dat ik haar niet mocht beïnvloeden. En ga zo maar door. Hoe moet dit voor mijn dochter zijn geweest... ze was van te voren zo trots dat ze echt kiezen. Ondanks haar verstandelijke beperking. Ze wist heel goed waar ze voor koos. Gelukkig hield ik voet bij stuk en heeft ze gestemd. Maar ik kon wel huilen. Wat een spanning en een stress. AFSCHUWELIJK!

Verwarring over regels

Naast discussie over regels blijkt uit meldingen ook dat er soms verwarring is over de regels en procedures. Stembureauleden zijn niet altijd op de hoogte van de regels. En ook mensen met een beperking zelf zijn niet altijd bekend met de regels voor hulp in het stemhokje.

Ik heb hoge dwarslaesie en daarom de aantekening op mijn ID "niet in staat tot tekenen". Een vriendin ging voor mij stemmen. Op de website van de rijksoverheid (www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verkiezingen/vraag-en-antwoord/iemand-machtigen-om-te-stemmen-bij-verkiezingen) staat dat een handtekening op de stempas e.d. niet nodig is. Op het stembureau had niemand ervaring en/of kennis hiervan. Na uitleg van mijn vriendin "geloofden" ze haar (wat op zich ook al vreemd is). Maar men maakte hierover wel een aantekening. Mijn stem is uitgebracht maar vraag niet hoe.

Mijn man wilde mij assisteren met stemmen. Er sprong echter meteen een dame van het stembureau voor ons en zei dat ze me zou helpen. Ik zei dat mijn man dat deed. Dat mocht niet, was haar reactie. Ik: pardon, dat doen we al 30 jaar op deze manier. Kennelijk was het overtuigend genoeg want aanvankelijk wilde ze het navragen.

Gelukkig mocht mijn betrouwbare doofblindenbegeleider mee in het stemhokje, anders was het niet gelukt. Maar of dit legaal is vraag ik me af???

Ik kan niet zelfstandig lopen en staan en heb daarom mijn 13 jarige dochter meegenomen om mij te helpen. Helaas werden we tijdens het stemmen gestoord. Dit was niet de bedoeling, aldus de stembureau medewerker. Ik gaf aan dat ik haar nodig had. De oplossing van de medewerker was dat mijn dochter tijdens het stemmen het stemhokje moest verlaten en mij daarna weer kon ophalen. Ik kan nergens vinden wat de regels hierover precies zijn. Ik vond het vervelend dat ik gestoord werd tijdens het stemmen. Ik had het hokje al ingekleurd, het stemformulier hoefde enkel nog opgevouwen te worden.

7. Informatie van de gemeente over de verkiezingen

44 mensen hebben aangekruist dat hun ervaring (onder andere) gaat over de informatie van de gemeente over de verkiezingen. Het gaat om 29 positieve ervaringen, 6 neutrale en 9 negatieve ervaringen.

Informatie over het stemproces

Enkele meldingen gaan over de informatie van de gemeente over het stemmen zelf. Daarover zijn een aantal melders tevreden.

Stemlokaal was prima Informatie gemeente was goed.

Maar de kieslijst blijkt niet altijd beschikbaar voor mensen met een visuele beperking. Ook zijn er meldingen over een te klein lettertype en informatie in moeilijke taal.

Vooraf wilde ik op de website (leiden.nl/verkiezingen) alvast mij verdiepen in de kieslijst. Leiden linkte naar een externe website die niet goed toegankelijk was met mijn voorleessoftware. Dit was het enige negatieve punt dat ik heb ervaren. Verder was het fantastisch!

Ik kreeg de kieslijst altijd in braille op mijn verzoek, maar de gemeente geeft aan dat ze hem niet meer laten opzetten. Gemeente wilde mij de kieslijst niet opsturen.

De informatiekrant is klein geletterd en stembureaus voor rolstoelers zijn beperkt.

Op het stembiljet wordt alleen verwezen naar de website van de gemeente voor informatie over andere stembureaus. Op de kieslijst wordt voor meer informatie verwezen naar de website van de gemeente en een telefoonnummer. Ook wordt verwezen naar www.kiesraad.nl. Op beide websites is informatie voor mensen die moeite hebben de informatie te begrijpen lastig te vinden. Naar mijn mening zou dit verder bovenaan moeten staan, voor mensen al afgehaakt zijn. Ik moet wel zeggen dat de website www.westbetuwe.nl veel eenvoudige taal gebruikt. Op kiesraad.nl vindt je niet zo snel iets. Het begint over toolkits met daaronder kopjes met best lastige woorden.

Informatie over toegankelijkheid van stemlokalen

Een aantal deelnemers aan de enquête meldt een positieve ervaring met (soms uitgebreide) informatie over toegankelijkheid van stemlokalen.

Via de weekkrant de Gelderse Post heeft de gemeente Oude IJsselstreek informatie gegeven over het stemmen en de geboden mogelijkheden voor mensen met een visuele, auditieve e.a. beperkingen. Voor de mensen met een visuele beperking was een stemmal op het gemeentehuis aanwezig. voor

de mensen met een auditieve beperking was de mogelijkheid aanwezig om van een doventolk gebruik te maken. Voor rolstoelers werd de mogelijkheid aangeboden om door Travel Care naar het stembureau gebracht te worden.

Ook via andere kanalen ontvangt men de informatie, bijvoorbeeld via Facebook of via de eigen belangenvereniging.

Via oogvereniging wist ik dat Velsen wederom de stemmal had. Deze info is ook via Facebook gemeld maar dat moet je dan natuurlijk wel gebruiken.

Er zijn ook een aantal ervaringen gemeld waarbij de informatie over de toegankelijkheid niet bleek te kloppen of moeilijk te vinden was.

Het stemlokaal was niet rolstoel toegankelijk terwijl op het formulier dit wel aangegeven stond. De gemeente stuurde me zojuist een mail dat op hun website deze locatie ook als niet rolstoel toegankelijk aangemerkt staat. Maar ja als je een formulier krijgt ga je dit toch niet in twijfel trekken. Maar deze locatie was echt niet te doen.

De informatie vanuit de gemeente over waar je toegankelijk kunt stemmen is te vinden maar daar moet je wel moeite voor doen.

Maar geen oprijplaat, maar drempel. Binnen ook drempels en heel smal met de rolstoel. Stond nergens aangegeven dat deze locatie niet rolstoeltoegankelijk was.

Op waarismijnstemlokaal wekt de suggestie dat het een goede inventarisatie heeft gedaan, maar mijn gemeente heeft geen info geleverd. De site van mijn gemeente heeft zelf info gepubliceerd maar daaruit maak ik op dat de twee stemlokalen die fysiek haalbaar zouden zijn vanwege de afstand, beide in het dagelijks gebruik rolstoeltoegankelijk zijn, maar in de legenda voor deze verkiezingen als niet rolstoel toegankelijk staan gemarkeerd.

8. Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's

Bij 18 meldingen is aangekruist dat deze (ook) over de informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's. Daarvan zijn er 13 positief, 3 negatief en 2 neutraal. Slechts 5 mensen hebben bij de open vraag hun ervaring over de informatie van politieke partijen toegelicht.

Hoeveelheid informatie

Eén deelnemer meldt alleen maar van twee partijen informatie ontvangen te hebben, een ander vond de aandacht (in talkshows) juist teveel.

> *Van de politieke partijen hebben wij alleen iets van BBB en Forum van Democratie ontvangen en verder van niemand.*

> *Ik ben bovengemiddeld geïnteresseerd in politiek, maar de hoeveelheid talkshow met politici deed nog bij gegeven moment de tv uitzetten.*

Toegankelijkheid van de informatie

Drie meldingen gaan over de toegankelijkheid van de informatie. Bij PDF-teksten is het lastig om zelf de leesbaarheid te vergroten. Ook is de informatie niet altijd in begrijpelijke taal geschreven.

> *Oordeel informatie van de politieke partijen is vaak te moeilijk om te kunnen begrijpen. Zou in begrijpelijker taal kunnen.*

> *Ik vond het vervelend dat veel partijen hun programma alleen als (nederlandstalige) PDF beschikbaar stelde. Dat maakt het voor mij moeilijker om vanaf mijn telefoon te lezen, omdat ik de tekst niet kan vergroten zonder elke zin mee te moeten scrollen. Ook andere aanpassingen, zoals een beter leesbaar lettertype of contrast, is daardoor lastiger.*

> *Omdat ik ergens las dat de partijprogramma's niet aan de toegankelijkheidseisen voldeden ben ik niet eens begonnen er een te lezen.*

9. Volmacht en niet stemmen

Niet gestemd

Er zijn meerdere meldingen gedaan door mensen die niet hebben kunnen stemmen door hun handicap en leefsituatie. Als oplossing noemen zij online via DigiD stemmen.

Door kindermishandeling heb ik geen contact met ouders/familie. Hierdoor heb ik ook een chronisch ziekten ontwikkeld. Begeleiding mag geen machtiging en daarom kan ik niet stemmen terwijl ik dat wel heel belangrijk vind. Ben te ziek/uitgeput en psychisch kwetsbaar om ook bijvoorbeeld in de auto mee te gaan, ook te weinig mensen kunnen mee in hulpverlening.

Door straat angst kon ik niet gaan stemmen. Hoop dat bv on line stemmen mogelijkheid wordt in de toekomst.

Ik ben huisgebonden door ernstige langdurige ziekte en kan wel iemand machtigen maar heb daarmee geen privacy over op wat ik stem en moet er maar op vertrouwen dat diegene mijn wens honoreert. Dit is in 2025 niet meer wenselijk. Ik wil via digid zelf kunnen stemmen.

Waarom niet heel simpel thuis stemmen via DigiD …… !!!???

Volmacht

Over het stemmen via een volmacht kwamen uiteenlopende ervaringen binnen. Een aantal mensen heeft naar tevredenheid van deze mogelijkheid gebruikgemaakt.

I.v.m. ziekte heb ik iemand gemachtigd om voor mij te stemmen. Fijn dat dat kan.

Ik heb als ouder namens mijn zwaar beperkte volwassen zoon met vg7 indicatie gestemd zo dat zijn stem niet verloren zou gaan.

Om ook namens mijn zwaar beperkte te zoon voor hem te stemmen zo dat zijn stem niet verloren gaat, heb ik kopie uittreksel van curatorschap akkoord door de rechtbank meegenomen.

Bij anderen lukt het niet (of bijna niet) om gebruik te maken van het stemmen via een volmacht. Zij kunnen de volmacht niet ondertekenen of de schriftelijke volmacht raakt zoek en kan niet vervangen worden.

Gemeente A. gebeld wat ik met de stempas van mij dochter kan doen, Hoe ik voor haar als curator kan stemmen. Antwoord: kan niet gooi de stempas meer in de shredder.

Ik kan volmacht niet ondertekenen.

Doordat ik chronisch ziek ben en bed gebonden ben had ik op 3 oktober al iemand voor mij schriftelijk gevolmacht. (…) Een week voor de verkiezing was de schriftelijke volmacht stempas nog steeds niet aan gekomen bij de persoon die ik had gevolmachtigd. Ik nam contact op met de gemeente. Die vertelde me dat mijn eigen stempas ongeldig is, een schriftelijke volmacht niet intrekbaar is en ze geen nieuwe schriftelijke volmacht-stempas mogen sturen. Bij een gewone stempas mogen ze wel een nieuwe sturen, maar nu niet. Ze konden niks voor mij betekenen. Een kwestie van dikke pech. Schriftelijk volmacht stemmen is voor veel chronisch zieken de enige manier om een stem te kunnen uitbrengen en het mag dan toch niet zo zijn dat wij ook letterlijk zo ons stemrecht kwijt kunnen raken als er iets mis gaat? 1 dag voor de verkiezingen kwam gelukkig toch nog de stempas binnen. Voor mij had het op het nippertje nog een goed einde en ik mocht mijn stemrecht gebruiken.

Ervaringen van kiesgerechtigden bij de Tweede Kamerverkiezing 2025

Rapport Ipsos I&O
i.o.v. het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Ipsos I&O

www.ipsos-publiek.nl

Colofon

Uitgave
Ipsos I&O

Zuiderval 70
7543 EZ Enschede

Piet Heinkade 55
1019 GM Amsterdam

Amstelveenseweg 760
1081 JK Amsterdam

Ericssonstraat 2
5121 ML Rijen

Rapportnummer
2026/098

Datum
Mei 2026

Opdrachtgever
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Auteurs
Maartje van de Koppel

Copyright
Het overnemen uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Inhoudsopgave

Samenvatting 5

Het onderzoek in het kort 5
Informatie over stemmen meestal duidelijk en begrijpelijk 5
Informatie van stemhulpen meest toegankelijk, verkiezingsprogramma's het minst 5
Wachttijd bij stemlokalen vergelijkbaar met 2023 5
Voor vier op de tien stemmers: ondersteuning en toegankelijkheid extra belangrijk 6
Soms problemen door onduidelijke routes, fysieke obstakels en grote stembiljetten 6
Redenen om niet te stemmen: vaker vanwege gebrek aan vertrouwen 6
Redenen om te machtigen: afwezigheid, tijdsgebrek en gemak 6
Bij één op tien machtigingen: stemkeuze niet van tevoren doorgegeven 6
Vaker sprake van 'verkiezingsmoeheid' bij kiezers 7
Onderzoeksverantwoording 7

1 Inleiding 9

1.1 Achtergrond 9
1.2 Uitvoering van het onderzoek 9
1.3 Leeswijzer 10

2 Informatievoorziening 13

2.1 Informatie van de gemeente 13
2.2 Duidelijkheid over stemproces 15
2.3 Informatie om stem te bepalen 16

3 Stemmen in een stemlokaal 20

3.1 Moment van stemmen en drukte bij het stemlokaal 20
3.2 Toegankelijkheid 23

4 Stemmen via een machtiging 28

4.1 Relatie tussen afgever en ontvanger van een volmacht 28
4.2 Manier van machtigen 29
4.3 Redenen om te machtigen 29
4.4 Duidelijkheid van machtigen 31
4.5 Bepalen van stemkeuze bij machtigen 32
4.6 Stemmen als machtigen niet mogelijk zou zijn 33
4.7 Houdingen over machtigen 34

5 Niet stemmen 36

5.1 Redenen om niet te stemmen 36
5.2 Redenen om niet te machtigen 39

6 Houdingen over verkiezingen 41

6.1 Frequentie van verkiezingen 41

7 Bijwonen van de stemmentelling 44

7.1 Kijken bij het tellen 44

A Doelgroepbeschrijvingen 46

A.1 Wijze van stemmen 46
A.2 Gestemd bij eerdere verkiezingen 47

B Vragenlijst 48

Introtekst 48
Stemmen (iedereen) 48
Tekst einde vragenlijst 48
Duidelijkheid stemproces (iedereen) 49
Toegankelijkheid van politieke informatie tijdens de campagne (iedereen) 50
Niet stemmen (niet-stemmers) 52
Stemmen door iemand anders (stemmers die iemand machtigen; iedereen) 53
Stemmen voor iemand anders (zelf-stemmers) 55
Toegankelijkheid (zelf-stemmers) 57
Frequentie verkiezingen (iedereen) 60

Samenvatting

Het onderzoek in het kort

Op 29 oktober 2025 vond de Tweede Kamerverkiezing plaats. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties evalueert deze verkiezing. Onderdeel van de evaluatie is een onderzoek onder kiesgerechtigde Nederlanders, uitgevoerd door Ipsos I&O. De basis voor dit onderzoek is een enquête waarvoor het veldwerk tussen 29 oktober (na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur) en 14 november 2025 plaatsvond. In totaal werkten 4.948 Nederlanders mee aan het onderzoek.

Dit onderzoek is bedoeld om inzicht te krijgen in de ervaringen van kiesgerechtigden met betrekking tot het stemproces. Er is in het bijzonder aandacht voor de toegankelijkheid van het stemproces en eventuele problemen rondom het uitbrengen van de stem. Daarnaast biedt het onderzoek inzicht in redenen om niet te gaan stemmen.

Informatie over stemmen meestal duidelijk en begrijpelijk

Veruit de meeste kiesgerechtigden (88%) ontvingen naar eigen zeggen informatie van hun gemeenten over hoe en/of waar zij konden gaan stemmen. Zeven procent zegt deze informatie niet te hebben gekregen. Degenen die informatie van hun gemeente kregen, vonden deze informatie bijna altijd duidelijk en begrijpelijk (93%).

Eén procent vond de informatie van hun gemeente niet duidelijk en begrijpelijk. Vier procent had graag méér informatie willen ontvangen (83% niet; de rest staat er neutraal tegenover of weet het niet). De precieze onderwerpen waar deze groep meer informatie over had willen krijgen zijn uiteenlopend, maar de vragen die nog het meest leefden zijn: hoe men het stembiljet moest invullen, welke stembureaus dichtbij waren, hoe de stemmen worden geteld en wat er met een stem gebeurt nadat die is uitgebracht.

Nederlanders die zelf naar het stemlokaal gingen wisten vrijwel altijd wat ze moesten meenemen om te mogen stemmen (98%; voor 1% geldt dit niet). Maar voor niet-stemmers is het vaker onbekend wat er meegebracht moet worden: 78 procent is hiervan op de hoogte, 10 procent naar eigen zeggen niet (rest: neutraal of weet niet).

Informatie van stemhulpen meest toegankelijk, verkiezingsprogramma's het minst

Naast informatie over het stemproces, konden kiezers ook van informatie gebruikmaken om hun stemkeuze te bepalen. We legden vier typen informatie voor: online stemhulpen (63% van de kiesgerechtigden heeft hier iets van gezien, gehoord of gelezen), debatten (55%), verkiezingsprogramma's (45%) en informatie van politieke partijen ergens anders dan in de programma's (58%). De meeste kiesgerechtigden die deze informatiebronnen gebruikten, vonden de informatie makkelijk te begrijpen. Dit geldt het meest voor de stemhulpen (84%) en het minst voor de verkiezingsprogramma's (64%). Nederlanders die verkiezingsprogramma's moeilijk te begrijpen vonden zeggen dat dit met name ligt aan de veelheid van informatie, gevolgd door de moeilijkheid van de taal en het ontbreken van voorkennis.

Wachttijd bij stemlokalen vergelijkbaar met 2023

De meeste stemmers die naar het stemlokaal gingen konden direct doorlopen (67%). Een kwart had een wachttijd van minder dan 5 minuten, de rest wachtte langer. De wachttijd was het kortst voor 9 uur 's ochtends. Na 4 uur 's middags moest er het vaakst gewacht worden. De wachttijd en de ontwikkeling daarvan gedurende de dag komen sterk overeen met de laatste Tweede Kamerverkiezing, in 2023.

Bij de Europees Parlementsverkiezing lag de wachttijd in de stemlokalen nog lager: 83 procent kon destijds meteen doorlopen om te stemmen. Maar de opkomst was bij deze verkiezing ook beduidend lager (46,2%).

Voor vier op de tien stemmers: ondersteuning en toegankelijkheid extra belangrijk

Ruim vier op de tien stemlokaal-stemmers geven aan dat het 'voor henzelf' heel belangrijk (19%) of belangrijk (24%) is dat stemlokalen makkelijk toegankelijk zijn of extra ondersteuning kunnen bieden. Een deel van hen (12%) controleerde zelf ook van tevoren of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking, waarbij men meestal aangeeft ook al bekend te zijn met de locatie van het stemlokaal.

Soms problemen door onduidelijke routes, fysieke obstakels en grote stembiljetten

De meeste stemmers die zelf naar het stemlokaal gingen, konden hun stem probleemloos uitbrengen. Maar, sommige stemmers ervoeren problemen met de toegankelijkheid van het stemlokaal (1%) of met het uitbrengen van hun stem (4%). De meest genoemde toegankelijkheidsproblemen werden veroorzaakt door looproutes en ingangen van stemlokalen die onvoldoende waren aangegeven, en fysieke hindernissen zoals drempels, obstakels en het ontbreken van een lift of hellingbaan. Problemen met het uitbrengen van de stem hadden in veel gevallen te maken met het grote formaat van het stembiljet.

Redenen om niet te stemmen: vaker vanwege gebrek aan vertrouwen

De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober was 78,3 procent, wat betekent dat bijna een kwart van de kiesgerechtigden niet ging stemmen. De meest genoemde reden hiervoor is dat men heeft geen vertrouwen in de politiek (38%). Daarna waren redenen om niet te gaan stemmen dat men geen interesse heeft in de politiek (21%), dat men geen keuze kon maken (15%), op reis was (13%) of uit principe niet wilde stemmen (12%).

Bij de andere verkiezingen van de afgelopen jaren was een gebrek aan vertrouwen eveneens de meest genoemde reden om niet te stemmen. Maar, het is voor het eerst *met afstand* de meest genoemde reden. In november 2023 zei nog 25 procent niet te stemmen vanwege het ontbreken van vertrouwen, nu is dat 38 procent. Ook gebrek aan interesse wordt door de jaren heen vaker genoemd.

Redenen om te machtigen: afwezigheid, tijdsgebrek en gemak

Kiesgerechtigden kunnen bij alle verkiezingen een andere kiesgerechtigde machtigen om (ook) voor hen te gaan stemmen door een volmacht af te geven. Meestal krijgt men één volmacht, vaak van een eerstegraads familielid. Degenen die een volmacht *kregen*, zeggen meestal dat de ander niet in Nederland of de juiste gemeente was (29%), geen tijd had om te stemmen (22%), dit makkelijker vond (18%) en/of hen ook bij eerdere verkiezingen machtigde (17%). Dit komt overeen met de redenen die degenen die een machtiging *afgaven* zelf noemen.

Voor stemmers die een machtiging afgaven, is het proces van machtigen over het algemeen duidelijk. Sommigen hadden echter wel moeite met machtigen: 7 procent wist niet precies hoe dit te doen, en 6 procent geeft aan dat het hen moeilijk afging.

Bij één op tien machtigingen: stemkeuze niet van tevoren doorgegeven

In de meeste gevallen is vooral gecommuniceerd voor welke partij én voor welke kandidaat de volmachtstem bestemd was. Zo zegt 52 procent van de gemachtigden dat degene voor wie zij stemden, dit van tevoren doorgaf. Een derde (31%) ontving alleen een steminstructie voor de partij.

Bij circa één op de tien machtigingen wordt de stemkeuze echter niet van tevoren gedeeld – 10 procent van de *ontvangers* van een machtiging zegt deze instructie niet te hebben gekregen, in lijn met de 8 procent van de *afgevers* van een machtiging die zegt dit niet te hebben doorgegeven.

Vaker sprake van ‘verkiezingsmoeheid’ bij kiezers

Bij een flinke minderheid van Nederlanders is er sprake van ‘verkiezingsmoeheid’: ruim een derde vindt dat er ‘te vaak verkiezingen zijn in Nederland’ (36%), 18 procent zegt zich ‘steeds minder te interesseren voor verkiezingen, omdat ze zo vaak worden gehouden’. Er is nu ook beduidend vaker sprake van ‘moeheid’ dan bij de vorige verkiezingen. Zo zei in 2023 nog 11 procent dat er te vaak verkiezingen zijn, 9 procent zei toen minder interesse te krijgen door de frequentie van verkiezingen.

Het idee dat er ‘te vaak verkiezingen zijn’ speelt onder stemmers en niet-stemmers gelijk. Maar niet-stemmers vinden het minder vaak een goede zaak dat er weer een Tweede Kamerverkiezing was (36% vs. 69% onder stemmers). Ook zeggen zij vaker dat hun interesse afneemt door de frequentie van verkiezingen (34% vs. 14%).

Onderzoeksverantwoording

Er deden 4.948 kiesgerechtigde Nederlanders mee aan dit onderzoek, dat grotendeels is uitgevoerd in het I&O Research Panel. Een klein deel van de steekproef (n = 150) is afkomstig van PanelClix. Niet-kiesgerechtigde Nederlanders behoorden niet tot de doelgroep. De vragenlijst kon ingevuld worden tussen woensdag 29 oktober (na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur) en vrijdag 14 november 2025.

De resultaten van de enquête zijn gewogen op leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio. Er is bovendien een correctie uitgevoerd op de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing (wel/niet gestemd). De weging is uitgevoerd conform de richtlijnen van de Gouden Standaard (CBS). Daarmee zijn de uitkomsten van het onderzoek representatief voor de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking, wat betreft deze achtergrondkenmerken.

Inleiding

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Aanleiding

Op 29 oktober 2025 vond de Tweede Kamerverkiezing plaats. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) evalueert deze verkiezing. Onderdeel van deze evaluatie is een enquête onder kiesgerechtigde Nederlanders, uitgevoerd door Ipsos I&O.

Onderzoeksvragen

De onderzoeksvraag die ten grondslag ligt aan dit onderzoek luidt: *welke ervaringen hadden stemmers en niet-stemmers bij de Tweede Kamerverkiezing van oktober 2025?*

De uitkomsten in dit onderzoek beantwoorden de volgende deelvragen:

1 Welke ervaringen hebben stemmers bij het stemmen in een stemlokaal?
2 Ervaren stemmers problemen bij het uitbrengen van hun stem? En zijn deze problemen voldoende opgelost?
3 Welke informatiebehoefte is er bij kiesgerechtigden?
4 Hoe zijn de ervaringen bij het verlenen en verkrijgen van een volmachtiging?
5 Welke motivaties spelen een rol bij het niet-stemmen?
6 In hoeverre is er sprake van verminderde interesse en betrokkenheid naar aanleiding van een hoge frequentie van verkiezingen? Is er sprake van ‘verkiezingsmoeheid’?

1.2 Uitvoering van het onderzoek

Vragenlijst

Het onderzoek is uitgevoerd door middel van een online enquête onder Nederlandse kiesgerechtigden (18+). De enquête werd voor het grootste deel uitgezet in het I&O Research Panel, een klein aantal respondenten was afkomstig van PanelClix (n = 150). Het veldwerk voor de enquête liep van woensdag 29 oktober (na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur) tot en met vrijdag 14 november 2025.

De vragenlijst komt grotendeels overeen met die van eerdere evaluaties (Tweede Kamerverkiezingen in 2021 en 2023, gemeenteraadsverkiezingen in 2022, Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in 2023 en Europees Parlementsverkiezing in 2024). In samenspraak met het ministerie van BZK zijn er vragen aangepast, toegevoegd aan of verwijderd uit de vragenlijst. De volledige vragenlijst is opgenomen in Bijlage B.

Respons en weging

Op woensdag 29 oktober - na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur - zijn initieel 6.000 leden van het I&O Research Panel uitgenodigd. Deze steekproef was representatief voor de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking, voor wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, regio en migratieachtergrond. Op vrijdag 31 oktober zijn aanvullend panelleden uitgenodigd, van wie uit een screening van het panel - die Ipsos I&O standaard uitvoert na verkiezingen - bekend was dat ze niet gestemd hadden. Daarnaast deden 150 respondenten, allen niet-stemmers, mee via PanelClix.

In totaal kregen 8.000 panelleden een uitnodiging om deel te nemen aan het onderzoek, 4.948 panelleden hebben de vragenlijst ingevuld. Dat is een respons van 62 procent in het I&O Research Panel.

In de gemeenten Alphen aan den Rijn, Boekel, Borne, Midden-Delfland en Tynaarlo liep bij deze Tweede Kamerverkiezing een proef met een kleiner stembiljet.[1] Respondenten uit deze gemeenten deden niet mee aan dit onderzoek.

De resultaten van de enquête zijn gewogen op leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio. Er is bovendien een correctie uitgevoerd op de opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing van 2025 (wel/niet gestemd). De weging is uitgevoerd conform de richtlijnen van de Gouden Standaard (CBS). Daarmee zijn de uitkomsten van het onderzoek representatief voor de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking, wat betreft deze achtergrondkenmerken.

Nauwkeurigheid van de uitkomsten

Bij onderzoek is er sprake van een betrouwbaarheidsinterval en onnauwkeurigheidsmarges. In dit onderzoek gaan we uit van een betrouwbaarheid van 95 procent. Bij de belangrijkste uitkomsten is er sprake van een marge van plus of min 1 à 2 procent. Indien de percentages niet optellen tot 100 procent, is dit het gevolg van afrondingsverschillen. In de resultaten zijn bij de berekening van de percentages de antwoorden ‘weet ik niet’ en ‘niet van toepassing’ meegenomen, omdat deze categorieën betekenisvol kunnen zijn.

Een aantal uitkomsten in dit onderzoek heeft specifiek betrekking op niet-stemmers. Bij deze uitkomsten is enige voorzichtigheid geboden, omdat *binnen* deze groep geen weging naar leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio toegepast kon worden. De uitkomsten voor niet-stemmers in dit onderzoek zijn niet noodzakelijk representatief voor alle niet-stemmers in Nederland. In Bijlage A zijn achtergrondkenmerken van de verschillende doelgroepen beschreven, waaronder niet-stemmers.

1.3 Leeswijzer

Doelgroepen en vergelijkingen

In dit rapport wordt verwezen naar verschillende doelgroepen. Deze zijn samengevat in Tabel 1.1. Voor meer informatie over deze groepen verwijzen we naar Bijlage A. Waar mogelijk en relevant worden de uitkomsten gepresenteerd voor deze doelgroepen en tevens naar relevante achtergrondkenmerken, zoals het opleidingsniveau, leeftijd of geslacht. Deze uitsplitsingen naar achtergrondkenmerken geven we apart weer in tabellen of figuren. Of lichten we uit in de groene kaders. Waar mogelijk en inhoudelijk relevant maken we de vergelijking met eerdere evaluaties. Verschillen tussen groepen benoemen we alleen als deze statistisch significant zijn.

[1] *Zie: https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verkiezingen/proef-met-nieuw-stembiljet*

Tabel 1.1- Groepen stemmers in het onderzoek

Groep	Omschrijving
Kiesgerechtigden	Alle Nederlanders die voor de Tweede Kamerverkiezing mochten stemmen
Stemlokaal-stemmers	Stemmers die zelf in het stemlokaal hebben gestemd
Stemmers die iemand machtigden	Stemmers die met een volmacht een ander gemachtigd hebben om voor hen te stemmen
Niet-stemmers	Kiesgerechtigden die niet hebben gestemd
'Nieuwe' stemmers	Stemmers die bij deze verkiezing voor het eerst hebben gestemd

Een achtergrondkenmerk dat nadere toelichting behoeft is het opleidingsniveau. Er wordt in dit onderzoek onderscheid gemaakt tussen de categorieën 'geen startkwalificatie' (geen onderwijs, alleen basisonderwijs of vmbo afgerond), 'praktisch opgeleid' (mbo 2, 3 of 4 of havo/vwo afgerond) en 'theoretisch opgeleid' (hbo of wo afgerond).

Een enkele keer worden uitkomsten besproken naar stemmers voor wie toegankelijkheid van de stemlokalen *voor henzelf* belangrijk was, bijvoorbeeld omdat zij extra ondersteuning nodig hebben bij het stemmen.

Ten slotte trekken we, waar mogelijk en relevant, de vergelijking met resultaten van eerdere evaluaties onder kiesgerechtigden, van de Europees Parlementsverkiezing in 2024,[2] Tweede Kamerverkiezing in 2023[3] en 2021,[4] de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in maart 2023[5] en de gemeenteraadsverkiezingen in 2022.[6]

[2] *Ipsos I&O (2024). Ervaring kiesgerechtigden bij Europees Parlementsverkiezing 2024.*
[3] *I&O Research (2023). Ervaring kiesgerechtigden bij Tweede Kamerverkiezing 2023.*
[4] *Ipsos (2021). Stemmen in tijden van corona; een evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing 2021.*
[5] *I&O Research (2023). Ervaringen van stemmers: Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen 2023.*
[6] *Ipsos (2022). Ervaringen van stemmers tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2022.*

Informatie-voorziening

2 Informatievoorziening

In dit hoofdstuk beschrijven we welke informatie kiezers hebben ontvangen over de verkiezing en hoe zij deze beoordelen. We gaan eerst in op informatie over hoe en waar men kan stemmen, die kiezers van hun gemeente hebben kunnen ontvangen. Vervolgens gaan we in op informatie op basis waarvan kiezers hun stemkeuze konden bepalen.

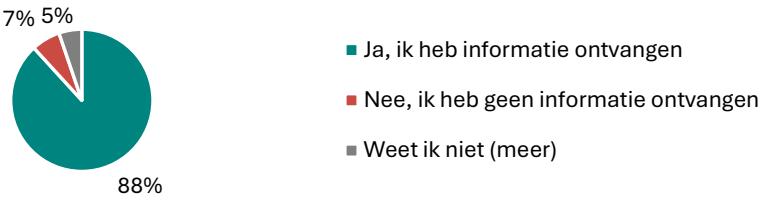
2.1 Informatie van de gemeente

Meeste kiesgerechtigden kregen informatie van gemeente

Veruit de meeste kiesgerechtigden (88%) ontvingen naar eigen zeggen informatie van hun gemeente over hoe en/of waar zij konden gaan stemmen. Zeven procent zegt deze informatie niet te hebben gekregen.

Figuur 2.1- Heeft u voor de Tweede Kamerverkiezing informatie ontvangen van uw gemeente over hoe of waar u kunt stemmen?

Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948).

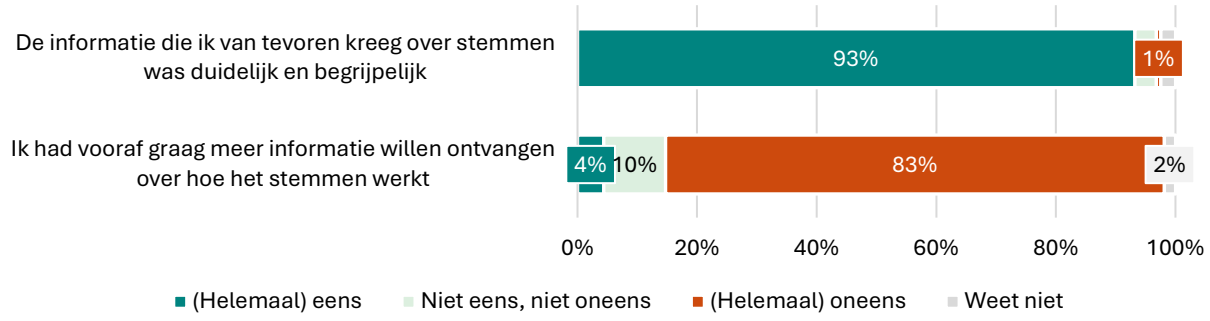

Informatie meestal duidelijk & begrijpelijk; niet-stemmers minder tevreden

Degenen die informatie van hun gemeente kregen, zijn hier bijna allemaal over te spreken. Negen op de tien (93%) van hen vond de informatie duidelijk en begrijpelijk. Vier procent van *alle* kiesgerechtigden had graag meer informatie willen krijgen van hun gemeente.

Figuur 2.2- Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

Basis: kreeg informatie over stemmen van de gemeente (eerste stelling; n = 4.460) en alle kiesgerechtigden (tweede stelling; n = 4.948)

Nederlanders die niet gingen stemmen geven vaker aan dat zij meer informatie hadden willen ontvangen over hoe het stemmen werkt dan degenen die wel stemden (10% vs. 3%). Bovendien vinden niet-stemmers de informatie die zij wel kregen minder vaak ‘duidelijk en begrijpelijk’ (79% vs. 97%). Voor beide stellingen geldt vooral dat niet-stemmers vaker kiezen voor de neutrale antwoordoptie (‘niet eens, niet oneens’).

Kleine groep had meer informatie gewild over stemproces

Degenen die aangaven dat zij van tevoren meer informatie hadden willen krijgen (4% van allen), vroegen we welke informatie zij gemist hebben. De antwoorden zijn uiteenlopend: circa een kwart had nog vragen over hoe zij het stembiljet moesten invullen (26%) en welke stembureaus in de buurt waren (23%). Eén op de vijf had meer willen weten over hoe stemmen worden geteld (21%) en wat er met de stem gebeurt nadat deze is uitgebracht. Bij eerdere verkiezingen leefden deze vragen ook het meest.

Figuur 2.3 - U had vooraf graag meer informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt. Welke informatie miste u of welke vragen had u nog?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: had meer informatie over stemmen willen ontvangen (n = 172).

Eén procent van de kiesgerechtigden is het oneens met de stelling ‘De informatie die ik van tevoren kreeg over stemmen was duidelijk en begrijpelijk’. We vroegen hen wat de informatie voor hen duidelijker zou maken. Omdat het om een kleine groep deelnemers in het onderzoek gaat (n = 26), zijn deze uitkomsten indicatief. De meest gekozen optie is ‘meer plaatjes gebruiken’. Enkele respondenten geven aan gebaat te zijn bij minder informatie tegelijk.

2.2 Duidelijkheid over stemproces

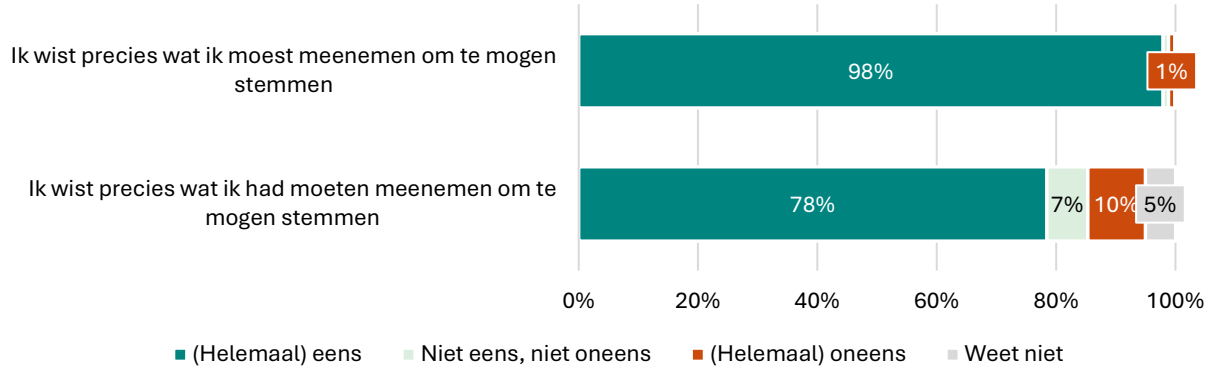
Meeste stemmers weten wat ze moeten meenemen

Vrijwel alle stemmers die zelf een stem uitbrachten in een stemlokaal wisten precies wat zij moesten meenemen om te mogen stemmen (98%). Eén procent wist dit niet precies.

Ook Nederlanders die niet hebben gestemd legden we een stelling voor om te bepalen of het duidelijk was wat men moet meenemen naar het stemlokaal. Net als in eerdere evaluaties zien we dat het kennisniveau onder deze groep wat lager ligt; 10 procent wist niet precies wat mee te nemen (78% wel).

Figuur 2.4 - Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

Basis: stemlokaal-stemmers (eerste stelling; n = 4.162) en niet-stemmers (tweede stelling; n = 563).

Met name niet-stemmers die ook bij eerdere verkiezingen nooit hebben gestemd, weten niet goed wat je moet meebrengen om te mogen stemmen: 55 procent van hen weet dat wel, 21 procent niet (rest kiest voor neutraal of weet niet).

Ook jonge niet-stemmers van 18-34 jaar (70% weet precies wat mee te nemen) en niet-stemmers met een niet-westerse migratieachtergrond (65%) weten minder vaak dan andere groepen wat je moet meenemen naar het stemlokaal.

2.3 Informatie om stem te bepalen

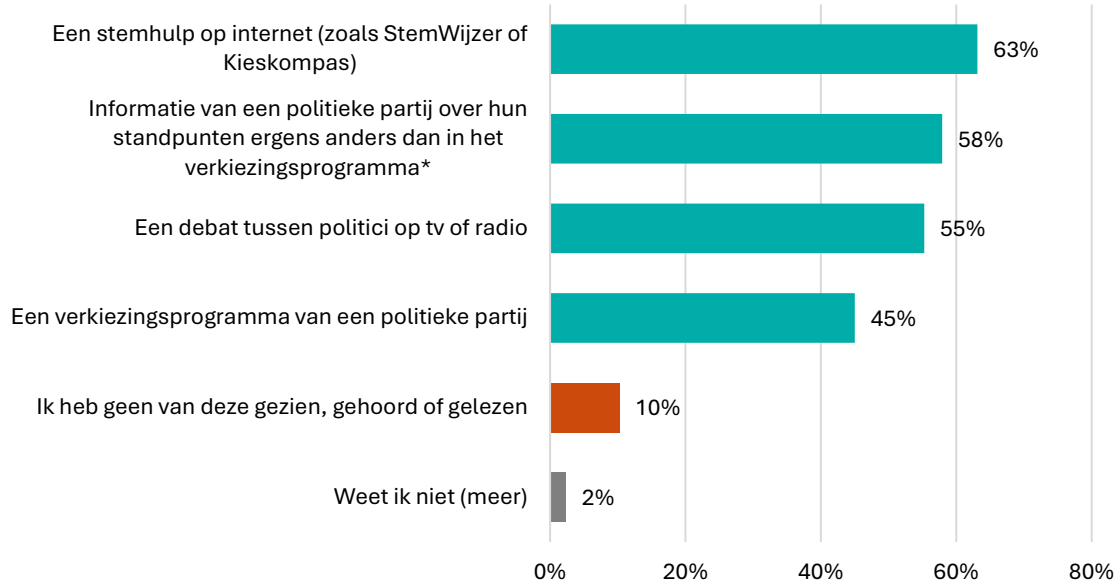
In deze evaluatie stelden we voor het eerst ook een aantal vragen over informatie die kiesgerechtigden kunnen gebruiken om hun stem inhoudelijk te bepalen. Respondenten zijn niet gevraagd naar hun stem, alleen naar de informatie die zij eventueel gebruikt hebben om de stemkeuze te maken.

Niet-stemmers kregen minder mee van stemhulpen, debatten en informatie van partijen

De meerderheid van de Nederlanders heeft een online stemhulp (63%) gebruikt, informatie van een politieke partij over hun standpunten – uit een andere bron dan het verkiezingsprogramma – meegekregen (58%) en/of een debat tussen politici (55%) gevolgd of erover gehoord. In mindere mate hebben kiezers ook informatie uit verkiezingsprogramma's verkregen (45%). Tien procent heeft geen enkele van deze informatiebronnen gebruikt.

Figuur 2.5 - Welke van de volgende dingen heeft u gezien, gehoord of gelezen in de weken voor de Tweede Kamerverkiezing?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948). *Volledige antwoordoptie: ...bijvoorbeeld op sociale media, in de krant of in een folder

Het aandeel dat geen enkele van de voorgelegde informatiebronnen gebruikt ligt duidelijk hoger onder niet-stemmers (28%) dan onder stemmers (5%). Dat geldt ook voor Nederlanders zonder startkwalificatie (14%) en praktisch opgeleiden (12%), vergeleken met theoretisch opgeleiden (6%).

Ouderen (65+) kregen vaker iets mee van debatten (62%, tegenover 52% onder 18- tot 34-jarigen), maar voor de andere informatiebronnen geldt dat jongere Nederlanders deze vaker gebruikten.

Verkiezingsprogramma's als minst toegankelijk ervaren, vooral door veelheid van informatie

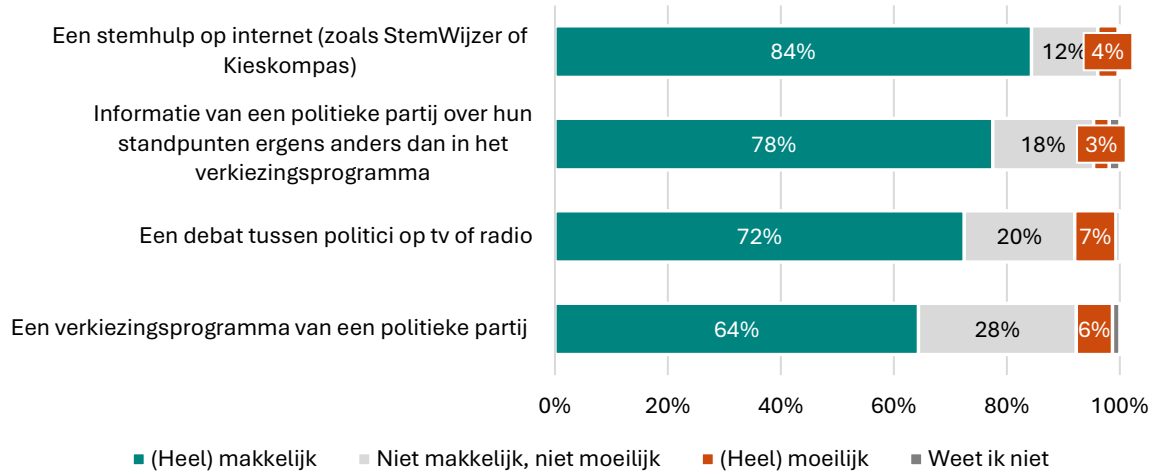
Kiesgerechtigden die een bepaalde informatiebron hebben gebruikt, vroegen we hoe makkelijk of moeilijk zij het vonden de informatie te begrijpen. Over het algemeen zegt meerderheid van de gebruikers dat de informatie (heel) makkelijk te begrijpen was.

Kiesgerechtigden die gebruik maakten van een stemhulp beoordelen deze informatie het vaakst als toegankelijk. Het minst geldt dit voor verkiezingsprogramma's: 64 procent vond deze informatie makkelijk te begrijpen, ruim een kwart (28%) vond het 'niet makkelijk maar ook niet moeilijk'. Zes procent vond de informatie in verkiezingsprogramma's (heel) moeilijk.

Hierbij is het goed te vermelden dat voor alle bronnen geldt dat er een waarschijnlijk selectie-effect is; alleen kiesgerechtigden die iets van een informatiebron hadden meegekregen, vroegen we deze informatie te beoordelen. Kiesgerechtigden die bepaalde informatie (vermoedelijk) moeilijk te begrijpen vinden, hebben deze in eerste instantie mogelijk ook niet opgezocht.

Figuur 2.6 - Hieronder ziet u de dingen die u heeft gezien, gehoord of gelezen heeft. Hoe makkelijk of moeilijk vond u het om deze informatie te begrijpen?

Basis: heeft informatie gekregen (n verschilt per informatiebron; minimaal n = 2.238 en maximaal n = 3.176).

Theoretisch opgeleiden vinden over het algemeen informatiebronnen makkelijker te begrijpen dan praktisch opgeleiden en Nederlanders zonder startkwalificatie.

Jongere Nederlanders (tot 50 jaar) vinden specifiek informatie van politieke partijen op andere plekken dan in hun verkiezingsprogramma's vaker makkelijk te begrijpen dan oudere Nederlanders.

Kiesgerechtigden die verkiezingsprogramma's moeilijk vonden, geven aan dat dit vooral lag aan de veelheid van informatie in de programma's (56%). In mindere mate geeft men aan dat de taal te moeilijk was (29%), men te weinig voorkennis had om de informatie goed te begrijpen (28%) en dat het onderwerp van de informatie te moeilijk was (21%).

Bij de andere informatiebronnen springt er niet een reden uit: vaak is het een mix van te ingewikkelde taal, te veel informatie en te weinig voorkennis. Wel is opvallend dat kiesgerechtigden die debatten moeilijk te begrijpen vonden, vaak kiezen voor 'een andere reden'. Veruit het meest gegeven antwoord is vervolgens dat politici 'door elkaar heen praten' en dat de debatten 'te weinig inhoudelijk waren'. Zo schrijft een kiezer: "*Iedereen schreeuwt door elkaar heen. Alles is ingestudeerd maar er wordt niet rustig en verstaanbaar gecommuniceerd. Het is vijandig.*"

Tabel 2.1 - U vond < informatiebron > moeilijk te begrijpen. Wat maakte de informatie voor u moeilijk?
Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: vond < informatiebron > moeilijk te begrijpen; n is onderaan in de tabel aangegeven.

Wat maakte de informatie moeilijk?	Verkiezings-programma	Andere info van partij	Stemhulp	Debat
De taal was te moeilijk	29%	13%	11%	7%
Er was te veel informatie	56%	29%	15%	22%
Het onderwerp was ingewikkeld	21%	30%	27%	8%
De opmaak of presentatie was onduidelijk	19%	15%	7%	16%
Ik had te weinig voorkennis om de informatie goed te begrijpen	28%	26%	39%	14%
Het tempo was te hoog	5%	7%	1%	21%
Er was een andere reden	14%	34%	39%	61%
Weet ik niet (meer)	3%	1%	3%	3%
n =	*146*	*86*	*99*	*218*

Stemmen in een stemlokaal

3 Stemmen in een stemlokaal

De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober is door de Kiesraad vastgesteld op 78,3 procent.[7] Dit hoofdstuk gaat over de stemmers onder hen die zelf naar het stemlokaal gingen (stemlokaal-stemmers). Dit is de grootste groep stemmers: in dit onderzoek ging 74 procent van de kiesgerechtigden zelf naar het stemlokaal, 4 procent machtigde iemand. We gaan in op het moment van stemmen en drukte bij stemlokaal en behandelen vervolgens de ervaringen van stemlokaal-stemmers met toegankelijkheid van het stemmen.

3.1 Moment van stemmen en drukte bij het stemlokaal

Circa één op de acht stemlokaal-stemmers ging vóór negen uur 's ochtends naar de stembus. Negen procent deed dat juist in de laatste twee uren van de verkiezingsdag, voor de stembussen sloten.

In het tijdvak tussen 9 uur 's ochtends en 12 uur 's middags brachten relatief veel stemmers hun stem uit; dit tijdvak is goed voor 22 procent van de verkiezingsdag (3 uur van de totale 13,5 uur), terwijl 28 procent van de stemlokaal-stemmers in deze uren ging stemmen.

Tabel 3.1 - Hoe laat bent u gaan stemmen?
Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 4.162).

Tijdvak	Aandeel stemlokaal-stemmers
Tussen 07.30 en 09.00 uur	12%
Tussen 09.00 en 12.00 uur	28%
Tussen 12.00 en 16.00 uur	27%
Tussen 16.00 en 19.00 uur	23%
Na 19.00 uur	9%
Weet ik niet meer	0%

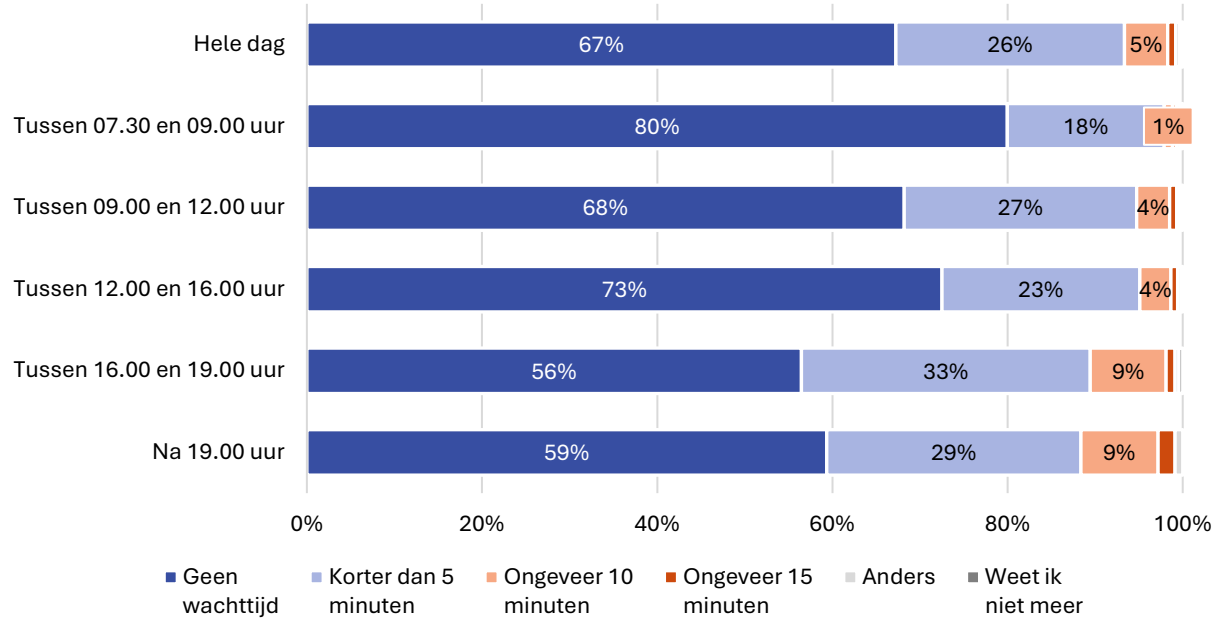
[7] *Kiesraad: Uitslag Tweede Kamerverkiezing betrouwbaar | Nieuwsbericht | Kiesraad.nl*

Meerderheid hoefde niet te wachten bij stemlokaal

Twee derde van de stemlokaal-stemmers (67%) kon direct doorlopen bij het stemlokaal en had geen wachttijd. Een kwart (26%) had een wachttijd van minder dan 5 minuten. Vijf procent geeft aan tussen de 5 en 10 minuten te hebben moeten wachten, één procent wachtte langer dan 10 minuten.

De wachttijd was het kortst voor 9 uur 's ochtends. Na 4 uur 's middags moest er het vaakst gewacht worden.

Figuur 3.1 - Hoe lang heeft u ongeveer moeten wachten voordat u bij het stemlokaal naar binnen kon gaan?
Naar tijd van stemmen. Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 4.162).

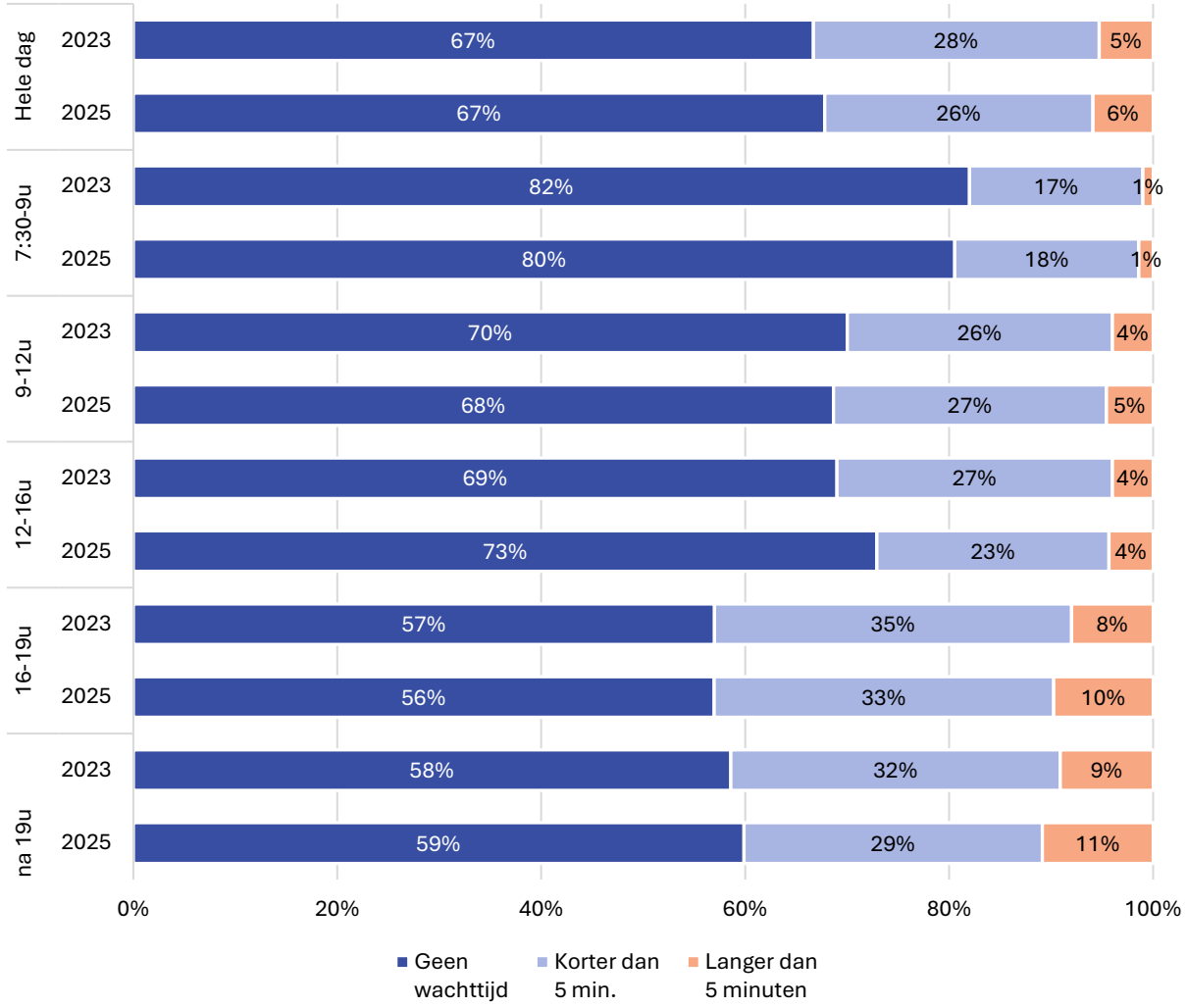
Wachttijd vergelijkbaar met Tweede Kamerverkiezing van 2023

Figuur 3.2 toont de wachttijd naar moment van stemmen bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing en de vorige verkiezing in 2023. Twee jaar geleden was de opkomst 77,8 procent. De wachttijd die stemmers gedurende de verkiezingsdag ervaren is in beide jaren zeer vergelijkbaar. Dat geldt ook voor de ontwikkeling van de wachttijd gedurende de dag. Alleen tussen 12 en 4 uur 's middags zien we dat stemmers dit keer minder wachttijd hadden dan in 2023.

Bij de Europees Parlementsverkiezing lag de wachttijd in de stemlokalen nog lager: 83 procent kon destijds meteen doorlopen om te stemmen. Maar de opkomst was bij deze verkiezing ook beduidend lager (46,2%). Hoewel de opkomst bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2023 ook duidelijk lager was dan bij de Tweede Kamerverkiezing (PS: 58,6%, WS: 53,6%), was de wachttijd in dit jaar relatief hoog – slechts 52 procent van de kiezers kon destijds direct hun stem uitbrengen. Een deel van de verklaring hiervoor is dat er in maart 2023 sprake was van een storing in de stembureau-app die sommige gemeenten gebruikten om stempassen te checken.

Figuur 3.2 - Wachttijd naar moment van stemmen voor Tweede Kamerverkiezingen in 2023 en 2025

Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben. Niet getoond in de figuur: 'anders' en 'weet niet'.

3.2 Toegankelijkheid

Voor vier op tien: ondersteuning en toegankelijkheid in stemlokalen belangrijk

Ruim vier op de tien stemlokaal-stemmers geven aan dat 'voor henzelf' heel belangrijk (19%) of belangrijk (24%) is dat stemlokalen makkelijk toegankelijk zijn of extra ondersteuning kunnen bieden. Dit geldt relatief vaak voor Nederlanders zonder startkwalificatie en praktisch opgeleiden en voor ouderen (65+).

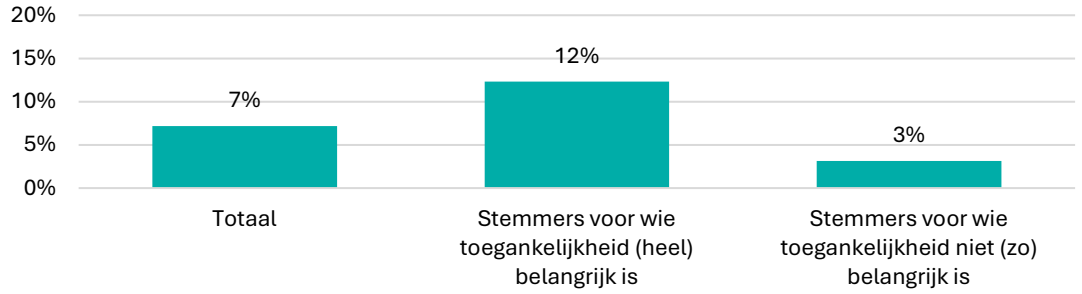
Eén op acht stemmers voor wie toegankelijkheid belangrijk is controleerde stemlokaal

Twaalf procent van de stemlokaal-stemmers die aangaven dat het *voor henzelf* belangrijk is dat stemlokalen makkelijk toegankelijk zijn, controleerde zelf ook van tevoren of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking. Van degenen voor wie dit zelf niet (zo) belangrijk was, deed drie procent een dergelijke controle.

Degenen die de toegankelijkheid van het stemlokaal controleerden, geven in de meeste gevallen aan dat zij al bekend waren met de plek van het stemlokaal (75%; Figuur 3.4). Degenen die de locatie (daarnaast) nog controleerden, deden dat veelal via de website van de gemeente (13%). Kleine groepen gebruikten waarismijnstemlokaal.nl (9%) of gingen fysiek langs bij de locatie (9%). Stemmers die dit op een 'andere manier' controleerden (10%), zeggen veelal dat zij een schriftelijke informatie van de gemeente hierover hadden gekregen, of de controle deden als stembureaulid.

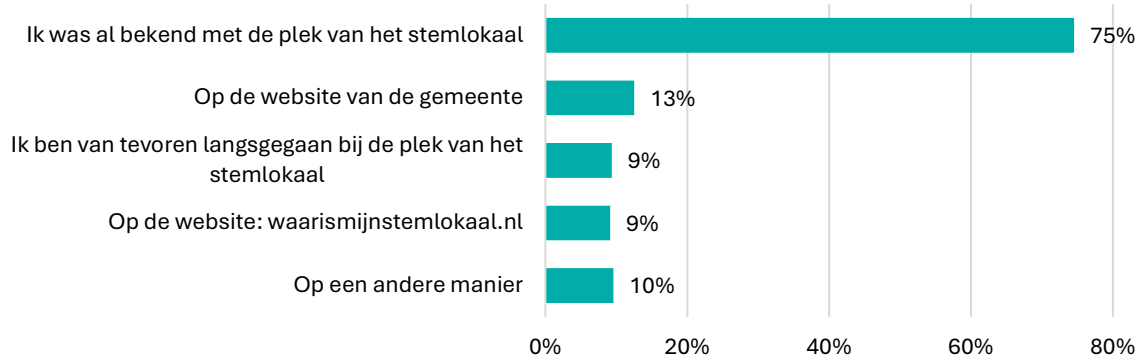
Figuur 3.3 - Heeft u vooraf gecontroleerd of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking?

Getoond in de figuur: alleen % ja (niet getoond: nee, weet ik niet).
Basis: alle stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 4.162), stemmers voor wie toegankelijkheid voor henzelf (heel) belangrijk is (n = 1.053), stemmers voor wie dit voor henzelf niet (zo) belangrijk is (n = 1.274).

Figuur 3.4 - Waar heeft u dit gecontroleerd?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemmers die vooraf gecontroleerd hebben of het stemlokaal toegankelijk was (n = 317).

Voor 1 tot 2 procent: onduidelijkheden bij binnengaan stemlokaal of uitbrengen stem

Kiezers die zelf in het stemlokaal gingen stemmen geven vrijwel allemaal aan dat zij de ingang van het stemlokaal gemakkelijk konden vinden (98%) en dat het voor hen duidelijk was wat te doen toen zij het stemlokaal binnengingen (98%). Voor degenen die voor het eerst gingen stemmen, was het wat vaker onduidelijk hoe de stemprocedure in het stemlokaal werkt (8%) dan voor degenen die al eens bij een eerdere verkiezing hun stem hadden uitgebracht.

Stemmers die de ingang van het stemlokaal niet gemakkelijk konden vinden (1%), is om een open toelichting gevraagd. Daaruit blijkt dat de bordjes die de weg naar het stemlokaal moesten aangeven, onvoldoende zichtbaar of te spaarzaam waren. Een enkele stemmer geeft aan dat de locatie van het stemlokaal niet overeen kwam met van tevoren ontvangen informatie van de gemeente, of dat het stemlokaal nu op een andere plek zat dan zij gewend waren.

Stemmers die het onduidelijk vonden wat zij in het stemlokaal moesten doen, zeggen dat de route binnen het stemlokaal niet goed was aangegeven. Anderen geven aan dat zij hier graag nog uitleg hadden willen ontvangen over het verloop van de stemprocedure, bijvoorbeeld over wat zij aan de stembureauleden moeten tonen.

Tabel 3.2 - Kon u de ingang van het stemlokaal gemakkelijk vinden? / Was het voor u duidelijk wat u moest doen toen u het stemlokaal binnen ging?

Naar ervaring met stemmen. Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 4.162).

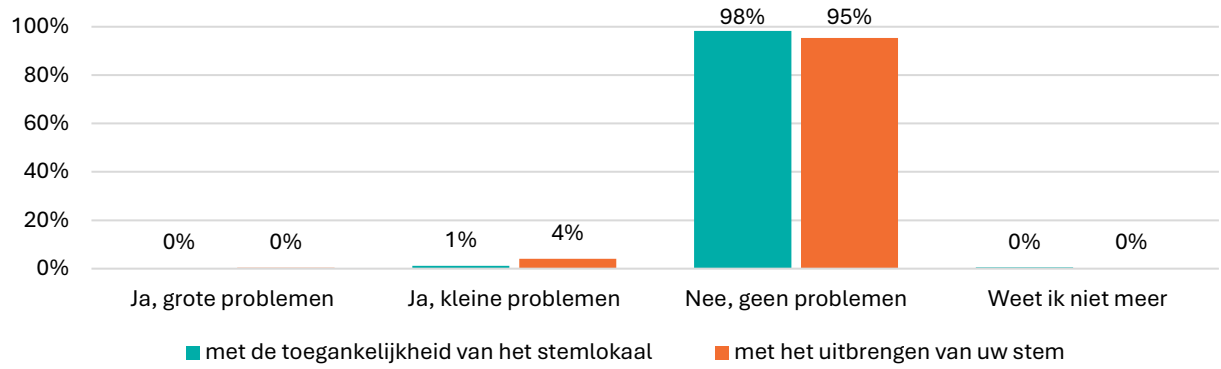
Antwoord	Ingang stemlokaal vinden?			Duidelijk wat te doen in het stemlokaal?		
	Totaal	Eerder gestemd	Niet eerder gestemd	Totaal	Eerder gestemd	Niet eerder gestemd
Ja	98%	98%	95%	98%	98%	89%
Nee	1%	2%	1%	2%	1%	8%
Weet ik niet meer	0%	0%	4%	0%	0%	3%

Problemen met toegankelijkheid: onduidelijkheden bij routes en fysieke obstakels

Veruit de meeste stemlokaal-stemmers ervoeren geen problemen met de toegankelijkheid van het stemlokaal (98%) of met het uitbrengen van hun stem (95%). Degenen die wel problemen ervoeren, noemen dat vrijwel allemaal 'kleine problemen'. Dit beeld komt overeen met voorgaande verkiezingen.

Figuur 3.5 - Heeft u problemen ervaren... met de toegankelijkheid van het stemlokaal? / met het uitbrengen van uw stem?

Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 4.162).

Degenen die problemen ervoeren met de toegankelijkheid van het stemlokaal, geven daar verschillende redenen voor. Het vaakst waren er onduidelijkheden: men vond de looproute onduidelijk (22%) of vond de ingang van het stemlokaal niet goed aangegeven (17%). Dit wordt gevolgd door stemmers die fysieke obstakels ervoeren: obstakels zoals (te) hoge drempels op de route (16%) of het ontbreken van een lift of hellingbaan (13%). Vergelijkbare aandelen liepen ertegenaan dat er niet voldoende parkeerplaatsen (13%) of gehandicaptenparkeerplaatsen (10%) waren.

Tabel 3.3 - Welke problemen had u met de toegankelijkheid van het stemlokaal?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemmers die problemen ervoeren met de toegankelijkheid van het stemlokaal (n = 51). Uitkomsten zijn indicatief vanwege een beperkt aantal waarnemingen.

Probleem met de toegankelijkheid van het stemlokaal	Aandeel
De looproute was onduidelijk	22%
De ingang van het stemlokaal was niet goed aangegeven	17%
Er waren te veel (hoge) drempels of andere obstakels op de route	16%
Er was geen lift of hellingbaan op locaties waar trappen waren	13%
Er waren niet genoeg parkeerplaatsen in de buurt van het stemlokaal	13%
Er was geen gehandicaptenparkeerplaats in de buurt van het stemlokaal	10%
Ik kon het stemlokaal niet goed binnen komen doordat de deuren niet open stonden	8%
Er was geen rolstoeltoegankelijk toilet op de locatie	8%
De looproute was niet breed genoeg	7%
De belichting in het stemhokje was niet goed	7%
Er was geen leesloep of vergrootglas	5%
Er was geen stemhokje met een laag schrijfblad	4%
Een ander probleem	26%
Weet ik niet meer	4%
n =	*51*

Problemen met uitbrengen stem: te groot formaat van stembiljet

Veruit de meesten die (kleine) problemen ervoeren met het uitbrengen van hun stem, zeggen dat dit te wijten was aan het te grote formaat van het stembiljet (80%). Degenen die een ander probleem ervoeren dan een van de voorlegde antwoordopties (29%), verwijzen ten dele ook naar het formaat van het biljet. Enkelen geven aan dat zij niet goed geheim konden stemmen, bijvoorbeeld door de inrichting van het stemlokaal.

Tabel 3.4 - Welke problemen had u met het uitbrengen van uw stem?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemmers die problemen ervoeren met het uitbrengen van hun stem (n = 173). Uitkomsten zijn indicatief vanwege een beperkt aantal waarnemingen.

Probleem met het uitbrengen van de stem	Aandeel
Het stembiljet was te groot	80%
Het was niet duidelijk hoe ik het stembiljet moest invullen	4%
De opening van de stembus was voor mij te hoog	2%
Het was niet duidelijk wat ik mee moest nemen naar het stemlokaal	2%
Ik heb een lichamelijke beperking en ik werd niet goed geholpen toen ik hulp vroeg bij het stemmen	1%
Ik heb een andere beperking en kon daarom geen hulp bij het stemmen krijgen	0%
Ik heb een lichamelijke beperking en iemand anders mocht mij niet helpen bij het stemmen	0%
Een ander probleem	29%
Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen	1%
n =	*173*

Bij problemen met het uitbrengen van stem vroeg drie procent om hulp

Degenen die problemen hadden met het uitbrengen van hun stem, vroegen we of ze uitleg hebben gevraagd over het stemmen. Een enkeling (3%) deed dat. Alle respondenten die om hulp vroegen geven aan dat zij vervolgens ook uitleg ontvingen en daarmee geholpen waren.

Stemmen via een machtiging

4 Stemmen via een machtiging

Volgens de Kiesraad zijn 991.649 stemmen per volmacht uitgebracht, goed voor 9,3 procent van het aantal stemmen.[8] Dat betekent dat 7,2 procent van alle kiesgerechtigden via een volmacht stemde. In dit hoofdstuk behandelen we eerst de ervaringen van stemmers die een volmacht *ontvingen* van een ander en de ervaringen van degenen die een volmacht *afgaven*.

Een aantal vragen over machtigen stelden we zowel aan degenen die een volmacht ontvingen, als aan degenen die een volmacht afgaven. Indien dit het geval is presenteren we steeds eerst de uitkomsten van de ontvangers, vervolgens de resultaten van de afgevers.

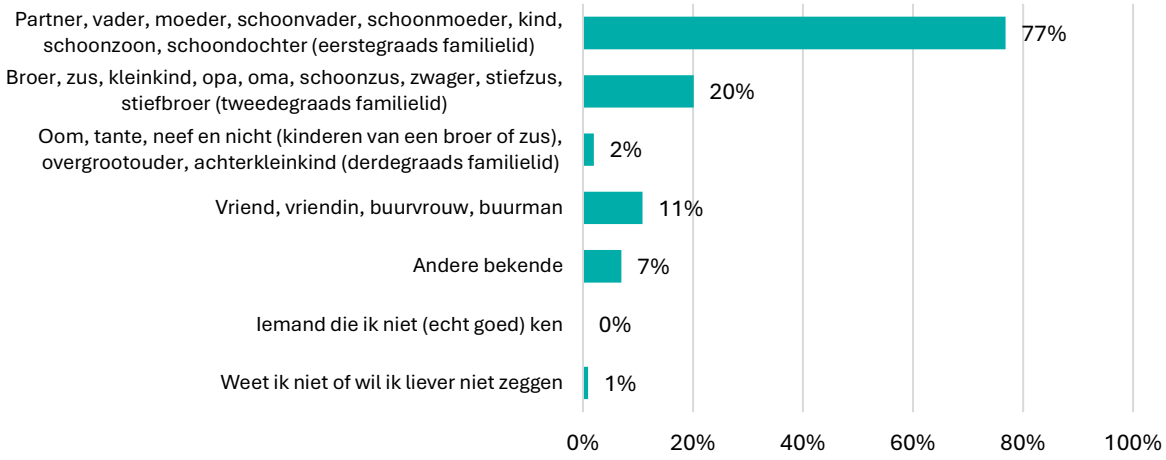
4.1 Relatie tussen afgever en ontvanger van een volmacht

Meeste stemmers met machtiging stemden voor één ander; meestal eerstegraads familie

In Nederland mogen stemmers voor maximaal twee anderen ook een stem uitbrengen.[9] De meeste stemmers die een volmacht meekregen, stemden voor één ander (88%). Twaalf procent bracht twee volmachtstemmen uit.

Figuur 4.2 toont dat de meeste volmachtstemmen werden uitgebracht voor een partner, kind of (schoon)ouder (eerstegraads familielid).

Figuur 4.1 - Voor wie heeft u met een volmacht gestemd?
Indien iemand twee volmachten kreeg, waren maximaal twee antwoorden mogelijk. Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 584).

[8] Kiesraad: Uitslag Tweede Kamerverkiezing betrouwbaar | Nieuwsbericht | Kiesraad.nl
[9] Volmacht | Verkiezingen | Kiesraad.nl

4.2 Manier van machtigen

Volmacht meestal afgegeven door informatie op stempas in te vullen

Verreweg de meeste machtigingen worden afgegeven door informatie op de achterkant van de stempas of kiezerspas in te vullen (89% van de volmachten). Enkelen doen bij de gemeente een aanvraag voor een schriftelijke volmacht.

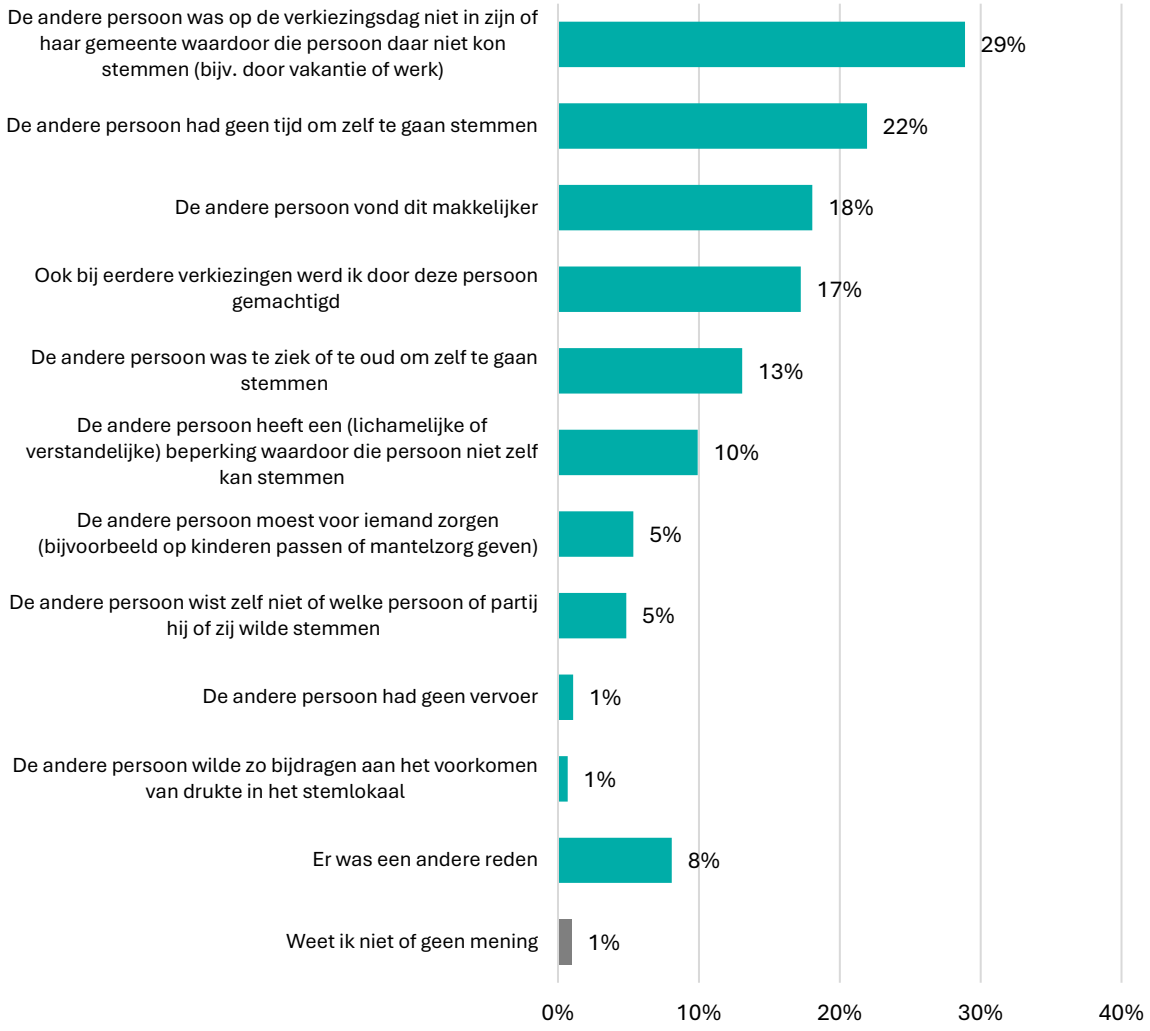
4.3 Redenen om te machtigen

Meest genoemde reden voor volmacht: afwezigheid, tijdsgebrek en gemak

Stemmers die een volmacht ontvingen van iemand anders, kregen die volmacht – naar eigen zeggen – meestal omdat de ander op verkiezingsdag niet in de eigen gemeente aanwezig was (29%) en/of de ander geen tijd had om te gaan stemmen (22%). Circa één op de zes geeft aan een volmacht te hebben ontvangen omdat de ander dit makkelijker vond (18%) of omdat zij ook bij eerdere verkiezingen door deze persoon werden gemachtigd (17%).

Figuur 4.2 - Wat waren de belangrijkste redenen waarom u voor iemand anders ging stemmen?

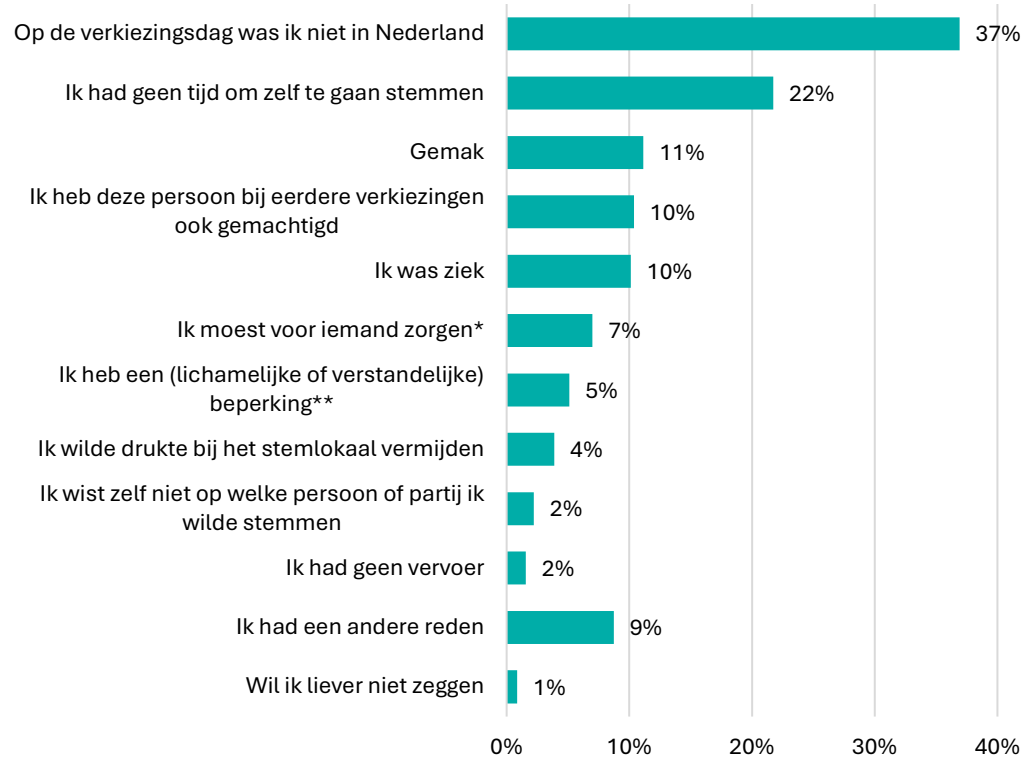
Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 584).

Ook als we afgevers van een volmacht vragen waarom zij iemand anders voor hen hebben laten stemmen, komen afwezigheid, tijdsgebrek en gemak naar voren als de belangrijkste redenen, zo blijkt uit Figuur 4.3.

Figuur 4.3 - U heeft iemand anders voor u laten stemmen via een volmacht. Wat waren voor u de belangrijkste redenen om dat te doen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemde via een volmacht (n = 223).

*Volledige antwoordoptie: *"...(bijvoorbeeld op kinderen passen of mantelzorg geven)."*

**Volledige antwoordoptie: *"...die het voor mij niet mogelijk maakt om zelf te gaan stemmen."*

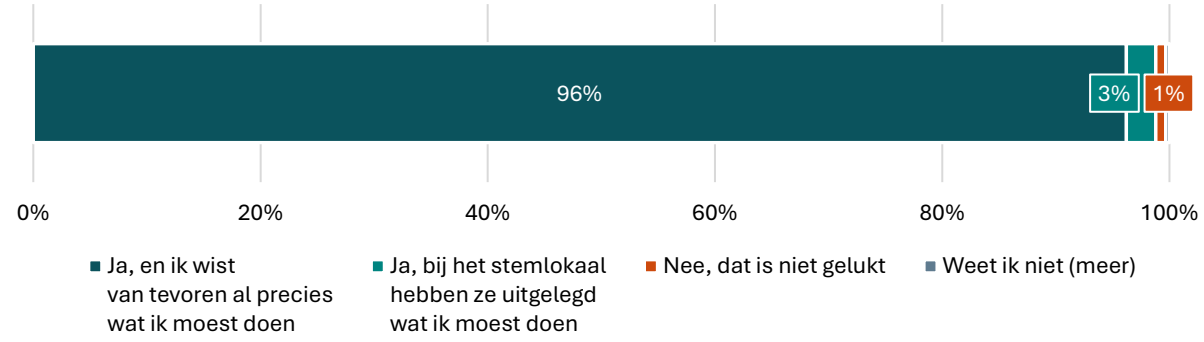
4.4 Duidelijkheid van machtigen

Meeste stemmers die volmacht kregen wisten goed hoe deze uit te brengen

Veruit de meeste Nederlanders die door iemand gemachtigd waren, geven aan dat zij succesvol deze volmachtstem(men) hebben kunnen uitbrengen en dat zij ook van tevoren precies wisten wat zij moesten doen. Drie procent van hen geeft aan dat het is gelukt nadat zij in het stemlokaal uitleg hebben ontvangen.

Voor enkelen (1%) is het niet gelukt de volmachtstem(men) uit te brengen. Deze groep geeft met name aan dat zij niet in dezelfde gemeente woonachtig waren als degene die hen machtigde. Vanwege het zeer kleine aantal respondenten (n = 6) zijn deze uitkomsten puur indicatief.

Figuur 4.4 - Is het u gelukt om met de volmacht(en) voor iemand anders te stemmen?
Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 584).

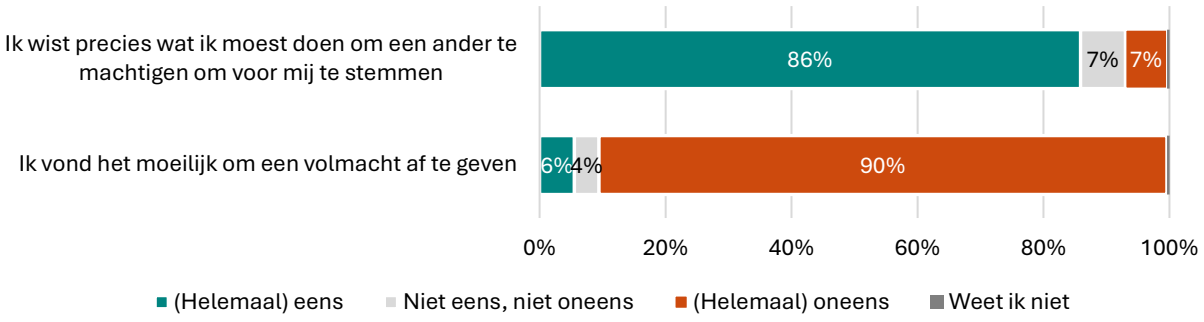

Kleine groep had moeite met het afgeven van een volmacht

Ook voor stemmers die een machtiging afgaven, was het proces van machtigen over het algemeen duidelijk. De overgrote meerderheid heeft aan dat zij precies wisten wat zij moesten doen om een ander te machtigen (86%) en vonden het afgeven van een volmacht niet moeilijk (90%).

Een kleine groep had wel moeite met het machtigen: 7 procent wist niet precies hoe dit te doen, en 6 procent geeft aan dat het hen moeilijk afging.

Figuur 4.5 - In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?
Basis: gaf een machtiging aan iemand anders (n = 223).

4.5 Bepalen van stemkeuze bij machtigen

Bij circa één op tien machtigingen wordt stemkeuze niet van tevoren doorgegeven

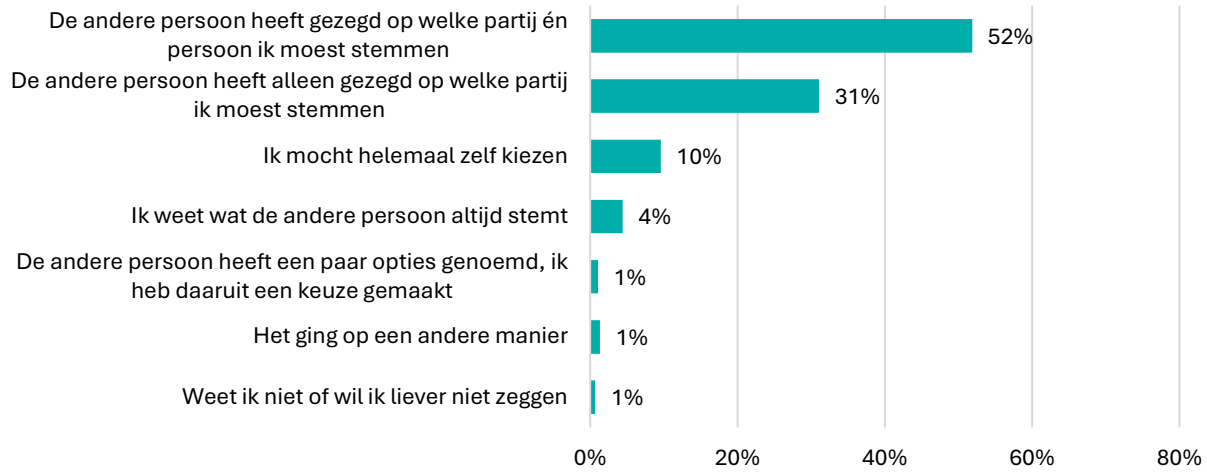
Bij deze evaluatie vroegen we voor het eerst ook of men vooraf heeft doorgekregen (ontvangers van een machtiging; Figuur 4.6) of doorgegeven (afgevers van een machtiging; Figuur 4.7) naar welke partij en persoon de volmachtstem moest gaan.

In de meeste gevallen is vooral gecommuniceerd voor welke partij én naar welke kandidaat de volmachtstem bestemd was. In een flinke minderheid van de gevallen werd alleen verteld op welke partij er gestemd moest worden.

In circa één op de tien gevallen mocht degene die gemachtigd werd zelf bepalen waar de volmachtstem heen ging en was de keuze niet van tevoren gecommuniceerd.

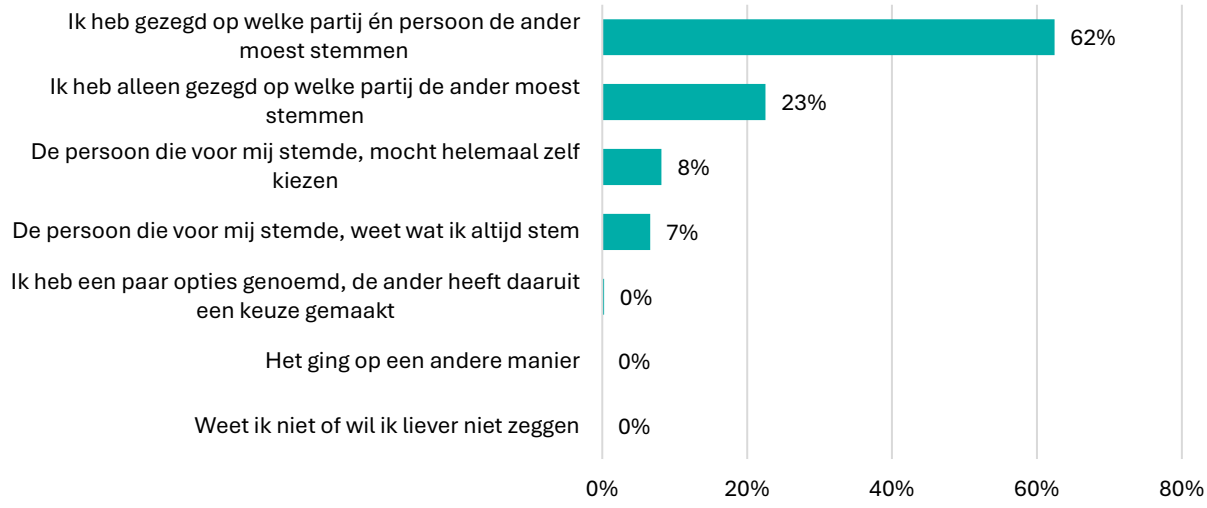
Figuur 4.6 - Heeft u vooraf doorgekregen op welke partij of persoon u voor de ander moest stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 584).

Figuur 4.7 - U heeft iemand anders voor u laten stemmen. Heeft u vooraf doorgegeven op welke partij of persoon u wilde stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: gaf een machtiging aan iemand anders (n = 223).

4.6 Stemmen als machtigen niet mogelijk zou zijn

Als machtiging niet mogelijk was geweest, was een derde alsnog zelf gaan stemmen

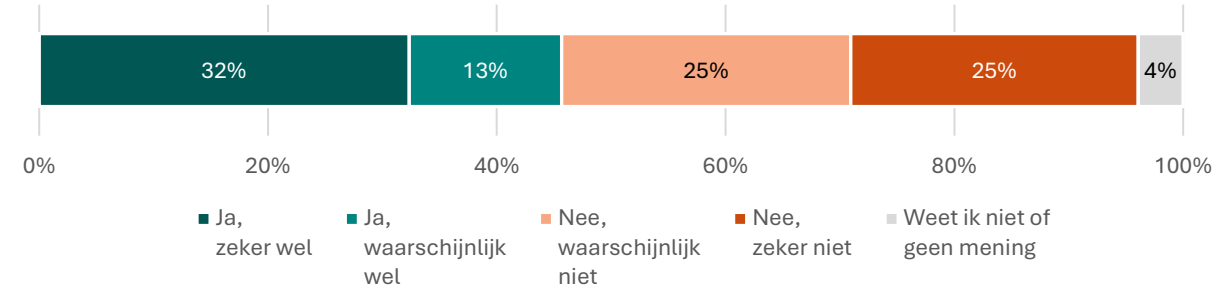
Een derde van de stemmers die iemand anders machtigden om voor hen te stemmen, zou ‘zeker wel’ zelf zijn gaan stemmen als het niet mogelijk was geweest om te machtigen. Nog eens dertien procent zegt dat ‘waarschijnlijk wel’ te hebben gedaan.

In gedragsonderzoek geldt doorgaans dat het aandeel dat iets ‘zeker’ wil gaan doen een betere indicator is van daadwerkelijk gedrag dan degenen die het ‘waarschijnlijk wel’ willen doen. Allerlei factoren kunnen de daadwerkelijke dag van stemmen bij een verkiezing nog beïnvloeden (bijv. het weer, drukte in privéleven of persoonlijke omstandigheden als ziekte).

In het gunstigste scenario zou alleen de 25 procent ‘zeker niet’ verzuimen om te stemmen (75% stemt); in het minst gunstige scenario zou alleen de ‘ja, zeker’ gaan stemmen (32% stemt). Met 7,2 procent huidige opkomst door volmachtstemmen is de inschatting dat de opkomst circa 2 tot 5 procentpunten lager zou zijn als machtigen niet mogelijk was geweest.

Figuur 4.8 - Wanneer het niet mogelijk zou zijn geweest om iemand anders voor u te laten stemmen, was u dan zelf gaan stemmen?

Basis: gaf een machtiging aan iemand anders (n = 223).

Kiesgerechtigden die dit keer een volmacht afgaven maar - als dat niet had gemogen - waarschijnlijk of zeker niet zelf waren gaan stemmen, vroegen we in een open vraag waarom zij dan niet zouden gaan stemmen. Zij geven meestal aan omdat zij op vakantie waren of er fysiek niet toe in staat zouden zijn, bijvoorbeeld door ziekte. Enkelen geven aan dat zij dan niet zelf zouden gaan stemmen omdat zij niet genoeg vertrouwen of interesse in de politiek hebben om in dat geval zelf te gaan stemmen.

4.7 Houdingen over machtigen

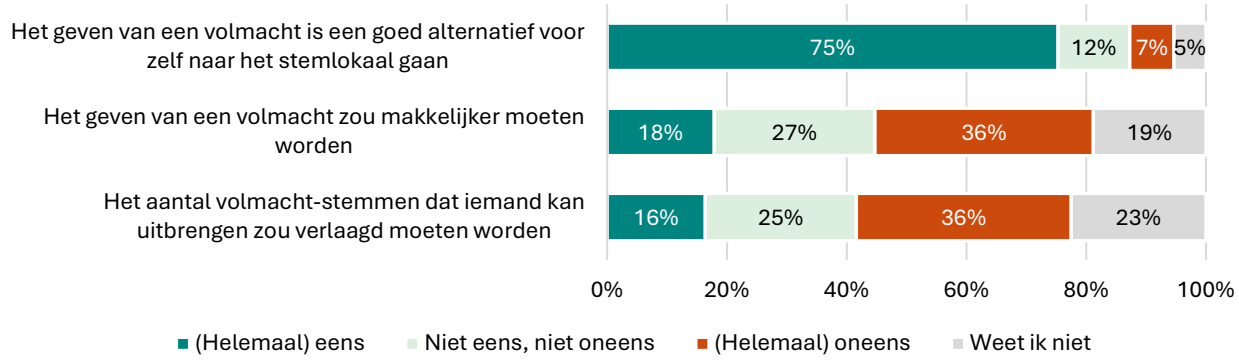
Driekwart vindt machtigen goed alternatief voor stemmen; niet-stemmers vinden dat minder vaak

Nederlanders zijn over het algemeen positief over machtigen. Driekwart van alle kiesgerechtigden (75%) vindt het een goed alternatief voor zelf naar de stembus gaan. Circa één op vijf (18%) vindt wel dat het geven van een volmacht makkelijker zou moeten zijn. Een vergelijkbaar aandeel vindt dat het aantal toegestane volmachtstemmen per persoon naar beneden moet.

Deze houdingen over machtigen zijn de afgelopen verkiezingen constant gebleven.

Figuur 4.9 - In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

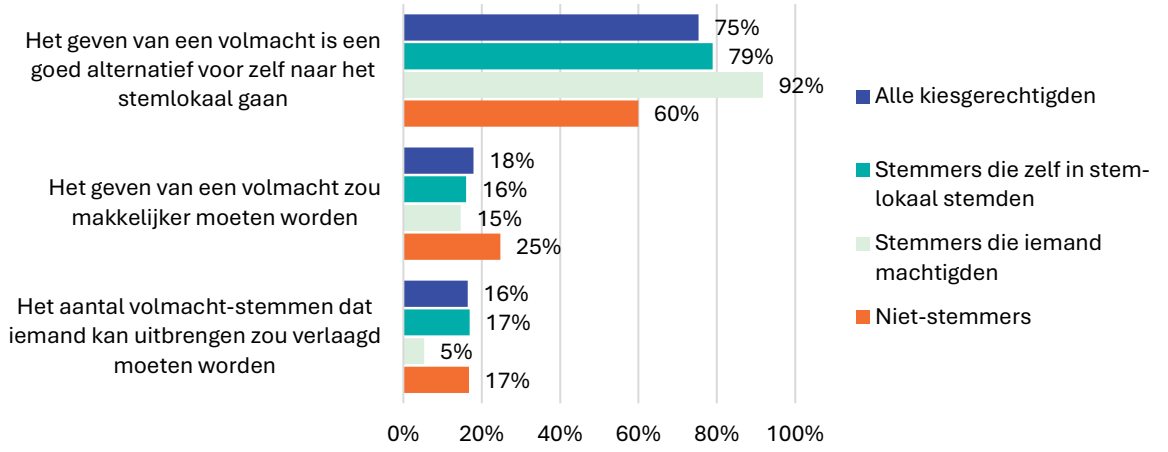
Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948).

Nederlanders die zelf iemand gemachtigd hebben, vinden vaker dat volmachten een goed alternatief vormen voor zelf stemmen (92%). Niet-stemmers vinden dat juist minder vaak dan gemiddeld (60%). Ook vinden niet-stemmers wat vaker dan andere groepen dat het afgeven van een volmacht makkelijker moet zijn (25%).

Figuur 4.10 - In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

Naar (wijze van) stemmen. Getoond in de figuur: allen % (helemaal) eens. Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948).

Nederlanders met een theoretische opleiding vinden vaker dat machtigen een goed alternatief is voor zelf stemmen (80%) dan praktisch opgeleiden (74%). Nederlanders zonder startkwalificatie vinden dit het minst vaak (69%). Daarnaast vinden vrouwen dit iets vaker dan mannen (77% vs. 74%).

Niet stemmen

5 Niet stemmen

De opkomst bij de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober is 78,3 procent,[10] wat betekent dat bijna een kwart van de kiesgerechtigden niet ging stemmen. In dit hoofdstuk gaan we op de redenen van niet-stemmers om geen stem uit te brengen.

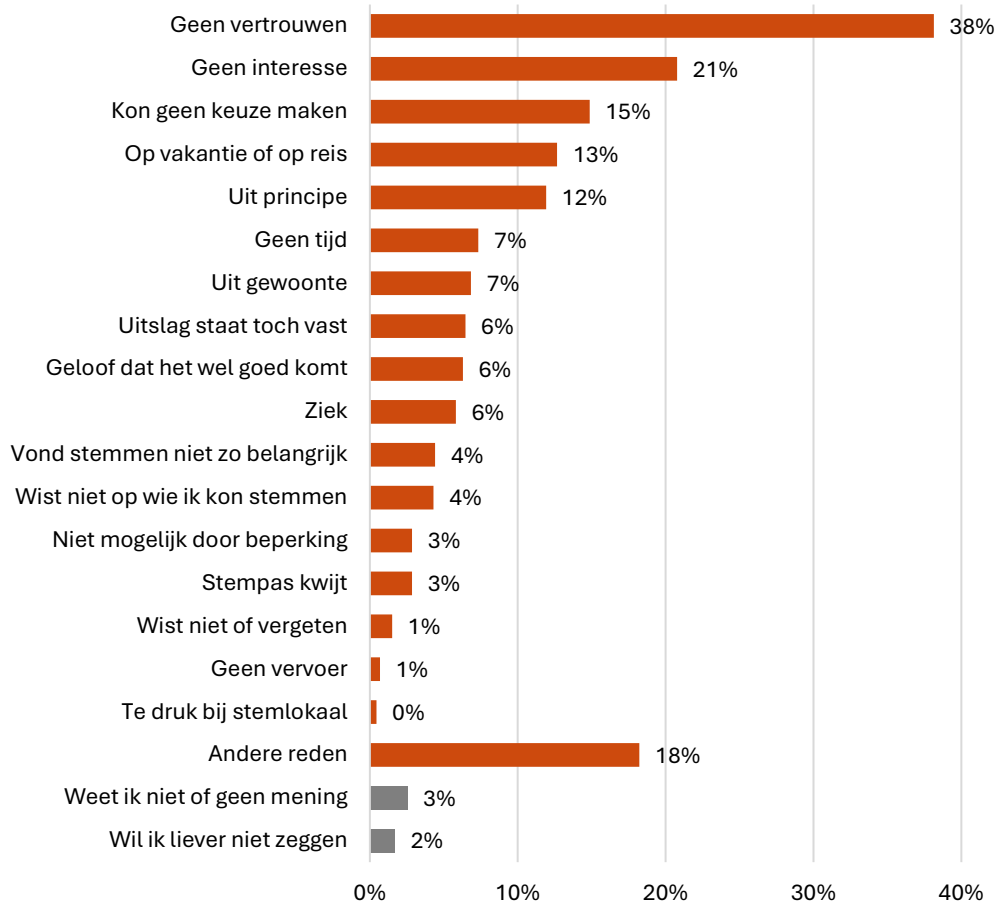
5.1 Redenen om niet te stemmen

Gebrek aan vertrouwen meest genoemde reden om niet te stemmen

Ruim een derde (38%) van de niet-stemmers in dit onderzoek zegt thuis te zijn gebleven vanwege een gebrek aan vertrouwen in de politiek. Op enige afstand volgen de redenen dat men geen interesse heeft in de politiek (21%), dat men geen keuze kon maken (15%), op reis was (13%) of uit principe niet wilde stemmen (12%).

Figuur 5.1 - U heeft niet gestemd voor de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober. Wat waren daarvoor de belangrijkste redenen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: niet-stemmers (n = 563).

[10] Kiesraad: Uitslag Tweede Kamerverkiezing betrouwbaar | Nieuwsbericht | Kiesraad.nl

Achttien procent van de niet-stemmers zegt dat zij een ‘andere reden’ dan de voorgelegde opties hadden om niet te stemmen. Meermaals zeggen zij dat ze het idee hebben dat stemmen geen zin heeft en/of zijn ontevreden over de democratie of de huidige politiek. Anderen zeggen dat ze geen partij konden vinden die bij hen past. Anderen noemen praktische redenen, zoals ziekte of tijdsgebrek. Hieronder een aantal illustrerende citaten.

“Het is nutteloos om te stemmen.”

“Corruptie..zeggen van nee. Maar kijk maar: 80 procent was voor PVV, wie wint er.”

“Geïrriteerd over het grote aantal partijen, het onvolwassen gedrag etc.”

“er was geen partij die in de verste verte overeenkwam met wat ik wenselijk acht”

“Te omslachtig met werk opvang en kinderen”

“Ik ben verhuisd en had het heel druk en was moe van de verandering.”

Gebrek aan vertrouwen vaker reden om niet te stemmen dan bij eerdere verkiezingen

Bij de andere verkiezingen van de afgelopen jaren was een gebrek aan vertrouwen eveneens de meest genoemde reden om niet te stemmen. In onderstaande tabel staan de belangrijkste vier redenen om niet te stemmen bij de verkiezingen sinds 2021 weergegeven. Hier zien we ook dat een gebrek aan vertrouwen nu voor het eerst met afstand de meest genoemde reden is – zo zei in november 2023 nog 25 procent niet te zijn gaan stemmen vanwege het ontbreken van vertrouwen, nu is dat 38 procent. Ook gebrek aan interesse wordt door de jaren heen steeds vaker genoemd.

Tabel 5.1 - Top 4 meest gekozen redenen om niet te gaan stemmen bij de afgelopen verkiezingen
Basis: niet-stemmers. Getoond in tabel: alleen vier meest gekozen redenen.

Top	TK21	GR22	PS/WS23	TK23	EP24	TK25
1	Geen vertrouwen in de politiek (18%)	Geen vertrouwen in de politiek (22%)	Geen vertrouwen in de politiek (27%)	Geen vertrouwen in de politiek (25%)	Op vakantie of op reis (18%)	Geen vertrouwen in de politiek (38%)
2	Geen interesse (14%)	Geen interesse (17%)	Kon geen keuze maken (26%)	Kon geen keuze maken (19%)	Geen tijd (17%)	Geen interesse (21%)
3	Kon geen keuze maken (10%)	Kon geen keuze maken (15%)	Geen interesse (16%)	Geen interesse (19%)	Geen vertrouwen in de politiek (17%)	Kon geen keuze maken (15%)
4	Stem uit principe niet (10%)	Geen tijd (10%)	Geen tijd (16%)	Geen tijd (12%)	Kende kandidaten niet (16%)[11]	Op vakantie of op reis (13%)

[11] *De antwoordoptie ‘Ik wist niet op wie ik kon stemmen of ik kende de kandidaten niet’ is bij de Europees Parlementsverkiezing van 2024 voor het eerst voorgelegd.*

Praktisch opgeleiden gingen vaker niet stemmen vanwege gebrek aan vertrouwen

Praktisch opgeleiden gingen vaker dan theoretisch opgeleiden niet naar de stembus vanwege een gebrek aan vertrouwen in de politiek en een gebrek aan interesse in de politiek. Ook zeggen zij, net als Nederlanders zonder startkwalificatie, wat vaker dat ze niet gingen stemmen 'omdat de verkiezingsuitslag toch al vaststaat' – theoretisch opgeleiden noemen dit amper. Theoretisch opgeleiden gingen juist vaker niet stemmen omdat zij op vakantie of op reis waren.

Ook 65-plussers geven relatief vaak aan niet te hebben gestemd omdat ze vanwege vakantie of een reis niet in het land of in hun gemeente waren. Jongere Nederlanders hadden vaker geen tijd om te stemmen.

Voor vrouwen die niet naar de stembus gingen geldt vaker dan voor mannen dat zij geen interesse in de politiek hebben, geen keuze konden maken, of niet wisten op wie zij konden stemmen of niet bekend waren met de kandidaten.

Tabel 5.2 - Redenen om niet te stemmen, naar leeftijd en geslacht
Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: niet-stemmers (n = 563).
Groen = significant hoger dan andere categorie(ën).

Antwoord	Alle niet-stem.	Leeftijd				Geslacht		Opleiding		
		18-34	35-49	50-64	65+	Man	Vrouw	Geen start-kwali.	Prak-tisch	Theo-retisch
Geen vertrouwen	38%	37%	34%	41%	42%	41%	36%	39%	43%	32%
Geen interesse	21%	22%	22%	20%	19%	16%	25%	21%	26%	15%
Kon geen keuze maken	15%	13%	14%	18%	16%	12%	18%	17%	16%	12%
Op vakantie of op reis	13%	13%	8%	10%	20%	19%	8%	8%	9%	19%
Uit principe	12%	11%	13%	13%	11%	12%	12%	12%	12%	11%
Geen tijd	7%	12%	9%	3%	1%	7%	8%	3%	9%	7%
Uit gewoonte	7%	6%	8%	9%	5%	7%	7%	6%	8%	6%
Uitslag staat toch vast	6%	6%	6%	10%	4%	7%	6%	8%	10%	2%
Geloof dat het wel goed komt	6%	6%	9%	4%	5%	7%	5%	4%	7%	6%
Ziek	6%	4%	7%	7%	6%	4%	7%	9%	5%	5%
Vond stemmen niet zo belangrijk	4%	6%	3%	2%	6%	5%	4%	3%	5%	4%
Wist niet op wie ik kon stemmen	4%	5%	4%	7%	2%	2%	6%	3%	5%	4%
Niet mogelijk door beperking	3%	3%	4%	2%	1%	3%	3%	4%	3%	2%
Stempas kwijt	3%	3%	5%	1%	2%	4%	2%	2%	2%	4%
Wist niet of vergeten	1%	3%	1%	1%	1%	1%	2%	3%	1%	1%
Geen vervoer	1%	1%	0%	0%	1%	0%	1%	1%	1%	0%
Te druk bij stemlokaal	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	1%	1%
Andere reden	18%	14%	16%	25%	22%	19%	17%	15%	17%	21%
Weet ik niet of geen mening	3%	7%	1%	0%	0%	2%	3%	3%	3%	2%
Wil ik liever niet zeggen	2%	3%	2%	0%	1%	1%	2%	3%	2%	1%

5.2 Redenen om niet te machtigen

Deze keer niet of nooit willen stemmen zijn voornaamste redenen om niet te machtigen

Niet-stemmers hadden iemand anders een volmacht kunnen geven om voor hen te stemmen. Op de vraag waarom zij niet van die mogelijkheid gebruik hebben gemaakt, laat één op vijf (21%) weten dat zij 'nooit stemmen, ook niet met een machtiging'. Een gelijk aandeel zegt 'deze keer' niet te willen stemmen.

Eén op tien geeft aan niet te hebben gedacht aan de mogelijkheid om te machtigen (11%), of was te laat met het regelen (11%). De mogelijkheid voor machtigen lijkt iets beter op de radar te staan dan bij de Tweede Kamerverkiezing in 2023; destijds gaf 20 procent aan niet te hebben gedacht aan de mogelijkheid om te machtigen, waarmee het de belangrijkste reden was om niet te machtigen. Bij de Europese Parlementsverkiezing van 2024 ging het om 18 procent (de tweede reden, na "ik wilde deze keer niet stemmen, ook niet met een machtiging").

Figuur 5.2 - U had iemand anders een volmacht kunnen geven om voor u te stemmen. Wat waren voor u de belangrijkste redenen dat u niet van die mogelijkheid (volmacht) gebruik heeft gemaakt?
Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: niet-stemmers (n = 563).

Zestien procent had een 'andere reden' om niet te machtigen. Deze kiezers zeggen veelal dat zij geen vertrouwen in de politiek of in de verkiezing hadden. Ook worden meer praktische redenen genoemd: stempassen die niet op tijd waren gearriveerd, plotselinge ziekte of een zoekgeraakte stempas. Sommigen geven aan dat ze het machtigen te veel gedoe vonden.

Jongere niet-stemmers (18-34: 15% en 35-49: 13%) zeggen vaker dan oudere Nederlanders (50-64: 5%, 65+: 1%) dat zij niet aan de mogelijkheid van machtigen hadden gedacht. Vooral Nederlanders tot 34 jaar zeggen wat vaker dan andere leeftijdsgroepen dat zij 'niet wisten dat dit kon (5%). 65-plussers zeggen juist vaker: 'ik wilde deze keer niet stemmen, ook niet met machtiging'.

Nederlanders zonder startkwalificatie (28%) of met een praktisch opleidingsniveau (24%) zeggen vaker dan theoretisch opgeleiden (16%) dat ze niet hebben gemachtigd omdat ze 'nooit stemmen'. Theoretisch opgeleiden zeggen relatief vaak dat ze te laat waren met regelen.

Houdingen over verkiezingen

6 Houdingen over verkiezingen

In dit hoofdstuk bekijken we hoe kiesgerechtigden denken over de frequentie van verkiezingen in Nederland.

6.1 Frequentie van verkiezingen

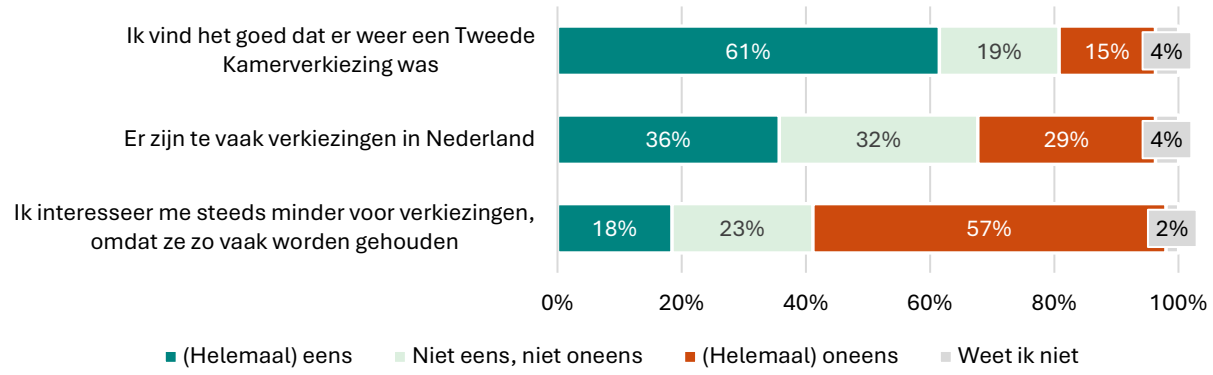
Derde van kiesgerechtigden vindt dat er te vaak verkiezingen zijn; aandeel neemt toe

Er is sprake van 'verkiezingsmoeheid' wanneer men negatiever of minder geïnteresseerd tegenover verkiezingen staat vanwege de hoge frequentie waarmee deze georganiseerd worden. Voor de meeste Nederlanders geldt dit niet. Zes op de tien kiesgerechtigden (61%) vond het goed dat er weer verkiezingen waren (15% vond dat niet). Een vergelijkbaar aandeel (57%) is het *oneens* met de stelling 'Ik interesseer me steeds minder voor verkiezingen, omdat ze zo vaak worden gehouden'.

Een derde vindt wel dat er 'te vaak verkiezingen zijn in Nederland'. Figuur 6.2 toont dat dit aandeel dit jaar hoger lag dan bij eerdere verkiezingen: zowel in 2023 als in 2024 was 11 procent het eens met deze stelling, nu is dat 36 procent. Ook is de groep die zich minder zegt te interesseren voor verkiezingen vanwege de frequentie groter geworden (nu 18%, was 9% in 2023).

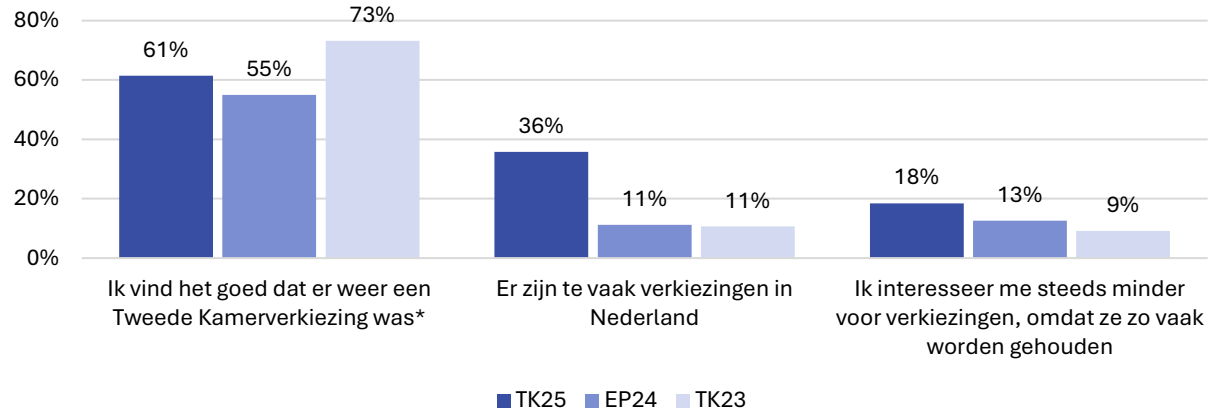
Figuur 6.1 - Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948).

Figuur 6.2 - Stellingen over verkiezingsfrequentie, in 2025 (TK25), 2024 (EP24) en 2023 (TK23)

Basis: alle kiesgerechtigden. *In 2024 luidde de stelling: "Ik vind het goed dat er weer een Europees Parlementsverkiezing was."

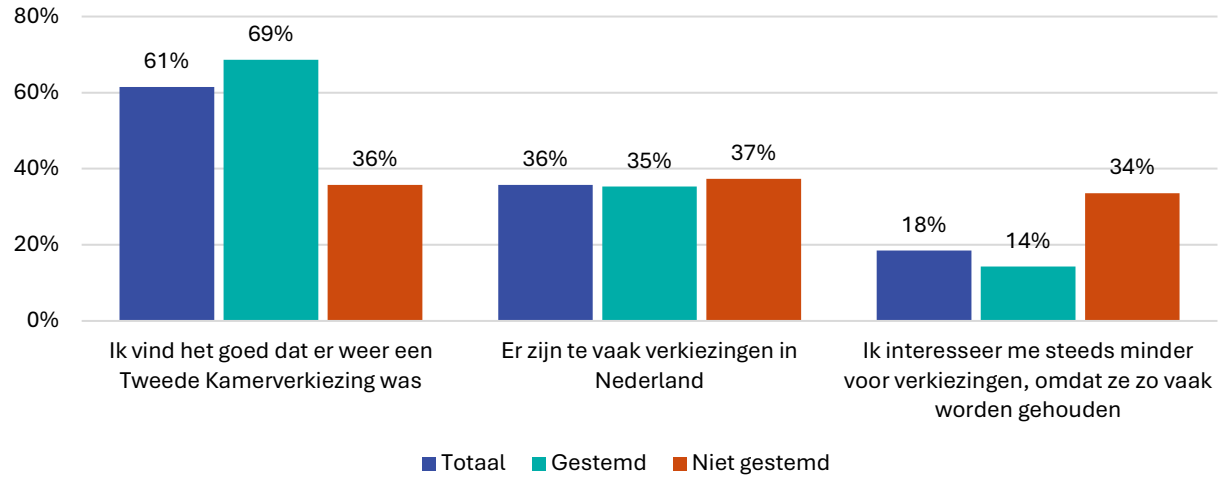
Vaker ‘verkiezingsmoeheid’ onder niet-stemmers

Niet-stemmers geven vaker dan stemmers aan dat zij zich ‘steeds minder voor verkiezingen interesseren, omdat ze zo vaak worden gehouden’. Bovendien vinden zij het minder vaak ‘goed dat er weer een Tweede Kamerverkiezing was.’ Daarmee lijken niet-stemmers vaker ‘verkiezingsmoe’ te zijn.

Wel is opvallend dat we bij de stelling ‘Er zijn te vaak verkiezingen in Nederland’ geen significant verschil zien tussen stemmers en niet-stemmers. Dat was bij eerdere evaluaties wel het geval. Nu zegt ruim een derde van zowel de stemmers (35%) als van de niet-stemmers (37%) dat de frequentie te hoog ligt.

Figuur 6.3 - Stellingen over de frequentie van verkiezingen, naar wel/niet stemmen

Getoond in figuur: alleen % (helemaal) eens. Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948), stemmers (n = 4.385) en niet-stemmers (n = 563).

Theoretisch opgeleiden zijn het vaker *oneens* (33%) met de stelling dat er te vaak verkiezingen zijn in Nederland dan praktisch opgeleiden (27%) en Nederlanders zonder startkwalificatie (23%). Verder zit het verschil vooral bij ‘neutraal’ – de groepen zijn het net zo vaak eens met de stelling.

Daarnaast zeggen praktisch opgeleiden (21%) en degenen zonder startkwalificatie (19%) vaker dat ze zich minder interesseren voor de verkiezingen vanwege de frequentie. Dat geldt ook voor jongere Nederlanders (18-34: 20%, 35-49: 21%) en voor vrouwen (20%).

Bijwonen van de stemmentelling

7 Bijwonen van de stemmentelling

Dit hoofdstuk gaat over het bijwonen van de stemmentelling: in hoeverre Nederlanders dit (willen) doen en in hoeverre zij met de mogelijkheid bekend zijn.

7.1 Kijken bij het tellen

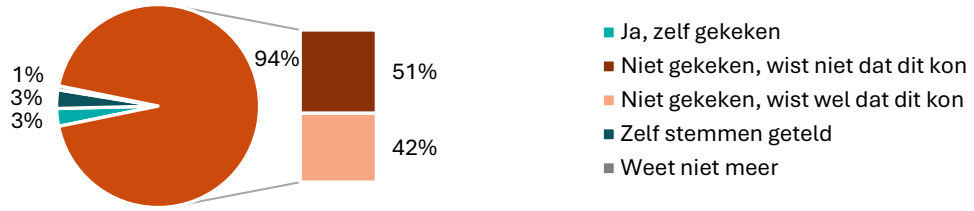
Helft kiesgerechtigden weet niet dat ze stemmentelling mogen bijwonen

Als de stemming is gesloten, beginnen de stembureauleden met het tellen van de stemmen. Burgers mogen naar dit tellen van de stemmen komen kijken. Drie procent deed dat naar eigen zeggen, de meesten (94%) gingen niet kijken. Een klein deel geeft aan zelf stemmen te hebben geteld.

Degenen die niet zijn gaan kijken, vroegen we of zij wel wisten dat ze bij het tellen aanwezig mogen zijn. Vaker wist men dit niet dan wel. In totaal is de helft van de kiesgerechtigden (51%) niet van deze mogelijkheid op de hoogte. Dat is een vergelijkbaar aandeel als bij eerdere verkiezingen.

Figuur 7.1 - Bent u gaan kijken naar het tellen van de stemmen? * Wist u dat u bij het tellen van de stemmen aanwezig mag zijn?

Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948). *Toelichting: 'Hiermee bedoelen we de locatie waar de stemformulieren worden geteld, zoals een stembureau.

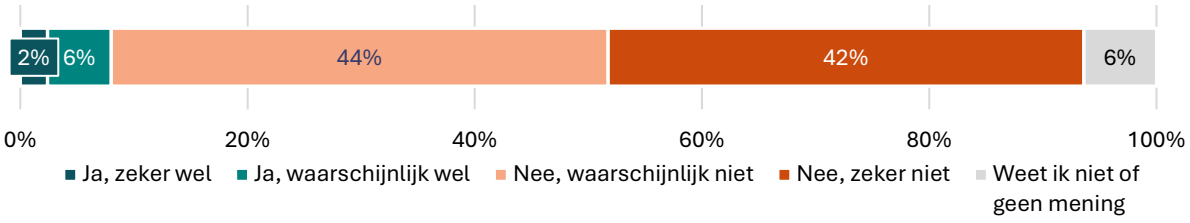
Nederlanders die zelf hebben gestemd en degenen die al eens eerder stemden, weten vaker van de mogelijkheid om bij het stemmentellen te kijken dan niet-stemmers en Nederlanders die nu voor het eerst stemden. Ook ouderen, theoretisch opgeleiden en mannen weten hier relatief vaak vanaf.

Kleine groep heeft interesse stemmentelling bij te wonen

Acht procent van de kiesgerechtigden zegt bij de volgende verkiezingen wel te willen gaan kijken bij het stemmen tellen: 2 procent zou dat 'zeker wel' doen, 6 procent 'waarschijnlijk wel'. Dat is gelijk aan het aandeel met deze intentie bij de vorige Tweede Kamerverkiezing in 2023 (destijds ook 8% bij elkaar) en iets meer dan bij de Europees Parlementsverkiezing van 2024 (4%).

Figuur 7.2 - Zou u bij een volgende verkiezing gaan kijken bij het tellen van de stemmen?

Basis: alle kiesgerechtigden (n = 4.948).

Bijlagen

A Doelgroepbeschrijvingen

De doelgroep van dit onderzoek bestaat uit kiesgerechtigden voor de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025. Niet-kiesgerechtigde personen behoorden niet tot de doelgroep van dit onderzoek.

Binnen de groep kiesgerechtigden onderscheiden we in dit onderzoek verschillende doelgroepen. Ze zijn samengevat in de onderstaande tabel (zie ook Hoofdstuk 1). In deze bijlage beschrijven we hoe de verschillende groepen in de gewogen steekproef van het onderzoek vertegenwoordigd zijn.

Tabel A.1 - Groepen in het onderzoek

Groep	Omschrijving
Kiesgerechtigden	Alle Nederlanders die voor de Tweede Kamerverkiezing mochten stemmen
Stemlokaal-stemmers	Stemmers die zelf in het stemlokaal hebben gestemd
Stemmers die iemand machtigden	Stemmers die met een volmacht een ander gemachtigd hebben om voor hen te stemmen
Niet-stemmers	Kiesgerechtigden die niet hebben gestemd
'Nieuwe' stemmers	Stemmers die bij deze verkiezing voor het eerst hebben gestemd

A.1 Wijze van stemmen

In dit onderzoek stemde 74 procent van de kiesgerechtigden zelf in het stemlokaal. Veertien procent van hen zegt een volmacht te hebben meegekregen om ook voor een ander te stemmen. Vier procent van alle kiesgerechtigden stemde zelf via een volmacht. Tenslotte stemde 22 procent niet.

Tabel A.2: Heeft u (of heeft iemand voor u) gestemd bij de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025?

Stemwijze	Totaal	Leeftijd				Opleiding			Geslacht	
		18-34	35-49	50-64	65+	Geen start-kwal.	Prak-tisch	Theo-retisch	Man	Vrouw
Zelf in stemlokaal gestemd	74%	69%	71%	80%	78%	78%	73%	74%	77%	72%
Gestemd via volmacht	4%	5%	3%	4%	4%	4%	3%	5%	3%	5%
Niet gestemd	22%	26%	26%	16%	19%	18%	24%	21%	20%	24%

Tabel A.3 - Heeft u een volmacht gekregen om ook voor iemand anders te gaan stemmen?
Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 4.385).

Voor iemand anders gestemd	Totaal
Ja	14%
Nee	86%

A.2 Gestemd bij eerdere verkiezingen

Negen op de tien kiesgerechtigden in dit onderzoek geven aan ooit eerder te hebben gestemd voor een verkiezing in Nederland (92%). Acht procent deed dit nooit eerder.

Tabel A.4 - Eerder gestemd bij een verkiezing, naar leeftijd, opleiding en geslacht

Eerder gestemd	Totaal	Leeftijd				Opleiding			Geslacht	
		18-34	35-49	50-64	65+	Geen start-kwal.	Prak-tisch	Theo-retisch	Man	Vrouw
Ja	92%	85%	92%	95%	96%	92%	90%	94%	94%	90%
Nee	8%	15%	7%	4%	3%	7%	9%	6%	6%	9%
Weet ik niet meer	1%	1%	1%	0%	0%	1%	1%	1%	0%	1%

Van alle deelnemers in dit onderzoek stemde 73 procent bij de Europees Parlementsverkiezing van 2024, 88 procent bij de Tweede Kamerverkiezing van 2023, 77 procent bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2023, 67 procent bij de waterschapsverkiezingen van 2023 en 78 procent bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022.

Er is in deze steekproef dus sprake van een overschatting van eerder stemgedrag: bijvoorbeeld voor de vorige Tweede Kamerverkiezing in 2023 was de opkomst 77,7 procent,[12] tien procentpunten lager dan op basis van deze steekproef. Sommigen kunnen denken destijds gestemd te hebben, terwijl ze dat niet hebben gedaan, of halen verkiezingen door elkaar. Daarnaast weten we dat deelname aan vragenlijstonderzoek samenhangt met het stemgedrag: mensen die vragenlijsten invullen gaan vaker stemmen.

[12] *Kiesraad stelt uitslag Tweede Kamerverkiezing 22 november 2023 vast | Nieuwsbericht | Kiesraad.nl*

B Vragenlijst

Introtekst
Dit onderzoek is in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Op 29 oktober was de Tweede Kamerverkiezing. Het ministerie evalueert deze verkiezing. Hiermee wil het ministerie te weten komen waarom Nederlanders wel of niet gaan stemmen. Ook wordt onderzocht welke ervaringen kiezers hadden bij het stemmen.

Stemmen (iedereen)
We stellen u graag enkele vragen over de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025.

A1 Heeft u (of heeft iemand voor u) gestemd bij de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober 2025?

- Ja, ik heb zelf in een stemlokaal gestemd
- Ja, ik heb iemand gemachtigd om voor mij te stemmen (i)
- Nee, ik heb niet gestemd
- Nee, ik was niet stemgerechtigd

(i) Dit betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)
B3 Hoe laat bent u gaan stemmen?

- Tussen 07.30 en 09.00 uur
- Tussen 09.00 en 12.00 uur
- Tussen 12.00 en 16.00 uur
- Tussen 16.00 en 19.00 uur
- Na 19.00 uur
- Weet ik niet meer

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)
D8 Hoe lang heeft u ongeveer moeten wachten voordat u bij het stemlokaal naar binnen kon gaan?

- Geen wachttijd
- Korter dan 5 minuten
- Ongeveer 10 minuten
- Ongeveer 15 minuten
- Anders, namelijk: <*open invulveld*>
- Weet ik niet meer

Indien A1 = 4 (Nee, ik was niet stemgerechtigd) → einde vragenlijst
Tekst einde vragenlijst
Deze vragenlijst gaat over de afgelopen Tweede Kamerverkiezing. U geeft aan dat u niet gerechtigd was om bij deze verkiezing te stemmen. Daarmee valt u buiten de doelgroep van dit onderzoek en hoeft u de rest van de vragen niet in te vullen. Hartelijk dank voor uw medewerking!

A2A Heeft u ooit eerder gestemd bij een verkiezing in Nederland?
Dat kan bijvoorbeeld zijn geweest: de Europees Parlementsverkiezing in juni 2024, de Tweede Kamerverkiezing in november 2023, de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2023 of de gemeenteraadsverkiezingen in 2022.

- Ja
- Nee
- Weet ik niet meer

Indien A2 = ja of weet niet
A2B Heeft u gestemd bij een of meer van de verkiezingen hieronder?

	Gestemd (zelf of via machtiging)	Niet gestemd	Weet ik niet	Ik was niet stem-gerechtigd
Europees Parlementsverkiezing van juni 2024	☐	☐	☐	☐
Tweede Kamerverkiezing van november 2023	☐	☐	☐	☐
Provinciale Statenverkiezingen van maart 2023	☐	☐	☐	☐
Waterschapsverkiezingen van maart 2023	☐	☐	☐	☐
Gemeenteraadsverkiezingen van maart 2022	☐	☐	☐	☐

Duidelijkheid stemproces (iedereen)

A3A Heeft u voor de Tweede Kamerverkiezing informatie ontvangen van uw gemeente over hoe of waar u kunt stemmen?
Bijvoorbeeld via een folder of brief van uw gemeente. Of via sociale media.

- Ja, ik heb informatie ontvangen
- Nee, ik heb geen informatie ontvangen
- Weet ik niet (meer)

A3B Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?
*Stellingen willekeurig aanbieden

- Ik wist precies wat ik moest meenemen om te mogen stemmen (A1 = 1; stemmers)
- Ik wist precies wat ik had moeten meenemen om te mogen stemmen (A1 = 3; niet-stemmers)
- Ik had vooraf graag meer informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt
- De informatie die ik van tevoren kreeg over stemmen was duidelijk en begrijpelijk (alleen indien informatie ontvangen; A3A = 1)

1 Helemaal mee eens
2 Mee eens
3 Niet mee eens en niet mee oneens
4 Mee oneens
5 Helemaal mee oneens
6 Weet niet

Indien A3B stelling 2 = 1 of 2 (eens)

A4A U had vooraf graag meer informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt. Welke informatie miste u of welke vragen had u nog?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-9)

1 Hoe moet ik het stembiljet invullen?
2 Hoe worden de stemmen geteld?
3 Hoe kan ik een bezwaar indienen wanneer ik zie dat het stemproces niet goed of niet eerlijk verloopt?
4 Wat gebeurt er verder met mijn stem nadat ik heb gestemd?
5 Welke identiteitsbewijzen mag ik meenemen om te stemmen?
6 Hoe kan ik iemand een volmacht (i) geven om voor mij te stemmen?
7 Wanneer ontvang ik mijn stempas?
8 Wat moet ik doen als ik mijn stempas niet (op tijd) ontvang?
9 Welke stembureaus zijn dichtbij?
10 Ik miste andere informatie, namelijk: <open invulveld>
11 Weet ik niet (*exclusief)

(i) Een volmacht betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A3B stelling 3 = 4 of 5 (oneens)

A4B U vond de informatie die u van de tevoren kreeg over stemmen niet duidelijk of begrijpelijk. Wat zou de informatie voor u duidelijker maken?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-7)

1 Makkelijkere woorden en zinnen gebruiken
2 Informatie in Nederlandse gebarentaal geven
3 Informatie in een andere taal dan Nederlands geven (bijvoorbeeld in het Fries, Engels of Turks)
4 Meer plaatjes gebruiken
5 Minder informatie tegelijk geven
6 Andere kleuren gebruiken
7 Een ander of groter lettertype gebruiken
8 Iets anders, namelijk: <open invulveld>
9 Geen van deze (*exclusief)
10 Weet ik niet (*exclusief)

Toegankelijkheid van politieke informatie tijdens de campagne (iedereen)

De vragen die u net heeft beantwoord gingen over informatie over hoe het stemmen werkt en waar u kunt gaan stemmen.

De volgende vragen gaan over informatie die u kunt gebruiken om te bepalen op welke persoon of partij u wilt stemmen. We stellen u geen vragen over uw stem, maar willen graag weten welke informatie u bent tegengekomen en wat u hiervan vond.

A14 Welke van de volgende dingen heeft u gezien, gehoord of gelezen in de weken voor de Tweede Kamerverkiezing?
Meerdere antwoorden mogelijk

1 Een verkiezingsprogramma van een politieke partij
2 Informatie van een politieke partij over hun standpunten ergens anders dan in het verkiezingsprogramma, bijvoorbeeld op sociale media, in de krant of in een folder
3 Een stemhulp op internet (zoals StemWijzer of Kieskompas)
4 Een debat tussen politici op tv of radio
5 Ik heb geen van deze gezien, gehoord of gelezen (*exclusief)
6 Weet ik niet (meer) (*exclusief)

Indien A14 ≠ 5 of 6
A15 Hieronder ziet u de dingen die u heeft gezien, gehoord of gelezen heeft. Hoe makkelijk of moeilijk vond u het om deze informatie te begrijpen?
Alleen tonen indien aangevinkt bij A14

- Een verkiezingsprogramma van een politieke partij
- Informatie van een politieke partij over hun standpunten ergens anders dan in het verkiezingsprogramma, bijvoorbeeld op sociale media, in de krant of in een folder
- Een stemhulp op internet (zoals StemWijzer of Kieskompas)
- Een debat tussen politici op tv of radio

1 Heel makkelijk
2 Makkelijk
3 Niet makkelijk, niet moeilijk
4 Moeilijk
5 Heel moeilijk
6 Weet ik niet (meer)

Indien A15 = minstens één 4 of 5 (moeilijk of heel moeilijk)
A15A U vond [willekeurig 1 van A15 indien moeilijk] moeilijk te begrijpen. Wat maakte de informatie voor u moeilijk?
Meerdere antwoorden mogelijk
Willekeurig aanbieden (1-6)

1 De taal was te moeilijk
2 Er was te veel informatie
3 Het onderwerp was ingewikkeld
4 De opmaak of presentatie was onduidelijk
5 Ik had te weinig voorkennis om de informatie goed te begrijpen
6 Het tempo was te hoog
7 Er was een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
8 Weet ik niet (meer) (*exclusief)

Niet stemmen (niet-stemmers)

Indien A1 = 3 (niet gestemd)

A10 U heeft niet gestemd voor de Tweede Kamerverkiezing van 29 oktober. Wat waren daarvoor de belangrijkste redenen?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-16)

1 Ik had geen tijd om te gaan stemmen
2 Ik had geen vervoer
3 Het was te druk bij het stemlokaal
4 Ik wist niet dat er een verkiezing was of ik ben vergeten te stemmen
5 Ik wist niet op wie ik kon stemmen of ik kende de kandidaten niet
6 Op de verkiezingsdag was ik op vakantie of op reis
7 Ik heb een (lichamelijke of mentale) beperking die het voor mij niet mogelijk maakte om zelf te stemmen
8 Ik heb geen interesse in politiek
9 Ik kon geen keuze maken op wie ik moest stemmen
10 Ik heb geen vertrouwen in de politiek
11 Ik stem niet uit principe
12 Ik stem niet uit gewoonte
13 De verkiezingsuitslag staat toch al vast
14 Ik vind het niet zo belangrijk om te stemmen voor deze verkiezing
15 Ik was mijn stempas kwijt
16 Ik geloof dat het wel goed komt, ook als ik niet ga stemmen
17 Ik was ziek
18 Ik had een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
19 Weet ik niet of geen mening
20 Wil ik liever niet zeggen

Indien A1 = 3 (niet gestemd)

A12 U had iemand anders een volmacht kunnen geven om voor u te stemmen.
Wat waren voor u de belangrijkste redenen dat u niet van die mogelijkheid gebruik heeft gemaakt?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-8)

1 Er was niemand om voor mij te stemmen
2 Ik ken niemand die ik voor mij zou willen laten stemmen
3 Ik vertrouw het niet om iemand anders voor mij te laten stemmen
4 Daar heb ik niet aan gedacht
5 Ik wist niet dat dat kon
6 Ik wilde deze keer niet stemmen, ook niet met een machtiging
7 Ik stem nooit, ook niet met een machtiging
8 Ik was te laat met het regelen
9 Ik had een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
10 Weet ik niet of geen mening

Stemmen door iemand anders (stemmers die iemand machtigen; iedereen)

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A5 U heeft iemand anders voor u laten stemmen via een volmacht. Wat waren voor u de belangrijkste redenen om dat te doen?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-8)

1 Ik had geen tijd om zelf te gaan stemmen
2 Ik had geen vervoer
3 Op de verkiezingsdag was ik niet in Nederland
4 Ik heb een (lichamelijke of verstandelijke) beperking die het voor mij niet mogelijk maakt om zelf te gaan stemmen
5 Ik wilde drukte bij het stemlokaal vermijden
6 Ik heb deze persoon bij eerdere verkiezingen ook gemachtigd
7 Gemak
8 Ik was ziek
9 Ik moest voor iemand zorgen (bijvoorbeeld op kinderen passen of mantelzorg geven)
10 Ik wist zelf niet op welke persoon of partij ik wilde stemmen
11 Ik had een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
12 Wil ik liever niet zeggen

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A6 Op welke manier heeft u een volmacht (i) afgegeven?

1 Door het invullen van de informatie op de achterkant van de stempas of kiezerspas
2 Door een aanvraag bij de gemeente in te dienen voor een schriftelijke volmacht
3 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen
4 Een volmacht betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A13 U heeft iemand anders voor u laten stemmen. Heeft u vooraf doorgegeven op welke partij of persoon u wilde stemmen?

1 Ik heb alleen gezegd op welke partij de ander moest stemmen
2 Ik heb gezegd op welke partij én persoon de ander moest stemmen
3 Ik heb een paar opties genoemd, de ander heeft daaruit een keuze gemaakt
4 De persoon die voor mij stemde, weet wat ik altijd stem
5 De persoon die voor mij stemde, mocht helemaal zelf kiezen
6 Het ging op een andere manier, namelijk: <*open invulveld*>
7 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A7 Wanneer het niet mogelijk zou zijn geweest om iemand anders voor u te laten stemmen, was u dan zelf gaan stemmen?

1 Ja, zeker wel
2 Ja, waarschijnlijk wel
3 Nee, waarschijnlijk niet
4 Nee, zeker niet
5 Weet ik niet of geen mening

Indien A7 = 3 of 4 (nee)

A8 Kunt u kort opschrijven waarom u in dat geval niet zelf zou gaan stemmen?

[Open]
+ Weet ik niet of wil ik niet zeggen

A9 De volgende stellingen gaan over een volmacht (i). In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

(i) Dit betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.
Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)
*Stellingen willekeurig aanbieden

- Ik wist precies wat ik moest doen om een ander te machtigen om voor mij te stemmen
- Ik vond het moeilijk om een volmacht af te geven
- Het geven van een volmacht is een goed alternatief voor zelf naar het stemlokaal gaan
- Het aantal volmacht-stemmen dat iemand kan uitbrengen (i) zou verlaagd moeten worden
- Het geven van een volmacht zou makkelijker moeten worden

Indien A1 ≠ 2 (niet gemachtigd)
*Stellingen willekeurig aanbieden

- Het geven van een volmacht is een goed alternatief voor zelf naar het stemlokaal gaan
- Het aantal volmacht-stemmen dat iemand kan uitbrengen (i) zou verlaagd moeten worden
- Het geven van een volmacht zou makkelijker moeten worden

1 Helemaal mee eens
2 Mee eens
3 Niet mee eens en niet mee oneens
4 Mee oneens
5 Helemaal mee oneens
6 Weet ik niet

(i) Je kunt naast je eigen stem maximaal 2 stemmen voor iemand anders uitbrengen.

Stemmen voor iemand anders (zelf-stemmers)

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

C1 Heeft u een volmacht (i) gekregen om ook voor iemand anders te gaan stemmen?

1 Ja
2 Nee → door naar D1
3 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen → door naar D1

(i) Een volmacht betekent dat u van iemand toestemming heeft gekregen om voor hem of haar te stemmen.

Indien C1 = 1

C2 Van hoeveel personen heeft u een volmacht (i) gekregen om voor hen te stemmen?

1 Eén persoon
2 Twee personen
3 Weet ik niet of wil ik niet zeggen

(i) Een volmacht betekent dat u van iemand toestemming heeft gekregen om voor hem of haar te stemmen.

Indien C1 = 1

C3 Voor wie heeft u met een volmacht (i) gestemd?

*Indien C2 = 2 (meerdere personen), dan de mogelijkheid geven om twee antwoorden te geven, indien C2 = 1 dan één antwoordmogelijkheid geven.

1 Partner, vader, moeder, schoonvader, schoonmoeder, kind, schoonzoon, schoondochter (*eerstegraads familielid*)
2 Broer, zus, kleinkind, opa, oma, schoonzus, zwager, stiefzus, stiefbroer (*tweedegraads familielid*)
3 Oom, tante, neef en nicht (kinderen van een broer of zus), overgrootouder, achterkleinkind (*derdegraads familielid*)
4 Vriend, vriendin, buurvrouw, buurman
5 Andere bekende
6 Iemand die ik niet (echt goed) ken
7 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

(i) Een volmacht betekent dat u van iemand toestemming heeft gekregen om voor hem of haar te stemmen.

Indien C1 = 1

C4 Wat waren de belangrijkste redenen waarom u voor iemand anders ging stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Stellingen willekeurig aanbieden (1-8)

1 De andere persoon had geen tijd om zelf te gaan stemmen
2 De andere persoon had geen vervoer
3 De andere persoon wilde zo bijdragen aan het voorkomen van drukte in het stemlokaal
4 De andere persoon was op de verkiezingsdag niet in zijn of haar gemeente waardoor die persoon daar niet kon stemmen (bijv. door vakantie of werk)
5 De andere persoon heeft een (lichamelijke of verstandelijke) beperking waardoor die persoon niet zelf kan stemmen
6 Ook bij eerdere verkiezingen werd ik door deze persoon gemachtigd
7 De andere persoon vond dit makkelijker
8 De andere persoon was te ziek of te oud om zelf te gaan stemmen
9 De andere persoon moest voor iemand zorgen (bijvoorbeeld op kinderen passen of mantelzorg geven)
10 De andere persoon wist zelf niet op welke persoon of partij hij of zij wilde stemmen
11 Er was een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
12 Weet ik niet of geen mening

Indien C1 = 1

C5 U heeft voor maximaal twee andere personen gestemd met een volmacht. Heeft u vooraf doorgekregen op welke partij of persoon u voor de ander(en) moest stemmen?

*Indien C2 = 2 (meerdere personen), dan de mogelijkheid geven om maximaal twee antwoorden te geven, indien C2 = 1 dan één antwoordmogelijkheid geven.

Meerdere antwoorden mogelijk

1 De andere persoon heeft alleen gezegd op welke partij ik moest stemmen
2 De andere persoon heeft gezegd op welke partij én persoon ik moest stemmen
3 De andere persoon heeft een paar opties genoemd, ik heb daaruit een keuze gemaakt
4 Ik weet wat de andere persoon altijd stemt
5 Ik mocht helemaal zelf kiezen
6 Het ging op een andere manier, namelijk: <*open invulveld*>
7 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

Indien C1 = 1

C6 Is het u gelukt om met de volmacht(en) voor iemand anders te stemmen?

1 Ja, en ik wist van tevoren al precies wat ik moest doen
2 Ja, bij het stemlokaal hebben ze uitgelegd wat ik moest doen
3 Nee, dat is niet gelukt
4 Weet ik niet (meer)

Indien C6 = 3 (nee, niet gelukt)

C6A Waarom is het niet gelukt om voor de ander te stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk

Willekeurig voorleggen 1-5

1 Ik had geen kopie van het identiteitsbewijs van de andere persoon mee
2 Ik wist niet dat ik de volmachtstem tegelijk met mijn eigen stem moest inleveren
3 Ik wilde teveel (meer dan twee) volmachtstemmen inleveren
4 Ik begreep de instructies in het stemlokaal niet goed
5 De volmacht was niet goed ingevuld
6 Het lukte niet om een andere reden, namelijk: <open invulveld.
7 Weet ik niet (meer)

Toegankelijkheid (zelf-stemmers)

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

In Nederland moet het voor iedereen die mag stemmen mogelijk zijn om een stem uit te brengen. Denk hierbij aan makkelijk toegankelijke stemlokalen, een leesloep of de mogelijkheid om in een prikkelarme omgeving (i) te kunnen stemmen.

D1 Hoe belangrijk is het voor uzelf dat stemlokalen makkelijk toegankelijk zijn of extra ondersteuning kunnen bieden?

1 Heel belangrijk
2 Belangrijk
3 Niet zo belangrijk
4 Helemaal niet belangrijk
5 Weet ik niet of wil ik niet zeggen

(i) Dit is een omgeving waarin het aantal prikkels kleiner is. Daar zijn bijvoorbeeld geen felle lichten en minder geluiden.

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D2 Heeft u vooraf gecontroleerd of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking?

1 Ja
2 Nee
3 Weet niet

Indien D2 = ja

D3 Waar heeft u dit gecontroleerd?

Meerdere antwoorden mogelijk

1 Op de website van de gemeente
2 Op de website: waarismijnstemlokaal.nl
3 Ik ben van tevoren langsgegaan bij de plek van het stemlokaal
4 Ik was al bekend met de plek van het stemlokaal
5 Op een andere manier, namelijk: <*open invulveld*>

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D4 Kon u de ingang van het stemlokaal gemakkelijk vinden?

1 Ja → door naar D5
2 Nee → door naar D4_OPEN
3 Weet ik niet meer

Indien D4 = 2 (Nee)

D4_OPEN Kunt u dit kort toelichten?

[Open]
+ Weet ik niet of wil ik niet zeggen

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D5 Was het voor u duidelijk wat u moest doen toen u het stemlokaal binnenging?
(richting de tafel met stembureauleden, het stemhokje, de stembus en vervolgens de uitgang)

1 Ja → door naar D6
2 Nee → door naar D5_OPEN
3 Weet ik niet meer

Indien D5 = 2 (Nee)

D5_OPEN Kunt u dit kort toelichten?

[Open]
+ Weet ik niet of wil ik niet zeggen

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D6 Heeft u problemen ervaren…

		1 Ja, grote problemen	2 Ja, kleine problemen	3 Nee, geen problemen	4 Weet ik niet meer
1	…met de toegankelijkheid van het stemlokaal?	☐	☐	☐	☐
2	…met het uitbrengen van uw stem?	☐	☐	☐	☐

Indien D6.1 = 1/2 (problemen ervaren)

D7 Welke problemen had u met de toegankelijkheid van het stemlokaal?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden

1 De looproute was niet breed genoeg
2 De looproute was onduidelijk
3 Ik kon het stemlokaal niet goed binnen komen doordat de deuren niet open stonden
4 Er waren te veel (hoge) drempels of andere obstakels op de route
5 De ingang van het stemlokaal was niet goed aangegeven
6 Er was geen lift of hellingbaan op locaties waar trappen waren
7 Er was geen rolstoeltoegankelijk toilet op de locatie
8 Er was geen leesloep of vergrootglas
9 Er was geen stemhokje met een laag schrijfblad
10 Er was geen gehandicaptenparkeerplaats in de buurt van het stemlokaal
11 Er waren niet genoeg parkeerplaatsen in de buurt van het stemlokaal
12 De belichting in het stemhokje was niet goed
13 Een ander probleem, namelijk: <*open invulveld*>
14 Weet ik niet meer (exclusief)

Indien D6.2 = 1/2 (problemen ervaren)

D10 Welke problemen had u met het uitbrengen van uw stem?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-7)

1 Het was niet duidelijk wat ik mee moest nemen naar het stemlokaal
2 Het was niet duidelijk hoe ik het stembiljet moest invullen
3 De opening van de stembus was voor mij te hoog
4 Het stembiljet was te groot
5 Ik heb een lichamelijke beperking en ik werd niet goed geholpen toen ik hulp vroeg bij het stemmen
6 Ik heb een lichamelijke beperking en iemand anders mocht mij niet helpen bij het stemmen
7 Ik heb een andere beperking en kon daarom geen hulp bij het stemmen krijgen
8 Een ander probleem, namelijk: <open invulveld>
9 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

Indien D6.2 = 1/2 (problemen ervaren)

D11 Heeft u aan iemand van het stembureau gevraagd om meer uitleg te geven over het stemmen?

1 Ja
2 Nee
3 Weet ik niet meer

Indien D11 = Ja

D12 Werd u dat ook uitgelegd? En was u daarmee voldoende geholpen?

1 Ja, ik was daarmee voldoende geholpen
2 Het werd wel uitgelegd, maar daar was ik nog niet voldoende mee geholpen
3 Nee, het werd mij niet uitgelegd
4 Weet ik niet meer
5 Tellen van de stemmen (iedereen)

E1 Bent u gaan kijken naar het tellen van de stemmen?

Hiermee bedoelen we de locatie waar de stemformulieren worden geteld, zoals een stembureau.

1 Ja
2 Nee
3 Ik heb zelf stemmen geteld
4 Weet ik niet meer

Indien E1 = 2 (nee)

E2 Wist u dat u bij het tellen van de stemmen aanwezig mag zijn?

1 Ja
2 Nee

Iedereen

E3 Zou u bij een volgende verkiezing gaan kijken bij het tellen van de stemmen?

1 Ja, zeker wel
2 Ja, waarschijnlijk wel
3 Nee, waarschijnlijk niet
4 Nee, zeker niet
5 Weet ik niet of geen mening

Frequentie verkiezingen (iedereen)

Tot slot zijn we benieuwd naar wat u vindt van de verkiezingen in Nederland.

F1 Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

- Er zijn te vaak verkiezingen in Nederland
- Ik interesseer me steeds minder voor verkiezingen, omdat ze zo vaak worden gehouden
- Ik vind het goed dat er weer een Tweede Kamerverkiezing was

1 Helemaal mee eens
2 Mee eens
3 Niet mee eens en niet mee oneens
4 Mee oneens
5 Helemaal mee oneens
6 Weet ik niet
7 Afsluiting

AFS1. Heeft u nog opmerkingen over de vragenlijst? Of heeft u nog iets gemist in deze vragenlijst?
< open >

AFS2. Hoe prettig vond u het om deze vragenlijst in te vullen?
Kunt u de vragenlijst beoordelen met een cijfer van 1 tot en met 10?
(Waarbij 1 helemaal niet prettig is en een 10 heel prettig)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	weet niet
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

Contactgegevens

Ipsos I&O

Zuiderval 70
7543 EZ Enschede
053 - 200 52 00

Piet Heinkade 55
1019 GM Amsterdam
020 - 308 48 00

Amstelveenseweg 760
1081 JK Amsterdam
020 - 607 07 07

Ericssonstraat 2
5121 ML Rijen
020-607 07 07

Kiesraad

Advies

Datum
29 juni 2026

Aan Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Onderwerp Evaluatieadvies gemeenteraadsverkiezingen 2026

Inleiding

De gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 zijn goed verlopen. Voor het eerst zijn de 3 nieuwe wetten rond de uitslagvaststelling, programmatuur en kwaliteitsbevordering in samenhang toegepast.[1] De gemeenten hebben hard gewerkt om het laatste onderdeel van de nieuwe wetgeving te implementeren, de verkiezingen te organiseren en deze verkiezingen goed te laten verlopen. Hierbij mag ook de inzet van vele duizenden vrijwilligers niet onbenoemd blijven. Alle inspanningen hebben ertoe geleid dat de verkiezingen rustig en soepel zijn verlopen; de gezamenlijke voorbereiding van gemeenten en de Kiesraad betaalt zich uit. De basis is grotendeels op orde. Gemeenten voeren de taken die elke verkiezing terugkomen naar behoren uit.

Tegelijkertijd is er ook ruimte voor verdere doorontwikkeling. Gemeenten hebben enige moeite met de taken die zij slechts eens per 4 jaar uitvoeren. Bepaalde taken, zoals de taken van het centraal stembureau en de besluitvorming door het vertegenwoordigend orgaan, voeren de meeste gemeenten alleen uit bij de gemeenteraadsverkiezingen. Hierdoor ontbreekt routine en ervaring met de uitvoering van deze taken. Verloop van medewerkers en raadsleden speelt hierin ook een rol. Dit werd deze gemeenteraadsverkiezingen versterkt doordat het de eerste gemeenteraadsverkiezingen waren volgens de nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen (NPVV).
De Kiesraad adviseerde al eerder om te investeren in permanente gereedheid van alle betrokken partijen voor de organisatie van verkiezingen. Voor het voldoende borgen van de kennis over en ervaring met de taken die gemeenten moeten uitvoeren bij een gemeenteraadsverkiezing, is ook in de jaren dat er geen gemeenteraadsverkiezingen zijn, blijvende aandacht en inzet nodig.

Sinds de invoering van de wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv) zijn de verantwoordelijkheden in het verkiezingsproces veranderd. Het centraal stembureau heeft een controlerende rol, met bijbehorende bevoegdheden in de uitslagvaststellingsketen (de verschillende soorten stembureaus). In de organisatieketen (die vooral verantwoordelijkheden heeft in de voorbereiding) heeft de Kiesraad een ondersteunende en adviserende rol. In elk van deze ketens spelen verschillende actoren, ieder met eigen taken en verantwoordelijkheden een rol.[2] Vanuit deze nieuwe verdeling focust de Kiesraad in dit advies op de verschillende actoren. Dit evaluatieadvies is opgebouwd langs die verschillende actoren. De Kiesraad waardeert de grote bijdrage van alle actoren om de verkiezingen goed te laten verlopen. De Kiesraad kijkt ook constructief-kritisch waar verbeteringen mogelijk zijn. Het valt de Kiesraad op dat niet alle actoren even rolvast zijn. De implementatie van de nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen vraagt veel op gemeentelijk niveau, aangezien dezelfde personen meerdere rollen vervullen of ondersteunen. Soms is

[1] De Wet nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen (NPVV) in werking getreden per 1 januari 2023, de Wet programmatuur verkiezingsuitslagen (Wpv) in werking getreden per 1 augustus 2025 en de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv) in werking getreden per 1 januari 2026.
[2] Zie daarvoor: Samenwerkingsplan | Kiesraad.nl, pagina 6 en bijlage 1.

onvoldoende duidelijk welke actor aan zet is voor welke taak. Hierdoor lopen rollen in elkaar over of sluiten niet goed op elkaar aan. Ook komt het voor dat andere actoren taken uitvoeren dan de actor die voor de taak verantwoordelijk is op grond van de Kieswet. Met name gemeentelijk en centraal stembureaus leunen bij de uitvoer van hun werkzaamheden veel op de projectleiding vanuit de gemeente, terwijl de wettelijke taken aan de organen zijn toegewezen.

De Kiesraad vraagt aandacht voor het benodigde kennisniveau bij de verschillende organen om de taken zelfstandig uit te voeren. Dit is noodzakelijk vanuit het oogpunt van transparantie en controleerbaarheid en breder bezien vertrouwen in het proces. De verschillende organen dienen immers niet enkel hun eigen taken uit te voeren, maar moeten ook de andere organen in hun uitvoering van de werkzaamheden kunnen controleren.

De Kiesraad baseert zijn evaluatie op signalen vanuit gemeenten, kiezers, politiek en media. Daarnaast zijn de volgende onderzoeken uitgevoerd:

1. Focusgroepen met projectleiders gemeenten GR26 (Kwink)
2. Vragenlijsten onder gemeenteambtenaren GR26 (Centerdata)
3. Steekproef toegankelijkheid GR26 (Ongehinderd)
4. Meting stemlokalen GR26 (Centerdata)

De rapportages van deze onderzoeken zijn als bijlagen toegevoegd aan dit evaluatieadvies.

Bevindingen en aanbevelingen

Leeswijzer

Dit advies is geordend aan de hand van de verschillende actoren in het verkiezingsproces. Op deze manier benadrukt de Kiesraad het belang van rolvastheid in het verkiezingsproces. De Kiesraad behandelt verschillende thema's van de gemeenteraadsverkiezingen 2026 aan de hand van de actoren gemeenteraad (par. 1), burgemeester (par. 2), centraal stembureau (par. 3), gemeentelijk stembureau (par. 4), gemeentelijke ambtelijke organisatie (par. 5), kiezers (par. 6) en Kiesraad (par. 7). Het advies eindigt met een vooruitblik naar de verkiezingen in 2027.

1. Gemeenteraad

Het vertegenwoordigend orgaan gaat over de toelating van de nieuwe leden en beslist over de geldigheid van de eigen verkiezing. Het kan een eigen afweging maken of er omstandigheden zijn die tot een hertelling of herstemming leiden. Dit besluit is het sluitstuk van een verkiezing. In de Kieswet is niet opgenomen welke omstandigheden aanleiding kunnen zijn voor een (gedeeltelijke) herstemming. Ook in de Kamerstukken wordt hier niet nader op ingegaan. In de praktijk blijkt dat dit de afweging voor vertegenwoordigende organen lastig maakt.

Na de gemeenteraadsverkiezing van 18 maart 2026 heeft de gemeenteraad van Gorinchem besloten tot een volledige herstemming. Herstemming is een instrument dat niet vaak in Nederland wordt ingezet. De voorlaatste herstemming vond enkele decennia geleden plaats.[3]

[3] Te weten in de gemeente Wormerland bij de herindelingsverkiezing van 1990. Dit was eveneens een volledige herstemming. In totaal hebben er, met Gorinchem meegeteld, 5 volledige en 3 gedeeltelijke herstemmingen plaatsgevonden bij verkiezingen op grond van de Kieswet. Alle verkiezingen waren gemeenteraadsverkiezingen of herindelingsverkiezingen. Ook hebben er 2 herstemmingen bij de waterschapsverkiezing voor waterschap Schieland en Krimpenerwaard in 2005 plaatsgevonden. De waterschapsverkiezing viel destijds nog niet onder de Kieswet.

De Kiesraad heeft de bevoegdheid tot het uitbrengen van een advies tot herstemming. De raad adviseert het vertegenwoordigend orgaan alleen als hij van oordeel is dat een herstemming naar aanleiding van onregelmatigheden noodzakelijk is. Het is aan het vertegenwoordigend orgaan om te beoordelen of er gronden of feiten zijn die een afweging over herstemmen rechtvaardigen. Hiervoor hoeft de gemeenteraad niet alleen naar onregelmatigheden te kijken. De gemeenteraad heeft de bevoegdheid om ook andere omstandigheden mee te nemen in een eventueel besluit tot herstemming. Daarnaast is het aan politie en het Openbaar Ministerie om onderzoek te doen en eventueel vervolging in te stellen bij vermoedens van een strafbaar feit. Dit is ook het geval bij een kiesdelict, zoals ronselen van volmachten. Het strafrechtelijk traject is een apart proces en moet los van het verkiezingsproces worden beschouwd (zie ook de aanbeveling onder 6a).

De vraag is opgekomen of de Kiesraad ook een *negatief* advies tot herstemming kan geven, waarin de Kiesraad expliciet aangeeft dat een herstemming wat de raad betreft niet nodig is. De Kiesraad ziet die ruimte niet. Op basis van de Kieswet kan de Kiesraad alleen een *positief* advies tot herstemming geven, naar aanleiding van geconstateerde onregelmatigheden die leiden tot een risico voor de geldigheid van de stemming.[4] Verder ziet de Kiesraad alleen een rol in het geven van eventuele inlichtingen, zoals de notitie die aan de gemeenteraad van Gorinchem is gestuurd. De verantwoordelijkheid voor het nemen van de beslissing over een herstemming ligt bij het vertegenwoordigend orgaan.

➔ De Kiesraad adviseert de wetgever om aan vertegenwoordigende organen enig kader mee te geven ten aanzien van omstandigheden die kunnen leiden tot een herstemming. De Kiesraad denkt hier graag in mee, ook gezien zijn taak om eventueel een advies tot herstemming uit te brengen.

Vanuit de gemeentelijke organisatie van Gorinchem is alles op alles gezet om de termijnen voor de herstemming te halen, hetgeen ook is gelukt. De volledige termijn van 30 dagen was nodig. Er werden vooral moeilijkheden ervaren met de termijn om de stempassen uiterlijk 14 dagen voor de dag van stemming bij de kiezer te bezorgen. Dit kwam onder meer door de tijd die nodig was om de stembescheiden te drukken. Ook werd de organisatie bemoeilijkt doordat de dag van stemming in de meivakantie viel. Bij een herstemming voor een lokale of provinciale verkiezing zal dit overigens altijd het geval zijn.

➔ De Kiesraad neemt de ervaringen met de termijn voor de organisatie van de herstemming mee in zijn advies over een versnelling van het verkiezingsproces bij tussentijdse Tweede Kamerverkiezingen, dat naar verwachting dit najaar zal verschijnen.

2. Burgemeester

In het verkiezingsproces komen veel taken en rollen samen bij de functie van burgemeester:

1. De burgemeester is uit hoofde van de functie verantwoordelijk voor verkiezingstaken die aan de burgemeester zijn toebedeeld. Dit zijn met name taken die zien op het informeren van de kiezer.
2. De burgemeester is samen met de wethouders verantwoordelijk voor verkiezingstaken die aan het college van B&W zijn toebedeeld. Dit zijn met name organisatorische taken, zoals de benoeming van leden of de aanwijzing van stemlokalen.

[4] Artikel A 14, eerste lid, van de Kieswet.

3. De burgemeester is voorzitter van het centraal stembureau.[5]
4. De burgemeester is voorzitter van de gemeenteraad.

Sinds de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 zijn er taken ten aanzien van het vaststellen van de gemeentelijke uitslagen verschoven. Dit was voorheen aan de burgemeester, maar sinds de inwerkingtreding van de NPVV ligt deze taak bij het gemeentelijk stembureau. Wel maakt de burgemeester veelal de gemeentelijke totalen na vaststelling door het gemeentelijk stembureau in de gsb-zitting bekend.

Omdat er veel taken bij de burgemeester liggen, bestaat het risico dat rollen kunnen vermengen of door elkaar heen kunnen lopen. Dit is vanuit het verantwoordelijkheidsbesef van de burgemeester goed te verklaren. De Kiesraad heeft begrip dat deze samenloop van taken en rollen lastig kan zijn en beveelt aan extra aandacht te besteden aan de rolvastheid hierin.

➔ De Kiesraad zal in overleg en in samenwerking met het Nederlands Genootschap voor Burgemeesters bezien hoe bij een volgende (gemeenteraads)verkiezing specifiek aandacht te besteden aan de rol van de burgemeester in het verkiezingsproces.

Daarnaast is het opgevallen dat in een aantal gevallen hertellingen in gemeenten hebben plaatsgevonden, terwijl op dat moment niet aan de in de Kieswet gestelde criteria werd voldaan. Voorbeelden hiervan zijn hertellingen waartoe niet door het juiste orgaan is besloten of hertellingen die enkel zijn gehouden op basis van de constatering dat de verschillen tussen partijen erg klein zijn. De in de Kieswet gestelde criteria regelen onder meer in welke situaties een hertelling kan plaatsvinden en welk orgaan kan besluiten tot een hertelling. Een centraal stembureau mag enkel tot een hertelling besluiten, als er sprake is van een ernstig vermoeden van fouten die invloed kunnen hebben op de zetelverdeling. Het vertegenwoordigend orgaan heeft de bevoegdheid om tot een hertelling te besluiten zonder dat daarvoor aan bepaalde voorwaarden moet worden voldaan. De grondslag in de Kieswet die het mogelijk maakt om een hertelling te houden is in enkele situaties ruimer geïnterpreteerd dan wenselijk.

➔ De Kiesraad zal bij een volgende verkiezing voor centraal stembureaus en vertegenwoordigende organen meer informatie ten aanzien van hertellingen en de daarvoor geldende kaders beschikbaar stellen in de toolkit.

3. Centraal stembureau

Voor iedere verkiezing is er een centraal stembureau (csb). Gemeenten waren bij de afgelopen verkiezing zelf csb en voerden daarom de taken voor registratie en kandidaatstelling uit.

Registratie

Het csb van de verkiezing houdt een register bij met aanduidingen voor de betreffende verkiezing. In dit register staan de te gebruiken lokale aanduidingen. Daarnaast wordt het register ook gebruikt voor de vaststelling van eventuele faciliteiten voor al in de gemeenteraad zittende partijen, in samenhang met de uitslag van de laatstgehouden verkiezing. Het bijhouden van het register is een permanente taak; het registreren of wijzigen van een aanduiding kan op ieder moment. De meeste verzoeken komen echter (vlak) voor de uiterlijke termijn voor een specifieke verkiezing.

[5] Zie voor de verbeterpunten ten aanzien van dit orgaan in geheel paragraaf 3 en voor de scheiding tussen csb en gsb paragraaf 4.

➔ Voor het garanderen van de juistheid van het register is het van belang dat:
- Het register met aanduidingen eenvoudig te vinden is.
- Het csb het register actueel houdt. Het csb moet aanduidingen schrappen na afloop van een verkiezing en wijzigingen op verzoek van partijen verwerken.

Doorwerking
Partijen kunnen bij gemeenteraadsverkiezingen naast met lokaal geregistreerde aanduidingen ook deelnemen met landelijk en provinciaal geregistreerde aanduidingen door middel van doorwerking. Voor de doorwerking van de provinciaal geregistreerde aanduidingen publiceren de csb's voor de Provinciale Statenverkiezingen de aanduidingen in het provinciaal blad. Niet alle provincies hebben de doorwerkingspublicatie tijdig gepubliceerd. Dit is niet in overeenstemming met de Kieswet. Alertheid op de deadline is belangrijk, omdat de gemeentelijk csb's deze informatie nodig hebben voor de kandidaatstelling.

Kandidaatstelling
Csb's controleren gedurende de kandidaatstelling de gegevens van de kandidaten die op de lijst staan. Zij vergelijken deze gegevens met de gegevens in de basisregistratie personen (BRP). Als het csb constateert dat de gegevens op de kandidatenlijst niet overeenkomen met de gegevens in de BRP, kan het csb verschrijvingen afdoen door deze ambtshalve te corrigeren en het gegeven op de kandidatenlijst in overeenstemming te brengen met het gegeven in de BRP.[6] Het csb komt eveneens de bevoegdheid toe om aanduidingen boven de kandidatenlijst ambtshalve te corrigeren, indien deze niet op dezelfde wijze als in het register staan vermeld.[7]

Bij de afgelopen verkiezing bleken een aantal kandidatenlijsten verschrijvingen te bevatten, die het csb had kunnen corrigeren, maar door het verstrijken van de beroepstermijn onherroepelijk waren vastgesteld. Ook bleek na het verstrijken van de beroepstermijn dat er een aanduiding onjuist boven een kandidatenlijst stond vermeld.

➔ De Kiesraad wil deze situaties in de toekomst voorkomen en werkt aan een oplossing. Hierbij maakt het csb al eerder in het proces de kandidatenlijsten openbaar, zodat kandidaten en groeperingen de lijsten kunnen controleren voor de openbare zitting van het csb. De Kiesraad verwacht dat deze wijziging, die eenvoudig te implementeren is, een positief effect zal hebben op de correcte vaststelling van de kandidatenlijst.

➔ De Kiesraad raadt csb's aan om bij de controle van kandidatenlijsten voor alle gegevens met een vier-ogen-principe te werken. Dit geldt zowel voor de gegevens die het csb met de gegevens in de BRP moet vergelijken als voor aanduidingen in het register.

4. Gemeentelijk stembureau

Bij de afgelopen verkiezing is gebleken dat de rollenscheiding niet altijd even helder is voor gemeenten. Onduidelijkheid bestaat onder meer over het onderscheid tussen gemeentelijk

[6] Impliciet vloeit dit voort uit de taken van het csb ten aanzien van kandidaatstelling, in combinatie met aanname van de juistheid van gegevens in de BRP op grond van de Wet basisregistratie personen. De Kiesraad heeft de toepassing van de ambtshalve correctie voor het eigen handelen als csb verwoord in een beleidsregel: Stcr. 2024, nr. 12691. De Kiesraad heeft eveneens een kader verstrekt aan de gemeentelijke csb's, zodat ook zij dit bij de uitoefening van hun taken kunnen toepassen.
[7] Artikel I 6, derde lid, van de Kieswet.

stembureau (gsb) en centraal stembureau (csb); bij welk orgaan welke taken zijn belegd en waar de werkzaamheden van het gsb overlopen in werkzaamheden voor het csb.

De Kieswet kent aan beide organen eigen taken in de uitslagvaststelling toe. De rol van het gsb is om controlewerkzaamheden of een centrale telling uit te voeren en op basis van de resultaten van de stembureaus de totalen van de gemeente vast te stellen. Het csb controleert of het gemeentelijk stembureau de benodigde werkzaamheden heeft uitgevoerd, verwerkt meldingen van kiezers en stelt uiteindelijk de uitslag van de verkiezing vast. De Kiesraad heeft dit ook in instructiemateriaal behandeld.

Medewerkers van gemeenten geven aan dat de scheiding tussen het gsb en csb bij gemeenteraadsverkiezingen als minder belangrijk en noodzakelijk wordt ervaren, aangezien beide organen in dezelfde gemeente zijn gevestigd en door dezelfde ambtelijke organisatie worden ondersteund. De Kieswet schrijft de scheiding echter met een reden voor. Beide organen hebben eigen taken op grond van de Kieswet en het is dan ook verplicht om te handelen naar de scheiding tussen beide organen.

De behoefte aan een snelle uitslag vanuit politiek en samenleving botst met de termijnen zoals nu in de Kieswet zijn vastgelegd. Dit resulteert in onder andere de bekendmaking van voorlopige uitslagen en voorlopige zetelverdelingen. Deze uitslagen zijn nog niet definitief en kunnen dus nog veranderen. Onduidelijkheid over de status van een uitslag kan tot verwarring leiden, wat het vertrouwen in het verkiezingsproces niet ten goede komt. Wel zien we dat gemeenten de aanbevelingen uit het evaluatieadvies over de Tweede Kamerverkiezing 2025 overnemen en expliciet vermelden dat het om voorlopige uitslagen en voorlopige zetelverdelingen gaat.

5. Gemeentelijke ambtelijke organisatie

De ambtelijke organisatie van een gemeente heeft een sleutelrol bij het organiseren van verkiezingen. Iedere gemeente bepaalt zelf hoe ze deze taak inbedt in de organisatie, al dan niet in samenwerking met andere gemeentes. In enkele gemeenten is er een vast team verkiezingen, dat zich gedurende het gehele jaar met het onderwerp bezighoudt. In verreweg de meeste gemeenten maakt het team verkiezingen onderdeel uit van de afdeling burgerzaken. Deze teams verkiezingen krijgen in meer of mindere mate, al dan niet tijdelijk, ondersteuning vanuit andere disciplines in de gemeentelijke organisatie, zoals de facilitaire of technische dienst of juristen die ondersteuning bieden bij complexe(re) wettelijke taken. Iedere gemeente wijst binnen het team verkiezingen 1 (of meerdere) projectleider(s) aan. Dit kan een specifieke functie zijn (in dienstverband, gedetacheerd of freelance) of een (roulerende) rol voor 1 van de medewerkers. In alle gevallen heeft de projectleider verkiezingen een zeer uitdagend verantwoordelijkheids- en takenpakket. De complexiteit in de rol ontstaat met name door het multidisciplinaire karakter. Bij gemeenteraadsverkiezingen speelt dit nog nadrukkelijker een rol vanwege de taken van het centraal stembureau. Ook wordt met de inwerkingtreding van de Wet NPVV in 2023 en de Wkuv in 2026 meer gevraagd van de gemeentelijke organisatie dan voorheen.

Ten eerste regelt het team verkiezingen de organisatorische taken die aan de burgemeester of het college van burgemeester en wethouders zijn toebedeeld. Denk hierbij aan de aanwijzing van stemlokalen, de benoeming en training van leden voor de stembureaus, het gemeentelijk stembureau en het centraal stembureau, het laten drukken en verzenden van stembescheiden en het beschikbaar stellen van informatie aan kiezers.

Daarnaast is een belangrijke tweede verantwoordelijkheid het begeleiden en vloeiend in elkaar over laten lopen van de verschillende fases in het verkiezingsproces. Van de initiële voorbereidende werkzaamheden, tot de fase van registratie en kandidaatstelling, kiezerselectie en het verzorgen van stempassen, uiteraard de organisatie van de dag van stemming zelf, om tot slot af te ronden met de uitslagvaststelling (inclusief de gsb- en csb-zittingen) en de uiteindelijke openbaarmaking van de uitslagen.

Ten derde ondersteunt een projectleider de taken van het gemeentelijk en centraal stembureau. De Kiesraad signaleert dat, zeker bij gemeenteraadsverkiezingen waarin er sprake is van csb-taken, deze gemeentelijk en centraal stembureaus een groot beroep doen op de projectleider verkiezingen bij de uitvoering van hun wettelijke taken. Mogelijk als gevolg van onvoldoende kennis bij de leden van het gemeentelijk en centraal stembureau. De Kiesraad merkt op dat de taken van het gsb en het csb formeel niet onder de verantwoordelijkheid van de projectleider vallen. De Kieswet schrijft voor dat deze stembureaus eigenstandig besluiten nemen. Dit is van belang vanuit het oogpunt van onafhankelijkheid en controleerbaarheid. Uiteraard kunnen gsb's en csb's zich laten bijstaan door de projectleider of andere medewerkers van de gemeente, maar deze bijstand hoort enkel organisatorisch of ondersteunend te zijn.

Omdat de projectleider verkiezingen een sleutelrol heeft binnen de gemeentelijke verkiezingsorganisatie, volgen er een aantal potentiële risico's uit de keuzes die de gemeentelijke organisatie maakt bij de invulling van de rol:

- kritische kennis is belegd bij slechts 1 persoon of een beperkt aantal personen.
- het tijdelijk invullen van de rol van projectleider draagt niet per definitie bij aan het opdoen van ervaring en het opbouwen van routine.
- verloop van medewerkers leidt tot verlies van kennis en ervaring. Dat speelt vooral bij de bijkomende juridische taken van het csb bij gemeenteraadsverkiezingen.
- onvoldoende juridische ondersteuning voor het team verkiezingen. De Kiesraad constateert dat niet alle teams verkiezingen een beroep kunnen doen op juridische ondersteuning vanuit de gemeentelijke organisatie.

Goede en structurele inrichting van csb, gsb en ambtelijke ondersteuning is noodzakelijk om de verkiezingen goed te organiseren. Dit vraagt om gedegen keuzes in de gemeenten over de inrichting en opleiding van de verkiezingsorganisaties. Dit uiteraard op basis van de eigen organisatiestructuur en -cultuur en een diversiteit aan omgevingsfactoren. De Kiesraad betrekt dit in de gesprekken met koepelorganisaties van gemeentelijke ambtenaren.

➔ De Kiesraad adviseert gemeenten om 'verkiezingen' breder in te bedden in de gemeentelijke organisatie. Teams verkiezingen moeten in ieder geval een beroep kunnen doen op specifieke expertises vanuit de organisatie.
➔ De Kiesraad gaat hierover in voorbereiding op de volgende gemeenteraadsverkiezingen met gemeenten in gesprek. De raad wil gemeenten hierin ondersteunen met opleidingen en door het delen van best practices.

Rol van leveranciers

Leveranciers verkiezingen - die producten en diensten binnen het verkiezingsproces aan gemeenten leveren (hierna: leveranciers van gemeenten) - spelen een cruciale rol in de uitvoering van het verkiezingsproces en zijn medebepalend voor de kwaliteit ervan. Het gaat bijvoorbeeld om BRP-leveranciers, drukkers, postbezorging, leveranciers van stembureauapplicaties en leveranciers van

trainingen en opleidingen voor stembureauleden. Na de gemeenteraadsverkiezingen heeft de Kiesraad een evaluatiebespreking gehouden met de leveranciers van gemeenten. Hierbij waren ook vertegenwoordigers van het ministerie van BZK en de NVVB aanwezig.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2026 ontving de Kiesraad verschillende signalen van mogelijke onregelmatigheden die betrekking hadden op de leveranciers van gemeenten. In lijn met de escalatieladders die zijn afgesproken in het samenwerkingsplan[8], hebben medewerkers van de Kiesraad bij dergelijke signalen contact opgenomen met de betreffende gemeenten, maar ook met de betrokken leveranciers om de situatie in kaart te brengen en oplossingsrichtingen aan te dragen. Het is goed dat de leveranciers van gemeenten altijd beschikbaar waren voor dergelijk overleg.

Vanuit de signalen die zijn onderzocht met het oog op de kwaliteitsbewakende taken van de Kiesraad, is met betrekking tot de kiezersselectie en het drukproces aanleiding om gesprekken te voeren met de leveranciers van gemeenten om te bezien of, hoe en onder welke voorwaarden verbeteringen mogelijk zijn ten aanzien van de kwaliteit.

Kiezersselectie
In praktijk is gebleken dat gemeenten de kiezersselectie voor hun gemeenteraadsverkiezing als lastig ervaren. De selectie van kiezers is onder andere complex door de wijze waarop de Immigratie- en Naturalisatiedienst (IND) verblijfstitels in de BRP registreert.[9] De registraties van verblijfstitels en -duur in de Basisregistratie personen (BRP) zijn niet altijd volledig. Hierdoor is afstemming met de IND nodig. Gezien de complexiteit van dit onderwerp en de korte termijn waarbinnen gemeenten de selectie moeten opleveren, is dit nauwelijks uitvoerbaar voor de gemeentelijke organisatie. Daarnaast is onduidelijk voor gemeenten wie voor welk onderdeel verantwoordelijk is en waar ze de informatie moeten halen: bij de leverancier, bij de gemeente zelf, bij de IND of bij de Kiesraad.

Selectie op soortgelijke criteria dient ook plaats te vinden voor de aankomende eilandsraadverkiezingen en waterschapsverkiezingen. Hoewel dit een te korte termijn is voor grote wijzigingen, is er meerwaarde om te onderzoeken welke verbeteringen wel al voor deze verkiezingen mogelijk zijn. Zolang er geen duidelijke afspraken zijn en geen afstemming op dit onderwerp plaatsvindt, bestaat er een reëel risico op fouten in de kiezersselectie.

➔ De Kiesraad gaat in gesprek met gemeenten, de verschillende ketenpartners, zoals de Rijksdienst voor Identiteitsgegevens (RvIG) en de IND, en de betrokken leveranciers van gemeenten om te komen tot een verbetering van het proces rondom kiezersregistratie.

➔ De Kiesraad verzoekt het ministerie van BZK om te onderzoeken of het mogelijk is om nadere kaders in hoofdstuk D op te nemen, zodat de Kieswet en het Kiesbesluit meer richting geven aan gemeenten bij de uitoefening van hun taken rondom kiezersselectie. Momenteel staat daar niet veel meer in dan dat de gemeenten zorg dragen voor de registratie van kiesgerechtigdheid van de eigen ingezetenen.

Drukproces
Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2026 kwamen vanuit diverse gemeenten signalen dat er stembiljetten van andere gemeenten waren bezorgd. Soms ging het om volledige bundels van een andere gemeente, soms ging het om verkeerde stembiljetten binnen een bundel met stembiljetten

[8] Zie daarvoor: Samenwerkingsplan | Kiesraad.nl.
[9] Meer specifiek categorie 10 van de basisregistratie personen.

die wel voor de eigen gemeente bedoeld waren. Door oplettende kiezers en stembureaumedewerkers is dit in de meeste gevallen tijdig gesignaleerd. Op grond van de artikelen J 2 en J 20 van de Kieswet zijn stemmen die zijn uitgebracht op een stembiljet van de verkeerde kieskring ongeldig. Dit is in 2 gemeenten gebeurd, waarbij het in beide gevallen ging om een 1 stem.

De Kiesraad brengt in herinnering dat tijdens de Tweede Kamerverkiezing 2025 262 stemmen ongeldig zijn verklaard omdat deze waren uitgebracht op een stembiljet uit de verkeerde kieskring. In het evaluatieadvies van de Tweede Kamerverkiezing 2025 is daarom opgemerkt dat voldoende kwaliteitswaarborgen en controlemechanismen de risico's zo klein mogelijk moeten maken. Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het stellen van eisen aan de kwaliteit van de dienstverlening en producten van leveranciers. Het is een beperkte markt, met weinig aanbieders. De drukkers wijzen op de krappe tijdpaden en dat er sprake is van mensenwerk (ook in de nacht) bij het bedienen van de machines.

Hoewel de omvang van het aantal uitgebrachte stemmen op verkeerde stembiljetten beperkt is gebleven, zorgde deze situatie voor onrust op stembureaus en bij gemeentelijke organisaties.

➔ De Kiesraad gaat in gesprek met de betrokken leveranciers en gemeenten. De Kiesraad wil meer inzicht krijgen in het proces, welke factoren een rol spelen en welke verbeteracties drukkers en gemeenten zelf kunnen doorvoeren om fouten te voorkomen. Onderdeel van het gesprek is ook wat gemeenten en drukkers daarvoor nodig hebben, zowel aan de voorkant (aanlevering door gemeenten, beroepszaken Raad van State) als aan de achterkant van het proces (termijnen postbezorging).

6. Kiezers

a. Volmachten

Stemmen bij volmacht is een manier om aan een verkiezing deel te nemen. Het Nederlandse systeem van volmachten staat vaak ter discussie, ook internationaal bezien. Voorafgaand aan de verkiezing heeft met name de wijze van het verlenen van een volmacht en de strafbaarheid van het ronselen van volmachten aandacht gekregen vanwege de invoering van de Wet aanscherping strafbaarstelling ronselen per 1 januari 2026. Met dit wetsvoorstel is duidelijker in de Kieswet naar voren gebracht dat het initiatief voor het verlenen van een volmacht bij de volmachtgever moet liggen. Ook is de strafbaarstelling aangescherpt, om deze beter bij de huidige tijd te doen aansluiten. Tot slot is de strafmaat voor het ronselen van volmachten verhoogd.

Over het algemeen bestaan er bij gemeenteraadsverkiezingen vaker vermoedens van het ronselen van volmachten. Ook bij deze ronde waren in meerdere gemeenten vermoedens van het ronselen van volmachten. In de gemeente Gorinchem hebben deze vermoedens geleid tot een besluit tot herstemming en een strafrechtelijk traject.

Stemmen bij volmacht is een waardevolle toevoeging aan het Nederlandse verkiezingsproces. Het is voor sommige mensen de enige wijze om deel te kunnen nemen aan een verkiezing. De Kiesraad heeft begrip voor de bezwaren die tegen stemmen bij volmacht bestaan, maar ziet niet voldoende aanleiding voor het geheel afschaffen van stemmen bij volmacht. Stemmen bij volmacht draagt immers bij aan de toegankelijkheid van de stemming. Bij stemmen met volmacht wordt wellicht ingeboet op andere waarborgen voor een eerlijk verkiezingsproces, maar dat is ook het geval bij eventuele alternatieven, zoals briefstemmen. Iedere wijze van stemmen vraagt om een eigen

afweging. Wel ziet de raad verbeterpunten om de regeling beter bestand te maken tegen misbruik van de regeling, met als voornaamste risico het ronselen van volmachten.

➔ De Kiesraad herhaalt in deze context zijn eerdere advies om het aantal volmachten te beperken tot 1 volmacht per persoon.[10] Indien de minister dit advies niet overneemt, raadt de Kiesraad aan om alternatieven te wegen. Bijvoorbeeld het afschaffen van de onderhandse optie tot volmachtverlening.

De strafmaat voor het ronselen van volmachtstemmen is ten hoogste 6 maanden vrijheidsstraf.[11] Voor een ontzetting uit het kiesrecht is een veroordeling van ten minste 1 jaar vrijheidsstraf nodig.[12] Ook als een persoon onherroepelijk is veroordeeld voor ronselen, behoudt deze persoon dus zijn (passieve) kiesrecht. Als deze persoon is gekozen in een vertegenwoordigend orgaan, behoudt deze persoon ook zijn zetel. De Kiesraad vraagt hiervoor nogmaals aandacht.[13]

➔ De Kiesraad adviseert het ministerie van BZK om te onderzoeken of de strafmaat voor het ronselen van volmachtstemmen moet worden verhoogd naar minimaal 1 jaar vrijheidsstraf. Of om te onderzoeken of ontzetting uit het (passief) kiesrecht mogelijk is bij alle of meerdere kiesdelicten, ongeacht de daarvoor geldende strafmaat.

b. Experiment nieuw stembiljet

Bij deze verkiezingen is in 11 gemeenten geëxperimenteerd met het nieuwe stembiljet. 4 van deze gemeenten hadden het nieuwe stembiljet al eerder gebruikt, voor de 7 andere gemeenten was het de eerste keer. Het gebruik van het stembiljet is wederom positief beoordeeld door kiezers en stembureauleden. Wel blijft het percentage ongeldige stemmen hoger dan bij gemeenten waar kiezers het reguliere stembiljet gebruiken, ook bij gemeenten waar deze verkiezing voor de derde keer het experiment heeft plaatsgevonden.

De Kiesraad is voorstander van de invoering van het nieuwe stembiljet. De Kiesraad meent dat het wenselijk is om toe te werken naar een landelijke uitrol van het nieuwe stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing van 2029. Wel merkt de raad met het oog op de aankomende Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen op, net als in het evaluatieadvies over de Tweede Kamerverkiezing van 2025[14], dat er zorgvuldige aandacht nodig is voor de inrichting van de stemming met het nieuwe stembiljet. Dit aangezien de eerstvolgende ronde een dubbele verkiezing betreft met in ieder geval in ieder stemlokaal tenminste 2 verschillende stembiljetten en 2 bijbehorende overzichten van kandidaten.

c. Toegankelijkheid stemlokalen

Ook deze verkiezingen heeft er weer een steekproef plaatsgevonden ten aanzien van de toegankelijkheid van stemlokalen. Er is wederom een verbetering geconstateerd. Tegelijkertijd is er ook ruimte voor verdere verbetering. De Kiesraad begrijpt dat de toegankelijkheid van locaties zich lastig kan laten aanpassen, maar moedigt gemeenten aan om, voor zover mogelijk, zich te blijven inzetten voor de toegankelijkheid van stemlokalen.

[10] Kiesraad, Evaluatieadvies van de Kiesraad over de verkiezing TK23, 4 maart 2024.
[11] Artikel Z 3 van de Kieswet.
[12] Artikel Z 5, tweede lid, van de Kieswet in samenhang met artikel 28, eerste en derde lid, van het Wetboek van Strafrecht.
[13] Zoals ook benoemd in Kiesraad, Advies over de wijziging van de Kieswet in verband met de Wet aanscherping strafbaarstelling ronselen en vereisten toewijzing restzetels, 12 april 2023.
[14] Kiesraad, Evaluatieadvies Tweede Kamerverkiezing 2025, 23 februari 2026.

7. Kiesraad

De Kiesraad is ook een van de actoren in het proces en wil daarom ook aandacht geven in dit advies aan de eigen werkzaamheden en taken. De evaluatie van de Kiesraad ziet met name op de beheerdersrol van de programmatuur en op de ondersteunende taken van de Kiesraad.

a. Wet programmatuur verkiezingsuitslagen

De Kiesraad heeft voor deze verkiezing aan alle deelnemende gemeenten uitslagprogrammatuur, OSV2020-U of Abacus, uitgeleverd. Het gebruik van uitslagprogrammatuur is goed verlopen. Geen gemeente heeft melding gemaakt van fouten in de uitslagprogrammatuur. Dit hebben gsb's en csb's gecontroleerd aan de hand van door de Kiesraad opgestelde controleprotocollen. De Kiesraad heeft geen gebruik gemaakt van zijn bevoegdheden om een beheersaanwijzing te geven of het gebruik van uitslagprogrammatuur tijdelijk te doen onderbreken. Er is daarom ook geen rapportage van bevindingen ten aanzien van dit onderwerp opgesteld.

i. Abacus

De Kiesraad verstrekt iedere verkiezing uitslagprogrammatuur aan de gebruikers. De afgelopen jaren is gebruik gemaakt van verschillende modules van de Ondersteunende Software Verkiezingen 2020 Uitslagen (OSV2020-U). De Kiesraad is bezig met de ontwikkeling van Abacus, de beoogd opvolger van OSV2020-U. Afgelopen gemeenteraadsverkiezing hebben 14 gemeenten met een centrale stemopneming de invoer van het gsb uitgevoerd met Abacus. De gemeenten hebben het gebruik van Abacus als heel positief ervaren. Er hebben zich bij deze gedeeltelijke introductie geen problemen voorgedaan. De Kiesraad neemt de verbeterpunten mee in de verdere ontwikkeling van de software. Het voornemen is om Abacus bij een volgende verkiezing op grotere schaal in te zetten, zowel voor gemeentelijk stembureaus als voor hoofd- en centraal stembureaus. De Kiesraad neemt in het najaar een besluit over inzet van Abacus bij de volgende verkiezingen.

ii. Aansluit- en gebruiksvoorschriften

Na iedere verkiezing evalueert de Kiesraad de doeltreffendheid van de aansluit- en gebruiksvoorschriften. Er zijn geen omstandigheden bij de afgelopen verkiezingen naar voren gekomen op basis waarvan de doeltreffendheid van de aansluit- en gebruiksvoorschriften in twijfel dient te worden getrokken. Ook de inzet van Abacus heeft geen reden tot verandering van de voorschriften gegeven. De verwachting is dan ook dat aansluit- en gebruiksvoorschriften niet hoeven worden aangepast voor de aankomende verkiezingen.

b. Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces

Deze verkiezing was de eerste verkiezing na de inwerkingtreding van de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv). Per 1 januari 2026 kreeg de Kiesraad een centrale, instruerende, beoordelende en ook ondersteunende rol. Het doel van de Wkuv is de onafhankelijkheid, de transparantie en de kwaliteit van het verkiezingsproces en de betrouwbaarheid van de verkiezingsuitslag ook in de toekomst te waarborgen. De nieuwe rollen die voortkomen uit de Wkuv hebben invloed op de samenwerking met de gemeenten, VNG en NVVB. De gevolgen voor de samenwerking heeft de Kiesraad, in overleg met deze ketenpartners, vastgelegd in een samenwerkingsplan.[15] Vooruitlopend op de inwerkingtreding van de Wkuv heeft de Kiesraad voor

[15] Zie voetnoot 6.

GR26 een uitvoeringsplan opgesteld. Hiermee heeft de Kiesraad gemeenten geïnformeerd over de ondersteuning bij de organisatie van de gemeenteraadsverkiezingen van 2026.[16] De nieuwe taken en onderwerpen die daarmee samenhangen behandelen we hierna.

i. Kwaliteitsbevorderende taken

De Kiesraad heeft in het kader van kwaliteitsbevordering een online toolkit beschikbaar gesteld met instructies, voorbeelden en andere documenten ter ondersteuning van de gemeenten. Daarnaast hebben medewerkers van de Kiesraad webinars verzorgd over verschillende thema's en waren er fysieke bijeenkomsten. De beoordeling van deze informatiestromen is overwegend positief. Gemeenten geven aan dat het hen heeft geholpen in de voorbereidingen voor deze verkiezingen. Er zijn ook verbeterpunten naar voren gekomen in de verschillende onderzoeken. Dit ziet onder andere op de hoeveelheid informatie, die door sommige gemeenten als teveel informatie werd beoordeeld. Ook de doorzoekbaarheid van de toolkit is voor verbetering vatbaar. De Kiesraad is al bezig met het herinrichten van de toolkit en de informatie die daarin te vinden is voor de verschillende actoren in het proces.

Kwaliteitswaarnemingen

De kwaliteitswaarnemingen zijn erop gericht inzicht te krijgen in de uitvoering van het verkiezingsproces en ter ondersteuning van de algemene kwaliteitsbevordering van het verkiezingsproces. Specifiek is gekeken naar locaties met een dubbel stembureau (woensdag 18 maart 2026) en de zitting van het gsb (donderdag 19 maart 2026). De kwaliteitswaarnemers van de Kiesraad hebben 52 locaties met meerdere stembureaus bezocht in 11 gemeenten. Daarnaast zijn 21 zittingen van gsb's bezocht.

De Kiesraad kijkt terug op een leerzame en succesvol verlopen eerste uitvoering van de kwaliteitswaarnemingen. De waarnemingen hebben ons beeld verbeterd van de uitvoering van het verkiezingsproces op de gekozen thema's. Inhoudelijk hebben we een gevarieerd beeld gekregen van de inrichting van locaties met meerdere stembureaus en de organisatie van gsb-zittingen. Waarnemingen blijken een geschikt instrument om meer inzicht te krijgen op de uitvoering/uitwerking van onze instructies en helpen bij het verbeteren van toekomstige instructiematerialen of kwaliteitsstandaarden.

Bij GR26 is beperkt gebruik gemaakt van extern geworven waarnemers, die telkens zijn gekoppeld aan medewerkers van de Kiesraad. Bij verkiezingen waarbij de Kiesraad zelf csb is staat de capaciteit van de Kiesraad om zelf waarnemers af te vaardigen onder druk. De Kiesraad zal zich de komende periode beraden over hoe de waarnemingen bij deze verkiezingen in te richten.

ii. Kwaliteitsbewakende taken

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen heeft de Kiesraad voor het eerst formeel de nieuwe kwaliteitsbewakende taken uitgevoerd die voortvloeien uit het in werking treden van de Wkuv. De belangrijkste nieuwe instrumenten voor de Kiesraad in het kader van kwaliteitsbewaking betreft de bevoegdheid om een procesaanwijzing, rapportage van bevindingen of een advies tot herstemming te geven. De inlichtingenplicht van gemeenten aan BZK (over onregelmatigheden) is verschoven naar een inlichtingenplicht richting de Kiesraad. Ook is er middels het opstellen van escalatieladders vooraf een proces afgesproken in geval van onregelmatigheden.

[16] Zie daarvoor: Uitvoeringsplan gemeenteraadsverkiezingen 2026 | Kiesraad.nl

De Kiesraad kijkt terug op een succesvolle eerste implementatie van deze nieuwe taken. Richting de volgende verkiezingen wil de raad verder bouwen op de ervaringen die we hebben opgedaan bij de gemeenteraadsverkiezingen. De Kiesraad is voornemens om na de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen en een landelijke verkiezing een nader evaluatieadvies over de Wkuv uit te brengen, met inbegrip van lessen over de toepassing van het eigen bestuursreglement.

Procesaanwijzing
De Kiesraad heeft de bevoegdheid om een procesaanwijzing te geven. Dit kan in de uiterste situatie dat de Kiesraad een onregelmatigheid signaleert in de feitelijke gang van zaken in een stembureau. Voorwaarden hiervoor zijn dat die onregelmatigheid opgelost moet kunnen worden door de procesaanwijzing, en dat het stembureau niet bereid is zijn handelswijze aan te passen, ook niet op verzoek van de gemeente. De procesaanwijzing kan niet zien op besluiten van stembureaus, kan niet met terugwerkende kracht en moet proportioneel zijn.

Een procesaanwijzing houdt in dat de Kiesraad het stembureau opdraagt om op een bepaalde manier te handelen. Hiermee wordt voorkomen dat zich een situatie voordoet die noopt tot hertelling of in het uiterste geval herstemming. Voorafgaand aan het geven van een procesaanwijzing overlegt de Kiesraad, indien mogelijk, met de betreffende gemeente. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen was het informeel overleg bij alle signalen toereikend. De Kiesraad is dan ook niet overgegaan tot een procesaanwijzing. Gebleken is dat zich in de praktijk weinig situaties lenen voor een procesaanwijzing. Veelal is een situatie al opgelost in overleg, of er is sprake van een voldongen feit. In de uitvoerbaarheid van het geven van een procesaanwijzing kan meespelen dat er snel gehandeld moet worden, terwijl er ook gedegen waarheidsvinding moet plaatsvinden.

Rapportage van bevindingen
Bij het onderzoek van de geloofsbrieven beoordeelt de gemeenteraad de juistheid van de verkiezingsuitslag. Als de Kiesraad onregelmatigheden vaststelt met betrekking tot de feitelijke gang van zaken op een stembureau, kan de Kiesraad een rapportage van bevindingen sturen die verslag doet van de betreffende onregelmatigheid. De gemeenteraad kan deze rapportage betrekken bij het onderzoek van de geloofsbrieven. Dit geldt ook voor onregelmatigheden met betrekking tot de uitslagprogrammatuur.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2026 heeft de Kiesraad éénmaal aanleiding gezien om een rapportage van bevindingen op te stellen. Deze rapportage aan de gemeente Barneveld ging over een fout bij het opstellen van het Register Ongeldige Stempassen (ROS).[17] De nummers van ongeldig verklaarde stempassen waren niet correct vermeld in het ROS. Hierdoor hadden in theorie 83 kiezers twee keer kunnen stemmen. Ondanks dat de kans hierop klein is, was de Kiesraad van oordeel dat het opmaken van een rapportage van bevindingen voor de gemeenteraad, die daarover ook al door de eigen organisatie was geïnformeerd, hierover wenselijk was.

De Kiesraad heeft bij de keuze om een onregelmatigheid op te nemen in de rapportage van bevindingen ook de proportionaliteit meegewogen. Rapportage van elke onregelmatigheid met betrekking tot de feitelijke gang van zaken op een stembureau zou tot tientallen rapportages hebben geleid, waarbij meestal slechts een enkele stem in het geding was. Bijvoorbeeld het feit dat ergens 1 verkeerd stembiljet (van een andere gemeente) is gebruikt of dat ten onrechte 1 kiezer met een stempas uit een andere gemeente is toegelaten.

[17] Zie daarvoor: Rapportage van Bevindingen Gemeenteraadsverkiezing 18 maart 2026 | Kiesraad.nl.

iii. Nieuwe modellen

De Kiesraad heeft met de inwerkingtreding van de Wkuv de taak van het ministerie van BZK overgenomen om modellen voor de uitslagvaststelling vast te stellen. De afgelopen verkiezing is de eerste verkiezing met de modellen in nieuwe stijl, die bijna allemaal bij deze verkiezing zijn gebruikt.[18]

De modellen zijn ingrijpend veranderd, in afstemming met enkele gemeenten en de ketenpartners. De wijziging van de modellen had tot doel de modellen duidelijker en inzichtelijker te maken. Gemeenten geven terug dat met name de modellen die de stembureaus op de woensdag invullen zijn verbeterd.[19] Voor de andere modellen zijn de reacties wisselend. Met name de aangepaste volgorde, tegenstrijdigheden bij verschillende antwoordopties en onvoldoende toelichtende teksten worden benoemd. De Kiesraad neemt de feedback op de modellen mee in een volgende wijziging. Deze wijziging zal minder groot van aard zijn en nog voor de aankomende verkiezingen van 2027 in werking treden. De Kiesraad zal de modellen tijdig ter beschikking stellen.

c. Schuring tussen verwachtingen gemeenten en ondersteunende rol Kiesraad

De afgelopen tweeënhalf jaar waren er met name landelijke verkiezingen.[20] Bij deze verkiezingen is de Kiesraad het csb. De Kiesraad neemt dan besluiten over registratie, kandidaatstelling en uitslagvaststelling. Bij lokale en provinciale verkiezingen verschuift deze besluitvorming naar de csb's van de gemeenten, openbare lichamen, provincies of waterschappen.

De rol van de Kiesraad week bij de gemeenteraadsverkiezingen daardoor af van de gang van zaken bij de voorgaande verkiezingen. De Kiesraad ervaarde dat dit soms tot onbegrip leidde, met name bij gemeenten. Met het oog op de aankomende verkiezingen, waar de Kiesraad eenzelfde rol zal vervullen, licht de Kiesraad 2 concrete voorbeelden uit ter verduidelijking.

Bij gemeenteraadsverkiezingen is het niet aan de Kiesraad om besluiten te nemen; de Kieswet legt de besluitvorming bij lokale organen. De Kiesraad kan 'slechts' juridische kaders verstrekken, aan de hand waarvan het lokale orgaan vervolgens een besluit kan nemen. Gemeenten ervaarden antwoorden van de Kiesraad als onvoldoende concreet, vooral door het gebrek aan een sturende conclusie. De Kiesraad ziet echter geen ruimte om besluitvormend te adviseren ten aanzien van deze situaties, aangezien dat in strijd zou zijn met de taakverdeling zoals neergelegd in de Kieswet.

Tegelijkertijd ervaarden gemeenten sommige ondersteuning als te veel. De Kiesraad kreeg deze signalen met name ten aanzien van de data-analyse. De Kiesraad voerde deze data-analyse uit namens de gemeente en deelde de resultaten met het csb. Het doel was om gemeentelijk csb's te verlichten en een kant-en-klaar pakket van bevindingen aan te leveren, op basis waarvan het csb kon besluiten tot eventuele terugverwijzingen. Het csb is immers het orgaan dat hiertoe kan besluiten én heeft het beste zicht op de lokale situatie en de noodzaak om bevindingen al dan niet door te zetten. Uit focusgroepen is gebleken dat de communicatie over (de timing van) de data-analyse onvoldoende duidelijk was voor gemeenten.

[18] Modellen O 7, P 1-f1 en P 22-1 zijn niet gebruikt, aangezien deze modellen worden gebruikt bij verkiezingen met meerdere kieskringen en hoofdstembureaus. Daarom zijn deze modellen niet van toepassing bij een gemeenteraadsverkiezing.
[19] Modellen N 10-1 en N 10-2.
[20] De Tweede Kamerverkiezingen van 22 november 2023 en 29 oktober 2025 en de Europees Parlementsverkiezing van 6 juni 2024.

Tot slot merkt de Kiesraad graag op dat hij er waarde aan hecht dat gemeenten op een laagdrempelige manier de Kiesraad weten te vinden. Met de inwerkingtreding van de Wkuv bestaat voor gemeenten, waterschappen en de verschillende stembureaus een inlichtingenplicht naar de Kiesraad. In plaats van een melding achteraf wordt de Kiesraad graag vroeg in het proces betrokken bij eventuele onregelmatigheden. Op die manier kan de Kiesraad meedenken over een oplossing. Gemeenten, waterschappen of de verschillende stembureaus kunnen dan verder zonder dat de situatie onnodig hoeft te escaleren en bevoegdheden moeten worden ingezet. Daarnaast kan de Kiesraad op basis van meldingen de inschatting maken of de betreffende casus ook voor andere gemeenten relevante informatie bevat, bijvoorbeeld vanwege een gemeenschappelijke leverancier van deze gemeenten.

Vooruitblik verkiezingen 2027

Op 17 maart 2027 zijn verschillende verkiezingen, te weten de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in Europees Nederland, de eilandsraad- en kiescollegeverkiezingen in Caribisch Nederland en de verkiezing van het kiescollege niet-ingezetenen voor het gebied buiten Nederland.

Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen

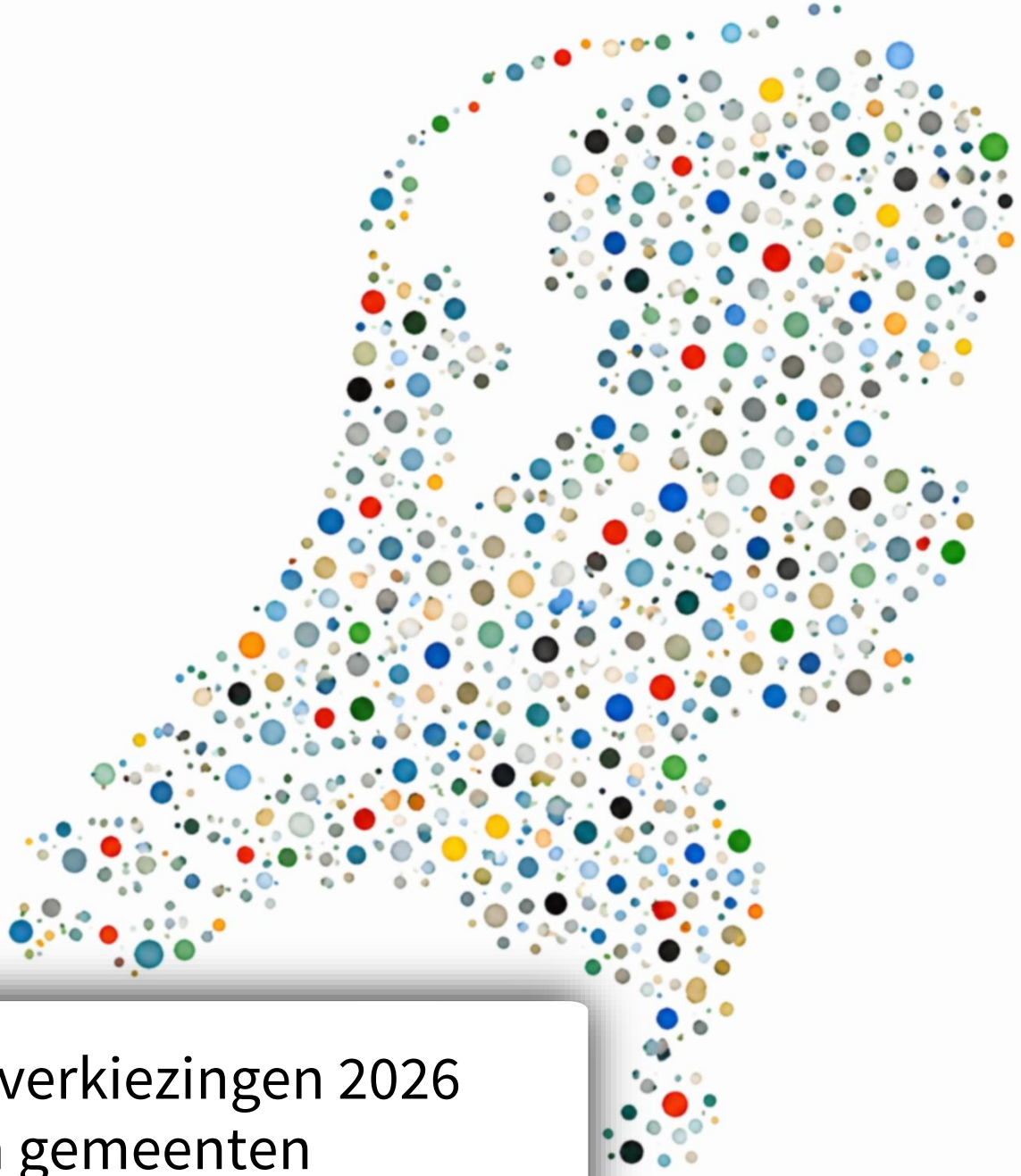
Tijdens gesprekken met gemeenten is gebleken dat veel projectleiders zorgen hebben over de organisatie van de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen. Deze zorgen komen voort uit het verloop van deze verkiezingen in 2023. De Kiesraad begrijpt deze zorgen. Een dubbele verkiezing vraagt in alle gevallen meer van de uitvoering. Tegelijkertijd is er ook veel veranderd ten opzichte van 2023.

De vorige Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen waren de eerste verkiezingen na de inwerkingtreding van de NPVV. Deze wetgeving was niet eerder toegepast, waardoor de gewijzigde procedures voor het eerst werden doorlopen. Dit heeft destijds geleid tot veel onrust, omdat er nog veel onduidelijkheden bleken te zijn. Inmiddels hebben een aantal verkiezingen onder NPVV plaatsgevonden. Gemeenten hebben daardoor de procedures van NPVV beter in de vingers kunnen krijgen. Ook zijn de afgelopen jaren hiaten in de informatievoorziening naar voren gekomen, op basis waarvan nadere uitleg is verstrekt. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het omgaan met telverschillen. Dit is wezenlijk anders dan bij de situatie in 2023. Tegelijkertijd vraagt de omvang van de organisatie van dubbele verkiezingen aandacht en denkt de Kiesraad hier vanuit zijn ondersteunende rol graag in mee door concrete voorstellen te doen om de uitvoeringslast van een dubbele verkiezing op een goede wijze te organiseren.

Eilandsraad- en kiescollegeverkiezingen

Voor de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba zijn de aankomende eilandsraad- en kiescollegeverkiezingen de eerste verkiezingen waarbij de Kiesraad een ondersteunende rol vervult. Dit zal gelijkend zijn aan de ondersteuning voor gemeenten bij de afgelopen en aankomende verkiezingen in Europees Nederland. Afgelopen voorjaar zijn constructieve gesprekken gevoerd met verschillende afvaardigingen van de openbare lichamen. De Kiesraad borduurt voort op deze gesprekken en zet zich in voor een verdere samenwerking en afstemming met de eilanden, waarbij in de ondersteuning ook aandacht is voor de thema's die specifiek in het Caribisch gebied spelen.

Tot slot benadrukt de Kiesraad dat er veel goed gaat in de organisatie van verkiezingen. De hierboven genoemde punten zien op verdere optimalisatie van het proces.

Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen 2026
Rapportage focusgroepen gemeenten

Eindrapport

KWINK GROEP

KWINK GROEP

Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen 2026
Rapportage focusgroepen gemeenten

Eindrapport

Janine Mulder, Ruben Pilon en Otto Schimmel

DATUM 1-6-2026

Inhoudsopgave

1. Samenvatting 3

2. Inleiding 5

2.1 Achtergrond 5

2.2 Onderzoeksopzet 5

2.3 Leeswijzer 6

3. Taken CSB 7

3.1 Aanduiding registratie 8

3.2 Kandidaatstelling 8

3.3 Uitslagvaststelling 10

4. Modellen uitslagvaststelling 14

5. Ondersteuning Kiesraad 17

5.1 Kwaliteitsbevordering 17

5.2 Kwaliteitsbewaking 20

6. Abacus 21

7. Voorbereiding volgende verkiezingen 25

Bijlage I - Onderzoeksverantwoording en respondentenwerving 28

1. Samenvatting

Het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is om in beeld te brengen wat de ervaringen zijn van gemeenten ten aanzien van een aantal specifieke onderwerpen bij de gemeenteraadsverkiezingen (GR26) van 18 maart 2026. Het gaat om de onderwerpen taken van het centraal stembureau (CSB), de modellen voor de uitslagvaststelling, de ondersteuning door de Kiesraad en de pilot van het nieuwe softwareprogramma Abacus.

CSB taken

Gemeenten kijken over het algemeen positief terug op het verloop van de verkiezingen. Samenwerking en inzet binnen de gemeentelijke organisatie worden als belangrijke succesfactoren genoemd. De informatie vanuit de Kiesraad bood goede ondersteuning bij de uitvoering van de taken van het CSB.

Wel noemen gemeenten de hoge werkdruk: het aantal taken van gemeenten rondom (gemeenteraads)verkiezingen neemt steeds meer toe. En ook de combinatie met de voorafgaande Tweede Kamerverkiezing eind 2025 zorgde voor een hogere werkdruk. Er is vanuit de gemeenten behoefte aan tijdige en duidelijke communicatie, met name in de laatste fase richting de verkiezingsdag. Gemeenten geven veelal aan dat de Kiesraad goed aan deze wens voldoet. Wel wordt genoemd dat verwachtingen richting betrokkenen (met name CSB-leden) vooraf scherper kunnen worden neergezet.

Uit de focusgroepen blijkt dat de context van de gemeenteraadsverkiezingen verschilt van die van andere verkiezingen; gemeenten geven aan dat deze verkiezingen meer ‘leven’. Projectleiders ervaren hierdoor ook meer druk, bijvoorbeeld om snel te zorgen voor de uitslagvaststelling.

Dit waren de eerste gemeenteraadsverkiezingen waarbij zowel de taken van het gemeentelijk stembureau (GSB) als die van het CSB bij elke gemeente lag. Deze inrichting van het GSB en CSB roept bij veel gemeenten vragen op. Verschillende gemeenten geven aan dat de scheiding GSB/CSB lastig in te richten is. Zowel bij grote als kleine gemeenten kunnen projectleiders uit weinig mensen kiezen omdat er weinig mensen zijn met (voldoende) expertise. In de praktijk ligt bij vrijwel alle gemeenten een groot deel van de uitvoering bij de projectleider verkiezingen, waardoor rollen en verantwoordelijkheden door elkaar lopen. Dit leidt soms tot ongemak bij ambtenaren, maar het staat volgens hen niet de kwaliteit van het verkiezingsproces in de weg.

In het kader van ondersteuning voor gemeenten voert de Kiesraad een data-analyse van opmerkelijke uitslagen, die gemeenten zouden kunnen onderzoeken. Het CSB bepaalt vervolgens of deze opmerkelijke uitslag daadwerkelijk verder onderzocht moet worden. Gemeenten ervaren de data-analyse als een behulpzaam middel. Toch leidden de data-analyse en meldingen die daaruit volgen in de praktijk bij verschillende gemeenten tot stress en wordt het ervaren als een extra controle. Dit had in de meeste gevallen te maken met de communicatie vanuit de Kiesraad over de data-analyse.

Modellen voor de uitslagvaststelling

Na de Tweede Kamerverkiezing 2025 heeft de Kiesraad de modellen voor uitslagvaststelling vernieuwd. Gemeenten zien verbeteringen in de structuur en duidelijkheid van de nieuwe modellen. Desondanks zijn er concrete verbeterpunten genoemd, deze worden genoemd in hoofdstuk 4.

Ondersteuning Kiesraad

Tijdens GR26 had de Kiesraad een nieuwe controlerende en ondersteunende rol in het kader van kwaliteitsbevordering en kwaliteitsbewaking. Gemeenten geven aan weinig gemerkt te hebben van deze nieuwe rol als kwaliteitsbewaker. In het algemeen vinden gemeenten het positief dat de Kiesraad deze rol heeft gekregen.

De informatie die gemeenten rondom verkiezingen tot zich moeten nemen is veel. De ondersteuning van de Kiesraad helpt hierbij: zo is de Toolkit Verkiezingen aanzienlijk verbeterd. Desondanks worstelen gemeenten met de hoeveelheid informatie, zo worden de nieuwsbrieven soms als te omvangrijk ervaren. Sommige gemeenten hebben het idee dat de Kiesraad het soms te goed wil doen, waardoor de hoeveelheid informatie alleen maar meer wordt. Met betrekking tot sommige onderwerpen bestaat juist een behoefte aan nieuwe, gerichte ondersteuning, zoals een e-learning voor CSB-leden.

Abacus

De gemeenten die hebben deelgenomen aan de pilot zijn heel positief over Abacus. Zij zien het als een duidelijke verbetering ten opzichte van OSV2020. Dit sluit aan bij de resultaten uit de vragenlijsten.[1]

De gemeenten stellen eensgezind dat het gebruik van Abacus voor herhaling vatbaar is. Er is zelfs een sterke vraag naar uitbreiding van de scope van Abacus, door ook CSB-taken te ondersteunen met Abacus.

Gemeenten geven aan niet meer terug te willen naar het gebruik van OSV2020. Ook geven ze aan geen intensieve begeleiding meer nodig te hebben. Er is behoefte aan snel duidelijkheid over het vervolg, zodat gemeenten zich kunnen gaan voorbereiden op de komende Provinciale Staten/Waterschapsverkiezingen in maart 2027.

Voorbereiding volgende verkiezingen

Gemeenten maken zich grote zorgen over de Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen 2027, omdat de vorige keer het proces van uitslagvaststelling als ‘dramatisch’ is ervaren. De organisatie van twee verkiezingen op één dag vraagt van gemeenten meer inzet. Daar komt bovenop dat gemeenten sinds de invoering van de nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslag (NPVV) in 2023 steeds meer taken hebben gekregen. Verschillende gemeenten stellen de noodzaak van de telling op woensdagavond ter discussie. Om de werkdruk te verlagen, geven gemeenten aan zo snel mogelijk het nieuwe, kleinere stembiljet te willen gebruiken, aangezien dit aanzienlijke tijdswinst oplevert. Wat betreft de ondersteuning van de Kiesraad willen gemeenten een snellere en duidelijkere terugkoppeling over de uitkomsten van uitgevoerde controles om zo onzekerheden weg te nemen.

[1] Centerdata (2026). Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen 2026 – gemeenteambtenaren.

2. Inleiding

2.1 Achtergrond

Na afloop van verkiezingen laat de Kiesraad een aantal evaluatieonderzoeken uitvoeren. Op basis van deze evaluatieonderzoeken wil de Kiesraad inzicht krijgen in de uitvoering van het verkiezingsproces, de kwaliteit van de verkiezing en de mogelijke verbeteringen van het proces. De Kiesraad kan de onderzoeksresultaten benutten om gemeenten beter te ondersteunen tijdens het verkiezingsproces en zo de kwaliteit ervan bevorderen. Richting toekomstige verkiezingen bieden de resultaten ook de mogelijkheid om gerichte verbeteringen door te voeren.

De onderzoeksresultaten van de evaluatieonderzoeken dienen ook als input voor het evaluatieadvies dat de Kiesraad na afloop van de verkiezingen geeft aan de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK).

Aanleiding

De focus van dit specifieke onderzoek waren de ervaringen van gemeenten met hun (deels nieuwe) taken en de ondersteuning van de Kiesraad daarbij. De gemeenteraadsverkiezingen 2026 (hierna: GR26) waren de eerste gemeenteraadsverkiezingen sinds de invoering van de nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslag (NPVV). Sinds deze invoering is de rol van het centraal stembureau uitgebreid.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen is Abacus voor het eerst getest bij 14 gemeenten. Abacus is een nieuw softwareprogramma dat de Kiesraad ontwikkelt voor het vaststellen van de verkiezingsuitslag en het berekenen van de zetelverdeling. Tijdens deze pilot gebruikten de gemeenten Abacus alleen voor het vaststellen van de verkiezingsuitslag. Hoofdstuk 6 beschrijft de ervaringen van gemeenten met deze nieuwe software.

Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is om in beeld te brengen wat de ervaringen zijn van gemeenten ten aanzien van een aantal specifieke onderwerpen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026. Het gaat om de onderwerpen taken van het centraal stembureau, de modellen voor de uitslagvaststelling, de ondersteuning door de Kiesraad en Abacus.

2.2 Onderzoeksopzet

Parallel aan dit onderzoek hebben andere onderzoeken plaatsgevonden. De Kiesraad heeft in totaal vier evaluatieonderzoeken laten uitvoeren over de GR26. Een onderzoek heeft via vragenlijsten de ervaringen van gemeenteambtenaren opgehaald. Een ander onderzoek heeft de toegankelijkheid van de stembureaus gecontroleerd. Verder is er ook een meting van de spreiding en het aantal stemlokalen uitgevoerd.

Voor dit evaluatieonderzoek zijn negen focusgroepen georganiseerd met projectleiders Verkiezingen van 50 gemeenten om hun ervaringen rondom de GR26 op te halen. Ter voorbereiding op de focusgroepen is een documentstudie uitgevoerd om een gespreksleidraad op te stellen. Deze gespreksleidraad is voorafgaand aan de focusgroepen met de gesprekspartners gedeeld. Op basis van de focusgroepen is een analyse uitgevoerd die heeft geleid tot deze rapportage. Een gedetailleerde onderzoeksverantwoording is te vinden in Bijlage I.

2.3 Leeswijzer

In de rapportage maken we gebruik van de ervaringen van de deelnemers aan de focusgroepen. We verwijzen naar gesprekspartners als gemeenten of projectleiders. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de ervaringen van gemeenten met de (deels nieuwe) taken van het centraal stembureau voor de GR26. In hoofdstuk 4 worden de ervaringen met de vernieuwde modellen van uitslagvaststelling beschreven. Hoofdstuk 5 beschrijft de ervaring met de ondersteuning van de Kiesraad. In hoofdstuk 6 zijn de ervaringen van gemeenten die aan de pilot met de nieuwe software Abacus deelnamen, beschreven. Hoofdstuk 7 kijkt vooruit naar de voorbereiding van de volgende verkiezingen voor gemeenten: Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen van 17 maart 2027.

In Bijlage I is de onderzoeksverantwoording en een overzicht van de respondenten opgenomen.

3. Taken CSB

Bij gemeenteraadsverkiezingen heeft elke gemeente een centraal stembureau (hierna: CSB). Het CSB bestaat uit drie of vijf leden en de burgemeester is voorzitter. Het CSB heeft in de verschillende fasen van de verkiezingen verschillende taken. Onder de Wet nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen (NPVV) zijn de taken van het CSB in het kader van de uitslagvaststelling uitgebreid.

Het CSB registreert aanduidingen van partijen, onderzoekt bij kandidaatstelling of kandidatenlijsten van partijen compleet en geldig zijn en stelt de lijsten vast. Het CSB controleert bij uitslagvaststelling processen-verbaal en meldingen over mogelijke fouten en kan het gemeentelijk stembureau (hierna: GSB) opdracht geven tot nader onderzoek of een hertelling. Vervolgens stelt het CSB in een openbare zitting de definitieve verkiezingsuitslag vast en berekent het de zetelverdeling en regelt het de benoeming van gekozen kandidaten. [2]

In dit hoofdstuk zetten we de opgehaalde beelden over de verschillende taken van het CSB uiteen. Daarbij wordt de chronologische volgorde van het verkiezingsproces als lijn aangehouden.

Context verkiezingen

Uit de focusgroepen blijkt dat de context van de gemeenteraadsverkiezingen verschilt van die van andere verkiezingen. Gemeenten geven aan dat deze verkiezingen meer ‘leven’ dan andere verkiezingen. Lokale politici, bestuurders en inwoners zijn actiever betrokken. De lijnen tussen direct betrokkenen en de gemeentelijke organisatie zijn korter, want de gemeenteambtenaren kennen de kandidaat-raadsleden vaak persoonlijk. Daarnaast geven verschillende gemeenten ook aan dat de burgemeester gedurende de uitslagvaststelling goed op de hoogte wil worden gehouden.

Projectleiders ervaren hierdoor ook meer druk, bijvoorbeeld om snel te zorgen voor de uitslagvaststelling. Dit beeld komt overeen met eerder onderzoek. Hier werd ook door gemeenteambtenaren aangegeven dat ze tijdens de gemeenteraadsverkiezingen relatief veel druk ervaren om de uitslag snel bekend te maken.[3]

Kleine gemeente: *“Een gemeenteraadsverkiezing is toch altijd van een ander niveau. Dat is vooral omdat er lokaal zoveel druk op zit. Je merkt dat partijen en inwoners ook zelf meer controleren.”*

[2] Ministerie van BZK (2023). Wet nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen. Toelichting nieuw procedure.

[3] Significant Public (2025). Nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslag.

3.1 Aanduiding registratie

Politieke partijen moeten een registratieverzoek indienen bij het CSB als zij hun aanduiding (en eventueel een logo) boven de kandidatenlijst willen plaatsen. Het CSB beoordeelt verzoeken van politieke partijen om een aanduiding te registreren en controleert daarbij of deze voldoet aan de eisen uit de Kieswet, bijvoorbeeld of de aanduiding niet misleidend is of te veel lijkt op een bestaande aanduiding. Daarnaast besluit het CSB over het registreren, wijzigen of schrappen van aanduidingen en houdt het CSB het register van aanduidingen bij.[4]

Gemeenten ervaren het proces rondom de registratie van aanduidingen overwegend als uitvoerbaar. Gemeenten geven aan dat de registratie vergeleken met de kandidaatstelling relatief weinig tijd kost. De meeste tijd en inzet gaat zitten in de kandidaatstelling. Wat tijdens de focusgroepen opvalt, is dat gemeenten in de praktijk weinig onderscheid ervaren tussen de registratie van aanduidingen en de kandidaatstelling. Tijdens de gesprekken liepen deze twee onderwerpen regelmatig in elkaar over.

Gemeenten geven aan dat de handleiding van de Kiesraad voor de registratie van aanduidingen als goed en behulpzaam wordt ervaren. Ook geven verschillende gemeenten aan dat het proces op zichzelf niet ingewikkeld is. Wel noemen gemeenten dat de aangeleverde informatie door politieke partijen vaak niet kloppend of incompleet is. Volgens gemeenten zijn vooral nieuwe politieke partijen vooraf vaak niet goed op de hoogte van wat er komt kijken bij deelname aan verkiezingen.

Een aantal gemeenten geeft aan daarom zelf maanden voorafgaand aan de verkiezingen informatiebijeenkomsten voor politieke partijen te hebben georganiseerd. Tijdens deze bijeenkomsten werden praktische tips gegeven over het proces en de vereisten rondom deelname aan verkiezingen. Volgens gemeenten hielp dit zichtbaar bij de voorbereiding van politieke partijen en de mate waarin de aangeleverde informatie kloppend en compleet was.

Middelgrote gemeente: *"Wij organiseerden een informatieavond. Naast ons is de griffie daar ook aanwezig. Daar komen nieuwe en zittende partijen op af om de praktische tips te horen."*

3.2 Kandidaatstelling

Politieke partijen zijn verantwoordelijk voor het opstellen en inleveren van de kandidatenlijst en alle bijbehorende documenten. Daarnaast moeten politieke partijen zorgen dat de gegevens volledig en correct worden aangeleverd en eventuele verzuimen tijdig herstellen.

Het CSB is verantwoordelijk voor het controleren van de kandidatenlijsten en bijbehorende documenten. Het CSB beoordeelt of de lijsten geldig zijn, of de benodigde documenten aanwezig zijn, of de schrijfwijze van de kandidaten voldoet aan de vereisten en of er sprake is van verzuimen. Daarnaast stelt het CSB uiteindelijk de kandidatenlijsten, aanduidingen en nummering van de lijsten vast. Kandidatenlijsten zijn onherroepelijk vastgesteld als de Raad van State de laatste uitspraak heeft gedaan.[5]

Gemeenten geven aan dat het proces van kandidaatstelling in de basis uitvoerbaar is. Wel geven verschillende gemeenten aan dat het proces in de praktijk vaak meer tijd kost dan vooraf wordt ingeschat. Dat heeft onder andere te maken met het feit dat politieke partijen niet altijd genoeg kennis hebben over de procedure rondom kandidaatstelling. Dit legt volgens gemeenten extra druk op de organisatie: politieke partijen moeten aan de hand worden genomen om hen door het proces heen te loodsen.

[4] Kiesraad (2025). Instructie voor gemeenten registratie politieke partijen.

[5] Kiesraad (2025). Instructie Kandidaatstelling versie gemeenten GR26.

Bijna alle gemeenten geven aan gebruik te maken van door de Kiesraad geadviseerde voorinlevering (door sommige gemeenten ook “proefinlevering” genoemd). Voorinlevering is een mogelijkheid voor politieke partijen om de kandidatenlijst en bijbehorende documenten al voor de dag van kandidaatstelling te laten controleren door het CSB.[6] Dit proces wordt door vrijwel alle gemeenten als positief ervaren. Gemeenten geven aan dat door de voorinlevering veel fouten vooraf uit formulieren en documenten kunnen worden gehaald, waardoor problemen op de daadwerkelijke dag van kandidaatstelling worden voorkomen. Gemeenten geven daarnaast aan hierover ook positieve reacties van politieke partijen te hebben ontvangen.

Ook de nieuwe mappenstructuur[7] van de Kiesraad wordt door vrijwel alle gemeenten als zeer positief beoordeeld. Zowel gemeenten als politieke partijen ervaren de structuur als praktisch en overzichtelijk. Volgens gemeenten zorgt de mappenstructuur ervoor dat documenten overzichtelijker kunnen worden aangeleverd en gecontroleerd, wat tijd scheelt tijdens het proces van kandidaatstelling.

Kleine gemeente: “*En de mappen: super handig. De politieke partijen hebben ook heel veel complimenten gegeven voor de mappenstructuur.*”

Verder geven gemeenten aan dat de handleidingen van de Kiesraad over kandidaatstelling veel waardevolle informatie bevatten en behulpzaam zijn tijdens de voorbereiding en uitvoering van het proces.

Verschillende gemeenten melden dat politieke partijen moeite blijven houden met het gebruik van module voor politieke partijen in OSV2020 (OSV2020-PP). Het gaat met name om het downloaden van OSV.

Gemeenten merken daarbij op dat dit van alle tijden is. Gemeenten hebben zich neergelegd bij het feit dat dit tot moeilijkheden blijft leiden en kijken uit naar het moment waarop ze met Abacus kunnen werken.

Een ander punt dat naar voren is gekomen in de focusgroepen is de vraag waarom het proces van kandidaatstelling nog grotendeels op papier plaatsvindt. Gemeenten noemen bijvoorbeeld dat het gebruik van DigiD in plaats van kopieën van identiteitsbewijzen volgens hen tijd zou kunnen besparen en het proces minder foutgevoelig zou maken.

Tot slot noemen gemeente dat de bezwaartermijn bij de Raad van State in de praktijk druk en stress oplevert bij drukkers en gemeenten. Een gemeente geeft aan hierover zelf contact te hebben gezocht met de Raad van State om duidelijkheid te krijgen over eventuele bezwaren.

[6] Kiesraad (2025). Instructie Kandidaatstelling versie gemeenten GR26.

[7] Om het proces van kandidaatstelling te structureren heeft de Kiesraad een mappenstructuur ontwikkeld waarmee politieke partijen de benodigde documenten geordend kunnen aanleveren en gemeenten deze documenten eenvoudiger kunnen controleren.

3.3 Uitslagvaststelling

De uitslagvaststelling bestaat uit verschillende stappen waarin gemeenten de stemmen tellen, controles uitvoeren en uiteindelijk de definitieve uitslag vaststellen. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen decentrale stemopneming (DSO) en centrale stemopneming (CSO). Bij DSO worden de stemmen direct op de verkiezingsavond op lijst- en kandidaatsniveau geteld. Bij CSO vindt op de verkiezingsavond alleen een voorlopige telling op lijstniveau plaats en worden de stemmen de volgende dag centraal geteld op kandidaatsniveau door het GSB.

De uitkomsten worden vastgelegd in de daarvoor bestemde modellen (zie hoofdstuk 4 modellen van uitslagvaststelling). Het CSB ontvangt de bestanden van het GSB en voert controles uit. Wanneer het CSB het vermoeden van een fout heeft, kan het CSB aan het GSB vragen om nader onderzoek te doen (een terugverwijzing). Tot slot maakt het CSB de definitieve uitslag bekend tijdens een openbare zitting.[8]

De uitslagvaststelling wordt door gemeenten over het algemeen als zorgvuldig, maar arbeidsintensief ervaren. Tijdens de focusgroepen waren zowel gemeenten aanwezig die werken met CSO als met DSO. De meeste gemeenten die werken met CSO geven aan voordelen te zien in centrale stemopneming, met name vanwege de grotere (ervaren) mate van controle en uniformiteit in het telproces. Gemeenten geven aan dat fouten hierdoor beter kunnen worden opgespoord en hersteld.

Gemeenten die werken met DSO zijn over het algemeen ook tevreden over deze werkwijze. De meeste gemeenten denken niet na over een overstap naar CSO. Dit beeld beperkt zich niet tot kleinere gemeenten: ook verschillende middelgrote en grotere gemeenten die met DSO werken geven aan positief te zijn over deze telmethode.

Een enkele gemeente geeft aan te twijfelen over een eventuele overstap van DSO naar CSO. Daarbij worden onder meer zorgen genoemd over de extra belasting voor de organisatie en de logistieke gevolgen van centrale stemopneming. Gemeenten noemen bijvoorbeeld de uitdaging om voldoende tellers te vinden voor de tweede, centrale teldag.

Verschillende gemeenten geven aan dat de griffie door de vernieuwde termijnen onder de NPVV tegen moeilijkheden aanlopen. Hoewel de termijn waarop de raadsleden moeten worden benoemd is verlengd van 8 naar 14 dagen, leidt de latere definitieve uitslag tot een krappe planning voor de griffie die de benoeming van de nieuwe raadsleden moet voorbereiden.[9]

Inrichting GSB/CSB

GR26 waren de eerste gemeenteraadsverkiezingen sinds de invoering van de NPVV. Voor de invoering van de NPVV benoemde iedere gemeente een hoofdstembureau voor de gemeenteraadsverkiezingen: het hoofdstembureau was voor de gemeenteraadsverkiezing het CSB. Sinds de invoering van de NPVV is het hoofdstembureau bij gemeenteraadsverkiezingen opgehouden te bestaan. Gemeenten zijn daardoor tijdens gemeenteraadsverkiezingen verplicht om zowel een GSB als een (afzonderlijk) CSB te benoemen, die onafhankelijk van elkaar functioneren.[10] Verder zijn de taken van het CSB rondom de uitslagvaststelling sinds de invoering van de NPVV uitgebreid.

De inrichting van het gemeentelijk en centraal stembureau roept bij veel gemeenten vragen op. Deze vragen gaan voornamelijk over de rolverdeling

[8] Kiesraad (2026). CSB-taken uitslagvaststelling.
[9] Ministerie van BZK (2023). Wet nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen. Toelichting nieuw procedure.
[10] Kiesraad (2025). Het centraal stembureau.

tussen het GSB en het CSB en de benodigde expertise. Verschillende gemeenten geven aan dat de scheiding CSB/GSB lastig in te richten is. Ook geven ze aan lang te hebben moeten zoeken naar het vinden van de 'juiste persoon op de juiste plek' en dat ze daar soms richting vanuit de Kiesraad in missen.[11] Zowel bij grote als kleine gemeenten kunnen projectleiders uit weinig mensen kiezen omdat er weinig mensen zijn met (voldoende) expertise van verkiezingen. Daar speelt ook bij dat de taken steeds verder uitbreiden en dat het dus in toenemende mate moeite kost om iemand goed op te leiden. Verschillende gemeenten geven aan daar een rol voor de Kiesraad te zien: ondersteun gemeenten in hun taak om voldoende mensen met voldoende kennis beschikbaar te hebben.

Grote gemeente: *"Ik miste daarin wel een instructie vanuit de Kiesraad. Eigenlijk een 'setje' dat je kant en klaar aan je CSB-leden kunt geven vanuit het uitgangspunt dat zij volledig nieuw zijn."*

(Potentiële) leden van het CSB weten vaak onvoldoende wat er precies van hen verwacht wordt en onderschatten geregeld de tijdsinvestering die de functie vraagt. Verschillende gemeenten geven daarom aan behoefte te hebben aan meer gerichte ondersteuning en training voor CSB-leden vanuit de Kiesraad, bijvoorbeeld in de vorm van een e-learning. Volgens hen is de hoeveelheid informatie voor met name nieuwe CSB-leden groot en kan een training helpen om hen beter voor te bereiden op hun rol.

Door de grote hoeveelheid informatie wordt in de praktijk veel gevraagd van de ondersteuning door projectleiders verkiezingen aan het CSB. Dit leidt volgens verschillende gemeenten soms tot ongemak bij ambtenaren.Zij zijn zelf geregeld lid van het GSB, terwijl zij tegelijkertijd het CSB intensief moeten ondersteunen, of juist andersom. Daardoor kunnen rollen en verantwoordelijkheden in de praktijk door elkaar gaan lopen. Gemeenten geven aan dat ze het proces formeel goed inrichten, maar dat de scheiding tussen het GSB en CSB in de praktijk soms door elkaar heenloopt.

Kleine gemeente: *"Je hebt een overdracht van het GSB naar het CSB en weer terug. In een kleine gemeente, een wassen neus wil ik niet zeggen, maar dat verschil bestaat eigenlijk niet, want in de praktijk ligt het gewoon bij ons"*

Verschillende gemeenten geven aan dat ze tijdens zittingen van het CSB een PowerPoint gebruiken, waarmee de projectleiders de CSB-leden door een zitting heen begeleiden. Dit werkt voor deze gemeenten goed: zo kunnen de CSB-leden zelfstandig aan de slag zonder het overzicht in het proces kwijt te raken.

Controleprotocol

Het CSB voert controles uit op basis van het controleprotocol CSB[12] voordat het de uitslag van de verkiezing definitief kan vaststellen. Daarbij controleert het CSB de uitslagen, zowel met de fysieke processen-verbaal, als met behulp van data-analyse. Ook onderzoekt het CSB meldingen van burgers over mogelijke fouten en kan het CSB, het GSB verzoeken nader onderzoek of hertellingen uit te voeren. Daarnaast controleert het CSB de werking van de verkiezingssoftware door uitkomsten en zetelverdeling handmatig te controleren.

[11] In de Toolkit van de Kiesraad is slechts beperkte informatie beschikbaar over de inrichting van het CSB. De Kiesraad beschrijft in documenten zoals Het centraal stembureau vooral de (wettelijke) voorwaarden voor leden van het CSB, maar biedt weinig concrete handvatten voor de praktische samenstelling van het stembureau. Wel deelt de Kiesraad enkele algemene tips voor de benoeming van leden van het GSB en CSB, zoals het inzetten van vrijwilligers met eerdere ervaring als stembureaulid of voorzitter, managers van andere gemeentelijke afdelingen en (oud-)collega's met kennis van het verkiezingsproces.

[12] Kiesraad (2025). Controleprotocol Centraal Stembureau.

Na een verkiezing stelt de Kiesraad een rapportage van bevindingen op. Deze bevat de door de Kiesraad vastgestelde onregelmatigheden met betrekking tot de gang van zaken op de stembureaus. Ook onregelmatigheden die ertoe leiden dat de betrouwbare of veilige werking van de uitslagprogrammatuur in gevaar is geweest worden vermeld in deze rapportage. De rapportage wordt gedeeld met het vertegenwoordigend orgaan waarvoor de verkiezing is gehouden. In het geval van de gemeenteraadsverkiezingen is dat de gemeenteraad, die de rapportage ontvangt via de griffie.[13]

In de focusgroepen zijn de meldingen naar aanleiding van de data-analyse en het proces rondom meldingen van burgers besproken. Hier noemen we de opgehaalde ervaringen.

Data-analyse

De data-analyse van opmerkelijke uitslagen levert onder meer een overzicht op van stembureaus met onverklaarde verschillen die niet opnieuw zijn geteld en van opvallende uitslagen die nader onderzocht zouden kunnen worden. Deze data-analyse dient als ondersteuning van de Kiesraad voor gemeenten. Het CSB kan na een melding het besluit nemen al dan niet iets te doen met deze melding. Indien het CSB dit nodig acht kunnen ze een terugverwijzing naar het GSB doen.[14]

De gemeenten ervaren de data-analyse als een behulpzaam middel. Gemeenten geven aan zelf niet de capaciteit te hebben om een dergelijke data-analyse uit te voeren. Ook geven verschillende gemeenten aan dat er door de data-analyse in een aantal gevallen fouten uit de processen verbaal van stembureaus zijn gehaald.

Kleine gemeente: "*Ik vind het heel fijn dat ze die controle uitvoeren. Wij hebben gewoon als kleine gemeente de middelen niet om die data analyse zelf uit te voeren.*"

Toch leidden de data-analyse en meldingen die daaruit volgen in de praktijk bij verschillende gemeenten tot stress. Het was bij de meeste gemeenten niet bekend dat de data-analyse diende als extra ondersteuning, maar het werd, ondanks de toelichting bij de terugkoppeling van de bevindingen door de Kiesraad, meestal ervaren als een extra controle. Hierdoor leidden deze meldingen bij sommige gemeenten tot onvrede: het voelde als een extra tik op de vingers. Verschillende gemeenten geven aan dat een opvallende uitslag die tot een melding vanuit de data-analyse leidde in veel gevallen helemaal niet opvallend was. In veel gevallen betrof dit een kandidaat die in een bepaalde wijk of een bepaald dorp relatief veel stemmen heeft. Dit is bij gemeenteraadsverkiezingen logisch te verklaren: als een kandidaat daar woont, krijgt diegene vaak relatief veel stemmen. Dergelijke meldingen leidden bij verschillende gemeenten tot extra werk.

Grote gemeente: *"Dan gaan ze kijken, diegene heeft in die wijk veel stemmen. Hoe kan dat? Ja, diegene woont in die wijk, dus die krijgt veel stemmen. Maar het is veel werk om het allemaal uit te zoeken en ik denk waar zijn we mee bezig?"*

Gemeenten benadrukken dat zij het belangrijk vinden dat deze controle plaatsvindt, maar geven aan dat vooral de timing en wijze van de communicatie vanuit de Kiesraad soms tot onbegrip leidde. Zo noemen sommige gemeenten dat de terugkoppeling vanuit de data-analyse (ook wanneer géén opvallendheden waren gevonden) soms relatief lang op zich

[13] Kiesraad (2026). Rapportage van Bevindingen Gemeenteraadsverkiezing 18 maart 2026.

[14] Kiesraad (n.d.). GR26 Taken uitslagvaststelling.

liet wachten. Volgens gemeenten was het niet zichtbaar in het Selfserviceportal van de Kiesraad of de data-analyse was afgerond.

De uiteindelijke terugkoppeling over de rapportage van bevindingen was gericht aan de griffie. Enkele gemeenten geven aan dat de afzender van de terugkoppeling onbekend was en dat het bericht soms in de spamfolder terechtkwam. Verder vonden verschillende gemeente de woordkeuze in de mail vreemd. Wanneer er geen onregelmatigheden die tot risico's hebben geleid voor het verloop van de verkiezingen of de geldigheid van de stemming werden geconstateerd ontving de griffie bericht dat er geen rapportage van bevindingen zou worden gestuurd. Met de daaropvolgende zin: "*Dit betekent niet vanzelfsprekend dat er geen onregelmatigheden hebben plaatsgevonden*." Deze woordkeuze leidde binnen de gemeenten in sommige gevallen tot vragen aan de projectleider.

Proces van meldingen

Burgers kunnen een melding doen van een vermeende fout in het proces-verbaal van een stembureau of van het GSB via het digitale formulier op de website van een gemeente. Een burger kan bijvoorbeeld een melding doen als een kiezer heeft gestemd op kandidaat X op lijst Y en hij ziet bij die kandidaat in het proces-verbaal nul stemmen staan.[15]

Gemeenten geven aan dat het proces rondom meldingen van inwoners via de website van de gemeente in de praktijk zonder grote problemen verliep en dat het verwerken van meldingen in het proces-verbaal doorgaans goed uitvoerbaar was. In enkele focusgroepen werd opgemerkt dat inwoners bij deze verkiezingen zichtbaarder betrokken waren bij het controleproces rond de verkiezingsuitslag, waardoor er meer meldingen binnenkwamen.

[15] Kiesraad (n.d.). GR26 Taken uitslagvaststelling.

4. Modellen uitslagvaststelling

De Kiesraad stelt modellen beschikbaar die gemeenten moeten gebruiken voor verschillende onderdelen van het verkiezingsproces. Sinds 1 januari 2026 heeft de Kiesraad de verantwoordelijkheid van de modellen van uitslagvaststelling overgenomen van het ministerie van BZK. Dit hoofdstuk richt zich enkel op de modellen ten aanzien van de uitslagvaststelling.

In totaal gaat het om 10 modellen.[16] De modellen bestaan uit de processen-verbaal en formulieren die worden gebruikt tijdens de verkiezingen. In processen-verbaal legt een stembureau, GSB of CSB vast hoe de stemming en het tellen van de stemmen is verlopen. Andere formulieren zijn het overdrachtsdocument of corrigenda, die worden gebruikt voor correcties op eerder vastgestelde processen-verbaal. Er zijn veel verschillende modellen omdat gemeenten kunnen kiezen voor DSO of CSO waardoor de processen verbaal verschillen.

De modellen zijn gewijzigd na de Tweede Kamerverkiezing van 2025. Deze gemeenteraadsverkiezing was de eerste verkiezing waar de nieuwe modellen zijn gebruikt. De meeste gemeenten vinden de timing prima. Een aantal gemeenten heeft dit moment gebruikt om richting stembureauleden aan te geven wat is gedaan met de eerdere feedback op de modellen. Een aantal gemeenten was wel kritisch op de timing van de invoering van de modellen omdat veel stukken die gemeenten zelf hebben opgesteld daardoor ook aangepast moesten worden.

Gemeenten vinden het positief dat de processen-verbaal zijn verbeterd. Zo noemen gemeenten dat ze duidelijker zijn in taalgebruik en qua opmaak. Ook is het prettig dat het proces-verbaal chronologisch is qua volgorde. Specifiek voor de processen-verbaal voor stembureaus geldt dat wordt aangegeven dat deze zijn verbeterd.

Grote gemeente: *"Qua structuur vond ik de modellen positief veranderd. De vormgeving trouwens ook. Maar dit gold niet overal voor de begrijpelijkheid."*

Er zijn ook veel verbeterpunten genoemd door gemeenten. We starten met een aantal concrete verbeterpunten:

1. **Verwarrende volgorde/terugbladeren.** In het proces-verbaal van het GSB dient op een aantal momenten teruggezocht te worden op eerdere pagina's. Bijvoorbeeld bij het invullen van de bijlage 1 (verslagen van tellingen van stembureaus) bij het verklaren van verschillen moet worden teruggezocht naar het totaal aantal toegelaten kiezers. Dit wordt als vervelend en onlogisch ervaren. Bij het proces-verbaal van het stembureau CSO is de volgorde juist wel logisch en chronologisch.

[16] Model N 5 (Overdrachtsdocument), Model N 10-1 (Proces-verbaal stembureau DSO), Model N 10-2 (Proces-verbaal van een stembureau CSO), Model Na 31-1 (Proces-verbaal van een gemeentelijk stembureau DSO), Model Na 31-2 (Proces-verbaal van een gemeentelijk stembureau CSO), Model Na 14-1 (Corrigendum bij het proces-verbaal van een stembureau, versie 1 voor de eerste zitting van een GSB met DSO en versie 2 voor een nieuwe zitting), Model Na 14-2 (Corrigendum bij het proces-verbaal van een gemeentelijk stembureau), Model P 2a (Proces-verbaal nieuwe zitting van een gemeentelijk stembureau), Model P 22-2 (Proces-verbaal van de uitslag van een verkiezing).

2. **Volgorde N 10-1**. Een gemeente geeft aan dat de volgorde in het proces-verbaal voor een stembureau DSO heeft geleid tot 8 corrigenda. Bij het invullen van de telresultaten moet eerst namelijk het totaal aantal uitgebrachte stemmen per lijst worden ingevuld (onderdeel 2.2.) waar je informatie voor nodig hebt uit het aantal stemmen per lijst en kandidaat (onderdeel 2.4). Dit leidde tot extra fouten. Dit had volgens deze gemeente te maken met het feit dat het totaal aantal stemmen nog een keer moest worden ingevuld en dat de volgorde onlogisch was.
3. **Onduidelijkheid over extra onderzoek.** Op een aantal plekken wordt verwezen naar 'extra onderzoek' in het proces-verbaal van het GSB. In bijlage 1 – verslag telling stembureau moet worden ingevuld waarom het extra onderzoek is uitgevoerd. De term extra onderzoek wordt niet toegelicht en het is voor gemeenten niet duidelijk wat ze hier mogelijk in zouden moeten vullen.
4. **Tegenstrijdige antwoorden (ja/nee).** In het proces-verbaal van het GSB zijn de antwoordopties verschillend en dit werkt verwarrend. De eerste vraag is *zijn er gecorrigeerde telresultaten* met de optie ja, er zijn gecorrigeerde telresultaten. In de bijlage van hetzelfde proces-verbaal moet dan later nee worden geantwoord om verschillen te duiden.
5. **Onduidelijkheid over aantal handtekeningen bij ondertekening.** In de verschillende processen verbaal[17] staat dat ondertekening verplicht is door de voorzitter en twee leden van het stembureau. Ondertekening door andere aanwezige leden van het stembureau is volgens het proces-verbaal niet verplicht. Hierover is onduidelijkheid ontstaan. In de Instructie Stembureauleden voor de dag van de stemming staat namelijk dat alle aanwezige stembureauleden het proces-verbaal moeten ondertekenen.[18]
6. **Onlogisch plek van de handtekeningen**. Stembureauleden hoefden de handtekening pas aan het eind van het proces-verbaal te plaatsen (in plaats van voorin). Dit zorgde er bij sommige gemeenten voor dat dit werd vergeten.
7. **Ontbreken verklaring verschillen.** In een aantal focusgroepen is genoemd dat in de proces-verbalen niet is opgenomen dat verschillen verklaard moesten worden. In een focusgroep is aangegeven dat er verschil zit tussen de gehanteerde telmethode en het proces-verbaal van het stembureau.
8. **Ontbreken letter bij telresultaten**. Bij het aantal toegelaten kiezers dient men het aantal geldige stempassen (A) en aantal volmachtbewijzen (B) op te tellen tot het totaal aantal toegelaten kiezers (D). Er ontbreekt dan een letter in het proces-verbaal. Dit komt door het ontbreken van kiezerspassen bij gemeenteraadsverkiezingen maar als invuller is dit onduidelijk.
9. **Omvangrijke bijlagen.** In een aantal focusgroepen is genoemd dat de bijlagen omvangrijk zijn. Ook is het taalgebruik in de bijlagen niet altijd eenvoudig. Het streven zou B1-niveau moeten zijn.

[17] Dit gaat om modellen N 10-1, N 10-2, Na 31-1, Na 31-2.

[18] Kiesraad (2026). Stembureau-instructie voor de dag van stemming (hand out).

Wat kan de Kiesraad nog meer doen?

Naast het doorvoeren van specifieke verbeterpunten zijn er ook algemene punten genoemd:

- **Veel controles.** Gemeenten noemen het overdrachtsdocument als voorbeeld van een document dat veel tijd en energie kost en de meerwaarde beperkt is. Ook het controleprotocol CSB wordt regelmatig genoemd. De ervaring is dat er steeds meer documenten bij komen en dat het controle op controle is.
- **Beperkt overzicht.** Gemeenten vinden het lastig om het totaaloverzicht te krijgen en refereren naar aanbod van commerciële partijen zoals het stroomschema. Wie moet wat wanneer ondertekenen is een van de vragen? De complexiteit is groter geworden door de combinatie van GSB/CSB taken.
- **Beperkte comptabiliteit OSV2020-U en processen verbaal.** Veel gemeenten noemen dat de verkiezingssoftware niet goed samenwerkt met de processen verbaal. Het is steeds zoeken waar je bent. Gemeenten kijken reikhalzend uit naar nieuwe verkiezingssoftware, zie ook hoofdstuk 6.
- **Aanpassingen in modellen.** Gemeenten doen het verzoek om beperkt wijzigingen door te voeren in de modellen. Het is vervelend voor gemeenten als er steeds meldingen komen van handmatige wijzigingen of fouten die in de modellen zitten. Dat zorgt voor extra werk: veel gemeenten hebben namelijk zelf instructies gemaakt voor vrijwilligers en deze instructies moeten aangepast worden als de (nummering van) modellen wordt aangepast. Als wijzigingen noodzakelijk zijn kan het toevoegen van een extra informatieblok een goede oplossing zijn. Door niet direct de (pagina)nummering van de modellen aan te passen, hoeven onderliggende stukken niet direct gewijzigd te worden.

5. Ondersteuning Kiesraad

Dit hoofdstuk gaat in op de ondersteuning die de Kiesraad heeft geboden rondom de Gemeenteraadsverkiezing 2026. Het hoofdstuk begint met de verschillende vormen van ondersteuning op basis van de kwaliteitsbevorderende taken van de Kiesraad. Vervolgens beschrijven we de ervaringen met de kwaliteitsbewaking van de Kiesraad.

5.1 Kwaliteitsbevordering

Een belangrijke taak van de Kiesraad is de kwaliteitsbevordering van het verkiezingsproces. Denk aan het beschikbaar stellen van verkiezingssoftware, modellen voor de vaststelling van de verkiezingsuitslag en controleprotocollen, maar ook aan gerichte ondersteuning zoals het informatiepunt verkiezingen, instructiemateriaal en bijeenkomsten.[19] We behandelen hier een aantal specifieke vormen van ondersteuning die in de focusgroepen aan de orde zijn gekomen.

Toolkit verkiezingen

De ondersteuning van de Kiesraad gaat grotendeels via de Toolkit verkiezingen. In de Toolkit Verkiezingen delen de Kiesraad en het ministerie van BZK informatie voor gemeenten over het organiseren van de verkiezing.[20]

De Toolkit verkiezingen is uitgebreid besproken in de focusgroepen rondom de Tweede Kamerverkiezingen. Veel van de punten die destijds zijn benoemd, komen ook in de focusgroepen rondom de gemeenteraadsverkiezing terug.

Gemeenten zijn positief over de huidige Toolkit Verkiezingen. Ze zien dat er steeds verbeteringen plaatsvinden ten opzichte van eerdere versies. In de basis zijn gemeenten enthousiast over de hoeveelheid nuttige informatie die te vinden is in de Toolkit. Desondanks worstelen gemeenten met de hoeveelheid informatie. Sommige gemeenten hebben het idee dat de Kiesraad het soms te goed wil doen, waardoor de hoeveelheid informatie alleen maar meer wordt. Met betrekking tot sommige onderwerpen bestaat juist een behoefte aan nieuwe, gerichte ondersteuning.

Middelgrote gemeente: *"We hebben best veel gebruik gemaakt van de Toolkit en dan met name de instructiemodellen. Daardoor konden we eigenlijk de grootste problemen al makkelijk oplossen."*

Gemeenten geven aan dat ze hun weg nog moeten vinden in het gebruiken van de Toolkit. Een groot verbeterpunt is de zoekfunctie in de Toolkit Verkiezingen. Vrijwel iedere gemeente geeft aan dat de zoekfunctie nog steeds voor verbetering vatbaar is. Sommige gemeenten geven bijvoorbeeld aan dat ze zoeken via Google om zo op de juiste plek in de Toolkit terecht te komen. Een concrete suggestie is dat men graag in de

[19] Kiesraad (2025). Samenwerkingsplan en Uitvoeringsplan gemeenteraadsverkiezingen 2026.

[20] De Toolkit Verkiezingen Tweede Kamerverkiezing 2025 is hier te vinden: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/tweede-kamer/documenten-tweede-kamerverkiezing-2025.

Toolkit zou willen zoeken met een filter op een jaartal of specifieke verkiezing. Gemeenten geven aan soms terecht te komen bij documenten die oud zijn of gelden voor een andere verkiezing.

Naast de zoekfunctie noemen gemeenten nog de volgende suggesties en verbetermogelijkheden:

- De Toolkit is opgebouwd aan de hand van het verkiezingsproces. Voor beginnende projectleiders of anderen die het proces nog niet scherp hebben maakt dit het lastig zoeken.
- Gemeenten hebben behoefte aan een overzichtspagina met publicaties.
- Gemeenten hebben behoefte aan een overzichtskalender met deadlines. Een aantal gemeenten refereert naar commerciële aanbieders die een kalender beschikbaar stellen met deadlines. Het liefst zouden gemeenten ook agenda-uitnodigingen willen importeren uit de kalender zodat deadlines in de eigen agenda's gezet kunnen worden.
- Een andere suggestie is om in de Toolkit explicieter aan te geven welke aanpassingen/veranderingen hebben plaatsgevonden (verduidelijken van versiebeheer). Dit geldt niet alleen voor veranderingen ten opzichte van de vorige verkiezingen maar het geldt ook voor wijzigingen die gedurende de voorbereiding plaatsvinden. Sommige gemeenten zoeken informatie op een bepaald moment op en komen er dan later achter dat er nog wijzigingen zijn doorgevoerd in documenten. Het is dan niet zichtbaar wanneer deze wijzigingen zijn doorgevoerd.

Nieuwsbrief Verkiezingen

De Kiesraad verstuurt een nieuwsbrief over de organisatie van verkiezingen. Vanaf juni 2025 verstuurt de Kiesraad de Nieuwsbrief Verkiezingen. Voorheen was het ministerie van BZK hiervoor verantwoordelijk. De nieuwsbrief is bedoeld voor gemeenten en anderen met een rol in de organisatie van het verkiezingsproces.

Gemeenten zien de nieuwsbrief als een belangrijke bron van informatie. De nieuwsbrief is een prettige check om zeker te weten of overal aan is gedacht bij de organisatie van de verkiezingen. Gemeenten blijven door de nieuwsbrieven goed op de hoogte van actuele ontwikkelingen. De frequentie van de nieuwsbrieven is volgens gemeenten beter dan voorheen.

De enige kritiek die komt op de nieuwsbrief van gemeenten is dat de nieuwsbrieven vaak veel informatie bevatten. Bij de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezingen deden gemeente de suggestie om de prioritering van informatie beter zichtbaar te maken in de nieuwsbrieven door aanpassingen door te voeren in de opmaak. Het is voor gemeenten een uitdaging om op de hoogte te blijven van alles wat er speelt rondom de verkiezingen.

Informatiebijeenkomsten

De Kiesraad en het Ministerie van BZK organiseren verschillende informatiebijeenkomsten rondom de verkiezingen. Bij de gemeenteraadsverkiezing ging het om vijf digitale informatiebijeenkomsten (webinars) over registratie van partijnamen, kwaliteitsbevordering, kandidaatstelling, stemming en telling en de uitslagvaststelling. Ook waren er 12 instructiebijeenkomsten over het gebruik van de het programma OSV2020. Daarvan gingen er vijf over de kandidaatstelling die werden verzorgd door de leverancier van de software. Er waren zeven andere instructiebijeenkomsten die werden verzorgd door de Kiesraad.

Gemeenten zijn positief over de digitale informatiebijeenkomsten. Ze vinden het positief dat de Kiesraad gemeenten op deze manier ondersteunt. Een aantal van de webinars kenden een talkshow-setting. Deze bijeenkomsten worden nuttig, professioneel en kwalitatief goed genoemd. Een aantal gemeenten heeft behoefte aan het terugkijken van de

online bijeenkomsten en vraagt zich af of dit mogelijk is. Dat betekent dat nog niet voor alle gemeenten duidelijk is dat alle webinars terug te kijken zijn.[21]

In bijna alle focusgroepen wordt in negatieve zin gerefereerd naar één van de instructiebijeenkomsten over OSV2020. Het blijkt te gaan om de instructiebijeenkomst die de Kiesraad heeft georganiseerd over de uitslagvaststelling in OSV2020. De kritiek ging over de technische insteek waardoor de bijeenkomst niet goed te volgen was voor deelnemers. Ook geven gemeenten aan dat de houding van de facilitator ervoor zorgde dat men beperkt ruimte voelde voor het stellen van vragen. De Kiesraad heeft de betreffende bijeenkomst halverwege geannuleerd. Na afloop is naar aanwezigen een bericht gestuurd waarop de Kiesraad reflecteert op de sessie. Ze geven aan dat de voorbereiding niet aansloot op de informatiebehoefte bij de aanwezige gemeenten. Er is een vervangende bijeenkomst georganiseerd. Een deel van de gemeenten is niet meer aangesloten bij de vervangende bijeenkomst of een bijeenkomst op een ander moment vanwege de teleurstelling en het gebrek aan tijd. Een deel van de gemeenten is wel aangesloten bij een andere of de vervangende bijeenkomst en geeft aan dat deze bijeenkomst beter was voorbereid en beter aansloot bij de behoefte.

Informatiepunt Verkiezingen

Voor inhoudelijke vragen over (het organiseren van) verkiezingen kunnen gemeenten terecht bij het Informatiepunt Verkiezingen. De opzet van het Informatiepunt is veranderd per 1 juli 2025. Het Informatiepunt werkt nu via een selfserviceportaal van TOPdesk waarin vragenstellers hun vragen en antwoorden kunnen terugvinden. Ook kan gedurende de voorbereidingsperiode worden gebeld met het Informatiepunt Verkiezingen.

In een aantal focusgroepen is specifiek gerefereerd naar het Informatiepunt Verkiezingen. De volgende positieve én verbeterpunten zijn genoemd:

- Een aantal gemeenten vindt het prettig dat na telefonisch contact schriftelijk een bevestiging wordt gestuurd naar de gemeente. Dit is prettig voor de archivering maar ook om door te sturen naar anderen zoals politieke partijen. Een bericht van de Kiesraad geeft volgens gemeenten meer gewicht aan het antwoord.
- De bereikbaarheid is beperkt volgens een aantal gemeenten. Zo wilde een gemeente bellen na 17.00 uur en was het Informatiepunt al gesloten. Andere gemeenten zijn overigens wel positief over de ruime bereikbaarheid van het Informatiepunt. Het gaat om de periode rondom de verkiezingen.
- Een aantal gemeenten geeft aan dat er verschillende antwoorden zijn gekomen op dezelfde vraag. Dat is niet prettig. Ook wordt aangegeven dat soms zowel een gemeente als een politieke partij een vraag stellen aan het informatiepunt. De antwoorden verschillen dan soms, wat zorgt voor onduidelijkheid.
- Een enkele gemeente geeft aan dat de antwoorden op adviesvragen in sommige gevallen te vaag is. Soms heeft een gemeente behoefte aan meer sturing en niet aan de opmerking dat de Kiesraad formeel geen antwoord op een vraag mag geven.

[21] Zie onder 'bijeenkomsten' via: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/gemeenteraden/documenten-gemeenteraadsverkiezing-2026/gr26-overzicht.

5.2 Kwaliteitsbewaking

Sinds de inwerkingtreding van de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv) op 1 januari 2026 heeft de Kiesraad een controlerende en ondersteunende rol om de kwaliteit van het verkiezingsproces te verbeteren. Om zicht te krijgen op de kwaliteit van het verkiezingsproces verzamelt de Kiesraad actief informatie door middel van monitoring. Ook kan de Kiesraad waarnemingen verrichten bij gemeenten, is er een inlichtingenplicht en zijn er instrumenten die de Kiesraad kan inzetten bij onregelmatigheden.[22]

In de focusgroepen blijkt dat gemeenten geen goed zicht hebben op wat de nieuwe taken van de Kiesraad inhouden. Over het algemeen vinden gemeenten het positief dat de Kiesraad een dergelijke rol oppakt. Ze hebben vertrouwen in de invulling van deze rol door de Kiesraad. Gemeenten denken als eerste aan terugmeldingen van data-analyse (zie paragraaf 3.3). Er waren enkele gemeenten aanwezig in de focusgroepen waar waarnemers van de Kiesraad aanwezig waren. Gemeenten met waarnemers hebben dit als positief ervaren en zijn benieuwd naar de reflecties van de Kiesraad om van te leren. De Kiesraad heeft aangegeven het proces van waarnemers intern te evalueren.

[22] Kiesraad (2025). Samenwerkingsplan en Uitvoeringsplan gemeenteraadsverkiezingen 2026.

6. Abacus

Abacus is een nieuw softwareprogramma dat de Kiesraad ontwikkelt voor het vaststellen van de verkiezingsuitslag en het berekenen van de zetelverdeling. Het doel is om te komen tot software dat de module Uitslagvaststelling van Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV2020) vervangt.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen is Abacus voor het eerst getest bij 14 gemeenten. In deze gemeenten werd voor de taken van het GSB Abacus als ondersteunende software gebruikt. Het ging om de volgende taken:

- het invoeren van proces-verbalen van de stembureaus;
- het optellen van de uitkomsten;
- het berekenen van de verkiezingsuitslag (waarna dit is overgedragen aan het CSB).

In de software worden drie rollen onderscheiden: beheerder, coördinator en invoerder. De beheerder is verantwoordelijk voor de installatie, het technisch functioneren en het digitale beheer van verkiezingen, stembureaus en gebruikers. De coördinator begeleidt het invoerproces en ondersteunt bij fouten of waarschuwingen, terwijl de invoerder de gegevens uit de papieren processen-verbaal exact overneemt in Abacus. In de praktijk is in een aantal gemeenten de rol van coördinator ingevuld door de projectleider verkiezingen.

Er is één focusgroep gehouden met medewerkers van de pilotgemeenten. De deelnemers aan de focusgroep hadden verschillende rollen. Zowel projectleiders verkiezingen/coördinatoren als beheerders waren aanwezig bij de focusgroep.

Voorbereiding op gemeenteraadsverkiezingen

Alle gemeenten zijn heel positief over de ondersteuning van de Kiesraad in de voorbereiding op het gebruik van Abacus. De voorbereiding bestond uit een voorbereidende sessie (de ‘demo-dag’) en instructies/handleidingen. Gemeenten geven aan dat de instructies en handleidingen heel duidelijk zijn. In vergelijking met de instructies voor het gebruik van OSV2020, zijn de instructies van Abacus begrijpelijker. Ook uit de resultaten van de vragenlijst die de Kiesraad heeft laten uitzetten onder gemeenten blijkt dat men positief is over het instructiemateriaal.[23]

Gemeenten geven aan dat achteraf bezien de demo-dag niet nodig was, omdat de instructies en handleidingen duidelijk genoeg zijn. Tegelijkertijd geven zij aan dat gemeenten vooraf nerveus waren over de proef met Abacus. De demo-dag zorgde ervoor dat zorgen grotendeels zijn weggenomen. De demo-dag was daarmee dus ook van waarde.

De voorbereiding van de invoerders verschilt per gemeente. In een aantal gemeenten zijn de invoerders niet vooraf (voorafgaand aan de verkiezingsdag) voorbereid op het gebruik van Abacus. Dit ging volgens deze gemeenten in alle gevallen goed. In andere gemeenten is de instructie

[23] Centerdata (2026). Evaluatie Gemeenteraadsverkiezingen 2026 – gemeenteambtenaren.

over het gebruik van Abacus van tevoren aan de invoerders toegestuurd. De deelnemers aan de focusgroep hebben geen zicht op of de instructie ook daadwerkelijk van tevoren gelezen is door de invoerders.

Een aantal gemeenten geeft aan dat zij de instructie voor de invoerders hebben aangevuld met een overzicht van de verschillende foutcodes uit het document 'spiekbrief voor gebruik'. In de instructie van de Kiesraad voor de invoerders wordt niet aangegeven wat de verschillende foutcodes betekenen. Deze aanvulling bij de instructie voor invoerders wordt door deze gemeenten als meerwaarde gezien, omdat invoerders bij een aantal foutmeldingen dan al zelf het probleem kunnen oplossen zonder de coördinator in te schakelen.

Installatie van de software

De gemeenten zijn unaniem in het oordeel dat de installatie geruisloos verliep. De gemeenten wijzen erop dat de installatie een stuk sneller gaat bij Abacus dan de installatie van OSV2020. Ook het gebruiksgemak ligt hoger bij Abacus omdat de installatie simpeler is.

Wel geven een aantal gemeenten aan een risico te zien bij de installatie. Bij de beheerder opent een zwart scherm bij de installatie, zonder dat meteen duidelijk is dat dit bij Abacus hoort. Wanneer de beheerder dit zwarte scherm wegklikt wordt meteen bij iedereen Abacus afgesloten. Dit is een belangrijk risico op verkiezingsdag, zo wordt aangegeven.

Daarnaast geeft een gemeente aan dat grotere gemeenten graag zien dat niet alle namen en wachtwoorden van accounts van de invoerders handmatig toegevoegd moeten worden, zoals momenteel het geval is, maar dat er een csv-bestand ingevoerd kan worden. Wanneer er veel invoerders zijn, scheelt dit tijd.

Rolverdeling in de software

Gemeenten zijn te spreken over de verschillende rollen (projectleider/coördinator, beheerder en invoerder) in Abacus. De samenwerking tussen de verschillende rollen verliep goed. De coördinatoren konden de invoerders goed aansturen. Het was voor zowel coördinatoren als invoerders duidelijk wat zij moesten doen. De gemeenten geven aan dat de rollen eigenlijk niet anders waren dan bij vorige verkiezingen met OSV2020, maar dat alleen de naam van de rollen anders is.

Een aantal gemeenten geeft aan een rol aan Abacus toe te willen voegen: een 'presentatierol'. Dit betreft een rol die enkel kan meekijken, maar niet kan aanpassen. Dit is bijvoorbeeld handig voor als de burgemeester of gemeentesecretaris op de verkiezingsdag om een update vraagt of mee wil kijken. Een dergelijk account toont dan alleen de stand van zaken, maar kan niet invoeren.

Invoer in de software

Het gebruik van Abacus heeft grofweg te maken met enerzijds de invoer van de proces-verbalen van de stembureaus en anderzijds de output die Abacus genereert. De output is het proces-verbaal van de zitting van het GSB en een digitaal EML-telbestand met de uitslaggegevens.

Gemeenten geven unaniem aan positief te zijn over de invoer in Abacus. Een deelnemer aan de focusgroep omschrijft het als "intuïtief". Het invoerproces is gebruiksvriendelijk en helder. Hierbij wordt bijvoorbeeld genoemd dat het gebruiksvriendelijk is omdat een foutmelding meteen na invoer komt, in plaats van aan het eind van het invoerproces (zoals bij OSV2020 het geval is). Gemeenten omschrijven het invoerproces als rustiger en stabieler dan bij OSV2020. Over de snelheid van invoer zijn de ervaringen verschillend. Een deel van de gemeenten geeft aan dat de invoer sneller gaat dan bij OSV2020, het andere deel geeft aan dat het even veel tijd kost.

De modellen van de Kiesraad (proces-verbalen van de stembureaus) sluiten goed aan bij Abacus. De samenhang tussen de modellen en Abacus voelt natuurlijk. Gemeenten uiten echter wel hun zorgen over de toekomst. Hoe wordt de overlap met Abacus bij toekomstige wijzigingen in de modellen geborgd? De gemeenten roepen zodoende op terughoudend te zijn met wijzigingen in de modellen.

In Abacus is het proces bij ongelijke invoer anders dan bij OSV2020. Ongelijke invoer is als twee invoerders van de proces-verbalen niet precies dezelfde gegevens hebben ingevuld. Bij OSV2020 kon de coördinator kiezen welke van de twee invoeren te behouden. In Abacus moeten beide invoeren opnieuw worden gedaan. De gemeenten zijn kritisch op deze nieuwe werkwijze. Zij geven aan dat het vaak duidelijk is waar de fout zit en dat het opnieuw invullen daarom als zonde van de tijd voelt. Zij stellen dat het geen toegevoegde waarde heeft om beide invoeren helemaal opnieuw te doen. Het argument van de gemeenten is tijd. Zij geven aan dat dit bij de gemeenteraadsverkiezingen niet tot grote problemen zal leiden, maar dat bij Tweede Kamerverkiezingen of Provinciale Staten- of Waterschapsverkiezingen wel het geval is. Bij deze verkiezingen zijn er namelijk meer lijsten, meer kandidaten en mogelijk een hogere opkomst, waardoor het waarschijnlijk is dat er meer invoerfouten worden gemaakt. Als dan in alle gevallen de invoer opnieuw moet, kost dat (te) veel tijd in de ogen van de gemeenten. Volgens de gemeenten leidt een dergelijke aanpassing niet tot verlies van kwaliteit van de invoer. Ook in de vragenlijst is het proces bij ongelijke invoer het grootste kritiekpunt van gemeenten.

Naast het proces bij ongelijke invoer, is het overzicht een tweede belangrijk verbeterpunt van de invoer in Abacus. Het ‘beginscherm’ laat de status van de invoer van alle stembureaus zien, maar dit is niet overzichtelijk. Dit speelt vooral bij grotere gemeenten met meer stembureaus. Er moet hierdoor lang gescrold worden op het ‘beginscherm’. Ook het ontbreken van een filterfunctie wordt in dit kader genoemd. Bijvoorbeeld een filterfunctie waarbij een overzicht wordt gegeven van stembureaus die nog niet volledig zijn ingevoerd zou van meerwaarde zijn.

Verder zijn de volgende mogelijke verbeterpunten ten aanzien van de invoer in Abacus genoemd:

- Gemeenten vinden het genereren van managementinformatie lastig. Hierbij doelt men op een overzicht van de belangrijkste gegevens ten aanzien de status, zoals aantal stembureaus ingevoerd.
- Bij de invoer van een proces-verbaal moet bovenaan een vinkje gezet worden bij de vraag ‘Zijn er gecorrigeerde telresultaten?’ Het was voor veel invoerders onduidelijk dat hier een vinkje bij gezet moest worden.
- Gemeenten geven aan dat ze graag zien dat de data-analyse van de Kiesraad (zie 3.3 Uitslagvaststelling) geïntegreerd wordt in Abacus, zodat ze eventueel zelf een data-analyse kunnen uitvoeren.

Output van de software

Abacus genereert als output onder meer het proces-verbaal van de zitting van het GSB en een digitaal EML-telbestand met de uitslaggegevens.

Gemeenten geven aan dat het genereren van de output over het algemeen goed verliep. Bij geen enkele gemeente heeft dit tot problemen geleid, waarbij de gemeenten aangeven dat dit bij OSV2020 vaak wel het geval was (bijvoorbeeld dat het systeem crasht). Ook de snelheid van het genereren van output wordt geroemd. Het gaat beduidend sneller dan bij OSV2020.

Wel zijn de gemeenten kritisch over een aantal zaken ten aanzien van de output van Abacus. Het gaat hier over:

- **De lengte van de output**. Het zijn veel pagina’s, waardoor de output onoverzichtelijk is. In de output zitten nog veel witregels en loze ruimte. De gemeenten zien mogelijkheden om de output van Abacus korter, en dus overzichtelijker, te maken. In het bijzonder is

de output van de corrigenda erg lang. De output van een corrigendum beslaat enkele pagina's, zonder dat duidelijk is wat er is veranderd.

- **Handmatige aanpassing.** Het is niet mogelijk om het proces-verbaal dat Abacus genereert in pdf handmatig aan te passen. Enkele gemeenten hebben hier wel behoefte aan, bijvoorbeeld door bijzonderheden op het proces-verbaal erbij te schrijven. Gemeenten zien daarom graag dat het proces-verbaal een andere bestandsvorm krijgt.
- **EML-telbestand**. Abacus produceert een digitaal EML-telbestand, maar gemeenten hebben ook een CSV-bestand nodig, omdat zij een CSV-bestand moeten publiceren. Gemeenten geven aan ook een CSV-telbestand uit Abacus te willen ontvangen.
- **Bezwaren van de stembureaus** zaten niet automatisch als bijlage in de door Abacus gegenereerde output, maar moesten de gemeenten handmatig erbij plaatsen. Voor enkele gemeenten was dit onduidelijk en was het zoeken hoe dit mogelijk was.

Lessen voor eventuele landelijke uitrol

Alle gemeenten geven aan ook tijdens volgende verkiezingen gebruik te willen maken Abacus. Ook zonder de intensieve begeleiding vanuit de Kiesraad tijdens het pilottraject willen de gemeenten gebruik blijven maken van Abacus. Zij geven aan niet meer terug te willen naar OSV2020. De gemeenten geven aan graag een uitbreiding van de pilot te zien, door ook CSB-taken met Abacus te ondersteunen.

Ook gemeenten die niet aan de pilot deelnemen geven aan uit te zien naar het werken met Abacus (zie hoofdstuk 4). De gemeenten roepen de Kiesraad op om op relatief korte termijn duidelijkheid te geven over het gebruik van Abacus tijdens de komende Provinciale Staten- en Waterschapsverkiezingen in maart 2027.

De gemeenten geven aan de volgende lessen te zien voor een eventuele landelijke uitrol van Abacus:

- Het organiseren van een **voorbereidende sessie** (een 'demo-dag') voor iedere gemeente, bijvoorbeeld door het organiseren van een demo-dag per regio, is wenselijk. De gemeenten geven aan dat de instructies en handleidingen erg duidelijk zijn, maar dat het in gebruik nemen van nieuwe verkiezingssoftware spannend is voor gemeenten. Een demo-dag helpt bij het meer vertrouwen krijgen in de software.
- De gemeenten geven aan hun **ervaring** met Abacus te willen **delen** met andere gemeenten. Bijvoorbeeld door als hulplijn te worden ingezet of een sessie bij te wonen waarin gemeenten vragen aan hen kunnen stellen.
- Een aantal gemeenten geeft aan dat een aparte **Abacus-nieuwsbrief** een goed idee is. Omdat dit vaak specifieke onderwerpen zijn, die vaak voor specifieke personen in een gemeenten (zoals een ICT'er) bedoeld zijn.
- In de pilotfase konden gemeenten oefenen met het runnen van Abacus via een testpagina op **Github**. Gemeenten geven aan dat dit niet kan wanneer de Kiesraad Abacus landelijk uitrolt. Er is kennis van software ontwikkelen vereist om met Github te werken, wat mogelijk niet binnen iedere gemeente aanwezig is. De gemeenten geven aan dat op de site van de Kiesraad een Abacus-testomgeving gefaciliteerd zou moeten worden.

7. Voorbereiding volgende verkiezingen

In verschillende focusgroepen kwam de organisatie van de Provinciale Staten- en waterschapverkiezingen (PS/WS) op 17 maart 2027 ter sprake. In vrijwel alle focusgroepen kwam terug dat de vorige keer dat deze dubbele verkiezingen (PS/WS23) werden gehouden met name het proces van uitslagvaststelling 'dramatisch' is ervaren. De PS/WS23 verkiezingen waren de eerste verkiezingen onder de NPVV. Projectleiders die in 2023 al betrokken waren bij de organisatie van verkiezingen geven aan slechte herinneringen te hebben aan deze verkiezingen. Projectleiders die sindsdien betrokken zijn geraakt bij de organisatie van verkiezingen, geven aan dat zij hierover veel (slechte) verhalen vanuit hun organisatie hebben gehoord.

Daarom vinden we het belangrijk dat in dit afsluitende hoofdstuk aandacht wordt besteed aan de zorgen richting deze volgende verkiezingen. In de focusgroepen is gesproken over ideeën die projectleiders hebben over de wijze waarop de Kiesraad gemeenten kan ondersteunen bij de organisatie van deze dubbele verkiezingen of hoe de organisatie minder belastend voor de gemeenten kan zijn.

Zorgen

De organisatie van twee verkiezingen op één dag vraagt van gemeenten meer inzet. Daar komt bovenop dat gemeenten sinds de invoering van de NPVV in 2023 meer taken hebben gekregen. Ook geven gemeenten aan dat de opkomst bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen de afgelopen jaren is toegenomen.[24] Dit betekent dat tijdens deze verkiezingen aanzienlijk meer stemmen moeten worden geteld, wat de druk op de organisatie verder vergroot. Een aantal gemeenten geeft aan dat stembureauleden en tellers in 2023 tot laat in de nacht moesten tellen. Bovenstaande signalen komen overeen met de rapportage die is opgesteld naar aanleiding van focusgroepen met GSB- en CSB-leden over PS/WS23[25] en het verslag dat naar aanleiding van de PS/WS-verkiezingen door BZK is opgesteld op basis van signalen van gemeenten.[26]

Grote gemeente: *"Alleen ik vraag me eigenlijk steeds meer af: waarom moeten wij nog op woensdagavond tellen?"*

Verder vraagt een aantal gemeenten dat met CSO werkt waarom er nog op woensdagavond geteld moet worden. Gemeenten geven aan dat op donderdag de stemmen opnieuw worden geteld en dat de belasting op de organisatie door twee teldagen groot is. Volgens verschillende gemeenten leiden verschillen tussen de voorlopige uitslag op woensdagavond en de definitieve uitslag op donderdag alleen maar tot extra ruis. Ook roepen deze verschillen vragen op zowel binnen de gemeentelijke organisatie als bij bewoners. Bij sommigen overheerst het gevoel dat de telling op de woensdagavond met name van belang is voor de nieuwswaarde, maar dat de meerwaarde voor het verkiezingsproces steeds verder afneemt. Dit past

[24] Sinds 2015 worden de PS/WS-verkiezingen op dezelfde dag georganiseerd. Het totaal aantal uitgebrachte stemmen op die dag loopt sindsdien elke verkiezing op: 11,6 miljoen Niin 2015, 14,4 miljoen in 2019 en 15,5 miljoen in 2023 (bron: verkiezingsuitslagen.nl).

[25] Blauw Research (2023). Rapport Ervaringen GSB- en CSB-leden provinciale Verkiezingen & waterschapsverkiezingen 2023.

[26] Ministerie van BZK (2023). Verslag signalen gemeenten over PS/WS-verkiezingen 2023.

in een breder beeld dat gemeenten hebben: er moet worden gekeken hoe er rondom de dubbele verkiezingen tijd kan worden gewonnen en hoe de werkdruk kan worden verlaagd

Nieuw stembiljet

Gemeenten geven aan zo snel mogelijk het nieuwe, kleinere stembiljet in gebruik te willen nemen. Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen kon in 11 gemeenten al met dit nieuwe stembiljet gestemd worden.[27] Twee gemeenten waren aanwezig bij de focusgroep en waren beide erg enthousiast. Verschillende andere gemeenten waren erg benieuwd naar de ervaringen van deze gemeenten met het experiment.

Andere gemeenten geven aan benieuwd te zijn naar het verdere tijdspad van de uitrol van het nieuwe stembiljet. Na de TK25 gaf de Kiesraad aan ervoor te pleiten om te koersen op landelijke invoering van het nieuwe stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029.[28] Verschillende gemeenten geven in de focusgroepen aan het liefst bij de volgende verkiezingen al met het nieuwe stembiljet te willen werken. Zeker met het oog op de dubbele verkiezingen en de tijdswinst die het nieuwe stembiljet tijdens de uitslagvaststelling oplevert.

Ondersteuning Kiesraad

Zoals in eerdere hoofdstukken beschreven zijn gemeenten over het algemeen tevreden over de ondersteuning van de Kiesraad. Op de vraag met welke onderdelen van de ondersteuning de Kiesraad eventueel zou moeten stoppen richting volgende verkiezingen, was het antwoord in de focusgroepen eenduidig: niets.

Wel zijn er verschillende zaken benoemd die volgens gemeenten kunnen bijdragen aan het wegnemen van onzekerheden en twijfels richting de dubbele verkiezingen in 2027. Zo vragen sommige gemeenten zich af wat er met eerdere terugkoppeling en signalen vanuit gemeenten na de vorige PS/WS-verkiezing is gedaan. Gemeenten geven aan dat het belangrijk is dat hierover tijdig wordt teruggekoppeld. Daarbij is er behoefte aan inzicht in welke veranderingen en verbeteringen sindsdien zijn doorgevoerd om ervoor te zorgen dat de komende verkiezingen beter verlopen dan in 2023.

Daarnaast geven verschillende gemeenten aan dat het aantal controles als veel wordt ervaren. Tegelijkertijd geven gemeenten ook aan het prettig te vinden als er wordt meegekeken of processen goed verlopen. Volgens gemeenten zit de grootste winst daarom niet zozeer in het verminderen van controles, maar in de terugkoppeling over de uitkomsten daarvan. Gemeenten geven aan dat het belangrijk is dat zij zo snel mogelijk een terugkoppeling ontvangen of duidelijkheid krijgen over wanneer zij een terugkoppeling kunnen verwachten. Dat geldt ook (of misschien juist) wanneer uit controles geen bijzonderheden of opvallendheden naar voren komen. Volgens gemeenten zorgt terugkoppeling voor duidelijkheid en helpt dit om twijfels bij projectleiders weg te nemen.

Toegankelijkheid

Tijdens verschillende focusgroepen is naar voren gekomen dat gemeenten veel tijd en energie steken in het toegankelijk maken van het stemproces. Veel inzet gaat zitten in het toegankelijk maken van stembureaus, bijvoorbeeld als het gaat om voldoende brede deuropeningen. Ook het regelen van hulpmiddelen zoals de stemmal is meerdere keren genoemd.

Sommige aanwezigen vragen zich daarbij af hoe proportioneel deze inzet is. Gemeenten geven aan dat bij andere werkzaamheden die vanuit gemeenten worden georganiseerd, zoals wegwerkzaamheden, in de praktijk minder vergaande eisen worden gesteld aan toegankelijkheid.

[27] Rijksoverheid (n.d.). Ontwikkelen nieuw stembiljet.

[28] Kiesraad (2026). Evaluatieadvies Tweede Kamerverkiezing 2025.

Tegelijkertijd onderschrijven gemeenten het belang van een toegankelijk verkiezingsproces. Gemeenten benadrukken dat toegankelijkheid belangrijk is en dat iedereen zelfstandig moet kunnen deelnemen aan verkiezingen. Wel vinden verschillende gemeenten het belangrijk om richting de Kiesraad te benoemen dat het toegankelijk maken van het verkiezingsproces veel tijd, energie en geld kost. Volgens gemeenten wordt de beoordeling soms als erg strikt ervaren. Als voorbeeld noemt een gemeente dat een stembureau werd afgekeurd vanwege "*een deurpost die twee centimeter te hoog was*".

De zorgen en aandachtspunten die gemeenten hebben benoemd, benadrukken het belang van een zorgvuldige voorbereiding op PS/WS27.

Bijlage I - Onderzoeksverantwoording en respondentenwerving

Steekproef

De 342 gemeenten in Nederland zijn ingedeeld in vier categorieën: 1) kleine gemeenten met minder dan 20.000 inwoners; 2) middelgrote gemeenten met meer dan 20.000 maar minder dan 100.000 inwoners; 3) grote gemeenten met meer dan 100.000 inwoners en 4) Abacus-gemeenten. In totaal werkten tijdens deze verkiezingen 14 gemeenten met Abacus[29], uit deze gemeenten is een aparte steekproef genomen.

Voor de indeling van de overige 328 gemeenten zijn de inwoneraantallen per 1-1-2025 volgens het CBS gebruikt. Er is een steekproef van 48 gemeenten getrokken waarbij willekeurig 18 kleine gemeenten, 18 middelgrote gemeenten en 12 grote gemeenten (inclusief G4) zijn geselecteerd. De gemeenten Wijdemeren en Hilversum zijn uitgezonderd van de steekproef omdat daar in 2026 geen gemeenteraadsverkiezingen plaatsgevonden hebben in verband met een voorgenomen herindeling in 2027. Per categorie zijn 9 reserve-gemeenten geselecteerd die konden worden benaderd mochten gemeenten uit de oorspronkelijke selectie niet aanwezig kunnen zijn. Van de 14 Abacus-gemeenten zijn willekeurig 8 gemeenten en 4 reserve-gemeenten geselecteerd.

Werving

De 56 geselecteerde gemeenten zijn uitgenodigd om zich in te schrijven voor een focusgroep via de mail. Gemeenten hebben tweemaal een reminder ontvangen. Bij een afmelding van een gemeente is telkens een andere gemeente vanuit dezelfde categorie (klein, middelgroot, groot) van de reservelijst benaderd.

Inschrijven focusgroepen

Deelnemers konden zich aanmelden voor een van de 8 tijdvakken die waren gereserveerd voor de focusgroepen. Zes van deze tijdvakken betroffen een online bijeenkomst en twee bijeenkomsten vonden op locatie in ‘s-Hertogenbosch en Utrecht plaats. Voor de focusgroep met Abacus-gemeenten is een apart tijdvak gereserveerd voor een bijeenkomst in Utrecht.

Focusgroepen

De acht online focusgroepen vonden digitaal via Teams plaats op maandag 13, dinsdag 14 en donderdag 16 april 2026. Gedurende de focusgroepen waren ambtenaren van de Kiesraad en/of het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) aanwezig als toehoorder. Zij namen niet actief deel aan het gesprek.

Op dinsdag 21 april vond een focusgroep in ’s-Hertogenbosch plaats. En op donderdag 23 april vonden twee focusgroepen in Utrecht plaats. Gedurende de focusgroepen op locatie waren ambtenaren van de Kiesraad en/of het ministerie van BZK digitaal aanwezig als toehoorder. Ook hier namen zij niet actief deel aan het gesprek.

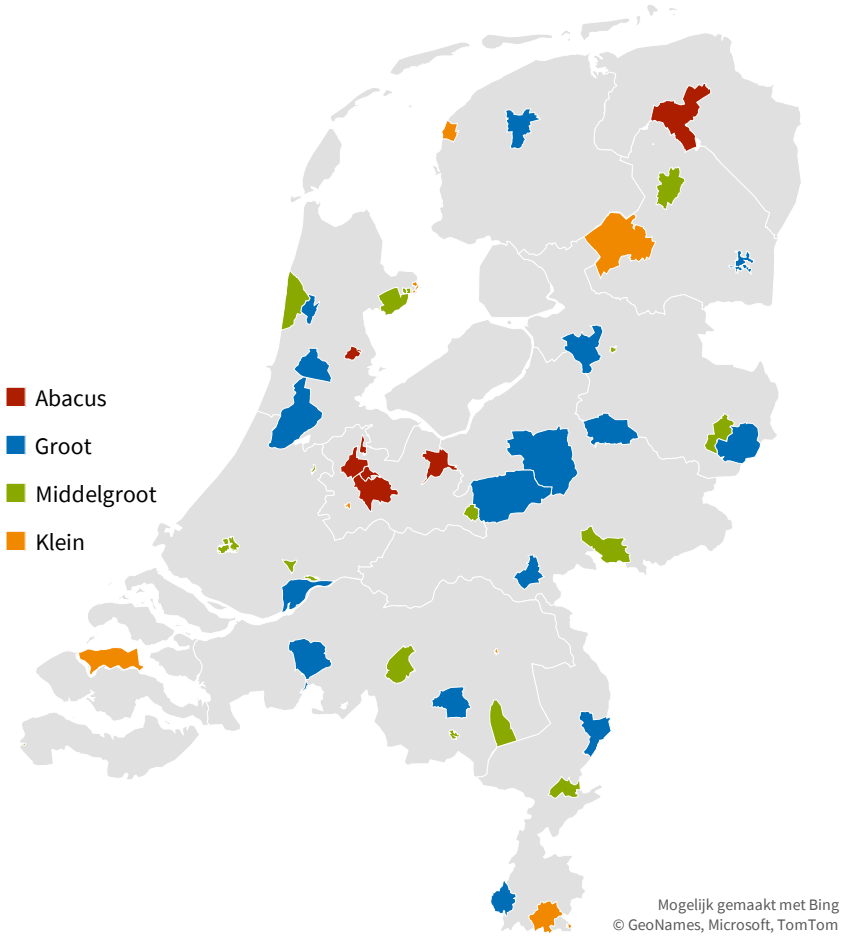
In totaal schreven 62 gemeenten zich in voor de focusgroepen. Uiteindelijk waren er 75 deelnemers van 50 gemeenten. Van sommige gemeenten namen meerdere personen deel aan de focusgroepen. 12 gemeenten waren uiteindelijk toch niet aanwezig bij de focusgroep. Een overzicht van de betrokken gemeenten en de spreiding over Nederland is te vinden op de volgende pagina.

[29] Kiesraad (2026). Abacus: nieuwe software voor uitslagberekening bij verkiezingen.

Deelnemers focusgroepen

Gemeenten			
Abacus	**Groot**	**Middelgroot**	**Klein**
Amersfoort	Alkmaar	Alblasserdam	Altena
Groningen	Apeldoorn	Assen	Boekel
Purmerend	Breda	Bergen	Enkhuizen
Stichtse Vecht	Deventer	Dalfsen	Gulpen-Wittem
Utrecht	Dordrecht	Drechterland	Harlingen
	Ede	Hendrik-Ido-Ambacht	Montfoort
	Eindhoven	Hengelo	Noord-Beveland
	Emmen	Koggenland	Vaals
	Enschede	Montferland	Westerveld
	Haarlemmermeer	Nieuwkoop	
	Leeuwarden	Oisterwijk	
	Maastricht	Roermond	
	Nijmegen	Schiedam	
	Venlo	Sliedrecht	
	Zaanstad	Sluis	
	Zwolle	Someren	
		Stede Broec	
		Valkenswaard	
		Veenendaal	
		Vlaardingen	

Deelnemende gemeenten

KWINK groep biedt inzicht, structuur en inspiratie voor een sterke publieke sector. Dat doen we door te onderzoeken en te adviseren.

We zijn nieuwsgierig, betrokken en precies. We duiken met plezier in onderwerpen die we al kennen én in onderwerpen die nieuw voor ons zijn. We doen ons werk graag samen: met collega's, met andere bureaus en met onze opdrachtgevers en de organisaties die betrokken zijn bij onderzoeks- en adviestrajecten. Kenmerkend voor onze aanpak is dat we scherp doorvragen en pas iets beweren als we het goed uitgezocht hebben.

KWINK GROEP

KWINK groep | +31 (0)70 35 96 955
Nassaulaan 1 | 2514 JS Den Haag
www.kwinkgroep.nl

Evaluatie gemeenteraadsverkiezingen 2026

Rapport door Centerdata in opdracht van de Kiesraad

Datum 24 juni 2026

Auteurs Marije Oudejans (Centerdata)
Mara Verheijen (Centerdata)
Maartje Elshout (Centerdata)
Boukje Cuelenaere (Centerdata)
Hans Vollaard (Universiteit Utrecht)

Versie 1.0

Uitgave
Centerdata
info@centerdata.nl
www.centerdata.nl

Contact
Marije Oudejans
marije.oudejans@centerdata.nl

© Centerdata, Tilburg, 2026
Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave 3

1 Samenvatting 6

2 Inleiding 11

2.1 Aanleiding 11
2.2 Onderzoeksopzet 12
2.3 Opzet rapportage 14
2.4 Leeswijzer 14
2.5 Rectificatie evaluatieonderzoek TK25 15

3 Organisatie van de verkiezing binnen gemeenten 16

3.1 Belangrijkste uitkomsten 16
3.2 Aantal verkiezingen 16
3.3 Wijze van stemopneming binnen gemeenten 16
3.4 Keuze stemopneming volgende verkiezingen 17
3.5 Organisatie gemeenteraadsverkiezing 18

4 Informatievoorziening 20

4.1 Belangrijkste uitkomsten 20
4.2 Toolkit 20
4.3 Informatiepunt verkiezingen 24
4.4 Vorm van webinars 27

5 Communicatie richting kiezers 29

5.1 Belangrijkste uitkomsten 29
5.2 Communicatie over stemlocaties 29
5.3 Communicatie richting specifieke groepen 31
5.4 Opkomstbevorderende maatregelen 32
5.5 Gebruik verkiezingsposters 33

6 Stemlokalen 35

6.1 Belangrijkste uitkomsten 35
6.2 Stemlokalen realiseren 35
6.3 Stemlokalen vinden 36

7 Stembureauleden 43

7.1 Belangrijkste uitkomsten 43
7.2 Aantal stembureauleden 43
7.3 Uitval stembureauleden 45
7.4 Algemene werving stembureauleden 45
7.5 Wervingsstrategieën 48
7.6 Vergoeding stembureauleden 49
7.7 Training stembureauleden 52
7.8 Digitale ondersteuning 53
7.9 Duur telwerkzaamheden 54

8 Samenstelling van het centraal stembureau 56

8.1 Belangrijkste uitkomsten 56
8.2 Aantal leden centraal stembureau 56
8.3 Wie zijn de leden van het centraal stembureau? 57

9 Registratieverzoeken en kandidaatstelling 58

9.1 Belangrijkste uitkomsten 58
9.2 Aantal registratieverzoeken 58
9.3 Afwijzingen van registratieverzoeken 59
9.4 Registratie van nieuwe politieke partijen 59
9.5 Voorinlevering van kandidatenlijsten 60
9.6 Dag van kandidaatsstelling 61
9.7 De mappenmethode 63

10 Stempassen 64

10.1 Belangrijkste uitkomsten 64
10.2 Selectie kiesgerechtigden 64
10.3 Bezorging stempassen 65
10.4 Ongeldige stempassen 66
10.5 Schriftelijke volmachten 67
10.6 Signalen van ronselen volmachtstemmen 67

11 Gemeentelijk stembureau 69

11.1 Belangrijkste uitkomsten 69
11.2 Aantallen GSB-leden 70
11.3 Samenstelling gemeentelijk stembureau 70
11.4 Werving GSB-ondersteuners 74
11.5 Hertellingen tijdens de eerste GSB-zitting 75
11.6 Abacus software 78

12 Uitslagvaststelling 80

12.1 Belangrijkste uitkomsten 80
12.2 Aantal terugverwijzingen centraal stembureau (CSB) 81
12.3 Bron terugverwijzingen CSB 82
12.4 Vooronderzoek terugverwijzingen 82
12.5 Aanstelling CSB en rolverdeling CSB en GSB 83
12.6 Nieuwe modellen vaststelling uitslag 84

13 Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces 87

13.1 Belangrijkste uitkomsten 87
13.2 Samenwerkingsplan en uitvoeringsplan 87
13.3 Nieuwe rol Kiesraad 88

14 Wensen vanuit de gemeenten 90

14.1 Belangrijkste uitkomsten 90
14.2 Kwetsbaarheden verkiezingsproces 90
14.3 Wensen Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen 92

15 Conclusie 93

15.1 Informatievoorziening 93
15.2 Toegankelijkheid 94
15.3 Stembureauleden 94
15.4 CSB-taken van gemeenten 95

15.5 Stempassen 95
15.6 Gemeentelijk stembureau 96
15.7 Nieuwe modellen voor vaststelling uitslag 96
15.8 Rol van Kiesraad op kwaliteitsbewaking verkiezingsproces 97
15.9 Tot slot 97

1 Samenvatting

Achtergrond
Voor de evaluatie van de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 onderzoekt de Kiesraad hoe het verkiezingsproces is verlopen, met het doel om inzicht te krijgen in het verloop van de organisatie en verbeterpunten te signaleren. In dit kader heeft onderzoeksbureau Centerdata een vragenlijst uitgezet onder gemeenteambtenaren die betrokken waren bij de organisatie van de verkiezingen. Het onderzoek richt zich op hun ervaringen met de voorbereiding, organisatie en uitvoering van de verkiezing, inclusief de werkzaamheden op en vlak na de verkiezingsdag.

De dataverzameling vond plaats van 30 maart tot en met 27 april 2026. De uitnodiging werd verstuurd naar de projectleiders verkiezingen van de gemeenten. Van alle 340 uitgenodigde gemeenten, hebben 301 gemeenten de vragenlijst volledig ingevuld (responspercentage van 89%).

De verdeling naar gemeentegrootte (klein, middelgroot en groot), bevolkingsdichtheid (zeer laag, laag, gemiddeld, hoog), organisatie van centrale stemopneming (CSO) of decentrale stemopneming (DSO) en provincie in de responsgroep sluit vrijwel volledig aan bij de werkelijke verdeling van gemeenten in Nederland. De uitkomsten in het rapport zijn dus naar gemeentegrootte, bevolkingsdichtheid, manier van stemopneming (CSO of DSO) en provincie representatief voor alle gemeenten.

Toenemende voorkeur centrale stemopneming
Een meerderheid van de gemeenten koos bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 voor centrale stemopneming, met name grote gemeenten. Deze toenemende voorkeur lijkt zich door te zetten richting toekomstige verkiezingen.

De meeste gemeenten hebben aangegeven voldoende steun vanuit de organisatie te hebben ervaren tijdens de organisatie van de gemeenteraadsverkiezing. Daarnaast vonden gemeenten over het algemeen dat ze voldoende kennis over de taken van het centraal stembureau in huis hadden. Een klein deel gaf aan dat dit onvoldoende was: dit betrof relatief vaker middelgrote en grote gemeenten.

Tevredenheid over tools en voorlichting, wel behoefte aan overzichtelijkheid
Gemeenten maakten allemaal gebruik van de Toolkit Verkiezingen van de Kiesraad in voorbereiding op de gemeenteraadsverkiezingen en zijn hier over het algemeen positief over. Tegelijkertijd ervaarden gemeenten in de praktijk wel knelpunten, met name wanneer het ging om de vindbaarheid en overzichtelijkheid van informatie binnen de Toolkit. De hoeveelheid en versnippering van documenten maakten het lastig om snel de juiste informatie te vinden. Daarnaast is er behoefte aan meer structuur, bundeling en praktische stappenplannen.

Bijna alle gemeenten maakten gebruik van het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad: ze waren hier over het algemeen tevreden over. Wel gaven gemeenten aan dat antwoorden soms te algemeen zijn en meer concrete, toepasbare duiding gewenst is. De thematische webinars en vragenuurtjes werden door bijna alle gemeenten bijgewoond en werden gezien als een waardevolle aanvulling.

Communicatie gericht op jonge kiezers en kiezers met beperkingen
Gemeenten zetten breed in op communicatie rondom de verkiezingen. Ook richtten veel gemeenten zich specifiek op bepaalde doelgroepen, vooral op jonge kiezers en (voornamelijk in grote gemeenten) op kiezers met diverse beperkingen. Daarnaast troffen vrijwel alle gemeenten maatregelen om de opkomst te stimuleren, zoals publiekscampagnes, stemhulpen en evenementen, waarbij grotere gemeenten doorgaans meer (verschillende) middelen inzetten dan kleinere gemeenten.

Voldoende stemlokalen beschikbaar, wel verbetering nodig in toegankelijkheid
Gemeenten slaagden er in de meeste gevallen in om voldoende stemlokalen te realiseren en hebben het vinden van geschikte locaties overwegend als makkelijk ervaren, mede dankzij de beschikbaarheid van locaties en eerdere investeringen in toegankelijkheid. Tegelijkertijd hebben met name grotere gemeenten dit proces vaker dan kleine of middelgrote gemeenten als uitdagend ervaren, bijvoorbeeld door beperkingen in geschikte locaties en strengere toegankelijkheidseisen.

Bij het bepalen van de stemlocaties stond spreiding over wijken en continuïteit ten opzichte van eerdere verkiezingen centraal, terwijl gerichte plaatsing in wijken met een lagere opkomst minder prioriteit kreeg. Een groeiend aandeel gemeenten, ten opzichte van de vorige gemeenteraadsverkiezingen in 2022, bood aanvullende ondersteuning in stemlokalen, zoals gebarentaalondersteuning. Tegelijkertijd laat het aandeel niet volledig toegankelijke stemlokalen en het beperkte gebruik van andere voorzieningen zien dat verdere verbetering nodig blijft, met name in het vergroten van de toegankelijkheid en het aanbod van ondersteuningsvormen.

Werven stembureauleden verliep soepel, voorzittersrol lastiger te vervullen
Gemeenten beschikten over een stabiele inzet van stembureauleden, waarbij de aantallen vergelijkbaar waren met de afgelopen Tweede Kamerverkiezing van 2025 en uitval doorgaans beperkt bleef en goed kon worden opgevangen met reserveleden. Het werven van reguliere stembureauleden verliep over het algemeen soepel, maar het vervullen van de rol van (plaatsvervangend) voorzitters bleek aanzienlijk lastiger. Factoren zoals vergrijzing, beperkte interesse en de zwaarte of verantwoordelijkheid van de functie speelden hierbij een rol.

De meeste gemeenten maakten gebruik van een commerciële aanbieder om hun stembureauleden te trainen en waren hierover tevreden. Op de verkiezingsdag gebruikte het merendeel van de gemeenten digitale hulpmiddelen. Grote en middelgrote gemeenten maakten vaker gebruik van digitale ondersteuning dan kleine gemeenten. Het merendeel van de gemeenten wist het telproces op woensdag 18 maart voor middernacht af te ronden: grotere gemeenten en gemeenten met decentrale stemopneming hadden hier regelmatig meer tijd voor nodig.

In grotere gemeenten vaker burgers betrokken bij het centraal stembureau
Bij de meeste gemeenten bestond het centraal stembureau uit het wettelijk voorgeschreven aantal van drie of vijf leden, waarbij vooral grotere gemeenten vaker kozen voor vijf leden. In de samenstelling werden voornamelijk ambtenaren ingezet, met name vanuit andere gemeentelijke afdelingen en vaak op aanwijzing van het college van B&W. Vrijwilligers en externe leden speelden een kleinere rol. Tegelijkertijd is er variatie zichtbaar tussen gemeenten: kleinere gemeenten maakten relatief vaker gebruik van vrijwillige ambtenaren van burgerzaken, terwijl grotere gemeenten vaker ook burgers hebben betrokken bij het centraal stembureau.

Centraal stembureau goed voorbereid op kandidaatstelling
In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen ontving een meerderheid van de gemeenten registratieverzoeken van politieke partijen, waarbij met name grotere gemeenten vaker en meer verzoeken behandelden. Het aantal afwijzingen bleef beperkt en kwam voornamelijk voor in grote gemeenten. Zowel de voorbereiding van het centraal stembureau als de ondersteuning vanuit de Kiesraad, bijvoorbeeld via handleidingen en instructiemateriaal, werd door gemeenten als positief en behulpzaam ervaren. Een deel van de gemeenten gaf aan dat politieke partijen niet altijd voldoende voorbereid waren op het indienen van registratieverzoeken en kandidatenlijsten. Vrijwel alle gemeenten faciliteerden een voorinlevering van kandidatenlijsten en maakten gebruik van ondersteunende werkwijzen zoals de mappenmethode, die breed als nuttig werden gezien. Het proces rond kandidaatstelling verliep over het algemeen gestructureerd, met beperkte uitval van partijen tussen indiening en daadwerkelijke deelname aan de verkiezingen.

Stempassen minder vaak niet of verkeerd bezorgd dan bij Tweede Kamerverkiezing 2025
Voordat de stempassen werden verzonden, werden deze door de gemeenten vrijwel altijd gecontroleerd op de juiste kiesgerechtigden. In ruim de helft van de gemeenten kwam het voor dat sommige stempassen niet of verkeerd werden bezorgd. Dit kwam bij minder gemeenten voor dan bij de Tweede Kamerverkiezing van 2025. In grotere gemeenten, waar gemiddeld ook meer schriftelijke volmachten werden aangevraagd, werd relatief vaker melding gemaakt dat vervangende stempassen of schriftelijke volmachten niet (op tijd) werden bezorgd.

Ten opzichte van de vorige gemeenteraadsverkiezingen (2022) was het gemiddeld aantal ongeldige stempassen in het ROS deze verkiezingen hoger.

Gemeentelijk stembureau goed voorbereid op hertellingen en goede eerste beoordeling Abacus
Leden van het gemeentelijk stembureau zijn voornamelijk ambtenaren uit de eigen gemeente die zich vrijwillig hebben aangemeld, vanuit de afdeling burgerzaken of andere afdelingen. Het kwam minder vaak voor dat GSB-leden werden aangewezen door of namens het college van B&W, ook al was dit alsnog een relatief groot aandeel. Voorzitters van het GSB waren bijna altijd ambtenaren van burgerzaken en andere afdelingen.

De meeste gemeenten hadden geen moeite met het werven van ondersteuners voor het GSB.
In een aanzienlijk groot deel van de DSO gemeenten dienden er tijdens de eerste GSB-zitting hertellingen plaats te vinden. Deze gemeenten waren over het algemeen niet verrast door het aantal hertellingen: de meesten gaven aan dat dit aantal was dat ze hadden verwacht, of zelfs minder. Bijna een op de vier DSO gemeenten gaf aan dat het aantal hertellingen wel iets hoger was dan waar ze rekening mee hadden gehouden. Nagenoeg alle gemeentelijk stembureaus waren goed voorbereid op de hertellingen.

Een klein aantal gemeenten mocht deze verkiezingen voor het eerst met Abacus werken, de nieuwe software voor het digitaliseren van de processen-verbaal en het berekenen van uitslagen. Deze gemeenten waren daarover zeer te spreken. Verbeterpunten liggen op het gebied van het oplossen van verschillen en de weergave van waarschuwingen en fouten.

Nieuwe modellen uitslagvaststelling krijgen positieve beoordeling
Ruim 1 op de 4 gemeenten kregen via het CSB meldingen van kiezers dat er fouten in het proces-verbaal van een stembureau of GSB zouden zitten. Het ging om enkele meldingen in de betreffende gemeenten.

Data-analyse door de Kiesraad op basis van het controleprotocol CSB en meldingen van kiezers leidden er bij minder dan een derde van de gemeenten toe dat een proces-verbaal door het CSB werd terugverwezen naar het GSB. Het vooronderzoek van de Kiesraad leidde er niet in alle gevallen toe dat binnengekomen meldingen werden terugverwezen naar het GSB. Dit waren dan bevindingen waar volgens het CSB een plausibele verklaring voor was. Veruit de meeste bevindingen vanuit het vooronderzoek terugverwijzingen door de Kiesraad waren voor de gemeenten duidelijk en het vooronderzoek werd door een ruime meerderheid als behulpzaam gezien bij het uitvoeren van de taken voor vaststelling van de uitslag.

Dat het CSB door de gemeente werd aangesteld, zorgde bij een klein deel van de gemeenten voor druk om extra controles op het GSB uit te voeren. Daarnaast ondervond een kleine groep dat het lastig was om terug te verwijzen naar het GSB omdat het CSB door de gemeente was aangesteld. Voor zover zij zijn gebruikt, werden de nieuwe modellen voor de vaststelling van de uitslag door zowel DSO-gemeenten als CSO-gemeenten over het algemeen sterk gewaardeerd.

Samenwerkingsplan in het kader van Wkuv redelijk bekend
Het samenwerkingsplan dat onder andere door de Kiesraad is opgesteld om de samenwerking tussen Kiesraad, gemeenten, Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB) te beschrijven in het kader van de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv), is inhoudelijk volledig of gedeeltelijk bekend bij driekwart van de gemeenten. Het uitvoeringsplan GR26 is bij een even grote groep (gedeeltelijk) bekend. De helft van de gemeenten die het plan kennen heeft dit ook gebruikt bij deze verkiezingen.

De nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad had een beperkte invloed op de werkzaamheden van de gemeente. Kleine gemeenten verschillen hierin onderling meer van elkaar dan grote gemeenten. Ze gaven vaker aan dat de nieuwe rol van de Kiesraad geen invloed had op hun werkzaamheden, maar ook is er een groter deel, ten opzichte van grote gemeenten, dat aangaf dat de nieuwe rol van de Kiesraad hun werkzaamheden juist wel beïnvloedde.

Gemeenten zien op tegen hoeveelheid werk Provinciale Staten en waterschapsverkiezingen en kijken uit naar werken met het nieuwe stembiljet
Bijna de helft van de gemeenten ziet naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen mogelijkheden voor verbeteringen in het verkiezingsproces. Er zou meer kunnen worden gedaan aan interne training van het projectteam verkiezingen en kennisdeling, de kandidaatstellingsprocedure werd als complex ervaren en men vond alle instructies en controles rondom het verkiezingsproces belastend. Verder werd gerefereerd aan problemen die men had met het OSV, zag men de volmachten als een kwetsbaarheid, vonden sommige gemeenten het invullen van het proces-verbaal ingewikkeld en werd het handmatig tellen als potentieel foutgevoelig gezien. Naar aanleiding van de TK25 noemde men diverse andere kwetsbaarheden, maar ook het handmatig tellen, het volmachtsysteem en de processen-verbaal kwamen toen aan bod.

Voor de Provinciale Staten en waterschapsverkiezingen van 2027 zou men graag zien dat het vernieuwde kleinere stembiljet landelijk wordt gebruikt. Daarnaast zien veel gemeenten op tegen de hoeveelheid werk die de combinatie van deze verkiezingen met zich meebrengt en zou men liever willen dat de verkiezingen werden gescheiden of dat er meer tijd werd ingeruimd voor alle werkzaamheden.

Kleine gemeenten vragen meer aandacht van de Kiesraad

Op verschillende onderdelen van zowel de organisatie van de verkiezing als de informatievoorziening aan kiezers zijn de ervaringen van kleine gemeenten iets anders dan die van grotere gemeenten. Dit leidt ook tot een andere ondersteuningsbehoefte van kleine gemeenten. Dit gaat zowel over praktische punten zoals de vorm van de informatievoorziening (liever inloopspreekuur dan webinar van de Kiesraad) als over meer structurele punten waarbij kleine gemeenten andere ondersteuning nodig hebben, bijvoorbeeld bij de overgang naar CSO en hun informatievoorziening aan kiezers. Door maatwerkcommunicatie specifiek gericht op kleine gemeenten kan de Kiesraad belangrijke ondersteuning bieden.

2 Inleiding

2.1 Aanleiding

De Kiesraad voert een evaluatie uit van de Gemeenteraadsverkiezing op 18 maart 2026 om inzicht te krijgen in het verloop van het verkiezingsproces en mogelijke verbeterpunten te identificeren. In dit kader heeft onderzoeksbureau Centerdata een vragenlijst uitgezet onder gemeentelijke projectleiders verkiezingen en hun collega's.

Het belangrijkste **doel** van dit evaluatieonderzoek is tweeledig: enerzijds wil de Kiesraad evalueren *hoe de verkiezing is verlopen*, anderzijds is de vraag *hoe de ondersteuning vanuit de Kiesraad aan de gemeenten kan worden verbeterd*. De resultaten van de vragenlijst zullen dienen als input voor het schrijven van een evaluatieadvies.

Om deze doelstelling te realiseren worden onderstaande **onderzoeksvragen** beantwoord:

Informatievoorziening
- In hoeverre hebben de verschillende vormen van informatievoorziening en ondersteuning door de Kiesraad de gemeenten geholpen bij het uitvoeren van hun verkiezingstaken?

Toegankelijkheid
- In hoeverre was het makkelijk of moeilijk voor gemeenten om te zorgen voor genoeg (toegankelijke) stemlokalen?

Stembureauleden
- In hoeverre was het makkelijk of moeilijk voor gemeenten om genoeg stembureauleden en ondersteuners te werven?

CSB taken van gemeenten
- Hoe hebben gemeenten de uitvoering van hun taken als centraal stembureau (CSB) ervaren?
  - Hoe hebben gemeenten zich voorbereid op de CSB-taken en heeft de ondersteuning van de Kiesraad bijgedragen aan een goede uitvoering?
  - Welke CSB-taken waren voor gemeenten makkelijk of moeilijk om uit te voeren en waardoor kwam dat?

Stempassen
- Zijn de stempassen tijdig en correct bij de kiezers bezorgd?

Gemeentelijk stembureau
- Hoe hebben gemeenten het proces rondom het gemeentelijk stembureau (GSB) ingericht?
- Hoe beoordelen gemeenten de nieuwe GSB-software Abacus en de begeleiding hierbij?

Nieuwe modellen voor vaststelling uitslag
- Hoe beoordelen gemeenten de nieuwe modellen voor het vaststellen van de uitslag?

Rol van Kiesraad op kwaliteitsbewaking verkiezingsproces
- Hoe hebben de gemeenten de nieuwe rol van de Kiesraad op kwaliteitsbewaking van het verkiezingsproces ervaren?

Het rapport bevat daarnaast enkele hoofdstukken die niet direct voortkomen uit deze onderzoeksvragen, maar die de context, organisatie en uitvoering van het verkiezingsproces binnen gemeenten beschrijven. Deze hoofdstukken (zoals over de organisatie van de verkiezing, de

communicatie richting kiezers en het telproces op de dag van de stemming) ondersteunen het inzicht in het totale verkiezingsproces, maar worden niet afzonderlijk besproken in de conclusie.

2.2 Onderzoeksopzet

2.2.1 Dataverzameling

Het veldwerk vond plaats tussen 30 maart en 27 april 2026. De uitnodiging voor het onderzoek werd per mail verstuurd naar de gemeentelijke projectleiders verkiezingen. In de gemeenten Hilversum en Wijdemeren vond er op 18 maart 2026 geen gemeenteraadsverkiezing plaats (vanwege de gemeentelijke herindeling) en deze gemeenten werden daarom niet uitgenodigd voor dit onderzoek.

In Gorinchem vond een herstemming plaats. Om deze reden is besloten (na het sturen van de eerste uitnodiging) Gorinchem uit te sluiten van de herinneringsmails en het nabellen. Gorinchem heeft dan ook niet deelgenomen aan dit onderzoek.

Van alle 340 uitgenodigde gemeenten, hebben 301 gemeenten de vragenlijst volledig ingevuld (responspercentage van 89%). Daarbij hebben 14 gemeenten de vragenlijst gedeeltelijk ingevuld (responspercentage volledig + gedeeltelijk = 93%). Dit komt waarschijnlijk omdat het een lange vragenlijst is met verschillende onderwerpen die door verschillende medewerkers binnen de gemeente moesten worden opgepakt. Voor dit rapport worden ook de incomplete vragenlijsten meegenomen in de analyses en cijfers. Daarom kunnen de totalen verschillen per onderwerp.

Gemeenten konden de vragenlijst tussentijds opslaan en verschillende onderdelen door meerdere medewerkers laten invullen. Voorafgaand aan het veldwerk is een aankondiging verzonden aan alle contactpersonen binnen de 340 gemeenten met verkiezingen. Gemeenten werden tijdens de aankondiging gevraagd om andere contactpersonen door te geven als we niet de juiste personen hadden aangeschreven. Tijdens het veldwerk is driemaal een herinneringsmail verstuurd en zijn niet-responderende gemeenten telefonisch benaderd om deelname te stimuleren.

2.2.2 Representativiteit

In totaal zijn 340 gemeenten uitgenodigd. Dit zijn 33 grote gemeenten met meer dan 100.000 inwoners (10%), 244 middelgrote gemeenten met 20.000 tot 100.000 inwoners (72%) en 63 kleine gemeenten met minder dan 20.000 inwoners (19%). De responsverdeling komt goed overeen met deze verdeling: 9% grote gemeenten, 71% middelgrote gemeenten en 20% kleine gemeenten (zie tabel 2.1).

Tabel 2.1 - Verdeling naar gemeentegrootte, bevolkingsdichtheid, type stemopneming en provincie

	Alle uitgenodigde gemeenten	Respons-percentage	Netto steekproef
Kleine gemeenten (<20.000 inwoners)	19% (n = 63)	98%	20% (n = 62)
Middelgrote gemeenten (20.000-100.000 inwoners)	72% (n = 244)	92%	71% (n = 224)
Grote gemeenten (>100.000 inwoners)	10% (n = 33)	88%	9% (n = 29)

	Alle uitgenodigde gemeenten	Respons-percentage	Netto steekproef
Totaal	**N = 340**	**93%**	**N = 315**
Zeer lage bevolkingsdichtheid (<200 inwoners per km^2)	19% (n = 63)	94%	19% (n = 59)
Lage bevolkingsdichtheid (200 - 499 inwoners per km^2)	34% (n = 114)	91%	33% (n = 104)
Gemiddelde bevolkingsdichtheid (500 – 1.499 inwoners per km^2)	30% (n = 103)	96%	31% (n = 99)
Hoge bevolkingsdichtheid (≥1.500 inwoners per km^2)	18% (n = 60)	88%	17% (n = 53)
Totaal	**N = 340**	**93%**	**N = 315**
DSO-gemeenten	42% (n = 144)	92%	42% (n = 133)
CSO-gemeenten	58% (n = 196)	93%	58% (n = 182)
Totaal	**N = 340**	**93%**	**N = 315**
Drenthe	4% (n = 12)	83%	3% (n = 10)
Flevoland	2% (n = 6)	100%	2% (n = 6)
Friesland	5% (n = 18)	94%	5% (n = 17)
Gelderland	15% (n = 51)	90%	15% (n = 46)
Groningen	3% (n = 10)	100%	3% (n = 10)
Limburg	9% (n = 31)	94%	9% (n = 29)
Noord-Brabant	17% (n = 56)	91%	16% (n = 51)
Noord-Holland	12% (n = 42)	93%	12% (n = 39)
Overijssel	7% (n = 25)	96%	8% (n = 24)
Utrecht	8% (n = 26)	100%	8% (n = 26)
Zeeland	4% (n = 13)	100%	4% (n = 13)
Zuid-Holland	15% (n = 50)	88%	14% (n = 44)
Totaal	**N = 340**	**93%**	**N = 315**

De organisatie van een centrale stemopneming (CSO) verschilt van die van een decentrale stemopneming (DSO). Bij de centrale stemopneming worden op verkiezingsavond de stemmen alleen op lijstniveau geteld. De volgende dag worden alle stemmen centraal geteld op kandidaatsniveau. Bij decentrale stemopneming wordt door het stembureau op de verkiezingsavond zowel op lijst- als kandidaatsniveau geteld. Landelijk maakten 58% van de gemeenten gebruik van een CSO en 42% procent van een DSO. Dit komt precies overeen met de verdeling binnen dit onderzoek (zie tabel 2.1).

Doordat de respons hoog is (93%) en de verdeling naar zowel gemeentegrootte, bevolkingsdichtheid, wijze van stemopneming als naar provincie representatief is, is een weging van de resultaten in de analyse voor deze rapportage niet nodig.

2.3 Opzet rapportage

De vragenlijst was opgebouwd uit verschillende hoofdstukken. Gemeenten konden via een navigatiestructuur eenvoudig schakelen tussen deze hoofdstukken. Deze rapportage volgt grotendeels dezelfde volgorde en thematiek als de vragenlijst:

- **Hoofdstuk 3**: Organisatie van de verkiezing binnen gemeenten.
- **Hoofdstuk 4**: Informatievoorziening door de Kiesraad, waaronder het gebruik van de Toolkit, het Informatiepunt Verkiezingen en andere vormen van informatievoorziening (zoals de nieuwsbrief, webinars en vragenuurtjes).
- **Hoofdstuk 5**: Communicatie richting kiezers, inclusief informatie over stemlokalen, communicatie voor specifieke doelgroepen, opkomst-bevorderende maatregelen en het gebruik van verkiezingsposters.
- **Hoofdstuk 6**: Ervaringen met het realiseren van stemlokalen en aanvullende voorzieningen voor toegankelijkheid.
- **Hoofdstuk 7**: Stembureauleden: werving, aantallen, samenstelling, opvang van uitval, training, vergoedingen en digitale ondersteuning.
- **Hoofdstuk 8**: De samenstelling van het centraal stembureau (CSB).
- **Hoofdstuk 9**: Registratieverzoeken van nieuwe politieke partijen en ondersteunende informatie van de Kiesraad. En kandidaatsstelling, voorinlevering van kandidatenlijsten en de mappenmethode.
- **Hoofdstuk 10**: Aantallen en bezorging van stempassen en signalen van ronselen van volmachtstemmen.
- **Hoofdstuk 11**: Ervaringen met de zitting van het gemeentelijk stembureau, inclusief samenstelling en aantallen van leden, hertellingen, en het gebruik van Abacus.
- **Hoofdstuk 12**: Uitslagvaststelling door het CSB, terugverwijzingen van het proces-verbaal en het vooronderzoek door de Kiesraad. En gewijzigde modellen voor de stembureaus die zijn gebruikt voor het vaststellen van de verkiezingsuitslag.
- **Hoofdstuk 13**: De Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv).
- **Hoofdstuk 14**: Open inventarisatie van ideeën voor verbeteringen in het verkiezingsproces.

Het rapport sluit af met een conclusie (hoofdstuk 15).

2.4 Leeswijzer

Waar relevant rapporteren we uitkomsten ook naar gemeentegrootte, bevolkingsdichtheid van de gemeente (aantal adressen per km^2) of de manier van stemopneming (CSO of DSO).

Daarnaast vergelijken we de resultaten waar mogelijk met eerdere metingen, namelijk de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (vanaf nu: GR22), de Europese Parlementsverkiezing van 2024 (vanaf nu: EP24) en de Tweede Kamerverkiezing van 2025 (vanaf nu: TK25). De vergelijking met GR22 gebeurt op basis van gemiddelden of percentages per vraag. Omdat data niet beschikbaar konden worden gesteld, kunnen geen statistische toetsen worden uitgevoerd. Voor EP24 en TK25 worden vergelijkingen gemaakt bij identieke vragen en op totale percentages, waarbij wel statistische toetsing wordt uitgevoerd. Deze toetsing vindt plaats voor gemeenten die in beide metingen dezelfde vragen hebben ingevuld. Hierdoor kunnen gemiddelden afwijken van de totale resultaten: er wordt een analyse gedraaid op een kleinere groep (alleen gemeenten die de vraag in beide metingen

beantwoordden). Waar nodig harmoniseren we antwoordschalen, zodat de resultaten goed vergelijkbaar zijn. Bijvoorbeeld: als bij TK25 de schaal liep van 1 (slecht) tot en met 5 (goed) en bij GR26 van 1 (goed) tot en met 5 (slecht), dan wordt de TK25-data omgezet zodat de schaal overeenkomt met die van GR26.

Bij het analyseren van de resultaten is rekening gehouden met de omvang van de dataset (circa 315 gemeenten). Hierdoor zijn uitsplitsingen, zoals naar gemeentegrootte (drie categorieën), in sommige gevallen gebaseerd op (analytisch gezien) beperkte aantallen. In dit rapport zijn deze uitsplitsingen statistisch getoetst. Statistisch toetsen houdt in dat wordt beoordeeld of een gevonden verschil waarschijnlijk door toeval is ontstaan of dat het voldoende groot is om als betekenisvol te gelden.

Door de omvang van de dataset en kleinere uitsplitsingen is het lastiger om verschillen aan te tonen volgens de gebruikelijke statistische norm ($p < 0,05$). Hierdoor worden verschillen regelmatig niet als significant aangemerkt terwijl deze wel relevant zijn en bovendien gebaseerd zijn op een steekproef die in aantal de gehele populatie benadert (de steekproef bevat ca. 93% van de populatie). Daarom worden verschillen van circa 10 procentpunten of meer als inhoudelijk opvallend beschouwd en alsnog weergegeven. In tabellen en figuren worden deze verschillen gemarkeerd met een voetnoot: *“Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil”*. De resultaten die worden beschreven zijn representatief doordat de verdeling in de respons zowel naar gemeentegrootte, naar wijze van stemopneming en naar provincie overeenkomt met die van alle gemeenten in Nederland.

Verdere leeswijzer statistische resultaten

- Het aantal respondenten in de gehele steekproef wordt aangegeven met een *N*. Als we over een specifieke groep praten wordt het aantal in die specifieke groep aangegeven met een *n*.
- We ronden af op gehele percentages, daardoor kan het voorkomen dat percentages niet optellen tot 100%.

2.5 Rectificatie evaluatieonderzoek TK25

Bij het evaluatieonderzoek van TK25 werd in paragraaf 13.6 vermeld dat 72% van de DSO gemeenten hertellingen heeft laten uitvoeren naar aanleiding van de controles door het GSB (tabel 13.10). Het correcte percentage moet 82% zijn.

3 Organisatie van de verkiezing binnen gemeenten

Dit hoofdstuk beschrijft of gemeenten alleen een gemeenteraadsverkiezing hebben georganiseerd of dat er sprake was van meer dan één verkiezing (bijvoorbeeld ook wijkraadsverkiezingen). Het beschrijft ook de wijze van stemopneming binnen gemeenten en hoe gemeenten het vonden om GR26 te organiseren ten opzichte van TK25.

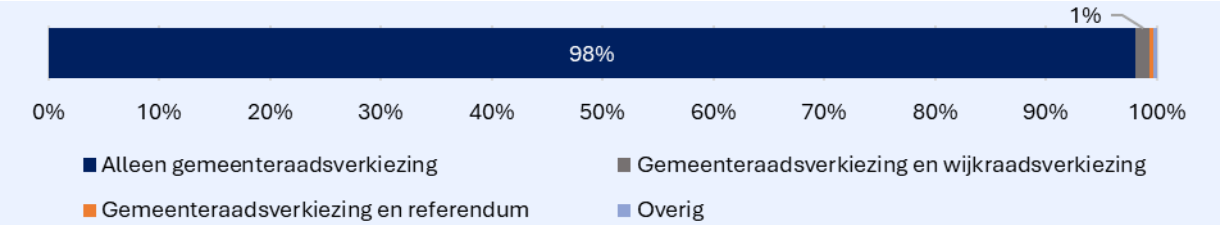
3.1 Belangrijkste uitkomsten

- De meeste gemeenten vonden het moeilijker om een gemeenteraadsverkiezing te organiseren dan een Tweede Kamerverkiezing (56%) of zelfs veel moeilijker (14%).
- De meeste gemeenten gaven aan dat er tijdens de organisatie van de gemeenteraadsverkiezing voldoende steun was vanuit de rest van de gemeente (60%). 15% heeft die steun niet voldoende ervaren.

3.2 Aantal verkiezingen[1]

Het merendeel van de gemeenten heeft tijdens de gemeenteraadsverkiezing alleen een gemeenteraadsverkiezing gehouden (98%; zie figuur 3.1). Bij 6 gemeenten (2%) was er sprake van meer dan één verkiezing: bij 4 gemeenten (1%) waren er ook wijkraadsverkiezingen, bij 1 gemeente was er ook een referendum en bij 1 gemeente werd er ook gestemd voor een bestuurscommissie.

Figuur 3.1 - Heeft uw gemeente op 18 maart 2026 alleen de gemeenteraadsverkiezing georganiseerd of was er sprake van meer dan een verkiezing?

3.3 Wijze van stemopneming binnen gemeenten

Sinds 2023 kunnen gemeenten kiezen voor een decentrale stemopneming (DSO) of centrale stemopneming (CSO). In DSO-gemeenten controleert het GSB tijdens deze zitting de processen-verbaal van de stembureaus en voert het, wanneer nodig, een hertelling uit bij geconstateerde (tel)fouten. CSO-gemeenten laten het GSB tijdens deze zitting alle stemmen op lijst- en kandidaatsniveau tellen.

Een meerderheid van de gemeenten in dit onderzoek koos voor CSO (58%). Een minderheid van 42% koos voor DSO. Dit komt overeen met de landelijke cijfers. Er zijn duidelijke verschillen naar

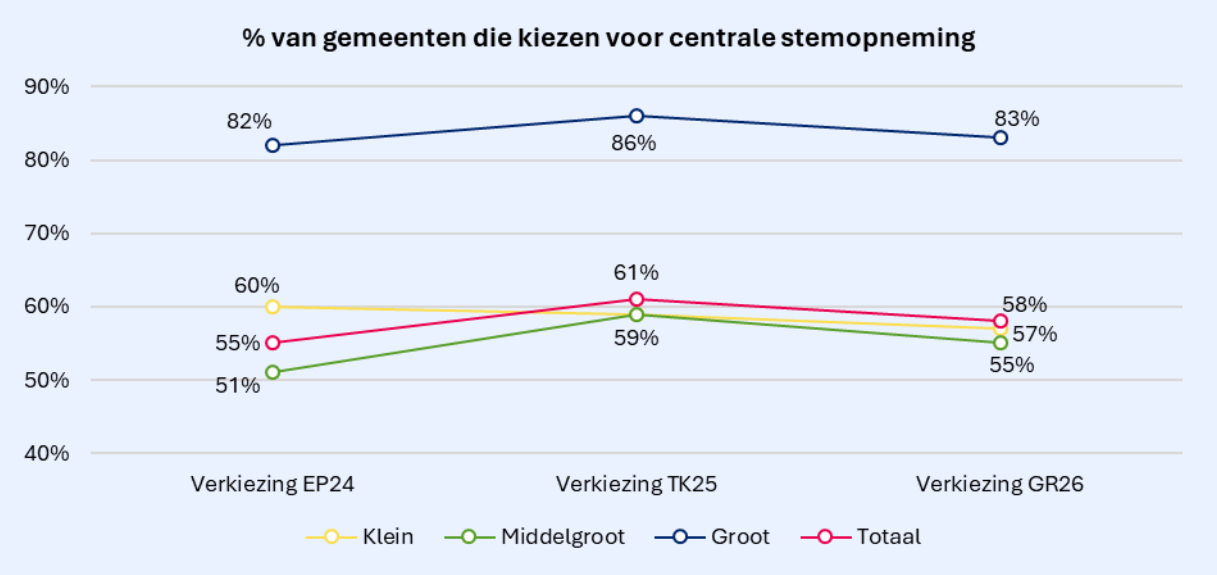
[1] Deze vragen werden dit jaar voor het eerst gesteld, daarom kan er geen vergelijking worden gemaakt met eerdere verkiezingen.

gemeentegrootte (zie tabel 3.2 en figuur 3.3). Grote gemeenten kozen vrijwel altijd voor centrale stemopneming (83%), terwijl dit aandeel in middelgrote (55%) en kleine gemeenten (57%) lager lag.

Tabel 3.2 - Verdeling decentrale of centrale stemopneming (uitgesplitst naar gemeentegrootte)

		Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Verkiezing GR26	Decentrale stemopneming	44%	45%	17%	42%
	Centrale stemopneming	57%	55%	83%	58%
Verkiezing TK25	Decentrale stemopneming	41%	41%	14%	39%
	Centrale stemopneming	59%	59%	86%	61%
Verkiezing EP24	Decentrale stemopneming	40%	49%	18%	45%
	Centrale stemopneming	60%	51%	82%	55%

Figuur 3.3 - Verdeling centrale stemopneming EP24 – GR26[2] (uitgesplitst naar gemeentegrootte)

Gemeenten kozen tijdens GR26 iets vaker voor een CSO dan tijdens EP24, maar ze kozen tijdens GR26 iets minder vaak voor CSO dan tijdens TK25.[3] Er kan geen vergelijking worden gemaakt met GR22 omdat gemeenten toen nog niet konden kiezen tussen DSO en CSO.

3.4 Keuze stemopneming volgende verkiezingen

Een meerderheid van de gemeenten (58%) gaf aan bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 te hebben gekozen voor een CSO. Dit komt overeen met wat gemeenten tijdens het evaluatieonderzoek na de TK25 aangaven: destijds gaf ook 58% aan van plan te zijn te kiezen voor CSO bij de GR26.
De eerstvolgende geplande verkiezingen zijn de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2027. Bijna twee derde van de gemeenten gaf aan dat bij die verkiezingen zal worden gekozen voor CSO (65%). Dit kan worden verklaard doordat bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen

[2] Tijdens GR22 konden gemeenten nog niet kiezen tussen DSO en CSO, daarom is GR22 hier niet opgenomen.
[3] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

van 2023 het tellen op de verkiezingsavond voor decentrale telgemeenten tegenviel en CSO hiervoor een oplossing kan bieden. Daarnaast zei 22% te verwachten dat de gemeente zal kiezen voor DSO; 14% van de gemeenten wist nog niet wat de beslissing zal zijn.

Tabel 3.4 - Zou uw gemeente voor de eerstvolgende geplande verkiezingen (de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in 2027) voor een decentrale of centrale stemopneming kiezen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Centrale stemopneming	68%	61%	82%	65%
Decentrale stemopneming	20%	23%	11%	22%
Weet het nog niet	12%	15%	7%	14%

Vrijwel alle gemeenten die tijdens GR26 gebruik maakten van centrale stemopneming, zijn van plan dit voort te zetten tijdens de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2027 (98%). Een heel klein deel weet het nog niet (2%). Van de huidige DSO-gemeenten geeft ruim 1 op de 5 aan over een jaar over te stappen op CSO (21%). De helft houdt vast aan DSO (50%) en 30% van de gemeenten is er nog niet over uit. Bij TK25 zagen we veelal dat beide groepen voor GR26 zouden vasthouden aan dezelfde wijze van stemopneming, mogelijk omdat de verkiezingen zo kort op elkaar plaatsvonden.

Tabel 3.5 - Zou uw gemeente voor de eerstvolgende geplande verkiezingen (de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in 2027) voor een decentrale of centrale stemopneming kiezen? (Uitgesplitst naar huidige wijze van stemopneming)

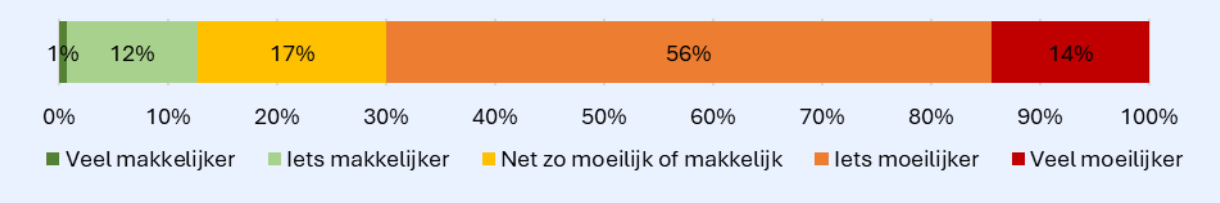
	GR26: Decentrale stemopneming	GR26: Centrale stemopneming	Totaal
Centrale stemopneming	21%	98%	65%
Decentrale stemopneming	50%	0%	22%
Weet het nog niet	30%	2%	14%

3.5 Organisatie gemeenteraadsverkiezing

Bij het organiseren van een gemeenteraadsverkiezing liggen er meer taken bij de gemeente dan bij de organisatie van de Tweede Kamerverkiezing. Aan de gemeenten is gevraagd of ze de organisatie makkelijker of moeilijker vonden.

De meeste gemeenten vonden het moeilijker (56%) of zelfs veel moeilijker (14%) om een gemeenteraadsverkiezing te organiseren dan een Tweede Kamerverkiezing (zie figuur 3.6).

Figuur 3.6 – Hoe makkelijk of moeilijk was het voor uw gemeente om een gemeenteraadsverkiezing te organiseren ten opzichte van een Tweede Kamerverkiezing?

Hoewel er geen significante verschillen werden aangetoond tussen gemeenten van verschillende grootte, of met een verschillende wijze van stemopneming, geven de resultaten wel een indicatie dat het voor kleinere gemeenten en DSO-gemeenten iets moeilijker was om verkiezingen voor de gemeenteraad te organiseren dan een Tweede Kamerverkiezing (zie tabel 3.7).[4]

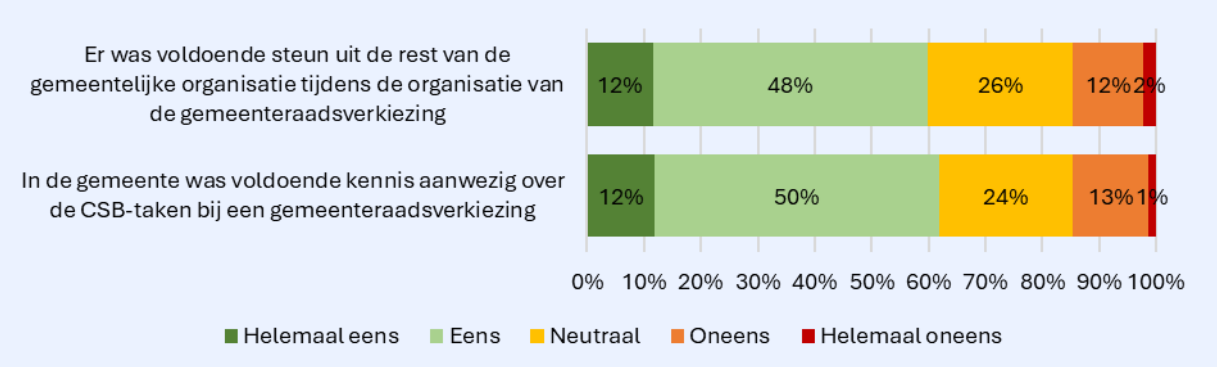
Tabel 3.7 - Hoe makkelijk of moeilijk was het voor uw gemeente om een gemeenteraadsverkiezing te organiseren ten opzichte van een Tweede Kamerverkiezing? (uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Veel moeilijker	17%	14%	11%	20%	10%	14%
Iets moeilijker	58%	56%	48%	52%	58%	56%
Net zo moeilijk of makkelijk	12%	19%	19%	17%	18%	17%
Iets makkelijker	13%	10%	22%	11%	13%	12%
Veel makkelijker	0%	1%	0%	1%	1%	1%

De meeste gemeenten gaven aan dat er tijdens de organisatie van de gemeenteraadsverkiezing voldoende steun was vanuit de rest van de gemeente (60%). 15% heeft die steun niet voldoende ervaren (zie figuur 3.8). De grootte van de gemeente of wijze van stemopneming speelt niet mee in de mate waarin steun werd ervaren bij het organiseren van de gemeenteraadsverkiezing.

Daarnaast was 62% van de gemeenten van mening dat er (ruim) voldoende kennis aanwezig was over de CSB-taken bij een gemeenteraadsverkiezing. Iets minder dan een kwart stond hier neutraal tegenover (24%). Verder vond 15% dat er niet voldoende kennis was over het takenpakket van het CSB bij een gemeenteraadsverkiezing. Er zijn geen significante verschillen tussen gemeenten van verschillende grootte, of tussen CSO- en DSO-gemeenten. Wel lijken resultaten erop te wijzen dat kleine gemeenten minder zeker waren van voldoende kennis over de CSB-taken (20% (helemaal) oneens) dan middelgrote (14% (helemaal) oneens) en grote gemeenten (11% (helemaal) oneens)[5].

Figuur 3.8 – Beoordeling steun gemeentelijke organisatie en kennis CSB-taken

[4] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.
[5] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

4 Informatievoorziening

Dit hoofdstuk gaat in op de informatievoorziening rondom de gemeenteraadsverkiezingen 2026, waaronder de rol van de Kiesraad en het ministerie van BZK. Daarbij komen onder meer de Toolkit Verkiezingen, het Informatiepunt Verkiezingen en overige vormen van communicatievoorziening (zoals de nieuwsbrief, de webinars en de vragenuurtjes) aan bod.

4.1 Belangrijkste uitkomsten

- Alle gemeenten (100%) maakten gebruik van de Toolkit. 64% vond het (zeer) eenvoudig om informatie te vinden en 87% beoordeelde de Toolkit in het algemeen als (zeer) goed.
- De onderdelen van de Toolkit die het vaakst gebruikt werden zijn registratie kandidaatstelling (83%), taken uitslagvaststelling (84%) en nieuwsbrieven (65%).
- Ruim de helft van de gemeenten (51%) deed suggesties ter verbetering van de Toolkit. Gemeenten hebben soms problemen ervaren met vindbaarheid en structuur. Daarnaast had 16% van de gemeenten behoefte aan praktische documenten (zoals stappenplannen, checklists en voorbeelden).
- 94% van de gemeenten had contact met het Informatiepunt. De algemene waardering is hoog (gemiddeld 4,3 op een 5-puntsschaal). Onderdelen als de Self Service Portal, telefonische bereikbaarheid, responstermijn en deskundigheid medewerkers werden overwegend positief beoordeeld.
- Vrijwel alle gemeenten namen deel aan webinars (96%), die werden beoordeeld met een rapportcijfer tussen 7,1 en 7,4. 72% van de gemeenten gaf de voorkeur aan webinars en thematische vragenuurtjes boven de voormalige inloopspreekuren.

4.2 Toolkit

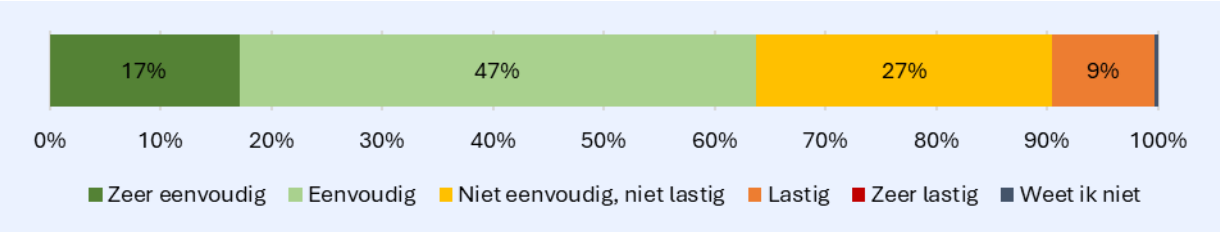
De Toolkit Verkiezingen is een onderdeel van de website van de Kiesraad dat gemeenten praktische hulpmiddelen voor de organisatie van verkiezingen biedt. Deze Toolkit bevat onder andere checklists, voorbeeldbrieven, formats voor communicatie en instructies voor stembureauleden.

4.2.1 Gebruik door gemeenten

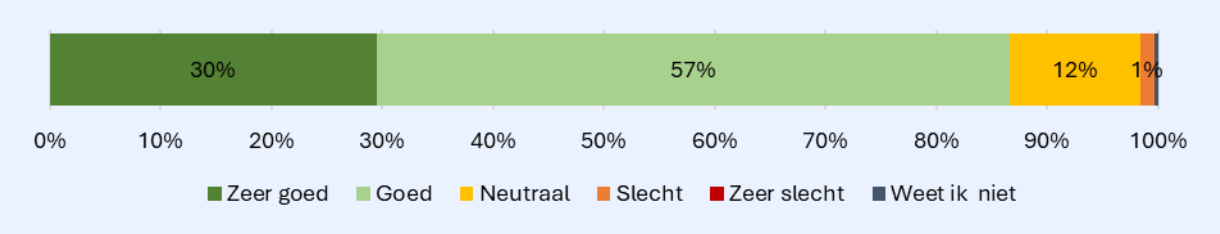
Alle deelnemende gemeenten (100%) hebben gebruik gemaakt van de Toolkit Verkiezingen die door de Kiesraad en BZK beschikbaar wordt gesteld.

De gemeenten waren positief over het gebruik van de Toolkit (zie figuur 4.1 en figuur 4.2). Bijna twee derde (64%) van de gemeenten vond het (zeer) eenvoudig om de Toolkit te gebruiken en 87% van de gemeenten beoordeelde de algemene Toolkit als (zeer) goed.

Figuur 4.1 - Hoe eenvoudig was het om op de Toolkit de informatie te vinden die u nodig had?

Figuur 4.2 - In het algemeen, hoe beoordeelt u de complete Toolkit Verkiezingen?

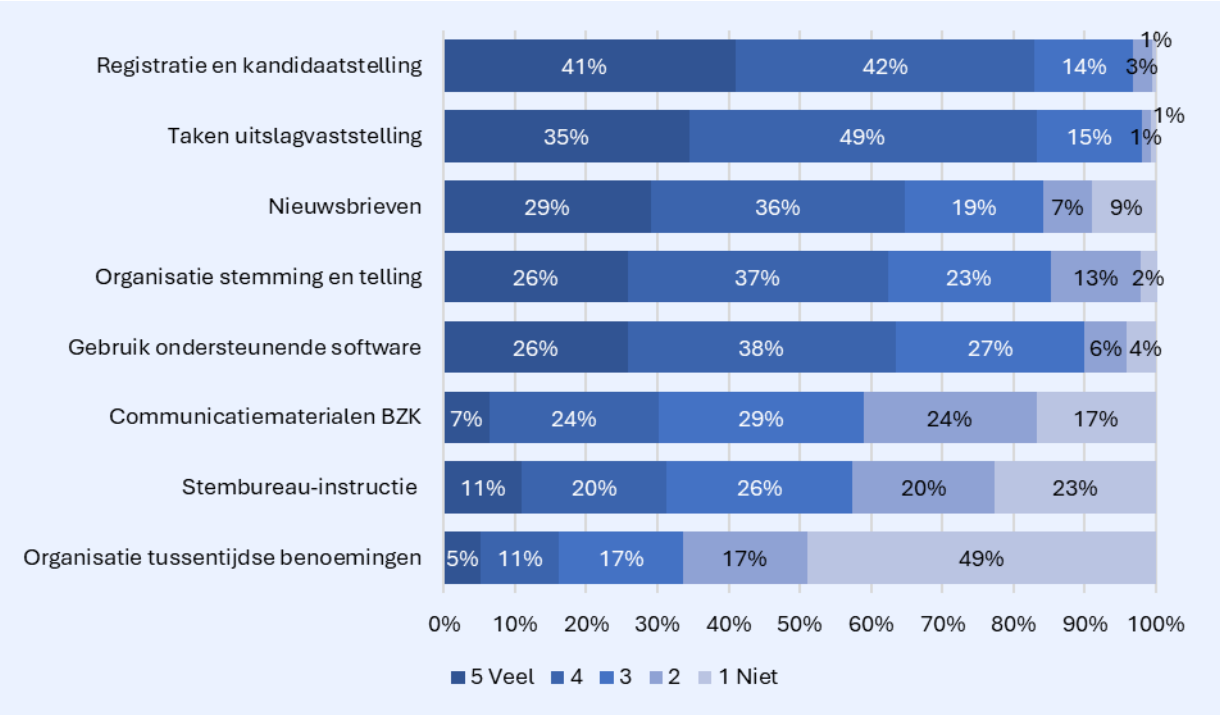
Tijdens GR22, TK23 en EP24 konden gemeenten gebruikmaken van de Toolkit Verkiezingen, die destijds nog onder beheer was van het ministerie van BZK en via hun website beschikbaar werd gesteld. Na EP24 is het beheer van de toolkit overgenomen door de Kiesraad. Vanaf TK25 is een vernieuwde vorm van de Toolkit Verkiezingen geïntroduceerd. Voor GR26 is deze toolkit ten opzichte van TK25 verder uitgebreid en verbeterd. De gemiddelde score op de algemene beoordeling van de Toolkit was tijdens GR26 hetzelfde als tijdens TK25 en EP24.[6]

4.2.2 Gebruik verschillende onderdelen van de Toolkit

De Toolkit Verkiezingen heeft meerdere onderdelen en niet alle onderdelen werden evenveel gebruikt door de gemeenten (zie figuur 4.3). De onderdelen van de Toolkit die het **vaakst** gebruikt werden zijn registratie kandidaatstelling (83%), taken uitslagvaststelling (84%) en nieuwsbrieven (65%). De Toolkit werd het **minst vaak** gebruikt voor organisatie tussentijdse benoemingen en de stembureau instructie; respectievelijk 66% en 43% van de gemeenten maakte hier geen tot nauwelijks gebruik van.

[6] Dit was de enige vraag in dit hoofdstuk die tijdens EP24 op dezelfde manier werd gesteld. Op de andere vragen kan geen vergelijking plaatsvinden. Geen van deze vragen zijn op een vergelijkbare manier uitgevraagd tijdens GR22.

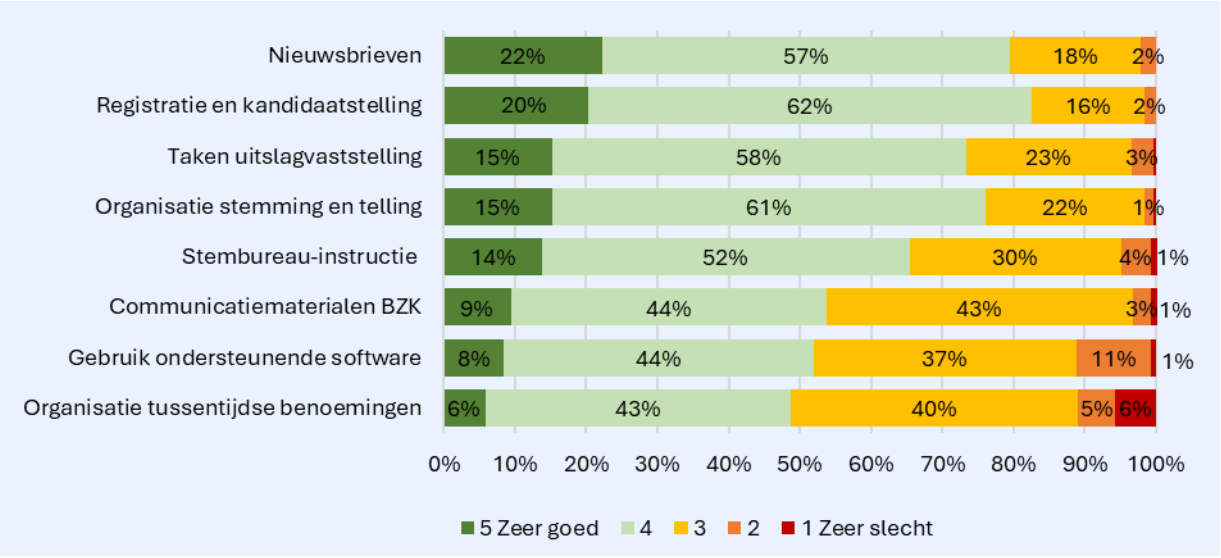
Figuur 4.3 - Gebruik specifieke onderdelen van de Toolkit.

4.2.3 Beoordeling verschillende onderdelen van de Toolkit

Over het algemeen beoordeelden de gemeenten de verschillende onderdelen van de Toolkit als (zeer) goed (zie figuur 4.4). Gemeenten waren het meest positief over de nieuwsbrieven en het onderdeel registratie kandidaatstelling. Twee onderdelen scoorden minder goed: het onderdeel ‘organisatie tussentijdse benoemingen’ werd door 11% van de gemeenten als (zeer) slecht beoordeeld en 11% van de gemeenten beoordeelden het onderdeel ‘gebruik ondersteunende software’ als (zeer) slecht.

Figuur 4.4 - Beoordeling specifieke onderdelen van de Toolkit.

4.2.4 Behoefte aan andere documenten in Toolkit

16% van de gemeenten (n = 49) gaf aan behoefte te hebben aan andere documenten naast wat momenteel in de Toolkit beschikbaar is. Veel behoeften gaan over het *hoe in de praktijk*: concrete stappen, juiste volgorde, uitzonderingen en correcte toepassing van regels. Zo is er onder andere behoefte aan:

- Voorbeeldteksten en compact overzicht van verplichte publicaties
- Informatie over benoemingen (brieven, modellen etc.)
- Een chronologische checklist om het proces overzichtelijker te maken incl. tijdlijndocumentatie
- Overzicht per proces: 'wat heb ik, wat heb ik nodig'
- Meer uitleg over invullen proces-verbalen
- Stappenplan hertelling
- Berekening zetelverdeling
- Startoverzicht nieuwe projectteams
- Meer uitleg over OSV en CSB
- Leeslijst of overzicht van alle documenten
- 'Release note' – Wat is er anders dan de vorige keer?

4.2.5 Suggesties om de Toolkit te verbeteren

51% van de gemeenten heeft suggesties gedaan om de Toolkit te verbeteren. Gemeenten noemden vindbaarheid en overzicht het meest als aandachtspunt. Gemeenten hebben de Toolkit als inhoudelijk sterk ervaren, maar gaven aan dat informatie moeilijk te vinden was door de grote hoeveelheid documenten, uitklapmenu's en verwijzingen. Dit lijkt tegenstrijdig met de behoefte aan aanvullende documentatie met nog meer informatie (zie paragraaf 4.2.4), maar de ervaren hoeveelheid documentatie vormde vooral een probleem doordat deze onvoldoende goed doorzoekbaar en gestructureerd was. De zoekfunctie werd veelvuldig genoemd als verbeterpunt: resultaten tonen soms documenten van eerdere verkiezingen, zoeken kan vaak alleen binnen processen en niet op onderwerp en belangrijke stukken zijn lastig snel terug te vinden. Dit leidde ertoe dat gemeenten veel moesten scrollen en klikken, wat de Toolkit als onoverzichtelijk en intensief in gebruik maakte.

Daarnaast gaven gemeenten aan dat de hoeveelheid en versnippering van informatie verwarrend kan zijn. Instructies en factsheets komen meerdere keren terug, documenten zijn verspreid over verschillende onderdelen en niet altijd logisch gegroepeerd. Gemeenten willen graag meer bundeling (bijvoorbeeld alle factsheets, modellen of handleidingen bij elkaar), een duidelijkere structuur per proces en meer onderscheid tussen informatie voor ervaren en nieuwe projectleiders. Ook werd genoemd dat informatie soms laat beschikbaar komt of niet actueel is, wat voorbereiding lastiger maakt. Tot slot is er behoefte aan meer overzicht op hoofdlijnen, eenvoudiger taalgebruik en inzicht in wat wettelijk verplicht is versus wat vooral ondersteunend of adviserend is.

4.3 Informatiepunt verkiezingen

De Kiesraad biedt verschillende gemeenten verschillende informatie- en contactmogelijkheden. Een van de vormen van informatievoorziening is het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad. Hier kunnen gemeenten terecht met inhoudelijke vragen over (het organiseren van) verkiezingen.

Ruim 94% van de gemeenten heeft contact gehad met het Informatiepunt. Hierbij waren er geen verschillen tussen grote, middelgrote en kleine gemeenten (zie tabel 4.5). Tijdens GR26 hadden gemeenten vaker contact met het Informatiepunt Verkiezingen in vergelijking met TK25 (79%). Het gaat hierbij om kleine en middelgrote gemeenten die bij GR26 vaker contact hadden met het Informatiepunt Verkiezingen in vergelijking met TK25; grote gemeenten hadden toen ook bijna allemaal wel eens contact met het Informatiepunt.

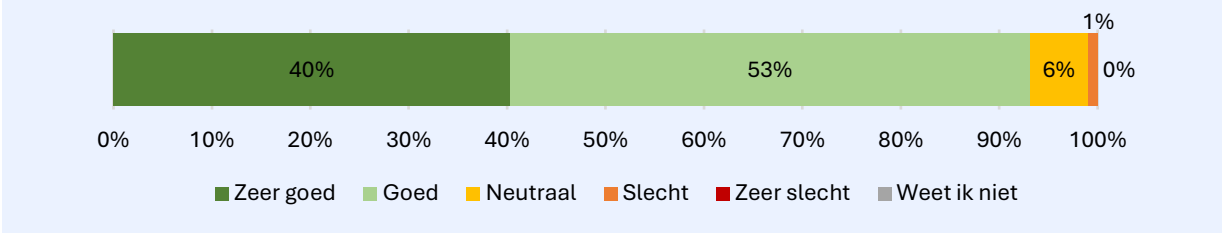
Tabel 4.5 Heeft u contact gehad met het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	89%	95%	96%	94%
Nee	12%	4%	4%	6%
Weet ik niet	0%	1%	0%	< 1%

4.3.1 Algemene beoordeling Informatiepunt Verkiezingen

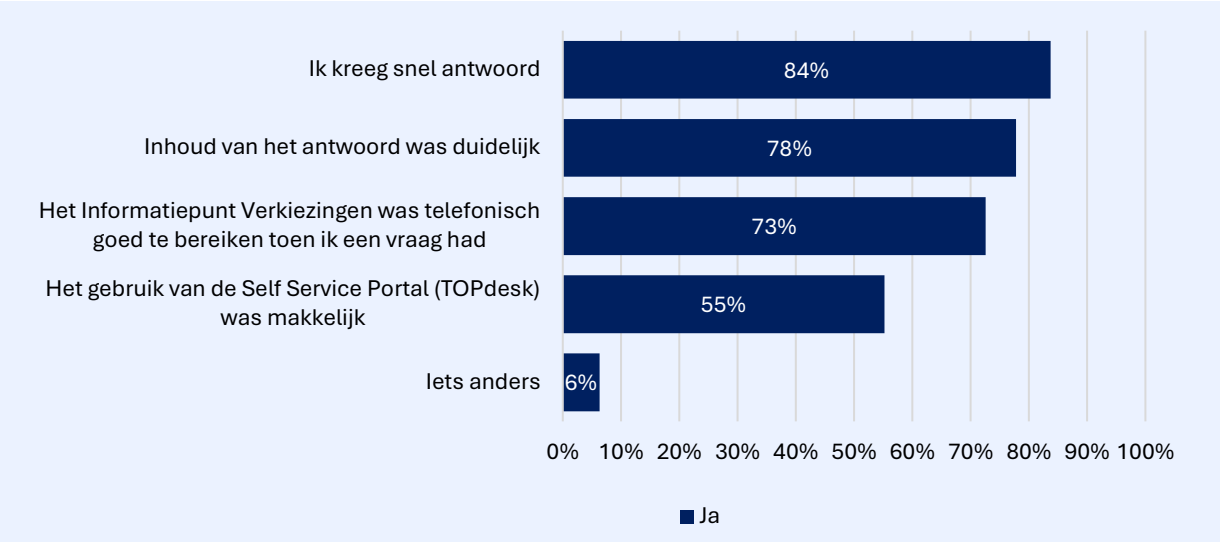
Over het algemeen waren alle gemeenten die gebruik hebben gemaakt van het Informatiepunt Verkiezingen tevreden over dit contact (gemiddelde score van 4,3 op een 5-puntsschaal van (1) Zeer slecht tot en met (5) Zeer goed; figuur 4.6 toont de percentages). De tevredenheid was hetzelfde als tijdens TK25 (toen ook een gemiddelde van 4,3).

Figuur 4.6 - In het algemeen, hoe beoordeelt u het Informatiepunt Verkiezingen van de Kiesraad?

Gemeenten gaven aan tevreden te zijn met het Informatiepunt verkiezingen omdat ze vonden dat ze snel antwoord kregen (84%), de inhoud van het antwoord duidelijk was (78%) en omdat het Informatiepunt telefonisch goed bereikbaar was (73%; zie figuur 4.7). Gemeenten gaven daarnaast bij de ‘anders, namelijk’ optie ook aan dat ze de medewerkers bij het Informatiepunt erg vriendelijk, betrokken en behulpzaam vonden.

Figuur 4.7 - Waarom vond u het Informatiepunt Verkiezingen in het algemeen goed?

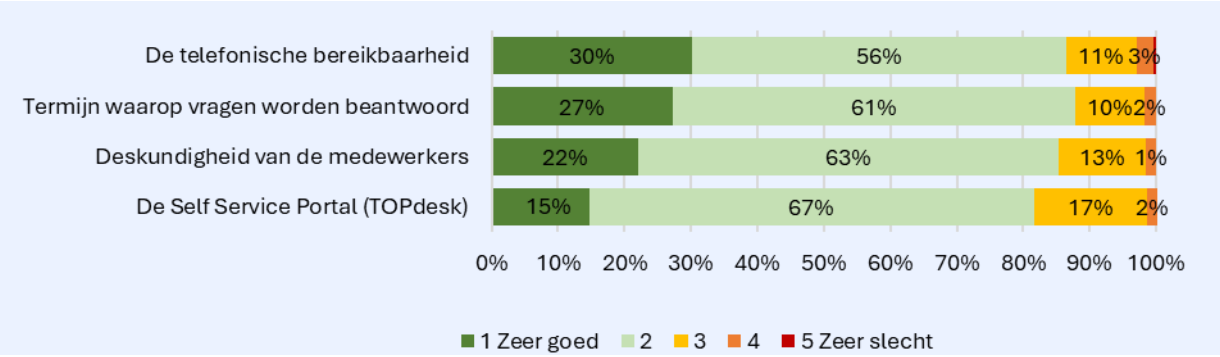
Slechts 3 gemeenten beoordeelden het informatiepunt als niet goed. Dit kwam omdat ze te lang moesten wachten op antwoord (n = 1) of omdat ze de inhoud van het antwoord onduidelijk vonden (n = 2). Gemeenten gaven bij de 'anders, namelijk' optie ook aan dat ze vaak verschillende antwoorden (n = 1) kregen en dat ze overwegend voorgeprogrammeerde standaardantwoorden kregen en een verwijzing naar de Kieswet in plaats van een interpretatie (n = 1). Ook gemeenten die wel tevreden waren gaven in de open antwoorden aan over enkele dingen niet tevreden te zijn, bijvoorbeeld over dat de antwoorden te algemeen zijn (n = 2), ze verschillende antwoorden op dezelfde vraag kregen (n = 2), en dat ze vonden dat het Informatiepunt telefonisch slecht bereikbaar was (tot 15:00u) tijdens de dag van de kandidaatstelling (n = 2). Deze laatste opmerking is feitelijk onjuist: op de dag van kandidaatstelling was het Informatiepunt open van 9 – 20u en ook de week voor de dag van kandidaatstelling was het Informatiepunt geopend tot 17:00u (i.p.v. 15:00u). Waarschijnlijk waren de gemeenten die dit aangaven hiervan niet op de hoogte.

4.3.2 Beoordeling specifieke onderdelen Informatiepunt Verkiezingen

Naast de algemene beoordeling werd gemeenten ook gevraagd om een aantal specifieke onderdelen van het Informatiepunt te beoordelen, namelijk de Self Service Portal (TOPdesk), de telefonische bereikbaarheid, de termijn waarop vragen werden beantwoord en de deskundigheid van de medewerkers (zie figuur 4.8).

Gemeenten beoordeelden deze onderdelen overwegend positief. De Self Service Portal (TOPdesk) werd door in totaal 86% van de gemeenten als goed of zeer goed beoordeeld. De telefonische bereikbaarheid scoorde vergelijkbaar, met een gecombineerde positieve beoordeling van 88%. De termijn waarop vragen werden beantwoord werd door 85% van de gemeenten als goed of zeer goed ervaren en ook de deskundigheid van de medewerkers werd goed beoordeeld: 82% gaf hiervoor een goede of zeer goede waardering.

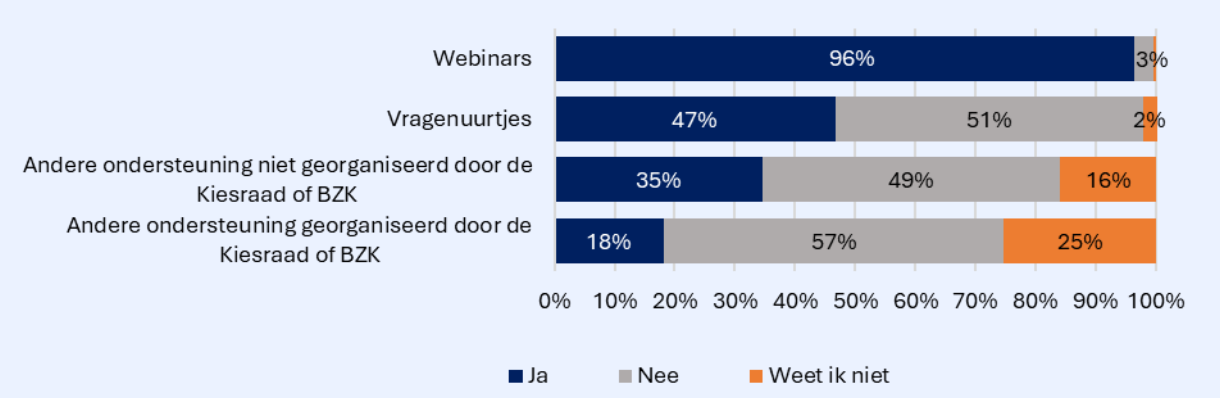
Figuur 4.8 - Hoe beoordeelt u de volgende onderdelen van het Informatiepunt Verkiezingen?

4.3.3 Overige vormen van ondersteuning

Gemeenten werd gevraagd of ze gebruik maakten van andere vormen van ondersteuning georganiseerd door de Kiesraad of BZK. Bijna alle gemeenten hebben gebruik gemaakt van de webinars (96%) en ongeveer de helft van de gemeenten heeft gebruik gemaakt van de vragenuurtjes (47%; zie figuur 4.9).

Figuur 4.9 - Heeft uw gemeente gebruik gemaakt van de volgende informatiebronnen?

Een deel van de gemeenten maakte gebruik van ‘andere ondersteuning’ dan in de voorgelegde antwoordopties. 18% van de gemeenten maakte gebruik van ‘andere ondersteuning georganiseerd door de Kiesraad of BZK’. Deze gemeenten maakten vooral gebruik van fysieke bijeenkomsten en informatiebijeenkomsten die werden georganiseerd. Deze bijeenkomsten hadden veelal betrekking op de kandidaatstelling, registratie van politieke partijen, nieuwe wet- en regelgeving en de voorbereiding op de verkiezingen. Ook maakten gemeenten gebruik van telefonisch mailcontact met de Kiesraad. 35% van de gemeenten maakte gebruik van andere ondersteuning die *niet* door de Kiesraad of BZK was georganiseerd. Hierbij ging het bijvoorbeeld om een (opfris)cursus via een commerciële aanbieder en contact met andere verkiezingsleiders en collega’s van (buur)gemeenten.

4.4 Vorm van webinars

De Kiesraad heeft in de aanloop naar de verkiezingen verschillende webinars aangeboden, waarin uiteenlopende onderdelen van het verkiezingsproces centraal stonden. In totaal heeft bijna iedere gemeente gebruikgemaakt van ten minste één van deze webinars (zie tabel 4.10). Gemeenten zijn over het algemeen positief over **de vorm** van de webinars. Er zijn hierin geen verschillen naar gemeentegrootte.

Het webinar over kwaliteitsbevordering (8 december 2025), dat bestond uit een presentatie vanuit een opnamestudio, werd door 68% van de gemeenten bijgewoond. De gekozen vorm ontving gemiddeld een rapportcijfer van 7,1. Het webinar over kandidaatstelling (8 januari 2026), gepresenteerd vanuit het kantoor van de Kiesraad, kende met 92% de hoogste aanwezigheid. Deze vorm werd gewaardeerd met een gemiddeld rapportcijfer van 7,4. Het webinar over stemming en telling (22 januari 2026) werd door 79% van de gemeenten gevolgd; de gekozen vorm kreeg een gemiddelde beoordeling van 7,3. Het webinar over uitslagvaststelling (12 februari 2026) werd door 86% van de gemeenten bijgewoond en de vorm werd beoordeeld met een gemiddeld rapportcijfer van 7,2.

Tabel 4.10 – Wat vond u van de vorm van elk van de onderstaande bijeenkomsten? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	% bijgewoond (rapportcijfer 1 (laagste) - 10 (hoogste))			
	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Webinar over kwaliteitsbevordering (8 december 2025): presentatie vanuit een opnamestudio	61% (7,3)	69% (7,1)	79% (6,9)	68% (7,1)
Webinar over kandidaatstelling (8 januari 2026): presentatie vanuit het kantoor van de Kiesraad	90% (7,4)	93% (7,3)	93% (7,4)	92% (7,4)
Webinar over stemming & telling (22 januari 2026): tafelgesprek vanuit een opnamestudio met een gespreksleider	69% (7,2)	80% (7,4)	83% (7,3)	78% (7,3)
Webinar over uitslagvaststelling (12 februari 2026): tafelgesprek vanuit een opnamestudio met een gespreksleider	87% (7,0)	85% (7,2)	86% (7,3)	86% (7,2)

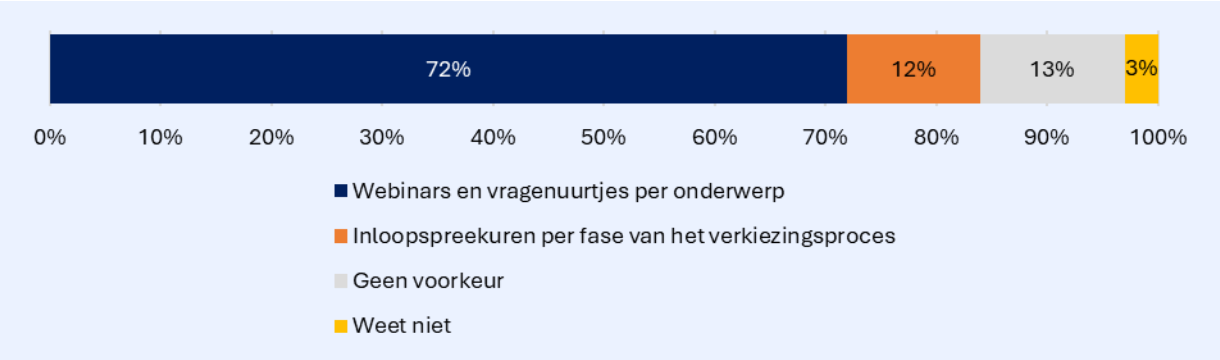
4.4.1 Webinars ter vervanging van vragenuurtjes

De webinars en vragenuurtjes per onderwerp zijn in de plaats gekomen van de inloopspreekuren per fase van het proces. Gemeenten konden aangeven welke vorm hun voorkeur had (zie figuur 4.11). 72% van de gemeenten gaf aan de webinars en vragenuurtjes per onderwerp te verkiezen boven de voormalige inloopspreekuren. Voor 12% van de gemeenten ging de voorkeur juist uit naar de inloopspreekuren per fase van het proces. Daarnaast gaf 13% aan geen uitgesproken voorkeur te hebben voor één van beide vormen van ondersteuning. Een klein deel van de gemeenten (3%) wist niet welke vorm de voorkeur heeft.

Hierbij was er een klein verschil op basis van gemeentegrootte. 79% van de grote gemeenten en 73% van de middelgrote gemeenten had een voorkeur voor webinars en vragenuurtjes ten opzichte van

66% van de kleine gemeenten. 13% van de kleine en middelgrote gemeenten had een voorkeur voor inloopspreekuren, ten opzichte van 7% van de grote gemeenten.

Figuur 4.11. Welke vorm heeft uw voorkeur?

5 Communicatie richting kiezers

Dit hoofdstuk gaat in op de manieren waarop gemeenten hebben gecommuniceerd over stemlokalen en welke kanalen daarbij zijn gebruikt, op welke specifieke doelgroepen gemeenten hebben gefocust en hoe gemeenten het gebruik van verkiezingsposters hebben gefaciliteerd.

5.1 Belangrijkste uitkomsten

- In vrijwel alle gemeenten konden inwoners de locatie van hun stemlokaal vinden via de website van de gemeente en waarismijnstemlokaal.nl. Ook andere communicatiemethoden werden veel gebruikt, zoals een overzicht bij de stempas en/of kandidatenlijst, een verwijzing naar de website of vermelding van het dichtstbijzijnde stemlokaal op de stempas, lokale nieuwsbladen en sociale media.
- 89% van de gemeenten richtten hun communicatie op specifieke doelgroepen, met name op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen.
- 96% van de gemeenten hebben opkomstbevorderende maatregelen ingezet. 81% van de gemeenten hebben aangegeven een lokale publiekscampagne te hebben gevoerd. Daarnaast maakte 71% gebruik van stemhulpen en organiseerde 62% van de gemeenten specifieke evenementen gericht op de verkiezingen.
- In de meeste gemeenten konden politieke partijen hun posters op voorgedrukte verkiezingsborden tonen (83%).

5.2 Communicatie over stemlocaties

5.2.1 Manieren van communicatie

Gemeenten konden op verschillende manieren communiceren over de verkiezing. Vrijwel alle gemeenten communiceerden over de stemlocaties via hun eigen website (99%) en via de website waarismijnstemlokaal.nl (96%; zie tabel 5.1). In 82% van de gemeenten werd er via een overzicht bij de stempas en/of kandidatenlijst over de stemlocaties gecommuniceerd. Ook werd hierover gecommuniceerd door middel van een verwijzing op de stempas naar de website van de gemeente (82%), via lokale nieuwsbladen (85%), door de dichtstbijzijnde stemlocatie te vermelden op de stempas (74%) en via sociale media (74%). In ongeveer de helft van de gemeenten werd er gecommuniceerd via een verkiezingskrant voor elk woonadres (47%). Bij 5% van de gemeenten werd op andere manieren gecommuniceerd zoals op verkiezinginbeeld.nl en door posters en makelaarsborden op de stemlocaties op te hangen.

Kleine gemeenten vermeldden gemiddeld vaker de dichtstbijzijnde stemlocatie op de stempas (87%) ten opzichte van middelgrote (73%) en grote (57%) gemeenten. Kleine gemeenten communiceerden minder vaak via een verkiezingskrantje per woonadres (28%) dan middelgrote (52%) en grote (50%) gemeenten dit deden. Ook gaven kleine gemeenten minder vaak een overzicht van stemlocaties bij de stempas en/of de kandidatenlijst (71%) in vergelijking met middelgrote (84%) en grote (96%) gemeenten.

Tabel 5.1 - Op welke manier(en) heeft uw gemeente gecommuniceerd over de stemlocaties bij deze verkiezing? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Op de website van de gemeente staat een overzicht van de stemlocaties	98%	100%	96%	99%
Via sociale media	80%	73%	68%	74%
Via lokale nieuwsbladen	89%	84%	86%	85%
Door de dichtstbijzijnde stemlocatie op de stempas te vermelden	87%	73%	57%	74%
Door op de stempas te verwijzen naar de website van de gemeente	80%	82%	89%	82%
Via een 'verkiezingskrantje' dat per woonadres werd bezorgd	28%	52%	50%	47%
Op de website 'www.waarismijnstemlokaal.nl'	92%	98%	93%	96%
Op een overzicht bij de stempas en/of de kandidatenlijst	71%	84%	96%	82%
Anders	0%	6%	11%	5%
We hebben hier niet over gecommuniceerd	0%	0%	0%	0%

De verschillende manieren van communicatie werden in totaal ongeveer net zo veel gebruikt bij GR26 als bij TK25, EP24 en GR22 (zie tabel 5.2). Tijdens GR26 werd er echter vaker via een 'verkiezingskrantje' per woonadres gecommuniceerd dan tijdens TK25 en EP24. Tijdens GR26 gaven minder gemeenten aan dat ze (ook) nog op een andere manier hadden gecommuniceerd dan tijdens TK25.

Tabel 5.2 - Op welke manier(en) heeft uw gemeente gecommuniceerd over de stemlocaties bij deze verkiezing? Verschillen TK25 – EP24 – TK23 – GR22.

	Totaal GR26	Totaal TK25	Totaal EP24	Totaal GR22
Op de website van de gemeente staat een overzicht van de stemlocaties	99%	98%	98%	100%
Via social media	74%	69%	77%	82%
Via lokale nieuwsbladen	85%	76%	83%	87%
Door de dichtstbijzijnde stemlocatie op de stempas te vermelden	74%	72%	75%	52%
Door op de stempas te verwijzen naar de website van de gemeente	82%	77%	82%	90%
Via een 'verkiezingskrantje' dat per woonadres werd bezorgd	47%	11%	10%	47%
Op de website 'www.waarismijnstemlokaal.nl'	96%	98%	94%	87%
Op een overzicht bij de stempas en/of de kandidatenlijst	82%	83%	84%	90%
Anders	5%	11%	7%	6%
We hebben hier niet over gecommuniceerd	0%	0%	0%	-
Totaal N	**307**	**240**	**262**	**250**

5.3 Communicatie richting specifieke groepen

Gemeenten konden zich in de communicatie tijdens de verkiezing richten op specifieke doelgroepen kiezers. 89% van de gemeenten heeft dit gedaan, de overige gemeenten deden dit niet (11%). Communicatie voor specifieke doelgroepen was grotendeels gericht op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen (83%; zie tabel 5.3). Grote gemeenten richtten zich daarbij ook vaker op jongeren (43%) dan middelgrote (22%) en kleine (16%) gemeenten. Grote gemeenten richtten zich ook vaker specifiek op stemgerechtigde niet-EU burgers (18%) dan middelgrote (6%) en kleine (3%) gemeenten.

Ook aan communicatie richting kiezers met verschillende beperkingen werd aandacht besteed. Bij grote gemeenten werd de communicatie vaker op mensen met een beperking gericht (visueel (65%), auditief (54%), laaggeletterd (43%),[7] (licht)verstandelijk (39%), lichamelijk (39%)) dan in de kleine en middelgrote gemeenten.

Tabel 5.3 - Op welke specifieke doelgroepen heeft uw gemeente zich gericht? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Jonge kiezers die voor het eerst mogen stemmen (18 jaar)	80%	84%	86%	83%
Jongeren (18-34 jaar)	16%	22%	43%	23%
Ouderen (65+)	12%	8%	14%	9%
Stemgerechtigde EU-burgers	7%	9%	14%	9%
Stemgerechtigde niet-EU-burgers	3%	6%	18%	7%
Kiezers met een migratieachtergrond	3%	5%	11%	5%
Laaggeletterden	25%	28%	43%	28%
Kiezers met een visuele beperking	18%	35%	64%	34%
Kiezers met een auditieve beperking	15%	24%	54%	25%
Kiezers met een (licht)verstandelijke beperking	13%	18%	39%	19%
Kiezers met een lichamelijke beperking	12%	14%	39%	16%
Anders	2%	6%	7%	5%
Niet van toepassing: er was geen specifieke communicatie gericht op bepaalde doelgroepen	13%	12%	4%	11%

De mate waarin gemeenten zich op specifieke doelgroepen richtten is grotendeels vergelijkbaar met TK25, EP24 en GR22 (zie tabel 5.4). Hierbij wordt procentueel alleen gekeken naar gemeenten die zich hebben gericht op tenminste één doelgroep.

Gemeenten richtten zich in aanloop naar GR26 meer op jonge kiezers die voor het eerst mochten stemmen en op jongeren van 18 – 34 jaar ten opzichte van TK25 en EP24, maar het percentage kwam wel overeen met GR22. Ten opzichte van GR22 richtten gemeenten zich tijdens GR26 vaker op

[7] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil

laaggeletterden en kiezers met een auditieve beperking, maar dat was tijdens TK25 en EP24 ook al zo.

Tabel 5.4 - Op welke specifieke doelgroepen heeft uw gemeente zich gericht? Verschillen TK25 – EP24 – TK23 – GR22 (percentages van gemeenten die zich hebben gericht op doelgroepen)

	Totaal GR26	Totaal TK25	Totaal EP24	Totaal GR22
Jonge kiezers die voor het eerst mogen stemmen (18 jaar)	94%	87%	87%	91%
Jongeren (18-34 jaar)	25%	10%	5%	25%
Ouderen (65+)	10%	10%	7%	7%
Stemgerechtigde EU-burgers	10%	-	-	6%
Stemgerechtigde niet-EU-burgers	7%	-	-	
Kiezers met een migratieachtergrond	6%	3%	7%	7%
Laaggeletterden	32%	31%	26%	19%
Kiezers met een visuele beperking	38%	49%	41%	37%
Kiezers met een auditieve beperking	28%	35%	20%	16%
Kiezers met een (licht)verstandelijke beperking	22%	27%	19%	25%
Kiezers met een lichamelijke beperking	18%	24%	15%	18%
Anders	6%	7%	5%	7%
Totaal N	**272**	**194**	**167**	**250**

5.4 Opkomstbevorderende maatregelen[8]

De opkomst bij gemeenteraadsverkiezingen is doorgaans lager dan bij bijvoorbeeld de Tweede Kamerverkiezing. In de aanloop naar GR26 konden gemeenten verschillende maatregelen inzetten om de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen te stimuleren. In totaal hebben bijna alle gemeenten (96%) een of meerdere maatregelen ingezet om de opkomst te verhogen.

81% van de gemeenten gaf aan een lokale publiekscampagne te hebben gevoerd (zie tabel 5.5). Daarnaast maakte 71% gebruik van stemhulpen en organiseerde 62% van de gemeenten specifieke evenementen gericht op de verkiezingen. 30% van de gemeenten gaf aan specifieke doelgroepenprojecten te hebben uitgevoerd en 18% werkte samen met lokale partners. Een gerichte wijkaanpak werd door 9% van de gemeenten ingezet. Verder gaf 10% van de gemeenten aan andere vormen van opkomstbevordering te hebben toegepast, bijvoorbeeld het inzetten van lokale vloggers, een oefenstembureau of nachtstembureau, schaduwverkiezingen voor 16- en 17-jarigen, een stemdiploma voor de 1e keer stemmen en het maken van een verkiezingskrant of -magazine.

[8] Deze vragen werden tijdens GR26 voor het eerst gesteld en daarom is vergelijking met eerdere verkiezingen niet mogelijk.

Tabel 5.5 - Op welke wijze heeft uw gemeente zich ingezet om de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezing in uw gemeente te verhogen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Lokale publiekscampagne	74%	82%	93%	81%
Gerichte wijkaanpak	3%	8%	25%	9%
Inzet van stemhulpen	49%	75%	93%	71%
Samenwerking met lokale partners	7%	17%	54%	18%
Specifieke doelgroepenprojecten	20%	32%	43%	30%
Organiseren van specifieke evenementen	48%	64%	82%	62%
Anders	5%	11%	18%	10%
Geen, niet aan opkomstbevordering gedaan	10%	3%	0%	4%

Er zijn verschillen op basis van gemeentegrootte. Over het algemeen werden alle opkomstbevorderende maatregelen het vaakst ingezet bij grote gemeenten, daarna bij middelgrote gemeenten en het minst bij kleine gemeenten.

5.5 Gebruik verkiezingsposters

Politieke partijen moeten zich aan een aantal regels houden als ze campagne voeren. Dit zijn regels over bijvoorbeeld verkiezingsborden, kraampjes en activiteiten, onder andere in en rondom het stemlokaal. Sommige regels staan in de Kieswet, maar de meeste regels, waaronder de regels over het gebruik van verkiezingsposters, worden door gemeenten zelf bepaald.

Verkiezingsposters van politieke partijen werden in 83% van de gemeenten getoond op voorgedrukte verkiezingsborden (zie tabel 5.6). Dat gebeurde vaker bij grote gemeenten (96%) dan bij middelgrote (86%) en kleine (66%) gemeenten. Aanplakborden waarop partijen zelf hun posters konden ophangen werden door 21% van de gemeenten gebruikt. Andere manieren waarop gemeenten het gebruik van verkiezingsposters faciliteerden waren onder andere aanplakborden waar gemeenten zelf alle posters hebben opgeplakt, ledschermen, driehoeksborden of spandoeken.

Tabel 5.6 - Op welke manier faciliteerde uw gemeente het gebruik van verkiezingsposters door politieke partijen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Met voorgedrukte verkiezingsborden	66%	86%	96%	83%
Met aanplakborden waarop politieke partijen zelf posters konden plakken	30%	18%	29%	21%
Politieke partijen konden op aangewezen plekken in de openbare ruimte reclameborden ophangen	48%	33%	39%	36%
Anders	12%	12%	11%	12%
Geen van bovenstaande	2%	0%	0%	<1%

Tijdens GR26 werd er vaker gebruik gemaakt van voorgedrukte verkiezingsborden dan tijdens TK25 en tijdens EP24 (zie tabel 5.7). Bij GR26 konden politieke partijen ook vaker op aangewezen plekken in de openbare ruimte reclameborden ophangen dan bij TK25 en EP24.

Tabel 5.7 - Op welke manier faciliteerde uw gemeente het gebruik van verkiezingsposters door politieke partijen? Verschillen GR26 – TK25 – EP24[9]

	Totaal GR26	Totaal TK25	Totaal EP24
Met voorgedrukte verkiezingsborden	83%	75%	68%
Met aanplakborden waarop politieke partijen zelf posters konden plakken	21%	21%	24%
Politieke partijen konden op aangewezen plekken in de openbare ruimte reclameborden ophangen	36%	14%	16%
Anders	12%	8%	13%
Geen van bovenstaande	<1%	2%	1%
Totaal N	**306**	**240**	**262**

[9] Deze vragen zijn niet gesteld tijdens GR22.

6 Stemlokalen

Dit hoofdstuk behandelt hoe gemeenten stemlokalen hebben gerealiseerd en welke factoren daarbij een rol speelden. Er komt aan bod in hoeverre gemeenten voldoende stemlokalen konden regelen, hoe zij het proces hebben ervaren en welke belemmeringen zij tegenkwamen. Daarnaast komt aan bod welke keuzes gemeenten maakten bij het selecteren van locaties, de mate van toegankelijkheid van stemlokalen en de voorzieningen die zijn aangeboden om kiezers met specifieke behoeften te ondersteunen.

6.1 Belangrijkste uitkomsten

- Ruim driekwart van de gemeenten kon meer dan genoeg stemlokalen realiseren (77%) en gaf aan dat dit een makkelijk proces was. Bij 7% was het realiseren van voldoende stemlokalen wel moeilijk, voornamelijk vanwege een beperkt aantal geschikte locaties. Voor grote gemeenten en gemeenten met een hoge inwonerdichtheid was het vaker moeilijk om genoeg stemlokalen te realiseren dan voor kleine gemeenten.
- Gemeenten vonden het voor het bepalen van de locaties van stemlokalen (heel) belangrijk (92%) dat in elke wijk en/of dorp minstens één stemlokaal te vinden was. Daarnaast vond 94% van de gemeenten het (heel) belangrijk om zoveel mogelijk dezelfde stemlokalen als bij de vorige verkiezing beschikbaar te stellen.
- De meeste gemeenten vonden zelf dat de stemlokalen goed toegankelijk waren. 24% van de gemeenten heeft wel een melding gemaakt van één of meerdere niet toegankelijke stemlokalen voor mensen met een lichamelijke beperking. Gemiddeld waren dit in deze gemeenten 19% van de stemlokalen. Grote gemeenten hebben vaker een melding gedaan (56%) dan kleine gemeenten (7%).
- De meest aangeboden voorziening voor specifieke doelgroepen was ondersteuning in gebarentaal: 75% van de gemeenten boden dit aan, gemiddeld bij circa 73% van de stemlokalen. Daarnaast gaf 41% van de gemeenten ook aan andere ondersteuning te bieden zoals braille-kandidatenlijsten en tolken.

6.2 Stemlokalen realiseren

Gemeenten zijn verantwoordelijk voor het aanwijzen en inrichten van stemlokalen. In een stemlokaal kan meer dan één stembureau gevestigd zijn. Het stemlokaal moet zo ingericht zijn dat het stemgeheim is gewaarborgd.

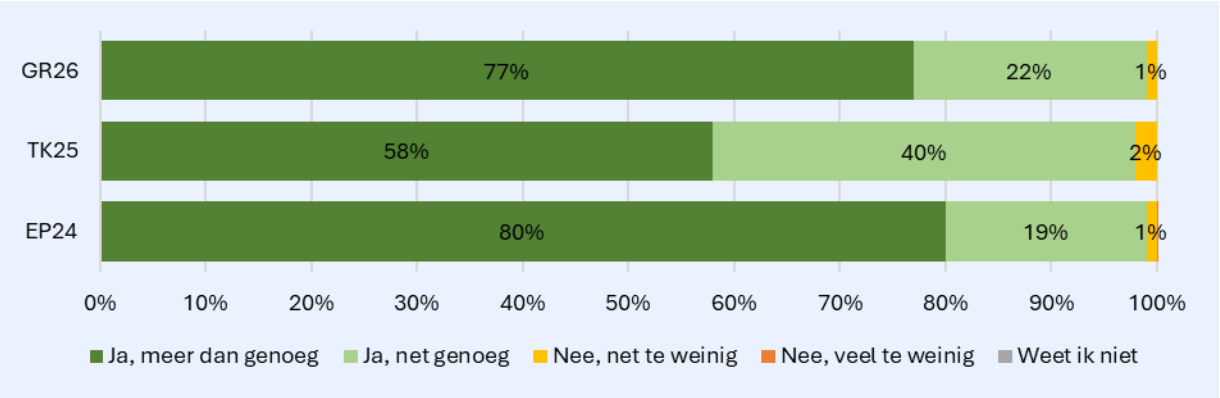
Ruim driekwart van de gemeenten konden meer dan genoeg stemlokalen realiseren (77%; zie tabel 6.1). Andere gemeenten gaven aan net genoeg stemlokalen te kunnen realiseren (22%). Voor een kleine groep (middelgrote) gemeenten gold dat zij net te weinig stemlokalen konden regelen (1%). Geen enkele gemeente liet weten dat ze veel te weinig stemlokalen konden realiseren.

Tabel 6.1 Heeft uw gemeente het aantal stemlokalen kunnen realiseren dat u vooraf voor ogen had? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en bevolkingsdichtheid)

	Gemeentegrootte			Bevolkingsdichtheid				
	Klein	Middelgroot	Groot	Zeer laag	Laag	Gemiddeld	Hoog	Totaal
Ja, meer dan genoeg	84%	75%	79%	86%	77%	70%	80%	77%
Ja, net genoeg	16%	24%	21%	13%	23%	28%	20%	22%
Nee, net te weinig	0%	1%	0%	2%	0%	2%	0%	1%
Nee, veel te weinig	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%

Vrijwel alle gemeenten hebben tijdens GR26 het aantal stemlokalen kunnen realiseren dat ze vooraf voor ogen hadden. Dat was tijdens TK25 en EP24 ook zo (zie figuur 6.2).[10] Gemeenten gaven tijdens GR26 en EP24 vaker (77% en 80%) aan dat ze meer dan genoeg stemlokalen konden realiseren dan tijdens TK25 (58%). Tijdens GR26 kon 22% van de gemeenten net genoeg stemlokalen realiseren, tijdens EP24 was dit 19% en tijdens TK25 was dit 40%.

Figuur 6.2 - Heeft uw gemeente het aantal stemlokalen kunnen realiseren dat u vooraf voor ogen had? Vergelijking TK25 en EP24.

6.3 Stemlokalen vinden

Veel gemeenten gaven aan dat het makkelijk (47%) of heel makkelijk (27%) was om voldoende stemlokalen te vinden (zie tabel 6.3). 19% van de gemeenten vond het niet moeilijk, maar ook niet makkelijk. Andere gemeenten gaven aan dit proces moeilijk (6%) of in enkele gevallen heel moeilijk (1%) gevonden te hebben. Grote gemeenten ervaarden het proces vaker als (heel) moeilijk (11%) dan kleine gemeenten (3%). Heel erg makkelijk was het voor geen van de grote gemeenten, ten opzichte van 43% van de kleine gemeenten en 26% van de middelgrote gemeenten.

Er waren weinig verschillen op basis van bevolkingsdichtheid. Gemeenten met een hoge en gemiddelde bevolkingsdichtheid hebben het vinden van voldoende stemlokalen vaker als neutraal ervaren (24%) dan gemeenten met zeer lage dichtheid (9%).[11] De meerderheid van de gemeenten vond het (heel erg) makkelijk om voldoende stemlokalen te vinden, maar gemeenten met een zeer

[10] Bij GR22 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.
[11] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil

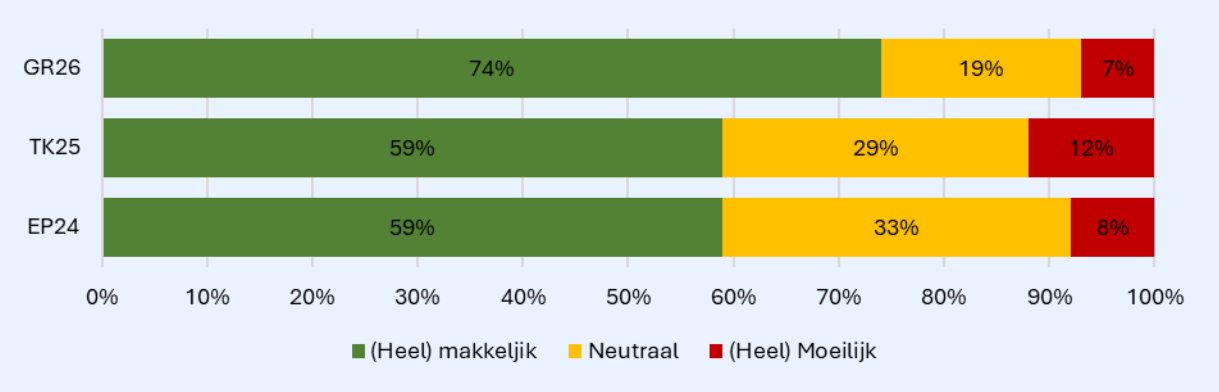
lage bevolkingsdichtheid vonden het vaker heel erg makkelijk (43%) dan gemeenten met een lage, gemiddelde of hoge bevolkingsdichtheid (respectievelijk 28%, 22% en 18%).[12]

Tabel 6.3 Hoe ervaarde uw gemeente het proces om voldoende stemlokalen te vinden voor deze gemeenteraadsverkiezing? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en bevolkingsdichtheid)

	Gemeentegrootte			Bevolkingsdichtheid				
	Klein	Middelgroot	Groot	Zeer laag	Laag	Gemiddeld	Hoog	Totaal
Heel moeilijk	0%	1%	4%	2%	0%	1%	2%	1%
Moeilijk	3%	6%	7%	5%	3%	9%	4%	6%
Neutraal	16%	17%	41%	9%	18%	24%	24%	19%
Makkelijk	38%	50%	48%	41%	51%	44%	52%	47%
Heel erg makkelijk	43%	26%	0%	43%	28%	22%	18%	27%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%

Gemeenten vonden het tijdens GR26 makkelijker om voldoende stemlokalen te vinden dan tijdens TK25 en EP24 (zie figuur 6.4).[13]

Figuur 6.4 - Hoe ervaarde uw gemeente het proces om voldoende stemlokalen te vinden? Vergelijking GR26, TK25 en EP24[14]

6.3.1 Redenen waarom het makkelijk was om voldoende stemlocaties te vinden[15]

Van de gemeenten die aangaven dat het (heel erg) makkelijk was om voldoende stemlokalen te realiseren (74%) was de meest voorkomende reden dat de locaties beschikbaar waren op de verkiezingsdag (77%) en dat er tijdens eerdere verkiezingen al was geïnvesteerd in toegankelijkheid (74%; zie tabel 6.5). Bij 63% van de gemeenten die het (heel erg) makkelijk vonden om voldoende stemlokalen te realiseren waren er ook genoeg locaties binnen de gemeentegrenzen. Er zijn geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

Bij 11% van de gemeenten waren er ook andere redenen waarom het gemakkelijk was om stemlokalen te realiseren. Zo hebben gemeenten bijvoorbeeld al afspraken gemaakt tijdens TK25, zijn alle lokalen in eigen beheer en/of zijn het altijd dezelfde locaties.

[12] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil
[13] Bij GR22 is dit niet uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.
[14] Bij EP24 was de middelste optie ‘niet makkelijk, maar ook niet moeilijk’. Bij TK25 en GR26 was dit ‘neutraal’.
[15] Dit werd tijdens GR26 voor het eerst gevraagd, vergelijking met eerdere verkiezingen is niet mogelijk.

Tabel 6.5 - Kunt u toelichten waarom het voor uw gemeente makkelijk was om stemlokalen te realiseren? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Tijdens eerdere verkiezingen al geïnvesteerd in toegankelijkheid	74%	74%	77%	74%
Genoeg locaties binnen gemeentegrenzen	55%	65%	69%	63%
Lage kosten / voldoende budget	18%	21%	23%	21%
Beschikbaarheid van locaties op verkiezingsdag (woensdag 18 maart)	76%	78%	77%	77%
Anders	12%	10%	15%	11%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%

6.3.2 Reden moeite met vinden voldoende stemlocaties[16]

Van de gemeenten die aangaven moeite te hebben met het vinden van voldoende stemlocaties (7%) was de meest voorkomende reden het beperkte aantal geschikte locaties binnen de gemeente (90%). Zeven op de tien gemeenten gaf aan dat de toegankelijkheidseisen zorgden voor belemmering van het proces. Daarnaast was ook de beschikbaarheid van locaties op de verkiezingsdag (40%) een beperkende factor in het realiseren van voldoende stemlocaties.

15% ervaarde ook andere belemmeringen, zoals een tekort aan locaties in wijken waar veel huizen staan en locaties die niet ‘staan te juichen’ om stemlokaal te zijn.

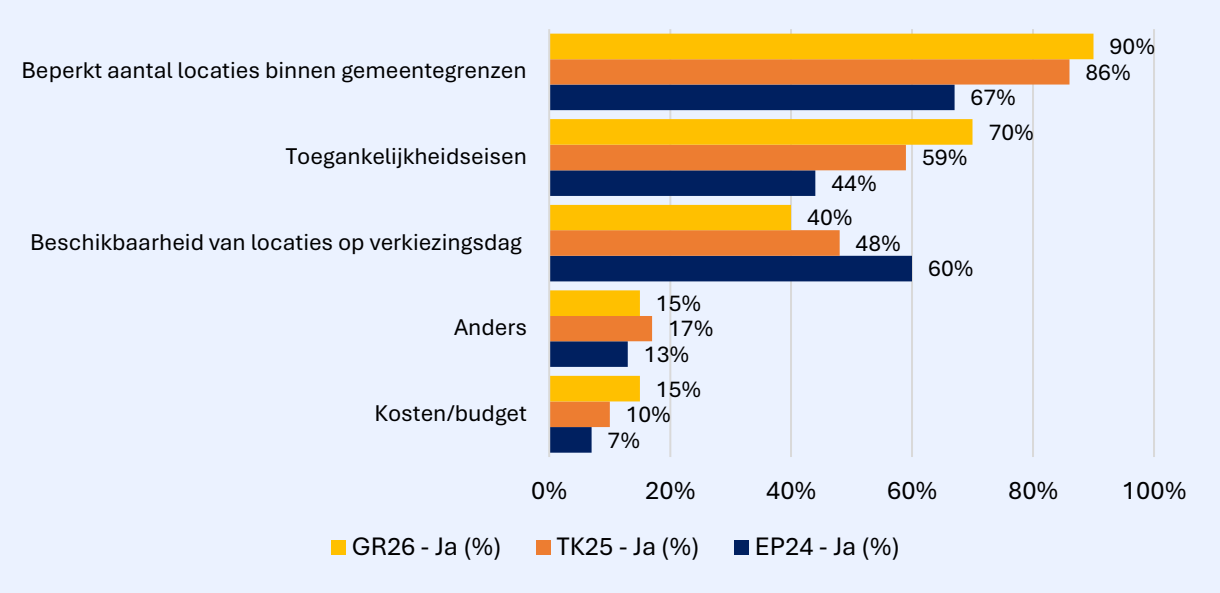
Tabel 6.6 - Kunt u toelichten waarom het voor uw gemeente niet makkelijk was om stemlokalen te realiseren? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein (n=2)	Middelgroot (n=15)	Groot (n=3)	Totaal (n=20)
Toegankelijkheidseisen	100%	60%	100%	70%
Beperkt aantal locaties binnen gemeentegrenzen	100%	93%	67%	90%
Te hoge kosten / te weinig budget	50%	7%	33%	15%
Beschikbaarheid van locaties op verkiezingsdag (woensdag 18 maart)	50%	27%	100%	40%
Anders	0%	13%	33%	15%
Weet ik niet	0%	0%	0%	0%

De redenen waarom gemeenten het lastig vonden om stemlokalen te regelen, lijken op de redenen die werden genoemd bij GR26, TK25 en EP24. Toegankelijkheidseisen werd door meer gemeenten genoemd tijdens GR26 dan tijdens eerdere verkiezingen en beschikbaarheid van locaties op de verkiezingsdag werd door minder gemeenten genoemd[17]. Redenen waarom gemeenten het lastig vonden om stemlokalen te regelen zijn weergegeven in figuur 6.7.

[16] Niet uitgevraagd tijdens GR22, dus geen vergelijking mogelijk.
[17] Niet significant, maar inhoudelijk relevante verschillen.

Figuur 6.7 - Kunt u toelichten waarom het voor uw gemeente niet makkelijk was om stemlokalen te realiseren? Vergelijking GR26, TK25 en EP24.

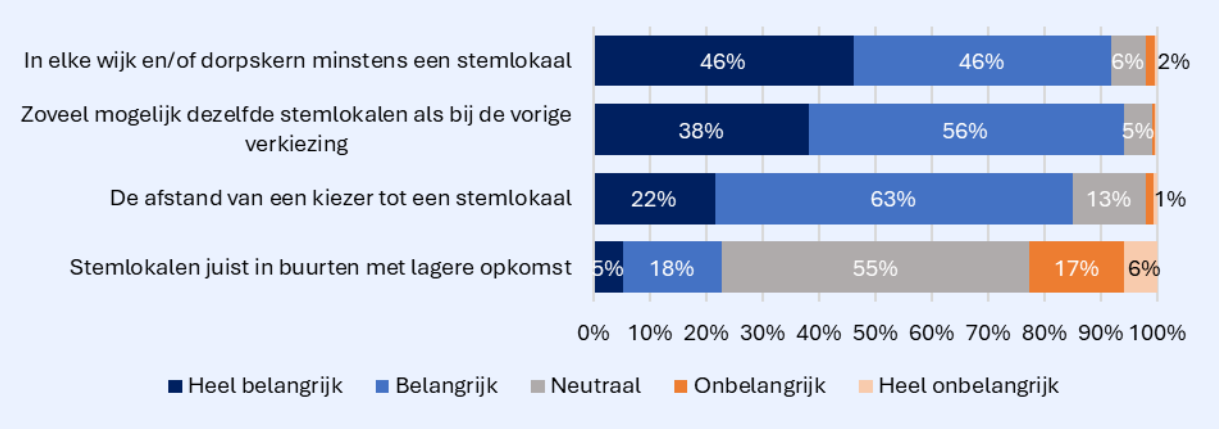
6.3.3 Kiezen van stemlokalen

Gemeenten vonden het voor het bepalen van de locaties van stemlokalen (heel) belangrijk (92%) dat in elke wijk en/of dorp minstens één stemlokaal te vinden was. Daarnaast vond 94% van de gemeenten het (heel) belangrijk om zoveel mogelijk dezelfde stemlokalen als bij de vorige verkiezing beschikbaar te stellen (zie figuur 6.8). Kleine gemeenten waren hierover vaker neutraal (10%) dan middelgrote (5%) en grote (0%) gemeenten.

Een meerderheid van de gemeenten hield tevens rekening met de afstand van de kiezer tot een stemlokaal (85% (heel) belangrijk). Gemeenten met een zeer lage dichtheid waren vaker neutraal als het gaat om de afstand van de kiezer tot een stemlokaal (30%) dan gemeenten met een hogere bevolkingsdichtheid (laag: 11%, gemiddeld en hoog: 8%).

Gemeenten stonden over het algemeen neutraal tegenover het belang van het plaatsen van stemlokalen in buurten met een lagere opkomst (55%). Kleine gemeenten waren hierover vaker neutraal (70%) dan middelgrote (53%) en grote (33%) gemeenten. Grote gemeenten vonden het over het algemeen vaker (heel) belangrijk (37%) om stemlokalen te plaatsen in buurten met een lagere opkomst dan middelgrote (25%) en kleine (10%) gemeenten. Ook was het voor gemeenten met een zeer lage bevolkingsdichtheid minder belangrijk dat er stemlokalen zijn in buurten met lagere opkomst (27% vond dit (heel)onbelangrijk) dan voor gemeenten waar de bevolkingsdichtheid hoog is (14% vond dit (heel) onbelangrijk).

Figuur 6.8 - Hoe belangrijk waren de volgende overwegingen bij het bepalen van de locaties van stemlokalen?

De overwegingen die gemeenten belangrijk vonden tijdens GR26 verschillen niet met TK25.[18]

6.3.4 Toegankelijkheid stemlokalen

De Kieswet bepaalt in artikel J 4 dat burgemeester en wethouders ervoor moeten zorgen dat alle stemlokalen zo zijn gelegen en ingericht dat kiezers met lichamelijke beperkingen zoveel mogelijk hun stem zelfstandig kunnen uitbrengen. Het kan dat bepaalde stemlokalen hier niet aan voldoen. In dat geval moeten burgemeester en wethouders de gemeenteraad informeren over de redenen hiervoor.

71% van de gemeenten heeft **geen** melding gemaakt bij de gemeenteraad dat stemlokalen niet toegankelijk waren; 24% van de gemeenten heeft wel een melding gemaakt en 5% van de gemeenten weet niet of er een melding gemaakt is (tabel 6.9). In grote gemeenten zijn vaker meldingen gemaakt van niet toegankelijke stemlokalen (56%) dan middelgrote (25%) en kleine (7%) gemeenten.

Gemeenten die aangaven een melding gemaakt te hebben omdat stemlokalen niet toegankelijk waren konden daarnaast aangeven hoeveel stemlokalen in hun gemeente als niet toegankelijk werden beschouwd. Gemiddeld waren dit ca. 19% van de stemlokalen per gemeente (gemiddeld 9,2 stemlokalen). Het gerapporteerde aantal lag in grote gemeenten op gemiddeld 19% van het totale aantal stemlokalen binnen die gemeenten (25,5 stemlokalen). In middelgrote gemeenten was dit gemiddeld 20% (5,3 stemlokalen) en in kleine gemeenten gemiddeld 13% (1,3 stemlokalen).[19,20]

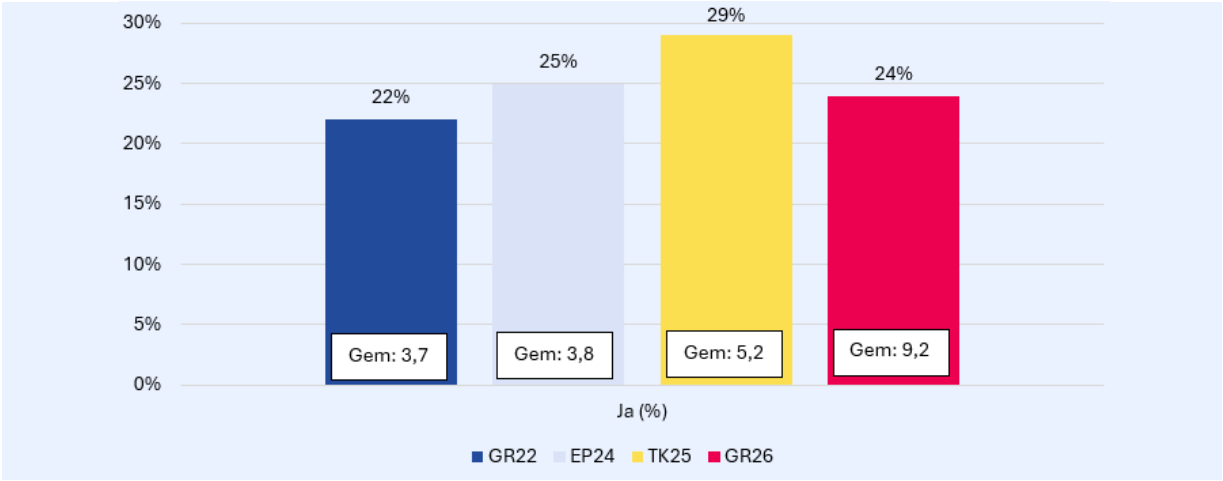
[18] Deze vraag is tijdens TK25 voor het eerst gesteld, vergelijking met EP24 of GR22 niet mogelijk.
[19] Dit zijn cijfers die gemeenten zelf hebben ingevuld, niet per se de werkelijke toegankelijkheidscijfers.
[20] Percentages zijn op basis van het gemiddeld aantal stemlokalen tijdens GR26 op basis van aantal stemlokalen per gemeente ontvangen van de Kiesraad op basis van OSV en Abacus.

Tabel 6.9 - Heeft u uw gemeenteraad geïnformeerd over stemlokalen die niet toegankelijk waren voor mensen met een lichamelijke beperking? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	7%	25%	56%	24%
Gemiddeld aantal stemlokalen die niet toegankelijk waren: (gemiddeld % totale stemlokalen)	1,3 (ca. 13%)	5,3 (ca. 20%)	25,5 (ca. 19%)	9,2 (ca. 19%)
Nee	85%	71%	37%	71%
Weet ik niet	8%	4%	7%	5%

Bij GR26 maakte 24% van de gemeenten melding van niet-toegankelijke stemlokalen. Dit aandeel verschilt niet significant van TK25 (29%), EP24 (25%) en GR22 (22%) (zie figuur 6.10). Ook wanneer gekeken wordt naar het gemiddelde aantal stemlokalen waarover een melding is gedaan, zijn er geen significante verschillen tussen GR22, TK25, EP24 en GR26. Dit komt doordat één gemeente uit de G4 bij GR26 heeft aangegeven dat een relatief groot aantal stemlokalen niet toegankelijk was. Deze gemeente nam niet deel aan de vragenlijst over TK25 en EP24, waardoor dit verschil niet tot uiting komt in de vergelijkende analyses. Wanneer de analyse wordt beperkt tot gemeenten die zowel aan de vragenlijst over GR22 als aan TK25 hebben deelgenomen, bedraagt het gemiddelde aantal gemelde ontoegankelijke stemlokalen bij TK25 5,4 en bij GR26 5,8.

Figuur 6.10 - Heeft u uw gemeenteraad geïnformeerd over stemlokalen die niet toegankelijk waren? Vergelijking GR26, TK25, EP24 en GR22.

6.3.5 Ondersteuning in stemlokalen

Gemeenten konden verschillende soorten ondersteuning aanbieden in de stemlokalen (zie tabel 6.11). In totaal bood 84% van de gemeenten een of meerdere vorm(en) van ondersteuning aan in hun stemlokalen. De meest aangeboden voorziening voor specifieke doelgroepen was ondersteuning in gebarentaal: 75% van de gemeenten boden dit aan, gemiddeld bij circa 73% van de stemlokalen (gemiddeld 21 stemlokalen per gemeente).[21] In middelgrote en grote gemeenten werd deze ondersteuning op een groter aandeel van de stemlokalen aangeboden (respectievelijk circa 76% en

[21] De percentages zijn berekend op het gemiddeld aantal stemlokalen tijdens GR26, uitgaande van het aantal stemlokalen per gemeente zoals ontvangen van de Kiesraad via OSV en Abacus.

75%; gemiddeld 19 en 81 stemlokalen), terwijl dit aandeel in kleine gemeenten lager lag (circa 56%; gemiddeld 5 stemlokalen).

De stemmal voor blinde of slechtziende kiezers werd door 49% van de gemeenten aangeboden. Deze stemmal was in gemiddeld één stemlokaal per gemeente beschikbaar (circa 3% van het totaal aantal stemlokalen). Andere voorzieningen, zoals een prikkelarm stemlokaal (11% van de gemeenten) of een proefstemlokaal voorafgaand aan de verkiezingen (8% van de gemeenten), werden slechts in een klein aantal gemeenten aangeboden.

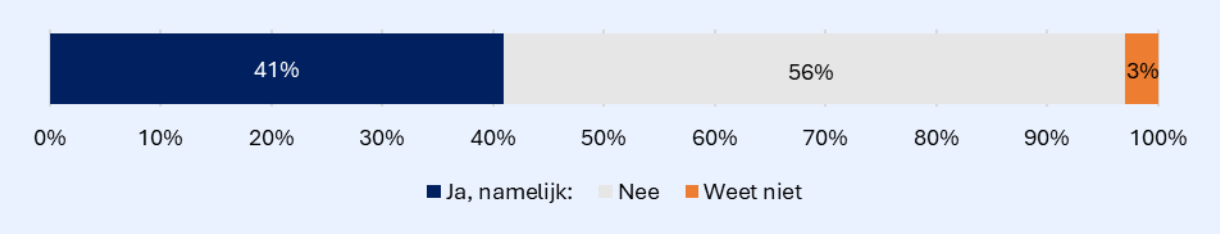
Tabel 6.11 - In hoeveel stemlokalen heeft u de volgende voorzieningen aangeboden?

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal stemlokalen (% van totaal aantal stemlokalen)			
Ondersteuning in gebarentaal	4,7 (ca. 56%)	18,5 (ca. 76%)	81,0 (ca. 75%)	21,3 (ca. 73%)
De stemmal voor blinde of slechtziende kiezers	0,6 (ca. 7%)	0,8 (ca. 3%)	2,0 (ca. 2%)	0,9 (ca. 3%)
Een prikkelarm stemlokaal	0,4 (ca. 5%)	0,2 (ca. 1%)	0,3 (<1%)	0,3 (ca. 1%)
Proefstemlokaal voorafgaand aan de verkiezingen	<0,1 (<1%)	0,1 (<1%)	0,5 (<1%)	0,1 (<1%)

Het aantal gemeenten dat speciale voorzieningen aanbracht in het stemlokaal is afgelopen jaren toegenomen. Bij GR22 was dat 42% van de gemeenten en bij EP24 was dit 59% van de gemeenten. Bij TK25, en nu ook bij GR26, was het aandeel gemeenten met speciale voorzieningen gegroeid naar 84%.

41% van de gemeenten gaf daarnaast ook aan andere vormen van ondersteuning aan te hebben geboden (zie tabel 6.12). Andere vormen van geboden ondersteuning waren bijvoorbeeld de braille kandidatenlijst of boek, loep of extra licht, (gebaren)tolk (vaak op afstand), QR-code voor doven/slechthorenden, gesproken kandidatenlijst, vervoer (bijvoorbeeld stemtaxi), een stemmal, een vergrote kandidatenlijst, of een extra gastheer of gastvrouw voor hulp op maat.

Tabel 6.12 - Heeft uw gemeente ook andere vormen van ondersteuning aangeboden?

7 Stembureauleden

Dit hoofdstuk gaat over hoe gemeenten de werving, uitval en trainingen van stembureauleden voor de dag van de verkiezing (18 maart 2026) hebben ervaren. Ook komt de ervaring met de inzet van digitale ondersteuning aan bod. Dit hoofdstuk gaat niet over de leden van het centraal stembureau (dit onderwerp komt aan bod in hoofdstuk 8) of het gemeentelijk stembureau (komt in hoofdstuk 11 aan bod).

7.1 Belangrijkste uitkomsten

- Gemiddeld hadden gemeenten 40 voorzitters (waarvan 37% ambtenaar uit eigen gemeentelijke organisatie), 164 stembureauleden (16% eigen ambtenaar), 82 tellers (16% eigen ambtenaar) en 24 reserveleden (10% eigen ambtenaar). Bijna alle gemeenten (96%) konden uitval opvangen.
- Gemeenten vonden het het moeilijkst om (plaatsvervangend) voorzitters te werven (47% vond dit (heel) moeilijk) en het makkelijkst om ‘reguliere’ stembureauleden te werven (81% vond dit (heel erg) makkelijk).
- De meest gebruikte wervingsstrategie was het aanschrijven van het bestaande stembureauledenbestand, wat door 94% van de gemeenten werd gedaan. Daarnaast deed 70% een oproep onder gemeenteambtenaren. 35% van de gemeenten plaatste advertenties op sociale media en bij 29% van de gemeenten werd aandacht gevraagd via gemeentelijke nieuwswebsites. 16% plaatste een advertentie in een huis-aan-huisblad.
- De gemiddelde vergoeding varieerde per functie en gemeentegrootte. Voorzitters ontvingen gemiddeld €204 per deelname (in kleine gemeenten €172 in grote gemeenten €234), stembureauleden €169 en tellers €50. Ambtenaren kregen vaker ‘tijd voor tijd’ in kleine gemeenten, waar grotere gemeenten vaker een financiële vergoeding boven op het salaris gaven.
- De meeste gemeenten maakten gebruik van een commerciële aanbieder om hun stembureauleden te trainen en waren hierover tevreden.
- Op de verkiezingsdag gebruikte het merendeel van de gemeenten digitale hulpmiddelen. Grote en middelgrote gemeenten maakten relatief vaker gebruik van digitale ondersteuning dan kleinere gemeenten. Tot slot blijkt dat het merendeel van de gemeenten het telproces op woensdag 18 maart voor middennacht wist af te ronden, hoewel grotere gemeenten en gemeenten met decentrale stemopneming hier meer tijd voor nodig hadden (45%).

7.2 Aantal stembureauleden

Op een stembureau zijn altijd minstens drie leden aanwezig, van wie er één voorzitter is. In aanvulling hierop zijn vaak meer leden benoemd zodat er ook bij drukte voldoende stembureauleden aanwezig zijn en zodat stembureauleden kunnen pauzeren. Daarnaast kunnen er ’s avonds extra stembureauleden komen om te helpen bij het tellen. Voor het aantal stembureauleden geldt geen (maximum) aantal. De gemeente benoemt de stembureauleden.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2026 hadden gemeenten gemiddeld 40 voorzitters, 164 stembureauleden, 82 tellers en 24 reserveleden. Logischerwijs hebben grotere gemeenten gemiddeld genomen meer voorzitters, stembureauleden, tellers en reserveleden dan kleine en

middelgrote gemeenten (zie tabel 7.1). Procentueel is het aantal ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie hoger bij kleine gemeenten (33%) dan bij middelgrote (19%) en grote (16%) gemeenten.

Tabel 7.1 - Gemiddeld aantal stembureauleden tijdens GR26 (met tussen haakjes gemiddeld % ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie en uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal stembureauleden			
Voorzitters (excl. plv. voorzitters):	11 (40%)	34 (40%)	157 (30%)	40 (37%)
Stembureauleden	49 (17%)	136 (15%)	645 (16%)	164 (16%)
Tellers	30 (19%)	78 (18%)	236 (10%)	82 (16%)
Reserveleden	10 (15%)	19 (14%)	92 (4%)	24 (10%)
Totaal aantal stembureauleden	100 (33%)	267 (19%)	1.130 (16%)	310 (18%)

In totaal lieten **40 gemeenten** (13%) de **functie van voorzitter** volledig vervullen door eigen ambtenaren. Dit betrof 10 kleine gemeenten, 29 middelgrote gemeenten en 1 grote gemeente.
Daarnaast waren er **5 gemeenten** (2%) waar de **functie van stembureaulid** volledig werd ingevuld door eigen ambtenaren. Dit betrof 3 kleine en 2 middelgrote gemeenten.
Voor de functie van **teller** gold dat **11 gemeenten** (4%) deze volledig door eigen ambtenaren lieten vervullen: 5 kleine gemeenten, 5 middelgrote gemeenten en 1 grote gemeente.
Eveneens **11 gemeenten** (4%) lieten de functie van **reservelid** volledig vervullen door eigen ambtenaren. Het ging hierbij om 3 kleine, 7 middelgrote en 1 grote gemeente.
Van al deze gemeenten was er **1 kleine gemeente** die **alle functies** geheel door ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie heeft ingevuld.

Het gemiddeld aantal stembureauleden bij GR26 is vergelijkbaar met TK25 (zie tabel 7.2). In vergelijking met EP24 waren er tijdens GR26 meer stembureauleden en meer tellers. De verschillen tussen GR26 en GR22 kunnen niet worden getoetst. Tijdens GR22 leek het aantal stembureauleden hoger te liggen dan bij latere verkiezingen. Dit kan mogelijk gedeeltelijk worden verklaard doordat reserveleden bij GR22 niet apart zijn uitgevraagd, terwijl dat bij latere verkiezingen wel is gebeurd. Hierdoor kan het totaal aantal in GR22 hoger lijken.

Tabel 7.2 - Gemiddeld aantal stembureauleden tijdens GR26 – TK25 – EP24 – GR22 (met tussen haakjes gemiddeld % ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie)[22]

	GR26	TK25	EP24	GR22[23]
	Gemiddeld aantal stembureauleden			
Voorzitters (excl. plv. voorzitters):	40 (37%)	37 (35%)	34	48
Stembureauleden	164 (16%)	159 (15%)	143	225
Tellers	82 (16%)	89 (17%)	65	77
Reserveleden	24 (10%)	25 (12%)	16	
Totaal aantal stembureauleden	310 (18%)	310 (18%)	258	350

[22] Hoeveel van de stembureauleden ambtenaren uit eigen gemeentelijke organisatie waren werd niet uitgevraagd tijdens EP24 en GR22.
[23] Tijdens GR22 zijn reserveleden niet apart uitgevraagd. Wellicht dat de aantallen daardoor hoger zijn dan bij latere verkiezingen waarbij reserveleden wel apart zijn uitgevraagd.

7.3 Uitval stembureauleden

Bij de meeste gemeenten zijn stembureauleden uitgevallen op de verkiezingsdag zelf of in de dagen daarvoor. Het gemiddeld aantal uitgevallen stembureauleden verschilt op basis van gemeentegrootte, maar de procentuele verschillen zijn kleiner. Bij kleine gemeenten vielen gemiddeld 2 leden uit (2% van totale aantal stembureauleden), bij middelgrote gemeenten waren dat er 7 (2%). Bij grote gemeenten vielen procentueel meer leden uit, gemiddeld 49 leden (4%) (zie tabel 7.3).

Tabel 7.3 – Hoeveel stembureauleden zijn er uitgevallen vanaf 16 maart of tijdens hun werkzaamheden op 18 maart? (Met tussen haakjes het % uitval ten opzichte van het gemiddeld aantal stembureauleden en uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal uitgevallen stembureauleden			
Hoeveel stembureauleden zijn er uitgevallen vanaf 16 maart of tijdens hun werkzaamheden op 18 maart?	2,0 (2%)	6,6 (2%)	48,6 (4%)	9,3 (3%)

Deze aantallen en percentages zijn vergelijkbaar met TK25 (toen vielen er gemiddeld 10 stembureauleden per gemeente uit (3%)).

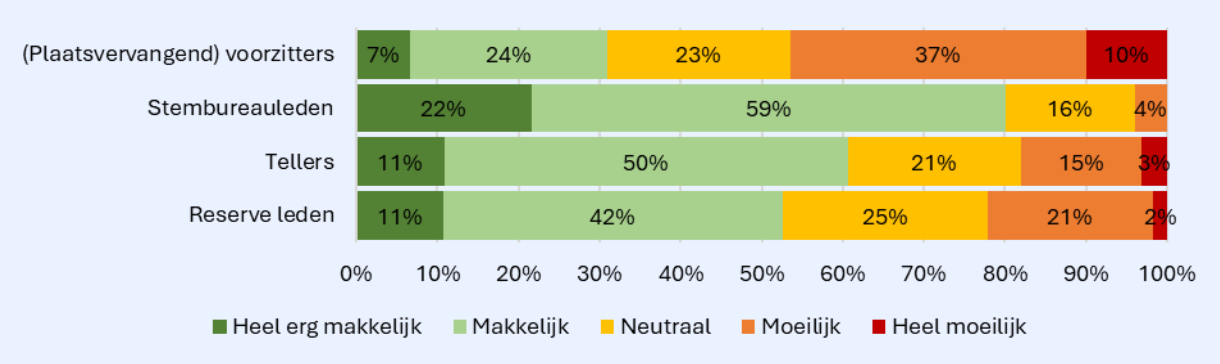
Bijna alle gemeenten konden de uitgevallen leden vervangen. 96% van de gemeenten die te maken hadden met uitval gaven aan voldoende reserveleden te hebben. Tijdens TK25 ging het om 98% van de gemeenten, tijdens EP24 had 85% van de gemeenten voldoende reserve-stembureauleden om de uitval op te vangen.

Enkele gemeenten (4%, n = 9) hadden onvoldoende reserveleden. Gemeenten die onvoldoende reserves hadden, namen verschillende maatregelen om het tekort op te vangen. Zo deden ze bijvoorbeeld een oproep tot extra inzet op sociale media (n = 3), zetten de gemeenten extra eigen ambtenaren in (n = 7), belden ze oud-stembureauleden die zich niet hadden aangemeld om alsnog stembureaulid te zijn (n = 4), werkten ze met langere shifts (n = 4), of verlaagden ze het aantal stembureauleden per stembureau (ze verspreidden de vrijwilligers meer over de bureaus) (n = 2). Eén gemeente deed een beroep op het reservebestand van een buurgemeente. Geen van de gemeenten heeft stembureaus moeten sluiten door de uitval van stembureauleden.

7.4 Algemene werving stembureauleden

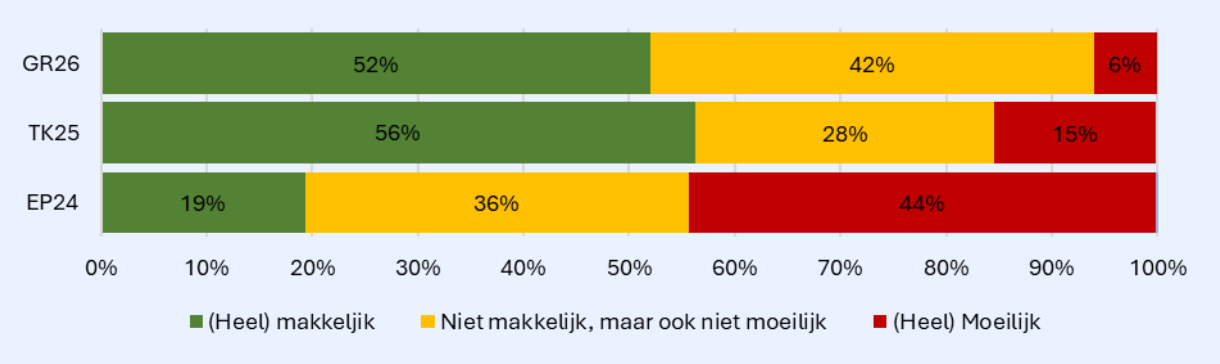
Hoe makkelijk of moeilijk gemeenten het vonden om voldoende stembureauleden ((plaatsvervangend) voorzitters, reguliere stembureauleden, tellers en reserve-stembureauleden) te werven, hing af van de functie. Gemeenten vonden het het moeilijkst om (plaatsvervangend) voorzitters te werven (47% vond dit (heel) moeilijk) en het makkelijkst om ‘reguliere’ stembureauleden te werven (81% vond dit (heel erg) makkelijk; zie figuur 7.4).

Figuur 7.4 – Geef per rol aan hoe moeilijk of makkelijk uw gemeente het vond om stembureauleden te werven

Gemiddeld gezien (op een schaal van 1 (heel erg makkelijk) tot en met 5 (heel erg moeilijk)) vonden gemeenten het tijdens GR26 even makkelijk of moeilijk om genoeg (reserve)stembureauleden te werven als tijdens TK25 (zie figuur 7.5). Tijdens GR26 vonden gemeenten het makkelijker om stembureauleden te werven dan tijdens EP24.[24]

Figuur 7.5 - Hoe makkelijk of moeilijk vond uw gemeente het om genoeg (reserve)stembureauleden te werven? Vergelijking GR26, TK25 en EP24[25]

[24] Tijdens GR26 werd niet algemeen uitgevraagd of hoe moeilijk of makkelijk gemeenten het vonden om genoeg stembureauleden te werven terwijl in TK25 en EP24 alleen een algemene uitvraag werd gedaan en niet specifiek per functie. Om de vergelijking met TK25 en EP24 te maken is daarom een gemiddelde score berekend voor GR26 op basis van alle specifieke functies. In GR22 werd deze vraag niet gesteld en is geen vergelijking mogelijk.
[25] Bij EP24 was de middelste antwoordoptie 'niet makkelijk, maar ook niet moeilijk'. Bij TK25 en GR22 was dit 'neutraal'.

7.4.1 Werving van specifieke functies

Werving van (plaats)vervangend voorzitters

Ongeveer de helft van de gemeenten (47%) vond het (heel) moeilijk om voldoende (plaatsvervangend) voorzitters te werven; 31% van de gemeenten vond dit (heel erg) makkelijk (zie figuur 7.4). Grote gemeenten vonden het vaker (heel) moeilijk (63%) dan middelgrote (50%) en kleine (28%) gemeenten.

Gemeenten die aangaven het (heel) moeilijk te vinden om (plaatsvervangend) voorzitters te werven (47%, n = 140) gaven aan dat dit voornamelijk kwam doordat mensen geen (plaatsvervangend) voorzitter willen zijn (81%, n = 114), er een vergrijzing is van het vrijwilligersbestand (53%, n = 74), mensen niet voldoende kennis of ervaring hebben om de functie uit te voeren (44%, n = 61), mensen het werk te zwaar vinden (27%, n = 38) en/of de vergoeding te laag vinden (11%, n = 15). Daarnaast gaf 7% (n = 10) van de gemeenten aan dat het dit jaar moeilijk was omdat er minder interesse is in een gemeenteraadsverkiezing dan bij een Tweede Kamerverkiezing. Een derde van de gemeenten (34%, n = 47) gaf ook aan dat er andere redenen waren. De meest genoemde andere reden was dat veel mensen die normaal worden ingezet als voorzitter nu zelf op de kandidatenlijst staan en dat mensen de verantwoordelijkheid van de functie te groot vinden.

Werving van stembureauleden

Gemeenten vonden het werven van ‘reguliere’ stembureauleden makkelijker dan het werven van (plaatsvervangend) voorzitters. Het merendeel van de gemeenten ervaarde het werven van voldoende stembureauleden als relatief eenvoudig. In totaal gaf 81% aan dat het (heel erg) makkelijk ging.
Er is geen significant verschil tussen gemeentegrootte, maar er zijn wel nuances zichtbaar: kleine (83%) en middelgrote gemeenten (81%) vonden het vaker (heel) makkelijk dan grote gemeenten (67%).[26]

4% van de gemeenten (n = 12) vond het wel moeilijk om voldoende ‘reguliere’ stembureauleden te werven. Zij gaven aan dat mensen de functie niet willen uitvoeren (n = 4), mensen het werk te zwaar vinden (n = 2), mensen de vergoeding te laag vinden (n = 2), mensen minder interesse hebben in een GR dan in TK (n = 3) en/of dat het lastig is door een vergrijzing is van het vrijwilligersbestand (n = 6). Daarnaast gaven nog 3 gemeenten aan dat het moeilijk was om genoeg stembureauleden te werven omdat er veel mensen die op de kandidatenlijst voor GR26 stonden normaal vrijwilliger zijn.

Werving van tellers

Een meerderheid van de gemeenten ervaarde het werven van voldoende tellers als relatief eenvoudig. In totaal gaf 61% aan dat het (heel erg) makkelijk ging. Er is geen significant verschil tussen gemeentegrootte, maar er zijn wel nuances zichtbaar: kleine (74%) gemeenten vonden het vaker (heel) makkelijk dan middelgrote (57%) en grote gemeenten (63%).[27]

[26] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.
[27] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

18% van de gemeenten (n = 50) vond het wel (heel) moeilijk om voldoende tellers te werven. Dit kwam voornamelijk omdat mensen de functie niet willen uitvoeren (n = 34), mensen de vergoeding te laag vinden (n = 15), er een vergrijzing is van het vrijwilligersbestand (n = 15), mensen GR minder interessant vinden dan TK (n = 9) en/of mensen het werk te zwaar vinden (n = 9). Daarnaast gaven nog 20 gemeenten aan dat er een andere reden was waarom het moeilijk was om genoeg stembureauleden te werven. De andere redenen die het vaakst naar voren kwamen waren dat mensen niet tot heel laat willen tellen en dat mensen liever stembureaulid willen zijn dan teller.

Werving van reserve-stembureauleden

Iets meer dan de helft van de gemeenten ervaarde het werven van voldoende reserve-stembureauleden als relatief eenvoudig (zie figuur 7.4). In totaal gaf 53% aan dat het werven zelf (heel erg) makkelijk ging. Er is geen significant verschil in gemeentegrootte, maar er zijn wel nuances zichtbaar: kleine (63%) gemeenten vonden het vaker (heel) makkelijk dan middelgrote (52%) en grote gemeenten (37%).[28]

22% van de gemeenten (n = 66) vond het wel (heel) moeilijk om voldoende reserve-stembureauleden te werven. Dit kwam voornamelijk omdat mensen niet weten waar ze aan toe zijn als ze reserve zijn (77%, n = 51). Ook willen mensen de functie niet willen uitvoeren (42%, n = 28), is er een vergrijzing van het vrijwilligersbestand (26%, n = 17), willen mensen zonder vergoeding geen reserve zijn (17%, n = 11), is er minder interesse in GR dan in TK (9%, n = 17) en mensen het werk te zwaar vinden (3%, n = 2).

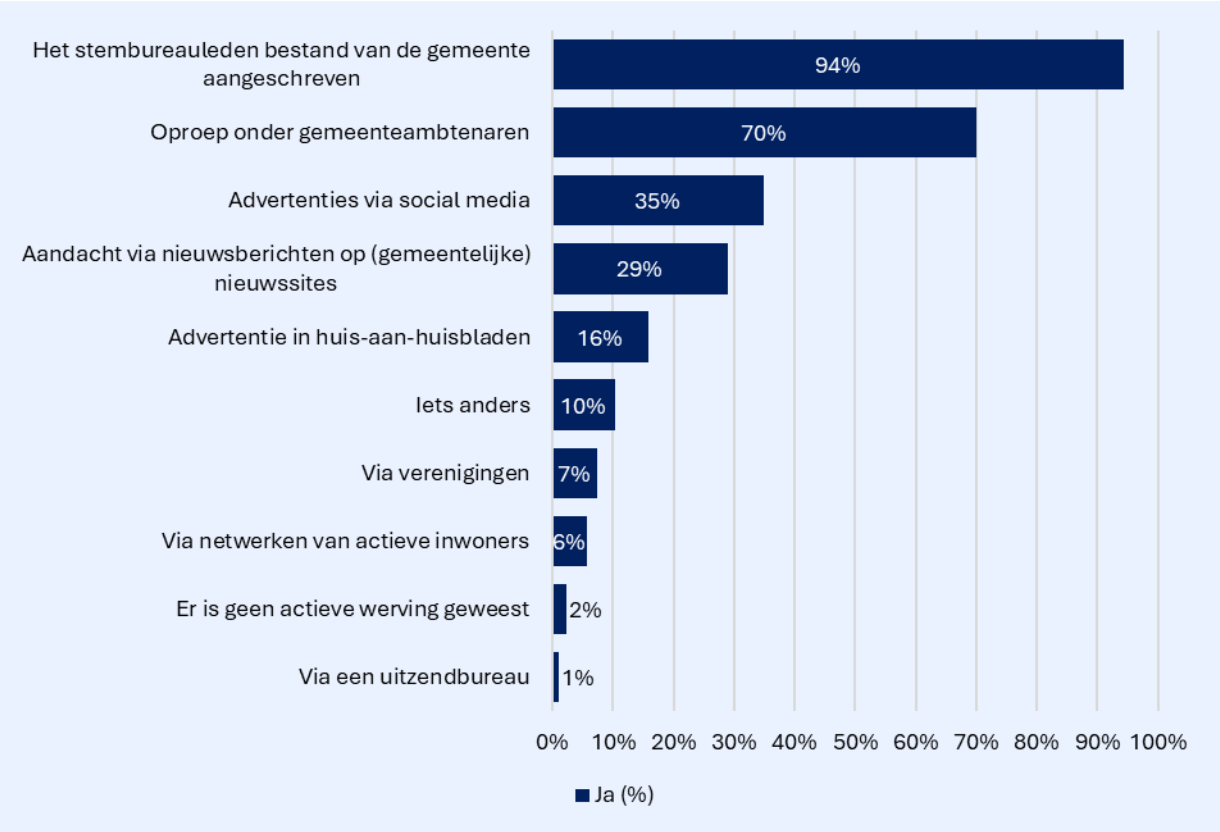
7.5 Wervingsstrategieën

Om voldoende stembureauleden te werven, hebben gemeenten verschillende strategieën toegepast. De meest gebruikte strategie was het aanschrijven van het bestaande stembureauledenbestand, wat door 94% van de gemeenten werd gedaan (zie figuur 7.6). Daarnaast deed 70% een oproep onder gemeenteambtenaren. 35% van de gemeenten plaatste advertenties op sociale media en bij 29% van de gemeenten werd aandacht gevraagd via gemeentelijke nieuwswebsites. Slechts 2% van de gemeenten gaf aan geen actieve werving te hebben gedaan.

Deze verhoudingen zijn grotendeels vergelijkbaar met eerdere verkiezingen (TK25 en EP24). Wel valt op dat tijdens EP24 relatief vaker gebruik werd gemaakt van aanvullende wervingskanalen. Zo werd toen vaker een beroep gedaan op gemeenteambtenaren (79%, tegenover 70% bij TK25 en GR26) en werd er meer geworven via sociale media (52%, versus 39% bij TK25 en 35% bij GR26). Ook communicatie via nieuwssites (44% bij EP24 tegenover 34% bij TK25 en 29% bij GR26) en huis-aan-huisbladen (29% bij EP24, tegenover 15–16% bij TK25 en GR26) kwamen toen vaker voor.

[28] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

Figuur 7.6 - Op welke manier heeft uw gemeente stembureauleden proberen te werven?

7.6 Vergoeding stembureauleden

Iedere gemeente bepaalt zelf of de stembureauleden een vergoeding krijgen voor hun werk en hoe hoog die is. De hoogte van de vergoeding van stembureauleden is niet wettelijk geregeld. De gemiddelde maximale vergoeding voor stembureauleden verschilt per functie en gemeentegrootte (zie tabel 7.7). Voor voorzitters lag de vergoeding gemiddeld op €204 per deelname, waarbij kleine gemeenten gemiddeld €172 betaalden, middelgrote gemeenten €210 en grote gemeenten €234. Plaatsvervangend voorzitters ontvingen gemiddeld €157, variërend van €146 in kleine gemeenten tot €177 in grote gemeenten. Voor reguliere stembureauleden bedroeg de gemiddelde vergoeding €169, met een spreiding van €146 in kleine gemeenten tot €180 in grote gemeenten. Tellers ontvingen gemiddeld €50, waarbij de vergoeding in kleine en middelgrote gemeenten lager lag (€49) dan in grote gemeenten (€56).

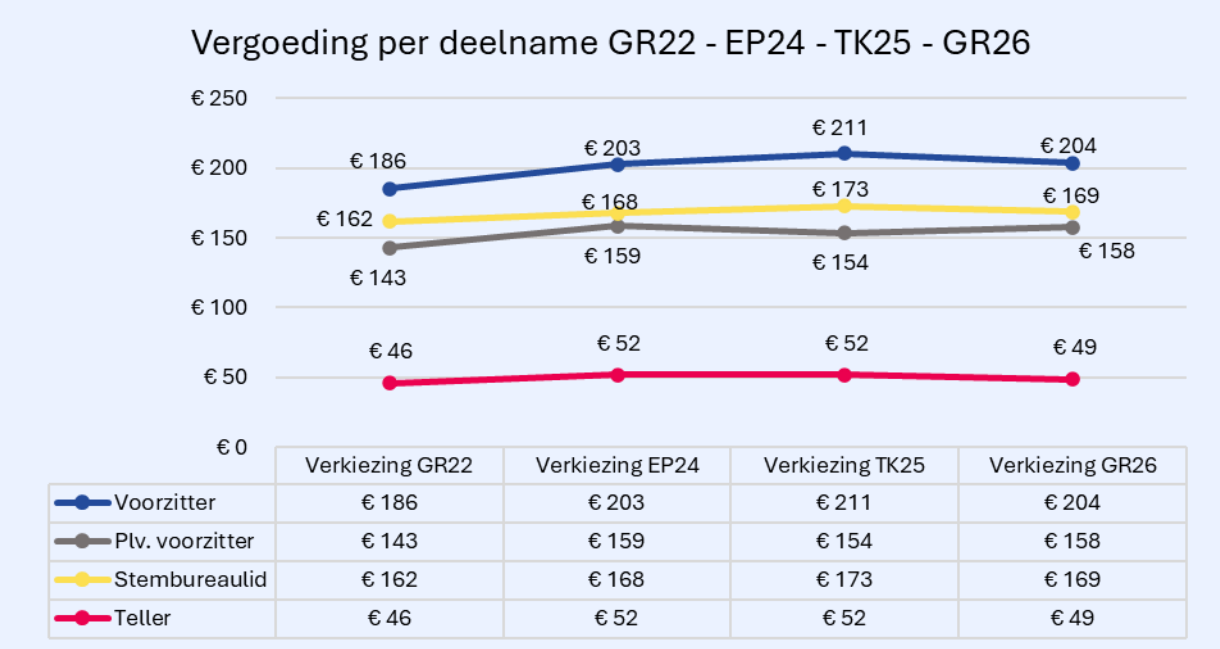
In totaal waren er 13 gemeenten die geen vergoeding (€0) gaven aan voorzitters, 51 gemeenten die geen vergoeding gaven aan plaatsvervangend voorzitters, 2 gemeenten die geen vergoeding gaven aan stembureauleden en 25 gemeenten die geen vergoeding gaven aan tellers. Dit waren voornamelijk gemeenten die alleen eigen ambtenaren van de gemeenten inzetten op het stembureau.

Tabel 7.7 - Hoe hoog was de maximale vergoeding voor stembureauleden in uw gemeente (per deelname)? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddelde hoogte van vergoeding (Gemiddelde vergoeding exclusief gemeenten die €0 gaven)			
Voorzitter	€172 (€184)	€210 (€219)	€234 (€234)	€204 (€213)
Plv. voorzitter	€146 (€172)	€158 (€194)	€177 (€199)	€157 (€190)
Stembureaulid	€146 (€151)	€174 (€174)	€180 (€180)	€169 (€170)
Teller	€49 (€54)	€49 (€53)	€56 (€63)	€50 (€54)

Deze vergoedingen waren ongeveer gelijk aan TK25, EP24 en GR22 (zie figuur 7.8).

Figuur 7.8 - Hoe hoog was de maximale vergoeding voor stembureauleden in uw gemeente (per deelname)? Vergelijking GR22 – TK25 – EP24 – GR26[29]

	Verkiezing GR22	Verkiezing EP24	Verkiezing TK25	Verkiezing GR26
Voorzitter	€ 186	€ 203	€ 211	€ 204
Plv. voorzitter	€ 143	€ 159	€ 154	€ 158
Stembureaulid	€ 162	€ 168	€ 173	€ 169
Teller	€ 46	€ 52	€ 52	€ 49

Vergoedingen voor ambtenaren van de eigen gemeentelijke organisatie

Soms zijn ambtenaren stembureaulid. Als zij dat in hun vrije tijd doen, hebben ze recht op dezelfde vergoeding als andere stembureauleden in de gemeente. Als ambtenaren stembureaulid onder werktijd zijn, kan de gemeente verschillende afspraken maken over een eventuele vergoeding of over het compenseren van de gemaakte uren.

Niet alle ambtenaren uit de eigen gemeente die als stembureaulid, (plaatsvervangend) voorzitter of teller hebben gewerkt, ontvingen dezelfde financiële vergoeding als burgers (zie tabel 7.9). Bijna de helft (47%) van de ambtenaren die als voorzitter optraden, kregen dezelfde financiële vergoeding als

[29] Deze toetsing vindt plaats voor gemeenten die in beide metingen dezelfde vragen hebben ingevuld. Hierdoor wijken gemiddelde bedragen iets af van de totale resultaten: er wordt een analyse gedraaid op een kleinere groep (alleen gemeenten die de vraag in beide metingen beantwoordden).

burgers. Bij plaatsvervangend voorzitters lag dit percentage iets lager, namelijk 42%. Bij reguliere stembureauleden was dit 45% en bij tellers was dit 41%. Dit betekent dat bijna de helft van de ambtenaren een financiële vergoeding ontving, terwijl de overige ambtenaren op een andere manier (of niet) werden gecompenseerd.

Een aanzienlijk deel van de ambtenaren kreeg geen financiële vergoeding, maar kon gebruikmaken van het principe 'tijd voor tijd', waarbij gewerkte uren konden worden gecompenseerd met vrije tijd. In de categorie voorzitters gold dit voor 38% van de ambtenaren, bij plaatsvervangend voorzitters was dit 36%, bij stembureauleden en tellers 38%.

In kleine gemeenten kregen ambtenaren minder vaak een financiële vergoeding en vaker compensatie in tijd, terwijl middelgrote en grote gemeenten relatief vaker een financiële vergoeding uitkeerden.

Tabel 7.9 - Was deze vergoeding ook beschikbaar voor ambtenaren van de eigen gemeentelijke organisatie die deze functie invullen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

		Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Voorzitter	Ja	35%	49%	59%	47%
	Nee	17%	9%	0%	10%
	Nee, wel tijd voor tijd	32%	39%	41%	38%
	N.v.t.	17%	3%	0%	5%
Plv. voorzitter	Ja	29%	44%	58%	42%
	Nee	15%	8%	0%	9%
	Nee, wel tijd voor tijd	31%	37%	35%	36%
	N.v.t.	25%	11%	8%	14%
Stembureaulid	Ja	30%	47%	59%	45%
	Nee	17%	11%	0%	11%
	Nee, wel tijd voor tijd	37%	38%	41%	38%
	N.v.t.	17%	4%	0%	6%
Teller	Ja	27%	44%	48%	41%
	Nee	12%	8%	4%	8%
	Nee, wel tijd voor tijd	38%	38%	37%	38%
	N.v.t.	23%	11%	11%	14%

Aanvullende of immateriële vergoedingen

Naast deze financiële vergoedingen boden veel gemeenten aanvullende of immateriële vergoedingen. Ruim de helft (60%) van de gemeenten verzorgde catering, terwijl 31% een maaltijdvergoeding gaf (zie tabel 7.10). Reiskostenvergoeding werd slechts door 6% van de gemeenten aangeboden. Daarnaast gaf 16% van de gemeenten een andere immateriële vergoeding, zoals een attentie of bedankje. Slechts 13% van de gemeenten bood geen enkele aanvullende vergoeding. Opvallend is dat grote (41%) en middelgrote (33%) gemeenten vaker een

maaltijdvergoeding boden dan kleine gemeenten (18%), terwijl catering juist vaker door kleine gemeenten werd verzorgd (70%) dan door grote gemeenten (19%).

Tabel 7.10 - Bood uw gemeente andere en/of immateriële vergoedingen aan de stembureauleden? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

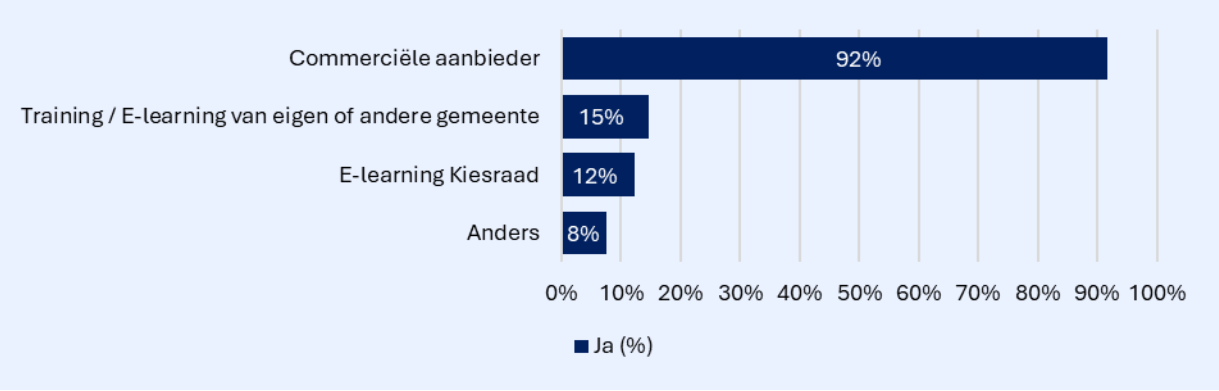
	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja, maaltijdvergoeding	18%	33%	41%	31%
Ja, catering verzorgd	70%	63%	19%	60%
Ja, reiskostenvergoeding	3%	6%	7%	6%
Ja, andere (immateriële) vergoeding	17%	13%	37%	16%
Nee, geen andere vergoeding	10%	13%	26%	13%

De mate waarin gemeenten andere (immateriële) vergoedingen aanboden aan stembureauleden is vergelijkbaar met TK25 en EP24.[30] Bij GR26 zorgden 60% van de gemeenten voor catering (TK25: 57%, EP24: 60%) en 31% bood een maaltijdvergoeding (TK25: 32%, EP24: 27%). Het percentage gemeenten die een reiskostenvergoeding boden bleef gelijk (GR26 en TK25: 6%).

7.7 Training stembureauleden[31]

Stembureauleden moeten over voldoende kennis en vaardigheden beschikken voor de verantwoordelijkheid die bij de functie past. Gemeenten kunnen verschillende trainingen en/of leveranciers inzetten om hun stembureauleden te trainen (zie figuur 7.11). Gemeenten konden hierbij meerdere opties aanvinken; de percentages tellen daarom niet op tot 100%. De meeste gemeenten (92%) maakten (onder andere) gebruik van een commerciële aanbieder (bijvoorbeeld KCM, SEP, TSA of VOX). Training / e-learning van de eigen of een andere gemeente werd door 15% van de gemeenten toegepast. De e-learning van de Kiesraad werd door 12% van de gemeenten gebruikt.

Figuur 7.11 – Hebt u een training gebruikt om trainingen voor (plaatsvervangend) voorzitters, stembureauleden en/of tellers te verzorgen?[32]

[30] Werd niet uitgevraagd in GR22, dus vergelijking niet mogelijk.
[31] Tijdens GR26 werden deze vragen anders gesteld dan in voorafgaande jaren en daarom kan niet op alle vlakken een vergelijking worden gemaakt. Waar dit wel mogelijk is wordt dit gedaan.
[32] Onder commerciële aanbieder staat het samengevoegde percentage van gemeenten die hebben aangegeven trainingen door KCM, SEP, TSA of VOX te hebben ingezet.

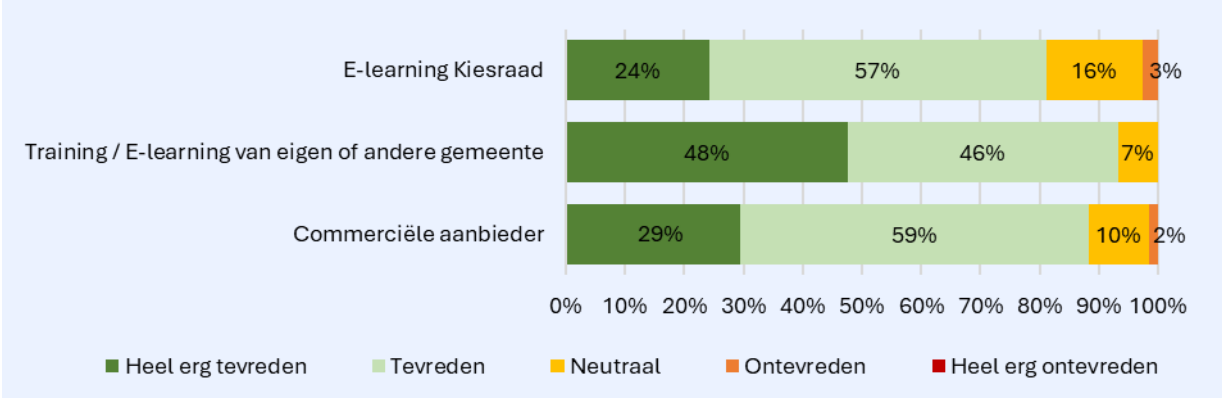
Grote (96%) en middelgrote (93%) gemeenten maakten relatief vaker gebruik van een commerciële aanbieder dan kleine gemeenten (87%). Ook maakten grote gemeenten relatief vaker gebruik van een e-learning van de eigen of een andere gemeente (22%) dan middelgrote (16%) en kleine (7%) gemeenten. Kleine gemeenten gebruikten relatief vaker de e-learning van de Kiesraad (18%) dan middelgrote (12%) en grote (4%) gemeenten.

Deze resultaten zijn vergelijkbaar met TK25. Ook toen gebruikte 92% van de gemeenten een commerciële aanbieder. Het percentage dat de e-learning van de Kiesraad gebruikte is vrijwel gelijk gebleven (11% bij TK25 ten opzichte van 12% bij GR26).

7.7.1 Tevredenheid met de mate waarin de training voorzitters, stembureauleden en/of tellers heeft voorbereid op werkzaamheden[33]

Gemeenten waren over het algemeen tevreden met de mate waarin de training de voorzitters, stembureauleden en/of tellers heeft voorbereid op de werkzaamheden op het stembureau (zie figuur 7.12). Van de gemeenten die gebruik maakten van een commerciële aanbieder was 88% (heel erg) tevreden, van de gemeenten die gebruik maakten van de training van de Kiesraad was dit 81% en van gemeenten die gebruik maakten van een training of e-learning van eigen of andere gemeente was dit 93%.

Figuur 7.12 – Hoe ontevreden of tevreden bent u met de mate waarin de training voorzitters, stembureauleden en/of tellers heeft voorbereid op de werkzaamheden?

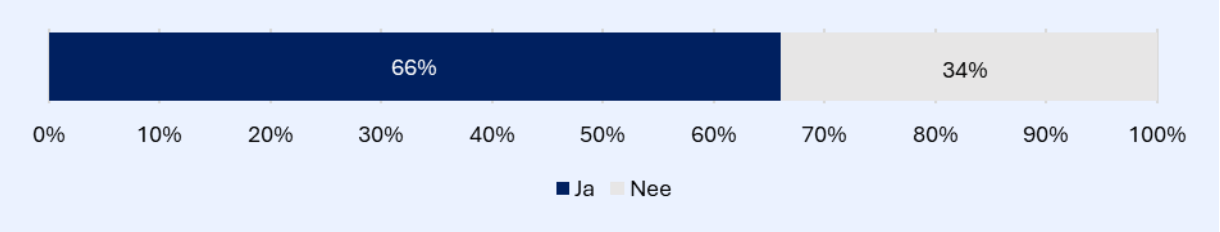
7.8 Digitale ondersteuning

Gemeenten konden tijdens de verkiezingen digitale ondersteuning gebruiken om de voorlopige uitslag door te geven, om de aanwezigheid van stembureauleden te registreren, om te communiceren met de (gemeentelijke) verkiezingsorganisatie en om live de opkomstcijfers in te zien. Ook konden gemeenten digitale ondersteuning gebruiken als instructie bij het uitvoeren van de werkzaamheden (door middel van checklists). Twee derde van de gemeenten maakten op de verkiezingsdag gebruik van digitale ondersteuning (zie figuur 7.13).

[33] Deze vragen werden tijdens GR26 voor het eerst gesteld, daarom is vergelijking met eerdere verkiezingen niet mogelijk.

Dit cijfer is iets hoger dan tijdens TK25 en EP24 (toen gebruikten respectievelijk 59% en 57% digitale ondersteuning). Grote (74%) en middelgrote (71%) gemeenten maakten relatief vaker gebruik van digitale ondersteuning dan kleinere gemeenten (45%).

Figuur 7.13 - Hebben de stembureaus in uw gemeente gebruik gemaakt van digitale ondersteuning bij hun werkzaamheden op de verkiezingsdag (app op het stembureau)?

7.9 Duur telwerkzaamheden

Na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur begonnen de stembureauleden met het handmatig tellen van de stemmen. Het grootste deel van gemeenten heeft het tellen van de stemmen afgerond op woensdag 18 maart voor middernacht (71%[34]). 20% van de gemeenten rondde het tellen af tussen middernacht en 1 uur 's nachts. De overige gemeenten hadden langer nodig.

Tabel 7.14 - Wanneer was de laatste telling van stemmen in de stembureaus afgerond? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

	Totaal	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO
Woensdag						
23.59 of eerder	71%	87%	68%	52%	53%	84%
Nacht (woensdag op donderdag)						
00.00 – 00.30	15%	10%	17%	15%	27%	6%
00.31 – 01.00	5%	0%	6%	4%	9%	1%
01.01 – 01.30	4%	0%	5%	7%	7%	2%
01.31 – 02.00	2%	0%	1%	7%	2%	1%
02.01 – 08.00	1%	0%	0%	11%	2%	1%
Donderdag						
Overdag (na 08.00)	3%	3%	3%	4%	0%	5%[35]

Kleine en middelgrote gemeenten rondden het tellen overwegend voor middernacht af (respectievelijk 87% en 68%). Grote gemeenten deden over het algemeen langer over het tellen; 52% was voor middernacht klaar. De meeste CSO-gemeenten hebben het tellen op het stembureau op woensdagavond al afgerond (84%), van de DSO-gemeenten rondde 53% het tellen af voor middernacht. 20% van de DSO-gemeenten was na 00.30 uur klaar met tellen, tegenover 10% van de CSO-gemeenten.

[34] Enkele gemeenten hadden aangegeven op woensdag het tellen te hebben afgerond, echter gaven zij een tijdstip aan van twaalf uur 's nachts of later (in de ochtend). Voor deze gemeenten is het antwoord gewijzigd naar donderdag.
[35] Mogelijk doelden deze gemeenten, ondanks de instructies in de vragenlijst, op de GSB-telling.

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 was 54%. Dit is een stuk lager dan de opkomst bij TK25 (78%), maar wel iets hoger dan bij EP24 (46%) en iets hoger dan tijdens GR22 (51%). Dit verklaart waarschijnlijk waarom bij TK25 het percentage dat het tellen van de stemmen voor middernacht afrondde op de dag van stemming een stuk lager ligt (26%) en het percentage bij EP24 (69%) vergelijkbaar is met het GR26 resultaat.

8 Samenstelling van het centraal stembureau

In elke gemeente wordt voor de gemeenteraadsverkiezing een centraal stembureau ingesteld. Het centraal stembureau is verantwoordelijk voor de registratie van namen (aanduidingen) van politieke partijen, het in ontvangst nemen van kandidatenlijsten, de beoordeling van de geldigheid van de kandidatenlijsten en de vaststelling van de daarop voorkomende kandidaten, de nummering van de kandidatenlijsten en het vaststellen van de verkiezingsuitslag.

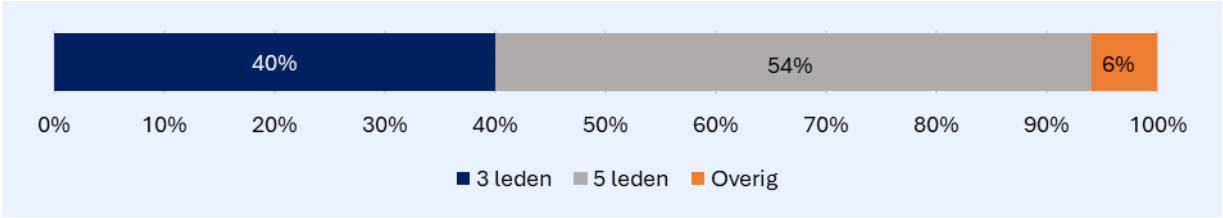
8.1 Belangrijkste uitkomsten

- In 40% van de gemeenten bestond het centraal stembureau uit 3 leden, in 54% bestond het uit 5 leden. 6% van de gemeenten gaf een ander aantal aan.
- In de samenstelling worden voornamelijk ambtenaren ingezet, met name vanuit andere gemeentelijke afdelingen en vaak op aanwijzing van het college van B&W. Vrijwilligers en externe leden spelen een kleinere rol.
- Kleinere gemeenten maken relatief vaker gebruik van vrijwillige ambtenaren van burgerzaken, terwijl grotere gemeenten vaker ook burgers betrekken bij het centraal stembureau.

8.2 Aantal leden centraal stembureau

Het centraal stembureau bestaat (exclusief plaatsvervangende leden) uit 3 of 5 leden, dit is een vereiste vanuit de Kieswet (artikel E 19). In 40% van de gemeenten bestond het centraal stembureau uit 3 leden, bij 54% bestond het uit 5 leden (zie figuur 8.1). 6% van de gemeenten gaf een ander aantal aan, bijvoorbeeld 4 leden (n = 4), 6 leden (n = 4), 7 leden (n = 6) of 8 leden (n = 3).

Figuur 8.1 – Hoeveel leden (exclusief plaatsvervangende leden) voor het centraal stembureau zijn er in uw gemeente benoemd?

In kleine gemeenten had de helft van de centrale stembureaus 3 leden (47%) en de andere helft 5 leden (47%); 7% gaf een ander aantal aan. In middelgrote gemeenten had 41% van de centrale stembureaus 3 leden en 54% 5 leden; 5% gaf een ander aantal aan. In grote gemeenten had 19% van de centrale stembureaus 3 leden en 74% 5 leden; 7% gaf een ander aantal aan.[36]

[36] Alle vragen in dit hoofdstuk werden in GR26 voor het eerst uitgevraagd en daarom kan geen vergelijking worden gemaakt met GR22.

8.3 Wie zijn de leden van het centraal stembureau?

De burgemeester van de gemeente waar het centraal stembureau is gevestigd, is voorzitter van het centraal stembureau. De andere leden worden benoemd en ontslagen door het college van burgemeester en wethouders. De leden worden voor vier jaren benoemd.

Gemeenten konden uit meerdere groepen leden van het centraal stembureau benoemen.[37] Het vaakst gaven gemeenten aan dat zij als leden van het centraal stembureau ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeente die zijn aangewezen door of namens het college van B&W benoemd hadden (46%), gevolgd door ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeente die zich vrijwillig hebben aangemeld (32%), ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zijn aangewezen door of namens het college van B&W (26%) en ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hebben aangemeld (23%). Slechts enkele gemeenten benoemden burgers (8%) en/of wethouders (1%). De categorie 'anders' kwam bij 16% van de gemeenten voor; ze noemden voornamelijk de gemeentesecretaris, notarissen en oud-ambtenaren.

Tabel 8.2 Wie heeft u als leden van het centraal stembureau benoemd? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hebben aangemeld (en vervolgens zijn aangewezen)	30%	22%	19%	23%
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	23%	26%	26%	26%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten die zich vrijwillig hebben aangemeld	27%	34%	26%	32%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	42%	47%	41%	46%
Andere burgers	2%	7%	26%	8%
Wethouders	5%	1%	0%	1%
Anders	10%	15%	33%	16%

Kleine gemeenten noemden relatief vaak ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig aanmeldden (30%) in vergelijking met grote gemeenten (19%). Grote gemeenten benoemden vaker burgers (26%) dan middelgrote (7%) en kleine gemeenten (2%).

[37] De genoemde percentages geven aan welk percentage van de gemeenten aangeeft dat er leden uit een bepaalde groep in hun samenstelling zitten en **niet** hoeveel % van de leden van het centrale stembureau uit een bepaalde groep bestaat.

9 Registratieverzoeken en kandidaatstelling

Politieke partijen die willen deelnemen aan de gemeenteraadsverkiezing moeten zich registreren bij het centraal stembureau. Deze registratie betreft de naam waarmee de partij op het stembiljet verschijnt, de zogenoemde aanduiding, die kiezers helpt de kandidatenlijst te herkennen. Het centraal stembureau beoordeelt alleen de aanduiding, en niet de inhoud van het programma of de activiteiten van de partij. Bestaande partijen die al eerder onder dezelfde naam bij het gemeentelijk centraal stembureau zijn geregistreerd hoeven dit niet opnieuw te doen, tenzij zij onder een andere naam willen deelnemen.

9.1 Belangrijkste uitkomsten

- In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026 ontving 63% van de gemeenten ten minste één registratieverzoek. Het merendeel van de gemeenten die registratieverzoeken ontvingen wees geen enkele aanvraag af (90%).
- Het gemeentelijk stembureau was bij de meeste gemeenten (88%) voldoende voorbereid op de werkzaamheden voor de registratie van nieuwe politieke partijen. 74% van de gemeenten vond dat politieke partijen voldoende waren voorbereid op het indienen van registratieverzoeken.
- Bijna alle gemeenten (>99%) faciliteerden een voorinlevering van kandidatenlijsten. Gemiddeld faciliteerden gemeenten 5,5 dagen voorinlevering.
- Op de dag van kandidaatstelling dienden gemiddeld 8,6 politieke partijen een kandidatenlijst in bij het centraal stembureau. In kleine gemeenten ging het gemiddeld om 5,7 partijen, in middelgrote gemeenten om 8,5 en in grote gemeenten om 15,5 partijen.
- 92% van de gemeenten vond dat het centraal stembureau voldoende was voorbereid op de werkzaamheden voor de kandidaatstelling.
- Bijna alle gemeenten (91%) maakten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen gebruik van de mappenmethode.

9.2 Aantal registratieverzoeken

In de aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026 ontving 63% van de gemeenten ten minste één registratieverzoek; 37% van de gemeenten ontving geen verzoeken (zie tabel 9.1). Grote gemeenten ontvingen vaker registratieverzoeken (85%) dan middelgrote (64%) en kleine (48%) gemeenten.

Gemeenten die registratieverzoeken ontvingen kregen gemiddeld 2,3 verzoeken. Daarbij ontvingen kleine gemeenten gemiddeld 1,7 verzoeken, middelgrote gemeenten 2,1 en grote gemeenten gemiddeld 4,1 verzoeken.

Tabel 9.1 – Hoeveel registratieverzoeken heeft het centraal stembureau ontvangen in aanloop naar GR26? (uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
0 registratieverzoeken	52%	36%	15%	37%
Minstens 1 registratieverzoek (gemiddeld aantal registratieverzoeken)	48% (1,7)	64% (2,1)	85% (4,1)	66% (2,3)

9.3 Afwijzingen van registratieverzoeken

Het merendeel van de gemeenten die registratieverzoeken ontvingen wees geen enkele aanvraag af (90%; zie tabel 9.2). In 10% van de gemeenten werd één of meerdere verzoeken afgewezen, wat duidelijk vaker voorkwam bij grote gemeenten (44%) dan bij middelgrote (6%) en kleine gemeenten (3%). Van alle gemeenten wees 8% (n = 15) één verzoek af, 2% (n = 3) twee verzoeken en 1% (n = 1) vijf verzoeken.

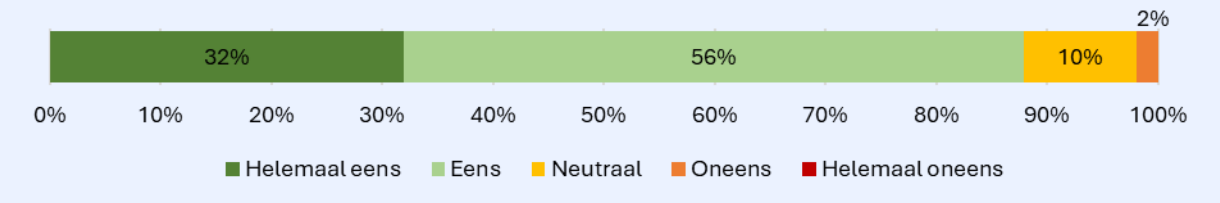
Tabel 9.2 – Hoeveel van deze registratieverzoeken heeft het centraal stembureau afgewezen? (uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
0 registratieverzoeken afgewezen	97%	94%	57%	90%
Minstens 1 registratieverzoek afgewezen	3%	6%	44%	10%
1 verzoek afgewezen	0%	5% (n = 7)	35% (n = 8)	8% (n = 15)
2 verzoeken afgewezen	3% (n = 1)	0%	9% (n = 2)	2% (n = 3)
5 verzoeken afgewezen	0%	1% (n = 1)	0%	1% (n = 1)

9.4 Registratie van nieuwe politieke partijen

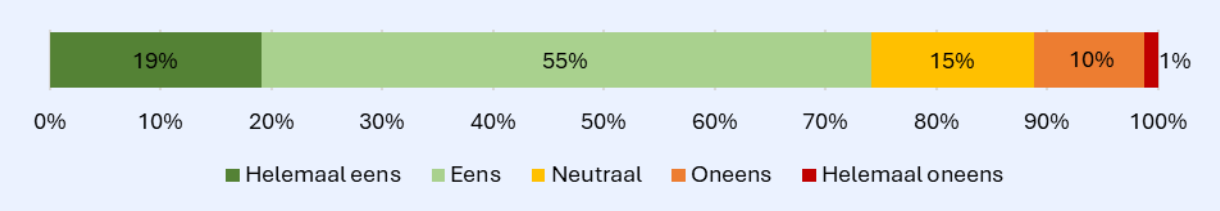
Het centraal stembureau was bij de meeste gemeenten voldoende voorbereid op de werkzaamheden voor de registratie van nieuwe politieke partijen (zie figuur 9.3). In totaal gaf 88% van de gemeente aan dat het centraal stembureau goed was voorbereid. 10% van de gemeenten was neutraal en in 2% van de gemeenten (dit waren kleine en middelgrote gemeenten) was het centraal stembureau niet voldoende voorbereid op de registratie van nieuwe politieke partijen.

Figuur 9.3 – Het centraal stembureau was voldoende voorbereid op de werkzaamheden voor de registratie van nieuwe politieke partijen.

Gemeenten werd ook gevraagd of politieke partijen voldoende waren voorbereid op het indienen van registratieverzoeken. 74% van de gemeenten vond dat politieke partijen voldoende waren voorbereid op het indienen van registratieverzoeken (zie figuur 9.4); 15% van de gemeenten was neutraal en 11% van de gemeenten vond dat politieke partijen niet voldoende waren voorbereid.

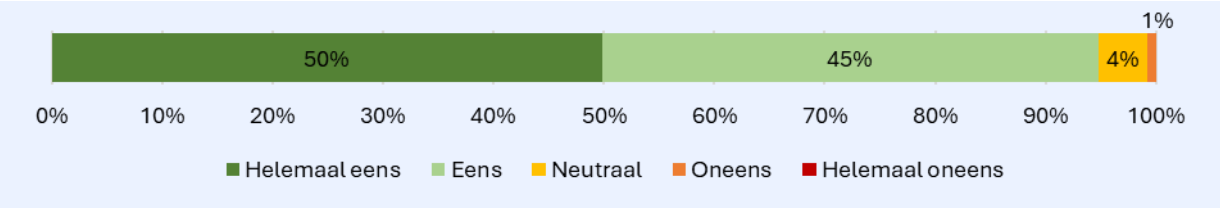
Figuur 9.4 – Politieke partijen waren voldoende voorbereid op het indienen van registratieverzoeken.

9.4.1 Hulpmiddelen bij registratie van nieuwe politieke partijen

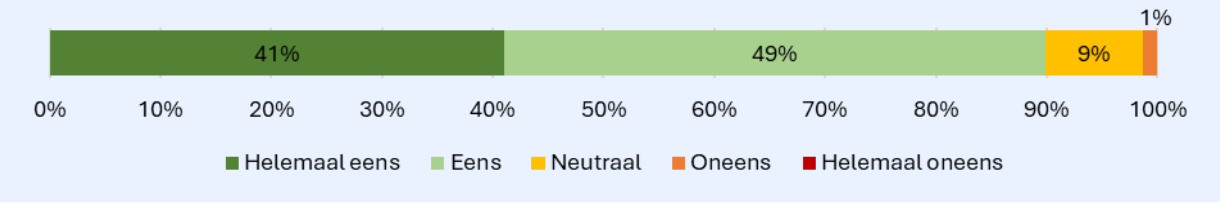
De Kiesraad had een instructieboekje gemaakt voor gemeenten over de registratie van politieke partijen. Gemeenten vonden dit instructieboekje behulpzaam bij de uitvoering van de taken (zie figuur 9.5): 95% van de gemeenten vond het instructieboekje behulpzaam, 4% van de gemeenten was neutraal en 1% van de gemeenten (n = 2) vond het boekje niet behulpzaam.

Figuur 9.5 – Het instructieboekje voor gemeenten over de registratie van politieke partijen van de Kiesraad was behulpzaam bij de uitvoering van deze taken.

De Kiesraad had ook een handleiding ‘registratie partijnaam voor politieke partijen’ gemaakt voor politieke partijen om ze voor te bereiden op het indienen van registratieverzoeken. Gemeenten gaven aan dat deze handleiding behulpzaam is geweest voor politieke partijen (zie figuur 9.6): 90% van de gemeenten vond de handleiding behulpzaam, 9% was neutraal en 1% (n = 3) vond de handleiding niet behulpzaam.

Figuur 9.6 – De handleiding registratie partijnaam voor politieke partijen van de Kiesraad was behulpzaam voor de voorbereiding van politieke partijen op het indienen van registratieverzoeken.

9.5 Voorinlevering van kandidatenlijsten

Zodra de registraties van politieke partijen zijn afgerond, kunnen gemeenten afspraken maken met politieke partijen over het tijdstip waarop ze op de dag van kandidaatstelling de kandidatenlijsten en documenten komen inleveren. De Kiesraad adviseert daarnaast om een voorinlevering te organiseren.

Bijna alle gemeenten (>99%) hebben een voorinlevering van kandidatenlijsten gefaciliteerd (zie tabel 9.7). Gemiddeld hebben gemeenten 5,5 dagen voorinlevering gefaciliteerd, dit was langer bij grote gemeenten (gemiddeld 7,3 dagen) dan bij middelgrote (5,5 dagen) en kleine (4,8) gemeenten.

Gemiddeld maakten 8,5 politieke partijen gebruik van de voorinlevering. Dit was meer bij grote gemeenten (15,5 politieke partijen) dan bij kleine (5,7 partijen) en middelgrote (7,3 partijen) gemeenten.

Tabel 9.7 – Heeft uw gemeente de mogelijkheid van voorinlevering van kandidatenlijsten gefaciliteerd? (uitgesplitst naar gemeentegrootte).

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Nee	2% (n = 1)	0%	0%	<1%
Ja	98%	100%	100%	>99%
→ Hoeveel dagen heeft de gemeente voorinlevering van kandidatenlijsten gefaciliteerd? (gemiddeld aantal dagen)	4,8	5,5	7,3	5,5
→ Hoeveel politieke partijen hebben gebruikt gemaakt van de mogelijkheid van voorinlevering? (gemiddeld aantal partijen)	5,7	8,4	15,5	8,5

9.6 Dag van kandidaatsstelling

De dag van kandidaatstelling is de wettelijk vastgestelde dag waarop politieke partijen hun kandidatenlijsten officieel indienen bij het centraal stembureau voor een verkiezing. Op deze dag controleert het centraal stembureau of de ingeleverde kandidatenlijsten en bijbehorende stukken (zoals instemmingsverklaringen en ondersteuningsverklaringen) voldoen aan de eisen van de Kieswet; alleen correct ingediende en geldige lijsten kunnen deelnemen aan de verkiezing.

9.6.1 Ingediende kandidatenlijsten

Op de dag van kandidaatstelling dienden gemiddeld 8,6 politieke partijen een kandidatenlijst in bij het centraal stembureau (zie tabel 9.8). In kleine gemeenten ging het gemiddeld om 5,7 partijen, in middelgrote gemeenten om 8,5 en in grote gemeenten om 15,5 partijen. Het aantal partijen dat wel van plan was een kandidatenlijst in te leveren maar dit uiteindelijk niet deed, was in alle gemeenten laag en vergelijkbaar (gemiddeld 0,5 partij). Relatief weinig partijen dienden hun kandidatenlijst in zonder gebruik te maken van OSV2020-PP, de door de Kiesraad ontwikkelde ondersteunende software voor politieke partijen bij het digitaal voorbereiden en aanleveren van kandidatenlijsten; dit betrof gemiddeld 1,8 partijen.

Een verzuimbrief wordt door het centraal stembureau gestuurd wanneer bij de ingediende kandidatenlijst onvolkomenheden of ontbrekende stukken worden geconstateerd die binnen een wettelijke hersteltermijn kunnen worden aangevuld. Het aantal politieke partijen dat een verzuimbrief ontving verschilde naar gemeentegrootte. In kleine gemeenten ontvingen gemiddeld 0,3 partijen een verzuimbrief (gemiddeld 5%), in middelgrote gemeenten 0,8 (gemiddeld 9%) en in grote gemeenten gemiddeld 2,7 partijen (gemiddeld 17%). Ondanks deze verzuimen nam vrijwel hetzelfde aantal partijen, na herstel van het verzuim, uiteindelijk deel aan de verkiezingen als het aantal ingediende kandidatenlijsten: gemiddeld 8,6 partijen, met 5,7 in kleine gemeenten, 8,5 in middelgrote en 15,8 in grote gemeenten.

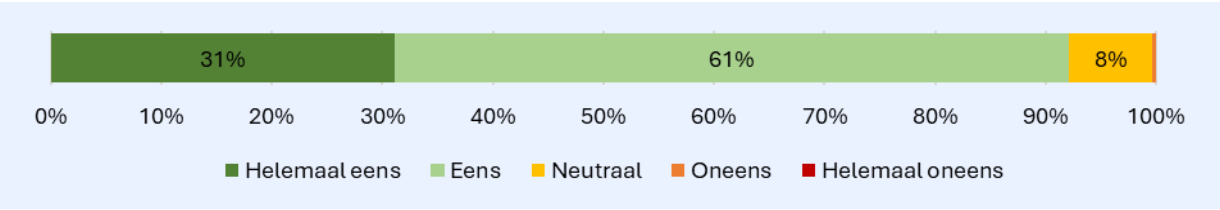
Tabel 9.8 – Vragen over de dag van kandidaatstelling (uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal politieke partijen			
Hoeveel politieke partijen hebben een kandidatenlijst ingeleverd op de dag van de kandidaatsstelling?	5,7	8,5	15,9	8,6
Hoeveel politieke partijen waren van plan een kandidatenlijst in te leveren maar hebben dat toch niet gedaan?	0,6	0,5	0,5	0,5
Hoeveel politieke partijen hebben geen OSV2020-PP gebruikt bij het indienen van de kandidatenlijst?	1,4	1,8	2,2	1,8
Hoeveel politieke partijen hebben een verzuimbrief ontvangen?	0,3	0,8	2,7	0,8
Hoeveel politieke partijen hebben uiteindelijk met een kandidatenlijst meegedaan aan de verkiezing?	5,7	8,5	15,8	8,6

9.6.2 Werkzaamheden tijdens de kandidaatsstelling

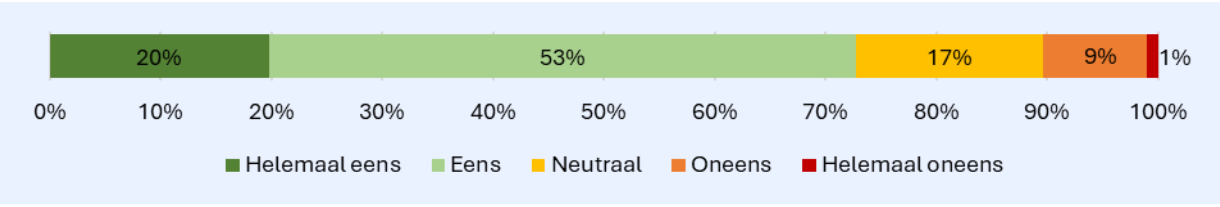
Gemeenten vonden over het algemeen dat het centraal stembureau voldoende was voorbereid op de werkzaamheden voor de kandidaatstelling (zie figuur 9.9): 92% vond dat het centraal stembureau voldoende was voorbereid en 8% van de gemeenten was neutraal. Er zijn hierbij geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

Figuur 9.9 – Het centraal stembureau was voldoende voorbereid op de werkzaamheden kandidaatsstelling.

Gemeenten werd ook gevraagd of politieke partijen voldoende waren voorbereid op het indienen van kandidatenlijsten. 73% van de gemeenten vond dat politieke partijen voldoende waren voorbereid op het indienen van kandidatenlijsten, 17% was neutraal en 10% vond dat politieke partijen niet voldoende waren voorbereid (zie figuur 9.10). Er waren hierbij geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

Figuur 9.10 – Politieke partijen waren voldoende voorbereid op het indienen van kandidatenlijsten.

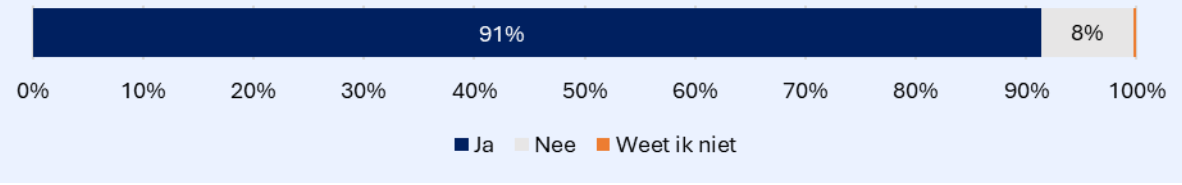

9.7 De mappenmethode

De mappenmethode is een door de Kiesraad aangeraden werkwijze die het centraal stembureau kan gebruiken om de kandidaatstelling overzichtelijk, controleerbaar en transparant te organiseren. Bij de mappenmethode worden per kandidatenlijst alle documenten overzichtelijk in één (fysieke) map geordend.

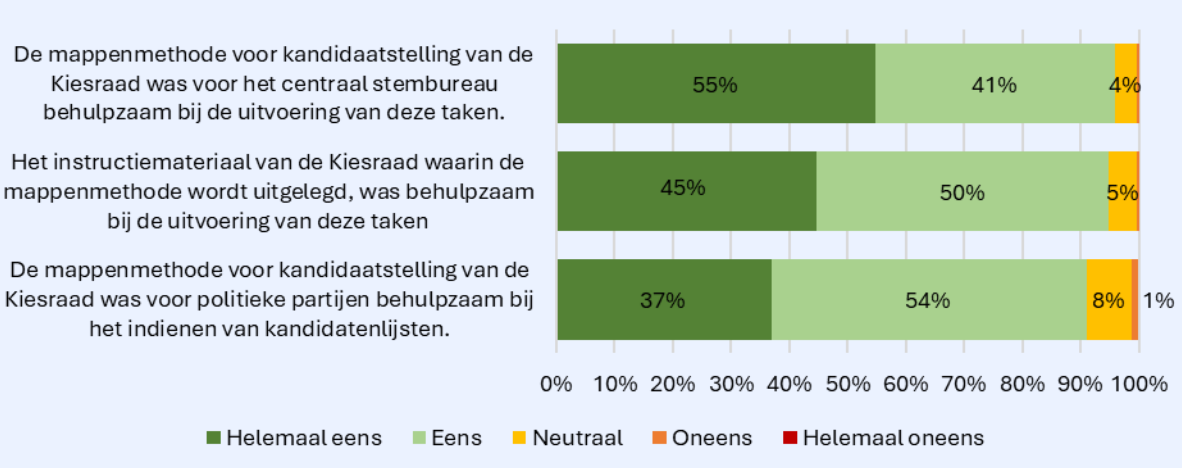
Bijna alle gemeenten (91%) maakten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen gebruik van de mappenmethode (zie figuur 9.11). 8% van de gemeenten maakte hier geen gebruik van. Er waren geen verschillen op basis van gemeentegrootte.

Figuur 9.11 – Heeft u voor de kandidaatstelling gebruik gemaakt van de mappenmethode van de Kiesraad?

De meeste gemeenten vonden de mappenmethode behulpzaam bij het uitvoeren van de taken (96%; zie figuur 9.12). De overige 4% van de gemeenten was neutraal; geen van de gemeenten vond de mappenmethode niet behulpzaam. Ook het instructiemateriaal van de Kiesraad waarin de mappenmethode wordt uitgelegd, vonden de gemeenten behulpzaam (95%). 5% van de gemeenten vond deze neutraal en 1 gemeente (<1%) vond het instructiemateriaal niet behulpzaam. Gemeenten vonden de mappenmethode ook behulpzaam voor politieke partijen wanneer zij hun kandidatenlijsten indienden (91%). 8% was neutraal en 1% (n = 3) van de gemeenten vond de mappenmethode niet behulpzaam voor politieke partijen.

Figuur 9.12 – Vragen over de mappenmethode

10 Stempassen

Dit hoofdstuk gaat over de selectie van kiesgerechtigden, de bezorging van stempassen, en de aanvragen voor volmachten. Daarnaast wordt beschreven of er signalen waren van het ronselen van volmachten.

10.1 Belangrijkste uitkomsten

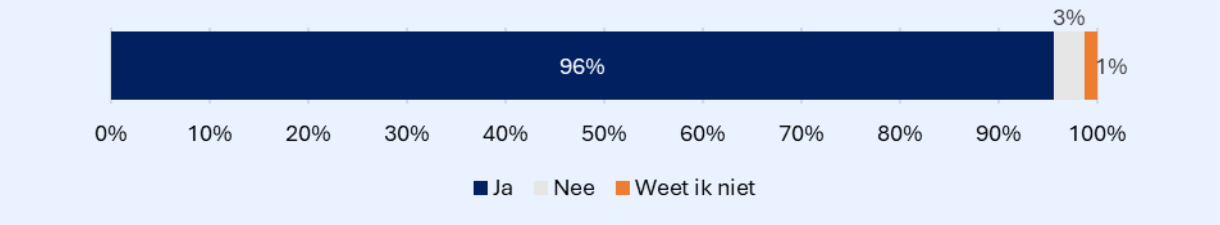
- Vrijwel alle gemeenten hebben de bestanden voor het drukken van de stempassen gecontroleerd op de juiste kiesgerechtigden.
- Bij ongeveer de helft van de gemeenten werden stempassen niet of verkeerd bezorgd: een daling ten opzichte van TK25 (61%). Ruim een kwart van de gemeenten spreekt over klachten van kiezers die onterecht geen stempas hadden ontvangen.
- Tijdens de GR26 werden gemiddeld meer ongeldig verklaarde stempassen in het register van ongeldig verklaarde stempassen (ROS) geregistreerd (166) dan tijdens GR22 (100).
- Gemeenten ontvingen gemiddeld 38 aanvragen voor schriftelijke volmachten voorafgaand aan de GR26. 19% van de gemeenten kreeg te maken met meldingen van kiezers bij wie vervangende stempassen of schriftelijke volmachten niet (tijdig) werden bezorgd.
- Zes van de gemeenten die hebben deelgenomen gaven aan dat ze tijdens de GR26 signalen hebben opgevangen van het ronselen van volmachten. Geen van de gemeenten deed aangifte: omdat er concreet bewijs ontbrak, de signalen niet leidden tot een persoon en het geen invloed had op de zetelverdeling.

10.2 Selectie kiesgerechtigden

Mensen van 18 jaar en ouder die in de gemeente wonen en niet zijn uitgesloten van het kiesrecht mogen stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het hebben van de Nederlandse nationaliteit is geen vereiste voor het stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen: ook niet-Nederlanders uit de EU en niet-Nederlanders van buiten de EU die ten minste 5 jaar onafgebroken legaal in Nederland wonen mogen in hun eigen gemeente stemmen.

De bestanden voor het drukken van stempassen, werden in bijna alle gevallen eerst door de gemeenten gecontroleerd om te zien of de juiste kiesgerechtigden waren geselecteerd (96%). De overige gemeenten gaven aan dat dit niet is gebeurd (3%) of dat ze niet wisten of de bestanden van tevoren zijn gecontroleerd (1%; zie figuur 10.1).

Figuur 10.1 - Heeft u voordat u het bestand aanleverde bij de drukker, gecontroleerd of de juiste kiesgerechtigde personen geselecteerd zijn?

De meest genoemde reden waarom gemeenten een bestand niet controleerden is dat ze erop vertrouwden dat de leverancier de juiste selectie had gemaakt. Enkele gemeenten gaven aan niet te weten hoe ze (eenvoudig) konden controleren of het de juiste kiesgerechtigden betrof.

10.3 Bezorging stempassen

Ruim de helft van de gemeenten gaf aan dat het voorkwam dat stempassen niet of op het verkeerde adres werden bezorgd (52%; zie tabel 10.2). Er zijn geen significante verschillen naar gemeentegrootte. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2022 (GR22) gaf 59% van de gemeenten aan dat stempassen niet of verkeerd waren bezorgd. Destijds kon men niet aangeven het niet te weten; dit kan de resultaten vertekenen.

Ten opzichte van TK25 (61%) kwam het bij GR26 minder vaak voor dat stempassen verkeerd of niet werden bezorgd. Tijdens EP24 gaf 65% van de gemeenten aan dat er sprake was van verkeerde bezorging van stempassen.

Tabel 10.2 - Is het in uw gemeente voorgekomen dat er stempassen niet of op het verkeerde adres zijn bezorgd? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	55%	52%	48%	52%
Nee	27%	33%	33%	32%
Weet ik niet	18%	15%	19%	16%

Bij de gemeenten die aangaven dat er sprake was van dergelijke gevallen werden gemiddeld 64 stempassen niet of verkeerd bezorgd (gemiddeld ca. 0,15% van de uitgegeven stempassen in die gemeenten).[38] De gemiddelden lopen uiteen van 11 verkeerde of ontbrekende stempassen bij kleine gemeenten tot aan gemiddeld 35 foutief of niet bezorgde stempassen bij middelgrote gemeenten en gemiddeld 510 bij grote gemeenten. In deze laatste categorie gaf één gemeente aan dat 3.000 stempassen niet of verkeerd werden bezorgd.

[38] Geschat percentage op basis van aantal totaal kiesgerechtigden bij GR26 (14.244.433) en het aantal gemeenten (340): gemiddeld 41.895 stemgerechtigden per gemeente. Bron: https://verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR20260318

Los van postbezorging heeft 26% van de gemeenten klachten gehad van burgers die geen stempas hadden ontvangen terwijl ze wel kiesgerechtigd waren (zie tabel 10.3). Gemeenten zullen naar aanleiding van deze meldingen actie hebben ondernomen en deze burgers alsnog een stempas hebben gestuurd.
Het kwam niet vaak voor dat gemeenten klachten kregen van burgers die *niet* kiesgerechtigd waren en toch een stempas ontvingen: 2% van de gemeenten geeft aan dat hier sprake van was. Het is mogelijk dat sommige mensen er zich niet bewust van waren dat zij kiesgerechtigd waren, of niet wilden stemmen, en daarom geen melding hebben gemaakt bij de gemeente over het uitblijven van de stempas.

Tabel 10.3 - Heeft u (los van postbezorging) klachten ontvangen van kiezers dat zij ten onrechte wel of geen stempas hebben ontvangen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Klachten van kiesgerechtigden die geen stempas ontvingen	20%	26%	41%	26%
Klachten van niet-kiesgerechtigde burgers die wel een stempas ontvingen	2%	2%	0%	2%
Geen klachten	80%	74%	59%	74%

Het aantal klachten van kiesgerechtigden die geen stempas ontvingen liep uiteen van 1 tot 100: gemiddeld kregen gemeenten met klachten van niet bezorgde stempassen hier 10 klachten over. Gemeenten die klachten ontvingen van burgers die ten onrechte wel een stempas hadden ontvangen gaven aan dat dit gemiddeld beperkt bleef tot 1 klacht.

10.4 Ongeldige stempassen

Elk stembureau beschikt over een register van ongeldig verklaarde stempassen (ROS). Dit register voorkomt dat een kiesgerechtigde twee keer kan stemmen. Gemiddeld zijn er 166 ongeldige stempassen opgenomen in het ROS van de gemeenten (zie tabel 10.4).

Tabel 10.4 - Hoeveel ongeldige stempassen waren opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen (ROS) van uw gemeente? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal ongeldige stempassen			
Aantal ongeldige stempassen opgenomen in het Register Ongeldige Stempassen (ROS)	44	129	788	166

Het gemiddeld aantal ongeldige stempassen dat is geregistreerd in het register van ongeldige stempassen (ROS) is lager dan bij TK25 (360), maar wel hoger dan bij GR22 (100). Het gemiddelde is lager bij zowel kleine, middelgrote als grote gemeenten. Ook tijdens EP24 werden gemiddeld minder ongeldige stempassen geregistreerd (218). Bij de gemeenteraadsverkiezingen is het, in tegenstelling

tot de Tweede Kamerverkiezing, niet mogelijk een kiezerspas voor het stemmen in een andere gemeente aan te vragen. Schriftelijke volmachten kunnen alleen worden aangevraagd wanneer iemand uit de eigen gemeente de volmachtstem kan uitbrengen. Daarnaast is de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen lager, waardoor minder mensen een vervangende stempas aanvragen. Dit zijn beide mogelijke redenen dat er minder ongeldige stempassen in het ROS werden geregistreerd.

10.5 Schriftelijke volmachten

Bij het aanvragen van een schriftelijke volmacht stuurt de burger een verzoekschrift naar de burgemeester van de eigen gemeente. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 ontvingen gemeenten gemiddeld 38 aanvragen voor een schriftelijke volmacht (zie tabel 10.5).

Tabel 10.5 – Hoeveel aanvragen voor een schriftelijke volmacht heeft u ontvangen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Gemiddeld aantal aanvragen schriftelijke volmacht			
Aantal aanvragen schriftelijke volmacht	5	32	156	38

Als men de stempas is kwijtgeraakt of deze is niet bezorgd, kan men een vervangende stempas aanvragen. 19% van de gemeenten gaven aan dat ze meldingen hebben ontvangen van kiezers dat de vervangende stempas of de schriftelijke volmacht niet op tijd werd bezorgd (zie tabel 10.6). Grote gemeenten ontvingen vaker meldingen dat vervangende stempassen of schriftelijke volmachten niet tijdig werden bezorgd (41%) dan middelgrote gemeenten (19%) en kleine gemeenten (8%). In gemeenten die meldingen van niet tijdige bezorging ontvingen, liep het gemiddelde aantal meldingen uiteen van 3 meldingen bij kleine gemeenten tot 15 bij grote gemeenten.

Tabel 10.6 – Hoeveel meldingen van kiezers ontvangen over niet tijdige bezorging van vervangende stempassen of schriftelijke volmachten hebt u ontvangen? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
	Percentage en gemiddeld aantal meldingen niet tijdige bezorging stempassen en volmachten			
Melding?	8%	19%	41%	19%
Aantal meldingen niet tijdige bezorging vervangende stempassen en schriftelijke volmachten	3	5	15	15

10.6 Signalen van ronselen volmachtstemmen

Onder ronselen van volmachten verstaat de Kieswet het stelselmatig aanspreken of anderszins persoonlijk benaderen van kiezers om hen een onderhandse volmacht af te laten geven. Dit is strafbaar. Bij deze verkiezingen gaven **6** van de 302 gemeenten in het onderzoek aan dat er signalen

zijn geweest dat er sprake was van het ronselen van volmachten[39]. Dit betrof twee kleine en vier middelgrote gemeenten.

Signalen van het ronselen van volmachten die werden gemeld zijn: steeds dezelfde persoon die als begeleider meeging met een kiezer naar het stembureau, kiezers die met een witte envelop met twee volmachten aankomen, geruchten binnen de gemeente (zonder aantoonbaar bewijs), hoge percentages volmachtsstemmen op bepaalde stembureaus, iemand die met een onderhandse volmacht voor een ander persoon probeerde te stemmen terwijl die persoon al een nieuwe stempas voor een andere gemeente had ontvangen om te stemmen in de nieuwe woongemeente, en kiezers die in een winkelcentrum werden benaderd om hun stempas af te geven als ze zelf niet wilden stemmen. Van dit laatst genoemde geval is melding gemaakt bij de politie.
Verder heeft geen enkele van deze zes gemeenten aangifte gedaan. De redenen die men hiervoor noemde is dat er geen concrete bewijzen of meldingen waren, dat men uitvoerig onderzoek heeft gedaan maar dat het niet te herleiden was tot een persoon en dat het geen invloed had op de zetelverdeling.

Bij TK25 gaven vier gemeenten aan dat er sprake was van signalen van ronselen, bij EP24 werden geen signalen gemeld. Bij GR22 waren er drie gemeenten die aangaven signalen te hebben opgevangen van het ronselen van stemmen.

[39] Omdat de gemeente Gorinchem te maken had met de organisatie van een herstemming, is de gemeente niet telefonisch of per e-mail herinnerd aan het onderzoek om deelname te stimuleren. De gemeente Gorinchem heeft niet deelgenomen aan dit onderzoek.

11 Gemeentelijk stembureau

Op donderdag 19 maart 2026 vond in de gemeenten een zitting van het gemeentelijk stembureau (GSB) plaats. In gemeenten die werken met decentrale stemopneming (DSO) controleert het GSB tijdens deze zitting de processen-verbaal van de stembureaus en voert het, wanneer nodig, een hertelling uit bij geconstateerde (tel)fouten. Gemeenten die kiezen voor centrale stemopneming (CSO) laten het GSB tijdens deze zitting alle stemmen op kandidaatsniveau tellen.

In dit hoofdstuk wordt beschreven hoeveel GSB-leden er voor het GSB werden benoemd en uit welke groepen (ambtenaren of burgers) deze leden afkomstig waren. Daarnaast gaat het hoofdstuk over de voorzitters en ondersteuners die op het GSB hielpen, en de mate waarin de werving van ondersteuners als moeilijk werd ervaren. Verder komt aan bod hoeveel hertellingen er door het GSB werden uitgevoerd en of men hierop was voorbereid. Tot slot is er dit onderzoek aandacht besteed aan de ervaring met de nieuwe software die door 14 gemeenten werd gebruikt voor het digitaliseren van de processen-verbaal en het vaststellen van de uitslag: Abacus.

11.1 Belangrijkste uitkomsten

- Er werden gemiddeld 10 leden voor het GSB benoemd: variërend van gemiddeld 6 leden bij kleine gemeenten tot 16 leden bij grote gemeenten.
- De helft van de gemeenten gaf aan dat leden van het GSB bestonden uit ambtenaren van de afdeling burgerzaken en/of andere afdelingen die zich vrijwillig hebben aangemeld. Bij ongeveer een derde van de gemeenten kwam het voor dat ambtenaren van de afdeling burgerzaken of andere afdelingen werden aangewezen door of namens het college van B&W.
- Voorzitters van het GSB waren in bijna alle gevallen ambtenaren van burgerzaken (49%) of ambtenaren van andere afdelingen (44%).
- De ondersteuners op het GSB bestonden bij 58% van de gemeenten uit ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hadden aangemeld, bij 70% waren dit ambtenaren van andere afdelingen die zich vrijwillig hadden aangemeld.
- De meeste gemeenten vonden het (zeer) gemakkelijk om ondersteuners voor het GSB te werven (69%).
- Bij 82% van de DSO gemeenten was er sprake van hertellingen die tijdens de eerste GSB-zitting moesten plaatsvinden. Wanneer er sprake was van hertellingen, ging het om gemiddeld 5 stembureaus per gemeente. Bijna een kwart van de DSO-gemeenten die hertellingen moesten uitvoeren gaf aan dat het aantal hertellingen lager was dan verwacht (23%). Voor eveneens 23% was het aantal hoger dan verwacht. Vrijwel alle GSB's waren voldoende voorbereid op de hertellingen.
- Bij twee derde van de CSO-gemeenten werden stempassen op het GSB standaard herteld.
- Abacus, de nieuwe software die door 14 van de gemeenten voor het eerst werd gebruikt bij de GR26 voor het digitaliseren van de processen-verbaal en het berekenen van uitslagen, werd zeer goed beoordeeld. Verbeterpunten liggen op het gebied van het oplossen van verschillen en de weergave van waarschuwingen en fouten.

11.2 Aantallen GSB-leden

Het gemeentelijk stembureau stelt de uitkomst van de verkiezing op gemeenteniveau vast. Voor iedere verkiezing wordt een gemeentelijk stembureau ingesteld. Er is een voorzitter en tenminste een plaatsvervangend voorzitter. Er is geen maximumaantal leden. De leden worden benoemd door de gemeente.

Gemiddeld werden er 10 leden voor het gemeentelijk stembureau benoemd binnen een gemeente (zie tabel 11.1). Ten opzichte van grote gemeenten, waar gemiddeld 16 leden werden benoemd, werden er in kleine (gemiddeld 6) en middelgrote gemeenten (gemiddeld 10) minder leden benoemd. Binnen gemeenten die gebruik maakten van CSO werden gemiddeld meer GSB-leden benoemd (11) dan binnen DSO-gemeenten (8).

Het gemiddelde aantal benoemde GSB-leden komt overeen met TK25[40].

Tabel 11.1 - Hoeveel leden voor het gemeentelijk stembureau zijn er in uw gemeente benoemd? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

		Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
		Gemiddeld aantal leden					
Hoeveel leden voor het gemeentelijk stembureau zijn er in uw gemeente benoemd?	**GR26**	6	10	16	8	11	10
	TK25	8	10	18	9	11	10

11.3 Samenstelling gemeentelijk stembureau

Gemeenten konden mensen uit meerdere groepen benoemen als lid van het gemeentelijk stembureau.[41] Gemeenten benoemden voornamelijk ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hadden aangemeld (50%) en ambtenaren van andere afdelingen die zich vrijwillig hadden aangemeld (54%; zie tabel 11.2). Daarnaast gaf ruim een derde van de gemeenten (35%) aan dat er ambtenaren van de afdeling burgerzaken door of namens het college van B&W werden aangewezen. Ook gaf bijna een derde aan dat ambtenaren van andere afdelingen die door of namens het college van B&W werden aangewezen werden benoemd voor het GSB. Een klein deel van de gemeenten (9%) gaf aan dat andere burgers werden benoemd als leden van het GSB. Er werden nauwelijks wethouders benoemd (minder dan 1%). 5% van de gemeenten gaf een ander antwoord. Hierbij noemden zij oud-ambtenaren, of gaven ze aan dat het ambtenaren van de burgerzaken en/of andere afdelingen waren zonder te benoemen of zij zich vrijwillig hadden aangemeld of dat ze werden aangewezen.

Ten opzichte van het TK25-evaluatieonderzoek is de categorie ‘Bestuurders (burgemeester, wethouders of raadsleden)’ vervangen door ‘Wethouders’. Volgens de Kieswet mogen raadsleden geen zitten nemen in het GSB bij gemeenteraadsverkiezingen. De burgemeester is voorzitter van het centraal stembureau, maar geen lid van het GSB. Bij TK25 gaf 5% van de gemeenten aan dat de leden

[40] Bij EP24 is dit op een andere manier uitgevraagd, daarom is vergelijking niet mogelijk.
[41] De genoemde percentages geven aan welk percentage van de gemeenten aangeeft dat er leden uit een bepaalde groep in hun samenstelling zitten en **niet** hoeveel % van de GSB leden uit een bepaalde groep bestaat.

van het GSB uit deze categorie afkomstig waren: bij GR26 gaf minder dan 1% aan dat wethouders als leden van het GSB werden benoemd. De verdeling van de overige categorieën komt overeen met TK25 (en EP24).

Grote gemeenten gaven relatief vaak aan dat burgers werden benoemd als lid van het GSB (22%), tegenover kleine gemeenten (12%) en middelgrote gemeenten (6%). Verder zijn er geen verschillen zichtbaar in de samenstelling van het GSB, ook niet als er een vergelijking wordt gemaakt tussen CSO en DSO-gemeenten.

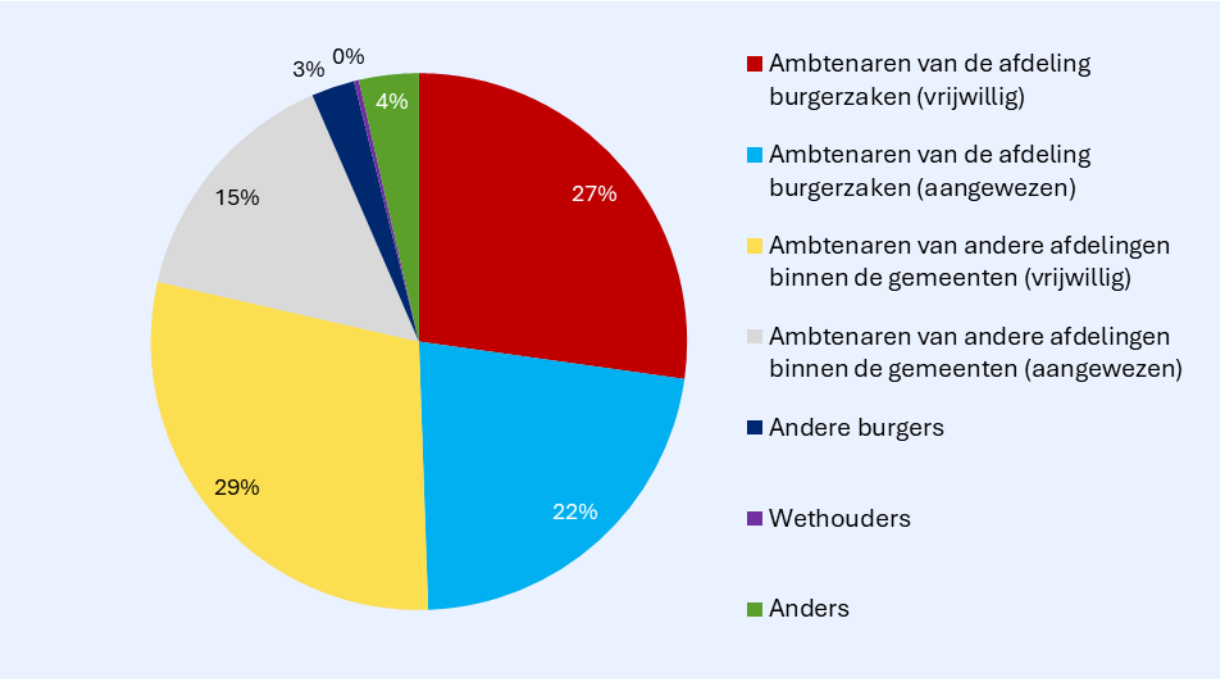
Tabel 11.2 - Wie heeft u als leden van het GSB benoemd? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hebben aangemeld (en vervolgens zijn aangewezen)	50%	50%	52%	50%
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	28%	36%	44%	35%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten die zich vrijwillig hebben aangemeld (en vervolgens zijn aangewezen)	57%	52%	63%	54%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	28%	33%	26%	31%
Andere burgers	12%	6%	22%	9%
Wethouders	0%	1%	0%	0%
Anders	3%	5%	7%	5%
Totaal	**60**	**215**	**27**	**302**

11.3.1 Voorzitters van het GSB

Als gemeenten hadden aangegeven dat de GSB-leden die werden benoemd uit meerdere categorieën afkomstig waren, werd hen gevraagd uit welke categorie de voorzitter kwam. Was er slechts één categorie van toepassing op de GSB-leden, dan is dit ook de categorie waaruit de voorzitter kwam en wordt deze zo getoond in figuur 11.3. In de meeste gemeenten geldt dat de voorzitter van het GSB een ambtenaar van de afdeling burgerzaken was die zich vrijwillig heeft aangemeld (27%) of dat het een vrijwillige aanmelding van een ambtenaar van een andere afdeling betrof (29%). Bij 22% van de gemeenten was de voorzitter een aangewezen ambtenaar van de afdeling burgerzaken, bij 15% een aangewezen ambtenaar van een andere afdeling. De verdeling van categorieën waaruit de voorzitter van het GSB afkomstig is, wijkt nauwelijks af van TK25. Eén categorie is bij het GR26 onderzoek anders geformuleerd (‘Wethouders’ in plaats van ‘Bestuurders’) en werd nu minder vaak gekozen (<1%) dan bij TK25 (8%).

Figuur 11.3 - Uit welke van deze groepen komt de voorzitter?

11.3.2 Ondersteuners van het GSB

Bij het GSB kunnen ondersteuners worden ingezet, bijvoorbeeld voor het tellen van stemmen. De ondersteuners voeren alleen taken uit onder verantwoordelijkheid van het gemeentelijk stembureau. Voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 werden gemiddeld 56 ondersteuners benoemd voor het GSB (zie tabel 11.4a). Dit gemiddelde komt overeen met het gemiddelde van TK25 (54 ondersteuners).

Grote gemeenten hebben gemiddeld 251 ondersteuners op het GSB ingezet, een stuk meer dan kleine (17) en middelgrote gemeenten (43). CSO-gemeenten zetten gemiddeld 88 ondersteuners in bij het GSB tegenover gemiddeld 15 ondersteuners binnen DSO-gemeenten.
Wanneer wordt gekeken naar de combinatie van factoren (grootte * wijze van stemopneming; figuur 11.4b), dan is te zien dat wanneer er sprake is van CSO er 3 tot 5 keer zoveel ondersteuners nodig waren op het GSB dan wanneer gemeenten kozen voor DSO.

Het gemiddelde aantal ondersteuners op het GSB (56) is gelijk gebleven ten opzichte van TK25 (54).

Tabel 11.4a - Hoeveel ondersteuners had het GSB? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

		Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Hoeveel ondersteuners had het GSB?	GR26	17	43	251	15	88	56
	TK25	18	44	204	21	76	54

Tabel 11.4b - Hoeveel ondersteuners had het GSB? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

Grootte	Stemopneming	Hoeveel ondersteuners had het GSB? Gemiddelde aantal ondersteuners
Klein	DSO	8
	CSO	24
Middelgroot	DSO	14
	CSO	69
Groot	DSO	74
	CSO	296

Gemeenten konden mensen uit meerdere groepen als ondersteuners benoemen (zie tabel 11.5). De percentages tonen welk deel van de gemeenten aangaf dat er ondersteuners uit een bepaalde groep afkomstig waren.

De meerderheid van de gemeenten gaf aan dat ambtenaren van afdelingen anders dan burgerzaken die zich vrijwillig hadden aangemeld, hebben opgetreden als ondersteuner bij het GSB (70%). Daarnaast gaf 58% van de gemeenten aan dat ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hadden aangemeld als ondersteuner bij het GSB hebben gewerkt. Wanneer wordt gekeken naar zowel de optie dat ambtenaren van burgerzaken werden verplicht als ambtenaren van andere afdelingen, is te zien dat bij ruim een kwart van de gemeenten ambtenaren werden aangewezen om als ondersteuner bij het GSB aan de slag te gaan. Bij 21% waren dit aangewezen ambtenaren van de afdeling burgerzaken, bij 18% aangewezen ambtenaren van andere afdelingen. Een derde van de gemeenten gaf aan dat andere burgers werden ingezet als ondersteuners.

Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hadden aangemeld, werden relatief vaker ingezet als GSB-ondersteuners bij grote gemeenten (74%) dan bij kleine gemeenten (47%). In twee derde van de grote gemeenten werden burgers ingeschakeld als ondersteuner op het GSB, vaker dan bij kleine gemeenten (25%) en middelgrote gemeenten (31%).

Tabel 11.5 - Wie waren de ondersteuners van het GSB? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zich vrijwillig hebben aangemeld	47%	59%	74%	58%
Ambtenaren van de afdeling burgerzaken die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	17%	23%	19%	21%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten die zich vrijwillig hebben aangemeld	65%	69%	85%	70%
Ambtenaren van andere afdelingen binnen de gemeenten die zijn aangewezen door of namens het college van B&W	13%	20%	15%	18%
Andere burgers	25%	31%	67%	33%
Wethouders	0%	0%	0%	0%
Anders	12%	4%	0%	5%
Totaal	**60**	**215**	**27**	**302**

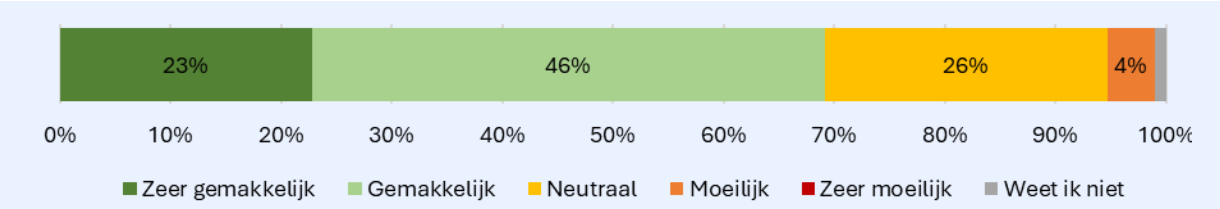
De percentages zijn te vergelijken met die van TK25: toen gaf 51% aan dat ambtenaren van burgerzaken die zich vrijwillig hadden aangemeld als ondersteuner, werden ingezet (EP24: 57%), 26% dat het ambtenaren waren van de afdeling burgerzaken die door het college van B&W waren aangewezen (EP24: 19%). Net als bij GR26 gaf 70% na TK25 aan dat het ambtenaren van andere afdelingen betrof die zich vrijwillig hadden aangemeld (EP24: 76%), en 18% dat ambtenaren van andere afdelingen die door het college van B&W waren aangewezen als GSB-ondersteuner zijn ingezet (EP24: 18%). Net als bij GR26 bestonden de GSB ondersteuners bij TK25 voor een derde uit burgers (EP24: 34%).

11.4 Werving GSB-ondersteuners

De meeste gemeenten hadden er geen moeite mee om voldoende ondersteuning te werven voor het GSB (zie figuur 11.6): 69% vond dit (zeer) gemakkelijk en 26% neutraal.

Er zijn geen significante verschillen tussen gemeenten naar grootte, maar er zijn wel nuances zichtbaar: van de kleine gemeenten gaf 73% aan dat ze het (zeer) gemakkelijk vonden om ondersteuners te werven voor het GSB, net als 70% van de middelgrote gemeenten. Van de grote gemeenten gaf 56% aan dat ze het als (zeer) gemakkelijk beschouwden.[42]

Figuur 11.6 Hoe makkelijk of moeilijk vond uw gemeente het om genoeg ondersteuners te werven?

[42] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

Gemeenten die het moeilijk vonden om voldoende ondersteuners te werven voor het GSB is gevraagd waar deze moeilijkheid in zat. Zij gaven onder andere aan dat het lastig is om ambtenaren bereid te vinden omdat ze vaak al afspraken hadden staan of er verlof was toegezegd en dat het verplichten van medewerkers voor veel stress en negativiteit binnen het team zorgde. Ook vonden ambtenaren van andere afdelingen het soms meer een taak voor de afdeling burgerzaken.

11.5 Hertellingen tijdens de eerste GSB-zitting

In DSO-gemeenten controleert het gemeentelijk stembureau de processen-verbaal van de stembureaus. Als er verschillen zijn in het aantal kiezers dat is toegelaten tot het stembureau en het aantal stembiljetten in de stembus en er is geen verklaring gegeven voor dit verschil, besluit het gemeentelijk stembureau tot een hertelling. Ook als er telfouten zijn gemaakt in het proces-verbaal van een stembureau besluit het gemeentelijk stembureau tot een hertelling.

DSO-gemeenten is gevraagd naar een schatting van het aantal stembureaus waarvoor een hertelling diende plaats te vinden door het GSB tijdens de eerste zitting. 82% van de DSO-gemeenten gaf aan dat er hertellingen nodig waren (zie tabel 11.7). Dit is gelijk aan het aandeel DSO-gemeenten dat tijdens TK25 hertellingen moest uitvoeren bij het GSB (82%). Ten opzichte van EP24 is het aandeel gemeenten dat een hertelling heeft gedaan niet significant hoger (69% voerde hertellingen uit bij EP24).

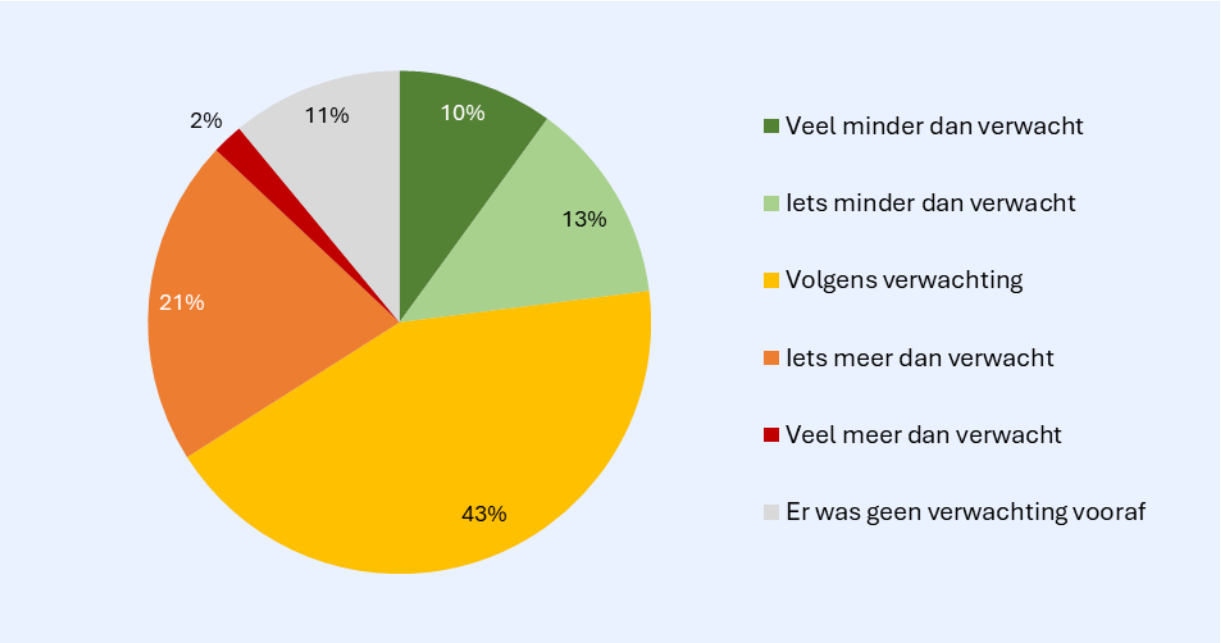
Alle grote gemeenten hebben hertellingen uitgevoerd, en ook 83% van de middelgrote gemeenten en 73% van de kleine gemeenten.

Tabel 11.7 - Zijn er hertellingen uitgevoerd door het GSB tijdens de eerste zitting? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	73%	83%	100%	82%
↳ Gemiddeld aantal stembureaus:	3	4	21	5
Nee	27%	17%	0%	18%

Bij de grootste groep DSO-gemeenten met hertellingen kwam het aantal hertellingen overeen met wat ze hadden verwacht (43%; zie figuur 11.8). De andere DSO-gemeenten waren verdeeld: 23% vond het aantal hertellingen iets of veel meer dan verwacht en nog eens 23% vond het aantal iets of veel minder dan verwacht. De overige gemeenten hadden van tevoren geen verwachtingen over het aantal hertellingen dat door het GSB zou moeten worden uitgevoerd.

Figuur 11.8 – Was het aantal hertellingen volgens verwachting?

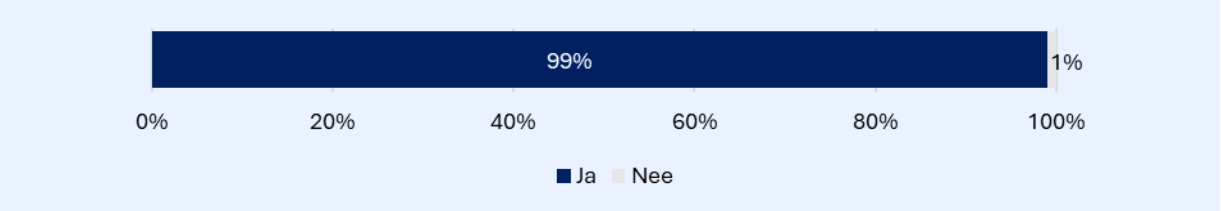

Er zijn geen significante verschillen tussen gemeenten van verschillende grootte als het gaat om de mate waarin het aantal hertellingen voldeed aan het verwachte aantal. We zien wel een indicatie dat kleine gemeenten relatief vaak aangaven dat ze hier vooraf geen verwachtingen over hadden (19%, tegenover 10% van middelgrote en 0% van grote gemeenten). Laten we deze categorie buiten beschouwing, dan zien we dat kleine gemeenten vaker lijken te vinden dat het aantal hertellingen overeenkwam met wat ze hadden verwacht (69% tegenover 45% van middelgrote en 40% van grote gemeenten).[43]

Tijdens GR26 gaven DSO gemeenten vaker aan dat het om minder hertellingen ging dan verwacht (23%) dan tijdens TK25 (10%). Toen gaf juist 35% aan dat er meer hertellingen waren dan verwacht, tegenover 23% van de gemeenten bij GR26. Ten opzichte van EP24 zijn geen significante verschuivingen zichtbaar (EP24: 39% (veel) minder dan verwacht, 16% (veel) meer dan verwacht).

Vrijwel alle gemeenten (99%) gaven aan dat het gemeentelijk stembureau goed was voorbereid op het uitvoeren van de hertellingen (zie figuur 11.9). De ene (middelgrote) gemeente die aangaf dat dit niet het geval was, gaf hiervoor als reden dat het aantal hertellingen hoger was dan verwacht.

Figuur 11.9 – Was het gemeentelijk stembureau voldoende voorbereid om de hertellingen te kunnen uitvoeren?

[43] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

In CSO-gemeenten worden op het gemeentelijke stembureau alle stembiljetten van alle stembureaus geteld op kandidaatsniveau en de totalen per kandidaat en (bij wijzigingen per) lijst vastgesteld. Bepaalde telmethoden schrijven mogelijk voor dat de stempassen op het GSB moeten worden herteld. Van alle gemeenten gaf 66% aan dat de stempassen op het GSB standaard werden herteld (zie tabel 11.10). Hoewel er geen significante verschillen worden gevonden tussen kleine, middelgrote en grote gemeenten, suggereren de resultaten dat hertellingen van stempassen vaker voorkwamen in grotere gemeenten.[44] Gemeenten die zeiden dat er een andere situatie van toepassing was, gaven aan dat stempassen werden herteld wanneer er sprake was van afwijkingen.

Tabel 11.10 – Heeft het GSB standaard alle stempassen herteld?

	Klein	Middelgroot	Groot	Totaal
Ja	56%	65%	82%	66%
Nee	44%	31%	18%	32%
Anders	0%	4%	0%	2%

[44] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

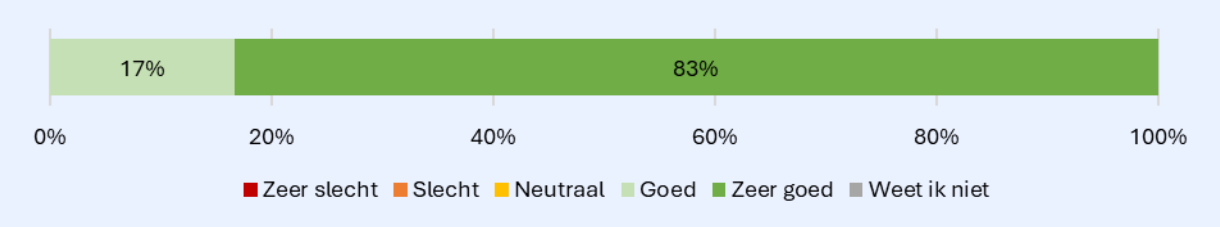
11.6 Abacus software

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 gebruikten 14 gemeentelijke stembureaus het nieuwe softwareprogramma Abacus, waarmee processen-verbaal worden gedigitaliseerd en uitslagen worden berekend. Vooraf is de software met de deelnemende gemeenten getest, tijdens de invoer van Abacus was een medewerker van de Kiesraad ter plaatse aanwezig ter ondersteuning en de resultaten van Abacus werden nagerekend.

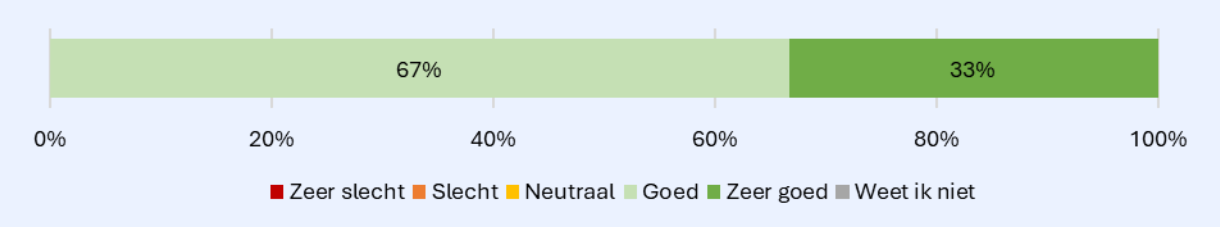
De deelnemende gemeenten kregen aanvullende vragen over hun ervaringen met de software. 12 van de 14 gemeenten hebben de vragen over Abacus beantwoord.

Alle gemeenten die voor het eerst met Abacus werkten tijdens de GR26 waren hier (zeer) over te spreken (zie figuur 11.11): 17% gaf een goede en 83% een zeer goede beoordeling. Het instructiemateriaal werd eveneens gewaardeerd (zie figuur 11.12): 67% gaf aan dit goed te vinden, 33% zeer goed.

Figuur 11.11 – In het algemeen, hoe beoordeelt u de nieuwe software Abacus?

Figuur 11.12 – Hoe beoordeelt u het instructiemateriaal voor Abacus?

Over het algemeen werden de meeste elementen van Abacus met ‘goed’ of ‘zeer goed‘ beoordeeld (zie tabel 11.13). Punten die nog kunnen worden verbeterd liggen op het vlak van het oplossen van verschillen en de weergave van waarschuwingen en fouten in Abacus. Deze elementen werden door een aantal gemeenten als slecht beoordeeld. Een enkele gemeente was negatief over het maken van het GSB-proces-verbaal. Geen enkel element werd als zeer slecht beoordeeld.

Tabel 11.13 – Hoe beoordeelt u de volgende elementen van Abacus?

Hoe beoordeelt u de volgende elementen van Abacus?	Zeer slecht	Slecht	Neutraal	Goed	Zeer goed	*Weet ik niet*	Totaal
Het invoeren van corrigenda	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	3 (25%)	4 (33%)	5 (42%)	12
Het openen van een nieuwe zitting	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	3 (25%)	5 (42%)	4 (33%)	12
De export van de PDF en EML van de eerste zitting	0 (0%)	0 (0%)	3 (25%)	7 (58%)	2 (17%)	0 (0%)	12
Het oplossen van verschillen	0 (0%)	3 (25%)	2 (17%)	4 (33%)	2 (17%)	1 (8%)	12

Hoe beoordeelt u de volgende elementen van Abacus?	Zeer slecht	Slecht	Neutraal	Goed	Zeer goed	*Weet ik niet*	Totaal
De weergave van waarschuwingen in Abacus	0 (0%)	1 (8%)	1 (8%)	7 (58%)	3 (25%)	0 (0%)	12
De weergave van fouten in Abacus	0 (0%)	1 (8%)	1(8%)	6 (50%)	4 (33%)	0 (0%)	12
Het maken van het GSB-proces-verbaal	0 (0%)	1 (8%)	0 (0%)	5 (42%)	6 (50%)	0 (0%)	12
De invoer van processen-verbaal van de stembureaus	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	6 (50%)	6 (50%)	0 (0%)	12
Het aanmaken van de verkiezing in de software	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	6 (50%)	6 (50%)	0 (0%)	12
Het beheren van gebruikers	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	6 (50%)	6 (50%)	0 (0%)	12
Het aanmaken van gebruikers	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	5 (42%)	7 (58%)	0 (0%)	12
De installatie en configuratie van de software	0 (0%)	0 (0%)	0 (0%)	7 (58%)	5 (42%)	0 (0%)	12

12 Uitslagvaststelling

Dit hoofdstuk gaat over de terugverwijzingen die het gemeentelijk stembureau (GSB) van het centraal stembureau (CSB) heeft ontvangen na de controle door het CSB van de GSB uitslagen. Daarbij wordt beschreven om welke aantallen het gaat, wat de bron is van de terugverwijzingen en hoe men het vooronderzoek terugverwijzingen door de Kiesraad beoordeelt. Daarnaast zijn gemeenten gevraagd hoe ze denken over de rolverdeling tussen CSB en GSB, en of door het aanstellen van het CSB door de gemeente bij het GSB een bepaalde druk werd ervaren. Ten slotte worden de nieuwe modellen voor vaststelling van de uitslag voor zowel DSO gemeenten, als CSO gemeenten in dit hoofdstuk geëvalueerd.

12.1 Belangrijkste uitkomsten

- Bij 28% van de gemeenten kwamen via het CSB meldingen van kiezers binnen dat er fouten in het proces-verbaal van een stembureau of GSB zouden zitten. Het gaat daarbij gemiddeld om 2 meldingen.
- Bij 31% van alle gemeenten werd er een proces-verbaal door het CSB terugverwezen naar het GSB. Bij grote gemeenten was er vaker sprake van dergelijke terugverwijzingen dan bij middelgrote en kleine gemeenten.
- De data-analyse die de Kiesraad deed op basis van het controleprotocol CSB was in de meeste gevallen de reden voor terugverwijzingen (77%), gevolgd door meldingen van kiezers (70%).
- In ongeveer een derde van de gevallen besloot het CSB naar aanleiding van het vooronderzoek door de Kiesraad binnengekomen meldingen niet terug te verwijzen naar het GSB. Dit betroffen volgens het CSB verklaarbare bevindingen.
- De meeste bevindingen vanuit het vooronderzoek terugverwijzingen door de Kiesraad waren duidelijk voor de gemeenten (89%). Het vooronderzoek terugverwijzingen door de Kiesraad werd door 78% als behulpzaam beschouwd bij het uitvoeren van de taken voor vaststelling van de uitslag door het CSB.
- Voor de meeste gemeenten die te maken hadden met terugverwijzingen, was de rolverdeling tussen gemeente als CSB en de ondersteuning door de Kiesraad helder (96%). De rolverdeling tussen CSB en GSB was voor gemeenten die met terugverwijzingen te maken hadden over het algemeen eveneens helder.
- Dat het CSB door de gemeente werd aangesteld, zorgde bij een klein deel van de gemeenten voor druk om extra controles op het GSB uit te voeren (13%). Een bijna even groot deel vond dat het lastig was om terug te verwijzen naar het GSB omdat het CSB door de gemeente was aangesteld (14%).
- De nieuwe modellen voor vaststelling van de uitslag worden door DSO-gemeenten over het algemeen gewaardeerd: van de modellen die door veruit de meeste gemeenten al werden gebruikt beoordeelde 60% tot 84% van de gemeenten deze met goed of zeer goed.
- De nieuwe modellen die door CSO-gemeenten voor het eerst werden gebruikt werden eveneens door de meerderheid beoordeeld als goed of zeer goed (62% - 82%).

12.2 Aantal terugverwijzingen centraal stembureau (CSB)

Na de zitting van het GSB draagt de gemeente de processen-verbaal en eventuele corrigenda zo snel mogelijk over aan het CSB. Het CSB controleert middels protocollen of er fouten in de uitslagen van het GSB zitten. Wanneer bezwaren en bijzonderheden in de processen-verbaal aanleiding geven tot twijfel hierover kan het CSB een terugverwijzing doen aan het GSB. Daarnaast kunnen burgers bij het CSB melding maken van fouten in een proces-verbaal van een stembureau of het gemeentelijk stembureau. Het CSB onderzoekt deze meldingen van burgers en deze kunnen tevens aanleiding zijn voor terugverwijzing naar het GSB.

Binnen alle gemeenten kwamen er bij 28% van de CSB's meldingen binnen van kiezers dat er fouten in het proces-verbaal van een stembureau of het GSB zouden zitten (zie tabel 12.1). Of er meldingen binnenkwamen hangt sterk samen met de grootte van de gemeente: bij de kleine gemeenten was er bij 7% sprake van dergelijke meldingen, bij middelgrote gemeenten bij 28% en bij grote gemeenten betrof het 70%. Er worden geen verschillen tussen DSO- en CSO-gemeenten vastgesteld.

Het gemiddelde aantal meldingen van kiezers per gemeente is niet hoog: het gaat hier om gemiddeld 1 tot 2 meldingen, afhankelijk van de grootte van de gemeente.

Tabel 12.1 – Heeft het CSB meldingen van kiezers gehad van fouten in een proces-verbaal van een stembureau of het GSB? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Ja	7%	28%	70%	26%	29%	28%
Nee	93%	72%	30%	74%	71%	72%
Gemiddeld aantal meldingen	1	2	2	2	2	2

Binnen 31% van alle gemeenten heeft het CSB een proces-verbaal terugverwezen en het GSB gevraagd een mogelijke fout in het proces-verbaal te onderzoeken (tabel 12.2). Dit geldt vooral voor grote gemeenten: hier was bij 59% sprake van een of meerdere terugverwijzingen, tegenover 33% van de middelgrote en 12% van de kleine gemeenten. Gemiddeld was er sprake van 5 terugverwijzingen door het CSB aan het GSB.

Tabel 12.2 - Heeft CSB een proces-verbaal terugverwezen en het GSB gevraagd een mogelijke fout in het proces-verbaal te onderzoeken? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

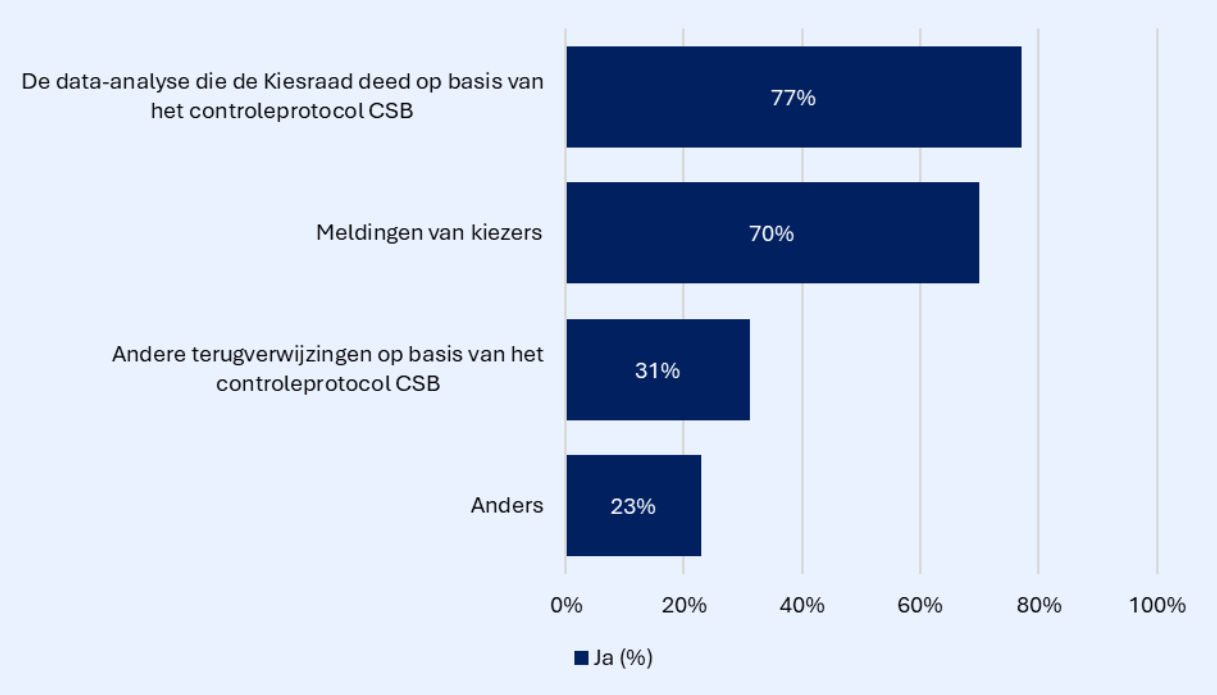
	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Ja, meerdere terugverwijzingen	2%	15%	37%	13%	16%	15%
Ja, een terugverwijzing	10%	18%	22%	15%	18%	17%
Nee	88%	67%	41%	73%	66%	69%
Gemiddeld aantal terugverwijzingen	8	4	6	5	5	5

Bij TK25 was er sprake van terugverwijzigingen bij 41% van de gemeenten. Dit was een groter aandeel dan bij GR26 het geval was (32%). Tijdens GR26 was er nog wel sprake van meer gemeenten waarbij processen-verbalen werden terugverwezen dan bij EP24 (8%).

12.3 Bron terugverwijzingen CSB

De data-analyse door de Kiesraad op basis van het controleprotocol CSB was in de meeste gevallen de aanleiding voor een terugverwijzing vanuit het CSB (77%; figuur 12.3). Ook meldingen van kiezers waren vaak de reden waarom er sprake was van een terugverwijzing (70%). In 31% van de gevallen was er sprake van een andere terugverwijzing op basis van het controleprotocol CSB. In de overige gevallen (23%) ging het om unieke antwoorden per gemeente. Genoemd werden onder andere vergeten vinkjes in het proces-verbaal, (onverklaarbare) afwijkingen tussen de uitslag van woensdag en die van donderdag, en een verzoek van een partij om een hertelling.

Figuur 12.3 – Uit welke categorie kwamen de terugverwijzingen? (Bron: gemeenten die hebben aangegeven dat er sprake was van terugverwijzingen)

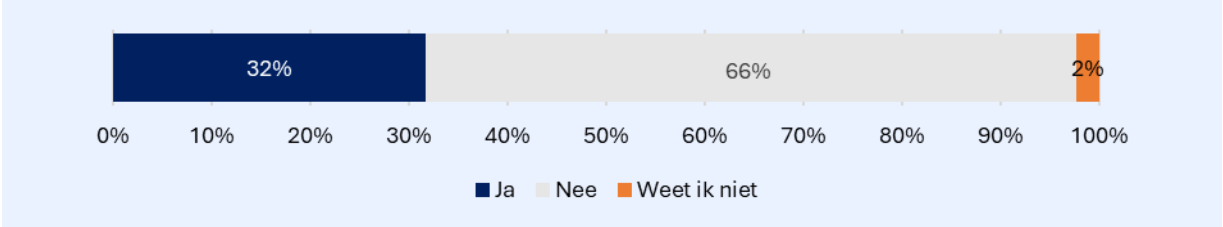
In gemeenten met terugverwijzingen, kwamen er gemiddeld 2 terugverwijzingen voort uit de meldingen van kiezers. De data-analyse die de Kiesraad deed was aanleiding tot gemiddeld 3 terugverwijzingen, en uit andere terugverwijzingen op basis van het controleprotocol kwamen eveneens gemiddeld 3 terugverwijzingen. Voor al deze resultaten geldt dat de gemiddelden zijn gebaseerd op basis van de gemeenten waarbij er sprake was van terugverwijzingen uit de betreffende categorie.

12.4 Vooronderzoek terugverwijzingen

Het CSB kan besluiten om bepaalde bevindingen die uit het vooronderzoek van de Kiesraad zijn gekomen niet terug te verwijzen naar het GSB. Gemeenten die hebben aangegeven dat het vooronderzoek van de Kiesraad aanleiding was voor terugverwijzingen is gevraagd of er gevallen waren waarin één of meerdere bevindingen niet zijn doorgezet naar het GSB. Twee derde van de gemeenten met terugverwijzingen vanuit het vooronderzoek van de Kiesraad gaf aan dat dit niet het geval was (zie figuur 12.4). 31% gaf aan dat er wel werd besloten één of meerdere bevindingen uit het proces-verbaal niet terug te verwijzen. Het aantal bevindingen dat niet werd terugverwezen varieerde

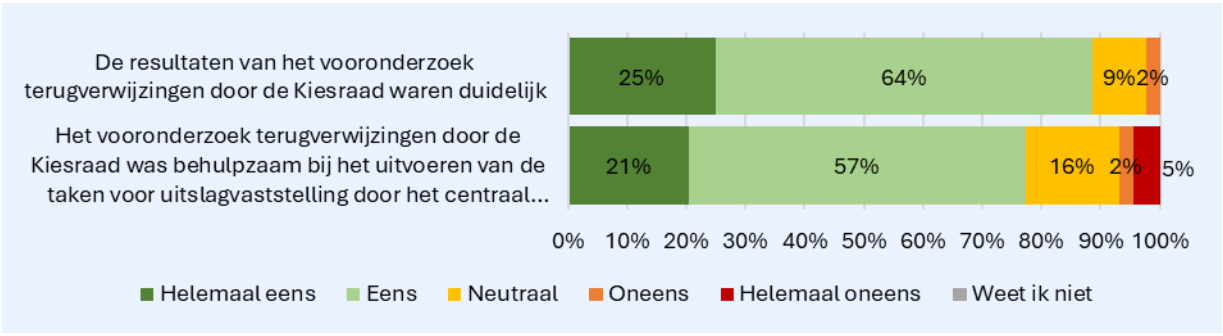
tussen de 1 en 15. Gevraagd naar een toelichting op dit besluit noemde men voornamelijk dat de bevindingen verklaarbaar werden geacht.

Figuur 12.4 – Heeft het centraal stembureau besloten één of meerdere bevindingen uit de processen-verbaal die uit het vooronderzoek terugverwijzingen door de Kiesraad kwamen niet terug te verwijzen?

De meeste gemeenten die te maken hadden met terugverwijzingen vanuit vooronderzoek door de Kiesraad gaven aan dat de resultaten van dit vooronderzoek duidelijk waren (89%; figuur 12.5). Daarnaast vond 78% dit vooronderzoek behulpzaam bij het uitvoeren van de taken voor uitslagvaststelling door het CSB.

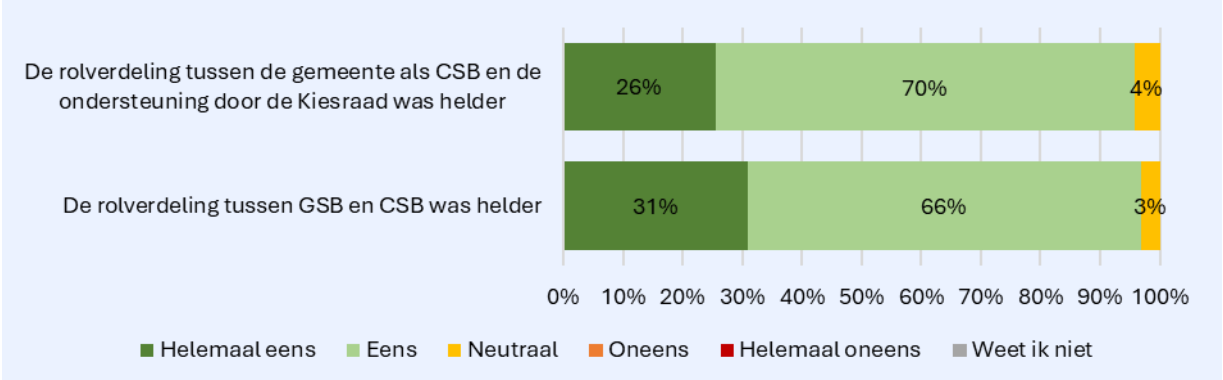
Figuur 12.5 – Beoordeling vooronderzoek terugverwijzingen

12.5 Aanstelling CSB en rolverdeling CSB en GSB

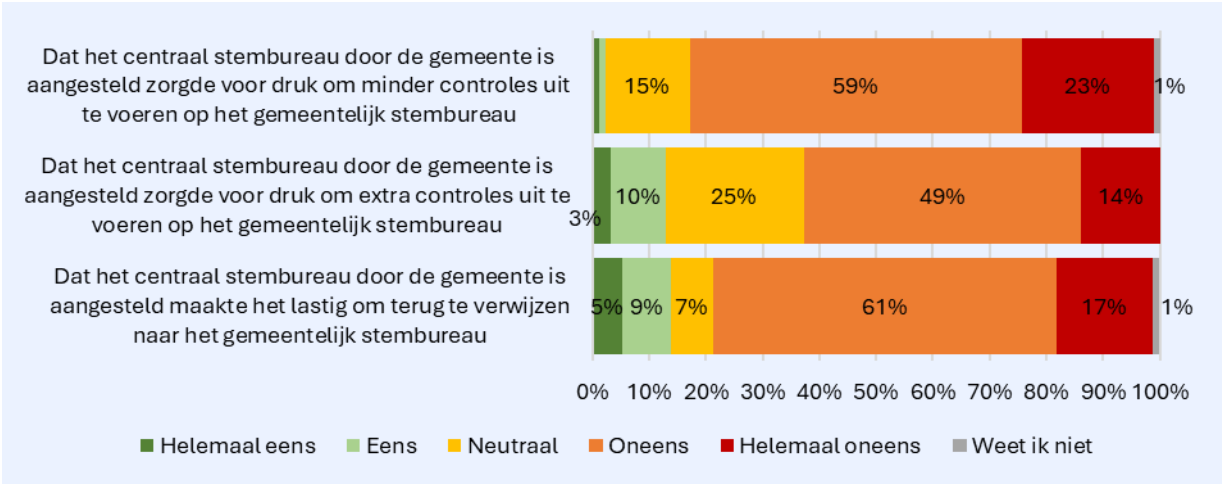
Voor de meeste gemeenten die met terugverwijzingen te maken hebben gehad, geldt dat de rolverdeling tussen de gemeente als CSB en de ondersteuning door de Kiesraad helder was (96%; zie figuur 12.6). Ook de rolverdeling tussen CSB en GSB was voor de meeste gemeenten die te maken hadden met terugverwijzingen (volkomen) helder (97%). Er zijn geen verschillen zichtbaar tussen CSO en DSO-gemeenten en gemeenten van verschillende grootte.

Figuur 12.6 – Beoordeling rolverdeling CSB en GSB

Gemeenten die te maken hebben gehad met terugverwijzingen is ook gevraagd of het aanstellen van het CSB door de gemeente zorgde voor druk om minder controles te doen op het GSB, of juist extra controles te doen op het GSB. Tevens is gevraagd of het aanstellen van het CSB door de gemeente het lastig maakte om terug te verwijzen naar het GSB. Over het algemeen werd aangegeven dat het niet voor meer druk zorgde om minder of extra controles op het GSB uit te voeren: 2% gaf aan dat er sprake was van druk om minder controles te doen op het GSB, 13% antwoordde dat doordat het CSB is aangesteld door de gemeente er druk werd ervaren om extra controles te doen op het GSB (zie figuur 12.7). Het aanstellen van het CSB door de gemeente maakte het volgens 14% van de gemeenten lastig om terug te verwijzen naar het GSB. Er zijn geen verschillen naar grootte of wijze van stemopneming.

Figuur 12.7 – Beoordeling aanwijzen CSB door gemeente

12.6 Nieuwe modellen vaststelling uitslag

De modellen die worden gebruikt voor het vaststellen van de verkiezingsuitslag zijn gewijzigd. De modellen voor stembureaus, gemeentelijk stembureaus en centraal stembureaus zijn voor het eerst gebruikt bij de gemeenteraadsverkiezing van 2026. DSO-gemeenten en CSO-gemeenten is gevraagd de nieuwe modellen te beoordelen (zie figuur 12.8).

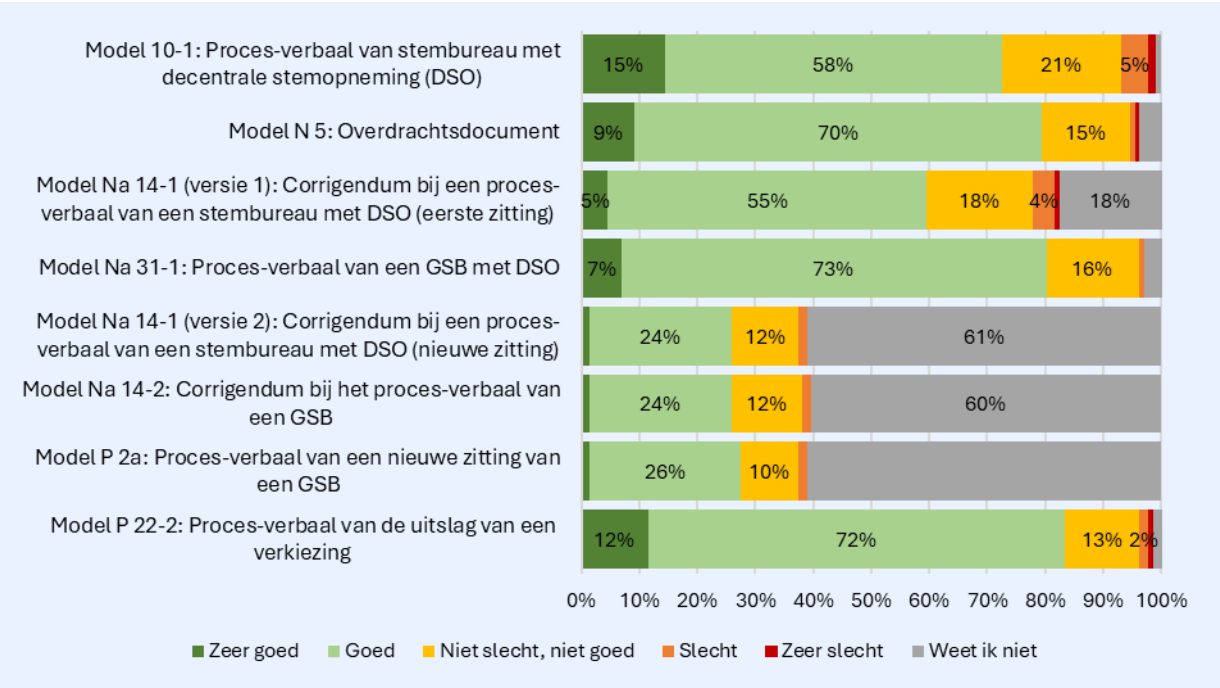
Met drie van de modellen, die betrekking hebben op een nieuwe zitting van het GSB, hebben gemeenten overwegend nog niet te maken gehad, waardoor ze veelal niet konden worden beoordeeld. De gemeenten die wel gebruikt hebben gemaakt van deze corrigendamodellen en het nieuwe model proces-verbaal van een nieuwe GSB-zitting, beoordeelden deze overwegend als ‘goed’.

Het nieuwe model proces-verbaal van een stembureau met DSO (73%), het nieuwe model overdrachtsdocument (79%), het nieuwe model corrigendum bij een proces-verbaal van een stembureau met DSO (60%), het nieuwe model proces-verbaal van een GSB met DSO (80%) en het nieuwe model proces-verbaal van de verkiezingsuitslag (84%) werden door een ruime meerderheid van de DSO-gemeenten beoordeeld als (zeer) goed.

Tussen (DSO-)gemeenten van verschillende grootte, is alleen een verschil te zien in de manier waarop ze het model voor het vaststellen van de uitslag beoordeelden (Model P 22-2). Grote

gemeenten beoordeelden deze minder vaak als goed of zeer goed (60%) dan middelgrote (86%) en kleine gemeenten (84%).

Figuur 12.8 – DSO-gemeenten: beoordeling nieuwe modellen vaststelling uitslag

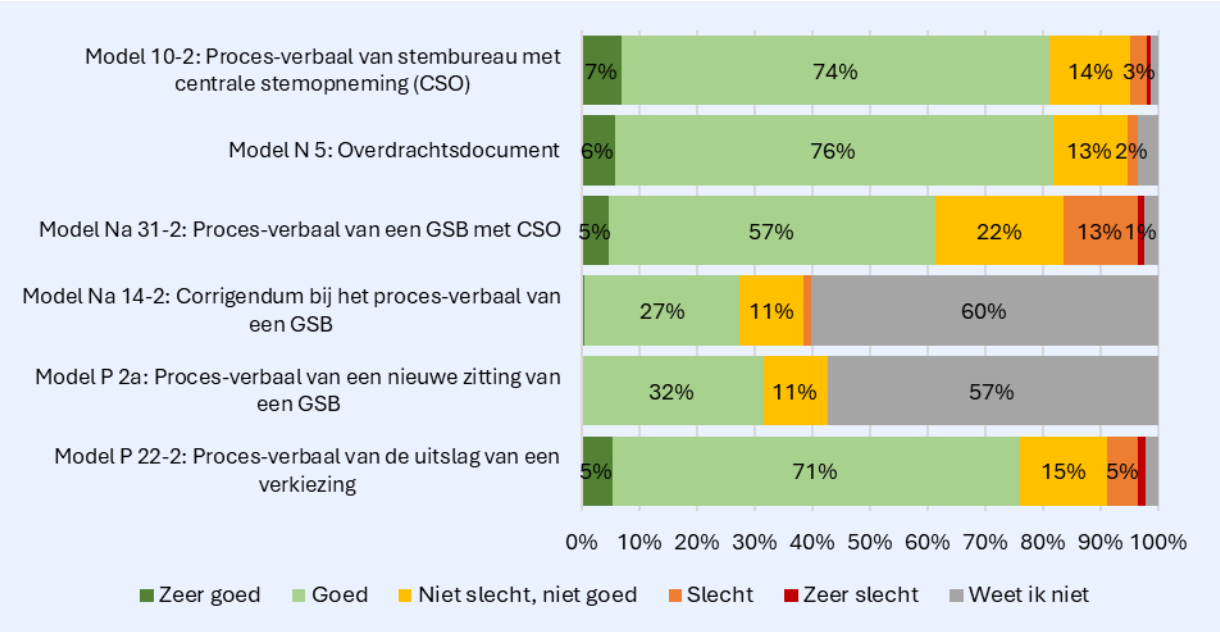
Gemeenten die gebruik maakten van centrale stemopneming is ook gevraagd de nieuwe modellen voor het vaststellen van de uitslag die op het stembureau, bij overdracht, de eerste zitting van het GSB, een eventuele nieuwe zitting van het GSB en het centraal stembureau te beoordelen (zie figuur 12.9).

De modellen voor een nieuwe GSB zitting zijn door ruim de helft van de CSO-gemeenten (nog) niet gebruikt. De gemeenten die dat wel hebben gedaan beoordeelden het nieuwe corrigendum bij het proces-verbaal van een GSB en het nieuwe model proces-verbaal van een nieuwe GSB-zitting overwegend als goed.

Het nieuwe model proces-verbaal van een GSB met centrale stemopneming werd door 61% van de gemeenten als goed of zeer goed beoordeeld, het model proces-verbaal van de uitslag van de verkiezing werd door 76% van de CSO-gemeenten als (zeer) goed beschouwd. Met het nieuwe proces-verbaal van stembureau met CSO en het nieuwe overdrachtsdocument waren veel gemeenten tevreden: deze nieuwe modellen werden respectievelijk door 81% en 82% beoordeeld als (zeer) goed.

Er zijn verschillen zichtbaar tussen grote gemeenten aan de ene kant en kleine en middelgrote gemeenten aan de andere kant als het gaat om de beoordeling van het nieuwe model voor het vaststellen van de uitslag (Model P 22-2). Van de grote gemeenten vond 52% dit een (zeer) goed model, van de kleine gemeenten beoordeelde 79% het als (zeer) goed en van de middelgrote gemeenten 82%.

Figuur 12.9 – CSO-gemeenten: beoordeling nieuwe modellen vaststelling uitslag

13 Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces

Op 1 januari 2026 is de Wet kwaliteitsbevordering uitvoering verkiezingsproces (Wkuv) in werking getreden. Hiermee krijgt de Kiesraad een centrale, instruerende, beoordelende en ook ondersteunende rol. Deze nieuwe rollen hebben invloed op de samenwerking met de gemeenten, Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB). De gevolgen voor de samenwerking heeft de Kiesraad, in overleg met deze ketenpartners, vastgelegd in een **samenwerkingsplan**. Het samenwerkingsplan beschrijft hoe de Kiesraad de verschillende taken en bevoegdheden invult, zoals het opstellen van instructies en kwaliteitsstandaarden, het geven van een procesaanwijzing aan stembureaus en het opstellen van een rapportage van bevindingen. Voor elke verkiezing of verkiezingen die tegelijkertijd plaatsvinden, publiceert de Kiesraad ook een **uitvoeringsplan.** De Kiesraad heeft dit ook gedaan voor de gemeenteraadsverkiezing 2026.

Dit hoofdstuk gaat over de kennis die gemeenten hebben over het samenwerkingsplan en het uitvoeringsplan dat door de Kiesraad is opgesteld. Tevens wordt beschreven in welke mate de werkzaamheden van gemeenten werden beïnvloed door de nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad.

13.1 Belangrijkste uitkomsten

- Ruim een derde van de gemeenten gaf aan op de hoogte zijn van de inhoud van het samenwerkingsplan dat onder andere door de Kiesraad is opgesteld om de samenwerking tussen Kiesraad, gemeenten, VNG en NVVB te beschrijven in het kader van de Wkuv (36%). Een iets grotere groep kende de inhoud gedeeltelijk (39%).
- Het uitvoeringsplan GR26 was (gedeeltelijk) bekend bij in totaal 73% van de gemeenten. De helft van de gemeenten die het plan (deels) kenden had dit ook gebruikt .
- Voor 38% van de gemeenten gold dat de nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad (helemaal) geen invloed had op de werkzaamheden van de gemeente. Voor 22% betekende de nieuwe rol van de Kiesraad dat er een en ander werd aangepast in de gemeentelijke werkzaamheden bij de verkiezingen. Kleine gemeenten gaven vaker aan dat de nieuwe rol van de Kiesraad geen invloed had op hun werkzaamheden dan grotere gemeenten.

13.2 Samenwerkingsplan en uitvoeringsplan

Aan gemeenten is gevraagd of zij bekend waren met de inhoud van het samenwerkingsplan van de Kiesraad. De meeste gemeenten waren volledig (36%) of gedeeltelijk (39%) op de hoogte van dit plan (zie tabel 13.1). Ruim een kwart van de gemeenten kende de inhoud van het samenwerkingsplan van de Kiesraad niet (26%).

Ten opzichte van kleine gemeenten, die in 25% van de gevallen volledig op de hoogte waren van het samenwerkingsplan van de Kiesraad en in 36% van de gevallen gedeeltelijk, waren grote gemeenten beter op de hoogte (48% helemaal en 33% gedeeltelijk).

Tabel 13.1 - Bent u bekend met de inhoud van het samenwerkingsplan? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Ja	25%	37%	48%	35%	36%	36%
Gedeeltelijk	36%	40%	33%	40%	38%	39%
Nee	39%	23%	19%	25%	27%	26%

Het uitvoeringsplan voor de gemeenteraadsverkiezing was bij 30% van de gemeenten bekend, 43% gaf aan het gedeeltelijk te kennen (zie tabel 13.2). De verschillen tussen gemeenten van verschillende grootte zijn niet significant. Wel wijzen de resultaten wederom in de richting van meer kennis bij grote gemeenten over het uitvoeringsplan dan bij kleinere gemeenten.

Tabel 13.2 - Bent u bekend met de inhoud van het uitvoeringsplan voor de gemeenteraadsverkiezing 2026? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte en type stemopneming)

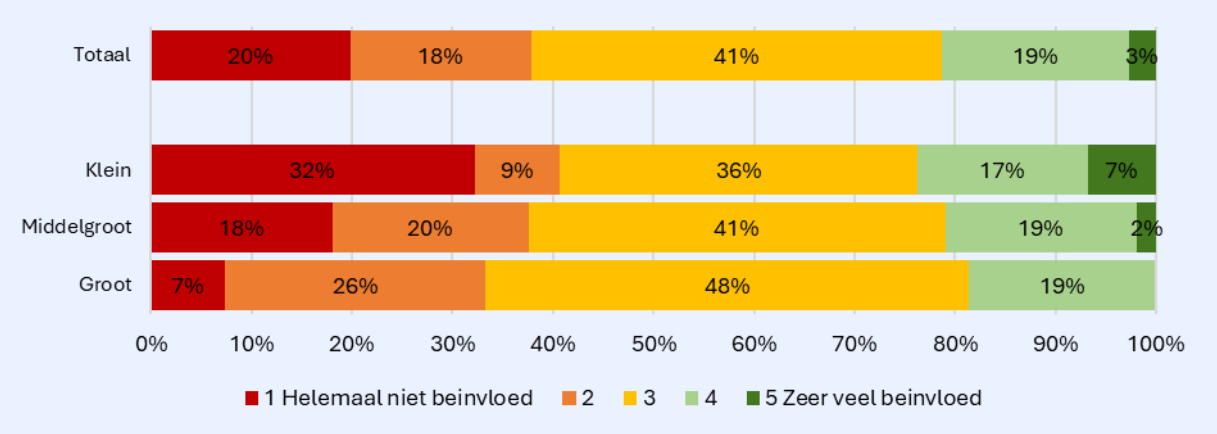
	Klein	Middelgroot	Groot	DSO	CSO	Totaal
Ja	22%	31%	41%	32%	28%	30%
Gedeeltelijk	41%	44%	33%	41%	44%	43%
Nee	37%	25%	26%	27%	28%	28%

Gemeenten die hebben aangegeven het uitvoeringsplan voor de gemeenteraadsverkiezingen (gedeeltelijk) te kennen is gevraagd of zij dit ook hebben gebruikt bij de organisatie van de verkiezing. Ongeveer de helft van de gemeenten die het plan (gedeeltelijk) kenden, had het uitvoeringsplan gebruikt (52%). Er zijn geen verschillen tussen kleine, middelgrote en grote gemeenten, of DSO en CSO-gemeenten.

13.3 Nieuwe rol Kiesraad

Alle gemeenten is gevraagd naar de mate waarin de nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad hun werkzaamheden beïnvloedde. Voor 22% van de gemeenten gold dat de nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad hun werkzaamheden heeft beïnvloed (zie figuur 13.3). Voor 38% had de nieuwe rol van de Kiesraad nauwelijks tot geen invloed op de werkzaamheden bij deze gemeenteraadsverkiezing. De overige 41% gaf een neutraal antwoord. Eerder zagen we al dat kleine gemeenten minder op de hoogte waren van het uitvoeringsplan van de Kiesraad voor de GR26. Kleine gemeenten gaven, ten opzichte van middelgrote (38%) en grote gemeenten (33%), vaker aan dat de nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad *geen* invloed had op de werkzaamheden tijdens deze verkiezingen (41%). Er zijn geen verschillen zichtbaar tussen DSO en CSO-gemeenten op dit punt.

Figuur 13.3 – In welke mate heeft de nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad uw werkzaamheden beïnvloed? (Uitgesplitst naar gemeentegrootte)

14 Wensen vanuit de gemeenten

Tot slot werd aan gemeenten gevraagd of zij hebben geconstateerd dat er onderdelen van het verkiezingsproces voor de gemeenteraadsverkiezingen zijn die men kwetsbaar acht of die in hun ogen verbeterd kunnen worden. Tevens is gevraagd wat men wil meegeven aan de Kiesraad als één wens mocht worden meegeven voor de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen, die in 2027 worden gehouden.

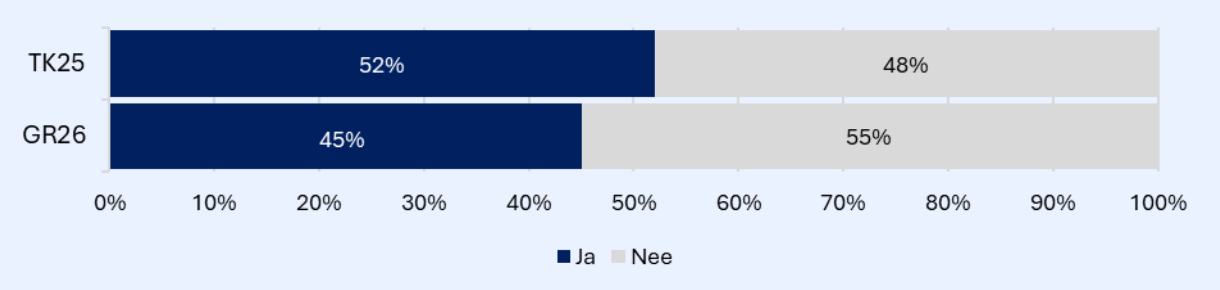
14.1 Belangrijkste uitkomsten

- Minder dan de helft van de gemeenten zag naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen mogelijkheden voor verbeteringen in het verkiezingsproces. Er zou meer kunnen worden gedaan aan interne training van het projectteam verkiezingen en kennisdeling, de kandidaatstellingsprocedure wordt als complex ervaren en men vindt alle instructies en controles rondom het verkiezingsproces belastend. Verder werd gerefereerd aan problemen die men had met het OSV, zag men de volmachten als een kwetsbaarheid, vonden sommige gemeenten het invullen van het proces-verbaal ingewikkeld en werd het handmatig tellen als potentieel foutgevoelig gezien.
- Voor de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2027 zou men graag zien dat het vernieuwde kleinere stembiljet landelijk wordt gebruikt. Daarnaast zien veel gemeenten op tegen de hoeveelheid werk die de combinatie van deze verkiezingen met zich meebrengt en zou men liever willen dat de verkiezingen werden gescheiden of dat er meer tijd werd ingeruimd voor alle werkzaamheden.

14.2 Kwetsbaarheden verkiezingsproces

Iets minder dan de helft van de gemeenten gaf aan dat er onderdelen waren die zij als kwetsbaar zien of waarvan men denkt dat deze kunnen worden verbeterd (45%; zie figuur 14.1). Deze keer is specifiek gevraagd naar de gemeenteraadsverkiezingen. Bij TK25 werd gevraagd naar kwetsbaarheden in het verkiezingsproces in het algemeen. Toen gaf 52% aan dat zij zagen dat er verbeteringen mogelijk zijn, een niet significant hoger percentage dan bij GR26.
Grote gemeenten lijken hier vaker op te wijzen (56%) dan middelgrote (46%) en kleine gemeenten (37%).[45]

Figuur 14.1 - Zijn er onderdelen van het verkiezingsproces voor de gemeenteraadsverkiezingen waarvan u vindt dat ze kwetsbaar zijn of verbeterd kunnen worden?

[45] Niet significant, maar inhoudelijk relevant verschil.

Hieronder staan de vaakst genoemde kwetsbaarheden en verbeterpunten:

1) Wat gemeenten het meest noemden is dat er sprake is van **weinig ervaring** binnen de projectgroep en dat er **te weinig kennisdeling** plaatsvindt (ca. 23 keer).
Gemeenten gaven aan dat een projectgroep vaak meerdere verkiezingen moet meemaken om goed ingewerkt te raken in het proces. Binnen de organisatie werkt men van deadline naar deadline, het organiseren van de verkiezingen is iets wat gedaan moet worden naast de reguliere werktaken. Er is geen echte opleiding voor en weinig tijd om stil te staan bij bepaalde onderdelen van het proces. Er zijn soms te weinig mensen op de werkvloer die kennis van zaken hebben en daardoor komt veel werk steeds bij dezelfde personen terecht. Daarbij wordt het als een kwetsbaarheid ervaren als de kennis slechts bij één persoon ligt.

   "Voor de geheel nieuwe projectgroep zonder ervaring is het heel lastig de rol van het CSB goed te begrijpen. Er is genoeg te vinden op jullie site dus het ligt niet aan de aangeboden ondersteuning, maar als je niet weet wat je moet zoeken vind je het ook niet."

2) Het **proces van kandidaatstelling** werd daarnaast door een aantal gemeenten genoemd als kwetsbaar punt (ca. 15 keer). De kennis over dit proces is weggezakt en vaak zijn er elke vier jaar wijzigingen. Men gaf aan dat de kandidaatstellingsprocedure veel werk is en voor degenen die het moeten inleveren een hele opgave. Er bestaat behoefte aan digitalisering, het papieren proces wordt als complex en foutgevoelig ervaren.

3) Sommige gemeenten gaven aan dat ze de **hoeveelheid instructies en controles** te belastend vinden en dat dit ten koste kan gaan van de flexibiliteit (ca. 16 keer). Men gaf aan dat controle op controle het gevoel kan geven dat er iets mis is of mis gaat. Voor medewerkers die nieuw zijn in het proces kan de hoeveelheid instructies erg overweldigend zijn.

4) Een aantal gemeenten had problemen met de software: de **Ondersteunende Software Verkiezingen (OSV)** (ca. 14 keer). De installatie kostte veel tijd of ging mis (was niet mogelijk op ieder device), men had er moeite mee dat er verschillende versies waren voor GSB en CSB, de OSV werd niet als gebruiksvriendelijk ervaren en men miste duidelijke handleidingen.

5) Diverse gemeenten gaven aan dat het gebruik van **volmachten** een kwetsbaarheid in het verkiezingsproces is (ca. 14 keer). Men pleit er onder andere voor om het aantal volmachten terug te brengen naar maximaal 1 per persoon.

6) Een aantal gemeenten gaf aan moeite te hebben met het invullen van het **proces-verbaal** (ca. 10 keer). De lay-out werd als onoverzichtelijk ervaren: men moest heen en weer bladeren. Het was niet voor iedereen duidelijk door wie en door hoeveel mensen het moest worden ondertekend.

7) Ten slotte werden het **stemmen op papier** en het **handmatig tellen** als kwetsbaarheid ervaren (ca. 10 keer). Ook voor wat betreft de **kandidaatstelling** sprak men de wens uit voor digitalisering: het schriftelijke proces wordt als complex en foutgevoelig gezien.

Tijdens het TK25 onderzoek, noemde men voornamelijk het formaat van de stembiljetten, het handmatig tellen van stemmen, de werkdruk en lange dagen, het verlenen van volmachten (zonder de voorwaarde van een geldig ID), problemen met de postbezorging en het invullen van de processen-verbaal en complexiteit van het OSV als mogelijke kwetsbaarheden en verbeterpunten.

14.3 Wensen Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen

Gemeenten is gevraagd was zij zouden wensen voor de komende verkiezingen als zij één wens konden meegeven aan de Kiesraad. Het gaat hierbij om de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen van 2027.

1) Uit de antwoorden lijkt het vernieuwde **kleinere stembiljet** goed te bevallen bij de kleine groep gemeenten die dit al in gebruik hadden: een gemeente gaf aan dat het tellen op de dag van stemming ruim voor middernacht werd afgerond dankzij het formaat van de vernieuwde stembiljetten. Gemeenten die nog niet met het kleinere biljet hebben gewerkt gaven aan dat ze heel graag zien dat er bij de volgende verkiezingen mee wordt gestart in hun gemeente of dat het landelijk wordt ingevoerd. (ca. 68 keer)

   "Invoering nieuwe stembiljet! Het was een verademing tijdens de telling van GR26 dat het stembiljet een handzaam formaat was."

2) Veel gemeenten benoemden het vele werk dat aan de **combinatie van de twee verkiezingen** gekoppeld is (ca. 60 keer). In bepaalde gemeenten is er sprake van meerdere waterschappen, waardoor het nog complexer wordt. Men stelde voor de verkiezingen te scheiden of ten minste het tellen van de stemmen voor de waterschappen (één of meerdere dagen) later te laten plaatsvinden. Enkele gemeenten wezen er op dat het visueel heel duidelijk moet worden gemaakt welke stempas voor welke verkiezing geldt, waarbij blauw voor de waterschappen als meest logisch wordt beschouwd.

   "Let op de kleur van de stempas/het stembiljet. Graag blauw voor waterschap. In de wet is geregeld dat op de woensdag altijd op partijniveau moet worden geteld. Het zou juist bij deze verkiezing prettig zijn als dat pas de donderdag bij het centraal tellen hoefde te gebeuren. Het is altijd een lange dag, en twee verkiezingen na sluiting stembureau nog tellen is wel een behoorlijke aanslag op de organisatie en beleving van de stembureaus."

3) Gemeenten riepen op tot **digitalisering** (ca. 17 keer). Digitaal stemmen of machinaal tellen.

   "In onze beleving is het huidige systeem waterdicht, echter een geautomatiseerde wijze van stemmen zou meer bij de huidige tijd passen. Hoe? Geen idee, maar het is maar één wens."

Overige wensen die (in mindere mate) werden genoemd hebben betrekking op:
- De behoefte aan minder controleprotocollen
- Informatie overzichtelijker, beter vindbaar, en eerder beschikbaar (via de Toolkit)
- Niet meer tellen op de verkiezingsavond

15 Conclusie

Op woensdag 18 maart 2026 vonden de gemeenteraadsverkiezingen plaats. De Kiesraad wenste een evaluatie te doen met gemeenteambtenaren die betrokken waren bij de organisatie van de verkiezingen in hun gemeenten. In de vragenlijst die Centerdata hiervoor heeft afgenomen onder de gemeenteambtenaren werd hen gevraagd naar de wijze waarop voorbereiding, uitvoering en afhandeling van de verkiezing zijn verlopen.

Het belangrijkste **doel** van dit evaluatieonderzoek was tweeledig: enerzijds wilde de Kiesraad evalueren hoe de verkiezingen zijn verlopen, anderzijds was de vraag hoe de ondersteuning vanuit de Kiesraad aan de gemeenten kon worden verbeterd. Om deze doelen te bereiken, worden in deze conclusie eerst de acht deelvragen afzonderlijk beantwoord. Het rapport bevat daarnaast enkele hoofdstukken die niet direct voortkomen uit deze onderzoeksvragen, maar die de context, organisatie en uitvoering van het verkiezingsproces binnen gemeenten beschrijven. Deze hoofdstukken (zoals over de organisatie van de verkiezing, verklaringen, vervoer en opslag van stembescheiden) ondersteunen het inzicht in het totale verkiezingsproces, maar worden niet afzonderlijk besproken in dit concluderende hoofdstuk.

15.1 Informatievoorziening

In hoeverre hebben de verschillende vormen van informatievoorziening en ondersteuning door de Kiesraad de gemeenten geholpen bij het uitvoeren van hun verkiezingstaken?

De verschillende vormen van informatievoorziening en ondersteuning door de Kiesraad hebben gemeenten in grote mate geholpen bij het uitoefenen van hun taken tijdens de verkiezingen. De Toolkit Verkiezingen werd door alle gemeenten gebruikt en overwegend positief beoordeeld, vooral vanwege de inhoudelijke kwaliteit en de praktische hulpmiddelen voor processen als registratie en uitslagvaststelling. Ook het Informatiepunt Verkiezingen speelde een belangrijke ondersteunende rol: vrijwel alle gemeenten maakten hier gebruik van en waren zeer tevreden over de deskundigheid, duidelijkheid en bereikbaarheid van de medewerkers.

De aanvullende vormen van ondersteuning, zoals webinars en bijeenkomsten, werden veel gebruikt en positief gewaardeerd en blijken een effectieve aanvulling op schriftelijke informatie.

Tegelijkertijd laat dit evaluatieonderzoek zien dat er ruimte is voor verdere verbetering. Met name de vindbaarheid, overzichtelijkheid en structuur van de Toolkit vormen aandachtspunten, evenals de behoefte aan meer procesgerichte en chronologische ondersteuning.

15.2 Toegankelijkheid

In hoeverre was het makkelijk of moeilijk voor gemeenten om te zorgen voor genoeg (toegankelijke) stemlokalen?

Gemeenten waren over het algemeen goed in staat om voldoende stemlokalen te realiseren voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2026. Vrijwel alle gemeenten konden het beoogde aantal stemlokalen openen, waarbij de meeste aangaven zelfs meer dan voldoende locaties te hebben.

Het vinden van geschikte stemlokalen werd door veel gemeenten als eenvoudig ervaren, vooral doordat locaties beschikbaar waren op de verkiezingsdag en er in eerdere verkiezingen al was geïnvesteerd in toegankelijkheid. Gemeenten die moeite hadden met het realiseren van voldoende stemlokalen, noemden vooral het beperkte aantal geschikte locaties en de eisen aan toegankelijkheid als belangrijkste belemmeringen. Deze knelpunten speelden met name in grotere en dichter bevolkte gemeenten.

Hoewel toegankelijkheid niet in alle stemlokalen volledig kon worden gegarandeerd, boden veel gemeenten aanvullende voorzieningen en ondersteuning aan, zoals gebarentaal, extra begeleiding of vervoer.

15.3 Stembureauleden

In hoeverre was het makkelijk of moeilijk voor gemeenten om genoeg stembureauleden en ondersteuners te werven?

Gemeenten konden over het algemeen voldoende stembureauleden en ondersteuners werven voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2026, al verschilde het gemak per functie. Het werven van reguliere stembureauleden en tellers werd meestal als goed uitvoerbaar ervaren, terwijl vooral het vinden van (plaatsvervangend) voorzitters en reserveleden vaker als lastig werd gezien. Dit had bij de voorzittersrol onder meer te maken met de verantwoordelijkheden van de functie die als te zwaar werden beschouwd, tekort aan mensen met kennis of ervaring voor deze functie en een vergrijzend vrijwilligersbestand. Het vinden van reserve-stembureauleden was soms moeilijk omdat mensen liever willen weten waar ze aan toe zijn, zonder vergoeding geen reserve willen zijn en wederom door vergrijzing in het vrijwilligersbestand.

Ondanks deze wervingsuitdagingen slaagden vrijwel alle gemeenten erin om eventuele tekorten op te vangen, ook bij uitval kort voor of op de verkiezingsdag. Gemeenten grepen daarbij terug op reserveleden, extra inzet van eigen ambtenaren of andere praktische oplossingen. Geen enkele gemeente heeft stembureaus hoeven sluiten door een tekort aan personeel

15.4 CSB-taken van gemeenten

Hoe hebben gemeenten de uitvoering van hun taken als centraal stembureau (CSB) ervaren?

Gemeenten hebben de uitvoering van hun taken als centraal stembureau tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 overwegend positief ervaren. Zowel bij de registratie van politieke partijen, de kandidaatstelling als de vaststelling van de uitslag gaven gemeenten in grote meerderheid aan dat zij voldoende voorbereid waren en de werkzaamheden goed konden uitvoeren. De meeste processen verliepen volgens verwachting, waarbij verschillen in belasting vooral samenhingen met de gemeentegrootte: grote gemeenten kregen aanzienlijk meer registratieverzoeken en kandidatenlijsten te verwerken en verstuurden vaker verzuimbrieven, maar dit leidde niet tot structurele knelpunten in de uitvoering.

Hoe hebben gemeenten zich voorbereid op de CSB-taken en heeft de ondersteuning van de Kiesraad bijgedragen aan een goede uitvoering?

Gemeenten hebben zich op verschillende manieren voorbereid op hun CSB-taken, waarbij de ondersteuning van de Kiesraad een belangrijke rol speelde. Instructiematerialen zoals het instructieboekje voor de registratie van politieke partijen en de mappenmethode boden duidelijke en praktische houvast en werden door vrijwel alle gemeenten als behulpzaam ervaren. Ook de aanbeveling om voorinlevering van kandidatenlijsten te faciliteren werd vrijwel overal opgevolgd en droeg bij aan een soepel verloop van de dag van kandidaatstelling. Daarnaast maakte een groot deel van de politieke partijen gebruik van OSV2020-PP, wat de beoordeling door het centraal stembureau vereenvoudigde.

Welke CSB-taken waren voor gemeenten makkelijk of moeilijk om uit te voeren en waardoor kwam dat?

Gemeenten ervaarden de meeste CSB-taken als goed uitvoerbaar, met name wanneer gebruik werd gemaakt van de beschikbare hulpmiddelen en werkwijzen van de Kiesraad. De mappenmethode werd breed ingezet en als zeer behulpzaam beschouwd, zowel door gemeenten als voor politieke partijen. Taken die als relatief complexer werden ervaren, kwamen vooral voor in grotere gemeenten en hadden te maken met het grotere aantal partijen, kandidatenlijsten en verzuimen. Deze hogere administratieve belasting maakte de uitvoering intensiever, maar niet wezenlijk problematisch. Over het geheel genomen blijkt dat duidelijke instructies, gestandaardiseerde werkwijzen en tijdige voorbereidingsmogelijkheden bepalend waren voor het als ‘makkelijk’ ervaren van de CSB-taken.

15.5 Stempassen

Hoe tijdig en correct zijn de stempassen bij de kiezers bezorgd?

Hoewel de bezorging van stempassen beter lijkt te zijn gegaan bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 dan bij de Tweede Kamerverkiezing van afgelopen jaar (2025), geeft nog een aanzienlijk deel van de gemeenten aan dat sommige stempassen niet of verkeerd werden bezorgd. Los van de

postbezorging kregen gemeenten, voornamelijk grote gemeenten, regelmatig te maken met klachten van kiezers dat zij geen stempas hadden ontvangen. Klachten over stempassen die onterecht werden bezorgd kwamen nauwelijks voor.

15.6 Gemeentelijk stembureau

Hoe hebben gemeenten het proces rondom het gemeentelijk stembureau (GSB) ingericht?

Leden van het gemeentelijk stembureau worden voornamelijk benoemd vanuit hun rol als ambtenaar bij de afdeling burgerzaken of andere afdelingen. Het komt vaker voor dat dit ambtenaren zijn die zich vrijwillig hadden aangemeld dan dat ze zijn aangewezen door of namens het college van B&W. Dit geldt ook voor de ondersteuners voor het GSB. Zeker voor grote gemeenten zijn burgers (buiten de ambtenaren die zich inzetten) van groot belang voor het ondersteunend werk op het GSB. Voorzitters zijn in de meeste gevallen ambtenaren.
Het werven van ondersteuners voor het GSB was slechts voor een heel klein deel van de gemeenten een moeizame taak. Als de werving gemeenten moeilijker afging, had dit hoofdzakelijk te maken met de werkdruk en eventuele verlofafspraken van ambtenaren.

Bij vrijwel de meeste DSO-gemeenten, vooral naarmate het gaat over grotere gemeenten, was het nodig tijdens de eerste GSB zitting hertellingen uit te voeren. De GSB's waren hier goed op ingericht, en het aantal hertellingen voldeed vaak aan de verwachtingen of was minder dan men had verwacht. Het standaard hertellen van de stempassen werd bij CSO-gemeenten veelvuldig gedaan, zeker wanneer er afwijkingen werden geconstateerd.

Hoe beoordelen gemeenten de nieuwe GSB-software Abacus en de begeleiding hierbij?

De gemeenten die bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 voor het eerst met Abacus hebben gewerkt blijken hier bijzonder tevreden mee. Ook over het instructiemateriaal voor Abacus is men alleen maar positief. Vooralsnog liggen de kansen voor verbetering, volgens een enkele gemeente, voornamelijk op het vlak van het oplossen van verschillen, de weergave van waarschuwingen en fouten, en het maken van het GSB proces-verbaal.

15.7 Nieuwe modellen voor vaststelling uitslag

Hoe beoordelen gemeenten de nieuwe modellen voor het vaststellen van de uitslag?

De nieuwe modellen proces-verbaal van het stembureau worden zowel door DSO-gemeenten (model 10-1) als door CSO-gemeenten (model 10-2) heel goed beoordeeld. Ook het nieuwe model proces-verbaal van een GSB met DSO (model 31-1) wordt over het algemeen positief gewaardeerd. Hoewel het nieuwe proces-verbaal van een GSB met CSO (model 31-2) over het algemeen ook positieve feedback ontvangt, is hier volgens een klein deel nog ruimte voor verbetering. De nieuwe modellen overdrachtsdocumenten (N 5) en corrigenda bij proces-verbaal van een DSO-stembureau (Na 14-1) en de nieuwe modellen proces-verbaal van de uitslag van een verkiezing (P22-2) ontvangen eveneens voornamelijk lof van de gemeenten. De nieuwe modellen corrigenda bij een proces-

verbaal van het GSB en het proces-verbaal bij een nieuwe GSB zitting zijn nog niet veelvuldig gebruikt, maar werden ook overwegend positief ontvangen door de gebruikers.

15.8 Rol van Kiesraad op kwaliteitsbewaking verkiezingsproces

Hoe hebben de gemeenten de nieuwe rol van de Kiesraad op kwaliteitsbewaking van het verkiezingsproces ervaren?

Het uitvoeringsplan GR26 dat door de Kiesraad is opgesteld werd gebruikt door gemeenten, maar door het grootste deel niet. De nieuwe kwaliteitsbewakende rol van de Kiesraad had invloed op de werkzaamheden van een beperkt aantal gemeenten.

15.9 Tot slot

Hier kijken we terug naar de twee doelen van dit onderzoek en beschouwen we de belangrijkste bevindingen.

Het eerste doel van dit onderzoek was het evalueren van het verloop van de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026. De organisatie van deze verkiezingen was veel werk voor de gemeenten, maar het algemene beeld is dat de gemeenten hun taken goed hebben opgepakt en dat de verkiezingen goed zijn verlopen. De informatie en de hulpmiddelen die de Kiesraad beschikbaar stelde worden zeer positief beoordeeld. Hoewel bijna alle gemeenten hier gebruik van maakten, zien we dat kleine gemeenten dit net iets minder doen. Bij deze verkiezingen koos bijna 60% van de gemeenten voor CSO, waarbij er een groot verschil is tussen grote gemeenten enerzijds en middelgrote en kleine gemeenten anderzijds. Voor de komende verkiezingen (de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen) zijn meer kleine en middelgrote gemeenten wel van plan om over te stappen naar CSO. Ook op een aantal andere onderdelen van de organisatie zien we verschillen tussen grote en kleinere gemeenten. Zo informeren kleine gemeenten hun kiezers minder door huis-aan-huis informatie toe te zenden over de locatie van de stemlokalen. Zij lijken wat meer te vertrouwen op de digitale vaardigheden van de kiezers door te verwijzen naar informatie op een website. Verder valt op dat kleine gemeenten zich veel minder dan grote gemeenten hebben gericht op kiezers met een beperking. Het vinden van stemlokalen gaat over het algemeen goed en dit is een onderdeel dat kleinere gemeenten juist wat makkelijker afgaat. De werving van stembureauleden verloopt over het algemeen ook goed, maar de werving van (plaatsvervangend) voorzitters is een serieus probleem.

Het tweede doel was een beeld geven van hoe de ondersteuning door de Kiesraad aan de gemeenten kan worden verbeterd. De Kiesraad kan goed aansluiten bij verschillende problemen of knelpunten die in dit onderzoek gesignaleerd worden. Dat kan een heel praktisch punt zijn, zoals het meedenken over manieren om stempassen tijdig bezorgd te krijgen. Ook voor het probleem dat het werven van (plaatsvervangend) voorzitters lastig is, kan de Kiesraad gemeenten ondersteunen. Zo is het belangrijk om mee te denken over wat potentiële voorzitters nodig hebben om de stap naar voorzitterschap te maken. Een groter punt dat de aandacht van de Kiesraad vraagt is de ondersteuning van kleine gemeenten. Kleine gemeenten vinden het iets moeilijker om de verkiezingen te organiseren. Ook hebben zij meer dan grotere gemeenten te maken met de

afhankelijkheid van de kennis en ervaring van een klein team of zelfs van een enkele persoon. De kleine gemeenten uiten ook een sterke behoefte aan ondersteuning en geven vaker aan dat zij de voorkeur geven aan de inloopspreekuren in plaats van de webinars. De waardering door de gemeenten voor de informatie van de Kiesraad is erg hoog. Maar hoe goed de informatie van de Kiesraad ook is, als de betrokken ambtenaar niet weet wat hij moet zoeken dan komt hij niet bij de juiste informatie en weet hij niet wat hij mist.

Naar aanleiding van deze bevindingen kan de Kiesraad overwegen om kleine gemeenten specifieker te ondersteunen. Deze ondersteuning zou enerzijds heel concreet en praktisch moeten zijn. Zo lijkt er behoefte aan ondersteuning bij het overstappen van DSO naar CSO. Maar ook kan de Kiesraad ondersteunen bij dienstverlening en informatievoorziening aan kiezers die verder gaat dan de basisinformatievoorziening. We zagen bijvoorbeeld dat kleine gemeenten minder vaak dan grote gemeenten een overzicht van de stemlokalen meesturen naar de kiezers. Deze informatie is essentieel voor kiezers en zou zo laagdrempelig mogelijk beschikbaar moeten zijn. Bij deze informatie over de stemlokalen kan ook de informatie over de voorzieningen voor kiezers met een beperking worden toegevoegd. Ook kan de Kiesraad kleine gemeenten meer betrekken bij hun nieuwe rol, zoals opgenomen in het Samenwerkingsplan en Uitvoeringsplan. Deze plannen zijn momenteel minder bekend bij kleine gemeenten. Gevraagd naar verbetersuggesties, noemen de kleine gemeenten ook minder punten. Wellicht dat door maatwerk communicatie vanuit de Kiesraad kleine gemeenten meer stimulans en ruimte ervaren om ook hun suggesties mee te geven.

NEDERLANDSE
VERENIGING VOOR
BURGERZAKEN

Adres
Boerhaavelaan 14
2713 HX Zoetermeer

Kantoor 079 361 77 47
E-mail nvvb@nvvb.nl
Website www.nvvb.nl

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
T.a.v. de Minister - de heer P. Heerma
Postbus 20011
2500 EA Den Haag
DBOBDR/DenB/Dem

Datum
10-05-2026

Onderwerp/ons kenmerk: 2026-026
Evaluatie NVVB Gemeenteraadsverkiezing 2026

Geachte Minister,

De gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 liggen achter ons. Namens de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken (NVVB) blikken wij met trots terug op de wijze waarop de Nederlandse gemeenten dit democratische proces hebben gefaciliteerd. Het is indrukwekkend om te zien hoe de afdelingen Burgerzaken, kort na de intensieve Tweede Kamerverkiezingen van 2025, opnieuw met volledige inzet een vlekkeloze organisatie hebben neergezet.

Bovendien vervulden gemeenten tijdens deze verkiezingen voor het eerst de rol van Centraal Stembureau (CSB) sinds de invoering van de Wet nieuwe procedure vaststelling verkiezingsuitslagen (NPVV), wat de nodige extra uitdaging en inspanning vergde.

In deze evaluatie brengt de NVVB de ervaringen van haar leden samen, met als doel het verkiezingsproces voor de toekomst nog robuuster en werkbaarder te maken.

Nieuwe uitslagensoftware Abacus

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 gebruikten veertien gemeenten succesvol de nieuwe software ‘Abacus’ als vervanging van OSV2020. De algemene stemming onder gebruikers is overwegend positief. Vooral de interface en de snelheid bij het totaliseren van stemmen vallen in de smaak. Het inrichtingsproces verliep efficiënt en de proactieve, laagdrempelige ondersteuning op locatie werd als een groot pluspunt ervaren. Kleine technische

Bank NL86INGB0000491717
Btw NL806203845B01
Kvk 40482707

'schoonheidsfoutjes' zijn door het ontwikkelteam direct opgepakt voor toekomstige versies.

De NVVB ziet twee aandachtspunten als Abacus landelijk uitgerold wordt:

1. **Geïntegreerde data-export:** De huidige omweg van EML naar CSV via externe tools is foutgevoelig. Een integrale exportfunctionaliteit binnen Abacus is noodzakelijk.

2. **Instructies:** De persoonlijke begeleiding zoals nu bij de 14 deelnemende gemeenten heeft plaatsgevonden is bij een landelijke uitrol niet mogelijk. Daarom verzoekt de NVVB om een gedegen opleidingsplan en een strategie om te komen tot een succesvolle landelijke uitrol.

Selectie niet-Nederlandse kiesgerechtigden

De selectie van niet-Nederlandse kiesgerechtigden vormt een uitvoeringstechnisch knelpunt. Hoewel de wettelijke criteria eenduidig lijken, is de vertaling naar betrouwbare selecties uit de Basisregistratie Personen (BRP) uiterst complex.
Het kernprobleem is de discrepantie tussen registratie en wetgeving. De BRP registreert de feitelijke verblijfstitel (IND-gegevens), terwijl de Kieswet uitgaat van rechtmatig verblijf. Deze nuance is momenteel niet sluitend te automatiseren. Dit brengt het risico met zich mee dat stempassen ten onrechte wel of juist niet worden verstuurd, waardoor de volledigheid van de kiezerslijst niet kan worden gegarandeerd.
Om de uitvoerbaarheid te vergroten en het proces te borgen, stelt de NVVB twee oplossingen voor:

1. **Wetswijziging:** Zorg voor een betere aansluiting tussen de Kieswet en de BRP. Het advies is om uit te gaan van een geldige verblijfstitel op de peildatum, gecombineerd met vijf jaar onafgebroken verblijf.

2. **Verbeterde ketensamenwerking:** Ontwikkel een gestandaardiseerd proces in samenwerking met softwareleveranciers, de IND, de Rijksdienst voor Identiteitsgegevens en gemeenten. Daarnaast is een snelle verificatieroute bij de IND nodig voor twijfelgevallen ('uitvallijsten').

Toolkit

Ter ondersteuning van de gemeentelijke uitvoering stelt de Kiesraad een Toolkit beschikbaar. De NVVB stelt vast dat de inhoud als zeer volledig wordt ervaren. Echter, door de enorme toename aan documenten, de overlap in teksten en de huidige opmaak, is het soms lastig om snel informatie te vinden in de Toolkit.
Om de Toolkit tot een nog werkbaarder instrument te maken, adviseert de NVVB:

1. **Implementatie van een zoekfunctie:** Er dient een zoekfunctie inclusief trefwoordenlijst te worden geïmplementeerd die enkel resultaten genereert binnen de context van de actuele Toolkit.
2. **Verbetering van het overzicht:** Creëer een overzicht waarin gebruikers in één oogopslag sjablonen en instructies vinden, los van de procesbeschrijvingen.
3. **Redactieslag:** Beperk de hoeveelheid tekst en voorkom overlap. Dit maakt de Toolkit overzichtelijker en sneller in het gebruik.

Modellen en processen-verbaal

De vernieuwing van de modellen is een duidelijke verbeterslag: ze zijn leesbaarder en voor voorzitters duidelijker om in te vullen. Om de uitvoering verder te optimaliseren adviseert de NVVB:

- **Standaard bestandsformaten:** Bied modellen aan in een standaard tekstverwerkingsformaat (zoals Word) zonder complexe grafische instellingen, zodat lokale aanpassingen mogelijk blijven.
- **Verbeterde timing:** Een late publicatie dwingt gemeenten tot ad-hoc aanpassingen in trainingen voor duizenden vrijwilligers. De NVVB vraagt daarom om een ruimere tijdlijn bij de introductie van gewijzigde modellen.

Naast deze algemene punten deelt de NVVB separaat specifieke, vakinhoudelijke verbeterpunten met de Kiesraad om via deze technische feedback bij te dragen aan de verdere perfectionering van de modellen.

Doorlooptijd beroepsprocedure Raad van State bij de kandidaatstellingsprocedure

De NVVB signaleert dat de beroepsprocedure bij de Raad van State tot logistieke knelpunten heeft geleid. Hoewel de beroepstermijn formeel op dinsdag (10 februari) eindigde, konden gemeenten op dat moment nog geen uitsluitsel krijgen over eventueel ingestelde beroepen. De Raad van State gaf aan dat beroepsschriften ook vertraagd via de post binnen konden komen, waardoor pas op de maandag daarop (16 februari) definitief uitsluitsel kon worden gegeven. Dit toont aan dat ook in dit proces de huidige postbezorging niet langer aansluit op de strikte termijnen en de voortgang hierdoor frustreert. Deze verschuiving heeft directe gevolgen:

- **Drukkerijen:** Zij kunnen pas starten na definitieve goedkeuring. Omdat de zekerheid over de definitieve kandidatenlijsten uitbleef tot maandag 16 februari, konden de drukkers pas vanaf dat moment aan de slag. Deze vertraging bij het onherroepelijk vaststellen van de lijsten brengt de tijdige levering van materialen in gevaar.

- **Gemeentelijke organisatie:** Het gebrek aan tijdige informatie tot na het weekend zorgt voor onnodige stagnatie en onrust.

Experiment nieuw stembiljet

De NVVB is positief over de voortzetting en uitbreiding van het experiment met het nieuwe stembiljet. Hoewel de ervaringen in de deelnemende gemeenten overwegend goed zijn, ziet de NVVB een aantal structurele aandachtspunten.

Voorkomen ongeldige stemmen: De NVVB signaleert dat het percentage ongeldige stemmen door het kiezen van een 'te hoog' (niet-bestaand) kandidaatsnummer een punt van zorg blijft. Om de stem van de kiezer te behouden, pleit de NVVB voor een wettelijke aanpassing: een stem op een niet-bestaand nummer binnen een lijst wordt automatisch toegekend aan de lijsttrekker.

Communicatiestrategie: In gemeenten die voor de derde keer meedoen, ervaren kiezers het biljet inmiddels als 'normaal'. De sterke nadruk in de campagne op het "nieuwe" karakter wekte bij hen de indruk dat er wéér een ander model werd geïntroduceerd. Een uniforme, landelijke campagne zal naar verwachting bijdragen aan een eenduidig beeld en een (nog) beter gebruik van dit model tijdens de landelijke invoering ervan.

Productie en distributie van stembiljetten

De NVVB uit haar zorg over het feit dat er, net als bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2025, opnieuw stembiljetten van de verkeerde gemeenten zijn aangetroffen in de voorraad.

De NVVB vraagt om:

1. **Afspraken met drukkerijen:** Producenten moeten garanderen dat partijen stembiljetten strikt gescheiden blijven. De verantwoordelijkheid voor de juistheid van de levering ligt bij de producent.
2. **Verbeterde controlemogelijkheid:** Pas de opmaak van de achterzijde aan. Door het contrast te verhogen en de gemeentenaam of kieskring duidelijk te vermelden, wordt een snelle visuele controle door stembureauleden wél mogelijk.

Postbezorging en bereikbaarheid

De NVVB herhaalt haar zorgen over de kwaliteit van de postbezorging. Ondanks eerdere signalen (TK2021, GR2022, TK2023, TK2025) verliep de bezorging van

stempassen en volmachtbewijzen voor 18 maart 2026 niet optimaal. Wanneer documenten niet of te laat aankomen, wordt kiezers feitelijk hun kiesrecht ontnomen.

De NVVB benadrukt dat verkiezingspost geen reguliere zakelijke poststroom is, maar onderdeel is van een essentiële democratische infrastructuur. Gemeenten moeten nu noodgedwongen dure koeriers inzetten om de bezorging in de laatste week alsnog te garanderen.

De NVVB verzoekt de Minister om:

1. Een specifiek 'verkiezingsprotocol' met PostNL waarbij verkiezingspost een voorrangsstatus krijgt, zodat de bezorging binnen de wettelijke termijnen, zoals opgenomen in de Kieswet, gegarandeerd is en niet afhankelijk is van reguliere poststromen.
2. Compensatie van extra kosten (zoals koeriers) die gemeenten maken.
3. Versnelling van de transitie naar digitale alternatieven, zoals een online portaal voor volmachten.
4. De NVVB steunt de huidige verkenning van de Kiesraad om de wettelijke termijnen in het verkiezingsproces te herzien. De huidige termijnen bieden te weinig buffer voor de complexe logistiek van nu. De NVVB pleit daarom voor een herziening van de tijdlijnen, zodat de druk op gemeenten afneemt en de kwaliteit van het proces gewaarborgd blijft.

Tot slot

De NVVB kijkt met een positief gevoel terug op de uitvoering van de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026. De aanbevelingen in deze evaluatie zijn bedoeld om de robuustheid en werkbaarheid van het proces voor de toekomst te vergroten. Wij vragen de Minister om de gesignaleerde knelpunten nader te bezien en blijven graag nauw betrokken bij de verdere uitwerking van deze verbeterpunten.

Met vriendelijke groet,
Namens het bestuur van de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken

Voorzitter

Rapport

Meldpunt onbeperkt stemmen

April 2026

Rapportage van de meldactie over toegankelijkheid van de gemeenteraadsverkiezingen 2026

ieder(in)

Inhoudsopgave

	Samenvatting en aanbevelingen	**3**
1	**Inleiding**	**8**
2	**Meldingen uit ongeveer 100 gemeenten**	**9**
3	**Meeste meldingen over het stemlokaal**	**10**
4	**Meer positieve dan negatieve ervaringen**	**11**
5	**Het stemlokaal**	**12**
6	**Het stembiljet**	**20**
7	**Hulp en informatie door leden van het stembureau**	**24**
8	**Informatie van de gemeente over de verkiezingen**	**27**
9	**Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's**	**29**
10	**Machtigen of niet stemmen**	**31**

Samenvatting en aanbevelingen

Bij het Meldpunt onbeperkt stemmen voor de gemeenteraadsverkiezingen 2026 hebben 236 mensen hun ervaring gedeeld met de toegankelijkheid van het stemproces voor mensen met een beperking of chronische aandoening.

Samenvatting

Er zijn veel positieve ervaringen gemeld. Het aantal positieve ervaringen (49%) is flink hoger dan het aantal meldingen over een negatieve ervaring (30%). En 22% van de ervaringen is neutraal.

Meldingen over het thema ‘Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma’ zijn het minst vaak positief (46%).

Het stemlokaal

- Veel mensen hebben een positieve ervaring met de toegankelijkheid van het stemlokaal. Zij kunnen probleemloos stemmen omdat de bereikbaarheid, ingang en inrichting van het stemlokaal goed toegankelijk zijn.
- Nog niet alle stemlokalen zijn zelfstandig toegankelijk. De toegang wordt soms belemmerd door trappen, drempels en zware toegangsdeuren. En doorgangen zijn soms niet breed genoeg. Ook zijn er meerdere meldingen over te steile hellingen. Om hoogteverschillen te overbruggen worden soms oprijplaten gebruikt, maar dat leidt niet altijd tot een toegankelijke entree.
- Het vinden van de juiste route is soms lastig. De bewegwijzering is niet altijd duidelijk en geleidelijnen voor slechtzienden ontbreken soms of zijn niet compleet.
- De bereikbaarheid van het stemlokaal is niet overal even goed. Er zijn meldingen over slechte bereikbaarheid door gebrek aan openbaar vervoer en door grote afstanden tot een toegankelijk stemlokaal. Sommige gemeenten lossen dit op door zelf vervoer aan te bieden. Ook het laatste stukje van de route naar het stemlokaal kent soms obstakels, zoals een lastig grindpad en objecten die in de weg staan.
- Voor een aantal mensen met een (grote) rolstoel is ook het verlaagde stemhokje niet toegankelijk. Zij stemmen dan bijvoorbeeld op het blad/ tableau van hun rolstoel. Praktisch probleem daarbij is dat het stempotlood vastzit aan een kettinkje, dat te kort is hiervoor.
- Een lage stembus is ook niet altijd beschikbaar. Zonder hulp het stembiljet in de stembus kunnen deponeren is voor mensen wel onderdeel van zelfstandig stemmen.
- Een aantal mensen wilde vanuit hun scootmobiel stemmen. Bij sommigen lukte dat, anderen stuitten op problemen met de toegankelijkheid van het stemlokaal en het stemhokje. Enkele mensen melden dat zij buiten het stemhokje hun stem hebben uitgebracht.

- Enkele meldingen gaan over ontbrekende voorzieningen, zoals voldoende verlichting en stoelen. Het omgaan met voorzieningen als 'tolk op afstand' (voor doven en slechthorenden) en de stemmal (voor blinden en slechtzienden) is voor stembureauleden soms nog onwennig.
- Nog niet overal kunnen mensen die gevoelig zijn voor prikkels in een rustige sfeer hun stem uitbrengen. Er zijn meldingen over te veel geluid, fel licht en straling. Wat prikkelarm inhoudt is niet altijd helder voor gemeenten.

Het stembiljet

- In een aantal gemeenten loopt de proef met een kleiner stembiljet. Daar zijn positieve ervaringen mee. Het kleinere formaat is makkelijker hanteerbaar. Er is ook waardering voor de (meestal) goede uitleg.
- Over het reguliere stembiljet lopen de ervaringen uiteen. In een aantal gemeenten was het stembiljet merkbaar kleiner dan bij de Tweede Kamerverkiezingen, omdat er minder deelnemende partijen waren. Toch waren er ook klachten over het grote formaat van het stembiljet. Het uitvouwen en opvouwen werd als heel lastig ervaren en belemmert een aantal mensen om zelfstandig te stemmen. Voor sommigen is het lastig om de juiste partij en naam te vinden op het grote stembiljet en voor anderen was het lettertype te klein.
- Meerdere mensen met een visuele beperking hebben hun ervaring met het gebruik van de stemmal gedeeld. Er is vooral veel waardering voor deze manier om zelfstandig te kunnen stemmen. Waardering is er ook voor het taxivervoer naar stembureaus met stemmal, dat sommige gemeenten aanbieden. En een enkeling heeft tips voor verbetering van de soundbox.
- Er zijn nog (te) weinig stembureaus met een stemmal waardoor mensen ver moeten reizen. Bij gemeenten waar ook wordt gestemd voor een wijkraad vormt dit een extra probleem. Dat kan alleen binnen de eigen wijk, waar soms juist geen toegankelijk stembureau met een stemmal is. Dat betekent dat inwoners niet zelfstandig met een stemmal voor de wijkraad kunnen stemmen. Ze kunnen wel op een ander stembureau met stemmal voor de gemeenteraad stemmen, maar dan niet voor de wijkraad. Ze moeten kiezen tussen:
  - het onzelfstandig uitbrengen van een stem (met hulp in het stemhokje) voor de wijkraad én de gemeenteraadsverkiezingen bij een stemlokaal in de buurt.
  - of: zelfstandig stemmen met behulp van een stemmal voor de gemeenteraad in een stemlokaal buiten de eigen wijk, maar dan niet voor de wijkraad kunnen stemmen.

Hulp en informatie door leden van het stembureau

- Veel meldingen zijn positief over de behulpzaamheid en vriendelijkheid van de leden van het stembureau.

- Enkele mensen hadden geen goede ervaring met de bejegening. Deze meldingen gaan over discriminerende bejegening vanwege een handicap. De ervaringen gaan over niet serieus genomen worden, betuttelend behandeld worden en overdreven veel aandacht krijgen.
- Er zijn meerdere meldingen gedaan door mensen die hulp nodig hebben in het stemhokje. Hun ervaringen lopen uiteen. Voor een aantal mensen verloopt het goed, zij kunnen zonder problemen stemmen met hulp van een naaste. Andere meldingen gaan over het weigeren van het recht om iemand mee te nemen in het stemhokje. Daarbij ontstaan discussies die als pijnlijk ervaren worden. De regels over wie er hulp mogen krijgen in het stemhokje blijken niet altijd bekend te zijn bij de leden van het stembureau.

Informatie van de gemeente over de verkiezingen

- Over de informatie van de gemeente over het stemmen zelf zijn een aantal melders tevreden. Anderen, vooral mensen met een visuele beperking, maken melding dat de informatie van de gemeente niet goed toegankelijk is.
- Een aantal deelnemers aan de enquête meldt dat de gemeente weinig informatie verschaft over de toegankelijkheid van stemlokalen. En er zijn meldingen dat de informatie over toegankelijkheid niet klopt.

Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's

- Er zijn enkele ervaringen gedeeld en toegelicht over de informatie van politieke partijen. Deze ervaringen gaan over weinig informatie ontvangen hebben, maar ook over moeilijk leesbare informatie door lastig taalgebruik en het ontbreken van koppen in de tekst.
- Er is één melding over een ontoegankelijke locatie van een verkiezingsdebat. Een verkiesbare persoon met een beperking kan het podium niet betreden en daardoor niet op een gelijkwaardige manier campagne voeren.

Machtigen of niet stemmen

- Enkele mensen kunnen door hun aandoening niet naar het stembureau of hebben geen stempas ontvangen.
- Bij gemeenteraadsverkiezingen kan alleen binnen de eigen gemeente gestemd worden. Dat vormt een knelpunt als je voor een medische behandeling in een andere gemeente verblijft en daar dus niet kan stemmen. Maar ook als degene die je wilt machtigen niet in jouw gemeente woont, want dan is machtigen geen oplossing.
- Voor sommigen is machtigen een goede oplossing. De procedure over hoe iemand die geen handtekening kan zetten toch een volmacht kan verlenen is niet bij iedereen bekend.

Aanbevelingen

De uitkomsten van het Meldpunt onbeperkt stemmen zijn onderdeel van de landelijke evaluatie van de toegankelijkheid van de gemeenteraadsverkiezingen 2026 voor mensen met een beperking of chronische ziekte. Naast de landelijke evaluatie is het belangrijk dat gemeenten zelf zorgvuldig evalueren en dat zij daarbij de lokale vertegenwoordigers van mensen met een beperking of chronische ziekte betrekken.

Er gaat veel goed met de toegankelijkheid van de verkiezingen en een aantal mensen signaleert expliciet verbetering. Tegelijkertijd zijn er knelpunten, waarvan een aantal hardnekkig steeds terugkeren.

Op basis van de uitkomsten van het Meldpunt bij deze gemeenteraadsverkiezingen zien we de volgende verbeterpunten:

- Maak álle locaties waar stembureaus ingericht worden versneld echt toegankelijk. Stop met provisorische oplossingen om toegangsdeuren toegankelijk te maken en hoogteverschillen te overbruggen. Kies voor permanente oplossingen en maak daarbij gebruik van de richtlijnen in de NEN-norm 9120 Toegankelijkheid van Gebouwen. Gebouwen zijn daarmee zelfstandig toegankelijk gedurende het hele jaar, ook als ze niet als stemlokaal zijn ingericht maar hun gebruikelijke functie hebben.
- Zorg voor lage stemhokjes en ook voor lage stembussen (desnoods een gekantelde kliko, zoals iemand meldde). Denk aan goede verlichting en aan de beschikbaarheid van stoelen voor zowel de wachtrij als voor gebruik in het (verlaagde) stemhokje. Zorg voor losse potloden of potloden aan een voldoende lange ketting om stemmen op het eigen blad van een (elektrische) rolstoel mogelijk te maken.
- Inventariseer de opties om stemmen vanuit een scootmobiel beter te faciliteren, zoals bredere stemhokjes. Verstrek in ieder geval duidelijke informatie aan burgers over stembureaus die wel of niet toegankelijk zijn met een scootmobiel.
- Maak haast met het traject om een kleiner stembiljet te introduceren. Dat helpt op meerdere manieren de toegankelijkheid te verbeteren: het kleine stembiljet is beter hanteerbaar, overzichtelijker en het is standaard geschikt voor de stemmal. Zorg wel voor hele heldere instructie en evt. proefstemmen voor mensen die moeten wennen aan deze verandering.
- Maak alle stembureaus toegankelijk voor mensen met een zintuiglijke beperking. Met het kleinere stembiljet wordt de aanschaf van een stemmal op ieder stembureau haalbaar. Mensen met een visuele beperking kunnen dan stemmen op een stembureau in de eigen buurt en kunnen – als dat aan de orde is – ook stemmen voor wijkraden. Zorg daarnaast voor duidelijke bewegwijzering en goede geleidelijnen (voor blinden en slechtzienden).

- Zet in op het zoveel mogelijk zelf stemmen van mensen met een verstandelijke beperking en regel de ondersteuning die zij hiervoor nodig hebben, waaronder de mogelijkheid voor proefstemmen. Maak hulp in het stemhokje voor deze doelgroep mogelijk.
- Zorg dat leden van stemlokalen beter op de hoogte zijn van de regels over hulp bij het stemmen. En voorkom pijnlijke discussies in het stembureau door betere communicatie naar burgers over situaties waarbij hulp bij het stemmen wel is toegestaan en wanneer niet.
- Besteed in de training en voorlichting aan medewerkers van het stembureau extra aandacht aan houding en bejegening: wel vriendelijk en behulpzaam, maar niet ongevraagd dingen overnemen en geen discriminatie vanwege een handicap.
- Stimuleer gemeenten om over de toegankelijkheid van de stembureaus complete informatie aan te bieden en om op een toegankelijke wijze hun inwoners te informeren over de verkiezingen. Stimuleer of verplicht gemeenten om deze informatie in ieder geval aan te bieden op de website waarismijnstemlokaal.nl.
- Stimuleer politieke partijen om hun partijprogramma›s in begrijpelijke taal en via toegankelijke kanalen bekend te maken.
- Bied meer voorlichting aan stemgerechtigden en hun naasten over de procedure voor een volmacht. Besteed daarbij ook aandacht aan situaties waarbij de persoon zelf door diens beperking geen handtekening kan zetten.
- Betrek – ook op lokaal niveau – ervaringsdeskundigen met verschillende beperkingen bij de voorbereidingen van de verkiezingen 2027. En streef naar diversiteit bij de bemensing van de stemlokalen.

1. Inleiding

Rondom de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026 heeft Ieder(in) het Meldpunt onbeperkt stemmen geopend. Van 16 tot en met 24 maart was het mogelijk om ervaringen te melden met de toegankelijkheid van het stemproces voor mensen met een beperking of chronische aandoening.

236 ingevulde vragenlijsten

Mensen met een beperking of chronische ziekte zijn via een bericht op de Ieder(in)-website, via de lidorganisaties, via social media en via het Ieder(in)-panel uitgenodigd om hun ervaringen met het stemmen – zowel positief als negatief – te melden.

Melden was mogelijk via het invullen van een korte vragenlijst. In totaal zijn er 236 volledig ingevulde vragenlijsten binnengekomen.

Samenwerking gehandicaptenplatforms

Dankzij een projectsubsidie van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties konden we dit jaar extra inzoomen op de toegankelijkheid van het stemproces in drie gemeenten en één regio. Ieder(in) heeft samengewerkt met gehandicaptenplatforms in de gemeenten Arnhem, Den Haag en Leiden en de regio Twente. Deze vier platforms hebben zich extra ingespannen om de vragenlijst bij inwoners van hun werkgebied onder de aandacht te brengen. Daardoor zijn door inwoners uit deze gemeenten relatief veel meldingen gedaan. Naast de landelijke rapportage ontvangen deze platforms een aparte rapportage over de knelpunten en pluspunten in hun gemeente/regio rond de toegankelijkheid van het stemmen.

2. Meldingen uit ongeveer 100 gemeenten

De gehandicaptenplatforms in Arnhem, Den Haag, Leiden en Twente hebben zich extra ingezet om mensen te informeren over het Meldpunt onbeperkt stemmen. Dat zien we terug in het aantal meldingen: 90 van de in totaal 234 meldingen komen uit het werkgebied van de vier pilot-gemeenten.

De overige meldingen komen uit het hele land, uit 90 verschillende gemeenten. Het totaal aantal verschillende gemeenten kunnen we niet exact vaststellen, omdat de meldingen uit de regio Twente niet uitgesplitst zijn naar gemeente (er vallen 14 gemeenten onder Twente). Als we aannemen dat er over de helft van de 14 Twentse gemeenten gemeld is, dan kan de rekensom gemaakt worden. In totaal zijn er uit ongeveer 90 + 7 (Twente) + 3 (pilotgemeenten) = 100 verschillende gemeenten meldingen ontvangen.

De meeste meldingen zijn afkomstig uit Den Haag (30), gevolgd door de regio Twente met 25 meldingen. Uit Arnhem komen 20 meldingen en uit Leiden 15.

Meldingen uit de pilot-gemeenten	Aantal meldingen
Den Haag	30
Twente	25
Arnhem	20
Leiden	15

Na de vier pilotgemeenten komen de grote steden, met Amsterdam (9 meldingen) als koploper.

Meeste meldingen uit overige gemeenten	Aantal meldingen
Amsterdam	9
Rotterdam	6
Eindhoven	6
Utrecht	5

3. Meeste meldingen over het stemlokaal

Er is gevraagd om aan te geven over welk onderwerp de melding gaat. Bij deze vraag kon men meerdere antwoorden aankruisen.

Verreweg het meest genoemd wordt het stemlokaal (78%), op afstand gevolgd door het stembiljet (36%) en hulp en informatie door leden van het stembureau (33%). Veel mensen doen een melding over meerdere onderwerpen tegelijk, waardoor de percentages optellen tot boven de 100%.

Waar gaat jouw ervaring over?	Percentage	Aantal
Het stemlokaal	78%	185
Het stembiljet	36%	84
Hulp en informatie door leden van het stembureau	33%	77
Informatie van de gemeente over de verkiezingen	20%	47
Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's	10%	24
Iets anders, namelijk:	12%	28

Totaal: 236

12% van de deelnemers aan de vragenlijst geeft aan een melding te doen over iets anders. Zij noemen uiteenlopende thema's. Enkele mensen geven aan geen probleem ervaren te hebben. Meerdere meldingen gaan over het machtigen, over parkeren en over voorzieningen voor mensen met een visuele beperking.

4. Meer positieve dan negatieve ervaringen

Aan de deelnemers is gevraagd hoe ze hun ervaring beoordelen: positief, neutraal of negatief.

Was je ervaring positief, negatief of neutraal?	Percentage	Aantal
Positief	49%	115
Neutraal	22%	51
Negatief	30%	70

Totaal: 236

Bijna de helft van de meldingen gaat over een positieve ervaring (49%) en dat is aanzienlijk meer dan de 30% meldingen over een negatieve ervaring. 22% van de ervaringen is neutraal.

Veel meldingen gaan over meerdere onderwerpen en de beoordeling van de melder (positief, negatief of neutraal) gaat dan over het geheel van de ervaring. Daarom kunnen we de beoordelingen niet één op één aan de onderwerpen koppelen.

De tendens is dat er geen grote verschillen in waardering tussen de thema's zijn. Het thema 'informatie van politieke partijen over hun partijprogramma' krijgt (na de categorie 'anders) met 46% de minste positieve waarderingen.

Het thema 'stembiljet' heeft met 60% de meeste positieve waarderingen. Dat is een groot verschil met de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Toen waren meldingen over het stembiljet het minst vaak (37%) positief.

Was jouw ervaring positief, negatief of neutraal	Positief	Neutraal	Negatief
Het stemlokaal	55%	19%	26%
Het stembiljet	60%	21%	19%
Hulp en informatie door leden van het stembureau	56%	18%	26%
Informatie van de gemeente over de verkiezingen	55%	17%	28%
Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's	46%	21%	33%
Iets anders	39%	18%	43%

5. Het stemlokaal

Over de toegankelijkheid van het stemlokaal zijn 185 meldingen binnengekomen.

Positieve ervaringen

Veel mensen melden een positieve ervaring over de toegankelijkheid van het stemlokaal. Zij kunnen probleemloos stemmen omdat de bereikbaarheid, ingang en inrichting van het stemlokaal goed toegankelijk zijn.

Twee stemlokalen op één locatie waarvan één goed bereikbaar voor rollator / kruk, rolstoel (en dus ook kinderwagen). Goede P-faciliteit onder locatie, ook toegankelijk voor busjes (hoogte P-garage) en met voldoende invaliden P-plaatsen.

We zijn kortgeleden verhuisd en hebben voor het eerst gestemd in onze nieuwe gemeente. Ik als rolstoelgebruiker was perplex!! Er was een extra breed, verlaagd stemhokje. Geschikt voor rolstoelen en scootmobiels. Ook was er een verlaagde stembus. Deze was gekanteld en lag op een steun, waardoor de opening voor iedereen bereikbaar was. Nog nooit gezien en meegemaakt!! In 1 woord: geweldig!

Stemlokaal in gemeentehuis is rolstoeltoegankelijk. Automatische schuifdeuren. Deur naar stemlokaal zelf is een zware deur maar die stond open. Hoogte stemhokje, iemand anders stond bij de lage tafel om te stemmen. Stembureau lid bood spontaan hulp aan om het blad lager te plaatsen zodat ik er ook goed bij kon.

De ingang van het gebouw was geheel toegankelijk voor een rolstoel en de gangpaden waren groot. De rij was duidelijk aangegeven en de leden van het stembureau legden uit waar de rolstoel toegankelijke hoek was.

Het stembureau was drempelloos, er was plek om te zitten tijdens het wachten en mijn hond kon zonder gedoe mee. De uitleg bij binnenkomst was duidelijk en vriendelijk.

Goed toegankelijke locatie (Vredeskerk), duidelijke informatie en de optie om aan een tafel i.p.v. een stemhokje het stembiljet in te vullen. Het hokje was evengoed prima toegankelijk.

Gemeenschapshuis De Walnoot was prima toegankelijk voor mensen in een rolstoel. Tafel was op hoogte ingesteld en deuren gingen automatisch open.

Trappen, zware toegangsdeuren, drempels en nauwe doorgangen

Er zijn ook redelijk veel meldingen over knelpunten bij de toegang tot het stemlokaal. Uit deze meldingen blijkt dat niet alle stemlokalen zelfstandig toegankelijk zijn. De toegang wordt soms belemmerd door trappen, drempels en zware toegangsdeuren. En doorgangen zijn niet altijd breed genoeg.

Deur is lastig te openen met hulpmiddel of minder kracht in de armen. - De eerste balie zit beneden, voor het stemmen moet je een trap op (en ook weer af). In het pand is geen helling of lift aanwezig. - Ik woon boven in het wooncomplex maar kan hier niet stemmen.

De deur zat dicht, zware - uit zichzelf weer dichtslaande - deur waardoor ik niet zelfstandig naar binnen kon. Ik was alleen in m'n rolstoel.

Mijn ervaring met het stembureau zelf is prima, echter de toegang. Je moet via een hek een schoolplein op, waarvan de poort zeer lastig is voor een rolstoelgebruiker. De toegangsdeur is zeer lastig te openen en heeft een zware dringender. Er is een flinke drempel bij de deur en een lastige borstelmat. Dus over toegankelijkheid is niet (goed) nagedacht.

Ik heb sinds deze verkiezingen een nieuw stemlokaal, de oude was een gemeentelijke gymzaal waar je überhaupt niet eens bij de deur kon komen met een rolstoel i.v.m. getrapte tegels. Het positieve is dat het nieuwe stemlokaal gelijkvloers is en dus bereikbaar met de rolstoel maar het gebouw heeft een flinke drempel en een verzwaarde voordeur (het gaat hier om een schoolgebouw) waardoor het eigenlijk nog steeds niet toegankelijk is voor iemand met een rolstoel.

Ondanks oprij platen was het nog lastig te betreden. Er moesten zelfs handjes aan te pas komen om mijn rolstoel weer naar buiten te krijgen.

Ingang stembureau heeft een drempel, bovendien gaat de deur niet automatisch open, waardoor het voor mensen in een rolstoel zonder begeleiding vrij lastig wordt om binnen te komen via de gangbare route; er is een mogelijkheid om via de hoofdingang binnen te komen, maar dat moet je maar net weten, want het bordje waarop dat vermeld staat is voor iemand met een visuele beperking amper te lezen.

Bij een stembureau kon ik niet naar binnen vanwege een hoge drempel. Omdat dit bureau niet toegankelijk is voor mijn rolstoel, ben ik uiteindelijk naar een ander stembureau gegaan om daar alsnog te kunnen stemmen

Op de drempel om het gebouw te betreden na was alles in orde om met je rolstoel/scootmobiel te gaan stemmen. Achter mij (rolstoel) bleef een scootmobiel met de achterzijde op de drempel hangen.

Ze hadden wederom wel drempels aangelegd bij de deur. Maar die bestaat uit twee delen met een flinke drempel ertussen. Met m'n handbike kon ik deze nemen, maar zonder had het niet gelukt met rolstoel. Met handbike was het een vervelende dreun in m'n rug. Met m'n hypermobiliteit kan dit voor langdurige pijnklachten en luxaties zorgen.

De deuren bij de entree werden opengehouden met stoelen waardoor de draairuimte kleiner werd.

Het stemlokaal wat het dichtst bij mij is, een gymzaal, is volgens de gemeente

rolstoeltoegankelijk, maar het opritje de stoep op is te steil voor mijn rolstoel, de bochten zijn erg krap en binnen moet je door een kleedkamer heen waar er een bankje vlak naast de deuropening is. Mijn rolstoel is ietsje breder dan normaal en daardoor te breed om hier overal langs te manoeuvreren. Mijn rolstoel kan ook zulke steile opritjes niet nemen.

Ik gebruik een rolstoel waarin ik lig. Ik kwam het volgende tegen: ik kon de voordeur niet openen en er was ook niemand die dat zag. Vanuit de gang het stemlokaal in was de hoek erg krap waardoor ik meerdere keren moest steken om de bocht te kunnen maken. (…) Toen ik klaar was kon ik de ruimte niet verlaten omdat er een gesloten deur was met dranger. Niemand kwam helpen, ik moest op een volgende stemmer wachten die mij gelukkig ook hielp met de deur bij de uitgang.

Bij een aantal stemlokalen die niet of moeilijk zelfstandig toegankelijk zijn, hangt een bel om assistentie te vragen. Dat voorkomt dat mensen (soms tevergeefs) moeten wachten op hulp.

Ingang stembureau: Altijd al een lastige drempel, waar ze nu al een aantal jaar een houten plankje voorleggen maar nieuw dit jaar was dat je op een bel kon drukken waar je goed bij kon vanuit de rolstoel voor hulp om binnen te komen.

Het lokaal was niet heel gemakkelijk toegankelijk voor rolstoelen, maar buiten was een bel waar je kon bellen als je assistentie nodig had.

Provisorische oplossingen bij hellingen

Meerdere meldingen gaan over te steile hellingen. Hoogteverschillen worden soms overbrugd met oprijplaten. Maar dit soort tijdelijke oplossingen zorgen niet altijd voor een toegankelijke entree.

Mijn stemlokaal was voorzien van een oprijplaat om binnen te komen. Fijn dat hij er was maar helaas was de helling te steil.

Het stemlokaal was "toegankelijk " gemaakt door een soort oprijplaat over drempel te plaatsen. Maar vond die toch wat eng om met rolstoel overheen te gaan. Een andere bezoeker heeft mij naar binnen geholpen en iemand van stembureau hielp mij het pand te verlaten. Als ik alleen was geweest was ik niet binnengekomen.

In het stembureau was een trap van enkele treden waar een metalen plaat overheen gelegd was maar deze was veel te steil om zelf omhoog te kunnen rollen.

Het stembureau, locatie V. is niet toegankelijk. Week eerder melding gemaakt bij gemeente, die gelijk aangaf dit op te pakken. Toen ik in de ochtend van 18 maart ging stemmen was het stembureau niet toegankelijk. Er was wel een oprijplaat neergelegd, maar die was veel te steil en daarachter lag een mat. Dit gemeld en de gemeente heeft toen provisorisch een houten plank

in plaats van de mat neergelegd. Helaas kun je nog niet veilig in en uit het stembureau.

De rolstoeltoegankelijke ingang was voor mij, moeilijk lopende nogal wiebelig, een vrijwilliger zag dit en stond gelijk op toen is naar buiten ging om te ondersteunen want ze zei al dat het niet echt stevig was. Dus slechte ingang maar goede hulp.

De weg vinden

Een aantal meldingen gaan over het vinden van de juiste route. De bewegwijzering is niet altijd duidelijk en geleidelijnen voor slechtzienden ontbreken soms of zijn niet compleet.

Het stemlokaal was goed bereikbaar met rollator, maar de bewegwijzering leidde alleen naar de route per trap. Als je de lift gevonden had, stond er ook niet bij op welke verdieping het stemlokaal was. Kortom, het was best te doen, maar het kan nog wel ietsje beter!

De gele lijn in het stembureau is in compleet, leidt niet naar de tafel met de leden van het stembureau en niet naar de plek waar ik gestemd moet worden.

Het enige stemlokaal waar een stemmal was, het gemeentehuis is voor slechtzienden op geen enkele wijze toegankelijk. Zowel binnen als buiten geen geleide lijnen. dit jaar voor het eerst een veel te klein geel bordje met opschrift stemlokaal. Een burger heeft mij naar het juiste lokaal gebracht.

Ik ben op twee locaties geweest. Het viel mij op dat als je voor het eerst mag stemmen of je slecht zicht hebt je niet weet welke kant je op moet als je de locatie binnenkomt. Op beide locaties was dit het geval. Er stonden wel bordjes maar die waren niet op elke plaats te vinden of niet altijd even duidelijk (bijvoorbeeld een standaard waar krantje in ligt en daar boven was op het al aanwezige bord van de standaard een plaatje geplakt met het woord stemlokaal.

Bereikbaarheid stemlokaal

De bereikbaarheid van het stemlokaal is niet overal even goed. Er zijn meldingen over slechte bereikbaarheid door gebrek aan openbaar vervoer en een grote afstand tot een toegankelijk stemlokaal. Sommige gemeenten lossen dit op door vervoer aan te bieden.

Helaas waren alle stembureaus met stemmal in Den Haag heel erg slecht bereikbaar met het openbaar vervoer en super ver weg voor mij als inwoonster van de x-laan. Waarom geen stemmal in het gemeentehuis, provinciehuis, de schouwburg of op treinstation Den Haag centraal? Onbegrijpelijk! Je moest zelf maar uitzoeken hoe en of je er kwam.

In Rotterdam is minder dan 1% van de stembureaus toegankelijk voor visueel beperkten. Maar er liggen geen (tijdelijke) geleidelijnen naar die drie stembureaus, dus voor ons zijn ze niet te vinden. Dichtstbijzijnde is voor mij op +/- 7km. afstand, een half uur enkele reis met OV (op eigen kosten) en in een voor mij onbekende omgeving, ver buiten mijn wijk. In dat stembureau kan ik niet stemmen voor de Wijkraad. Dus toegankelijkheid zou me dan mijn stemrecht gekost hebben.

de verkiezingstaxi; handig om naar het enige stembureau in Groningen te gaan waar ik zelfstandig kon stemmen. Van tevoren per mail geboekt met de vraag: als het eerder of later moet, vanwege efficiëntie is dat goed. Ik kreeg keurig de bevestiging van mijn boeking. (…) Op de dag taxi keurig op tijd. Grote verrassing; hij bleef wachten tot ik klaar was.

Ook over het laatste stukje van de route naar het stemlokaal worden knelpunten gemeld, zoals een lastig grindpad of objecten die in de weg staan.

Op de website van de gemeente en "waar is mijn stemlokaal" stond deze locatie als rolstoeltoegankelijk. Alleen moest je op het laatste stuk door een grindpad rijden om er te komen, wat niet voor iedereen met een rolstoel mogelijk is dus ik vond het niet heel toegankelijk.

Doordat er buiten het stembureau een bord was geplaatst met "stembureau" was het stembureau slecht toegankelijk. Het lukte me met moeite om binnen te komen, mede doordat ik ook nog eens door vrij smalle paaltjes moest rijden. Binnen werd gevraagd of alles goed toegankelijk was. Ik heb toen aangegeven dat het bord wel erg onhandig is geplaatst. En ondanks dat de dame zei dat ze het zou verplaatsen is dat niet gebeurd. Ook niet later op de dag.

Bij aankomst van het dorpshuis stond er bij de stoep waar ik op reed met de handbike, veel kliko's. Ik kon er langs, maar m'n zicht was daar niet goed. Ik kon het verkeer niet goed zien.

Stemhokje en stempotlood

Voor een aantal mensen is ook het verlaagde stemhokje met hun rolstoel niet toegankelijk. Zij stemmen dan bijvoorbeeld op het blad/tableau van hun rolstoel. Praktisch probleem daarbij is dat het stempotlood aan een kettinkje vastzit, dat te kort is om zo te kunnen stemmen.

Stemhok tafel was te laag waardoor mijn rolstoel niet onder het tafelblad paste. Ketting waar het rode potlood aan vast zit was tekort zodat ik niet op mijn eigen tableau kon stemmen.

Er was geen los potlood. Ik had er dit keer zelf eentje meegenomen omdat ik al wist dat ik met deze rolstoel het stemhokje niet in kan en het potlood in het hokje vastzit aan een te korte ketting.

Een flauw detail misschien, maar toch onhandig: het kettinkje aan het potlood was wel erg kort. Beetje lastig als je dan zittend probeert op een van de bovenste kandidaten van een partij te stemmen. Het lukte, maar met moeite.

Ik ben na een zwaar herseninfarct gehandicapt, evenwichtsproblemen, 1 zijdig verlamd, kan niet lopen en dus de gehele dag in een rolstoel, in 10 jaar nu bij verkiezingen ook naar het stemlokaal gegaan en dat gaat altijd prima, omdat ik kan rekenen op de aanwezige mensen en er hoeft niets structureel geregeld te worden. Ik kan niet in de hokjes komen, alhoewel dat in eerste instantie wordt geadviseerd. Mijn linker been steekt vooruit en ik kan helemaal niet bij het hokje komen, Niet te hoog of te laag is niet het probleem, ik geef dan aan een lege tafel zodanig te plaatsen, dat ik langs kan parkeren en met mijn rechterhand op de tafel kan stemmen.

Stembus

Enkele meldingen gaan over de bereikbaarheid of hoogte van de stembus. Zonder hulp het stembiljet in de stembus kunnen deponeren is onderdeel van zelfstandig stemmen.

De containers voor de stembiljetten stonden achter de rij wachtenden. Voor niemand handig. Mij werd wel hulp aangeboden door iemand van het stembureau om mijn stembiljetten erin te doen. Dat vond ik wel prettig, alhoewel het ook voldoening kan geven om ze zelf erin te kunnen doen.

Gemiddeld gezien zeer positief. Het enige is het stembiljet wat nog steeds te lomp en te groot is en de hoogte van de kliko.

Positieve ervaring. Mensen zijn geduldig, helpen wanneer nodig, ik gaf alleen wel aan dat de bus waar ik het in moest deponeren te hoog was...Dat wisten ze! Is gewoon een kliko en als je in een rolstoel zit is deze echt te hoog.

Scootmobiel

Er zijn een aantal meldingen binnengekomen van mensen die vanuit hun scootmobiel willen stemmen. Bij sommigen lukte dat, anderen stuiten op problemen met de toegankelijkheid van het stemlokaal en het stemhokje. Enkele mensen melden dat zij buiten het stemhokje hun stem hebben uitgebracht.

Stemlokaal gemeentehuis volledig toegankelijk. Kon met scootmobiel tot aan stemhokje.

Ik wilde stemmen en kwam met mijn scootmobiel. Omdat ik een hele slechte dag had, kon ik niet uit de scootmobiel komen. Maar hoe stem je dan? Je kan niet in zo'n smal hokje, er werd ook heel moeilijk gedaan. Toch wilde ik mijn stem laten gelden. Een persoon gaf mij een plankje en raadde mij aan om zo te stemmen. Stembiljet kon ik zo uitvouwen en op het plankje op mijn stuur leggen. Toch kunnen stemmen, ondanks dat de anderen er zeer op tegen waren in het stembureau. Was nl tegen de regels zeiden ze. IEDEREEN moet kunnen stemmen. Ook mensen in een scootmobiel!

-geen signing naar laag rolstoel-loket. - geen stoel, ik kan vanuit de scootmobiel niet stemmen - medewerker leende uiteindelijk zijn stoel uit - nauwelijks ruimte om goed met de scootmobiel weg te komen + gelukkig niet weer in een tent met akelig pijnlijke drempels

Ik woon in Amsterdam. Zij zeggen goed toegankelijk te zijn voor wat betreft stembureau's voor mensen met een beperking. Maar één groep wordt volgens mij stelselmatig vergeten. De scootmobielers. Problemen die je tegenkomt. Geen lift aanwezig en anders vaak te klein. Invalidelift niet aanwezig of te klein of er iets voor zetten zodat er niemand in het gat kan vallen. Veilig voor anderen maar voor rolstoelers en scootmobielers vaak onmogelijk om dat obstakel weg te halen. Er moet dus iemand bij staan om je daarbij te helpen. Om te komen bij de tafel of stemhokjes zijn er bochten die je niet kunt maken. Stemhokjes te klein om met de scootmobiel te kunnen stemmen. Staan is dan het enige alternatief. Voor mij is dat een beproeving en niet goed voor mijn gezondheid.

Kon alleen stemmen aan een tafel die daar stond, kon niet in mijn scootmobiel blijven zitten, ik ben zeer afhankelijk van mijn Scootmobiel.

Voorzieningen

Er zijn enkele ervaringen gemeld over voorzieningen in het stemlokaal en stemhokje. Deze meldingen gaan over onvoldoende verlichting en het ontbreken van stoelen. De optie van een tolk op afstand (voor doven en slechthorenden) en de stemmal (voor blinden en slechtzienden) lijken voor stembureauleden soms nog wat onwennig (zie voor stemmal hoofdstuk 5)

Stoelen zijn niet overal beschikbaar, ook niet bij het verlaagde stemhokje.

Ik heb een visuele beperking en mij valt het vaak op dat de stemhokjes slecht verlicht zijn. Tenzij je echt geluk hebt dat hij toevallig onder een TL-buis staat. Naar mijn mening moet het eenvoudig zijn om met simpele led-strips of led-balken een mobiel stemhokje te kunnen goed te kunnen verlichten.

Stemlokaal was goed bereikbaar en toegankelijk. Er lag duidelijk zichtbaar een flyer voor een tolk op afstand, dat zag ik voor het eerst :)

Ik zag de QR-code niet bij binnenkomst stemlokaal. Dus ik zei vrolijk tegen stembureaulid: "ik heb een uitdaging voor jullie" "O ja, wat dan?" De QR-code hing tussen de tafel en stemhokjes. Deze zou eigenlijk op tafel moeten liggen/ hangen bij het eerste stembureaulid.

Prikkels

Enkele meldingen gaan over de prikkels in het stemlokaal voor mensen die daarvoor gevoelig zijn. Deze meldingen gaan over geluid, fel licht en straling. Voor gemeenten lijkt niet altijd helder te zijn wat prikkelarm inhoudt.

De gemeente heeft twee plekken aangewezen als prikkelarm stembureau.

Het prikkelarme stembureau waar ik ging stemmen zat achter in een druk café, waar je eerst doorheen moest lopen. Hier was veel geluid en stond muziek aan waardoor de locatie niet meer prikkelarm was. Het is goed dat de gemeente denkt aan het maken van prikkelarme stemplekken, maar dan moet dit in de praktijk ook echt prikkelarm zijn.

Problemen met mijn beperkingen: - piepjes bij het scannen van de biljetten (zet dit gewoon uit!; onnodige trigger, doet pijn) - fel wit LED licht in stemhokje werkt triggerend voor de ogen, hoofdpijn en duizeligheid (gebruik iets zachters, een extra lamp voor wie meer licht wil, of aanpasbaar licht)

Ik heb de gemeente gemaild om te vragen waarom er geen prikkel arme stemlokalen in mijn gemeente zijn en of daar voor gezorgd kan worden komend stem moment. En gemeld dat andere gemeenten dit wel bieden. Hun antwoord was dat ze niet kunnen voorspellen of een stembureau druk gaat zijn dus dan kunnen ze het niet prikkel arm noemen. Maar prikkel arm gaat niet enkel om de hoeveelheid mensen, maar ook om of er muziek is, hoe de vrijwilligers zich opstellen (stemgeluid, rustige uitstraling, geduld hebben) hoe het bureau is ingericht (geen krappe ingang, niet te veel chaotische inrichting, duidelijke aangeven waar je heen moet) etc.

Alle stemlokalen hebben Wifi en mensen met smartphones. Die zijn voor iemand met EHS allemaal onbereikbaar. Wat zou het fijn zijn als er in iedere gemeente ten minste één stemlokaal zonder Wifi zou zijn, waar tevens smartphones niet toegestaan zijn.

6. Het stembiljet

Over het stembiljet zijn 84 meldingen gedaan. Dit zijn zowel meldingen uit de pilotgemeenten met een kleiner stembiljet als uit gemeenten die het reguliere stembiljet gebruiken. Ook over het gebruik van de stemmal voor blinden en slechtzienden zijn meerdere meldingen gedaan.

Proef met kleiner stembiljet

In een aantal gemeenten loopt de proef met een kleiner stembiljet. Daarover zijn positieve ervaringen gemeld. Het kleinere formaat is makkelijker hanteerbaar. Er is ook waardering voor de (meestal) goede uitleg.

Stembiljetten waren top! Niet het gedoe en stress rondom het vouwen en makkelijker te doen vanuit de rolstoel.

Ik vond dat stembiljet in Nijmegen vrij duidelijk was en dat ik goed geholpen werd door de medewerkster van het stemlokaal hoe ik moest stemmen.

Uitstekend toegankelijk stemlokaal, duidelijke uitleg over het nieuwe stembiljet waarmee een proef loopt in mijn gemeente.

Goede toegankelijke stemlocatie met uitlegmogelijkheid voor het nieuwe, kleine stembiljet door een begeleider.

In mijn gemeente werd getest met een nieuw, kleiner stembiljet. Ik vond dat prettig werken en er werd uitgebreid over geïnformeerd. Er waren ook oefen-sessies, maar die vond ik laat aangegeven.

Erg nadrukkelijke uitleg van het nieuwe stemformulier. Maar niet gezegd dat 2 vakjes MOETEN worden ingevuld. Alleen partij aankruisen is ongeldig.

De namen van de kandidaten in de multomap (Leiden had kleine stembiljetten en er moesten twee hokjes rood gemaakt worden) zouden in een groter lettertype uitgevoerd moeten worden.

Het reguliere stembiljet

Over het reguliere stembiljet lopen de ervaringen uiteen. In een aantal gemeenten was het stembiljet merkbaar kleiner dan bij de Tweede Kamerverkiezingen, omdat er minder deelnemende partijen waren.

Het stembiljet was overzichtelijk omdat er niet zoveel partijen zijn in mijn gemeente,

Stembiljet was mooi klein formaat t.o.v. landelijke verkiezingen

Een iets kleiner stembiljet dan bij de laatste 2e Kamerverkiezingen, nog steeds te groot door te veel partijen.

Ook nu gaan veel meldingen toch over het grote formaat van het stembiljet. Het uitvouwen en opvouwen van dit stembiljet wordt als heel lastig ervaren. Dat belemmert een aantal mensen om zelfstandig te stemmen. En voor sommigen is het op het grote stembiljet lastig om de juiste partij en naam te vinden.

Stembiljet is wel erg groot om uit en in te klappen; ik had wat dat betreft geluk dat mijn partij op de eerste 'pagina' stond.

door de grootte van het stembiljet is dit vanuit de rolstoel lastig uit te vouwen en het gewenste vak aan te kruisen

Onhandig groot stembiljet. Moeilijk te vouwen als je spalken om je handen draagt en met krukken loopt

Het is lastig uit te vouwen en weer op te vouwen wanneer je poli artrose hebt in handen.

Waarom zo groot A2 formaat. Niet vriendelijk. Het uitvouwen en zoeken naar de juiste partij/lid van uw keuze.

Mijn man kan dit niet open maken of weer opvouwen Dus ik help hem daar mee. Al eens een x een sneer voor gekregen. Nu ben ik ze voor en zeg ik wat ik ga doen..

Het stembiljet is veel te groot om te kunnen openen en met het potlood kom ik niet tot nauwelijks bij het goede vakje, omdat het vel veel te groot is. Daardoor ben ik geholpen met het vakje inkleuren.

Ik heb een hoge dwarslaesie en ben net een maand 18jaar, dus voor de eerste keer stemmen. Ik kreeg het stembiljet niet open en ik kon de namen allemaal niet lezen (ik kan wel gewoon lezen, maar teveel om te overzien). Mijn begeleider heeft uiteindelijk het stembiljet ingekleurd, maar zonder controle van de aanwezige of machtiging.

Leesbaarheid

Over de leesbaarheid van het stembiljet kwamen meerdere meldingen binnen. De meldingen gaan over het kleine lettertype. De loep biedt soms uitkomst.

Wel was de tekst op het stembiljet erg klein, ook voor mensen zonder visuele beperking.

Het stembiljet was kleiner dan anders. Volgens mij was het lettertype ook kleiner dan anders, dat is lastig voor mij om te lezen.

Letters zijn te klein.

Biljet was weer onleesbaar :-(((

Bij het stembureau was gelukkig een goede loep aanwezig, waardoor ik de namen van de gegadigden vrij goed kon lezen. Probleem blijft wel dat het

lastig is om bij het inkleuren met het rode potlood goed te zien welk hokje je inkleurt, met controle achteraf met het vergrootglas kon ik dat wel goed zien.

Stemmal

Over het gebruik van de stemmal zijn meerdere meldingen gedaan. Er is vooral veel waardering voor deze manier om zelfstandig te kunnen stemmen. Waardering is er ook voor het taxivervoer naar stembureaus met stemmal, dat sommige gemeenten aanbieden. Soms is er nog onwennigheid over de procedure bij stembureauleden. En een enkeling heeft tips voor verbetering van de soundbox.

Voor het eerst in bijna 20 jaar weer zelfstandig kunnen stemmen door middel van de stemmal.

Nog niet zo lang geleden ben ik verhuisd naar de gemeente Nieuwegein. Bij de landelijke verkiezingen kwam ik erachter dat er in deze gemeente geen stemmal was, die ik wel nodig heb om zelfstandig te kunnen stemmen. Daarom ben ik toen uitgeweken naar een buurgemeente waar ze er wel een hadden. Maar dat voelde niet als de passende oplossing en daarom ben ik met mijn gemeente in gesprek gegaan. Dit was een hele positieve ervaring, de gemeente dacht goed mee en heeft ervoor gezorgd dat er een toegankelijk stemlokaal met stemmal is gekomen

supergoed geholpen ook na afloop naar de bus terug - had helpend geweest als in de beschrijving was opgenomen hoe er te komen om met de mal te stemmen - en op mijn verzoek werd ook een check gedaan of het goede juist was ingekleurd. Mooie geleidelijnen en een duidelijke mal om te voelen! spreeksnelheid van de Soundbox zou handig zijn om te kunnen verhogen, want je zat soms te wachten en te luisteren totdat je verder kon in de stemstappen. En 2 pijltjestoetsen misschien, zoals op de Webbox voor de soundbox, want nu duurt het langer om bij het juiste te komen.

Het stemmen met de stemmal ging goed, alleen het vouwen van het biljet heb ik een beetje hulp bij nodig gehad wat eigenlijk niet zou moeten, maar was wel prettig.

Ik ben blind en ben met de stemtaxi naar het stembureau waar een stemmal lag gegaan. Ik heb gestemd met de stemmal. Zowel de stemtaxi als stemmal zorgen ervoor dat ik zelfstandig gebruik kan maken van mijn stemrecht. Dit vind ik heel belangrijk. Het ging heel goed. Als het stembiljet kleiner is wordt het overzichtelijker.

Stemmal is ok maar ik ervaar de gaatjes dicht bij elkaar.

Ze liepen mee naar waar het moest gebeuren. Vervolgens drukte een alweer goedwillen vrijwilliger mij het stemformulier en een potlood in de handen. Dank u wel en Nu? Ik heb de situatie even verbaasd laten bestaan en toen gevraagd? En nu? Hebben jullie wellicht een stem mal? Een wat? Ik: stemmal. OH ja. Vervolgens werd ik naar een hokje met stemmal en soudbox vergezeld. Soundbox: werkt goed, al heb ik dit keer niet alle namen gecontroleerd.

Vervolgens bekeek ik de stemmal, leeg. Het komt nogal precies hoe je de stemlijst erin schuift, dat moet ik zelf misschien niet doen. De mal bleek leeg. De mevrouw bleek niet te weten dat dit hun taak was. Na mijn vraag heeft ze dit alsnog gedaan.

Dat er nog weinig stembureaus met een stemmal zijn maakt dat mensen ver moeten reizen. En bij deze gemeenteraadsverkiezingen was een extra probleem dat in sommige gemeenten er ook gestemd werd voor de wijkraad. En dat kon alleen binnen de eigen wijk, waar soms juist geen toegankelijk stembureau met een stemmal was.

In Rotterdam is minder dan 1% van de stembureaus toegankelijk voor visueel beperkten. Maar er liggen geen (tijdelijke) geleidelijnen naar die drie stembureaus, dus voor ons zijn ze niet te vinden. Dichtstbijzijnde is voor mij op +/- 7km. afstand, een half uur enkele reis met OV (op eigen kosten) en in een voor mij onbekende omgeving, ver buiten mijn wijk. In dat stembureau kan ik niet stemmen voor de Wijkraad. Dus toegankelijkheid zou me dan mijn stemrecht gekost hebben.

Ik heb gestemd met behulp van de stemmal. Dit ging goed. We hebben een toegankelijk stembureau in de gemeente. Het zou heel fijn zijn als dit er meer worden. Aangezien ik nu naar een ander dorp moest reizen. Het stemmen ging goed, maar het idee dat de rest van mijn gezin om de hoek kan stemmen, en ik er bijna een half uur voor om moet reizen is natuurlijk te bizar voor woorden.

7. Hulp en informatie door leden van het stembureau

Er zijn 77 ervaringen gemeld over hulp en informatie door leden van het stembureau.

Bejegening en hulp

Veel meldingen zijn positief over de bejegening door leden van het stembureau. De termen vriendelijk en behulpzaam worden heel vaak genoemd.

In het stembureau zelf was alles perfect geregeld; supergoed geholpen ook na afloop naar de bus terug.

Ontvangst en bejegening door de mensen van het stembureau was zeer vriendelijk.

Stembureau medewerkers kwamen aanrennen om de deur te openen, en direct werd stemhokje het blad verlaagd. Top

De verdere toegang was prima en de mensen in het stembureau waren zeer vriendelijk en stonden zelfs voor me op om me beter te helpen.

De mensen in het lokaal waren erg vriendelijk en behulpzaam en wezen mij op het lagere stemhokje.

Enkele personen ervaren te weinig hulp.

Op elke stemlocatie zou minstens 1 hokje met een lagere tafel moeten zijn voor o.a. rolstoelgebruikers. Ik kwam binnen met mijn rolstoel. Er waren 2 zalen om te stemmen, ik neem de eerste. Vervolgens vind ik alleen hoge tafels in de hokjes. En niemand die bedenkt dat dat niet handig is voor een rolstoelgebruiker en mij daarop wijst. Ik ben langs minstens 7 mensen gekomen van het stembureau.

Jammer dat bewegwijzering 2 kleine pijlen zijn en de mensen die je zouden moeten begroeten wegwijzen druk met elkaar in gesprek waren.

Discriminerende bejegening vanwege een handicap

Enkele mensen hadden geen goede ervaring met de bejegening. Deze meldingen gaan over discriminerende bejegening vanwege een handicap. De ervaringen gaan over niet serieus genomen worden, betuttelend behandeld worden en overdreven veel aandacht krijgen.

(….) en vond de medewerker van het stembureau het nodig om mijn duidelijk zichtbare assistentiehond aan te halen met de mededeling "ik zie het wel maar dat geldt niet voor mij he". Voor ik iets kon zeggen was ze vol aan het knuffelen met mijn assistentiehond. Met als gevolg een grote PTSS aanval met een ziekenhuis bezoek tot gevolg. Ik durf niet meer te gaan stemmen helaas.

Ik stond op mijn scootmobiel in de rij en mij werd gevraagd of ik mijn stempassen wel bij mij had, aan anderen werd dat niet gevraagd. Dat voelde erg paternalistisch.

Ik kwam binnen met aankoppelbike. Koppelde af, deed mijn ding. Bij het aan koppelen maakte de 4 stembureau vrijwilligers er een act van voorzien van hun commentaar. "Even kijken hoe dat werkt, toch mooi wat ze allemaal voor jullie maken." En hop daar veranderde het prima toegankelijke stembureau in een inspiratie act waar ik in een positie werd gezet waar ik mij opnieuw buitengesloten voelde.

Hulp in het stemhokje

Er zijn meerdere meldingen gedaan door mensen die hulp nodig hebben in het stemhokje. De ervaringen lopen uiteen. Voor een aantal mensen verloopt het goed, zij kunnen zonder problemen stemmen met hulp van een naaste.

Het stemlokaal was voor een blinde persoon prima toegankelijk ieder jaar weer op hetzelfde adres De vrijwilligers op het stembureau weten al sinds jaren een dag dat ik iemand meeneem in stemhokje en dat is voor mij voldoende.

Mijn zoon 35 zemb mocht stemmen. Ik mocht mee het hokje in om het hokje rood te maken. Vooraf had ik wel gebeld met gemeente. Provincie of landelijk stem ik met wel l8 formulier maar bij gemeente (ik woon zelf in een andere gemeente) kan dat niet.

Meerdere meldingen gaan over het weigeren van het recht om iemand mee te nemen in het stemhokje. Er ontstaan discussies die als pijnlijk ervaren worden. Uit de ervaringen blijkt dat de regels over wie er hulp mag krijgen in het stemhokje niet altijd bekend zijn bij de leden van het stembureau.

Met mijn slechtziende moeder van 91 gestemd bij het stembureau in de (…) School in A. Ik mocht haar absoluut niet helpen in het stemhokje. Medewerkers waren totaal niet op de hoogte van de regels en bleven star volhouden dat slechtziendheid geen lichamelijke beperking is. Tevens werd het advies gegeven mij de volgende keer te laten machtigen. Na mijn uitleg dat het hier ook om eigenwaarde van mijn moeder gaat en dat ze graag wil doen wat ze nog kàn zei een van de medewerkers dat ik zelf dus ook zei dat ze het wel kan.. Het huilen stond me nader dan het lachen en voor mijn moeder heel kwetsend allemaal. Totaal niet op de hoogte deze mensen..

Ik zit in een rolstoel en heb hulp nodig in het stemhokje. Daarom nam ik iemand mee. Een medewerker van het stembureau zei dat het niet is toegestaan om iemand mee te nemen in het stemhokje en weigerde mijn begeleider mij te laten helpen. Volgens hem mogen alleen blinden/ slechtzienden iemand meenemen. Maar ik kan niet zelfstandig stemmen, dus mag gewoon hulp krijgen in het stemhokje..

Zoals altijd kwam ik herkenbaar als gehandicapte stemmen (witte taststok, donkere bril, loep). En zoals altijd zeg ik voor het stemmen dat ik, indien nodig, hulp wil van mijn man. Nee, was het antwoord, dat moest een stembureaumedewerker zijn. Ik hield voet bij stuk en zei dat in de wet stond dat gehandicapten zelf mogen kiezen. Nee, was het antwoord. Ik bleef volhouden en toen zagen ze af van verdere discussie maar keken het niet na in de wet. Gelukkig kon ik zelfstandig met hulpmiddelen stemmen. Daarna heb ik het opgezocht en laten zien online in de kieswet. Toen bedankten ze wel. Maar dit zou voor anderen echt een probleem kunnen zijn.

er zaten in het stemlokaal drie mensen. toen ik mijn stembiljet aan de eerste man gaf en vertelde dat mijn man samen met mij het stemhokje in zou gaan, zei hij dat is prima want hij zag niet alleen aan mij maar ook aan m'n stok dat ik slechtzienden was. Direct daarop riep de dame naast hem nee dat mag niet. En volgde een korte discussie en ik riep anders kijkt u even bij de kieswet J28 die heeft u vast liggen. De derde heer zei nee, het is oké. ze waren daarna uiterst vriendelijk en behulpzaam. Toch verdriet het mij dat het elk jaar zo gaat nog steeds. De mensen die er zitten zijn niet goed geïnformeerd dat slechtzienden iemand mee in het stemhokje mogen nemen. Altijd maar die discussie en soms ben ik zelfs geweigerd en heb ze toen verplicht om te gaan bellen. Ik heb zelfs een keer gezegd als ik niet mag dan verscheur ik hier het biljet voor jullie neus. Het doet je als mens absoluut wat.

En ik moest weer in discussie met het personeel, want het stembureau vond dat ik maar een volslagen onbekende mee moest nemen het stemhokje in. Om daar dan vervolgens HARDOP mijn stemmen voor de hele wereld te moeten noemen. Als persoon met een handicap word je zo totaal derderangs behandeld. We moeten ons hele hebben en houden aan de overheid communiceren (en ontvangen) via DigiD, het is natuurlijk totale onzin dat een eenmalige stem niet via DigiD uitgebracht zou kunnen worden.

Bij een verstandelijke beperking is hulp in het stemhokje (nog) niet toegestaan. Daaraan is wel behoefte illustreert de volgende melding.

Mijn dochter met verstandelijke beperking en nivo rond de 8 jaar wil graag stemmen, maar elke keer wordt ze aangekeken op haar uiterlijk en mag ik niet behulpzaam zijn bij het stemmen. Althans ik mag niet mee in het stemhokje terwijl dat met slechtziende wel mag. Den Bosch had een heel ander stembiljet, eerst moest partij aangekruist worden en daarna de persoon op wie er gestemd wordt. Dit had mijn dochter nooit alleen kunnen doen. Een beetje hulp was er bij gewenst!

8. Informatie van de gemeente over de verkiezingen

47 mensen hebben aangekruist dat hun ervaring (onder andere) gaat over de informatie van de gemeente over de verkiezingen.

Informatie over het stemproces

Een aantal meldingen gaan over de informatie van de gemeente over het stemmen zelf. Daarover zijn een aantal melders tevreden. Anderen, vooral mensen met een visuele beperking, melden dat de informatie van de gemeente voor hen niet goed toegankelijk is.

Alles was door de gemeente zorgvuldig voorbereid, stemlijst, stembiljet en stukken in de plaatselijke krant echt zeer goed 👍 Stemlokaal netjes begaanbaar en snelle afwikkeling Was een goede ervaring.

Ik vind het goed dat de gemeente uitleg geven over de gemeenteraadsverkiezingen.

De ontvangen informatie over nieuw stembiljet, kandidaten een stembureaus is niet toegankelijk voor een slechtzienden.

Ik maak gebruik van braille, gesproken en braille software op mijn laptop. De gemeente heeft ons huis niet bedeeld met kieslijsten, mij dus ook niet. Ik heb de gemeentelijke website over de verkiezingen bezocht. Die was wat mij betreft goed toegankelijk, al gaven de diverse pdf documenten met de kandidaten van de partijen me wel wat hoofdbrekens. Ook werd er een verkiezingskrant genoemd, die heb ik alleen bij facebook gevonden en dus uit principe niet gelezen.

De informatie van de gemeente en de partijprogramma's die verstrekt wordt, is niet duidelijk voor mensen die niet goed kunnen lezen.

Verder ook gebrekkige info van gemeente over de kandidatenlijsten en partijen. We hebben wel de kandidatenlijst ontvangen maar dit was een groot blad die niet handig was om te lezen of te scannen.

Informatie over toegankelijkheid van stemlokalen

Een aantal deelnemers aan de enquête meldt dat de gemeente weinig informatie verschaft over de toegankelijkheid van stemlokalen.

De informatie van de gemeente over toegankelijk stemmen voor mensen met een beperking is zeer beperkt en mist een grote groep beperkingen. - Waar is bijvoorbeeld drukte zichtbaar? Hoe zit het met mobiliteitsbeperkingen als je niet in een rolstoel zit? Rustiger tijden, minder zintuiglijke invloeden? - Geen informatie over toegankelijkheid in de krant met verkiezingsinfo. De krant met verkiezingsinfo is lastig lezen met bijv. veel kleine letters. Waarom niet gewoon een kieslijst zoals in andere gemeenten?

De gemeente had op hun website de toegankelijkheid van de stembureaus niet aangegeven. Het stembureau waar ik heb gestemd was wel rolstoeltoegankelijk, maar ik zag geen voorzieningen voordove of blinde mensen. Ook geen prikkelarme stembureaus, of informatie vanuit de gemeente over de drukte.

Ik vond de lijst van de gemeente over toegankelijkheid van de stemlokalen minder overzichtelijk, deze werd pas meegestuurd met de kandidatenlijst een week van te voren. Ook denk ik dat veel stemlokalen die toegankelijk zijn, niet passend zouden zijn voor een scootmobiel, terwijl mensen dat wel verwachten. Ik zou het goed vinden als er expliciet wordt vermeld dat scootmobielen worden geacht voor buiten te zijn.

Er zijn ook een aantal meldingen dat de informatie over de toegankelijkheid van het stembureau niet klopt.

Hier zou hij ook toegankelijk zijn (volgens de site van de gemeente) . Nou absoluut niet. Het begon met een te zware deur met onmogelijke drempel, vervolgens was het stemhokje mega hoog, dus moest het maar in de ruimte doen op een gewone tafel,

Op de website van de gemeente stond dat stembureau 5 toegankelijk was voor rolstoelen. Andere jaren was dit ook zo, maar dit jaar niet. Een onaangename verrassing!

9. Informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's

Bij 24 meldingen is aangevinkt dat deze (ook) gaan over de informatie van politieke partijen over hun partijprogramma's.

Hoeveelheid informatie

Enkele deelnemers aan de enquête melden dat er weinig informatie beschikbaar is of dat de informatie moeilijk vindbaar is.

> *We kregen wel heel kort van tevoren een flyer waarop de meningen van de partijen stonden genoteerd. Dat was wel jammer aangezien het heel summier was dit keer.*
>
> *Geen enkele flyer in brievenbus ontvangen. Ik doe niet aan social media. Heb dus maar kieskompas gebruikt.*
>
> *Ik vind dat gemeenten veel te weinig informatie geven over de verschillende partijen bijvoorbeeld via de plaatselijke/regionale zenders*
>
> *Informatie over partijen, programma's en kandidaten vond ik lastig om te vinden (Amsterdam). Je moet alles zelf uitzoeken (wat ik wel kan maar dat is niet de bedoeling). Je mist bijvoorbeeld een overzicht online waar je op alle partijen, programma's en kandidaten kunt doorklikken. Ik heb voor een andere gemeente gezien dat er een centrale pagina was van waaruit je kon doorklikken i.p.v. alles te moeten googelen.*

Toegankelijkheid van de informatie

Over de toegankelijkheid van de informatie zijn enkele ervaringen gemeld. Een positieve melding over een toegankelijke stemwijzer en een negatieve melding over dat er bij deze verkiezingen geen gemeentelijke versie van de stemwijzer van Steffie (een stemwijzer in makkelijke taal) beschikbaar is. Andere meldingen gingen over moeilijk taalgebruik en het ontbreken van koppen in de tekst.

> *Er was een toegankelijke stemwijzer van onze gemeente. Op basis daarvan kon ik een goed vergelijk maken met verschillende partijen.*
>
> *Telefonische melding: Dochter met beperking heeft bij de vorige verkiezingen gebruik gemaakt van de stemwijzer van Steffie, dit heeft haar in staat gesteld om zelfstandig haar stem uit te brengen. Nu blijkt dat dit voor de gemeenteraadsverkiezingen niet beschikbaar is, want dit kost geld, 5000 euro. Moeder is hier gefrustreerd over.*
>
> *De programma›s waren in te moeilijke taal en te onoverzichtelijk voor iemand met een verstandelijke beperking.*
>
> *De partijprogramma›s waren niet goed toegankelijk. Geen koppen.*

Toegankelijkheid verkiezingsdebat

Ook over de locatie van een verkiezingsdebat kwam een melding binnen. Een niet-toegankelijke locatie belemmert mensen met een beperking die verkiesbaar zijn om gelijkwaardig campagne te kunnen voeren.

> *Ben zelf lijsttrekker. Ik vind dat we door ontbreken toegankelijkheid van locaties en het niet meedenken een achterstand hebben om op deze manier ons debat te kunnen volgen. Bij mij is dat geweest een ontoegankelijk podium. Bij een ander die werd gedwongen anderhalf uur te staan die dat niet kon en daarom gruwelijk over haar grenzen ging en drie dagen moest bij komen. Als we willen dat mensen met beperking ook politiek actief zijn. dan moeten ze wel op dezelfde wijze gelijkwaardig campagne moeten kunnen voeren. Ik had twee weken van tevoren aangegeven ik kom in rolstoel. Ze zouden regelen dat ik erop kon. Bij aankomst niks geregeld en hun besloten voor mij dat ik wel even getild zou worden. Dat weigerde ik.*

10. Machtigen of niet stemmen

Niet gestemd

Enkele mensen kunnen door hun aandoening niet naar het stembureau of hebben geen stempas ontvangen.

> *Ik ga niet stemmen want vanwege decubitus ben ik voor een tijdje bedlegerig en ik wil geen machtiging aan iemand geven. Ik wil digitaal stemmen!*

> *Krijg nooit stempapieren nou boeit me dat ook niet want ook al ga je stemmen er word toch niet naar je geluisterd en zeker als minder valide niet, je bent gewoon niemand.*

Bij gemeenteraadsverkiezingen kan alleen binnen de eigen gemeente gestemd worden. Dat vormt een knelpunt als je voor behandeling in een andere gemeente verblijft, maar ook als degene die je wilt machtigen niet in jouw gemeente woont.

> *Ook is alleen stemmen in je eigen gemeente raar voor mensen die in een andere gemeente zijn. Er zal vast een oplossing zijn, maar ik kan die niet vinden. Vooral mijn vriend die 3x per week aan de dialyse ligt, die in Den Haag woont, maar de dialyse is in Leidschendam. Daar kom je dan later pas achter.*

> *Bedgebonden door z ernstige M.E, niemand vraagt zich af of ik wil stemmen. Begeleider mag niet stemmen omdat hij niet in mijn gemeente woont.*

Machtigen

Voor sommigen is machtigen van een ander persoon een goede oplossing om toch te kunnen stemmen. De procedure over hoe iemand die geen handtekening kan zetten toch een volmacht kan verlenen is niet bij iedereen bekend.

> *Fijn dat ik iemand anders kan machtigen om voor mij te stemmen, want ik kan zelf niet naar een stemlokaal vanwege mijn slechte gezondheid*

> *Niet duidelijk hoe je iemand kunt machtigen om voor jou te stemmen, als je zelf geen handtekening kunt zetten op het machtiging formulier*

Ervaringen van kiesgerechtigden bij de Gemeenteraads-verkiezingen 2026

Rapport Ipsos I&O
i.o.v. het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

www.ipsos-publiek.nl

Colofon

Uitgave
Ipsos I&O

Zuiderval 70
7543 EZ Enschede

Amstelveenseweg 760
1081 JK Amsterdam

Ericssonstraat 2
5121 ML Rijen

Rapportnummer
2026/099

Datum
22 mei 2026

Opdrachtgever
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Auteurs
Sophie Carmiggelt
Maartje van de Koppel

Copyright
Het overnemen uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave 3

Samenvatting 4

1 Inleiding 8

1.1 Achtergrond 8
1.2 Uitvoering van het onderzoek 8
1.3 Leeswijzer 9

2 Informatievoorziening 12

2.1 Informatie van de gemeente 12
2.2 Duidelijkheid over stemproces 14
2.3 Informatie om stem te bepalen 15

3 Stemmen in een stemlokaal 19

3.1 Moment van stemmen en drukte bij het stemlokaal 19
3.2 Toegankelijkheid 22

4 Stemmen via een machtiging 25

4.1 Relatie tussen afgever en ontvanger van een volmacht 25
4.2 Manier van machtigen 26
4.3 Redenen om te machtigen 26
4.4 Duidelijkheid van machtigen 28
4.5 Bepalen van stemkeuze bij machtigen 29
4.6 Stemmen als machtigen niet mogelijk zou zijn 30
4.7 Houdingen over machtigen 31

5 Niet stemmen 33

5.1 Redenen om niet te stemmen 33
5.2 Redenen om niet te machtigen 36

6 Houdingen over verkiezingen 38

6.1 Frequentie van verkiezingen 38

7 Bijwonen van de stemmentelling 41

7.1 Kijken bij het tellen 41

A Doelgroepbeschrijvingen 43

A.1 Wijze van stemmen 43
A.2 Gestemd bij eerdere verkiezingen 44

B Vragenlijst 45

Introtekst 45
Stemmen (iedereen) 45
Tekst einde vragenlijst 45
Duidelijkheid stemproces (iedereen) 46
Toegankelijkheid van politieke informatie tijdens de campagne (iedereen) 47
Niet stemmen (niet-stemmers) 49
Stemmen door iemand anders (stemmers die iemand machtigen; iedereen) 50
Stemmen voor iemand anders (zelf-stemmers) 52
Toegankelijkheid (zelf-stemmers) 54
Tellen van de stemmen (iedereen) 57
Frequentie verkiezingen (iedereen) 57

Samenvatting

Het onderzoek in het kort

Op 18 maart 2026 vonden de gemeenteraadsverkiezingen plaats. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties evalueert deze verkiezing. Onderdeel van de evaluatie is een onderzoek onder kiesgerechtigde Nederlanders, uitgevoerd door Ipsos I&O. De basis voor dit onderzoek is een enquête, waarvoor het veldwerk tussen 18 maart (na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur) en 12 april 2026 plaatsvond. In totaal werkten 3.963 Nederlanders mee aan het onderzoek.

Dit onderzoek is bedoeld om inzicht te krijgen in de ervaringen van kiesgerechtigden met betrekking tot het stemproces. Er is aandacht voor de toegankelijkheid van het stemlokaal, de informatievoorziening, het machtigen van andere kiezers en eventuele problemen rondom het uitbrengen van de stem. Daarnaast biedt het onderzoek inzicht in de redenen om niet te gaan stemmen.

Informatie over stemmen voor de meesten duidelijk en begrijpelijk

Negen op de tien kiesgerechtigden (90%) ontvingen naar eigen zeggen informatie van hun gemeente over hoe en/of waar zij konden gaan stemmen. Een klein deel (4%) zegt deze informatie niet te hebben gekregen. Degenen die informatie ontvingen, vonden deze vrijwel altijd duidelijk en begrijpelijk (92%); 1 procent vond dat niet (de rest staat er neutraal tegenover, of weet het niet).

Drie procent van de kiesgerechtigden had vooraf graag méér informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt. De precieze onderwerpen waar deze groep meer informatie over had willen krijgen zijn uiteenlopend, maar de meest gestelde behoefte had te maken met welke stembureaus dichtbij waren.

Minder gebruik van informatiebronnen voor stemkeuze

Bovenstaande uitkomsten gaan over informatie over het stemproces. Daarnaast vroegen we kiezers over vier informatiebronnen of zij deze hebben geraadpleegd om inhoudelijk hun stem te bepalen. Eén op de vijf kiesgerechtigden (19%) geeft aan geen enkele van de voorgelegde informatiebronnen te hebben gezien, gehoord of gelezen om hun stem te bepalen. Dit is een duidelijke toename vergeleken met de Tweede Kamerverkiezing afgelopen najaar, toen 10 procent dit aangaf.[1]

Kiezers die wel informatie raadpleegden, maakten meestal gebruik van informatie van politieke partijen buiten het verkiezingsprogramma (54%), gevolgd door stemhulpen (44%) en verkiezingsprogramma's (41%). Debatten tussen politici (13%) waren de minst gebruikte bron. Voor alle verschillende typen informatie geldt dat de meeste kiesgerechtigden die ze gebruiken, ze ook makkelijk te gebruiken vinden. Dit geldt nog het minst voor debatten (73% vindt dit makkelijk, 5% moeilijk; de rest heeft er geen uitgesproken mening over).

Weinig wachttijd in het stemlokaal

De doorstroming bij de stemlokalen verliep soepel: 82 procent van de stemmers die zelf naar het stemlokaal gingen, had helemaal geen wachttijd. Degenen die wel enige wachttijd hadden, moesten veelal maximaal 5 minuten geduld hebben (16%).

---

[1] *In de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing 2025 legden we deze vragen over informatiebronnen voor het bepalen van de stem voor het eerst voor.*

Toegankelijkheid voor meesten op orde, soms problemen met fysieke obstakels

Voor vier op de tien stemmers is het belangrijk (24%) of heel belangrijk (18%) dat stemlokalen makkelijk toegankelijk zijn of extra ondersteuning kunnen bieden. Een deel van (15%) controleerde zelf ook van tevoren de toegankelijkheid van hun stemlokaal – vaak is deze groep al bekend met de locatie, actieve controleurs maakten het vaakst gebruik van de website van hun gemeente.

Veruit de meeste stemlokaal-stemmers ervoeren geen problemen met de toegankelijkheid van het stemlokaal of met het uitbrengen van hun stem (beide 99%). De weinige stemmers die wel problemen ervoeren, noemen dit vrijwel allemaal 'kleine problemen'; hier ging het voornamelijk om fysieke obstakels en de afwezigheid van faciliteiten voor stemmers met een beperking. Dit beeld is consistent met voorgaande evaluaties. Eén procent van de stemlokaal-stemmers kon de ingang van hun stemlokaal niet meteen vinden – vaak vanwege onduidelijke routes – en een vergelijkbaar aandeel wist niet goed wat te doen bínnen het stemlokaal.

Redenen om te machtigen: afwezigheid, tijdsgebrek en gemak

10 procent van de stemmen werd uitgebracht via een volmacht. De meest genoemde redenen om een volmacht te ontvangen of af te geven waren afwezigheid op de verkiezingsdag, tijdsgebrek en gemak. Het proces van machtigen is voor de meesten helder en het stemmen via volmacht lukte bij vrijwel iedereen.[2] Sommigen die een machtiging afgaven, hadden hier wel moeite mee: 1 procent van hen wist niet precies wat te doen, 6 procent vond het moeilijk de machtiging af te geven.

Bij deel machtigingen wordt stemkeuze niet doorgegeven

In de meeste gevallen wordt doorgegeven op welke partij de gemachtigde moet stemmen: bij circa vier op de tien wordt zowel partij en kandidaat doorgegeven, bij een wat kleiner aandeel alleen de partij. Bij een deel van de machtigingen wordt de stemkeuze echter niet van tevoren gedeeld. Zo zegt van degenen die een volmacht kregen, 13 procent dat zij zelf de stem van de ander mochten bepalen. Dit is in lijn met het aandeel bij de Tweede Kamerverkiezing in 2025.

Redenen om niet te stemmen: gebrek aan vertrouwen blijft bovenaan staan

De opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen was 53,8 procent. De meest genoemde reden om niet naar de stembus te gaan is een gebrek aan vertrouwen in de politiek (24%). Hoewel dit de belangrijkste reden blijft, is het percentage wel lager dan bij de Tweede Kamerverkiezing in 2025 (toen 38%). Andere veelgenoemde redenen om niet te stemmen zijn dat men geen keuze kon maken (17%), op vakantie of reis was (14%), geen tijd had (13%), geen interesse had (11%) of geen keuze kon maken (10%). De voornaamste reden om als niet-stemmer óók geen volmacht af te geven, was dat men 'deze keer niet wilde stemmen' (32%).

'Verkiezingsmoeheid' neemt niet verder toe

Ruim een kwart van de kiesgerechtigden (27%) vindt dat er te vaak verkiezingen zijn in Nederland. Dit is een daling ten opzichte van de Tweede Kamerverkiezing in 2025, toen dit nog 36 procent was. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat dit deels te maken kan hebben met het feit dat Tweede Kamerverkiezingen voor kiezers doorgaans ‘zwaarder’ wegen en meer nationale aandacht krijgen, terwijl gemeenteraadsverkiezingen vaak als minder prominent worden ervaren.

---

[2] *Voor twee respondenten in het onderzoek lukte dit niet. Eén wist niet dat zij de volmachtstem tegelijk met hun eigen stem moesten inleveren. De ander woonde in een andere gemeente, waardoor zij niet de volmachtstem konden uitbrengen.*

Bijna twee derde (63%) vindt het een goede zaak dat er weer gemeenteraadsverkiezingen waren. Wel geeft 20 procent aan zich steeds minder te interesseren voor verkiezingen door de hoge frequentie (vergelijkbaar met 18% in 2025).

Verkiezingsmoeheid speelt substantieel vaker onder niet-stemmers: zij vinden het veel minder vaak goed dat er weer verkiezingen waren (40% vs. 82% onder stemmers) en geven vaker aan dat hun interesse afneemt (29% vs. 12%). Dit zagen we ook bij eerdere evaluaties.

Kennis over bijwonen stemmentelling blijft onveranderd

Het is mogelijk om als burger het tellen van de stemmen bij te wonen. De meeste Nederlanders deden dat niet, en van hen wist bijna de helft niet dat dit überhaupt mogelijk was (47%). Dit aandeel bleef de afgelopen verkiezingen vrijwel gelijk.

Onderzoeksverantwoording

Er deden 3.963 kiesgerechtigde Nederlanders mee aan dit onderzoek, dat is uitgevoerd in het I&O Research Panel. Niet-kiesgerechtigde Nederlanders behoorden niet tot de doelgroep. De vragenlijst kon ingevuld worden tussen woensdag 18 maart (na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur) en zondag 12 april 2026.

De resultaten van de enquête zijn gewogen op leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio. Er is bovendien een correctie uitgevoerd op de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen (wel/niet gestemd). De weging is uitgevoerd conform de richtlijnen van de Gouden Standaard (CBS). Daarmee zijn de uitkomsten van het onderzoek representatief voor de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking, wat betreft deze achtergrondkenmerken.

Inleiding

1 Inleiding

1.1 Achtergrond

Aanleiding

Op 18 maart 2026 vonden de Gemeenteraadsverkiezingen plaats. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) evalueert deze verkiezing. Onderdeel van deze evaluatie is een enquête onder kiesgerechtigde Nederlanders, uitgevoerd door Ipsos I&O.

Onderzoeksvragen

De onderzoeksvraag die ten grondslag ligt aan dit onderzoek luidt: *welke ervaringen hadden stemmers en niet-stemmers bij de Gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026?*

De uitkomsten in dit onderzoek beantwoorden de volgende deelvragen:

- Welke ervaringen hebben stemmers bij het stemmen in een stemlokaal?
- Ervaren stemmers problemen bij het uitbrengen van hun stem? En zijn deze problemen voldoende opgelost?
- Welke informatiebehoefte is er bij kiesgerechtigden?
- Hoe zijn de ervaringen bij het verlenen en verkrijgen van een volmachtiging?
- Welke motivaties spelen een rol bij het niet-stemmen?
- In hoeverre is er sprake van verminderde interesse en betrokkenheid naar aanleiding van een hoge frequentie van verkiezingen? Is er sprake van ‘verkiezingsmoeheid’?

1.2 Uitvoering van het onderzoek

Vragenlijst

Het onderzoek is uitgevoerd door middel van een online enquête onder Nederlandse kiesgerechtigden (18+). De enquête werd uitgezet in het I&O Research Panel. Het veldwerk voor de enquête liep van woensdag 18 maart (na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur) tot en met zondag 12 april 2026.

De vragenlijst komt grotendeels overeen met die van eerdere evaluaties (Tweede Kamerverkiezing in 2021 en 2023, gemeenteraadsverkiezingen in 2022, Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in 2023, Europees Parlementsverkiezing in 2024 en Tweede Kamerverkiezingen in 2025). In samenspraak met het ministerie van BZK zijn er vragen aangepast, toegevoegd aan of verwijderd uit de vragenlijst. De volledige vragenlijst is opgenomen in Bijlage B.

Respons en weging

Op woensdag 18 maart - na het sluiten van de stembussen om 21.00 uur – en op donderdag 19 maart zijn initieel 5.000 leden van het I&O Research Panel uitgenodigd. Deze steekproef was representatief voor de Nederlandse kiesgerechtigde bevolking, voor wat betreft leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, regio en migratieachtergrond.

Op maandag 23 maart zijn aanvullend panelleden uitgenodigd, van wie uit een screening van het panel - die Ipsos I&O standaard uitvoert na verkiezingen - bekend was dat ze niet gestemd hadden.

In totaal kregen 8.000 panelleden een uitnodiging om deel te nemen aan het onderzoek, 3.963 panelleden hebben de vragenlijst ingevuld. Dat is een respons van 50 procent in het I&O Research Panel.

In de gemeenten Alphen aan den Rijn, Boekel, Gouda, Leiden, Meierijstad, Midden-Delfland, Nijmegen, Noordoostpolder, 's-Hertogenbosch, Soest en Tynaarlo liep bij deze Gemeenteraadsverkiezingen een proef met een kleiner stembiljet.[3] Verder vonden er in de gemeenten Hilversum en Wijdemeren geen verkiezingen plaats, door de geplande fusie van deze gemeenten.[4] Respondenten uit deze gemeenten deden niet mee aan dit onderzoek.

De resultaten van de enquête zijn gewogen op leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio. Er is bovendien een correctie uitgevoerd op de opkomst bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 2026 (wel/niet gestemd). De weging is uitgevoerd conform de richtlijnen van de Gouden Standaard (CBS). Daarmee zijn de uitkomsten van het onderzoek representatief voor de kiesgerechtigde Nederlandse bevolking, wat betreft deze achtergrondkenmerken.

Nauwkeurigheid van de uitkomsten

Bij onderzoek is er sprake van een betrouwbaarheidsinterval en onnauwkeurigheidsmarges. In dit onderzoek gaan we uit van een betrouwbaarheid van 95 procent. Bij de belangrijkste uitkomsten is er sprake van een marge van plus of min 1 à 2 procent. Indien de percentages niet optellen tot 100 procent, is dit het gevolg van afrondingsverschillen. In de resultaten zijn bij de berekening van de percentages de antwoorden 'weet ik niet' en 'niet van toepassing' meegenomen, omdat deze categorieën betekenisvol kunnen zijn.

Een aantal uitkomsten in dit onderzoek heeft specifiek betrekking op niet-stemmers. Bij deze uitkomsten is enige voorzichtigheid geboden, omdat *binnen* deze groep geen weging naar leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en regio toegepast kon worden. De uitkomsten voor niet-stemmers in dit onderzoek zijn niet noodzakelijk representatief voor alle niet-stemmers in Nederland. In Bijlage A zijn achtergrondkenmerken van de verschillende doelgroepen beschreven, waaronder niet-stemmers.

1.3 Leeswijzer

Doelgroepen en vergelijkingen

In dit rapport wordt verwezen naar verschillende doelgroepen. Deze zijn samengevat in Tabel 1.1. Voor meer informatie over deze groepen verwijzen we naar Bijlage A. Waar mogelijk en relevant worden de uitkomsten gepresenteerd voor deze doelgroepen en tevens naar relevante achtergrondkenmerken, zoals het opleidingsniveau, leeftijd of geslacht. Deze uitsplitsingen naar achtergrondkenmerken geven we apart weer in tabellen of figuren. Of lichten we uit in de groene kaders. Waar mogelijk en inhoudelijk relevant maken we de vergelijking met eerdere evaluaties. Verschillen tussen groepen benoemen we alleen als deze statistisch significant zijn.

[3] Zie: https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/verkiezingen/proef-met-nieuw-stembiljet
[4] Zie: https://www.wijdemeren.nl/herindelingsverkiezingen.htm l

Tabel.1.1 - Groepen stemmers in het onderzoek

Groep	Omschrijving
Kiesgerechtigden	Alle Nederlanders die voor de Gemeenteraadsverkiezingen mochten stemmen
Stemlokaal-stemmers	Stemmers die zelf in het stemlokaal hebben gestemd
Stemmers die iemand machtigden	Stemmers die met een volmacht een ander gemachtigd hebben om voor hen te stemmen
Niet-stemmers	Kiesgerechtigden die niet hebben gestemd
'Nieuwe' stemmers	Stemmers die bij deze verkiezing voor het eerst hebben gestemd

Een achtergrondkenmerk dat nadere toelichting behoeft is het opleidingsniveau. Er wordt in dit onderzoek onderscheid gemaakt tussen de categorieën 'geen startkwalificatie' (geen onderwijs, alleen basisonderwijs of vmbo afgerond), 'praktisch opgeleid' (mbo 2, 3 of 4 of havo/vwo afgerond) en 'theoretisch opgeleid' (hbo of wo afgerond).

Een enkele keer worden uitkomsten besproken naar stemmers voor wie toegankelijkheid van de stemlokalen *voor henzelf* belangrijk was, bijvoorbeeld omdat zij extra ondersteuning nodig hebben bij het stemmen.

Ten slotte trekken we, waar mogelijk en relevant, de vergelijking met resultaten van eerdere evaluaties onder kiesgerechtigden, van de Tweede Kamerverkiezing in 2025,[5] Europees Parlementsverkiezing in 2024,[6] Tweede Kamerverkiezing in 2023[7] en 2021,[8] de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in maart 2023[9] en de gemeenteraadsverkiezingen in 2022.[10]

[5] *De kiezersevaluatie van de Tweede Kamerverkiezing in 2025 is nog niet gepubliceerd ten tijde van het schrijven van het huidige rapport*
[6] *Ipsos I&O (2024). Ervaring kiesgerechtigden bij Europees Parlementsverkiezing 2024.*
[7] *I&O Research (2023). Ervaring kiesgerechtigden bij Tweede Kamerverkiezing 2023.*
[8] *Ipsos (2021). Stemmen in tijden van corona; een evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing 2021.*
[9] *I&O Research (2023). Ervaringen van stemmers: Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen 2023.*
[10] *Ipsos (2022). Ervaringen van stemmers tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2022.*

Informatie-voorziening

2 Informatievoorziening

In dit hoofdstuk beschrijven we welke informatie kiezers hebben ontvangen over de verkiezingen en hoe zij deze beoordelen. We gaan in eerst op informatie over hoe en waar men kan stemmen, die kiezers van hun gemeente hebben kunnen ontvangen. Vervolgens gaan we in op informatie op basis waarvan kiezers hun stemkeuze konden bepalen.

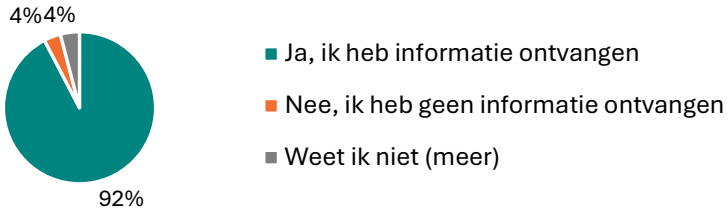
2.1 Informatie van de gemeente

Negen op de tien kiesgerechtigden kregen informatie van de gemeente

Negen op de tien kiesgerechtigden geven aan informatie te hebben ontvangen van de gemeente over hoe en/of waar zij konden gaan stemmen. Een klein aandeel (4%) zegt geen informatie te hebben ontvangen, de rest weet het niet meer.

Figuur 2.1 - Heeft u voor de Gemeenteraadsverkiezingen informatie ontvangen van uw gemeente over hoe of waar u kunt stemmen?

Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963).

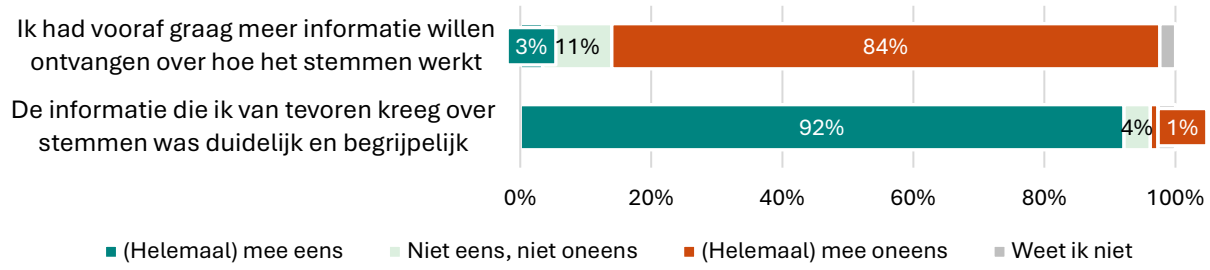

Informatie voor de meesten duidelijk en begrijpelijk; minder vaak voor stemmers die machtigden

Drie procent van alle kiesgerechtigden had van tevoren meer informatie willen ontvangen over de verkiezingen. Degenen die aangaven informatie te hebben ontvangen vonden het grotendeels duidelijk en begrijpelijk (92%).

Figuur 2.2 - Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

Basis: alle kiesgerechtigden (eerste stelling; n = 3.963) en kreeg informatie over stemmen van de gemeente (tweede stelling; n = 3.691).

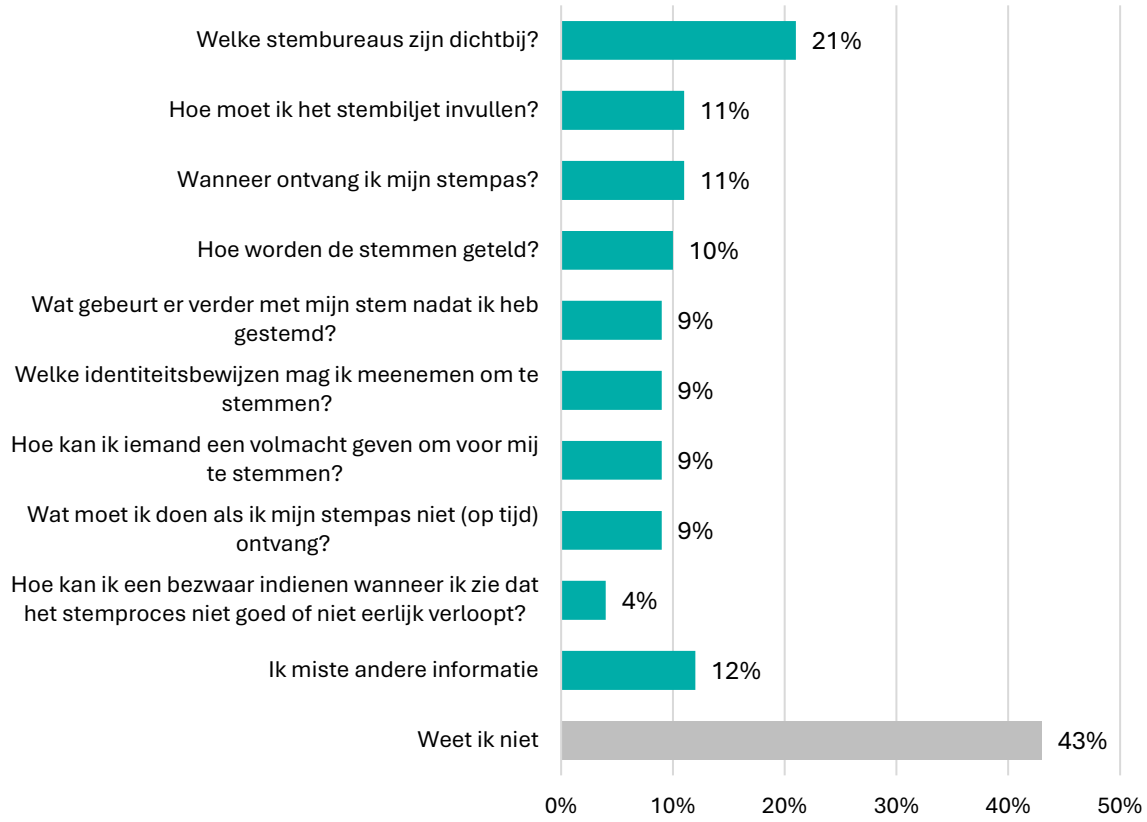
Nederlanders die iemand hadden gemachtigd om voor hen te stemmen gaven vaker aan de aangeleverde informatie niet duidelijk en begrijpelijk was (4%) dan degenen die zelf hadden gestemd (1%) en niet-stemmers (1%). Voor beide stellingen geldt dat niet-stemmers vaker kiezen voor de neutrale antwoordoptie (‘niet eens, niet oneens’) of aangeven het niet te weten. Dit komt overeen met voorgaande evaluaties.

Beperkte groep had behoefte aan meer informatie

Drie procent van de kiesgerechtigden geeft aan dat zij graag meer informatie hadden willen ontvangen. Binnen deze groep blijken de behoeftes uiteenlopend te zijn, waarbij de meest voorkomende vraag te maken had met de nabijheid van stembureaus (21%). Deze vragen komen overeen met de vragen die er bij afgelopen verkiezingen speelden. Wel geeft vier op de tien kiesgerechtigden aan dat ze niet weten welke informatie zij nog misten; dit percentage ligt hoger dan bij voorgaande verkiezingen.[11]

Figuur 2.3 - U had vooraf graag meer informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt. Welke informatie miste u of welke vragen had u nog?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: kiesgerechtigden die meer informatie over stemmen had willen ontvangen (n = 123).

Een deel van de stemmers hebben behoefte aan makkelijkere taal

Eén procent van de kiesgerechtigden is het oneens met de stelling ‘De informatie die ik van tevoren kreeg over stemmen was duidelijk en begrijpelijk’. We vroegen hen wat de informatie voor hen duidelijker zou maken. Omdat het om een kleine groep deelnemers in het onderzoek gaat (n = 38), zijn deze uitkomsten indicatief. De meest gekozen optie is ‘makkelijkere woorden en zinnen gebruiken’. Enkele respondenten geven aan gebaat te zijn bij minder informatie tegelijk en bij meer plaatjes.

[11] *Bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in 2023 was dit 32 procent. Bij de Europees Parlementsverkiezing was dit 35 procent en bij de Tweede Kamerverkiezing 21 procent.*

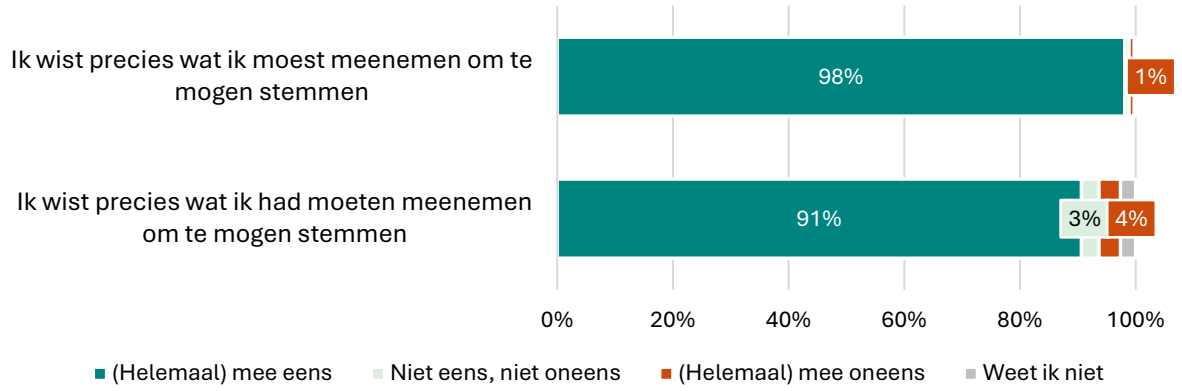
2.2 Duidelijkheid over stemproces

Meeste stemmers weten wat ze moeten meenemen

Van alle stemlokaal-stemmers wist vrijwel iedereen wat zij mee moesten nemen om te mogen stemmen (98%), tegenover één procent die dit niet precies wist. Circa negen op de tien niet-stemmers hadden precies geweten wat ze mee hadden moeten nemen, vier procent wist dat niet.

Figuur 2.4 - Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

Basis: stemlokaal-stemmers (eerste stelling; n = 2.195) en niet-stemmers (tweede stelling; n = 1.631).

Stemmers zonder migratieachtergrond geven vaker aan precies te weten wat ze mee moesten nemen (98%) dan stemmers met een niet-Europese migratieachtergrond (94%). Deze groep kiest vooral vaker voor 'niet eens, niet oneens' met de stelling (4% tegen 1%).

Oudere niet-stemmers (65-plussers) weten vaker wat ze precies mee hadden moeten nemen (93%) dan niet-stemmers tussen de 18 en 34 jaar (88%).

Tabel 2.1 - Stelling 'Ik wist precies wat ik mee had moeten nemen om te mogen stemmen'

Basis: niet-stemmers (GR26: n = 1.631, TK25: n = 563, EP24: n = 1.836).[12]

Antwoord	EP24	TK25	GR26
(Helemaal) mee eens	85%	78%	91%
Niet eens, niet oneens	5%	7%	3%
(Helemaal) mee oneens	6%	10%	4%
Weet ik niet	5%	5%	3%

Het aandeel niet-stemmers dat had geweten wat zij mee hadden moeten nemen is bij de Gemeenteraadsverkiezingen in 2026 is vergelijkbaar met die bij de Europees Parlementsverkiezing in 2024. De afwijking met de Tweede Kamerverkiezing in 2025 is verklaarbaar door een andere samenstelling van de groep niet-stemmers. Door een lagere opkomst wordt de groep niet-stemmers minder gericht, en omvat het ook kiesgerechtigden die bij andere verkiezingen, zoals Tweede Kamerverkiezingen, wél stemmen.

[12] **Deze stelling was voor het eerst onderdeel van de kiezersevaluatie bij de Europees Parlementsverkiezing in 2024.*

2.3 Informatie om stem te bepalen

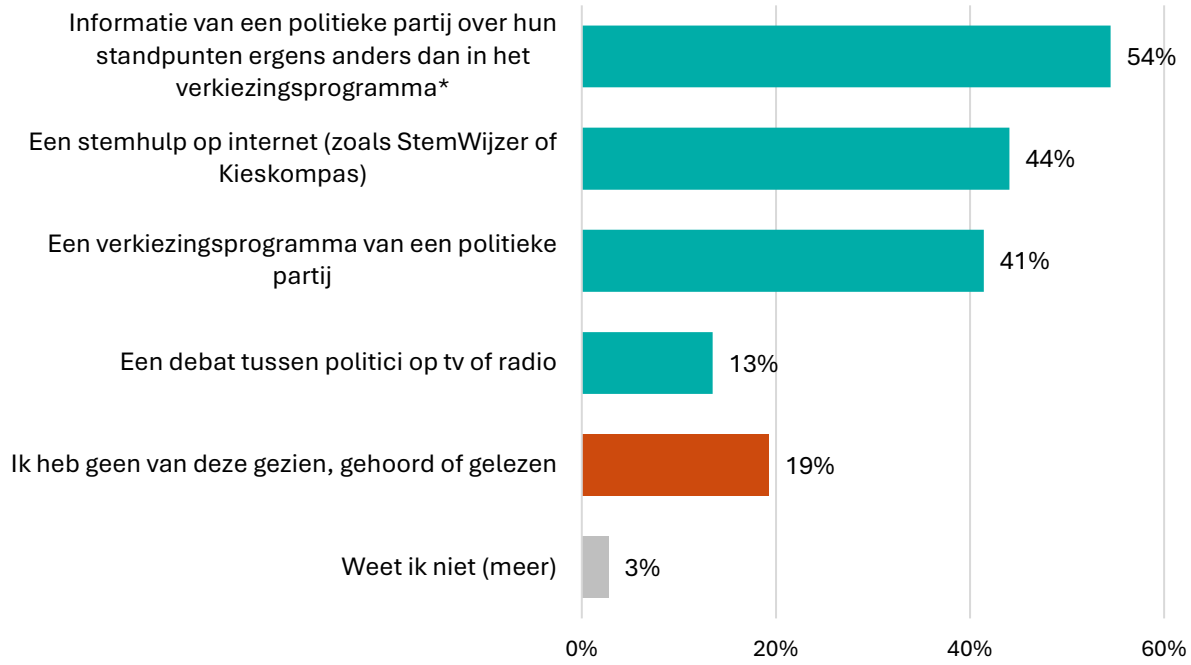
Eén op de vijf kiesgerechtigden heeft geen informatie over de verkiezingen gezien

In deze evaluatie stelden we ook een aantal vragen over informatie die kiesgerechtigden kunnen gebruiken om hun stem inhoudelijk te bepalen. Respondenten zijn niet gevraagd naar hun stem, alleen naar de informatie die zij eventueel gebruikt hebben om de stemkeuze te maken.

Eén op de vijf (19%) kiesgerechtigden geeft aan geen informatie of stemhulp te hebben gezien; dit is een duidelijk verschil met de Tweede Kamerverkiezing van 2025, waar maar één op de tien kiesgerechtigden dat zei.

Figuur 2.5 - Welke van de volgende dingen heeft u gezien, gehoord of gelezen in de weken voor de Gemeenteraadsverkiezingen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963).

*Volledige antwoordoptie: *"...bijvoorbeeld op sociale media, in de krant of in een folder"*

Binnen de groep die geen enkele van de voorgelegde informatiebronnen heeft gebruikt zitten aanzienlijk meer niet-stemmers (33%) dan stemmers (7%). Dat geldt ook voor Nederlanders tussen de 35 en 49 jaar en 65-plussers (beide 21%), in vergelijking met 18-34-jarigen (16%).

Jongere Nederlanders (18-34 jaar) gebruiken vaker een stemhulp op het internet dan andere leeftijdsgroepen (57%), met 65-plussers het minst (28%). Deze groep is zich meer bewust van debatten (20% tegenover 10-14% onder 18 tot 64-jarigen).

Stemhulp als meest toegankelijk ervaren; debat het minst

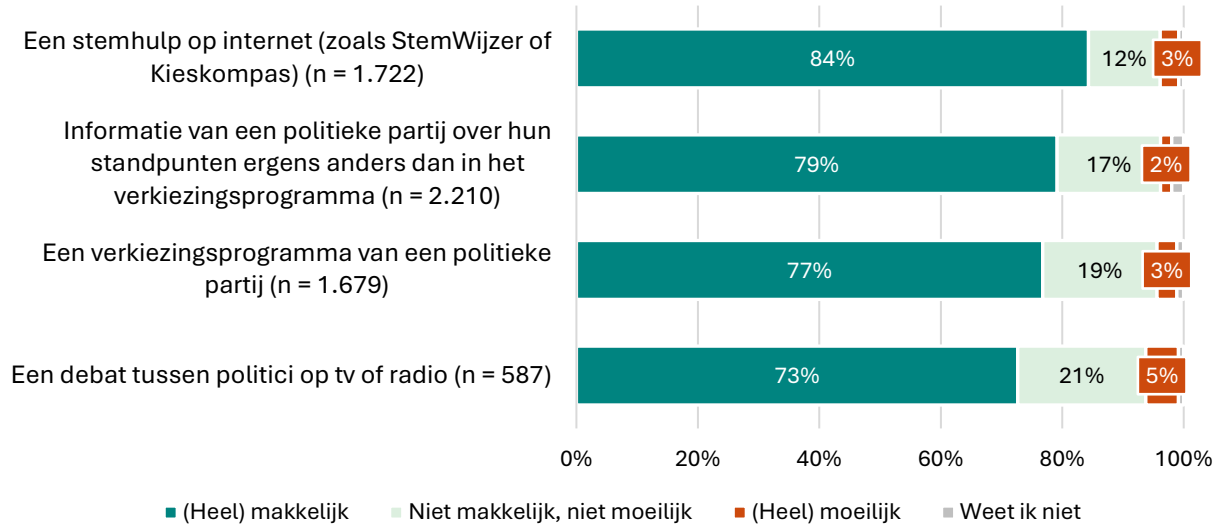
Kiesgerechtigden die één of meerdere informatiebronnen hebben gebruikt, vroegen we hoe makkelijk of moeilijk zij het vonden de informatie te begrijpen. De meeste gebruikers zeggen dat de informatie (heel) makkelijk te begrijpen was.

Een online stemhulp wordt als meest toegankelijk ervaren; dit komt overeen met voorgaande evaluaties. Een debat tussen politici op de tv of radio wordt door kiesgerechtigden het vaakst als moeilijk ervaren; 5 procent vond een debat (heel) moeilijk te begrijpen. Driekwart zegt een debat (heel) makkelijk te begrijpen.

Hierbij is het goed te vermelden dat voor alle bronnen geldt dat er een waarschijnlijk selectie-effect is; alleen kiesgerechtigden die iets van een informatiebron hadden meegekregen, vroegen we deze informatie te beoordelen. Kiesgerechtigden die bepaalde informatie (vermoedelijk) moeilijk te begrijpen vinden, hebben deze in eerste instantie mogelijk ook niet opgezocht.

Figuur 2.6 - Hieronder ziet u de dingen die u heeft gezien, gehoord of gelezen heeft. Hoe makkelijk of moeilijk vond u het om deze informatie te begrijpen?

Basis: heeft informatie gekregen (n verschilt per informatiebron; zie figuur)

Theoretisch opgeleiden geven vaker aan een verkiezingsprogramma makkelijk te begrijpen (80%) dan praktisch opgeleide Nederlanders (74%). Ditzelfde geldt voor informatie van politieke partijen op andere plekken; 83 procent van de theoretisch opgeleiden zegt deze informatie makkelijk te begrijpen, tegenover 76 procent van beide praktisch opgeleiden en Nederlanders zonder startkwalificatie.

Binnen de verschillende informatiebronnen gaat het om kleine groepen kiezers en zijn de resultaten dus indicatief. Kiesgerechtigden die aangeven verkiezingsprogramma's moeilijk te vinden, zeggen dat dit veelal kwam door de grote hoeveelheid informatie. Deze redenen komen overeen met voorgaande evaluaties. Binnen de overige groepen worden vaak dezelfde redenen gegeven. Alleen onder de kiesgerechtigden die debatten moeilijk te begrijpen vonden wordt er een andere reden het vaakst genoemd, namelijk dat politici 'door elkaar heen praatten' (38%).

Tabel 2.2 - U vond < informatiebron > moeilijk te begrijpen. Wat maakte de informatie voor u moeilijk?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: vond < informatiebron > moeilijk te begrijpen; n is onderaan in de tabel aangegeven.

Wat maakte de informatie moeilijk?	Verkiezings-programma	Andere info van partij	Stemhulp	Debat
De taal was te moeilijk	17%	8%	4%	7%
Er was te veel informatie	50%	19%	13%	16%
Het onderwerp was ingewikkeld	19%	12%	16%	14%
De opmaak of presentatie was onduidelijk	29%	34%	18%	24%
Ik had te weinig voorkennis om de informatie goed te begrijpen	39%	18%	37%	26%
Het tempo was te hoog	3%	0%	1%	0%
Deelnemers van het debat praatten door elkaar heen				38%
Er was een andere reden	19%	37%	56%	25%
Weet ik niet (meer)	3%	12%	0%	3%
n =	*51*	*42*	*48*	*29*

** De resultaten in deze tabel zijn indicatief vanwege een beperkt aantal waarnemingen.*

Stemmen in een stemlokaal

3 Stemmen in een stemlokaal

De opkomst bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart is door de Kiesraad vastgesteld op 53,8 procent.[13] Dit hoofdstuk gaat over de stemmers onder hen die zelf naar het stemlokaal gingen (stemlokaal-stemmers). Dit is de grootste groep stemmers: in dit onderzoek ging 50 procent van de kiesgerechtigden zelf naar het stemlokaal, 3 procent machtigde iemand. We gaan in op het moment van stemmen en drukte bij stemlokaal en behandelen vervolgens de ervaringen van stemlokaal-stemmers met toegankelijkheid van het stemmen.

3.1 Moment van stemmen en drukte bij het stemlokaal

Circa één op de acht stemlokaal-stemmers bracht vóór 9 uur 's ochtends hun stem uit. Eenzelfde aantal stemmers deed dat na 19 uur 's avonds. Tussen 16 uur 's middags en 19 uur 's avonds gingen relatief veel stemmers naar de stembus; deze periode beslaat 22 procent van de verkiezingsdag (3 van de 13,5 uur), maar 26 procent van de stemmen door stemlokaal-stemmers werd in deze uren uitgebracht.

Tabel 3.1 - Hoe laat bent u gaan stemmen?
Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 2.195).

Tijdvak	Aandeel stemlokaal-stemmers
Tussen 07.30 en 09.00 uur	12%
Tussen 09.00 en 12.00 uur	24%
Tussen 12.00 en 16.00 uur	26%
Tussen 16.00 en 19.00 uur	26%
Na 19.00 uur	12%
Weet ik niet meer	0%

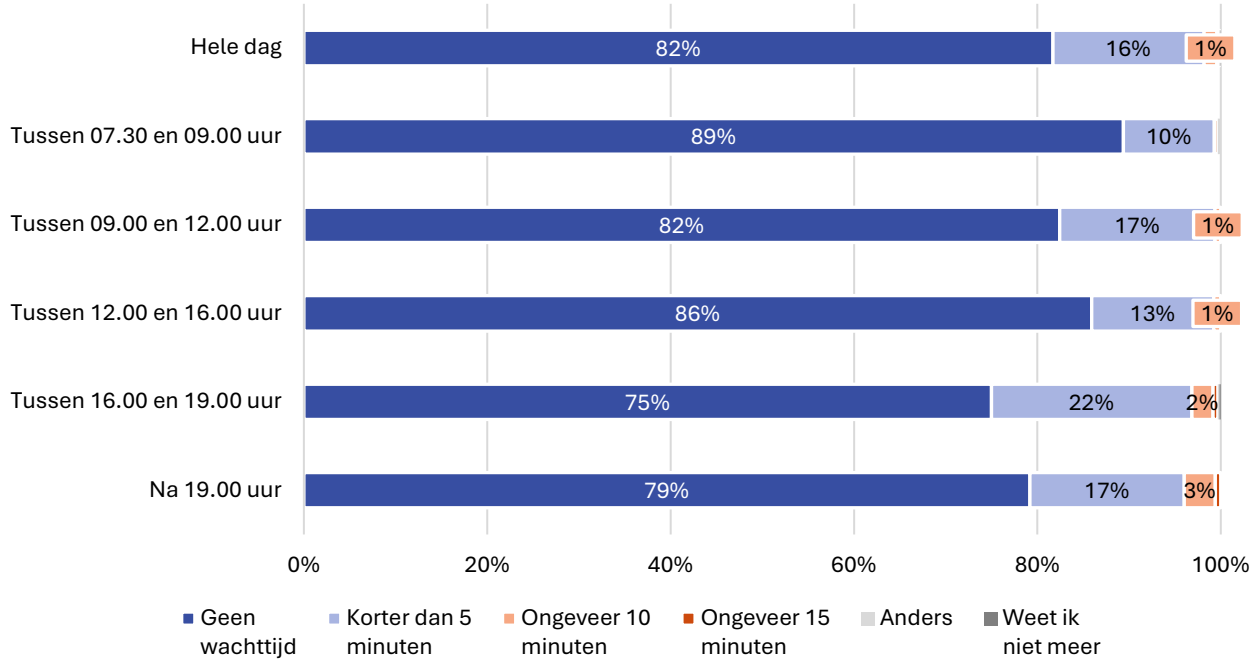
[13] *Zie: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR20260318*

Weinig wachttijd bij de stemlokalen

82 procent van de stemlokaal-stemmers had helemaal geen wachttijd bij het stemmen. Circa één op de zes (16%) had een wachttijd van korter dan 5 minuten. Eén procent geeft aan langer dan 5 minuten te hebben moeten wachten.

De wachttijd was het kortst voor 9 uur ’s ochtends en het langst na 4 uur ’s middags.

Figuur 3.1 - Hoe lang heeft u ongeveer moeten wachten voordat u bij het stemlokaal naar binnen kon gaan?
Naar tijd van stemmen. Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 2.195).

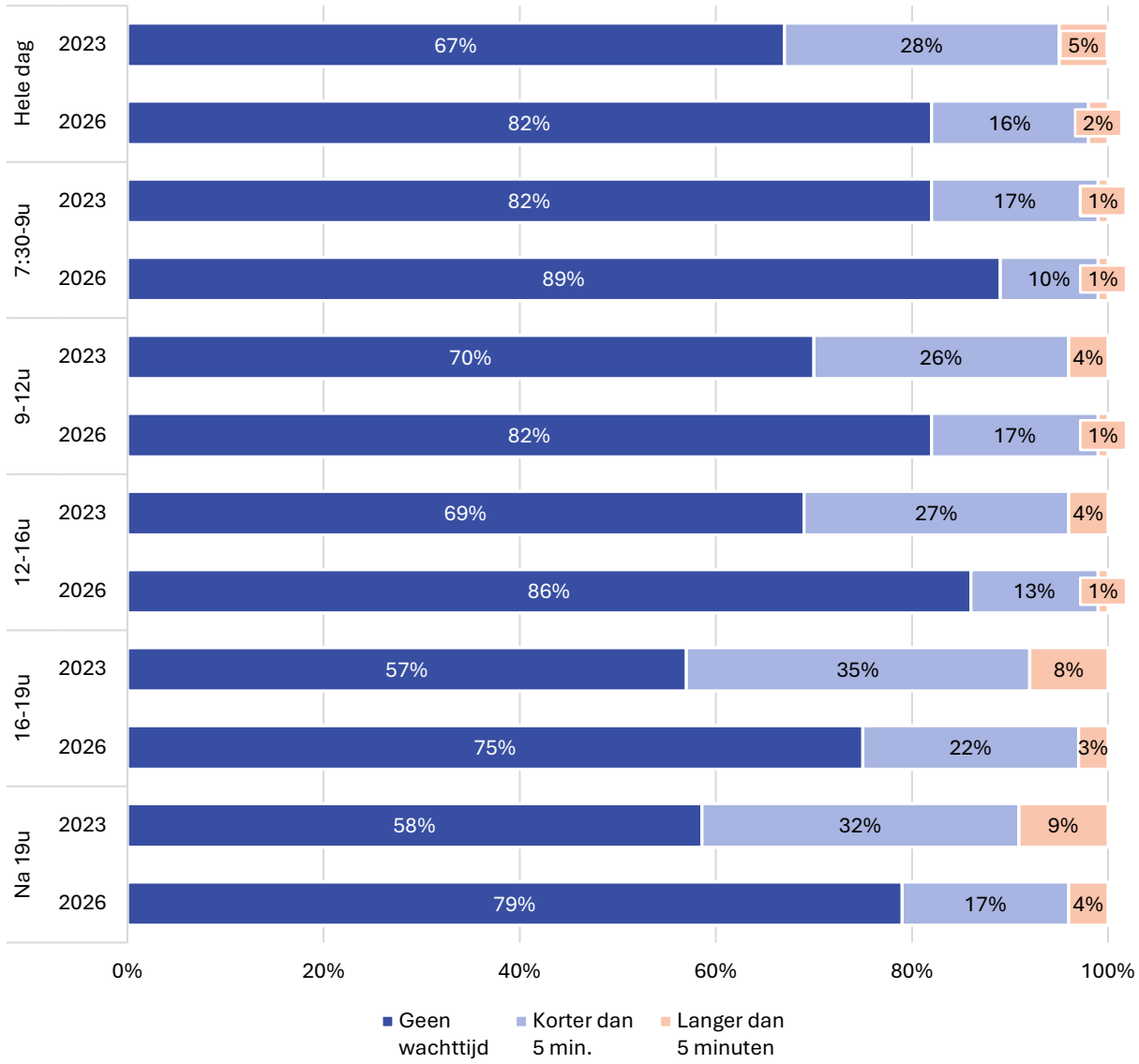

Minder wachttijd vergeleken met Provinciale Statenverkiezing van 2023

Figuur 3.2 toont de wachttijd naar moment van stemmen bij de afgelopen Gemeenteraadsverkiezingen en de Provinciale Statenverkiezing van 2023; daar was een vergelijkbare opkomst (59%). De wachttijd die stemmers gedurende de verkiezingsdag ervaren verschilt tussen beide jaren. Alleen tussen 7.30 en 9 uur 's ochtends zien we dat stemmers was er een vergelijkbare wachttijd, verder zien we dat stemmers minder wachttijd hadden in 2026 dan in 2023.[14] [15]

Figuur 3.2 - Wachttijd naar moment van stemmen voor Gemeenteraadsverkiezingen in 2026 en Provinciale Statenverkiezing in 2023

Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben. Niet getoond in de figuur: 'anders' en 'weet niet'.

[14] *Een deel van de verklaring hiervoor is dat er in maart 2023 sprake was van een storing in de stembureau-app die sommige gemeenten gebruikten om stempassen te checken.*

[15] *Het is niet mogelijk om een vergelijking te maken met de Gemeenteraadsverkiezingen van 2022, aangezien toentertijd het moment van stemmen was verspreid over drie dagen vanwege COVID-19 maatregelingen.*

3.2 Toegankelijkheid

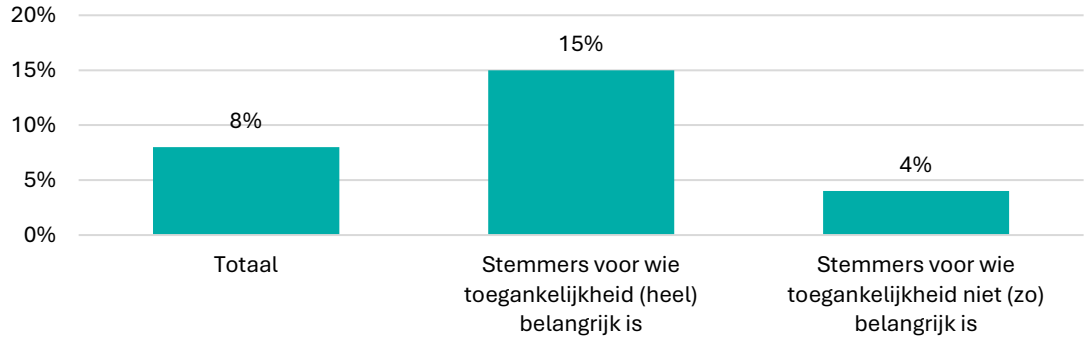
Vier op de tien stemmers vinden ondersteuning en toegankelijkheid belangrijk

Een kwart (24%) van stemlokaal-stemmers zegt dat makkelijke toegankelijkheid van stemlokalen of extra ondersteuning belangrijk is voor henzelf, 18 procent vindt dit heel belangrijk. Nederlanders zonder startkwalificatie en praktisch opgeleiden evenals 65-plussers geven het vaakst aan dat dit belangrijk is voor henzelf.

Van de stemmers voor wie toegankelijkheid (heel) belangrijk is, controleerde vijftien procent van tevoren of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking. Onder stemmers voor wie dit niet (zo) belangrijk was, deed vier procent een controle.

Figuur 3.3 - Heeft u vooraf gecontroleerd of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking?

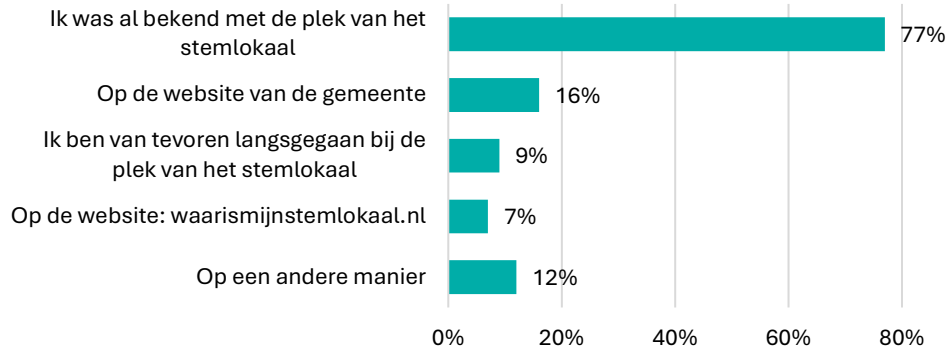
Getoond in de figuur: alleen % ja (niet getoond: nee, weet ik niet).
Basis: alle stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 2.195), stemmers voor wie toegankelijkheid voor henzelf (heel) belangrijk is (n = 889), stemmers voor wie dit voor henzelf niet (zo) belangrijk is (n = 1.290).

De meeste stemmers die aangaven vooraf gecontroleerd te hebben, waren al bekend met de plek van het stemlokaal (77%). De overige groep stemmers is dit nagegaan op de website van de gemeente (16%) of is van tevoren langs de plek van het stemlokaal gegaan (9%). Een klein deel gebruikte waarismijnstemlokaal.nl om de toegankelijkheid te controleren (7%). De andere manieren waarop stemmers controleerden was via een informatiebrief van de gemeente of de stemmers waren stembureaulid, waardoor ze zelf deze controle uitvoerden.

Figuur 3.4 - Waar heeft u dit gecontroleerd?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemmers die vooraf gecontroleerd hebben of het stemlokaal toegankelijk was (n = 190).

Eén procent van de stemmers ervaarde onduidelijkheden

Onder de kiezers die zelf gingen stemmen in een stemlokaal zegt één procent dat ze de ingang van het stemlokaal niet makkelijk konden vinden. Verder geeft ook één procent aan dat het niet meteen duidelijk was wat zij moesten doen toen zij het stemlokaal binnen gingen.

Stemmers die moeite hadden bij het binnengaan van het stemlokaal zeggen in een open toelichting veelal dat er geen duidelijke route was aangegeven. Verder geven anderen aan dat de ingang was veranderd ten opzichte van de vorige keer, wat verwarring veroorzaakte. Een enkele stemmer kon de ingang niet vinden vanwege slechte verlichting.

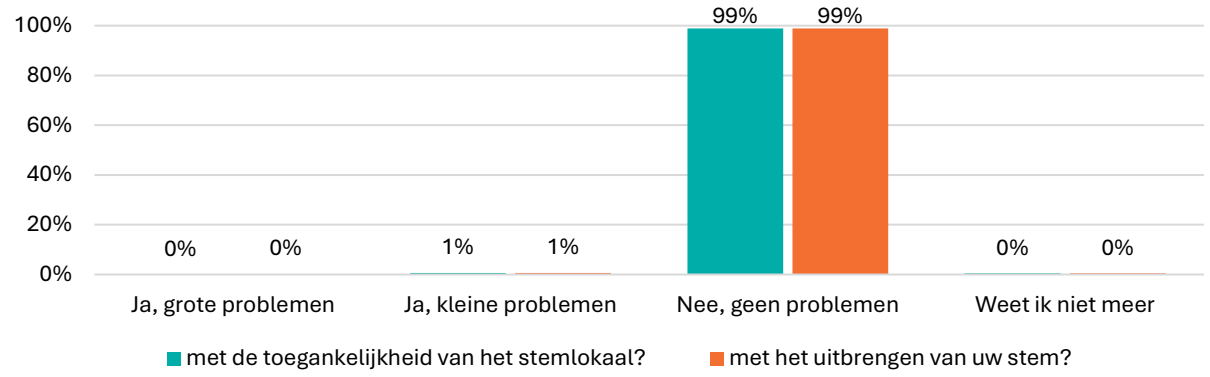
Onder de stemmers voor wie het niet duidelijk was wat zij moesten doen toen zij het stemlokaal binnengingen, geven de meesten in de open toelichting aan onzeker te zijn geweest over de looproute binnen het stemlokaal. Enkele stemmers zeggen dat er onduidelijkheid bestond over het stemproces, voornamelijk rondom het laten zien van een legitimatiebewijs.

Stemmers hebben weinig problemen ervaren met de toegankelijkheid en uitbrengen van stem

De overgrote meerderheid van stemlokaal-stemmers ondervond geen problemen met de toegankelijkheid van het stemlokaal (99%) of met het uitbrengen van hun stem (99%). Degenen die wel problemen ervoeren, noemen dat vrijwel allemaal als ‘kleine problemen’.[16] Dit beeld is consistent met voorgaande evaluaties.

Figuur 3.5 - Heeft u problemen ervaren... met de toegankelijkheid van het stemlokaal? / met het uitbrengen van uw stem?

Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 2.195).

[16] *Vanwege een beperkt aantal waarnemingen (n = 14 en n = 15) is het niet mogelijk om uitspraken te doen over welke problemen het meest prominent waren. De stemmers geven voornamelijk aan dat er fysieke belemmeringen waren waardoor het binnengaan van het stemlokaal moeilijk was. Wat betreft de problemen rondom het uitbrengen van de stem, zeggen respondenten hier ook meermaals dat er een fysieke hinder was.*

Stemmen via een machtiging

4 Stemmen via een machtiging

Volgens de Kiesraad zijn 798.506 stemmen per volmacht uitgebracht, goed voor 10 procent van het aantal stemmen. Dat betekent dat 6 procent van alle kiesgerechtigden via een volmacht stemde. In dit hoofdstuk behandelen we eerst de ervaringen van stemmers die een volmacht *ontvingen* van een ander en de ervaringen van degenen die een volmacht *afgaven*.

Een aantal vragen over machtigen stelden we zowel aan degenen die een volmacht ontvingen, als aan degenen die een volmacht afgaven. Indien dit het geval is presenteren we steeds eerst de uitkomsten van de ontvangers, vervolgens de resultaten van de afgevers.

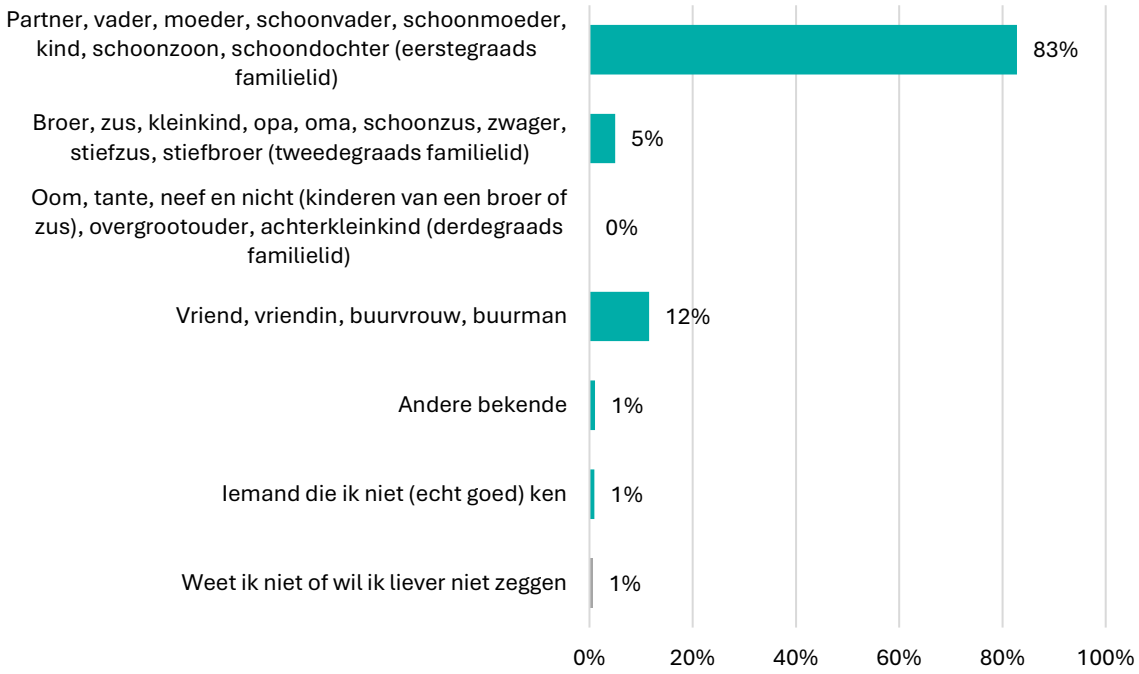
4.1 Relatie tussen afgever en ontvanger van een volmacht

Negen op de tien stemmers met machtiging stemden voor één ander

Het is in Nederland mogelijk om voor maximaal twee anderen te stemmen.[17] Een ruime meerderheid (87%) van degenen die een volmacht ontvingen, kregen deze voor één ander. Dertien procent bracht voor twee anderen een volmachtstem uit.

Zoals af te lezen in Figuur 4.1, brachten de meesten volmachtstemmen uit voor eerstegraads familieleden (83%). Twaalf procent deed dat voor een vriend(in) en/of buurman/-vrouw.

Figuur 4.1 - Voor wie heeft u met een volmacht gestemd?
Indien iemand twee volmachten kreeg, waren maximaal twee antwoorden mogelijk. Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 309).

[17] Zie: https://www.kiesraad.nl/verkiezingen/tweede-kamer/stemmen/volmacht

4.2 Manier van machtigen

Meeste volmachten worden afgegeven door informatie op stempas in te vullen

Volmachten zijn voornamelijk gegeven door het invullen van de informatie op de achterkant van de stempas (97% van de volmachten). Enkelen hebben dat gedaan door een aanvraag in te dienen bij de gemeente (3%).

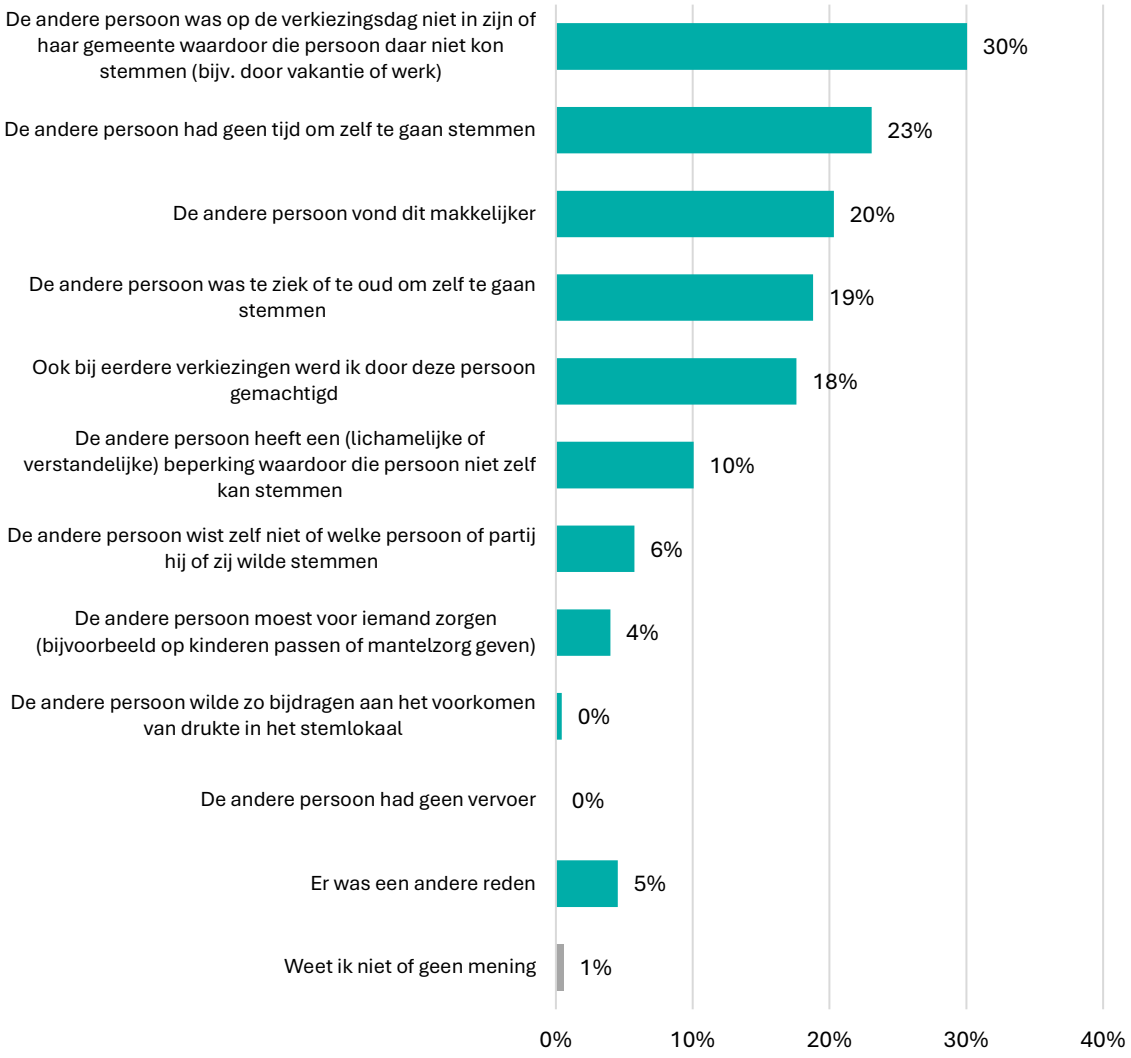
4.3 Redenen om te machtigen

Vaakst genoemde reden voor volmacht: afwezigheid, geen tijd en gemak

Stemmers ontvingen doorgaans een volmacht van een ander omdat die persoon op de verkiezingsdag niet in zijn of haar eigen gemeente kon zijn (30%) of omdat de persoon geen tijd had om zelf te gaan stemmen (23%). Eén op de vijf volmachtontvangers geeft aan dat de ander het gemakkelijker vond om op die manier te stemmen (20%) of dat dat de ander te ziek of te oud was om zelf te gaan stemmen (19%).

Figuur 4.2 - Wat waren de belangrijkste redenen waarom u voor iemand anders ging stemmen?

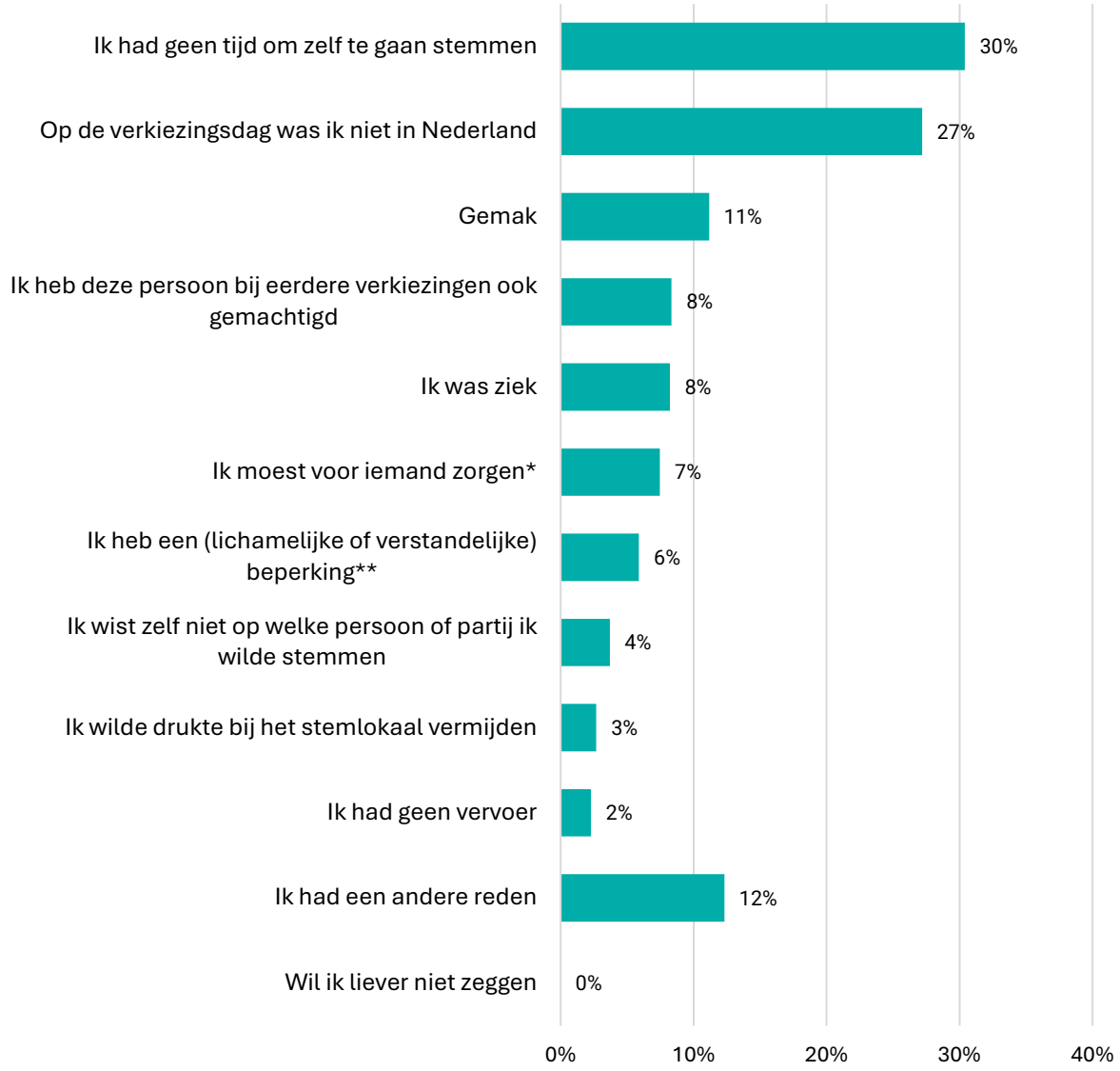
Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 309).

Afgevers van een volmacht geven in grote lijnen dezelfde redenen als zij worden gevraagd waarom zij iemand anders hebben laten stemmen: voornamelijk tijdsgebrek, afwezigheid en gemak.

Figuur 4.3 - U heeft iemand anders voor u laten stemmen via een volmacht. Wat waren voor u de belangrijkste redenen om dat te doen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemde via een volmacht (n = 137).

*Volledige antwoordoptie: "... *(bijvoorbeeld op kinderen passen of mantelzorg geven).*"

**Volledige antwoordoptie: "*die het voor mij niet mogelijk maakt om zelf te gaan stemmen.*"

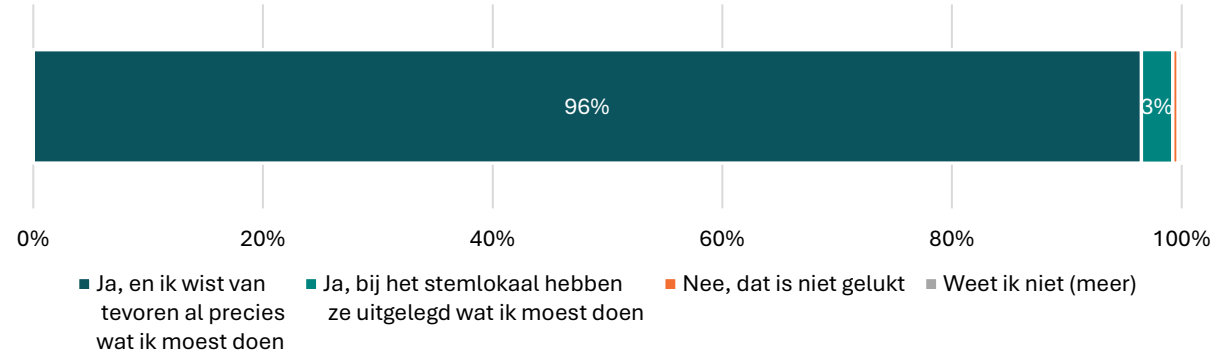
4.4 Duidelijkheid van machtigen

Voor meeste volmachtstemmers duidelijk wat zij moesten doen om te machtigen

Bijna alle stemmers die door iemand gemachtigd waren, hebben succesvol voor iemand anders gestemd (99%). Veruit de meesten wisten van tevoren hoe ze voor een ander moeten stemmen (96%), drie procent kreeg uitleg bij het stemlokaal.

Bij enkelen is het niet gelukt voor iemand anders te stemmen.[18]

Figuur 4.4 - Is het u gelukt om met de volmacht(en) voor iemand anders te stemmen?
Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 309).

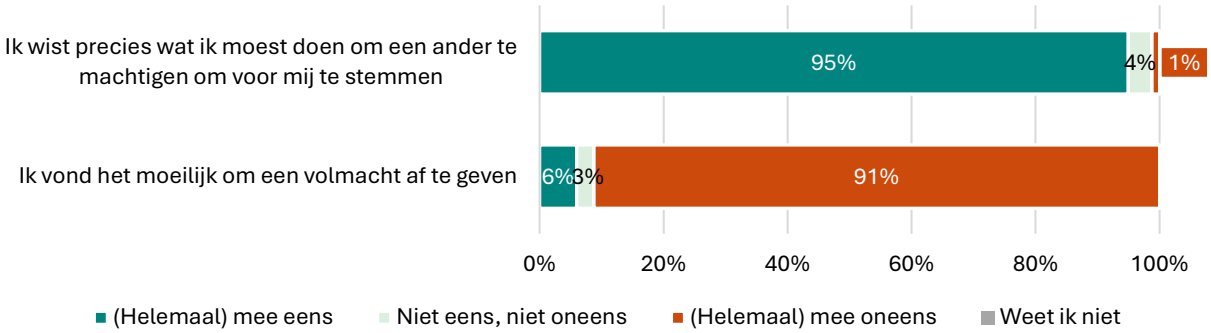

Zes procent van stemmers had moeite met het geven van een volmacht

Ook onder de stemmers die een volmacht afgaven is het over het algemeen duidelijk wat zij moeten doen; 95 procent wist dit precies. Ook geeft het grootste deel aan dat zij het niet moeilijk vonden om een volmacht af te geven (91%).

Voor een kleine groep was dit niet het geval; 6 procent had wel moeite met het afgeven van een volmacht. Eén procent wist niet precies wat zij moesten doen om een ander te machtigen.

Figuur 4.5 - In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?
Basis: gaf een machtiging aan iemand anders (n = 137).

[18] *Er waren twee kiezers waarbij een volmachtstem uitbrengen niet gelukt was. Eén wist niet dat zij de volmachtstem tegelijk met hun eigen stem moesten inleveren. De ander woonde in een andere gemeente, waardoor zij niet de volmachtstem konden uitbrengen.*

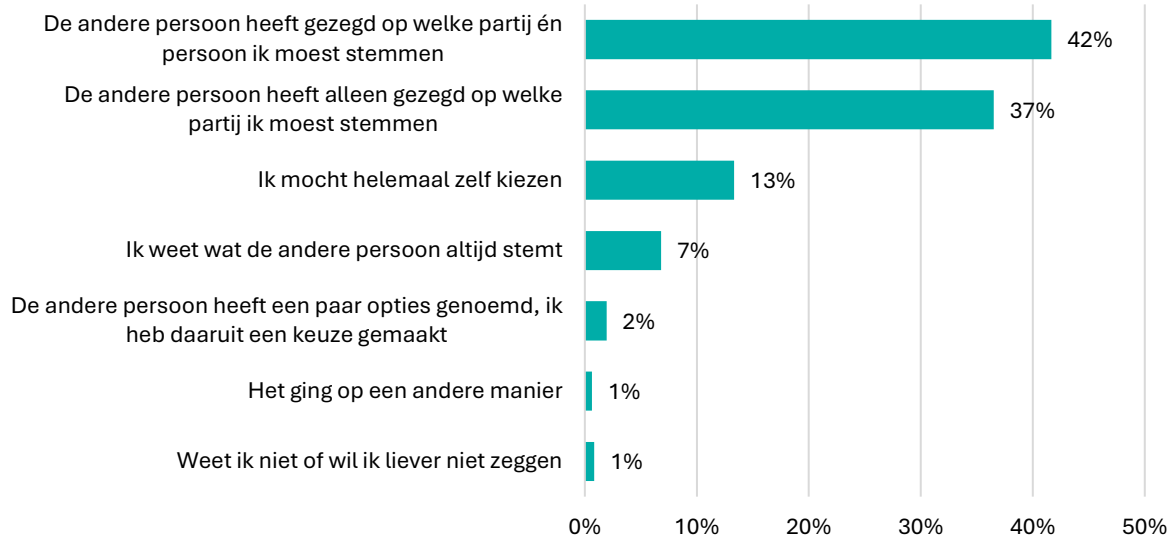
4.5 Bepalen van stemkeuze bij machtigen

Circa één op de acht gemachtigden mocht zelf de stem bepalen

In de meeste gevallen (79-81%) gaven mensen zelf door op welke partij de gemachtigde persoon moest stemmen, en bij vier op de tien gaven zij ook door naar welke persoon de stem moet gaan. Zowel de gemachtigden als degenen die hebben gemachtigd, geven aan dat er gevallen zijn waarin er geen specifieke instructies zijn gegeven over naar welke partij en persoon gestemd moest worden. Dit is in lijn met de evaluatie van de Tweede Kamerverkiezing in 2025, waarbij dit in vergelijkbare mate voorkwam.

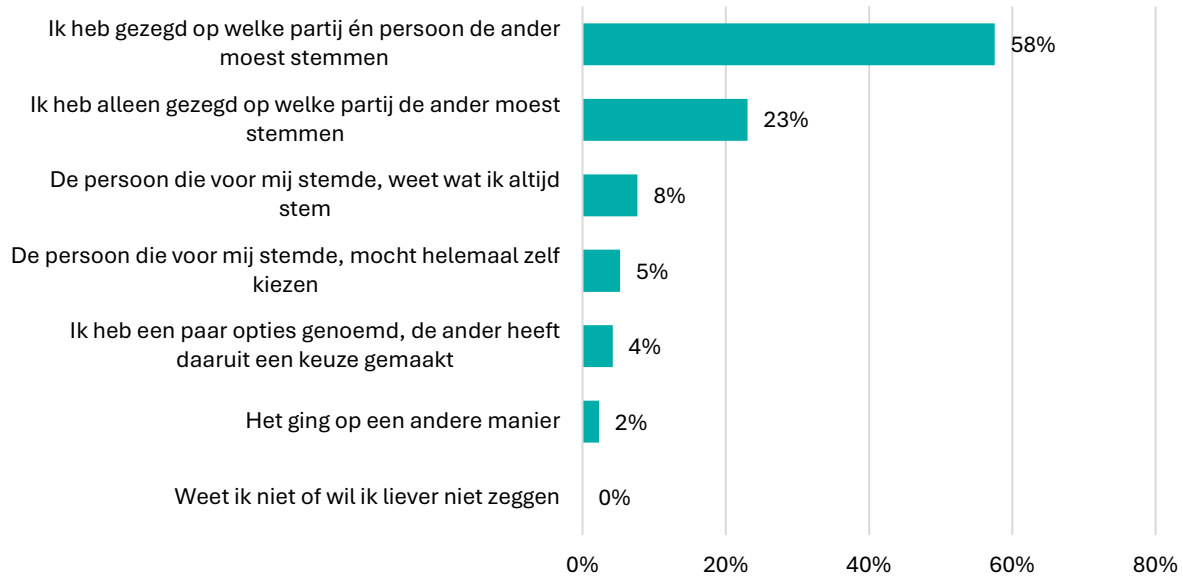
Figuur 4.6 - Heeft u vooraf doorgekregen op welke partij of persoon u voor de ander moest stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: stemde ook voor iemand anders (n = 309).

Figuur 4.7 - U heeft iemand anders voor u laten stemmen. Heeft u vooraf doorgegeven op welke partij of persoon u wilde stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: gaf een machtiging aan iemand anders (n = 137).

4.6 Stemmen als machtigen niet mogelijk zou zijn

Eén op de drie was zeker zelf gaan stemmen als machten niet mogelijk was geweest

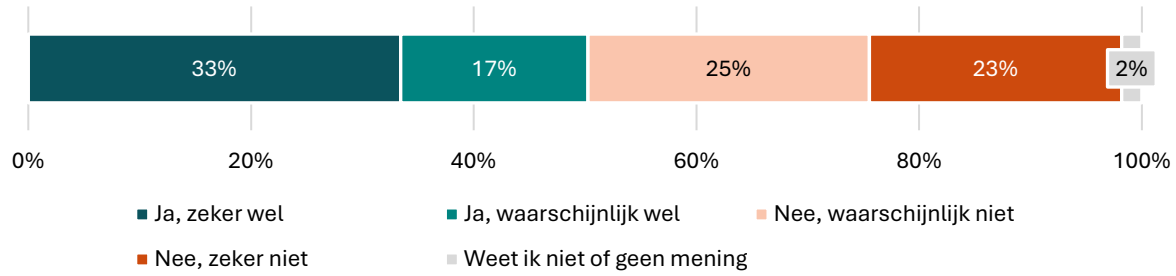
Van de kiezers die een ander machtigden om voor hen te stemmen, zou een derde 'zeker wel' zelf zijn gaan stemmen als machtiging niet mogelijk was (33%). Zeventien procent van de stemmers zegt het dan 'waarschijnlijk wel' te hebben gedaan.

In gedragsonderzoek geldt doorgaans dat het aandeel dat iets ‘zeker’ wil gaan doen een betere indicator is van daadwerkelijk gedrag dan degenen die het ‘waarschijnlijk wel’ willen doen. Allerlei factoren kunnen de daadwerkelijke dag van stemmen bij een verkiezing nog beïnvloeden (bijv. het weer, drukte in privéleven of persoonlijke omstandigheden als ziekte).

In het meest gunstige scenario zou alleen de 23 procent ‘zeker niet’ besluiten om niet te stemmen (77% stemt); in het minst gunstige scenario zou alleen de ‘ja, zeker’ gaan stemmen (33% stemt). Aangezien 10 procent van de huidige opkomst bestaat uit volmachtstemmen, is de inschatting dat de opkomst circa 3 tot 8 procentpunten lager zou zijn als machtigen niet mogelijk was geweest. Dit is lichtelijk hoger dan bij de Tweede Kamerverkiezing van 2025

Figuur 4.8 - Wanneer het niet mogelijk zou zijn geweest om iemand anders voor u te laten stemmen, was u dan zelf gaan stemmen?

Basis: gaf een machtiging aan iemand anders (n = 137).

We vroegen de stemmers die zonder volmacht niet waren gaan stemmen in een open vraag waarom zij dat hadden gedaan. Velen geven aan dat ze niet in Nederland of hun gemeente waren en daardoor niet konden stemmen. Ook zeiden een aantal respondenten dat zij verhinderd waren door ziekte of tijdsgebrek. Een enkele niet-stemmer zegt dat stemmen geen meerwaarde zou hebben.

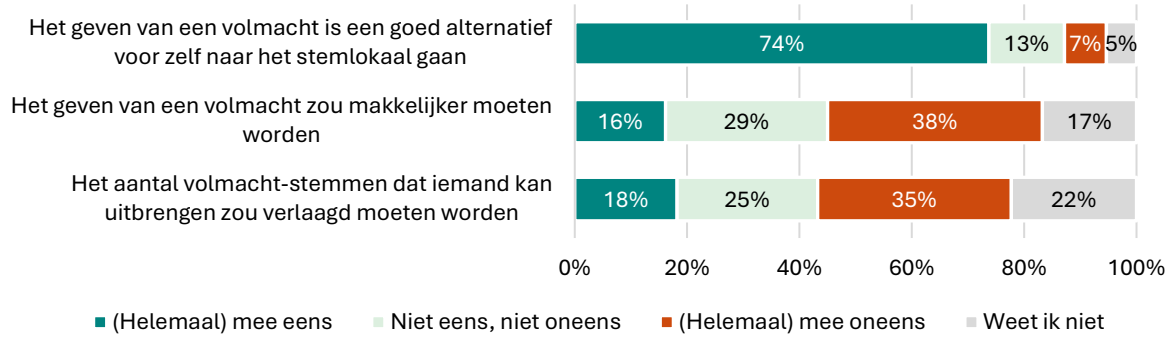
4.7 Houdingen over machtigen

Niet-stemmers blijven minder enthousiast over machtigen dan stemmers

Kiesgerechtigden ervaren de mogelijkheid om een volmacht af te geven positief. Driekwart (74%) van kiesgerechtigden vindt het een goed alternatief voor zelf naar het stemlokaal gaan. Circa één op de vijf kiesgerechtigden (18%) vindt wel dat het aantal volmacht-stemmen dat iemand kan uitbrengen omlaag zou moeten. Ook is er een deel kiesgerechtigden dat vindt dat het geven van een volmacht makkelijker zou moeten worden (16%). Deze uitkomsten komen overeen met voorgaande evaluaties.

Figuur 4.9 - In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

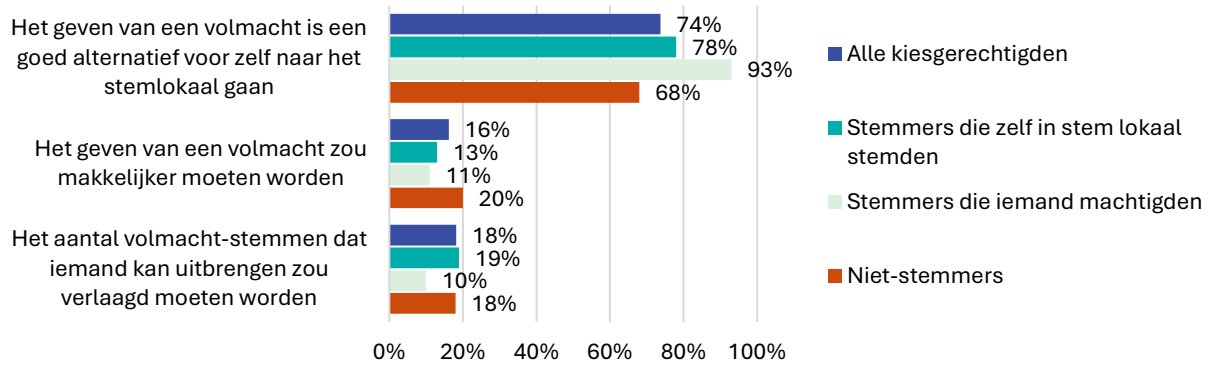
Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963).

Er zijn verschillen tussen kiesgerechtigden die zelf hebben gestemd, iemand hebben gemachtigd en niet hebben gestemd. Niet-stemmers zijn over het algemeen negatiever over het alternatief van een volmacht (68% tegenover 78% en 93%). Daarnaast geeft deze groep vaker aan dat het geven van een volmacht makkelijker zou moeten worden (20% tegenover 13% en 11%). Dit patroon zagen we ook bij eerdere verkiezingen.

Figuur 4.10 - In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

Naar (wijze van) stemmen. Getoond in de figuur: allen % (helemaal) eens. Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963).

Jongere Nederlanders (18-49 jaar) zien machtiging vaker als een goed alternatief dan 65-plussers (75-79% tegenover 69%). Ook Nederlanders die theoretisch zijn opgeleid vinden dit vaker (80%) dan praktisch opgeleiden (72%) en Nederlanders zonder startkwalificatie (65%). Verder vinden vrouwen vaker een volmacht een goed alternatief dan mannen (77% tegenover 70%).

Niet stemmen

5 Niet stemmen

De opkomst bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart is 53,8 procent,[19] wat betekent dat bijna de helft van de kiesgerechtigden niet ging stemmen. In dit hoofdstuk gaan we op de redenen van niet-stemmers om geen stem uit te brengen.

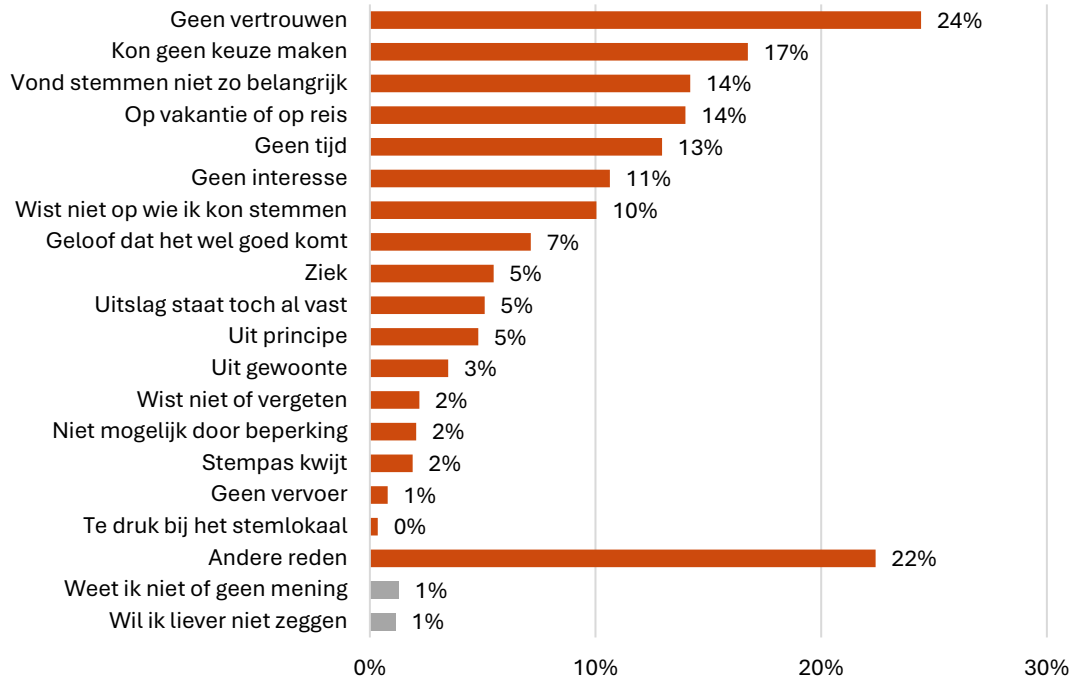
5.1 Redenen om niet te stemmen

Gebrek aan vertrouwen meest genoemde reden om niet te stemmen

Een kwart van de niet-stemmers geeft aan dat ze niet genoeg vertrouwen hadden om te stemmen voor de Gemeenteraadsverkiezingen. Daarnaast geeft circa één op de zes aan dat ze geen stemkeuze konden maken (17%). Vlak daarachter volgen de redenen dat men het niet zo belangrijk vond om te stemmen (14%), op vakantie/reis was (14%), geen tijd had (13%), geen interesse had (11%) of niet wist op wie te stemmen (10%).

Figuur 5.1 - U heeft niet gestemd voor de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart. Wat waren daarvoor de belangrijkste redenen?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: niet-stemmers (n = 1.631).

Eén op de vijf niet-stemmers (22%) geeft aan dat er een ‘andere reden’ was dat zij niet hebben gestemd, waar ze hun antwoord konden toelichten in een open vraag. Een veelvoorkomende reden is dat men net of bijna gingen verhuizen naar een andere gemeente, waardoor ze geen stempas hadden voor hun nieuwe gemeente en/of geen kennis hadden van de nieuwe gemeente.

[19] *Zie: https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/GR20260318*

Verder geven meerdere niet-stemmers aan dat de partijen te dicht bij elkaar lagen, waardoor ze geen keuze konden maken, of dat de partij waarop zij wilden stemmen niet meedeed in hun gemeente. Anderen zeggen dat ze niet genoeg interesse en/of kennis hadden van de gemeentepolitiek, of zijn ontevreden over de huidige stand van de politiek en zeggen hun vertrouwen verloren te zijn. Hieronder wat illustrerende citaten:

> *"Ik woon binnenkort niet meer in de gemeente waarin ik ingeschreven sta en voelde me onvoldoende betrokken om alsnog te stemmen, daarbij deed mijn partij van voorkeur niet mee"*
>
> *"De partij waar ik op wilde stemmen is niet vertegenwoordigd in mijn gemeente."*
>
> *"De verschillende partijen lagen zo dicht bij elkaar dat er geen keuze te maken was."*
>
> *"Ik heb geen vertrouwen in de gemeentelijke politiek."*

'Vond stemmen niet zo belangrijk': voor het eerst deel van meest gekozen redenen sinds 2021

De onderstaande tabel vertoont de vier meest gekozen redenen om niet te stemmen sinds 2021. Ook bij de meeste voorgaande verkiezingen was een gebrek aan vertrouwen de belangrijkste reden om niet te stemmen. Verder wordt ook 'kon geen keuze maken' vaak genoemd, dit is ook vergelijkbaar met eerdere evaluaties.

Bij de vorige gemeenteraadsverkiezingen in 2022 gaf een hoger aandeel aan niet te hebben gestemd vanwege gebrek aan interesse in de politiek (17%, nu 11%). Mogelijk is dit verschil (deels) te verklaren door het toevoegen van de antwoordmogelijkheid 'Ik vind stemmen voor deze verkiezing niet zo belangrijk', die nu op de vierde plek staat met 14 procent, maar in 2022 nog niet werd voorgelegd.

Tabel 5.1 - Top 4 meest gekozen redenen om niet te gaan stemmen bij de afgelopen verkiezingen
Basis: niet-stemmers. Getoond in tabel: alleen vier meest gekozen redenen.

Top	TK21	GR22	PS/WS23	TK23	EP24	TK25	GR26
1	Geen vertrouwen in de politiek (18%)	Geen vertrouwen in de politiek (22%)	Geen vertrouwen in de politiek (27%)	Geen vertrouwen in de politiek (25%)	Op vakantie of op reis (18%)	Geen vertrouwen in de politiek (38%)	Geen vertrouwen in de politiek (24%)
2	Geen interesse (14%)	Geen interesse (17%)	Kon geen keuze maken (26%)	Kon geen keuze maken (19%)	Geen tijd (17%)	Geen interesse (21%)	Kon geen keuze maken (17%)
3	Kon geen keuze maken (10%)	Kon geen keuze maken (15%)	Geen interesse (16%)	Geen interesse (19%)	Geen vertrouwen in de politiek (17%)	Kon geen keuze maken (15%)	Vond stemmen niet zo belangrijk (14%)[20]
4	Stem uit principe niet (10%)	Geen tijd (10%)	Geen tijd (16%)	Geen tijd (12%)	Kende kandidaten niet (16%)[21]	Op vakantie of op reis (13%)	Op vakantie of reis (14%)

[20] *De antwoordoptie 'Ik vind het niet zo belangrijk om te stemmen voor deze verkiezing' is voor het eerst voorgelegd bij de Provinciale Staten- en waterschapsverkiezingen in 2023*
[21] *De antwoordoptie 'Ik wist niet op wie ik kon stemmen of ik kende de kandidaten niet' is bij de Europees Parlementsverkiezing van 2024 voor het eerst voorgelegd.*

Tabel 5.2 - Redenen om niet te stemmen, naar leeftijd en geslacht
Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: niet-stemmers (n = 1.631).
Groen = significant hoger dan andere categorie(ën).

Antwoord	Alle niet-stem.	Leeftijd				Geslacht		Opleiding		
		18-34	35-49	50-64	65+	Man	Vrouw	Geen start-kwali.	Prak-tisch	Theo-retisch
Geen vertrouwen	24%	20%	26%	28%	25%	27%	22%	28%	30%	18%
Kon geen keuze maken	17%	16%	19%	20%	13%	16%	18%	14%	18%	17%
Vond stemmen niet zo belangrijk	14%	19%	18%	9%	11%	17%	12%	12%	12%	16%
Op vakantie of op reis	14%	10%	9%	13%	23%	18%	11%	13%	9%	19%
Geen tijd	13%	18%	19%	9%	6%	13%	13%	6%	9%	19%
Geen interesse	11%	15%	14%	9%	5%	8%	13%	9%	13%	9%
Wist niet op wie ik kon stemmen	10%	11%	8%	11%	10%	9%	11%	12%	11%	8%
Geloof dat het wel goed komt	7%	11%	6%	6%	5%	8%	6%	5%	8%	8%
Ziek	5%	5%	6%	5%	6%	3%	7%	8%	6%	5%
Uitslag staat toch al vast	5%	7%	7%	3%	4%	4%	6%	6%	7%	3%
Uit principe	5%	5%	8%	3%	3%	6%	4%	3%	6%	4%
Uit gewoonte	3%	4%	5%	2%	2%	3%	4%	4%	5%	2%
Wist niet of vergeten	2%	3%	4%	1%	1%	2%	3%	1%	3%	2%
Niet mogelijk door beperking	2%	2%	2%	2%	2%	1%	3%	4%	2%	2%
Stempas kwijt	2%	3%	1%	2%	1%	1%	3%	2%	2%	2%
Geen vervoer	1%	2%	0%	1%	1%	0%	1%	1%	1%	1%
Te druk bij het stemlokaal	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	1%	0%
Andere reden	22%	21%	17%	24%	28%	25%	20%	23%	20%	24%
Weet ik niet of geen mening	1%	1%	1%	2%	2%	1%	1%	3%	2%	0%
Wil ik liever niet zeggen	1%	2%	1%	1%	1%	1%	2%	1%	2%	1%

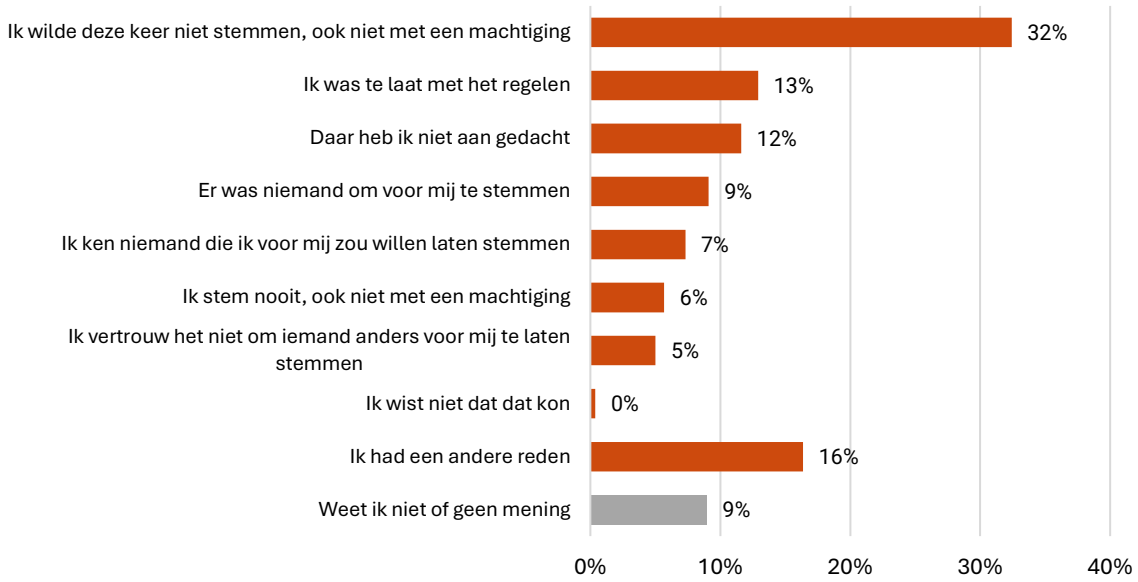
5.2 Redenen om niet te machtigen

‘Deze keer niet willen stemmen’ is de voornaamste reden om niet te machtigen

De meest voorkomende reden dat men geen volmacht afgaf, was omdat men 'deze keer niet wilde stemmen' (32%). Zes procent geeft een dat zij ‘nooit stemden, ook niet met een machtiging’. Dit is een verschil met de Tweede Kamerverkiezing van 2025, waarbij deze beiden opties als voornaamste redenen werden genoemd. Dit is verklaarbaar door de andere samenstelling van niet-stemmers bij de Gemeenteraadsverkiezingen, vergeleken met de Tweede Kamerverkiezing.[22]

Figuur 5.2 - U had iemand anders een volmacht kunnen geven om voor u te stemmen. Wat waren voor u de belangrijkste redenen dat u niet van die mogelijkheid (volmacht) gebruik heeft gemaakt?

Meerdere antwoorden mogelijk. Basis: niet-stemmers (n = 1.631).

Zestien procent van de niet-stemmers heeft een ‘andere reden’ om geen volmacht af te geven. Zij geven veelal praktische redenen hiervoor, namelijk een missende of ongeldige stempas, geen geschikte persoon in de gemeente, onverwachte verhindering of tijdsgebrek. Verder zeggen veel niet-stemmers in deze groep geen vertrouwen te hebben in de politiek of de verkiezing. Ook vinden anderen het te veel gedoe, zijn ze het vergeten of wilden ze graag, uit principe, zelf stemmen.

Jongere niet-stemmers (18-49 jaar) geven vaker aan dat ze niet aan machtiging hebben gedacht dan niet-stemmers van 65 jaar en ouder (14-16% tegenover 6%). Jonge niet-stemmers (tot 35 jaar) zijn vaker te laat met het regelen (15%) dan ouderen.

Theoretisch opgeleide niet-stemmers geven relatief vaak aan te laat te zijn geweest met het regelen van een machtiging (17%), in vergelijking met praktisch opgeleiden (9%) en niet-stemmers zonder startkwalificatie (11%).

[22] *‘Ik wilde deze keer niet stemmen, ook niet met een machtiging’ was bij de evaluatie van de Gemeenteraadsverkiezingen in 2022 geen antwoordoptie. Toen was ‘daar heb ik niet aan gedacht’ de meest gekozen antwoordoptie (21%), met als tweede ‘ik stem nooit, ook niet via een machtiging (14%).*

Houdingen over verkiezingen

6 Houdingen over verkiezingen

In dit hoofdstuk bekijken we hoe kiesgerechtigden denken over de frequentie van verkiezingen in Nederland.

6.1 Frequentie van verkiezingen

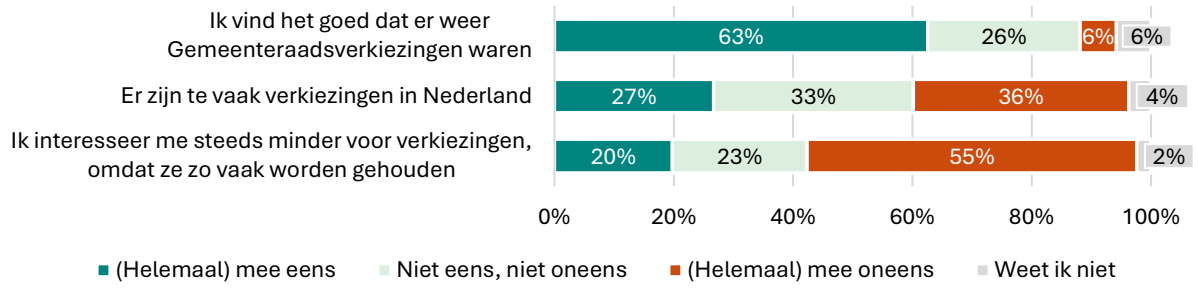
‘Verkiezingsmoeheid’ stabiel in vergelijking met 2025

Meer dan een kwart van de kiesgerechtigden vindt dat er te vaak verkiezingen zijn in Nederland; bij de Tweede Kamerverkiezing in 2025 was dit nog 36 procent. Verder vindt bijna twee derde (63%) van de Nederlanders dat het goed was dat er weer Gemeenteraadsverkiezingen waren. Je kan spreken van ‘verkiezingsmoeheid’ wanneer er negatiever of minder geïnteresseerd naar verkiezingen wordt gekeken vanwege de hoge regelmaat waarmee deze voorkomen. Kijkend naar de onderstaande resultaten is dit voor de meeste kiesgerechtigden niet het geval.

Het aantal Nederlanders dat zich minder interesseert voor verkiezingen, omdat ze zo vaak worden gehouden, groeide tot 2025 en blijft stabiel in 2026. Wanneer we kijken naar de algemene verkiezingsmoeheid in Nederland blijft het dus gelijkwaardig aan het niveau in 2025. Daarbij moet wel opgemerkt worden dat dit deels te maken kan hebben met het feit dat Tweede Kamerverkiezingen voor kiezers doorgaans ‘zwaarder’ wegen en meer nationale aandacht krijgen, terwijl gemeenteraadsverkiezingen vaak als minder prominent worden ervaren.

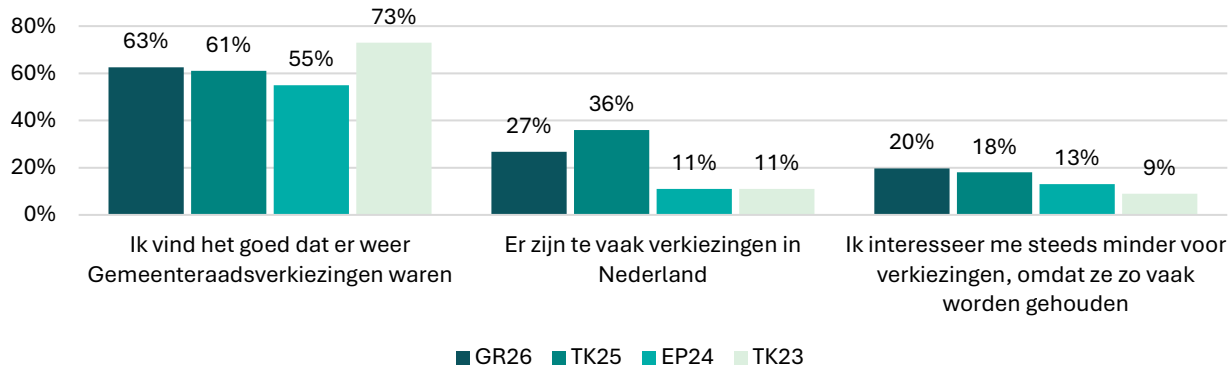
Figuur 6.1 - Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963).

Figuur 6.2 - Stellingen over verkiezingsfrequentie, in 2026 (GR26), 2025 (TK25), 2024 (EP24) en 2023 (TK23)

Basis: alle kiesgerechtigden. *In 2025 en 2023 luidde de stelling: “Ik vind het goed dat er weer een Tweede Kamerverkiezing was.” In 2024 luidde de stelling: “Ik vind het goed dat er weer een Europees Parlementsverkiezing was.”

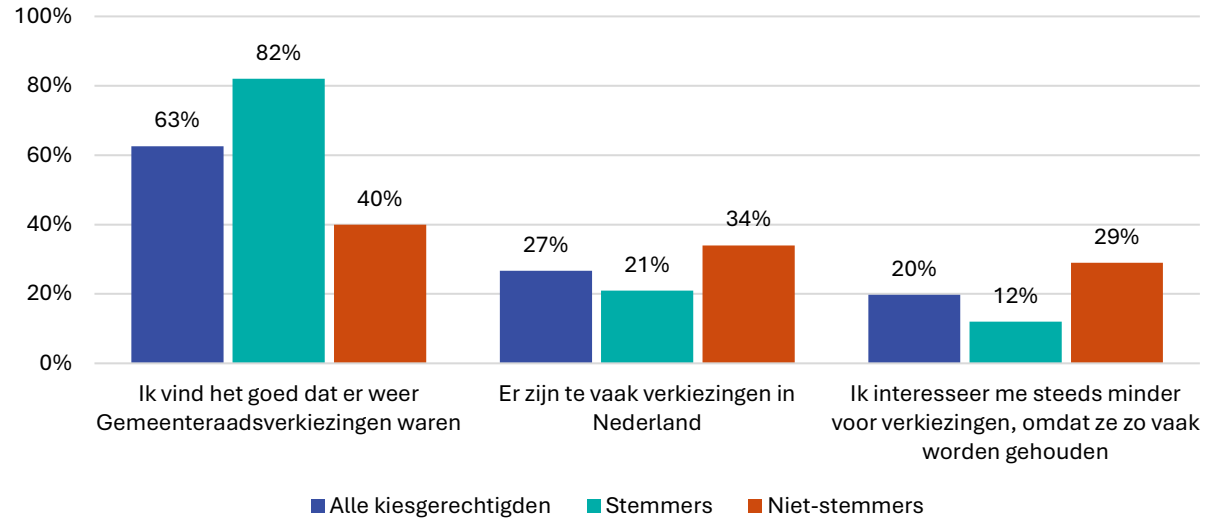
Niet-stemmers vaker ‘verkiezingsmoe’ dan stemmers

Niet-stemmers geven vaker dan stemmers aan dat hun interesse in verkiezingen afneemt, doordat ze vinden dat er te vaak verkiezingen worden gehouden (29% tegenover 12%). Daarnaast vinden niet-stemmers het substantieel minder vaak goed dat er opnieuw verkiezingen waren (40% tegenover 82%). Deze uitkomsten wijzen erop dat zij vaker 'verkiezingsmoe' zijn.

Ook is er een verschil te zien tussen stemmers en niet-stemmers bij de stelling: “Er zijn te vaak verkiezingen in Nederland”, waarbij niet-stemmers het vaker hier mee eens zijn dan stemmers. Dit is consistent met eerdere evaluaties, behalve de Tweede Kamerverkiezing van 2025 waar het verschil niet zichtbaar was.

Figuur 6.3 - Stellingen over de frequentie van verkiezingen, naar wel/niet stemmen

Getoond in figuur: alleen % (helemaal) eens. Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963), stemmers (n = 2.332) en niet-stemmers (n = 1.631).

Jonge Nederlanders (18-34 jaar) zijn het vaker *oneens* met de stelling (39%) dat er te vaak verkiezingen zijn dan 65-plussers (32%). Nederlanders van 35 tot 49 jaar zijn het relatief vaker eens met deze stelling in vergelijking met 50-plussers, met respectievelijk 31 procent tegenover 24 procent. De oudste groep heeft vaker een neutrale houding over dit onderwerp. Ditzelfde patroon is te zien bij vrouwen (vrouwen: 35%, mannen: 32%) en Nederlanders die praktisch zijn opgeleid (34%) of geen startkwalificatie hebben (41%), terwijl theoretisch opgeleiden het minder vaak eens zijn met de stelling (29%).

Het dalen van interesse voor verkiezingen door de frequentie komt relatief vaker voor bij jongere Nederlanders dan bij oudere (18-49 jaar: 22-24%, 50+: 16-17%). Dit is ook het geval bij praktisch opgeleiden (23%) tegenover Nederlanders zonder startkwalificatie (17%) en theoretisch opgeleiden (18%).

Bijwonen van de stemmentelling

7 Bijwonen van de stemmentelling

Dit hoofdstuk gaat over het bijwonen van de stemmentelling: in hoeverre Nederlanders dit (willen) doen en in hoeverre zij met de mogelijkheid bekend zijn.

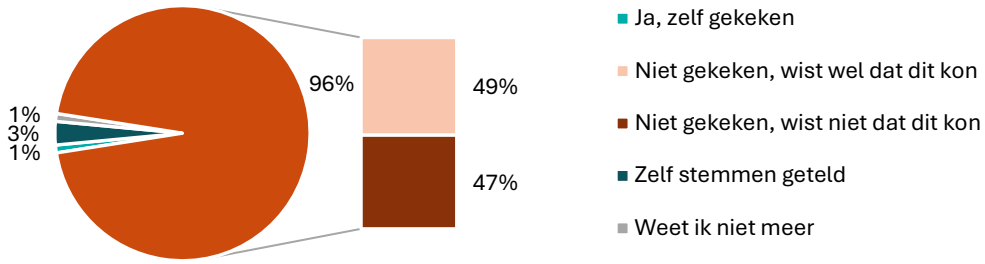
7.1 Kijken bij het tellen

Kennis over mogelijkheid bijwonen van stemmentelling blijft onveranderd

Het is mogelijk om als burger het tellen van de stemmen bij te wonen. Eén procent van de kiesgerechtigden heeft van deze mogelijkheid gebruik gemaakt, drie procent geeft aan zelf stemmen te hebben geteld. Het overgrote deel (96%) zegt niet te zijn gaan kijken.

Van de groep die de stemmentelling niet heeft bijgewoond, geeft bijna de helft aan niet te weten dat dit mogelijk is (47%). Een iets grotere groep (49%) wist wel dat dit kon. Deze verdeling komt overeen met vorige verkiezingen.

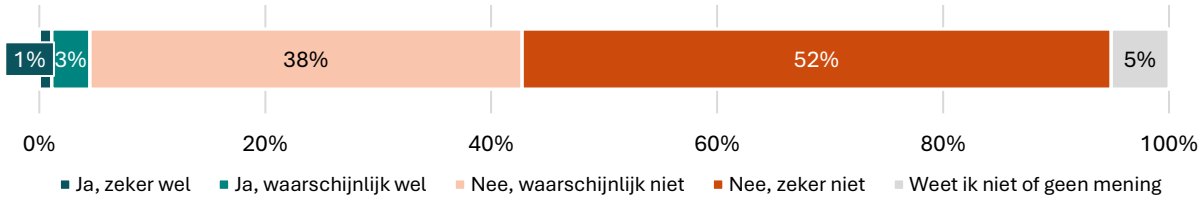
Figuur 7.1 - Bent u gaan kijken naar het tellen van de stemmen? * Wist u dat u bij het tellen van de stemmen aanwezig mag zijn?
Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963). *Toelichting: 'Hiermee bedoelen we de locatie waar de stemformulieren worden geteld, zoals een stembureau.

Schaarse interesse in bijwonen van stemmentelling

Van de kiesgerechtigden geeft vier procent aan (waarschijnlijk) wel bij een volgende stemmentelling te gaan kijken; één procent is hier zeker van. Dit is vergelijkbaar met de Europees Parlementsverkiezing in 2024, maar minder dan andere evaluaties. Na de Gemeenteraadsverkiezingen van 2022 zei in totaal 15 procent van de kiesgerechtigden dat ze (waarschijnlijk) zouden gaan kijken bij een volgende verkiezing.

Figuur 7.2 - Zou u bij een volgende verkiezing gaan kijken bij het tellen van de stemmen?
Basis: alle kiesgerechtigden (n = 3.963).

Bijlagen

A Doelgroepbeschrijvingen

De doelgroep van dit onderzoek bestaat uit kiesgerechtigden voor de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026. Niet-kiesgerechtigde personen behoorden niet tot de doelgroep van dit onderzoek.

Binnen de groep kiesgerechtigden onderscheiden we in dit onderzoek verschillende doelgroepen. Ze zijn samengevat in de onderstaande tabel (zie ook Hoofdstuk 1). In deze bijlage beschrijven we hoe de verschillende groepen in de gewogen steekproef van het onderzoek vertegenwoordigd zijn.

Tabel A.1 - Groepen in het onderzoek

Groep	Omschrijving
Kiesgerechtigden	Alle Nederlanders die voor de Gemeenteraadsverkiezingen mochten stemmen
Stemlokaal-stemmers	Stemmers die zelf in het stemlokaal hebben gestemd
Stemmers die iemand machtigden	Stemmers die met een volmacht een ander gemachtigd hebben om voor hen te stemmen
Niet-stemmers	Kiesgerechtigden die niet hebben gestemd
'Nieuwe' stemmers	Stemmers die bij deze verkiezing voor het eerst hebben gestemd

A.1 Wijze van stemmen

In dit onderzoek stemde 50 procent van de kiesgerechtigden zelf in het stemlokaal. 14 procent van hen zegt een volmacht te hebben meegekregen om ook voor een ander te stemmen. 3 procent van alle kiesgerechtigden stemde zelf via een volmacht. Tenslotte stemde 46 procent niet.

Tabel A.2 - Heeft u (of heeft iemand voor u) gestemd bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026?

Stemwijze	Totaal	Leeftijd				Opleiding			Geslacht	
		18-34	35-49	50-64	65+	Geen start-kwal.	Prak-tisch	Theo-retisch	Man	Vrouw
Zelf in stemlokaal gestemd	50%	50%	49%	55%	48%	55%	52%	47%	54%	47%
Gestemd via volmacht	3%	4%	3%	3%	2%	4%	4%	3%	3%	4%
Niet gestemd	46%	46%	48%	42%	49%	41%	44%	50%	43%	49%

Tabel A.3 - Heeft u een volmacht gekregen om ook voor iemand anders te gaan stemmen?
Basis: stemmers die in een stemlokaal gestemd hebben (n = 2.195).

Voor iemand anders gestemd	Totaal
Ja	14%
Nee	86%

A.2 Gestemd bij eerdere verkiezingen

Meer dan negen op de tien in dit onderzoek geven aan ooit eerder te hebben gestemd voor een verkiezing in Nederland (96%). Drie procent deed dit nooit eerder.

Tabel A.4 - Eerder gestemd bij een verkiezing, naar leeftijd, opleiding en geslacht

Eerder gestemd	Totaal	Leeftijd				Opleiding			Geslacht	
		18-34	35-49	50-64	65+	Geen start-kwal.	Prak-tisch	Theo-retisch	Man	Vrouw
Ja	96%	94%	95%	98%	97%	96%	94%	98%	97%	95%
Nee	3%	5%	4%	2%	3%	4%	5%	2%	3%	4%
Weet ik niet meer	1%	0%	1%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	1%

Van alle deelnemers in dit onderzoek stemde 92 procent bij de Tweede Kamerverkiezing van 2025, 68 procent bij de Europees Parlementsverkiezing van 2024, 90 procent bij de Tweede Kamerverkiezing van 2023, 71 procent bij de Provinciale Statenverkiezingen van 2023, 60 procent bij de Waterschapsverkiezingen van 2023 en 71 procent bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 2022.

B Vragenlijst

Introtekst
Dit onderzoek is in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. Op 18 maart waren de Gemeenteraadsverkiezingen. Het ministerie evalueert deze verkiezingen. Hiermee wil het ministerie te weten komen waarom Nederlanders wel of niet gaan stemmen. Ook wordt onderzocht welke ervaringen kiezers hadden bij het stemmen.

Stemmen (iedereen)
We stellen u graag enkele vragen over de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026.

A1 Heeft u (of heeft iemand voor u) gestemd bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026?

- Ja, ik heb zelf in een stemlokaal gestemd
- Ja, ik heb iemand gemachtigd om voor mij te stemmen (i)
- Nee, ik heb niet gestemd
- Nee, ik was niet stemgerechtigd

(i) Dit betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)
B3 Hoe laat bent u gaan stemmen?

- Tussen 07.30 en 09.00 uur
- Tussen 09.00 en 12.00 uur
- Tussen 12.00 en 16.00 uur
- Tussen 16.00 en 19.00 uur
- Na 19.00 uur
- Weet ik niet meer

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)
D8 Hoe lang heeft u ongeveer moeten wachten voordat u bij het stemlokaal naar binnen kon gaan?

- Geen wachttijd
- Korter dan 5 minuten
- Ongeveer 10 minuten
- Ongeveer 15 minuten
- Anders, namelijk: *<open invulveld>*
- Weet ik niet meer

Indien A1 = 4 (Nee, ik was niet stemgerechtigd) → einde vragenlijst
Tekst einde vragenlijst
Deze vragenlijst gaat over de afgelopen Gemeenteraadsverkiezingen. U geeft aan dat u niet gerechtigd was om bij deze verkiezingen te stemmen. Daarmee valt u buiten de doelgroep van dit onderzoek en hoeft u de rest van de vragen niet in te vullen. Hartelijk dank voor uw medewerking!

A2A Heeft u ooit eerder gestemd bij een verkiezing in Nederland?
Dat kan bijvoorbeeld zijn geweest: de Tweede Kamerverkiezing in oktober 2025, de Europees Parlementsverkiezing in juni 2024, de Tweede Kamerverkiezing in november 2023, de Provinciale Statenverkiezingen in maart 2023 of de gemeenteraadsverkiezingen in 2022.

- Ja
- Nee
- Weet ik niet meer

Indien A2 = ja of weet niet
A2B Heeft u gestemd bij een of meer van de verkiezingen hieronder?

	Gestemd (zelf of via machtiging)	Niet gestemd	Weet ik niet	Ik was niet stem-gerechtigd
Tweede Kamerverkiezing van oktober 2025	☐	☐	☐	☐
Europees Parlementsverkiezing van juni 2024	☐	☐	☐	☐
Tweede Kamerverkiezing van november 2023	☐	☐	☐	☐
Provinciale Statenverkiezingen van maart 2023	☐	☐	☐	☐
Waterschapsverkiezingen van maart 2023	☐	☐	☐	☐
Gemeenteraadsverkiezingen van maart 2022	☐	☐	☐	☐

Duidelijkheid stemproces (iedereen)

A3A Heeft u voor de Gemeenteraadsverkiezingen informatie ontvangen van uw gemeente over hoe of waar u kunt stemmen?
Bijvoorbeeld via een folder of brief van uw gemeente. Of via sociale media.

- Ja, ik heb informatie ontvangen
- Nee, ik heb geen informatie ontvangen
- Weet ik niet (meer)

A3B Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?
*Stellingen willekeurig aanbieden

- Ik wist precies wat ik moest meenemen om te mogen stemmen (A1 = 1; stemmers)
- Ik wist precies wat ik had moeten meenemen om te mogen stemmen (A1 = 3; niet-stemmers)
- Ik had vooraf graag meer informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt
- De informatie die ik van tevoren kreeg over stemmen was duidelijk en begrijpelijk (alleen indien informatie ontvangen; A3A = 1)

1 Helemaal mee eens
2 Mee eens
3 Niet mee eens en niet mee oneens
4 Mee oneens
5 Helemaal mee oneens
6 Weet niet

Indien A3B stelling 2 = 1 of 2 (eens)

A4A U had vooraf graag meer informatie willen ontvangen over hoe het stemmen werkt. Welke informatie miste u of welke vragen had u nog?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-9)

1 Hoe moet ik het stembiljet invullen?
2 Hoe worden de stemmen geteld?
3 Hoe kan ik een bezwaar indienen wanneer ik zie dat het stemproces niet goed of niet eerlijk verloopt?
4 Wat gebeurt er verder met mijn stem nadat ik heb gestemd?
5 Welke identiteitsbewijzen mag ik meenemen om te stemmen?
6 Hoe kan ik iemand een volmacht (i) geven om voor mij te stemmen?
7 Wanneer ontvang ik mijn stempas?
8 Wat moet ik doen als ik mijn stempas niet (op tijd) ontvang?
9 Welke stembureaus zijn dichtbij?
10 Ik miste andere informatie, namelijk: <open invulveld>
11 Weet ik niet (*exclusief)

(i) Een volmacht betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A3B stelling 3 = 4 of 5 (oneens)

A4B U vond de informatie die u van de tevoren kreeg over stemmen niet duidelijk of begrijpelijk. Wat zou de informatie voor u duidelijker maken?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-7)

1 Makkelijkere woorden en zinnen gebruiken
2 Informatie in Nederlandse gebarentaal geven
3 Informatie in een andere taal dan Nederlands geven (bijvoorbeeld in het Fries, Engels of Turks)
4 Meer plaatjes gebruiken
5 Minder informatie tegelijk geven
6 Andere kleuren gebruiken
7 Een ander of groter lettertype gebruiken
8 Iets anders, namelijk: <open invulveld>
9 Geen van deze (*exclusief)
10 Weet ik niet (*exclusief)

Toegankelijkheid van politieke informatie tijdens de campagne (iedereen)

De vragen die u net heeft beantwoord gingen over informatie over hoe het stemmen werkt en waar u kunt gaan stemmen.

De volgende vragen gaan over informatie die u kunt gebruiken om bepalen op welke persoon of partij u wilt stemmen. We stellen u geen vragen over uw stem, maar willen graag weten welke informatie u bent tegengekomen en wat u hiervan vond.

A14 Welke van de volgende dingen heeft u gezien, gehoord of gelezen in de weken voor de Tweede Kamerverkiezing?
Meerdere antwoorden mogelijk

1 Een verkiezingsprogramma van een politieke partij
2 Informatie van een politieke partij over hun standpunten ergens anders dan in het verkiezingsprogramma, bijvoorbeeld op sociale media, in de krant of in een folder
3 Een stemhulp op internet (zoals StemWijzer of Kieskompas)
4 Een debat tussen politici op tv of radio
5 Ik heb geen van deze gezien, gehoord of gelezen (*exclusief)
6 Weet ik niet (meer) (*exclusief)

Indien A14 ≠ 5 of 6
A15 Hieronder ziet u de dingen die u heeft gezien, gehoord of gelezen heeft. Hoe makkelijk of moeilijk vond u het om deze informatie te begrijpen?
Alleen tonen indien aangevinkt bij A14

- Een verkiezingsprogramma van een politieke partij
- Informatie van een politieke partij over hun standpunten ergens anders dan in het verkiezingsprogramma, bijvoorbeeld op sociale media, in de krant of in een folder
- Een stemhulp op internet (zoals StemWijzer of Kieskompas)
- Een debat tussen politici op tv of radio

1 Heel makkelijk
2 Makkelijk
3 Niet makkelijk, niet moeilijk
4 Moeilijk
5 Heel moeilijk
6 Weet ik niet (meer)

Indien A15 = minstens één 4 of 5 (moeilijk of heel moeilijk)
A15A U vond [willekeurig 1 van A15 indien moeilijk] moeilijk te begrijpen. Wat maakte de informatie voor u moeilijk?
Meerdere antwoorden mogelijk
Willekeurig aanbieden (1-6)

1 De taal was te moeilijk
2 Er was te veel informatie
3 Het onderwerp was ingewikkeld
4 De opmaak of presentatie was onduidelijk
5 Ik had te weinig voorkennis om de informatie goed te begrijpen
6 Het tempo was te hoog
7 <Indien debat> Deelnemers van het debat praatten door elkaar heen
8 Er was een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
9 Weet ik niet (meer) (*exclusief)

Niet stemmen (niet-stemmers)

Indien A1 = 3 (niet gestemd)

A10 U heeft niet gestemd voor de Gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart. Wat waren daarvoor de belangrijkste redenen?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-16)

1 Ik had geen tijd om te gaan stemmen
2 Ik had geen vervoer
3 Het was te druk bij het stemlokaal
4 Ik wist niet dat er een verkiezing was of ik ben vergeten te stemmen
5 Ik wist niet op wie ik kon stemmen of ik kende de kandidaten niet
6 Op de verkiezingsdag was ik op vakantie of op reis
7 Ik heb een (lichamelijke of mentale) beperking die het voor mij niet mogelijk maakte om zelf te stemmen
8 Ik heb geen interesse in politiek
9 Ik kon geen keuze maken op wie ik moest stemmen
10 Ik heb geen vertrouwen in de politiek
11 Ik stem niet uit principe
12 Ik stem niet uit gewoonte
13 De verkiezingsuitslag staat toch al vast
14 Ik vind het niet zo belangrijk om te stemmen voor deze verkiezing
15 Ik was mijn stempas kwijt
16 Ik geloof dat het wel goed komt, ook als ik niet ga stemmen
17 Ik was ziek
18 Ik had een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
19 Weet ik niet of geen mening
20 Wil ik liever niet zeggen

Indien A1 = 3 (niet gestemd)

A12 U had iemand anders een volmacht kunnen geven om voor u te stemmen.
Wat waren voor u de belangrijkste redenen dat u niet van die mogelijkheid gebruik heeft gemaakt?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-8)

1 Er was niemand om voor mij te stemmen
2 Ik ken niemand die ik voor mij zou willen laten stemmen
3 Ik vertrouw het niet om iemand anders voor mij te laten stemmen
4 Daar heb ik niet aan gedacht
5 Ik wist niet dat dat kon
6 Ik wilde deze keer niet stemmen, ook niet met een machtiging
7 Ik stem nooit, ook niet met een machtiging
8 Ik was te laat met het regelen
9 Ik had een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
10 Weet ik niet of geen mening

Stemmen door iemand anders (stemmers die iemand machtigen; iedereen)

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A5 U heeft iemand anders voor u laten stemmen via een volmacht. Wat waren voor u de belangrijkste redenen om dat te doen?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-8)

1 Ik had geen tijd om zelf te gaan stemmen
2 Ik had geen vervoer
3 Op de verkiezingsdag was ik niet in Nederland
4 Ik heb een (lichamelijke of verstandelijke) beperking die het voor mij niet mogelijk maakt om zelf te gaan stemmen
5 Ik wilde drukte bij het stemlokaal vermijden
6 Ik heb deze persoon bij eerdere verkiezingen ook gemachtigd
7 Gemak
8 Ik was ziek
9 Ik moest voor iemand zorgen (bijvoorbeeld op kinderen passen of mantelzorg geven)
10 Ik wist zelf niet op welke persoon of partij ik wilde stemmen
11 Ik had een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
12 Wil ik liever niet zeggen

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A6 Op welke manier heeft u een volmacht (i) afgegeven?

- Door het invullen van de informatie op de achterkant van de stempas of kiezerspas
- Door een aanvraag bij de gemeente in te dienen voor een schriftelijke volmacht
- Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

(i) Een volmacht betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A13 U heeft iemand anders voor u laten stemmen. Heeft u vooraf doorgegeven op welke partij of persoon u wilde stemmen?

- Ik heb alleen gezegd op welke partij de ander moest stemmen
- Ik heb gezegd op welke partij én persoon de ander moest stemmen
- Ik heb een paar opties genoemd, de ander heeft daaruit een keuze gemaakt
- De persoon die voor mij stemde, weet wat ik altijd stem
- De persoon die voor mij stemde, mocht helemaal zelf kiezen
- Het ging op een andere manier, namelijk: <*open invulveld*>
- Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

A7 Wanneer het niet mogelijk zou zijn geweest om iemand anders voor u te laten stemmen, was u dan zelf gaan stemmen?

- Ja, zeker wel
- Ja, waarschijnlijk wel
- Nee, waarschijnlijk niet
- Nee, zeker niet
- Weet ik niet of geen mening

Indien A7 = 3 of 4 (nee)

A8 Kunt u kort opschrijven waarom u in dat geval niet zelf zou gaan stemmen?

[Open]

+ Weet ik niet of wil ik niet zeggen

A9 De volgende stellingen gaan over een volmacht (i). In hoeverre bent u het eens of oneens met de volgende stellingen?

(i) Dit betekent dat je iemand anders voor jou laat stemmen.

Indien A1 = 2 (iemand gemachtigd)

*Stellingen willekeurig aanbieden

- Ik wist precies wat ik moest doen om een ander te machtigen om voor mij te stemmen
- Ik vond het moeilijk om een volmacht af te geven
- Het geven van een volmacht is een goed alternatief voor zelf naar het stemlokaal gaan
- Het aantal volmacht-stemmen dat iemand kan uitbrengen (i) zou verlaagd moeten worden
- Het geven van een volmacht zou makkelijker moeten worden

Indien A1 ≠ 2 (niet gemachtigd)

*Stellingen willekeurig aanbieden

- Het geven van een volmacht is een goed alternatief voor zelf naar het stemlokaal gaan
- Het aantal volmacht-stemmen dat iemand kan uitbrengen (i) zou verlaagd moeten worden
- Het geven van een volmacht zou makkelijker moeten worden

1 Helemaal mee eens
2 Mee eens
3 Niet mee eens en niet mee oneens
4 Mee oneens
5 Helemaal mee oneens
6 Weet ik niet

(i) Je kunt naast je eigen stem maximaal 2 stemmen voor iemand anders uitbrengen.

Stemmen voor iemand anders (zelf-stemmers)

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

C1 Heeft u een volmacht (i) gekregen om ook voor iemand anders te gaan stemmen?

- Ja
- Nee → door naar D1
- Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen → door naar D1

(i) Een volmacht betekent dat u van iemand toestemming heeft gekregen om voor hem of haar te stemmen.

Indien C1 = 1

C2 Van hoeveel personen heeft u een volmacht (i) gekregen om voor hen te stemmen?

- Eén persoon
- Twee personen
- Weet ik niet of wil ik niet zeggen

(i) Een volmacht betekent dat u van iemand toestemming heeft gekregen om voor hem of haar te stemmen.

Indien C1 = 1

C3 Voor wie heeft u met een volmacht (i) gestemd?

*Indien C2 = 2 (meerdere personen), dan de mogelijkheid geven om twee antwoorden te geven, indien C2 = 1 dan één antwoordmogelijkheid geven.

1 Partner, vader, moeder, schoonvader, schoonmoeder, kind, schoonzoon, schoondochter (*eerstegraads familielid*)
2 Broer, zus, kleinkind, opa, oma, schoonzus, zwager, stiefzus, stiefbroer (*tweedegraads familielid*)
3 Oom, tante, neef en nicht (kinderen van een broer of zus), overgrootouder, achterkleinkind (*derdegraads familielid*)
4 Vriend, vriendin, buurvrouw, buurman
5 Andere bekende
6 Iemand die ik niet (echt goed) ken
7 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

(i) Een volmacht betekent dat u van iemand toestemming heeft gekregen om voor hem of haar te stemmen.

Indien C1 = 1

C4 Wat waren de belangrijkste redenen waarom u voor iemand anders ging stemmen?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Stellingen willekeurig aanbieden (1-8)

1 De andere persoon had geen tijd om zelf te gaan stemmen
2 De andere persoon had geen vervoer
3 De andere persoon wilde zo bijdragen aan het voorkomen van drukte in het stemlokaal
4 De andere persoon was op de verkiezingsdag niet in zijn of haar gemeente waardoor die persoon daar niet kon stemmen (bijv. door vakantie of werk)
5 De andere persoon heeft een (lichamelijke of verstandelijke) beperking waardoor die persoon niet zelf kan stemmen
6 Ook bij eerdere verkiezingen werd ik door deze persoon gemachtigd
7 De andere persoon vond dit makkelijker
8 De andere persoon was te ziek of te oud om zelf te gaan stemmen
9 De andere persoon moest voor iemand zorgen (bijvoorbeeld op kinderen passen of mantelzorg geven)
10 De andere persoon wist zelf niet of welke persoon of partij hij of zij wilde stemmen
11 Er was een andere reden, namelijk: <*open invulveld*>
12 Weet ik niet of geen mening

Indien C1 = 1

C5 U heeft voor maximaal twee andere personen gestemd met een volmacht. Heeft u vooraf doorgekregen op welke partij of persoon u voor de ander(en) moest stemmen?

*Indien C2 = 2 (meerdere personen), dan de mogelijkheid geven om maximaal twee antwoorden te geven, indien C2 = 1 dan één antwoordmogelijkheid geven.

Meerdere antwoorden mogelijk

1 De andere persoon heeft alleen gezegd op welke partij ik moest stemmen
2 De andere persoon heeft gezegd op welke partij én persoon ik moest stemmen
3 De andere persoon heeft een paar opties genoemd, ik heb daaruit een keuze gemaakt
4 Ik weet wat de andere persoon altijd stemt
5 Ik mocht helemaal zelf kiezen
6 Het ging op een andere manier, namelijk: <*open invulveld*>
7 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

Indien C1 = 1

C6 Is het u gelukt om met de volmacht(en) voor iemand anders te stemmen?

- Ja, en ik wist van tevoren al precies wat ik moest doen
- Ja, bij het stemlokaal hebben ze uitgelegd wat ik moest doen
- Nee, dat is niet gelukt
- Weet ik niet (meer)

Indien C6 = 3 (nee, niet gelukt)
C6A Waarom is het niet gelukt om voor de ander te stemmen?
Meerdere antwoorden mogelijk
Willekeurig voorleggen 1-5

1 Ik had geen kopie van het identiteitsbewijs van de andere persoon mee
2 Ik wist niet dat ik de volmachtstem tegelijk met mijn eigen stem moest inleveren
3 Ik wilde teveel (meer dan twee) volmachtstemmen inleveren
4 Ik begreep de instructies in het stemlokaal niet goed
5 De volmacht was niet goed ingevuld
6 Het lukte niet om een andere reden, namelijk: <open invulveld.
7 Weet ik niet (meer)

Toegankelijkheid (zelf-stemmers)

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)
In Nederland moet het voor iedereen die mag stemmen mogelijk zijn om een stem uit te brengen. Denk hierbij aan makkelijk toegankelijke stemlokalen, een leesloep of de mogelijkheid om in een prikkelarme omgeving (i) te kunnen stemmen.

D1 Hoe belangrijk is het voor uzelf dat stemlokalen makkelijk toegankelijk zijn of extra ondersteuning kunnen bieden?

- Heel belangrijk
- Belangrijk
- Niet zo belangrijk
- Helemaal niet belangrijk
- Weet ik niet of wil ik niet zeggen

(i) Dit is een omgeving waarin het aantal prikkels kleiner is. Daar zijn bijvoorbeeld geen felle lichten en minder geluiden.

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)
D2 Heeft u vooraf gecontroleerd of het stemlokaal toegankelijk was voor kiezers met een lichamelijke beperking?

- Ja
- Nee
- Weet niet

Indien D2 = ja
D3 Waar heeft u dit gecontroleerd?
Meerdere antwoorden mogelijk

1 Op de website van de gemeente
2 Op de website: waarismijnstemlokaal.nl
3 Ik ben van tevoren langsgegaan bij de plek van het stemlokaal
4 Ik was al bekend met de plek van het stemlokaal
5 Op een andere manier, namelijk: <*open invulveld*>

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D4 Kon u de ingang van het stemlokaal gemakkelijk vinden?

- Ja → door naar D5
- Nee → door naar D4_OPEN
- Weet ik niet meer

Indien D4 = 2 (Nee)

D4_OPEN Kunt u dit kort toelichten?

[Open]

+ Weet ik niet of wil ik niet zeggen

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D5 Was het voor u duidelijk wat u moest doen toen u het stemlokaal binnen ging?
(richting de tafel met stembureauleden, het stemhokje, de stembus en vervolgens de uitgang)

- Ja → door naar D6
- Nee → door naar D5_OPEN
- Weet ik niet meer

Indien D5 = 2 (Nee)

D5_OPEN Kunt u dit kort toelichten?

[Open]

+ Weet ik niet of wil ik niet zeggen

Indien A1 = 1 (ja, zelf gestemd)

D6 Heeft u problemen ervaren…

		1 Ja, grote problemen	2 Ja, kleine problemen	3 Nee, geen problemen	4 Weet ik niet meer
1	…met de toegankelijkheid van het stemlokaal?	☐	☐	☐	☐
2	…met het uitbrengen van uw stem?	☐	☐	☐	☐

Indien D6.1 = 1/2 (problemen ervaren)

D7 Welke problemen had u met de toegankelijkheid van het stemlokaal?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden

1 De looproute was niet breed genoeg
2 De looproute was onduidelijk
3 Ik kon het stemlokaal niet goed binnen komen doordat de deuren niet open stonden
4 Er waren te veel (hoge) drempels of andere obstakels op de route
5 De ingang van het stemlokaal was niet goed aangegeven
6 Er was geen lift of hellingbaan op locaties waar trappen waren
7 Er was geen rolstoeltoegankelijk toilet op de locatie
8 Er was geen leesloep of vergrootglas
9 Er was geen stemhokje met een laag schrijfblad
10 Er was geen gehandicaptenparkeerplaats in de buurt van het stemlokaal
11 Er waren niet genoeg parkeerplaatsen in de buurt van het stemlokaal
12 De belichting in het stemhokje was niet goed
13 Een ander probleem, namelijk: <*open invulveld*>
14 Weet ik niet meer (exclusief)

Indien D6.2 = 1/2 (problemen ervaren)

D10 Welke problemen had u met het uitbrengen van uw stem?

Meerdere antwoorden mogelijk

*Willekeurig aanbieden (1-7)

1 Het was niet duidelijk wat ik mee moest nemen naar het stemlokaal
2 Het was niet duidelijk hoe ik het stembiljet moest invullen
3 De opening van de stembus was voor mij te hoog
4 Het stembiljet was te groot
5 Ik heb een lichamelijke beperking en ik werd niet goed geholpen toen ik hulp vroeg bij het stemmen
6 Ik heb een lichamelijke beperking en iemand anders mocht mij niet helpen bij het stemmen
7 Ik heb een andere beperking en kon daarom geen hulp bij het stemmen krijgen
8 Een ander probleem, namelijk: <open invulveld>
9 Weet ik niet of wil ik liever niet zeggen

Indien D6.2 = 1/2 (problemen ervaren)

D11 Heeft u aan iemand van het stembureau gevraagd om meer uitleg te geven over het stemmen?

- Ja
- Nee
- Weet ik niet meer

Indien D11 = Ja

D12 Werd u dat ook uitgelegd? En was u daarmee voldoende geholpen?

- Ja, ik was daarmee voldoende geholpen
- Het werd wel uitgelegd, maar daar was ik nog niet voldoende mee geholpen
- Nee, het werd mij niet uitgelegd
- Weet ik niet meer
- Tellen van de stemmen (iedereen)

Tellen van de stemmen (iedereen)

E1 Bent u gaan kijken naar het tellen van de stemmen?

Hiermee bedoelen we de locatie waar de stemformulieren worden geteld, zoals een stembureau.

- Ja
- Nee
- Ik heb zelf stemmen geteld
- Weet ik niet meer

Indien E1 = 2 (nee)

E2 Wist u dat u bij het tellen van de stemmen aanwezig mag zijn?

- Ja
- Nee

Iedereen

E3 Zou u bij een volgende verkiezing gaan kijken bij het tellen van de stemmen?

- Ja, zeker wel
- Ja, waarschijnlijk wel
- Nee, waarschijnlijk niet
- Nee, zeker niet
- Weet ik niet of geen mening

Frequentie verkiezingen (iedereen)

Tot slot zijn we benieuwd naar wat u vindt van de verkiezingen in Nederland.

F1 Bent u het eens of oneens met de volgende uitspraken?

- Er zijn te vaak verkiezingen in Nederland
- Ik interesseer me steeds minder voor verkiezingen, omdat ze zo vaak worden gehouden
- Ik vind het goed dat er weer een Tweede Kamerverkiezing was

1 Helemaal mee eens
2 Mee eens
3 Niet mee eens en niet mee oneens
4 Mee oneens
5 Helemaal mee oneens
6 Weet ik niet

7 Afsluiting

AFS1. Heeft u nog opmerkingen over de vragenlijst? Of heeft u nog iets gemist in deze vragenlijst?
< open >

AFS2. Hoe prettig vond u het om deze vragenlijst in te vullen?
Kunt u de vragenlijst beoordelen met een cijfer van 1 tot en met 10?
(Waarbij een 1 is helemaal niet prettig en een 10 heel prettig)

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	weet niet
☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐	☐

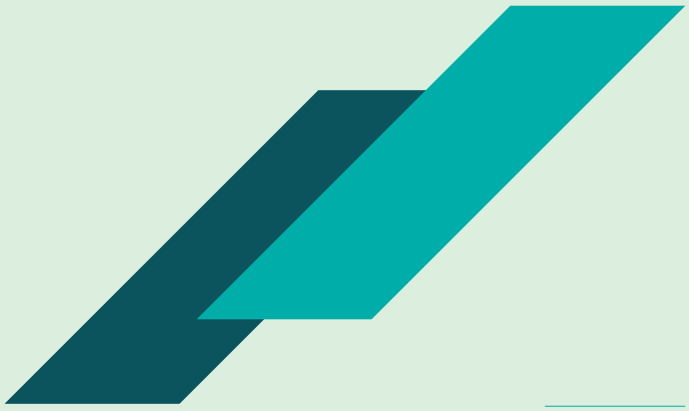
Contactgegevens

Ipsos I&O

Zuiderval 70
7543 EZ Enschede
053 - 200 52 00

Amstelveenseweg 760
1081 JK Amsterdam
020 - 607 07 07

Ericssonstraat 2
5121 ML Rijen
020-607 07 07

Gehinderde vertegenwoordiging

De mate waarin lokale politieke partijen te maken kregen met intimidatie en agressie tijdens de gemeenteraadscampagne van 2026

Henk van der Kolk / Universiteit Twente en Universiteit van Amsterdam

Inleiding

In Nederland is sinds het begin van de jaren 2010 aandacht voor intimidatie en agressie richting politieke ambtsdragers, in het bijzonder op lokaal niveau. Deze aandacht is nauw verbonden met de monitoring van dit probleem. Zo laat de rijksoverheid vanaf 2010 via de Monitor Integriteit en Veiligheid onderzoek uitvoeren naar de aard en omvang van agressie tegen onder meer raadsleden, wethouders en burgemeesters. Deze monitor maakt zichtbaar dat agressie en intimidatie geen incidenteel fenomeen zijn, maar een terugkerend en in omvang toenemend probleem. Waar rond 2010 nog ongeveer een kwart van de politieke ambtsdragers aangaf met agressie te maken te hebben, ligt dit aandeel in recente metingen rond de 40–45%. Daarbij gaat het vooral om verbale agressie en bedreiging, maar ook om intimidatie die als ernstig wordt ervaren en regelmatig persoonlijke impact heeft.

Het beleid van de rijksoverheid is gericht is op het vergroten van de weerbaarheid van het lokaal bestuur. Vroegere initiatieven, zoals het programma Veilige Publieke Taak (tot ca. 2016), richtten zich breder op agressie tegen functionarissen met een publieke taak, zoals agenten en zorgverleners. In de loop van de jaren 2010 verschoof de focus naar politieke ambtsdragers zelf, mede door de constatering dat agressie steeds vaker persoonlijk, en minder uitsluitend functioneel van aard was. Dit leidde in 2018 tot de oprichting van het Netwerk Weerbaar Bestuur. Daarin werken ministeries, koepels en beroepsverenigingen samen aan preventie, ondersteuning en normstelling. Onder de noemer ‘weerbaar bestuur’ is een beleidsinstrumentarium ontwikkeld, variërend van monitoring en meldstructuren tot concrete ondersteuning via bijvoorbeeld het Ondersteuningsteam Weerbaar Bestuur. Daarmee heeft het thema zich ontwikkeld tot een structureel beleidsdomein waarin niet alleen de bescherming van individuele ambtsdragers centraal staat, maar ook het functioneren van de democratische rechtsstaat.

De empirische kennis die in dit kader is opgebouwd, wijst er op, dat agressie en intimidatie tegens bijvoorbeeld raadsleden wijdverbreid zijn onder en in veel gevallen gevolgen hebben voor hun functioneren, variërend van psychologische belasting tot gedragsaanpassingen zoals terughoudendheid in communicatie en politieke profilering. Daarnaast is sprake van verschuivingen in de aard van het fenomeen: agressie vindt steeds vaker plaats via online-kanalen en is vaker persoonlijk gericht. Deze vormen van agressie treft relatief vaak vrouwelijke ambtsdragers. Tegelijkertijd blijft onderrapportage een terugkerend probleem: slechts een klein deel van de incidenten leidt tot formele meldingen of aangifte, mede doordat agressie deels wordt genormaliseerd als ‘onderdeel van het ambt’. Agressie en intimidatie vormen niet alleen individuele risico’s vormen, maar hebben ook gevolgen hebben voor de kwaliteit van democratische representatie, bijvoorbeeld via zelfcensuur of terugtrekking uit het ambt.

Hoewel deze inzichten een goed onderbouwd beeld geven van omvang en structurele patronen, is de kennis over agressie en intimidatie in de specifieke context van verkiezingscampagnes aanzienlijk beperkter. Dit geldt ook voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2026. Beschikbare informatie van verkiezingswaarnemers (onder meer de Raad van Europa) en mediaberichtgeving wijst erop dat intimidatie ook in deze campagnefase aanwezig was, inclusief meldingen van bedreigingen, online aanvallen en vandalisme van campagnemateriaal. De agressie manifesteerde zich zowel in digitale omgevingen als in de fysieke publieke ruimte, bijvoorbeeld via het bekladden of vernielen van verkiezingsposters. Een systematische, representatieve meting over de campagne van 2026 ontbreekt echter. De huidige kennis is daardoor gebaseerd op incidentrapportages. Daardoor blijft onduidelijk hoe frequent en wijdverbreid dergelijke incidenten waren.

Juist omdat verkiezingscampagnes een belangrijke fase vormen waarin politieke participatie, en politieke vertegenwoordiging samenkomen, is inzicht in deze specifieke context belangrijk. *Tegen deze achtergrond kwam de vraag op in welke mate lokale politieke partijen te maken kregen met intimidatie en agressie tijdens de gemeenteraadscampagne van 2026. Op die vraag geven we een antwoord in deze notitie.*

Onderzoeksopzet

In het voorjaar van 2026 vond een al langer gepland en door het ministerie gesubsidieerd onderzoek plaats onder alle lokale lijsten en lokale afdelingen van politieke partijen in Europees Nederland. Dat onderzoek richtte zich op besturen van de organisaties die lijsten indienen tijdens lokale verkiezingen. Bij lokale lijsten gaat het om gemeentelijke organisaties. Bij de meeste landelijke politieke partijen gaat het om bovengemeentelijke organisaties als regionale netwerken of provinciale werkgroepen.

Van de lokale lijsten zijn via uitgebreide zoekacties op internet zoveel mogelijke e-mailadressen verzameld. Deze partijen zijn net na de raadsverkiezingen van 2026 rechtstreeks benaderd en daarna enkele keren herinnerd aan de vragenlijst. Daarnaast is contact gelegd met de meeste landelijke politieke partijen met het verzoek de vragenlijst onder hun afdelingen te verspreiden. Dat laatste lukte overigens niet (voldoende) bij alle landelijke partijen. Soms speelden technische problemen een rol, of was de organisatie te druk met andere dingen om ook nog een enquête te verspreiden. Sommige partijen waren in staat en bereid de enquête met een individuele link te verspreiden onder al hun afdelingen. Anderen stuurden een meer algemene link in een nieuwsbrief. Weer anderen hebben helemaal niet meegedaan aan het onderzoek. Omdat het bij veel landelijke partijen gaat om bovengemeentelijke afdelingen, werd deze besturen gevraagd naar de ervaringen in de belangrijkste gemeente van hun werkveld.

De populatie is vrij kort na de verkiezingen van 18 maart benaderd met een gepersonaliseerde link (alle lokale lijsten en sommige landelijke politieke partijen), dan wel een algemene link (andere landelijke politieke partijen). In de weken daarna is aan de eerste groep enkele keren een herinnering gestuurd. Ook sommige landelijke politieke partijen hebben hun afdelingen nogmaals op het hart gedrukt te vragenlijst in te vullen. Op 21 mei is de vragenlijst gesloten.

De enquête heeft een brede opzet en bevat vragen over partijorganisatie, ledenontwikkeling, en kandidatenrekrutering, maar omvatte daarnaast een specifiek blok gericht op ervaringen tijdens de verkiezingscampagne. Informanten werd daarin gevraagd of zij daadwerkelijk campagne hadden gevoerd, en welke campagneactiviteiten werden ontplooid, zoals het verspreiden van verkiezingsprogramma's, het voeren van sociale mediacampagnes of het organiseren van bijeenkomsten.

Centraal voor het onderzoek naar intimidatie zijn de vragen over agressie en intimidatie tijdens de campagne. Deze vragen werden enkele dagen nadat de vragenlijst het veld in was gegaan toegevoegd aan het blok over campagnevoering. Met de toegevoegde vragen werd geïnventariseerd met welke agressieve of intimiderende situaties partijen te maken kregen, waaronder het weghalen of bekladden van campagneposters, agressie tijdens debatten, tegenposters met bedreigende teksten en online intimidatie via sociale media. Daarnaast is gevraagd of deze ervaringen aanleiding gaven tot aanpassingen in de campagnevoering, wat inzicht biedt in mogelijke gedragsmatige effecten van intimidatie.

Populatie, response en analyse

De precieze omvang van de populatie van "lokale politieke partijen" is niet bekend. Sommige landelijke partijen konden of wilden geen informatie geven over hun exacte aantal afdelingen. Bovendien hadden in sommige gevallen die afdelingen geen echte mogelijkheden zelfstandig campagne te voeren. En lokale lijsten die eenmalig niet meedoen aan de lokale verkiezingen of die wel meededen, maar feitelijk niet als partij actief zijn, zijn moeilijk te vinden of het is onduidelijk of ze wel echt 'bestaan'. Daarom is slechts een globale schatting te geven van het aantal lokale partijen en afdelingen.

In tabel 1 is een overzicht gegeven van populatie en de globale response per partij(groep).

In het databestand dat dit onderzoek opleverde staan uiteindelijk 638 rijen. Zo vaak is de vragenlijst aangeklikt. Daarvan zijn 544 serieuze informanten: zij hebben de vragenlijst (vrijwel) helemaal ingevuld. De helft van de afvallers deed dat al na de eerste paar vragen. In de dataset zit een response variabele in drie groepen om een onderscheid te maken tussen mensen die vrijwel niet meededen, die halverwege de vragenlijst afhaakten, en degenen die bijna de hele vragenlijst hebben ingevuld. In de analyses in deze notitie nemen we alleen die laatste groep mee.

Omdat we werkten met een algemene link voor PvdA, GroenLinks en de VVD, was het mogelijk dat verschillende mensen (of dezelfde persoon) de vragenlijst twee of meer keer invulde voor dezelfde afdeling. Dat bleek te zijn gedaan bij 3 GroenLinks en 3 PvdA afdelingen. Mogelijk is het vaker gebeurd want bij enkele afdelingen van deze twee partijen is de gemeente en afdeling niet ingevuld en het valt niet uit te sluiten dat daar ook wat dubbelingen in zitten. Omdat van die vragenlijsten er 10 (2 x 5) volledig waren ingevuld, is random een van twee ingevulde vragenlijsten opgenomen in de verzameling valide antwoorden. **Het totale aantal valide cases kwam daardoor op 539.**

Tabel 1: populatie en response

	Geschatte populatie	Benaderd	Response	Response %
Lokale lijsten	1246	1246	189	15%
50Plus			1	
BBB				
CDA	341	341	117	34%
CU	160	160	63	39%
D66	149	149	68	46%
DENK				
FNP	12	12	5	42%
FvD	1			
GroenLinks	195	(195)	20	10%
JA21				
NSC				
PvdA	279	(279)	19	7%
PvdD	12	12	5	42%
PVV	1	0		
SGP	79	79	46	58%
SP	126	0	1	
VOLT				
VVD	155	(155)	0	0%
Landelijk overig			2	
Onbekend			1	
Totaal	Minimaal 2756		539	Maximaal 20%

Toelichting: de populatie is vastgesteld door zoektochten op internet en contacten met partijafdelingen. We konden niet met alle partijen in contact komen: sommige landelijke partijen die wel meewerkten volstonden met een algemene oproep en een algemene link in een nieuwsbrief. Die optie staat aangegeven door het benaderingsgetal tussen haakjes te plaatsen. Sommige informanten openden de vragenlijst en stopten al met invullen na een enkele vraag. Onder response verstaan we alleen degenen die minsten de helft van de vragenlijst serieus hebben ingevuld. Er zijn in Nederland enkele partijen die in een of twee gemeenten meedoen, maar wel landelijke aspiraties hebben, zoals LEF en de libertaire partij. Deze partijen zijn benaderd als lokale lijsten, maar gaven aan een afdeling te zijn van een landelijke lijst.

Hoewel het response percentage van 20 procent best hoog is, is de response niet 'representatief' of 'random' voor de populatie van alle campagnes. Landelijke lijsten deden niet allemaal mee en de afdelingen van die partijen zijn dus niet benaderd. En de aangeschreven afdelingen en lokale lijsten deden lang niet allemaal mee aan het onderzoek. Bovendien gaven

bovengemeentelijke afdelingen die wel meededen aan het onderzoek alleen antwoorden over een enkele gemeente in hun werkveld. Het kan dus zijn dat de resultaten van dit onderzoek een vertekend beeld geven. Anderzijds is er geen aanleiding te denken dat die uitval het algemene beeld sterk vertekent. En door uit te splitsen naar diverse groepen partijen, kunnen we nagaan of het feit dat sommige groepen partijen veel meer meededen dan andere, de resultaten beïnvloeden.

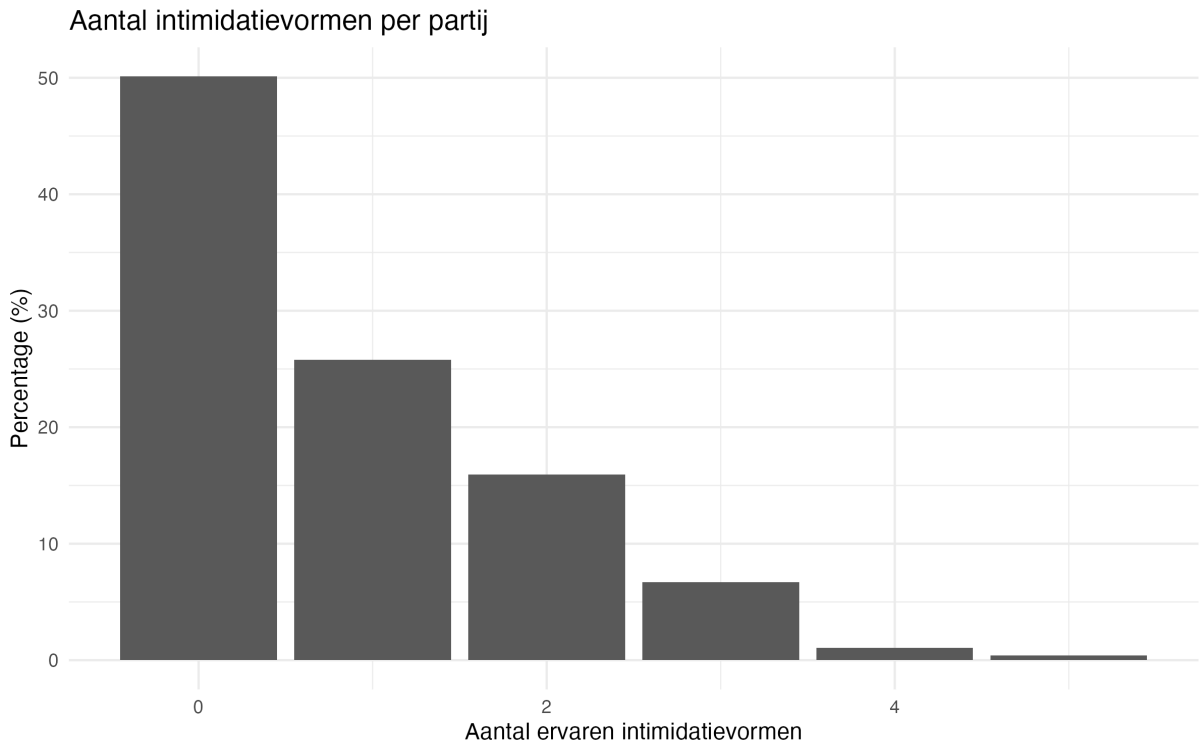
In de enquête hebben we partijen die geen lijsten hebben ingediend of die helemaal geen campagne hebben gevoerd niet gevraagd naar intimidatie tijdens die campagne. Deze ziujn weggelaten uit de rapportage.

Om de leesbaarheid niet te zeer te verkleinen, benadrukken we in de presentatie van de gegevens hierna niet telkens dat het gaat om een selectieve groep politieke partijen.

Beschrijving van de resultaten: rechte tellingen

Van de 539 partijen in de dataset hebben er 530 campagne gevoerd. Daarvan hebben er 477 vragen beantwoord over agressie en intimidatie tijdens de campagne. Uit die gegevens blijkt dat de helft van al die politieke partijen te maken kregen met intimidatie tijdens de campagne. Sommige van die partijen zelfs in meerdere vormen.

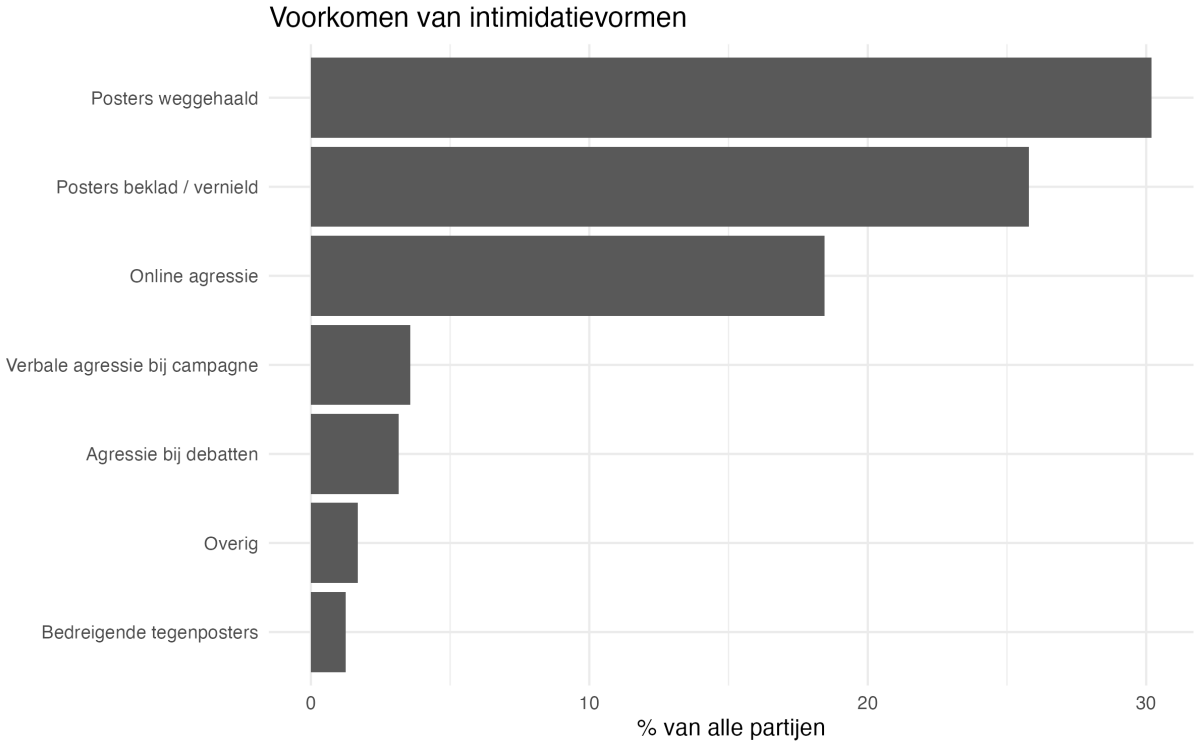
Figuur 1: de mate waarin politieke partijen te maken kregen met intimidatie tijdens de campagne van 2026 (n = 477).

Die intimidatie bestond vooral uit het weghalen en bekladden van posters (zie Figuur 2). Daarnaast werd online agressie relatief veel genoemd. In eerste instantie meldde iets minder dan 10 procent van de partijen (n = 42) ook andere vormen van agressie dan de vormen die

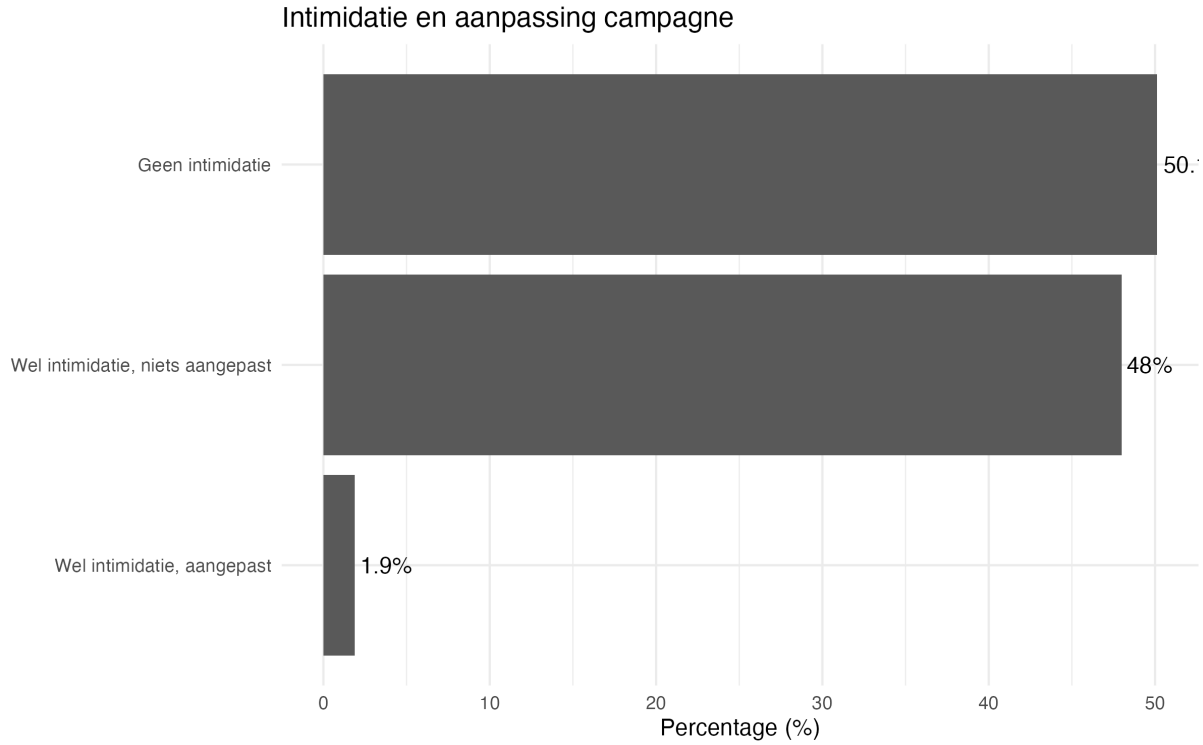
werden voorgelegd in de enquête, maar een deel van de antwoorden die daarna werden gegeven bleek uitstekend te passen bij de eerder opgegeven categorieën, alleen betrof het bijvoorbeeld niet het bekladden van posters, maar het beplakken met stikkers. Alleen de categorie verbale agressie tijdens het canvassen en bij de pogingen met burgers in contact te komen hebben we daarna toegevoegd op basis van de open antwoorden. De gegevens staan in Figuur 2.

Figuur 2: de manier waarop politieke partijen werden geïntimideerd tijdens de campagne van 2026 (n = 477)

Hoewel deze vormen van intimidatie ernstig genoeg zijn, is het natuurlijk vooral problematisch wanneer partijen zich genoodzaakt zien daarna hun campagne aan te passen. Om dat te onderzoeken hebben we gevraagd of ze zich aanpasten en ook hoe ze dat hebben gedaan. Dat bleek maar mondjesmaat het geval.

Figuur 3: de mate waarin politieke partijen hun campagne in 2026 hebben aangepast naar aanleiding van intimidatie en agressie (n = 477)

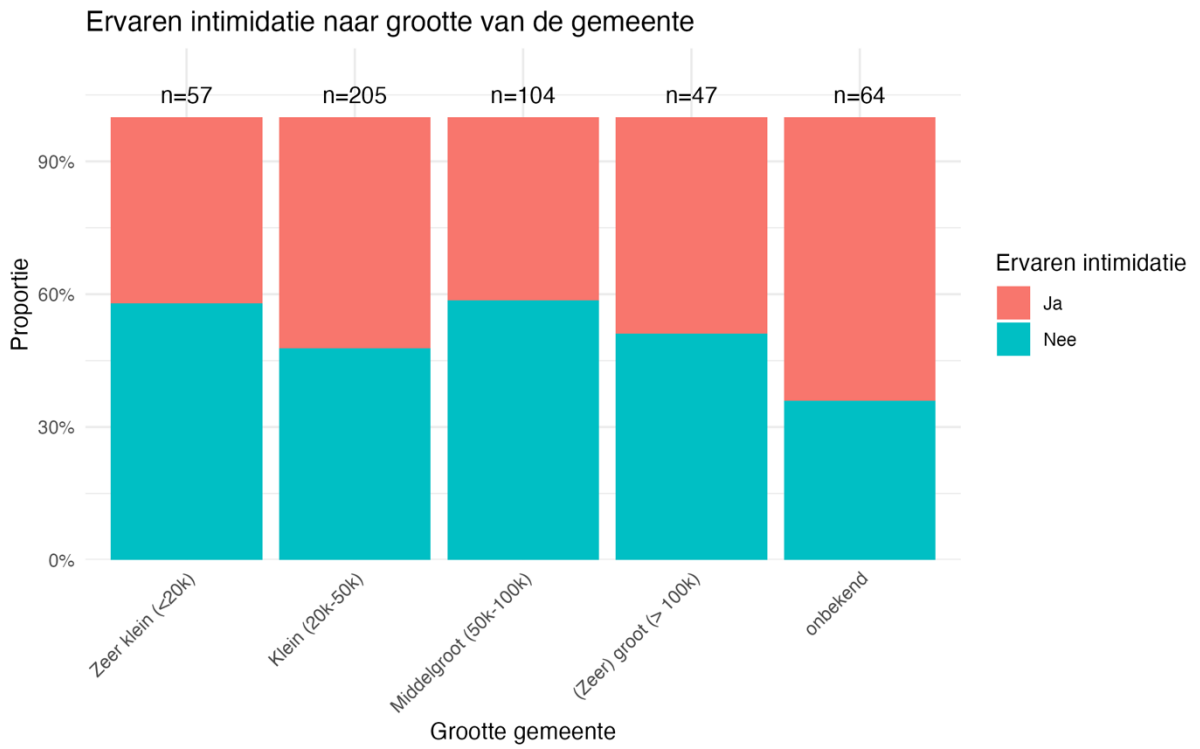

Dat aanpassen van de campagne (dat dus sporadisch plaatsvond) bestond uit verschillende vormen: corrigeren (terug plakken en terugplaatsen van de campagne materialen), melden (aangifte doen en melden bij de gemeente) en controleren (het strenger modereren van de eigen sociale kanalen). In geen enkel geval werd gemeld dat de campagne minder intensief werd.

Beschrijving van de resultaten: uitsplitsingen

Interessant is te zien waar die agressie het meeste plaats vond. Daarvoor splitsen we de bovenstaande cijfers uit naar de omvang van gemeenten en naar de politieke achtergrond van politieke partijen. Nogmaals zij opgemerkt, dat dit een onderzoek ook partijafdelingen die soms in meer gemeenten actief zijn. In die gevallen is niet bekend over welke gemeente het precies gaat.

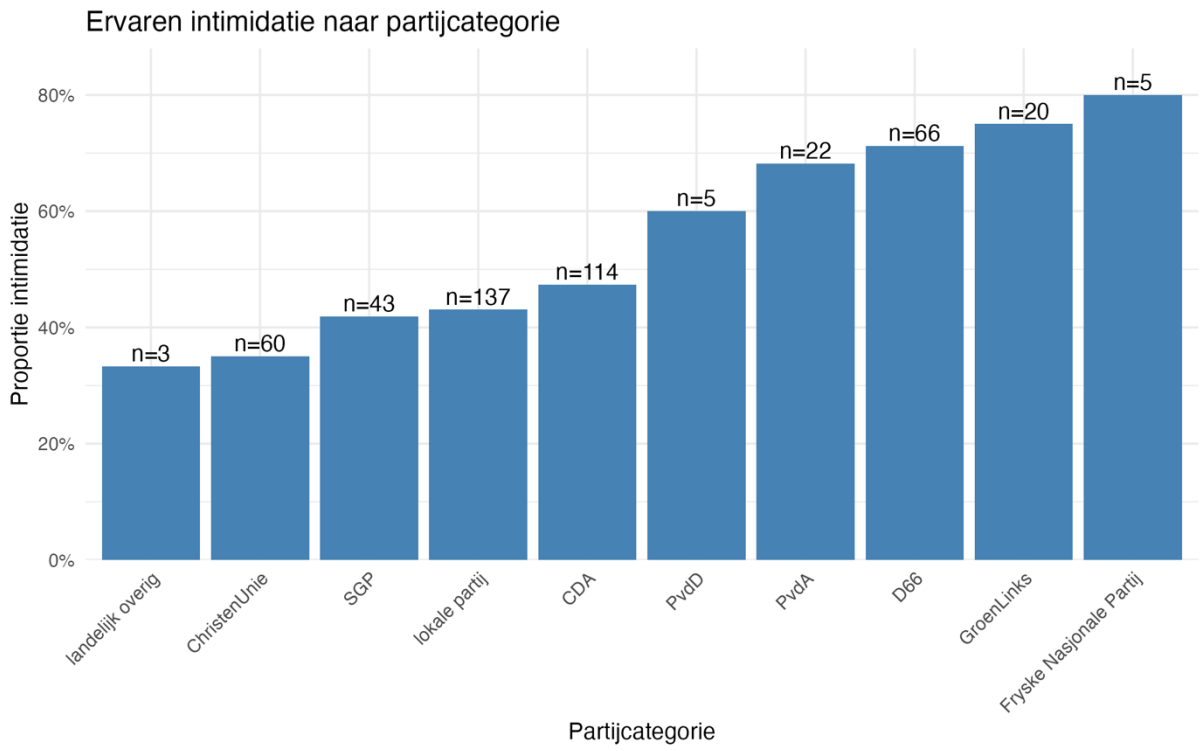
Figuur 4: de mate waarin politieke partijen te maken hebben gehad met enige vorm van intimidatie en agressie naar grootteklasse (n = 477)

Tenslotte hebben we een uitsplitsing gemaakt naar het soort partij. Dat maakt direct duidelijk dat niet alle landelijke partijen hebben meegedaan aan dit onderzoek: de aantallen staan boven elke kolom.[1] Opvallend is dat het erop lijkt dat partijen aan de linkerkant van het spectrum iets vaker rapporteren dat ze te maken hebben gehad met intimidatie en geweld dan partijen aan de rechterkant van het spectrum.

[1] PvdA en GroenLinks deden in de meeste gemeenten mee met een gezamenlijke lijst. Hier zijn echter niet de 'lijsten' ondervraagd, maar de partijorganisaties. Die bestonden ten tijde van de campagne nog als aparte organisatie. In enkele gevallen zou het kunnen zijn dat de PvdA en GroenLinks informant verwijzen naar dezelfde campagne.

Figuur 4: de mate waarin diverse groepen politieke partijen te maken hebben gehad met enige vorm van intimidatie en agressie (n = 477)

Afsluitend

In deze notitie is een eerste beeld geschetst van de mate waarin lokale politieke partijen tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 te maken kregen met intimidatie en agressie. De resultaten laten zien dat dergelijke ervaringen geen marginaal verschijnsel zijn, maar een substantieel en breed verspreid onderdeel van de campagnepraktijk vormen, vooral via vandalisme van campagnemateriaal en online uitingen. De helft van alle politieke partijen kreeg hier mee te maken. De geobserveerde verschillen tussen gemeenten en partijen vereisen verdere analyse. Het probleem lijkt *niet* vaker voor te komen in grotere gemeenten dan elders. Partijen aan de linkerkant rapporteren iets vaker agressie en geweld dan partijen aan de rechterkant. En omdat van deze groep iets minder bekend is (de response in die groep was veel lager), kan dit betekenen dat de schatting in deze notitie iets te laag uitvalt. Gezien de opzet van het onderzoek moeten de hier gepresenteerde cijfers voorzichtig indicatief worden geïnterpreteerd.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR-D&B-Democratie
Team Verkiezingen

Onze referentie
2026-0000299013

bijlage

Evaluatie experimenten met het nieuwe stembiljet tijdens de gemeenteraadsverkiezingen 2026

Bijlage nummer	17
Horend bij	Kamerbrief evaluatie verkiezingen en inzet weerbare democratische rechtsstaat
Datum	23 juni 2026
Onze referentie	2026-0000297011

Bij de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026 (GR26) werd er, net als tijdens de Europees Parlementsverkiezing in 2024 (EP24) en de Tweede Kamerverkiezing in 2025 (TK25), geëxperimenteerd met het nieuwe stembiljet. Kiezers stemden in de gemeenten Alphen aan den Rijn, Boekel, Midden-Delfland en Tynaarlo voor de derde keer met het nieuwe stembiljet en in de gemeenten Gouda, Leiden, Meierijstad, Nijmegen, Noordoostpolder, 's-Hertogenbosch en Soest voor het eerst.

De evaluaties van de experimenten tijdens EP24 en TK25 zijn eerder met uw Kamer gedeeld.[1] Ook de experimenten tijdens GR26 zijn uitgebreid geëvalueerd. Een evaluatierapport hiervan is als bijlage bij deze rapportage gevoegd.[2] Hieronder ga ik in op de resultaten van GR26 en de eerdere evaluaties, en op het besluit om het nieuwe stembiljet landelijk in te voeren.

Landelijke invoering nieuw stembiljet

Met het nieuwe stembiljet wil ik de toegankelijkheid en uitvoerbaarheid van verkiezingen vergroten. Het huidige stembiljet is (te) groot en daardoor lastig te hanteren voor kiezers en stembureauleden. Ook heeft het formaat van het papier zijn maximum bereikt voor het aantal partijen dat daarop kunnen worden weergeven in deze opmaak. Bovendien is het stembiljet voor meerdere groepen kiezers niet toegankelijk. Vanwege het positieve beeld uit de evaluaties van de experimenten en het brede enthousiasme van alle betrokkenen bereid ik een wetsvoorstel voor om het nieuwe stembiljet landelijk in te voeren. Ik ben voornemens om dit wetsvoorstel in 2027 in te dienen, met het oog op gebruik van het stembiljet bij de Europees Parlementsverkiezing in 2029. Dit komt overeen met advies van de Kiesraad.[3]

Voorbereiding, behandeling en inwerkingtreding van een wetsvoorstel voor landelijke invoering van het nieuwe stembiljet is niet haalbaar vóór de komende provinciale staten- en waterschapsverkiezingen van 17 maart 2027 (PS/WS27).

[1] Kamerstukken II, 2024-2025, 35455, nr. 21 & 35 165, nr. 106.
[2] De evaluatie 'Derde keer experimenteren met het nieuwe stembiljet' door OSAGE is meegezonden in bijlage 18.
[3] Evaluatieadvies Kiesraad TK25 (bijlage 4).

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR-D&B-Democratie
Team Verkiezingen

Datum
23 juni 2026

Onze referentie
2026-0000299013

Daarom vraag ik de elf gemeenten die eerder geëxperimenteerd hebben opnieuw deel te nemen onder de experimentenwet. Stemmen met het nieuw stembiljet bij gecombineerde verkiezingen brengt andere uitdagingen met zich mee. Bijvoorbeeld in het stemhokje, waar veel kiezers twee stembiljetten hebben en er dus ook twee lijsten met kandidaten beschikbaar moeten zijn. De lessen die hierover worden geleerd bij PS/WS27, worden betrokken bij de landelijke invoering.

Evaluatie experimenten tijdens GR26
De aspecten die worden geëvalueerd zijn vastgelegd in artikel 18 van het Tijdelijke experimentenbesluit nieuwe stembiljetten. De hoofdlijnen worden in deze brief weergegeven. Op basis van de evaluaties van eerdere experimenten is besloten om enkele aspecten niet opnieuw te evalueren.[4]

Algemene indruk experiment
Tijdens de experimenten is waardevolle informatie opgehaald over hoe het nieuwe stembiljet in de praktijk werkt. Uit de ervaringen die door gemeenten zijn gedeeld blijkt dat de experimenten goed en zonder incidenten zijn verlopen. Net als bij eerdere experimenten waren ook andere betrokkenen enthousiast: Kiezers hebben grote waardering voor het kleinere formaat, de leesbaarheid en het gebruik van logo's op het nieuwe stembiljet. Stembureauleden vinden het stembiljet beter hanteerbaar tijdens de telling, en gemeenteambtenaren zijn enthousiast over de logistiek en de uitvoerbaarheid van het verkiezingsproces met dit stembiljet.

Geldigheid stemmen
In totaal zijn 420.468 stembiljetten ingevuld in de elf experimenteergemeenten. Van deze stemmen was 99,35% geldig en 0,65% ongeldig. Bij gemeenten die tijdens GR26 voor het eerst stemden met het nieuwe stembiljet was het ongeldigheidspercentage gemiddeld ook 0,65%. Dat is iets lager dan bij de eerste experimenten tijdens EP24 (0,74%), maar hoger dan tijdens TK25 (0,45%). Hoewel veruit de meeste kiezers een geldige stem uitbrachten, blijft het aandeel ongeldige stemmen een belangrijk aandachtspunt. Met het nieuwe stembiljet worden iets meer ongeldige stemmen uitgebracht dan met het huidige stembiljet. Landelijk lag het ongeldigheidspercentage bij GR26 op 0,27%. Nederland heeft in vergelijking met andere Europese landen een van de laagste percentages ongeldige stemmen bij verkiezingen. Bij de introductie van een nieuw stembiljet mag op korte termijn een toename van het aantal ongeldige stemmen worden verwacht.[5] Desondanks vind ik iedere ongeldige stem onwenselijk en span ik mij in om dit zoveel mogelijk te voorkomen. Onder meer door samen met de gemeenten in te zetten op goede voorlichting aan kiezers over de werking van het nieuwe stembiljet, zowel vooraf als in het stembureau.

Redenen ongeldigheid
Van de 2.749 ongeldige stemmen in de experimenteergemeenten tijdens GR26 ging het bij een kwart om redenen van ongeldigheid die ook bij het huidige stembiljet kunnen voorkomen, zoals een stembiljet dat niet met rood is ingevuld. Tijdens GR26 zijn de meeste ongeldige stemmen (0,23%) uitgebracht op een

[4] Het gaat om de bepalingen 2f, 2i en 2k.
[5] Kamerstukken II, 2024-2025, 35 455, nr. L

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR-D&B-Democratie
Team Verkiezingen

Datum
23 juni 2026

Onze referentie
2026-0000299013

kandidaatsnummer dat niet bestaat voor de gekozen partij (een 'niet-bestaand kandidaatsnummer'). Tijdens EP24 ging het bij die reden van ongeldigheid om 0,32% van de stemmen en bij TK25 om 0,03% van de stemmen.

Reden van ongeldigheid	**GR26**	**TK25**	**EP24**
Totaal	*2.749 (0,65% van totaal uitgebrachte stemmen)*	*415 (0,32% van totaal uitgebrachte stemmen)*	*470 (0,59% van totaal uitgebrachte stemmen)*
Niet-bestaand kandidaatnummer	962 (0,23%)	39 (0,03%)	259 (0,32%)
Meer dan 1 partij	405 (0,10%)	116 (0,09%)	56 (0,07%)
Alleen kandidaatnummer	677 (0,16%)	260 (0,20%)	155 (0,19%)

Tabel 1: Redenen van ongeldigheid van uitgebrachte stemmen met een directe relatie tot het nieuwe stembiljet tijdens drie verkiezingen

Dit verschil tussen de experimenten wordt mogelijk verklaard door de opbouw van de kandidatenlijsten. Bij partijen met een hoger lijstnummer dan het aantal kandidaten op de lijst, lijkt deze fout vaker voor te komen. Bij TK25 kwamen dit soort lijsten nauwelijks voor, maar bij EP24 en GR26 (afhankelijk van de gemeente) kwam dit vaker voor.

Naar aanleiding van de eerste twee experimenten hebben de Kiesraad, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) en de Commissie voor de Geloofsbrieven geadviseerd om een stem op een niet-bestaande kandidaat toe te wijzen aan de eerste kandidaat op de lijst. Voordat ik hier een keuze over kon maken heb ik tijdens GR26 aanvullende onderzoeken laten uitvoeren om te doorgronden hoe duidelijk de intentie van een kiezer is om op een lijst te stemmen.[6] Uit de resultaten van deze onderzoeken blijkt dat de kiezer op het moment dat hij een lijst gekozen heeft, de intentie heeft om op een kandidaat van die lijst te stemmen. De partijkeuze wordt bewust gemaakt.

Naar aanleiding van de resultaten van deze onderzoeken ben ik voornemens om in het Tijdelijke experimentenbesluit nieuwe stembiljetten te wijzigen hoe een stem beoordeeld moet worden, zodat een stem op een niet-bestaand kandidaatsnummer wordt toegekend aan de eerste kandidaat van de lijst. Met deze wijziging wordt beter recht gedaan aan de intentie van de kiezer en gaat een stem niet onbedoeld verloren.

Een andere reden van ongeldigheid is het aankruisen van alleen een kandidaatnummer, en geen lijst. Tijdens GR26 ging het om 0,23% van de uitgebrachte stemmen, bij TK25 om 0,20% en bij EP24 om 0,19%. In de voorlichting ligt de focus op het invullen van twee vakjes op het stembiljet, "eerst

[6] De onderzoeken zijn meegezonden met deze Kamerbrief. Het onderzoek "Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet. Rapportage kwalitatief onderzoek" door MARE in bijlage 19. Het onderzoek "Gedragswetenschappelijk onderzoek naar het nieuwe stembiljet" door TheRevolution in bijlage 20.

een partij, en daarna een kandidaat van die partij". Voorlichting hierop blijft ook bij de volgende experimenten en richting nationale invoering de focus houden. De vormgeving van het nieuwe stembiljet wordt op details verder aangescherpt richting PS/WS27 om deze ongeldige stemmen zoveel mogelijk te voorkomen.

Voorkeursstemmen
Bij EP24 en TK25 brachten kiezers in de experimenteergemeenten met het nieuwe stembiljet meer voorkeursstemmen (een stem niet op de eerste kandidaat van de lijst) uit dan in de referentiegemeenten waar werd gestemd met het huidige stembiljet. Dit effect is tijdens GR26 niet gevonden. Door de grote verschillen tussen gemeenten in deelnemende lijsten en kandidaten is het niet mogelijk om een goede vergelijking te maken tussen de gemeenten.

Ervaringen kiezers
Net als bij EP24 en TK25 is het nieuwe stembiljet bij GR26 positief beoordeeld door kiezers. Het nieuwe stembiljet scoort gemiddeld een 4,7 (waarbij 1 'heel moeilijk' en 5 'heel makkelijk' is) op gemak van het stembiljet in het algemeen, en voor het formaat en de leesbaarheid. Voor het gebruik van logo's op het stembiljet is de score gemiddeld 4,4. Er zijn geen grote verschillen in waardering tussen leeftijds- en opleidingsgroepen. In kwalitatief onderzoek via een-op-een-gesprekken is het positieve beeld bevestigd.[7] Daarin werd waardering uitgesproken voor het handzame formaat en de overzichtelijke opmaak en werd aangegeven dat de logo's helpen bij de herkenbaarheid van de partijen, het grotere lettertype het stembiljet goed leesbaar maakt en het in- en uitvouwen makkelijker is dan bij het huidige stembiljet.

De waardering is vergelijkbaar met de evaluatie van EP24 en TK25. Bij laatstgenoemde verkiezingen waren de verschillen ten opzichte van het huidige stembiljet groter. Dat komt waarschijnlijk doordat het huidige stembiljet bij gemeenteraadsverkiezingen vaak ook handzamer is, omdat in een groot aantal gemeenten minder partijen meedoen dan bij een verkiezing voor de Tweede Kamer.

Hoe kiest een kiezer een kandidaat
De resultaten van de evaluaties van EP24, TK25 en GR26 lijken erop te wijzen dat het nieuwe stembiljet weinig tot geen effect heeft op het moment waarop kiezers hun keuze voor een kandidaat bepalen. Het merendeel van de kiezers maakt deze keuze voordat ze het stemhokje in gaan (86% bij GR26). 52% van de kiezers zoekt het kandidaatsnummer thuis op, 29% in het stemhokje, en de rest stemt op de lijsttrekker of vindt het nummer op een andere manier.

Het boekje met de lijsten met kandidaten dat in het stemhokje ligt wordt door 56% van de bevraagde kiezers bekeken. Van hen vindt 76% de informatie heel makkelijk en 18% makkelijk te vinden.

Informatie aan de kiezer
In aanloop naar GR26 zijn kiezers in de experimenteergemeenten geïnformeerd over het nieuwe stembiljet. Kiesgerechtigden ontvingen bij hun stempas een flyer

[7] Onderzoek Mare (Bijlage 19).

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR-D&B-Democratie
Team Verkiezingen

Datum
23 juni 2026

Onze referentie
2026-0000299013

en kregen informatie via de thuisgestuurde kandidatenlijst. 78% van de kiezers heeft deze flyer gezien. Daarnaast is gecommuniceerd via huis-aan-huisbladen, sociale media, uitlegvideo's en posters. Ook is er lokaal, regionaal en landelijk veel media-aandacht voor het experiment. Ook staat alle informatie over het nieuwe stembiljet op de website nieuwstembiljet.nl. Net als bij de vorige verkiezingen vond driekwart van de kiezers dat zij vooraf voldoende informatie ontvingen. Kiezers kregen in het stemlokaal uitleg over het gebruik van het stembiljet van een extra stembureaulid, dat hiervoor speciaal is geïnstrueerd. Net als bij TK25 was de waardering voor deze uitleg hoog: 97% vindt de uitleg heel duidelijk of duidelijk.

Tellen van de stemmen
De ervaringen van de stembureauleden en de gemeentelijke verkiezingsteams tonen aan dat het tellen van het nieuwe stembiljet makkelijker en sneller verloopt dan met het huidige stembiljet. Ook ervaren zij het telproces als efficiënter en rustiger. Hoewel deze trend in lijn is met eerdere experimenten, zijn de snelheidsverschillen tijdens GR26 minder groot dan bij TK25. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het formaat van het huidige stembiljet tijdens GR26. Met een maximum van 13 partijen (in de referentiegemeenten) was dit stembiljet aanzienlijk kleiner dan tijdens de Tweede Kamerverkiezing, toen er 27 partijen op stonden. Hierdoor nam het uitvouwen en sorteren ook bij het huidige stembiljet nu veel minder tijd in beslag. Wel blijft de hoofdconclusie van eerdere experimenten overeind, namelijk hoe groter het aantal stembiljetten, hoe groter de snelheidswinst van het nieuwe stembiljet ten opzichte van het huidige.

Instructie en opleiding stembureauleden
Stembureauleden hebben bij het gebruik van het nieuwe stembiljet een belangrijke taak. Ze heten kiezers welkom en geven hen actief uitleg over de werking van het stembiljet. Om deze taken goed uit te voeren, kregen ze vooraf instructie. Hiervoor stelde het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) verschillende instructiematerialen beschikbaar, zoals uitlegvideo's, presentaties en een handleiding. Gemeenten bepaalden zelf hoe zij hun stembureauleden instrueerden, sommigen deden dat volledig via e-learnings, terwijl anderen kozen voor fysieke bijeenkomsten voor de stembureauleden die de uitlegrol vervulden. In totaal heeft 97% van stembureauleden een vorm van instructie gevolgd, wat vergelijkbaar is met de vorige experimenten. Het overgrote deel van de stembureauleden geeft in de evaluatie aan dat ze hun nieuwe taken goed of heel goed konden uitvoeren.

Nieuw stembiljet bij verkeerd invullen
In de experimenteergemeenten mogen kiezers bij een fout twee keer een nieuw stembiljet aanvragen, tegenover één keer bij het huidige stembiljet. Gemeenten zien dat van deze mogelijkheid heel weinig gebruik van wordt gemaakt. Ook bij het huidige stembiljet wordt door kiezers nauwelijks gebruik gemaakt van deze mogelijkheid. Dit beeld komt overeen met de eerdere experimenten.

Organisatie van de experimenten en kosten
De gemeentelijke organisaties van de experimenteergemeenten zijn enthousiast over het nieuwe stembiljet en het verloop van het experiment. In de enquête gaf

DG Openbaar Bestuur & Democr Rechtsstaat
DGOBDR-D&B-Democratie
Team Verkiezingen

Datum
23 juni 2026

Onze referentie
2026-0000299013

ook vrijwel iedereen aan zich goed voorbereid te hebben gevoeld. Net als bij EP24 en TK25 gaven gemeenten bij GR26 aan dat de logistiek (distributie stembiljetten en lijsten met kandidaten) goed is verlopen. Gemeenten die voor het eerst het nieuwe stembiljet gebruikten zagen dat dit beter ging dan bij het huidige stembiljet, bijvoorbeeld vanwege minder papier en opslagruimte. Ambtenaren van deze gemeenten verwachten grotendeels dat de werkdruk van een nieuw stembiljet afneemt bij een volgende verkiezing.

Het ministerie van BZK en de deelnemende gemeenten maken kosten voor het experiment. Gemeenten brengen alleen de meerkosten ten opzichte van het huidige stembiljet in rekening, die worden vergoed door het ministerie van BZK. Deze hogere kosten bestaan onder andere uit de training en vergoeding van de extra stembureauleden, portokosten en drukkosten van voorlichtingsmateriaal voor kiezers. De totale meerkosten die door de gemeenten zelf zijn gemaakt bedragen ca. €200.000 bij TK25 en ca. €400.000 bij GR26. Bij GR26 namen elf gemeenten deel, ten opzichte van vijf bij TK25. Het aantal kiesgerechtigden ging van ongeveer 150.000 naar ongeveer 750.000. Per kiesgerechtigde zijn de kosten dus flink lager geworden. Bij gemeenten die voor de tweede en derde keer meededen met het experiment waren de kosten in het algemeen relatief lager dan bij gemeenten die voor het eerst meededen.

Het ministerie van BZK heeft ook kosten gemaakt voor de experimenten bij TK25 en GR26. Deze kosten zijn onder te verdelen in kosten voor voorlichting, de stemmal voor blinde en slechtziende kiezers en de project- en evaluatiekosten. Voor beide verkiezingen samen zijn deze kosten ca. €2,85 miljoen euro. De kosten per experiment zijn hiermee vergelijkbaar met het eerste experiment tijdens EP24, waarbij het experiment bij GR26 groter van omvang was.

Tot slot
Ik kijk terug op een succesvol uitgevoerd experiment, waarbij kiezers, stembureauleden en gemeenten opnieuw positief waren over het stembiljet. Zoals aan het begin van deze brief aangegeven ga ik aan de slag met het wetsvoorstel voor de landelijke invoering van het nieuwe stembiljet, dat u in 2027 kunt verwachten.

De minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties,

P.E. Heerma

Bijlagen

Bij het evaluatieverslag Stemmen met het nieuwe stembiljet tijdens gemeenteraadsverkiezigen 2026

BIJLAGE I

Nadere regels bij een experiment met het nieuwe stembiljet

BIJLAGE I

Nadere regels bij een experiment met het nieuwe stembiljet

In de Tijdelijk experimentenwet nieuwe stembiljetten zijn nadere regels gesteld over het experiment met het nieuwe stembiljet. Die regels hebben onder andere betrekking op de bemensing van het stembureau, de inrichting van het stemhokje en het stemlokaal, het uitreiken van een nieuw stembiljet, en de evaluatie van het experiment.

1 Bemensing stembureau: een extra lid

Op de dag van stemming tijdens een experiment moeten steeds minimaal vier stembureauleden aanwezig zijn op het stembureau, in plaats van de drie stembureauleden bij een verkiezing met het huidige stembiljet. Dit extra stembureaulid heeft als taak om kiezers actief welkom te heten en te wijzen op het feit dat er met een nieuw stembiljet wordt gestemd, de andere stembureauleden te ondersteunen bij het geven van uitleg en vragen te beantwoorden.

In aanloop naar de verkiezing volgden alle stembureauleden een fysieke of online training, of een e-learning waarin zij werden voorbereid op hun (nieuwe) taken. Ten behoeve van opleiding van de stembureauleden, stelde het ministerie van BZK verschillende middelen ter beschikking.

2 Inrichting van het stemhokje en stemlokaal

In elk stemhokje moet een boekje met de lijsten met kandidaten liggen, zodanig bevestigd dat het niet open blijft liggen. Boven het boekje is een blauwe sticker bevestigd, die kiezers extra attendeert op de lijst met kandidaten. Daarbij hangt een poster hoe stemmen werkt. In elk stemlokaal is bovendien een poster of banner bevestigd, met korte uitleg over het nieuwe stembiljet. Op de poster of banner staat ook een QR-code, die leidt naar een korte uitlegvideo.

3 Uitreiken nieuw stembiljet bij vergissen

Bij verkiezingen waar wordt gestemd met het huidige stembiljet, kan de voorzitter een kiezer die denkt zich te hebben vergist eenmaal een nieuw stembiljet uitreiken. Bij een verkiezing waar wordt geëxperimenteerd met een nieuw stembiljet kan een kiezer tweemaal een nieuw biljet krijgen.

4 Ophalen informatie ten behoeve van de evaluatie

Van elk experiment met een nieuw stembiljet vindt een evaluatie plaats. In hoofdstuk 4 staat beschreven welke onderzoeken daarvoor zijn uitgevoerd. Daarnaast is het aantal geldige en ongeldige stemmen onderwerp van evaluatie. Om inzicht te krijgen in de redenen van ongeldigheid is aan de stembureaus gevraagd een bijlage bij het proces-verbaal te voegen met daarin de redenen van ongeldigheid van uitgebrachte stemmen.

BIJLAGE II

Voorbeeld stembiljet, lijsten met kandidaten, stemmal en bevestigingsmateriaal lijsten met kandidaten in stemhokje

Stembiljet voor de verkiezing van de leden van de gemeenteraad van ’s-Hertogenbosch

op woensdag 18 maart 2026

Kies één partij

○	1	GROENLINKS / Partij van de Arbeid	50
○	2	D66	45
○	3	VVD	43
○	4	Rosmalens Belang	35
○	5	CDA	50
○	6	De Bossche Groenen	50
○	7	Leefbaar ’s-Hertogenbosch	50
○	8	SP (Socialistische Partij)	33
○	9	Partij voor de Dieren	17
○	10	Volt	12
○	11	RAADSGROEPERING “BOSCH-BELANG”	18
○	12	gewoon ge-DREVEN	25
○	13	PVV (Partij voor de Vrijheid)	7
○	14	VOOR Den Bosch Joep Gersjes	19
○	15	50PLUS	6
○	16	Forum voor Democratie	12
○	17	Keerpunt Alliantie ’26 (Knillis)	5
○	18	Senioren ’s-Hertogenbosch	13

en kies één kandidaat van die partij

Kijk in de lijst met kandidaten voor de namen.

○ 1	○ 2	○ 3	○ 4	○ 5	○ 6	○ 7	○ 8	○ 9	○ 10
○ 11	○ 12	○ 13	○ 14	○ 15	○ 16	○ 17	○ 18	○ 19	○ 20
○ 21	○ 22	○ 23	○ 24	○ 25	○ 26	○ 27	○ 28	○ 29	○ 30
○ 31	○ 32	○ 33	○ 34	○ 35	○ 36	○ 37	○ 38	○ 39	○ 40
○ 41	○ 42	○ 43	○ 44	○ 45	○ 46	○ 47	○ 48	○ 49	○ 50

Stembiljet voor de verkiezing van de leden van de gemeenteraad van ’s-Hertogenbosch

op woensdag 18 maart 2026

Zo stemt u:

Kleur **2 vakjes** rood

Partij

+

Kandidaat

Lijst met kandidaten

Voor de gemeenteraadsverkiezing op woensdag 18 maart

Belangrijk: u stemt straks met het nieuwe stembiljet. Vouw dit blad open en lees hoe het werkt.

Zo bereidt u zich voor

1

Leg uw stempas en identiteitsbewijs klaar

Dit mag een paspoort, rijbewijs, ID-kaart of verblijfsvergunning zijn.

2

Zoek uit op wie u wilt stemmen

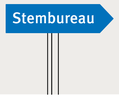
- Lees de partijprogramma's op internet
- Praat erover met anderen
- Vul een online stemhulp in
- Bekijk de partijen en kandidaten in deze lijst

3

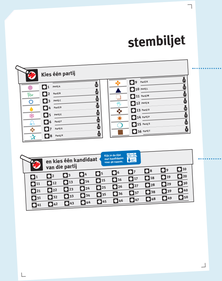
Kijk waar u wilt stemmen

- Kijk op de website van onze gemeente
- Ga naar waarismijnstemlokaal.nl

U stemt met het nieuwe stembiljet

Hieronder ziet u hoe het nieuwe stembiljet eruitziet en hoe makkelijk het werkt.

U kleurt op het stembiljet **twee vakjes** rood:

1 **Eerst kiest u één partij...**

2 **daarna kiest u één kandidaat van die partij.**

Een losse lijst met kandidaten

De namen van de kandidaten staan niet meer op het stembiljet, maar in een losse lijst.

In de lijst kunt u de kandidaat opzoeken op wie u wilt stemmen. Bij elke naam staat een nummer. Bij dat nummer kleurt u het vakje rood.

Op de dag van de verkiezing ligt de lijst met kandidaten ook in elk stemhokje.

Meer informatie over het nieuwe stembiljet?

Ga naar nieuwstembiljet.nl

Meer informatie over de verkiezingen? Kijk op de website van uw gemeente.

EN *For English, please go to nieuwstembiljet.nl/en*

Wilt u de kandidaat op wie u wilt stemmen nu alvast opzoeken? Kijk in de lijst met alle partijen en kandidaten hiernaast. ›››

Lijsten met kandidaten voor de verkiezing van de leden van de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch op woensdag 18 maart 2026

1 GROENLINKS / Partij van de Arbeid — 50

1 Slikker, P. (Pieter-Paul), 's-Hertogenbosch
2 Korver, M.A.J.T. (Wies), 's-Hertogenbosch
3 Bos, H.B. (Hessel), Rosmalen
4 Hoekstra-Wittebol, F. (Femke), 's-Hertogenbosch
5 Hamel, H. (Houda), 's-Hertogenbosch
6 Peters, S.J.M. (Stan), 's-Hertogenbosch
7 Scholten, D.G.G. (Daan), Rosmalen
8 Çiftçi, O. (Osman), 's-Hertogenbosch
9 van der Rijt, R.J.B. (Rob), 's-Hertogenbosch
10 den Hartog, B.B.R. (Boaz), 's-Hertogenbosch
11 Badzurek, M. (Mirka), 's-Hertogenbosch
12 van Rooij, G.A.J. (Gert-Jan), 's-Hertogenbosch
13 Spijker, P.M.J. (Manon), 's-Hertogenbosch
14 Fadili, Z. (Zineb), 's-Hertogenbosch
15 Doğan, Y. (Yeliz), 's-Hertogenbosch
16 Naber, R. (Roelof), 's-Hertogenbosch
17 Koolen, R.T.P.M. (Rob), 's-Hertogenbosch
18 Vermeulen, A.C. (Anne), 's-Hertogenbosch
19 Hagedoren, I.R.W. (Iris), 's-Hertogenbosch
20 Wolters, J.J. (Jolijn), 's-Hertogenbosch
21 Westerlaken, H.A.A.M. (Monique), Vinkel
22 Visser, L.F. (Lilia), 's-Hertogenbosch
23 van Noorden, E.A.M. (Elly), 's-Hertogenbosch
24 Ntahonvukiye, B. (Bijoux), 's-Hertogenbosch
25 van Pinxteren, V.H.J. (Vera), Rosmalen
26 Gerritsen, N.M. (Natascha), Rosmalen
27 Naderie, M. (Majid), 's-Hertogenbosch
28 Honig, M. (Thijs), 's-Hertogenbosch
29 Gladdines, G.J.M. (Gemmy), 's-Hertogenbosch
30 Volgers-van Wijk, A.R. (Marijke), 's-Hertogenbosch
31 van den Bergh, R.J.G. (Rick), Rosmalen
32 Coffie, S.E. (Stella), 's-Hertogenbosch
33 Crombach, M.T.R. (Mauritz), 's-Hertogenbosch
34 Knipping, J.J.P.B. (Josie), Rosmalen
35 Vermeer, E.A.A. (Eva), 's-Hertogenbosch
36 van Osch, R.P.M. (Ruud), 's-Hertogenbosch
37 van Elk, G.C. (Gijs), 's-Hertogenbosch
38 van de Westerlo, J.H.D.M. (Jannick), 's-Hertogenbosch
39 Hunink, P. (Paul), Rosmalen
40 Oskam-Ijpma, M.E. (Minke), 's-Hertogenbosch
41 Mollet-Hermes, E.T.J.M. (Lily), 's-Hertogenbosch
42 Hoogeboom, R.G. (Rob), Rosmalen
43 van Wijk, P.G. (Nelleke), 's-Hertogenbosch
44 Kabbouti, F. (Fouad), 's-Hertogenbosch
45 van den Oetelaar, W.T.C. (Wilco), 's-Hertogenbosch
46 Klein Tijssink, H.S. (Hester), 's-Hertogenbosch
47 Ludwig, T.W. (Tom), 's-Hertogenbosch
48 Mol, J.F.G. (Joep), 's-Hertogenbosch
49 Roijackers, H.I. (Hagar), 's-Hertogenbosch
50 Katoen-de Graaf, C.G.E.M. (Inke), 's-Hertogenbosch

2 D66 — 45

1 Craste, M. (Mariëvé), 's-Hertogenbosch
2 El Amraoui, B. (Bilal), Rosmalen
3 Kokken, E. (Eva), Rosmalen
4 Elders, S.J.A. (Steven), 's-Hertogenbosch
5 Jaddoe, V.S. (Stanley), 's-Hertogenbosch
6 Verhoeven, G.H. (Guusje), 's-Hertogenbosch
7 Soetekouw, C.G.N. (Casper), 's-Hertogenbosch
8 Muller-Laumans, V.P.T. (Vivian), 's-Hertogenbosch
9 Klaren, L.C.J.A. (Loes), 's-Hertogenbosch
10 den Dekker, R.P. (Ruud), 's-Hertogenbosch
11 El Haddouti Dahchouri, S. (Silya), 's-Hertogenbosch
12 van Veen, J.C. (Hans), 's-Hertogenbosch
13 Linskens, E.J. (Erlijn), 's-Hertogenbosch
14 Pelgrim, W.G. (Wim), 's-Hertogenbosch
15 Schaapsmeerders, G.J.W. (Nicolette), 's-Hertogenbosch
16 van Aspert, P.A.J.M. (Peter), 's-Hertogenbosch
17 Wit, R.R. (Robert), 's-Hertogenbosch
18 Stark, S.M.R. (Sanne), 's-Hertogenbosch
19 Cremers, A.M. (Arthur), 's-Hertogenbosch
20 Jansen, J.H.M. (Jan), 's-Hertogenbosch
21 van Roekel, L. (Lonneke), 's-Hertogenbosch
22 Reinders, A.L. (Antoon), 's-Hertogenbosch
23 Griens-Kruijs, C.W.M. (Ineke), Rosmalen
24 Wagenaar, W.J.L. (Walter), Rosmalen
25 Gabriëls, J.H.M. (Annekel), Nuland
26 Becker, A.L. (Antoon), 's-Hertogenbosch
27 Mous, A.H.M. (Debbie), 's-Hertogenbosch
28 Hilgers, P.A.B. (Paul), 's-Hertogenbosch
29 Oudijk, G.M. (Dineke), 's-Hertogenbosch
30 Driessen, J.G.J. (Jos), 's-Hertogenbosch
31 Griens, M.G. (Marcel), Rosmalen
32 Wesstra, S.A. (Sieta), 's-Hertogenbosch
33 Scheffer, E.J. (Eva), 's-Hertogenbosch
34 Poot, J.A.R. (Jeroen), 's-Hertogenbosch
35 Vullers, F.S.J. (Frank), Rosmalen
36 Gloudemans, D.L.J.M. (Danny), 's-Hertogenbosch
37 Verrijt, P.A. (Piet), 's-Hertogenbosch
38 Cremers-van den Hoek, H.J. (Heleen), 's-Hertogenbosch
39 van Lieshout, M.H.J.P. (Marieke), 's-Hertogenbosch
40 van Oers, J.H.P.M. (Annemarie), 's-Hertogenbosch
41 van der Linden, H.H.M. (Henk), 's-Hertogenbosch
42 Bierman, J. (Janneke), 's-Hertogenbosch
43 van Rens, M.G.H. (Thijs), 's-Hertogenbosch
44 Verbruggen, G.M.M. (Geert), 's-Hertogenbosch
45 van der Geld, M.J.J. (Mike), Rosmalen

3 VVD — 43

1 Schuurmans, P.K. (Pieter) - (m), Rosmalen
2 Mustafa, R.M.A.S. (Rejin) - (v), 's-Hertogenbosch
3 The, D.R.J.L. (Raymond) - (m), 's-Hertogenbosch
4 Ciotti, L.L.F.M. (Gino) - (m), 's-Hertogenbosch
5 van Haren, F.J. (Frenk) - (m), 's-Hertogenbosch
6 Altenburg-Collin, E.M.M.P. (Eddie) - (m), 's-Hertogenbosch
7 The, J.T.T. (Jasper) - (m), 's-Hertogenbosch
8 Huijsmans, T. (Tim) - (m), 's-Hertogenbosch
9 Hermans, A.C.G. (Yannick) - (m), 's-Hertogenbosch
10 van de Vall, J.H.M. (Jacques) - (m), 's-Hertogenbosch
11 Pompstra, T. (Tim) - (m), 's-Hertogenbosch
12 Koenen, S.R.M. (Sven) - (m), 's-Hertogenbosch
13 van der Wijst, M.M.F.C. (Maurice) - (m), 's-Hertogenbosch
14 van der Burgt, B. (Bram) - (m), 's-Hertogenbosch
15 Oosting, J.W. (Jan) - (m), 's-Hertogenbosch
16 Eigenhuijsen, E.E.M. (Eva) - (v), Vinkel
17 Neefs, T.J. (Thijs) - (m), Rosmalen
18 van Hoof, P.L.A. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
19 Geeraedts, M.B.P. (Mieke) - (v), Rosmalen
20 Gieben, K. (Kristen) - (v), 's-Hertogenbosch
21 Spermon-Marijnen, H.E.M. (Hendel) - (v), 's-Hertogenbosch
22 Roest, R.M.A. (Remy) - (m), 's-Hertogenbosch
23 van Breugel, F.A.C.C. (Fleur) - (v), 's-Hertogenbosch
24 Peterse, H.T.M. (Henk) - (m), 's-Hertogenbosch
25 Rademaker, C.M.J. (Karin) - (v), 's-Hertogenbosch
26 Wiessenberg, A. (Antoon) - (m), 's-Hertogenbosch
27 Welten, J.P.M. (Hunneke) - (v), Rosmalen
28 Goijaerts, M.A.H.J. (Marco) - (m), 's-Hertogenbosch
29 Maas, V. (Victor) - (m), Rosmalen
30 Schults, J.C. (Anneke) - (v), Rosmalen
31 van der Biezen, A.S. (Arthur) - (m), 's-Hertogenbosch
32 Blankenvoorde, P.J.A.M. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
33 Özkan, K. (Koray) - (m), 's-Hertogenbosch
34 Uijen, M.S. (Marc) - (m), 's-Hertogenbosch
35 van den Oever, W.L.M. (Walter) - (m), 's-Hertogenbosch
36 Balvert, A.A.M. (Ton) - (m), Rosmalen
37 Smits, M.A.M. (Maurice) - (m), 's-Hertogenbosch
38 van Leeuwen, T.L. (Tim) - (m), 's-Hertogenbosch
39 Nieveen, J.A.J.M. (Jos) - (m), 's-Hertogenbosch
40 Brouwer, H.R. (Hans) - (m), 's-Hertogenbosch
41 Datta, S. (Soubhik) - (m), 's-Hertogenbosch
42 van Miltenburg, J.A.M. (Johan) - (m), 's-Hertogenbosch
43 Geers, R.J.J. (Ralph) - (m), 's-Hertogenbosch

4 Rosmalens Belang — 35

1 Huibers, J.A.B. (Jochem) - (m), Rosmalen
2 Kouwenberg, L. (Lishan) - (m), Rosmalen
3 van der Kallen, R.F. (Roos) - (v), Nuland
4 Kitslaar, H.J.M.A. (Remco) - (m), Rosmalen
5 van der Kallen, L.M.M.F. (Bart) - (m), Nuland
6 van den Boogaard, M.M. (Noortje) - (v), Nuland
7 Houdijk, W.A.J. (Michiel) - (m), Rosmalen
8 de Laat, L.M.A.J. (Lonneke) - (v), Rosmalen
9 van den Nieuwendijk, A.A.J. (Felix) - (m), Rosmalen
10 Aarsel, A.W.S. (Stefan) - (m), Rosmalen
11 Kamp, W.L. (Ruben) - (m), Rosmalen
12 den Otter, P.B.M. (Fleurie) - (v), Rosmalen
13 van der Heijden, J.M.W. (Marcel) - (m), Rosmalen
14 van de Kerkhof, A.S.M. (Anja) - (v), Rosmalen
15 Peters, P.A.A. (Pascal) - (m), Vinkel
16 Hooijen, C.E. (Anja) - (v), Rosmalen
17 van de Els, J.M.A. (Marc) - (m), Rosmalen
18 Langens, H.G.M.M. (Eric) - (m), Nuland
19 Smeets, G.J.J. (Guido) - (m), Rosmalen
20 van Iersel, C.A.J.M. (Cees) - (m), Rosmalen
21 Schelle, A.M.J. (Betty) - (v), Rosmalen
22 van der Plas, P.A.A. (Piet) - (m), Rosmalen
23 Walta, J.A.M. (Jules) - (m), Rosmalen
24 van Gerven, P.J.M. (René) - (m), Rosmalen
25 van Balkum, J.H.A.G. (John) - (m), Rosmalen
26 van der Donk, J.A. (Sjef) - (m), Rosmalen
27 van Dinther, H.H.P.G. (Herman) - (m), Rosmalen
28 Kerkhof, V.W.H.M. (Vincent) - (m), Nuland
29 Breuer, E.E.G. (Hans) - (m), Rosmalen
30 de Veer, M.H.L. (Mart) - (m), Nuland
31 van de Griend, W.B.C. (William) - (m), Vlijmen
32 de Groot, A.J.G. (Antoon) - (m), Rosmalen
33 Sluijters, P.A.M. (Peter) - (m), Rosmalen
34 van Son, W.A.M. (Wim) - (m), Rosmalen
35 Geers, R.A.P. (Ray) - (m), 's-Hertogenbosch

5 CDA — 50

1 van der Sloot, M.A.B. (Marianne) - (v), 's-Hertogenbosch
2 Lipman, R. (Rachna) - (v), 's-Hertogenbosch
3 Rademakers, R.H.A.C. (Robbert) - (m), 's-Hertogenbosch
4 van de Ven, S.J.B. (Sjors) - (m), Rosmalen
5 Ploegmakers, M.C.J.M. (Marcel) - (m), 's-Hertogenbosch
6 van Waas van de Borne, S. (Samuel) - (m), 's-Hertogenbosch
7 Rozenberg, E.T. (Ed) - (m), 's-Hertogenbosch
8 Palte, J.S. (Jordi) - (m), 's-Hertogenbosch
9 de Bonth, C.M.C. (Catherine) - (v), 's-Hertogenbosch
10 Boer, I. (Isil) - (v), 's-Hertogenbosch
11 van der Leest, A.A.L. (Ted) - (m), Vinkel
12 Martins Beltrão, I.G. (Iuri) - (m), 's-Hertogenbosch
13 Martins Tak, I. (Julie) - (v), 's-Hertogenbosch
14 van der Biezen, J.J.M. (Hans) - (m), Nuland
15 Schram, Y. (Yvonne) - (v), 's-Hertogenbosch
16 Ermens, L.L. (Linde) - (v), Rosmalen
17 Hoffman, C. (Vicki) - (v), 's-Hertogenbosch
18 Cruts, C.A.M. (Cyriel) - (m), 's-Hertogenbosch
19 van Houwelingen, J.K.B. (Ans) - (v), 's-Hertogenbosch
20 van Zwambagt, I.J.J. (Ingrid) - (v), 's-Hertogenbosch
21 van den Heuvel, C.M.T. (Tineke) - (v), 's-Hertogenbosch
22 Brouwers, J.F. (Jan) - (m), 's-Hertogenbosch
23 Couronnel, S.I.D. (Schirly) - (v), 's-Hertogenbosch
24 de Quaij, C.F. (Cas) - (m), 's-Hertogenbosch
25 Burgers, J.W.D.M. (Frank) - (m), 's-Hertogenbosch
26 van den Bouwhuijsen, M.P.A.J. (Marliek) - (m), 's-Hertogenbosch
27 van Abeelen-Dekker, G. (Gerdien) - (v), 's-Hertogenbosch
28 de Vette, R.J.F.A. (Robbert) - (m), 's-Hertogenbosch
29 Fockens, J.C. (Jantjip) - (m), Vinkel
30 Nelissen, L.L.A. (Loek) - (m), 's-Hertogenbosch
31 van der Bruggen, J.H.M. (Hans) - (m), Rosmalen
32 Heitkamp, V.A.A. (Viktor) - (m), 's-Hertogenbosch
33 van Koert, M.P. (Wim) - (m), Nuland
34 de Leeuw, E.H.J. (Betty) - (v), 's-Hertogenbosch
35 van der Star, J.J. (Hans) - (m), 's-Hertogenbosch
36 van den Oetelaar, P.J.N. (Peter) - (m), 's-Hertogenbosch
37 Gerritzen, R.H.A. (Roger) - (m), 's-Hertogenbosch
38 van Schijndel-van den Berk, M.F.A. (Hennie) - (v), Nuland
39 Martins Tak, M.J.S. (Marieken) - (v), 's-Hertogenbosch
40 van der Miessen, I.J.A.M. (Jacques) - (m), 's-Hertogenbosch
41 Bierens, J.A.W.M. (Hans) - (m), 's-Hertogenbosch
42 Jonker, W. (Wim) - (m), 's-Hertogenbosch
43 van Oijen, I.M.T.N. (Annemie) - (v), 's-Hertogenbosch
44 van de Griendt, R.J.F. (Remco) - (m), 's-Hertogenbosch
45 ten Brinke, I.D. (Désé) - (m), 's-Hertogenbosch
46 Koot, A.N.G.J. (Tom) - (m), Rosmalen
47 van Nistelrooij, F.H.M. (Frank) - (m), Nuland
48 van Olden, H.C. (Huib) - (m), 's-Hertogenbosch
49 Helgers, J.J.M. (Hans) - (m), 's-Hertogenbosch
50 Wiertz, J.P.H.M. (Jean) - (m), 's-Hertogenbosch

6 De Bossche Groenen — 50

1 Hendrickx, L. (Ludith) - (s), 's-Hertogenbosch
2 Claessen, M. (Marie-France) - (v), 's-Hertogenbosch
3 Hoeben, W.B.G. (Will) - (m), 's-Hertogenbosch
4 van Boxmeer, J.M. (Johan) - (m), 's-Hertogenbosch
5 Meijer, J. (Joseline) - (v), 's-Hertogenbosch
6 van Opdorp, J.C.J. (Julia) - (v), 's-Hertogenbosch
7 Pijnenborgh, R.M. (Renzi) - (m), 's-Hertogenbosch
8 Burg, N.N. (Niek) - (m), 's-Hertogenbosch
9 van Opdorp, E.W.M. (Eef) - (v), Rosmalen
10 Schrok, J.J. (Jelle) - (m), 's-Hertogenbosch
11 Hoes, K. (Kerzie) - (v), 's-Hertogenbosch
12 Pol, M.W. (Mike) - (v), 's-Hertogenbosch
13 Opdam, H.J.W.Y. (Harald) - (m), Rosmalen
14 Giethoorn, R.A. (Roos) - (v), 's-Hertogenbosch
15 Vollebergh, E.F.A.G.M. (Edwin) - (m), 's-Hertogenbosch
16 van der Schoot, N. (Nicki) - (m), 's-Hertogenbosch
17 van Kreij, S.J. (Stijn) - (m), 's-Hertogenbosch
18 Gruijters, S. (Sophie) - (v), 's-Hertogenbosch
19 van Heertum, M. (Marijn) - (v), 's-Hertogenbosch
20 Hendrikse, R.M. (Remko) - (m), 's-Hertogenbosch
21 Pennings, H.M.A. (Erik) - (m), 's-Hertogenbosch
22 van Brussel, C.H.L.M. (Charles) - (m), 's-Hertogenbosch
23 Roes, A.L. (Lex) - (m), Vught
24 van den Bergh, W.F. (Wanda) - (v), 's-Hertogenbosch
25 van der Linden, L.J. (Loes) - (v), 's-Hertogenbosch
26 Heuveling, A.J. (Annemieke) - (v), 's-Hertogenbosch
27 Harrewijn, F.E. (Fay) - (v), 's-Hertogenbosch
28 Geelen, N.M.A. (Nikki) - (v), 's-Hertogenbosch
29 De Waele, K. (Kaat) - (v), 's-Hertogenbosch
30 Eikhout, A.C.A.M. (Elki) - (v), 's-Hertogenbosch
31 van Os, W.T.M. (Wout) - (m), Nuland
32 Kwak, O.K.W. (Otto) - (m), 's-Hertogenbosch
33 Valentijn, M.A.B. (Monique) - (v), 's-Hertogenbosch
34 Heeffrageel, M.C.M. (Thijs) - (m), 's-Hertogenbosch
35 Mertens, S. (Stijn) - (m), 's-Hertogenbosch
36 Kneepkens, K.J.E. (Gratsiéne) - (v), 's-Hertogenbosch
37 Langendijk, L.M.E. (Linde) - (v), 's-Hertogenbosch
38 Ariaens, S. (Silvi) - (m), 's-Hertogenbosch
39 Khodabaks, J.R. (Jennifer) - (s), 's-Hertogenbosch
40 Fleuren, J.T.M. (Josefien) - (v), 's-Hertogenbosch
41 van der Graaf, H.E.C.J. (Jet) - (v), 's-Hertogenbosch
42 Grossfeld, S. (Sjim) - (m), 's-Hertogenbosch
43 Pijnenborgh, L.M.J. (Laura) - (v), 's-Hertogenbosch
44 Moonen, C.W.M. (Karin) - (v), Rosmalen
45 Slibrandi, H.E. (Hester) - (v), 's-Hertogenbosch
46 Vennix, F.G.T.M. (Fedde) - (m), 's-Hertogenbosch
47 Habets, A.L.M. (André) - (m), 's-Hertogenbosch
48 Tervoort, J.A.M. (Hans) - (m), 's-Hertogenbosch
49 Jacobus meergenaamd van de Zande, T.J.A. (Theo) - (m), 's-Hertogenbosch
50 Boons, W.C.A. (Helmus) - (m), 's-Hertogenbosch

7 Leefbaar 's-Hertogenbosch — 50

1 Kagie, M.P. (Maarten) - (m), 's-Hertogenbosch
2 Mees, H.J.M. (Rinie) - (m), 's-Hertogenbosch
3 Holterman, L. (Luc) - (m), 's-Hertogenbosch
4 Krol-Gumbs, M.I. (Melissa) - (s), 's-Hertogenbosch
5 van Ham, A.W.J.G. (Danny) - (m), 's-Hertogenbosch
6 Kieft, J.N. (Hans) - (m), 's-Hertogenbosch
7 van Eenbergen, A.J.M. (Tonny) - (m), 's-Hertogenbosch
8 van der Bruggen-Huszár, R.P. (Petra) - (v), 's-Hertogenbosch
9 der Kinderen, G.A.M. (Gerard) - (m), Rosmalen
10 Kagie, P.E. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
11 Smits, P.G.A. (Peter) - (m), 's-Hertogenbosch
12 Princen, D.J.A. (Danny) - (m), Rosmalen
13 van Engelen, A.L.B. (Andress) - (m), 's-Hertogenbosch
14 Burg, Z.F.B. (Zinzi) - (s), 's-Hertogenbosch
15 van der Hoeff, T.L. (Tijs) - (m), Rosmalen
16 Moet, S.J. (Sjoerd) - (m), 's-Hertogenbosch
17 van der Wurff, R.M. (Rob) - (m), Vinkel
18 de Laat, J.P.M. (Stef) - (m), Vinkel
19 Timmermans, J. (Joop) - (m), 's-Hertogenbosch
20 Heijmans, J.G.F. (Jan) - (m), Rosmalen
21 Le Ruet, G.J. (Gerard) - (m), 's-Hertogenbosch
22 Beune, G.J.M. (Ine) - (v), Vinkel
23 Eerhart, P.W. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
24 Kuipers-Vaes, J.H. (Joan) - (v), 's-Hertogenbosch
25 Hoevenaars, N. (Viviane) - (s), 's-Hertogenbosch
26 van den Boorn, S.A.M. (Stijn) - (m), 's-Hertogenbosch
27 van Esch, J.G.J. (Johan) - (m), Rosmalen
28 Janssen, M.E.J. (Liesbeth) - (v), 's-Hertogenbosch
29 van de Liefvoort, A.D. (Diana) - (v), 's-Hertogenbosch
30 Hoevenaars, G.H.A. (Ghislaine) - (v), 's-Hertogenbosch
31 van Laarhoven-Janse, A.M. (Gonnie) - (v), 's-Hertogenbosch
32 Litjens, A.B. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
33 Niesten, J.J.S. (Jacco) - (m), 's-Hertogenbosch
34 Verkaart, N.F.H. (Nick) - (m), 's-Hertogenbosch
35 van de Wiel-Blom, L.P. (Wies) - (v), 's-Hertogenbosch
36 van Woezik, S. (Sander) - (m), 's-Hertogenbosch
37 Zeeman, J.P. (Joke) - (v), 's-Hertogenbosch
38 van Valkenburg, M.J.M. (Ting) - (m), 's-Hertogenbosch
39 Nas, J.T.M.M. (Josje) - (v), 's-Hertogenbosch
40 Stolzenbach, J.J. (Jeanne) - (v), 's-Hertogenbosch
41 van Griensven, C.F.A.J. (Corrie) - (v), 's-Hertogenbosch
42 van Gaalen-van Rumpt, H.N. (Ine) - (v), 's-Hertogenbosch
43 Harmse, J.A. (Bertie) - (m), 's-Hertogenbosch
44 Wijngaards, M.J.M. (Michel) - (m), 's-Hertogenbosch
45 Sluiter, F.H.A. (Ferry) - (m), 's-Hertogenbosch
46 Kemme, A.G.H. (Dries) - (m), 's-Hertogenbosch
47 van de Wiel, W.J.A.M. (Wim) - (m), 's-Hertogenbosch
48 Hollander, W.N.M. (Willem) - (m), Rosmalen
49 van Dijk, I.V.B. (Joost) - (m), 's-Hertogenbosch
50 van Herpen, L.G. (Ben) - (m), Rosmalen

8 SP (Socialistische Partij) — 33

1 Roovers, B.F.C. (Bram) - (m), 's-Hertogenbosch
2 van Boven, A.M. (Bram) - (m), Rosmalen
3 van Eck, J.J.A.W. (Jente) - (v), 's-Hertogenbosch
4 Wijnakker, L.A. (Liz) - (v), 's-Hertogenbosch
5 Roovers, P.G.J. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
6 Visscher, C.K.J. (Cecilie) - (v), 's-Hertogenbosch
7 de Jonge, B. (Bowen) - (m), 's-Hertogenbosch
8 Lamghari, K. (Khadija) - (v), 's-Hertogenbosch
9 de Boer, C.D. (Claes) - (m), 's-Hertogenbosch
10 Berk, L. (Lizet) - (v), 's-Hertogenbosch
11 Stoop, M.H. (Merel) - (v), 's-Hertogenbosch
12 Dupuis, M.C. (René) - (m), 's-Hertogenbosch
13 de Veer, Q.W.M.J. (Qu) - (m), Rosmalen
14 van Hasselt, S.C. (Sander) - (m), 's-Hertogenbosch
15 Wouters, L.D.M. (Loes) - (v), 's-Hertogenbosch
16 van Schaijk, P. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
17 Lokhoff, P. (Paul) - (m), Rosmalen
18 Kuiper, M.M.J. (Maurice) - (m), 's-Hertogenbosch
19 Dirks, L.W. (Lola) - (v), 's-Hertogenbosch
20 Vergeer, H.J.M. (Leny) - (v), Rosmalen
21 Mertens, A.M. (Kiev) - (m), Rosmalen
22 Lensen, P.J.P. (Pieter) - (m), Rosmalen
23 van de Ven, D.P.H. (Daan) - (m), 's-Hertogenbosch
24 van der Doelen, L.I.M.A.J. (Inki) - (s), Rosmalen
25 Hamers, J.F.M. (Johan) - (m), Rosmalen
26 den Otter, M.J.C. (Marije) - (v), Rosmalen
27 van Malsen, E.S. (Liesbeth) - (v), 's-Hertogenbosch
28 van Rooij, R.J.J. (Ron) - (m), 's-Hertogenbosch
29 Savelberg, S.H.M. (Stephan) - (m), 's-Hertogenbosch
30 Schellen, S.L.G. (Stefan) - (m), 's-Hertogenbosch
31 van Dun-de Bruin, W.H.M. (Willy) - (v), 's-Hertogenbosch
32 Lokhoff, J.C.H. (Ans) - (v), Rosmalen
33 Heijmans, N.G.L. (Nico) - (m), 's-Hertogenbosch

9 Partij voor de Dieren — 17

1 Samshuizen, L. (Lotte) - (v), 's-Hertogenbosch
2 Romijn, P.J. (Peter), 's-Hertogenbosch
3 van Grinsven, C. (Chatilla), Rosmalen
4 Vermissen, I.G.M. (Isabel), 's-Hertogenbosch
5 van Bijnen, S. (Sam), 's-Hertogenbosch
6 van de Pol, H.G. (Rick), 's-Hertogenbosch
7 Janssen, T.O. (Thomas), 's-Hertogenbosch
8 Weenen, R.S. (Rogier), Rosmalen
9 van Diejen, E.C.M. (Elise), 's-Hertogenbosch
10 Vos, C.F.A. (Corine), 's-Hertogenbosch
11 van der Velde, L.N. (Laura), 's-Hertogenbosch
12 Steenvoorden-Veugelers, E. (Elise), 's-Hertogenbosch
13 Moniz, J.J. (Jeremy), 's-Hertogenbosch
14 Schulting, L.J.A. (Lindi), 's-Hertogenbosch
15 Mees-Huibers, M.M. (Rianneke), Vinkel
16 Tames, A.J. (Lex), 's-Hertogenbosch
17 Sohier, R.C. (Roos), Rosmalen

10 Volt — 12

1 Strijker-van Asperen, Z.M. (Ruenel), Rosmalen
2 Kanters, J. (Jeroen), 's-Hertogenbosch
3 Klerks, J.M.H. (Marie-José), Nuland
4 van der Schoot, A. (Anton), Rosmalen
5 van der Linden, J. (Jolijn), Nuenen
6 Eemers, H.G.N. (Henk), Rosmalen
7 van Lint, P.J. (Petra), Rosmalen
8 Hoogendam, A. (Ton), 's-Hertogenbosch
9 van Herpen, M. (Heidi), Rosmalen
10 van Kollenburg, A.J.C. (Toni), 's-Hertogenbosch
11 Vossen-van Beers, I.E.F.M. (Inge), Rosmalen
12 Beijnon, B. (Bjorn), 's-Hertogenbosch

11 RAADSGROEPERING "BOSCH-BELANG" — 18

1 van de Leemput, M.M.J. (Mike) - (m), 's-Hertogenbosch
2 de Bekker, M.A.H. (Marci-jne), 's-Hertogenbosch
3 van der Heijden, J.A.G.M. (Jacques) - (m), 's-Hertogenbosch
4 van den Boogaard, P.H. (Arpégi) - (m), 's-Hertogenbosch
5 van Homelen, M.H.J. (Mike) - (m), 's-Hertogenbosch
6 Dekker, N. (Nino) - (m), 's-Hertogenbosch
7 Hoogeboom, F. (Floor) - (v), 's-Hertogenbosch
8 Buijsrogge, T.A.J. (Theo) - (m), 's-Hertogenbosch
9 Janse, T.J. (Dorien) - (v), 's-Hertogenbosch
10 Obers, M.T. (Martijn) - (m), Vught
11 Palte, M.V. (Milo) - (m), 's-Hertogenbosch
12 Lathouwers, K.G. (Guus) - (m), 's-Hertogenbosch
13 Hooijmaijers, G.J.H.M. (Gerardij) - (v), 's-Hertogenbosch
14 Kroneberg, L.M.Y. (Luka) - (m), 's-Hertogenbosch
15 Heijmans, T.A.J. (Doros) - (m), 's-Hertogenbosch
16 Metz, F. (Ferdinant) - (m), 's-Hertogenbosch
17 Heijmans, M.P.F. (Ties) - (m), 's-Hertogenbosch
18 Nelis, C.C.M. (Nelleke) - (v), 's-Hertogenbosch

12 gewoon ge-DREVEN — 25

1 van Creij, J.J.E.L. (Sjef) - (m), Rosmalen
2 Pennings, H.W. (Henk-jan) - (m), Rosmalen
3 Roozen, P.H.W.M. (Peter) - (m), Rosmalen
4 Brakkee, H. (Henrie) - (m), 's-Hertogenbosch
5 van Creij, W.A.M. (Minka) - (v), Nijmegen
6 van Sieeuwen, A.T.M. (Jos) - (m), Nuland
7 van Lokven, J.L. (Jo) - (m), Vinkel
8 Konings, P.C.P.M. (Peter) - (m), Rosmalen
9 Dingemans, M.M.J. (Marcel) - (m), 's-Hertogenbosch
10 van Roosmalen, P.J. (Peter) - (m), Rosmalen
11 Verhoef, J.P. (Jacques) - (m), Rosmalen
12 van der Plas, J.C.H. (Joep) - (m), Maren-Kessel
13 van Dulmen, K.F.P. (Kenny) - (m), Vinkel
14 van Creij, J.J.L.M. (Jo(n)ja) - (v), Rosmalen
15 Galiart, A.A.H. (Alain) - (m), Rosmalen
16 Roozen, T.W.W.P. (Teun) - (m), 's-Hertogenbosch
17 Jansen, M.C.A.B. (Marc) - (m), Nistelrode
18 Smits, H.A.L. (Henk) - (m), Nuland
19 Coort, R.W.B. (Rob) - (m), Rosmalen
20 Coppens, M.A.M.E.J. (Fons) - (m), Rosmalen
21 Konings, J.P.E.M. (Jordy) - (m), Rosmalen
22 Hollander, W.J.M. (Willy) - (m), Rosmalen
23 Maas, J.A.F.M. (Jo) - (m), Rosmalen
24 van de Wittenboer, M.C.M. (Martien) - (m), 's-Hertogenbosch
25 van den Heuvel, L. (Bertie) - (m), 's-Hertogenbosch

13 PVV (Partij voor de Vrijheid) — 7

1 van Hattem, A.W.J.A. (Alexander) - (m), Vinkel
2 van Griensven, L.A.J. (Lambert) - (m), Nuland
3 Esser, E.R.F. (Erici) - (m), 's-Hertogenbosch
4 van den Dungen, J.D.A. (Jan) - (m), 's-Hertogenbosch
5 Oomen-Maas, W.J. (Willeke) - (v), 's-Hertogenbosch
6 Best, R.G. (Rinaldo) - (m), 's-Hertogenbosch
7 van Duijn, R. (René) - (m), Rosmalen

14 VOOR Den Bosch Joep Gersjes — 19

1 Gersjes, J.J.M. (Joep) - (m), 's-Hertogenbosch
2 Lurling-van den Wildenberg, C.H.A. (Corine) - (v), 's-Hertogenbosch
3 Gerrits, R.M.X. (Ruben) - (m), 's-Hertogenbosch
4 Herman, M. (Maartje) - (v), Rosmalen
5 Laarhoven, B.G. (Ben) - (m), 's-Hertogenbosch
6 Hakewijn, J.G. (Anja) - (v), 's-Hertogenbosch
7 Niewold, P.P.A.H. (Paul) - (m), 's-Hertogenbosch
8 van der Heyden, A. (Tonnie) - (m), 's-Hertogenbosch
9 Verheijen, A.M.F.L. (Mieke) - (v), 's-Hertogenbosch
10 Lelieveld, T.J. (Tol) - (m), 's-Hertogenbos

Lijsten met kandidaten voor de verkiezing van de leden van de gemeenteraad van ’s-Hertogenbosch op woensdag 18 maart 2026

Op woensdag 18 maart is de verkiezing voor de leden van de gemeenteraad van ’s-Hertogenbosch. Hiernaast vindt u een overzicht van de stemlokalen.

Wie mag stemmen?
U mag stemmen bij de gemeenteraadsverkiezing onder de volgende voorwaarden:
- U woonde op 2 februari 2026 in ’s-Hertogenbosch; en
- U bent 18 jaar of ouder op de dag van de verkiezing.

Het hebben van de Nederlandse nationaliteit is geen vereiste om te mogen stemmen bij de gemeenteraadsverkiezing. Ook niet-Nederlanders uit de Europese Unie die in ’s-Hertogenbosch wonen mogen stemmen. Hetzelfde geldt voor inwoners van buiten de EU die minimaal 5 jaar legaal in Nederland wonen.

Waar kan ik stemmen?
Op uw stempas staat het adres van een stembureau bij u in de buurt. Stemmen kan ook bij elk ander stembureau in de gemeente ’s-Hertogenbosch. Op www.s-hertogenbosch.nl/gemeenteraadsverkiezing en hiernaast staan de adressen van alle stembureaus.

Hoe laat kan ik stemmen?
De stembureaus zijn open op woensdag 18 maart van 7.30 uur tot 21.00 uur. Alleen het stembureau op het Stationsplein is open van 06.00 uur tot 21.00 uur.

Wat neem ik mee?
1. ***Stempas voor de gemeenteraadsverkiezing***
   U heeft eerder per post uw stempas voor de gemeenteraadsverkiezing ontvangen. Zonder deze stempas kunt u niet stemmen.
2. ***Identiteitsbewijs***
   Een paspoort, ID-kaart of rijbewijs.

Uw identiteitsbewijs mag op de dag van de verkiezing niet langer dan 5 jaar verlopen zijn. Dus het is minimaal geldig tot 19 maart 2021. U moet het originele document meenemen. Een kopie van uw identiteitsbewijs wordt niet geaccepteerd.

Stempas kwijt?
Vraag een vervangende stempas aan. Dit kan op twee manieren:
1. Op www.s-hertogenbosch.nl/gemeenteraadsverkiezing.
   Dit kan tot en met vrijdag 13 maart.
2. Aan de balie van het Stadskantoor of Perron-3.
   Dit kan tot uiterlijk dinsdag 17 maart, 12.00 uur.

Iemand anders voor u laten stemmen?
Kunt u zelf niet gaan stemmen? Dan kunt u een andere kiezer toestemming geven om voor u te stemmen. Dit heet stemmen bij volmacht. De andere kiezer moet de volmacht en de eigen stempas op hetzelfde moment gebruiken. Een kiezer mag per verkiezing voor maximaal twee andere personen stemmen.

Een volmacht geven kan op twee manieren:
1. Vul de achterkant van uw stempas in.
   Geef uw stempas en een kopie of foto van uw identiteitsbewijs mee aan de persoon die voor u stemt. Deze kiezer moet ook in de gemeente ’s-Hertogenbosch wonen en een eigen stempas hebben ontvangen.
2. Vraag een schriftelijke volmacht aan.
   Aanvragen kan via www.s-hertogenbosch.nl/gemeenteraadsverkiezing of met een papieren formulier. Wij moeten uw aanvraag uiterlijk op vrijdag 13 maart hebben ontvangen. De kiezer die voor u gaat stemmen moet ook in de gemeente ’s-Hertogenbosch te wonen.

Kan ik in een andere gemeente stemmen?
Nee, dat kan niet. Voor de gemeenteraadsverkiezing kunt alléén in de gemeente ’s-Hertogenbosch stemmen.

Stemmen met een beperking?

Blind of slechtziend?
Dan kunt u gratis gebruik maken van de stemmal. Met de stemmal kunt u zelfstandig stemmen. De stemmal is alleen beschikbaar in het stembureau op het Stationsplein. Daar is ook een gesproken kandidatenlijst aanwezig.

Doof of slechthorend?
Dan kunt u gratis gebruikmaken van de digitale doventolk. Dat is een tolk op afstand die op elk stembureau in de gemeente ingezet kan worden. Op het stembureau scant u een QR-code om de tolk op afstand in te schakelen.

Stemtaxi
Gebruikers van de WMO-regiotaxi kunnen gratis gebruik maken van de stemtaxi. De stemtaxi brengt u naar het stembureau en brengt u na het stemmen weer naar huis.

Zitting gemeentelijk stembureau
Op woensdag 18 maart om 21.00 uur worden de stemmen voor elke partij geteld. Dit gebeurt op de stembureaus zelf. Uitzondering: stembureau 111 op het Stationsplein en het mobiele stembureau tellen de stemmen op het Stadskantoor. Adres: Wolvenhoek 1, 5211 HH ’s-Hertogenbosch.

Op donderdag 19 maart tellen we de stemmen per kandidaat. Dit gebeurt in een openbare zitting van het gemeentelijk stembureau. De zitting vindt plaats op Marathonloop 1 in ’s-Hertogenbosch en start om 8.00 uur. U kunt hierbij aanwezig zijn.

Uitslag
Op donderdag 26 maart om 10.00 uur wordt in een openbare zitting van het centraal stembureau de uitslag van de gemeenteraadsverkiezing vastgesteld. Deze zitting is openbaar. Adres: Markt 1, 5211 JV ’s-Hertogenbosch.

Informatie
Informatie over de verkiezingen en het stemmen staat op www.s-hertogenbosch.nl/verkiezingen.
Nog vragen? Bel of app naar 073 - 6 155 155.

Naam	Adres
Binnenstad	
Stadskantoor	Wolvenhoek 1
Groot Tuighuis	Bethaniestraat 4 Ⓟ
Mariënburg Campus (ingang via campustuin aan Uilenburg)	
Tijdelijke Unit Stationsplein	Stationsplein ’s-Hertogenbosch Ⓟ
Willem Twee Poppodium (ingang Boschveldweg)	Boschdijkstraat 100
Van Neynsel Antoniegaarde	Zuid Willemsvaart 509
Woon- en Zorgcentrum Nieuwehagen	Gervenstraat 2
Pastorie van de Sint Cathrien	Kruisbroedershof 10
Theater aan de Parade	Parade 12
Zuid/Oost	
Scouting Lucas	Limietlaan 12
Lucaskerk (ingang Cesar Franclaan)	Zuiderparkweg 301
Provinciehuis	Brabantlaan 1
BBS Nieuw Zuid	Jac. van Looystraat 5
Sporthal Zuid	Platostraat 2
Graafsepoort	
Wijkcentrum de Stolp	Rijnstraat 497
Plein Oost	Van Broeckhovenlaan 4
Buurthuis Graafsewijk Noord	Lucas van Leydenstraat 27
KC Het IJzeren Kind	Vincent van Goghlaan 28
SCC De Biechten	Vincent van Goghlaan 1
Eemwijk	Eemweg 114
Zorgcentrum De Grevelingen	Grevelingen 66
BBS De Graaf	Graafseweg 52
Scouting Hintham	Vliertsesteeg 16
Muntel/Vliert	
Herstelacademie De Stijl	Taxandriaplein 1D
Trefpunt De Slinger	Jan Schöfferlaan 3
KC de Kameleon (ingang Baden Powellstraat)	Leonardus van Veghelstraat 1
West/Kruiskamp	
Koning Willem I College / Vlijmenseweg (ingang Henri Dunantstraat)	Vlijmenseweg 2 Ⓟ
Steunpunt De Westhoek	Van Leeuwenhoekstraat 2
’t Buurthuis	Baksvelstraat 112
Gereformeerde Kerk ’s-Hertogenbosch	Evertsenstraat 35
BBS Boschveld	Zernikestraat 2
KC De Ontdekking	Rijzertlaan 242
Woonzorgcentrum De Taling	De Eendenkooi 2
BBS De Kruiskamp Zuid	Churchilllaan 82
BBS De Kruiskamp Noord	Jan Olieslagersstraat 51
Koning Willem I College / Onderwijsboulevard	Onderwijsboulevard 3
Noord	
Nico Schuurmanshuis	Ketsheuvel 50 Ⓟ
D’n Boerderij restaurant	Herven 54
BBS Haren-Donk-Reit	Ploossche Hof 85
Gymzaal Eekbrouwersweg	Eekbrouwersweg 2G
BBS De Hambaken	Het Wielsem 1
KC De Pionier	Hambakendreef 2A
Buurtontmoetingsplek De Klepel (ingang Verzorgingshuis De Hooghe Clock)	Klokkenlaan 85
Verzorgingshuis Noorderkroon	Manis Krijgsmanhof 71
Fontys PABO	Frans Fransenstraat 15

Naam	Adres
Maaspoort	
Jongerencentrum Noord	Geerke 8
Steunpunt Epigoon	Durendael 1
Sociaal Cultureel Centrum De Schans	Troelstradreef 160
KC Meander	Braspenninglaan 171
Lokaal o.62 Creatieve hub	Hofstedenlaan 62-64
Ontmoetingscentrum De Vlethof	Vlethof 23
KC Sterrenboom	Hengmeng 92
Montessorischool Merlijn	Zilverkruid 12
KC ’t Schrijverke	Patagonstraat 1
Empel	
Pastoraalcentrum D’n Hof (ingang Burg. Godschalxstraat)	Proosdijstraat 14
KC Caleidoscoop	Fluitenkruid 10
KC ’t Wikveld	Meerwijkweg 2-4
Engelen	
De Herberg Haverleij (ingang Halewijn)	Oberon 17
KC De Matrix	Kraanvogellaan 4
Engelerhart	Engelerpark 2-10
Rosmalen Noord	
Steunpunt Van Meeuwenhof	Wethouder-van der Valkstraat 4
PERRON-3	Hoff van Hollantlaan 1
KC De Ontluiking	Luyckershofke 33
KC De Terp	Terpeborch 76
HEVO Seniorenvereniging	Tulpstraat 2-4
Kindcentrum De Hobbit (Overlaat)	De Hoge Kamp 9
Gemeentewerf Vliertwijksestraat	Vliertwijksestraat 36A
Rosmalen Zuid	
Sporthal de Hazelaar	T.M. Kortenhorstlaan 6
Gymzaal Mozartlaan	Mozartlaan 13
De Vrolijke Schutters	Sportlaan 18
EC ’t Sparrenbos (De Vlek)	Eikakkerhoeven 83
KC Meerlaer	Sint Jozefstraat 1
Groote Wielen	
Wijkcentrum Windkracht 5	Deltalaan 140
KC De Sprong	Laaghemaal 46
KC De Hoven	Allegroweg 2
Campus aan de Lanen	Korte Beemden 2
Nuland	
Gemeenschapshuis De Meent	Prins Bernhardplein 10
Martinushuis	Kloosterstraat 3
Vinkel	
Gemeenschapshuis ’t Zijl	Zijlstraat 2

Mobiel stembureau	Openingstijden
Annenborch, De Hoef 100, Rosmalen	10.00 tot 12.00 uur
Mariaoord, Vliertwijksestraat 369, Rosmalen	14.00 tot 16.00 uur
St. Jozefoord, Duyn en Daelseweg 15, Nuland	18.00 tot 20.00 uur

Ⓟ Bij deze stemlocaties kunt u niet in de buurt parkeren!

Stembiljet
Kies één partij

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13

14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
26

en kies één kandidaat van die partij

1
11
21
31
41
51
61
71

10
20
30
40
50
60
70
80

Zo stemt u

Maak uw keuze

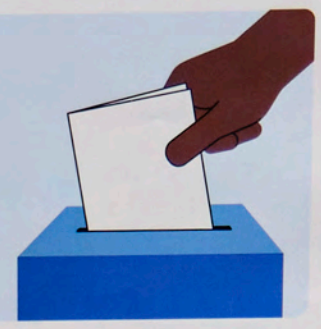
- Kies één partij...
- en één kandidaat van die partij

Kleur de twee vakjes van uw keuze rood.
Kleurt u niks in? Dan stemt u blanco.

Klaar?

- Vouw het stembiljet dicht zodat niemand uw stem kan zien
- Doe het stembiljet in de stembus

Fout gemaakt?
Vraag een nieuw stembiljet aan een stembureaulid

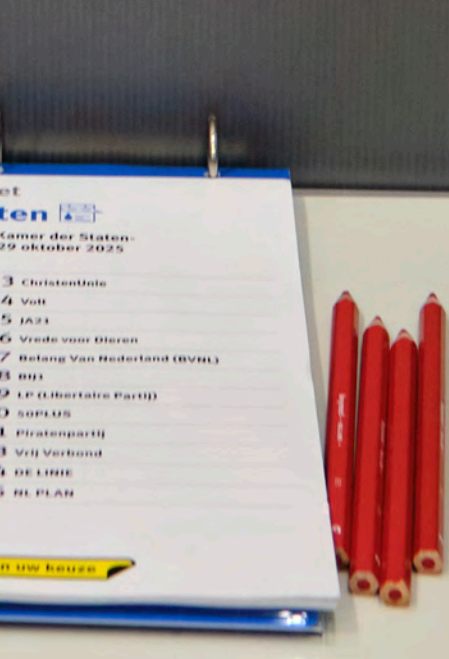
Moeite met lezen?
Vraag een vergrootglas aan een stembureaulid

Uw stem is geheim
U hoeft aan niemand te laten weten wat u stemt.

Ook niet door het maken van een foto.

Heeft u vragen? Stel ze aan een stembureaulid

Lijst met kandidaten

Zo stemt u

Maak uw keuze

- Kies één partij...
- en één kandidaat van die partij

Kleur de twee vakjes van uw keuze rood.
Kleurt u niks in? Dan stemt u blanco.

Klaar?

- Vouw het stembiljet dicht zodat niemand uw stem kan zien
- Doe het stembiljet in de stembus

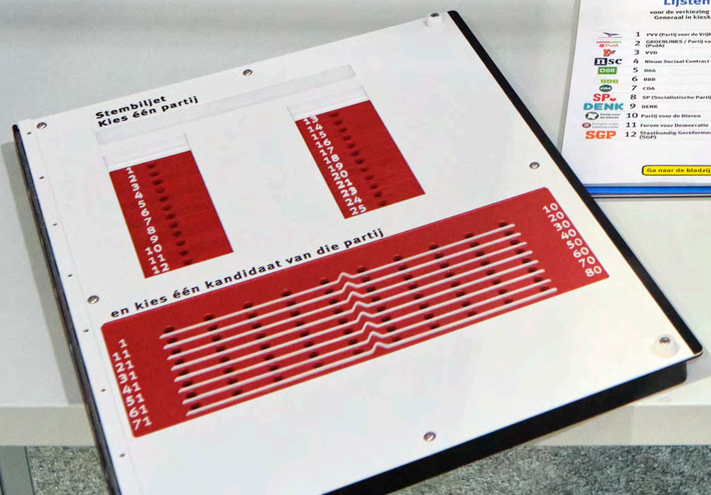
Fout gemaakt?
Vraag een nieuw stembiljet aan een stembureaulid

Moeite met lezen?
Vraag een vergrootglas aan een stembureaulid

Uw stem is geheim
U hoeft aan niemand te laten weten wat u stemt.
Ook niet door het maken van een foto.

Heeft u vragen? Stel ze aan een stembureaulid

Lijst met kandidaten

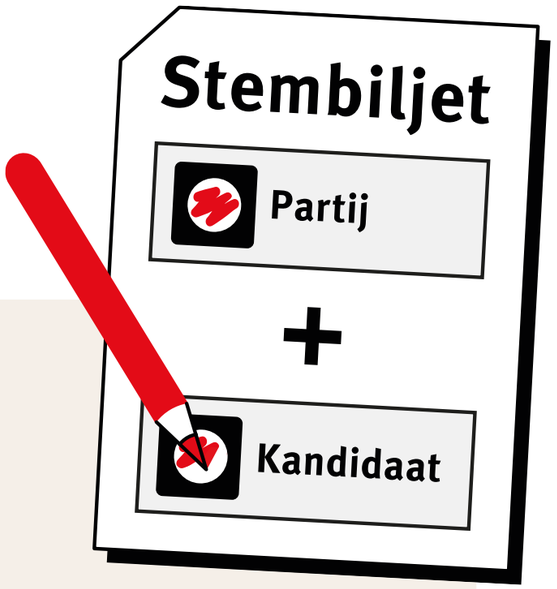

BIJLAGE III

Kiezersreis met overzicht van alle voorlichtingsmiddelen om de kiezers vooraf te informeren

Communicatie bij verkiezingen

met een nieuw stembiljet

In dit document vind je een breed scala aan middelen voor de verkiezingscommunicatie binnen je eigen gemeente. Het overzicht van de middelen is ingericht als een kiezersreis. Zo zie je meteen wat je op welk moment kunt inzetten.

Direct vanuit het overzicht kun je de middelen per fase in de kiezersreis bekijken. Je ziet snel of middelen aanpasbaar zijn, bijvoorbeeld met het eigen gemeentelogo. Klik je op een middel, dan ga je vanzelf naar de juiste link om het te downloaden. Er zijn extra middelen om kiezers te informeren over het nieuwe stembiljet. Deze extra middelen herken je in het overzicht aan de groene achtergrondkleur.

Let op! Gaat het om een gemeente waar kiezers stemmen met een nieuw stembiljet? Download dan alleen middelen vanuit deze pdf. En dus niet vanuit de toolkit van de Kiesraad. Zo weet je zeker dat je de juiste middelen hebt voor het nieuwe stembiljet.

Bekijk het overzicht van middelen ›››

Fases en middelen kiezersreis

1 Bewustwording
4 tot 3 weken
tot verkiezingsdag

2 Aankondiging
3 tot 2 weken
tot verkiezingsdag

3 Voorbereiding
2 weken tot 1 dag
tot verkiezingsdag

4 Naar stembus
Verkiezingsdag
+ dag na het stemmen

5 Na de verkiezing
1 dag tot 4 weken
na verkiezingsdag

Directe middelen

Flyer (optioneel)
‘Op 18 maart mag u stemmen.’
Benadrukt het belang van de komende verkiezing. H-a-h of in bibliotheken etc.

1e keer stemmers
Voor 18-jarigen en anderen die voor het eerst mogen stemmen een speciaal middel om te motiveren.

Envelop om stempas

Stempas - niet te downloaden

Informatie bij stempas
Infographic + brief

Flyer over nieuw stembiljet

Lijst met kandidaten - niet te downloaden

Envelop om lijst met kandidaten (optioneel)

Uitleg op de lijst met kandidaten
Informatie over het nieuwe stembiljet en de lijst met kandidaten.

Ondersteunende middelen

Advertentie
‘Op 18 maart mag u stemmen.’
Benadrukt het belang van de komende verkiezing.

Social post
‘Waarom is de komende verkiezing belangrijk?’

Artikel
Een artikel over het belang van de komende verkiezing.

Social post
‘Deze week ontvang je de stempas in de bus.’

Posters voor stemlocaties
‘Hier kunt u binnenkort stemmen.’

Social posts
‘Je hebt nog X dagen om te stemmen.’

Artikel bijv. voor in h-a-h blad
‘Hoe werkt de gemeenteraad, hoe kunt u zich voorbereiden?’

Filmpje
‘Zo stemt u’.

Social posts
‘Zo werkt het stemmen en machtigen.’

Poster in stemlokaal

Poster in stemhokje

Poster aanwezig bij tellen

Social post
‘Vandaag mag je stemmen.’

Na afloop van het stemmen
Social post
Bedanken voor stemmen + wijzen op mogelijkheid meekijken tellen.

Artikel bijv. voor in h-a-h blad
Uitslagvaststelling: ‘dit is de nieuwe gemeenteraad.’

Social post
‘Dit is de voorlopige uitslag van de gemeenteraadsverkiezing.’

Webteksten voor website gemeenten: informatie over het waar, wanneer, wie, stemmen met hulp en machtigingen.

Website gemeenten: dank + uitslag.

Extra middelen bij nieuw stembiljet

Webtekst gemeenten + social post
Informatie over het experiment met het nieuwe stembiljet.

Advertentie, poster + social post
On- en offline aankondiging: ‘We stemmen met een nieuw stembiljet.’

Advertentie, social posts + video
‘Zo werkt het nieuwe stembiljet.’
Poster
‘Bekijk hier het nieuwe stembiljet.’

Banner
‘Zo werkt het nieuwe stembiljet.’

Social post
‘Bedankt voor het stemmen met het nieuwe stembiljet.’

Nieuwstembiljet.nl: informatie over hoe het nieuwe stembiljet werkt, waarom we een nieuw stembiljet hebben en over onderzoeksresultaten.

Fases en middelen kiezersreis

1 Bewustwording
4 tot 3 weken tot verkiezingsdag

2 3 4 5

Directe middelen

Flyer (optioneel)
‘Op 18 maart mag u stemmen.’ Benadrukt het belang van de komende verkiezing. Huis-aan-huis of in bibliotheken etc.

A5-formaat
Aanpasbaar

Downloaden ›››

1e keer stemmers
Voor iedereen die voor het eerst mag stemmen een speciaal middel om te motiveren.

Keuze tussen:
– een normale ansichtkaart;
– een gestantste versie, waarbij kiezers het rondje eruit kunnen halen en daar doorheen een foto kunnen maken van iets dat ze belangrijk vinden. Die foto kunnen ze dan delen op social media, om meer mensen te motiveren om te stemmen.

A5-formaat
Aanpasbaar

Downloaden ›››

Ondersteunende middelen

Advertentie
‘Op 18 maart mag u stemmen.’ Benadrukt het belang van de komende verkiezing.

A5-formaat
290 x 217 mm
Aanpasbaar

Downloaden ›››

Social post
‘Waarom is de komende verkiezing belangrijk?’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Extra middelen bij nieuw stembiljet

Social post
‘In onze gemeente stem je met het nieuwe stembiljet.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Websteksten voor gemeenten nieuw stembiljet
Informatie over het hoe, waar, wanneer, wie, stemmen met hulp en machtigingen, aangepast aan het nieuwe stembiljet. Plus informatie over het experiment met het nieuwe stembiljet.

Aanpasbaar

Downloaden ›››

Nieuwstembiljet.nl
Informatie over hoe het nieuwe stembiljet werkt, waarom we een nieuw stembiljet hebben en over de onderzoeksresultaten van het vorige experiment.

Naar nieuwstembiljet.nl ›››

Fases en middelen kiezersreis

1 **2 Aankondiging**
3 tot 2 weken tot verkiezingsdag
3 4 5

Directe middelen

Envelop om stempas
Infoblok is te plaatsen op voor- of achterzijde.

C5-formaat

Downloaden ›››

Informatie bij stempas
Infographic + brief. Gemeente kan voorzijde ook gebruiken voor eigen brief.

A4-formaat
Aanpasbaar
In meerdere talen

Downloaden ›››

Flyer over nieuw stembiljet
Uitlegflyer bij stempas over nieuw stembiljet. Tweezijdig met vouw.

A4-formaat gevouwen naar staand A5

Downloaden ›››

Ondersteunende middelen

Social post
‘Deze week ontvang je de stempas in de bus.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Artikel
Een artikel over het belang van de komende verkiezing.

Aanpasbaar

Downloaden ›››

Extra middelen bij nieuw stembiljet

Poster
In onze gemeente stemmen we met het nieuwe stembiljet.

A2-formaat

Downloaden ›››

Social post
‘Waarom een nieuw stembiljet.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Advertentie
‘In deze gemeente stemmen we met het nieuwe stembiljet.’

A5-formaat

Downloaden ›››

Fases en middelen kiezersreis

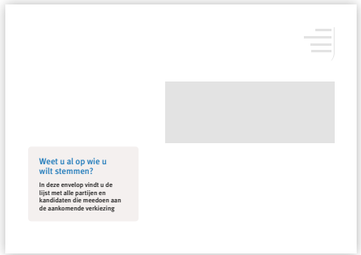
1 2 **3 Voorbereiding** 4 5

2 weken tot 1 dag tot verkiezingsdag

Directe middelen

Envelop om lijst met kandidaten (optioneel)
Envelop bij lijst met kandidaten.
Infoblok is te plaatsen
op voor- of achterzijde.

C5-formaat

Downloaden ›››

Uitleg op de lijst met kandidaten
Informatie over het nieuwe stembiljet en de lijst met kandidaten. Wordt automatisch toegevoegd bij opmaak kandidatenlijst.

A4-formaat

Downloaden ›››

Ondersteunende middelen

Poster
‘Hier kunt u
binnenkort stemmen.’

A3-formaat

Downloaden ›››

Social post
‘Stemmen, zo werkt het.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Social post
‘Zo werkt machtigen.’

1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Social post
Post 1. ‘Nog 4 dagen tot
je mag stemmen met het
nieuwe stembiljet.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Social posts
Post 2, 3 en 4. ‘Je hebt nog
XX dagen om te stemmen.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Artikel in huis-aan-huisblad
‘Hoe werkt de gemeenteraad,
hoe kan je je voorbereiden?’

Aanpasbaar

Downloaden ›››

Filmpje
‘Zo stemt u’

Downloaden ›››

Er zijn nog meer middelen voor fase 3 ›››

Fases en middelen kiezersreis

1 2 **3 Voorbereiding** 4 5

2 weken tot 1 dag tot verkiezingsdag

Extra middelen bij nieuw stembiljet

Social post
‘Wat is er anders?’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Poster
‘Benieuwd naar het nieuwe stembiljet?’

A3-formaat
Aanpasbaar

Downloaden ›››

Filmpje
‘Zo werkt stemmen met het nieuwe stembiljet.’

Downloaden ›››

Social post
‘Stemmen, zo werkt het.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Poster
‘Zo werkt het nieuwe stembiljet.’

A2-formaat

Downloaden ›››

Social post
‘Zo stem je geldig met het nieuwe stembiljet.’

1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Advertentie
‘Zo werkt stemmen met het nieuwe stembiljet.’

A5-formaat

Downloaden ›››

Fases en middelen kiezersreis

1 2 3 **4 Naar stembus**
Verkiezingsdag + dag na het stemmen
5

Ondersteunende middelen

Poster
In het stemlokaal.

A2-formaat

Downloaden ›››

Social post
‘Vandaag mag je stemmen.’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Extra middelen bij nieuw stembiljet

Banner
Uitleg over het nieuwe stembiljet.

800 x 2000 mm

Wordt geleverd door BZK

Poster
In het stemhokje.

A2-formaat

Downloaden ›››

Social post
‘Bedankt voor je stem!’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px

Downloaden ›››

Poster
Uitleg over het nieuwe stembiljet.

A2-formaat

Downloaden ›››

Posters
Stemmen tellen + locatie.

A2-formaat

Download Poster tellen ›››
Download Poster locatie ›››

Fases en middelen kiezersreis

1 2 3 4

5 Na de verkiezing

1 dag tot 4 weken na verkiezingsdag

Ondersteunende middelen

Social post
‘Dit is de uitslag van de verkiezing’

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px
Aanpasbaar

Downloaden ›››

Artikel in huis aan huis blad
Uitslagvaststelling: ‘dit is de nieuwe gemeenteraad.’

Aanpasbaar

Downloaden ›››

Website gemeenten
Dank + uitslag.

Aanpasbaar

Downloaden ›››

Extra middelen bij nieuw stembiljet

Social post
Bedankt voor het stemmen met het nieuwe stembiljet.

1080 x 1080 px
1080 x 1350 px
1080 x 1920 px
Aanpasbaar

Downloaden ›››

BIJLAGE IV

Uitkomsten enquête onder kiezers direct na het stemmen

Bijlage IV-A

Tabel 01: Ingevulde vragenlijsten kiezers per gemeente

	Vragenlijsten kiezers		
	Experiment III *18/03/2026	Experiment II (29/10/2025)	Experiment I (6/6/2024)
Totaal ingevuld	*15.553*	*6.485*	*6.160*
Alphen a/d Rijn	608	776	758
Boekel	472	571	480
Borne	-	567	577
Midden-Delfland	5349	431	544
Tynaarlo	583	662	604
Gouda	614	-	-
's-Hertogenbosch	720	-	-
Leiden	647	-	-
Meierijstad	590	-	-
Nijmegen	1027	-	-
Noordoostpolder	736	-	-
Soest	662	-	-
Totaal experimenteer-gemeenten (incl. gebruikers stemmal)	7.938		*2.963*
Gebruikers stemmal	3843	0	14
Totaal experimenteer-gemeenten (exc. gebruikers stemmal)	*7.155*	*3.007*	
Breda	1296	-	-
Dordrecht	1203	-	-
Dronten	947	-	-
Heiloo	774	-	-
Land van Cuijk	1162	-	-
Someren	1196		
Teylingen	547		
Stichtse Vecht	1230	-	-

Westland	-	984	601
Bladel	-	899	885
Oldenzaal	-	495	598
Zoeterwoude	-	476	442
Leusden	-	624	671
Totaal referentie-gemeenten	*8.355*	*3.478*	*3.197*

Tabel 02: Deelnemers aan de enquête per leeftijdscategorie

Leeftijd	*Deelnemers in de experimenteergemeenten in %*			*Deelnemers in de referentiegemeenten in %*		
	GR 2026	*TK 2025*	*EP 2024*	*GR 2026*	*TK 2025*	*EP 2024*
18-30	17%	17%	*11%*	12%	14%	*11%*
31-40	14%	15%	*11%*	12%	15%	*9%*
41-55	20%	22%	*23%*	19%	21%	*21%*
56-65	20%	20%	*19%*	21%	20%	*21%*
66+	29%	25%	*35%*	35%	29%	*37%*
Wil leeftijd niet zeggen	1%	1%	*1%*	0%	0%	*1%*

Tabel 03: Deelnemers aan de enquête naar opleiding

Leeftijd	*Deelnemers in de experimenteergemeenten in %*			*Deelnemers in de referentiegemeenten in %*		
	GR 2026	*TK 2025*	*EP 2024*	*GR 2026*	*TK 2025*	*EP 2024*
Alleen basisschool	1%	0%	0%	1%	1%	1%
Middelbare school	8%	8%	9%	11%	12%	13%
MBO	25%	31%	28%	28%	31%	30%
HBO	38%	40%	38%	40%	38%	39%
WO	26%	19%	20%	19%	17%	17%
Weet niet / wil niet zeggen	2%	2%	5%	2%	2%	2%

Wat is uw leeftijd? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden Delfland	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de Rijn	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
18-30	17%	15%	7% ↓	13%	8% ↓	17%	23% ↑	35% ↑	11% ↓	14%	28% ↑	8% ↓
31-40	14%	12%	13%	12%	14%	10% ↓	19% ↑	19% ↑	10% ↓	13%	18% ↑	8% ↓
41-55	20%	23% ↑	27% ↑	14% ↓	23%	21%	20%	14% ↓	20%	18%	15% ↓	22%
56-65	20%	17%	23% ↑	24% ↑	24% ↑	19%	18%	16% ↓	22%	16% ↓	14% ↓	28% ↑
66+	29%	32%	30%	37% ↑	30%	33%	19% ↓	15% ↓	37% ↑	38% ↑	25% ↓	33%
wil ik liever niet zeggen	1%	0%	0%	0%	0%	1%	2% ↑	1%	0%	0%	0%	1%
Column n	7199	539	583	472	608	720	614	647	590	736	1027	662

Welke opleiding volgt u of heeft u gevolgd? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden Delfland	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de Rijn	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Basisschool	1%	1%	1%	1%	1%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	0%
Middelbare school	8%	12% ↑	5% ↓	11%	11%	7%	5% ↓	5% ↓	12% ↑	12% ↑	7%	7%
Mbo - middelbare beroepsopleiding	25%	31% ↑	13% ↓	48% ↑	25%	20% ↓	25%	12% ↓	37% ↑	43% ↑	14% ↓	20% ↓
Hbo - hogere beroepsopleiding	38%	33% ↓	45% ↑	30% ↓	44% ↑	46% ↑	42%	32% ↓	40%	35%	34% ↓	43% ↑
Wo - universiteit	26%	22%	36% ↑	7% ↓	17% ↓	25%	27%	45% ↑	10% ↓	8% ↓	44% ↑	26%
Weet niet / wil liever niet zeggen	2%	1%	1%	3%	2%	1%	1%	6% ↑	1%	1%	1%	3%
Column n	7199	539	583	472	608	720	614	647	590	736	1027	662

Heeft u eerder met het nieuwe stembiljet gestemd? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	85%	87%	87%	81% ↓	86%							
Nee	13%	11%	11%	17% ↑	12%							
Weet ik niet	2%	3%	1%	2%	2%							
Column n	2188	534	583	469	601	0	0	0	0	0	0	0

Wist u dat u vandaag weer met het nieuwe stembiljet ging stemmen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	86%	86%	85%	84%	88%							
Nee	13%	12%	14%	14%	11%							
Weet ik niet	2%	3%	1%	2%	1%							
Column n	2187	534	583	469	601	0	0	0	0	0	0	0

Wist u dat u vandaag met het nieuwe stembiljet ging stemmen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	77%					70% ↓	71% ↓	75%	83% ↑	83% ↑	75%	82% ↑
Nee	23%					30% ↑	27% ↑	24%	16% ↓	17% ↓	25%	17% ↓
Weet ik niet	1%					0%	2% ↑	1%	1%	0%	0%	1%
Column n	4970	0	0	0	0	720	607	630	590	736	1027	660

Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel moeilijk' en een '5' staat voor 'heel makkelijk'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel moeilijk	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	1% ↑	1%
2	1%	2%	0%	0%	0% ↓	2%	2%	1%	2%	1%	1%	2%
3	4%	4%	2% ↓	4%	3%	4%	6% ↑	6% ↑	5%	5%	4%	3%
4	16%	12% ↓	10% ↓	13%	23% ↑	13% ↓	24% ↑	27% ↑	23% ↑	13% ↓	13% ↓	12% ↓
5 – heel makkelijk	78%	82% ↑	87% ↑	82% ↑	73% ↓	81%	68% ↓	65% ↓	71% ↓	81% ↑	80%	82% ↑
Average	4,7	4,7	4,8 ↑	4,8	4,7	4,7	4,6 ↓	4,5 ↓	4,6 ↓	4,7 ↑	4,7	4,7
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Wat vond u van het formaat van het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel onhandig' en een '5' staat voor 'heel handig'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel onhandig	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1%	1%	1%	1%
2	1%	1%	0%	2% ↑	0%	0%	1%	1%	1%	1%	0%	0%
3	4%	4%	3%	7% ↑	3%	2%	5%	5% ↑	4%	3%	3%	2%
4	16%	12%	13%	16%	22% ↑	11% ↓	23% ↑	25% ↑	20% ↑	11% ↓	11% ↓	11% ↓
5 – heel handig	80%	82%	83%	74% ↓	74% ↓	86% ↑	72% ↓	68% ↓	75% ↓	85% ↑	85% ↑	85% ↑
Average	4,7	4,8	4,8 ↑	4,6 ↓	4,7	4,8 ↑	4,7 ↓	4,6 ↓	4,7 ↓	4,8 ↑	4,8 ↑	4,8 ↑
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Op het stembiljet staan logo's van partijen. Is dat u opgevallen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	82%	77% ↓	82%	81%	87% ↑	87% ↑	78% ↓	89% ↑	78% ↓	83%	83%	79% ↓
Nee	18%	23% ↑	18%	19%	13% ↓	13% ↓	22% ↑	11% ↓	22% ↑	17%	17%	21% ↑
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Wat vond u ervan dat de logo's op het stembiljet stonden? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel onprettig' en een '5' staat voor 'heel prettig'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel onprettig	0%	0%	0%	1%	0%	1%	1%	0%	0%	1% ↑	0%	0%
2	1%	1%	1%	1%	1%	1%	0%	1%	1%	1%	2% ↑	1%
3	18%	12% ↓	14%	19%	11% ↓	20%	15%	19%	22% ↑	18%	20%	21%
4	22%	18%	20%	19%	31% ↑	16% ↓	25%	27% ↑	37% ↑	20%	18% ↓	17% ↓
5 – heel prettig	59%	69% ↑	65% ↑	61%	57%	62%	59%	52% ↓	40% ↓	60%	60%	61%
Average	4,4	4,5 ↑	4,5 ↑	4,4	4,4	4,4	4,4	4,3	4,2 ↓	4,4	4,4	4,4
Column n	5892	414	481	378	522	623	470	559	462	608	854	521

Wat vond u van de leesbaarheid van het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel slecht leesbaar' en een '5' staat voor 'heel goed leesbaar'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel slecht leesbaar	0%	1%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2	1%	2% ↑	0%	0%	0%	1%	0%	0%	1%	0%	0%	1%
3	3%	2%	2%	5%	3%	4%	3%	6% ↑	5% ↑	1% ↓	2%	2%
4	18%	10% ↓	13% ↓	14%	31% ↑	13% ↓	25% ↑	28% ↑	25% ↑	13% ↓	12% ↓	12% ↓
5 – heel goed leesbaar	78%	85% ↑	85% ↑	80%	66% ↓	82% ↑	71% ↓	65% ↓	69% ↓	85% ↑	85% ↑	86% ↑
Average	4,7	4,8	4,8 ↑	4,7	4,6 ↓	4,8	4,7 ↓	4,6 ↓	4,6 ↓	4,8 ↑	4,8 ↑	4,8 ↑
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Wanneer heeft u de keuze gemaakt op welke kandidaat u ging stemmen: voordat u het stemhokje inging, of in het stemhokje? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Voordat ik het stemhokje inging	86%	87%	88%	91% ↑	86%	87%	80% ↓	80% ↓	90% ↑	91% ↑	83% ↓	89%
In het stemhokje	13%	11%	12%	9% ↓	13%	12%	18% ↑	18% ↑	9% ↓	8% ↓	16% ↑	10%
Anders / weet niet	1%	2% ↑	0%	1%	1%	0%	2% ↑	2% ↑	0%	0%	1%	1%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Hoe heeft u het nummer van de kandidaat gevonden op wie u wilde stemmen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Niet opgezocht, op nummer 1 gestemd	8%	8%	9%	6%	7%	9%	10%	9%	5% ↓	7%	8%	7%
Niet opgezocht, het gaat mij alleen om de partij	3%	1%	1%	1%	10% ↑	2%	3%	2%	3%	2%	3%	1%
In het stemhokje opgezocht	29%	33%	19% ↓	28%	29%	29%	37% ↑	33%	31%	24% ↓	29%	29%
Thuis opgezocht	57%	56%	68% ↑	61%	52% ↓	57%	46% ↓	51% ↓	60%	63% ↑	57%	59%
Willekeurig nummer aangekruist	1%	1%	1%	1%	0%	2%	2% ↑	2%	1%	1%	1%	2%
Anders	2%	1%	3%	3%	2%	2%	2%	4% ↑	1%	2%	2%	2%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Wat was voor u het belangrijkst bij het maken van de keuze voor uw kandidaat? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Van welke partij de kandidaat is	52%	53%	48%	36% ↓	42% ↓	55%	53%	63% ↑	38% ↓	49%	62% ↑	59% ↑
De kandidaat zelf	13%	11%	17% ↑	14%	17% ↑	14%	12%	10% ↓	19% ↑	14%	8% ↓	13%
Allebei even belangrijk	35%	36%	35%	49% ↑	40% ↑	31% ↓	35%	27% ↓	43% ↑	37%	30% ↓	28% ↓
Column n	6321	480	520	433	498	630	512	547	540	660	909	592

In het stemhokje lag een boekje met de namen van de kandidaten. Heeft u dat boekje bekeken? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	56%	56%	47% ↓	51%	57%	56%	63% ↑	69% ↑	58%	48% ↓	57%	51% ↓
Nee	44%	44%	53% ↑	49%	43%	44%	37% ↓	31% ↓	42%	52% ↑	43%	49% ↑
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Hoe makkelijk of moeilijk kon u in het boekje met kandidaten vinden wat u zocht? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel moeilijk' en een '5' staat voor 'heel makkelijk'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel moeilijk	1%	1%	0%	0%	0%	1%	1%	1%	1%	1%	1%	1%
2	1%	1%	1%	1%	0%	2%	2%	1%	0%	1%	1%	1%
3	4%	2%	4%	6%	5%	7% ↑	3%	6%	6%	2%	3%	5%
4	18%	11% ↓	10% ↓	14%	27% ↑	16%	20%	24% ↑	31% ↑	18%	15%	13% ↓
5 – heel makkelijk	76%	85% ↑	85% ↑	79%	68% ↓	74%	74%	68% ↓	62% ↓	78%	80% ↑	81%
Average	4,7	4,8 ↑	4,8 ↑	4,7	4,6	4,6	4,6	4,6 ↓	4,5 ↓	4,7	4,7	4,7
Column n	4005	299	274	239	346	403	385	434	342	355	588	340

Waarom heeft u dat boekje niet bekeken? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ik heb het boekje niet gezien	6%	5%	8%	9%	9%	4%	9%	7%	6%	3%	3% ↓	8%
Ik had het boekje niet nodig (wist al op wie ik ging stemmen, op lijsttrekker gestemd, alleen p	91%	93%	92%	87%	88%	92%	86% ↓	90%	90%	95% ↑	95% ↑	89%
Ik wist niet wat ik met het boekje moest doen	3%	2%	0% ↓	3%	3%	3%	5%	4%	4%	2%	3%	3%
Column n	3174	237	311	230	258	319	222	200	248	384	441	324

Kunt u zich herinneren dat u thuis een lijst met de partijen en de namen van kandidaten heeft ontvangen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	89%	91%	90%	84% ↓	93% ↑	89%	78% ↓	88%	86%	92% ↑	91% ↑	90%
Nee	11%	9%	10%	16% ↑	7% ↓	11%	22% ↑	12%	14%	8% ↓	9% ↓	10%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

In hoeverre heeft u deze bekeken voordat u ging stemmen? Heeft u die… by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
goed bekeken	47%	46%	60% ↑	49%	41% ↓	45%	41% ↓	36% ↓	51%	56% ↑	43%	49%
een beetje bekeken	31%	27%	22% ↓	33%	42% ↑	31%	31%	38% ↑	37% ↑	28%	27% ↓	29%
niet bekeken	21%	25%	18%	18%	15% ↓	24%	26% ↑	25%	12% ↓	15% ↓	29% ↑	22%
weet niet meer / kan me niet herinneren	1%	1%	0%	0%	2% ↑	1%	1%	1%	0%	1%	1%	0%
Column n	6344	488	522	393	559	641	474	556	507	674	934	596

In welke mate voelde u zich voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'helemaal niet voorbereid' en een 5 staat voor 'volledig voorbereid'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 - helemaal niet voorbereid	4%	2%	3%	1% ↓	1% ↓	8% ↑	4%	2%	3%	4%	7% ↑	3%
2	3%	5% ↑	2%	2%	2%	3%	3%	2%	3%	2%	3%	2%
3	10%	8%	6% ↓	9%	8%	10%	13%	11%	17% ↑	13% ↑	9%	9%
4	24%	23%	15% ↓	23%	29% ↑	18% ↓	28% ↑	32% ↑	25%	26%	25%	17% ↓
5 - volledig voorbereid	59%	62%	74% ↑	64%	59%	60%	52% ↓	52% ↓	52% ↓	55% ↓	56%	69% ↑
Average	4,3	4,4	4,6 ↑	4,5 ↑	4,4 ↑	4,2 ↓	4,2 ↓	4,3	4,2 ↓	4,3	4,2 ↓	4,5 ↑
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Wat vindt u van de hoeveelheid informatie die u van te voren heeft ontvangen over het nieuwe stembiljet? Heeft u... by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
te veel informatie ontvangen	5%	5%	6%	3%	5%	6%	5%	4%	6%	2% ↓	6%	8% ↑
genoeg informatie ontvangen	75%	80%	81% ↑	81% ↑	76%	63% ↓	72%	70% ↓	77%	79%	76%	78%
wel informatie ontvangen, maar het had meer moeten zijn	7%	4% ↓	3% ↓	7%	10% ↑	7%	9%	12% ↑	7%	8%	4% ↓	4% ↓
helemaal geen informatie ontvangen	6%	5%	3% ↓	6%	2% ↓	12% ↑	10% ↑	5%	5%	6%	5%	4% ↓
weet niet / geen mening	7%	7%	8%	4% ↓	7%	12% ↑	5%	8%	5%	5%	8%	5%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Welke informatie over het nieuwe stembiljet heeft u gezien voordat u vandaag ging stemmen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Folder bij de stempas (brief die ik thuis heb ontvangen)	67%	61% ↓	67%	43% ↓	70%	63%	69%	71%	72% ↑	75% ↑	68%	65%
Informatie op de website van de gemeente	6%	4% ↓	6%	6%	10% ↑	7%	5%	16% ↑	5%	4% ↓	4% ↓	6%
Bericht / artikel in een krant	15%	14%	10% ↓	17%	16%	14%	12%	7% ↓	26% ↑	18%	11% ↓	23% ↑
Bericht / artikel in een tijdschrift	2%	3%	2%	5% ↑	6% ↑	0% ↓	3%	2%	3%	1%	1% ↓	3%
Advertentie (in krant of tijdschrift)	5%	5%	3% ↓	7%	7% ↑	3% ↓	5%	4%	9% ↑	9% ↑	2% ↓	5%
Advertentie (online)	6%	3%	5%	6%	11% ↑	5%	7%	4%	7%	6%	4%	3% ↓
De website nieuwstembiljet.nl	2%	2%	1% ↓	2%	4% ↑	1%	2%	1%	2%	1%	2%	3%
Poster / Abri buiten	5%	4%	1% ↓	11% ↑	7% ↑	3%	5%	4%	4%	2% ↓	3% ↓	8% ↑
Social Media	12%	5% ↓	6% ↓	19% ↑	15%	12%	15%	10%	13%	17% ↑	11%	14%
Verkiezingskrant (van Prodemos)	3%	2%	0% ↓	3%	6% ↑	1% ↓	3%	1% ↓	4%	4%	4%	5% ↑
Geen informatie gezien voor vandaag / kan niet herinneren	19%	24% ↑	21%	28% ↑	9% ↓	27% ↑	15% ↓	20%	12% ↓	15% ↓	21%	16%
Anders, namelijk:	7%	8%	7%	2% ↓	4% ↓	7%	4% ↓	9%	9%	7%	11% ↑	7%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Ik ga nu enkele van deze informatiebronnen noemen. Kunt u bij elke bron aangeven of u deze heeft gezien voordat u vandaag ging stemmen? by Experimenteer

Ja

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Folder bij de stempas	78%	69% ↓	79%	71% ↓	89% ↑	71% ↓	82% ↑	77%	83% ↑	81% ↑	75% ↓	81%
De website nieuwstembiljet.nl	8%	7%	3% ↓	13% ↑	15% ↑	6%	7%	7%	7%	8%	7%	6%
Posters in uw gemeente	30%	19% ↓	19% ↓	65% ↑	42% ↑	20% ↓	21% ↓	21% ↓	44% ↑	35% ↑	23% ↓	33%
De verkiezingskrant (Prodemos)	14%	11%	3% ↓	22% ↑	22% ↑	7% ↓	11% ↓	7% ↓	24% ↑	19% ↑	11% ↓	22% ↑
Beeldstrip bij stempas	35%										35%	

Nee

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Folder bij de stempas	22%	31% ↑	21%	29% ↑	11% ↓	29% ↑	18% ↓	23%	17% ↓	19% ↓	25% ↑	19%
De website nieuwstembiljet.nl	92%	93%	97% ↑	87% ↓	85% ↓	94%	93%	93%	93%	92%	93%	94%
Posters in uw gemeente	70%	81% ↑	81% ↑	35% ↓	58% ↓	80% ↑	79% ↑	79% ↑	56% ↓	65% ↓	77% ↑	67%
De verkiezingskrant (Prodemos)	86%	89%	97% ↑	78% ↓	78% ↓	93% ↑	89% ↑	93% ↑	76% ↓	81% ↓	89% ↑	78% ↓
Beeldstrip bij stempas	65%										65%	

	NET	Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Folder bij de stempas	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
De website nieuwstembiljet.nl	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Posters in uw gemeente	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
De verkiezingskrant (Prodemos)	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
Beeldstrip bij stempas	100%										100%	

In het stemlokaal kreeg u ook nog kort uitleg over het nieuwe stembiljet van een van de stembureauleden. Wat vond u van deze uitleg?U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel verwarrend' en een '5' staat voor by Experimenteer

	Gemeente											
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel verwarrend	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1% ↑	0%	0%
2	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	1% ↑	0%	0%	1%
3	1%	1%	1%	2%	1%	2%	1%	2%	2%	2%	1%	2%
4	6%	3% ↓	5%	6%	7%	5%	9% ↑	11% ↑	9% ↑	5%	7%	4% ↓
5 – heel duidelijk	56%	25% ↓	25% ↓	54%	54%	64% ↑	66% ↑	79% ↑	65% ↑	52%	61% ↑	57%
Ik heb geen uitleg gehad, werd niet aangeboden	4%	11% ↑	10% ↑	4%	3%	3%	4%	1% ↓	3%	1% ↓	3%	3%
Ik had geen uitleg nodig, ik snapte het al	32%	60% ↑	57% ↑	35%	34%	26% ↓	18% ↓	6% ↓	19% ↓	39% ↑	27% ↓	33%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

In het stemlokaal kreeg u ook nog kort uitleg over het nieuwe stembiljet van een van de stembureauleden. Wat vond u van deze uitleg?U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel verwarrend' en een '5' staat voor 1 by Experimenteer

	Gemeente											
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel verwarrend	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1% ↑	0%	1%
2	1%	1%	2%	0%	0%	0%	0%	1%	2%	1%	1%	1%
3	2%	5%	2%	3%	1%	3%	2%	2%	2%	3%	2%	2%
4	10%	9%	17% ↑	9%	12%	7%	12%	12%	12%	8%	9%	6% ↓
5 – heel duidelijk	87%	86%	79% ↓	87%	87%	90%	85%	85%	84%	87%	88%	90%
Average	4,8	4,8	4,7	4,8	4,9	4,8	4,8	4,8	4,8	4,8	4,9	4,8
Column n	4613	159	187	288	376	517	470	582	460	439	716	419

Dank u wel voor dit gesprek. Wilt u verder nog iets kwijt over dit onderzoek? by Experimenteer

	Gemeente											
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja, namelijk:	9%	10%	6% ↓	6%	4% ↓	11% ↑	9%	9%	4% ↓	10%	14% ↑	9%
Nee / niet van toepassing	91%	90%	94% ↑	94%	96% ↑	89% ↓	91%	91%	96% ↑	90%	86% ↓	91%
Column n	7155	534	583	469	601	720	606	629	590	736	1027	660

Welke informatie over het nieuwe stembiljet heeft u gezien voordat u vandaag ging stemmen? - Anders, namelijk: by Experimenteer

Gemeente										
Midden Delfland	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de Rijn	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Ervoorngestemd	Al bekend	Los extra in de Brievenbus gekregen	Geen Interesse	Bij het stadskantoor	Familie	Van vriendin	Stemlijst	Landelijk nieuws	Kieskompas	Tv
Lose brief	In her Hok Self	Not	Op werk	Stemwijzer	Ouders	Gern Gebrumm v gemaakt	Televise plus testhokjes	Radio	Loses brief	Thuis gekeken
Face to face	eerdere Pilot	Vorige verkiezingen	WhatsApp.	Stembureau	Ad	Stemlokaal	De Kandidaten gaven zelf uitleg over het stembiljet bij de moskee.	Minder grote lijst aan Info ontvangen	Youtube	Radio Programma
Tv	To	Debat	Lid van even Partie du's had alle informative	Stemwijzer	Bij het stemlokaal	Communicatie van overheid medewerker	Journaal	Televisie	Op het nieuws	In het gemeentehuis
Internet	Gehoord van mijn vrouw.	Vergaferingen is self lid van even Partie	Winkelcentrum	Bureau leden	Tv	TV	Journaal	Televisie	Nieuws	Stemwijzer en Partij programmas
Tv	Tv	Bekenn mee	Kende het al	Via via	Via via	Televisieprogramma	Proef stemmen bij de bieb	Internet	Ben raadslid, we hadden het voorstel in de stukken	Tv
Tv	Flyer	Nieuws	Vorige verkiesingeb	Radio	Cafe	Aparte brief	Nieuwsbrief	Media	Oefenhokje bibliotheek	Horen zeggen
Van man en zoon die op stembureay zitten	Nunnet	Blok	Stemwijzer	Uitleg	Nieuws	Werkend bij stembureau	Iemand anders	Brouwer	Tv	Stemwijzer
Via eigen contact	Was al bekend	School	Via moeder	Tv	Dort Self mee	Internet	Kieswijzer	Nieuws	Radio	Flyers brievenbus: en stemwijzers
Viorige keer	Radio, tv	Stemwijzer	Stemwijzer	Partner	Voor het stembureau	Internet	Van de kandidaat waarop ik heb gestemd	Tv	Tv	Feel dingen
Vorig jaqr gehad	Ken het al even pasr jaat	Mond op mond	Vorige keer ook gebruikt en vrouw vertelde het net	To	Nieuws	Stemwijzer / internet	Journaal	Nieuws	Poster binnen	Tv
Vorige keerd	Dorpsklanken krant		Door mijn vrouw	Tv, Radio	Net	Online	Televisie	Tv	Flyer	Flyers
Teller	Stemwijzer		Niet meer naar gekeken want ze wist het al	Tv	Zelf	Ouders	Kieswijzer	Mond op Mond	TV	Radio
Tv	Ik wist het al van de vorige keer, dus niet op gelet.		Lokaal gezien van de vorige jaren	Kennis	Contact	Partner	Tv en radio	Ouders	Stemwijzer	Kieswijzer
Vorig jaar	Vorige keer		Al 2x eerder gestemd hiermee	Omgeving	Mond op mond	Tv	Tv	Tv	Site partij	Hier Tijdens het stemmen
Vorige verkiezing	Cursus meehelpen stembureau		Netwerkk	In de stand gefuerd	Via vrienden	In de stad	Zelfkandidaat	Locale krant	TV	Zelf opgezocht
Tv	Vorige verkiesingen		Al keer eerder gebruikt	Debat	Journaal	Post	Horde radio	Tv	Tv	Televisie
Lmk	Pubquiz		Tv	Mondeling	Via dochter	Via via	Tv en internet	Tv	Vrienden	Tv
Lmk	Vorige verkiezingen		Vaker gedaan	Zelf onderzoek gedaan	Markt	Online en tv	Op de tv(lokale omroep)	Via via	Via gemeente	Stemwijzer
Vorige keer	TV		Stemwijzer.nl	Tv, mail van de partij	Via vrouw	Steffi.nl voor mensen met beperking	Stemwijzer	Televisie	Internet	Bus
Radio	TV		Nieuws lokaal	Tv	Radio	Tv	Testhokje in gemeentehuis	Tv	Internet	Websites gekeken
Nog onthouden van de landelijke verkiezingrn	Ervaring vorige verkiesinfen		Spreekbeurt	Pers	Flyers tv	Via via	Television en overall beschreven	Tv	Tv, radio	Stemwijzer
Op locatie	Vorige vk			Tv	Tv	Partij kandidaat	Media	Mail	Radio, tv, bibliotheek	Stemwijzer
Voorlichting	E learning voor werken op het stembureau			Via Familie	Post	Journaal	Tv	Partijen zelf besteedden er ook aandacht aan	Stemwijzer	Bijgepraat
Ervaring	Vorige vk			Tv		TV	Familie	Werkt in gemeentehuis	Radio	Internet
Ergens gelezen	Alleen gehoord			Radio		Sms van kandidaat	Via de media	Radio	Bewonersavonden	Van mijn man
Nieuws	Radio			Op het nieuws		Stichting info	Tv	Tv	Bijeenkomst	Gehoord
Vorige	Vorige vk in krant			Via via		Kennis medewerker	Tv	Op werk (gemeente)	Training stembureau	Programmas
Vorige	Palen langs de weg.			Via via		Internet. Via via	Mond tot mond	Elaearning	Internet	In het gemeentehuis van Soest gezien
Vorig	Vorige vk			Tv		TV	Internet	Tv	Bij de bieb	Hier net info gekregen
Hier te plekke en van vader gehoord	Ervaring uit het verleden			Tv		Brieven	Mond tot mond	Info van verschillende partijen	Radio	Hier
Wel gesien onbrkend	Poster hier en vorige vk			Tv		TV	Veel aandacht an gegeven	Gemeente website	Tv nieuws.	En in straat
Tv	Nieuws			Tv		Kennis medewerker	Mond tot mond	Verkiezingsmarkt	Tv	Persoon zelf
Vorige keer,	Vorige keren stemmen.			Mond op Mond reclame		Steen papier schaar buiten het stembureau	Mond tot mond	Op werk	Media algemeen	Tv
Radio. In het echt	Van vorige verkiezingen			Dochter werkt bij gemeente, gaf informatie		Online	Media	Tv	Radio	Mond tot mond reclame
Vorig	Tv			Vanuit Gemeenteraad		Partner	Media	Radio	Rainbow vote.nu	Via mijn man
Vorig jaar	Via via			Tv		Online	Mond tot mond	Gemeentehuis	Stemlokaal training	Hier
Vorige keer	Televisie			Tv		Kennisen	Tv	Gehoord van iemand	voor stembureau	Tv
Tv	Vorige jaren			Verteld		Kennis	Whatsapp	Tv	Vrienden	Uitleg hier
Vorif	Vorige vk			Tv		Tv	Kennissen	Via via	Website partij	Nieuws collegas
Vorig				Viavia		Tv	Tv	Vriend/vriendin	Tv	Nieuws
Vorige keere				Tv bij nos		Tv	Media	Media	Geen idee	Nieuw
				DTV Bossche omroep		Internet	Tv	Televisie	Vrienden	Bij de presentatie
				Tv		Gehoord	Familie	Kieswijzer	Bij lijst met Kandidaten	Nieuws

		Lid				
	Mailing van de gemeente	Tv	Ook info op stadhuis	Werk	Gemeentehuis	Nieuws
	Mensen	Nieuws	Vertelde mijn moeder	Televisie	Radio	Gehoord van andren
	Werk	Nieuws	Radio	Mijn vrouw	van kinderen	Mijn vrouw verteld
	Mond op mond reclame	Stemwijzer, website partij	Tv	Televisie	posters	Hier geinformeerd
	Telinstructie	Google	Collega	Werk	Tv	Pas bij de gemeente
		Tv chatgpt	Radio	Vriendin	Winkel van partij	
		Online	De namenlijst	Persoonlijk contact	entree informatie	
		Radio	Nationale tv	Televisie	Radio	
		Via kennis		Moet tellen dus goed op de hoogte	van horen zeggen	
		Alleen de kop gelezen			Tv en radio	
					Via via en in het nieuws	
					Internet	
					Tv	
					Tv	
					Radio	
					Actualiteiten op tv	
					via werk	
					Wijkblad	
					vrienden	
					Nieuws, landelijke verkiezingen2025	
					Info in enveloppe stembiljet	
					Via via	
					Website gemeente	
					Mijnoverheid	
					Tv journaal	
					Televisie	
					Televisie	
					met vrienden	
					nieuws	
					nieuws	
					reclame online	
					Via via	
					Nieuws	
					nos.nl	
					Via via	
					TV	
					Stemlokaal	
					nieuws	
					Op locatie	
					NOS	
					Radio	
					Uitleg bij stembureau	
					Uitleg bij stembureau	
					Nieuws	
					Via via	
					Tv nieuws	
					via vrienden ter sprake	
					Op het nieuws	
					Stemwijzer	
					was zelf voorzitter - cursussen	
					Via via	
					Bij het journaal	
					De man die buiten stond	
					Info van de man buiten het stembureau	
					Media	
					In het stemlokaal	
					Stadswinkel	
					Familie	
					Radio	
					Radio	
					Ergens gehoord	
					Op radio 1	
					Extra toelichting bij binnenkomst	
					Vrienden	

Wat is uw leeftijd?1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
18-30	12%	13%	15%	13%	8% ↓	14%	12%	11%	13%
31-40	12%	14%	14% ↑	10%	10%	10%	12%	11%	11%
41-55	19%	23% ↑	18%	20%	18%	18%	17%	20%	20%
56-65	21%	19%	19%	23%	18%	19%	22%	24% ↑	25%
66+	35%	32% ↓	33%	34%	46% ↑	38%	36%	33%	30%
wil ik liever niet zeggen	0%	0%	1% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	1%
Column n	8356	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Welke opleiding volgt u of heeft u gevolgd?1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Basisschool	1%	0%	1%	0%	1%	1%	1%	1%	1%
Middelbare school	11%	10%	11%	11%	9%	9%	14% ↑	12%	10%
Mbo - middelbare beroepsopleiding	28%	20% ↓	26%	37% ↑	21% ↓	34% ↑	35% ↑	25%	21% ↓
Hbo - hogere beroepsopleiding	40%	48% ↑	38%	42%	44% ↑	38%	37%	36% ↓	41%
Wo - universiteit	19%	21%	23% ↑	10% ↓	24% ↑	15% ↓	10% ↓	26% ↑	25% ↑
Weet niet / wil liever niet zeggen	2%	1% ↓	1%	1% ↓	2%	3% ↑	2%	1%	3% ↑
Column n	8356	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel moeilijk’ en een ‘5’ staat voor ‘heel makkelijk’.1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 – heel moeilijk	1%	1%	2% ↑	0%	0%	1%	0%	1%	0%
2	1%	1%	2% ↑	0%	0%	1%	0%	1%	1%
3	4%	4%	7% ↑	3%	2% ↓	3%	2% ↓	4%	5%
4	13%	14%	15% ↑	18% ↑	5% ↓	12%	13%	8% ↓	16%
5 – heel makkelijk	82%	81%	74% ↓	79% ↓	93% ↑	84%	85%	87% ↑	78% ↓
Average	4,8	4,7	4,6 ↓	4,7	4,9 ↑	4,8 ↑	4,8 ↑	4,8 ↑	4,7
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Wat vond u van het formaat van het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel onhandig' en een '5' staat voor 'heel handig'.1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 – heel onhandig	9%	13% ↑	22% ↑	1% ↓	1% ↓	4% ↓	2% ↓	17% ↑	1% ↓
2	8%	14% ↑	17% ↑	2% ↓	2% ↓	5% ↓	2% ↓	14% ↑	4% ↓
3	16%	23% ↑	23% ↑	6% ↓	7% ↓	12% ↓	8% ↓	27% ↑	11% ↓
4	23%	28% ↑	17% ↓	20%	13% ↓	30% ↑	24%	22%	25%
5 – heel handig	45%	22% ↓	22% ↓	70% ↑	76% ↑	51% ↑	64% ↑	20% ↓	59% ↑
Average	3,9	3,3 ↓	3,0 ↓	4,6 ↑	4,6 ↑	4,2 ↑	4,5 ↑	3,1 ↓	4,4 ↑
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Wat vond u van de leesbaarheid van het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel slecht leesbaar' en een '5' staat voor 'heel goed leesbaar'.1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 – heel slecht leesbaar	1%	1%	2% ↑	0%	1%	1%	0% ↓	1%	0%
2	2%	2%	4% ↑	0% ↓	2%	4% ↑	0% ↓	2%	2%
3	6%	6%	9% ↑	4% ↓	5%	7%	4% ↓	6%	5%
4	18%	21% ↑	23% ↑	17%	11% ↓	19%	18%	18%	14% ↓
5 – heel goed leesbaar	73%	71%	62% ↓	78% ↑	81% ↑	70% ↓	78% ↑	72%	79% ↑
Average	4,6	4,6	4,4 ↓	4,7 ↑	4,7 ↑	4,5 ↓	4,7 ↑	4,6	4,7 ↑
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Wanneer heeft u de keuze gemaakt op welke kandidaat u ging stemmen: voordat u het stemhokje inging, of in het stemhokje?1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Voordat ik het stemhokje inging	87%	82% ↓	86%	86%	87%	91% ↑	93% ↑	85%	84%
In het stemhokje	12%	18% ↑	13%	13%	13%	8% ↓	7% ↓	14%	15%
Anders / weet niet	1%	0%	1%	1%	0%	1%	1%	1%	1%
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Hoe heeft u de kandidaat gevonden op wie u wilde stemmen? by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Niet opgezocht, op nummer 1 gestemd	13%	15% ↑	16% ↑	15% ↑	22% ↑	8% ↓	6% ↓	12%	10%
Niet opgezocht, het gaat mij alleen om de partij	5%	6%	5%	5%	10% ↑	5%	3% ↓	4%	4%
In het stemhokje opgezocht	23%	22%	25% ↑	25%	23%	21%	20%	25%	16% ↓
Thuis opgezocht	54%	49% ↓	48% ↓	52%	39% ↓	62% ↑	65% ↑	53%	64% ↑
Anders	6%	9% ↑	5%	3% ↓	6%	4% ↓	6%	6%	5%
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Wat was voor u het belangrijkst bij het maken van de keuze voor uw kandidaat?1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Van welke partij de kandidaat is	50%	58% ↑	55% ↑	52%	58% ↑	41% ↓	37% ↓	52%	59% ↑
De kandidaat zelf	16%	12% ↓	14%	16%	9% ↓	21% ↑	21% ↑	13% ↓	16%
Allebei even belangrijk	34%	30% ↓	31% ↓	33%	33%	39% ↑	42% ↑	34%	24% ↓
Column n	6857	1028	946	754	526	1014	1088	1031	470

Hoe makkelijk of moeilijk kon u op het stembiljet vinden wat u zocht? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel moeilijk' en een '5' staat voor 'heel makkelijk'. by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 – heel moeilijk	0%	0%	1% ↑	0%	0%	1% ↑	0% ↓	0%	0%
2	1%	1%	2% ↑	1%	1%	0%	0%	1%	1%
3	3%	2% ↓	6% ↑	2%	1% ↓	2%	2%	3%	3%
4	12%	13%	14%	14%	6% ↓	14%	15% ↑	8% ↓	9%
5 – heel makkelijk	84%	84%	77% ↓	84%	92% ↑	83%	83%	88% ↑	88%
Average	4,8	4,8	4,6 ↓	4,8	4,9 ↑	4,8	4,8	4,8 ↑	4,8 ↑
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Kunt u zich herinneren dat u thuis een lijst met de partijen en de namen van kandidaten heeft ontvangen?1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Ja	87%	88%	86%	88%	91% ↑	89%	90% ↑	77% ↓	88%
Nee	13%	12%	14%	12%	9% ↓	11%	10% ↓	23% ↑	12%
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

In hoeverre heeft u deze bekeken voordat u ging stemmen? Heeft u die... by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
goed bekeken	45%	40% ↓	45%	52% ↑	36% ↓	44%	46%	46%	51% ↑
een beetje bekeken	28%	25%	23% ↓	26%	36% ↑	30%	30%	26%	24%
niet bekeken	27%	35% ↑	30% ↑	21% ↓	27%	26%	22% ↓	27%	24%
weet niet meer / kan me niet herinneren	1%	0%	2% ↑	0%	0%	0%	1% ↑	1%	0%
Column n	7253	1137	1036	830	703	1032	1081	954	480

In welke mate voelde u zich voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'helemaal niet voorbereid' en een 5 staat voor 'volledig voc

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 - helemaal niet voorbereid	3%	2%	4% ↑	1% ↓	5% ↑	2%	2%	2%	2%
2	3%	3%	4%	1% ↓	2%	2%	2%	3%	3%
3	11%	10%	15% ↑	7% ↓	11%	11%	8% ↓	11%	12%
4	20%	19%	19%	20%	18%	20%	23% ↑	19%	19%
5 - volledig voorbereid	64%	66%	58% ↓	70% ↑	63%	65%	65%	64%	63%
Average	4,4	4,5	4,2 ↓	4,6 ↑	4,3	4,4	4,5 ↑	4,4	4,4
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Dank u wel voor dit gesprek. Wilt u verder nog iets kwijt over dit onderzoek?1 by Referentie

		Gemeente							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Ja, namelijk:	5%	14% ↑	2% ↓	3% ↓	4%	6% ↑	1% ↓	1% ↓	5%
Nee / niet van toepassing	95%	86% ↓	98% ↑	97% ↑	96%	94% ↓	99% ↑	99% ↑	95%
Column n	8355	1296	1203	947	774	1162	1196	1230	547

Heeft u bij de Tweede Kamerverkiezing vorig jaar of bij de Europees Parlementsverkiezing in 2024 ook met het nieuwe stembiljet gestemd met behulp van deze mal? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden Delfland	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de Rijn	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Ja	47%	20%		100%	43%							
Nee	53%	80%		0%	57%							
Weet ik niet	0%	0%		0%	0%							
Column n	15	5	0	3	7	0	0	0	0	0	0	0

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 15; total n = 43; 28 missing; 99,7% filtered out

Hoe vond u het om te stemmen met behulp van deze mal? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel moeilijk’ en een ‘5’ staat voor ‘heel makkelijk’ by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden Delfland	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de Rijn	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
1 – heel moeilijk	0%	0%		0%	0%		0%	0%				0%
2	7%	40%		0%	0%		13%	0%				0%
3	16%	40%		0%	0%		13%	22%				0%
4	40%	0%		0%	86%		38%	39%				50%
5 – heel makkelijk	37%	20%		100%	14%		38%	39%				50%
Average	4,1	3,0		5,0	4,1		4,0	4,2				4,5
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Heeft u bij een eerdere verkiezing al eens gestemd met behulp van een andere, grotere mal? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	47%	20%		67%	43%		25%	61%				50%
Nee	47%	60%		33%	57%		63%	33%				50%
Weet ik niet	7%	20%		0%	0%		13%	6%				0%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Wist u dat u vandaag met een nieuw stembiljet en een nieuwe mal ging stemmen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	65%	20%		100%	57%		50%	83%				50%
Nee	30%	60%		0%	43%		50%	11%				50%
Weet ik niet	5%	20%		0%	0%		0%	6%				0%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Als u de mal waarmee u net heeft gestemd vergelijkt met de mal waarmee u eerder stemde, aan welke mal geeft u dan de voorkeur: de nieuwe mal of de oude mal? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Deze mal	85%	0%		100%	100%		50%	91%				100%
De oude, grotere mal	5%	0%		0%	0%		50%	0%				0%
Geen voorkeur	5%	0%		0%	0%		0%	9%				0%
Weet ik niet / geen mening	5%	100%		0%	0%		0%	0%				0%
Column n	20	1	0	2	3	0	2	11	0	0	0	1

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 20; total n = 43; 23 missing; 99,7% filtered out

Kunt u toelichten waarom u dit vindt? Wat zijn hiervoor de redenen? by Als u de mal waarmee u net heeft gestemd vergelijkt met de mal waarmee u eerder stemde, aan welke mal geeft u dan de voorkeur: de nieuwe mal of de oude mal?

Column %	Deze mal	De oude,	Geen voorkeur	Weet ik niet /
Gebruiksgemak stemmal	59%	100%		
Stemgeheim / Privacy	47%	0%		
Zelfstandigheid	35%	0%		
Anders	6%	0%		
Weet niet / geen mening	0%	0%		
Column n	17	1	0	0

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 18; total n = 43; 25 missing; 99,7% filtered out

Hoe makkelijk of moeilijk kon u op de mal vinden welke gaatjes u moest inkleuren? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel moeilijk' en een '5' staat voor 'heel makkelijk'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel moeilijk	0%	0%		0%	0%		0%	0%				0%
2	16%	60%		0%	0%		38%	6%				0%
3	23%	40%		0%	14%		13%	28%				50%
4	37%	0%		0%	71%		25%	44%				50%
5 – heel makkelijk	23%	0%		100%	14%		25%	22%				0%
Average	3,7	2,4		5,0	4,0		3,4	3,8				3,5
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Had u voor uw gevoel genoeg privacy om uw stem uit te brengen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja, zeker genoeg	40%	20%		67%	29%		38%	44%				50%
Ja, net genoeg	44%	0%		33%	43%		63%	50%				50%
Nee	9%	40%		0%	29%		0%	0%				0%
Weet ik niet / wil ik niet zeggen	7%	40%		0%	0%		0%	6%				0%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Wat vond u van het formaat van het stembiljet? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel onhandig' en een '5' staat voor 'heel handig'.2 by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel onhandig	0%	0%		0%	0%		0%	0%				0%
2	9%	60%		0%	0%		13%	0%				0%
3	12%	20%		0%	0%		13%	17%				0%
4	47%	20%		0%	86%		25%	56%				50%
5 – heel handig	33%	0%		100%	14%		50%	28%				50%
Average	4,0	2,6		5,0	4,1		4,1	4,1				4,5
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Wanneer heeft u de keuze gemaakt op welke kandidaat u ging stemmen: voordat u naar het stembureau kwam, of in het stemhokje by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Voordat ik naar het stembureau kwam	65%	0%		100%	86%		50%	83%				0%
In het stemhokje	23%	40%		0%	0%		50%	11%				100%
Anders / weet niet	12%	60%		0%	14%		0%	6%				0%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

In het stemhokje stond naast de mal een audiobox. In hoeverre heeft u de audio-uitleg beluisterd? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Helemaal	28%	0%		0%	57%		25%	22%				100%
Een beetje	30%	80%		0%	29%		25%	28%				0%
Niet	42%	20%		100%	14%		50%	50%				0%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Wat vond u van de uitleg die u kreeg via de audiobox? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel onduidelijk' en een '5' staat voor 'heel duidelijk'. by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 – heel onduidelijk	0%	0%			0%		0%	0%				0%
2	20%	100%			0%		25%	0%				0%
3	12%	0%			0%		0%	22%				50%
4	52%	0%			83%		0%	78%				50%
5 – heel duidelijk	16%	0%			17%		75%	0%				0%
Average	3,6	2,0			4,2		4,3	3,8				3,5
Column n	25	4	0	0	6	0	4	9	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 25; total n = 43; 18 missing; 99,7% filtered out

Waarom heeft u de uitleg niet helemaal beluisterd? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ik vond de audiobox niet handig in gebruik	44%	0%		0%	100%		50%	56%				
Ik wist al hoe het werkte en wat ik in wilde vullen	28%	0%		0%	100%		0%	44%				
Het duurde te lang	11%	0%		0%	0%		50%	0%				
Anders	17%	0%		100%	0%		0%	0%				
Ik begreep het niet	6%	100%		0%	0%		0%	0%				
Ik verstond het niet	0%	0%		0%	0%		0%	0%				
Column n	18	1	0	3	1	0	4	9	0	0	0	0

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 18; total n = 43; 25 missing; 99,7% filtered out

Voorafgaand aan deze verkiezing kon u thuis ook al het overzicht met kandidaten en partijen beluisteren en bekijken via de website van de gemeente. Heeft u dat overzicht geraadpleegd voordat u ging stemmen? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	51%	0%		67%	43%		38%	78%				0%
Nee	28%	40%		0%	43%		38%	17%				50%
Weet niet	21%	60%		33%	14%		25%	6%				50%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

Vindt u dat u voordat u het stembiljet invulde genoeg informatie heeft gekregen over het gebruik van de mal en het nieuwe stembiljet? by Experimenteer

		Gemeente										
Column %	Total	Midden	Tynaarlo	Boekel	Alphen aan de	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	67%	0%		100%	71%		50%	89%				50%
Nee	21%	80%		0%	14%		50%	0%				0%
Weet ik niet	12%	20%		0%	14%		0%	11%				50%
Column n	43	5	0	3	7	0	8	18	0	0	0	2

Filter: Stemmal; Unweighted; base n = 43; 99,7% filtered out

BIJLAGE V

Uitkomsten enquête onder stembureauleden

Bijlage IV-A

Tabel 01: Ingevulde vragenlijsten kiezers per gemeente

	Vragenlijsten kiezers		
	Experiment III *18/03/2026	Experiment II (29/10/2025)	Experiment I (6/6/2024)
Totaal ingevuld	*15.553*	*6.485*	*6.160*
Alphen a/d Rijn	608	776	758
Boekel	472	571	480
Borne	-	567	577
Midden-Delfland	5349	431	544
Tynaarlo	583	662	604
Gouda	614	-	-
's-Hertogenbosch	720	-	-
Leiden	647	-	-
Meierijstad	590	-	-
Nijmegen	1027	-	-
Noordoostpolder	736	-	-
Soest	662	-	-
Totaal experimenteer-gemeenten (incl. gebruikers stemmal)	7.1938		*2.963*
Gebruikers stemmal	3843	0	14
Totaal experimenteer-gemeenten (exc. gebruikers stemmal)	*7.155*	*3.007*	
Breda	1296	-	-
Dordrecht	1203	-	-
Dronten	947	-	-
Heiloo	774	-	-
Land van Cuijk	1162	-	-
Someren	1196		
Teylingen	547		
Stichtse Vecht	1230	-	-

Westland	-	984	601
Bladel	-	899	885
Oldenzaal	-	495	598
Zoeterwoude	-	476	442
Leusden	-	624	671
Totaal referentie-gemeenten	*8.355*	*3.478*	*3.197*

Tabel 02: Deelnemers aan de enquête per leeftijdscategorie

Leeftijd	*Deelnemers in de experimenteergemeenten in %*			*Deelnemers in de referentiegemeenten in %*		
	GR 2026	*TK 2025*	*EP 2024*	*GR 2026*	*TK 2025*	*EP 2024*
18-30	17%	17%	*11%*	12%	14%	*11%*
31-40	14%	15%	*11%*	12%	15%	*9%*
41-55	20%	22%	*23%*	19%	21%	*21%*
56-65	20%	20%	*19%*	21%	20%	*21%*
66+	29%	25%	*35%*	35%	29%	*37%*
Wil leeftijd niet zeggen	1%	1%	*1%*	0%	0%	*1%*

Tabel 03: Deelnemers aan de enquête naar opleiding

Leeftijd	*Deelnemers in de experimenteergemeenten in %*			*Deelnemers in de referentiegemeenten in %*		
	GR 2026	*TK 2025*	*EP 2024*	*GR 2026*	*TK 2025*	*EP 2024*
Alleen basisschool	1%	0%	0%	1%	1%	1%
Middelbare school	8%	8%	9%	11%	12%	13%
MBO	25%	31%	28%	28%	31%	30%
HBO	38%	40%	38%	40%	38%	39%
WO	26%	19%	20%	19%	17%	17%
Weet niet / wil niet zeggen	2%	2%	5%	2%	2%	2%

Tabel 04: Overzicht deelnemers enquête stembureauleden, vergeleken met eerdere experimenten

	Vragenlijsten stembureauleden bij de verschillende experimenten		
	III	**II**	**I**
	18/03/2026	**29/10/2025**	**06/06/2024**
Totaal ingevuld	**4179**	**2007**	**1578**
Alphen a/d Rijn	376	506	705
Boekel	32	66	51
Borne	nvt	119	75
Midden-Delfland	46	43	69
Tynaarlo	102	208	246
's-Hertogenbosch	419	nvt	nvt
Gouda	161	nvt	nvt
Leiden	423	nvt	nvt
Meierijstad	317	nvt	nvt
Noordoostpolder	263	nvt	nvt
Nijmegen	693	nvt	nvt
Soest	235	nvt	nvt
Totaal experimenteergemeenten	**3067**	**942**	**1146**
Westland	nvt	38	229
Bladel	nvt	74	66
Oldenzaal	nvt	67	80
Zoeterwoude	nvt	51	30
Leusden	nvt	12	27
Enschede (alleen tellen)	nvt	14	nvt
Groningen (alleen tellen)	nvt	809	nvt
Breda	566	nvt	nvt
Dordrecht	234	nvt	nvt
Dronten	102	nvt	nvt
Heiloo	3	nvt	nvt
Land van Cuijk	41	nvt	nvt
Someren	84	nvt	nvt
Stichtse Vecht	76	nvt	nvt
Teylingen	6	nvt	nvt
Totaal referentiegemeenten	**1112**	**1065**	**432**

BIJLAGE V

Uitkomsten enquête stembureauleden experimenteergemeenten

Was u al eerder stembureaulid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?											
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest	
Ja	80%	83%	94%	78%	89% ↑	84% ↑	83%	75% ↓	85% ↑	83%	77% ↓	70% ↓	
Nee, dit wat de eerste keer dat ik stembureaulid was	20%	17%	6%	22%	11% ↓	16% ↓	17%	25% ↑	15% ↓	17%	23% ↑	30% ↑	
Column n	3067	376	32	46	102	419	161	423	317	263	693	235	

Heeft u als stembureaulid eerder gewerkt met het nieuwe stembiljet? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?											
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest	
Ja, dit was de derde keer dat ik met het nieuwe stembiljet werkte	67%	64%	67%	72%	74%								
Ja, dit was de tweede keer dat ik met het nieuwe stembiljet werkte	27%	28%	33%	25%	23%								
Nee, ik was wel eerder stembureaulid maar heb niet eerder met het nieuwe stembiljet gewerkt	6%	8%	0%	3%	3%								
Column n	468	311	30	36	91	0	0	0	0	0	0	0	

Wat was bij deze afgelopen verkiezing (18 maart 2026) uw rol als stembureaulid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?											
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest	
Voorzitter	15%	13%	19%	13%	19%	17%	20%	11% ↓	14%	18%	16%	14%	
Plaatsvervangend voorzitter	10%	11%	13%	2%	25% ↑	16% ↑	2% ↓	4% ↓	5% ↓	3% ↓	13% ↑	8%	
Stembureaulid	53%	57%	25% ↓	48%	57%	47% ↓	70% ↑	61% ↑	56%	44% ↓	48% ↓	53%	
Ik heb alleen geteld	23%	20%	44% ↑	37% ↑	0% ↓	20%	8% ↓	24%	24%	35% ↑	23%	25%	
Column n	3067	376	32	46	102	419	161	423	317	263	693	235	

Hoe vindt u dat u als stembureaulid bent voorbereid op de taken die bij het nieuwe stembiljet horen? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?											
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest	
Helemaal niet voorbereid	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	1%	0%	0%	0%	
Niet goed voorbereid	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	
Neutraal	1%	2%	0%	0%	1%	1%	3%	1%	0%	2%	2%	1%	
Best goed voorbereid	16%	17%	22%	3%	17%	11%	22%	18%	18%	19%	16%	13%	
Goed voorbereid	82%	81%	78%	97%	82%	88%	74%	80%	81%	79%	81%	86%	
Column n	2379	302	18	29	102	337	148	320	240	175	531	177	

U heeft in de weken voor de verkiezing de handleiding 'Instructie voor stembureauleden' ontvangen over uw taken als stembureaulid. Heeft u deze handleiding gelezen? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?											
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest	
Nee	2%	2%	0%	7%	3%	2%	1%	2%	1%	2%	2%	1%	
Een beetje gelezen	6%	6%	6%	17%	2%	12% ↑	7%	8%	3%	6%	5%	5%	
Ja	86%	88%	83%	72%	81%	86%	80%	80% ↓	92% ↑	89%	88%	92%	
Ik heb deze handleiding niet ontvangen/ Weet niet	5%	4%	11%	3%	14% ↑	0% ↓	11% ↑	11% ↑	3%	3%	5%	3%	
Column n	2378	302	18	29	102	337	148	320	240	174	531	177	

Wat vond u van de uitleg over het nieuwe stembiljet in de handleiding? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Heel duidelijk	55%	48%	50%	46%	56%	59%	53%	51%	61%	53%	55%	54%
Duidelijk	41%	47%	50%	54%	40%	36%	40%	44%	37%	44%	38%	39%
Neutraal	2%	4%	0%	0%	0%	2%	5%	1%	0%	1%	2%	2%
Onduidelijk	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	0%	0%	0%
Heel onduidelijk	3%	1%	0%	0%	4%	3%	2%	2%	2%	2%	4%	5%
Column n	2210	284	16	26	85	329	131	280	229	166	494	170

U heeft in de weken voor de verkiezing uitleg en instructie gekregen over het nieuwe stembiljet, en over uw nieuwe taken daarbij. Op welke manier heeft u uitleg en instructie gekregen? by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Een e-learning gevolgd	76%	93% ↑	100% ↑	90%	95% ↑	25% ↓	78%	85% ↑	84% ↑	80%	79%	93% ↑
De video 'Instructie voor stembureauleden bekeken'	55%	46% ↓	50%	62%	29% ↓	46% ↓	51%	68% ↑	58%	50%	66% ↑	51%
Een fysieke training gevolgd	44%	8% ↓	50%	3% ↓	5% ↓	91% ↑	33% ↓	29% ↓	37% ↓	66% ↑	42%	82% ↑
Een online training gevolgd	13%	11%	17%	7%	9%	7% ↓	14%	22% ↑	20% ↑	12%	11%	12%
Een inloopbijeenkomst bezocht	16%	17%	6%	3%	1% ↓	13%	5% ↓	4% ↓	23% ↑	28% ↑	22% ↑	21%
Anders, namelijk:	2%	3%	0%	3%	4%	1%	0%	2%	1%	4%	2%	1%
Ik heb geen uitleg of instructie gevolgd	1%	0%	0%	0%	2%	0%	4% ↑	2%	1%	0%	1%	0%
Column n	2378	302	18	29	102	337	148	320	240	174	531	177

Wat vond u van de instructie of uitleg die u heeft gekregen? by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Heel duidelijk	58%	49% ↓	44%	55%	59%	71% ↑	51%	58%	61%	50%	58%	59%
Duidelijk	40%	48% ↑	50%	45%	39%	27% ↓	46%	41%	37%	47%	40%	40%
Neutraal	1%	2%	6%	0%	1%	0%	1%	0%	1%	2%	1%	1%
Onduidelijk	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
Heel onduidelijk	1%	0%	0%	0%	1%	1%	1%	1%	0%	1%	1%	0%
Column n	2358	302	18	29	100	337	142	315	238	174	526	177

Bij het nieuwe stembiljet horen ook bepaalde taken voor u als stembureaulid. In hoeverre kon u deze taken voor uw gevoel goed uitvoeren? - Kiezers verwelkomen by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel slecht	0%	0%	0%	0%	1% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Slecht	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	2%	2%	0%	3%	6% ↑	2%	2%	0%	2%	2%	1%	1%
4 Goed	25%	28%	56% ↑	28%	20%	19%	31%	17% ↓	25%	28%	28%	27%
5 Heel goed	67%	64%	44%	62%	67%	77% ↑	64%	63%	64%	62%	67%	70%
x Niet van toepassing	7%	6%	0%	7%	7%	2% ↓	3%	20% ↑	9%	8%	4% ↓	2%

Bij het nieuwe stembiljet horen ook bepaalde taken voor u als stembureaulid. In hoeverre kon u deze taken voor uw gevoel goed uitvoeren? - Uitleg geven aan alle kiezers over het nieuwe stembiljet by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel slecht	0%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Slecht	0%	1%	0%	0%	3% ↑	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	3%	6% ↑	0%	17% ↑	7%	2%	4%	2%	3%	2%	3%	2%
4 Goed	30%	33%	41%	17%	28%	28%	32%	18% ↓	29%	35%	34%	32%
5 Heel goed	57%	55%	41%	59%	53%	68% ↑	51%	46% ↓	59%	52%	59%	63%
x Niet van toepassing	10%	6%	18%	7%	8%	2% ↓	11%	35% ↑	9%	11%	4% ↓	4% ↓

Bij het nieuwe stembiljet horen ook bepaalde taken voor u als stembureaulid. In hoeverre kon u deze taken voor uw gevoel goed uitvoeren? - Vragen van kiezers beantwoorden over het nieuwe stembiljet by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel slecht	0%	0%	0%	0%	1% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Slecht	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	2%	5% ↑	0%	0%	3%	1%	2%	2%	2%	1%	1%	1%
4 Goed	29%	31%	33%	17%	27%	25%	31%	27%	30%	31%	32%	29%
5 Heel goed	65%	62%	61%	76%	65%	72%	64%	62%	65%	60%	65%	70%
x Niet van toepassing	4%	2%	6%	7%	4%	1%	3%	9% ↑	3%	8% ↑	3%	1%

Bij het nieuwe stembiljet horen ook bepaalde taken voor u als stembureaulid. In hoeverre kon u deze taken voor uw gevoel goed uitvoeren? - Controleren van het boekje met de lijsten met kandidaten in het stemhokje by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel slecht	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Slecht	1%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	2%	0%	1%	1%	0%
3 Neutraal	7%	4%	6%	3%	5%	5%	12%	10%	5%	7%	6%	9%
4 Goed	32%	33%	50%	34%	26%	31%	29%	28%	31%	32%	35%	38%
5 Heel goed	49%	52%	44%	55%	66% ↑	58% ↑	45%	42%	52%	48%	43% ↓	49%
x Niet van toepassing	11%	11%	0%	7%	3%	5% ↓	14%	18% ↑	12%	12%	14%	5% ↓

Wat was de reden dat u een of meer van de extra taken niet goed kon uitvoeren? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Het was te druk in het stemlokaal	19%	0%			0%	0%	33%	14%	0%	50%	43%	
Ik kreeg veel vragen van kiezers die ik niet kon beantwoorden	0%	0%			0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	
Het stemlokaal was te klein	0%	0%			0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	
Ik had te veel taken en daardoor kwam ik niet overal aan toe	32%	50%			0%	0%	33%	57%	0%	0%	43%	
Anders, namelijk ...	65%	50%			100%	100%	67%	43%	100%	50%	57%	
Column n	31	4	0	0	4	2	3	7	2	2	7	0

Volgens de instructie voor stembureauleden moesten stembureauleden ervoor zorgen dat alle kiezers kort uitleg kregen over het nieuwe stembiljet. Is dat op het stembureau waar u werkzaam was gelukt? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja, (bijna) alle kiezers hebben voor het stemmen kort uitleg gekregen	90%	66% ↓	83%	69% ↓	49% ↓	98% ↑	89%	99% ↑	98% ↑	96% ↑	95% ↑	98% ↑
Nee, veel kiezers hebben toch gestemd zonder uitleg	10%	34% ↑	17%	31% ↑	51% ↑	2% ↓	11%	1% ↓	2% ↓	4% ↓	5% ↓	2% ↓
Column n	2375	302	18	29	102	337	148	320	240	172	531	176

Wat was de reden dat kiezers geen uitleg kregen? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Veel kiezers gaven aan geen uitleg te willen	79%	83%	67%	70%	69%	83%	71%	50%	100%	71%	92%	75%
Op piekmomenten lukte het niet	5%	4%	0%	0%	6%	17%	6%	0%	0%	14%	8%	0%
Anders, namelijk:	35%	32%	33%	60%	42%	17%	35%	50%	0%	71%	23%	25%
Column n	234	103	3	10	52	6	17	2	4	7	26	4

Hoe beoordeelt u het telproces? - Legen van de stembussen by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1% ↑
3 Neutraal	2%	1%	3%	0%	1%	2%	3%	2%	1%	5%	4%	4%
4 Positief	16%	21%	19%	28%	20%	14%	13%	12%	17%	18%	18%	15%
5 Heel positief	65%	58% ↓	74%	56%	74%	62%	70%	68%	72%	63%	66%	61%
Niet van toepassing.	16%	20%	3%	15%	5% ↓	23% ↑	14%	18%	9% ↓	13%	12%	19%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1% ↑
Top 2 - (heel) positief	82%	79%	94%	85%	94% ↑	76% ↓	83%	80%	89% ↑	82%	84%	76%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Uitvouwen van de stembiljetten by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	0%	1%	3%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	0%
4 Positief	11%	17% ↑	29% ↑	10%	11%	12%	9%	8%	9%	14%	11%	8%
5 Heel positief	80%	68% ↓	68%	82%	86%	72% ↓	83%	83%	88% ↑	85%	82%	82%
Niet van toepassing.	9%	14% ↑	0%	8%	2%	16% ↑	7%	10%	2% ↓	1% ↓	6%	10%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	91%	85% ↓	97%	92%	98%	84% ↓	93%	90%	98% ↑	99% ↑	93%	90%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op partij by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
3 Neutraal	1%	1%	3%	0%	2%	1%	0%	1%	0%	2%	2%	0%
4 Positief	16%	19%	23%	18%	14%	14%	17%	14%	16%	18%	17%	14%
5 Heel positief	72%	60% ↓	74%	69%	83%	68%	75%	72%	83% ↑	79%	70%	71%
Niet van toepassing.	11%	18% ↑	0%	13%	1% ↓	18% ↑	8%	13%	1% ↓	1% ↓	10%	14%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
Top 2 - (heel) positief	87%	79% ↓	97%	87%	97%	82% ↓	92%	86%	98% ↑	98% ↑	88%	85%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de partijen by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	1%	0%	0%

3 Neutraal	2%	2%	0%	0%	0%	2%	2%	2%	1%	2%	2%	1%
4 Positief	18%	20%	29%	15%	22%	15%	18%	18%	19%	23%	19%	14%
5 Heel positief	70%	62% ↓	71%	74%	78%	68%	73%	68%	79% ↑	74%	69%	74%
Niet van toepassing.	10%	16% ↑	0%	10%	0% ↓	15% ↑	7%	12%	1% ↓	1% ↓	10%	11%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	1%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	88%	82% ↓	100%	90%	100% ↑	83% ↓	91%	86%	98% ↑	97% ↑	88%	88%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op kandidaat by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0% ↑	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	1%	2%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	1%	2%	0%	1%
4 Positief	7%	3% ↓	3%	3%	0% ↓	6%	3%	4% ↓	19% ↑	22% ↑	5%	4%
5 Heel positief	26%	11% ↓	13%	33%	13% ↓	13% ↓	20%	21% ↓	73% ↑	69% ↑	21% ↓	18% ↓
Niet van toepassing.	66%	85% ↑	84%	64%	88% ↑	80% ↑	76% ↑	75% ↑	7% ↓	7% ↓	74% ↑	77% ↑
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0% ↑	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	33%	14% ↓	16%	36%	13% ↓	19% ↓	23% ↓	25% ↓	92% ↑	91% ↑	25% ↓	22% ↓
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de kandidaten by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1% ↑	0%	0%
3 Neutraal	1%	1%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	1%	2%	1%	0%
4 Positief	9%	6%	6%	8%	0% ↓	8%	6%	7%	23% ↑	21% ↑	5% ↓	5%
5 Heel positief	31%	21% ↓	16%	33%	16% ↓	16% ↓	23%	24% ↓	75% ↑	74% ↑	26% ↓	22% ↓
Niet van toepassing.	60%	72% ↑	77%	59%	84% ↑	74% ↑	71% ↑	69% ↑	1% ↓	2% ↓	68% ↑	73% ↑
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1% ↑	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	39%	27% ↓	23%	41%	16% ↓	24% ↓	29% ↓	31% ↓	98% ↑	95% ↑	31% ↓	27% ↓
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Inpakken en verzegelen van de stembiljetten by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	2%	0%	0%	0%	0% ↓	0%	2%	1%	2%	4% ↑	1%
3 Neutraal	7%	9%	0%	0%	11%	3% ↓	3%	5%	7%	8%	9% ↑	7%
4 Positief	22%	29% ↑	29%	23%	24%	20%	15%	17% ↓	24%	15%	26%	24%
5 Heel positief	45%	53% ↑	42%	36%	55%	44%	32% ↓	36% ↓	51%	50%	50% ↑	33% ↓
Niet van toepassing.	25%	7% ↓	29%	41%	10% ↓	33% ↑	50% ↑	40% ↑	17% ↓	26%	11% ↓	34% ↑
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	2%	0%	0%	0%	0% ↓	0%	2%	1%	2%	4% ↑	1%
Top 2 - (heel) positief	67%	82% ↑	71%	59%	78%	64%	47% ↓	53% ↓	75% ↑	65%	76% ↑	57% ↓
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Hoe beoordeelt u het telproces? - Legen van de stembussen 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
3 Neutraal	3%	2%	3%	0%	1%	2%	3%	2%	1%	6%	4%	4%
4 Positief	19%	26%	20%	33%	21%	17%	16%	14%	19%	21%	20%	18%
5 Heel positief	77%	72%	77%	67%	77%	80%	81%	83%	79%	73%	75%	76%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	2% ↑
Top 2 - (heel) positief	97%	98%	97%	100%	99%	98%	97%	97%	99%	94%	95%	94%
Column n	2224	287	30	33	84	309	129	338	282	114	433	185

Hoe beoordeelt u het telproces? - Uitvouwen van de stembiljetten 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	0%	1%	3%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	0%
4 Positief	12%	19% ↑	29% ↑	11%	12%	14%	10%	8%	10%	14%	12%	9%
5 Heel positief	87%	79% ↓	68% ↓	89%	88%	85%	90%	92% ↑	90%	86%	87%	90%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	99%	99%	97%	100%	100%	99%	100%	100%	100%	100%	99%	100%
Column n	2414	309	31	36	86	338	139	371	305	130	463	206

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op partij 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
3 Neutraal	1%	2%	3%	0%	2%	1%	0%	1%	0%	2%	2%	1%
4 Positief	18%	23%	23%	21%	14%	16%	19%	16%	16%	18%	19%	16%
5 Heel positief	80%	74%	74%	79%	84%	83%	81%	82%	84%	80%	78%	83%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
Top 2 - (heel) positief	98%	97%	97%	100%	98%	99%	100%	98%	100%	98%	98%	98%
Column n	2346	292	31	34	87	329	138	359	307	130	442	197

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de partijen 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?

Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	1%	0%	0%
3 Neutraal	2%	3%	0%	0%	0%	2%	2%	2%	1%	2%	2%	1%
4 Positief	20%	24%	29%	17%	22%	18%	19%	20%	19%	23%	21%	16%
5 Heel positief	78%	73%	71%	83%	78%	80%	78%	77%	80%	75%	77%	83%

Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	1%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	98%	97%	100%	100%	100%	97%	97%	98%	99%	98%	98%	99%
Column n	2381	301	31	35	88	342	140	362	308	130	441	203

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op kandidaat 2 by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	2%	11% ↑	0%	0%	0%	4%	3%	1%	1%	2%	2%	4%
4 Positief	20%	16%	20%	7%	0%	30%	14%	15%	20%	24%	19%	17%
5 Heel positief	78%	73%	80%	93%	100%	66%	83%	83%	79%	74%	80%	79%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	97%	89% ↓	100%	100%	100%	96%	97%	98%	99%	98%	98%	96%
Column n	894	55	5	14	11	79	36	104	289	122	127	52

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de kandidaten 2 by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
3 Neutraal	2%	5%	0%	0%	0%	5%	2%	1%	1%	2%	2%	2%
4 Positief	22%	20%	29%	19%	0%	32%	20%	22%	23%	22%	17%	18%
5 Heel positief	76%	75%	71%	81%	100%	62% ↓	77%	77%	76%	75%	81%	81%
Bottom 2 - (heel) negatief	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	98%	95%	100%	100%	100%	94%	98%	99%	99%	97%	98%	98%
Column n	1066	100	7	16	14	103	44	127	308	129	156	62

Hoe beoordeelt u het telproces? - Inpakken en verzegelen van de stembiljetten 2 by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	2%	2%	0%	0%	0%	0%	0%	3%	1%	2%	4% ↑	1%
3 Neutraal	9%	10%	0%	0%	13%	5%	5%	9%	9%	10%	10%	11%
4 Positief	30%	31%	41%	39%	27%	29%	31%	29%	29%	20%	29%	37%
5 Heel positief	59%	57%	59%	61%	61%	66%	64%	60%	62%	68%	56%	51%
Bottom 2 - (heel) negatief	2%	2%	0%	0%	0%	0%	0%	3%	1%	2%	5% ↑	1%
Top 2 - (heel) positief	89%	88%	100%	100%	87%	95% ↑	95%	89%	90%	88%	85%	87%
Column n	1990	334	22	23	79	268	75	245	258	97	439	150

Heeft u eerder stembiljetten geteld in deze gemeente? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	82%	87%	97%	85%	86%	87%	83%	80%	89% ↑	79%	78% ↓	72% ↓

Nee, dit was de eerste keer dat ik heb geteld	18%	13%	3%	15%	14%	14%	17%	20%	11% ↓	21%	22% ↑	28% ↑
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Welke stembiljetten heeft u eerder geteld? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Alleen de vorige, grotere stembiljetten	7%	9%	0%	3%	4%							
Alleen de nieuwe, kleinere stembiljetten	19%	19%	27%	12%	21%							
Allebei	73%	72%	73%	85%	75%							
Column n	449	310	30	33	76	0	0	0	0	0	0	0

Hoe ging het tellen van het nieuwe stembiljet vergeleken met het tellen de vorige keer of keren dat u het nieuwe stembiljet heeft geteld? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Dit keer ging het tellen van het nieuwe stembiljet (nog) makkelijker	66%	69%	53%	78%	53%							
Er is geen verschil met de vorige keer	33%	30%	47%	22%	45%							
Dit keer ging het tellen van het nieuwe stembiljet minder makkelijk	1%	1%	0%	0%	1%							
Column n	417	282	30	32	73	0	0	0	0	0	0	0

Wat vond u van het telproces met het nieuwe stembiljet vergeleken met het vorige (grote) stembiljet? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Het nieuwe stembiljet telt makkelijker	99%	98%	100%	97%	98%	99%	98%	98%	99%	97%	99%	99%
Het nieuwe stembiljet telt moeilijker	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%
Niet makkelijker en niet moeilijker	1%	2%	0%	3%	2%	1%	2%	1%	1%	3%	1%	1%
Dat weet ik niet meer	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%
Column n	2088	251	22	29	60	346	125	327	278	103	382	165

Waarom telt het nieuwe stembiljet makkelijker? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Handzamer formaat	96%	95%	91%	93%	90%	95%	98%	97%	94%	94%	97%	96%
Overzichtelijker (in één oogopslag te bekijken)	75%	72%	68%	71%	78%	70%	70%	84% ↑	72%	71%	77%	74%
Vanwege het linker bovenhoekje dat eraf is	47%	61% ↑	45%	57%	75% ↑	0% ↓	61% ↑	56% ↑	68% ↑	51%	45%	48%
Anders, namelijk:	3%	1%	9%	7%	0%	2%	2%	4%	2%	1%	4%	2%
Column n	2057	247	22	28	59	341	122	322	274	100	379	163

Waarom telt het nieuwe stembiljet moeilijker? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Je moet op 2 vakjes letten	33%						0%	100%	0%			

Het is nieuw, gewoon even wennen	0%						0%	0%	0%			
Er zijn nieuwe redenen van ongeldigheid	0%						0%	0%	0%			
Anders, namelijk:	100%						100%	100%	100%			
Column n	3	0	0	0	0	0	1	1	1	0	0	0

Heeft u van tevoren instructie gehad over de manier waarop er geteld moest worden? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Ja	97%	100% ↑	97%	100%	86% ↓	97%	95%	98%	97%	95%	98%	100%
Nee	3%	0% ↓	3%	0%	14% ↑	3%	5%	2%	3%	5%	2%	0%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

Voelde u zich tijdens het tellen voorbereid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Heel goed voorbereid	45%	40%	45%	51%	50%	47%	42%	47%	51%	32% ↓	45%	50%
Goed voorbereid	49%	55%	52%	44%	42%	49%	51%	44%	45%	57%	50%	45%
Neutraal	5%	5%	3%	5%	5%	4%	7%	8%	3%	10%	5%	4%
Niet voorbereid	1%	1%	0%	0%	3% ↑	0%	0%	0%	0%	1%	1%	1%
Helemaal niet voorbereid	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) goed voorbereid	94%	95%	97%	95%	92%	96%	93%	91%	97%	89%	95%	94%
Bottom 2 - (helemaal) niet voorbereid	1%	1%	0%	0%	3% ↑	1%	0%	0%	0%	1%	1%	1%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling: Het tellen van de stemmen met het nieuwe stembiljet is goed verlopen. by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen stembureaulid?										
Column %	Total	Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpold	Nijmegen	Soest
Helemaal mee eens	84%	79%	87%	95%	85%	81%	86%	86%	89%	79%	85%	86%
Mee eens	15%	20%	13%	5%	15%	18%	13%	14%	10%	18%	14%	13%
Niet mee eens / niet mee oneens	1%	1%	0%	0%	0%	1%	1%	1%	0%	2%	1%	0%
Mee oneens	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	1%
Helemaal mee oneens	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (Helemaal) mee eens	99%	99%	100%	100%	100%	99%	99%	99%	99%	98%	99%	99%
Bottom 2 - (Helemaal) mee oneens	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	1%	0%	1%
Column n	2639	358	31	39	88	400	150	411	311	131	492	228

U heeft in de weken voor de verkiezing uitleg en instructie gekregen over het nieuwe stembiljet, en over uw nieuwe taken daarbij. Op welke manier heeft u uitleg en instructie gekregen? - Anders, namelijk: by BANNER

Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
de voorzitters bijeenkomst		Bij de vorige verkiezing met het nieuwe biljet ook een fysieke training	Ook door de eerdere ervaring met het nieuwe biljet. De volgende keer is het eigenlijk geen nieuw biljet meer in deze gemeente!	de PDF van de gemeente gelezen "extra instructie stembureauleden" en de pdf die hierover op de website stond met uitleg over het nieuwe stembiljet.		en ook nog het boekje zoals vermeld in de vraag hiervoor	Wist pas 2 dagen van te voren, was invaller. Mail gehad met uitleg en eindtoets	Met mijn dochter geoefend	Extra uitleg door de voorzitter vh stembureau	Vanuit mijn werk bij Paragon ben ik reeds bekend met de pilots.
Ter plaatse van de voorzitter nog zaken doorgenomen			Goed opgelet bij het inrichten van het stembureau en zelf vragen gesteld.	Ik weet niet meer precies wat ik nog meer heb gedaan.		Nog eens alles doorsproken voor aanvang	In onze groepsapp is de uitleg gedeeld	Bij behorende instructie gelezen	Flyer goed gelezen en ik werk op de afdeling communicatie en had daar via het projectteam verkiezingen er al veel over gehoord	Informatie gelezen die bij de stempas zat en in de plaatselijke krant was gepubliceerd teneinde op de hoogte te zijn hoe e.e.a. naar de kiezers is gecommuniceerd. Alles mega duidelijk.
een verplichte bijeenkomst			Nog wat informatie ingewonnen bij de gemeente	Ik heb een vrijwillige e-learning gevolgd en kon door omstandigheden niet bij de fysieke cursus aanwezig zijn		Online gebeld met het team dat op leiden centraal aanwezig zou zijn	Door wegvallen oorspronkelijk voorzitter (agv operatie) werd ik alsnog als voorzitter stembureau aangewezen. Nb deze rol had ik eerder in andere gemeente vervuld. Maandag voorafgaand aan verkiezingsdag nog 1-op-1 instructie gehad.	Cursus uitlegger nieuw stembiljet	telefonische uitleg	
Instructie als bijlage bij de stempas.			papieren handleiding "stembureau-instructie voor de dag van de stemming" (deze heb ik nog van de eerste fysieke training)	Folder en website gelezen		Met collega stembureauleden besproken		Uitleg over het nieuwe stembiljet Boekje met duidellijke uitleg over stemmen	Persoonlijk uitgenodigd om als extra lid (ambassadeur) op te treden	
Door er al twee jaar mee te hebben gewerkt is alles duidelijk. Dit geldt ook voor 99% van de stemmers in dit bureau!				Instructie doorgenomen		Ik heb alleen de toetsten gemaakt. Daaruit bleek dat mijn kennis op niveau is. Over het nieuwe stembiljet heb ik mij geinformeerd door de 'gewone' brief van de gemeente		Er werd per mail vrij suggestief geopperd dat ik hiervoor een extra cursusje op het gemeentehuis zou moeten volgen, maar ik was en voelde me niet verplicht en ik vind het nieuwe formulier niet zo ingewikkeld dat ik daar een cursus voor nodig heb.	Vooeaf nog besproken met ander stembureaulid	
Voorafgaand met elkaar ook nog alles doorgenomen/gesproken.						Ik was geen normaal stembureaulid maar specifiek uitleggever. In dat verband heb ik ook een speciaal op de uitvoering van die rol gerichte bijeenkomst bijgewoond.		Besproken voor de dienst	PowerPoint van een bijeenkomst gelezen	
Bij vorige verkiezingen heb ik een inloopbijeenkomst bezocht I.v.m. het nieuwe stembiljet.Werd heel duidelijk alles uitgelegd.Dus het was voor deze verkiezingen niet nodig.						De toets gemaakt.		Handleiding.	schriftelijke info over het nieuwe stembiljet	
een (vice-)voorzittersbijeenkomst bijgewoond in het gemeentehuis									Een informatieve bijeenkomst bijgewoond	
Voorzitters bijeenkomst gemeente									Alle PowerPoint sheets van de voorlichtingsbijeenkomst gelezen.	
Voorlichtingsbijeenkomst (vice-)voorzitters in het gemeentehuis Alphen aan den Rijn									Geschreven instructies nagelezen	

Wat was de reden dat u een of meer van de extra taken niet goed kon uitvoeren? - Anders, namelijk ...1 by BANNER

Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
eigenlijk wist 95% van de kiezers hoe het werkte, dus de taak van `uitlegger `was mijns inziens overbodig.			Doordat het de 3de keer was, had 95% geen uitleg nodig. De 4de stembureau lid zat daar bijna voor niets en verveelde zich.	Het daadwerkelijke rechtstreekse uitleg geven aan kiezers paste niet bij mij	Het duurt heel lang om het boekje volledig te controleren en daarvoor is geen tijd	Kiezers waren overweldigd door de uitleggever en liepen daarom om de uitleggever heen. Wij zagen lang niet altijd wie om de uitleggever heen was gelopen dus veel kiezers kregen nooit uitleg van ons. De reden dat kiezers dit deden was omdat het flink overweldigend voor hen was om net een gebouw binnen te komen waar je meestal niet komt, met je hand nog in je tas op zoek naar die envelop met je stempas, en er staat al een uitlegbanner voor je neus, naast een enorme kandidatenlijst, een panflet 'hu	Het boekje met de kandidaten in het stemhokje, moest in het midden liggen. Daardoor was het invullen vana het stembiljet lastig. Immers OP het boekje.	Er werd niet echt veel uitleg gegeven, de reden hiervoor is onbekend	Instructie om de kiezer aan te spreken voor dat hij of zij het stembiljet krijgt uitgereikt blijkt te verwarrend, te massaal en eigenlijk te kinderachtig. Dus ons bureau heeft het anders aangepakt en gevraagd of uitleg nodig was NA het uitreiken van het stembiljet. Dit werkte zeer goed. Op mijn bureau is er slechts1 fout gemaakt op meer dan 800 stembiljetten.	
Kiezers stelden geen prijs op uitleg, omdat het stembiljet bij vrijwel iedereen bekend is.			Mensen raken geïrriteerd als je vraagt of ze uitleg nodig hebben. Het vierde lid is overbodig en heeft stemmers een rare indruk, het is nu de derde keer dat ze dit formulier gebruiken	Nog daargelaten dat de plek waar uitleg gegeven moest worden niet ideaal was (namelijk pal voor de ingang), was er onenigheid over het wel/niet uitleg geven. Ik wilde graag volgens de instructie alle kiezers uitleg geven alleen de overige leden en voorzitter vonden dit niet zo nodig.	Was zelf voorzitter die dag en heb alleen toezicht gehouden op het proces binnen het stembureau	Ik vergat het ook	Geen training gehad over het uitleggen van het nieuwe stembiljet.		boekjes zijn best dik om even snel door te nemen	
			Op de banner voor het nieuwe stembiljet was niet duidelijk dat je MOET kiezen voor een partij en dat een voorkeursstem voor een kandidaat MAG. Dus niet duidelijk genoeg dat een voorkeursstem niet nodig was.						niet aan gedacht. ik ga er vanuit dat de lijst al gecontroleerd is	
			Onvoldoende materiaal om uitleg te geven						Kiezers verplaatste, ondanks de magneet, vaak het boekje in het stemhokje. Maar het was geregeld te druk, of ik was ook met andere dingen bezig, waardoor dit niet altijd even snel weer recht kon worden gezet.	

Wat was de reden dat kiezers geen uitleg kregen? - Anders, namelijk:1 by BANNER

Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Dit was de derde keer in onze gemeente, dus kiezers die alle drie keren kwamen stemmen, hebben al twee keer eerder met het nieuwe formulier gestemd	Het werd niet nodig geacht om op voorhand iedereen te vragen of uitleg gewenst was	kiezers waren reeds bekend met het nieuwe ("het is toch geen nieuw formulier, dat was de vorige keer ook al zo")	Het was al de derde keer dat de gemeente met het nieuwe stembiljet stemt, dus mensen zijn er al bekend mee. Daarnaast hebben ze informatie thuis gekregen en hing er een grote poster met uitleg	Kiezen gaven aan geen uitleg te willen waarop zij direct met rust werden gelaten, er werd dus geen controle vraag gesteld daarna. En de uitleg werd als optie neergelegd (Hallo, wilt u uitleg over het nieuwe biljet of bent u al bekend?). Daardoor gaven de meeste mensen aan geen uitleg te willen en liepen direct door.	Heel veel kiezers hadden zich thuis al goed voorbereid.	Kiezers waren overweldigd door de uitleggever en liepen daarom om de uitleggever heen. Wij zagen lang niet altijd wie om de uitleggever heen was gelopen dus veel kiezers kregen nooit uitleg van ons. De reden dat kiezers dit deden was omdat het flink overweldigend voor hen was om net een gebouw binnen te komen waar je meestal niet komt, met je hand nog in je tas op zoek naar die envelop met je stempas, en er staat al een uitlegbanner voor je neus, naast een enorme kandidatenlijst, een panflet 'hu		Bijna alle mensen gaven aan dat ze het wel wisten de kieslijsten thuis bestudeerd kennelijk	Kiezers gaven aan de instructies van de tevoren goed gelezen te hebben	Ze hadden al drie keer eerder het stembiljet moeten doen
Veel kiezers waren bekend met het nieuwe biljet (dit vroegen we bij binnenkomst) en hoefden daarom geen uitleg meer.		Na 2 keer wisten ze het wel en waren goed voorbereid. Met name oudere kiezers hadden nog uitleg nodig	men was al bekend met het stembiljet		Veel kiezers gaven te kennen dat nadere uitleg niet nodig was			Veel mensen hadden zich ingelezen en behoeften geen uitleg	De andere stembureauleden en met name de voorzitter deden geen moeite hiervoor. Het kwam op mij, een ander lid en de vicevoorzitter neer.	
In onze gemeente zijn de stembiljetten ook gebruikt bij de vorige verkiezingen.		zelf gaf ik wel (bijna) altijd uitleg bij het uitreiken van het stembiljet, maar we rouleerden in functies en niet iedereen van ons bureau deed het. Sommigen reikten alleen het stembiljet zonder enige uitleg	De meeste kiezers gaven aan inmiddels bekend te zijn met het nieuwe stembiljet.		Wij lieten het aan de kiezers over of zij uitleg wilden.			Mensen liepen meteen door, andere stembureaulid was niet proactief met het geven van uitleg, werd snel verwezen naar het filmpje op het beeldscherm. En er stond niemand bij de ingang om welkom te heten en uitleg te geven.	De meeste kiezers hadden hun huiswerk gedaan en hadden geen vragen	

Voor de meeste kiezers was dit de derde keer dat zij met dit stembiljet stemden		Ze wisten al wat ze moesten doen dus sommige mensen irriteerde zich eraan dat we het vroegen.	Dit was de derde keer, nen weet het inmiddels wel	Jonge kiezers wisten vooral vaak niet van het nieuwe stembiljet. Dus wilden graag bediend worden. Nogal wat kiezers waren a.h.w. beledigd omdat zij er al kennis van genomen hadden en hooghartig lieten weten op de hoogte van alles te zijn		Meeste kiezers waren goed voorbereid	Het is niet zo zeer niet willen; veel mensen gaven aan het al te snappen. Zij hadden thuis alles nagelezen.
In Alphen aan den Rijn is al meerdere keren met het nieuwe stembiljet gestemd. De meesten waren er al bekend mee. We vroegen het wel of ze uitleg nodig hadden.		Ik heb het idee dat het stemmen met het nieuwe biljet inmiddels behoorlijk ingeburgerd is, veel kiezers wisten wat van hen verwacht werd.	Verreweg de meeste kiezers hebben al twee keer ervaring met het nieuwe stembiljet: een derde uitleg bleek vaak niet nodig, behalve voor doorgaans wat oudere doelgroepen	Veel kiezers wisten zelf al om te gaan met het nieuwe stembiljet.		Degenen die uitleg moesten geven, sprak niet iedereen aan.	de benaderingswijze van een stembureaulid leek mij te vrijblijvend.
de stembureauleden hielden zich niet aan de regels/afspraken, ondanks herhaaldelijk uitleg/instructie		omdat het de derde keer was dat er met het nieuwe biljet gestemd werd waren de meeste mensen er al mee bekend	Wisten van de vorige keer hoe het werkte met het nieuwe biljet	Veel kiezers gaven aan het vooraf al begrepen te hebben.			Veel kiezers gaven aan dat ze al wisten hoe het in zn werk gaat.
Stemde voor de derde keer met dit biljet			Het biljet wordt al langer ingezet in de gemeente Tynaarlo. Steekproefsgewijs vroeg ik of uitleg gewenst was. Steevast: nee, we weten het wel.				
Wel aangeboden maar kiezers gaven aan dat ze het al wisten oudere mensen zijn het oude formulier gewend. Sommige begrepen dit niet. over het algemeen begrijpt iedereen dit			Zeiden op de hoogte te zijn van het stembiljet bij vraag van onze kant Heel veel waren al bekent van een eerdere keer.				
Was de derde keer met dit formulier, op een enkeling na was er geen instructie meer nodig.			Veel kiezers stemmen voor de 3e keer met het nieuwe stembiljet en vonden dat ze geen uitleg meer nodig hadden!				
Het was de derde keer, dat we hiermee werkten. De meeste kiezers zeiden, dat ze het wel wisten en geen uitleg nodig hadden.			voor de meeste kiezers was dit al >= 3 keer dat ze met het vernieuwde formulier hebben gestemd. Daarom was er veelal geen behoefte aan uitleg.				
(Bijns) iedereen wist al hoe het nieuwe stembiljet werkt.			velen hebben het stembiljet ook gebruikt bij de 2 vorige verkiezingen. wel edereen aangeboden				
Eigenlijk kende 99% van de kiezers het nieuwe stembiljet al en was uitleg overbodig.			Voor veel kiezers was het de derde keer dat zij met het nieuwe stembiljet te maken hadden. Zij wilden daarom geen verdere uitleg.				
De meesten wisten het van de vorige keer. Dat was tijdens de verkiezingen vorig jaar. Zij hadden ook al uitleg thuis gekregen via de instructies en gaven ook aan dat dit wel moet lukken.			Alleen een paar mensen op leeftijd hebben (weer) uitleg gehad. Dit zeiden ze zelf.				
ze kenden het al.			Het was al de 3e keer dat wij met dit stembiljet hebben gewerkt, dus de meeste stemmers konden direct aan de slag. Een enkeling wilde graag wat extra uitleg omdat het de eerste keer was. En dat is prima uitgelegd.				
Het was al bekend			ze hadden het eerder gedaan en bij degenen die wel uitleg kregen was het op hun verzoek en als kinderen meekwamen kregen die als ze dat wilden een rondje met uitleg v een van de leden.voor oudere vergeetachtige mensen hadden we veel tijd				
De meeste kiezer zeggen inmiddels bekent te zijn met het formulier			De meeste kenden het biljet goed en hadden zich thuis verdiept. Anderen vanaf Lentis psychiatrie waren onkundig maar met uitleg nog steeds				
De reactie van de kiezers: "dit is toch al de derde keer dat we dit formulier gebruiken? Ik weet het wel"			Kiezers gaven aan dat ze al voor de 3e keer stemden met het nieuwe biljet en dat het erg eenvoudig was.				
Hert was de derde keer dat dit biljet werd gebruikt			Reeds bekend bij vorige verkiezingen				
Bij veel kiezers al bekend omdat het al de tweede keer was met het kleine stembiljet			kiezers gaven aan na drie keer eerder voldoende te zijn geinformeerd. Je moet kiezers dan niet iets opdringen.				
Het was ook voor kiezers de 3e keer stemmen met het nieuwe stembiljet en het merendeel gaf aan geen uitleg te behoeven. Er was meer dan voldoende materiaal om uitleg over het stembiljet te geven maar ... wat ik absoluut miste was één poster bij de ingang van het stembureau waarop enkel de vraag staat: "Wilt u uitleg over het stembiljet? Vraag!".			Iedereen was zeer goed op de hoogte van het nieuwe stembiljet. Er is goed campagne gevoerd in de plaatselijke media en het was al de 3e keer dat dit biljet gebruikt is.				
De derde maal dat de inwoners van Alphen aan den Rijn met het nieuwe kleine stembiljet stemden. Veel trouwe stemmers vonden een derde uitleg niet meer zo nodig. Nieuwe stemmers kregen wel gevraagd of ongevraagd uitleg.			voor velen was het de 3e keer, en dus wel duidelijk. En er zat een korte tijd tussen de vorige keer (nov,2025) en nu (maart 2026)				
Voor onze gemeente de derde verkiezingen met dit biljet. Bij bijna iedereen dus bekend.							
De meeste kiezers hadden al eerder met het nieuwe stembiljet gestemd, ze wisten dus hoe het moest							
- veel kiezers stemden al voor de 3e keer op dit nieuwe stembiljet. Vertelden dan zelf hoe ze het moesten invullen. - men vroeg soms ook : alweer een nieuw stembiljet? nee dus, maar het voelt voor de kiezers blijkbaar al als bekend en niet nieuw							
Veel gaven aan al bekend te zijn met het stembiljet door de 2 eerdere keren dat het biljet al gebruikt werd							
In Alphen aan den Rijn, was het ak de derde verkiezing met dit stembiljet. Reactie: ja ik weet het wel.							
De kiezers kenden het stembiljet goed en hadden geen behoefte aan uitleg.							
de meeste kiezers stemden inmiddels voor de derde keer met dit nieuwe stembiljet en gaven aan dat ze wisten hoe het werkte, bijv. met een antwoord zoals: Ja, twee keer. Een voor een partij en een voor een kandidaat. Dan is een verdere uitleg niet nodig							

eerder ervaring opgedaan bij de vorige verkiesing Sommige leden vonden het aanspreken van mensen lastig er werd niemand aangewezen om bij de ingang uitleg te geven, alle vier aanwezige leden waren druk met andere bezigheden Veel kiezers stemden voor de derde keer met dit biljet en gaven aan dat ze de procedure al kenden. Bovendien werd uitleg gegeven door een door de overheid gestuurde hulpverlener voor uitleg over het hier al bekende stembiljet.										

Waarom telt het nieuwe stembiljet makkelijker? - Anders, namelijk:1 by BANNER

Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
Meteen duidelijk op welke partij gestemd wordt. Bij het grote stembiljet ben je lang aan het zoeken naar het roodgekleurde bolletje (zeker als het niet de bovenste is)	Door het handzamer formaat, neemt het ook minder plaats in op de tafel. Hierdoor kan alles dicht bij elkaar blijven.	handzamer formaat én overzichtelijker		alles gaat makkelijker met het handzamer formaat, dus elke stap in het proces. Daardoor gaat het ook relaxter en ben je toch eerder klaar	De hokjes zijn ook groter, waardoor de rode kleur ook eerder opvalt	Het papier was ook wat dikker/makkelijker om te tellen, minder kans op twee stemmen als één tellen.	Doordat het formulier kleiner is, wordt deze altijd op dezelfde manier gevouwen door kiezers. Dit zorgt dat het openvouwen altijd hetzelfde is en eenvoudiger gaat.	De VOX-telmethode was erg helpen en gestructureerd. Dit maakte het tellen een gemakkelijk proces. Ook kregen we van veel tellers terug dat deze methode arbo-technisch meer verantwoord was, doordat de tellers minder tot geen fysieke klachten ervaarden.	Door het compacte formaat kon er tijdens het tellen direct worden meegekeken.	het linker bovenhoekje zat aan de achterkant en zou eigenlijk aan de voorzijde moeten zitten waarbij er tevens de mogelijkheid is om daar een klein rood streepje te zetten, zo zie je gelijk waar je het kunt openen en staat het biljet ook direct recht om af te lezen.
Het papier is dikker waardoor ze hanteerbaarder zijn en er ook minder makkelijk omgevouwen hoeken in komen waardoor je een stembiljet kunt overslaan bij het tellen.	Al het boven genoemde maakt het tellen makkelijker. Het is overzichtelijker omdat er wit papier is gebruikt waardoor het rood ingevulde in een oogopslag te zien is.	Geen vloeipapier, dus minder aan elkaar klevende stembiljetten		Het lettertype is groter dus het is veel beter en sneller te zien voor welke partij is gestemd (ik heb alleen op partijniveau geteld op woensdagavond)	Dikker papier	Beter papier, het kleeft niet zo.	totaalplaatje, kleiner, handzamer.....veel beter!!!		Dat het papier dikker was, was ook heel fijn, net als alle bovenstaande dingen	Prettig te hanteren papier, fijn voor de vingers
				Dikker papier minder oppervalkte nodig op de tafels	Uitvouwen ging veeeeel makkelijker/sneller	Ander soort papier Letters/cijfers en dus hokjes groter Het hele telproces was nu gestroomlijnd. Voorheen zat iedereen op de vloer met grote lappen papier. Nu verliep alles volgens plan en daardoor efficient.	De in te vullen vakjes zijn groter. Het zou mooi zijn als het maar 1 keer gevouwen is, nu is het 4 keer gevouwen, met name bij het uitdelen, heb je soms het idee dat je perongeluk 2 stembiljetten uitgeeft. Dat zou beter en duidelijker moeten zijn, kreeg deze opmerking van alle deelnemers achter de stembureau tafels.		Dikker papier Mag van dunner papier zijn, dat telt nóg makkelijker	Stevig papier
				Uitvouwen veel makkelijker. Veel Overzichtelijker en makkelijker stapelbaar! ongeldige stemmen eerder in beeld		minder uitvouwen, blijft beter liggen op tafel Je kan het werk nu ook zittend doen in plaats van staand. Je kan beter het twee-ogen principe toepassen bij het kandidaat tellen doordat je het overzichtelijker ziet. Alles Al het bovenstaande. Iedereen was zeer enthousiast over dit formaat dikker papier Grotere bolletjes Grotere letters Negatief aspect: de partijlogo's staan er in kleur op waar ook meermalen rood in zit verwerkt, hierdoor is minder snel te zien welk bolletje rood is ingekleurd. Dit vereist meer focus en mogelijk hogere foutgevoeligheid? Veel minder papier.	Zeer goede kwaliteit van het papier. heb zelf niet geteld, maar meegekeken. Ik denk zelf makkelijker wegens formaat		papiersoort en formaat Sneller open te vouwen je bent minder afgeleid van namen die er oorspronkelijk opstonden; nu is het alleen een nummer en dat telt lekkerder met meer focus Was geweldig. Maar kan nog kleiner Geen pijn in rug meer, omdat je bij de grote stembiljetten tellen in een hele slechte houding stond te tellen. met de kleine stembiljetten kun je zitten. Papier formulier voelt iets steviger aan en gemakkelijker op te pakken met de rode plastic vingerhoedjes. Het papier is dikker. Bij het oude biljet steeds bezig om te kijken of ik een of twee biljetten pakte. Dikker papier en handzaam qua grootte (graag hogere kiesdrempel dus minder partijen aan te raden aan kabinet) Er waren bij de Gemeenteraadsverkiezingen ook minder partijen dan bij de Tweede Kamerverkiezingen. Dat maakte het formulier ook overzichtelijker. Het vouwt superveel makkelijker uit en het op een stapel leggen ging ook sneller		

Waarom telt het nieuwe stembiljet moeilijker? - Anders, namelijk:1 by BANNER

Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
					Het papier is stroef en dikker, waardoor tellen lastiger werd. Dit vergeleken met de vorige keren	Het is met het nieuwe stembiljet naar mijn ervaring net iets moeilijker om twee biljetten van elkaar te halen	Papier is dikker. Moelijker te pakken bij tellen			

Heeft u nog opmerkingen of suggesties? - Ja, namelijk ... by BANNER

Alphen a/d Rijn	Boekel	Midden-Delfland	Tynaarlo	Den Bosch	Gouda	Leiden	Meierijstad	Noordoostpolder	Nijmegen	Soest
ik vond dat er , ondanks alle uitleg nog teveel foute stembiljetten waren, mensen zeggen dat ze het wel weten, en ook al kregen ze niet veel kans om door te lopen, het gebeurde toch, en dat is jammer van de stemmen die nu niet meetellen.Het waren vooral stemmen die alleen op het onderste deel waren ingevuld. Dus de volgende keer misschien nog een keer iemand inplannen om uitleg te geven	Het was dik papier waardoor je het papier minder makkelijk kon pakken en je kreeg ook snel droge vingers	Het extra aanspreken van kiezers over het nieuwe stembiljet is niet meer nodig; teveel mensen liepen ons voorbij met de mededeling dat ze het nu wel wisten. Beter voor de volgende keer zou zijn om een heel duidelijke plek voor vragen in te richten. Hoe we het nu doen leidt bijna tot irritatie bij sommige kiezers en ook voor ons voelt het opdringerig.	nooit meer terug naar het oude en dit nieuwe stembiljet invoeren in geheel nederland	Kijken naar het persentage ongeldige stemmen. Dit was bij ons 7 op 777, best hoog.	Graag volgende keer weer met dit kleinere stembiljet. Het was niet een beetje beter, maar echt heel veel beter dan de hele grote stembiljetten.	bij de partijen staan de cijfers van boven naar beneden en bij kandidaten van links naar rechts. Enkele keren viel het ons op dat hier een fout werd gemaakt. Ik zou het gelijk maken	Het enige nadeel van dit systeem is ki dat er bij het tellen ol kandidaatniveau nog ongeldige stemmen opduiken, vooral stemmen met een te hoog kandidaatnummer	INVOEGSTROOK STEBUS IETS GROTER MAKEN - PAST NU NET MET HET NIEUWE STEMBILJET.	er moet duidelijkheid zijn over het feit dat als er geen kandidaat wordt aangekruist de stem automatisch naar de nummer 1 van de lijst gaat en dat dat een geldige stem is	De partijen staan op het stembiljet onder elkaar, maar de kandidaten staan horizontaal, dat zorgt voor verwarring. Dat zou eenduidig kunnen worden.
Desondanks de uitleggers waren er toch een aantal mensen die alleen het onderste stipje gezet hebben. Dus giede voorlichting blijft nodig.	Hopelijk blijft dit zo!!!	1)zet op het biljet de nummering van partijen EN kandidaten in dezelfde oriëntatie (nu zijn de partijen verticaal en de kandidaten horizontaal) 2) zorg bij de uitleg dat de keizer 2 vakjes kleurt, met de uitleg 1x voor de partij en 1x voor de kandidaat BEHORENDE bij die partij	Het voorbeeld stemformulier dat bij de uitleg gebruikt wordt, is voor onzekere stemmers verwarrend dat er voorbeeld partijnamen worden gebruikt: Partij A, Partij B enz. "Ik zie mijn partij er helemaal niet bij staan", volgens een oudere dame. Suggestie: gebruik het "echte" stembiljet.	De partijen stonden in rijen onder elkaar en de kandidaten stonden van links naar rechts. Dit is de meest gemaakte fout bij mensen. Óf onder elkaar óf naast elkaar. Maar niet 2 verschillende manieren van rangschikken op 1 lijst.	Het inlezen met de tablet van de stempas zou nog wat beter kunnen, maar het was alweer een stuk beter dan met de laatste kamerverkiezingen.	Overweeg stemmen op meerdere kandidaten ook geldig te tellen, mits er wel op geldige wijze op 1 partij gestemd is.	Dit is een opmerking die niet gaat over het stembiljet zelf. Hoewel de richtlijnen duidelijk zijn over wanneer er hulp geboden mag worden met het stemmen is dat soms wat lastig in de praktijk. Volgens de richtlijnen mag er bij mensen met dementie of mensen met een verstandelijke beperking niet geholpen worden. Ze snappen het stemmen niet maar als stembureaulid wil je ook geen stemmen verloren laten gaan. Na het meerdere keren aangeven dat mensen niet in hetzelfde stemhokje mogen staan ga je men	Het werken met het nieuwe stembiljet kreeg opvallend veel positieve reacties!	De kiezer heeft meer tijd nodig in het stemhokje, daarom de vraag om meer stemhokjes te plaatsen.	Zsm uitrollen over heel Nederland: het nieuwe stembiljet is een enorme vooruitgang!

Na drie keer met het nieuwe stembiljet te hebben gewerkt, was de reactie van veel kiezers dat ze geen uitleg behoefden. Hierdoor was de rol van het extra stembuslid eigenlijk overbodig.	Blijf bij het nieuwe kleine stembiljet	Misschien een optie, als op een stembiljet wel een partij is gekozen en geen kandidaat is deze geldig. Waarom als er op het stembiljet wel een partij is gekozen maar een te hoog nummer kandidaat is deze niet geldig? Mijn idee stem geldig gaat naar de partij	De inwerpopening van de stembus is voor het nieuwe biljet doordat het breder is gevouwen aan de korte kant. Eén cm of 5 langer maakt het inwerpen gemakkelijker	dit was echt enorm fijn. Ik hoop dat dit voortaan met het nieuwe stembiljet mag.	Papier van het stembiljet was anders, het plakte. Ook was het statisch. Bij het omkeren van de stembus bleven enkele stembiljetten aan de wand/boden "kleven".	Duidelijk uitleggen aan de kiezers waarom je ook alleen op een partij kan stemmen.	Uitleggen bij binnenkomst voelde als een ondankbare taak. Men wist t al. Men was beleefd. Men wachtte. Het voelde opdringerig. Het was moeilijk om de mensen eruit te halen die het niet wisten.	Het is toch mogelijk om in de kandidatenlijst te schrijven. Gaat dan om de lijst die in de hokjes ligt. Zou plastificeren van de namen lijst een oplossing zijn?	Geef ook uitleg WAAROM bepaalde dingen zo uitgelegd moeten worden. Kennelijk was het niet de bedoeling dat mensen erop gewezen werd dat alleen een partij aankruisen voldoende was. Ook mocht er niet verteld worden waar de zwarte blokjes met witte cijfers achter elke partij voor dienden. Waarom staan ze daar dan?	Hopelijk volgende keer weer het nieuwe stembiljet. Makkelijk te hanteren.
De nummers voor de kandidaten verticaal sorteren.	Vermeld een nummerreeks op de stempassen, dat controleert veel beter, dus bv 1 tm 25 voor een pak van 25. Houd wel rekening met volmachten, daar het aantal aan de volmachten vermelden, zodat je in een keer alles ziet en kunt controleren	Ik vond het aanspreken van iedereen wel vervelend. Veel mensen wisten het wel en het voelde niet prettig om ze het toch weer uit te moeten leggen	Bij het tellen op de verkiezingsavond vond men de nieuwe turflijst met de bolletjes niet prettig qua kleuren. Ik heb op de centrale tellocatie ook een dergelijke turflijst gebruikt, uitgevoerd in andere kleurstelling en deze vonden wij prettig in het gebruik. Hopelijk ook minder fouten omdat je met handmatig turven soms ineens als iemand 11 zegt, 2 streepjes opschrijft (als je in de flow zit). Hier is die kans ws. kleiner op zulke verschrijvingen als je goed het 4 ogen principe volgt. Verder vee	Landelijk invoeren, zo snel mogelijk. Die grote stembiljetten werkt echt niet meer.	Zet op het stembiljet volgnummers: 1. Kies een partij, 2. Kies een kandidaat uit het boekje en vul het nummer in. (Als u geen voorkeur heeft kunt u alle hokjes leeglaten en komt uw stem bij de lijsttrekker van de partij van uw keuze.	het was op woensdagavond niet duidelijk of wij ook al de stemmen eruit moesten halen die ongeldig waren omdat een te hoog kandidaatnummer gekozen was	Wellicht de kandidaatnummers ook (net zoals bij de partijkeuze) verticaal laten oplopen. B.v. 5 rijtjes van 10 (1 t/m 10.) ; (11 t/m 20); (21 t/m 30) ; (31 t/m 40) en (41 t/m 50) Wellicht minder foutgevoelig! Op het stembiljetvopzetten dat een kopie van een legitimatiebewijs niet toereikend is voor te stemmen. ID / Rijbewijs en Paspoort moeten origineel zijn. Bij het stemmen aan de hand van maximaal 2 volmachten die je ingevuld meeneemt mag je wel kopieën gebruiken. Ergens duidelijk op het s	Het stemgeheim is niet helemaal gewaarborgd. Je kunt - als je zou willen - zien op welke partij men stemt, omdat je kan vaststellen op welke pagina men naar het kandidaatnummer zoekt.	Partijen was duidelijk maar zetels vonden mensen toch wel lastig ondanks dat de zetels bij de partijen stonden wel klein. Ook man of vrouw was voor mensen lastig te zien buiten de gevestigde partijen	Het mag best op 1a4 komen, minder verspilling van papier en instructiemateriaal per papier
In de instructie staat steeds dat er twee keuzes gemaakt moeten worden. 1x partij en 1x kandidaat. Dit terwijl er ook de mogelijkheid is om alleen op een een partij te stemmen waarbij dan automatisch de stem naar de eerste kandidaat gaat. Dit vraagt extra uitleg.	Turflijst vergroten naar 30 kandidaten op één kant zodat je minder hoeft om te draaien	Geen suggestie voor verbetering, alleen het extra onder de aandacht brengen van hoe fijn het kleine formaat biljet werkt zeker in combinatie met de VOX lesmethodiek. Het proces loopt gestructureerd, overzichtelijk kalm en zorgvuldig. En als fijn neveneffect: het gaat ook nog eens vlotter. Ontzettend prettig en een groot verschil met "vroeger"	vierde stembureaulid, had weinig te doen, want gebruik nieuwe biljet was voor de meeste stemmers de derde keer..	Heel veel kiezers weten niet dat ze om een nieuw stembiljet mogen vragen als ze verkeerd hebben ingevuld daar mag meer aandacht aan gegeven worden.	Gouda: BV: lijst 11 JA 21 -> bij de telling op kandidaat bleek veel stemmen ongeldig, omdat de mensen zowel op nr. 11 ->JA 21 als op nr. 11 -> kandidaat is gestemd, terwijl er maar 7 kandidaten op de lijst stonden. Dit viel mij op bij andere stembureaus.	Als je een kiezer instructies thuisstuurt, en op een banner print, en nogmaals uitlegt in het stembureau, en nog een keer in het stemhokje zelf, doe dat dan allemaal met precies hetzelfde document met dezelfde layout. Dit is een ongelovelijke information overload. Voor mij als voorzitter is dit ook het geval met de vox telmethode. Er zijn teveel instructies die min of meer hetzelfde zijn maar toch allemaal aandacht vereisen. 3 verschillende 'wat moet waar in' documenten. Een telprocesposter, ee	Voor de voorzitter van het stembureau was de afronding en proces-verbaal een onoverzichtelijk gebeuren met alle papierwerk.	Eerste selectie is even en oneven . Partijen ook spitsen in even en oneven maakt de kans op fouten kleiner	Het voorbeeldformulier gaf soms onduidelijkheden omdat hier fictieve partijen opstaan	Voor een aantal stemmers was van tevoren niet duidelijk wat ze moesten doen. Ze waren erg blij met mijn korte instructie.
Op het nieuwe stembiljet staan de namen van de partijen onder elkaar. De nummers van de kandidaten daarentegen staan horizontaal. Dat laatste vind ik verwarrend. Waarom de nummers van de kandidaten ook niet onder elkaar?	Voor de volgende verkiezingen het nieuwe biljet.	Ik had wel behoefte aan napraten met de voorzitter over hoe alles was gegaan.	Het extra 4de lid van het stembureau is niet meer nodig.	Veel kiezers hadden het, ondanks de uitleg, niet goed begrepen. Daardoor stemden mensen vaak op hetzelfde kandidaat nummer als het partij nummer. In het geval dat de partij genoeg kandidaten had leverde dat onterechte voorkeurstemmen op. Voor partijen met een hoog nummer en een laag aantal kandidaten leverde dat veel ongeldige stemmen op. Oneerlijk dus. Misschien moeten die stemmen alsnog aan de lijsttrekker worden toegewezen. Het aantal ongeldige stemmen is toegenomen maar is feitelijk veel hog	Zorg ervoor dat van tevoren duidelijk is dat stembiljetten waarop alleen een bolletje voor de partij is ingekleurd 'apart' geteld moeten worden per partij, nu moesten we achteraf alle stapels een tweede keer door.	Met name oudere mensen vonden het nieuwe stembiljet erg ingewikkeld. En de map met kandidaten bleef vaak open liggen. Daardoor was het stemgeheim niet gegarandeerd.	Het papier van de stembiljetten was redelijk dik en stug dat maakte het lastig om telkens maar 1 blad verder te gaan. Je moest goed kijken of je er niet perongeluk 2 tegelijk had. Verder ging het heel goed met de nieuwe stembiljetten.	In het verleden ben ik wel teller geweest. Bij het grote biljet zit je te zoeken naar een rood hokje. Zodra je dat hokje gevonden hebt leg je het biljet op de goede stapel en gaat verder. Bij navraag bleek me dat de andere stembureauleden die ook al geteld hadden, dat ook zo doen. Ik denk dat (bijna) alle tellers het zo doen. Mocht het zo zijn dat er verderop nog een hokje rood is, dan merk je dat waarschijnlijk niet op. Ook niet in het vervolg van het telproces. Een ongeldige stem wordt zo als	Minder focus op gemak medewerker, meer op begrijpelijkheid voor burger. 3 stamps proces is voor sommigen te veel gevraagd.	Uitleg geven aan de kiezers is makkelijker als er een geleidelijke stroom binnenkomt. Met andere woorden bij een heel druk stembureau kan de uitleg over het nieuwe stembiljet lastiger zijn. In ons stembureau hadden wij geen ongeldige stemmen waarschijnlijk omdat wij consequent waren met het uitleg geven. Het viel mij op dat bij de vraag "kent u het nieuwe stembiljet?" veel jongeren het juist niet kenden of twijfelachtig waren (misschien stemden zijn voor de eerste keer). Bij een landelijke invoe
Betere voorzieningen op de stembureaus. Als je van 7.00 tot 23.30 uur bezig bent is een	Bij uitleg over het stemformulier: korte bondige instructie geven. Nadruk leggen op	1. regelen dat bij kiezen op een niet bestaande kandidaat (te hoog nummer rood	Zou Tellen niet sneller kunnen? Nu leest 1 persoon en lopen 6. In 2 ruimtes en dan	Ik merkte dat er nog wel wat onduidelijkheid was als het ging om zaken die niet klopten.	Nieuwe stembiljet in het hele land invoeren!	Behoudens kleine verbeteringen is dit formulier prima. Als we terug gaan naar het	Laat het alsjeblieft zo blijven, het was erg fijn! Stemmers gaan hier aan wennen en dan	In de lijsten staan de kandidaten onder elkaar genummerd, terwijl de cijfers op het	Inpakken van stembiljetten -vooral bij centraal tellen - is vanwege het geluid van	Oudere mensen vonden het moeilijk om het kandidaten nummer op te zoeken enof te
stroopwafel, een chocolaatje en een beetje water heel karig.	het rood inkleuren van 2 bolletjes, partij en kandidaat.(met pakkende slogan)	gekleurd) te bepalen dat die stem aan de lijsttrekker toekomt; 2. meer aandacht dat ook geldig gestemd kan worden door alleen de partij aan te geven (bijvoorbeeld duidelijk boven kandidatenlijst, flyer e.d. dit te vermelden 3. in lijn met 2 dan instructie: u dient een partij te stemmen en eventueel op de tweede rij ook nog een kandidaat te kiezen	opstapelen gaat sneller	Bijvoorbeeld: stembureaus hadden twee stapels gemaakt van partijen met veel stemmen. In een aantal gevallen hadden ze daar twee telformulieren bijgevoegd; 1 per stapel met daarop het aantal opgetelde formulieren van die betreffende stapel. De bedoeling was (denk ik) om op 1 telformulier het totaal van de twee stapels te zetten. Ik merkte dat de telleider niet precies wist hoe daarmee om te gaan. En dat zag i		oude, complexe belachelijke formilier: ik ben niet meer bereid tot het oude geploeter. Dan ben ik weg	zullen er automatisch minder fouten gemaakt worden (en dus minder ongeldige stemmen).	stembiljet horizontaal naast elkaar genummerd zijn. Dit zou voor verwarring kunnen zorgen. Maar wat een verbetering dit stembiljet!	inpakpapier storend; misschien beter verschillrnde formaten enveloppen	Zij prefereerde een fysieke lijst op het achterschot van het stemhokje Het stemgeheim komt hierbij wel een beetje in de knoop omdat wachtenden makkelijker kunnen zien wat je opzoekt
De turf methode van vorige verkiezingen van fijner	Er was een extra persoon aanwezig om kiezers uitleg te geven. Dat was m.i. overbodig. Voor de Boekelse kiezers was dit de derde keer. Overbodig dus.	- Zet niet de nummers van de partijen verticaal en de nummers van de kandidaten horizontaal. Dit voelt vreemd aan. - Een aanzienlijk deel van de stemmers vond het merkbaar vervelend dat men zowel bij de ingang als aan de stemtafel uitleg kreeg/aanbod tot uitleg kreeg. Men had hier immers al drie keer mee gestemd.	In de e-learning werd de kiezerspas ook besproken, maar bij de gemeenteraadsverkiezing is deze nvt. De e -learning is vaak ook een aantal weken voorafgaand an de verkiezingen. Misschien optie om een korte samenvatting van de belangrijkste punten in de week van de verkiezingen te delen? Bijvoorbeeld over controle legitimatiebewijs/ gebruik van volmacht etc . Dit zou in een korte pdf oid kunnen.	kleine partijen met hoge lijstnummers, seniorenpartij en 50plus bijvoorbeeld En lage aantal mensen op de lijst, worden bovengemiddeld benadeeld. Ouderen snappen niet dat je onderaan het nummer van kandidaat moet invullen ipv het nummer van de lijst. Je ziet dus 16 (lijst) en 16 (kandidaat) als combi veel voorbij komen. De intentie van deze mensen is om netjes op de partij te stemmen. Jammer dat hun stem verloren gaan - hoe kunnen we dit oplossen?	Voor sommige kiezers bleek het toch lastig om een tweede hokje rood te maken. Misschien moet er duidelijker gecommuniceerd worden dat alleen op een partij stemmen ook geldig is. Vooral mensen die niet taalvaardig zijn hadden moeite met de voorkeursstem en kozen soms een getal dat hoger was dan het aantal kandidaten.	De instructie vooraf kan duidelijker. Er wordt daar bijvoorbeeld gepraat over vakje d, terwijl je niet weet wat dat voor vakje is. Ook graag een instructie apart voor centrale tellers.	AUB nooit meer terug naar het oude stembiljet. Als ik alleen al denk aan het oude stembiljet dan krijg ik er al stress van.... dit nieuwe biljet heel snel landelijk invoeren, dat maakt iedereen blij. Niet alleen de stemburo-leden en tellers, maar ook de burger die gaat stemmen.	Ik heb bijna alleen maar positieve berichten gehoord over het kleinere stembiljet. Zelf vind ik het op alle fronten een verademing. Als het aan mij ligt zo snel mogelijk landelijk invoeren!	Lijst met namen ophangen in het stemhokje (kliklijst), makkelijker dan het boekje door bladeren.	Bij de uitleg aan kiezers is het handiger om 1 echt stembiljet als voorbeeld te maken en die aan de kandidaten uit te leggen. Ik denk dat de fictieve partijen voor verwarring hebben gezorgd bij sommige kiezers. Sommige kiezers hebben 2x hetzelfde vakje aangekruist. Dus partij 11 en kandidaat 11. Omdat die partij minder dan 11 kandidaten had, is de stem ongeldig verklaard. Mijn advies zou zijn om deze stemmen voortaan geldig te verklaren.
voortaan het nieuwe stembiljet gebruiken.	De mogelijkheid aan de kiezers aanbieden dat er ook alleen voor partij gekozen kan worden. Dit kan meer rust en duidelijkheid bieden. Is dan wel niet op persoon. Maar vooral voor de ouderen en mensen die het moeilijk begrijpen fijn. En dan is de stem toch geldig wat heel belangrijk is.	Dat het logischer zou zijn als de kandidaatnummers vertikaal ipv horizontaal zouden staan	Het viel me bij het uitvouwen van het stembiljet op dat hij nogal naar drukinkt rook. Een sterke geur, niet zo prettig. Het linkerbovenhoekje dat mist zou misschien ook in een ander hoekje geplaatst kunnen worden. Is daar echt goed onderzoek naar gedaan met het oog op uitvouwen en al dan niet alsnog moeten draaien? Doe eens een try out met mensen die moeten uitvouwen en kijk eens goed welke (overbodige) handelingen ze dan doen... Er zijn nog steeds mensen die kruisen door een open rondje zetten	nieuwe stembiljet blijven gebruiken: scheelt veel ergernis+tijd	De uitleg bij het stembiljet is voor sommige (anderstalige) kiezers lastig te volgen. Ik denk dat het zinvol is om in plaats van "u moet twee hokjes kleuren" over te gaan op "kleur in elk geval een hokje voor de partij". Dat zorgt voor minder verwarring en ik denk ook voor minder ongeldige stemmen.	Ik had de rol van uitleggever. In het script stond er als laatste zin dat je mensen er op moest wijzen dat ze moeten kijken naar het maximaal aantal kandidaten in een partij en dan niet een hoger cijfer moesten invullen op het stembiljet. Als je dit uitlegt is dit onduidelijk, en het staat ook niet op de banner. In de fysieke training werd ook aangegeven dat je dit beter niet aan het eind van zeggen. Maar het staat in het script wel zo, dit spreekt elkaar dus tegen. Om het voor een uitleggever m	Iets dunner papier telt wat makkelijker, denk ok	De meeste onduidelijkheid onder kiezers ontstond door het voorbeeldstembiljet dat geen echte namen of partijlogo's had. Dit maakte het onduidelijk voor de kiezers om te begrijpen wat er verwacht werd.	Wij gaven iedereen die het stembiljet in kwam informatie over de nieuwe methode. Veel mensen hadden de envelop nog niet geopend en waren verrast over het nieuwe stembiljet maar snapten de uitleg. Er kwamen ook mensen die het al wisten en die gaven we toch ook de uitleg. Mijn advies is ook een volgende keer weer die toelichting te blijven geven, omdat het toch nog voor veel mensen nieuw is. Ik hoorde ook dat op een andere locatie er niet - weinig toelichting werd gegeven. Ik ben ervan overtuigd d	Ik vind het verwarrend dat wel een partij inkleuren maar geen kandidaat naar de lijsttrekker gaat en wel een partij inkleuren maar een te hoge kandidaat invullen ongeldig is. Als er wel een partij is gekozen lijkt het mij logischer dat dat dan ook naar de lijsttrekker gaat.
De vorige keer moesten we turven, dat was echt niet handig. Het tellen zoals deze keer (even/oneven) en erna 2 personen per partij is echt veel efficiënter.	Ipv de afbeelding van de partijen het in tekst zetten van de partijen. Mensen worden dan gedwongen om te lezen en maken dan wellicht minder snel de fout om geen partij te kiezen. Het enige probleem bij ons op het stembureau was dat mensen vergaten een partij aan te kruizen.	gelijk permanent invoeren. Landelijke campagne doen om het aantal ongeldige stemmen verder te verlagen. Nu is er alleen info over het stembiljet in het stembureau.	Misschien een informatiefolder neerleggen over stemmen met dementie: het gebeurt vaak dat de echtgenoot van de dementerende persoon in kwestie gepikeerd raakt als ik diegene uit het stemhokje sommeer wegens het stemgeheim. Vaak komen dan allerlei dingen als "we zijn al x jaar getrouwd en hebben geen geheimen voor elkaar": wij moeten begrip hebben voor deze mensen, maar het begrip komt nooit echt terug.	Het was nu nog officieus mogelijk door alleen de partij te selecteren, de lijsttrekker te kiezen. Kan dit ook officieel gemaakt worden? (Waarschijnlijk kan het niet, omdat je een persoon moet kiezen volgens de Kieswet)	landelijk invoeren	Ik vind de indeling van de kandidaatnummering van links naar rechts onlogisch, ik vind het beter van boven naar beneden (dus verticaal) omdat het meer lijkt op het vorige stembiljet.	Zorg ervoor dat er altijd een even aantal tellers aanwezig .	Het is onlogisch dat de kandidatenlijst verticaal is en de volgorde op het stembiljet horizontaal. Dat werkt verwarrend. Beter zou zijn op het stembiljet de nummers 1-10 onder elkaar, en dan in de kolom ernaast verder met 11-20, etc. Verder vind ik het bijzonder dat er niet openlijk is gecommuniceerd naar de kiezers over het feit dat hert slechts aankruisen van een partij en geen kandidaat, OOK een geldige stem is.	Stemmers waren over algemeen goed voorbereid op nieuw stembiljet. Niet iedereen wil dan nog uitleg dus dan ook niet aangedrongen.	Hou het nieuwe stembiljet

- Stemmen waarvan het gekozen kandidaat nummer hoger is dan het aantal op de lijst goedkeuren als partijstem onder nul. - Vormgeving van het formulier zou eenduidiger zijn als zowel partij als kandidaat in noordzuid richting is genummerd. Wellicht nog beter zou zijn te werken vanuit links naar rechts. (stap 1 Kies partij) stap 2: Kies kandidaat.	Het zou heel fijn zijn als dit formaat van het stembiljet blijft en landelijk word ingevoerd. Er word goed uitleg gegeven hoe het stembiljet werkt zowel voor thuis en de dag op de locatie. Jammer dat er dan toch nog ongeldige stemmen bij zitten.	Misschien kan het nieuwe voorbeeld stembiljet beter lijken op het echte nieuwe stembiljet. Soms zorgde het voorbeeld voor verwarring bij kiezers.	Ik heb eerder in een andere gemeente op het stembureau gezeten en daar waren de facilitaire zaken beter geregeld, wat lekkers bij de koffie, een lunch en diner. Ik vond het nogal karig dat er alleen koffie en thee aanwezig was. We zijn vrijwilligers en dat mag wel wat meer gewaardeerd worden (niet persé voor mezelf, maar wel vrijwilligers in het algmeen)	Bij het tellen van grote aantallen kunnen (vooral oudere) collega's sneller de tel kwijtraken, bijvoorbeeld wanneer ze worden afgeleid of wanneer er tussendoor iets wordt gezegd. Dat is begrijpelijk, maar dit kun je eenvoudig ondervangen door te werken met tellen in tientallen. Tel telkens tien biljetten en maak vervolgens een vouw in de stapel. Daarna tel je opnieuw tot tien bij de volgende biljetten en maak je weer een vouw. Herhaal dit proces totdat alles geteld is. Vervolgens kun je het t	Protocol van overdracht duidelijk separaat van pv houden, evt. met rode waarschuwing dat deze niet in de krat meegaat, maar met het transport van de stembiljetten	Op het nieuwe stembiljet was alsnog veel wit, waardoor ik dacht, als je dat wit eraf haalt kan ie nog een formaatje kleiner	Blijven gebruiken, het 'nieuwe' stembiljet, veel fijner.	Het stemmen met dit systeem, vond ik heel duidelijk. Ik heb samen met een prokkel gezeten en ook voor haar was alles duidelijk. Wat mij betreft volgend jaar weer dit systeem	Wellicht nog eens naar het soort papier kijken van het stembiljet. Ik vond dat vellen makkelijk aan elkaar kleefden en dan niet snel los te maken waren. Je kon wel voelen dat het om meedre biljetten tegelijk ging dus het heeft niet tot fouten geleid.	Ga hier aub mee door. Het scheelt enorm veel tijd, en papier! In ons bureau slechts 1 ongeldige stem (op 813 stemmen).
Nieuwe stembiljet houden		Als een stemmer de partij kleurt en daarna een te hoog getal kleurt voor een kandidaat is het stembiljet ongeldig. Waarom gaat deze stem niet naar de partij?	Of de turflijst gehanteerd wordt op basis van wettelijk voorschrift of een ambtelijke instructie weet ik niet. Maar de lijst is in het proces van geen belang, althans ik zie de toegevoegde waarde niet. Wel van belang is te controleren of de biljetten goed gesorteerd zijn per partij. Maar of dat in de instructies staat weet ik niet. (Wij hebben het wel gedaan. Want bij het afleggen van een stembiljet op de stapel per kieslijst werkt het vier ogen principe niet.)	Ik was verantwoordelijk voor opmaken proces-verbaal. Dus niet echt bezig met tellingen fysiek. Maar de formulieren waren bij controle stuk handzamer en makkelijker te controleren alleen al door het volume per stembureau.	Het kleinere biljet is bij telling een hele grote win	De partijen zijn in kolommen genummerd op het formulier geplaatst en de kandidaatnummers in rijen. Dat zijn 2 verschillende ordening op hetzelfde formulier. Verder is bijna onbekend dat alleen een stem op de partij naar keuze ook voldoende us en een jandidaat niet perse nodig. Dus ook nu is in principe één hokje rood kleuren bij n partij voldoende.	De dubbele check van of het biljet wel op de juiste stapel ligt, in de stap sorteren op kandidaatniveau, is de enige minder duidelijke stap, omdat je dan naar 2 rode bolletjes tegelijk kijkt en beide hebben een getal. Wellicht helpt het als de lijsten een letter krijgen en de kandidaten een cijfer. Ik bij het invullen van het pv, wat je samen doet. Klinkt lijst B twee duidelijker dan lijst 2 twee	Minder correcties nodig bij tellen Werkt heel prettig	We kregen veel positieve reacties op het nieuwe stemformulier en maar 1 a 2 negatieve.	Ga alstublieft door met het nieuwe stembiljet
Stembiljetten door meer dan één persoon laten uitdelen bij het tellen		Inwoners in onze gemeente hebben al vaker gestemd met dit biljet. Uitleg is eigenlijk niet meer noodzakelijk voor de meeste mensen, hierdoor stonden we eigenlijk met teveel personen op het stembureau.	dat diegene die het stembiljet afgeeft, nogmaals de kiezer vraagt; weet u dat u een partij en een kandidaat dient aan te kruizen?	De opzet van het stembiljet is niet logisch: partijen staan onder elkaar en kandidaatnummers staan naast elkaar. Het is heel vreemd om nummers naast elkaar te zetten in rijen ipv kolommen.	Er waren te weinig pv duo's	De voorzitters beter instrueren in het efficiënt aansturen van het proces/ het team. Nu merkte ik dat de voorzitter eigenlijk het proces vertraagde. Bij stembureau 59 zag ik een voorzitter, die wél goed wist hoe het moest. We zaten in dezelfde gymzaal en met hetzelfde aantal stemmen en zij waren halfuur eerder klaar. Tellen per 100 bijvoorbeeld tegelijk levert fouten op, vaker ongelijke aantallen, bleek nu ook. ....2x50 of 4x25 is een veel snellere methode met meerdere clips. De voorzitter nam	Zorgen dat er voor de stembureauleden netjes gezorgd wordt en er een lunch en/of maaltijd is. In deze buurt is verder geen winkel of restaurant te vinden. Op koffie/thee en 1 appelflap, 1 blikje fris en 1 appel de dag vanaf 7.00 uur doorkomen is wel erg weinig/karig. Bezuinig op andere dingen maar niet op een blijk van waardering voor stembureauleden.	De stemmers kwamen met vragen of het toegestaan was om alleen op een partij te stemmen, zonder een persoonsnummer rood te maken. Dat is in de toelichting die stemmers thuis kregen blijkbaar onduidelijk. Vooraf aan de uitleggers beter aangeven welke fouten er gemaakt worden en hoe die het beste voorkomen kunnen worden. Op mijn stembureau waren 5 afgekeurde formulieren en twee blanko. Van de vijf (op de 1150) hadden er vier alleen een kandidaat aangekruist en geen partij. Volgende keer gaan we da	Meer een procespunt, maar onze stembureau voorzitter was druk met processen verbaal invullen. Het zou misschien helpen als een ander lid van het stembureau als hoofd tellen wordt aangewezen, dat had flink discussie tijd gescheeld Het inpakken van de gebruikte stembiljetten in pakpapier werkte maar is voor verbetering vatbaar. Erg handzaam was het niet overal. De grote oude stembiljetten konden opgerold worden maar dat werkt met de kleine niet meer. Misschien een enveloppe of doos achtige oplossi	Bij het tellen per partij plaats je de clip de eerste keer linksboven en de 2e keer rechtsboven. Als dat linksONDER en rechtsONDER zou zijn, zue je tijdens het tellen de rode stip van de partij. Dan haal je eventueel bij een verkeerde partij gesorteerde stemmen er meteen uit.
Bij andere gemeente via het oude stembiljet gestemd en geteld. Dit nieuwe biljet is handzamer, fijn voor ons en de stemmer.		Zo snel mogelijk dit nieuwe formulier landelijk invoeren. Met het oude (grote) formulier is het veel lastiger om ongeldige stemmen te ontdekken.	Gezien het aantal stembiljetten dat niet geldig was door het niet invullen van een partij, is een volgende keer m.i. specifieke instructie nodig bijv u weet dat u 2x een rondje rood moet maken ipv een algemene vraag	Met name ouderen vonden het lastig om een nummer van een kandidaat aan te kleuren, enkelen volgden de instructies te letterlijk en kleurden de naam van de kandidaat van keuze aan op de kandidatenlijst in plaats van op het stembiljet.	relatie veel ongeldige stemmen, met name bij partijen met weinig kandidaten. Al gauw werd bij de kandidatenstem een te hoog cijfer ingekleurd. Voorstel om dergelijke stemmen naar de lijsttrekker te laten gaan, want er is wel correct op een partij gestemd.	De partijen lopen op volgorde van boven naar beneden. De kandidatennummers lopen van links naar rechts, dat is niet intuïtief logisch.	Het nieuwe stembiljet aan blijven houden. Fijn om daarmee te werken, overzichtelijk en milieuvriendelijker. En het hoekje eraf is fantastisch.	Samenvoegen van de twee stembureau's in Ens voor tellen scheelt een telploeg	Achter iedere partij staat het aantal deelnemers vermeld. Dat kan een hulpmiddel zijn bij het uitleggen van het stembiljet.	Is het moegelijk om oneven partijen links en even partijen recht te plaatsen. Maakt sorteren makkelijker Aantal kandidaten per partij is wel erg klein en slecht leesbaar op formulier zwart poppetje en wit cijfer
Suggestie 1: bij het sorteren van de stembiljetten op partij (achtereenvolgens oneven en even lijstnummers): in de instructie stond dat 1 persoon (de voorzitter?) uitdeelt aan in totaal 4 personen. Dit kost heel veel tijd. Wij hebben dit gaandeweg aangepast: 2 personen gingen uitdelen aan 1 persoon met lijstnrs 1, 5, 9 etc en 1 met 3, 7, 11 en later idem met de even nrs. Dit ging zo ongeveer twee keer sneller en (omdat er maar 13 lijsten waren en het stembiljet klein is) net zo goed. Suggestie		Het extra stembureaulid voor uitleg is wat mij betreft overbodig inmiddels. Veel kiezers weten van hen verwacht wordt en er is genoeg capaciteit om eventuele vragen te beantwoorden.	We hebben wel uitleg gegeven, maar bij a niemand had daar behoefte aan. Eén stembureaulid minder de volgende keer kan prima.	We kwamen best veel ongeldige stembiljetten tegen. Vooral bij hogere partij nummers. Hier zal naar gekeken moeten worden naar een passende oplossing bij een volgende verkiezing. Tevens was onze pv voorzitter niet enthousiast en heeft de hele dag op een stoel gezeten en heeft niet deelgenomen aan de rollen van uitleg geven en toezichthouder.	Onlogisch dat de.partijen ONDER elkaar stonden en de kandidaten NAAST elkaar	Op ons stembureau kwamen vooral stemmers met voldoende vaardigheden om de instructie voor het nieuwe formulier te begrijpen. We hebben bij het tellen bij maar 1/1200 formulieren geconstateerd dat het niet goed is gegaan. Op stembureaus waar relatief veel stemmers komen die beschikken over weinig basisvaardigheden, lijkt het me een goed idee dat er een beeldscherm staat waar continu een animatie/beeldvideo draait waarin wordt uitgelegd hoe het stemmen moet gaan. Ik denk dat het voor sommige groep	Het was lastig met dementerende mensen ook als er begeleiding bij was. Van de GGZ waren er ook enkele mensen en dan is het moeilijk om alles uit te leggen.	Landelijk invoeren!	Bij volgende verkiezingen opnieuw de stemmers uitleg aanbieden.	Het is heel vervelend iedere keer opnieuw examen te moeten doen. dat vind ik na 4x wel genoeg
Ik merkte (bij de donderdagtelling) dat het controleren of het biljet in de juiste partij stapel zat meer moeite kost. Maar het tellen van de kanidaten minder moeite.		1. Omdat het voor veel kiezers al de derde keer was om met het kleine stembiljet te kiezen, past de term 'nieuwe stembiljet' eigenlijk niet meer en begint zelfs verwarrend te worden. 95% van de kiezers, die je vraagt of ze uitleg willen, geven als antwoord: "zelfde als vorige keer toch"? Het is niet meer nieuw voor ze. 2. Maak de logo's van de partijen groter, zeker als er, zoals in Midden-Delfland, maar 6 partijen zijn. Ruimte zat. Je zou ook de ruimte tussen de lijst met partijen en de lijst m	Na het tellen op donderdag in de sporthal nog uren moeten wachten ,terwijl er geen problemen waren tijdens het tellen. Het was allemaal in een keer goed. Wij vroegen elke keer aan de leider wat op woensdag geteld was en elke keer klopde dat als een bus. Wij hebben na de telling nog uren zitten wachten op de groene kaart en konden daarna pas weg. Dit werd door iedereen als zeer vervelend ervaren, dit moet zeker een groot punt van aandacht worden.	Nooit meer het oude stembiljet gebruiken	uitleg in andere talen	Het biljet voelde glad aan, je moest oppassen dat je er geen 2 gaf. Misschien ander papier of andere coating	Het boekje met lijsten van alle kandidaten lag in het midden op de tafel van het stemhokje. Aan beide zijden was niet voldoende ruimte om het uitgevouwen stembiljet neer te leggen. Misschien is het beter om het boekje aan een van de zijkanten neer te leggen, zodat het stembiljet er naast kan liggen.	De extra uitlegavond georganiseerd door de gemeente was een beetje veel van het goede. De map en training was voldoende geweest	Beter uitleggen hoe om te gaan met de vraag wat er gebeurt als je alleen een hokje bij een partij aankruist, en waarom het antwoord is wat het is.	In het script dat we kregen, stond dat we ook moeten uitleggen dat je op moet passen niet op een te hoog kandidaatnummer te stemmen. Dat is voor mensen eigenlijk te ingewikkeld om te overzien als ze het principe nog niet helemaal snappen, dan moeten ze ook opeens die kandidaataantallen bij de lijst bekijken. Ik kortte dat af tot 'check nog eens extra goed of het kandidaatnummer klopt met wat er in het boekje staat'. Nog een andere opmerking: ik ging eind van de middag met mijn partner mee naar
Het tellen op partij kan mijn inziens makkelijker en sneller.			Deze keer was er ook een beter formulier om de stemmen te `turfen`.	Boekjes met kandidaten in stemhokje minder handig, ze vallen snel dicht mede omdat ze tegen achterzijde van stemhok aanliggen	Voor het invullen van het stembiljet is het erg onhandig dat het boekje met de kandidaatlijsten op het midden van het legbord in het stemhokje moet liggen. Veel kiezers moesten daardoor hun stembiljet verleggen.	Partijen op formulier van boven naar onderen terwijl kandidaten van links naar rechts. Beter laatsten ook van boven naar onderen. Kan me niet voorstellen dat teruggegaan wordt naar vroegere formulieren	Veel positieve reacties van stemmers gekregen over kleine stembiljet!!	Een vlot telproces staat of valt met de voorbereiding door de voorzitter. De voorzitter had de telinstructie filmpjes niet gezien en had de stappen voor zichzelf niet helder. Ik snap dat voorzitter zijn niet vaak voorkomt, maar juist daarom zou een goede voorbereiding fijn zijn voor de voorzitter zelf en de tellers. In het stembureau verliep het telproces wat rommelig doordat de voorzitter geen duidelijke instructies gaf. Het is uiteindelijk goed gegaan omdat er meerdere ervaren tellers waren.	In de instructie aangeven dat het maximum aantal zetels per partij vermeld is op het stembiljet. Dat is erg handig, zat niet in de instructie, waardoor er wat afstemming nodig was over de werkwijze.	zo snel mogelijk overal invoeren
Ik heb het idee dat het aantal foutstemmen meer was met tellen op donderdag per kandidaat, dit omdat er dan een nummer ingevuld was die geen kandidaat was van de partij. Dit extra onder aandacht brengen bij stemmers?			De afvinkformulier tijdens het tellen is onhandig. De rondjes draaien je voor de ogen.	Het was onduidelijk of in de gele en blauwe kolommen op de telformulieren de toevoegingen of de totalen moesten worden ingevuld. In de handleiding voor PV koppels was onduidelijk wanneer de op woensdag getelde stempassen en volmachten in het PV van donderdagmoesten worden ingevuld.	De 1e ronde stemmen tellen gaat op even en oneven. Ik kan me voorstellen dat het misschien sneller gaat als je voortaan op "links" of "rechts" sorteert. Ofwel partijen die in de bovenste box aan de linkerkant staan, en partijen die rechts in de box staan. Dat in het geval dat de opmaak altijd twee rijen blijft voor alle verkiezingen.	Ik snap niet dat de nummers van kandidaten horizontaal geordend staan ipv verticaal. Dus: ipv verticaal: 1-2-3-4-5 1-5-10-15 6-7-8-9-10 2-6-11-16 3-7-12-17 De partijen en lijsten staan namelijk wel zo: Lijst 1 Lijst 3 Lijst 2 Lijst 4 Daarnaast leest iedereen cijfers van boven naar beneden, zoals meerkeuzetoetsen of überhaupt lijstjes.	Het is jammer dat er meer ongeldige stemmen waren dan bij vorige verkiezingen. Een suggestie zou kunnen zijn om het bovenste gedeelte (partij) nog verder los te plaatsen van het onderste gedeelte (kandidaat) om het verschil tussen beide nog duidelijker te maken	Zolang digitaal stemmen geen mogelijkheid is: voer dit a.u.b. landelijk in!	Ook al is het tellen sneller en goed gegaan, toch mag de voorzitter duidelijker van tevoren aangeven hoe het telproces gedaan gaat worden.	We merkten dat er af en toe een taalbarrière was. Mensen waren gewend om een persoon met naam te zoeken op het stembiljet. Dat is nu anders en ging wel eens fout. Wat meer educatie vooraf in de eigen taal had mogelijk ongeldige stemmen kunnen voorkomen.

Ik v9nd vorige keer het turven bij het verdelen van de biljetten op partijniveau erg handig en die uitkomst verglijken met het tellen op partijniveau. Dat scheelt een stap en daarmee tijd			Uitleg van het nieuwe stembiljet is m.i. bij de volgende verkiezingen niet meer nodig door het 4e stembureaulid bij binnenkomst maar er kan prima bij de controle van de stempas en id-gegevens van de stemmer gevraagd worden of ze bekend zijn met het nieuwe stembiljet en/of ze nog uitleg willen hebben. Dan kan daar uitleg worden gegeven en als het te druk is evt verwijzen naar het 4e stembureaulid. Deze 4e persoon heeft erg weinig te doen gedurende het stemmen.	Er waren meer stemmen die ongeldig waren dan bij eerdere verkiezingen. Als dit gelijk verdeeld is over de verschillende partijen is dat niet zo erg. Maar mij viel op dat de ongeldige stemmen relatief veel bij dezelfde partij voorkwamen. Dit was de combinatie van partij 13 (PVV) met kandidaat 13. Er waren echter geen 13 kandidaten, dus deze stemmen werden volgens instructie ongeldig verklaard. Voor de toekomst zou ik hier zeker nog een keer naar kijken. Als kiezers geen kandidaat aankruisen is de	Ook de stemmers waren erg positief over het nieuwe biljet. Er zijn vrijwel geen ongeldige stemmen geteld.	Het stembiljet kan, mede gezien het relatief beperkte aantal partijen dat aan de gemeenteraadsverkiezing in Leiden heeft meegedaan, zelfs naar A4 formaat. Nog handzamer!	Misschien een extra hoekje eraf, zodat je het formulier vanuit meerdere kanten kan openvouwen. Verder merkten we meer ongeldige stemmen dan normaal. Kiezers moeten duidelijk nog wennen.	De persoonlijke uitleg op locatie aan de stemmers herhalen. Dit werkt positief.	Opnemen/uitleggen dat een stem ook geldig is als kiezers alleen het hokje van een partij rood kleuren	Ik heb het als een hele prettige samenwerking ervaren met de “ochtendploeg” Ook met het tellen (samen met de middagploeg) hadden we een prettige sfeer. Het was een hele mooie ervaring, en voor herhaling (zonodig) vatbaar.
De partijenlijst is verticaal ingericht, de kandidatenlijst horizontaal. Dat is verwarrend voor de kiezer.			het "hoekje " van het uit te vouwen stembiljet mag wel een duidelijker kleur krijgen zodat het uit vouwen nog makkelijker kan verlopen. het was af en toe wel even zoeken.	Enige wat ik oneerlijk vind is dat als er een te hoog kandidatennummer wordt ingevuld dat de stem ongeldig is. Dat geeft partijen een reden ok 50 kandidaten aan te stellen.	Stemmers moeten eraan wennen om 2 hokjes te kleuren, mogelijk duidelijker vermelden dat wanneer je geen voorkeur hebt alleen het hokje van de partij hoeft te kleuren.	Nieuwe stembiljet z.s.m. landelijk invoeren.	Ik heb het werken met het nieuwe stembiljet als zeer prettig ervaren. Het proces verliep soepel en overzichtelijk. Het geven van uitleg aan kiezers ging goed; de meesten begrepen snel hoe ze moesten stemmen. Alles is vlekkeloos verlopen. Wat mij betreft is er weinig verbetering nodig. De huidige werkwijze werkt goed. Complimenten aan de voorzitter voor de duidelijke leiding en de prettige sfeer in het stembureau!	Het voorbeeld stembiljet was niet het stembiljet die de stemmers daadwerkelijk kregen. Dit geeft enigszins verwarring.	Nooit meer terug naar dat immens grote onhandige ding dat we voorheen hadden. Dit was super!	De nummering van de kandidaten op het stembiljet was van links naar rechts dus in Rijen, de nummering van de partijen op kolom dus van boven naar onder. Beide van boven naar beneden nummeren is logischer.
Tot hadden we nog 4 ongeldige stemmen op 541 stemmen omdat ze alleen de kandidaat kozen en geen partij. Misschien moet dit nog duidelijker in het stemhokje.			Hopelijk wordt het snel landelijk ingevoerd. Ik gun ook andere stembureauleden de positieve ervaring die wij afgelopen woensdag en eerder hadden.	Graag doorgaan met dit biljet. Na een paar keer zal het percentage ongeldige stemmen dalen.	een te hoog kandidaatnummer kiezen zou niet moeten leiden tot een ongeldige stem	Cijfers van de kandidaten onder elkaar ipv naast elkaar, diverse kiezers merkten dit op. Indeling is da vergelijkbaar met het oude stembiljet.	Het moeilijkste voor kiezers leek het feit dat er geen namen staan maar cijfers voor kandidaten. Daar kan wellicht nog meer aandacht aan besteed worden. Hopelijk wordt het nieuwe formulier landelijk uitgerold. Het scheelt enorm veel tijd!	Zolang de kiezer goed wordt voorgelicht over de werking heeft het kleine formaat de voorkeur.	Op mijn stembureau waren veel kiezers verrassend goed voorbereid op het nieuwe stembiljet. Ze gaven aan het goed doorgelezen te hebben.	We kunnen de partijen verdelen in 2 kolommen even en oneven. Zou de even en oneven partijen dan onder elkaar kunnen staan in 2 kolommen. Dan gaat het splitsen en even en oneven sneller.
Een wacht-streep voor het stemhokje dat voor enige afstand zorgt.			Extra uitleg/hulp voor mensen met een verstandelijke beperking. Die vinden kandidaatnummers abstract en lastig te omthouden.	Ik hoop dat we in de toekomst, deze stem nieuwe procedure blijven toepassen!	1) Het formulier past precies in de opening van de stembus maar het is 'millimeterwerk' en het maakte veel stemmers ongemakkelijk/gestresst zoals dit ook bij de 'oude' stembiljetten het geval was. Dit kleine biljet zodanig verkleinen dat mensen zich er niet ongemakkelijk meer door voelen. 2) stembiljet ook geldig laten zijn als mensen een bolletje bij de partij hebben ingevuld en - helaas - een bolletje op kandidaatsniveau nummer dat niet bestaat bij die partij: laat dit automatisch naar de numm	Invullen aantal stemmen per kandidaat is voor linkshandigen makkelijker dan voor rechts handigen.	proberen dit nieuwe stemmen zo te handhaven, voor iedereen makkelijker.	Beter uitleg aan stemmers. Ondanks dat er extra mensen op stembureau aanwezig was voor uitleg vooral al voor oudere stemmers	Proberen te voorkomen dat er zoveel ongeldige stemmen waren.	Hopen dat deze wijzevan stemmen blijft
Vasthouden aan de oude tel manier, dus met het turfblad. Werkt zeer prettig!			Ga vooral door met dit stembiljet. Voor de kiezer en de stembureaueden is het veel praktischer, duidelijker en overzichtelijker	Partijen staan verticaal. Kandidaatnummers horizontaal. Is een beetje verwarrend. Meeste fouten bij kandidaatnummer. Hoger dan aantal kandidaten op de lijst. Waarom telt die stem niet bijv als zijnde op nr 1 lijstttrekker. Niets invullen bij kandidaat is ook nr 1 lijsttrekker. Beetje krom.	Om te ontvouwen is er een hoekje af. Het zou nog handiger zijn als dit er 2 zijn. Hierdoor wordt de positie van pakken niet meer van belangrijk	Er gaat veel tijd verloren omdat tellers niet efficiënt tellen.	Het VOX-telsysteem was ‘n grote vooruitgang mbt die hele grote stembiljetten, maar met deze kleine stembiljetten werkt die VOX-methode niet! We gebruikten onze eigen methode: alle biljetten op partij-nummer naast elkaar leggen, en daarna tellen en invullen op telformulier… We waren om half 11 klaar en alles klopte! Zónder de bordjes even en oneven dus. Gewoon je eigen gezonde verstand gebruiken! Iedereen is vooraf geïnformeerd over het nieuwe stembiljet en niemand die er problemen mee had	De video werd nauwelijks bekeken	Volgens mij weten veel kiezers niet datje bij een fout een nieuw stembiljet mag vragen. Als dit expliciet aan elke kiezer zou worden verteld dan zou dat naar min idee ervoor zorgen dat minder stemmen ongeldig zijn.Ik zag bij ons op het bureau een aantal ongeldige stemmen waarbij een keuze voor een kandidaat doorgestreept was en er een andere kandidaat gekozen was. Dat had wellicht vermeden kunnen worden als kiezers hadden geweten dat zij een nieuw biljet hadden mogen vragen.	Voorzitter moet naast de uitvoerende taak bij het stemmen tellen ook uitleg geven wat er bij die taak allemaal gedaan moet worden. Nu kwam bij stap 1 later naar voren waarop allemaal gecontroleerd moest worden. Overdracht van alle stembiljetten etc bij de gemeente liep goed maar de dame die het in ontvangst nam mag wel iets vrolijker zijn. Draagt niet bij in mijn motivatie om de volgende keer weer stembureau lid te zijn.
Overwegen of een 'foutieve' stem op een persoon (hoger nummer ingevuld dan het aantal verkiesbaren), niet alsnog goedgekeurd kan worden op de partij (0-stem).			De gleuf in de stembus was (te) klein t.o.v. het gevouwen stembiljet. Er was bijna niemand die het biljet er in één keer in kreeg.	Het afgesneden hoekje zou nog gemakkelijker zijn geweest voor het openen van het stembiljet voor gebruikers en tellers	Ik zou voor het uitleggen aan de kiezers graag een stembiljet dat op karton was geplakt hebben gebruikt, of geplastificeerd. Dat toont makkelijker dan een biljet van vrij dun papier.	Veel positieve reacties van stemmers gekregen over het nieuwe stembiljet. Los van de praktische voordelen, ziet het er ook beter uit.	Nooit meer terug naar het oude biljet. Misschien iets dunner papier gebruiken	Ik hoop dat het landelijk ingevoerd gaat worden, dit lijkt me een toekomstvast systeem	Het verpakken van de stembiljetten leek niet afgestemd op het nieuwe formaat en was niet heel robuust. Grotere kans op biljetten die uit een stapel glijden of verpakkingen die scheuren.	Praktijkervaring is belangrijk omdat je altijd situaties tegenkomt die niet in de voorbereiding waren meegenomen.
Formulieren hebben de neiging op elkaar te plakken			Gezien het feit dat onze gemeente nu al 3 keer het vernieuwde biljet gebruikt heeft hoeft er bij de volgende verkiezingen geen ‘4de persoon’ meer aanwezig te zijn op het stembureau voor extra uitleg. 99 % van de kiezers had nu al geen extra uitleg meer nodig.	de wanduit bij het uitleg van het nieuwe stembiljet bij ontvangst had geen toegevoegde waarde en werkte alleen maar verwarrend. Daar ben ik mee gestopt.	De telling van de partijen (bovenste vak) is verticaal, de telling van de kandidaten (onderste vak) is horizontaal. Als stemmer vond ik dat verwarrend.	Op het stembiljet staan de partijen in verticale kolom en de nummers van kandidaten in horizontale kolom. Mijn voorkeur zou hebben hier eenduidig mee om te gaan. Het was mij niet duidelijk waarom op het telformulier een hoekje ontbrak.	Er waren veel kiezers die zich goed hadden voorbereid op het nieuwe stembiljet.	maak de stappen voor het afronden van het procesverbaal en het verzegelen hiervan ook duidelijk in de instructie in de betreffende gemeente. ik heb hier duidelijk wat gemist, aangezien dit nog een uur in beslag nam nadat we het tellen al afgerond hadden. ik zat in de rol van telondersteuner, maar ook de telcoördinator en de middagvoorzitter hadden de instructie op deze laatste stap niet gekregen. met als gevolg dat we bureau verkiezingen moesten bellen voor de laatste instructies.	De video mag wel wat korter en bondiger.	Het stemformulier is niet logisch ingedeeld. Van recht naar links en boven naar beneden
Wij hadden een prokkelduo op het stembureau. Overdag was dat ontzettend leuk. Ze is bekend in het dorp, iedereen kent haar en maakt een praatje en ze geeft goede uitleg over het stembiljet. Alleen wilde zij ‘s avonds ook meetellen. Dat bleek achteraf niet heel handig. Lijsten waren verkeerd gesorteerd en na een uurtje sorteren was het duo weg waardoor wij met weinig tellers achterbleven.			Ik zou niet meer terug willen naar het grote onhandzame grote vel	Het formulier wat men thuis heeft ontvangen bracht verwarring. Men mistte, ondanks de uitleg bij binnenkomst, toch de namen op de lijst.	Landelijk inzetten!!	Doorgaan en landelijk invoeren. In deze telt ook de mening van de vele kiezers. We hebben heel veel goede geluiden ontvangen van de kiezers die zeer blij waren met het nieuwe formulier.	De horizontale nummering van de kandidaten kan beter verticaal zoals de partijen. Iedereen leest blijkbaar gemakkelijker van boven naar beneden. Tip van een professional in communicatie die toevallig ook kwam stemmen. Het aantal kandidaten in het icoontje mag groter of duidelijker. Wellicht een "let op" Stemmers waren nagenoeg allemaal positief over het formaat.	Doorgaan met het kleine stembiljet.	Persoonlijk vind ik het vreemd dat wanneer iemand op een partij stemt en vervolgens een voorkeurstem uitbrengt op een te hoge kandidaat dat dan de stem als ongeldig wordt beschouwd. Het is duidelijk op welke partij de kiezer stemt, dat kan eigenlijk niet fout gaan (met naam en logo). Maar het lezen van het boekje met kandidaten en het invullen van het stembiljet is iets foutgevoeliger. Persoonlijk zou ik, wanneer de kiezer een te hoge kandidaat-nummer in kleurt de stem naar partij en de lijsttre	Extra aandacht voor de nieuwe manier van stemmen op de envelop kiezer. Veel mensen maken die pas open in het stembureau / hebben de inhoud niet gelezen / waardoor ze onvoorbereid arriveren op de lokatie.
Het nieuwe stembiljet zou landelijk ingevoerd moeten worden.			Het hoekje van het stembiljet een opvallende kleur geven. Dat zorgt dat het openvouwen van het biljet sneller gaat.	Waarschijnlijk hebben we zelf tijdens het tellen niet goed opgelet bij eventuele ongeldige stemmen door een te hoog kandidaatnummer, wij hadden er maar één terwijl ik de volgende dag hoorde dat álle stembureaus ongeldige stemmen hadden gemist. Misschien goed om tijdens de dag in de berichten sectie van het stemportaal de voorzitter daar nog een keer aan te herinneren.	Iets bedenken dat je mensen die stuntelen in het stemhokje kunt helpen, ik denk dat we zo veel van de ongeldige stemmen zou kunnen voorkomen.	Vooral overal gaan gebruiken. Zat bij een stemlocatie (in woonzorgcentrum) voor bejaarden. Op de 800 ingevulde stembiljetten maar 2 biljetten niet goed ingevuld.	In de instructie over het tellen ontbreekt dat er bij het turven van de kandidaten op het maximaal aantal kandidaten gelet moet worden. Bv een partij geeft maximaal 30 kandidaten dus kan er geen kandidaat worden geturft boven nr 30.	Vooral zo doorgaan het is veel Handiger sneller minder foutgevoelig	In de instructie stond (als ik het goed gelezen heb) dat als n kiezer alleen n politieke partij invulde er automatisch gekozen werd voor de lijsttrekker. Onze voorzitter gaf aan dat er ook voor een kandidaat gekozen moest worden. Dit hebben wij in de instructie benadrukt.	Niet alle inwoners die kwamen stemmen vonden het prettig om uitleg te krijgen over het nieuwe stembiljet en liepen snel door. Toch waren er ongeldige stemmen uitgebracht. Misschien een idee om een grote poster op te hangen (bij de ingang of in het stemlokaal), met plaatje en tekst dat 2 hokjes moeten worden ingekleurd. Zodat de inwoners dat toch meekrijgen.

Wij hebben alleen op partij geteld en daardoor onvoldoende gekeken naar de aangekruiste kandidaten, waardoor er alsnog stemmen ongeldig waren. Goed om daar extra aandacht voor te vragen in de instructie en telmethode.			Ga dit stemformulier svp zsm landelijk introduceren. Stemmers vinden het een veel fijner stembiljet en stembureaumedewerkers willen dit ook. Wij werkten met nieuw stembiljet, 2 leden moesten zelf elders nog met groot stembiljet stemmen. Vreselijk!! voorkeur duidelijk. En als mensen fouten maken met het nieuwe hebben ze hun kiespas en lijst pas op het stembureau uit envelop gehaald. Demente kiezers kwamen zelfs met aantekeningen aanzetten maar het bleef denk ik moeilijk voor ze zonder hulp in het	Lay out van kandidaten gelijk maken aan het biljet wat opgehangen wordt in het stemlokaal	Het papier van de nieuwe biljetten is tijdens het tellen lastiger te scheiden van elkaar	Zo doorgaan	De reacties op het stembiljet waren heel positief. Ik zelf vond het ook zeer prettig.	Veel stemmers hadden van tevoren de informatie over het nieuwe stembiljet goed doorgenomen. We hoefden weinig uit te leggen.	De twee vakjes controleren werkt verwarrend tijdens tellen.	Telproces tijdens de telling goed uitleggen en toezien op de Juiste manier van tellen.
Het zou prettig zijn als het papier zodanig te maken is dat het niet aan elkaar blijft plakken en ze gemakkelijk 1 voor 1 te "pakken" zijn			Het tellen met het nieuwe stembiljet vereenvoudigd de zaak enorm. Hierdoor verloopt het tellen snel en soepel. De oude manier zorgde voor aardig wat meer fouten (vermoeidheid).	Graag deze a3 stembiljetten invoeren landelijk	Meer pv leden beschikbaar. Het tellen gaat veel sneller met de nieuwe biljetten en nu moesten we tussen twee stembureau tellen lang wachten.	Door de logo's en de dubbele kleuring van een hokje, heb je meer rood op het papier. Hierdoor is het sorteren op partij in eerste instantie onoverzichtelijker dan het voorgaande stembiljet. Het uitvouwen en tellen is wel een stuk gemakkelijker met het nieuwe stembiljet.	Hopen dat dit nieuwe systeem blijft	Veel positieve reacties gehad van kiezers, vooral het omslachtige opvouwen van het oude stembiljet miste men helemaal niet. Misschien nog duidelijker maken dat alleen een rondje kleuren bij de partij ook een geldige stem is, een voorkeursstem is optioneel.	Geef tips voor het handzaam en nauwkeurig tellen. Er gaat veel onnodige tijd verloren met het oppakken en wegleggen van formulieren omdat ze niet goed van de stapel te pakken zijn. Tricks!	Al bij de bij de training heb ik door gegeven dat het verwarrend was dat de stemmers twee vakjes rood moesten maken terwijl als ze alleen het vakje van de gekozen politieke partij rood maaktenvoldoende was voor een geldige stem!
Veel kiezers behoeften geen uitleg meer te hebben, het extra stembureaulid was hierdoor wat overbodig			Instructie voor kiezers om ongeldige stemmen te voorkomen: Instrueer de kiezer om een partij te kiezen door het aankruisen van het vakje. Als optie: Wilt u een ook een voorkeurstem uit brengen vul dan het nummer van uw voorkeurkandidaat in.	-ik hoop echt dat dit uiteindelijk landelijk ingevoerd gaat worden -misschien in de uitleg (als je denkt dat iemand het moeilijk begrijpt) zeggen dat je ook alleen de partijnaam mag invullen? De paar foute formulieren die ik heb gezien waren fout, omdat wel een kandidaat maar geen partij was ingevuld. Die mensen waren misschien teveel gericht op het moeilijkere verhaal over de kandidaten/-boekjes en 'vergaten' daardoor de partij in te vullen	het boek met de namenlijst in het stemhokje, los laten liggen, omdat de mensen het dan even opzij kunnen doen voor het stemformulier om vervolgens in te vullen, verschillende keren werd gevraagd : kan dit ook los?	Doordat het tellen zo snel ging was er veel druk op de telleider. Daar stokte het proces steeds.	Ik heb gladde vingers. Soms pak ik daardoor 2 formulieren tegelijk. Dat veroorzaakt een foutieve telling. Ik neem aan dat meer tellers hier mee te maken hebben. Het gebruik van een "telvinger" zou een goedkope oplossing zijn. Helaas zijn die bij de kantoorboekhandels in mijn woonplaats niet verkrijgbaar.	De video is overbodig	Mensen weten soms niet dat ze om een nieuw stembiljet kunnen vragen als ze een foutje hebben gemaakt. Dan gaan ze creatief verbeteren en zijn zich er niet van bewust dat hun stem daarmee ongeldig is.	Informatie thuis beknopter, te veel afval Kandidaten lijst achter op stemformulier afdrukken of op A5 in elk stemhokje. Boekje wordt bijna niet gebruikt en is niet hygienisch. Veel mensen lopen heen en weer naar grote lijst.
Zo snel mogelijk landelijk invoeren			Dyslectie mensen hebben moeite om kandidaat aan een nummer te koppelen	Alleen mensen in zetten die daadwerkelijk mensen de instructie durven te geven over nieuwe stembiljet. Wij hadden nu iemand die dat niet wilde waardoor we met minder man 1100 personen uitleg moesten geven.	Ik hoop dat de nieuwe stembiljetten gauw landelijk worden overgenomen!	Meer dan 90 procent van de feedback van kiezers over het nieuwe stembiljet was positief. Door goede voorlichting hadden we maar 3 ongeldige stemmen van alle 1160.	Met gladder papier zou het stemmen tellen nog makkelijker zijn, maar het was nu echt al een verademing!	Dezelfde opstelling qua nummering hanteren voor partij en kandidaat.	Dit is zoveel prettiger werken en de kans op fouten is naar mijn idee beslist een stuk minder. Formulieren zijn heel handbaar, de tekst en stemvakjes zijn groter dus beter leesbaar. Je ziet veel sneller welke partij is gekozen, bij de oude grote formulieren was het soms echt zoeken als op een lager geplaatste kandidaat een bolletje was ingekleurd. Eigenlijk alleen maar positieve zaken, dus mijn suggestie en advies aan ministerie en beslissers: zo snel mogelijk invoeren. En mocht dat nog even d	Ik denk de nieuwe stembiljetten meer fout gevoelig is dan de oude. Want je zit niet snel aan wie ga je stemmen
Onze voorzitter was onvoldoende capabel voor deze rol. Moest vaak door stembureaulleden gecorrigeerd worden en dan zei hij steeds: 'dat hoef je niet te zeggen; dat weet ik zelf ook wel'. Niet heel volwassen gedrag op feedback over iets wat je niet goed doet.			het verwelkomen/uitleggen is inmiddels minder noodzakelijk, de meeste mensen hebben het al eens gedaan en zijn enthousiast. De meeste kiezers zijn welkom geheten en gevraagd of ze het nieuwe stembiljet kennen en of ze uitleg willen. Ik denk dat dit nog in 20% van de gevallen (mn ouderen) echt op prijs wordt gesteld	De reden dat niet 100% van de kiezers instructie heeft gehad is dat veel mensen goed op de hoogte waren en dus aangaven geen instructie nodig te hebben. Wij hadden dan ook geen ongeldige stemmen op ons stembureau en er is slechts 2 keer een nieuw stembiljet uitgegeven.	Het tellen ging significant sneller. Vorige keer hadden we 400 stemmen en waren we om 22.30 klaar (iets minder tellers). Nu hadden we meer dan 800 stemmers en waren we bijna een uur eerder klaar met 2 tellers meer. Het was geweldig. Dit zorgde ook voor minder vermoeidheid. Iedereen was opgetogen over het formaat en welke consequenties dat had.	Ik vond het nieuwe formulier een verademing. Handzaam en duidelijk en ik hoop dat dit formulier de norm gaat worden. Kiezers waren overwegend zeer positief!!	Op de tel-lijst moeten initialen gezet worden van 1e en 2e teller van de partijlijsten. Dat zou gelijk na het tellen gedaan moeten worden. Nu werd het pas na kandidaten tellen gedaan dan weet je niet meer precies wie wat heeft gedaan. Zeker omdat voor mij, alles de eerste keer was. nieuw was.	hang een poster op in het stemhokje, het boeje werkte onhandig	De lay-out van het stembiljet kan volgens mij nog mooier en duidelijker: wanneer de lijst met partijnamen wat hoger op de bovenste helft van het vel worden geprint, evt zelfs in 1 rij ipv 2 (wat in Nijmegen vlgs mij prima kan).	Er zou nog een uitleg per tafel zijn, maar dat was er niet. Op de dag zelf alles nog een keer herhalen, helemaal voor mensen die het nog nooit hebben gedaan, was fijn geweest.
Verpakken van de stapels per partijen, niet met tape. Hierdoor werd het gescheur en een rotzooi.			Het extra stembureaulid ivm het nieuwe stembiljet kan volgens mij bij de volgende verkiezing wel achterwege blijven.	Alternatief zoeken voor boekje met kandidaten. Ik vind het onhygiënisch. Een poster in ieder stemhokje lijkt me ook wel duidelijk!	Ondanks de goed uitleg aan kiezers toch redelijke hoog aantal ongeldige stemmen (2%)	Als je voor het eerst stemmen telt, en de instructie video ziet, dan is het totaal niet duidelijk wat er wordt bedoeld met even en oneven tellen. Dat kan beter worden uitgelegd in de instructievideo.	Misschien de volgorde boven en onder gelijk houden. Nu was het boven van beneden boven in twee kolommen en onder van links naar rechts.	Ik vond het verwarrend dat op het telformulier de 0 bovenaan stond. Zeker ook omdat dit maar weinig voor kwam dat iemand alleen voor een partij koos	Het nieuwe stembiljet was veel beter dan het oude; handzamer, niet meer het gedoe met het opvouwen, waardoor de stembus ook niet te vol wordt. Het biljet is overzichtelijk en duidelijk. Dat kregen we ook terug van veel kiezers.	ik begrijp niet waarom een niet ingekleurd bolletje kandidaat automatisch telt als op lijsttrekker en als gekozen en ingekleurd voor een niet bestaande kandidaat, een te hoog nummer, de stem ongeldig wordt. waarom ook niet op de lijsttrekker beschoouwd.
Het was smiddag heel koud in de sionskerk! Ben thuis trui aan gaan doen 's avonds was het wel warmer!			Geen vierde lid	We hebben van een tiental kiezers spontaan positieve reacties gekregen op het nieuwe stembiljet. Dat viel op in positieve zin.	Als een kiezer een hoger nummer van de kandidaat kiest dan er kandidaten op de lijst staan, dan de stem niet ongeldig verklaren maar tellen bij de lijsttrekker. In onze gemeente had de partij met lijstnummer 11 slechts 7 kandidaten. Meerdere kiezers hadden partij 11 en kandidaat 11 netjes rood gemaakt. Duidelijk voor één partij gekozen dus. Deze stembiljetten moesten wij nu ongeldig verklaren. Zonde! Had deze stembiljetten bij de lijsttrekker meegeteld, net als de biljetten waarbij alleen een	Er is veel loze ruimte op het biljet. Het lettertype is groot genoeg en hoeft niet groter. Misschien past het wel op een kleiner vel	De deur moet natuurlijk open staan om zoveel mogelijk kiezers een " open binnenkomst" te geven. Het nadeel is dat het koud binnen was. Opgelost door een dikke trui thuis te halen .	Ik vond dat wij nog veel klaar moesten zetten voor dat het stembureau open ging	Het verschil in verticale en horizontale nummering bij overzicht partijen en overzicht kandidaten is verwarrend. Werd door kiezers gemeld.	Het was voor mij de 1ste keer en heb het als ontzettend leuk ervaren. Wat een team!
de stickers om de biljetten weer in te pakken zijn klein en plakken niet heel erg goed			We hebben goede ervaringen met het voorlichten bij het uitgevrn van het stembiljet. Hierdoor waren er geen biljetten met maar 1 vakje ingekleurd.	1. De instructie was dat we kiezers moesten vertellen dat ze twee bolletjes moeten inkleuren. Het valt op dat bij partijen met een hoog kieslijsnummer en een klein aantal kandidaten er kiezers zijn die bij de kandidaat hetzelfde nummer inkleuren als het kieslijstnummer. Bv stemmen op lijst 19 en kandidaat 19 inkleuren terwijl er geen kandidaat 19 is op die kieslijst. Circa de helft van de ongeldige stemmen in ons stembureau was om die reden ongeldig. Ik denk dat het percentage ongeldige stemmen	Het papier was wat dik waardoor het soms lastig tellen was	In het ontwerp van het stembiljet staan partijen verticaal en (nummers van) kandidaten horizontaal gesorteerd. Een aantal kiezers maakte daar opmerkingen over. We kunnen beter beiden op dezelfde wijze weergeven. Of het een. Of het ander.	Voor mijn gevoel hadden het wel A4 formaat mogen zijn. Scheelt 1x openvouwen	Na aantale verkiezingen in Bulgarije werd besloten om de partijnummers en kandidaatnummers te splitsen. Partijen kregen toen nummers van 1 tm x (afhankelijk van aantal partijen) en kandidaten nummers vanaf 101. Dit zorgt dat er geen verwarring kan ontstaan tussen de partijen en kandidaten - praktijkvoorbeeld was het fenomeen 15-15 waar kandiddat 15 kreeg 'per ongeluk' meeste voorkeurstemmen omdat kiezers dachten 2x hetzelfde te moeten invullen. Andere suggestie - als er een hogere voorkeur is	Als partij gekozen is ALTIJD stem tellen ook al is kandidaatnummer te hoog.	Betere uitleg voor mensen die niet de Nederlandse taal goed machtig zijn. Misschien via qrcode op locatie mogelijk.
Kiezers begrepen het niet toen we ze bij binnenkomst vroegen of ze bekend waren met het nieuwe stembiljet. Alweer een nieuw stembiljet, werd er vaak geantwoord. In Alphen is het inmiddels geen nieuw stembiljet meer en een extra persoon om uitleg te geven is eigenlijk overbodig aan het worden in deze gemeente.			Doe op de turflijst alleen het raster en gen puntjes. Leg bij de uitlegtafel ook een voorbeeld kandidatenlijst voor de iutleg.	Alle stembureaulden en tellers waren heel positief over het stembiljet. We kregen veel positieve reacties van de kiezers. Ook over de uitleg waren velen positief	een opvallend aantal ongeldige stemmen werd veroorzaakt doordat op een te hoog kandidaat nummer was gestemd (die dus niet bij de betreffende lijst hoort). In de praktijk bleek het te verwarrend om kiezers hier op voorhand op te wijzen (kiezers snapten het systeem dan ineens niet meer). Ik heb geen oplossing, maar het verdient wel aandacht voor de toekomst	Het nieuwe stembiljet is echt fantastisch: Het neemt minder ruimte in beslag in de stembus, het is gemakkelijk open te vouwen, waardoor het tellen erg vlot en efficiënt kon gebeuren. Het enige wat ik misschien nog zou aanpassen is dat de partijen aan de bovenzijde van het stembiljet verdeeld zijn in een kolom met oneven partijlijsten en een kolom met even partijlijsten. Dat zou het tellen nóg gemakkelijker laten verlopen.	het papier is dik en vettig wat het aanpakken tijdens het tellen op kandidaat lastiger gaat. moet vaker de vingers nat maken	Uitleg bij elke stemmer hoe het stembiljet werkt! Het is nl zonde dat er foutief ingevuld/ niet ingevulde formulieren (ongeldige stembiljetten) tussen zitten.	Blij met nieuw stembiljet, zou voor mij het verschil maken om in het vervolg weer diensten met tellen te doen. Ook als stemmer veel makkelijker in te bouwen	1. Er is geen specifieke aanwijzing in stembureau voor her vervangen van een foute invulling stembiljet. Kan ook niet bij mondeling toelichten ivm tijd Kan (theoretische berekening) 0,4 % foutstemmen vermiideren.,
Onze voorzitter was nogal stug wat betreft de opstelling in het stembureau. Veel mensen de wilden rechtsaf om een stembiljet te halen Maar dat moest juist linksaf. Voorzitter wilde niet wisselen op verzoek van de stembureau medewerkers. Voorzitter was niet goed voorbereid op het tellen van de stemmen.			omdat het de derde keer was wilden niet alle kiezers nogmaals uitleg ontvangen. Sommige mensen werden hier wrevelig van. Te veel uitleg kan ook irritatie opwekken.	Het zou gewaardeerd worden als er voor eten wordt gezorgd op her stemburo.	Er zijn bij partijen stemmen verloren gegaan omdat zij maar enkele kandidaten op de lijst hadden staan. Bv: Lijst 11 had 7 kandidaten en mensen stemden op kandidaat 11 terwijl deze niet bestond. Ondanks uitleg en instructie	tijdens het stemproces tot 21 uur was ik aangesteld als uitleggever. we werkten met zijn tweeën naast de gebruikelijke bezetting vanhet stembureau, we wisselden elkaar af als uitleggever en op drukke momenten stonden we samen. dat werkte naar mijn idee goed	Sommige tekst is de e-learning klopt niet. En de antwoorden in de test waren soms niet compleet. Na geantwoord te hebben stond er extra info bij het juiste antwoord. Deze extra info had al bij de aanvang van de vraag bij het antwoord moeten staan.	Volgende verkiezingen weer een klein biljet gebruiken, de reacties van de kiezers waren positief	Hopelijk blijft dit systeem. De meeste mensen die ik sprak waren zeer positief.	Gezien de fouten die de kiezers hebben gemaakt bij het invullen lijkt het mij een goed idee om een reclame spotje te maken waarop heel duidelijk te zien is hoe je dit nieuwe biljet invult. 3 weken van te voren, elke avond in 1 reclameblok en heel Nederland kan (alvast) meekijken!

Na 3 keer geen extra medewerker meer nodig met info over nw stembiljet			Het voorbeeldrooster qua planning bezetting is niet goed verdeeld onder de verschillende personen. De helft staat 8,5 uur ingepland de andere helft 6 uur. Dit zou toch beter moeten.	Graag hiermee doorgaan en niet meer terug naar dat mega formulier. Nog beter voor het milieu ook.	Het was heel goed te doen en ik hoorde om me heen van mensen die het vaker gedaan hadden dat het veel eenvoudiger was. Groot succes in Gouda.	Er waren in verhouding meer ongeldige stemmen doordat de nummering van de kandidaten niet intuitief was, waardoor een kandidaat nummer was aangekruist die niet bestond. Beter om deze stemmen niet als ongeldig te bestempelen maar op eenzelfde manier als de stemformulieren waar alleen de partij en geen kandidaat is aangegeven.	Doorgaan met dit stembiljet	Partijlijst loopt van boven naar beneden, de kandidatenlijst loopt van links naar rechts. Ik vind dat niet logisch.	Stemmen op lijst zonder kandidaat aan te kruizen geldig, terwijl zelfde procedure met aankruisen kandidaat die niet op lijst staat ongeldig. Dit kan volgens mij niet	In de e-learning zaten wat foutjes en kwam ook niet met de fysieke uitleggen foutjes naar voren.
Bij buitenlanders die komen stemmen is het wat moeilijker uit te leggen hoe te stemmen. Ze gaven aan het te begrijpen maar of dat werkelijk zo is, is lastig te achterhalen.			De opzet van het nieuwe biljet is naar mijn idee heel erg duidelijk en simpel. Als mogelijke verbetering vraag ik mij af of het ook helpt om de lijsttrekker weg te laten in het onderste gedeelte en te beginnen bij nummer 2 op de lijst. De instructie kan dan zijn: een stem op de partij is automatisch een stem op de lijsttrekker, tenzij u een aan andere persoon op de lijst een voorkeurstem geeft; kruis dan het juiste nummer aan in het onderste deel van het stembiljet.	Ik kwam verschillende ongeldige stemmen tegen die het gevolg waren van het standaard stemmen op nummer 50, waarschijnlijk in de veronderstelling hiermee bewust te stemmen op de lijstduwer. Althans dat is mijn inschatting. Mogelijk had de kiesgerechtigde onvoldoende besef van het feit dat vrijwel geen enkele partij 50 kandidaten had. Ik zie dit als een serieus punt waar bij een volgende verkiezing met dit type formulier (meer) aandacht voor mag zijn in het voortraject.	Vooral blijven doorgaan met dit nieuwe stembiljet. Dit scheelt enorm veel tijd voor de tellers. En ook vrijwel ALLE bewoners waren positief (ik heb in mijn ochtenddeel iedereen uitgevraagd). Alleen 1 mevrouw van boven de 75 vond het ingewikkeld en 1 mevrouw met een hersenafwijking raakte in paniek. Maar die laatste hebben wij het rustig uitgelegd.	Volgende keer graag weer het nieuwe stembiljet!	Ipv frisdrank voor de avond meer spa rood en blauw. Snoep voor de kinderen is niet van deze tijd.	dat deze stembiljetten heel goed werken ...zowel bij het invullen als tellen	Zorg dat bij het kandidaten boekje onder elk blad een tab komt met de partij en het nummer. Dit vergemakkelijkt het openen naar de juiste partij.	Volgende keer weer dit handzame formaat!
Voer dit subiet in voor alle gemeenten en voor alle verkiezingen. We hebben genoeg geoefend en ons voorbereid. Gewoon landelijk uitrollen.			opmerkingen van kiezers: partijen staan in rijen (nummering van boven naar beneden) : kandidaten nummering is van links naar rechts. Dit vinden mensen verwarrend. (ik weet dat het uit onderzoek komt dat dit niet zo is, maar wordt vaak genoemd)	Op de banner voor de instructies bij binnenkomst van de kiezers staan fictieve icoontjes voor de uitleg. Daar zou een insteekhoes kunnen komen voor een echt stembiljet van de betreffende gemeente, zodat dit duidelijker is voor de kiezer. Er wordt wel eens gevraagd om de optie om blanco te stemmen. Zou dit ook op het nieuwe biljet toegevoegd kunnen worden?	De kandidatenlijstnummers gelijk aan de partijenlijst verticaal op het stembiljet zetten.	Enquete is miet helemaal toegesneden op tellers/ telleiders centrale stemopneming	Nummers kandidaten niet horizontaal maar vertikaal op volgorde	Het was moeilijk tellen door door de kleinere en dunne papieren, lijkt mij beter om een dikker papiersoort te gebruiken.	1. Ik vond het verwarrend dat op het nieuwe stembiljet de partijen VERTICAAL zijn genummerd, en de kandidaten HORIZONTAAL. Dat gaf bij mij (bij het stemmen) meteen een kleine kortsluiting in m'n hoofd. Waarschijnlijk heeft het te maken met de verdeling over de pagina (bladspiegel), maar dat zou geen argument moeten zijn vind ik. Dus alles VERTICAAL of alles HORIZONTAAL nummeren. 2. Bij de procedure rondoom het tellen van de stemmen vind ik het vreemd dat (op woensdagavond) het daadwerkelijke tel	De Gemeente Soest moet een duidelijkere instructie opmaken over zij wil wat hoe ingeleverd wordt. Daarbij mag op het PV de in te vullen gegevens wel duidelijker worden aangegeven bijvbmet kaders of vetgedrukt.
Het verpakken van de stembiljetten per partij in een soort van pakpapier is zeer onhandig. Grote enveloppen zouden veel handiger zijn. De slotjes op de blauwe kisten te verzegelen zijn bijna niet door het bevestigingsgat te krijgen.			Bij de instructies aan de stemmers altijd zeggen wat de persoon moet doen (dus: u moet in ieder geval het eerste deel invullen, dus stemmen op een partij, wilt u een voorkeursstem uitbrengen dan kan u de tweede lijst gebruiken: zoek het nummer dat past bij de kandidaat waarop u wilt stemmen) en niet wat hij niet moet doen. (gebeurde door een collega die maar bleef zeggen dat men niet moest stemmen op een nummer dat hoger was dan het aantal kandidaten van de partij waarop men stemde.)	Het aantal kandidaten van een partij zou duidelijker kunnen. Nu hebben veel mensen een ongeldige stem uitgebracht omdat ze op een kandidaatnummer hebben gestemd wat er niet was. Misschien hadden we meer mensen erop kunnen wijzen dat als het mis ging, ze een nieuw stembiljet konden krijgen.	het script van de uitleg begint met "u kleurt twee bolletjes rood", dit is verwarrend voor mensen die niet zo goed zijn in taal. Beter is te beginnen met "U kleurt één bolletje rood in het bovenste blok" en daarna kunt u als u dat wilt "een bolletje rood kleuren in het onderste blok, als u voorkeur heeft voor een bepaalde persoon op de lijst". Ongeldige stemmen waren vooral dat er twee bolletjes rood gekleurd waren ofwel in het bovenste ofwel in het onderste blok.	Zo snel mogelijk dit nieuwe stembiljet landelijk invoeren. Extra aandacht in de instructie voor foutstem bij aankruisen hoger kandidaatnummer dan er kandidaten vd partij zijn	Zorgen dat de app goed werkt. In de ochtend/avond werkte het niet. De app is wel gemakkelijk (als het werkt) bij het doorgeven vd stemmen	Ik ben op nog twee andere stembureaus geweest, waarbij niet de juiste instructie werd gegeven. Als je aangaf dat je ermee bekend was, mocht je gewoon doorlopen.	De stemmen per partij moesten daarna worden ingepakt in pakpapier, dat dan met plakband moest worden dichtgemaakt. Voldoende grote zakken lijken mij veel eenvoudiger om ze in te doen.	Ga vooral door met het nieuwe stembiljet!
Het voorgestelde telproces hebben we niet gevolgd, omdat deze zeer inefficiënt werkt. Het verdelen van de biljetten over de verschillende partijen door meer mensen werkt beter en sneller en ook foutloos.			stop met de onzinnige cadeautjes zoals dit keer een strandbal. Kom op zeg, we zijn volwassen mensen. Besteed dit geld aan betere doeleinden. Functie gastheer/vrouw bij de deur voor uitleg is nu inmiddels totaal overbodig	Er kwamen veel mensen die toch nog niks wisten over nieuw stembiljet. Uitleg geven kost tijd en je merkt dan dat mensen erachter er omheen lopen en dan geen instructie krijgen. Verder valt het op dat er toch nog mensen zijn die zowel partij als bij lid hetzelfde bolletje inkleuren. Bijvoorbeeld: FVD was lijst 16, maar had maar 12 leden erop staan. Toch vulden mensen dan bolletje 16 bij lid.	De nummers van de partijen bovenaan het formulier zijn van boven naar beneden gesorteerd, de kandidaatnummers van links naar rechts. Dit was voor sommige mensen ingewikkeld. Het nieuwe kleinere stembiljet is verder een absolute verbetering. Persoonlijk merkte ik dat in de koude sporthal mijn vingertoppen moeite hadden met het vastpakken van het papier. Een "postzegelkussentje" om mijn vingers te bevochtigen zou best handig zijn bij het tellen.	Er bleken nog aanvullingen te zijn op het gebruik van het nieuwe stembiljet, welke niet bekend was (bij mij). Zoals het bewaren van de foutief ingevulde stembiljetten in envelop 3 als stemmers hier zelf al achter kwamen en een nieuw stembiljet kregen. En dat iemand die geen kandidaat aankruist een 0-stemmer is en dat dit niet gepromoot mag worden. Dit wisten de uitleggers wel, maar ik hoorde het een lid zeggen tegen een stemmer. Misschien iets vanuit Leiden? Ik had graag die aanvullingen nog gel	info en voorbereidingen naar de kiezer toe had de gemeente goed geregeld. (Het kleine stembiljet is zeer duidelijk en overzichtelijker en handzamer voor stemmers en tellers.)	Het is veel sneller en prettiger werken	Bij de uitleg aan kiezers is het beter een echt stembiljet te gebruiken (met stempel ongeldig) dan stembiljet met verzonnen partijnamen, dat werkt verwarrend	Volgende keer weer dit verkorte stembiljet gebruiken.
Het aantal ongeldige stemmen was minimaal tov de oude grote stemformulieren. Maw voor de stemmer eenvoudiger			Waarom zijn de partijen verticaal genummerd, dus 2 onder 1 en de mensen op de lijst horizontaal, eenduidigheid misschien minder verwarrend	Ik twijfel of dit een persoonlijk punt is omdat mijn handen niet zo goed zijn. Ik denk dat dit papier dikker is? Ik vond daarom het tellen van de partijen lastiger omdat ik de paginas moeilijker kon vastpakken. Er was echter ook een fout, het hoekje van de stemmen was niet weggelaten, mogelijk was het anders makkelijker geweest.	Nu is het zo dat er twee vakjes rood moeten worden gekleurd. Gesteld partij X is lijst 6 en er staan 5 kandidaten op de lijst voor X. Een stemmer vult het vakje voor lijst 5 correct in maar kleurt vervolgens per abuis een vakje voor de niet bestaande kandidaat 8 rood. Het stembiljet is dan in zijn geheel ongeldig. Dit gaat geheel in tegen mijn gevoel voor logica en rechtvaardigheid. Ik vind dat een dergelijk stembiljet geldig moet zijn en hetzelfde wordt behandeld als een stembiljet waarbij sle	Kleine stembiljet per direct landelijk invoeren, grote verbetering. Ook heel veel positieve reacties van stemmers ontvangen. En het is een stuk duurzamer, want er is minder papier nodig en minder stembussen die versleept moeten worden.	Papier is dikker als oude lijst wat tellen minder fijn maakt	Het aantal voorkeurstemmen aangeven bij de partijkeuze	Het rode voorbeeldhokje bij partij en bij kandidaten brengt verwarring...	Kleinere stembussen. Kliko's zijn te groot tenzij je 3.000 stembiljetten hebt.
wil graag de volgende keer weer meedoen !!!			Regeling voor stemmen op een te hoog kandidaats nummer. Te hoog kandidaat nummer is stem op de lijsttrekker zal voorkomen dat stemmen ongeldig worden verklaard. Iedereen verlicht uitleg geven was voor sommige mensen frustrerend aangezien dit al de 3de keer was dat met dit nieuwe biljet gestemd werdt	instructie aan stemmers over nieuwe formulier (er zaten wel enkele ongeldige stemmen, doordat mensen het niet hebben begrepen)	1.Het papier van het stembiljet is nogal scherp;veroorzaakt snel snijwondjes. 2. De nummers staan van links naar rechts; zou verwachten van boven naar beneden.	De partijen zijn genummerd van boven naar beneden. De kandidaten zijn genummerd van links naar rechts. Dit gaf wat verwarring bij mensen om het juiste nummer te vinden. Verder veel complimenten over het nieuwe formaat dus ga vooral hiermee door!	Sorteren op partijen was wat lastig, de kleurensymbolen van de partijen werkte afleidend. Lastig om met een blik de partijen te sorteren.	Doorloop tijdens het stemmen ging stuk vlotter. Het uitleggen niet moeilijker maken dan het is. Kort en bondig script en dat dan ook volgen. Bij oudere stemmers vouwde ik het stemformulier uit voor ik het uitreikte. Zo hield ik nog een hele korte check of alles duidelijk was. Gaf naar mijn gevoel daardoor weinig vragen.	Met name oudere kiezers hadden wat meer moeite en vragen. Ik heb moeite met dat een stem ongeldig is als er op een kandidaat is gestemd met een hoger nummer dan dat er kandidaten zijn voor de desbetreffende partij. Een grote partij met 50 namen heeft daardoor minder kans dat een stem verloren gaat.	Wellicht twee hoekjes van het nieuwe stembiljet afknippen
Voor mensen in een scootmobiel is het niet mogelijk in een stemhokje de stem uit te brengen. Hiervoor is geen plaats. Daar moet iets op gevonden worden zodat zij zonder dat er meegekeken wordt de stem kunnen uitbrengen				N.V.T. op de vragen die U hier in steld , maak ik kenbaar separaat aan de Kiescommissie Stadskantoor	Ik heb wel het idee dat het nieuwe stembiljet leidt tot meer voorkeurstemmen dan met het oude biljet. Of dit zo is en of het een gewenst bijeffect is, zal door jullie moeten worden beoordeeld.	Het was me niet helemaal duidelijk hoe het nu zat met het boekje/klapper waarin alle kandidaten stonden, dat in het stemhokje lag. Een stembureaulid van me beweerde, dat die "klappers" hangend aan de achterwand moesten worden bevestigd. Dit zorgde voor discussie want ik had dat nergens gelezen/gehoord. Bovendien zou je dan kunnen zien op welke partij de persoon, die aan het stemmen is van plan is om te gaan stemmen. Ik zou willen vragen om de volgende keer bij de voorzitters vergadering, indien	Vanwege het gebruikte papier zijn de formulieren soms lastig van elkaar te scheiden.	Het had sneller gekund met een ervaren voorzitter van de telgroep. De voorzitter deed dit ook voor de eerste keer. Hij deed het goed maar wat traag. Geef van te voren aan dat van tellers ook verwacht wordt dat ze het stembureau ontmantelen.	Ik ben al vele jaren stembureau lid en plaatsvervangend voorzitter van het stembureau. Ik heb vaak de stembiljetten geteld, en dit jaar voor de tweede keer ook op donderdag. Het nieuwe stembiljet is overzichtelijk, duidelijk en snel te tellen, zowel op woensdagavond als bij de hertelling op donderdag. Ik begrijp dat men zich zorgen maakte over mogelijke fouten en een toename van ongeldig verklaarde stemmen. In mijn stembureau was er slechts één, en in een ander stembureau met meer dan 2.400 k	Kregen van kiezers ook veel positieve feedback op nieuwe stembiljet

Dat de nummers van kandidaten oplopend van links naar rechts staan. We hebben meerdere malen zoals de vorige keer de opmerking gehad dat de kandidaten beter oplopend per rij gezet kunnen worden. Dus van boven naar onder				Veel fouten gemaakt met selecteren kandidaat, mogelijk toelichting aanpassen en/of alleen partij te laten kiezen.	In het stembureau kwamen ook meerdere mensen die de taal niet machtig waren en bijv. Spaans of Arabisch spraken. De QR code scannen was in dat geval niet het meest handige instrument. Zou de uitleg makkelijker kunnen voor als mensen de taal niet machtig zijn? Wat daarvoor vooral lastig was, was het stukje uitleg rondom het selecteren van de voorkeurskandidaat. Makkelijker zou het zijn dat je in dit geval de nadruk meer legt op dat ze in ieder geval de partij naar keuze inkleuren. Zodat de kans o	Ik hoop dat deze nieuwe stembiljetten landelijk worden ingevoerd. Door het formaat is het aflezen van de partijen in een oogopslag gebeurd zodat er minder vergissingen zijn.	Er waren diverse personen die aangaven het lastig te vinden dat de nummers van de kandidaten in het boekje vertikaal stonden en op het stembiljet horizontaal.	bij 1 partij is er reclame gemaakt met de landelijke partijleider dat heeft bij enkele stemmers voor verwarring gezorgd omdat ze de naam niet terug vonden op het stembiljet.	Het is wel moeilijk om te bepalen of een stembiljet ongeldig is omdat er op een te hoog kandidaatnummer gestemd is	Een te hoog kandidatennummer aankruisen zou hetzelfde moeten worden beschouwt als géén kandidaatnummer aankruisen en leiden tot een stem op de lijstrekker, in plaats van een ongeldige stem op te leveren. Aanpassen van de kieswet, dus…
Dit betreft het zitting nemen als stembureaulid. Het zou plezierig zijn als er een keuzemogelijkheid bestond om dit werk vroeg of wat later op de dag uit te voeren. I.p.v. 's morgens vroeg tot 's avonds laat betrokken te zijn. Ook bestaat de mogelijkheid van digitale controle van paspoort, rijbewijs en is. Dit is misschien een idee voor de gemeente Alphen aan den Rijn.				Achter de partij staat een cijfer, bijvoorbeeld. 7 in hoeverre beïnvloed dit de kiezer om op kandidaat 7 te stemmen? Ik vroeg het me af.	Nu was een stem ongeldig als een te hoog kandidaatnr was roodgemaakt (niet bestaande kandidaat). Het lijkt me veel betere dat de stem dan naar de lijsttrekker gaat, de kiezer heeft tenslotte gekozen voor deze lijst. Zo voorkom je ook veel ongeldige stemmen. Ook stel ik voor om op de voorkant stembiljet alleen de lijsten neer te zetten en op de achterkant de kandidaatnr's. Op deze manier kun je stembiljet nog 2x zo klein maken.	Ik zat op een stembureau in een ruimte met nog een stembureau. Wij hadden alle twee voorlichters. Ze liepen elkaar te verdringen om voor te lichten of liepen met hun ziel onder de arm, niets te doen.Indien er twee stembureau zijn met 1 ingang dan kan men toe met de helft minder voorlichters.	Een aantal stemmers had opmerkingen over het feit dat op het formulier met alle kandidaten slechts de 4 grote kernen genoemd werden, terwijl de gemeente uit 13 kernen bestaat. Stemmers gaven aan dat ze op een lokale kandidaat wilden stemmen en dat dit helemaal niet zichtbaar was op het formulier met alle kandidaten.	De mensen waren positief over deze manier van stemmen.	Ik vond het nieuwe biljet een enorme verbetering. Vooral het uitvouwen gaat 4x sneller	Allereerst is er veel tijd verstreken tussen het moment van stemmen en het uitvouwen van de vellen. Wat mij betreft was het veel efficenter geweest als al meteen een groep was begonnen met uitvouwen. Nu liepen veel tellers een groot deel van de tijd niks te doen. Daarnaast is de telmethode wat mij betreft erg rigide als ik het vegelijk met eerdere keren dat ik stemmen heb geteld. Er hadden stappen paralel kunnen lopen wat niet mogelijk was bij deze methode. Dit had het een stuk efficiënter ku
Bij het tellen op de avond van de verkiezingsdag meteen stapeltjes van 10 maken. Dat versnelt het tellen				Dit formulier heel snel landelijke invoeren.	Er was een bijlage toegevoegd waarop je de redenen van ongeldigheid moest aangeven (10 geloof ik). Op één van onze stembiljetten kwamen twee redenen voor. De bijlage leek daar niet helemaal goed op ontworpen te zijn. Verder geen probleem.	Toch nog meer aandacht besteden van tevoren aan het nieuwe stembiljet. Veel kiezers gaven aan niets te weten over een nieuw biljet. Veel kiezers komen nl. nog met hun envelop dicht in het stembureau aan en hebben dus de bijgeleverde informatie helemaal niet gelezen.	Ja een goede uitleg aan de kiezers over het nieuwe stembiljet was erg belangrijk. Laten zien en aanwijzen wat de bedoeling is. Hierdoor hadden wij geen foute stembiljetten!!	In vergelijking met het tellen voor de verkiezingen voor de tweede kamer hadden we met het nieuwe telformulier meer fouten dan tijdens Oktober 2025 Vooral meer informatie vooraf aan de kiezer kan hierbij helpen	Geef de lijsten geen nummer maar een letter, iedereen kan dan gemakkelijk onthouden hoe hij gaat stemmen, bijvoorbeeld op kandidaat C12. Voor die desbetreffende kandidaat kan dan ook op de kandidatenlijst deze combinatie staan, met letter en getal	op het stembiljet is het icoontje met het getal van het maximale aantal kandidaten niet erg opvallend
Het kleine biljet. Alleen een partij aangeven zonder een kandidaat nr is al voldoende. Dit maakt dat er minder fouten zullen worden gemaakt. Een kandidaat nr aangeven is een voorkeur stem.				De layout van het nnieuwe stembiljet is enigsinds verwarrend. De partijen en nummer lijst vd kandidaten zou verder uitelkaar moeten en anders gekleurd. Bij het soreteren van de parteien wordt je oog naar de kandidaten getrokken. Daarmee ontstaan fouten in het sorteerproces. Ook heb ik van keizers meegekregen dat met bij het keizen van de parteien van boven naar beneden doorteld (dus naar de kandidaten lijst ipv naar de rechter kolom). De afstand zou groter/duidelijker moeten zijn. M.a.w. nog e	Bij de voorzitterstraining er niet vanuit gaan dat iedereen het al een keer gedaan heeft.	De informatie over het nieuwe stembiljet zelf, in het boekje 'Stembureau-instructie voor de dag van de stemming' was weliswaar goed, maar in het boekje stond ook van alles dat in Leiden of op ons stembureau anders gaat (op grond van informatie van de gemeente). Dan is zo'n boekje toch ook een beetje verwarrend.	het probleem met de te hoge kandidaat nummers is lastig. werd laat ontdekt in het proces, maakt de uitleg ook ingewikkeld. zou beter zijn als die stemmen ook naar de lijsttrekker gaan	Bij het uitleggen werd een anoniem voorbeeldbiljet en een anoniem voorbeeld kandidatenlijst gebruikt. Dit maakte het voor de kiezer onduidelijk. Toen ze het hokje uitkwamen werd er gezegd; oh zo zat het. Eigenlijk maakte de anoniem lijst en het biljet het onduidelijk. Deze reactie kregen we erg vaak.	graag op het nieuwe stembiljet een M of V. Dit is de grootste / meest gehoorde wens van de stemmers	De meeste ongeldige stemmen (11 in totaal) waren stemmen op te hoge kandidaatnummers. In ons geval met name bij partijen waarbij de laatste kandidaat relatief veel stemmen kreeg. Als de regels hierover niet veranderen, dan kun je als partij je kieslijst dus maar het beste "volgooien" met "dummy"' namen, om op deze wijze geen stem op jouw. Partij verloren te laten gaan 😉. Ik ga er daarom van dat de wetgever zal beslissen alle stemmen op 1 kandidaat als geldig te rekenen en te hoge nummers, net
Extra uitleg m.b.t. nieuwe stembiljet is eigenlijk niet meer nodig.				Het viel mij op dat er veel ongeldige stemmen waren omdat kiezers op het kandidaten deel het nummer van de partij opnieuw invullen	Nu lag er een boekje met kandidatenlijsten in het stemhokje. Veel kiezers vroegen of de kandidatenlijst als affiche in het stemhokje kon hangen. Dat leek hen makkelijker	Aantal vakjes dat op telbiljet is rijkelijk. Ik ben kleurenblind dus gaarne primaire kleuren en geen nuanceringen svp.	De uitleg over de nieuwe methode hoe te kiezen geeft zeer veel duidelijkheid aan de kiezer. De kiezers hadden vervolgens geen vragen meer tijdens het uitbrengen van hun stem. Dat geeft een rustig verloop. Een enkele keer is er een nieuw formulier gevraagd.	Er was een kandidaat laag op de lijst die veel stammen had gekregen. Meer dan op 1 formulier kon. Hier had niemand uitleg over gekregen. Hier ligt nog een verbeterpunt.	Terug naar t oude stembiljet betekent voor mij dat ik niet meer ga tellen. Het oude biljet levert mij frustratie op door de kans op fouten, ongemak bij het invullen en niet te vergeten het uitvouwen!!	In de toekomst toegroeien naar: Het tellen van stembiljetten op lijst in de avond, en de volgende dag de stembiljetten op lijst en kandidaat door een automatische tel machine vergelijkbaar als het beoordelen van CITO toets. Dat is al een reeds bewezen manier van tellen.
Voor het inpakken en verzenden van de stembiljetten zijn enveloppen handiger dan het inpakpapier. Ook werkt het niet makkelijk met een rolletje plakband zonder houder.				Het was voor de stemmers bij het mobiele stembureau (zorginstellingen) minder makkelijk. We moesten vaker hulp bieden. Maakte de dag eigenlijk nog leuker naar tis gewoon even wennen voor de minder jonge stemmers....2x aankruizen, boekje waar de kieslijsten in staan, valt steeds dicht, boekje kan niet worden verschoven of opgepakt ivm de magneten waardoor mensen de lijst niet goed konden lezen....het was incidenteel maar het was iets wat me bij is gebleven. De grote stembiljetten worden in ied	boekje met namen partijleden links in het stemhokje ipv in het midden. nu had je weinig ruimte om te zoeken en daarna aan te kruisen.	Geen losse uitleggevers meer, maar incorporeren in stembureaueleden (misschien is dit specifiek in Leiden zo gedaan).	Het vooraf informatie geven hoe te stemmen heeft uitstekend gewerkt	Kandidatenlijst in zelfde volgorde presenteren als ze op het biljet staan. Niet de een verticaal en de ander horizontaal. Het zou gevoelsmatig eerlijker zijn als een stem wél goedgekeurd is als je de partij goedkeurt en een te hoog kandidaatnummer inkleurt. Bij het kleuren van de partij maak je waarschijnlijk geen fout, want daar staat ook het logo bij.	als op één partij is gestemd altijd de stem geldig verklaren. nu is bij blanco kandidaat of 1 kandidaatsnummer volgens kieslijst geldig. maar als er een te hoog kandidaat nummer is aangekruist ongeldig. Bij een niet bestaand kandidaatsnummer kan dan altijd uitgeweken worden naar kandidaat 1 of op partij.	Het kleinere stembiljet is een verademing ten opzichte van de enorme vellen bij mijn eigen gemeente. Wel een aandachtspunt dat het tellen sneller ging dan de VP konden bijhouden. Dus de volgende keer de samenstelling van de teams aanpassen.
Onze voorzitter had geen rooster gemaakt van tevoren dit was lastig, ik wist daardoor niet waar ik aan toe was. Ook belde hij niet dat om de uitslag door te geven maar vertrok om ze weg te brengen, daardoor werden onze spullen niet opgehaald. We hebben toen zelf gebeld. Vond de voorzitter in vergelijking met wat ik gewend ben iets minder.				Ik begreep dat er niet in elk stembureau goed uitleg werd gegeven. Met goede uitleg erbij is dit nieuwe stembiljet een enorme verbetering. Op ons stembureau hebben we woensdagavond geen ongeldige stemmen geteld. We kregen ook heel veel positieve reacties van de stemmers op het nieuwe biljet.	Ondanks de uitleg hebben een aantal mensen het toch niet goed begrepen. Dat had te maken met het aantal mensen op de lijst / het lijstnummer. Voorbeeld:"partij 11 - stem uitgebracht op kandidaat op 11 (terwijl er 7 mensen op de lijst stonden). Ongeldig dus. Het lijkt mij goed daar nog eens naar te kijken.	De partij nummers stonden verticaal op het stembiljet en de kandidaat nummers horizontaal. Ik zou beiden verticaal doen, aangezien dat past op het biljet, logisch is voor mensen en duidelijker omdat verschil denk ik toch voor verwarring zorgt en mensen eerder fouten maken en hun stem ongeldig maken.	Vooral dit biljet snel invoeren. Wel nog de volgende keer uitleg geven.	Voor het sorteren even-oneven zou het handig zijn als de partijen ook zo verdeeld zijn op het biljet: oneven links, even rechts. Dan kan de teller dit in een oogopslag zien.	Een volgende x bij de uitgang vh stembureau, via QR-code mensen uitnodigen om te laten weten hoe ze het nieuwe stembiljet hebben ervaren. Waarom nog enkele weken wachten daarmee?	graag doorzetten !!
Pas de kieswet aan, zodat er op ook alleen op een partij gestemd kan worden en niet alleen op een persoon (de stemmen op een partij kunnen dan eerlijk verdeeld worden over alle personen op de lijst)				Nummering partijen is van boven naar beneden in twee kolommen, echter de nummering van de kandidaten is van links naar rechts in meerdere rijen. Het is wellicht duidelijker om dit hetzelfde te houden voor beide onderdelen. Een optie zou ook kunnen zijn om alle partijen links op het formulier te plaatsen allemaal onder elkaar, dan kan rechts op het formulier alle kandidaatnummers onder elkaar, indien nodig in twee kolommen.	fijn dat het papier van de stembiljetten ook dik waren, zodat snel te voelen was als je er twee pakte. Ze bleven wel behoorlijk aan elkaar 'kleven".	De reacties waren enerzijds heel positief, maar anderzijds leken sommige kiezers moeite te hebben met het nieuwe stembiljet waardoor er sneller incidenten plaatsvonden (mensen die samen een hokje in wilden, kiezers die hun stembiljet onder mijn neus schoven met de vraag of het zo wel klopte)	Goed: grotere hokjes en groter/vet lettertype; maakt het formulier beter leesbaar Verbeteren: getallenreeks op formulier loopt horizontaal, maar in de kandidatenboekjes verticaal; dat veroorzaakte bij sommigen (autisten bijv.) verwarring; oplossing: ook op het formulier verticale getallen reeksen, bijv 1-10 etc; daar is best ruimte voor Verder: veel positieve reacties van het publiek (gemakkelijker, overzichtelijker); het tellen verliep veel sneller en accurater; in ons stembureau was er geen en	Ik ben blij met dit stembiljet. Ook veel kiezers waren hier heel positief over. Ik vraag mij alleen af of dit ook werkt wanneer er veel meer partijen op het stembiljet staan met veel meer kandidaten. Volgens mij gaat dat veel ongeldige stemmen opleveren.	Het papier maakt dat je makkelijker een vel overslaat. Blijven 'aan elkaar kleven'. Met het dunnere papier heb je hier bijna geen last van.	Dit was een groot succes, bij ons stembureau de normale foutmarge en we waren heel snel klaar. Heel prettig werken hiermee.
1) De papieren kleven te gemakkelijk aan elkaar. Je moet oppassen dat je er niet twee tegelijk schuift. 2) Ze zijn dus ook wat te glad om met de vinger te schuiven, je miet je vinger nat maken. 3) Misschien buiten de orde maar wel belangrijk: De stembusgleuf is te krap, je kunt de biljetten er niet schuin insteken, dan past het niet.				ondanks de uitleg waren er toch kiezers die onder in bij de kandidaten het nummer van de lijst rood maakten. Helaas ongeldig omdat betrokken lijst minder kandidaten er op had staan. Daardoor zo'n 10 ongeldig. Dit vergt volgende keer extra aandacht in de uitleg. Niet iedereen is er van op de hoogte dat we in Nederland werken met een kandidatenstelsel en dat men daarom ook nummer kandidaat rood moet maken. Als besloten wordt om stembiljetten waarop alleen de lijst rood is gemaakt ongeldig te verkl	Veel stemmers hadden de folder gelezen en hadden geen instructie nodig.	Wat mij betreft moet er bij het tellen een overzicht zijn van de kandidaten. Het zijn nu nummers. Ik wil graag namen weten bij de nummers met veel voorkeurstemmen.	Op het stembiljet zijn de partijen verticaal genummerd en de kandidaten zijn horizontaal genummerd. Veel terugkoppeling gehad van kiezers dat men dit erg verwarrend heeft ervaren	Het papier was te dik en te stug. Een stapeltje (her)tellen viel niet mee, je kunt de biljetten slecht afpellen met een vinger.	Stembiljet kan nog kleiner: A4	Vooral heel snel landelijk invoeren zolang we nog niet digitaal kunnen stemmen. Aantal criticasters was nihil (mensen die opmerkingen menen te moeten maken heb je bij elke verandering) en aantal ongeldige stemmen was op de vingers van 1 hand te tellen. na een eerste keer kan de voorlichting ook een tikkeltje minder. Bij de stempas zaten twee inlegvellen met grotendeels dezelfde inhoud. Lang niet alle kiezers wilden een toelichting en sommigen keken verontwaardigd als je een toelichting aanbod. Z

Laat het telformulier van tevoren zien. Met bolletjes per kandidaat. Vertel wat het 4-ogen principe inhoudt. Niet zo'n hip filmpje waar geen mens wijs uit wordt				Pas inhoud praatje over t nieuwe stembiljet aan aan de ontvanger op dat moment. Veel kiezers kwamen goed voorbereid naar het stembureau. dan is de hele riedel betuttelend. Een korte check volstaat dan. Is het mogelijk om een stem te laten tellen als iemand op n nummer ve kandidaat stemt die niet bestaat voor die partij (bv dat stem naar lijsttrekker gaat)? Of is die fout niet veel gemaakt? Het is vooral verwarrendvoor kiezers (zeker met n beperking) dat in de voorbeelden niet de logo's van de	Mee doorgaan met name het telen is een stuk eenvoudiger geworden hierdoor. het uitvouwen van de biljetten scheelde zomaar 1 uur tiujd	We kregen alleen maar positieve reacties van de stemmers	Instructie vanuit gemeente kan beter, erg onduidelijk welke materialen in welke box mogen/ moeten, en welke materialen niet retour hoeven. wellicht is een kleurcode (sticker?) duidelijker. we waren teveel tijd kwijt na het tellen. Ook de eis van de gemeente dat er 4! personen mee moeten om alles in te leveren wordt door mijzelf, en de collega's overdreven gevonden.	Invullen uitslag per kandidaat in procesverbaal was een van de laatste stappen in het draaiboek maar neemt veel tijd. Veel tellers staan er dan maar wat bij. Kunnen als ze willen dan wel naar huis (of opruimen). Bij alleen inkleuren hokje boven valt de stem aan de lijsttrekker. Was niet duidelijk of we die bij het invullen van het procesverbaal al moesten toekennen of dat we alleen de direct uitgebrachte stemmen op een kandidaat moesten invullen. Kans op 'ongeldig' is gewoon net iets groter - la	Ben benieuwd of het tellen sneller is gegaan.	De partijen staan verticaal in volgorde, de kandidaten horizontaal, dat is extra opletten, misschien kan het beide verticaal vermeld
U vraagt of iedereen uitleg heeft gekregen over het nieuwe stembiljet. Eigenlijk is het antwoord nee. We hebben wel bijna iedereen aangesproken, maar heel veel mensen waren er al zo bekend mee, dat ze echt geen uitleg wilden.				Persoonlijke uitleg geven aan alle kiezers vond ik weinig toevoegen. Dit kan ook met een filmpje o.i.d. Ik vond het erg vervelend dat ik uitleg móést geven, ook als mensen aangaven daar geen behoefte aan te hebben. Als ik weer iedereen uitleg moet gaan geven over het stembiljet, dan is dat voor mij een reden om mij hoogstwaarschijnlijk bij de volgende verkiezingen niet aan te melden als lid	Er hing ook een lijst in het stembureau. Daar liepen veel kandidaten ook heen wat toch voor wat meer chaos zorgde. Het kandidatenboek is verder niet hufterproef en wordt beschreven. Als er in korte tijd veel mensen komen is het lastig om dit te controleren en of er zo geen beinvloeding plaatsvindt.	Het voorbeeld stemformulier moet exact het zelfde zijn (evt. met ongeldig stempel) als het reguliere stembiljet. Dus geen nep namen en logo's. Dit is niet uit te leggen asn ouderen...	Plaatsing partijen in de lengte van het A3 formulier en rechts daarnaast de nummers van de te kiezen kandidaten Lijkt mij overzichtelijker	2 aandachtspunten: Tellen: de formulieren werken eenvoudiger ivm de kleinere afmeting. Ik had daarbij het idee dat er meer fouten/missers zijn geslopen in de telling. Zowel bij het tellen van de aantallen als bij het onderscheppen van de ongeldige stemmen. er waren bij het tellen van de aantallen vaker verschillen. Bij het onderscheppen van de gekozen kandidaatstemmen buiten het maximum aantal bleek ook pas later tijdens de telling naar voren te komen. Dit maakte dat er herstelprocedures ingevu	Zorg dat er altijd minimaal tekst bij staat, nu waren doordat er door de hoeveelheid partijen alleen maar cijfers stonden, wat het moeilijk maakte voor de mensen met discalculie	in ons stembureau goed gegaan. Risico dat stem op de kandidaat hoger is dan het aantal kandidaten. hoe krijg je dat duidelijker op formulier? het formulier moet ook werken zonder mondelinge uitleg
zeker doorgaan met het nieuwe biljet				- op nieuwe stembiljet zijn de partijen verticaal genummerd en de leden waarop gestemd kan worden horizontaal. Dat zou tot verwarring geleid kunnen hebben En waarom is dat zo gedaan? (Nieuwgierig)	Duidelijkheid naar stemmers dat ze geen 2 kandidaten mogen kiezen (ongeldig) En meer duidelijkheid over aantal kiezers per partij. Ongeldig als verkeerd nummer wordt ingevuld	Het biljet was makkelijker, kleiner waardoor het tellen sneller en beter ging. Ook het opruimen, verdelen etc. ging makkelijker. Je moet wel blijven opletten dat je elke keer de partij controleert. Die staat nu helemaal bovenaan, waardoor je dat makkelijk over het hoofd kan zien. Bij de oude stembiljetten was dat sneller duidelijk als een biljet voor de verkeerde partij was.	Nr.1 van een partij volgende keer gewoon invullen. Is verwarrend. Plaatsnamen kandidaten goed op de lijst zetten. Bv uit-Zijtaart en dan niet Veghel	Landelijk doorvoeren dit scheelt een hoop tijd en papier	Veel snellere doorstroming door kleiner biljet. Bijna geen opstoppingen gehad.	voer het nieuwe stembiljet zo snel mogelijk in. Het tellen gaat sneller en wij maken veel minder fouten.
Het schuine hoekje mag groter.				De aangegeven methode van 'even en oneven' is niet toegepast. Gezien het formaat van de stembiljetten konden die direct op lijstnummer worden gelegd. Alle tellers (8) hebben dit als prettig en hanteerbaar ervaren. Overigens kwamen er enkele opmerkingen over het feit dat partijen verticaal op de lijst stonden, maar kandidaatnummers horizontaal.	Ik vond het heel jammer dat we zoveel ongeldige stemmen hadden, in veel gevallen duidelijk door het nieuwe stembiljet. We doen ons best om alle stemmen zo nauwkeurig mogelijk te stemmen, en dan is het jammer dat we zoveel vergissingen niet mee kunnen tellen. Alle stemmen mee laten tellen gaat wat mij betreft vóór gemak.	In de informatie die de inwoners van de Gemeente heeft gekregen heeft niet gestaan dat de kandidaten niet meer op de stemlijsten staan. Natuurlijk heeft de uitleggever van het stembureau die taak gekregen omdat goed en duidelijk uit te leggen (heb ik ook gedaan). In de praktijk merk ik dat mensen graag op alles van te voren voorbereid worden...	Duidelijker aangeven hoeveel kandidaten per partij er meedoen. Was nu minder makkelijk zichtbaar. Ook goed om dan bijvoorbeeld een dikke lijn te zetten op tellijst zodat je snel ziet dat een nummer niet geldig is voor die partij	Geldigheid van de stemmen blijft nog wel een onderwerp voor nadenken. Stemmen op alleen partij en geen kandidaat ingekleurd is een geldige stem. Partij gestemd, maar een kandidaatnummer hoger roodgekleurd dan aantal kandidaten op de lijst is een niet geldige stem. Dat is een manco in het vastgesteld systeem.	Vrijwel alle mensen vonden het kleine stembiljet prettig. Sommigen vonden het bladeren in het boek lastig. Ik denk dat het handiger is om de lijst met kandidaten in het stemhokje op te hangen	Bij het centraal tellen meer PV koppels zodat het overzichtelijk blijft en er sneller doorgegaan kan worden door het telteam.
Er worden allerlei maatregelen getroffen op een eerlijk verloop van het stemmen. Dan komt er eind van de avond een busje voorrijden waar 2 mannen uistappen, de kratten met stembiljetten e.d inladen en daarmee wegrijden. Ik heb nog nooit iets van een legitmatie o.i.d. gezien. Elke idioot kan dat ophalen en verdonkeremanen....				Het blijkt dat er op de stemlocaties veel fouten worden gemaakt. Heb sterk het vermoeden dat het ligt aan de vermoeidheid van de bezetting.	zo snel mogelijk landelijk invoeren	Het telproces is veel efficiënter, het kost tellers veel minder tijd.	Ik vond te weinig aandacht voor t nieuwe stembiljet voorafgaand aan de verkiezingen. Ik zou meer ingezet hebben met filmpjes op sociale media en t afprinten op ware grote met instructie op de locale media.	Voor onervaren tellers is het proces best complex.	Bij de te volgen instructie uitleg aan de kiezers begin je met: u maakt 2 vakjes rood. Dit zou ik wijzigen in: 1. u maakt eerst een vakje rood van de partij 2. daarna maakt u een vakje rood van de kandidaat. Vervolgens: deze kandidaten staan in dit boekje wat in het stemhokje ligt. Vervolgens: Kijk bij de partij welk nummer bij de kandidaat staat en let op dat u niet een hoger nummer kiest als dat er kandidaten zijn van deze partij. Dat kunt u hier zien. (wijs het bedoelde figuurtje aan)	voorzie dat A3 formulier te klein is om aantal partijen en kandidaat nummers tijdens 2e kamer verkiezingen en Prov staten weer te geven helemaal als de partijen allemaal strategisch het aantal kandidaten opgeeft om ongeldige stemmen te voorkomen. Bij deze verkiezingen hadden dit Soest 2002 35 en PVDA 34 kandidaten gedaan
Omdat het mijn eerste keer was heb ik me in het begin wat terughoudend opgesteld en de kat uit de boom gekeken. Het bleek al gauw dat de voorzitter alles goed onder controle had en het team mij meteen opnam en waar nodig coachte. Er heerste een vriendelijke en ontspannen sfeer in ons stembureau, ook onder de stemmers.				Nieuwe stembiljet is een verademing! Telproces verliep snel en soepel, zowel voor de eerste als tweede teller. Daardoor veel sneller dan verwacht klaar.	De functie van uitleggever afschaffen. De kaart met de dialoog hoe om te gaan met vragen van de kiezers of dat zij bekend zijn met het nieuwe stembiljet afschaffen. In ons stembureau is er geen gebruik van gemaakt. De mensen die uitleg behoefte werden netjes te woord gestaan en uitleg gegeven over de werkwijze van het stembiljet. Aandachtspunt is dat alleen een stem uitbrengen op een partij synoniem is aan het uitbrengen van een stem op het "oude stembiljet". Op dit stembiljet stem je op een pa	Alles goede georganiseerd.	Grotere sleuf in de stembus Rood maken van het hoekje Meer onderscheid tussen de twee gedeelten op het stembiljet	Het verkorte stembiljet is heel duidelijk. Doorgaan daarmee	Als mensen een te hoog kandidaat nummer hebben, dan is het wel duidelijk waar de stem naartoe gaat. Dus dan misschien gewoon naar de lijsttrekker laten gaan ipv ongeldig maken.	Het opstellen van de PV kostte heel veel tijd.
Alle stembiljetten goed op de stapel leggen. Zaten een enkele keer op z'n kop en onderste boven.				Zo spoedig mogelijk landelijk toepassen s.v.p.	Wij hadden een vrij rustig stembureau, omdat het in een verzorgingshuis zat met slecht ziende en minder vailide stemmers. Maar ik kan me voorstellen dat het uitleggen moeilijker is als je op een erg druk stembureau zit, dan mis je misschien wel wat stemmers.	Vragenlijst schiet tekort.	Op de instructie bladen in het stemhokje waren de partijen verticaal vermeld en de kandidaten horizontaal. Enkele kiezers vertelden dat zij dit enigszins verwarrend vonden	De kandidatenlijsten in de boekjes in het stemhokje waren onhandig. Mijn tip zou zijn om de lijst op te hangen in ieder stemhokje. We hadden een banner, iemand die uitleg gaf én nog een video op een beeldscherm. De video is nauwelijks naar gekeken en was eigenlijk overbodig. Het kostte wel veel extra tijd in de voorbereiding om alle extra's klaar te zetten, we waren in 45 minuten maar net klaar om op tijd open te kunnen gaan. Dus tip: of meer tijd inplannen voor het voorbereiden of het beeldsch	De meeste kiezers leken positief te reageren op de nieuwe stemwijze. Enkele kiezers vonden de nieuwe stemwijze lastig en er waren een paar foutieve stemmen, (vermoedelijk vanwege het nieuwe formulier).	De telformulieren mogen wel wat duidelijker
Op stembiljet de kandidaatnummers opnemen in verticale rijen i.p.v. horizontale.				Dat je een hoger getal kan aanvinken dan dat er kandidaten zijn bleek toch vaak fout te gaan in de praktijk.Of alleen het aanvinken van 1 van de 2 vereiste vakjes.	het formulier is niet alleen overzichtelijker, praktischer, maar het tellen ging ook veeeel sneller dan met die grote formulieren. Ook het clusteren en opbergen was veel handzamer (nu bakken, vorige jaren kliko's)	Iets meer nadruk op dat de boekjes in de stemhokjes regelmatig moeten worden gecontroleerd. Of het lag aan mij, maar dit bleek erg belangrijk omdat er toch regelmatig nog in werd geschreven/iets aangekruist en van tevoren was ik daar niet echt op bedacht	Opmaak van het stembiljet zou anders kunnen, aantal kandidaten van de partij de nummers van boven naar beneden ipv van links naar rechts op het formulier	het zou prettig zijn als er ca. 22.30 uur een broodje kaas / ham o.i.d. is. het is een lange avond, en er waren alleen snickers / kitkat e.d. met frisdrank	Op het nieuwe stembiljet gaan de partijnamen van boven naar onder en de kandidaatnummers van links naar rechts. Dat kan leiden tot fouten door stemmers.	het instructiefilmpje en de e-learning vooraf, waren erg nuttig

Regelmatig gaven kiezers aan, dat ze wel wisten hoe het nieuwe stembiljet werkt. Volgende keer geen instructie nodig?				Kiezers stemden soms op kandidaatnummer hoger dan aantal zetels voor hun partij.	De instructie voor het tellen in de e-learning is (nog) niet afgestemd op de nieuwe biljetten. Tijdens het tellen na het uitvouwen en op even/oneven sorteren, moet er ook een moment zijn om te checken dat het formulier geldig is, omdat het kandidaatnummer klopt met het max aantal kandidaten per lijst. Deze stap moet bewust aangebracht worden, anders komen er bij het tellen op voorkeursstemmen alsnog (veel) ongeldige formulieren uit. Toen de voorzitter dit duidelijk probeerde te maken, gaf dat e	Tijdens het tellen bleek dat veel mensen op lijst 5 hadden gestemd. En ik vond het opvallend dat veel van die stemmers ook op kandidaat 5 hadden gestemd. Dus toen bedacht ik me dat doordat wij vertelden dat men twee bolletjes moest kleuren sommige stemmers misschien dachten dat ze dan twee keer vijf moesten inkleuren. Ik ben benieuwd of dit herkenbaar is bij andere stembureaus. Het levert dan wellicht de kandidaat met hetzelfde nummer als het lijstnummer extra stemmen op.	1. Voorbeeldbiljet voor gebruik bij verwelkoming/uitleg graag plastificeren 2. Gebruik ingeval van plastificeren gewoon het echte biljet van de betreffende gemeente (zodat de partijnamen/logo's en het aantal partijen en kandidaatnummers meteen kloppen). 3. In voorbeeld van kandidatenboekje voor gebruik bij verwelkoming/uitleg graag geen specifiek lijstnummer vermelden op pagina's (om beinvloeding bij uitleg bij een voorbeeldpagina te voorkomen) 3.	De tv met instructie had geen toegevoegde waarde.	Onlogisch stembiljet: partijen vertikaal genummerd, en kandidaten horizontaal. Heb dit ook vaak van stemmers teruggevoerd.	Veel kiezers gaven aan het een prettig stembiljet te vinden. Wel werd gezegd dat men liever zowel de namen van de partijen en kandidaten of beide horizontaal of beide verticaal zou willen zien, maar niet de ene namenlijst verticaal en de andere horizontaal Wat sommigen mensen wel lastig vonden was de klapper met kandidaten, dat zou handiger kunnen, misschien een lijst in het stemhokje
In stemhokje aub via een poster nogmaals met denkbeeldige partijen en personen een voorbeeld geven..				Een (extra) gastvrouw/heer bij binnenkomst, komt heel goed over. Zo houden!	Bij de uitleg werd gebruik gemaakt van een voorbeeld stembiljet en voorbeeld stemboekje met partijen a t/m p. Regelmatig raakten kiezers hierdoor in de war, omdat ze geen echte partijen op het formulier en boekje zagen. Daarom mijn suggestie om de uitleg met een echt stembiljet (evt ontbruikbaar gemaakt met een stempel) en stemboekje, zodat de uitleg nog meer leeft voor de kiezers.	Nieuwe stemformilier houden, niet meer terug naar oude. Het hoekje eraf werkte ook heel goed	1. Wat te doen met de steeds groter wordende groep 'demente' stemmers tav ondersteuning bij het stemmen; 2. Het gebruik van kandidatenboekje in stemhokje viel toch tegen: 1. Veel oudere mensen vonden het tóch te donker om te lezen. 2. Zou een lijst met namen op bv A2 of A3 ophangen uitkomst bieden? 3. In " uitlegboekje" geen streepjes maar " nep-namen" vermelden, maakt het duidelijker. 4. Dit stembureau heeft een zeer ruime, trouwe kiezers van hoge leeftijd.	Telllers die dit eerder deden nemen te veel initiatief en gaan hun gang. De voorzitter heeft de leiding en moet dit duidelijk maken.	Het geven van uitleg bij mensen die het Nederlands niet goed beheersen is lastig	wat mij betreft is de proef met het nieuwe stembiljet helemaal geslaagd. Het tellen op lijstniveau gaat zo snel dat wat mij betreft op dezelfde woensdagavond ook geteld kan worden op kandidaatsniveau.
Verspil niet teveel papier en energie in het maken van voorbeeld materiaal over het nieuwe biljet. Dit wordt zelden of nooit gebruikt.				Vermelding in folder die men thuis kreeg/ krijgt dat er informatie gegeven wordt vooraf en dat men buiten stemhokje geholpen mag worden. Verder een voorbeeld stemformulier / met logo partij ophangen.dan zien ze welk hokje gekleurdmoet worden. Informatie uitleg vooraf werd gewaardeerd, we vroegen ook of men het een goed formulier vond. Veel positieve reacties. Ook vantellers, Enkele ongeldige stemmen door hogere kandidaat dat aantal bij die partij, hoe voorkom je dat? Slechts drie stemmer	Graag doorgaan met het nieuwe stembiljet.	Vóór het uitvouwen eerst de stembiljetten op een stapel leggen, met 'hoekje' rechtsonder. Kostte even tijd (maar daar krijg je handigheid in) en daarna gaat het als een speer. Suggestie: Deze handeling in een instructie opnemen.	Papier iets dunner,of minder glinsterend. Bij het tellen moest je iedere keer vinger in dond duwen om de volgende pagina tellen. Of zo natte kussentjes pads er bij.	Het nieuwe stembiljet is wat dikker/stugger dan de oude grote, hierdoor word het tellen op partij niveau als het een dikke stapel is wat lastiger als je in de buurt van de 90 komt. De formulieren vouwen wat lastiger om en willen dan nog wel eens terug glijden.	Het toevoegen van M/V op de kandidatenlijst in de hokjes	De stembiljet bundels in aantallen van 50 maken i.p.v. 100, stapel is nu te dik .
Kan er gekeken worden naar de roosters van de stembureauleden? Nu maakt de voorzitter een 'gatenkaasrooster', maar in plaatsen zoals Bodegraven Reeuwijk en Rotterdam komen stembureauleden de ochtend of de middag plus het tellen in de avond. Dat geeft men al aan bij opgeven van de beschikbaarheid aan het begin.				De nieuwe stembiljetten aanhouden	het nieuwe formulier is wel wat zwaar van papiersoort. Bij het tellen absorbeert het veel vocht, bv dat je steeds moet likken aan je vingers om de formulieren goed en snel te kunnen pakken. Dat is niet erg hygienisch, al dat gelik. Wellicht helpt een soort "stempelkussentje" waarmee je je tel-vinger kunt bevochtigen, zodat het makkelijker gaat en hygienischer is.	Het bepalen of een stem geldig is is wel lastiger geworden.	Bij dit handzame formaat heeft het geen of weinig nut om de stembiljetten te sorteren in even en oneven. Dit onderdeel van de VOX-methode kan overgeslagen worden.	Zorg voor voldoende bladen om de de kandidaten te turven per partij. Dan kunnen je de tel stapels kleiner maken om telfouten te voorkomen.	Hopelijk komt er een vervolg met het nieuwe stembiljet	Graag deze stembiljetten definitief invoeren
Men heeft geen uitleg meer nodig over het nieuwe stembiljet omdat dit al de derde keer was dat dit nieuwe biljet werd gebruikt.				De kiezers in ons stembureau waren erg positief over het nieuwe stembiljet. Twee opmerkingen die we kregen ter verbetering: - In het boek met de kandidaten (de kieslijst) erg kleine letters. Daarom zonder leesbril voor sommigen niet goed te lezen. - Verwarring tussen de twee tabellen waar de nummers in de bovenste tabel verticaal staan in de onderste tabel horizontaal.	Een redelijk deel van de kiezers was zich bij het stemmen niet bewust dat ze een ander/nieuwformulier zouden krijgen. Het roodkleuren van 2 vakjes (1 voor partij en 1 voor kandidaat), was een te groot deel vam de kiezers zich niet bewust. Ik heb sterk de indruk dat geen van de twijfelende kiezers beseften dat ze een nieuw stembiljet mochten vragen als ze dachten dat ze het niet goed hadden gedaan. (" Ging het niet goed? Vraag dan een nieuw stembiljet") Had misschien meer vertrouwen gegeven	Misschien een kleine versie van de lijst met kandidaten in het stemhokje op achterwand hangen. Net als de grote poster die bij ons bij de ingang hing. Is vertrouwder overzicht voor de stemmers dan het boekje. Evt. Allebei gebruiken.	Invullen proces verbaal blijft een langdurig proces. Hoeft volgens mij helemaal niet. Iedereen(ook de tellers) moesten hier meer als een uur op wachten. Met 2 wagens naar de werf om de spullen af te geven vindt ik heel raar. Staan 12 man op je te wachten om 2 kisten op te vangen. Mag wat kosten | Als je later komt heb je niets warms meer te eten op de werf.	Volgend jaar wil ik heel graag weer mee helpen met de Provinciale staten verkiezingen Ook heel graag weer in de Nieuw Jeruzalemkerk.	Alle opmerkingen van kiezers over het nieuwe biljet waren positief. Veel mensen lazen thuis de info hierover.	Die dikke rode voorgekleurde rondjes leiden erg af. Het geeft ook de suggestie dat het rondje niet helemaal rood hoeft te worden
Doorgaan met het kleine stembiljet				Dit stembiljet is een verademing, hoop dat het gehandhaafd wordt	De instructie met het nieuwe stembiljet is erg ingewikkeld voor mensen die het Nederlands slecht beheersen. De afgelopen jaren gaven we nadrukkelijk de instructie 1 hokje in te kleuren, dat is simpel en overzichtelijk. Nu moesten we uitleggen dat ze 2 hokjes moesten inkleuren, eentje boven, eentje onder en dan ook nog uitleggen dat het nummer correspondeert met een naam op een lijst, dat ze niet een lager nummer moesten kiezen dan het aantal namen op de lijst, etc. Dat is heel veel tekst. Daarna	Zo gauw mogelijk landelijk invoeren!	Door goede en duidelijke uitleg aan de kiezers is het aantal ongeldige stemmen op ons stembureau zeer beperkt (0,27%) gebleven. De stemmers waren nagenoeg unaniem positief over het nieuwe stembiljet. Voor de stembureauleden die geteld hebben was het een aangename vlotte en snelle telling, veel overzichtelijker dan voorheen. Foutkansen bij de telling zijn beperkter dan voorheen. Ik hoop van harte dat we bij een volgende stemronde als gemeente NIET terug hoeven naar het oude stembiljet. Onze kieze	Suggestie om ook bij een volgende verkiezing weer een rol als uitlegger/welkom heten bij het stembureau in te zetten. Elke keer blijkt weer (ook bij voorgaande verkiezingen) dat er stemmers binnenkomen met de envelop met stempas ongeopend. En nu dus ook de envelop van info over het nieuwe stembiljet nog thuis. Ongelezen. Dus die uitleg over het nieuwe stembiljet (ik was specifiek de verwelkomer en uitlegger tijdens de ochtend) was hard nodig. Gemiddeld 8 a 7 van de 10 hadden geen idee die ochten	Bij andere gemeenten nieuwe biljetten ook gebruiken.	meer teams voor het opmaken van het procesverbaal
Op het stembiljet in het vak voor de voorkeurstemmen wordt met cijfers gewerkt. Deze staan van links naar rechts. Alleen zijn het rijtjes. Dan is het logischer om de cijfers van boven naar beneden te becijferen. Ik kreeg daar ook een opmerking over door een docente in het bijzonder onderwijs. Zij gaf aan dat zoals het nu is voor deze groep mensen onoverzichtelijk is.				het instructieboekje was heel erg slecht, een Chatgpt opdracht had dat in een korte tijd extreem veel beter gedaan	Tellen ging sneller maar het verwerken in PV ging daarentegen niet sneller. Er ontstond daarom een enorme wachttijd tussen de tellingen.	de vakjes die je moet inkleuren bij de partijen misschien groter maken. Sommige mensen hadden het vakje van de partij ingekleurd waardoor de stem ongeldig was	1e. Voor de uitleg van het nieuwe stembiljet is een geanonimiseerd stembiljet en kandidatenlijst gebruikt maar juist dat gaf sommige momenten meer onduidelijkheid. Het gebruik van een echt stembiljet met partijnamen en kandidatenlijst met persoonsnamen werkte aanzienlijk duidelijker. 2e. In het geheel is het een aanzienlijke verbetering tov het "oude" stembiljet, zowel voor het stemmen zelf als voor het tellen. Zo snel mogelijk landelijk invoeren zou mijn voorkeur hebben	Sommige kiezers hadden het nieuwe stembiljet van te voren goed bestudeerd en de kandidatenlijst, die men thuis krijgt toegestuurd, dus die mensen hoefden geen verdere uitleg. Het meest anders was, dat men 2 hokjes rood moest kleuren, dat is normaal een ongeldige stem, dat moet men eerst tussen de oren krijgen!	erg goed het nieuwe biljet - we waren een stuk eerder klaar met tellen. wat mij betreft mag dit biljet blijven 👍🏻	Beetje off topic maar... waarom in Soest geen complete overdracht verantwoordelijkheid van ochtend- naar middagvoorzitter? Daar was ik elders aan gewend (het kán nl. gewoon, procedureel) en volgens mij kan dat meer animo opleveren voor die taak omdat je bij complete overdracht als ochtendvoorzitter vanaf 14 uur weer met je normale (werk)dag verder kunt, niet meer terug hoeft voor de avonddienst. In ieder geval voor mij de reden om in Soest geen ochtendvoorzitter te willen wezen; het kost je eig

ik zou toch stoppen met de uitleg over het nieuwe stembiljet. je staat toch een beetje voor joker omdat 95 procent van de stemmers geen uitleg wilt hebben				Het kwam een aantal keer voor dat er op een 'te hoog' kandidaat nummer gestemd werd en dan veelal dezelfde combinatie van partij- en kandidaat nummer (bijv. lijst 13, kandidaat 13). Nu zijn deze stemmen ongeldig. Mogelijk kunnen deze stemmen opgeteld worden bij de lijststrekker, net als de 0 stemmen.	Het stembiljet is in 4 gevouwen. Ik zou twee prefereren. Dan is het uitvouwen nog handiger. De stembiljetten ' plakken' makkelijker op elkaar dan de oude biljetten. Dat is met tellen even opletten. Wij hebben een aantal ongeldige stemmen geteld wegens m een hoger cijfer dan het aantal kandidaten. Waarom kunnen die stemmen niet gewoon naar de lijsttrekker?	Met 2 uitleggevers kan niet iemand er langs glippen als je net aan iemand uitleg geeft. Een buurthuis geeft wat meer reuring/gemoedelijke sfeer. Op het stemformulier iets meer witte ruimte tussen 'partij' en ' kandidaat' laten. Bij beide aangeven dat je 1 hokje in die rij mag inkleuren. Nu bleek dat er meerdere kiezers bij kandidaat twee vakkhes inkleurden, waarbij in de meeste alle?) gevallen ook het nummer van de partij werd herhaald. Controleer daarop alle foutieve stembiljetten. Dit st	Uit onze woonplaats Boerdonk staat ook iemand op de lijst, lijst 3 nummer 7 Lieke Biemans,maar helaas worden de kleine kerkdorpen niet met plaatsnaam op de kandidatenlijst gezet. Wel onder de naam Erp. Dit vonden heel veel mensen vreemd omdat ze graag op iemand uit ons dorp in dit geval Boerdonk willen stemmen en dan aan 't zoeken zijn. Dus volgende keer graag dorpen als plaatsnaam achter de kiezer zetten op de lijsten.	laat de stembureauleden die uitleg geven dat asjeblief kort doen!!! anders verzeil je in te veel vragen die onbelangrijk zijn en de wachtrij langer maken waardoor ze door gaan lopen en de leden achter het stembureau onnodig met de uitleg bezig moeten!! Risico is nogal groot dat je in je eigen dorp erg veel bekenden tegen komt waardoor ik gemerkt heb dat je dan te vaak te lange onnodige gesprekken voert!! De verleiding is groot maar toch.....blijf bij de les. Benoem de hoofdpunten en let goe	Inpakken van de getelde stembiljetten in pakpapier was erg lastig. Volgende keer graag zakken of enveloppen.	Het enige wat voor verwarring zorgde was dat het onderste gedeelte van het stembiljet, waar de kandidaten gekozen moet worden, dat dat horizontaal telde in plaats van verticaal. Daardoor zag je dat mensen op kandidaat 2 wilde stemmen, maar 11 gekleurd hadden (en dat was duidelijk omdat de betreffende partij maar 7 kandidaten had).
Het inpakken met het bruine papier is wat omslagtig. Het zou fijn zijn als er voor alle lijsten enveloppen worden gelevered, waar de stembiljetten in kunnen worden verpakt.				Iedereen overstappen naar kleiner stembiljet!!! Scheelt enorm veel papier, heel prettig in gebruik, tellen gaat vele malen sneller!!! Kortom: helemaal prima!!!	Het nieuwe stembiljet verdient landelijke invoering	Er kwamen bij dit stembureau meerdere kiezers die niet Nederlands spraken, maar wel Engels. Ik had het als uitleggever prettig gevonden als ik van tevoren ook een script had ontvangen in de Engelse taal.	1) Gevoel dat je soms 2 stembiljetten tegelijk in je handen had. Met dunner papier (zoals het vorige grote stembiljet) heb je meer gevoel dat het telkens om 1 stembiljet gaat. 2) Bij het tellen van de stemmen per partij is het gemakkelijker om de klem in de linker/rechterbovenhoek te plaatsen zodat je het gehele stembiljet om kunt slaan. Door het kleinere stembiljet i.c.m. de klem in het midden van de linker/rechterzijde zorgt dat ervoor dat je de stembiljetten moeilijker om kunt slaan (ze valle	Hoop dat het nieuwe biljet een blijvertje is	Het was onduidelijk waarom een stem op alleen een partij impliciet een stem op de lijsttrekker was, terwijl een stem op een partij en een te hoge kandidaat ongeldig was. Waarom mocht zo'n stem niet ook aan de lijsttrekker worden geschonken? Of in elk geval aan de partij. Bij het tellen had de 'oplezer' geen zicht op het aantal kandidaten per lijst. Nu kwam het dus voor dat er eerst werd gezegd dat er een stem was voor lijst X, waarop die stem geturfd werd en even later werd zo'n stem alsnog onge	in de uitleg van het nieuwe stembiljet ook duidelijk benoemen dat stemmers 2x de mogelijkheid hebben om een nieuw stembiljet te vragen indien men een fout heeft gemaakt.
Bij het inpakken van de stembiljetten is het misschien handig om een plakbandautomaat te hebben.				Schuine hoekje ontbrak aan de stembiljetten hierdoor iets moeilijker openvouwen.	Er is relatief veel ongeldig gestemd. Dat zal vooral in het onjuist invullen van de kandidatenlijst. Bijvoorbeeld lijst 11 aankruisen en dn ook kandidaat 11. Omdat die laatste niet bestaat was zo'n stem ongeldig. Ik stel voor het systeem aan te passen. Eén rood rondje op het lijstnummer betekent altijd een geldige stem. Geen rood rood rondje op kandidaatniveau, of een te hoog nummer aangekruist, of twee hokjes aangekruist betekent geen geldige voorkeurstem; stem gaat dan automatisch naar de lij	Zowel de partij als de kandidaten of beide horizontaal of verticaal presenteren	De stembureauleden die uitleg gaven wilden ook zeggen dat alleen Parijs ook kon. De instructie van de gemeente was dit niet vantevoren zeggen de instructie video die zij gezien hadden was daar niet zo duidelijk over.	Doorgaan met dit stembiljet, de volgende keer zal zal het aantal afgekeurde stemmen veel lager zijn. Kwestie van gewenning.	Het papiertje had linksboven een hapje er uit, hierdoor kon je sneller openvouwen. Wij hadden één iemand die stapels maakte waarbij alle biljetten al gesorteerd waren met het hapje eruit naar linksboven. Hierdoor ging het veel sneller. Tip voor iedereen om het ook zo te doen!	Een opmerking aangaande de kandidatenlijsten in het stemhokje. Stemmers zijn gewend om hun stembiljet uit te vouwen en deze op het plankje in het stemhokje te leggen. Dan zien zij het boekje met de kandidaten NIET! Een kandidaten lijst die aan de achterwand , boven het plankje van in het stemhokje bevestigt kan worden lijkt mij een zeer eenvoudige en sterke verbetering! Hoeven ook die boekje niet gemaakt te worden dit scheelt ook in de kosten! Een grotere kandidatenlijst in het stemlokaal zodat
zo snel mogelijk landelijk het nieuwe stembiljet invoeren. Scheelt in ieder geval veel papier en het werkt duidelijk zeer efficiënt.				Het stemmen volgens de proefmethode landelijk uitrollen bij de volgende verkiezing. Verbruikt minder papier, is handzamer en is sneller met tellen.	Veel mensen hadden behoefte aan uitleg, het was goed dat we een extra stembureaulid/uitlegger hiervoor hadden. De uitleg a.d.h.v. het voorbeeld partij A, partij B met andere iconen was voor een aantal mensen toch te abstract en moeilijk te begrijpen. Er waren toch best wat mensen die het stembiljet moeilijk vonden. In Gouda had partij 11 7 kandidaten. In ons stembureau hadden wij een aantal stembiljetten waarop mensen ook voor de kandidaat 11 hebben ingevoerd. Nogmaals het partijnummer was mijn	Ander papier ivm snijden in vingers?	Graag zou ik een rubberen vingerhoedje hebben gehad. Dit is makkelijker bij het tellen. Nu moest ik steeds mijn vinger nat maken om het papier goed vast te kunnen pakken. Misschien is het mogelijk om zo'n vingerhoedje bij te leveren.	Er stond een tv scherm in de ruimte, als extra ondersteuning voor de uitleg. Dit had absoluut geen toegevoegde waarde. We hebben een 'echt' stembiljet gebruikt om te laten zien bij de uitleg. Dit spreekt het meest voor de verbeelding. Daarop hebben we geschreven 'voorbeeld'.	Voor de partij-keuze liepen de opties van links naar rechts terwijl voor de kandidaat-keuze de opties van boven naar beneden liepen. Wellicht handig om dit gelijk te trekken om de indeling logischer te maken.	ik vond het formulier nogal ´schreeuwerig´. Kan helaas niet precies zeggen waarom; misschien de kleuren? Formaat van letters? Dikte van lijnen?
Het tellen verliep goed georganiseerd en was leuk om te doen. Het proces is transparant en minimaliseert fouten door het 4-ogen principe en de controles op aantallen. Het nieuwe stembiljet is goed hanteerbaar, het scheelt veel tijd met uitvouwen en weer inpakken. Ook het afgesneden hoekje van de stembiljetten maken het makkelijk om ze uit te vouwen.				Prettige manier van stemmen, zeer positief over deze nieuwe stembiljet en procedure voor het stembureau. Er is alleen wat meer voorbereiding nodig voor de stemmers omdat we toch nog wat ongeldige stembiljetten hadden.		Met het nieuwe stembiljet ging het tellen echt veel sneller. Het uitvouwen en verplaatsen kost nu echt vééél minder tijd!	Aandacht voor het niet alleen kunnen stemmen van personen met (beginnende) dementie. Zij willen/worden geholpen door een begeleider die dan uit het stemhokje "gehaald" moet worden. Aangezien de groep dementerende groter gaat worden zal er een goede instructie moeten komen. Moeten deze personen een volmacht geven? Of mogen zijn wel begeleid worden in het stemhokje.	Ik was de hele dag uitlegger. Het was 50/50 of men al wist van de nieuwe manier van stemmen. Toch waren er ook veel die de uitleg overdreven vonden, tot aan betutteling bestempeld aan toe.	Maak het getal hoeveel kandidaten een partij heeft groter, zodat mensen direct kunnen zien bv lijst x heeft 49 kandidaten of lijst 1 50 etc gewoon het poppetje en het getal forst groter maken of desnoods in het rood met wit het aantal	Betere preparatie van het stemlokaal door de gebouwbeheerder.
Poster bij de ingang met de vraag: "Heeft u vragen over het stembiljet? Vraag?" naast de al bestaande posters.				In het boekje met de kandidatenlijst (in stemhokje) tabbladen toevoegen met het nummer van de partij. Dat scheelt een hoop “bladeren” voor de kiezer. En het voorbeeld stembiljet vonden mensen verwarrend met de fictieve partijen. Daar werden de meeste vragen over gesteld. Een echt stembiljet gebruiken voor de uitleg is herkenbaarder.		Biedt voorafgaand aan kiezers een inloopbijeenkomst aan! Je brengt dan zowel de VK als het nieuwe biljet onder de aandacht van mensen die gemotiveerd zijn om te komen/ de uitleggevers zijn voor sommigen to much voor het moment op de VK dag	De dikte van het papier van het stembiljet mag wat mij betreft iets dunner, dan gaat het tellen gemakkelijker.	De correspondentie vanuit de Gemeente had wat minder beknopt mogen zijn.	behouden van dit nieuwe stembiljet!	Plastificeer de stemhok kandidaten boekjes, zodat ze moeilijker tot niet meer “gevinkt” kunnen worden door rood potlood door stemmers die anderen hun stem gedrag willen proberen te beïnvloeden. Uitleg was zeker nodig bij met name oudere stemmers. Een opvallend grote groep stemmers spraken hun waardering voor het handzamere formaat van het nieuwe stembiljet. Klein ongemak het van A3 naar A5 scherp opgevouwen stembiljet heeft een beetje de neiging om moeilijker gescheiden te kunnen worden uit
Ik heb een aantal stemmen als ongeldig uit de stapel moeten halen omdat er dan bijvoorbeeld maar 15 mensen op de kieslijst stonden en de stemmer gestemd had op nummer 20. Dit is blijkbaar toch verwarrend voor mensen. Wellicht kan het duidelijker gemaakt worden hoeveel mensen er op de kieslijst staan en tot welk nummer je dus kunt stemmen. Of wanneer dit gebeurt, automatisch de stem naar nummer 1 laten gaan?				(1) Het informeren van de stemmers over het nieuwe formulier blijkt veel effectiever, aansprekender met een 'echt' stembiljet dan met een fictief exemplaar. (2) het stemgeheim is beter gewaarborgd met UITSLUITEND de boekjes met de kandidaten in de stemhokjes. Alle kandidaten met nummers op het schema aan de wand bleek te leiden tot het hardop melden van de cijfer combinatie van partij en kandidaat. (3) stemformulier iets dunner papier laten afdrukken. Dit vergemakkelijkt het tellen (en het maken		De lijst met kandidaten online en in het stemhokje kwamen niet overeen	Bij het invullen van het procesverbaal is het beter om ook deze een nummer te geven zoals in de vragen	Het voorbeeld stembiljet heeft fictieve partijen en een aantal dat niet overeenkomt met de echte stembiljet. Ook het aantal nummers met kandidaten komt niet overeen. Bij de uitleg van het nieuwe stembiljet roept dit toch regelmatig vragen bij de kiezers op.	Het binnen laten van de teller in De Ark gaat veel te langzaam (wachtrijen in trapportaal) identificatie in mi niet nodig maar werd wel bijna altijd zo uitgevoerd. Vraag gewoon ieders naam en geef hem/ haar het nummer van de juiste tel-tafel (maak ook een lay-out van de tafels in de hal) Geef iedere tafel leider ook een lijstje van de verwachte tellers .	Het nieuwe stembiljet zsm landelijk invoeren! Het is een geweldige, ruim gewaardeerde verbetering.
Het was heel fijn dat we per telteam niet hoefden te wachten op het PV team maar gewoon verder konden met het volgende stembureau.				Wij hadden geen verkeerd ingevulde stembiljetten. Mogelijk was de uitleg aan de kiezers goed.		Alles positief mbt dit nieuwe, kleine stembiljet. Een kleine opmerking: doordat er bij de kandidaten alleen maar nummers staan, nemen de meeste stemmers niet de moeite om de kandidatenlijst erbij te pakken. Hierdoor heb ik van meerdere mensen vernomen dat ze eigenlijk op een vrouw hadden willen stemmen, maar dat vergeten zijn doordat er alleen maar nummers stonden.	Dat de kandidaten in verticale lijn worden aangegeven	Grote verbetering t.o.v. eerder (veel te groot) biljet!	Visueel zou het biljet zo aangepast moeten worden dat beter duidelijk is hoeveel kandidaten een partij maximaal heeft. Dit i.v.m. geldigheid. Verder helemaal top die nieuwe stembiljetten!!!!!!!	Zichtbaarheid van de ingevulde vakjes zou nog verbeterd kunnen worden, bijvoorbeeld even en oneven gesplitst.

Zou de procedure van het tellen aanpassen. Met name het sorteren combineren even/oneven met grof lijsten;				Schuine hoekje formulier was er niet		Er was enige verwarring vanwege het verschil in richting partij- en kandidaatnummering. Maar dat is alles. Houden dit stembiljet!!	Plak een lijst met alle partijen en al hun kandidaten in het stemhokje	Ik denk dat het aankruisen van de partij (met log o in kleur) heel duidelijk is. Dat is positief. Dat daarna soms een stem afgekeurd moet worden omdat een te hoog nummer is ingekleurd vind ik zonde. Ik denk dat die partij verwarring niet voorkomt eigenlijk, dus ik zou die te hoge persoon optellen bij de lijsttrekker. Dat zou nog net wat minder ongeldige stemmen opleveren, en dat is voor iedereen positief.	Blijf dit nieuwe stembiljet gebruiken voor alle verkiezingen!	Haal nog een hoekje van het stembiljet voor linkshandigen.
Grote enveloppen voor de biljetten is beter dan inpakken met los papier				Duidelijk aangeven, dat niet iedere partij evenveel kandidaten heeft, dus was er onduidelijkheid bij de meestal oudere stemmers over het inkleuren van de twee vakjes.		Als kiezer vond ik het zelf gek dat de partijen verticaal genummerd waren en de kandidaten juist horizontaal	als stembureaulid goed opletten en inschatten dat mensen weten hoe het nieuwe stembiljet wekt. En als mensen het duidelijk goed weten, dit ook accepteren en niet door blijven gaan met uitleggen. Op het stembureau waren bij ons maar 5 foutief ingevulde biljetten, dus heel weinig en dat is zeer positief en ook de mensen waren enthousiast over het nieuwe biljet.	Doorgaan met het nieuwe biljet	Ik vond het gebruikte logo, zwart/blauw vierkantje met wit rondje en rode streepjes als "stemvakje" erg lijken op het Keurmerk Slagers....en zag er vaker ook dit Keurmerk in... Wel ook heel vrolijk de kleurtjes met de logo's van de diverse partijen! Niet helemaal duidelijk was dat je kon volstaan met alleen één stem uitbrengen op een partij, of dat je ook persé een (voorkeur) stem moet uitbrengen op de kandidatenlijst. (Dus verplicht twee hokjes aankruisen. De voorzitter zei dat alleen een pa	Ik miste een handzaam overzicht met materialen die met de voorzitter meegaan naar het gemeentehuis en de materialen die een stembureaulid meeneemt naar de achterkant van het gemeentehuis. Ook omdat dit regelmatig wijzigt. Een A4 met een puntsgewijs overzicht in de map zou erg fijn zijn!
Andere zegels voor de blauwe boxen. Deze waren bijna onmogelijk te verzegelen omdat de "gaten" gebogen boven elkaar zitten en het slot stijf is.				De vragen over tellen zijn niet toepassing volgens mij		Veel kiezers hebben het nieuwe stembiljet als zeer positief ervaren. Aantal ongeldige stemmen was gelijk (of zelfs lager) dan vorige keren (3 op een totaal van 1110 stemmen). Telproces is veel efficiënter.	verzoek aan tellers: geconcentreerd werken en niet teveel kletsen. Stembureauleden VERPLICHT E-learning met toets laten doen.	Als er op een partij is gestemd en bij de voorkeurstemmen staat een stip bij een nr dat hoger is dan het aantal kandidaten van deze partij is de stem ongeldig. Dat lijkt me niet de bedoeling van deze uitgebrachte stem. dat zou ik graag veranderd willen zien. Verder zou ik zeggen, ga vooral door met het 'kleine' stembiljet. (Veel) minder fouten en veel makkelijker tellen.	Hoop dat het kleine stembiljet een blijvertje is! Chapeau voor degene die bedacht heeft om het hoekje eraf te halen. Misschien dat de papiersoort een volgende keer iets dunner kan. Je pakt de vellen dan makkelijker bij het sorteren op partij.	
Bij ons stembureau werd door school vaak het hek dichtgedaan, misschien handig om de scholen hierop te attenderen dat ze dat niet moeten doen voor de kiezers die willen stemmen. Hierdoor ontstond verwarring bij kiezers. Het zou een idee kunnen zijn dat er voor kinderen iets aanwezig is, een stem kleurplaat, zodat als ze met hun ouders meekomen dat ze die thuis in kunnen vullen/kleuren. Toen Mevr Spies nog burgemeester was was zij altijd aanwezig in de Limeshal, nu hebben we weer geen burgemees				Landelijk overstappen op dit nieuwe biljet alstublieft!		Het was een verademing te werken met dit nieuwe stembiljet. Niet alleen het formaat, maar ook het grafische ontwerp is een enorme verbetering.	Als aanvulling, ik heb als Voorzitter geen uitleg gegeven over nieuwe stembiljet, was niet mijn taak. Het bleek dat wij ondanks de goede uitleg en het gemakkelijker stembiljet toch gemerkt hebben dat we 1% ongeldig hadden met daarvan enkele biljetten waarbij men een fout zelf gecorrigeerd had en ingeleverd en dus ongeldig was, terwijl men tot 2x toe een nieuw formulier kon krijgen. Net alsof men niet wilde aangeven toch een fout te hebben gemaakt. Doordat we vele oudere mensen als stemmers in on	Het nieuwe stembiljet standaard invoeren. Het maakt zowel het stemproces als het telproces een stuk makkelijker.	Gebruik het oude formaat stembiljet niet meer!	
waarom wordt dit formaat stembiljet niet landelijk toegepast				Bij het tellen van de partijen ben je geneigd niet te kijken naar ongeldige stemmen op persoon. Bijvoorbeeld of een nr gekozen is waar de partij geen kandidaat heeft.		Gehele dag in stembureau en tellen tot laat.. iets meer catering was fijn geweest	vaak gehoord van de leden, dat e-learning erg lang duurde en de vergoeding in relatie tot de service te laag is	hiermee doorgaan	Van te voren was bekend dat we Woensdagavond van tellocatie Doornroosje naar Ark van Oost waren verhuisd. Je moest hier ook 21:00 aanwezig zijn. Echter de stembussen en voorzitter moesten na 21.00 nog van Doornroosje naar Ark van Oost komen. Dit duurde tot 21:45. Voor volgende keer misschien in de instructie dat dan later begonnen wordt met tellen/aanwezigheid. Het inpakpapier met tape voor de pakketten stembiljetten per partij na tellen is niet echt handig met hele dikke stapels. Misschien over	
Kandidatenlijst in stemhokje ophangen ipv neergelegd zoals nu , mensen gingen kandidaten aankruisen , wat natuurlijk niet de bedoeling was . Gelukkig ontdekt door ons , is volgens mij dan handiger om door te bladeren .				Misschien is het een goed idee om in het stemhokje duidelijk te vermelden dat als de stemmer een fout heeft gemaakt dat hij dan een NIEUW biljet kan vragen. Daarnaast was de nummering van links naar rechts bij de kandidaten onlogisch... mensen zijn gewend dat nummers in een kolom staan en niet in een rij dus onder 1 staat 2 etc.		er waren de gehele dag een collega uitlegger stembiljet aanwezig die iedereen voor het stemmen uitleg gaf. Als stembureaulid was deze taak niet nodig. toekomst gebruik deze nieuwe stembiljet het is compact, duidelijker en overzichtelijk. Stemmers reageerden unaniem positief. Het tellen ging veel vlotter dan voorheen.	De meeste stemmers waren heel positief over het formaat stem formulier	Veel mensen waren een beetje terughoudend over het nieuwe biljet, maar na invullen waren veel mensen positief over kleinere biljet.	Ik hoop dat deze biljetten blijven!
gelet op het kleine formaat kan je als EXTRA ook eenvoudig machinaal tellen, zoals bij een kopieermachine met opvangbak				Meer screening op de tellers, het is geen praatclubje, we zijn er om te tellen, niet lullen maar poetsen		het viel me op dat bijna iedereen een andere methode van tellen had. sommigen telden alleen de hoeken, dat geeft kans op missers. ik telde door bladen helemaal om te slaan, dat lijkt me beter, kost wel iets meer tijd, maar geeft minder fouten.	papier soort veranderen. Mn vingers moesten "nat" zijn om de stembiljetten goed te kunnen tellen zodra deze netjes op elkaar lagen.	De telcoordiator moet 1 slag voor zijn om instrukties te geven en niet wachten tot iedere teller klaar is	Doorgaan met dit stembiljet! Alleen nog even kijken naar de reeksen kandidaten. Partijen zijn verticaal opgesteld en kandidaten opeens horizontaal. Het enig foutieve stembiljet had daar mee te maken is mijn vermoeden.
Telproces -voorzitter partijnummers laten opnoemen en leden stapeltjes op tafels laten maken- hebben wij enigszins losgelaten. Combi gemaakt. Alle stembureauleden vouwden stembiljetten uit en maakten stapeltjes per partij. Ander stembureaulid brengt bij stapel per partij (ook 4-ogen principe) Werkte snel en goed en meer stembureauleden zijn actief bezig met het telproces.				Ik zou meer aandacht geven aan de mogelijkheid om alleen een partij (en daarmee de lijsttrekker) te kiezen door 1 hokje aan te kruisen. Voor veel mensen in de populatie in mijn stembureau was het ingewikkeld dat er nog een 2e hokje moest worden ingevuld voor een kandidaat.		Het dummy stembiljet neutraler maken. De nep logo's werden nu verward en daar gingen mensen vragen over stellen en waren afgeleid van de uitleg.	Voor ouderen (vooral op het stembureau waar ik zat) vind ik het biljet ingewikkeld. Vooral het opzoeken van het kandidaatnummer in het boekje.	Het proces is in de basis goed doordacht, maar vraagt om strakkere aansturing. Bij zelfs kleine afwijkingen in de uitvoering loopt het systeem vast of verliest het aan betrouwbaarheid. Dat is jammer, want daardoor komt de kwaliteit van het ontwerp minder goed tot zijn recht.	Gebeld om 10 voor 7 naar de noodlijn van de gemeente, niemand nam op ook ingesproken niet teruggebeld. Betere en meer verwijsborden naar het stembureau. Vorige keer ook al doorgegeven.
Het nieuwe stembiljet is echt een verbetering.Hopen dat het snel overal wordt ingevoerd.Is echt een verbetering.Veel handzamer,veel sneller met tellen.				Even en oneven laten vervallen. gelijk op partij leggen		In Leiderdorp waar ik kon stemmen kon je de stempas scannen en dan werd automatisch gekeken of stempas geldig was. Vond ik ideaal daar. hoop dat we dit in Leiden ook gaan doen.	er zit meer werk in voor de voorzitter (proces-verbaal is iets uitgebreider).	Voor de voorzitter was het, voordat het stembureau open ging, zoeken waar alles lag en waar alles moest staan en hangen. Zij klaagde over te weinig uitleg daarover.	Het was voor een paar oudere stemmers even wennen aan het nieuwe stembiljet. Voor jongere Stemmers een fluitje van een cent . Zij kennen ook niet allemaal het oude stembiljet!
Wat opvalt is het aantal ongeldige stemmen door een keuze op een te hoog nummer van aantal kandidaten tov aantal kandidaten van deze partij				Toch meer publieke voorlichting , verhaal steeds herhalen maakt het wel saai.		De blauwe krat voor stembiljetten en stempassen was aan de kleine kant. Collega stembureauleden / tellers vonden het papier van de biljetten stug.	de voorzitter moest bij alle namen die geen stem hadden gekregen toch een 0 invullen wat best wel tijd rovend was, is hier een reden voor?	om de foutmarge te verkleinen zou je kunnen overwegen om niet bij beide lijsten te werken met een reeks van 1 tot 10, je zou ook voor 1 van beide kunnen kiezen voor letters of voor getallen vanaf 101...	Dankzij het kleinere stembiljet ging het tellen veel sneller, geen nachtwerk deze keer.

1. Aantal ongeldige stemmen op deze locatie is misschien hoger dan gemiddeld i.v.m. vrij groot aantal stemmers met 'haperend brein' op deze locatie. Het ligt dus niet altijd aan het nieuwe formulier. 2. Na 3x stemmen met het 'nieuwe formulier' mag het woord 'nieuwe' er wat mij betreft af. 3. In het artikel 'Zo verloopt de dag van de gemeenteraadsverkiezingen' in de krant 'Alphen a/d Rijn, Nieuwkoop, Kaag en Braassem kiest' staan fouten t.a.v. de legitimatie en de verstrekking van het stembiljet			Men moet de kiezer niet verplichten om 2 vakjes rood te maken. 1 op partij is voldoende. Daarna aangeven dat men op een voorkeurskandidaat kan kiezen. Veel mensen hebben nu boven en onder hetzelfde vakje aangekruist dat soms geleid heeft tot een ongeldige stem.		Het hoekje om het stembiljet te openen was top. De boekjes met kandidaten waren handig. Ging wel bijna mis met blanco boekjes van uitleggevers. Onhandig dat die aan de buitenkant bijna hetzelfde waren. Formulieren waren fijn en handzaam. Heel veel positieve reacties van stemmers. Viel tegen hoeveel stemmers niet op de hoogte waren ondanks dat de gemeente er veel tijd in heeft gestopt. Uitleggever was een goede extra functie en hard nodig.	Er is geen landelijk beleid t.a.v. regelgeving en vergoedingen. Mijn Amsterdamse ervaring verschillen groot t.a.v. Meierijstad.		Het inpakken, was door een erg geluidruchtig papier. En iedereen deed maar wat. Of oprollen, of alles op een stapel etc.
We hadden één stembureaulid dat behoorlijk op leeftijd was en zeer slechthorend. Deze meneer was niet in te zetten op plekken waar gecommuniceerd moest worden. Tevens telde hij hardop, wat voor tellers om hem heen onprettig was. Ondanks opmerkingen hierover lukte meneer het niet om in zichzelf te tellen. Alle stapels die hij telde waren foutief geteld, waardoor we meer werk hadden aan het extra tellen. Natuurlijk is het goed en fijn dat deze meneer zich heeft aangemeld, maar ik denk dat wel va			doorgaan met het nieuwe stembiljet		Het viel mij op dat er in ons relatief veel ongeldige stemformulieren waren. circa 20 van de 800 uitgebrachte stembiljetten, een percentrage van 2,5% wat opvallend is ten opzichte van het Leidse gemiddelde (0,2%). Ik heb de vrijheid genomen om deze formulieren te bekijken. Mij is opgevallen dat in een aantal gevallen kiezers toch niet helemaal lijken begrepen te hebben hoe het werkte. Vb. men kies voor lijst 3, daarna zie jij bij de kandidatenkeuze nog een keer keuze voor 3 en een ander cijfer.	het vervoer van stembureau naar de Gemeentelijke verzamelplaats is overdreven. Vervoer van twee auto's en 4 personen is 8 ogen principe belachelijk. Er is geen landelijke beleid ten opzichte van uitvoering en vergoeding kosten		Gleuf stembus was net te krap voor nieuwe biljet
het aanstellen van een ervaren voorzitter in een stembureau is wel belangrijk			1) Nóg duidelijker maken aan kiezers dat er een verschil is tussen boven- en onderkant stembiljet. Sommige kiezers vullen 2x hetzelfde getal in. Als een lijst dan minder kandidaten heeft, wordt de stem ongeldig. M.n. bij ouderenpartijen deed dit euvel zich voor. Dus waarschijnlijk oudere kiezers. 2) Het voorgedrukte, deels roodgemaakte stemvakje op het stembiljet kan verwarring veroorzaken: is dit een dubbele stem? 3) Meer PV-koppels op de vloer om de telling per stembureau af te ronden. Nu z		Het soort papier van het nieuwe stembiljet vind ik minder makkelijk bladeren tijdens het tellen dat het oude. Verder enkel maar beter	Het parpier was dikker, dunner papier tel fijner van aantal biljetten		Bij het tellen de partij pas turven, nadat degene die het biljet op de juiste stapel legt, bevestigd heeft, dat het nummer van de gekozen persoon overeenkomt met het aantal kandidaten van die partij
Op de een of andere manier, dan wel op formulieren dan wel via wetgeving, moet het maken van fouten vanwege verkeerde/te weinig kandidaten kunnen worden aangepakt. We hebben nu meerdere stemformulieren moeten afkeuren omdat mensen (onbewust) op een te hoog kandidaatnummer hebben gestemd. Dit is een fout die niet te maken is/was bij de grote stemformulieren maar bij deze nieuwe kleine formulieren regelmatig is voorgekomen. Een stem op een niet bestaand kandidaatnummer zou bijvoorbeeld als een bla			Zeker doorgaan met het nieuwe stembiljet. Dit scheelt bij het tellen letterlijk veel tijd en heel veel papier!		2e voorbeeld van stembiljet niet beschikbaar op uitleglocatie waardoor beide uitleggevers (2 stembureaus) in dezelfde kleine ruimte uitleg moesten geven - dit kon niet gelijktijdig ivm hoeveelheid geluid	Het vervoer van materialen van het Stembureau naar gemeentelijk verzamel locatie was overdreven. Twee auto's en 4 personen IS TE VEEL. 8 ogen principe is belachelijk. Ook de afhandeling en vergoeding zijn niet landelijk gelijk. Mijn ervaring: 30 jaar Amsterdam en nu 6 jaar Meierijstad.		Veel kiezers waren goed voorbereid en dus op de hoogte van hoe het nieuwe stembiljet werkt. Zij hadden geen extra uitleg nodig.
Uitleg is bijna niet nodig meer omdat mensen al twee keer eerder met het biljet hadden gestemd, riep het vragen om uitleg eerder irritatie op dan dat het als behulpzaam werd ervaren.			Twee shifts maken dat doet men elder in het land ook. Want een hele dag gaat me te lang duren tenzij er een maaltijd tussendoor wordt verzorgd En... Een bordje " voorzitter" met de voorbereidingen meenemen want dan is het voor iedereen duidelijk wie de voorzitter is want die hoort in mijn opinie te ontvangen.		Het controleren of een kiezer niet ongeldig heeft gestemd door een te hoog kandidaatsnummer aan te kruisen schiet er tijdens het verdelen van de stemmen op partijniveau snel bij in. Bedenk of een extra processtap, na het verdelen op partij en voor het tellen van de stemmen per partij, hiervoor gewenst is (o.b.v. de VOX telmethode)	Het voorbeeld stembiljet bleek verwarrend te zijn. We hebben een echt stembiljet als ongeldig aangemerkt en dat gebruikt bij de uitleg: veel gemakkelijker en duidelijker. Fijn dat de hokjes dik omrand zijn en ook iets groter. Voor iedereen, ook voor mensen met bril of of problemen met het zicht, duidelijk te zien waar gekleurd moest worden. Lastig dat de nummering van kandidaten horizontaal was en op de lijsten verticaal: voor sommigen verwarrend. Veel opmerkingen gekregen daat de mensen blij wa		Heel erg goed stembiljet! Landelijk Invoeren.
Laat stemmen op een te hoge kandidaat niet ongeldig zijn maar als een algemene stem op de partij. Dit is het merendeel van de ongeldige stemmen. Zorg dat het inkappen van de biljetten per partij makkelijker is d.m.v. een envelop o.i.d. Dit kan goed met het relatief kleine formaat.			Het tellen van de stempassen en de stemformulieren kan een stuk efficiënter. Door gebruik van een geschikte weegschaal (0,1 gr nauwkeurig) kunnen stempassen en -formulieren eenvoudig en efficiënt geteld worden. Hiervoor dient vooraf eenmalig onderzoek gedaan te worden naar het gemiddelde gewicht van een stempas en een -formulier. Op basis hiervan kan het betrouwbaar (d.w.z. foutloos) aantal passen en formulieren vastgesteld worden. Mijn inschatting is dat dit voor 25 stuks foutloos moet kunnen		ja, ik ben namelijk voorstander van recycling. waarom is er niet voor recyclingpapier gekozen. dit werd wel bij de ouden formulieren wel gebruikt. ook al is het een pilot.	Bij de uitleg van het nieuwe stembiljet een echt stembiljet gebruiken en niet een voorbeeld. Dan is het voor met name ouderen/ inwoners van een verpleeghuis een stuk eenvoudiger te begrijpen.		Graag dit biljet houden, het werkt erg fijn, zowel als kiezer als als teller
Je zou in twee groepjes kunnen tellen , een groep de even en tegelijkertijd een andere groep de oneven. dat scheelt denk wel flink in tijd			Oudere mensen die het toch lastig vinden uitleggen dat ze ook gewoon alleen bij de partij naar keuze een rondje rood kunnen maken, dat ze dan automatisch op de lijsttrekker stemmen.		Het was niet helemaal duidelijk wanneer je keek naar "ongeldige stem door een te hoog kandidaatsnummer". We deden dit nu bij het sorteren van de lijsten, maar misschien is dit handiger bij de stap eerder bij het sorteren van even en oneven (omdat je dan ook al naar blanco en andersoortige ongeldige stemmen kijkt). Dit was niet helemaal duidelijk uit de instructies.	Misschien handiger om het stembiljet anders in te richten zodat stemmers maar 1 vakje hoeven in te kleuren. Bijv. partijen bovenaan van links naar rechts en onder de partijen (van boven naar beneden) de nummers van de kandidaten. Nummers kunnen dan weer opgezocht worden in het boekje in het stemhokje. Maar deze formulieren waren een ontzettend goede verbetering wat betreft formaat/duidelijk lettertype en zeer makkelijk om te tellen.		Van verschillende kiezers kreeg ik terug dat het hele verwarrend is dat de partijen numerologisch van boven naar beneden staan en de kandidaten van links naar rechts. Ook gehoord van de kiezers dat het fijn is dat het logo van de partij er duidelijk bij staat en dat de letters groot zijn. Bij het tellen was het ook fijn dat de logo's duidelijk zichtbaar waren, dit sorteerde heel makkelijk, makkelijker dan alleen naar lijstnummer te kijken De telmethode die de gemeente Nijmegen hanteerde vond i
Graag het nieuwe stembiljet definitief invoeren. Het is in alle opzichten een verademing.			Gebruik een echt stembiljet en boekje als voorbeeld en geen dummy; dat werkt verwarrend voor de kiezer.		Op grotere schaal (landelijk) gebruik van maken van dit stembiljet. Zeer positieve ervaring. En het is duurzamer/milieuvriendelijker t.g.v. minder papiergebruik.	De verticale (partijen) en horizontale (kandidaten) nummering werkte verwarrend voor sommigen		Op het voorbeeldstembiljet stonden symbolen bij de partijen, dit was niet het geval bij het echte stembiljet. Dat maakte dit voorbeeld onduidelijk. Een extra stembureaulid voor het nieuwe biljet was echt onnodig. Vier is al ruimschoots voldoende voor alle taken, met een vijfde zat de helft gewoon te duim draaien. Het is nou ook weer niet zo dat het hele stemmingsproces an sich veranderd was.

Proces-verbaal van de woensdag en de donderdag logischer op elkaar aan laten sluiten (zelfde volgorde/opbouw)				Als iemand een te hoog cijfer heeft ingevuld bij het kandidatengedeelte vind ik dat deze stem moet tellen als een stem voor kandidaat 1		Minder plakkend papier. Voor kiezers herinnering op stembiljet dat er per sectie een vakje aangekruist moet worden (3% ongeldige stemmen bij locatie)	Bij de uitleg een voorbeeld meegeven met de huidige partijen, oude mensen raakte in de war van het meegegeven voorbeeld voor het uitleggen door de figuurtjes		Dat je de mensen niet gelijk bij de ingang informeert maar nadat legitimatie is gecontroleerd, dat is relaxter voor de stemmers anders worden ze bij binnenkomst zo overvallen.
Graag volgende keren weer gebruikmaken van het kleine stembiljet!!				* Op mijn stembureau wilde niet iedereen de uitleg vooraf doen aan alle inwoners. Gaven aan dat ze niemand wilden verplichten en het dus niet als hun taak wilden doen. Hierdoor kwam er meer op mij en 2 andere stembureauleden terecht. Wat ook wel pittige taak was. Ik vond het prima, maar ergens wel oneerlijk omdat we allemaal zelfde taak hebben om iets te doen. * Het hoekje ontbrak van stembiljet. Bij tellen heb je een natte vinger nodig om makkelijk biljet te kunnen 'pakken' nu voelt het 'vies'		De lijsttrekker toevoegen aan het bovenste deel van het stembiljet. Het onderste deel begint dan met 2. Zo wordt het onderste deel officieel optioneel.	Niet alle stemgerechtigden hebben vooraf mondeling uitleg gehad, omdat het op dat moment erg druk was. Dan liepen ze de uitleg gewoon voorbij. Ik vond het opvallend hoe goed met name de ouderen voorbereid waren op het kiezen met het nieuwe stembiljet. Aanwezige ministerie wilde persé dat we ons hielden aan het opgestelde script. Dat was niet altijd de taal/communicatie die aansloot bij de kiezer. Bij ons waren slechts 5 stembiljetten ongeldig, waarvan 3 blanco. De vraag is dus gerechtvaardigd		Duidelijker maken voor kiezers dat ze óók alleen op een partij mogen stemmen, en het dus bij 1 rood hokje mogen houden
Bij de uitleg van het tellen van het nieuwe stembiljet extra benadrukken dat je bij de beoordeling of een stem geldig is, moet kijken of er niet gestemd is op kandidaatnummer hoger dan het aantal kandidaten op de lijst. Hierop hebben wij niet gelet. Achteraf zag ik op het procesverbaal van de centrale telling op kandidaten, dat er een aantal ongeldige stemmen door geglipt was.				In de uitleg duidelijk vertellen dat het nummer van de gekozen partij overeenkomt met de bladzijde waar de leden op staan. Dit versneld het proces en verduidelijkt bij laag geletterdheid dat de kans op fouten kleiner wordt.		Een poster in de stemhokjes om mensen te laten weten dat als ze foutje maken dat ze een nieuw stembiljet kunnen vragen. Een aantal van de ongeldelige stemmen betrof een poging een fout te herstellen waardoor meerdere partijen of kandidaten waren aangekruist. Is niet echt een suggesteie specifiek voor nieuwe stembiljet maar zou voor alle gemeenten een verbetering zijn.	Was voor mij eerste keer, zeer fijne samenwerking met het team, zou graag de volgende keer op hetzelfde bureau weer ingezet willen worden		In het stemhokje geen boekje, maar een grote lijst met de kandidaten het het bijbehorende nummer ophangen
Ja, ik wil nooit meer een ander stembiljet.				Tijdens de training op locatie was gezegd dat als kiezer alléén een partij kiest (en geen kandidaat), de stem ongeldig zou zijn. Immers kiezen we in Nederland kandidaten en geen partijen. Dit bleek NIET te kloppen. Dat leidde even tot verwarring tijdens het tellen en bepalen van wel of niet ongeldig gestemd. Dat was wel jammer.		Bij het uitleggen ontstond er vaak onduidelijkheid n.a.v. het voorbeeld stembiljet omdat daar geen partijen op stonden. ("Hoe weet ik dan wat welke partij is?") We hebben ongeveer 2 uur lang met een echt stembiljet uitleg gegeven en dat was voor stemmers veel duidelijker.	Schouderklopje voor degene die bedacht heeft het puntje uit een van de hoeken te halen. Bijzonder praktisch!		De aanduiding hoeveel kandidaten er op een lijst staan kan m.i. duidelijker. En ik zou de instructie voor het stembiljet ook ergens in het Engels willen kunnen vinden.
vind de logo's van de partijen aan de linkerkant van het formulier verwarrend/afleidend bij het telproces gaarne verbieden dat kiezers honden meenemen in het stemlokaal (aanwezigen in het stembureau kunnen daar panisch (ik bijvoorbeeld) voor zijn)				De indeling op het stembiljet is niet logisch voor de kiezers. De nummering voor de partijen staan verticaal in kolommen van laag naar hoog genummerd waarna de kandidaten horizontaal in rijen van laag naar hoog staan genummerd. Dit zorgt voor verwarring waarbij zelfs kiezers dit als opmerking gaven. Zelfs op de kandidatenlijst in het boekje in het stemhokje en op het grote overzicht staan alle kandidaten in kolommen van boven naar beneden genummerd. Dan is de indeling op het stembiljet erg tegen		Het is lastig om bij het sorteren op lijstniveau meteen ook te checken of er was gestemd op een kandidaat binnen het maximum aantal van die specifieke lijst, omdat dat per lijst zo verschilt.	Bij alle vraagstellingen heeft u 1x een echtpositief antwoord, de andere 3-4 of 5 mogelijkheden zijn van matig tot droevig. waarom geen plaats voor heel goed en super?		Opvallend was dat de meeste oudere kiezers (60+) de info over het nieuwe stembiljet hadden gelezen en mensen onder de 50 vaak niet (zij kwamen geregeld met een dichte enveloppe het stembureau binnen die ze ter plekke openden). Van de laatste groep wilde 10-20 % geen info over het nieuwe stembiljet.
Als er geteld wordt, dan graag geen gesprekken in de buurt door teamleiders e.d. bij de tellers. (erg storend ervaren)				Ten opzichte van het oude formulier kwam het op het nieuwe formulier voor dat nadat met de partij van voorkeur had aangekruist (stel de partij met nr. 12), dat men in het vak er onder ook 12 aankruiste. Dat kan natuurlijk, maar het kwam ook voor dat die partij slechts 8 kandidaten had en dan is die stem ongeldig. Of men kruist er onder niemand aan en dan is er op die partij een blanco stem uitgebracht. Gerede twijfel of de betreffende stemmer het nieuwe formulier wel goed begrepen heeft.		- We hadden twee uitleggevers bij ons stembureau, die alle kiezers bij de deur aanspraken en uitleg over het nieuwe stembiljet hadden gegeven. Naar mijn idee is iedereen aangesproken, maar ze stonden om een hoekje, dus dat weet ik niet zeker. In vergelijking met andere stembureauleden waar ik op de donderdag mee sprak, was zeker een van onze uitleggevers zeer goed bezig. Waar het bij andere stembureaus was: “nee ik ken het nieuwe biljet al”, mocht de kiezer gelijk doorlopen zonder verdere ui	Iets ruwer papier gebruiken zodat het tellen/omslaan van de papieren makkelijker gaat		Inpakken was een beetje onhandig. Ik snap dat oprollen lastiger wordt met kleinere vellen, maar dit werkte ook niet top
Het aantal ongeldige stemmen is helaas wat aan de hoge kant. Een derde omdat een te hoog kandidaatnummer is aangekruist. De wetgeving zou zodanig aangepast moeten worden dat een te hoog kandidaatnummer niet leidt tot ongeldig maar automatisch toekomt aan de lijsttrekker. Als ware alleen de partij aangekruist.				Getallen aftellen van boven naar onder		Ik heb het getimed: Het uitvouwen en op stapels leggen (even/oneven) van de biljetten kostte niet meer dan ongeveer 3 seconden per biljet!	Ik denk dat het zo goed gegaan is mede vanwege de uitleg die alle stemmers bij binnenkomst kregen. Een paar mensen vonden dit kleinerend (jammer). Maar mede dankzij de uitleg hadden we maar twee ongeldige stemmen. Dus dat was kei goed. Verder waren we al om 23.00 uur klaar met tellen. Dat was andere jaren wel eens anders. En dit was ook mede dankzij (of vooral dankzij) een hele fijne voorzitter. Zij heeft dit proces heel goed begeleid! Prima! Met haar wil ik volgende keer graag weer in het team		ga dit overal invoeren, het is zoveel gemakkelijker; zowel voor ons als stemburolid als voor de mensen die stemmen, omdat het formulier zoveel handzamer is.
Als er weer met het nieuwe stembiljet wordt gewerkt is naar mijn oordeel geen extra stembureau lid nodig om uitleg te geven. Als uitleg noodzakelijk is kan dit door de leden aan tafel gedaan worden.				De indeling van het stembiljet is niet consequent, de partijen in het bovenste deel staan verticaal op het formulier, de nummers van de kandidaten staan horizontaal op het formulier. Dit is ook opgemerkt door burgers. Het gebruik van voorbeeld stembiljet en voorbeeld boekje kandidatenlijst bij de ontvangst en uitleg komt voor sommige burgers niet praktisch over, er staan namelijk geen echte namen van partijen op. Wij hebben dit opgelost door een echt stembiljet en echt boekje met de namen van d		De wijze van afsluiten van de stemkratten met het kleine slotje vond ik onhandig.	Het verkorte stembiljet een volgende verkiezing zeker weer inzetten, ondanks de nu meer ongeldige stemmen. De burger heeft tijd nodig om vertrouwd te raken met het nieuwe stembiljet.		Het gevaar dat er duidelijk was is dat als een stem hoger was dat de kandidaten dat je daar te gemakkelijk nog overheen kon kijken. Evenals de controle van de partij boven die niet direct in het oog sprong en dus makkelijk gemist kan/kon worden. Het met 2 ogen het formulier controleren ging veel makkelijk.
Nieuwe stembiljetten zijn een sterke verbetering t.o.v. de oude				Meer stemmen zijn ongeldig verklaard. Reden: mensen hebben het niet goed begrepen. Vaak waren partijnummer en kandidaatnummer dezelfde ingevuld. Voor partijen met een laag nummer en een groot aantal kandidaten leken dat voorkeurstemmen, voor partijen met een hoog nummer en weinig kandidaten werden dat ongeldige stemmen. Oneerlijk voor laatstgenoemde partijen maar ook oneerlijk voor de kandidaten op de eerstgenoemde partijen. Die vallen misschien buiten de boot door onterechte voorkeurstemmen. Ik		Ongelukkig dat een stem op een te hoog kandidaatnummer ongeldig wordt verklaard en niet wordt toegeschreven aan de nummer 1 van de lijst. Ik hoop dat daarmee niet teveel stemmen ongeldig worden verklaard.	Iets dunner papier, het stembiljet was nu door zijn dikte vrij stug, hierdoor lastiger tellen.		Geen papieren folders meer mee versturen. Mensen openden de enveloppe vaak pas ter plekke en gooiden alles daarna weg.

Daar waar men voor het eerst met het nieuwe biljet gaat stemmen is een tv scherm waarop goed te zien is dat je TWEE vakjes moet kleuren echt aan te bevelen.				Heb geduld met het nieuwe stembiljet. Zodra mensen er meer bekend mee raken, zal het aantal ongeldige biljetten afnemen. Het is een absolute, op elk aspect aanwezige verbetering ten opzichte van het oude biljet		Plasticiferen van te boekjes zodat er niet in geschreven kan worden. Formulier zo aanpassen dat het boekje een doorzichtig sjabloon wordt met de namen van de kandidaten en openingen om een hokje rood te maken?	Papier 'stroopt' een beetje, mss iets soepeler maken?		De video met uitleg was super!
Lijst 12 en vervolgens kandidaat 12 gekozen terwijl deze kandidaat niet bestaat. Stem is ongeldig. Wel jammer omdat de stemmer het goed bedoeld.				De gedrukte kleuren op het stembiljet zouden wat mij betreft zwart-wit-grijs tinten mogen zijn zodat de met rood ingevulde vakjes beter opvallen. Daarnaast is kandidaat nul en 1 dezelfde, dus deze kunnen samengevoegd worden tot een kandidaat		Ik zou in de vormgeving van het stembiljet de twee helften nog nadrukkelijke van elkaar scheiden. Door bijvoorbeeld duidelijk Stap 1 en Stap 2 aan te geven of de bovenste helft scheiden van de onderste helft met een dikke scheidslijn.	2 hoekjes uitsparen, zodat je niet meer hoeft te draaien		Omdat het zo'n handzaam formaat is zou ik de sorteer procedure ook aanpassen. Nu werden ze eerst op even en oneven gesorteerd maar het zou net zo makkelijk zijn geweest om direct te sorteren op partij en dan pas te tellen. Ik denk dat dit ook nauwkeuriger is
Ik vind het raar dat een te hoog kandidaat nummer een valse stem op levert. Het is toch duidelijk bij welke partij deze stem hoort. Ik zou er liever een kandidaat nummer nul van maken.				- Het is al gedaan, maar tóch nog meer voorlichting vooraf aan het publiek. Nog best veel mensen kwamen onvoorbereid binnen. - Achter de partij-namen stonden nummertjes. Die kunnen beter vooraan bij het logo staan, want nu waren er mensen, die dachten, dat ze dan ook dát nummer onderaan moesten invullen. Of laat die nummers op de bovenste helft gewoon weg !		De 8 tellers waren veel sneller dan degene die alles alleen in ontvangst nam. Ik weet niet wat daar moest gebeuren. Nog voor PV.	In de instructie stond aangegeven, dat men na getrouwd te zijn de naamswijziging op het paspoort krijgt. Dit is onjuist. Men kán de naam van de partner erbij krijgen. Het verkort stembiljet zo min mogelijk kleur geven. Alleen de logo's in kleur. Dit tbv het screenen/tellen van het stembiljet.		Nieuwe stembiljet is echt van toegevoegde waarde voor het proces
Fijn dat het 'turven' uit de procedure gehaald is, het proces verliep daardoor sneller/met minder oponthoud om vergissingen te corrigeren. Ook een kleiner aantal biljetten (lagere opkomst dan bij verkiezingen 2e Kamer) en kleiner aantal partijen maakte dat de telling sneller kon worden afgerond. Verder heb ik nog wel een reactie op de inzet van studenten van de opleiding MBO-beveiliging. Volgens eigen zeggen mochten zij 'niks doen', noch in het stemproces, noch in de gang van zaken in het stem!				-Tabbladen per kieslijst in stemhokje -voorbeeldformulier mét verkiesbare partijen. Zeer veel verwarring hierdoor. -hoekje op formulier was niet verwijderd wat het openvouwen iets bemoeilijkte		Snel, vlot geteld. Prima pilot gedraaid. Voor geen goud wil ik terug naar het vorige stembiljet.	Het maximum aantal kandidaten per partij, is lastiger te "verwerken" bij het tellen.		Wat mij betreft is de proef met het nieuwe stembiljet geslaagd
Er hoeft geen extra stembureau toegevoegd te worden voor de instructie van het verkorte stembiljet.				De boekjes met kandidaten zou voor elke partij een labeltje moeten hebben, dat uitsteekt en daardoor beter open te slaan is. In sommige gevallen is er in dit boekje geschreven of kandidaat aangetipt. Er was geen instructie hoe te handelen (wij hebben die boekjes in het stemhokje vervangen).		Het papier is te scherp en plakt soms aan elkaar, hetgeen fouten kan opleveren. Het telproces ging gemakkelijker en we waren eerder klaar met minder fouten. De toelichting en volgen filmpje mag wel iets gemakkelijker te volgen. Uiteindelijk alles oke!	Om de kans te vergroten, dat mensen meewerkten aan uitleg bij aankomst, was de 'welkomsttafel' vooraan een goed middel. Er waren in verhouding nog veel stemmers, die verrast waren dat er een nieuw stembiljet werd gebruikt. Stemmers die zich hadden ingelezen, waren zich niet bewust van een te hoog cijfer kunnen aanstrepen en dat dan zou leiden tot 'ongeldig'. Enkelen vroegen bevestiging of ze geen voorkeursstem hoefden uit te brengen en waren daar heel tevreden over. De uitleg werd over het algem		Biljet kan eventueel nog kleiner, er was nog veel witruimte beschikbaar
Nieuwe stembiljet blijvend invoeren				Afgaande op het aantal ongeldige stemmen, kreeg ik de indruk dat er vaak bijv. op partij 12 werd gestemd en dan ook op kandidaat 12, terwijl bij lijst 12 slechts 7 mensen stonden. Hieruit blijkt dat men het niet goed had begrepen.		Het ontvangen van de stemmers en het uitleg geven was leuk (en nuttig) om te doen. Naar mijn idee werd het positief gewaardeerd, vooral door mensen die wat onzeker binnenkomen. Ik zou de functie sowieso er in houden, je kunt er echt de sfeer mee zetten om het ook leuk en belangrijk mee te maken. Als uitleggers kon inkook het wachten bij de andere stembureau leden. Eén beetje reguleren door vragenstellers beantwoorden. Ik vond dat de doorloop met het nieuwe formulier enorm verbeterd is. Het te	Dat er een even aantal tellers zijn. Bij een oneven getal staat er vaak iemand niets te doen, want de voorzitter mag niet tellen. En alleen tellen mag niet. Vier ogen beleid!		Vooral doorgaan met dit nieuwe biljet
Het sorteren van de stembiljetten gaat sneller door ze uit te lopen, dus door iedere teller een stapel te geven en die langs de partij bordjes laten sorteren ipv via 1 persoon aan de tafels laten doorgeven..				Van te voren duidelijke instructies van de telleider. En van te voren deze persoon spreken, een soort sollicitatie of diegene wel capaciteiten hiervoor heeft. Dit niet alleen bepalen op een e-learning.		Het nieuwe formaat telt sneller , veel eerder klaar deze keer . Het zou ook op een A4 formaat passen	Veel mensen weten niet (met oude en met nieuwe stembiljet ook) dat je bij een foute aankruising een nieuw stembiljet mag aanvragen, als daar in de uitleg meer aandacht voor is, dan zou dat ongeldige stemmen schelen. Als het tegenoverliggende schuine hoekje ook eraf zou zijn, heb je aan beide zijden dat hoekje direct te pakken, en vouwt het nog makkelijker open denk ik (scheelt draaien/zoeken naar het hoekje)		Wij hebben uitleg gegeven bij het uitreiken van het stembiljet. Dat werkte goed. Het was rustig op het stembureau
M.i. mag er bij de uitleg aan de kiezer meer nadruk worden gelegd op het feit dat men geen kandidaat HOEFT te kiezen. Tenslotte stemt men op een partij. Wellicht scheelt dat ook in het aantal ongeldige stemmen.				De kandidaat nummers ook van boven naar beneden		Op het voorberld stembiljet alle cijfers van alle deelnemende partijen afdrukken.	Deze nieuwe stembiljetten blijven gebruiken.		* Bij toelichting werd gebruik gemaakt van proef stembiljet. Dit leverde soms wat vragen op omdat men geen logo's of namen van partijen zag. Het echte formulier bleek een stuk duidelijker. * positieve reacties van rolstoel en rollatorgebruikers. Veel handzamer formulier. * positieve reacties van jongeren met Adhd/ dyslexie e.d. overzichtelijker en minder prikkels. * weinig foutieve stemmen (3?)
Prominentere plek voor het aantal kandidaten per partij (groter bolletje met aantal) ter voorkoming en van ongeldige stemmen (te hoog nummer aangekruiste). Doordat uitleg aan kiezers op ons bureau in handen van derden was, als stembureau lid weinig toegevoegde waarde gehad. Betrokkenheid van "uitlegger" niet altijd even groot/adequaat. Wellicht is de hoeveelheid uitleg aan de grote kant: eerst partij dan kandidaat, mensen luisteren niet/nauwelijks. Focus op partij, dan is de stem in ieder				Eventueel tweede tabel (mbt kandidaten keus) Ook een verticale nummering ipv horizontaal		Wat een beetje wrikt is het gegeven dat men enerzijds twee maal een vakje moet aanstippen terwijl anderzijds het alleen maar aanstippen van een partij niet leidt tot ongeldigheid. Daarover ontstond op diverse plekken discussie en onduidelijkheid. Ik weet ook geen oplossing tenzij je een dergelijk biljet toch ongeldig verklaart.	Op twee locaties stonden wij de doelgroep waren senioren. In de ochtend gaf ik uitleg, niet alle ouderen verstonden mij goed. In de middag deed een mede stembureau de uitleg, zij articuleerde beter en maakte denk ik meer oog contact. Wat nog belangrijker was, de ouderen hadden van een vrijwilligster al uitleg gehad op een andere dag. Dit had misschien ook gekund door deze ouderen het filmpje uit onze e learning te laten zien. Dit zou ik voor ouderen en laag geletterden inzetten.		gezien de partij en de kandidaat allebei genummerd zijn kan bij het tellen van de kandidaten per ongeluk het nummer van de partij genoemd worden. Gezien de partijen toch met naam benoemd staan in het eerste vlak kan dit net zo goed niet genummerd worden of eventueel met letters aangegeven worden, zodat je niet perongeluk het verkeerde cijfer kan turven door naar het verkeerde vlak te kijken. Dat gebeurde nu regelmatig waardoor de foutenmarge groter wordt denk ik (samen met mijn mededtellers)

ik zou in ploegendiensten gaan werken. als je in de ochtend om 7 uur begint en savond na 21 uur gaat starten met tellen ben je niet fit meer. Wij hebben veel stemmers gehad en waren pas om kwart voor 12 klaar. Het nieuwe stembiljet is wel echt top! Mensen hadden wel zoiets van... ga je nu weer uitleg geven, dit is al de 3e keer, ik weet het nu wel. Wij proberen wel zoveel mogelijk iedereen uitleg te geven			Het aantal kandidaten per partij groter in eerste vak op stembiljet zetten. Fijner voor kiezer en teller		Dit was zo'n verademing vergeleken met de oude papierwinkel. We waren met hele bureau helemaal verliefd op het nieuwe stembiljet!		Je merkt dat er steeds meer mensen met een vorm van dementie naar het stembureau komen. Formeel mag je deze niet helpen, maar dit zou wel zeer wenselijk zijn. Daarnaast zou het plezierig zijn om in de koffer een blakbandautomaat zou zitten in plaats van een losse rol plakband.		Door de gekozen papiersoort willen twee formulieren nog wel eens aan elkaar blijven zitten of lijkt het er soms op dat je twee formulieren pakt i.p.v. een enkel formulier.
Bij de bovenkant op het nieuwe stembiljet moet een hokje voor een partij worden ingekleurd, vakjes staan verticaal. Bij de onderkant staan de vakjes voor de kandidaten horizontaal. Dit geeft verwarring.			Het opleidingsmateriaal bevatte ook nog instructies van de vorige verkiezingen die voor deze verkiezing met de nieuwe formulieren niet van toepassing waren. Het liep hier en daar door elkaar wat het voor mij onduidelijk maakte. De tellers die na 21.00 u kwamen waren niet goed op de hoogte van de Vox methode, dat moest nog uitgelegd worden. Ik weet niet of zij de instructies ook van tevoren hebben gekregen?		Als uitlegger van het stembiljet, was mijn functie ook een soort gastvrouw..ik had het gevoel dat dit positief werkte. De sfeer in het stembureau was erg positief.		Nieuw biljet zsm invoeren!		De geldigheid van de uitgebrachte stem op kandidaatniveau (nummer): wanneer het aangekruiste nummer hoger is dan het totaal aantal kandidaten opde lijst is de uitgebrachte stem ongeldig. Terwijl een stem wel geldig is als geen nummer op kandidaatniveau is ingevuld. Het eerste geval lijkt me niet terecht.
laat de partijen gewoon of maximaal aantal kandidaten op lijst zetten of maak de stemmen geldig op een te hoog nummer dat scheelt hoop zoek en kijk werk			Ontzettend blij met de handzame kleine stembiljetten. Dit verkort het te proces enorm.		Op het stembiljet staan de partijen verticaal, en de kandidaten horizontaal. Het lijkt mij logischer om beide hetzelfde te doen (vooral voor het stemmen zelf, voor het tellen maakt het me niet zoveel uit)		Je moet actief zorgen voor een goede uitleg. Dit was even zoeken naar welke persoon dit actief goed deed. Als dit goed gedaan werd merkte je ook voor weinig ongeldige stemmen, slecht 3 keer ongeldig		Het was soms lastig om mensen uitleg te geven over het nieuwe stembiljet, omdat ze dan aangaven dit al te weten. Hierop hebben wij dus maar steeds gezegd dat wij verplicht iedereen uitleg moeten geven. Dit leidde soms tot frustratie bij stemmers, maar het meerendeel had er begrip voor en luisterde.
Is er geen andere manier te bedenken om de stembiljetten in te pakken en te verzegelen?			Het nieuwe stembiljet is duidelijk en heel handzaam, gemakkelijk met het tellen.		Direct voor het tellen begint op donderdag, vertellen dat als er wel een partij is ingevuld maar geen kandidaat dat er dan een streepje bij 0 moet worden gezet. Dat stond wel duidelijk in het instructiefilmpje, maar toch deden meerdere tellers dat in het begin van het telproces fout.		Voor oudere mensen is het niet altijd gemakkelijker, snappen soms niet dat je twee bolletjes rood moet maken. Misschien toch mogelijk maken om ze te helpen in het stemhokje zonder ze te beïnvloeden.		Meer stemhokjes ter plekke. Het stemmen was zo makkelijk en snel, dat er snel een wachtrij ontstond.
Mijns inziens is het nuttig (voorkomen van ongeldige stem) om een sticker in het stemhokje te plakken met b.v. 'Bij vergissing, vraag nieuw stembiljet'			Mogelijk de schriftelijke instructie nog eens onder de loep nemen i.o.m. stembureauleden. Soms was informatie best moeilijk te vinden.		ook een ontbrekend hoekje aan rechteronderkant		Niet alle stemmers wilde uitleg omdat ze thuis zich voorbereidt hadden, haast hadden en dus wisten wat te doen. Tellen van de stemmen is in ons geval gedaan via de Vox-telmethode. (weet niet of dat voor de evaluatie van belang is) Er zijn stemmers geweest die, ondanks uitleg, in het boekje de stem uit wilde brengen.		Niet alle stembureauleden waren op de hoogte van de status Experiment. Dat nu dus een stem op alleen de partij wordt goedgekeurd, maar later als het geen experiment meer is niet meer. Dat moet duidelijk uitgelegd worden zodat deze leden geen verkeerde informatie verstrekken. Dat voorkomt na de experimentele fase onjuiste stembiljetten.
Als er op een nummer gestemd wordt, waar geen kandidaat bioj bestaan zou de stem automatisch naaar de lijsttrekker moeten gaan. Nu is zo'n stem ongeldig, wat feitelijk voor de partij niet terecht is. Misschien is daar een wijziging in wet of reglement voor nodig. Maar dat veel liever dan weer terug naar dat oude, grote, onoverzichtelijke stembiljet.			Oudere mensen nog duidelijk of eenvoudig uitleggen. Vooral stemmen op 50 plus partij waren ongeldig. Hoogstwaarschijnlijk oudere stemmersoudere. Tip van kiezers vinden dit als je stemt op kandidaat hoger dan mag, dat deze ongeldig is. Waarom niet dan ook naar de eerste van de partij. zoals alleen de partij is ingevuld		Wellicht is het goed om kiezers duidelijk te maken dat als ze het stembiljet verkeerd invullen, of niet zeker zijn, ze een nieuw stembiljet kunnen krijgen. Bij een aantal stemmen lijkt het erop alsof een kiezer eerst voor kandidaat X had gestemd, en zich daarna bedacht en voor Y stemde. Maar daarmee zijn 2 kandidaten ingevuld en de stem dus ongeldig		Het is bij ons mis gegaan met het invullen van het proces verbaal. Wij hadden voldoende tellers. Ik denk dat we iemand aan hadden moeten wijzen die de telgegevens aan de voorzitter door moet geven en controle uitvoerde op het invullen van het proces verbaal		Veel positieve reacties ontvangen op het stembiljet. Slechts 2 ongeldige stem die bij het 'normale' stembiljet niet had kunnen gebeuren (namelijk geen partij aangevinkt, maar wel 2 kandidaatnummers. En een partij gekozen met rente hoog kandidaatnummer) Als er wel een partij is gekozen, maar een kandidaatnummer wat te hoog is voor de betreffende partij, was dat nu een ongeldige stem. Kan deze niet meegeteld worden als alleen een stem uitgebracht op de partij? Want dat is wel goed gedaan.
Op alle bureaus zo'n stembiljet			Formulier nog helderder maken door de cijfers van de kandidaten op een andere wijze te rangschikken Zorgen dat nog meer mensen uitleg krijgen... en door gewenning zal het aantal ongeldige stemmen weer afnemen		Het uitgesneden hoekje maakte het niet makkelijker om te tellen, maar het maakte het wel makkelijker voor de stemmers om het biljet open te vouwen. Het was mij niet helemaal duidelijk wanneer we gingen controleren of de aangekruiste kandidaat wel bestond bij die partij (of de stemmer een te hoog nummer had aangekruisd). Er zijn er wel een paar tussenuit gehaald, maar de rest hebben we voor de volgende dag gelaten volgensmij. Dit specifieke geval is nog wel eens moeilijk te zien tijdens het sort		een paar stembiljetten waren niet correct ingevuld door de kiezers, bijv geen partij ingevuld maar wel een kandidaat. Of 2 kandidaten ingevuld maar geen partij. Wellicht goed om bij een volgende stem ronde toch nog een keer de mondelinge uitleg aan de kiezer te doen.		Ik denk dat tellen nu gewoon in zijn geheel kan op de avond van het stemmen, dus ook per kandidaat. Afhankelijk van hoeveel stemmen er gemiddeld worden uitgebracht tenminste.
Er moet een keuze gemaakt kunnen worden of leden wel of niet willen tellen na afloop van het stemmen. Dit kan opgelost worden door extra tellers in te zetten.			Doorgaan met dit biljet !!!!!		De instructie over het links en daarna rechts plaatsen van de papierklem is gebaseerd op het grote stembiljet. Het lijkt minder van toepassing op het kleine stembiljet. De kleine biljetten willen namelijk sneller weer openslaan.		Rol het nieuwe stembiljet zo spoedig mogelijk landelijk uit.		Ik had de indruk dat de combinatie cijfers en kandidaten voor sommige kiezers lastig te begrijpen was
De indeling van het nieuwe stembiljet is niet logisch, want de partijen worden verticaal genummerd en de kandidaten hebben een horizontale nummering. Dit leidt soms tot een foutieve keuze van de kandidaat, omdat de kandidaten per lijst in het stemhokje ook verticaal genummerd zijn. Het papier van het nieuwe biljet is te glad, dit maakt het lastig ze te scheiden na het uitvouwen voor de sortering op lijstnummer. De gleuf in de stembus is te krap voor een vlotte invoer van het stembiljet, omdat e			•Bij het geven van uitleg is het prettiger om een echt exemplaar van de kandidatenlijst te gebruiken dan de verstrekte dummy. ("Hoe herken ik de partijen?" werd regelmatig gevraagd bij de dummy.) Daarnaast hebben we ook een echt, onbruikbaar gemaakt, exemplaar van een stembiljet gebruikt op de banner. Ook daar staan de echte logo's en partijnummers van de partijen op. •De lijst met kandidaten in het stemhokje en het zoeken van de gewenste kandidaat, is voor veel mensen best lastig.		Misschien iets aan het soort papier doen. De biljetten plakken vaak aan elkaar.		Er waren voor de leden op veel plekken instructies. Toch zijn er ongeldige stemmen ontstaan. Ik denk dat het opdelen in twee stappen duidelijker aangegeven kan worden. Bijvoorbeeld met pijlen. Zoals een IKEA instructie. Ook een bord met: heeft u het stembiljet niet goed ingevuld, vraag een nieuwe!		Met het sorteren op even/oneven zou het nóg handiger zijn als alle even nummers links staan en alle oneven nummers rechts. Dan is het ook consistent met de kandidaatnummers, die van links naar rechts stonden, terwijl de partij nummers nu van boven naar onder stonden
Op het biljet staan de partijen verticaal in een rij, de kandidaten echter horizontaal. Het zou wellicht (nog meer) overzicht bieden als ook de kandidaten verticaal in volgorde staan.			Ik las dat door het nieuwe stembiljet meer ongeldige stemmen waren. Hoe gaat de gemeente hier mee om?		Meer visueel verschil tussen partijdeel en kandidaatdeel van het biljet.		Voor de oudere doelgroep was het heel lastig om gebruik te maken van dit stembiljet. De korte uitleg vooraf was niet voldoende om iedereen zonder (onnodige) fouten te helpen bij het stemmen. Grote percentage ongeldige stembiljetten in vergelijking tot het toegelaten aantal stemmers. Dat is natuurlijk erg jammer.		Ik zou stemmen op een te hoog kandidaatnummer laten tellen als een stem op de lijsttrekker. Kwam trouwens bij ons niet voor, maar ik heb er iedereen voor gewaarschuwd.

Wij hadden jonge mensen gestuurd gekregen om de kiezers voorlichting te geven over het stemmen met de kleine biljetten. Ik merkte op een gegeven moment dat zij (te) weinig nadruk legden op het belang van het juiste nummer van een kandidaat invoeren, n.l. dat dit nooit hoger mocht zijn dan het aantal kandidaten dat achter een partij genoemd staat. Wellicht dit aantal duidelijker (kleur opvallender?) op laten vallen en de externe "instructeurs" hier nadrukkelijker op laten wijzen. Wij mogen niet a			Hoop dat nieuwe formulier de standaard wordt		ik vond de boekjes in het stemhokje niet handig. bladzijdes plakten aan elkaar. een persoon dacht dat hij de partij uit het boekje moest scheuren en dat moest inleveren. het betrof een dertiger die uitleg had gekregen. beter is om in het stemhokje een lijst op te hangen zoals ook per post is verstuurd.	Het sorteren op even en oneven partijen had geen toegevoegde waarde. Ook zou het voor het tellen logischer zijn (als we toch op even en oneven partijen moeten sorteren. Om het bovenste gedeelte alle even partijen in één rij en alle oneven in één rij te plaatsen.	Tel de op partij gesorteerde stapels ook en zet dit aantal naast het geturfde aantal ook in het proces verbaal. Met het handzame formaat is deze extra check zo gedaan
Het was voor mij niet goed duidelijk of een volmacht ook voldoet met een kopie of een foto van een id van de persoon die de ander een machtiging geeft. Het staat ook niet duidelijk op het stembiljet (vind ik). Er staat digitaal tussen haakjes. In de e-learning wordt hier ook geen aandacht aan gegeven. Ik zat met mensen met jaren ervaring dus ik had direct antwoord dus dat was wel heel prettig (en ik weet het nu voor de volgende keer :))			Het viel mij op dat de meeste stemmers zich heel goed voorbereid hadden👍		Omdat elke partij op een aparte pagina stond in de kandidatenlijst in het stemhokje, was van buiten te zien bij welke partij een stemmer keek.		Het boekje in het stemhokje werd wel bekeken, maar het is makkelijker als in het stemhokje een groot papier hangt met partijen en kandidaten daarop
Stop met de uitleg, meer als 9 van de 10 stemmers behoeft geen uitleg meer. alleen als er een vraag over is of op bijzondere locaties bv een bejaardentehuis			Niet overal m/v vermeldt		Een kandidaatsstem zou voldoende moeten zijn voor het uitbrengen van een stem. Niet twee hokjes rood maken.		kandidaatnummers in kolommen ivp rijen
De lunch die we kregen was wel erg karig.			op sommige stembureaus worden de stembiljetten per partij per 100 gebundeld. Dat is heel handig bij het tellen op kandidaat niveau. Je ziet dan eerder dat er een telfout is.		op het nieuwe stembiljet een regel toevoegen dat de kiezers echt maar 2 bolletjes mogen inkleuren, 1 per sectie. Idem de regel dat kiezers een nieuw stembiljet kunnen vragen in geval van twijfel/fouten. De uitleggers hebben in ons stembureau voortreffelijk werk verricht.		Het papier is erg glad. Mag wat ruwer. Hij kan nog een maatje kleiner 😜. Verder geweldig
Twee opmerkingen: 1. Voortaan per persoon die komt stemmen, max 1 volmacht toestaan (dat is nu 2). Om fraude nog moeilijker te maken. 2. Een voorstel tot aanpassing van het ongeldig verklaren van stemmen. Op dit moment is een stem ongeldig, als een kiezer een kandidaat nummer rood kleurt met een te hoog nummer. Bijvoorbeeld, de lijst heeft 10 kandidaten en de keizer kiess voor kandidaat 12. Ik stel voor om deze stem dan toch geldig te verklaren, met dezelfde logica als wanneer een kiezer helemaa			Gebruik geen cijfers voor partijlijst én kandidatenlijst. Gebruik bijvoorbeeld letters en cijfers. Dit voorkomt dat mensen 2x het cijfer van de partij invullen, en soms dus leidt tot een ongeldige stem.		volgend jaar weer met het nieuwe stembiljet. Werkt supergoed!		We waren wel met erg veel mensen op het stembureau, de persoon die de hokjes in de gaten hield had eigenlijk niks te doen en vanaf de tafel waar we zaten om de mensen te ontvangen kon je ook prima de hokjes zien en de boekjes af en toe controleren
het inpakken zou wat mij betreft in grote archiefenveloppen kunnen. Of zorg dat er een keuze is. Dit gaat te vaak mis/slordig.			Kleur vak kandidaat iets andere kleur geven als achtergrond. Bij verdelen party ging iemand naar dt nummer kijken. Bij de verdeling 1 , 3 , 5 legde iemand 1 neer van kandidaat en keek niet naar de naam party. Hier kwamen later achter bij controle. Ook voor burgers makkelijker 2 gekleurde vakken die onderscheid geven dat je twee vakken aan kruist.		Graag doorgaan met dit nieuwe formaat en indeling. Er waren in ons stembureau nauwelijks ongeldige stemmen, de keizers begrepen wat de bedoeling was. En het stemmen verliep veel sneller.		Misschien het kandidaten boekje in het stembureau lamineren oid. Het beschadigt heel snel
Vooral het nieuwe stembiljet houden			1 hoekje van het nieuwe stembiljet zou eraf zijn, maar dat was die het geval waardoor het uitvouwen bij de telling niet zó makkelijk was als vooraf aangegeven. Daarnaast was de gleuf van de stembus heel krap waardoor het indoen van het stembiljet in de stembus voor veel mensen toch moeizaam ging (inclusief ikzelf). Verder was grotendeels iedereen erg tevreden over het nieuwe stembiljet ná het stemmen		Een van de stemmers maakte de opmerking dat de partijen op het stembiljet verticaal op volgorde van boven naar beneden stond en dan weer een rij van boven naar beneden. Dus dat het per rijtje stond. Bij het invullen van de kandidaat stonden de nummers echter in een horizontale lijn. Dus de bolletjes van de kandidaten stonden in horizontale rijen van links naar recht van nummer 1 t/m 50. De stemmer merkte op dat dit wellicht verwarrend kan zijn voor stemmers en het komt ook rommelig over. Als het		Ik heb ook op woensdagavond in Wijchen geteld. Ik kan dus goed vergelijken. Het stembiljet in Nijmegen is veel fijner met tellen, doordat het stembiljet niet helemaal hoeft te worden uitgevouwen. Enige nadeel is dat je 2 gekleurde vakjes moet controleren, maar dat weegt niet op tegen het oude formulier. In Wijchen waren er maar 7 partijen, dus dit keer was het stembiljet minder groot. Bij de landelijke verkiezingen was het stembiljet heel groot, dan is het formaat van Nijmegen veel fijner om te
			Voor zwakzinnigen is het nieuwe stembiljet geen oplossing. Veel ongeldige stemmen omdat mensen het niet snapten.		Het werkt het beste om bij het sorteren op even/oneven nog niet te kijken naar de kandidaten. Je merkt dat als je dat tegelijk doet je sneller geneigd bent nummers door elkaar te halen.		De informatie over het nieuwe stembiljet was zeer uitgebreid. Eigenlijk iets té veel informatie, waardoor het eerder ingewikkelder werd dan het eigenlijk was. Maar desalniettemein een grote vooruitgang t.o.v. het vroegere stembiljet.
			Ongeldige stemmen vanwege te hoog kandidaatnummer wel bij de partij tellen, net als geen kandidaatnummer Probeer lang wachten tijdens het tellen meer te voorkomen		In Leiden stond ik als uitleggever vooraan als eerste de stemmers te verwelkomen. Gevolg geen ongeldige stembiljetten. Ik hoorde dat in Gouda de uitlleggever als vierde achter de tafel zat. Lijkt mij minder publieksvriendelijk en effectief. Ben benieuwd naar de verschillen in ongeldigheid.		bij het centraal tellen ook op de bovenverdieping al stembussen neerzetten. Wij moesten te lang wachten op een nieuwe container. Zit je te lang te niksen, waar ik niet voor kom
			Voor een aantal kiezers was het niet gemakkelijk maar ondanks dat viel het aantal niet geldige stembiljetten me mee.		Wij hadden een uitleggever die iedereen uitleg gaf over het nieuwe biljet. Dit werkte soms vertragend (er ontstond een rij), soms verwarrend (sommigen raakten juist door de uitleg in de war), en wekte bij sommigen zelfs zichtbare irritatie op (want zij ervoeren het als betutteling, hadden het per post al uitgelegd gekregen en wilden nu niet verplicht worden tot herhaling, etc). Misschien beter om optie tot uitleg aan te bieden ipv verplichting. Daarnaast wellicht (ook) een grote en simpele poste		Geen boekjes met kandidaten in het stemhokje, maar een poster tegen de achterwand. Zeker verder gaan met het nieuwe stembiljet, ook van veel stemmers gehoord dat het overzichtelijker is en met het tellen veel sneller.
			Vooral mee doorgaan bij volgende verkiezingen.		In Leiden waren er voor elk stembureau speciale stembiljetuitleggers die uitleg gaven aan kiezers over het nieuwe stembiljet. Als stembureaulid kon ik wel vragen beantwoorden, maar het uitgebreid uitleggen van het nieuwe stembiljet deden deze specifieke vrijwilligers.		bij volgende verkiezingen ook met het nieuwe stembiljet stemmen

	gewoon mee doorgaan, bij ons stembureau was het nieuwe formulier voor de stemmers duidelijk, er was maar 1 ongeldige stemmer	In het stembureau waren twee extra leden aanwezig, die aan alle kiezers voorlichting hebben gegeven. Dat werd door de kiezers als zeer positief ervaren. Het merendeel van de kiezers was al op de hoogte en had zich verdiept in de nieuwe stembiljetten.			Partijen met een langere kandidatenlijst hebben minder kans om stemmen kwijt te raken als er een kandidaat (getal) gekozen wordt die niet terugkomt op de lijst. Mijn voorstel: bij de keuze van een kandidatennummer dat niet voorkomt op de lijst, geef de stem toch door aan de lijsttrekker van die partij.
	opmerkingen van kiezer mbt de horizontale nummer van de kandidaten. Schepte verwarring omdat de Partijen verticaal genummerd waren. En (voorbeeld) kandidaat 5 staat in het verticale rijtje van 15, 25,35,45. Kiezers met zich probleem vonden dit verwarrend (voorbeeld: de 5-tallen onder elkaar.) gaven advies om de kandidaten ook verticaal te nummeren en te beginnen met een - zodat dit probleem ook niet horizon ontstaat. Ons stembureau deelde deze mening.	Door het gebruik van het nieuwe formulier waren we véél sneller klaar dan ingeschat. Dit had ik graag van tevoren geweten, dan had ik nog andere activiteiten kunnen inplannen voor de rest van de dag, of in ieder geval voor de avond.			Wij waren ruim bemenst, waardoor we twee tafels konden maken: een tafel met de oneven en een tafel met de even biljetten. Hierdoor konden deze tafels tegelijkertijd tellen en waren we voor 23.00 uur klaar. Dat is natuurlijk super fijn. Als de ruimte er is, is dat voor de "grotere" stembureaus een heel mooie uitkomst en ik kan me voorstellen dat tellers dan geneigd zijn om bij volgende verkiezingen weer mee te helpen. Dit geldt voor mij zeker!
	Met nieuwe stembiljet worden meer fouten gemaakt , dit blijkt tijdens het tellen op partijniveau. Veel mensen kruisen bij de kandidaten hetzelfde lijstnummer aan . Sommige stemmen ongeldig vanwege hoger kandidaatnummer aangekruist dan op de lijst staan.	Tijdens de woensdagtelling zijn significant minder fouten gemaakt, de stembusinhoud was véél beter op orde en er kwamen minder vreemde dingen voorbij. Dat kon ik als telleider op de donderdag echt goed merken en was enorm prettig: het proces ging vele malen sneller. Opmerking hierbij is dat tellers op donderdag het mogelijk minder snel snel zien als een stembiljet op woensdag verkeerd op partijniveau gesorteerd is (bijv. stembiljet van lijst 1 ligt op de stapel van lijst 2). Ze worden snel pol			veel gehoorde feedback stemmers: volgorde lijst 1, 2, 3 staan verticaal; dan vinden deze stemmers het ook prettig dat de kandidaten nummering ook van verticaal ipv horizontaal staan verder viel ons op, ook bij de foutieve stembiljetten, dat bijv. lijst 11 ook kandidaat 11 werd ingevuld… terwijl die lijst maar 10 kandidaten had. Daardoor afkeuring. Dat zien we ook bij lijst 7 kandidaat 7 (geen statistisch onderzoek gedaan)… interessant analyse of dit vaak gebeurd, dat de kandidaat op nr X met
	Het viel op dat de kleinere partijen (hoog kieslijstnummer + weinig kandidaten) relatief vaker "last hadden" van een ongeldige stem door onbegrip over hoe je precies moet stemmen. Deze partijen hadden vaker last van "zelfde lijst- en kandidaatnummer" invullen. Bij grote partijen levert dat een geldige stem op, bij lijstnr > kandiaatnummer levert dat een ongeldige stem op. Voelde als oneerlijk. Is het te overwegen om te hoog kandidaatnummer naar de lijsttrekker te laten gaan?	Gebruik het nieuwe biljet ook bij de volgende verkiezingen			wij waren met 6 tellers (inclusief voorzitter), in feite 2 te weinig, daarom pas heel laat klaar
	Zo snel mogelijk landelijk invoeren. Iedereen vond het veel fijner om met dit kleinere formuilier te stemmen.	Instructie over ongeldige stembiljetten kort voor het tellen is van toegevoegde waarde			De partijnummers staan onder elkaar (in twee 'rijen'). De kandidaatnummers staan van links naar rechts genummerd. Er is ongetwijfeld mee getest, maar is het misschien logischer om ook die nummers onder elkaar te zetten (in 10 rijen van 5 nummers onder elkaar)? Ik heb nu enkele stembiljetten gezien waar een hoger kandidaatnummer was ingekleurd dan er kandidaten waren voor die lijst. Aan de andere kant voorkom je dit misschien niet door kandidaatnummers onder elkaar te plaatsen.
	Het enige min punt was dat de papier keuze niet fijn was. Deze vond ik te glad waardoor de stembiljetten lastig van elkaar af gingen	De stemmers laten het boekje in het stemhokje vaak openliggen en dus kan de volgende persoon, als die stond te wachten, zien bij welke partij het openligt. Ik vraag me af hoe zich dit verhoudt tot het stemgeheim.			Tabbladen toevoegen aan het boekje met kandidaten zodat je sneller kan bladeren tussen de partijen
	Ondanks de uitleg hebben kiezers toch kandidaten gekozen die niet op de lijst staan. De partij had minder kandidaten dan het lijstnummer hoog was. Kan aan de partijen als tip worden meegegeven dat ze zorgen voor voldoende kandidaten? Minimaal het aantal kandidaten gelijk aan het lijstnummer? Dan gaat de stem niet verloren.	Er wordt nu een inventarisatie gemaakt van ongeldige stemmen met daarbij een rede. Een aantal scenario's bevat wel een stem op een partij maar onduidelijkheid over de kanidaat. Net als een stem op een partij zonder stem op een kandidaat kunnen die als stem op een partij worden meegeteld.			Belangrijk lijkt me dat het percentage ongeldige stemmen door het nieuwe stembiljet niet hoger mag zijn dan voorheen, of indien hoger acceptabel, ik had daar niet goed zicht op, het leek alsof er even weinig ongeldige stemmen waren als in het verleden met een groot stembiljet.
	Probleem is dat mensen die komen stemmen, niet altijd goed luisteren. Als er gevraagd wordt is het u duidelijk, knikt men meteen Ja..... Het is een kwestie van wennen. In ieder geval beter als de zeer grote vellen papier. Ook voor de mensen die het invullen, meer handzaam enz.	Er wordt alleen gevraagd naar de ervaring van de stembureauleden en tellers. Wat mij vooral erg opviel waren de verwarde kiezers en de ongeldige stemmen. Ondanks de uitleg is het voor veel kiezers duidelijk erg moeilijk om kandidaten in het boekje te vinden. En voor oudere mensen ook erg onhandig. Ik kreeg de algemene indruk dat het voor de kiezer veel beter werkt om het oude stembiljet te hebben. Ik hoop dat dat meegenomen wordt :) (ik ben 31 jaar overigens)			Het inpakken van de stembiljetten in grote vellen pakpapier was omslachtig. Er gewoon rollen van maken met een elastiek erom zou eenvoudiger zijn. Dit werd namelijk wel op donderdag na het entraal tellen zo gedaan.
	Alle stembureauleden vonden het oneerlijk dat stemmen die of meerdere kandidaten vermeldden of stemmen die een hoger kandidaatlid vermeldde dan er beschikbaar was, als ongeldig aangemerkt werden.	Met de grote poster aan de muur voor de kandidaatnummers was min of meer te bepalen op welke partij een stemmer zou gaan stemmen aan de hand van waar de stemmer op de poster keek. Ik ervaarde dat, met het oog op het stemgeheim, als niet in orde.			Veel kiezers waren goed op de hoogte van de verandering. Het voelde vaak als overbodig om ze daar dan nog uitleg over te geven. Op ons bureau hebben we er al vrij snel voor gekozen om te vragen of kiezers bekend waren met het nieuwe biljet. Indien ja, dan alleen aangeven dat mocht het toch nog vragen opleveren dat we dan uiteraard beschikbaar zijn voor uitleg. Bij een nee hebben we wel uitleg gegeven.
	Er zijn mensen die moeite gedaan hebben om te stemmen en een partij aangekruisd hebben en vervolgens de fout gemaakt hebben om bij de kandidaten een hokje aan te kruisen dat niet paste bij die partij, omdat er minder kandidaten waren. Deze stemmen waren nu ongeldig. Ik zou het passend vinden als deze stemmen geteld zouden worden als blanco stemmen voor de partij die zij duidelijk gekozen hebben.	De instructies rond het stembureauproces vanaf opening tot en met afronden tellen zijn verspreid over 3 of 4 documenten (voor verloop stembureau, voor het tellen, voor het correct inpakken etcl. Daarbij spraken sommige instructies elkaar ook nog tegen. Dit kan wat mij betreft allemaal duidelijker en in 1 instructieboekje. Ik werd als voorzitter gestoord van het de hele dag checken van 2 of 4 checklists en stappenplannen.			Fijn dat er meer stembureauleden aanwezig waren

	Dit stembiljet landelijk invoeren. Scheelt enorm veel tijd. Ik heb geen enkele negatieve reactie gehad. Alleen maar positieve geluiden van kiezers, leden stembureau en extra tellers die na 21.00 uur werden ingezet. Wel er naar streven dat indien gestemd wordt op kandidaatnr hoger dan aantal kandidaten de stem naar de lijsttrekker gaat. Ongeldige stemmen die ik had waren lijst 13; kandidaatnr 13		Ik vond dat degene die het verhaal op bijeenkomst vertelde, nogal onduidelijk. Volgens mij is het een goede ambtenaar, maar ze is volgens mij niet echt een redenaar/ ik vond ook dat de online scholing die je moet volgen goed was.Maar ik vond het heel erg raar dat je het verhaal niet nog een keer kon nalezen vlak voor de verkiezingsdag. Er is heel veel dat je moet weten als stembureaulid. dat kun je niet allemaal in een (1) keer onthouden en bovendien ben je dat na een maand al weer deels vergete
	Zo spoedig mogelijk landelijk invoeren. Wel ernaar streven dat indien gestemd is op een te hoog kandidaatnummer de stem naar de lijsttrekker gaat. Partijen met een hoog lijstnummer hebben meer kans op ongeldige stemmen. Lijst 8 met kandidaatnr 8 komt meestal wel voor maar bijv Lijst 15 met kandidaatnr 15 is er vaak niet		Vergeleken met andere jaren, viel het me op dat er meer ongeldige stemmen waren. Wellicht is het handig om stemgerechtigden nog beter te informeren zodat ze weten wat de valkuilen zijn - zoals stemmen op kandidaat 50 als de partij minder dan 50 kandidaten heeft.
	Een afgesneden hoek of iets dergelijks om het stembiljet open te vouwen lijkt me prettig. Door de exact op elkaar gevouwen hoeken is het soms lastig om het stembiljet open te vouwen.		Toen ik de vorige keer stemmen telde waren de grote stembiljetten opgerold en kon je van tevoren niet zien hoeveel het er in totaal waren, dit checkte je later bij de telleider. Nu waren de kleine stembiljetten ingepakt in papier en het totale aantal stond erop geschreven. Ik zie dit als een risico, vooral bij grote stapels biljetten, omdat je 'er naar toe zou kunnen tellen'. Dit is natuurlijk absoluut niet toegestaan, maar ik kan me de verleiding voorstellen als je geen zin hebt om een grote st
	Er was nog een verkiezing in dit stembureau. Daardoor werd het erg laat en een lange dag voor de stembureauleden. Kans op fouten wordt wel groter. Niet meer doen.		Handen schoonmaakspul (zoals tijdens corona overal) omdat iedereen met zijn handen aan de kandidatenlijsten in de stemhokjes zit.
	Nog duidelijker maken dat er alleen met rood potlood gestemd mag worden Mijn voorstel is geef voorafiedere kiezer bij binnenkomst een rood potlood		De e-learning die in Nijmegen wordt gebruikt, bevat talloze onnauwkeurigheden. Goed om de e-learning een keer kritisch te doorlopen. Daar wil ik wel bij helpen.
	Bij de stempas zat een uitleg van het stembiljet. Veel kiezers maken de enveloppe pas op het stembureau open, dus geen kennis van het nieuwe biljet. De uitleg kost heel veel tijd, zeker tijdens de piek uren. In ons stembureau kwamen veel mensen waaraan wij twijfelden of zij het konden lezen. Voor deze categorie moet extra aandacht komen. Het biljet geeft heel veel voordelen, is een verademing voor de leden.		Inpak papier voor de getelde stemmen beter afstemmen op de grote van het stembiljet
	Stembiljet alleen ongeldig als de keuze van de partij ongeldig is. Veel mensen hebben gedacht dat ze twee rondje moesten inkleuren (stond ook in de toelichting) en hebben daarom bij de kandidaten hetzelfde rondje ingekleurd als bij de partijkeuze. Heeft een partij minder kandidaten dan hun rangnummer dan werd daarmee de stem ongeldig.		Bijna iedereen was erg enthousiast over het biljet. Gedurende de dag heb ik het aan veel stemmers gevraagd hoe zij het vonden. Mensen waren heel blij en tevreden. Een keer een opmerking gehad dat het voor een stemmer niet logisch was dat de kandidaten horizontaal stonden, terwijl de partijen verticaal stonden. Het uitleggen was soms bijna een strijd. Veel mensen wilden geen uitleg ontvangen, hoe vriendelijk we ook bleven.
	-De elastieken waren wat krap om de stapels biljetten plat te bundelen. -Er waren helaas geen hoekjes af van de stembiljetten. Als dat bij het drukken wel goed was gegaan, was het waarschijnlijk nog gemakkelijker geweest de stembiljetten te tellen. Maar nu ging het eigenlijk ook al heel goed en gemakkelijk. -Het persoonlijk verwelkomen van elke kiezer met een korte uitleg n.a.v. het nieuwe stembiljet vond ik heel warm en fijn om te doen. Het geeft een prettige sfeer op het bureau. Iedere stemmer		Je moest even wennen aan de indelijg, er waren 2 biljetten waarbij 2 partijen waren ingevuld, op 1650 biljetten peanuts. En alles klopte, kwam vast ook door stevige biljetpapier.Rode vingerhoedjes voor ouderen aan te raden, ik heb gladde vingertoppen.
	Ik denk dat het stembureau wel om 20.00 uur kan sluiten. De mensen die na 20.00 uur komen kunnen ook wel tussen 19.00 en 20.00 uur stemmen. 12 en een half uur gelegenheid hebben om te stemmen moet voldoende zijn. Het is even een gewenning, maar voor de uitslagen op tv en in de krant is dat veel comfortabeler.		Looproute in stemlokaal verduidelijken.
	Gebruik voor de kandidaten geen nummer omdat er toch mensen waren die op lijst 18 en dan ook kandidaat 18 invulde, terwijl de partij maar 6 kandidaten had.		Houd dit stembiljet voor de toekomst
	Waarom staan de partijen verticaal En nrs vd kandidaten horizontaal, dat veroorzaakte fouten!		Blijkbaar is een stem helemaal ongeldig als de kandidaat keuze niet overeenkomt met het aantal kandidaten voor die partij. Het zou eerlijker zijn als dit biljet dan wel meegeteld zou mogen worden voor de partij.

Nummering op beide delen van links naar rechts of boven naar beneden (niet gemengd)

Sommige kiezers voelden zich "beledigd" als ik uitleg wilde geven. Ze stemden al jaren! en stonden niet echt open voor mijn uitleg, pas als 2 vakjes rood wordt genoemd is er enige interesse, maar echt van harte kwam die soms niet

Het voorbeeldstembiljet (gebruikt bij de uitleg aan kiezers) week af van het daadwerkelijke stembiljet. Voor een deel van de kiezers was dit verwarrend. Het verdient aanbeveling het daadwerkelijke stembiljet te gebruiken, daarover voorbeeld te zetten.

1. Stembiljetten, zoals vroeger, in de dozen in pakketten van 100 stuks verpakken: vergemakkelijkt tijdens de verkiezingsdag het vergelijken van aantal ontvangen stempassen met het aantal uitgegeven stembiljetten.
2. Op het stembiljet zijn partijen verticaal gerangschikt, kandidaatsnummers horizontaal: dat is verwarrend. Beter om beide verticaal te rangschikken.
3. Het stembiljet zou nog best een maatje kleiner kunnen.
4. De eerste doos stembiljetten, die we oppakten was aan de onderzijde niet

Voor de uitleg procedure zou een geplastificeerd formulier beter werken

Waarschijnlijk kan met tellen de regel, eerst even en oneven uitleggen, overgeslagen worden en men gelijk beginnen met het uitleggen op de Partijen. Wellicht gaat het dan met het nieuwe stembiljet veel vlugger omdat de stembiljetten veel kleiner zijn!

De kandidaten invullen als cijfer mbt de partij is te lastig voor veel mensen en daardoor veel fouten.

Het nieuwe stembiljet is wat mij betreft een blijver. Wij hebben alle kiezers uitleg gegeven, daardoor maar 2 ongeldige stemmen. Het tellen met het nieuwe stembiljet gaat veel sneller en makkelijker door het formaat.

Hoop dat het nieuwe stembiljet landelijk wordt ingevoerd

Relatief op een klein stembureau gezeten (400 stemmers): Veel kiezers suggereerden dat nieuw systeem bekend was maar daadwerkelijk mn vraagteken. Merkte je bij het doorvragen. Meeste stemmers waren zeker voorstander van nieuw formulier, bespaarde een "paar bomen". Publicatie vooraf en communicatie vooraf is bij dit formulier super belangrijk. Bij grotere stembureaus meer voorlichters inschakelen. Telproces partijen, (ca 400 formulieren) binnen 1 uur gereed, voorheen bijna 3 uur. Fout stemmers

Nieuwe stembiljet was echt een verademing. Zo veel makkelijker. 2050 stemmen geteld in minder dan 3 uur. Waren we met het oude stembiljet echt minimaal 1,5 uur meer mee kwijt geweest. Stembiljet kun ook makkelijker op tafel gelegd worden voordat ze uitgevouwen waren, dit maakt het ook makkelijker voor de wat oudere mensen met een slechtere rug die niet op de grond kunnen zitten om stembiljetten te openen om mee te kunnen helpen.

Enkele kiezers merkten op dat het een beetje onlogisch was dat de partijen in verticale volgorde op het biljet stonden en de kandidaten in horizontale volgorde. Misschien iets over over na te denken?

Wij merkten dat rust tijdens het proces van tellen (stapel biljetten met oneven/even partijnummers verdelen naar partij) wel in absolute rust en concentratie moet gebeuren. Door verstoring van de rus zijn in ons bureau daarom fouten gemaakt. Verder vond ik de turflijst niet heel handig georiënteerd: onze tellers vulden die van boven naar beneden in, maar moesten van links naar rechts ingevuld worden. Daardoor werd het ingewikkelder om eindtotalen te constateren.

Ik vind een eenduidige instructie in het stemlokaal voor kiezer toereikend. Bij verwelkomen en in stemhokje visueel: Kies partij, Kies persoon (let op juiste nummer en zoek zo nodig op)
Enkele stemmers vonden veel info in stemenvelop ballast.
Nummering van links naar rechts voor persoon is tricky tov verleden.

Aangeven dat elke burger uitleg 'moet' krijgen is in een eigenwijze gemeente als Nijmegen een dingetje: Geef van te voren aan dat het het beste werkt door een (bepaalde) vraag te stellen, dat komt anders over. Ik wil zelf ook voor 'vol' worden aangezien. Ik merkte daarin wel verschil in wie er bij de uitlegplek stond. Er is echt een nuance verschil in: Ik ga u nu uitleg geven of wenst u toelichting? De keuze moet altijd bij de burger liggen naar mijn idee. Een extra stembureaulid inschakelen daa

Er waren mensen die aangaven dat het onlogisch was dat de nummering van partijen van boven naar beneden was en de nummering van kandidaten van links naar rechts.
Het doordrukken (verplicht iedereen uitleg geven) was echt nodig. Bij meerdere mensen kwam toch nog onduidelijkheid naar boven, zelfs als ze al van tevoren aangaven het concept te snappen.
Dat laatste was ook wel echt een ding, veel mensen op de dag zelf op ons stemlokaal en ook die ik daarna heb gesproken die bij andere stemlokalen kr

het is heel handig om de i-pad te kantelen bij de stempasregistratie van de QR-code. Dan kan persoon 1 de stempas over de tafel schuiven ipv overhandigen. Dat scheelt weer tijd.

Het nieuwe stembiljet houden

voor ps27 graag ook op deze manier!

Geef ook in de tabel met kandidatennummers aan wat het láátste nummer is per partij waar een stemmer op kan stemmen. Dit kan bijvoorbeeld door middel van een omgekeerde L ("_|") bij het laatste bolletje, in de kleur van een partij, met een annotatie van het partijlogo erbij. Dit wordt dan krap op het biljet, maar er is nog voldoende witruimte om de tabellen iets grotere marges te geven. Dit zou denk ik helpen tegen ongeldige stemmen voor kandidaten die niet bestaan.

Bij het kiezen van een kandidaat die hoger is dan het aantal kandidaten voor die partij, deze gekozen kandidaat hetzelfde behandelen als wat er met een stembiljet gebeurd als er alleen een partij gekozen is en geen kandidaat. Dus toevoegen aan kandidaat "0", zoals ook gedaan wordt met een stembiljet waar geen kandidaat geselecteerd is,

Iedereen uitleg geven bij piekmomenten bleek lastig. Sommige stemmers hadden haast en de verplichte uitleg hielp daar niet bij. Daarnaast druppelen stemmers binnen, daardoor is het lastig om groepjes te vormen. Had ik een klein groepje en was ik begonnen met de uitleg, vervolgens druppelden weer nieuwe stemmers binnen die door wilden lopen. Dat maakte het soms hectisch.

Er werden veel fouten gemaakt bij een specifieke partij. Lijst 13, kandidaat 13 (terwijl er maar 7 kandidaten waren). Wellicht stemmen wel tellen voor de partij, ookal bestaat de kandidaat niet?

Het tellen ging voor de tellers een stuk makkelijker, hier ben ik tevreden over. Ook over de logistiek. Ik heb ook PV's ingevuld en daar viel wel op dat er nog veel verschuivingen waren en ongeldige stemmen. Dit omdat kiezers een te hoge kandidaat hadden ingevuld in het kandidatengedeelte. Dit is wel reden tot zorg wn verdient in mijn ogen nader onderzoek

In de gebruikte systematiek ontbreekt het aan een handig/duidelijk moment om te controleren of het kandidaatsnummer niet hoger is dan het aantal kandidaten van de partij. Ik merkte bij tellers dat zij hier moeite mee hadden en in de uiteindelijke uitslag die de dag erna is vastgesteld bleek dat dit ook in één geval niet goed is gegaan.

Ik denk dat de uitleg aan de kiezer uitgebreider kon. De kiezer moet duidelijk gezegd worden dat er geen wijzigingen op het stembiljet mogen, dat het stembiljet dan niet geldig is en dat er een nieuw stembiljet verstrekt kan worden. De meeste ongeldige stemmen bij ons waren wijzigingen.

ik kreeg van mensen met een beperking te horen dat ze het nieuwe stembiljet heel duidelijker vonden en veel fijner om te stemmen

Voornamelijk oudere kiezers gaven aan het verwarrend te vinden dat op het nieuwe stembiljet de partijen verticaal gerangschikt waren en de kandidaatnummers horizontaal

Stem niet ongeldig verklaren als een kandidaat nummer is gekozen boven het aantal opgegeven kandidaten.
Dan net zoals in het geval van niet aangeven voorkeurs kandidaat , stembiljet geldig verklaren voor lijsttrekker.

Bij uitleg geven aan stemmers met het nieuwe stembiljet mag - wat mij betreft - iets toegevoegd worden. Er zijn namelijk ook stemmers voor wie alleen de partij belangrijk is terwijl men niet weet op welke persoon te willen stemmen. Voor die mensen was het belangrijk dat we ook vertelden dat ze konden volstaan met 1 hokje rood te kleuren. Te weten dat ze in dat geval alleen het bovenste deel van het stembiljet hoefden te gebruiken was een geruststelling. Jammer genoeg kwamen we hier als stemburea

Bij het tellen wil je zowel partij als kandidaat nog een keer controleren. Het was af en toe verwarrend omdat je twee keer met een cijfer werkt. Dus de partij was bijvoorbeeld lijst 3 en dan kandidaat 3. Misschien dat het logischer werkt als de ene bijv. met ABC loopt en de ander met 123. Dan krijg je minder snel verwarring in nummers. Met het vierogenprincipe ging dit gelukkig wel altijd goed bij ons, maar ik kan me voorstellen dat het foutjes kan opleveren op kandidaatniveau. Daarnaast was het

Fijn handzaam model het nieuwe stembiljet. Meer privacy ook en vlottere doorstroming in en uit het hokje. En hierdoor meer blij verraste stemmers.

De vraag hoeveel mensen uitleg hadden gekregen over het nieuwe stembiljet kende twee mogelijk antwoorden, die onvoldoende recht deden aan de werkelijke mogelijkheden

Wellicht nogmaals overwegen of een stembiljet waarop (één partij is aangekruist maar) bij de kandidaten een te hoog nummer is aangekruist, het stembiljet wel ongeldig moet zijn.
Je zou ook kunnen besluiten dat in dat geval de stem naar de nummer 1 gaat, net zoals gedaan wordt als er alleen een partij is aangekruist.

In ons stembureau is dit meerdere malen voorgekomen (slechts bij één partij). Tegelijkertijd vond ik dat vreemd omdat, in ieder geval in onze shift (maar ik hoorde van ander

ik vond het best pittig om op piekmomenten élke kiezer te vertellen over het nieuwe biljet en de werkwijze. dit vroeg veel van mijn stem.

het is moeilijk om de uitleg duidelijk te geven, er waren meer dan gemiddeld ongeldige stemmen.

opvallend hoog aantal ongeldige stemmen bij lijst 11, waarbij op nummer 11 gestemd werd. Hier waren maar 10 mensen op de kieslijst. Verwarring door 11 -11 in te vullen, en dus een ongeldige stem te maken?

Ik heb in hetzelfde stembureau ook gestemd en daar werd uitleg geven aan de stemmers hoe het formulier ingevuld moest worden. Dat is goed natuurlijk maar de uitleg die ik kreeg was niet helemaal volledig, als je alleen de partij zou kiezen dan is je stem wel geldig, nu werd dat niet gezegd. Wel goed dat alle foute stemwijzen even gemeld werden. Wellicht is dat toch veel info op dat moment.

voor een deel van de kiezers was het toch handiger als de kandidaten wel op het formulier hadden gestaan. Ik schat in een minderheid, nl die moeten wennen aan het nieuwe stembiljet. Ik zou niet weten hoe je het stembiljet kleinhoudt als er zo veel op staat. Geluiden van kiezers waren over het algemeen positief. Ga zo door. In de loop van de jaren heb ik de werkomstandigheden als stembureau lid zien verbeteren. (telploegen, catering)

Ik vraag me af: is ín het stemhokje voor kiezers duidelijk genoeg is dat ze voor de kandidaat in het boekje moeten kijken. Mijns inziens is de verleiding groot om nr 1 aan te kruisen, zonder dat de kiezer weet wie het is.
Voor eenduidigheid: in de instructie uitleg geven over het inpakken van de stembiljetten. Bijv. waar moet je de textielsticker plakken
Op de textielsticker sticker ook 'nummer van partij' laten vermeden

Was niet duidelijk wat je op moest schrijven als je meerdere telbladen had omdat de stapel met stembiljetten te groot was voor 1 klem

Bij het tellen is het wel lastiger/meer werk om te zien of een stem ongeldig is of niet.

We hadden uitgelegd gekregen om het nieuwe stembiljet uit te leggen aan de hand van een voorbeeld boekje. In de praktijk werkte het veel beter om aan de hand van de grote poster uit te leggen, waar ook het proces op geschreven staat.

voorbeeld van de kandidatenlijst :echte namen invullen!

De biljetten zij gemakkelijker geworden Het stemmen veel moeilijker. Te veel onafhankelijk zaken doen Tip hang de namen van de lijsten tegen de achterzijde van het stemhokje aan. Dan kan alles in eens nl de partij en de kandidaat. Dat boekje met omslaan de partij zoeken en dan de namen pas Een mens kan geen 3 dingen tegelijk doen

Nummers van kandidaten verticaal in kolommen zetten, i.p.v. horizontaal. Lijstnummers van partijen staan bovenin ook verticaal genummerd.

Foutief invullen bij sommige stemmers valt niet te voorkomen
Door dit stembiljet win je veel tijd op het stembureau, waardoor het niet zo laat wordt en het telproces vrij overzichtelijk is, ook al zijn er veel stemmen uitgebracht zoals in mijn stembureau.

Het inpakken en verzegelen van de stembiljetten was iets lastiger dan nodig was geweest. Inpakpapier in het juiste formaat zou helpen. Ook goede/makelijke tape zou helpen.

Doordat de map met kandidaten in het midden moest liggen in het stemhok.
Kon je niet lekker je stembiljet neerleggen.

De cijfers van de kandidaten anders weergeven. Niet achter elkaar doortellen, maar onder elkaar.

Vooral het grotere formaat van de twee vakjes die rood moet worden gemaakt, geeft veel meer duidelijkheid dan voorheen toen je moest 'speuren' naar een rood stipje op een groot behangpapier

als stemburealid was het een luxe, dit nieuwe kleine stembiljet. maar voor veel, heel veel kiezers, erg verwarrend en onrust creërend want men blijft zoeken naar namen (van partijen en kandidaten). Juist wat stemmers vonden is m.i. het belangrijkste, niet of we als stembureauleden (/tellers) het makkelijker vonden.

Dat uitgeknipte hoekje was fantastisch bij het tellen! Ook van kiezers veel positieve meningen gehoord over het nieuwe stembiljet, vooral makkelijker op te vouwen. Slechts een enkeling (een oudere persoon vaak) vond het lastig te begrijpen hoe het moest.

Video uitleg op scherm in stembureau

Stem geldig verklaren als per ongelijk een te hoog getal in het kandidatenvak ingevuld is.

Volgend jaar weer deelnemen aan de pilot voor het nieuwe stembiljet.
Suggestie om de uitleg stemmen met nieuw stembiljet ook in het Turks, Arabisch en Engels in het stemhokje hangen. (een Turkse stemmer kleurde op stembiljet de partij in de stem op de kandidaat wilde ze op de kandidatenlijst in het stemhokje inkleuren en uitscheuren ...)

Gemeente Nijmegen heeft veel voorlichting gegeven aan haar kiezers en stembyreauleden en tellers. TOP! Dat was duidelijk te merken ad mensen die kwamen stemmen. Houden zo dit kleinere stembiljet.

Ik werd kort tevoren opgeroepen want ik was aanvankelijk niet ergens ingedeeld. Toen ik aankwam, waren er 5-6 tellers plus eenzelfde aantal aantal andere leden of medewerkers. We waren dus eigenlijk met teveel mensen, bleek al snel. Ik werd ook weer vrij snel weggestuurd, eerder dan anderen. Ik voelde me niet echt gewaardeerd of gewenst.

De voorzitter was (kennelijk) niet goed op de hoogte van de beschikbaarheid van het restaurant voor de lunch. omdat het 1e koppel erg veel tijd nam, was er voor de anderen heel veel minder tijd over om te lunchen. Door alertheid van een medewerker van het reastaurant, die ons wees op de openingtijden, kon het 3e en laatste koppel nog net een broodje eten. dat was erg jammer en onnodig.

Voorzitter moet duidelijk regie nemen. En tellers niet een beetje laten wachten tot hij klaar is met zijn ipad en toe is aan de volgende stap. De tellers en andere leden kunnen dan alvast wat doen.

Meer een aandachtspunt, doordat het papier van het nieuw biljet wat dikker is, voel je minder makkelijk als er een biljet dubbel zit. Goed om hier aandacht aan te besteden.

Het stembureau waar ik voorzitter was, staat bekend als een vredig en rustig stembureau. Iedereen kent elkaar en helpt elkaar. Toch merkte ik bij het uitleggen van het nieuwe stembiljet weerstand om te luisteren bij kiezers. Dit ondanks we het niet opdringen, maar met de nodige flair brachten.

Het verdelen en tellen op partij niveau is volgens de methode trager en omslachtiger dan nodig.
Met tweetallen biljetten op partijstapel leggen (ipv even/oneven) vervolgens door 2 personen stapel laten tellen, zou tijdwinst opleveren en minder foutgevoelig zijn dan iemand die alle stemmen door elkaar op partijniveau turft. Ongeldig ivm te hoog kandidaatnummer uitselecteren na selectie op partij is minder foutgevoelig.

De gleuf van de container waar kiezer hun stembiljet in doen mag iets groter zijn. Het nieuwe stembiljet is net iets breder opgevouwen dan het oude biljet waardoor kiezers het biljet er vaak niet makkelijk in kregen

Ik hoop dat dit stembiljet blijft, het ging zo veel sneller.

snelle invoering van een stand-alone stemcomputer

Hokje meer, want stemmen duurt langer

Het lijkt me beter als mensen ook te horen krijgen dat ze alleen bij een partij een hokje rood hoeven te maken, als ze geen voorkeur hebben voor een kandidaat. Dan kan er minder fout gaan.

Het was een beetje onduidelijk wat we met de enquete moesten doen. Er stond geen vraag in over het stembiljet, wel over de locatie. Dat vond ik een beetje onhandig. We hebben wel aan veel stemmers gevraagd wat zij van het nieuwe stembiljet vonden. Bijna allemaal (99%) vond het een enorme vooruitgang. Ik heb slechts 1 negatief geluid gehoord.

1 - Ik vind het lastig te verkopen dat een formulier met alleen een vakje gekleurd bij een partij geldig is. We stemmen immers op personen.
2 - Ik vind dat een formulier met één vakje gekleurd bij een partij en twee bij personen geldig moet zijn als één van de persoonnummers buiten het aantal kandidaten ligt.
3 - Ik denk dat een instructie: "Als je een fout maakt, corrigeer die niet op het formulier maar vraag een nieuw exemplaar" belangrijker is dan de invulinstructie.
4 - De invulinstructi

Goed dat we aan iedereen moesten uitleggen dat we op een nieuwe manier stemmen. Belangrijkste is dat je die uitleg afstemt op de reactie van de kiezer. Sommige mensen hadden zich goed ingelezen en lieten dat meteen blijken. Dan zeiden we alleen iets van: oke, dan weet u dus dat u twee vakjes moet inkleuren. Je wil niet dat het irritant wordt, zeker niet bij een tweede keer dat mensen op deze manier gaan stemmen.

het vakje waar het aantal kandidaten in staan is zwart met witte letters. Als je wat ouder bent en het licht niet zo goed is bij het tellen, kun je dat niet goed lezen.

Betere ruimtes om te tellen en Betere potloden.
Alles kwam.zoals ook de voorgaande keren beetje amateuristisch over

vooral verder gaan met het nieuwe stembiljet

Bij de 'turflijsten' stonden de nummers 1-23 op één kant, en 24-50 op de andere kant. Op het formulier dat de tel-leider moest invullen was de verdeling tussen twee kolommen 1-25 en 26-50. Dit leverde onnodige verwarring bij het invullen van het 'subtotaal' (23 versus 25 kandidaatnummers). Ik zou het de telleiders makkelijker maken en het subtotaal dus laten overeenkomen (voor beide formulieren 23, óf 25 natuurlijk).

Er waren ongeldige stemmen doordat kiezers een kandidaat aangaven met een (te hoog) nummer dat niet meer op de kieslijst van de betreffende partij stond. Die fout kon met het 'oude' formulier niet gemaakt worden

Veel kiezers waren positief over het nieuwe biljet. Positieve dingen worden vaak niet genoteerd, maar ik wilde het toch melden

Persoonlijk vind ik het nieuwe stembiljet een enorme verbetering !
Toch heb ik tijdens de dag op het stembureau gemerkt, dat veel stemmers de opmerking maakten het lastig te vinden, dat ze nu bij het nieuwe stembiljet 2-maal een keuze moesten maken. !
Ik vind dat geen probleem, maar het is wel iets om rekening mee te houden, hoe dit nieuwe proces door veel mensen ervaren wordt.

Bij partijen met 'minder' kandidaten is er een klein risico op foutief invullen, waardoor de stem ongeldig is. Hanteer bij de lijsten ook het principe dat het dan een stem op de lijsttrekker is (net zo als iemand alleen de partijnaam invult).

uitlegboekjes waren verwarrend omdat daar geen herkenbare partijen en kandidaten in stonden. beter 1 van de echte boekjes gebruiken dan snappen mensen het beter

de nummering van de partijen is van boven naar beneden (vertikaal). De nummering van de kandidaten is van links naar rechts (horizontaal). Opmerkingen ook van stemmers, het is duidelijker om de kandidaten ook vertikaal genummerd weer te geven.
Als voorbeeld bij de uitleg aan de stemmer wordt een algemeen stembiljet gebruikt. Duidelijker is het als er een echt stembiljet van de betreffende gemeente of verkiezing wordt gebruikt; in de praktijk uitgetest en dat bleek idd duidelijker en herkenbaa

Ik heb bij het boekje met kandidatenlijsten per partij de pagina gelabeld , dit werkt voor de stemmers heel prettig en sneller en het voorkomt veel ezelsoren ed en zorgt er zo voor dat het boekje veel langer mee gaat. Graag bij volgende verkiezingen invoeren.

Veel positieve reacties gehad over het nieuwe stembiljet, en geen enkele negatieve. In plaats van een boekwerk met de namen van de kandidaten, was het misschien beter/voldoende geweest in elk stemhokjes het volledige stembiljet met alle kandidaten op te hangen. Kiezers die op een bepaalde kandidaat wilden stemmen hadden zich thuis al voorbereid en hoefden de lijst in de stemhokjes niet te raadplegen. De boekwerken in de stemhokjes zijn dan ook nauwelijks gebruikt, en kunnen in de toekomst achter

dat ik hoop dat het doorgaat op deze wijze

het formaat is veel beter, daar ben ik heel positief over. Ik vraag me alleen af of het nieuwe stembiljet niet beter ook in zwart-wit kan, of in ieder geval geen rood op het biljet. Als alleen de 2 vakjes die worden ingekleurd rood zijn op het stembiljet, is het makkelijker te tellen denk ik.

onduidelijk of met de vraag over instructie voor stembureauleden de e-learning bedoeld werd. Die heb ik namelijk wel gevolgd.

Op het stembureau waren extra tellers en voldoende ruimte waardoor even en oneven tegelijk konden worden geteld.

het voorbeeld dat gebruikt werd voor de uitleg leidde soms tot verwarring omdat daar de namen van partijen niet opstonden. Dit konden we wel verduidelijken door aan te geven dat dit in het stemhokje wel zo is.

BIJLAGE V

Uitkomsten enquête stembureauleden referentiegemeenten

Was u al eerder stembureaulid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Ja	85%	88% ↑	80%	81%	67%	93%	83%	86%	67%
Nee, dit was de eerste keer dat ik stembureaulid was	15%	12% ↓	20%	19%	33%	7%	17%	14%	33%
Column n	1112	566	234	102	3	41	84	76	6

Wat was bij deze afgelopen verkiezing (18 maart 2026) uw rol als stembureaulid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Voorzitter	20%	19%	17%	25%	33%	12%	14%	34% ↑	67% ↑
Plaatsvervangend voorzitter	3%	4% ↑	1%	1%	33% ↑	2%	0%	0%	0%
Stembureaulid	74%	77%	82% ↑	51% ↓	0% ↓	61%	86% ↑	66%	33% ↓
Ik heb alleen geteld	3%	0% ↓	0% ↓	23% ↑	33% ↑	24% ↑	0%	0%	0%
Column n	1112	566	234	102	3	41	84	76	6

Hoe vindt u dat u als stembureaulid bent voorbereid op uw taken als stembureaulid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Helemaal niet voorbereid	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1% ↑	0%
Niet goed voorbereid	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Neutraal	2%	2%	1%	0%	0%	3%	2%	1%	0%
Best goed voorbereid	24%	23%	29%	25%	0%	10%	29%	20%	17%
Goed voorbereid	74%	75%	70%	75%	100%	87%	69%	78%	83%
Column n	1077	565	234	79	2	31	84	76	6

Er is een handleiding 'instructie voor stembureauleden' over uw taken als stembureaulid. Heeft u deze handleiding gelezen? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Nee	8%	8%	7%	5%	0%	16%	13%	7%	0%
Een beetje gelezen	10%	8% ↓	15% ↑	11%	0%	6%	14%	8%	0%
Ja	72%	72%	75%	76%	100%	48% ↓	63%	74%	100%
Ik heb deze handleiding niet ontvangen/ Weet niet	10%	13% ↑	3% ↓	8%	0%	29% ↑	10%	12%	0%
Column n	1077	565	234	79	2	31	84	76	6

U heeft in de weken voor de verkiezing uitleg en instructie gekregen over uw taken als stembureaulid. Op welke manier heeft u uitleg en instructie gekregen? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Een e-learning gevolgd	89%	90%	85%	90%	100%	84%	94%	96%	83%
Een online training gevolgd	16%	11% ↓	27% ↑	15%	50%	35% ↑	18%	14%	17%
Een fysieke training gevolgd	9%	9%	7%	14%	50%	0%	4%	20% ↑	67% ↑
Ik heb geen uitleg of instructie gevolgd	1%	2% ↑	0%	0%	0%	3%	0%	0%	0%
Anders, namelijk:	5%	6%	5%	5%	0%	0%	2%	1%	0%
Column n	1077	565	234	79	2	31	84	76	6

Wat vond u van de instructie of uitleg die u heeft gekregen? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Heel duidelijk	53%	53%	50%	52%	50%	57%	51%	64%	83%
Duidelijk	44%	44%	47%	47%	50%	40%	45%	32%	17%
Neutraal	2%	2%	2%	1%	0%	3%	2%	4%	0%
Onduidelijk	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Heel onduidelijk	0%	1%	0%	0%	0%	0%	1%	0%	0%
Column n	1062	551	234	79	2	30	84	76	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Legen van de stembussen by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	1%	1%	0%	33% ↑	5%	0%	1%	17% ↑
3 Neutraal	9%	8%	12%	7%	0%	11%	1%	14%	17%
4 Positief	33%	33%	38%	27%	33%	26%	28%	41%	33%
5 Heel positief	46%	49%	43%	54%	0%	39%	47%	34%	33%
x N.v.t.	10%	9%	7%	12%	33%	18%	24% ↑	10%	0%
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	1%	1%	0%	33% ↑	5%	0%	1%	17% ↑
Top 2 - (heel) positief	80%	82%	81%	81%	33%	66%	75%	75%	67%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Uitvouwen van de stembiljetten by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	1%	0% ↓	3% ↑	0%	0%	0%	1%	1%	0%
2 Negatief	7%	5%	12% ↑	0% ↓	33%	3%	1%	15% ↑	0%
3 Neutraal	15%	13%	25% ↑	11%	0%	11%	1% ↓	21%	17%
4 Positief	43%	48% ↑	34% ↓	40%	67%	47%	35%	39%	50%
5 Heel positief	34%	32%	26% ↓	49% ↑	0%	34%	56% ↑	23%	33%
x N.v.t.	1%	1%	0%	0%	0%	5% ↑	5% ↑	0%	0%
Bottom 2 - (heel) negatief	7%	5% ↓	14% ↑	0% ↓	33%	3%	3%	17% ↑	0%
Top 2 - (heel) positief	77%	81% ↑	61% ↓	89% ↑	67%	82%	91% ↑	62% ↓	83%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op partij by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	1%	3%	0%	33% ↑	0%	0%	1%	0%
3 Neutraal	6%	6%	12% ↑	2%	0%	8%	3%	6%	0%
4 Positief	48%	47%	54%	41%	33%	50%	40%	51%	67%
5 Heel positief	44%	46%	31% ↓	56%	33%	39%	57%	41%	33%
x N.v.t.	1%	1%	0%	1%	0%	3%	0%	1%	0%
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	1%	3%	0%	33% ↑	0%	0%	1%	0%
Top 2 - (heel) positief	91%	93%	85% ↓	97%	67%	89%	97%	92%	100%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de partijen by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%
2 Negatief	2%	1%	3%	1%	33% ↑	5%	0%	3%	0%
3 Neutraal	8%	9%	12%	3%	0%	5%	4%	8%	0%
4 Positief	49%	47%	56%	39%	33%	53%	44%	49%	67%
5 Heel positief	40%	41%	29% ↓	56% ↑	33%	34%	51%	38%	33%
x N.v.t.	1%	2%	0%	1%	0%	3%	1%	0%	0%
Bottom 2 - (heel) negatief	2%	1%	3%	1%	33% ↑	5%	0%	4%	0%
Top 2 - (heel) positief	89%	88%	85%	95%	67%	87%	95%	87%	100%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op kandidaat by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	0%	3% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	3%	1% ↓	12% ↑	5%	0%	0%	0%	1%	0%
4 Positief	16%	3% ↓	45% ↑	40% ↑	33%	3%	0% ↓	0% ↓	67% ↑
5 Heel positief	13%	5% ↓	26% ↑	44% ↑	33%	0% ↓	7%	4%	33%
x N.v.t.	67%	91% ↑	14% ↓	11% ↓	33%	97% ↑	93% ↑	94% ↑	0% ↓
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	0%	4% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	29%	8% ↓	71% ↑	84% ↑	67%	3% ↓	7% ↓	4% ↓	100% ↑
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de kandidaten by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	0% ↓	4% ↑	2%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	4%	1% ↓	12% ↑	7%	33% ↑	0%	0%	1%	0%
4 Positief	18%	4% ↓	52% ↑	43% ↑	33%	3% ↓	1% ↓	0% ↓	67% ↑
5 Heel positief	14%	5% ↓	31% ↑	45% ↑	33%	0% ↓	7%	4% ↓	33%
x N.v.t.	63%	91% ↑	1% ↓	2% ↓	0% ↓	97% ↑	92% ↑	94% ↑	0% ↓
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	0% ↓	4% ↑	2%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	32%	8% ↓	83% ↑	88% ↑	67%	3% ↓	8% ↓	4% ↓	100% ↑
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Inpakken en verzegelen van de stembiljetten by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	1% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	1%	2%	3%	33% ↑	0%	0%	4%	0%
3 Neutraal	14%	13%	20% ↑	16%	0%	11%	5%	11%	17%
4 Positief	33%	30%	46% ↑	39%	33%	26%	19% ↓	24%	33%
5 Heel positief	21%	20%	22%	25%	0%	24%	12%	21%	50%
x N.v.t.	31%	36% ↑	8% ↓	17% ↓	33%	39%	64% ↑	39%	0%
Bottom 2 - (heel) negatief	2%	1% ↓	3%	3%	33% ↑	0%	0%	4%	0%
Top 2 - (heel) positief	54%	50%	68% ↑	64%	33%	50%	31% ↓	45%	83%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Legen van de stembussen 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	1%	1%	0%	50% ↑	6%	0%	2%	17% ↑
3 Neutraal	10%	9%	12%	8%	0%	13%	2%	16%	17%
4 Positief	37%	36%	41%	31%	50%	32%	37%	45%	33%
5 Heel positief	52%	54%	46%	61%	0%	48%	61%	38%	33%
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	1%	1%	0%	50% ↑	6%	0%	2%	17% ↑
Top 2 - (heel) positief	89%	90%	87%	92%	50%	81%	98%	83%	67%
Column n	930	477	209	84	2	31	57	64	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Uitvouwen van de stembiljetten 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	1%	0% ↓	3% ↑	0%	0%	0%	1%	1%	0%
2 Negatief	7%	5%	12% ↑	0% ↓	33%	3%	1%	15% ↑	0%
3 Neutraal	15%	13%	25% ↑	11%	0%	11%	1% ↓	21%	17%
4 Positief	43%	49% ↑	35% ↓	40%	67%	50%	37%	39%	50%
5 Heel positief	34%	33%	26% ↓	49% ↑	0%	36%	59% ↑	23%	33%
Bottom 2 - (heel) negatief	7%	5% ↓	14% ↑	0% ↓	33%	3%	3%	17% ↑	0%
Top 2 - (heel) positief	77%	81% ↑	61% ↓	89% ↑	67%	86%	96% ↑	62% ↓	83%
Column n	1028	523	223	95	3	36	71	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op partij 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	1%	1%	3%	0%	33% ↑	0%	0%	1%	0%
3 Neutraal	6%	6%	12% ↑	2%	0%	8%	3%	6%	0%
4 Positief	48%	47%	54%	41%	33%	51%	40%	51%	67%
5 Heel positief	44%	46%	31% ↓	56%	33%	41%	57%	41%	33%
Bottom 2 - (heel) negatief	1%	1%	3%	0%	33% ↑	0%	0%	1%	0%
Top 2 - (heel) positief	92%	93%	85% ↓	98%	67%	92%	97%	93%	100%
Column n	1031	523	223	94	3	37	75	70	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de partijen 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	1%	0%
2 Negatief	2%	1%	3%	1%	33% ↑	5%	0%	3%	0%
3 Neutraal	9%	9%	12%	3%	0%	5%	4%	8%	0%
4 Positief	49%	48%	56%	39%	33%	54%	45%	49%	67%
5 Heel positief	40%	42%	29% ↓	56% ↑	33%	35%	51%	38%	33%
Bottom 2 - (heel) negatief	2%	1%	3%	1%	33% ↑	5%	0%	4%	0%
Top 2 - (heel) positief	90%	90%	85%	96%	67%	89%	96%	87%	100%
Column n	1028	519	224	94	3	37	74	71	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Sorteren op kandidaat 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	1%	2%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	2%	2%	4%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	10%	7%	13%	6%	0%	0%	0%	25%	0%
4 Positief	47%	37%	52%	45%	50%	100%	0%	0%	67%
5 Heel positief	39%	52%	30% ↓	49%	50%	0%	100%	75%	33%
Bottom 2 - (heel) negatief	3%	4%	4%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	87%	89%	82%	94%	100%	100%	100%	75%	100%
Column n	342	46	193	85	2	1	5	4	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Tellen van de kandidaten 2 by BANNER

In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?

Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	1%	2%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	3%	0%	4%	2%	0%	0%	0%	0%	0%
3 Neutraal	10%	10%	12%	8%	33%	0%	0%	25%	0%
4 Positief	48%	39%	53%	44%	33%	100%	17%	0%	67%
5 Heel positief	38%	49%	31% ↓	46%	33%	0%	83%	75%	33%
Bottom 2 - (heel) negatief	3%	2%	5%	2%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) positief	86%	88%	84%	90%	67%	100%	100%	75%	100%
Column n	384	49	222	93	3	1	6	4	6

Hoe beoordeelt u het telproces? - Inpakken en verzegelen van de stembiljetten 2 by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
1 Heel negatief	0%	0%	1%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
2 Negatief	2%	1%	2%	4%	50% ↑	0%	0%	7%	0%
3 Neutraal	20%	20%	22%	19%	0%	17%	15%	19%	17%
4 Positief	48%	47%	51%	47%	50%	43%	52%	40%	33%
5 Heel positief	30%	31%	24%	30%	0%	39%	33%	35%	50%
Bottom 2 - (heel) negatief	2%	1%	3%	4%	50% ↑	0%	0%	7%	0%
Top 2 - (heel) positief	78%	79%	75%	77%	50%	83%	85%	74%	83%
Column n	720	335	205	79	2	23	27	43	6

Heeft u van tevoren instructie gehad over de manier waarop er geteld moest worden? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Ja	97%	98%	96%	100%	100%	89% ↓	95%	100%	100%
Nee	3%	2%	4%	0%	0%	11% ↑	5%	0%	0%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

Voelde u zich tijdens het tellen voorbereid? by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Heel goed voorbereid	42%	43%	35%	44%	67%	47%	36%	54%	67%
Goed voorbereid	50%	51%	50%	51%	33%	50%	57%	44%	17%
Neutraal	7%	6%	13% ↑	5%	0%	3%	4%	3%	17%
Niet voorbereid	1%	0%	2%	0%	0%	0%	3%	0%	0%
Helemaal niet voorbereid	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (heel) goed voorbereid	92%	94%	85% ↓	95%	100%	97%	93%	97%	83%
Bottom 2 - (helemaal) niet voorbereid	1%	0%	2%	0%	0%	0%	3%	0%	0%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling: Het tellen van de stemmen is goed verlopen. by BANNER

		In welke gemeente was u bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezing stembureaulid of teller?							
Column %	Total	Breda	Dordrecht	Dronten	Heiloo	Land van Cuijk	Someren	Stichtse Vecht	Teylingen
Helemaal mee eens	73%	76%	67%	76%	100%	71%	72%	72%	83%
Mee eens	25%	24%	28%	24%	0%	26%	27%	27%	17%
Niet mee eens / niet mee oneens	1%	0%	3% ↑	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Mee oneens	1%	0%	1%	0%	0%	3%	1%	1%	0%
Helemaal mee oneens	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%	0%
Top 2 - (helemaal) mee eens	98%	99%	95% ↓	100%	100%	97%	99%	99%	100%
Bottom 2 - (helemaal) mee oneens	1%	0%	2%	0%	0%	3%	1%	1%	0%
Column n	1039	527	224	95	3	38	75	71	6

U heeft in de weken voor de verkiezing uitleg en instructie gekregen over uw taken als stembureaulid. Op welke manier heeft u uitleg en instructie gekregen? - Anders, namelijk: by BANNER

Text	Total
Response 1	Voorzittersbijeenkomst op het stadskantoor
Response 2	een extra voorlichtingsbijeenkomst voor voorzitters stembureau
Response 3	Door deelname als voorzitter aan de TK2025, was de training ditmaal niet verplicht gesteld. Ik heb de belangrijkste punten uit de e-learning opnieuw doorgenomen
Response 4	mondelingen toelichting extra
Response 5	Ook via internet hoe in heel Nederland wordt gestemd en hoe belangrijk dat is!
Response 6	Instructiebijeenkomst op gemeentehuis
Response 7	Bijeenkomst met de voorzitters om naast de e-learning nog extra informatie te ontvangen en we de mogelijkheid krijgen om vragen te stellen.
Response 8	Aanwezig geweest bij een voorzitters bijeenkomst
Response 9	Doe dit al verschillende keren en naar aanleiding van aanwezigheid verkiezingen september was het niet nodig om e.learning opnieuw te doen.
Response 10	Uitleg en voorbeelden van andere stembureauleden.
Response 11	Bijeenkomst voorzitters.
Response 12	Had middagdienst en ben om 7 uur in de ochtend anderhalf uur naar het ochtendteam gegaan om mee te kijken
Response 13	Heldere presentatie tijdens voorzittersbijeenkomst
Response 14	E-learning en fysieke training bij vorige verkiezingen.
Response 15	+ Bijeenkomst voor voorzitters met presentatie en achterafaanlevering van een Q&A lijst
Response 16	presentatie van voorzittersbijeenkomst doorgenomen; in voorgaande jaren e-learnings gevolgd
Response 17	fysieke groepsbijeenkomst
Response 18	Ik was al geslaagd voor de cursus. Ik kijk wel of er wijzigingen zijn.
Response 19	Informatieavond
Response 20	Handleidingen/instructies in de vorm van een pdf
Response 21	Verschillende zaken opgezocht over stemmen bij ministerie binnenlandse zaken
Response 22	ik had nog voldoende kennis van eerdere bijeenkomsten en e learning voor de 2e Kamer
Response 23	Informatieavond voor voorzitters op het stadskantoor.
Response 24	Ook bijeenkomst Voorzitters
Response 25	Ik was niet in de gelegenheid om naar de fysieke bijeenkomst te gaan en heb de presentatie ontvsngen
Response 26	documenten bij de training en van de kiesraad
Response 27	Diverse punten zijn in een vergadering op het stadshuis met groep voorzitters besproken
Response 28	Voorlichtingsbijeenkomst bijgewoond
Response 29	Diverse mails van buro verkiezingen van fe gemeenteDordrecht
Response 30	Voorzittersbijeenkomst
Response 31	als voorzitter uitgenodigd door de gemeente voor een "voorlichtingsbijeenkomst voorzitters", zeer waardevol
Response 32	Online training eerder gevolgd. Nu belangrijkste punten nagelezen.
Response 33	diverse info gelezen
Response 34	Een training
Response 35	Infobijeenkomst
Response 36	Voorzittersbijeenkomst; fysieke instructie
Response 37	voorlichting bijgewoond, opleiding landelijke verkiezing was nog geldig
Response 38	Bij eerdere verkiezingen heb ik de e-learning gevolgd en een informatiebijeenkomst bijgewoond. Op basis hiervan en de opgedane ervaring, deze keer de e-learning nog een keer doorgelezen om het geheugen op te frissen.
Response 39	De training was niet nodig, omdat ik vorig jaar ook stembureau lid was. Toen heb ik de E learning gedaan, net als alle keren in de afgelopen 7 jaar.
Response 40	Mede via de mails van de gemeente kon ik verdere instructie volgen. handig ook als opfriscursus vlak voor de verkiezingsdag.
Response 41	De fysieke training was optioneel deze keer in verband met de tweede kamer verkiezingen die onlangs plaatsvonden.
Response 42	zelf de handleiding gezocht en gelezen
Response 43	Goede uitleg van de voorzitter
Response 44	De voorzitters zijn door het verkiezingsteam in een apart overleg nog een keer bij gepraat over (nieuwe) ontwikkelingen.
Response 45	via partner die al eerder stembureaulid is geweest
Response 46	voorzitters bijeenkomst
Response 47	Uitleg op het gemeentehuis over rol en verantwoordelijkheden vd voorzitter
Response 48	Vanwege mijn rol als voorzitter tijdens de Tweedekamerverkiezingen in 2025 hoefde ik geen e-Learning te volgen
Response 49	gezamenlijke instructie/informatie voor voorzitters over de wijzigingen/veranderingen bij deze verkiezing en informatie in relatie tot het telproces en het nieuwe PV.
Response 50	Voorzittersbijeenkomst bijgewoond.
Response 51	Bijeenkomst voor de voorzitters.
Response 52	Had die e-learning al in Oktober 2025 gedaan en daarvoor verschillende malen. Heb me ingelezen in de verandering. I pad gebruiken voor het VOR register middels scannen van alle stemkaarten.
Response 53	Naast de E-learning was er een bijeenkomst voor voorzitters met extra uitleg en instructie.

Heeft u nog opmerkingen of suggesties? - Ja, namelijk ... by BANNER

Text	Total
Response 1	Te grote vellen is niet te doen
Response 2	Er is geen andere manier om die lange biljetten afvte korten.
Response 3	Grootte van de stembiljetten van de laatste 2e kamer verkiezingen maakt het lastig. Nieuw formulier helpt, minder partijen ook
Response 4	de aanwezige voorzitters hebben de leiding en coördinatie. Als alle stemmentellers die opdrachten en volgorde opvolgen loop het proces prima. Dat was bij ons stembureau van toepassing en dat was prettig
Response 5	Doordat er in Heiloo maar 6 partijen meedoen waren de biljetten klein en dus prima te hanteren en te tellen. Bij de Tweede Kamerverkiezingen zijn de biljetten erg groot en onhandig dus ook lastiger met tellen. Als daar alleen de partijen op zouden staan en een aparte lijst met kandidaten in het stemhok waardoor de kiezer met bijv. een nummer de voorkeurstem kan uitbrengen kan er met een veel kleiner biljet volstaan worden.
Response 6	De voorzitters van het stembureau hebben duidelijke instructies gegeven voor het tellen. Het is storend als stembureauleden hierin hun eigen weg willen gaan. Alle lof voor de voorzitters

Response 7	Ik zat op een mobiel stembureau, zorg voor betere zichtbaarheid soms.
Response 8	Het kleinere formaat stembiljet zorgt voor aanzienlijk minder werk en levert minder fouten op in het gehele proces. Zowel stemmers als stembureauleden zijn heel blij met het kleinere formaat ten opzichte van de landelijke verkiezingen.
Response 9	kleinere lijsten maken gebruiken.
Response 10	Waren met het tellen en doorgeven aan de Gemeente het eerste klaar van alle stemlokalen in Someren. Doe al ruim 20 jaar mee als stembureaulid, waarvan zeker 10 keer als voorzitter
Response 11	Kleiner stembiljet
Response 12	Bij ons waren zowel de ochtend als middagvoorzitter ook telcoordinatoren. Zij mochten vanuit hun rol niet meetellen, maar daardoor stonden ze vaak niets te doen terwijl de overige 6 stembureauleden wel druk waren met tellen. Er waren ook geen extra tellers. Nu was dat ook niet nodig bij deze verkiezing, maar ik zou één voorzitter testcoordinator maken en de ander ook laten meetellen. Komt wat sympathieker over ook voor de rest.
Response 13	Landelijke verkiezingen ook een kleinere kandidaten lijst.
Response 14	Op elk stemburo een stoel op wielen voor stemmers welke via de scootmobiel/rollator binnenkomen. Zij kunnen dan uit de scootmobiel stappen of de rollator even opzij zetten en op de stoel plaatsnemen en met behulp van het stempersoneel aan de middelste stemhokje plaatsnemen.
Response 15	Kan dit stemmen tellen nu echt niet anders? Deze keer niet zo'n grote vellen (positief) vergeleken met de 2e kamer verkiezingen. Toch electronisch? We kunnen mensen naar de maan sturen en terug en het lukt ons niet om electronisch te stemmen. Dat gaat er bij mij niet in. De huidige manier van stemmen is n.m.m. ook kostbaar qua materiaal, kosten voor mensen, huren locaties e.d.
Response 16	Meer aandacht voor vorm stembiljet is wenselijk bij het proces van het tellen Meer informatie aan kiezer over bv het niet mee mogen nemen van een hond in het stemlokaal is ook wenselijk
Response 17	Ondanks dat we een goed team hadden blijft het toch een gesjouw met die formulieren. Ze zijn veel te groot daardoor wordt sorteren al lastig en dus zit een telfout ook in een klein hoekje. Met kleinere formulieren zou dit zo veel makkelijker gaan. Ze waren al iets kleiner dan tijdens de tweede kamer verkiezingen maar nog altijd vrij groot
Response 18	De ROS-check middels een ipad verliep niet vlekkeloos. Te vaak weigering lezen QR-code, dus verstoring proces. ROS-check stempassen handmatig uitgevoerd en later nogmaals poging op ipad, veelal geslaagd. Zodoende handmatige acties vermeden. Schoonmaken lens ipod gaf geen verbetering. Wellicht werkt een separate handscanner beter.
Response 19	Een aparte bak voor papier op het stemburo, daar veel mensen hun envelop en kandidatenlijst op het stemburo achter laten.
Response 20	De stembiljetten waren deze keer veel kleiner dan bij de landelijke verkiezingen, wat veel prettiger werken was!
Response 21	Bij ons bureau 66was niet zo druk met tellen waren wij heel snel klaar omdat wij genoeg tijd hadden om alles goed voor tenereiden
Response 22	Dit waren relatief kleine stembiljetten met relatief weinig partijen. Daardoor ging het wat makkelijker dan bij de vorige landelijke verkiezingen. Bij de landelijke verkiezingen had ik echt wel problemen bij het tellen vanwege de grootte van de biljetten. Hoe kleiner des te eenvoudiger!
Response 23	Heel fijn dat het stembiljet nu kleiner was dan bij de landelijke verkiezingen, maar de strakke vouwen op precies niet handige plekken maakte het uitvouwen en het tellen heel lastig.
Response 24	Het formaat van de stembiljetten was ideaal! Hierdoor ging het sorteer- & telproces een heel stuk aangenamer en sneller. Kreeg van mijn stembureauleden veel positieve reacties. En ook van de kiezers zelf tijdens het stemmen.
Response 25	De verlichting was erg slecht . Huif in Bavel . Is vorig jaar ook al doorgegeven maar niks mee gedaan door de gemeente
Response 26	Maak duidelijker wat het proces is om stembiljetten in kleinere bundeld te verdelen als er veel gestemd is op een partij.
Response 27	De combinatie van de ipad met het ROS werkte perfect op onze locatie. Ik heb wel de burgermeester op onze locatie gemist, had het wel leuk gevonden een bezoekje van Paul!
Response 28	Kleinere biljetten zijn fijn
Response 29	Vermijd de volgende keer kleine vouwwanden in de biljetten.
Response 30	De tafels die worden gebruikt zijn eigenlijk te laag om goed aan te werken. Je staat toch een tijd formulieren uit te vouwen en te sorteren wat voor een knap vermoeide rug zorgt. Bij deze verkiezing was het formulier lekker handzaam. Maar nog makkelijker zou het zijn om bij ingevouwen toestand aan 1 kant (meest logisch de rechterkant) een halve vouw te hebben zodat ze soepel uit elkaar te trekken zijn.
Response 31	Het telproces werkt heel goed. Vooral met goed voorbereide voorzitters en gefocuste tellers. Superefficient, was nog nooit zo snel klaar, alleen lijstniveau scheelt ook natuurlijk.
Response 32	Het tellen van de stembiljetten voor de GR2026 ging al een heel stuk makkelijker dan voor de TK2025, doordat het biljet kleiner was. Maakt enorm veel verschil in tijd!
Response 33	Bij scannen QR-code Ros achter de I-pad willen veel kiezers de stempas weer terugpakken vanwege de beweging naar hen toe. Heel begrijpelijk maar komt té vaak voor. Misschien kan er een opvouwbaar kartonnen scherm worden overwogen indien meerdere stembureaus dit melden als voor verbetering vatbaar?
Response 34	Ik merk dat het soepel verlopen van tellingen valt of staat met een goede voorzitter. Heb vaak geteld en zie veel verschil in kwaliteit
Response 35	Suggestie: Handhaaf dit klein formaat stembiljet. Ligt beter in de hand en telt makkelijker. Beter dan die grote stembiljetten.
Response 36	Met gebouwbeheerder overeenkomen dat stembureauleden koffie en thee mogen bereiden in de lokatie (Mariendal Breda)
Response 37	Het stembiljet had een klein extra randje wat geen volledige "vouw" was, waardoor het uitvouwen enigszins moeilijk ging.
Response 38	Het soort papier van de stembiljetten was prettig om te tellen.
Response 39	Zorg dat we in Nederland digitaal kunnen stemmen.
Response 40	Kleiner stembiljet zodat he makkelijker kan uitvouwen
Response 41	In het schoolgebouw hangt een slowup (ontruimingsmelding). In e-learning staat niets hierin vermeld ook de voorzitter - met ruime ervaring - wist ook niet wat er voor protocollen er gehandeld moet worden. Mogelijk kan dit voor volgend jaar meegenomen worden bij de verkiezingen Provinciale Staten.
Response 42	Het blijft in deze moderne tijd een zeer ouderwets en arbeidsintensief proces met de stembiljetten. Het stemmen op zich maar vooral ook het tellen is echt een klus.. Daarnaast zou de pauzeindeling anders kunnen voor de stembureauleden. Als je om 14.00 start en pas om.20.00 pauze hebt is dat te laat om iets te eten. Met ieder een half uurtje zou je dit kunnen ondervangen.
Response 43	Mensen met scootmobiel hebben meer moeite met invullen van het stembiljet. Ze moeten dan half uit hun mobiel komen terwijl ze dat niet altijd kunnen.
Response 44	We droegen als stembureau leden een groen hesje. Hier kwamen wel wat opmerkingen over. (CDA groen)
Response 45	Bij het uitvouwen was het kleine stukje aan de rechterzijde irritant bij het uitvouwen. Bij het verdelen van de stembiljetten bleven de stembiljetten vaak aan elkaar plakken. Hopleijk kunnen je hier iets mee (aandoen), Mvgr
Response 46	Het biljet had in Breda een kleine bouw aan de rechterzijde ter grootte van 1 lijst. Het was maar een paar centimeter, te klein om het biljet in één keer uit te vouwen.
Response 47	Het tellen van de stemmen ging nu veel soepeler dan bij de verkiezingen in oktober 2025. Dat kwam m.i. voornamelijk door 2 punten: (1) de stembiljetten waren handzamer en (2) vorige keer had niemand ervaring en nu had een heel deel van ons het al eens gedaan.
Response 48	hanteer zo klein mogelijke stembiljetten. Liefst biljetten die niet gevouwen hoeven te worden en een stembus die uitnodigt om je biljet ongevouwen te deponeren
Response 49	De tafels van de stembureau stonden te dicht bij de stem hokjes dit was om dat er spullen toch in de weg stonden dit hebben wij op gelost om de spullen op zij te schuiven .
Response 50	Kleinere stembiljetten en nog betere digitale ondersteuning.
Response 51	Tellen goed verlopen maar redelijk chaotisch vanwege het door elkaar heen lopen. Kan veel efficiënter zoals eerder ervaren bij landelijke verkiezingen.
Response 52	Bezetting van het stembureau met vijf leden ie te veel. Aanwezig om 07.00 uur met alle leden verstoort het hele verdere ochtendprogramma. O.a. kortere pauzes en de eerste shift vijf leden aanwezig. Overdreven!!

Response 53	De stembiljetten bij deze verkiezingen waren kleiner dan bij de 2e kamer verkiezingen. Dat was voor het tellen erg prettig!
Response 54	Laat gewoon op partij stemmen en de uitslag afhanken van de vooraf door de partijen opgestelde lijsten. Verder zou uitlezen van de papieren stemmen door een machine mogelijk moeten zijn. Dit gebeurd ook bij tentamens bij hogescholen en universiteiten. Er blijft dan nog steeds het fysieke papieren bewijs van de uitgebrachte stemmen die proefsgewijs handmatig geteld zou kunnen worden om het elektronische uitleesproces te controleren.
Response 55	Minder scherp papier.
Response 56	De stembiljetten nu waren fijn van formaat
Response 57	Het ophalen van de stembussen gebeurt door een bedrijf. Zou goed zijn wanneer degene die deze komen ophalen op een bepaalde manier kunnen identificeren. Nu zou het in theorie ook een willekeurig persoon of bedrijf kunnen zijn.
Response 58	De hoofdvoorzitter nam naar mijn idee te weinig regie bij het stemmentellen, waardoor dit een beetje rommelig verliep.
Response 59	Kleinere biljetten voorkomt telfouten
Response 60	De tafels zijn niet erg geschikt voor het tellen en de belasting op de rug is redelijk groot
Response 61	(stempel)kussentjes om je vingers te bevochtgen. nu steekt iedereen de vinger in de mond om vervolgens het papier aan te raken.
Response 62	De voorbereiding is een 10+. Ook als je kijkt naar alles wat er op het stembureau aanwezig is. In de koffer o.a. Zonde van al het papier dat later wordt weggegooid wordt.
Response 63	Stembiljetpapier dat minder glad is, waardoor je makkelijker kan tellen
Response 64	Ik vond het stembureau rommelig
Response 65	Laatste jaren veel verkiezingen geweest. De gehele e-learning telkens opnieuw doorlopen is vermoeiend. Zou fijner zijn om alleen de nieuwe dingen te zien
Response 66	Kleinere biljetten zijn veel handiger. Groot verschil tussen handelbaarheid biljetten van tweede kamer verkiezingen (veel te groot) en nu gemeenteraad. Nog kleiner met 1 keuze voor lijst en 1 keuze voor kandidaat zou nog beter zijn.
Response 67	Instructie is goed, maar voordat je voorzitter bent beter om eerst paar keer gewoon lid te zijn. Deze maal prettige mede- leden.
Response 68	Stembiljetten kleiner maken
Response 69	Bij het tellen per lijst, de stapel met even (of oneven):lijstnummers niet aan het begin van drie lange tafels leggen, maar in het midden ... Bijvoorbeeld: lijst nr 1 stapel, lijst nr 3 stapel, dan alle onevenlijstnummers, dan lijst nr 5 stapel en lijst nr 7 stapel etc. Dat werkte sneller
Response 70	Ik hoop dat de volgende verkiezingen weer zulke kleine lijsten zijn. Dat scheelt heel veel tijd met open vouwen en tellen
Response 71	Een klein stembiljet zou vele voordelen hebben bij het tellen
Response 72	Het tellen van de biljetten per 100 is niet handig, mensen raken de tel kwijt. Stembureaus ontwikkelen daarvoor verschillende strategieën, ik zou het logisch vinden als daar op alle bureaus hetzelfde mee omgegaan werd (bijv per 25 bundelen/stapelen)
Response 73	Kleinere stembiljetten scheelt veel tijd en maakt fouten bij het tellen kleiner
Response 74	Deze lijst logischer in elkaar zetten; ik was voorzitter en telleider en heb div trainingen gevolgd, maar kon daarover niets vermelden (bij strikteclezing van de vragen). Ofwel de vragenlijst is niet correct.
Response 75	Die nieuwe regeling waardoor iedereen tegelijk moest beginnen sloeg eigenlijk nergens op. Dan zit je je met vijf mensen in een stemlokaal waar het absoluut niet druk is en ook al was het wel druk geweest dan had het nog geen meerwaarde gehad. De informatie krijg je toch wel van de voorzitter. Ik, en ook mijn mede stembureau collega's, vonden het geen verbetering.
Response 76	Het formulier in Breda was kleiner. Op zich mooi. Maar met tellen was het kleine rand toch lastig. Als u snapt wat ik bedoel.
Response 77	het is ook mogelijk om te tellen met een standalone pc waarop een excel draait, zodat je alleen maar formulieren hoeft uit te vouwen en op partij te leggen. De rondtelling in de excel zorgt voor een uiteindelijke correcte telling. Dan hoef je de handelingen minder vaak te doen.
Response 78	Verschil e-learning/online training in deze enquête niet duidelijk
Response 79	Deze beoordeling is positief omdat ik zelf al op de hoogte was van het telproces, en wij bovendien minder dan 300 stemmen hoefden te tellen. We waren rond 22:00 al klaar met tellen, en hadden daarna nog een uur nodig voor het opruimen/oprollen en de andere administratie.
Response 80	Kleiner stembiljet
Response 81	Het noteren vd aantallen kandidaten p lijst lijkt dubbel, de turflijst en de in te vullen lijsten bij t procesverbaal, dat ook in tweevoud moet, eea is heel veel schrijfwerk voor de voorzitter
Response 82	Kleiner stembiljet ivm minder partijen is erg prettig met openvouwen en het op een tafel kwijt kunnen. Er zijn geen rest-stapels nodig geweest.
Response 83	Er is onduidelijkheid, wanneer een kind met een ouder mee het stemhokje in mag. Ik zou daar graag een duidelijke uitspraak over willen hebben.
Response 84	Het zou prettig zijn dat je niet zelf hoeft te zorgen voor koffie e.d.
Response 85	De nummers van de kandidaten op de stemlijst vond ik best klein.
Response 86	4 stembureau leden per dagdeel is best veel. Om de concentratie vast te houden bij deze verwachte lage opkomst was 3 genoeg geweest. Kun je ook een beetje besparen op de kosten.
Response 87	Er zou een soort van screening moeten plaatsvinden van de stembureau leden. Sommige zijn al echt te oud hiervoor of van laag IQ
Response 88	Misschien toch het telproces meer digitaliseren, er moet teveel met de hand gebeuren. Daarnaast is het zaak dat er genoeg tafels o.i.d. aanwezig is om de stembiljetten op te kunnen leggen. Op de vloer vind ik geen optie, ARBO technisch ook niet verantwoordt
Response 89	Sommige gemeenten doen een proef met een kleiner stembiljet, dat zou erg helpen denk ik.
Response 90	Het eindproces van het invullen van de formulieren verliep erg traag, omdat 1 voorzitter dat niet zo efficient uitvoerde. De tellers hebben een halfuur zitten wachten tot hij klaar was. De vorige keer verliep dat beter en sneller omdat vz 1 dat samen met vz 2 deed...en was iedereen tegelijk klaar.
Response 91	Misschien is het hier niet de plaats, maar het stemlokaal (Dordrecht 055) was ver weggestopt in een hotel. Veel kiezers zijn slecht ter been en vonden het erg ver lopen. De volgende keer zou dit stembureau vanaf de weg/parkeerplaats beter toegankelijk moeten zijn.
Response 92	Het is heel handig om gedurende de dag het aantal ingenomen stempassen en volmachten te turven. Oftewel per stuk. Op dit moment moet dit op een los papier. Jullie zouden hiervoor een aparte tellijst kunnen ontwikkelen, naast de huidige tellijst waarop we het aantal bundels van 25 ingenomen stempassen of volmachten bijhouden. Het steambureaulid dat de biljetten uitdeelt houdt deze tellijst bij. Iedere keer als een bundel van 25 wordt gemaakt telt een ander stembureaulid of de bundel inderdaad 25
Response 93	de stembiljetten altijd deze grote houden schelt veel tijd
Response 94	de e-learning die verplicht is, is heel duidelijk en bereid je goed voor. Het filmpje over het stemmen tellen is heel duidelijk en bereid je goed voor
Response 95	vereenvoudig het stembiljet door het kleiner te maken en niets meer openvouwen(volgens mij is er nu genoeg proef gedraaid). Verder het telformulier is een DRAAK van een formulier, vereenvoudig dit svp. En zorg per gemeente dat vooraf bekende gegevens al ingevuld zijn op de diverse formulieren en het PV(mag van mij bv ook digitaal het pv invullen). Als voorzitter zit je het nona te schrijven, vaak dubbel. Sla bij het tellen even en oneven over, ga direct naar per partij stemmen, desnoods met dub
Response 96	Ik vind dat enorme stembiljet (hoewel het kleiner was dan bij de TK-verkiezingen) echt niet meer van deze tijd.
Response 97	De voorzitter van ons stembureau had een goede coordinerende rol, waardoor de leden zich goed op hun taken konden focussen. Dat werkte goed.
Response 98	Tijdens het tellen werden de verkiezingshokjes verwijderd. Dat was storend en werkt fouten in de hand.
Response 99	Compact formulier
Response 100	de stembiljetten op A4 formaat zouden het tellen vergemakkelijken. Naar ik meen is er elders in Nederland een proef gedraaid met dit formaat. Bovenste helft de partijen met naam op het biljet en de onderste helft gewoon hokjes met nummers. op een aparte lijst kan dan de kiezer zien wie op welke plaats staat van de partij die hij/zij kiest. groot voordeel is ook dat het papiergebruik drastich beperkt wordt en dat is beter voor het milieu,
Response 101	Stembiljet moet niet groter worden, dit was nog net te doen(13partijen). Voor de2 kamerverkiezingen graag een ander stembiljet.
Response 102	Duidelijke afwisseling voor stembureauleden onderling

Response 103	Kleinere stembiljetten
Response 104	De stembiljetten kleven soms aan elkaar waardoor je goed moet opletten. Is er daarvoor een hulpmiddeltje beschikbaar?
Response 105	De verkiezingen app deugde van geen kanten !! 14 x code aangevraagd en niet in te komen. De 15x lukte het. De rest van de dag er ook iedere uit gegooid
Response 106	is het geen idee dat er niet een speciale telploeg komt want je zit er toch al een tijd en dan ben je toch minder alert. Daarnaast kun je ook stembureauleden meerdere taken geven (controle ID en 'zwarte lijst") , uitreiken stembiljet en nummer erop zetten
Response 107	Beter uitgewerkt plan op telfouten te voorkomen, bijv stapels van 25 stuks en die eerst controleren. Bij de "grotere" stapels >75stemmen was hertelling (hetzelfde moment) nodig
Response 108	Zoeken naar een digitale vorm van stemmen en / of tellen
Response 109	Door beperkt aantal partijen een behapbaarder stembiljet.
Response 110	Ik heb gemerkt dat voorzitters soms onvoldoende voorbereid zijn op hun rol en daarbij de procedures vrij losjes interpreteren. Het zou goed zijn als iemand eerst een paar keer als stembureaulid heeft meegedraaid voordat hij/zij voorzitter wordt. Het lijkt soms een beetje als een 'extra betaald' luizenbaantje te worden opgepakt, terwijl ik denk dat het juist de belangrijkste rol binnen het stembureau is.
Response 111	Maak de stemformulieren nou eindelijk eens handzamer !!! Behangrollen kunnen echt niet meer en werken fouten en vertraging in de hand
Response 112	Kleinere stembiljetten.
Response 113	De stembiljetten zijn veel te groot. Dit maakt het tellen gecompliceerd. Hier zou echt verandering in moeten komen
Response 114	Het tellen op persoon uitstellen tot de dag erna omdat iedereen bekaf is en er dan sneller fouten worden gemaakt. PLus het feit dat het soms erg laat wordt. twee uur of half drie geen uitzondering.
Response 115	scannen van de stempas leverde ander aantal stempassen op dan daadwerkelijk aanwezig was, dit was heel vreemd. Wij hadden het idee dat dit kwam doordat sommige mensen hun stempas probeerde aan te bieden aan de stembureaulid dat stempas scande. Hij kreeg ook een foutmelding die lastig op te lossen was waardoor het mogelijk ook veroorzaakt is. Aantal stempassen en aantal stembiljetten was wel gelijk
Response 116	opnemen, na oneven en even resultaat, per partij stapels worden gemaakt van 50 of 100 stuks waarbij om elke 10 stuks haaks op elkaar komen te liggen. Waardoor er gemakkelijker opnieuw of tweede keer geteld kan worden
Response 117	doorzetten met 'verkleinen stembiljet'. zijn er digitale mogelijkheden van stemmen.
Response 118	Zo snel mogelijk digitaal stemmen of in ieder geval een stembiljet vaan max 1 a4 maken. Ik weet dat ermee wordr getest. Versnel dit testen want de huidige werkwijze is bizar. Papierverspilling en onnodig veel arbeid
Response 119	het GR stembiljet was goed hanteerbaar. Het TK stembiljet was nauwelijks hanteerbaar. Mijn stembureau had voor 50% meer stembiljetten bij de TK verkiezingen meer dan de dubbele tijd nodig! En dan wordt het laaaat! DUS: in ieder geval bij TK verkiezingen "karakteristiek" qua aantal partijen en aantal verkiesbaren svp het verkorte biljet zsm invoeren.
Response 120	Beter afstemmen ochtend- en middagvoorzitter.
Response 121	Kleinere stembiljetten
Response 122	Ben benieuwd naar de ervaringen met proef kleiner stembiljet.
Response 123	andere biljtetten, tafels zijn niet of nauwelijks groot genoeg (of de aanwezige ruimte)
Response 124	Naambordjes voor stembureaumedewerkers
Response 125	Om het uitvouwen van de stemformulieren wat gemakkelijker te maken zou een andere vouwmethode misschien tot een oplossing kunnen leiden ; het is soms wel peuteren om de stemformulieren uit te vouwen
Response 126	Handzame stembiljetten hebben een zeer positieve uitwerking op snelheid en juistheid van het stemproces. In oktober bij de 2e kamerverkiezingen waren de stembiljetten onhandelbaar door de vele partijen en kandidaten per partij. Dit zorgt voor vertraging in het tellen (met name het uitvouwen en sorteren). Uiteindelijk levert het ook minder zorgvuldigheid bij de tellers op, door vermoeidheid en gebrek aan concentratie. Bij de gemeenteraadsverkiezing was het biljet in onze gemeente veel handzamer e
Response 127	Korte pauzes. Mijn ervaring is dat eerste pauze in de late dienst te vroeg en te lang is
Response 128	Ik blijf roepen dat ik vind dat de voorzitters en bureauleden een keer de dag erna mee moeten maken om te weten wat er gebeurd. Er wordt soms zo slordig mee omgegaan waardoor je op de daadwerkelijke teldag tegen problemen aanloopt.
Response 129	De biljetten plakken nogal aan elkaar. Ander papier?
Response 130	2 stemlokalen op dezelfde locatie
Response 131	Sorteren en tellen op lijstnummer verliep wat anders dan dat ik gewend was bij diverse andere verkiezingen. Enigzins verwarrend, mede (enigzins) veroorzaakt (althans mijn inziens) door het grote aantal medewerkers die er na 21:00uur bij kwamen om te helpen.
Response 132	Het stembiljet dat de mensen thuis kregen week qua lay out af van het stembiljet op het bureau. Sommige mensen hadden hierdoor moeite en dus stress om de juiste partij en kandidaat te vinden.
Response 133	Stembiljetten zijn enorm groot, viel deze keer iets mee. Geen geschikte tafels om te tellen (we zaten in een gymzaal, dus van kasten, banken en matten " tafels " moeten bouwen.
Response 134	De stembiljetten "plakken" als ze op een stapel liggen. Een ruw hoekje bovenin zou helpen
Response 135	De meeste stemlokalen zijn onvoldoende ingericht om nauwkeurig en rustig te kunnen tellen. Vooral ruimtegebrek en tafels/stoelen. Dit werkt telfouten in de hand.
Response 136	Het opdelen van grote stapels zorgde voor veel verwarring bij het tellen en daardoor zijn er fouten gemaakt
Response 137	Te groot stemformulier en andere vorm zou wenselijke zij
Response 138	Kiezers met dementie mogen niet worden geholpen in het stemhokje. Over het algemeen komt een kiezer met dementie samen met de partner naar het stembureau. Je ziet al vaak bij binnenkomst dat je te maken hebt met een kiezer met dementie. Heel vaak gaat de partner samen met de "zieke" kiezer het stemhokje in. Dit mag je niet toestaan. Je ziet dan heel vaak het onvermogen van de niet zieke kiezer. Ga de discussie landelijk eens voeren hier een andere regels voor te maken. De begeleider mag niet
Response 139	biljetten hadden een goed formaat (beter te tellen en neerleggen) en een goede "schnitt" dus de vouwvorm bleef goed behouden dus goed te tellen. Papier geeft veel was vrij en na verloop van tijd gaan de vingers "glijden" van het papier en dus telfouten, Is het een idee om rubber vingers (soort vingercondoom) uit te delen voor de tellers of een sponsbadje dat men vroeger had om postzegels te bevochtigen. Honderden biljetten tellen is niet bevorderlijk voor de huid van de vingers, maar ik ben al l
Response 140	Het stembureau was in een hall van de kerk, het was voor iedereen te koud en te donker. Omdat het licht slecht was was het Lastig id's te lezen
Response 141	de stembiljetten zijn erg groot die zouden wel wat kleinder kunnen en misschien wat minder partijen. de kleinde partijen hebben toch geen stemmen of 1 tot 3. In het stemburo waar ik zat
Response 142	De afbeeldingen en teksten daarbij van de telformulieren waren op mijn desktop slecht te lezen. Vergroten hielp niet als gevolg van de onscherpe foto's.
Response 143	Kleiner stembiljet, scheelt enorm benzine bij tellen.
Response 144	Ik vond het niet nodig dat alles leden aan het begin aanwezig moesten zijn. De voorzitter heeft alle telefoonnummers dus als er nood aan de man is kan ze leden bereiken
Response 145	Stembiljet is erg groot. De te kiezen personen per partij maximeren tot 1 rij op het stembiljet. Dan worden de stembiljetten smaller.
Response 146	Het nog kleiner maken indien mogelijk van de formulieren
Response 147	Kleinere stembiljetten
Response 148	Misschien is het beter als er nieuwe mensen komen om te tellen ipv de mensen die overdag op het stembureau hebben gewerkt. Als het druk is geweest kunnen de stembureau medewerkers moe zijn en kunnen er sneller fouten worden gemaakt.
Response 149	De ruimte had wat warmer mogen zijn. Het was steenkoud
Response 150	De e-learning zou korter kunnen worden gemaakt met betere voorbeelden wat wel en niet belangrijk is om op te letten.
Response 151	Dat op de stempas het duidelijker (groter en fellere kleur) aangegeven dient te worden dat er bij machtigingen ook identiteitsbewijs of kopie ervan dient te worden meegenomen. EN dat er getekend dient te worden

Response 152	Het begin van de tellingen. De voorzitter (of in de e-learning) mag aan het beging daarvan best nogmaals het belang van goede tellingen benadrukken. De tellingen zijn, ik spreek uit 25 á 30 jaar ervaring, een intensief proces waarbij uiterste concentratie en rust in de tel lokaliteit gewenst is. Althans voor de meeste tellers. Ook gaat het net niet om "wie het eerst" is. Haastige spoed is zelden goed, ook al heb je al vele malen geteld. (ik heb overigens hoge verwachtingen van het nieuwe co
Response 153	De stembiljetten zijn precies dubbel gevouwen. Als één zijde net iets langer zou zijn als de andere zijde, zijn ze veel beter beet te pakken en uit te vouwen. Tip van een expert uit de drukkerijwereld.
Response 154	Er waren smiddags 4 stembureauleden en een voorzitter. Dat is 2 mensen teveel !
Response 155	Op mijn stembureau waren er onvoldoende (lees: 1) tafels beschikbaar om te tellen. We moesten zelf de zgn. podiumtafels (ik zat in een theatertje) in elkaar zetten, en daar waren er te weinig van en die waren niet goed op hoogte af te stellen. Heel jammer en vervelend!
Response 156	De achterkant van het formulier heeft wel een indicatie voor boven en onder (boven een streep) maar niet voor vouwkant en te-openen kant. Door die ook te markeren, kan je (bij wat slechter zicht) meteen zien aan welke kant je het formuler open moet vouwen
Response 157	Voer de Vox-telmethode en het kleinere stembiljet landelijk in!
Response 158	Kleinere stembiljetten. Scheelt tijd met uitvouwen en makkelijker nette stapels maken.
Response 159	Kleinere biljetten
Response 160	Probeer ook jongere mensen te interesseren voor het stembureau lidmaatschap. Ik heb de indruk dat de senioren veruit in de meerderheid zijn. Ook voor bv studenten een leuke ervaring!
Response 161	E-learning mag wel wat duidelijker zaten soms tegenstrijdigheden in. Verder wel goed alleen zakt het ook weer een beetje weg zodra de verkiezingen er zijn. Daarom was ik minder goed voorbereid op het tellen en had ik zoiets van oja hoe zat het ook alweer. Ik mis ook wel extra aandacht voor bijv. stempassen van een andere gemeente dat dat niet kan bij de Gemeenteraadsverkiezingen.
Response 162	Het tellen van de stemmen is redelijk foutgevoelig. Er kwam bij ons meerdere keren een ander getal uit. Dit was vooral zo bij de partijen met veel stemmen.
Response 163	De ochtendploeg was goed ingewerkt, ivm wat kortere pauzes in eigen dorp ook een pluspunt, heel goed samengewerkt, alles verliep heel vlot. Mijn verzoek is het in het vervolg mogelijk om met dezelfde groep weer op hetzelfde stembureau te fungeren/zitten.
Response 164	Kleiner stembiljet werkt erg plezierig bij tellen
Response 165	De locatie als stembureaulid was bizar koud. Betreft stadhuis locatie 1 in Dordrecht.
Response 166	Middagploeg starten om 14.00 uur, maar wel 1,5 uur pauze inlassen. 1 uur was echt tekort. Je moet naar huis, terug, dat kost je al 20-25 min. Als je even snel een tosti wilt maken. opeten, opfrissen en tandenpoetsen, dat is 1 uur echt een geren en gevlieg. Dat was voorheen beter geregeld.
Response 167	Stembureau was erg koud eigenlijk niet te doen
Response 168	Als je voorkeurstemmen telt, dat dan in rustige ruimte, zonder dat overige mensen langs kunnen komen (storen)
Response 169	De app gaf een paar keer onterecht aan dat een stempas al eerder gescand was. Na uitloggen en herstarten van de app was het probleem verholpen, maar het een punt van aandacht voor een volgende keer.
Response 170	De voorzitter van de avond geeft in Breda (formeel) leiding aan het telproces. Deze deed dat nauwelijks, ook niet nadat ik hulp heb aangeboden. Gevolg is dat de tellers zomaar wat deden en er veel 'gedoe' was, en er vaak niet met twee paar ogen gecontroleerd werd. Ik kan daarom ook geen verantwoordelijkheid voelen voor het resultaat.
Response 171	het viel mij als voorzitter op, dat oudgedienden de instructies van de VOX telmethode niet volgen. Zo wilde ze een shortcut nemen door de stap van uitvouwen => even/oneven combineren met de stap van gelijk op lijstnummer leggen. Het argument was, dat is sneller. Terwijl dat volgens mij onjuist is. Het kostte mij als voorzitter veel overtuigingskracht om de VOX telmethode toch te doen zoals is voorgeschreven. Verder viel me op, dat de mensen niet doorhebben, hoe op de telstraten de bordjes EVEN/O
Response 172	Hoewel ik de werkzaamheden niet zelf heb uitgevoerd.....duurde de controle ná het tellen van de stemmen op kandidaatniveau wel heel erg lang. Geen idee wat de oorzaak was maar m.i. verdient dit deel opnieuw procesmatig bekeken te worden. Ben geen bemoeial maar mogelijk is dit een tip.
Response 173	Ja, we hadden een goed team, met een goede relationele sfeer en respect, waardoor mede een goede samenwerking was zowel overdag als 's avonds.
Response 174	Kleiner formulier was heel prettig, maar moeilijk uit te vouwen.
Response 175	Stembiljet had een klein flapje rechts, niet handig met uitvouwen. Kijken of minder vouwen mogelijk is
Response 176	De vellen waren van de gemeentelijke verkiezingen gelukkig kleiner als van landelijke in oktober doch zou het prettig zijn wanneer de stembiljetten nog iets kleiner genaakt konden worden.
Response 177	Hoorde dat in de gemeente Goes een alternatief stembiljet is getest. Ik ben benieuwd naar de bevindingen.
Response 178	Soepele regels mbt mensen die slecht ter been zijn of een beperking hebben. Ze stemmen zelf maar moeten wel begeleid worden tot het stemhok. Dit schept onduidelijkheid bij mede stemmers en leden van het stembureau. Ik begrijp dat als ze een pas aanvragen er al zoveel duidelijkheid is. Kan dit misschien ook bij de stem flyer info.... of zoiets... 2. iemand die gestemd heeft en binnen 5 minuten komt met een volmacht van zijn vrouw zou eigenlijk gewaardeerd moeten worden dat de stem niet verloren g
Response 179	Graag in de uitleg de instructie met keuzes van de ROS check op de Ipad. Nu nergens te vinden. Dus scan volmacht: keuze 1. Onderhands.(met ROS check) 2. Volmacht
Response 180	De voorzitter moet eerst een kladversie en daarna een definitieve versie van het proces verbaal opstellen. Dat kost veel tijd. Op dat moment is het al laat op de avond of zelfs nacht en willen de leden van het stembureau na een lange dag graag naar huis. Ze wachten gelaten, terwijl de voorzitter 'onder hoogspanning' het definitieve proces verbaal invult. Deze situatie is voor niemand fijn. Vervolgens wordt het proces verbaal bij het afleveren van de koffers op het Stadskantoor door ambtenaren v
Response 181	Stembiljet voor en achter bedrukken. Wordt het stembiljet de helft kleiner.
Response 182	De paketten aan het einde kon wat vlotter. Etiketten, adressering vooraf klaarmaken Goed gereedschap voor het brede plakband af te "scheuren".
Response 183	Bij t tellen vd stembiljetten per partij..... (zeker met grote stapels) tel er telkens 10 en vouw die dubbel. Beter als je de telefoon kwijt raakt en als er een verschil zit .... is t sneller gevonden
Response 184	Het stembiljet mag compacter worden
Response 185	Het tellen is een tijdrovende kwestie...zou fijn zijn als de formulieren kleiner zouden kunnen
Response 186	Dit jaar waren de stembiljetten een stuk kleiner (slechts 12 partijen) en dat was al een stuk makkelijker en hanteerbaarder. Ik kan me voorstellen dat een nog kleiner stembiljet heel erg prettig werkt om goed te kunnen tellen.
Response 187	Gezien deze enquête ook over de vernieuwde stembiljetten gaat waarbij twee bolletjes gekleurd moeten worden. Ik denk dat als mensen twee bolletjes moeten kleuren dat het voor de ouderen mensen een stuk fout gevoeliger wordt en ook meer ongeldige stemmen gaat opleveren. Dit formulier is heel overzichtelijk en het is duidelijk met tellen bij welke partij de kandidaat hoord waarbij gestemd is. Door de grote van de biljetten blijf je goed controleren.
Response 188	Als voorzitter de e-Learning, fysieke bijeenkomst, dag ervoor koffer ophalen èn na afloop naar stadhuis is veel en onevenredig met andere stembureauleden. Hoor herhaaldelijk van stembureauleden dat dit een reden is om geen voorzitter te willen zijn.
Response 189	Alles was prima geregeld!!
Response 190	Het tellen van de stemmen kost veel tijd vooral bij een hoge opkomst. Het kan tot diep in de nacht duren. Er zouden daarom meer tellers moeten zijn. In ieder geval bij een dubbele verkiezing! Of het tellen op naam van de kandidaten zou een dag later moeten plaatsvinden.
Response 191	Ik weet niet of het mogelijk is, maar het tellen van de stemmen word vertraagd omdat de papiertjes aan elkaar blijven plakken. Het kost soms best wel wat moeite en tijd om ze uit elkaar te halen. Dat was eigenlijk het enige euvel.
Response 192	Omdat een aantal leden van het stembureau ervaring in tellen had, gingen ze aan de slag zonder even te checken of dat voor iedereen akkoord was. Dat gold ook voor de middagvoorzitter, de ochtendvoorzitter deed dat voor de eerste keer en gaf zich dus ook over aan de ervaringen van de leden. Het was een makkelijk stembureau (geen blanco ongeldige stemmen of andere problemen), mocht dat wel het geval zijn, dan kan het tellen ongestructureerd verlopen. Een van de voorzitters mag zich wat mij betreft
Response 193	Het stembiljet had een 3 of 4 vouwen maar bij de laatste vouw bleef een papier randje van ongeveer 3 cm over en dat maakte het uit elkaar vouwen van het biljet af en toe lastig. Het was handiger geweest als dit bv 10 cm was geweest.
Response 194	Nieuwe leden even e tra instructie geven op d'r dag zelf. D'r e lesrning maak jr al.brst voortijdig en zakken zaken weg.

Response 195	gebaseerd op mijn ervaring is het ideale aantal stemmen per bureau ergens tussen de 1000 en de 1500. Minder en men verveelt zich gedurende de dag, meer en het tellen duurt tot te ver in de nacht met alle problemen van dien.
Response 196	Route naar stembureau Avans was slecht aangegeven.
Response 197	Graag dit formaat stembiljetten aanhouden, vorige verkiezingen was er bijna niet mee te werken en de ruimte werd te klein.
Response 198	Met 5 stembureaul3den (inckusief) aanwezig op ochtenddienst. Naar mijn mening kan dft met 3 of 4.
Response 199	Zo snel als mogelijk naar een kleiner stembiljet. Zeker bij volgende Tweede Kamer verkiezingen!
Response 200	De stembiljetten waren zo gevouwen dat er een laatste klein randje ook een vouw kreeg. Probeer de biljetten zo te vouwen dat dat in gelijke delen gebeurt.
Response 201	Ik zat op een " klein stembureau ". (ongeveer 300)
Response 202	servercapaciteit van de app op orde brengen. Of hadden we inmenging van buitenaf??
Response 203	Ik vond de grootte van de letters en de rondjes op het stembiljet best klein. Je moest daarom soms goed zoeken naar het rood ingekleurde bolletje. Aan de andere kant, snap ik dat dit stembiljet nodig is bij dit aantal kandidaten.
Response 204	Deze keer hadden we voorzitters die wisten wat ze moesten doen, dus ging het invullen van de formulieren en tablet erg soepel (na het tellen). Andere keren heb ik voorzitters gehad die dit niet zo goed wisten, moeite hadden met het gebruik van de tablet etcetera, waardoor het langer duurde voordat we echt helemaal klaar waren. Misschien toch nog een idee om de voorzitters hier goed op voor te bereiden.
Response 205	De chaufeurs minder laten ryden kosten besparend
Response 206	Er is een handleiding 'instructie voor stembureauleden' over uw taken als stembureaulid. Heeft u deze handleiding gelezen? Deze vraag is onduidelijk. Op het stembureau heb ik wel een duidelijke werkwijze zien liggen maar voor de verkiezingen heb ik m niet ontvangen.
Response 207	Mogelijk kan er in de e- learning meer aandacht worden geschonken aan de representieve attitude van de vrijwilligers. Ze zijn tenslotte het visitekaartje van de gemeente.
Response 208	Het uiterlijk van de stembussen: ouders nemen hun kinderen mee en geven uitleg over het belang van het kiezen. Vervolgens moet het zeer belangrijke formulier in...een kliko worden gedaan. Verwarrend voor kinderen.
Response 209	de e-learning bestaat uit heel veel vragen "mag dit, mag dat". Ik heb meer behoefte aan een duidelijke instructie: op een ID kaart controleert u hier en hier; op een paspoort controleert u hier en hier enz.
Response 210	Sommige voorzitters mogen wel wat flexibeler worden. Zij willen alles volgens de beschreven regels doen en hier niet van afwijken. Ze luisteren niet naar de andere leden, die soms andere/zelfs betere ervaringen hebben opgedaan in de loop der jaren. En dat is jammer.
Response 211	Agfgelopen woensdag was de start met 5 pers, wat overbodig was en de pauze was maar 1 uur en dat vond ik te kort
Response 212	Ons stembureau was eigenlijk te klein en vooral heel rommelig. Voor personen met een rollator wat lastig en die waren er veel in onze wijk
Response 213	Ondanks de uitdaging van het electronisch goed veiligstellen, lijkt het mij in deze tijd veel beter/sneller/veiliger moet kunnen als we van fysiek naar electronisch gaan. Geef zonodig DigiD meer een hoofdrol bij het stemproces.
Response 214	Digitaal steunsysteem invoeren. Verhogen van de vergoeding
Response 215	De verrassing doos met lekkers kan beter overdag weggezet worden, na 9 uur heb je het te druk met tellen en wil ook iedereen zo snel mogelijk naar huis.
Response 216	Iedereen verplichten de telcursus te doen. Omdat bijna iedereen eigen gebruiken heeft bij het tellen (met name de ouderen), want 'ik heb het altijd zo gedaan' of 'het is veel handiger zo'. Dat zorgt voor veel onrust en rommeligheid bij het tellen. Het verstoort het telproces en de sfeer. De verplichte cursus zou voor veel meer duidelijkheid zorgen en een betere telling.
Response 217	stoelen waren we op moesten zitten bezorgden ons rugpijn,meer aandacht voor goede stoelen s.v.p.
Response 218	In het kader van (het beperken van) fysieke arbeidsbelasting goed om adequate maatregelen te treffen.
Response 219	Het formaat van het stembiljet verkleinen.
Response 220	Probeer eens via de digi D te laten stemmen. Alles gaat digitaal behalve dit
Response 221	Dit keer waren de formulieren minder groot, maar de Tweede kamer verkiezingen waren niet te doen. Veel te groot, onhandig uitvouwen en heel veel ruimte nodig.
Response 222	De stembiljetten bij de 2e Kamerverkiezingen zij niet hanteerbaar. Dit is van toepassing bij het tellen (veel te groot) maar ook voor de mensen die het biljet in de bus moeten doen. Kortom zo gauw mogelijk met alle gemeenten naar het nieuwe proefstembiljet. Een duidelijke uitleg van de gemeenten richting de burger zal zeker het probleem van het percentage ongeldig verkleinen.
Response 223	Bus niet op de grond legen... Al die bouwvakkersdecollitee,s... ;-)
Response 224	Er mist in de e-learning een stukje over de verschillende legitimatievormen die je kunt tegenkomen. Er wordt namelijk vooral ingegaan op nederlandse legitimatievormen maar niet op andere manieren. Wanneer je in een stembureau zit waar veel nationaliteiten passeren kom je ook in aanraking met diverse europese en niet-europese legitimatiebewijzen waar we meerdere keren twijfels over hadden. Hier zou wat mij betreft wel iets meer aandacht aan besteed mogen worden in de e-learning.
Response 225	het stemmen per computer mag wat mij betreft weer ingevoerd worden.
Response 226	Uitleg over tellen kan beter: Nu waren er toch mensen die een andere methode hanteren waardoor er toch een vorm van chaos ontstond
Response 227	Zeg tegen de voorzitter(s) dat ze heel duidelijk aan moeten geven hoe ze het hebben willen. Nu waren er 2 groepen die beide anders telden.
Response 228	Voeg ook het gebruik van digitale middelen als de tablet toe aan de voorbereidingen. Voor sommige stembureauleden was het gebruik verwarrend bij het afhandelen van onderhandse volmachten.
Response 229	Of het tellen van de stemmen op kandidaat op woensdagavond of pas op donderdag gewenst is, hangt wat mij betreft af van het opkomstpercentage. Bij de gemeenteraadsverkiezingen is alles tellen op woensdagavond prima te doen.
Response 230	Posities lijsten aanpassen naar hoeveelheid stemmen. Dus bv bij "even"' lijst 2 en 6 naast verdeler, ipv 2 en 4 als 6 veel groter is dan 4 qua stemmen. Scheelt heel veel tijd!!
Response 231	Bij ons in de Gemeente Land van Cuijk deden deze keer 10 partijen mee. Dus het stem formulier was een klein makkelijk hanteerbaar / uitvouwbaar formaat, en dat maakt het tellen heel makkelijk.(geen stress)
Response 232	Reeds vele verkiezingen op een stembureau gezeten! Als je het dan nog niet weet dan leer je het nooit!! Dus elke keer weer die e-learning doen, kost veel te veel tijd!! De grootste ergenis is de grootte van de stembiljetten (als bouwtekeningen), onvoorstelbaar is deze tijd van computers etc. etc.!! Los van de vergoeding waar via IB nog belasting over betaald wordt. Kortom tijd om te stoppen als stembureaulid!!
Response 233	Kleinere biljetten verkleinen kans op fouten en maken sneller tellen mogelijk. Nog beter, terug naar de stemcomputer.
Response 234	Er was 1 oudere man die 's avonds mee kwam tellen. Ik zou aan de leeftijd van stembureau medewerkers en tellers een max leeftijd hangen.
Response 235	Dat de voorzitter niet gaat zitten praten!
Response 236	In Dordrecht wordt nadat de stembureaus dicht zijn geteld. Maar omdat je al een (gedeelte van de) dag bezig bent geweest is het tellen best zwaar. Je bent dan niet zo scherp meer. Zeker bij een landelijke verkiezing. De volgende dag tellen is volgens mij beter.
Response 237	De iPad werkte erg prettig, misschien goed om duidelijkere instructies op te nemen over het inloggen. Niet alleen voor de stembureauvoorzitters, maar ook voor de stembureauleden zodat zij ook hun inloggegevens bij de hand hebben waar nodig. Verder erg positief over deze gang van zaken!
Response 238	Volgende keer niet noodzakelijk om iedereen om 7 uur te laten komen
Response 239	Te vaak moeten hertellen. Papiersoort reden?
Response 240	Er ontstond even wat onduidelijkheid over het eerst op partij leggen of ook al direct op kandidaat. Misschien moeten de dagvoorzitters daarin wat duidelijker zijn en zich niet laten overrulen door wat eigenwijze leden of tellers. Ik zat nu op een locatie in Dronten waar in 1 ruimte 2 stembureaus waren waardoor je dus de kans loopt dat iemand zijn ingevulde stembiljet in de verkeerde stembus deponeert. Dat was eind vorig jaar in Biddinghuizen ook al het geval. Dat is wel het risico van 2 stem

Response 241	Het is echt lastig papier. Het plakt zeg maar niet lekker aan de vingers bij het omslaan / zoeken naar de volgende. Dat maakt het tellen echt lastiger. Iets ruwer papier mag best!
Response 242	Tijdens het tellen van de stemmen werden de stemhokjes en overige attributen al opgehaald. Dit zorgde voor erg veel onrust en herrie in het stemlokaal. Op zich is het tellen wel verder goed verlopen, maar het was allerminst een rustig moment met al het lopen en sjouwen langs ons heen met buizen die tegen elkaar botsten.
Response 243	Veel fouten met tellen op kandidaat niveau. Daardoor vaak moeten herhalen. Sorteren op kandidaat had dat mogelijk voorkomen. We telden met VOX telmethode. Uiteindelijk wel kloppend, maar turven is fout gevoelig.
Response 244	Het betrof een kort en overzichtelijke stembiljet doordat er maar 7 partijen op stonden waardoor er bijgevolg geen groot lastig uit te vouwen stembiljet te verwerken was.
Response 245	Altijd een klein stembiljet. Is overzichtelijker voor de kiezer en minder fouten bij de eerste telling verwacht ik, dus een sneller, maar wel zorgvuldig telproces.
Response 246	Voorzitters zelf niet goed vporbreid wat precies moest gebeuten met verzegelen. Teller was eigenlijk meer op de hoogte
Response 247	De inrichting met name de logische loop van de stemlokalen in het bestuurscentrum in Teylingen kan worden omgedraaid. Tafel met Bus en de tafel met de stembureauleden omdraaien. Mensen liepen automatisch naar de verkeerde tafel.
Response 248	In onze rij bij het Sorteren van de partijen deed een (oudere) man de sortering heel langzaam (was ook wel wat lastig met de biljetten die beetje aan elkaar leken te plakken), ik vind dan wel dat voorzitters daar op moeten letten en "ingrijpen" en zeggen om even te wisselen dat een ander het doet. (uiteindelijk hebben we zelf een wisseling doorgevoerd). Het werkte vertragend. Verder vond ik dat er bij het tellen wel wat zachter door de voorzitter (van de middag) gesproken mag worden, soms steld
Response 249	Als er duidelijk 2 partijen de grootste lijken te worden dan zir de helft van de tellers nieys te doen na de stap van even en oneven. Daar ook een andere variant voor verzinnen.
Response 250	het tellen voor de gemeenteraadsverkiezingen is qua hoeveelheid werk en fysieke inspanning onvergelijkbaar met tweede kamer verkiezingen, dit was een makkie
Response 251	bij het overstappen naar een ander telsysteem (in ons geval de VOX methode) is het fijn om een fysieke bijeenkomst / training te hebben. dan ervaar je pas echt het voordeel ervan
Response 252	kleinere stembiljetten
Response 253	Het zou eigenlijk digitaal moeten kunnen😜
Response 254	Kleiner stembiljet zou best handig zijn.
Response 255	het stembiljet te verkleinen, dit is lastig op te vouwen voor kiezers, lastig uit te vouwen voor tellers en werkt fouten met tellen in de hand door het onhandzame formaat
Response 256	de eerste stap bij het tellen is sorteren op even even of oneven lijstnummers en dan pas op partij nivo
Response 257	Kleinere batches tellen werkt makkelijker, zeker met tweede x tellen of telverschil. Nu moesten we doortellen tot hoeveel er in een klem paste. (er werd gezegd dat er anders niet voldoende formulieren waren die bovenop de batches moesten.
Response 258	Ik zou graag zien dat stembureau leden/voorzitters een terugkoppeling krijgen over de geleverde kwaliteit van het telproces
Response 259	bij de 2e-Kamerverkiezingen waren de biljetten onhandelbaar groot; dit was bij de Gemeenteraadsverkiezingen veel prettiger.
Response 260	Kleinere formulieren zou een groot succes kunnen zijn. De formulieren zijn veel te groot en onhandelbaar.
Response 261	de VOX methode waarbij even en oneven eerst gescheiden worden werkt heel handig. Fijn dat bij de gemeenteraadsverkiezingen de stembiljetten niet zo gigantisch groot zijn, dat werkt veel prettiger.
Response 262	Klemmen om de biljetten per 25 bij elkaar te houden.
Response 263	grotere letters en minder witruimte op het stembiljet
Response 264	Het zou fijn zijn om te weten met wie ik op het stembureau zit. Namen, functie/werk en ervaring ivm verkiezingen.
Response 265	Doordat er in Dronten maar 7 partijen meededen was het tellen heel goed te doen. Dit was niet vergelijkbaar met de tweede kamer verkiezingen waarbij de stembiljetten veel groter waren en er ook veel meer kandidaten per lijst waren.
Response 266	Wij hebben geteld volgens de VOX methode. Hierbij hebben we gebruik gemaakt van meerdere stapels per partij (wanneer er veel gestemd was op de partij). Hierbij kwam er discussie wat te doen bij toevoegingen. Moet je deze wel of niet invullen wanneer er geen toevoegingen zijn? En dan vooral op kandidaatniveau. Wanneer je meerdere stapels hebt, moet je het dan wel gebruiken of niet? Voor de volledigheid zou ik hier een vinkje toevoegen met Geen toevoegingen? Sla stap * over. Daarnaast is het moe
Response 267	Ik ben benieuwd hoe het nieuwe formulier in de praktijk gewerkt heeft.
Response 268	De instructie was digitaal en daarnaast was er een fysieke instructiebijeenkomst voor de voorzitters. De fysieke bijeenkomst was positief, opbouwend en ging over de zaken die nieuw of anders waren. De digitale instructie was hetzelfde als anders. Ik ben al bij heel veel verkiezingen lid of voorzitter van een stembureau geweest. Ik heb respect voor onze democratie en de verkiezingen. Ook voor de kennis die daarvoor nodig is. Omgekeerd zou ik ook graag gerespecteerd worden en niet meer verplicht h
Response 269	Een kleiner stembiljet zou het proces enorm vereenvoudigen en versnellen
Response 270	het stembiljet had kleiner kunnen zijn door de partijen wat dichter bij elkaar af te drukken. Dan was het uitvouwen en sorteren van de biljetten nog eenvoudiger geweest.
Response 271	Wij gingen op de grond de biljetten uitvouwen om vervolgens aan collega's te geven die op even/oneven legden. Misschien extra tafel om biljetten uit te vouwen, ipv onhandig op de grond.
Response 272	Zorgen voor goede tellers en terugkoppeling over de tellers. En dat hier bij een volgende verkiezing naar gekeken wordt en rekening mee gehouden. Iedere keer komen tellers terug ondanks slechte ervaringen met een teller
Response 273	Nu was het goed te doen, doordat Dronten maar 7 partijen had. Met de landelijke verkiezingen was het echt heel veel meer gedoe
Response 274	Het tellen van batches is erg lastig als er veel rumoer om je heen is waar veel mensen andere nummers opnoemen. Het kost na een dag zitten op het stembureau veel van je concentratie als je een grote batch moet tellen 200+.
Response 275	De telleider volgde de Vox methode niet helemaal. Er werd al begonnen met tellen terwijl er nog biljetten gesorteerd werden. En de uitslagenposter werd niet gebruikt. Meer rust en alle leden meenemen in het proces was beter geweest.
Response 276	Wij hadden 2 stembureaus op 1 lokatie Myllesweerd in Mill. Dat was verwarrend voor de stemmers, maar ook wij werden daar negatief over benaderd. Ivm met de sport hal in Mill was daar de lokatie afgekeurd. Dus daardoor 2 stembureaus op op 1 plek.
Response 277	Kleinere stembiljetten. Nu bij de gemeenteraad was het te hanteren. (Maar niet bij de 2e Kamer verkiezingen). VOORSTEL: Ik zou naar A3 formaat gaan. De proef in Soest. Indien er een landelijke TV voorlichtings campagne komt (hoe te stemmen?) worden er ook niet veel fouten gemaakt.
Response 278	Hoe kleiner de formulieren hoe makkelijker het tel proces loopt. Daarnaast is het wel weer tijd om het digitaal stemmen te gaan (her)onderzoeken
Response 279	Sinds enige jaren gebruikt Stichtse Vecht de Vox telmethode met als kern: het papier beweegt, de mens niet; de mens staat/zit aan tafel. Deze methode is een enorme verbetering ten opzichte van het op de grond uitvouwen en dergelijke. Het 4 ogen principe werkt uitstekend en zorgt voor veel minder fouten en een veel kortere telmethode. In Stichtse Vecht wordt de dag erna op kandidaat niveau geteld met dezelfde methode. Het stemformulier was bij de GRverkiezingen een stuk kleiner en van goede papie
Response 280	De e-learning mag voor mensen op herhaling minder uitvoerig.
Response 281	De e-learning is heel goed, maar soms wel wat erg uitgebreid. De telmethode VOX die we de laatste jaren gebruiken is helemaal topp, geeft rust en overzicht, complimenten!!
Response 282	Teveel tellers op het stembureau. Verwarring ten top.
Response 283	Vooruit sorteren werd niet op prijs gesteld, moesten wachten tot de voorzitter dit aan gaf, in mijn beleving onnodige tijd verspilling

BIJLAGE VI

Onderzoeksrapport Mare ‘Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet GR26’

Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet GR26

Rapportage kwalitatief onderzoek

Definitieve versie

OSAGE
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

MARE

Projectnummer MARE: 2025265

13 mei 2026

Understanding what makes people tick

Inhoudsopgave

Achtergrond en onderzoeksdoelstellingen **3**
Conclusies **5**
Onderzoeksresultaten **7**

Gebruik van, ervaring met en waardering voor het nieuwe stembiljet

Klantreis

Bijlagen **14**

Onderzoeksverantwoording

Stimulusmateriaal

MARE
MARE voert onderzoek uit binnen het kader van ISO 20252:2019 (kwaliteit onderzoek) en ISO 27001:2017 (data security). MARE conformeert zich tevens aan de richtlijnen van brancheorganisatie MOA wat betreft persoonsgegevens. Daarnaast voldoet MARE aan de overheidsnorm BIO (Baseline Informatiebeveiliging Overheid).

Disclaimer
Kwalitatief onderzoek is verkennend en inventariserend van aard. Uitkomsten van dergelijk onderzoek moeten dan ook in de eerste plaats worden gezien als indicatief en hypothesevormend en niet als (cijfermatig bewezen) feiten. Omwille van de leesbaarheid wordt in deze rapportage van de stellende vorm gebruik gemaakt.

1. Achtergrond en onderzoeksdoelstellingen

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026 is in 11 gemeenten met een nieuw stembiljet gestemd. Naar aanleiding daarvan is behoefte aan een evaluatie van het nieuwe stembiljet om meer inzicht te krijgen in:

- Begrip van en sentiment rondom het nieuwe stembiljet;
- In hoeverre de stem op een partij bewust is geweest;
- De mate van mentale belasting bij het gebruik van het nieuwe stembiljet.

MARE heeft de opdracht gekregen om kwalitatief onderzoek uit te voeren naar bovenstaande punten. Dit onderzoek is uitgevoerd op 19 en 20 maart door MARE.

Onderzoeksdoelstelling

1. Inzicht krijgen in hoe de ingezette middelen, materialen en processen rondom het nieuwe stembiljet voor de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 zijn ervaren onder kiezers in de experimenteergemeenten.

Meer specifiek inzicht in de ervaring met het gebruik van, het begrip van en de waardering voor:

- Het nieuwe stembiljet en de lijst met kandidaten in het stemhokje
- De lijst met kandidaten die kiezers thuis hebben ontvangen (brievenbusmodel)
- De uitleg over het nieuwe stembiljet door stembureauleden op het stembureau

2. Inzicht krijgen in hoeverre de stem op een partij en een kandidaat een bewuste keuze is geweest.
3. Inzicht krijgen in de mate van mentale belasting bij gebruik van het nieuwe stembiljet versus de gepercipieerde mentale belasting bij (eerdere) gebruik van het huidige stembiljet.
4. Inzicht krijgen in welke gevoelens en emoties een rol spelen tijdens het stemmen met het nieuwe stembiljet versus gepercipieerde gevoelens en emoties tijdens het stemmen met het huidige stembiljet.

Output onderzoek

- Inzicht in de ervaringen met stemmen met het nieuwe stembiljet, de mentale belasting van stemmen met het nieuwe stembiljet en gevoelens en emoties die een rol spelen tijdens stemmen met het nieuwe stembiljet.
- Een beeld krijgen van de manier hoe kiezers het stembiljet invullen en de mate waarin zij tijdens het invullen bewust een partij en kandidaat kiezen.

Onderzoeksmethode
Er is gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Het onderzoek bestond uit 30 individuele diepte-interviews van ongeveer 30 minuten. Alle gesprekken zijn online uitgevoerd via MS Teams. Betrokkenen van OSAGE en BZK hebben online meegekeken met het onderzoek.

Het onderzoek vond plaats aan de hand van de volgende materialen:

- Een fictief nieuw stembiljet
- Een fictieve lijst met kandidaten
- Een fictieve lijst met kandidaten brievenbusmodel

De onderzoeksverantwoording en het stimulusmateriaal worden weergegeven in de bijlage.

2. Conclusies

- Stemmen met het nieuwe stembiljet roept een positief sentiment op. Dit komt vooral door het handzame formaat en het geboden overzicht.
- De communicatie voorafgaand aan de verkiezingen (flyer, lijst met kandidaten) is duidelijk en informatief. Let wel, lang niet alle kiezers hebben deze informatie gezien of gelezen voordat ze naar het stembureau gingen.
- De uitleg van een stembureaulid op het stembureau is belangrijk voor het begrip van stemmen met het nieuwe stembiljet, maar ook om vertrouwen te geven en geruststelling te bieden over het stemmen hiermee. Vooral voor de groep kiezers die op het stembureau ontdekt dat ze met een nieuw stembiljet gaat stemmen, is dit een essentieel moment binnen de klantreis.
    - Voor kiezers die wel op de hoogte zijn biedt de uitleg bevestiging of vertrouwen. In sommige gevallen is (toch ook) een deel van de informatie nieuw. Zoals dat de lijst met kandidaten in het stemhokje ligt.
- Het stembiljet zelf is duidelijk. Het geeft goed weer dat kiezers eerst op een partij moeten stemmen en vervolgens op een kandidaat. Een paar elementen kennen een positieve beoordeling in vergelijking met het huidige stembiljet.
    - De logo's helpen bij de herkenbaarheid van de partijen.
    - Het grote(re) lettertype maakt dat het stembiljet goed leesbaar is.
    - Het in- en uitvouwen is makkelijk.
- De lijst met kandidaten in het stemhokje is duidelijk. Niet iedereen heeft deze nodig gehad (want een deel van de respondenten was voorbereid of stemt op de lijsttrekker) of gezien in het stemhokje.
- De lijst met kandidaten die kiezers thuis ontvangen (brievenbusmodel) is duidelijk en overzichtelijk. NB Een deel van de kiezers in dit onderzoek heeft hier thuis geen aandacht aan geschonken.
- Alle deelnemers in het kwalitatieve onderzoek hebben tijdens GR26 heel bewust op een partij gestemd. Door de opbouw van het stembiljet wordt men direct naar de keuze voor een partij gestuurd. De logo's zorgen ervoor dat de partijen snel herkenbaar zijn voor de kiezer. Wanneer men stemt is de keuze voor een partij de meest belangrijke. Daarnaast maken sommige deelnemers ook een bewuste keuze voor een kandidaat (bijvoorbeeld de eerste vrouw op de lijst of een bekende).
- De mentale belasting van stemmen met het nieuwe stembiljet is voor een groot deel van de kiezers afgenomen in vergelijking met stemmen met het huidige stembiljet. Door het handzame formaat is in- en uitvouwen makkelijk en niet stressvol. Daarnaast geeft het overzichtelijke formaat (A3-formaat) van het stembiljet houvast en duidelijkheid, hetgeen de mentale belasting ten goede komt.
    - Er is ook een deel die naast bovengenoemde 'ontlasting', meer mentale belasting ervaart bij het nieuwe stembiljet. Dit komt voort uit het werken met twee documenten en het moeten onthouden van een nummer terwijl er wordt overgeschakeld van de lijst met kandidaten naar het stembiljet. Deze groep is in de minderheid en bestaat uit kiezers die boven de 50 jaar zijn en lager- tot

middenopgeleid. NB Wanneer men ervoor kiest om geen gebruik te maken van de lijst met kandidaten vervalt deze mentale belasting.

- Stemmen met het nieuwe stembiljet roept weinig uitgesproken emotie op, anders dan en positief gevoel. De positieve waardering van het stemmen met het nieuwe stembiljet, zit vooral in de functionele kenmerken (gemak en overzicht) en minder in de emotionele aspecten.

3. Onderzoeksresultaten

Gebruik van, ervaring met en waardering voor het nieuwe stembiljet

Ervaringen stemmen met het nieuwe stembiljet

- Stemmen met het nieuwe stembiljet wordt overwegend positief ontvangen. Het positieve sentiment komt vooral doordat het in- en uitvouwen van een kleiner stembiljet als prettig wordt ervaren. Het handzamer formaat zorgt er ook voor dat men het stembiljet overzichtelijk vindt.
    - Ook wordt soms genoemd dat de logo's van de partijen prettig zijn voor de herkenbaarheid, dat het lettertype groter is en daarmee de leesbaarheid beter is.
- Daarnaast zijn er neutrale reacties, aangezien het stemmen met het nieuwe stembiljet over het algemeen geen sterke emoties oproept bij de stemmers.
    - Een enkele kanttekening gaat over de extra handeling (ten opzichte van het huidige stembiljet), het zetten van twee bolletjes. Het kan omslachtig voelen of als meer werk worden ervaren, zeker als het nodig is om de lijst met kandidaten te gebruiken.

"Heel compact en overzichtelijk."

"Dit is een stap voorwaarts."

"Ik hoopte al dat ik het nieuwe stembiljet zou krijgen, want het opvouwen van het oude stembiljet was zo moeilijk."

- Hoewel het sentiment positief is, zijn er ook stemmers die stemmen met het nieuwe stembiljet niet direct 'goed' hebben gedaan.
    - Een deel hiervan snapt de werkwijze van stemmen met het nieuwe stembiljet wel, maar is vanwege haast of gewenning met het huidige stembiljet de mist in gegaan met het nieuwe stembiljet. Overigens niet door een ongeldige stem uit te brengen, maar door op een andere kandidaat te hebben gestemd dan beoogd. Dat het (hoogstwaarschijnlijk) geen ongeldige stem betrof kon worden geconstateerd omdat de kiezers een hoog kandidaatnummer (1 t/m 4) bij een grote partij hadden gekozen.
    - Dit komt met name voor in de doelgroep 50+ en lager tot middenopgeleid, maar geldt niet voor iedereen (maar een paar) binnen deze doelgroep.
    - Een ander deel begrijpt stemmen met het nieuwe stembiljet niet volledig, waardoor men mogelijk soms geldig en soms niet geldig stemt. De stem op een partij snapt men wel, men begrijpt hoe men deze keuze kenbaar moet maken en geeft aan deze altijd bewust te maken. De stem voor de kandidaat wordt echter niet of minder bewust gemaakt.

NB In dit onderzoek zijn er twee respondenten voor wie dit geldt. Beiden vallen in de groep 70+ jaar en lageropgeleid en beiden hadden al eerder met het nieuwe stembiljet een stem uitgebracht.

- Voor hen geldt dat een geldige stem uitbrengen in sommige gevallen goed gaat, bijvoorbeeld omdat de wens is om op een lijsttrekker te stemmen. Het kan ook een geldige stem opleveren als er toevallig en onbewust een nummer aan wordt gekruist dat bij een bestaande kandidaat hoort. Echter, het kan ook misgaan als er lukraak een nummer wordt ingekleurd en deze in praktijk past bij een kandidaatnummer dat hoger blijkt te zijn dan het aantal kandidaten van de gekozen partij.

"Nadat ik de partij heb gekozen, kruis ik gewoon een nummer aan, ik ken ze toch niet. Leuk voor diegene dat die dan een stem erbij krijgt."

"Ik had bij de Tweede Kamerverkiezing gewoon alleen partij gedaan, ik ken al die mensen toch niet. Iemand had wel gezegd dat ik twee bolletjes moest doen, maar ik dacht waarom dan? Ik kende die mensen niet. Later hoorde ik dat het ook dan wel wordt meegeteld. Ik dacht gewoon alleen partij is genoeg."

Bewuste keuze voor een partij

- Alle deelnemers aan dit onderzoek hebben een partij gekozen door een bolletje te kleuren bij de voorkeurspartij. Allen geven aan ook bewust een keuze te hebben gemaakt voor een partij (en in sommige gevallen ook bewust voor een kandidaat). In het kwalitatieve onderzoek hebben we geen deelnemers gesproken die hebben aangegeven alleen een kandidaat te hebben ingekleurd.
- Een deel van de respondenten geeft aan met het nieuwe stembiljet (nog) bewuster op een partij te stemmen dan met het huidige stembiljet.
    - Een veelgenoemde reden voor het bewust(er) stemmen op een partij is het weergeven van de logo's naast de partijnamen. Ook wordt er genoemd dat het komt omdat er (apart) eerst op een partij wordt gestemd, en daarna op een kandidaat (in vergelijking met het huidige stembiljet).
    - Doordat gevoelsmatig bewust(er) op een partij wordt gestemd, voelt het voor meerdere kiezers oneerlijk dat een stem ongeldig is wanneer een te hoog kandidaatnummer wordt ingekleurd.
- Sommigen weten dat een stem op een partij noodzakelijk is om een geldige stem uit te brengen, maar dat stemmen op een kandidaat (tijdens het experiment) niet noodzakelijk is om mee te worden genomen bij de telling.

"Je stemt bewuster op een partij dan voorheen."

"Het is oneerlijk als een te hoog kandidaatnummer niet meetelt, je kiest bewust een partij en dit komt juist bij de kleine partijen voor en die hebben nu juist die stemmen nodig."

"Ik ga ervan uit dat de kandidaten die erop staan allemaal dezelfde uitvoering hanteren van de partij waar je voor kiest hanteren, niet de één meer dan de ander."

Mentale belasting

- Voor alle kiezers die deelnamen aan het onderzoek is de mentale belasting kleiner ten opzichte van het huidige stembiljet, als het gaat om het in- en uitvouwen van het stembiljet. Vooral het invouwen kan als stressvol (en gedoe) worden ervaren met het huidige stembiljet. Sommige kiezers zien hier op voorhand tegenop, wat zelfs een drempel kan opwerpen om te gaan stemmen.
    - Het nieuwe stembiljet vermindert deze belasting doordat het handzamer is en minder fysieke handelingen vereist.
    - Daarnaast draagt het kleinere formaat bij aan meer overzicht en een groter gevoel van controle, wat de mentale belasting verder verlaagt.
- Bij de eerste keer stemmen met het nieuwe stembiljet is de mentale belasting voor een deel van de kiezers op een bepaald vlak groter. Dit geldt met name voor stemmers die niet op de lijsttrekker stemmen.
    - De mentale belasting is groter doordat men moet nadenken over de werkwijze en de te nemen stappen en doordat er gebruik wordt gemaakt van twee documenten. Daarbij moet men het kandidaatnummer uit de lijst met kandidaten onthouden en vervolgens het bijbehorende bolletje op het stembiljet inkleuren.
    - Ten opzichte van het huidige stembiljet is de mentale belasting die samenhangt met het onthouden van het kandidaatnummer groter. De kiezer wil het graag 'goed' doen en ervaart minder controlemogelijkheden in vergelijk met het huidige stembiljet.
    - Er zijn ook kiezers die het stemmen met het nieuwe stembiljet als zeer makkelijk ervaren. Deze groep ervaart geen (extra) mentale belasting.

"*Een kind kan de was doen.*"

"Ik wist niet dat ik met een nieuw stembiljet ging stemmen, toen ik het hoorde dacht ik dat het vast de bedoeling was om het makkelijk te maken voor iedereen en dat bleek ook zo te zijn."

- Bij kiezers die al eerder hebben gestemd met het nieuwe stembiljet, neemt de mentale belasting af. Er lijkt sprake te zijn van een leereffect. Daarnaast is er vooraf geen sprake meer van stress over de vraag of het stemmen met het nieuwe stembiljet goed zal verlopen. Men weet (of denkt te weten) hoe het werkt en heeft er

vertrouwen in een geldige stem op de partij en kandidaat van keuze te kunnen uitbrengen.

- Dit vertrouwen brengt ook een risico met zich mee. De groep die veronderstelt te weten hoe stemmen met het nieuwe stembiljet werkt, staat minder open voor het ontvangen van informatie of uitleg van een stembureaulid. Wanneer men stemmen met het nieuwe stembiljet niet helemaal begrijpt staat het niet of minder openstaan voor informatie een leereffect in de weg.

"Je moet altijd eerst even wennen, de vorige keer was het even van Hoe moet dit?.., maar nu was het een kwestie van thuiskomen."

"Wat nu als ik niet was voorbereid, dan moet ik in de hal het nummer opzoeken. Maar later hoorde ik dat het ook in het hokje lag, dat heb ik niet gezien."

Gevoel

- Deelnemers vinden het lastig om hun gevoelens ten aanzien van het stemmen het nieuwe stembiljet te verwoorden. Wanneer zij gevoelens benoemen, hebben deze voornamelijk betrekking op het stemmen in het algemeen en niet specifiek op stemmen met het nieuwe stembiljet.
- Stemmen met het nieuwe stembiljet roept overwegend positieve reacties op, die voornamelijk samenhangen met het ervaren gemak en overzicht. Bij de waardering ligt de nadruk vooral op functionele kenmerken, terwijl emotionele aspecten een minder prominente rol spelen.

"Gevoel? Ik heb niet echt een gevoel bij het stembiljet. Maar ik ben erg positief. Van mij mogen ze het definitief invoeren."

Klantreis

Voorbereiding thuis

- Voorbereiding op het stemmen wordt in eerste instantie geassocieerd met het bepalen op welke partij er wordt gestemd. Van de kiezers die op de hoogte waren dat er in hun gemeente werd gestemd met het nieuwe stembiljet, heeft een deel zich thuis voorbereid op het stemmen met het nieuwe stembiljet.
- Tijdens de voorbereiding zijn verschillende middelen/ kanalen gebruikt, waaronder berichten vanuit de media (of lokale krant), de flyer en de lijst met kandidaten brievenbusmodel.
    - In enkele gevallen kwam de lijst met kandidaten relatief laat binnen, waardoor men het gevoel had zich niet goed genoeg te kunnen voorbereiden.
    - Een enkeling voelt zich verplicht om zich voor te bereiden, zodat er niet te veel tijd in het stemhokje nodig is om een keuze te maken (aan de hand van

de lijst met kandidaten). Met name als er een lange rij staat in het stembureau wil diegene de rij niet ophouden.

- Alle informatie die kiezers thuis hebben ontvangen wordt als duidelijk, volledig en behulpzaam ervaren.
    - NB Ondanks dat men de informatie wel heeft gezien of gelezen, is het toch niet voor iedereen duidelijk dat er een lijst met kandidaten in het stemhokje ligt. Daardoor ontstaat het gevoel dat het verplicht is om thuis voor te bereiden en het kandidaatsnummer te onthouden.

- Ook is er een groep niet op de hoogte is dat er in de eigen gemeente met een nieuw stembiljet wordt gestemd. Zij komen daar in het stembureau achter, op het moment dat de stempas wordt geopend of als ze toelichting krijgen van een stembureaulid.
    - Dit komt zowel voor bij nieuwe gemeenten als bij gemeenten waar eerder met het nieuwe stembiljet gestemd is.

“Als je nog niet weet op wie je gaat stemmen is het wel lastig. Het vraagt wat voorbereiding.”

“Je wil voorkomen dat je daar nog moet zoeken, dat je niet zo lang in stemhokje hoeft te staan. Je wil de rij niet ophouden.”

“Voorbereid? Nee, het is geen hogere wiskunde. Hoe moeilijk kan het zijn.”

“Als ze iets ontwerpen voor heel Nederland, dan zal ik er wel uitkomen denk ik dan.”

Uitleg/ informatie op het stembureau

- Het stembureaulid die informatie geeft op het stembureau is essentieel voor het begrip, de geruststelling en het vertrouwen om te stemmen met het nieuwe stembiljet. Met name het onder de aandacht brengen dat er twee rondjes ingekleurd dienen te worden, en dat het nummer niet hoger mag zijn dan het aantal kandidaten van de gekozen partij wordt als belangrijke informatie gezien.
- De uitleg is aan iedereen aangeboden, een deel staat er minder voor open. Dat komt vooral voor als men het idee heeft al goed genoeg op de hoogte te zijn, het al te begrijpen (zelfs als dit niet zo is) of er überhaupt niet voor openstaat.
    - Dit geldt zowel voor mensen die voorbereid zijn, als de mensen die niet voorbereid zijn en in het stembureau erachter komen dat ze met een nieuw stembiljet gaan stemmen.
    - Soms heeft men het verhaal al (groten)deels gehoord toen er een andere kiezer werd voorgelicht terwijl men stond te wachten.
- Naast de uitleg van het stembureaulid wordt het ook gewaardeerd dat de lijst met kandidaten in het stembureau hangt. Dit wordt gebruikt om te zien welke kandidaten op de lijst staan, of om te controleren of men het juiste nummer heeft onthouden.

“Het moet toch juist eenvoudiger zijn, dan moet het zichzelf toch wijzen. Dan heb ik ook geen uitleg nodig.”

“Er stond iemand bij de ingang van het stembureau. Dat was heel prettig. Ze legde het goed uit. Vooral dat als er maar vier zetels zijn, je niet op een vijfde kandidaat moet stemmen omdat je dan een ongeldige stem uitbrengt.”

Stembiljet

Het stembiljet wordt door iedereen positief beoordeeld.

- Er zijn veel positieve reacties op het kleinere formaat van het nieuwe stembiljet. Door het kleine formaat is het handzamer en is het stembiljet makkelijker op te vouwen. Bovendien zorgt het formaat ervoor dat het stembiljet overzichtelijker oogt en dragen het grotere lettertype en de kleuren (zoals de logo’s van de partijen) daaraan bij.
    - Naast dat logo’s op het stembiljet een extra bevestiging vormen dat men op de gewenste partij stemt, dragen zij ook bij aan het gevoel dat er bewust voor een partij wordt gekozen.
    - De uitleg op het stembiljet over het zetten van twee bolletjes draagt bij aan de duidelijkheid over wat er gedaan moet worden. Voor een enkeling is dat de reden waardoor ze een geldige stem hebben uitgebracht (de eerste keer stemmen met het nieuwe biljet).
- Ook werkt het kleinere stembiljet drempelverlagend voor sommigen, omdat het de stress van het opvouwen en het verliezen van overzicht wegneemt.
- Daarnaast is duurzaamheid een veelgenoemd positief aspect. Men gaat ervanuit dat er minder papier wordt gebruikt aangezien het stembiljet kleiner is.

Naast de positieve reacties, is er een aantal (kritischere) opmerkingen gemaakt:

- Voor sommigen voelt de horizontale weergave van de kandidaatnummers onnatuurlijk en contra-intuïtief.
- Daarnaast werd het stembiljet door één iemand voor een flyer aangezien. Dit kwam door zowel de vormgeving als de uitleg, waardoor het eerder als een instructie overkwam, aldus de persoon in kwestie.
- Een deel van de kiezers heeft niet gezien dat het aantal kandidaten per partij in het figuurtje naast de partij staat. Desgevraagd wordt dit wel gewaardeerd en als nuttige informatie gezien.
- Een enkeling heeft onbewust in een stemhokje gestemd dat bestemd was voor blinden en slechtzienden. Hierdoor ontstond verwarring of de mal onderdeel was van het stemmen met het nieuwe stembiljet.

“De logo's van de partijen zijn een extra bevestiging dat je stemt op de partij waar je op wilt stemmen.”

“Heel fijn. Was altijd gedoe met het grote stembiljet. Deze is klein en makkelijker werken. Veel overzichtelijker.”

Lijst met kandidaten

In lijn met vorig onderzoek heeft niet iedereen de lijst met kandidaten voor het stemmen gebruikt of gezien.

- Als er op de lijsttrekker wordt gestemd, is het niet nodig om de lijst met kandidaten te raadplegen. Net als wanneer iemand thuis het nummer al heeft opgezocht van de kandidaat waarop gestemd gaat worden. Ook waren er een paar deelnemers die de lijst met kandidaten niet hebben gezien.
    - Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de kiezers hun stembiljet over de lijst met kandidaten hebben gelegd.
    - In sommige gevallen is de persoon er door een stembureaulid op gewezen dat de lijst in het stemhokje ligt.

Voor diegenen die de lijst met kandidaten wel hebben gebruikt, is het overwegend helder en duidelijk hoe men er mee om moet gaan.

- Deze groep bladert naar de partij van keuze, zoekt vervolgens de kandidaat van keuze op en het bijbehorende kandidaatnummer en kleurt vervolgens op het stembiljet het bolletje naast dit nummer rood.
- Een enkeling twijfelt achteraf of de juiste partijlijst er wel bij is gepakt. De lijst met kandidaten is duidelijk als men er in alle rust naar kijkt. Dit is niet altijd de setting of situatie tijdens het stemmen, waardoor men mogelijk minder goed kijkt. Tijdens het interview vraagt de kiezer zich hardop af of bijvoorbeeld tabbladen (met daarop de partij/ lijst) of een inhoudsopgave voorin het niet nog duidelijker zouden maken bij welke lijst men is.
- Daarnaast vraagt een deel zich af waarom een overzicht van de kandidaten (zoals het brievenbusmodel) niet opgehangen kan worden in het stemhokje, zodat er niet gebladerd hoeft te worden. Met name omdat het bladeren een extra drempel kan vormen wanneer iemand druk ervaart door de doorstroom op het stembureau. Met het ophangen van een kandidatenoverzicht kan in één oogopslag het kandidaatnummer gecontroleerd worden en zo gemakkelijker worden gemaakt.
- Ook is er een opmerking gemaakt over dat het boekje viezig was, met vette vingers. Met daarbij de opmerking dat het daarom (vaker) vervangen mag worden.
- Tot slot, is er door een aantal oudere deelnemers aangegeven dat de leesbaarheid van de kandidaten te wensen over laat door de kleine letters.

“Ik heb de lijst met kandidaten van tevoren thuis bekeken en op welk nummer de kandidaat stond, dat nummer heb ik onthouden.”

“Ik was het nummer vergeten, maar er ligt een boekje. Dan zoek je de partij en persoon en dan vul je het in. Het is zo simpel als wat! Scheelt heel veel papier.”

Bijlage 1 - Onderzoeksverantwoording

Methode en procedure
Het kwalitatieve onderzoek is uitgevoerd aan de hand van 30 individuele diepte-interviews van 30 minuten. Alle gesprekken zijn online uitgevoerd met MS-Teams. Betrokkenen van OSAGE en BZK hebben online meegekeken met het onderzoek.

Stimulusmateriaal
Tijdens het onder zoek zijn de volgende uitingen/ materialen voorgelegd:

- Een fictief stembiljet
- Een fictieve lijst met kandidaten
- Voor de zekerheid was ook de lijst met kandidaten brievenbusmodel beschikbaar, indien een deelnemer hiernaar verwees of niet mee bekend was.

Onderzoeksdoelgroep
In totaal 30 kiezers, uit een van de 10 experimenteergemeenten:

- n=6 kiezers van 18 tot en met 30 jaar
- n=6 kiezers van 31 tot en met 40 jaar
- n=6 kiezers van 41 tot en met 55 jaar
- n=6 kiezers van 56 tot en met 65 jaar
- n=6 kiezers van 66+ jaar
- Per leeftijdscategorie: n=3 uit een gemeente die voor de eerste keer meedoet aan het experiment en n=3 uit een gemeente die al eerder hebben deelgenomen.

n=15 kiezers kwamen uit experimenteergemeenten waar eerder is gestemd met een nieuw stembiljet:

- Alphen aan de Rijn (n=3)
- Boekel (n=6)
- Midden-Delfland (n=4)
- Tynaarlo (n=2)

n=15 kiezers kwamen uit experimenteergemeenten waar niet eerder is gestemd met een nieuw stembiljet:

- Gouda (n=2)
- 's-Hertogenbosch (n=1)
- Leiden (n=3)
- Meierijstad n=3)
- Nijmegen (n=4)
- Soest (n=2)

Per leeftijdsgroep een spreiding op:

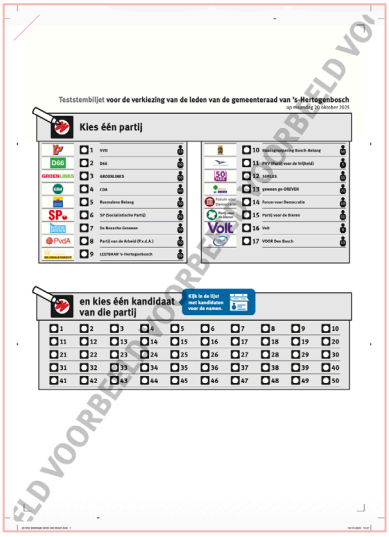
- Leeftijd
- Gemeenten
- Genderidentiteit
- Opleidingsniveau

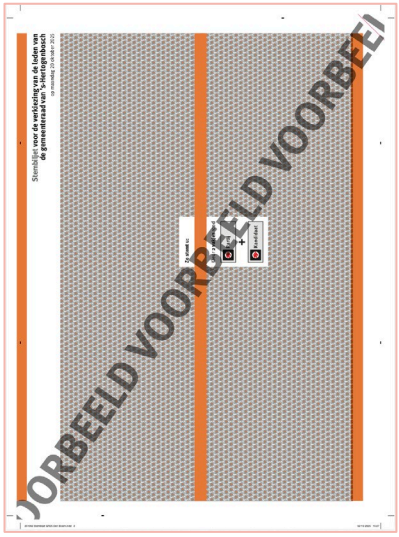
Werving

Kiezers zijn in een van de 10 gemeenten geworven door studenten die hen, onder verantwoording van MARE, hebben gevraagd om deel te nemen aan het onderzoek. Voor de indeling van gesprekken heeft MARE conform de respondentencriteria een selectie kiezers uitgenodigd. Voor deelname hebben zij een passende (financiële) vergoeding ontvangen.

Bijlage 2. Stimulusmateriaal

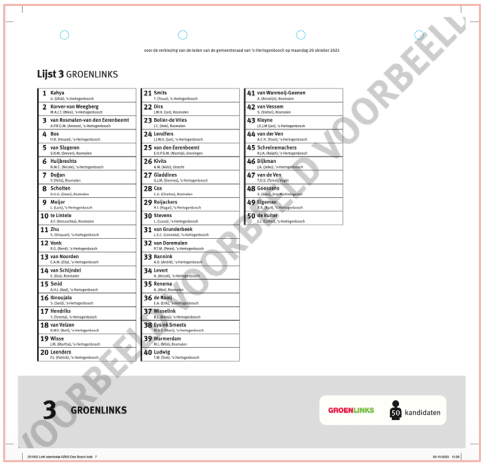
Stembiljet

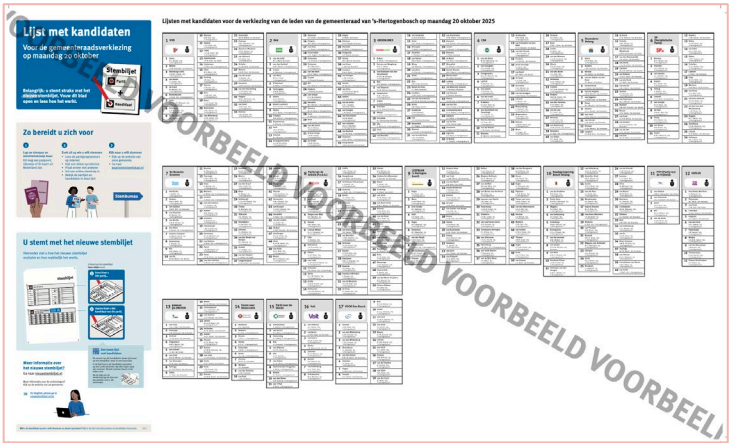

Lijst met kandidaten stemhokje

Lijst met kandidaten brievenbus

Transformatorweg 74 • 1014 AK Amsterdam
t +31 (0)20-6705020
www.mare.amsterdam

BIJLAGE VII

Samenvatting enquête onder verkiezingsteams experimenteergemeenten

Verkiezingsteams nieuwe experimenteergemeenten

1. Voorbereiding en werkdruk

Onderwerp	Aantallen respondenten (n=21)	Samenvatting toelichtingen
Gevoel van voorbereiding	**Goed voorbereid:** 20 **Onvoldoende voorbereid:** 1	Vrijwel alle respondenten voelden zich goed voorbereid door de duidelijke voorlichting en communicatie. Eén persoon voelde zich onvoldoende voorbereid doordat de gemeenteraad pas laat besloot mee te doen.
Ervaren werkdruk	**Gemiddeld:** 9 **Hoge werkdruk (goed te doen):** 9 **Laag:** 3	Gemeenten die extra capaciteit of een speciale medewerker hadden ingehuurd vonden de werkdruk beter behapbaar. De werkdruk werd soms als 'laag' ervaren omdat teams goed op elkaar ingespeeld waren.
Invloed gemeente-raadsverkiezing	**Hogere druk:** 10 **Zelfde druk:** 8 **Lagere druk:** 2 **Weet niet:** 1	Gemeenteraadsverkiezingen brengen standaard meer lokaal werk met zich mee. Het nieuwe stembiljet zorgde voor extra taken en materialen.

Werkdruk t.o.v. verkiezing met het grote biljet	**Zelfde:** 9 **Hoger:** 5 **Minder:** 3 **N.v.t. (1e keer):** 4	De afname zat vooral in de veel makkelijkere logistiek. De toename van de werkdruk kwam voornamelijk door het voorbereiden van extra communicatie, documentatie en trainingen.
Verwachting voor volgende verkiezing	**Minder werkdruk:** 10 **Net zoveel:** 8 **Meer werkdruk:** 3	Veel voorbereidingen kunnen worden hergebruikt, waardoor de druk naar verwachting afneemt of gelijk blijft. Wel gaven enkelen aan dat de volgende verkiezing een gecombineerde verkiezing is (PS en WS), wat weer voor meer werk zal zorgen.

2. Verkiezingsdrukwerk

Onderwerp	Aantallen respondenten (n=21)	Samenvatting toelichtingen
Informatie voor gesprek met leveranciers	**Voldoende:** 8 **Onvoldoende:** 1 **N.v.t. (geen contact):** 12	De voorschriften en de toolkit met communicatiebestanden waren over het algemeen helder.
Geautomatiseerde opmaak & bronbestanden	**Neutraal:** 11 **Heel goed:** 6 **Kan beter:** 4	Bij sommigen ging het contact met de drukker vlekkeloos. Anderen liepen tegen problemen aan: de drukker had het draaiboek niet op tijd of proefdrukken moesten worden afgekeurd (bijv. onduidelijkheid over de witruimte bij partijlogo's).

3. Logistiek

Onderwerp	Aantallen respondenten (n=21)	Samenvatting toelichtingen
Transport en opslag	**Verliep beter:** 16 **Minder goed:** 1 **N.v.t.:** 4	Bijna iedereen gaf aan dat opslag en transport veel efficiënter verliepen met minder volume en gewicht. Eén gemeente gaf aan dat de keuze om auto's apart te laten rijden voor biljetten en processen-verbaal niet in de smaak viel.
Inrichting van de stembureaus	**Goed verlopen:** 20 **Niet goed verlopen:** 1	Over het algemeen ging de inrichting vlot. Incidentele problemen waren het vergeten van stickers, of posters die niet op de juiste plekken hingen.
Bevestigen kandidatenlijst (LmK)	**Duidelijk:** 19 **Onduidelijk:** 2	In de meeste gevallen was het duidelijk hoe boekjes bevestigd moesten worden, al gaven sommigen aan dat de magneetplaat niet overal correct gebruikt werd en hier extra sturing nodig was.

4. Training van stembureauleden

Onderwerp	Aantallen respondenten (n=21)	Samenvatting toelichtingen
Zelfvertrouwen trainingsteam	**Goed voorbereid:** 15 **Neutraal:** 6	Teams voelden zich in grote meerderheid goed voorbereid door train-de-trainer sessies en een voorbeeld-presentatie.
Nut van fysieke trainingen	**Hoge mate bijgedragen:** 17 **Weet niet:** 4	De fysieke trainingen zorgden ervoor dat stembureauleden konden oefenen met het uitleggen van het stembiljet, wat enorm hielp om overal dezelfde informatie te geven.
Waardering hulpmiddelen	*(Aantal respondenten dat 'belangrijk' of 'heel belangrijk' koos:)* **E-learning:** 17 **Fysieke training:** 17 **Uitlegscript:** 16 **Video (6 min):** 16	De meeste trainingsmiddelen scoren hoog. Bij de instructievideo viel op dat 2 respondenten deze als 'overbodig' zagen, doordat sommige stembureauvoorzitters besloten deze niet in te zetten.

5. Ondersteuning vanuit BZK (OSAGE / Kiesraad)

Onderwerp	Aantallen respondenten (n=21)	Samenvatting toelichtingen
Beoordeling hulpmiddelen	**Gemeentedraaiboek:** 20 (heel) belangrijk, 1 overbodig **Online spreekuren:** 12 (heel) belangrijk, 8 niet zo, 1 overbodig **Fysieke kick-off:** 10 (heel) belangrijk, 10 niet zo, 1 overbodig	Het gemeentedraaiboek was voor de meesten het belangrijkste naslagwerk. De online en fysieke bijeenkomsten werden door de helft als belangrijk gezien.
Verbeterpunten *Kwalitatieve feedback*		-Het zou helpen als hulpmiddelen (zoals video's en draaiboek) eerder worden afgerond en opgeleverd, en als er achteraf geen wijzigingen meer komen. -Eerder meer duidelijkheid over de logoregistratie is wenselijk.
Complimenten *Kwalitatieve feedback*		Lof voor de snelle beantwoording van vragen en de prettige samenwerking; het enthousiasme vanuit BZK werkte aanstekelijk.

6. Tellen

Onderwerp	Aantallen respondenten (n=21)	Samenvatting toelichtingen
Snelheid van het tellen (Woensdag)	**Veel sneller:** 17 **Iets sneller:** 4	Alle respondenten merkten dat het tellen op woensdag sneller ging. Het handzame formaat maakte het sorteren en uitvouwen een stuk vlotter.
Snelheid van het tellen (Donderdag)	**Veel sneller:** 16 **Iets sneller:** 4 **N.v.t.:** 1	De sfeer was op donderdag een stuk rustiger door het gebrek aan papiergeritsel. Geldige stemmen konden makkelijker herkend worden.
Aandachtspunten bij stembiljet	*Kwalitatieve feedback*	Kiezers die een te hoog (niet-bestaand) kandidaatnummer invulden zorgden voor onnodig ongeldige stemmen. Men pleit voor verruiming van de wetgeving rond ongeldige stemmen in dat soort gevallen.

Verkiezingsteams ervaren experimenteergemeenten

1. Voorbereiding en werkdruk

Onderwerp	Aantallen (n=10)	Samenvatting toelichtingen
Gevoel van voorbereiding	**Goed voorbereid:** 9 **Onvoldoende voorbereid:** 1	Negen respondenten voelden zich goed voorbereid dankzij eerdere ervaringen en de duidelijke informatie vanuit het ministerie van BZK en OSAGE. Eén persoon voelde zich onvoldoende voorbereid als gevolg van tijdelijke afwezigheid en gebrekkige interne communicatie binnen de gemeente.
Werkdruk t.o.v. vorig experiment	**Hogere werkdruk:** 5 **Dezelfde werkdruk:** 3 **Minder werkdruk:** 1 **N.v.t.:** 1	De toename in werkdruk lag niet aan het nieuwe stembiljet, maar kwam door de extra werkzaamheden en verantwoordelijkheden die horen bij een gemeenteraadsverkiezing (zoals kandidaatstelling en het centraal stembureau).
Invloed gemeente-raadsverkiezing	**Druk was hoger:** 6 **Dezelfde druk:** 4	Zaken zoals de registratie van lokale partijen, de procedure rondom de uitslag en soms onenigheid tussen politieke partijen zorgden voor beduidend meer werk en druk voor het verkiezingsteam.

Verwachting volgende verkiezing	**Net zoveel werkdruk:** 7 **Minder werkdruk:** 2 **Meer werkdruk:** 1	De meerderheid verwacht bij de volgende verkiezing net zoveel werkdruk, mede omdat er dan sprake is van een dubbele verkiezing (Provinciale Staten en Waterschappen). Dit brengt extra uitdagingen met zich mee, zoals het overzichtelijk inrichten van het stemhokje met meerdere kandidatenlijsten.

2. Verkiezingsdrukwerk

Onderwerp	Aantallen (n=10)	Samenvatting toelichtingen
Informatie voor gesprek met leveranciers	**Voldoende info:** 7 **N.v.t. (geen contact):** 3	De meeste respondenten hadden voldoende informatie om het gesprek met hun drukker te voeren, al leunden sommigen wel sterk op de expertise van de leveranciers zelf.
Geautomatiseerde opmaak bronbestanden	**Kan beter:** 3 **Heel goed:** 2 **Neutraal:** 1 **N.v.t. / Weet ik niet:** 4	Genoemde verbeterpunten: de lay-out de kandidatenlijst die kiezers thuis krijgen (het 'brievenbusmodel') bevatte volgens een aantal respondenten te veel witruimte. Hierdoor was deze te groot. Daarnaast was in een vroeg stadium niet alle informatie voor de drukker direct beschikbaar.

3. Logistiek

Onderwerp	Aantallen (n=10)	Samenvatting toelichtingen
Transport en opslag	**Hetzelfde als vorige keer:** 8 **Verliep beter:** 1 **N.v.t.:** 1	Transport en opslag worden nog steeds geprezen vergeleken met reguliere verkiezingen: het is veel efficiënter doordat er in kleine dozen met 500 biljetten wordt geleverd (bijvoorbeeld slechts 2 tot 3 pallets in plaats van 10).
Inrichting stembureaus	**Goed verlopen:** 10	De inrichting in de stemlokalen ging over de hele linie vlot. Enkele kleine bijzonderheden waren stembureauleden die per ongeluk de niet-verwijderbare stickers weghaalden, of locaties waar de stembus beter op een meer zichtbare plaats (los van het derde stembureaulid) geplaatst kon worden.

4. Training van stembureauleden

Onderwerp	Aantallen (n=10)	Samenvatting toelichtingen
Waardering trainingsmiddelen	*(Gescoord als belangrijk / heel belangrijk)* **E-learning:** 10 **Video (6 min):** 8 **Uitlegscript:** 8 **Fysieke training:** 3	De E-learning is de belangrijkste pijler voor kennisoverdracht en wordt door leden vaak vlak voor de verkiezingsdag nog eens doorgekeken. Fysieke trainingen bleken minder relevant (5 keer gescoord als 'n.v.t.'), doordat er veel ervaren leden waren en de belangstelling daarvoor afnam.
Inzet extra uitleggevers	**Neutraal:** 5 **Toegevoegde waarde:** 3 **Overbodig:** 2	Veel kiezers hebben het stembiljet al vaker gezien, waardoor sommige stembureauleden (de extra externe uitleggever) als overbodig ervoeren.
Tips en Aandachtspunten	*Kwalitatieve feedback*	-Geef kiezers proactief en respectvol mee dat zij bij een foutje twee keer om een nieuw stembiljet mogen vragen. -Instrueer stembureauleden goed hoe ze kunnen uitleggen hoe het werkt met het hoogste (geldige) kandidaatnummer. Om zo onnodig ongeldige stemmen te voorkomen.

5. Ondersteuning vanuit BZK (OSAGE / Kiesraad)

Onderwerp	Aantallen (n=10)	Samenvatting toelichtingen
Waardering hulpmiddelen	*(Gescoord als belangrijk / heel belangrijk)* **Gemeentedraaiboek:** 10 **Fysieke kick-off:** 8 **Online spreekuren:** 7	Het gemeentedraaiboek wordt unaniem gezien als een belangrijk hulpmiddel. De fysieke kick-off was waardevol voor het startgevoel, al gaven ervaren gemeenten aan dat zij minder inhoudelijke hulp uit de spreekuren hoefden te halen.
Feedback en Communicatie	*Kwalitatieve feedback*	Gemeenten ervaren de begeleiding als compleet. Een communicatietip was om **het woord 'nieuw' inmiddels los te laten** in campagnes; voor veel burgers voelt het biljet na vier experimenten inmiddels als "gewoon". Ook was er de vraag naar compactere afbeeldingen van de infographic.

6. Tellen

Onderwerp	Aantallen (n=10)	Samenvatting toelichtingen
Snelheid van het tellen (Woensdag)	**Veel sneller:** 9 **Iets sneller:** 1	Alle gemeenten constateerden dat het telproces aanzienlijk korter was dan bij de reguliere (grote) stembiljetten. Maar dat hadden zo ook verwacht, op basis van ervaringen de vorige keer.
Snelheid van het tellen (Donderdag)	**Veel sneller:** 9 **Iets sneller:** 1	Ook het tellen op kandidaatsniveau de volgende dag verliep goed. De kleine biljetten waren zeer overzichtelijk en makkelijk over de juiste stapels te verdelen.
Aandachtspunt: Ongeldige stemmen	*Kwalitatieve feedback*	Het is een kwetsbaarheid dat kiezers een **te hoog kandidaatnummer** aankruisen dat niet op de lijst bestaat. Het advies is om kiezers te instrueren eerst de partij te kleuren, dán in het boekje te kijken en om de hoogste nummers actief te benoemen. Ook zou het handig zijn als deze fouten al op woensdag goed gefilterd worden om 'spookstemmen'-vragen op donderdag te vermijden

BIJLAGE VIII

Aangepaste vragenlijsten voor kiezers

Vragenlijst kwantitatief onderzoek onder kiezers experimenteergemeenten

INTRODUCTIE / VANUIT PROTOCOL

‘Goedemorgen/-middag/-avond, mag ik u wat vragen?

U heeft zojuist gestemd met een nieuw stembiljet. Het ministerie van Binnenlandse Zaken wil graag weten wat u vindt van dit stembiljet. Daarom houden we hier een kort onderzoek. Wilt u meedoen? Het duurt maximaal 5 minuten. U zou ons daarmee erg helpen.’

‘Deelname is volledig anoniem en we noteren ook geen gegevens die naar u zijn te herleiden.

V000 [Enquête-afnemer vult in]
In welke gemeente vul je deze enquête in?

- ❑ Alphen aan den Rijn
- ❑ Boekel
- ❑ Den Bosch
- ❑ Gouda
- ❑ Leiden
- ❑ Meierijstad
- ❑ Midden-Delfland
- ❑ Noordoostpolder
- ❑ Nijmegen
- ❑ Soest
- ❑ Tynaarlo

Op welke stemlocatie?

……

Blok 1: ACHTERGROND

V001
Wat is uw leeftijd?

- ❑ 18-30
- ❑ 31-40
- ❑ 41-55
- ❑ 56-65
- ❑ 66+
- ❑ Wil ik liever niet zeggen

V002
Wat voor soort schoolopleiding volgt u of heeft u gevolgd?

- ❑ Basisschool
- ❑ Middelbare school
- ❑ Mbo - middelbare beroepsopleiding
- ❑ Hbo - hogere beroepsopleiding
- ❑ Wo - universiteit
- ❑ Weet niet / wil liever niet zeggen

Indien Alphen, Boekel, Midden-Delfland, Tynaarlo
V003a
Heeft u eerder met het nieuwe stembiljet gestemd?

- ❑ Ja
- ❑ Nee
- ❑ Weet ik niet

Indien Alphen, Boekel, Midden-Delfland, Tynaarlo
V003b
Wist u dat u vandaag weer met het nieuwe stembiljet ging stemmen?

- ❑ Ja
- ❑ Nee
- ❑ Weet ik niet

Indien Den Bosch, Gouda, Leiden, Meierijstad, Noordoostpolder, Nijmegen, Soest
V003c
Wist u dat u vandaag weer met het nieuwe stembiljet ging stemmen?

- ❑ Ja
- ❑ Nee
- ❑ Weet ik niet

Blok 2: WAARDERING

V004
Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel moeilijk’ en een ‘5’ staat voor ‘heel makkelijk’.

- ❑ 1 – heel moeilijk
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel makkelijk

V005
Wat vond u van het formaat van het stembiljet?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel onhandig’ en een ‘5’ staat voor ‘heel handig’.

- ❑ 1 – heel onhandig
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel handig

V006
Op het stembiljet staan logo’s van partijen. Is dat u opgevallen?
ENQ: de antwoorden niet voorlezen

- ❑ Ja
- ❑ Nee

Indien V006 = ja
V007
Wat vond u ervan dat de logo’s op het stembiljet stonden?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel onprettig’ en een ‘5’ staat voor ‘heel prettig’.

- ❑ 1 – heel onprettig
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel prettig

V008
Wat vond u van de leesbaarheid van het stembiljet?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel slecht leesbaar’ en een ‘5’ staat voor ‘heel goed leesbaar’.

- ❑ 1 – heel slecht leesbaar
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel goed leesbaar

Blok 3: UITBRENGEN STEM

V009
Wanneer heeft u de keuze gemaakt op welke kandidaat u ging stemmen: voordat u het stemhokje inging, of in het stemhokje?

- ❑ Voordat ik het stemhokje inging
- ❑ In het stemhokje
- ❑ Anders / weet niet

V011
Hoe heeft u het nummer van de kandidaat gevonden op wie u wilde stemmen?
ENQ: de antwoorden niet voorlezen, maar doorvragen en juiste antwoord aanvinken

- ❑ Niet opgezocht, op nummer 1 gestemd
- ❑ Niet opgezocht, het gaat mij alleen om de partij
- ❑ In het stemhokje opgezocht
- ❑ Thuis opgezocht
- ❑ Willekeurig nummer aangekruist
- ❑ Anders

Indien V011=In het stemhokje opgezocht, thuis opgezocht of anders
V012
Wat was voor u het belangrijkst bij het maken van de keuze voor uw kandidaat?

- ❑ Van welke partij de kandidaat is
- ❑ De kandidaat zelf
- ❑ Allebei even belangrijk

V013
In het stemhokje lag een boekje met de namen van de kandidaten. Heeft u dat boekje bekeken?

- ❑ Ja
- ❑ Nee

Indien V013= ja
V014
Hoe makkelijk of moeilijk kon u in het boekje met kandidaten vinden wat u zocht?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel moeilijk’ en een ‘5’ staat voor ‘heel makkelijk’.

- ❑ 1 – heel moeilijk
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel makkelijk

Indien V013= nee
V015
Waarom heeft u dat boekje niet bekeken?
ENQ: de antwoorden niet voorlezen, maar spontaan laten beantwoorden en aanvinken wat genoemd wordt

- ❑ Ik heb het boekje niet gezien
- ❑ Ik had het boekje niet nodig (wist al op wie ik ging stemmen, op lijsttrekker gestemd, alleen partij gekozen)
- ❑ Ik wist niet wat ik met het boekje moest doen

V016
Kunt u zich herinneren dat u thuis een lijst met de partijen en de namen van kandidaten heeft ontvangen?

- ❑ Ja
- ❑ Nee

V017
Indien V016 = ja
In hoeverre heeft u deze bekeken voordat u ging stemmen?
Heeft u die…

- ❑ goed bekeken
- ❑ een beetje bekeken
- ❑ niet bekeken
- ❑ weet niet meer / kan me niet herinneren

V018
In welke mate voelde u zich voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘helemaal niet voorbereid’ en een 5 staat voor ‘volledig voorbereid’.

- ❑ 1 - helemaal niet voorbereid
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 - volledig voorbereid

Blok 4: INFORMATIE VOORAF

V019
Wat vindt u van de hoeveelheid informatie die u van te voren heeft ontvangen over het nieuwe stembiljet?
Heeft u…

- ❑ te veel informatie ontvangen
- ❑ genoeg informatie ontvangen
- ❑ wel informatie ontvangen, maar het had meer moeten zijn
- ❑ helemaal geen informatie ontvangen
- ❑ weet niet / geen mening

V020
Welke informatie over het nieuwe stembiljet heeft u gezien voordat u vandaag ging stemmen?
ENQ: de antwoorden niet voorlezen, maar spontaan laten beantwoorden en aanvinken wat genoemd wordt

- ❑ Folder bij de stempas (brief die ik thuis heb ontvangen)
- ❑ Informatie op de website van de gemeente
- ❑ Bericht / artikel in een krant
- ❑ Bericht / artikel in een tijdschrift
- ❑ Advertentie (in krant of tijdschrift)
- ❑ Advertentie (online)
- ❑ De website nieuwstembiljet.nl
- ❑ Poster / Abri buiten
- ❑ Social Media
- ❑ Anders, namelijk
- ❑ Geen informatie gezien voor vandaag / kan niet herinneren

V021
Ik ga u enkele van deze informatiebronnen noemen. Kunt u bij elke bron aangeven of u deze heeft gezien voordat u vandaag ging stemmen?
ENQ: de antwoorden één voor één opnoemen.

	Ja	Nee
Folder bij de stempas	❑	❑
De website nieuwstembiljet.nl	❑	❑
Posters in uw gemeente	❑	❑
De verkiezingskrant (Prodemos)	❑	❑

V022
In het stemlokaal kreeg u ook nog kort uitleg over het nieuwe stembiljet van een van de stembureauleden. Wat vond u van deze uitleg? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel verwarrend’ en een ‘5’ staat voor ‘heel duidelijk’.

- ❑ 1 – heel verwarrend
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel duidelijk
- ❑ Ik heb geen uitleg gehad, het werd niet aangeboden
- ❑ Ik had geen uitleg nodig, ik snapte het al

Blok 5: AFSLUITING

V023

Dank u wel voor dit gesprek. Wilt u verder nog iets kwijt over dit onderzoek?

- ❑ Nee / niet van toepassing
- ❑ Ja, namelijk: [ ]

Vragenlijst kwantitatief onderzoek onder kiezers in de Referentiegemeenten

INTRODUCTIE / VANUIT PROTOCOL

‘Goedemorgen/-middag/-avond, mag ik u wat vragen?

U heeft zojuist gestemd. Het ministerie van Binnenlandse Zaken wil graag weten wat u vindt van het uitbrengen van uw stem met het stembiljet. Daarom houden we hier een kort onderzoek. Wilt u meedoen? Het duurt ongeveer 3 minuten. U zou ons daarmee erg helpen.’

‘Deelname is volledig anoniem en we noteren ook geen gegevens die naar u zijn te herleiden.

V000 [Enquête-afnemer vult in]
In welke gemeente vul je deze enquête in?

- ❑ Breda
- ❑ Dordrecht
- ❑ Dronten
- ❑ Heiloo
- ❑ Land van Cuijk
- ❑ Someren
- ❑ Stichtse Vecht
- ❑ Teylingen

Op welke stemlocatie?

……

Blok 1: ACHTERGROND

V001
Wat is uw leeftijd?

- ❑ 18-30
- ❑ 31-40
- ❑ 41-55
- ❑ 56-65
- ❑ 66+
- ❑ Wil ik liever niet zeggen

V002
Wat voor soort schoolopleiding volgt u of heeft u gevolgd?

- ❑ Basisschool
- ❑ Middelbare school
- ❑ Mbo - middelbare beroepsopleiding
- ❑ Hbo - hogere beroepsopleiding
- ❑ Wo - universiteit
- ❑ Weet niet / wil liever niet zeggen

Blok 2: WAARDERING

V003
Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel moeilijk' en een '5' staat voor 'heel makkelijk'.

- ❑ 1 – heel moeilijk
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel makkelijk

V004
Wat vond u van het formaat van het stembiljet?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel onhandig' en een '5' staat voor 'heel handig'.

- ❑ 1 – heel onhandig
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel handig

V005
Wat vond u van de leesbaarheid van het stembiljet?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een '1' staat voor 'heel slecht leesbaar' en een '5' staat voor 'heel goed leesbaar'.

- ❑ 1 – heel slecht leesbaar
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel goed leesbaar

Blok 3: UITBRENGEN STEM

V007
Wanneer heeft u de keuze gemaakt op welke kandidaat u ging stemmen: voordat u het stemhokje inging, of in het stemhokje?

- ❑ Voordat ik het stemhokje inging
- ❑ In het stemhokje
- ❑ Anders / weet niet

V008
Hoe heeft u het nummer van de kandidaat gevonden op wie u wilde stemmen?
ENQ: de antwoorden niet voorlezen, maar doorvragen en juiste antwoord aanvinken

- ❑ Niet opgezocht, op nummer 1 gestemd
- ❑ Niet opgezocht, het gaat mij alleen om de partij
- ❑ In het stemhokje opgezocht
- ❑ Thuis opgezocht
- ❑ Anders

Indien V008=In het stemhokje opgezocht, thuis opgezocht of anders
V009
Kunt u aangeven of dit een rol heeft gespeeld bij de keuze voor uw kandidaat? U kunt steeds antwoorden met ja of nee.

- ❑ Van welke partij de kandidaat is
- ❑ De kandidaat zelf
- ❑ Allebei even belangrijk

V010
Hoe makkelijk of moeilijk kon u op het stembiljet vinden wat u zocht?
U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘heel moeilijk’ en een ‘5’ staat voor ‘heel makkelijk’.

- ❑ 1 – heel moeilijk
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 – heel makkelijk

V011
Kunt u zich herinneren dat u thuis een lijst met de partijen en de namen van kandidaten heeft ontvangen?

- ❑ Ja
- ❑ Nee

V012
Indien V011 = ja
In hoeverre heeft u deze bekeken voordat u ging stemmen?
Heeft u die…

- ❑ goed bekeken
- ❑ een beetje bekeken
- ❑ niet bekeken
- ❑ weet niet meer / kan me niet herinneren

V013
In welke mate voelde u zich voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen? U mag een cijfer geven tussen de 1 en de 5, waarbij een ‘1’ staat voor ‘helemaal niet voorbereid’ en een 5 staat voor ‘volledig voorbereid’.

- ❑ 1 - helemaal niet voorbereid
- ❑ 2
- ❑ 3
- ❑ 4
- ❑ 5 - volledig voorbereid

Blok 4: AFSLUITING
V014
Dank u wel voor dit gesprek. Wilt u verder nog iets kwijt over dit onderzoek?

- ❑ Nee / niet van toepassing
- ❑ Ja, namelijk: [ ]

BIJLAGE IV.

Vragenlijst kwantitatief onderzoek onder stembureauleden experimenteergemeenten

Online enquête
Versie 24 februari 2026

Voordat u gaat invullen
Fijn dat u meedoet aan dit onderzoek!
Goed om te weten: het gaat in deze enquête om uw éigen ervaringen als stembureaulid.
Onder kiezers wordt een apart onderzoek gehouden.
We zijn benieuwd naar uw mening.

V001
In welke gemeente was u deze gemeenteraadsverkiezing stembureaulid?

- Alphen aan den Rijn
- Boekel
- Midden-Delfland
- Tynaarlo
- Den Bosch
- Gouda
- Leiden
- Meierijstad
- Noordoostpolder
- Nijmegen
- Soest

V002
Was u eerder stembureaulid in deze gemeente?
[ ] Ja
[ ] Nee, dit wat de eerste keer dat ik stembureaulid was

V003
Indien V001 = Alphen, Boekel, Midden-Delfland, Tynaarlo EN V002 = Ja
Heeft u als stembureaulid eerder gewerkt met het nieuwe stembiljet?
[ ] Ja, dit was de derde keer dat ik met het nieuwe stembiljet werkte
[ ] Ja, dit was de tweede keer dat ik met het nieuwe stembiljet werkte
[ ] Nee, ik was wel eerder stembureaulid maar heb niet eerder met het nieuwe stembiljet gewerkt

V004
Wat was bij deze afgelopen verkiezing (18 maart 2026) uw rol als stembureaulid?
[ ] Voorzitter
[ ] Plaatsvervangend voorzitter
[ ] Stembureaulid
[ ] Ik heb alleen geteld >> *direct naar vraag V017*

V005
Hoe vindt u dat u als stembureaulid bent voorbereid op de taken die bij het nieuwe stembiljet horen?
[ ] Helemaal niet voorbereid
[ ] Niet goed voorbereid
[ ] Neutraal
[ ] Best goed voorbereid
[ ] Goed voorbereid

V006
U heeft in de weken voor de verkiezing de handleiding ‘Instructie voor stembureauleden’ ontvangen over uw taken als stembureaulid. Heeft u deze handleiding gelezen?
[ ] Nee
[ ] Een beetje gelezen
[ ] Ja
[ ] Ik heb deze handleiding niet ontvangen/ Weet niet

V007
Indien V006 = ‘Een beetje gelezen’ of ‘Ja’
Wat vond u van de uitleg over het nieuwe stembiljet in de handleiding?
[ ] Heel duidelijk
[ ] Duidelijk
[ ] Neutraal
[ ] Onduidelijk
[ ] Heel onduidelijk

V008
U heeft in de weken voor de verkiezing uitleg en instructie gekregen over het nieuwe stembiljet, en over uw nieuwe taken daarbij.
Op welke manier heeft u uitleg en instructie gekregen?
Meer hokjes aankruisen kan.
[ ] Een e-learning gevolgd
[ ] Een fysieke training gevolgd
[ ] Een online training gevolgd
[ ] Een inloopbijeenkomst bezocht
[ ] De video ‘Instructie voor stembureauleden bekeken’
[ ] Anders, namelijk ….
[ ] Ik heb geen uitleg of instructie gevolgd

V009
Wat vond u van de instructie of uitleg die u heeft gekregen?
Niet als antwoord op vraag V008 is ‘ik heb geen uitleg of instructie gevolgd’
[ ] Heel duidelijk
[ ] Duidelijk
[ ] Neutraal
[ ] Onduidelijk
[ ] Heel onduidelijk

V010
Bij het nieuwe stembiljet horen ook bepaalde taken voor u als stembureaulid.
In hoeverre kon u deze taken voor uw gevoel goed uitvoeren?
U kunt per taak een cijfer tussen de 1 en de 5 geven. Waarbij een **1 heel slecht** is en een **5 heel goed**. *Was u niet betrokken bij een of meer van de genoemde taken? Dan klikt u bij die taak 'x nvt' aan.*

	1 heel slecht	2 slecht	3 neutraal	4 goed	5 heel goed	x nvt
Kiezers verwelkomen						
Uitleg geven aan alle kiezers over het nieuwe stembiljet						
Vragen van kiezers beantwoorden over het nieuwe stembiljet						
Controleren van het boekje met de lijsten met kandidaten in het stemhokje						

V011
Indien V010 = 1 of 2
Wat was de reden dat u een of meer van de extra taken niet goed kon uitvoeren?
U kunt meer hokjes aankruisen
[ ] Het stemlokaal was te klein
[ ] Het was te druk in het stemlokaal
[ ] Ik had te veel taken en daardoor kwam ik niet overal aan toe
[ ] Ik kreeg veel vragen van kiezers die ik niet kon beantwoorden
[ ] Anders, namelijk …

V012
Volgens de instructie voor stembureauleden moesten stembureauleden ervoor zorgen dat *alle* kiezers kort uitleg kregen over het nieuwe stembiljet. Is dat op het stembureau waar u werkzaam was gelukt?
[ ] Ja, (bijna) alle kiezers hebben voor het stemmen kort uitleg gekregen
[ ] Nee, veel kiezers hebben toch gestemd zonder uitleg

V013
Als antwoord op vraag 12 is 'Nee', meer antwoorden aankruisen kan
Wat was de reden dat veel kiezers geen uitleg kregen?

[ ] Op piekmomenten lukte het niet
[ ] Veel kiezers gaven aan geen uitleg te willen
[ ] Anders, namelijk …

V014
Heeft u ook stemmen geteld?
[ ] Ja
[ ] Nee >> direct naar vraag V022

V015
Op welke dag heeft u stemmen geteld?
Meerdere antwoorden zijn mogelijk
[ ] Woensdagavond in het stembureau
[ ] Donderdag

V016
Hoe beoordeelt u het telproces?
U kunt per onderdeel een cijfer tussen de 1 en de 5 geven. Waarbij een **1 heel negatief** is en een **5 heel positief**. *Was u niet betrokken bij een of meer van de genoemde taken? Dan klikt u bij die taak 'x nvt' aan.*

	1 heel negatief	2 negatief	3 neutraal	4 positief	5 heel positief	x nvt
Legen van de stembussen						
Uitvouwen van de stembiljetten						
Sorteren op partij						
Tellen van de partijen						
Sorteren op kandidaat						
Tellen van de kandidaten						
Inpakken en verzegelen van de stembiljetten						

V017
Indien V004 = alleen geteld OF V013 = JA
Heeft u eerder stembiljetten geteld in deze gemeente?
[ ] Ja

[ ] Nee, dit was de eerste keer dat ik heb geteld >> direct naar V023

V018
Indien V001 = Alphen aan den Rijn Boekel Midden-Delfland Tynaarlo EN V003 = JA EN V017 = Ja
Welke stembiljetten heeft u eerder geteld?
[ ] Alleen de vorige, grotere stembiljetten
[ ] Alleen de nieuwe, kleinere stembiljetten
[ ] Allebei

V019
Indien V018 = allebei of alleen de nieuwe
Hoe ging het tellen van het nieuwe stembiljet vergeleken met het tellen de vorige keer of keren dat u het nieuwe stembiljet heeft geteld?
[ ] Dit keer ging het tellen van het nieuwe stembiljet (nog) makkelijker
[ ] Er is geen verschil met de vorige keer
[ ] Dit keer ging het tellen van het nieuwe stembiljet minder makkelijk

V020
NIET indien V001 = NIET Alphen aan den Rijn Boekel Midden-Delfland Tynaarlo OF V019 = Alleen de nieuwe, kleinere stembiljetten
Wat vond u van het telproces met het nieuwe stembiljet vergeleken met het vorige (grote) stembiljet?
[ ] Het nieuwe stembiljet telt makkelijker
[ ] Het nieuwe stembiljet telt moeilijker
[ ] Niet makkelijker en niet moeilijker
[ ] Dat weet ik niet meer

V021
Indien V020 = ‘makkelijker’
Waarom telt het nieuwe stembiljet makkelijker?
[ ] Vanwege het linker bovenhoekje dat eraf is
[ ] Overzichtelijker (in één oogopslag te bekijken)
[ ] Handzamer formaat
[ ] Anders

V022
Indien V020 = ‘moeilijker’
Waarom telt het nieuwe stembiljet moeilijker?
[ ] Je moet op 2 vakjes letten
[ ] Er zijn nieuwe redenen van ongeldigheid
[ ] Het is nieuw, gewoon even wennen
[ ] Anders

V023
Heeft u van tevoren instructie gehad over de manier waarop er geteld moest worden?
[ ] Ja
[ ] Nee

V024
Voelde u zich tijdens het tellen voorbereid?
[ ] Heel goed voorbereid
[ ] Goed voorbereid
[ ] Neutraal
[ ] Niet voorbereid
[ ] Helemaal niet voorbereid

V025
In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling: Het tellen van de stemmen met het nieuwe stembiljet is goed verlopen.
[ ] Helemaal mee eens.
[ ] Mee eens.
[ ] Niet mee eens / niet mee oneens.
[ ] Mee oneens.
[ ] Helemaal mee oneens.

V026
Heeft u nog opmerkingen of suggesties?
[ ] Nee, geen suggesties
[ ] Ja, namelijk …

BIJLAGE V.

Vragenlijst kwantitatief onderzoek onder stembureauleden referentiegemeenten

Online enquête
Versie 24 februari 2026

Voordat u gaat invullen
Fijn dat u meedoet aan dit onderzoek!
Goed om te weten: het gaat in deze enquête om uw éigen ervaringen als stembureaulid.
Onder kiezers wordt een apart onderzoek gehouden.
We zijn benieuwd naar uw mening.

V001
In welke gemeente was u deze Tweede Kamerverkiezing stembureaulid?

- Breda
- Dordrecht
- Dronten
- Heiloo
- Land van Cuijk
- Someren
- Stichtse Vecht
- Teylingen

V002
Was u eerder stembureaulid?
[ ] Ja
[ ] Nee, dit wat de eerste keer dat ik stembureaulid was

V003
Wat was bij deze afgelopen verkiezing (18 maart 2026) uw rol als stembureaulid?
[ ] Voorzitter
[ ] Plaatsvervangend voorzitter
[ ] Stembureaulid
[ ] Ik heb alleen geteld >> *direct naar vraag 15*

V004
Hoe vindt u dat u als stembureaulid bent voorbereid op uw taken als stembureaulid?
[ ] Helemaal niet voorbereid
[ ] Niet goed voorbereid
[ ] Neutraal
[ ] Best goed voorbereid
[ ] Goed voorbereid

V005
Er is een handleiding 'instructie voor stembureauleden' over uw taken als stembureaulid.
Heeft u deze handleiding gelezen?

[ ] Nee
[ ] Een beetje gelezen
[ ] Ja
[ ] Ik heb deze handleiding niet ontvangen/ Weet niet

V007
U heeft in de weken voor de verkiezing uitleg en instructie gekregen over uw taken als stembureaulid.
Op welke manier heeft u uitleg en instructie gekregen?
Meer hokjes aankruisen kan.
[ ] Een e-learning gevolgd
[ ] Een fysieke training gevolgd
[ ] Een online training gevolgd
[ ] Anders, namelijk ….
[ ] ik heb geen uitleg of instructie gevolgd

V008
Wat vond u van de instructie of uitleg die u heeft gekregen?
Niet als antwoord op vraag V007 is ‘ik heb geen uitleg of instructie gevolgd’
[ ] Heel duidelijk
[ ] Duidelijk
[ ] Neutraal
[ ] Onduidelijk
[ ] Heel onduidelijk

V009
Heeft u ook stemmen geteld?
[ ] Ja
[ ] Nee >> direct naar vraag V015

V010
Indien V003 = ‘Ik heb alleen geteld’ of V009 = ‘Ja’
Op welke dag heeft u stemmen geteld?
Meerdere antwoorden zijn mogelijk
[ ] Woensdagavond in het stembureau
[ ] Donderdag

V011
Hoe beoordeelt u het telproces?
U kunt per onderdeel een cijfer tussen de 1 en de 5 geven. Waarbij een **1 heel negatief** is en een **5 heel positief**. *Was u niet betrokken bij een of meer van de genoemde taken? Dan klikt u bij die taak ‘x nvt’ aan.*

	1 heel negatief	2 negatief	3 neutraal	4 positief	5 heel positief	x nvt

Legen van de stembussen						
Uitvouwen van de stembiljetten						
Sorteren op partij						
Tellen van de partijen						
Sorteren op kandidaat						
Tellen van de kandidaten						
Inpakken en verzegelen van de stembiljetten						

V012
Heeft u van tevoren instructie gehad over de manier waarop er geteld moest worden?
[ ] Ja
[ ] Nee

V013
Voelde u zich tijdens het tellen voorbereid?
[ ] Heel goed voorbereid
[ ] Goed voorbereid
[ ] Neutraal
[ ] Niet voorbereid
[ ] Helemaal niet voorbereid

V014
In hoeverre bent u het eens met de volgende stelling: Het tellen van de stemmen met het nieuwe stembiljet is goed verlopen.
[ ] Helemaal mee eens.
[ ] Mee eens.
[ ] Niet mee eens / niet mee oneens.
[ ] Mee oneens.
[ ] Helemaal mee oneens.

V015
Heeft u nog opmerkingen of suggesties?
[ ] Nee, geen suggesties
[ ] Ja, namelijk …

BIJLAGE VI

Onderzoeksrapport Mare ‘Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet GR26’

Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet GR26

Rapportage kwalitatief onderzoek

Definitieve versie

OSAGE
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

MARE

Projectnummer MARE: 2025265

13 mei 2026

Understanding what makes people tick

Inhoudsopgave

Achtergrond en onderzoeksdoelstellingen **3**
Conclusies **5**
Onderzoeksresultaten **7**

Gebruik van, ervaring met en waardering voor het nieuwe stembiljet

Klantreis

Bijlagen **14**

Onderzoeksverantwoording

Stimulusmateriaal

MARE
MARE voert onderzoek uit binnen het kader van ISO 20252:2019 (kwaliteit onderzoek) en ISO 27001:2017 (data security). MARE conformeert zich tevens aan de richtlijnen van brancheorganisatie MOA wat betreft persoonsgegevens. Daarnaast voldoet MARE aan de overheidsnorm BIO (Baseline Informatiebeveiliging Overheid).

Disclaimer
Kwalitatief onderzoek is verkennend en inventariserend van aard. Uitkomsten van dergelijk onderzoek moeten dan ook in de eerste plaats worden gezien als indicatief en hypothesevormend en niet als (cijfermatig bewezen) feiten. Omwille van de leesbaarheid wordt in deze rapportage van de stellende vorm gebruik gemaakt.

1. Achtergrond en onderzoeksdoelstellingen

Tijdens de gemeenteraadsverkiezingen op 18 maart 2026 is in 11 gemeenten met een nieuw stembiljet gestemd. Naar aanleiding daarvan is behoefte aan een evaluatie van het nieuwe stembiljet om meer inzicht te krijgen in:

- Begrip van en sentiment rondom het nieuwe stembiljet;
- In hoeverre de stem op een partij bewust is geweest;
- De mate van mentale belasting bij het gebruik van het nieuwe stembiljet.

MARE heeft de opdracht gekregen om kwalitatief onderzoek uit te voeren naar bovenstaande punten. Dit onderzoek is uitgevoerd op 19 en 20 maart door MARE.

Onderzoeksdoelstelling

1. Inzicht krijgen in hoe de ingezette middelen, materialen en processen rondom het nieuwe stembiljet voor de gemeenteraadsverkiezingen van 18 maart 2026 zijn ervaren onder kiezers in de experimenteergemeenten.

Meer specifiek inzicht in de ervaring met het gebruik van, het begrip van en de waardering voor:

- Het nieuwe stembiljet en de lijst met kandidaten in het stemhokje
- De lijst met kandidaten die kiezers thuis hebben ontvangen (brievenbusmodel)
- De uitleg over het nieuwe stembiljet door stembureauleden op het stembureau

2. Inzicht krijgen in hoeverre de stem op een partij en een kandidaat een bewuste keuze is geweest.
3. Inzicht krijgen in de mate van mentale belasting bij gebruik van het nieuwe stembiljet versus de gepercipieerde mentale belasting bij (eerdere) gebruik van het huidige stembiljet.
4. Inzicht krijgen in welke gevoelens en emoties een rol spelen tijdens het stemmen met het nieuwe stembiljet versus gepercipieerde gevoelens en emoties tijdens het stemmen met het huidige stembiljet.

Output onderzoek

- Inzicht in de ervaringen met stemmen met het nieuwe stembiljet, de mentale belasting van stemmen met het nieuwe stembiljet en gevoelens en emoties die een rol spelen tijdens stemmen met het nieuwe stembiljet.
- Een beeld krijgen van de manier hoe kiezers het stembiljet invullen en de mate waarin zij tijdens het invullen bewust een partij en kandidaat kiezen.

Onderzoeksmethode
Er is gekozen voor een kwalitatief onderzoek. Het onderzoek bestond uit 30 individuele diepte-interviews van ongeveer 30 minuten. Alle gesprekken zijn online uitgevoerd via MS Teams. Betrokkenen van OSAGE en BZK hebben online meegekeken met het onderzoek.

Het onderzoek vond plaats aan de hand van de volgende materialen:

- Een fictief nieuw stembiljet
- Een fictieve lijst met kandidaten
- Een fictieve lijst met kandidaten brievenbusmodel

De onderzoeksverantwoording en het stimulusmateriaal worden weergegeven in de bijlage.

2. Conclusies

- Stemmen met het nieuwe stembiljet roept een positief sentiment op. Dit komt vooral door het handzame formaat en het geboden overzicht.
- De communicatie voorafgaand aan de verkiezingen (flyer, lijst met kandidaten) is duidelijk en informatief. Let wel, lang niet alle kiezers hebben deze informatie gezien of gelezen voordat ze naar het stembureau gingen.
- De uitleg van een stembureaulid op het stembureau is belangrijk voor het begrip van stemmen met het nieuwe stembiljet, maar ook om vertrouwen te geven en geruststelling te bieden over het stemmen hiermee. Vooral voor de groep kiezers die op het stembureau ontdekt dat ze met een nieuw stembiljet gaat stemmen, is dit een essentieel moment binnen de klantreis.
    - Voor kiezers die wel op de hoogte zijn biedt de uitleg bevestiging of vertrouwen. In sommige gevallen is (toch ook) een deel van de informatie nieuw. Zoals dat de lijst met kandidaten in het stemhokje ligt.
- Het stembiljet zelf is duidelijk. Het geeft goed weer dat kiezers eerst op een partij moeten stemmen en vervolgens op een kandidaat. Een paar elementen kennen een positieve beoordeling in vergelijking met het huidige stembiljet.
    - De logo's helpen bij de herkenbaarheid van de partijen.
    - Het grote(re) lettertype maakt dat het stembiljet goed leesbaar is.
    - Het in- en uitvouwen is makkelijk.
- De lijst met kandidaten in het stemhokje is duidelijk. Niet iedereen heeft deze nodig gehad (want een deel van de respondenten was voorbereid of stemt op de lijsttrekker) of gezien in het stemhokje.
- De lijst met kandidaten die kiezers thuis ontvangen (brievenbusmodel) is duidelijk en overzichtelijk. NB Een deel van de kiezers in dit onderzoek heeft hier thuis geen aandacht aan geschonken.
- Alle deelnemers in het kwalitatieve onderzoek hebben tijdens GR26 heel bewust op een partij gestemd. Door de opbouw van het stembiljet wordt men direct naar de keuze voor een partij gestuurd. De logo's zorgen ervoor dat de partijen snel herkenbaar zijn voor de kiezer. Wanneer men stemt is de keuze voor een partij de meest belangrijke. Daarnaast maken sommige deelnemers ook een bewuste keuze voor een kandidaat (bijvoorbeeld de eerste vrouw op de lijst of een bekende).
- De mentale belasting van stemmen met het nieuwe stembiljet is voor een groot deel van de kiezers afgenomen in vergelijking met stemmen met het huidige stembiljet. Door het handzame formaat is in- en uitvouwen makkelijk en niet stressvol. Daarnaast geeft het overzichtelijke formaat (A3-formaat) van het stembiljet houvast en duidelijkheid, hetgeen de mentale belasting ten goede komt.
    - Er is ook een deel die naast bovengenoemde 'ontlasting', meer mentale belasting ervaart bij het nieuwe stembiljet. Dit komt voort uit het werken met twee documenten en het moeten onthouden van een nummer terwijl er wordt overgeschakeld van de lijst met kandidaten naar het stembiljet. Deze groep is in de minderheid en bestaat uit kiezers die boven de 50 jaar zijn en lager- tot

middenopgeleid. NB Wanneer men ervoor kiest om geen gebruik te maken van de lijst met kandidaten vervalt deze mentale belasting.

- Stemmen met het nieuwe stembiljet roept weinig uitgesproken emotie op, anders dan en positief gevoel. De positieve waardering van het stemmen met het nieuwe stembiljet, zit vooral in de functionele kenmerken (gemak en overzicht) en minder in de emotionele aspecten.

3. Onderzoeksresultaten

Gebruik van, ervaring met en waardering voor het nieuwe stembiljet

Ervaringen stemmen met het nieuwe stembiljet

- Stemmen met het nieuwe stembiljet wordt overwegend positief ontvangen. Het positieve sentiment komt vooral doordat het in- en uitvouwen van een kleiner stembiljet als prettig wordt ervaren. Het handzamer formaat zorgt er ook voor dat men het stembiljet overzichtelijk vindt.
    - Ook wordt soms genoemd dat de logo's van de partijen prettig zijn voor de herkenbaarheid, dat het lettertype groter is en daarmee de leesbaarheid beter is.
- Daarnaast zijn er neutrale reacties, aangezien het stemmen met het nieuwe stembiljet over het algemeen geen sterke emoties oproept bij de stemmers.
    - Een enkele kanttekening gaat over de extra handeling (ten opzichte van het huidige stembiljet), het zetten van twee bolletjes. Het kan omslachtig voelen of als meer werk worden ervaren, zeker als het nodig is om de lijst met kandidaten te gebruiken.

"Heel compact en overzichtelijk."

"Dit is een stap voorwaarts."

"Ik hoopte al dat ik het nieuwe stembiljet zou krijgen, want het opvouwen van het oude stembiljet was zo moeilijk."

- Hoewel het sentiment positief is, zijn er ook stemmers die stemmen met het nieuwe stembiljet niet direct 'goed' hebben gedaan.
    - Een deel hiervan snapt de werkwijze van stemmen met het nieuwe stembiljet wel, maar is vanwege haast of gewenning met het huidige stembiljet de mist in gegaan met het nieuwe stembiljet. Overigens niet door een ongeldige stem uit te brengen, maar door op een andere kandidaat te hebben gestemd dan beoogd. Dat het (hoogstwaarschijnlijk) geen ongeldige stem betrof kon worden geconstateerd omdat de kiezers een hoog kandidaatnummer (1 t/m 4) bij een grote partij hadden gekozen.
    - Dit komt met name voor in de doelgroep 50+ en lager tot middenopgeleid, maar geldt niet voor iedereen (maar een paar) binnen deze doelgroep.
    - Een ander deel begrijpt stemmen met het nieuwe stembiljet niet volledig, waardoor men mogelijk soms geldig en soms niet geldig stemt. De stem op een partij snapt men wel, men begrijpt hoe men deze keuze kenbaar moet maken en geeft aan deze altijd bewust te maken. De stem voor de kandidaat wordt echter niet of minder bewust gemaakt.

NB In dit onderzoek zijn er twee respondenten voor wie dit geldt. Beiden vallen in de groep 70+ jaar en lageropgeleid en beiden hadden al eerder met het nieuwe stembiljet een stem uitgebracht.

- Voor hen geldt dat een geldige stem uitbrengen in sommige gevallen goed gaat, bijvoorbeeld omdat de wens is om op een lijsttrekker te stemmen. Het kan ook een geldige stem opleveren als er toevallig en onbewust een nummer aan wordt gekruist dat bij een bestaande kandidaat hoort. Echter, het kan ook misgaan als er lukraak een nummer wordt ingekleurd en deze in praktijk past bij een kandidaatnummer dat hoger blijkt te zijn dan het aantal kandidaten van de gekozen partij.

"Nadat ik de partij heb gekozen, kruis ik gewoon een nummer aan, ik ken ze toch niet. Leuk voor diegene dat die dan een stem erbij krijgt."

"Ik had bij de Tweede Kamerverkiezing gewoon alleen partij gedaan, ik ken al die mensen toch niet. Iemand had wel gezegd dat ik twee bolletjes moest doen, maar ik dacht waarom dan? Ik kende die mensen niet. Later hoorde ik dat het ook dan wel wordt meegeteld. Ik dacht gewoon alleen partij is genoeg."

Bewuste keuze voor een partij

- Alle deelnemers aan dit onderzoek hebben een partij gekozen door een bolletje te kleuren bij de voorkeurspartij. Allen geven aan ook bewust een keuze te hebben gemaakt voor een partij (en in sommige gevallen ook bewust voor een kandidaat). In het kwalitatieve onderzoek hebben we geen deelnemers gesproken die hebben aangegeven alleen een kandidaat te hebben ingekleurd.
- Een deel van de respondenten geeft aan met het nieuwe stembiljet (nog) bewuster op een partij te stemmen dan met het huidige stembiljet.
    - Een veelgenoemde reden voor het bewust(er) stemmen op een partij is het weergeven van de logo's naast de partijnamen. Ook wordt er genoemd dat het komt omdat er (apart) eerst op een partij wordt gestemd, en daarna op een kandidaat (in vergelijking met het huidige stembiljet).
    - Doordat gevoelsmatig bewust(er) op een partij wordt gestemd, voelt het voor meerdere kiezers oneerlijk dat een stem ongeldig is wanneer een te hoog kandidaatnummer wordt ingekleurd.
- Sommigen weten dat een stem op een partij noodzakelijk is om een geldige stem uit te brengen, maar dat stemmen op een kandidaat (tijdens het experiment) niet noodzakelijk is om mee te worden genomen bij de telling.

"Je stemt bewuster op een partij dan voorheen."

"Het is oneerlijk als een te hoog kandidaatnummer niet meetelt, je kiest bewust een partij en dit komt juist bij de kleine partijen voor en die hebben nu juist die stemmen nodig."

"Ik ga ervan uit dat de kandidaten die erop staan allemaal dezelfde uitvoering hanteren van de partij waar je voor kiest hanteren, niet de één meer dan de ander."

Mentale belasting

- Voor alle kiezers die deelnamen aan het onderzoek is de mentale belasting kleiner ten opzichte van het huidige stembiljet, als het gaat om het in- en uitvouwen van het stembiljet. Vooral het invouwen kan als stressvol (en gedoe) worden ervaren met het huidige stembiljet. Sommige kiezers zien hier op voorhand tegenop, wat zelfs een drempel kan opwerpen om te gaan stemmen.
    - Het nieuwe stembiljet vermindert deze belasting doordat het handzamer is en minder fysieke handelingen vereist.
    - Daarnaast draagt het kleinere formaat bij aan meer overzicht en een groter gevoel van controle, wat de mentale belasting verder verlaagt.
- Bij de eerste keer stemmen met het nieuwe stembiljet is de mentale belasting voor een deel van de kiezers op een bepaald vlak groter. Dit geldt met name voor stemmers die niet op de lijsttrekker stemmen.
    - De mentale belasting is groter doordat men moet nadenken over de werkwijze en de te nemen stappen en doordat er gebruik wordt gemaakt van twee documenten. Daarbij moet men het kandidaatnummer uit de lijst met kandidaten onthouden en vervolgens het bijbehorende bolletje op het stembiljet inkleuren.
    - Ten opzichte van het huidige stembiljet is de mentale belasting die samenhangt met het onthouden van het kandidaatnummer groter. De kiezer wil het graag 'goed' doen en ervaart minder controlemogelijkheden in vergelijk met het huidige stembiljet.
    - Er zijn ook kiezers die het stemmen met het nieuwe stembiljet als zeer makkelijk ervaren. Deze groep ervaart geen (extra) mentale belasting.

"*Een kind kan de was doen.*"

"Ik wist niet dat ik met een nieuw stembiljet ging stemmen, toen ik het hoorde dacht ik dat het vast de bedoeling was om het makkelijk te maken voor iedereen en dat bleek ook zo te zijn."

- Bij kiezers die al eerder hebben gestemd met het nieuwe stembiljet, neemt de mentale belasting af. Er lijkt sprake te zijn van een leereffect. Daarnaast is er vooraf geen sprake meer van stress over de vraag of het stemmen met het nieuwe stembiljet goed zal verlopen. Men weet (of denkt te weten) hoe het werkt en heeft er

vertrouwen in een geldige stem op de partij en kandidaat van keuze te kunnen uitbrengen.

- Dit vertrouwen brengt ook een risico met zich mee. De groep die veronderstelt te weten hoe stemmen met het nieuwe stembiljet werkt, staat minder open voor het ontvangen van informatie of uitleg van een stembureaulid. Wanneer men stemmen met het nieuwe stembiljet niet helemaal begrijpt staat het niet of minder openstaan voor informatie een leereffect in de weg.

"Je moet altijd eerst even wennen, de vorige keer was het even van Hoe moet dit?.., maar nu was het een kwestie van thuiskomen."

"Wat nu als ik niet was voorbereid, dan moet ik in de hal het nummer opzoeken. Maar later hoorde ik dat het ook in het hokje lag, dat heb ik niet gezien."

Gevoel

- Deelnemers vinden het lastig om hun gevoelens ten aanzien van het stemmen het nieuwe stembiljet te verwoorden. Wanneer zij gevoelens benoemen, hebben deze voornamelijk betrekking op het stemmen in het algemeen en niet specifiek op stemmen met het nieuwe stembiljet.
- Stemmen met het nieuwe stembiljet roept overwegend positieve reacties op, die voornamelijk samenhangen met het ervaren gemak en overzicht. Bij de waardering ligt de nadruk vooral op functionele kenmerken, terwijl emotionele aspecten een minder prominente rol spelen.

"Gevoel? Ik heb niet echt een gevoel bij het stembiljet. Maar ik ben erg positief. Van mij mogen ze het definitief invoeren."

Klantreis

Voorbereiding thuis

- Voorbereiding op het stemmen wordt in eerste instantie geassocieerd met het bepalen op welke partij er wordt gestemd. Van de kiezers die op de hoogte waren dat er in hun gemeente werd gestemd met het nieuwe stembiljet, heeft een deel zich thuis voorbereid op het stemmen met het nieuwe stembiljet.
- Tijdens de voorbereiding zijn verschillende middelen/ kanalen gebruikt, waaronder berichten vanuit de media (of lokale krant), de flyer en de lijst met kandidaten brievenbusmodel.
    - In enkele gevallen kwam de lijst met kandidaten relatief laat binnen, waardoor men het gevoel had zich niet goed genoeg te kunnen voorbereiden.
    - Een enkeling voelt zich verplicht om zich voor te bereiden, zodat er niet te veel tijd in het stemhokje nodig is om een keuze te maken (aan de hand van

de lijst met kandidaten). Met name als er een lange rij staat in het stembureau wil diegene de rij niet ophouden.

- Alle informatie die kiezers thuis hebben ontvangen wordt als duidelijk, volledig en behulpzaam ervaren.
    - NB Ondanks dat men de informatie wel heeft gezien of gelezen, is het toch niet voor iedereen duidelijk dat er een lijst met kandidaten in het stemhokje ligt. Daardoor ontstaat het gevoel dat het verplicht is om thuis voor te bereiden en het kandidaatsnummer te onthouden.

- Ook is er een groep niet op de hoogte is dat er in de eigen gemeente met een nieuw stembiljet wordt gestemd. Zij komen daar in het stembureau achter, op het moment dat de stempas wordt geopend of als ze toelichting krijgen van een stembureaulid.
    - Dit komt zowel voor bij nieuwe gemeenten als bij gemeenten waar eerder met het nieuwe stembiljet gestemd is.

“Als je nog niet weet op wie je gaat stemmen is het wel lastig. Het vraagt wat voorbereiding.”

“Je wil voorkomen dat je daar nog moet zoeken, dat je niet zo lang in stemhokje hoeft te staan. Je wil de rij niet ophouden.”

“Voorbereid? Nee, het is geen hogere wiskunde. Hoe moeilijk kan het zijn.”

“Als ze iets ontwerpen voor heel Nederland, dan zal ik er wel uitkomen denk ik dan.”

Uitleg/ informatie op het stembureau

- Het stembureaulid die informatie geeft op het stembureau is essentieel voor het begrip, de geruststelling en het vertrouwen om te stemmen met het nieuwe stembiljet. Met name het onder de aandacht brengen dat er twee rondjes ingekleurd dienen te worden, en dat het nummer niet hoger mag zijn dan het aantal kandidaten van de gekozen partij wordt als belangrijke informatie gezien.
- De uitleg is aan iedereen aangeboden, een deel staat er minder voor open. Dat komt vooral voor als men het idee heeft al goed genoeg op de hoogte te zijn, het al te begrijpen (zelfs als dit niet zo is) of er überhaupt niet voor openstaat.
    - Dit geldt zowel voor mensen die voorbereid zijn, als de mensen die niet voorbereid zijn en in het stembureau erachter komen dat ze met een nieuw stembiljet gaan stemmen.
    - Soms heeft men het verhaal al (groten)deels gehoord toen er een andere kiezer werd voorgelicht terwijl men stond te wachten.
- Naast de uitleg van het stembureaulid wordt het ook gewaardeerd dat de lijst met kandidaten in het stembureau hangt. Dit wordt gebruikt om te zien welke kandidaten op de lijst staan, of om te controleren of men het juiste nummer heeft onthouden.

“Het moet toch juist eenvoudiger zijn, dan moet het zichzelf toch wijzen. Dan heb ik ook geen uitleg nodig.”

“Er stond iemand bij de ingang van het stembureau. Dat was heel prettig. Ze legde het goed uit. Vooral dat als er maar vier zetels zijn, je niet op een vijfde kandidaat moet stemmen omdat je dan een ongeldige stem uitbrengt.”

Stembiljet

Het stembiljet wordt door iedereen positief beoordeeld.

- Er zijn veel positieve reacties op het kleinere formaat van het nieuwe stembiljet. Door het kleine formaat is het handzamer en is het stembiljet makkelijker op te vouwen. Bovendien zorgt het formaat ervoor dat het stembiljet overzichtelijker oogt en dragen het grotere lettertype en de kleuren (zoals de logo’s van de partijen) daaraan bij.
    - Naast dat logo’s op het stembiljet een extra bevestiging vormen dat men op de gewenste partij stemt, dragen zij ook bij aan het gevoel dat er bewust voor een partij wordt gekozen.
    - De uitleg op het stembiljet over het zetten van twee bolletjes draagt bij aan de duidelijkheid over wat er gedaan moet worden. Voor een enkeling is dat de reden waardoor ze een geldige stem hebben uitgebracht (de eerste keer stemmen met het nieuwe biljet).
- Ook werkt het kleinere stembiljet drempelverlagend voor sommigen, omdat het de stress van het opvouwen en het verliezen van overzicht wegneemt.
- Daarnaast is duurzaamheid een veelgenoemd positief aspect. Men gaat ervanuit dat er minder papier wordt gebruikt aangezien het stembiljet kleiner is.

Naast de positieve reacties, is er een aantal (kritischere) opmerkingen gemaakt:

- Voor sommigen voelt de horizontale weergave van de kandidaatnummers onnatuurlijk en contra-intuïtief.
- Daarnaast werd het stembiljet door één iemand voor een flyer aangezien. Dit kwam door zowel de vormgeving als de uitleg, waardoor het eerder als een instructie overkwam, aldus de persoon in kwestie.
- Een deel van de kiezers heeft niet gezien dat het aantal kandidaten per partij in het figuurtje naast de partij staat. Desgevraagd wordt dit wel gewaardeerd en als nuttige informatie gezien.
- Een enkeling heeft onbewust in een stemhokje gestemd dat bestemd was voor blinden en slechtzienden. Hierdoor ontstond verwarring of de mal onderdeel was van het stemmen met het nieuwe stembiljet.

“De logo's van de partijen zijn een extra bevestiging dat je stemt op de partij waar je op wilt stemmen.”

“Heel fijn. Was altijd gedoe met het grote stembiljet. Deze is klein en makkelijker werken. Veel overzichtelijker.”

Lijst met kandidaten

In lijn met vorig onderzoek heeft niet iedereen de lijst met kandidaten voor het stemmen gebruikt of gezien.

- Als er op de lijsttrekker wordt gestemd, is het niet nodig om de lijst met kandidaten te raadplegen. Net als wanneer iemand thuis het nummer al heeft opgezocht van de kandidaat waarop gestemd gaat worden. Ook waren er een paar deelnemers die de lijst met kandidaten niet hebben gezien.
    - Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de kiezers hun stembiljet over de lijst met kandidaten hebben gelegd.
    - In sommige gevallen is de persoon er door een stembureaulid op gewezen dat de lijst in het stemhokje ligt.

Voor diegenen die de lijst met kandidaten wel hebben gebruikt, is het overwegend helder en duidelijk hoe men er mee om moet gaan.

- Deze groep bladert naar de partij van keuze, zoekt vervolgens de kandidaat van keuze op en het bijbehorende kandidaatnummer en kleurt vervolgens op het stembiljet het bolletje naast dit nummer rood.
- Een enkeling twijfelt achteraf of de juiste partijlijst er wel bij is gepakt. De lijst met kandidaten is duidelijk als men er in alle rust naar kijkt. Dit is niet altijd de setting of situatie tijdens het stemmen, waardoor men mogelijk minder goed kijkt. Tijdens het interview vraagt de kiezer zich hardop af of bijvoorbeeld tabbladen (met daarop de partij/ lijst) of een inhoudsopgave voorin het niet nog duidelijker zouden maken bij welke lijst men is.
- Daarnaast vraagt een deel zich af waarom een overzicht van de kandidaten (zoals het brievenbusmodel) niet opgehangen kan worden in het stemhokje, zodat er niet gebladerd hoeft te worden. Met name omdat het bladeren een extra drempel kan vormen wanneer iemand druk ervaart door de doorstroom op het stembureau. Met het ophangen van een kandidatenoverzicht kan in één oogopslag het kandidaatnummer gecontroleerd worden en zo gemakkelijker worden gemaakt.
- Ook is er een opmerking gemaakt over dat het boekje viezig was, met vette vingers. Met daarbij de opmerking dat het daarom (vaker) vervangen mag worden.
- Tot slot, is er door een aantal oudere deelnemers aangegeven dat de leesbaarheid van de kandidaten te wensen over laat door de kleine letters.

“Ik heb de lijst met kandidaten van tevoren thuis bekeken en op welk nummer de kandidaat stond, dat nummer heb ik onthouden.”

“Ik was het nummer vergeten, maar er ligt een boekje. Dan zoek je de partij en persoon en dan vul je het in. Het is zo simpel als wat! Scheelt heel veel papier.”

Bijlage 1 - Onderzoeksverantwoording

Methode en procedure
Het kwalitatieve onderzoek is uitgevoerd aan de hand van 30 individuele diepte-interviews van 30 minuten. Alle gesprekken zijn online uitgevoerd met MS-Teams. Betrokkenen van OSAGE en BZK hebben online meegekeken met het onderzoek.

Stimulusmateriaal
Tijdens het onder zoek zijn de volgende uitingen/ materialen voorgelegd:

- Een fictief stembiljet
- Een fictieve lijst met kandidaten
- Voor de zekerheid was ook de lijst met kandidaten brievenbusmodel beschikbaar, indien een deelnemer hiernaar verwees of niet mee bekend was.

Onderzoeksdoelgroep
In totaal 30 kiezers, uit een van de 10 experimenteergemeenten:

- n=6 kiezers van 18 tot en met 30 jaar
- n=6 kiezers van 31 tot en met 40 jaar
- n=6 kiezers van 41 tot en met 55 jaar
- n=6 kiezers van 56 tot en met 65 jaar
- n=6 kiezers van 66+ jaar
- Per leeftijdscategorie: n=3 uit een gemeente die voor de eerste keer meedoet aan het experiment en n=3 uit een gemeente die al eerder hebben deelgenomen.

n=15 kiezers kwamen uit experimenteergemeenten waar eerder is gestemd met een nieuw stembiljet:

- Alphen aan de Rijn (n=3)
- Boekel (n=6)
- Midden-Delfland (n=4)
- Tynaarlo (n=2)

n=15 kiezers kwamen uit experimenteergemeenten waar niet eerder is gestemd met een nieuw stembiljet:

- Gouda (n=2)
- 's-Hertogenbosch (n=1)
- Leiden (n=3)
- Meierijstad n=3)
- Nijmegen (n=4)
- Soest (n=2)

Per leeftijdsgroep een spreiding op:

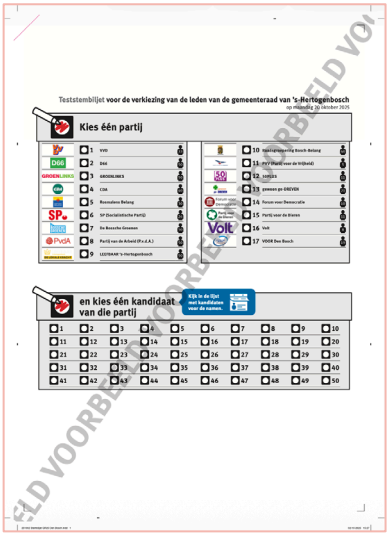
- Leeftijd
- Gemeenten
- Genderidentiteit
- Opleidingsniveau

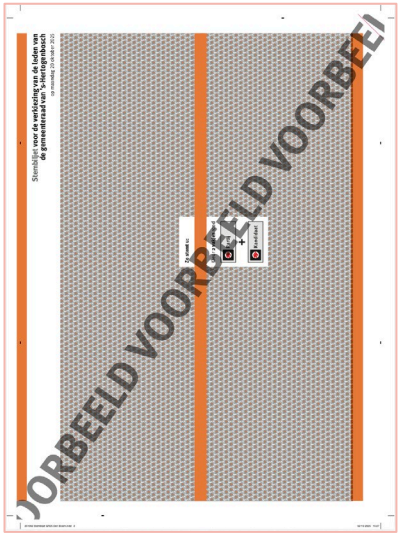
Werving

Kiezers zijn in een van de 10 gemeenten geworven door studenten die hen, onder verantwoording van MARE, hebben gevraagd om deel te nemen aan het onderzoek. Voor de indeling van gesprekken heeft MARE conform de respondentencriteria een selectie kiezers uitgenodigd. Voor deelname hebben zij een passende (financiële) vergoeding ontvangen.

Bijlage 2. Stimulusmateriaal

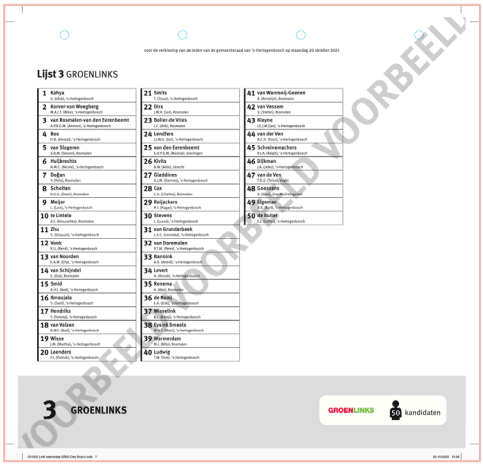
Stembiljet

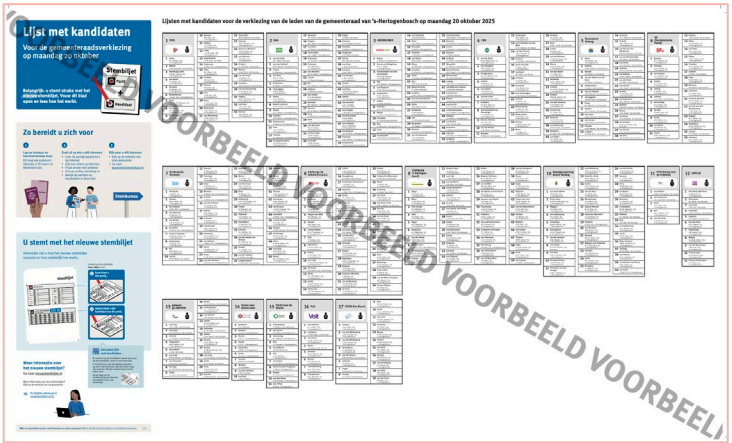

Lijst met kandidaten stemhokje

Lijst met kandidaten brievenbus

Transformatorweg 74 • 1014 AK Amsterdam
t +31 (0)20-6705020
www.mare.amsterdam

Saturnusstraat 60 - Unit 1
2516 AH Den Haag

070 220 82 00
info@therevolution.nl
therevolution.nl

theRevolution voor het ministerie van BZK

Gedragswetenschappelijk onderzoek naar het nieuwe stembiljet

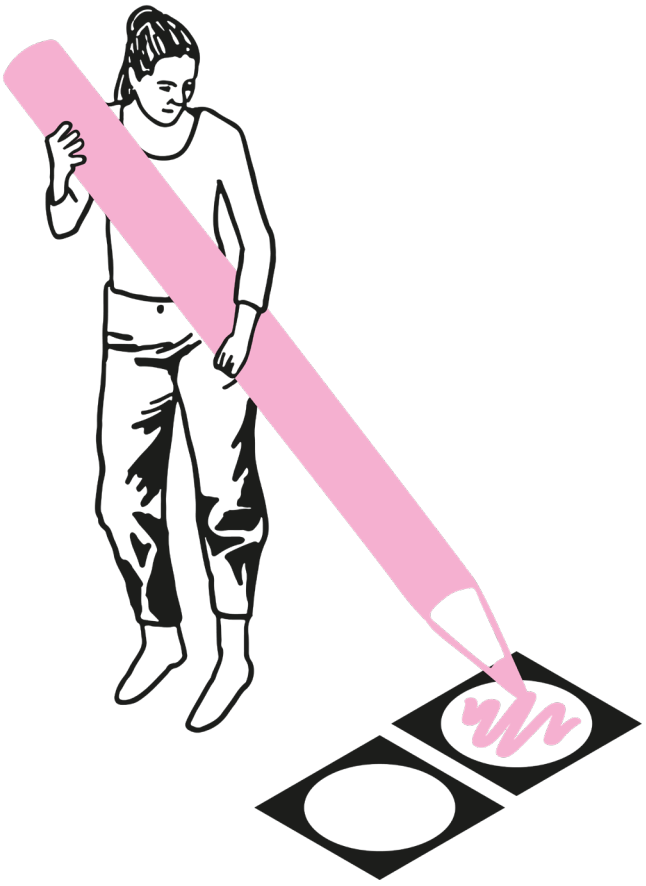
Onderzoeksrapportage

Documentgegevens

project 20250030
auteur Susan de Vries, Marije Swaak en Frederique Graauw

opdrachtgever Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

datum 15 december 2025
versie V3
classificatie

Inhoudsopgave

1 Inleiding 5
1.1 Doel 5
1.2 Leeswijzer 6

2 Onderzoeksverantwoording 7
2.1 Analyse data experiment EP-24 7
2.1.1 Een gedragswetenschappelijk perspectief 7
2.1.2 Totstandkoming hoofdvraag en subvragen 8
2.2 Vooronderzoek 9
2.2.1 Doelen vooronderzoek 9
2.2.2 Stemsimulaties 9
2.2.3 Gespreksstarters 10
2.2.4 Locaties en bereik 11
2.2.5 Kwantitatieve en kwalitatieve data-analyse 11
2.3 Analyse TK-25 enquête 12
2.3.1 Toegevoegde vraagclusters 13
2.3.2 De analyse 13

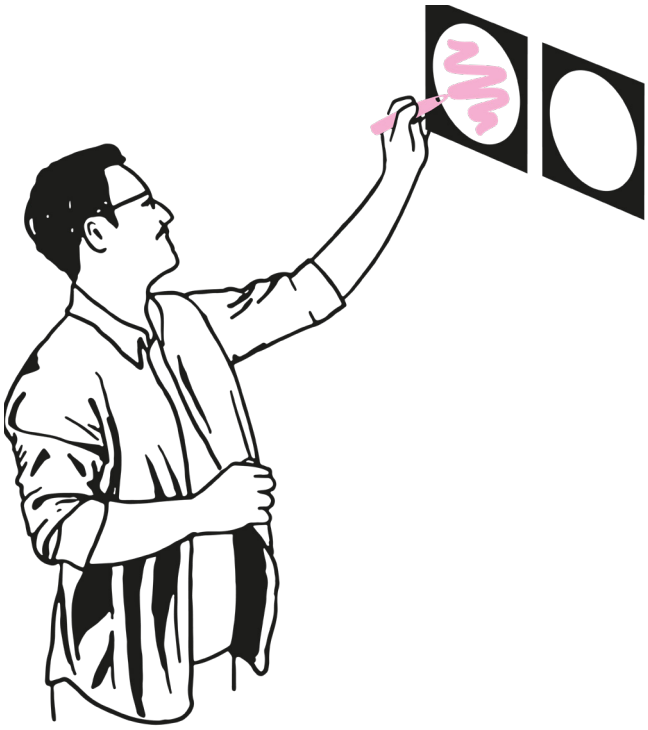
3 Inhoudelijke inzichten 14
3.1 Cognitieve belasting 14
3.1.1 Resultaten 15
3.1.2 Kortom 18
3.2 Mentale shortcuts 18
3.2.1 Resultaten 19
3.2.2 Kortom 22
3.3 Voorbereiding 23
3.3.1 Resultaten 23
3.3.2 Kortom 31
3.4 Gevoelens en emoties 32
3.4.1 Resultaten 32
3.4.2 Kortom 34

4 Conclusies 35
4.1 Cognitieve belasting 35
4.2 Mentale shortcuts 35
4.3 Voorbereiding 35
4.4 Gevoelens en emoties 35

5 Advies GR-26 37
5.1 Praktische beperkingen 37
5.2 Enquêtes 37
5.2.1 Aanvullende vragen bestaande enquête 37
5.2.2 Extra enquête enkele dagen na het stemmen 38
5.2.3 Afnamestrategie en anonimiteit 40
5.3 Focusgroepen 40
5.3.1 Opzet aan de hand van een ‘stemjourney’ 40
5.3.2 Werving en frequentie 41

Bijlage 1 Gespreksleidraad dilemmaspel 42

Bijlage 2 Gespreksleidraad adviesconcept 43
Bijlage 3 Persona’s adviesconcept 44

1 Inleiding

Stemmen lijkt misschien een simpele handeling, een vakje rood kleuren en weer naar buiten lopen. Maar wie in het stemhokje staat, weet dat het meer is dan dat. Het is een moment van keuze én van gevoel. Een moment van autonomie, twijfel, overtuiging, verantwoordelijkheid, frustratie of trots. Juist daarom vraagt het begrijpen van het stemproces om een gedragswetenschappelijke blik: niet alleen wat kiezers doen, maar waarom zij dat doen, wat zij ervaren, en hoe zij betekenis geven aan het stemproces.

Tijdens de Europees Parlementsverkiezingen van 2024 (EP-24) werd voor het eerst geëxperimenteerd met een vernieuwd stembiljet. Dat experiment leverde waardevolle inzichten op over begrijpelijkheid en gebruiksgemak. Kiezers vonden het stembiljet overzichtelijk en prettig in gebruik. Tegelijkertijd ontstond een nieuwe vraag: wat betekent deze verandering voor de ervaring van kiezers zelf? Een ander stembiljet vraagt immers om een andere manier van kiezen en mogelijk om een andere manier van ervaren. Dat vroeg om gedragswetenschappelijke verdieping.

Daarom startten we in 2025 een verdiepend onderzoeksproces. We analyseerden opnieuw de bestaande data uit EP-24, echter deze keer met een gedragswetenschappelijke lens. Daarnaast voerden we kwalitatief vooronderzoek uit en analyseerden de data uit de enquête van de Tweede Kamerverkiezingen in 2025 (TK-25). Zo kregen we zicht op hoe kiezers het nieuwe stembiljet en het stemproces ervaren, en welke gedragsmechanismen daarbij een rol spelen.

Gedurende het onderzoeksproces is gezamenlijk de hoofdvraag aangescherpt naar het volgende:

Wat is de invloed van het type stembiljet (het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet) op het maken van een actieve stemkeuze?

Het nieuwe stembiljet vraagt van kiezers dat zij hun stem via meerdere bewuste stappen vormgeven. Dat betekent dat niet alleen de uiteindelijke keuze relevant is, maar ook het proces waarin die keuze tot stand komt: de voorbereiding, het denkwerk dat de kiezer verricht en de ervaring in het stemhokje. Met het begrip actieve stemkeuze brengen we dit volledige keuzeproces in beeld.

In dit rapport onderzoeken we hoe kiezers dit proces doorlopen, welke gedragswetenschappelijke mechanismen daarbij een rol kunnen spelen en hoe deze zich mogelijk verschillen tussen beide stembiljettypen. Ook formuleren we aanbevelingen voor het vervolgonderzoek dat tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 2026 (GR-26) wordt uitgevoerd.

1.1 Doel

Dit eindrapport brengt samen wat we uit alle onderzoeksfases hebben geleerd over de ervaring van kiezers met het nieuwe stembiljet, in vergelijking met het huidige stembiljet. Het beschrijft wat het stembiljet oproept in denken, gevoel en gedrag, en geeft een onderbouwd antwoord op de centrale onderzoeksvraag.

Concreet doen we in dit rapport drie dingen:

- We beantwoorden de onderzoeksvraag: wat is de invloed van het type stembiljet, het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet, op het maken van een actieve stemkeuze?
- We duiden de onderliggende gedragswetenschappelijke mechanismen, laten zien hoe deze zichtbaar worden in het gebruik van beide stembiljetten, en maken inzichtelijk wat deze mechanismen betekenen voor het maken van een actieve stemkeuze.
- We formuleren aanbevelingen voor verdiepend onderzoek tijdens de GR-26, gericht op het verder toetsen van deze verschillen en het beter begrijpen van de stemkeuze van kiezers bij beide stembiljettypen.

Zo vormt dit rapport een inhoudelijke basis: het schetst een helder beeld van wat we al weten, welke verschillen

tussen de stembiljetten ertoe doen, en welke mechanismen in het vervolgonderzoek verder moeten worden uitgediept.

1.2 Leeswijzer

Het rapport is als volgt opgebouwd:

- **Hoofdstuk 2 – Onderzoeksverantwoording**
  In dit hoofdstuk beschrijven we hoe het onderzoek is uitgevoerd. We lichten toe hoe we op basis van de eerste analyse van het EP-24 experiment, het kwalitatieve vooronderzoek en de TK-25 enquête zijn gekomen tot de centrale onderzoeksvraag en subvragen. Ook geven we inzicht in de gebruikte bronnen en methoden.

- **Hoofdstuk 3 – Inhoudelijke inzichten**
  Hoofdstuk 3 presenteert de resultaten van alle onderzoeksfases. Per gedragswetenschappelijke invalshoek beschrijven we eerst de relevante theorie, vervolgens wat de analyses laten zien en ten slotte wat dit betekent voor het maken van een actieve stemkeuze. Daarbij vergelijken we steeds het nieuwe met het huidige stembiljet.

- **Hoofdstuk 4 – Conclusies**
  In dit hoofdstuk brengen we de belangrijkste bevindingen bij elkaar en beantwoorden we de centrale onderzoeksvraag: wat is de invloed van het type stembiljet op het maken van een actieve stemkeuze?

- **Hoofdstuk 5 – Advies GR-26**
  Het rapport sluit af met aanbevelingen voor verdere verdieping tijdens de GR-26.

2 Onderzoeksverantwoording

In dit hoofdstuk beschrijven we hoe we tot het beantwoorden van de hoofdvraag zijn gekomen. We lichten toe welke onderzoeken en analyses zijn uitgevoerd, hoe deze zijn vormgegeven en op welke manier zij hebben bijgedragen aan het duiden van de hoofd- en deelvragen. Per onderzoeksactiviteit beschrijven we kort de werkwijze en de gebruikte bronnen.

2.1 Analyse data experiment EP-24

In de eerste fase van het onderzoek hebben wij, op basis van de aanvullende vraag van het ministerie, de bestaande onderzoeksdata van het eerste experiment opnieuw geanalyseerd, ditmaal vanuit gedragswetenschappelijk perspectief. Het doel was niet om het experiment te evalueren, maar om dieper te begrijpen wat het stemproces oproept bij kiezers. We wilden scherpte aanbrengen in de vragen die gesteld moeten worden, richting geven aan waar verdieping nodig is, en onderbouwde keuzes voorbereiden voor het vervolgonderzoek. Een belangrijk onderdeel van deze analyse was de vergelijking tussen het stemmen met het huidige en het nieuwe stembiljet. De vergelijking helpt ons beter te begrijpen of, en hoe, het stembiljet leidt tot andere denk- en besluitprocessen.

In deze fase stond het duiden van bestaande data centraal. We maakten gebruik van materiaal dat tijdens het eerste experiment met het nieuwe stembiljet (model 2) was verzameld, bestaande uit zowel kwantitatieve als kwalitatieve data. Deze combinatie vormde een goed vertrekpunt voor gedragswetenschappelijke analyse. De kwalitatieve is afkomstig uit de rapportage *Evaluatie experiment met stembiljet model 2; Europees Parlementsverkiezing 2024*, uitgevoerd door onderzoeksbureau MARE[1]. De kwalitatieve data bestonden uit tien focusgroepen met in totaal 47 kiesgerechtigden uit de vijf experimenteergemeenten. De analyse richtte zich op cognitieve processen (hoe kiezers informatie verwerken en keuzes maken) en op emoties en gedrag (wat zij voelden tijdens het stemmen en hoe dat hun handelingen beïnvloedde).

De kwantitatieve data zijn afkomstig uit het onderzoek Evaluatie experiment met stembiljet model 2; Europees Parlementsverkiezing 2024, uitgevoerd door OSAGE en Markteffect[2]. De kwantitatieve data waren de enquêteresultaten onder kiezers die stemden met het huidige of het nieuwe stembiljet, aangevuld met tijdsmetingen en gegevens over stemgedrag per kandidaat en partij. Naast de bestaande analyses van Markteffect hebben wij de ruwe data geanalyseerd om aanvullende inzichten te verkrijgen. Daarbij is onder meer gekeken naar de relatie tussen voorbereiding en gebruiksgemak, en naar verschillen tussen doelgroepen. Ook zijn verkiezingsgegevens gebruikt over de verdeling van stemmen per kandidaat, gecombineerd met kenmerken als gender, woonplaats en positie op de lijst, om patronen in stemgedrag te duiden.

De analyse volgde op een iteratief en reflectief proces, waarin we zowel inductief als deductief te werk gingen: enerzijds op basis van gedragswetenschappelijke theorie, anderzijds op basis van signalen en patronen uit de data zelf. Deze werkwijze stelde ons in staat om voorlopige gedragsinzichten, hypothesen en verdiepende onderzoeksvragen te formuleren die richting gaven aan het vervolg.

2.1.1 Een gedragswetenschappelijk perspectief

Deze eerste fase van het onderzoek was nadrukkelijk verkennend van aard: bedoeld om mogelijke gedragsmechanismen zichtbaar te maken, denkrichtingen te verkennen en vervolgvragen te formuleren. Vanuit gedragswetenschappelijk perspectief analyseerden we de beschikbare data met oog voor cognitieve, emotionele en sociale processen. Niet alleen: wat deden kiezers? Maar vooral: waarom deden ze dat, en wat zei dat over hoe het nieuwe stembiljet hun gedrag, beleving of vertrouwen beïnvloedde?

We richtten ons daarbij in het bijzonder op drie gedragslagen. De mate waarin deze lagen konden worden uitgewerkt, hing samen met de data dat beschikbaar was vanuit het eerste experiment.

- Cognitieve processen: hoe verwerkten kiezers de informatie op het nieuwe stembiljet? Werd de keuze intuïtief gemaakt of vroeg het proces om bewuste afweging? Wat betekende de overstap van één

1 MARE, Evaluatie experiment met stembiljet model 2; Europees Parlementsverkiezing (2024).
2 Markteffect en OSAGE, Evaluatie experiment met stembiljet model 2; Europees Parlementsverkiezing (2024)

handeling naar twee stappen voor de mentale belasting, en welke rol speelde de verificatie-stap daarin?
- Emotionele reacties: voelden mensen zich zeker of juist onzeker tijdens het stemmen? Riep het nieuwe stembiljet gevoelens van controle, verwarring, betrokkenheid of afstand op? Welke betekenis gaven kiezers aan het moment van stemmen, en hoe beïnvloedde dat hun gedrag?
- Beslissingsstrategieën en heuristieken: hoe maakten mensen hun keuze? Was er sprake van snelle besluitvorming op basis van herkenning (bijvoorbeeld nummering of lijstpositie)? In hoeverre deden mentale shortcuts zich voor bij het nieuwe stembiljet, en wanneer juist niet?

Deze gedragslagen vormden het analytische kader voor deze eerste fase. Ze brachten niet alleen afzonderlijke bevindingen naar voren, maar ook samenhangende patronen die richting gaven aan de volgende stap: het formuleren van één centrale onderzoeksvraag.

2.1.2 Totstandkoming hoofdvraag en subvragen

Op basis van de heranalyse van het eerste experiment, de gedragswetenschappelijke inzichten die daaruit naar voren kwamen en de gezamenlijke reflectie met het ministerie van BZK en OSAGE, hebben we de inhoudelijke focus van het onderzoek aangescherpt. In deze gesprekken is gekeken welke gedragsaspecten het meest relevant zijn om goed te begrijpen hoe kiezers het nieuwe stembiljet ervaren, en welke verschillen er ontstaan in vergelijking met het huidige stembiljet.

Actieve stemkeuze

Uit de analyse van EP-24 bleek dat de belangrijkste verandering niet alleen ligt in het uiterlijk van het stembiljet, maar in het keuzeproces dat het stembiljet vraagt. Waar het huidige stembiljet één handeling kent, introduceert het nieuwe stembiljet een extra stap: eerst een partij kiezen, vervolgens een kandidaatnummer aankruisen. De vraag luidt of dit proces ervoor zorgt dat men een actievere stemkeuze maakt in vergelijking met het huidige stembiljet. Met actieve stemkeuze bedoelen we dat een kiezer zijn of haar stem niet automatisch of routinematig uitbrengt, maar via een bewust en doordacht keuzeproces. Actief verwijst hierbij naar het feit dat de kiezer meerdere stappen doorloopt en daarbij keuzes afweegt, informatie verwerkt en een weloverwogen beslissing neemt. Deze actieve stemkeuze wordt onder andere gevormd door:
- de voorbereiding vooraf;
- het moment waarop de keuze wordt gemaakt;
- het handelen in het stemhokje;
- de manier van informatieverwerking.

Dit biedt ruimte om de invloed van beide stembiljettypen systematisch met elkaar te vergelijken. Vanuit deze gezamenlijke analyse zijn de centrale onderzoeksvraag en bijbehorende subvragen geformuleerd.

Hoofd- en subvragen

Op basis van de eerste analyse en de gedragswetenschappelijke denklijnen die daaruit naar voren kwamen en de gezamenlijke reflecties met het ministerie van BZK en OSAGE, werd de centrale onderzoeksvraag aangescherpt.

Wat is de invloed van het type stembiljet (het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet) op het maken van een actieve stemkeuze?

Om deze hoofdvraag te kunnen beantwoorden, zijn vier subvragen geformuleerd die de belangrijkste onderdelen van het keuzeproces omvatten:
1. In hoeverre leidt het nieuwe stembiljet tot mentale shortcuts in vergelijking met het huidige stembiljet?
2. Wat is het verband tussen de mate van voorbereiding en de stemervaring van het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet?
3. Welke rol speelt voorbereiding in de mate van mentale belasting bij gebruik van het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet?

4. Welke gevoelens en emoties spelen een rol tijdens het stemmen met het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet?

Deze vragen vormden het inhoudelijke raamwerk voor de opzet, uitvoering en interpretatie van alle onderzoeksfasen.

2.2 Vooronderzoek

2.2.1 Doelen vooronderzoek

Het vooronderzoek vormde de tweede fase van het onderzoek. Waar de eerste analyse vooral gebaseerd was op bestaande data, bood het vooronderzoek de mogelijkheid om die inzichten te toetsen, aan te vullen en te nuanceren. We onderzochten of de eerder geobserveerde gedragsmechanismen herkenbaar waren in een stemsituatie, en verkenden thema's die in het experiment weinig of niet waren bevraagd, zoals emoties tijdens het stemmen en besluitvorming in het stemhokje.

Het vooronderzoek had drie doelen:

- **Verhelderen en aanscherpen van gedragsmechanismen:** onderzoeken welke denkstrategieën, emoties en routines zichtbaar worden wanneer mensen het huidige of het nieuwe stembiljet gebruiken.
- **Verzamelen van aanvullende inzichten over het keuzeproces:** in kaart brengen hoe kiezers hun keuze voorbereiden, wanneer de beslissing wordt genomen en welke stappen zij doorlopen om tot een (actieve) stemkeuze te komen.
- **Signaleren van nieuwe patronen en blinde vlekken:** ruimte creëren voor ervaringen en interpretaties die in de eerdere onderzoeksfase nog niet of beperkt naar voren kwamen.

In het vooronderzoek stonden twee onderzoeksvormen centraal: de stemsimulatie en de gespreksstarter. Deze twee methoden vervulden elk een eigen functie. De stemsimulatie was primair gericht op het observeren van gedrag: hoe stemmen mensen, welke cognitieve strategieën gebruiken ze en hoe werkt voorbereiding door in hun keuzeproces? De gespreksstarter is juist gericht op beleving en betekenisgeving: welke emoties roept het stemmen op, welke waarden of denkpatronen spelen mee en hoe verwoorden mensen hun ervaring? Door beide methoden te combineren, konden we zowel het zichtbare gedrag als de onderliggende motivatie en gevoelens van kiezers in kaart brengen.

2.2.2 Stemsimulaties

In de stemsimulatie lieten we mensen in een gecontroleerde, maar realistische setting fictief stemmen met het huidige en/of het nieuwe stembiljet. Dit deden we in de vorm van een nagebootst stemhokje op locatie. Na afloop gingen we met deelnemers in gesprek over hun gemaakte keuzes, gevoelens en beleving.

De stemsimulatie bood de mogelijkheid om cognitieve belasting en het gebruik van mentale shortcuts te testen. We probeerden te onderzoeken hoe kiezers hun keuze maken, wat het proces van het stemmen oproept en hoe verschillen in voorbereiding daarin doorwerken. Het doel van deze methode was om gedragsmatig inzicht te krijgen in keuzes, emoties, invloed van voorbereiding en cognitieve belasting. Deze methode maakte het relatief makkelijk het huidige en het nieuwe stembiljet met elkaar te vergelijken en kan bijvoorbeeld laten zien hoe voorbereiding (of gebrek daaraan) doorwerkt in gedrag.

Cognitieve belasting

Cognitieve belasting verwijst naar de mentale inspanning die het kost om, in dit geval, een keuze te maken. We wilden onderzoeken wat het verschil in mate van cognitieve belasting is tussen het stemmen met het nieuwe en het huidige stembiljet. Belangrijk hierbij is niet alleen de subjectieve ervaring van belasting, maar ook objectieve gedragsmatige aanwijzingen. Om cognitieve belasting te meten, maakten we gebruik van de dual-task opzet.

Dual-task opzet

Deelnemers kregen tijdens het stemmen een extra taak die het werkgeheugen aanspreekt, namelijk het ont-

houden van een cijferreeks. Daarna stemden ze met het huidige of het nieuwe stembiljet, en na afloop werd gevraagd de cijferreeks terug te halen. Hoe slechter de herinnering, hoe zwaarder het stemmen het werkgeheugen vermoedelijk heeft belast. Zo konden we een objectieve indicatie krijgen van de mentale inspanning die het stemmen vereiste. Deze methode maakte het mogelijk om het huidige en nieuwe stembiljet systematisch met elkaar te vergelijken.

A/B testen
We gaven deelnemers verschillende versies van de kandidatenlijst, waarin we subtiele variaties aanbrengen, namelijk het verwisselen van de positie van kandidaten. Zo konden we testen of kiezers met het nieuwe stembiljet in vergelijking met het huidige stembiljet bijvoorbeeld eerder geneigd zijn om te stemmen op kandidaten met hetzelfde nummer als de partij, of op degene die bovenaan staat.

Voorbereiding
Voorbereiding speelt mogelijk een sleutelrol in hoe mensen het stemproces ervaren. In de simulatie konden we de voorbereiding als variabele meenemen door groepen deelnemers bewust wel of geen voorbereidingstijd te geven, bijvoorbeeld door hen wel of niet de lijst met kandidaten (LmK) vooraf door te laten nemen. Vervolgens keken we in hoeverre voorbereiding samenhangt met de ervaring van het stemproces, zoals tevredenheid en de ervaren moeilijkheid van het nieuwe en huidige stembiljet.

Ervaring en beleving
Na afloop van de stemsimulatie gingen we direct in gesprek met deelnemers over hun ervaring. Dit deden we in eerste instantie aan de hand van een praatbord: een visueel en laagdrempelig hulpmiddel om gesprekken te voeren over gevoelens, keuzes en beleving. Het praatbord hielp deelnemers om hun emoties en gedachten rondom het stemproces onder woorden te brengen, zonder dat dit talig of abstract hoeft te zijn. Ze konden reageren op pictogrammen, steekwoorden of korte vragen (bijvoorbeeld: “Wat voelde je tijdens het stemmen?”, “Had je genoeg informatie om uit te kiezen?” en “Wat maakte het lastig of juist makkelijk?”), en zo aangeven wat ze herkenden of voelden tijdens het stemmen. Dit verlaagde de drempel om ervaringen te delen. Daarnaast maakten we ruimte om door te vragen op gedrag (bijvoorbeeld het twijfelen of wisselen van keuze), op de rol van voorbereiding, en op hoe mensen betekenis geven aan hun keuzeproces. Deze methode was bij uitstek geschikt om niet alleen informatie te verzamelen, maar ook inzicht te krijgen in de gevoelslaag van het stemmoment.

Observatieformulier
Op het observatieformulier hielden we verschillende dingen bij. In de eerste plaats noteerden we om welke condities het ging en plakten we het nummer van de deelnemer erbij. Dit nummer werd ook op het stembiljet geplakt, waardoor wij de kwalitatieve en kwantitatieve inzichten aan elkaar konden koppelen. Daarnaast diende dit formulier voor het opschrijven van de antwoorden van het praatbord.

2.2.3 Gesprekstarters
Naast de stemsimulatie hebben we ook losse gesprekstarters ingezet die bedoeld waren om spontaan en laagdrempelig gesprekken op gang te brengen over het stemproces. Deze stonden los van de stemsimulatie en richtten zich vooral op het bespreekbaar maken van emoties, twijfel, onzekerheid en betekenisgeving rondom het stemmen. Ze waren ontworpen om toegankelijk te zijn voor een brede groep mensen: ook voor wie zich minder snel uitspreekt of minder vanzelfsprekend meedoet aan onderzoek. Met de gesprekstarters brachten we het onderwerp letterlijk fysiek en visueel aanwezig in de publieke ruimte.

We ontwikkelden hiervoor twee beproefde gesprekstarters: het dilemma-spel en het adviesconcept. Beide vormen nodigen uit tot reflectie en geven mensen een veilige en speelse manier om hun ervaring of houding te delen. Ze verlagen de drempel tot gesprek en helpen om ook stemmen te horen die in regulier onderzoek vaak ondervertegenwoordigd blijven.

Dilemmaspel

Via scherpe, maar toegankelijke keuzes zoals “Nooit met anderen mogen praten over je stem of altijd met anderen moeten praten over je stem?” of “Altijd hetzelfde stemproces of een stemproces dat soms verandert?” nodigden we mensen uit om hun voorkeur te geven, en vooral om uit te leggen waarom. Elk dilemma fungeerde als een opstapje naar een gesprek over waarden, ervaringen of gevoelens tijdens het stemmen (“Waarom kies je hiervoor?”). De speelse vorm zorgde ervoor dat mensen makkelijker in gesprek gaan, ook met elkaar. De gespreksleidraad van het dilemmaspel staat in Bijlage 1.

Adviesconcept

Deze gespreksvorm werkt met een indirecte ingang: in plaats van iemand direct te vragen naar diens eigen ervaring, vragen we deelnemers om advies te geven aan een fictieve ander. Bijvoorbeeld: “Stel dat iemand morgen voor het eerst stemt met dit nieuwe stembiljet - wat zou jij diegene aanraden?”. Door mensen in een ‘expertrol’ te plaatsen, raken ze eerder betrokken én delen ze persoonlijke ervaringen zonder dat dit direct als kwetsbaar voelt. Dit verlaagt de drempel tot delen, zeker bij mensen die onzeker zijn over hun kennis, taal of waarden van stemmen. Vanuit dit advies konden we doorvragen naar de eigen ervaring. De gespreksleidraad en de persona’s van het adviesconcept staan respectievelijk in Bijlage 2 en Bijlage 3.

2.2.4 Locaties en bereik

Tijdens het vooronderzoek zijn we op verschillende locaties in drie gemeenten aanwezig geweest. In Tilburg stonden we buiten bij het stadhuis met de stemsimulatie en in wijkcentrum De Heijhoef met de gespreksstarters en -begeleiders. In Bronckhorst vond de stemsimulatie plaats binnen op het gemeentehuis en gebruikten we de gespreksstarters en -begeleiders in Vorden op straat. In Rotterdam organiseerden we de stemsimulatie binnen op het gemeentehuis en zetten we de gespreksstarters en -begeleiders in bij de pop-up store op Rotterdam Centraal. In totaal hebben 56 mensen meegedaan aan de stemsimulatie. Het dilemmaspel werd gespeeld door 25 mensen (soms in tweetallen, waardoor het werkelijke aantal deelnemers iets hoger ligt). Het adviesconcept is ingevuld door 13 mensen (ook hier soms in twee- of drietallen, waardoor het objectieve aantal deelnemers hoger uitvalt).

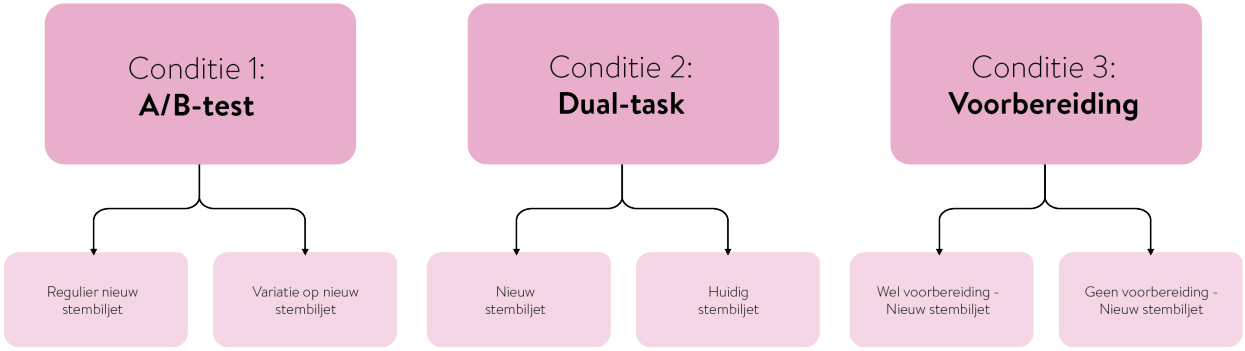
2.2.5 Kwantitatieve en kwalitatieve data-analyse

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden is zowel kwantitatieve als kwalitatieve data verzameld en geanalyseerd. De kwantitatieve data geeft inzicht in stemgedrag en de effecten van verschillende condities, terwijl de kwalitatieve data meer zicht geeft op beleving, motivatie en betekenisgeving. Samen zorgen ze voor een rijker en meer gelaagd beeld.

Kwantitatieve data-analyse

Tijdens de stemsimulatie is per deelnemer op het observatieformulier systematisch vastgelegd in welke conditie die zich bevond en of er met het huidige of nieuwe stembiljet werd gestemd. Deelnemers konden in één van de drie condities vallen, waar ook weer subcondities onder vielen. Onderstaande figuur laat een overzichtelijk beeld zien van alle (sub)condities.

Figuur 1. Overzicht van condities en subcondities

Conditie 1: A/B-test
In deze conditie kregen deelnemers óf het reguliere stembiljet te zien, óf een variatieversie waarin de volgorde van kandidaten per partij willekeurig was aangepast. Zo kon bijvoorbeeld kandidaat 12 opeens op plek 1 staan en de lijsttrekker op plek 34. In eerder onderzoek tijdens de Europese Parlementsverkiezingen werd gevonden dat kiezers met het nieuwe stembiljet vaker op hetzelfde nummer voor partij en kandidaat stemden. Dit zou kunnen duiden op een mentale shortcut: het nummer van de partij is nog zo aanwezig in het werkgeheugen dat het cognitief makkelijker is om hetzelfde nummer ook voor de kandidaat te kiezen. De A/B test moest uitwijzen of dit effect samenhangt met de nummering van de kandidaten, of dat het (toevallig) te maken heeft met de kandidaten zelf.

Conditie 2: Dual-task
Om de cognitieve belasting te meten, kregen deelnemers naast het stemmen een tweede taak die hun werkgeheugen belastte. Voorafgaand aan het stemmen werd een cijferreeks van zeven cijfers getoond. Direct na het stemmen moesten deelnemers deze reeks reproduceren. Dit sluit aan bij de theorie van The Magic Number 7, Plus or Minus 2, die stelt dat het werkgeheugen gemiddeld vijf tot negen informatie-eenheden ('chunks') kan vasthouden. De score was binair: de reeks werd of volledig correct, of niet correct gereproduceerd. De prestaties werden vervolgens vergeleken tussen deelnemers die stemden met het huidige en met het nieuwe stembiljet.

Conditie 3: Voorbereiding
Voorbereiding kon in de stemsimulatie natuurlijk niet volledig worden nagebootst, maar werd wel als variabele meegenomen. Sommige deelnemers kregen vooraf de gelegenheid de Lijst met Kandidaten (brievenbusmodel) door te nemen, anderen niet. Op die manier kon worden onderzocht of voorbereiding invloed had op de uiteindelijke stemkeuze bij het stemmen met het nieuwe stembiljet. Door middel van een uniek cijfer per deelnemer, kon elke stemkeuze worden gekoppeld aan de juiste conditie.

Alle gegevens zijn vervolgens samengebracht in een Excelbestand en geanalyseerd met behulp van SPSS. Via Crosstabs zijn patronen en verschillen tussen condities in kaart gebracht. Belangrijk om hierbij te benadrukken is dat de steekproefomvang klein was (N = 56, verdeeld over meerdere (sub)condities). Hierdoor kunnen er geen significante uitspraken worden gedaan. De analyses bieden hoogstens een eerste indicatie van mogelijke patronen, die met voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd.

Kwalitatieve data-analyse
Voor de kwalitatieve analyse zijn de antwoorden die deelnemers gaven op het praatbord verzameld en gebundeld. Dankzij dezelfde unieke codering als bij de kwantitatieve data konden deze observaties worden gekoppeld aan de stemkeuze en de conditie waarin de deelnemer zich bevond. Dit maakte het mogelijk om ervaringen niet alleen thematisch te analyseren, maar ook te relateren aan specifieke omstandigheden (bijvoorbeeld voorbereiding of type stembiljet). Daarnaast zijn ook de antwoorden tijdens de gesprekken met de gespreksstarters verzameld en gebundeld.

Alle antwoorden zijn vervolgens samengebracht in een Miro-bord en geclusterd per (sub)conditie en thema. Zo ontstond een overzichtelijk totaalbeeld waarin patronen zichtbaar werden, zowel in de beleving van deelnemers als in de relatie tussen gedrag en ervaring.

2.3 Analyse TK-25 enquête
In de derde fase van het onderzoek hebben wij gebruikgemaakt van de landelijke enquête die tijdens de TK-25 is uitgevoerd door Markteffect in opdracht van het ministerie van BZK. In overleg met het ministerie van BZK zijn aan deze reeds geplande vragenlijsten drie aanvullende vraagblokken toegevoegd. Deze toevoegingen waren specifiek gericht op het toetsen van de gedragslagen die centraal staan in dit onderzoek: mentale heuristieken, voorbereiding en emoties tijdens het stemmen. Voor het meten van cognitieve belasting is geen extra vraag toegevoegd. In overleg met het ministerie van BZK is besloten om de bestaande vraag over gebruiksgemak te

gebruiken als indirecte gedragsmaat: “Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?” (1 heel moeilijk - 5 heel makkelijk).

Het doel van de drie toegevoegde vraagclusters was om de bestaande meting te verdiepen met gedragswetenschappelijke indicatoren, zodat een eerste beeld kon ontstaan van hoe kiezers het nieuwe stembiljet daadwerkelijk ervaren.

2.3.1 Toegevoegde vraagclusters

De aanvullende vragen richtten zich op drie thema’s die essentieel zijn voor het begrijpen van het stemproces:

- Emoties tijdens het invullen van het stembiljet. Kiezers kregen een vaste lijst met emoties voorgelegd (zelfverzekerd, ontspannen, geconcentreerd, tevreden), waarop zij per emotie konden aangeven of deze wel of niet aanwezig was tijdens het stemmen. Daarnaast werd gevraagd of zij nog andere emo ties ervoeren. Deze gestructureerde opzet maakte het mogelijk om emoties systematisch te vergelij ken tussen gebruikers van het huidige en nieuwe stembiljet.
- Ervaren voorbereiding. Er werd kiezers gevraagd in hoeverre zij zich voorbereid voelden om het stembiljet goed in te kunnen vullen.
- Factoren die een rol speelden bij de kandidaatkeuze. Aansluitend op een vraag over waar de keuze tot stand was gekomen (bijvoorbeeld thuis of in het stemlokaal), werd doorgevraagd of bepaalde kenmerken invloed hadden op de keuze voor een kandidaat, zoals woonplaats, achtergrond (religie of afkomst), genderidentiteit, bekendheid van persoonlijk netwerk of via media.

2.3.2 De analyse

Na afloop van de verkiezingen zijn de resultaten van Markteffect aan ons verstrekt. Wij hebben deze dataset afzonderlijk geanalyseerd met een gedragswetenschappelijke insteek, met een focus op de vier gedragslagen:

- cognitieve belasting (via indirecte metingen zoals gebruiksgemak);
- mentale heuristieken (zoals invloed van lijstpositie, herkenning of kenmerken van kandidaten);
- voorbereiding (hoe en wanneer kiezers zich voorbereiden, en hoe voorbereid kiezers zich voelen);
- emoties (gevoelens tijdens het stemmen).

We onderzochten patronen binnen elke laag en de samenhang ertussen: bijvoorbeeld hoe voorbereiding de ervaren cognitieve belasting beïnvloedt of welke emoties samenhangen met het uiteindelijke keuzeproces. Belangrijk hierin was het verschil tussen het nieuwe en huidige stembiljet. Deze analyse biedt voor een deel antwoord op de gestelde onderzoeksvragen en maakt zichtbaar welke patronen consistent terugkomen in de verschillende datastromen. Tegelijkertijd laat de analyse ook zien op welke punten verdere verdieping nodig is. In het advieshoofdstuk geven we daarom suggesties voor vervolgonderzoek tijdens de GR-26, gericht op het verder uitdiepen van deze thema’s.

3 Inhoudelijke inzichten

Cognitieve belasting

Hoe kiezers informatie verwerken en hoeveel mentale inspanning het nieuwe biljet vraagt.

Mentale shortcuts

Welke automatische strategieën mensen gebruiken wanneer het proces complex of belastend wordt.

Voorbereiding

Hoe kennis en voorbereiding vooraf het gevoel van grip en zelfvertrouwen in het stemhokje beïnvloeden.

Gevoelens en emoties

Hoe emoties als vertrouwen, twijfel of opluchting de betekenis van het stemmoment kleuren.

3.1 Cognitieve belasting

Cognitieve belasting verwijst naar de hoeveelheid mentale inspanning die het werkgeheugen moet leveren om informatie te verwerken, te begrijpen en te gebruiken. Het begrip gaat uit van het idee dat het werkgeheugen een beperkte capaciteit heeft. Het kan maar een beperkt aantal informatie-eenheden tegelijk bevatten en bewerken, vaak beschreven als the magic number seven, plus or minus two (Miller, 1956)[1]. Wanneer een taak meer vraagt dan het werkgeheugen aankan, ontstaat een hogere cognitieve belasting en neemt de kans op fouten, vertraging of verlies van overzicht toe.

Deze belasting is nauw verbonden met twee manieren van denken die vaak worden onderscheiden: het snelle, automatische denken van systeem 1 en het langzame, inspannende denken van systeem 2 (Kahneman, 2011)[2]. Framing-expert Sarah Gagestein (2019)[3] noemt systeem 1 treffend het 'sneloverwogen systeem', oftewel een keuze op basis van gevoel, gemak, gewoonte of herkenning, zonder bewuste afweging. Systeem 2 wordt door haar het 'weloverwogen systeem' genoemd en gaat samen met meer cognitieve belasting. Aan de ene kant zorgt dit systeem volgens het Levels of Processing-model (Craik & Lockhart, 1972)[4] ervoor dat men informatie diepgaander verwerkt en keuzes betekenisvoller worden. Tegelijkertijd stelt de Cognitive Load Theory (Sweller, 1988)[5] dat een té groot beroep doen op systeem 2 zou kunnen leiden tot cognitieve overbelasting. En als dat gebeurt, vallen we terug op heuristieken, oftewel mentale shortcuts, om tóch tot een keuze te komen. Vaak zelfs zonder dat we het merken. Dit gaat vaak gepaard met het vergeten van informatie, het trager uitvoeren van stappen of subjectieve gevoelens van spanning, inspanning of twijfel.

Op basis van de theorie over cognitieve belasting is het voorstelbaar dat het huidige stembiljet relatief weinig cognitieve inspanning vraagt, omdat de handeling voor veel kiezers bekend is. Het nieuwe stembiljet introduceert een extra stap, en theoretisch kan dat betekenen dat kiezers tijdelijk meer aandacht, geheugen en concentratie nodig hebben. Dit zou kunnen zorgen voor een hogere cognitieve belasting dan bij de vertrouwde werkwijze. Tegelijkertijd is het ook denkbaar dat bepaalde kenmerken van het nieuwe stembiljet, zoals het kleinere formaat of de verandering in lay-out, de cognitieve inspanning juist verlagen. Hoe deze factoren precies uitwerken, en of de totale cognitieve belasting in de praktijk hoger, lager of vergelijkbaar is met die van het huidige stembiljet, is een open vraag. Deze overweging onderstreept vooral dat het relevant is om te verkennen in hoeverre het nieuwe stembiljet daadwerkelijk meer cognitieve belasting oproept dan het huidige.

1 George A. Miller, "The Magical Number Seven, Plus or Minus Two," Psychological Review 63, nr. 2 (1956): 81–97.
2 Daniel Kahneman, Thinking, Fast and Slow (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011).
3 Sarah Gagestein, Hardop denken: De psychologie van framing (Amsterdam: Maven Publishing, 2019)
4 Fergus I. M. Craik en Robert S. Lockhart, "Levels of Processing: A Framework for Memory Research," Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior 11, nr. 6 (1972): 671–684.
5 John Sweller, "Cognitive Load during Problem Solving: Effects on Learning," Cognitive Science 12, nr. 2 (1988): 257–285.

3.1.1 Resultaten

In dit onderdeel beschrijven we wat de verschillende onderdelen van dit onderzoek laten zien over cognitieve belasting bij het huidige en het nieuwe stembiljet. We combineren inzichten uit de eerdere gedragsanalyse van het EP-24 onderzoek, de stemsimulatie en adviesconcept en dilemmaspel uit het vooronderzoek, en de analyse van de TK-25 enquête. Samen geven deze bevindingen een eerste indicatie van hoe kiezers de cognitieve inspanning ervaren die het stemproces vraagt, welke aspecten van het nieuwe stembiljet mogelijk meer aandacht of (werk)geheugen vereisen en in hoeverre deze effecten consistent of juist uiteenlopend zijn tussen datasets.

Analyse data experiment EP-24

De analyse van de enquête van EP-24 laat zien dat kiezers het nieuwe stembiljet gemiddeld als gebruiksvriendelijker beoordelen dan het huidige stembiljet. De gemiddelde score op gebruiksgemak lag bij het huidige stembiljet op 4,43, tegenover 4,73 bij het nieuwe stembiljet. Hoewel deze uitkomst vooral gaat over subjectieve waardering en niet direct over cognitieve belasting, geeft het wel aan dat de extra stap in het nieuwe stembiljet door veel kiezers waarschijnlijk niet als zwaarder of ingewikkelder werd ervaren. Daarnaast kozen kiezers met het nieuwe stembiljet minder vaak voor de lijsttrekker (Tabel 1), terwijl het percentage ongeldige stemmen nauwelijks verschilde: bij het huidige stembiljet waren 0,74% van de stemmen ongeldig en bij het nieuwe stembiljet waren dat er 0,16%.

Tabel 1. De invloed van het type stembiljet op het maken van een keuze

	Hoe heeft u het nummer van de kandidaat opgezocht op wie u wilde stemmen?					
	Thuis opgezocht	In het stemhokje	Niet opgezocht, op lijsttrekker gestemd	Niet opgezocht, alleen op partij gestemd	Anders	Totaal
Huidige stembiljet	56,1%	10,7%	15,9%	10,6%	6,8%	100%
Nieuwe stembiljet	63,8%	22,3%	10,8%	1,6%	1,5%	100%

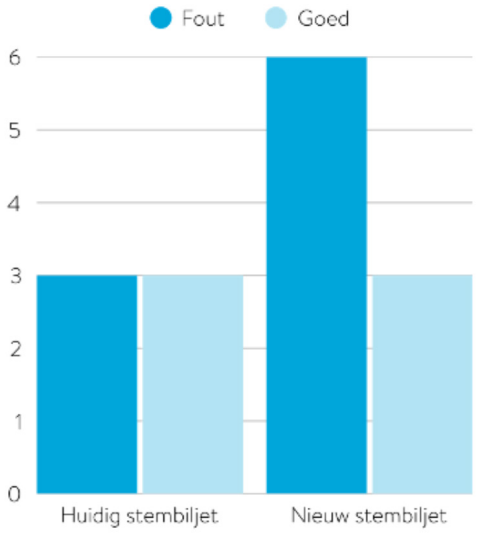
Dat kan wijzen op een actiever keuzeproces, waarin mensen meer informatie verwerken en bewuster navigeren door de lijst met kandidaten. Hoewel ook dit geen direct bewijs is voor hogere cognitieve belasting, suggereert het wel dat het keuzeproces verandert en dat kiezers mogelijk meer weloverwogen stemmen.

Vooronderzoek

In het vooronderzoek leek cognitieve belasting expliciet zichtbaarder te worden. Deelnemers gaven namelijk aan dat het nieuwe stembiljet voelt als “twee handelingen”, omdat zij naast het kiezen van een partij ook een kandidaatnummer moeten opzoeken, onthouden en overnemen. Waar het huidige stembiljet aansluit op een jarenlang ingeslopen routine, introduceert het nieuwe ontwerp een nieuwe en minder automatische volgorde. Voor veel deelnemers vroeg dit kortdurend meer aandacht en concentratie.

Om cognitieve belasting objectief te peilen, werd tijdens de stemsimulatie een dual-task opzet gebruikt. Deelnemers kregen een cijferreeks te onthouden terwijl zij stemden. De resultaten moeten vanwege de kleine steekproef (N = 15) zeer voorzichtig worden geïnterpreteerd, maar geven mogelijk wel een eerste aanwijzing: bij het nieuwe stembiljet werd de cijferreeks iets vaker fout gereproduceerd dan bij het huidige stembiljet (Figuur 2).

Figuur 2. Aantal fout en goed geproduceerde cijferreeksen per stembiljet

Dat kan erop wijzen dat de extra stap in het nieuwe stembiljet meer werkgeheugen vraagt, waardoor er minder cognitieve capaciteit overbleef voor de secundaire taak (oftewel, het onthouden van de cijferreeks).

De kwalitatieve gesprekken bevestigen dit beeld. Een deel van de deelnemers beschreef dat het nieuwe stembiljet hen “meer liet opletten” of dat zij “even moesten nadenken” om het juiste nummer over te nemen. Sommigen noemden expliciet dat zij het nummer moesten onthouden tot het moment van aankruisen, ook al konden zij in het stemhokje de lijst met kandidaten zo vaak als mogelijk raadplegen. Anderen zagen het juist als een verbetering: “Je moet even opletten, en dan gaat het prima.” Dat laat zien dat cognitieve belasting niet alleen technisch is, maar ook wordt beleefd: als een extra verwachting, als een handeling die je niet wilt missen, of als een moment waarop je jezelf moet controleren. Daarnaast werd zichtbaar dat de verificatie stap, oftewel het controleren of het juiste nummer wordt aangekruist, voor sommige deelnemers een cognitief intensiever moment was. Voor hen voelde dit als een moment van twijfel, terwijl anderen deze handeling zagen als een logische controle (“Even checken of ik het goed heb gedaan”). Het doorbreken van de routine vroeg kortdurend om meer concentratie, maar werd na gewenning vaak als overzichtelijk en logisch ervaren. Tegelijkertijd lijkt gewenning niet voor iedereen even snel op te treden. Opvallend is dat enkele deelnemers van de stemsimulatie het stemmen beschreven als een kwestie van onthouden: het gevoel dat ze het kandidaat nummer moesten vasthouden tot ze het konden aankruisen, ook al konden ze het overzicht in werkelijkheid opnieuw raadplegen. Dat idee, dat “er iets extra’s van je gevraagd wordt”, laat zien dat cognitieve belasting mogelijk niet alleen cognitief, maar ook emotioneel wordt beleefd: als spanning of verantwoordelijkheid om het goed te doen. Daarnaast stemden deelnemers met het nieuwe stembiljet in de stemsimulatie minder vaak op de lijsttrekker dan deelnemers met het huidige stembiljet. Dit kan erop wijzen dat het nieuwe ontwerp hen vaker uitnodigt om bewust naar een kandidaat te zoeken, wat past bij een keuzehandeling die iets meer aandacht vraagt.

Analyse TK-25 enquête

De landelijke enquête onder kiezers bij TK-25 schetst een minder eenduidig, maar interessant beeld. Ook hier beoordelen kiezers het nieuwe stembiljet hoger op gebruiksgemak dan het huidige stembiljet (respectievelijk 4,8 tegenover 4,1).

Tabel 2. Verdeling van ervaren moeilijkheid van het stembiljet onder kiezers met het nieuwe stembiljet

	Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?					
	1 – heel moeilijk	2	3	4	5 – heel makkelijk	Gemiddeld
Nieuw stembiljet	0%	0%	3%	13%	83%	4,8
N	14	15	105	383	2490	3007

Bij de interpretatie van deze verdeling is het belangrijk om te benadrukken dat het aantal kiezers dat het nieuwe stembiljet als (heel) moeilijk ervaart beperkt is. Slechts 14 respondenten gaven een score van 1 (heel moeilijk) en 15 respondenten een score van 2. De resultaten voor deze groepen moeten daarom voorzichtig worden geïnterpreteerd, omdat uitspraken op basis van deze categorieën steunen op een relatief kleine N.

Toch lijken deze resultaten aan te sluiten bij de resultaten van de EP-24: ondanks de extra stap blijft de subjectieve ervaren moeite laag. Tegelijkertijd zijn er in deze enquête wel aanwijzingen dat cognitieve belasting bij het nieuwe stembiljet mogelijk sterker samenhangt met het gedrag van kiezers dan bij het huidige stembiljet. Kiezers die het nieuwe stembiljet als weinig belastend ervoeren, hadden hun keuze vaker thuis al voorbereid en hoefden in het stemhokje minder actief te zoeken naar het juiste nummer (Tabel 3).

Tabel 3. Samenhang tussen ervaren moeilijkheid en het maken van een keuze per type stembiljet

		Hoe heeft u het nummer van de kandidaat gevonden op wie u wilde stemmen?					
		Niet opgezocht, op nummer 1 gestemd	Niet opgezocht, het gaat mij om de partij	In het stemhokje opgezocht	Thuis opgezocht	Anders	Totaal
Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?	**Huidig stembiljet**						
	1 – heel makkelijk	25%	13%	7%	46%	9%	100%
	2	25%	17%	8%	43%	6%	100%
	3	22%	11%	11%	52%	4%	100%
	4	27%	9%	8%	52%	5%	100%
	5 – heel makkelijk	27%	11%	7%	50%	6%	100%
	Totaal	26%	11%	8%	50%	6%	100%
	Nieuw stembiljet						
	1 – heel moeilijk	7%	0%	50%	43%	0%	100%
	2	33%	0%	33%	33%	0%	100%
	3	16%	5%	31%	41%	7%	100%
	4	17%	4%	31%	47%	2%	100%
	5 – heel makkelijk	16%	3%	26%	53%	2%	100%
	Totaal	16%	3%	27%	52%	2%	100%

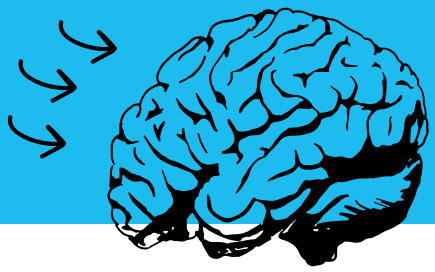
Bij het huidige stembiljet lijkt dit patroon niet of nauwelijks aanwezig. Dit suggereert dat het nieuwe stembiljet mogelijk gevoeliger is voor verschillen in mate van voorbereiding.

Daarnaast laat de TK-25 enquête zien dat kiezers met het nieuwe stembiljet minder vaak op de lijsttrekker stemden dan kiezers met het huidige stembiljet (Tabel 3). Hoewel dit niet direct iets zegt over de hoogte van de cognitieve belasting, kan het wel duiden op een proces dat minder automatisch en actief wordt doorlopen, in lijn met de observaties uit EP-24 en het vooronderzoek.

3.1.2 Kortom

Op basis van de beschreven resultaten lijkt het nieuwe stembiljet het stemproces op een andere manier te structureren dan het huidige. Kiezers beoordelen het nieuwe stembiljet aan de ene kant als gebruiksvriendelijker, maar de kwalitatieve data laten zien dat het nieuwe stembiljet op specifieke momenten meer cognitieve inspanning kan vragen. Met name de extra handeling (het opzoeken, onthouden, overnemen en controleren van een kandidaatnummer) doorbreekt een bestaande routine en kan soms vragen om een kort moment van extra aandacht. Dit gaat dan om een kort signaal van “even opletten” omdat het proces net iets anders verloopt dan men gewend is. Dat kwam zowel naar voren in de stemsimulatie (iets vaker fouten in de dual-task) als in de beschrijving van deelnemers achteraf (“even nadenken”, “je moet het nummer onthouden”). Belangrijk is dat dit moment van verhoogde aandacht van zeer korte duur lijkt te zijn. Deelnemers gaven aan dat het vooral het moment van omschakelen is naar een nieuwe methode dat even meer bewustzijn vroeg. Zodra duidelijk is wat moet gebeuren, lijkt deze extra aandacht niet meer nodig. Dat past bij de bredere bevinding dat het nieuwe stembiljet gemiddeld als makkelijker wordt ervaren dan het huidige en dus niet structureel tot meer cognitieve belasting leidt.

Daarnaast laten de resultaten zien dat een kort moment van extra aandacht niet per definitief negatief is. Tijdens EP-24, het vooronderzoek én TK-25 kozen kiezers met het nieuwe stembiljet bijvoorbeeld minder vaak voor de “makkelijke” optie, namelijk de lijsttrekker, wat erop kan wijzen dat de keuzehandeling actiever wordt doorlopen.

3.2 Mentale shortcuts

Mentale shortcuts, ook wel heuristieken genoemd, zijn eenvoudige denkregels die het brein gebruikt om snel tot een keuze of oordeel te komen zonder alle beschikbare informatie volledig te verwerken. Ze ontstaan omdat het werkgeheugen beperkt is en voortdurend zoekt naar manieren om efficiënt om te gaan met complexe situaties, tijdsdruk en een overload aan informatie. Mentale shortcuts zijn daarmee per definitie geen fouten, maar energiezuinige strategieën die ons in veel situaties helpen om snel en intuïtief beslissingen te nemen.

Heuristieken worden vooral gebruikt wanneer systeem 1 actief is: het snelle, automatische en associatieve denksysteem. Dit systeem maakt gebruik van patronen, herkenning en eerdere ervaringen. Daardoor kan het razendsnel tot een conclusie komen, maar wel op basis van beperkte informatie. Systeem 2 kan deze automatische processen corrigeren, maar dat vraagt tijd en mentale inspanning, en wordt niet altijd ingezet wanneer de cognitieve belasting al hoog is.

Onderzoek van Tversky en Kahneman (1974)[6] laat zien dat mentale shortcuts systematisch kunnen leiden tot biases: vertekeningen in het oordeel die voortkomen uit de manier waarop we informatie voor onszelf selecteren en vereenvoudigen. Bekende voorbeelden zijn het anchoring effect (waarbij een eerder gezien getal het latere oordeel beïnvloedt) en het mere exposure effect (de neiging om voorkeur te ontwikkelen voor wat bekend of herkenbaar is). Zulke shortcuts treden vooral op wanneer mensen weinig tijd hebben, zich niet voorbereid voelen of onzeker zijn over de juiste keuze.

6 Amos Tversky en Daniel Kahneman, “Judgment under Uncertainty: Heuristics and Biases,” Science 185, nr. 4157 (1974)

Mentale shortcuts zijn dus een direct gevolg van de wisselwerking tussen de beperkte cognitieve capaciteit van het werkgeheugen en de behoefte aan snelle besluitvorming. Ze maken het mogelijk om efficiënt te handelen, maar kunnen tegelijkertijd tot minder bewuste en beredeneerde keuzes leiden. Zodra de cognitieve belasting oploopt en systeem 2 minder makkelijk wordt geactiveerd, neemt de kans toe dat systeem 1 de overhand krijgt en heuristieken de besluitvorming sturen. Het gebruik van mentale shortcuts is daarmee zowel functioneel als kwetsbaar: het helpt mensen om door complexe situaties heen te navigeren, maar kan ook leiden tot keuzes die minder inhoudelijk of minder bewust tot stand komen.

Op basis van deze theorie over heuristieken is het voorstelbaar dat veranderingen in een taak of keuzeomgeving invloed hebben op de manier waarop mensen mentale shortcuts gebruiken. Bij een vertrouwd stembiljet kunnen kiezers leunen op bestaande routines en patronen die zij al kennen, waardoor automatische denkprocessen waarschijnlijker worden. Het nieuwe stembiljet wijkt af van deze routine en introduceert een andere structuur in de keuzehandeling. Theoretisch kan dat ertoe leiden dat kiezers eerder geneigd zijn om heuristieken in te zetten dan bij het huidige stembiljet. Hoe dit mechanisme in de praktijk uitpakt, valt zo niet vast te stellen. Dit maakt het relevant om te verkennen of en hoe mentale shortcuts zich anders manifesteren bij het nieuwe stembiljet dan bij het huidige.

3.2.1 Resultaten

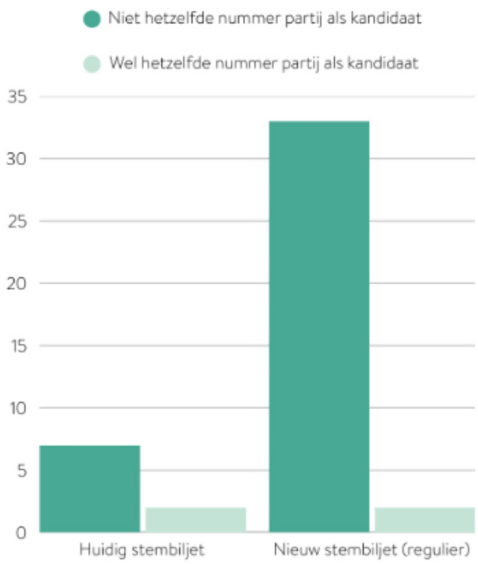
Analyse data experiment EP-24

De resultaten van het eerste experiment tijdens EP-24 laten zien dat mentale shortcuts zich mogelijk op verschillende manieren kunnen manifesteren wanneer kiezers twee keuzes na elkaar moeten maken. In de data uit EP-24 werd een opvallend patroon zichtbaar: kiezers met het nieuwe stembiljet stemden vaker op een kandidaat met hetzelfde nummer als de partij die zij hebben aangekruist. Een deel van dit patroon kon worden verklaard door regionale factoren van kandidaten, maar niet volledig. Daardoor is onduidelijk wat dit effect precies veroorzaakt. Een mogelijke verklaring is dat sommige kiezers, onzeker over de nieuwe werkwijze van het nieuwe stembiljet, voor de zekerheid hetzelfde nummer aankruisten voor de kandidaat. Een andere mogelijkheid is dat dit gedrag een mentale shortcut weerspiegelt. Dit kan in de vorm van het anchoring effect, waarbij het partijnummer als eerste ‘anker’ in het werkgeheugen blijft hangen en vervolgens het oordeel bij de kandidaatkeuze beïnvloedt. Het kan echter ook passen bij de availability bias, waarbij het meest recente of meest actieve stukje informatie (het partijnummer) het makkelijkst voor de geest komt en daardoor opnieuw wordt gebruikt. Tegelijkertijd stemden kiezers met het nieuwe stembiljet juist minder vaak op de lijsttrekker en brachten ze vaker een voorkeurstem uit (Tabel 1). Dat suggereert mogelijk dat zij niet terugvielen op de meest toegankelijke of herkenbare optie, maar eerder actief zochten naar een kandidaat. In die zin geeft EP-24 een gemengd beeld: sommige patronen wijzen mogelijk op mentale shortcuts, terwijl andere patronen eventueel duiden op bewuster en minder routinematig kiesgedrag.

Vooronderzoek

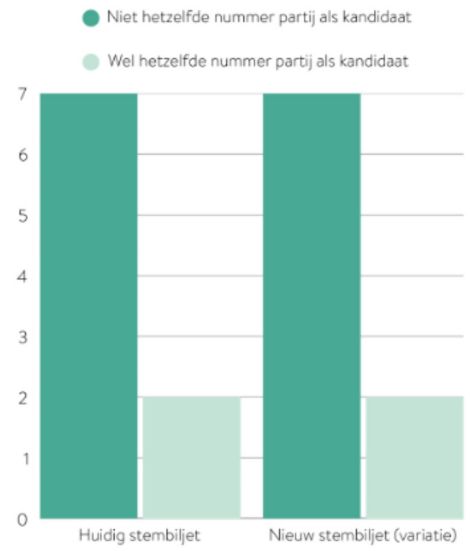
In de stemsimulatie is het anchoring effect opnieuw getest. De resultaten van de enquête tijdens EP-24 konden echter niet gerepliceerd worden. Deelnemers stemden niet vaker op hetzelfde nummer partij als kandidaat wanneer zij stemden met het nieuwe stembiljet als wanneer zij stemden met het huidige (Figuur 3), en dit gold zowel voor het reguliere nieuwe stembiljet als voor de variatieversie waarbij nummers van de kandidaten op het nieuwe stembiljet willekeurig waren herschikt (Figuur 4).

Figuur 3. Frequentie van stemmen op hetzelfde nummer voor partij en kandidaat, uitgesplitst naar type stembiljet

Opmerking 1. De condities en locaties zijn niet volledig in gelijke verhouding verdeeld tussen de deelnemers die stemden met het huidige en het nieuwe stembiljet. De resultaten kunnen daardoor niet één-op-één worden vergeleken, maar geven mogelijk wel een indicatief beeld van de verschillen.
Opmerking 2. Stemmen op partij 1 en kandidaat 1 (lijsttrekker) zijn buiten deze analyse gelaten, omdat dit mogelijk een vertekend beeld kan geven.

Figuur 4. Frequentie van stemmen op hetzelfde nummer voor partij en kandidaat, uitgesplitst naar reguliere en variatieversie van het nieuwe stembiljet

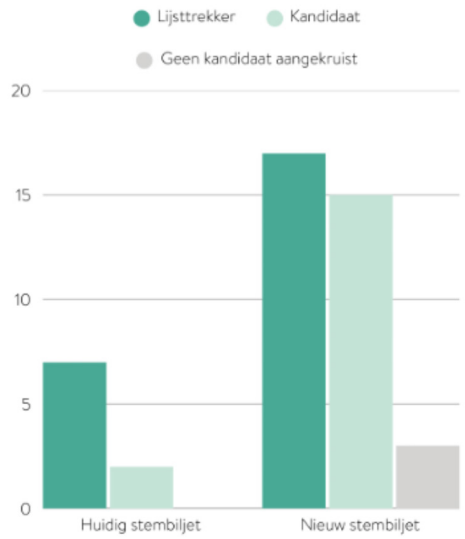

Opmerking 1. De condities en locaties zijn niet volledig in gelijke verhouding verdeeld tussen de deelnemers die stemden met het huidige en het nieuwe stembiljet. De resultaten kunnen daardoor niet één-op-één worden vergeleken, maar geven mogelijk wel een indicatief beeld van de verschillen.
Opmerking 2. Stemmen op partij 1 en kandidaat 1 (lijsttrekker) zijn buiten deze analyse gelaten, omdat dit mogelijk een vertekend beeld kan geven.

De steekproef in deze stemsimulatie was bovendien zeer klein, waardoor alle bevindingen met grote voorzichtigheid moeten worden geïnterpreteerd. Opvallend is dat geen enkele deelnemer in de variatieversie opmerkte dat de nummering van de kandidaten was veranderd. Waarom dit niet werd gezien, blijft onduidelijk. Mogelijke verklaringen zijn dat deelnemers simpelweg gefocust waren op het uitvoeren van de stemhandeling, dat zij de verandering niet opmerkten, dat het verschil voor hen niet relevant genoeg was, of dat zij in de context van een experiment minder geneigd waren om zulke observaties te benoemen. Dit alles maakt het minder waarschijnlijk dat het eerder gevonden patroon uit EP-24 uitsluitend door anchoring kan worden verklaard.

Ook tijdens het vooronderzoek werd het idee dat kiezers in onbekende situaties sneller terugvallen op de lijsttrekker (oftewel, de meest toegankelijke optie) niet ondersteund. In de stemsimulatie stemden ook hier deelnemers vaker op kandidaten dan op lijsttrekkers (Figuur 5).

Figuur 5. Frequentie van stemmen op lijsttrekker of kandidaat, uitgesplitst naar type stembiljet

Opmerking 1. De condities en locaties zijn niet volledig in gelijke verhouding verdeeld tussen de deelnemers die stemden met het huidige en het nieuwe stembiljet. De resultaten kunnen daardoor niet één-op-één worden vergeleken, maar geven mogelijk wel een indicatief beeld van de verschillen.
Opmerking 2. 'Geen kandidaat aangekruist' betekent voor het huidige stembiljet dat een deelnemer blanco heeft gestemd. Voor het nieuwe stembiljet betekent het dat iemand blanco heeft gestemd óf geen kandidaat heeft aangekruist.

Dit patroon was zichtbaar in zowel de reguliere als de variatieversie van het nieuwe stembiljet. Deze bevinding wijst erop dat de extra stap voor het stemmen met het nieuwe stembiljet mogelijk eerder leidt tot actief zoeken naar een kandidaat dan tot mentale shortcuts.

Analyse TK-25 enquête
De TK-25 enquête biedt slechts beperkt zicht op daadwerkelijke mentale shortcuts, omdat er geen stemgedrag beschikbaar was waarmee specifieke patronen konden worden geanalyseerd. Daardoor kunnen we geen uitspraken doen over bijvoorbeeld het herhalen van het partijnummer of patronen in kandidaatvoorkeur. Wel kan worden gekeken naar indicatoren die vaak samenhangen met heuristisch gedrag, zoals het kiezen voor de lijsttrekker of het gebruik van andere eenvoudige criteria.

Bij het huidige stembiljet zagen we bijvoorbeeld dat kiezers vaker kozen voor de lijsttrekker en vaker aangaven dat hun keuze vooral op partijniveau werd gemaakt (Tabel 1). Dit past meer bij een besluitstrategie van systeem 1. Bij het nieuwe stembiljet zien we dat eigenschappen zoals woonplaats, genderidentiteit vaker worden benoemd als belangrijke factoren in hun keuze voor een kandidaat. Aan de andere kant zagen we bij het huidige

stembiljet dat achtergrond, persoonlijk netwerk en bekendheid van een kandidaat juist vaker worden genoemd (Tabel 4).

Tabel 4. Zelfgerapporteerde factoren die een rol speelden bij de kandidaatkeuze, uitgesplitst naar type stembiljet

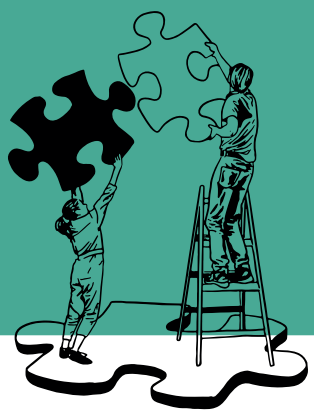
	Kunt u aangeven of dit een rol heeft gespeeld bij de keuze voor uw kandidaat				
	De woonplaats	De achtergrond, zoals religie of afkomst	Of de kandidaat man of vrouw is of zich anders identificeert	Dat de kandidaat uit mijn persoonlijk netwerk komt	De bekendheid van de kandidaat van tv, socials of kranten
Huidig stembiljet	16%	20%	28%	7%	39%
Nieuw stembiljet	19%	18%	30%	4%	36%

Deze verschillen zijn zeer klein en moeten voorzichtig worden geïnterpreteerd. Ze wijzen niet op een duidelijk of consistent effect van mentale shortcuts, maar laten zien dat de keuzecriteria mogelijk verschuiven tussen beide stembiljetten. Omdat de verschillen gering zijn en we geen directe koppeling hebben met daadwerkelijk stemgedrag, kunnen we uit de TK-25 data dus geen sterke conclusies trekken over het optreden van mentale shortcuts.

3.2.2 Kortom

Gezamenlijk laten de resultaten geen duidelijk bewijs zien dat het type stembiljet invloed heeft op het optreden van mentale shortcuts. In het onderzoek tijdens EP-24 ontstond een patroon dat kán wijzen op een mentale shortcut: kiezers met het nieuwe stembiljet stemden vaker op een kandidaat met hetzelfde nummer als de partij. Dit effect kon deels worden verklaard door regionale spreiding van kandidaten, maar niet volledig. Mogelijke verklaringen variëren van onzekerheid over de nieuwe werkwijze tot een anchoring of availability-heuristiek. Tegelijkertijd stemden kiezers met het nieuwe stembiljet in EP-24 juist minder vaak op de lijsttrekker, wat eerder duidt op actief zoekgedrag dan op het volgen van de meest toegankelijke optie. EP-24 geeft daarmee een gemengd beeld.

In het vooronderzoek en de TK-25 enquête kon de aanwijzing voor een anchoring effect niet worden bevestigd. In de stemsimulatie werd het patroon niet gerepliceerd, zowel niet in de reguliere als in de variatieversie met willekeurige nummering. Ook het idee dat kiezers in onbekende situaties sneller zouden terugvallen op de lijsttrekker werd niet ondersteund: in beide varianten van het nieuwe stembiljet stemden deelnemers juist vaker op andere kandidaten. De TK-25 enquête biedt slechts indirect zicht op mentale shortcuts, maar laat wel zien dat kiezers met het huidige stembiljet vaker eenvoudige beslisstrategieën rapporteerden, zoals stemmen op de lijsttrekker of primair afgaan op de partij.

3.3 Voorbereiding

Voorbereiding verwijst naar het vooraf bekend raken met informatie, opties en stappen die nodig zijn om een taak uit te voeren. Vanuit de cognitieve psychologie vergroot voorbereiding de hoeveelheid relevante kennis in het langetermijngeheugen. Hierdoor hoeft het werkgeheugen minder nieuwe informatie tegelijk te verwerken. Dit verlaagt de cognitieve belasting en maakt het makkelijker om een keuze doelgericht en met meer controle uit te voeren. Wanneer voorbereiding ontbreekt, moet iemand ter plekke meer informatie analyseren, onthouden en structureren. Dit vergroot de cognitieve belasting en maakt het lastiger om systeem 2 (volledig) in te zetten. In zulke situaties krijgt systeem 1 meer ruimte en neemt de kans toe dat mensen terugvallen op mentale shortcuts. Niet omdat dat per se fout is, maar omdat zo het werkgeheugen (onbewust) wordt ontlast door sneller en eenvoudiger te beslissen. Oftewel, voorbereiding vergroot het cognitieve 'vangnet' en verkleint de belasting tijdens de taak. Wie voorbereid is, verwerkt informatie vaak doelgerichter en maakt keuzes bewuster. Wie onvoorbereid is, ervaart vaak meer mentale druk waardoor de kans groter is dat men heuristieken gebruikt om toch snel tot een keuze te komen.

Vanuit deze theorie is het voorstelbaar dat voorbereiding invloed heeft op de mate van cognitieve belasting die iemand ervaart tijdens een taak en op de kans dat men mentale shortcuts inzet. Bij een vertrouwd stembiljet kunnen kiezers doorgaans terugvallen op bestaande routines, waardoor uitgebreide voorbereiding minder noodzakelijk is. Het nieuwe stembiljet introduceert een andere structuur met een extra stap. In theorie kan dit betekenen dat voorbereiding relevanter wordt om de cognitieve belasting te beperken en om te voorkomen dat mensen eerder geneigd zijn om mentale shortcuts te gebruiken. Hoe sterk voorbereiding in de praktijk daadwerkelijk doorwerkt in het gebruik van het huidige of het nieuwe stembiljet, en in welke mate dit leidt tot verschillen in cognitieve belasting of de kans op het gebruik van mentale shortcuts, is echter niet op basis van theorie alleen te bepalen. Dit benadrukt vooral de noodzaak om te verkennen hoe voorbereiding, cognitieve belasting en mentale shortcuts zich verhouden bij beide type stembiljetten.

3.3.1 Resultaten

Analyse data experiment EP-24

In het onderzoek tijdens EP-24 valt op dat voorbereiding niet gelijk verdeeld is over de twee typen stembiljetten. Kiezers die met het nieuwe stembiljet stemden, gaven iets vaker aan dat zij vooraf het overzicht met partijen en kandidaten hadden doorgenomen dan kiezers met het huidige stembiljet (Tabel 5). Andere methoden rondom voorbereiding zijn niet meegenomen in dit onderzoek, waardoor voor nu enkel het doornemen van het overzicht wordt gezien als de voorbereiding.

Tabel 5. Mate waarin kiezers het kandidatenoverzicht vooraf bekeken, uitgesplitst naar type stembiljet

	In hoeverre heeft u deze [overzicht met partijen en namen van kandidaten] bekeken voordat u ging stemmen?				
	Uitgebreid/lang/goed bekeken	Een beetje/kort bekeken	Niet bekeken	Weet ik niet meer	Totaal
Huidige stembiljet	32,1%	42,8%	24,8%	0,3%	100%
Nieuwe stembiljet	42,9%	43,4%	13,6%	0,1%	100%

Die voorbereiding zie je terug in het moment waarop de keuze wordt gemaakt. Met beide stembiljetten geldt dat betere voorbereide kiezers hun keuze vaker al vóór het betreden van het stemhokje hadden bepaald, maar dit effect is sterker bij het nieuwe stembiljet (Tabel 6).

Tabel 6. Relatie tussen vooraf bekijken van het kandidatenoverzicht en het maken van een keuze, naar type stembiljet

		Hoe heeft u het nummer van de kandidaat opgezocht op wie u wilde stemmen?					
		Thuis opgezocht	In het stemhokje	Niet opgezocht, op lijsttrekker gestemd	Niet opgezocht, alleen op partij gestemd	Anders	Totaal
In hoeverre heeft u deze [overzicht met partijen en namen van kandidaten] bekeken voordat u ging stemmen?	**Huidig stembiljet**						
	Uitgebreid/lang/goed bekeken	71,6%	5,6%	9,2%	8,6%	5,0%	100%
	Een beetje/kort bekeken	59,6%	7,7%	15,3%	10,0%	7,4%	100%
	Niet bekeken	38,1%	17,3%	24,5%	13,1%	6,9%	100%
	Nieuw stembiljet						
	Uitgebreid/lang/goed bekeken	83,1%	10,0%	5,6%	0,6%	0,7%	100%
	Een beetje bekeken	62,7%	21,2%	13,3%	1,6%	1,2%	100%
	Niet bekeken	25,8%	49,5%	17,2%	3,8%	3,8%	100%

Bij kiezers die zich niet hadden voorbereid, lag dit percentage duidelijk lager voor zowel kiezers die stemden met het huidige als het nieuwe stembiljet. Het aandeel dat pas in het stemhokje een beslissing nam voor een kandidaat was echter groter bij het nieuwe stembiljet dan bij het huidige stembiljet. Het opzoekgedrag van het kandidaatnummer vertoont een vergelijkbaar patroon. Bij het huidige stembiljet gold: hoe beter voorbereid, hoe vaker het nummer thuis al werd opgezocht. Wie zich niet had voorbereid, zocht het nummer minder vaak op en stemde relatief vaker op de lijsttrekker of uitsluitend op de partij. Bij het nieuwe stembiljet is dit patroon sterker zichtbaar. Goed voorbereide kiezers hadden het kandidaatnummer ook vaker thuis opgezocht, maar onvoorbereide kiezers zochten vaker het nummer van de kandidaat op in het stemhokje in vergelijking met onvoorbereide kiezers die stemden met het huidige stembiljet. Oftewel, in deze groep (onvoorbereid en stemmen met het nieuwe stembiljet) is het aandeel dat stemt zonder actief een nummer op te zoeken kleiner dan bij het huidige stembiljet. Belangrijk hierbij is de context van het experiment: kiezers die met het nieuwe stembiljet stemden, kregen vooraf expliciet te horen dat zij eerst een partij moesten kiezen en daarna een kandidaat. Dit kan het stemgedrag (deels) beïnvloed hebben in de richting van een bewustere keuze voor een kandidaat. Samen wijst dit erop dat het nieuwe stembiljet zowel voorbereid als onvoorbereid gedrag mogelijk anders kanaliseert: voorbereiding versterkt het thuis maken en vastleggen van de keuze, terwijl gebrek aan voorbereiding juist vaker leidt tot actief zoeken in het stemhokje in plaats van vervallen in een cognitief makkelijke beslisstrategie, namelijk stemmen op enkel de partij of op de lijsttrekker. Met andere woorden: zelfs onvoorbereide kiezers lijken met het nieuwe stembiljet bewuster een keuze te maken, ongeacht het moment waarop die keuze tot stand komt.

Mate van voorbereiding blijkt daarnaast verschillend verdeeld over leeftijdsgroepen. Oudere kiezers hadden zich tijdens het EP-24 onderzoek gemiddeld beter voorbereid dan jongere kiezers, en dat verschil was sterker zichtbaar bij het nieuwe dan bij het huidige stembiljet (Tabel 7).

Tabel 7. Mate van voorbereiding vóór het stemmen, uitgesplitst naar leeftijdsgroep en type stembiljet

	Uitgebreid/lang/goed bekeken	Een beetje/kort bekeken	Niet bekeken	Weet ik niet meer	Totaal
Huidig stembiljet					
18-30 jaar	18,9%	42,8%	38,3%		100%
31-40 jaar	16,9%	42,6%	40,6%		100%
41-50 jaar	25,1%	38,5%	35,8%	0,6%	100%
51-60 jaar	33,5%	44,3%	21,9%	0,3%	100%
66+ jaar	41,4%	44,1%	14,3%	0,2%	100%
Nieuw stembiljet					
18-30 jaar	24,3%	52,2%	23,5%		100%
31-40 jaar	23,5%	52,6%	23,9%		100%
41-50 jaar	37,8%	46,6%	15,5%	0,2%	100%
51-65 jaar	48,2%	38,4%	13,2%	0,2%	100%
66+ jaar	54,6%	38,7%	6,7%		100%

Zij gaven vaker aan het overzicht te hebben bekeken, hun keuze vooraf te hebben bepaald en het kandidaatnummer al te kennen. Jongere kiezers deden dit minder vaak en maakten hun keuze relatief vaak pas in het stemhokje. Juist bij het nieuwe stembiljet, waar de handeling meer aandacht vraagt, vergroot dit mogelijk de kans dat voorbereiding een ‘scheidingslijn’ wordt tussen een soepel en intensiever stemproces.

Daarnaast suggereert de EP-24 data een relevante link tussen voorbereiding en ervaren cognitieve belasting. Uit de kwantitatieve data blijkt namelijk dat kiezers met het nieuwe stembiljet die zich thuis hadden voorbereid, door de LmK door te nemen, het gebruiksgemak iets hoger beoordeelden dan kiezers die dat niet hadden gedaan (Tabel 8).

Tabel 8. Relatie tussen voorbereiding vóór het stemmen en ervaren moeilijkheid van het stembiljet, uitgesplitst naar type stembiljet

		In hoeverre heeft u deze [overzicht met partijen en namen van kandidaten] bekeken voordat u ging stemmen?				
		Uitgebreid/lang/goed bekeken	Een beetje/kort bekeken	Niet bekeken	Weet ik niet meer	Totaal
Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?	**Huidige stembiljet**	4,45	4,41	4,48	4,43	4,43
	Nieuwe stembiljet	4,77	4,75	4,62	4,33	4,73

Dit effect is klein, maar laat mogelijk wel iets zien, zeker omdat dit effect bij het huidige stembiljet niet zichtbaar is: daar lijkt het gebruiksgemak nauwelijks afhankelijk van voorbereiding. Dit suggereert mogelijk dat het nieuwe stembiljet gevoeliger is voor verschillen van voorbereiding. Voor goed voorbereide kiezers verloopt het stemproces waarschijnlijk soepeler, en voor minder of niet voorbereide kiezers kan het nieuwe stembiljet daarentegen tot een relatief hogere cognitieve belasting leiden, omdat zij in het stemhokje nog meerdere

nieuwe stappen moeten zetten: de keuze maken, het kandidaatnummer vinden én het stembiljet correct invullen.

Vooronderzoek
In de stemsimulatie konden deelnemers zich niet vooraf thuis voorbereiden op het onbekende nieuwe stembiljet. Wel konden we onderzoeken hoe een korte, directe voorbereiding, namelijk het lezen van de LmK vlak voor het stemmen, de ervaring beïnvloedde. De steekproef in deze simulatie was opnieuw klein, waardoor voorzichtigheid nodig is bij de interpretatie van de resultaten. In de gesprekken achteraf vroegen we deelnemers expliciet naar hun ervaring met voorbereiding en de gevolgen daarvan voor het stemproces.

Deelnemers gaven aan dat stemmen relatief makkelijk voelde wanneer zij al een duidelijke kandidaat in gedachten hadden. Wie vooraf een keuze had gemaakt, beschreef vaker dat het nieuwe stembiljet logisch en goed te doen was. Deelnemers die pas in het stemhokje tot een keuze kwamen, benoemden juist dat het stembiljet kort meer aandacht vroeg en dat het zoeken naar een kandidaatnummer werd ervaren als een extra stap. Dat wijst er mogelijk op dat een gebrek aan voorbereiding direct voelbaar wordt in de ervaren mentale belasting.

In de gesprekken kwam daarnaast een terugkerend patroon naar voren: voor veel kiezers staat de partijkeuze doorgaans al vroeg vast, terwijl de kandidaatkeuze vaak pas later wordt gemaakt. Het nieuwe stembiljet verandert deze volgorde niet, maar mogelijk wel de manier waarop de latere keuze wordt ervaren. Omdat de kandidaatnaam niet direct zichtbaar is en kiezers met nummers werken, vraagt de kandidaatkeuze om een actievere vorm van zoeken. Voor sommigen betekent dit mogelijk meer reflectie en bewustzijn, voor anderen roept het waarschijnlijk juist momenten van onzekerheid op. In beide gevallen kan de extra stap leiden tot hogere cognitieve belasting. Dit sluit aan bij de aanwijzing, hoe voorzichtig ook gezien de kleine steekproef, dat deelnemers met het nieuwe stembiljet relatief vaker op kandidaten stemden dan met het huidige stembiljet (Figuur 5).

In het dilemmaspel kozen deelnemers opvallend vaak voor stellingen waarin voorbereiding expliciet werd gestimuleerd, zoals de optie van verplichte voorbereiding. De toelichtingen lieten zien dat deze voorkeur niet alleen ging over de eigen voorbereiding, maar juist vaak over de veronderstelde voorbereiding van anderen. Deelnemers vroegen zich af of medekiezers wel voldoende zouden weten om de extra stap van het nieuwe stembiljet zorgvuldig te kunnen uitvoeren. Daarnaast gaven veel deelnemers aan dat zij het normaal en waardevol vinden om vooraf met anderen te praten over hun stemkeuze. Deze gesprekken draaien niet alleen om het delen van keuzes, maar ook om het scherpen van gedachten, het verminderen van twijfel en het versterken van zekerheid. Dit wijst op een bredere opvatting van voorbereiding, waarin sociale uitwisseling een belangrijk onderdeel vormt van het cognitieve vangnet dat kiezers helpt om hun keuze bewust te maken.

Analyse TK-25 enquête
De TK-25 enquête bevestigt een deel van dit beeld, maar maakt het plaatje complexer. Kiezers met het nieuwe stembiljet geven iets vaker aan de lijst met partijen en kandidaten goed te hebben bekeken en vooraf een keuze te hebben gemaakt in vergelijking met kiezers met het huidige stembiljet (Tabel 1). Tegelijkertijd verschilt het gemiddelde gevoel van voorbereiding nauwelijks tussen beide groepen (Tabel 9).

Tabel 9. Ervaren mate van voorbereiding om het stembiljet correct in te vullen, uitgesplitst naar type stembiljet

	In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?					
	1 – helemaal niet voorbereid	2	3	4	5 – volledig voorbereid	Gemiddeld
Huidige stembiljet	3%	4%	10%	19%	64%	4,4
Nieuwe stembiljet	4%	2%	9%	18%	67%	4,4

Dit kan erop wijzen dat mensen bij het nieuwe stembiljet soms wel meer voorbereidingshandelingen uitvoeren, maar zich daardoor niet automatisch beter voorbereid voelen, of dat zij zich op andere manieren voorbereiden die niet in deze enquête zijn meegenomen.

Bij de interpretatie van deze en onderstaande resultaten is het belangrijk om te benadrukken dat slechts een relatief klein deel van de kiezers aangeeft zich helemaal niet of niet goed voorbereid te voelen. Bij het huidige stembiljet gaat dit om zeven procent van de kiezers, oftewel 226 van de 2233 respondenten. Bij het nieuwe stembiljet betreft dit 6 procent, oftewel 183 van de 2011 respondenten. Het merendeel van de kiezers lijkt zich dus in beide gevallen redelijk tot goed voorbereid te voelen.

De relatie tussen voorbereiding en cognitieve belasting laat een gemengd beeld zien. Cognitieve belasting is uitgevraagd via de vraag hoe makkelijk of moeilijk men het vond om het stembiljet in te vullen. Bij het huidige stembiljet hangt een sterker gevoel van voorbereiding samen met vermindering van de ervaren cognitieve inspanning tijdens het stemmen (Tabel 10).

Tabel 10. Samenhang tussen ervaren voorbereiding en ervaren moeilijkheid van het stembiljet, uitgesplitst naar type stembiljet

		Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?						
		1 – heel moeilijk	2	3	4	5 – heel makkelijk	Totaal	Gemiddeld
In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?	**Huidig stembiljet**							
	1 – helemaal niet voorbereid	10%	17%	19%	13%	41%	100%	3,6
	2	12%	19%	29%	26%	14%	100%	3,1
	3	5%	10%	18%	26%	42%	100%	3,9
	4	3%	6%	18%	36%	36%	100%	4,0
	5 – volledig voorbereid	4%	6%	12%	20%	58%	100%	4,2
	Nieuw stembiljet							
	1 – helemaal niet voorbereid	0%	1%	4%	17%	78%	100%	4,7
	2	0%	4%	4%	16%	77%	100%	4,7
	3	1%	1%	9%	19%	70%	100%	4,6
	4	1%	0%	5%	23%	71%	100%	4,6
	5 – volledig voorbereid	0%	0%	2%	9%	88%	100%	4,8

Zo zien we dat kiezers die aangaven zich helemaal niet goed voorbereid te voelen (met een score van 1), de moeilijkheid van het stembiljet gemiddeld beoordeelden met een 3,6. Kiezers die aangaven zich volledig goed voorbereid te voelen (score van 5) beoordeelden de moeilijkheid van het stembiljet gemiddeld met een 4,2. Dit wijst er mogelijk op dat voorbereiding bij het huidige stembiljet samenhangt met een merkbaar verschil in hoe zwaar of licht het stemproces cognitief wordt ervaren.

Bij het nieuwe stembiljet is deze relatie niet zichtbaar. Hier lijkt voorbereiding dus niet of minder bepalend voor hoeveel cognitieve belasting men ervaart tijdens het stemmen. Wel geldt bij beide stembiljetten dat een sterker gevoel van voorbereiding samengaat met minder zoeken naar het kandidaatnummer in het stemhokje en dit nummer vaker thuis opgezocht te hebben (Tabel 11).

Tabel 11. Relatie tussen ervaren voorbereiding en het maken van een keuze, uitgesplitst naar type stembiljet

		Hoe vond u het om te stemmen met het stembiljet?					
		Niet opgezocht, op nummer 1 gestemd	Niet opgezocht, het gaat mij om de partij	In het stemhokje opgezocht	Thuis opgezocht	Anders	Totaal
In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?	**Huidig stembiljet**						
	1 – helemaal niet voorbereid	31%	26%	19%	18%	5%	100%
	2	35%	25%	18%	18%	5%	100%
	3	24%	17%	10%	45%	4%	100%
	4	22%	10%	11%	51%	5%	100%
	5 – volledig voorbereid	27%	9%	5%	54%	6%	100%
	Nieuw stembiljet						
	1 – helemaal niet voorbereid	17%	1%	40%	37%	5%	100%
	2	14%	4%	44%	37%	2%	100%
	3	17%	3%	37%	39%	4%	100%
	4	16%	4%	34%	43%	2%	100%
	5 – volledig voorbereid	16%	3%	22%	57%	2%	100%

Bij het huidige stembiljet hangt een hogere mate van voorbereiding bovendien samen met een kleinere kans om uitsluitend op de partij te stemmen, waarbij de kandidaat niet uitmaakt.

Wat betreft de factoren die kiezers noemen voor hun kandidaatkeuze, zien we verschillende patronen. Bij het nieuwe stembiljet hangt een sterker gevoel van voorbereiding vooral samen met een iets grotere bekendheid via media, maar niet met kenmerken als woonplaats, achtergrond, genderidentiteit of persoonlijke bekendheid (Tabel 12).

Tabel 12. Samenhang tussen ervaren voorbereiding en genoemde keuzefactoren voor kandidaten, uitgesplitst naar type stembiljet

		Kunt u aangeven of dit een rol heeft gespeeld bij de keuze voor uw kandidaat					
		De woonplaats	De achtergrond, zoals religie of afkomst	Of de kandidaat man of vrouw is of zich anders identificeert	Dat de kandidaat uit mijn persoonlijk netwerk komt	De bekendheid van de kandidaat van tv, socials of kranten	Totaal
In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?	**Huidig stembiljet**						
	1 – helemaal niet voorbereid	27%	30%	28%	15%	43%	100%
	2	37%	38%	38%	21%	51%	100%
	3	21%	19%	24%	7%	36%	100%
	4	19%	22%	30%	7%	38%	100%
	5 – volledig voorbereid	14%	19%	28%	6%	39%	100%
	Nieuw stembiljet						
	1 – helemaal niet voorbereid	20%	13%	31%	3%	21%	100%
	2	15%	24%	26%	0%	34%	100%
	3	10%	13%	25%	4%	39%	100%
	4	22%	19%	28%	4%	32%	100%
	5 – volledig voorbereid	20%	19%	32%	5%	37%	100%

Bij het huidige stembiljet geldt juist dat een lager gevoel van voorbereiding sterker samenvalt met het gebruik van zulke kenmerken van een kandidaat. Wie zich slecht voorbereid voelt bij het huidige stembiljet, lijkt zich dus vaker te laten leiden door aanknopingspunten zoals afkomst, genderidentiteit, woonplaats, bekendheid uit persoonlijk netwerk of (sociale) media.

Ook de relatie tussen voorbereiding en emoties verschilt tussen de twee stembiljetten. Bij het huidige stembiljet lijkt een sterker gevoel van voorbereiding samen te gaan met meer zelfvertrouwen, meer ontspanning, meer concentratie en meer tevredenheid tijdens het stemmen (Tabel 13).

Tabel 13. Samenhang tussen ervaren voorbereiding en emotionele beleving tijdens het stemmen, uitgesplitst naar type stembiljet

		Kunt u aangeven hoe u zich voelde tijdens het invullen van het stembiljet?			
		Zelfverzekerd	Ontspannen	Geconcentreerd	Tevreden
In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?	**Huidig stembiljet**				
	1 – helemaal niet voorbereid	86%	82%	82%	81%
	2	84%	79%	80%	73%
	3	91%	92%	89%	89%
	4	95%	96%	95%	95%
	5 – volledig voorbereid	97%	97%	95%	97%
	Gemiddeld	95%	95%	94%	94%
	Nieuw stembiljet				
	1 – helemaal niet voorbereid	95%	98%	95%	99%
	2	95%	96%	91%	96%
	3	92%	94%	93%	96%
	4	94%	95%	94%	97%
	5 – volledig voorbereid	97%	97%	96%	98%
	Gemiddeld	96%	97%	95%	98%

Bij het nieuwe stembiljet is zo een duidelijk patroon nauwelijks zichtbaar. Dat kan suggereren dat voorbereiding bij het huidige stembiljet een belangrijker emotioneel anker vormt dan bij het nieuwe stembiljet.

3.3.2 Kortom

De resultaten laten zien dat voorbereiding mogelijk verschilt bij het nieuwe stembiljet en het huidige stembiljet, en dat deze verschillen relevant zijn voor het maken van een actieve stemkeuze. Zo bereidden kiezers met het nieuwe stembiljet zich tijdens EP-24 voor door gemiddeld vaker de LmK door te nemen, hadden zij vaker al vóór het stemhokje een keuze gemaakt en zochten zij het kandidaatnummer vaker thuis op. Onder kiezers die zich niet hadden voorbereid, leidde het nieuwe stembiljet vaker tot actief zoekgedrag in het stemhokje in vergelijking met kiezers met het huidige stembiljet. Zij vielen zonder voorbereiding vaker terug op minimaal zoekgedrag, zoals stemmen op de lijsttrekker of stemmen op een partij waarbij de kandidaat niet uitmaakt. Dit wijst er mogelijk op dat het nieuwe stembiljet onvoorbereide kiezers minder snel in automatische keuzes laat vervallen, en juist eerder richting een bewustere en actievere handeling stuurt, wat direct raakt aan de manier waarop voorbereiding de stemervaring vormgeeft in vergelijking met het huidige stembiljet.

In het vooronderzoek zagen we hetzelfde patroon op kleinere schaal: wie wist op wie die wilde stemmen, vond het nieuwe stembiljet eenvoudig en logisch; wie dat niet wist, moest in het stemhokje meer stappen en actief zoeken. Ook uit de gesprekken achteraf blijkt dat de kandidaatkeuze, ook die dus soms pas in het stemhokje wordt gemaakt, door het nieuwe ontwerp actiever en bewuster wordt. Voorbereiding lijkt hier dus samen te hangen met de mentale ervaring van het stemproces, zowel in positieve zin als in belastingverhogende zin. De TK-25 enquête nuanceert dit deels: kiezers voelen zich niet per se beter voorbereid, terwijl ze feitelijk meer voorbereidingshandelingen rapporteren. Daarnaast blijkt uit deze enquête dat voorbereiding nauwelijks lijkt samen te hangen met de ervaren cognitieve belasting, terwijl dit bij het huidige stembiljet wel het geval lijkt te zijn. Wel geldt dat bij beide stembiljetten dat voorbereiding samenhangt met minder zoeken in het stemhokje en vaker thuis opzoeken van het kandidaatnummer.

3.4 Gevoelens en emoties

Gevoelens en emoties spelen een centrale rol in hoe mensen informatie verwerken en keuzes maken. Vanuit de gedragswetenschap beïnvloeden emoties niet alleen wat mensen voelen, maar ook hoe zij denken en waarop zij hun keuzes baseren. Emoties sturen aandacht, bepalen hoeveel mentale ruimte iemand heeft en kleuren het gevoel van controle of zekerheid tijdens een taak.

Wanneer mensen zich competent en zeker voelen, ervaren zij meer vertrouwen en controle. Dit sluit aan bij de theorie over zelfeffectiviteit (Bandura, 1977)[7]: wie gelooft dat hij een taak goed kan uitvoeren, verwerkt informatie doelgerichter en heeft meer cognitieve ruimte om systeem 2 in te zetten. Positieve of stabiele emoties kunnen cognitieve belasting dus verlagen, omdat mensen minder mentale energie verliezen aan spanning of twijfel.

Omgekeerd kunnen gevoelens van onzekerheid, verwarring of stress de cognitieve belasting juist verhogen. Emoties nemen dan een deel van de capaciteit van het werkgeheugen in beslag, waardoor er minder ruimte overblijft voor het uitvoeren van de taak zelf. In zulke situaties wordt het moeilijker om informatie vast te houden of zorgvuldig af te wegen en neemt de kans toe dat mensen terugvallen op mentale shortcuts van systeem 1. Emotionele druk versterkt zo het gebruik van heuristieken, omdat snelle, automatische oordelen het brein tijdelijk ontlasten.

Voorbereiding werkt ook op dit vlak als een beschermende factor. Wie zich al heeft verdiept in relevante informatie, ervaart doorgaans minder spanning en meer vertrouwen tijdens de taak. Dit verlaagt de cognitieve belasting en vergroot de kans dat beslissingen bewust en weloverwogen tot stand komen. Een gebrek aan voorbereiding kan daarentegen juist tot meer onzekerheid leiden, waardoor emoties sneller de overhand krijgen in het besluitvormingsproces.

In andere woorden: emoties beïnvloeden direct de cognitieve ruimte die iemand heeft. Positieve gevoelens en vertrouwen verlagen de cognitieve belasting en ondersteunen bewuste besluitvorming. Negatieve gevoelens verhogen de mentale druk en maken het waarschijnlijker dat mensen gebruik maken van mentale shortcuts. Hierdoor zijn emoties, cognitieve belasting, heuristieken en voorbereiding onlosmakelijk met elkaar verbonden binnen het proces van keuzes maken.

In de context van gevoelens en emoties is het voorstelbaar dat veranderingen in een taak ook invloed hebben op hoe zeker, ontspannen of juist gespannen mensen zich voelen tijdens het uitvoeren ervan. Bij een bekend en vertrouwd stembiljet ervaren veel kiezers mogelijk meer routine en daardoor meer emotionele stabiliteit tijdens de handeling. Het nieuwe stembiljet wijkt hiervan af en introduceert een andere structuur, wat in theorie kan leiden tot meer momenten van onzekerheid of juist meer behoefte aan controle. Zulke gevoelens zouden kunnen doorwerken in de ervaren cognitieve belasting en in de mate waarin mensen automatisch denken of juist bewust afwegen. Dit kan betekenen dat emoties een andere rol spelen bij het gebruik van het nieuwe dan bij het huidige stembiljet, maar hoe groot die invloed precies is en hoe deze zich verhoudt tot cognitieve belasting, mentale shortcuts en voorbereiding, moet nog worden uitgezocht. Daarom is het relevant om te verkennen welke emoties bij beide stembiljetten optreden en op welke manier deze emoties samenhangen met hoe kiezers informatie verwerken en beslissingen nemen.

3.4.1 Resultaten

Analyse data experiment EP-24

In de enquête van EP-24 gaven veel kiezers al aan het nieuwe stembiljet als overzichtelijk en begrijpelijk te ervaren. Zij noemden expliciet de vooraf ontvangen LmK als iets dat houvast gaf, en waardeerden de vormgeving (grotere letters, duidelijker ontwerp) als prettig en rustig. Zulke elementen dragen mogelijk bij aan wat in de gedragswetenschap perceived control wordt genoemd: een gevoel van grip en vertrouwen dat men weet wat men moet doen en dat het proces te overzien is. Dit sluit ook aan bij de hogere waardering voor gebruiksgemak van het nieuwe stembiljet vergeleken met het huidige.

7 Albert Bandura, "Self-Efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change," Psychological Review 84, nr. 2 (1977)

Tegelijkertijd kwamen in dezelfde focusgroepen ook gevoelens van twijfel en verwarring naar voren. Een aantal kiezers twijfelde of hun stem geldig was, bijvoorbeeld doordat zij moesten wennen aan het werken met nummers in plaats van namen, of doordat zij niet zeker waren of twee ingekleurde vakjes wel klopten. Mogelijk speelt hierbij mee dat het nieuwe stembiljet meer momenten kent waarop iets mis kan gaan, zoals het per ongeluk invullen van alleen een kandidaatnummer of het aankruisen van een nummer dat hoger is dan het aantal beschikbare kandidaten. De verwarring rond materialen, zoals de gelijkenis tussen de envelop van het overzicht en de stempas, speelde daarbij soms al een rol vóórdat men het stemhokje inging. Hoewel de toename in ongeldige stemmen in absolute zin beperkt was, laat zien dat kleine ontwerpverschillen of onduidelijkheden voldoende zijn om korte momenten van onzekerheid op te roepen.

Deze combinatie van enerzijds ervaren overzicht en anderzijds incidentele twijfel wijst mogelijk op een fragiel evenwicht: het nieuwe stembiljet kan het gevoel van controle versterken, maar kent ook korte momenten waarop dat gevoel kan wankelen.

Vooronderzoek

In het vooronderzoek komt een vergelijkbaar, maar meer verfijnd beeld naar voren. De meeste deelnemers omschreven het stembiljet als “duidelijk” of “logisch”, maar sommige kiezers beschreven in het stemhokje een kort moment van twijfel: de vraag of zij het “wel goed” deden of het juiste nummer hadden aangekruist. Deze twijfel leek minder te gaan over de objectieve moeilijkheid van het stembiljet en meer over het feit dat het bekende proces werd veranderd. Omdat de werkwijze anders was dan men gewend was, voelden mensen de behoefte om extra zorgvuldig te zijn. De context van de stemsimulatie kan dit gevoel hebben versterkt. Deelnemers wisten dat zij onderdeel waren van een onderzoek en dat er werd meegekeken, wat de ervaring eerder de sfeer van een toetsmoment kan geven. Het onderscheid tussen de ervaring met het stembiljet en de ervaring met het experiment is daardoor niet altijd scherp te maken, al laat dit wel zien hoe kwetsbaar het gevoel van zekerheid in het stemhokje kan zijn.

Een terugkerend element was dat kiezers bij het aankruisen van een nummer niet direct de naam van de kandidaat zagen. Waar bij het huidige stembiljet de naam achter het hokje directe bevestiging biedt, vraagt het nieuwe stembiljet meer vertrouwen dat het juiste nummer is gekozen. Voor de meeste deelnemers was dit geen probleem, maar voor enkelen juist het moment waarop lichte spanning ontstond. Onder deze reactie ligt mogelijk een bredere norm van zorgvuldigheid. De handeling van stemmen wordt niet alleen gezien als een technische taak, maar als iets waaraan mensen veel waarde hechten. Juist daardoor kan een verandering in de werkwijze gevoeliger liggen en sneller twijfel oproepen.

Daarnaast riep de verandering zelf emoties op. Sommigen zagen het nieuwe stembiljet als een risico of een breuk met iets vertrouwds; anderen koppelden het aan hoop, vernieuwing en verbetering. Emoties gingen hier dus niet per se over de handeling in het hokje, maar ook over de betekenis van verandering in het stemproces.

Analyse TK-25 enquête

In de resultaten van de TK-25 enquête komt naar boven dat kiezers die met het nieuwe stembiljet stemden gemiddeld 1 tot 4 procentpunten vaker rapporteerden dat zij zich zelfverzekerd, ontspannen, geconcentreerd en tevreden voelden tijdens het stemmen dan kiezers met het huidige stembiljet (Tabel 14).

Tabel 14. Emotionele beleving tijdens het stemmen naar type stembiljet

	In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen?			
	Zelfverzekerd	Ontspannen	Geconcentreerd	Tevreden
Huidige stembiljet	95%	95%	94%	94%
Nieuwe stembiljet	96%	97%	95%	98%

De verschillen zijn dus klein, maar bewegen wel consequent in dezelfde richting. Deze uitkomsten suggereren dat het nieuwe stembiljet, ondanks de extra stap en ondanks de twijfelmomenten die in kwalitatieve data naar voren komen, niet leidt tot een zwaardere of negatievere emotionele ervaring. Integendeel: als je puur kijkt naar de gerapporteerde gevoelens, oogt de ervaring met het nieuwe stembiljet eerder iets positiever dan met het huidige. Tegelijkertijd zeggen deze gemiddelden weinig over korte momenten van onzekerheid of spanning; die worden eerder zichtbaar in de kwalitatieve beschrijvingen.

3.4.2 Kortom

De resultaten laten zien dat gevoelens en emoties een duidelijke, maar niet eenduidige rol speelt in hoe kiezers het nieuwe stembiljet ervaren en hoe actief hun stemkeuze tot stand komt. Bij het nieuwe stembiljet beschrijven de meeste kiezers een gevoel van overzicht en duidelijkheid. Die positieve emoties kunnen het makkelijker maken om het proces bewust en met vertrouwen te doorlopen. De nieuwe vormgeving lijkt bij te dragen aan een gevoel van grip; een belangrijke voorwaarde voor een actieve en weloverwogen keuze.

Tegelijkertijd laten zowel de resultaten van EP-24 en het vooronderzoek zien dat het nieuwe stembiljet ook korte momenten van onzekerheid kan oproepen. Vooral het werken met nummers in plaats van namen en de behoefte om de keuze te moeten controleren leidde bij sommige kiezers tot twijfel. Dat zijn momenten waarop de actieve keuzehandeling tijdelijk onder druk kan staan: niet doordat het stembiljet objectief moeilijk is, maar doordat de nieuwe werkwijze afwijkt van een vertrouwde handeling. Die emotionele reactie kan ertoe leiden dat kiezers extra zorgvuldig willen zijn, wat zowel spanning als bewustzijn kan vergroten.

De TK-25 enquête laat zien dat kiezers gemiddeld iets vaker positieve reacties rapporteren dan kiezers met het huidige stembiljet: meer zelfvertrouwen, ontspanning, concentratie en tevredenheid. Hoewel de verschillen klein zijn, bewegen ze consequent in dezelfde richting. Dit suggereert dat het nieuwe stembiljet, ondanks de extra stap, niet leidt tot een emotioneel zwaardere ervaring.

4 Conclusies

De vier invalshoeken in dit onderzoek laten samen zien dat het nieuwe stembiljet in veel situaties lijkt te stimuleren dat kiezers actiever, bewuster en minder routinematig stemmen dan bij het huidige stembiljet. Tegelijkertijd laten de resultaten zien dat deze effecten niet voor alle kiezers gelijk zijn. Het meest opvallende inzicht uit het totale beeld is dat het nieuwe stembiljet gemiddeld genomen een actievere stemkeuze ondersteunt, maar dat nog onvoldoende duidelijk is voor wie dit niet zo werkt en wanneer het nieuwe stembiljet juist minder houvast, meer spanning of minder controle oproept. De belangrijkste conclusies per invalshoek laten zien waar dat verschil mogelijk ontstaat.

4.1 Cognitieve belasting

Alles bij elkaar laten de resultaten zien dat het type stembiljet mogelijk invloed kan hebben op de mate van mentale inspanning tijdens het stemmen en daarmee op de manier waarop een stemkeuze tot stand komt. Het nieuwe stembiljet introduceert momenten waarop kiezers bewuster moeten handelen, bijvoorbeeld bij het zoeken of controleren van het kandidaatnummer. Dit kan leiden tot een actievere keuze, omdat kiezers niet automatisch kunnen terugvallen op de vertrouwde routine van het huidige stembiljet. Tegelijkertijd maakt deze extra handeling het proces gevoeliger voor verschillen tussen kiezers. Wie zich onzeker voelt, weinig cognitieve ruimte heeft of onder tijdsdruk staat, kan in het nieuwe stembiljet kortdurend meer cognitieve belasting ervaren dan bij het huidige. Een vraag voor eventueel toekomstig onderzoek is dan ook wanneer deze extra aandacht bijdraagt aan een bewuste keuze en wanneer dit juist onnodige druk oproept.

4.2 Mentale shortcuts

De bevindingen rondom mentale shortcuts wijzen niet op een systematische toename van heuristisch gedrag bij het nieuwe stembiljet. In de verschillende onderzoeken is geen consistent bewijs gevonden dat het nieuwe ontwerp kiezers vaker naar automatische of oppervlakkige beslisstrategieën duwt. Het tegenovergestelde kwam juist naar voren: kiezers met het nieuwe stembiljet spreidden hun stemmen vaker over meerdere kandidaten of zochten actiever naar de juiste kandidaat. Dit suggereert dat het nieuwe stembiljet gemiddeld genomen een meer bewuste afweging uitnodigt. Tegelijkertijd blijft een belangrijke open vraag onder welke omstandigheden en bij welke groepen dit actief zoekgedrag afneemt en heuristieken mogelijk toch meer invloed krijgen.

4.3 Voorbereiding

De resultaten laten zien dat het nieuwe stembiljet zowel voorbereide maar voornamelijk onvoorbereide kiezers anders stuurt dan het huidige stembiljet. Wie voorbereid is, maakt bij het nieuwe stembiljet de keuze vaker al thuis en vindt in het stemhokje eenvoudig de weg. Wie niet voorbereid is, valt bij het nieuwe stembiljet minder snel terug op een automatische keuze dan bij het huidige. In plaats daarvan zoekt men vaker ter plekke actief naar een kandidaat. Dit kan een bewuste keuze ondersteunen, maar brengt ook meer stappen met zich mee. Daarmee lijkt een actieve keuze bij het nieuwe stembiljet minder afhankelijk van voorbereiding dan bij het huidige systeem, maar dit maakt de vraag des te relevanter voor welke kiezers dit niet geldt. Mogelijk ervaren sommige groepen juist meer druk of onzekerheid wanneer voorbereiding ontbreekt.

4.4 Gevoelens en emoties

De rol van emoties blijkt iets sterker bij het nieuwe stembiljet dan bij het huidige. Het nieuwe ontwerp wordt door veel kiezers juist positief ervaren: het roept gevoelens op van overzicht, helderheid en vertrouwen, en kan daarmee het maken van een bewuste keuze ondersteunen. In de TK 25 enquête zien we bovendien dat kiezers bij het nieuwe stembiljet in vergelijkbare of iets hogere mate zelfvertrouwen, ontspanning, tevredenheid en concentratie rapporteren. Deze verschillen zijn klein, maar wel consequent in dezelfde richting, wat suggereert dat het nieuwe stembiljet gemiddeld genomen niet zwaarder voelt, maar eerder iets positiever wordt beleefd. Tegelijkertijd kan de verandering in werkwijze, het gebruik van nummers en de extra stap korte momenten van spanning of onzekerheid oproepen. Die spanning kan leiden tot extra aandacht en zorgvuldigheid, maar kan voor sommige kiezers ook tijdelijk verstorend zijn. De beschikbare data suggereren dat het nieuwe stembiljet emoties actiever prikkelt dan het huidige, overwegend positief en soms kortstondig negatief, en dat deze

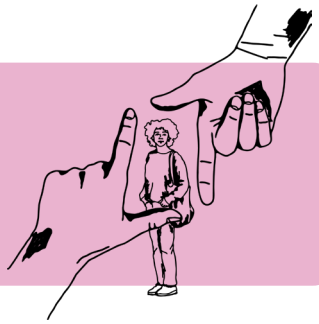
emotionele dynamiek in de meeste gevallen juist bijdraagt aan een meer bewuste stemkeuze. De open vraag is daarbij vooral welke groepen kiezers deze positieve beleving niet vanzelf ervaren en in welke situaties het nieuwe stembiljet juist kan leiden tot onzekerheid, verwarring of een gevoel van minder grip. Denk bijvoorbeeld aan kiezers die minder gewend zijn aan verandering, weinig rust ervaren in het stemhokje of zich minder zeker voelen over hun eigen handelen.

5 Advies GR-26

Op basis van de inzichten uit het vooronderzoek, de heranalyse van de bestaande data en de resultaten van de evaluatie van de TK-25 geven we een advies over welke onderdelen tijdens GR-26 verder onderzocht kunnen worden om de centrale onderzoeksvraag te verdiepen. De centrale onderzoeksvraag blijft: “Wat is de invloed van het type stembiljet (het nieuwe stembiljet versus het huidige stembiljet) op het maken van een actieve stemkeuze?”. Hoofdstuk drie en vier beschreven voorlopige antwoorden op deze vraag. In dit hoofdstuk geven wij advies over hoe deze inzichten verder kunnen worden verdiept en aangescherpt tijdens GR-26. Hierbij blijven de vier invalshoeken leidend: mentale shortcuts, voorbereiding, cognitieve belasting en gevoelens en emoties.

Om de bestaande inzichten te verdiepen en uit te breiden adviseren wij om:

1. Vragen aan de bestaande enquête toe te voegen
2. Een nieuwe enquête uit te zetten enkele dagen na het stemmen
3. Focusgroepen te organiseren na het stemmen

Voordat wij dieper op deze methoden ingaan (en uitleggen met welke methoden je op welke invalshoek focust), lichten we eerst de praktische beperkingen toe waarmee wij rekening hebben gehouden.

5.1 Praktische beperkingen

We houden bij de keuze van methoden expliciet rekening met de volgende praktische beperkingen: onderzoek vóór de verkiezingen is niet mogelijk en onderzoek in het stemlokaal zelf is slechts zeer beperkt uitvoerbaar. Daarom richten we ons op onderzoeksvormen die wél haalbaar zijn en bijdragen aan de verdieping van bestaande inzichten en beantwoording van de onderzoeksvraag. Zoals gezegd gaat het daarom concreet om: gerichte aanvullingen in de bestaande verkiezingsenquête, aanvullende enquête enkele dagen na het stemmen en focusgroepen na afloop van het stemmen. In dit hoofdstuk beschrijven we welke onderzoeksmethoden het meest kansrijk zijn, waarom, en hoe zij kunnen bijdragen aan een sterker en completer beeld van de werking van het nieuwe stembiljet.

5.2 Enquêtes

In het vooronderzoek hebben we gebruikgemaakt van methoden die tijdens een echte verkiezing niet uitvoerbaar zijn, zoals stemsimulaties, dual-task metingen, A/B testen en gespreksborden. Deze methoden waren bedoeld om zicht te krijgen op de invloed van voorbereiding, onderliggende denkstrategieën, cognitieve belasting en emoties. Dat levert inzichten op die anders verborgen blijven. Wat we in die setting hebben geleerd, vormt nu de basis voor een praktisch toepasbare enquête aanpak voor GR-26. Om die reden adviseren we om tijdens de GR-26 gebruik te maken van twee aanvullende kwantitatieve metingen in de vorm van enquêtes. Deze metingen maken het mogelijk om de gedragswetenschappelijke invalshoeken uit hoofdstuk drie systematisch te toetsen: mentale shortcuts, voorbereiding, cognitieve belasting en gevoelens en emoties. Door het uitvoeren van een verbrede meting na de GR-26 kunnen de huidige inzichten verder worden verdiept en steviger worden onderbouwd. Door de N aanzienlijk te vergroten, kunnen we nagaan of de patronen uit onze eerdere analyses - zoals de rol van voorbereiding, mentale belasting of shortcuts - standhouden in een bredere groep kiezers. Tegelijkertijd maakt een grotere steekproef zichtbaar voor wie deze bevindingen níét gelden: welke groepen afwijken, andere strategieën gebruiken of een andere ervaring hebben dan verwacht. Zo kunnen de conclusies uit het vooronderzoek worden versterkt, terwijl we tegelijkertijd ruimte houden om uitzonderingen, nuances en nieuwe verklaringen te ontdekken die in kleinere datasets onzichtbaar blijven. We maken hieronder een onderscheid tussen de vragen die wij adviseren om op te nemen in de huidige enquête en vragen voor een aanvullende enquête enkele dagen na het stemmen.

5.2.1 Aanvullende vragen bestaande enquête

Wij adviseren om enkele vragen toe te voegen aan de korte en toegankelijke enquête die wordt afgenomen

vlak na het stemmen. Dit moment maakt het mogelijk om het daadwerkelijke keuzeproces vast te leggen in het werkgeheugen van de kiezer, terwijl de ervaring nog scherp is. In tegenstelling tot eerdere metingen (tijdens EP-24) ligt de toegevoegde waarde hier in het gericht opnemen van gedragswetenschappelijke vragen.
Om zowel cognitieve als emotionele indicatoren op een valide manier te meten, adviseren wij de om de volgende drie vragen toe te voegen. Dit zijn dezelfde vragen als die wij adviseerden toe te voegen aan de enquête na de TK-25.

De vragen

Voorbereiding

1. In welke mate voelde u zich uiteindelijk voorbereid om het stembiljet goed in te kunnen vullen? Idealiter veranderen we deze vraag naar: “In welke mate voelde u zich voorbereid om uw stem uit te brengen?”, zodat de kiezer het minder linkt aan het gebruiksgemak van het stembiljet.

Mentale shortcuts

2. Kunt u aangeven of dit een rol heeft gespeeld bij de keuze voor uw kandidaat? U kunt steeds antwoorden met ja of nee. Opties: De woonplaats, achtergrond zoals religie of afkomst, man/vrouw, persoonlijk netwerk, bekendheid kandidaat van tv socials of kranten.

Gevoelens en emoties

3. Kunt u aangeven hoe u zich voelde tijdens het invullen van het stembiljet? Ik lees een aantal emoties voor, u kunt steeds antwoorden met ja of nee. Opties: zelfverzekerd, ontspannen, geconcentreerd, tevreden.
4. Voelde u nog een andere emotie? (En welke dan?)

Belangrijk: omdat respondenten het vaak lastig vinden om spontaan emoties te benoemen, adviseren wij ja/nee-lijsten met een vaste set aan emoties (bijvoorbeeld (on)tevredenheid, spanning, twijfel, rust, stress, (on)zekerheid, vertrouwen). Hierdoor verhogen we de meetkwaliteit en vergelijkbaarheid.

5.2.2 Extra enquête enkele dagen na het stemmen

Naast de meting op de verkiezingsdag zelf adviseren wij om binnen een periode van twee tot 14 dagen na de verkiezingen een tweede enquête af te nemen. In deze vragenlijst kan aan de hand van onderstaande vragen een breder beeld opgehaald worden over hoe kiezers het huidige en nieuwe stembiljet ervaren.

De eerste enquête richt zich noodzakelijkerwijs op kernindicatoren en directe ervaringen tijdens het stemmoment. Maar veel relevante gedragsmechanismen, emoties en denkstrategieën komen pas écht in beeld wanneer we breder en dieper kunnen vragen dan op de dag zelf mogelijk is. Een tweede, verbredende enquête maakt dat wél mogelijk: we kunnen nieuwe vraagblokken toevoegen die inzicht geven in voorbereiding, mentale belasting, shortcuts, twijfel, betekenisgeving en de evaluatie achteraf van het huidige én nieuwe stembiljet. De grote steekproef (N) maakt het bovendien mogelijk patronen en uitzonderingen betrouwbaar te herkennen, die we vervolgens gericht kunnen verdiepen in focusgroepen. Om die reden is het uitzetten van een tweede enquête een belangrijke stap: het verbreedt het perspectief, vult blinde vlekken uit de eerste meting aan en legt de basis voor waar kwalitatieve verdieping écht nodig is.

De vragen

Voor de extra enquête stellen wij de volgende vragenclusters voor.

Voorbereiding

Deze vragen maken inzichtelijk hoe kiezers het stemproces ingaan en in welke mate voorbereiding samenhangt met hun ervaring:

1. Heb je eerder gestemd met het nieuwe stembiljet? (in het geval van experimenteergemeenten)
2. Hoe heb je je voorbereid op het uitbrengen van je stem? (meerdere antwoorden mogelijk)
3. In welke mate voelde je je voorbereid op het moment dat je ging stemmen? (schaal)

Deze vragen helpen onderscheid te maken tussen type kiezers (sterk voorbereid, globaal voorbereid, niet voorbereid).

Cognitieve belasting

Cognitieve belasting kan niet letterlijk worden uitgevraagd. De volgende items meten het indirect:

4. Hoeveel moeite kostte het om je stem uit te brengen? (schaal)
5. Hoeveel concentratie had je hiervoor nodig? (schaal)
6. In welke mate voelde je je gespannen of gefrustreerd tijdens het stemmen? (schaal)

Keuzeproces en denkstrategieën (mentale shortcuts)

Hier staat het hoe van de keuze centraal. Dit cluster maakt inzichtelijk of kiezers systematisch zoeken, kiezen op basis van herkenning of bijvoorbeeld vanuit identificatie of emotie:

7. Welke factoren speelden een rol bij jouw keuze voor een partij? (meerdere antwoorden mogelijk)
8. Welke factoren speelden een rol bij jouw keuze voor een kandidaat binnen de partij? (meerdere antwoorden mogelijk)
9. Wat woog zwaarder: de partij of de kandidaat? (schaal)
10. In welke mate voel je je verbonden met de kandidaat waarop je hebt gestemd? (schaal)

Deze vragen geven zicht op denkstrategieën en mogelijke mentale shortcuts, zonder ze expliciet te benoemen.

Emoties en gevoelens

Aan kiezers kan worden gevraagd naar hun emoties in de vier fasen:

11. Bewustwording: Welke gevoelens had je toen je hoorde dat de verkiezingen eraan kwamen? (meerdere antwoorden mogelijk, opties benoemen)
12. Aankondiging: Hoe voelde je je bij het ontvangen van de stempas? (meerdere antwoorden mogelijk, opties benoemen)
13. Voorbereiding: Welke gevoelens had je tijdens het voorbereiden van je stem? (meerdere antwoorden mogelijk, opties benoemen)
14. Naar de stembus: Hoe voelde je je in het stemlokaal en op het moment waarop je je stem uitbracht? (meerdere antwoorden mogelijk, opties benoemen)

5.2.3 Afnamestrategie en anonimiteit

Beide enquêtes worden anoniem ingevuld. De eerste enquête wordt fysiek afgenomen op de stembureaus in zowel experimenteer gemeenten als gemeenten met het huidige stembiljet. Kiezers die bereid zijn om deel te nemen aan de tweede enquête kunnen hun e-mailadres achterlaten via een afzonderlijk formulier of inschrijflijst. Hierdoor is er geen directe koppeling tussen de antwoorden op de vragenlijst en persoonlijke gegevens, terwijl het wel mogelijk blijft om dezelfde groep kiezers (deels) later opnieuw te benaderen. Het is alleen niet mogelijk om de specifieke resultaten van de eerste enquête aan de tweede enquête te koppelen. Een manier op de twee metingen wel aan elkaar te koppelen is een optioneel systeem:

- Respondenten ontvangen na het invullen van de eerste enquête een willekeurig gegenereerde code;
- Respondent geeft deze code door bij het starten van de tweede enquête.

Dit maakt de koppeling mogelijk zonder dat persoonsgegevens aan antwoorden verbonden zijn. Dit kan meer gedetailleerde informatie bieden voor de gedragsprofielen, omdat individuele verschuivingen in emoties en gevoelens zoals zekerheid zichtbaar worden. Daarnaast adviseren wij dat de tweede enquête zowel digitaal als telefonisch kan worden aangeboden, zodat ook laaggeletterde of minder digitaal vaardige kiezers worden bereikt. De aanpak voor de werving van de tweede enquête, kan op een later moment worden bepaald.

5.3 Focusgroepen

Om de emotionele en betekenisvolle kant van het stemmen goed te begrijpen, adviseren wij om na afloop van de GR-26 enkele kleinschalige focusgroepen te organiseren in zowel de experimenteergemeenten als referentiegemeenten. Waar de enquête patronen zichtbaar maakt, helpen focusgroepen om die patronen te verdiepen: emoties, twijfels en betekenisgeving laten zich nu eenmaal beter vangen in een open gesprek dan in gesloten antwoordcategorieën. Dit doen we omdat emoties vaak latent aanwezig zijn en vragen om een andere methode om deze op te halen. In groepen van zes tot acht deelnemers ontstaat voldoende ruimte voor nuance én onderlinge uitwisseling, zonder dat mensen elkaar overschaduwen. Een sessie duurt ongeveer anderhalf uur en vindt idealiter plaats in een toegankelijke, laagdrempelige setting zoals een buurthuis, bibliotheek of wijkcentrum. Zo kunnen we de bevindingen uit de enquête verrijken met de onderliggende verhalen, ervaringen en emotionele reacties van kiezers.

5.3.1 Opzet aan de hand van een ‘stemjourney’

De sessie start met een korte, speelse opwarmer - bijvoorbeeld een dilemma over het stemproces - zodat deelnemers comfortabel raken en al iets van hun houding of ervaring kunnen delen. Vervolgens spreken deelnemers gezamenlijk door hoe het stemproces voor hen verliep: van de aankomst bij het stemlokaal en het moment in het hokje, tot de reflectie achteraf. Hierbij wordt niet alleen gevraagd naar praktische stappen, maar ook naar emoties, denkstrategieën en momenten van zekerheid of twijfel: thema’s die ook in het vooronderzoek centraal stonden en hiermee verder verdiept kunnen worden.

Daarna reconstrueren deelnemers samen een compacte versie van de ‘stemjourney’. Op een groot vel papier brengen ze de belangrijkste momenten van de dag in kaart, waarbij ze met stickers, symbolen of korte woorden aangeven waar pieken en dalen zaten. Door haar visuele, reflectieve en toegankelijke karakter maakt deze methode het mogelijk om ook stemmen te horen die anders onzichtbaar blijven, van mensen die moeite hebben om hun ervaring in woorden uit te drukken tot degenen die zich minder zeker voelen over hun rol als kiezer. Deze visuele vorm ondersteunt het geheugen, helpt respondenten om te ordenen en nodigt uit tot verdieping. Bij deze werkvorm kan ook gebruikgemaakt worden van emotiekaarten waardoor gevoelens en gedachten makkelijker concreet gemaakt kunnen worden. Deelnemers kunnen woorden, pictogrammen of kleuren kiezen die het best passen bij wat zij voelden.

In het laatste deel van het gesprek wordt gezamenlijk gereflecteerd op wat op de tijdlijn zichtbaar is geworden. De onderzoeker vraagt door op opvallende patronen: momenten van stress of verwarring, maar ook momenten van opluchting, controle of trots. Dit levert waardevolle inzichten op in hoe kiezers het nieuwe stembiljet hebben ervaren, waar frictie ontstaat en welke denk- of gevoelspatronen het keuzeproces kleuren.

Relevantie
Het werken met een ‘stemjourney’ is belangrijk omdat het de volledige keten zichtbaar maakt die voorafgaat aan een actieve stemkeuze. Een keuze ontstaat immers niet alleen in het stemhokje, maar in de opeenvolging van momenten die daaraan voorafgaan: de mate van voorbereiding, de eerste indrukken bij het stemlokaal, de interpretatie van het stembiljet en de emotionele reacties tijdens het kiezen. Juist die opeenvolging bepaalt of een keuze bewust en actief wordt gemaakt, of dat iemand terugvalt op routine, twijfel of mentale shortcuts. Door deelnemers hun stemdag stap voor stap te laten reconstrueren, breng je zowel gedragingen als de onderliggende processen in kaart: wanneer ontstaat mentale belasting, wanneer juist helderheid? Waar wordt twijfel omgezet in zekerheid, en op welke momenten verliest iemand controle of aandacht? Deze tijdlijn maakt zichtbaar hoe het type stembiljet ingrijpt in dat proces: of het uitnodigt tot voorbereiding, of het bewuste vergelijkingsmomenten creëert, of het juist overbelasting of shortcut-gedrag triggert. De stemjourney laat daarmee zien waar en waardoor een actieve stemkeuze wordt versterkt of verzwakt. Dit is cruciaal voor de hoofdvraag, omdat alleen door het hele proces te begrijpen - van voorbereiding tot reflectie - zichtbaar wordt welke rol het stembiljet speelt in het tot stand komen van een bewuste, betekenisvolle keuze.

5.3.2 Werving en frequentie
Voor de focusgroepen adviseren wij om kiezers uit te nodigen die variëren in leeftijd, taalvaardigheid, opleidingsniveau, mate van voorbereiding en politieke betrokkenheid, zodat we recht doen aan de diversiteit van kiezers en zicht krijgen op de waarom-vraag achter hun gedrag. De schaal blijft bewust kleinschalig: het doel is niet representativiteit, maar diepgang in emoties, denkstrategieën en betekenisgeving. Werving vindt plaats via lokale partners en vertrouwde plekken in het dagelijks leven – zoals buurthuizen, bibliotheken, jongerenwerk en maatschappelijke organisaties – omdat juist daar ook groepen worden bereikt die in onderzoek vaak ontbreken, zoals mensen met beperkte taalvaardigheid, jongeren, ouderen of kiezers met lage betrokkenheid. Wij adviseren om in totaal zes sessies te organiseren: drie in gemeenten met het nieuwe stembiljet en drie in gemeenten met het huidige, met telkens zes tot acht deelnemers. De inzet van visuele en laagdrempelige werkvormen - zoals gespreksborden, pictogrammen en emotiekaarten - maakt het voor alle deelnemers mogelijk hun ervaring helder te delen, ook wanneer taal of abstract denken minder vanzelfsprekend is.

Door meerdere sessies te organiseren - met verschillende groepen en in gemeenten die met het huidige én met het nieuwe stembiljet hebben gestemd - ontstaat een rijk en vergelijkbaar beeld van de stemervaring over groepen heen. Deze focusgroepen vormen daarmee een waardevolle kwalitatieve verdieping op de enquête-data en een directe bron van inzicht voor het verder aanscherpen van het onderzoek tijdens de GR-26.

Bijlage 1 Gespreksleidraad dilemmaspel

Introductie

Wat vindt u eigenlijk van stemmen? We voeren hier vandaag korte gesprekken om te ontdekken hoe mensen stemmen ervaren. Het gaat niet over partijen of politiek, maar over hoe het proces voelt. We gebruiken daarvoor een speelse gespreksvorm, namelijk dilemma's. U hoeft geen expert te zijn - het gaat om uw gevoel en ervaring. Er zijn geen goede of foute antwoorden, we zijn gewoon benieuwd naar uw kijk op stemmen. Vindt u het leuk om mee te doen aan het dilemmaspel?

De dilemma's en doorvraagkansen

1. Nooit met anderen mogen praten over je stem of altijd met anderen moeten praten over je stem?
- Zou praten met anderen jouw keuze veranderen?
- Maakt het erover hebben met anderen, stemmen leuker of juist moeilijker?
- Als je wel eens twijfelt, helpt het dan om met anderen het erover te hebben of juist niet?
- Heb je wel eens twijfel over wat je moet gaan stemmen?
- Hoe voelde het om te twijfelen en wat helpt jou daarbij?

2. Altijd hetzelfde stemproces of een stemproces dat soms verandert?
- Wat geeft jou vertrouwen in stemmen?
- Hoe vind je het als iets bij stemmen anders gaat dan normaal?
- Helpt verandering jou of maakt het stemmen lastiger denk je?
- Hoe voelt stemmen voor jou meestal: spannend, vanzelfsprekend, belangrijk, of iets anders?

3. Iedereen moet een verplichte voorbereiding voor het stemproces doen of niemand kan zich voorbereiden op het stemproces?
- Hoe zou een verplichte voorbereiding voor jou voelen?
- Wat doet niet mogen voorbereiden met jouw gevoel bij stemmen?
- Geeft voorbereiding jou vertrouwen of juist druk?
- Wanneer voelt stemmen voor jou goed: voorbereid of spontaan?
- Kijk je vooraf al naar partijen en kandidaten, of bepaal je dat pas in het stemhokje?
- Wat helpt jou om zeker te zijn van je keuze?

Aanvullende vraag:
- Hoe kijk je uit naar de komende verkiezingen: met nieuwsgierigheid, vertrouwen, twijfel of iets anders?

Bijlage 2 Gespreksleidraad adviesconcept

Introductie

Wat vindt u eigenlijk van stemmen? We voeren korte gesprekken om te ontdekken hoe mensen het stemmen zelf ervaren. Het gaat niet over partijen of politiek, maar over hoe het proces voelt. We gebruiken daarvoor een eenvoudige gespreksvorm: u geeft advies aan iemand anders die gaat stemmen. U hoeft geen expert te zijn – het gaat om uw gevoel en ervaring. Er zijn geen goede of foute antwoorden, we zijn gewoon benieuwd naar uw kijk op stemmen. Vindt u het leuk om mee te doen?

Onbekend persoon

- Wat denk je dat deze persoon voelt als hij mag gaan stemmen? (emoties kiezen)
- Wat denk je dat stemmen voor deze persoon betekent?
- Wat denk je dat deze persoon nodig heeft om te begrijpen hoe stemmen werkt?
- Wat zou jij deze persoon aanraden om zich goed voor te bereiden?
- Wat zou deze persoon helpen om met vertrouwen te stemmen?

Over jezelf

- En als je nu naar jezelf kijkt, wat betekent stemmen voor jou?
- Hoe voelt stemmen voor jou: spannend, vanzelfsprekend, iets anders?
- Hoe bereid jij je meestal voor op stemmen?
- Wat helpt jou om je zeker te voelen over je stem?
- Wat zou de eerste stap zijn om je voor te bereiden?

Bijlage 3 Persona's adviesconcept

Persona 1: Henk
Dit is Henk. Hij is 72 jaar, en gepensioneerd en woont alleen sinds zijn partner is overleden. Henk heeft een eenvoudige mobiele telefoon, geen smartphone. Hij gebruikt geen computer en regelt de meeste zaken nog via papier of aan de balie. Door artrose is Henk minder mobiel. Hij gaat nog wel zelfstandig naar de supermarkt en het buurthuis om mensen te ontmoeten.

Persona 2: Amina
Dit is Amina. Ze is 45 jaar en woont met haar gezin in Nederland. Ze spreekt een beetje Nederlands, maar lezen en schrijven vindt ze lastig. Officiële brieven of formulieren zijn vaak verwarrend voor haar, dus vraagt ze regelmatig hulp aan haar buurvrouw.

Persona 3: Sam
Dit is Sam. Hij is 19 jaar en gaat voor het eerst stemmen. Politiek volgt hij niet echt: hij hoort er weleens iets over via vrienden of social media, maar vindt het vaak ingewikkeld en voelt voor hem ver weg.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

TER ONDERTEKENING

Nota actief openbaar
Ja

Onze referentie
2026-0000108610

Datum
5 maart 2026

Opgesteld door
[redacted]

Samengewerkt met

Bijlage(n)
22

Aan Minister van BZK
Van Team Verkiezingen

nota

Kamerbrief evaluatie verkiezingen en inzet weerbare democratische rechtsstaat

Aanleiding

- In de Kamerbrief omschrijft u uw inzet op de weerbaarheid van de democratische rechtsstaat. Daarnaast evalueert u de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2025 en de gemeenteraadsverkiezingen in 2026.
- In het PO DGOBDR op 22 juni jl. heeft u de concept Kamerbrief evaluatie verkiezingen en inzet weerbare democratische rechtsstaat besproken. Naar aanleiding van het overleg is uw inzet op de weerbare democratische rechtsstaat aangevuld met enkele lopende trajecten.

Geadviseerd besluit

U wordt geadviseerd om:

- in te stemmen met de Kamerbrief inclusief alle bijlagen,
- de Kamerbrief en het afschrift aan de Eerste Kamer te ondertekenen en verzenden.

Kern

Inzet weerbare democratische rechtsstaat

- De Nederlandse democratische rechtsstaat is robuust en veerkrachtig. Dat de verkiezingen naar tevredenheid zijn verlopen, getuigt daarvan. Maar anno 2026 staat de democratische rechtsstaat ook onder druk. Versterking en onderhoud is nodig.
- Als instituties onder druk komen te staan, raakt dat direct het vertrouwen in de democratie. Daarom wordt gewerkt aan nieuwe wetgeving voor politieke partijen, om verkiezingen veilig, toegankelijk en betrouwbaar te houden en om bestuurders beter te ondersteunen. Onder meer door het moderniseren van regels omtrent opsporing, vervolging en berechting van ambtsdelicten, door het versterken van het tweekamerstelsel, en door invoering van constitutionele toetsing van wetten aan de Grondwet.
- Als de overheid zich dienstbaar, mensgericht en responsief opstelt richting burgers en laat zien dat het leert van het eigen handelen, ervaren burgers de rechtsstaat als effectief en versterkt dit het vertrouwen in instituties.
- Daarnaast wordt ruimte gemaakt voor maatschappelijk initiatief, onder meer door een Gemeenschapsfonds, inzet op het demonstratierecht en financiële steun voor ProDemos.

Evaluatie verkiezingen

- De gemeenteraadsverkiezingen zijn eerlijk, transparant en controleerbaar verlopen. Concrete vermoedens van het ronselen van stemmen in de

gemeente Gorinchem vormen hierin een uitzondering. Nader onderzoek naar het volmachtstelsel is nodig om goed te kunnen onderdelen of aanvullende maatregelen nodig zijn. Op 24 juni werd bekend dat er aanhoudingen zijn verricht in het onderzoek naar stemfraude in Gorinchem.
- In aanloop naar de verkiezingen maakten kiezers meer gebruik van AI-stemhulpen. Er wordt onderzocht hoe democratische waarden beter verankerd kunnen worden in AI-toepassingen.
- Een wetsvoorstel voor landelijke invoering van het nieuwe stembiljet wordt voorbereid, naar aanleiding van de evaluatie van de experimenten tijdens de gemeenteraadsverkiezingen.

Weerbaarheid verkiezingsproces
- Er is geen duidelijk bewijs voor grootschalige or doorslaggevende beïnvloeding van buitenaf van de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen.
- Einde dit jaar wordt de Kamer nader geïnformeerd over de voortgang op het wetgevingstraject en de oprichting van de organisatie die buitenlandse inmenging detecteert (FIMI).
- Uitgebreide resultaten van de pilot FIMI detectie tijdens de gemeenteraadsverkiezingen worden in het najaar verwacht. De pilot wordt intussen voortgezet richting de volgende verkiezingen.

Bedreiging en intimidatie in campagnetijd
- In aanloop naar de gemeenteraadsverkiezingen was er een toename van bedreiging en intimidatie richting politieke ambtsdragers en partijvrijwilligers. Dat is onacceptabel.
- Vanuit het programma Weerbaar Bestuur wordt doorlopend ingezet op goede preventie, reactie en nazorg bij bedreiging en intimidatie richting decentrale politieke ambtsdragers. Daarnaast worden, in samenspraak met betrokkenen, extra acties uitgevoerd om politieke partijen in campagnetijd te ondersteunen.

Informatie die niet openbaar gemaakt kan worden
Motivering
In de openbaar gemaakte versie van deze nota zijn alle persoonsgegevens van ambtenaren geanonimiseerd.

Bijlagen

Volgnummer	Naam	Informatie
1	Reactie op adviezen aan BZK – TK25	Hierin reageert u op de adviezen uit bijlagen 5 t/m 9.
2	Reactie op adviezen aan BZK – GR26	Hierin reageert u op de adviezen uit bijlagen 11 t/m 14.
3	Update Verkiezingsagenda 2030	
4	Evaluatieadvies Kiesraad – TK25, met bijlagen: a. Data-analyse verkiezingsuitslagen b. Rapportage focusgroepen c. Vragenlijsten gemeenteambtenaren	

	d. Vragenlijst vrijwilligers e. Meting stemlokalen	
5	Evaluatieadvies gemeente Den Haag – TK25	Inzake kiezers buiten Nederland
6	Rapport Meldpunt Onbeperkt Stemmen – TK25	Door Ieder(in)
7	Rapport OVSE – TK25	Internationale waarnemer
8	Rapport Democracy Volunteers – TK25	Internationale waarnemer
9	Kiezersonderzoek – TK25	Door IPSOS I&O, in opdracht van BZK
10	Evaluatieadvies Kiesraad – GR26, met bijlagen: a. Focusgroepen projectleiders b. Vragenlijst gemeenteambtenaren c. Steekproef toegankelijkheid d. Meting stemlokalen	
11	Evaluatieadvies NVVB – GR26	
12	Rapport Meldpunt Onbeperkt Stemmen – GR26	Door Ieder(in)
13	Rapport Verstoord Speelveld – GR26	Door Justice for Prosperity
14	Rapport Effectmeting Campagne – GR26	
15	Kiezersonderzoek – GR26	Door IPSOS I&O, in opdracht van BZK
16	Rapport Gehinderde Vertegenwoordiging – GR26	Door Van der Kolk
17	Beleidsanalyse experimenteren met een nieuw stembiljet	
18	Evaluatie experimenten nieuw stembiljet – GR26	Door OSAGE, een onafhankelijke evaluatie van de experimenten tijdens de GR26
19	Evaluatie stemmen met een nieuw stembiljet. Rapportage kwalitatief onderzoek	Door MARE
20	Gedragswetenschappelijk onderzoek naar het nieuwe stembiljet	Door TheRevolution